Fatawa Razawiyya

With citations and translation of Arabic phrases

Imam Ahmad Raza Barelvi (May his secret be sanctified)

16

Raza Foundation Jamia Nizamia Razawiyya

Inside Lohari Gate Lahore, 8 Pakistan (54000)

फ़तावा रज़विया

अरबी उद्धरणों के संदर्भ और अनुवाद के साथ

इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (कुद्दसा सिर्रहु)

१६

रज़ा फ़ाउंडेशन जामिया निज़ामिया रज़विया

अंदरून लोहारी दरवाज़ा लाहौर, ८ पाकिस्तान (५४०००)

فتاوٰی رضویہ

مع تخریج وترجمہ عربی عبارات

امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ

۱۶

رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ

اندرون لوہاری دروازہ لاہور، ۸ پاکستان (۵۴۰۰۰)

Fatawa Rizvia Volume Sixteen (16)

Contents 4 ..... Preface 5 ..... Sixteenth Volume 7 ..... Symbols 8 ..... Summary List 10..... Detailed Subject List 58..... List of Supplementary Issues 90..... Book of Partnership 90..... (Explanation of partnership rulings) 114..... Book of Endowment (Waqf) 114..... (Explanation of endowment rulings) 176..... Treatise (Risala) 176..... Jawal-ul-Ulu li Tabyeen-il-Khulu (1336 AH) 176..... (Circulation of heights for the clarification of the issue of 'Khulu') 206..... Expenditures of Endowment 206..... (Explanation of endowment expenditures) 256..... Chapter of the Mosque 256..... (Explanation of mosque rulings) 262..... Treatise (Risala) 262..... At-Tahrir-ul-Jayyid fi Haqq-il-Masjid (1315 AH) 262..... (An excellent piece of writing regarding the rights of the mosque) 366..... Treatise (Risala) 366..... Ibanat-ul-Mutawari fi Masalahat Abd-ul-Bari (1331 AH) (Revealing the hidden defect in Abd al-Bari's reconciliation) 620..... Explanation of leasing of endowments

फ़तावा रज़विया सोलहवाँ खंड (16)

विषय-सूची 4 .....
प्रस्तावना (पेश लफ्ज़)
5 ..... सोलहवाँ खंड
7 ..... प्रतीक
(रुमूज़) 8 ..... संक्षिप्त
सूची (इजमाली फेहरिस्त)
10..... विस्तृत विषय सूची
58..... सहायक समस्याओं
की सूची 90..... साझेदारी
की पुस्तक (किताबुश-शिरका)
90..... (साझेदारी के
नियमों का वर्णन) 114.....
वक़्फ़ की पुस्तक (किताबुल-वक़्फ़)
114..... (वक़्फ़ के नियमों
का वर्णन) 176..... लघु
पुस्तक/शोध पत्र (रिसाला)
176..... जवाल-उल-उलु
ली तबयीन-इल-खुलु (1336 हि.)
176..... ('खुलु' के मसले
के स्पष्टीकरण के लिए ऊंचाई का चक्र)
206..... वक़्फ़ के व्यय
(मसारिफ़-ए-वक़्फ़)
206..... (वक़्फ़ के व्यय का
वर्णन) 256..... मस्जिद का
अध्याय (बाबुल-मस्जिद)
256..... (मस्जिद के नियमों

का वर्णन) 262..... लघु पुस्तक/शोध पत्र (रिसाला)
262..... अत-तहरीर-उल-जय्यद फ़ी हक्क़-इल-मस्जिद (1315 हि.)
262..... (मस्जिद के अधिकार में उत्तम लेखन)
366..... लघु पुस्तक/शोध पत्र (रिसाला) 366.....
इबानत-उल-मुतवारी फ़ी मसालहत अब्द-उल-बारी (1331 हि.) (अब्दुल बारी की सुलह में छिपी हुई (खराबी) का प्रकटीकरण)
620..... वक़्फ़ के पट्टे (इजारा) का वर्णन

فتاوی رضویه جلد شانزدهم (۱۶)

Contents

پیش 4

لفظ 5 .....

سولھویں جلد

رموز 7

اجمالی 8

فہرست 10.....

فہرست مضامین مفصل

فہرست 58

ضمنی مسائل 90.....

کتاب الشرکة 90.....

(احکام شرکت کا بیان)

کتاب الوقف 114

(احکام 114

وقف کا بیان)

رسالہ 176

جوال العلو 176

لتبین الخلو ۱۳۳۶ھ

176..... (مسئلہ خلو

کی وضاحت کے لئے بلندی کی گردش)

206..... مصارف

وقف 206..... (وقف

کے مصارف کا بیان)

256..... باب المسجد

256..... (احکام

مسجد کا بیان)

262..... رسالہ

262..... التحرير

الجيد في حق المسجد ١٣١٥ھ

262..... (مسجد کے

حق میں عمدہ تحریر)

366..... رسالہ

366..... ابانة

المتواري فی مصالحة عبد الباری ١٣٣١ھ (عبدالباری کی مصالحت میں چھپی ہوئی (خرابی) کا

اظہار) 620.....

اوقاف کے اجارہ کا بیان

Fatawa Rizvia Volume Sixteen (16)

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawateislami

Page 2 of 633

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

www.dawateislami.net आई.टी. मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

पृष्ठ 2 का 633

Volume Sixteen (16) Fatawa Rizvia Fatawa Rizvia With verification and translation of Arabic passages Imam Ahmad Raza Barelvi (May his secret be sanctified) Raza Foundation Jamia Nizamia Razvia Inside Lohari Gate Lahore No. 8 Pakistan (54000) www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawat-e-Islami Page 1 of 631

जिल्द सोलहवीं (16) फ़तावा रज़विया फ़तावा रज़विया मय तख़रीज व तर्जुमा अरबी इबारात इमाम अहमद रज़ा बरेलवी कुद्स सिर्रहू रज़ा फ़ाउंडेशन जामिया निज़ामिया रज़विया अन्दरून लोहारी दरवाज़ा लाहौर नम्बर 8 पाकिस्तान (54000) www.dawateislami.net आई.टी. मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी पेज 1 का 631

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

"Whomever Allah intends good for, He grants him deep understanding of the religion" (Hadith)

AL-ATAYA AL-NABAWIYYA FIL FATAWA AL-RAZAWIYYA With source citations and translation of Arabic passages

Volume Sixteen (16)

A magnificent jurisprudential encyclopedia of the fourteenth century containing rare investigations

Imam Ahmad Raza Khan Barelvi (May Allah sanctify his secret) 1272 AH — 1340 AH 1856 AD — 1921 AD

Raza Foundation, Jamia Nizamia Razvia Inside Lohari Gate, Lahore-8 Pakistan (54000) Phone: 7657312

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

"जिसके लिए अल्लाह भलाई चाहता है, उसे धर्म की गहरी समझ प्रदान करता है" (हदीस)

अल-अताया अन-नबविया फ़िल फ़तावा अर-रज़विया अरबी इबारतों के संदर्भ और अनुवाद के साथ

जिल्द सोलहवीं (16)

दुर्लभ शोधों से युक्त चौदहवीं शताब्दी का महान न्यायशास्त्रीय (फ़िक़्ही) विश्वकोश

इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (अल्लाह उनके गुप्त भेदों को पवित्र करे) 1272 हिजरी — 1340 हिजरी 1856 ईस्वी — 1921 ईस्वी

रज़ा फाउंडेशन, जामिया निज़ामिया रज़विया अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर-8 पाकिस्तान (54000) फ़ोन: 7657312

www.dawateislami.net पृष्ठ 2 का 631

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

مَنْ یُرِدِ اللّٰہُ بِہٖ خَیْرًا یُفَقِّھْہُ فِي الدِّینِ (الحدیث)

اَلْعَطَایَا النَّبَوِیَّۃِ فِي الْفَتَاوَی الرَّضَوِیَّۃِ مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات

جلد شانزدھم (۱۶)

تحقیقات نادرہ پر مشتمل چودھویں صدی کا عظیم الشان فقہی انسائیکلوپیڈیا

امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ العزیز ۱۲۷۲ھ ـــ ۱۳۴۰ھ ۱۸۵۶ء ـــ ۱۹۲۱ء

رضا فاؤنڈیشن، جامعہ نظامیہ رضویہ اندرون لوہاری دروازہ، لاہور-۸ پاکستان (۵۴۰۰۰) فون: ۷۶۵۷۳۱۲

www.dawateislami.net Page 2 of 631

Fatawa-e-Razvia Volume Sixteen (16)

Name of the Book: Fatawa-e-Razvia Volume Sixteen 16 Author: Sheikh-ul-Islam Imam Ahmad Raza Qadri Barelvi (Mercy of Allah be upon him) Translation of Arabic Phrases: Hafiz Abdul Sattar Saeedi, Director of Education Jamia Nizamia Razvia, Lahore Foreword: Hafiz Abdul Sattar Saeedi, Director of Education Jamia Nizamia Razvia, Lahore List Preparation: Hafiz Abdul Sattar Saeedi, Director of Education Jamia Nizamia Razvia, Lahore Referencing and Correction: Maulana Nazir Ahmad Saeedi, Maulana Muhammad Akramullah Butt Under the Supervision and Patronage: Maulana Mufti Muhammad Abdul Qayyum Hazarvi, Secretary General Tanzeem-ul-Madaris Ahle Sunnat, Pakistan Calligraphy: Muhammad Sharif Gull, Karyal Kalan (Gujranwala) Pasting: Maulana Muhammad Mansha Tabish Qasuri, Teacher, Persian Department, Jamia Nizamia, Lahore Pages: 632 Publication: Jumada al-Ula 1420 AH / September 1999 AD Printing Press: ___ **Publisher: Raza Foundation Jamia Nizamia Razvia, inside Lohari Gate, Lahore Price: _____**

Available at: * Maktaba Qadriyah, Jamia Nizamia Razvia, inside Lohari Gate, Lahore * Maktaba Tanzeem-ul-Madaris, Jamia Nizamia Razvia, inside Lohari Gate, Lahore * Maktaba Zia-e-Ya, Bohar Bazaar, Rawalpindi * Zia-ul-Quran Publications, Gunj Buksh Road, Lahore

Page 3 of 631

फ़तावा-ए-रज़विया सोलहवाँ खंड (16)

पुस्तक का नाम: फ़तावा-ए-रज़विया सोलहवाँ खंड 16 लेखक: शेख-उल-इस्लाम इमाम अहमद रज़ा कादरी बरेलवी (रहमतुल्लाह अलैह) अरबी वाक्यांशों का अनुवाद: हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार सईदी, शिक्षा निदेशक, जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर प्रस्तावना: हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार सईदी, शिक्षा निदेशक, जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर सूची की तैयारी: हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार सईदी, शिक्षा निदेशक, जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर संदर्भ और शोधन: मौलाना नज़ीर अहमद सईदी, मौलाना मुहम्मद अकरम उल्लाह बट देखरेख और संरक्षण के तहत: मौलाना मुफ़्ती मुहम्मद अब्दुल कय्यूम हज़ारवी, महासचिव, तंज़ीम-उल-मदारिस अहले सुन्नत, पाकिस्तान सुलेख (कैलीग्राफी): मुहम्मद शरीफ़ गुल, करियाल कलाँ (गुजरांवाला) पेस्टिंग: मौलाना मुहम्मद मंशा ताबिश कसूरी, शिक्षक, फ़ारसी विभाग, जामिया निज़ामिया, लाहौर पृष्ठ: 632 प्रकाशन: जुमादा अल-उला 1420 हिजरी / सितंबर 1999 ईस्वी प्रिंटिंग प्रेस: ___ **प्रकाशक: रज़ा फाउंडेशन जामिया निज़ामिया रज़विया, लोहारी गेट के अंदर, लाहौर मूल्य: _____**

मिलने के पते: * मकतबा कादिरिया, जामिया निज़ामिया रज़विया, लोहारी गेट के अंदर, लाहौर * मकतबा तंज़ीम-उल-मदारिस, जामिया निज़ामिया रज़विया, लोहारी गेट के अंदर, लाहौर * मकतबा ज़िया-ए-या, बोहड़ बाज़ार, रावलपिंडी * ज़िया-उल-क़ुरान पब्लिकेशन्स, गंज बख्श रोड, लाहौर

पृष्ठ 3 का 631

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

نام کتاب: فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم ۱۶ تصنیف: شیخ الاسلام امام احمد رضا قادری بریلوی رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ ترجمہ عربی عبارات: حافظ عبدالستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور پیش لفظ: حافظ عبدالستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور ترتیب فہرست: حافظ عبدالستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور تخریج و تصحیح: مولانا نذیر احمد سعیدی، مولانا محمد اکرم اللہ بٹ باہتمام و سرپرستی: مولانا مفتی محمد عبدالقیوم ہزاروی ناظم اعلیٰ تنظیم المدارس اہلسنت، پاکستان کتابت: محمد شریف گل، کڑیال کلاں (گوجرانوالا) پیسٹنگ: مولانا محمد منشا تابش قصوری معلم شعبہ فارسی جامعہ نظامیہ لاہور صفحات: ۶۳۲ اشاعت: جمادی الاولیٰ ۱۴۲۰ھ / ستمبر ۱۹۹۹ء مطبع: ___ **ناشر: رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور قیمت:** _____

ملنے کے پتے: * مکتبہ قادریہ، جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور * مکتبہ تنظیم المدارس، جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور * مکتبہ ضیائیہ، بوہڑ بازار، راولپنڈی * ضیاء القرآن پبلیکیشنز، گنج بخش روڈ، لاہور

صفحہ 3 از 631

Volume Sixteen (16) Fatawa Rizvia

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Preface

All praise be to Allah! To bring the academic treasures and jurisprudential stores of Ala Hazrat Imam-ul-Muslimeen Maulana Shah Ahmad Raza Khan Fazil-e-Barelvi (may Allah have mercy on him) to the fore in a modern style and in exact accordance with the requirements of the present age, the institution established under the name of 'Raza Foundation' at Darul Uloom Jamia Nizamia Razvia Lahore in March 1988 is moving towards its goal with great success and speed through the evolutionary stages of the proposed project. Until now, this institution has published several works of Imam Ahmad Raza, but the greatest achievement of this institution is the publication of "Al-Ataya al-Nabawiyyah fil-Fatawa al-Ridwiyyah," commonly known as "Fatawa Rizvia," with translation and referencing (takhrij) in an excellent and beautiful manner. The publication of the said Fatawa began in Sha'ban-ul-Mu'azzam 1410 AH / March 1990 AD, and by the grace of Allah Almighty and the kindness of His Noble Messenger, this sixteenth volume is in your hands in a short period of about nine years. Prior to this, fifteen volumes consisting of the Book of Purification, Book of Prayer, Book of Funerals, Book of Zakat, Book of Fasting, Book of Pilgrimage, Book of Marriage, Book of Divorce, Book of Faith, Book of Legal Punishments, and Book of Campaigns (Siyar) have been published, the details of which, according to years, contents, total pages, and the number of treatises included in them, are as follows:

जिल्द सोलहवीं (१६) फ़तावा रज़विया

बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम

प्रस्तावना

अलहम्दुलिल्लाह! आला हज़रत इमाम-उल-मुस्लिमीन मौलाना शाह अहमद रज़ा खान फ़ाज़िल-ए-बरेली (रहमतुल्लाह अलैह) के ज्ञान के खज़ानों और फ़िक़्ही भंडारों को आधुनिक शैली में वर्तमान युग की माँगों के अनुसार सामने लाने के लिए, मार्च १९८८ में दारुल उलूम जामिया निज़ामिया रज़विया लाहौर में 'रज़ा फाउंडेशन' के नाम से जो संस्थान स्थापित किया गया था, वह अपनी प्रस्तावित योजना के विकास के चरणों को तय करते हुए बड़ी सफलता और तेज़ी से अपने लक्ष्य की ओर बढ़ रहा है। अब तक यह संस्थान इमाम अहमद रज़ा की कई कृतियाँ प्रकाशित कर चुका है, लेकिन इस संस्थान की सबसे बड़ी उपलब्धि "अल-अताया अल-नबविय्या फ़िल-फ़तावा अल-रिज़विया", जिसे सामान्यतः "फ़तावा रज़विया" के नाम से जाना जाता है, का अनुवाद और संदर्भों (तख़रीज) के साथ एक उत्कृष्ट और सुंदर अंदाज़ में प्रकाशन है। उक्त फ़तावा का प्रकाशन शाबान-उल-मुअज़्ज़म १४१० हिजरी / मार्च १९९० ईस्वी में शुरू हुआ था और अल्लाह तआला के फ़ज़ल और उसके नेक रसूल की इनायत से लगभग नौ साल के थोड़े समय में यह सोलहवीं जिल्द आपके हाथों में है। इससे पहले किताबुल तहारत, किताबुस सलात, किताबुल जनाइज़, किताबुज़ ज़कात, किताबुस सोम, किताबुल हज, किताबुन निकाह, किताबुत तलाक़, किताबुल ईमान, किताबुल हुदूद वत तअज़ीर और किताबुस सियर पर आधारित पंद्रह जिल्दें प्रकाशित हो चुकी हैं, जिनका विवरण वर्षों, सामग्री, कुल पृष्ठों और उनमें शामिल रिसालों की संख्या के अनुसार निम्नलिखित है:

جلد شانزدہم (۱۶) فتاوٰی رضویہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

پیش لفظ

الحمد للہ! اعلیٰحضرت امام المسلمین مولانا شاہ احمد رضا خاں فاضل بریلوی رحمۃ اللہ علیہ کے خزائن علمیہ اور ذخائر فقہیہ کو جدید انداز میں عہد حاضر کے تقاضوں کے عین مطابق منظر عام پر لانے کے لئے دارالعلوم جامعہ نظامیہ رضویہ لاہور میں رضا فاؤنڈیشن کے نام سے جو ادارہ ماہ مارچ ۱۹۸۸ء میں قائم ہوا تھا وہ انتہائی کامیابی اور برق رفتاری سے مجوزہ منصوبہ کے ارتقائی مراحل کو طے کرتے ہوئے اپنے ہدف کی طرف بڑھ رہا ہے، اب تک یہ ادارہ امام احمد رضا کی متعدد تصانیف شائع کر چکا ہے مگر اس ادارے کا عظیم ترین کارنامہ "العطایا النبویۃ فی الفتاوی الرضویہ المعروف بہ فتاوی رضویہ" کی ترجمہ و تخریج کے ساتھ عمدہ و خوبصورت انداز میں اشاعت ہے۔ فتاویٰ مذکورہ کی اشاعت کا آغاز شعبان المعظم ۱۴۱۰ھ / مارچ ۱۹۹۰ء میں ہوا تھا اور بفضلہ تعالیٰ جل مجدہ و بعنایتِ رسولہ الکریم تقریباً نو سال کے مختصر عرصہ میں یہ سولہویں جلد آپ کے ہاتھوں میں ہے، اس سے قبل کتاب الطہارۃ، کتاب الصلوۃ، کتاب الجنائز، کتاب الزکوۃ، کتاب الصوم، کتاب الحج، کتاب النکاح، کتاب الطلاق، کتاب الایمان، کتاب الحدود والتعزیر اور کتاب السیر پر مشتمل پندرہ جلدیں شائع ہو چکی ہیں جن کی تفصیل سنین، مشمولات، مجموعی صفحات اور ان میں شامل رسائل کی تعداد کے اعتبار سے حسبِ ذیل ہے:

Fatawa Rizvia (Volume 16)

Vol	Subject	Answers to Questions	Number of Treatises	Year of Publication	Pages
1	Kitab al-Tahara	22	11	Sha'ban al-Mu'azzam 1410 AH, March 1990 AD	848
2	Kitab al-Tahara	33	7	Rabi' al-Thani 1412 AH, November 1991 AD	710
3	Kitab al-Tahara	59	6	Sha'ban al-Mu'azzam 1412 AH, February 1992 AD	756
4	Kitab al-Tahara	132	5	Rajab al-Murajjab 1413 AH, January 1993 AD	760
5	Kitab al-Salat	140	6	Rabi' al-Awwal 1414 AH, September 1993 AD	692
6	Kitab al-Salat	457	4	Rabi' al-Awwal 1415 AH, August 1994 AD	736
7	Kitab al-Salat	269	7	Rajab al-Murajjab 1415 AH, December 1994 AD	720
8	Kitab al-Salat	337	6	Muharram al-Haram 1416 AH, June 1995 AD	664
9	Kitab al-Jana'iz	273	13	Dhu al-Qi'dah 1416 AH, April 1996 AD	936
10	Kitab al-Zakat, Sawm, Hajj	316	16	Rabi' al-Awwal 1417 AH, August 1996 AD	832
11	Kitab al-Nikah	459	6	Muharram al-Haram 1418 AH, May 1997 AD	736
12	Kitab al-Nikah, Talaq	328	3	Rajab al-Murajjab 1418 AH, November 1997 AD	688
13	Kitab Talaq, Iman and Hudood-o-Ta'zir	293	2	Dhu al-Qi'dah 1418 AH, March 1998 AD	688
14	Kitab al-Siyar (1)	339	7	Jumada al-Ukhra 1419 AH, September 1998 AD	712

Vol	Subject	Answers to Questions	Number of Treatises	Year of Publication	Pages
15	Kitab al-Siyar (b)	81	15	Muharram al-Haram 1420 AH, April 1999 AD	744

Sixteenth Volume This volume consists of answers to 432 questions from page 320 to the end of the old Fatawa Rizvia Volume VI, published by Sunni Darul Isha'at, Mubarakpur, Azamgarh, India. In addition to the newly included treatises, the translation of the Arabic and Persian passages of this volume has been done by the undersigned. Before this, the eleventh, twelfth, and thirteenth volumes have also been published with the undersigned's translation. The current volume primarily consists of the magnificent discussions of Kitab al-Shirka (Book of Partnership) and Kitab al-Waqf (Book of Endowment). However, various issues of jurisprudence, theology, etc., have also come under discussion as sub-topics. In addition to a detailed list of main issues and treatises, a separate list of sub-issues has also been prepared for the convenience of the honorable readers. It is extremely profound and valuable.

फतावा रज़विया (जिल्द 16)

जिल्द	विषय	सवालों के जवाब	रिसालों की संख्या	प्रकाशन वर्ष	पृष्ठ
1	किताब अल-तहारत	22	11	शाबान अल-मुअज़्ज़म 1410 हिजरी, मार्च 1990 ई.	848
2	किताब अल-तहारत	33	7	रबी-उल-थानी 1412 हिजरी, नवंबर 1991 ई.	710
3	किताब अल-तहारत	59	6	शाबान अल-मुअज़्ज़म 1412 हिजरी, फरवरी 1992 ई.	756
4	किताब अल-तहारत	132	5	रजब अल-मुरज्जब 1413 हिजरी, जनवरी 1993 ई.	760
5	किताब अस्-सलात	140	6	रबी-उल-अव्वल 1414 हिजरी, सितंबर 1993 ई.	692
6	किताब अस्-सलात	457	4	रबी-उल-अव्वल 1415 हिजरी, अगस्त 1994 ई.	736
7	किताब अस्-सलात	269	7	रजब अल-मुरज्जब 1415 हिजरी, दिसंबर 1994 ई.	720
8	किताब अस्-सलात	337	6	मुहर्रम अल-हराम 1416 हिजरी, जून 1995 ई.	664
9	किताब अल-जनाइज़	273	13	ज़ीकादा 1416 हिजरी, अप्रैल 1996 ई.	936
10	किताब ज़कात, सोम, हज	316	16	रबी-उल-अव्वल 1417 हिजरी, अगस्त 1996 ई.	832
11	किताब अल-निकाह	459	6	मुहर्रम अल-हराम 1418 हिजरी, मई 1997 ई.	736
12	किताब निकाह, तलाक़	328	3		688

जिल्द	विषय	सवालों के जवाब	रिसालों की संख्या	प्रकाशन वर्ष	पृष्ठ
				रजब अल-मुरज्जब 1418 हिजरी, नवंबर 1997 ई.	
13	किताब तलाक़, ईमान और हुदूद-ओ-तज़ीर	293	2	ज़ीकादा 1418 हिजरी, मार्च 1998 ई.	688
14	किताब अस-सियर (1)	339	7	जमादी-उल-उखरा 1419 हिजरी, सितंबर 1998 ई.	712
15	किताब अस-सियर (ब)	81	15	मुहर्रम अल-हराम 1420 हिजरी, अप्रैल 1999 ई.	744

सोलहवीं जिल्द यह जिल्द सुन्नी दारुल इशात, मुबारकपुर, आज़मगढ़, भारत द्वारा प्रकाशित पुरानी फतावा रज़विया जिल्द छठी के पृष्ठ 320 से अंत तक 432 सवालों के जवाबों पर आधारित है। नए शामिल किए गए रिसालों के अलावा, इस जिल्द के अरबी और फारसी इबारतों का अनुवाद लेखक (राकिमुल हुरुफ़) ने किया है। इससे पहले ग्यारहवीं, बारहवीं और तेरहवीं जिल्द भी लेखक के अनुवाद के साथ प्रकाशित हो चुकी हैं। विचाराधीन जिल्द मुख्य रूप से 'किताब अल-शिरकत' और 'किताब अल-वक़्फ़' की महत्वपूर्ण बहसों पर आधारित है। हालांकि, कई न्यायशास्त्रीय (फ़िक़्ही) और धर्मशास्त्रीय (कलामिया) आदि अध्यायों के मुद्दे भी प्रासंगिक रूप से चर्चा में आए हैं। मुख्य मुद्दों और रिसालों की विस्तृत सूची के अलावा, पाठकों की सुविधा के लिए प्रासंगिक मुद्दों की एक अलग सूची भी तैयार की गई है। यह अत्यंत महत्वपूर्ण और बहुमूल्य है।

पृष्ठ 5 / 631

فتاویٰ رضویہ ، جلد شانزدہم (۱۶)

جلد	عنوان	جوابات اسئلہ	تعدادِ رسائل	سنینِ اشاعت	صفحات
۱	کتاب الطہارۃ	۲۲	۱۱	شعبان المعظم ۱۴۱۰ھ ، مارچ ۱۹۹۰ء	۸۴۸
۲	کتاب الطہارۃ	۳۳	۷	ربیع الثانی ۱۴۱۲ھ ، نومبر ۱۹۹۱ء	۷۱۰
۳	کتاب الطہارۃ	۵۹	۶	شعبان المعظم ۱۴۱۲ھ ، فروری ۱۹۹۲ء	۷۵۶
۴	کتاب الطہارۃ	۱۳۲	۵	رجب المرجب ۱۴۱۳ھ ، جنوری ۱۹۹۳ء	۷۶۰
۵	کتاب الصلوٰۃ	۱۴۰	۶	ربیع الاول ۱۴۱۴ھ ، ستمبر ۱۹۹۳ء	۶۹۲
۶	کتاب الصلوٰۃ	۴۵۷	۴	ربیع الاول ۱۴۱۵ھ ، اگست ۱۹۹۴ء	۷۳۶
۷	کتاب الصلوٰۃ	۲۶۹	۷	رجب المرجب ۱۴۱۵ھ ، دسمبر ۱۹۹۴ء	۷۲۰
۸	کتاب الصلوٰۃ	۳۳۷	۶		۶۶۴

جلد	عنوان	جواباتِ اسئلہ	تعدادِ رسائل	سنینِ اشاعت	صفحات
				محرم الحرام ۱۴۱۶ھ ، جون ۱۹۹۵ء	
۹	کتاب الجنائز	۲۷۳	۱۳	ذیقعدہ ۱۴۱۶ھ ، اپریل ۱۹۹۶ء	۹۳۶
۱۰	کتاب زکوٰۃ ، صوم ، حج	۳۱۶	۱۶	ربیع الاول ۱۴۱۷ھ ، اگست ۱۹۹۶ء	۸۳۲
۱۱	کتاب النکاح	۴۵۹	۶	محرم الحرام ۱۴۱۸ھ ، مئی ۱۹۹۷ء	۷۳۶
۱۲	کتاب نکاح ، طلاق	۳۲۸	۳	رجب المرجب ۱۴۱۸ھ ، نومبر ۱۹۹۷ء	۶۸۸
۱۳	کتاب طلاق، ایمان اور حدود و تعزیر	۲۹۳	۲	ذیقعدہ ۱۴۱۸ھ ، مارچ ۱۹۹۸ء	۶۸۸
۱۴	کتاب السیر (۱)	۳۳۹	۷	جمادی الاخریٰ ۱۴۱۹ھ ، ستمبر ۱۹۹۸ء	۷۱۲
۱۵	کتاب السیر (ب)	۸۱	۱۵	محرم الحرام ۱۴۲۰ھ ، اپریل ۱۹۹۹ء	۷۴۴

سولھویں جلد یہ جلد فتاویٰ رضویہ قدیم جلد ششم مطبوعہ سنی دارالاشاعت مبارکپور اعظم گڑھ بھارت کے صفحہ ۳۲۰ سے آخر تک ۴۳۲ سوالوں کے جوابات پر مشتمل ہے، نئے شامل کردہ

رسائل کے علاوہ اس جلد کی عربی وفارسی عبارات کا ترجمہ راقم الحروف نے کیا ہے۔ اس سے قبل گیارہویں، بارہویں تیرہویں جلد بھی راقم کے ترجمہ کے ساتھ شائع ہو چکی ہیں۔ پیش نظر جلد بنیادی طور پر کتاب الشرکۃ اور کتاب الوقف کے مباحث جلیلہ پر مشتمل ہے تاہم متعدد ابواب فقہیہ و کلامیہ وغیرہ کے مسائل ضمناً زیر بحث آئے ہیں مسائل ورسائل کی مفصل فہرست کے علاوہ مسائل ضمنیہ کی الگ فہرست بھی قارئین کرام کی سہولت کے لئے تیار کر دی گئی ہے انتہائی وقیع اور گرانقدر

Volume Sixteen (16) Fatawa Rizvia

The following three treatises, comprising research and investigations, also adorn this volume: (1) Jawal-ul-Ulu li-tabayin-il-Khulu (1346 AH) Description of the definition of 'Khulu' (vacant possession/goodwill) and its Sharia ruling. (2) At-Tahrir-ul-Jayyid fi Haqq-il-Masjid (1315 AH) The ruling on selling mosque items and bringing them into one's personal use. (3) Ibanat-ul-Mutawari fi Musalihat-i-Abdul Bari (1331 AH) An extremely important fatwa regarding the Kanpur Mosque and a strong refutation of Maulana Abdul Bari Farangi Mahali's decision concerning this mosque. Among the aforementioned treatises, the first one was already present in the old Fatawa Rizvia, Volume Six, Book of Endowments (Kitab al-Waqf), while the other two were not previously included in Fatawa Rizvia. Due to the relevance of the subject matter, it was decided to include them in this volume. Furthermore, after the treatise At-Tahrir-ul-Jayyid, rulings 135, 136, 137, and 138 are taken from Fatawa-e-Africa. It should be remembered that the Book of Travel (Kitab al-Siyar) was completed in the fifteenth volume. After that, in the old Fatawa Rizvia Volume Six, there was the Book of the Missing Person (Kitab al-Mafqud), which has already been included in the thirteenth volume (new) by attaching it to the Book of Divorce (Kitab al-Talaq). Therefore, the present volume (Sixteen) begins with the Book of Partnership (Kitab al-Shirkah).

Jumada al-Ula 1420 AH September 1999 AD

Hafiz Muhammad Abdul Sattar Saeedi Director of Education, Jamia Nizamia Razvia Lahore

Page 6 of 631

जिल्द सोलहवीं (१६) फ़तावा रज़विया

शोध और जांच पर आधारित निम्नलिखित तीन शोध-पत्र भी इस जिल्द की शोभा हैं: (१) जवाल-उल-उलु ली-तबयिन-इल-खुलु (१३४६ हिजरी) 'खुलु' (खाली कब्ज़ा/साख) की परिभाषा और उसके शरीय हुक्म का वर्णन। (२) अत-तहरीर-उल-जय्यिद फ़ी हक़-इल-मस्जिद (१३१५ हिजरी) मस्जिद की वस्तुओं को बेचने और उन्हें अपने उपयोग में लाने का हुक्म। (३) इबानत-उल-मुतवारी फ़ी मुसालिहत-ए-अब्दुल बारी (१३३१ हिजरी) कानपुर मस्जिद के संबंध में एक अत्यंत महत्वपूर्ण फतवा और उस मस्जिद के बारे में मौलाना अब्दुल बारी फरंगी महली के फैसले का जोरदार खंडन। उपर्युक्त शोध-पत्रों में से पहला तो पहले से ही पुराने फ़तावा रज़विया की छठी जिल्द, किताब-अल-वक़्फ़ में मौजूद था, जबकि शेष दो शोध-पत्र इससे पहले फ़तावा रज़विया में शामिल नहीं थे। विषय की प्रासंगिकता के कारण उन्हें इस जिल्द में शामिल करने का निर्णय लिया गया है। इसके अलावा, शोध-पत्र 'अत-तहरीर-उल-जय्यिद' के बाद मसला १३५, १३६, १३७, १३८ 'फ़तावा-ए-अफ़्रीका' से लिए गए हैं। याद रहे कि पंद्रहवीं जिल्द में 'किताब-अल-सियर' पूरी हो चुकी है। उसके बाद पुरानी फ़तावा रज़विया की छठी जिल्द में 'किताब-अल-मफ़्क़ूद' (लापता व्यक्ति की पुस्तक) थी, जिसे 'किताब-अल-तलाक़' (तलाक की पुस्तक) के साथ जोड़कर तेरहवीं जिल्द (नई) में शामिल किया जा चुका है। इसलिए, वर्तमान जिल्द (सोलहवीं) की शुरुआत 'किताब-अल-शिरकत' (साझेदारी की पुस्तक) से हो रही है।

जमादी-उल-ऊला १४२० हिजरी सितंबर १९९९ ईस्वी

हाफ़िज़ मुहम्मद अब्दुल सत्तार सईदी निदेशक शिक्षा, जामिया निज़ामिया रज़विया लाहौर

पृष्ठ ६३१ का ६

جلد شانزدھم (۱۶) فتاوٰی رضویہ

تحقیقات و تدقیقات پر مشتمل مندرجہ ذیل تین رسائل بھی اس جلد کی زینت ہیں: (۱) جوال العلو لتبین الخلو (۱۳۴۶ھ) خلو کی تعریف اور اس کے شرعی حکم کا بیان (۲) التحریر الجید فی حق المسجد (۱۳۱۵ھ) اشیاء مسجد کو فروخت کرنے اور انہیں اپنے تصرف میں لانے کا حکم (۳) ابانة المتواری فی مصالحة عبدالباری (۱۳۳۱ھ) مسجد کانپور کے متعلق ایک نہایت ضروری فتویٰ اور مولانا عبدالباری فرنگی محلی کے اس مسجد کے بارے میں فیصلے کا ردِ بلیغ۔ رسائل مذکورہ میں سے اول الذکر رسالہ تو پہلے سے ہی فتاویٰ رضویہ قدیم جلد ششم کتاب الوقف میں موجود تھا جبکہ باقی دونوں رسالے اس سے قبل فتاویٰ رضویہ میں شامل نہ تھے موضوع کی مناسبت سے ان کو جلد ہذا میں شامل کرنے کا فیصلہ کیا گیا ہے نیز رسالہ التحریر الجید کے بعد مسئلہ ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸ فتاویٰ افریقہ سے ماخوذ ہیں، یاد رہے کہ پندرھویں جلد میں کتاب السیر مکمل ہو چکی ہے اس کے بعد فتاویٰ رضویہ قدیم جلد ششم میں کتاب المفقود تھی جس کو کتاب الطلاق کے ساتھ منسلک کر کے تیرھویں جلد (جدید) میں شامل کیا جا چکا ہے لہذا پیشِ نظر جلد (شانزدہم) کا آغاز کتاب الشرکة سے ہو رہا ہے۔

جمادی الاولیٰ ۱۴۲۰ھ ستمبر ۱۹۹۹ء

حافظ محمد عبد الستار سعیدی ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ لاہور

Fatawa-e-Rizvia Volume Sixteen (16)

Abbreviations

Muhaqqiq: Allama Kamal-ud-Din ibn Hummam, author of Fath-ul-Qadeer Ḥ: Allama Muhammad Ibrahim bin Muhammad al-Halabi, author of Ghunyat-ul-Mustamli Sh: Allama Muhammad Amin ibn Abidin al-Shami, author of Radd-ul-Muhtar Ṭ: Allama Syed Ahmad al-Tahtawi, author of Hashiyat-ud-Durr-ul-Muhtar and Hashiyat-u-Maraqi al-Falah Al-Durr: Ad-Durr-ul-Muhtar, Allama Muhammad Ala-ud-Din al-Haskafi Al-Durar: Ad-Durar Sharh al-Ghurar, Mulla Khusrow Allama Muhammad bin Framuz Bahr: Al-Bahr-ur-Raiq, Allama Zain-ud-Din ibn Nujaim Hindiya: Fatawa-e-Alamgiri, Group of Hanafi Scholars Nahr: An-Nahr-ul-Faiq, Siraj-ud-Din Umar bin Tamim Fath: Fath-ul-Qadir, Allama Kamal-ud-Din ibn Hummam Ghuniyah: Ghunyat-ul-Mustamli, Allama Muhammad Ibrahim bin Muhammad al-Halabi Huliyah: Huliyat-ul-Mahalli, Ibn Ameer-ul-Hajj

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawateislami

फ़तावा-ए-रिज़्विया जिल्द सोलहवीं (१६)

रुमूज़ (संकेत चिह्न)

मुहक़्क़िक़: अल्लामा कमालुद्दीन इब्ने हुमाम, फ़त्हुल क़दीर के लेखक ह (Ḥ): अल्लामा मुहम्मद इब्राहीम बिन मुहम्मद अल-हलबी, ग़ुनियतुल मुस्तमली के लेखक श (Sh): अल्लामा मुहम्मद अमीन इब्ने आबिदीन अल-शामी, रद्दुल मुह्तार के लेखक त (Ṭ): अल्लामा सय्यद अहमद अल-तहतावी, हाशिया अद-दुर्रुल मुह्तार और हाशिया मराक़िल फ़लाह के लेखक अद-दुर्र: अद-दुर्रुल मुह्तार, अल्लामा मुहम्मद अलाउद्दीन अल-हस्क़फ़ी अद-दुरर: अद-दुरर शरह अल-ग़ुरर, मुल्ला ख़ुसरो अल्लामा मुहम्मद बिन फ़रामूज़ बह्र: अल-बह्रुर राइक़, अल्लामा ज़ैनुद्दीन इब्ने नुजैम हिन्दिया: फ़तावा-ए-आलमगीरी, हनफ़ी विद्वानों का समूह नह्र: अन-नह्रुल फ़ाइक़, सिराजुद्दीन उमर बिन तमीम फ़त्ह: फ़त्हुल क़दीर, अल्लामा कमालुद्दीन इब्ने हुमाम ग़ुनिया: ग़ुनियतुल मुस्तमली, अल्लामा मुहम्मद इब्राहीम बिन मुहम्मद अल-हलबी हुलिया: हुलियतुल महल्ली, इब्ने अमीरुल हज्ज

www.dawateislami.net आई.टी. मज्लिस दावत-ए-इस्लामी

पेज ७ / ६३१

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

رموز

محقق: علامہ کمال الدین ابن ہمام صاحب فتح القدیر ح: علامہ محمد ابراہیم بن محمد الحلبی صاحب غنیۃ المستملی ش: علامہ محمد امین ابن عابدین الشامی صاحب ردالمحتار ط: علامہ سید احمد الطحطاوی صاحب حاشیہ الدرالمختار وحاشیہ مراقی الفلاح الدر: الدرالمختار ، علامہ محمد علاء الدین الحصکفی الدرر: الدرر شرح الغرر، ملا خسرو علامہ محمد بن فراموز بحر: البحر الرائق، علامہ زین الدین ابن نجیم ہندیہ: فتاوی عالمگیری ، جماعت علمائے احناف نہر: النہر الفائق، سراج الدین عمر بن تمیم فتح: فتح القدیر، علامہ کمال الدین ابن ہمام غنیہ: غنیۃ المستملی ، علامہ محمد ابراہیم بن محمد الحلبی حلیہ: حلیۃ المحلی، ابن امیر الحاج

www.dawateislami.net آئی ٹی مجلسِ دعوتِ اسلامی

Fatawa Razvia Volume Sixteen (16)

Summary Table of Contents

Foreword ..... 3 Detailed Table of Contents ..... 9 List of Incidental Issues ..... 57 Book of Partnership ..... 89 Book of Endowment (Waqf) ..... 113 Expenditure of Endowments ..... 205 Chapter on the Mosque ..... 255 List of Treatises o Jawal al-Ulu li-Tabyin al-Khulu ..... 175 o Al-Tahrir al-Jayyid fi Haqq al-Masjid ..... 261 o Ibanat al-Mutawari fi Musalahat Abd al-Bari ... 365

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

संक्षिप्त विषय-सूची

प्रस्तावना ..... 3 विस्तृत विषय-
सूची ..... 9 आनुषंगिक मुद्दों की
सूची ..... 57 किताबुश शिरकत (साझेदारी की पुस्तक) .....
89 किताबुल वक्फ़ (धर्मादा की पुस्तक) ..... 113 वक्फ़ के
खर्च ..... 205 मस्जिद का
अध्याय ..... 255 शोधपत्रों की सूची o जवाल अल-उलू ली-तबीन
अल-खुलू ..... 175 o अल-तहरीर अल-जय्यिद फ़ी हक़ अल-मस्जिद ..... 261 o
इबानत अल-मुतवारी फ़ी मुसालहत अब्दुल बारी 365

I.T. मज्लिस-ए-दावते इस्लामी पेज 8 का 631

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

اجمالی فہرست

پیش لفظ ..... ۳ فہرست مضامین

مفصل ..... ۹ فہرست مسائل

ضمنیہ ..... ۵۷ کتاب

الشرکۃ ..... ۸۹ کتاب

الوقف ..... ۱۱۳ مصارف

وقف ..... ۲۰۵ باب

المسجد ..... ۲۵۵ فہرست رسائل o جوال العلو لتبیین

الخلو ..... ۱۷۵ o التحریر الجید فی حق المسجد .....

۲۶۱ o ابانۃ المتواری فی مصالحۃ عبدالباری ۳۶۵

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

Praise for the Exalted Creator

All praise is for the One who is Unique, Unique in His Majesty. And His blessings be eternally upon The best of creation, Muhammad.

Hazrat Raza Barelvi

Praise and glorification for that unique God, Who is solitary and matchless in His Majesty. May the mercy of God descend forever and ever upon Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him), the most exalted human being among all creation!

Page 9 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

अल्लाह तआला की हम्द (प्रशंसा)

तमाम प्रशंसा उस एक के लिए है, जो अपनी महिमा में अकेला है। और उसकी रहमतें हमेशा बरसती रहें, सृष्टि में सबसे श्रेष्ठ इंसान मुहम्मद पर।

हज़रत रज़ा बरेलवी

उस एक ईश्वर की प्रशंसा और महिमा, जो अपनी महिमा में अकेला और बेजोड़ है। सृष्टि के सभी मनुष्यों में सबसे श्रेष्ठ हज़रत मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर ईश्वर की दया हमेशा बरसती रहे!

पेज 9 / 631

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

حَمْدِ بَارِئ تَعَالٰی

اَلْحَمْدُ لِلْمُتَوَحِّدِ بِجَلَالِہٖ الْمُتَفَرِّدِ وَصَلَوتُہٗ دَوْمًا عَلٰی خَیْرِ الْأَنَامِ مُحَمَّدٍ

حضرت رضا بریلوی

اس خدائے یکتا کی حمد و ثنا جو اپنے جلال میں یکتا و یگانہ ہے تمام مخلوق میں سب سے اعلیٰ انسان محمد (صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم) پر خدا کی رحمت ہمیشہ ہمیشہ نازل ہوتی رہے!

صفحہ 9 از 631

Fatawa Razawiya, Volume (16) Detailed Index of Contents

Book of Partnership (Kitab al-Shirka)

Topic	Page	Topic	Page
Book of Partnership		Acting upon the apparent custom is mandatory.	91
For people whose wealth is mixed such that distinction is difficult and some partners refuse to take their share due to lack of distinction, the remaining partners should take their share and give the rest to the poor.	89	The great custom (Urf-e-Azam) is among the Shariah proofs.	91
A question related to partnership property.	89	What is well-known in custom is like a Shariah-stipulated condition.	91
Partners will be equal participants in the income of a shared shop.	89	Zaid gave some money to Amr and said 'spend it', 'use it for your needs', or 'do Jihad with it', then it will be deemed a loan.	92
If one partner takes some amount from a joint property with the permission of the other, if anything remains and is returned, both partners will be equal owners.	90	A woman gave [money/ material] to her husband saying 'make clothes and wear them', then it will be declared a gift (Hiba).	92
Difference between loan, gift, and permissibility (Ibahat).	90	Giving wood etc. to a student to use for their books will be declared a gift.	92
Permissibility (Ibahat) after death becomes null and void.	90	A borrowed item ('Ariya) which was consumed to gain benefit will be declared a loan.	92
	91	The basis is upon custom.	92

Topic	Page	Topic	Page
There is no compensation for what was made permissible for each party in joint property.			
		A transaction commonly known as a loan will be deemed a loan, and what is known as a gift is a gift.	93

फतावा रजविया, खंड (१६) विस्तृत विषय सूची

साझेदारी की पुस्तक (किताबुश शिरका)

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
साझेदारी की पुस्तक		स्पष्ट रीति-रिवाज़ पर अमल करना अनिवार्य है।	९१
जिन लोगों का धन इस तरह मिल गया कि अंतर करना मुश्किल है और कुछ लोग अंतर न होने के कारण अपना हिस्सा लेने से इनकार करें, तो बाकी साझेदार अपना हिस्सा लेकर बाकी गरीबों को दे दें।	८९	महान रीति-रिवाज़ (उर्फ़ए-आज़म) शरीयत के प्रमाणों में से है।	९१
साझेदारी की संपत्ति से संबंधित एक प्रश्न।	८९	जो रीति-रिवाज़ में प्रसिद्ध हो, वह शरीयत की शर्त की तरह होता है।	९१
साझा दुकान की आय में साझेदार समान रूप से भागीदार होंगे।	८९	ज़ैद ने अम्र को कुछ रुपया दिया और कहा कि इसे खर्च करो, या अपनी ज़रूरत में लगाओ, या जिहाद करो, तो उसे ऋण (कर्ज़) माना जाएगा।	९२
साझा संपत्ति में से एक साझेदार दूसरे की अनुमति से कुछ राशि ले गया, तो अगर कुछ शेष वापस आया तो दोनों साझेदार समान मालिक होंगे।	९०	स्त्री ने पति को दिया कि कपड़ा बना कर पहनो, तो उसे उपहार (हिबा) माना जाएगा।	९२
ऋण (क़र्ज़), उपहार (हिबा) और अनुमति (इबाहत) में अंतर।	९०	छात्र को लकड़ियाँ आदि दीं कि अपनी किताबों में उपयोग करो, वह उपहार (हिबा) माना जाएगा।	९२
मृत्यु के बाद दी गई अनुमति (इबाहत) अमान्य हो जाती है।	९०	जिस उधार ली गई वस्तु (आरियत) को नष्ट करके लाभ प्राप्त किया गया, उसे ऋण माना जाएगा।	९२
साझा धन में प्रत्येक पक्ष के लिए जो अनुमत किया गया था, उसका कोई हर्जाना नहीं है।	९१	आधार रीति-रिवाज़ पर है।	९२

विषय	पृष्ठ
पृष्ठ १० का ६३१	

विषय	पृष्ठ
जिस मामले में ऋण प्रसिद्ध हो उसे ऋण माना जाएगा और जिसमें उपहार प्रसिद्ध हो वह उपहार है।	९३

فتاوی رضویہ، جلد شانزدھم (۱۶) فہرست مضامین مفصل

کتاب الشرکۃ

عنوان صفحہ		عنوان صفحہ	
کتاب الشرکۃ		عرف ظاہر پر عمل واجب ہے۔	۹۱
جن لوگوں کا مال اس طرح مل گیا کہ تمیز مشکل ہے اور کچھ لوگ عدم امتیاز کی وجہ سے اپنا حصہ لینے سے انکار کریں تو بقیہ شرکاء اپنا حصہ لے کر بقیہ فقیروں کو دے دیں۔	۸۹	عرف اعظم دلائل شرعیہ سے ہے۔	۹۱
مال شرکت سے متعلق ایک سوال۔	۸۹	جو عرف میں معروف ہو وہ مشروط شرعی کی طرح ہوتا ہے۔	۹۱
مشترک دکان کی آمدنی میں شرکاء بحصہ مساوی شریک ہوں گے۔	۸۹	زید نے عمرو کو کچھ روپیہ دیا اور کہا کہ اس کو خرچ کر، یا اپنی حاجت میں اٹھا، یا جہاد کر، تو قرض قرار دیا جائیگا۔	۹۲
مشترکہ ملک میں سے ایک شریک دوسرے شریک کی اجازت سے کچھ رقم لے گیا تو اگر کچھ باقی واپس ہوا تو دونوں شرکاء بحصہ مساوی مالک ہونگے۔	۹۰	عورت نے شوہر کو دیا کہ کپڑا بنا کر پہن ، تو ہبہ قرار دیا جائے گا۔	۹۲

عنوان صفحہ		عنوان صفحہ	
		طالب علم کو لکڑیاں وغیرہ دیں کہ	
قرض، ہبہ اور اباحت کا فرق۔	۹۰	اپنی کتابوں میں صرف کیجئے، ہبہ قرار پائے گا۔	۹۲
		جس عاریۃ کو ہلاک کر کے انتفاع	
اباحت بعد موت صحیح باطل ہو جاتی ہے۔	۹۰	حاصل کیا، قرض قرار دیا جائے گا۔	۹۲
مشترک مال میں ہر فریق کے لئے جو مباح کردیا گیا اس کا تاوان نہیں۔	۹۱	مدار عرف پر ہے۔	۹۲
		جس معاملہ میں قرض معروف ہو	
		قرض قرار دیا جائے اور جس میں ہبہ وہ ہبہ ہے۔	۹۳

Fatawa Razawiyya Volume 16

99: Customarily, several brothers living together are allowed to spend for their own needs, and no record is kept of any surplus or deficit; this is considered mere permission (ibahat). (93) 99: In 'Yameen ala fi'l al-ghayr' (an oath regarding another's action), the oath is taken based on one's best knowledge. (93) 100: A question regarding joint ownership. (93) 100: Answer to the second question. (93) 100: If the government seized joint land and it later fell to one party after division, and the government paid compensation, all partners share the compensation for the period of joint ownership. This applies if the land was "intended for investment/income" (ma'id lil-istighlal) and was not exclusively reserved by any one partner. (94) 100: If additional construction in a house was done with the consent of all partners, one can demand reimbursement from the other partners after subtracting their own share. (94) 100: If a partner reserved property for themselves, the income from the period of partnership, in proportion to the subsequent shares of other partners, is considered 'mal khabeeth' (impure wealth) and must be given as charity or returned to the partners. (94) 100: If a partner built something in joint property using their own wealth for the other partners, if it is intended as a gift (hiba), it is invalid because it is a gift of undivided property (musha'). (94) 101: If the land was not intended for investment, whoever received it from the government is the rightful owner as it is considered a gift, provided there are no orphans among the partners. (94) 101: Answer to the third question. (94) 101: An 'Istifta' (request for ruling) consisting of seven questions. (95) 101: If a partner built a house for themselves on joint property at their own expense, it belongs solely to them. (95) 101: Answer to the first question. (96) 101: If someone built a house on another's land, the house owner may negotiate with the landowner. The landowner may have the house removed or, if the land risks becoming useless, may take possession by paying its appraised value. (96) 102: The purpose or direction specified by the giver at the time of giving is what stands. (96) 102: The method for appraising a house built on another's land. (96) 102: If the giver remained silent, their subsequent statement under oath is credible, provided it does not contradict obvious facts or custom. (96) 102: Texts (nusoos) from various Fiqh books regarding the circular issue (mas'ala-e-dairah). (96) 105: If sons gave money to their father and it is explicitly proven to be a loan, they shall recover it. (99) 105: Answer to the fourth question. (99) 105: If there was no explicit agreement and the custom was to provide aid without intending repayment, then the statement of the remaining heirs under oath shall be accepted. (99)

फ़तावा रज़विया खंड 16

99: जो कई भाई एक साथ रहते हैं, उनमें प्रथागत रूप से हर एक को अपने खर्चों के लिए खर्च करने की अनुमति होती है, और किसी भी कमी या अधिकता का कोई हिसाब नहीं रखा जाता; यह केवल अनुमति (मुबाह) है। (93) 99: 'यमीन अला फ़ेलुल ग़ैर' (किसी दूसरे के कार्य पर शपथ) के मामले में, शपथ अपने ज्ञान के आधार पर ली जाती है। (93) 100: संयुक्त स्वामित्व (शिरकत-ए-मिल्क) के बारे में एक प्रश्न। (93) 100: दूसरे प्रश्न का उत्तर। (93) 100: यदि सरकार ने संयुक्त भूमि पर अधिकार कर लिया और विभाजन के बाद वह एक पक्ष के हिस्से में आई, और सरकार ने इसके लिए मुआवज़ा दिया, तो संयुक्त स्वामित्व की अवधि के मुआवज़े में सभी साझेदार शरीक होंगे। यह नियम तब लागू होता है जब भूमि "निवेश/आय के लिए अभिप्रेत" (मअद लिल-इस्तिग़लाल) हो और किसी एक साझेदार ने इसे विशेष रूप से आरक्षित न किया हो। (94) 100: यदि घर में अतिरिक्त निर्माण सभी साझेदारों की सहमति से हुआ है, तो व्यक्ति अपने हिस्से को घटाकर अन्य साझेदारों से प्रतिपूर्ति की मांग कर सकता है। (94) 100: यदि किसी साझेदार ने अपने लिए संपत्ति आरक्षित की थी, तो साझेदारी की अवधि की आय, अन्य साझेदारों के बाद के हिस्सों के अनुपात में, 'माल-ए-खबीस' (अशुद्ध धन) मानी जाती है और इसे दान में देना या साझेदारों को वापस करना अनिवार्य है। (94) 100: यदि किसी साझेदार ने अपने धन का उपयोग करके अन्य साझेदारों के लिए संयुक्त संपत्ति में कुछ बनाया, और यदि यह उपहार (हिबा) के रूप में है, तो यह अमान्य है क्योंकि यह अविभाजित संपत्ति (मुशा) का उपहार है। (94) 101: यदि भूमि निवेश के उद्देश्य से नहीं थी, तो सरकार से इसे प्राप्त करने वाला ही वास्तविक स्वामी है क्योंकि इसे उपहार माना जाता है, बशर्ते साझेदारों में कोई अनाथ न हो। (94) 101: तीसरे प्रश्न का उत्तर। (94) 101: सात प्रश्नों वाला एक इस्तफ़्ता (फतवे का अनुरोध)। (95) 101: यदि किसी साझेदार ने संयुक्त संपत्ति पर अपने खर्च से अपने लिए घर बनाया है, तो वह केवल उसी का है। (95) 101: पहले प्रश्न का उत्तर। (96) 101: यदि किसी ने दूसरे की भूमि पर घर बनाया है, तो घर का मालिक भूमि के मालिक के साथ बातचीत कर सकता है। भूमि का मालिक घर को हटवा सकता है या, यदि भूमि के अनुपयोगी होने का खतरा है, तो निर्धारित मूल्य का भुगतान करके उस पर कब्जा कर सकता है। (96) 102: देने वाले द्वारा देते समय निर्दिष्ट उद्देश्य या दिशा ही मान्य होती है। (96) 102: दूसरे की भूमि पर बने घर के मूल्यांकन की विधि। (96) 102: यदि देने वाला चुप रहा, तो शपथ के तहत उनका बाद का बयान विश्वसनीय है, बशर्ते कि यह प्रत्यक्ष तथ्यों या प्रथा के विरुद्ध न हो। (96) 102: विभिन्न फ़िक़्ह पुस्तकों से 'मसला-ए-दाइरा' के संबंध में

प्रमाण (नसूस)। (96) 105: यदि बेटों ने अपने पिता को पैसा दिया और यह स्पष्ट रूप से ऋण साबित होता है, तो वे इसे वापस प्राप्त करेंगे। (99) 105: चौथे प्रश्न का उत्तर। (99) 105: यदि कोई स्पष्ट समझौता नहीं था और प्रथा बिना वापसी के इरादे के सहायता प्रदान करने की थी, तो शपथ के तहत शेष उत्तराधिकारियों के बयान को स्वीकार किया जाएगा। (99)

पेज 11/631

۹۹: جو چند بھائی یکجا رہتے ہیں ان میں عرفاً ہر ایک کو اپنے مصارف میں صرف کرنے کی اجازت رہتی ہے اور کمی بیشی کا کوئی حساب نہیں ہوتا، یہ اباحت ہے۔ (۹۳) ۹۹: یمین علی فعل الغیر میں قسم علم پر کھائی جاتی ہے۔ (۹۳) ۱۰۰: شرکتِ ملک کا ایک سوال۔ (۹۳) ۱۰۰: جواب سوال دوم۔ (۹۳) ۱۰۰: مشترک زمین پر گورنمنٹ نے قبضہ کیا، بعد میں تقسیم ہو کر وہ ایک فریق کے حصہ میں پڑی، اور گورنمنٹ نے قبضہ کا معاوضہ دیا تو زمانہ شرکت کے معاوضہ میں سب شرکاء شریک ہوں گے یہ حکم اس صورت میں ہے کہ وہ زمین "معد للاستغلال" ہو اور کسی ایک نے اپنے لئے اعداد نہ کیا ہو۔ (۹۴) ۱۰۰: مکان میں تعمیر مزید سب شرکاء کی رائے سے ہوئی تو اپنا حصہ نکال کر بقیہ شرکاء سے باقی کا مطالبہ کر سکتا ہے۔ (۹۴) ۱۰۰: کسی ایک کے اپنے لئے اعداد کرنے کی صورت میں زمانہ شرکت کی آمدنی بقدرِ حصص شرکاء مابعد کے لئے ملک خبیث ہے جس کا صدقہ کرنا یا شرکاء کو دینا واجب ہے۔ (۹۴) ۱۰۰: ایک شریک نے اپنے مال سے بقیہ شرکاء کیلئے مشترکہ ملک میں کچھ بنایا اگر یہ ہبہ ہو تو نا جائز ہے کہ یہ ہبہ مشاع ہے۔ (۹۴) ۱۰۱: اگر زمین معد للاستغلال نہ ہو تو گورنمنٹ نے جس کو دیا وہی مستحق ہے کہ یہ ہبہ ہے جبکہ شرکاء میں کوئی یتیم نہ ہو۔ (۹۴) ۱۰۱: جواب سوال سوم۔ (۹۴) ۱۰۱: سات سوالات پر مشتمل ایک استفتاء۔ (۹۵) ۱۰۱: مشترکہ جائداد میں کسی شریک نے اپنے صرفہ سے اپنے لئے مکان بنایا تو وہ اسی کا ہوگا۔ (۹۵) ۱۰۱: جواب سوال اول۔ (۹۶) ۱۰۱: کسی نے دوسرے کی زمین میں مکان بنایا تو مکان والا اس سے معاملہ بھی کر سکتا ہے اور وہ مکان اپنی زمین سے اکھڑوا بھی سکتا ہے اور زمین بیکار ہونے کا اندیشہ ہو تو اس مکان کی قیمت لگا کر اس پر قبضہ بھی کر سکتا ہے۔ (۹۶) ۱۰۲: دینے والا دیتے وقت جو جہت متعین کر دے وہی متعین ہے۔ (۹۶)

۱۰۲: دوسرے کی زمین میں بنے ہوئے مکان کی قیمت لگانے کا طریقہ۔ (۹۶) ۱۰۲: معطی نے دیتے وقت کچھ نہ کہا تو اسی کا قول قسم کے ساتھ معتبر ہے جبکہ ظاہر اور عرف کے خلاف نہ ہو۔ (۹۶) ۱۰۲: مختلف کتب فقہ سے مسئلہ دائرہ کے نصوص۔ (۹۶) ۱۰۵: لڑکوں نے باپ کو روپیہ دیا مگر صراحتہً ثابت ہو کہ بطور قرض دیا تھا روپیہ واپس لیں گے۔ (۹۹) ۱۰۵: جواب سوال چہارم۔ (۹۹) ۱۰۵: صراحت نہ ہو اور معمول یہ رہا کہ بطور امداد بے قصد واپسی دیتے رہے ہوں تو بقیہ ورثاء کا قول قسم کے ساتھ معتبر ہو گا۔ (۹۹)

Fatawa Razawiyyah Volume 16

105 | Daughters will receive their father's inheritance from the old house. 105 | A gift (Hiba) without possession is void. 105 | Answer to the Fifth Question 105 | Accounting is obligatory for the guardian; it is not obligatory to keep it in writing. 105 | An agreement among partners that one partner sells the goods, keeps the account, and takes an 'akni' rupee (commission) as customary, is invalid and forbidden (Haram). 105 | Answer to the Sixth Question 106 | If brothers gave something to their deceased brother's wife, it is by way of sympathy and condolence, and will not be returned. However, if it was in exchange for the husband's entitlement, then whatever was given in excess of the right can be taken back. 106 | There is no retraction in charity (Tasadduq) for minors. 106 | Answer to the Seventh Question 107 | If the supervising partner of a joint shop declared a debt on the shop; if cash was taken from someone, the specific supervisor will be responsible. But if goods were purchased on credit and not paid for, all partners will be responsible. 107 | Research on the Issue 107 | After the death of the ancestor, if the heirs manage the inheritance jointly or appoint one of them as a supervisor, this is joint ownership (Shirkat-e-Milk). 107 | In joint ownership, every partner is a stranger to the other's share. 107 | In joint ownership, if every partner is permitted to manage the property, he will be a principal (aseel) in his own share and an agent (wakeel) in his partner's share. 108 | It is not permissible to hire a partner as a laborer (ajeer) to manage the joint property. 109 | Agency (Wakalat) does not become void due to invalid conditions (shuroot-e-fasida). 109 | An agent for purchase can buy on credit. 110 | A trade agent has the authority to sell on credit according to the custom of traders. 110 | An agent for purchase cannot borrow money as a loan.

Book of Endowment (Kitab al-Waqf)

113 | Giving property as dower (Mahr) is a gift for a consideration (Hiba-bil-Iwaz), and it is a sale. 113 | To give property as dower and set a condition for its return after death is an invalid condition (shart-e-fasid), and the wife's ownership of such property is defective (fasid). 113 | There is a difference of opinion among scholars regarding the endowment (waqf) of such property, meaning the sale becomes void and prohibited due to invalid conditions. 113 | It is obligatory for both the seller and the buyer to rescind a void sale (bai fasid). 113 | It is a sin not to rescind a void sale. 113 | After taking possession of property purchased through a void contract (aqd-e-fasid), the buyer becomes its owner.

फतावा रज़विय्या जिल्द सोलह (१६)

१०५ | बेटियाँ पुराने घर से अपने पिता की विरासत पाएंगी। १०५ | बिना कब्ज़े के हिबा (उपहार) बातिल (अमान्य) है। १०५ | पाँचवें प्रश्न का उत्तर १०५ | संरक्षक (क़य्यिम) पर हिसाब अनिवार्य है, उसे लिखित रूप में रखना अनिवार्य नहीं है। १०५ | साझेदारों के बीच यह समझौता कि एक साझेदार माल बेचे, हिसाब लिखे और दस्तूरी (कमीशन) के रूप में एक आना रुपया ले, नाजायज़ और हराम है। १०५ | छठे प्रश्न का उत्तर १०६ | यदि भाइयों ने अपने मृत भाई की पत्नी को कुछ दिया, तो यह सहानुभूति और शोक व्यक्त करने के तौर पर है, और वापस नहीं होगा। और यदि यह पति के हक के बदले के रूप में है, तो हक से ज्यादा जो दिया गया है, उसे वापस लिया जा सकता है। १०६ | नाबालिगों के सदके(दान) में वापसी नहीं होती। १०६ | सातवें प्रश्न का उत्तर १०७ | यदि संयुक्त दुकान के साझेदार निरीक्षक ने दुकान पर कर्ज बताया; यदि किसी से नकद रुपया लिया था तो विशेष निरीक्षक जिम्मेदार होगा और यदि माल ही कर्ज के रूप में लिया और भुगतान नहीं किया गया तो सभी साझेदार जिम्मेदार होंगे। १०७ | मसले का शोध (तहकीक) १०७ | पूर्वज की मृत्यु के बाद, यदि उत्तराधिकारी विरासत को संयुक्त रूप से प्रबंधित करते हैं या उनमें से एक को निरीक्षक बना देते हैं, तो यह स्वामित्व की साझेदारी (शिरकत-ए-मिल्क) है। १०७ | स्वामित्व की साझेदारी में, हर साझेदार दूसरे के हिस्से के लिए अजनबी होता है। १०७ | स्वामित्व की साझेदारी में, यदि प्रत्येक साझेदार को प्रबंधन की अनुमति है, तो वह अपने हिस्से में असली (स्वामी) और साझेदार के हिस्से में वकील (प्रतिनिधि) होगा। १०८ | साझा संपत्ति के प्रबंधन के लिए किसी साझेदार को मजदूर (अजीर) के रूप में रखना जायज़ नहीं है। १०९ | वकालत गलत शर्तों (शुरुत-ए-फ़ासिदा) के कारण अमान्य नहीं होती। १०९ | खरीद के लिए नियुक्त वकील उधार पर खरीद सकता है। ११० | व्यापार प्रतिनिधि को व्यापारियों के रिवाज के अनुसार उधार बेचने का अधिकार है। ११० | खरीद के लिए नियुक्त वकील कर्ज के रूप में रुपया नहीं ले सकता।

वक्फ की पुस्तक (किताब अल-वक्फ)

११३ | मेहर (स्त्रीधन) में संपत्ति देना हिबा बिल-इवज़ (मुआवजे के बदले उपहार) है और यह बिक्री (बैअ) है। ११३ | मेहर में संपत्ति देना और मृत्यु के बाद उसकी वापसी की शर्त लगाना गलत शर्त (शर्त-ए-फ़ासिद) है और ऐसी संपत्ति पर पत्नी का मालिकाना हक दोषपूर्ण (फ़ासिद) है। ११३ | ऐसी संपत्ति के वक्फ के बारे में विद्वानों के बीच मतभेद है, यानी गलत शर्तों के कारण बिक्री अमान्य और हराम हो जाती है। ११३ | गलत बिक्री (बैअ-ए-फ़ासिद) को रद्द करना विक्रेता और खरीदार दोनों पर

अनिवार्य है। ११३ | गलत बिक्री को रद्द न करना गुनाह है। ११३ | गलत अनुबंध (अक़द-ए-फ़ासिद) के माध्यम से खरीदी गई संपत्ति पर कब्ज़ा करने के बाद खरीदार उसका मालिक बन जाता है।

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

۱۰۵ | لڑکیاں مکان قدیم سے ترکہ پدری پائیں گی۔ ۱۰۵ | ہبہ بلا قبضہ باطل ہوتا ہے۔ ۱۰۵ | جواب سوال پنجم ۱۰۵ | قیم پر حساب واجب ہے اس کا تحریر میں رکھنا واجب نہیں۔ ۱۰۵ | شرکاء کی یہ قرارداد کہ ایک شریک مال بیچے حساب لکھے اور اکنی روپیہ دستوری لے، ناجائز و حرام ہے۔ ۱۰۵ | جواب سوال ششم ۱۰۶ | بھائیوں نے مرحوم بھائی کی بیوی کو کچھ دیا تو یہ بطور مواسات و غمخواری ہے، اور واپس نہ ہوگا اور استحقاق شوہر کے بدلے کے طور پر ہو تو جو حق سے زائد دیا واپس لے سکتا ہے۔ ۱۰۶ | تصدق میں اصغار رجوع نہیں۔ ۱۰۶ | جواب سوال ہفتم ۱۰۷ | مشتر کہ دکان کے شریک نگراں نے دکان پر قرض بتایا اگر کسی سے نقد روپیہ لیا تھا تو خاص نگراں ذمہ دار ہونگے اور مال ہی بطور قرض مول لیا اور ادانہ ہو تو سب شرکاء ذمہ دار ہوں گے۔ ۱۰۷ | تحقیق مسئلہ ۱۰۷ | مورث کے مرنے کے بعد شرکاء ترکہ میں مشتر کہ طور پر تصرف کرتے ہیں یا ان میں سے ایک کو نگراں بنا دیتے ہیں، یہ شرکت ملک ہے۔ ۱۰۷ | شرکت ملک میں ہر شریک دوسرے کے حصہ میں اجنبی ہوتا ہے۔ ۱۰۷ | شرکت ملک میں ہر شریک کو تصرف کی اجازت ہو تو اپنے حصہ میں اصیل اور شریک کے حصہ میں وکیل ہوگا۔ ۱۰۸ | شریک کو مال مشترک میں تصرف کے لئے اجیر کرنا جائز نہیں۔ ۱۰۹ | وکالت شروط فاسدہ سے فاسد نہیں ہوتی۔ ۱۰۹ | وکیل بشر اء قرض کے طور پر خرید سکتا ہے۔ ۱۱۰ | وکیل تجارت کو موافق معمول تجار قرضوں بیچنے کا اختیار ہے ۱۱۰ | وکیل بالشر اء روپیہ قرض نہیں لے سکتا۔

کتاب الوقف

۱۱۳ | مہر میں جائداد دینا ہبہ بالعوض ہے اور یہ بیع ہے۔ ۱۱۳ | جائداد مہر میں دے کر بعد موت واپسی کی شرط لگانا شرط فاسد ہے اور ایسی جائداد کے اوپر بیوی کی ملک فاسد ہے۔ ۱۱۳ | ایسی جائداد کے وقف میں علماء کو اختلاف ہے یعنی اس میں بیع شروط فاسدہ سے فاسد و حرام ہو جاتی ہے۔ ۱۱۳ | بیع فاسد کو فسخ کرنا بائع اور مشتری دونوں پر فرض ہے۔ ۱۱۳ | بیع فاسد کو فسخ نہ کرنا گناہ ہے۔ ۱۱۳ | عقد فاسد سے خریدی ہوئی جائداد پر قبضہ کے بعد مشتری اس کا مالک ہو جاتا ہے۔

Fatawa-e-Razvia (Volume 16)

Page	Topic (Right Column)	Page	Topic (Left Column)
114	One opinion is for validity and the second for invalidity. The issue of 'Al-Zafar' contrary to the type of right.	117	Land purchased from the income of endowed property does not fall under the ruling of endowment; its buying and selling is permissible, but its sale should be through reliable means.
114	An endowment cannot be restricted to a specific time.	118	The method of spending illicit earnings on charitable causes.
114	Two meanings of there being a debt on the property.	119	Once an endowment is valid, no change or amendment can be made to it.
114	It is not permissible to pledge property for a debt, but the endowment of such property is valid.	119	The endower has the right to dismiss the trustee.
115	The endowment of mortgaged property is valid if the mortgagor has assets to pay off the debt.	120	Regarding endowed property, even the endower has no right to make any will, nor can anyone sell it.
116	A mosque was built and shops were constructed around it; even if the shops were not endowed, the mosque's endowment is valid. If someone now buys those shops from the heirs and endows them for an Islamic school, this endowment is also valid.	121	An Imambara cannot be an endowment; it belongs to the builder. If they are gone, it belongs to their heirs.
116	Wahabis, Rafidhis, non-conformists, and Necharis are misguided.	121	Ta'ziya-dari (mourning rituals) is impermissible.
116	The reward for three actions continues even after death.	121	One who refuses participation in Islam is a disbeliever.
117		121	

Page	Topic (Right Column)	Page	Topic (Left Column)
	A person built a pond for public benefit (bathing and hunting). After his death, another person seized it with the landlord's help. This possession is void, but there is debate about the pond's status as an endowment.		Money obtained from adultery and music is absolutely forbidden, like usurped wealth.
117	The ruling regarding mosque basins.	121	Property gifted by paramours to adulterous women: the gift is void, and the property remains owned by the paramours.
		121	If neither the contract nor the cash is based on forbidden means, ownership will be valid and lawful.

फ़तावा-ए-रज़विया (खंड १६)

पृष्ठ	विषय (दायां स्तंभ)
११४	एक मत वैधता का है और दूसरा अमान्यता का।
११४	'अल-ज़फ़र' का मसला अधिकार के प्रकार के विपरीत।
११४	वक्फ़ किसी विशेष समय तक सीमित नहीं हो सकता।
११४	संपत्ति पर ऋण होने के दो अर्थ।
११४	संपत्ति को ऋण के बदले गिरवी रखना जायज़ नहीं है, लेकिन ऐसी संपत्ति का वक्फ़ सही है।
११५	गिरवी रखी गई संपत्ति का वक्फ़ इस स्थिति में सही है जब ऋण चुकाने के लिए गिरवी रखने वाले के पास पर्याप्त धन उपलब्ध हो।
११६	मस्जिद बनाई गई और उसके चारों ओर दुकानें बनाई गईं; यदि दुकानों को वक्फ़ नहीं भी किया गया, तब भी मस्जिद का वक्फ़ सही है। और यदि अब कोई व्यक्ति उत्तराधिकारियों से वे दुकानें खरीदकर इस्लामी मदरसे के लिए वक्फ़ करता है, तो यह वक्फ़ भी सही है।
११६	वहाबी, राफ़ज़ी, ग़ैर-मुक़ल्लिद और नेचरी गुमराह हैं।

पृष्ठ	विषय (बायां स्तंभ)
११७	वक्फ़ की संपत्ति की आय से खरीदी गई भूमि वक्फ़ के नियम के अंतर्गत नहीं आती, उसकी खरीद-फरोख्त जायज़ है, लेकिन उसकी बिक्री विश्वसनीय माध्यमों से होनी चाहिए।
११८	हराम की कमाई को नेक कामों में खर्च करने का तरीका।
११९	वक्फ़ सही होने के बाद उसमें कोई बदलाव या संशोधन नहीं किया जा सकता।
११९	वक्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) को मुतवल्ली (ट्रस्टी) को बर्खास्त करने का अधिकार है।
१२०	वक्फ़ की गई संपत्ति के बारे में वक्फ़ करने वाले को भी कोई वसीयत करने का अधिकार नहीं है, और न ही कोई इसे बेच सकता है।
१२१	इमामबाड़ा वक्फ़ नहीं हो सकता; यह उसके बनाने वाले की मिल्कियत है, उसके न रहने पर यह उसके वारिसों की मिल्कियत है।
१२१	ताज़िया-दारी करना नाजायज़ है।

पृष्ठ	विषय (दायां स्तंभ)
११६	तीन कार्यों का सवाब मौत के बाद भी जारी रहता है।
११७	एक व्यक्ति ने जनता के लाभ के लिए तालाब बनवाया ताकि लोग नहा सकें और शिकार कर सकें। उसकी मृत्यु के बाद, किसी अन्य व्यक्ति ने ज़मींदार के साथ मिलकर उस पर कब्ज़ा कर लिया। यह कब्ज़ा बातिल है, लेकिन तालाब के वक़्फ़ होने के बारे में मतभेद है।
११७	मस्जिदों के हौज (कुंड) का हुक्म।

पृष्ठ	विषय (बायां स्तंभ)
१२१	इस्लाम की शिरकत से इनकार करने वाला काफ़िर है।
१२१	ज़िना (व्यभिचार) और ग़िना (संगीत) से प्राप्त धन हड़पी गई संपत्ति के समान पूर्णतः हराम है।
१२१	जो संपत्ति प्रेमियों ने व्यभिचारी महिलाओं को उपहार में दी, वह उपहार बातिल है, और संपत्ति प्रेमियों के स्वामित्व में ही रहती है।
१२१	यदि अनुबंध और नकद दोनों हराम पर आधारित न हों, तो स्वामित्व सही और हलाल होगा।

पृष्ठ १३ का ६३१

صفحہ	عنوان (دایاں کالم)
۱۱۴	ایک قول صحت کا ہے اور دوسرا بطلان کا۔ مسئلہ الظفر بخلاف جنس الحق۔
۱۱۴	وقف کسی خاص وقت خاص تک مقید نہیں ہو سکتا۔
۱۱۴	جائیداد پر قرض ہونے کے دو معنی۔
۱۱۴	جائیداد کا قرضہ میں مکفول کرنا جائز نہیں لیکن ایسی جائیداد کا وقف صحیح ہے۔
۱۱۵	جائیداد مرہونہ کا وقف اس صورت میں صحیح ہے کہ راہن کے پاس مالِ قابل ادائے قرض موجود ہو۔
۱۱۶	مسجد کی تعمیر کی اور اس کے چاروں طرف دکان بنائی، دکان وقف نہ کی تب بھی مسجد کا

صفحہ	عنوان (بایاں کالم)
۱۱۷	موقوفہ جائیداد کی آمدنی سے جو زمین خریدی گئی وہ وقف کا حکم نہیں رکھتی، اس کی بیع وشراء جائز ہے، مگر اس کی بیع قابل اطمینان ذرائع سے ہونی چاہئے۔
۱۱۸	حرام کی کمائی کے مصارف خیر میں صرف کرنے کا طریقہ۔
۱۱۹	وقف صحیح ہونے کے بعد اس میں کوئی تبدیلی یا ترمیم نہیں ہو سکتی۔
۱۱۹	واقف کو متولی کو معزول کرنے کا حق ہے۔
۱۲۰	موقوفہ جائیداد کے بارے میں واقف کو بھی کوئی وصیت کرنے کا حق نہیں، نہ کوئی اس کو بیچ سکتا ہے
۱۲۱	

صفحہ	عنوان (دایاں کالم)	صفحہ	عنوان (بایاں کالم)
	وقف صحیح ہے، اور اگر اب کوئی شخص وارثوں سے خرید کر وہ دکان مدرسہ اسلامیہ کے لئے وقف کرے، تو یہ وقف بھی صحیح ہے۔		امام باڑہ وقف نہیں ہو سکتا جس نے بنایا اس کی ملک ہے وہ نہ ہو تو اس کے وارثوں کی ملک ہے۔
۱۱۶	وہابیہ، روافض، غیر مقلدین اور نیچری ضالین ہیں۔	۱۲۱	تعزیہ داری ناجائز ہے۔
۱۱۶	تین عملوں کا ثواب موت کے بعد بھی جاری رہتا ہے۔	۱۲۱	اسلام کی شرکت سے انکار کرنے والا کافر ہے۔
۱۱۷	ایک شخص نے نفع عوام کے لئے تالاب بنایا کہ لوگ نہائیں اور شکار کریں، اس کی موت کے بعد دوسرے نے زمیندار سے مل کر اس پر قبضہ کر لیا، یہ قبضہ باطل ہے، لیکن اس تالاب کے وقف ہونے میں کلام ہے۔	۱۲۱	زنا اور غنا میں حاصل کیا ہوا روپیہ مثلِ غصب حرامِ مطلق ہے۔
۱۱۷	حوضِ مساجد کا حکم	۱۲۱	جو جائیداد آشناؤں نے زانیہ عورتوں کو ہبہ کی، ہبہ باطل، اور جائیداد آشناؤں کی ملکیت پر باقی ہے۔
		۱۲۱	

اگر عقد و نقد دونوں حرام پر جمع نہ ہوں تو ملک صحیح اور حلال ہو گی۔

Fatawa-e-Razviya Volume (16)

Page	Subject / Ruling	Page	Subject / Ruling
122	If haram money is given in cash, it is haram for an adult to take it, but the property becomes the ownership of the buyer.	122	All people in whose names a sale is made will be owners of the item sold, even if the price was paid by one person.
122	Whatever is given to dancers and singers as a "tip" (beel) besides wages is not haram.	122	Donations belong to the donors until spent.
122	A legal trick (heela) to use haram wealth for charitable purposes.	122	Property acquired with donation money with donors' permission belongs to all participants, and when all of them collectively dedicate it to a school, it becomes an endowment (waqf).
122	A sheet can be endowed (waqf) to be placed over a funeral bier.	122	Variation in the amount of donation in joint property will have no effect; rather, everyone has equal rights.
122	Placing an expensive sheet on a funeral bier with the intention of adornment is disliked (makruh).	122	In indivisible rights, all partners are owners in a complete manner.
123	Endowment (waqf) by Hindus for a mosque is void.	126	What has been endowed once cannot be endowed again.
123	A mosque is not a condition for prayer and Friday prayer.	127	It is not permissible to remove someone from a post without a Shari'a-compliant reason.
123	Endowment of land in a palm and date orchard is valid, and leasing it for extracting palm wine (tari) and toddy (sendhi) is haram and void.	128	In a Shari'a ruling, the minority or majority of opinions is not considered.
124	Land on which Muslims have been building wells, graves,	128	In administrative matters where there is no limitation from the Shari'a, majority

Page	Subject / Ruling
	and mosques for hundreds of years is a public endowment (waqf-e-aam).
124	In a specific endowment (waqf-e-khaas), any person can stop any trustee (mutawalli) from acting against the objectives of the endowment.
124	Permission against the objectives of an endowment is void.
124	It is mandatory to remove a treacherous trustee.
125	A copy of a sale deed.
126	A gift for consideration (Hiba-bil-Iwaz) is a sale.
	opinion is considered; and in this, knowledge or ignorance will also not be considered, but rather experience is what counts.
129	For the validity of an endowment (waqf), it is necessary for the endower (waqif) to be the owner of the endowed property.
129	Writing a deed (waqf-nama) is not necessary for the validity of an endowment; a verbal endowment is also sufficient.
129	The endower (waqif) can set a condition for the trusteeship (tauliyat) to remain with themselves or their family.
129	When it is necessary to take away the guardianship/trusteeship from the trustee.
130	Endowments (awqaf) in general, whether the endower is a non-Muslim and the endowment is for our religious acts, or for helping the poor, education, or medical aid, are all generally considered religious.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द (16)

पृष्ठ	विषय / नियम
122	नकद में हराम धन दिया तो बालिग को उसे लेना हराम है, लेकिन संपत्ति खरीदार का अधिकार होगी।
122	नचनियाँ और गवैयों को मज़दूरी के अलावा "बेल" के तौर पर जो दिया जाता है वह हराम नहीं है।
122	हराम माल को नेक कामों में इस्तेमाल करने का हिला (उपाय)।
122	जनाज़े पर डालने के लिए चादर वक़्फ़ (दान) कर सकते हैं।
122	जनाज़े पर दिखावे की नीयत से महँगी चादर डालना मकरूह है।
123	मस्जिद के लिए हिंदुओं का वक़्फ़ बातिल (अमान्य) है।
123	नमाज़ और जुमा के लिए मस्जिद शर्त नहीं है।
123	ताड़ और खजूर के बाग़ में ज़मीन का वक़्फ़ सही है और ताड़ व खजूर ताड़ी और सोंधी निकालने के लिए पट्टे पर देना हराम और बातिल है।
124	जिस ज़मीन पर सैकड़ों साल से मुसलमान कुएँ, कब्रें और मस्जिदें

पृष्ठ	विषय / नियम
122	जितने लोगों के नाम पर बिक्री हुई, वे सभी बिकी हुई चीज़ के मालिक होंगे, भले ही कीमत एक व्यक्ति ने चुकाई हो।
122	चंदा दानदाताओं के स्वामित्व में रहता है।
122	जो संपत्ति चंदे के पैसे से दानदाताओं की अनुमति से प्राप्त हुई, उसमें सभी भागीदार होंगे, और जब सबने मिलकर उसे मदरसे के लिए दे दिया तो वह वक़्फ़ हो गया।
122	संयुक्त संपत्ति में चंदे की कमी-बेसी का कोई असर नहीं होगा, बल्कि सभी का समान अधिकार है।
122	अविभाज्य अधिकारों में सभी भागीदार पूर्ण रूप से मालिक होते हैं।
126	जो चीज़ एक बार वक़्फ़ हो गई, उसे दोबारा वक़्फ़ नहीं किया जा सकता।
127	किसी पद वाले को बिना किसी शरीयत के बहाने के हटाना जायज़ नहीं है।
128	शरीयत के मसले में बहुमत या अल्पमत की राय का कोई महत्व नहीं है।
128	प्रशासनिक मामले जिनमें शरीयत की तरफ से कोई पाबंदी न हो, उनमें बहुमत की राय का ध्यान

पृष्ठ	विषय / नियम
	बनाते आए हैं, वह वक़्फ़-ए-आम (सार्वजनिक दान) है।
124	वक़्फ़-ए-ख़ास में हर मुतवल्ली (ट्रस्टी) को वक़्फ़ के उद्देश्यों के विरुद्ध काम करने से हर व्यक्ति रोक सकता है।
124	वक़्फ़ के उद्देश्यों के विरुद्ध अनुमति बातिल है।
124	बेईमान मुतवल्ली को पद से हटाना अनिवार्य है।
125	एक बैनामा (बिक्री पत्र) की नकल।
126	हिबा-बिल-इवज़ (बदले में उपहार) एक बिक्री है।

पृष्ठ	विषय / नियम
	रखा जाता है और इसमें ज्ञान या अज्ञान का भी विचार नहीं होगा बल्कि अनुभव को महत्व दिया जाएगा।
129	वक़्फ़ की वैधता के लिए वक़्फ़ करने वाले का उस संपत्ति का मालिक होना ज़रूरी है।
129	वक़्फ़ की वैधता के लिए वक़्फ़-नामा लिखना ज़रूरी नहीं है, ज़बानी वक़्फ़ भी काफी है।
129	वक़्फ़ करने वाला अपने या अपने परिवार की मुतवल्लीगिरी की शर्त लगा सकता है।
129	मुतवल्ली से विलायत (संरक्षण) कब ले लेना ज़रूरी है।
130	वक़्फ़ पूर्णत; चाहे वक़्फ़ करने वाला गैर-मुस्लिम हो और वक़्फ़ हमारे धार्मिक कार्यों के लिए हो, या गरीबों की मदद, शिक्षा या चिकित्सा सहायता के लिए हो, सभी सामान्य रूप से धार्मिक हैं।

पृष्ठ 14/631

صفحہ	مضمون / حکم
۱۲۲	نقد میں مال حرام دیا تو بالغ کو اس کا لینا حرام لیکن جائداد ملک مشتری ہو گی۔
۱۲۲	ناچنے گانے والوں کو اجرت کے علاوہ "بیل" کے طور پر جو دیا جاتا ہے وہ حرام نہیں۔
۱۲۲	مال حرام کے مصرف خیر میں لانے کا حیلہ۔
۱۲۲	جنازہ پر ڈالنے کے لئے چادر وقف کر سکتے ہیں۔
۱۲۲	جنازہ پر بقصد زینت بیش قیمت چادر ڈالنا مکروہ ہے۔
۱۲۳	مسجد کے لئے ہندوؤں کا وقف باطل ہے۔
۱۲۲	جتنے لوگوں کے نام بیع ہوئی مبیع کے سب مالک ہونگے اگرچہ قیمت ایک شخص نے ادا کی ہو۔
۱۲۲	چندہ چندہ دہندگان کی ملک پر ہوتا ہے۔
۱۲۲	جو جائداد چندہ کے پیسہ سے چندہ دہندگان کی اجازت سے فراہم ہوئی تو اس میں سبھی شریک ہوں گے، اور جب سب لوگوں نے مل کر اس کو مدرسہ دینے کے لئے کر دیا تو وقف ہو گیا۔
۱۲۲	مشترکہ جائداد میں چندہ کی کمی بیشی کا کوئی اثر نہ ہو گا بلکہ سب کو یکساں حق حاصل ہے۔
۱۲۲	حقوق غیر متجزی میں تمام شریک علی وجہ الکمال مالک ہوتے ہیں۔
۱۲۶	جو چیز ایک بار وقف ہو گئی دوبارہ وقف نہیں ہو سکتی۔

صفحہ	مضمون / حکم
۱۲۳	نماز اور جمعہ کے لئے مسجد شرط نہیں۔
۱۲۳	تاڑ و کھجور کے باغ میں زمین کا وقف صحیح ہے اور تاڑ و کھجور تاڑی اور سینڈھی نکالنے کے لئے اجارہ پر دینا حرام و باطل ہے۔
۱۲۴	صدہا سال سے مسلمان جس زمین پر چاہ و قبور و مساجد بناتے آئے ہیں وہ وقف عام ہے۔
۱۲۴	وقف خاص میں ہر متولی خلاف اغراض وقف تصرف کرنے سے ہر شخص کو روک سکتا ہے۔
۱۲۴	خلاف اغراض وقف اجازت باطل ہے۔
۱۲۴	خائن متولی کو معزول کر دینا لازم ہے۔
۱۲۵	ایک بیعنامہ کی نقل۔
۱۲۷	کسی منصب والے کو بلا عذر شرعی معزول کرنا جائز نہیں۔
۱۲۸	مسئلہ شرعی میں قلت و کثرت رائے کا اعتبار نہیں۔
۱۲۸	انتظامی امور جن میں شرع کی طرف سے کوئی تحدید نہ ہو کثرت رائے کا لحاظ ہوتا ہے اور اس میں علم و جہالت کا بھی لحاظ نہ ہو گا بلکہ تجربہ کاری کا اعتبار ہے۔
۱۲۹	وقف کی صحت کے لئے واقف کا جائداد موقوفہ کا مالک ہونا ضروری ہے
۱۲۹	صحت وقف کے لئے وقف نامہ لکھنا ضروری نہیں، زبانی وقف بھی کافی ہے۔
۱۲۹	واقف اپنے یا اپنے خاندان کی تولیت کی شرط لگا سکتا ہے۔
۱۲۹	متولی سے ولایت کب لے لینا ضروری ہے۔

صفحہ	مضمون / حکم	صفحہ	مضمون / حکم
۱۲۶	ہبہ بالعوض بیع ہے۔	۱۳۰	اوقاف مطلقاً چاہے واقف غیر مسلم ہو اور وقف ہمارے مذہبی اعمال کے لئے ہوں، یا غریبوں کی مدد تعلیم یا طبی امداد کے لئے ہوں سب علی العموم مذہبی ہیں۔

Fatawa Razawiyya Volume 16

[Left Column Content] 130: Two essential conditions for the validity of Waqf (religious endowment). 130: Making a Waqf by building a hotel for the wealthy; it will not be a valid Waqf. 130: If a non-Muslim (Kafir) makes a Waqf for a mosque, it will not be a valid Waqf. 130: If a non-Muslim makes a Waqf for a temple or Shivala, it will not be a valid Waqf. 130: If a condition is set that if it ceases to be a Shivala, it should be given to the poor, then the Waqf becomes valid. 131: If a Muslim makes a Waqf and then becomes an apostate (Murtad), the Waqf becomes void. 131: Specific details of the aforementioned issues from the books of Jurisprudence (Fiqh). 132: The surplus funds from donations belong to the donors; their consent is necessary to spend it for any other purpose. 132: If donors are no longer present, their adult heirs should be consulted. 132: The share of a minor or an insane person must be returned. 136: If donors are unknown, the surplus should be spent on the work for which it was collected; if that is not possible, give it to the poor. 136: The sale of a cemetery is impermissible. 136: It is also forbidden (haram) to level graves and walk upon them.

[Right Column Content] 136: If some land in an endowed cemetery remained unused for burial and further burials became impossible for any reason, that vacant land returns to the ownership of the endower (Waqif). 137: Question and Sharia ruling regarding unauthorized disposal/usage of mosque funds, its land, and buildings. 137: The trustee (Mutawalli) of a mosque takes precedence over the judge (Qazi) in matters of mosque construction, etc. 138: If the endower made a clear, absolute, and unconditional perpetual Waqf, the Waqf becomes valid and complete. 138: If the endower himself mismanages or makes a wrong disposal in the Waqf, he should be removed from its administration. 138: If the endower does not abide by the conditions of the Waqf, he is a sinner, but the Waqf does not become void. 138: If betrayal by the endower or trustee becomes apparent, the Waqf should be taken from them and handed over to someone else. 138: After making a Waqf, the endower remains only in the capacity of a trustee (Mutawalli). 138: Even if the endower did not mention the right to change trusteeship in the Waqf deed, he still has the right to change the trustee. 139: Sharia has given the endower the choice of general and reliable conditions only at the time of initiating (creating) the Waqf. 139: Description of reliable conditions. 139: There is no choice to change conditions after the Waqf is completed; however, if the condition for changing conditions was initially set, then the choice remains.

फतावा रज़विया जिल्द १६ (सोलहवीं)

[बायाँ स्तंभ सामग्री] १३०: वक्फ (धार्मिक बंदोबस्ती) की वैधता की दो आवश्यक शर्तें। १३०: अमीरों के लिए होटल बनाकर वक्फ करना; वह वक्फ नहीं होगा। १३०: यदि किसी काफ़िर ने मस्जिद के लिए वक्फ किया, तो वह वक्फ नहीं होगा। १३०: यदि किसी काफ़िर ने मंदिर या शिवाला के लिए वक्फ किया, तो वह वक्फ नहीं होगा। १३०: यदि यह शर्त लगाई गई कि यदि शिवाला न रहे तो इसे गरीबों के लिए कर दिया जाए, तो वक्फ सही हो गया। १३१: यदि कोई मुसलमान वक्फ करने के बाद धर्मत्यागी (मुरतद) हो जाए, तो वक्फ शून्य हो जाता है। १३१: उपर्युक्त मसलों के विवरण फिकह (धर्मशास्त्र) की पुस्तकों से। १३२: चंदे की जो राशि बच जाए वह चंदा देने वालों की है; उसे किसी अन्य कार्य में खर्च करने के लिए उनकी सहमति आवश्यक है। १३२: यदि चंदा देने वाले न हों, तो उनके वयस्क उत्तराधिकारियों से परामर्श किया जाना चाहिए। १३२: बालक और पागल व्यक्ति का हिस्सा वापस करना होगा। १३६: यदि चंदा देने वाले ज्ञात न हों, तो बची हुई राशि उसी कार्य में खर्च करें जिसके लिए वह एकत्र की गई थी; यदि वह संभव न हो, तो गरीबों को दे दें। १३६: कब्रिस्तान की बिक्री नाजायज है। १३६: कब्रों को समतल करके उन पर चलना भी हराम है।

[दायाँ स्तंभ सामग्री] १३६: वक्फ किए गए कब्रिस्तान में कुछ जमीन दफनाने से रह गई और किसी कारण से और मुर्दों को दफनाना संभव न रहा, तो वह खाली जमीन वक्फ करने वाले (वाकिफ) के स्वामित्व में लौट आई। १३७: मस्जिद के रुपयों और उसकी जमीन व इमारत में नाजायज उपयोग के बारे में सवाल और उसका शरीयत का हुक्म। १३७: मस्जिद का मुतवल्ली (प्रबंधक) मस्जिद के निर्माण आदि मामलों में काजी (न्यायाधीश) पर अग्रता रखता है। १३८: वाकिफ ने स्पष्ट, निरपेक्ष और बिना किसी शर्त के स्थायी वक्फ किया, तो वक्फ सही और पूर्ण हो गया। १३८: यदि वाकिफ स्वयं वक्फ में गलत उपयोग करता है, तो उसे वक्फ के प्रबंधन से हटा दिया जाए। १३८: यदि वाकिफ वक्फ की शर्तों का पालन नहीं करता है, तो वह गुनहगार है लेकिन वक्फ बातिल (शून्य) नहीं होगा। १३८: यदि वाकिफ या मुतवल्ली की खयानत (धोखाधड़ी) सामने आए, तो वक्फ उनसे छीनकर दूसरे के सुपुर्द कर दिया जाए। १३८: वक्फ के बाद वाकिफ केवल एक मुतवल्ली की हैसियत में रहता है। १३८: वाकिफ ने वक्फनामे में प्रबंधन (तौलियत) बदलने का जिक्र नहीं किया, फिर भी उसे मुतवल्ली बदलने का अधिकार है। १३९: शरीयत ने वाकिफ को सामान्य और विश्वसनीय शर्तों का अधिकार केवल वक्फ शुरू करने के समय दिया है। १३९: विश्वसनीय शर्तों का वर्णन। १३९: वक्फ पूर्ण होने के

बाद शर्त बदलने का अधिकार नहीं है; हाँ, यदि शर्त बदलने की शर्त लगाई गई हो तो अधिकार रहेगा।

पृष्ठ १५ का ६३१

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

[دائیں جانب کا کالم] ۱۳۰: صحت وقف کی دو ضروری شرطیں۔ ۱۳۰: مالداروں کے لئے ہوٹل بنا کر وقف کیا وقف نہ ہوگا۔ ۱۳۰: کافر نے مسجد کے لئے وقف کیا وقف نہ ہوگا۔ ۱۳۰: کافر نے مندر یا شوالہ کے لئے وقف کیا وقف نہ ہوگا۔ ۱۳۰: اگر یہ شرط لگا دی کہ شوالہ نہ رہے تو فقیروں کیلئے کر دیا جائے وقف صحیح ہو گیا۔ ۱۳۱: مسلمان وقف کر کے مرتد ہو جائے تو وقف باطل ہو جاتا ہے۔ ۱۳۱: مسائل مذکورہ بالا کے جزئیے کتب فقہ سے۔ ۱۳۲: چندہ کا جو روپیہ فاضل بچے وہ چندہ دہندگان کا ہے کسی دوسرے مصرف میں صرف کرنے کے لئے ان کی رضامندی ضروری ہے۔ ۱۳۲: چندہ دہندگان نہ ہوں تو ان کے بالغ وارثوں سے استصواب کیا جائے۔ ۱۳۲: صبی و مجنون کا حصہ واپس کرنا ہوگا۔ ۱۳۶: اگر چندہ دہندگان معلوم نہ ہوں تو مصرف سے جو زائد ہو اس کو اس کام میں صرف کریں جس کے لئے وصول کیا گیا، وہ نہ بن پڑے تو فقراء کو دیں۔ ۱۳۶: قبرستان کی بیع نا جائز ہے۔ ۱۳۶: قبروں کو ہموار کر کے ان پر چلنا بھی حرام ہے۔

[بائیں جانب کا کالم] ۱۳۶: موقوفہ قبرستان میں کچھ زمین دفن سے رہ گئی اور کسی وجہ سے مزید مردوں کا دفن کرنا ممکن نہ رہا تو وہ خالی زمین واقف کی ملکیت میں لوٹ آئی۔ ۱۳۷: مسجد کے روپوں اور اس کی زمین و عمارت میں ناجائز تصرف کے بارے میں سوال اور اس کا شرعی حکم۔ ۱۳۷: مسجد کا متولی تعمیر مسجد وغیرہ امور میں قاضی پر مقدم ہے۔ ۱۳۸: واقف نے صاف مطلق اور بے تقید وقف دائمی کیا وقف صحیح و تام ہو گیا۔ ۱۳۸: خود واقف نے وقف میں غلط تصرف کیا اس کو وقف کے انتظام سے الگ کر دیا جائے۔ ۱۳۸: واقف اگر شرائط وقف کی پابندی نہ کرے تو گنہگار ہے مگر وقف باطل نہ ہوگا۔ ۱۳۸: واقف و متولی کی خیانت ظاہر ہو جائے تو

وقف اس سے نکال کر دوسرے کے سپرد کر دیا جائے۔ ۱۳۸: وقف کے بعد واقف صرف ایک متولی کی حیثیت میں رہتا ہے۔ ۱۳۸: واقف نے تولیت کے تبدیل کا ذکر وقف نامہ میں نہ کیا پھر بھی اس کو متولی بدلنے کا حق ہے۔ ۱۳۹: عام اور معتبر شرطوں کو اختیار شرع نے واقف کو صرف انشاء وقف کے وقت دیا ہے۔ ۱۳۹: شرائط معتبرہ کا بیان۔ ۱۳۹: وقف تام ہونے کے بعد شرط بدلنے کا اختیار نہیں ، ہاں اگر تبدیل شرائط کی شرط لگائی ہو تو اختیار رہے گا۔

Volume Sixteen (16) - Fatawa-e-Razvia

- (140) If a condition was set in a Waqf (endowment) for general spending on the poor, and later it is specified for a particular group, then this is void.
- (140) If a condition for changing the Waqf was set, it can only be changed once, not again.
- (140) Yes, if there is a condition for permanent change, it can be changed every time.
- (142) For an absolute Waqf without conditions for change, selling it, exchanging it for other property, giving it on permanent lease, or on a forty-year lease is not permissible.
- (142) A wise, learned, and practicing judge can only change an absolute Waqf when it becomes completely unusable.
- (143) Permanent lease of even a private property is not permissible.
- (143) The duration of remaining is unknown.
- (143) A lease becomes invalid (fasid) due to ignorance of the duration.
- (143) An invalid contract (fasid) is prohibited (haram).
- (143) A lease is not permissible without specifying the duration.
- (143) The extent of benefit is known by specifying the duration.
- (144) Cutting down endowed trees is not allowed.
- (144) If the endower (Waqif) did not give permission and the Waqf does not require it, it is not permissible to lease out the endowed land for more than three years.
- (145) The land within the precincts of Ajmer Mu'alla is endowed for arrivals and departures. Anyone who builds on it and endows it for the same purpose, the endowment is valid.
- (146) During the days of attendance at the shrine, the founder himself can stay there.
- (146) Both the founder of the Waqf and others can benefit from mosques, tombs, bridges, ponds, and water facilities as per the terms. Perpetual residency is not permissible in buildings intended for pilgrims.
- (146) Attendants (Mujawirs) have no right to reside in the shrine's buildings, as they were built for travelers and pilgrims.
- (147) If at the time of construction for a Waqf, the endower (Waqif) had an intention but did not set a condition, the intention is not considered.

- (147) Anyone who constructs a building on endowed land for the purpose of the Waqf and then endows it gains no preferential right.
- (148) Any condition of the endower (Waqif) that is contrary to the pure Shariah is unacceptable and unreliable.
- (148) Doubt regarding reserving a spot in the mosque by placing a handkerchief when there's no preference, and its answer.
- (150) No one has the right to claim ownership over Waqf property; the right of management belongs to the trustee (Mutawalli), and if there is none, then to the local community.
- (150) Building a personal house or a mosque in an endowed hospice (Takya), or selling it, is not permissible.
- (150) The endower cannot re-endow (al-Waqif la yuqaf).
- (150) Endowment property cannot be owned (al-Waqf la yumlak).
- (150) It is not permissible to build a school, mosque, or anything else other than graves in an endowed graveyard.

जिल्द सोलहवीं (16) - फ़तावा-ए-रज़विया

- (140) यदि वक़्फ़ में आम गरीबों पर खर्च करने की शर्त लगाई गई थी, और बाद में किसी विशेष के लिए कहा गया तो यह बातिल (अमान्य) है।
- (140) यदि वक़्फ़ में परिवर्तन की शर्त लगाई गई है तो उसे केवल एक बार बदला जा सकता है, दोबारा नहीं।
- (140) हाँ, यदि स्थायी परिवर्तन की शर्त हो तो हर बार बदला जा सकता है।
- (142) पूर्ण वक़्फ़, जिसमें परिवर्तन की शर्त न हो, उसे बेचना, उसे दूसरी संपत्ति से बदलना, उसे स्थायी किराये पर देना, या चालीस साल के पट्टे पर देना जायज़ नहीं है।
- (142) पूर्ण वक़्फ़ को एक बुद्धिमान, विद्वान और अमल करने वाला काज़ी केवल उसी समय बदल सकता है जब वह बिल्कुल लाभहीन हो जाए।
- (143) किसी निजी संपत्ति का भी स्थायी किराया जायज़ नहीं है।
- (143) टिकने की अवधि अज्ञात है।
- (143) अवधि की अनभिज्ञता से इज़ारा (किरायानामा) फ़ासिद (अवैध) हो जाता है।
- (143) अक़्द-ए-फ़ासिद (अवैध अनुबंध) हराम है।
- (143) अवधि निर्धारित किए बिना इज़ारा (किराया) जायज़ नहीं है।
- (143) अवधि निर्धारित करने से लाभ की मात्रा ज्ञात होती है।
- (144) वक़्फ़ी पेड़ काटने की अनुमति नहीं है।
- (144) यदि वाकिफ ने अनुमति नहीं दी और वक़्फ़ को आवश्यकता नहीं है, तो वक़्फ़ की ज़मीन को तीन साल से अधिक के लिए किराये पर देना जायज़ नहीं है।
- (145) अजमेर मुअल्ला के अहाते की ज़मीन आने-जाने वालों के लिए वक़्फ़ है। जो व्यक्ति उन पर निर्माण करके उसी उद्देश्य के लिए वक़्फ़ करे, तो वक़्फ़ सही हुआ।
- (146) दरबार में हाजिरी के दिनों में स्वयं संस्थापक भी उसमें रह सकता है।
- (146) मस्जिद, मक़बरा, पुल, हौज और प्याऊ से शर्त के अनुसार वक़्फ़ करने वाला और गैर-वक़्फ़ करने वाला सभी लाभ उठा सकते हैं। जो इमारतें ज़ायरीन (तीर्थयात्रियों) के लिए हैं, उनमें किसी का स्थायी निवास सही नहीं है।
- (146) मुजाविरों (सेवादारों) को दरगाह की इमारतों में रहने का बिल्कुल अधिकार नहीं है क्योंकि वे मुसाफिरों और ज़ायरीन के लिए बनाई गई हैं।

- (147) वक़्फ़ के निर्माण के समय यदि वाकिफ (वक़्फ़ करने वाले) ने कोई नियत (इरादा) की और शर्त नहीं लगाई, तो नियत का एतबार (विचार) नहीं है।
- (147) वक़्फ़ की ज़मीन पर जिसने वक़्फ़ के उद्देश्य के लिए कोई इमारत बनाकर वक़्फ़ की, उसे उस पर कोई तरजीही (प्राथमिकता वाला) अधिकार प्राप्त नहीं है।
- (148) वाकिफ की जो शर्त शरीयत-ए-मुतहरा के विरुद्ध हो, वह अस्वीकार्य और अविश्वसनीय है।
- (148) प्राथमिकता न होने पर मस्जिद में रुमाल रखकर जगह घेरने से संदेह और उसका उत्तर।
- (150) वक़्फ़ की संपत्ति पर मालिकाना हक का दावा करने का किसी को अधिकार नहीं है, प्रबंधन का अधिकार मुतवल्ली को है और यदि वह न हो तो मोहल्ले वालों को है।
- (150) वक़्फ़ किए गए तकिए (सराय) में निजी मकान बनाना, मस्जिद बनाना या उसे बेचना जायज़ नहीं है।
- (150) वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाला) दोबारा वक़्फ़ नहीं कर सकता (अल-वाक़िफ़ ला युक़फ़)।
- (150) वक़्फ़ की संपत्ति का मालिक नहीं बना जा सकता (अल-वक़्फ़ ला युमलक)।
- (150) वक़्फ़ी कब्रिस्तान में मदरसा, मस्जिद या कब्र के अलावा कुछ और बनाना जायज़ नहीं है।

- (۱۴۰) وقف میں عام فقر اء پر خرچ کرنے کی شرط لگائی، بعد میں خاص کے لئے کہا تو یہ باطل ہے۔
- (۱۴۰) وقف میں تبدیل شرط لگائی تو صرف ایک بار تبدیل کر سکتا ہے دوبارہ نہیں۔
- (۱۴۰) ہاں دائمی تبدیلی کی شرط کی تو ہر بار بدل سکتا ہے۔
- (۱۴۲) وقف مطلق غیر مشروط التبدیل کی بیع، اس کو دوسری جائداد سے بدلنا اسے دائمی اجارہ پر دینا، یا چالیس سال کے پٹہ پر دینا جائز نہیں۔
- (۱۴۲) وقف مطلق کو ذی عقل و علم و عمل قاضی صرف اس وقت بدل سکتا ہے کہ وہ بالکل قابلِ انتفاع نہ رہ جائے۔
- (۱۴۳) کسی مملوک کا بھی دائمی اجارہ ہو یہ جائز نہیں۔
- (۱۴۳) مدت بقاء مجہول ہے۔
- (۱۴۳) جہالت مدت سے اجارہ فاسد ہوتا ہے۔
- (۱۴۳) عقدِ فاسد حرام ہے۔
- (۱۴۳) تعیین مدت کے بغیر اجارہ جائز نہیں۔
- (۱۴۳) تعیین مدت سے مقدار منفعت معلوم ہوتی ہے۔
- (۱۴۴) وقفی پیڑ کاٹنے کی اجازت نہیں۔
- (۱۴۴) واقف نے اجازت نہ دی اور وقف کو ضرورت نہ ہو تو زمین موقوف کو تین سال سے زیادہ کے اجارہ پر دینا جائز نہیں۔

- (۱۴۵) اجمیر معلی کے احاطہ کی زمین واردین و صادرین کے لئے وقف ہے جو شخص ان میں تعمیر کرکے اسی مقصد کے لئے وقف کرے وقف صحیح ہوا۔
- (۱۴۶) ایام حاضری بارگاہ میں خود بانی بھی اس میں مقیم ہو سکتا ہے۔
- (۱۴۶) مسجد، مقبرہ، پل، حوض و سقایہ سے حسب شرط وقف بانی اور غیر بانی سب فائدہ اٹھا سکتے ہیں جو عمارتیں زائروں کے لئے ہیں ان میں کسی کو دوامی قیام درست نہیں۔
- (۱۴۶) مجاوروں کو درگاہ کی عمارتوں میں قیام کا بالکل حق نہیں کہ وہ مسافروں زائروں کے لئے بنائی گئیں۔
- (۱۴۷) تعمیر وقف کے لئے وقت واقف نے کوئی نیت کی اور شرط نہ لگائی، تو نیت کا اعتبار نہیں۔
- (۱۴۷) ارض موقوفہ میں جس نے مقصد وقف کے لئے کوئی عمارت بنا کر وقف کی اس کو کوئی ترجیحی حق حاصل نہیں۔
- (۱۴۸) واقف کی جو شرط مخالف شرع مطہر ہو نا مقبول و نا معتبر ہے۔
- (۱۴۸) عدم ترجیح پر مسجد میں رومال رکھ کر جگہ گھیرنے سے شبہ اور اس کا جواب۔
- (۱۵۰) مال وقف پر ملکیت کے دعویٰ کا کسی کو حق نہیں، تصرف کا حق متولی اور وہ نہ ہو تو اہل محلہ کو ہے۔
- (۱۵۰) تکیہ موقوفہ میں ذاتی مکان بنانا، مسجد بنانا، اس کا بیچنا جائز نہیں۔
- (۱۵۰) الواقف لا یوقف
- (۱۵۰) الوقف لا یملك
- (۱۵۰) وقفی قبرستان میں مدرسہ مسجد یا کچھ اور علاوہ قبر کے بنانا جائز نہیں۔

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Land for which there is no proof of being Waqf (endowment) belongs to the owner. (Ref: 151) Encroachment on Waqf property is prohibited. (Page: 155)

The grants made by Muslim Sultans (Arsadat) are subject to the rules of Waqf; it's not essential for the word 'Waqf' to be used in closed meanings. (Ref: 153) A trustee (Mutawalli) who spends Waqf money on forbidden matters will be liable for compensation. (Page: 155)

A trustee calling himself the owner in a case or the government accepting him as the owner will not remove it from being Waqf. (Ref: 153) A trustee is a fiduciary (trustworthy). (Page: 155)

It is not necessary for the beneficiary of a Waqf to be poor or non-Hashmi; everyone can enter public welfare endowments, and even if the endower has made an exception, the wealthy and Sayyids can still benefit. (Ref: 153) Every trustee becomes liable due to transgression/encroachment. (Page: 155)

For a Waqf to be valid, it must be for a perpetual pious purpose, but it's not necessary for the entire property to be for that specific purpose. (Ref: 153) If a non-Muslim subject (Dhimmi) made a Waqf for a synagogue and said that when it becomes desolate, the Waqf will be for the poor, then in this case, the Waqf will be for the poor from the beginning. (Page: 155)

Details of the condition to spend on relatives and family. (Ref: 154) In endowments, the condition of the endower is like the text of the Lawgiver (Shari'). (Page: 157)

A closer relative excludes a more distant one. (Ref: 154) A mosque's debt cannot be paid from the school's (Madrasa) funds, and whoever pays must provide compensation and cannot take it from the mosque. (Page: 157)

Poverty or wealth is not considered in inheritance. (Ref: 154) If property is endowed for a mosque, and if the endower gave permission to build a school and for its expenses from its income, then it is permissible; otherwise, it is not. (Page: 157)

In Waqf expenditures where the Waqf-deed is silent, implementation will be according to ancient custom. (Ref: 155) If an oppressor wants to take endowed property, Muslims should defend it with every legitimate effort. (Page: 157)

If an endower added a condition of Qawwali and Ta'ziya in the Waqf, spending on them is prohibited, but the Waqf is valid due to other charitable expenditures. (Ref: 155) Trees in a graveyard belong to the person who planted them. (Page: 157)

The criterion for capability (istita'at) is ownership of wealth above basic needs. (Ref: 155) Investigation of the word 'Arsadat'. (Page: 158)

Ta'ziya and musical instruments (Mazameer) are sins. (Ref: 155) Land endowed for a mosque can only be included in the mosque when there is a shortage of space in the mosque and a need for that space. (Page: 159)

Spending Waqf funds on sin is prohibited. (Ref: 155)

फ़तावा रज़विया (जिल्द १६)

जिस भूमि के वक़्फ़ होने का कोई प्रमाण नहीं है, वह मालिक की है। (संदर्भ: १५१) वक़्फ़ की संपत्ति पर अतिक्रमण हराम है। (पृष्ठ: १५५)

मुस्लिम सुल्तानों द्वारा दिए गए अनुदान (अर्सादात) वक़्फ़ के नियमों के अधीन हैं, बंद अर्थों में 'वक़्फ़' शब्द का होना आवश्यक नहीं है। (संदर्भ: १५३) हराम कार्यों में वक़्फ़ का धन खर्च करने वाले मुतवल्ली (ट्रस्टी) पर हर्ज़ाना अनिवार्य होगा। (पृष्ठ: १५५)

मुतवल्ली का किसी मुक़दमे में स्वयं को मालिक कहना या सरकार द्वारा उसे मालिक स्वीकार करना उसे वक़्फ़ होने से बाहर नहीं करेगा। (संदर्भ: १५३) मुतवल्ली अमीन (विश्वस्त) होता है। (पृष्ठ: १५५)

वक़्फ़ के लाभार्थी का गरीब या गैर-हाशमी होना आवश्यक नहीं है, सार्वजनिक कल्याण के औक़ाफ़ में सभी शामिल हो सकते हैं, और यदि वक़्फ़ करने वाले ने अपवाद भी कर दिया हो, तो भी धनी और सादात लाभान्वित हो सकते हैं। (संदर्भ: १५३) प्रत्येक अमीन अतिक्रमण के कारण उत्तरदायी (ज़ामिन) होता है। (पृष्ठ: १५५)

वक़्फ़ की वैधता के लिए शाश्वत पुण्य कार्य होना आवश्यक है, लेकिन वक़्फ़ की पूरी संपत्ति उसी उद्देश्य के लिए होना आवश्यक नहीं है। (संदर्भ: १५३) यदि किसी ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम प्रजा) ने गिरजाघर पर वक़्फ़ किया और कहा कि जब यह वीरान हो जाएगा तो वक़्फ़ गरीबों के लिए होगा, तो इस स्थिति में यह वक़्फ़ शुरू से ही गरीबों के लिए होगा। (पृष्ठ: १५५)

रिश्तेदारों और परिवार पर खर्च करने की शर्त का विवरण। (संदर्भ: १५४) औक़ाफ़ में वक़िफ (वक़्फ़ करने वाले) की शर्त शरीयत के कानून (नस्-ए-शारी) की तरह है। (पृष्ठ: १५७)

निकटतम संबंधी दूर के संबंधी को वंचित करता है। (संदर्भ: १५४) मदरसे के धन से मस्जिद का कर्ज अदा नहीं किया जा सकता और जो अदा करे वह हर्ज़ाना दे, मस्जिद से नहीं ले सकता। (पृष्ठ: १५७)

विरासत में गरीबी और अमीरी का ध्यान नहीं रखा जाता। (संदर्भ: १५४) मस्जिद पर जो संपत्ति वक़्फ़ है, यदि वक़िफ ने उसकी आय से मदरसा बनाने और मदरसे के खर्चों की अनुमति दी थी तो जायज़ है, अन्यथा नहीं। (पृष्ठ: १५७)

वक़्फ़ के खर्चों में जहाँ वक़्फ़-नामा मौन हो, वहाँ प्राचीन परंपरा के अनुसार कार्य किया जाएगा। (संदर्भ: १५५) यदि कोई अत्याचारी वक़्फ़ की संपत्ति लेना चाहे, तो मुसलमानों को हर जायज़ प्रयास से उसका बचाव करना चाहिए। (पृष्ठ: १५७)

यदि वक़िफ ने वक़्फ़ में क़व्वाली और ताज़िया की शर्त लगा दी, तो उन पर खर्च करना हराम है, लेकिन अन्य धर्मार्थ खर्चों के कारण यह वक़्फ़ जायज़ है। (संदर्भ: १५५) कब्रिस्तान के पेड़ उन्हें लगाने वाले की संपत्ति हैं। (पृष्ठ: १५७)

सामर्थ्य (इस्तिताअत) का मानदंड मूल आवश्यकताओं से अधिक निसाब (संपत्ति) का मालिक होना है। (संदर्भ: १५५) शब्द 'अर्सादात' का शोध। (पृष्ठ: १५८)

ताज़िया और मज़ामीर (वाद्य यंत्र) गुनाह हैं। (संदर्भ: १५५) जो भूमि मस्जिद के लिए वक़्फ़ की गई, उसे मस्जिद में उसी समय शामिल किया जा सकता है जब मस्जिद में जगह की कमी हो और उस जगह की ज़रूरत हो। (पृष्ठ: १५९)

गुनाह के कार्यों में वक़्फ़ के धन का खर्च हराम है। (संदर्भ: १५५)

पेज 17 of 631

فتاویٰ رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

جس زمین کے وقف ہونے کا کوئی ثبوت نہیں وہ مالک کی ہے۔ (۱۵۱) مال وقف پر تعدی حرام ہے۔ (۱۵۵)

سلاطین اسلام نے جو ارصادات کئے ان کیلئے وقف کا حکم ہے، بند معانی میں لفظ وقف کا ہونا کچھ ضروری نہیں۔ (۱۵۳) حرام امور میں مال وقف کو صرف کرنیوالے متولی پر تاوان لازم ہوگا۔ (۱۵۵)

متولی کا کسی مقدمہ میں اپنے کو مالک کہنا یا گورنمنٹ کا اس کو مالک تسلیم کرنا اس کو وقف ہونے سے نہیں نکالے گا۔ (۱۵۳) متولی امین ہوتا ہے۔ (۱۵۵)

موقوف علیہ کا فقیر، غیر ہاشمی ہونا ضروری نہیں، اوقافِ رفاہِ عامہ میں سب داخل ہوسکتے ہیں، اور واقف نے استثناء کردیا ہو تو بھی مالدار اور سادات منتفع ہوسکتے ہیں۔ (۱۵۳) ہر امین تعدی کے سبب سے ضامن ہوتا ہے۔ (۱۵۵)

وقف کی صحت کے لئے قربتِ موبد ہونا ضروری ہے لیکن وقف کی پوری جائیداد اسی مقصد کے لئے ہونا ضروری نہیں ہے۔ (۱۵۳) ذمی نے بیعہ پر وقف کیا اور کہا کہ جب یہ ویران ہوجائے تو وقف فقراء کے لئے ہوگا تو اس صورت میں یہ وقف ابتدا ہی فقراء کے لئے ہوگا۔ (۱۵۵)

اقرباء اور خاندان پر صرف کرنے کی شرط کی تفصیل۔ (۱۵۴) اوقاف میں شرط واقف نص شارع کی طرح ہے۔ (۱۵۷)

اقرب رشتہ دار ابعد کو محجوب کرتا ہے۔ (۱۵۴) مدرسہ کے مال سے مسجد کا قرضہ ادا نہیں کیا جاسکتا اور جو ادا کرے تاوان دے، مسجد سے نہیں لے سکتا۔ (۱۵۷)

میراث میں فقر و غناء کا لحاظ نہیں ہوتا۔ (۱۵۴) مسجد پر جو جائداد وقف ہے اگر واقف نے اس کی آمدنی سے بنائے مدرسہ و مصارفِ مدرسہ کی اجازت دی تھی تو جائز ہے ورنہ نہیں۔ (۱۵۷)

مصارفِ وقف میں جہاں وقف نامہ خاموش ہو معمولِ قدیم کے موافق عملدر آمد ہوگا۔ (۱۵۵) جائداد موقوفہ کو کوئی ظالم لینا چاہے تو مسلمان ہر جائز کوشش سے اس کا دفاع کریں۔ (۱۵۷)

واقف نے وقف میں قوالی اور تعزیہ کی شرط لگادی تو ان پر صرف حرام ہے مگر دیگر مصارفِ خیر کی وجہ سے یہ وقف جائز ہے۔ (۱۵۵) قبرستان کے درخت لگانے والے کی ملک ہیں۔ (۱۵۷)

استطاعت کا معیار ملک نصاب زائد از حاجت اصلیہ ہے۔ (۱۵۵) لفظ ارصادات کی تحقیق۔ (۱۵۸)

تعزیہ و مزامیر معصیت ہیں۔ (۱۵۵) جو زمین مسجد کے لئے وقف کی گئی اس کو مسجد میں اسی وقت شامل کرسکتے ہیں کہ مسجد میں جگہ کی قلت ہو اور اس جگہ کی ضرورت ہو۔ (۱۵۹)

معصیت میں مال وقف کا صرف حرام ہے۔ (۱۵۵)

Fatawa Razawiya, Volume 16

Page 159 | Any construction in the land of a mosque according to the terms of the endowment is permissible. Page 160 | Difference between 'Irsadat' (decrees) and 'Ataya' (grants). Page 160 | The locations designated by Muslim kings for charitable purposes will have the status of an endowment (waqf); using what remains, in whole or in part, for the descendants of some Sheikh is contrary to the purpose of the endowment. Page 160 | It is not necessary to present a deed or know the name of the endowment for ancient endowments. Page 161 | In an estate designated for charity, there are no specific restrictions on spending; such a restriction is a sign of an endowment (waqf). Page 161 | Declaring an endowment as private property in current land settlements will not make it someone's property; it remains a proven endowment. Page 161 | Implementing inheritance on the revenues of an endowment is wrongful disposal. Page 161 | Wrongful disposal in endowment property is oppressive and void. Page 161 | Property can be converted into an endowment, but an endowment cannot be converted back into private property. Page 161 | A question regarding the usurpatory possession of the endowment belonging to Maulvi Mujtaba Hasan, brother of Maulvi Murtaza Hasan Darbhangi. Page 162 | Proprietary disposal in an endowment is forbidden (haram). Page 162 | A trustee (mutawalli) who engages in wrongful disposal in an endowment should be dismissed. Page 162 | Every Muslim can be a claimant in matters related to an endowment. Page 162 | To consider Deobandis as religious scholars after being informed of their blasphemous statements is infidelity (kufr). Page 163 | If even a religious scholar performs oppressive disposal in an endowment, he should be dismissed. Page 163 | A silencing response to a false excuse. Page 163 | If the owner makes an endowment while in good health, interference by any relative is oppressive. Page 163 | The punishment for un-Islamic actions in India is for Muslims to boycott such persons. Page 164 | If many copies of the Quran accumulate in mosques and are at risk of being wasted, the donor may take them back if they weren't formally endowed. If endowed, they can be distributed to other mosques etc. Page 164 | It is not permissible to sell them and deposit the proceeds into the mosque's treasury. Page 164 | The gift (hiba) of an undivided joint property (musha) without prior distribution is impermissible. Page 164 | Regarding the joint garden of childless brothers, if one brother dies and the other endows it, the endowment is valid. Page 165 | The sale and mortgage of an endowment are not permissible. Page 165 | Additional construction in an endowed hospice (takiya) is impermissible. Page

165 | If a structure is built in an enclosure for the benefit of the endowment and is not against the endowment's terms, it is permissible. Page 166 | A draft of an endowment deed cannot be declared as the final endowment deed. Page 166 | Handwriting can resemble other handwriting; it cannot be solely relied upon.

फतावा रजविया, खंड 16

पृष्ठ १५९ | मस्जिद की ज़मीन में वक्फ़ की शर्तों के अनुसार कोई भी निर्माण जायज़ है। पृष्ठ १६० | इरसादात (आदेश) और अताया (अनुदान) के बीच अंतर। पृष्ठ १६० | मुस्लिम राजाओं द्वारा धर्मार्थ कार्यों के लिए निर्धारित किए गए क्षेत्रों का आदेश वक्फ़ (धर्मादा) का होगा; इसमें से जो कुछ भी शेष रहे, उसे पूर्णतः या आंशिक रूप से किसी शेख की संतान के लिए उपयोग करना वक्फ़ के उद्देश्यों के विरुद्ध है। पृष्ठ १६० | पुराने वक्फ़ों के लिए दस्तावेज़ पेश करना या वक्फ़ का नाम जानना आवश्यक नहीं है। पृष्ठ १६१ | जागीर में धर्मार्थ व्यय होते हैं, खर्च करने पर कोई प्रतिबंध नहीं होता; यह प्रतिबंध वक़िफ़ (वक्फ़ करने वाले) का संकेत है। पृष्ठ १६१ | वर्तमान बंदोबस्त में किसी वक्फ़ को निजी संपत्ति के रूप में प्रदर्शित करने से वह किसी की संपत्ति नहीं बन जाएगी; वह वक्फ़ ही रहेगी। पृष्ठ १६१ | वक्फ़ की आय पर उत्तराधिकार लागू करना अनुचित व्यवहार है। पृष्ठ १६१ | वक्फ़ संपत्ति का अनुचित उपयोग अत्याचार और बातिल (अमान्य) है। पृष्ठ १६१ | संपत्ति को वक्फ़ में बदला जा सकता है, लेकिन वक्फ़ को वापस निजी संपत्ति में नहीं बदला जा सकता। पृष्ठ १६१ | मौलवी मुर्तजा हुसैन दरभंगी के भाई मौलवी मुजतबा हसन के वक्फ़ पर अवैध कब्जे से संबंधित एक प्रश्न। पृष्ठ १६२ | वक्फ़ में मालिकाना हक से व्यवहार करना हराम है। पृष्ठ १६२ | जो मुतवल्ली (ट्रस्टी) वक्फ़ में अनुचित व्यवहार करे, उसे पदमुक्त कर दिया जाए। पृष्ठ १६२ | हर मुसलमान वक्फ़ का दावेदार हो सकता है। पृष्ठ १६२ | देवबंदियों के कुफ़्रिया (ईशनिंदापूर्ण) कथनों से अवगत होने के बाद उन्हें धार्मिक विद्वान समझना कुफ़्र है। पृष्ठ १६३ | यदि कोई धार्मिक विद्वान भी वक्फ़ में ज़ालमाना व्यवहार करे, तो उसे पदमुक्त कर दिया जाए। पृष्ठ १६३ | एक गलत बहाने का करारा जवाब। पृष्ठ १६३ | यदि मालिक ने स्वस्थ अवस्था में वक्फ़ कर दिया, तो किसी रिश्तेदार द्वारा उसमें हस्तक्षेप करना अन्याय है। पृष्ठ १६३ | भारत में शरीयत के विरुद्ध कार्यों की सजा यह है कि मुसलमान ऐसे व्यक्तियों का सामाजिक बहिष्कार करें। पृष्ठ १६४ | यदि मस्जिदों में बड़ी संख्या में क़ुरआन के नुस्खे जमा हो गए हैं और उनके नष्ट होने का खतरा है, तो भेजने वाला उन्हें वापस ले सकता है यदि वे वक्फ़ नहीं किए गए थे। यदि वक्फ़ किए गए थे, तो उन्हें अन्य मस्जिदों आदि में वितरित किया जा सकता है। पृष्ठ १६४ | उन्हें बेचकर पैसा मस्जिद के फंड में जमा करना जायज़ नहीं है। पृष्ठ १६४ | अविभाजित संपत्ति (मुशा) का दान बिना पूर्व विभाजन के नाजायज़ है। पृष्ठ १६४ | निःसंतान भाइयों के संयुक्त बाग के बारे में, एक की मृत्यु के बाद दूसरे ने उसे वक्फ़ कर दिया, तो वह वक्फ़ मान्य हो गया। पृष्ठ १६५ | वक्फ़ की बिक्री और गिरवी रखना जायज़ नहीं है। पृष्ठ १६५ | वक्फ़ किए गए तकिए (आश्रम)

में दूसरा निर्माण नाजायज़ है। पृष्ठ १६५ | यदि वक्फ़ के लाभ के लिए अहाते में कोई निर्माण किया गया है और वह वक्फ़ की शर्तों के विरुद्ध नहीं है, तो वह जायज़ है। पृष्ठ १६६ | वक्फ़नामा के मसौदे को वक्फ़नामा घोषित नहीं किया जा सकता। पृष्ठ १६६ | लिखावट दूसरी लिखावट के समान हो सकती है; इस पर (पूरी तरह) भरोसा नहीं किया जा सकता।

पृष्ठ 18 of 631

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

۱۵۹ | مسجد کی زمین میں کوئی تعمیر حسب شرائط وقف جائز ہے۔ ۱۶۰ | ارصادات اور عطایا کا فرق۔ ۱۶۰ | سلاطین اسلام جو مواضع مصارف خیر کیلئے متعین کر دیں ان کا حکم وقف کا ہوگا، اس میں سے جو بچے کل یا جز کسی شیخ کی اولاد کے لئے کرنا منافی وقف ہے۔ ۱۶۰ | اوقاف قدیمہ کے لئے سند پیش کرنا اور وقف کا نام معلوم ہونا ضروری نہیں۔ ۱۶۱ | جاگیر میں مصارف خیر ہیں صرف کرنے کی قید نہیں ہوتی یہ قید واقف کی علامت ہے۔ ۱۶۱ | بندوبست حال میں کسی وقف کو ملکیت ظاہر کرنے سے وقف ثابت کسی کی ملک نہ ہوگا۔ ۱۶۱ | محاصل وقف میں اجراء وراثت تصرف بیجا ہے۔ ۱۶۱ | جائدادِ وقف میں تصرف بیجا ظلم اور باطل ہے۔ ۱۶۱ | ملک بدل کر وقف ہو سکتی ہے لیکن وقف بدل کر ملک نہیں ہوسکتی۔ ۱۶۱ | مولوی مرتضیٰ حسین در بھنگی کے بھائی مولوی مجتبیٰ حسن کے وقف پر قبضہ غاصبانہ سے متعلق ایک سوال۔ ۱۶۲ | وقف میں تصرف مالکانہ حرام ہے۔ ۱۶۲ | جو متولی وقف میں تصرف بیجا کرے اس کو معزول کر دیا جائے۔ ۱۶۲ | وقف کا مدعی ہر مسلمان ہو سکتا ہے۔ ۱۶۲ | دیوبندیوں کے اقوال کفریہ پر مطلع ہو کر انہیں عالم دین سمجھنا کفر ہے۔ ۱۶۳ | عالم دین بھی وقف میں ظالمانہ تصرف کرے اس کو معزول کیا جائے۔ ۱۶۳ | ایک غلط عذر کا مسکت جواب۔ ۱۶۳ | حالت صحت میں مالک نے وقف کر دیا تو کسی رشتہ دار کا اس میں مزاحمت کرنا ظلم ہے۔ ۱۶۳ | ہندوستان میں خلافِ شرع حرکتوں کی تعزیر یہ ہے کہ مسلمان ایسے شخصوں سے مقاطعہ کریں۔ ۱۶۴ | مصاحف کثیر تعداد میں مساجد میں جمع ہوگئے بیکار ضائع ہونے کا خطرہ ہے بھیجنے والا اسے لے کر جو چاہے کرے اگر وقف نہ کیا ہو، وقف کیا ہو تو دوسری مساجد وغیرہ میں تقسیم کر سکتے ہیں۔ ۱۶۴ | ان کو بیچ کر رقم مسجد میں جمع کرنا جائز نہیں۔ ۱۶۴ | مشاع

کا ہبہ بلا تقسیم ناجائز ہے۔ ۱۶۴ | لاولد بھائیوں کا مشترکہ باغ ایک کی موت کے بعد دوسرے نے وقف کر دیا وقف صحیح ہو گیا۔ ۱۶۵ | وقف کی بیع و رہن جائز نہیں۔ ۱۶۵ | موقوفہ تکیہ میں دوسری تعمیر ناجائز ہے۔ ۱۶۵ | باڑے میں منفعت وقف کے لئے تعمیر کی گئی اور شرائط وقف میں اسکے خلاف نہیں تو جائز ہے۔ ۱۶۶ | وقف نامہ کا مسودہ وقف نامہ نہیں قرار دیا جا سکتا۔ ۱۶۶ | خط خط کے مشابہ ہوتا ہے اس پر اعتماد نہیں کیا جا سکتا۔

Fatawa Rizvia | Volume 16

Page 167 | A question regarding a library and scenarios of ownership, gift, and endowment (Waqf) and their rulings. Page 168 | A library endowed for the courthouse cannot be inherited by any judge. Page 168 | Proof of Waqf can also be established through custom (Ta'amul). Page 168 | Donation money remains in the ownership of the donors. Page 168 | Ruling on the enforcement of purchase on the buyer. Page 168 | If an agent buys something for themselves with the client's money, the agent is liable for the amount. Page 168 | Scenarios where something bought with that money by someone other than the donors becomes the property of the buyer. Page 170 | Obstacles to the enforcement of purchase on the buyer. Page 170 | Attribution (Idafat) from the buyer's side, either explicitly or implicitly, is necessary in a sale. Page 170 | Correct and incorrect forms of attribution to the buyer. Page 171 | Different meanings of the word "Wāsiṭah" (intermediary). Page 172 | In some cases, it's not necessary to say the word "Waqf"; it can become an endowment implicitly. Page 173 | If someone gave something thinking it was obligatory, and later realized it wasn't, they can take it back. Page 175 | * Treatise: Jawal al-Ulu li-Tabyin al-Khulu Page 175 | Sharia rulings regarding a tenant who adds to a rented shop or house with their own wealth to make the lease permanent. Page 176 | The matter of Khulu is baseless and void. Page 176 | In the 10th century, Imam Nasir al-Din Maliki gave a fatwa for its permissibility; Hanafi scholars (may Allah have mercy on them) rejected it. Page 179 | Definition of Khulu. Page 180 | A correct form of permanent lease (Mushadd al-Masakah). Page 181 | Khulu is not an entity (Ayn) but an attribute (Wasf). Page 181 | Difference between Sukna (right of residence) and Khulu. Page 186 | Elaborations of different scholars on the meaning of Khulu and the author's research. Page 188 | Reconciliation by the author regarding Ibn Bilal and those who refuted him. Page 189 | The author's expression of astonishment at Allamah Manqar. Page 190 | Kurdari and its ruling. Page 191 | If a debtor gave a house to the creditor to live in, then the market rent (Ujrat-e-Mithl) is obligatory. Page 192 | Criticism of Shami. Page 193 | Conditions for Khulu of Waqf. Page 194 | According to Hanafis, the supervisor of Waqf must be trustworthy (Amin). Page 195 | The statement of an honest supervisor (Nazir Amin) with an oath will be credible, provided outward signs don't belie it. Page 196 | Mortgage (Rahn) of Waqf is void. Page 196 | If the mortgage involves possession (Dakhli), then ownership is also forbidden (Haraam).

फ़तावा रज़विया | खंड 16

पृष्ठ 167 | पुस्तकालय से संबंधित एक प्रश्न और स्वामित्व, दान (हिबा) और वक्फ (बंदोबस्त) होने की स्थितियाँ और उनके नियम। पृष्ठ 168 | पुस्तकालय जो अदालती भवन (दारुल क़ज़ा) के लिए वक्फ हो, उसमें किसी काज़ी की विरासत नहीं चल सकती। पृष्ठ 168 | वक्फ का प्रमाण प्रथा (तआमुल) से भी प्राप्त होता है। पृष्ठ 168 | चंदे की राशि चंदा देने वालों के स्वामित्व में रहती है। पृष्ठ 168 | खरीदार पर खरीद लागू करने का नियम। पृष्ठ 168 | वकील ने मुवक्किल (क्लाइंट) के पैसे से अपने लिए कोई चीज़ खरीदी तो वकील उस राशि का ज़िम्मेदार है। पृष्ठ 168 | चंदा देने वालों के अलावा किसी और ने उस पैसे से कुछ खरीदा तो खरीदी गई वस्तु के खरीदार के स्वामित्व में होने की स्थितियाँ। पृष्ठ 170 | खरीदार पर खरीद लागू होने की बाधाएँ। पृष्ठ 170 | बिक्री में खरीदार की ओर से स्पष्ट रूप से या संकेत (इशारे) से संबंध (इज़ाफ़त) जोड़ना आवश्यक है। पृष्ठ 170 | खरीदार से संबंध जोड़ने के सही और गलत तरीके। पृष्ठ 171 | शब्द 'वास्ता' के विभिन्न अर्थ। पृष्ठ 172 | कुछ स्थितियों में 'वक्फ' शब्द बोलना आवश्यक नहीं है, संकेत से भी वक्फ हो जाता है। पृष्ठ 173 | जिसने यह समझकर कि उसे देना मुझ पर अनिवार्य है कोई चीज़ दी और बाद में पता चला कि अनिवार्य नहीं थी, तो वह उसे वापस ले सकता है। पृष्ठ 175 | * रिसाला जवालुल उलू लितबयीनिल खुलू पृष्ठ 175 | किराएदार ने किराये को स्थायी बनाने के लिए किराये पर ली गई दुकान या मकान में अपने धन से वृद्धि की, इस मामले के शरिया नियम। पृष्ठ 176 | खुलू का मामला निराधार और अमान्य (बातिल) है। पृष्ठ 176 | दसवीं शताब्दी में इमाम नासिरुद्दीन मालिकी ने इसकी वैधता का फतवा दिया, हनफी विद्वानों (रहमतुल्लाहि अलैहिम) ने इसे खारिज कर दिया। पृष्ठ 179 | खुलू की परिभाषा। पृष्ठ 180 | स्थायी पट्टे का एक सही रूप (मुशद्दुल मसकाह)। पृष्ठ 181 | खुलू कोई वस्तु (ऐन) नहीं बल्कि एक गुण (वस्फ़) है। पृष्ठ 181 | सुकना (निवास का अधिकार) और खुलू के बीच अंतर। पृष्ठ 186 | खुलू के अर्थ में विभिन्न विद्वानों की व्याख्याएँ और लेखक का शोध। पृष्ठ 188 | इब्न बिलाल और उन पर आपत्ति करने वालों के शब्दों में लेखक द्वारा समन्वय। पृष्ठ 189 | अल्लामा मन्क़र पर लेखक का आश्चर्य व्यक्त करना। पृष्ठ 190 | करदरी और उसका नियम। पृष्ठ 191 | ऋणी ने ऋण देने वाले को रहने के लिए घर दिया तो उसका उचित किराया (उजरत-ए-मिसल) अनिवार्य है। पृष्ठ 192 | शामी पर आलोचना। पृष्ठ 193 | वक्फ के खुलू की शर्तें। पृष्ठ 194 | हनफ़ियों के यहाँ वक्फ का संरक्षक अमानतदार (अमीन) ही होना चाहिए। पृष्ठ 195 | ईमानदार संरक्षक (नाज़िर अमीन) का कथन शपथ के साथ विश्वसनीय होगा, बशर्ते स्पष्ट रूप से उसका खंडन न हो। पृष्ठ 196

| वक्फ का गिरवी (रहन) रखना अमान्य है। पृष्ठ 196 | यदि गिरवी कब्जे (दखली) के साथ है तो मालिकाना हक भी हराम है।

पृष्ठ 19/631

فتاوی رضویه | جلد شانزدهم (۱۶)

۱۶۷ | ایک کتب خانہ سے متعلق سوال اور ملک و ہبہ اور وقف ہونے کی صورتیں اور ان کے احکام۔ ۱۶۸ | کتب خانہ جو دار القضاء پر وقف ہو اس میں کسی قاضی کی وراثت نہیں چل سکتی۔ ۱۶۸ | وقف کا ثبوت تعامل سے بھی ہوتا ہے۔ ۱۶۸ | زر چندہ چندہ دہندوں کی ملکیت پر رہتا ہے۔ ۱۶۸ | نفاذ شراء علی المشتری کا حکم۔ ۱۶۸ | وکیل نے موکل کے پیسے سے چیز اپنے لئے خریدی تو زر کا وکیل ضامن ہے۔ ۱۶۸ | چندہ دہندگان کے علاوہ کسی نے اس رقم سے کچھ خریدا تو مبیع کے مشتری کی ملک ہونے کی صورتیں۔ ۱۷۰ | موانع نفاذ علی المشتری۔ ۱۷۰ | بیع میں مشتری کی طرف سے صراحتاً یا دلالۃً اضافت ضروری ہے۔ ۱۷۰ | اضافت الی المشتری کی صحیح اور غلط صورتیں۔ ۱۷۱ | لفظ واسطہ کے معانی مختلفہ۔ ۱۷۲ | بعض صورتوں میں وقف کا لفظ بولنا ضروری نہیں دلالۃً بھی وقف ہو جاتا ہے۔ ۱۷۳ | جس نے یہ سمجھ کر کہ اسکا دینا مجھ پر واجب ہے کوئی چیز دی ابعد کو کھلا کہ واجب نہ تھی تو لوٹا سکتا ہے۔ ۱۷۵ | ہ رسالہ جوال العلو لتبین الخلو ۱۷۵ | مستاجر نے اجارہ کو دائمی بنانے کے لئے اجارہ پر لی گئی دکان یا مکان میں اپنے مال سے اضافہ کیا، اس معاملہ کے شرعی احکام۔ ۱۷۶ | معاملہ خلو بے اصل و باطل ہے۔ ۱۷۶ | دسویں صدی میں امام ناصر الدین مالکی نے اس کے جواز کا فتوی دیا، علمائے احناف رحمہم اللہ نے اسے رد فرمایا۔ ۱۷۹ | خلو کی تعریف۔ ۱۸۰ | دوامی پٹہ کی ایک صحیح صورت (مشد المسکہ) ۱۸۱ | خلو عین نہیں بلکہ وصف ہے۔ ۱۸۱ | سکنی اور خلو کا فرق۔ ۱۸۶ | معنی خلو میں مختلف علماء کی تصریحات اور مصنف کی تحقیق۔ ۱۸۸ | ابن بلال اور ان پر رد کرنے والوں کے کلام میں مصنف کی تطبیق۔ ۱۸۹ | علامہ منقرح پر مصنف کا اظہار تعجب۔ ۱۹۰ | کرداری اور اس کا حکم۔ ۱۹۱ | قرضدار نے قرض دینے والے کو رہنے

کے لئے گھر دیا تو اس کی اجرت مثل واجب ہے۔ ۱۹۲ | شامی پر تنقید۔ ۱۹۳ | وقف کے خلو کی شرائط ۱۹۴ | احناف کے یہاں وقف کا نگران امین ہی ہونا چاہئے۔ ۱۹۵ | ناظر امین کا قول قسم کے ساتھ معتبر ہوگا، اگر ظاہر اس کی تکذیب نہ کرے۔ ۱۹۶ | وقف کا رہن باطل ہے۔ ۱۹۶ | رہن دخلی تو ملک کا بھی حرام ہے۔

Fatawa Razawiya - Volume 16 (16)

Page 196: One who benefits from an endowment (waqf) must pay compensation for it. Page 196: After the establishment of a waqf, it cannot be invalidated by any unlawful action. Page 197: Contracting for villages, as is prevalent in India, is forbidden (Haram). Page 197: The leasing (Ijarah) for the destruction of assets is void. Page 201: If the predecessor committed a breach of trust regarding the waqf, the heir is not to be blamed, nor does it affect their eligibility. Page 202: Titles of contemporary scholars of Ahl-e-Sunnat for Ala Hazrat. Page 203: Lack of knowledge is an excuse in some cases. Page 204: An endowment (waqf) by a Hindu for a mosque is not permissible. Page 205: Expenses of Waqf. Page 205: It is forbidden (Haram) to spend the expenses of a waqf for any other purpose. Page 205: The income of a mosque's waqf cannot be spent on a school (Madrasa) or another mosque. Page 205: The income of one school (Madrasa) cannot be spent on another school or a mosque. Page 206: The remaining donation money after a project is finished should be returned to the donors or spent on a task they permit. Page 206: If the donors are unknown, use it for a similar type of work; otherwise, distribute it among the poor.

(Right Side Column) Page 207: Inheritance does not apply to a waqf. Page 207: Surplus income from a waqf shall be kept in trust and spent on the waqf when needed. Page 207: If the endower stipulated trusteeship (Tawliyat) for their heirs, this condition will be restricted by the condition of eligibility. Page 208: It is necessary for a specific employee (Ajeer-e-Khas) to be present at work; they are not entitled to wages for days of absence. A brief leave, as is customary in that sector, is normally excused. Page 209: Holidays for Friday, or Tuesday and Friday, and for the month of Ramadan are permissible in the teaching sector. Page 209: The servant will not get a holiday for Ramadan. Page 209: A teacher is not granted leave for performing the obligatory Hajj. Page 209: In the teaching sector, three months of absence due to necessity is excused, but without pay. Page 209: The manager (Muhtamim) of a mosque's administration can take one or two weeks of leave in a year; for long leave, a substitute must be provided. Page 209: Discussion on the causes that void or do not void the stipend of a beneficiary. Page 212: If the trustee (Mutawalli) did not stipulate it, the fee for registering a waqf shall not be paid from the waqf property. Page 214: The harms and difficulties of registering endowments (Awqaf). Page 215: A needy trustee (Mutawalli) may eat from the waqf property according to the custom. Page 215: Condemnation of greed and avarice, and the virtues of contentment.

फ़तावा रज़विया - जिल्द सोलहवीं (१६)

पृष्ठ १९६: जो वक़्फ़ (धर्मादा) से लाभ उठाए, उसे उसका हर्जाना देना होगा। पृष्ठ १९६: वक़्फ़ सिद्ध होने के बाद किसी अवैध कार्रवाई से शून्य नहीं हो सकता। पृष्ठ १९७: गाँवों का ठेका, जैसा कि भारत में प्रचलित है, हराम (निषिद्ध) है। पृष्ठ १९७: संपत्तियों के विनाश के लिए लीज़ (इजारा) शून्य है। पृष्ठ २०१: यदि पूर्वज ने वक़्फ़ में खयानत की है, तो वारिस पर दोष नहीं आता, और न ही उसकी योग्यता पर प्रभाव पड़ता है। पृष्ठ २०२: आला हज़रत के लिए सुन्नी विद्वानों की समकालीन उपाधियाँ। पृष्ठ २०३: कुछ मामलों में अज्ञानता एक बहाना है। पृष्ठ २०४: मस्जिद के लिए हिंदू का वक़्फ़ जायज़ नहीं है। पृष्ठ २०५: वक़्फ़ के ख़र्च। पृष्ठ २०५: वक़्फ़ के ख़र्च को किसी अन्य उद्देश्य में व्यय करना हराम है। पृष्ठ २०५: मस्जिद के वक़्फ़ की आय किसी मदरसे या दूसरी मस्जिद में ख़र्च नहीं की जा सकती। पृष्ठ २०५: एक मदरसे की आय दूसरे मदरसे या मस्जिद में ख़र्च नहीं की जा सकती। पृष्ठ २०६: काम पूरा होने के बाद बचे हुए चंदे का पैसा दानदाताओं को वापस कर दिया जाना चाहिए या उस काम में लगाया जाए जिसकी वे अनुमति दें। पृष्ठ २०६: यदि चंदा देने वालों का पता न चले, तो उसे उसी प्रकार के दूसरे काम में लगाएँ अन्यथा गरीबों में बाँट दें।

(दाईं ओर का कॉलम) पृष्ठ २०७: वक़्फ़ में विरासत लागू नहीं होती। पृष्ठ २०७: वक़्फ़ की अतिरिक्त आय अमानत के रूप में रखी जाएगी और ज़रूरत पड़ने पर वक़्फ़ पर ही खर्च की जाएगी। पृष्ठ २०७: यदि वक़्फ़ करने वाले ने अपने उत्तराधिकारियों के लिए प्रबंधन (तवलियत) की शर्त रखी है, तो यह शर्त योग्यता की शर्त के साथ सीमित होगी। पृष्ठ २०८: एक विशेष कर्मचारी (अजीर-ए-ख़ास) के लिए काम पर उपस्थित रहना आवश्यक है; वे अनुपस्थिति के दिनों के वेतन के हकदार नहीं हैं। संक्षिप्त छुट्टी, जो उस क्षेत्र में प्रचलित है, आमतौर पर माफ कर दी जाती है। पृष्ठ २०९: शिक्षा क्षेत्र में शुक्रवार, या मंगलवार और शुक्रवार, और रमज़ान के महीने की छुट्टियाँ जायज़ हैं। पृष्ठ २०९: सेवक को रमज़ान की छुट्टी नहीं मिलेगी। पृष्ठ २०९: शिक्षक को फ़र्ज़ हज करने के लिए छुट्टी नहीं दी जाती है। पृष्ठ २०९: शिक्षा क्षेत्र में ज़रूरत के कारण तीन महीने की अनुपस्थिति माफ है, लेकिन बिना वेतन के। पृष्ठ २०९: मस्जिद प्रशासन का प्रबंधक (मुहतमिम) साल में एक-दो सप्ताह की छुट्टी पा सकता है; लंबी छुट्टी के लिए विकल्प देना होगा। पृष्ठ २०९: वजीफा पाने वाले की अनुपस्थिति के कारणों पर चर्चा जो वजीफा समाप्त करती हैं या नहीं। पृष्ठ २१२: यदि मुतवल्ली (ट्रस्टी) ने शर्त नहीं रखी है, तो वक़्फ़ पंजीकृत कराने का शुल्क वक़्फ़ की संपत्ति से नहीं दिया जाएगा। पृष्ठ २१४: वक़्फ़ को पंजीकृत कराने की

बुराइयाँ और समस्याएँ। पृष्ठ २१५: ज़रूरतमंद मुतवल्ली (ट्रस्टी) दस्तूर के अनुसार वक़्फ़ संपत्ति से खा सकता है। पृष्ठ २१५: लालच और लोभ की निंदा और संतोष के गुण।

पृष्ठ २० का ६३१

صفحہ ۱۹۶: وقف سے جو منافع اٹھائے اس کو تاوان دینا ہوگا۔ صفحہ ۱۹۶: وقف ثبوت کے بعد کسی ناجائز کارروائی سے باطل نہیں ہوسکتا۔ صفحہ ۱۹۷: دیہات کا ٹھیکہ جیسا ہندوستان میں رائج ہے حرام ہے۔ صفحہ ۱۹۷: اعیان کے اتلاف کا اجارہ باطل ہے۔ صفحہ ۲۰۱: مورث نے وقف کی خیانت کی تو وارث پر الزام نہیں، نہ اس کی اہلیت میں فرق پڑتا ہے۔ صفحہ ۲۰۲: اعلیٰحضرت کے معاصر علمائے اہلسنت کے القاب۔ صفحہ ۲۰۳: بعض صورتوں میں عدم علم عذر ہے۔ صفحہ ۲۰۴: مسجد کے لئے ہندو کا وقف جائز نہیں۔ صفحہ ۲۰۵: مصارف وقف صفحہ ۲۰۵: مصارف وقف کو کسی دوسری غرض میں صرف کرنا حرام ہے۔ صفحہ ۲۰۵: وقف مسجد کی آمدنی مدرسہ یا دوسری مسجد میں صرف نہیں ہوسکتی۔ صفحہ ۲۰۵: ایک مدرسہ کی آمدنی دوسرے مدرسہ یا مسجد میں صرف نہیں ہوسکتی۔ صفحہ ۲۰۶: چندہ کا جو روپیہ کام ختم ہونے کے بعد بچے چندہ دہندوں کو واپس کردیا جائے یا جس کام کے لئے اجازت دیں اس میں صرف ہو۔ صفحہ ۲۰۶: چندہ دینے والوں کو پتہ نہ چلے تو اسی قسم کے دوسرے کام میں لگائیں ورنہ فقیروں کو تقسیم کردیں۔

(دائیں جانب کا کالم) صفحہ ۲۰۷: وقف میں وراثت جاری نہیں ہوتی۔ صفحہ ۲۰۷: وقف کی زائد آمدنی امانۃً جمع رہے گی اور بوقت ضرورت وقف پر خرچ کی جائے۔ صفحہ ۲۰۷: واقف نے اپنے ورثاء کے لئے تولیت کی شرط لگائی تو یہ شرط قید اہلیت کے ساتھ مقید ہوگی۔ صفحہ ۲۰۸: اجیر خاص کا کام پر حاضر رہنا ضروری ہے غیر حاضری کے دن کی اجرت کا حقدار نہیں، قلیل رخصت جو اس صیغہ میں مروج ہو وہ عادۃً معاف ہے۔ صفحہ ۲۰۹: صیغہ تعلیم میں جمعہ، کہیں منگل اور جمعہ اور رمضان المبارک کی تعطیل جائز ہے۔ صفحہ ۲۰۹: خدمت گار کو رمضان کی تعطیل نہ ملے گی۔ صفحہ ۲۰۹: مدرس کو حج فرض کی ادائیگی کی رخصت نہیں۔ صفحہ ۲۰۹:

صیغہ تعلیم میں بضرورت تین مہینہ کی غیر حاضری معاف ہے لیکن بلا تنخواہ۔ صفحہ ۲۰۹: انتظام مسجد کا مہتمم سال میں ایک آدھ ہفتہ کی رخصت تو پاسکتا ہے طویل رخصت کے لئے عوضی دینا ہوگا۔ صفحہ ۲۰۹: صاحب وظیفہ کی غیبت مسقط اور غیر مسقط کی بحث۔ صفحہ ۲۱۲: وقف رجسٹرڈ کرانے کی فیس اگر متولی نے شرط نہ لگائی تو مال وقف سے نہ ادا کی جائے گی۔ صفحہ ۲۱۴: اوقاف کے رجسٹرڈ کرانے کی قباحتیں صفحہ ۲۱۵: مال وقف سے حاجتمند متولی دستور کے موافق کھاسکتا ہے۔ صفحہ ۲۱۵: حرص و آز کی مذمت اور قناعت کے فضائل۔

Fatawa Razawiyyah, Volume 16

[Right Column] 212: Some forms of following the conditions of endowment (Waqf). 216: Inquiry concerning the expenditures of endowments and the powers of trustees (Mutawallis) and managers, etc., consisting of ten questions. 216: Expenditures that comply with the conditions of the Waqf, or in cases where the conditions are unknown, comply with ancient practice, are permissible; otherwise, they are impermissible. 217: Keeping Waqf proceedings confidential is not a crime; however, everyone has the right to demand an account. Any trustee or manager can be removed once dishonesty is revealed. 218: Members who oppose Sharia regarding Waqf and prevent the auditing of accounts are guilty of a crime. 218: No one has the authority to establish rules for endowments that deviate from the conditions of the endower (Waqif) or the commands of Sharia. 218: It is also permissible to lend Waqf items to another person temporarily (Ariyat). 219: Giving Waqf property to a non-Muslim is forbidden (Haram). 220: Sending sweets from religious ceremonies held with Waqf funds to those not present is permissible and valid if it is a condition of the Waqf or an ancient custom. 220: The same applies to feasts (Dawat), etc. 220: The trustee of a Waqf is its custodian (Amin). 222: If something from the Waqf property is lost or damaged, the trustee and employees are not liable for compensation (Tawan) unless it was intentional destruction.

[Left Column] 222: It is impossible to revoke a Waqf. 223: The trustee's stipend shall be given according to the market rate (Ajr-e-Misl); in case of insufficiency, an increase can be made from surplus funds. 225: The increase shall be determined by the most learned scholars of the city or several respected religious advisors. 226: A creditor can obtain a decree against the income from the Waqf that goes to the trustee, but not against the endowed property itself. 226: Giving rewards and honors upon hearing sound poetry, Hamd, and Na'at that are free from prohibited elements is permissible. 226: The Holy Prophet (peace and blessings be upon him) granted his blessed cloak (Rida) after listening to a panegyric poem (Qasida) from Hazrat Ka'b ibn Zuhayr (may Allah be pleased with him). 226: And if there is a custom of this from the endowed property, it can also be paid from it. 226: It is not permissible to introduce new expenditures in old endowments, such as telephones, electric fans, electric lights, etc. 226: Condemnation of extravagance (Israf). 226: Waqf property has the same legal status as an orphan's property. 226: One who says, "I urinate in the mouths of scholars," or says, "God is above, if He comes here we will set Him right," is

an apostate (Murtad), and the rulings for apostates apply to him. 227: Compliance with the conditions of the Waqf is necessary.

फतावी रज़विया, जिल्द 16

[दायां कॉलम] 212: वक्फ़ की शर्तों के पालन के कुछ रूप। 216: औकाफ़ के खर्च, मुतवल्ली (कार्यवाहक) और प्रबंधकों के अधिकार आदि से संबंधित पूछताछ, जिसमें दस प्रश्न शामिल हैं। 216: जो खर्च वक्फ़ की शर्तों के अनुरूप हों और शर्तें ज्ञात न होने की स्थिति में प्राचीन प्रथा के अनुसार हों, वे जायज़ हैं, अन्यथा नाजायज़ हैं। 217: वक्फ़ की कार्यवाही को गुप्त रखना अपराध नहीं है, अलबत्ता हिसाब मांगने का अधिकार सभी को है। हर मुतवल्ली और प्रबंधक को खयानत (धोखाधड़ी) सामने आने के बाद पदमुक्त किया जा सकता है। 218: वक्फ़ के संबंध में शरीयत का विरोध करने वाले और हिसाब की जांच से रोकने वाले सदस्य अपराध के दोषी हुए। 218: औकाफ़ के लिए वाक़िफ़ (वक्फ़ करने वाले) की शर्तों और शरीयत के आदेशों से हटकर नियम बनाने का किसी को अधिकार नहीं। 218: वक्फ़ का सामान किसी दूसरे को अस्थायी तौर पर उधार (आरियत) देना भी जायज़ है। 219: वक्फ़ का माल गैर-मुस्लिम को देना हराम है। 220: वक्फ़ के माल से धार्मिक समारोहों की मिठाई अनुपस्थित लोगों को भेजने की शर्त हो या प्राचीन परंपरा हो, तो जायज़ और उचित है। 220: यही हाल दावत आदि का है। 220: वक्फ़ का मुतवल्ली वक्फ़ का अमीन (न्यासी) होता है। 222: वक्फ़ के सामान में यदि कुछ नष्ट हो जाए, तो मुतवल्ली और कर्मचारियों पर हर्जाना (तावान) नहीं है; जानबूझकर नष्ट करने पर हर्जाना है।

[बायां कॉलम] 222: वक्फ़ से पलटना असंभव है। 223: मुतवल्ली का पारिश्रमिक बाज़ार दर (अज्र-ए-मिसल) के अनुसार दिया जाएगा; अपर्याप्त होने की स्थिति में अधिशेष से वृद्धि की जा सकती है। 225: वृद्धि शहर के सबसे विद्वान उलेमा या कई सम्मानित धार्मिक सलाहकारों द्वारा की जाएगी। 226: लेनदार उस आय पर, जो वक्फ़ की है और मुतवल्ली को मिलती है, डिक्री जारी करवा सकता है, लेकिन वक्फ़ संपत्ति पर नहीं। 226: सही कविताएँ हम्द और नात जो वर्जित चीज़ों से पाक हों, उन्हें सुनकर पुरस्कार और सम्मान देना जायज़ है। 226: हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हज़रत का'ब इब्न ज़ुहैर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से नातिया कसीदा सुनकर अपनी मुबारक चादर अता फ़रमाई। 226: और यदि वक्फ़ संपत्ति से इसका प्रचलन हो, तो उससे भी भुगतान किया जा सकता है। 226: पुराने औकाफ़ में नए खर्च जैसे टेलीफोन, बिजली के पंखे और बिजली की रोशनी आदि लगाना जायज़ नहीं। 226: फ़ुज़ूलखर्ची (इसराफ़) की निंदा। 226: वक्फ़ का माल यतीम (अनाथ) के माल के समान माना जाता है। 226: जो व्यक्ति यह कहे कि "मैं विद्वानों के मुँह में पेशाब करता हूँ",

या कहे कि "ईश्वर ऊपर है, अगर वह यहाँ आए तो हम उसे ठीक कर देंगे", वह धर्मत्यागी (मुरतद) है और उस पर धर्मत्यागियों के नियम लागू होते हैं। 227: वक्फ़ की शर्तों का पालन करना अनिवार्य है।

पृष्ठ 21 का 631

[دایاں کالم] ۲۱۲: شرائطِ وقف کے اتباع کی چند صورتیں، ۲۱۶: اوقاف کے مصارف متولی و منتظمین کے اختیارات وغیرہ سے متعلق استفسار جو دس سوالات پر مشتمل ہے۔ ۲۱۶: جو مصارف شرائطِ وقف کے موافق اور شرائط نہ معلوم ہونے کی صورت میں قدیم عملدرآمد کے موافق ہو جائز ہے ورنہ ناجائز ہے۔ ۲۱۷: وقف کی کاروائی پوشیدہ رکھنا جرم نہیں، مطالبہ حساب کا البتہ سب کو اختیار ہے ہر متولی و منتظم خیانت ظاہر ہونے کے بعد معزول کیا جاسکتا ہے۔ ۲۱۸: وقف کے بارے میں شرع کی مخالفت کرنے والے اور حساب کی جانچ سے روکنے والے ممبران جرم کے مرتکب ہوئے۔ ۲۱۸: اوقاف کے لئے شرطِ واقف اور احکامِ شرع سے ہٹ کر قواعد وضع کرنے کا کسی کو اختیار نہیں۔ ۲۱۸: وقف کا سامان کسی دوسرے کو عاریتہ دینا بھی جائز ہے۔ ۲۱۹: وقف کا مال غیر مسلم کو دینا حرام ہے۔ ۲۲۰: مالِ وقف سے مذہبی تقریبات کی شیرینی غیر حاضر کو بھیجنے کی شرط ہو یا معمول قدیم ہو تو جائز و روا ہے۔ ۲۲۰: یہی حال دعوت وغیرہ کا ہے۔ ۲۲۰: متولی وقف امین وقف ہے۔ ۲۲۲: سامانِ وقف میں کچھ تلف ہو جائے تو متولی اور ملازموں پر تاوان نہیں اتلاف پر تاوان ہے۔

[بایاں کالم] ۲۲۲: وقف سے رجوع ناممکن ہے۔ ۲۲۳: متولی کا وظیفہ اجرِ مثل کے موافق دیا جائے گا عدمِ کفایت کی صورت میں فاضلات سے اضافہ کیا جاسکتا ہے۔ ۲۲۵: اضافہ اعلم علمائے بلد یا متعدد معززین دیندار اصحابِ رائے کریں گے۔ ۲۲۶: فرض خواہ اس آمدنی پر جو وقف ہے متولی کو ملتی ہے ڈگری جاری کراسکتا ہے جائداد موقوفہ پر نہیں۔ ۲۲۶: اشعار صحیحہ حمد و نعت جو ممنوعات سے پاک ہوں انہیں سن کر انعام واکرام دینا جائز ہے۔ ۲۲۶: حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے حضرت کعب ابن زہیر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے قصیدہ نعتیہ سن کر ردائے

مبارک عطافرمائی۔ ۲۲۶: اور جائداد موقوفہ سے اس کارواج ہو تو اس سے بھی ادا کیا جاسکتا ہے۔ ۲۲۶: قدیم اوقاف میں نئے مصارف مثلاً ٹیلیفون، برقی پنکھا اور برقی روشنی وغیرہ لگانا جائز نہیں۔ ۲۲۶: اسراف کی مذمت۔ ۲۲۶: مالِ وقف مالِ یتیم کا حکم رکھتا ہے۔ ۲۲۶: جو کہے کہ عالموں کے منہ میں پیشاب کرتا ہوں، یا کہے کہ خدا اوپر ہے یہاں آئے تو اسکو ہم درست کردینگے مرتد ہے، اس کے احکام مرتدین کے ہیں۔ ۲۲۷: شرائط وقف کی تعمیل ضروری ہے۔

Fatawa Ridawiyya Volume 16

- Books are non-fungible (Dhawat al-Qiyam) items, not fungible (Dhawat al-Amthal). (Page 227)
- The unity of printing and paper does not imply fungibility. (Page 227)
- It is not permissible to lend an item from one mosque to another. (Page 227)
- Neither a majority opinion nor a consensus can be considered against Sharia rulings. (Page 227)
- The command belongs only to Allah Almighty. (Page 227)
- The donor's specification regarding an endowment is as binding as a text from the Lawgiver (peace be upon him). (Page 228)
- No law or condition contrary to Sharia commands will be accepted. (Page 228)
- It is not permissible to use endowment funds to purchase or rent property for matters beyond the purposes of the endowment. (Page 229)
- Actions of a guardian that cause loss to the endowment are impermissible. (Page 229)
- "Guardianship is conditioned upon looking after [interests], and there is no looking after [interests] in harm." (Page 229)
- If rent is fixed according to interest rates, the transaction is foul, but the rent itself will be valid. (Page 229)
- A trustee may receive a salary from the endowment for necessary travel and working days, and if needed, the salary for a guard will also be provided. (Page 229)
- Determination of salary amounts etc. is based on custom ('urf). (Page 229)
- Gift money (Nazrana) for lease and acceptance is not permissible. (Page 229)
- The execution of a will for an endowment occurs after death; during life, one has discretion over disposals according to their will. (Page 230)
- Question regarding unauthorized disposals in the endowed land of a mosque. (Page 230)
- An endowment must be used for the purpose it was made for. (Page 231)
- It is forbidden to turn an endowed shop into a hospice (rabat) or a hospice into a shop. (Page 231)
- Changing the form of endowed property is not permissible. (Page 231)
- It is forbidden to change the beneficiaries (Mawquf alayh) of an endowment. (Page 232)
- Including endowed land of a mosque into a madrasa is forbidden. (Page 232)

- Digging up a mosque's embankment to build a latrine is forbidden and constitutes usurpation in the endowment. (Page 232)
- An authentic Hadith states: "Whosoever usurps even a hand-span of land, on the Day of Resurrection, that portion down to the seven earths will be hung around his neck like a collar." (Page 232)
- Silence over wrongful interference and oppression in endowed property is forbidden, and seeking redress is obligatory. (Page 232)
- Muslims have no authority to change an endowment. (Page 232)
- A person can dispose of their own property. (Page 232)
- The endower belongs exclusively to the True Owner (Allah). (Page 232)
- It is obligatory to protect the mosque from foul odors. (Page 232)
- Burning kerosene, lighting a match (matchstick), or carrying raw meat into a mosque is forbidden. (Page 232)

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

- किताबें ज़वात-अल-क़ियम (गैर-विनिमय योग्य) वस्तुएं हैं, ज़वात-अल-अमसाल (विनिमय योग्य) नहीं। (पृष्ठ 227)
- छपाई और कागज़ की एकता से विनिमय योग्यता (समानता) सिद्ध नहीं होती। (पृष्ठ 227)
- एक मस्जिद की चीज़ दूसरी मस्जिद को उधार देना जायज़ नहीं है। (पृष्ठ 227)
- शरीअत के हुक्मों के ख़िलाफ़ न तो बहुमत देखा जा सकता है और न ही आम सहमति। (पृष्ठ 227)
- हुक्म केवल अल्लाह तआला का है। (पृष्ठ 227)
- वक़्फ़ के बारे में वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) का स्पष्टीकरण शरीअत देने वाले (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हुक्म की तरह पालन करने योग्य है। (पृष्ठ 228)
- शरीअत के हुक्मों के ख़िलाफ़ कोई भी क़ानून या शर्त नहीं मानी जाएगी। (पृष्ठ 228)
- वक़्फ़ के उद्देश्यों से बाहर के कार्यों के लिए वक़्फ़ के धन से न तो कोई संपत्ति खरीदना जायज़ है और न ही किराए पर लेना। (पृष्ठ 229)
- अभिभावक (वली) के ऐसे कार्य जिससे वक़्फ़ को नुक़सान पहुँचे, नाजायज़ हैं। (पृष्ठ 229)
- "अभिभावकत्व हितों की देखभाल पर आधारित है, और नुक़सान पहुँचाने में कोई देखभाल नहीं है।" (पृष्ठ 229)
- यदि ब्याज की दर से किराया तय किया गया, तो यह मामला बुरा है लेकिन किराया जायज़ होगा। (पृष्ठ 229)
- वक़्फ़ से मुतवल्ली को आवश्यकता पड़ने पर सवारी और काम के दिनों का वेतन मिलेगा, और यदि आवश्यकता हो तो सिपाही का वेतन भी मिलेगा। (पृष्ठ 229)
- वेतन आदि की राशि का निर्धारण परंपरा (उर्फ़) पर आधारित है। (पृष्ठ 229)
- पट्टे और स्वीकृति के लिए नज़राना देना जायज़ नहीं है। (पृष्ठ 229)
- वक़्फ़ की वसीयत का क्रियान्वयन मृत्यु के बाद होगा; जीवन में अपनी इच्छानुसार उपयोग का अधिकार है। (पृष्ठ 230)
- मस्जिद की वक़्फ़ की ज़मीन में नाजायज़ कब्ज़े/उपयोग के संबंध में सवाल। (पृष्ठ 230)
- एक वक़्फ़ जिस उद्देश्य के लिए किया गया है, उसका उपयोग उसी के लिए किया जाना चाहिए। (पृष्ठ 231)

- वक़्फ़ की दुकान को सराय (रबात) बनाना या सराय को दुकान बनाना हराम है। (पृष्ठ 231)
- वक़्फ़ की संपत्ति के स्वरूप में परिवर्तन करना जायज़ नहीं है। (पृष्ठ 231)
- मवक़ूफ़-अलैह (लाभार्थी) को बदलना हराम है। (पृष्ठ 232)
- मस्जिद की वक़्फ़ की ज़मीन को मदरसे में शामिल करना हराम है। (पृष्ठ 232)
- मस्जिद के पुश्ते को खोदकर शौचालय बनाना हराम है और वक़्फ़ में ग़बन है। (पृष्ठ 232)
- सही हदीस में कहा गया है कि जो एक बालिश्त (हाथ की माप) ज़मीन हड़पेगा, क़यामत के दिन सात परतों तक उतनी ज़मीन का हिस्सा उसके गले में तौक़ (पट्टा) बनाकर डाल दिया जाएगा। (पृष्ठ 232)
- वक़्फ़ की संपत्ति में अनुचित दखल और ज़ुल्म पर चुप्पी हराम है और उसके सुधार के लिए कोशिश करना फ़र्ज़ है। (पृष्ठ 232)
- मुसलमानों को वक़्फ़ बदलने का कोई अधिकार नहीं है। (पृष्ठ 232)
- व्यक्ति अपनी संपत्ति का उपयोग कर सकता है। (पृष्ठ 232)
- वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाला) वास्तविक स्वामी (अल्लाह) की विशेष मिल्कियत है। (पृष्ठ 232)
- मस्जिद को बदबू से बचाना वाजिब है। (पृष्ठ 232)
- मस्जिद में मिट्टी का तेल जलाना, माचिस (सलाई) सुलगाना, कच्चा मांस ले जाना हराम है। (पृष्ठ 232)

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

- کتابیں ذوات القیم ہیں ذوات الامثال نہیں۔ ۲۲۷
- چھاپے اور کاغذ کی وحدت مستلزم مثلیت نہیں۔ ۲۲۷
- ایک مسجد کی چیز دوسری مسجد کو عاریہ دینا جائز نہیں۔ ۲۲۷
- احکام شرعیہ کے خلاف نہ کثرت رائے دیکھی جاسکتی ہے نہ اتفاق رائے۔ ۲۲۷
- حکم صرف اللہ تعالیٰ کا ہے۔ ۲۲۷
- درباره وقف واقف کی تصریح شارع علیہ الصلوۃ والسلام کی نص کی طرح واجب العمل ہے۔ ۲۲۸
- احکام شرع کے خلاف کوئی قانون اور شرط نہ مانی جائے گی۔ ۲۲۸
- اغراض وقف سے زائد امور کے لئے مال وقف سے نہ تو کسی جائداد کا خریدنا نہ کرایہ پر لینا جائز ہے۔ ۲۲۹
- ولی کے ایسے تصرفات جس سے وقف کو نقصان پہنچے تو وہ تصرفات نا جائز ہیں۔ ۲۲۹
- "ان الولایۃ مشروطۃ بالنظر ولا نظر فی الضرر"۔ ۲۲۹
- شرح سود کے حساب سے کرایہ مقرر کیا تو یہ معاملہ گندہ ہے کرایہ جائز ہوگا۔ ۲۲۹
- وقف سے متولی کو بضرورت سواری اور ایام کار گزاری کی تنخواہ اور ضرورت ہو تو سپاہی کی تنخواہ بھی ملے گی۔ ۲۲۹
- مقدار تنخواہ وغیرہ کا تعین عرف پر ہے۔ ۲۲۹
- پٹہ اور قبولیت کا نذرانہ جائز نہیں ہے۔ ۲۲۹
- وقف کی وصیت کا نفاذ بعد موت ہوگا زندگی میں حسب منشاء تصرفات کا اختیار ہے۔ ۲۳۰

- مسجد کی وقفی زمین میں ناجائز تصرفات کے متعلق سوال۔ ۲۳۰
- ایک وقف جس غرض کے لئے کیا جائے اسی پر کھایا جائے۔ ۲۳۱
- وقف دکان کو رباط یا رباط کو دکان کردینا حرام ہے۔ ۲۳۱
- وقف جائداد کی ہیئت میں تبدیلی کرنا جائز نہیں ہے۔ ۲۳۱
- موقوف علیہ کو بدل دینا حرام ہے۔ ۲۳۲
- مسجد کی موقوفہ زمین کو مدرسہ میں شامل کرنا حرام ہے۔ ۲۳۲
- مسجد کا پشتہ کھود کر پاخانہ بنانا حرام ہے اور وقف میں غصب ہے۔ ۲۳۲
- صحیح حدیث کا ارشاد ہے کہ جو ایک بالشت زمین غصب کرے گا زمین کے ساتوں طبقوں تک اتنا حصہ توڑ کر روز قیامت اس کے گلے میں طوق ڈالا جائے گا۔ ۲۳۲
- وقف کی جائداد میں بے جا دست برد اور ظلم پر سکوت حرام ہے اور چارہ جوئی فرض ہے۔ ۲۳۲
- مسلمانوں کو وقف کے بدلنے کا کوئی اختیار نہیں۔ ۲۳۲
- آدمی اپنی ملک میں تصرف کر سکتا ہے۔ ۲۳۲
- واقف مالک حقیقی کی ملک خاص ہے۔ ۲۳۲
- مسجد کو بو سے بچانا واجب ہے۔ ۲۳۲
- مسجد میں مٹی کا تیل جلانا، سلائی سلگانا، کچا گوشت لے جانا حرام ہے۔ ۲۳۲

Fatawa Razawiyya Volume 16

Page No. | Subject 235 | It is forbidden to build a toilet near the mosque if the smell reaches the mosque. 232 | A general mosque is built for congregational prayer (Jama'at). 232 | Congregational prayer is mandatory (Wajib) for every Muslim. 232 | Severe warnings for abandoning congregational prayer. 233 | It is impermissible to go to the mosque after eating raw onions or raw garlic. 233 | Even if the mosque is empty, bringing a bad smell into it is impermissible. Whatever causes harm to humans also causes harm to angels. 233 | Question regarding the unnecessary installation of electric fans and lights in the mosque using endowment (Waqf) funds. 235 | It is forbidden to pay for expenses from the endowment fund that are not customarily or legally permitted. 235 | Burning lamps until morning from the endowment property without a condition is prohibited. 235 | If the donor (Waqif) did not build battlements (ornamental parapets) on the mosque, and the trustee (Mutawalli) built them from endowment funds, he must pay compensation. 235 | If the sound of the Adhan reaches the worshippers without a minaret, it is not correct to build a minaret from the mosque's funds. 235 | If the donor did not set a stipend for a carpet-spreader (Farash), the trustee or ruler is not authorized to start this stipend. 242 | If gas lighting is available, it is forbidden to install electric bulbs; if installed, compensation must be paid. 242 | Texts (Nasoos) related to the above-mentioned issues. 242 | Installing floor fans in the mosque is absolutely undesirable. 242 | If the air from an electric fan is naturally harmful, one should not use it even at home. 243 | It is prohibited to install anything in the mosque that distracts the hearts of the worshippers. 243 | It is forbidden to bring impure (Najis) things into the mosque. 243 | If there is a strong suspicion (Zann-e-Ghalib) of accidents due to electric lights and fans, their use is prohibited. 243 | Use of anything naturally proven to be harmful is forbidden. 245 | The income from the endowment (Waqf) of one mosque cannot be used for another mosque. 245 | If a tenant of an endowment property leaves the house mid-term due to a valid excuse, the remaining rent can be waived. 245 | If it is customary to provide food and drink from the orphanage to grown orphans until they are capable of earning, it should be given. 245 | If it is not customary, permission from donors is necessary. 245 | In the absence of custom and without permission, for whatever is spent on adults, the managers must pay compensation. 245 | If a mosque is strong/stable, it is not permissible to demolish it to build a new one.

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

पृष्ठ संख्या | विषय 235 | मस्जिद के पास शौचालय बनाना जिससे मस्जिद में बदबू पहुँचे, हराम है। 232 | आम मस्जिद जमाअत (सामूहिक नमाज़) के लिए बनाई जाती है। 232 | हर मुसलमान पर जमाअत वाजिब है। 232 | जमाअत छोड़ने पर सख्त चेतावनियाँ। 233 | कच्चा प्याज या कच्चा लहसुन खाकर मस्जिद में जाना नाजायज़ है। 233 | मस्जिद खाली हो तब भी उसमें बदबू दाखिल करना नाजायज़ है। जिस चीज़ से इंसान को तकलीफ़ होती है, उससे फरिश्तों को भी तकलीफ़ होती है। 233 | वक्फ़ के माल से बिना ज़रूरत मस्जिद में बिजली के पंखे और रोशनी लगाने से संबंधित सवाल। 235 | जिन खर्चों की प्रथा या कानूनन इजाज़त न हो, उन्हें वक्फ़ के माल से अदा करना हराम है। 235 | बिना किसी शर्त के वक्फ़ के माल से सुबह तक चिराग जलाना मना है। 235 | अगर वाकिफ़ (दानकर्ता) ने मस्जिद में कंगूरे (मुंडेर) नहीं बनवाए थे, और मुतवल्ली ने वक्फ़ के माल से बनवा दिए, तो वह हर्जाना दे। 235 | अगर नमाज़ियों को अज़ान की आवाज़ बिना मीनार के पहुँच जाती है, तो मस्जिद के माल से मीनार बनाना सही नहीं है। 235 | अगर वाकिफ़ ने फ़राश (दरी बिछाने वाले) का वज़ीफ़ा (मानदेय) नहीं रखा था, तो मुतवल्ली या शासक यह वज़ीफ़ा जारी करने के अधिकृत नहीं हैं। 242 | अगर गैस की रोशनी उपलब्ध है, तो बिजली के बल्ब लगाना मना है; यदि लगाए गए तो हर्जाना देना होगा। 242 | उपरोक्त मुद्दों से संबंधित धार्मिक ग्रंथ (नसूस)। 242 | मस्जिद में ज़मीन पर रखने वाला पंखा लगाना पूरी तरह से नापसंद किया गया है। 242 | अगर बिजली के पंखे की हवा स्वाभाविक रूप से हानिकारक हो, तो उसे अपने घर में भी नहीं लगाना चाहिए। 243 | मस्जिद में ऐसी चीज़ लगाना जिससे नमाज़ियों का ध्यान भटके, मना है। 243 | मस्जिद में अपवित्र (नजिस) चीज़ ले जाना हराम है। 243 | अगर बिजली की रोशनी और पंखों से दुर्घटनाओं की प्रबल संभावना (ज़न्ने ग़ालिब) हो, तो उनका उपयोग मना है। 243 | जिस चीज़ का हानिकारक होना स्वाभाविक रूप से सिद्ध हो, उसका उपयोग हराम है। 245 | एक मस्जिद के वक्फ़ की आमदनी दूसरी मस्जिद में नहीं लगाई जा सकती। 245 | अगर वक्फ़ की संपत्ति के किराएदार ने किसी उचित कारण से समय से पहले घर छोड़ दिया, तो बाकी बचे समय का किराया माफ़ किया जा सकता है। 245 | बालिग होने वाले अनाथों को, यदि वे कमाने योग्य होने तक यतीमखाने से खाना-पीना देने का दस्तूर हो, तो दिया जाए। 245 | यदि दस्तूर न हो, तो चंदा देने वालों से अनुमति लेना आवश्यक है। 245 | दस्तूर न होने और अनुमति न लेने की स्थिति में, बालिगों

पर जो खर्च होगा, प्रबंधकों को उसका हर्जाना देना होगा। 245 | अगर मस्जिद मज़बूत है, तो उसे तोड़कर नई बनाना जायज़ नहीं है।

पृष्ठ २३ / ६३१

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

صفحہ نمبر | موضوع ۲۳۵ | مسجد کے قریب پاخانہ بنانا جس سے مسجد میں بو پہنچے حرام ہے۔ ۲۳۲ | مسجدِ عام جماعت کے لئے بنائی جاتی ہے۔ ۲۳۲ | جماعت ہر مسلمان پر واجب ہے۔ ۲۳۲ | ترکِ جماعت پر وعیداتِ شدید ہ۔ ۲۳۳ | کچا پیاز یا کچا لہسن کھا کر مسجد میں جانا نا جائز ہے۔ ۲۳۳ | مسجد خالی ہو تب بھی اس میں بدبو داخل کرنا ناجائز۔ جس سے انسان ایذا پاتا ہے اس چیز سے ملائکہ بھی ایذا پاتے ہیں۔ ۲۳۳ | مسجد میں مالِ وقف سے بلا ضرورت برقی پنکھے اور الیکٹرک روشنی لگانے سے متعلق سوال ۲۳۵ | جن مصارف کی عرفاً یا نصاً اجازت نہ ہو مالِ وقف سے اس کا ادا کرنا حرام ہے۔ ۲۳۵ | بے شرط وقف مالِ وقف سے صبح تک چراغ جلانا منع ہے۔ ۲۳۵ | واقف نے مسجد میں کنگرے نہیں بنوائے تھے متولی نے مالِ وقف سے بنوایا تاوان دے۔ ۲۳۵ | مصلیوں کو اذان کی آواز بے منارہ پہنچ جاتی ہے تو مالِ مسجد سے منارہ بنانا درست نہیں۔ ۲۳۵ | واقف نے فراش کا وظیفہ نہ رکھا تو متولی یا حاکم یہ وظیفہ جاری کرنے کے مجاز نہیں۔ ۲۴۲ | گیس کی روشنی ہے تو برقی قمقمے لگانا منع ہے لگائیں تو تاوان دینا ہوگا۔ ۲۴۲ | مسائل مذکورہ بالا سے متعلق نصوص۔ ۲۴۲ | مسجد میں فرشی پنکھا لگانا مطلقاً ناپسندیدہ ہے۔ ۲۴۲ | بجلی کے پنکھے کی ہوا طبعاً مضر ہو تو اپنے گھر میں بھی لگانا نہ چاہئے۔ ۲۴۳ | مسجد میں ایسی چیز لگانا جس سے مصلیوں کا دل بٹے منع ہے۔ ۲۴۳ | مسجد میں نجس چیز لے جانا حرام ہے۔ ۲۴۳ | برقی روشنی اور پنکھے سے حادثات کا ظنِ غالب ہو تو ان کا استعمال منع ہے۔ ۲۴۳ | طبعاً جس چیز کا مضر ہونا ثابت ہو اس کا استعمال حرام ہے۔ ۲۴۵ | ایک مسجد کے وقف کی آمدنی دوسری مسجد میں نہیں لگائی جاسکتی۔ ۲۴۵ | وقف کے کرایہ دار نے عذرِ صحیح سے درمیانِ مدت میں مکان چھوڑ دیا تو باقی ماندہ کا کرایہ چھوڑا جاسکتا ہے۔ ۲۴۵ | بالغ ہو

جانیوالے یتیموں کو اگر کسب کے لائق ہونے تک یتیم خانہ سے خورد و نوش دینے کا معمول ہو تو دیا جائے۔ ۲۴۵ | معمول نہ ہو تو چندہ دہندگان سے اجازت لینی ضروری ہے۔ ۲۴۵ | معمول نہ ہونے اور اجازت نہ لینے کی صورت میں جو بالغوں پر صرف ہو مہتمموں کو اس کا تاوان دینا ہوگا۔ ۲۴۵ | مسجد مستحکم ہو تو اس کو توڑ کر نئی بنانا جائز نہیں

Volume Sixteen (16) Fatawa-e-Razvia

243 - A check was given for a mosque donation; it could not be cashed due to the mutawalli's (trustee's) negligence, what is the ruling? 248 - Endowment (Waqf) for the preservation and maintenance of the shrines of saints with a good intention is valid.

244 - The money a person deposits in a bank becomes a debt upon the bank. 249 - Every permissible act with a commendable intention becomes commendable and a means of proximity (to Allah).

244 - An instance of an agent for debt collection and an invalid gift. 250 - Explanation of Waqf-ala-al-Awlad (endowment for descendants) and Waqf-ala-al-Nafs (endowment for oneself) and the ruling on their permissibility.

244 - A gift to a non-existent person is invalid. 251 - One has the authority to endow their entire property during good health, but the intention is blameworthy and heinous if it is to deprive other heirs of their inheritance.

245 - A gift without complete possession does not benefit ownership. 251 - During the lifetime and health of the ancestor, no heir has any right related to the ancestor's property.

246 - If the gifted item (mauhub) is destroyed before possession, the gift becomes invalid. 251 - Whoever flees from the inheritance of their heir without a valid Sharia reason, Allah Almighty will cut off their portion from Paradise.

246 - If the donor (wahib) dies before delivery (tasleem), the gift is also invalid. 251 - Sisters being wealthy is not a Sharia reason to deprive them of inheritance.

246 - If an institution has several mutawallis (trustees), the responsibility of all is equal. 251 - Description of Waqf-e-Ahli (family endowment).

247 - Donation money remaining after a task belongs to the donors; either it should be returned proportionally or used in another charitable work as they direct. 252 - A permissible form of Waqf-ala-al-Awlad.

247 - Charity purely for the sake of Allah is a valid endowment. 252 - No heir has the right to object to an endowment made while not in mortal illness (maradh-ul-maut).

247 - Endowment for Niaz-o-Fatiha for the Great Imam (Hussain) and saints is valid. 253 - In Waqf-ala-al-Awlad, implementation will be according to the conditions set by the endower (waqif).

247 - Endowment for the repair of a house built for the rest of visitors (pilgrims) is permissible. 253 - Endowment for Niaz of elders of religion and Milad is permissible.

248 - Endowment for the repair of a grave is not valid. 253 - Spending one-third of the wealth on charitable work does not exempt the remaining two-thirds from Zakat, provided the person possesses the Nisab amount beyond basic needs and a year has passed.

जिल्द सोलहवीं (१६) फ़तावा-ए-रज़विया

२४३ - मस्जिद के चंदे में चेक दिया गया, मुतवल्ली की लापरवाही से वह भुनाया नहीं जा सका, तो क्या हुक्म है? २४८ - मज़ारत-ए-औलिया के संरक्षण और देखभाल के लिए नेक नियत से वक्फ करना सही है।

२४४ - जो रुपया कोई व्यक्ति बैंक में जमा करता है, वह बैंक पर कर्ज़ होता है। २४९ - हर जायज़ काम जो नेक नियत से किया जाए, वह प्रशंसनीय और अल्लाह की निकटता का साधन बन जाता है।

२४४ - कर्ज़ वसूली के वकील और बातिल (अमान्य) हिबा (उपहार) का एक उदाहरण। २५० - वक्फ़-अलल-औलाद (संतानों के लिए वक्फ) और वक्फ़-अलल-नफ़्स (स्वयं के लिए वक्फ) की व्याख्या और उनके जायज़ होने का हुक्म।

२४४ - जो अस्तित्व में नहीं है, उसके लिए हिबा बातिल है। २५१ - अपनी स्वस्थ स्थिति में अपनी पूरी संपत्ति वक्फ करने का अधिकार है, लेकिन यह नियत निंदनीय और घिनौनी है कि दूसरे वारिसों को उनके विरासत से वंचित किया जाए।

२४५ - पूर्ण अधिकार (कब्ज़ा) के बिना दिया गया हिबा पूर्ण स्वामित्व प्रदान नहीं करता। २५१ - पूर्वज के जीवित और स्वस्थ रहने के दौरान, किसी भी वारिस का उनके धन पर कोई अधिकार नहीं होता।

२४६ - अधिकार मिलने से पहले अगर भेंट की गई वस्तु (मौहूब) नष्ट हो जाए, तो हिबा बातिल हो जाता है। २५१ - जो बिना किसी शरीई कारण के अपने वारिस की विरासत से भागता है, अल्लाह तआला जन्नत से उसका हिस्सा काट देता है।

२४६ - सौंपने (तस्लीम) से पहले अगर उपहार देने वाला (वाहिब) मर जाए, तो भी हिबा बातिल है। २५१ - बहनों का धनवान होना उन्हें विरासत से वंचित करने का शरीई कारण नहीं है।

२४६ - यदि किसी संस्थान के कई मुतवल्ली हों, तो सबकी ज़िम्मेदारी बराबर है। २५१ - वक्फ़-ए-अहली (पारिवारिक वक्फ) का वर्णन।

२४७ - चंदे की राशि जो काम के बाद बच गई, वह चंदा देने वालों की संपत्ति है; या तो उन्हें आनुपातिक रूप से वापस की जाए या किसी अन्य नेक काम में लगाई जाए जैसा वे निर्देश दें। २५२ - वक्फ़-अलल-औलाद का एक जायज़ तरीका।

२४७ - विशुद्ध रूप से अल्लाह के लिए खैरात वक्फ करना सही है। २५२ - मृत्यु की बीमारी (मरज़-उल-मौत) के अलावा किसी और स्थिति में किए गए वक्फ पर किसी वारिस को आपत्ति का अधिकार नहीं है।

२४७ - हज़रत इमाम-ए-आली मक़ाम और औलिया के लिए नियाज़-फ़ातिहा का वक्फ सही है। २५३ - वक्फ़-अलल-औलाद में, वक़्फ़ करने वाले (वाकिफ) ने जैसी शर्तें लगाई हैं, उसी के अनुसार अमल किया जाएगा।

२४७ - ज़ायरीन (तीर्थयात्रियों) के आराम के लिए जो घर बनाया गया, उसकी मरम्मत के लिए वक्फ जायज़ है। २५३ - बुज़ुर्गान-ए-दीन की नियाज़ और मिलाद के लिए वक्फ जायज़ है।

२४८ - कब्र की मरम्मत के लिए वक्फ सही नहीं है। २५३ - संपत्ति का एक तिहाई हिस्सा नेक काम में खर्च करना शेष दो-तिहाई पर ज़कात की छूट नहीं देता, बशर्ते कि व्यक्ति के पास बुनियादी ज़रूरतें पूरी होने के बाद निसाब के बराबर धन बचा हो और एक साल बीत चुका हो।

पृष्ठ २४ का ६३१

۲۴۳ - مسجد کے چندہ میں چیک دیا متولی کی غفلت سے بھن نہ سکا تو کیا حکم ہے۔ ۲۴۸ - مزارات اولیاء کی حفظ و نگہداشت کے لئے وقف بنیت خیر صحیح ہے۔

۲۴۴ - روپیہ جو کوئی شخص بینک میں جمع کرتا ہے وہ بینک پر دین ہوتا ہے۔ ۲۴۹ - ہر مباح بنیت محمودہ محمود و قربت ہو جاتا ہے۔

۲۴۴ - وکیل بقبض الدین اور ہبہ باطلہ کی ایک صورت۔ ۲۵۰ - وقف علی الاولاد اور وقف علی النفس کی وضاحت اور اس کے جواز کا حکم۔

۲۴۴ - معدوم کے لئے ہبہ باطل ہے۔ ۲۵۱ - اپنی صحت میں اپنی پوری جائیداد کے وقف کا اختیار ہے مگر یہ نیت مذموم و شنیع ہے کہ دیگر وارثوں کو اپنے ترکہ سے محروم کرے۔

۲۴۵ - ہبہ بے قبضہ تام مفید ملک نہیں۔ ۲۵۱ - صحت مورث میں کسی وارث کا کوئی حق مورث کے مال سے متعلق نہیں ہوتا۔

۲۴۶ - قبضہ سے پہلے موہوب ہلاک ہو جائے تو ہبہ باطل ہوتا ہے۔ ۲۵۱ - جو بلا وجہ شرعی اپنے وارث کی میراث سے بھاگے اللہ تعالیٰ جنت سے اس کا حصہ قطع کر دیتا ہے۔

۲۴۶ - تسلیم سے پہلے واہب مر جائے تو بھی ہبہ باطل ہے۔ ۲۵۱ - بہنوں کا مالدار ہونا انہیں میراث سے محروم کرنے کی وجہ شرعی نہیں۔

۲۴۶ - کسی ادارے کے چند متولی ہوں تو ذمہ داری سب کی برابر ہے۔ ۲۵۱ - وقف اہلی کا بیان۔

۲۴۷ - چندہ کی رقم جو کام سے فاضل بچ گئی چندہ دہندوں کی ملک ہے یا تو انہیں حصہ رسدی واپس دیا جائے یا دوسرے جس کارِ خیر میں وہ بتائیں لگائی جائے۔ ۲۵۲ - وقف علی الاولاد کی ایک جائز صورت۔

۲۴۷ - خیرات خالصاً للہ کے لئے وقف صحیح ہے۔ ۲۵۲ - غیر مرض موت میں جو وقف کیا جائے اس پر کسی وارث کو حق اعتراض نہیں۔

۲۴۷ - نیاز فاتحہ حضرت امام عالی مقام و اولیاء کے لئے وقف صحیح ہے۔ ۲۵۳ - وقف علی الاولاد میں واقف جیسی شرط لگائے اسی کے موافق عملدرآمد ہوگا۔

۲۴۷ - زائرین کے آرام کے لئے جو مکان بنایا گیا اس کی مرمت کے لئے وقف جائز ہے۔ ۲۵۳ - نیاز بزرگان دین اور میلاد کے لئے وقف جائز ہے۔

۲۴۸ - قبر کی مرمت کے لئے وقف صحیح نہیں۔ ۲۵۳ - ثلث مال کارِ خیر میں صرف کرنا بقیہ دو ثلث سے زکوۃ کو ساقط نہیں کرتا جبکہ اس کے پاس حاجات اصلیہ سے فارغ بقدر نصاب بچے اور سال گزرے۔

Volume Sixteenth (16) Fatawa Razawiya

Chapter of the Mosque (This treatise contains an exquisite investigation into whether it is permissible to sell mosque items for personal use and to buy a mosque roof and build a latrine etc. on it or not.) | 261

A roof, minaret, and walls are not necessary for a mosque. | 255 | Are the items of a mosque its components, or tools, or endowments, or extras? | 261 The land that has been endowed for prayer has become a mosque. | 255 | The Sharia ruling on the sale of mosque components, i.e., land and standing structure. | 261 A question regarding a few mosques in Shimla. | 256 | Citations from books of jurisprudence for the investigation of the aforementioned issue. | 261 A mosque will remain in the name of the original founder until the Day of Judgment. | 257 | A magnificent investigation by the author (Mercy of Allah be upon him) that the rare narration of Imam Abu Yusuf is branched from their Fatwa-aligned (Mufta Bihi) saying. | 263

One who restores a quality is not like the one who initiates the original creation. | 257 | The gist of Imam Abu Yusuf's narration. | 263 It is better to write the name of the original founder on account books as well. | 257 | If a mosque is demolished and its components exceed the needs of the mosque, and there is a fear of them being wasted, then it is permissible to sell them with the judge's permission and keep the price safe. | 264 As long as eligible members of the founder's family are found, they will be the trustees (mutawalli). | 257 | When is it permissible and when is it impermissible to demolish a built mosque and rebuild it stronger than before? | 264 It is necessary for the trustee to be honest, not necessarily wealthy. | 258 | The Sharia ruling on selling mosque equipment, i.e., items like mats, prayer rugs, flooring, lamps, and grass spread in winters, etc. | 265 If there is no Islamic ruler, the mosque trustee and the local community can sell thatch taken from the mosque to a Muslim at a suitable price. | 258 | Citations from books of jurisprudence for the investigation of the aforementioned issue. | 265 The buyer of mosque materials should not put them in any place of desecration. | 258 | If the animals of a ribat (inn/hospice) become too many and their expenses increase, can the trustee sell some of them and spend the price on fodder for the animals and repair of the ribat or not? | 265

Treatise: Al-Tahrir al-Jayyid fi Haqq al-Masjid | 261

Page 25 of 631

जिल्द सोलहवीं (१६) फ़तावा रज़विया

बाबुल मस्जिद (मस्जिद का अध्याय) (इस रिसाले में इस अम्र की तहक़ीक़े अनीक़ (उत्कृष्ट शोध) है कि मस्जिद की चीज़ें बेच कर अपने उपयोग में लाना और मस्जिद की छत ख़रीद कर उस पर पाख़ाना वग़ैरह बनाना जाइज़ है या नहीं) | २६१

मस्जिद के लिए छत, मीनार, दीवारें ज़रूरी नहीं। | २५५ | मस्जिद की चीज़ें उसके अज्ज़ा (अंग) हैं या आलात (उपकरण) या औक़ाफ़ या ज़वाइद। | २६१ जो ज़मीन नमाज़ के लिए वक़्फ़ हुई मस्जिद हो गई। | २५५ | अज्ज़ा-ए-मस्जिद यानी ज़मीन और इमारत-ए-क़ायमा की बैअ (बिक्री) का हुक्म-ए-शरई। | २६१ शिमला की चंद मस्जिदों के बारे में सवाल। | २५६ | मस्अला-ए-मज़कूरा की तहक़ीक़ के लिए कुतुबे फ़िक़्ह की इबारतें। | २६१ मस्जिद क़यामत तक असल बानी (संस्थापक) के नाम से रहेगी। | २५७ | मुसन्निफ़ अलैहिर्रहमा की निहायत शानदार तहक़ीक़ कि इमाम अबू यूसुफ़ की रिवायत-ए-नादिरा उनके मुफ़्ता बिही क़ौल पर मुतफ़र्रे (शाखित) है। | २६३

एआदा-ए-वस्फ़ करने वाला एहदास-ए-असल करने वाले की मिस्ल (तरह) नहीं। | २५७ | इमाम अबू यूसुफ़ की रिवायत का हासिल (निष्कर्ष)। | २६३ हिसाब किताब की किताबों पर भी असल बानी का नाम लिखना बेहतर है। | २५७ | मस्जिद मुनहदिम (ध्वस्त) हो जाए और उसके अज्ज़ा ज़रूरत-ए-मस्जिद से ज़ाइद (अधिक) हों जिनके ज़ाया होने का ख़दशा (डर) हो तो क़ाज़ी के इज़्न (अनुमति) से फ़रोख़्त करना और क़ीमत को महफ़ूज़ रखना जाइज़ है। | २६४ बानी के ख़ानदान में जब तक उसके अहल (पात्र) पाए जाएँ वही मुतवल्ली होंगे। | २५७ | तामीर शुदा मस्जिद को गिरा कर पहले से मज़बूत तर बनाना कब जाइज़ और कब नाजाइज़ है। | २६४ मुतवल्ली का दयानतदार होना ज़रूरी है मालदार होना ज़रूरी नहीं। | २५८ | आलात-ए-मस्जिद यानी मस्जिद के अस्बाब जैसे बोरिया, मुसल्ला, फ़र्श, क़ंदील और जाड़ों में बिछाई जाने वाली घास वग़ैरह को फ़रोख़्त करने का शरई हुक्म। | २६५ हाकिम-ए-इस्लाम वो न हो तो मुतवल्ली-ए-मस्जिद अहल-ए-महल्ला मस्जिद से निकली हुई छप्पर मुनासिब दाम पर किसी मुसलमान के हाथ बेच सकते हैं। | २५८ | मस्अला-ए-मज़कूरा की तहक़ीक़ के लिए कुतुबे फ़िक़्ह की इबारतें। | २६५ मस्जिद का सामान ख़रीदने वाले को चाहिए कि किसी क़िस्म की बेहुर्मती (अपमान) की जगह इसको न डाले। | २५८ | रबात (सराय) के जानवर बहुत ज़्यादा हो जाएँ और उनका ख़र्चा बढ़ जाए तो क्या मुतवल्ली उनमें से बाज़ (कुछ) को फ़रोख़्त कर के क़ीमत को जानवरों के चारा और रबात की मरम्मत पर सर्फ़(खर्च) कर सकता है या नहीं। | २६५

جلد شانزدہم (۱۶) فتاویٰ رضویہ

باب المسجد (اس رسالہ میں اس امر کی تحقیق انیق ہے کہ مسجد کی چیزیں فروخت کر کے اپنے صرف میں لانا اور مسجد کی چھت خرید کر اس پر پاخانہ وغیرہ بنانا جائز ہے یا نہیں) | ۲۶۱

مسجد کے لئے چھت، منارہ، دیواریں ضروری نہیں۔ | ۲۵۵ | مسجد کی چیزیں اس کے اجزا ء ہیں یا آلات یا اوقاف یا زوائد ۔ | ۲۶۱ جو زمین نماز کے لئے وقف ہوئی مسجد ہو گئی۔ | ۲۵۵ | اجزاء مسجد یعنی زمین و عمارت قائمہ کی بیع کا حکم شرعی ۔ | ۲۶۱ شملہ کی چند مسجدوں کے بارے میں سوال ۔ | ۲۵۶ | مسئلہ مذکورہ کی تحقیق کے لئے کتب فقہ کی عبارات۔ | ۲۶۱ مسجد قیامت تک اصل بانی کے نام سے رہے گی ۔ | ۲۵۷ | مصنف علیہ الرحمۃ کی نہایت شاندار تحقیق کہ امام ابویوسف کی روایت نادرہ ان کے مفتی بہ قول پہ متفرع ہے ۔ | ۲۶۳

اعادہ وصف کرنے والا احداث اصل کرنے والے کی مثل نہیں۔ | ۲۵۷ | امام ابویوسف کی روایت کا حاصل ۔ | ۲۶۳ حساب کتاب کی کتابوں پر بھی اصل بانی کا نام لکھنا بہتر ہے۔ | ۲۵۷ | مسجد منہدم ہو جائے اور اس کے اجزاء ضرورت مسجد سے زائد ہوں جن کے ضائع ہونے کا خدشہ ہو تو قاضی کے اذن سے فروخت کرنا اور قیمت کو محفوظ رکھنا جائز ہے ۔ | ۲۶۴ بانی کے خاندان میں جب تک اس کے اہل پائے جائیں وہی متولی ہوں گے۔ | ۲۵۷ | تعمیر شدہ مسجد کو گرا کر پہلے سے مضبوط تر بنانا کب جائز اور کب ناجائز ہے ۔ | ۲۶۴ متولی کا دیانت دار ہونا ضروری ہے مالدار ہونا ضروری نہیں۔ | ۲۵۸ | آلات مسجد یعنی مسجد کے اسباب جیسے بوریا مصلی، فرش، قندیل اور جاڑوں میں بچھائی جانے والی گھاس وغیرہ کو فروخت کرنے کا شرعی حکم ۔ | ۲۶۵ حاکم اسلام وہ نہ ہو تو متولی مسجد اہل محلہ مسجد سے نکلی ہوئی چھپر مناسب دام پر کسی مسلمان کے ہاتھ بیچ سکتے ہیں۔ | ۲۵۸ | مسئلہ مذکورہ کی تحقیق کے لئے کتب فقہ کی عبارات۔

| ۲۶۵ مسجد کا سامان خریدنے والے کو چاہئے کہ کسی قسم کی بے حرمتی کی جگہ اس کو نہ ڈالے ۔ | ۲۵۸ | رباط کے جانور بہت زیادہ ہو جائیں اور ان کا خرچہ بڑھ جائے تو کیا متولی ان میں سے بعض کو فروخت کر کے قیمت کو جانوروں کے چارہ اور رباط کی مرمت پر صرف کر سکتا ہے یا نہیں۔ | ۲۶۵

رسالہ التحریر الجید فی حق المسجد | ۲۶۱

Fatawa Razawiya Volume Sixteen (16)

271 | Two forms of the mentioned problem. | 265 | Words and statements of respected scholars for clarification of the mentioned problem. 271 | Ruling on the sale of a mosque's coffin and bedstead. | 266 | Substitution (Istibdal) is based on three reasons. 272 | What should be done with a mat if someone spread it in a mosque and then the mosque became deserted? | 266 | Qazi-e-Behisht refers to a person of knowledge and action. 272 | What is the ruling if someone bought grass or a lamp for a mosque and then it was no longer needed? | 266 | A marginal note by the deceased author on Shami. 278 | Regarding equipment of the mosque, the fatwa is according to Imam Muhammad's view, and regarding the permanence (eternity) of the mosque, it is according to Imam Abu Yusuf's view. | 267 | Ruling on the sale of trees dedicated as endowment (waqf). 278 | When is the sale of mosque endowments permissible? | 267 | Shariah ruling on the sale of surplus items (zawa'id). 278 | Changing a functional endowment is not permissible except in four cases. | 267 | What items are meant by 'surplus' (zawa'id). 279 | There are numerous flaws in changing an endowment. | 268 | All those things that the trustee (mutawalli) bought with the mosque's funds to increase income, he has the authority to sell them at any time provided it is beneficial. 279 | The cause for substitution of waqf is either the condition of substitution or the necessity of substitution. | 268 | Quotations from books of jurisprudence (fiqh) in support of the mentioned problem. 280 | In case of a substitution condition, changing the endowment is subject to several conditions. | 270 | Spending the property of one mosque on another mosque or giving mosque money to a school (madrasa) is forbidden (haram). 280 | The summary of the seven conditions for changing an endowment is to avoid violating the condition and the suspected harm to the endowment's benefit. | 270 | Buying useless mosque items and utilizing them. 281 | If an endowment becomes deserted and ruined, a Shariah judge, an Islamic ruler, or a just, religious, God-fearing scholar is permitted to sell it and replace it with another property for the same purpose, even without the endower's (waqif) condition or despite their prohibition, subject to several conditions. | 271 | Scholars have commanded respect even for the dust swept and discarded from the mosque. | | 281 | A house built permanently for the prayer of Muslims became a mosque even if it was not called such and no prayer niche (mihrab) was made.

फतावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

271 | उक्त मसले की दो सूरतें। | 265 | उक्त मसले के स्पष्टीकरण के लिए उलेमा-ए-किराम के कलाम और इबारतें। 271 | मस्जिद के ताबूत और चारपाई की बिक्री का हुक्म। | 266 | इस्तिबदाल (प्रतिस्थापन) तीन वजहों पर है। 272 | मस्जिद में किसी ने चटाई बिछाई फिर मस्जिद वीरान हो गई तो चटाई का क्या किया जाए। | 266 | काजी-ए-बहिश्त साहिबे इल्म-ओ-अमल को कहते हैं। 272 | किसी ने मस्जिद के लिए घास या कंदील (लैंप) खरीदी फिर उसकी ज़रूरत न रही तो क्या हुक्म है। | 266 | मुसन्निफ़ अलैहिर्रहमा का 'शामी' पर एक हाशिया। 278 | मस्जिद के आज़ारों (उपकरणों) के बारे में इमाम मुहम्मद और मस्जिद की ताबीद (शाश्वतता) के बारे में इमाम अबू यूसुफ के कौल पर फतवा है। | 267 | अश्जार-ए-मौकूफा (वक्फ किए गए पेड़ों) की बिक्री का हुक्म। 278 | मस्जिद के औकाफ (वक्फ संपत्ति) की बिक्री कब जायज़ है। | 267 | ज़वाइद (अतिरिक्त वस्तुओं) की बिक्री का शरीअत का हुक्म। 278 | चार सूरतों के अलावा आबाद वक्फ को तब्दील करना जायज़ नहीं। | 267 | ज़वाइद से मुराद क्या चीज़ें हैं। 279 | वक्फ की तब्दीली में बेशुमार खराबियाँ हैं। | 268 | वे तमाम अशिया जो मुतवल्ली ने बतौरे खुद मस्जिद के माल से आमदनी बढ़ाने के लिए खरीदीं, उनकी बिक्री का बशर्ते मज़लहत (हित में होने पर) वह हर वक्त इख्तियार रखता है। 279 | इस्तिबदाल-ए-वक्फ का मोजिब या तो शर्त-ए-इस्तिबदाल है या ज़रूरत-ए-इस्तिबदाल। | 268 | उक्त मसले की ताईद में कुतुब-ए-फिकह की इबारतें। 280 | ब-हालत शर्त-ए-इस्तिबदाल, तब्दीली-ए-वक्फ का जवाज़ चंद शर्तों से मश्रूत (जुड़ा हुआ) है। | 270 | एक मस्जिद की मिल्कियत दूसरी मस्जिद में खर्च करना या मस्जिद का पैसा मदरसे में देना हराम है। 280 | तब्दीली-ए-वक्फ की शरायत-ए-सबआ (सात शर्तों) का खुलासा यह है कि मुखालफत-ए-शर्त और मज़न्ना-ए-मुखालफत नफा-ए-वक्फ से बचे। | 270 | मस्जिद की बेकार चीज़ खरीदकर सर्फ़ (इस्तेमाल) में लाना। 281 | जो वक्फ वीरान-ओ-खराब हो जाए तो काजी-ए-शराह हाकिम-ए-इस्लाम आलम आदिल मुतदइन खुदा तरस को बिला शर्त-ए-वाकिफ बल्कि बावस्फ़ मना-ए-वाकिफ भी उसे बेचकर दूसरी जायदाद उसी गरज़ से उसके कायम मकाम कर देने की इजाज़त है ब-चंद शरायत। | 271 | उलमा ने उस कूड़े की भी ताज़ीम (सम्मान) का हुक्म दिया है जो मस्जिद से झाड़ कर फेंका जाता है। | | 281 | जो मकान हमेशा नमाज़-ए-मुस्लिमीन के लिए बनाया गया वह मस्जिद हो गया, अगरचे उसे मस्जिद न कहा गया हो, और न ही मेहराब बनाई गई हो।

पेज 26 ऑफ़ 631

۲۷۱ | مسئلہ مذکورہ کی دو صورتیں۔ | ۲۶۵ | مسئلہ مذکورہ کی وضاحت کے لئے کلام و عبارات علماء کرام۔ ۲۷۱ | مسجد کے تابوت اور چار پائی کی بیع کا حکم۔ | ۲۶۶ | استبدال تین وجہوں پر ہے۔ ۲۷۲ | مسجد میں کسی نے چٹائی بچھائی پھر مسجد ویران ہو گئی تو چٹائی کا کیا کیا جائے۔ | ۲۶۶ | قاضی بہشت صاحب علم و عمل کو کہتے ہیں۔ ۲۷۲ | کسی نے مسجد کے لئے گھاس یا قندیل خریدی پھر اس کی ضرورت نہ رہی تو کیا حکم ہے۔ | ۲۶۶ | مصنف علیہ الرحمہ کا شامی پر ایک حاشیہ۔ ۲۷۸ | آلات مسجد کے بارے میں امام محمد اور تأبید مسجد کے بارے میں امام ابو یوسف کے قول پر فتویٰ ہے۔ | ۲۶۷ | اشجار موقوفہ کی بیع کا حکم۔ ۲۷۸ | اوقاف مسجد کی بیع کب جائز ہے۔ | ۲۶۷ | زوائد کی بیع کا شرعی حکم۔ ۲۷۸ | چار صورتوں کے علاوہ آباد وقف کو تبدیل کرنا جائز نہیں۔ | ۲۶۷ | زوائد سے مراد کیا چیزیں ہیں۔ ۲۷۹ | وقف کی تبدیلی میں بے شمار خرابیاں ہیں۔ | ۲۶۸ | وہ تمام اشیاء جو متولی بطور خود مسجد کے مال سے آمدنی بڑھانے کے لئے خریدے ان کی بیع کا بشرط مصلحت وہ ہر وقت اختیار رکھتا ہے۔ ۲۷۹ | استبدال وقف کا موجب یا تو شرط استبدال ہے یا ضرورت استبدال۔ | ۲۶۸ | مسئلہ مذکورہ کی تائید میں کتب فقہ کی عبارات۔ ۲۸۰ | بحالت شرط استبدال، تبدیلی وقف کا جواز چند شرطوں سے مشروط ہے۔ | ۲۷۰ | ایک مسجد کی ملکیت دوسری مسجد میں خرچ کرنا یا مسجد کا پیسہ مدرسہ میں دینا حرام ہے۔ ۲۸۰ | تبدیل وقف کی شرائط سبعہ کا خلاصہ یہ ہے کہ مخالفت شرط اور مظنہ مخالفت نفع وقف سے بچے۔ | ۲۷۰ | مسجد کی بیکار چیز خرید کر صرف میں لانا۔ ۲۸۱ | جو وقف ویران و خراب ہو جائے تو قاضی شرع حاکم اسلام عالم عادل متدین خدا ترس کو بلاشروط واقف بلکہ باوصف منع واقف بھی اسے بیچ کر دوسری جائداد اسی غرض سے اس کے

قائم مقام کر دینے کی اجازت ہے بچند شروط | ۲۷۱ | علماء نے اس کوڑے کی بھی تعظیم کا حکم دیا ہے جو مسجد سے جھاڑ کر پھینکا جاتا ہے۔ | | ۲۸۱ | جو مکان ہمیشہ نماز مسلمین کے لئے بنایا مسجد ہو گیا اگر چہ اسے مسجد نہ کہا، نہ محراب بنائی۔

Volume Sixteen (16) Fatawa Razawiyya

Page	Topic	Ref	Topic	Page
288	If someone said, "I have endowed this land for prayer," even if no one considers it a mosque, it has become a mosque.	282	It is obligatory to protect the mosque from bad odors.	288
288	For a place to be a mosque, one of five conditions must be met in the land, otherwise it will not be a mosque.	283	Whatever causes distress to humans, angels also suffer from it (Hadith).	288
289	The courtyard of the mosque is also considered part of the mosque.	284	The trustee (Mutawalli) of the mosque cannot be obstructed by the local residents in necessary construction/repairs.	289
289	Performing ablution (Wudu) on the floor of the mosque is forbidden.	285	The construction carried out by the neighborhood residents without the trustee's permission is valid, and what they do now will also be valid.	289
289	A non-Mu'takif (one not in seclusion) is not allowed to sit in the mosque and perform ablution in a vessel in such a way that the water does not fall in the mosque.	284	Virtues of building a mosque according to the Quran and Hadith.	289
289	A Mu'takif is allowed to perform ablution in the mosque provided not a single drop of used water falls in the mosque.	284	Severe warning for those who seek the desolation of a mosque.	289
290	A non-Mu'takif can perform ablution in the mosque out of necessity during heavy rain in	286	The trustee has no right to prevent the neighborhood people from construction based on a promise;	290

Page	Topic	Ref	Topic	Page
	such a way that the rainwater washes it all away.		such a person is practically one who desolates the mosque.	
291	Necessities make the forbidden permissible (Al-Darurat Tubih al-Mahzurat).	287	If there is a dispute in appointing an Imam, if the candidate favored by the neighborhood people is superior, he is given preference.	291
292	Heavy rain is an excuse for missing congregational prayer.	287	Construction of the mosque by the neighborhood people is not an insult to the trustee.	292
293	Congregational prayer is obligatory.	287	During the blessed era of the Prophet (PBUH), there were no minarets or battlements on mosques; later, scholars and the Muslim masses considered it commendable to instill grandeur in the hearts of the public.	293
293	Heavy rain is an excuse for missing Friday prayer.	287	Gilding the Holy Quran with gold or plasterwork in the mosque belongs to the same category.	293
294	Passing gas in the mosque is disliked (Makruh) for a non-Mu'takif.	288	Today, this style of construction is also a means of protecting the mosque and distinguishing it.	294
295	A student can study a book in the mosque provided it doesn't disturb the worshippers.	288	A Hindu gave money to a Muslim with the intention of building a mosque; the Muslim built the mosque with that money, and it became a mosque.	295
296	If there is a bad smell in the gas, it is not permissible for such a person to sit in the mosque at that time.	288	If a disbeliever repaired an old mosque, it remains a mosque; however, Muslims should not accept such assistance from a disbeliever.	296

जिल्द सोलहवीं (१६) फ़तावा रज़विया

पृष्ठ	विषय	सन्दर्भ	विषय	पृष्ठ
२८८	अगर कहा कि मैंने यह ज़मीन नमाज़ के लिए वक़्फ़ की लेकिन कोई इसे मस्जिद न समझे, तब भी वह मस्जिद हो गई।	२८२	मस्जिद को बदबू से बचाना वाजिब है।	२८८
२८८	मस्जिद होने के लिए ज़मीन में पाँच स्थितियों में से एक स्थिति होनी चाहिए अन्यथा वह मस्जिद नहीं होगी।	२८३	जिस बात से मनुष्यों को कष्ट होता है, फ़रिश्तों को भी उससे कष्ट होता है (हदीस)।	२८८
२८९	मस्जिद का आँगन भी मस्जिद ही है।	२८४	मुतवल्ली मस्जिद के ज़रूरी निर्माण में मोहल्ले वालों का विरोध नहीं कर सकता।	२८९
२८९	मस्जिद के फ़र्श पर वज़ू करना हराम है।	२८५	मोहल्ले वालों ने मुतवल्ली की अनुमति के बिना जो निर्माण किया वह जायज़ है और जो अब करेंगे वह भी जायज़ होगा।	२८९
२८९	गैर-मोताकिफ़ (जो ऐतिकाफ़ में न हो) को इसकी भी अनुमति नहीं है कि मस्जिद में बैठकर किसी बर्तन में वज़ू करे इस तरह कि पानी मस्जिद में न गिरे।	२८४	कुरान और हदीस से मस्जिद निर्माण के फ़ज़ाइल (महत्व)।	२८९
२८९	मोताकिफ़ को मस्जिद में इस सूरत में वज़ू करने की छूट है कि इस्तेमाल किए गए पानी की एक भी बूँद मस्जिद में न गिरे।	२८४	मस्जिद को वीरान करने की इच्छा रखने वाले के लिए कड़ी चेतावनी।	२८९
२९०	गैर-मोताकिफ़ भारी बारिश में विवशता में इस तरह वज़ू कर	२८६	मुतवल्ली को यह अधिकार नहीं है कि वह वादे के बावजूद मोहल्ले वालों को निर्माण से	२९०

पृष्ठ	विषय	सन्दर्भ	विषय	पृष्ठ
	सकता है कि बारिश का पानी सब बहा ले जाए।		रोके, ऐसा व्यक्ति व्यावहारिक रूप से मस्जिद को वीरान करने वाला है।	
१९१	ज़रूरतें वर्जित कार्यों को अनुमत बना देती हैं। (अल-ज़रूरतु तूबीहुल महज़ूरात)	२८४	इमाम की नियुक्ति में यदि विवाद हो तो मोहल्ले वालों का इमाम यदि श्रेष्ठ है तो उसे ही वरीयता दी जाएगी।	१९१
१९२	भारी बारिश जमात (सामूहिक नमाज़) छोड़ने के लिए एक बहाना (उज़्र) है।	२८४	मोहल्ले वालों द्वारा मस्जिद का निर्माण करना मुतवल्ली का अपमान नहीं है।	१९२
१९३	जमात की नमाज़ वाजिब है।	२८४	हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के मुबारक दौर में मस्जिदों में मीनारें और कंगूरे नहीं थे, बाद में आम लोगों के दिलों में महानता पैदा करने के लिए उलेमा और आम मुसलमानों ने इसे अच्छा समझा।	१९३
१९३	भारी बारिश जुमे की नमाज़ छोड़ने के लिए एक बहाना है।	२८४	कुरान शरीफ़ पर सोना चढ़ाना और मस्जिद में नक्काशी (गचकारी) आदि इसी श्रेणी में आता है।	१९३
१९४	गैर-मोताकिफ़ के लिए मस्जिद में हवा छोड़ना (रीह) मकरूह है।	२८५	आजकल निर्माण की यह शैली मस्जिद की सुरक्षा और उसकी विशेषता का भी ज़रिया है।	१९४
१९५	एक विद्यार्थी मस्जिद में इस तरह किताब देख सकता है कि नमाज़ियों को कोई परेशानी न हो।	२८५	मस्जिद बनाने की नीयत से हिंदू ने मुसलमान को पैसा दिया, मुसलमान ने उस पैसे से मस्जिद बना दी, तो वह मस्जिद हो गई।	१९५
१९६	यदि रीह (गैस) में दुर्गंध हो तो ऐसे व्यक्ति का ऐसे समय में मस्जिद में बैठना जायज़ नहीं है।	२८५	यदि किसी काफ़िर ने पुरानी मस्जिद की मरम्मत करवा दी, तो वह मस्जिद ही रहेगी, हालाँकि मुसलमानों को काफ़िर की ऐसी मदद स्वीकार नहीं करनी चाहिए।	१९६

صفحہ	مضمون	حوالہ
۲۸۸	اگر کہا میں نے یہ زمین نماز کے لئے وقف کی مگر اسے کوئی مسجد نہ سمجھے جب بھی مسجد ہو گئی۔	۲۸۲
۲۸۸	مسجد ہونے کے لئے زمین میں پانچ صورتوں سے ایک صورت چاہئے ورنہ مسجد نہ ہوگی	۲۸۳
۲۸۹	صحن مسجد بھی مسجد ہے۔	۲۸۴
۲۸۹	مسجد کے فرش پر وضو حرام ہے۔	۲۸۵
۲۸۹	غیر معتکف کو اس کی بھی اجازت نہیں کہ مسجد میں بیٹھ کر کسی برتن میں وضو کرے اس طرح کہ پانی مسجد میں نہ گرے۔	۲۸۴

مضمون	صفحہ
مسجد کو بدبو سے بچانا واجب ہے۔	۲۸۸
جس بات سے آدمیوں کو اذیت پہنچتی ہے فرشتے بھی اس سے اذیت پاتے ہیں (حدیث)	۲۸۸
متولی مسجد کی واجبی تعمیر میں محلہ والوں کی مزاحمت نہیں کر سکتا۔	۲۸۹
اہل محلہ نے متولی کی اجازت کے بغیر جو تعمیر کی جائز ہے اور جو اب کریں گے جائز ہو گی۔	۲۸۹
تعمیر مسجد کے فضائل قرآن وحدیث سے۔	۲۸۹

صفحہ	مضمون حوالہ	صفحہ	مضمون
	معتکف کو مسجد میں اس صورت میں وضو کرنے کی		
۲۸۹	رخصت ہے کہ کوئی بوند مستعمل پانی کی مسجد میں نہ گرے۔	۲۸۴	
۲۹۰	غیر معتکف شدید بارش میں بمجبوری اس طرح وضو کر سکتا ہے کہ مینہ کا پانی سب کو بہالی جائے۔	۲۸۶	
۲۹۱	الضرورات تبیح المحظورات۔	۲۸۷	
۲۹2	کثیر بارش ترک جماعت کے لئے عذر ہے۔	۲۸۷	
۲۹۳	جماعت نماز واجب ہے۔	۲۸۷	
۲۹۳		۲۸۷	
		۲۸۹	ویرانی مسجد کے خواستگار کے لئے وعید شدید۔
		۲۹۰	متولی کو حق نہیں پہنچتا کہ وعدہ ہو بہو پر اہل محلہ کو تعمیر سے روکے، ایسا شخص عملاً مسجد کو ویران کرنے والا ہے۔
		۲۹۱	امام کے نصب میں تنازع ہو تو اہل محلہ کا امام افضل ہے تو اسی کو ترجیح ہے۔
		۲۹۲	اہل محلہ کا مسجد کی تعمیر کرنا متولی کی توہین نہیں ہے۔
		۲۹۳	حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے عہد مبارک میں مسجدوں میں مینار اور کنگرے نہیں تھے، بعد میں قلوب عوام میں عظمت ڈالنے کے لئے علماء اور عوام مسلمین نے اس کو مستحسن سمجھا۔
		۲۹۳	

صفحہ	مضمون حوالہ	صفحہ	مضمون
	کثیر بارش ترک جمعہ کے لئے عذر ہے۔		قرآن شریف پر سونا چڑھانا مسجد میں گچکاری وغیرہ اسی قبیل سے ہے۔
۲۹۴	غیر معتکف کو مسجد میں اخراج ۲۸۸ ریح مکروہ ہے۔	۲۹۴	آج کل یہ طرز تعمیر مسجد کی حفاظت اور اس کے امتیاز کا بھی ذریعہ ہے۔
۲۹۵	طالب علم مسجد میں اس طرح کتاب دیکھ سکتا ہے کہ نمازیوں ۲۸۸ کو حرج نہ ہو۔	۲۹۵	مسجد بنانے کی نیت سے ہندو نے مسلمان کو روپیہ دیا، مسلمان نے اس روپیہ سے مسجد بنادی مسجد ہو گئی۔
۲۹۶	اگر ریح میں بدبو ہو تو ایسے شخص کا ایسے وقت میں مسجد ۲۸۸ میں بیٹھنا جائز نہیں۔	۲۹۶	کافر نے پرانی مسجد کی مرمت کرادی مسجد ہی رہے گی البتہ مسلمانوں کو کافر کی ایسی مدد قبول نہ کرنی چاہئے۔

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

- If a non-believer gifted their land to Muslims and they built a mosque, it is permissible; however, if the non-believer built the mosque themselves, it is not considered a mosque. (296)
- If mixed wealth (halal and haram) is inherited where there is no distinction, there is no claim against the heir; if a mosque is built from such wealth, it becomes a mosque. (297)
- In haram wealth, as long as both the contract and the cash are not purely from haram wealth, the sanctity of the purchased item is not affected. (298)
- The school of Imam Karkhi is the one issued for fatwa. (298)
- Allah Almighty loves odd numbers. (299)
- It is a custom among Muslims to have an odd number of arches in a mosque; as far as possible, this trend should not be contradicted; however, if forced to have an even number, there is no harm. (299)
- Building a mosque is a source of great reward. (300)
- If it is known for certain that the construction of a new mosque will lead to the desertion of the old mosque, then the new one should not be built. (300)
- It is forbidden (haram) to use bricks from a functional mosque in another. (300)
- It is not permissible to build shops in the compound and courtyard of a mosque; rooms can be built as long as they do not cause any constriction in the mosque. (300)
- The interests of the mosque are subordinate to the mosque itself. (301)
- Covering the roof of an old mosque's entrance to include it in the mosque is not permissible without the permission of the local residents. (301)
- Leveling an inhabited graveyard to include it in a mosque is haram. (301)
- In a graveyard where burials have ceased, there is no harm in establishing pillars outside the graves and covering the height with a roof to include that roof in the mosque. (303)
- Generally, the involvement of the rights of people (Huquq-ul-Ibad) does not prevent a place from being a mosque. (305)
- For a cemetery, it is also a condition to be free from the rights of people. (306)
- It is permissible to build a mosque on the roof of a private canal by covering it. (306)
- If a mosque is built on another's land over which that person no longer has the right of interference, the fatwa is that the building becomes a mosque. (306)

- It is haram to build one's own wall on the room of a mosque, and compensation must be paid for any damage caused. (307)
- It is haram to place a beam (for one's own building) in the wall of a mosque. (308)
- It is haram to let a drain-pipe fall against a mosque wall without having a right to do so. (308)
- It is also haram to keep a coop/cabinet (kithri) in a mosque. (308)
- Catching someone else's pigeon is haram, and the one who does so is a transgressor (fasiq). (309)

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

- यदि किसी गैर-मुस्लिम ने अपनी ज़मीन मुसलमानों को दान (हिबा) की और उन्होंने मस्जिद बना ली, तो यह जायज़ है; और यदि उसने स्वयं मस्जिद बनवाई, तो वह मस्जिद नहीं हुई। (296)
- यदि किसी को विरासत में ऐसा मिश्रित धन मिला जिसमें हलाल और हराम में अंतर नहीं किया जा सकता, तो वारिस पर कोई दावा नहीं बनता; ऐसे धन से मस्जिद बनाई गई तो वह मस्जिद हो गई। (297)
- हराम धन में भी जब तक सौदा और नकद दोनों हराम धन पर जमा न हों, खरीदी हुई चीज़ में हराम का असर नहीं होगा। (298)
- इमाम कर्खी का मज़हब मुफ्ती बिह (जिस पर फतवा दिया जाता है) है। (298)
- अल्लाह तआला को विषम (odd) संख्या पसंद है। (299)
- मस्जिद में मेहराबों/दरों की संख्या विषम रखने का मुसलमानों में रिवाज है, यथासंभव इसके विरुद्ध नहीं करना चाहिए; मजबूरी में सम (even) संख्या रखने में भी कोई हर्ज नहीं। (299)
- मस्जिद बनाना महान पुण्य का कार्य है। (300)
- यदि निश्चित रूप से ज्ञात हो कि नई मस्जिद के निर्माण से पुरानी मस्जिद वीरान हो जाएगी, तो नई का निर्माण न किया जाए। (300)
- आबाद मस्जिद की ईंट दूसरी में लगाना हराम है। (300)
- मस्जिद के अहाते और उसके आंगन में दुकान बनाना जायज़ नहीं, कमरा बना सकते हैं बशर्ते कि उससे मस्जिद में किसी प्रकार की तंगी न हो। (300)
- मस्जिद के हित (मसालेह) मस्जिद के अधीन हैं। (301)
- पुराने मस्जिद के दरवाज़े की छत पाट कर उसे मस्जिद में शामिल करना मोहल्ले वालों की अनुमति के बिना जायज़ नहीं। (301)
- आबाद कब्रिस्तान को पाट कर मस्जिद में शामिल करना हराम है। (301)
- जिस कब्रिस्तान में दफन करना बंद हो गया हो, वहां कब्र से बाहर खंभे खड़े करके ऊंचाई पर छत पाट कर उस छत को मस्जिद में शामिल करने में कोई हर्ज नहीं। (303)
- सामान्यतः बंदों के अधिकारों (हुकूक-उल-इबाद) का संबंध मस्जिद होने में बाधक नहीं है। (305)

- मक़बरे के लिए भी बंदों के अधिकारों से मुक्त होना शर्त है। (306)
- निजी नहर को पाट कर उसकी छत पर मस्जिद बनाना जायज़ है। (306)
- किसी दूसरे की ऐसी भूमि जिस पर उस दूसरे को हस्तक्षेप का अधिकार न रहा हो, उस पर मस्जिद बनाई तो फतवा इसी पर है कि वह इमारत मस्जिद हो गई। (306)
- मस्जिद के कमरे पर अपनी दीवार बनाना हराम है और जो नुकसान पहुंचे उसका हर्जाना देना होगा। (307)
- अपनी इमारत के लिए मस्जिद की दीवार में कड़ी (beam) डालना हराम है। (308)
- मस्जिद की दीवार से सटाकर बिना अधिकार के परनाला (drain) गिराना हराम है। (308)
- मस्जिद में कोठरी रखना भी हराम है। (308)
- दूसरे का कबूतर पकड़ना हराम है और ऐसा करने वाला फासिक (पापी) है। (309)

पृष्ठ 28/631

فتاویٰ رضویہ (جلد شانزدہم)

- کافر نے اپنی زمین مسلمانوں کو ہبہ کی اور انہوں نے مسجد بنا لی تو جائز ہے اور خود مسجد بنوا دی تو وہ مسجد ہوئی ہی نہیں۔ (۲۹۶)
- مخلوط مال کسی کو میراث سے پہنچا جس میں حلال حرام کی تمیز نہیں، تو وارث پر کوئی مطالبہ نہیں ایسے مال سے مسجد بنائی مسجد ہو گئی۔ (۲۹۷)
- حرام مال میں بھی جب تک عقد ونقد دونوں حرام مال پر جمع نہ ہوں خریدی ہوئی چیز میں حرمت سرایت نہ کرے گی۔ (۲۹۸)
- امام کرخی کا مذہب مفتی بہ ہے۔ (۲۹۸)
- طاق عدد اللہ تعالیٰ کو محبوب ہے۔ (۲۹۹)
- مسجد میں دروں کی طاق عدد کا مسلمانوں میں رواج ہے، حتیٰ الامکان اس روش کے خلاف نہ کیا جائے بمجبوری جفت رکھنے میں بھی حرج نہیں۔ (۲۹۹)
- مسجد بنانا باعث اجر عظیم ہے۔ (۳۰۰)
- اگر بہ یقین معلوم ہو کہ نئی مسجد کی تعمیر سے پرانی مسجد ویران ہو گی تو نئی کی تعمیر نہ کیجائے۔ (۳۰۰)
- آباد مسجد کی اینٹ دوسری میں لگانا حرام ہے (۳۰۰)
- مسجد کے احاط اور اس کے صحن میں دکان بنانا جائز نہیں، حجرہ بنا سکتے ہیں جبکہ اس سے مسجد میں کسی طرح کی تنگی نہ پڑے۔ (۳۰۰)
- مصالح مسجد توابع مسجد ہیں۔ (۳۰۱)

- دروازہ قدیم مسجد کی چھت پاٹ کر مسجد میں شامل کرنا بے اہل محلہ کی اجازت کے جائز نہیں۔ (۳۰۱)
- آباد قبرستان کو پاٹ کر مسجد میں شامل کرنا حرام ہے۔ (۳۰۱)
- جس قبرستان میں دفن کرنا بند ہو وہاں قبر سے باہر ستون قائم کر کے بلندی پر چھت پاٹ کر چھت کو شامل مسجد کرنے میں حرج نہیں۔ (۳۰۳)
- مطلقاً حقوق عبد کا تعلق مانع مسجدیت نہیں۔ (۳۰۵)
- مقبرہ کے لئے بھی حقوق عبد سے فارغ ہونا شرط ہے۔ (۳۰۶)
- نہر خاص کو پاٹ کر اس کی چھت پر مسجد بنانا جائز ہے۔ (۳۰۶)
- غیر کی ایسی زمین پر جس پر اس غیر کو حق مزاحمت نہ رہا، مسجد بنائی تو فتویٰ اسی پر ہے کہ وہ عمارت مسجد ہو گئی۔ (۳۰۶)
- حجرہ مسجد پر اپنی دیوار بنانا حرام ہے اور جو نقصان پہنچا اس کا تاوان دینا ہو گا۔ (۳۰۷)
- مسجد کی دیوار میں اپنی عمارت کے لئے کڑی ڈالنا حرام ہے۔ (۳۰۸)
- مسجد کی دیوار سے ملا کر بلا استحقاق پرنالہ گرانا حرام ہے۔ (۳۰۸)
- مسجد میں کٹھڑی رکھنا بھی حرام ہے (۳۰۸)
- دوسرے کا کبوتر پکڑنا حرام اور ایسا کرنے والا فاسق ہے۔ (۳۰۹)

Empty pigeon flying, which involves climbing roofs and causing financial or physical harm to others, is haram.	309	Trading (buying and selling) is also prohibited for the one in I'tikaf.	313
Such a person will be forbidden, and if they do not comply, their pigeon will be slaughtered.	309	Bringing children and insane persons into the mosque, buying and selling, quarreling, and raising voices is prohibited.	313
Absolutely, pigeon flying which does not contain the above evils but is futile and useless, is haram and is cruelty to birds.	309	Searching for lost items with a loud voice in the mosque is prohibited.	314
Advice and guidance for pigeon flyers.	310	Quail fighting is even more severe, foul, and heinous than pigeon flying.	314
Cruelty to an innocent, voiceless animal is more severe than causing harm to humans.	310	Oppressing a Dhimmi (protected non-Muslim) is worse than oppressing Muslims, and even more severe is oppressing animals.	315
The world is transient; a day of justice is coming.	310	It is mandatory for general Muslims to prevent such heinous acts.	315
Reward and punishment, and Paradise and Hell, have been prepared for those accountable.	310	To consider a sin as good is disbelief (Kufr).	315
A woman went to Hell for imprisoning a cat.	310	Those who are not involved in sin but do not prevent sinners despite having the power to do so, will also be seized and apprehended.	315
Pigeon flying in the mosque is strictly forbidden.	310	Support for the mentioned issue from noble Hadiths: land that was never Dar al-Islam, permission to build a mosque is not granted, and if built, it does not hold the ruling of a mosque.	316

Talking in the mosque consumes good deeds just as an animal consumes grass.	311	Even when the population of a mosque built in Dar al-Islam becomes hindered and there is a danger of disbeliever dominance, the construction materials can be dismantled and moved to another place.	317
Mubah (permissible) talk is also forbidden in the mosque without necessity.	312	Regarding land connected to a mosque, when it becomes a mosque by consultation of Muslims, then the ruling of a mosque applies to it.	317
A foul odor emanates from the mouths of those who talk about worldly matters or backbite in the mosque.	312	If the land dedicated as waqf for a mosque contains an orchard and fruit, they can be sold and spent on the mosque's construction.	319
Provided that for the one in I'tikaf, buying, selling, eating, and drinking in the mosque is permissible.	313		

केवल मनोरंजन के लिए कबूतर उड़ाना, जिसमें छतों पर चढ़ना और दूसरों को आर्थिक या शारीरिक नुकसान पहुँचाना शामिल है, हराम है। ३०९

ऐसे व्यक्ति को मना किया जाएगा, और यदि वह नहीं मानता है, तो उसके कबूतर को ज़बह कर दिया जाएगा। ३०९

पूर्णतः कबूतरबाज़ी जिसमें उपरोक्त बुराइयाँ न भी हों, लेकिन वह व्यर्थ, बेकार और हराम है और पक्षियों पर ज़ुल्म है। ३०९

कबूतरबाज़ों के लिए नसीहत और हिदायत। ३१०

निर्दोष, बेज़बान जानवरों पर ज़ुल्म करना इंसानों को नुकसान पहुँचाने से कहीं ज़्यादा गंभीर है। ३१०

दुनिया फानी है; एक दिन इंसाफ होने वाला है। ३१०

जवाबदेह लोगों के लिए सवाब और अज़ाब, तथा जन्नत और जहन्नम तैयार किए गए हैं। ३१०

एक महिला बिल्ली को कैद करने के कारण जहन्नम में गई। ३१०

एतिकाफ करने वाले के लिए व्यापार (खरीद-बिक्री) भी नाजायज है। ३१३

मस्जिद में बच्चों और पागलों को लाना, खरीद-बिक्री, झगड़ा करना और आवाज़ बुलंद करना मना है। ३१३

मस्जिद में आवाज़ लगाकर खोई हुई चीज़ की तलाश करना मना है। ३१४

बटेरबाज़ी कबूतरबाज़ी से भी अधिक घृणित और जघन्य है। ३१४

मुसलमानों पर ज़ुल्म करने से ज़्यादा बुरा ज़िम्मी (संरक्षित गैर-मुस्लिम) पर ज़ुल्म करना है, और उससे भी ज़्यादा सख़्त जानवरों पर ज़ुल्म करना है। ३१५

आम मुसलमानों पर वाजिब है कि ऐसे घृणित कार्यों को रोकें। ३१५

गुनाह को अच्छा समझना कुफ़्र है। ३१५

जो लोग गुनाह में शामिल नहीं हैं, लेकिन शक्ति होने के बावजूद गुनाह करने वालों को नहीं रोकते, वे भी पकड़े और गिरफ्तार किए जाएंगे। ३१५

मस्जिद में कबूतरबाज़ी करना सख्त हराम है। ३१०

मस्जिद में बातें करना नेकियों को इस तरह खा जाती हैं जैसे जानवर घास को। ३११

मस्जिद में बिना ज़रूरत मुबाह (जायज़) बातें करना भी हराम है। ३१२

मस्जिद में दुनिया की बातें करने वालों और गीबत करने वालों के मुँह से बदबू आती है। ३१२

बशर्ते कि एतिकाफ करने वाले के लिए मस्जिद में खरीद-बिक्री और खाना-पीना जायज़ है। ३१३

हदीसों से उक्त मसले की पुष्टि: जो भूमि कभी दारुल-इस्लाम नहीं रही, उसमें मस्जिद बनाने की अनुमति नहीं है, और यदि बनाई गई तो उसे मस्जिद का दर्जा प्राप्त नहीं होगा। ३१६

दारुल-इस्लाम में बनी मस्जिद की आबादी भी जब असंभव हो जाए और काफिरों के वर्चस्व का खतरा हो, तो निर्माण सामग्री हटाकर दूसरी जगह ले जा सकते हैं। ३१७

मस्जिद से संबंधित जो भूमि मुसलमानों के परामर्श से मस्जिद बन गई, तो उसके लिए मस्जिद का हुक्म है। ३१७

जिस ज़मीन को मस्जिद के लिए वक्फ किया गया है, यदि उसमें बाग और फल हों, तो उन्हें बेचकर मस्जिद के निर्माण में खर्च किया जा सकता है। ३१९

خالی کبوتر اڑانا جس میں چھت پر چڑھتے ہیں دوسروں کا مالی یا جسمانی ضرر ہو حرام ہے۔ ۳۰۹

ایسے شخص کو منع کیا جائیگا ، اور نہ مانے تو اس کا کبوتر ذبح کر دیا جائیگا۔ ۳۰۹

مطلقاً کبوتر بازی جس میں مفاسدِ بالا نہ ہوں لیکن عبث و بے فائدہ اور حرام ہے اور پرندوں پر ظلم ہے۔ ۳۰۹

کبوتر بازوں کو نصیحت وہدایت۔ ۳۱۰

بے گناہ بے زباں جانور پر ظلم آدمیوں کی ضرر رسانی سے شدید تر ہے۔ ۳۱۰

دنیا گزشتنی ہے ایک دن انصاف کا آنیوالا ہے۔ ۳۱۰

تجارت کے لئے بیع وشراء معتکف کو بھی ناجائز ہے۔ ۳۱۳

مسجد میں بچوں اور پاگلوں کو لانا، بیع و شراء، جھگڑے اور آواز بلند کرنا منع ہے۔ ۳۱۳

مسجد میں آواز سے گم شدہ چیز تلاش کرنا منع ہے۔ ۳۱۴

بٹیر بازی کبوتر بازی سے بھی زیادہ سخت قبیح اور شنیع ہے۔ ۳۱۴

مسلمانوں پر ظلم کرنے سے زیادہ برا ذمی پر ظلم کرنا ہے، اور اس سے بھی زیادہ سخت جانوروں پر ظلم کرنا ہے۔ ۳۱۵

عام مسلمانوں پر واجب ہے کہ ایسے افعالِ شنیعہ سے روکیں۔ ۳۱۵

ثواب و عذاب اور جنت و جہنم مکلفین کے لئے تیار کئے گئے ہیں۔ ۳۱۰

ایک عورت بلی کو قید کرنے کی وجہ سے جہنم میں گئی۔ ۳۱۰

مسجد میں کبوتر بازی اشد حرام ہے۔ ۳۱۰

مسجد میں بات نیکیوں کو اس طرح کھا جاتی ہے جیسے جانور گھاس کو۔ ۳۱۱

مباح باتیں بھی مسجد میں بلا ضرورت حرام ہیں۔ ۳۱۲

مسجد میں دنیا کی باتیں کرنے والوں، غیبت کرنے والوں کے منہ سے بدبو نکلتی ہے۔ ۳۱۲

۳۱۳

گناہ کو اچھا جاننا کفر ہے۔ ۳۱۵

جو لوگ گناہ میں شریک نہ ہوں مگر گناہ کرنیوالوں کو باوصفِ قدرت منع نہ کریں وہ بھی ماخوذ و گرفتار ہیں۔ ۳۱۵

مسئلہ مذکورہ کی تائید احادیث کریمہ سے جو

۳۱۶

زمین کبھی دارالاسلام نہ ہوئی اس میں مسجد بنانے کی اجازت نہیں ، اور بنائی تو مسجد کا حکم نہیں۔

دارالاسلام میں بنی ہوئی مسجد کی آبادی بھی جب

۳۱۷

متعذر ہو جائے اور تغلبِ کفار کا خطرہ ہو تو اسباب تعمیر اکھاڑ کر دوسری جگہ لے جاسکتے ہیں۔

جو زمین متعلق مسجد ہو مسلمانوں کے مشورہ سے جب وہ جگہ مسجد ہو گئی تو اس کے لئے مسجد کا حکم ہے۔ ۳۱۷

جس زمین کو مسجد سے متعلق وقف کیا اس میں باغ و پھل ہوں تو انہیں بیچ کر مسجد کی تعمیر میں صرف کر سکتے ہیں۔ ۳۱۹

بشرطِ معتکف کو مسجد میں بیع و

شراء اور اکل و شرب جائز ہے۔

صفحہ 29 از 631

Fatawa Rizvia Volume 16

- (Page 319) Regarding land designated as a mosque that contains gardens and fruit-bearing trees: these should be cut down for personal use, and the land must be integrated into the mosque.
- (Page 329) A Mufti provides an answer to a question under all circumstances.
- (Page 320) Mosques that are commonly known as such and where the five daily prayers are performed are indeed mosques. Declaring them as 'Masjid al-Bayt' (home mosque) to claim ownership is an act of oppression and is forbidden.
- (Page 329) Deliberating on the facts of an incident is not among the Mufti's primary duties.
- (Page 320) It is forbidden to utilize such a mosque for any type of personal gain or use.
- (Page 329) If a question is obviously absurd or invalid, the Mufti should either decline to answer or highlight the error within the question.
- (Page 320) Proof of an endowment (waqf) is established based on its public reputation.
- (Page 329) Only Allah knows one's intentions; it is forbidden to harbor ill suspicions about a fellow Muslim.
- (Page 322) Allah accepts repentance offered from a sincere heart.
- (Page 330) One who remains ignorant of the people of their time is truly unlearned.
- (Page 322) It is also forbidden to construct a private residence within the mosque's precincts (fana-e-masjid).
- (Page 331) If a patient requests the wrong medicine due to a misunderstanding of their ailment, it is forbidden for a physician to provide the incorrect medicine once they recognize the error.
- (Page 322) The ruling for the areas surrounding a mosque is the same as for the mosque itself.
- (Page 331) Correction of several religious decrees (fatwas).
- (Page 323) Any act of disrespect or desecration toward a mosque is forbidden.
- (Page 331) A mosque built with the intent of creating discord falls under the legal status of 'Masjid-e-Dirar'.
- (Page 323) The courtyard/precinct of a mosque follows the mosque's legal status.
- (Page 331) Guidance on fostering agreement and unity.

- (Page 323) Rulings regarding houses built for the residence of the Imam and Mu'azzin within mosques.
- (Page 332) Rulings on having a fan operated during the state of prayer.
- (Page 323) A query regarding two mosques built out of conflict, and the corresponding fatwas from Delhi and Bareilly.
- (Page 333) In a mosque where maintaining a congregation is impossible, its resources can be transferred to other mosques.
- (Page 324) Transcript of the Bareilly Fatwa.
- (Page 334) A mosque's status will not become void due to invalid conditions; only the conditions themselves will be declared void.
- (Page 326) Transcript of the Delhi Fatwa.
- (Page 334) If someone builds a mosque and sets a condition 'I shall be able to sell it,' it becomes a mosque and the condition is void.
- (Page 327) Transcript of the Iranian Fatwa.
- (Page 334) If someone builds a mosque with the condition 'it is only for a specific community,' it becomes a mosque for all, and the specification is void.
- (Page 329) It is mandatory for a Qazi (judge) to hear the statements of both parties, not for a Mufti.

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

- (पेज 319) जिस भूमि को मस्जिद घोषित किया गया और उसमें बाग और फलदार पेड़ हैं, उन्हें काट कर अपने उपयोग में लाया जाए और भूमि को मस्जिद में शामिल किया जाए।
- (पेज 329) मुफ्ती हर हाल में सवाल का जवाब देता है।
- (पेज 320) वे मस्जिदें जो आम तौर पर मस्जिद के रूप में प्रसिद्ध हैं और उनमें पांच वक्त की नमाज होती है, वे मस्जिद ही हैं। उन्हें 'मस्जिद-उल-बेत' (घर की मस्जिद) करार देकर स्वामित्व जताना जुल्म और हराम है।
- (पेज 329) घटना के तथ्यों पर बहस करना मुफ्ती के कर्तव्यों में शामिल नहीं है।
- (पेज 320) ऐसी मस्जिद को किसी भी प्रकार के निजी उपभोग में लाना हराम है।
- (पेज 329) यदि प्रश्न स्पष्ट रूप से व्यर्थ हो, तो मुफ्ती उसका उत्तर न दे या प्रश्न की त्रुटि प्रकट करे।
- (पेज 320) वक्फ का प्रमाण प्रसिद्धि के आधार पर होता है।
- (पेज 329) नियत का ज्ञान केवल अल्लाह को है; मुसलमान पर बदगुमानी (बुरा संदेह) करना हराम है।
- (पेज 322) अल्लाह सच्चे दिल से की गई तौबा स्वीकार करता है।
- (पेज 330) जो अपने समय के लोगों की पहचान नहीं रखता, वह अज्ञानी है।
- (पेज 322) मस्जिद के परिसर (फ़ना-ए-मस्जिद) में अपना निजी घर बनाना भी हराम है।
- (पेज 331) यदि किसी रोगी ने अपनी बीमारी को गलत समझकर गलत दवा माँगी हो, तो हकीम को त्रुटि जानने के बाद गलत दवा देना हराम है।
- (पेज 322) मस्जिद के आस-पास का क्षेत्र भी मस्जिद की तरह ही होता है।
- (पेज 331) कई फतवों का सुधार।
- (पेज 323) मस्जिद की बेअदबी और अपवित्रीकरण हराम है।
- (पेज 331) जो मस्जिद फसाद के लिए बनाई गई हो, वह 'मस्जिद-ए-जरार' के हुक्म में है।
- (पेज 323) मस्जिद का आँगन मस्जिद के अधीनस्थ है।
- (पेज 331) आपसी सहमति और एकता के लिए निर्देश।
- (पेज 323) मस्जिदों में इमाम और मुअज्जिन के रहने के लिए बनाए जाने वाले घरों का हुक्म।
- (पेज 332) नमाज की स्थिति में पंखा चलाने का हुक्म।

- (पेज 323) मतभेद के आधार पर बनी दो मस्जिदों के बारे में प्रश्न और दिल्ली व बरेली के फतवे।
- (पेज 333) जिस मस्जिद का आबाद होना असंभव हो, उसकी सामग्री अन्य मस्जिदों में स्थानांतरित की जा सकती है।
- (पेज 324) बरेली फतवे की प्रतिलिपि।
- (पेज 334) अमान्य शर्तों (शुरूते बातिला) के कारण मस्जिद अमान्य नहीं होगी; केवल शर्तें ही अमान्य घोषित की जाएंगी।
- (पेज 326) दिल्ली फतवे की प्रतिलिपि।
- (पेज 334) मस्जिद बनाकर शर्त लगाई कि 'मैं इसे बेच सकूँगा', वह मस्जिद हो गई और शर्त अमान्य रही।
- (पेज 327) ईरानी फतवे की प्रतिलिपि।
- (पेज 334) मस्जिद बनाकर शर्त लगाई कि 'यह केवल अमुक जाति/कौम के लिए है', वह सभी के लिए मस्जिद हो गई और यह विशिष्टता अमान्य है।
- (पेज 329) दोनों पक्षों के बयान सुनना काजी का काम है, मुफ्ती का नहीं।

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

- (صفحہ ۳۱۹) جس زمین کو مسجد کیا اس میں باغ اور پھلدار درخت ہیں انہیں کاٹ کر اپنے صرفہ میں لائے اور زمین شامل مسجد کرے۔
- (صفحہ ۳۲۹) مفتی بہر صورت سوال کا جواب دیتا ہے۔
- (صفحہ ۳۲۰) جو مسجدیں عام طور سے مسجد مشہور ہوں اور ان میں نماز پنجگانہ ہوتی ہو وہ مسجد ہی ہے اس کو مسجد البیت قرار دے کر ملکیت جتانا ظلم و حرام ہے۔
- (صفحہ ۳۲۹) واقعہ سے بحث اس کے فرائض سے نہیں۔
- (صفحہ ۳۲۰) ایسی مسجد کو کسی قسم کے ذاتی تصرف میں لانا حرام ہے۔
- (صفحہ ۳۲۹) سوال ظاہر البطلان ہو تو مفتی اس کا جواب نہ دے یا سوال کی غلطی ظاہر کرے۔
- (صفحہ ۳۲۰) وقف کا ثبوت شہرت کی بنیاد پر ہوتا ہے۔
- (صفحہ ۳۲۹) نیت کا علم اللہ کو ہے مسلمان پر بدگمانی حرام ہے۔
- (صفحہ ۳۲۲) سچے دل سے توبہ اللہ قبول کرتا ہے۔
- (صفحہ ۳۳۰) جو اپنے زمانہ والوں کی معرفت نہ رکھے جاہل ہے۔
- (صفحہ ۳۲۲) فنائے مسجد میں اپنا ذاتی مکان بنانا بھی حرام ہے۔
- (صفحہ ۳۳۱) مریض نے اپنی بیماری الٹی سمجھ کر دوامانگی طبیب کو غلطی جاننے کے بعد الٹی دوا دینا حرام ہے۔
- (صفحہ ۳۲۲) حوالی مسجد کا حکم بھی مثل مسجد ہوتا ہے۔
- (صفحہ ۳۳۱) چند فتووں کی اصلاح۔

- (صفحہ ۳۲۳) مسجد کی بے ادبی اور بے حرمتی حرام ہے۔
- (صفحہ ۳۳۱) جو مسجد فساد کے لئے بنائی گئی مسجد ضرار کے حکم میں ہے۔
- (صفحہ ۳۲۳) فنائے مسجد تابع مسجد ہے۔
- (صفحہ ۳۳۱) اتفاق و اتحاد کی ہدایت۔
- (صفحہ ۳۲۳) مساجد میں امام اور مؤذن کی سکونت کے لئے بنائے جانیوالے مکانات کا حکم۔
- (صفحہ ۳۳۲) حالت نماز میں پنکھا کروانے کا حکم۔
- (صفحہ ۳۲۳) اختلاف کی بنیاد پر بننے والی دو مسجدوں کے بارے میں سوال اور دلی و بریلی کے فتاوے۔
- (صفحہ ۳۳۳) جس مسجد کی آبادی ناممکن ہو اس کے اسباب دوسری مساجد میں منتقل کئے جاسکتے ہیں۔
- (صفحہ ۳۲۴) نقل فتویٰ بریلی۔
- (صفحہ ۳۳۴) شروط باطلہ سے مسجد باطل نہ ہوگی شرطیں ہی باطل قرار دی جائیں گی۔
- (صفحہ ۳۲۶) نقل فتویٰ دہلی۔
- (صفحہ ۳۳۴) مسجد بنا کر شرط لگائی میں اسے بیچ سکوں گا مسجد ہو گئی شرط باطل۔
- (صفحہ ۳۲۷) نقل فتویٰ ایرانی۔
- (صفحہ ۳۳۴) مسجد بنا کر شرط لگائی کہ صرف فلاں قوم کے لئے مسجد سب کے لئے ہو گئی تخصیص باطل ہے۔
- (صفحہ ۳۲۹) فریقین کے بیان سننا قاضی پر لازم ہے نہ کہ مفتی پر۔

Fatawa Razawiyya - Volume 16

Page	Ruling
334	It is forbidden even for the founder to place beams on the mosque's wall.
335	After the establishment of the mosque, it is not permissible to build a room (hujra) even for the Imam on the mosque's roof.
335	It is not permissible to place a beam on the mosque's wall even by paying rent.
336	It is not permissible to plant trees in a mosque unless the ground is damp, then trees can be planted to remove the moisture.
336	If trees were already present and the mosque was built later, it is permissible.
336	If the planter is the founder and endower, the trees will be endowed to the mosque; if the planter is someone else, they should either cut and take their tree or give it to the mosque.
337	The ruling on various cases of planting trees in a mosque; the correct context of the passages from Khania, Bahr, Hawi, and Durr-e-Mukhtar.
340	(Continuation of above)
341	The method of endowing property purchased with forbidden (haram) income.
342	
345	If the Imam has not specified a period for his deputy, the hiring (ijarah) is invalid (fasid).
346	It is obligatory for both parties to rescind an invalid hiring (ijarah fasida); if they do not, the ruler should rescind it.
346	In hiring, according to current practice, the hiring is only for the first month.
347	Spirit is alcohol.
347	Taking spirit into the mosque is prohibited.
347	It is not permissible to light a lamp with impure oil in the mosque.
347	Intercourse on the mosque's roof is not permissible.
347	Urinating or defecating on the mosque's roof is not permissible.
347	A non-believer (kafir) entering a mosque is disrespectful.
348	

Page	Ruling
	Endowing for an Eidgah in villages is not valid.
343	Unless it is known that this specific money is forbidden, it can be taken and spent on the mosque.
343	A detailed question regarding the deputyship of the Imamat.
344	The Imam can appoint another person as his deputy; the owner of the original stipends will be the Imam, and the deputy will receive only as much as was mutually agreed upon.

Page	Ruling
	As long as the mosque under construction is not endowed, it remains the property of the founder.
348	Even if it has been declared a mosque, the founder has the right to build; if they cannot build it themselves, they should allow Muslims to build.
348	Roofing the courtyard of the mosque does not cause any hindrance in performing prayers in it.
349	Prayer will not be performed on the mosque's roof without necessity; if the space below is full, it can be performed above.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 16

पृष्ठ	हुक्म
334	मस्जिद की दीवार पर खुद संस्थापक के लिए भी कड़ियाँ (beams) रखना हराम है।
335	मस्जिद स्थापित होने के बाद मस्जिद की छत पर इमाम के लिए भी कमरा बनाना जायज़ नहीं है।
335	मस्जिद की दीवार पर किराया देकर भी कड़ी रखना जायज़ नहीं है।
336	मस्जिद में पेड़ लगाना जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि ज़मीन नम हो, तो नमी दूर करने के लिए पेड़ लगा सकते हैं।
336	यदि पेड़ पहले से मौजूद थे और मस्जिद बाद में बनी, तो यह जायज़ है।
336	यदि लगाने वाला ही संस्थापक और वक्फ़ करने वाला है, तो पेड़ मस्जिद के लिए वक्फ़ होंगे; यदि लगाने वाला कोई और है, तो वह या तो अपना पेड़ काट ले या मस्जिद को दे दे।
337	मस्जिद में पेड़ लगाने की विभिन्न स्थितियों का हुक्म; खानिया, बहर, हावी और दुर्र-ए-मुख़्तार के अंशों का सही संदर्भ।
340	(उपरोक्त का निरंतरता)
341	
345	यदि इमाम ने अपने नायब (उप-इमाम) के लिए कोई अवधि निर्धारित नहीं की, तो इजारा (अनुबंध) फासिद (अमान्य) है।
346	इजारा-ए-फासिदा को निरस्त करना दोनों पक्षों पर अनिवार्य है; यदि वे नहीं करते हैं, तो शासक को इसे निरस्त कर देना चाहिए।
346	इजारा में, वर्तमान प्रथा के अनुसार, इजारा केवल पहले महीने के लिए होता है।
347	स्पिरिट शराब है।
347	मस्जिद में स्पिरिट ले जाना मना है।
347	मस्जिद में अपवित्र (नापाक) तेल से दीपक जलाना जायज़ नहीं है।
347	मस्जिद की छत पर संभोग करना जायज़ नहीं है।
347	मस्जिद की छत पर पेशाब या मल त्याग करना जायज़ नहीं है।
347	

पृष्ठ	हुक्म
	हराम (निषिद्ध) कमाई से खरीदी गई संपत्ति को वक्फ़ करने का तरीका।
342	गाँवों में ईदगाह के लिए वक्फ़ करना मान्य नहीं है।
343	जब तक यह ज्ञात न हो कि विशेष रूप से यह धन हराम है, इसे मस्जिद पर खर्च करने के लिए लिया जा सकता है।
343	इमामत की नायबत (उप-इमामत) के संबंध में एक विस्तृत प्रश्न।
344	इमाम दूसरे को अपना नायब नियुक्त कर सकता है; मूल भत्तों का स्वामी इमाम ही होगा, नायब को उतना ही मिलेगा जितना आपसी सहमति से तय हुआ हो।
348	मस्जिद में किसी काफ़िर (अविश्वासी) का जाना अनादर है।
348	जब तक निर्माणाधीन मस्जिद को वक्फ़ न किया जाए, वह संस्थापक की संपत्ति रहती है।
348	भले ही इसे मस्जिद घोषित कर दिया गया हो, संस्थापक निर्माण का हकदार है; यदि वह स्वयं नहीं बना सकता, तो उसे मुसलमानों को निर्माण की अनुमति देनी चाहिए।
348	मस्जिद के आँगन (सहन) को ढँक देने से उसमें नमाज़ पढ़ने में कोई बाधा नहीं आती।
349	मस्जिद की छत पर बिना आवश्यकता के नमाज़ नहीं पढ़ी जाएगी; यदि नीचे जगह भर जाए, तो ऊपर पढ़ सकते हैं।

صفحہ	حکم
۳۳۴	مسجد کی دیوار پر خود بانی کو بھی کڑیاں رکھنا حرام ہے۔
۳۳۵	مسجد قائم ہونے کے بعد مسجد کی چھت پر امام کے لئے بھی حجرہ بنانا جائز نہیں ہے۔
۳۳۵	مسجد کی دیوار پر کرایہ دے کر بھی کڑی رکھنی جائز نہیں۔
۳۳۶	مسجد میں درخت لگانا جائز نہیں الا یہ کہ زمین نمناک ہو تو رطوبت ختم کرنے کے لئے درخت لگا سکتے ہیں۔
۳۳۶	درخت پہلے سے موجود ہوں مسجد بعد میں بنائی یہ جائز ہے۔
۳۳۶	بونے والا ہی بانی و واقف ہے تو درخت مسجد پر وقف ہوں گے، اور بونے والا دوسرا ہو تو

صفحہ	حکم
۳۴۵	امام نے اپنے نائب کے لئے کوئی مدت متعین نہ کی تو اجارہ فاسد ہے۔
۳۴۶	اجارہ فاسدہ کا فسخ کرنا فریقین پر واجب ہے وہ نہ کریں تو حاکم فسخ کردے۔
۳۴۶	اجارہ میں طریقہ رائج الوقت کے لحاظ سے اجارہ صرف پہلے مہینہ کے لئے ہوتا ہے۔
۳۴۷	اسپرٹ شراب ہے۔
۳۴۷	اسپرٹ مسجد میں لے جانا منع ہے۔
۳۴۷	ناپاک تیل سے چراغ جلانا مسجد میں جائز نہیں ہے۔

صفحہ	حکم
	یا تو اپنا درخت کاٹ لے جائے یا مسجد کو دے دے۔
۳۳۷	مسجد میں درخت لگانے کی مختلف صورتوں کا حکم خانیہ، بحر، حاوی، درمختار کی عبارتوں کا صحیح محمل۔
۳۴۰	(ماقبل کا تسلسل)
۳۴۱	حرام کی کمائی سے خریدی ہوئی جائداد کے وقف کرنے کی صورت۔
۳۴۲	دیہات میں عید گاہ کے لئے وقف صحیح نہیں۔
۳۴۳	جب تک یہ نہ معلوم ہو جائے کہ خاص یہ روپیہ حرام ہے اس کو لے کر مسجد میں صرف کر سکتے ہیں۔
۳۴۳	نیابت امامت سے متعلق ایک تفصیلی سوال۔
۳۴۴	
۳۴۷	مسجد کی چھت پر وطی کرنا ناجائز ہے۔
۳۴۷	مسجد کی چھت پر پیشاب و پاخانہ کرنا نا جائز ہے۔
۳۴۷	مسجد میں کافر کا جانا بے ادبی ہے۔
۳۴۸	مسجد زیر تعمیر کو جب تک وقف نہ کرے بانی کی ملک ہے۔
۳۴۸	مسجد کردیا ہے جب بھی بانی تعمیر کی حقدار ہے، خود نہ بنا سکتا ہو تو مسلمانوں کو تعمیر کی اجازت دے۔
۳۴۸	صحن مسجد مسقف کردینے سے اس میں نماز پڑھنے میں خلل نہیں آتا۔
۳۴۹	

صفحہ حکم

امام دوسرے کو اپنا نائب مقرر کرسکتا ہے، اصل وظائف کا مالک امام ہوگا، نائب کو اتنا ہی ملے گا جتنا باہم تراضی سے مقرر ہوا ہو۔

صفحہ حکم

مسجد کی چھت پر بلا ضرورت نماز نہیں پڑھی جائیگی نیچے جگہ بھر جائے تو اوپر پڑھ سکتے ہیں۔

صفحہ 31 از 631

Fatawa Razawiya Volume (16)

Issue	Page	Issue	Page
A two-story building was built, but only the upper floor was designated as a mosque; only that floor became a mosque, the lower floor will be for the needs of the mosque.	349	Demolishing a mosque just to leave it and build it in another place is haram (forbidden).	352
It is not permissible to fill and cover the lower floor of a mosque.	350	Unnecessary reconstruction of a mosque is futile and absurd.	355
Severe warning on destroying a mosque.	350	Wasting money/wealth is impermissible.	355
It is impermissible to change the structure of a waqf (endowment) without the condition of the endower.	350	Excessive idle talk, too many questions, and wasting wealth are disliked by Allah Almighty.	355
It is not permissible to turn an endowed house into a garden or an inn into a bathhouse, etc.	350	Those who spend extravagantly are the brothers of devils.	355
It is forbidden to break the endowed land of a mosque and include it in a highway.	351	Futileness is haram.	355
Trespassing on the rights of the mosque and wrongful interference in the mosque waqf is prohibited.	351	New construction is allowed in case of expansion and decay.	355
It is impermissible to invalidate the purpose of a waqf and use it for another work.	351	The author of 'Ashbah wa Naza'ir' is not Imam Ibrahim.	356
The sanctity of the mosque's surroundings is like the mosque itself.	352	Correction of an erroneous statement attributed to 'Ashbah wa Naza'ir'.	356
The partial ruling of making the mosque a pathway and its correct meaning.	352	Explanation of a second statement from 'Ashbah'.	357

Issue	Page	Issue	Page
It is not allowed at all for those in a state of major ritual impurity (Junub), menstruating (Haiz), or postnatal bleeding (Nifas) to pass through the mosque.	352	It is not permissible to make a pathway through the mosque, though one can pass through it in case of necessity.	357
It is prohibited to take horses or bullock carts through the mosque.	352	Those in states of ritual impurity or animals should be stopped from passing through.	358
Not allowed to turn the mosque into a public thoroughfare.	352	The question of building a second mosque while one already exists.	359
Donations for charitable expenses can be collected in the mosque as long as it does not conflict with the mosque's etiquette.	352	Those building a new mosque with the intention of creating division among Muslims are guilty of a major sin, and it falls under the ruling of Masjid-e-Dirar (mosque of harm).	360

फ़तावा रज़विया जिल्द (१६)

मसला	सफ़्हा	मसला	सफ़्हा
दो मंजिला इमारत बनाई गई लेकिन सिर्फ ऊपरी मंजिल को मस्जिद बनाया गया, वही मस्जिद हो गई, निचली मंजिल मस्जिद की जरूरतों के लिए होगी।	३४९	मस्जिद को इसलिए शहीद करना कि उसे छोड़कर दूसरी जगह बनाएंगे, हराम है।	३५२
मस्जिद की निचली मंजिल में भराव डालकर उसे पाटना जायज़ नहीं है।	३५०	बिना ज़रूरत मस्जिद का नवनिर्माण व्यर्थ और निरर्थक है।	३५५
मस्जिद को नष्ट करने पर कड़ी चेतावनी।	३५०	धन की बर्बादी नाजायज़ है।	३५५
वक्फ करने वाले की शर्त के बिना वक्फ की स्थिति में बदलाव करना नाजायज़ है।	३५०	बेकार की बातें, अत्यधिक सवाल और धन की बर्बादी अल्लाह तआला को नापसंद है।	३५५
वक्फ की इमारत को बाग और सराय को हम्माम आदि बनाना जायज़ नहीं।	३५०	फिजूलखर्ची करने वाले शैतान के भाई हैं।	३५५
मस्जिद की वक्फ जमीन को तोड़कर राजमार्ग में शामिल करना हराम है।	३५१	व्यर्थ कार्य हराम है।	३५५
मस्जिद के अधिकारों का उल्लंघन और मस्जिद वक्फ में अनुचित हस्तक्षेप मना है।	३५१	विस्तार और जर्जर होने की स्थिति में नवनिर्माण की अनुमति है।	३५५
वक्फ के उद्देश्य को समाप्त कर उसे दूसरे काम के लिए इस्तेमाल करना नाजायज़ है।	३५१	'अश्बाह व नज़ाइर' के लेखक इमाम इब्राहीम नहीं हैं।	३५६
मस्जिद के अहाते (फ़ना) का सम्मान मस्जिद की तरह ही है।	३५२	'अश्बाह व नज़ाइर' की ओर मंसूब एक गलत इबारत का सुधार।	३५६
मस्जिद को रास्ता बनाने का आंशिक मसला और उसका सही अर्थ।	३५२	'अश्बाह' की दूसरी इबारत की व्याख्या।	३५७
	३५२		३५७

मसला	सफ़्हा	मसला	सफ़्हा
जुनुब, हाएज़ और निफ़ास वाली महिलाओं को मस्जिद से गुजरने की बिल्कुल अनुमति नहीं है।		मस्जिद में रास्ता बनाना जायज़ नहीं है, हाँ ज़रूरत के समय इसमें से गुज़र सकते हैं।	
मस्जिद से घोड़े या बैलगाड़ी गुज़ारना मना है।	३५२	नापाकी की हालत वाले इंसानों या जानवरों को गुज़रने से रोका जाए।	३५८
मस्जिद को आम रास्ता बनाने की इजाजत नहीं।	३५२	एक मस्जिद के होते हुए दूसरी मस्जिद बनाने का सवाल।	३५९
मस्जिद में नेक कामों के लिए चंदा इकट्ठा कर सकते हैं बशर्ते कि मस्जिद के शिष्टाचार के खिलाफ न हो।	३५२	मुसलमानों के बीच फूट डालने की नीयत से नई मस्जिद बनाने वाले गुनाहे कबीरा के अपराधी हैं और यह मस्जिद-ए-ज़रार के हुक्म में है।	३६०

مسئلہ	صفحہ
مسجد دو منزلہ بنائی مگر مسجد صرف بالائی منزل کو کیا، وہی مسجد ہو گئی، منزلِ زیریں ضروریات مسجد کے لئے ہو گی۔	۳۴۹
مسجد کی نچلی منزل میں بھراؤ ڈال کر پاٹنا جائز نہیں۔	۳۵۰
اعدام مسجد پر وعید شدید۔	۳۵۰
بلا شرط واقف وقف کی ہیئت میں تغیر و تبدل کرنا ناجائز ہے۔	۳۵۰
دار وقف کو باغ اور سرائے کو حمام وغیرہ بنانا جائز نہیں۔	۳۵۰
مسجد کی وقفی زمین توڑ کر شاہراہ میں شامل کرنا حرام ہے۔	۳۵۱
حقوق مسجد پر تعدی اور وقف مسجد میں ناحق دخل اندازی منع ہے۔	۳۵۱
	۳۵۱

مسئلہ	صفحہ
مسجد کو اس لئے شہید کرنا اس کو چھوڑ کر دوسری جگہ بنائیں گے، حرام ہے۔	۳۵۲
بے ضرورت مسجد کی تعمیرِ جدید عبث ولغو ہے۔	۳۵۵
تضییع مال نا جائز ہے۔	۳۵۵
قیل و قال، کثرت سوال اور اضاعت مال اللہ تعالیٰ کو نا پسند ہیں۔	۳۵۵
فضول خرچی کرنیوالے شیطان کے بھائی ہیں۔	۳۵۵
عبث حرام ہے۔	۳۵۵
توسیع اور بوسیدگی کی حالت میں تعمیرِ جدید کی اجازت ہے۔	۳۵۵
	۳۵۶

مسئلہ		صفحہ
مقصدِ وقف باطل کر کے وقف کو دوسرے کام کے لئے کر دینا ناجائز ہے۔		۳۵۲
فنائے مسجد کی حرمت مسجد کی طرح ہے۔		۳۵۲
مسجد کو راستہ بنانے کا جزئیہ اور اس کا صحیح مطلب۔		۳۵۲
جنب، حائض اور نفساء کو مسجد سے گزرنے کی بالکل اجازت نہیں۔		۳۵۲
مسجد سے گھوڑے یا بیل گاڑی کو گزارنا منع ہے۔		۳۵۲
مسجد کو شارع عام بنانے کی اجازت نہیں۔		۳۵۲
مسجد میں مصارف خیر کے لئے چندہ وصول کر سکتے ہیں جبکہ آداب مسجد کی مخالفت نہ ہو۔		۳۵۲
اشباہ نظائر کے مصنف امام ابراہیم نہیں ہیں۔		۳۵۶
اشباہ نظائر کی طرف منسوب ایک غلط عبارت کی تصحیح۔		۳۵۶
اشباہ کی دوسری عبارت کی تشریح۔		۳۵۷
مسجد میں راستہ بنانا جائز نہیں، ہاں بوقت ضرورت اس میں سے گزر سکتے ہیں۔		۳۵۷
جنبی، حائض یا نفاس والی اور جانوروں کو گزرنے سے روکا جائے۔		۳۵۸
ایک مسجد کے ہوتے ہوئے دوسری مسجد بنانے کا سوال۔		۳۵۹
تفریق بین المسلمین کی نیت سے جدید مسجد تعمیر کرنیوالے گناہ کبیرہ کے مرتکب ہیں اور مسجدِ ضرار کے حکم میں ہے۔		۳۶۰

Fatawa Razvia Volume 16

- Page 360: The slaughter of a major sinner (fasiq) is permissible. Starting greetings with them is impermissible; it is better to boycott them with the intention of rebuke and warning.
- Page 361: Situations and rulings regarding the permissibility and impermissibility of sermons and fundraising in the mosque.
- Page 360: If a fasiq (sinner) conducts a marriage, the marriage is valid, but it is prohibited to have a fasiq conduct the marriage.
- Page 361: Conditions for a piece of land to be considered a mosque.
- Page 360: A mosque cannot be declared 'Masjid-e-Zirar' (a harmful mosque) based on mere suspicion and conjecture.
- Page 362: Statement that a permanent building is not mandatory for a mosque.
- Page 360: A mosque whose status as 'Masjid-e-Zirar' is proven with certainty can be demolished.
- Page 363: Details regarding the expenditure of donations collected for the Machhli Bazaar Mosque in Kanpur and pointing out the error in Maulvi Abdul Bari's decision.
- Page 361: If a separate mosque is built to avoid disputes and fitna (mischief), it is not considered 'Masjid-e-Zirar'.
- Page 365: [Booklet: 'Abana-tul-Mutawari fi Musalihat-e-Abdul Bari' (A very important fatwa concerning the Kanpur mosque, the query for which arrived from Farangi Mahal, Lucknow, and was answered by Darul Ifta Bareilly. It was proven with clarity that the decision made by Maulvi Abdul Bari Farangi Mahali regarding the Machhli Bazaar Mosque of Kanpur is entirely contrary to Islamic commands. It is a grave sin and forbidden for Muslims to be satisfied with it. It is obligatory for Muslims of all levels to benefit from the unchanging government policy regarding the protection of religious rights and to make every effort for legitimate legal recourse according to their station. If this individual action of Maulvi Sahib is considered acceptable, it will have a permanent negative impact on Indian mosques, and every Muslim who could have made a legitimate effort but refrained will be held accountable for its consequences. An eloquent refutation of 'A Look at the Kanpur Mosque Decision' is also included in this booklet.)]
- Page 361: The leadership in prayer (Imamat) of a fasiq and an instigator of evil and mischief is impermissible.

- Page 365: A religious query from Farangi Mahal, Lucknow, sent by Maulvi Muhammad Salamatullah Sahib, Deputy Manager of Majlis Muayyid-ul-Islam.
- Page 361: Helping in the construction of a mosque that falls under the ruling of 'Masjid-e-Zirar' is impermissible.
- Page 366: Response from Darul Ifta, Bareilly.
- Page 361: A person who takes a fee for slaughtering animals can be an Imam.
- Page 366: Seven enquired matters.
- Page 361: Description of the conditions for establishing Friday prayers (Jumu'ah).
- Page 367: Inciting mischief, disrupting public peace, and exposing Muslims to calamity and Islam to insult is never permissible shari'wise, nor is it intellectually sound.
- Page 361: It is not permissible to create evil/mischief even against an opponent.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (१६)

- पृष्ठ ३६०: बड़े पापी (फासिक़) द्वारा ज़ब्ह किया गया पशु हलाल है, उनसे सलाम की पहल करना नाजायज है, उन्हें झिड़कने और चेतावनी देने की नीयत से उनसे संबंध विच्छेद करना बेहतर है।
- पृष्ठ ३६१: मस्जिद में उपदेश और चंदा देने के जायज़ और नाजायज होने की स्थितियाँ और उनका हुक्म।
- पृष्ठ ३६०: यदि कोई फासिक़ निकाह पढ़ाए तो निकाह सही है, लेकिन फासिक़ से निकाह पढ़वाना मना है।
- पृष्ठ ३६१: किसी ज़मीन के मस्जिद होने की स्थितियाँ।
- पृष्ठ ३६०: महज़ शक और गुमान के आधार पर किसी मस्जिद को 'मस्जिद-ए-ज़रार' (नुकसानदेह मस्जिद) करार नहीं दिया जा सकता।
- पृष्ठ ३६२: मस्जिद के लिए इमारत का होना ज़रूरी न होने का बयान।
- पृष्ठ ३६०: जिस मस्जिद का 'मस्जिद-ए-ज़रार' होना यकीनी तौर पर साबित हो जाए, उसे ढाया जा सकता है।
- पृष्ठ ३६३: कानपुर की मछली बाज़ार मस्जिद के लिए एकत्र किए गए चंदे के खर्च का विवरण और मौलवी अब्दुल बारी साहब के फैसले की गलती का इज़हार।
- पृष्ठ ३६१: यदि मतभेद और फितने से बचने के लिए अलग मस्जिद बनाई जाए तो वह 'मस्जिद-ए-ज़रार' नहीं है।
- पृष्ठ ३६५: [पुस्तिका "अबाना-तुल-मुतवारी फ़ी मुसालिहते अब्दुल बारी" (कानपुर मस्जिद के बारे में एक अत्यंत महत्वपूर्ण फतवा, जिसका सवाल लखनऊ के फरंगी महल से आया था और बरेली के दारुल इफ्ता से जवाब दिया गया था। इसमें स्पष्टता के साथ यह साबित किया गया कि मौलवी अब्दुल बारी फरंगी महली ने कानपुर की मछली बाज़ार मस्जिद के बारे में जो फैसला सुनाया वह पूरी तरह से इस्लाम के आदेशों के खिलाफ है। इस पर मुसलमानों का संतुष्ट होना भारी पाप और हराम है। हर वर्ग के मुसलमानों का कर्तव्य है कि वे धार्मिक अधिकारों की रक्षा के संबंध में सरकार की अपरिवर्तनीय नीति का लाभ उठाएं और अपने पद के अनुसार वैध कानूनी उपाय करने के लिए पूरा प्रयास करें। यदि मौलवी साहब की इस व्यक्तिगत कार्रवाई को स्वीकार्य मान लिया गया, तो इसका भारत की मस्जिदों पर हमेशा बुरा

प्रभाव पड़ेगा, और हर वह मुसलमान जो वैध प्रयास कर सकता था और उसने नहीं किया, वह इसके परिणामों के लिए जिम्मेदार ठहराया जाएगा। "कानपुर मस्जिद के फैसले पर एक नज़र" का भी जोरदार खंडन इस पुस्तिका में है।)]

- पृष्ठ ३६१: फासिक़ और बुराई व फसाद फैलाने वाले की इमामत (प्रार्थना का नेतृत्व) नाजायज है।
- पृष्ठ ३६५: लखनऊ फरंगी महल से मसला, प्रेषक मौलवी मोहम्मद सलामतुल्लाह साहब, नायब मुंतज़िम मजलिस मुअय्यिद-उल-इस्लाम।
- पृष्ठ ३६१: जो मस्जिद 'मस्जिद-ए-ज़रार' के हुक्म में हो, उसके निर्माण में मदद देना नाजायज है।
- पृष्ठ ३६६: दारुल इफ्ता, बरेली से उत्तर।
- पृष्ठ ३६१: ज़ब्ह करने की उजरत (मज़दूरी) लेने वाला व्यक्ति इमाम हो सकता है।
- पृष्ठ ३६६: सात पूछे गए मामले।
- पृष्ठ ३६१: जुमे की नमाज़ (शुक्रवार की प्रार्थना) की शर्तों का विवरण।
- पृष्ठ ३६७: फितना फैलाना, सार्वजनिक शांति में खलल डालना, और मुसलमानों को मुसीबत में डालना तथा इस्लाम को अपमानित करना न तो शरीयत की दृष्टि से जायज़ है और न ही अक्ल के तौर पर सही।
- पृष्ठ ३६१: किसी के खिलाफ भी बुराई पैदा करना जायज़ नहीं है।

पृष्ठ ३३/६३१

- ۳۶۰: فساق مرتکب کبیرہ کا ذبیحہ جائز ہے، ان سے ابتداء سلام نا جائز ، زجر و تنبیہ کی نیت سے ان سے ترک راہ و رسم بہتر ہے۔
- ۳۶۱: مسجد میں وعظ اور چندہ کے جائز و نا جائز ہونے کی صورتیں اور ان کا حکم۔
- ۳۶۰: فاسق نکاح پڑھائے تو نکاح درست ہے لیکن فاسق سے نکاح پڑھوانا منع ہے۔
- ۳۶۱: کسی زمین کے مسجد ہونے کی صورتیں۔
- ۳۶۰: ظن و تخمین سے کسی مسجد کے ضرار ہونے کا حکم نہیں لگایا جا سکتا۔
- ۳۶۲: مسجد کے لئے عمارت ضروری نہ ہونے کا بیان۔
- ۳۶۰: جس مسجد کا مسجد ضرار ہونا یقیناً ثابت ہو اس کو ڈھایا جا سکتا ہے۔
- ۳۶۳: مسجد مچھلی بازار کانپور کے لئے جمع ہونیوالے چندہ کے مصارف کا بیان اور مولوی عبدالباری صاحب کے فیصلہ کی غلطی کا اظہار۔
- ۳۶۱: اختلاف و فتنہ سے بچنے کے لئے الگ مسجد بنائی تو مسجد ضرار نہیں۔
- ۳۶۵: رسالہ ابانۃ المتواری فی مصالحۃ عبد الباری (مسجد کانپور کے متعلق ایک نہایت ضروری فتویٰ جس کا سوال لکھنؤ فرنگی محل سے آیا اور دارالافتاء بریلی سے جواب دیا گیا اور بحال و ضوح ثابت کیا گیا کہ مولوی عبد الباری صاحب فرنگی محلی نے جو فیصلہ مسجد مچھلی بازار کانپور کے متعلق کیا وہ سراسر مخالف احکام اسلام ہے اس پر مسلمانوں کو مطمئن ہونا سخت گناہ و حرام ہے ہر طبقہ کے مسلمانوں پر فرض ہے کہ دربارۂ حفظ حقوق مذہبی گورنمنٹ کی نامبدل پالیسی سے نفع لیں اور اپنے اپنے منصب کے لائق جائز چارہ جوئی میں پوری کوشش کریں مولوی صاحب کی یہ شخصی کاروائی اگر مقبول ٹھہر گئی تو

ہمیشہ کے لئے مساجد ہند پر اس کا برا اثر پڑے گا اور ہر مسلمان کہ جائز کوشش کر سکتا تھا اور نہ کی اس کے وبال میں ماخوذ رہے گا۔ "مسجد کانپور کے فیصلہ پر ایک نظر " کا بھی ردِ بلیغ اس رسالہ میں ہے)

- ۳۶۱: فاسق اور بانی شر و فساد کی امامت ناجائز ہے۔
- ۳۶۵: مسئلہ از لکھنؤ فرنگی محل مرسلہ مولوی محمد سلامت اللہ صاحب نائب منصرم مجلس مؤیدالاسلام۔
- ۳۶۱: جو مسجد ضرار کے حکم میں ہو اس کی تعمیر میں مدد دینا نا جائز ہے۔
- ۳۶۶: جواب از دار الافتاء بریلی۔
- ۳۶۱: ذبح کی اجرت لینے والا امام ہو سکتا ہے۔
- ۳۶۶: سات امور مستفسرہ۔
- ۳۶۱: قیام جمعہ کی شرائط کا بیان۔
- ۳۶۷: فتنہ پردازی اور امن عام میں خلل اندازی اور مسلمانوں کو بلا اور اسلام کو توہین کے لئے پیش کرنا ہر گز نہ شرعاً جائز ہے نہ عقلاً ٹھیک۔
- ۳۶۱: کسی کے مقابلہ میں بھی شر پیدا کرنا جائز نہیں

Fatawa Rizwia, Volume 16

Page	Description	Page	Description
367	Fitna (mischief) is severer than killing.	367	Reconciliation against Islamic rulings is not permissible.
367	Opposing Islamic rulings by considering a voluntary act as a settled matter, closing the door on legitimate recourse, or creating difficulties in it, and setting it as a precedent for the future, is not permissible.	367	All worldly kingdoms consider the crime of rebellion to be the most serious, rather unpardonable.
368	Second issue from Lucknow Farangi Mahal, sent by the aforementioned Molvi Sahib.	368	Molvi Sahib's negligence has created complexities and difficulties in the actual matter.
368	Queried matters with clarification.	368	The narration of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) is contrary to the majority view of the school of thought.
---	Answer from Darul Ifta Bareilly.	371	Turning any part of a mosque into a road is forbidden according to the consensus of all Imams and is contradictory to the command of God.
371	Every Muslim, especially the people of knowledge, should be ready for the disclosure of truth.	371	What is the meaning of jurisprudence (Fiqahat)?
371	The responsibility of the office of Ifta (issuing fatwas) is that if the inquirer is sincere, an answer should be given according to the queried situation.	371	The reconciliation Molvi Sahib has made regarding the mosque, no Hindu can accept regarding a temple (shivala), nor would Molvi Sahib himself tolerate it regarding his own residence.
371		371	

Page	Description	Page	Description
	In revealing the truth, it is mandatory for a Mufti not to let old relations prevail over preserving the sanctity of Islam and removing misunderstandings of the common people.		The outcome of Molvi Sahib's reconciliation.
371	In reality, true friendship is to warn about a mistake.	371	A look at the answer to the second query.
372	A look at the answer to the first query.	372	A strong rebuttal of "A look at the Kanpur verdict".
372	Discussion on land possession.	372	Description of the reconciliation scholar's first plan being rejected and loathsome.
372	Roof and ground are not two synonymous words.	372	Great research on the issue of 'Ma'rufa-ul-Masjid' (recognition of the mosque).
373	Reconciliation is the name of ending a dispute, not for the continuation of a dispute.	373	A non-Muslim citizen (Dhimmī), or even a seeker of protection (Musta'min), is subordinate to a Muslim.
373	Treating the actual foundation and source as negligible and suspended, and basing it on a vague hope of the far future, is the continuation of a dispute, not its removal and termination.	373	Many things are established implicitly and are not established intentionally.

फतावा रिज़विया, खंड 16

पृष्ठ	विवरण
367	फितना (अशांति) हत्या से भी गंभीर है।
367	बिना किसी दबाव के किसी स्वैच्छिक कार्य को तयशुदा मामला मानकर इस्लामी कानून का विरोध करना, वैध कानूनी रास्ते बंद करना या उसमें मुश्किलें पैदा करना और उसे भविष्य के लिए एक मिसाल बनाना जायज़ नहीं है।
368	लखनऊ के फरंगी महल से दूसरा मसला, जो उपरोक्त मौलवी साहब द्वारा भेजा गया।
368	स्पष्टीकरण के साथ पूछे गए मामले।
---	दारुल इफ्ता बरेली से उत्तर।
371	प्रत्येक मुसलमान, विशेषकर विद्वानों को सत्य के प्रकटीकरण के लिए तैयार रहना चाहिए।
371	इफ्ता (फतवा देने) के पद की जिम्मेदारी यह है कि यदि पूछने वाला सच्चा हो, तो पूछे गए मामले के अनुसार उत्तर दिया जाए।
367	इस्लामी आदेशों के विरुद्ध सुलह जायज़ नहीं है।
367	दुनिया के सभी साम्राज्य विद्रोह के अपराध को सबसे गंभीर, बल्कि अक्षम्य मानते हैं।
368	मौलवी साहब की अनदेखी ने असल मामले में जटिलताएं और मुश्किलें पैदा कर दी हैं।
368	इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैहि) का वर्णन पंथ के बहुमत के विचारों के विरुद्ध है।
371	मस्जिद के किसी भी हिस्से को सड़क में मिलाना सभी इमामों की सहमति से हराम है और ईश्वरीय आदेश के विरुद्ध है।
371	फिक़ाहत (न्यायशास्त्र) का क्या अर्थ है?
371	मौलवी साहब ने मस्जिद के बारे में जो सुलह की है, उसे कोई हिंदू शिवालय के बारे में स्वीकार नहीं कर सकता, और न ही मौलवी साहब खुद अपने घर के बारे में इसे सहन करेंगे।

पृष्ठ	विवरण	पृष्ठ	विवरण
371	सत्य प्रकट करने के मामले में मुफ़्ती के लिए यह अनिवार्य है कि वह पुराने संबंधों को इस्लाम की पवित्रता बनाए रखने और आम लोगों की गलतफहमी दूर करने पर हावी न होने दे।	371	मौलवी साहब की सुलह का परिणाम।
371	वास्तव में सच्ची मित्रता वही है जो गलती पर सचेत करे।	371	दूसरे प्रश्न के उत्तर पर एक नज़र।
372	पहले प्रश्न के उत्तर पर एक नज़र।	372	"कानपुर फैसले पर एक नज़र" का कड़ा खंडन।
372	भूमि कब्जे पर चर्चा।	372	सुलह करने वाले विद्वान की पहली योजना के अस्वीकार और घृणित होने का वर्णन।
372	छत और जमीन दो पर्यायवाची शब्द नहीं हैं।	372	'मअरुफ़-अल-मस्जिद' के मसले पर महान शोध।
373	सुलह विवाद को खत्म करने का नाम है, विवाद को जारी रखने का नहीं।	373	एक गैर-मुस्लिम नागरिक (ज़िम्मी), या सुरक्षा चाहने वाला (मुस्तमिन) भी मुसलमान के अधीन है।
373	वास्तविक आधार और स्रोत को नगण्य और निलंबित मान लेना और दूर भविष्य की अस्पष्ट आशा पर निर्भर रहना विवाद को जारी रखना है, न कि उसे खत्म करना।	373	बहुत सी चीज़ें परोक्ष रूप से सिद्ध होती हैं और जानबूझकर सिद्ध नहीं होतीं।

صفحہ	تفصیل
۳۶۷	فتنہ قتل سے شدید تر ہے۔
۳۶۷	مخالفت شرع حکم کو بلا جبر و اکراہ خود ایک امر طے شدہ قرار دے کر جائز چارہ جوئی کا دروازہ بند کرنا یا اس میں دشواری ڈالنا اور آئندہ کیلئے بھی اسے نظیر بنا دینا روا نہیں۔
۳۶۸	مسئلہ بار دوم از لکھنؤ فرنگی محل مرسلہ مولوی صاحب موصوف۔
۳۶۸	امور مستفسرہ مع تصریح۔
---	جواب از دارالافتاء بریلی۔
۳۷۱	ہر مسلمان لاسیما اہل علم کو انکشاف حق کے لئے مستعد رہنا چاہئے۔
۳۶۷	احکام اسلامیہ کے خلاف مصالحت روا نہیں۔
۳۶۷	جرم بغاوت کو تمام دنیوی سلطنتیں سنگین ترین بلکہ ناقابل معافی قرار دیتی ہیں۔
۳۶۸	مولوی صاحب اغماض نے اصل معاملہ میں پیچیدگیاں اور دشواریاں پیدا کر دی ہیں۔
۳۶۸	روایت امام محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ ہے مخالف مذہب جمہور ہیں۔
۳۷۱	مسجد کے کسی حصہ کو سڑک میں ڈال لینا تمام ائمہ کے اجماع سے حرام اور مناقض ارشاد خداوندی ہے۔
۳۷۱	فقاہت کے کیا معنی ہیں۔

صفحہ	تفصیل
	منصب افتاء کی ذمہ داری یہ ہے کہ بر
۳۷۱	تقدیر صدق مستفتی صورت مستفسرہ کے مطابق جواب دے دیا جائے۔
	اظہار حق کے سلسلہ میں مفتی پر لازم
۳۷۱	ہے کہ وہ کسی کے ساتھ مراسم قدیم کو حفظ حرمت اسلام اور رفع غلط فہمی عوام پر غالب نہ آنے دے۔
۳۷۱	حقیقتاً حق دوستی یہی ہے کہ غلطی پر متنبہ کیا جائے۔
۳۷۲	جواب استفسار اول پر نظر۔
۳۷۲	قبضہ زمین کی بحث۔
۳۷۲	چھت اور زمین دو مترادف الفاظ نہیں ہیں۔
۳۷۳	مصالحت رفع نزاع کا نام ہے نہ کہ ابقائے نزاع کا۔

صفحہ	تفصیل
	مولوی صاحب نے جو مصالحت مسجد کے
۳۷۱	بارے میں کی ہے کوئی ہندو اس کو شوالہ کے بارے میں قبول نہیں کر سکتا، اور نہ ہی خود مولوی صاحب اس کو اپنے مکان سکونت کے بارے میں گوارا کریں گے۔
۳۷۱	مولوی صاحب کی مصالحت کا حاصل۔
۳۷۱	جواب استفسار دوم پر نظر۔
۳۷۲	"فیصلہ کانپور" پر ایک نظر کا رد بلیغ۔
۳۷۲	عالم مصالح کی تدبیر اول نامنظور و شنیع ہونے کا بیان۔
۳۷۲	مسئلہ معرفی المسجد کی تحقیق جلیل۔
۳۷۳	کافر ذمی بلکہ مستامن بھی تابع مسلم ہے۔

صفحہ	تفصیل صفحہ	تفصیل
۳۷۳	اصل بناء ومنشاء کو مہمل و معطل اور دور آئندہ کی امید موہوم پر محمول کرنا ابقائے نزاع ہے نہ کہ رفع و قطع نزاع۔	کم من شئ یثبت ضمنا ولا یثبت قصدا

Fatawa-e-Razawiyya Volume 16

381 | The Maulana committed numerous errors in understanding a correct ruling in its proper context. | 384 | Legal necessity or duress does not make an inherently forbidden thing permissible, rather it removes the sin from a disliked act. 382 | The correct view is that non-believers are also bound by the subsidiary branches (Furoo') of Shari'ah. | 384 | The abominations of a second funeral preparation. 382 | Entering a mosque in a state of major ritual impurity (Janabat) or menstruation is a desecration of the House of Allah. | 384 | Declaring a legally forbidden (Haram) act as desirable, extremely joyous, and a source of satisfaction for Muslims, and calling that day a golden day in Islamic history, is a grave injustice. 382 | By consensus, animals are not legally responsible (Mukallaf). | 387 | An excuse for a sin is worse than the sin itself. 382 | It is not permissible for a Muslim to remain silent while seeing dogs, pigs, or even uncomprehending children and the insane walking in the mosque. | 388 | A believer is not stung from the same hole twice. 382 | Not preventing those who are not legally bound from entering the mosque when there is a risk of disrespect is contrary to the command of the Hadith. | 389 | Regarding the answer to the third inquiry. 382 | Presenting mosques for certain desecration is a heinous and vile crime. | 390 | Nullifying the sanctity of a mosque is a violation and debasement of the symbols of Islam. 383 | The issue of using a mosque as a passageway (Mamarr) is specific only to an Islamic state. | 390 | It is a rule of custom and Shari'ah that a specific harm should be tolerated to avoid a general harm. 383 | In an Islamic state, non-believers are subjects of the Muslims. | 390 | It is not permissible to violate the sanctity of mosques to release certain individuals from imprisonment. 383 | A sublime and subtle point. | 390 | Killing one's father just to cure a brother's cold is neither wise nor permissible. 383 | The permissibility of an act in a mosque is one thing, and its entitlement is another. | 391 | Regarding the answer to the fourth inquiry. 383 | Mosques are forever free from all rights of human beings. | 392 | Interpreting the mention of non-possession as the non-mention of possession is an outright fallacy. 383 | Applying the ruling of a mosque passageway to a non-Islamic state is sheer ignorance and a great injustice. | 393 | Regarding the answer to the fifth inquiry. 383 | Simply knowing the translation of prepositions like 'Min, Ila, Fi, Ala' is not jurisprudence (Fiqahat); jurisprudence is something else entirely. | 393 | The term 'ownership' (Mulk) applies to two meanings: first, an exclusive right that bars others, and second, legal authority of disposal. 384 | Discussion on necessity (Zaroorat). | |

फ़तावा-ए-रज़विया खंड 16

381 | एक सही मसले को उसके संदर्भ में समझने में मौलाना साहब से बहुत सी गलतियाँ हुईं। | 384 | शरई विवशता (इकराह) से किसी चीज़ का स्वयं में जायज़ होना साबित नहीं होता, बल्कि नापसंद कार्य से गुनाह हट जाता है। 382 | सही बात यह है कि काफ़िर भी फ़ुरअ (उप-नियमों) के पाबंद हैं। | 384 | दूसरी बार कफ़न-दफ़न की तैयारी की बुराइयाँ। 382 | जनाबत और हैज़ की स्थिति में मस्जिद में जाना अल्लाह के घर की बेअदबी है। | 384 | हराम-ए-शरई को मनचाहा, अत्यंत सुखद और मुसलमानों के लिए संतोषजनक घोषित करना और उस दिन को इस्लामी इतिहास का स्वर्ण दिन कहना घोर अन्याय है। 382 | सर्वसम्मति (इजमा) से जानवर शरीयत के पाबंद नहीं हैं। | 387 | पाप के लिए बहाना बनाना पाप करने से भी बुरा है। 382 | कुत्ते, सुअर या नासमझ बच्चों और पागलों को मस्जिद में घूमते देख चुप रहना मुसलमान के लिए जायज़ नहीं है। | 388 | एक मोमिन को एक ही छेद से दो बार नहीं डसा जाता। 382 | बेअदबी की संभावना होने पर शरीयत के पाबंद न होने वालों को मस्जिद से न रोकना हदीस के हुक्म के खिलाफ है। | 389 | तीसरी पूछताछ के जवाब से संबंधित। 382 | मस्जिदों को निश्चित बेअदबी के लिए पेश करना एक घृणित और नीच अपराध है। | 390 | मस्जिद की मस्जिदियत को खत्म करना इस्लाम के प्रतीकों का अपमान और अवमानना है। 383 | मस्जिद में रास्ते (ममर) का मसला केवल इस्लामी शासन के साथ विशिष्ट है। | 390 | रीति और शरीयत का नियम है कि सामान्य नुकसान से बचने के लिए विशिष्ट नुकसान सहा जाए। 383 | इस्लामी शासन में काफ़िर मुसलमानों के अधीन होते हैं। | 390 | कुछ व्यक्तियों को जेल से छुड़ाने के लिए मस्जिदों की गरिमा को भंग करना हलाल नहीं है। 383 | एक महान और सूक्ष्म बिंदु। | 390 | भाई की सर्दी मिटाने के लिए बाप की हत्या करना न तो बुद्धिमानी है और न ही जायज़। 383 | मस्जिद में किसी बात का जायज़ होना अलग बात है और उसका हक़ होना अलग। | 391 | चौथी पूछताछ के जवाब से संबंधित। 383 | मस्जिदें हमेशा के लिए बंदों के सभी अधिकारों से पाक हैं। | 392 | कब्ज़ा न होने के ज़िक्र को ज़िक्र के न होने पर महमूल करना स्पष्ट रूप से एक भ्रम है। 383 | गैर-इस्लामी शासन के लिए मस्जिद के रास्ते का मसला तय करना सरासर अज्ञानता और बड़ा ज़ुल्म है। | 393 | पाँचवीं पूछताछ के जवाब से संबंधित। 383 | "मिन इला फ़ी अला" का अनुवाद जान लेना फ़िक़ाहत (न्यायशास्त्र) नहीं है, फ़िक़ाहत कुछ और ही चीज़ है। | 393 | 'मिल्क' (स्वामित्व) का प्रयोग दो अर्थों में होता है: पहला विशेष अधिकार जो दूसरों को रोके दूसरा शरई तौर पर अधिकार का उपयोग करने की शक्ति। 384 | आवश्यकता (ज़रूरत) पर चर्चा। | |

فتاوی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

۳۸۱ | ایک صحیح مسئلہ کو موقع سے متعلق سمجھنے میں مولوی صاحب سے بکثرت خطائیں ہوئیں۔ | ۳۸۴ | ضرورت اکراہ شرعی سے جواز شیئ فی نفسہ نہیں ہوتا بلکہ مکروہ سے رفع اثم ہوتا ہے۔ ۳۸۲ | صحیح یہ ہے کہ کفار بھی مکلف بالفروع ہیں۔ | ۳۸۴ | تجہیز دوم کی شناعتیں۔ ۳۸۲ | جنابت و حیض کی حالت میں مسجد میں جانا بیت اللہ کی بے حرمتی ہے۔ | ۳۸۴ | حرام شرعی کو حسب دلخواہ، نہایت مسرت خیز، موجب اطمینان و دلجمعی مسلمانوں قرار دینا اور اس کے دن کو اسلامی تاریخ کا زریں دن کہنا اشد ظلم ہے۔ ۳۸۲ | جانور بالاجماع مکلف نہیں۔ | ۳۸۷ | ایک عذر گناہ بد تر از گناہ کارو۔ ۳۸۲ | کتے، خنزیر بلکہ نا سمجھ بچے اور مجنون کو مسجد میں چلتا دیکھ کر خاموش بیٹھے رہنا مسلمان کو روا نہیں۔ | ۳۸۸ | مومن ایک ہی سوراخ سے دو بار نہیں ڈسا جاتا۔ ۳۸۲ | احتمال بے ادبی پر غیر مکلفوں کو مسجد سے نہ روکنا خلاف حکم حدیث ہے۔ | ۳۸۹ | متعلق جواب استفسار سوم۔ ۳۸۲ | مساجد کو یقینی بے حرمتی کے لئے پیش کرنا جرم شنیع اور خبیث ہے۔ | ۳۹۰ | مسجد کی مسجدیت کا ابطال شعار اسلام کا ہتک و ابتذال ہے۔ ۳۸۳ | مسئلہ ممر فی المسجد صرف اسلامی سلطنت کے ساتھ خاص ہے۔ | ۳۹۰ | عرف و شرع کا قاعدہ ہے کہ ضرر عام سے بچنے کے لئے ضرر خاص کا تحمل کیا جائے۔ ۳۸۳ | اسلامی سلطنت میں کفار تابع مسلمین ہوتے ہیں۔ | ۳۹۰ | بعض اشخاص کو قید سے چھڑانے کیلئے مسجدوں کی حرمتیں پامال کرنا حلال نہیں۔ ۳۸۳ | نکتہ جلیلہ دقیقہ۔ | ۳۹۰ | بھائی کا زکام کھونے کے لئے باپ کو قتل کر دینا عقلمندی اور روا نہیں۔ ۳۸۳ | مسجد میں کسی امر کا جواز اور بات ہے، اور اس کا استحقاق اور۔ | ۳۹۱ | متعلق جواب استفسار چہارم۔ ۳۸۳ | مساجد جمیع حقوق عباد سے ہمیشہ کے لئے منزہ ہیں۔ | ۳۹۲ | ذکر نفی قبضہ کو نفی ذکر قبضہ پر حمل کرنا

صریح مغالطہ ہے۔ ۳۸۳ | مسئلہ ممر فی المسجد کو سلطنت غیر اسلامیہ کیلئے قرار دینا صریح جہل اور ظلم عظیم ہے۔ | ۳۹۳ | متعلق جواب استفسار پنجم ۳۸۳ | "من الی فی علی" کا ترجمہ جان لینا فقاہت نہیں، فقاہت چیزے دیگر است۔ | ۳۹۳ | ملک کا اطلاق دو معنی پر آتا ہے: اول اختصاص مانع، دوم قدرت تصرف شرعی۔ ۳۸۴ | ضرورت کی بحث۔ | |

Fatawa Razawiyya Volume 16

Page	Subject	Subject	Page
393	A Mutawalli (manager) can be called the owner of endowments in the sense of having Shari'ah-compliant power of disposal.	Advice to those who compromise on the desecration of a mosque.	399
393	Every nation speaks and understands according to its own terminology.	It is the duty of every class of Muslims to save mosques from desecration according to their status, so they may be successful in this world and rewarded in the hereafter.	400
394	In the terminology of law and legal experts, mosque land or endowed mosque is called mosque property.	To desolate a mosque is strictly forbidden (haram).	401
394	Traces of the aforementioned terminology are also found in the pure Shari'ah.	If a mosque is cramped and the neighbor does not give land, then by the order of the Sultan of Islam, that land should be included in the mosque at a fair price without the neighbor's consent.	401
395	Regarding the answer to the sixth inquiry.	Warning about a flaw mentioned in the question.	401
395	From the Maulvi's reconciliation, it followed that the mosque, let alone being a mosque, did not remain an endowment at all.	Warning about a brief/vague question.	402
395	Regarding the answer to the seventh inquiry.	If the mosque is not cramped, it is impermissible to forcibly include the land of a shrine (Dargah) into the mosque.	402
395	Three forms of accusation.	If the mosque is cramped and there is no other land related to it, and the Dargah land is not a Shari'ah endowment, or if	402

Page	Subject	Subject	Page
		including the land in the mosque does not harm the Dargah, then it can be included in the mosque.	
396	Clear proof that the mentioned reconciliation proceedings were a personal action, not that of the Muslims.	A mosque built by a Sunni is undoubtedly a mosque.	403
398	Path of salvation.	The Rawafid (Shia) of this time are apostates; a mosque built by them will not be a mosque.	403
398	Repentance is necessary for major sins.	Statement of the cases whether a mosque built by an apostate and bought by a Sunni to make it a mosque becomes a mosque or not.	404
398	Repentance should be proportional to the sin.	Mature students studying in a mosque is permissible on the condition that they do not occupy space during prayer times and their studying does not cause concern to the worshipers.	404
398	A mosque is essentially the name of the land; the roof cannot be its substitute.	The earnings of an apostate from their state of Islam belong to their Muslim heirs, and the earnings during the period of apostasy are 'fay' (public treasury).	404
399	Severe warning for those who compromise in the desecration of a mosque.	After any part of the land becomes a mosque, no other type of construction is permissible in it.	405

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

पृष्ठ	विषय	विषय	पृष्ठ
393	मुतवल्ली (प्रबंधक) को शरई अधिकार के अर्थ में औक़ाफ़ (धार्मिक संपत्ति) का मालिक कहा जा सकता है।	मस्जिद के अनादर पर समझौता करने वालों को नसीहत।	399
393	हर कौम अपनी शब्दावली के अनुसार बात करती और समझती है।	हर वर्ग के मुसलमानों पर फ़र्ज़ है कि वे अपने-अपने पद के अनुसार मस्जिदों को अनादर से बचाएं ताकि दुनिया में सफल और आख़िरत में सवाब के पात्र हों।	400
394	कानून और कानूनी विशेषज्ञों की शब्दावली में मस्जिद की ज़मीन या वक्फ मस्जिद को मस्जिद की संपत्ति कहा जाता है।	मस्जिद को वीरान करना सख्त हराम है।	401
394	उपर्युक्त शब्दावली का प्रमाण शरीयत-ए-मुतहहरा में भी मिलता है।	यदि मस्जिद तंग हो और पड़ोसी ज़मीन न दे, तो सुल्तान-ए-इस्लाम के आदेश से पड़ोसी की मर्ज़ी के बिना उचित मूल्य पर वह ज़मीन मस्जिद में शामिल कर दी जाए।	401
395	छठे प्रश्न के उत्तर से संबंधित।	प्रश्न में उल्लेखित एक बुराई पर चेतावनी।	401
395	मौलवी साहब के समझौते से यह निष्कर्ष निकला कि मस्जिद होना तो दूर की बात है, वह वक्फ ही नहीं रही।	एक संक्षिप्त (अस्पष्ट) प्रश्न पर चेतावनी।	402
395	सातवें प्रश्न के उत्तर से संबंधित।	यदि मस्जिद तंग न हो तो दरगाह की ज़मीन को जबरन मस्जिद में शामिल करना नाजायज़ है।	402
395	इल्ज़ाम (आरोप) के तीन रूप।	यदि मस्जिद तंग हो और उससे जुड़ी कोई अन्य ज़मीन न हो, दरगाह की ज़मीन शरई वक्फ न हो या ज़मीन	402

पृष्ठ	विषय	विषय	पृष्ठ
		मस्जिद में शामिल करने से दरगाह को कोई नुक़सान न हो, तो उसे मस्जिद में शामिल किया जा सकता है।	
396	इस बात का स्पष्ट प्रमाण कि उल्लेखित समझौते की कार्यवाही एक व्यक्तिगत कार्यवाही थी न कि मुसलमानों की।	सुन्नी की बनवाई हुई मस्जिद निस्संदेह मस्जिद है।	403
398	मुक्ति का मार्ग (सबील-ए-नजात)।	वर्तमान समय के रवाफ़िज़ (शिया) धर्मत्यागी हैं, उनकी बनवाई हुई मस्जिद, मस्जिद नहीं होगी।	403
398	गुनाह-ए-कबीरा (बड़े पाप) पर तौबा करना अनिवार्य है।	धर्मत्यागी द्वारा बनवाई गई मस्जिद को सुन्नी द्वारा खरीद कर मस्जिद बनाने पर, उसके मस्जिद होने या न होने की स्थितियों का वर्णन।	404
398	जैसा गुनाह हो, वैसी ही तौबा होनी चाहिए।	मस्जिद में वयस्क छात्रों का पढ़ना इस शर्त पर जायज़ है कि वे नमाज़ के समय जगह न घेरें और उनके पढ़ने से नमाज़ियों को कोई परेशानी न हो।	404
398	मस्जिद वास्तव में ज़मीन का नाम है, छत इसका विकल्प नहीं हो सकती।	धर्मत्यागी की मुस्लिम अवस्था की कमाई उसके मुस्लिम उत्तराधिकारियों की है और धर्मत्याग की अवधि की कमाई 'फय' (राजस्व कोष) है।	404
399	मस्जिद के अनादर में ढिलाई बरतने वालों के लिए सख्त चेतावनी।	ज़मीन के किसी भी हिस्से के मस्जिद बन जाने के बाद उसमें किसी भी प्रकार का अन्य निर्माण जायज़ नहीं है।	405

صفحہ	مضمون
۳۹۳	متولی کو مالک اوقاف بمعنیٰ قادر تصرف شرعی کہہ سکتے ہیں۔
۳۹۳	ہر قوم اپنی اصطلاح پر کلام کرتی اور سمجھتی ہے۔
۳۹۴	قانون اور اہل قانون کی اصطلاح میں زمین مسجد یا وقف مسجد کو ملک مسجد کہتے ہیں۔
۳۹۴	اصطلاح مذکور کا پتہ شرع مطہر میں بھی ہے۔
۳۹۵	متعلق جواب استفسار ششم۔ مولوی صاحب کی مصالحت سے لازم آیا کہ مسجد، مسجد تو درکنار، سرے سے وقف ہی نہ ٹھہری۔
۳۹۹	مسجد کی بے حرمتی پر مصالحت کرنیوالوں کو نصیحت۔
۴۰۰	ہر طبقہ کے مسلمانوں پر فرض ہے کہ اپنے اپنے منصب کے لائق مساجد کو بے حرمتی سے بچا کر دنیا میں سرخرو اور آخرت میں مثاب ہوں۔
۴۰۱	مسجد کا ویران کرنا سخت حرام ہے۔
۴۰۱	مسجد تنگ ہو اور پڑوسی زمین نہ دے تو بحکم سلطان اسلام پڑوسی کی مرضی کے بغیر واجبی قیمت پر وہ زمین مسجد میں شامل کی جائے۔
۴۰۱	سوال میں ذکر کی ہوئی ایک خرابی پر تنبیہ۔
۴۰۲	ایک مجمل سوال پر تنبیہ۔

صفحہ	مضمون
۳۹۵	متعلق جواب استفسار ہفتم۔
۳۹۵	الزام کی تین صورتیں۔
۳۹۶	اس امر کے روشن ثبوت کہ مصالحت مذکورہ کی کارروائی ایک شخصی کارروائی ہے نہ کہ مسلمانوں کی۔
۳۹۸	سبیل نجات۔
۳۹۸	گناہ کبیرہ پر توبہ لازم ہے۔
۳۹۸	جیسا گناہ ہو ویسی ہی توبہ چاہئے۔
۳۹۸	

صفحہ	مضمون
۴۰۲	مسجد تنگ نہ ہو تو درگاہ کی زمین جبراً مسجد میں شامل کرنا نا جائز ہے۔
۴۰۲	مسجد تنگ ہو اور اسکے متعلق زمین نہ ہو، درگاہ کی زمین وقف شرعی نہ ہو یا زمین شامل مسجد کرنے سے درگاہ کو ضرر نہ ہو تو اس کو شامل مسجد کر سکتے ہیں۔
۴۰۳	سنی کی بنوائی ہوئی مسجد بلا شبہ مسجد ہے۔
۴۰۳	اس زمانہ کے روافض مرتد ہیں ان کی بنوائی مسجد مسجد نہ ہوگی۔
۴۰۴	مرتد کی بنوائی ہوئی مسجد کو سنی نے خرید کر مسجد کر دیا تو اس کو مسجد ہونے نہ ہونے کی صورتوں کا بیان۔
۴۰۴	مسجد میں بالغ طلبہ کا پڑھنا اس شرط پر جائز ہے کہ اوقات نماز میں جگہ نہ گھیریں اور ان کے پڑھنے سے نمازیوں کو تشویش نہ ہو۔
۴۰۴	

صفحہ	مضمون	مضمون	صفحہ
	مسجد حقیقۃً زمین کا نام ہے چھت اس کا بدل نہیں ہوسکتی۔	مرتد کے حالت اسلام کا کسب اس کے مسلمان وارثوں کا ہے اور زمانہ ارتداد کا کسب فے ہے۔	۴۰۵
۳۹۹	مسجد کی بے حرمتی میں مداہنت کرنے والوں کے لئے وعید شدید۔	زمین کے کسی حصہ کے مسجد ہونے کے بعد اس میں کسی قسم کی دوسری تعمیر جائز نہیں۔	

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

Page	Left Column Ruling	Fatwa No.	Right Column Ruling
410	It is forbidden to make a mosque's well common so that polytheists can also take water from it.	406	If donation money is collected, the permission of the donors is also required for permissible ways to increase it.
411	It is necessary to keep the mosque remaining and inhabited; the mosque cannot be used for any other purpose.	406	Ruling on dividing the mosques of the entire town among different sects.
411	The floor mat of the mosque that is no longer usable belongs to the donor, and if it was made from the mosque's wealth, it should be sold and the money used only for some work of the mosque.	406	It is forbidden to give a mosque built by Sunnis to non-conformists (Ghair Muqallids) to eliminate discord.
411	If the debris of the mosque is unusable, it should be sold to a Muslim so that he does not use it in a place of disrespect, and that amount should be spent only on the repair of the mosque.	407	A charming example for understanding the issue.
412	If one heir forcefully establishes a mosque on the joint land of inheritance, it will not be a mosque until all the heirs reach maturity and give their permission.	407	Which people can be stopped from entering the mosque; if there is a risk of mischief in stopping them by oneself, then legal action should be taken with the government.
413	Usurping mosque land is severe oppression and a major sin.	408	It is necessary to keep the mosque inhabited as much as possible, and its desolation is forbidden.

Page	Left Column Ruling	Fatwa No.	Right Column Ruling
414	Whoever usurps even a hand-span of land, on the Day of Judgment, that portion of land will be torn through the seven layers of the earth and placed around his neck.	409	Inhabiting an old mosque is better than building a new one.
415	It is necessary for every Muslim, according to their ability, to recover mosque land from someone who has forcefully occupied it.	409	Clarification of an issue related to the mosque.
415	Giving it away by taking compensation is absolutely not permissible.	409	Description of the Sharia method for selling mosque equipment that is no longer needed for the mosque and its expenditures.
416	Ruling on severing ties with the usurer and mischief-maker who has occupied the mosque.	409	The roof of the mosque's shops was part of the floor; the ruling on illegal actions like making any such use that separates it from the mosque courtyard, renting it out, breaking a part of the mosque for its drain, performing ablution in it, etc.

पृष्ठ	बायाँ कॉलम हुक्म	फ़तवा नं.	दायाँ कॉलम हुक्म
410	मस्जिद का कुआँ साझा बनाना ताकि उसमें मुशरिक (मूर्तिपूजक) भी पानी ले सकें, मना है।	406	यदि चंदा का रुपया जमा हो तो उसमें वृद्धि के जायज़ तरीकों के लिए भी चंदा देने वालों की अनुमति आवश्यक है।
411	मस्जिद को बाकी और आबाद रखना आवश्यक है, मस्जिद किसी दूसरे काम में उपयोग नहीं की जा सकती।	406	पूरे कस्बे की मस्जिदों को विभिन्न संप्रदायों में विभाजित करने का आदेश।
411	मस्जिद का फर्श (चटाई आदि) जो उपयोग के लायक न रहे वह देने वाले की मिल्कियत होता है, और यदि मस्जिद के धन से बनाया गया हो तो उसे बेचकर मस्जिद के ही किसी काम में उपयोग किया जाए।	406	सुन्नियों द्वारा बनाई गई मस्जिद को विवाद दूर करने के लिए गैर-मुक़ल्लिदों को देना हराम है।
411	यदि मस्जिद का मलबा अनुपयोगी हो तो उसे किसी मुसलमान के हाथ बेचा जाए ताकि वह उसे अपमानजनक स्थान पर उपयोग न करे, और वह राशि मस्जिद की मरम्मत में ही खर्च की जाए।	407	मसले को समझने के लिए एक दिलकश उदाहरण।
412	यदि किसी एक वारिस ने विरासत की साझा ज़मीन पर ज़बरदस्ती (मस्जिद) कायम कर दी, तो वह मस्जिद नहीं होगी जब तक कि सभी वारिस बालिग होकर इसकी अनुमति न दे दें।	407	मस्जिद में प्रवेश से किन लोगों को रोका जा सकता है; स्वयं रोकने में फ़साद (अशांति) का डर हो तो सरकार से कानूनी कार्रवाई की जाए।
413		408	

पृष्ठ	बायाँ कॉलम हुक्म	फ़तवा नं.	दायाँ कॉलम हुक्म
	मस्जिद की ज़मीन हड़पना घोर अत्याचार और कबीरा गुनाह (महापाप) है।		मस्जिद को यथासंभव आबाद रखना आवश्यक है, और इसकी वीरानी (निर्जनता) मना है।
414	जो किसी की एक बालिश्त (हाथ की चौड़ाई) भर ज़मीन दबाएगा, कयामत के दिन ज़मीन का उतना हिस्सा सातों परतों को तोड़कर उसके गले में डाला जाएगा।	409	नई मस्जिद बनाने से बेहतर पुरानी मस्जिद को आबाद करना है।
415	मस्जिद की किसी ज़मीन पर ज़बरन कब्ज़ा करने वाले से उसे छुड़ाना हर मुसलमान पर सामर्थ्य के अनुसार आवश्यक है।	409	मस्जिद से संबंधित एक मसले का स्पष्टीकरण।
415	मुआवज़ा लेकर उसे दे देना कतई जायज़ नहीं।	409	मस्जिद का सामान जो मस्जिद की ज़रूरत से फ़ालतू हो, उसे बेचने का शरीयत का तरीका और उसके खर्चों का वर्णन।
416	मस्जिद पर कब्ज़ा करने वाले सूदखोर और फ़सादी से संबंध तोड़ने का आदेश।	409	मस्जिद की दुकानों की छत फ़र्श में शामिल थी, उसमें कोई ऐसा कार्य करना जिससे वह मस्जिद के आँगन से अलग हो जाए, उसे किराए पर देना, उसके परनाले के लिए मस्जिद का एक हिस्सा तोड़ना, उसमें वज़ू करना आदि नाजायज़ कार्यों का आदेश।

صفحہ	بائیں کالم کے احکام	فتویٰ نمبر	دائیں کالم کے احکام
۴۱۰	مسجد کا کنواں مشترکہ بنانا کہ اس میں مشرکین بھی پانی لے سکیں، منع ہے۔	۴۰۶	چندہ کا روپیہ جمع ہو تو اس میں اضافہ کی جائز صورتوں کے لئے بھی چندہ دہندوں کی اجازت درکار ہے۔
۴۱۱	مسجد کو باقی اور آباد رکھنا ضروری ہے، مسجد کسی دوسرے کام میں صرف نہیں کی جا سکتی۔	۴۰۶	پورے قصبہ کی مساجد کو مختلف فرقوں میں تقسیم کرنے کا حکم۔
۴۱۱	مسجد کا فرش جو استعمال کے قابل نہ رہے دینے والے کی ملک ہوتا ہے اور مسجد کے مال سے بنایا گیا ہو تو اس کو بیچ کر مسجد کے ہی کسی کام میں صرف کیا جائے۔	۴۰۶	سنیوں کی بنائی مسجد کو رفع فساد کیلئے غیر مقلدوں کو دینا حرام ہے۔

صفحہ	بائیں کالم کے احکام	فتویٰ نمبر	دائیں کالم کے احکام
۴۱۱	مسجد کا ملبہ ناقابل استعمال ہو تو اسے مسلمان کے ہاتھ بیچا جائے کہ وہ بے ادبی کی جگہ استعمال نہ کرے اور وہ رقم مسجد کی مرمت میں ہی صرف کی جائے۔	۴۰۷	مسئلہ کی تفہیم کے لئے ایک دلنشین مثال۔
۴۱۲	کسی ایک وارث نے میراث کی مشترکہ زمین پر زبردستی قائم کر دی تو مسجد نہ ہوگی تاوقتیکہ تمام ورثہ بالغ ہو کر اس کی اجازت نہ دے دیں۔	۴۰۷	مسجد میں داخلہ سے کن کن لوگوں کو روکا جاسکتا ہے، بطور خود روکنے میں فساد کا اندیشہ ہو تو حکومت سے چارہ جوئی کی جائے۔
۴۱۳	مسجد کی زمین غصب کرنا ظلم شدید اور گناہ کبیرہ ہے۔	۴۰۸	مسجد کو حتی الامکان آباد کرنا ضروری، اور اس کی ویرانی منع ہے۔
۴۱۴	جو کسی کی بالشت بھر زمین دبائے گا قیامت کے دن ساتوں طبق توڑ کر اتنا حصہ زمین اس کے گلے میں ڈالا جائے گا۔	۴۰۹	نئی مسجد تعمیر کرنے سے بہتر پرانی مسجد کا آباد کرنا ہے۔
۴۱۵	مسجد کی کسی زمین پر زبردستی قبضہ کرنے والے سے اس کو	۴۰۹	مسجد سے متعلق ایک مسئلہ کی تنقیح۔

صفحہ	بائیں کالم کے احکام	فتویٰ نمبر	دائیں کالم کے احکام
	واگزار کرانا ہر مسلمان پر بقدر استطاعت ضروری ہے۔		
۴۱۵	معاوضہ لے کر اسے دے دینا ہرگز جائز نہیں۔	۴۰۹	مسجد کا سامان جو ضرورت مسجد سے فارغ ہو اس کے فروخت کرنے کا شرعی طریقہ اور اس کے مصارف کا بیان۔
۴۱۶	مسجد پر قبضہ کرنیوالے ربواخوار فسادی سے قطع تعلق کا حکم ہے۔	۴۰۹	مسجد کی دکانوں کی چھت فرش میں شامل تھی، اس میں کوئی ایسا تصرف کرنا جس سے وہ صحن مسجد سے علیحدہ ہو، اور اس کا کرایہ پر دینا، اس کے پر نالہ کے لئے مسجد کا ایک حصہ توڑنا، اس میں وضو کرنا وغیرہ ناجائز تصرفات کا حکم۔

Fatawa Razawiya Volume Sixteen (16)

418: Asking for oneself in a mosque is forbidden, but for someone else in need or for a communal need, it is not only permissible but a Sunnah of the Prophet. 419: It is not permissible to take water kept for ablution in the mosque to one's home. 418: If the condition of exchange is not present, then selling a Waqf (endowment) property due to partial loss or potential loss is impermissible. 418: Establishing Jumu'ah (Friday prayer) in a village is not permissible. 418: The mats, rugs, and pots etc., of a mosque should not be sold as long as they are usable; and when they become unusable, they should be returned to the donors. 418: It is haram to destroy several mosques to build one congregational (Jamia) mosque. 418: Giving permission for preaching in a mosque to every person without distinction is forbidden, and it is obligatory to stop it. 418: It is forbidden to use the items of one mosque in another mosque. 418: If the management of the mosque is correct and according to Shariah, others have no right to interfere; and if it is against Shariah, every Muslim can interfere. 418: Once a piece of land becomes a mosque, it will remain a mosque until the Day of Judgment; it is haram to bring it into one's own use. 418: Description of the qualities of an Imam of a mosque. 418: Jumu'ah can be performed at multiple places in a city; those who are excused for some reason cannot be forced to gather at one place. 418: It is haram (prohibited) to sell a mosque's water pot to anyone for their personal use. 418: It is not permissible to use Waqf property for trade without the donor's condition. 418: When can mosque oil be spent on one's own needs and when can it not? 418: The condition of being a mosque is not necessary for five-time daily prayers, Jumu'ah, and Eid prayers. 419: Detail of the ruling regarding the bread given to an Imam. 419: When does a house become a mosque after giving general permission for praying in it, and when does it not? 419: When can a teacher compel a student to ask for bread and when can he not? 419: If there is a Shariah benefit, one can manifest their being a scholar; and if it's for self-praise, it is haram. 419: Shariah limit of punishment for a student. 419: Land bought for a mosque, a mosque was built on part of it; detail of Shariah rulings regarding the remaining part.

Page 38 of 631

फ़तावा रज़विया खंड सोलह (16)

418: मस्जिद में अपने लिए मांगना मना है, और किसी दूसरे ज़रूरतमंद या कौमी ज़रूरत के लिए न केवल जायज़ बल्कि सुन्नत-ए-रसूल है। 419: मस्जिद में वज़ू के लिए रखे गए पानी को अपने घर ले जाना जायज़ नहीं है। 418: यदि विनिमय (تبادل) की शर्त न हो, तो आंशिक नुकसान या नुकसान की संभावना के कारण वक्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) की संपत्ति की बिक्री नाजायज़ है। 418: गाँव में जुमा (शुक्रवार की नमाज़) कायम करना जायज़ नहीं है। 418: मस्जिद की दरियां, चटाइयां और लोटे आदि जब तक उपयोग के योग्य हों, बेचे न जाएं और जब वे अनुपयोगी हो जाएं तो उन्हें दाताओं को वापस कर दिया जाए। 418: मस्जिदों को नष्ट करके एक जामा मस्जिद बनाना हराम है। 418: बिना भेदभाव के हर व्यक्ति को मस्जिद में उपदेश (वाज़) देने की अनुमति देना मना है और इसे रोकना वाजिब (अनिवार्य) है। 418: एक मस्जिद के सामान को दूसरी मस्जिद में लगाना मना है। 418: यदि मस्जिद का प्रबंधन सही और शरीयत के अनुसार है, तो दूसरों को हस्तक्षेप करने का कोई अधिकार नहीं है, और यदि शरीयत के विरुद्ध है, तो हर मुसलमान हस्तक्षेप कर सकता है। 418: जो ज़मीन का हिस्सा एक बार मस्जिद बन गया, वह कयामत तक मस्जिद ही रहेगा, उसे अपने किसी उपयोग में लाना हराम है। 418: मस्जिद के इमाम के गुणों का वर्णन। 418: शहर में कई जगहों पर जुमा पढ़ा जा सकता है, जो किसी कारणवश लाचार हों, उन्हें एक जगह जमा होने पर मजबूर नहीं किया जा सकता। 418: मस्जिद का घड़ा किसी को भी अपनी निजी ज़रूरत के लिए बेचना हराम है। 418: वक्फ़ के माल को वक्फ़ करने वाले की शर्त के बिना व्यापार में लगाना जायज़ नहीं है। 418: मस्जिद का तेल कब अपनी ज़रूरत पर खर्च किया जा सकता है और कब नहीं? 418: पाँच वक्त की नमाज़ और जुमा व ईदैन के लिए मस्जिद की शर्त नहीं है। 419: इमाम को दी गई रोटियों के संबंध में नियम का विवरण। 419: किसी मकान में नमाज़ पढ़ने की आम अनुमति देने से वह मकान कब मस्जिद बनेगा और कब नहीं? 419: एक शिक्षक रोटी मंगवाने के लिए छात्र पर कब दबाव डाल सकता है और कब नहीं? 419: यदि शरई हित (मसलहत) हो तो अपना आलिम होना प्रकट किया जा सकता है और यदि आत्म-प्रशंसा के लिए हो तो हराम है। 419: छात्र के लिए दंड की शरई सीमा (ताज़ीर)। 419: मस्जिद के लिए ज़मीन खरीदी गई, उसके कुछ हिस्से में मस्जिद बनी, शेष हिस्से के बारे में शरई हुक्मों का विवरण।

पृष्ठ 38/631

۴۱۸: مسجد میں اپنے لئے سوال منع ہے، اور کسی دوسرے ضرورت مند یا قومی ضرورت کے لئے نہ صرف جائز بلکہ سنت رسول ہے۔ ۴۱۹: مسجد میں وضو کے لئے رکھے ہوئے پانی کو اپنے گھر لے جانا جائز نہیں۔ ۴۱۸: استبدال کی شرط نہ ہو تو فی الجملہ نقصان یا احتمال نقصان کی وجہ سے وقف کی بیع ناجائز ہے۔ ۴۱۸: گاؤں میں قیام جمعہ جائز نہیں۔ ۴۱۸: مسجد کی دریاں، چٹائیاں اور لوٹے وغیرہ جب تک قابل استعمال ہوں بیچنے نہ جائیں، اور جب نا قابل استعمال ہو جائیں دینے والوں کو واپس کردئے جائیں۔ ۴۱۸: مسجدوں کو برباد کر کے ایک جامع مسجد بنانا حرام ہے۔ ۴۱۸: بغیر امتیاز ہر شخص کو مسجد میں وعظ کی اجازت دینا منع ہے اور روکنا واجب ہے۔ ۴۱۸: ایک مسجد کا سامان دوسری مسجد میں لگانا منع ہے۔ ۴۱۸: انتظام مسجد صحیح اور مطابق شرع ہو تو دوسروں کو دست اندازی کا حق نہیں، اور خلاف شرع ہوں تو ہر مسلمان دست اندازی کر سکتا ہے۔ ۴۱۸: جو حصہ زمین ایک بار مسجد ہو گیا قیامت تک مسجد ہی رہے گا، اس کو اپنے کسی تصرف میں لانا حرام ہے۔ ۴۱۸: امام مسجد کے صفات کا بیان۔ ۴۱۸: شہر میں متعدد جگہ جمعہ پڑھا جا سکتا ہے، جو کسی وجہ سے معذور ہوں انہیں ایک جگہ جمع ہونے پر مجبور نہیں کیا جا سکتا۔ ۴۱۸: مسجد کا گھڑا کسی کو بھی اپنی ضرورت کے لئے فروخت کرنا حرام ہے۔ ۴۱۸: مالِ وقف کو واقف کی شرط کے بغیر تجارت میں لگانا جائز نہیں۔ ۴۱۸: مسجد کا تیل کب اپنی ضرورت پر خرچ ہو سکتا ہے اور کب نہیں۔ ۴۱۸: پنج وقتی نماز اور جمعہ و عیدین کے لئے مسجد کی شرط نہیں۔ ۴۱۹: امام کو جو روٹیاں دی گئیں اس کے حکم کی تفصیل۔ ۴۱۹: کسی مکان میں نماز پڑھنے کی عام اجازت دینے سے کب مکان مسجد ہو گا اور کب نہیں۔ ۴۱۹: استاد طالب علم سے روٹی منگانے کے لئے کب جبر کر سکتا ہے اور کب نہیں۔ ۴۱۹: مصلحتِ شرعی ہو تو

اپنا عالم ہونا ظاہر کیا جا سکتا ہے اور خود ستائی کے لئے ہو تو حرام ہے۔ ۴۱۹: طالب علم کی شرعی حد تعزیر۔ ۴۱۹: مسجد کے لئے زمین خریدی، جز حصہ میں مسجد تعمیر ہوئی، بقیہ حصہ کے متعلق احکام شرعیہ کی تفصیل۔

Fatawa Rizvia (Volume 16)

Page	Topic	Page	Topic
423	Sharia reasons for rejecting a report and situations of a person being an excluded witness.	427	The material of the mosque that is no longer useful for it can be sold, and what is only fit for burning can be burnt, but avoid using dung cakes with it.
424	If a grave is found in a mosque, the mosque remains; praying on or towards the grave is prohibited.	427	Taking specifically prohibited (haram) wealth even for mosque needs like ablution areas and water supply is haram.
424	If the grave is of an accepted person, praying near it is a source of blessing.	427	There is no harm in taking wealth for which it is not specifically known to be haram.
424	If a mosque is proven to be a cemetery by Sharia evidence, its building should be demolished. Reward for building a solid mosque.	428	No one has the right to sell the endowed land of the mosque.
425	History of Masjid an-Nabawi.	428	Property bought with endowment income can be sold for the endowment's needs, provided there's consultation with the trustee, locals, a Sunni scholar, and wise Muslims.
425	The endowed house of a mosque can be included in the mosque if needed.	428	A school cannot be opened even with surplus income from a waqf that is only for the mosque.
425	Closing mosque doors in normal circumstances is prohibited.	428	Selling mosque material no longer fit for use is permissible with the trustee's and pious locals' opinion; the buyer can use it personally, avoiding disrespectful places.
426	Subject of a Hadith that on the Day of Judgment, all the	430	An Imam's ill-mannered behavior with followers is impermissible and a sin.

Page	Topic
	mosque's land will enter Paradise.
426	Description of two Hadiths about mosque excellence being interpreted or clarified.
426	It is not proven that the land surrounding a mosque enters Paradise.
430	An Imam who neither gives the Call to Prayer nor allows others is a transgressor.
430	An Imam who stops others from cleaning and doesn't do it himself is an ill-wisher of the mosque.

फतवा रिज़विया (खंड 16)

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
423	खबर को खारिज करने के शरीयत के कारण और किसी व्यक्ति के गवाही के लिए अयोग्य होने की स्थितियां।	427	मस्जिद का वह सामान जो मस्जिद के काम का न रह गया हो, उसे बेचा जा सकता है, और जो केवल जलाने लायक ही रह गया हो, उसे जलाया भी जा सकता है, लेकिन कंडे (उपलों) के साथ जलाने से बचा जाए।
424	यदि मस्जिद में कोई कब्र निकल आए तो मस्जिद बनी रहेगी, कब्र पर या उसकी ओर मुख करके नमाज पढ़ना वर्जित होगा।	427	स्पष्ट रूप से हराम धन को मस्जिद की जरूरतों जैसे वजू खाना और पानी की सुविधा के लिए लेना भी हराम है।
424	यदि कब्र किसी अल्लाह के नेक बंदे की है, तो उसके पास नमाज पढ़ना बरकत का कारण है।	427	जिस धन के बारे में विशेष रूप से यह न पता हो कि वह हराम है, उसे लेने में कोई हर्ज नहीं है।
424	यदि शरीयत की गवाहियों से किसी मस्जिद का कब्रिस्तान होना सिद्ध हो जाए, तो मस्जिद की इमारत गिरा दी जाए। पक्की मस्जिद बनाने का सवाब।	428	मस्जिद की वक्फ की जमीन बेचने का किसी को अधिकार नहीं है।
425	मस्जिद-ए-नबवी का इतिहास।	428	वक्फ की आय से खरीदी गई संपत्ति को वक्फ की आवश्यकता के लिए बेचा जा सकता है, बशर्ते कि मुतवल्ली, मोहल्ले के लोग, सुन्नी दीनदार आलिम और समझदार मुसलमानों की सलाह शामिल हो।
425	मस्जिद के वक्फ किए हुए मकान को आवश्यकता पड़ने पर मस्जिद में शामिल किया जा सकता है।	428	जो वक्फ केवल मस्जिद के लिए हो, उसकी अतिरिक्त आय से भी मदरसा नहीं खोला जा सकता।

पृष्ठ	विषय
425	सामान्य परिस्थितियों में मस्जिद के दरवाजे बंद करना वर्जित है।
426	एक हदीस शरीफ का विषय कि कयामत के दिन मस्जिद की पूरी जमीन जन्नत में दाखिल की जाएगी।
426	मस्जिद की फजीलत से संबंधित दो हदीसों की व्याख्या या स्पष्टीकरण का वर्णन।
426	मस्जिद के आसपास की जमीन का जन्नत में दाखिल होना सिद्ध नहीं है।
428	मस्जिद का वह सामान जो मस्जिद में लगाने लायक नहीं रहा, उसकी बिक्री मुतवल्ली और मोहल्ले के नेक लोगों की राय से जायज है; खरीदार उसे अपने काम में भी ला सकता है, लेकिन बेअदबी की जगह से बचाए।
430	मस्जिद के इमाम का नमाजियों (मुकतदियों) के साथ दुर्व्यवहार करना नाजायज और गुनाह है।
430	मस्जिद का वह इमाम जो न तो खुद अज़ान देता है और न ही दूसरों को देने देता है, वह फासिक (पापी) है।
430	जो इमाम दूसरों को मस्जिद की सफाई करने से रोके और खुद भी न करे, वह मस्जिद का बुरा चाहने वाला है।

صفحہ	عنوان
۴۲۳	خبر کے رد کے شرعی اسباب اور آدمی کے مردود الشہادۃ ہونے کی صورتیں۔ ۴۲۷
۴۲۴	مسجد میں قبر نکلی تو مسجد باقی رہے گی، قبر پر اور اس کی طرف رخ کر کے نماز پڑھنا منع ہوگا۔ ۴۲۷
۴۲۴	قبر کسی مقبول بندے کی ہے تو اس کے قرب میں نماز پڑھنا باعث برکت ہے۔ ۴۲۷
۴۲۴	کسی مسجد کا شرعی شہادتوں سے مقبرہ ہونا ثابت ہو جائے تو مسجد کی عمارت منہدم کر دی جائے۔ پختہ مسجد بنانے کا ثواب۔ ۴۲۸
۴۲۵	مسجد نبوی کی تاریخ۔ ۴۲۸

صفحہ	عنوان
	مسجد کا وہ عملہ جو مسجد کے کام کا نہ رہ گیا ہو وہ بیچا جا سکتا ہے، اور جو جلانے کے لائق ہی رہ گیا ہو جلایا بھی جا سکتا ہے لیکن اپلوں کی معیت سے بچا جائے۔
	بعینہ حرام مال کو مسجد کی ضروریات مثلاً وضو خانہ وسقایہ کے لئے بھی لینا حرام ہے۔
	خاص جس مال کے لئے معلوم نہ ہو کہ حرام ہے اس کو لینے میں مضائقہ نہیں۔
	مسجد کی موقوفہ زمین بیچنے کا کسی کو حق نہیں۔

صفحہ	عنوان
۴۲۵	مسجد کے موقوفہ مکان کو بضرورت مسجد میں شامل کر سکتے ہیں۔
۴۲۵	مسجد کے دروازے عام حالت میں بند کرنا منع ہے۔
۴۲۶	ایک حدیث شریف کا مضمون کہ قیامت کے دن مسجد کی ساری زمین جنت میں داخل کی جائے گی۔
۴۲۶	فضیلت مسجد سے متعلق دو حدیثوں کے مؤول او معلل ہونے کا بیان۔
۴۲۸	جو جائداد وقف کی آمدنی سے خریدی گئی وہ ضرورت وقف کے لئے بیچی جا سکتی ہے بشرطیکہ متولی، اہلِ محلہ، سنی دیندار عالم اور ہوشیار مسلمانوں کا مشورہ شامل ہو۔
۴۲۸	جو وقف صرف مسجد کے لئے ہو اس کا فاضل آمدنی سے بھی مدرسہ نہیں کھول سکتے۔
۴۲۸	مسجد کا جو عملہ مسجد میں لگانے کے لائق نہیں رہا اس کی بیع متولی اور متدین اہلِ محلہ کی رائے سے جائز ہے، خریدنے والا اپنے کام میں بھی لا سکتا ہے، بے ادبی کی جگہ سے بچائے۔
۴۳۰	امام مسجد کا مقتدیوں سے کج خلقی سے پیش آنا ناجائز ہے گناہ ہے۔
۴۳۰	امام مسجد جو نہ خود اذان دے نہ دوسروں کو اذان دینے دے فاسق ہے۔

صفحہ	عنوان
۴۲۶	مسجد کے ارد گرد کی زمین کا داخل جنت ہونا ثابت نہیں۔
۴۳۰	جو امام مسجد کی صفائی سے دوسروں کو روکے اور خود بھی نہ کرے مسجد کا بد خواہ ہے۔

Volume Sixteen (16) | Fatawa Rizvia

431 | Planting trees in a mosque is prohibited, and if they were planted by others, it is not permissible to take them home without their permission. | Including a path in the mosque at a time of necessity means that portion is to be entirely made into a mosque. | 433

431 | Ownership possession over the mosque's items is forbidden (Haram). | But creating a path for the mosque's need doesn't mean including it in the pathway; rather, it means that in case of necessity, one can enter through one door of the mosque and exit through another. | 433

431 | Forcibly removing wudu pipes installed in the mosque's courtyard without a legitimate Shariah reason is prohibited in Shariah. | No one except a person in i'tikaf (mu'takif) is allowed to sleep in the mosque. | 434

431 | If pipes were installed in the actual mosque area before its full dedication as a mosque, removing them is forbidden; but if installed after full dedication, removing them is mandatory. | Taking immature children to the mosque is prohibited. | 434

431 | Burning kerosene oil in the mosque is a desecration of the mosque and is forbidden (Haram). | It is strictly impermissible for a person who takes a wage for teaching students to impart education in the mosque. | 434

431 | An administrator who locks the mosque's mats in a room and does not allow people to pray on their own mats is an oppressor. | It is not necessary for the founder to be of noble lineage for the construction of a mosque. | 435

431 | The ruling regarding leading the prayer (Imamat) by a person who has taken forceful possession of a mosque and possesses the aforementioned qualities. | Until it is known that some property is forbidden (Haram), it is prohibited to let doubt interfere. | 435

431 | Lighting in the mosque should be provided from waqf property according to custom and tradition. | Once a building is constructed in the shape of a mosque and general worshippers are granted permission, it becomes a mosque; and the founder's statement that they did not make a waqf for us is unacceptable. | 436

431 | Under normal circumstances, lighting should remain until midnight. | If it is proven by reliable witnesses that the founder, after building the mosque, said "I am

making this only for myself," or did not separate the mosque's path from his property, then it did not become a mosque. | 436

431 | Engravings and decorations in the prayer niche (mihrab) and the qibla wall using waqf funds are disliked (makruh); however, if the donor himself did so, then later it can be maintained as such with the intention of honoring the mosque. | Other properties adjacent to the mosque cannot be declared as waqf without Shariah proof. | 437

432 | Before the full dedication as a mosque, it is permissible to build a basement under the mosque or an upper chamber (balcony) for the imam; it is impermissible after full dedication. | |

जिल्द सोलहवीं (१६) | फ़तावा रिज़विया

४३१ | मस्जिद में पेड़ लगाना मना है, और यदि वे दूसरों के बोए हुए हों तो उनकी अनुमति के बिना उन्हें घर ले जाना जायज़ नहीं है। | ज़रूरत के समय मस्जिद में रास्ता शामिल करने का अर्थ यह है कि उस हिस्से को पूरी तरह से मस्जिद बना दिया जाए। | ४३३

४३१ | मस्जिद की वस्तुओं पर मालिकाना कब्ज़ा हराम है। | लेकिन मस्जिद की ज़रूरत के लिए रास्ता बनाने का मतलब यह नहीं है कि उसे रास्ते में शामिल कर लिया जाए, बल्कि इसका मतलब यह है कि ज़रूरत पड़ने पर मस्जिद के एक दरवाज़े से प्रवेश करके दूसरे से गुज़रा जा सकता है। | ४३३

४३१ | मस्जिद के आंगन (फ़ना-ए-मस्जिद) में लगे वज़ू के पाइपों को बिना किसी शरई कारण के उखाड़ना शरीयत में मना है। | मोतकिफ़ (इतिकाफ़ करने वाले) के अलावा किसी को मस्जिद में सोने की अनुमति नहीं है। | ४३४

४३१ | यदि पाइप पूरी मस्जिद बनने से पहले मुख्य मस्जिद क्षेत्र में लगाए गए हों तो उन्हें उखाड़ना मना है, और पूरी मस्जिद बनने के बाद लगाए गए हों तो उखाड़ना वाजिब (अनिवार्य) है। | नासमझ बच्चों को मस्जिद में ले जाने की मनाही है। | ४३४

४३१ | मस्जिद में मिट्टी का तेल जलाना मस्जिद का अपमान है और हराम है। | जो व्यक्ति छात्रों को पढ़ाने के लिए वेतन लेता है, उसके लिए मस्जिद में शिक्षा देना सख्त मना है। | ४३४

४३१ | वह प्रबंधक जो मस्जिद की चटाई को कोठरी में बंद कर दे और लोगों को उनकी अपनी चटाई बिछाकर नमाज़ पढ़ने न दे, वह ज़ालिम है। | मस्जिद के निर्माण के लिए संस्थापक का कुलीन वंश का होना ज़रूरी नहीं है। | ४३५

४३१ | मस्जिद पर जबरन कब्ज़ा करने वाले और ऊपर बताए गए गुणों वाले व्यक्ति की इमामत का हुक्म। | जब तक यह न पता चले कि कोई संपत्ति हराम है, तब तक संदेह को स्थान देना मना है। | ४३५

४३१ | रीति-रिवाजों और प्रथाओं के अनुसार वक्फ़ की संपत्ति से मस्जिद में रोशनी की जानी चाहिए। | यदि मस्जिद के आकार में इमारत बनाकर आम नमाज़ियों को इजाज़त दे दी गई, तो वह मस्जिद हो गई; और संस्थापक का यह कहना कि उन्होंने हमें वक्फ़ नहीं किया, स्वीकार्य नहीं है। | ४३६

४३१ | सामान्य परिस्थितियों में आधी रात तक रोशनी होनी चाहिए। | यदि निष्पक्ष गवाहों से यह सिद्ध हो जाए कि मस्जिद बनाने के बाद संस्थापक ने कहा, "मैं इसे केवल अपने लिए बना रहा हूँ," या मस्जिद के रास्ते को अपनी निजी संपत्ति से अलग नहीं किया, तो वह मस्जिद नहीं हुई। | ४३६

४३१ | मेहराब और क़िबला की दीवार में वक्फ़ के धन से नक्काशी और सजावट करना मकरूह है; हाँ, यदि वक़िफ़ (दान देने वाले) ने स्वयं ऐसा किया हो, तो बाद में मस्जिद के सम्मान की नियत से वैसा ही किया जा सकता है। | मस्जिद से लगी अन्य संपत्तियों को बिना शरई प्रमाण के वक्फ़ घोषित नहीं किया जा सकता। | ४३७

४३२ | मस्जिद के पूरी तरह मस्जिद बनने से पहले उसके नीचे तहखाना या ऊपर इमाम के लिए कमरा (बालकनी) बनाना जायज़ है; और पूरी मस्जिद बनने के बाद नाजायज़ है। | |

पृष्ठ ४० का ६३१

۴۳۱ | مسجد میں درخت لگانا ممنوع، اور دوسروں کے بوئے ہوئے ہوں توان کو اس کی اجازت کے بغیر گھر لے جانا جائز نہیں۔ | بوقت ضرورت مسجد میں راستہ کو شامل کرنے کا مطلب یہ ہے کہ وہ حصہ بالکلیہ مسجد کر لیا جائے۔ | ۴۳۳

۴۳۱ | مسجد کی اشیاء پر مالکانہ قبضہ حرام ہے۔ | لیکن ضرورت مسجد کو راہ بنانے کا مطلب یہ نہیں کہ اس کو راستہ میں شامل کر لیا جائے، بلکہ یہ مطلب ہے کہ بضرورت مسجد کے ایک دروازہ سے داخل ہو کر دوسرے سے گزر سکتے ہیں۔ | ۴۳۳

۴۳۱ | فنائے مسجد میں لگے ہوئے وضو کے پائپ کو بے وجہ شرعی اکھڑوانا شرعاً ممنوع ہے۔ | معتکف کے علاوہ کسی کو مسجد میں سونے کی اجازت نہیں۔ | ۴۳۴

۴۳۱ | پائپ عین مسجد میں قبل تمام مسجدیت لگا ہو تو اکھڑوانا منع اور تمام مسجدیت کے بعد لگا تو اکھڑوانا واجب ہے۔ | مسجد میں ناسمجھ بچوں کو لے جانے کی ممانعت ہے۔ | ۴۳۴

۴۳۱ | مسجد میں مٹی کا تیل جلانا مسجد کی بے حرمتی اور حرام ہے۔ | جو شخص اجرت لے کر طلبہ کو پڑھائے اس کو مسجد میں تعلیم دینا سخت ناجائز ہے۔ | ۴۳۴

۴۳۱ | جو منتظم مسجد کی چٹائی کوٹھری میں بند کر دے اور اپنی چٹائی بچھا کر نماز پڑھنے نہ دے ظالم ہے۔ | مسجد کی تعمیر کے لئے بانی کا شریف النسب ہونا ضروری نہیں۔ | ۴۳۵

۴۳۱ | مسجد پر قبضہ غاصبانہ کرنیوالے اور مذکور بالا صفات کے مالک شخص کی امامت کا حکم۔ | کسی مال کا حرام ہونا جب تک معلوم نہ ہو وہم کو دخل دینا منع ہے۔ | ۴۳۵

۴۳۱ | دستور اور عرف کے موافق مال وقف سے مسجد میں روشنی کی جائے۔ | مسجد کی شکل پر عمارت بنا کر عام نمازیوں کو اجازت دے دی مسجد ہو گئی، اور یہ کہنا کہ بانی نے وقف ہمیں کیا قابلِ قبول نہیں۔ | ۴۳۶

۴۳۱ | عام حالت میں نصف شب تک روشنی ہو۔ | گواہان عادل سے ثابت ہو کہ مسجد بنا کر بانی نے کہا میں اس کو صرف اپنے لئے بناتا ہوں، یا مسجد کا راستہ اپنی ملک سے الگ نہ کیا تو مسجد نہ ہوئی۔ | ۴۳۶

۴۳۱ | محراب اور دیوارِ قبلہ میں نقش و نگار مال وقف سے مکروہ ہے، ہاں واقف نے ایسا ہی کیا ہو تو بعد میں ویسا ہی کیا جائے اور نیت تعظیم مسجد ہو۔ | دیگر املاک جو مسجد سے متصل ہوں بے ثبوت شرعی وقف نہیں قرار دیئے جا سکتے۔ | ۴۳۷

۴۳۲ | قبل تمام مسجدیت مسجد کے نیچے تہ خانہ یا اوپر امام کے لئے بالا خانہ بنانا جائز ہے، اور تمام مسجدیت کے بعد ناجائز۔ | |

Fatawa Rizvia Volume (16)

It is permissible to prevent someone from entering the mosque if their presence causes fitna (strife).	437	Tearing down a mosque or changing it without necessity is haraam.	442
A person who forcibly occupies waqf property or prevents worshipers from using mosque items is harmful and subject to expulsion.	437	Wood belonging to the mosque cannot be used for personal needs.	442
To prevent drawing water from a mosque's well without a valid Sharia reason is mischief and haraam.	437	If a person builds a second mosque in place of the first one on their own land and declares it a mosque, it becomes a mosque, and it remains obligatory to maintain the first one.	443
If the roof of shops endowed for the mosque is included in the mosque by the congregants, then that roof also becomes part of the mosque; a person in I'tikaf can go onto the roof of those shops.	438	If trees in the mosque compound are endowed for the mosque, eating their fruit for free is haraam; if they belong to someone else, their permission is required. It is also permitted if they were planted with the intention that whoever stays there may eat from them.	443
If the mihrab is not in the center of the mosque, rows should still be formed across the entire width of the mosque, and the Imam should leave the mihrab to stand in the center of the mosque.	439	If a mosque is built on land purchased from a landlord, it becomes a mosque.	444
If there is a lack of space on the ground floor of the mosque, one may go to the upper floor; going to or praying on the upper floor without necessity is prohibited.	439	If a laborer builds a mosque on endowed (waqf) land, who will it be attributed to? Description of various opinions.	444
	440		445

Building a second mosque with the intention of reducing the congregation or causing harm to the first mosque falls under the ruling of 'Masjid-e-Zirar' (Harmful Mosque).		If a drain for mosque water and a path to a latrine were in a government alley, and the municipal board closes the alley to build a road but provides space on the other side for the drain and latrine, there is no harm in agreeing to this. However, mosque funds should not be spent on constructing it.	
It is permissible to establish Friday prayers in another mosque, leaving the old central mosque out of necessity, but it is necessary to maintain the old mosque's attendance to the best of one's ability.	440	If out of fear of the police, mosque congregants populate another old mosque, it is wrong to call it Masjid-e-Zirar.	446
If there is a risk of a mosque being destroyed and Muslims do not have the strength to rebuild it, they may take help from non-Muslims.	440	If someone constructs a building in the name of a mosque, but the goal is not proximity to Allah but rather show-off and pride, it will certainly not be considered a mosque.	446
A mosque cannot be established by force on someone else's property; if someone stops the construction of a mosque due to an unjust occupation, there is no blame on them; stopping it without a valid Sharia reason is oppression and a sin.	441	Reconciliation between the statements of Imam Nasafi and the author of Bayan al-Quran.	447

जिस व्यक्ति के कारण मस्जिद में फितना (अशांति) पैदा होता हो, उसे मस्जिद में आने से रोकना जायज है। ४३७

वक्फ संपत्ति पर अपना कब्जा जमाने वाला, नमाजियों को मस्जिद की चीजों के इस्तेमाल से रोकने वाला कष्टदायक और निष्कासन के योग्य है। ४३७

बिना किसी शरई कारण के मस्जिद के कुएं से पानी भरने से रोकना फसाद और हराम है। ४३७

मस्जिद की वक्फ दुकानों की छत को अगर नमाजियों ने मस्जिद में शामिल कर लिया, तो वह छत भी मस्जिद हो गई, एतिकाफ करने वाला उन दुकानों की छत पर जा सकता है। ४३८

यदि मेहराब मस्जिद के बीच में न हो, तो सफ (पंक्ति) पूरी मस्जिद में लगाई जाए और इमाम मेहराब छोड़कर मस्जिद के बीच में खड़ा हो। ४३९

मस्जिद के निचले हिस्से में जगह कम हो तो ऊपरी हिस्से पर जा सकते हैं, बिना जरूरत ऊपरी दर्जे में जाना या वहां नमाज पढ़ना मना है। ४३९

बिना जरूरत मस्जिद को तोड़ना और उसे बदलना हराम है। ४४२

मस्जिद की लकड़ी अपनी व्यक्तिगत जरूरत में नहीं लाई जा सकती। ४४२

जिस व्यक्ति ने पहली मस्जिद के बदले में दूसरी मस्जिद बनाई, अगर अपनी मिल्कियत में बनाई और उसे वक्फ कर दिया तो वह भी मस्जिद हो गई और पहली का बाकी रखना भी फर्ज है। ४४३

मस्जिद के अहाते के पेड़ अगर मस्जिद पर वक्फ हों तो उनका फल मुफ्त खाना हराम है, और यदि वे किसी और के हों तो उसकी अनुमति आवश्यक है। यह भी अनुमति है कि इस उद्देश्य से बोए जाएं कि जो वहां रहे वह खाए। ४४३

जमींदार से खरीदी हुई जमीन पर मस्जिद बनाई तो वह मस्जिद हो गई। ४४४

वक्फ जमीन में मजदूर ने मस्जिद बनाई तो वह किसकी तरफ से होगी? विभिन्न मतों का वर्णन। ४४४

४४०

४४५

पहली मस्जिद की जमाअत कम करने और नुकसान पहुंचाने के उद्देश्य से दूसरी मस्जिद बनाना 'मस्जिद-ए-ज़रार' के हुक्म में है।

मस्जिद के पानी बहने की नाली और शौचालय का रास्ता सरकारी गली में था, नगर पालिका गली खत्म करके सड़क बनाए और दूसरी तरफ नाली और शौचालय के लिए जगह दे तो उस पर राजी होने में कोई बुराई नहीं है। हाँ, इसके निर्माण के लिए मस्जिद का पैसा खर्च न किया जाए।

जरूरत पड़ने पर पुरानी जामा मस्जिद को छोड़कर दूसरी मस्जिद में जुमा कायम करना जायज है, पुरानी मस्जिद की आबादी को यथाशक्ति बनाए रखना जरूरी है।

४४०

पुलिस के डर से मस्जिद के नमाजियों ने दूसरी पुरानी मस्जिद आबाद की, तो उसे मस्जिद-ए-ज़रार कहना गलत है।

४४६

किसी मस्जिद के शहीद (ध्वस्त) होने का खतरा हो और मुसलमानों में उसे बनाने की ताकत न हो तो गैर-मुस्लिमों से मदद ले सकते हैं।

४४०

जिस व्यक्ति ने मस्जिद के नाम पर कोई इमारत तैयार की जिससे अल्लाह की निकटता प्राप्त करना उद्देश्य न हो बल्कि केवल दिखावा और गर्व की नीयत हो, तो वह निश्चित रूप से मस्जिद नहीं होगी।

४४६

किसी दूसरे की मिल्कियत में जबरन मस्जिद कायम नहीं की जा सकती, जालिमाना कब्जे के कारण यदि किसी ने मस्जिद के निर्माण में रुकावट डाली तो कोई दोष नहीं, बिना शरई कारण रोकना जुल्म और गुनाह है।

४४१

इमाम नसफी और बयान-उल-कुरान के लेखक के कथनों के बीच सामंजस्य।

४४७

पृष्ठ ४१ / ६३१

جس کی وجہ سے مسجد میں فتنہ اٹھتا ہو اس کو مسجد میں آنے سے منع کرنا جائز ہے۔ ۴۳۷

مالِ وقف پر اپنا قبضہ جمانے والا، نمازیوں کو مسجد کی اشیاء سے روکنے والا موذی اور قابلِ اخراج ہے۔ ۴۳۷

بلا وجہ شرعی مسجد کے کنویں سے پانی بھرنے سے روکنا فساد و حرام ہے۔ ۴۳۷

مسجد کی موقوفہ دکانوں کی چھت مصلیوں نے شامل مسجد کر لی تو وہ چھت بھی مسجد ہو گئی، معتکف ان دکانوں کی چھت پر جا سکتا ہے۔ ۴۳۸

۴۳۹

بلا ضرورت مسجد کو توڑنا اور اس کو بدلنا حرام ہے۔ ۴۴۲

مسجد کی لکڑی اپنی ضرورت میں نہیں لائی جا سکتی۔ ۴۴۲

جس شخص نے پہلی مسجد کے بدلہ میں دوسری مسجد بنائی اگر اپنی ملک میں بنائی اور مسجد کر دی تو یہ بھی مسجد ہو گئی اور پہلی کا باقی رکھنا بھی فرض ہے۔ ۴۴۳

مسجد کے احاطہ کے درخت اگر مسجد پر وقف ہوں تو ان کے پھل بے قیمت کھانا حرام ہے، اور دوسرے کے ہوں تو اس کی اجازت درکار ہے، یہ بھی اجازت ہے کہ اس غرض سے بوئے کہ جو اس میں رہے وہ کھائے۔ ۴۴۳

۴۴۴

محراب وسطِ مسجد میں نہ ہو تو صف پوری مسجد میں لگائی جائے اور امام محراب چھوڑ کر وسطِ مسجد میں کھڑا ہو۔

۴۳۹ مسجد کے نچلے حصہ میں تنگی ہو تو بالائی حصہ پر جا سکتے ہیں، بلا ضرورت بالائی درجہ میں جانا بلکہ نماز پڑھنا منع ہے۔

۴۴۰ مسجد اول کی تقلیلِ جماعت و اضرار کی غرض سے دوسری مسجد بنانا مسجدِ ضرار کے حکم میں ہے۔

۴۴۰ بضرورتِ قدیم جامع مسجد کو چھوڑ کر دوسری مسجد میں جمعہ قائم کرنا جائز ہے، پرانی مسجد کی آبادی بقدرِ مقدرت ضروری ہے

۴۴۰ کسی مسجد کے شہید ہونے کا خطرہ ہو اور مسلمانوں کو اس کی زمیندار سے خریدی ہوئی زمین پر مسجد بنائی تو مسجد ہو گئی۔

۴۴۴ موقوفہ زمین میں اجیر نے مسجد بنائی تو وہ کس کی طرف سے ہو گی، اقوالِ مختلفہ کا بیان۔

۴۴۵ مسجد کے پانی بہنے کی نالی، سنڈاس کمانے کا راستہ سرکاری گلی میں تھا، میونسپل بورڈ گلی ختم کر کے سڑک بنائے اور نالی اور سنڈاس کے لئے دوسری جانب جگہ دے تو اس پر راضی ہونے میں کوئی قباحت نہیں، ہاں اس کے بنانے کے لئے مسجد کا روپیہ نہ صرف کیا جائے۔

۴۴۶ پولیس کے خوف سے مسجد کے مصلیوں نے دوسری پرانی مسجد آباد کی اس کو مسجدِ ضرار کہنا غلط ہے۔

تعمیر کی طاقت نہ ہو تو غیر مسلموں سے مدد لے سکتے ہیں۔

کسی غیر کی ملک میں ظلماً مسجد قائم نہیں کی جا سکتی، قبضہ ظالمانہ کی وجہ سے کسی نے مسجد کی تعمیر میں رکاوٹ کی تو کچھ الزام نہیں، بلا وجہ شرعی روکنا ظلم و گناہ ہے۔

۴۴۱

جس شخص نے بنامِ مسجد کوئی عمارت تیار کی جس سے تقرب الی اللہ مقصود نہ ہو بلکہ محض ریا و تفاخر کی نیت ہو وہ بیشک مسجد نہ ہو گی۔

امام نسفی اور صاحب بیان القرآن کے اقوال میں تطبیق۔

۴۴۷

Fatawa Razawiya (Volume 16)

Page	Topic	Topic	Page
446	A building constructed in the name of a mosque without the intention of seeking proximity to Allah, but merely for show and pride, will certainly not be a mosque.	Giving items of one mosque to another on loan is not permissible, and giving them to an Eidgah is even more prohibited.	452
446	Harmonization between the statements of Imam Nasafi and the author of Bayan-ul-Quran.	Planting trees for oneself in the mosque's land is forbidden (Haram).	453
447	It is necessary for a mosque to be free from all human rights in all six directions.	Details on when a tree planted in a mosque belongs to the mosque or the planter, and the details regarding uprooting or not uprooting trees in a mosque.	453
448	A mosque that has a shared wall will not be a mosque; if a trustee (mutawalli) makes a non-shared wall shared, remove him from trusteeship and erase symbols of sharing.	Details of a building constructed on endowed (waqf) land.	454
448	Remove any beam someone has placed on the mosque wall and collect rent for the period it was there.	An Imam who is no longer fit for leadership should be removed.	457
449	Stones that are in excess of a mosque's needs and at risk of being lost can be sold and the proceeds used for mosque construction.	Salary taken for days of absence will be recovered, and the trustee who gave such salary should also be removed.	457
451	It is forbidden to use items bought for a specific mosque for one's own use.	The ruling on minor children going to the mosque for education.	458
451	It is forbidden to rent out the mosque's structure/part.	Remedying the atonement if someone saved something	461

Page	Topic
451	If items like lamps, flooring, carpets, etc., were bought to be rented out for the mosque's income, it is permissible to rent them. If bought for the specific needs of the mosque, it is forbidden to rent them out.
452	In case of necessity, items meant for a specific mosque can be rented out until the necessity is over.

Topic	Page
from mosque expenses and used it for themselves.	
Regarding Halal and Haram, the owner's word is reliable even without proof.	461
If both the contract and the cash are on a forbidden basis, the item sold will be forbidden, otherwise not.	462
All mosques built for Allah are mosques, and it is mandatory for Muslims to inhabit/ maintain them all.	462

फतावा रज़विया (खंड १६)

पृष्ठ	विषय	विषय	पृष्ठ
४४६	जिस व्यक्ति ने मस्जिद के नाम पर कोई इमारत तैयार की जिससे अल्लाह की निकटता का उद्देश्य न हो, बल्कि केवल दिखावा और गर्व की नियत हो, वह निश्चित रूप से मस्जिद नहीं होगी।	एक मस्जिद की चीज़ दूसरी मस्जिद में उधार देना जायज़ नहीं है, ईदगाह में देना और भी वर्जित है।	४५२
४४६	इमाम नसफी और बयान-उल-कुरान के लेखक के बयानों के बीच तालमेल।	मस्जिद की ज़मीन में अपने लिए पेड़ लगाना हराम है।	४५३
४४७	मस्जिद का छहों दिशाओं में सभी मानवीय अधिकारों से मुक्त होना आवश्यक है।	मस्जिद में पेड़ लगाया गया तो वह कब मस्जिद का होगा और कब लगाने वाले का, और मस्जिद में लगे पेड़ों को उखाड़ने या न उखाड़ने का विवरण।	४५३
४४८	जिस मस्जिद की दीवार साझा रखी गई वह मस्जिद ही नहीं होगी, और यदि मुतवल्ली (ट्रस्टी) ने गैर-साझा दीवार को साझा बना दिया तो उसे पद से हटा दें, और साझा होने के प्रतीकों को मिटा दें।	वक्फ की ज़मीन पर बनी इमारत का विवरण।	४५४
४४८	जिसने मस्जिद की दीवार पर शहतीर रखा है उसे हटा दें और जितने दिन रखा उसका किराया वसूल करें।	जो इमाम इमामत के लायक न रह गया हो, उसे बर्खास्त कर दिया जाना चाहिए।	४५७
४४९	जो पत्थर मस्जिद की ज़रूरत से ज़्यादा हों और उनके खो जाने का डर हो, उन्हें बेचकर मस्जिद के निर्माण में खर्च किया जा सकता है।	अनुपस्थिति के दिनों का वेतन लेने वाले से वापस लिया जाएगा, और जिस मुतवल्ली ने ऐसा वेतन दिया, उसे भी बर्खास्त किया जाए।	४५७
४५१			४५८

पृष्ठ	विषय	विषय	पृष्ठ
	जो सामान किसी खास मस्जिद के लिए खरीदा गया है, उसका अपने उपभोग में लाना हराम है।	नाबालिग बच्चों के शिक्षा के लिए मस्जिद में जाने का नियम।	
४५१	मस्जिद के निर्माण/हिस्से को किराये पर देना हराम है।	यदि मस्जिद के खर्चों में से कुछ बचाकर अपने खर्चे में लाया तो उसके प्रायश्चित (कफ़ारा) का उपाय।	४६१
४५१	लैंप, फर्श, दरी आदि यदि मस्जिद की आय के लिए किराये पर देने के उद्देश्य से खरीदे गए हों, तो उन्हें किराये पर देना जायज़ है, और यदि किसी खास मस्जिद की ज़रूरत के लिए खरीदे गए हों, तो किराये पर देना हराम है।	हलाल और हराम के बारे में मालिक का बयान बिना प्रमाण के विश्वसनीय है।	४६१
४५२	मजबूरी की स्थिति में, मजबूरी दूर होने तक खास मस्जिद के सामान किराये पर दिए जा सकते हैं।	यदि अनुबंध (अक़्द) और नकदी दोनों हराम आधार पर हों, तो बेची गई वस्तु हराम होगी, अन्यथा नहीं।	४६२
		अल्लाह के लिए जितनी भी मस्जिदें बनाई गईं, वे सब मस्जिदें हो गईं और उन सबको आबाद करना मुसलमानों पर अनिवार्य है।	४६२

पृष्ठ ४२ (६३१ में से)

صفحہ	مضمون
۴۴۶	جس شخص نے بنام مسجد کوئی عمارت تیار کی جس سے تقرب الی اللہ مقصود نہ ہو بلکہ محض ریا و تفاخر کی نیت ہو وہ بیشک مسجد نہ ہوگی۔
۴۴۶	امام نسفی اور صاحب بیان القرآن کے اقوال میں تطبیق۔
۴۴۷	مسجد کا شش جہات میں جمیع حقوق عباد سے خالی ہونا ضروری ہے۔
۴۴۸	جس مسجد کی دیوار مشترک رکھی وہ مسجد ہی نہ ہوگی، اور غیر مشترک دیوار کو متولی نے مشترک بنایا تو اس کو تولیت سے الگ کر دیں، اور اشتراک کی جو علامتیں بنائی ہوں اسے مٹا دیں۔

صفحہ	مضمون
۴۵۲	ایک مسجد کی چیز دوسری مسجد میں عاریتہً دینا جائز نہیں، عید گاہ میں دینا اور منع ہے۔
۴۵۳	مسجد کی زمین میں اپنے لئے درخت لگانا حرام ہے۔
۴۵۳	مسجد میں درخت لگایا گیا تو کب مسجد کا ہوگا اور کب لگانے والے کا، اور مسجد میں لگے ہوئے درخت کے اکھیڑنے اور نہ اکھیڑنے کی تفصیل۔
۴۵۴	وقف کی زمین میں بنائی ہوئی عمارت کی تفصیل۔

صفحہ	مضمون
۴۴۸	جس نے مسجد کی دیوار پر شہتیر رکھا ہٹا دیں اور جتنے دن رکھا اس کا کرایہ وصول کریں۔
۴۴۹	جو پتھر مسجد کی ضرورت سے زائد ہوں اور ان کے ضائع ہونے کا ڈر ہو انہیں بیچ کر مسجد کی تعمیر میں صرف کر سکتے ہیں۔
۴۵۱	جو سامان کسی خاص مسجد کے لئے خریدا گیا ہے کسی دوسرے کا اپنے مصرف میں لانا حرام ہے۔
۴۵۱	مسجد کی بنی کا کرایہ پر دینا حرام ہے۔
۴۵۱	لیمپ، فرش، دری وغیرہ اگر مسجد کی آمدنی کیلئے کرایہ پر دینے کے لئے خریدے گئے ان کا کرایہ پر دینا جائز ہے، اور خاص مسجد کی ضرورت کے لئے خریدے گئے تو کرایہ پر دینا حرام ہے۔
۴۵۲	

صفحہ	مضمون
۴۵۷	جو امام لائق امامت نہ رہ گیا ہو معزول کر دیا جائے۔
۴۵۷	غیر حاضری کے ایام کی تنخواہ لینے والے سے واپس لی جائے گی، اور جس متولی نے ایسی تنخواہ دی اسے بھی معزول کیا جائے۔
۴۵۸	نابالغ بچوں کے تعلیم کے لئے مسجد میں جانے کا حکم۔
۴۶۱	مصارف مسجد سے کچھ بچا کر اپنے صرفہ میں لایا تو اس کے کفارہ کی تدبیر۔
۴۶۱	حلال و حرام کے بارے میں صاحبِ مال کا قول بلا دلیل معتبر ہے۔
۴۶۲	عقد و نقد حرام پر جمع ہوں تو مبیع حرام ہوگا ورنہ نہیں۔

صفحہ	مضمون	مضمون صفحہ
	مجبوری کی صورت میں مجبوری دور ہونے تک خاص مسجد کے صرفہ کے سامان کرایہ پر دیئے جاسکتے ہیں۔	
۴۶۲	اللہ کے لئے جتنی مسجد بنائیں سب مسجد ہو گئیں اور سب کی آبادی مسلمانوں پر لازم ہے۔	

Fatawa Razawiyyah | Volume Sixteen (16)

| 462 | The issue of using common money in a mosque. | It is prohibited to spend the income of a mosque on other matters, and anyone who spends it should be held liable. | 469 | | 463 | Non-Muslim money can be used in public wells with the condition of no entitlement. | It is not necessary for a place to be a mosque to establish Friday and congregational prayers. | 470 | | 463 | Between a mosque and a madrasa, constructing a mosque is superior, although teaching religious knowledge is obligatory. | If there is a genuine excuse in the construction of a mosque, the congregation can be established at any suitable place. | 470 | | 464 | Building a madrasa is a recommended innovation (Bid'at-e-Mustahabbah). | In case of necessity, a mosque can be made double-storied. | 470 | | 465 | Ruling on a mosque built by the order of a Hindu. | It is prohibited to build a shop for the mosque's needs as well. | 470 | | 465 | Prayer can generally be held at any place. | A fatwa by Maulvi Abdul Kafi Sahab of Allahabad. | 470 | | 465 | A building that has been used as a mosque by Muslims for hundreds of years is indeed a mosque. | Expenses are permissible according to the conditions mentioned in the waqf (endowment) deed. | 470 | | 465 | The land of Nuzul belongs to Allah Almighty. | If there is no waqf deed, expenses should be made according to the previous trustees' practice; if that's unknown, only essential expenses established by Sharia should be limited to. | 472 | | 465 | The property of an apostate after their death is considered 'Fai' for Muslims. | Research on ancient practice (Ta'amul-e-Qadeem). | 473 | | 466 | The wealth of a non-protected non-citizen disbeliever (Harbi), if obtained without breaking a covenant, is lawful for a Muslim. | Spread of slander is an obscenity and is prohibited. | 473 | | 466 | If a mosque is rebuilt by a disbeliever after its demolition, it remains a mosque. | Definition and rulings of backbiting (Gheebat). | 473 | | 466 | The waqf of an apostate remains suspended; it becomes valid if they become Muslim. If the apostate dies, it becomes 'Fai' for Muslims and thus becomes valid. | Inquiry regarding a land with unknown status. | 474 | | 467 | Donations from non-Muslims should not be taken for Islamic works. | Proof of waqf is through reputation, and testimony can also be given based on reputation. | 475 | | 468 | The king's treasury is not personal capital. | Land proven to be hereditary through just witnesses shall be declared as inheritance. | 475 | | 468 | Raising donations for good causes is proven from the Hadith. | | |

| ४६२ | मस्जिद में साझा पैसा लगाने का मसला। | मस्जिद की आमदनी को दूसरे कार्यों में खर्च करना हराम है और जिसने खर्च किया उससे हर्जाना लिया जाए। | ४६९ | | ४६३ | सामान्य कुओं में गैर-मुस्लिम का पैसा बिना किसी अधिकार की शर्त के लगाया जा सकता है। | जुमा और जमात कायम करने के लिए मस्जिद होना जरूरी नहीं है। | ४७० | | ४६३ | मस्जिद और मदरसे में से मस्जिद बनाना बेहतर है, हालांकि धार्मिक ज्ञान की शिक्षा अनिवार्य (फर्ज) है। | यदि मस्जिद के निर्माण में कोई वास्तविक मजबूरी हो, तो किसी भी उपयुक्त स्थान पर जमात कायम की जा सकती है। | ४७० | | ४६४ | मदरसा बनाना बिदअत-ए-मुस्तहब्बा (पसंदीदा नवाचार) है। | ज़रूरत पड़ने पर मस्जिद को दो मंजिला बनाया जा सकता है। | ४७० | | ४६५ | हिंदू के आदेश से बनी हुई मस्जिद का हुक्म। | मस्जिद की ज़रूरतों के लिए भी दुकान बनाना हराम है। | ४७० | | ४६५ | नमाज़ आम तौर पर हर जगह हो सकती है। | इलाहाबाद के मौलवी अब्दुल काफी साहब का एक फतवा। | ४७० | | ४६५ | जो इमारत सैकड़ों वर्षों से मुसलमानों के उपयोग में बतौर मस्जिद है, वह मस्जिद ही है। | वक्फनामे (बंदोबस्ती विलेख) में दी गई शर्तों के अनुसार खर्च करना जायज़ है। | ४७० | | ४६५ | नजूल की ज़मीन अल्लाह तबारक व ताला की मिल्कियत है। | यदि वक्फनामा न हो, तो पिछले मुतवलियों (प्रबंधकों) के व्यवहार के अनुसार खर्च किया जाए, और यदि व्यवहार भी ज्ञात न हो, तो केवल शरीयत द्वारा सिद्ध आवश्यक खर्चों तक ही सीमित रहा जाए। | ४७२ | | ४६५ | मुर्तद (धर्मत्यागी) की संपत्ति उसकी मृत्यु के बाद मुसलमानों के लिए 'फै है। | प्राचीन व्यवहार (तआमुल-ए-कदीम) का शोध। | ४७३ | | ४६६ | गैर-ज़िम्मी और गैर-मुस्तमिन काफिर (युद्धरत काफिर) का माल यदि बिना संधि तोड़े प्राप्त हो, तो मुसलमान के लिए हलाल है। | अपवाद (बहतान) फैलाना अश्लीलता और हराम है। | ४७३ | | ४६६ | मस्जिद ढहने के बाद यदि कोई काफिर उसे फिर से बना दे, तो वह मस्जिद ही रहेगी। | गीबत (पीठ पीछे बुराई करना) की परिभाषा और उसके नियम। | ४७३ | | ४६६ | मुर्तद का वक्फ रुका रहता है, यदि वह मुसलमान हो जाए तो सही हो जाता है। यदि मुर्तद मर जाए, तो वह मुसलमानों के लिए 'फै होकर सही हो जाता है। | एक अज्ञात कानूनी स्थिति वाली भूमि के संबंध में सवाल (इस्तेफ़्ता)। | ४७४ | | ४६७ | इस्लामी कार्यों में गैर-मुस्लिम का दान नहीं लेना चाहिए। | वक्फ का प्रमाण प्रसिद्धि से होता है और इसकी गवाही भी प्रसिद्धि के आधार पर दी जा सकती है। | ४७५ | | ४६८ | खजाने वाली संपत्ति राजा की निजी पूंजी नहीं होती। | जिस ज़मीन का पुश्तैनी होना सच्चे गवाहों से साबित हो, उसे विरासत (तरका) घोषित

किया जाएगा। | ४७५ | | ४६८ | भलाई के कामों के लिए चंदा करना हदीस शरीफ से साबित है। | | |

| ۴۶۲ | مشترک روپیہ مسجد میں لگانے کا مسئلہ۔ | مسجد کی آمدنی دوسرے امور میں صرف کرنا حرام ہے اور جس نے صرف کیا اس سے تاوان لیا جائے۔ | ۴۶۹ | | ۴۶۳ | عام کنوؤں میں غیر مسلم کا روپیہ عدم استحقاق کی شرط کے ساتھ لگایا جاسکتا ہے۔ | جمعہ جماعت کے قیام کے لئے مسجد ہونا ضروری نہیں۔ | ۴۷۰ | | ۴۶۳ | مسجد اور مدرسہ میں افضل مسجد کی تعمیر ہے، علم دین کی تعلیم البتہ فرض ہے۔ | مسجد کی تعمیر میں واقعی عذر ہو تو کسی بھی مناسب جگہ جماعت قائم کی جائے۔ | ۴۷۰ | | ۴۶۴ | مدرسہ بنانا بدعت مستحبہ ہے۔ | ضرورۃً مسجد کو دو منزلہ کیا جاسکتا ہے۔ | ۴۷۰ | | ۴۶۵ | ہندو کے حکم سے بنائی ہوئی مسجد کا حکم۔ | مسجد کو ضرورت مسجد کے لئے بھی دکان بنانا حرام ہے۔ | ۴۷۰ | | ۴۶۵ | نماز مطلقاً ہر جگہ ہوسکتی ہے۔ | مولوی عبد الکافی صاحب الہ آبادی کا ایک فتویٰ۔ | ۴۷۰ | | ۴۶۵ | جو عمارت سیکڑوں برس سے بطور مسجد مسلمانوں کے تصرف میں ہے وہ مسجد ہی ہے۔ | وقف نامہ میں درج کی ہوئی شرائط کے موافق مصارف جائز ہیں۔ | ۴۷۰ | | ۴۶۵ | نزول کی زمین اللہ تبارک وتعالیٰ کی ملک ہے۔ | وقف نامہ نہ ہو تو متولیان سابق کے تعامل کے موافق اخراجات کئے جائیں اور تعامل بھی معلوم نہ ہو تو مسجد کے ضروری اخراجات جو شرعاً ثابت ہوں انہیں پر بس کیا جائے۔ | ۴۷۲ | | ۴۶۵ | مرتد کا مال اس کے مرنے کے بعد فئے مسلمین ہے۔ | تعامل قدیم کی تحقیق۔ | ۴۷۳ | | ۴۶۶ | کافر غیر ذمی غیر مستامن کا مال نقض عہد کے بغیر حاصل ہو تو مسلمان کے لئے حلال ہے۔ | بہتان کی اشاعت فاحشہ اور حرام ہے۔ | ۴۷۳ | | ۴۶۶ | مسجد کو انہدام کے بعد کافر بنائے مسجد ہی رہے گی۔ | غیبت کی تعریف اور احکام۔ | ۴۷۳ | | ۴۶۶ | مرتد کا وقف موقوف رہتا ہے، مسلمان ہو جائے تو صحیح ہو جاتا ہے۔ مرتد مر

جائے تو فئے مسلمین ہو کر صحیح ہو جاتا ہے۔ | ایک لا معلوم الحجت زمین کے متعلق استفتاء۔ | ۴۷۴ | | ۴۶۷ | اسلامی کام میں غیر مسلم کا عطیہ نہ لینا چاہئے۔ | وقف کا ثبوت شہرت سے ہوتا ہے اور اس کی گواہی بھی شہرت کی بناء پر دی جاسکتی ہے | ۴۷۵ | | ۴۶۸ | خزانہ والی ملک کا ذاتی سرمایہ نہیں ہوتا۔ | جس زمین کو موروثی ہونے کا ثبوت گواہانِ عادل سے ہو وہ ترکہ قرار دی جائے گی۔ | ۴۷۵ | | ۴۶۸ | امورِ خیر کے لئے چندہ کرنا حدیث شریف سے ثابت ہے۔ | | |

Fatawa Rizvia Volume (16)

Page Num	Content	Page Num	Content
475	Land of unknown origin held by the servants of an endowment since ancient times cannot be claimed as personal property or subjected to new uses without Sharia proof.	485	In endowments, it is necessary to spend according to the conditions of the donor.
475	It is obligatory to interpret the actions of Muslims as being correct as far as possible.	485	If a donor made an endowment for breaking of fast (Roza Kushai) and sweets for Quran completion, it is prohibited (haram) to spend it on the construction of a school.
476	Inheritance does not apply to the position of Imamat (leadership in prayer).	486	If the condition was for the construction and repair of the mosque, funds cannot be spent on jugs and mats.
476	It is obligatory to dismiss someone who is not fit for Imamat.	486	If the conditions of a Waqf are not in writing, then ancient practice (Ta'amul-e-Qadeem) will be followed.
477	It is not necessary to consult the public to implement a Sharia ruling.	486	The limit of ancient practice in Waqf is not defined by specific time or era.
478	It is not permissible to remove an official from their post without a valid Sharia reason.	486	The era of origin being unknown is evidence of antiquity.
478	Trying for someone's membership on the condition that they give two thousand rupees to the mosque; various ways of rectifying the matter and the author's deep insight.	487	If non-fasters also participate during the time set for Iftar, the trustees (mutawallis) are not to blame.

Page Num	Content
482	It is not permissible to make any part of the mosque a shop or basement.
482	It is prohibited (haram) to turn the ablution area (Wudu Khana) of the mosque into a shop.
483	It is not permissible to change the form or structure of a Waqf.
483	A pile of bricks auctioned off as being 2,500; if extra bricks are found after counting, they should be returned to the owner.
483	It is not permissible to buy properties auctioned after attachment on behalf of the mosque and use them for the mosque.
487	If Zakat was given to a wealthy person in ignorance, it is discharged because the ruling is based on apparent facts.
487	In the general expenses of endowments, the rich and the poor are all equal, such as Iftar or ablution water.
487	The Sharia ruling if a prostitute sends something for Roza Kushai or for a mosque mat, etc.
487	A purchase where the illegitimacy/ impurity is not specifically known will not be ruled as prohibited (haram).
488	It is better to avoid donations from prostitutes.

फ़तावा रिज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

पृष्ठ संख्या	सामग्री	पृष्ठ संख्या	सामग्री
४७५	जिस बेमालूम हुज्जत ज़मीन पर किसी वक़्फ़ के ख़ादिमों का प्राचीन काल से क़ब्ज़ा हो, बिना शरई सबूत के उसके मालिकाना हक़ का दावा या नया तसर्रुफ़ (इस्तेमाल) जायज़ नहीं।	४८५	औक़ाफ़ (वक़्फ़ की संपत्तियों) में वाक़िफ़ (दानकर्ता) की शर्त के अनुसार ख़र्च करना ज़रूरी है।
४७५	मुसलमानों के कामों को जहाँ तक मुमकिन हो भलाई पर महमूल करना वाजिब है।	४८५	वाक़िफ़ ने रोज़ा कुशाई और ख़त्म-ए-क़ुरान की शीरीनी के लिए वक़्फ़ किया तो तामीर-ए-मदरसा (मदरसे के निर्माण) में ख़र्च करना हराम है।
४७६	इमामत में मीरास (उत्तराधिकार) जारी नहीं होती।	४८६	मस्जिद की तामीर और मरम्मत की शर्त लगाई तो लोटे और चटाई में ख़र्च नहीं कर सकते।
४७६	जो इमामत के लायक़ न हो उसे माज़ूल (बर्खास्त) करना वाजिब है।	४८६	जिस वक़्फ़ की शर्तें लिखित न हों तो प्राचीन परंपरा (तामुल-ए-क़दीम) पर अमल होगा।
४७७	हुक्म-ए-शरई नाफ़िज़ (लागू) करने के लिए जनता से सलाह लेना ज़रूरी नहीं।	४८६	वक़्फ़ में प्राचीन परंपरा की सीमा वक़्त और ज़माने से नहीं है।
४७८	बिना शरई उज़्र (कारण) के किसी पदाधिकारी को उसके पद से माज़ूल करना जायज़ नहीं।	४८६	उत्पत्ति का समय मालूम न होना प्राचीनता का प्रमाण है।
४७८	इस शर्त पर किसी की मेम्बरी के लिए कोशिश करना कि वह मस्जिद में दो हज़ार रुपये दे, मामले को सही करने के विभिन्न तरीके और लेखक की गहरी अंतर्दृष्टि।	४८७	जिस समय में इफ़्तारी के लिए मद (बजट) तय हुआ, अगर इफ़्तार के समय बे-रोज़ादार भी शरीक हों तो मुतवल्लियों पर कोई इल्ज़ाम नहीं।

पृष्ठ संख्या	सामग्री
४८२	मस्जिद के किसी हिस्से को दुकान या तहखाना बनाना जायज़ नहीं।
४८२	मस्जिद के वज़ू खाने को दुकान बनाना हराम है।
४८३	वक़्फ़ को उसकी मूल स्थिति से बदलना जायज़ नहीं।
४८३	ईंटों का जो ढेर ढाई हज़ार मानकर नीलाम हुआ, गिनती के बाद ईंटें ज़्यादा निकलें तो मालिक को दी जाएँ।
४८३	जो संपत्तियाँ कुर्क कराकर नीलाम कराई जाएँ, उन्हें मस्जिद की तरफ़ से ख़रीदना और मस्जिद में लगाना जायज़ नहीं।
४८७	अनजाने में मालदार को ज़कात दे दी तो अदा हो गई क्योंकि हुक्म ज़ाहिर पर है।
४८७	औक़ाफ़ के सामान्य ख़र्चों में मालदार और ग़रीब सब बराबर हैं जैसे इफ़्तार या वज़ू का पानी।
४८७	बाज़ारी औरत (वेश्या) रोज़ा कुशाई या मस्जिद की चटाई वगैरह के लिए कुछ भेजे तो उसका शरई हुक्म।
४८७	जिस ख़रीदारी में गन्दगी (हराम होना) स्पष्ट रूप से मालूम न हो, उसे हराम होने का हुक्म नहीं लगाया जाएगा।
४८८	बाज़ारी औरत के दान से बचना ही बेहतर है।

صفحہ نمبر	مضمون
۴۷۵	جو لا معلوم الحجت زمین کسی وقف کے خادموں کے قبضہ میں عہد قدیم سے ہو بلا ثبوت شرعی اس کی ملک کا دعویٰ یا جدید تصرف جائز نہیں۔
۴۷۵	مسلمانوں کا کام حتی الامکان صلاح پر محمول کرنا واجب ہے۔
۴۷۶	امامت میں میراث جاری نہیں ہوتی۔
۴۷۶	جو امامت کے لائق نہ ہو اس کا معزول کرنا واجب ہے۔
۴۷۷	حکم شرعی نافذ کرنے کے لئے عوام سے مشورہ لینا ضروری نہیں۔
۴۸۵	اوقاف میں واقف کی شرط کے موافق صرف کرنا ضروری ہے۔
۴۸۵	واقف نے روزہ کشائی اور ختم قرآن کی شیرینی کے لئے وقف کیا تو تعمیر مدرسہ میں صرف کرنا حرام ہے۔
۴۸۶	مسجد کی تعمیر اور مرمت کی شرط لگائی تو لوٹے اور چٹائی میں صرف نہیں کر سکتے۔
۴۸۶	جس وقف کے شرائط تحریری نہ ہوں تو تعامل قدیم پر عملدرآمد ہوگا۔
۴۸۶	وقف میں تعامل قدیم کی حد وقت اور زمانہ سے نہیں ہے۔

مضمون	صفحہ نمبر
بلا عذر شرعی کسی عہدہ دار کو اس کے عہدہ سے معزول کرنا جائز نہیں۔	۴۷۸
اس شرط پر کسی کی ممبری کے لئے کوشش کرنا کہ مسجد میں دو ہزار روپیہ دے، معاملہ کی تصحیح کی مختلف صورتیں اور مصنف کی ژرف نگاہی۔	۴۷۸
مسجد کے کسی حصہ کو دکان یا تہ خانہ بنانا جائز نہیں	۴۸۲
مسجد کے وضو خانہ کو دکان بنانا حرام ہے،	۴۸۲
وقف کو اس کی ہیئت سے بدلنا جائز نہیں۔	۴۸۳
اینٹوں کا جو ڈھیر ڈھائی ہزار مان کر نیلام ہوا شمار کے بعد اینٹیں زائد نکلیں تو مالک کو دی جائیں۔	۴۸۳

مضمون	صفحہ نمبر
زمانہ حدوث کا نہ معلوم ہونا قدامت کی دلیل ہے۔	۴۸۶
جس وقت میں افطاری کے لئے مد مقرر ہوا اگر افطار کے وقت بے روزہ دار بھی شریک ہوں متولیوں پر کچھ الزام نہیں۔	۴۸۷
لاعلمی میں مالدار کو زکوٰۃ دے دی ادا ہوگئی کہ حکم ظاہر پر ہے۔	۴۸۷
اوقاف کے مصارف عمومی میں مالدار اور غریب سب برابر ہیں جیسے افطار یا وضو کا پانی۔	۴۸۷
بازاری عورت روزہ کشائی یا مسجد چٹائی وغیرہ کے لئے کچھ بھیجے تو اس کا شرعی حکم۔	۴۸۷
جس خریداری میں خبیث ہونا بعینہ معلوم نہ ہو اس کے حرام ہونے کا حکم نہیں لگایا جائیگا۔	۴۸۸

صفحہ نمبر	مضمون	صفحہ نمبر	مضمون
	جو املاک قرق کراکے نیلام کرائیں ان کو مسجد کی طرف سے خرید نا اور مسجد میں لگانا جائز نہیں۔		بازاری عورت کے عطیات سے بچنا ہی اولیٰ ہے۔

Fatawa-e-Razvia Volume (16)

488	Things endowed (as waqf) for the mosque and handed over to the managers cannot be taken back.	494	Those who carry out new construction of an old waqf do not have the right to introduce new clauses into the waqf.	494
489	It is permissible to sell materials that are no longer useful for the mosque, and it is permissible for any Muslim to purchase them.	494	If the donors have not yet handed over the money to the trustee (mutawalli) and have kept it separately, then use of it with the consensus of all of them is permissible.	494
489	Do not buy useless items of the mosque and place them in disrespectful locations.	494	There is no harm in keeping the prices slightly higher for credit sales.	494
489	Using a trust (amanat) for personal use is haram; repentance and seeking forgiveness are mandatory, and paying compensation is obligatory.	495	Trees on the mosque's land can be purchased at a reasonable price for personal use.	495
489	Once a shop is turned into a mosque, it becomes a mosque; converting it back into a shop, building a staircase for the mosque (on public land), or the government seizing it is haram.	495	Useless straw and mats of the mosque that are thrown away can be picked up and used for personal needs.	495
490	Proof of waqf is based on public renown.	495	The boundary wall of the mosque is treated as the mosque in some rulings and as outside the mosque in some matters.	495
491	If waqf is registered in government records, no further testimony is needed; the waqf is proven.	496	It is necessary to keep the waqf in its current state; unnecessary additions are not required.	496
491	Renting out a mosque, making it a warehouse for storage, or taking up residence in it is haram.	496	One should not build another mosque so close that it disrupts the attendance of the first	496

				mosque; however, if it is built, it will remain a mosque.	
491	Asking for charity in the mosque is haram, and for anyone other than a person in i'tikaf, conducting contracts, business dealings, and even permissible worldly talk is haram.		497	Taking a prayer row mat from one mosque to another is unlawful and prohibited.	497
492	After becoming a mosque, the remaining people have no right of improper interference in it.		497	If there is mosque land behind the mosque, it is not permissible for anyone to carry out any kind of construction on it.	497
492	Where the conditions of waqf are unknown, ancient practice is considered, and a statement on the limits of ancient practice.		497	If it was not mosque land but only the right of a drainage spout (parnala) to fall, then construction can occur provided there is no difference in the flow of the spout.	497

जो चीजें मस्जिद के लिए वक़्फ़ की गईं
४८८ और प्रबंधकों के सुपुर्द कर दी गईं, उन्हें ४८८
वापस नहीं लिया जा सकता।

जो सामान मस्जिद के काम का न रहा हो,
४८९ उसे बेचने की अनुमति है और उसे ४८९
खरीदना हर मुसलमान के लिए जायज़ है।

मस्जिद के बेकार सामान खरीद कर ऐसी
४८९ जगह न रखे जाएँ जहाँ उनका अनादर हो। ४८९

अमानत का अपने व्यक्तिगत उपयोग में
४८९ लाना हराम है, तौबा-इस्तिग़फ़ार अनिवार्य ४८९
है और हर्जाना देना वाजिब है।

दुकान को मस्जिद बना दिया तो वह
मस्जिद हो गई, उसमें फिर से दुकान
४८९ करना, मस्जिद की सीढ़ी बनाना या ४८९
सरकार का उस पर कब्ज़ा करना हराम
है।

वक़्फ़ का प्रमाण जनश्रुति (प्रसिद्धि) के
४९० आधार पर होता है। ४९०

सरकारी रिकॉर्ड में वक़्फ़ दर्ज हो तो और
४९१ गवाही की ज़रूरत नहीं, वक़्फ़ प्रमाणित ४९१
है।

४९१

पुराने वक़्फ़ का नया निर्माण करने वालों
४९४ को वक़्फ़ में नई शर्तें जोड़ने का ४९४
अधिकार नहीं है।

चंदा देने वालों ने यदि रुपया अभी
मुतवल्ली को नहीं सौंपा है और अलग
४९४ जमा किया हुआ है, तो उसमें सब लोगों ४९४
की राय से ख़र्च करना जायज़ है।

उधार के दाम कुछ अधिक रखने में
४९४ कोई हर्ज नहीं। ४९४

मस्जिद की ज़मीन में जो पेड़ हों, उन्हें
४९५ उचित मूल्य पर खरीद कर अपने ४९५
उपयोग में लाया जा सकता है।

मस्जिद का बेकार पुआल और चटाई
४९५ जो फेंक दी जाए, उसे उठाकर अपने ४९५
उपयोग में लाया जा सकता है।

मस्जिद की चहारदीवारी कुछ बातों में
४९५ मस्जिद के हुक्म में है और कुछ मसलों ४९५
में मस्जिद से बाहर।

वक़्फ़ को उसकी वर्तमान स्थिति में
४९६ रखना आवश्यक है, बिना आवश्यकता ४९६
के वृद्धि करना ज़रूरी नहीं।

इतनी पास दूसरी मस्जिद नहीं बनानी
४९६ चाहिए कि उससे पहली मस्जिद की ४९६

मस्जिद को किराए पर देना या सामान रखने का गोदाम बनाना या उसमें निवास करना हराम है। ४९१

मस्जिद में मांगना हराम है और मोतकिफ़ (एतिकाफ़ करने वाले) के अलावा दूसरों के लिए निकाह-अनुबंध, व्यापारिक लेन-देन और जायज़ दुनियावी बातचीत भी हराम है। ४९१

मस्जिद बन जाने के बाद, शेष लोगों को भी उसमें ग़लत हस्तक्षेप का अधिकार नहीं। ४९२

जहाँ वक़्फ़ की शर्तें ज्ञात न हों, वहाँ पुराने चलन (अमलदरामद) का एतबार है, और पुराने चलन की सीमा का वर्णन। ४९२

आबादी (नमाज़ियों की संख्या) में कमी आए, लेकिन अगर बन जाए तो वह मस्जिद ही रहेगी। ४९७

एक मस्जिद की सफ (नमाज़ की चटाई) को दूसरी मस्जिद में ले जाना नाजायज़ और निषिद्ध है। ४९७

मस्जिद के पीछे की ज़मीन अगर मस्जिद की है, तो उस पर किसी को किसी प्रकार का निर्माण करना जायज़ नहीं। ४९७

यदि मस्जिद की ज़मीन नहीं थी, केवल परनाले (छत की नाली) गिरने का अधिकार था, तो निर्माण किया जा सकता है बशर्ते परनाले के बहाव में अंतर न आए। ४९७

पृष्ठ ४५/६३१

جو چیزیں مسجد کے لئے وقف کیں اور
۴۸۸ مہتمموں کے سپرد کر دیں انہیں واپس ۴۹۴
نہیں لے سکتا۔

جو سامان مسجد کے کام کا نہ رہا ہو
۴۸۹ اس کو بیچنے کی اجازت ہے اور اس ۴۹۴
کا خریدنا ہر مسلمان کو جائز ہے۔

مسجد کے بے کار اسباب خرید کر بے
۴۸۹ ۴۹۴
تعظیمی کی جگہ نہ لگائے جائیں۔

امانت کا اپنے صرفہ میں لانا حرام ہے،
۴۸۹ ۴۹۵
توبہ استغفار لازم اور تاوان واجب ہے۔

دکان کو مسجد بنا دیا مسجد ہو گئی، اس
میں دوبارہ دکان کرنا، مسجد کا زینہ
۴۸۹ ۴۹۵
بنانا یا حکومت کا اس پر قبضہ کرنا
حرام ہے۔

۴۹۰ ۴۹۵

قدیم وقف کی تعمیر جدید کرانے والوں
کو وقف میں نئے صیغے کرنے کا اختیار ۴۹۴
نہیں۔

چندہ دہندگان نے روپیہ ابھی متولی کے
سپرد نہیں کیا الگ جمع کر دیا ، تو اس
۴۹۴
میں سب لوگوں کی رائے سے تصرفات
جائز ہیں۔

ادھار کے دام کچھ زائد رکھیں اس میں
۴۹۴
کچھ حرج نہیں۔

مسجد کی زمین میں جو درخت ہوں ان کو
مناسب قیمت پر خرید کر اپنے تصرف ۴۹۵
میں لایا جاسکتا ہے۔

مسجد کا بیکار پوال اور چٹائی جو پھینک
دی جائے اس کو اٹھا کر اپنے صرف ۴۹۵
میں لاسکتا ہے۔

۴۹۵

	وقف کا ثبوت شہرت کی بناء پر ہوتا ہے۔		مسجد کی فصیل بعض باتوں میں مسجد کے حکم میں ہے اور بعض مسائل میں خارج مسجد۔
۴۹۱	سرکاری ریکارڈ میں وقف درج ہو تو مزید شہادت کی ضرورت نہیں وقف ثابت ہے۔	۴۹۶	وقف کو اس کے حال پر باقی رکھنا ضروری ہے، بلا ضرورت اضافہ ضروری نہیں۔
۴۹۱	مسجد کو اجرت پر دینا یا سامان رکھنے کا گودام بنانا یا اس میں سکونت اختیار کرنا حرام ہے۔	۴۹۶	اتنی قریب دوسری مسجد بنانا کہ اس سے پہلی مسجد کی آبادی میں خلل آئے، نہیں چاہئے ، لیکن بن جائے تو مسجد ہی رہے گی۔
۴۹۱	مسجد میں سوال حرام ہے اور معتکف کے علاوہ دوسرے کو عقد و معاملہ اور مباح بات چیت بھی حرام ہے۔	۴۹۷	ایک مسجد کی صف دوسری مسجد میں لے جانا ناجائز و ممنوع ہے۔
۴۹۲	مسجد ہو جانے کے بعد باقی کو بھی اس میں غلط تصرف کا حق نہیں۔	۴۹۷	مسجد کی پشت پر مسجد کی زمین ہو تو اس میں کسی کو کسی قسم کی تعمیر کرنا جائز نہیں۔
۴۹۲	جہاں وقف کے شرائط معلوم نہ ہوں قدیم عملدرآمد کا اعتبار ہے، اور قدیم عملدرآمد کی حد کا بیان۔	۴۹۷	مسجد کی زمین نہ تھی صرف پر نالہ گرنے کا حق تھا تو تعمیر ہو سکتی ہے بشر طیکہ پر نالہ کے بہاؤ میں فرق نہ آئے۔

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

- A detailed fatwa regarding placing a stone with the name of a worker in the mosque due to their negligence. (497)
- It is not forbidden to have any inscription or decoration on the wall of the Qibla above the eye level. (498)
- Those who look towards the sky during prayer, if they do not cease this action, their sight will be snatched away. (499)
- If there is anything on the wall of the Qibla that causes distraction in prayer, it should be covered. (499)
- Hypocrisy (Riya) is forbidden, and accusing someone of hypocrisy without cause is also forbidden. (499)
- A question about inheritance. (500)
- Rulings regarding whether a mosque established by one heir from the estate before distribution is valid or not. (500)
- Land purchased from the income of a waqf (endowment) is not subject to the rules of waqf; its sale is permissible in case of need. (502)
- Digging up the graves of Muslims is forbidden; prayer on graves is not permissible. (503)
- It is not necessary to cut down an old tree that is in the mosque. (503)
- An old door that provides comfort to worshippers and whose closure causes hardship—it is impermissible to close it. (503)
- Comparing a wall built on a well to one's private part is not disbelief (Kufr) but is indecency. (503)
- There is no harm in making the courtyard (floor) of a mosque into a new mosque. (503)
- Building a basement under a mosque and renting it out is forbidden. (503)
- A waqf by a Tabra'i (shia) is not valid; after their death, Muslims can utilize it as they wish. (504)
- A mosque built in an unpopulated place will not be considered a mosque. (505)
- Money from disbelievers and apostates should not be taken for mosques. (506)
- If an apostate Rafidi built a mosque and died, its materials can be sold and used in another mosque, provided there is no fear of discord. (506)
- A shop endowed (waqf) for a mosque can neither be sold nor exchanged. However, if it becomes completely unusable, an exchange is possible under certain conditions. (506)

- In a Khanqah related to a shrine, the education of adults as a loan (a'riyat) is permissible, respecting the graves and the conditions of the waqf. (507)
- Keep mosques away from children and insane people. (507)
- It is easier to step on a spark than to trample a grave. (508)
- The roof of the grave is the right of the deceased. (508)
- It is forbidden to carve a new path through a cemetery. (508)
- In endowed property, only the trustee (mutawalli) can make amendments that comply with the conditions of the waqf. (509)

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

- मस्जिद में किसी कार्यकर्ता की कोताहियों का उसके नाम के साथ पत्थर लगाने से संबंधित एक विस्तृत फ़तवा। (497)
- क़िबला की दीवार में नज़र की हद से ऊपर कोई शिलालेख या नक़्श-ओ-निगार मना नहीं है। (498)
- जो लोग नमाज़ में आसमान की तरफ़ निगाह उठाते हैं, अपनी हरकत से बाज़ न आए तो उनकी निगाह उचक ली जाएगी। (499)
- क़िबला की दीवार में कोई चीज़ नमाज़ में व्यस्त रखने वाली हो तो उसे ढक दिया जाए। (499)
- दिखावा (रियाकारी) हराम है और बिना वजह किसी पर रियाकारी का आरोप लगाना भी हराम है। (499)
- विरासत का एक सवाल। (500)
- विरासत के बँटवारे से पहले किसी एक वारिस द्वारा मस्जिद क़ायम करने पर मस्जिद सही होगी या नहीं, इससे संबंधित अहकाम। (500)
- जो ज़मीन वक़्फ़ की आमदनी से खरीदी गई, वह वक़्फ़ के हुक्म में नहीं है, ज़रूरत पड़ने पर उसकी बिक्री जायज़ है। (502)
- मुसलमानों की क़ब्र खोदना हराम है, क़ब्रों पर नमाज़ जायज़ नहीं। (503)
- मस्जिद में मौजूद पुराना पेड़ काटना ज़रूरी नहीं। (503)
- पुराना दरवाज़ा जिससे नमाज़ियों को आराम हो और बंद करने से तकलीफ़ हो, उसका बंद करना नाजायज़ है। (503)
- कुएँ पर खींची गई दीवार को अपना अंग बताना कुफ़्र नहीं है, बदतमीज़ी है। (503)
- मस्जिद में नए मस्जिद का सहन (फ़र्श) बनाने में कोई हर्ज नहीं। (503)
- मस्जिद के नीचे तहखाना बनाना, उसे किराये पर देना हराम है। (503)
- तबर्राई का वक़्फ़ जायज़ नहीं, उसके मरने के बाद मुसलमान उसमें जो चाहें तसर्रफ़ कर सकते हैं। (504)
- जो मस्जिद निर्जन स्थान पर बनाई गई, वह मस्जिद नहीं होगी। (505)
- मस्जिदों में काफ़िरों और मुर्तदों का माल न लिया जाए। (506)

- मुर्तद राफ़िज़ी ने मस्जिद बनाई और मर गया तो उसका सामान बेचकर दूसरी मस्जिद में लगा सकते हैं, बशर्ते फ़साद का अंदेशा न हो। (506)
- जो दुकान किसी मस्जिद पर वक़्फ़ हो, न बेची जा सकती है न बदली जा सकती है, हाँ बिल्कुल उपयोग के योग्य न रहे तो शर्त के साथ बदलना मुमकिन है। (506)
- मज़ार शरीफ़ से संबंधित खानक़ाह में क़ब्रों और वक़्फ़ की शर्तों का पालन करते हुए वयस्कों की शिक्षा बतौर आरियत जायज़ है। (507)
- मस्जिदों को बच्चों और पागलों से दूर रखो। (507)
- चिंगारी पर पैर रखना क़ब्र रौंदने से आसान है। (508)
- क़ब्र की छत मैयत का हक़ है। (508)
- क़ब्रिस्तान में नया रास्ता निकालना हराम है। (508)
- वक़्फ़ की गई संपत्ति में मुतवल्ली वही संशोधन कर सकता है जो वक़्फ़ की शर्तों के अनुकूल हो। (509)

- مسجد میں کسی کارکن کی کوتاہیوں کا اس کے نام کے ساتھ پتھر لگانے سے متعلق ایک تفصیلی فتویٰ۔ (۴۹۷)
- قبلہ کی دیوار میں حد نظر سے اوپر کوئی کتبہ یا نقش و نگار منع نہیں ہے۔ (۴۹۸)
- جو لوگ نماز میں آسمان کی طرف نگاہ اٹھاتے ہیں اپنی حرکت سے باز نہ آئے تو ان کی نگاہ اچک لی جائے گی۔ (۴۹۹)
- جدار قبلہ میں کوئی چیز نماز میں مشغولیت ڈالنے والی ہو تو اس کو ڈھک دیا جائے۔ (۴۹۹)
- ریاکاری حرام ہے اور بلاوجہ کسی پر ریاکاری کا الزام لگانا بھی حرام ہے۔ (۴۹۹)
- میراث کا ایک سوال۔ (۵۰۰)
- ترکہ میں قبل تقسیم کسی ایک وارث نے مسجد قائم کی تو مسجد صحیح ہو گی یا نہیں، اس سے متعلق احکام۔ (۵۰۰)
- جو زمین وقف کی آمدنی سے خریدی گئی وہ وقف کے حکم میں نہیں ہے بوقت ضرورت اس کی بیع جائز ہے۔ (۵۰۲)
- مسلمانوں کی قبر کھود ڈالنا حرام ہے ، قبروں پر نماز جائز نہیں۔ (۵۰۳)
- پرانا درخت جو مسجد میں ہو کاٹنا ضروری نہیں۔ (۵۰۳)
- قدیم دروازہ جس سے نمازیوں کو آرام ہو اور بند کرنے سے تکلیف ، اس کا بند کرنا ناجائز ہے۔ (۵۰۳)
- کنویں پر کھینچی دیوار کو اپنا آلہ تناسل بتانا کفر نہیں ہے بیہودگی ہے۔ (۵۰۳)
- مسجد میں کو جدید مسجد کا صحن (فرش) کیا اس میں حرج نہیں۔ (۵۰۳)

- مسجد کے نیچے تہ خانہ بنانا، اس کو کرایہ پر دینا حرام ہے۔ (۵۰۳)
- تبرائی کا وقف جائز نہیں، اس کے مرنے کے بعد مسلمان اس میں جو تصرف چاہیں کر سکتے ہیں۔ (۵۰۴)
- جو مسجد غیر آباد جگہ بنائی گئی مسجد نہ ہوگی۔ (۵۰۵)
- مسجدوں میں کافروں اور مرتدوں کا مال نہ لیا جائے۔ (۵۰۶)
- مرتد رافضی نے مسجد بنائی مرگیا تو اس کا عملہ بیچ کر دوسری مسجد میں لگا سکتے ہیں جبکہ فساد کا اندیشہ نہ ہو۔ (۵۰۶)
- جو دکان کسی مسجد پر وقف ہو نہ بیچی جاسکتی ہے نہ بدلی جاسکتی ہے ، ہاں بالکل قابل انتفاع نہ رہے تو بشرط تبادلہ ممکن ہے۔ (۵۰۶)
- خانقاہ متعلقہ مزار شریف میں قبور اور شرائط وقف کی رعایت کے ساتھ بالغوں کی تعلیم بطور عاریت جائز ہے۔ (۵۰۷)
- مسجدوں کو بچوں اور پاگلوں سے دور رکھو۔ (۵۰۷)
- چنگاری پر پیر رکھنا قبر روندنے سے آسان ہے۔ (۵۰۸)
- قبر کی چھت حق میت ہے۔ (۵۰۸)
- قبرستان میں نیا راستہ نکالنا حرام ہے۔ (۵۰۸)
- جائداد موقوفہ میں متولی وہی ترمیم کر سکتا ہے جو شرائط وقف کے موافق ہو۔ (۵۰۹)

Fatawa Razviya, Volume Sixteen (16)

Page	Ruling Description
515	If land is acquired through an invalid contract and a mosque is built, the waqf (endowment) is valid. The same rule applies to waqf for other charitable purposes.
517	If the endower built a chamber in the mosque for the muezzin, then the muezzin living in it and building another structure above it is permissible. However, if it was endowed for other expenses, it is not permissible for the muezzin to live in it.
517	If books were endowed for a central mosque, their transfer to another mosque or school is not permissible.
518	Discussion on scholarly differences and the preference for the strongest opinions in the aforementioned issue.
519	A ruling and writing of the Mufti on the issue of an endower (Waqif) dismissing an overseer (Nazir) and becoming the caretaker (Mutawalli) himself, including the difference of opinion between the two Imams (Sahibain).
520	

No.	Ruling Description
509	The mosque and its belongings are exclusively the property of Allah Almighty.
509	The management of endowments is entrusted to the caretaker (mutawalli); the dismissal of the Imam and Muezzin is his responsibility.
509	A caretaker cannot be forced to explain accounts unless there is a valid suspicion of embezzlement.
511	Regarding Muslim women who were forcibly kept by Hindu Rajas and used money from those Rajas to build new or old mosques, the ruling for such buildings is that of a mosque, and preventing prayer in them is an act of oppression.
511	For a lease (Ijarah), the same type of proposal (Ijab), acceptance (Qabul), and mutual consent of both parties as in a sale (Bay) is necessary.
512	Taking the property of an innocent person without reason is forbidden

Page	Ruling Description
	Making a Rafidi (sectarian) the caretaker of a Muslim endowment is forbidden (haram).
520	If a non-believer permits Muslims to build a mosque on his land while retaining ownership, it will not become a mosque.
520	If a non-believer gifts his land to Muslims, it is permissible to build a mosque on it.
520	If a non-believer provides materials, using those exact materials in the mosque is forbidden.
520	If a non-believer gives money in a way that places Muslims under an obligation, it is not permissible to take it; if given respectfully, it may be taken.

No.	Ruling Description
	(haram); there is no harm in taking the property of a combatant (Harbi) with his consent.
512	Hazrat Abu Bakr Siddiq (May Allah be pleased with him) took property from the disbelievers of Makkah on the condition of changing it to Muslim disposal.
513	Whatever Rajas and Nawabs give to the women they keep in their harems is not considered payment for adultery but as a monthly allowance; hence, there is no reason for it to be forbidden.
514	If two Muslims in love give something to each other, it is considered a bribe.
514	In forbidden wealth, the sold item does not become forbidden until both the contract and the cash are combined.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (१६)

पृष्ठ	हुक्म का विवरण	संख्या	हुक्म का विवरण
५१५	यदि दूषित अनुबंध के माध्यम से प्राप्त भूमि पर मस्जिद बनाई जाती है, तो वक़्फ़ (बंदोबस्त) मान्य है। अन्य दान कार्यों के लिए वक़्फ़ करने का यही नियम है।	५०९	मस्जिद और उसकी संबंधित चीज़ें विशेष रूप से अल्लाह तआला की संपत्ति हैं।
५१७	यदि वक़्फ़ करने वाले ने मस्जिद में मोअज़िन के लिए एक कमरा बनाया है, तो उसमें मोअज़िन का रहना और उसके ऊपर दूसरा निर्माण करना भी जायज़ है। लेकिन अगर वह अन्य खर्चों के लिए वक़्फ़ किया गया था, तो मोअज़िन का उसमें रहना जायज़ नहीं है।	५०९	बंदोबस्त (वक़्फ़) का प्रबंधन मुतवल्ली (कार्यवाहक) को सौंपा गया है; इमाम और मोअज़िन को पद से हटाना उसकी ज़िम्मेदारी है।
५१७	यदि जामा मस्जिद के लिए किताबें वक़्फ़ की गई हैं, तो उन्हें किसी अन्य मस्जिद या मदरसे में ले जाना जायज़ नहीं है।	५०९	जब तक गबन का सही संदेह न हो, मुतवल्ली को हिसाब समझाने के लिए मजबूर नहीं किया जा सकता।
५१८	उपरोक्त मामले में विद्वानों के मतभेदों और सबसे मज़बूत विचारों को प्राथमिकता देने पर चर्चा।	५११	उन मुस्लिम महिलाओं के बारे में जो ज़बरदस्ती हिंदू राजाओं के कब्ज़े में रहीं और उन राजाओं से धन लेकर नई या पुरानी मस्जिदों का निर्माण किया, ऐसी मस्जिदों के लिए मस्जिद का ही हुक्म है और उनमें नमाज़ रोकना ज़ुल्म है।
५१९	वक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) द्वारा नाज़िर को हटाकर स्वयं मुतवल्ली बनने के मुद्दे पर साहिबैन के मतभेद और मुफ्ती के विचार।	५११	पट्टे (इजारा) के लिए उसी प्रकार का प्रस्ताव (ईजाब), स्वीकृति (क़ुबूल) और दोनों पक्षों की आपसी सहमति आवश्यक है जैसा कि बिक्री (बैय) में होता है।

पृष्ठ	हुक्म का विवरण
५२०	किसी राफ़ज़ी को मुसलमानों के वक़्फ़ का मुतवल्ली बनाना हराम है।
५२०	यदि कोई काफ़िर अपनी ज़मीन अपने पास रखकर मुसलमानों को मस्जिद बनाने की अनुमति देता है, तो वह मस्जिद नहीं होगी।
५२०	यदि कोई काफ़िर अपनी ज़मीन मुसलमानों को हिबा (उपहार) कर दे, तो उस पर मस्जिद बनाना जायज़ है।
५२०	यदि कोई काफ़िर सामान देता है, तो उस सामान को हुबहू मस्जिद में लगाना मना है।
५२०	यदि कोई काफ़िर इस तरह धन देता है कि वह मुसलमानों पर एहसान रखता है, तो उसे लेना जायज़ नहीं है; यदि वह विनम्रतापूर्वक देता है, तो ले लें।

संख्या	हुक्म का विवरण
५१२	बिना किसी कारण के किसी मासूम का माल लेना हराम है; हरबी (युद्धरत काफ़िर) का माल उसकी सहमति से लेने में कोई हर्ज नहीं है।
५१२	हज़रत अबू बक्र सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मक्का के काफ़िरों से मुसलमानों के उपयोग की शर्त बदलकर माल लिया।
५१३	राजा और नवाब जिन महिलाओं को अपने हरम में रखते हैं, उन्हें जो कुछ भी दिया जाता है वह ज़िना की मज़दूरी नहीं बल्कि मासिक खर्च के तौर पर है; इसलिए उनके हराम होने का कोई कारण नहीं है।
५१४	यदि दो प्रेमी मुसलमान एक-दूसरे को कुछ देते हैं, तो वह रिश्वत है।
५१४	हराम माल में जब तक अनुबंध और नकद दोनों न मिल जाएं बेची गई वस्तु हराम नहीं होती।

صفحہ	حکم نمبر	حکم
۵۱۵	۵۰۹	زمین عقد فاسد سے حاصل کر کے مسجد بنائی وقف صحیح ہو گیا دیگر مصارف خیر کے لئے وقف کرنے کا یہی حکم ہے۔	مسجد اور متعلقات مسجد خالص اللہ تعالیٰ کی ملک ہے۔
۵۱۷	۵۰۹	مسجد کا حجرہ واقف نے مؤذن کے لئے بنایا تو اس میں مؤذن کو رہنا اور ان کے اوپر دوسری تعمیر بھی جائز ہے اور دیگر مصارف کے لئے وقف کیا تو مؤذن کا اس میں رہنا جائز نہیں۔	اوقاف کا انتظام متولی کے سپرد ہے، امام مؤذن کا عزل منصب اسی کے ذمہ ہے۔
۵۱۷	۵۰۹	کتابیں جامع مسجد کے لئے وقف کیں تو کسی دوسری مسجد یا مدرسہ کی طرف ان کا انتقال جائز نہیں۔	جب تک خیانت کا مظنہ صحیحہ نہ ہو متولی کو حساب سمجھانے پر مجبور نہیں کیا جاسکتا۔

صفحہ	حکم نمبر	حکم
۵۱۸	۵۱۱	مسئلہ بالا میں اختلاف علماء اور اقوالِ راجح کی ترجیح۔
۵۱۹	۵۱۱	واقف ناظر کو معزول کر کے خود متولی بنے اس مسئلہ میں صاحبین کے اختلاف اور قول مفتی بہ کی تحریر۔
۵۲۰	۵۱۲	رافضی کو وقف مسلمین کا متولی بنانا حرام ہے۔
۵۲۰	۵۱۲	کافر اپنی زمین کو اپنی رکھ کر مسلمانوں کو مسجد بنانے کے لئے اجازت دے تو وہ مسجد نہ ہوگی۔
۵۲۰	۵۱۳	کافر اپنی زمین مسلمانوں کو ہبہ کر دے تو اس پر مسجد بنانا جائز ہے۔
	۵۱۱	مسلمانوں عورتوں نے جو جبراً کسی ہندو راجہ کے تصرف میں رہیں اور ان راجاؤں سے مال لے کر نئی یا پرانی مسجدوں کی تعمیر کی ایسی مسجدوں کیلئے مسجد کا ہی حکم ہے اور ان میں نماز کو روکنا ظلم ہے۔
	۵۱۱	اجارہ کے لئے بیع کی ایسی طرح ایجاب و قبول اور تراضی طرفین ضروری ہے۔
	۵۱۲	مالِ معصوم کا بلا وجہ لینا حرام ہے، حربی کا مال اس کی رضا سے لینے میں کوئی حرج نہیں۔
	۵۱۲	حضرت ابو بکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے کفارِ مکہ سے تصرفِ مسلمین پر شرط بدل کر مال لیا۔
	۵۱۳	راجہ اور نواب جن عورتوں کو اپنے حرم میں رکھتے ہیں انہیں جو کچھ دیتے ہیں بطور اجرت زنا نہیں بلکہ بطور نفقہ ماہوار، اس لئے ان کے حرام ہونے کی کوئی وجہ نہیں۔

صفحہ	حکم نمبر	حکم
۵۲۰	۵۱۴	کافر سامان دے تو اس کا بعینہ مسجد میں لگانا منع ہے۔
۵۲۰	۵۱۴	کافر اس طور پر رقم دے کہ مسلمانوں پر احسان رکھتے تو لینا جائز نہیں ہے، نیاز مندانہ دے تو لے لیں۔
	۵۱۴	عاشق معشوق مسلمان ہوں تو آپس میں ایک دوسرے کو جو دیں رشوت ہے۔
		حرام مال میں جب تک عقد و نقد جمع نہ ہوں مبیع حرام نہیں ہوتا۔

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Ruling Summary	Page	Ruling Summary	Page
It is prohibited (haram) to demolish a mosque and build a mosque in another place with its debris.	521	The endowment (waqf) of any property can be established by the implication of the text (isharat-un-nass), as long as the explicit wording of the text (ibarat-un-nass) is not against it.	527
If two mosques are adjacent, it is permissible to remove the wall between them and make them one.	521	Making an endowment (waqf) conditional upon any requirement makes it void.	528
It is prohibited (haram) to use the surplus materials of a mosque for personal use or in another mosque; sell them and keep the proceeds for the construction and repair of the same mosque.	521	It is better to correct a speech than to declare it meaningless.	529
It is prohibited (haram) to relocate a mosque to another place or to turn a mosque site into a path or a house.	522	There is no harm in stipulating giving something to someone after endowing property and making it conditional on some requirement.	529
Mushrikeen (polytheists) should be prevented from drawing water from the mosque's well.	522	Fulfilling a promise is not mandatory (wajib).	529
It is prohibited (haram) to use the debris of a mosque in another mosque; if there is surplus debris, sell it and use its price in the construction of that same mosque.	523	If a mosque becomes deserted and there is no longer a possibility of it being populated, its belongings can be included in another mosque.	530
The roof of mosque shops can be included in the mosque.	524	Every Muslim has the right to be buried in a graveyard; there is absolutely no need for the trustee's (mutawalli) permission.	530

Ruling Summary	Page
The Rafidis of this era are generally disbelievers (kuffar) and apostates (murtad).	524
Apostates have no right in the mosque.	524
All relationships/attachments end after apostasy.	524
A question regarding the agreement of a property.	525
People with leprosy, vitiligo, bad breath, foul-smelling clothes, foul mouths, and troublemakers like Wahhabis, non-conformists (Ghayr Muqallids), and Rafidis shall be stopped from entering the mosque.	531
No Sunni Muslim shall be prevented from being buried in a graveyard.	532
Endowing the roof of a graveyard for a mosque whose land is not endowed (waqf) will not be valid; the endowment will be valid along with the land.	532
If land is endowed for a graveyard and the graveyard building was constructed beforehand, the roof can be endowed for prayer.	532

फतवा रज़विया (खण्ड 16)

आदेश का सारांश	पृष्ठ
मस्जिद को ढहाकर उसके मलबे से दूसरी जगह मस्जिद बनाना हराम है।	५२१
अगर दो मस्जिदें मिली हुई हों तो उनके बीच की दीवार हटाकर एक करना जायज़ है।	५२१
मस्जिद के अतिरिक्त सामान को अपने उपयोग में लाना या किसी दूसरी मस्जिद में लगाना हराम है; उसे बेचकर उसकी कीमत उसी मस्जिद के निर्माण और मरम्मत के लिए सुरक्षित रखें।	५२१
मस्जिद को दूसरी जगह स्थानांतरित करना और मस्जिद की जगह रास्ता या मकान बनाना हराम है।	५२२
मस्जिद के कुएं से मुशरिकों (बहुदेववादियों) को पानी भरने से रोकना चाहिए।	५२२
मस्जिद का मलबा दूसरी मस्जिद में लगाना हराम है; अतिरिक्त मलबा हो तो उसे बेचकर उसकी कीमत उसी मस्जिद के निर्माण में लगाई जाए।	५२३
मस्जिद की दुकानों की छत को मस्जिद में शामिल किया जा सकता है।	५२४
	५२४
किसी जायदाद का वक़्फ़ 'इशारत-उन-नस्' (इशारा) से साबित हो सकता है जबकि 'इबारत-उन-नस्' (शब्दों) उसके खिलाफ न हो।	५२७
वक़्फ़ को किसी शर्त पर लटकाने से वह बातिल (अमान्य) हो जाता है।	५२८
किसी बात को व्यर्थ करार देने से बेहतर है कि उसमें सुधार किया जाए।	५२९
जायदाद वक़्फ़ करके किसी को कुछ देने की शर्त करना और उसे किसी शर्त पर आधारित करने में कोई हर्ज नहीं।	५२९
वादे को निभाना अनिवार्य (वाजिब) नहीं है।	५२९
अगर मस्जिद वीरान हो गई हो और अब उसकी आबादी की संभावना न हो, तो उसके सामान को दूसरी मस्जिद में शामिल किया जा सकता है।	५३०
कब्रिस्तान में हर मुसलमान को दफनाने का हक है; मुतवल्ली (ट्रस्टी) की अनुमति की बिल्कुल ज़रूरत नहीं।	५३०
	५३१

आदेश का सारांश	पृष्ठ
वर्तमान समय के राफ़िज़ी आम तौर पर काफिर और मुर्तद (धर्मत्यागी) हैं।	५२४
मुर्तदों (धर्मत्यागियों) का मस्जिद में कोई हक नहीं।	५२४
इरतिदाद (धर्मत्याग) के बाद सभी संबंध समाप्त हो जाते हैं।	५२४
एक जायदाद के इकरारनामे (अनुबंध) से संबंधित प्रश्न।	५२५

आदेश का सारांश	पृष्ठ
कोढ़ी, सफेद दाग वाले, मुंह की दुर्गंध वाले, जिनके कपड़ों से बदबू आए, बदज़बान, फितना पैदा करने वाले जैसे वहाबी, गैर-मुक़ल्लिद, राफ़िज़ी को मस्जिद से रोका जाएगा।	
कब्रिस्तान में किसी भी सुन्नी मुसलमान को दफन होने से रोका नहीं जाएगा।	५३२
जिस कब्रिस्तान की ज़मीन वक़्फ़ न हो, उसकी छत को मस्जिद के लिए वक़्फ़ करना सही नहीं होगा; ज़मीन के साथ वक़्फ़ सही होगा।	५३२
ज़मीन कब्रिस्तान के लिए वक़्फ़ है और कब्रिस्तान की इमारत समय से पहले बन गई हो, तो छत नमाज़ के लिए वक़्फ़ हो सकती है।	५३२

خلاصہ احکام	صفحہ
مسجد کو منہدم کر کے دوسری جگہ اس کے ملبہ سے مسجد بنانا حرام ہے۔	۵۲۱
دو مسجدیں ملی ہوئی ہوں تو ان کے بیچ کی دیوار ہٹا کر ایک کرنا جائز ہے۔	۵۲۱
مسجد کے فاضل اسباب کو اپنے تصرف یا کسی دوسری مسجد میں لگانا حرام ہے، اسے بیچ کر قیمت اسی مسجد میں تعمیر و مرمت کے لئے باقی رکھیں۔	۵۲۱
مسجد کو دوسری جگہ منتقل کرنا اور مسجد کی جگہ راستہ یا مکان بنانا حرام ہے۔	۵۲۲
مسجد کے کنویں سے مشرکین کو پانی بھرنے سے منع کرنا چاہئے۔	۵۲۲
	۵۲۳

خلاصہ احکام	صفحہ
کسی جائیداد کا وقف اشارۃ النص سے ثابت ہو سکتا ہے جبکہ عبارۃ النص اس کے خلاف نہ ہو۔	۵۲۷
وقف کسی شرط پر معلق کرنے سے باطل ہو جاتا ہے۔	۵۲۸
کسی کلام کو مہمل قرار دینے سے بہتر ہے کہ اس کی تصحیح کی جائے۔	۵۲۹
جائیداد وقف کر کے کسی کو کچھ دینے کی شرط کی اور اس کو کسی شرط پر معلق کیا اس میں حرج نہیں۔	۵۲۹
وعدے کا ایفاء واجب نہیں۔	۵۲۹
مسجد ویران ہو گئی اور اب اس کی آبادی کا امکان نہیں تو اس کے سامان	۵۳۰

خلاصہ احکام	صفحہ
مسجد کا ملبہ دوسری مسجد میں لگانا حرام ہے، فاضل ملبہ ہو تو اسے بیچ کر اس کی قیمت اس مسجد کی تعمیر میں لگائی جائے۔	
مسجد کی دکانوں کی چھت کو مسجد میں شامل کیا جا سکتا ہے۔	۵۲۴
روافض زمانہ علی العموم کفار و مرتد ہیں۔	۵۲۴
مرتدوں کا مسجد میں کوئی حق نہیں۔	۵۲۴
ارتداد کے بعد تمام علائق ختم ہو جاتے ہیں۔	۵۲۴
ایک جائیداد کے اقرار نامہ سے متعلق سوال۔	۵۲۵

خلاصہ احکام	صفحہ
کو دوسری مسجد میں شامل کر سکتے ہیں۔	
مقبرہ میں ہر مسلمان کو دفن کرنے کا حق ہے متولی کی اجازت کی بالکل ضرورت نہیں۔	۵۳۰
جذامی، ابرص، گندہ دہن، جس کے لباس میں بدبو ہو، بدزبان، فتنہ پرور جیسے وہابی غیر مقلد ، رافضی کو مسجد سے روکا جائے گا۔	۵۳۱
مقبرہ میں کسی بھی سنی مسلمان کو دفن ہونے سے روکا نہیں جائے گا۔	۵۳۲
جس مقبرہ کی زمین وقف نہ ہو اس کی چھت کو مسجد کے لئے وقف کیا صحیح نہ ہو گا، زمین کے ساتھ وقف صحیح ہو گا۔	۵۳۲
زمین مقبرہ کے لئے وقف ہے اور عمارت مقبرہ قبل از وقت بنی ہو تو چھت نماز کے لئے وقف ہو سکتی ہے۔	۵۳۲

Fatawa Rizvia (12) Volume Sixteen (16)

Issue/Topic	Page	Ruling/Response	Page
If a mausoleum building was built after the land was endowed (waqf) for a cemetery, then this building itself is unlawful.	533	A mosque built on land before it was endowed as a cemetery becomes a mosque for eternity; any wrong usage in it is unlawful. If it becomes desolate, its rehabilitation is mandatory. If built after being declared a mausoleum, it's not even a mosque, but building a personal house or farming in it remains unlawful.	538
Construction and usage in general cemeteries are not allowed.	533	A mosque cannot be the property of a cemetery.	539
If graves are on private land, the owner's permission is necessary for any type of construction or usage.	533	If those burying the deceased give some money at the time of burial and it's known to be for the mosque, or if trees in a cemetery whose planter is unknown dry up, then that wood can be used for the mosque.	539
If graves are on one's own land, one can build in a way that pillars and foundations are not directly over the graves.	533	Using an endowed cemetery for other purposes like setting up a market or farming is forbidden (haram).	539
If graves are on usurped land, the owner can clear the land and build, or wait until the body has completely decomposed before building on it.	544	Digging up Muslim graves is a severe crime.	540
Land given by a Hindu Raja to a Muslim for a cemetery, which they then endowed for that purpose, gives no	545	Intentionally helping an oppressor is like removing the rope of Islam from one's neck.	540

Issue/Topic	Page	Ruling/Response	Page
right of ownership or usage to any Hindu or Muslim landlord.			
If someone plants a tree in a cemetery, it belongs to the person who planted it.	547	If the government seizes a part of a cemetery and gives compensation, similar property should be bought and included in the cemetery.	541
Grass growing in a cemetery should not be cut as long as it's green; it can be cut once dry.	547	Description of four ways to change a functional waqf (endowment).	541
Grazing animals in a cemetery is not permissible.	547	If the benefit of the waqf conflicts with the donor's original conditions, the donor can make changes in accordance with the waqf's benefit.	542
An unlawful agreement is void in itself.	547	If the donor set conditions in the waqf deed and following them goes against the purpose of the waqf, the donor is permitted to change them.	543

फतावा रिज़विया (१२) जिल्द सोलहवीं (१६)

विषय/विषय-वस्तु	पृष्ठ	निर्णय/उत्तर	पृष्ठ
मकबरे की इमारत कब्रिस्तान के लिए जमीन वक्फ करने के बाद बनी तो यह इमारत ही नाजायज है।	५३३	कब्र के लिए जमीन वक्फ करने से पहले उस जमीन में जो मस्जिद बनाई गई वह हमेशा के लिए मस्जिद हो गई, उसमें किसी भी प्रकार का गलत उपयोग नाजायज है, और वीरान हो जाने पर उसकी आबादी जरूरी है, और मकबरा घोषित होने के बाद बनाई गई तो वह मस्जिद ही नहीं है, लेकिन निजी घर बनाना या खेती करना अब भी नाजायज है।	५३८
आम कब्रिस्तानों में निर्माण और उपयोग की अनुमति नहीं है।	५३३	मस्जिद कब्रिस्तान की संपत्ति नहीं हो सकती।	५३९
यदि कब्रें निजी जमीन में हों तो किसी भी प्रकार के निर्माण या उपयोग के लिए मालिक की अनुमति आवश्यक है।	५३३	यदि मृतक को दफनाने वाले कुछ राशि देते हों और ज्ञात हो कि वह मस्जिद के लिए है, इसी प्रकार कब्रिस्तान के वे वृक्ष जिनका लगाने वाला ज्ञात न हो और सूख जाएँ तो वह लकड़ी मस्जिद के काम आ सकती है।	५३९
यदि कब्रें अपनी निजी जमीन में हों तो इस तरह निर्माण कर सकता है कि खंभे और नींव ठीक कब्र पर न हों।	५३३	वक्फ किए गए कब्रिस्तान में बाजार लगाना या खेत बनाना जैसे अन्य कार्य हराम हैं।	५३९
यदि कब्रें जबरन कब्जा की गई भूमि पर हों, तो भूमि का स्वामी चाहे तो भूमि खाली करके निर्माण करे या तब तक प्रतीक्षा करे जब तक शव पूरी तरह खाक न हो जाए, तब उस पर निर्माण करे।	५४४	मुसलमानों की कब्र खोदना एक गंभीर अपराध है।	५४०

विषय/विषय-वस्तु	पृष्ठ	निर्णय/उत्तर	पृष्ठ
जो भूमि हिंदू राजा ने मुसलमान को कब्रिस्तान के लिए दी और उन्होंने उसे कब्रिस्तान के लिए वक्फ कर दिया, उसमें किसी भी हिंदू या मुसलमान जमींदार को मालिकाना हक या उपयोग का अधिकार नहीं है।	५४५	जानबूझकर अत्याचारी की सहायता करना इस्लाम का साथ छोड़ने के समान है।	५४०
कब्रिस्तान में यदि किसी ने वृक्ष लगाया तो वह वृक्ष लगाने वाले की संपत्ति है।	५४७	यदि सरकार कब्रिस्तान के किसी हिस्से पर कब्जा कर मुआवजा देती है, तो उस राशि से वैसी ही संपत्ति खरीदकर कब्रिस्तान में शामिल की जानी चाहिए।	५४१
कब्रिस्तान में उगने वाली हरी घास काटने की अनुमति नहीं है; सूखने पर काट सकते हैं।	५४७	चालू वक्फ को बदलने की चार स्थितियों का विवरण।	५४१
कब्रिस्तान में पशु चराना जायज नहीं है।	५४७	यदि वक्फ का हित दाता की शर्त के विरुद्ध हो, तो दाता वक्फ के हित के अनुसार परिवर्तन कर सकता है।	५४२
अवैध समझौता स्वतः ही अमान्य है।	५४७	यदि वक्फ करने वाले ने वक्फनामे में कोई शर्त रखी और उन शर्तों का पालन वक्फ के उद्देश्यों के विरुद्ध हो, तो वक्फ करने वाले को बदलाव की अनुमति है।	५४३

مسئلہ / عنوان صفحہ		جواب / حکم صفحہ	
مقبرہ کی عمارت زمین قبرستان کے لئے وقف کرنے کے بعد بنی تو یہ عمارت ہی ناجائز ہے۔	۵۳۳	قبر کے لئے زمین وقف کرنے سے پہلے اس زمین میں جو مسجد بنائی وہ ابدالآباد کے لئے مسجد ہو گئی، اس میں کسی قسم کا غلط تصرف ناجائز ہے، اور ویران ہو جائے تو آبادی لازم ہے، اور مقبرہ قرار دینے کے بعد بنائی تو وہ مسجد ہی نہیں لیکن ذاتی مکان بنانا یا زراعت اس میں اب بھی ناجائز ہے۔	۵۳۸
عام مقابر میں تعمیر و تصرف کی اجازت نہیں۔	۵۳۳	مسجد قبرستان کی ملک نہیں ہوسکتی۔	۵۳۹
قبریں اگر مملوکہ زمین میں ہوں تو کسی قسم کے تعمیر و تصرف کے لئے مالک کی اجازت ضروری ہے۔	۵۳۳	میت دفن کرنے والے اگر کچھ رقم دفن کرتے وقت دیتے ہوں اور یہ معلوم ہو کہ یہ مسجد میں صرف ہوتی ہے، اسی طرح قبرستان کے وہ درخت جن کا لگانے والا معلوم نہ ہو سوکھ جائے تو وہ لکڑی مسجد میں صرف ہو سکتی ہے۔	۵۳۹

مسئلہ / عنوان	صفحہ	جواب / حکم	صفحہ
قبریں خود اس کی زمین میں ہوں تو اس طرح تعمیر کر سکتا ہے کہ ستون اور بنیاد عین قبر پر نہ ہو۔	۵۳۳	موقوفہ قبرستان میں کوئی دوسرا کام مثلاً بازار لگانا، کھیت بنانا حرام ہے۔	۵۳۹
قبریں اگر غصبانی ہوں تو زمین کا مالک چاہے تو زمین خالی کر کے تعمیر کرے یا انتظار کرے تا آنکہ میت بالکل راکھ ہو جائے تب اس پر تعمیر کرے۔	۵۴۴	مسلمانوں کی قبر کھودنا شدید جرم ہے۔	۵۴۰
جو زمین ہندو راجا نے مسلمان کو قبرستان کے لئے دی، اور انہوں نے اس کو قبرستان کے لئے وقف کیا اس میں کسی بھی ہندو یا مسلمان زمیندار کو حق ملکیت قائم کرنے یا تصرف کرنے کا حق نہیں۔	۵۴۵	جان بوجھ کر ظالم کی مدد کرنا اسلام کی رسی گلے سے نکالنا ہے۔	۵۴۰
قبرستان میں کسی نے درخت بویا، درخت بونے والے کی ملک ہے۔	۵۴۷	گورنمنٹ نے قبرستان کے جز حصہ پر قبضہ کر کے معاوضہ دیا تو اس سے ویسی ہی جائداد خرید کر قبرستان میں شامل کی جائے۔	۵۴۱
	۵۴۷	آباد وقف کے بدلنے کی چار صورتوں کا بیان۔	۵۴۱

مسئلہ / عنوان صفحہ		جواب / حکم صفحہ
قبرستان میں جو گھاس اگتی ہے جب تک سبز ہے اس کے کاٹنے کا حکم نہیں سوکھ جائے تو کاٹ سکتے ہیں۔		
قبرستان میں جانور چرانا جائز نہیں۔	۵۴۷	
ناجائز معاہدہ خود ہی باطل ہے۔	۵۴۷	
		وقف کی مصلحت شرط واقف کے خلاف میں ہو تو واقف اس میں مصلحت وقف کے موافق تغیر کر سکتا ہے۔ ۵۴۲
		واقف نے وقف نامہ میں شرط لگائی اور شرائط کی پابندی میں اغراض وقف کے خلاف لازم آتا ہے تو واقف کو تبدیل کی اجازت ہے۔ ۵۴۳

Fatawa Rizvia, Volume 16

- It is not permissible to change the form of an endowment (waqf), such as turning a shop into a bathhouse or a bathhouse into a shop. (Page 544)
- English questions and answers. (Page 549)
- It is forbidden to turn mosque land into a garden. (Page 545)
- The trustee (mutawalli) has the right to remove the Imam if he is legally eligible for dismissal; the trustee does not need permission from any judge or ruler for dismissal. (Page 553)
- It is forbidden to decorate a mosque excessively. (Page 545)
- Continuous absence for six months without a substitute, and according to one report, one month's absence, bad beliefs, open violation of Sharia laws, decrease in the congregation due to the Imam, and violation of mosque committee orders are among the reasons for dismissal. (Page 554)
- Trustees who make illegitimate dispositions in endowment lands should be removed. (Page 545)
- Explanation of 'generation after generation' (Naslan Ba'da Naslan) and 'womb after womb' (Batnan Ba'da Batnan). (Page 555)
- Land belonging to a mosque should be used for mosque purposes. (Page 546)
- If 'generation after generation' is stated, no one from the second tier can be a trustee while someone from the higher tier exists. (Page 555)
- If the endower (waqif) stipulated the establishment of a general school on that land, a school for a specific community cannot be established. (Page 546)
- Grandchildren (daughters' children) are not included in 'generation after generation'. (Page 555)
- Merely intending in the heart to endow a land does not make it an endowment; it becomes one if declared verbally, writing is not necessary. (Page 547)
- Explanation of eligibility for trusteeship (tawliyat). (Page 556)
- If a condition for exchange (istibdal) was made at the time of endowment, it can be changed, otherwise not. (Page 547)
- Dishonest, careless, greedy, those involved in play and amusement, foolish, incapable, and lazy persons, from whom there is a risk of harm to the endowment, and the transgressors (fasiq), are not eligible for trusteeship. (Page 557)
- Exchange of endowment is not permissible without the endower's condition for exchange, unless the property is no longer usable. (Page 547)

- A person who commits usury (interest), even once, is a transgressor (fasiq). (Page 558)
- Account of trusteeship (tawliyat). (Page 548)
- One who leaves the congregational prayer without a valid Sharia excuse is a transgressor (fasiq). (Page 558)
- Trusteeship is not an inheritance that every heir should have a right to. (Page 548)
- One who does not pay Zakat for three years without a valid Sharia excuse is a transgressor (fasiq). (Page 559)
- The endower has the authority to change the trusteeship. (Page 548)

फ़तावा रज़विया, खंड १६

- वक्फ़ (दान) की स्थिति को उसकी मूल अवस्था से बदलना जायज़ नहीं है, जैसे दुकान को हम्माम और हम्माम को दुकान बना देना। (पृष्ठ ५४४)
- अंग्रेज़ी प्रश्न और उत्तर। (पृष्ठ ५४९)
- मस्जिद की ज़मीन को बाग़ बनाना मना है। (पृष्ठ ५४५)
- मुतवल्ली को इमाम को हटाने का अधिकार है, बशर्ते वह शरई तौर पर पदच्युत करने के योग्य हो। इसके लिए मुतवल्ली को किसी क़ाज़ी या सुल्तान से अनुमति लेने की आवश्यकता नहीं है। (पृष्ठ ५५३)
- मस्जिद को असाधारण रूप से सजाना मना है। (पृष्ठ ५४५)
- बिना किसी प्रतिनिधि के लगातार छह महीने की अनुपस्थिति, और एक रिवायत के अनुसार एक महीने की अनुपस्थिति, ग़लत विचारधारा, शरीयत क़ानूनों का खुल्लम-खुल्ला उल्लंघन, इमाम के कारण जमाअत (समूह) में कमी होना, और मस्जिद कमेटी के आदेशों का उल्लंघन पदच्युत करने के कारणों में से हैं। (पृष्ठ ५५४)
- जो मुतवल्ली वक्फ़ की भूमि में अवैध रूप से हस्तक्षेप करें, उन्हें हटा दिया जाए। (पृष्ठ ५४५)
- 'पीढ़ी दर पीढ़ी' (नस्लन बाद नस्लन) और 'वंश दर वंश' (बत़्लन बाद बत़्लन) का स्पष्टीकरण। (पृष्ठ ५५५)
- मस्जिद से संबंधित भूमि का उपयोग मस्जिद के कार्यों के लिए किया जाना चाहिए। (पृष्ठ ५४६)
- यदि 'पीढ़ी दर पीढ़ी' कहा गया है, तो उच्च श्रेणी के रहते हुए दूसरी श्रेणी का कोई व्यक्ति मुतवल्ली नहीं होगा। (पृष्ठ ५५५)
- यदि वाक़िफ़ (वक्फ़ करने वाला) ने उस भूमि पर एक सार्वजनिक मदरसा स्थापित करने की शर्त रखी है, तो एक विशेष समुदाय का मदरसा स्थापित नहीं किया जा सकता है। (पृष्ठ ५४६)
- 'पीढ़ी दर पीढ़ी' में नवासे (बेटी की संतान) शामिल नहीं हैं। (पृष्ठ ५५५)
- केवल मन में वक्फ़ का इरादा करने से भूमि वक्फ़ नहीं होती; इसे ज़बानी तौर पर कह देने से हो जाता है, लिखित होना आवश्यक नहीं है। (पृष्ठ ५४७)
- तौलीयत (न्यास/अमानतदारी) के लिए उपयुक्तता की व्याख्या। (पृष्ठ ५५६)
- यदि वक्फ़ के समय इस्तिब्दाल (बदलने) की शर्त लगाई गई थी, तो उसे बदला जा सकता है, अन्यथा नहीं। (पृष्ठ ५४७)

- बेईमान, लापरवाह, लालची, खेल-कूद में व्यस्त, मतिभ्रष्ट, अक्षम और आलसी व्यक्ति, जिनसे वक्फ़ को नुकसान पहुँचने का ख़तरा हो, और फासिक़ (अधर्मी), तौलीयत के पात्र नहीं हैं। (पृष्ठ ५५७)
- वाक़िफ़ की इस्तिब्दाल की शर्त के बिना वक्फ़ की अदला-बदली जायज़ नहीं है, जब तक कि वह संपत्ति उपयोग के योग्य न रहे। (पृष्ठ ५४७)
- सूद (ब्याज) का दोषी व्यक्ति चाहे एक ही बार क्यों न हो, फासिक़ है। (पृष्ठ ५५८)
- तौलीयत का वर्णन। (पृष्ठ ५४८)
- बिना किसी वैध शरीयत कारण के जमाअत छोड़ने वाला फासिक़ है। (पृष्ठ ५५८)
- तौलीयत कोई विरासत नहीं है कि हर वारिस को इसमें अधिकार मिले। (पृष्ठ ५४८)
- बिना किसी वैध शरीयत कारण के तीन साल तक ज़कात न देने वाला फासिक़ है। (पृष्ठ ५५९)
- वाक़िफ़ को तौलीयत बदलने का अधिकार है। (पृष्ठ ५४८)

पृष्ठ ५०/६३१

- وقف کو اس کی ہیئت سے بدلنا جائز نہیں، جیسے دکان کو حمام اور حمام کو دکان بنادیا جائے۔ (۵۴۴)
- انگریزی سوال وجواب۔ (۵۴۹)
- مسجد کی زمین کو باغ بنانا منع ہے۔ (۵۴۵)
- امام کو علیحدہ کرنے کا متولی کو حق ہے جبکہ وہ شرعاً قابلِ عزل ہو، عزل کے لئے متولی کو کسی قاضی یا سلطان سے اجازت لینے کی ضرورت نہیں۔ (۵۵۳)
- مسجد کو غیر معمولی آراستہ کرنے کی ممانعت ہے۔ (۵۴۵)
- چھ مہینہ کی مسلسل غیر حاضری قائم مقام کے بغیر اور ایک روایت میں ایک مہینہ کی غیر حاضری، بد عقیدگی، احکام شرع کی برملا خلاف ورزی، امام کی وجہ سے تقلیل جماعت واقع ہونا، مسجد سے متعلق کمیٹی کے احکام کی خلاف ورزی اسباب عزل میں سے ہیں۔ (۵۵۴)
- جو متولی اراضی وقف میں غیر مشروع تصرف کریں انہیں معزول کر دیا جائے۔ (۵۴۵)
- نسلاً بعد نسل اور بطناً بعد بطن کی توضیح۔ (۵۵۵)
- جو زمین متعلق مسجد ہے اسے مسجد کے کام میں لایا جائے۔ (۵۴۶)
- نسلاً بعد نسل کہا تو طبقہ اعلیٰ کے ہوتے ہوئے طبقہ ثانیہ کا کوئی متولی نہ ہوگا۔ (۵۵۵)
- واقف نے اگر اس زمین پر عام مدرسہ قائم کرنے کی شرط لگائی تو خاص قوم کا مدرسہ قائم نہیں ہو سکتا۔ (۵۴۶)
- نسلاً بعد نسل میں نواسے شامل نہیں۔ (۵۵۵)

- کسی زمین کے متعلق دل میں وقف کی نیت کی وقف نہ ہوا، زبان سے کہہ دیا ہو گیا تحریر ضروری نہیں۔ (۵۴۷)
- لائق تولیت کی تشریح۔ (۵۵۶)
- استبدال کی شرط اگر وقف کے وقت لگائی تو بدل سکے گا ورنہ نہیں۔ (۵۴۷)
- بد دیانت، بے پروا، لالچی، مصروف لہو و لعب، بد عقل، عاجز، کاہل جن سے وقف کو ضرر پہنچنے کا خطرہ ہو، فاسق تولیت کے اہل نہیں ہیں۔ (۵۵۷)
- واقف کے استبدال کی شرط کے بغیر تبادلہ وقف جائز نہیں الا یہ کہ جائداد قابلِ انتفاع نہ رہ جائے۔ (۵۴۷)
- سود کا مرتکب اگر چہ ایک بار ہی ہو فاسق ہے۔ (۵۵۸)
- تولیت کا بیان۔ (۵۴۸)
- بلا عذر صحیح شرعی تارک جماعت فاسق ہے۔ (۵۵۸)
- تولیت کوئی ترکہ نہیں کہ ہر وارث کو اس میں حق پہنچے۔ (۵۴۸)
- بلا عذر صحیح شرعی تین سال تک زکوٰۃ نہ دے تو فاسق ہے۔ (۵۵۹)
- واقف کو تولیت کے بدلنے کا اختیار ہے۔ (۵۴۸)

Fatawa-e-Razvia (Volume 16)

- 560: One who does not pay Ushr for three consecutive years is a 'Fasiq' (transgressor).
- 567: It is not permissible to use the income of the waqf for personal use; however, the Mutawalli (trustee) can take a customary fair wage.
- 560: Chess that leads to missing congregational prayer is unanimously haram (forbidden).
- 567: It is not necessary for the Mutawalli to lead the prayers.
- 560: Playing cards, Ganjifa, and Chaupar without any betting is unlawful and prohibited.
- 567: If desire and lust reach the level of transgression, it prevents one from being a Mutawalli.
- 561: It is haram to appoint someone as Mutawalli who strives for trusteeship out of greed and selfishness.
- 567: A Mutawalli who does not perform the necessary services of the waqf should be dismissed.
- 561: If someone for whom trusteeship is established strives for its enforcement, it is impermissible.
- 567: A less qualified person (mafzool) can lead the prayers of a more qualified person (afzal).
- 562: The profession of law, where one has to secure interest-based decrees and strive in cases against the truth, is 'fisq' (sinfulness).
- 568: He who makes the less qualified person the ruler over the more qualified has betrayed Allah and His Messenger.
- 562: Supporting kafir (disbelieving) beliefs is kufr (disbelief).
- 568: Performing Istinja (cleaning oneself) on a grave is haram, pouring phlegm or pot washings on it is an insult, and placing one's feet on it without Shariah necessity is impermissible.
- 562: Such individuals cannot be appointed to any responsible position among Muslims.
- 569: If a Mutawalli has paid a decree issued against the mosque from his own wealth, he cannot claim it back from the mosque.
- 563: In unknown endowments (awqaf), action will be taken according to ancient practice.
- 569: One who misappropriates mosque funds is a 'ghasib' (usurper).

- 564: If capable individuals for trusteeship exist among the relatives of the donor (waqif), then no outsider should be appointed as Mutawalli.
- 570: If property is stolen from the possession of the Mutawalli without any negligence on his part, there is no liability/repayment.
- 565: If a disbeliever is appointed as Mutawalli, the appointment will stand, but it is haram to appoint him.
- 570: Giving advance salary to employees from waqf income is not permissible, unless there is an ancient custom to that effect, then there is no harm.
- 565: Help should not be sought from non-Muslims in religious matters.
- 570: The Mutawalli cannot use waqf property for personal use even as a loan, nor can he lend it to others.
- 567: It is obligatory to dismiss a Mutawalli whose dishonesty is proven.
- 570: If the donor stipulated it in the endowment deed, then books of one waqf can be moved to another place, otherwise not.

फ़तावा-ए-रज़विया (खंड 16)

- 560: जो लगातार तीन साल तक उश्र (कृषि कर) अदा न करे, वह फासिक (पापी) है।
- 567: वक्फ की आय को अपने निजी खर्च में लाना जायज़ नहीं है, हाँ मुतवल्ली (ट्रस्टी) सामान्य रीति के अनुसार उचित पारिश्रमिक ले सकता है।
- 560: शतरंज जिससे जमात (सामूहिक प्रार्थना) छूट जाए, वह सर्वसम्मति से हराम है।
- 567: मुतवल्ली के लिए इमामत (प्रार्थना का नेतृत्व) करना आवश्यक नहीं है।
- 560: ताश, गंजीफा, और चौसर बिना शर्त के भी नाजायज़ और निषिद्ध हैं।
- 567: यदि इच्छा और वासना फुसक (पाप) की सीमा तक हो, तो यह मुतवल्लियत (ट्रस्टीशिप) में बाधक है।
- 561: जो व्यक्ति लालच और स्वार्थ के कारण मुतवल्ली बनने की कोशिश करे, उसे मुतवल्ली बनाना हराम है।
- 567: जो मुतवल्ली वक्फ की आवश्यक सेवाएँ न निभाए, उसे पदमुक्त (बर्खास्त) किया जाना चाहिए।
- 561: जिसके लिए मुतवल्लियत सिद्ध हो, यदि वह इसके लागू होने के लिए कोशिश करे, तो यह नाजायज़ है।
- 567: कम योग्य व्यक्ति (मफ़ज़ूल) अधिक योग्य व्यक्ति (अफ़ज़ल) की इमामत कर सकता है।
- 562: वकालत का वह पेशा जिसमें ब्याज वाली डग्रियाँ दिलवानी पड़ें और असत्य मुकदमों में कोशिश करनी पड़े, वह फ़िस्क़ (पाप) है।
- 568: जिसने कम योग्य व्यक्ति को अधिक योग्य व्यक्ति का शासक बनाया, उसने अल्लाह और उसके रसूल के साथ खयानत (विश्वासघात) की।
- 562: कुफ़्री (नास्तिकतापूर्ण) अकीदों का समर्थन करना कुफ़्र है।
- 568: कब्र पर इस्तिंजा (शौच-शुद्धि) करना हराम है, उस पर थूक या बर्तन धोने का पानी डालना अपमान है, और बिना शरीयत की ज़रूरत के उस पर पैर रखना नाजायज़ है।
- 562: ऐसे व्यक्तियों को मुसलमानों के किसी ज़िम्मेदार पद पर नियुक्त नहीं किया जा सकता।
- 569: मस्जिद के खिलाफ हुई किसी डिक्री (फैसले) की रकम अगर मुतवल्ली ने अपने धन से चुका दी है, तो वह मस्जिद से उसका दावा नहीं कर सकता।
- 563: अज्ञात वक्फों में पुराने चलन के अनुसार कार्यवाही की जाएगी।

- 569: मस्जिद की रकम हड़पने वाला 'गासिब' (हथियाने वाला) है।
- 564: यदि वाकिफ़ (वक्फ करने वाला) के रिश्तेदारों में मुतवल्लियत के योग्य लोग मौजूद हों, तो किसी बाहरी व्यक्ति को मुतवल्ली न बनाया जाए।
- 570: यदि मुतवल्ली के कब्जे से संपत्ति चोरी हो जाए और इसमें मुतवल्ली की लापरवाही न हो, तो कोई हर्जाना नहीं देना होगा।
- 565: यदि किसी काफिर (अविश्वासी) को मुतवल्ली बना दिया जाए तो वह बन जाएगा, लेकिन उसे मुतवल्ली बनाना हराम है।
- 570: वक्फ की आय से कर्मचारियों को अग्रिम (एडवांस) वेतन देना जायज़ नहीं है, हाँ अगर पुराने समय से ऐसा रिवाज हो तो कोई हर्ज नहीं।
- 565: धार्मिक कार्यों में गैर-मुस्लिमों से मदद नहीं ली जानी चाहिए।
- 570: मुतवल्ली कर्ज के तौर पर भी वक्फ की संपत्ति अपने काम में नहीं ला सकता और न ही किसी दूसरे को कर्ज दे सकता है।
- 567: जिस मुतवल्ली की खयानत (बेईमानी) साबित हो जाए, उसे पदमुक्त करना वाजिब (अनिवार्य) है।
- 570: यदि वाकिफ़ ने वक्फ-नामे में यह शर्त लगाई हो, तो एक वक्फ की किताबें दूसरी जगह ले जाई जा सकती हैं, अन्यथा नहीं।

۵۶۰: مسلسل تین سال تک عشر نہ ادا کرے تو فاسق ہے۔ ۵۶۷: وقف کی آمدنی اپنے ذاتی صرف میں لانا جائز نہیں ہے، ہاں متولی معروف طریقہ پر اجرت مثل لے سکتا ہے۔ ۵۶۰: شطرنج جو مفضی ترک جماعت ہو بالاتفاق حرام ہے۔ ۵۶۷: متولی پر امامت ضروری نہیں۔ ۵۶۰: تاش گنجفہ، چوسر بلا شرط ناجائز و ممنوع ہے۔ ۵۶۷: ہوا و ہوس تا حد فسق ہو تو مانع تولیت ہے ۵۶۱: جو شخص طمع و نفسانیت سے تولیت کی کوشش کرے اسے متولی بنانا حرام ہے۔ ۵۶۷: جو متولی وقف کی ضروری خدمات انجام نہ دے اسے معزول کیا جائے۔ ۵۶۱: جس کے لئے تولیت ثابت ہو وہ نفاذ کے لئے کوشش کرے تو یہ ناجائز ہے۔ ۵۶۷: مفضول افضل کی امامت کر سکتا ہے۔ ۵۶۲: وکالت کا پیشہ جس میں سودی ڈگریاں دلوانا پڑے خلاف حق مقدمات میں کوشش کرنا پڑے فسق ہے۔ ۵۶۸: جس نے مفضول کو افضل کا حاکم بنایا اس نے اللہ ورسول سے خیانت کی۔ ۵۶۲: کفری عقائد کی تائید کفر ہے۔ ۵۶۸: قبر پر استنجا حرام، اگال یا ہانڈی کادھوون ڈالنا توہین، اور بلا ضرورت شرعی پاؤں رکھنا ناجائز ہے۔ ۵۶۲: ایسے اشخاص مسلمانوں کے کسی ذمہ دار عہدہ پر مقرر نہیں کئے جاسکتے۔ ۵۶۹: مسجد پر ہوئی ڈگری کا مطالبہ اگر متولی نے اپنے مال سے ادا کر دیا تو مسجد سے مطالبہ نہیں کر سکتا۔ ۵۶۳: لا معلوم اوقاف میں قدیم عملدرآمد کے موافق کارروائی ہوگی۔ ۵۶۹: مسجد کی رقم ہضم کرنے والا غاصب ہے۔ ۵۶۴: واقف کے رشتہ داروں میں تولیت کے لائق افراد موجود ہوں تو کسی بیگانہ کو متولی نہ کیا جائے۔ ۵۷۰: متولی کے قبضہ سے مال چوری گیا، متولی کی بے احتیاطی کو دخل نہ ہو تو کوئی تاوان نہیں۔ ۵۶۵: کافر کو متولی کیا جائے تو ہو جائے گا مگر اس کو متولی کرنا حرام ہے۔ ۵۷۰: وقف کی آمدنی سے ملازمین کو پیشگی تنخواہ دینا روا نہیں، ہاں قدیم سے ایسا تعامل ہو تو حرج نہیں۔ ۵۶۵: غیر مسلم سے دینی

کاموں میں مدد نہ لی جائے۔ ۵۷۰: متولی قرض کے طور پر بھی مال وقف اپنے صرف میں نہیں لاسکتا ہے۔ نہ دوسرے کو قرض دے سکتا ہے۔ ۵۶۷: جس متولی کی خیانت ثابت ہو اس کو معزول کرنا واجب ہے۔ ۵۷۰: واقف نے وقف نامہ میں یہ شرط لگائی ہو تو ایک وقف کی کتابیں دوسری جگہ منتقل ہو سکتی ہیں ورنہ نہیں۔

Fatawa Rizvia, Volume 16

The wealth of one endowment (waqf) cannot be spent on another even as a loan.	570	The right of trusteeship (tauliyat) is not giftable; if the endower (waqif) has not given authority to the trustee (mutawalli), then he cannot appoint someone else as a trustee in his place.	575
A partner can spend from the joint property to the extent of his share.	571	If a successor (Sajjada Nashin) appointed someone as his deputy and trustee, whatever offerings (nazr-o-futooh) were received for him specifically belong to him, and what was received in the capacity of Sajjada belongs to that successor.	576
The trustee of an endowment can take a loan for an essential and unavoidable matter with the permission of the Qazi (judge), provided there is no other way except for the loan.	571	People who have a legal right in any endowment by order of the endower or according to old practice shall not be stopped by anyone's prohibition without a legal reason.	576
Expenses for mats and oil are considered part of the mosque's requirements.	571	The entitled person has authority over only his right; the principal and head in the endowment is the trustee.	577
If the endower has not given authority to the trustee, the trustee cannot appoint someone else as a trustee in his place.	572	If a certain amount of valid claim is proved against the endower and less than that has been paid, and the administrator (muntazim) dies, then the remainder can be recovered from the administrator's estate; and if more was paid, it should be returned.	577
Even a dishonest endower should be removed from trusteeship, what to say of others.	573	If one among several trustees is a transgressor (fasiq), then it is necessary to remove him.	578
	574		579

The money of the mosque which was used for personal expenses or given as a bribe without compulsion, its compensation is mandatory for the giver.		It is not improper for a trustee to serve ice water to common Muslims from his own expenses.	
In India, the form of punishment (tazeer) is only boycott.	574	Ice water should not be gathered in the mosque for drinking.	579
A capable and religious person should be made the trustee of the mosque.	574	Noise and clamor in the mosque are impermissible, and eating and drinking for someone not in i'tikaf (seclusion) is impermissible.	579
The trustee cannot use endowment property for personal expenses even as a loan, nor can he give it to others.	574	A person who has worked against the endowment cannot be made a trustee.	579
Offerings (nazr-o-futooh) belong to whoever they are given to; if the successor promised to give half of the offerings, its fulfillment is not mandatory for him.	575	A female trustee (mutawalliyah) who remains silent when she should speak in support of the endowment is pardoned if she was forced, otherwise she too should be removed from trusteeship.	580
The gift of endowed property is void.	575		

एक वक़्फ़ का माल दूसरे में बतौर क़र्ज़ भी ख़र्च नहीं किया जा सकता।	५७०	तौलियत (ट्रस्टीशिप) का हक़ तोहफ़े के रूप में देने योग्य नहीं है, अगर वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने मुतवल्ली को अधिकार नहीं दिया है, तो वह किसी को अपने बदले मुतवल्ली नहीं बना सकता।	५७५
साझा माल में से शरीक अपने हक़ के बराबर ख़र्च कर सकता है।	५७१	सज्जादा नशीन ने अपने स्थान पर और मुतवल्ली किसी को बनाया, उसे जो नज़्र-ओ-फ़ुतूह उसी के लिए मिली वह उसकी है और जो सज्जादगी की हैसियत से मिली वह उस सज्जादा नशीन की होगी।	५७६
वक़्फ़ का मुतवल्ली ज़रूरी और अनिवार्य मामले के लिए काज़ी की अनुमति से क़र्ज़ ले सकता है, बशर्ते कि क़र्ज़ के अलावा कोई चारा न हो।	५७१	जो लोग वाक़िफ़ के हुक्म से या पुराने व्यवहार के अनुसार किसी वक़्फ़ में शरीयत के अनुसार हक़ रखते हों, वे बिना किसी शरीयत के कारण के किसी के मना करने से मना नहीं होंगे।	५७६
चटाई और तेल का ख़र्च मस्जिद की ज़रूरतों में गिना जाता है।	५७१	हक़दार सिर्फ अपने हक़ का मालिक है, वक़्फ़ में असल और मुखिया मुतवल्ली है।	५७७
अगर वाक़िफ़ ने मुतवल्ली को अधिकार नहीं दिया है, तो मुतवल्ली अपनी जगह किसी दूसरे को मुतवल्ली नहीं बना सकता।	५७२	वाक़िफ़ पर जितना वाजिब दावा साबित हो, अगर उससे कम अदा हुआ है और प्रबंधक (मुंतज़िम) मर गया, तो बाक़ी प्रबंधक की संपत्ति से वसूल किया जा सकता है, और अधिक अदा हुआ हो तो उसे वापस किया जाए।	५७७
बेईमान वाक़िफ़ को भी तौलियत से अलग कर दिया जाए, दूसरों की तो बात ही क्या है।	५७३	कई मुतवल्लियों में से एक अगर फ़ासिक़ (गुनहगार) हो तो उसे अलग करना ज़रूरी है।	५७८
	५७४		५७९

मस्जिद की रक़म जो अपने ख़र्च में लाया, या बिना मजबूरी के रिश्वत में दी, उसका हर्ज़ाना देने वाले पर अनिवार्य है।

हिंदुस्तान में ताज़ीर (सज़ा) का स्वरूप केवल सामाजिक बहिष्कार (मक़ाता'ह) है। ५७४

योग्य और धार्मिक व्यक्ति को मस्जिद का मुतवल्ली बनाया जाए। ५७४

मुतवल्ली वक़्फ़ के माल को बतौर क़र्ज़ भी अपने ख़र्च में नहीं ला सकता और न ही दूसरों को दे सकता है। ५७४

नज़्र-ओ-फ़ुतूह जिसे दी जाए उसी की है, अगर सज्जादा नशीन ने नज़्र-ओ-फ़ुतूह आधी (तन्सीफ़) देने का वादा किया तो उसका पूरा करना उस पर वाजिब नहीं है। ५७५

वक़्फ़ की गई संपत्ति का हिबा (उपहार) बातिल (अमान्य) है। ५७५

मुतवल्ली का अपने ख़र्च से आम मुसलमानों को बर्फ पिलाना बुरा नहीं है।

बर्फ का पानी पीने के लिए मस्जिद में इकट्ठा न किया जाए। ५७९

मस्जिद में शोर-शराबा नाजायज़ है और जो एतिकाफ़ में न हो उसके लिए खाना-पीना नाजायज़ है। ५७९

जिस व्यक्ति ने वक़्फ़ के ख़िलाफ़ कोशिश की हो, उसे मुतवल्ली नहीं बनाया जा सकता। ५७९

वक़्फ़ के समर्थन में बोलने के समय खामोश रहने वाली मुतवलिया (महिला ट्रस्टी) अगर मजबूर हो तो माफ़ है, वरना उसे भी तौलियत से ख़ारिज कर दिया जाए। ५८०

ایک وقف کا مال دوسرے میں بطور قرض بھی صرف نہیں کیا جاسکتا۔ ۵۷۰

شریک مال مشترک سے اپنے حق بھر صرف کرسکتا ہے۔ ۵۷۱

متولی وقف قرض امر ضروری لابدی کیلئے قاضی کی اجازت سے لے سکتا ہے بشرطیکہ قرض کے سوا چارہ کار نہ ہو۔ ۵۷۱

چٹائی اور تیل کا مصالح مسجد میں شمار ہے۔ ۵۷۱

واقف نے متولی کو اختیار نہ دیا ہو تو متولی اپنی جگہ کسی دوسرے کو متولی نہیں کرسکتا۔ ۵۷۲

حق تولیت قابل ہبہ نہیں، واقف نے متولی کو اختیار نہ دیا ہو تو وہ کسی کو اپنے بدلہ متولی نہیں کرسکتا۔ ۵۷۵

سجادہ نشین نے اپنے قائم مقام اور متولی کسی کو کیا اسے جو نذر و فتوح اسی کے لئے ملی وہ اس کی ہے اور جو بحیثیت سجادی ملی وہ اس سجادہ نشین کی ہوگی۔ ۵۷۶

جو لوگ بحکم واقف یا بحسب عملدرآمد قدیم کسی وقف میں حق شرعی رکھتے ہوں وہ بلاوجہ شرعی کسی کے منع کئے منع نہ ہوں گے۔ ۵۷۶

مستحق صرف اپنے حق کا مختار ہے، وقف میں اصل وراس متولی ہے۔ ۵۷۷

واقف پر جس قدر مطالبہ واجبی ثابت ہو اگر اس سے کم ادا ہوا ہے اور منتظم مر گیا تو باقی منتظم کے ترکہ سے وصول کیا جاسکتا ہے، اور زائد ادا ہوا تو اس کو واپس کیا جائے۔ ۵۷۷

بدیانت واقف بھی تولیت سے علیحدہ کردیا جائے دوسرے کی کیا بات ہے۔ ۵۷۳

مسجد کی رقم جو اپنے صرفہ میں لایا، یا مجبوری کے بغیر رشوت میں دیا اس کا تاوان دینے والے پر لازم ہے۔ ۵۷۴

ہندوستان میں تعزیر کی صورت صرف مقاطعہ ہے ۵۷۴

قادر متدین مسجد کا متولی کیا جائے۔ ۵۷۴

متولی مال وقف کو قرض کے طور پر بھی نہ اپنے صرفہ میں لاسکتا ہے ۵۷۴

نہ دوسرے کو دے سکتا ہے۔

نذر وفتوح جو جس کو دے اسی کی ہے، سجادہ نشین نے نذر وفتوح بالتنصیف دینے کا وعدہ کیا اس کا ایفاء اس پر واجب نہیں ہے۔ ۵۷۵

جائداد موقوفہ کا ہبہ باطل ہے۔ ۵۷۵

کئی ایک متولیوں میں ایک فاسق ہو تو اسکو علیحدہ کرنا ضروری ہے۔ ۵۷۸

اپنے صرفہ سے متولی کا عام مسلمانوں کو برف پلانا معیوب نہیں۔ ۵۷۹

برف کا پانی پینے کے لئے مسجد میں جمع نہ ہو۔ ۵۷۹

مسجد میں شور و غل نا جائز ہے اور غیر معتکف کو کھانا پینا ناجائز ہے۔ ۵۷۹

جس شخص نے وقف کے خلاف کوشش کی وہ متولی نہیں بنایا جاسکتا۔ ۵۷۹

وقف کی حمایت میں بولنے کے وقت خاموش رہنے والی متولیہ مجبور ہو تو معاف ہے ورنہ اسے بھی تولیت سے خارج کیا جائے۔ ۵۸۰

Fatawa Rizvia, Volume 16

- Page 581: A troublemaker, wicked person, or one who causes division in the congregation is by no means fit for the trusteeship of a mosque.
- Page 585: One who denies destiny is a Rafidi or Mu'tazili, and one who denies seeking intercession from the beloved ones of God is a Najdi Wahhabi; such a person cannot be kept as the manager of a school for Sunni Muslims.
- Page 581: Among the residents of the neighborhood or the founders, the one whose appointed Imam is superior should be kept; in case of equality, the one appointed by the founder prevails.
- Page 585: The practice of Hazrat Umar Farooq-e-Azam (may Allah be pleased with him).
- Page 581: If the Muazzin and Imam are salaried, those who pay the salary have the right of preference.
- Page 586: No one has the authority to remove an Imam from his position without a valid Shariah reason.
- Page 581: Praying behind an open sinner is Makruh Tahrimi (prohibitively disliked).
- Page 586: A salaried Imam is certainly an employee, but he is not a servant; he is one to be served.
- Page 581: If someone is qualified for leadership but people consider his leadership disliked due to the presence of more virtuous people in the congregation, he should step forward for leadership.
- Page 587: If the Imam is knowledgeable about Shariah matters, then it is mandatory to follow him regarding the timings of fasting and prayer; however, it is also necessary for the Imam himself to take care of increasing the size of the congregation.
- Page 582: A dishonest person cannot be a trustee.
- Page 587: In matters of endowment (Waqf), if the government interferes against Shariah, it should be resisted as much as possible.
- Page 582: There are several possibilities regarding a testimony that people consider false.
- Page 587: One who says, "I do not know Shariah matters," has left the fold of Islam.
- Page 583: Inheritance does not apply in the trusteeship of a Waqf; whoever is capable among the brothers and sons should be made the trustee.

- Page 587: A trustee who consumes usury and does not provide for the necessary expenses of the mosque despite having income is liable to be removed.
- Page 584: One who turns a religious school into a tool for his own interests, defames Muslims with false accusations, unnecessarily violates the institution's rules, is greedy for status and position, and strives for it out of personal desires, is not at all fit for trusteeship.
- Page 588: Infirmity and illness do not invalidate the health/validity of a Waqf.
- Page 588: A claim of mental confusion/insanity is unacceptable without Shariah witnesses.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलह (16)

- पृष्ठ 581: फ़ितना फैलाने वाला, दुष्ट, जमात में फूट डालने वाला हरगिज़ मस्जिद के प्रबंधन (تولیت - तौलिएत) के योग्य नहीं है।
- पृष्ठ 585: तक़दीर का इनकार करने वाला राफ़िज़ी, मोतज़िली है और अल्लाह के प्यारों से तवस्सुल (मध्यस्थता) का इनकार करने वाला नज्दी वहाबी है; ऐसे व्यक्ति को सुन्नी मुसलमानों के मदरसे का प्रबंधक (मुहतमिम) नहीं रखा जा सकता।
- पृष्ठ 581: मुहल्ले वालों या संस्थापकों में से जिसके द्वारा नियुक्त इमाम श्रेष्ठ हों, वही रखे जाएँ; बराबरी की स्थिति में संस्थापक द्वारा नियुक्त इमाम को प्राथमिकता दी जाएगी।
- पृष्ठ 585: हज़रत उमर फ़ारूक़-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) का अमल।
- पृष्ठ 581: यदि मुअज़्ज़िन और इमाम वेतनभोगी हों, तो वेतन देने वालों को प्राथमिकता का अधिकार है।
- पृष्ठ 586: किसी को भी बिना शरई कारण के इमाम को इमामत से हटाने का अधिकार नहीं है।
- पृष्ठ 581: खुले तौर पर गुनाह करने वाले (फ़ासिक़-ए-मुअलिन) के पीछे नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी (सख्त नापसंदीदा) है।
- पृष्ठ 586: वेतनभोगी इमाम कर्मचारी ज़रूर है लेकिन वह नौकर नहीं, बल्कि मख़दूम (जिसकी सेवा की जाए) है।
- पृष्ठ 581: कोई व्यक्ति इमामत का पात्र तो है, लेकिन जमात में उससे श्रेष्ठ लोगों की मौजूदगी के कारण लोग उसकी इमामत को नापसंद करते हों, तो उसे इमामत के लिए आगे बढ़ना चाहिए।
- पृष्ठ 587: यदि इमाम शरई मसलों से वाक़िफ़ हो, तो रोज़े और नमाज़ के औक़ात में उसकी पैरवी लाज़िम है; अलबत्ता इमाम पर खुद भी जमात को बढ़ाने का ध्यान रखना ज़रूरी है।
- पृष्ठ 582: खयानत करने वाला मुतवल्ली (ट्रस्टी) नहीं हो सकता।
- पृष्ठ 587: वक़्फ़ के मामलों में यदि सरकार शरीयत के ख़िलाफ़ दख़लअंदाज़ी करे, तो यथासंभव उसका विरोध किया जाए।
- पृष्ठ 582: जिस गवाही को लोग झूठा समझें, उसमें कई संभावनाएँ होती हैं।
- पृष्ठ 587: जो यह कहे कि "मैं शरई मसले नहीं जानता", वह इस्लाम से बाहर हो गया।

- पृष्ठ 583: वक़्फ़ के प्रबंधन में विरासत का नियम नहीं चलता; भाई और बेटों में से जो योग्य हो, उसे ही मुतवल्ली बनाया जाए।
- पृष्ठ 587: ब्याज खाने वाला मुतवल्ली, जो आमदनी होने के बावजूद मस्जिद के ज़रूरी ख़र्चे नहीं देता, वह निकाले जाने के योग्य (वाजिब-उल-इख़राज) है।
- पृष्ठ 584: जिसने दीनी मदरसे को अपने निजी स्वार्थों का साधन बनाया, ग़लत इल्ज़ाम लगाकर मुसलमानों को बदनाम किया और संस्था के नियमों का बेजा उल्लंघन किया, पद और प्रतिष्ठा (दरजह-ओ-जाह) का लालची है और अपनी इच्छाओं के वशीभूत होकर इसके लिए प्रयासरत है, वह हरगिज़ प्रबंधन के योग्य नहीं है।
- पृष्ठ 588: कमज़ोरी और बीमारी वक़्फ़ की वैधता (صحت - सेहत) को समाप्त नहीं करती।
- पृष्ठ 588: बदहवासी (मानसिक विक्षिप्तता) का दावा शरई गवाहों के बिना स्वीकार्य नहीं है।

- ۵۸۱: فتنہ گر، شریر، مفرق جماعت ہر گز تولیت مسجد کے لائق نہیں۔
- ۵۸۵: تقدیر کا منکر رافضی، معتزلی ہے اور محبوبانِ خدا سے توسل کا منکر نجدی وہابی ایسے شخص کو سنی مسلمانوں کے مدرسہ کا مہتمم نہیں رکھا جا سکتا۔
- ۵۸۱: اہل محلہ بانی میں سے جس کے مقرر کردہ امام افضل ہوں وہی رکھے جائیں مساوات کی صورت میں بانی کے مقرر کردہ رائج ہیں۔
- ۵۸۵: حضرت عمر فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا عمل۔
- ۵۸۱: مؤذن اور امام تنخواہ دار ہوں تو تنخواہ دینے والوں کو حق ترجیح ہے۔
- ۵۸۶: امام کو عذرِ شرعی کے بغیر امامت سے خارج کرنے کا کسی کو اختیار نہیں ہے۔
- ۵۸۱: فاسق معلن کے پیچھے نماز مکروہ تحریمی ہے۔
- ۵۸۶: تنخواہ دار امام نوکر ضرور ہے لیکن خدمت گار نہیں مخدوم ہے۔
- ۵۸۱: کوئی شخص امامت کا اہل تو ہے مگر جماعت میں اس سے افضل لوگوں کی موجودگی کی وجہ سے لوگ اس کی امامت کو مکروہ سمجھتے ہوں تو اس کو امامت کے لئے آگے بڑھنا چاہیے۔
- ۵۸۷: امام مسائلِ شرعیہ سے واقف ہو تو اوقات صوم و صلوۃ میں اس کی اتباع لازم ہے البتہ خود امام پر تکثیرِ جماعت کی رعایت بھی ضروری ہے۔
- ۵۸۲: خائن متولی نہیں ہو سکتا۔
- ۵۸۷: وقف کے معاملات میں اگر گورنمنٹ خلاف شرع مداخلت کرے تو تاحد امکان اس کی مزاحمت کی جائے۔

- ۵۸۲: جس گواہی کو لوگ جھوٹا سمجھیں اسمیں کئی احتمال ہیں۔
- ۵۸۷: جو کہے میں مسائلِ شرعیہ نہیں جانتا وہ اسلام سے خارج ہو گیا۔
- ۵۸۳: وقف کی تولیت میں وراثت نہیں چلتی، بھائی اور بیٹے میں جو اہل ہو اسی کو متولی کیا جائے۔
- ۵۸۷: سود خوار آمدنی کے باوجود مسجد کے ضروری اخراجات نہ دینے والا متولی واجب الاخراج ہے۔
- ۵۸۴: جس نے دینی مدرسہ کو اپنے اغراض کا آلہ کار بنایا اور غلط الزام سے مسلمانوں کو بدنام کیا اور ادارہ کے دستور کی بلاوجہ خلاف ورزی کی درجہ و جاہ کا لالچی ہے، اور بہ ہوائے نفس اس کے لئے کوشاں ہر گز تولیت کے لائق نہیں۔
- ۵۸۸: ناتوانی اور بیماری رفعِ صحتِ وقف نہیں۔
- ۵۸۸: بدحواسی کا دعویٰ شاہدانِ شرعی کے بغیر نامقبول ہے۔

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Page	Right Column Content
589	If a donor (waqif) appointed someone as a trustee (mutawalli) in a state of pleasure or anger, he can change that second trustee in any case.
589	The actions of a dull-witted person are valid.
589	Once a valid endowment (waqf) is made, the donor cannot take it back.
592	Sajjada Nashini is a special vicegerency (khilafat), and the duties of the Sajjada Nashin include the continuation of the lineage of trusteeship, overall management, dismissal and appointment, and absolute representation of the owner of the seat of honor.
592	What is customary (Ma'roof) is like a condition stipulated by Sharia.
592	Customary in Sajjada Nashini is that only someone authorized and permitted in that lineage can become the Sajjada Nashin.
593	

Page	Left Column Content
595	If some people other than the regular Imam (Imam-e-Ratib) have already held the congregation; if it was done without Shariah necessity, it was wrong, and if there was a necessity, there is no harm; the Imam-e-Ratib has the right to repeat the congregation.
596	Saying "our mosque" in a context of warning is proven from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him).
596	In the phrase "our mosque", the attribution of ownership is not intended.
596	One can participate in the congregation again for Isha and Zuhr; the latter will be considered an optional (nafl) prayer.
596	Following an Imam with dislike/ reluctance will still result in a valid prayer, and there is no difference in the prayer.
597	The prayer of an Imam whom people dislike based on Shariah reasons is not accepted.
598	

Page	Right Column Content
	A Sheikh died without appointing a Sajjada Nashin; later, people appointed someone as his successor; this is not permissible.
593	If a trustee appointed a successor during their terminal illness (marad-ul-maut), then that person becomes the trustee.
594	One who seeks the position of trusteeship should not be made a trustee.
594	Fosterage (rida'at) is not proven without the testimony of just witnesses ('adala).
594	Turning away during a statement of clarification is a denial.
595	The first congregation (Jama'at-e-Ula) is the right of the appointed Imam and designated congregation.

Page	Left Column Content
	In the leasing (ijara) of endowment (waqf), trustees should keep the benefit of the endowment in mind; it should be given to whoever offers more.
598	A trustee who acts against this is liable for dismissal; however, if there is a hidden loss to the endowment in giving it to the one offering more, then that should be avoided.
599	Being male is not a condition for trusteeship; a woman can also be a trustee.
599	A transgressor (fasiq) and someone untrustworthy cannot be appointed as a trustee or an official.
600	A trustee, manager, and official should be a Sunni, knowledgeable, pious, honest, clever, and hardworking person.
600	A trustee who inappropriately decorates the mosque from endowment funds or desecrates the mosque cannot be considered responsible or trustworthy.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

पृष्ठ	दायां कॉलम विषय-वस्तु	पृष्ठ	बायां कॉलम विषय-वस्तु
589	यदि वक्फ करने वाले (वाकिफ) ने प्रसन्नता या क्रोध की स्थिति में किसी को मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियुक्त किया है, तो वह किसी भी स्थिति में दूसरे मुतवल्ली को बदल सकता है।	595	यदि इमाम-ए-रातिब (नियमित इमाम) के अलावा कुछ लोगों ने पहले ही जमाअत कर ली है; यदि बिना शरीअत की ज़रूरत के किया तो गलत किया, और यदि ज़रूरत थी तो कोई हर्ज नहीं; इमाम-ए-रातिब को जमाअत दोहराने का हक है।
589	मंदबुद्धि व्यक्ति के कार्य लागू होते हैं।	596	चेतावनी के संदर्भ में "हमारी मस्जिद" कहना हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से साबित है।
589	सही वक्फ होने के बाद वाकिफ उसे वापस नहीं ले सकता।	596	"हमारी मस्जिद" में संबंध (इज़ाफ़त) से तात्पर्य स्वामित्व नहीं है।
592	सज्जादा नशीनी एक विशेष खिलाफत है, और सज्जादा नशीन के कर्तव्यों में मुतवल्ली की वंशावली को जारी रखना, संपूर्ण प्रबंधन, पदच्युत करना और नियुक्त करना, और गद्दी के स्वामी का पूर्ण प्रतिनिधित्व शामिल है।	596	ईशा और ज़ुहर में दोबारा जमाअत में शामिल हो सकते हैं, बाद वाली नमाज़ नफ़्ल होगी।
592	जो प्रथा (मारूफ) है, वह शरीयत द्वारा निर्धारित शर्त की तरह है।	596	किसी इमाम के पीछे अनिच्छा (बकराहत) से इक़्तेदा करने से भी नमाज़ सही होगी और नमाज़ में कोई अंतर नहीं आता।
592	सज्जादा नशीनी में प्रथा यही है कि वही सज्जादा नशीन हो सकता है जिसे उस सिलसिले में अनुमति और अधिकार प्राप्त हो।	597	जिस इमाम को लोग शरीयत के आधार पर नापसंद करें, उसकी नमाज़ कुबूल नहीं होती।

पृष्ठ	दायां कॉलम विषय-वस्तु	पृष्ठ	बायां कॉलम विषय-वस्तु
593	शेख बिना सज्जादा नशीन नियुक्त किए मर गया, बाद में लोगों ने किसी को उसका उत्तराधिकारी बना दिया, यह जायज़ नहीं है।	598	वक्फ के पट्टे (इजारा) में मुतवल्लियों को वक्फ का लाभ ध्यान में रखना चाहिए; जो अधिक दे, उसी को दिया जाना चाहिए।
593	यदि मुतवल्ली ने अपनी मृत्युशय्या (मरज़-उल-मौत) पर किसी को अपना उत्तराधिकारी नियुक्त किया, तो वह मुतवल्ली हो गया।	598	जो मुतवल्ली इसके विरुद्ध करे वह पदच्युत होने योग्य है; हाँ, अधिक देने वाले को देने में यदि वक्फ का गुप्त नुकसान हो तो उससे बचना चाहिए।
594	पद के आकांक्षी को मुतवल्ली नहीं बनाया जाना चाहिए।	599	मुतवल्ली होने के लिए पुरुष होना शर्त नहीं है, महिला भी मुतवल्ली हो सकती है।
594	न्यायपूर्ण गवाही (शहादत-ए-आदला) के बिना दुग्धपान (रिज़ाअत) सिद्ध नहीं होता।	599	फासिक (पापी) और अविश्वसनीय व्यक्ति को मुतवल्ली या अधिकारी नहीं बनाया जा सकता।
594	बयान की स्थिति में मुँह फेर लेना इनकार है।	600	मुतवल्ली, प्रबंधक और अधिकारी सुन्नी, विद्वान, परहेज़गार, ईमानदार, होशियार और मेहनती होना चाहिए।
595	पहली जमाअत (जमाअत-ए-ऊला) निर्धारित इमाम और जमाअत का हक है।	600	मस्जिद के वक्फ के माल से गलत सजावट करने वाला या मस्जिद का अपमान करने वाला मुतवल्ली ज़िम्मेदार और अमीन (अमानतदार) नहीं हो सकता।

صفحہ دائیں کالم کا مواد

واقف نے کسی کو رضا کے حال میں
۵۸۹ متولی کیا ہو یا غصہ کی حالت میں
بہرحال وہ دوسرا متولی بدل سکتا ہے۔

۵۸۹ کند ذہن کے تصرفات نافذ ہیں۔

۵۸۹ وقف صحیح سے واقف رجوع نہیں کر سکتا۔

سجادہ نشینی خلافتِ خاصہ ہے اور
سجادہ نشین کے فرائض میں اجرائے
۵۹۲ سلسلہ تولیت جملہ نظم و نسق عزل و
نصب اور صاحبِ سجادگی کی نیابتِ
مطلقہ داخل ہے۔

۵۹۲ معروف شرعا مشروط کی طرح ہے۔ ۵۹۶

صفحہ بائیں کالم کا مواد

امامِ راتب کے علاوہ کچھ لوگوں نے اگر
پہلے ہی جماعت کرلی، اگر بے ضرورتِ
۵۹۵ شرعی کیا غلط کیا، اور ضرورت ہو تو
مضائقہ نہیں، امامِ راتب کو اعادہ جماعت کا
حق ہے۔

موقع تہدید میں "ہماری مسجد" کہنا حضور
۵۹۶ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے ثابت ہے۔

۵۹۶ ہماری مسجد میں اضافتِ ملک مراد نہیں ہے۔

عشاء اور ظہر میں دوبارہ جماعت میں
۵۹۶ شریک ہو سکتے ہیں، پچھلی نفل ہوگی۔

صفحہ دائیں کالم کا مواد		صفحہ بائیں کالم کا مواد
		کسی امام کی بکراہت اقتداء کرنے سے اقتداء صحیح ہوگی اور نماز میں فرق نہیں آتا ہے۔
۵۹۲ سجادگی میں معروف یہی ہے کہ وہ سجادہ نشین ہو سکتا ہے جو اس سلسلہ میں ماذون و مجاز ہو۔	۵۹۷	جس امام کو وجہ شرعی کی بنیاد پر لوگ ناپسند کریں اس کی نماز مقبول نہیں ہوتی۔
۵۹۳ شیخ بے سجادہ نشین مقرر کے مر گیا، بعد میں لوگوں نے کسی کو اس کا گدی نشیں کر دیا، یہ جائز نہیں۔	۵۹۸	وقف کے اجارہ میں متولیوں کو وقف کا فائدہ مدنظر ہونا چاہئے، جو زیادہ دے اسی کو دیا جائے۔
۵۹۳ متولی نے مرض الموت میں کسی کو اپنا جانشین مقرر کیا تو وہ متولی ہو گیا۔	۵۹۸	جو متولی اس کے خلاف کرے قابلِ عزل ہے، ہاں زائد والے کو دینے میں بباطن وقف کا نقصان ہو تو اس سے احتراز کیا جائے۔
۵۹۴ طالب تولیت کو متولی نہ کیا جائے۔	۵۹۹	تولیت کے لئے مرد ہونا شرط نہیں عورت بھی متولی ہو سکتی ہے۔
۵۹۴ رضاعت بغیر شہادتِ عادلہ کے ثابت نہیں ہوتی۔	۵۹۹	فاسق اور غیر مامون کو متولی اور عہدیدار نہیں کیا جا سکتا۔
۵۹۴ مقام بیان میں منہ پھیر لینا انکار ہے۔	۶۰۰	

صفحہ دائیں کالم کا مواد		صفحہ بائیں کالم کا مواد
		سنی، ذی علم، پرہیزگار، دیانتدار، ہوشیار، کارگزار کو متولی مہتمم و عہدیدار ہونا چاہئے۔
جماعت اولٰی امام و جماعت متعینہ کا حق ہے۔	۵۹۵	مسجد کو مالِ وقف سے غلط زیب و زینت دینے والا مسجد کی بیحرمتی کرنے والا متولی ذمہ دار اور امین نہیں ہو سکتا۔ ۶۰۰

Fatawa Razawiyya Volume 16

Content	Page	Content	Page
God's throne trembles at the honoring of a transgressor (fasiq), and taking non-Muslims into a mosque with respect is worse than that.	600	All those who jointly built the mosque are included among the endowers (waqifeen); if some of them build a new mosque, they will not cease to be endowers of the first mosque.	606
Inheritance does not apply to trusteeship (tauliyat); the current trustee becomes the one for whom they have made a will.	601	A trustee is not mandatory for a mosque; it is mandatory for an endowment (waqf).	606
If a trustee, while in good health, appointed someone as a successor and trustee, and this has been the ancient custom of the trustees of this endowment, then the one appointed becomes the legal trustee provided they are capable according to Sharia.	601	Multiple trustees can be appointed, but none of them will be independent; all must work by consensus.	606
Where there is no ancient practice, a trustee cannot appoint their own deputy.	602	If some of the endowers appointed one man as trustee and others appointed another, both become trustees and will work together.	607
Inheritance does not apply to trusteeship. If there is any clarification in the endowment deed regarding re-trusteeship, it should be followed; if not, then whoever among the heirs of the endower is capable should be appointed as trustee.	603	The land of the mosque is the original mosque.	607
If none of the heirs are capable, then a pious, clever, and hardworking trustee	603	The one who gave the land became the endower (waqif) of	607

Content	Page	Content	Page
should be appointed based on the opinion of Muslims.		the mosque, and the one who constructed the building is the builder.	
A dishonest person or one incapable of serving the endowment cannot be a trustee, nor can someone who seeks trusteeship.	604	The builder is also a participant in the endowment.	607
It is mandatory for the trustee and administrator of an endowment to adhere to the conditions of the endowment and Sharia laws.	605	Prayer is not permissible behind innovators (bid'ati), Rafidis, Jahmis, Qadaris, Mushabbihas, and those who believe the Quran is created.	608
If there is even a suspicion of dishonesty, Muslims can demand an audit, and if dishonesty is proven, they should remove them.	605	Prayer behind one whose deviance reaches the level of disbelief (kufr) is void, and behind one whose deviance does not reach disbelief, it is prohibitively disliked (makruh tahrimi).	608
		A Rafidi who insults the Shaykhayn (Abu Bakr and Umar) radiallahu anhum is an infidel (kafir).	609

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

सामग्री	पृष्ठ
फासिक (पापी) के सम्मान से खुदा का अर्श कांपता है और गैर-मुस्लिमों को मस्जिद में सम्मान के साथ ले जाना इससे भी बुरा है।	६००
तौलीयत (ट्रस्टीशिप) में विरासत लागू नहीं होती; वर्तमान मुतवल्ली (ट्रस्टी) ने जिसके बारे में वसीयत की, वह मुतवल्ली हो गया।	६०१
यदि मुतवल्ली ने स्वास्थ्य की स्थिति में भी किसी को उत्तराधिकारी और मुतवल्ली बनाया और इस वक्फ के मुतवल्लियों का प्राचीन काल से यही दस्तूर रहा है, तो जिसे मुतवल्ली बनाया गया वह शरीयत की पात्रता की शर्त पर मुतवल्ली हो गया।	६०१
जहाँ प्राचीन दस्तूर न हो वहाँ मुतवल्ली खुद अपना नायब (उप-प्रतिनिधि) नियुक्त नहीं कर सकता।	६०२
तौलीयत में विरासत नहीं चलती। वक्फ नामे में दोबारा तौलीयत के बारे में कोई स्पष्टीकरण हो तो उसका पालन किया जाए, अन्यथा वक्फ करने वाले (वाकिफ) के वारिसों में से जो पात्र हो उसे मुतवल्ली ठहराया जाए।	६०३
	६०३
जितने लोगों ने मिलकर मस्जिद बनाई, वे सभी वाकिफ (समर्पित करने वाले) में शामिल हो गए; उनमें से कुछ लोग नई मस्जिद बना लें तो वे पहली मस्जिद के वाकिफ होने से बाहर नहीं होंगे।	६०६
मस्जिद के लिए मुतवल्ली अनिवार्य नहीं है, वक्फ के लिए अनिवार्य है।	६०६
मुतवल्ली कई नियुक्त किए जा सकते हैं लेकिन उनमें से कोई भी स्वतंत्र नहीं होगा; सबको सर्वसम्मति से काम करना होगा।	६०६
यदि वाकिफों में से कुछ लोगों ने एक व्यक्ति को मुतवल्ली नियुक्त किया और कुछ ने दूसरे को, तो दोनों मुतवल्ली हो गए और मिलकर काम करेंगे।	६०७
मस्जिद की जमीन ही असल मस्जिद है।	६०७
	६०७

सामग्री	पृष्ठ
वारिसों में कोई पात्र न हो तो मुसलमानों की राय से किसी दीनदार, होशियार और मेहनती व्यक्ति को मुतवल्ली बनाया जाए।	
खाइन (बेईमान) और वक्फ की सेवा के अयोग्य व्यक्ति, और तौलीयत का चाहने वाला मुतवल्ली नहीं हो सकता।	६०४
मुतवल्ली और वक्फ के प्रबंधक पर वक्फ की शर्तों और शरीयत का पालन करना अनिवार्य है।	६०५
जिस पर बेईमानी का संदेह भी हो, मुसलमान उससे हिसाब-किताब की मांग कर सकते हैं और यदि बेईमानी साबित हो जाए तो उसे निकाल दें।	६०५
जिसने जमीन दी वह मस्जिद का वाकिफ हुआ, और जिसने इमारत बनाई वह तामीरकार (निर्माता)।	
तामीर करने वाला भी वक्फ में शामिल है।	६०७
बिदअती, राफ़िज़ी, ज़हमी, क़दरी, मुशब्बिह और क़ुरआन को मखलूक (सृजित) मानने वालों के पीछे नमाज़ जायज़ नहीं।	६०८
जिसकी बद-मज़हबी कुफ़्र की हद तक पहुँच गई हो उसके पीछे नमाज़ बातिल (अमान्य) है और जिसकी कुफ़्र की हद तक न पहुँची हो उसके पीछे नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी है।	६०८
जो राफ़िज़ी शेख़ैन रज़ियल्लाहु अन्हुम को गाली दे वह काफ़िर है।	६०९

مضمون	صفحہ
فاسق کی تعظیم سے خدا کا عرش کانپتا ہے اور غیر مسلموں کو مسجد میں احترام کے ساتھ لے جانا اس سے برا ہے۔	۶۰۰
تولیت کے بارے میں وراثت جاری نہیں ہوتی، متولی حال نے جس کے بارے میں وصیت کی وہ متولی ہوگیا۔	۶۰۱
متولی نے حالت صحت میں بھی اگر کسی کو جانشین اور متولی بنایا اور اس وقف کے متولیوں کا قدیم سے یہی دستور رہا ہے تو جس کو متولی بنایا بشرط اہلیت شرعی متولی ہوگیا۔	۶۰۱
جتنے لوگوں نے مل کر مسجد بنائی سب واقفین میں شامل ہوگئے، ان میں سے کچھ لوگ نئی مسجد بنالیں تو پہلی مسجد کے واقف ہونے سے نہ نکلیں گے۔	۶۰۶
مسجد کے لئے متولی ضروری نہیں وقف کے لئے ضروری ہے۔	۶۰۶
متولی کئی ایک مقرر کر سکتے ہیں لیکن ان میں کوئی مستقل نہ ہوگا سب کو اتفاق رائے سے کام کرنا ہوگا۔	۶۰۶

مضمون	صفحہ
جہاں معمولِ قدیم نہ ہو وہاں متولی خود اپنا نائب نہیں مقرر کرسکتا۔	۶۰۲
تولیت میں وراثت نہیں چلتی، وقف نامہ میں دوبارہ تولیت کوئی تصریح ہو تو اس کی اتباع کی جائے، تصریح نہ ہو تو واقف کے وارثوں سے جو اہل ہو اس کو متولی قرار دیا جائے۔	۶۰۳
وارثوں میں کوئی اہل نہ ہو تو مسلمانوں کی رائے سے کوئی دیندار، ہوشیار، کارگزار متولی کیا جائے۔	۶۰۳
خائن اور خدمت وقف کا نا اہل، اور تولیت کا خواستگار متولی نہیں ہو سکتا۔	۶۰۴
متولی و منتظم وقف پر وقف کے شرائط اور شرع کی پابندی ضروری ہے۔	۶۰۵
	۶۰۵
واقفین میں کچھ لوگوں نے ایک آدمی کو متولی مقرر کیا اور کچھ لوگوں نے دوسرے کو، دونوں متولی ہوگئے اور ملکر کام کریں گے۔	۶۰۷
مسجد کی زمین اصل مسجد ہے۔	۶۰۷
جس نے زمین دی وہ مسجد کا واقف ہوا، اور جس نے عمارت بنائی وہ تعمیرکار۔	۶۰۷
تعمیر کرنے والا بھی وقف میں شریک ہے۔	۶۰۷
بدعتی، رافضی، جہمی، قدری، مشبہ اور قرآن کو مخلوق ماننے والوں کے پیچھے نماز جائز نہیں۔	۶۰۸
جس کی بد مذہبی حد کفر کو پہنچی ہو اس کے پیچھے نماز باطل ہے اور جس	۶۰۸

مضمون صفحہ

جس پر خیانت کا ظن بھی ہو مسلمان حساب فہمی کا مطالبہ کر سکتے ہیں اور خیانت ثابت ہو تو اس کو نکال دیں۔

مضمون صفحہ

کی حد کفر کو نہ پہنچے اس کو پیچھے نماز مکروہ تحریمی ہے۔

جو رافضی شیخین رضی اللہ تعالیٰ عنہم کو گالی دے کافر ہے۔ ۶۰۹

Fatwa Razawiyya Volume Sixteen (16)

If one considers Hazrat Ali (Karam Allah Wajhah) only as superior, he is misguided but not a disbeliever (Kafir). 609

Rafidis call the Sahaba (Companions) Kafirs, so we will call them Kafirs. 609

The belief of Rafidis in reincarnation and the reappearance of the Hidden Imam is disbelief (Kufr). 609

By "Ahl-e-Qibla" is meant those people who agree on the essentials of religion (Darooriyaat-e-Deen). 609

Even someone who has worshipped all their life can become a Kafir due to the commission of an act of disbelief. 609

"Ahl-e-Qibla" does not mean those who just pray facing the Qibla, because Rafidis do that but are still not Kafirs (according to some contexts). 610

Insulting a transgressor (Fasiq) is Shari'a-obligatory, and honoring a Kafir is Kufr, and it is forbidden to give such people authority over Muslims. 610

Making them a trustee (Mutawalli) is a big deal; even taking help from apostates in religious matters is forbidden. 611

Prophecy of the Messenger of Allah (peace be upon him) regarding Rafidis. 611

It is forbidden to involve a Kafir in major tasks of Muslims or make them a confidant. 611

Appointing a Jew over the affairs of Muslims is forbidden (Haram). 614

The ruling for a Dhimmi Kafir is like that of Muslims in most matters. 615

There is an order to absolutely sever ties with a Harbi (enemy at war); an apostate (Murtad) is the most evil of all. 615

The ruler of Islam will give an apostate three days of grace in jail for contemplation. 615

This ruling is only for a Dhimmi, that his guardianship (Wilayat) is valid. 616

The meaning of Shami's statement. 616

Summary of the ruling on the issue. 617

It is not permissible to include Rafidis in prayer with you. 617

Do not pray the funeral prayer of Rafidis, nor pray with them. 618

Those who make Rafidis trustees deserve punishment (Ta'zeer). 618

Amir al-Mu'minin Umar Farooq (may Allah be pleased with him) forbade making a Christian a scribe.	612	Rulings concerning apostates.	618
If the one making the endowment (Waqif) is not trustworthy, he should also be separated from the endowment.	613	Statement on the leasing of endowments (Awqaf).	619
It is necessary for the trustee to be well-wishing towards the endowment, and a non-Muslim will never be a well-wisher of a Muslim in any matter.	613	Leasing of villages as practiced in India is forbidden; it is necessary to reject it.	620
The collector of Ushr must be a free man and a Muslim. The status of a customs scribe or a police guard should also not be given to outsiders.	613	Ijarah (leasing) is on benefits, not on the consumption of the core entity.	620

फतवा रज़विया खंड सोलह (१६)

यदि कोई हज़रत अली (करम अल्लाह वज्हहु) को केवल श्रेष्ठ मानता है, तो वह गुमराह है, काफ़िर नहीं। ६०९

राफ़ज़ी सहाबा किराम को काफ़िर कहते हैं तो हम उन्हें काफ़िर कहेंगे। ६०९

राफ़ज़ियों का यह कहना कि आवागमन होता है, और इमाम ग़ायब खुरूज करेंगे, कुफ़्र है। ६०९

अहल-ए-क़िबला से तात्पर्य उन लोगों से है जो धर्म की आवश्यक बातों (ज़रूरियात-ए-दीन) पर सहमत हों। ६०९

जीवन भर इबादत करने वाला भी किसी कुफ़्र के होने से काफ़िर हो सकता है। ६०९

अहल-ए-क़िबला से तात्पर्य क़िबला की ओर मुख करके नमाज़ पढ़ने वाले नहीं हैं, क्योंकि राफ़ज़ी ऐसा ही करते हैं लेकिन काफ़िर नहीं (कुछ संदर्भों में)। ६१०

फ़ासिक का अपमान करना शरीअत के अनुसार अनिवार्य है और काफ़िर का सम्मान करना कुफ़्र है और ऐसों को मुसलमानों पर अधिकारी बनाना हराम है। ६१०

मुतवल्ली बनाना तो बड़ी बात है, मुर्तदों से धार्मिक कार्यों में मदद लेना भी हराम है। ६११

राफ़ज़ियों के बारे में रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की भविष्यवाणी। ६११

यहूदी को मुसलमानों के कार्यों पर नियुक्त करना हराम है। ६१४

धिम्मी काफ़िर का हुक्म अधिकतर मामलों में मुसलमानों जैसा है। ६१५

हर्बी से पूरी तरह संबंध विच्छेद करने का आदेश है, और मुर्तद (धर्मत्यागी) उन सब में सबसे बुरा है। ६१५

इस्लाम का राजा मुर्तद को सोच-विचार के लिए जेल में तीन दिन की मोहलत देगा। ६१५

केवल धिम्मी के लिए यह आदेश है कि उसका संरक्षण (विलायत) सही है। ६१६

शामी के कथन का अर्थ। ६१६

मसले के हुक्म का सारांश। ६१७

राफ़ज़ियों को अपने साथ नमाज़ में शामिल करना जायज़ नहीं। ६१७

राफ़ज़ियों की जनाज़ा नमाज़ न पढ़ो और न उनके साथ पढ़ो। ६१८

काफ़िर को मुसलमानों के महान कार्यों में शामिल करना और राज़दार बनाना हराम है। ६११

अमीरुल मोमिनीन उमर फ़ारूक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने ईसाई को कातिब (लेखक) बनाने से मना किया। ६१२

यदि वक्फ़ करने वाला (वाक़िफ़) अमीन (विश्वसनीय) न हो तो उसे भी वक्फ़ से अलग किया जाए। ६१३

मुतवल्ली को वक्फ़ का शुभचिंतक होना आवश्यक है और गैर-मुस्लिम किसी भी मामले में मुसलमान का शुभचिंतक नहीं होगा। ६१३

उश्र वसूल करने वाला आज़ाद और मुसलमान होना चाहिए। चुंगी के मुहर्रिर और चौकी के पुलिस का दर्जा भी गैरों को न दिया जाए। ६१३

राफ़ज़ियों को मुतवल्ली बनाने वाले सज़ा (ताज़ीर) के हकदार हैं। ६१८

मुर्तदों के आदेश। ६१८

औक़ाफ़ के इज़ारे (किराए) का वर्णन। ६१९

गांवों का ठेका जैसा कि भारत में प्रचलित है, हराम है; उसे रद्द करना ज़रूरी है। ६२०

इज़ारा (पट्टा) लाभ पर होता है, मूल वस्तु के नष्ट होने पर नहीं। ६२०

पृष्ठ ५६/६३१

اگر حضرت علی کرم اللہ وجہہ کو صرف افضل مانے تو گمراہ ہے کافر نہیں۔ ۶۰۹

رافضی صحابہ کرام کو کافر کہتے ہیں تو ہم انہیں کافر کہیں گے۔ ۶۰۹

رافضیوں کا قول کہ آواگون ہوتا ہے، اور امام غائب خروج کریں گے کفر ہے۔ ۶۰۹

اہل قبلہ سے مراد وہ لوگ ہیں جو ضروریات دین پر متفق ہوں۔ ۶۰۹

زندگی بھر طاعت و عبادت کرنے والا بھی کسی کفر کے صدور سے کافر ہو سکتا ہے۔ ۶۰۹

اہل قبلہ سے مراد قبلہ کی طرف رخ کر کے نماز پڑھنے والے نہیں، کیونکہ روافض ایسے ہی ہیں لیکن کافر نہیں۔ ۶۱۰

فاسق کی اہانت شرعاً واجب ہے اور کافر کی تعظیم کفر ہے اور ایسوں کو مسلمانوں پر افسری دینا حرام ہے۔ ۶۱۰

یہودی کو مسلمانوں کے اعمال پر مقرر کرنا حرام ہے۔ ۶۱۴

ذمی کافر کا حکم اکثر معاملات میں مسلمانوں جیسا ہے۔ ۶۱۵

حربی سے مطلقاً قطع تعلق کا حکم ہے مرتد ان سب میں اخبث ہے۔ ۶۱۵

مرتد کو بادشاہ اسلام غور و فکر کے لئے جیل میں تین دن کی مہلت دے گا۔ ۶۱۵

صرف ذمی کے لئے یہ حکم ہے کہ اس کی ولایت صحیح ہے۔ ۶۱۶

شامی کی عبارت کا مطلب۔ ۶۱۶

خلاصہ حکم مسئلہ۔ ۶۱۷

متولی بنانا تو بڑی بات ہے مرتدین سے دینی کاموں میں مدد لینا بھی حرام ہے۔ ۶۱۱

روافض کے بارے میں رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی پیشگوئی۔ ۶۱۱

کافر کو مسلمانوں کے عظیم کام میں دخیل اور راز دار بنانا حرام ہے۔ ۶۱۱

امیر المومنین عمر فاروق رضی اللہ تعالٰی عنہ نے نصرانی کو کاتب بنانے سے منع کیا۔ ۶۱۲

واقف امین نہ ہو تو اس کو بھی وقف سے علیحدہ کیا جائے۔ ۶۱۳

متولی کو وقف کی خیر خواہی ضروری ہے اور غیر مسلم ہرگز کسی معاملہ میں مسلمان کا خیر خواہ نہ ہوگا۔ ۶۱۳

عشر وصول کرنے والا آزاد اور مسلمان ہونا چاہئے۔ چنگی کے محرر اور چوکی کے پولیس کا درجہ بھی غیروں کو نہ دیا جائے۔ ۶۱۳

روافض کو اپنے ساتھ نماز میں شریک کرنا جائز نہیں۔ ۶۱۷

رافضیوں کے جنازہ کی نماز نہ پڑھو نہ ان کے ساتھ پڑھو۔ ۶۱۸

رافضیوں کے متولی بنانے والے تعزیر کے مستحق ہیں۔ ۶۱۸

مرتدین کے احکام۔ ۶۱۸

اوقاف کے اجارہ کا بیان۔ ۶۱۹

دیہات کا ٹھیکہ جیسا کہ ہندوستان میں رائج ہے حرام ہے اس کو رد کرنا ضروری ہے۔ ۶۲۰

اجارہ منافع پر ہے عین کے استہلاک پر نہیں۔ ۶۲۰

Fatawa-e-Razvia (Volume 16)

Page	Subject
620	The exception mentioned in the Hadith from the aforementioned general rule should be followed.
620	There is no compulsion to fulfill a promise. Using 'Insha Allah' in a promise nullifies the effect of an oath.
620	Members and administrators of an endowment (waqf) cannot even promise its loss; measures to conduct contracting within the limits of Shariah.
622	Land endowed for a mosque can be leased for the mosque's needs before it formally becomes a mosque.
622	The lease of an endowment property shall be for a maximum of three years.
624	Imposing a condition of sale or purchase nullifies an endowment, whereas a condition of exchange is valid.
625	An endowment of an unknown or unspecified item is void.
626	Words spoken on the basis of a false assumption have no effect.
626	If one acknowledges a divorce under the belief that the woman is already divorced, no divorce takes place.
627	Details on where an endowment (waqf) is superior and where charity (sadaqah) is superior.
628	A decision on whether a document is a deed of ownership transfer or an endowment deed.
629	A trustee (mutawalli) has no right to appoint their successor while they are in good health.
629	Trusteeship contrary to the terms of the endowment is not permissible.
630	If there are capable candidates for trusteeship among the endower's relatives, a stranger should not be appointed as a trustee.

फ़तावा-ए-रज़विया (सोलहवीं जिल्द (१६))

पृष्ठ	विषय
६२०	हदीस में पूर्वोक्त सामान्य नियम से जो अपवाद उल्लेखित है, उसका पालन किया जाना चाहिए।
६२०	वादा निभाने के लिए कोई विवशता नहीं है। वादे में 'इन्शा अल्लाह' शब्द का प्रयोग शपथ के प्रभाव को समाप्त कर देता है।
६२०	वक्फ के सदस्य और प्रशासक इसके नुकसान का वादा भी नहीं कर सकते; शरीयत की सीमाओं के भीतर ठेका देने के उपाय।
६२२	मस्जिद के लिए दान की गई भूमि को औपचारिक रूप से मस्जिद बनने से पहले मस्जिद की जरूरतों के लिए पट्टे पर दिया जा सकता है।
६२२	वक्फ संपत्ति का पट्टा अधिकतम तीन वर्षों के लिए होगा।
६२४	बिक्री या खरीद की शर्त लगाने से वक्फ अमान्य हो जाता है, जबकि विनिमय की शर्त वैध है।
६२५	किसी अज्ञात या अनिश्चित वस्तु का दान अमान्य है।
६२६	गलत धारणा के आधार पर कहे गए शब्दों का कोई प्रभाव नहीं होता है।
६२६	यदि कोई इस धारणा के तहत तलाक स्वीकार करता है कि महिला पहले से ही तलाकशुदा है, तो कोई तलाक नहीं होता है।
६२७	कहाँ वक्फ श्रेष्ठ है और कहाँ दान (सदका) श्रेष्ठ है, इस बात का विवरण।
६२८	इस बात का निर्णय कि कोई दस्तावेज़ स्वामित्व हस्तांतरण विलेख है या वक्फ विलेख।
६२९	एक ट्रस्टी (मुतवल्ली) को स्वस्थ रहने के दौरान अपना उत्तराधिकारी नियुक्त करने का कोई अधिकार नहीं है।
६२९	वक्फ की शर्तों के विरुद्ध ट्रस्टीशिप की अनुमति नहीं है।
६३०	यदि वक्फ करने वाले के रिश्तेदारों में ट्रस्टीशिप के लिए सक्षम उम्मीदवार हैं, तो किसी अजनबी को ट्रस्टी नियुक्त नहीं किया जाना चाहिए।

صفحہ	مضمون
۶۲۰	مذکورہ کلیہ سے حدیث میں جس کا استثناء ہے اس کا اتباع کیا جائے۔
۶۲۰	وفائے وعدہ پر جبر نہیں۔ وعدہ میں ان شاء اللہ کا لفظ حلف کے اثر کو باطل کر دیتا ہے۔
۶۲۰	اراکین و منتظمین وقف کے نقصان کا وعدہ بھی نہیں کر سکتے، ٹھیکیداری کو حدود شرع میں کرنے کی تدبیریں۔
۶۲۲	مسجد پر موقوفہ زمین کو مسجد ہونے سے قبل مسجد کی ضروریات کے واسطے اجارہ پر دیا جا سکتا ہے۔
۶۲۲	وقف کا اجارہ زیادہ سے زیادہ تین سال تک ہو گا۔
۶۲۴	بیچنے اور خریدنے کی شرط لگانے سے وقف باطل ہو جاتا ہے البتہ تبادلہ کی شرط صحیح ہے۔
۶۲۵	مجہول چیز کا وقف باطل ہے۔
۶۲۶	غلط خیال کی بناء پر جو لفظ کہے جائیں وہ کچھ اثر نہیں رکھتے۔
۶۲۶	اس گمان پر کہ عورت کو طلاق ہو گئی طلاق کا اقرار کیا طلاق نہ پڑے گی۔
۶۲۷	کہاں وقف افضل ہے اور کہاں تصدق افضل ہے، اس امر کی تفصیل۔
۶۲۸	ایک دستاویز کے تملیک نامہ یا وقف نامہ ہونے کا فیصلہ۔
۶۲۹	متولی کو حالت صحت میں اپنا جانشین مقرر کرنے کا حق نہیں۔
۶۲۹	شرائط وقف کے خلاف تولیت جائز نہیں۔
۶۳۰	

واقف کے رشتہ داروں میں تولیت
کے اہل ہوں تو اجنبیوں سے متولی
نہ کیا جائے۔

Volume 16 (16) Fatawa Razviya Index of Subsidiary Issues

Prayer: - Prayer can be performed anywhere in general. (465) - A mosque is not a condition for prayer and Friday prayer. (123) - A mosque is not necessary for establishing a Friday congregation. (470) - Ruling on having someone fan during congregational prayer. (332) - If there is a genuine excuse during mosque construction, the congregation should be established in any suitable place. (470) - Prayer will not be offered on the roof of the mosque without necessity; if the space below is full, one may pray on top. (349) - Those who raise their eyes to the sky during prayer, if they do not refrain, their sight will be snatched away. (499) - A mosque is not a condition for the five daily prayers, Friday, and Eid prayers. (421) - If there is anything on the Qibla wall that causes distraction in prayer, it should be covered. (499) - If a grave is found in a mosque, the mosque remains; praying on it or facing it will be prohibited. (422) - Prayer is not permissible on graves. (503) - If the grave belongs to a righteous servant of Allah, praying near it brings blessings. (424) - If the land is endowed for a cemetery and the cemetery building was constructed beforehand, the roof can be endowed for prayer. (532) - If the lower level of the mosque is crowded, one may go to the upper level; going to or praying on the upper level without necessity is prohibited. (449)

खण्ड सोलह (16) फतावा रज़विया अनुषंगी विषयों की सूची

नमाज़: - नमाज़ सामान्यतः हर जगह हो सकती है। (465) - नमाज़ और जुमा के लिए मस्जिद शर्त नहीं है। (123) - जुमा जमाअत स्थापित करने के लिए मस्जिद होना ज़रूरी नहीं। (470) - जमाअत की नमाज़ में पंखा करवाने का हुक्म। (332) - मस्जिद के निर्माण में वास्तविक बहाना हो तो किसी भी उपयुक्त स्थान पर जमाअत स्थापित की जाए। (470) - बिना आवश्यकता के मस्जिद की छत पर नमाज़ नहीं पढ़ी जाएगी; यदि नीचे जगह भर जाए तो ऊपर पढ़ सकते हैं। (349) - जो लोग नमाज़ में आसमान की तरफ आँखें उठाते हैं, अगर वे अपनी इस हरकत से बाज़ नहीं आए तो उनकी दृष्टि छीन ली जाएगी। (499) - पाँच वक्त की नमाज़, जुमा और ईदैन के लिए मस्जिद की शर्त नहीं। (421) - क़िब्ला की दीवार में कोई ऐसी चीज़ हो जो नमाज़ में व्याकुलता पैदा करे, तो उसे ढँक दिया जाए। (499) - मस्जिद में कब्र निकली तो मस्जिद बनी रहेगी; कब्र पर और उसकी तरफ मुँह करके नमाज़ पढ़ना वर्जित होगा। (422) - कब्रों पर नमाज़ जायज़ नहीं। (503) - यदि कब्र किसी नेक बंदे की है तो उसके समीप नमाज़ पढ़ना बरकत का कारण है। (424) - ज़मीन कब्रिस्तान के लिए वक़्फ़ है और कब्रिस्तान की इमारत समय से पहले बनी हो तो छत नमाज़ के लिए वक़्फ़ हो सकती है। (532) - यदि मस्जिद के निचले हिस्से में भीड़ हो तो ऊपरी हिस्से में जा सकते हैं; बिना आवश्यकता के ऊपरी मंज़िल पर जाना बल्कि नमाज़ पढ़ना मना है। (449)

पृष्ठ 631 में से 58

جلد شانزدہم (۱۶) فتاوی رضویہ فہرست ضمنی مسائل

نماز: - نماز مطلقاً ہر جگہ ہو سکتی ہے۔ (۴۶۵) - نماز اور جمعہ کے لئے مسجد شرط نہیں۔ (۱۲۳) - جمعہ جماعت کے قیام کے لئے مسجد ہونا ضروری نہیں۔ (۴۷۰) - جماعت نماز میں پنکھا کروانے کا حکم۔ (۳۳۲) - مسجد کی تعمیر میں واقعی عذر ہو تو کسی بھی مناسب جگہ جماعت قائم کی جائے۔ (۴۷۰) - مسجد کی چھت پر بلا ضرورت نماز نہیں پڑھی جائیگی نیچے جگہ بھر جائے تو اوپر پڑھ سکتے ہیں۔ (۳۴۹) - جو لوگ نماز میں آسمان کی طرف نگاہ اٹھاتے ہیں اپنی حرکت سے باز نہ آئے تو ان کی نگاہ اچک لی جائے گی۔ (۴۹۹) - پنجوقتی نماز اور جمعہ وعیدین کے لئے مسجد کی شرط نہیں۔ (۴۲۱) - جدار قبلہ میں کوئی چیز نماز میں مشغولیت ڈالنے والی ہو تو اس کو ڈھک دیا جائے۔ (۴۹۹) - مسجد میں قبر نکلی تو مسجد باقی رہے گی، قبر پر اور اس کی طرف رخ کر کے نماز پڑھنا منع ہوگا۔ (۴۲۲) - قبروں پر نماز جائز نہیں۔ (۵۰۳) - قبر کسی مقبول بندے کی ہے تو اس کے قرب میں نماز پڑھنا باعث برکت ہے۔ (۴۲۴) - زمین مقبرہ کے لئے وقف ہے اور عمارت مقبرہ قبل از وقت بنی ہو تو چھت نماز کے لئے وقف ہو سکتی ہے۔ (۵۳۲) - مسجد کے نچلے حصہ میں تنگی ہو تو بالائی حصہ پر جاسکتے ہیں، بلا ضرورت بالائی درجہ میں جانا بلکہ نماز پڑھنا منع ہے۔ (۴۴۹)

صفحہ ۵۸ از ۶۳۱

Volume 16 (16) | Fatawa Razawiyya

- It is not permissible to include Rafidis in congregational prayer. (217) | If there is a dispute in appointing an Imam, if the neighborhood Imam is more virtuous, he should be preferred. (291)
- **Congregational Prayer (Jama'at)** | The leadership (Imamate) of a transgressor (fasiq) and an instigator of evil and mischief is impermissible. (361)
- A general mosque is built for congregational prayer. (232) | One who takes a wage for slaughtering (animals) can be an Imam. (361)
- Congregational prayer is mandatory for every Muslim. (232) | Description of the attributes of the Imam of a mosque. (418)
- Severe warnings against abandoning congregational prayer. (232) | Ruling on the leadership (Imamate) of a person who takes over a mosque by force and possesses the aforementioned qualities. (431)
- Heavy rain is an excuse for leaving the congregation. (286) | Inheritance is not applicable in the position of Imamate. (476)
- Congregational prayer is mandatory. (287) | It is mandatory to remove one who is not fit for Imamate. (477)
- If the niche (mihrab) is not in the middle of the mosque, the row should be formed throughout the mosque, and the Imam should leave the niche and stand in the middle of the mosque. (439) | Continuous absence for six months without a substitute, and in one narration, absence for one month, bad beliefs, open violation of Shariah rulings, reduction in the congregation due to the Imam, and violation of the mosque committee's orders are among the reasons for removal. (554)
- The first congregation is the right of the appointed Imam and congregation. (595) | No one has the authority to remove an Imam from his position without a valid Shariah excuse. (586)
- If some people besides the regular Imam have already performed the congregation, if done without Shariah necessity it's wrong, but if necessary then there is no harm; the regular Imam has the right to repeat the congregation. (595) | A salaried Imam is certainly an employee, but he is not a servant; he is one who is served (makhdoom). (586)
- One can participate in the congregation again for Isha and Zuhr; the second one will be voluntary (nafl). (596) | If the Imam is well-versed in Shariah matters, it is necessary to follow him regarding timings of fasting and prayer; however, it

is also necessary for the Imam himself to take care of increasing the size of the congregation. (587)

- **Imamate** |

जिल्द सोलहवीं (१६) | फतावा रज़विया

- राफ़ज़ियों को अपनी नमाज़ में शामिल करना जायज़ नहीं है। (२१७) | यदि इमाम नियुक्त करने में विवाद हो, तो यदि मोहल्ले का इमाम अधिक श्रेष्ठ है तो उसे प्राथमिकता दी जानी चाहिए। (२९१)
- **जमाअत (समूह प्रार्थना)** | फासिक और शर व फसाद (बुराई और उपद्रव) पैदा करने वाले की इमामत नाजायज़ है। (३६१)
- एक सामान्य मस्जिद जमाअत के लिए बनाई जाती है। (२३२) | ज़बह (पशु वध) की उजरत (मज़दूरी) लेने वाला व्यक्ति इमाम हो सकता है। (३६१)
- जमाअत हर मुसलमान पर वाजिब है। (२३२) | मस्जिद के इमाम के गुणों का वर्णन। (४१८)
- जमाअत छोड़ने पर कड़ी चेतावनियाँ। (२३२) | मस्जिद पर जबरन कब्ज़ा करने वाले और उपर्युक्त गुणों के मालिक व्यक्ति की इमामत का हुक्म। (४३१)
- भारी बारिश जमाअत छोड़ने के लिए एक उज़्र (बहाना/कारण) है। (२८६) | इमामत में विरासत नहीं चलती। (४७६)
- नमाज़ की जमाअत वाजिब है। (२८७) | जो इमामत के योग्य न हो उसे पदमुक्त करना वाजिब है। (४७७)
- यदि मेहराब मस्जिद के बीच में न हो, तो पूरी मस्जिद में सफ (पंक्ति) लगाई जाए और इमाम मेहराब छोड़कर मस्जिद के बीच में खड़ा हो। (४३९) | बिना किसी प्रतिनिधि के लगातार छह महीने की अनुपस्थिति, और एक रिवायत में एक महीने की अनुपस्थिति, गलत अकीदा (विश्वास), शरीअत के नियमों का खुलेआम उल्लंघन, इमाम के कारण जमाअत में कमी आना, मस्जिद समिति के आदेशों का उल्लंघन करना पदमुक्ति के कारणों में से हैं। (५५४)
- पहली जमाअत नियुक्त इमाम और जमाअत का हक है। (५९५) | इमाम को शरई उज़्र के बिना इमामत से हटाने का अधिकार किसी को नहीं है। (५८६)
- यदि नियुक्त इमाम के अलावा कुछ लोगों ने पहले ही जमाअत कर ली, तो यदि बिना शरई ज़रूरत के किया तो गलत किया और यदि ज़रूरत हो तो कोई हर्ज नहीं; नियुक्त इमाम को दोबारा जमाअत कराने का हक है। (५९५) | वेतनभोगी इमाम कर्मचारी ज़रूर है लेकिन नौकर नहीं बल्कि मखदूम (सेवा पाने वाला) है। (५८६)

- ईशा और ज़ुहर में दोबारा जमाअत में शामिल हो सकते हैं, दूसरी नमाज़ नफिल होगी। (५९६) | यदि इमाम शरई मसलों से वाकिफ हो, तो रोज़ा और नमाज़ के समय के बारे में उसका अनुसरण करना ज़रूरी है; अलबत्ता इमाम पर खुद भी जमाअत बढ़ाने का ध्यान रखना ज़रूरी है। (५८७)
- **इमामत** |

पृष्ठ ५९ / ६३१

- روائض کو اپنے ساتھ نماز میں شریک کرنا جائز نہیں۔ ۲۱۷ | امام کے نصب میں تنازع ہو تو اہل محلہ کا امام افضل ہے تو اسی کو ترجیح ہے۔ ۲۹۱
- **جماعت** | فاسق اور بانی شر و فساد کی امامت ناجائز ہے۔ ۳۶۱
- مسجد عام جماعت کے لئے بنائی جاتی ہے۔ ۲۳۲ | ذبح کی اجرت لینے والا امام ہو سکتا ہے۔ ۳۶۱
- جماعت ہر مسلمان پر واجب ہے۔ ۲۳۲ | امام مسجد کے صفات کا بیان۔ ۴۱۸
- ترک جماعت پر وعیدات شدید ہ۔ ۲۳۲ | مسجد پر قبضہ غاصبانہ کرنے والے اور مذکورہ بالا صفات کے مالک شخص کی امامت کا حکم۔ ۴۳۱
- کثیر بارش ترک جماعت کے لئے عذر ہے۔ ۲۸۶ | امامت میں میراث جاری نہیں ہوتی۔ ۴۷۶
- جماعت نماز واجب ہے۔ ۲۸۷ | جو امامت کے لائق نہ ہو اس کا معزول کرنا واجب ہے۔ ۴۷۷
- محراب وسط مسجد میں نہ ہو تو صف پوری مسجد میں لگائی جائے اور امام محراب چھوڑ کر وسط مسجد میں کھڑا ہو۔ ۴۳۹ | چھ مہینے کی مسلسل غیر حاضری قائم مقام کے بغیر اور ایک روایت میں ایک مہینہ کی غیر حاضری بد عقیدگی، احکام شرعی کی بر ملا خلاف ورزی ، امام کی وجہ سے تقلیل جماعت واقع ہونا، مسجد سے متعلق کمیٹی کے احکام کی خلاف ورزی اسباب عزل میں سے ہیں۔ ۵۵۴
- جماعت اولیٰ امام و جماعت متعینہ کا حق ہے۔ ۵۹۵ | امام کو عذر شرعی کے بغیر امامت سے خارج کرنے کا کسی کو اختیار نہیں ہے۔ ۵۸۶

- امام راتب کے علاوہ کچھ لوگوں نے اگر پہلے ہی جماعت کر لی، اگر بے ضرورت شرعی کیا غلط کیا اور ضرورت ہو تو مضائقہ نہیں، امام راتب کو اعادہ جماعت کا حق ہے۔ ۵۹۵ | تنخواہ دار امام نوکر ضرور ہے لیکن خدمت گار نہیں مخدوم ہے۔ ۵۸۶
- عشاء اور ظہر میں دوبارہ جماعت میں شریک ہو سکتے ہیں پچھلی نفل ہوگی۔ ۵۹۶ | امام مسائل شرعیہ سے واقف ہو تو اوقات صوم و صلوٰۃ میں اس کی اتباع لازم ہے البتہ خود امام پر تکثیر جماعت کی رعایت بھی ضروری ہے۔ ۵۸۷
- **امامت** |

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

[Index Table]

- [Page 596] Following an Imam despite dislike: The following is valid and the prayer is unaffected. | [Page 440] Establishing Jumu'ah (Friday prayer) in a village is not permissible.
- [Page 597] The prayer of an Imam whom people dislike based on a Sharia reason is not accepted. | [Page 440] Jumu'ah can be offered in multiple places in a city; those who are excused for some reason cannot be forced to gather in one place.
- [Page 608] Prayer behind innovators, Rafidis, Jahmis, Qadris, Mushabbihas, and those who believe the Quran is created is not permissible. | [Page 440] It is permissible to leave the old Jami' Masjid and establish Jumu'ah in another mosque out of necessity, and it is also necessary to maintain the old mosque's attendance as much as possible.
- [Page 608] If someone's deviation reaches the level of disbelief (kufr), prayer behind them is void; if it does not reach disbelief, prayer behind them is macrooh-e-tahrimi (prohibitively disliked). | **Funerals**
- [Page 567] It is not mandatory for a trustee (mutawalli) to lead the prayer. | [Page 618] Do not perform funeral prayers for Rafidis, nor pray with them.
- [Page 567] A person of lesser status (mafzul) can lead a person of higher status (afzal) in prayer. | **Zakat**
- [Page 581] Between an Imam appointed by the neighborhood residents and one appointed by the founder, the one who is superior (afzal) should be kept; in case of equality, the one appointed by the founder is preferred. | [Page 253] Spending one-third of wealth in charitable works does not exempt the remaining two-thirds from Zakat, provided that after meeting basic needs, one possesses the amount of Nisab and a lunar year has passed.
- [Page 581] If the Mu'adhin and Imam are salaried, the employer has the right of preference. | [Page 487] If Zakat was given to a wealthy person in ignorance, it is considered paid because the ruling is based on apparent status.
- [Page 581] Prayer behind a public sinner (fasiq-e-mu'lan) is macrooh-e-tahrimi. If a person is qualified to lead but people dislike his leadership due to the presence of superior individuals in the congregation, he should not step forward for leadership. | **I'tikaf**

- **Jumu'ah** | [Page 284] A person in I'tikaf (mu'takif) is allowed to perform wudu in the mosque under the condition that not a single drop of used water falls in the mosque.
- [Page 287] Heavy rain is an excuse for skipping Jumu'ah prayer. | [Page 313] Buying, selling, eating, and drinking are permissible for a mu'takif in the mosque under specific conditions.
- [Page 361] Description of the conditions for establishing Jumu'ah. | [Page 313] Buying and selling for business/trade is impermissible for a mu'takif as well.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

[विषय सूची]

- [पृष्ठ 596] किसी इमाम के प्रति नापसंदगी के बावजूद इक़्तेदा करने से इक़्तेदा सही हो जाएगी और नमाज़ में कोई अंतर नहीं आता। | [पृष्ठ 440] गाँव में जुमा का क़याम (आयोजन) जायज़ नहीं।
- [पृष्ठ 597] जिस इमाम को लोग शरई वजह से नापसंद करें, उसकी नमाज़ क़बूल नहीं होती। | [पृष्ठ 440] शहर में कई जगहों पर जुमा पढ़ा जा सकता है; जो किसी कारणवश विवश हों उन्हें एक जगह जमा होने पर मजबूर नहीं किया जा सकता।
- [पृष्ठ 608] बिदअती, राफ़िज़ी, जहमी, क़दरी, मुशब्बिहा और कुरान को मख़्लूक़ (सृजित) मानने वालों के पीछे नमाज़ जायज़ नहीं। | [पृष्ठ 440] आवश्यकता पड़ने पर पुरानी जामे मस्जिद को छोड़कर दूसरी मस्जिद में जुमा क़ायम करना जायज़ है, और यथाशक्ति पुरानी मस्जिद को आबाद रखना भी ज़रूरी है।
- [पृष्ठ 608] जिसकी बद-मज़हबी कुफ़्र की हद तक पहुँच गई हो, उसके पीछे नमाज़ बातिल है; और जिसकी कुफ़्र की हद तक न पहुँची हो, उसके पीछे नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी है। |

जनाज़ा

- [पृष्ठ 567] मुतवल्ली (ट्रस्टी) पर इमामत करना ज़रूरी नहीं। | [पृष्ठ 618] राफ़िज़ियों के जनाज़े की नमाज़ न पढ़ो और न ही उनके साथ नमाज़ में शामिल हो।
- [पृष्ठ 567] मफ़ज़ूल (कम श्रेष्ठ व्यक्ति) अफ़ज़ल (अधिक श्रेष्ठ व्यक्ति) की इमामत कर सकता है। | **ज़कात**
- [पृष्ठ 581] मोहल्ले वालों और संस्थापक (बानी) में से जिसके द्वारा नियुक्त इमाम श्रेष्ठ हों उन्हें ही रखा जाए, समानता की स्थिति में संस्थापक द्वारा नियुक्त व्यक्ति को प्राथमिकता दी जाएगी। | [पृष्ठ 253] संपत्ति का एक तिहाई हिस्सा नेक कामों में खर्च करना शेष दो तिहाई पर ज़कात को समाप्त नहीं करता, बशर्ते कि बुनियादी ज़रूरतों के बाद उसके पास निसाब के बराबर संपत्ति हो और एक साल बीत चुका हो।
- [पृष्ठ 581] यदि मुअज़्ज़िन और इमाम वेतनभोगी हैं, तो वेतन देने वाले को प्राथमिकता का अधिकार है। | [पृष्ठ 487] अनजाने में किसी अमीर व्यक्ति को ज़कात दे दी गई तो वह अदा हो गई क्योंकि निर्णय बाहरी स्थिति पर आधारित है।

- [पृष्ठ 581] सार्वजनिक पापी (फ़ासिक़-ए-मुअ्लन) के पीछे नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी है। यदि कोई व्यक्ति इमामत के योग्य है लेकिन जमात में अधिक श्रेष्ठ लोगों की उपस्थिति के कारण लोग उसकी इमामत को नापसंद करते हैं, तो उसे इमामत के लिए आगे नहीं बढ़ना चाहिए। |

एतिकाफ़

- **जुमा** | [पृष्ठ 284] मोतकिफ़ (एतिकाफ़ करने वाले) को मस्जिद में वुज़ू करने की अनुमति इस शर्त पर है कि इस्तेमाल किए गए पानी की एक भी बूंद मस्जिद में न गिरे।
- [पृष्ठ 287] भारी बारिश जुमा छोड़ने के लिए एक वैध कारण (उज़्र) है। | [पृष्ठ 313] शर्तों के साथ मोतकिफ़ के लिए मस्जिद में खरीद-बिक्री, खाना और पीना जायज़ है।
- [पृष्ठ 361] जुमा के आयोजन की शर्तों का वर्णन। | [पृष्ठ 313] व्यापार के लिए खरीद-फरोख्त करना मोतकिफ़ के लिए भी नाजायज़ है।

पृष्ठ 60 का 631

فتاویٰ رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

[فہرست موضوعات]

- [صفحہ ۵۹۶] کسی امام کی بکراہت اقتداء کرنے سے اقتداء صحیح ہو گی اور نماز میں فرق نہیں آتا ہے۔ | [صفحہ ۴۴۰] گاؤں میں قیامِ جمعہ جائز نہیں۔
- [صفحہ ۵۹۷] جس امام کو وجہ شرعی کی بنیاد پر لوگ ناپسند کریں اس کی نماز مقبول نہیں ہوتی۔ | [صفحہ ۴۴۰] شہر میں متعدد جگہ جمعہ پڑھا جا سکتا ہے، جو کسی وجہ سے معذور ہوں انہیں ایک جگہ جمع ہونے پر مجبور نہیں کیا جا سکتا۔
- [صفحہ ۶۰۸] بدعتی، رافضی، جہمی، قدری، مشبہ اور قرآن کو مخلوق ماننے والوں کے پیچھے نماز جائز نہیں۔ | [صفحہ ۴۴۰] بضرورت قدیم جامع مسجد کو چھوڑ کر دوسری مسجد میں جمعہ قائم کرنا جائز ہے اور پرانی مسجد کی آبادی بھی بقدر مقدرت ضروری ہے۔
- [صفحہ ۶۰۸] جس کی بد مذ ہبی حد کفر کو پہنچی ہو اس کے پیچھے نماز باطل ہے اور جس کی حد کفر کو نہ پہنچے اس کے پیچھے نماز مکروہ تحریمی ہے۔ | **جنائز**
- [صفحہ ۵۶۷] متولی پر امامت ضروری نہیں۔ | [صفحہ ۶۱۸] رافضیوں کے جنازہ کی نماز نہ پڑھو نہ ان کے ساتھ پڑھو۔
- [صفحہ ۵۶۷] مفضول افضل کی امامت کر سکتا ہے۔ | **زکوٰۃ**
- [صفحہ ۵۸۱] اہل محلہ اور بانی میں سے جس کے مقرر کردہ امام افضل ہوں وہی رکھے جائیں، مساوات کی صورت میں بانی کے مقرر کردہ راجح ہیں۔ | [صفحہ ۲۵۳] ثلث مال کار خیر میں صرف کرنا بقیہ دو ثلث سے زکوٰۃ کو ساقط نہیں کرتا جب کہ اس کے پاس حاجات اصلیہ سے فارغ بقدر نصاب بچے اور سال گزرے۔

- [صفحہ ۵۸۱] مؤذن اور امام تنخواہ دار ہیں تو تنخواہ دینے والے کو حق ترجیح ہے۔ | [صفحہ ۴۸۷] لا علمی میں مالدار کو زکوٰۃ دے دی ادا ہو گئی کہ حکم ظاہر پر ہے۔
- [صفحہ ۵۸۱] فاسق معلن کے پیچھے نماز مکروہ تحریمی ہے۔ کوئی شخص امامت کا اہل تو ہے مگر جماعت میں اس سے افضل لوگوں کی موجودگی کی وجہ سے لوگ اس کی امامت مکروہ سمجھتے ہوں تو اس کو امامت کے لئے بڑھنا نہ چاہئے۔ | **اعتکاف**
- **جمعہ** | [صفحہ ۲۸۴] معتکف کو مسجد میں اس صورت میں وضو کرنے کی رخصت ہے کہ کوئی بوند مستعمل پانی کی مسجد میں نہ گرے۔
- [صفحہ ۲۸۷] کثیر بارش ترک جمعہ کے لئے عذر ہے۔ | [صفحہ ۳۱۳] بشرطِ معتکف کو مسجد میں بیع و شراء اور اکل و شرب جائز ہے۔
- [صفحہ ۳۶۱] قیام جمعہ کی شرائط کا بیان۔ | [صفحہ ۳۱۳] تجارت کے لئے بیع و شراء معتکف کو بھی ناجائز ہے۔

Fatawa-e-Razvia | Volume Sixteen (16)

Page	Subject / Ruling	Ref No.	Legal Principle / Heading
91	If the roof of shops endowed for the mosque is included in the mosque by the worshippers, that roof also becomes part of the mosque; a person in I'tikaf (spiritual retreat) can go onto the roof of those shops.	438	Supreme custom is among Shari'ah proofs.
	Nikah (Marriage)		
91			Whatever is well-known in custom is like a Shari'ah condition.
91	If a transgressor (fasiq) conducts a marriage ceremony, the marriage is valid, but it is prohibited to have a transgressor perform it.	460	Acting upon apparent custom is mandatory.
	Talaq (Divorce)		
92			The basis is on custom.
96	If a person acknowledges a divorce based on the assumption that the woman is already divorced, no divorce will occur.	626	The direction specified by the giver at the time of giving is the one that is fixed.
	Mahr (Dower)		
96			If the giver said nothing at the time of giving, his statement under oath is credible, provided it is not against the apparent and custom.
99	Giving property as dower with the condition of its return after death is an invalid condition, and ownership of such property by the wife is invalid.	113	Sons gave money to the father; if it is explicitly proven that it was given as a loan, they will take the money back.
	Raza'at (Breastfeeding)		

Page	Subject / Ruling	Ref No.	Legal Principle / Heading
99			If there was no explicitness and the practice was to give as aid without intention of return, the statement of the remaining heirs under oath will be credible.
139	Breastfeeding is not proven without the testimony of just witnesses.	594	Shari'ah has given the power of general and credible conditions to the endower only at the time of initiating the endowment (waqf).
	Nafqah (Maintenance)		
143			An invalid contract is prohibited.
161	Rajas and Nawabs who keep women in their harems, what they give them is not as wages for adultery but as monthly maintenance; therefore, there is no reason for them to be prohibited.	513	Ownership can change into an endowment (waqf), but an endowment cannot change into private ownership.
	Fawaid-e-Usuliyah (Fundamental Benefits)		
162			Every Muslim can be a claimant of an endowment.
	Permission (abahat) becomes void after the death of the permitter (mubeeh).	90	

पृष्ठ	विषय / नियम	संदर्भ संख्या	कानूनी सिद्धांत / शीर्षक
91	यदि मस्जिद के लिए वक़्फ़ की गई दुकानों की छत को नमाज़ियों ने मस्जिद में शामिल कर लिया, तो वह छत भी मस्जिद बन गई; एतिकाफ़ करने वाला उन दुकानों की छत पर जा सकता है।	438	सर्वोच्च प्रथा (उर्फ़ए-आज़म) शरीयत के प्रमाणों में से है।
	निकाह (विवाह)		
91			जो प्रथा में प्रसिद्ध हो, वह शरीयत की शर्त की तरह होती है।
91	यदि कोई फ़ासिक़ (पापी) निकाह पढ़ाए तो निकाह वैध है, लेकिन फ़ासिक़ से निकाह पढ़वाना मना है।	460	प्रत्यक्ष प्रथा (उर्फ़ए-ज़ाहिर) पर अमल करना अनिवार्य है।
	तलाक		
92			आधार प्रथा पर है।
96	इस गुमान (भ्रम) पर कि महिला को तलाक़ हो गई है, तलाक़ का इकरार किया तो तलाक़ नहीं होगी।	626	देने वाला देते समय जो दिशा तय कर दे, वही तय है।
	महर		
96			यदि देने वाले ने देते समय कुछ नहीं कहा, तो कसम के साथ उसी का कथन विश्वसनीय होगा, बशर्ते वह प्रत्यक्ष और प्रथा के खिलाफ न हो।
99		113	

पृष्ठ	विषय / नियम	संदर्भ संख्या	कानूनी सिद्धांत / शीर्षक
	महर में संपत्ति देकर मृत्यु के बाद वापसी की शर्त लगाना अवैध शर्त है, और ऐसी संपत्ति पर पत्नी का मालिकाना हक अवैध है।		पुत्रों ने पिता को रुपये दिए; यदि स्पष्ट रूप से सिद्ध हो जाए कि ऋण के रूप में दिए थे, तो वे रुपये वापस लेंगे।
	रज़ाअत (स्तनपान)		
99			यदि स्पष्टता न हो और यह प्रथा रही हो कि बिना वापसी के इरादे से सहायता के रूप में देते रहे हैं, तो कसम के साथ शेष वारिसों का कथन विश्वसनीय होगा।
139	विश्वसनीय गवाहों की गवाही के बिना रज़ाअत सिद्ध नहीं होती।	594	शरीयत ने सामान्य और विश्वसनीय शर्तों का अधिकार वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) को केवल वक़्फ़ की शुरुआत के समय ही दिया है।
	नफ़क़ा (भरण-पोषण)		
143			अवैध अनुबंध (अक्द-ए-फ़ासिद) हराम है।
161	राजा और नवाब जिन महिलाओं को अपने हरम में रखते हैं, उन्हें वे जो कुछ देते हैं वह व्यभिचार की मज़दूरी नहीं बल्कि मासिक भरण-पोषण है, इसलिए उनके हराम होने का कोई कारण नहीं है।	513	संपत्ति बदल कर वक़्फ़ हो सकती है लेकिन वक़्फ़ बदल कर निजी संपत्ति नहीं हो सकती।
	फ़वाइद-ए-उसूलीया (मौलिक लाभ)		
162			हर मुसलमान वक़्फ़ का दावेदार हो सकता है।

पृष्ठ	विषय / नियम	संदर्भ संख्या	कानूनी सिद्धांत / शीर्षक
	अनुमति देने वाले की मृत्यु के बाद अनुमति (इबाहत) समाप्त हो जाती है।		

पृष्ठ 61 का 631

صفحہ	مضمون / حکم	ریفرنس نمبر	عنوان / ضابطہ
۹۱	مسجد کی موقوفہ دکانوں کی چھت مصلیوں نے شامل مسجد کرلی تو وہ چھت بھی مسجد ہوگئی، معتکف ان دکانوں کی چھت پر جاسکتا ہے۔	۴۳۸	عرف اعظم دلائل شرعیہ سے ہے۔
	نکاح		
۹۱			جو عرف میں معروف ہو وہ مشروط شرعی کی طرح ہوتا ہے۔
۹۱	فاسق نکاح پڑھائے تو نکاح درست ہے لیکن فاسق سے نکاح پڑھوانا منع ہے۔	۴۶۰	عرف ظاہر پر عمل واجب ہے۔
	طلاق		
۹۲			مدار عرف پر ہے۔
۹۶	اس گمان پر کہ عورت کو طلاق ہوگئی طلاق کا اقرار کیا طلاق نہ پڑے گی۔	۶۲۶	دینے والا دیتے وقت جو جہت متعین کردے وہی متعین ہے۔
	مہر		
۹۶			

صفحہ	مضمون / حکم	ریفرنس نمبر	عنوان / ضابطہ
			معطی نے دیتے وقت کچھ نہ کہا تو اسی کا قول قسم کے ساتھ معتبر ہے، جبکہ ظاہر اور عرف کے خلاف نہ ہو۔
۹۹	جائداد مہر میں دے کر بعد موت واپسی کی شرط لگانا شرط فاسد ہے، اور ایسی جائداد کے اوپر بیوی کی ملک فاسد ہے۔	۱۱۳	لڑکوں نے باپ کو روپیہ دیا، اگر صراحۃً ثابت ہو کہ بطور قرض دیا تھا روپیہ واپس لیں گے۔
	رضاعت		
۹۹			صراحت نہ ہو اور معمول یہ رہا کہ بطور امداد بے قصد واپسی دیتے رہے ہوں تو بقیہ ورثہ کا قول قسم کے ساتھ معتبر ہوگا۔
۱۳۹	رضاعت بغیر شہادت عادلہ کے ثابت نہیں ہوتی۔	۵۹۴	عام اور معتبر شرطوں کا اختیار شرع نے واقف کو صرف انشاء وقف کے وقت دیا ہے۔
	نفقہ		
۱۴۳			عقد فاسد حرام ہے۔

صفحہ	مضمون / حکم	ریفرنس نمبر	عنوان / ضابطہ
۱۶۱	راجہ اور نواب جن عورتوں کو اپنے حرم میں رکھتے ہیں انہیں جو کچھ دیتے ہیں بطور اجرت زنا نہیں بلکہ بطور نفقہ ماہوار، اس لئے ان کے حرام ہونے کی کوئی وجہ نہیں ہے۔	۵۱۳	ملک بدل کر وقف ہوسکتی ہے لیکن وقف بدل کر ملک نہیں ہوسکتی۔
	فوائد اصولیہ		
۱۶۲			وقف کا مدعی ہر مسلمان ہوسکتا ہے۔
	اباحت بعد موت مبیح باطل ہو جاتی ہے۔	۹۰	

صفحہ 61 کا 631

Fatawa Rizvia Volume (16)

Index	Ruling (Left)	Page	Ruling (Right)	Index
383	The trustee of an endowment is its custodian.	226	Permission for an act in a mosque is one thing, and its entitlement is another.	383
383	Against Shari'ah rulings, neither majority opinion nor consensus can be considered.	227	Mosques are forever exempt from all rights of people.	383
384	Every permissible act with a good intention becomes commendable and a means of proximity [to God].	229	Necessity due to Shari'ah-recognized compulsion does not make a thing permissible in its essence, but rather removes sin from the compelled person.	387
390	One who repeats a description is not like the one who originates it.	257	It is a rule of custom and Shari'ah that a specific harm should be endured to avoid a general harm.	390
392	Necessities make the forbidden permissible.	286	Interpreting the mention of non-possession as a non-mention of possession is a blatant fallacy.	392
392	A mosque will not be invalidated by invalid conditions; rather, only the conditions will be declared invalid.	334	Every people speaks and understands according to their own terminology.	392
461	If a mosque is built with the condition 'I can sell it,' it remains a mosque and the condition is void.	334	Regarding halal and haram, the owner's word is valid without proof.	461
486	If a mosque is built with the condition it's only for a specific people, it becomes a mosque for all and the specification is void.	334	Not knowing the time of occurrence is evidence of antiquity.	486
527		373		527

Index	Ruling (Left)	Page	Ruling (Right)	Index
	Reconciliation is about ending a dispute, not maintaining it.		The waqf of a property can be proven by indirect textual evidence (Isharat-un-Nass), provided the explicit textual evidence (Ibarat-un-Nass) is not against it.	
528	Treating the original cause and basis of a dispute as redundant or suspended based on a vague hope for the future is to maintain the dispute, not to resolve it.	373	A waqf becomes void if it is made conditional on any event.	528
529	Reconciliation against Islamic rulings is not permissible.	373	It is better to correct a statement than to declare it meaningless.	529
592	Many things are established implicitly but not explicitly.	381	What is customarily known is like a stipulated condition in Shari'ah.	592
267	The correct view is that non-believers are also bound by subsidiary rulings (Furu').	382	Issuing Fatwas and the protocol of the Mufti.	
267	Animals are not legally responsible by consensus.	382	Regarding mosque equipment, the fatwa follows Imam Muhammad's opinion, and regarding the mosque's perpetuity, it follows Imam Abu Yusuf's opinion.	267

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

इंडेक्स	हुक्म (बाएं)	पृष्ठ	हुक्म (दाएं)	इंडेक्स
383	वक़्फ़ का मुतवल्ली उसका अमीन (ट्रस्टी) है।	226	मस्जिद में किसी काम की अनुमति एक बात है और उसका अधिकार दूसरी।	383
383	शरिया के नियमों के विरुद्ध न तो बहुमत और न ही आम सहमति देखी जा सकती है।	227	मस्जिदें लोगों के सभी अधिकारों से हमेशा के लिए मुक्त हैं।	383
384	नेक इरादे के साथ किया गया हर जायज़ काम सराहनीय और ईश्वर की निकटता का साधन बन जाता है।	229	शरिया की मजबूरी से कोई चीज़ स्वयं में जायज़ नहीं हो जाती, बल्कि मजबूर व्यक्ति से गुनाह हट जाता है।	387
390	विवरण को दोहराने वाला उसे शुरू करने वाले के समान नहीं है।	257	प्रथा और शरिया का नियम है कि सामान्य नुकसान से बचने के लिए विशेष नुकसान सहन किया जाए।	390
392	ज़रूरतें वर्जित चीज़ों को जायज़ बना देती हैं।	286	कब्ज़े के इनकार के उल्लेख को कब्ज़े के उल्लेख का इनकार समझना स्पष्ट भ्रम है।	392
392	गलत शर्तों से मस्जिद अवैध नहीं होगी, बल्कि शर्तें ही अवैध घोषित की जाएँगी।	334	हर समुदाय अपनी शब्दावली के अनुसार बात करता और समझता है।	392
461	मस्जिद बनाकर शर्त लगाई कि मैं इसे बेच सकूँगा, तो मस्जिद बन गई और शर्त अवैध है।	334	हलाल और हराम के मामले में संपत्ति के मालिक की बात बिना प्रमाण के मान्य है।	461
486	मस्जिद बनाकर शर्त लगाई कि केवल अमुक समुदाय के लिए, तो मस्जिद सबके लिए हो गई और विशेषता अवैध है।	334	होने के समय का पता न होना उसके प्राचीन होने का प्रमाण है।	486

इंडेक्स	हुक्म (बाएं)	पृष्ठ	हुक्म (दाएं)	इंडेक्स
527	समझौता विवाद को सुलझाने का नाम है, न कि उसे बनाए रखने का।	373	किसी संपत्ति का वक़्फ़ 'इशारत-उन-नस्स' (परोक्ष पाठ) से साबित हो सकता है बशर्ते 'इबारत-उन-नस्स' (प्रत्यक्ष पाठ) इसके विरुद्ध न हो।	527
528	विवाद के मूल आधार और कारण को भविष्य की अस्पष्ट आशा पर बेकार छोड़ देना विवाद को बनाए रखना है, न कि उसे समाप्त करना।	373	वक़्फ़ किसी शर्त पर निर्भर करने से अवैध हो जाता है।	528
529	इस्लामी नियमों के विरुद्ध समझौता करना जायज़ नहीं है।	373	किसी बात को अर्थहीन घोषित करने से बेहतर है कि उसे सही किया जाए।	529
592	कई चीज़ें अप्रत्यक्ष रूप से साबित होती हैं लेकिन प्रत्यक्ष रूप से नहीं।	381	प्रचलित प्रथा शरिया में एक शर्त की तरह है।	592
267	सही विचार यह है कि गैर-मुस्लिम भी सहायक नियमों (फ़ुरू) के पाबंद हैं।	382	फ़तवा देना और मुफ़्ती की कार्यप्रणाली।	
267	आम सहमति से जानवर कानूनी रूप से उत्तरदायी नहीं हैं।	382	मस्जिद के सामान के बारे में इमाम मुहम्मद के और मस्जिद के स्थायित्व के बारे में इमाम अबू यूसुफ के मत पर फतवा है।	267

انڈیکس متن (بائیں)		صفحہ متن (دائیں)	انڈیکس
۳۸۳	متولی وقف امین وقف ہے۔	۲۲۶	مسجد میں کسی امر کا جواز اور بات ہے اور اس کا استحقاق اور۔ ۳۸۳
۳۸۳	احکام شرعیہ کے خلاف نہ کثرت رائے دیکھی جاسکتی ہے نہ اتفاق رائے۔	۲۲۷	مساجد جمیع حقوق عباد سے ہمیشہ کے لئے منزہ ہیں۔ ۳۸۳
۳۸۴	ہر مباح بنیت محمودہ محمود و قربت ہو جاتا ہے۔	۲۲۹	ضرورت اکراہ شرعی سے جواز شیئی فی نفسہ نہیں ہوتا بلکہ مکرہ سے رفع اثم ہوتا ہے۔ ۳۸۷
۳۹۰	اعادہ وصف کرنے والا احداث اصل کرنیوالے کی مثل نہیں۔	۲۵۷	عرف وشرع کا قاعدہ ہے کہ ضرر عام سے بچنے کے لئے ضرر خاص کا تحمل کیا جائے۔ ۳۹۰
۳۹۲	الضرورات تبیح المحظورات۔	۲۸۶	ذکر نفی قبضہ کو نفی ذکر قبضہ پر حمل کرنا صریح مغالطہ ہے۔ ۳۹۲
۳۹۲	شروط باطلہ سے مسجد باطل نہ ہوگی ، شرطیں ہی باطل قرار دی جائیں گی۔	۳۳۴	ہر قوم اپنی اصطلاح پر کلام کرتی اور سمجھتی ہے۔ ۳۹۲
۴۶۱	مسجد بنا کر شرط لگائی میں اسے بیچ سکوں گا، مسجد ہو گئی شرط باطل۔	۳۳۴	۴۶۱

انڈیکس متن (بائیں)		صفحہ متن (دائیں)	انڈیکس
			حلال و حرام کے بارے میں صاحب مال کا قول بلا دلیل معتبر ہے۔
۴۸۶	مسجد بنا کر شرط لگائی کہ صرف فلاں قوم کے لئے، مسجد سب کے لئے ہو گئی تخصیص باطل ہے۔	۳۳۴	زمانہ حدوث کا نہ معلوم ہونا قدمت کی دلیل ہے۔ ۴۸۶
۵۲۷	مصالحت رفع نزاع کا نام ہے نہ کہ ابقائے نزاع کا۔	۳۷۳	کسی جائداد کا وقف اشارۃ النص سے ثابت ہوسکتا ہے جبکہ عبارۃ النص اس کے خلاف نہ ہو۔ ۵۲۷
۵۲۸	اصل بناء ومنشاء نزاع کو مہمل و معطل اور دور آئندہ کی امید موہوم پر محمول کرنا ابقائے نزاع ہے نہ کہ رفع و قطع نزاع۔	۳۷۳	وقف کسی شرط پر معلق کرنے سے باطل ہو جاتا ہے۔ ۵۲۸
۵۲۹	احکام اسلامیہ کے خلاف پر مصالحت روا نہیں۔	۳۷۳	کسی کلام کو مہمل قرار دینے سے بہتر ہے کہ اس کی تصحیح کی جائے۔ ۵۲۹
۵۹۲	کم من شئ یثبت ضمنا ولا یثبت قصدا۔	۳۸۱	معروف شرعاً مشروط کی طرح ہے۔ ۵۹۲
۲۶۷		۳۸۲	افتاء ورسم المفتی

انڈیکس متن (بائیں)		صفحہ متن (دائیں)		انڈیکس
		صحیح یہ ہے کہ کفار بھی مکلف بالفروع ہیں۔		
۲۶۷	جانور بالاجماع مکلف نہیں۔	۳۸۲	آلات مسجد کے بارے میں امام محمد اور تابید مسجد کے بارے میں امام ابویوسف کے قول پر فتویٰ ہے۔	۲۶۷

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Page	Description	Page	Description
106	Question regarding two mosques built based on a dispute and fatwas from Delhi and Bareilly.	323	There is essentially no retraction in giving charity (tasadduq).
107	It is obligatory for the judge (Qazi) to hear the statements of the parties, not for the mufti.	329	In joint ownership of property, each partner is a stranger to the other's share.
114	A Mufti answers a question in any case; investigating the facts is not among his duties.	329	An endowment (waqf) cannot be restricted to a specific time.
121	If a question is patently false, the mufti should not answer it or point out the error in the question.	329	If both the contract and the cash are not based on something forbidden, the ownership will be valid and lawful.
126	He who does not know the people of his time is ignorant.	330	Donations remain the property of the donors.
126	The responsibility of the office of fatwa is that, assuming the truthfulness of the questioner, the answer should be given according to the form of the question.	713	In indivisible rights, all partners are full owners.
128	In expressing the truth, it is mandatory for a mufti not to let long-standing relationships outweigh the preservation of the sanctity of Islam and clearing common people's misunderstandings.	713	In Sharia matters, the minority or majority of opinions is not considered.
128	Declaring the issue of defining a mosque for a non-Islamic state is blatant ignorance and great injustice.	383	In administrative matters where there is no limitation from Sharia, the majority opinion is considered; knowledge or ignorance is not considered here, but experience is valued.

Page	Description
128	Warning against an error mentioned in the question.
130	Warning against a vague question.
130	A fatwa by Maulana Abdul Kafi Sahab Allahabadi.
137	**Jurisprudential Benefits:** The trustee of a mosque takes precedence over the judge in matters like the construction of the mosque, etc.
143	Difference between a loan (qard), gift (hiba), and permission (ibahat).
143	Method of valuing a house built on someone else's land.

Page	Description
401	For the validity of a waqf, it is necessary for the endower to be the owner of the endowed property.
402	Endowing a hotel built for the wealthy will not be a valid waqf.
470	If a non-believer endows for a mosque, it will not be a valid waqf.
90	The duration of survival is unknown.
102	The amount of benefit is known by determining the duration.

फतावा रज़विया (खण्ड १६)

पृष्ठ	विवरण
106	विवाद के आधार पर बनी दो मस्जिदों के बारे में प्रश्न और दिल्ली व बरेली के फतवे।
107	न्यायाधीश (काज़ी) के लिए दोनों पक्षों की बात सुनना अनिवार्य है, मुफ्ती पर नहीं।
114	मुफ्ती हर हाल में प्रश्न का उत्तर देता है, तथ्यों की जांच करना उसके कर्तव्यों में नहीं है।
121	यदि प्रश्न स्पष्ट रूप से गलत हो, तो मुफ्ती उसका उत्तर न दे या प्रश्न की त्रुटि को प्रकट करे।
126	जो अपने समय के लोगों को नहीं जानता, वह अज्ञानी है।
126	फतवा कार्यालय की जिम्मेदारी यह है कि प्रश्नकर्ता की सत्यता को मानते हुए, पूछे गए प्रश्न के अनुसार उत्तर दिया जाए।
128	सत्य को व्यक्त करने में मुफ्ती के लिए अनिवार्य है कि वह किसी के साथ पुराने संबंधों को इस्लाम की पवित्रता की रक्षा और आम लोगों की गलतफहमियों को दूर करने पर हावी न होने दे।
128	एक गैर-इस्लामी राज्य के लिए मस्जिद की परिभाषा के मुद्दे को घोषित करना स्पष्ट अज्ञानता और महान अन्याय है।
323	दान (तसद्दुक़) में मूलतः वापसी नहीं होती।
329	संपत्ति के संयुक्त स्वामित्व में, प्रत्येक भागीदार दूसरे के हिस्से के लिए अजनबी होता है।
329	वक्फ (बंदोबस्त) को किसी विशिष्ट समय तक सीमित नहीं किया जा सकता।
329	यदि अनुबंध और नकद दोनों हराम (वर्जित) पर आधारित न हों, तो स्वामित्व वैध और हलाल होगा।
330	चंदा देने वालों के चंदे पर उन्हीं का स्वामित्व रहता है।
713	अविभाज्य अधिकारों में सभी भागीदार पूर्ण स्वामी होते हैं।
713	शरीयत के मामले में बहुमत या अल्पमत राय का कोई महत्व नहीं है।
383	प्रशासनिक मामले जिनमें शरीयत की ओर से कोई सीमा न हो, वहां बहुमत की राय का सम्मान किया जाता है; इसमें ज्ञान या अज्ञान

पृष्ठ	विवरण
128	प्रश्न में उल्लिखित एक दोष पर चेतावनी।
130	एक संक्षिप्त/अस्पष्ट प्रश्न पर चेतावनी।
130	मौलवी अब्दुल काफी साहब इलाहाबादी का एक फतवा।
137	**न्यायशास्त्रीय लाभ:** मस्जिद के निर्माण आदि कार्यों में मस्जिद का मुतवल्ली (ट्रस्टी) काज़ी (न्यायाधीश) से ऊपर होता है।
143	ऋण (कर्ज़), उपहार (हिबा) और अनुमति (इबाहत) के बीच अंतर।
143	दूसरे की जमीन पर बने घर का मूल्यांकन करने का तरीका।
401	वक्फ की वैधता के लिए यह आवश्यक है कि वक्फ करने वाला संपत्ति का मालिक हो।
402	अमीरों के लिए होटल बनाकर वक्फ करना वक्फ नहीं होगा।
470	काफिर ने मस्जिद के लिए वक्फ किया, तो वह वक्फ नहीं होगा।
90	उत्तरजीविता की अवधि अज्ञात है।
102	अवधि के निर्धारण से लाभ की मात्रा ज्ञात होती है।

صفحہ تفصیل			صفحہ تفصیل
	اختلاف کی بنیاد پر بننے والی دو		
۱۰۶	مسجدوں کے بارے میں سوال اور دلی و بریلی کے فتاویٰ۔	۳۲۳	تصدق میں اصلاً رجوع نہیں۔
۱۰۷	فریقین کے بیان سننا قاضی پر لازم ہے نہ کہ مفتی پر۔	۳۲۹	شرکتِ ملک میں ہر شریک دوسرے کے حصہ میں اجنبی ہوتا ہے۔
۱۱۴	مفتی بہر صورت سوال کا جواب دیتا ہے، واقعہ سے بحث اس کے فرائض سے نہیں۔	۳۲۹	وقف کسی وقتِ خاص تک مقید نہیں ہو سکتا۔
۱۲۱	سوال ظاہر البطلان ہو تو مفتی اس کا جواب نہ دے یا سوال کی غلطی ظاہر کرے۔	۳۲۹	اگر عقد و نقد دونوں حرام پر جمع نہ ہوں تو ملک صحیح اور حلال ہوگی۔
۱۲۶	جو اپنے زمانہ والوں کی معرفت نہ رکھے جاہل ہے۔	۳۳۰	چندہ چندہ دہندگان کی ملک پر ہوتا ہے۔
۱۲۶	منصبِ افتاء کی ذمہ داری یہ ہے کہ برتقدیرِ صدقِ مستفتی صورتِ مستفسرہ کے مطابق جواب دے دیا جائے۔	۷۱۳	حقوق غیر متجزی میں تمام شریک علی وجہ الکمال مالک ہوتے ہیں۔

صفحہ تفصیل		صفحہ تفصیل	
۱۲۸	اظہارِ حق کے سلسلہ میں مفتی پر لازم ہے کہ وہ کسی کے ساتھ مراسمِ قدیم کو حفظِ حرمتِ اسلام اور رفعِ غلط فہمی عوام پر غالب نہ آنے دے۔	۷۱۳	مسئلہ شرعی میں قلت و کثرتِ رائے کا اعتبار نہیں۔
۱۲۸	مسئلہ معرف المسجد کو سلطنت غیر اسلامیہ کے لئے قرار دینا صریح جہل اور ظلمِ عظیم ہے۔	۳۸۳	انتظامی امور جن میں شرع کیطرف سے کوئی تحدید نہ ہو کثرتِ رائے کا لحاظ ہوتا ہے اور اس میں علم و جہالت کا بھی لحاظ نہ ہو گا بلکہ تجربہ کاری کا اعتبار ہوتا ہے۔
۱۲۸	سوال میں ذکر کی ہوئی ایک خرابی پر تنبیہ۔	۴۰۱	وقف کی صحت کے لئے واقف کا جائدادِ موقوفہ کا مالک ہونا ضروری ہے۔
۱۳۰	ایک مجمل سوال پر تنبیہ۔	۴۰۲	مالداروں کے لئے ہوٹل بنا کر وقف کیا وقف نہ ہوگا۔
۱۳۰	مولوی عبدالکافی صاحب الہ آبادی کا ایک فتویٰ۔	۴۷۰	کافر نے مسجد کے لئے وقف کیا وقف نہ ہوگا۔
۱۳۷	**فوائد فقہیہ:**		
۱۴۳	مسجد کا متولی تعمیرِ مسجد وغیرہ امور میں قاضی پر مقدم ہے۔		
۱۴۳	قرض، ہبہ اور اباحت کا فرق۔	۹۰	مدتِ بقاء مجہول ہے۔

صفحہ تفصیل		صفحہ تفصیل	
۱۴۳	دوسرے کی زمین میں بنے ہوئے مکان کی قیمت لگانے کا طریقہ۔	۱۰۲	تعیینِ مدت سے مقدارِ منفعت معلوم ہوتی ہے۔

Volume Sixteen (16) - Fatawa Razawiya

Topic	Page	Topic	Page
Endowment cannot be endowed.	150	'Khulu' is not an essence but an attribute.	181
Endowment cannot be owned.	150	Difference between 'Sukna' (residence) and 'Khulu'.	181
The standard of capability is ownership of Nisab in excess of basic needs.	155	Explanations of various scholars on the meaning of 'Khulu' and the author's research.	186
The trustee is a custodian.	155	Ibn Bilal and the reconciliation of the author with those who refuted him.	188
The condition of the endower in endowments is like the text of the Lawgiver.	157	According to the Hanafis, the supervisor of an endowment must be trustworthy; the statement of a trustworthy supervisor with an oath will be reliable if the apparent doesn't belie it.	195
Trees in a graveyard belong to the one who planted them.	157	Lack of knowledge is an excuse in some cases.	203
Research on the word 'Arsadat'.	158	Retracting from an endowment is impossible.	216
Any construction in the land of a mosque is permissible according to the conditions of the endower.	159	Books are unique items, not items of similar kind.	227
Difference between 'Arsadat' and 'Ataya' (gifts).	160	Unity of printing and paper does not imply similarity (in value).	227
Handwriting resembles handwriting; it cannot be relied upon.	166	Authority is conditional on oversight, and there is no oversight in causing harm.	229
Proof of endowment is also established through practice/ usage.	168	In the state of inheritance, no heir has any right related to the inherited property.	251
	168		261

Topic	Page	Topic	Page
Donation money remains the property of the donors.		Things in a mosque are either its parts, tools, endowments, or surpluses.	
Different meanings of the word 'Wasita'.	171	It is not permissible to change an inhabited endowment except in four cases.	267
If someone gave something thinking it was obligatory, and later it was revealed it wasn't, they can take it back.	173	There are countless evils in changing an endowment.	268
The matter of 'Khulu' is baseless and void.	176	The cause for replacing an endowment is either the condition of replacement or the necessity of replacement.	268
Definition of 'Khulu'.	179	In the state of a replacement condition, the permissibility of changing the endowment is conditional on several terms.	270
A correct form of permanent lease.	180	The summary of the seven conditions for changing an endowment is to avoid violating the condition and the suspicion of opposing the benefit of the endowment.	270

जिल्द सोलहवीं (16) - फ़तावा रज़विया

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
वक़्फ़ (बंदोबस्त) को वक़्फ़ नहीं किया जा सकता।	150	'खुलू' ऐन (स्वयं) नहीं बल्कि वस्फ़ (गुण) है।	181
वक़्फ़ का मालिक नहीं बना जा सकता।	150	'सुकना' (निवास) और 'खुलू' के बीच अंतर।	181
हैसियत का पैमाना बुनियादी ज़रूरतों से ज़्यादा निसाब का मालिक होना है।	155	'खुलू' के अर्थ में विभिन्न विद्वानों की स्पष्टीकरण और लेखक का शोध।	186
मुतवल्ली (ट्रस्टी) अमानतदार होता है।	155	इब्न बिलाल और उन पर आपत्ति करने वालों के कलाम में लेखक का सामंजस्य।	188
वक़्फ़ में वक़्फ़ करने वाले की शर्त शरीअत के हुक्म की तरह है।	157	हनफ़ियों के यहाँ वक़्फ़ का निगरान (निरीक्षक) अमानतदार होना चाहिए; अमानतदार नाज़िर का बयान क़सम के साथ विश्वसनीय होगा यदि ज़ाहिर उसकी झुटलाहट न करे।	195
क़ब्रिस्तान के दरख़्त लगाने वाले की मिल्कियत हैं।	157	कुछ स्थितियों में ज्ञान का अभाव एक उज़्र (बहाना/कारण) है।	203
शब्द 'अरसादात' पर शोध।	158	वक़्फ़ से मुकरना (वापस लेना) असंभव है।	216
मस्जिद की ज़मीन में वक़्फ़ करने वाले की शर्तों के अनुसार कोई भी निर्माण जायज़ है।	159	किताबें ज़वातुल क़ीयम हैं, ज़वातुल अमसाल नहीं।	227
'अरसादात' और 'अताया' (उपहार) के बीच अंतर।	160	छपाई और काग़ज़ की समानता से मूल्य में समानता ज़रूरी नहीं।	227
लिखावट लिखावट के समान होती है, उस पर भरोसा नहीं किया जा सकता।	166	विलायत (अधिकार) देखभाल पर निर्भर है, और नुक़सान पहुँचाने में कोई देखभाल नहीं है।	229
वक़्फ़ का प्रमाण व्यवहार (प्रचलन) से भी मिलता है।	168	विरासती अधिकार की स्थिति में, किसी वारिस का कोई हक़ मृतक की संपत्ति से संबंधित नहीं होता।	251

विषय	पृष्ठ
चंदे की रक़म चंदा देने वालों की मिल्कियत रहती है।	168
शब्द 'वास्ता' के अलग-अलग अर्थ।	171
जिसने यह समझकर कोई चीज़ दी कि वह उस पर वाजिब है, बाद में पता चला कि वाजिब नहीं थी, तो वह उसे वापस ले सकता है।	173
'खुलू' का मामला बेबुनियाद और बातिल है।	176
'खुलू' की परिभाषा।	179
स्थायी पट्टे का एक सही रूप।	180

विषय	पृष्ठ
मस्जिद की चीज़ें उसके हिस्से हैं या औज़ार या वक़्फ़ या अतिरिक्त।	261
चार स्थितियों के अलावा आबाद वक़्फ़ को बदलना जायज़ नहीं।	267
वक़्फ़ के बदलाव में अनगिनत बुराइयाँ हैं।	268
वक़्फ़ का तबादला (बदलाव) या तो तबादले की शर्त की वजह से होता है या ज़रूरत की वजह से।	268
तबादले की शर्त की स्थिति में, वक़्फ़ बदलने की अनुमति कई शर्तों के साथ जुड़ी है।	270
वक़्फ़ बदलने की सात शर्तों का सारांश यह है कि शर्त का उल्लंघन न हो और वक़्फ़ के फ़ायदे के ख़िलाफ़ होने का अंदेशा न रहे।	270

عنوان	صفحہ
الوقف لا یوقف۔	۱۵۰
الوقف لا یملک	۱۵۰
استطاعت کا معیار ملک نصاب زائد از حاجت اصلیہ ہے۔	۱۵۵
متولی امین ہوتا ہے۔	۱۵۵
اوقاف میں شرط واقف نص شارع کی طرح ہے۔	۱۵۷
قبرستان کے درخت لگانے والے کی ملک ہیں۔	۱۵۷
لفظ ارصادات کی تحقیق۔	۱۵۸
مسجد کی زمین میں کوئی تعمیر حسب شرائط واقف جائز ہے۔	۱۵۹
ارصادات اور عطایا کا فرق۔	۱۶۰
خلو عین نہیں بلکہ وصف ہے۔	۱۸۱
سکنیٰ اور خلو کا فرق۔	۱۸۱
معنی خلو میں مختلف علماء کی تصریحات اور مصنف کی تحقیق۔	۱۸۶
ابن بلال اور ان پر رد کرنے والوں کے کلام میں مصنف کی تطبیق۔	۱۸۸
احناف کے یہاں وقف کا نگران امین ہی ہونا چاہئے ناظر امین کا قول قسم کے ساتھ معتبر ہوگا اگر ظاہر اس کی تکذیب نہ کرے۔	۱۹۵
بعض صورتوں میں عدم علم عذر ہے۔	۲۰۳
وقف سے رجوع ناممکن ہے۔	۲۱۶
کتابیں ذوات القیم ہیں ذوات الامثال نہیں۔	۲۲۷
	۲۲۷

عنوان	صفحہ
خط خط کے مشابہ ہوتا ہے اس پر اعتماد نہیں کیا جاسکتا۔	۱۶۶
وقف کا ثبوت تعامل سے بھی ہوتا ہے۔	۱۶۸
زر چندہ چندہ دہندوں کی ملکیت پر رہتا ہے۔	۱۶۸
لفظ واسطہ کے معانی مختلفہ۔	۱۷۱
جس نے یہ سمجھ کر کہ اس کا دینا مجھ پر واجب ہے ، کوئی چیز دی ، بعد کو کھلا کہ واجب نہ تھی تو لوٹا سکتا ہے۔	۱۷۳
معاملہ خلو بے اصل و باطل ہے۔	۱۷۶
خلو کی تعریف۔	۱۷۹
دوامی پٹہ کی ایک صحیح صورت۔	۱۸۰
چھاپے اور کاغذ کی وحدت مستلزم مثلیت نہیں۔	۲۲۹
ان الولایة مشروطة بالنظر ولا نظر فی الضرر۔	۲۵۱
صحت موروث میں کسی وارث کا کوئی حق موروث کے مال سے متعلق نہیں ہوتا۔	۲۶۱
مسجد کی چیزیں اس کے اجزا ہیں یا آلات یا اوقاف یا زوائد۔	۲۶۷
چار صورتوں کے علاوہ آباد وقف کو تبدیل کرنا جائز نہیں۔	۲۶۸
وقف کی تبدیلی میں بے شمار خرابیاں ہیں۔	۲۶۸
استبدال وقف کا موجب یا تو شرط استبدال ہے یا ضرورت استبدال۔	۲۷۰
بحالت شرط استبدال، تبدیلی وقف کا جواز چند شرطوں سے مشروط ہے۔	۲۷۰

تبدیل وقف کی شرائط سبعہ کا خلاصہ یہ

ہے کہ مخالفت شرط اور مظنہ مخالفت نفع

وقف سے بچے۔

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Page	Topic
384	Discussion on necessity (Zaroorat).
393	The application of 'ownership' (milk) has two meanings: first, exclusive prevention; second, the power of Shariah-compliant disposal.
394	A Mutawalli (trustee) can be called the 'owner of endowments' in the sense of being capable of Shariah-compliant disposal.
394	A Mutawalli can be called the 'owner of endowments' in the sense of being capable of Shariah-compliant disposal.
394	In the terminology of law and legal experts, the land of a mosque or endowed mosque land is called 'mosque property' (milk-e-masjid).
394	Traces of the aforementioned terminology are also found in the pure Shariah.
398	A mosque is truly the name of the land; the roof cannot be its substitute.
447	It is necessary for a mosque to be free from all rights of servants in all six directions.
465	The land of descent (Nuzul) is the property of Allah the Almighty.
473	Research on ancient practice (Ta'amul-e-Qadeem).
271	Istibdal (substitution/exchange) is based on three reasons.
272	Qazi Bahisht is the title for a person of knowledge and action.
278	What things are meant by 'Zawaid' (extra/excess)?
283	The courtyard of a mosque is also part of the mosque.
301	The utilities/benefits of the mosque are subordinate to the mosque.
305	Absolute rights of servants (Huquq-ul-Ibad) are not inherently prohibitive to mosque status.
306	For a graveyard as well, it is a condition to be free from the rights of servants.
320	It is forbidden (Haram) to bring such a mosque into any kind of personal use.
320	Proof of an endowment (waqf) is based on public renown.
322	The surrounding area of a mosque also carries the same ruling as the mosque itself.

Page	Topic
473	Definition and rulings of backbiting (Gheebat).
475	It is obligatory to interpret the actions of all Muslims as being based on rectitude as much as possible.
486	If the terms of an endowment are not in writing, then ancient practice will be implemented.
486	The limit of ancient practice in an endowment is not determined by a specific time or era.
487	In the general expenditures of endowments, the rich and the poor are all equal, such as water for Iftar or Wudu.
490	Proof of an endowment is based on public renown.
492	Where the terms of an endowment are unknown, ancient practice is relied upon, and description of the limit of ancient practice.
495	The wall/rampart of a mosque follows the ruling of a mosque in some matters and is outside the mosque in others.
323	The peripheral space of a mosque (Fana-e-Masjid) follows the mosque.
352	The sanctity of the peripheral space (Fana) of a mosque is like that of the mosque.
352	The specific ruling (Juziyyah) on making a pathway through a mosque and its correct meaning.
376	Discussion on land possession (Qabza).
376	What is the meaning of 'Faqahat' (jurisprudential insight)?
380	A profound investigation into the issue of passing through a mosque.
383	The issue of passing through a mosque is specific only to an Islamic state.
383	Knowing the translations of 'Min, Ila, Fi, Ala' is not Faqahat; Faqahat is something else entirely.

फ़तावा-ए-रज़विया (जिल्द 16)

पृष्ठ	विषय
384	आवश्यकता (ज़रूरत) की चर्चा।
393	'स्वामित्व' (मिल्क) का प्रयोग दो अर्थों में होता है: पहला, अनन्य निषेध; दूसरा, शरीयत के अनुसार उपयोग करने की शक्ति।
394	मुतवल्ली (ट्रस्टी) को शरीयत के अनुसार उपयोग में सक्षम होने के अर्थ में 'औकाफ़ का स्वामी' कहा जा सकता है।
394	मुतवल्ली को शरीयत के अनुसार उपयोग में सक्षम होने के अर्थ में 'औकाफ़ का स्वामी' कहा जा सकता है।
394	कानून और कानूनविदों की शब्दावली में मस्जिद की ज़मीन या वक्फ़ मस्जिद की ज़मीन को 'मस्जिद की मिल्कियत' (मिल्क-ए-मस्जिद) कहा जाता है।
394	उक्त शब्दावली का प्रमाण शरीयत-ए-मुतह्हरा (पवित्र शरीयत) में भी मिलता है।
398	मस्जिद वास्तव में ज़मीन का नाम है; छत उसका विकल्प नहीं हो सकती।
447	मस्जिद का छः दिशाओं में बंदों के सभी अधिकारों से मुक्त होना आवश्यक है।
465	
271	इस्तिबदाल (बदलाव/विनिमय) तीन कारणों पर आधारित है।
272	काज़ी बहिश्त ज्ञान और कर्म वाले व्यक्ति को कहा जाता है।
278	'ज़वाइद' (अतिरिक्त) से क्या चीज़ें अभिप्रेत हैं?
283	मस्जिद का आंगन भी मस्जिद ही है।
301	मस्जिद के लाभ और संसाधन मस्जिद के अधीन हैं।
305	पूर्णतः बंदों के अधिकारों (हुकूक-उल-इबाद) का संबंध मस्जिद होने में बाधक नहीं है।
306	कब्रिस्तान के लिए भी बंदों के अधिकारों से मुक्त होना अनिवार्य शर्त है।
320	ऐसी मस्जिद को किसी भी प्रकार के व्यक्तिगत उपयोग में लाना हराम (वर्जित) है।
320	

पृष्ठ	विषय
	नुज़ूल (अवतरण) की ज़मीन अल्लाह तबारक व तआला की मिल्कियत है।
473	प्राचीन प्रचलन (तआमुल-ए-क़दीम) की शोध।
473	ग़ीबत (पीठ पीछे बुराई) की परिभाषा और नियम।
475	सभी मुसलमानों के कार्यों को यथासंभव भलाई पर आधारित मानना अनिवार्य है।
486	जिस वक्फ़ की शर्तें लिखित न हों, वहाँ प्राचीन प्रचलन पर अमल किया जाएगा।
486	वक्फ़ में प्राचीन प्रचलन की सीमा समय और युग से निर्धारित नहीं है।
487	औकाफ़ के सामान्य खर्चों में अमीर और गरीब सब बराबर हैं, जैसे इफ़्तार या वज़ू का पानी।
490	वक्फ़ का प्रमाण प्रसिद्धि के आधार पर होता है।
492	जहाँ वक्फ़ की शर्तें ज्ञात न हों, वहाँ प्राचीन प्रचलन का श्रेय है, और प्राचीन प्रचलन की सीमा का वर्णन।
495	मस्जिद की चारदीवारी कुछ मामलों में मस्जिद के हुक्म में है और कुछ मामलों में मस्जिद से बाहर है।

पृष्ठ	विषय
	वक्फ़ का प्रमाण प्रसिद्धि के आधार पर होता है।
322	मस्जिद के आसपास के क्षेत्र का हुक्म भी मस्जिद की तरह ही होता है।
323	मस्जिद का बाहरी क्षेत्र (फ़ना-ए-मस्जिद) मस्जिद के अधीन है।
352	मस्जिद के बाहरी क्षेत्र (फ़ना) की पवित्रता मस्जिद की तरह ही है।
352	मस्जिद को रास्ता बनाने का विशेष नियम (जुज़इया) और उसका सही अर्थ।
376	ज़मीन पर कब्ज़े की चर्चा।
376	फ़काहत (न्यायशास्त्रीय अंतर्दृष्टि) का क्या अर्थ है?
380	मस्जिद से गुज़रने के मसले पर एक महत्वपूर्ण शोध।
383	मस्जिद से गुज़रने का मसला केवल इस्लामी सल्तनत के साथ विशिष्ट है।
383	'मिन, इला, फी, अला' का अनुवाद जान लेना फ़काहत नहीं है; फ़काहत कुछ और ही है।

صفحہ	عنوان
۳۸۴	ضرورت کی بحث۔
۳۹۳	ملک کا اطلاق دو معنی پر آتا ہے اول اختصاصِ مانع، دوم قدرتِ تصرف شرعی۔
۳۹۴	متولی کو مالک اوقاف بمعنی قادرِ تصرف شرعی کہہ سکتے ہیں۔
۳۹۴	متولی کو مالک اوقاف بمعنی قادرِ تصرف شرعی کہہ سکتے ہیں۔
۳۹۴	قانون اور اہل قانون کی اصطلاح میں زمین مسجد یا وقف مسجد کو ملک مسجد کہتے ہیں۔
۳۹۴	اصطلاح مذکور کا پتہ شرع مطہر میں بھی ہے۔
۳۹۸	مسجد حقیقۃً زمین کا نام ہے چھت اس کا بدل نہیں ہوسکتی۔
۴۴۷	مسجد کا شش جہات میں جمیع حقوقِ عباد سے خالی ہونا ضروری ہے۔
۴۶۵	نزول کی زمین اللہ تبارک وتعالیٰ کی ملک ہے۔
۲۷۱	استبدال تین وجہوں پر ہے۔
۲۷۲	قاضی بہشت صاحبِ علم و عمل کو کہتے ہیں۔
۲۷۸	زوائد سے مراد کیا چیزیں ہیں۔
۲۸۳	صحنِ مسجد بھی مسجد ہے۔
۳۰۱	مصالحِ مسجد توابعِ مسجد ہیں۔
۳۰۵	مطلقاً حقوقِ عبد کا تعلق مانعِ مسجدیت نہیں۔
۳۰۶	مقبرہ کے لئے بھی حقوقِ عبد سے فارغ ہونا شرط ہے۔
۳۲۰	ایسی مسجد کو کسی قسم کے ذاتی تصرف میں لانا حرام ہے۔
۳۲۰	

صفحہ	عنوان
۴۷۳	تعامل قدیم کی تحقیق۔
۴۷۳	غیبت کی تعریف اور احکام۔
۴۷۵	سب مسلمانوں کا کام حتی الامکان صلاح پر محمول کرنا واجب ہے۔
۴۸۶	جس وقف کے شرائط تحریری نہ ہوں تو تعامل قدیم پر عملدرآمد ہوگا۔
۴۸۶	وقف میں تعامل قدیم کی حد وقت اور زمانہ سے نہیں ہے۔
۴۸۷	اوقاف کے مصارف عمومی میں مالدار اور غریب سب برابر ہیں جیسے افطار یا وضو کا پانی۔
۴۹۰	وقف کا ثبوت شہرت کی بناء پر ہوتا ہے۔
۴۹۲	

صفحہ	عنوان
۳۲۲	وقف کا ثبوت شہرت کی بنیاد پر ہوتا ہے۔
۳۲۳	حوالیِ مسجد کا حکم بھی مثلِ مسجد ہوتا ہے۔
۳۵۲	فنائے مسجد تابعِ مسجد ہے۔
۳۵۲	فنائے مسجد کی حرمت مسجد کی طرح ہے۔
۳۷۶	مسجد کو راستہ بنانے کا جزئیہ اور اس کا صحیح مطلب
۳۷۶	قبضہ زمین کی بحث۔
۳۸۰	فقاہت کے کیا معنی ہیں۔
۳۸۳	مسئلہ ممر فی المسجد کی تحقیق جلیل۔

عنوان	صفحہ
جہاں وقف کے شرائط معلوم نہ ہوں قدیم عملدرآمد کا اعتبار ہے، اور قدیم عملدرآمد کی حد کا بیان۔	۳۸۳
مسجد کی فصیل بعض باتوں میں مسجد کے حکم میں ہے اور بعض مسائل میں خارجِ مسجد۔	۴۹۵

عنوان	صفحہ
مسئلہ ممر فی المسجد صرف اسلامی سلطنت کے ساتھ خاص ہے۔	۳۸۳
من الی فی علی کا ترجمہ جان لینا فقاہت نہیں، فقاہت چیزے دیگر است۔	۳۸۳

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

- The roof of the grave is the right of the deceased. 508 | The inclusion of "Insha'Allah" in a promise nullifies the effect of an oath. 620
- The mosque and its attachments are purely the property of Allah Almighty. 509 | Vows and Offerings (Nazr-o-Futuh)
- An illegal contract is null and void by itself. 537 | Vows and offerings belong to whom they are given. The Sajjada-Nashin promised to give half of the offerings; fulfilling this is not obligatory for him. 575
- Description of four situations for changing an inhabited endowment (waqf). 541 | If a Sajjada-Nashin appoints a deputy and trustee, whatever offerings that person receives personally are theirs, but what they receive in the capacity of Sajjada-Nashini belongs to the original Sajjada-Nashin. 576
- Matting and oil are considered essentials of the mosque. 571 | Sales (Buyu')
- Infirmity and illness do not invalidate the health/validity of an endowment (waqf). 588 | Giving property in dower is 'Hiba-bil-Iwadh' (gift for consideration), and this constitutes a sale. 113
- The disposals/actions of a person with a slow mind are enforceable. 589 | A sale becomes void and prohibited due to corrupt/invalid conditions. 113
- In "our mosque", attribution does not imply ownership. 594 | Rescinding a void sale is obligatory for both the seller and the buyer. 113
- The land of the mosque is the mosque in essence. 607 | Not rescinding a void sale is a sin. 113
- The one who gave the land is the endower (waqif) of the mosque, and the one who built the structure is the builder. 607 | After taking possession of property purchased through a void contract, the buyer becomes its owner. 113
- The builder is also a participant in the endowment (waqf). 607 | Land purchased with the income of endowed property does not carry the rulings of waqf. Its sale and purchase are permissible, but the sale should be through reliable means. 117
- Words spoken based on a misconception have no effect. 626 | If forbidden (haram) money is given in cash, it is haram for the seller to take it, but the property belongs to the buyer. 122
- Oath (Yameen) | Hiba-bil-Iwadh is a sale. 126

- An oath regarding another's action is taken based on knowledge. 99 | All persons in whose name the sale occurred become owners of the sold item, even if the price was paid by a single individual. 126

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

- क़ब्र की छत मृतक का अधिकार है। 508 | वादे में "इंशा अल्लाह" शब्द शपथ के प्रभाव को शून्य कर देता है। 620
- मस्जिद और संबंधित वस्तुएँ शुद्ध रूप से अल्लाह तआला की मिल्कियत हैं। 509 | नज़्र और .फ़ुतूह (नज़राना और चंदा)
- अवैध अनुबंध स्वयं में शून्य है। 537 | नज़्र और.फ़ुतूह जिसे दिया जाए वह उसी का है। सज्जादानशीन ने आधी नज़्र देने का वादा किया था और उसका पालन करना उस पर अनिवार्य नहीं है। 575
- आबाद वक़्फ़ (धर्मादा) को बदलने की चार स्थितियों का विवरण। 541 | सज्जादानशीन ने जिसे अपना प्रतिनिधि और मुतवल्ली बनाया, उसे जो नज़्र और.फ़ुतूह स्वयं के लिए मिले वह उसी के हैं, और जो सज्जादानशीनी की हैसियत से मिले वह असली सज्जादानशीन के होंगे। 576
- चटाई और तेल मस्जिद की उपयोगिताओं में गिने जाते हैं। 571 | बय' (क्रय-विक्रय)
- अशक्तता और बीमारी वक़्फ़ की शुद्धता को समाप्त नहीं करती। 588 | मेहर में संपत्ति देना "हिबा-बिल-इवज़" है और यह एक बिक्री (बय') है। 113
- मंदबुद्धि व्यक्ति के कार्य लागू होते हैं। 589 | अमान्य शर्तों के कारण बिक्री अमान्य और हराम हो जाती है। 113
- "हमारी मस्जिद" में संबंध से स्वामित्व का अभिप्राय नहीं है। 594 | अमान्य बिक्री को रद्द करना विक्रेता और क्रेता दोनों पर अनिवार्य है। 113
- मस्जिद की ज़मीन ही असल मस्जिद है। 607 | अमान्य बिक्री को रद्द न करना पाप है। 113
- जिसने ज़मीन दी वह मस्जिद का वाक़िफ़ हुआ और जिसने इमारत बनाई वह निर्माणकर्ता। 607 | अमान्य अनुबंध से खरीदी गई संपत्ति पर कब्ज़ा करने के बाद क्रेता उसका मालिक हो जाता है। 113
- निर्माण करने वाला भी वक़्फ़ में भागीदार है। 607 | वक़्फ़ संपत्ति की आय से खरीदी गई ज़मीन पर वक़्फ़ के नियम लागू नहीं होते। उसका क्रय-विक्रय जायज़ है, लेकिन विश्वसनीय स्रोतों से होना चाहिए। 117

- ग़लतफ़हमी के आधार पर कहे गए शब्दों का कोई प्रभाव नहीं होता। 626 | यदि नकद में हराम धन दिया गया तो विक्रेता के लिए उसे लेना हराम है, लेकिन संपत्ति क्रेता के स्वामित्व में रहेगी। 122
- शपथ (यमीन) | हिबा-बिल-इवज़ एक बिक्री है। 126
- किसी दूसरे के कार्य की शपथ ज्ञान के आधार पर ली जाती है। 99 | जितने लोगों के नाम पर बिक्री हुई, वे सभी उस वस्तु के स्वामी बन गए, भले ही कीमत एक व्यक्ति ने चुकाई हो। 126

- قبر کی چھت حق میت ہے۔ ۵۰۸ | وعدہ میں ان شاء اللہ کا لفظ حلف کے اثر کو باطل کرتا ہے۔ ۶۲۰
- مسجد اور متعلقات مسجد خالص اللہ تعالیٰ کی ملک ہے۔ ۵۰۹ | نذر و فتوح
- ناجائز معاہدہ خود ہی باطل ہے۔ ۵۳۷ | نذر و فتوح جو جس کو دے اسی کی ہے۔ سجادہ نشین نے نذر و فتوح بالنصیف دینے کا وعدہ کیا اور اس کا ایفاء اس پر واجب نہیں ہے۔ ۵۷۵
- آباد وقف کے بدلنے کی چار صورتوں کا بیان۔ ۵۴۱ | سجادہ نشین نے اپنا قائم مقام اور متولی کسی کو کیا اسے جو نذر و فتوح اسی کے لئے ملی وہ اس کی ہے، اور جو بحیثیت سجادگی ملی وہ اصلی سجادہ نشین کی ہوگی۔ ۵۷۶
- چٹائی اور تیل کا مصالح مسجد میں شمار ہے۔ ۵۷۱ | بیوع
- ناتوانی اور بیماری رفع صحت وقف نہیں۔ ۵۸۸ | مہر میں جائداد دینا ہبہ بالعوض ہے اور یہ بیع ہے۔ ۱۱۳
- کند ذہن کے تصرفات نافذ ہیں۔ ۵۸۹ | بیع شروط فاسدہ سے فاسد وحرام ہو جاتی ہے۔ ۱۱۳
- ہماری مسجد میں اضافت ملک مراد نہیں ہے۔ ۵۹۴ | بیع فاسد کو فسخ کرنا بائع اور مشتری دونوں پر فرض ہے۔ ۱۱۳
- مسجد کی زمین اصل مسجد ہے۔ ۶۰۷ | بیع فاسد کو فسخ نہ کرنا گناہ ہے۔ ۱۱۳
- جس نے زمین دی وہ مسجد کا واقف ہوا اور جس نے عمارت بنائی وہ تعمیر کار۔ ۶۰۷ | عقد فاسد سے خریدی ہوئی جائداد پر قبضہ کے بعد مشتری اس کا مالک ہو جاتا ہے۔ ۱۱۳

- تعمیر کرنے والا بھی وقف میں شریک ہے۔ ۶۰۷ | موقوفہ جائداد کی آمدنی سے جو زمین خریدی گئی وہ وقف کا حکم نہیں رکھتی۔ اس کی بیع وشراء جائز ہے۔ مگر اس کی بیع قابل اطمینان ذرائع سے ہونی چاہئے۔ ۱۱۷
- غلط خیالی کی بناء پر جو لفظ کہے جائیں وہ کچھ اثر نہیں رکھتے ۶۲۶ | نقد میں مال حرام دیا تو بائع کو اس کا لینا حرام لیکن جائداد ملک مشتری ہوگی۔ ۱۲۲
- یمین | ہبہ بالعوض بیع ہے۔ ۱۲۶
- یمین علی فعل الغیر میں قسم علم پر کھائی جاتی ہے۔ ۹۹ | جتنے لوگوں کے نام بیع ہوئی مبیع کے سب مالک ہو گئے اگرچہ قیمت ایک شخص نے ادا کی ہو۔ ۱۲۶

Fatawa-e-Razviya Volume (16)

Page	Subject	Page	Subject
165	Selling and mortgaging Waqf (endowment) is not permissible.	278	Shariah ruling on the sale of surplus (items).
168	Ruling on enforcing the purchase upon the buyer.	279	All those items that the trustee purchases himself from the mosque's funds to increase income, he has the authority to sell them at any time, provided it is in the interest [of the mosque].
170	Obstacles to enforcement upon the buyer.	298	Even in unlawful wealth, as long as both the contract and the cash are not combined on unlawful wealth, the prohibition will not permeate into the purchased item.
170	In a sale, attribution by the buyer, either explicitly or implicitly, is necessary.	462	If the contract and the cash are combined on the unlawful, the sold item will be unlawful, otherwise not.
170	Correct and incorrect forms of attribution to the buyer.	483	A heap of bricks auctioned as 2500; if after counting it turns out to be more, the excess should be given to the owner.
258	If an Islamic ruler is not present, then the mosque trustee and the local residents can sell the thatch removed from the mosque to a Muslim at a reasonable price.	483	It is not permissible to buy properties that were confiscated and auctioned on behalf of the mosque and then use them for the mosque.
261		487	A purchase in which the impurity is not known for

Page	Subject
	Shariah ruling on the sale of mosque components, i.e., land and existing buildings.
265	Shariah ruling on selling mosque equipment, i.e., items like mats, prayer rugs, carpets, lamps, and grass laid in winter, etc.
266	Ruling on the sale of the mosque's coffin and charpoy.
267	When is the sale of mosque endowments permissible?
271	If a Waqf becomes desolate and ruined, then the Shariah Judge, Islamic ruler, or a just, religious, God-fearing scholar has permission, regardless of the endower's condition or even despite their prohibition, to sell it and replace it with another property for the same purpose, subject to several conditions.
277	Ruling on the sale of trees belonging to a Waqf.
	certain will not be ruled as unlawful.
489	It is permissible to sell equipment that is no longer useful for the mosque, and its purchase is allowed for a skilled Muslim.
494	There is no harm in keeping the price for credit a bit higher.
495	Trees on mosque land can be purchased at a reasonable price and brought into one's own use.
502	Land purchased from the income of a Waqf is not subject to the ruling of Waqf; its sale is permissible at the time of need.

फतावा-ए-रज़विया जिल्द (16)

पृष्ठ	विषय
165	वक्फ़ की बिक्री और गिरवी रखना जायज़ नहीं है।
168	खरीदार पर खरीद लागू करने का हुक्म।
170	खरीदार पर कार्यान्वयन में बाधाएं।
170	बिक्री में खरीदार की ओर से स्पष्ट रूप से या इशारे से उल्लेख आवश्यक है।
170	खरीदार के उल्लेख के सही और गलत तरीके।
258	यदि इस्लामी शासक न हो तो मस्जिद का मुतवल्ली और मोहल्ले के लोग मस्जिद से निकली हुई छप्पर उचित मूल्य पर किसी मुसलमान को बेच सकते हैं।
278	अतिरिक्त वस्तुओं (ज़वाइद) की बिक्री का शरई हुक्म।
279	वे सभी चीज़ें जो मुतवल्ली स्वयं मस्जिद के धन से आमदनी बढ़ाने के लिए खरीदे, उन्हें आवश्यकता के समय बेचने का उसे हर समय अधिकार है।
298	हराम धन में भी जब तक अनुबंध (अक्द) और नकद दोनों हराम धन पर एकत्रित न हों, खरीदी हुई चीज़ में हराम का प्रभाव नहीं पड़ेगा।
462	यदि अनुबंध और नकद दोनों हराम पर एकत्रित हों तो बेची गई वस्तु हराम होगी, अन्यथा नहीं।
483	ईंटों का ढेर जो ढाई हज़ार मानकर नीलाम किया गया हो, यदि गिनने के बाद ज़्यादा निकलें तो वे मालिक को लौटा दी जाएँ।
483	जो संपत्तियाँ कुर्क करके नीलाम कराई गई हों, उन्हें मस्जिद की ओर से खरीदना और मस्जिद में लगाना जायज़ नहीं है।

पृष्ठ	विषय
261	मस्जिद के हिस्सों यानी ज़मीन और खड़ी इमारत की बिक्री का शरई हुक्म।
265	मस्जिद के सामान जैसे चटाई, मुसल्ला, फर्श, कंदील और सर्दियों में बिछाई जाने वाली घास आदि बेचने का शरई हुक्म।
266	मस्जिद के ताबूत और चारपाई की बिक्री का हुक्म।
267	मस्जिद के वक़्फ़ की बिक्री कब जायज़ है।
271	जो वक़्फ़ वीरान और खराब हो जाए, तो काज़ी-ए-शरह, इस्लामी शासक, धर्मनिष्ठ और खुदा से डरने वाला विद्वान, वक़्फ़ करने वाले की बिना शर्त, बल्कि उसके मना करने के बावजूद भी उसे बेचकर दूसरी संपत्ति उसी उद्देश्य के लिए उसके स्थान पर खरीदने की अनुमति रखता है, कुछ शर्तों के साथ।
277	वक़्फ़ के पेड़ों की बिक्री का हुक्म।
487	जिस खरीद में निश्चित रूप से अपवित्रता (ख़बीस होना) का पता न हो, उसे हराम होने का हुक्म नहीं दिया जाएगा।
489	जो सामान मस्जिद के काम का न रहा हो उसे बेचने की अनुमति है और उसे कुशल मुसलमान का खरीदना जायज़ है।
494	उधार के दाम कुछ ज़्यादा रखने में कोई हर्ज नहीं है।
495	मस्जिद की ज़मीन पर जो पेड़ हों उन्हें उचित मूल्य पर खरीदकर अपने उपयोग में लाया जा सकता है।
502	जो ज़मीन वक़्फ़ की आमदनी से खरीदी गई हो वह वक़्फ़ के हुक्म में नहीं है, ज़रूरत पड़ने पर उसकी बिक्री जायज़ है।

صفحہ	موضوع
۱۶۵	وقف کی بیع ورہن جائز نہیں۔
۱۶۸	نفاذِ شراء علی المشتری کا حکم۔
۱۷۰	موانع نفاذ علی المشتری۔
۱۷۰	بیع میں مشتری کی طرف سے صراحتاً یا دلالتاً اضافت ضروری ہے۔
۱۷۰	اضافت الی المشتری کی صحیح اور غلط صورتیں۔
۲۵۸	

صفحہ	موضوع
۲۷۸	زوائد کی بیع کا شرعی حکم۔
۲۷۹	وہ تمام اشیاء جو متولی بطور خود مسجد کے مال سے آمدنی بڑھانے کے لئے خریدے انکے بیع کا بشرط مصلحت وہ ہر وقت اختیار رکھتا ہے۔
۲۹۸	حرام مال میں بھی جب تک عقد ونقد دونوں حرام مال پر جمع نہ ہوں خریدی ہوئی چیز میں حرمت سرایت نہ کرے گی۔
۴۶۲	عقد و نقد حرام پر جمع ہوں تو مبیع حرام ہو گا ورنہ نہیں۔
۴۸۳	اینٹوں کا جو ڈھیر ڈھائی ہزار مان کر نیلام ہوا شمار کے بعد زائد نکلیں تو مالک کو دی جائیں۔
۴۸۳	

صفحہ	موضوع
	حاکم اسلام وہ نہ ہو تو متولی مسجد اور اہل محلہ مسجد سے نکلی ہوئی چھپر مناسب دام پر کسی مسلمان کے ہاتھ بیچ سکتے ہیں۔
۲۶۱	اجزاء مسجد یعنی زمین و عمارت قائمہ کی بیع کا حکم شرعی۔
۲۶۵	آلات مسجد یعنی مسجد کے اسباب جیسے بوریا مصلی ، فرش قندیل اور جاڑوں میں بچھائی جانے والی گھاس وغیرہ کو فروخت کرنے کا شرعی حکم۔
۲۶۶	مسجد کے تابوت اور چارپائی کی بیع کا حکم۔
۲۶۷	اوقاف مسجد کی بیع کب جائز ہے۔
۲۷۱	جو وقف ویران و خراب ہو جائے تو قاضی شرع حاکم اسلام عالم عادل متدین خدا ترس کو بلا شرط

صفحہ	موضوع
	جو املاک قرق کر کے نیلام کرائیں ان کے مسجد کی طرف سے خریدنا اور مسجد میں لگانا جائز نہیں۔
۴۸۷	جس خریداری میں خبیث ہونا بعینہ معلوم نہ ہو اس کے حرام ہونے کا حکم نہیں لگایا جائیگا۔
۴۸۹	جو سامان مسجد کے کام کا نہ رہا ہو اس کے بیچنے کی اجازت ہے اور اس کا خریدار ماہر مسلمان کو جائز ہے۔
۴۹۴	ادھار کے دام کچھ زائد رکھیں اس میں کچھ حرج نہیں۔
۴۹۵	مسجد کی زمین میں جو درخت ہوں ان کو مناسب قیمت پر خرید کر اپنے تصرف میں لایا جاسکتا ہے۔
۵۰۲	جو زمین وقف کی آمدنی سے خریدی گئی وہ وقف کے حکم میں

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
	واقف بلکہ باوصف منع واقف بھی اسے بیچ کر دوسری جائداد اسی غرض سے اس کے قائم مقام کردینے کی اجازت ہے بچند شروط۔		نہیں ہے بوقت ضرورت اس کی بیع جائز ہے۔
۲۷۷	اشجار موقوفہ کی بیع کا حکم۔		

Fatawa-e-Razvia Volume (16)

570 **A Mutawalli (trustee) cannot use endowment (waqf) property for personal use even as a loan, nor can he lend it to others.**

570 Property of one waqf cannot be used in another even as a loan.

571 A Mutawalli of a waqf can take a loan for an absolutely necessary and unavoidable matter with the permission of a judge (Qazi), provided there is no alternative but to take a loan.

92 A woman gave [cloth] to her husband saying make clothes and wear them, it will be considered a gift.

92 If wood etc. are given to a student for use in their books, it will be considered a gift.

94 If land is not intended for use, then whoever the government gave it to is the rightful owner, as this is a gift,

514 **Until the contract and payment are combined in forbidden (haram) property, the subject of sale does not become haram.**

Indebtedness (Madayinat)

92 Zaid gave some money to Amr and told him to spend it or use it for his needs or for Jihad, then it will be considered a loan.

92 A borrowed item (Ariyat) that is consumed to derive benefit from it shall be considered a loan.

92 **Gift (Hiba)**

100 If additional construction in a house was done with the consent of all partners, one can demand the remaining amount from the other partners after deducting their own share.

107 A partner supervisor of a joint shop declared a loan on the shop; if someone had taken cash, then specifically the supervisor will be responsible, and if goods were bought as a loan and not paid for, then all partners will be responsible.

114 The issue of 'Al-Zafar' (attaining rights) contrary to 'Jins al-Haq' (nature of the right).

570 **A Mutawalli (trustee) cannot use endowment (waqf) property for personal use even as a loan, nor can he lend it to others.**

provided there is no orphan among the partners.

100 One partner built something in joint property for the remaining partners from his own wealth; if this is a gift, it is invalid because it is a gift of a shared undivided property (Hiba-e-Musha').

105 A gift without possession is void.

106 If brothers gave something to their deceased brother's wife, it is by way of sympathy and consolation, and will not be returned; however, if it was in exchange for her husband's entitlement, then whatever was given in excess of the right can be taken back.

514 **Until the contract and payment are combined in forbidden (haram) property, the subject of sale does not become haram.**

114 Two meanings of having a debt on a property.

191 If a debtor gave a house to the creditor to live in, then its fair rent (ajrat-e-mithl) is obligatory.

217 A creditor can issue a decree against the income that a Mutawalli receives from a waqf, but not against the waqf property itself.

244 Money that a person deposits in a bank is a debt on the bank.

मुतवल्ली (ट्रस्टी) वक्फ की संपत्ति का उपयोग व्यक्तिगत उपयोग के लिए ऋण के रूप में भी नहीं कर सकता है, और न ही वह इसे दूसरों को उधार दे सकता है।

५७० एक वक्फ की संपत्ति का उपयोग दूसरे वक्फ में ऋण के रूप में भी नहीं किया जा सकता है।

वक्फ का मुतवल्ली न्यायाधीश (काजी) की अनुमति से किसी अत्यंत आवश्यक और अपरिहार्य मामले के लिए ऋण ले सकता है, बशर्ते कि ऋण लेने के अलावा कोई विकल्प न हो।

५७१ ९२

एक महिला ने अपने पति को [कपड़ा] दिया और कहा कि कपड़े बनाकर पहनो, तो इसे उपहार माना जाएगा।

९२

यदि किसी छात्र को उसकी किताबों में उपयोग करने के लिए लकड़ी आदि दी जाती है, तो इसे उपहार माना जाएगा।

९२

जब तक हराम (वर्जित) संपत्ति में अनुबंध और भुगतान का मेल न हो, तब तक बिक्री की वस्तु हराम नहीं होती।

५१४

मदायिनात (ऋणग्रस्तता)

ज़ैद ने अम्र को कुछ पैसा दिया और उससे कहा कि इसे खर्च करो या अपनी ज़रूरत में इस्तेमाल करो या जिहाद करो, तो इसे ऋण माना जाएगा।

९२

एक उधार ली गई वस्तु (आरियत) जिसे लाभ प्राप्त करने के लिए उपभोग किया जाता है, उसे ऋण माना जाएगा।

९२

हिबा (उपहार)

यदि किसी घर में अतिरिक्त निर्माण सभी साझेदारों की सहमति से किया गया था, तो कोई अपना हिस्सा काटकर बाकी साझेदारों से शेष राशि की मांग कर सकता है।

१००

एक संयुक्त दुकान के साझेदार पर्यवेक्षक ने दुकान पर ऋण घोषित किया; यदि किसी ने नकद लिया था, तो विशेष रूप से पर्यवेक्षक जिम्मेदार होगा, और यदि माल ऋण के रूप

१०७

५७० मुतवल्ली (ट्रस्टी) वक्फ की संपत्ति का उपयोग व्यक्तिगत उपयोग के लिए ऋण के रूप में भी नहीं कर सकता है, और न ही वह इसे दूसरों को उधार दे सकता है।

९४ यदि भूमि उपयोग के लिए अभिप्रेत नहीं है, तो सरकार ने जिसे दिया वही उसका हकदार है, क्योंकि यह एक उपहार है, बशर्ते कि साझेदारों में कोई अनाथ न हो।

१०० एक साझेदार ने अपनी संपत्ति से शेष साझेदारों के लिए संयुक्त संपत्ति में कुछ बनाया; यदि यह उपहार है, तो यह अवैध है क्योंकि यह एक साझा अविभाजित संपत्ति का उपहार (हिबा-ए-मुशा) है।

१०५ बिना कब्ज़े के उपहार शून्य है।

१०६ यदि भाइयों ने अपने मृत भाई की पत्नी को कुछ दिया, तो यह सहानुभूति और सांत्वना के रूप में है, और वापस नहीं किया जाएगा; हालाँकि, यदि यह उसके पति के अधिकार के बदले में था, तो अधिकार से अधिक जो कुछ भी दिया गया था उसे वापस लिया जा सकता है।

५१४ जब तक हराम (वर्जित) संपत्ति में अनुबंध और भुगतान का मेल न हो, तब तक बिक्री की वस्तु हराम नहीं होती।

में खरीदा गया और भुगतान नहीं किया गया, तो सभी साझेदार जिम्मेदार होंगे।

११४ 'अल-ज़फर' (अधिकार प्राप्त करना) का मुद्दा 'जिंस अल-हक' (अधिकार की प्रकृति) के विपरीत।

११४ संपत्ति पर ऋण होने के दो अर्थ।

१९१ यदि ऋणी ने लेनदार को रहने के लिए घर दिया, तो उसका उचित किराया (अजरत-ए-मिस्ल) अनिवार्य है।

२१७ एक लेनदार उस आय के विरुद्ध डिक्री जारी कर सकता है जो एक मुतवल्ली को वक्फ से प्राप्त होती है, लेकिन स्वयं वक्फ संपत्ति के विरुद्ध नहीं।

२४४ कोई व्यक्ति बैंक में जो पैसा जमा करता है वह बैंक पर कर्ज होता है।

متولی قرض کے طور پر بھی مال وقف
۵۷۰ اپنے صرف میں لا سکتا نہ دوسرے کو قرض دے سکتا ہے۔ ۵۱۴
حرام مال میں جب تک عقد و نقد جمع نہ ہوں مبیع حرام نہیں ہوتا۔

مداینات

۵۷۰ ایک وقف کا مال دوسرے میں بطور قرض بھی صرف نہیں کیا جا سکتا۔

۵۷۱ متولی وقف قرض امر ضروری لابدّی کے لئے قاضی کی اجازت سے لے سکتا ہے بشرطیکہ قرض کے سوا چارہ نہ ہو۔ ۹۲

زید نے عمر کو کچھ روپیہ دیا اور کہا کہ اس کو خرچ کر یا اپنی حاجت میں اٹھایا جہاد کر تو قرض قرار دیا جائے گا۔ ۹۲

جس عاریتہ کو ہلاک کر کے انتفاع حاصل کیا، قرض قرار دیا جائے گا۔ ۹۲

ہبہ ۹۲

عورت نے شوہر کو دیا کہ کپڑا بنا کر پہن، تو ہبہ قرار دیا جائے گا۔ ۹۲

مکان میں تعمیر مزید سب شرکاء کی رائے سے ہوئی تو اپنا حصہ نکال کر بقیہ شرکاء سے باقی کا مطالبہ کر سکتا ہے۔ ۱۰۰

طالب علم کو لکڑیاں وغیرہ دیں کہ اپنی کتابوں میں صرف کیجئے ہبہ قرار دیا جائے گا۔ ۹۲

مشتر کہ دکان کے شریک نگران نے دکان پر قرض بتایا اگر کسی نے نقد روپیہ لیا تھا تو خاص نگران ذمہ دار ہوں گے اور ۱۰۷

متولی قرض کے طور پر بھی مال وقف

۵۷۰ اپنے صرف میں لا سکتا نہ دوسرے کو قرض دے سکتا ہے۔

حرام مال میں جب تک عقد و نقد جمع نہ ۵۱۴ ہوں مبیع حرام نہیں ہوتا۔

مال ہی بطور قرض مول لیا اور ادا نہ ہو تو سب شرکاء ذمہ دار ہوں گے۔

اگر زمین معد لاستعمال نہ ہو تو گورنمنٹ

۹۴ نے جس کو دیا وہی مستحق ہے کہ یہ ہبہ ۱۱۴ مسئلہ الظفر بخلاف جنس الحق۔

ہے جب کہ شرکاء میں کوئی یتیم نہ ہو۔

ایک شریک نے اپنے مال سے بقیہ شرکاء

۱۰۰ کے لئے مشترکہ ملک میں کچھ بنایا اگر یہ ۱۱۴ جائداد پر قرض ہونے کے دو معنی۔

ہبہ ہو تو ناجائز ہے کہ یہ ہبہ مشاع ہے۔

قرضدار نے قرض دینے والے کو رہنے

۱۰۵ ہبہ بلا قبضہ باطل ہوتا ہے۔ ۱۹۱ کیلئے گھر دیا تو اس کی اجرت مثل واجب

ہے۔

بھائیوں نے مرحوم بھائی کی بیوی کو کچھ

دیا تو یہ بطور مواسات و غمخواری ہے، قرض خواہ اس آمدنی پر جو وقف سے

۱۰۶ اور واپس نہ ہوگا، اور استحقاق شوہر کے ۲۱۷ متولی کو ملتی ہے ڈگری جاری کرا سکتا

بدلے کے طور پر ہو تو جو حق سے زائد ہے، جائداد موقوفہ پر نہیں۔

دیا واپس لے سکتا ہے۔

متولی قرض کے طور پر بھی مال وقف		
۵۷۰ اپنے صرف میں لا سکتا نہ دوسرے کو قرض دے سکتا ہے۔	۵۱۴	**حرام مال میں جب تک عقد و نقد جمع نہ ہوں مبیع حرام نہیں ہوتا۔**
		روپیہ جو کوئی شخص بینک میں جمع کرتا ہے وہ بینک پر دین ہوتا ہے۔

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

Page	Ruling (Gift - Hibah)
121	Property gifted by acquaintances to adulterous women; the gift is void and the property remains the ownership of the acquaintances.
164	Gift of undivided property (musha') without division is unlawful.
218	It is permissible to give rewards after listening to correct verses of praise for Allah (Hamd) and the Prophet (Na'at) which are free from prohibitions.
244	A case of an agent for receiving debt and a void gift.
245	A gift to a non-existent person is void.
245	A gift without complete possession does not convey ownership.
246	If the gifted object (mauhub) is destroyed before possession, the gift becomes void.
246	If the donor (wahib) dies before delivery (taslim), the gift is also void.
296	If a non-Muslim gifted his land to Muslims and they built a mosque, it is permissible; but if he built the mosque himself, it doesn't become a mosque.
575	

Page	Ruling (Inheritance - Mirath)
154	Poverty or wealth is not considered in inheritance.
161	Implementing inheritance in the income of an endowment is an improper disposal.
168	In a library endowed for the court (Dar al-Qada), the inheritance of any judge cannot apply.
207	Inheritance does not apply to an endowment (waqf).
251	One who flees from the inheritance of his heir without a Shariah-compliant reason, Allah Almighty cuts off his share from Paradise.
251	Sisters being wealthy is not a Shariah-compliant reason to deprive them of inheritance.
475	Land whose ancestral nature is proven by just witnesses shall be declared as part of the estate (tarkah).
500	A question regarding inheritance.
500	Rulings regarding whether a mosque established by one heir from the estate before distribution will be valid or not.
548	

Page Ruling (Gift - Hibah)

Gift of endowed (waqf) property is void.

575 The right of trusteeship (tawliyat) is not giftable; if the endower (waqif) did not give authority to the trustee (mutawalli), he cannot appoint someone else as trustee in his place.

Page Ruling (Inheritance - Mirath)

Trusteeship (tawliyat) is not an estate (tarkah) such that every heir has a right to it.

583 Inheritance does not apply to the trusteeship of the endower; out of the brother and son, whoever is capable should be appointed as trustee.

Inheritance Wills

105 Girls will receive paternal inheritance from the old house.

152 The closer relative excludes the more distant one (from inheritance).

फ़तावा रज़विया खंड सोलह (16)

पृष्ठ	निर्णय (हिबा - दान)
121	परिचितों द्वारा व्यभिचारी महिलाओं को दिया गया उपहार; उपहार शून्य है और संपत्ति परिचितों के स्वामित्व में रहती है।
164	बिना विभाजन के अविभाजित संपत्ति (मुशा) का उपहार अवैध है।
218	अल्लाह की प्रशंसा (हम्द) और पैगंबर (नाअत) के सही छंदों को सुनने के बाद पुरस्कार देना जायज़ है जो निषेधों से मुक्त हों।
244	ऋण प्राप्त करने के लिए एजेंट और एक शून्य उपहार का मामला।
245	अस्तित्वहीन व्यक्ति के लिए उपहार शून्य है।
245	पूर्ण कब्जे के बिना उपहार प्रभावी स्वामित्व प्रदान नहीं करता है।
246	यदि उपहार में दी गई वस्तु (मौहूब) कब्जे से पहले नष्ट हो जाती है, तो उपहार शून्य हो जाता है।
246	यदि दाता (वाहिब) सुपुर्दगी (तस्लीम) से पहले मर जाता है, तो भी उपहार शून्य है।

पृष्ठ	निर्णय (विरासत - मिरास)
154	विरासत में गरीबी या अमीरी का ध्यान नहीं रखा जाता है।
161	वक़्फ़ की आय में विरासत का कार्यान्वयन अनुचित उपयोग है।
168	एक पुस्तकालय जो अदालत (दारुल क़ज़ा) के लिए वक़्फ़ हो, उसमें किसी काज़ी की विरासत नहीं चल सकती।
207	वक्फ़ में विरासत लागू नहीं होती है।
251	जो बिना किसी शरई कारण के अपने वारिस की विरासत से भागता है, अल्लाह तआला जन्नत से उसका हिस्सा काट देता है।
251	बहनों का अमीर होना उन्हें विरासत से वंचित करने का कोई शरई कारण नहीं है।
475	जिस भूमि के पैतृक होने का प्रमाण विश्वसनीय गवाहों से हो, उसे विरासत (तरका) घोषित किया जाएगा।
500	विरासत का एक सवाल।

पृष्ठ	निर्णय (हिबा - दान)
296	यदि एक गैर-मुस्लिम ने अपनी ज़मीन मुसलमानों को उपहार में दी और उन्होंने उस पर मस्जिद बना ली, तो यह जायज़ है; लेकिन अगर उसने खुद मस्जिद बनवाई, तो वह मस्जिद नहीं हुई।
575	वक्फ़ संपत्ति का उपहार शून्य है।
575	प्रबंधन का अधिकार (तौलियत) उपहार देने योग्य नहीं है; यदि वक्फ करने वाले (वाक़िफ़) ने प्रबंधक (मुतवल्ली) को अधिकार नहीं दिया, तो वह अपने स्थान पर किसी और को प्रबंधक नियुक्त नहीं कर सकता।

पृष्ठ	निर्णय (विरासत - मिरास)
500	विरासत के बँटवारे से पहले किसी एक वारिस द्वारा स्थापित मस्जिद मान्य होगी या नहीं, इससे संबंधित नियम।
548	प्रबंधन का अधिकार (तौलियत) कोई विरासत (तरका) नहीं है कि हर वारिस को उसमें अधिकार मिले।
583	वाक़िफ़ के प्रबंधन में विरासत नहीं चलती; भाई और बेटे में जो योग्य हो उसी को प्रबंधक बनाया जाए।

विरासत वसीयत

105	लड़कियों को पुराने घर से पैतृक विरासत मिलेगी।
152	निकटतम संबंधी दूर के संबंधी को (विरासत से) वंचित करता है।

पृष्ठ 69 का 631

صفحہ ہبہ

جو جائیداد آشناؤں نے زانیہ عورتوں کو ہبہ

۱۲۱ کی ہبہ باطل اور جائیداد آشناؤں کی ملکیت پر باقی ہے۔

۱۶۴ مشاع کا ہبہ بلا تقسیم ناجائز ہے۔

اشعار صحیحہ حمد و نعت جو ممنوعات سے

۲۱۸ پاک ہوں انہیں سن کر انعام واکرام دینا جائز ہے۔

وکیل بقبض الدین اور ہبہ باطلہ کی ایک

۲۴۴ صورت۔

۲۴۵ معدوم کے لئے ہبہ باطل ہے۔

۲۴۵ ہبہ بے قبضہ تام مفید ملک نہیں۔

۲۴۶

صفحہ میراث

۱۵۴ میراث میں فقر و غنا کا لحاظ نہیں ہوتا۔

محاصل وقف میں اجراء وراثت

۱۶۱ تصرف بیجا ہے۔

کتب خانہ جو دارالقضاء پر وقف ہو اس

۱۶۸ میں کسی قاضی کی وراثت نہیں چل سکتی۔

۲۰۷ وقف میں وراثت جاری نہیں ہوتی۔

جو بلاوجہ شرعی اپنے وارث کی

۲۵۱ میراث سے بھاگے اللہ تعالیٰ جنت سے اس کا حصہ قطع کر دیتا ہے۔

بہنوں کا مالدار ہونا انہیں میراث سے

۲۵۱ محروم کرنے کی وجہ شرعی نہیں۔

۴۷۵

صفحہ ہبہ

قبضہ سے پہلے موہوب ہلاک ہو جائے تو ہبہ باطل ہوتا ہے۔

۲۴۶ تسلیم سے پہلے واہب مر جائے تو بھی ہبہ باطل ہے۔

کافر نے اپنی زمین مسلمانوں کو ہبہ کی اور

۲۹۶ انہوں نے مسجد بنالی تو جائز ہے اور خود مسجد بنوا دی تو وہ مسجد ہو ئی ہی نہیں۔

۵۷۵ جائیداد موقوفہ کا ہبہ باطل ہے۔

حق تولیت قابل ہبہ نہیں، واقف نے متولی کو

۵۷۵ اختیار نہ دیا ہو تو وہ کسی کو اپنے بدلہ متولی نہیں کر سکتا۔

صفحہ میراث

جس زمین کے مورثی ہونے کا ثبوت گواہان عادل سے ہو وہ ترکہ قرار دی جائے گی۔

۵۰۰ میراث کا ایک سوال۔

ترکہ میں قبل تقسیم کسی ایک وارث

۵۰۰ نے مسجد قائم کی تو مسجد صحیح ہوگی یا نہیں، اس سے متعلق احکام۔

تولیت کوئی ترکہ نہیں کہ ہر وارث کو

۵۴۸ اس میں حق پہنچے۔

واقف کی تولیت میں وراثت نہیں چلتی،

۵۸۳ بھائی اور بیٹے میں جو اہل ہو اسی کو متولی کیا جائے۔

میراث وصیت

۱۰۵ لڑکیاں مکان قدیم سے ترکہ پدری پائیں گی۔

۱۵۲ اقرب رشتہ دار ابعد کو محجوب کرتا ہے۔

Fatawa Razawiyya Volume 16

Serial No.	Subject / Ruling	Page No.
601	It is necessary for a special employee (Ajir-e-Khas) to be present at work; they are not entitled to wages for the days of absence. A short leave that is customary in that department is normally excused.	208
	Inheritance does not apply to trusteeship (Tauliyat). If the administrator of the assets made a will about someone, that person becomes the trustee.	208
	Endowment (Waqf)	
	In the education department, holidays on Friday, and in some places Tuesday and Friday, as well as for Ramadan-ul-Mubarak, are permissible.	209
105	Accounting is mandatory for the administrator (Qayyim), but keeping it in writing is not mandatory.	209
	A servant will not get a holiday for Ramadan.	209
	Leasing/Hiring (Ijarah)	
	A teacher is not entitled to leave for performing the obligatory Hajj.	209
105	An agreement among partners that one partner sells the assets, keeps accounts, and takes an 'anna' per rupee as a customary fee is impermissible and prohibited (Haraam).	209
	In the education department, three months of absence out of necessity is excused, but without salary.	209
108	It is not permissible to hire a partner for managing shared assets.	209
	The manager (Muhtamim) of a mosque's administration may get one or two weeks of leave in a year; for a long leave, an application must be submitted.	209
143	A permanent lease (Ijarah) of any owned property is not permissible.	216
	The trustee's stipend will be given according to the market rate for a similar employee (Ajir-e-Mithl). In case of insufficiency, it can be increased from surplus funds.	216
143	A lease becomes void (Fasid) due to ambiguity in its duration.	229
		229

Serial No.	Subject / Ruling	Page No.
	If the rent is fixed based on an interest rate, then this deal is foul, but the rent will be permissible.	
143	A lease is not permissible without a fixed duration.	229
	From the endowment (Waqf), the trustee will receive a salary for travel needs and for working days, and if necessary, the salary of a guard will also be provided.	229
144	If the endower (Waqif) did not give permission and the endowment does not require it, it is not permissible to lease the endowed land for more than three years.	229
	The determination of the salary amount etc., is based on local custom ('Urf).	229
175	Sharia rulings regarding a case where a tenant added their own assets to a shop or house taken on lease to make the lease permanent.	241
	If a tenant of an endowment left the house during the lease period for a valid reason, the remaining rent can be waived.	241
197	Village contracts as prevalent in India are prohibited (Haraam).	343
	A detailed question regarding the deputyship of the Imamate.	343
197	A lease for the consumption of the core substance ('Ayan) is void (Baatil).	

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

क्रम सं.	विषय / मसला	पृष्ठ सं.
	अजीर-ए-ख़ास (विशेष कर्मचारी) का काम पर उपस्थित रहना आवश्यक है; वे	
601	अनुपस्थिति के दिनों की मजदूरी के हकदार नहीं हैं। उस विभाग में प्रचलित छोटी छुट्टी सामान्यतः क्षम्य है।	208
	तौलीयत (न्यासधारिता) के बारे में विरासत लागू नहीं होती। संपत्ति के प्रशासक ने जिसके बारे में वसीयत की, वह मुतवल्ली (ट्रस्टी) हो गया।	208
	वक़्फ़ (बंदोबस्ती)	
	शिक्षा विभाग में जुमे (शुक्रवार), कहीं मंगल और जुमे, और रमज़ान-उल-मुबारक की छुट्टी जायज़ है।	209
105	क़य्यिम (प्रशासक) पर हिसाब देना वाजिब है, उसे लिखित रूप में रखना वाजिब नहीं।	209
	खादिम (सेवक) को रमज़ान की छुट्टी नहीं मिलेगी।	209
	इजारा (पट्टा/किराया)	
	मुदर्रिस (शिक्षक) को फ़र्ज़ हज की अदायगी के लिए छुट्टी नहीं मिलेगी।	209
105	साझेदारों का यह समझौता कि एक साझेदार माल बेचे, हिसाब लिखे और दस्तूरी के तौर पर प्रति रुपया एक आना (इकन्नी) ले, नाज़ायज़ और हराम है।	209
	शिक्षा विभाग में ज़रूरत के समय तीन महीने की अनुपस्थिति माफ़ है, लेकिन बिना वेतन के।	209
108	साझेदार को साझा माल के प्रबंध के लिए अजीर (कर्मचारी) बनाना जायज़ नहीं।	209
	मस्जिद के प्रशासन का मुहतमिम (प्रबंधक) साल में एक-आध हफ़्ते की छुट्टी तो पा सकता है; लंबी छुट्टी के लिए अर्ज़ी देनी होगी।	209
143	किसी भी स्वामित्व वाली संपत्ति का स्थायी पट्टा (इजारा) जायज़ नहीं।	216
	मुतवल्ली का वज़ीफ़ा अजीर-ए-मिस्ल (समान कर्मचारी की बाज़ार दर) के अनुसार दिया जाएगा। अपर्याप्त होने की स्थिति में अतिरिक्त धन से वृद्धि की जा सकती है।	216

क्रम सं.	विषय / मसला	पृष्ठ सं.
143	अवधि की अनिश्चितता के कारण इजारा फ़ासिद (दूषित) हो जाता है।	229
	यदि ब्याज दर के हिसाब से किराया तय किया गया, तो यह मामला गंदा है, लेकिन किराया जायज़ होगा।	229
143	अवधि निर्धारित किए बिना इजारा जायज़ नहीं।	229
	वक़्फ़ से मुतवल्ली को ज़रूरत के अनुसार सवारी और काम के दिनों की तनख्वाह, और ज़रूरत होने पर सिपाही की तनख्वाह भी मिलेगी।	229
144	यदि वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने अनुमति नहीं दी और वक़्फ़ को ज़रूरत न हो, तो वक़्फ़ की ज़मीन को तीन साल से अधिक के इजारे पर देना जायज़ नहीं।	229
	तनख्वाह की मात्रा आदि का निर्धारण 'उर्फ़(प्रचलित प्रथा) पर है।	229
175	उस मामले के शरीय हुक्म जहाँ किरायेदार ने इजारे को स्थायी बनाने के लिए किराये पर ली गई दुकान या मकान में अपनी संपत्ति से वृद्धि की।	241
	वक़्फ़ के किरायेदार ने जायज़ कारण से अवधि के बीच में मकान छोड़ दिया, तो बाकी बचे समय का किराया छोड़ा जा सकता है।	241
197	देहात (गाँवों) का ठेका जैसा भारत में प्रचलित है, हराम है।	343
	इमामत की नियाबत (उप-इमामत) से संबंधित एक विस्तृत प्रश्न।	343
197	वस्तुओं (अयान) के उपभोग का इजारा बातिल (अमान्य) है।	

نمبر شمار	مضمون / مسئلہ	صفحہ نمبر
۶۰۱	اجیرِ خاص کا کام پر حاضر رہنا ضروری ہے، غیر حاضری کے دن کی اجرت کا حقدار نہیں قلیل رخصت جو اس صیغہ میں مروج ہو وہ عادۃً معاف ہے۔	۲۰۸
	تولیت کے بارے میں وراثت جاری نہیں ہوتی متولی مال نے جس کے بارے میں وصیت کی وہ متولی ہو گیا۔	۲۰۸
	وقف	
	صیغہ تعلیم میں جمعہ، کہیں منگل اور جمعہ اور رمضان المبارک کی تعطیل جائز ہے۔	۲۰۹
۱۰۵	قیم پر حساب واجب ہے، اس کا تحریر میں رکھنا واجب نہیں۔	۲۰۹
	خدمت گار کو رمضان کی تعطیل نہ ملے گی۔	۲۰۹
	اجارہ	
	مدرس کو حج فرض کی ادائیگی کی رخصت نہیں۔	۲۰۹
۱۰۵	شرکاء کی یہ قرارداد کہ ایک شریک مال بیچ کر حساب لکھے اور اکنی روپیہ دستوری لے، ناجائز و حرام ہے۔	۲۰۹
	صیغہ تعلیم میں بضرورت تین مہینہ کی غیر حاضری معاف ہے لیکن بلا تنخواہ۔	۲۰۹
۱۰۸	شریک کو مالِ مشترک میں تصرف کے لئے اجیر کرنا جائز نہیں۔	۲۰۹

نمبر شمار	مضمون / مسئلہ	صفحہ نمبر
	انتظامِ مسجد کا مہتمم سال میں ایک آدھ ہفتہ کی رخصت تو پاسکتا ہے طویل رخصت کے لئے عرضی دینا ہوگا۔	۲۰۹
۱۴۳	کسی مملوک کا بھی دائمی اجارہ ہو یہ جائز نہیں۔	۲۱۶
	متولی کا وظیفہ اجیرِ مثل کے موافق دیا جائے گا عدم کفایت کی صورت میں فاضلات سے اضافہ کیا جاسکتا ہے۔	۲۱۶
۱۴۳	جہالتِ مدت سے اجارہ فاسد ہوتا ہے۔	۲۲۹
	شرح سود کے حساب سے کرایہ مقرر کیا تو یہ معاملہ گندہ ہے، کرایہ جائز ہوگا۔	۲۲۹
۱۴۳	تعیینِ مدت کے بغیر اجارہ جائز نہیں۔	۲۲۹
	وقف سے متولی کو بضرورت سواری اور ایامِ کار گزاری کی تنخواہ اور ضرورت ہو تو سپاہی کی تنخواہ بھی ملے گی۔	۲۲۹
۱۴۴	واقف نے اجازت نہ دی اور وقف کو ضرورت نہ ہو تو زمینِ موقوف کو تین سال سے زیادہ کے اجارہ پر دینا جائز نہیں۔	۲۲۹
	مقدارِ تنخواہ وغیرہ کا تعیین عرف پر ہے۔	۲۲۹
۱۷۵	مستاجر نے اجارہ کو دائمی بنانے کے لئے اجارہ پر لی گئی دکان یا مکان میں اپنے مال سے اضافہ کیا اس معاملہ کے شرعی احکام۔	۲۴۱
		۲۴۱

نمبر شمار	مضمون / مسئلہ	صفحہ نمبر
	وقف کے کرایہ دار نے عذرِ صحیح سے، درمیانِ مدت میں مکان چھوڑ دیا، تو باقی ماندہ کا کرایہ چھوڑا جاسکتا ہے۔	
۱۹۷	دیہات کا ٹھیکہ جیسا ہندوستان میں رائج ہے حرام ہے۔	۳۴۳
	نیابتِ امامت سے متعلق ایک تفصیلی سوال۔	۳۴۳
۱۹۷	اعیان کے اتلاف کا اجارہ باطل ہے۔	

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Point	Ref	Point	Ref
An Imam can appoint someone else as his deputy; the original Imam remains the owner of stipends, and the deputy will receive as much as agreed upon by mutual consent.	444	Salary for days of absence will be taken back, and the Mutawalli (custodian) who gave such a salary should also be removed.	457
If the Imam did not specify a term for his deputy, the hiring (ijarah) is void.	445	It is forbidden to build a basement under a mosque and rent it out.	503
It is obligatory for both parties to annul a void contract (ijarah fasida); if they do not, the judge should annul it.	446	For a lease (ijarah), an offer and acceptance similar to a sale and the presence of both parties are necessary.	511
In leasing, according to current practice, the lease is initially for only the first month.	446	It is not permissible to use waqf (endowment) income for personal use; however, the Mutawalli can take a customary wage (ujrat-e-mithl).	567
Detailed ruling regarding the bread given to the Imam.	419	It is not permissible to give advance salaries to employees from waqf income, unless it has been a long-standing practice.	570
When a teacher can or cannot force a student to bring bread.	419	In leasing waqf properties, Mutawallis should prioritize the benefit of the waqf; it should be given to whoever offers more.	598
Whoever placed a beam on the mosque wall should remove it and pay rent for the number of days it was kept there.	448	A Mutawalli who acts contrary to this is liable to be removed; however, if giving it to a higher bidder causes internal damage to the waqf, then it should be avoided.	598
	451		619

Point	Ref	Point	Ref
It is forbidden to rent out the soil of the mosque.		Account of the leasing of endowments (awqaf).	
If items like lamps, floors, rugs, etc., were purchased for the purpose of generating rental income for the mosque, it is permissible to rent them out. However, if they were purchased specifically for the mosque's own use, renting them out is forbidden.	451	Rural contracts (theka) as prevalent in India are forbidden (haram); it is necessary to reject them.	620
In case of dire necessity, items intended for the mosque's specific use can be rented out until the necessity is resolved.	452	Leasing is for usage/benefits, not for the consumption of the asset itself.	622
An Imam who is no longer fit for leadership (imamat) should be removed.	457	Land endowed for a mosque can be leased for the mosque's needs before it formally becomes a mosque; a waqf lease shall be for a maximum of three years.	622

विषय	सं.
इमाम दूसरे को अपना उप-इमाम नियुक्त कर सकता है; मूल वज़ीफ़ा (आय) इमाम का होगा, उप-इमाम को आपसी सहमति के अनुसार तय राशि मिलेगी।	४४४
यदि इमाम ने उप-इमाम के लिए कोई समय सीमा तय नहीं की, तो किराया अनुबंध (अजारा) अमान्य है।	४४५
अमान्य अजारा को रद्द करना दोनों पक्षों का कर्तव्य है; यदि वे नहीं करते, तो न्यायाधीश उसे रद्द कर दे।	४४६
पट्टे के मामले में, प्रचलित पद्धति के अनुसार, अजारा शुरुआत में केवल पहले महीने के लिए होता है।	४४६
इमाम को दी गई रोटियों के नियम का विवरण।	४१९
शिक्षक कब छात्र से रोटी मंगवाने के लिए विवश कर सकता है और कब नहीं।	४१९
जिसने मस्जिद की दीवार पर बीम रखा उसे हटा दें और जितने दिन रखा उसका किराया वसूलें।	४४८
अनुपस्थिति के दिनों का वेतन वापस लिया जाएगा; उस मुतवल्ली (संरक्षक) को भी पद से हटाया जाए जिसने ऐसा वेतन दिया।	४५७
मस्जिद के नीचे तहखाना बनाना और उसे किराए पर देना हराम (वर्जित) है।	५०३
अजारा (पट्टा) के लिए बिक्री की तरह प्रस्ताव और स्वीकृति तथा दोनों पक्षों की उपस्थिति आवश्यक है।	५११
वक्फ़ की आय का निजी उपयोग वर्जित है; हाँ, मुतवल्ली प्रचलित दर पर उचित पारिश्रमिक ले सकता है।	५६७
वक्फ़ की आय से कर्मचारियों को अग्रिम वेतन देना जायज़ नहीं, हाँ यदि प्राचीन काल से ऐसा चलन हो तो कोई हर्ज नहीं।	५७०
वक्फ़ के पट्टे में मुतवलियों को वक्फ़ के लाभ को ध्यान में रखना चाहिए; जो अधिक दे उसे दिया जाए।	५९८
इसके विरुद्ध कार्य करने वाला मुतवल्ली पद से हटाए जाने योग्य है, हाँ यदि अधिक बोली वाले को देने में वक्फ़	५९८

विषय	सं.
मस्जिद की मिट्टी को किराए पर देना हराम है।	४५१
यदि लैंप, फर्श, दरी आदि मस्जिद की आय के लिए किराए पर देने हेतु खरीदे गए हैं, तो उन्हें किराए पर देना जायज़ है, लेकिन यदि वे मस्जिद के निजी उपयोग के लिए खरीदे गए हैं, तो उन्हें किराए पर देना हराम है।	४५१
विवशता की स्थिति में, आवश्यकता पूरी होने तक मस्जिद की विशिष्ट वस्तुओं को किराए पर दिया जा सकता है।	४५२
जो इमाम इमामत के योग्य न रहे उसे पद से हटा दिया जाए।	४५७

पृष्ठ ७१ का ६३१

विषय	सं.
की आंतरिक क्षति हो तो उससे बचा जाए।	
औक़ाफ़ (वक्फ़) के अजारा का वर्णन।	६१९
भारत में प्रचलित ग्रामीण ठेके की प्रथा हराम है और इसे अस्वीकार करना आवश्यक है।	६२०
अजारा लाभ (उपयोग) पर है, मूल संपत्ति की खपत पर नहीं।	६२२
मस्जिद के लिए वक्फ़ की गई भूमि को मस्जिद बनने से पहले मस्जिद की जरूरतों के लिए किराए पर दिया जा सकता है; वक्फ़ का अजारा अधिकतम तीन वर्ष तक होगा।	६२२

حکم	ص
امام دوسرے کو اپنا نائب مقرر کرسکتا ہے اصل وظائف کا مالک امام ہوگا، غائب کو اتنا ہی ملے گا جتنا باہم تراضی سے مقرر ہوا ہو۔	۴۴۴
امام نے اپنے نائب کے لئے کوئی مدت متعین نہ کی تو اجارہ فاسد ہے۔	۴۴۵
اجارہ فاسدہ کا فسخ کرنا فریقین پر واجب ہے وہ نہ کریں تو حاکم فسخ کردے۔	۴۴۶
اجارہ میں طریقہ رائج الوقت کے لحاظ سے اجارہ صرف پہلے مہینہ کے لئے ہوتا ہے۔	۴۴۶
امام کو جو روٹیاں دی گئیں اس کے حکم کی تفصیل۔	۴۱۹
	۴۱۹

حکم	ص
غیر حاضری کے ایام کی تنخواہ لینے سے واپس لی جائے گی اور جس متولی نے ایسی تنخواہ دی اسے بھی معزول کیا جائے۔	۴۵۷
مسجد کے نیچے تہ خانہ بنانا، اس کو کرایہ پر دینا حرام ہے۔	۵۰۳
اجارہ کے لئے بیع کی ایسی طرح ایجاب و قبول اور قاضی طرفین ضروری ہے۔	۵۱۱
وقف کی آمدنی اپنے ذاتی صرف میں لانا جائز نہیں ہے، ہاں متولی معروف طریقہ پر اجرت مثل لے سکتا ہے۔	۵۶۷
وقف کی آمدنی سے ملازمین کو پیشگی تنخواہ دینا روا نہیں، ہاں قدیم سے ایسا تعامل ہو تو حرج نہیں۔	۵۷۰
	۵۹۸

حکم	ص
استاذ طالب علم سے روٹی منگانے کے لئے کب جبر کرسکتا ہے اور کب نہیں۔	
جس نے مسجد کی دیوار پر شہتیر رکھا ہٹا دیں اور جتنے دن رکھا اس کا کرایہ وصول کریں۔	۴۴۸
مسجد کی مٹی کا کرایہ پر دینا حرام ہے۔	۴۵۱
لیمپ، فرش، دری وغیرہ اگر مسجد کی آمدنی کے لئے کرایہ پر دینے کے لئے خریدے گئے ان کا کرایہ پر دینا جائز ہے، اور خاص مسجد کی ضرورت کے لئے خریدے گئے تو کرایہ پر دینا حرام ہے۔	۴۵۱
مجبوری کی صورت مجبوری دور ہونے تک خاص مسجد کے صرفہ کے سامان کرایہ پر دئے جاسکتے ہیں۔	۴۵۲
جو امام لائق امامت نہ رہ گیا ہو معزول کر دیا جائے۔	۴۵۷

حکم	ص
وقف کے اجارہ میں متولیوں کو وقف کا فائدہ مد نظر ہونا چاہئے، جو زیادہ دے اسی کو دیا جائے۔ جو متولی اس کے خلاف کرے قابلِ عزل ہے ہاں زائد والے کو دینے میں باطن وقف کا نقصان ہو تو اس سے احتراز کیا جائے۔	۵۹۸
اوقاف کے اجارہ کا بیان۔	۶۱۹
دیہات کا ٹھیکہ جیسا ہندوستان میں رائج ہے۔ حرام ہے اس کو رد کرنا ضروری ہے۔	۶۲۰
اجارہ منافع پر ہے عین کے استہلاک پر نہیں۔	۶۲۲
مسجد پر موقوفہ زمین کو مسجد ہونے سے قبل مسجد کی ضروریات کے واسطے اجارہ پر دیا جاسکتا ہے وقف	۶۲۲

کا اجارہ زیادہ سے زیادہ تین سال تک

ہوگا۔

Fatawa Rizvia Volume 16

Agency (Wakala) - In a joint ownership, if every partner is allowed to dispose of property, then he will be the principal for his share and an agent for his partner's share. (Page 107) - Agency does not become void due to invalid conditions. (Page 109) - An agent for purchase can buy on credit. (Page 109) - A trade agent has the authority to sell on credit as per the custom of traders. (Page 110) - An agent for purchase cannot borrow money as a loan. (Page 110) - If an agent buys something for himself using the principal's money, he is liable for the price. (Page 128) - A legal profession where one has to obtain interest-bearing decrees or work on cases against the truth is transgression (Fisq). (Page 562)

Suretyship (Kafala) - Making property a surety for a debt is not permissible, but the endowment (Waqf) of such property is valid. (Page 114)

Mortgage/Pledge (Rahn) - The endowment (Waqf) of mortgaged property is valid if the mortgagor has enough assets to pay off the debt. (Page 115)

Lending (Ariyat) - Giving an item from one mosque to another as a loan is not permissible. (Page 227)

Usurpation/Wrongful Possession (Ghasb) - If someone builds a house on another's land, the landowner can enter into a deal with him, or can have the house removed from his land. If there is a risk of the land becoming useless, he can also take possession of the house by paying its value. (Page 101) - Usurping mosque land is a severe oppression and a major sin. (Page 408) - Whoever usurps even a hand-span of land, on the Day of Judgment, that portion of the seven earths will be hung around his neck. (Page 409) - Measure for expiation if someone used some money saved from mosque expenses for personal use. (Page 461) - Taking the property of an innocent person without reason is haram (forbidden); there is no harm in taking a non-Muslim combatant's (harbi) property with their consent. (Page 512) - If graves are on usurped land, the owner of the land can clear the land and build on it if he wishes, or wait until the deceased has turned completely to dust before building. (Page 533) - One who misappropriates mosque funds is a usurper (ghasib). (Page 569)

फतवा रज़विया जिल्द 16

एजेंसी (वकालत) - संयुक्त स्वामित्व में, यदि प्रत्येक भागीदार को संपत्ति के निपटान की अनुमति है, तो वह अपने हिस्से के लिए प्रधान और अपने साथी के हिस्से के लिए एजेंट होगा। (पृष्ठ 107) - अमान्य शर्तों के कारण वकालत अमान्य नहीं होती। (पृष्ठ 109) - खरीद के लिए एक वकील (एजेंट) ऋण पर खरीद सकता है। (पृष्ठ 109) - एक व्यापार एजेंट को व्यापारियों के रिवाज के अनुसार ऋण पर बेचने का अधिकार है। (पृष्ठ 110) - खरीद के लिए एक वकील ऋण के रूप में पैसा नहीं ले सकता। (पृष्ठ 110) - यदि एक वकील ने मुवक्किल के पैसे से अपने लिए कोई चीज़ खरीदी, तो वह कीमत के लिए उत्तरदायी है। (पृष्ठ 128) - वकालत का वह पेशा जिसमें ब्याज वाली डग्रियाँ दिलवानी पड़ें या सच्चाई के खिलाफ मुकदमों में कोशिश करनी पड़े, वह गुनाह (फ़िस्क़) है। (पृष्ठ 562)

ज़मानत (कफ़ाला) - ऋण में संपत्ति को ज़मानत (मकफ़ूल) बनाना जायज़ नहीं है, लेकिन ऐसी संपत्ति का वक़्फ़ सही है। (पृष्ठ 114)

गिरवी/बंधक (रहन) - गिरवी रखी गई संपत्ति का वक़्फ़ इस स्थिति में सही है कि रहन रखने वाले (राहिन) के पास ऋण चुकाने के लिए पर्याप्त धन उपलब्ध हो। (पृष्ठ 115)

उधार (आरियत) - एक मस्जिद की चीज़ दूसरी मस्जिद को उधार (आरियत) देना जायज़ नहीं। (पृष्ठ 227)

कब्ज़ा/ग़सब (ग़सब) - यदि किसी ने दूसरे की ज़मीन पर मकान बनाया, तो ज़मीन का मालिक उसके साथ सौदा भी कर सकता है, या वह अपनी ज़मीन से मकान हटवा भी सकता है। यदि ज़मीन बेकार होने का डर हो, तो वह उस मकान की कीमत लगाकर उस पर कब्ज़ा भी कर सकता है। (पृष्ठ 101) - मस्जिद की ज़मीन पर कब्ज़ा करना घोर ज़ुल्म और गुनाह-ए-कबीरा (बड़ा पाप) है। (पृष्ठ 408) - जो किसी की एक बिलाश्त (हथेली भर) ज़मीन भी दबाएगा, कयामत के दिन सातों ज़मीनें फाड़कर उतना हिस्सा उसके गले में डाल दिया जाएगा। (पृष्ठ 409) - यदि मस्जिद के खर्चों में से कुछ बचाकर अपने व्यक्तिगत उपयोग में लाया, तो उसके प्रायश्चित (कफ़ारा) का उपाय। (पृष्ठ 461) - किसी मासूम का माल बिना वजह लेना हराम है; हरबी (युद्धरत गैर-मुस्लिम) का माल उसकी रज़ामंदी से लेने में कोई बुराई नहीं। (पृष्ठ 512) - यदि कब्रें ज़बरदस्ती कब्ज़ाई गई ज़मीन पर हों, तो ज़मीन का मालिक चाहे तो ज़मीन खाली करके निर्माण कर सकता है या प्रतीक्षा कर सकता है जब तक कि शव पूरी

तरह से राख न हो जाए, तब उस पर निर्माण करे। (पृष्ठ 533) - मस्जिद की रकम हड़पने वाला 'ग़ासिब' (अवैध कब्ज़ा करने वाला) है। (पृष्ठ 569)

पृष्ठ 631 का 72

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

وکالت - شرکت ملک میں ہر شریک کو تصرف کی اجازت ہو تو اپنے حصہ میں اصیل اور شریک کے حصہ میں وکیل ہوگا۔ (صفحہ ۱۰۷) - وکالت شروط فاسدہ سے فاسد نہیں ہوتی۔ (صفحہ ۱۰۹) - وکیل بالشرء قرض کے طور پر خرید سکتا ہے۔ (صفحہ ۱۰۹) - وکیل تجارت کو موافق معمول تجار قرضوں بیچنے کا اختیار ہے۔ (صفحہ ۱۱۰) - وکیل بالشرء روپیہ قرض نہیں لے سکتا۔ (صفحہ ۱۱۰) - وکیل نے موکل کے پیسے سے چیز اپنے لئے خریدی تو زر کا وکیل ضامن ہے۔ (صفحہ ۱۲۸) - وکالت کا پیشہ جس میں سودی ڈگریاں دلوانا پڑے خلاف حق مقدمات میں کوشش کرنا پڑے فسق ہے۔ (صفحہ ۵۶۲)

کفالہ - جائداد کا قرضہ میں مکفول کرنا جائز نہیں لیکن ایسی جائداد کا وقف صحیح ہے۔ (صفحہ ۱۱۴)

رہن - جائداد مرہونہ کا وقف اس صورت میں صحیح ہے کہ راہن کے پاس مال قابل ادائے قرض موجود ہو۔ (صفحہ ۱۱۵)

عاریت - ایک مسجد کی چیز دوسری مسجد کو عاریتاً دینا جائز نہیں۔ (صفحہ ۲۲۷)

غصب - کسی نے دوسرے کی زمین میں مکان بنایا تو مکان والا اس سے معاملہ بھی کر سکتا ہے اور وہ مکان اپنی زمین سے اکھڑوا بھی سکتا ہے اور زمین بیکار ہونے کا اندیشہ ہو تو اس مکان کی قیمت لگا کر اس پر قبضہ بھی کر سکتا ہے۔ (صفحہ ۱۰۱) - مسجد کی زمین غصب کرنا ظلم شدید اور گناہ کبیرہ ہے۔ (صفحہ ۴۰۸) - جو کسی کی بالشت بھر زمین دبائے گا قیامت کے دن ساتوں طبق توڑ کر اتنا حصہ زمین اس کے گلے میں ڈال دیا جائے گا۔ (صفحہ ۴۰۹) - مصارف

مسجد سے کچھ بچا کر اپنے صرفہ میں لایا تو اس کے کفارہ کی تدبیر۔ (صفحہ ۴۶۱) - مال معصوم کا بلا وجہ لینا حرام ہے، حربی کا مال اس کی رضا سے لینے میں کوئی حرج نہیں۔ (صفحہ ۵۱۲) - قبریں اگر غصبانی ہوں تو زمین کا مالک چاہے تو زمین خالی کرکے تعمیر کرے یا انتظار کرے تاآنکہ میت بالکل راکھ ہو جائے تب اس پر تعمیر کرے۔ (صفحہ ۵۳۳) - مسجد کی رقم ہضم کرنے والا غاصب ہے۔ (صفحہ ۵۶۹)

Fatawa Razawiya (Volume 16)

Testimony (Shahadat) - Page 155: A trustee (mutawalli) who spends endowment (waqf) property on forbidden matters will be liable for compensation. - Page 155: Sharia-compliant reasons for rejecting information and scenarios where a person's testimony is rejected. | Page 423: One becomes liable due to proofs of transgression. - Page 157: Proof of endowment is established by public fame, and testimony for it can also be given based on public fame. | Page 475: A mosque's debt cannot be paid from the funds of a madrassa, and if someone pays it, they must bear the loss; they cannot recover it from the mosque. - Page 196: There are several possibilities regarding testimony that people consider false. | Page 582: Whoever derives profit from an endowment must pay compensation.

Claim (Da'wa) - Page 227: If some endowment goods are destroyed, there is no compensation due from the trustee or employees; compensation is only for active destruction (itlaf). - Page 235: If a land with unknown title has been in the possession of endowment servants since ancient times, a claim of ownership or new disposal of it without Sharia-compliant proof is not permissible. | Page 475: The endower (waqif) did not have battlements built on the mosque, but the trustee had them built using endowment funds; he must pay compensation. - Page 235: A claim of mental instability is unacceptable without Sharia-compliant witnesses. | Page 588: If there is gas lighting, installing electric bulbs is prohibited; if installed, compensation must be paid. - Page 469: Turning away one's face at the place of statement is considered a denial. | Page 594: Building one's own wall on the mosque's chamber (hujra) is forbidden, and compensation must be paid for any damage caused.

Partnership (Shirkat) - Page 469: It is forbidden to spend the mosque's income on other matters, and whoever does so must be made to pay compensation. - Page 570: A partner can spend from joint property according to his own share. | Page 561: If property is stolen from the trustee's possession and there was no negligence on his part, there is no compensation.

Guarantee/Liability (Zaman) - Page 57: Whoever uses mosque money for their own expenses, or gives it as a bribe without necessity, must pay compensation.

फतावा रज़विया (खंड 16)

गवाही (शाहदत) - पृष्ठ 155: जो मुतवल्ली (ट्रस्टी) वक्फ की संपत्ति को हराम कामों में खर्च करेगा, उस पर हर्जाना देना अनिवार्य होगा। - पृष्ठ 155: जानकारी को खारिज करने के शरिया कारण और व्यक्ति की गवाही के खारिज होने की स्थितियाँ। | पृष्ठ 423: उल्लंघन के प्रमाणों के कारण व्यक्ति उत्तरदायी (जामिन) हो जाता है। - पृष्ठ 157: वक्फ का प्रमाण प्रसिद्धि से होता है और उसकी गवाही भी प्रसिद्धि के आधार पर दी जा सकती है। | पृष्ठ 475: मदरसे के धन से मस्जिद का कर्ज नहीं चुकाया जा सकता और जो चुकाएगा उसे हर्जाना देना होगा, वह मस्जिद से नहीं ले सकता। - पृष्ठ 196: जिस गवाही को लोग झूठा समझें, उसमें कई संभावनाएँ होती हैं। | पृष्ठ 582: जो कोई वक्फ से लाभ उठाता है, उसे हर्जाना देना होगा।

दावा - पृष्ठ 227: वक्फ के सामान में से कुछ नष्ट हो जाए तो मुतवल्ली और कर्मचारियों पर हर्जाना नहीं है, हर्जाना जानबूझकर नष्ट करने (इतलाफ़) पर है। - पृष्ठ 235: यदि अज्ञात स्वामित्व वाली भूमि प्राचीन काल से वक्फ के सेवकों के कब्जे में है, तो बिना शरीयत के प्रमाण के उसके स्वामित्व का दावा या नया उपयोग जायज नहीं है। | पृष्ठ 475: वक्फ करने वाले ने मस्जिद में मुँडेर नहीं बनवाई थी, लेकिन मुतवल्ली ने वक्फ के धन से बनवा ली, तो वह हर्जाना दे। - पृष्ठ 235: मानसिक अस्थिरता का दावा शरीयत के गवाहों के बिना अस्वीकार्य है। | पृष्ठ 588: यदि गैस की रोशनी है, तो बिजली के बल्ब लगाना वर्जित है; यदि लगाए गए, तो हर्जाना देना होगा। - पृष्ठ 469: बयान देने के स्थान पर मुँह फेर लेना इनकार माना जाता है। | पृष्ठ 594: मस्जिद के कमरे (हुजरा) पर अपनी दीवार बनाना हराम है और जो नुकसान हुआ उसका हर्जाना देना होगा।

साझेदारी (शिरकत) - पृष्ठ 469: मस्जिद की आय को दूसरे कामों में खर्च करना हराम है और जिसने खर्च किया उससे हर्जाना लिया जाए। - पृष्ठ 570: साझेदार संयुक्त संपत्ति में से अपने हिस्से के बराबर खर्च कर सकता है। | पृष्ठ 561: मुतवल्ली के कब्जे से माल चोरी हो गया, यदि मुतवल्ली की लापरवाही न हो तो कोई हर्जाना नहीं।

गारंटी/उत्तरदायित्व (ज़मान) - पृष्ठ 57: मस्जिद की रकम जो अपने खर्चे में लाया, या बिना मजबूरी के रिश्वत में दी, उसका हर्जाना देने वाले पर अनिवार्य है।

पृष्ठ 73 / 631

شہادت - ۱۵۵: حرام امور میں مال وقف کو صرف کرنے والے متولی پر تاوان لازم ہوگا۔ - ۱۵۵: خبر کے رد کے شرعی اسباب اور آدمی کے مردود الشہادۃ ہونے کی صورتیں۔ | ۴۲۳: براہین تعدی کے سبب سے ضامن ہوتا ہے۔ - ۱۵۷: وقف کا ثبوت شہرت سے ہوتا ہے اور اس کی گواہی بھی شہرت کی بناء پر دی جاسکتی ہے۔ | ۴۷۵: مدرسہ کے مال سے مسجد کا قرضہ ادا نہیں کیا جاسکتا اور جو ادا کرے تاوان دے مسجد سے نہیں لے سکتا۔ - ۱۹۶: جس گواہی کو لوگ جھوٹا سمجھیں اس میں کئی احتمال ہیں۔ | ۵۸۲: وقف سے جو منافع اٹھائے اس کو تاوان دینا ہوگا۔

دعوی - ۲۲۷: سامان وقف میں کچھ تلف ہو جائے تو متولی اور ملازموں پر تاوان نہیں اتلاف پر تاوان ہے۔ - ۲۳۵: جو لا معلوم الحجت زمین کسی وقف کے خادموں کے قبضہ میں عہد قدیم سے ہو بلا ثبوت شرعی اس کی ملک کا دعوی یا جدید تصرف جائز نہیں۔ | ۴۷۵: واقف نے مسجد میں کنگرے نہیں بنوائے تھے متولی نے مال وقف سے بنوائے، تاوان دے۔ - ۲۳۵: بد حواسی کا دعوی شاہدان شرعی کے بغیر نامقبول ہے۔ | ۵۸۸: گیس کی روشنی ہے تو برقی قمقمے لگانا منع ہے، لگائیں تو تاوان دینا ہوگا۔ - ۴۶۹: مقام بیان میں منہ پھیر لینا انکار ہے۔ | ۵۹۴: حجرہ مسجد پر اپنی دیوار بنانا حرام ہے اور جو نقصان پہنچا اس کا تاوان دینا ہوگا۔

شرکت - ۴۶۹: مسجد کی آمدنی دوسرے امور میں صرف کرنا حرام ہے اور جس نے صرف کیا اس سے تاوان لیا جائے۔ - ۵۷۰: شریک مال مشترک سے اپنے حق بھر صرف کر سکتا ہے۔ | ۵۶۱: متولی کے قبضہ سے مال چوری ہو گیا، متولی کی بے احتیاطی کو دخل نہ ہو تو کوئی تاوان نہیں۔

ضمان - ۵۷: مسجد کی رقم جو اپنے صرفہ میں لایا، یا مجبوری کے بغیر رشوت میں دیا، اس کا تاوان دینے والے پر لازم ہے۔

صفحہ ۷۳ از ۶۳۱

Fatawa Rizwia Volume 16

Beliefs and Kalam

Page	Subject
116	Wahhabis, Rafidhis, Ghair-Muqallids, and Necharis are astray.
162	Considering Deobandis as religious scholars after becoming aware of their blasphemous statements is Kufr (disbelief).
227	Ruling belongs only to Allah Almighty.
315	To consider sin as good is Kufr.
609	"Ahl-e-Qibla" refers to those who agree on the essentials of religion.
609	Even a person who spends a lifetime in obedience and worship can become a disbeliever by committing an act of disbelief.
610	"Ahl-e-Qibla" does not mean those who just face the Qibla for prayer, because Rafidhis are like this but they are not (rightfully categorized as Ahl-e-Qibla).
610	To insult a transgressor is Shari'a-obligatory, and to honor a disbeliever is disbelief. Giving such people authority over Muslims is Haraam.

Page	Subject
122	Shroud can be endowed (waqf) for putting on a funeral.
122	It is Makruh (disliked) to place an expensive shroud on a funeral for the purpose of decoration.
124	In a specific endowment (Waqf Khas), every trustee can stop anyone from acting contrary to the purposes of the endowment.
124	It is mandatory to remove a treacherous trustee.
127	It is not permissible to remove an office holder without a Shari'a-valid reason.
134	Surplus money from donations belongs to the donors; their consent is necessary to spend it on any other purpose.
134	If donors are deceased, their adult heirs should be consulted.
134	The share of a child or an insane person must be returned.

Page	Subject
134	If donors are unknown, use the surplus for the same purpose for which it was collected; if that is not possible, give it to the poor.

Prohibition and Permission

Page	Subject
121	Taziya-dari is impermissible.
121	Money obtained from adultery or singing is absolutely prohibited, like usurped wealth.
122	Money given to dancers and singers as "Beil" (tips) in addition to wages is not Haraam.
136	The sale of a graveyard is impermissible.
136	Leveling graves and walking on them is also Haraam.
137	Question and Shari'a ruling regarding unauthorized use of mosque funds and its land and building.
142	It is not permissible to sell an absolute endowment (Waqf Mutlaq) that is not subject to change, nor to exchange it for another property, nor to give it on a permanent or 40-year lease.

फ़तावा रज़विया जिल्द १६ (16)

अक़ायद व कलाम

पृष्ठ	विषय
११६	वहाबिए, रवाफ़िज़, ग़ैर-मुक़ल्लिद और नेचरी गुमराह हैं।
१६२	देवबंदियों के कुफ़्रिया कथनों से अवगत होने के बाद उन्हें दीन का आलिम समझना कुफ़्र है।
२२७	हुक्म केवल अल्लाह तआला का है।
३१५	पाप को अच्छा समझना कुफ़्र है।
६०९	'अहले क़िबला' से तात्पर्य उन लोगों से है जो धर्म की अनिवार्यताओं पर सहमत हैं।
६०९	जीवन भर इबादत करने वाला भी किसी कुफ़्र के होने से काफ़िर हो सकता है।
६१०	'अहले क़िबला' से तात्पर्य केवल क़िबला की ओर मुख करके नमाज़ पढ़ने वाले नहीं हैं, क्योंकि रवाफ़िज़ ऐसा ही करते हैं लेकिन वे (सच्चे अर्थों में अहले क़िबला) नहीं हैं।
६१०	फ़ासिक़ का अनादर करना शरई रूप से अनिवार्य है और काफ़िर का सम्मान करना कुफ़्र है। और ऐसे लोगों को मुसलमानों पर अधिकारी बनाना हराम है।
१२२	जनाज़े पर डालने के लिए चादर वक़्फ़ कर सकते हैं।
१२२	सजावट के इरादे से जनाज़े पर महँगी चादर डालना मकरूह है।
१२४	विशिष्ट वक़्फ़ में, हर मुतवल्ली वक़्फ़ के उद्देश्यों के विरुद्ध कार्य करने से प्रत्येक व्यक्ति को रोक सकता है।
१२४	विश्वासघाती मुतवल्ली को पदच्युत करना अनिवार्य है।
१२७	किसी पदधारी को बिना किसी शरई कारण के पदच्युत करना जायज़ नहीं है।
१३४	दान की शेष बची राशि दानदाताओं की है; उसे किसी अन्य उपयोग में लाने के लिए उनकी सहमति आवश्यक है।
१३४	यदि दानदाता न हों तो उनके वयस्क उत्तराधिकारियों से परामर्श किया जाए।
१३४	बालक और विक्षिप्त व्यक्ति का हिस्सा वापस करना होगा।

पृष्ठ	विषय
१३४	यदि दानदाता ज्ञात न हों तो अधिशेष को उसी कार्य में व्यय करें जिसके लिए उसे एकत्र किया गया था, यदि वह संभव न हो तो निर्धनों को दें।

हज़्र व इबाहत

पृष्ठ	विषय
१२१	ताज़ियादारी नाजायज़ है।
१२१	व्यभिचार और गायन से अर्जित धन ज़बरन छीने हुए धन की भांति पूर्णतः हराम है।
१२२	नाचने-गाने वालों को पारिश्रमिक के अतिरिक्त 'बेल' के रूप में जो दिया जाता है, वह हराम नहीं है।
१३६	क़ब्रिस्तान की बिक्री नाजायज़ है।
१३६	क़ब्रों को समतल करना और उन पर चलना भी हराम है।
१३७	मस्जिद के धन और उसकी भूमि तथा भवन के अनधिकृत उपयोग के संबंध में प्रश्न और उसका शरई आदेश।
१४२	बिना शर्त वक़्फ़ (वक़्फ़ मुतलक़) की बिक्री, उसे अन्य संपत्ति से बदलना, उसे स्थायी पट्टे पर देना या चालीस वर्ष के पट्टे पर देना जायज़ नहीं है।

पृष्ठ 631 का 74

جلد شانزدھم (۱۶) فتاوی رضویہ

عقائد وکلام

صفحہ موضوع

۱۱۶ وہابیہ، روافض، غیر مقلدین اور نیچری ضالین ہیں۔

۱۶۲ دیوبندیوں کے اقوال کفر پر مطلع ہو کر انہیں عالم دین سمجھنا کفر ہے۔

۲۲۷ حکم صرف اللہ تعالیٰ کا ہے۔

۳۱۵ گناہ کو اچھا جاننا کفر ہے۔

۶۰۹ اہل قبلہ سے مراد وہ لوگ ہیں جو ضروریات دین پر متفق ہیں۔

۶۰۹ زندگی بھر طاعت و عبادت کرنے والا بھی کسی کفر کے صدور سے کافر ہو سکتا ہے۔

۶۱۰

صفحہ موضوع

۱۲۲ جنازہ پر ڈالنے کے لئے چادر وقف کر سکتے ہیں

۱۲۲ جنازہ پر بقصد زینت بیش قیمت چادر ڈالنا مکروہ ہے۔

۱۲۴ وقف خاص میں ہر متولی خلاف اغراض وقف تصرف کرنے سے ہر شخص کو روک سکتا ہے۔

۱۲۴ خائن متولی کو معزول کر دینا لازم ہے۔

۱۲۷ کسی منصب والے کو بلا عذر شرعی معزول کرنا جائز نہیں۔

۱۳۴ چندہ کا جو روپیہ فاضل بچے وہ چندہ دہندگان کا ہے کسی دوسرے مصرف میں صرف کرنے کے لئے ان کی رضامندی ضروری ہے۔

۱۳۴

صفحہ	موضوع
	اہل قبلہ سے مراد قبلہ کی طرف رخ کر کے نماز پڑھنے والے نہیں کیونکہ روافض ایسے ہی ہیں لیکن کافر نہیں۔
	فاسق کی اہانت شرعاً واجب ہے اور
۶۱۰	کافر کی تعظیم کفر ہے۔ اور ایسوں کو مسلمانوں پر افسری دینا حرام ہے۔
۱۳۴	صبی و مجنون کا حصہ واپس کرنا ہو گا۔
	اگر چندہ دہندگان معلوم نہ ہوں تو مصرف سے جو زائد ہوا اس کو اس کام میں صرف کریں جس کے لئے وصول کیا گیا، وہ نہ بن پڑے تو فقراء کو دیں۔
۱۳۴	چندہ دہندگان نہ ہوں تو ان کے بالغ وارثوں سے استصواب کیا جائے۔

حظر واباحت

صفحہ	موضوع
۱۲۱	تعزیہ داری ناجائز ہے۔
۱۲۱	زنا اور غنامیں حاصل کیا ہوا روپیہ مثل غصب حرام مطلق ہے۔
۱۲۲	
۱۳۶	قبرستان کی بیع ناجائز ہے۔
۱۳۶	قبروں کو ہموار کر کے ان پر چلنا بھی حرام ہے
۱۳۷	

صفحہ	موضوع
	ناچنے گانے والوں کو اجرت کے علاوہ "بیل" کے طور پر جو دیا جاتا ہے وہ حرام نہیں۔
۱۴۲	وقف مطلق غیر مشروط التبدیل کی بیع، اس کو دوسری جائیداد سے بدلنا، اسے دائمی اجارہ پر دینا یا چالیس سال کے پٹہ پر دینا جائز نہیں۔
	مسجد کے روپیوں اور اس کی زمین و عمارت میں ناجائز تصرف کے بارے میں سوال اور اس کا شرعی حکم۔

Fatawa Razawiyya, Volume 16

- Cutting down trees of an endowment (waqf) is not allowed. (Ref: 144)
- Everyone, whether the founder or not, can benefit from a mosque, tomb, bridge, water tank, and public drinking fountain as per the conditions of the waqf. (Ref: 146)
- Permanent residency for anyone is not correct in buildings intended for visitors. (Ref: 146)
- Caretakers (Mujawirs) have no right at all to reside in the shrine buildings as they were built for travelers and visitors. (Ref: 146)
- Building a personal house or mosque in an endowed 'Takiyah' (hospice), or selling it, is not permissible. (Ref: 150)
- Building a madrasa, mosque, or a platform besides graves in an endowed cemetery is not permissible. (Ref: 150)
- Tazia and musical instruments are acts of disobedience (sin). (Ref: 155)
- Spending waqf property on acts of disobedience is prohibited (Haram). (Ref: 155)
- Encroachment on waqf property is prohibited (Haram). (Ref: 155)
- If there is property endowed for a mosque and the endower allowed using its income for a madrasa, then it is permissible, otherwise not. (Ref: 157)
- If an oppressor wants to take over endowed property, Muslims should defend it with every legitimate effort. (Ref: 157)
- Undue interference in waqf property is oppression and void. (Ref: 161)
- Proprietary use of waqf property is prohibited (Haram). (Ref: 162)
- If a large number of Qurans have accumulated in mosques and there's a risk of them going to waste, the sender can take them and do as they wish if they weren't endowed. If they were endowed, they can be distributed to other mosques etc. (Ref: 164)
- Another construction in an endowed 'Takiyah' is impermissible. (Ref: 165)
- The income of a waqf mosque cannot be spent on a madrasa or another mosque. (Ref: 205)
- The income of one madrasa cannot be spent on another madrasa or mosque. (Ref: 205)
- A needy trustee (mutawalli) can consume from waqf property according to the established custom. (Ref: 215)

- Distributing sweets from religious events funded by waqf property to those absent is permissible if it's a condition or an old custom. (Ref: 226)
- The same applies to invitations/feasts etc. (Ref: 226)
- The nazrana (gift/offering) for lease (Patta) and acceptance is not permissible. (Ref: 229)
- A person can exercise control over their own property. (Ref: 232)
- Building a toilet near a mosque such that the smell reaches the mosque is prohibited (Haram). (Ref: 232)
- Entering a mosque after eating raw onions or raw garlic is impermissible. Even if the mosque is empty, bringing a bad smell into it is impermissible. (Ref: 233, 233)

फ़तावा रज़विया, खंड 16

- वक्फ़ के पेड़ काटने की अनुमति नहीं है। (संदर्भ: 144)
- मस्जिद, मकबरा, पुल, हौज और प्याऊ से वक्फ करने वाले और अन्य सभी लोग वक्फ की शर्तों के अनुसार लाभ उठा सकते हैं। (संदर्भ: 146)
- यात्रियों के लिए बनी इमारतों में किसी का स्थायी निवास सही नहीं है। (संदर्भ: 146)
- मुजाविरों को दरगाह की इमारतों में रहने का कोई अधिकार नहीं है क्योंकि वे यात्रियों और आगंतुकों के लिए बनाई गई थीं। (संदर्भ: 146)
- वक्फ की गई 'तकिया' (सराय) में निजी घर या मस्जिद बनाना, या उसे बेचना जायज़ नहीं है। (संदर्भ: 150)
- वक्फ किए गए कब्रिस्तान में मदरसा, मस्जिद या चबूतरा और कब्र के अलावा कुछ बनाना जायज़ नहीं है। (संदर्भ: 150)
- ताजिया और वाद्य यंत्र गुनाह हैं। (संदर्भ: 155)
- वक्फ की संपत्ति को गुनाह के कामों में खर्च करना हराम है। (संदर्भ: 155)
- वक्फ की संपत्ति पर अतिक्रमण हराम है। (संदर्भ: 155)
- मस्जिद के लिए जो संपत्ति वक्फ है, यदि वक्फ करने वाले ने उसकी आय से मदरसा बनाने या मदरसा के खर्च की अनुमति दी थी, तो जायज़ है, अन्यथा नहीं। (संदर्भ: 157)
- यदि कोई अत्याचारी वक्फ की संपत्ति लेना चाहे, तो मुसलमानों को हर उचित प्रयास से उसका बचाव करना चाहिए। (संदर्भ: 157)
- वक्फ की संपत्ति में अनुचित हस्तक्षेप जुल्म और बातिल (अमान्य) है। (संदर्भ: 161)
- वक्फ में मालिकाना हस्तक्षेप हराम है। (संदर्भ: 162)
- मस्जिदों में कुरान शरीफ बड़ी संख्या में जमा हो गए हों और उनके बेकार नष्ट होने का खतरा हो, तो भेजने वाला उन्हें लेकर जो चाहे कर सकता है यदि वे वक्फ न हों। यदि वक्फ हों, तो दूसरी मस्जिदों आदि में वितरित किए जा सकते हैं। (संदर्भ: 164)
- वक्फ की गई तकिया में दूसरा निर्माण नाजायज है। (संदर्भ: 165)
- वक्फ मस्जिद की आय मदरसे या दूसरी मस्जिद में खर्च नहीं की जा सकती। (संदर्भ: 205)
- एक मदरसे की आय दूसरे मदरसे या मस्जिद में खर्च नहीं की जा सकती। (संदर्भ: 205)
- ज़रूरत मंद मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियमानुसार वक्फ की संपत्ति से खा सकता है। (संदर्भ: 215)

- वक्फ की संपत्ति से धार्मिक कार्यक्रमों की मिठाई अनुपस्थित लोगों को भेजने की शर्त हो या पुरानी रस्म हो, तो यह जायज़ और वैध है। (संदर्भ: 226)
- दावत आदि का भी यही हाल है। (संदर्भ: 226)
- पट्टा और स्वीकृति का नज़राना जायज़ नहीं है। (संदर्भ: 229)
- व्यक्ति अपनी निजी संपत्ति में हस्तक्षेप कर सकता है। (संदर्भ: 232)
- मस्जिद के पास शौचालय बनाना जिससे मस्जिद में दुर्गंध आए, हराम है। (संदर्भ: 232)
- कच्चा प्याज या कच्चा लहसुन खाकर मस्जिद में जाना नाजायज है। मस्जिद खाली हो तब भी उसमें दुर्गंध लाना नाजायज है। (संदर्भ: 233, 233)

- وقفی پیڑ کاٹنے کی اجازت نہیں۔ (۱۴۴)
- مسجد، مقبرہ، پل، حوض اور سقایہ سے حسب شرط وقف بانی اور غیر بانی سب فائدہ اٹھا سکتے ہیں۔ (۱۴۶)
- جو عمارتیں زائروں کے لئے ہیں ان میں کسی کو دوامی قیام درست نہیں۔ (۱۴۶)
- مجاوروں کو درگاہ کی عمارتوں میں قیام کا بالکل حق نہیں کہ وہ مسافروں زائروں کیلئے بنائی گئیں۔ (۱۴۶)
- تکیہ موقوفہ میں ذاتی مکان بنانا، مسجد بنانا، اس کا بیچنا جائز نہیں۔ (۱۵۰)
- وقفی قبرستان میں مدرسہ، مسجد یا کچہ اور علاوہ قبر کے بنانا جائز نہیں۔ (۱۵۰)
- تعزیہ و مزامیر معصیت ہیں۔ (۱۵۵)
- معصیت میں مال وقف کا صرف حرام ہے۔ (۱۵۵)
- مال وقف پر تعدی حرام ہے۔ (۱۵۵)
- مسجد پر جو جائدا وقف ہے اگر واقف نے اس کی آمدنی سے بنائے مدرسہ مصارف مدرسہ کی اجازت دی تھی تو جائز ہے ورنہ نہیں۔ (۱۵۷)
- جائداد موقوفہ کو کوئی ظالم لینا چاہے تو مسلمان ہر جائز کوشش سے اس کا دفاع کریں۔ (۱۵۷)
- جائداد وقف میں تصرف بے جا ظلم اور باطل ہے۔ (۱۶۱)
- وقف میں تصرف مالکانہ حرام ہے۔ (۱۶۲)

- مصاحف کثیر تعداد میں مساجد میں جمع ہو گئے بیکار ضائع ہونے کا خطرہ ہے، بھیجنے والا اسے لے کر جو چاہے کرے اگر وقف نہ کیا ہو، وقف کیا ہو تو دوسری مساجد وغیرہ میں تقسیم کر سکتے ہیں۔ (۱۶۴)
- موقوفہ تکیہ میں دوسری تعمیر نا جائز ہے۔ (۱۶۵)
- وقف مسجد کی آمدنی مدرسہ یا دوسری مسجد میں صرف نہیں ہوسکتی۔ (۲۰۵)
- ایک مدرسہ کی آمدنی دوسرے مدرسہ یا مسجد میں صرف نہیں ہوسکتی۔ (۲۰۵)
- مال وقف سے حاجت مند متولی دستور کے موافق کھا سکتا ہے۔ (۲۱۵)
- مال وقف سے مذہبی تقریبات کی شیرینی غیر حاضر کو بھیجنے کی شرط ہو یا معمول قدیم ہو تو جائز و روا ہے۔ (۲۲۶)
- یہی حال دعوت وغیرہ کا ہے۔ (۲۲۶)
- پٹہ اور قبولیت کا نذرانہ جائز نہیں ہے۔ (۲۲۹)
- آدمی اپنی ملک میں تصرف کرسکتا ہے۔ (۲۳۲)
- مسجد کے قریب پاخانہ بنانا جس سے مسجد میں بو پہنچے حرام ہے۔ (۲۳۲)
- کچا پیاز یا کچا لہسن کھا کر مسجد میں جانا نا جائز ہے۔ مسجد خالی ہو تب بھی اس میں بدبو داخل کرنا نا جائز ہے۔ (۲۳۳، ۲۳۳)

Fatawa Rizvia | Volume 16

Page No.	Subject	Page No.	Subject
265	If the animals of a ribat (inn/ hospice) become very numerous and their expenses increase, can the trustee (mutawalli) sell some of them and spend the proceeds on fodder for the animals and the repair of the ribat or not?	235	If the sound of the call to prayer (adhan) reaches the worshippers without a minaret, then it is not correct to build a minaret using the mosque's funds.
282	Performing ablution (wudu) on the floor of the mosque is forbidden.	235	If a mosque is strong, it is not permissible to demolish it and build a new one.
282	A non-Mu'takif (one not in spiritual retreat) is not even allowed to sit in the mosque and perform ablution in a vessel in such a way that the water does not fall in the mosque.	239	If the air from electric fans is naturally harmful, one should not install them even in their own home.
286	During heavy rain, out of necessity, a non-Mu'takif can perform ablution in such a way that the rainwater washes everything away.	239	It is forbidden to install anything in the mosque that distracts the minds of the worshippers.
288	Passing gas (farting) for a non-Mu'takif in the mosque is disliked (makruh).	239	It is forbidden to take impure things into the mosque.
288	A student can look at a book in the mosque in such a way that it does not cause difficulty for the worshippers.	239	If there is a strong likelihood of accidents from electric lights and fans, their use is forbidden.
288	If the gas has a bad smell, it is not permissible for such a person to sit in the mosque at such a time.	239	The use of anything proven to be naturally harmful is forbidden.
288	It is obligatory (wajib) to save the mosque from bad odors.	253	

Page No.	Subject
	Endowment (waqf) for the Niyaaz of the elders of the religion and Milad is permissible.
289	The trustee (mutawalli) cannot be hindered by the residents of the neighborhood in the necessary construction of the mosque.
295	A Hindu gave money to Muslims with the intention of building a mosque; Muslims built a mosque with that money, it became a mosque.
295	An infidel (kafir) got an old mosque repaired, it will remain a mosque; however, Muslims should not accept such help from an infidel.
297	If someone inherited mixed property in which there is no distinction between lawful (halal) and forbidden (haram), then there is no claim against the heir; if a mosque is built from such wealth, it became a mosque.
258	A buyer of mosque materials should ensure they are not placed in any disrespectful place.
263	If a mosque collapses and its components are more than what is needed for the mosque, and there is a fear of them being lost, it is permissible to sell them with the judge's (qazi) permission and keep the price safe.
264	When is it permissible and when is it impermissible to demolish a built mosque to make it stronger than before?

पृष्ठ सं.	विषय
२६५	यदि सराय (रिबात) के जानवर बहुत अधिक हो जाएँ और उनका खर्च बढ़ जाए तो क्या मुतवल्ली उनमें से कुछ को बेचकर कीमत को जानवरों के चारे और सराय की मरम्मत पर खर्च कर सकता है या नहीं।
२८२	मस्जिद के फर्श पर वज़ू करना हराम है।
२८२	गैर-मोतकिफ (जो ऐतिकाफ़ में न हो) को इसकी भी अनुमति नहीं है कि मस्जिद में बैठकर किसी बर्तन में वज़ू करे इस तरह कि पानी मस्जिद में न गिरे।
२८६	गैर-मोतकिफ भारी बारिश में मजबूरी में इस तरह वज़ू कर सकता है कि बारिश का पानी सब बहा ले जाए।
२८८	गैर-मोतकिफ के लिए मस्जिद में हवा छोड़ना (पादना) मकरूह है।
२८८	विद्यार्थी मस्जिद में इस तरह किताब देख सकता है कि नमाजियों को असुविधा न हो।
२८८	यदि हवा में बदबू हो तो ऐसे व्यक्ति का ऐसे समय में मस्जिद में बैठना जायज़ नहीं।
२८८	मस्जिद को बदबू से बचाना वाजिब है।
२३५	यदि नमाजियों तक अज़ान की आवाज़ बिना मीनार के पहुँच जाती है तो मस्जिद के माल से मीनार बनाना सही नहीं है।
२३५	यदि मस्जिद मज़बूत हो तो उसे तोड़कर नई बनाना जायज़ नहीं।
२३९	यदि बिजली के पंखे की हवा प्राकृतिक रूप से हानिकारक हो तो अपने घर में भी नहीं लगाना चाहिए।
२३९	मस्जिद में ऐसी चीज़ लगाना जिससे नमाजियों का ध्यान बँटे, मना है।
२३९	मस्जिद में नापाक चीज़ ले जाना हराम है।
२३९	यदि बिजली की रोशनी और पंखे से दुर्घटनाओं की प्रबल आशंका हो तो उनका उपयोग वर्जित है।
२३९	स्वाभाविक रूप से जिस चीज़ का हानिकारक होना सिद्ध हो उसका उपयोग हराम है।
२५३	

पृष्ठ सं.	विषय
२८९	मुतवल्ली मस्जिद के ज़रूरी निर्माण में मोहल्ले वालों के विरोध की परवाह न करे (मोहल्ले वाले बाधा नहीं डाल सकते)।
२९५	एक हिंदू ने मस्जिद बनाने की नीयत से मुसलमानों को रुपया दिया, मुसलमानों ने उस रुपये से मस्जिद बना दी, वह मस्जिद हो गई।
२९५	यदि काफ़िर ने पुरानी मस्जिद की मरम्मत करा दी, तो वह मस्जिद ही रहेगी, अलबत्ता मुसलमानों को काफ़िर की ऐसी मदद स्वीकार नहीं करनी चाहिए।
२९७	किसी को विरासत में ऐसा मिश्रित माल मिला जिसमें हलाल और हराम की पहचान नहीं, तो वारिस पर कोई मांग नहीं, ऐसे माल से मस्जिद बनाई तो वह मस्जिद हो गई।
२५८	मस्जिद का सामान खरीदने वाले को चाहिए कि उसे किसी भी प्रकार के अपमानजनक स्थान पर न डाले।
२६३	यदि मस्जिद गिर जाए और उसके अवशेष मस्जिद की ज़रूरत से ज़्यादा हों जिनके नष्ट होने का डर हो, तो क़ाज़ी की अनुमति से बेचना और कीमत को सुरक्षित रखना जायज़ है।
२६४	बनी हुई मस्जिद को गिराकर पहले से अधिक मज़बूत बनाना कब जायज़ है और कब नाजायज़।

पृष्ठ ७६ का ६३१

पृष्ठ सं.	विषय
	बुज़ुर्गों के नियाज़ और मिलाद के लिए वक़्फ़ जायज़ है।

صفحہ نمبر	مضمون
۲۶۵	رباط کے جانور بہت زیادہ ہو جائیں اور ان کا خرچہ بڑھ جائے تو کیا متولی ان میں سے بعض کو فروخت کر کے قیمت کو جانوروں کے چارہ اور رباط کی مرمت پر صرف کر سکتا ہے یا نہیں۔
۲۸۲	مسجد کے فرش پر وضو حرام ہے۔
۲۸۲	غیر معتکف کو اس کی بھی اجازت نہیں کہ مسجد میں بیٹھ کر کسی برتن میں وضو کرے اس طرح کہ پانی مسجد میں نہ گرے۔
۲۸۶	غیر معتکف شدید بارش میں بمجبوری اس طرح وضو کرسکتا ہے کہ مینہ کا پانی سب کو بہالے جائے۔
۲۸۸	

صفحہ نمبر	مضمون
۲۳۵	مصلیوں کو اذان کی آواز بے مناره پہنچ جاتی ہے تو مالِ مسجد سے مناره بنانا درست نہیں۔
۲۳۵	مسجد مستحکم ہو تو اس کو توڑ کر نئی بنانا جائز نہیں۔
۲۳۹	بجلی کے پنکھے کی ہوا طبعاً مضر ہو تو اپنے گھر میں بھی لگانا نہ چاہئے۔
۲۳۹	مسجد میں ایسی چیز لگانا جس سے مصلیوں کا دل بٹے منع ہے۔
۲۳۹	مسجد میں نجس چیز لے جانا حرام ہے۔

مضمون	صفحہ نمبر
غیر معتکف کو مسجد میں اخراجِ ریح مکروہ ہے۔	۲۸۸
طالب علم مسجد میں اس طرح کتاب دیکھ سکتا ہے کہ نمازیوں کو حرج نہ ہو۔	۲۸۸
اگر ریح میں بدبو ہو تو ایسے شخص کا ایسے وقت میں مسجد میں بیٹھنا جائز نہیں۔	۲۸۸
مسجد کو بدبو سے بچانا واجب ہے۔	۲۸۸
متولی مسجد کی واجبی تعمیر میں محلہ والوں کی مزاحمت نہیں کر سکتا۔	۲۸۹
مسجد بنانے کی نیت سے ہندو نے مسلمانوں کو روپیہ دیا مسلمانوں نے اس روپیہ سے مسجد بنا دی مسجد ہوگئی۔	۲۹۵
	۲۹۵
برقی روشنی اور پنکھے سے حادثات کا ظنِ غالب ہو تو ان کا استعمال منع ہے۔	۲۳۹
طبعاً جس چیز کا مضر ہونا ثابت ہو اس کا استعمال حرام ہے۔	۲۳۹
نیاز بزرگانِ دین اور میلاد کے لئے وقف جائز ہے۔	۲۵۳
مسجد کا سامان خریدنے والے کو چاہئے کہ کسی قسم کی بے حرمتی کی جگہ اس کو نہ ڈالے۔	۲۵۸
مسجد منہدم ہو جائے اور اس کے اجزاء ضرورت مسجد سے زائد ہوں جن کے ضائع ہونے کا خدشہ ہو تو قاضی کے اذن سے فروخت کرنا اور قیمت کو محفوظ رکھنا جائز ہے۔	۲۶۳
	۲۶۴

صفحہ نمبر	مضمون	صفحہ نمبر	مضمون
۲۹۷	کافر نے پرانی مسجد کی مرمت کرا دی مسجد ہی رہے گی، البتہ مسلمانوں کو کافر کی ایسی مدد قبول نہ کرنی چاہئے۔ مخلوط مال کسی کو میراث سے پہنچا جس میں حلال حرام کی تمیز نہیں، تو وارث پر کوئی مطالبہ نہیں، ایسے مال سے مسجد بنائی مسجد ہوگئی۔		تعمیر شدہ مسجد کو گرا کر پہلے سے مضبوط تر بنانا کب جائز اور کب ناجائز ہے۔

Fatawa-e-Razvia Volume (16)

299: It is customary among Muslims to have an odd number of doors in a mosque; as far as possible, this practice should not be violated. However, there is no harm in having an even number due to necessity. 308: Keeping a clock in the mosque is also prohibited. 300: If it is known for certain that the old mosque will become deserted due to the construction of a new one, then the new one should not be built. 309: Catching someone else's pigeon is prohibited, and the one who does so is a 'fasiq' (transgressor). 300: Using bricks from a functional mosque for another is prohibited. 309: Flying pigeons for no reason, which involves climbing onto roofs and causing financial or physical harm to others, is prohibited. 300: It is not permissible to build shops within the mosque premises or courtyard. Rooms (hujrahs) can be built provided they do not cause any congestion in the mosque. 309: Such a person will be forbidden, and if he does not comply, his pigeon will be slaughtered. 301: Incorporating an old mosque's entrance by roofing it over into the mosque without the permission of the local residents is not permissible. 309: Generally, pigeon flying, even if the aforementioned evils are absent, is futile, useless, prohibited, and a cruelty to birds. 302: It is prohibited to incorporate an active graveyard into a mosque by leveling it. 310: Advice and guidance for pigeon flyers. 303: In a graveyard where burials have ceased, there is no harm in incorporating it into the mosque by raising columns outside the graves and roofing at a height. 310: Pigeon flying in a mosque is extremely prohibited. 306: It is permissible to build a mosque on the roof after covering a private canal. 312: Even permissible talk is prohibited in the mosque without necessity. 306: If a mosque is built on someone else's land where that person no longer has the right of interference, the ruling is that the building has become a mosque. 313: Bringing children and insane people to the mosque, buying and selling, quarreling, and raising voices are forbidden. 308: It is prohibited to insert a beam into the mosque wall for one's own building. 313: It is forbidden to search for lost items by calling out in the mosque. 308: It is prohibited to drain a spout through the mosque wall without entitlement. 317: When the habitation of a mosque built in Dar-ul-Islam becomes impossible and there is a fear of non-Muslim takeover, the construction materials can be dismantled and taken to another location.

फतावा-ए-रज़विया खंड (१६)

२९९: मुसलमानों में मस्जिद में दरवाजों की संख्या विषम रखने का रिवाज है; जहाँ तक संभव हो, इस परंपरा के विरुद्ध न किया जाए। मजबूरी में सम संख्या रखने में भी कोई हर्ज नहीं। ३०८: मस्जिद में घड़ी रखना भी हराम है। ३००: यदि यह निश्चित रूप से ज्ञात हो कि नई मस्जिद के निर्माण से पुरानी मस्जिद वीरान हो जाएगी, तो नई का निर्माण नहीं किया जाना चाहिए। ३०९: दूसरे का कबूतर पकड़ना हराम है और ऐसा करने वाला फासिक (पापी/उल्लंघनकर्ता) है। ३००: आबाद मस्जिद की ईंट दूसरी मस्जिद में लगाना हराम है। ३०९: बिना कारण कबूतर उड़ाना, जिसमें छतों पर चढ़ना पड़ता है और दूसरों का आर्थिक या शारीरिक नुकसान होता है, हराम है। ३००: मस्जिद के परिसर और उसके आँगन में दुकान बनाना जायज़ नहीं है। कमरे (हुजरे) बनाए जा सकते हैं बशर्ते उनसे मस्जिद में किसी प्रकार की तंगी न हो। ३०९: ऐसे व्यक्ति को मना किया जाएगा और यदि वह नहीं माना तो उसका कबूतर ज़िबह (वध) कर दिया जाएगा। ३०१: पुराने मस्जिद के दरवाज़े की छत को पाटकर उसे मस्जिद में शामिल करना मोहल्ले वालों की इजाजत के बिना जायज नहीं। ३०९: सामान्य तौर पर कबूतरबाजी, भले ही उपर्युक्त बुराइयाँ न हों, व्यर्थ, निरर्थक और हराम है, और पक्षियों पर क्रूरता है। ३०२: आबाद कब्रिस्तान को पाटकर मस्जिद में शामिल करना हराम है। ३१०: कबूतरबाजों के लिए नसीहत और हिदायत। ३०३: जिस कब्रिस्तान में दफन करना बंद हो गया हो, वहां कब्रों से बाहर स्तंभ स्थापित करके ऊंचाई पर छत पाटकर छत को मस्जिद में शामिल करने में कोई हर्ज नहीं। ३१०: मस्जिद में कबूतरबाजी अत्यंत हराम है। ३०६: निजी नहर को पाटकर उसकी छत पर मस्जिद बनाना जायज़ है। ३१२: मस्जिद में बिना ज़रूरत जायज़ बातें करना भी हराम है। ३०६: किसी अन्य की ऐसी ज़मीन पर जिस पर उस अन्य को विरोध का अधिकार नहीं रहा, मस्जिद बनाई गई तो फतवा इसी पर है कि वह इमारत मस्जिद हो गई। ३१३: मस्जिद में बच्चों और पागलों को लाना, खरीद-फरोख्त, झगड़ा और आवाज़ बुलंद करना मना है। ३०८: मस्जिद की दीवार में अपनी इमारत के लिए शहतीर (कड़ी) डालना हराम है। ३१३: मस्जिद में आवाज़ लगाकर खोई हुई चीज़ की तलाश करना मना है। ३०८: बिना हक के मस्जिद की दीवार से सटाकर नाला (परनाला) बहाना हराम है। ३१७: दारुल इस्लाम में बनी मस्जिद की आबादी भी जब असंभव हो जाए और काफिरों के कब्जे का खतरा हो, तो निर्माण सामग्री हटाकर दूसरी जगह ले जाई जा सकती है।

पृष्ठ ७७/६३१

۲۹۹ | مسجد میں دروں کے طاق عدد کا مسلمانوں میں رواج ہے حتی الامکان اس روش کے خلاف نہ کیا جائے، بمجبوری جفت رکھنے میں بھی حرج نہیں۔ | ۳۰۸ | مسجد میں کھڑی رکھنا بھی حرام ہے۔ ۳۰۰ | اگر یہ یقین معلوم ہو کہ نئی مسجد کی تعمیر سے پرانی مسجد ویران ہوگی تو نئی کی تعمیر نہ کی جائے۔ | ۳۰۹ | دوسرے کا کبوتر پکڑنا حرام اور ایسا کرنے والا فاسق ہے۔ ۳۰۰ | آباد مسجد کی اینٹ دوسری میں لگانا حرام ہے۔ | ۳۰۹ | خالی کبوتر اڑانا جس میں چھت پر چڑھتے ہیں دوسروں کا مالی جسمانی ضرر ہو حرام ہے۔ ۳۰۰ | مسجد کے احاطہ اور اس کے صحن میں دکان بنانا جائز نہیں حجرہ بنا سکتے ہیں جبکہ اس سے مسجد میں کسی طرح کی تنگی نہ پڑے۔ | ۳۰۹ | ایسے شخص کو منع کیا جائیگا اور نہ مانے تو اس کا کبوتر ذبح کر دیا جائیگا۔ ۳۰۱ | دروازہ قدیم مسجد کی چھت پاٹ کر مسجد میں شامل کرنا ہے بے اہل محلہ کی اجازت کے جائز نہیں۔ | ۳۰۹ | مطلقاً کبوتر بازی جس میں مفاسد بالا نہ ہوں لیکن عبث وبے فائدہ اور حرام ہے، اور پرندوں پر ظلم ہے۔ ۳۰۲ | آباد قبرستان کو پاٹ کر مسجد میں شامل کرنا حرام ہے۔ | ۳۱۰ | کبوتر بازوں کو نصیحت و ہدایت۔ ۳۰۳ | جس قبرستان میں دفن کرنا بند ہو وہاں قبر سے باہر ستون قائم کر کے بلندی پر چھت پاٹ کر چھت کو شامل مسجد کرنے میں حرج نہیں۔ | ۳۱۰ | مسجد میں کبوتر بازی اشد حرام ہے۔ ۳۰۶ | نہر خاص کو پاٹ کر اس کی چھت پر مسجد بنانا جائز ہے۔ | ۳۱۲ | مباح باتیں بھی مسجد میں بلا ضرورت حرام ہیں۔ ۳۰۶ | غیر کی ایسی زمین پر جس پر اس غیر کو حق مزاحمت نہ رہا، مسجد بنائی تو فتویٰ اسی پر ہے کہ وہ عمارت مسجد ہو گئی۔ | ۳۱۳ | مسجد میں بچوں اور پاگلوں کو لانا، بیع و شراء، جھگڑے اور آواز بلند کرنا منع ہے۔ ۳۰۸ | مسجد کی دیوار میں اپنی عمارت کے لئے کڑی ڈالنا حرام ہے۔ |

۳۱۳ | مسجد میں آواز سے گم شدہ چیز تلاش کرنا منع ہے۔ ۳۰۸ | مسجد کی دیوار سے ملا کر بلا استحقاق پر نالہ گرانا حرام ہے۔ | ۳۱۷ | دار الاسلام میں بنی ہوئی مسجد کی آبادی بھی جب متعذر ہو جائے اور تغلب کفار کا خطرہ ہو تو اسباب تعمیر اکھاڑ کر دوسری جگہ لے جاسکتے ہیں۔

319 | If land is waqf (endowed) for a mosque and contains orchards and fruits, they can be sold to use for the construction of the mosque. | Lighting a lamp in the mosque with impure oil is not permissible. | 347 322 | It is also haram (forbidden) to build one's personal house within the precincts of the mosque. | It is not permissible to have sexual intercourse on the roof of the mosque. | 347 323 | Disrespect and desecration of the mosque is haram. | It is impermissible to urinate or defecate on the roof of the mosque. | 347 330 | Only Allah knows intentions; ill-will towards a Muslim is haram. | The entry of a disbeliever into a mosque is a form of disrespect. | 347 331 | If a patient asks for medicine misunderstanding their illness as its opposite, it is haram for a physician who knows the error to give the wrong medicine. | Without a condition from the endower, changing the state of the waqf is impermissible. | 350 331 | A mosque built for the sake of mischief falls under the ruling of 'Masjid-e-Zirar' (Harmful Mosque). | Junub (ritually impure), menstruating women, and those in postpartum bleeding are absolutely not allowed to pass through the mosque. | 352 331 | A mosque built for the sake of mischief falls under the ruling of 'Masjid-e-Zirar'. | It is prohibited to lead horses or bullock carts through the mosque. | 352 333 | If it becomes impossible for a mosque to be inhabited/used, its assets can be transferred to another mosque. | It is not permitted to turn a mosque into a public thoroughfare. | 352 334 | It is haram for even the founder to place beams on the mosque wall for personal use. | Donations for charitable purposes can be collected in the mosque as long as there is no violation of the mosque's etiquette. | 352 335 | After a mosque is established, it is not permissible to build a room for the Imam even on the roof of the mosque. | Renovating a mosque without necessity is futile and vain. | 355 335 | It is not permissible to place beams on a mosque wall even by paying rent. | Wasting wealth is impermissible. | 355 336 | Planting trees in the mosque is not permissible unless the ground is damp, in which case trees can be planted to remove moisture. | Futile acts are haram. | 355 336 | If trees were already present and the mosque was built later, it is permissible. | Permission for reconstruction is granted in case of expansion or decay. | 355 347 | Bringing spirits (alcohol) into the mosque is prohibited. | Those who build a new mosque with the intention of creating division among Muslims are guilty of a major sin and it falls under the ruling of Masjid-e-Zirar. | 360 | | The slaughtered animal of sinners who commit major sins is permissible, but initiating greetings with them is

not permissible. It is better to avoid social relations with them for the purpose of reprimand and warning. | 360

319 | जिस ज़मीन को मस्जिद से संबंधित वक्फ किया गया है, यदि उसमें बाग और फल हों, तो उन्हें बेचकर मस्जिद के निर्माण में खर्च किया जा सकता है। | नापाक तेल से मस्जिद में चिराग जलाना जायज़ नहीं है। | 347 322 | मस्जिद के आँगन (फ़ना-ए-मस्जिद) में अपना निजी घर बनाना भी हराम है। | मस्जिद की छत पर संभोग करना जायज़ नहीं है। | 347 323 | मस्जिद की बेअदबी और अनादर हराम है। | मस्जिद की छत पर पेशाब और पाखाना करना नाजायज़ है। | 347 330 | नीयत का ज्ञान अल्लाह को है; किसी मुसलमान पर बदगुमानी (बुरा सोचना) हराम है। | मस्जिद में काफ़िर का जाना बेअदबी है। | 347 331 | मरीज़ ने अपनी बीमारी को उल्टा समझ कर दवा माँगी, तो हकीम के लिए, गलती जानने के बाद, उसे उल्टी दवा देना हराम है। | वक्फ करने वाले की बिना किसी शर्त के वक्फ की स्थिति में बदलाव करना नाजायज़ है। | 350 331 | जो मस्जिद फ़साद (उपद्रव) के लिए बनाई गई है, वह 'मस्जिद-ए-ज़रार' के हुक्म में है। | नापाकी (जुनुब), मासिक धर्म और प्रसवोत्तर रक्तस्राव वाली महिलाओं को मस्जिद से गुजरने की बिल्कुल अनुमति नहीं है। | 352 331 | जो मस्जिद फ़साद के लिए बनाई गई है, वह 'मस्जिद-ए-ज़रार' के हुक्म में है। | मस्जिद से घोड़ा या बैलगाड़ी गुज़ारना वर्जित है। | 352 333 | जिस मस्जिद की आबादी (इबादत) नामुमकिन हो, उसका सामान दूसरी मस्जिद में स्थानांतरित किया जा सकता है। | मस्जिद को सार्वजनिक रास्ता बनाने की अनुमति नहीं है। | 352 334 | मस्जिद की दीवार पर स्वयं बनाने वाले (बानी) के लिए भी कड़ियाँ (बीम) रखना हराम है। | मस्जिद में नेक कार्यों के लिए चंदा इकट्ठा किया जा सकता है, बशर्ते मस्जिद के शिष्टाचार का उल्लंघन न हो। | 352 335 | मस्जिद कायम होने के बाद, मस्जिद की छत पर इमाम के लिए कमरा बनाना भी जायज़ नहीं है। | बिना आवश्यकता के मस्जिद का नया निर्माण व्यर्थ और निरर्थक है। | 355 335 | मस्जिद की दीवार पर किराया देकर भी कड़ियाँ रखना जायज़ नहीं है। | धन को नष्ट करना नाजायज़ है। | 355 336 | मस्जिद में पेड़ लगाना जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि ज़मीन नम हो, तो नमी खत्म करने के लिए पेड़ लगा सकते हैं। | व्यर्थ कार्य हराम हैं। | 355 336 | अगर पेड़ पहले से मौजूद थे और मस्जिद बाद में बनाई गई, तो यह जायज़ है। | विस्तार और जर्जर स्थिति में नए निर्माण की अनुमति है। | 355 347 | मस्जिद में स्पिरिट ले जाना वर्जित है। | मुसलमानों के बीच फूट डालने की नीयत से नई मस्जिद बनाने वाले बड़े गुनाह के दोषी हैं और यह मस्जिद-ए-ज़रार के हुक्म में आती है। | 360 | | बड़े गुनाह करने वाले गुनाहगारों

का ज़बीहा (हलाल किया हुआ जानवर) जायज़ है, लेकिन उन्हें पहले सलाम करना नाजायज़ है। उन्हें नसीहत और चेतावनी देने की नीयत से उनसे संबंध तोड़ना बेहतर है। | 360

पृष्ठ 78 का 631

۳۱۹ | جس زمین کو مسجد سے متعلق وقف کیا اس میں باغ و پھل ہوں تو انہیں بیچ کر مسجد کی تعمیر میں صرف کر سکتے ہیں۔ | ناپاک تیل سے چراغ جلانا مسجد میں جائز نہیں۔ | ۳۴۷ ۳۲۲ | فنائے مسجد میں اپنا ذاتی مکان بنانا بھی حرام ہے۔ | مسجد کی چھت پر وطی کرنا جائز نہیں۔ | ۳۴۷ ۳۲۳ | مسجد کی بے ادبی اور بے حرمتی حرام ہے۔ | مسجد کی چھت پر پیشاب و پاخانہ کرنا نا جائز ہے۔ | ۳۴۷ ۳۳۰ | نیت کا علم اللہ کو ہے، مسلمان پر بد گمانی حرام ہے۔ | مسجد میں کافر کا جانا بے ادبی ہے۔ | ۳۴۷ ۳۳۱ | مریض نے اپنی بیماری الٹی سمجھ کر دوا مانگی طبیب کو غلطی جاننے کے بعد الٹی دوا دینا حرام ہے۔ | بلا شرط واقف وقف کی ہیئت میں تغیر و تبدل کرنا نا جائز ہے۔ | ۳۵۰ ۳۳۱ | جو مسجد فساد کے لئے بنائی گئی مسجد ضرار کے حکم میں ہے۔ | جنب، حائض، اور نفساء کو مسجد سے گزرنے کی بالکل اجازت نہیں۔ | ۳۵۲ ۳۳۱ | جو مسجد فساد کے لئے بنائی گئی مسجد ضرار کے حکم میں ہے۔ | مسجد سے گھوڑے یا بیل گاڑی کو گزارنا منع ہے۔ | ۳۵۲ ۳۳۳ | جس مسجد کی آبادی ناممکن ہو اس کے اسباب دوسری مسجد میں منتقل کئے جا سکتے ہیں۔ | مسجد کو شارع عام بنانے کی اجازت نہیں۔ | ۳۵۲ ۳۳۴ | مسجد کی دیوار پر خود بانی کو بھی کڑیاں رکھنا حرام ہے۔ | مسجد میں مصارف خیر کے لئے چندہ وصول کر سکتے ہیں جبکہ آداب مسجد کی مخالفت نہ ہو۔ | ۳۵۲ ۳۳۵ | مسجد قائم ہونے کے بعد مسجد کی چھت پر امام کے لئے بھی حجرہ بنانا جائز نہیں۔ | بے ضرورت مسجد کی تعمیر جدید عبث و لغو ہے۔ | ۳۵۵ ۳۳۵ | مسجد کی دیوار پر کرایہ دے کر بھی کڑی رکھنا جائز نہیں۔ | تضییع مال نا جائز ہے۔ | ۳۵۵ ۳۳۶ | مسجد میں درخت لگانا جائز نہیں الا یہ کہ زمین نمناک ہو تو رطوبت ختم کرنے کے لئے درخت لگا سکتے ہیں۔ | عبث حرام ہے۔ | ۳۵۵ ۳۳۶ |

درخت پہلے موجود ہوں مسجد بعد میں بنائی یہ جائز ہے۔ | توسیع اور بوسیدگی کی حالت میں تعمیر جدید کی اجازت ہے۔ | ۳۵۵ ۳۴۷ | اسپرٹ مسجد میں لے جانا منع ہے۔ | تفریق بین المسلمین کی نیت سے جدید مسجد تعمیر کرنے والے گناہ کبیرہ کے مرتکب ہیں اور مسجد ضرار کے حکم میں ہے۔ | ۳۶۰ | | فساق مرتکب کبیرہ کا ذبیحہ جائز ہے، ان سے ابتداءً سلام نا جائز، زجر و تنبیہ کی نیت سے ان سے ترک راہ ورسم بہتر ہے۔ | ۳۶۰

Fatawa-e-Razviya Volume 16

388 | It cannot be ruled that a mosque is 'Masjid-e-Zirar' (harmful mosque) based on conjecture and estimation; a mosque that is definitely proven to be Masjid-e-Zirar can be demolished. | 360 | A believer is not stung from the same hole twice. 390 | It is not permissible to create evil even in opposition to someone. | 361 | It is not lawful to desecrate mosques to release some individuals from imprisonment. 390 | Instigating discord, disrupting public peace, and presenting Muslims for the insult of countries and Islam is never permissible according to Shari'ah nor correct according to reason. | 367 | It is not wise or permissible to kill one's father just to cure a brother's cold. 402 | It is not permissible to voluntarily accept a ruling against Shari'ah as a settled matter, thereby closing the door to legal recourse or making it difficult, and setting it as a precedent for the future. | 367 | If a mosque is narrow, it is impermissible to forcibly include the land of a shrine (Dargah) into the mosque. 404 | In reality, the truth of friendship is to warn against an error. | 471 | Adult students studying in a mosque is permissible on the condition that they do not occupy space during prayer times and their presence does not cause anxiety to those praying. 406 | Including any part of the mosque into a road is forbidden by the consensus of all Imams and is contradictory to Divine command. | 476 | It is forbidden to make a mosque's well communal so that polytheists (Mushrikeen) can also take water from it. 406 | Entering a mosque in a state of major ritual impurity (Janabat) or menstruation (Hayz) is a desecration of the House of Allah. | 382 | It is necessary to keep the mosque maintained and populated; it cannot be used for any other purpose. 407 | It is not permissible for a Muslim to remain silent while seeing dogs, pigs, or even uncomprehending children and insane persons walking in the mosque. | 382 | If the debris of a mosque is unusable, it should be sold to a Muslim so that it is not used in a disrespectful place, and that money should be spent on the repair of the mosque. 411 | Not preventing non-responsible individuals from the mosque due to the possibility of disrespect is against the command of Hadith. | 382 | Ruling regarding dividing the mosques of the entire town among different sects. 411 | Presenting mosques for certain desecration is atrocious and vile. | 382 | It is forbidden to give a mosque built by Sunnis to non-conformists (Ghair Muqallideen) to resolve a conflict.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

388 | अनुमान और अटकलबाज़ी से किसी मस्जिद के'ज़रार' (हानिकारक) होने का हुक्म नहीं लगाया जा सकता; जिस मस्जिद का मस्जिद-ए-ज़रार होना यकीनन साबित हो उसे ढाया जा सकता है। | 360 | मोमिन एक ही सुराख से दो बार नहीं डसा जाता। 390 | किसी के मुकाबले में भी शर (बुराई) पैदा करना जायज़ नहीं। | 361 | कुछ व्यक्तियों को कैद से छुड़ाने के लिए मस्जिदों की हुरमतों (पवित्रता) को पामाल करना हलाल नहीं। 390 | फितना-परदाज़ी (उपद्रव) और सार्वजनिक शांति में खलल डालना और मुसलमानों को देशों और इस्लाम के अपमान के लिए पेश करना शरीअत के अनुसार कभी जायज़ नहीं है और न ही तर्कसंगत रूप से सही है। | 367 | भाई का जुकाम दूर करने के लिए पिता की हत्या कर देना अक्लमंदी और उचित नहीं है। 402 | शरीअत के खिलाफ किसी हुक्म को बिना किसी दबाव के स्वयं एक तयशुदा बात मानकर जायज़ कानूनी कार्यवाही का दरवाज़ा बंद करना या उसमें कठिनाई पैदा करना और भविष्य के लिए उसे उदाहरण बनाना उचित नहीं है। | 367 | यदि मस्जिद तंग हो, तो दरगाह की ज़मीन ज़बरन मस्जिद में शामिल करना नाजायज़ है। 404 | वास्तव में मित्रता का अधिकार यही है कि गलती पर चेतावनी दी जाए। | 471 | मस्जिद में वयस्क छात्रों का पढ़ना इस शर्त पर जायज़ है कि वे नमाज़ के समय में जगह न घेरें और उनके पढ़ने से नमाज़ियों को कोई परेशानी न हो। 406 | मस्जिद के किसी भी हिस्से को सड़क में मिलाना सभी इमामों की सहमति (इज्मा) के अनुसार हराम है और ईश्वरीय आदेश के विपरीत है। | 476 | मस्जिद के कुएँ को साझा बनाना ताकि उसमें मुशरिक (मूर्तिपूजक) भी पानी ले सकें वर्जित है। 406 | अशुद्धि (जनाबत) और मासिक धर्म (हैज़) की स्थिति में मस्जिद में जाना अल्लाह के घर का अपमान है। | 382 | मस्जिद को सुरक्षित और आबाद रखना आवश्यक है; मस्जिद का उपयोग किसी अन्य कार्य के लिए नहीं किया जा सकता। 407 | कुत्ते, सूअर या यहाँ तक कि नासमझ बच्चों और पागल व्यक्तियों को मस्जिद में घूमते हुए देखकर चुपचाप बैठे रहना मुसलमान के लिए उचित नहीं है। | 382 | यदि मस्जिद का मलबा अनुपयोगी हो, तो उसे किसी मुसलमान को बेचा जाना चाहिए ताकि वह उसे अपमानजनक स्थान पर उपयोग न करे, और वह पैसा मस्जिद की मरम्मत में खर्च किया जाना चाहिए। 411 | बेअदबी की संभावना होने पर नासमझ व्यक्तियों को मस्जिद से न रोकना हदीस के आदेश के विरुद्ध है। | 382 | पूरे कस्बे की मस्जिदों को विभिन्न फिरकों में विभाजित करने का आदेश। 411 | मस्जिदों को निश्चित अपमान के लिए प्रस्तुत

करना जघन्य और घृणित है। | 382 | सुन्नियों द्वारा निर्मित मस्जिद को फसाद दूर करने के लिए गैर-मुकल्लिदीन को देना हराम है।

पेज 79 का 631

۳۸۸ | ظن و تخمین سے کسی مسجد کے ضرار ہونے کا حکم نہیں لگایا جاسکتا، جس مسجد کا مسجد ضرار ہونا یقینا ثابت ہو اس کو ڈھایا جاسکتا ہے۔ | ۳۶۰ | مؤمن ایک ہی سوراخ سے دو بار نہیں ڈسا جاتا۔ ۳۹۰ | کسی کے مقابلہ میں بھی شر پیدا کرنا جائز نہیں۔ | ۳۶۱ | بعض اشخاص کو قید سے چھڑانے کے لئے مسجدوں کی حرمتیں پامال کرنا حلال نہیں۔ ۳۹۰ | فتنہ پردازی اور امن عام میں خلل اندازی اور مسلمانوں کو بلاد اور اسلام کی توہین کیلئے پیش کرنا ہر گز نہ شرعاً جائز ہے نہ عقلاً ٹھیک۔ | ۳۶۷ | بھائی کا زکام کھونے کے لئے باپ کو قتل کر دینا عقلمندی اور روا نہیں۔ ۴۰۲ | مخالف شرع حکم کو بلا جبر و اکراہ خود ایک امر طے شدہ قرار دے کر جائز چارہ جوئی کا دروازہ بند کرنا یا اس میں دشواری ڈالنا اور آئندہ کے لئے بھی اسے نظیر بنا دینا روانہیں۔ | ۳۶۷ | مسجد تنگ ہو تو درگاہ کی زمین جبراً مسجد میں شامل کرنا ناجائز ہے۔ ۴۰۴ | حقیقتاً حق دوستی یہی ہے کہ غلطی پر متنبہ کیا جائے۔ | ۴۷۱ | مسجد میں بالغ طلبہ کا پڑھنا اس شرط پر جائز ہے کہ اوقات نماز میں جگہ نہ گھیریں اور ان کے پڑھنے سے نمازیوں کو تشویش نہ ہو۔ ۴۰۶ | مسجد کے کسی حصہ کو سڑک میں ڈال لینا تمام ائمہ کے اجماع سے حرام اور مناقض ارشاد خداوندی ہے۔ | ۴۷۶ | مسجد کا کنواں مشترکہ بنانا کہ اس میں مشرکین بھی پانی لے سکیں منع ہے۔ ۴۰۶ | جنابت و حیض کی حالت میں مسجد میں جانا بیت اللہ کی بے حرمتی ہے۔ | ۳۸۲ | مسجد کو باقی اور آباد رکھنا ضروری ہے، مسجد کسی دوسرے کام میں صرف نہیں کی جاسکتی۔ ۴۰۷ | کتے، خنزیر بلکہ ناسمجھ بچے اور مجنون کو مسجد میں چلتا دیکھ کر خاموش بیٹھے رہنا مسلمان کو روانہیں۔ | ۳۸۲ | مسجد کا ملبہ ناقابل استعمال ہو تو اسے مسلمان کے ہاتھ بیچا جائے کہ وہ بے ادبی کی جگہ استعمال نہ کرے اور وہ رقم مسجد کی مرمت

میں صرف کی جائے۔ ۴۱۱ | احتمال بے ادبی پر غیر مکلفوں کو مسجد سے نہ روکنا خلاف حکم حدیث ہے۔ | ۳۸۲ | پورے قصبہ کی مساجد کو مختلف فرقوں میں تقسیم کرنے کا حکم۔ ۴۱۱ | مساجد کو یقینی بے حرمتی کے لئے پیش کرنا شنیع و خبیث ہے۔ | ۳۸۲ | سنیوں کی بنائی مسجد کو رفع فساد کے لئے غیر مقلدوں کو دینا حرام ہے۔

صفحہ 79 / 631

418 | Asking for oneself in the mosque is forbidden, but for someone else in need or for a national necessity, it is not only permissible but a Sunnah of the Prophet. | 418 | Burning kerosene oil in the mosque is a desecration of the mosque and is haram (forbidden). | 431 418 | Allowing every person without distinction to preach in the mosque is forbidden and stopping them is mandatory. | 418 | Lighting in the mosque should be done from the endowment (waqf) funds according to custom and tradition. | 431 420 | Destroying a mosque to build a Jameh mosque is haram. | 420 | Decorations and engravings in the mihrab and the Qibla wall using endowment funds are disliked (makruh). | 431 420 | It is forbidden to use the materials of one mosque in another mosque. | 420 | No one except the one in I'tikaf is allowed to sleep in the mosque. | 434 421 | If there is a Sharia-based benefit, one may manifest their scholarship, but if it is for self-praise, it is haram. | 421 | It is forbidden to bring young children (who lack understanding) into the mosque. | 434 422 | If Sharia testimonies prove a mosque is built over a grave, then the mosque building should be demolished. | 422 | It is strictly impermissible for someone who takes a salary for teaching students to teach them inside the mosque. | 436 427 | It is also haram to take specifically haram money for mosque needs like wudu areas and water facilities. If it's not known whether a particular amount is haram, there is no harm in taking it. | 427 | It is not necessary for the founder of a mosque to be of noble lineage. | 435 430 | It is impermissible and sinful for the Imam of the mosque to behave rudely with the congregants. | 430 | It is permissible to prevent someone from coming to the mosque if their presence causes strife and disorder. | 437 430 | An Imam who neither gives the Adhan himself nor allows others to do so is a transgressor (fasiq). | 430 | Preventing people from drawing water from the mosque's well without a Sharia reason is strife-mongering and haram. | 437 430 | An Imam who stops others from cleaning the mosque and does not do it himself is an ill-wisher of the mosque. | 430 | If there is a risk of a mosque being destroyed and Muslims lack the means to rebuild it, they can take help from non-Muslims. | 440 431 | Planting trees in the mosque is prohibited, and if trees are planted by others, it is not permissible to take them home without their permission. | 431 | It is haram to demolish a mosque and replace it without necessity. | 442 | Taking ownership of mosque property is haram. | 431 | |

४१८ | मस्जिद में अपने लिए मांगना मना है और किसी दूसरे ज़रूरतमंद या कौमी ज़रूरत के लिए न सिर्फ जायज़ बल्कि सुन्नते रसूल है। | ४१८ | मस्जिद में मिट्टी का तेल जलाना मस्जिद की बेअदबी और हराम है। | ४३१ ४१८ | बिना किसी भेद-भाव के हर शख्स को मस्जिद में वअ्ज़ की इजाजत देना मना है और रोकना वाजिब है। | ४१८ | दस्तूर और रस्म के मुताबिक वक्फ के माल से मस्जिद में रौशनी की जाए। | ४३१ ४२० | मस्जिद को बर्बाद करके एक जामा मस्जिद बनाना हराम है। | ४२० | मेहराब और क़िबला की दीवार में नक्श-ओ-निगार वक्फ के माल से मकरूह है। | ४३१ ४२० | एक मस्जिद का सामान दूसरी मस्जिद में लगाना मना है। | ४२० | मोतकिफ के अलावा किसी को मस्जिद में सोने की इजाजत नहीं। | ४३४ ४२१ | मस्लहत-ए-शर्ई हो तो अपना आलिम होना ज़ाहिर किया जा सकता है और खुद सताई (आत्म-प्रशंसा) के लिए हो तो हराम है। | ४१ | मस्जिद में नासमझ बच्चों को ले जाने की मनाही है। | ४३४ ४२२ | किसी मस्जिद की शरीई गवाहियों से मक़बरा होना साबित हो जाए तो मस्जिद की इमारत गिरा दी जाए। | ४२२ | जो शख्स उजरत (वेतन) लेकर छात्रों को पढ़ाए उसे मस्जिद में तालीम देना सख़्त ना-जायज़ है। | ४३६ ४२७ | हूबहू हराम माल को मस्जिद की ज़रूरतों जैसे वुज़ूखाना और स़काया के लिए भी लेना हराम है, जिस खास माल के बारे में मालूम न हो कि हराम है उसे लेने में हर्ज नहीं। | ४२७ | मस्जिद की तामीर के लिए बानी (संस्थापक) का शरीफ़-उल-नसब (कुलीन) होना ज़रूरी नहीं। | ४३५ ४३० | इमाम मस्जिद का मुक़्तदियों (श्रद्धालुओं) से बदतमीज़ी से पेश आना ना-जायज़ और गुनाह है। | ४३० | जिसकी वजह से मस्जिद में फितना-ओ-फसाद पैदा हो उसे मस्जिद में आने से रोकना जायज़ है। | ४३७ ४३० | इमाम मस्जिद जो न खुद अज़ान दे न दूसरों को अज़ान देने दे वह फासिक (गुनहगार) है। | ४३० | बिना किसी शरीई वजह के मस्जिद के कुएं से पानी भरने से रोकना फसाद और हराम है। | ४३७ ४३० | जो इमाम मस्जिद की सफाई से दूसरों को रोके और खुद भी न करे वह मस्जिद का दुश्मन है। | ४३० | किसी मस्जिद के शहीद होने का खतरा हो और मुसलमानों में उसे तामीर करने की ताकत न हो तो गैर-मुस्लिमों से मदद ले सकते हैं। | ४४० ४३१ | मस्जिद में दरख्त (पेड़) लगाना मना है, और दूसरों के लगाए हुए हों तो उन्हें बिना इजाजत घर ले जाना जायज़ नहीं। | ४३१ | बिना ज़रूरत मस्जिद को तोड़ना और उसे बदलना हराम है। | ४४२ | मस्जिद की चीज़ों पर मालिकाना कब्ज़ा हराम है। | ४३१ | |

۴۱۸ | مسجد میں اپنے لئے سوال منع ہے اور کسی دوسرے ضرورت مند یا قومی ضرورت کے لئے نہ صرف جائز بلکہ سنت رسول ہے۔ | ۴۱۸ | مسجد میں مٹی کا تیل جلانا مسجد کی بے حرمتی اور حرام ہے۔ | ۴۳۱ ۴۱۸ | بغیر امتیاز ہر شخص کو مسجد میں وعظ کی اجازت دینا منع ہے اور روکنا واجب ہے۔ | ۴۱۸ | دستور اور عرف کے موافق مال وقف سے مسجد میں روشنی کی جائے۔ | ۴۳۱ ۴۲۰ | مسجد کو برباد کر کے ایک جامع مسجد بنانا حرام ہے۔ | ۴۲۰ | محراب اور دیوار قبلہ میں نقش و نگار مال وقف سے مکروہ ہے۔ | ۴۳۱ ۴۲۰ | ایک مسجد کا سامان دوسری مسجد میں لگانا منع ہے۔ | ۴۲۰ | معتکف کے علاوہ کسی کو مسجد میں سونے کی اجازت نہیں۔ | ۴۳۴ ۴۲۱ | مصلحت شرعی ہو تو اپنا عالم ہونا ظاہر کیا جاسکتا ہے اور خود ستائی کے لئے ہو تو حرام ہے۔ | ۴۲۱ | مسجد میں ناسمجھ بچوں کو لے جانے کی ممانعت ہے۔ | ۴۳۴ ۴۲۲ | کسی مسجد کی شرعی شہادتوں سے مقبرہ ہونا ثابت ہو جائے تو مسجد کی عمارت منہدم کر دی جائے۔ | ۴۲۲ | جو شخص اجرت لے کر طلبہ کو پڑھائے اس کو مسجد میں تعلیم دینا سخت نا جائز ہے۔ | ۴۳۶ ۴۲۷ | بعینہ حرام مال کو مسجد کی ضروریات مثلاً وضو خانہ و سقایہ کے لئے بھی لینا حرام ہے خاص جس مال کے لئے معلوم نہ ہو کہ حرام ہے اس کو لینے میں مضائقہ نہیں۔ | ۴۲۷ | مسجد کی تعمیر کے لئے بانی کا شریف النسب ہونا ضروری نہیں۔ | ۴۳۵ ۴۳۰ | امام مسجد کا مقتدیوں سے کج خلقی سے پیش آنا ناجائز ہے گناہ ہے۔ | ۴۳۰ | جس کی وجہ سے مسجد میں فتنہ و فساد اٹھتا ہو اس کو مسجد میں آنے سے منع کرنا جائز ہے۔ | ۴۳۷ ۴۳۰ | امام مسجد جو نہ خود اذان دے نہ دوسروں کو اذان دینے دے فاسق ہے۔ | ۴۳۰ | بلا وجہ شرعی مسجد کے کنویں سے پانی بھرنے سے روکنا فساد و حرام ہے۔ | ۴۳۷ ۴۳۰ | جو امام

مسجد کی صفائی سے دوسروں کو روکے اور خود بھی نہ کرے مسجد کا بد خواہ ہے۔ | ۴۳۰ | کسی مسجد کے شہید ہونے کا خطرہ ہو اور مسلمانوں کو اس کی تعمیر کی طاقت نہ ہو تو غیر مسلموں سے مدد لے سکتے ہیں۔ | ۴۴۰ ۴۳۱ | مسجد میں درخت لگانا ممنوع، اور دوسروں کے بوئے ہوئے ہوں تو ان کو اس کی اجازت کے بغیر گھر لے جانا جائز نہیں۔ | ۴۳۱ | بلا ضرورت مسجد کو توڑنا اور اس کو بدلنا حرام ہے۔ | ۴۴۲ | مسجد کی اشیاء پر مالکانہ قبضہ حرام ہے۔ | ۴۳۱ | |

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

The wood of the mosque cannot be used for personal needs.	442	Making the ablution area of the mosque into a shop is prohibited (Haram).	482
If the trees in the mosque compound are endowed (waqf) to the mosque, it is prohibited to eat their fruit for free; if they belong to someone else, their permission is required. It is also permitted if sown with the intent that whoever stays there may eat.	443	It is not permissible to change the form of an endowment (waqf).	483
Bringing items purchased for a specific mosque into use for another's purpose is prohibited.	451	If a fund is allocated for Iftar in an endowment, and non-fasting people also participate at Iftar time, the trustees are not to blame.	487
Planting trees for oneself on mosque land is prohibited.	453	The Sharia ruling on a woman of ill repute sending something for Roza Khushai or a mat, etc., to the mosque.	487
Ruling on minor children going to the mosque for education.	458	It is better to avoid donations from women of ill repute.	488
Non-Muslim money can be invested in public wells with the condition of non-entitlement.	463	Useless items from the mosque should not be bought and placed in disrespectful locations.	489
Donations from non-Muslims should not be taken for Islamic work.	467	Begging in the mosque is prohibited, and except for the one in I'tikaf, contracts, transactions, and even permissible worldly talk by others are prohibited.	491
The property of the treasury is not personal wealth.	467	One can pick up and use discarded, useless straw or	495

		mats from the mosque for personal use.	
The spread of slander is obscene and prohibited.	474	It is not forbidden to have any inscription or decoration on the Qibla wall above the eye level.	498
It is not necessary to consult the public to enforce a Sharia ruling.	477	Hypocrisy (Riya) is prohibited, and accusing someone of hypocrisy without cause is also prohibited.	500
It is not permissible to remove an official from their post without a valid Sharia excuse.	478	It is not necessary to cut down an old tree located in a mosque.	503
It is not permissible to turn any part of the mosque into a shop or basement.	482	Wealth from infidels and apostates should not be accepted for mosques.	506

मस्जिद की लकड़ी का उपयोग निजी जरूरतों के लिए नहीं किया जा सकता है। ४४२

यदि मस्जिद परिसर के पेड़ मस्जिद के लिए वक्फ हैं, तो उनका फल मुफ्त में खाना हराम है, और यदि वे किसी और के हैं, तो उनकी अनुमति आवश्यक है। यह भी अनुमत है कि इस आशय से बोया जाए कि जो वहां रहे वह खाए। ४४३

किसी विशेष मस्जिद के लिए खरीदे गए सामान को किसी अन्य के उपयोग में लाना हराम है। ४५१

मस्जिद की ज़मीन पर अपने लिए पेड़ लगाना हराम है। ४५३

नाबालिग बच्चों की शिक्षा के लिए मस्जिद में जाने का हुक्म। ४५८

आम कुओं में गैर-मुस्लिमों का पैसा बिना किसी अधिकार के दावे की शर्त के साथ लगाया जा सकता है। ४६३

इस्लामी काम में गैर-मुस्लिमों का दान नहीं लेना चाहिए। ४६७

खजाने वाली मिलक निजी पूंजी नहीं होती। ४६७

मस्जिद के वज़ूखाने को दुकान बनाना हराम है। ४८२

वक्फ के स्वरूप को बदलना जायज़ नहीं है। ४८३

जिस वक्फ में इफ्तारी के लिए राशि निर्धारित हो, यदि इफ्तार के समय गैर-रोज़ेदार भी शामिल हों, तो मतवलियों (ट्रस्टियों) पर कोई दोष नहीं है। ४८७

बाज़ारी औरत रोज़ा कुशाई या मस्जिद में चटाई आदि के लिए कुछ भेजे तो उसका शरीअत का हुक्म। ४८७

बाज़ारी औरत के दान से बचना ही बेहतर है। ४८८

मस्जिद के अनुपयोगी सामान को खरीदकर अपमानजनक स्थानों पर न रखा जाए। ४८९

मस्जिद में भीख मांगना हराम है, और मोतकिफ़ के अलावा दूसरों का अनुबंध, लेन-देन और जायज़ बातचीत भी हराम है। ४९१

४९५

	मस्जिद का बेकार पुआल और चटाई जिसे फेंक दिया गया हो, उसे उठाकर अपने उपयोग में लाया जा सकता है।	
तोहमत (अपवाद) का प्रसार अश्लील और हराम है।	क़िबला की दीवार में नज़र की सीमा ४७४ से ऊपर कोई शिलालेख या नक्काशी मना नहीं है।	४९८
शरीअत का हुक्म लागू करने के लिए जनता से सलाह लेना ज़रूरी नहीं है।	रियाकारी हराम है और बिना वजह ४७७ किसी पर रियाकारी का आरोप लगाना भी हराम है।	५००
बिना किसी शरई उज़्र के किसी पदाधिकारी को उसके पद से हटाना जायज़ नहीं है।	४७८ पुराना पेड़ जो मस्जिद में हो उसे काटना ज़रूरी नहीं है।	५०३
मस्जिद के किसी भी हिस्से को दुकान या तहखाना बनाना जायज़ नहीं है।	४८२ मस्जिदों में काफ़िरों और मुर्तदों का धन न लिया जाए।	५०६

مسجد کی لکڑی اپنی ضرورت میں نہیں لائی جاسکتی ۴۴۲

مسجد کے احاطہ کے درخت اگر مسجد پر وقف ہوں تو ان کے پھل بے قیمت کھانا حرام ہے، اور دوسرے کے ہوں تو اس کی اجازت درکار ہے، یہ بھی اجازت ۴۴۳
ہے کہ اس غرض سے بوئے کہ جو اسمیں رہے وہ کھائے۔

جو سامان کسی خاص مسجد کے لئے خریدا گیا ہے کسی دوسرے کا اپنے مصرف میں لانا حرام ہے۔ ۴۵۱

مسجد کی زمین میں اپنے لئے درخت لگانا حرام ہے۔ ۴۵۳

نابالغ بچوں کی تعلیم کے لئے مسجد میں جانے کا حکم۔ ۴۵۸

مسجد کے وضو خانہ کو دکان بنانا حرام ہے ۴۸۲

وقف کو اس کی ہیئت سے بدلنا جائز نہیں۔ ۴۸۳

جس وقف میں افطاری کے لئے مد مقرر ہو اگر افطار کے وقت بے روزہ دار بھی شریک ہوں ۴۸۷

متولیوں پر کچھ الزام نہیں۔

بازاری عورت روزہ کشائی یا مسجد میں چٹائی وغیرہ کے لئے کچھ بھیجے تو اس کا شرعی حکم۔ ۴۸۷

بازاری عورت کے عطیات سے بچنا ہی اولیٰ ہے۔ ۴۸۸

عام کنوؤں میں غیر مسلم کا روپیہ عدم استحقاق کی شرط کے ساتھ لگایا جاسکتا ہے۔ ۴۶۳

اسلامی کام میں غیر مسلم کا عطیہ نہ لینا چاہئے۔ ۴۶۷

خزانہ والی ملک کا ذاتی سرمایہ نہیں ہوتا۔ ۴۶۷

بہتان کی اشاعت فاحشہ اور حرام ہے۔ ۴۷۴

حکم شرعی نافذ کرنے کے لئے عوام سے مشورہ لینا ضروری نہیں۔ ۴۷۷

بلاعذر شرعی کسی عہدہ دار کو اس کے عہدہ سے معزول کرنا جائز نہیں۔ ۴۷۸

مسجد کے بیکار اسباب خرید کر بے تعظیمی کی جگہ نہ لگائے جائیں۔ ۴۸۹

مسجد میں سوال حرام ہے، اور معتکف کے علاوہ دوسرے کا عقد و معاملہ اور مباح بات چیت بھی حرام ہے۔ ۴۹۱

مسجد کا بیکار پیال اور چٹائی جو پھینک دی جائے اس کو اٹھا کر اپنے صرف میں لاسکتا ہے۔ ۴۹۵

قبلہ کی دیوار میں حد نظر سے اوپر کوئی کتبہ یا نقش و نگار منع نہیں ہے۔ ۴۹۸

ریاکاری حرام ہے اور بلاوجہ کسی پر ریاکاری کا الزام لگانا بھی حرام ہے۔ ۵۰۰

پرانا درخت جو مسجد میں ہو کاٹنا ضروری نہیں۔ ۵۰۳

مسجد کے کسی حصہ کو دکان یا تہ خانہ بنانا جائز نہیں۔ ۴۸۲

مسجدوں میں کافروں اور مرتدوں کا مال نہ لیا جائے۔ ۵۰۶

Fatawa-e-Razvia (Volume 16) - Page 82

- (506) If an apostate Rafidi built a mosque and then died, its materials can be sold and used for another mosque, provided there is no fear of social unrest.
- (507) Keep mosques away from children and the insane.
- (508) It is forbidden (Haram) to create a new path through a cemetery.
- (514) If two Muslim lovers give anything to each other, it is considered a bribe.
- (518) If books are donated (waqf) for a congregational mosque, it is not permissible to transfer them to another mosque or school.
- (520) It is forbidden to appoint a Rafidi as a trustee (Mutawalli) for Muslim endowments.
- (520) If a disbeliever provides materials, it is forbidden to use them exactly as they are in the mosque.
- (520) If a disbeliever gives money in a way that places Muslims under obligation, it is not permissible to take it; if given with humility, it may be accepted.
- (521) It is forbidden to demolish a mosque and build another elsewhere using its debris.
- (521) If two mosques are adjacent, it is permissible to merge them by removing the wall between them.
- (522) Polytheists should be prevented from drawing water from the mosque's well.
- (529) Fulfilling a promise is not obligatory (Wajib).
- (531) People with leprosy, vitiligo, bad breath, foul-smelling clothes, foul-mouthed individuals, or troublemakers like Wahhabis and Rafidis should be stopped from entering the mosque.
- (532) No Sunni Muslim shall be stopped from being buried in a graveyard.
- (533) Construction or alteration in general public cemeteries is not permitted.
- (537) As long as grass in a cemetery is green, it is not permitted to cut it; it can be cut once it dries.
- (537) Grazing animals in a cemetery is not permissible.
- (540) Digging up the grave of a Muslim is a severe crime.
- (540) Deliberately helping an oppressor is like removing the bond of Islam from one's neck.
- (545) It is prohibited to excessively decorate a mosque.
- (558) Committing usury (interest), even once, makes one a transgressor (Fasiq).

- (558) Abandoning the congregational prayer (Jama'at) without a valid Shari'i reason makes one a transgressor.
- (559) Not paying Zakat for three years without a valid Shari'i reason makes one a transgressor.
- (559) Not paying Ushr for three consecutive years makes one a transgressor.
- (560) Chess that leads to missing the congregational prayer is unanimously forbidden.
- (560) Playing cards, Ganjifa, or Chaupar is forbidden and prohibited even without betting.
- (565) Assistance should not be sought from non-Muslims for religious activities.
- (567) It is mandatory to dismiss a trustee whose dishonesty is proven.
- (568) Whoever appoints a less virtuous person (Mafzul) as a ruler over a more virtuous one (Afzal) has betrayed Allah and His Messenger.
- (568) Performing Istinja (cleaning after relief) on a grave is forbidden; pouring spittoon or vessel washings on it is an insult; and stepping on a grave without a Shari'i necessity is impermissible.

फतावा-ए-रजविया (खंड १६) - पृष्ठ ८२

- (५०६) यदि किसी धर्मत्यागी राफ़ज़ी ने मस्जिद बनाई और वह मर गया, तो उसकी सामग्री बेचकर दूसरी मस्जिद में इस्तेमाल की जा सकती है, बशर्ते कि किसी कलह (फ़साद) का डर न हो।
- (५०७) मस्जिदों को बच्चों और पागलों से दूर रखें।
- (५०८) कब्रिस्तान के बीच से नया रास्ता निकालना हराम है।
- (५१४) अगर प्रेमी-प्रेमिका मुसलमान हों, तो वे एक-दूसरे को जो कुछ देते हैं, वह रिश्वत है।
- (५१८) यदि किताबें जामा मस्जिद के लिए वक़्फ़ की गई हैं, तो उन्हें किसी अन्य मस्जिद या मदरसे में ले जाना जायज़ नहीं है।
- (५२०) किसी राफ़ज़ी को मुस्लिमों के वक़्फ़ का मुतवल्ली बनाना हराम है।
- (५२०) यदि कोई काफ़िर मस्जिद के लिए सामान देता है, तो उसे मस्जिद में उसी रूप में लगाना मना है।
- (५२०) यदि कोई काफ़िर इस तरह पैसे दे कि मुसलमानों पर उसका एहसान रहे, तो उसे लेना जायज़ नहीं है; यदि वह विनम्रतापूर्वक दे, तो ले सकते हैं।
- (५२१) मस्जिद को ढहाकर उसके मलबे से दूसरी जगह मस्जिद बनाना हराम है।
- (५२१) यदि दो मस्जिदें जुड़ी हुई हैं, तो उनकी बीच की दीवार हटाकर उन्हें एक करना जायज़ है।
- (५२२) मस्जिद के कुएं से मुशरिकों को पानी भरने से रोकना चाहिए।
- (५२९) वादे को पूरा करना वाजिब नहीं है।
- (५३१) कोढ़ी, सफ़ेद दाग वाले, मुंह की दुर्गंध वाले, जिनके कपड़ों से बदबू आती हो, बदज़ुबान, और फ़साद फैलाने वाले जैसे वहाबी ग़ैर-मुक़ल्लिद और राफ़ज़ियों को मस्जिद से रोका जाएगा।
- (५३२) किसी भी सुन्नी मुसलमान को कब्रिस्तान में दफ़नाने से नहीं रोका जाएगा।
- (५३३) आम कब्रिस्तानों में निर्माण या किसी भी प्रकार के बदलाव की अनुमति नहीं है।
- (५३७) कब्रिस्तान में उगने वाली घास जब तक हरी है, उसे काटने का हुक्म नहीं है; सूख जाने पर काटी जा सकती है।
- (५३७) कब्रिस्तान में जानवरों को चराना जायज़ नहीं है।

- (५४०) मुसलमान की कब्र खोदना एक गंभीर अपराध है।
- (५४०) जानबूझकर किसी ज़ालिम की मदद करना इस्लाम के बंधन को गले से निकालने जैसा है।
- (५४५) मस्जिद को ज़रूरत से ज़्यादा सजाने की मनाही है।
- (५५८) ब्याज का लेन-देन करने वाला, चाहे एक बार ही क्यों न हो, फ़ासिक (पापी) है।
- (५५८) बिना किसी वाजिब शरई वजह के जमात छोड़ने वाला फ़ासिक है।
- (५५९) बिना शरई वजह के तीन साल तक ज़कात न देने वाला फ़ासिक है।
- (५५९) लगातार तीन साल तक उश्र न देने वाला फ़ासिक है।
- (५६०) शतरंज जो जमात छोड़ने का कारण बने, सर्वसम्मति से हराम है।
- (५६०) ताश, गंजीफ़ा, चौपड़ बिना किसी शर्त के भी नाजायज़ और मना है।
- (५६५) धार्मिक कार्यों में ग़ैर-मुस्लिमों से मदद नहीं ली जानी चाहिए।
- (५६७) जिस मुतवल्ली की खयानत (बेईमानी) साबित हो जाए, उसे पद से हटाना वाजिब है।
- (५६८) जिसने कम गुणी व्यक्ति (मफ़ज़ूल) को अधिक गुणी (अफ़ज़ल) पर हाकिम बनाया, उसने अल्लाह और उसके रसूल के साथ खयानत की।
- (५६८) कब्र पर इस्तंजा करना हराम है, पीकदान या बर्तन का धोवन डालना उसका अपमान है, और बिना शरई ज़रूरत के पैर रखना नाजायज़ है।

فتاویٰ رضویہ (جلد ۱۶) - صفحہ ۸۲

- (۵۰۶) مرتد رافضی نے مسجد بنائی مر گیا تو اس کا عملہ بیچ کر دوسری مسجد میں لگا سکتے ہیں جبکہ فساد کا اندیشہ نہ ہو۔
- (۵۰۷) مسجدوں کو بچوں اور پاگلوں سے دور رکھو۔
- (۵۰۸) قبرستان میں نیا راستہ نکالنا حرام ہے۔
- (۵۱۴) عاشق معشوق مسلمان ہوں تو آپس میں ایک دوسرے کو جو دیں رشوت ہے۔
- (۵۱۸) کتابیں جامع مسجد کے لئے وقف کیں تو کسی دوسری مسجد یا مدرسہ کی طرف ان کا انتقال جائز نہیں۔
- (۵۲۰) رافضی کو وقف مسلمین کا متولی بنانا حرام ہے۔
- (۵۲۰) کافر سامان دے تو اس کا بعینہ مسجد میں لگانا منع ہے۔
- (۵۲۰) کافر اس طور پر رقم دے کہ مسلمان پر احسان رکھے تو لینا جائز نہیں ہے نیاز مندانہ دے تو لے لیں۔
- (۵۲۱) مسجد کو منہدم کرکے دوسری جگہ اس کے ملبہ سے مسجد بنانا حرام ہے۔
- (۵۲۱) دو مسجدیں ملی ہوئی ہیں تو انکے بیچ کی دیوار ہٹا کر ایک کرنا جائز ہے۔
- (۵۲۲) مسجد کے کنویں سے مشرکین کو پانی بھرنے سے منع کرنا چاہئے۔
- (۵۲۹) وعدے کا ایفاء واجب نہیں۔
- (۵۳۱) جزامی، ابرص، گندہ دہن، جس کے لباس میں بدبو ہو، بدزبان، فتنہ پرور جیسے وہابی غیر مقلد، رافضی کو مسجد سے روکا جائے گا۔
- (۵۳۲) مقبرہ میں کسی بھی سنی مسلمان کو دفن ہونے سے روکا نہیں جائے گا۔

- (۵۳۳) عام مقابر میں تعمیر و تصرف کی اجازت نہیں۔
- (۵۳۷) قبرستان میں جو گھاس اگتی ہے جب تک سبز ہے اس کے کاٹنے کا حکم نہیں، سوکھ جائے تو کاٹ سکتے ہیں۔
- (۵۳۷) قبرستان میں جانور چرانا جائز نہیں۔
- (۵۴۰) مسلمانوں کی قبر کھودنا شدید جرم ہے۔
- (۵۴۰) جان بوجھ کر ظالم کی مدد کرنا اسلام کی رسی گلے سے نکالنا ہے۔
- (۵۴۵) مسجد کو غیر معمولی آراستہ کرنے کی ممانعت ہے۔
- (۵۵۸) سود کا مرتکب اگرچہ ایک بار ہی ہو فاسق ہے۔
- (۵۵۸) بلاعذر صحیح شرعی تارکِ جماعت فاسق ہے۔
- (۵۵۹) بلاعذر صحیح شرعی تین سال تک زکوۃ نہ دے تو فاسق ہے۔
- (۵۵۹) مسلسل تین سال تک عشر نہ ادا کرے تو فاسق ہے۔
- (۵۶۰) شطرنج جو مفضی ترکِ جماعت ہو بالاتفاق حرام ہے۔
- (۵۶۰) تاش، گنجفہ، چوسر بلا شرط نا جائز و ممنوع ہے۔
- (۵۶۵) غیر مسلم سے دینی کاموں میں مدد نہ لی جائے۔
- (۵۶۷) جس متولی کی خیانت ثابت ہو اس کو معزول کرنا واجب ہے۔
- (۵۶۸) جس نے مفضول کو افضل کا حاکم بنایا اس نے اللہ ورسول سے خیانت کی۔
- (۵۶۸) قبر پر استنجا حرام، اگال یا ہانڈی کا دھوون ڈالنا توہین، اور بلا ضرورت شرعی پاؤں رکھنا ناجائز ہے۔

Fatawa Rizvia Volume (16)

122 It is not improper for a Mutawalli (trustee) to provide ice water to general Muslims at his own expense.

People should not gather in the mosque just to drink ice water.

Making noise in the mosque is impermissible, and it is impermissible for a non-Mu'takif (one not in spiritual retreat) to eat or drink there.

121 One who seeks trusteeship should not be appointed as a Mutawalli.

131 God's Throne trembles at the honoring of a transgressor (fasiq), and taking non-Muslims into the mosque with respect is worse than that.

220 Appointing them as trustees is out of the question; even taking help from apostates in religious matters is forbidden (haram).

381 It is forbidden to involve a disbeliever in significant tasks of Muslims or make them a confidant.

383 The person collecting 'Ushr (tithe) must be free and a Muslim.

403 Even the positions of Octroi clerk and checkpoint police should not

579 Legal stratagem (hila) for using haram (illicit) wealth for charitable purposes.

579 Measures to bring contracting/leasing business within the limits of Shariah.

579 Excursion/Stroll

594 One who refuses to participate in Islam is a Kafir (disbeliever).

600 If a Muslim makes an endowment (waqf) and then becomes an apostate (murtad), the endowment becomes void.

611 Anyone who says "I urinate in the mouths of scholars" or says "God is above, if He comes here we will set Him right" is an apostate, and the rulings of apostates apply to him.

611 A dhimmi (protected non-Muslim) or even a Musta'min (non-Muslim with safe passage) is subordinate to a Muslim.

614 In an Islamic state, disbelievers are subordinate to Muslims.

614 The Rafidis (Shias) of this era are apostates; a mosque built by them will not be considered a mosque.

122	**It is not improper for a Mutawalli (trustee) to provide ice water to general Muslims at his own expense.**	579	**Legal stratagem (hila) for using haram (illicit) wealth for charitable purposes.**
	be given to outsiders (non-Muslims).		
404	It is forbidden to give preference to a Jew over the works of Muslims.	614	If a Sunni buys a mosque built by an apostate and designates it as a mosque, an explanation of the conditions of it becoming or not becoming a mosque.
406	There is no compulsion to fulfill a promise.	620	The earnings of an apostate from their time as a Muslim belong to their Muslim heirs, and earnings from their period of apostasy are 'Fay' (state property).
466	Stratagem (Hila)		The property of an apostate after their death is 'Fay' for the Muslims.
466	Method of spending haram earnings on charitable purposes.	118	If the wealth of a non-dhimmi, non-Musta'min Kafir is obtained without breaking a covenant, it is lawful (halal) for a Muslim; if a Kafir rebuilds a mosque after its demolition, it will remain a mosque.

फ़तावा रिज़विया जिल्द (16)

122 मुतवल्ली (ट्रस्टी) का अपने खर्च से आम मुसलमानों को बर्फ का पानी पिलाना अनुचित नहीं है।

मस्जिद में सिर्फ बर्फ का पानी पीने के लिए भीड़ न लगाई जाए।

मस्जिद में शोर-शराबा करना मना है, और जो व्यक्ति एतिकाफ में न हो उसके लिए वहां खाना-पीना मना है।

121 जो मुतवल्ली बनने का इच्छुक हो, उसे मुतवल्ली न बनाया जाए।

131 एक फ़ासिक (पापी) का सम्मान करने से ईश्वर का अर्श कांपता है, और गैर-मुस्लिमों को मस्जिद में सम्मान के साथ ले जाना इससे भी बदतर है।

220 मुतवल्ली बनाना तो दूर की बात है, धार्मिक कार्यों में धर्मत्यागियों से मदद लेना भी हराम है।

381 मुसलमानों के बड़े कामों में काफ़िर को शामिल करना या उसे राज़दार बनाना हराम है।

383 उश्र (दशमांश) वसूल करने वाला स्वतंत्र और मुसलमान होना चाहिए।

403 चुंगी क्लर्क और पुलिस चौकी के पद भी गैरों को न दिए जाएं।

579 हराम (अवैध) धन को नेक कार्यों में लगाने का कानूनी तरीका (हीला)।

579 ठेकेदारी को शरीयत की सीमाओं के भीतर लाने के उपाय।

579 सैर/भ्रमण

594 इस्लाम में शामिल होने से इनकार करने वाला काफ़िर है।

600 यदि कोई मुस्लिम वक्फ़ करने के बाद धर्मत्यागी (मुरतद) हो जाए, तो वक्फ़ शून्य हो जाता है।

611 जो कहे कि "मैं आलिमों के मुंह में पेशाब करता हूं" या कहे कि "ईश्वर ऊपर है, अगर वह यहाँ आया तो हम उसे ठीक कर देंगे", वह धर्मत्यागी है, और उस पर धर्मत्यागियों के नियम लागू होंगे।

611 काफ़िर ज़िम्मी या मुस्तअमिन भी मुसलमान के अधीन होता है।

614 इस्लामी राज्य में काफ़िर मुसलमानों के अधीन होते हैं।

614 इस युग के राफ़ज़ी धर्मत्यागी हैं; उनके द्वारा बनवाई गई मस्जिद, मस्जिद नहीं होगी।

122 मुतवल्ली (ट्रस्टी) का अपने खर्च से आम मुसलमानों को बर्फ का पानी पिलाना अनुचित नहीं है।

404 यहूदी को मुसलमानों के कार्यों पर प्राथमिकता देना हराम है।

406 वादा पूरा करने पर कोई ज़बर्दस्ती नहीं है।

466 हीला (उपाय)

466 हराम की कमाई को नेक कार्यों में खर्च करने का तरीका।

579 हराम (अवैध) धन को नेक कार्यों में लगाने का कानूनी तरीका (हीला)।

614 यदि कोई सुन्नी किसी धर्मत्यागी द्वारा बनवाई गई मस्जिद को खरीदकर उसे मस्जिद बना दे, तो उसके मस्जिद होने या न होने की स्थितियों का विवरण।

620 धर्मत्यागी की इस्लाम के समय की कमाई उसके मुस्लिम वारिसों की है, और धर्मत्याग के समय की कमाई 'फ़ै (सरकारी संपत्ति) है।

धर्मत्यागी की मृत्यु के बाद उसकी संपत्ति मुसलमानों के लिए 'फ़ै है।

118 यदि किसी गैर-ज़िम्मी, गैर-मुस्तअमिन काफ़िर का धन बिना वचन तोड़े प्राप्त हो, तो वह मुसलमान के लिए हलाल है; यदि मस्जिद गिरने के बाद काफ़िर उसे फिर से बनाए, तो वह मस्जिद ही रहेगी।

اپنے صرفہ سے متولی کا عام
۱۲۲ **مسلمانوں کو برف پلانا معیوب نہیں۔** ۵۷۹ **مال حرام کے مصرفِ خیر میں لانے کا حیلہ۔**

برف کا پانی پینے کے لئے مسجد میں جمع نہ ہو۔ ۵۷۹ ٹھیکہ داری کو حدودِ شرع میں کرنے کی تدبیریں۔

مسجد میں شور و غل نا جائز ہے اور غیر معتکف کو کھانا پینا ناجائز ہے۔ ۵۷۹ سیر

۱۲۱ طالبِ تولیت کو متولی نہ کیا جائے۔ ۵۹۴ اسلام کی شرکت سے انکار کرنے والا کافر ہے۔

فاسق کی تعظیم سے خدا کا عرش کانپتا ہے اور غیر مسلموں کو مسجد میں احترام کے ساتھ لے جانا اس سے برا ہے۔
۱۳۱ ۶۰۰ مسلمان وقف کر کے مرتد ہو جائے تو وقف باطل ہو جاتا ہے۔

متولی بنانا تو بڑی بات ہے مرتدین سے دینی کاموں میں مدد لینا بھی حرام ہے۔
۲۲۰ ۶۱۱ جو کہے کہ عالموں کے منہ میں پیشاب کرتا ہوں یا کہے کہ خدا اوپر ہے یہاں آئے تو اس کو ہم درست کر دیں گے، مرتد ہے، اس کے احکام مرتدین کے ہیں۔

۳۸۱ ۶۱۱ کافر ذمی بلکہ مستامن بھی تابع مسلم ہے

اپنے صرفہ سے متولی کا عام
۱۲۲ **مسلمانوں کو برف پلانا معیوب نہیں۔**

کافر کو مسلمانوں کے عظیم کام میں
دخیل اور راز دار بنانا حرام ہے۔

عشر وصول کرنے والا آزاد اور
۳۸۳ مسلمان ہونا چاہئے۔

چنگی کے محرر اور چوکی کے
۴۰۳ پولیس کا درجہ بھی غیروں کو نہ دیا
جائے۔

یہودی کو مسلمانوں کے اعمال پر
۴۰۴ مقدم کرنا حرام ہے۔

۴۰۶ وفائے وعدہ پر جبر نہیں۔

۴۶۶ حیل

حرام کی کمائی کے مصرفِ خیر میں
۴۶۶ صرف کرنے کا طریقہ۔

۵۷۹ مال حرام کے مصرفِ خیر میں لانے کا حیلہ۔

۶۱۴ اسلامی سلطنت میں کفار تابع مسلمین ہوتے ہیں۔

اس زمانہ کے روافض مرتد ہیں ان کی بنوائی
۶۱۴ مسجد، مسجد نہ ہو گی۔

مرتد کی بنوائی ہوئی مسجد کو سنی نے خرید
۶۱۴ کر مسجد کر دیا تو اس کے مسجد ہونے، نہ
ہونے کی صورتوں کا بیان۔

مرتد کے حالتِ اسلام کا کسب، اس کے مسلمان
۶۲۰ وارثوں کا ہے اور زمانہ ارتداد کا کسب فے
ہے۔

مرتد کا مال اس کے مرنے کے بعد فے مسلمین
ہے۔

کافر غیر ذمی، غیر مستامن کا مال نقضِ عہد
۱۱۸ کے بغیر حاصل ہو تو مسلمان کے لئے حلال

اپنے صرفہ سے متولی کا عام

۱۲۲ ۵۷۹ مال حرام کے مصرفِ خیر میں لانے کا حیلہ۔

مسلمانوں کو برف پلانا معیوب نہیں۔

ہے مسجد کو انہدام کے بعد کافر بنائے مسجد ہی

رہے گی۔

Fatawa Rizvia - Volume 16

[Index of Rulings]

Right Column Entries: - The ruling for a Dhimmi (non-Muslim citizen) is like that of Muslims in most matters. (Page 466) - There is a command to completely sever relations with a Harbi (enemy non-Muslim); an apostate (murtad) is the most evil among them all. (Page 504) - The Islamic ruler will grant an apostate three days in prison for reflection and contemplation. (Page 522) - This ruling that guardianship is valid applies only to a Dhimmi. (Page 524) - Rulings regarding apostates. (Page 542) - Exhortation and Intimidation (Targhib wa Tarhib). (Page 562) - The reward for three deeds continues even after death. (Page 585) - Condemnation of greed and desire, and the virtues of contentment. (Page 587) - Condemnation of extravagance. (Page 609) - A Sahih Hadith states that whoever usurps even a hand-span of land, on the Day of Judgment, a portion of the seven earths equal to that will be broken and placed around his neck as a collar. (Page 609) - Severe warning for those who seek the desolation of a mosque. (Page 609) - Cruelty to an innocent, mute animal is more severe than causing harm to humans. (Page 609)

Left Column Entries: - An apostate's endowment (waqf) remains suspended; if they become Muslim, it becomes valid, but if they die as an apostate, it does not become valid. (Page 615) - An endowment by a Tabarrai (one who insults Sahaba) is not permissible; after their death, Muslims can dispose of it as they wish. (Page 615) - The Rawafid (Shia) of this era are generally disbelievers and apostates. (Page 615) - Apostates have no right in a mosque. (Page 616) - All relationships and ties end after apostasy. (Page 618) - Supporting blasphemous beliefs is itself blasphemy. - One who denies predestination (Taqdir) is a Rafidi Mu'tazili, and one who denies seeking intercession (Tawassul) through the beloved of Allah is a Najdi Wahhabi; such a person cannot be kept as the administrator of a Sunni Hanafi Muslim seminary. (Page 116) - Whoever does not know the Shariah matters contained in the Kalimah has exited Islam. (Page 215) - A Rafidi who insults the Shaykhayn (Abu Bakr and Umar), may Allah be pleased with them, is a disbeliever. (Page 220) - If someone only considers Ali to be superior (Afzal), they are misguided but not a disbeliever. (Page 232) - If the Rawafid call the Noble Sahaba disbelievers, then we will call them disbelievers. (Page 289) - The Rafidi belief in reincarnation (Awa-Gawan) and that the hidden Imam will emerge is disbelief. (Page 310) - The world is transient; a day of justice is coming. (Page 310)

फ़तावा रज़विया - जिल्द 16

[विषय अनुक्रमणिका]

दायां कॉलम प्रविष्टियां: - ज़िम्मी काफ़िर का हुक्म ज़्यादातर मामलों में मुसलमानों जैसा है। (पृष्ठ 466) - हर्बी से पूरी तरह संबंध तोड़ने का हुक्म है; मुर्तद (धर्मत्यागी) उन सब में सबसे बुरा है। (पृष्ठ 504) - इस्लामी शासक मुर्तद को सोच-विचार के लिए जेल में तीन दिन की मोहलत देगा। (पृष्ठ 522) - यह हुक्म कि विलायत (अभिभावकत्व) सही है, केवल ज़िम्मी के लिए है। (पृष्ठ 524) - मुर्तदों (धर्मत्यागियों) के हुक्म। (पृष्ठ 542) - तरग़ीब-ओ-तरहीब (प्रोत्साहन और भय)। (पृष्ठ 562) - तीन कार्यों का सवाब मौत के बाद भी जारी रहता है। (पृष्ठ 585) - लालच और लोभ की निंदा और संतोष (क़नाअत) के गुण। (पृष्ठ 587) - फ़ज़ूलखर्ची (इसराफ़) की निंदा। (पृष्ठ 609) - सहीह हदीस का इरशाद है कि जो एक बालिश्त ज़मीन हड़पेगा, क़यामत के दिन ज़मीन के सातों तहों तक का उतना हिस्सा काटकर उसके गले में तौक़ (हार) बनाकर डाल दिया जाएगा। (पृष्ठ 609) - मस्जिद को वीरान करने के चाहने वाले के लिए कड़ी चेतावनी। (पृष्ठ 609) - बेगुनाह बेज़ुबान जानवर पर ज़ुल्म आदमियों को नुकसान पहुँचाने से भी ज़्यादा गंभीर है। (पृष्ठ 609)

बायां कॉलम प्रविष्टियां: - मुर्तद का वक़्फ़ रुका रहता है; अगर वह मुसलमान हो जाए तो सही हो जाता है, अगर मुर्तद मर जाए तो वह सही नहीं होता। (पृष्ठ 615) - तबर्रई (सहाबा की बुराई करने वाला) का वक़्फ़ जायज़ नहीं; उसके मरने के बाद मुसलमान उसमें जो चाहें तसर्रूफ (उपयोग) कर सकते हैं। (पृष्ठ 615) - इस ज़माने के रवाफ़िज़ (शिया) आम तौर पर काफ़िर और मुर्तद हैं। (पृष्ठ 615) - मुर्तदों का मस्जिद में कोई हक़ नहीं। (पृष्ठ 616) - इर्तिदाद (धर्मत्याग) के बाद सभी संबंध समाप्त हो जाते हैं। (पृष्ठ 618) - कुफ़्र वाले अक़ीदों का समर्थन करना कुफ़्र है। - तक़दीर का इनकार करने वाला राफ़ज़ी मोतज़ली है और अल्लाह के महबूबों से तवस्सुल (माध्यम) का इनकार करने वाला नज्दी वहाबी है; ऐसे व्यक्ति को सुन्नी हनफी मुसलमानों के मदरसे का मैनेजर (मोहतमिम) नहीं रखा जा सकता। (पृष्ठ 116) - जो कलमे में मौजूद शरीयत के मसले नहीं जानता, वह इस्लाम से बाहर हो गया। (पृष्ठ 215) - जो राफ़ज़ी शेख़ैन (अबू बक्र और उमर) रज़ियल्लाहु अन्हुमा को गाली दे, वह काफ़िर है। (पृष्ठ 220) - अगर कोई हज़रत अली को सिर्फ़ अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) माने तो वह गुमराह है, काफ़िर नहीं। (पृष्ठ 232) - राफ़ज़ी सहाबा-ए-किराम को काफ़िर कहते हैं तो हम उन्हें काफ़िर कहेंगे। (पृष्ठ 289) - राफ़ज़ियों का यह कहना कि आवागमन (पुनर्जन्म) होता है और इमाम ग़ायब

ज़ाहिर होंगे, कुफ़्र है। (पृष्ठ 310) - दुनिया बीत जाने वाली है; एक दिन इंसाफ़ का आने वाला है। (पृष्ठ 310)

पृष्ठ 84 का 631

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

[فہرست مضامین]

دائیں کالم کے اندراجات: - ذمی کافر کا حکم اکثر معاملات میں مسلمانوں جیسا ہے۔ ۴۶۶ - حربی سے مطلقاً قطع تعلق کا حکم ہے مرتد ان سب میں اخبث ہے۔ ۵۰۴ - مرتد کو بادشاہ اسلام غور فکر کے لئے جیل میں تین دن کی مہلت دے گا۔ ۵۲۲ - صرف ذمی کے لئے یہ حکم ہے کہ اس کی ولایت صحیح ہے۔ ۵۲۴ - مرتدین کے احکام۔ ۵۴۲ - ترغیب و ترھیب ۵۶۲ - تین عملوں کا ثواب موت کے بعد بھی جاری رہتا ہے۔ ۵۸۵ - حرص و آز کی مذمت اور قناعت کے فضائل۔ ۵۸۷ - اسراف کی مذمت۔ ۶۰۹ - صحیح حدیث کا ارشاد ہے کہ جو ایک بالشت زمین غصب کرے گا زمین کے ساتوں طبقوں تک اتنا حصہ توڑ کر روز قیامت اس کے گلے میں طوق ڈالا جائے گا۔ ۶۰۹ - ویرانی مسجد کے خواستگار کے لئے وعید شدید۔ ۶۰۹ - بے گناہ بے زبان جانور پر ظلم آدمیوں کی ضرر رسانی سے شدید تر ہے۔ ۶۰۹

بائیں کالم کے اندراجات: - مرتد کا وقف موقوف رہتا ہے، مسلمان ہو جائے تو صحیح ہو جاتا ہے، مرتد مر جائے تو نہ ہو کر صحیح ہو جاتا ہے۔ ۶۱۵ - تبرائی کا وقف جائز نہیں، اس کے مرنے کے بعد مسلمان اس میں جو تصرف چاہیں کرسکتے ہیں۔ ۶۱۵ - روافض زمانہ علی العموم کفار و مرتد ہیں۔ ۶۱۵ - مرتدوں کا مسجد میں کوئی حق نہیں۔ ۶۱۶ - ارتداد کے بعد تمام علائق ختم ہو جاتے ہیں۔ ۶۱۸ - کفری عقائد کی تائید کفر ہے۔ - تقدیر کا منکر رافضی معتزلی ہے اور محبوبان خدا سے توسل کا منکر نجدی وہابی، ایسے شخص کو سنی حنفی مسلمانوں کے مدرسہ کا مہتمم نہیں رکھا جاسکتا۔ ۱۱۶ - جو کلمہ میں مسائل شرعیہ نہیں جانتا وہ اسلام سے خارج ہو گیا۔ ۲۱۵ - جو رافضی شیخین رضی اللہ تعالیٰ عنہم کو گالی دے کافر ہے۔ ۲۲۰ - اگر حضرت علی کو صرف

افضل مانے تو گمراہ ہے کافر نہیں۔ ۲۳۲ - رافضی صحابہ کرام کو کافر کہتے ہیں تو ہم انہیں کافر کہیں گے۔ ۲۸۹ - رافضیوں کا قول کہ آواگون ہوتا ہے، اور امام غائب خروج کریں گے، کفر ہے۔ ۳لو - دنیا گزشتنی ہے ایک دن انصاف کا آنے والا ہے۔ ۳۱۰

Fatawa-e-Razviya Volume Sixteen (16)

310 | Reward and punishment, and Paradise and Hell, have been prepared for the accountable (Mukallifeen). | 390 | Negating the sanctity of the mosque is an insult and debasement of the symbols of Islam. 311 | Talking in the mosque consumes good deeds as an animal consumes grass. | 398 | Path of salvation. 312 | A foul smell emanates from the mouths of those who talk about worldly matters in the mosque. | 398 | Repentance is mandatory for major sins. 315 | Quail fighting is even more severely ugly and heinous than pigeon racing; to oppress animals is more severe than oppressing Muslims; it is obligatory for common Muslims to stop such heinous acts. | 398 | Repentance should be commensurate with the sin. 315 | Those who do not participate in sin, but do not prevent those committing sins despite having the power to do so, are also held accountable and caught. | 399 | Severe warning for those who show leniency in the desecration of the mosque. 322 | Allah accepts repentance from a sincere heart. | 399 | Advice to those who make compromises regarding the desecration of the mosque. 331 | Guidance for agreement and unity. | 400 | It is mandatory for every class of Muslims to save mosques from desecration according to their position, so as to be successful in this world and rewarded in the hereafter. 350 | Severe warning for destroying a mosque. | 425 | Reward for building a solid (pucca) mosque. 355 | Idle talk, excessive questioning, and wasting of wealth are disliked by Allah Almighty. | 431 | The manager who locks up the mosque's mat in a room and does not allow people to pray by spreading his own mat is an oppressor. 355 | Those who spend wastefully are brothers of the devil. | 437 | One who establishes personal control over waqf (endowed) property, and prevents worshipers from using mosque items, is a nuisance and deserves expulsion. 367 | Fitna (strife) is worse than killing. | 508 | Stepping on an ember is easier than trampling a grave. 371 | Every Muslim, especially the scholars, should remain ready for the unveiling of the truth. | | Hudood (Statutory Punishments) and Tazir (Discretionary Punishments) 386 | To declare a Shar'i prohibition as highly delightful, a cause of satisfaction and collective joy for Muslims, and to call its day a golden day in Islamic history, is an extreme injustice. | 163 | The greatest chastisement for un-Islamic acts in India is for Muslims to boycott such persons.

Page 85 of 631

फतावा-ए-रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

३१० | प्रतिफल और दंड, तथा स्वर्ग और नर्क उत्तरदायी व्यक्तियों (मुक्कलफ़ीन) के लिए तैयार किए गए हैं। | ३९० | मस्जिद की पवित्रता को नकारना इस्लाम के प्रतीकों का अपमान और निरादर है। ३११ | मस्जिद में (दुनियावी) बातें नेकियाँ को उसी तरह खा जाती हैं जैसे जानवर घास को। | ३९८ | मुक्ति का मार्ग। ३१२ | मस्जिद में दुनिया की बातें करने वालों के मुँह से बदबू आती है। | ३९८ | बड़े गुनाहों (गुनाह-ए-कबीरा) पर तौबा अनिवार्य है। ३१५ | बटेरबाजी कबूतरबाजी से भी अधिक कठोर, घृणित और जघन्य है; जानवरों पर ज़ुल्म करना मुसलमानों पर ज़ुल्म करने से भी अधिक कठोर है; आम मुसलमानों पर अनिवार्य है कि वे ऐसे जघन्य कृत्यों को रोकें। | ३९८ | जैसा गुनाह हो वैसी ही तौबा होनी चाहिए। ३१५ | जो लोग गुनाह में शामिल नहीं हैं, लेकिन शक्ति होने के बावजूद गुनाह करने वालों को नहीं रोकते, वे भी पकड़े जाएंगे। | ३९९ | मस्जिद के अनादर में ढिलाई बरतने वालों के लिए कड़ी चेतावनी। ३२२ | अल्लाह सच्चे दिल से की गई तौबा स्वीकार करता है। | ३९९ | मस्जिद के अनादर पर समझौता करने वालों को सलाह। ३३१ | एकता और मेल-मिलाप का मार्गदर्शन। | ४०० | मुसलमानों के हर वर्ग पर अनिवार्य है कि वे अपने पद के योग्य मस्जिदों को अनादर से बचाएं ताकि दुनिया में सफल हों और आख़िरत में पुरस्कृत हों। ३५० | मस्जिद को नष्ट करने पर कड़ी चेतावनी। | ४२५ | पक्की मस्जिद बनाने का सवाब (पुण्य)। ३५५ | बेकार की बातें, बहुत अधिक सवाल करना और धन को नष्ट करना अल्लाह तआला को नापसंद है। | ४३१ | वह प्रबंधक जो मस्जिद की चटाई को कोठरी में बंद कर दे और अपनी चटाई बिछाकर नमाज़ न पढ़ने दे, वह ज़ालिम है। ३५५ | फ़ालतू खर्च करने वाले शैतान के भाई हैं। | ४३७ | वक्फ़ की संपत्ति पर अपना कब्ज़ा जमाने वाला, नमाज़ियों को मस्जिद की चीज़ों से रोकने वाला कष्टदायक और निष्कासन के योग्य है। ३६७ | फ़ितना (अशांति) हत्या से भी अधिक गंभीर है। | ५०८ | अंगारे पर पैर रखना कब्र रौंदने से आसान है। ३७१ | हर मुसलमान, विशेषकर विद्वानों को सत्य के प्रकटीकरण के लिए तैयार रहना चाहिए। | | सीमाएँ(हुदूद) और दंड (ताज़ीर) ३८६ | शरीयत के अनुसार हराम कार्य को अपनी इच्छानुसार अत्यंत आनंददायक, मुसलमानों के लिए संतोष और प्रसन्नता का कारण घोषित करना और उस दिन को इस्लामी इतिहास का स्वर्ण दिन कहना घोर अन्याय है। | १६३ | भारत में शरीयत विरोधी गतिविधियों के लिए सबसे बड़ा दंड यह है कि मुसलमान ऐसे व्यक्तियों का बहिष्कार (बायकाट) करें।

पृष्ठ ८५ का ६३१

فتاوی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

۳۱۰ | ثواب و عذاب اور جنت و جہنم مکلفین کے لئے تیار کئے گئے ہیں۔ | ۳۹۰ | مسجد کی مسجدیت کا ابطال شعار اسلام کا ہتک وابتذال ہے۔ ۳۱۱ | مسجد میں بات نیکیوں کو اس طرح کھا جاتی ہے جیسے جانور گھاس کو۔ | ۳۹۸ | سبیل نجات۔ ۳۱۲ | مسجد میں دنیا کی بات کرنے والوں کے منہ سے بدبو نکلتی ہے۔ | ۳۹۸ | گناہ کبیرہ پر توبہ لازم ہے۔ ۳۱۵ | بٹیر بازی کبوتر بازی سے بھی زیادہ سخت قبیح اور شنیع ہے، مسلمانوں پر ظلم کرنے سے زیادہ سخت جانوروں پر ظلم کرنا ہے، عام مسلمانوں پر واجب ہے کہ ایسے افعال شنیعہ سے روکیں۔ | ۳۹۸ | جیسا گناہ ویسی ہی توبہ چاہئے۔ ۳۱۵ | جو لوگ گناہ میں شریک نہ ہوں مگر گناہ کرنے والوں کو باوصف قدرت منع نہ کریں وہ بھی ماخوذ و گرفتار ہیں۔ | ۳۹۹ | مسجد کی بے حرمتی میں مداہنت کرنیوالوں کیلئے وعید شدید۔ ۳۲۲ | سچے دل سے توبہ اللہ قبول کرتا ہے۔ | ۳۹۹ | مسجد کے بے حرمتی پر مصالحت کرنیوالوں کو نصیحت۔ ۳۳۱ | اتفاق و اتحاد کی ہدایت۔ | ۴۰۰ | ہر طبقہ کے مسلمانوں پر فرض ہے کہ اپنے منصب کے لائق مساجد کو بے حرمتی سے بچا کر دنیا میں سرخرو اور آخرت میں مثاب ہوں۔ ۳۵۰ | اعدام مسجد میں وعید شدید۔ | ۴۲۵ | پختہ مسجد بنانے کا ثواب۔ ۳۵۵ | قیل و قال، کثرت سوال اور اضاعت مال اللہ تعالیٰ کو ناپسند ہیں۔ | ۴۳۱ | جو منتظم مسجد کی چٹائی کوٹھری میں بند کردے اور اپنی چٹائی بچھا کر نماز پڑھنے نہ دے ظالم ہے۔ ۳۵۵ | فضول خرچی کرنے والے شیطان کے بھائی ہیں۔ | ۴۳۷ | مال وقف پر اپنا قبضہ جمانے والا، نمازیوں کو مسجد کی اشیاء سے روکنے والا موذی اور قابل اخراج ہے۔ ۳۶۷ | فتنہ قتل سے شدید تر ہے۔ | ۵۰۸ | چنگاری پر پیر رکھنا قبر روندنے سے آسان ہے۔ ۳۷۱ | ہر مسلمان لاسیما اہل علم کو انکشافِ حق کے لئے مستعد رہنا چاہئے۔ | | حدود و تعزیر ۳۸۶ |

حرام شرعی کو حسب دلخواہ نہایت مسرت خیز، موجب اطمینان و دلجمعی مسلماناں قرار دینا اور اس کے دن کو اسلامی تاریخ کا زریں دن کہنا اشد ظلم ہے۔ | ۱۶۳ | ہندوستان میں خلاف شرع حرکتوں کی بڑی تعزیر یہ ہے کہ مسلمان ایسے شخصوں سے مقاطعہ کریں۔

Fatawa Razawiya Volume 16

Page	Topics
226	Every trustee and manager can be dismissed after betrayal is revealed.
409	The ruling of severing ties with a usurer troublemaker who occupies a mosque.
619	Shariah limit of punishment (ta'zeer) for a student.
503	To call a wall built over a well one's reproductive organ is not disbelief but absurdity.
574	The form of punishment (ta'zeer) in India is only social boycott (Muqata'a).
618	Those who make Rafizis (a sect) trustees are deserving of punishment (ta'zeer).
	Virtues and Merits
202	Titles of the contemporary Sunni scholars of Ala Hazrat.
218	The Holy Prophet (Sallallahu Ta'ala Alaihi Wasallam) bestowed a blessed cloak upon Hazrat Ka'b ibn Zuhair (Radiallahu Ta'ala Anhu) after listening to his panegyric poem (Na't).
289	Scholars have also ordered the respect of the dust/garbage that is

Page	Topics
413	It is better to populate an old mosque than to build a new one.
426	The subject of a noble Hadith that on the Day of Judgment, all the land of the mosque will be entered into Paradise.
463	Between a mosque and a school, building the mosque is superior, although religious education is obligatory.
463	Building a school is a commendable innovation (Bid'at-e-Mustahabba).
468	Collecting donations for charitable matters is proven by noble Hadith.
627	Details of where endowment (waqf) is superior and where charity (tasadduq) is superior.
	Debate
372	A look at the answer to the first inquiry.
374	The oversight of Molvi Sahib has created complexities and difficulties in the actual matter.
376	The narration of Imam Muhammad (Radiallahu Ta'ala Anhu) is not

Page	Topics
	swept and thrown out from the mosque.
289	Virtues of building a mosque from the Quran and Hadith.
299	Odd numbers are beloved to Allah Almighty.
300	Building a mosque is a cause for great reward.

Page	Topics
	against the consensus of the religion.
377	No Hindu would accept for a temple (Shivalay) the kind of reconciliation Molvi Sahib has made regarding the mosque, nor would Molvi Sahib himself tolerate it for his own residence.
378	The result of Molvi Sahib's reconciliation.

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

पृष्ठ	विषय
226	हर मुतवल्ली (ट्रस्टी) और प्रबंधक खयानत (धोखाधड़ी) जाहिर होने के बाद बर्खास्त किया जा सकता है।
409	मस्जिद पर कब्ज़ा करने वाले सूदखोर उपद्रवी से संबंध विच्छेद का हुक्म है।
619	तालिब-ए-इल्म (छात्र) की शरीअत के अनुसार ताज़ीर (दंड) की हद।
503	कुएं पर खिंची हुई दीवार को अपना अंग बताना कुफ़्र नहीं बेहूदगी है।
574	हिन्दुस्तान में ताज़ीर (दंड) की सूरत सिर्फ़ मुक़ातआ (सामाजिक बहिष्कार) है।
618	राफ़िज़ियों को मुतवल्ली बनाने वाले ताज़ीर के हक़दार हैं।
	फ़ज़ाइल ओ मनाक़िब (गुण और प्रशंसा)
202	आला हज़रत के समकालीन सुन्नी उलेमा के अलक़ाब (उपाधियाँ)।
218	हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने हज़रत काब इब्न ज़ुहैर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से नातिया कसीदा सुनकर रदा-ए-मुबारक (मुबारक चादर) अता फ़रमाई।
413	नई मस्जिद तामीर करने से बेहतर पुरानी मस्जिद को आबाद करना है।
426	एक हदीस शरीफ़ का मज़मून कि क़यामत के दिन मस्जिद की सारी ज़मीन जन्नत में दाखिल की जाएगी।
463	मस्जिद और मदरसे में अफज़ल मस्जिद की तामीर है, इल्म-ए-दीन की तालीम अलबत्ता फ़र्ज़ है।
463	मदरसा बनाना बिदअत-ए-मुस्तहब्बा (पसंदीदा नवाचार) है।
468	नेक कामों के लिए चंदा करना हदीस शरीफ़ से साबित है।
627	कहाँ वक़्फ़ अफ़ज़ल है और कहाँ तसद्दुक (दान) अफ़ज़ल है, इस मामले का विवरण।
	मुनाज़रा (बहस)
372	पहली पूछताछ के जवाब पर नज़र।
374	मौलवी साहब के नज़रअंदाज़ करने ने असल मामले में पेचीदगियाँ और दुश्वारियाँ पैदा कर दी हैं।

पृष्ठ	विषय
289	उलेमा ने उस कूड़े का भी सम्मान करने का हुक्म दिया है जो मस्जिद से झाड़कर फेंका जाता है।
289	कुरान और हदीस से मस्जिद की तामीर के फ़ज़ाइल।
299	ताक़ (विषम) संख्या अल्लाह तआला को पसंद है।
300	मस्जिद बनाना बड़े अज्र (पुण्य) का कारण है।
376	रिवायत इमाम मुहम्मद रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की है, जो जमहूर (बहुमत) मज़हब के खिलाफ नहीं है।
377	मौलवी साहब ने जो सुलह (समझौता) मस्जिद के बारे में की है, कोई हिन्दू उसे शिवाले के बारे में स्वीकार नहीं कर सकता, और न ही खुद मौलवी साहब इसे अपने निवास स्थान के बारे में बर्दाश्त करेंगे।
378	मौलवी साहब की सुलह का परिणाम।

صفحہ	مضامین
۲۲۶	ہر متولی و منتظم خیانت ظاہر ہونے کے بعد معزول کیا جاسکتا ہے۔
۴۰۹	مسجد پر قبضہ کرنے والے ربو خوار فسادی سے قطع تعلق کا حکم ہے۔
۶۱۹	طالب علم کی شرعی حد تعزیر۔
۵۰۳	کنویں پر کھینچی ہوئی دیوار کو اپنا آلہ تناسل بتانا کفر نہیں بیہودگی ہے۔
۵۷۴	ہندوستان میں تعزیر کی صورت صرف مقاطعہ ہے۔
۶۱۸	رافضیوں کو متولی بنانے والے تعزیر کے مستحق ہیں۔
	فضائل و مناقب
۲۰۲	اعلیحضرت کے معاصر علمائے اہلسنت کے القاب۔

صفحہ	مضامین
۴۱۳	نئی مسجد تعمیر کرنے سے بہتر پرانی مسجد کو آباد کرنا ہے۔
۴۲۶	ایک حدیث شریف کا مضمون کہ قیامت کے دن مسجد کی ساری زمین جنت میں داخل کی جائے گی۔
۴۶۳	مسجد اور مدرسہ میں افضل مسجد کی تعمیر ہے، علم دین کی تعلیم البتہ فرض ہے۔
۴۶۳	مدرسہ بنانا بدعت مستحبہ ہے۔
۴۶۸	امور خیر کے لئے چندہ کرنا حدیث شریف سے ثابت ہے۔
۶۲۷	کہاں وقف افضل ہے اور کہاں تصدق افضل ہے، اس امر کی تفصیل۔
	مناظرہ
۳۷۲	جواب استفسار اول پر نظر۔

صفحہ	مضامین	صفحہ	مضامین
	حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے حضرت کعب ابن زہیر		
۲۱۸	رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے قصیدہ نعتیہ سن کر ردائے مبارک عطا فرمائی۔	۳۷۴	مولوی صاحب کے اغماض نے اصل معاملہ میں پیچیدگیاں اور دشواریاں پیدا کر دی ہیں۔
۲۸۹	علماء نے اس کوڑے کی بھی تعظیم کا حکم دیا ہے جو مسجد سے جھاڑ کر پھینکا جاتا ہے۔	۳۷۶	روایت امام محمد رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہے مخالف مذہب جمہور نہیں۔
۲۸۹	تعمیر مسجد کے فضائل قرآن وحدیث سے۔	۳۷۷	مولوی صاحب نے جو مصالحت مسجد کے بارے میں کی ہے کوئی ہندو اس کو شوالہ کے بارے میں قبول نہیں کر سکتا، اور نہ ہی خود مولوی صاحب اس کو اپنے مکان سکونت کے بارے میں گوارا کریں گے۔
۲۹۹	طاق عدد اللہ تعالیٰ کو محبوب ہے۔	۳۷۸	مولوی صاحب کے مصالحت کا حاصل۔
۳۰۰	مسجد بنانا باعث اجر عظیم ہے۔		

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

380 | All worldly kingdoms declare the crime of rebellion to be the most serious, even unforgivable. | 474 A look at the answer to the second inquiry.

380 | History and Chronicles A strong refutation of "A Look at the Kanpur Decision".

380 | In the blessed era of the Prophet (Peace be upon him), there were no minarets or battlements in mosques; later, scholars and the Muslim public considered it commendable to instill greatness in the hearts of the masses. | 291 Statement regarding the first measure for public welfare being rejected and reprehensible.

381 | A woman went to Hell for imprisoning a cat. | 310 Maulvi Sahib made numerous errors in understanding a correct issue according to its context.

382 | History of Masjid-e-Nabwi. | 425 The vileness of the second proposal.

387 | Hazrat Abu Bakr Siddiq (May Allah be pleased with him) took wealth from the disbelievers of Makkah by changing the condition of Muslim disposal. | 512 Refutation of an excuse worse than the sin.

389 | The practice of Hazrat Umar Farooq (May Allah be pleased with him). | 585 Related to the answer to the third inquiry.

391 | Calling it "our mosque" in a situation of threat is proven from the Prophet (Peace be upon him). | 595 Related to the answer to the fourth inquiry.

393 | The prophecy of the Messenger of Allah (Peace be upon him) regarding the Rawafid. | 611 Related to the answer to the fifth inquiry.

395 | Amir al-Mu'minin Umar Farooq (May Allah be pleased with him) forbade making a Christian a scribe. | 612 Related to the answer to the sixth inquiry.

395 | Asma al-Rijal (Biographical Evaluation) Due to Maulvi Sahib's reconciliation, it became necessary that the mosque was not established as an endowment (waqf) at all, let alone being a mosque.

395 | The author of Ashbah wal-Nazair is not Imam Ibrahim. | 356 Related to the answer to the seventh inquiry.

395 | Sufism and Spiritual Path Three forms of accusation.

396 | It is well-known regarding custodianship (Sajjadagi) that only he can be the custodian who is authorized and permitted in that lineage. | 592 Clear proof that the

proceedings of the aforementioned reconciliation were personal actions and not of the Muslims.

Politics

फतवा रज़विया (खंड 16)

380 | सभी सांसारिक साम्राज्य विद्रोह के अपराध को सबसे गंभीर, यहाँ तक कि अक्षम्य घोषित करते हैं। | 474 दूसरी जांच के उत्तर पर एक नजर।

380 | इतिहास और संस्मरण "कानपुर के फैसले पर एक नज़र" का कड़ा खंडन।

380 | नबी (स.अ.व.) के धन्य युग में मस्जिदों में मीनारें और कंगूरे नहीं थे; बाद में, विद्वानों और मुस्लिम जनता ने जनता के दिलों में महानता पैदा करने के लिए इसे सराहनीय माना। | 291 जन कल्याण के पहले उपाय के अस्वीकृत और निंदनीय होने का विवरण।

381 | एक महिला बिल्ली को कैद करने के कारण नर्क में गई। | 310 मौलवी साहब ने संदर्भ के अनुसार एक सही मुद्दे को समझने में कई गलतियाँ कीं।

382 | मस्जिद-ए-नबवी का इतिहास। | 425 दूसरे प्रस्ताव की घृणितता।

387 | हज़रत अबू बक्र सिद्दीक (र.अ.) ने मुस्लिम निपटान की शर्त को बदलकर मक्का के काफिरों से धन लिया। | 512 पाप से भी बदतर बहाने का खंडन।

389 | हज़रत उमर फारूक (र.अ.) का अमल। | 585 तीसरी जांच के उत्तर से संबंधित।

391 | खतरे की स्थिति में "हमारी मस्जिद" कहना नबी (स.अ.व.) से प्रमाणित है। | 595 चौथी जांच के उत्तर से संबंधित।

393 | रवाफ़िज़ के बारे में रसूलुल्लाह (स.अ.व.) की भविष्यवाणी। | 611 पांचवीं जांच के उत्तर से संबंधित।

395 | अमीरुल मोमिनीन उमर फारूक (र.अ.) ने ईसाई को मुंशी बनाने से मना किया। | 612 छठी जांच के उत्तर से संबंधित।

395 | अस्मा अर-रिजाल मौलवी साहब के समझौते से यह आवश्यक हो गया कि मस्जिद, मस्जिद तो दूर, वक़्फ़ ही न ठहरी।

395 | अश्बाह व नज़ायर के लेखक इमाम इब्राहिम नहीं हैं। | 356 सातवीं जांच के उत्तर से संबंधित।

395 | तसव्वुफ़ और तरीक़त इल्ज़ाम के तीन रूप।

396 | सज्जादगी के बारे में यह प्रसिद्ध है कि वही सज्जादा नशीन हो सकता है जिसे उस सिलसिले में अनुमति और इजाज़त प्राप्त हो। | 592 इस बात का स्पष्ट प्रमाण कि उक्त सुलह की कार्यवाही व्यक्तिगत कार्यवाही थी न कि मुसलमानों की।

राजनीति

पृष्ठ 87 का 631

فتاویٰ رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

۳۸۰ | جرم بغاوت کو تمام دنیوی سلطنتیں سنگین ترین بلکہ ناقابل معافی قرار دیتی ہیں۔ | ۴۷۴ جواب استفسار دوم پر نظر۔

۳۸۰ | تاریخ ومذکرہ "فیصلہ کانپور پر ایک نظر " کا رد بلیغ۔

۳۸۰ | حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے عہد مبارک میں مسجدوں میں مینار اور کنگرے نہیں تھے بعد میں قلوب عوام میں عظمت ڈالنے کے لئے علماء اور عوام مسلمین نے اس کو مستحسن سمجھا۔ | ۲۹۱ عالم مصالح کی تدبیر اول نامنظور و شنیع ہونے کا بیان۔

۳۸۱ | ایک عورت بلی کو قید کرنے کی وجہ سے جہنم میں گئی۔ | ۳۱۰ ایک صحیح مسئلہ کو موقع سے متعلق سمجھنے میں مولوی صاحب سے بکثرت خطائیں ہوئیں۔

۳۸۲ | مسجد نبوی کی تاریخ۔ | ۴۲۵ تجویز دوم کی شناعتیں۔

۳۸۷ | حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے کفار مکہ سے تصرف مسلمین پر شرط بدل کر مال لیا۔ | ۵۱۲ ایک عذر گناہ بدتر از گناہ کا رد۔

۳۸۹ | حضرت عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا عمل۔ | ۵۸۵ متعلق جواب استفسار سوم۔

۳۹۱ | موقع تہدید میں ہماری مسجد کہنا حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے ثابت ہے۔ | ۵۹۵ متعلق جواب استفسار چہارم۔

۳۹۳ | روافض کے بارے میں رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی پیشگوئی۔ | ۶۱۱ متعلق جواب استفسار پنجم۔

۳۹۵ | امیر المومنین عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے نصرانی کو کاتب بنانے سے منع کیا۔ | ۶۱۲ متعلق جواب استفسار ششم۔

۳۹۵ | اسماء الرجال مولوی صاحب کی مصالحت سے لازم آیا کہ مسجد ، مسجد تو درکنار سرے سے وقف ہی نہ ٹھہرایا۔

۳۹۵ | اشباہ نظائر کے مصنف امام ابراہیم نہیں ہیں۔ | ۳۵۶ متعلق جواب استفسار ہفتم۔

۳۹۵ | تصوف و طریقت الزام کی تین صورتیں۔

۳۹۶ | سجادگی میں معروف یہی ہے کہ وہ سجادہ نشین ہو سکتا ہے جو اس سلسلہ میں ماذون و مجاز ہو۔ | ۵۹۲ اس امر کے روشن ثبوت کہ مصالحت مذکورہ کی کاروائی ایک شخصی کاروائی ہے نہ کہ مسلمانوں کی۔

سیاست

Fatawa Ridawiyya Volume (16)

Topic	Page	Topic	Page
A Sheikh died after being appointed without a successor, and later people appointed someone as his successor. This is not permissible.	593	Nowadays, this style of mosque construction is also a means of its protection and distinction.	294
Criticism and Commendation (Jarh-o-Ta'deel)		Correction of several fatwas.	331
Description of two Hadiths related to the virtue of a mosque being interpreted and reasoned.	426	Ruling on different scenarios of planting trees in a mosque.	337
It is not proven that the land around a mosque enters Paradise.	426	The correct context for statements from Khaniyah, Bahr, Hawi, and Durr al-Mukhtar.	440
Trust (Amanah)		Correction of an erroneous statement attributed to Ashbah-o-Naza'ir.	456
Using a trust for personal gain is prohibited; repentance and seeking forgiveness are necessary, and compensation is mandatory.	489	Explanation of a second statement from Ashbah.	457
Miscellaneous (Mutafarriqat)		'Roof' and 'Ground' are not two synonymous words.	472
Criticism of Shami.	192	A convincing example for understanding the issue.	411
Angels suffer from what causes suffering to humans.	233	Reconciliation between the statements of Imam Nasafi and the author of Bayan al-Qur'an.	446
Splendid research by the author (may Allah have mercy on him) that Imam Abu Yusuf's rare narration is derived from their preferred fatwa.	263	When a tree is planted in a mosque, when does it belong to the mosque and when to the planter? Details about uprooting or not uprooting trees in a mosque.	453

Topic	Page	Topic	Page
Essence of Imam Abu Yusuf's narration.	263	Issue of spending joint money on a mosque.	462
A marginal note by the author (may Allah have mercy on him) on Shami.	474	Inquiry regarding a land of unknown ownership.	474
Angels are pained by what causes pain to humans. (Hadith)	288	Making efforts for someone's membership on the condition that they give two thousand rupees to the mosque; various ways to rectify the transaction and the author's deep insight.	478

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

विषय	पृष्ठ
एक शेख बिना किसी उत्तराधिकारी के नियुक्त किए मर गए, बाद में लोगों ने किसी को उनका उत्तराधिकारी नियुक्त कर दिया। यह जायज़ नहीं है।	593
आलोचना और प्रशंसा (जरह-व-तादील)	
मस्जिद की फ़ज़ीलत से संबंधित दो हदीसों के व्याख्यायित और कारणयुक्त होने का वर्णन।	426
यह साबित नहीं है कि मस्जिद के आसपास की ज़मीन जन्नत में दाखिल होगी।	426
अमानत	
अमानत को अपने खर्च में लाना हराम है, तौबा अस्तग़फ़ार लाज़िम और हर्जाना वाजिब है।	489
फुटकर विषय (मुतफ़र्रिकात)	
शामी पर आलोचना।	192
जिस चीज़ से इंसान तकलीफ पाता है, उससे फरिश्ते भी तकलीफ पाते हैं।	233
मुसन्निफ (रहमतुल्लाह अलैह) की बहुत शानदार तहक़ीक़ कि इमाम अबू यूसुफ की	263
आजकल मस्जिद निर्माण की यह शैली इसके संरक्षण और विशिष्टता का भी एक साधन है।	294
कई फ़तवों का सुधार।	331
मस्जिद में पेड़ लगाने की विभिन्न स्थितियों का हुक्म।	337
खानिया, बहर, हावी, दुर्रे मुख्तार के कथनों का सही संदर्भ।	440
अश्बाह नज़ायर की ओर मनसूब एक गलत इबारत की तसहीह (सुधार)।	456
अश्बाह की दूसरी इबारत की तशरीह (व्याख्या)।	457
'छत' और 'ज़मीन' दो पर्यायवाची शब्द नहीं हैं।	472
मसले को समझाने के लिए एक दिलकश मिसाल।	411
इमाम नसफ़ी और साहिबे बयानुल कुरान के कथनों में सामंजस्य।	446
मस्जिद में पेड़ लगाया गया तो कब मस्जिद का होगा और कब लगाने वाले का, और	453

विषय	पृष्ठ
नादिर रिवायत उनके मुफ्ती बिह कौल पर आधारित है।	
इमाम अबू यूसुफ की रिवायत का निचोड़।	263
मुसन्निफ (रहमतुल्लाह अलैह) का शामी पर एक हाशिये (नोट)।	474
जिस बात से आदमियों को तकलीफ पहुँचती है, फरिश्ते भी उससे ईज़ा पाते हैं। (हदीस)	288
मस्जिद में लगे पेड़ों को उखाड़ने और न उखाड़ने का विवरण।	
मस्जिद में साझा पैसा लगाने का मसला।	462
एक अज्ञात स्वामित्व वाली ज़मीन के बारे में इस्तफ़्ता।	474
इस शर्त पर किसी की सदस्यता के लिए कोशिश करना कि वह मस्जिद में दो हज़ार रुपये दे, मामले को सही करने के विभिन्न तरीके और मुसन्निफ की गहरी सूझबूझ।	478

موضوع	صفحہ
شیخ بے سجادہ نشین مقرر کئے مر گیا، بعد میں لوگوں نے کسی کو اس کا گدی نشین کر دیا۔ یہ جائز نہیں۔	۵۹۳
جرح و تعدیل	
فضیلت مسجد سے متعلق دو حدیثوں کے مؤول اور معلل ہونے کا بیان۔	۴۲۶
مسجد کے ارد گرد کی زمین کا داخلِ جنت ہونا ثابت نہیں۔	۴۲۶
امانت	
امانت کا اپنے صرفہ میں لانا حرام ہے، توبہ استغفار لازم اور تاوان واجب ہے۔	۴۸۹
متفرقات	
شامی پر تنقید۔	۱۹۲
	۲۳۳

موضوع	صفحہ
آج کل یہ طرز تعمیر مسجد کی حفاظت اور اس کے امتیاز کا بھی ذریعہ ہے۔	۲۹۴
چند فتوؤں کی اصلاح۔	۳۳۱
مسجد میں درخت لگانے کی مختلف صورتوں کا حکم۔	۳۳۷
خانیہ، بحر، حاوی، در مختار کی عبارتوں کا صحیح محمل۔	۴۴۰
اشباہ نظائر کی طرف منسوب ایک غلط عبارت کی تصحیح۔	۴۵۶
اشباہ کی دوسری عبارت کی تشریح۔	۴۵۷
چھت اور زمین دو مترادف الفاظ نہیں ہیں۔	۴۷۲
مسئلہ کی تفہیم کے لئے ایک دلنشیں مثال۔	۴۱۱
	۴۴۶

موضوع	صفحہ
جس سے انسان ایذا پاتا ہے اس چیز سے ملائکہ بھی ایذا پاتے ہیں۔ مصنف علیہ الرحمۃ کی نہایت شاندار تحقیق کہ امام ابو یوسف کی روایتِ نادرہ ان کے مفتی بہ قول پر متفرع ہے۔	۲۶۳
امام ابو یوسف کی روایت کا حاصل۔	۲۶۳
مصنف علیہ الرحمۃ کا شامی پر ایک حاشیہ۔	۴۷۴
جس بات سے آدمیوں کو اذیت پہنچتی ہے فرشتے بھی اس سے ایذا پاتے ہیں۔ (حدیث)	۲۸۸

موضوع	صفحہ
امام نسفی اور صاحب بیان القرآن کے اقوال میں تطبیق۔	
مسجد میں درخت لگایا گیا تو کب مسجد کا ہوگا اور کب لگانے والے کا، اور مسجد میں لگے ہوئے درخت کے اکھاڑنے اور نہ اکھاڑنے کی تفصیل۔	۴۵۳
مشترک روپیہ مسجد لگانے کا مسئلہ۔	۴۶۲
ایک لا معلوم الحبۃ زمین کے متعلق استفتاء۔	۴۷۴
اس شرط پر کسی کی ممبری کے لئے کوشش کرنا کہ مسجد میں دو ہزار روپیہ دے، معاملہ کی تصحیح کی مختلف صورتیں اور مصنف کی ژرف نگاہی۔	۴۷۸

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

Table of Contents: Page 519: A written explanation of the disagreement among the two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) and the fatwa-issued opinion on the issue of the endower (Waqif) removing the supervisor (Nazir) and becoming the trustee (Mutawalli) himself. Page 592: Sajjada-nishini (spiritual succession) is a special vicegerency (Khilafat-e-Khassa), and the duties of the Sajjada-nishin include executing the chain of trusteeship (tawliyat), overall administration, appointments and dismissals, and the absolute representation of the Sajjada-predecessor. Page 555: Explanation of 'generation after generation' (Naslan ba'da nasl) and 'womb after womb' (Batnan ba'da batn). Page 616: The meaning of the text from Al-Shami (Durr-e-Mukhtar).

(Seal in the center: www.dawateislami.net, I.T. Majlis of Dawateislami, Dawat-e-Islami)
Page 89 of 631

फ़तावा रज़विया (जिल्द १६)

विषय-सूची: पृष्ठ ५१९: वाकिफ़ (बंदोबस्तकर्ता) द्वारा नाज़िर (पर्यवेक्षक) को पदमुक्त करने और स्वयं मुतवल्ली (ट्रस्टी) बनने के मुद्दे पर दो साथियों (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के बीच असहमति और फ़तवे योग्य राय का लिखित विवरण। पृष्ठ ५९२: सज्जादा-नशीनी एक विशेष खिलाफ़त (खिलाफ़त-ए-ख़ास्सा) है, और सज्जादा-नशीन के कर्तव्यों में तवल्लियत (ट्रस्टीशिप) के सिलसिले को जारी रखना, समग्र प्रबंधन, नियुक्तियाँ और बर्खास्तगी, और पूर्ववर्ती सज्जादा-नशीन का पूर्ण प्रतिनिधित्व शामिल है। पृष्ठ ५५५: "नस्ल दर नस्ल" (पीढ़ी दर पीढ़ी) और "बत्नन बा'द बत्न" (एक पीढ़ी के बाद दूसरी पीढ़ी) का स्पष्टीकरण। पृष्ठ ६१६: शामी (दुर्रे मुख़्तार) की इबारत (पाठ) का अर्थ।

(बीच में मुहर: www.dawateislami.net, आई.टी. मज्लिस दावत-ए-इस्लामी, दावत-ए-इस्लामी) पृष्ठ ८९/६३१

۵۱۹: واقف ناظر کو معزول کرکے خود متولی بنے اس مسئلہ میں صاحبین کے اختلاف اور قول مفتی بہ کی تحریر۔ ۵۹۲: سجادہ نشینی خلافتِ خاصہ ہے، اور سجادہ نشین کے فرائض میں اجرائے سلسلہ تولیت اور جملہ نظم و نسق عزل و نصب اور صاحبِ سجادہ کی نیابتِ مطلقہ داخل ہے۔ ۵۵۵: نسلاً بعد نسل اور بطناً بعد بطن کی توضیح۔ ۶۱۶: شامی کی عبارت کا مطلب۔

(درمیان میں مہر: www.dawateislami.net، آئی ٹی مجلسِ دعوتِ اسلامی، دعوتِ اسلامی) صفحہ ۸۹ از ۶۳۱

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Book of Partnership (Description of the Rulings of Partnership)

Problem 1: 16 Jumada al-Akhira 1338 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: In our region, it is customary that piles of jute (hemp) are soaked separately in water. This year, in the month of Kunwar, due to a severe storm and rain, all the piles were mixed together. Afterwards, most people did not take their share. Some took possession of this material, organized it, and prepared it. Now, those who took possession are telling the many others to take as much as was theirs. Those people say, "Since there is no identification of our property, we will not take it." Now, should those in possession spend it themselves or distribute it to the poor and needy? And if it is permissible for the possessors, is it equal for both the poor and the wealthy, or is there a difference?

The Answer: When those people do not take it, the possessors should take only their share and give the remainder as charity (sadaqah) to the poor. Among them, if someone is poor, they can be given from it as well. And Allah Almighty knows best.

Problem 2: From Koh Nainital, 12 Jumada al-Ula 1308 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: Two brothers, Mahmood Baig and Abdul Ghafoor Baig, had a shop in Koh Nainital. Both received the shop's goods and assets from their father's legacy, and both worked together and jointly their...

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम

किताब-उश-शिरकत (साझेदारी के अहकाम का बयान)

मसला 1: 16 जमादी-उल-आख़िर 1338 हिजरी क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि हमारे इलाक़े में दस्तूर है कि पटसन की ढेरियाँ अलग-अलग पानी में भिगोते हैं। इस साल कुँवार के महीने में बहुत सख़्त तूफ़ान और बारिश के सबब सब की ढेरियाँ इकट्ठा हो गईं। उसके बाद अक्सर ने नहीं लिया, बाज़ (कुछ) ने उस माल को क़ब्ज़ किया और इंतिज़ाम करके तैयार किया। अब क़ब्ज़ करने वाले बाज़ उन अक्सर लोगों को कहते हैं तुम्हारा जितना हो ले लो। वह लोग कहते हैं कि जब हमारे माल की कोई शिनाख़्त (पहचान) नहीं है, हम नहीं लेते। अब क़ब्ज़ करने वाले लोग खुद ख़र्च करें या फ़ुक़रा और मसाकीन को तक़सीम कर दें? और क़ब्ज़ करने वाले पर हलाल हो तो फ़ुक़रा और ग़िना (अमीर) होने में बराबर है या तफ़ावत (अंतर) है?

अल-जवाब: जब वह लोग नहीं लेते तो क़ाबिज़ीन सिर्फ़ अपना हिस्सा ले लें बाक़ी फ़ुक़रा पर तसद्दुक़ (दान) कर दें। इन में अगर कोई फ़क़ीर है तो उसे भी दे सकते हैं। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 2: अज़ कोह नैनीताल, 12 जमादी-उल-अव्वल 1308 हिजरी क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि महमूद बेग व अब्दुल ग़फ़ूर बेग दो भाईयों की दुकान कोह नैनीताल पर थी। दोनों ने माल व अस्बाब दुकान अपने बाप के तरके(विरासत) से पाया और दोनों यकजा कारकुन (संयुक्त कार्यकर्ता) रहे और यकजा उन का...

पेज 90 ऑफ़ 631

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدھم (١٦)

بسم اللہ الرحمن الرحیم

کتاب الشرکۃ (احکام شرکت کا بیان)

مسئلہ ١: ١٦ جمادی الآخر ١٣٣٨ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہمارے دیار میں دستور ہے کہ پٹ سن کی ڈھیر علیحدہ علیحدہ پانی میں بھگوتے ہیں، امسال کنوار کے مہینہ میں بہت سخت طوفان اور بارش کے سبب سے سب کے ڈھیر کو اکٹھا کر ڈالا، بعدہ اکثر نے نہیں لیا بعض نے اس مال کو قبض کیا اور انتظام دے کر تیار کیا اب قبض کرنے والے بعض ان اکثر کو کہتے ہیں تمہارا جتنا ہو لے لو، وہ لوگ کہتے ہیں جب ہمارا مال کا کوئی شناخت نہیں ہم نہیں لیتے، اب قبض کرنے والے لوگ خود خرچ کریں یا فقراء اور مساکین کو تقسیم کر دیں اور قبض کرنے والے پر حلال ہو تو فقراء اور غنا ہونے میں برابر ہے یا تفاوت ہے؟

الجواب: جب وہ لوگ نہیں لیتے تو قابضین صرف اپنا حصہ لے لیں باقی فقراء پر تصدق کر دیں، ان میں اگر کوئی فقیر ہے تو اسے بھی دے سکتے ہیں، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ٢: از کوہ نینی تال ١٢ جمادی الاول ١٣٠٨ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ محمود بیگ و عبدالغفور بیگ دو بھائیوں کی دکان کوہ نینی تال پر تھی، دونوں نے مال واسباب دکان اپنے باپ کے ترکہ سے پایا اور دونوں یکجا کارکن رہے اور یکجا ان کا

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

[There was common] eating and drinking, there was no estrangement in anything. Mahmood Beg, along with his mother Walayati Begum, went for Hajj with an income of six hundred rupees from the shop, and left all shop goods in the charge of Abdul Ghafoor Beg. After their return, Abdul Ghafoor Beg then took three hundred rupees from the same income and went for Hajj, leaving his wife Imrao Begum and a one-month-old son Abdul Shakoor with his mother and brother. On the way, at Ahmedabad, his health deteriorated. After handing over all belongings to the station police, a telegram was sent to Mahmood Beg. He immediately departed, and upon arrival, found out that Abdul Ghafoor Beg had passed away. Mahmood Beg brought back the money and belongings that were at the station. In this situation, what is the ruling regarding that money? Will it only go to Mahmood Beg or will the heirs of Abdul Ghafoor Beg also get a share, and how? Please explain and be rewarded. (T)

The Answer: Since that three hundred rupees was income from the same joint shop of which both brothers were equal owners, therefore, half of that money belonged to each of them. The questioner states that Abdul Ghafoor Beg took the money with his brother's permission. Now, whether this permission was as a loan, a gift, or just permission to use (ibahat); in any case, whatever amount remained, total or partial, which Mahmood Beg brought back from Ahmedabad, Mahmood Beg has a right to half of it. The other half belongs to Abdul Ghafoor Beg. Assuming there are no legal impediments and after prior claims are settled, it will be divided into twenty-four shares among his heirs as follows:

Imrao Begum: 3 Walayati Begum: 4 Abdul Shakoor: 17

In the case of a loan, it's clear that half was guaranteed, so Mahmood Beg's claim remained against Abdul Ghafoor's estate, whether paid from this same money or other, because "debts are settled with their likeness" (T). And in the case of 'ibahat' (permission to use), it's also clear that permission becomes void after death.

"Because it is not a transfer of ownership so that inheritance would apply to it, rather it is making the disposal of a permissible thing lawful for the person permitted. So when he or the permitter dies, it will become void. But in the second [instance], it's due to ownership, as explained in Fatawa al-Khairiyya, while in the first, there is no ownership to be transferred, as we have indicated." Because this is not a transfer of ownership for inheritance to apply, but rather it is declaring the use of a permissible thing lawful for the one permitted. So when he or the permitter dies, it becomes

void. In the second case, it is due to ownership as cited in Fatawa Khairiyya, but in the first case, there is no ownership to be transferred, as we have indicated. (T)

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

खान-पान साझा था, किसी बात में कोई परायापन नहीं था। महमूद बेग अपनी माँ विलायती बेगम के साथ दुकान की आमदनी से छह सौ रुपये लेकर हज पर गए और दुकान का सारा सामान अब्दुल गफूर बेग के सुपुर्द कर गए। उनकी वापसी के बाद, अब्दुल गफूर बेग उसी आमदनी से तीन सौ रुपये लेकर हज पर गए और अपनी पत्नी इमराव बेगम और एक महीने के बेटे अब्दुल शकूर को अपनी माँ और भाई के पास छोड़ गए। रास्ते में अहमदाबाद में उनकी तबीयत बिगड़ गई। सारा सामान स्टेशन पुलिस को सौंपकर महमूद बेग को तार भेजा गया। वह तुरंत रवाना हुए और वहां पहुंचने पर पता चला कि अब्दुल गफूर बेग का इंतकाल (निधन) हो गया है। महमूद बेग वह रुपया और सामान जो स्टेशन पर था, वापस ले आए। इस स्थिति में उस रुपये के बारे में क्या हुक्म (आदेश) है? क्या यह केवल महमूद बेग को मिलेगा या अब्दुल गफूर बेग के उत्तराधिकारियों को भी इसमें से हिस्सा मिलेगा और कैसे? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें। (त)

अल-जवाब (उत्तर): चूंकि वह तीन सौ रुपये उसी साझा दुकान की आमदनी थी जिसके दोनों भाई बराबर के मालिक थे, इसलिए वह रुपया भी आधा-आधा उन दोनों की मिल्कियत (स्वामित्व) था। प्रश्नकर्ता का कहना है कि अब्दुल गफूर बेग अपने भाई की अनुमति से रुपया ले गया था। अब यह अनुमति चाहे ऋण (कर्ज) के रूप में हो, उपहार (हिबा) के रूप में हो या केवल उपयोग की अनुमति (इबाहत) हो; बहरहाल, जो भी राशि पूरी या आंशिक बची थी जिसे महमूद बेग अहमदाबाद से ले आए, उसके आधे हिस्से पर महमूद बेग का अधिकार है और आधा अब्दुल गफूर बेग का। यदि कोई कानूनी बाधा न हो और पहले के दावों के निपटारे के बाद, इसे चौबीस हिस्सों में बांटकर उनके वारिसों (उत्तराधिकारियों) के बीच इस प्रकार विभाजित किया जाएगा:

इमराव बेगम: 3 विलायती बेगम: 4 अब्दुल शकूर: 17

ऋण की स्थिति में यह स्पष्ट है कि आधा हिस्सा गारंटीड था, तो महमूद बेग का दावा अब्दुल गफूर की विरासत पर बना रहा, चाहे वह इसी रुपये से अदा किया जाए या किसी अन्य से, क्योंकि "ऋण उनके जैसे ही मूल्य से चुकाया जाता है" (त)। और उपयोग की अनुमति (इबाहत) की स्थिति में भी स्पष्ट है कि मृत्यु के बाद अनुमति अमान्य (बातिल) हो जाती है।

"क्योंकि यह मिल्कियत का हस्तांतरण नहीं है कि इसमें विरासत लागू हो, बल्कि अनुमत व्यक्ति के लिए जायज चीज़ के उपयोग को वैध बनाना है। इसलिए जब वह या अनुमति देने वाला मर जाएगा, तो

यह अमान्य हो जाएगा। लेकिन दूसरे मामले में यह मिल्कियत के कारण है जैसा कि फतावा खैरिया में इसका कारण बताया गया है, परंतु पहले मामले में कोई मिल्कियत नहीं है जिसे हस्तांतरित किया जा सके, जैसा कि हमने संकेत दिया है।" चूंकि यह मिल्कियत देना नहीं है ताकि इसमें विरासत जारी हो, बल्कि इसके लिए एक जायज़ चीज़ में इस्तेमाल को हलाल करार देना है, तो जब वह या जायज़ करने वाला मर जाएगा तो बातिल हो जाएगी, लेकिन दूसरे में तो मिल्कियत की वजह से जैसा कि फ़तावा खैरिया में इसको वजह बताया है मगर पहले में मिल्कियत नहीं ताकि स्थानांतरित किया जाए जैसा कि हमने इसकी ओर इशारा किया है। (त)

पृष्ठ 91/631

خوردونوش تھا، کوئی غیریت کسی بات میں نہ تھی، محمود بیگ مع اپنی والدہ ولایتی بیگم کے آمدنی دکان سے چھ سو روپے حج کو گیا اور سب سامان دکان عبدالغفور بیگ کے سپرد کر گیا، بعد ان کی واپسی کے پھر عبدالغفور بیگ اسی آمدنی سے تین سو روپے لے کر حج کو گیا اور اپنی زوجہ امراؤ بیگم اور ایک لڑکا یکماہہ عبدالشکور اپنی والدہ اور بھائی کے پاس چھوڑ گیا، راستہ میں مقام احمد آباد میں اس کی طبیعت بگڑی، کل اسباب اسٹیشن پولیس میں داخل کرکے محمود بیگ کو تار دیا، وہ فوراً روانہ ہوا، وہاں پہنچ کر معلوم ہوا کہ عبدالغفور بیگ نے انتقال کیا، وہ روپیہ اور اسباب جو اسٹیشن میں تھا محمود بیگ واپس لایا، اس صورت میں اس روپے کی نسبت کیا حکم ہے؟ یہ صرف محمود بیگ کو ملے گا یا وارثان عبدالغفور بیگ بھی اس سے حصہ پائیں گے اور کیونکر پائیں گے؟ بینوا توجروا (بیان کیجئے اجر پائیے۔ ت)

الجواب: جبکہ وہ تین سو روپیہ اسی دکان مشترک کی آمدنی تھا جس کے دونوں بھائی بحصہ مساوی مالک تھے تو وہ روپیہ بھی نصف نصف ان دونوں کی ملک تھا، سائل مظہر کہ روپیہ عبدالغفور بیگ اپنے بھائی کی اجازت سے لے گیا تھا اب یہ اجازت قرض تھی خواہ ہبہ خواہ اباحت، بہر حال کل یا بعض جس قدر باقی تھا جسے محمود بیگ احمد آباد سے لے آیا اس کے مقدار نصف میں محمود بیگ کا حق ہے اور نصف عبدالغفور بیگ کا کہ بر تقدیر عدم موانع وارث آخر وتقدیم ما یقدم ما یقدم چوبیس سہام ہو کر اسکے وارثوں پر یوں تقسیم ہوگا:

امراؤ بیگم ۳ ولایتی بیگم ۴ عبدالشکور ۱۷

بحالت قرض تو ظاہر کہ نصف مضمون تھا تو مطلبہ محمود بیگ کا ترکہ عبدالغفور پر رہا خواہ اسی روپے سے ادا کریں یا اس کے غیر سے "لان الدیون تقضی بامثالہا" (کیونکہ قرض اپنی مثل سے ادا کیا جاتا ہے۔ ت) اور بحالت اباحت بھی ظاہر کہ اباحت بعد موت باطل ہو جاتی ہے،

لانها لیست تملیکا حتی تجری فیها الارث بل تحلیل تصرف للمباح له، فإذا مات او مات المبیح بطلت اما في الثانی فلانتفال الملك کما علل به فی الخیریة واما في الاول فلعدم الملك لینتقل کما اشرنا الیه۔ کیونکہ یہ تملیک نہیں ہے تاکہ اس میں وراثت جاری ہو، بلکہ اس کے لئے ایک مباح چیز میں تصرف کو حلال قرار دینا ہے، تو جب وہ یا مباح کرنے والا فوت ہو جائے گا تو باطل ہوگی، لیکن ثانی میں تو ملکیت کی وجہ سے جیسا کہ فتاوی خیریہ میں اس کو وجہ بتایا ہے مگر پہلی میں ملکیت نہیں تاکہ منتقل کیا جائے جیسا کہ ہم نے اس کا اشارہ دیا ہے۔ (ت)

Fatawa Ridawiyya, Volume 16

And in the case of a gift, a gift of 150 out of 300 in divisible property is 'Hiba al-Mushaa' (gift of an undivided share), as our scholars have stated in numerous books. According to the correct school of thought, such a gift is purely ineffective; even possession does not grant ownership until it is separated and delivered by the donor, as researched in Al-Khayriyyah, Al-Uqud al-Durriyyah, Radd al-Muhtar, etc. Therefore, that 150 remains the property of Mahmood Beg as before. In both cases, Mahmood Beg should receive exactly half of those rupees; in short, his entitlement to half of the remaining amount is established in every way. Yes, whether Mahmood Beg should also receive half of the amount that Abdul Ghafoor Beg had already spent is a matter for consideration. If it is proven that he gave those rupees as a loan or a gift, then they should definitely be received, because "the guarantee of a loan and the invalidation of a gift results in it being subject to guarantee upon consumption" (due to the liability of the loan and the invalidity of the gift, there will be a guarantee for destroying/consuming it). And if they were given as permission (Ibaha), meaning the intention was not merely to take them nor was Abdul Ghafoor Beg made the owner of those 150, but rather given in a spirit of unity and harmony where one's property is used for another's expenses and compensation is not intended, then what is spent is gone, its substitute cannot be received by Mahmood Beg, because "Ibaha (permission) is valid in Mushaa (undivided shares) and carries no guarantee" (because permission is valid for a share in property and does not incur liability). And indeed, considering the common custom (Urf) of the people, this is the apparent case here, and it is obligatory to act upon the apparent unless the opposite is proven by evidence, as custom is among the major Shariah proofs. It is in Al-Khayriyyah:

Arabic

If the custom is decisive that they give it as a substitute, it is obligatory to fulfill it. If the custom is otherwise, such that they do not look for a substitute in it, then there is no recourse after destruction or consumption. The principle in this is that what is known by custom is like what is stipulated by Shariah. (Summarized)

Urdu Translation

If custom shows that people give it as a substitute, then fulfilling the substitute is necessary. If custom is contrary to that, such that people do not expect compensation, then after it is consumed or destroyed, there will be no recourse. Its rule is that a matter famous in custom is like a stipulated matter in Shariah. (Summarized)

It is narrated from Imam Faqih Abu al-Layth (may Allah Almighty have mercy on him) in Al-Zahiriyyah:

Arabic	Urdu Translation
Reliance is on custom until a reason is found to argue for something other than what we have said.	Custom will be relied upon; if it exists, it can become a reason for reasoning, as we have mentioned many times.

1. Al-Fatawa al-Khayriyyah, Kitab al-Hiba, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/111
2. Fatawa Zahiriyyah

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

और हिबा (उपहार) की स्थिति में, तीन सौ में से एक सौ पचास का हिबा विभाज्य संपत्ति में 'हिबा-ए-मुशाअ' है, जैसा कि हमारे विद्वानों ने कई पुस्तकों में प्रमाणित किया है। सही मत के अनुसार ऐसा हिबा पूरी तरह निष्प्रभावी है; यहाँ तक कि कब्ज़ा भी स्वामित्व प्रदान नहीं करता जब तक कि दाता द्वारा इसे अलग करके सुपुर्द न कर दिया जाए, जैसा कि अल-खैरियाह, अल-उक़ूद अद-दुर्रियाह, रद अल-मुह्तार आदि में शोध किया गया है। इसलिए, वह 150 पहले की तरह महमूद बेग की संपत्ति ही रहेगा। इन दोनों स्थितियों में, महमूद बेग को उन रुपयों का ठीक आधा हिस्सा मिलना चाहिए; संक्षेप में, शेष राशि के आधे हिस्से पर उसका अधिकार हर तरह से स्थापित है। हाँ, अब्दुल गफूर बेग ने जो राशि पहले ही खर्च कर दी थी, उसका आधा हिस्सा भी महमूद बेग को मिलना चाहिए या नहीं, यह विचारणीय विषय है। यदि यह सिद्ध हो जाए कि उसने वे रुपये ऋण (कर्ज़) या हिबा के रूप में दिए थे, तो वे निश्चित रूप से मिलने चाहिए, क्योंकि "ऋण की गारंटी और हिबा के अमान्य होने के कारण, वह उपभोग करने पर गारंटी के अधीन हो जाता है" (कर्ज़ की जवाबदेही और हिबा के बातिल होने के कारण नष्ट करने पर हर्ज़ाना देना होगा)। और यदि वे अनुमति (इबाहत) के रूप में दिए गए थे, अर्थात केवल उन्हें लेना उद्देश्य नहीं था और न ही अब्दुल गफूर बेग को उन 150 का मालिक बनाया गया था, बल्कि एकता और सद्भाव की स्थिति में जैसे एक का धन दूसरे के खर्च में आ जाता है और उसका मुआवज़ा लेना उद्देश्य नहीं होता, तो जो खर्च हो गया वह गया, उसका विकल्प महमूद बेग को नहीं मिल सकता, क्योंकि "इबाहत (अनुमति) मुशाअ (अविभाजित हिस्से) में मान्य है और इसमें कोई गारंटी नहीं होती" (क्योंकि हिस्से वाली चीज़ में अनुमति सही है और उस पर कोई हर्ज़ाना नहीं आता)। और वास्तव में, जन-प्रथा (उर्फ़) के विचार से यहाँ स्पष्ट रूप से यही स्थिति है, और स्पष्ट पर तब तक अमल करना अनिवार्य है जब तक कि प्रमाण से इसके विपरीत सिद्ध न हो जाए, क्योंकि 'उर्फ़ प्रमुख शरीयत प्रमाणों में से एक है। 'अल-खैरियाह' में है:

अरबी	हिंदी अनुवाद
यदि प्रथा निर्णायक है कि वे इसे बदले के रूप में देते हैं, तो उसे पूरा करना अनिवार्य है। यदि प्रथा इसके विपरीत है कि वे बदले की प्रतीक्षा नहीं करते, तो नष्ट या उपभोग होने के बाद कोई वापसी नहीं है। इसका सिद्धांत यह है कि प्रथा में	यदि प्रथा बताए कि लोग इसे बदले के तौर पर देते हैं, तो बदला पूरा करना अनिवार्य है। यदि प्रथा इसके विपरीत हो कि लोग इसमें मुआवज़े की प्रतीक्षा नहीं करते, तो नष्ट हो जाने पर वापसी का दावा नहीं किया जाएगा। इसका नियम यह है कि

अरबी	हिंदी अनुवाद
प्रसिद्ध मामला शरीयत द्वारा निर्धारित शर्त की तरह है। (संक्षिप्त)	प्रथा में प्रसिद्ध मामला शरीयत में शर्त की तरह होता है। (संक्षिप्त)

ज़हीरियाह में इमाम फ़क़ीह अबू अल-लैथ (अल्लाह उन पर दया करे) से उद्धृत है:

अरबी	हिंदी अनुवाद
भरोसा प्रथा पर होगा जब तक कि हमारे द्वारा कही गई बात के अलावा किसी अन्य तर्क का कोई आधार न मिल जाए।	प्रथा पर भरोसा किया जाएगा; यदि वह मौजूद हो तो यह तर्क का आधार बन सकेगी जैसा कि हमने कई बार उल्लेख किया है।

1. अल-फ़तावा अल-खैरियाह, किताब अल-हिबा, दार अल-मारिफ़ा, बेरूत, 2/111
2. फ़तावा ज़हीरियाह

पृष्ठ 92/631

اور بحالت ہبہ تین سو میں سے ڈیڑھ سو کا ہبہ قابل قسمت میں ہبہ مشاع ہے کہ مانص علیه علماؤنا في غير ما كتاب (جیسا کہ اس پر ہمارے علماء نے متعدد کتب میں نص فرمائی ہے ۔ت) اور ایسا ہبہ مذہبِ صحیح پر محض بے اثر کہ محض قبض بھی مورث ملک نہیں ہوتا جب تک جدا کرکے واہب کی طرف سے تسلیم نہ واقع ہو کما حققه في الخيرية والعقود الدرية وردالمحتار وغيرها (جیسا کہ خیریہ، عقود دریہ اور ردالمحتار وغیرہ میں اس کی تحقیق فرمائی ہے۔ت) تو وہ ڈیڑھ سو بدستور ملکِ محمود بیگ پر رہے، ان دونوں صورتوں میں بعینہ انہیں روپوں کا نصف محمود بیگ کو ملنا چاہئے، غرض باقی کی نصف مقدار میں ہر طرح محمود بیگ کا استحقاق ثابت، ہاں جس قدر عبد الغفور بیگ صرف کر چکا تھا اس کا نصف بھی محمود بیگ کو ملے یا نہیں، یہ محل نظر ہے، اگر ثابت ہو کہ وہ روپے اس نے قرضاً یا ہبۃً دئے تھے تو بیشک ملنا چاہئے "لضمان القرض وبطلان الهبة فانقلبت مضمونة بالاستهلاك" (قرض کے ضمان اور ہبہ کے بطلان کے سبب لہذا ہلاک کرنے پر ضمان ہوگا۔ت) اور اگر اباحۃً دئے تھے یعنی مجرد لینا منظور نہ تھا نہ ان ڈیڑھ سو کا عبدالغفور بیگ کو مالک کیا تھا بلکہ جیسے بحالتِ اتحاد و یکجہتی ایک مال دوسرے کے خرچ میں آجاتا ہے اور اس کا معاوضہ مقصود نہیں ہوتا یوں دئے تھے تو جو صرف ہوگئے وہ گئے، ان کا بدل محمود بیگ کو نہیں مل سکتا "لان الاباحة تصح في المشاع ولا تضمن" (کیونکہ اباحت حصص والی چیز میں صحیح ہوتی ہے اور اسی پر ضمان نہیں آتا ہے۔ت) اور بیشک عرفِ ناس پر لحاظ سے یہاں ظاہر یہی صورت ہے اور ظاہر پر عمل واجب جب تک دلیل سے اس کا خلاف نہ ثابت ہو، کہ عرفِ اعظم دلائل شرعیہ سے ہے۔ خیریہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
ان كان العرف قاضيا بانهم يدفعونه على وجه البدل يلزم الوفاء به، وان كان العرف بخلاف ذلك بأن كانوا لا ينظرون في ذلك الى اعطاء البدل فلا رجوع فيه بعد الهلاك والاستهلاك والاصل فيه ان المعروف عرفا كالمشروط شرعا اھ ملخصاً۔	اگر عرف بتائے کہ لوگ اس کو بدلہ کے طور پر دیتے ہیں تو پھر بدلہ پورا کرنا لازم ہے اور اگر عرف اس کے خلاف ہو کہ لوگ اس میں عوض کے منتظر نہیں ہوتے تو پھر ہلاک کرنے ہلاک ہو جانے پر رجوع نہیں کیا جائے گا، اور اس کا قاعدہ یہ ہے کہ عرف میں مشہور معاملہ شرعاً مشروط کی طرح ہوتا ہے اھ ملخصا (ت)

ظہیریہ میں امام فقیہ ابواللیث رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ سے منقول:

عربی متن	اردو ترجمہ
التعويل على العرف حتى يوجد وجه يستدل به على غير ما قلنا۔	عرف پر اعتماد ہوگا اگر موجود ہو تو یہ قابل استدلال وجہ بن سکے گا جیسا کہ بہت دفعہ ہم ذکر کر چکے ہیں (ت)

1 الفتاوی الخیریہ کتاب الھبۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۱۱ 2 فتاوی ظھیریۃ

Fatawa-e-Razvia Volume Sixteen (16)

Therefore, if Zaid gives some money to Amr to spend, or to use for his own needs, or to perform Jihad in the path of Allah, then it is considered a loan. However, if a husband gives money to his wife to make clothes and wear them in his presence, it will be considered a gift (Hiba). Similarly, if someone gives firewood etc. to a student saying "spend it on your books", it will be considered a gift, because here, according to the judge's custom, it is a transfer of ownership. It is mentioned in 'Uqood-ad-Durriyah':

| Arabic: ۱۔ دفع الیہ درابم فقال لہ انفقہا ففعل فہو قرض کما لو قال اصرفہا الی حوائجک | Translation: One person gave some Dirhams to another and said, 'Spend them.' If he took them and spent them, it would be considered a loan, just as if someone were to say, 'Spend this on your necessities.' (T) |

It is in 'Alamgiriyah':

| Arabic: ۲۔ رجل قال لآخر خذ ھذا المال واغز فی سبیل اللہ عزو علا فہو قرض کذا فی الظھیریہ | Translation: If it was said in this way: 'Take this wealth and do Jihad in the path of Allah', then it will be counted as a loan; it is the same in 'Az-Zahiriyah'. (T) |

It is in 'Radd al-Muhtar':

| Arabic: ۳۔ اعطی لزوجتہ دنانیر لتتخذ بھا ثیابا وتلبسہا عندہ فدفعتھا معاملۃ فھی لہا قنیۃ | Translation: The husband gave some Dinars to his wife so that she could make clothes and wear them as attire at home. Then the wife gave those Dinars further as a transaction to someone; the wife has the choice/authority, as in 'Al-Qunyah'. (T) |

It is in 'Al-Hindiyah':

| Arabic: قال لمتفقہ اصرف ھذہ الخشبۃ الی کتبک فھو ھبۃ والصرف الی الکتب مشورۃ کذا فی القنیۃ ۴۔ | Translation: Someone told a student, 'Take this wood and use it for your books.' So this will be a gift, and the instruction to use it for books will only be advice, as it is in 'Al-Qunyah'. (T) |

Similarly, if someone is given, for example, a plate of pulao or anything else under the name of 'Aariyat' (loan for use), it will be considered a loan (Qard), "for the 'Aariyat' of something that cannot be benefited from except by consumption is a loan" (because giving such a thing as a loan for use which can only be benefited from by consuming/spending it, then it is a debt/loan. - T). And if there is friendship and

unity between them, then it is 'Ibahat' (permissibility) "due to custom" (it is permissible because this is the custom. - T) Durr-e-Mukhtar.

1. Al-Uqud al-Durriyah Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyah, Kitab al-Hiba, Tajiran-e-Kutub Arg Bazar Kandahar Afghanistan, 2/91.
2. Al-Fatawa al-Hindiyah, Kitab al-Hiba, Chapter One, Nawani Kutub Khana Peshawar, 4/375.
3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/509.
4. Al-Fatawa al-Hindiyah, Kitab al-Hiba, Chapter One, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/376.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

इसलिए अगर ज़ैद अम्र को कुछ रुपये दे कि खर्च करे, या अपनी ज़रूरतों में लगाए, या उनसे अल्लाह की राह में जिहाद करे, तो यह कर्ज़ माना जाएगा। लेकिन अगर शौहर बीवी को दे कि कपड़े बनवाकर मेरे सामने पहनो, तो यह हिबा (उपहार) माना जाएगा। इसी तरह अगर कोई तालिब-ए-इल्म (छात्र) को लकड़ियाँ आदि दे कि अपनी किताबों पर खर्च करो, तो यह हिबा करार पाएगा, क्योंकि यहाँ काज़ी के रस्म-ओ-रिवाज़ (उर्फ़) के अनुसार यह मिल्कियत का तबादला है। 'उक़ूद-अद-दुर्रiyah' में है:

| अरबी: ١۔ دفع الیہ دراہم فقال لہ انفقہا ففعل فہو قرض کما لو قال اصرفہا الی حوائجک | अनुवाद: एक ने दूसरे को कुछ दिरहम दिए कि खर्च करो, फिर उसने ले कर खर्च कर लिए, तो यह कर्ज़ माना जाएगा जैसे कोई कहे कि इसे अपनी ज़रूरतों में खर्च करो। (त) |

'आलमगीरिया' में है:

| अरबी: ٢۔ رجل قال لآخر خذ ہذا المال واغز فی سبیل اللہ عزو علا فہو قرض کذا فی الظہیریہ | अनुवाद: अगर यूँ कहा, 'यह माल लो और फ़ी सबीलिल्लाह जिहाद करो', तो यह कर्ज़ गिना जाएगा; ज़हीरिया में यूँ ही है। (त) |

'रद्दुल मुहतार' में है:

| अरबी: ٣۔ اعطی لزوجتہ دنانیر لتتخذ بہا ثیابا وتلبسہا عندہ فدفعتہا معاملۃ فہی لہا قنیۃ | अनुवाद: शौहर ने बीवी को कुछ दीनार दिए कि वह कपड़ा लेकर घर में लिबास के तौर पर पहने, तो बीवी ने वे दीनार आगे मुआमले के तौर पर किसी को दे दिए, तो बीवी को इसका इख़्तियार है, 'क़ुनया' (त) |

'हिन्दिया' में है:

| अरबी: ٤۔ قال لمتفقہ اصرف ہذہ الخشبۃ الی کتبک فہو ہبۃ والصرف الی الکتب مشورۃ کذا فی القنیۃ | अनुवाद: किसी ने तालिब-ए-इल्म को कहा कि यह लकड़ी ले जाकर अपनी कुतुब (किताबों) के लिए इस्तेमाल करो, तो यह हिबा होगा, और कुतुब के लिए इस्तेमाल सिर्फ़ मशविरा होगा, जैसा कि 'क़ुनया' में है। (त) |

इसी तरह अगर किसी को मिसाल के तौर पर पुलाव की रकाबी या और कोई चीज़ 'आरियत' (इस्तेमाल के लिए उधार) का नाम लेकर दी, तो वह कर्ज़ ठहरेगा, "क्योंकि ऐसी चीज़ की आरियत जिससे उसका उपभोग (खर्च) किए बिना फ़ायदा न उठाया जा सके, कर्ज़ होती है।" (क्योंकि ऐसी चीज़ को आरियत देना जिसे खर्च करके ही नफ़ा लिया जा सकता है, तो वह कर्ज़ होता है। - त) और अगर उनमें आपस में दोस्ती और इत्तेहाद है तो इबाहत (अनुमति) है, "रस्म-ओ-रिवाज़ (उर्फ़) की वजह से।" (इबाहत है क्योंकि यही उर्फ़ है। - त) 'दुर्रे मुख़्तार'।

1. अल-उक़ूद-अद-दुर्रiyah तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, किताबुल हिबा, ताजरान-ए-कुतुब अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, 2/91.
2. अल-फ़तावा अल-हिन्दिया, किताबुल हिबा, अल-बाब अल-अव्वल, नवानी कुतुब खाना पेशावर, 4/375.
3. रद्दुल मुहतार, किताबुल हिबा, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी बैरूत, 4/509.
4. अल-फ़तावा अल-हिन्दिया, किताबुल हिबा, अल-बाब अल-अव्वल, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/376.

واللہاباآنکہ اگر زید عمرو کو کچھ روپے دے کہ خرچ کرے، یا اپنی حاجتوں میں اٹھا، یا ان سے راہ خدا میں جہاد کر، تو قرض ٹھہرتا ہے اگر شوہر عورت کو دے کہ کپڑے بنا کر میرے پاس پہن ہبہ ٹھہرے گا، یونہی طالب علم کو لکڑیاں وغیرہ دیں کہ اپنی کتابوں میں صرف کیجئے ہبہ قرار پائے گا کہ یہاں عرف قاضی تملیک ہے۔ عقودالدریہ میں ہے:

| دفع الیہ دراہم فقال لہ انفقہا ففعل فہو قرض کما لو قال اصرفہا الی حوائجک ۱۔ | ایک نے دوسرے کو کچھ دراہم دئے کہ خرچ کرو تو اس سے لے کر خرچ کر لئے تو یہ قرض قرار پائے گا جیسے کوئی یوں کہے کہ یہ اپنی ضروریات میں صرف کرو (ت) |

عالمگیریہ میں ہے:

| رجل قال لآخر خذ ھذا المال واغز فی سبیل اللہ عزو علا فہو قرض کذا فی الظھیریہ ۲۔ | اگر یوں کہا یہ مال لو اور فی سبیل اللہ جہاد کرو، تو یہ قرض شمار ہوگا، ظہیریہ میں یونہی ہے (ت) |

ردالمختار میں ہے:

| اعطی لزوجتہ دنانیر لتتخذ بھا ثیابا وتلبسہا عندہ فدفعتھا معاملۃ فھی لہا قنیۃ ۳۔ | خاوند نے بیوی کو کچھ دینار دئے کہ وہ کپڑا لے کر گھر میں لباس کے طور پہنے تو بیوی نے وہ دینار آگے معاملہ کے طور پر کسی کو دے دئے تو بیوی کو اختیار ہے، قنیہ (ت) |

ہندیہ میں ہے:

| قال لمتفقہ اصرف ھذہ الخشبۃ الی کتبک فھو ھبۃ والصرف الی الکتب مشورۃ کذا فی القنیۃ ۴۔ |

کسی نے طالب علم کو کہا کہ یہ لکڑی لے جا کر اپنی کتب کے لئے استعمال کرو، تو یہ ہبہ ہوگا، اور کتب کے لئے استعمال صرف مشورہ ہوگا، جیسا کہ قنیہ میں ہے (ت) |

اسی طرح اگر کسی کو مثلاً قاب پلاؤ یا اور کوئی عاریت کا نام کرکے دیا تو قرض ٹھہرے گا "لان عاریۃ مالا ینتفع بہ الا بالاستھلاک قرض" (کیونکہ ایسی چیز کو عاریتہً دینا جس کو صرف کر کے ہی نفع لیا جاسکتا ہے تو وہ قرض ہوتا ہے۔ت) اور ان میں باہم دوستی و اتحاد ہے تو اباحت "لمکان العرف" (اباحت ہے کیونکہ یہی عرف ہے۔ت) در مختار

۱ العقودالدریۃ تنقیح الفتاوی الحامدیۃ کتاب الھبۃ تاجران کتب ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۹۱ ۲ الفتاویٰ الھندیۃ کتاب الھبۃ الباب الاول نواني کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۷۵ ۳ ردالمختار کتاب الھبۃ دار احیاء التراث العربي بیروت ۴/ ۵۰۹ ۴ الفتاویٰ الھندیۃ کتاب الھبۃ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۳۷۶

It is in:

If a bowl of tharid (a dish of bread soaked in broth) is given as a gratuitous loan, it is considered a debt.	**If there is a close, informal relationship between the parties involved, it is considered permission (to use/consume). (T)**

In summary, the basis is custom (urf). Here, the custom implies 'permission' (ibahat) because the brothers live together in harmony and agreement. They do not maintain formal separation in food, drink, and other expenses. All their income is pooled together. Whoever needs something spends it freely, and the other party is content with it and has no intention of getting it back. They do not keep accounts between them, such as saying, 'You spent more this time, adjust it.' At the time of spending, one does not say to the other, 'I have made you the owner of my share of this money.' Instead, they believe that they have a joint affair and it doesn't matter whose money is spent by whom. This is the very essence of 'permission' and 'lawful disposal' (tahlil). Therefore, unless the opposite is proven by evidence, it will be considered permission. Half of the spent money will not be given to Mahmood Beg. And Allah Almighty knows best.

Problem 3: From Rampur State, Bilaspur Gate, sent by Shahzada Miyan through Mawlawi Syed Khwaja Ahmad Sahib, 14 Safar 1337 AH.

What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say about this matter: Several individuals were joint owners through inheritance of a piece of land measuring (3 La'la Angah) 'pakhta' (standard measurement). They remained owners for some time. Out of the said land, (La'la Angah 16 Biswa) 'pakhta' land was occupied by the government in 1308 F. This occupied land is where the ancestors of the aforementioned individuals had established a market (Peeth). Later, the said land, including the market land, was partitioned among them in 1314 Fasli, and this partition was also implemented in government records. The shares of each became specified and distinct. For example, in Zaid's share, this government-occupied market land along with some other land (total La'la 4 Angah) 'pakhta' fell, and all partners agreed to this partition. Zaid also purchased one bigha of land from other partners out of 7 bigha 'pakhta'. After these transactions, Zaid took legal action against the government, wanting the government to relinquish its possession of the said market land. The government did not relinquish possession but ordered the grant of other

land as compensation instead. Since the government had been in possession of this land for eighteen (18) years, it also issued an order to pay a sum of (Al-Ma La'la cash 8) based on an estimate of profits for seventeen (17) years. Now, the other former partners of Zaid want a share of this cash gift from the government. The official who has custody of that money is of the opinion that the said money for seventeen years...

---

[1] Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Aariyah, Mujtabai Press Delhi, 2/156

फ़तावा रज़विया | जिल्द १६

इसमें है:

यदि थरीद (शोरबे में भिगोई हुई रोटी का पकवान) का प्याला आरियत (ऋण) के रूप में दिया जाए, तो वह ऋण (कर्ज़) होगा। और यदि लेनदेन करने वालों के बीच बेतकल्लुफ़ी (अनौपचारिकता) हो, तो यह इबाहत (अनुमति) है। (त)

संक्षेप में, आधार 'उर्फ़ (प्रथा) पर है। और यहाँ 'उर्फ़ए-क़ाज़ी' इबाहत है कि जो भाई आपस में एकजुट रहते हैं और तालमेल रखते हैं, और खान-पान आदि खर्चों में कोई परायापन नहीं बरतते, उनकी सारी आमदनी एक साथ रहती है, और जिसे जो ज़रूरत पड़ती है, वह बिना किसी हिचकिचाहट के खर्च करता है और दूसरा उस पर राज़ी होता है और उसे वापस लेने का इरादा नहीं रखता। न वे आपस में यह हिसाब करते हैं कि 'इस बार तुम्हारे खर्च में ज़्यादा आया, तो उतना कम कर दो'। खर्च के समय एक दूसरे से यह नहीं कहता कि 'मैंने इस पैसे से तुम्हें अपने हिस्से का मालिक बना दिया', बल्कि यही सोचते हैं कि हमारा आपस में एक ही मामला है, जिसका पैसा जिसके खर्च में आ जाए, कोई बात नहीं। और यही इबाहत और 'तहलील' (वैधता) का वास्तविक अर्थ है। इसलिए जब तक इसका विपरीत प्रमाण से सिद्ध नहीं होगा, तब तक इसे इबाहत ही माना जाएगा और खर्च किए गए पैसे का आधा हिस्सा महमूद बेग को नहीं मिलेगा। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला ३: रियासत रामपुर, बिलासपुर दरवाज़ा से, शहज़ादा मियाँ द्वारा मौलवी सैय्यद ख़्वाजा अहमद साहब के माध्यम से भेजा गया, १४ सफ़र १३३v हिजरी।

दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं: कुछ व्यक्ति विरासत के ज़रिए एक ज़मीन (३ लअ'ला अंगह पुख़्ता) के साझा मालिक थे और कुछ समय तक मालिक रहे। उक्त ज़मीन में से (लअ'ला अंगह १६ बिस्वा पुख़्ता) ज़मीन पर सरकार ने १३०८ फ़सली में कब्ज़ा कर लिया। यह सरकार के कब्ज़े वाली वह ज़मीन है जिस पर उपरोक्त व्यक्तियों के पूर्वजों ने बाज़ार (पैंठ) लगाया था। बाद में, उक्त ज़मीन बाज़ार वाली ज़मीन सहित १३१४ फ़सली में आपस में विभाजित हो गई और सरकारी रिकॉर्ड में भी यह विभाजन लागू हो गया और हर एक के हिस्से स्पष्ट और अलग हो गए। उदाहरण के लिए, ज़ैद के हिस्से में सरकार के कब्ज़े वाली यह बाज़ार वाली ज़मीन और कुछ अन्य ज़मीन (कुल लअ'ला ४ अंगह पुख़्ता) आई और सभी साझेदार इस विभाजन पर सहमत हो गए। ज़ैद

ने अन्य साझेदारों से ७ बीघा पुख़्ता में से एक बीघा ज़मीन और भी खरीद ली। इन लेनदेनों के बाद ज़ैद ने सरकार में कानूनी कार्रवाई की और चाहा कि सरकार उक्त बाज़ार वाली ज़मीन से अपना कब्ज़ा हटा ले। सरकार ने कब्ज़ा तो नहीं हटाया, लेकिन कब्ज़ा हटाने के बदले दूसरी ज़मीन देने का आदेश दे दिया। और सरकार के इस ज़मीन पर कब्ज़े को अठारह (१८) साल हो गए थे, इसलिए सत्रह (१७) साल के मुनाफ़े के अनुमान के आधार पर (अल्मा लअ'ला नक़द ८) की राशि देने का आदेश भी जारी कर दिया। अब ज़ैद के अन्य पूर्व साझेदार चाहते हैं कि सरकार की ओर से मिलने वाले इस नकद उपहार में से उन्हें भी हिस्सा मिलना चाहिए। जिस अधिकारी के पास वह पैसा है, उसकी राय है कि उक्त पैसा सत्रह सालों का...

---

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल आरियत, मतबा मुज्तबाई दिल्ली २/१५६

पृष्ठ ९४/६३१

میں ہے:

لو اعارہ قصعۃ ثرید فقرض و لو اگر ثرید کا پیالہ عاریۃً دیا تو قرض ہوگا اور لین دین والوں بینھما مباسطۃ فاباحۃ- [1] میں بے تکلفی ہو تو یہ اباحت ہے (ت)

بالجملہ مدار عرف پر ہے اور یہاں عرف قاضی اباحت کہ جو بھائی باہم یکجہت رہتے اور اتفاق رکھتے اور خورد و نوش وغیرہ با مصارف میں غیریت نہیں برتتے، ان کی سب آمدنی یکجا رہتی ہے، اور جسے جو حاجت پڑے بے تکلف خرچ کرتا اور دوسرا اس پر راضی ہوتا اور واپسی کا ارادہ نہیں رکھتا، نہ وہ آپس میں یہ حساب کرتے ہیں کہ اس دفعہ تیرے خرچ میں زائد آیا اتنا مجرا دے، نہ صرف کے وقت ایک دوسرے سے کہتا ہے میں نے اس روپے سے اپنے حصے کا تجھے مالک کر دیا بلکہ یہی خیال کرتے ہیں کہ باہم ہمارا ایک معاملہ ہے جس کا مال جس کے خرچ میں آجائے کچھ پروا نہیں، اور یہ عین معنی اباحت و تحلیل ہے تو جب تک اس کا خلاف دلیل سے ثابت نہ ہوگا اباحت ہی قرار دیں گے اور زر صرف شدہ کا نصف محمود بیگ کو نہ ملے گا، واللہ تعالٰی اعلم بالصواب۔

مسئلہ ۳: از ریاست رام پور بلا سپور دروازہ مرسلہ شہزادہ میاں معرفت مولوی سید خواجہ احمد صاحب ۱۴ صفر ۱۳۳۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک اراضی تعدادی (۳ لعلہ انگہ) پختہ کے چند اشخاص بذریعہ میراث بطور اشتراک مالک تھے اور اسی طرح چند روز تک مالک رہے، منجملہ اراضی مذکورہ کے (لعلہ عگہ ۱۶ بسوہ) پختہ اراضی پر منجانب سرکار قبضہ

۱۳۰۸ ف میں ہوگیا، یہ مقبوضہ اراضی سرکار وہ ہے کہ جس میں اشخاص مذکورہ بالا کے مورث نے بازار پیٹھ لگایا تھا، بعد ازاں اراضی مذکورہ مع اس اراضی پینٹھ والے کے ۱۳۱۴ فصلی میں باہم تقسیم ہوگئی اور عملدرآمد سرکار میں بھی اس تقسیم کا ہوگیا اور حصص ہر ایک کے مشخص اور ممتاز ہوگئے۔ مثلاً زید کے حصے میں یہ اراضی مقبوضہ سرکار پینٹھ والی مع کچھ دیگر اراضی کے (جملہ لعلہ ۴ عگہ) پختہ آئی اور سب شرکاء رضامند اس تقسیم ہوگئے اور زید نے اور ایک بیگہ اراضی دیگر شرکاء سے منجملہ ۷ بیگیہ پختہ کے خرید بھی لی بعد ان معاملات کے زید نے سرکار میں چارہ جوئی کی اور چاہا کہ سرکار اپنا قبضہ اراضی پینٹھ مذکورہ پر سے اٹھالے، سرکار نے قبضہ تو نہیں اٹھایا لیکن معاوضہ میں بجائے قبضہ اٹھانے کے دیگر اراضی دے دینے کا حکم دے دیا، اور سرکار کے قبضہ کو اس اراضی پر اٹھارہ ۱۸ سال ہوئے سترہ ۱۷ سال کے منافع کے بابت اندازہ ظاہر کر کے صرف مبلغ (الما لعلہ نقد ۸) دے دینے کا بھی حکم صادر فرمادیا۔ اب دیگر شرکاء زید جو اسکے سابق میں شریک تھے وہ چاہتے ہیں کہ اس زر نقد سرکار کے عطیہ میں سے ہم کو بھی ملنا چاہئے، جس حاکم کے قبضہ میں وہ روپیہ ہے ان کی رائے ہے کہ روپیہ مذکورہ سترہ سال پر

---

[1] درمختار کتاب العاریۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۶

...should be divided. Since the division took place, i.e., from 1314 AH to 1325 AH (Fasli), it goes to Zaid alone. And for the period when the land was joint, i.e., from the beginning until the end of 1313 AH (Fasli), the money should be divided according to the shares of the partners. Now, the matter to be inquired about is that the land of the marketplace (Peenth) is now declared as the pure right and property of Zaid in the government's records, and Zaid himself made the effort to get the order for compensation passed, and the government also ordered the money to be given to Zaid alone. In such a case, can other partners also claim a share in the said amount based on the excuse of the period of joint ownership? It is hoped that a clear answer will be written without any favoritism. Speak out and be rewarded.

The Answer: It is not the job of the servants of Sharia to show favoritism to anyone except the truth. Even if some fatwa writers there consider it habitual, everyone should not be judged by them. If that land was meant for investment/rental (istighlal) by all partners and the state was aware of this, as stated in *Al-Durr* from *Al-Khair al-Ramli* (as quoted in *Durr-e-Mukhtar* from Khairuddin Ramli - T) or if it was commonly known to be so, as in *Radd al-Muhtar*, supported by the issue of the inn (khan) and bathhouse (hammam) mentioned in *Al-Ashbah* and *Al-Durr* (as in *Radd al-Muhtar* which supports the issue of the shop and bathhouse mentioned in *Ashbah* and *Durr-e-Mukhtar* - T), then undoubtedly, this compensation for the period of partnership belongs to all partners according to their shares,

لان الاعداد قائم مقام الایجاب والاخذ مقام القبول فکانوا کلھم عاقدین فوجب الاجرلھم جمیعا	**Because preparation stands in place of an offer and taking stands in place of acceptance, thus they all become contracting parties, and payment becomes mandatory for all of them. (T)**

This includes the scenario where Zaid was the manager and worked for all partners, and he made preparations for everyone,

فانه اذن منھم جمیعا بحکم الاذن ولو في ضمن العموم۔	**Because that would be considered permission from all of them by virtue of general permission, even if it was found within the scope of generality. (T)**

And if the preparation was not on behalf of everyone, and Zaid did it alone for himself, and in this state, the state took it and now gave this compensation, then Zaid alone is its owner,

لانه هو العاقد والمنافع لا تتقوم الا بالعقد فلا تكون الا له كما في الهندية والخيرية والعقود الدرية۔	**Because he is the sole contracting party, and benefits do not gain value except through a contract, so they belong only to him, as stated in *Al-Hindiyyah*, *Al-Khairiyyah*, and *Al-'Uqud al-Durriyyah*. (T)**

Because he alone is the contractor while benefits become valuable only through a contract, therefore they will be for him alone as in Hindiyyah, Khairiyyah and Durar. (T)

However, for the period of partnership, the portion corresponding to the partners' shares is ill-gotten (khabeeth) property for Zaid due to "usage in someone else's property" (لتصرف في ملك غيره). It is obligatory for him to give that amount in charity or give it to the partners, and the latter is better, as stated in *Al-Khairiyyah*.

فتاوىٰ رضويہ (۱۶) جلد سولہواں (फ़तावा-ए-रज़विया, खंड १६)

...बांटा जाना चाहिए। जब से बँटवारा हुआ है, यानी १३१४ हिजरी से १३२५ हिजरी फ़सली तक, वह अकेले ज़ैद को जाएगा। और जितने समय तक ज़मीन संयुक्त थी, यानी शुरुआत से १३१३ हिजरी फ़सली के अंत तक, रुपयों का बँटवारा भागीदारों के हिस्सों के अनुसार किया जाए। अब पूछने वाली बात यह है कि बाज़ार (पेंट) वाली ज़मीन अब सरकारी रिकॉर्ड में ज़ैद का शुद्ध अधिकार और संपत्ति घोषित की गई है, और ज़ैद ने खुद ही प्रयास करके मुआवज़े का आदेश करवाया, और सरकार ने भी रुपया अकेले ज़ैद को ही देने का आदेश दिया। ऐसी स्थिति में क्या अन्य भागीदार भी संयुक्त स्वामित्व की अवधि का बहाना बनाकर उक्त राशि में से हिस्सा लेने के पात्र हैं? आशा है कि बिना किसी पक्षपात के स्पष्ट उत्तर दिया जाएगा। बयान करें और पुण्य कमाएं।

उत्तर: सत्य के अलावा किसी के प्रति पक्षपात करना शरीयत के सेवकों का काम नहीं है। अगर वहाँ कुछ फ़तवा लेखक इसे सामान्य समझते हों, तो सबको उन पर नहीं तौला जाना चाहिए। अगर वह ज़मीन सभी भागीदारों की ओर से किराए/निवेश के लिए थी और रियासत (राज्य) को इसका ज्ञान था, जैसा कि अल-दुर में अल-खैर अल-रमली से उद्धृत है (जैसा कि दुर-ए-मुख्तार में खैरुद्दीन रमली से उद्धृत है - त) या यह आम तौर पर प्रसिद्ध था, जैसा कि रद्द अल-मुह्तार में है, जिसकी पुष्टि अल-अशबाह और अल-दुर में सराय (खान) और हमाम (स्नानगृह) के मसले से होती है (जैसा कि रद्द अल-मुह्तार में है जिसकी पुष्टि दुकान और हमाम वाले मसले से होती है जो अशबाह और दुर-ए-मुख्तार में वर्णित है - त)। तो निस्संदेह, साझेदारी की अवधि का यह मुआवज़ा सभी भागीदारों का उनके हिस्सों के अनुसार है,

لان الاعداد قائم مقام الایجاب والاخذ مقام القبول فکانوا کلھم عاقدین فوجب الاجرلھم جمیعا	**क्योंकि तैयारी प्रस्ताव के स्थान पर होती है और लेना स्वीकृति के स्थान पर, इसलिए वे सभी अनुबंध करने वाले माने जाएंगे और मुआवज़ा उन सभी के लिए अनिवार्य होगा। (त)**

इसमें यह स्थिति भी है कि ज़ैद प्रबंधक था और वह सभी भागीदारों का कार्यकर्ता था, और उसने सभी के लिए तैयारी की,

فانه اذن منهم جميعا بحكم الاذن ولو في ضمن العموم۔	**क्योंकि वह उन सबकी ओर से अनुमति मानी जाएगी, भले ही वह सामान्य अनुमति के दायरे में पाई गई हो। (त)**

और अगर तैयारी सबकी ओर से नहीं थी, ज़ैद ने अकेले अपने लिए की थी और इस स्थिति में रियासत ने उसे लिया और अब यह मुआवज़ा दिया, तो ज़ैद ही अकेला इसका मालिक है,

لانه هو العاقد والمنافع لا تتقوم الا بالعقد فلا تكون الا له كما في الهندية والخيرية والعقود الدرية۔	**क्योंकि वही अनुबंध करने वाला है और लाभ केवल अनुबंध से ही मूल्यवान बनते हैं, इसलिए वे केवल उसी के होंगे जैसा कि अल-हिंदिया, अल-खैरिया और अल-उक़ूद अद-दुरिया में है। (त)**

क्योंकि वह अकेला ही अनुबंधकर्ता है जबकि लाभ केवल अनुबंध से मूल्यवान बनते हैं, इसलिए वे केवल उसी के लिए होंगे जैसा कि हिंदिया, खैरिया और दुरर में है (त)।

लेकिन साझेदारी की अवधि तक भागीदारों के हिस्सों के बराबर संपत्ति ज़ैद के लिए "ख़बीस" (अशुद्ध) है, "दूसरे की संपत्ति में हस्तक्षेप" (لتصرف في ملك غيره) के कारण। उस पर अनिवार्य है कि वह उतनी राशि दान कर दे या भागीदारों को दे दे और यही बेहतर है जैसा कि अल-खैरिया में है।

पृष्ठ ९५/६३१

بانٹا جائے۔ جب سے کہ تقسیم ہوگئی ہے یعنی ۱۳۱۴ھ لغایت ۱۳۲۵ھ فصلی، تو زید کو تنہا جائے، اور جتنے زمانہ تک اراضی مشترکہ یعنی از ابتداء لغایت ۱۳۱۳ھ فصلی بلفظِ حصص شرکاء روپیہ تقسیم کیا جاوے، اب دریافت طلب یہ امر ہے کہ اراضی پینٹھ والی اب سرکار میں خالص حق و ملک زید کی قرار پائی ہے اور زید ہی نے کوشش کر کے معاوضہ کا حکم کرایا، اور سرکار سے روپیہ بھی تنہا زید ہی کو دے دینے کا حکم ہوا، ایسی صورت میں کیا زمانہِ اشتراک کا عذر کر کے دیگر شرکاء بھی رقم مذکورہ میں سے لینے کے مستحق ہیں یا کیا؟ امید کہ جواب صاف صاف بلا رُو رعایت تحریر فرمایا جائے، بینوا توجروا۔

الجواب: حق کے سوا کسی کی رو رعایت خادمانِ شرع کا کام نہیں، اگر وہاں کچھ فتوٰی نویس اسے عادی سمجھے ہوں تو سب کو ان پر قیاس نہ کیا جائے، وہ زمین اگر سب شرکاء کی طرف سے معد للاستغلال تھی اور ریاست کو اس کا علم تھا کما فی الدر عن الخیر الرملی (جیسا کہ درمختار میں خیرالدین رملی سے منقول ہے۔ ت) یا اس کا ایسا ہونا عام طور پر معروف تھا کما فی ردالمحتار ویؤیدہ مسألة الخان والحمام في الاشباہ والدر (جیسا کہ ردالمحتار میں ہے جس کی تائید خانوت اور حمام والا مسئلہ کر رہا ہے جو اشباہ اور درمختار میں مذکور ہے۔ ت) تو بلاشبہ یہ معاوضہ تازمانہِ شرکت حسبِ حصص سب شرکاء کا ہے،

لان الاعداد قائم مقام الایجاب والاخذ کیونکہ تیار کرنا ایجاب اور لینا قبول کے قائم مقام ہوتا ہے، مقام القبول فکانوا کلھم عاقدین فوجب الاجرلھم جمیعا تو یہ تمام لوگ عقد کرنے والے قرار پائینگے تو سب کے لئے معاوضہ واجب ہوگا۔ (ت)

اسی میں ہے یہ صورت کہ متصرف زید تھا اور وہ سب شرکاء کا کارکن، اور اس نے سب کے لئے اعداد کیا،

فانه اذن منهم جميعا بحكم الاذن ولو في ضمن العموم۔ **کیونکہ وہ ان سب کی طرف سے اجازت ہوگی اگرچہ اذنِ عموم کے ضمن میں پایا گیا۔ (ت)**

اور اگر اعداد سب کی طرف سے نہ تھا زید نے تنہا اپنے لئے کیا اور اس حالت میں ریاست نے اسے لیا اور اب یہ معاوضہ دیا تو اس کا مالک تنہا زید ہے،

لانه هو العاقد والمنافع لا تتقوم الا بالعقد فلا تكون الا له كما في الهندية والخيرية والعقود الدرية۔ **کیونکہ وہ اکیلا ہی عاقد ہے جبکہ منافع صرف عقد سے قیمتی بنتے ہیں لہذا یہ صرف اسی کے لئے ہونگے جیسا کہ ہندیہ، خیریہ اور درر میں ہے (ت)**

کیونکہ وہ اکیلا ہی عاقد ہے جبکہ منافع صرف عقد سے قیمتی بنتے ہیں لہذا یہ صرف اسی کے لئے ہونگے جیسا کہ ہندیہ، خیریہ اور درر میں ہے (ت)

مگر تازمانۂ شرکت بقدر حصص شرکاء زید کے لئے ملک خبیث ہے لتصرف في ملك غيره (غیر کی ملکیت میں تصرف کی وجہ سے) اس پر لازم ہے کہ اس قدر تصدق کرے یا شرکاء کو دے اور یہی اولیٰ ہے کما فی الخیریة

صفحہ ۹۵ از ۶۳۱

...and others (as it is in Khairiya etc. - Ed.) and it will be pleasant for them because 'it is the growth of their property' (since this is an increase in their ownership. - Ed.). And if it was not prepared for exploitation, then no compensation would be due from the leadership to any partner 'due to the absence of lease either explicitly or implicitly' (because the lease is neither explicit nor implicit. - Ed.). Whatever was given is purely a gift and donation, given solely by its doer, and it is entirely pleasant and permissible for him.

[Arabic Box 1] Arabic: Because it is not compensation for something shared so that there could be a possibility of the partners' involvement in it. - Ed. Urdu: It is not compensation for a shared thing so that there could be a possibility of involvement of the partners. (Ed.)

However, if there is an orphan among the partners, then certainly, for the portion of his share after the leadership's acquisition until the end of the partnership, for as many days as he remained a minor, it is obligatory to give that portion of the share to that orphan.

[Arabic Box 2] Arabic: Because the benefits of his property are like the benefits of an endowment (waqf), guaranteed upon consumption without the condition of preparation, as in Durr and other illustrious books. Urdu: Because the benefits of an orphan's property, like the benefits of an endowment, become guaranteed upon being destroyed even if this condition was not made, as is in Durr-ul-Mukhtar and other famous books. (Ed.)

This exception will also apply in the second case, and regarding the orphan's share, Zaid will not have the discretion to give charity, rather giving it to the orphan himself is obligatory. And Allah Ta'ala knows best.

Problem 2 to 10: From Benares, Old Masjid Chowk, sent by Muhammad Sulaiman and Muhammad Sahiban, 22nd Jumada al-Ula 1314 AH.

Query: What do the scholars of religion say regarding this: Khalid has five sons: Zaid, Bakr, Hamid, Jafar, and three daughters. Khalid built a residential house. Zaid, Bakr, and Amr, who were married and adults, contributed some money to its construction alongside Khalid. After a few years, Khalid gifted his movable and immovable property, houses, shop inventory, etc., to his wife Hinda, and this residential house was also included in that deed of gift. Khalid remained alive for three years after

writing the deed of gift, but he himself remained in possession of the movable and immovable property which he had gifted to Hinda. During Khalid's lifetime, Zaid, Bakr, Amr, and Hamid each gave five rupees for food and drink, and everyone's food was cooked together. Jafar was a minor and for this reason, was not a participant. Each son kept his own income separately with himself and spent it on household matters himself, only the food was collective. After Khalid's passing, during Hinda's time, the arrangement for food and drink remained the same. The shop was handed over to Amr without an inventory on the condition that he would take one anna per rupee as commission when the goods were sold, and he would also maintain the accounts. For a few days, Amr kept the accounts but then stopped himself. After Khalid's death, during Hinda's lifetime...

फतावा रज़विया (खंड 16)

...और अन्य (जैसा कि खैरिया आदि में है - एड.) और उनके लिए सुखद होगा क्योंकि 'यह उनकी संपत्ति की वृद्धि है' (क्योंकि यह उनके स्वामित्व में वृद्धि है। - एड.)। और यदि यह उपयोग के लिए तैयार नहीं था, तो नेतृत्व से किसी भी भागीदार को कोई मुआवजा नहीं दिया जाएगा 'स्पष्ट या निहित पट्टे की अनुपस्थिति के कारण' (क्योंकि पट्टा न तो स्पष्ट है और न ही निहित। - एड.)। जो कुछ दिया गया वह विशुद्ध रूप से उपहार और दान है, जो केवल इसके कर्ता द्वारा दिया गया है, और यह उसके लिए पूरी तरह से सुखद और जायज़ है।

[अरबी बॉक्स 1] अरबी: क्योंकि यह किसी साझा वस्तु का मुआवजा नहीं है ताकि इसमें भागीदारों की भागीदारी की संभावना हो। - एड. उर्दू अनुवाद: यह किसी साझा वस्तु का मुआवजा नहीं है ताकि इसमें भागीदार महानुभावों की भागीदारी की संभावना हो। (एड.)

हालांकि, यदि भागीदारों में कोई अनाथ है, तो निश्चित रूप से, नेतृत्व द्वारा अधिग्रहण के बाद से साझेदारी के अंत तक उसके हिस्से के योग्य, जितने दिनों तक वह नाबालिग रहा, उस अनाथ को हिस्से का वह भाग देना अनिवार्य है।

[अरबी बॉक्स 2] अरबी: क्योंकि उसकी संपत्ति के लाभ वक्फ के लाभों की तरह हैं, जो बिना तैयारी की शर्त के उपभोग पर गारंटीकृत हैं, जैसा कि दुर और अन्य प्रसिद्ध पुस्तकों में है। उर्दू अनुवाद: क्योंकि एक अनाथ की संपत्ति का लाभ, वक्फ के लाभ की तरह, नष्ट होने पर गारंटीकृत हो जाता है, भले ही यह शर्त न रखी गई हो, जैसा कि दुर-ए-मुख्तार और अन्य प्रसिद्ध पुस्तकों में है। (एड.)

यह अपवाद दूसरी स्थिति में भी लागू होगा, और अनाथ के हिस्से के संबंध में ज़ैद को दान देने का अधिकार नहीं होगा, बल्कि स्वयं अनाथ को देना अनिवार्य है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

समस्या 2 से 10: बनारस, पुरानी मस्जिद चौक से, प्रेषक मुहम्मद सुलेमान और मुहम्मद साहिबान, 22 जमादी उल-उला 1314 हिजरी।

प्रश्न: धर्म के विद्वान इसके बारे में क्या कहते हैं: खालिद के पांच बेटे हैं: ज़ैद, बक्र, हामिद, जाफर और तीन बेटियां। खालिद ने एक रिहायशी मकान बनवाया। ज़ैद, बक्र और अम्र, जो विवाहित और वयस्क थे, कुछ पैसों के साथ इसके निर्माण में खालिद के भागीदार बने। कुछ वर्षों के बाद, खालिद ने अपनी चल और अचल संपत्ति, मकान, दुकान का सामान आदि अपनी पत्नी हिंदा के नाम उपहार (हिबा) में

दे दिया, और यह रिहायशी मकान भी उस दान-पत्र में शामिल था। दान-पत्र लिखने के बाद खालिद तीन साल तक जीवित रहा, लेकिन वह खुद उस चल और अचल संपत्ति पर काबिज रहा जिसे उसने हिंदा के नाम उपहार में दिया था। खालिद के जीवनकाल में, ज़ैद, बक्र, अम्र और हामिद प्रत्येक खाने-पीने के लिए पांच रुपये देते थे और सभी का खाना एक साथ पकता था। जाफर छोटा था और इसी कारण वह भागीदार नहीं था। प्रत्येक पुत्र अपनी-अपनी आय अपने पास अलग रखता था और घरेलू मामलों में खुद खर्च करता था, केवल खाना सामूहिक था। खालिद के निधन के बाद, हिंदा के समय में भी खाने-पीने की व्यवस्था वैसी ही रही। दुकान बिना सूची के अम्र के हवाले इस शर्त पर कर दी गई कि माल बिकने पर वह प्रति रुपया एक आना कमीशन के रूप में लेगा, और वह हिसाब-किताब भी लिखता था। कुछ दिनों तक अम्र ने हिसाब-किताब लिखा लेकिन फिर खुद ही बंद कर दिया। खालिद की मृत्यु के बाद, हिंदा के जीवन में...

وغیرہا (جیسا کہ خیریہ وغیرہ میں ہے۔ت) اور ان کے لئے طیب ہوگا لانہ نماء ملکھم (کیونکہ یہ ان کی ملکیت میں اضافہ ہوا ہے۔ت) اور اگر معد للاستغلال نہ تھی تو کسی شریک کے لئے کوئی معاوضہ ریاست کے ذمے نہ آیا لعدم الاجارۃ صراحۃ ولا دلالۃ (اس لئے کہ اجارہ نہ صراحۃً ہے نہ دلالتہ۔ت) جو کچھ دیا وہ محض ہبہ وعطیہ ہے جسے دیا تنہا اسی کا کام ہے اور تمام و کمال اس کے لئے طیب وحلال ہے،

لانه لیس عوضاً من مشترك حتی یحتمل اشتراك الشركاء فیه۔یہ مشترکہ چیز کا معاوضہ نہیں تاکہ اس میں شرکاء حضرات کی شرکت کا احتمال ہو۔ (ت)

مگر یہ کہ شرکاء میں کوئی یتیم ہو تو البتہ اس کے حصے کے قابل بعد اخذ ریاست تا انتہائی شرکت جتنے دنوں وہ نابالغ رہا ہو اس قدر کا حصہ اس یتیم کو دینا واجب ہے،

لانه منافع ماله كمنافع الوقف مضمونة بالاستهلاك بلاشرط الاعداد كمافی الدر وغیره من الاسفار الغر۔کیونکہ یتیم کے مال کے منافع وقف کے منافع کی طرح ہلاک کرنے پر مضمون ہو جاتے ہیں اگرچہ یہ شرط نہ کی گئی ہو جیسا کہ درمختار وغیرہ مشہور کتب میں ہے (ت)

یہ استثناء صورت ثانیہ میں بھی جاری ہوگا اور قدر حصہ یتیم میں زید تصدق کا اختیار نہ رکھے گا بلکہ یتیم ہی کو دینا واجب، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲ تا ۱۰: از بنارس مسجد چوک کہنہ مرسلہ محمد سلیمان و محمد صاحبان ۲۲ جمادی الاولی ۱۳۱۴ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس میں کہ خالد کے پانچ پسر، زید، بکر، حامد، جعفر اور تین دختر ہیں، خالد نے مکان مسکونہ بنوایا۔ زید، بکر، عمرو جنکی شادی ہوگئی تھی اور بالغ تھے کچھ روپے سے اس کی تعمیر میں خالد کے شریک ہوئے۔ چند سال بعد خالد نے اپنی جائیداد منقولہ و غیر منقولہ، مکانات واسباب دکانداری وغیرہ اپنی زوجہ ہندہ کے نام ہبہ کیا اور یہ مکان مسکونہ بھی اس ہبہ نامہ میں درج ہوا، ہبہ نامہ کی تحریر کے بعد تین سال تک خالد زندہ رہا مگر جائیداد منقولہ و غیر منقولہ پر جس کو وہ ہندہ کے نام ہبہ کر چکا تھا خود قابض رہا۔ خالد کی حیات میں زید، بکر، عمرو، حامد واسطے خوردونوش کے فی کس پانچ روپے دیتا تھا اور سبھوں کا کھانا یکجائی پکتا۔ جعفر صغیر سن تھا اسی وجہ سے شریک نہ تھا، ہر پسر اپنی اپنی آمدنی علیحدہ اپنے پاس رکھتا تھا اور امور خانگی میں خود خرچ کرتا تھا، صرف کھانا یکجائی تھا، بعد انتقال خالد ہندہ کے زمانہ میں بھی خوردونوش کا ایسا ہی انتظام رہا، اور دکان بلا فہرست اسباب عمرو کے سپرد ہوئی اس شرط پر کہ وہ ایک آنہ ارفی روپیہ دستوری لے لیا کرے جب مال فروخت ہو، اور وہ حساب کتاب بھی لکھتا ہے۔ تھوڑے دنوں تک عمرو نے حساب کتاب لکھا مگر پھر خود ہی بند کر دیا۔ بعد وفات خالد ہندہ کے حیات میں

Fatawa Razawiya Volume (16)

There was a need for further construction in the residential house, and Hamid provided money when the work started. The shortage of money was met by Amr, who was associated with the shop and also performed his English guard duty, but he kept the income of both together. In the meantime, Zaid built a bungalow for himself in that residential house using his own specific money, and this was in addition to the money Hamid had given at the start of the further construction. Furthermore, after Zaid's death, his widow has been receiving two annas per day from the shop related to Amr until now. Amr claims that there is also a debt on the shop, but Khalid and Hindah had not taken any loan. Now a dispute has arisen among the heirs of Khalid and Hindah. How will the residential house be divided? (1) Will the money of Zaid, Bakr, and Amr, spent during the lifetime of Khalid and Hindah, be adjusted or not? (2) Will Hamid's money and Zaid's bungalow, which occurred after Khalid's death but during Hindah's lifetime, be adjusted or not? (3) Will Hamid's bungalow, built after the deaths of Khalid and Hindah, be adjusted or not? (4) How much share can the daughters get in the residential house? Only from the portion of the house that existed at the time of Khalid's death, or including the new construction? (5) Can any blame be placed on Amr for not keeping accounts of the shop? (6) Will the two annas per day that Zaid's widow receives from the shop be returned or not? (7) Will the debt Amr claims against the shop be adjusted or not? Just state and you will be rewarded.

The Answer:

Answer to the first question: The general principle in these matters is that when a person gives something to someone from their wealth, if it is specified at the time of giving that it is for a certain reason, for example, a gift (Hiba), a loan, or payment of a debt, then that specific reason will be determined. If nothing is stated, then the word of the giver is reliable, as they are best aware of their own intention. If they state a beneficial intention, for instance, saying "I gave it as a loan" or "I gave it against a debt, a gift was not intended," then their statement will be accepted upon taking an oath. The person claiming otherwise will be required to provide evidence (Bayyinah). However, if based on circumstances and customary evidence their statement appears contrary to the apparent facts, it will not be accepted, and they will be required to provide evidence. Numerous issues are derived from this principle. In 'Mada'inat' of 'Al-Uqud al-Durriyyah' citing 'Bazzaziyyah', it is stated:

The statement is that of the payer, for he is more knowledgeable about the reason for payment.1 The word of the giver will be reliable because he knows the reason for giving better. (T)

---

1 Al-Uqud al-Durriyyah fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyyah, Kitab al-Mada'inat, Al-Qawl Qawl al-Rafi' etc., Arg Bazar Qandahar Afghanistan, 2/244

फतावा रज़विया खंड (१६)

आवासीय घर में और निर्माण की आवश्यकता हुई और हामिद ने काम शुरू होने पर पैसा दिया, पैसे की कमी को अम्र पूरा करता था जिसका संबंध दुकान से था और वह अपनी अंग्रेजी पहरेदारी भी करता था, लेकिन दोनों की आय एक साथ रखता था। इसी बीच ज़ैद ने उस आवासीय घर में अपने विशेष पैसे लगाकर अपने लिए एक बंगला बनवाया, और यह उस पैसे के अलावा है जो हामिद ने और निर्माण शुरू करने के समय दिया था। इसके अलावा, ज़ैद की मृत्यु के बाद उसकी विधवा को अब तक दुकान से दो आना प्रति दिन मिलता है, जो अम्र से संबंधित है। और अम्र का बयान है कि दुकान पर कर्ज भी है लेकिन खालिद और हिंदा ने कोई कर्ज नहीं लिया था। अब खालिद और हिंदा के वारिसों के बीच विवाद उत्पन्न हो गया है। आवासीय घर किस तरह विभाजित होगा? (१) क्या ज़ैद, बक्र और अम्र का पैसा, जो खालिद और हिंदा के जीवनकाल में लगा है, मुजरा (समायोजित) होगा या नहीं? (२) हामिद का पैसा और ज़ैद का बंगला, जिसका निर्माण खालिद की मृत्यु के बाद लेकिन हिंदा के जीवनकाल में हुआ, मुजरा होगा या नहीं? (३) हामिद का बंगला, जो खालिद और हिंदा की मृत्यु के बाद बना, मुजरा होगा या नहीं? (४) बेटियों को आवासीय घर में कितना हिस्सा मिल सकता है? केवल उस घर में जो खालिद की मृत्यु के समय था या नए निर्माण सहित? (५) क्या अम्र पर दुकान का हिसाब न लिखने का कोई आरोप लगाया जा सकता है? (६) ज़ैद की विधवा को दुकान से मिलने वाला दो आना २ प्रति दिन वापस होगा या नहीं? (७) क्या अम्र का दुकान पर बताया गया कर्ज मुजरा होगा या नहीं? केवल बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

अल-जवाब (उत्तर):

पहले प्रश्न का उत्तर: इन मामलों में मूल सिद्धांत यह है कि जो व्यक्ति अपनी संपत्ति से किसी को कुछ देता है, यदि देते समय यह स्पष्ट कर दिया जाए कि यह देना अमुक कारण से है, जैसे कि उपहार (हिबा), ऋण (कर्ज़), या ऋण की अदायगी, तो वही कारण निर्धारित होगा। और यदि कुछ ज़ाहिर न किया जाए, तो देने वाले का कथन विश्वसनीय होगा क्योंकि वह अपनी नीयत से भली-भाँति परिचित है। यदि वह अपनी लाभदायक नीयत बताएगा, उदाहरण के लिए कहेगा, "मैंने ऋण के रूप में दिया, कर्ज़ में दिया, उपहार उद्देश्य नहीं था," तो उसका कथन शपथ के साथ मान लिया जाएगा। और जो इसके विपरीत का दावा करेगा, उसे प्रमाण (बय्यिनह) प्रस्तुत करने की आवश्यकता होगी। लेकिन यदि परिस्थितियों और प्रथागत साक्ष्यों के आधार पर उसका यह कथन प्रत्यक्ष के विरुद्ध प्रतीत हो, तो

नहीं मानेंगे और उसी से प्रमाण की माँग करेंगे। बहुत से मसले इसी सिद्धांत पर आधारित हैं। 'अल-उक़ूद अद-दुर्रिय्या' के'मदाइनात' में 'बज़ाज़िय्या' से उद्धृत है:

कथन भुगतान करने वाले का माना जाएगा क्योंकि वह भुगतान के कारण को बेहतर जानता है।१ देने वाले की बात विश्वसनीय होगी क्योंकि वह देने का कारण बेहतर जानता है। (त)

---

१ अल-उक़ूद अद-दुर्रिय्या फ़ी तन्क़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिय्या, किताब अल-मदाइनात, अल-क़ौल क़ौल अर-राफ़े इत्यादि, अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, २/ २४४

مکان مسکونہ میں تعمیر مزید کی ضرورت ہوئی اور حامد نے کام شروع ہونے میں روپیہ دیا، روپے کی کمی عمرو پوری کرتا تھا جن کے تعلق دکان تھی اور اپنی انگریزی پہری بھی پہرتا تھا مگر آمدنی دونوں کی یکجار کھتا تھا اس اثناء میں خاص اپنا روپیہ لگا کر زید نے اپنے لئے بنگلہ اس مکان مسکونہ میں اپنے روپے سے بنوایا، اور یہ اس روپے کے علاوہ ہے جو کہ حامد نے تعمیر مزید کے شروع کرنے میں دیا تھا، دیگر یہ کہ زید کی وفات کے بعد اس کی بیوہ کو دو آنہ فی یوم اب تک دکان سے جو عمرو کے متعلق ہے ملتا ہے۔ اور عمرو کا بیان ہے کہ دکان کے ذمہ قرض بھی ہے مگر خالد و ہندہ نے کوئی قرضہ نہیں لیا تھا اب وارثان خالد و ہندہ میں نزاع درپیش ہے مکان مسکونہ کس طور پر تقسیم ہوگا؟ (۱) آیا زید و بکر و عمرو کا روپیہ جو حیات خالد و ہندہ میں لگا ہے مجرا ہوگا یا نہیں؟ (۲) حامد کا روپیہ اور زید کا بنگلہ جس کا وقوع بعد انتقال خالد مگر ہندہ کی حیات میں ہوا ہے مجرا ہوگا یا نہیں؟ (۳) حامد کا بنگلہ جو بعد وفات خالد و ہندہ کے تعمیر ہوا مجرا ہوگا یا نہیں؟ (۴) دختروں کو مکان مسکونہ میں کس قدر حصہ پہنچ سکتا ہے صرف اس قدر مکان میں جو خالد کے انتقال کے وقت تھا یا نئی تعمیر سے لے کر؟ (۵) عمرو کی دکان کا حساب نہ لکھنے پر کوئی الزام اس پر آسکتا ہے یا نہیں؟ (۶) زید کے بیوہ کو دو آنہ ۲ فی یوم جو دکان سے ملتا ہے واپس ہوگا یا نہیں؟ (۷) عمرو کو جو قرضہ دکان مجرا ہوگا یا نہیں؟ فقط بینوا توجروا۔

الجواب:

جواب سوال اول: ان مسائل میں اصل کلی یہ ہے کہ جو شخص اپنے مال سے کسی کو کچھ دے اگر دیتے وقت تصریح ہو کہ یہ دینا فلاں وجہ پر ہے مثلاً ہبہ یا قرض یا ادائیگی دین ہے جب تو آپ ہی

وہی وجہ متعین ہوگی اور اگر یہ کچھ ظاہر نہ کیا جائے تو دینے والے کا قول معتبر ہے کہ وہ اپنی نیت سے خوب آگاہ ہے اگر اپنی نافع نیت بتائے گا مثلاً کہے میں نے قرضاً دیا قرض میں دیا ہبہ مقصود نہ تھا تو اس کا قول قسم کے ساتھ مان لیا جائے گا اور جو اس کے خلاف کا مدعی ہو وہ محتاج اقامت بینہ ہوگا مگر جبکہ قرائن و دلائل عرف سے اس کا یہ قول خلاف ظاہر ہو تو نہ مانیں گے اور اسی کو اقامت بینہ کی تکلیف دیں گے بکثرت مسائل اسی اصل پر متفرع ہیں، مدائنات العقود الدریہ میں بزازیہ سے ہے:

القول قول الرافع لانہ اعلم بجھۃ الدفع ۱ دینے والے کی بات معتبر ہوگی کیونکہ دینے کی وجہ کو وہ بہتر جانتا ہے۔ (ت)

---

۱ العقود الدریۃ فی تنقیح الفتاوٰی الحامدیۃ کتاب المدائنات القول قول الرافع الخ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۲۴۴

Fatawa Razawiyya Volume 16 (16)

In Fatawa Qazi Khan, Book of Marriage: One person gave another person some dirhams, who then took and spent them. The one who gave the dirhams said, "I gave them to you as a loan," while the receiver said, "No, rather you gave them to me as a gift." In this case, the statement of the giver of the dirhams will be considered reliable. (T)[1]

In Jami' al-Fusulayn, Chapter 34: The statement of the giver will be considered verified with an oath because he is the owner (who granted possession). (T)[2]

In the same source: If someone gave some property to his son and now wants to take it back, it will be accepted as having been given as a loan because he is the giver. (T)[3]

In the same source: The one who grants ownership (mummallik) will be believed because he knows best; the word of the one who knows is more worthy of acceptance than the word of the ignorant, except where custom (urf) proves it false. (T)[4]

In al-Hidayah: (If someone sent something to his wife and she said it is a gift, but the husband said it is part of the dower (mahr), then the husband's word is taken) because he is the one granting ownership, so he knows best the reason for the transfer of ownership; how could it be otherwise when appearances favor him?

Footnotes: 1. Fatawa Qazi Khan, Book of Marriage, Chapter on a woman's withholding herself for the dower, Nawalkishore Lucknow, 1/178. 2. Jami' al-Fusulayn, Chapter 34, Islami Kutub Khana Karachi, 2/217. 3. Jami' al-Fusulayn, Chapter 34, Islami Kutub Khana Karachi, 2/217. 4. Jami' al-Fusulayn, Chapter 34, Islami Kutub Khana Karachi, 2/217.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (१६)

फ़तावा क़ाज़ी खान, निकाह की किताब में है: एक व्यक्ति ने दूसरे को कुछ दिरहम दिए, उसने उन्हें लेकर खर्च कर लिया। दिरहम देने वाले ने कहा, 'मैंने तुम्हें ये उधार दिए थे,' और लेने वाले ने कहा, 'नहीं, बल्कि आपने मुझे उपहार (हिबा) दिया है।' ऐसी स्थिति में देने वाले की बात विश्वसनीय मानी जाएगी। (त)[1]

जामिउल फ़ुसूलैन, अध्याय ३४ में है: देने वाले की बात शपथ (क़सम) के साथ प्रमाणित मानी जाएगी क्योंकि वह देने वाला (मालिक) है। (त)[2]

उसी में है: बेटे को कुछ माल दिया, अब उसे वापस लेना चाहता है, तो उसे ऋण (उधार) के रूप में दिया गया माना जाएगा क्योंकि वह देने वाला है। (त)[3]

उसी में है: स्वामित्व प्रदान करने वाले (मुमल्लिक) की पुष्टि की जाएगी क्योंकि वह बेहतर जानता है; जानने वाले की बात मानना अज्ञानी की बात मानने से श्रेष्ठ है, सिवाय इसके कि प्रथा (उर्फ़) उसे झूठा ठहरा दे। (त)[4]

हिदाया में है: (जिसने अपनी पत्नी को कोई चीज़ भेजी, पत्नी ने कहा कि यह उपहार है और पति ने कहा कि यह महर का हिस्सा है, तो पति की बात मान्य होगी) क्योंकि वह स्वामित्व प्रदान करने वाला है, इसलिए वह स्वामित्व हस्तांतरण के कारण को बेहतर जानता है; इसके विपरीत कैसे हो सकता है जब स्पष्ट रूप से वही सही प्रतीत होता है।

पाद-टिप्पणी: १. फ़तावा क़ाज़ी खान, निकाह की किताब, अध्याय: महर के लिए पत्नी का खुद को रोकना, नवल किशोर लखनऊ, १/१७८। २. जामिउल फ़ुसूलैन, अध्याय ३४, इस्लामी कुतुब खाना कराची, २/२१७। ३. जामिउल फ़ुसूलैन, अध्याय ३४, इस्लामी कुतुब खाना कराची, २/२१७। ४. जामिउल फ़ुसूलैन, अध्याय ३४, इस्लामी कुतुब खाना कराची, २/२१७।

पृष्ठ ९८/६३१

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

فتاوٰی قاضی خان کتاب النکاح میں ہے: دفع الی غیرہ دراھم فانفقھا وقال صاحب الدراھم اقرضتکھا وقال القابض لابل وھبتنی کان القول قول صاحب الدراھم [1]۔ ایک نے دوسرے کو کچھ درہم دئے تو اس نے لے کر خرچ کر لئے، درہم دینے والے نے کہا میں نے تجھے قرض دئے تھے اور لینے والا کہتا ہے نہیں بلکہ تو نے مجھے ہبہ دیا ہے، تو دینے والے کی بات معتبر ہوگی (ت)

جامع الفصولین فصل رابع و ثلثین میں ہے: صدق الدافع بیمینہ لانہ ملک [2]۔ دینے والے کی بات قسم کے ساتھ مصدقہ قرار پائے گی کیونکہ وہ دینے والا ہے (ت)

وہیں ہے: دفع الی ابنہ مالا فاراد اخذہ صدق انہ دفعہ قرضا لانہ ملک [3]۔ بیٹے کو کچھ مال دیا اب واپس لینا چاہتا ہے تو قرض کے طور پر دینا مانا جائے گا کیونکہ وہ دینے والا ہے (ت)

وہیں ہے: یصدق المملک لانہ اعرف فقول العالم اولٰی بان یقبل من قول الجاھل الافیما یکذب عرفا [4]۔ مالک بنانے والے کی تصدیق کی جائے گی کیونکہ وہ بہتر جانتا ہے تو جاننے والے کی بات کو ماننا اولٰی ہے بجائے اس کے کہ جاہل کی بات مانی جائے الایہ کہ عرف اس کو جھوٹا قرار دے (ت)

ہدایہ میں ہے: (من بعث الٰی امرأتہ شیئاً فقالت ھو ھدیۃ وقال الزوج ھو من المھر فالقول قولہ) لانہ ھو المملک فکان اعرف بجھۃ التملیک کیف وان الظاھرانہ جس نے بیوی کو کوئی چیز بھیجی تو بیوی نے کہا یہ ہدیہ ہے اور خاوند نے کہا یہ مہر میں شمار ہے، تو خاوند کی بات معتبر ہے کیونکہ وہ مالک بنانے والا ہے تو وہی تملیک کی وجہ کو بہتر جانتا ہے اس کے خلاف کیسے

حواشی: 1 فتاویٰ قاضی خان کتاب النکاح فصل فی حبس المرأة نفسها بالمهر نولکشور لکهنو ۱/ ۱۷۸ 2 جامع الفصولین فصل ۳۴ اسلامی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۱۷ 3 جامع الفصولین فصل ۳۴ اسلامی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۱۷ 4 جامع الفصولین فصل ۳۴ اسلامی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۱۷

Fatawa Rizvia Volume (16)

(Arabic) It strives to drop the obligation (up to) in food that is eaten, for the word is her word, or what is intended by it is what is prepared for eating, because it is customarily known as a gift, etc.	**It is possible, whereas the apparent situation is that the husband is striving to fulfill his obligation. However, in edible items, this is not apparent because the wife's statement is considered reliable in this matter. This means the item should have been provided for eating, because conventionally such items are considered gifts, etc. (T)**

In Fath al-Qadir, it is stated: | (Arabic) What must be considered in our lands is that all that was mentioned of wheat, almonds, flour, sugar, live sheep, and the rest of them, the word regarding them is the word of the woman, because the custom in all of that is sending it as a gift. So the apparent is with the woman, not with him, and the word is not his except regarding clothes and slave girls. | In our lands, in all the aforementioned items like wheat, almonds, flour, sugar, live sheep, its meat, etc., the wife's statement will be considered reliable because in custom, all these things are sent as gifts. Therefore, the apparent situation supports the woman, not the man. The husband's statement is only reliable in things like clothes and slave-girls, etc. (T) |

In Nahr al-Faiq, it is stated: | (Arabic) It is appropriate that his word should also not be accepted regarding the clothes carried with sugar and its like, due to the custom. | It is appropriate that the husband's statement should not be accepted regarding clothes sent along with sugar, etc., because this is the custom. (T) |

In Hashiyah Abi al-Saud al-Azhari on al-Kanz, it is stated: | (Arabic) It is appropriate that the word be hers in matters other than cash, due to continuous custom. | It is appropriate that the wife's statement be accepted for things other than cash, because this is what continues in custom. (T) |

In Radd al-Muhtar, it is stated: | (Arabic) Likewise, what he gives her of that or of dirhams. | Similarly, the dirhams or dinars given on the morning of the wedding night. |

1. Al-Hidayah, Kitab al-Nikah, Bab al-Mahr, Al-Maktabah al-Arabiyyah, Karachi, 2 / 317
2. Fath al-Qadir, Bab al-Mahr, Maktabah Nooria Rizvia, Sukkur, 3 / 256

3. Radd al-Muhtar, referring to Al-Nahr al-Faiq, Kitab al-Nikah, Bab al-Mahr, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2 / 364
4. Fath al-Mueen ala Sharh al-Kanz by Mulla Miskeen, Kitab al-Nikah, Bab al-Mahr, H.M. Saeed Company, Karachi, 12 / 70

फतावा रज़विया जिल्द (16)

(अरबी) वह दायित्व को समाप्त करने का प्रयास करता है (तक) उस भोजन में जो खाया जाता है, क्योंकि वचन उसका (पत्नी का) वचन है, या इससे तात्पर्य वह है जो खाने के लिए तैयार किया गया हो, क्योंकि प्रथागत रूप से इसे उपहार के रूप में जाना जाता है, इत्यादि।

यह संभव है, जबकि प्रत्यक्ष स्थिति यह है कि पति अपने दायित्व को पूरा करने का प्रयास कर रहा है। हालाँकि, खाने योग्य वस्तुओं में यह बात स्पष्ट नहीं है क्योंकि इस मामले में पत्नी की बात विश्वसनीय मानी जाती है। इसका अर्थ यह है कि वह वस्तु खाने के लिए प्रदान की गई हो, क्योंकि प्रथागत रूप से ऐसी वस्तुएं उपहार मानी जाती हैं, इत्यादि। (त)

फतह अल-कादिर में है: | (अरबी) हमारे क्षेत्रों में जिस बात का ध्यान रखा जाना चाहिए वह यह है कि गेहूं, बादाम, आटा, चीनी, जीवित भेड़ और उनके बाकी हिस्सों के बारे में जो कुछ भी उल्लेख किया गया है, उनमें महिला की बात मानी जाएगी, क्योंकि उन सभी में रिवाज उन्हें उपहार के रूप में भेजने का है। इसलिए प्रत्यक्ष स्थिति महिला के साथ है, उसके(पुरुष के) साथ नहीं, और पति की बात कपड़ों और दासियों के अलावा अन्य में विश्वसनीय नहीं है। | हमारे क्षेत्रों में गेहूं, बादाम, आटा, चीनी, जीवित भेड़, उसका मांस आदि जैसे ऊपर बताए गए सभी सामानों में पत्नी की बात विश्वसनीय मानी जाएगी क्योंकि रिवाज में ये सभी चीज़ें उपहार के रूप में भेजी जाती हैं। इसलिए प्रत्यक्ष स्थिति महिला का समर्थन करती है, पुरुष का नहीं। पति की बात केवल कपड़ों और दासी आदि जैसी चीज़ों में विश्वसनीय मानी जाती है। (त) |

नह्र अल-फायक में है: | (अरबी) यह उचित है कि रिवाज के कारण, चीनी और उसके जैसी चीज़ों के साथ ले जाए गए कपड़ों के बारे में भी उसकी (पति की) बात स्वीकार न की जाए। | यह उचित है कि चीनी आदि के साथ भेजे गए कपड़ों के बारे में पति की बात स्वीकार न की जाए क्योंकि यही रिवाज है। (त) |

अल-कंज पर अबी अल-सऊद अल-अज़हरी के हाशिये में है: | (अरबी) यह उचित है कि निरंतर रिवाज के कारण, नकदी के अलावा अन्य चीज़ों के लिए बात उसी (पत्नी) की हो। | यह उचित है कि नकदी के अलावा अन्य चीज़ों के लिए पत्नी की बात स्वीकार की जाए, क्योंकि रिवाज में यही चल रहा है। (त) |

रद अल-मुह्तार में है: | (अरबी) इसी प्रकार, वह उसे जो देता है, चाहे वह सामान हो या दिरहम। | इसी प्रकार सुहागरात की सुबह जो दिरहम या दीनार दिए जाते हैं। |

1. अल-हिदाया, किताब अल-निकाह, बाब अल-महर, अल-मकतबा अल-अरबिया, कराची, 2 / 317
2. फतह अल-कादिर, बाब अल-महर, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 3 / 256
3. रद अल-मुह्तार, नह्र अल-फायक के हवाले से, किताब अल-निकाह, बाब अल-महर, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 2 / 364
4. मुल्ला मिस्कीन द्वारा रचित फतह अल-मुईन अला शरह अल-कंज, किताब अल-निकाह, बाब अल-महर, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 12 / 70

पृष्ठ 99 / 631

يسعى في اسقاط الواجب (الى فى الطعام الذى يؤكل فان القول قولها او المراد منه مايكون مهيأً للاكل لانه يتعارف هدية الخ۔

ہو سکتا ہے جبکہ ظاہر یہ ہے کہ خاوند اپنے ذمہ واجب کی ادائیگی میں کوشاں ہے ہاں کھائی جانیوالی چیز میں یہ بات ظاہر نہیں کیونکہ اس میں بیوی کی بات معتبر ہے اس سے مراد یہ ہے کہ وہ چیز کھانے کے لئے مہیا کی گئی ہو کیونکہ عرفاً ایسی چیز ہدیہ قرار پاتی ہے الخ (ت)

فتح القدیر میں ہے: | والذی یجب اعتباره في دیارنا ان جمیعه ماذکر من الحنطة واللوز والدقیق والسکر والشاة الحیة وباقیها یکون القول فیها قول المرأة لان المتعارف في ذلك کله ارساله هدیة فالظاهر مع المرأة لامعه ولا یکون القول له الا في نحو الثیاب والجاریة۔ | ہمارے دیار میں گندم، بادام، آٹا، شکر، زندہ بکری، اس کا گوشت وغیرہ مذکورہ تمام اشیاء میں بیوی کی بات معتبر ہوگی کیونکہ عرف میں ان تمام چیزوں کو ہدیہ کے طور پر ارسال کیا جاتا ہے اس لئے ظاہر عورت کی تائید کرتا ہے نہ کہ مرد کی، خاوند کی بات صرف کپڑوں اور لونڈی وغیرہ جیسی چیزوں میں معتبر ہوتی ہے (ت) |

نہر الفائق میں ہے: | وینبغی ان لا یقبل قوله ایضافي الثیاب المحمولة مع السکر ونحوه للعرف۔ | مناسب ہے کہ خاوند کی بات شکر وغیرہ کے ساتھ ارسال کئے گئے کپڑوں میں معتبر نہ ہو کیونکہ عرف یہی ہے (ت) |

حاشیہ ابی السعود الازہری علی الکنز میں ہے: | ینبغی ان یکون القول لها في غیر النقود للعرف المستمر۔ | مناسب ہے کہ نقود کے غیر میں بیوی کی بات معتبر ہو کیونکہ عرف میں یہی جاری ہے (ت) |

رد المحتار میں ہے: | کذا ما یعطیها من ذلك او من دراهم | یونہی شبِ زفاف کی صبح کو جو درہم یا دینار دئے جاتے ہیں |

1. الہدایۃ کتاب النکاح باب المہر المکتبۃ العربیۃ کراچی ۲ / ۳۱۷
2. فتح القدیر باب المہر مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۳ / ۲۵۶
3. رد المحتار بحوالہ النہر الفائق کتاب النکاح باب المہر دار احیاء التراث العربی بیروت ۲ / ۳۶۴
4. فتح المعین علی شرح الکنز لملا مسکین کتاب النکاح باب المہر ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱۲ / ۷۰

Volume Sixteen (16) - Fatawa Razawiyya

"...It is known as *Subha* in common usage because in our times, it has become a custom for this to be a gift on the morning of the wedding night. (T)"

Therefore, in the situation under inquiry, if it is clearly proven that Zaid, Amr, and Bakr gave this money to their father as a loan, then it must be returned. Or if it is clearly proven that it was given as a gift out of kindness and service to the father, then it can never be returned due to the presence of multiple obstacles to revocation. (Because several obstacles to revoking are found. - T) Or if it has been an old custom among them that whenever the father needed such expenditure, the sons participated, and that participation was always without intention of repayment, then the statement of the remaining heirs will be reliable that this giving was also like that and not a loan. If the givers claim that 'this time we gave it as a loan', then since their mutual custom is against this claim, the burden of proof lies upon them. It is mentioned in *Fatawa Khairiyya*:

"The Allama said in *al-Asrar*: A person ordered someone to do a certain job for him and did not mention anything about payment or its absence. If the worker previously used to do such work for that person or for people without payment, he will be considered a volunteer. (That is, if the person doing the work was previously doing work for this person without wages or was doing work for other people without wages, it will be counted as free. - T)"

And if none of this is the case, then the statement of Amr and Bakr themselves and the heirs of Zaid will be reliable under oath that this giving was not as a gift. However, Amr and Bakr, who are alive, will take a categorical oath, and Zaid's heirs will swear based on their knowledge, i.e., 'By Allah, we do not know that our predecessor Zaid gave this money to his father Khalid as a gift'.

"As is known from the ruling regarding swearing an oath on the action of another, it is based on knowledge, not on absolute certainty. (As it has become known regarding the oath for someone else's work, that ruling is based on knowledge, it is not absolutely definitive. - T)"

1. *Radd al-Muhtar*, Book of Marriage, Chapter of Mahr, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 2/364
2. *al-Fatawa al-Khayriyya*, Book of Leasing, Dar al-Ma'rifa Beirut 2/133

जिल्द सोलहवीं (16) - फ़तावा रज़विया

"...इसे लोक-व्यवहार में 'सुबहा' कहा जाता है क्योंकि हमारे ज़माने में यह शादी की रात की सुबह को उपहार देने का रिवाज बन चुका है। (त)"

अत: पूछताछ की गई स्थिति में यदि स्पष्ट रूप से सिद्ध हो कि ज़ैद, उम्र और बक्र ने यह रुपया अपने पिता को ऋण के रूप में दिया था, तो वह अवश्य वापस होगा। या यदि स्पष्ट रूप से सिद्ध हो कि वह पिता के प्रति सद्भावना और सेवा के रूप में उपहार (हिबा) दिया गया था, तो उसे वापस लेने में कई बाधाओं के कारण कभी वापस नहीं किया जा सकता। (क्योंकि वापस लेने में कई बाधाएँ पाई जाती हैं। - त) या यदि उनके यहाँ पुरानी प्रथा रही हो कि जब भी पिता को ऐसे ख़र्च की ज़रूरत हुई, बेटों ने उसमें हिस्सा लिया और वह भागीदारी हमेशा बिना वापसी के इरादे से रही, तो शेष उत्तराधिकारियों का यह कथन विश्वसनीय होगा कि यह देना भी उसी तरह का था और ऋण नहीं था। यदि देने वाले दावा करें कि 'इस बार हमने ऋण के रूप में दिया था', तो चूँकि उनका आपसी व्यवहार इस दावे के विरुद्ध है, इसलिए प्रमाण का भार उन पर है। 'फ़तावा खैरिया' में है:

"अल्लामा ने 'अल-असरार' में कहा: एक व्यक्ति ने दूसरे को कोई काम करने का आदेश दिया और उसने पारिश्रमिक के होने या न होने के बारे में कुछ नहीं कहा। यदि काम करने वाला व्यक्ति पहले भी उस व्यक्ति का काम या लोगों का काम ऐसे काम बिना किसी पारिश्रमिक के करता रहा है, तो वह स्वयंसेवी (मुतबर्रअ) माना जाएगा। (अर्थात, यदि काम करने वाला व्यक्ति पहले इस व्यक्ति का काम बिना मज़दूरी के करता रहा है या अन्य लोगों का काम बिना मज़दूरी के करता रहा है, तो उसे मुफ़्त माना जाएगा। - त)"

और यदि इसमें से कुछ भी न हो, तो उम्र और बक्र स्वयं और ज़ैद के उत्तराधिकारियों का कथन शपथ के साथ विश्वसनीय होगा कि यह देना उपहार के रूप में नहीं था। लेकिन उम्र और बक्र, जो जीवित हैं, वे निश्चित शपथ लेंगे और ज़ैद के उत्तराधिकारी अपने ज्ञान पर शपथ लेंगे, यानी 'अल्लाह की कसम, हमें नहीं पता कि हमारे पूर्वज ज़ैद ने यह रुपया अपने पिता खालिद को उपहार में दिया था'।

"जैसा कि किसी दूसरे के कार्य के संबंध में शपथ लेने के नियम से ज्ञात होता है कि वह ज्ञान पर आधारित होता है, पूर्ण निश्चितता पर नहीं। (जैसा कि किसी और के काम के संबंध में शपथ के बारे में ज्ञात हो चुका है कि वह नियम ज्ञान पर आधारित होता है, वह पूर्ण रूप से निश्चित नहीं होता। - त)"

1. रद्द अल-मुह्तार, निकाह की किताब, महर का अध्याय, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत 2/364
2. अल-फ़तावा अल-खैरिया, लीज़िंग (इजा़रा) की किताब, दार अल-मारिफ़ा बेरुत 2/133

اودنا نیر صبیحة لیلة العرس ویسمی فی العرف ان کو عرف میں صبحہ کہا جاتا ہے کیونکہ ہمارے زمانہ میں یہ صبیحة فان کل ذلك تعورف فی زماننا کونه هدیة - ہدیہ ہونے پر عرف بن چکا ہے۔(ت)

پس صورت مستفسرہ میں اگر صراحةً ثابت ہے کہ زید وعمرو وبکر نے یہ روپیہ اپنے باپ کو قرضاً دیا تھا تو ضرور واپس ہوگا، یا صراحةً ثابت ہو کہ بطور حسن سلوک و خدمت پدر ہبہ دیا تھا تو ہر گز واپس نہیں ہو سکتا لتحقق موانع عدیدة للرجوع (رجوع کرنے میں متعدد موانع پائے جانے کی وجہ سے۔ ت) یا ان کے یہاں معمول قدیم رہا ہو کہ جب کبھی ایسے صرف کی باپ کو ضرورت ہوئی ہے بیٹے اس کے شریک ہوئے ہیں اور وہ شرکت ہمیشہ بے قصد واپسی رہی ہے تو قول بقیہ ورثہ کا معتبر ہوگا کہ یہ دینا بھی اسی طرح تھا قرض نہ تھا دینے والے اگر مدعی ہوں کہ اس بار ہم نے قرضاً دیا تھا تو ازانجا کہ ان کا وہ عرف باہمی اس دعوے کے خلاف ہے بارِ ثبوت ان کے ذمہ ہے۔ فتاوٰی خیریہ میں ہے :

قد قال العلامة في الاسرار امر رجلا بان یعمل له عمل علامہ نے اسرار میں فرمایا ایک شخص نے دوسرے کو کوئی کام کذا ولم ینطق بشیئا فی الاجر وعدمه ان کان العامل کرنے کو کہا اور اس پر انہوں نے معاوضہ ہونے نہ ہونے کا من قبل ممن یعمل له او للناس مثل هذا العمل بغیر کوئی ذکر نہ کیا تو اگر کام کرنے والا قبل ازیں اس شخص کا کام اجر کان متبرعا 2 ۔ بغیر اجرت کرتا رہتا ہے یا دوسرے لوگوں کا کام بلا اجرت کرتا رہتا ہے تو مفت شمار ہو گا۔ (ت)

اور اگر سب کچھ نہ ہو تو عمرو وبکر خود اور زید کے وارثوں کا قول قسم کے ساتھ معتبر ہوگا کہ یہ دینا بطور ہبہ نہ تھا مگر عمرو وبکر کہ زندہ ہیں قطعی قسم کھائیں گے اور وارثانِ زید اپنے علم پر یعنی واللہ ہمیں نہیں معلوم کہ ہمارے مورث زید نے یہ روپیہ اپنے باپ خالد کو ہبۃً دیا تھا،

کما عرف من الحکم فی الیمین علی فعل الغیر فأنها جیسا کہ کسی دوسرے شخص کے کام کرنے کے متعلق قسم میں انما تکون علی العلم لا مع البتات۔ معلوم ہو چکا ہے کہ وہ حکم علم پر مبنی ہوتا ہے مطلقاً قطعی نہیں ہوتا۔ (ت)

1 ردالمحتار کتاب النکاح باب المہر دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۳۶۴ 2 الفتاوی الخیریة کتاب الاجارہ دار المعرفة بیروت ۲/ ۱۳۳

Fatawa Razawiyya (16)

In Jami al-Fusulayn it is stated:

Arabic	Urdu Translation
The heir's statement is accepted that the father gave it [the property] as a debt, as the heir stands in the place of the deceased. Thus, his word regarding the nature of the transfer of ownership is accepted.	The heir's claim will be accepted that the father gave the item to so-and-so as a loan, because the heir succeeds his predecessor, so his testimony regarding the reason for transfer of ownership will be validated. (T)

In this situation, if the remaining heirs of Khalid claim a gift (hiba), let them bring witnesses, and Allah Subhanu wa Ta'ala knows best. A claim can be made unconditionally that if this giving was as a loan, it is obvious; and even if it was as a gift, it still involves two types of commonality (shuyu'): First: Gifting money to several persons. Second: Gifting beyond one's own share, so that even if, hypothetically, not all partners but only one partner were to gift to the others, the gift would still be undivided (mushaa) in a portion capable of division due to being separate from one's own share. This type of commonality is not permissible even in charity (sadaqah), although the first type—giving charity to several persons—is permissible, unlike a gift where both types of commonality are invalidating and voiding when the item is capable of division. In Durr al-Mukhtar it is stated:

Arabic	Urdu Translation
If he gives ten dirhams as charity or as a gift to two poor persons, it is valid because a gift to a poor person is charity, and charity is intended for the sake of Allah Almighty, who is One, so there is no commonality. It is not valid for two wealthy persons, because charity given to the wealthy is a gift, so it is not valid due to commonality, meaning ownership is not established until it is divided and handed over.	If someone gives ten dirhams to two poor people as charity or a gift collectively, it is correct because for a poor person, even a gift is charity, and in charity, the pleasure of Allah Almighty is intended, and He is One, so 'commonality' (being divisible) is not found in it. However, this is not correct for giving charity to two wealthy persons because for a wealthy person, charity is also treated as a gift, and commonality is not valid in a gift. That is, neither of the two wealthy persons will become the owner before the division and possession of the undivided portion. (T)

In Tanwir [al-Absar] it is stated:

Arabic	Urdu Translation
Charity, like a gift, is not valid if it is not possessed.	Charity is like a gift; therefore, [it is not valid] without possession and for an undivided [portion].

1. Jami al-Fusulayn, Chapter 34, Islamic Kutub Khana, Karachi, 2/217
2. Durr al-Mukhtar, Chapter on Gifts, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/161

फ़तावा रज़विया (16)

जामे-उल-फ़ुसुलैन में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
वारिस की इस बात की पुष्टि की जाती है कि पिता ने उसे ऋण के रूप में दिया था क्योंकि वह अपने पूर्वज के स्थान पर खड़ा है, इसलिए स्वामित्व के हस्तांतरण के कारण के रूप में उसकी पुष्टि की जाएगी।	वारिस की यह बात स्वीकार कर ली जाएगी कि पिता ने अमुक व्यक्ति को वस्तु ऋण (क़र्ज़) के रूप में दी थी, क्योंकि वारिस अपने पूर्वज का प्रतिनिधि बन जाता है, इसलिए स्वामित्व के कारण के रूप में उसकी पुष्टि की जाएगी। (त)

इस स्थिति में, यदि खालिद के शेष वारिस उपहार (हिबा) का दावा करते हैं, तो वे गवाह पेश करें और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है। पूर्ण रूप से दावा किया जा सकता है कि यदि यह देना ऋण के रूप में था तो स्पष्ट है; और यदि यह उपहार के रूप में ही था, तब भी इसमें दो प्रकार का 'शुयू' (साझापन) शामिल है: प्रथम: कई व्यक्तियों को धन उपहार में देना। द्वितीय: अपने हिस्से से अधिक का उपहार देना, कि यदि मान लिया जाए कि सभी साझीदार नहीं बल्कि केवल एक साझीदार ही अन्यों के लिए उपहार देता, तब भी अपने हिस्से से अलग होने के कारण विभाजन योग्य भाग में वह साझा (मुशाअ) होता। इस प्रकार का 'शुयू' सदक़ा (दान) में भी जायज़ नहीं है, हालांकि पहले प्रकार का 'शुयू' यानी कई व्यक्तियों को सदक़ा देना जायज़ है, हिबा (उपहार) के विपरीत, जिसमें दोनों प्रकार के'शुयू' विभाजन योग्य वस्तु होने पर उसे अमान्य और शून्य कर देते हैं। दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
यदि वह दो गरीबों को सदक़ा या उपहार के रूप में दस दिरहम देता है, तो यह सही है क्योंकि गरीब के लिए उपहार भी सदक़ा है, और सदक़ा अल्लाह तआला की प्रसन्नता के लिए होता है जो एक है, इसलिए कोई साझापन नहीं है। यह दो धनी व्यक्तियों के लिए मान्य नहीं है, क्योंकि धनवानों को दिया	दो फ़कीरों को दस दिरहम सदक़ा या उपहार के रूप में एक साथ दे दे तो सही है क्योंकि फ़कीर के लिए उपहार भी सदक़ा होता है और सदक़ा में अल्लाह तआला की रज़ा (प्रसन्नता) का इरादा होता है और वह एक है इसलिए उसमें 'शुयू' यानी विभाज्यता नहीं पाई गई, लेकिन यह सूरत दो धनी व्यक्तियों को सदक़ा देने में सही नहीं है क्योंकि धनी के लिए सदक़ा भी

अरबी	उर्दू अनुवाद
गया सदक़ा उपहार है, इसलिए साझापन के कारण यह मान्य नहीं है, यानी जब तक इसे विभाजित करके सौंप न दिया जाए, स्वामित्व स्थापित नहीं होता।	उपहार होता है जबकि उपहार में 'शुयू' दुरुस्त नहीं है यानी दोनों धनियों में से कोई भी अविभाजित भाग के विभाजन और अधिकार से पहले मालिक नहीं बनेगा। (त)

तन्वीर (अल-अबसार) में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
सदक़ा, उपहार की तरह, तब तक मान्य नहीं है जब तक उसका अधिकार न ले लिया जाए।	सदक़ा उपहार की तरह है इसलिए बिना अधिकार और अविभाजित भाग के लिए [मान्य नहीं है]।

1. जामे-उल-फ़ुसुलैन, अध्याय 34, इस्लामी कुतुब ख़ाना, कराची, 2/217
2. दुर्रे मुख्तार, उपहार का अध्याय, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/161

पृष्ठ 631 में से 101

فتاویٰ رضویہ (۱۶)

جامع الفصولین میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
الوارث یصدق ان الاب اعطاہ بجھة الدین لقیامہ مقام مورثہ فیصدق فی جھة التملیک ۱-	وارث کی یہ بات تسلیم کر لی جائے گی کہ والد نے فلان کو چیز بطور قرض دی تھی کیونکہ وارث اپنے مورث کے قائم مقام ہو جاتا ہے اس لئے تملیک کی وجہ میں اس کی تصدیق کی جائے گی۔(ت)

اس صورت میں اگر بقیہ ورثہ خالد مدعی ہبہ ہوں گواہ دیں واللہ سبحنہ وتعالیٰ اعلم۔ کا مطالبہ مطلقاً کر سکتا ہے کہ اگر یہ دینا قرضاً تھا جب تو ظاہر ، اور اگر بطور ہبہ ہی تھا تاہم دو طرح کا شیوع رکھتا ہے: اولاً: چند شخصوں کو روپے ہبہ کرنا۔ ثانیاً: اپنے حصے کے ماورا کا ہبہ کرنا کہ اگر بالفرض سب شرکاء نہیں ایک ہی شریک کو باقیوں کے لئے ہبہ کرنا ہوتا جب بھی اپنا حصہ سے ہبہ جدا رہنے کے باعث محتمل قسمت میں مشاع تھا اور اس قسم کا شیوع صدقہ میں بھی جائز نہیں اگرچہ قسم اول یعنی چند شخصوں پر تصدق جائز ہے بخلاف ہبہ کہ اس میں دونوں قسم کا مشاع مفسد و مبطل ہے جبکہ وہ شئی صالح تقسیم ہو۔ در مختار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
تصدق بعشرة دراھم او وھبھا لفقیرین صح لان الھبة للفقیر صدقة والصدقة یراد بھا وجہ اللہ	دو فقیروں کو دس درہم بطور صدقہ یا ہبہ اکٹھے دے دے تو صحیح ہے کیونکہ فقیر کو ہبہ بھی صدقہ ہوتا ہے اور صدقہ میں اللہ تعالیٰ کی رضا مقصود ہوتی ہے اور وہ واحد ہے اس لئے اس

عربی متن	اردو ترجمہ
تعالی وھو واحد فلا شیوع لا لغنیین لان الصدقة علی الغنی ھبة فلا تصح للشیوع ای لا تملك حتی لو قسمھا وسلمھا صح ۲-	میں شیوع یعنی قابلِ تقسیم ہونا ، نہ پایا گیا ، لیکن یہ صورت دو غنی حضرات کو صدقہ کرنے میں صحیح نہیں کیونکہ غنی کے لئے صدقہ بھی ہبہ ہوتا ہے جب کہ ہبہ میں شیوع درست نہیں یعنی دونوں غنیوں میں سے کوئی بھی غیر منقسم کا تقسیم اور قبضہ سے قبل مالک نہ بنے گا(ت)

تنویر میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
الصدقة کالھبة لا تصح غیر مقبوضة	صدقہ ہبہ کی طرح ہے لہذا بغیر قبضہ اور غیر منقسم کو

1 جامع الفصولین فصل ۳۴ اسلامی کتب خانہ کراچی ۲ / ۲۱۷ 2 در مختار باب الھبة مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱

Fatawa Razawiyyah Volume 16

- And not in divisible joint property (musha'). It will not be valid without division. (T)

In Radd al-Muhtar: If you say that it was previously stated that giving charity of a divisible item to two poor people is permissible before division, as per the saying "it is correct to give ten [units] to two poor people as charity," I say: The meaning of "jointly-owned" (musha') here... in this matter is that a portion of it was given to only one person. In that case, it is musha' (undivided but capable of division). This is contrary to the case of the two poor people because joint ownership (shuyū') was not found in them, as mentioned before. Al-Bahr. And Allah, the Glorified and Exalted, knows best. (T)

Answer to the third question and remainder of the second: The bungalows that Zaid and Hamid built for themselves in the joint land with their own money belong specifically to them. Other partners have no right in them. If the other partners do not want to continue as they are, they should divide the inherited joint house and land. If the entire land of the bungalow falls into the portion of the bungalow owner, then the dispute is resolved. If the entire land or a part of it falls into the portion of another partner, then by mutual consent, the land owner should sell his land to the bungalow owner, or the bungalow owner should sell his bungalow (the whole or a part) to the land owner. If they do not agree in any way, the land owner will have the right to have the bungalow (the whole or the part) located on his land demolished. If this causes minor damage to the land, he should take compensation from the bungalow owner. If the damage is very severe, such that it ruins or renders the land useless, then he has the option to make that part of the bungalow building situated on his land his own property, even if the owner of the bungalow does not agree, and...

Note: The word "only" (faqat) relates to the word "some/part" (ba'd) and not to "one" (wahid), so much so that if a part is given to an entire group, it would still not be permissible. However, if the whole is given to multiple people, it is permissible as charity, as is not hidden. 12 [from the author] (T)

1. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Book of Gifting, Chapter on Miscellaneous Issues, Mujtabai Press, Delhi, 2/165.

2. Radd al-Muhtar, Book of Gifting, Chapter on Miscellaneous Issues, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/522.

फ़तावा रज़विया, खंड १६

• और विभाज्य संयुक्त संपत्ति (मुशा) में नहीं। यह विभाजन के बिना मान्य नहीं होगा। (त)

रद अल-मुह्तार में है: यदि आप कहें कि पहले कहा गया है कि दो गरीबों को विभाजन से पहले विभाज्य वस्तु का दान देना जायज़ है, जैसा कि कहा गया है "दो गरीबों को दस (इकाइयाँ) दान करना सही है," तो मैं कहता हूँ: यहाँ... के मामले में 'मुशा' (संयुक्त स्वामित्व) से तात्पर्य यह है कि उसका कुछ हिस्सा केवल एक व्यक्ति को उपहार में दिया गया हो। उस स्थिति में, यह मुशा' (अविभाजित जो विभाजन के योग्य था) हो गया। यह दो गरीबों के मामले के विपरीत है क्योंकि जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, उनमें संयुक्त स्वामित्व (शुयू) नहीं पाया गया। अल-बहर। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। (त)

तीसरे प्रश्न का उत्तर और दूसरे का शेष भाग: ज़ैद और हामिद ने संयुक्त भूमि में जो बंगले अपने लिए अपने पैसे से बनाए हैं, वे विशेष रूप से उन्हीं के हैं। अन्य भागीदारों का उनमें कोई अधिकार नहीं है। यदि अन्य भागीदार अब वैसे ही नहीं रहना चाहते, तो वे विरासत में मिली संयुक्त भूमि और घर का विभाजन करें। यदि बंगले की पूरी ज़मीन बंगले के मालिक के हिस्से में आ जाती है, तो विवाद समाप्त हो गया। और यदि वह पूरी ज़मीन या उसका कुछ हिस्सा किसी अन्य भागीदार के हिस्से में आता है, तो आपसी सहमति से ज़मीन वाला अपनी ज़मीन बंगले वाले को बेच दे या बंगले वाला अपना बंगला (पूरा या हिस्सा) ज़मीन वाले को बेच दे। यदि किसी भी तरह से सहमति न हो, तो ज़मीन वाले को यह अधिकार होगा कि वह बंगला (पूरा या हिस्सा) जो उसकी ज़मीन पर स्थित है, उसे तुड़वा दे। यदि इससे ज़मीन को मामूली नुकसान पहुँचता है, तो वह बंगले वाले से इसका मुआवज़ा ले ले। और यदि नुकसान बहुत गंभीर हो, जिससे ज़मीन खराब और बेकार हो जाए, तो उसे यह अधिकार है कि वह बंगले की उतनी इमारत जो उसकी ज़मीन पर है, उसे अपनी मिल्कियत (संपत्ति) बना ले, भले ही बंगले का मालिक सहमत न हो, और...

नोट: शब्द "केवल" (फ़क़त) का संबंध "भाग" (बअज़) शब्द से है न कि "एक" (वाहिद) से, यहाँ तक कि अगर एक भाग पूरी जमात को भी दिया जाए, तो वह जायज़ नहीं होगा। और अगर सब कुछ कई

लोगों को दे दिया जाए, तो वह सदक़ा (दान) में जायज़ है, जैसा कि छुपा नहीं है। १२ [लेखक की ओर से] (त)

1. दुर्र अल-मुह्तार शरह तनवीर अल-अबसार, हिबा (दान) की किताब, विविध मुद्दों पर अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, २/१६५।
2. रद अल-मुह्तार, हिबा (दान) की किताब, विविध मुद्दों पर अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ४/५२२।

पेज १०२ ऑफ़ ६३१

• ولافی مشاع یقسم- تقسیم کے بغیر درست نہ ہوگا۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے: فان قلت قدم ان الصدقة لفقیرین جائزة فیما یحتمل القسمة بقوله وصح تصدق عشرة لفقیرین قلت المرادهنا من المشاع ان یهب بعضه لواحد فقط فحینئذ هو مشاع یحتمل القسمة بخلاف الفقیرین فانه لاشیوع کما تقدم بحر اھ واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم اگر تیرا اعتراض ہو کہ قبل ازیں کہا ہے کہ دو فقیروں کو تقسیم سے قبل قابل تقسیم چیز کا صدقہ جائز ہے، میں کہتا ہوں کہ یہاں---- کے معاملہ میں مشاع سے مراد یہ ہے کہ فقط اس کا کچھ ایک کو دیا ہو تو یہ مشاع (غیر منقسم جو قابل تقسیم تھا) ہوا، بخلاف فقیروں کے کیونکہ ان میں شیوع نہ پایا گیا، جیسا کہ پہلے گزرا، بحر، اھ واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم (ت)

جواب سوال سوم وبقیہ دوم: زید وحامد نے زمین مشترک میں جو بنگلے اپنے لئے اپنے روپے سے بنائے وہ خاص انہیں کے ہیں دیگر شرکاء کا ان میں کوئی حق نہیں، اگر باقی شرکاء اب قائم رہنا نہیں چاہتے تو مکان و زمین موروث مشترک تقسیم کریں، اگر بنگلے کی کل زمین بنگلے ہی کے حصہ میں آکر پڑی جب تو نزاع ہی قطع ہوئی اور اگر وہ کل زمین یا اس کا بعض کسی دوسرے شریک کے حصے میں پڑے تو باہمی رضا مندی سے زمیں والا اپنی زمین بنگلے والے کے ہاتھ بیچ کر دے یا بنگلے والا اپنا بنگلہ کل یا بعض زمین والے کے ہاتھ اور کسی طرح تراضی نہ ہو تو زمین والے کو اختیار ہوگا کہ بنگلہ کل یا بعض جس قدر اس کی زمین میں واقع ہوا اکھڑوا دے اور اس کے سبب اگر زمین کو کچھ نقصان قلیل پہنچے اس کا تاوان بنگلہ والے سے لے لے اور اگر

نقصان سخت کثیر پہنچے کہ زمین کو خراب و بیکار کر دے تو اسے اختیار ہے کہ اس قدر عمارت بنگلہ جو اس کی زمین میں ہے اپنی ملک ٹھہرالے اگر چہ صاحب بنگلہ راضی نہ ہو اور اسے،

عه : قوله فقط ناظر الی بعضه لا الی واحد حتی لو وهب بعضه فقط لجماعة لم تجز ایضا لو وهب کله لغیره واحد جاز فی الصدقة کما لا یخفی ۱۲ منہ (م) قولہ، فقط، کا تعلق لفظ "بعض" سے ہے نہ کہ "واحد" سے، حتی کہ بعض حصہ اگر پوری جماعت کو بھی دیا تو جائز نہ ہوگا اور اگر سارا متعدد کو دے دیا تو صدقہ میں جائز ہے، جیسا کہ مخفی نہیں ۱۲ منہ (ت)

1 درمختار شرح تنویر الابصار باب الهبه فصل فی مسائل متفرقه مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۵ 2 رد المحتار باب الهبه فصل فی مسائل متفرقه دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۵۲۲

Fatawa Rizvia Volume (16)

He should pay the price for this construction that would be the market rate for such a building on the day of returning the land, given that its demolition has been ordered. The way to determine this is: if this building were to be demolished, how much would the debris be worth on the day of return, and what would be the labor cost for demolishing it? Subtract the labor cost from the value of the debris, and the remainder is the price of that building on the day its demolition was ordered. In 'Durr al-Mukhtar', Book of Partition (Kitab al-Qismah), it is stated:

[Arabic Column]: One of the two partners built without the permission of the other (and similarly if it was with permission for himself, because he is then borrowing the other's share, and the lender can revoke whenever they wish - Ramli on al-Ashbah, Sh.) on a shared property. His partner demanded its removal, so the property is partitioned. If the building falls within the portion of the builder, then well and good; otherwise, the building is demolished (or he may appease him by paying the value, from Al-Hindiyyah). The ruling for planting trees is the same - Bazzaziyyah, further from Shami. [Urdu Column]: On shared land, one partner built without the other's permission. The other demanded the removal of the building, so the land should be partitioned. If the building falls into the builder's share, it's fine; otherwise, the building will be demolished (Allama Shami added: even if built with the partner's permission for oneself, the ruling is the same because it's as if he borrowed the land for construction, and the lender has the right to take it back whenever he wishes. This is mentioned in Ramli on al-Ashbah and Tahtawi from Hindiyyah, or he should please the partner by paying the price) _____ and the ruling for planting plants is also the same, Bazzaziyyah. (T)

In 'Radd al-Muhtar' it is stated:

[Arabic Column]: I say: And in 'Fatawa Qari al-Hidayah', if the building falls in the share of the partner, it is uprooted and [the builder] shall be liable for the decrease caused to the land thereby. It has already been mentioned in the text of 'Kitab al-Ghasb' (Book of Usurpation) that whoever builds or plants in another's land shall be ordered to uproot it, and the owner has the option to compensate him for the value of the building or plant ordered for removal if it decreases the land's value by its removal. [Urdu Column]: I say, and it is in 'Fatawa Qari al-Hidayah' that if the building was made in the partner's portion, it should be removed and the builder should pay for the loss incurred by the land. In the text of 'Kitab al-Ghasb', it has already been

mentioned that if someone built a structure or planted trees on another's land, he will be ordered to remove them, and the owner will have the option that if there is loss to the land due to demolition of the building or uprooting of the plants, then its...

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qismah, Matba' Mujtabai Delhi, 2/221; Radd al-Muhtar, Kitab al-Qismah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/170.

फ़तावा रिज़विया जिल्द (16)

वह इस निर्माण की वह कीमत चुकाए जो भूमि वापसी के दिन ऐसी इमारत की दर हो जब उसे गिराने का आदेश दिया जा चुका हो। इसे जानने का तरीका यह है कि यदि इस इमारत को गिरा दिया जाए, तो गिराने के बाद जितना मलबा निकले, वापसी के दिन उसका क्या भाव होगा और गिराने में कितनी मजदूरी लगेगी? मलबे के भाव में से मजदूरी घटाकर जो शेष बचे, वह उस दिन उस इमारत की कीमत है जिसके गिराने का आदेश हुआ। 'दुर्र-ए-मुख्तार' के'किताब अल-किस्मा' में है:

[अरबी कॉलम]: दो साझीदारों में से एक ने दूसरे की अनुमति के बिना निर्माण किया (और इसी प्रकार यदि अनुमति के साथ अपने लिए बनाया हो, क्योंकि वह दूसरे के हिस्से का उधारकर्ता है और ऋणदाता जब चाहे वापस ले सकता है - रमल अल-अशबाह पर, श.) एक साझा संपत्ति में। उसके साथी ने निर्माण हटाने की मांग की, तो संपत्ति का विभाजन किया जाता है। यदि निर्माण बनाने वाले के हिस्से में आता है, तो बहुत अच्छा; अन्यथा निर्माण गिरा दिया जाता है (या वह मूल्य देकर उसे प्रसन्न कर ले, हिंदिया के अनुसार)। पौधे लगाने का नियम भी यही है - बज्जाज़िया, अल्लामा शामी के अतिरिक्त विवरण के साथ। [उर्दू कॉलम]: साझा जगह पर एक साझीदार ने दूसरे की अनुमति के बिना निर्माण किया। दूसरे ने वहां से इमारत हटाने की मांग की तो जमीन का बंटवारा किया जाए। यदि निर्माण बनाने वाले के हिस्से में आया तो बेहतर, अन्यथा इमारत को गिरा दिया जाएगा (इस पर अल्लामा शामी ने यह इजाफा फरमाया कि इसी तरह साझीदार की अनुमति से अपनी जात के लिए बनाई तो हुक्म यही है क्योंकि उसने मानो वह जमीन निर्माण के लिए अपने साझीदार से उधार ली थी, और उधार देने वाले को यह हक होता है कि वह जब चाहे वापस ले ले। रमल अल-अशबाह और तहतावी में हिंदिया से यूँ है, या शरीक को कीमत देकर राजी कर ले) _____ और पौधे लगाने का हुक्म भी यही है, बज्जाज़िया। (त)

'रद्दुल मुहतार' में है:

[अरबी कॉलम]: मैं कहता हूँ: और 'फ़तावा कारी अल-हिदाया' में है कि यदि निर्माण साझीदार के हिस्से में पड़ता है, तो उसे उखाड़ दिया जाए और उससे जमीन के नुकसान की भरपाई ली जाए। 'किताबुल गसब' के पाठ में पहले ही बताया जा चुका है कि जो कोई दूसरे की जमीन में निर्माण करता है या पौधे लगाता है, उसे उखाड़ने का आदेश दिया जाएगा और मालिक के पास विकल्प होगा कि वह उसे हटाए जाने वाले निर्माण या पौधे का मूल्य चुकाए यदि उसे हटाने से जमीन का मूल्य

घटता है। [उर्दू कॉलम]: मैं कहता हूँ और 'फ़तावा कारी अल-हिदाया' में है और अगर इमारत शरीक के हिस्से में बनाई तो हटाए और बनाने वाले से जमीन के नुकसान का हर्जाना ले, 'किताबुल गसब' के पाठ में पहले गुज़र चुका है कि जिसने इमारत या पौधे गैर की जमीन में लगाए तो उसे हटाने का हुक्म दिया जाएगा और मालिक को अख्तियार होगा कि अगर इमारत गिराने या पौधे उखाड़ने से जमीन का जो नुकसान हुआ हो तो उसका...

---

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-किस्मा, मतब' मुज्तबाई दिल्ली, 2/221; रद्दुल मुहतार, किताब अल-किस्मा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 5/170।

اس تعمیر کی وہ قیمت دے دے جو روز واپسی زمین ایسی عمارت کا اس حال میں نرخ ہو جبکہ اسکے گرادینے کا حکم ہولیا ہو ، اور اس کی معرفت کا طریقہ یہ ہے کہ اگر یہ عمارت گرادی جائے تو جس قدر عملہ ٹوٹ پھوٹ کر بعد گرانے کے نکلے اس کا بھاؤ بروز واپسی کیا ہو گا اور گروانے میں کیا مزدوری جائے گی یہ مزدور اس عملہ کے بھاؤ سے گھٹا کر جو بچے وہ اس دن اس عمارت کی قیمت ہے جس کے گرانے کا حکم ہولیا۔ در مختار کتاب القسمۃ میں ہے:

[عربی کالم]: بنی احد الشریکین بغیر اذن الآخر (وکذا لو باذنہ لنفسہ لانہ مستعیر لحصۃ الآخر وللمعیر الرجوع متی شاء رملی علی الاشباہ اھ ش) فی عقار مشترك بینہما فطلب شریکہ رفع بنائہ قسم العقار فان وقع البناء فی نصیب البانی فبہا ونعمت والا ہدم البناء (اوارضا ہ بدفع قیمۃ ط عن الھندیۃ) وحکم الغرس کذلك بزازیۃ اھ مزیدا من الشامی۔ [اردو کالم]: مشترکہ جگہ پر ایک شریک نے دوسرے کی اجازت کے بغیر تعمیر کی دوسرے نے وہاں سے عمارت ہٹانے کا مطالبہ کیا تو زمین کو تقسیم کیا جائے ، اگر عمارت بنانے والے کے حصہ میں وہ عمارت آئی تو بہتر ورنہ عمارت کو گرایا جائے گا (اس پر علامہ شامی نے یہ اضافہ فرمایا یونہی شریک کی اجازت سے اپنی ذات کے لئے بنائی تو حکم یہی ہے کیونکہ اس نے گویا وہ زمین عاریت عمارت کے لئے اپنے شریک سے حاصل کی اور عاریتاً دینے والے کو یہ حق ہوتا ہے کہ وہ جب چاہے واپس لے لے اھ رملی علی الاشباہ اور طحطاوی میں ہندیہ سے یوں ہے، یا شریک کو قیمت دے کر راضی کر لے)_____ اور پودے لگانے کا حکم بھی یہی ہے، بزازیہ ، اھ (ت)

ردالمختار میں ہے:

[عربی کالم]: اقول: وفی فتاوی قارئ الہدایۃ وان وقع البناء في نصيب الشريك قلع وضمن ما نقصت الارض بذلك اه وقد تقدم فی کتاب الغصب متنا ان من بني او غرس في ارض غيره امر بالقلع وللمالك ان يضمن له قيمة بناء او غرس امر بقلعه ان نقصت الارض به [اردو کالم]: میں کہتا ہوں اور فتاویٰ قارئ الہدایہ میں ہے اور اگر عمارت شریک کے حصہ میں بنائی تو ہٹائے اور بنانے والے سے زمین کے نقصان کا ضمان لے اھ، متن کے کتاب الغصب میں پہلے گزر چکا ہے کہ جس نے عمارت یا پودے غیر کی زمین میں لگائے تو اسے ہٹانے کا حکم دیا جائے گا اور مالک کو اختیار ہوگا کہ اگر عمارت گرانے یا پودے اکھاڑنے سے زمین کا جو نقصان ہوا ہو تو اس کا

---

1 در مختار کتاب القسمۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۲۱ ، ردالمختار کتاب القسمۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۱۷۰

and the apparent flow of detail here is the same, ponder over it.

...take compensation and it is apparent that here the same detail will apply, reflect on it.

I say: (I say) And similarly, it has passed in the text and commentary of the 'Book of Lending' (Kitab al-Ariyah) where it was stated that if land is lent for building or planting, it is permissible and he [the owner] has the choice to take it back whenever he wants and compel the builder to remove them. Yes, if demolishing the building and uprooting the plants harms the land, then both things should be kept in exchange for the price of their uprooted state so that the owner's land is not ruined.

I say: (I say) And similarly, it has passed in the text and commentary of the 'Book of Lending' where it was stated that if land is lent for building or planting, it is permissible and he [the owner] has the choice to take it back whenever he wants and compel the builder to remove them. Yes, if demolishing the building and uprooting the plants harms the land, then both things should be kept in exchange for the price of their uprooted state so that the owner's land is not ruined.

And this, meaning the construction by one of the partners, is not free from one of two situations: if he built without the permission of his partner, he is a usurper, or with permission for himself, he is a borrower. So there is no doubt in the flow of the mentioned ruling in both of them here.

And for one of the partners to build, it is not free from one of two cases: either he builds without permission, then he will be an usurper (ghasib), or with permission for himself, then he will be considered as having obtained a loan (ariyah). Thus, without doubt, the mentioned ruling will apply in both cases.

Then what Qari al-Hidayah mentioned, its place is where the decrease is small and does not reach the extent of corrupting the land. And making the owner pay is carried over to severe loss as benefit is derived from the reasoning of al-Durr by his saying: "so that his land is not ruined."

Then, what the author of Qari al-Hidayah mentioned, its place is the situation where the loss from uprooting is minimal and doesn't cause corruption in the land. And the situation of becoming the owner by paying the price is when the loss to the land is greater, as is known beneficially from the reasoning of Durr-e-Mukhtar "so that the land is not ruined".

And the commentator narrated from al-Sa'ihani from al-Maqdisi in Usurpation (al-Ghasb) under the statement of al-Durr: "Whoever built or planted in someone else's land without his permission is ordered to uproot it."	And in the chapter of Usurpation (Ghasb), the commentator narrated from Sa'ihani, who narrated from Maqdisi, regarding the statement of Durr-e-Mukhtar: "Whoever built a building or planted plants in someone else's land without permission, then for him from there removing..."

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Qisma, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/170 2 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Ariyah, Matba Mujtabai, Delhi, 2/156

और ज़ाहिर है कि यहाँ वही विवरण होगा, इस पर विचार करें।

मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) और इसी तरह 'किताबुल आरिया' (उधार देने की पुस्तक) के मूल पाठ और व्याख्या में गुज़रा है जहाँ कहा गया कि अगर ज़मीन इमारत बनाने या पौधे लगाने के लिए उधार दी गई तो जायज़ है और उसे अधिकार होगा कि जब चाहे वापस ले ले और बनाने वाले को हटाने पर मजबूर करे। हाँ, अगर इमारत गिराने और पौधे उखाड़ने से ज़मीन को नुकसान हो, तो दोनों चीज़ों को उनकी उखड़ी हुई हालत की कीमत के बदले बहाल रखा जाए ताकि मालिक की ज़मीन बर्बाद न हो।

और यह, यानी साझेदारों में से एक का निर्माण करना, दो स्थितियों में से एक से मुक्त नहीं है: यदि उसने अपने साथी की अनुमति के बिना निर्माण किया तो वह 'ग़ासिब' होगा, या स्वयं के लिए, तो वह 'मुस्तईर' (उधार लेने वाला) होगा। अतः यहाँ दोनों स्थितियों में उक्त नियम के लागू होने में कोई संदेह नहीं है।

फिर 'क़ारी अल-हिदाया' ने जो उल्लेख किया है, उसका स्थान वह है जहाँ कमी कम हो और ज़मीन को खराब करने की सीमा तक न पहुंचे। और मूल्य देकर मालिक बनना गंभीर हानि पर

...मुआवजा ले और ज़ाहिर है कि यहाँ वही विस्तार (तफ़सील) होगा, गौर करें।

मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) और इसी तरह 'किताबुल आरिया' के मूल पाठ और व्याख्या में गुज़रा है जहाँ कहा गया कि अगर ज़मीन इमारत बनाने या पौधे लगाने के लिए उधार दी गई तो जायज़ है और मालिक को यह अधिकार होगा कि जब चाहे वापस ले ले और बनाने वाले को हटाने पर मजबूर करे। हाँ, अगर इमारत गिराने और पौधे उखाड़ने से ज़मीन को नुकसान हो, तो दोनों चीज़ों को उनकी उखड़ी हुई हालत की कीमत के बदले बहाल रखा जाए ताकि मालिक की ज़मीन बर्बाद न हो।

और साझेदारों में से एक का निर्माण करना दो स्थितियों से खाली नहीं: या तो वह बिना अनुमति के निर्माण करेगा तो वह 'ग़ासिब' (अवैध कब्ज़ा करने वाला) होगा, या अपनी ज़ात के लिए अनुमति से निर्माण करेगा तो वह 'आरियत' (उधार) हासिल करने वाला माना जाएगा। तो निसंदेह दोनों सूरतों में वहां उक्त हुक्म ही जारी होगा।

फिर 'क़ारी अल-हिदाया' ने जो ज़िक्र किया है, उसका स्थान वह स्थिति है जब उखाड़ने में नुकसान कम हो जिससे ज़मीन में खराबी पैदा न हो। और कीमत देकर मालिक बनने की स्थिति वह है जब ज़मीन का नुकसान ज़्यादा हो, जैसा

आधारित है जैसा कि 'अल-दुर्र' के तर्क से स्पष्ट है: "ताकि उसकी ज़मीन बर्बाद न हो।"

और टीकाकार ने 'सायहानी' से और उन्होंने 'मक़दिसी' से 'ग़सब' (अवैध कब्ज़ा) के अध्याय में 'अल-दुर्र' के इस कथन के तहत नक़ल किया है: "जिसने दूसरे की ज़मीन में उसकी अनुमति के बिना निर्माण किया या पौधे लगाए, उसे उखाड़ने का आदेश दिया जाएगा।"

कि 'दुर्रे मुख्तार' की इस दलील "ताकि ज़मीन बर्बाद न हो" से लाभप्रद रूप से ज्ञात हो रहा है।

और 'ग़सब' के अध्याय में टीकाकार (महशी) ने सायहानी से, और उन्होंने मक़दिसी से 'दुर्रे मुख्तार' के इस कथन के बारे में नक़ल किया है: "जिसने दूसरे की ज़मीन में बिना अनुमति के इमारत बनाई या पौधे लगाए, तो उसे वहां से उखाड़ने..."

1 रद अल-मुह्तार, किताबुल क़िस्मा, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 5/170 2 दुर्रे मुख्तार, किताबुल आरिया, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/156

والظاهر جريان التفصيل هنا كذالك تأمل اه

ضمان لے اور ظاہر ہے کہ یہاں وہی تفصیل ہوگی ، غور کرو اھ

اقول: وكذالك تقدم فى كتاب العارية متناً وشرحاً حيث قال لو اعار ارضاً للبناء والغرس صح وله ان يرجع متى شاء ويكلفه قلعهما الا اذا كان فيه مضرة بالارض فيتركان بالقيمة مقلوعين لئلا تتلف ارضه اه

اقول: (میں کہتا ہوں) اور یونہی متن اور شرح کی کتاب العاریہ میں گزرا ہے جہاں فرمایا کہ اگر زمین میں عمارت یا پودے لگانے کے لئے عاریۃ دی تو جائز ہے اور اس کو اختیار ہوگا کہ جب چاہے واپس لے لے اور بنانے والے کو ہٹانے پر مجبور کرے، ہاں اگر عمارت گرانے اور پودے اکھاڑنے سے زمین کو نقصان ہو تو دونوں چیزوں کو ان کی اکھاڑی ہوئی صورت کی قیمت کے بدلے بحال رکھا جائے تاکہ مالک کی زمین تلف نہ ہو اھ

وهذا اعنى بناء احد الشريكين لايخلو عن احد هما اذ لوبنى بغير اذن شريكه كان غاصباً او به لنفسه كان مستعيراً فلا شك فى جريان الحكم المذكور فيهما هنا

اور شریکین میں سے ایک کا تعمیر کرنا دو حال سے خالی نہیں کہ بغیر اجازت تعمیر کرے گا تو غاصب ہوگا یا اجازت سے اپنی ذات کے لئے تعمیر کرے گا تو عاریۃ حاصل کرنے والا قرار پائے گا تو بلاشک دونوں صورتوں میں وہاں مذکور حکم ہی جاری ہوگا

ثم ماذكره قارى الهداية محله ما اذا كان النقصان قليلاً غير بالغ حد افساد الارض والتملك محمول

پھر قاری الہدایہ نے جو ذکر فرمایا تو اس کا محل وہ صورت ہے جب اکھاڑنے میں نقصان کم ہو جس سے زمین میں فساد پیدا نہ ہو، اور قیمت دے کر مالک بننے کی صورت وہ ہے جب

على النقصان الفاحش كما يفيده تعليل الدر بقوله لئلا تتلف ارضه وقد نقل المحشى عن السائحانى عن المقدسى فى الغصب تحت قول الدر من بنى اوغرس فى ارض غير بغير اذنه امر بالقلع

زمین کا نقصان زیادہ ہو جیسا کہ درمختار کا یہ علت بیان کرنا "تاکہ زمین تلف نہ ہو" سے بطور فائدہ معلوم ہو رہا ہے اور غصب کے باب میں محشی نے سائحانی اس نے مقدسی سے درمختار کے قول "جس نے غیر کی زمین میں بغیر اجازت عمارت بنائی یا پودے لگائے تو اسے وہاں سے اکھاڑنے

۱ ردالمحتار کتاب القسمة دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۱۷۰ ۲ درمختار کتاب العارية مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۵۶

Fatawa Razviya (Volume 16)

Arabic Text

And the land shall be returned, and the owner has the choice to compensate him for the value of the building or tree ordered to be uprooted, i.e., one that is liable to be uprooted, if the land would be diminished by it [1]. The commentary states: i.e., a gross diminution such that it ruins the land. However, if the diminution is slight, then he shall take back his land, uproot the trees etc., and provide compensation for the minor loss [2]. Thus, through this reconciliation, the objective becomes clear, and doubts are removed. All praise be to Allah, the Owner of Blessings.

Urdu Translation

An order will be given to return the land, and the owner will have the right to become the guarantor of the value of the uprooted house or trees if there is a risk of damage to the land, i.e., if there is damage, then there will be an entitlement to uproot. The text of the annotator (Muhashi) is as follows: meaning such a severe damage that causes the ruin of the land. But if the damage is minor, the owner should take back his land and uproot the trees etc., and take the guarantee for the loss. So, through this explanation, harmony is achieved between the mentioned texts, the purpose has become clear and doubts have ended, and greatness belongs to the Owner of blessings. (T)

It is also stated in Shami:

Arabic Text

i.e., the value of the building or tree ordered to be uprooted is less than its value after being uprooted by the amount of the labor cost for uprooting. Thus, if the value of the uprooted material is ten and the cost of uprooting is [one] dirham, nine remains [3] (Summarized).

Urdu Translation

Meaning the house or tree for which there is a right to uproot, its value should be given after subtracting the labor of uprooting from its value as uprooted material. For example, if the value of the uprooted material is ten dirhams and the labor is one dirham, then he will give nine dirhams as the price (Summarized). (T)

In Khayriyya, it is stated:

Arabic Text

If a part of it falls within his portion and a part in the portion of another, then what falls in his portion is under his

Urdu Translation

If some part of the house is on one's own land and some part is on another person's land, then the part on one's own land is at

Arabic Text	Urdu Translation
discretion, and for what falls in the portion of another, he [the other owner] has the right to compel him to remove it [4].	his discretion, and for the part situated on the other's land, the other has the right to force him to demolish it. (T)

[1] Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Ghasab, Mujtabai Press, Delhi, 2/207 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Ghasab, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/122 [3] Radd al-Muhtar, Kitab al-Ghasab, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/122 [4] Al-Fatawa al-Khayriyya, Kitab al-Qisma, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/161

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

अरबी पाठ

और भूमि वापस कर दी जाएगी, और मालिक को यह विकल्प है कि वह उस भवन या पेड़ के मूल्य की क्षतिपूर्ति करे जिसे उखाड़ने का आदेश दिया गया है, अर्थात जो उखाड़े जाने योग्य है, यदि उससे भूमि को क्षति पहुँचती हो [1]। टीका में लिखा है: अर्थात ऐसी गंभीर क्षति जिससे भूमि खराब हो जाए। लेकिन यदि क्षति मामूली है, तो वह अपनी भूमि वापस ले लेगा और पेड़ों आदि को उखाड़ देगा और मामूली नुकसान की भरपाई करेगा [2]। इस प्रकार, इस समन्वय के माध्यम से उद्देश्य स्पष्ट हो जाता है और शंकाएं दूर हो जाती हैं। समस्त प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो नियामतों का मालिक है।

उर्दू अनुवाद

और ज़मीन वापस करने का हुक्म दिया जाएगा और मालिक को इख़्तियार होगा कि वह उखाड़े हुए मकान या दरख़्तों की क़ीमत का ज़ामिन बन जाए अगर ज़मीन को नुक़सान का ख़तरा हो यानी अगर नुक़सान हो तो उखाड़ने का इस्तिहक़ाक़ होगा। मुहश्शी (टीकाकार) की इबारत यह है: यानी ऐसा फ़ाहिश (गंभीर) नुक़सान जो ज़मीन के फ़साद का बाइस हो, लेकिन अगर नुक़सान क़लील (मामूली) हो तो मालिक अपनी ज़मीन वापस ले और दरख़्त वग़ैरह उखाड़ दे और नुक़सान का ज़मान ले। तो इस बयान से मज़कूरा इबारात में मुवाफ़क़त हो गई, मक़सूद वाज़ेह हो गया और औहाम (शंकाएं) ख़त्म हो गए और बुज़ुर्गी नेमत के मालिक के लिए है। (त)

शामी में भी है:

अरबी पाठ

अर्थात भवन या पेड़ का मूल्य जिसे उखाड़ने का आदेश दिया गया है, उखाड़े जाने के बाद उसके मूल्य से उखाड़ने की मज़दूरी की राशि कम होने के बराबर है। अतः यदि उखाड़ी गई सामग्री का मूल्य दस है और उखाड़ने की मज़दूरी [एक] दिरहम है, तो नौ शेष रहता है [3] (संक्षिप्त)।

उर्दू अनुवाद

यानी मकान या दरख़्त जिनको उखाड़ने का हक़ है, उन उखाड़े हुओं की क़ीमत से उखाड़ने की मज़दूरी बराबर मिन्हा (घटा) करके बक़िया क़ीमत दी जाए, मसलन अगर उखाड़े हुए की क़ीमत दस दिरहम हो और मज़दूरी एक दिरहम हो तो नौ दिरहम क़ीमत देगा (मुल्ख़सन)। (त)

खैरिया में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
यदि इसका कुछ हिस्सा उसके हिस्से में और कुछ हिस्सा दूसरे के हिस्से में पड़ता है, तो जो उसके हिस्से में पड़ता है वह उसके विवेक पर है, और जो दूसरे के हिस्से में पड़ता है, तो उसे [दूसरे मालिक को] उसे हटाने के लिए मजबूर करने का अधिकार है [4]।	अगर मकान का कुछ हिस्सा अपनी ज़मीन और कुछ हिस्सा दूसरे की ज़मीन में हो तो अपनी ज़मीन वाला हिस्सा उसकी सवाबदीद पर है, और जो हिस्सा दूसरे की ज़मीन पर वाक़े है तो दूसरे को हक़ है कि वह उसे गिराने पर मजबूर करे (त)

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-ग़सब, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/207 [2] रद अल-मुह्तार, किताब अल-ग़सब, दार एहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 5/122 [3] रद अल-मुह्तार, किताब अल-ग़सब, दार एहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 5/122 [4] अल-फ़तावा अल-ख़ैरिया, किताब अल-क़िस्मा, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, 2/161

عربی متن	اردو ترجمہ
والرد وللمالك ان يضمن له قيمة بناء او شجر امر بقلعه ای مستحق القلع ان نقصت الارض به ۱ اھ مانصه ای نقصانا فاحشا بحيث يفسدها اما لو نقصها قليلا فيأخذ ارضه ويقلع الاشجار ويضمن النقصان ۲ اھ فبذا التوفيق يتضح المرام وتزول الاوهام والحمد لله ولي الانعام۔	اور زمین واپس کرنے کا حکم دیا جائے گا اور مالک کو اختیار ہوگا کہ وہ اکھاڑے ہوئے مکان یا درختوں کی قیمت کا ضامن بن جائے اگر زمین کو نقصان کا خطرہ ہو یعنی اگر نقصان ہو تو اکھاڑنے کا استحقاق ہوگا اھ محشی کی عبارت یہ ہے یعنی ایسا فاحش نقصان جو زمین کے فساد کا باعث ہو، لیکن اگر نقصان قلیل ہو تو مالک اپنی زمین واپس لے اور درخت وغیرہ اکھاڑ دے اور نقصان کا ضمان لے اھ تو اس بیان سے مذکورہ عبارات میں موافقت ہو گئی، مقصود واضح ہو گیا اور اوہام ختم ہو گئے اور بزرگی نعمت کے مالک کے لئے ہے۔ (ت)

نیز شامی میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
ای قيمة بناء او شجر امر بقلعه اقل من قيمته مقلوعا مقدار اجرة القلع فان كانت قيمة المقلوع عشرة واجرة القلع دراهم بقيت تسعة ۳ (ملخصا)	یعنی مکان یا درخت جن کو اکھاڑنے کا حق ہے ان اکھاڑے ہوئے کی قیمت سے اکھاڑنے کی مزدوری برابر منہا کرکے بقیہ قیمت دی جائے، مثلاً اگر اکھاڑے ہوئے کی قیمت دس درہم ہو اور مزدوری ایک درہم ہو تو نو درہم قیمت دے گا (ملخصاً)۔ (ت)

خیریہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
ان وقع بعضه فی حصته وبعضه فی حصة الاخر فما وقع فی حصته فامره الیه وما وقع فی حصة الاخر فله ان یکلفه قلعه ٤ ۔	اگر مکان کا کچھ حصہ اپنی زمین اور کچھ حصہ دوسرے کی زمین میں ہو تو اپنی زمین والا حصہ اس کی صوابدید پر ہے، اور جو حصہ دوسرے کی زمین پر واقع ہے تو دوسرے کو حق ہے کہ وہ اسے گرانے پر مجبور کرے (ت)

[1] در مختار کتاب الغصب مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۷ [2] ردالمحتار کتاب الغصب داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۱۲۲ [3] ردالمحتار کتاب الغصب داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۱۲۲ [4] الفتاوی الخیریه کتاب القسمة دار المعرفة بیروت ۱۶۱/۲

Fatawa Razawiyya Volume (16)

All this is in the case where the house is divisible and the partners agree to the division; otherwise, if the remaining partners do not want to keep the building, there is no choice but to demolish it. In Al-Khairiyah, it is stated:

[Boxed text - Left]: It is not hidden that when division is not possible or the two parties do not agree on it, demolition becomes necessary. And Allah Almighty knows best. [Boxed text - Right]: It is not hidden that when land is not divisible or the parties do not agree on the division, then there will be no choice but to demolish it. And Allah Almighty knows best. (T)

Answer to the fourth question: The daughters will receive their paternal inheritance from the old house that existed at the time of Khalid's death, because the gift (Hiba) that Khalid had made in the name of Hindah became void upon Khalid's death due to non-delivery of possession, and the estate remained Khalid's estate. Of the portion Hindah received from it, as well as the additional construction that was done for all partners during Hindah's time, they will take her maternal inheritance from both. And if there is no excluder (Hajib) like a son or grandson among Zaid's heirs, then when something reached Zaid from the paternal inheritance and both from the maternal inheritance, and his own special bungalow, then those three sisters will be entitled to his inheritance; and Allah Almighty knows best.

Answer to the fifth question: It was not obligatory for Amr to write the shop accounts; if he didn't, there is no blame on him.

[Boxed text - Left]: In 'Uqud ad-Durriyah, quoted from 'Al-Bahr ar-Ra'iq', regarding the actions of a trustee (Qayyim), it is permissible to take compensation for the writing itself, but it is not permissible to take compensation for the accounting itself because accounting is obligatory upon him. Thus, he informed that writing is not obligatory upon him, even to the extent that it was permissible for him to take wages for it. So it is known that the trustee in a transaction is not obliged to write the accounts, even though the accounting itself is obligatory upon him. [Boxed text - Right]: In 'Uqud ad-Durriyah, it is quoted from 'Al-Bahr ar-Ra'iq' that in administrative actions, taking compensation for writing is permissible, but taking compensation merely for accounting is not permissible because accounting is obligatory upon him. From this, the benefit obtained is that writing will not be obligatory there where taking wages is permissible; so it is known that in any organized transaction, the writing of the

account is not obligatory, even though the accounting itself is obligatory upon him. (T)

Rather, this agreement made between Amr and the other partners—that Amr should sell the goods, write the accounts, and take a commission of one anna per rupee—is purely unlawful and forbidden, as is not hidden from a jurist. And Allah Almighty knows best.

1. Al-Fatawa al-Khayriyya, Book of Division, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/160
2. Al-'Uqud ad-Durriyah, Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyah, Book of Waqf, Chapter 3, Arg Bazar Kandahar, Afghanistan 1/215

यह सब उस स्थिति में है जब मकान बंटवारे के योग्य हो, और साझेदार बंटवारे पर सहमत हों; अन्यथा, यदि शेष साझेदार उस इमारत को रखना न चाहें, तो उसे गिराने के अलावा कोई चारा नहीं। खैरियाह में है:

[बॉक्स - बायां]: यह छिपा नहीं है कि जब विभाजन संभव न हो या दोनों पक्ष इस पर सहमत न हों, तो गिराना आवश्यक हो जाता है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। [बॉक्स - दायां]: यह छिपा नहीं है कि जब ज़मीन बंटवारे के लायक न हो या पक्षकार बंटवारे पर राज़ी न हों, तो गिराए बिना कोई चारा न होगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

चौथे प्रश्न का उत्तर: बेटियाँ पुराने मकान से, जो खालिद की मृत्यु के समय मौजूद था, अपना पैतृक हिस्सा पाएंगी क्योंकि जो उपहार (हिबा) खालिद ने हिंदा के नाम किया था, वह कब्ज़ा न देने के कारण खालिद की मृत्यु से शून्य हो गया और वह संपत्ति खालिद की ही रही। उसमें से जो हिस्सा हिंदा ने पाया, और हिंदा के समय में सभी साझेदारों के लिए जो अतिरिक्त निर्माण किया गया था, वे उन दोनों में से अपना मातृ विरासत लेंगी। और यदि ज़ैद के वारिसों में बहनों का कोई हाजिब (उत्तराधिकार से रोकने वाला) जैसे बेटा या पोता नहीं है, तो जब ज़ैद को पैतृक विरासत से कुछ प्राप्त हुआ और मातृ विरासत से दोनों हिस्सा प्राप्त हुए, और उसका अपना विशेष बंगला, तो वे तीनों बहनें उसकी विरासत की हकदार होंगी; और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

पाँचवें प्रश्न का उत्तर: दुकान का हिसाब लिखना अम्र पर वाजिब न था; अगर उसने नहीं लिखा तो उस पर कोई इल्जाम नहीं हुआ।

[बॉक्स - बायां]: उक़ूद अद-दुर्रियाह में अल-बहर अर-राइक के हवाले से मुतवल्ली (क़य्यिम) के कार्यों के बारे में है कि स्वयं लेखन के लिए मुआवज़ा लेना जायज़ है और स्वयं हिसाब के लिए मुआवज़ा लेना जायज़ नहीं है क्योंकि हिसाब देना उस पर वाजिब है। अतः उन्होंने बताया कि लिखना उस पर वाजिब नहीं है, यहाँ तक कि उसके लिए उस पर उजरत लेना जायज़ हुआ। तो मालूम हुआ कि किसी मामले में अमीन (न्यासधारी) पर अपने हिसाब का लेखन वाजिब नहीं है, भले ही स्वयं हिसाब देना उस पर वाजिब हो। [बॉक्स - दायां]: उक़ूद अद-दुर्रियाह में अल-बहर अर-राइक से उद्धृत है कि प्रबंधकीय कार्यों में लिखाई पर मुआवज़ा लेना जायज़ है और केवल हिसाब पर मुआवज़ा लेना जायज़ नहीं क्योंकि हिसाब उस पर वाजिब है। इससे यह लाभ प्राप्त हुआ कि वहाँ लिखाई वाजिब नहीं होगी जहाँ

उजरत लेना जायज़ होगा; तो इससे मालूम हुआ कि किसी व्यवस्थित मामले पर हिसाब की लिखाई वाजिब नहीं है, भले ही स्वयं हिसाब उस पर वाजिब है। (त)

बल्कि यह अनुबंध ही कि जो अम्र और बाकी साझेदारों के बीच हो कि अम्र माल बेचेगा, हिसाब लिखेगा और प्रति रुपया एक आना दस्तूरी (कमीशन) लेगा, पूरी तरह से नाजायज़ और हराम है, जैसा कि फकीह (धर्मशास्त्री) पर छिपा नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

1. अल-फ़तावा अल-खैरियाह, किताबुल क़िस्माह, दारुल मआरिफ़ा बेरूत २/१६०
2. अल-'उक़ूद अद-दुर्रियाह, तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदियाह, किताबुल वक़्फ़, तीसरा अध्याय, अर्ग बाज़ार कंधार, अफ़गानिस्तान १/२१५

पृष्ठ १०६ / ६३१

یہ سب اس صورت میں ہے جبکہ مکان صالح تقسیم، اور شرکاء تقسیم پر راضی ہوں ورنہ اگر بقیہ شرکاء اس عمارت کو رکھنا نہ چاہیں تو ڈھا دینے سے چارہ نہیں۔ خیریہ میں ہے :

[بایاں]: لایخفی انہ اذالم یمکن القسمۃ اولم یرضیا بھا تعین الھدم[1]۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ [دایاں]: یہ مخفی نہیں کہ جب زمین قابل تقسیم نہ ہو یا فریقین تقسیم پر راضی نہ ہوں تو گرائے بغیر چارہ نہ ہوگا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

جواب سوال چہارم: دختریں مکان قدیم سے کہ وقت مرگ خالد موجود تھا ترکہ پدری پائیں گی کہ ہبہ جو خالد نے ہندہ کے نام کیا تھا بوجہ قبضہ نہ دینے کے موت خالد سے باطل ہو گیا اور ترکہ ترکہ خالد ہی ٹھہرا اور اس میں سے جو حصہ ہندہ نے پایا اور نیز تعمیر مزید سے کہ زمانہ ہندہ میں سب شرکاء کے لئے ہوئی جس قدر حق ہندہ تھا ان دونوں میں سے ترکہ مادری لیں گی اور اگر زید کے ورثہ میں بہنوں کا کوئی حاجب مثلاً بیٹا یا پوتا نہیں تو جب کچھ زید کو ترکہ پدری و ہر دو ترکہ مادری سے پہنچا اور اس کا اپنا خاص بنگلہ ان تینوں میں سے میراث برادری کی مستحق ہوں گی، واللہ تعالٰی اعلم۔

جواب سوال پنجم: حساب دکان لکھنا عمر و پر واجب نہ تھا اگر نہ لکھا اس پر کوئی الزام نہ ہوا،

[بایاں]: في العقودالدرية عن البحرالرائق من تصرفات القيم يجوز الاخذ على نفس الكتابة ولايجوز الاخذ على نفس المحاسبة لان الحساب واجب عليه[2] اھ فافاد ان الكتابة لاتجب عليه حتى جازله اخذ الاجرة عليها فعلم ان الامين في معاملة لايجب عليه كتابة حسابه وان كان نفس الحساب واجباً عليه۔

[دایاں]: عقوددریہ میں بحر الرائق سے منقول ہے کہ قیمتی تصرفات میں لکھائی پر معاوضہ لینا

جائز ہے اور محض حساب پر معاوضہ لینا جائز نہیں کیونکہ حساب اس پر واجب ہے، اھ، اس سے یہ فائدہ حاصل ہوا کہ وہاں لکھائی واجب نہ ہوگی جہاں اجرت لینا جائز ہوگا تو اس سے معلوم ہوا کسی معاملہ منتظم پر حساب کی لکھائی واجب نہیں اگرچہ نفس حساب اس پر واجب ہے۔ (ت)

بلکہ یہ قرار داد ہی کہ عمرو وبقیہ شرکاء میں ہو کہ عمرو مال بیچے حساب لکھے اور اکنی روپیہ دستوری لے محض ناجائز و حرام ہے کما لا یخفی علی الفقیہ (جیسا کہ فقہ جاننے والے پر مخفی نہیں ہے۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

[1] الفتاوی الخیریہ کتاب القسمۃ دار المعرفۃ بیروت ۲/ ۱۶۰ [2] العقود الدریۃ تنقیح الفتاوی الحامدیۃ کتاب الوقف الباب الثالث ارگ بازار قندھار، افغانستان ۱/ ۲۱۵

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

Answer to the sixth question: This daily allowance fixed by partners for Hindah specifically upon her becoming a widow is apparently with the intention of reward (Thawab), as a form of consolation for a brother's widow. If it is so, it can never be taken back because in this situation it is charity (Tasaduq), and in charity there is no retraction at all. It is stated in Durr al-Mukhtar:

There is no retraction in it, even if it was given to a wealthy person, because the intention in it is reward (Thawab), not a compensation (Awad).[1]	**There is no retraction in it even if given to a wealthy person because the objective is reward and not compensation (T)**

And if they give it from what is her entitlement in the shop through her husband's inheritance, considering it her right, then if her right is equal to that or more, there is still no meaning in taking it back. And if it becomes apparent that she received more than her right, then certainly the excess amount shall be taken back.

In the Book of Partnership (Kitab al-Shirkah) of al-'Uqud al-Durriyah, it is asked: Suppose Zaid and 'Amr each individually own property, and they agreed that whatever income is generated from the two properties would be shared equally between them, and this continued for nine years. In reality, Zaid's property's income was more, and now Zaid wants to demand from 'Amr the excess amount he paid to him, based on the belief that it was obligatory upon him due to the aforementioned partnership. Is it permissible for Zaid to do so? (Answer) The aforementioned partnership is not valid. Since Zaid's property's income was more, it became clear that what he paid to 'Amr from it was based on the assumption that it was obligatory upon him. When someone pays something that is not obligatory upon him, he has the right to reclaim it, unless he gave it as a gift (Hiba) and the recipient consumed it, as mentioned in the commentary of al-Nazm al-Wahbani and other reliable sources[2]. And Allah Almighty knows best.

In the Book of Partnership (Kitab al-Shirkah) of al-'Uqud al-Durriyah, it is written that Zaid and 'Amr are each individual owners of their land. Both agreed that the yield from both lands would be divided half and half between them. This agreement continued for nine years, even though Zaid's land was more [productive]. Now Zaid wants to demand his excess share from 'Amr on the basis that the portion paid to 'Amr was obligatory due to the said agreement. Does Zaid have the right to take back this excess payment? (Answer) The said partnership is not valid. So, when the area of Zaid's land is more, it's clear that the yield will be more. Thus, it is known that the excess amount he gave to 'Amr was given thinking that its payment was obligatory, whereas when a person pays a non-obligatory thing, he has the right to demand its return. Yes, if it was given as a gift and the recipient used/consumed it, then there is no right of return, as...

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Gift, Section on Miscellaneous Issues, Matba' Mujtabai Delhi 2/166 [2] Al-'Uqud al-Durriyah Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyah, Book of Partnership, Arg Bazaar Kandahar Afghanistan 1/91

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

छठे प्रश्न का उत्तर: हिन्दा के लिए उसके विधवा होने पर भागीदारों द्वारा यह दैनिक भत्ता निर्धारित करना स्पष्ट रूप से सवाब (पुण्य) की नीयत से है, जो भाई की विधवा के प्रति सांत्वना के रूप में है। यदि ऐसा है, तो इसे कभी वापस नहीं लिया जा सकता क्योंकि इस स्थिति में यह सदक़ा (दान) है, और सदक़ा में कोई वापसी नहीं होती। दुर्र-ए-मुख्तार में है:

इसमें कोई वापसी नहीं है, भले ही वह किसी धनी को दिया गया हो, क्योंकि इसमें उद्देश्य सवाब है, मुआवज़ा (बदला) नहीं।[1]	**इसमें वापसी नहीं है भले ही धनी पर की गई हो क्योंकि इससे मक़सद सवाब है मुआवज़ा नहीं है (त)**

और यदि दुकान में जो उसके पति की विरासत के माध्यम से उसका हक है, उसे हक समझकर देते हैं, तो यदि उसका हक उतना ही या उससे अधिक है, तब भी वापस लेने का कोई मतलब नहीं है। और यदि यह स्पष्ट हो जाए कि उसे हक से अधिक मिला है, तो निश्चित रूप से अधिक मात्रा वापस ली जाएगी।

उक़ूद-ए-दुर्रिया की किताबुश-शिरका में पूछा गया है: मान लीजिए कि ज़ैद और अम्र प्रत्येक अपनी-अपनी संपत्ति के व्यक्तिगत मालिक हैं, और वे इस बात पर सहमत हुए कि दोनों संपत्तियों से जो भी आय प्राप्त होगी, उसे दोनों के बीच आधा-आधा बांटा जाएगा, और यह नौ वर्षों तक जारी रहा। वास्तविकता यह थी कि ज़ैद की संपत्ति की आय अधिक थी, और अब ज़ैद अम्र से उस अतिरिक्त राशि की मांग करना चाहता है जो उसने अम्र को इस आधार पर दी थी कि उक्त साझेदारी के कारण वह उस पर अनिवार्य था। क्या ज़ैद के लिए ऐसा करना जायज़ है? (उत्तर) उक्त साझेदारी मान्य नहीं है। चूंकि ज़ैद की संपत्ति की आय अधिक थी, इसलिए यह स्पष्ट हो गया कि उसने अम्र को जो कुछ भी दिया, वह इस धारणा पर आधारित था कि यह उस पर अनिवार्य था। जब कोई व्यक्ति ऐसी चीज़ का भुगतान करता है जो उस पर अनिवार्य नहीं है, तो उसे उसे वापस लेने का अधिकार है, जब तक कि उसने उसे उपहार (हिबा) के रूप में न दिया हो और प्राप्तकर्ता ने उसे उपभोग न कर लिया हो, जैसा कि शरह अल-नज़्म अल-वहबानी और अन्य विश्वसनीय स्रोतों में है[2]। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

उक़ूद-ए-दुर्रिया की किताबुश-शिरका में लिखा है कि ज़ैद और अम्र प्रत्येक व्यक्तिगत रूप से अपनी भूमि के मालिक हैं। दोनों ने सर्वसम्मति से तय किया कि दोनों जमीनों से जो पैदावार प्राप्त होगी वह दोनों के बीच आधी-आधी होगी। इसी अनुबंध पर नौ साल तक मामला चलता रहा, हालांकि ज़ैद की ज़मीन ज़्यादा थी। अब ज़ैद अपने अतिरिक्त हिस्से की मांग अम्र से करना चाहता है इस आधार पर कि अम्र को भुगतान किया गया हिस्सा उक्त समझौते के कारण अनिवार्य था। तो क्या ज़ैद को इस अतिरिक्त भुगतान को वापस लेने का अधिकार है? (उत्तर) उक्त साझेदारी मान्य नहीं है। तो जब ज़ैद की ज़मीन का क्षेत्रफल अधिक है, तो पैदावार का अधिक होना स्पष्ट हो गया। तो मालूम हुआ कि उसने अम्र को जो अतिरिक्त मात्रा दी, वह इस विचार से दी कि उसका भुगतान अनिवार्य था, जबकि जब कोई व्यक्ति गैर-अनिवार्य चीज़ का भुगतान करता है, तो उसे उसकी वापसी की मांग करने का अधिकार होता है। हाँ, अगर हिबा (उपहार) के तौर पर दिया और कब्ज़ा करने वाले ने उसे नष्ट/खर्च कर दिया हो, तो वापसी का अधिकार नहीं है, जैसा कि...

[1] दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल हिबा, विभिन्न मसलों का अध्याय, मतबा मुजतबाई दिल्ली 2/166 [2] अल-उक़ूद अद-दुर्रिया तनकीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, किताबुश शिरका, अर्ग बाज़ार कंधार अफगानिस्तान 1/91

جواب سوال ششم: خاص ہندہ کے لئے اس کے بیوہ ہونے پر شریکوں کا یہ یومیہ مقرر کرنا بظاہر بہ نیت ثواب، بطور مواسات بیوہ برادر ہے اگر ایسا ہی ہے تو ہرگز واپس نہیں ہوسکتا کہ وہ اس حال میں تصدق ہے اور تصدق میں اصلاً رجوع نہیں۔ در مختار میں ہے:

لا رجوع فیھا و لو علی غنی لان المقصود فیھا الثواب لا العوض1 **اس میں رجوع نہیں اگرچہ غنی پر کیا ہو کیونکہ اس سے مقصود ثواب ہے معاوضہ نہیں ہے (ت)**

اور اگر دکان میں جو اس کا استحقاق بذریعہ ترکہ شوہر ہی ہے اسے حق میں سمجھ کر دیتے ہیں تو اگر اس کا حق اسی قدر یا اس سے زائد ہے جب بھی رجوع کے لئے کوئی معنی نہیں، اور اگر ظاہر ہو کہ حق سے زائد پہنچا تو البتہ بقدر زیادت واپس لیا جائے گا۔

في شركة العقود الدرية سئل فيما اذا كان لكل من زيد و عمر و عقار جار في ملكه بمفرده فتوافقا على ان ما يحصل من ريع العقارين بينهما نصفين و استمر على ذلك تسع سنوات. والحال ان ريع عقار زيد اكثر و يريد زيد مطالبة عمرو بالقدر الزائد الذي دفعه لعمرو بناء على انه واجب عليه بسبب الشركة المزبورة فهل يسوغ لزيد ذلك (الجواب) الشركة المزبورة غير معتبرة فحيث كان ريع عقار زيد اكثر تبين ان ما دفعه لعمرو من ذلك بناء على ظن انه واجب عليه و من دفع شيئا ليس بواجب عليه فله استرداده الا اذا دفعه على وجه الهبة و استهلكه القابض كما في شرح النظم الوهباني و غيره من المعتبرات 2. والله تعالىٰ اعلم.

عقود دریہ کی کتاب الشرکہ میں ہے کہ زید اور عمرو ہر ایک انفرادی طور پر اپنی زمین کا مالک ہے تو دونوں نے باتفاق طے کیا کہ دونوں زمینوں سے جو پیداوار حاصل ہو وہ دونوں میں نصف نصف ہو گی اسی معاہدہ پر نو سال معاملہ چلتا رہا حالانکہ زید کی زمین زیادہ تھی اب زید اپنے زائد حصہ کا عمرو سے مطالبہ کرنا چاہتا ہے اس مبنی پر کہ عمرو کو ادا شدہ حصہ معاہدہ مذکورہ کی وجہ سے واجب تھا تو کیا زید کو اس زائد ادا شدہ کو واپس لینے کا اختیار ہے؟ (الجواب) مذکورہ شراکت معتبر نہیں تو جب زید کی زمین کا رقبہ زیادہ ہے تو پیداوار کا زیادہ ہونا واضح ہو گیا تو معلوم ہوا کہ اس نے عمرو کو جو زائد مقدار دی وہ اس خیال سے دی کہ اس کی ادائیگی واجب تھی جبکہ کوئی شخص غیر واجب چیز کو ادا کرے تو اس کی واپسی مطالبہ کا حق ہوتا ہے، ہاں اگر ہبہ کے طور پر دیا اور قابض نے اس کو ہلاک کر دیا ہو تو واپسی کا حق نہیں جیسا کہ

1 درمختار كتاب الهبہ فصل فی مسائل متفرقه مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۶ 2 العقود الدرية تنقيح الفتاوى الحامدية ، كتاب الشركة ، ارگ بازار قندهار افغانستان ۱ / ۹۱

It is in the commentary of Al-Nazm al-Wahbani and other reliable books. And Allah Almighty knows best. (T)

Answer to the seventh question: Regarding the debt that Amr claims is against the shop, if it is such that he, according to the custom of traders, bought some goods on credit and hasn't paid the price yet, or it couldn't be paid due to losses in the shop, then this debt will be shared proportionately among all partners. Amr's statement in this regard will be accepted upon oath. However, if Amr took a loan to increase the shop's capital and bought more goods, then this debt is specifically Amr's responsibility, and the others have no connection to it.

Investigation of the issue: The issue is that the method commonly practiced among most heirs, where the deceased dies and their properties, villages, and shops remain in partnership without division, and some heirs manage them with the permission and consent of the rest, is not a contractual partnership (Shirkat-e-Aqd) but a co-ownership partnership (Shirkat-e-Milk).

As verified in Al-Uqud al-Durriyah. It is stated in Rad al-Muhtar: It is a co-ownership partnership (Shirkat-e-Milk) as I have recorded in Tanqih al-Hamidiyah, then I saw its explicit mention in Fatawa al-Hanuti.

As he verified it in Al-Uqud al-Durriyah, and in Rad al-Muhtar it is stated that this is co-ownership, just as I clarified in Tanqih al-Hamidiyah, and then I saw its explicit mention in Fatawa al-Hanuti. (T)

And in co-ownership, each partner is a stranger (outsider) to the share of the other.

As they have stated unanimously. And in Al-Durr al-Mukhtar: Every partner in a co-ownership is a stranger to the property of his companion because it does not imply agency (wakalah).

As its answer has fully passed, and in Al-Durr al-Mukhtar it is said that all parties in a co-ownership are strangers to the other's property because this partnership does not imply agency. (T)

However, here, since management is with the permission and consent of the remaining partners, the person managing is a principal (aseel) in his own share and an agent (wakeel) on behalf of the others.

It is stated in Rad al-Muhtar: It frequently happens among farmers and similar groups that one of them dies and his children take over his estate without division.

It is stated in Rad al-Muhtar: This matter is common among farming people that when one of the partners dies, his children (take over) the father's estate without division.

[1] Rad al-Muhtar, Kitab al-Shirkah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/338. [2] Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shirkah, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/370.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (१६)

अल-नज़्म अल-वहबानी की व्याख्या और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

सातवें प्रश्न का उत्तर: यह ऋण जिसे अम्र दुकान के ज़िम्मे बताता है, यदि ऐसा है कि उसने व्यापारियों की आदत के अनुसार कुछ माल उधार लिया और अभी तक उसकी कीमत अदा नहीं की या दुकान में घाटा होने के कारण अदा नहीं हो सकी, तो यह ऋण सभी भागीदारों के ज़िम्मे आनुपातिक रूप से होगा और इस बारे में अम्र का कथन शपथ के साथ विश्वसनीय होगा। और यदि ऐसा है कि अम्र ने दुकान की पूंजी बढ़ाने के लिए कुछ रुपया उधार लेकर और माल खरीदा, तो यह ऋण विशेष रूप से अम्र की ज़िम्मेदारी होगा, बाकियों का इससे कोई संबंध नहीं।

मसले की तहक़ीक़: यह है कि वह तरीका जो अक्सर वारिसों में प्रचलित होता है कि वारिस मर गया और उसकी संपत्ति, गाँव, दुकानें बिना बँटवारे के साझेदारी में रहती हैं और वारिसों में से कुछ वारिस बाकियों की अनुमति और सहमति से उनमें लेनदेन करते हैं, यह अनुबंध वाली साझेदारी (शिरकत-ए-अक़्द) नहीं बल्कि मालिकाना साझेदारी (शिरकत-ए-मिल्क) है।

जैसा कि उक़ूद अल-दुर्रिया में इसकी पुष्टि की गई है। और रद्दुल मुहतार में कहा गया: यह मालिकाना साझेदारी है जैसा कि मैंने तनक़ीह अल-हामिदिया में इसे स्पष्ट किया है, फिर मैंने फ़तावा अल-हानूती में इसका स्पष्ट उल्लेख देखा।

जैसा कि उक़ूद अल-दुर्रिया में इसकी पुष्टि की है और रद्दुल मुहतार में कहा गया कि यह मालिकाना साझेदारी है जैसा कि मैंने तनक़ीह अल-हामिदिया में इसे स्पष्ट किया है और फिर मैंने फ़तावा अल-हानूती में इसका स्पष्ट उल्लेख देखा। (त)

और मालिकाना साझेदारी में प्रत्येक भागीदार दूसरे के हिस्से से अजनबी (पराया) होता है।

जैसा कि उन्होंने सर्वसम्मति से स्पष्ट किया है। और अल-दुर्रुल मुख़्तार में है: मालिकाना साझेदारी में प्रत्येक भागीदार अपने साथी की संपत्ति के मामले में अजनबी है क्योंकि इसमें एजेंसी (वक़ालत) शामिल नहीं होती।

जैसा कि इसका उत्तर पूरी तरह से आ चुका है, और दर्रे मुख़्तार में है कि मालिकाना साझेदारी के सभी पक्ष दूसरे के माल से अजनबी होते हैं क्योंकि यह साझेदारी एजेंसी (वक़ालत) को शामिल नहीं करती। (त)

लेकिन यहाँ चूँकि लेनदेन बाक़ी भागीदारों की अनुमति और सहमति से है, इसलिए यह लेनदेन करने वाला अपने हिस्से में मूल (असील) और बाकियों की ओर से प्रतिनिधि (वक़ील) होता है।

रद्दुल मुहतार में कहा गया: किसानों और इसी तरह के लोगों में अक्सर ऐसा होता है कि उनमें से किसी की मृत्यु हो जाती है तो उसकी संतानें बिना बँटवारे के ही उसकी विरासत पर क़ाबिज़ हो जाती हैं।

रद्दुल मुहतार में कहा गया: किसानों में जैसे यह मामला आम है कि जब उन भागीदारों में से कोई मर जाता है तो उसकी संतान बिना बँटवारे के ही अपने पिता की विरासत (पर क़ाबिज़ होती है)।

[1] रद्दुल मुहतार, किताब अल-शिरका, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/338. [2] दर्रे मुख़्तार, किताब अल-शिरका, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 1/370.

النظم الوہبانی کی شرح وغیرہ معتبر کتب میں ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

جواب سوال ہفتم: یہ قرضہ کہ عمرودکان کے ذمے بتاتا ہے اگر یوں ہے کہ اس نے حسب عادت تجار کچھ مال قرضوں مول لیا اور ہنوز زر ثمن ادا نہ کیا یادکان میں خسارہ واقع ہونے کے سبب ادا نہ ہو سکا تو یہ قرض سب شرکاء کے ذمے حصہ رسد ہو گا اور عمرو کا قول اس بارے میں قسم کے ساتھ معتبر ہو گا اور اگر یوں ہے کہ عمرو نے سرمایہ دکان بڑھانے کے لئے کچھ روپیہ قرض لے کر اور مال خرید اتو یہ قرض خاص ذمہ عمرو ہو گا باقی کو اس سے کچھ تعلق نہیں۔

تحقیق مسئلہ: یہ ہے کہ یہ طریقہ جو اکثر ورثاء میں معمول ہوتا ہے کہ مورث مر گیا اس کے اموال دیہات دکانات یوں ہی شرکت پر بلا تقسیم رہتے ہیں اور منجملہ ورثہ بعض وارث باقیوں کے اجازت و رضامندی سے ان میں تصرف کرتے ہیں شرکت عقد نہیں شرکت ملک ہی ہے،

كما حققه في العقود الدرية. وقال فی ردالمحتار هی شركة ملک كما حررته فی تنقيح الحامدية ثم رأيت التصريح به بعينه فی فتاوی الحانوتي .

جیسا کہ عقود الدریہ میں اس کی تحقیق کی ہے اور ردالمحتار میں فرمایا یہ شرکت ملک ہے جیسا کہ میں نے تنقیح الحامدیہ میں اس کو واضح کیا ہے اور پھر میں نے فتاوی حانوتی میں اس کی تصریح دیکھی(ت)

اور شرکت ملک میں ہر شریک دوسرے کے حصہ سے اجنبی ہوتا ہے،

كما صرحوا به قاطبة. وفي الدرالمختار كل من شركاء الملك اجنبي فی مال صاحبہ لعدم تضمنها الوكالة .

جیسا کہ اس کا جواب مکمل طور پر گزرا، اور در مختار میں ہے کہ شرکت ملک کے تمام فریق دوسرے کے مال سے اجنبی ہوتے ہیں کیونکہ یہ شرکت وکالت کو متضمن نہیں ہوتی۔ (ت)

مگر یہاں کہ تصرف باجازت ورضائے باقی شرکاء ہے یہ تصرف کرنے والا اپنے حصہ میں اصیل اور باقیوں کی طرف سے وکیل ہوتا ہے،

قال في ردالمحتار يقع كثيرا فی الفلاحين ونحوهم ان احدهم يموت فتقوم اولاده على تركته بلا قسمة

ردالمحتار میں فرمایا: کاشتکار لوگوں میں جیسے یہ معاملہ عام ہے کہ جب ان شرکاء میں سے کوئی فوت ہو جاتا ہے تو اس کی اولاد تقسیم کے بغیر ہی اپنے والد کے ترکہ (پر قابض ہوتی ہے)۔

[1] ردالمحتار کتاب الشرکۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۳۸ [2] درمختار کتاب الشرکہ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۷۰

[Arabic Section]: And they work therein in tillage, cultivation, purchasing, borrowing, and the like. Sometimes their elder is the one who takes charge of their affairs, and they work under him by his command. All of this is in an absolute and delegated manner etc. So there is no doubt in the realization of the meaning of agency (Wikalah). [Urdu Section]: ...stands in place, and carries out tasks such as farming, buying and selling, and transactions, and sometimes the elder among them himself becomes the manager of necessary matters, and the younger ones continue to act on his word, while all this proceeding is by way of permission and delegation etc. So there is no doubt that the meaning of agency is found in it. (T)

Especially in the inquired situation, there was an explicit delegation of the shop and permission for trade activities from the rest of the partners to 'Amr. These are meanings of agency. And the condition stipulated therein that for whatever goods are sold, 'Amr will take one rupee as per custom, although it is a corrupt (fasid) condition, because hiring a partner to dispose of joint property is fundamentally not permissible.

[Arabic Section]: This is by the consensus (ijma') of our Imams, contrary to Imam Shafi'i (may Allah be pleased with them). Then the discussion of whether it is void (batil) or corrupt (fasid) is something I mentioned in my notes on 'Radd al-Muhtar'. It is stated in 'al-Dur al-Mukhtar' that if one partner is hired to carry shared food between them, he gets no wage because whatever he does for his partner, part of it falls for himself, hence he does not deserve the wage. Imam al-Atqani said in 'Ghayat al-Bayan' that al-Karkhi said that Muhammad said: Every shared thing where one hires the other for a task that involves labor, it is not permissible, and if he does it, there is no wage for him. And every shared thing that is not labor, if one hires the other for it, it is permissible. And Shams al-A'imma al-Bayhaqi said... [Urdu Section]: Upon this, there is a consensus of our noble Imams, unlike Imam Shafi'i (may Allah be pleased with them). Then, the discussion on whether it is void or corrupt is mentioned in my marginalia on 'Radd al-Muhtar'. It is stated in 'Dur al-Mukhtar' that if one partner was made a hired worker to carry common goods, he would not receive wages because whatever he carried, his own share was also with the partner's share, therefore, due to this sharing, he did not become deserving of wages. And Imam al-Atqani said in 'Ghayat al-Bayan' that Imam al-Karkhi said that Imam Muhammad said: If one of the partners became a hired worker for any action concerning a common thing, it is not permissible; if he did so, he will not receive any

wages. And if a partner rents a common thing which is not an action, then it is permissible. And Shams al-A'imma al-Bayhaqi...

---

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Shirkah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/338 2 Dur al-Mukhtar, Kitab al-Ijarah, Bab al-Ijarah al-Fasidah, Matba Mujtabai, Delhi, 2/97

[अरबी भाग]: और वे उसमें जुताई, खेती, खरीद, ऋण लेने और इसी तरह के काम करते हैं। कभी-कभी उनका बड़ा वह होता है जो उनके कार्यों का कार्यभार संभालता है और वे उसके आदेश पर उसके अधीन काम करते हैं। यह सब पूर्ण रूप से और अधिकार सौंपने (तफ़वीज़) के तौर पर होता है, इत्यादि। अतः इसमें वकालत (एजेंसी) के अर्थ के सिद्ध होने में कोई संदेह नहीं है। [उर्दू भाग]: ...प्रतिनिधि बन जाता है और खेती-बाड़ी, खरीद-बिक्री और लेन-देन जैसे कार्य संपन्न करता रहता है और कभी उनमें से बड़ा स्वयं ही आवश्यक कार्यों का प्रबंधक बन जाता है और छोटे उसके कहने पर कार्य करते रहते हैं, जबकि यह सारी कार्यवाही अनुमति और अधिकार सौंपने के तौर पर होती है इत्यादि। अतः इसमें वकालत के अर्थ पाए जाने में कोई संदेह नहीं है। (त)

विशेष रूप से पूछी गई स्थिति में, शेष भागीदारों की ओर से 'अम्र' को दुकान का कार्यभार और व्यापारिक गतिविधियों की अनुमति स्पष्ट रूप से दी गई थी। ये वकालत के अर्थ हैं। और इसमें यह शर्त तय होना कि जो भी माल बिकेगा, 'अम्र' प्रथा के अनुसार एक रुपया लेगा, हालांकि यह एक दूषित (फ़ासिद) शर्त है, क्योंकि साझेदार को साझा संपत्ति के निपटान के लिए कर्मचारी (अजी़र) बनाना मूल रूप से जायज़ नहीं है।

[अरबी भाग]: यह हमारे इमामों की सर्वसम्मति (इजमा) के अनुसार है, इमाम शाफ़ई (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के विपरीत। फिर यह बहस कि क्या वह शून्य (बातिल) है या दूषित (फ़ासिद), मैंने इसका उल्लेख 'रद्द अल-मुह्तार' पर अपने हाशिए (नोट्स) में किया है। 'अल-दुर अल-मुख्तार' में कहा गया है कि यदि एक साझेदार को उनके बीच साझा भोजन ले जाने के लिए किराए पर लिया जाता है, तो उसे कोई मजदूरी नहीं मिलेगी क्योंकि उसने अपने साझेदार के लिए जो कुछ भी किया, उसका एक हिस्सा उसके स्वयं के लिए भी था, इसलिए वह मजदूरी का हकदार नहीं हुआ। इमाम अल-अतक़ानी ने 'ग़ायत अल-बयान' में कहा कि अल-करखी ने कहा कि इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया: हर वह साझा चीज़ जिसमें उनमें से एक दूसरे को ऐसे कार्य के लिए किराए पर लेता है जिसमें श्रम शामिल हो, तो यह जायज़ नहीं है और यदि वह काम करता है तो उसे कोई मजदूरी नहीं मिलेगी। और हर वह साझा चीज़ जो श्रम नहीं है, अगर उनमें से एक उसे दूसरे से किराए पर लेता है, तो वह जायज़ है। और शम्स अल-अइम्मा अल-बैहक़ी ने कहा... [उर्दू भाग]: इस पर हमारे इमामों का इजमा है। इमाम शाफ़ई (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के विपरीत। फिर यह बहस कि क्या वह बातिल है या फ़ासिद है, तो मैंने इसे 'रद्द अल-मुह्तार' पर अपने हाशिए में ज़िक्र किया है। 'दुर-ए-मुख्तार' में

फ़रमाया कि अगर एक साझेदार साझा सामान को उठाने के लिए कर्मचारी बना तो उसे मजदूरी नहीं मिलेगी क्योंकि जो कुछ उसने उठाया उसमें साझेदार के साथ उसका अपना हिस्सा भी था, लिहाज़ा इस साझेदारी की बिना पर वह मजदूरी का हकदार न हुआ। और इमाम अतक़ानी ने 'ग़ायत अल-बयान' में फ़रमाया कि इमाम करखी ने कहा कि इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि साझेदारों में से अगर एक साझा चीज़ के किसी कार्य में कर्मचारी बना तो यह जायज़ नहीं; अगर उसने ऐसा किया तो कोई मजदूरी न पाएगा। और ऐसी साझा चीज़ जो कार्य न हो, उसे अगर साझेदार किराए पर लेता है तो जायज़ है। और शम्स अल-अइम्मा बैहक़ी...

---

1 रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-शिर्कह, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/338 2 दुर अल-मुख्तार, किताब अल-इजारह, बाब अल-इजारह अल-फ़ासिदह, मतबअ मुजतबाई, दिल्ली, 2/97

ویعملون فیھا من حرث وزراعۃ وشراء واستدانۃ و نحو ذلك وتارۃ یکون کبیرھم ھو الذي یتولی مھماتھم ویعملون عندہ بامرہ وکل ذلك علی وجہ الاطلاق والتفویض الخ فلا شك في تحقق معنی التوکیل۔ پر قائم مقام بن جاتی ہے اور کھیتی باڑی اور خرید و فروخت اور لین دین جیسے امور سرانجام دیتی رہتی ہے اور کبھی ان میں سے بڑا وہ خود ہی ضروری امور کا متولی بن جاتا ہے اور چھوٹے اس کے کہنے پر عمل کرتے رہتے ہیں جبکہ یہ تمام کارروائی بطور اجازت اور تفویض ہوتی ہے الخ، تو اس میں وکالت کے معنی پائے جانے میں شک نہیں ہے (ت)

خصوصاً صورت مستفسرہ میں تو صراحتہً بقیہ شرکاء کی طرف سے عمرو کو تفویض دکان و اجازت اعمال تجارت ہوئی یہ معنی وکالت ہیں اور اس میں یہ شرط قرار پانا کہ جو مال بکے عمرو اکی روپیہ دستور لے اگر چہ شرط فاسد ہے کہ شریک کو مال مشترک میں تصرف کرنے کے لئے اجیر کرنا اصلاً جائز نہیں،

وھذا باجماع من ائمتنا خلافاً للامام الشافعی رضی اللہ تعالی عنھم ثم ھل ھو باطل ام فاسد ذکرناہ فیما علقناہ علی رد المحتار، قال فی الدر المختار لو استأجرہ لحمل طعام مشترك بینھما فلا اجرلہ لا یعمل شیئاً لشریکہ الا ویقع بعضہ لنفسہ فلا یستحق الاجر اہ وقال الامام الاتقاني فی غایۃ البیان قال الکرخی قال محمد وکل شیئ استأجر احدھما من صاحبہ مما یکون عملا فانہ لا یجوز وان عملہ فلا اجر لہ وکل شیئ لیس یکون عملا استأجرہ احدھما من صاحبہ فھو جائز وقال شمس الائمۃ البیھقی اس پر ہمارے ائمہ کرام کا اجماع ہے۔ بخلاف امام شافعی رضی اللہ تعالٰی عنہم ، پھر یہ بحث کہ کیا وہ باطل ہے یا فاسد ہے ، تو میں نے اس کو رد المحتار پر اپنے حاشیہ میں ذکر کیا ہے ، در مختار میں فرمایا کہ

اگر ایک شریک مشترکہ سامان کو اٹھانے کے لئے اجیر بنا تو اس کو اجرت نہ ملے گی کیونکہ جو کچھ اس نے اٹھایا اس میں شریک کے ساتھ اس کا اپنا حصہ بھی تھا لہٰذا اس اشتراک کی بنا پر وہ اجرت کا مستحق نہ ہوا اھ اور امام اتقانی نے غایۃ البیان میں فرمایا کہ امام کرخی نے کہا کہ امام محمد نے فرمایا کہ شریکین میں سے اگر ایک مشترکہ چیز کے کسی عمل میں اجیر بنا تو یہ جائز نہیں اگر اس نے ایسا کیا تو کوئی اجرت نہ پائے گا، اور ایسی مشترکہ چیز جو عمل نہ بنے اس کو اگر شریک اجرت پر لیتا ہے تو جائز ہے، اور شمس الائمۃ بیہقی

---

1 رد المحتار کتاب الشرکۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳۳۸/۳ 2 در مختار کتاب الاجارہ باب الاجارہ الفاسدہ مطبع مجتبائی دہلی ۹۷/۲

Fatawa-e-Razviya (Volume 16)

Arabic Text	Urdu Translation/Commentary
In 'Al-Kifaya' and 'Al-Asl', the principle is stated: In every situation where one is entitled to wages only by performing work on a jointly owned item, it is not permissible for a partner to be hired as a worker. This is because it's not possible in a shared item, just as it's impermissible to hire a partner, their relative, or their servant to transport shared food. However, in situations where one is entitled to wages for a shared item without performing work, it is permissible. This is because rent becomes due by placing the item in a house, a ship, or a mill; it is due for providing the space/item, not for the performance of work. 1	In 'Kifaya', it is stated that the rule is as follows: any situation where a person becomes entitled to wages only by performing a specific action, it is not permissible for a partner to be an employee. This is because such a thing is not possible in a jointly owned property, just as hiring a partner, his close relative, or his servant to transport shared food is impermissible. However, in cases where a person becomes entitled to wages in a shared property without performing any work, it is permissible. This is because rent for leaving the actual property in a house, ship, or mill is mandatory; it is not mandatory based on the work performed. (T)

However, agency (Wakalah) is not invalidated by corrupt conditions (shuroot-e-fasidah), as stated in 'Bazzaziya':

| Agency is not invalidated by corrupt conditions, whichever condition it may be. 2 | Agency does not become void due to corrupt conditions, whatever the condition might be. (T) |

It is stated in 'Durr-ul-Mukhtar':

| That which remains valid and is not invalidated by a corrupt condition is agency, etc. 3 | That which is declared valid and does not become void due to corrupt conditions is agency. (T) |

Therefore, that condition itself was declared corrupt and void, while the agency of Amr remained valid and complete. It is in 'Alamgiriya':

| If he said, "Buy a slave girl for a thousand dirhams, and I will give you one dirham for your purchase," then in such a case, he becomes an agent. The agent will be entitled to a fair wage ('ujrat al-mithl'), and it will not exceed one dirham. 4 | If

someone said, "Buy a slave girl for a thousand dirhams and I will give you one dirham for the purchase," then in this situation, that person will be considered an agent. The agent will be entitled to a fair wage for the work, which will not exceed one dirham. (T) |

And an agent for purchasing can buy on credit,

| As they have explicitly stated in various issues. | As the jurists have explicitly stated in many issues. |

---

1. Ghayat al-Bayan by al-Itqani
2. Al-Fatawa al-Bazzaziya on the margins of Al-Fatawa al-Hindiyya, Book of Agency, Chapter 1, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/461
3. Durr-ul-Mukhtar, Book of Sales, Chapter of Miscellaneous Matters, Matba Mujtabai Delhi, 2/5453
4. Al-Fatawa al-Hindiyya, Book of Agency, Chapter 1, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/566

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

अरबी पाठ

'अल-किफ़ाया' और 'अल-असल' में नियम यह है कि हर वह स्थान जहाँ केवल काम करने पर ही मज़दूरी का हकदार बनता हो, वहाँ किसी साझेदार का मज़दूर बनना जायज़ नहीं है क्योंकि साझा चीज़ में यह मुमकिन नहीं है जैसा कि साझा भोजन को स्वयं साझेदार या उसके करीबी या उसके गुलाम को स्थानांतरित करने के लिए मज़दूर बनाना नाज़ायज़ है। और ऐसी जगह जहाँ साझा चीज़ में बिना काम किए मज़दूरी का हकदार बने वहाँ जायज़ है क्योंकि चीज़ को घर में या जहाज़ में या चक्की के स्थान में किराए पर छोड़ देने पर किराया वाजिब होता है, काम पर वाजिब नहीं होता। 1

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

'किफ़ाया' में फ़रमाया कि नियम यह है कि ऐसी स्थिति जहाँ केवल कार्य करने पर ही पारिश्रमिक का अधिकार मिलता हो, वहाँ किसी साझेदार का कर्मचारी बनना जायज़ नहीं है, क्योंकि साझा संपत्ति में यह संभव नहीं है। जैसे कि साझा भोजन को स्वयं साझेदार या उसके निकट संबंधी या उसके नौकर द्वारा पहुँचाने के लिए उसे कर्मचारी बनाना मना है। और ऐसी स्थिति जहाँ साझा वस्तु में बिना कार्य किए पारिश्रमिक का अधिकार मिलता हो, वहाँ यह जायज़ है, क्योंकि वस्तु को घर, जहाज़ या चक्की के स्थान में किराए पर छोड़ देने पर किराया वाजिब हो जाता है; यह कार्य पर निर्भर नहीं है। (त)

लेकिन वकालत (Wakalah) भ्रष्ट शर्तों (Shuroot-e-Fasidah) से अमान्य नहीं होती, 'बज़ाज़िया' में है:

| वकालत भ्रष्ट शर्तों से अमान्य नहीं होती, चाहे वह शर्त कोई भी हो। 2 | वकालत भ्रष्ट शर्तों से अमान्य नहीं होती, चाहे वह शर्त जो भी हो। (त) |

'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है:

| जो चीज़ सही मानी जाए और भ्रष्ट शर्तों से अमान्य न हो, वह वकालत है। 3 | जो वस्तु सही घोषित की जाए और भ्रष्ट शर्तों से अमान्य न हो, वह वकालत है। (त) |

तो वह शर्त ही भ्रष्ट और बातिल करार पाई और अम्र की वकालत सही और मुकम्मल रही, 'आलमगीरिया' में है:

| अगर कहा कि हज़ार दिरहम से लौंडी खरीद लाओ और खरीदारी पर तुझे एक दिरहम दूँगा, तो ऐसी सूरत में वह व्यक्ति वकिल करार पाएगा और वकिल काम पर 'उजरत-ए-मिसल' (उचित मज़दूरी) का हकदार होगा जो एक दिरहम से अधिक न होगी। 4 | यदि कहा गया कि हज़ार दिरहम से एक दासी खरीद लाओ और खरीद पर मैं तुम्हें एक दिरहम दूँगा, तो ऐसी स्थिति में वह व्यक्ति वकिल माना जाएगा। वकिल को कार्य के लिए उचित पारिश्रमिक का अधिकार होगा, जो एक दिरहम से अधिक नहीं होगा। (त) |

और खरीदारी का वकिल उधार पर खरीद सकता है,

| जैसा कि उन्होंने विभिन्न मसलों में स्पष्ट किया है। | जैसा कि बहुत से मसलों में फ़ुक़हा-ए-किराम ने स्पष्ट किया है। |

---

1. ग़ायत अल-बयान लिल-इत्कानी
2. अल-फ़तावा अल-बज़ाज़िया, अल-फ़तावा अल-हिंदिया के हाशिए पर, किताब अल-वकाला, अध्याय 1, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/461
3. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-बुयूअ, विविध अध्याय, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/5453
4. अल-फ़तावा अल-हिंदिया, किताब अल-वकाला, अध्याय 1, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/566

पृष्ठ 110/631

عربی عبارت	اردو ترجمہ و تشریح
في الكفاية والأصل ان في كل موضع لا يستحق الاجر الا بإيقاع عمل في العين المشترك لا يجوز لانه لا يمكن كما في نقل الطعام المشترك بنفسه او احبته او غلامه وكل ما يستحق بدون ايقاع عمل في المشترك يجوز فانه تجب الاجرة بوضع العين في الدار والسفينہ والرحی لا بإيقاع عمل اھ 1	نے کفایہ میں فرمایا کہ قاعدہ یہ ہے کہ ایسا مقام جہاں صرف عمل کرنے پر ہی اجرت کا مستحق بنے تو وہاں کسی شریک کا اجیر بننا جائز نہیں کیونکہ مشترکہ چیز میں یہ ممکن نہیں جیسا کہ مشترکہ طعام کو خود شریک یا اس کا قریبی یا اس کا غلام منتقل کرنے کا اجیر بنے تو ناجائز ہے، اور ایسا مقام جہاں مشترک چیز میں بغیر عمل اجرت کا مستحق بنے وہاں جائز ہے کیونکہ عین چیز کو گھر میں یا کشتی یا چکی کے مکان میں کرایہ پر رکھ چھوڑنے پر اجرت واجب ہوتی ہے، عمل پر واجب نہیں ہوتی۔ (ت)

مگر وکالت شروط فاسدہ سے فاسد نہیں ہوتی، بزازیہ میں ہے:

| الوكالة لا تبطل بالشروط الفاسدة ای شرط كان 2 | وکالت فاسد شرطوں سے فاسد نہیں ہوتی جو بھی شرط ہو۔ (ت) |

در مختار میں ہے:

| ما يصح ولا يبطل بالشرط الفاسد الوكالة الخ 3 | جو چیز صحیح قرار پائے اور فاسد شرطوں سے فاسد نہ ہو وہ وکالت ہے (ت) |

تو وہ شرط ہی فاسد و باطل قرار پائی اور وکالت عمرو صحیح و تام رہی، عالمگیریہ میں ہے:

| ولو قال اشتر جارية بالف درهم لك على شرائك درهم فحينئذ يصير وكيلا ويكون الوكيل اجر مثله ولا يزاد على درهم 4 - | اگر کہا کہ ہزار درہم سے لونڈی خرید لاؤ اور خریداری پر تجھے ایک درہم دوں گا تو ایسی صورت میں وہ شخص وکیل قرار پائے گا اور وکیل عمل پر اجرت مثل کا مستحق ہوگا جو ایک درہم سے زائد نہ ہوگی (ت) |

اور وکیل بالشراء قرضوں خرید سکتا ہے،

| كما نصوا عليه في غير ما مسئلة . و | جیسا کہ بہت سے مسائل میں فقہاء کرام نے نص |

---

1 غاية البيان للاتقانی 2 الفتاوی البزازية على هامش الفتاوی الهندية كتاب الوكالة الفصل الاول نورانی كتب خانہ پشاور ۵ / ۴۶۱ 3 درمختار كتاب البيوع باب المتفرقات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۵۴۵۳ 4 الفتاوی الهندية كتاب الوكالة الباب الاول نورانی كتب خانہ پشاور ۳ / ۵۶۶

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Arabic Text	Urdu Translation
In Al-Khaniyah: If the agent for purchase buys on credit, and the agent dies, the price becomes due upon him, and the credit period remains in favor of the principal[1].	It is stated in Khaniyah that if the purchasing agent has bought on credit and the agent dies, the payment of the amount will come upon the principal and the credit period will be transferred in his favor. (T)

Rather, a trade agent also has the authority to sell on credit according to the custom of merchants,

Arabic Text	Urdu Translation
In Al-Durr al-Mukhtar: Appointing an agent for selling on credit for trade is valid, but if it is for personal need, it is not permissible[2].	It is in Durr al-Mukhtar that if one sells on credit as part of trade, it is permissible; if credit was taken because of personal need, it is impermissible. (T)

But the agent does not have the authority to take a loan of money, nor is it valid to appoint an agent to take a loan; the loan will be upon the agent himself,

Arabic Text	Urdu Translation
In Jami' al-Fusulayn: Appointing an agent for lending is permissible, but not for borrowing[3] etc.	It is in Jami' al-Fusulayn that appointing an agent to give a loan is permissible, but it is not permissible to appoint an agent to obtain a loan etc.
In Radd al-Muhtar: They said that appointing an agent for borrowing is not valid because it is a mandate for begging (soliciting), and that is not valid etc[4].	(T) And it is in Radd al-Muhtar that the noble jurists said: Appointing an agent to take a loan is not correct because it is an agency based on neediness which is not correct etc. (T)

Yes, if the situation were that the remaining partners said to 'Amr, "Take so much money as a loan for all of us partners to increase the business capital," and 'Amr said to the lender, "Give a loan to us partners," then certainly that loan would be on all of them. But if he said, "Give me a loan for all of us partners," then even then it would be specifically on 'Amr alone.

Arabic Text	Urdu Translation
Messengership for borrowing is permissible, and if the agent for borrowing presents his words as a messenger, the loan falls on the one who ordered it, even if he spoke in the capacity of an agent.	Appointing a messenger to take a loan is permissible, and if the agent appointed to take a loan speaks as a messenger while taking the loan, then this loan will be upon the one who appointed the agent.

[1] Fatawa Qadi Khan, Kitab al-Wakala, Naval Kishore, Lucknow, 3/576 [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Wakala bil-Bay' wa al-Shira', Mujtabai Press, Delhi, 2/107 [3] Jami' al-Fusulayn, Chapter 30 on Corrupt Transactions, etc., Islamic Kutub Khana, Karachi, 2/77 [4] Radd al-Muhtar, Chapter on Corrupt Partnership, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/353

अरबी पाठ

अल-खानिया में: यदि खरीद का वकील उधार पर खरीदता है और वकील की मृत्यु हो जाती है, तो कीमत उस पर देय हो जाती है, और उधार की अवधि मुवक्किल (प्रधानाचार्य) के पक्ष में रहती है[1]।

उर्दू अनुवाद

खानिया में कहा गया है कि यदि खरीद के वकील ने उधार पर खरीदा है और वकील की मृत्यु हो जाती है, तो राशि का भुगतान मुवक्किल पर आ जाएगा और उधार की अवधि उसके पक्ष में स्थानांतरित हो जाएगी। (त)

बल्कि व्यापार वकील को व्यापारियों के रिवाज के अनुसार ऋण (उधार) पर बेचने का भी अधिकार है,

अरबी पाठ

अल-दुर्र अल-मुख्तार में: व्यापार के लिए उधार पर बेचने के लिए वकील नियुक्त करना वैध है, लेकिन यदि यह व्यक्तिगत आवश्यकता के लिए है, तो यह अनुमेय नहीं है[2]।

उर्दू अनुवाद

दुर्रे मुख्तार में है कि यदि व्यापार के तौर पर उधार बिक्री की जाए तो जायज़ है; यदि अपनी ज़रूरत की वजह से उधार किया गया तो ना-जायज़ है। (त)

लेकिन वकील को पैसा उधार लेने का अधिकार नहीं है, न ही ऋण लेने के लिए वकील बनाना मान्य है, ऋण स्वयं वकील पर होगा,

अरबी पाठ

जामिउल फ़ुसूलैन में: ऋण देने के लिए वकील बनाना जायज़ है, ऋण लेने के लिए नहीं[3] इत्यादि।

उर्दू अनुवाद

जामिउल फ़ुसूलैन में है कि ऋण देने के लिए वकील बनाना जायज़ है और ऋण प्राप्त करने के लिए वकील बनाना जायज़ नहीं है इत्यादि।

रद्द अल-मुह्तार में: उन्होंने कहा कि ऋण लेने के लिए वकील बनाना सही नहीं है क्योंकि यह ज़रूरत (याचना) पर वकालत है और वह सही नहीं है इत्यादि[4]।

(त) और रद्द अल-मुह्तार में है कि फ़ुक़्हा-ए-किराम ने फ़रमाया: ऋण लेने के लिए वकील बनाना सही नहीं है क्योंकि यह हाजतमंद होने पर वकालत है जो कि सही नहीं है इत्यादि। (त)

हाँ, यदि स्थिति यह होती कि शेष साझेदार अमर से कहते, "हम सभी साझेदारों के लिए इतना पैसा ऋण लेकर व्यापार की पूंजी बढ़ाओ," और अमर ऋण देने वाले से कहता कि "हमें (साझेदारों को) ऋण दो," तो निश्चित रूप से वह ऋण उन सभी पर होता। लेकिन यदि वह कहता कि "मुझे हम सभी साझेदारों के लिए ऋण दो," तो तब भी वह विशेष रूप से अमर पर ही होता।

अरबी पाठ

ऋण लेने के लिए संदेशवाहक बनाना जायज़ है, और यदि ऋण लेने वाला वकील अपनी बात को संदेशवाहक के रूप में प्रस्तुत करता है, तो ऋण आदेश देने वाले पर होगा, भले ही उसने अधिकार के साथ बात की हो।

उर्दू अनुवाद

ऋण लेने के लिए कासिद (संदेशवाहक) बनाना जायज़ है और यदि ऋण लेने के लिए बनाए गए वकील ने कासिद होने का इज़हार करते हुए ऋण लिया तो यह ऋण वकील बनाने वाले पर होगा।

[1] फ़तावा काज़ी ख़ान, किताब अल-वकाला, नवल किशोर, लखनऊ, ३/ ५७६ [2] दुर्रे मुख्तार, किताब अल-शहादत, बाब अल-वकाला बिल-बै' व अल-शिरा', मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, २/ १०७ [3] जामिउल फ़ुसूलैन, अध्याय ३० भ्रष्ट लेनदेन आदि, इस्लामी कुतुब खाना कराची २/ ७७ [4] रद्द अल-मुह्तार, भ्रष्ट साझेदारी पर अध्याय, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/ ३५३

عربی عبارت	اردو ترجمہ
في الخانية الوكيل بالشراء اذا اشترى بالنسيئة فمات الوكيل حل عليه الثمن ويبقى الاجل في حق الموكل[1]-	فرمائی ہے ، اور خانیہ میں ہے کہ خریداری کے وکیل نے اگر ادھار خرید کی ہو تو وکیل کے فوت ہونے کی صورت میں موکل پر رقم کی ادائیگی آئے گی اور مدت ادھار اس کے حق میں منتقل ہوجائے گی ۔ (ت)

بلکہ وکیل تجارت کو موافق معمول تجار قرضوں بیچنے کا بھی اختیار،

عربی عبارت	اردو ترجمہ
في الدر المختار صح بالنسيئة ان التوكيل بالبيع للتجارة وان كان للحاجة لايجوز[2]-	در مختار میں ہے اگر تجارت کے طور پر ادھار فروخت کرے تو جائز ہے اگر اپنی حاجت کی وجہ سے ادھار کیا تو نا جائز ہے (ت)

مگر وکیل کو روپیہ قرض لینے کا اختیار نہیں، نہ قرض لینے پر توکیل روا، اگلے کا خود وکیل ہی پر قرض ہوگا،

عربی عبارت	اردو ترجمہ
في جامع الفصولين التوكيل بالاقراض جائز لا بالاستقراض[3] الخ۔	جامع الفصولین میں ہے قرض دینے کے لئے وکیل بنانا جائز ہے اور قرض حاصل کرنے کے لئے وکیل بنانا جائز نہیں الخ

عربی عبارت	اردو ترجمہ
وفي رد المحتار قالوا انما لم يصح التوكيل بالاستقراض لانه توكيل بالتكدي وهو لا يصح الخ[4]۔	(ت) اور ردالمحتار میں ہے کہ فقہاء کرام نے فرمایا : قرض لینے کے لئے وکیل بنانا صحیح نہیں کیونکہ یہ حاجتمندی پر توکیل ہے جو کہ صحیح نہیں ہے الخ (ت)

ہاں اگر صورت یہ ہوتی کہ بقیہ شرکاء عمرو سے کہتے ہم سب شریکوں کے لئے اتنا روپیہ قرض لے کر سرمایہ تجارت بڑھاؤ اور عمرو قرض دینے والے سے کہتا کہ ہم شرکاء کو قرض دے، تو البتہ وہ قرض سب پر ہوتا اور اگر کہتا کہ مجھے ہم سب شرکاء کے لئے قرض دے تو اب بھی خاص عمرو ہی پر ہوتا،

| عربی عبارت | اردو ترجمہ | | الرسالة بالاستقراض تجوز و لو اخرج وكيل الاستقراض كلامه مخرج الرسالة يقع القرض للأمر و لو مخرج الولاية | قرض لینے کے لئے قاصد بنانا جائز ہے اور اگر قرض لینے کے لئے بنائے وکیل نے قاصد ہونے کا اظہار کرتے ہوئے قرض لیا تو یہ قرض وکیل بنانے پر ہوگا |

[1] فتاوٰی قاضی خاں کتاب الوکالة نولکشور لکھنؤ ۳/ ۵۷۶ [2] درمختار کتاب الشہادات باب الوکالة بالبیع و الشراء مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۰۷ [3] جامع الفصولین الفصل الثلاثون فی التصرفات الفاسدہ الخ اسلامی کتب خانہ کراچی ۲ / ۷۷ [4] ردالمحتار فصل في الشركة الفاسدة دار احياء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۵۳

Because attributing it to oneself falls upon the agent[1]. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most firm.

And if the agent borrowed while expressing his agency, such that he attributed it to himself, then the debt will be the responsibility of the agent. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most firm (T).

---

[1] Jami' al-Fusulayn, Chapter thirty, regarding invalid transactions, Islami Kutub Khana Karachi 2/77.

चूँकि इसका अपनी ओर निस्बत करना वकील के लिए होगा[1]। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है और उसका इल्म, जिसकी अज़मत बुलंद है, सबसे कामिल और सबसे पुख्ता है।

और अगर वकील ने वकालत का इज़हार करते हुए क़र्ज़ लिया कि अपनी तरफ मंसूब किया तो क़र्ज़ वकील के ज़िम्मे आएगा, वल्लाहु सुब्हानहू व तआला आलम व इल्मुहू जल्ला मजदुहू अतम व अहकम (त)।

---

[1] जामे-उल-फुसुलैन, तीसवाँ बाब, फ़ासिद तसर्रुफ़ात के बारे में, इस्लामी कुतुब खाना कराची 2/ 77

بأن اضافتہ الی نفسہ یقع للوکیل 1- واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

اور اگر وکیل نے وکالت کا اظہار کرتے ہوئے کہ قرض لیا کہ اپنی طرف منسوب کیا تو قرض وکیل کے ذمہ آئے گا، واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم (ت)

---

1 جامع الفصولین الفصل الثلاثون فی التصرفات الفاسدۃ اسلامی کتب خانہ کراچی ۲/ ۷۷

Volume 16 (16) Fatawa Rizvia

Book of Endowment (Kitab al-Waqf) (Description of the rules of endowment)

Problem 11: From Kol, Manik Chowk, asked by the wife of Abdul Rashid Khan, 22 Shaban 1322 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A repentant woman received some pure property in exchange for her dower (Mahr). She wishes to make it an endowment (Waqf) and wants to be the trustee (Mutawalli) herself during her lifetime, and after her, she wants someone else to be the trustee. Is she allowed to make such a Waqf or not? However, there is a condition attached to this property that she has received it for her lifetime, and after her death, it will return to the one from whom she received it. In this situation, can she make a permanent Waqf or not? If she cannot make a permanent one, can she make an endowment for her lifetime? And by making an endowment for her lifetime, can she appoint someone else as a trustee? Please state the ruling and earn a reward. (T - translator's note)

The Answer: Giving property as dower is 'Hiba bil-'Awad' (gift for exchange), and 'Hiba bil-'Awad' is considered a sale in every way, from beginning to end. The condition of returning it after death is a 'Shart-e-Fasid' (invalid/corrupt condition). A sale becomes invalid (fasid) and forbidden (haram) due to corrupt conditions. Rescinding (annulling) such a sale is obligatory for both the seller and the buyer. This obligation to rescind is not removed by the death of either party. If they do not rescind it, they remain sinful. Although a buyer becomes the owner after possession in an invalid contract (Aqd-e-Fasid), it is considered 'Malik-e-Khabith' (impure/unlawful ownership), and it is mandatory to rectify/remove this ownership. Scholars differ: if the buyer makes a Waqf of it in this state, will the Waqf be valid and binding? Some say the Waqf will be valid and binding, and the only sin remaining on the endower (Waqif) is for not rescinding the invalid contract, which will not go away without repentance. Others say the Waqf will not be accepted at all; instead, it will be broken/nullified, and the property will be returned to the seller or their heirs, provided the Waqif has not done any construction etc. on it...

जिल्द सोलहवीं (१६) फ़तावा रिज़विया

किताब अल-वक़्फ़ (वक़्फ़ की पुस्तक) (वक़्फ़ के नियमों का वर्णन)

मसला 11: स्थान कोल, मानिक चौक से, अब्दुल रशीद खान की पत्नी द्वारा पूछा गया, 22 शाबान 1322 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: एक पश्चाताप करने वाली महिला को महर (दहेज) के बदले में कुछ पाक संपत्ति मिली है। वह इसका वक़्फ़ (बंदोबस्त/न्यास) करना चाहती है और अपने जीवनकाल में स्वयं मुतवल्ली (ट्रस्टी) रहना चाहती है, और उसके बाद किसी और को मुतवल्ली बनाना चाहती है। क्या वह ऐसा वक़्फ़ कर सकती है या नहीं? लेकिन इस संपत्ति के साथ एक शर्त जुड़ी है कि उसने इसे अपने जीवनकाल के लिए पाया है, और उसके बाद जिससे उसे मिली है उसी पर वापस लौट जाएगी। तो इस स्थिति में क्या वह स्थायी वक़्फ़ कर सकती है या नहीं? और यदि वह स्थायी वक़्फ़ नहीं कर सकती, तो क्या वह अपने जीवनकाल के लिए वक़्फ़ कर सकती है? और अपने जीवनकाल के लिए वक़्फ़ करके क्या वह किसी और को मुतवल्ली बना सकती है? बयान कीजिए और पुण्य प्राप्त कीजिए। (त)

अल-जवाब: महर में संपत्ति देना 'हिबा बिल-अवज़' (विनिमय के लिए उपहार) है, और 'हिबा बिल-अवज़' प्रारंभ और अंत हर तरह से एक बिक्री (बय) है। और मृत्यु के बाद वापसी की शर्त 'शर्त-ए-फ़ासिद' (दूषित शर्त) है। दूषित शर्तों के कारण बिक्री फ़ासिद (अमान्य) और हराम हो जाती है। इसे रद्द करना विक्रेता और खरीदार दोनों पर अनिवार्य है, और उनमें से किसी के मरने से इसे रद्द करने का आदेश समाप्त नहीं होता है। यदि वे इसे रद्द नहीं करते हैं, तो वे गुनहगार बने रहते हैं। 'अक़्द-ए-फ़ासिद' (अमान्य अनुबंध) से जो संपत्ति खरीदी जाए, खरीदार हालांकि कब्ज़े के बाद उसका मालिक हो जाता है, लेकिन वह मालिकाना हक़ 'ख़बीस' (अपवित्र) होता है, उसे दूर करना अनिवार्य है। विद्वानों में मतभेद है कि क्या इसी स्थिति में यदि खरीदार इसे वक़्फ़ कर दे, तो वक़्फ़ सही और अनिवार्य हो जाएगा? केवल वक़्फ़ करने वाले के ज़िम्मे उस अमान्य अनुबंध को रद्द न करने का गुनाह रहेगा जो बिना तौबा के नहीं जाएगा, या वक़्फ़ मान्य ही नहीं होगा बल्कि उसे तोड़ दिया जाएगा और वह चीज़ विक्रेता या उसके वारिसों को दे दी जाएगी जब तक कि वक़्फ़ करने वाले ने उसमें निर्माण आदि न किया हो...

पृष्ठ 114 का 631

جلد شانزدہم (۱۶) فتاویٰ رضویہ

کتاب الوقف (احکام وقف کا بیان)

مسئلہ ۱۱: از مقام کول مانک چوک مسئولہ زوجہ عبدالرشید خاں ۲۲ شعبان ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک کسی تائبہ کو کچھ جائداد پاک بعوض دین مہر کے ملی ہے یہ اس کے تئیں وقف کیا چاہتی ہے اور متولی خود اپنی حیات میں آپ ہونا چاہتی ہے اور بعد کو دوسرے کو کیا چاہتی ہے، آیا یہ وقف کر سکتی ہے یا نہیں؟ مگر اس جائداد میں ایک قید یہ لگی ہے کہ حین حیات اس نے پائی ہے بعد کو جس سے ملی ہے اسی پر عود کرے گی تو اس صورت سے وقف دوامی کر سکتی ہے یا نہیں؟ اور دوامی نہ کر سکے تو حین حیات اپنی وقف کر سکتی ہے یا نہیں؟ اور حین حیات وقف کر کے کسی دوسرے کو متولی کر سکتی ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔ (بیان کیجئے اجر پائیے۔ ت)

الجواب: جائداد مہر میں دینا ہبہ بالعوض ہے اور ہبہ بالعوض ابتداءً وانتہاءً ہر طرح بیع ہے، اور بعد وفات شرط واپسی شرط فاسد ہے، اور بیع شروط فاسدہ سے فاسد وحرام ہوجاتی ہے، اس کا فسخ کرنا بائع ومشتری دونوں پر فرض ہوتا ہے، اور ان میں کسی کے مرنے سے یہ حکم فسخ زائل نہیں ہوتا، اگر نہ فسخ کریں تو گنہگار رہتے ہیں اور عقد فاسد سے جو جائداد خریدی جائے مشتری اگرچہ بعد قبضہ اس کا مالک ہو جاتا ہے مگر وہ ملک خبیث ہوتی ہے اس کا ازالہ واجب ہوتا ہے، علماء کو اختلاف ہے کہ اسی حالت پر اگر مشتری اسے وقف کردے تو وقف صحیح ولازم ہوجائے گا صرف واقف کے ذمہ اس عقد فاسد کو فسخ نہ کرنے کا گناہ رہے گا جو بے توبہ نہ جائے گا یا وقف ہی مسلم نہ ہوگا بلکہ توڑ دیا جائے گا اور وہ شیئی بائع یا اس کے ورثہ دی جائے گی جب تک واقف نے اس میں تعمیر وغیرہ

Fatawa Razawiyya Volume 16

...did not nullify the right of rescission through an increase. In Durr al-Mukhtar, Radd al-Muhtar, and Manh al-Ghaffar etc., the first opinion was preferred, while the second opinion is more correct and is the Zahir al-Riwayah (manifest report). As we have verified all this in our marginal notes on Radd al-Muhtar at the beginning of the Book of Endowment (Kitab al-Waqf); so refer to it, for it is an important discussion (T). In any case, there is no benefit for the woman in this endowment; rather, it is necessary for her to rescind the contract, i.e., taking the property in lieu of the dowry, and demand the dowry anew from the husband's heirs. If they pay it, well and good; otherwise, she should collect it from this property. And if she thinks that she will not get it this way, and the amount of the dowry is more than or equal to the price of the property, then according to the fatwa, she may take this property for her dowry herself. 'This is the issue of Zafar (attaining one's right) contrary to the type of right, and we have researched it in Radd al-Muhtar, and the fatwa now is on the permissibility of taking it.' This is the discussion of gaining success over one's right through a different type of asset held by someone; its research has been done in Radd al-Muhtar, and in the present era, the fatwa is on the permissibility of taking it by force (T). Thus, becoming the owner, one should make a complete and eternal endowment. An endowment cannot be restricted to a specific time, because 'among its conditions is perpetuity' (because it is one of its conditions to make it permanent. T). And Allah Almighty knows best. Problem 12: From Marehra Mutahhara, sent by Huzoor Miyan Sahib Qibla, 19 Rabi' al-Akhir 1323 AH. Zaid wants to make an endowment (Waqf) of his possessed and owned property, but there is a debt on the property. Can it be made Waqf without paying the debt or not? And if a condition is placed in the Waqf that the Waqf should become valid immediately and its enforcement be considered after the payment of the debt, will it be valid, or will it only be valid after the payment of the debt? The Answer: In common parlance, 'debt on property' has two meanings. One is that the property is mortgaged (rahn) and has been given into the possession of the mortgagee (murtahin). Second, what they call 'makful and mustaghraq', where the property remains in the owner's possession but he writes to the creditor (dain) that this is pledged for your debt so that until the debt is paid, no sale, gift, or other transfers will be made. This second form is legally (Shari'ah-wise) absolutely void and ineffective because restricting a property in someone's right for its fulfillment is a mortgage (rahn), and a mortgage without possession is not complete. Allah Almighty said: '...then a pledge in hand' (Allah

Almighty said: so a pledge given in possession. T). If... The Holy Quran 2/283 Page 115 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

...अधिकता से निरस्तीकरण (فسخ) के अधिकार को समाप्त न कर दिया हो। 'दुर्रुल मुख्तार', 'रद्दुल मुह्तार' और 'मन्हुल गफ़्फ़ार' आदि में पहले मत को अपनाया गया है, जबकि दूसरा मत अधिक सही और 'ज़ाहिरुर रिवायत' है। जैसा कि हमने 'रद्दुल मुह्तार' की 'किताबुल वक़्फ़' के आरम्भ में हाशिए पर इन सबकी तहक़ीक़ (शोध) की है; अतः उसे देखा जाए क्योंकि यह एक महत्वपूर्ण चर्चा है (त)। बहरहाल, इस वक़्फ़ में औरत के लिए कोई भलाई नहीं है, बल्कि उस पर अनिवार्य है कि वह अनुबंध (عقد) यानी मेहर के बदले में संपत्ति लेने को निरस्त (فسخ) करे और पति के वारिसों से नए सिरे से मेहर की मांग करे। यदि वे भुगतान कर दें तो ठीक, अन्यथा इस संपत्ति से वसूल करे। और यदि वह समझे कि इस तरह नहीं मिलेगा और मेहर की राशि संपत्ति की क़ीमत से अधिक या उसके बराबर है, तो मुफ़्ती-बिह (जिस पर फ़तवा हो) मज़हब के अनुसार वह स्वयं इस संपत्ति को अपने मेहर में ले ले। 'यह अधिकार के प्रकार के विपरीत ज़फ़र (सफलता) का मसला है और हमने 'रद्दुल मुह्तार' में इसकी तहक़ीक़ की है और अब फ़तवा इसे लेने की अनुमति पर है।' यह किसी के पास मौजूद अपनी चीज़ के अलावा किसी और चीज़ के ज़रिए अपना हक़ प्राप्त करने की बहस है, इसकी तहक़ीक़ 'रद्दुल मुह्तार' में की गई है और वर्तमान युग में जबरन ले लेने की अनुमति पर फ़तवा है (त)। इस प्रकार स्वामी बनकर पूर्ण और शाश्वत वक़्फ़ करे। वक़्फ़ किसी विशेष समय तक सीमित नहीं हो सकता क्योंकि 'इसकी शर्तों में से एक शाश्वतता (تابید) है' (क्योंकि इसकी शर्तों में इसे स्थायी बनाना है। त)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। मसला 12: मारहरा मुतहरा से, हुज़ूर मियां साहब क़िबला द्वारा प्रेषित, 19 रबीउल आख़िर 1323 हिजरी। ज़ैद अपनी अधिकार वाली और स्वामित्व वाली संपत्ति को वक़्फ़ करना चाहता है, लेकिन संपत्ति पर ऋण (क़र्ज़) है। क्या ऋण चुकाए बिना वक़्फ़ हो सकता है या नहीं? और यदि वक़्फ़ में यह शर्त लगा दी जाए कि वक़्फ़ वास्तव में सही हो जाए और उसका कार्यान्वयन ऋण अदायगी के बाद माना जाए, तो क्या वह सही हो जाएगा या ऋण अदायगी के बाद ही सही होगा? अल-जवाब (उत्तर): आम बोलचाल में 'संपत्ति पर ऋण' के दो अर्थ हैं। एक यह कि संपत्ति गिरवी (रहन) हो और गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) के कब्ज़े में दे दी गई हो। दूसरा, जिसे वे 'मकफ़ूल व मुस्तग़र्क़ कहते हैं कि संपत्ति मालिक के कब्ज़े में ही रहे, लेकिन वह ऋणदाता (दाइन) को लिख कर दे दे कि यह आपके ऋण के लिए प्रतिभूत (मकफ़ूल) है ताकि ऋण अदायगी तक कहीं बिक्री, उपहार आदि हस्तांतरण न किए जाएँ। यह दूसरी स्थिति शरीयत की दृष्टि से पूरी तरह से शून्य और निष्प्रभावी है क्योंकि किसी के अधिकार में उसके

भुगतान के लिए माल को रोकना 'रहन' (गिरवी) है, और कब्ज़े के बिना रहन पूर्ण नहीं हो सकता। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: 'फ़-रिहानुम मक़्बूज़तुन' (अल्लाह तआला ने फ़रमाया: तो गिरवी कब्ज़े में दी गई हो। त)। यदि... अल-क़ुरआन अल-करीम 2/283 पृष्ठ 115 / 631

زیادت سے حق فسخ کو زائل نہ کر دیا ہو۔ در مختار ورد المحتار و منح الغفار وغیرہ میں قول اول اختیار کیا اور اصح اور ظاہر الروایہ قول ثانی ہے، کما حققنا کل ذلك فیما علقنا علی رد المحتار من اول کتاب الوقف فراجعه فانه مهم۔ جیسا کہ رد المحتار کی کتاب الوقف کے ابتداء میں حاشیہ پر ہم نے اس کی تحقیق کی ہے، لہٰذا اسے دیکھا جائے کیونکہ ضروری بحث ہے (ت) بہر حال اس وقف میں عورت کے لئے خیر نہیں بلکہ اس پر لازم ہے کہ وہ عقد یعنی معاوضہ مہر میں جائداد کا لینا فسخ کرے اور از سر نو وارثان شوہر سے مہر کا مطالبہ کرے، اگر ادا کر دیں فبہا ورنہ اس جائداد سے وصول کرے، اور اگر سمجھے کہ یوں نہ ملے گا اور مقدار مہر قیمت جائداد سے زائد یا مساوی ہوں تو مذہب مفتی بہ بطور خود اس جائداد کو اپنے مہر میں لے لے۔ وھی مسئلة الظفر بخلاف جنس الحق وقد حققنا فی رد المحتار وان الفتوی الآن علی جواز الاخذ۔ یہ کسی کے پاس اپنے حق پر خلاف جنس کے ذریعہ کامیابی کی بحث ہے، اس کی تحقیق ردالمختار میں کی ہے اور موجودہ دور میں جبرالے لینے کے جواز پر فتوی ہے (ت) یوں مالک ہو کر وقف تام ابدی کرے وقف کسی وقت خاص تک مقید نہیں ہو سکتا لان من شرطه التابید (کیونکہ اس کی شرائط میں سے دائمی قرار دینا ہے۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۱۲: از مارہرہ مطہرہ مرسلہ حضور میاں صاحب قبلہ ۱۹ ربیع الآخر ۱۳۲۳ھ زید اپنی جائدادِ مقبوضہ مملوکہ کو وقف کیا چاہتا ہے مگر جائداد پر قرضہ ہے تو بغیر ادائے قرضہ وقف ہو سکتی ہے یا نہیں، اور اگر وقف میں یہ قید لگا دیں کہ وقف بالفعل صحیح ہو جائے اور نفاذ اس کا بعد ادائے قرض کے سمجھا جائے تو صحیح ہو جائے گا یا بعد ادائے قرضہ ہی صحیح ہوگا؟ الجواب: عرف عوام میں جائداد پر قرضہ کے دو معنی ہیں، ایک یہ کہ جائداد رہن ہو مرتہن کے قبضہ میں دے دی گئی ہو، دوسرے جسے وہ مکفول و مستغرق

کہتے ہیں کہ جائداد قبضہ مالک ہی میں رہے مگر وہ دائن کو لکھ دے کہ یہ تیرے دین میں مکفول ہے تا ادائے دین کہیں بیع ہبہ وغیرہ انتقالات نہ کئے جائیں گے، یہ صورت ثانیہ تو شرعاً محض باطل وبے اثر ہے کہ مال کو کسی کے حق میں اس کے استیفا کے لئے محبوس کر دینارہن ہے اور رہن بے قبضہ تمام نہیں ہو سکتا، قال تعالٰی: "فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ" (اللہ تعالٰی نے فرمایا: تو گروی قبضہ میں دیا ہوا ت) اگر القرآن الکریم ۲/ ۲۸۳ Page 115 of 631

Fatawa Rizvia, Volume 16

This is the case, then the waqf (endowment) is undoubtedly correct, complete, and effective, even if the debt is not paid and no property remains with him for future payment of the debt. Even if he intended in making the waqf that the creditor's debt be lost, although he would be a severe sinner for this corrupt intention, it will not cause any flaw in the waqf because when that property is not mortgaged, the debt is on his person, not on the property. His proprietary actions in the property are effective without hindrance. And if it is the first case, i.e., he handed over the property to the possession of the mortgagee, then there are two scenarios: if he has other property capable of paying the debt, then even now the waqf is correct, complete, and effective before paying the debt. The ruler (judge) will compel him to pay the debt from his other property, but cannot touch the waqf. If he does not have other property, then in this case the waqf will certainly not remain; the ruler will invalidate it and sell the property to pay the debt. Similarly, if the said debtor dies, these same two cases will be considered; if property is available, the debt will be paid from it and the waqf will remain valid, otherwise, it will be broken. It is in Radd al-Muhtar:

[Arabic Box Section] In Al-Is'aaf and others: If one makes a waqf of a mortgaged property after delivering it, it is valid. The judge compels him to pay what is due if he is wealthy. If he is insolvent, the judge nullifies the waqf and sells it for what he owes. Likewise, if he dies, then if there is enough to pay, it goes to the designated purpose, otherwise, it is sold and the waqf is void as in Al-Fath. This is unlike the waqf of a debtor in health, for it is valid even if he intends procrastination, because it coincides with his ownership, as in Anfa' al-Wasail from Ad-Dhakhirah. It says in Al-Fath: It is binding and the creditors cannot annul it. End summarized, and Allah Almighty knows best.

[Urdu Box Section] In Al-Is'aaf etc., it is stated that if a mortgaged item is endowed after being handed over, it is valid, provided the judge compels him to pay the debt instead of the mortgage, if he is wealthy. Otherwise, in case of indigence, the judge will invalidate the endowment and sell it for the payment of the debt he owes. Similarly, if the mortgaged property is endowed and he dies, if he left assets for the payment of the debt, the endowment will remain for the specified purpose, otherwise, it will be sold and the endowment will be declared void, as stated in Fath al-Qadir. On the contrary, the endowment made by a debtor is valid in any case, provided he is healthy, even if he does so to delay payment, because this action

occurred within his own ownership, as quoted from Ad-Dhakhirah in Anfa' al-Wasail. It is said in Fath al-Qadir that this endowment by the debtor will be binding; the creditors will not be able to invalidate it. End summarized, and Allah Almighty knows best. (T)

---

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Matlab fi Waqf al-Rahin etc., Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/395.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

यही सूरत है जब तो वक़्फ़ (धार्मिक न्यास) निःसंदेह सही, पूर्ण और प्रभावी है, भले ही वह ऋण का भुगतान न करे और भविष्य में ऋण भुगतान के लिए उसके पास कोई संपत्ति न बचे। भले ही उसने वक़्फ़ करते समय यह नियत (इरादा) भी रखी हो कि लेनदार का ऋण डूब जाए, हालांकि वह इस भ्रष्ट नियत के कारण गंभीर पापी होगा, लेकिन वक़्फ़ में कोई कमी नहीं आएगी क्योंकि जब वह संपत्ति गिरवी नहीं है, तो ऋण उसके स्वयं के ऊपर है, न कि संपत्ति पर। संपत्ति में उसके मालिकाना अधिकार बिना किसी बाधा के प्रभावी हैं। और यदि पहली स्थिति है, यानी उसने संपत्ति गिरवी रखने वाले (बंधकदार) के कब्ज़े में सौंप दी, तो अब दो स्थितियां हैं: यदि उसके पास ऋण चुकाने के योग्य अन्य संपत्ति मौजूद है, तो अब भी ऋण भुगतान से पहले वक़्फ़ सही, पूर्ण और प्रभावी है। शासक (न्यायाधीश) उसे विवश करेगा कि वह अपनी अन्य संपत्ति से ऋण चुकाए, लेकिन वक़्फ़ को हाथ नहीं लगा सकता। और यदि संपत्ति नहीं है, तो इस स्थिति में वह वक़्फ़ निश्चित रूप से बरकरार नहीं रहेगा; शासक उसे अमान्य करके संपत्ति को ऋण चुकाने के लिए बेच देगा। इसी तरह यदि उक्त ऋणी की मृत्यु हो जाती है, तो इन दोनों स्थितियों पर विचार किया जाएगा; यदि संपत्ति उपलब्ध है, तो उससे ऋण का भुगतान किया जाएगा और वक़्फ़ सही रहेगा, अन्यथा उसे तोड़ दिया जाएगा। 'रद्दुल मुहतार' में है:

[अरबी बॉक्स अनुभाग] 'अल-इसआफ' और अन्य ग्रंथों में है: यदि गिरवी रखी गई वस्तु को कब्ज़ा सौंपने के बाद वक़्फ़ किया जाए तो वह मान्य है। न्यायाधीश उसे बकाया भुगतान करने के लिए मजबूर करेगा यदि वह समृद्ध है। और यदि वह निर्धन है, तो न्यायाधीश वक़्फ़ को रद्द कर देगा और उसके बकाया के लिए इसे बेच देगा। इसी तरह यदि उसकी मृत्यु हो जाती है, तो यदि ऋण चुकाने के लिए पर्याप्त संपत्ति है तो यह (वक़्फ़) संबंधित मद में वापस चला जाएगा, अन्यथा इसे बेच दिया जाएगा और वक़्फ़ रद्द हो जाएगा जैसा कि 'अल-फ़तह' में है। यह एक स्वस्थ ऋणी के वक़्फ़ के विपरीत है, क्योंकि वह वैध है भले ही उसका इरादा टालमटोल करना हो, क्योंकि यह उसके अपने स्वामित्व में हुआ है जैसा कि 'अनफ़ा अल-वसायल' में 'अज़-ज़खीरा' के हवाले से है। 'अल-फ़तह' में कहा गया है: यह अनिवार्य है और लेनदार इसे रद्द नहीं कर सकते। अंत, संक्षेप में। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[उर्दू बॉक्स अनुभाग] 'इसआफ' आदि में है कि गिरवी रखी वस्तु को कब्ज़े में देने के बाद अगर वक़्फ़ किया जाए तो सही है, जबकि काज़ी (न्यायाधीश) उसे गिरवी के बदले ऋण चुकाने के लिए मजबूर

करेगा बशर्ते वह धनवान हो, अन्यथा तंगहाली की स्थिति में काज़ी वक़्फ़ को बातिल (अमान्य) करके उसके ज़िम्मे ऋण की अदायगी में उसे बेच देगा। और इसी तरह अगर मरहून (गिरवी वस्तु) को वक़्फ़ करने पर (व्यक्ति की) मृत्यु हो जाए, तो अगर ऋण चुकाने के लिए संपत्ति छोड़ी हो तो वक़्फ़ निर्धारित मद पर बरकरार रहेगा, वरना उसे बेच दिया जाएगा और वक़्फ़ बातिल करार दिया जाएगा जैसा कि 'फ़तहुल् क़दीर' में है। इसके विपरीत, ऋणी व्यक्ति द्वारा किया गया वक़्फ़ हर हाल में सही है बशर्ते वह स्वस्थ हो, चाहे वह अदायगी में देरी के लिए ऐसा करे, क्योंकि यह कार्रवाई उसके अपने स्वामित्व में हुई है जैसा कि 'अनफ़उल वसायल' में 'ज़खीरा' से उद्धृत है। 'फ़तहुल् क़दीर' में कहा गया है कि ऋणी का यह वक़्फ़ लाज़िम (अनिवार्य) होगा, लेनदार हज़रात इसे बातिल नहीं कर सकेंगे। अंत, संक्षेप में, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

---

1 रद्दुल मुहतार, किताबुल वक़्फ़, मत़लब फ़ी वक़्फ़िर राहिन आदि, दारु इहयाउत तुरासिल अरबी, बैरुत 3/395.

یہی صورت ہے جب تو وقف بلا شبہ صحیح و تام نافذ ہے اگرچہ قرضہ ادا نہ کرے نہ آئندہ ادائے قرض کے لئے اس کے پاس کچھ مال بچے اگرچہ اس نے وقف میں یہ نیت بھی رکھی ہو کہ دائن کا دین مارا جائے اگرچہ وہ اس نیتِ فاسدہ سے سخت گنہگار ہو گا مگر وقف میں کچھ خلل نہیں کہ جب وہ جائداد رہن نہیں تو قرض اس کی ذات پر ہے نہ کہ جائداد پر۔ جائداد میں اس کے تصرفات مالکانہ بلانمانع نافذ ہیں، اور اگر صورتِ اولٰی ہے یعنی جائداد قبضہ مرتہن میں سپرد کر دی تو اب دو صورتیں ہیں، اگر اس کے پاس اور مال قابلِ ادائے قرض موجود ہے تو اب بھی وقف قبل ادائے قرض صحیح و تام نافذ ہے حاکم اس پر جبر کرے گا کہ اپنے دوسرے مال سے قرض ادا کرے مگر وقف کو ہاتھ نہیں لگا سکتا، اور اگر مال نہیں تو اس صورت میں البتہ وہ وقف برقرار نہ رہے گا حاکم اسے باطل کر کے جائداد قرض میں بیچ دے گا، یونہی اگر مدیون مذکور مر جائے تو انہیں دونوں صورتوں پر لحاظ ہو گا اور جائداد موجود ہے تو اس سے ادائے قرض کریں گے اور وقف صحیح رہے گا ورنہ توڑ دیا جائے گا۔ ردالمحتار میں ہے:

[Arabic Box Section] في الاسعاف وغیرہ لو وقف المرھون بعد تسلیمہ صح واجبرہ القاضی علی دفع ما علیہ ان کان موسرا و ان کان معسرا ابطل الوقف وباعہ فیما علیہ اھ وکذا لومات فان عن وفاء عاد الی الجھۃ والابیع وبطل الوقف کما فی الفتح بخلاف وقف مدیون صحیح فانہ یصح ولو قصد بہ المماطلۃ لانہ صادف مملکہ کما فی انفع الوسائل عن الذخیرۃ قال فی الفتح وھو لازم لا ینقضہ ارباب الدیون اھ ملخصاً، واللہ تعالٰی اعلم۔

[Urdu Box Section] اسعاف وغیرہ میں ہے مرہون چیز کو قبضہ دے دینے کے بعد اگر وقف کیا جائے تو صحیح ہے جبکہ اس کو رہن کے بدلے قرض کو ادا کرنے کے لئے قاضی

مجبور کریگا بشرطیکہ مالدار ہو ورنہ تنگ دست ہونے کی صورت میں قاضی وقف کو باطل کر کے اس کے ذمہ قرض کی ادائیگی میں فروخت کر دے گا اھ، اور یونہی اگر مرہون کو وقف کرنے پر فوت ہو جائے تو اگر قرض کی ادائیگی کے لئے مال ترکہ چھوڑا ہو تو وقف معینہ جہت پر برقرار رہے گا ورنہ فروخت کر دیا جائے گا وقف باطل قرار پائیگا جیسا کہ فتح القدیر میں ہے، اس کے برخلاف مقروض شخص کا وقف کردہ بہر صورت صحیح ہے بشرطیکہ وہ تندرست ہو اگر چہ وہ ادائیگی میں تاخیر کے لئے ایسا کرے کیونکہ یہ کارروائی اس کی اپنی ملکیت میں ہوئی ہے جیسا کہ انفع الوسائل میں ذخیرہ سے منقول ہے، فتح القدیر میں کہا ہے کہ مقروض کا یہ وقف لازم ہو گا قرض خواہ حضرات اس کو باطل نہیں کر سکیں گے اھ ملخصاً واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

---

1 ردالمحتار کتاب الوقف مطلب فی وقف الرابن الخ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۹۵

Fatawa Ridawiyyah Volume (16)

Problem 13: From the town of Tanda, District Faizabad, Mohalla Chhajja Pur, sent by Hafiz Yar Muhammad Sahib, 26 Rabi al-Akhir 1323 AH. What do the scholars of religion and muftis of the clear Shari'ah say on this issue: A long time ago, Zaid built a magnificent, sturdy mosque in the middle of a square and built shops all around it. He always kept the proceeds of the shops for his personal use. After Zaid's death, these shops, like his other property, were inherited by his descendants, and this process of possession continued in his family for a long period, meaning the Zaid family's livelihood depended on the income and rent of the shops, and that income was not related to the mosque. After a very long time, the heir of these shops, Khalid, due to poverty, sold these shops to Amr and Bakr. Now Amr and Bakr want to waqf (endow) these shops in the name of Muslims for running an Islamic madrasa, so that a religious madrasa continues and the mosque is repaired from time to time. The question is whether this waqf is valid or not? Clarify and be rewarded.

The Answer: Since the situation is as stated, and it is not proven that the shops were endowed (waqf) for the mosque, but rather proven to be private property (inheritance of Zaid), then Amr and Bakr, who legally purchased them from the rightful heir, if they endow them in the name of a mosque and religious Islamic madrasa (provided that the teachings of the firm religion therein are according to the creed of the Ahl al-Sunnah wa'l-Jama'ah, and its teachers and members are not Wahhabis, Rafidis, non-conformists (Ghair Muqallid), Necharis, or other misguided ones), it will be a great reward and ongoing charity (Sadaqah Jariyah) for them. Even if years pass and their bones are no longer in the grave, with the help of Allah, as long as the mosque, madrasa, and property remain, they will continue to receive reward. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "When a person dies, his deeds come to an end except for three: ongoing charity (Sadaqah Jariyah), knowledge which is beneficial, or a righteous child who prays for him." - Narrated by Muslim in his Sahih, Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad, Abu Dawood, At-Tirmidhi, and An-Nasa'i from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and there are many famous ahadith on this subject. And Allah knows best, and His knowledge is more complete and perfect. (T)

1 Sahih Muslim, Book of Wills, Chapter on what reward reaches a person, Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/41.

फ़तावा रिज़विया जिल्द (१६)

मसला १३: कस्बा टांडा, जिला फैजाबाद, मोहल्ला छज्जा पुर से, हाफ़िज़ यार मुहम्मद साहब द्वारा प्रेषित, २६ रबी अल-आख़िर १३२३ हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं: बहुत समय पहले, ज़ैद ने एक चौक के बीच में एक शानदार, पक्की मस्जिद बनवाई और उसके चारों तरफ दुकानें बनवाईं। उसने दुकानों की आय को हमेशा अपने निजी उपयोग में रखा। ज़ैद की मृत्यु के बाद, ये दुकानें, उसकी अन्य संपत्ति की तरह, उसकी संतान को विरासत में मिलीं, और कब्जे का यह सिलसिला उसके परिवार में लंबे समय तक जारी रहा, यानी ज़ैद के परिवार की आजीविका दुकानों की आय और किराए पर निर्भर थी, और वह आय मस्जिद से संबंधित नहीं थी। बहुत लंबे समय के बाद, इन दुकानों के वारिस, यानी खालिद ने गरीबी के कारण इन दुकानों को अमर और बक्र के हाथ बेच दिया। अब अमर और बक्र चाहते हैं कि इन दुकानों को मुसलमानों के नाम पर एक इस्लामी मदरसा चलाने के लिए वक़्फ़ कर दें, ताकि एक धार्मिक मदरसा चलता रहे और समय-समय पर मस्जिद की मरम्मत होती रहे। पूछना यह है कि क्या यह वक़्फ़ जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: चूंकि स्थिति वैसी ही है जैसा कि बताया गया है, और यह सिद्ध नहीं है कि दुकानें मस्जिद के लिए वक़्फ़ थीं, बल्कि वे निजी संपत्ति (ज़ैद की विरासत) सिद्ध हैं, तो अमर और बक्र, जिन्होंने उन्हें कानूनी वारिस से शरीयत के अनुसार खरीदा है, यदि वे उन्हें मस्जिद और धार्मिक इस्लामी मदरसे के नाम पर वक़्फ़ करते हैं (बशर्ते कि उसमें धर्म की शिक्षा अहले सुन्नत वल जमाअत के अक़ीदे के अनुसार हो और उसके शिक्षक और सदस्य वहाबी, राफ़ज़ी, गैर-मुक़ल्लिद, नैचरी या अन्य गुमराह लोग न हों), तो यह उनके लिए महान पुण्य और सदक़ा-ए-जारिया (निरंतर दान) होगा। भले ही बरसों बीत जाएँ और कब्र में उनकी हड्डियाँ भी न रहें, अल्लाह की सहायता से जब तक मस्जिद, मदरसा और संपत्ति कायम रहेगी, उन्हें बराबर सवाब (पुण्य) मिलता रहेगा। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं: जब मनुष्य की मृत्यु हो जाती है, तो उसके कर्मों का सिलसिला समाप्त हो जाता है, सिवाय तीन चीजों के: सदक़ा-ए-जारिया (निरंतर दान), वह ज्ञान जिससे लाभ उठाया जाए, या नेक संतान जो उसके लिए दुआ करे। इसे मुस्लिम ने अपनी सहीह में, बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद में, और अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और नसाई ने हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है और इस विषय में कई प्रसिद्ध हदीसें हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और परिपूर्ण है। (T)

१ सहीह मुस्लिम, किताब अल-वसीयत, अध्याय: मनुष्य को क्या सवाब पहुँचता है, कदीमी कुतुब खाना कराची, २/४१।

पृष्ठ ११७/६३१

مسئلہ ۱۳: از قصبہ ٹانڈہ ضلع فیض آباد محلہ چھجہ پور مرسلہ حافظ یار محمد صاحب ۲۶ ربیع الآخر ۱۳۲۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک زمانہ گزرا کہ زید نے ایک عالیشان پختہ مسجد چوک کے بیچ میں تیار کرائی اور گردا سکے چوطرفہ دکانیں بنوائیں اور دکانوں کے محاصل کو ہمیشہ اپنے ذاتی تصرف میں رکھا، بعد انتقال زید کی یہ دکانیں بھی مثل اور جائداد کے ارثاً اس کے اولاد کو ملیں اور ایک مدت تک یہ سلسلہ قبضے کا اس کے خاندان میں جاری رہا یعنی دکانوں کی آمدنی اور کرایہ سے خاندان زید کی اوقات بسر ہوتی رہی اور مسجد کے متعلق وہ آمدنی نہ تھی بعد ایک مدت دراز کے ان دکانوں کا وارث یعنی خالد نے بسبب افلاس کے ان دکانوں کو عمرو بکر کے ہاتھ فروخت کرڈالا اب عمرو بکر چاہتے ہیں کہ ان دکانوں کو واسطے اجرائے مدرسہ اسلامی کے مسلمانوں کے نام وقف کر دیں کہ دینی مدرسہ جاری ہو اور مسجد کی ترمیم وقتاً فوقتاً ہوتی رہی، دریافت طلب یہ امر ہے کہ وقف جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جب کہ صورت واقعہ یہ ہے اور ان دکانوں کا وقف مسجد ہونا ثابت نہیں بلکہ ملک (میراث زید) ہونا ثابت ہے تو عمرو بکر کہ وارث شرعی سے بروجہ شرعی مشتری ہوئے اگر وہ مسجد و مدرسہ دینیہ اسلام کے نام انہیں وقف کریں گے جس میں تعلیم دین متین مطابق مذہب اہل سنت و جماعت ہو اور اس کے مدرسین و اراکین و ہابیہ یا روافض یا غیر مقلد نیچری وغیرہ ہم ضالین نہ ہوں) تو ان کے لئے اجر عظیم و صدقہ جاریہ ہے سالہا سال گزر گئے ہوں قبر میں ان کی ہڈیاں بھی نہ رہی ہوں ان کو بعونہ تابقائے مسجد و مدرسہ و جائداد برابر ثواب پہنچتا رہے گا، رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرماتے ہیں : اذا مات الانسان انقطع عنہ عملہ الا من ثلث صدقۃ

جاریۃ او علم ینتفع بہ او ولد صالح یدعو لہ- رواہ مسلم فی صحیحہ والبخاری فی الادب المفرد وابو داؤد والترمذی والنسائی عن ابی ھریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ وفی الباب احادیث کثیرۃ شھیرۃ واللہ تعالٰی اعلم و علمہ اتم واحکم۔ جب انسان فوت ہو جائے تو اس کے عمل منقطع ہو جاتے ہیں مگر تین وجہ سے جاری رہتے ہیں: صدقہ جاریہ یا نافع علم یا صالح اولاد جو اس کے لئے دعا کرے اس کو مسلم نے اپنی صحیح میں اور بخاری نے ادب مفرد میں، اور ابوداؤد، ترمذی اور نسائی نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا اور اس باب میں کثیر احادیث مشہورہ ہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم وعلمہ اتم واحکم۔ (ت)

۱ صحیح مسلم کتاب الوصیۃ باب ما یلحق للانسان من الثواب قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/۴۱

Fatawa Rizvia Volume Sixteen (16)

Problem 14: Asked by Ahmed Hasan, a Bengali student, on Monday, 25th Rabi-ul-Awwal 1334 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say about this matter: A person built a pond for public benefit and endowed (waqf) it. During his lifetime, people generally used it for hunting on specific dates and always for bathing etc., as profit is obtained from all ponds. After his death, this practice continued for a long time. Then, after a period, an unrelated person, who is not even from his family, attributed it to himself under his landlord's arrangement. Now he has reserved this pond for himself; now another person cannot take any kind of benefit. So what is the ruling regarding this? Is his possession valid or not, and what should be done?

The Answer: If the situation is as mentioned in the question, then his possession is invalid. Hunting is not an act of piety, nor is bathing for recreation. Therefore, there is room for discussion regarding this pond being a waqf. Contrary to the basins of mosques which are endowed for ablution, apparently, it is the property of the heirs of the builder as they wish. And Allah Almighty knows best.

Problem 15: Asked by Haji Seth Muhammad Azam Sahib from Randir, near Surat, manager of Madrasa Barbaoli, 16 Shaban 1334 AH. Respected Maulana Sahib! The answer you sent was received by this humble servant on Thursday, May 25th. It is very good, but what needs to be inquired is whether the property purchased from the income of the mosque would also be considered endowed (waqf) or not? And when it is considered waqf, is the approval of the ruler required for its sale or not? Because how would the buyer know that this was purchased from the income of endowed property and then endowed? Therefore, if there is approval from the ruler, there would be no fear of any kind for either the buyer or the seller, nor would any apprehension of fraud or loss remain. Later, no manager could be blamed in any way. And if no opinion is taken, it becomes completely bad. They suggest the permissibility of opening a madrasa with mosque funds and, with the intention of suppressing, they give fatwas according to the opinions of wealthy people.

The Recorded Answer (Al-Jawab al-Malfooz): Land or property purchased by the trustee (mutawalli) with endowment funds for the purpose of endowment does not automatically become waqf. Its sale is permissible. There is a specific detail in books of jurisprudence. Yes, for selling, such a means of assurance is necessary where there is no possibility of anyone's encroachment. Since there is no Qazi of Sharia here, this

task should be done with the piety of the people of the locality, religious scholars, and devout Muslims. It is stated in Durr al-Mukhtar:

If a trustee purchases a house for waqf with waqf funds, this house will not be counted as endowed property according to the most correct opinion.

फ़तावा रिज़विया जिल्द सोलह (16)

मसला 14: अहमद हसन, बंगाली छात्र द्वारा सोमवार, 25 रबी-उल-अव्वल 1334 हिजरी को पूछा गया। विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं: एक व्यक्ति ने जनता के लाभ के लिए एक तालाब बनवाया और उसे वक़्फ़ (दान) कर दिया। उसके जीवनकाल में, लोग आमतौर पर निश्चित तारीखों पर शिकार करते थे और हमेशा स्नान आदि करते थे, जैसा कि सभी तालाबों से लाभ प्राप्त किया जाता है। उसकी मृत्यु के बाद भी, काफी समय तक यही तरीका जारी रहा। फिर, एक समय के बाद, एक बाहरी व्यक्ति ने, जो उसके परिवार से भी नहीं था, अपने ज़मींदार की व्यवस्था के तहत उसे अपनी ओर संबद्ध कर लिया। अब उसने इस तालाब को अपने लिए आरक्षित कर लिया है; अब दूसरा व्यक्ति किसी प्रकार का लाभ नहीं उठा सकता। तो इस बारे में क्या हुक्म है? क्या उसका कब्ज़ा सही है या नहीं, और क्या होना चाहिए?

उत्तर: यदि स्थिति वैसी ही है जैसा कि प्रश्न में बताया गया है, तो उसका कब्ज़ा अवैध है। शिकार करना कोई पुण्य का कार्य नहीं है, और न ही मनोरंजन के लिए नहाना। इसलिए, इस तालाब के वक़्फ़ होने में संशय है। मस्जिदों के हौज के विपरीत, जो वुज़ू के लिए वक़्फ़ होते हैं, स्पष्ट रूप से यह निर्माता के वारिसों की संपत्ति है जैसा वे चाहें। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 15: हाजी सेठ मोहम्मद आज़म साहब, रंदेर (सूरत के पास), मदरसा बरबावली के प्रबंधक, 16 शाबान 1334 हिजरी द्वारा पूछा गया। आदरणीय मौलाना साहब! आपने जो उत्तर भेजा था, वह इस दास को 25 मई, गुरुवार को प्राप्त हुआ। यह बहुत अच्छा है, लेकिन यह पूछना है कि क्या मस्जिद की आय से खरीदी गई संपत्ति भी वक़्फ़ मानी जाएगी या नहीं? और जब इसे वक़्फ़ माना जाए, तो इसकी बिक्री के लिए शासक की मंजूरी आवश्यक है या नहीं? क्योंकि खरीदार को कैसे पता चलेगा कि यह वक़्फ़ की गई संपत्ति की आय से खरीदकर वक़्फ़ की गई है? इसलिए, यदि शासक की मंजूरी हो, तो न तो खरीदार को और न ही बेचने वाले को किसी प्रकार का डर रहेगा, और न ही धोखाधड़ी या नुकसान की कोई आशंका रहेगी। बाद में, किसी प्रबंधक पर किसी भी तरह का दोष नहीं लगाया जा सकेगा। और यदि कोई राय नहीं ली जाती है, तो यह पूरी तरह से खराब हो जाता है। वे मस्जिद के पैसों से मदरसा खोलने की अनुमति बताते हैं और दबाने के विचार से, वे अमीर लोगों की राय के अनुसार फतवा देते हैं।

अल-जवाबुल मलफ़ूज़: मुतवल्ली (ट्रस्टी) ने वक़्फ़ के पैसे से जो ज़मीन या संपत्ति वक़्फ़ के लिए खरीदी है, वह स्वतः वक़्फ़ नहीं हो जाती। इसकी बिक्री जायज़ है। न्यायशास्त्र की पुस्तकों में इसका स्पष्ट विवरण है। हाँ, बिक्री के लिए आश्वासन का ऐसा साधन होना चाहिए जिसमें किसी के अतिक्रमण की कोई संभावना न रहे। चूंकि यहाँ शरीयत का कोई काज़ी नहीं है, इसलिए यह कार्य मोहल्ले के लोगों, धार्मिक विद्वानों और धर्मपरायण मुसलमानों की धार्मिकता के साथ किया जाना चाहिए। दुर-ए-मुख्तार में है:

यदि मुतवल्ली ने वक़्फ़ के पैसे से वक़्फ़ के तौर पर कोई घर खरीदा, तो सबसे सही मत के अनुसार यह घर वक़्फ़ की गई संपत्ति में नहीं गिना जाएगा।

पृष्ठ 118 का 631

مسئلہ ۱۴: مسئولہ احمد حسن طالب علم بنگالی بروز دوشنبہ ۲۵ ربیع الاول شریف ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے برائے منفعت عوام ایک تالاب بنوایا اور اسے وقف کردیا اور اس کے زمانہ حیات میں لوگ عام طور سے تاریخ معینہ پر شکار کرتے اور ہمیشہ غسل وغیرہ کرتے جیسا کہ تمام تالابوں سے نفع حاصل کیا کرتے ہیں بعد اسکی موت کے بھی عرصہ تک یہی طریقہ جاری رہا پھر ایک مدت کے بعد ایک غیر شخص نے جو اس کے خاندان سے بھی نہیں ہے اپنے زمیندار کے بندوبست میں اپنی جانب منسوب کرلیا اب اس نے اپنے واسطے اس تالاب کو مخصوص کرلیا اب دوسرا شخص کسی قسم کا فائدہ نہیں اٹھا سکتا تو اس بارے میں کیا حکم ہے، آیا اس کا قبضہ صحیح ہے یا نہیں اور کیا ہونا چاہئے؟

الجواب: اگر حالت یہ ہے جو سوال میں مذکور ہوئی تو اس کا قبضہ باطل ہے، شکار کرنا کوئی قربت نہیں نہ تفریح کا نہانا، تو اس تالاب کے وقف ہونے میں کلام ہے۔ بخلاف حوض مساجد کہ وضو کے لئے وقف ہے، ظاہراً وہ وارثان بانی کی ملک ہے جیسا وہ ہونا چاہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۵: مسئولہ حاجی سیٹھ محمد اعظم صاحب از راندیر متصل سورت مہتمم مدرسہ برباولی ۱۶ شعبان ۱۳۳۴ھ جناب مولانا صاحب! آپ نے جو جواب روانہ فرمایا بندہ کو بتاریخ ۲۵ مئی بروز جمعرات کو ملا بہت خوب ہے مگر دریافت طلب یہ ہے کہ مسجد کی آمد سے جو ملکیت خرید کی گئی ہو وہ بھی در وقف گئی جائے کہ نہیں اور جب وہ وقف گئی جائے اس کے بیچ کرنے کو حاکم کی منظوری کی ضرورت ہے کہ نہیں کیونکہ جو خریدنے والا ہو وہ کیا جانتا ہے کہ یہ وقف شدہ ملکیت کی آمد سے خرید کر کے وقف کی ہوئی ہے لہذا جو حاکم کی منظوری ہو تو کسی طور کا خوف نہ رہے نہ خریدنے والے کو نہ بیچنے والے کو، اور نہ غبن و تلف کا کوئی اندیشہ

باقی رہے اور بعد میں کوئی مہتمم کو کسی طرح کا کوئی الزام نہ دے سکے اور نہ کوئی رائے لے تو بالکل خراب ہوتا ہے وہ تو مسجد کے روپوں سے مدرسہ کھولنا جواز بتاتے ہیں اور دبانے کے خیال سے ان کو یعنی اہل دول کے رائے بموجب فتویٰ دیتے ہیں۔

الجواب الملفوظ: متولی نے زر وقف سے جو زمین یا جائداد وقف کے لئے خریدی وہ وقف نہیں ہو جاتی اس کی بیع جائز ہے کتابوں میں جزئیہ کی تصریح ہے ہاں بیع کے لئے ایسا ذریعہ اطمینان ضرور ہے جس میں کسی کے تغلب کا احتمال نہ رہے قاضی شرع تو یہاں کوئی نہیں اہل محلہ و عالم دیندار و مسلمانان متدین کی دینداری سے یہ کام ہو، در مختار میں ہے:

اشتری المتولی بمال الوقف دار الوقف لا تلحق بالمنازل الموقوفة و

متولی نے وقف مال سے کوئی مکان وقف طور پر خریدا تو یہ مکان وقف شدہ جائداد شمار نہ ہوگا اصح قول میں

Fatawa Razawiyya Volume (16)

It is permissible to sell it according to the most correct opinion - and Allah Almighty knows best. Selling it will be permissible, Allah Almighty knows best (T).

Issue 16: In the presence of the great blessing, Ala Hazrat, may his shadow endure, peace be upon you and the mercy and blessings of Allah. Today Gharibullah Sahib came and said that Musammat Sammi, a courtesan whose age is currently approximately 50 years, repented 16 years ago after becoming a disciple of Miyan Nasir Sahib. She lives off the rent of shops. Her wish is to endow (waqf) property worth thirty to forty rupees monthly and she wants to go for Hajj. She wants to be the beneficiary of the property for her lifetime and thereafter a madrassa. What does your presence say about this? Humble Qadir Ali, Scribe of the Madrassa, 4 Jamadi al-Akhir 1338 AH.

The Answer: If that property is from her illicit earnings, the only way is for her to give it as charity (tasadduq) to a needy person. That needy person, after taking possession, should endow it on their own behalf in such a way that Sammi benefits from it for her lifetime, and after that, the Madrassa. To ward off objections from opponents, it is necessary to first have a deed of gift (hiba nama) certified in the name of that needy person with the content: "This property is from illicit sources, and now I have repented, and the pure Sharia commands its charity. Therefore, I have made so-and-so the permanent owner of it by way of charity and given full possession to him." After that, the needy person should have an endowment deed (waqf nama) certified stating: "Since Musammat so-and-so, in compliance with the Sharia's command, made this property my ownership as charity and I have taken possession, and now this wealth has become Sharia-compliant and pure, I wish to spend it in good deeds to earn reward and also benefit the Musammat. Therefore, I have made a valid Sharia endowment on her for her lifetime and thereafter on the mosque/madrassa." The rest of the text on the paper should be as per custom.

Issue 17: What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say on this matter: A person on January 29, 1897, made an endowment (waqf) for the sake of Allah of his entire property, which also had a burden of maintenance, while declaring the burden of maintenance. He wrote an endowment deed (waqf nama) in which he appointed his wife as the trustee (mutawalli). Later, on January 31, 1897, he wrote a supplement (tatimma) related to the said endowment deed, considering that since the landholding (zamindari) endowed in the deed would require a lambardar (village

headman), and another partner might seek it because a woman, according to British law, cannot be a lambardar against a man, he wrote the said supplement and included the following text:

"Since I have, through the endowment deed dated January 29, 1897, endowed all this movable and immovable property worth ten to twelve rupees and completed the said document through writing and registration, there was a complete oversight in that document..."

---

1 Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/389.

फ़तावा रज़विया खंड (16)

सबसे सही मत के अनुसार इसे बेचना जायज़ है - और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। इसे बेचना जायज़ होगा, अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

मसला 16: अज़ीमुल बरकत आला हज़रत की हुज़ूरी में, आप पर सलाम और अल्लाह की रहमत और बरकतें हों। आज गरीबउल्लाह साहब आए और कहा कि मुसम्मात सम्मी, जो एक तवायफ़ थी और जिसकी उम्र इस समय लगभग 50 वर्ष है, 16 वर्ष पूर्व मियां नासिर साहब की मुरीद होकर तौबा कर चुकी है। वह दुकानों के किराए से गुज़ारा करती है। उसकी इच्छा है कि तीस-चालीस रुपये मासिक आय वाली जायदाद का वक़्फ़ करे और हज पर जाना चाहती है। वह चाहती है कि जीवन भर वह स्वयं उस जायदाद से लाभान्वित रहे और उसके बाद मदरसा। इस बारे में हुज़ूर क्या फ़रमाते हैं? कमतरीन क़ादिर अली, मदरसा के लेखक, 4 जमादी-उल-आख़िर 1338 हिजरी।

अल-जवाब: यदि वह जायदाद उसकी हराम की कमाई से है, तो इसका एकमात्र तरीका यह हो सकता है कि वह उसे किसी ज़रूरतमंद (मोहताज) को सदक़ा (दान) कर दे। वह मोहताज कब्ज़ा मिलने के बाद अपनी ओर से इस तरह वक़्फ़ करे कि सम्मी जीवन भर उससे लाभान्वित हो और उसके बाद मदरसा। विरोधियों के ऐतराज को दूर करने के लिए यह ज़रूरी है कि पहले वह उस मोहताज के नाम एक हिबा-नामा (उपहार विलेख) तस्दीक कराए जिसका मज़मून यह हो: "यह जायदाद हराम के ज़रिए से है और अब मैंने तौबा कर ली है और शरीअत-ए-मुतह्हरा इसके सदक़ा करने का हुक्म देती है, इसलिए मैंने फ़लां व्यक्ति को सदक़ा के तौर पर इसका स्थायी मालिक बना दिया और उसे पूरा कब्ज़ा दे दिया।" इसके बाद वह मोहताज वक़्फ़-नामा तस्दीक कराए कि चूँकि मुसम्मात फ़लां ने शरीअत के हुक्म का पालन करते हुए यह जायदाद सदक़ा के तौर पर मेरी मिल्कियत में दे दी और मैंने कब्ज़ा कर लिया और अब यह माल शरीअत के अनुसार पाक हो गया है, मैं चाहता हूँ कि इसे नेक कामों में खर्च करके सवाब हासिल करूँ और मुसम्मात को भी फायदा पहुँचाऊँ इसलिए मैंने इसे जीवन भर के लिए उस पर और उसके बाद मस्जिद/मदरसे पर सही शरई वक़्फ़ किया। कागज़ की बाकी इबारतें दस्तूर के मुताबिक हों।

मसला 17: दीन के उलमा और शरीअत के मुफ्ती इस मामले में क्या फ़रमाते हैं: एक व्यक्ति ने 29 जनवरी 1897 को अपनी पूरी जायदाद, जिस पर गुज़ारे का भार (कफ़ालत) भी था, उस भार को ज़ाहिर करते हुए अल्लाह के नाम पर वक़्फ़ कर दिया और वक़्फ़-नामा लिखकर उसमें अपनी पत्नी

को मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियुक्त किया। इसके बाद 31 जनवरी 1897 को उस वक़्फ़-नामे से संबंधित एक सप्लीमेंट (ततिम्मा) लिखा, यह सोचते हुए कि वक़्फ़ की गई ज़मींदारी के लिए नंबरदारी (मुखियागिरी) की ज़रूरत होगी और कोई दूसरा साझीदार उसका दावा कर सकता है क्योंकि ब्रिटिश कानून के अनुसार एक महिला पुरुष के मुकाबले नंबरदार नहीं हो सकती। उसने उक्त सप्लीमेंट लिखा और उसमें निम्नलिखित इबारत दर्ज की:

"चूँकि मैंने 29 जनवरी 1897 के वक़्फ़-नामा दस्तावेज़ के ज़रिए इस तमाम चल और अचल संपत्ति को जिसकी कीमत दस-बारह रुपये है, वक़्फ़ करके उक्त दस्तावेज़ को लिखकर और रजिस्ट्री कराकर मुकम्मल कर दिया है, उस दस्तावेज़ में पूरी तरह से चूक हो गई कि..."

---

1 दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/389।

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

یجوز بیعھا فی الاصح - واللہ تعالیٰ اعلم۔ اس کو فروخت کرنا جائز ہوگا، واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۱۶: بحضور عظیم البرکت اعلیحضرت مدظلہ السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ، آج غریب اللہ صاحب تشریف لائے ہیں فرماتے ہیں کہ مسماۃ سمی طوائف جس کی عمر اس وقت تخمیناً ۵۰ برس کی ہے ۱۶ برس ہوئے میاں ناصر صاحب کی مرید ہو کر تائب ہوئی، کرایہ دکانات سے گزر کرتی ہے، خواہش اس کی یہ ہے کہ جائداد تیس چالیس روپیہ ماہانہ کے وقف کرنا چاہتی ہے اور حج کو جانا چاہتی ہے، جس جائداد کا تاحیات خود اور بعد کو مدرسہ مالک ہے اس میں حضور کیا فرماتے ہیں؟ کمترین قادر علی محرر مدرسہ ۴ جمادی الآخر ۱۳۳۸ھ

الجواب: وہ جائداد اگر اس کی اس حرام کمائی کی ہے تو اس کا طریقہ صرف یہی ہو سکتا ہے کہ وہ کسی محتاج پر تصدق کرے اور وہ محتاج بعد قبضہ اپنی طرف سے یوں وقف کرے کہ تاحیات سمی اس سے مستفید ہو اس کے بعد مدرسہ اور اس کے لئے دفع اعتراض مخالفین کے واسطے ضرور ہے کہ پہلے وہ ایک ہبہ نامہ اس محتاج کے نام تصدیق کرائے جس کا یہ مضمون ہو کہ یہ جائداد وجہ حرام سے ہے اور اب میں نے توبہ کی ہے اور شرع مطہر اس کے تصدق کا حکم فرماتی ہے لہذا میں نے فلاں کو بطور تصدق اس کا مالک مستقل کیا اور پورا قبضہ اسے دے دیا، اس کے بعد وہ محتاج وقف نامہ تصدیق کرائے کہ ازانجا کہ مسماۃ فلانہ نے امتثال حکم شرع کے لئے یہ جائداد بطور تصدق میری ملک کردی اور میں نے قبضہ کر لیا اور اب یہ مال شرعاً طیب ہو گیا، میں چاہتا ہوں کہ اسے کار خیر میں صرف کر کے ثواب حاصل کروں اور مسماۃ کو بھی فائدہ پہنچاؤں لہذا میں نے اسے تاحیات مسماۃ اس پر اور اس کے بعد مسجد مدرسہ پر وقف صحیح شرعی کی، باقی عبارتیں کاغذ میں حسب دستور ہوں۔

مسئلہ ۱۷: کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے ۲۹ جنوری ۱۸۹۷ء کو اپنی کل جائداد جس پر بار کفالت بھی تھا باظہار بار کفالت وقف عند اللہ کی اور وقف نامہ تحریر کر کے اس میں متولی اپنی زوجہ کو لکھایا بعدہ ۳۱ جنوری ۱۸۹۷ء کو ایک تتمہ متعلق وقف نامہ مذکور بحیال اس کے کہ زمینداری جو وقف نامہ میں وقف تھی اس کی نمبرداری کے لئے خواستگار دوسرا شریک ہو کیونکہ عورت بموجب قانون انگریزی بمقابلہ مرد کے نمبر دار نہیں ہو سکتی ہے تتمہ مذکور لکھا اور اس میں عبارت حسب ذیل درج کی:

چونکہ میں نے بذریعہ دستاویز وقف نامہ مورخہ ۲۹ جنوری ۱۸۹۷ء کو اس کل جائداد منقولہ و غیر منقولہ دس بارہ روپیہ کو وقف کر کے تکمیل دستاویز مذکور کے بذریعہ تحریر و رجسٹری کے کرادی ہے اس دستاویز میں سہو کامل

---

1 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۹

Fatawa Rizvia Volume (16)

For some reason, it remained unwritten that regarding all the properties mentioned in the aforementioned waqf-nama (deed of endowment), the compliance with the conditions mentioned therein, its implementation, and the binding nature of the conditions will take effect after my death. As long as I, the declarant, am alive, I shall remain the owner, possessor, and disposer. Together with the supplement (tatimmah) of the waqf-nama dated January 29, 1917, it was written as a certificate. Afterwards, on December 18, 1919, another supplement was written, and in it, the following text was transcribed: The supplement to the document dated January 31, 1917, which was caused to be written concerning the document dated January 29, 1917, at the end of line 'J' of this supplement document, after the word 'declarant', due to a clerical error, the following phrase remained unwritten. Let the below-mentioned phrase be considered as an integral part of the aforementioned supplement, i.e., the supplement document dated January 31, 1917, and be read as:

"The endower (waqif) is the manager (muntazim) according to the conditions mentioned in the waqf-nama in the capacity of trustee (mutawalli) as of January 29, 1917."

Therefore, let this supplement be considered as the supplement document dated January 31, 1917. After this, the son of the endower handed over all the properties of the endower to the former trustee in 1919. Now the question is whether the waqf-nama is valid or not. And if the waqf is valid, will it be considered from the 1919 supplement or from the 1917 waqf-nama? And do the supplements have no effect on the waqf? The second question is whether regarding the interim matters, the endower will be considered as the trustee or as the owner? The third question is: if a person makes a waqf but does not give possession to the trustee and keeps the possession himself, is the waqf valid or invalid in this situation?

The Answer:

The waqf has become valid. The first supplement, the essence of which is that the implementation of the waqf will take place after his death and he will remain the owner and possessor throughout his life, is rejected. Once a waqf is validly established, there is absolutely no authority to make any changes to it. The second supplement, whose essence is that he wants to remain the trustee himself instead of the person appointed as trustee in the waqf-nama, this is within his authority. He can dismiss him and become the trustee himself. It is stated in Durr al-Mukhtar:

"For the endower, the dismissal of the supervisor (nazir) is absolutely permissible, and on this is the fatwa."

The endower absolutely has the right to dismiss the supervisor; the fatwa is based on this. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

"Whether it is due to a fault or not, and whether there was a condition of dismissal or not."

Meaning, whether there is a fault on the part of the supervisor or not, and regardless of the condition of dismissal.

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/389 Page 120 of 631

کسی कारणवश यह बात लिखना रह गई थी कि उपर्युक्त वक्फ़-नामा (बंदोबस्तनामा) में वर्णित सभी संपत्तियों के संबंध में, उसमें दर्ज शर्तों का पालन, उसका कार्यान्वयन और शर्तों की बाध्यता मेरी मृत्यु के बाद प्रभावी होगी। जब तक मैं, घोषणाकर्ता, जीवित हूँ, तब तक मैं उसका मालिक, कब्जेदार और प्रबंधकर्ता रहूँगा। 29 जनवरी 1917 के वक्फ़-नामा के अनुपूरक (ततिम्मा) के साथ यह प्रमाण के रूप में लिखा गया था। इसके बाद, 18 दिसंबर 1919 को एक दूसरा अनुपूरक लिखा गया और उसमें निम्नलिखित इबारत दर्ज की गई: 31 जनवरी 1917 के दस्तावेज़ का अनुपूरक, जो 29 जनवरी 1917 के दस्तावेज़ के बारे में लिखवाया गया था, इस अनुपूरक दस्तावेज़ की पंक्ति 'ज' के अंत में शब्द 'घोषणाकर्ता' के बाद लेखन त्रुटि के कारण निम्नलिखित वाक्यांश लिखा जाना रह गया था। नीचे वर्णित वाक्यांश को उपर्युक्त अनुपूरक, यानी 31 जनवरी 1917 के अनुपूरक दस्तावेज़ का हिस्सा माना जाए और पढ़ा जाए:

"वक्फ़ करने वाला (वाकिफ़) 29 जनवरी 1917 से मुतवल्ली (ट्रस्टी) की हैसियत से वक्फ़-नामा में वर्णित शर्तों के अनुसार प्रबंधक (मुंतज़िम) है।"

इसलिए, इस अनुपूरक को 31 जनवरी 1917 के अनुपूरक दस्तावेज़ के रूप में माना जाए। इसके बाद, वाकिफ़ के बेटे ने 1919 में वाकिफ़ की सभी संपत्तियाँ पूर्व मुतवल्ली को सौंप दीं। अब सवाल यह है कि वक्फ़-नामा वैध है या नहीं। और यदि वक्फ़ वैध है, तो क्या इसे 1919 के अनुपूरक से माना जाएगा या 1917 के वक्फ़-नामा से? और क्या अनुपूरकों का वक्फ़ पर कोई प्रभाव नहीं पड़ता? दूसरा सवाल यह है कि अंतरिम मामलों के संबंध में वाकिफ़ को मुतवल्ली माना जाएगा या मालिक? तीसरा सवाल यह है कि यदि कोई व्यक्ति वक्फ़ करता है लेकिन मुतवल्ली को कब्ज़ा नहीं देता है और वाकिफ़ स्वयं अपना कब्ज़ा रखता है, तो इस स्थिति में वक्फ़ अवैध है या वैध?

जवाब:

वक्फ़ वैध हो गया है। पहला अनुपूरक, जिसका सारांश यह है कि वक्फ़ का कार्यान्वयन उसकी मृत्यु के बाद होगा और वह जीवन भर मालिक और कब्जेदार रहेगा, खारिज (मरदूद) है। वक्फ़ के सही होने के बाद, उसमें किसी भी प्रकार का परिवर्तन करने का कोई अधिकार नहीं है। दूसरा अनुपूरक, जिसका सारांश यह है कि वह वक्फ़-नामा में नियुक्त मुतवल्ली के स्थान पर स्वयं मुतवल्ली रहना

चाहता है, यह उसके अधिकार में है। वह उसे बर्खास्त करके स्वयं मुतवल्ली बन सकता है। दुर्रे मुख्तार में है:

"वाकिफ़ को नाज़िर (निरीक्षक) को हटाने का पूर्ण अधिकार है, इसी पर फ़तवा है।"

वाकिफ़ को पूर्णतः यह अधिकार है कि वह नाज़िर को बर्खास्त कर दे, इसी पर फ़तवा है। (त)

रद्दुल मुख्तार में है:

"चाहे वह किसी दोष के कारण हो या नहीं, और चाहे बर्खास्तगी की शर्त हो या न हो।"

अर्थात् नाज़िर का कोई अपराध हो या न हो, और बर्खास्तगी की शर्त हो या न हो।

---

1. दुर्रे मुख्तार किताब अल-वक्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/389 पेज 120 / 631

سے کسی سبب یہ بات لکھنے سے باقی رہ گئی ہے کہ تمام جائداد مندرجہ وقف نامہ متذکرہ بالا کی بابت میں شرائط کی پابندی اسمیں درج ہے اس کا عمل در آمد اور پابندی شرائط میرے مرنے کے بعد عمل پذیر ہوگی جب تک میں مقر بقید حیات زندہ ہوں اس وقت تک میں مقر مالکانہ قابض اور متصرف رہوں گا مع تتمہ دستاویز وقف نامہ مورخہ ۲۹ جنوری ۱۹۱۷ء کی بابت لکھ دیا کہ سند ہو ، بعدہ وہ ۱۸ دسمبر ۱۹۱۹ء کو ایک تتمہ دوسرا اور لکھا اور اس میں حسب ذیل عبارت تحریر کی کہ تتمہ دستاویز مورخہ ۳۱ جنوری ۱۹۱۷ء جو بابت دستاویز مورخہ ۲۹ جنوری ۱۹۱۷ء کے لکھایا تھا اس تتمہ دستاویز کے سطر ج کے آخر میں لفظ مقر کے بعد بوجہ سہو کتابت کے عبارت ذیل تحریر ہونے سے رہ گئی ہے وہ عبارت ذیل مذکور تتمہ مذکور یعنی دستاویز تتمہ مذکور مورخہ ۳۱ جنوری ۱۹۱۷ء مند کور کا جزو متصور ہو کر پڑھی جاوے:

"واقف منتظم بشرائط مندرجہ وقف نامہ بحیثیت متولی ۲۹ جنوری ۱۹۱۷ء"

لہذا یہ تتمہ بطور دستاویز تتمہ ۳۱ جنوری ۱۹۱۷ء متصور ہو، اس کے بعد پسر واقف نے کل جائداد واقف پر ۱۹۱۹ء میں قبضہ متولی سابق کو دے دیا۔ اب سوال یہ ہے کہ وقف نامہ جائز ہے یا نہیں اور وقف اگر جائز ہے تو وہ ۱۹۱۹ء کے تتمہ سے مانا جائے گا یا ۱۹۱۷ء کے وقف نامہ سے اور تتموں سے تو کوئی اثر وقف پر نہیں پڑتا۔ دوسرا سوال یہ ہے کہ درمیانی امور کے بابت واقف بحیثیت متولی مانا جائے گا یا مالک کی حیثیت اس کی ہوگی تیسرا سوال یہ ہے کہ اگر کوئی شخص وقف کر دے اور متولی کو قبضہ نہ دے اور خود ہی واقف اپنا قبضہ رکھے تو اس حالت میں کیا وقف ناجائز ہے یا جائز؟

الجواب:

وقف صحیح ہو گیا اور پہلا تتمہ جس کا حاصل یہ ہے کہ وقف کا عملدرآمد اس کے مرنے کے بعد ہو گی زندگی بھر وہ مالکانہ قابض رہے مردود ہے وقف صحیح ہو جانے کے بعد اس میں کسی تبدیلی کا اصلاً اختیار نہیں اور دوسرا تتمہ جس کا حاصل یہ ہے کہ وقف نامہ میں جسے متولی کیا تھا اس کی جگہ خود متولی رہنا چاہتا ہے یہ اس کے اختیار کی بات ہے اسے معزول کر کے آپ متولی ہو سکتا ہے۔ در مختار میں ہے:

للواقف عزل الناظر مطلقاً به یفتی'

مطلقاً واقف کو یہ جائز ہے کہ وہ نگران کو معزول کر دے، اسی پر فتویٰ ہے (ت)

ردالمختار میں ہے:

ای سواء کان بجنحة اولا وسواء کان

یعنی نگران کا جرم ہو یا نہ ہو اور معزولی کی شرط

---

۱ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/۳۸۹ Page 120 of 631

Fatawa Ridawiyya Volume (16)

The condition for dismissal exists primarily - and Allah knows best. Whether it exists or not, it is equal. And Allah Almighty knows best (T).

Question 18: From Chandausi, district Moradabad, Sambhal Gate locality, asked by Abdullah Lohar. What do the scholars of the religion say in this matter? Zaid endowed a single-storey shop located in Chandausi, Pargana Bilari, in 1904 for the sake of Allah (Waqf fi sabilillah), and a registered endowment deed was written. Two months after this, Zaid wrote another will stating that he intended to go to the Holy House of Allah (Makkah). If he returned alive, he would be the owner, and after his death, his wife, named Adya, and his grandson, Ali Hussain, would be the owners. Zaid passed away on the way while going to the Holy House of Allah. After him, the grandson, Ali Hussain, also died. His wife, Adya, remained, and she mortgaged this property. One year after the mortgage, Adya also passed away. Then, the father of the grandson Ali Hussain, named Amr, sold this property and spent the money himself. The village headmen (Chaudharies) signed the sale deed. After that, the buyer constructed on it. At the time of sale and construction, the buyer came to know that this property was a waqf for the sake of Allah. When the residents of the locality found out, one person among them, whose witness was not on the endowment deed, said that if you try to get copies from the court, it will be known. The statement of the buyer/owner is: "If my money for the purchase and construction is returned to me, I will relinquish possession." Now, Amr, who sold it, says, "I was the owner, so I sold it." What is the ruling of our pure Shariah in this regard?

The Answer: When that shop had already become a waqf, Zaid had no authority to make a will regarding it, nor for the woman to mortgage it, nor for Amr to sell it. All of these are completely void. It is mandatory for the buyer to leave it immediately and recover his money from Amr. The buyer has no right to maintain possession until he gets the money; staying in possession for even a minute is forbidden for him. Since he has done new construction, he should dismantle it. And if Muslims pay him for the materials and keep the materials for the waqf, that would be better. And Allah Almighty knows best.

Question 19: From Bareilly, village Baliya. What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say in the following matter? A person in village Baliya says about an Imambara that "it is my house," and he started tying oxen in it, while the landlords themselves say that you people... [text incomplete]

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/ 412 Page 121 of 631

फ़तावा रज़विया, जिल्द (16)

बरतरफ़ी की शर्त पहले है - और अल्लाह बेहतर जानता है। हो या न हो, बराबर है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

مسئلہ 18 (प्रश्न 18): चंदौसी, जिला मुरादाबाद, मोहल्ला संभल दरवाजा से, पूछने वाले अब्दुल्ला लोहार। क्या फ़रमाते हैं दीन के उलेमा इस मसले में? ज़ैद ने चंदौसी परगना बिलारी में स्थित एक मंज़िल दुकान 1904 ई. में फ़ी सबीलिल्लाह (अल्लाह की राह में) वक़्फ़ कर दी और इसका वक़्फ़ नामा रजिस्ट्री शुदा लिखवा दिया। इसके दो महीने बाद ज़ैद ने एक वसीयत नामा और लिख दिया कि मेरा इरादा बैतुल्लाह शरीफ़ जाने का है, अगर मैं ज़िंदा वापस आ गया तो मैं मालिक हूँ और मेरे इंतक़ाल के बाद मेरी औरत मुसम्मात अद्या और मेरा पोता अली हुसैन मालिक हैं। ज़ैद का इंतक़ाल बैतुल्लाह शरीफ़ जाते वक़्त रास्ते में हो गया और इसके बाद पोता अली हुसैन भी मर गया, तो उसकी बीवी अद्या बाक़ी रही। उसने यह जायदाद कफ़ालत (गिरवी) रख दी। कफ़ालत के एक साल बाद अद्या का भी इंतक़ाल हो गया, तो पोते अली हुसैन के बाप अम्र ने यह जायदाद बेच दी और उसका रुपया उसी ने खर्च कर लिया। मोहल्ले के चौधरियों ने बैअ नामा (विक्रय पत्र) पर हस्ताक्षर कर दिए। इसके बाद खरीदार ने उस पर तामीर (निर्माण) कर ली। खरीदार को बैअ (बिक्री) और तामीर के वक़्त यह मालूम हुआ था कि यह जायदाद फ़ी सबीलिल्लाह वक़्फ़ है। जब मोहल्ले वालों को मालूम हुआ तो उनमें से एक शख़्स, जिसका वक़्फ़ नामे पर गवाही नहीं थी, ने कहा कि तुम कोशिश करके अदालत से इसकी नक़लें हासिल करोगे तो मालूम होगा। खरीदार मालिक का यह बयान है कि मेरा बैअ और तामीर का रुपया दिलवाया जाए तो मैं क़ब्ज़ा छोड़ दूंगा। अब अम्र जिसने फ़रोख़्त (बेचा) किया है, कहता है कि मैं मालिक था, फ़रोख़्त कर दिया। अब हमारी शरीअत मुतहरा का इस बारे में क्या हुक्म है?

الجواب। (उत्तर): जब वह दुकान वक़्फ़ हो चुकी थी, तो उसके बारे में ज़ैद को वसीयत करने का कोई अधिकार न था, न औरत को कफ़ालत (गिरवी) रखने का और न ही अम्र को उसे बेचने का। यह सब महज़ बातिल (अमान्य) है। मुश्तरी (खरीदार) पर फ़र्ज़ है कि इसे फ़ौरन छोड़ दे, अपना रुपया अम्र से ले ले। रुपया न मिलने तक क़ब्ज़ा रखने का मुश्तरी को कोई अधिकार नहीं है, एक मिनट के लिए क़ाबिज़ रहना उस पर हराम है। चूँकि उसने नया निर्माण किया है, तो उसे उखाड़ ले, और अगर मुसलमान उसे मलबे की क़ीमत अदा कर दें और मलबा वक़्फ़ के लिए रख लें तो बेहतर है। वल्लाहु तआला आलम (अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसئلہ 19 (प्रश्न 19): बरेली, मौज़ा बलिया से। क्या फ़रमाते हैं दीन के उलेमा और शरीअते मतीन के मुफ़्ती साहिबान ज़ैल के मसले में कि एक शख़्स मौज़ा बलिया में इमामबाड़े के बारे में यह कहता है कि मेरा मकान है, और उसमें बैल बाँधने लगा, और ज़मींदार खुद कहते हैं कि तुम लोग अपना... [अधूरा]

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/ 412 पृष्ठ 121 / 631

شرط لہ العزل اولاً۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ ہو یا نہ ہو ، برابر ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۸: از مقام چیندوسی ضلع مراد آباد محلہ سنبھل دروازہ مسئولہ عبداللہ لوہار کہ میفرمایند علمائے دین دریں مسئلہ، زید نے ایک منزل دکان واقع چیندوسی پرگنہ بلاری میں ۱۹۰۴ء میں فی سبیل اللہ وقف کی، اور یہ وقف نامہ رجسٹری شدہ تحریر کردیا ہے، اس کے دو ماہ بعد ایک وصیت نامہ زید نے اور تحریر کردیا کہ میرا ارادہ بیت اللہ شریف جانے کا ہے اگر میں زندہ واپس آگیا تو میں مالک ہوں اور بعد انتقال میرے کے میری عورت مسماۃ عدیا اور میرا پوتا علی حسین مالک ہے۔ زید کا انتقال بیت اللہ شریف جاتے وقت راستہ میں ہوگیا اور اس کے بعد پوتا علی حسین بھی مرگیا تو اس کی بیوی عدی باقی رہی اس نے یہ جائداد کفالت کردی، کفالت کے ایک سال بعد عدی عورت کا بھی انتقال ہو گیا تو اس کے پوتے علی حسین کے والد امر نے یہ جائداد بیچ کردی اور اس کا روپیہ اسی نے صرف کرلیا اور چودھری محلہ ہے انہوں نے بیع نامہ پر دستخط کر دئے اور اس کے بعد خریدار نے اسکو تعمیر کرلیا، خریدار کو وقت بیع اور وقت تعمیر کے یہ معلوم ہوا تھا کہ یہ جائداد فی سبیل اللہ وقف ہے، اہل محلہ کو جب معلوم ہوا کہ اس میں کا ایک شخص کہ جس کی وقف نامہ پر گواہی نہیں ملا اور اسی نے کہا کہ تو کوشش کرکے عدالت سے اس کی نقولیں حاصل کرینگے تو معلوم ہوگا اور مالک خریدار کا یہ بیان ہے کہ میرا روپیہ بیع و تعمیر کا دلوایا جائے تو میں قبضہ چھوڑ دوں گا، اور اب امر جس نے فروخت کیا ہے وہ کہتا ہے کہ میں مالک تھا فروخت کردیا۔ اب ہماری شریعت مطہرہ کا اس بارے میں کیا حکم ہے؟

الجواب: جب وہ دکان وقف ہو چکی تھی تو اس کی نسبت زید کو وصیت کرنے کا کوئی اختیار نہ تھا، نہ عورت کو مکفول کرنے کا نہ عمرو کو اس کے بیچنے کا، یہ سب باطل محض، مشتری پر

فرض ہے کہ اسے فوراً چھوڑ دے اپنا روپیہ عمرو سے لے لے، روپے نہ ملنے تک قبضہ رکھنے کا مشتری کو کوئی اختیار نہیں، ایک منٹ کے لئے قابض رہنا اس پر حرام ہے اس نے جدید کرلی ہے تو اسے اکھاڑ لے، اور اگر مسلمان اسے عملے کی قیمت ادا کرے، عملہ وقف کے لئے کرلیں تو بہتر۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۹: از بریلی موضع بلیا کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین مسئلہ ذیل میں کہ ایک شخص موضع بلیا میں امام باڑے کے بارے میں یہ کہتا ہے کہ میرا مکان ہے، اور اس میں بیل باندھنے لگا، اور زمیندار خود کہتے ہیں کہ تم لوگ اپنا

[1] ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۱۲ Page 121 of 631

Fatawa Rizvia, Volume 16 (12)

...celebrate the festival, but those people gave 75 rupees to the landlord and brought him under their control, and they say we are not partners in religiosity - what arrangement should be made for them?

The Answer: An Imam Barah cannot be a Waqf (endowment). It belongs to the person who built it; they have the discretion to do whatever they wish with it. If they are no longer alive, it belongs to their heirs, and they have the discretion. If someone called 'Tazia-dari' (mourning rituals) a matter of religious duty and another person refused to participate in it, they did nothing wrong because Tazia-dari is impermissible, and participation in it is not allowed. This is what is evident from the question. As for the meaning "I am not a partner in Islam," no Muslim would ever mean that. Yes, if it is proven that a person who recites the Kalima (declaration of faith) has rejected participation in Islam, they would certainly become an infidel, but this meaning is not understood from the context here. And Allah Almighty knows best.

Problem 20: Asked by Aziz-ul-Hasan Qadri Rizvi from the town of Phaphund, district Etawah, Mohalla Uncha Tila, on 12th Dhul-Qi'dah 1335 AH. A Sunni Hanafi woman, who observes fasting and prayer and repented from her maternal profession of prostitution fifteen to twenty years ago, wishes to Waqf (endow) all her possessed property and assets – which were left by her mother and grandmother and were gifted to them by their acquaintances (clients) – for the purpose of being used for religious education in a Madrasa or for the food and drink of its orphaned and poor students. Therefore, the question to the esteemed Muftis of the Sharia is: is it legally permissible for the management of the Madrasa to take possession of this property and use its income according to the woman's wishes or not? Please explain and be rewarded.

The Answer: Money obtained in exchange for adultery or illicit singing is absolutely Haram (forbidden), like seized property, such that it can never become the ownership of the recipient in any way. Those properties which acquaintances gifted to adulteresses, such gifting is also purely void; those properties remain the ownership of the original givers and cannot enter their (the women's) ownership. It is stated in Qunyah and Durr al-Mukhtar: "Whatever lovers give to each other is a bribe." (T)

However, if an adulteress bought property and in its purchase, both the contract and the cash were not combined on Haram money – for example, she gave money in

advance and said, "Give the property in exchange for this money," and the seller sold it in exchange for it – this is a contract on Haram. And if that same money was given as the purchase price, that is Haram cash. Both are combined. In this case too, that property will not become their ownership. Yes, if both the contract and cash on Haram money were not combined – for example, she bought the property and at that time the determination of the price was not specifically from the Haram wealth, nor was it...

[1] Fatawa Hindiyyah with reference to al-Qunyah, Kitab al-Hibah, Chapter 11 on Miscellaneous Matters, 4/403. Page 122 of 631

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16 (12)

...त्योहार मनाओ, लेकिन उन लोगों ने ज़मींदार को 75 रुपये देकर उसे अपने बस में कर लिया और वे कहते हैं कि हम दीनदारी (धार्मिकता) के शरीक नहीं हैं - उनके लिए क्या इंतज़ाम किया जाए?

अल-जवाब (उत्तर): इमामबाड़ा वक़्फ़ नहीं हो सकता। वह जिसने बनाया उसी की मिल्कियत (स्वामित्व) है, उसे अख्तियार (अधिकार) है कि उसमें जो चाहे करे। अगर वह न रहा तो उसके वारिसों की मिल्कियत है, उन्हें अख्तियार है। और ताज़ियादारी को अगर किसी ने दीनदारी कहा और उसने इसकी शिरकत (भागीदारी) से इनकार किया तो कुछ बेजा (गलत) न किया, क्योंकि ताज़ियादारी नाज़ायज़ है और उसमें शिरकत जायज़ नहीं। यही इस सवाल से ज़ाहिर है। और वह मायने कि "मैं इस्लाम का शरीक नहीं हूँ," कोई मुसलमान हरगिज़ मुराद (तात्पर्य) न लेगा। हाँ, अगर साबित हो जाए कि किसी कलमा-गो (ईमान वाले) ने इस्लाम की शिरकत से इनकार किया तो वह ज़रूर काफ़िर हो जाएगा, मगर ये मायने यहाँ से मफ़हूम (समझ) नहीं आते। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)।

मस्अला 20: मुर्सला अज़ीज़ुल हसन क़ादरी रज़वी, क़स्बा फफूँद, ज़िला इटावा, मोहल्ला ऊँचा टीला, 12 ज़ीक़ादा 1335 हिजरी। एक सुन्नी हनफ़ी महिला, जो रोज़ा और नमाज़ की पाबंद है और जिसने पंद्रह-बीस साल पहले अपने मादरी पेशा (वेश्यावृत्ति) से तौबा कर ली है, वह अपनी क़ब्ज़े वाली तमाम जायदाद और संपत्तियाँ - जो उसकी माँ और नानी की विरासत में मिली थीं और उन्हें उनके आश्नाओं (ग्राहकों) द्वारा उपहार में दी गई थीं - एक दीनी मदरसे की तालीम में या उसके यतीम और मुफ़लिस (गरीब) छात्रों के खाने-पीने के लिए वक़्फ़ करना चाहती है। अतः शरीयत के मुफ़्तियों से सवाल यह है कि क्या मदरसे के प्रबंधकों के लिए इस जायदाद को अपने क़ब्ज़े में लेना और इसकी आय को महिला की इच्छा के अनुसार खर्च करना जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

अल-जवाब (उत्तर): जो रुपया ज़िना (व्यभिचार) या गाने-बजाने के बदले हासिल किया गया हो, वह ग़सब (अवैध कब्ज़ा) की तरह बिल्कुल हराम है, वह किसी भी तरह उसकी मिल्कियत नहीं हो सकता। वे जायदादें जो आश्नाओं ने ज़िना करने वाली औरतों को उपहार (हिबा) में दीं, वह हिबा भी पूरी तरह बातिल (अमान्य) है; वे जायदादें असल देने वालों की मिल्कियत पर ही रहेंगी, उनकी

मिल्कियत में नहीं आ सकतीं। 'क़ुनिया' और 'दुर्रे मुख़्तार' में है: "प्रेमी-प्रेमिका एक दूसरे को जो देते हैं, वह रिश्वत है।" (त)

हाँ, अगर किसी ज़ानिया (व्यभिचारिणी) ने जायदाद खरीदी हो और उसकी खरीद में 'अक़्द' (अनुबंध) और 'नक़द' (नकद भुगतान) दोनों हराम धन पर जमा न हुए हों - उदाहरण के लिए, उसने पेशगी रुपया देकर कहा कि "इस रुपये के बदले में जायदाद दे दो," और विक्रेता ने उसके बदले में बेच दी - तो यह हराम पर अक़्द हुआ। और वही रुपया क़ीमत के रूप में दिया गया, तो वह हराम का नक़द हुआ। दोनों जमा हो गए। इस स्थिति में भी वह जायदाद उनकी मिल्कियत नहीं होगी। हाँ, अगर हराम धन पर अक़्द और नक़द दोनों जमा न हुए हों - जैसे कि उसने जायदाद खरीदी और उस समय क़ीमत का निर्धारण विशेष रूप से हराम धन से नहीं किया गया था, और न ही वह...

[1] फ़तावा हिंदिया, ह़वाला अल-क़ुनिया, किताबुल हिबा, बाब 11 मुतफ़र्रक़ात, 4/403। पृष्ठ 122/631

تیوہار کرو، لیکن ان لوگوں نے زمیندار کو ۷۵ روپیہ دے کر اس کو اپنے بس میں کر لیا اور وہ کہتے ہیں کہ ہم دینداری کے شریک نہیں- ان کا کیا انتظام کیا جائے؟

الجواب: امام باڑہ وقف نہیں ہو سکتا وہ جس نے بنایا اسی کی ملک ہے اسے اختیار ہے اس میں جو چاہے کرے، وہ نہ رہا تو اس کے وارثوں کی ملک ہے انہیں اختیار ہے، اور تعزیہ داری کو اگر کسی نے دینداری کہا اور اس نے اس کی شرکت سے انکار کیا تو کچھ بیجانہ کیا کہ تعزیہ داری نا جائز ہے اس میں شرکت جائز نہیں- یہی اس سوال سے ظاہر ہے اور وہ معنی کہ میں اسلام کے شریک نہیں مسلمان ہر گز مراد نہ لے گا، ہاں اگر ثابت ہو جائے کہ کسی کلمہ گو نے اسلام کی شرکت سے انکار کیا تو ضرور کافر ہو جائے گا مگر یہ معنی یہاں سے مفہوم نہیں- واللہ تعالیٰ اعلم-

مسئلہ ۲۰: مسئولہ عزیز الحسن قادری رضوی از قصبہ پھپھوند ضلع اٹاوہ محلہ اونچاٹیلہ ۱۲ ذیقعدہ ۱۳۳۵ھ ہندہ سنی حنفی پابند صوم وصلوٰۃ جو پندرہ بیس برس ہوئے کہ اپنے مادری پیشہ کسب سے توبہ کر چکی، اپنی مقبوضہ کل جائداد واملاک جواس کی ماں اور نانی کی متروکہ اور ان کو ان کے آشناؤں کی ہبہ کی ہوئی ہے مدرسہ دینیہ کی تعلیم میں یا اس کے یتیم و مفلس طلبہ کی خوردونوش کی صرف میں لانے کی غرض سے وقف کرنا چاہتی ہے، پس سوال حضرات مفتیان شرع شریف سے یہ ہے کہ منتظمین مدرسہ کو یہ جائداد اپنے قبضہ میں لاکر اس کے محاصل کو ہندہ کی خواہش کے موافق صرف میں لانا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا-

الجواب: جو روپیہ بعوض زنا وغنا حاصل کیا مثل غصب حرام مطلق ہے کہ کسی طرح اس کی ملک نہیں ہو سکتا ہے وہ جائدادیں جو آشناؤں نے زانیات کو ہبہ کیں وہ ہبہ بھی محض باطل ہے وہ اصل دینے والوں کی ملک پر رہیں ان کی ملک میں نہیں آسکتی، قنیہ ودر مختار میں ہے: مایدفعه المتعاشقان فهو رشوة ۔ عشق بازی کرنیوالے ایک دوسرے کو جو دیں وہ رشوت ہے (ت)

ہاں جو جائداد زانیہ نے خریدی ہو اور اس کے شراء میں عقد ونقد دونوں زر حرام پر جمع نہ ہوئے ہوں مثلاً روپیہ پیشگی دے کر کہا کہ اس روپے کے عوض جائداد دے دے بائع نے اس کے عوض بیچ کردی یہ تو حرام پر عقد ہوا، اور وہی روپیہ زر ثمن میں دیا گیا یہ حرام کا نقد ہوا دونوں جمع ہوگئے اس صورت میں بھی وہ جائداد ان کی ملک نہ ہوگی ہاں اگر زر حرام پر عقد ونقد دونوں جمع نہ ہوئے ہوں مثلاً جائداد خریدی اس وقت ثمن کی تعین خاص مال حرام سے نہ تھی نہ وہ

[1] فتاوٰی ہندیہ بحوالہ القنیة کتاب الهبة الباب الحادی عشر فی المتفرقات ۴/ ۴۰۳ Page 122 of 631

Fatawa Rizvia (16)

...if it was shown [the money] but not given beforehand and purchased against absolute rupees, then this property will become the valid and lawful possession of the buyer. Now, if the price was paid from this forbidden (haram) money, it was a sin, and for the seller, taking it was forbidden, but the property has come into his [buyer's] possession. Similarly, whatever is given to them as a reward in singing and dancing besides wages and bribes, which is called "seil" [gratuity/tip], is not forbidden for them as stated in Al-Hindiya (as it has been ruled in Fatawa Hindiya. - Translator). In short, in the cases where the property is in her possession, she can make it a Waqf (endowment); the managers of the school (Madrasa) can accept it. And in the case where the property is not in her possession, she cannot make it Waqf, nor will the Waqf be valid if she does. The way for it is that she gifts (Hiba) the property to a poor needy Muslim and hands over possession, even if it is to a close relative like a mother, sister, etc., and that person makes it Waqf. Or, have someone buy it from her even for one paisa, or have it gifted in one's own name and after taking possession, make it Waqf oneself. Now this Waqf will be valid and its use in the Madrasa lawful. And Allah Almighty knows best.

Mas'ala 21: From Nagina, District Bijnor, adjacent to Khajoor-wali Mosque, house of Hakim Mubarak Husain Sahib, sent by Sufi Haji Muhammad Ibrahim Sahib, 4 Ramadan-ul-Mubarak 1336 AH. Is it permissible or not if an old cloth is placed over the funeral bier (janaza) instead of a new one? If for all the men of the community, one single cloth is made and kept being used, is it permissible or not? Is it permissible or not to take a small price for it from the house of the deceased and use it for the tomb/cemetery or the Madrasa? And is the mentioned cloth, whether woolen or cotton and expensive, permissible or not?

The Answer: Whether it is new or old, it is the same. Yes, if the intention is to give charity (tasadduq) to the poor, then new is better. And if one specific cloth is designated to be placed on every janaza and then kept aside, there is no harm in that either; in fact, one can dedicate cloth for this as Waqf. It is stated in Durr-e-Mukhtar: "Waqf of a vessel, a funeral bier, and its clothes is valid."1 (Janaza and its clothes' Waqf is valid. - Translator) It is stated in Tahtawi and Radd-al-Muhtar: "Janaza with a kasra [vowel 'i'] means the bier (na'sh), and its clothes are what the deceased is covered with while in the bier."2 (Janaza with kasra means the cot and its clothes with which the deceased is covered. - Translator)

1 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/380 2 Radd-al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/475 Page 123 of 631

...दिखाया नहीं गया, पेशगी नहीं दी गई, पूर्ण रुपयों के बदले खरीदी गई, तो यह संपत्ति खरीदने वाले का वैध और हलाल मालिकाना हक हो जाएगी। अब यदि उस हराम धन से कीमत अदा की गई तो यह गुनाह हुआ और बेचने वाले के लिए उसे लेना हराम था, लेकिन संपत्ति उसकी मिल्कियत में आ गई। इसी तरह, जो कुछ उन्हें मजदूरी और रिश्वत के अलावा नाच-गाने में इनाम के तौर पर दिया जाता है जिसे "सेल" कहते हैं, वह उन पर हराम नहीं है जैसा कि अल-हिन्दिया में स्पष्ट किया गया है (जैसा कि फ़तावा हिन्दीया में इस पर हुक्म दिया गया है। - त)। संक्षेप में, जिन स्थितियों में संपत्ति उसके मालिकाना हक में है, वह उसे वक्फ़ कर सकती है; मदरसे के प्रबंधक उसे ले सकते हैं। और जिस स्थिति में संपत्ति उसकी मिल्कियत में नहीं है, वह उसे वक्फ़ नहीं कर सकती और न ही उसके वक्फ़ करने से वक्फ़ होगा। इसका तरीका यह है कि वह संपत्ति किसी गरीब जरूरतमंद मुसलमान को हिबा (उपहार) करके कब्जा दे दे, भले ही वह माँ, बहन आदि जैसी किसी करीबी रिश्तेदार को हो, और वह व्यक्ति उसे वक्फ़ कर दे। या उससे एक पैसे के बदले खरीद ले, या अपने नाम पर हिबा कराके कब्जा ले और फिर खुद वक्फ़ कर दे। अब यह वक्फ़ सही होगा और मदरसे में इसका उपयोग केवल हलाल होगा। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 21: नगीना जिला बिजनौर, खजूर वाली मस्जिद के पास, हकीम मुबारक हुसैन साहब का घर, प्रेषक सूफी हाजी मुहम्मद इब्राहिम साहब, 4 रमज़ान-उल-मुबारक 1336 हिजरी। जनाज़ा के ऊपर जो चादर नई डाली जाती है, क्या पुरानी चादर डालना जायज़ है या नहीं? अगर पूरी बिरादरी के पुरुषों के लिए एक ही चादर बनाकर बार-बार इस्तेमाल की जाए, तो जायज़ है या नहीं? क्या मुर्दे के घर वालों से इसकी कम कीमत लेकर मक़बरा (कब्रिस्तान) या मदरसे में लगाना जायज़ है या नहीं? और उक्त चादर ऊनी या सूती और कीमती हो, तो क्या वह जायज़ है या नहीं?

उत्तर: चाहे नई हो या पुरानी, दोनों बराबर हैं। हाँ, अगर गरीबों को सदका करने की नीयत हो तो नई बेहतर है। और अगर एक ही चादर तय कर ली जाए कि हर जनाज़े पर वही डाली जाएगी और फिर रख ली जाएगी, तो इसमें भी कोई हर्ज नहीं है; बल्कि इसके लिए कपड़े का वक्फ़ किया जा सकता है। 'दुर्रे मुख्तार' में है: "बर्तन, जनाज़ा और उसके कपड़ों का वक्फ़ सही है।"1 (हिंडिया, जनाज़ा और उसके कपड़ों का वक्फ़ सही है। - त) 'तहतवी' और 'रद्दुल मुहतार' में है: "जनाज़ा (कसरह के साथ) का अर्थ शव-विमान (अर्थी) है, और उसके कपड़े वे हैं जिनसे अर्थी में रखे मुर्दे को ढका जाता है।"2 (जनाज़ा कसरह के साथ चारपाई और उसके कपड़े जिनसे मुर्दे को ढका जाए। - त)

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/380 2 रद्दुल मुहतार, किताबुल वक्फ़, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी बेरूत, 3/475 पृष्ठ 123/631

دکھایا گیانہ پیشگی دیا گیا مطلق روپے کے بدلے خریدی تو یہ جائداد اس خریدنے والے کی ملک صحیح وحلال ہو جائے گی اب زر ثمن اس حرام مال سے ادا کیا گیا تو یہ گناہ ہوا اور بائع کو اس کا لینا حرام تھا مگر جائداد اس کی ملک میں آگئی، اسی طرح جو کچھ ان کو اجرت ورشوت کے علاوہ ناچ گانے میں بطور انعام دیا جاتا ہے جسے "سیل" کہتے ہیں وہ ان پر حرام نہیں کما نص علیہ فی الھندیۃ (جیسا کہ فتاوٰی ہندیۃ میں اس پر نص کی گئی ہے۔ ت) غرض جن صورتوں میں جائداد اس کی ملک ہے اسے وقف کر سکتی ہے مہتممان مدرسہ اسے لے سکتے ہیں اور جس صورت میں جائداد اس کی ملک نہیں وہ اسے وقف نہیں کر سکتی نہ اس کے وقف کئے وقف ہو، اس کا طریقہ یہ ہے کہ وہ جائداد کسی فقیر محتاج مسلمان کو ہبہ کر کے قبضہ کرادے اگرچہ اپنے کسی عزیز قریب مثل ماں بہن وغیرہ کو، اور وہ وقف کردے یا یہ اس سے خرید کرا گرا چہ ایک پیسے کو یا اس سے اپنے نام ہبہ کرا کے قبضہ میں کر کے خود وقف کردے اب یہ وقف صحیح ہوگا اور مدرسہ میں اس کا صرف حلال۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۱: از نگینہ ضلع بجنور متصل مسجد کھجور والی، مکان حکیم مبارک حسین صاحب مرسلہ صوفی حاجی محمد ابراہیم صاحب ۴ رمضان المبارک ۱۳۳۶ھ جنازہ کے اوپر جو چادر نئی ڈالی جاتی ہے اگر پرانی ڈالی جائے تو جائز ہے یا نہیں؟ اگر کل برادری کے مردوں کے اوپر ایک ہی چادر بنا کر ڈالتے رہا کریں تو جائز ہے یا نہیں؟ اس کی قیمت مردہ کے گھر سے یعنی قلیل قیمت لے کر مقبرہ قبرستان یا مدرسہ میں لگانی جائز ہے یا نہیں؟ اور چادر مذکور اونی یا سوتی بیش قیمت جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: نئی ہو یا پرانی یکساں ہے، ہاں مسکین پر تصدق کی نیت ہو تو نئی اولیٰ، اور اگر ایک ہی چادر معین رکھیں کہ ہر جنازے پر وہی ڈالی جائے پھر رکھ چھوڑی جائے اس میں بھی حرج نہیں بلکہ اس کے لئے کپڑا وقف کرسکتے ہیں، در مختار میں ہے: صح وقف قدر وجنازة و ثیابها-۱ (ہنڈیا، جنازہ اور اس کے کپڑے کا وقف صحیح ہے۔ ت) طحطاوی وردالمحتار میں ہے: جنازة بالکسر النعش وثیابها ما یغطی به المیت وهو في النعش-۲ (جنازہ کسرہ کے ساتھ چار پائی اور اس کے کپڑے جن سے میت کو ڈھانپا جائے۔ ت)

۱ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۰ ۲ ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۴۷۵ Page 123 of 631

Fatawa Razawiyya Volume 16

And it being highly priced with the intention of decoration is disliked (Makruh) because the deceased is not an object for ornamentation. However, there is no harm if it is purely with the intention of charity (Sadaqah), similar to the covering (Jhul) of a sacrificial animal (Hady). And Allah Almighty knows best.

Issue 22: Asked by Aftabuddin from Madrasa Manzar-ul-Islam. What do the scholars of Islam say regarding this matter: if a Hindu landlord endows (Waqf) his land for a mosque, is this endowment valid in our Sharia or not? And is it permissible to offer Friday (Jumu'ah) prayers and the five daily prayers in this mosque or not?

Answer: The endowment of a Hindu for a mosque is void (Batil) because 'there is no virtue (Qurbah) in his false religion'. If they simply construct a mosque there, prayers will be valid in it, including Friday prayers if it is located in a city or the outskirts of a city, because a mosque is not a prerequisite for prayers. However, the reward of praying in a mosque will not be attained. And Allah Almighty knows best.

Issue 23: From the village of Delay, Post Office Lahariasarai, District Darbhanga, sent by Muhammad Abdul Jalil Khan Sahib, 13 Rajab 1337 AH. What do the scholars of Islam say regarding this matter: Zaid wants to endow some of his owned land. The income from this land is of two types: some is cash revenue, and a larger portion of the income is through palm and date trees, meaning that the palm and date trees on this land are leased annually to tenants. The tenants benefit from them for a specified period and pay whatever amount the owner has fixed for that duration. Now, the question is whether Zaid can legally (as per Sharia) endow the aforementioned land with its described attributes or not?

Answer: He can endow the land as there is no sin in it. However, leasing palm and date trees for extracting toddy or Sendai (intoxicating sap) is forbidden (Haram) and void (Batil). It is neither permissible after the endowment nor is it permissible now. And Allah Almighty knows best.

Issues 24 to 28: From Aligarh, Moti Masjid Bazaar, sent by Ali-ud-Din, cloth merchant, 29 Rajab 1337 AH. What do the scholars of Islam say regarding these issues: (1) If a plot of land is a special endowment (Waqf-e-Khas) for the sustenance of a specific person or community, but it has some income and for hundreds of years general Muslims have been burying their deceased there, containing thousands of graves, many enclosures (Khatira) and mausoleums, and multiple mosques and wells, and

this practice still continues—will that land be considered a general endowment (Waqf-e-Aam) or not? (2) Does any trustee (Mutawalli) of the aforementioned endowed land have the right to prevent any Muslim from burying a deceased person, or building a mosque, well, or enclosure...

और सजावट की दृष्टि से अधिक मूल्यवान होना मकरूह (नापसंद) है क्योंकि मृतक सजावट का स्थान नहीं है, और दान की शुद्ध नीयत से इसमें कोई हर्ज नहीं है जैसे कि कुर्बानी के जानवर की झुल (कजलाल हुदा)। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 22: प्रेषक आफ़ताबुद्दीन, मदरसा मंज़र-उल-इस्लाम से। उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं कि यदि एक हिंदू ज़मींदार अपनी ज़मीन मस्जिद के लिए वक्फ़ (धार्मिक दान) करे, तो क्या यह वक्फ़ हमारी शरीयत में मान्य है या नहीं? और क्या इस मस्जिद में जुमा की नमाज़ और पंजगाना नमाज़ पढ़ना जायज़ है या नहीं?

अल-जवाब: मस्जिद के लिए हिंदू का वक्फ़ बातिल (अमान्य) है क्योंकि 'उसके बातिल धर्म में कोई कुर्बत (पुण्य) नहीं है'। अगर यूँ ही मस्जिद बना लेंगे तो उसमें नमाज़ हो जाएगी और जुमा भी हो जाएगा अगर शहर या शहर के बाहरी सीमा में हो, क्योंकि नमाज़ों के लिए मस्जिद शर्त नहीं है। मगर मस्जिद में पढ़ने का सवाब नहीं मिलेगा। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 23: मौज़ा डेलई, डाकखाना लहरियासराय, ज़िला दरभंगा, प्रेषक मुहम्मद अब्दुल जलील खान साहब, 13 रजब 1337 हिजरी। उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद अपनी कुछ ममलुका (स्वामित्व वाली) ज़मीन को वक्फ़ करना चाहता है, इस ज़मीन की आमदनी दो प्रकार की है: कुछ नकद वसूली है और आमदनी का ज़्यादा हिस्सा ताड़ और खजूर के ज़रिये है, यानी जितने ताड़ और खजूर उस ज़मीन में हैं साल-दर-साल रिआया (किरायेदारों) के साथ बंदोबस्त किए जाते हैं, रिआया एक निश्चित अवधि तक उससे फ़ायदा उठाते हैं और उस अवधि के लिए मालिक ने जो कुछ धन तय किया है उसे अदा करते हैं। अब पूछना यह है कि क्या ज़ैद उक्त ज़मीन को वर्णित विशेषताओं के साथ शरअन वक्फ़ कर सकता है या नहीं?

अल-जवाब: ज़मीन वक्फ़ कर सकता है कि इसमें कोई पाप नहीं है, लेकिन ताड़ व खजूर के वृक्षों को ताड़ी और सेंधी निकालने के लिए पट्टे पर देना हराम और बातिल है। वह न वक्फ़ के बाद जायज़ है और न अब जायज़ है। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 24 से 28: अलीगढ़ बाज़ार, मोती मस्जिद, प्रेषक अलीउद्दीन सौदागर पारचा, 29 रजब 1337 हिजरी। उलेमा-ए-दीन इन मसलों में क्या फरमाते हैं कि: (1) यदि कोई भूमि का टुकड़ा किसी विशेष व्यक्ति या समुदाय के पालन-पोषण के लिए विशेष वक्फ़ हो, लेकिन उसमें कुछ आमदनी हो और

उस पर सैकड़ों वर्षों से आम मुसलमान अपने मुर्दे दफ़न कर रहे हों, जिसमें हज़ारों कब्रें, बहुत सारे घेरे (खतीरा) और मक़बरे, अनेक मस्जिदें और कुएं मौजूद हों और अभी भी यह सिलसिला जारी हो, तो क्या वह ज़मीन आम वक्फ़ (वक्फ़-ए-आम) मानी जाएगी या नहीं? (2) क्या उक्त वक्फ़ की गई ज़मीन के किसी मुतवल्ली (ट्रस्टी) को यह अधिकार प्राप्त है कि वह किसी मुसलमान को मुर्दा दफ़न करने, मस्जिद, कुआं और घेरा बनाने से...

पृष्ठ 124/631

اور بیش قیمت بنظر زینت مکروہ ہے کہ میت محل تزئین نہیں اور خالص بہ نیت تصدق میں حرج نہیں کجلال الھدی (جیسا کہ ہدی (قربانی) کے جانور کے جھل۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۲۲: مسئولہ آفتاب الدین از مدرسہ منظر الاسلام کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندو زمیندار اپنی زمین مسجد کے لئے وقف کرے تو یہ وقف ہماری شریعت میں معتبر ہے یا نہیں؟ اور اس مسجد میں نماز جمعہ اور نماز پنجگانہ پڑھنا جائز ہے یا نہیں؟ الجواب: مسجد کے لئے ہندو کا وقف باطل ہے لانہ لیس قربۃ فی دینہ الباطل (کیونکہ اس کے باطل دین میں کوئی قربت نہیں۔ت) اگر یو نہی مسجد بنالیں گے اسمیں نماز ہو جائے گی اور جمعہ بھی ہو جائے گا اگر شہر یا فناء شہر میں ہو اذلایشترط لھا المسجد (کیونکہ نمازوں کے لئے مسجد شرط نہیں۔ت) مگر مسجد میں پڑھنے کا ثواب نہ ملے گا۔ واللہ تعالٰی اعلم مسئلہ ۲۳: از موضع ڈیلای ڈاک خانہ لہریا سرائے ضلع دربھنگہ مرسلہ محمد عبدالجلیل خاں صاحب ۱۳ رجب ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید اپنی کچھ زمین مملوکہ کو وقف کرنا چاہتا ہے اس زمین کی آمدنی دو قسم کی ہے کچھ نقدی تحصیل ہے اور زیادہ حصہ آمدنی کا بذریعہ تاڑ و کھجور ہے یعنی جس قدر تاڑ و کھجور اس زمین میں ہیں سال بسال رعایا کے ساتھ بندوبست کئے جاتے ہیں رعایا مدت معینہ تک فائدہ اس سے اٹھاتے ہیں اور اس مدت تک کے لئے مالک نے جو کچھ زر مقرر کیا ہے اس کو ادا کرتے ہیں، اب دریافت طلب یہ امر ہے کہ زمین مذکورہ موصوفہ بصفت مسطورہ کو زید وقف شرعاً کرسکتا ہے یا نہیں؟ الجواب: زمین وقف کر سکتا ہے کہ اسمیں کوئی معصیت نہیں اور تاڑ و کھجور تاڑی اور سینڈھی نکالنے کے لئے اجارہ پر دیں حرام و باطل ہے، وہ نہ بعد وقف جائز ہو نہ اب جائز ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۲۴ تا ۲۸: از علی گڑھ بازار موتی مسجد مرسلہ علی الدین

سوداگر پارچہ ۲۹ رجب ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ان مسائل میں کہ : (۱) اگر کوئی قطعہ کسی خاص شخص یا قوم کی پرورش کے لئے وقف خاص ہو لیکن اس میں کچھ آمدنی ہو اور اس پر صدہا برس سے عام اہل اسلام اپنی مردے دفن کرتے ہوں جن کو ہزار ہا قبور و بکثرت خطیرہ و مقبرہ و متعدد مساجد و چاہات موجود ہوں اور ہنوز یہ عمل جاری ہو تو وہ اراضی وقف عام مانی جائیگی یا نہیں؟ (۲) کیا اراضی موقوفہ مذکور کے کسی متولی کو یہ حق حاصل ہے کہ وہ کسی مسلمان کو مردہ دفن کرنے و مسجد و چاہ و خطیرہ

...prevent from building. (3) If out of three trustees of an endowed (waqf) graveyard, two male trustees give permission to Zaid to bury a deceased person and construct a mosque and a well, and he acts upon it, buries the deceased, and builds the mosque and well, but the third trustee, a woman, is not agreeable to it, then will the permission of the two male trustees be considered sufficient? (4) Does the third female trustee, who was not part of the permission, have the legal (Sharia) right to have the constructed tomb, mosque, and well demolished? (5) Can any person, with the permission of two out of the three trustees, reserve a specific portion in a waqf graveyard for burying the deceased and for the construction of a mosque and well, and can the third female trustee, who is not part of the permission, prevent this reservation or not?

The Answer: Since for hundreds of years common Muslims have been building mosques, wells, and graves in this land without any objection, it is certainly a general endowment (waqf-e-aam). Based on what evidence is it claimed that it was endowed for a specific community? In such a situation, no trustee has the right to prevent a Sunni Muslim from burying there or building a mosque or a well, whether the one preventing is a man or a woman. And if it is proven by Sharia evidence that the land is actually endowed for a specific community and the general public has been making oppressive and usurping usages for hundreds of years—which is highly unlikely—then indeed every trustee can prevent anyone from using it against the purposes of the endowment, even if the trustee is a woman and even if ten male trustees have given permission for it, because permission against the purposes of the endowment is void, and the one giving permission is a traitor who must be removed. And Allah knows best.

Problem 29 to 33: From Udaipur, Mewar, Rajputana, sent by Syed Ahmed Ali Sahib, Manager of Madrasa Nizamia Arabiya Islamiya, 6 Sha'ban al-Mu'azzam 1337 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say in a case where Khalid established an Arabic religious school (Madrasa) through donations? And Khalid's donation is also more than that of the city's people. In the copy of the deed of sale attached herewith, Khalid has included six other names besides his own for the establishment of the Madrasa, namely: Khalid, Maulvi Shamsuddin Sahib, Chidoh Rahim Bakhsh Sahib, Haji Muhammad Fazil Sahib, Risaldar Hasan Khan Sahib, Mahawat Moti Khan Sahib, and Allah Bakhsh Sahib. Among them, Risaldar Hasan

Khan Sahib and Haji Muhammad Fazil Sahib have passed away. Muhammad Fazil Sahib had a partial contribution of money.

Page 125 of 631

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सोलह (16)

...बनाने से रोक दे। (3) यदि किसी वक्फ (बंदोबस्ती) कब्रिस्तान के तीन मुतवलियों (न्यासियों) में से दो पुरुष मुतवली ज़ैद को मुर्दा दफनाने और मस्जिद व कुआं बनाने की अनुमति दे देते हैं और वह उस पर अमल करते हुए मुर्दा दफना देता है और मस्जिद व कुआं भी बनवा देता है, लेकिन तीसरी महिला मुतवल्लियह इससे सहमत नहीं है, तो क्या दो पुरुष मुतवलियों की अनुमति पर्याप्त मानी जाएगी? (4) क्या तीसरी महिला मुतवल्लियह को, जो अनुमति में शामिल नहीं है, शरीयत के अनुसार यह अधिकार प्राप्त है कि वह निर्मित मकबरे, मस्जिद और कुएं को तुड़वा दे? (5) क्या वक्फ कब्रिस्तान में कोई व्यक्ति तीन में से दो मुतवलियों की अनुमति से मुर्दा दफनाने और मस्जिद व कुआं बनाने के लिए कोई विशेष हिस्सा आरक्षित कर सकता है, और क्या तीसरी महिला मुतवल्लियह, जो अनुमति में शामिल नहीं है, इस आरक्षण को रोकने में सक्षम हो सकती है या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर): चूंकि सैकड़ों वर्षों से आम मुसलमान बिना किसी विरोध के इस भूमि में मस्जिदें, कुएं और कब्रें बनाते आ रहे हैं, तो यह निश्चित रूप से वक्फ-ए-आम (सार्वजनिक वक्फ) है। किस प्रमाण के आधार पर यह कहा जा रहा है कि यह किसी विशिष्ट समुदाय के लिए वक्फ था? ऐसी स्थिति में किसी भी मुतवली को यह अधिकार नहीं है कि वह किसी सुन्नी मुसलमान को वहां दफनाने या मस्जिद या कुआं बनाने से रोके, चाहे रोकने वाला पुरुष हो या महिला। और यदि शरीयत के प्रमाण से सिद्ध हो जाए कि वास्तव में वह भूमि किसी विशिष्ट समुदाय के लिए वक्फ है और आम लोगों ने सैकड़ों वर्षों से इसमें दमनकारी और अवैध कब्जा कर रखा है—जिसकी संभावना बिल्कुल नहीं है—तो निश्चित रूप से प्रत्येक मुतवली इसमें वक्फ के उद्देश्यों के विरुद्ध उपयोग करने से हर किसी को रोक सकता है, भले ही वह मुतवली एक महिला हो और भले ही दस पुरुष मुतवलियों ने इसकी अनुमति दे दी हो, क्योंकि वक्फ के उद्देश्यों के विरुद्ध दी गई अनुमति शून्य है और अनुमति देने वाला विश्वासघाती (खाइन) है जिसे पदमुक्त करना आवश्यक है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 29 से 33: उदयपुर, मेवाड़, राजपूताना से सैयद अहमद अली साहब, प्रबंधक मदरसा निज़ामिया अरबीया इस्लामिया द्वारा प्रेषित, 6 शाबान अल-मुअज़्ज़म 1337 हिजरी। दीन के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती क्या फरमाते हैं ऐसी स्थिति में कि खालिद ने चंदे के माध्यम से एक अरबी धार्मिक मदरसा स्थापित किया। और शहर के लोगों की तुलना में खालिद का चंदा भी अधिक है। और बिक्री विलेख की प्रति जो इसके साथ संलग्न है, उसमें खालिद ने मदरसा स्थापित करने के

लिए अपने अलावा छह अन्य नाम दर्ज कराए हैं, अर्थात्: खालिद, मौलवी शम्सुद्दीन साहब, चिदोह रहीम बख्श साहब, हाजी मोहम्मद फाजिल साहब, रिसालदार हसन खान साहब, महावत मोती खान साहब, और अल्लाह बख्श साहब। उनमें से रिसालदार हसन खान साहब और हाजी मोहम्मद फाजिल साहब का निधन हो चुका है। मोहम्मद फाजिल साहब का आंशिक रूप से पैसा था।

पेज 125 का 631

بنانے سے روک دے۔ (۳) اگر منجملہ تین متولیوں کے جو کسی موقوفہ قبرستان کے ہوں دو مرد متولی زید کو مردہ دفن کرنے و مسجد و چاہ تعمیر کرنے کی اجازت دے دیں اور وہ اس پر عمل کر کے مردہ دفن کرا دے اور مسجد و چاہ بھی تعمیر کرا دی مگر تیسری عورت متولیہ اس پر رضامند نہ ہو تو کیا دو مرد متولیوں کی اجازت کافی مانی جائے گی ؟ (۴) کیا تیسری متولیہ کو جو اجازت میں شامل نہیں ہے شرعاً یہ حق حاصل ہے کہ وہ مقبرہ و مسجد و چاہ تعمیر شدہ کو تڑوا دے۔ (۵) کیا موقوفہ قبرستان میں کوئی شخص بہ اجازت متولیوں کے منجملہ تین کے مردہ دفن کرنے و مسجد و چاہ تعمیر کرنے کے لئے کوئی خاص حصہ مخصوص کر سکتا ہے اور تیسری متولیہ جو اجازت میں شامل نہیں ہے وہ مخصوص کرنے کی مانع ہو سکتی ہے یا نہیں ؟

الجواب: جبکہ صدہا سال سے عام مسلمان بلا نکیر اس زمین میں مساجد و چاہ و قبور بناتے آئے ہیں تو وہ ضرور وقف عام ہے، کس دلیل سے کہا جاتا ہے کہ کسی قوم خاص پر وقف تھا، ایسی حالت میں کسی متولی کو اختیار نہیں کہ سنی مسلمان کو اس میں دفن کرنے یا مسجد یا کنواں بنانے سے روکے خواہ یہ روکنے والا مرد ہو یا عورت ہو، اور اگر دلیل شرعی سے ثابت ہو کہ حقیقتاً وہ زمین کسی قوم خاص پر وقف ہے اور عام لوگوں نے صدہا سال سے اسمیں ظالمانہ و غاصبانہ تصرفات کر رکھے ہیں جس کی امید ہرگز کسی طرح نہیں تو البتہ ہر متولی اس میں خلافِ اغراضِ وقف تصرف کرنے سے ہر شخص کو روک سکتا ہے اگرچہ یہ متولی عورت ہو اگر دس مرد متولی اس کی اجازت دے چکے ہوں کہ خلافِ اغراضِ وقف اجازت باطل ہے اور اجازت دینے والا خائن ہے جسے معزول کرنا لازم، واللہ تعالی اعلم۔

مسئلہ ۲۹ تا ۳۳: از اودے پور میواڑ راجپوتانہ مرسلہ سید احمد علی صاحب مہتمم مدرسہ نظامیہ عربیہ اسلامیہ ۶ شعبان المعظم ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین ایسی صورت میں کہ خالد نے ایک مدرسہ عربیہ دینیہ قائم کیا چندہ سے۔ اور شہر کے لوگوں سے خالد کا چندہ بھی زائد ہے اور نقلِ بیع نامہ جو منسلک ہذا ہے اس میں خالد نے علاوہ اپنے چھ نام دیگر برائے قائمی مدرسہ درج کرائے یعنی خالد، مولوی شمس الدین صاحب، چڑوہ رحیم بخش صاحب، حاجی محمد فاضل صاحب، رسالدار حسن خاں صاحب، مہاوت موتی خاں صاحب، الہ بخش صاحب، منجملہ ان کے رسالدار حسن خاں صاحب اور حاجی محمد فاضل صاحب مر چکے، محمد فاضل صاحب کا جزوی روپیہ تھا

Fatawa Razawiyya Volume (16)

And the contributions of Risaldar Hasan Khan Sahib and Mahawat Moti Khan Sahib are nothing; their names were only recorded as a precaution for reassurance, so that no one makes the madrasa their personal property. Allah Bakhsh Ji also had a small amount of money, which, along with Rahim Bakhsh Ji and Fazil Ji, was spent on education. The land purchased for the madrasa was all bought from funds brought by Khalid from outside and Khalid's personal contribution. The madrasa building that exists at this time was constructed from funds brought by Khalid from outside and Khalid's friends. How much right does Khalid have over this madrasa compared to others? Please grant a fatwa. (2) In the above-mentioned situation, who became the sole waqif (endower), and if it is considered a joint waqf, who is the main waqif? Please issue a clear ruling. Will Khalid also benefit from the Hadith 'Ad-dallu 'alal khayri kafa'ilihi'[1] (One who points towards good is like the one who does it. - Translator) or not? (3) Can such contributions as mentioned above, which are received annually and spent on construction and education, be considered waqf? If the entire annual income is spent, will the madrasa be considered waqf or what? (4) If Khalid wants to make it a waqf, will it be considered a waqf or will some situation arise, although Khalid requested and brought donations from the city and outside for God's sake and spent his time traveling and staying without compensation? Can Khalid, who is the founder and manager (mutawalli) of the madrasa from the beginning, be removed by an ignorant group of people who may or may not have contributed, based on personal enmity without any Sharia-based reason? (5) Will the group of ignorant people be considered among the 'Sawaad-e-A'zam' (the great majority) or the educated practitioners of Islam?

Copy of the Deed of Sale

Writing on behalf of Pathan Hasan Khan and Haji Muhammad Khan, sons of Khwaju Khan, residents of the city, in the name of the entire noble assembly named Rahim Bakhsh Ji Churu Rangrez, Molvi Syed Shamsuddin Ji, Mahawat Moti Khan Ji, Allah Bakhsh Ji, Risaldar Hasan Khan Ji, Qazi Ahmad Ali, Haji Muhammad Fazil Ji of the city... [Amount notation (Rs. 1421)] ...giving in full. In exchange for which, my father's place along with Neem tree and semi-portion, including the platform and all rights, has been gifted and possession and control handed over. The money was taken in this manner [Amount notation (Rs. 1077)]: You paid off the mortgage of Pathan Umar Khan and Niyaz Muhammad Khan and took the mortgage documents; and an amount [Amount notation (Rs. 275)] you paid to Churi-gar Muhammad Ali regarding

a civil suit, whether less or more; and an amount [Amount notation (Rs. 289)] we have received in cash from you. In short, [Amount notation (Rs. 1421)] full amount received. Map fees, registration, etc., are all your responsibility in this place.

[1] Jami' at-Tirmidhi, Chapter 'What has been narrated regarding one who points towards good is like the one who does it', Amin Company Kutub Khana Rashidiyah Delhi, 2/91.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (१६)

और रिसालदार हसन खान साहब और महावत मोती खान साहब का चंदा कुछ नहीं है, बस एहतियातन नाम दर्ज बतौर इत्मीनान कर दिए गए कि कोई मदरसा को जाती (व्यक्तिगत) मिल्कियत न बना ले। अल्लाह बख्श जी का भी थोड़ा रुपया था, वह और रहीम बख्श जी और फाज़िल जी का तालीम (शिक्षा) में खर्च हो गया। जो ज़मीन मदरसे के लिए खरीदी गई, वह सब बाहर के चंदे से लाई गई जो खालिद ने लाया और खालिद के जाती चंदे से खरीदी गई। जो इमारत मदरसा इस वक्त मौजूद है, वह बाहर के चंदा लाने वाले खालिद और खालिद के दोस्तों से तामीर (निर्माण) हुई है। तो खालिद का हक दूसरों के मुकाबले में इस मदरसे पर किस कदर है? फतवा अता हो। (२) सूरत मसतूरा बाला में वाकिफ-ए-कुल कौन हुआ? और अगर वक्फ-ए-मुश्तरका माना जाए तो वाकिफ-ए-आज़म कौन हुआ? साफ़ हुक्म फ़रमाया जाए। क्या खालिद हदीस शरीफ "अद-दालु अलल खैरी क-फ़ाएलिही"[1] (नेकी बताने वाला नेकी करने वाले की तरह है। - त) से भी फायदा पाएगा या नहीं? (३) ऐसे चंदे मसतूरा बाला से जो हर साल आमद होकर तामीर और तालीम में सर्फ होता रहा, क्या वक्फ हो सकता है? कुल आमद सालाना हो वह सर्फ हो जाए यानी मदरसा वक्फ माना जाएगा या क्या? (४) अगर खालिद वक्फ भी करना चाहे तो वक्फ माना जाए या कोई सूरत आरिज़ होगी? हालाँकि खालिद ने चंदा शहर और बाहर से खुदा वास्ते माँग कर लाया और लगाया और अपना वक्त सफ़र और हज़र में बिला मुआवज़ा सर्फ किया। खालिद जो कि अव्वल से बानी और मुतवल्ली मदरसा है, बिला वजह शरईया गिरोह-ए-जाहील जिन्होंने चंदा दिया न दिया हो, अलग कर सकते हैं जाती अदावत से? (५) सवादे आज़म में गिरोह-ए-जाहील माने जाएँगे या पढ़े-लिखे पाबंद-ए-इस्लाम?

नक़्ल बैनामा (बिक्री विलेख की प्रति)

तहरीर अज़ तरफ पठान हसन खान व हाजी मोहम्मद खान पिसरान-ए-ख्वाजू खान सकना-ए-शहर बनाम जुमला अंजुमने वालान मुसम्मा रहीम बख्श जी चड़ुह रंगरेज़, मोलवी सैयद शम्सुद्दीन जी, महावत मोती खान जी, अल्लाह बख्श जी, रिसालदार हसन खान जी, काज़ी अहमद अली, हाजी मोहम्मद फाज़िल जी शहर वालों के रुपया (अल साला लिल्लह १४४१) ओदे पूरी देना जिसके बदले मेरे बापोनिकी जगह नीम सीम समेत मय चबूतरा व जुमला हुकूक बख्शिश कर दिए और काबिज़ व मुतसर्रिफ भी करा दिया। रुपया इस तरह पर लिए (अल मआ मआ १०७७) तो पठान उमर खान नियाज़ मोहम्मद खान को रहन के आपने चुकाए व तहरीरात-ए-रहन आपने ले ली और मबलग़ (माल म मआ २७५) चूड़ी-गर मोहम्मद अली को बाबत दावा-ए-दीवानी के आपने चुकाए कम दो या ज़्यादा

और मबलग़ (माल लअ ल २८१) हमने नकद आपसे वसूल कर लिए। ग़रज़कि (अल साल लिल्लह १४८१) कुल भर पाए, फीस नक्शा व रजिस्ट्री वगैरह सब आपके जिम्मे है इस जगह।

[1] जामिअ अत-तिर्मिज़ी, बाब मा जाअ अन अद-दालु अलल खैरी क-फ़ाएलिही, अमीन कंपनी कुतुब खाना रशीदिया दिल्ली २/९१।

पृष्ठ १२६/६३१

اور رسالدار حسن خاں صاحب اور مہاوت موتی خاں صاحب کا چندہ کچھ نہیں صرف احتیاطاً نام درج بطور اطمینان کر دئے گئے کہ کوئی مدرسہ کو ذاتی ملکیت نہ بنالیوے۔ الہ بخش جی کا بھی تھوڑا روپیہ تھا وہ اور رحیم بخش جی اور فاضل جی کا تعلیم میں صرف ہو گیا زمین جو برائے مدرسہ خریدی گئی وہ سب باہر کے چندہ آوردہ خالد اور خالد کے ذاتی چندہ سے خرید کی گئی، جو عمارت مدرسہ اس وقت موجود ہے وہ باہر کے چندہ آوردہ خالد اور احباب خالد سے تعمیر ہوئی ہے تو خالد کا حق دوسروں کے مقابلہ میں اس مدرسہ پر کس قدر ہے فتوی عطا ہو۔ (۲) صورت مسطورہ بالا میں واقف کل کون ہوا اور اگر وقف مشترکہ مانا جاوے تو واقف اعظم کون ہوا صاف حکم فرمایا جائے، خالد حدیث شریف الدال علی الخیر کفاعلہ ۱ (نیکی بتانے والا نیکی کرنے والے کی مانند ہے ۔ ت) سے بھی فائدہ پائے گا یا نہیں؟ (۳) ایسے چندہ مسطورہ بالا سے جو ہر سال آمد ہو کر تعمیر اور تعلیم میں صرف ہوتا رہا کیا وقف ہو سکتا ہے کل آمد سالانہ ہو وہ صرف ہو جائے یعنی مدرسہ وقف مانا جائے گا یا کیا۔ (۴) اگر خالد وقف بھی کرنا چاہے تو وقف مانا جائے یا کوئی صورت عارض ہوگی حالانکہ خالد نے چندہ شہر اور باہر سے خدا واسطے مانگ کر لایا اور لگایا اور اپنا وقت سفر اور حضر بلا معاوضہ صرف کیا خالد جو کہ اول سے بانی اور متولی مدرسہ ہے بلاوجہ شرعیہ گروہ جاہل جنہوں نے چندہ دیا نہ دیا ہو الگ کر سکتے ہیں ذاتی عداوت سے۔ (۵) سواد اعظم میں گروہ جاہل مانے جائیں گے یا پڑھے لکھے پابند اسلام ؟ نقل بیعنامہ تحریر از طرف پٹھان حسن خاں وحاجی محمد خاں پسران خواجو خاں سکنہ شہر بنام جملہ انجمن والان مسمی رحیم بخش جی چڑوہ رنگریز، مولوی سید شمس الدین جی، مہاوت موتی خاں جی، الہ بخش جی، رسالدار حسن خاں جی، قاضی احمد علی، حاجی محمد فاضل جی شہر والوں کے روپیہ (ال سالہ للہہ

۱۴۲۱) او دے پوری دینا جس کے بدلہ میرے باپونیکی جگہ نیم سیم سمیت مع چبوترہ و جملہ حقوق بخشش کر دئے اور قابض و متصرف بھی کرا دیا روپیہ اس طرح پر لئے (ال معہ معہ ۷۷ ۱۰) تو پٹھان عمر خاں نیاز محمد خاں کو رہن کے آپ نے چکائے و تحریرات رہن آپ نے لے لی اور مبلغ (مال مہ معہ ۲۷۵) چوڑی گر محمد علی کو بابت دعوی دیوانی کے آپ چکا نا کم دو یا زیادہ اور مبلغ (مال لعہ لہ ۲۸۹) ہم نے نقد آپ سے وصول کر لئے غرضکہ (ال سال للعہ ۱۴۲۱) کل بھر پائے فیس نقشہ و رجسٹری وغیرہ سب آپ کے ذمہ ہے اس جگہ

۱ جامع الترمذی باب ماجاء ان الدال علی الخیر کفاعلہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۲/ ۹۱

Fatawa Razawiyyah (Volume 16)

Regarding our brothers, tenants etc., they will not make any claim or dispute; if they do, I will handle them. Therefore, this sale deed is written as a document to be useful in time of need. Signed Hasan Khan and Haji Muhammad Khan with witnesses. Post-script: The land was of high value but was sold to you for the above-mentioned amount as a gift so that no one can claim it again (Year 1963 Bikrami), 7th Baisakh Badi.

The Answer: Hiba-bil-iwaz (gift for exchange) is a sale. All persons in whose name the sale is made become owners. Even if only one person pays the money, he is considered a benefactor in paying the price for others' shares unless repayment from them was agreed upon, as is the case here. We have proven in our Fatawa, the Book of Waqf, that the donation money remains the property of the donors, and the collector's erroneous taking of it with their customary permission does not make him the owner. Since they gave the donation to Khalid to build a madrasa, they authorized him to purchase land and construct. When he spent their money on purchase and construction with their permission, then that land and building belong to all purchasers and donors. Whether someone donated one paisa or a thousand rupees, all are partners. And since the objective was to build a religious madrasa for the general benefit of Muslims, no one's intention is to remain owner of any part or that the benefit should return to their ownership after a limited time. Instead, the intention is to take it out of their ownership and make it for the eternal benefit of Muslims, which is the essence of Waqf. So even if they do not explicitly say the word 'Waqf', by custom and implication, they are making a Waqf and understand it as such. It is mentioned in Zakhira, Khaniya, and Alamgiriyah:

[Table] Arabic: A man has an open courtyard; he orders people to pray in congregation there. If he explicitly orders them to pray there forever by saying 'pray there forever', or orders them to pray unconditionally and intends it to be forever, then the place becomes a mosque. And if he timed it for a month or a year, it does not become a mosque. Urdu: A person gave explicit permission for people to pray in congregation in his empty field forever, or said unconditionally to pray in it and intended it for forever, then that field will be declared a mosque. And if he said to pray for a month or a year, it will not be declared a mosque. (T)

So that is a place whose land and building, as joint ownership of all, became a Waqf from all of them. And the right that a Waqf creator has over the Waqf was attained

equally and perfectly by all. There will be no consideration of the amount of donation for this, as this right is indivisible. An indivisible right is fully attained by every partner. It is in Ashbah wan-Nazair:

---

1 Al-Fatawa al-Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter 11 regarding the Mosque, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/355

फ़तावा रज़विया (खंड १६)

हमारे भाइयों, किरायेदारों आदि के संबंध में, वे कोई दावा या विवाद नहीं करेंगे; यदि वे ऐसा करते हैं, तो मैं उन्हें मना लूँगा। इसलिए, यह बिक्री विलेख (बैनामा) एक दस्तावेज़ के रूप में लिखा गया है ताकि ज़रूरत पड़ने पर काम आए। हस्ताक्षर हसन खान और हाजी मोहम्मद खान गवाहों के साथ। दोबारा: ज़मीन अधिक मूल्य की थी लेकिन आपको उपरोक्त राशि में बेचकर उपहार (बख़्शिश) कर दी गई ताकि फिर कोई दावेदार न हो सके(वर्ष १९६३ विक्रमी), ७ बैसाख बदी।

जवाब: हिबा बिल-इवज़ (विनिमय के लिए उपहार) एक बिक्री है। जिन सभी व्यक्तियों के नाम पर बिक्री की गई है, वे सभी मालिक बन गए। भले ही केवल एक व्यक्ति पैसा देता है, वह दूसरों के हिस्से की कीमत चुकाने में उपकारी माना जाता है जब तक कि उनसे वापसी की बात तय न हो, जैसा कि यहाँ है। हमने अपने फ़तवा (किताबुल वक़्फ़) में यह साबित किया है कि चंदे का पैसा चंदा देने वालों की मिल्कियत रहता है और वसूल करने वाले का उनकी प्रथागत अनुमति से उसे लेना उसे मालिक नहीं बना देगा। चूँकि उन्होंने खालिद को मदरसा बनाने के लिए चंदा दिया, उन्होंने उसे ज़मीन खरीदने और निर्माण के लिए अधिकृत किया। जब उसने उनकी अनुमति से उनके पैसे खरीद और निर्माण में खर्च किए, तो वह ज़मीन और इमारत उन सभी खरीदारों और चंदा देने वालों की हो गई। चाहे किसी ने एक पैसा चंदा दिया हो या एक हज़ार रुपये, सभी साझीदार हैं। और चूँकि धार्मिक मदरसा मुसलमानों के आम लाभ के लिए बनाना उद्देश्य था, इसलिए किसी की भी यह नीयत नहीं होती कि मैं किसी हिस्से का मालिक रहूँ और उससे लाभ एक सीमित समय तक हो फिर मेरी मिल्कियत में वापस आ जाए, बल्कि अपनी मिल्कियत से बाहर निकालकर हमेशा के लिए मुसलमानों के लाभ के लिए कर देना उद्देश्य होता है और यही वक़्फ़ का सार है। तो भले ही वे स्पष्ट रूप से 'वक़्फ़' शब्द नहीं कहते, प्रथागत रूप से इसका संकेत वक़्फ़ ही होता है और वे इसे वक़्फ़ ही समझते हैं। ज़खीरा, खानिया और आलमगीरिया में है:

[तालिका] अरबी: एक व्यक्ति के पास एक खुला आंगन है; वह लोगों को वहां जमात में नमाज पढ़ने का आदेश देता है। यदि वह उन्हें स्पष्ट रूप से 'हमेशा के लिए वहां नमाज पढ़ो' कहकर हमेशा के लिए नमाज पढ़ने का आदेश देता है, या उन्हें बिना शर्त नमाज पढ़ने का आदेश देता है और इरादा हमेशा के लिए रखता है, तो वह स्थान मस्जिद बन जाता है। और यदि उसने इसे एक महीने या एक वर्ष के लिए समयबद्ध किया, तो वह मस्जिद नहीं बनता है। उर्दू: एक व्यक्ति ने अपने खाली मैदान में लोगों को बा-जमात नमाज़ पढ़ने की स्पष्ट रूप से हमेशा की इजाज़त दे दी या स्पष्ट रूप से कह दिया

कि इसमें नमाज़ पढ़ो और नीयत हमेशा की कर ली, तो वह मैदान मस्जिद बन जाएगा। और अगर महीने या साल के लिए नमाज़ पढ़ने को कहा तो वह मस्जिद नहीं माना जाएगा। (त)

तो वह एक स्थान है जिसकी ज़मीन और इमारत उन सबकी साझा मिल्कियत होकर उन सबकी तरफ़ से वक़्फ़ हुई और वक़्फ़ करने वाले को वक़्फ़ पर जो हक होता है, वह सबको पूर्ण रूप से समान रूप से प्राप्त हुआ। इसमें चंदे की कमी या अधिकता का ध्यान नहीं रखा जाएगा क्योंकि यह अधिकार अविभाज्य है। एक अविभाज्य अधिकार हर भागीदार को पूर्णतः प्राप्त होता है। अश्बाह वन-नज़ायर में है:

---

1 अल-फ़तावा अल-हिन्दिया, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय ११ मस्जिद के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ३/३५५

بابت ہمارے بھائی گرا یہ وغیرہ کوئی دعویٰ جھگڑا کریں گے نہیں ، اگر کریں گے تو ان کا من میں مناؤں گا لہذا یہ تحریر بیعنامہ سنداً لکھ دی کہ وقت ضرورت کام دے ۔ دستخط حسن خاں و حاجی محمد خاں مع گواہان مکرر یہ کہ زمین زیادہ قیمت کی تھی مگر مسطورہ بالا روپیہ میں آپ کو فروخت کر کے بخشش کر دی کہ پھر کوئی دعویدار نہ ہو سکے (سنہ ۱۹۶۳) بکرمی کے بیساکھ بدی ۷ ،

الجواب: ہبہ بالعوض بیع ہے بیع جتنے اشخاص کے نام ہوئی سب مالک ہوئے اگرچہ روپیہ ایک ہی دیتا وہ اوروں کے حصے کا زر ثمن ادا کر دینے میں متبرع ہے جبکہ ان سے واپسی قرار نہ پائی ہو جیسا یہاں ہے ہم نے اپنے فتاوی کتاب الوقف میں ثابت کیا ہے کہ زر چندہ چندہ دہندوں کی ملک پر رہتا ہے اور محصل کا ان کے اذن عرفی سے غلط کر لینا اسے مالک نہ کردے گا اور جبکہ انہوں نے مدرسہ بنانے کے لئے خالد کو چندہ دیا تو اسے شراء زمین و تعمیر کا ماذون کیا اور ان کا روپیہ ان کے اذن سے اس نے شراء و تعمیر میں صرف کیا تو وہ زمین و عمارت تمام مشتریوں اور چندہ دہندوں کی ہوئی جس کا ایک پیسہ چندہ ہو اور جس کا ہزار روپے سب شریک ہیں ، اور جبکہ دینی مدرسہ نفع عام مسلمین کے لئے بنانا مقصود تھا اس میں کسی کی نیت یہ نہیں ہوتی کہ میں کسی جز کا مالک رہوں اور اس سے انتفاع ایک مدت محدود تک ہو پھر میری ملک میں واپس آئے جبکہ اپنی ملک سے خارج کرکے ہمیشہ کے لئے نفع مسلمین کے واسطے کردینا مقصود ہوتا ہے اور یہی حاصل وقف ہے تو اگرچہ نصاً وہ سب لفظ وقف نہیں کہتے عرفاً دلالتہً وقف کرتے اور وقف ہی سمجھتے ہیں ، ذخیرہ وخانیہ وعالمگیریہ میں ہے :

[جدول] عربی: رجل له ساحة لابناء فیها امر قوما ان یصلوا فیها بجماعة فان امرھم بالصلوة فیھا ابدا نصاً بان قال صلوا فیھا ابدا اوامرھم بالصلوة مطلقاً ونوی الابد صارت الساعة مسجدا و ان وقت بالشھر او السنة لا تصیر مسجدا اردو: ایک شخص نے اپنے خالی میدان میں لوگوں کو باجماعت نماز پڑھنے کی صراحۃً ابدی اجازت دی یا مطلقاً کہہ دیا کہ اس میں نماز پڑھو اور نیت ابدی کر لی تو وہ میدان مسجد قرار پائے گا اور اگر مہینے یا سال کے لئے نماز پڑھنے کو کہا تو وہ مسجد نہ قرار پائے گا۔ (ت)

تو وہ ایک مکان ہے جس کی زمین و عمارت سب ان سب کی ملک مشترک ہو کر ان سب کی طرف سے وقف ہوئی اور حق کہ واقف کو وقف پر ہوتا ہے سب کو بر وجہ کمال یکساں حاصل ہوا اس میں کمی بیشی چندہ پر لحاظ نہ ہوگا کہ یہ حق متجزی نہیں اور حق غیر متجزی ہر شریک کے لئے کاملاً حاصل ہوتا ہے ۔ اشباہ والنظائر میں ہے :

---

1 الفتاوی الھندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۵۵

Fatawa Ridawiyyah, Volume 16

What is established for a group is shared among them, except in a few matters. One of them is the guardianship of marriage for minor boys and girls, which is established for all guardians in full (until he said), the rule is that if a right is indivisible, it is established for everyone in full. Thus, taking service from a shared slave is a full right for each because it is also indivisible. (T)

Khalid, provided he has good intention and acceptance from the Almighty—'The one who points to good is like the one who does it' (T)—will receive its benefit on the Day of Judgment. Khalid cannot now become the complete founder by making a new endowment. An endowment cannot be re-endowed, nor is Khalid the complete owner, as ownership is a condition for endowment. If there is no Sharia reason to separate Khalid from the madrasa, whether it is done by the ignorant or scholars out of pure self-interest, it cannot be heard. Even a judge (Qadi) has no authority to dismiss an innocent stipend-holder. It is stated in Bahr al-Ra'iq and then in Radd al-Muhtar:

From the invalidity of dismissing a supervisor without a transgression, it is learned that no supervisor or stipend-holder of an endowment can be dismissed without transgression or incompetence. (T)

And if there is a Sharia reason, he will certainly be dismissed, even if he had endowed from his own private property. It is in Durr al-Mukhtar:

He must be removed as an obligation (Bazzaziyyah). Even if it is the endower himself (Durr). Then, more so, another person, when he is untrustworthy, incompetent, or his depravity has become apparent, like drinking alcohol and the like (Fath). (T)

1. Al-Ashbah wa al-Nazair, Kitab al-Nikah, Idara al-Quran wa al-Ulum al-Islamiyyah, Karachi, 1/444-445
2. Jami' al-Tirmidhi, Chapter: What has been narrated that the one who points to good is like the one who does it, Amin Company/Kutub Khana Rashidiyah, Delhi, 2/91
3. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Waqf, H.M. Saeed Company, Karachi, 5/227
4. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/383

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

जो चीज़ पूरी जमाअत के नाम हो तो वह उन सब में मुश्तरक (साझा) होगी, सिवाय चन्द मसाइल के, जिनमें से एक निकाह देने की विलायत (अधिकार) जो तमाम औलिया को नाबालिग लड़के और लड़की पर हासिल है और यह हर एक को मुस्तक़िल (स्वतंत्र रूप से) हासिल है (आगे यहाँ तक फ़रमाया) इसका ज़ाब्ता (नियम) यह है कि अगर हक़ 'ग़ैर-मुतजज़्ज़ी' (अविभाज्य) हो तो यह हर एक को मुस्तक़िल हासिल होगा, तो मुश्तरक गुलाम से ख़िदमत लेना हर एक का मुस्तक़िल हक़ है क्योंकि यह भी 'ग़ैर-मुतजज़्ज़ी' है। (त)

ख़ालिद, बशर्ते हुस्न-ए-नियत व क़ुबूल हज़रत-ए-इज़्ज़त 'अल-दालु अलल ख़ैरे क-फ़ाएलेहि' (नेकी बताने वाला नेकी करने वाले के समान है- त) का फ़ायदा रोज़-ए-जज़ा (क़यामत के दिन) पाएगा। ख़ालिद अब इसे जदीद (नया) वक़्फ़ करके वाक़िफ़-ए-कुल नहीं बन सकता, वक़्फ़ दोबारा वक़्फ़ नहीं हो सकता और न ही ख़ालिद मालिक-ए-कुल है, और वक़्फ़ की शर्त मुल्क (स्वामित्व) है। ख़ालिद को मदरसे से जुदा करने की अगर कोई वजह-ए-शरई न हो, तो जाहिल हों या उलेमा, जो महज़ नफ़सानियत (स्वार्थ) से ऐसा करेंगे उनकी बात मसमूअ (सुनने योग्य) नहीं हो सकती, जबकि ख़ुद हाकिम-ए-क़ाज़ी को किसी साहब-ए-वज़ीफ़ा तक को बे-गुनाह माज़ूल (बर्खास्त) करना नहीं पहुँचता। बहर-उर-राईक़ फिर रद-उल-मुहतार में है:

बग़ैर जुर्म निगरान की माज़ूली की अदम-ए-सेहत (अमान्यता) से यह फ़ायदा हासिल हुआ कि वक़्फ़ का कोई निगरान या वज़ीफ़ा-ख़्वार हो तो भी बग़ैर जुर्म और नाअहलियत के उसे माज़ूल नहीं किया जा सकता। (त)

और अगर वजह-ए-शरई हो तो बिला-शुब्हा माज़ूल किया जाएगा, चाहे उसने अपनी ख़ालिस तन्हा मिलकियत से ही वक़्फ़ क्यों न किया होता। दुर्र-ए-मुख़्तार में है:

लाज़मी तौर पर माज़ूल किया जाए, बज़्ज़ाज़िया। चाहे वाक़िफ़ ही क्यों न हो, दुर्र। तो ग़ैर (दूसरे व्यक्ति) के लिए बदरजा-ए-औला (अधिक तीव्रता से) है, जब वह नाक़ाबिल-ए-एतमाद, नाअहल, या उसका फ़िस्क़ (दुराचार) ज़ाहिर हो चुका हो, मसलन शराबी होना वग़ैरह। फ़तह (त)

1. अल-अशबाह वन-नज़ायर, किताब-उन-निकाह, इदारा अल-क़ुरआन वल-उलूम अल-इस्लामिया, कराची, 1/444-445

2. जामे-उत-तिरमिज़ी, बाब: मा जा-अ अन-अल-दालु अलल ख़ैरे क-फ़ाएलेहि, अमीन कम्पनी/कुतुब ख़ाना रशीदिया, देहली, 2/91
3. बहर-उर-राईक़, किताब-उल-वक़्फ़, एच.एम. सईद कम्पनी, कराची, 5/227
4. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब-उल-वक़्फ़, मतबा मुज्तबाई, देहली, 1/383

ماثبت بجماعة فهو بينهم على سبيل الاشتراك الافي مسائل الاولى ولاية الانكاح للصغير والصغيرة ثابتة للاولياء على سبيل الكمال لكل (الى ان قال) والضابط ان الحق اذاكان ممالايتجزى فانہ يثبت لكل على الكمال فالاستخدام في المملوك ممالايتجزى۔ جو چیز پوری جماعت کے نام ہو تو وہ ان سب میں مشترک ہو گی ماسوائے چند مسائل کے، جن میں سے ایک نکاح دینے کی ولایت جو تمام اولیاء کو نابالغ لڑکے اور لڑکی پر حاصل ہے اور یہ ہر ایک کو مستقل حاصل ہے (آگے یہاں تک فرمایا) اس کا ضابطہ یہ ہے کہ اگر حق غیر متجزی ہو تو یہ ہر ایک کو مستقل ہو گا، تو مشترکہ غلام سے خدمت لینا ہر ایک کو مستقل حق ہے کیونکہ یہ بھی غیر متجزی ہے (ت)

خالد بشرطِ حسن نیت و قبول حضرت عزت 'الدال الخير كفاعله' 2 (نیکی بتانے والا نیکی کرنے والے کی مانند ہے- ت) کا فائدہ روز جزائے پائے گا خالد اب اسے جدید وقف کرکے واقف کل نہیں بن سکتا وقف دوبارہ وقف نہیں ہو سکتا نہ خالد مالک کل ہے اور وقف کی شرط ملک ہے، خالد کو مدرسہ سے جدا کرنے کی اگر کوئی وجہ شرعی نہ ہو تو جاہل ہوں یا علماء بلاوجہ محض نفسانیت سے جو کریں مسموع نہیں ہو سکتا جبکہ خود حاکم قاضی کو کسی صاحب وظیفہ تک کا بے گناہ معزول کرنا نہیں پہنچتا۔ بحر الرائق پھر ردالمحتار میں ہے:

استفيد من عدم صحة عزل الناظر بلا جنحة عدمها لصاحب وظيفة في وقف بغير جنحة وعدم اهلية 3۔ بغیر جرم نگران کی معزولی کی عدم صحت سے یہ فائدہ حاصل ہوا کہ وقف کا کوئی نگران یا وظیفہ ہو تو بھی بغیر جرم اور نااہلیت کے بغیر معزول نہیں کیا جاسکتا (ت)

اور اگر وجہ شرعی ہو تو بلا شبہ معزول کیا جائے گا اگرچہ خاص اپنی تنہا ملک سے وقف کیا ہوتا۔ درمختار میں ہے:

ینزع وجوبا بزازیة لو الواقف درر وغیرہ بالاولی غیر مأمون او عاجز او ظھر بہ فسق کشرب الخمر و نحو ہ فتح 4۔ لازمی طور پر معزول کیا جائے، بزازیہ۔ اگرچہ واقف ہی کیوں نہ ہو، درر۔ تو غیر بطریق اولیٰ جب وہ ناقابل اعتماد نااہل، یا اس کا فسق ظاہر ہو چکا ہو مثلاً شرابی ہو نا وغیرہ فتح (ت)

1 الاشباہ والنظائر کتاب النکاح ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۱/ ۴۵- ۴۴۴ 2 جامع الترمذی باب ماجاء ان الدال علی الخیر کفاعلہ امین کمپنی کتب خانہ رشیدیہ دہلی ۲/ ۹۱ 3 بحر الرائق کتاب الوقف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۲۷ 4 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳

Vol. 16 Fatawa Rizwiya

The 'Sawad-e-A'zam' (The Great Majority) are the Ahl-e-Sunnat. In secondary matters (furu'at), the ruling of Shariah does not depend on whether a group is large or small. In administrative matters where no specific limit has been set by the pure Shariah, the majority opinion is taken into account. In this, the opinion of every sensible Sunni Muslim will be considered, even if they are not a scholar; because it is not a matter of Shariah laws, rather many times the opinion of experienced less-learned people in an administrative matter can be more accurate than the opinion of an inexperienced scholar. "You know better about your worldly affairs"[1] (Hadith). And Allah Almighty knows best.

Problem 34: Asked by Maulvi Zahoor Husain Sahab, resident of Bareilly, Muhalla Kanghi Tola, 24 Rajab al-Murajjab 1324 AH.

What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say in this matter: Hindah, during her life, dedicated a portion of her landed estate along with a piece of a house named 'Imam Barah' for religious purposes under the following conditions in the name of God Almighty, and executed a certified registered endowment deed (Waqf Nama). She relinquished possession, partially and fully, handing it over to God's ownership, keeping no connection of any kind, and appointed two trustees, regularizing the procedure. The proposed conditions for the purposes of the Waqf by Hindah (the endower) are as follows:

First, the net profits shall be used for the gathering of Milad Sharif of the Seal of Prophets (peace and blessings of Allah be upon him) and Hazrat Ali Murtaza (may Allah honor his face), and for offerings (Nazar-o-Niyaz) etc. for the Master of Martyrs Imam Hasan and Imam Husain (peace be upon them), and for the anniversary Fatiha of the deceased, and for the repair and maintenance of the Imam Barah under the supervision of the trustees.

Second, if the said trustees die without appointing anyone as their trustee or successor, then the capable male offspring of Hindah's trustees shall become trustees. No other person will be entitled to trusteeship; rather, this family succession shall continue generation after generation as long as time lasts. No committee or association can interfere in the endowed property because the proceeds of this Waqf are meant for the execution of good deeds and offerings, so that my name remains forever in this world and the hereafter and I continue to receive reward (Thawab). Is such a Waqf and these expenditures of time permissible

according to the Shariah, i.e., according to the Muhammadi Shariah, or not? Explain and be rewarded.

The Answer: Since that property and this house were Hindah's property at the time of making this Waqf, and she has now endowed them for the aforementioned charitable purposes, the Waqf has become valid, correct, and binding, and the mentioned expenditures are Shariah-permissible. It is in 'Al-Hidayah':

"And the endowment of joint property (Musha') is permissible."[2] It is said in 'Al-Durr': "The endowment of undivided property is permissible," in 'Durr' it is that...

---

1 Sahih Muslim, Book of Virtues, Chapter on Compliance with what is said as Shariah etc., Qadeemi Kutub Khana Karachi 2/264. 2 Al-Hidayah, Book of Waqf, Al-Maktabah al-Arabiyyah Karachi 218/2.

जिल्द सोलहवीं (16) फ़तावा रज़विया

सवादे आज़म अहले सुन्नत हैं। उप-शाखाओं (फ़रूआत) में शरीअत का हुक्म किसी समूह की बहुलता या अल्पता पर निर्भर नहीं करता। प्रशासनिक मामलों में जिनमें शरीअत-ए-मुतहरा की ओर से कोई सीमा तय न हो, उनमें बहुमत की राय का लिहाज़ रखा जाता है। इसमें हर समझदार सुन्नी मुसलमान की राय का ध्यान रखा जाएगा, चाहे वह आलिम (विद्वान) न हो; क्योंकि यह शरीअत का मामला नहीं है, बल्कि कई बार किसी प्रशासनिक मामले में अनुभवी कम-पढ़े-लिखे लोगों की राय एक अनुभवहीन विद्वान की राय से अधिक सटीक हो सकती है। "तुम अपने दुनियावी मामलों को बेहतर जानते हो।"[1] (हदीस)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 34: प्रश्नकर्ता मौलवी ज़ुहूर हुसैन साहब, निवासी बरेली, मोहल्ला कंघी टोला, 24 रजब अल-मुरज्जब 1324 हिजरी।

धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीअत के मुफ्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि हिन्दा ने अपने जीवन में अपनी ज़मींदारी का एक हिस्सा और एक मकान जिसे 'इमाम बाड़ा' कहा जाता है, धार्मिक कार्यों के लिए निम्नलिखित शर्तों पर अल्लाह के नाम वक़्फ़ (दान) कर दिया और एक प्रमाणित पंजीकृत वक़्फ़-नामा लिख दिया। उसने पूर्ण और आंशिक रूप से अपना कब्ज़ा हटाकर उसे खुदा की मिलकियत (स्वामित्व) में दे दिया और अपना किसी प्रकार का कोई संबंध नहीं रखा, और दो मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियुक्त करके विधिवत प्रक्रिया शुरू कर दी। वक़्फ़ के उद्देश्यों के लिए हिन्दा (वाकिफ़ा) द्वारा प्रस्तावित शर्तें इस प्रकार हैं:

प्रथम यह कि जो शुद्ध लाभ हो, उसमें से सैयदुल अंबिया (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) और हज़रत अली मुर्तज़ा (करमल्लाहु वजहुल करीम) की महफ़िल-ए-मीलाद शरीफ़, और सैयदुश्शुहदा इमाम हसन और इमाम हुसैन (अलैहिमुस्सलाम) की नज़्र-ओ-नियाज़ आदि, और मृतकों के लिए सालाना फ़ातिहा, तथा मुतवल्लियों की देखरेख में इमाम बाड़े की मरम्मत और रखरखाव के लिए खर्च किया जाए।

द्वितीय यह कि यदि उक्त मुतवल्ली बिना किसी को अपना मुतवल्ली या उत्तराधिकारी बनाए मर जाएं तो हिन्दा के मुतवल्लियों की योग्य पुरुष संतान मुतवल्ली बनेगी। कोई अन्य व्यक्ति मुतवल्लियत (ट्रस्टीशिप) का हकदार नहीं होगा, बल्कि यह पारिवारिक सिलसिला पीढ़ी दर पीढ़ी तब तक रहेगा जब तक ज़माना कायम है। कोई कमेटी या संस्था वक़्फ़ की संपत्ति में दखल नहीं दे सकती क्योंकि

इस वक्फ़ की आय नेक काम जारी रखने और नज़्र-ओ-नियाज़ के लिए रखी गई है, ताकि मेरा नाम दुनिया और आखिरत में हमेशा रहे और मुझे सवाब (पुण्य) मिलता रहे। क्या ऐसा वक्फ़ और शरीअत के समय का यह खर्च, यानी मुहम्मदी शरीअत के अनुसार जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: चूंकि वह संपत्ति और यह मकान वक्फ़ करते समय हिन्दा के स्वामित्व में था और अब उसने इसे उक्त नेक कामों के लिए वक्फ़ कर दिया है, इसलिए वक्फ़ जायज़, सही और लाज़िम (अनिवार्य) हो गया है और उक्त खर्चे शरीअत की दृष्टि से जायज़ हैं। 'हिदाया' में है:

"और संयुक्त संपत्ति (मुशाअ) का वक्फ़ जायज़ है।"[2] 'दुर्रर' में कहा गया है कि अविभाजित संपत्ति का वक्फ़ जायज़ है, दुर्रर में है कि...

---

1 सहीह मुस्लिम, किताबुल फ़ज़ाइल, बाब इम्तिसाल मा कालहु शरअन आदि, कदीमी कुतुब खाना कराची 2/264 2 अल-हिदाया, किताबुल वक्फ़, अल-मकतबतुल अरबिया कराची 218/2

पृष्ठ 129/631

سوادِ اعظم اہل سنت ہیں فرعیات میں حکم شرع کے خلاف کثرت و قلت جماعت پر نظر نہیں امور انتظامی جن میں شرعِ مطہر کی جانب سے کوئی تحدید نہ ہو ان میں کثرت رائے کا لحاظ ہوتا ہے اس میں ہر ذی رائے مسلمان سنی کی رائے ملحوظ ہوگی اگرچہ عالم نہ ہو کہ معاملہ شرعیات سے نہیں بلکہ بارہا تجربہ کار کم علموں کی رائے کسی انتظامی امر میں نا تجربہ کار ذی علم کی رائے سے صائب تر ہوسکتی ہے انتم اعلم بامور دنیاکم[1] (تم اپنے دنیاوی امور کو بہتر جانتے ہو۔ ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۴: مسئولہ مولوی ظہور حسین صاحب ساکن بریلی محلہ کنگھی ٹولہ ۲۴ رجب المرجب ۱۳۲۴ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ہندہ نے اپنی حیات میں ایک جزو زمینداری مع ایک قطعہ مکان موسوم امام باڑہ بغرض امورات مذہبی بشرائط ذیل بنام خدائے برتر وقف کر کے وقف نامہ مصدقہ رجسٹری لکھ دیا اور قبضہ دخل جزوًا و کلاًا اٹھا کر خدا کی ملک میں دے دیا اور کوئی تعلق اپنا کسی قسم کا نہ رکھا اور دو متولی مقرر کر کے عمل درآمد باضابطہ کرا دیا اغراضِ وقف کے شرائط مجوزہ ہندہ واقفہ یہ ہیں:

اول یہ کہ جو منافع خالص رہے اس میں سے محفل میلاد شریف حضرت خاتم الانبیاء صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و حضرت علی مرتضیٰ کرم اللہ وجہہ و نذر و نیاز و غیرہا سید الشہداء امام حسن و امام حسین علیہما السلام وفاتحہ برسی اموات و مرمت و شکست و ریخت امام باڑہ باہتمام متولیان ہو۔

دوسرے یہ کہ اگر متولیان مذکور بلا کسی کو متولی یا قائم مقام اپنا کئے فوت ہوجائیں تو اولادِ ذکور لائق متولیان ہندہ سے متولی ہوگی کوئی شخص مستحق تولیت کا نہ ہوگا بلکہ یہ سلسلہ خاندانی تا قیام زمانہ نسلاً بعد نسلٍ رہے گا کوئی کمیٹی و انجمن موقوفہ میں دست انداز نہیں ہو سکتی کیونکہ محاصل اس وقف کا بنابر اجراءِ کارِ خیر ونذر و نیاز رکھا گیا ہے تاکہ نام میرا دنیا و آخرت میں ہمیشہ کور ہے اور ثواب ملتا رہے۔ ایسا وقف اور یہ اصراف اوقات شرعی یعنی بموجب شرع محمدی کے جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جبکہ وہ جائداد اور یہ مکان اس وقف کرنے کے وقت ہندہ کی ملک تھی اور اب اس نے مصارف خیر مذکورہ کے لئے وقف کر دیئے وقف جائز و صحیح و لازم ہو گیا اور مصارف مذکورہ شرعاً جائز ہیں۔ ہدایہ میں ہے:

و وقف المشاع جائز[2] قال فی الدرر غیر منقسم جائداد کا وقف جائز ہے، درر میں ہے کہ

---

1 صحیح مسلم کتاب الفضائل باب امتثال ما قالہ شرعًا الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۶۴ 2 الہدایۃ کتاب الوقف المکتبۃ العربیۃ کراچی ۲۱۸/۲

Fatawa Razawiyya Volume 16

And on this is the fatwa. (T) And at the time of endowment, it is necessary to be its owner, as stated in Shami, Vol. 3, p. 555:

[Arabic Section] Its condition is the condition for all other charitable donations. It means the endower must necessarily be the absolute owner of it at the time of endowment. [Urdu Explanation] Its condition is the same as the condition for all charitable donations. Its gist is that it is necessary for the endower to be the complete owner at the time of endowment (T).

Writing is not necessary for an endowment; verbal words are sufficient, as stated in Khairiyyah:

[Arabic Section] As for the condition that it be written in a deed and recorded in registers, it is not legally mandatory and is contrary to the Sharia principle, for the word alone is sufficient for its validity in Sharia, and anything more is not needed. (Abstracted) [Urdu Explanation] That the direction of the endowment be written and recorded in official books; this condition is not mandatory in Sharia, but rather contrary to the Sharia method because merely saying it verbally is sufficient, and more than that is not legally necessary (T).

And setting a condition for custodianship within one's family is also correct, and he will remain its trustee as long as his betrayal, inability, or sinfulness does not appear, otherwise custodianship will be taken from him even if the trustee is the endower himself, as in Durr al-Mukhtar, page 594:

[Arabic Section] He must be mandatorily removed if the trustee is untrustworthy or incapable and sinfulness appears from him, even if it was stipulated not to remove him or that neither a judge nor a ruler shall remove him, for it contradicts the Sharia ruling, so it becomes void like an executor (wasi). (Summary/Abridged) [Urdu Explanation] And if the trustee is untrustworthy, or incompetent, or his sinfulness has become apparent, it is mandatory to remove him, even if a condition was made not to remove him, or that a judge and ruler will also not remove him; such a condition is void because it contradicts Sharia, just as is the ruling regarding an executor. (Summary/Abridged) (T)

And Allah Almighty knows best, and His knowledge is most complete and wise.

1. Al-Durr al-Hukkam fi Sharh Ghurar al-Ahkam, Kitab al-Waqf, Matba' Ahmad Kamil, al-Kainah, 2/132
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/359
3. Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/216
4. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/383

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

और इसी पर फ़तवा है। (त) और वक़्फ़ (धार्मिक दान) के समय उसका मालिक होना ज़रूरी है, शामी जिल्द 3, सफ़ा 555 में है:

[अरबी भाग] इसकी शर्त वही है जो अन्य सभी दान की शर्तों की है। इसका अर्थ यह है कि वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) के लिए वक़्फ़ के समय उसका पूर्ण स्वामी होना आवश्यक है। [उर्दू स्पष्टीकरण] इसकी शर्त वही है जो तमाम तबर्रुआत (दान) की शर्त है। इसका हासिल यह है कि वाक़िफ़ का बवक़्त-ए-वक़्फ़ कामिल मालिक होना ज़रूरी है (त)।

वक़्फ़ के लिए लिखना ज़रूरी नहीं, ज़बानी शब्द काफ़ी हैं, खैरिया में है:

[अरबी भाग] जहाँ तक इसे दस्तावेज़ में लिखे जाने और रजिस्टरों में दर्ज करने की शर्त का सवाल है, तो यह शरई तौर पर ज़रूरी नहीं है और शरई तरीक़े के ख़िलाफ़ है, क्योंकि शरई तौर पर इसकी वैधता के लिए केवल शब्द ही पर्याप्त हैं और इससे ज़्यादा की ज़रूरत नहीं है। (मुलतक़तन) [उर्दू स्पष्टीकरण] यह कि वक़्फ़ की दिशा लिखी जाए और दफ़्तरी किताबों में लिखाई हो, तो यह शर्त शरअन लाज़िम नहीं बल्कि शरई तरीक़े के ख़िलाफ़ है क्योंकि सिर्फ़ लफ़्ज़ी तौर पर कह देना काफ़ी है और इससे ज़ायद शरअन कोई ज़रूरी नहीं। (त)

और संरक्षकता (विलायत) को अपने ख़ानदान में शर्त कर देना भी सही है और वह उसका मुतवल्ली (ट्रस्टी) रहेगा जब तक कि उसकी खयानत या लाचारी या बुराई ज़ाहिर न हो, वरना उससे संरक्षकता ले ली जाएगी चाहे मुतवल्ली ख़ुद वक़्फ़ करने वाला ही क्यों न हो, दुर्र-ए-मुख़्तार सफ़ा 594 में है:

[अरबी भाग] यदि मुतवल्ली भरोसेमंद न हो या अक्षम हो और उससे बुराई प्रकट हो, तो उसे हटाना अनिवार्य है, भले ही उसे न हटाने की शर्त रखी गई हो या यह कि कोई न्यायाधीश या सुल्तान उसे नहीं हटाएगा, क्योंकि यह शरई हुक्म के ख़िलाफ़ है, इसलिए यह वसी (वसीयतदार) की तरह बातिल हो जाता है। (मुलख़्ख़सन व मुख़्तसरन) [उर्दू स्पष्टीकरण] और मुतवल्ली ग़ैर मोतमिद अलैहि (अविश्वसनीय) हो, या नालायक हो, या उसका फ़िस्क़ (बुराई) ज़ाहिर हो चुका हो तो उसको माज़ूल (बर्खास्त) करना ज़रूरी है अगरचे माज़ूल न करने की शर्त की हो, या यह कि क़ाज़ी और सुल्तान भी न माज़ूल करेगा, तो शरअ के ख़िलाफ़ होने की वजह से यह शर्त बातिल है जैसा कि वसी के मुतअल्लिक़ हुक्म है। (मुलख़्ख़सन मुख़्तसरन) (त)

अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और मज़बूत है।

1. अल-दुरर अल-हुक्काम फ़ी शरह ग़ुरर अल-अहकाम, किताब अल-वक़्फ़, मतबा अहमद कामिल, अल-काइना, 2/132
2. रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/359
3. फ़तावा खैरिया, किताब अल-वक़्फ़, दार अल-मारिफ़ा, बेरुत, 1/216
4. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/383

وبہ یفتی۱۔ اسی پر فتوی ہے۔ (ت) اور وقت وقف اس کا مالک ہونا ضروری ہے، شامی ج ۳ ص ۵۵۵ میں ہے: شرطہ شرط سائر التبرعات افاد ان الواقف لابد ان یکون مالکا لہ وقت الوقف ملکاتاماً۲۔ اس کی شرط وہی ہے جو تمام تبرعات کی شرط ہے اس کا حاصل یہ ہے کہ واقف کا بوقت وقف کامل مالک ہونا ضروری ہے (ت)

وقف کے لئے کتابت ضروری نہیں زبانی الفاظ کافی ہیں، خیریہ میں ہے: اما اشتراط کونہ یکتب فی حجۃ ویقید فی سجلات فلیس بلازم شرعاً ومخالف للموضوع الشرعی فان اللفظ بانفرادہ کاف فی صحۃ ذلک شرعاً والزیادۃ لایحتاج الیہا ۱۳ھ ملتقطاً یہ کہ جہت وقف لکھی جائے اور دفتری کتب میں لکھائی تو یہ شرط شرعاً لازم نہیں بلکہ شرعی طریقہ کے مخالف ہے کیونکہ صرف لفظی طور پر کہہ دینا کافی ہے اور اس سے زائد شرعاً کوئی ضروری نہیں اھ (ت)

اور ولایت کو اپنے خاندان میں شرط کر دینا بھی صحیح ہے اور وہ اسکا متولی رہے گا جب تک کہ اس کی خیانت یا عجز یا فسق ظاہر نہ ہو ورنہ اس سے ولایت لے لی جائے گی اگر متولی خود واقف ہی ہو، در مختار صفحہ ۵۹۴ میں ہے: وینزع وجوباً لو کان المتولی غیر مأمون او عاجزاً وظہر بہ فسق وان شرط عدم نزعہ او ان لا ینزعہ قاض ولا سلطان لمخالفتہ لحکم الشرعی فیبطل کالوصی ۱۴ھ ملخصاً ومختصراً۔ اور متولی غیر معتمد علیہ ہو، یا نالائق ہو، یا اس کا فسق ظاہر ہو چکا ہو تو اس کو معزول کرنا ضروری ہے اگرچہ معزول نہ کرنے کی شرط کی ہو، یا یہ کہ قاضی اور سلطان بھی نہ معزول کرے گا، تو شرع کے مخالف ہونے کی وجہ سے یہ شرط باطل ہے جیسا کہ وصی کے متعلق حکم ہے۔ اھ ملخصاً مختصراً (ت)

واللہ تعالی اعلم وعلمہ اتم واحکم۔

۱ الدرر الحکام فی شرح غرر الاحکام کتاب الوقف مطبعہ احمد کامل الکائنہ ۲ / ۱۳۲ ۲ ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۵۹ ۳ فتاویٰ خیریہ کتاب الوقف دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۲۱۶ ۴ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳

Fatawa Rizvia (Volume 16)

Issue 35: From Surat Aidrous Manzil Khanqah Aidrousia, sent by Hazrat Syed Ali bin Zaid bin Hasan Aidrous, Sajjada Nashin of the mentioned Khanqah, 23 Dhu al-Qi'dah 1329 AH.

Question: What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say regarding the following issue: are the endowments (waqfs) of Muslims, which are made with the intention of reward by the command of the Lord of the worlds, all religious, or are they non-religious, or some are religious and some are not? Explain and you will be rewarded.

Answer: Endowments are generally valid, even if made without the intention of reward, and even if the endower is not a Muslim. Whether they are for our religious education, deeds, acts of worship, or for helping the poor, education, medical aid, etc., in general, they are all religious. Interference in them is religious interference. The difference caused by the presence or absence of intention or the Islam or disbelief of the endower is that if the endower is a Muslim and does it with the intention of reward (as is common in Muslim endowments), then for him it is an act of proximity, a righteous deed, and a cause for reward and closeness to the Lord of Lords; in fact, in a general sense, it is worship of God. If it is not so, the endower will not receive a reward, but the endowment itself will necessarily remain our religious work. Therefore, two conditions are absolutely necessary:

1. The first is that the work for which this endowment was initially made or for which it is eventually designated must be considered a meritorious act (kar-e-thawab) according to the endower, whether he intends reward or not. This is his action. From a religious perspective, the work must be of a rewarding nature, such as helping the poor, even if it is through providing medicine etc.
2. Secondly, the work itself must be a meritorious act according to our religion, Islam, even if the person making the endowment is not a Muslim.

(1) Therefore, if a hotel is built and endowed for the tea and water of the rich, it will not be a valid endowment (waqf) because this is not a meritorious act. (2) If a non-believer endows something for a mosque, it will not be a valid endowment because, in his view, it is not a meritorious act. (3) If a non-believer endows something for a temple or a Shiva temple, it will not be a valid endowment because, in reality, it is not a meritorious act. (4) If a non-believer endows something for a Shiva temple on the

condition that as long as it exists, the income of the endowment should be spent on it, and when the temple falls into ruin, the income should thereafter be spent on the needy, then the endowment will be valid. This is because its ultimate end is designated for a work that is meritorious, i.e., helping the poor. And from today itself, all its income...

फतावी रज़वियह (जिल्द १६)

मसला ३५: सूरत ईद रूस मंज़िल खानकाह ईद रूसिया से, हज़रत सैयद अली बिन ज़ैद बिन हसन ईद रूस, सज्जादा नशीन खानकाह मज़कूर द्वारा प्रेषित, २३ ज़ीकाद १३२९ हिजरी।

प्रश्न: धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि मुसलमानों के वक़्फ़ (धार्मिक न्यास) जो सवाब (पुण्य) की नीयत से रब्बुल आलमीन के हुक्म से वक़्फ़ किए जाते हैं, वे सब के सब धार्मिक हैं या गैर-धार्मिक, या कुछ धार्मिक और कुछ गैर-धार्मिक हैं? उत्तर दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: वक़्फ़ आमतौर पर जायज़ हैं, भले ही सवाब की नीयत के बिना किए जाएं, और भले ही वक़्फ़ करने वाला मुसलमान न हो। चाहे वे हमारी धार्मिक शिक्षा, कर्म, इबादत के लिए हों या गरीबों की मदद, शिक्षा, चिकित्सा सहायता आदि के लिए हों, आम तौर पर वे सभी धार्मिक हैं। उनमें हस्तक्षेप करना धार्मिक हस्तक्षेप है। नीयत की मौजूदगी या गैर-मौजूदगी, या वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाला) के इस्लाम या कुफ्र से यह फर्क पड़ता है कि अगर वाक़िफ़ मुसलमान है और सवाब की नीयत से करता है (जैसा कि आम तौर पर मुसलमानों के वक़्फ़ में यही नीयत होती है), तो यह उसके लिए निकटता (कुर्बत), नेक काम और सवाब तथा ईश्वर की निकटता का कारण है; बल्कि आम तौर पर यह अल्लाह की इबादत है। यदि ऐसा नहीं है, तो वाक़िफ़ को सवाब नहीं मिलेगा, लेकिन वक़्फ़ अपने आप में निश्चित रूप से हमारा धार्मिक काम ही रहेगा। इसलिए इसमें दो शर्तें अनिवार्य हैं:

1. एक यह कि वह काम जिसके लिए यह वक़्फ़ शुरू में हुआ या अंत में जिसके लिए तय पाया गया, वह वाक़िफ़ के नज़दीक सवाब का काम हो, वह सवाब की नीयत करे या न करे, यह उसका अपना कार्य है, लेकिन धार्मिक दृष्टिकोण से वह काम सवाब का होना चाहिए, जैसे गरीबों की सहायता, चाहे वह दवा आदि के माध्यम से ही क्यों न हो।
2. दूसरा यह कि वह काम स्वयं हमारे धर्म इस्लाम की दृष्टि से सवाब का काम हो, भले ही वक़्फ़ करने वाला मुसलमान न हो।

(१) इसीलिए यदि अमीरों के चाय-पानी के लिए होटल बनाकर वक़्फ़ किया गया, तो वह वक़्फ़ नहीं होगा क्योंकि यह कोई सवाब का काम नहीं है। (२) यदि किसी काफ़िर ने मस्जिद के लिए वक़्फ़ किया, तो वह वक़्फ़ नहीं होगा क्योंकि उसके विचार में यह सवाब का काम नहीं है। (३) यदि किसी

काफ़िर ने मंदिर या शिवालय के लिए वक़्फ़ किया, तो वह वक़्फ़ नहीं होगा क्योंकि वास्तव में यह सवाब का काम नहीं है। (४) यदि किसी काफ़िर ने शिवालय पर इस शर्त के साथ वक़्फ़ किया कि जब तक यह शेष है, वक़्फ़ की आमदनी इसमें खर्च हो और जब शिवालय टूट कर वीरान हो जाए, तो उसके बाद यह आमदनी ज़रूरतमंदों पर खर्च की जाए, तो वक़्फ़ सही हो जाएगा क्योंकि उसका अंत एक ऐसे काम के लिए रखा गया है जो सवाब का काम है, यानी गरीबों की मदद, और आज ही से इसकी सारी आमदनी...

पृष्ठ १३१/६३१

فتاویٰ رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

مسئلہ ۳۵: از صورت عید روس منزل خانقاہ عید روسیہ مرسلہ حضرت سید علی بن زید بن حسن عید روس سجادہ نشین خانقاہ مذکور ۲۳ ذیقعدہ ۱۳۲۹ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرعِ متین حسبِ ذیل مسئلہ میں کہ مسلمانوں کے اوقاف جو ثواب کی نیت سے برتر غیب حکم رب العالمین وقف کئے جاتے ہیں وہ اوقاف کل کے کل مذہبی ہیں یا مذہبی کے غیر یا بعض مذہبی اور غیر مذہبی ہی؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اوقاف جائزہ مطلقاً اگرچہ بے نیت ثواب کئے جائیں اگرچہ وقف کرنے والے مسلمان بھی نہ ہوں خواہ ہمارے مذہبی تعلیم اعمال، عبادات کے لئے ہوں یا غریبوں کی مدد، تعلیم، طبی امداد وغیرہ ہاکے لئے علی العموم سب مذہبی ہیں اور ان میں دست اندازی مذہبی دست اندازی، نیت و عدم نیت یا اسلام و کفرِ واقف سے یہ فرق پڑتا ہے کہ واقف اگر مسلمان ہوا اور ثواب کی نیت سے کرے (جیسا کہ عام اوقاف میں مسلمانوں کی یہی نیت ہوتی ہے) تو وہ اس کے لئے قربت و عملِ صالح و باعثِ ثواب و قربِ رب الارباب بلکہ اطلاقِ عام میں عبادتِ الٰہی ہے اور ایسا نہ ہو تو واقف کو ثواب نہ ملے گا مگر وقف فی نفسہ ضرور ہمارا دینی مذہبی کام ہی رہے گا و لہذا اس میں دو شرطیں مطلقاً لازم ہیں:

ایک یہ کہ وہ کام جس کے لئے یہ وقف ابتداءً ہوا یا آخر میں اس کے لئے قرار پائے گا واقف کے نزدیک کارِ ثواب ہو وہ اس ثواب کی نیت کرے یا نہ کرے یہ اس کا فعل ہے کام مذہبی حیثیت سے ثواب کا ہونا چاہئے، جیسے غرباء کی امداد اگرچہ دوا وغیرہ سے ہو۔

دوسرے یہ کہ وہ کام خود ہمارے مذہبِ اسلام کی رو سے کارِ ثواب ہوا گرچہ وقف کرنے والا مسلمان نہ ہو۔

(۱) اسی لئے اگر اغنیا کے چائے پانی کے لئے ہوٹل بنا کر وقف کیا وقف نہ ہو گا کہ یہ کوئی ثواب کا کام نہیں۔ (۲) کافر نے مسجد کے لئے وقف کیا وقف نہ ہو گا کہ یہ اس کے خیال میں کارِ ثواب نہیں۔ (۳) کافر نے ایک مندر یا شوالے کے لئے وقف کیا وقف نہ ہو گا کہ یہ واقع میں کارِ ثواب نہیں۔ (۴) کافر نے ایک شوالے پر وقف کیا اس شرط پر کہ جب تک یہ باقی ہے وقف کی آمدنی اس میں خرچ ہو اور جب شوالہ ٹوٹ کر ویران ہو جائے تو اس کے بعد یہ آمدنی محتاجوں پر صرف ہوا کرے وقف صحیح ہو جائے گا کہ اس کا آخر ایک ایسے کام کے لئے رکھا جو کارِ ثواب ہے یعنی امدادِ مساکین، اور آج ہی سے اس کی ساری آمدنی

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

[The money] will be spent on helping the poor; not a single penny will be given to the temple (shivala). Numerous such rulings are mentioned in reliable books. Thus, it is proven that no matter what kind of valid Waqf (endowment) it is, who made it, or how it was made, it is purely a religious matter for us Muslims. Deeds are of two kinds: religious or worldly. Everyone knows that in worldly deeds, neither of these two conditions is necessary: it is not essential that the doer considers it a meritorious act (thawab), nor is it necessary that the religion of Islam has recognized it as a meritorious act. However, in Waqf, both these conditions are absolutely necessary. Therefore, it is clear that it is not a worldly deed at all, but specifically a religious and creedal one. This is what we needed to prove. A clear piece of evidence for this is that if a Muslim makes any kind of Waqf for any purpose and then, God forbid, apostatizes from Islam, all their endowments immediately become void. They are then distributed among their heirs as owners. Furthermore, if the apostate returns to Islam, the Waqf will not be restored until they make a new Waqf after re-entering Islam. This is a general rule with no exceptions for any type of Waqf. If any Waqf were not religious in nature, why would it become void upon a change of religion? Thus, it is understood that no matter what kind of Waqf it is, it is fundamentally religious. Now, consider the texts from books on all these issues. Radd al-Muhtar, Constantinople Edition, Volume 2, p. 423:

Al-itq wal-waqf wal-adhiyah aidan ibadat (1).	**Waqf, manumission, and sacrifice are also acts of worship. (T)**

Hidaya with Fath al-Qadir, Egypt Edition, Volume 5, p. 75:

Al-waqf izalat al-milk ila Allah ta'ala ala wajh al-qurbah (2).	**Relinquishing one's ownership for the sake of Allah the Almighty as an act of devotion is called Waqf. (T)**

Fath al-Qadir, mentioned volume, p. 75:

Mahasin al-waqf dharatun lima fihi min idamat al-amal al-salah kama fil-hadith al-ma'roof idha mata ibn adama inqata'a amaluhu illa min thalath sadaqatun jariyah (3). Al-Hadith.	**The virtues of Waqf are evident because it provides for the continuity of righteous deeds, as stated in the well-known Hadith: "When a human being dies, his deeds come to an end except for three: recurring charity (Sadaqah Jariyah)..." The Hadith. (T)**

Durr al-Mukhtar with Shami, Istanbul Edition, Volume 3, p. 554:

1. Radd al-Muhtar, Book of Marriage, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/258.
2. Al-Hidaya, Book of Waqf, Al-Maktaba al-Arabiya, Karachi, 2/223.
3. Fath al-Qadir, Book of Waqf, Maktaba Nooriya Razawiyya, Sukkur, 5/416.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

[पैसा] ग़रीबों की मदद में ख़र्च किया जाएगा; शिवालय को एक पैसा भी नहीं दिया जाएगा, और इस तरह के बहुत से मसले विश्वसनीय किताबों में दिए गए हैं। तो साबित हुआ कि वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) जायज़ कैसा ही हो, किसी ने किया हो, किसी तरह किया हो, वह मुतलक़न (पूर्ण रूप से) हम मुसलमानों का दीनी मज़हब ही है। काम दो ही किस्म के होते हैं: दीनी (धार्मिक) या दुनियावी (सांसारिक)। हर कोई जानता है कि दुनियावी काम में इन दोनों शर्तों में से कोई भी शर्त ज़रूरी नहीं है: न यह ज़रूरी है कि काम करने वाले के नज़दीक वह काम सवाब (पुण्य) का हो, और न ही यह ज़रूरी है कि इस्लाम ने उसे सवाब का काम माना हो। लेकिन वक़्फ़ में मुतलक़न ये दोनों शर्तें लाज़िम (अनिवार्य) हैं। तो ज़ाहिर हुआ कि वह हरगिज़ दुनियावी काम नहीं है बल्कि ख़ास दीनी और मज़हबी है, और यही हमें साबित करना था। इस पर एक स्पष्ट प्रमाण यह भी है कि अगर कोई मुसलमान किसी भी मक़सद के लिए कैसा भी वक़्फ़ करे और फिर, ख़ुदा न करे, इस्लाम छोड़ दे, तो फ़ौरन उसका हर वक़्फ़ बातिल (अमान्य) हो जाता है। वे उसके वारिसों में मालिकाना तौर पर बाँट दिए जाते हैं। यहाँ तक कि अगर वह दोबारा इस्लाम ले आए, तो वक़्फ़ तब तक बहाल नहीं होगा जब तक कि वह इस्लाम लाने के बाद फिर से नए सिरे से वक़्फ़ न करे। और यह हुक्म आम है जिसमें किसी वक़्फ़ की कोई विशेषता नहीं है। अगर कोई वक़्फ़ ऐसा भी होता जो मज़हबी न होता, तो मज़हब बदल जाने से वह क्यों बातिल हो जाता? तो मालूम हुआ कि वक़्फ़ कैसा भी हो, वह मुतलक़न मज़हबी है। अब इन तमाम मसलों पर किताबों की इबारतें मुलाहज़ा कीजिए। रद्द अल-मुह्तार, क़ुस्तुनतुनिया संस्करण, जिल्द 2, पेज 423:

अल-इत्क़ु वल-वक़्फ़ु वल-अज़हियतु ऐज़न इबादत (1)।

वक़्फ़, आज़ाद करना और क़ुर्बानी भी इबादत हैं। (त)

हिदाया मअ फ़तह अल-क़दीर, मिस्र संस्करण, जिल्द 5, पेज 75:

अल-वक़्फ़ु इज़ालतुल मिल्कि इलल्लाहि तआला अला वज्हिल क़ुर्बति (2)।

अपनी मिल्कियत को इबादत के तौर पर अल्लाह तआला के लिए ख़त्म करना, उसे वक़्फ़ कहते हैं। (त)

फ़तह अल-क़दीर, पूर्वोक्त जिल्द, पेज 75:

महासिनुल वक़्फ़ ज़ाहिरतुन लिमा फ़ीहि मिन इदामतिल अमलिल सलाह कमा फ़िल-हदीसिल मारूफ़ इज़ा माता इब्नु आदमा इन्क़तआ अमलुहू इल्ला मिन सलास सदक़तुन जारियतुन (3)। अल-हदीस।	**वक़्फ़ की खूबियाँ ज़ाहिर हैं क्योंकि इसमें नेक अमल की निरंतरता है जैसा कि मशहूर हदीस में है कि इंसान के फ़ौत होने पर उसके अमल तीन के सिवा सब मुन्क़तअ (बंद) हो जाते हैं, उनमें एक सदक़ा जारिया है, अल-हदीस (त)**

दुर्रे मुख़्तार मअ शामी, इस्तांबुल संस्करण, जिल्द 3, पेज 554:

1. रद्द अल-मुह्तार, किताबुन निकाह, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 2/258.
2. अल-हिदाया, किताबुल वक़्फ़, अल-मकतबा अल-अरबिया, कराची, 2/223.
3. फ़तह अल-क़दीर, किताबुल वक़्फ़, मकतबा नूरिया रज़विया, सक्खर, 5/416.

पेज 132 ऑफ़ 631

امدادِ مساکین میں صرف ہوگی شوالہ کو ایک پیسہ نہ دیا جائے گا، اور اس قسم کے بکثرت مسائل کتبِ معتمدہ میں مذکور ہیں، تو ثابت ہوا کہ وقف جائز کیسا ہی ہو کسی نے کیا ہو کسی طرح کیا ہو مطلقاً ہم مسلمانوں کا دینی مذہب ہی ہے، کام دو ہی قسم ہیں: دینی یا دنیوی۔ ہر شخص جانتا ہے کہ دنیوی کام میں ان دونوں شرطوں سے کوئی شرط نہیں، نہ یہی ضرور کہ فاعل کے نزدیک وہ کارِ ثواب ہو، نہ یہی لازم کہ مذہبِ اسلام نے اسے کارِ ثواب مانا ہو اور وقف میں مطلقاً یہ دونوں شرطیں لازم ہیں، تو ظاہر ہوا کہ وہ ہرگز دنیوی کام نہیں بلکہ خاص دینی ومذہبی ہے، اور یہی ہمیں ثابت کرنا تھا، اور اس پر ایک صریح دلیل یہ بھی ہے کہ مسلمان اگر کیسا ہی وقف کسی غرض کا کرے اور پھر معاذ اللہ اسلام سے پھر جائے تو فوراً اس کا ہر وقف باطل ہو جاتا ہے وہ اس کے وارثوں پر مالکانہ تقسیم کر دیے جاتے ہیں، یہاں تک کہ اگر مرتد ہو کر پھر اسلام لے آئے وقف عود نہ کرے گا جب تک بعد اسلام پھر از سرِ نو وقف نہ کرے اور یہ حکم عام ہے جس میں کسی وقف کی تخصیص نہیں تو کوئی وقف اگر ایسا بھی ہوتا جو مذہبی نہ ہو تو مذہب بدل جانے سے وہ کیوں باطل ہو جاتا تو معلوم ہوا کہ وقف کیسا ہی ہو مطلقاً مذہبی ہے، اب ان تمام مسائل پر عباراتِ کتب ملاحظہ کیجئے، ردالمحتار مطبع قسطنطنیہ جلد دوم ص ۴۲۳:

العتق والوقف والاضحیۃ ایضاً عبادات ۱۔ وقف، عتق اور قربانی بھی عبادات ہیں۔ (ت)

ہدایہ مع فتح القدیر مطبع مصر جلد پنجم ص ۷۵:

الوقف ازالۃ الملك الی اللہ تعالی علی وجہ القربۃ ۲۔ **اپنی ملکیت کو عبادت کے طور پر زائل کرنا اللہ تعالیٰ کے لئے، اس کو وقف کہتے ہیں (ت)**

فتح القدیر جلد مذکور ص ۷۵؛

محاسن الوقف ظاهرة لما فيه من ادامة العمل الصلاح كما في الحديث المعروف اذا مات ابن ادم انقطع عمله الا من ثلث صدقة جارية ۳۔ الحديث۔

وقف کے محاسن ظاہر ہیں کہ اس میں نیک عمل کا دوام ہے جیسا کہ معروف حدیث میں ہے کہ انسان کے فوت ہونے پر اس کے عمل تین کے ماسوا سب منقطع ہو جاتے ہیں، ان میں ایک صدقہ جاریہ ہے، الحدیث (ت)

در مختار مع شامی مطبع استنبول جلد سوم ص ۵۵۴:

۱ رد المحتار کتاب النکاح دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/۲۵۸ ۲ الھدایۃ کتاب الوقف المکتبۃ العربیہ کراچی ۲/۲۲۳ ۳ فتح القدیر کتاب الوقف مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۴۱۶

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

[Arabic Box 1]: Its cause is the desire for the beloved of the soul in this world through kindness to friends and in the hereafter through reward, meaning with the intention from those capable of it, because it is permissible [in itself], the evidence for which is its validity from a non-Muslim[1]. [Urdu Box 1]: The cause for it is to please the soul for goodness with friends in this world and for reward in the hereafter; that is, with the intention of reward from those who have such intention, otherwise it is permissible, the proof of which is that making an endowment (waqf) is also valid for a non-Muslim. (T)

Also page 456: [Arabic Box 2]: Its condition is that it must be an act of devotion in itself[2]. [Urdu Box 2]: The condition is that it should be an act of proximity/devotion in its own essence. (T)

Fatawa 'Alamgiri, Ahmadi Press, Vol. 3, p. 112: [Arabic Box 3]: Statement of the conditions of waqf: one of them is that it must be an act of devotion in itself and according to the disposer[3]. [Urdu Box 3]: Regarding the conditions of waqf, one condition is that it should be an act of proximity/devotion in itself and also considered an act of proximity by the one making the disposal. (T)

Radd al-Muhtar, Vol. 3, p. 552: [Arabic Box 4]: In Al-Nahr from Al-Muhit: If one makes a waqf for the wealthy alone, it is not valid because it is not an act of devotion. However, if its ultimate end is for the poor, then it becomes an act of devotion in general[4]. [Urdu Box 4]: It is narrated in 'Nahr' from 'Muhit' that if a waqf is made only for the rich, it is not correct because it is not an act of proximity. If it is ultimately designated for the poor, it will become an act of proximity in general. (T)

Fatawa Hindiyya, Vol. 3, p. 115: [Arabic Box 5]: If a Dhimmi (non-Muslim citizen) designates his house as a mosque for Muslims and then dies, it becomes inheritance for his heirs; this is the opinion of all, as stated in Jawahir al-Akhlati. If a Dhimmi makes his house a synagogue, a church, or a fire temple while in good health and then dies, it shall become inheritance. [Urdu Box 5]: If a Dhimmi made his house a mosque for Muslims and then died, it would be inheritance for his heirs, and this is the saying of all, similarly it is stated in Jawahir Akhlati; and if a Dhimmi made his house a synagogue, a church, or a fire-temple during his health and then died, it would be declared inheritance.

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/377 2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/377 3. Fatawa Hindiyya, Chapter 1, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 2/353 4. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/354

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 16)

[अरबी बॉक्स 1]: इसका कारण दुनिया में दोस्तों के साथ भलाई के माध्यम से और परलोक में पुण्य के माध्यम से आत्मा के प्रिय की इच्छा है, यानी उन लोगों की नीयत से जो इसके योग्य हैं, क्योंकि यह अनुमत है, जिसका प्रमाण एक गैर-मुस्लिम से इसकी वैधता है[1]। [उर्दू बॉक्स 1]: दुनिया में दोस्तों के साथ भलाई और आख़िरत (परलोक) में सवाब (पुण्य) के लिए नफ़्स (आत्मा) को खुश करना इसका कारण है, यानी सवाब की नीयत रखने वालों की नीयत से, वरना यह जायज़ है जिसकी दलील यह है कि वक्फ़ करना काफ़िर के लिए भी जायज़ है। (त)

वैसे ही पृष्ठ 456: [अरबी बॉक्स 2]: इसकी शर्त यह है कि यह अपने आप में पुण्य का कार्य हो[2]। [उर्दू बॉक्स 2]: शर्त यह है कि वह अपनी ज़ात (अस्तित्व) में क़ुर्बत (पुण्य/निकटता) का कार्य हो। (त)

फ़तावा आलमगीरी, मतबा अहमदी, जिल्द 3, पृष्ठ 112: [अरबी बॉक्स 3]: वक्फ़ की शर्तों का वर्णन: उनमें से एक यह है कि यह अपने आप में और कर्ता की दृष्टि में पुण्य का कार्य हो[3]। [उर्दू बॉक्स 3]: वक्फ़ की शर्तों के वर्णन में एक शर्त यह है कि वह ख़ुद में भी क़ुर्बत हो और तसर्रुफ़ (उपयोग) करने वाले के नज़दीक भी क़ुर्बत हो। (त)

रद अल-मुह्तार, जिल्द 3, पृष्ठ 552: [अरबी बॉक्स 4]: 'नहर' में 'मुहीत' से उद्धृत है: यदि वक्फ़ केवल अमीरों के लिए किया जाए, तो यह वैध नहीं है क्योंकि यह पुण्य का कार्य नहीं है। लेकिन अगर अंत में इसे गरीबों के लिए कर दिया जाए, तो यह कुल मिलाकर पुण्य का कार्य हो जाएगा[4]। [उर्दू बॉक्स 4]: 'नहर' में 'मुहीत' से नक़ल है कि अगर सिर्फ़ मालदारों के लिए वक्फ़ हो तो सही नहीं क्योंकि यह क़ुर्बत नहीं है, अगर आख़िर में फ़क़ीरों (गरीबों) के लिए कर दिया गया तो कुल मिलाकर क़ुर्बत हो जाएगा। (त)

फ़तावा हिन्दिया, जिल्द 3, पृष्ठ 115: [अरबी बॉक्स 5]: यदि किसी ज़िम्मी ने अपने घर को मुसलमानों के लिए मस्जिद बना दिया और फिर उसकी मृत्यु हो गई, तो वह उसके वारिसों के लिए विरासत बन जाएगा; और यह सभी का मत है, जैसा कि 'जवाहर अल-अख़लाती' में है। और यदि किसी ज़िम्मी ने अपने स्वास्थ्य की स्थिति में अपने घर को यहूदी उपासनालय या गिरजाघर या अग्नि मंदिर बना दिया और फिर उसकी मृत्यु हो गई, तो वह विरासत माना जाएगा। [उर्दू बॉक्स 5]: अगर ज़िम्मी ने अपने घर को मुसलमानों के लिए मस्जिद बनाया फिर मर गया तो वह उसके वारिसों के लिए विरासत होगी और यह सबका कहना है, ऐसा ही 'जवाहर अख़लाती' में है, और अगर ज़िम्मी ने अपना घर यहूदी

मंदिर या गिरजा या आतिश-कदा अपनी तंदुरुस्ती में बना दिया फिर मर गया तो विरासत ही माना जाएगा।

पादलेख: 1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/377 2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/377 3. फ़तावा हिन्दिया, अध्याय 1, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 2/353 4. रद अल-मुह्तार, किताबुल वक्फ़, दार इहया अत-तुरास अल-अरबी बैरुत, 3/354

فتاوٰی رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

[عربی باکس ۱]: سببه ارادة محبوب النفس فی الدنیا ببر الاحباب وفی الآخرة بالثواب یعنی بالنیة من اهلها لانه مباح بدلیل صحته من الکافر[1]۔ [اردو باکس ۱]: دنیا میں احباب سے بھلائی اور آخرت میں ثواب کیلئے نفس کو خوش کرنا اس کا سبب ہے یعنی ثواب کی نیت اہلِ نیت سے، ورنہ مباح ہے جس کی دلیل یہ ہے کہ وقف کرنا کافر کو بھی جائز ہے (ت)

ایضاً صفحہ ۴۵۶: [عربی باکس ۲]: شرطه ان یکون قربة فی ذاته[2]۔ [اردو باکس ۲]: شرط یہ ہے کہ وہ اپنی ذات میں قربت ہو۔ (ت)

فتاوٰی عالمگیری مطبع احمدی جلد سوم ص ۱۱۲: [عربی باکس ۳]: بیان شرائط وقف منها ان یکون قربة فی ذاته وعند المتصرف[3]۔ [اردو باکس ۳]: وقف کے شرائط کا بیان ایک شرط یہ ہے کہ فی نفسہٖ قربت ہو اور تصرف کرنے والے کے ہاں بھی قربت ہو (ت)

ردالمحتار جلد سوم ص ۵۵۲: [عربی باکس ۴]: فی النهر عن المحیط لو وقف علی الاغنیاء وحدهم لم یجز لانه لیس بقربة اما لو جعل آخره للفقراء فإنه یکون قربة في الجملة[4]۔ [اردو باکس ۴]: نہر میں محیط سے منقول ہے اگر صرف اغنیاء کے لئے وقف ہو تو صحیح نہیں کیونکہ یہ قربت نہیں، اگر آخر میں فقراء کے لئے کردیا تو فی الجملہ قربت ہو جائے گا۔ (ت)

فتاوٰی ہندیہ جلد سوم ص ۱۱۵: [عربی باکس ۵]: لو جعل ذمی داره مسجد اللمسلمین ثم مات یصیر میراثا لورثته و هذا قول الکل کذا فی جواهر الاخلاطی و لو جعل ذمی داره بیعه او کنیسة او بیت نار فی صحته ثم مات یصیر میراثا [اردو باکس ۵]: اگر ذمی نے اپنے گھر کو مسلمانوں کے لئے مسجد بنایا پھر فوت ہو گیا تو وہ اس کے وارثوں کے لئے میراث ہو گی اور یہ سب کا قول ہے یونہی

جواہر اخلاطی میں ہے، اور اگر ذمی نے اپنا گھر بیعہ یا کنیسہ، یا آتشکدہ اپنی تندرستی میں بنادیا پھر فوت ہوا تو میراث قرار پائے گا۔

حواشی: ۱ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۳۷۷/۱ ۲ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۳۷۷/۱ ۳ فتاویٰ ہندیة الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۳۵۳/۲ ۴ ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳۵۴/۳

Fatawa Rizvia (Volume 16)

Arabic: This is how Al-Khasaf mentioned in his 'Waqf' and this is how Muhammad mentioned from the 'Ziyadat', as it is in Al-Muhit (Summarized). Urdu: This is how Khasaf stated in his 'Waqf' and Imam Muhammad stated in 'Ziyadat', it is the same in Al-Muhit (Extracted). (T)

Fath al-Qadeer Vol 5, p. 38 and Radd al-Muhtar Vol 3, p. 55:

Arabic: If a Dhimmi makes an endowment for a synagogue (Bi'ah), for example, then if it is ruined, it shall be for the poor. It shall be for the poor from the start. If he did not specify the poor for the end, it would be an inheritance from him. Al-Khasaf stipulated this in his 'Waqf' and did not narrate any disagreement. Urdu: If a Dhimmi endows for a Bi'ah (Jewish place of worship), for example, and says it's for the poor upon its destruction, it will be for the poor from the beginning. And if he did not mention the poor at the end (at the time of ruin), it would become inheritance for the heirs. Khasaf mentioned this in his 'Awqaf' and did not mention a contrary opinion. (T)

Alamgiri Vol 3, p. 112 and Is'af p. 119:

Arabic: If he said: Its yield shall be spent on such-and-such synagogue, and if this synagogue is ruined, the yield shall be for the poor and the needy. Indeed, its yield shall be spent on the poor and the needy, and nothing shall be spent on the synagogue. Such is it in Al-Muhit. Urdu: If a Dhimmi said that the income from this land is endowed for such-and-such Bi'ah, and when this Bi'ah becomes ruined, the income of the land shall continue for the poor and the needy; then this income will be spent on the poor and the needy from the very beginning, and nothing will be spent on the Bi'ah. It is so in Al-Muhit. (T)

Dur al-Mukhtar p. 557: If a Muslim who made an endowment becomes an apostate, his endowment becomes void. (T) Radd al-Muhtar, same page:

Arabic: And it becomes inheritance, whether he is killed for his apostasy, or dies, or returns to Islam, unless he renews the endowment after his return to Islam. And Allah Almighty knows best. Urdu: And that endowment will be designated as inheritance, whether he is killed for apostasy or dies a natural death, or becomes a

Muslim again. However, in the case of returning to Islam, if he endows that endowment again, it will remain an endowment. And Allah Almighty knows best. (T)

1. Fatawa Hindia, Kitab al-Waqf, Chapter 1, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 2/353.
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/361.
3. Fatawa Hindia, Kitab al-Waqf, Chapter 1, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 2/353.
4. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/377.
5. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/360.

फतावा रज़विया (जिल्द 16)

अरबी: इसी प्रकार अल-खसाफ़ ने अपने 'वक़्फ़' में उल्लेख किया है और इसी प्रकार मुहम्मद ने 'ज़ियादात' में उल्लेख किया है, जैसा कि अल-मुहीत में है (सारांश में)। उर्दू: इसी तरह खसाफ़ ने अपने वक़्फ़ और इमाम मुहम्मद ने ज़ियादात में बयान किया है, मुहीत में भी ऐसा ही है (उद्धृत)। (त)

फ़तहुल क़दीर जिल्द 5 पेज 38 और रद्दुल मुह्तार जिल्द 3 पेज 55:

अरबी: यदि किसी ज़िम्मी ने उदाहरण के लिए किसी पूजा-स्थल (बया) के लिए वक़्फ़ किया, और कहा कि इसके बर्बाद हो जाने पर यह ग़रीबों के लिए होगा, तो वह शुरू से ही ग़रीबों के लिए होगा। और अगर उसने अंत में ग़रीबों के लिए नहीं कहा होता, तो वह उसकी विरासत बन जाता। अल-खसाफ़ ने अपने 'वक़्फ़' में इसे स्पष्ट किया है और कोई मतभेद नहीं बताया है। उर्दू: अगर ज़िम्मी ने बया (यहूदी इबादतगाह) के लिए वक़्फ़ किया, मिसाल के तौर पर बर्बाद हो जाने पर फ़ुक़रा (ग़रीबों) के लिए कहा, तो वह शुरुआत से ही फ़ुक़रा के लिए होगा। और अगर अंत में (बर्बादी के समय) फ़ुक़रा के लिए न कहा होता, तो फिर वारिसों के लिए विरासत बन जाता। इसे खसाफ़ ने अपने 'ओक़ाफ़' में बयान किया और इसमें विरोधी कथन का उल्लेख नहीं किया। (त)

आलमगीरी जिल्द 3 पेज 112 और इसाफ़ पेज 119:

अरबी: यदि उसने कहा: इसकी उपज फलां पूजा-स्थल पर खर्च की जाएगी, और यदि यह पूजा-स्थल बर्बाद हो जाता है, तो उपज ग़रीबों और ज़रूरतमंदों के लिए होगी। वास्तव में, इसकी उपज ग़रीबों और ज़रूरतमंदों पर खर्च की जाएगी, और पूजा-स्थल पर कुछ भी खर्च नहीं किया जाएगा। अल-मुहीत में ऐसा ही है। उर्दू: अगर ज़िम्मी ने कहा कि इस ज़मीन की आमदनी फलां बया पर वक़्फ़ है और जब यह बया बर्बाद हो जाए तो ज़मीन की आमदनी फ़ुक़रा और मसाकीन (ग़रीबों और ज़रूरतमंदों) के लिए जारी रहेगी; तो यह आमदनी शुरू से ही फ़ुक़रा और मसाकीन पर ही खर्च होगी और बया पर कुछ भी खर्च न होगा। मुहीत में इसी तरह है। (त)

दुर्रे मुख्तार पेज 557: वक़्फ़ करने वाला मुसलमान मुर्तद (धर्मत्यागी) हो जाए तो उसका वक़्फ़ बातिल (अमान्य) हो जाएगा। (त) रद्दुल मुह्तार, उक्त पृष्ठ:

अरबी: और वह विरासत बन जाता है, चाहे वह अपने इर्तदाद पर मार दिया जाए, या मर जाए, या इस्लाम में वापस आ जाए, सिवाय इसके कि वह इस्लाम में लौटने के बाद वक़्फ़ को फिर से बहाल

करे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। उर्दू: और वह वक़्फ़ विरासत क़रार पाएगा, चाहे इर्तदाद (धर्मत्याग) पर क़त्ल हो जाए या प्राकृतिक मौत मर जाए, या दोबारा मुसलमान हो जाए। लेकिन दोबारा इस्लाम की सूरत में अगर उस वक़्फ़ को फिर से वक़्फ़ करे तो वह वक़्फ़ रहेगा। वल्लाह तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)। (त)

1. फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, बाबुल अव्वल, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 2/353.
2. रद्दुल मुह्तार, किताबुल वक़्फ़, दार एहयाउत तुरासुल अरबी, बेरूत, 3/361.
3. फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, बाबुल अव्वल, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 2/353.
4. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, मतबअ मुज्तबाई, दिल्ली, 1/377.
5. रद्दुल मुह्तार, किताबुल वक़्फ़, दार एहयाउत तुरासुल अरबी, बेरूत, 3/360.

هكذا ذكر الخصاف في وقفه وهكذا ذكر محمد من الزيادات كذا في المحيط (ملخصاً)۔ یوں خصاف نے اپنے وقف اور امام محمد نے زیادات میں بیان کیا، محیط میں ایسے ہی ہے (ملتقطاً) (ت)

فتح القدیر جلد پنجم ص ۳۸ و رد المحتار جلد سوم ص ۵۵ :

لووقف الذمی علی بیعة مثلاً فاذا خربت یکون للفقراء، کان للفقراء ابتداءً ولولم یجعل آخرہ للفقراء کان میراثاً عنه نص علیه الخصاف في وقفه ولم یحك خلافاً۔ اگر ذمی نے بیعہ (یہودی عبادت گاہ) کے لئے وقف کیا مثلاً خراب ہوجانے پر فقراء کے لئے کہا تو وہ ابتداء سے فقراء کے لئے ہوگا، اور اگر آخر میں (خرابہ کے وقت) فقراء کے لئے نہ کہتا تو پھر ورثاء کے لئے میراث بن جاتا، اس کو خصاف نے اپنے اوقاف میں بیان کیا اور اس میں خلاف قول ذکر نہ کیا۔ (ت)

عالمگیری جلد سوم ص ۱۱۲ و اسعاف ص ۱۱۹:

لوقال تجری غلتها علی بیعة کذافان خربت هذہ البیعة کانت الغلة للفقراء والمساکین فانه تجری غلتها علی الفقراء والمساکین ولا ینفق علی البیعة شیئ کذافي المحیط۔ اگر ذمی نے کہا کہ اس زمین کی آمدن فلاں بیعہ پر وقف ہے اور جب یہ بیعہ خراب بن جائے تو زمین کی آمدن فقراء و مساکین کے لئے جاری رہے گی، تو یہ آمدن شروع سے ہی فقراء و مساکین پر صرف ہوگی اور بیعہ پر کچھ بھی صرف نہ ہوگا، محیط میں یونہی ہے (ت)

در مختار صفحہ ۵۵۷ : ارتد المسلم بطل وقفه (وقف کنندہ مسلمان مرتد ہو جائے تو اسکا وقف باطل ہو جائے گا۔ ت) رد المحتار صفحہ مذکورہ :

ویصیر میراثاً سواء قتل علی ردتہ اومات او عاد الی الاسلام الا ان اعاد الوقف بعد عودہ الی الاسلام واللہ تعالی اعلم۔ اور وہ وقف میراث قرار پائے گا خواہ ارتداد پر قتل ہو جائے یا طبعی موت مر جائے، یا دوبارہ مسلمان ہو جائے، مگر دوبارہ اسلام کی صورت میں اس وقف کو دوبارہ وقف کرے تو وقف رہے گا، واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

1. فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۳۵۳
2. رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۶۱
3. فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۳۵۳
4. درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۷۷
5. رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۶۰

Fatawa-e-Razawiyya Volume 16

Problem 36: From Banaras, Kachi Bagh, sent by Maulvi Muhammad Ibrahim, son of Munshi Lal Muhammad, cloth merchant, Banaras, 4 Jumada al-Akhirah 1321 AH.

Question: What do the scholars, the heirs of the Prophets, may Allah Almighty reward you on the Day of Judgment, say regarding this issue: It is a custom here that in the month of Rabi' al-Awwal, donations are collected from people solely for the purpose of conveying rewards to the pure soul of the noble Prophet, the embodiment of light, may Allah Almighty bless him and grant him peace. People give according to their means. Food etc. is cooked and fed to the needy and the poor. Now, some money is left over from this donation after the food etc. is prepared. The officials and managers are of the opinion that a large cauldron (deeg) should be purchased with this surplus money because there is a need for it every year on the 12th of Rabi' al-Awwal, and it is obtained with great difficulty, sometimes on loan and sometimes on rent. If it is purchased with this money, there will be relief forever. Furthermore, the idea is that whoever needs the cauldron will be given it on rent, and the rental income will be spent on the needs of students in the madrasa. However, officials differ on its permissibility or impermissibility. Therefore, we inquire from the scholars: is this permissible or not? Explain and be rewarded.

The Answer: The surplus money from such donations belongs to the donors. It is necessary to refer back to them. Whatever use they permit for the cauldron etc., only that should be done. If any of them are deceased, refer to their sane and adult heirs. If any among them are insane or minors, the permission of the rest will only be valid to the extent of their own shares; the share of the minor or insane person must be returned. If the heirs are also unknown, then spend it on the same purpose for which the donors gave it. If that is also not possible, then give it as charity (sadaqah) to the poor. In short, it is not permissible to buy a cauldron without the permission of the owners. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Boxed Text] Arabic: If the Bait al-Mal is not established or organized, it is obligatory upon Muslims to provide a shroud (kafan) for the deceased. If they are unable, they should ask people for a cloth for him. If anything remains surplus, it should be returned to the donor if known, otherwise, use it to provide a shroud for another person like him, or give it as charity. (Mujtaba)

Urdu Translation: If there is no wealth in the Bait al-Mal or there is no manager, it is obligatory for Muslims to provide a shroud for him. If no one is capable, donations

should be collected from people. If something is left over from the shroud donation, it should be returned if the one who gave the donation is known. Otherwise, another such poor person should be provided with a shroud from it. If even that is not possible, it should be given as charity to some poor person. - Mujtaba (T)

In Radd al-Muhtar: (His saying: "otherwise, provide a shroud for another like him") this was not mentioned by him. (The text's saying that another poor person like him should be provided with a shroud, this...)

Footnote: 1 Durr al-Mukhtar, Chapter on Funeral Prayers, Mujtabai Press, Delhi, 1/121.

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

मसला 36: बनारस, कच्ची बाग से, मौलवी मुहम्मद इब्राहिम पुत्र मुंशी लाल मुहम्मद, कपड़ा व्यापारी, बनारस द्वारा प्रेषित, 4 जमादी-उल-आखिर 1321 हिजरी।

प्रश्न: विद्वान, नबियों के उत्तराधिकारी, अल्लाह आपको न्याय के दिन प्रतिफल दे, इस मसले में क्या कहते हैं: यहाँ यह रिवाज है कि रबी-उल-अव्वल के महीने में लोगों से केवल नबी-ए-करीम, नूर-ए-मुजस्सम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की पवित्र आत्मा को सवाब पहुँचाने के उद्देश्य से चंदा लिया जाता है। लोग अपनी सामर्थ्य के अनुसार देते हैं। इसका भोजन आदि पकाकर गरीबों और कंगालों को खिलाया जाता है। अब, इस चंदे से भोजन आदि बनाने के बाद कुछ पैसा बच गया है। अधिकारियों और प्रबंधकों की राय है कि इस बचे हुए पैसे से एक देग (बड़ा कड़ाहा) खरीद लेनी चाहिए क्योंकि हर साल 12 रबी-उल-अव्वल को इसकी ज़रूरत पड़ती है और यह बहुत मुश्किल से मिलती है, कभी उधार और कभी किराये पर। अगर इसे इस पैसे से खरीद लिया जाएगा, तो हमेशा के लिए आराम हो जाएगा। इसके साथ ही, यह राय भी है कि जिसे देग की ज़रूरत होगी, उसे किराये पर दी जाएगी और किराये की आमदनी मदरसे में छात्रों की ज़रूरतों पर खर्च की जाएगी। लेकिन अधिकारी इसकी वैधता और अवैधता पर बंटे हुए हैं। इसलिए विद्वानों से प्रश्न है कि क्या यह इस तरह जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: ऐसे चंदों से जो रुपया शेष बचता है, वह चंदा देने वालों का है। उन्हीं की ओर लौटना आवश्यक है। वे देग आदि जिस काम की अनुमति दें, वही किया जाए। उनमें से जो जीवित न हों, उनके समझदार वयस्क उत्तराधिकारियों की ओर रुख किया जाए। यदि उनमें कोई पागल या नाबालिग है, तो बाकियों की अनुमति केवल उनके अपने हिस्सों की सीमा तक ही मान्य होगी; नाबालिग और पागल का हिस्सा हर हाल में वापस करना होगा। और अगर उत्तराधिकारी भी ज्ञात न हों, तो उसी काम में खर्च करें जिसके लिए चंदा देने वालों ने दिया था। यदि वह भी संभव न हो, तो गरीबों को दान कर दें। संक्षेप में, मालिकों की अनुमति के बिना देग लेने की अनुमति नहीं है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[बॉक्स टेक्स्ट] अरबी: यदि बैतुल माल स्थापित या व्यवस्थित न हो, तो मुसलमानों पर मृतक को कफ़न पहनाना अनिवार्य है। यदि वे सक्षम न हों, तो लोगों से उसके लिए कपड़ा माँगें। यदि कुछ बच

जाए, तो दानदाता को वापस कर दिया जाए यदि वह ज्ञात हो, अन्यथा उसी जैसे किसी और के कफ़न में लगाया जाए, वरना सदका कर दिया जाए। (मुजतबा)

उर्दू अनुवाद: यदि बैतुल माल में धन न हो या कोई प्रबंधक न हो, तो मुसलमानों पर आवश्यक है कि उसे कफ़न पहनाएं। और यदि कोई सक्षम न हो तो लोगों से चंदा लिया जाए और कफ़न के चंदे से कुछ बच जाए तो यह चंदा देने वाला ज्ञात हो तो उसे लौटा दिया जाए, वरना उससे ऐसे ही किसी गरीब को कफ़न पहना दिया जाए, यह भी न हो सके तो किसी गरीब को सदका कर दिया जाए। - मुजतबा (त)

रद-उल-मुहतार में है: (उनका कहना: "अन्यथा उसी जैसे को कफ़न पहनाया जाए") इसका उल्लेख उन्होंने नहीं किया। (मूल पाठ का कथन कि उसी जैसे गरीब को कफ़न पहना दिया जाए, यह...)

पाद लेख: 1 दुर्रे मुख्तार, नमाज़-ए-जनाज़ा का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/121।

पृष्ठ 631 का 135

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

مسئلہ ۳۶: از بنارس کچی باغ مرسلہ مولوی محمد ابراہیم صاحب خلف منشی لعل محمد تاجر پارچہ بنارس ۴ جمادی الاخروی ۱۳۲۱ھ

ما قول العلماء ورثۃ الانبیاء جزاکم اللہ تعالٰی یوم الجزاء اس مسئلہ میں کہ یہاں رواج ہے کہ ماہ ربیع الاول میں لوگوں سے محض بغرض ایصال ثواب روح پر فتوح حضرت نبی مکرم نور مجسم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم چندہ لیا جاتا ہے لوگ حسب استطاعت دیتے ہیں اس کا کھانا وغیرہ پکا کر مساکین و فقراء کو کھلایا جاتا ہے، اب اس چندہ سے کچھ روپیہ کھانے وغیرہ کے پخت سے فاضل بچ گیا تو افسران و مہتمین کی صلاح ہوتی ہے کہ اس روپے فاضل سے دیگ آجانا چاہئے کیونکہ ہر سال ۱۲ تاریخ ربیع الاول کو ضرورت پڑتی ہے اور بڑی تردد سے ملتی ہے کبھی مستعار کبھی کرائے پر ، اور اس روپے سے آجائے گی تو ہمیشہ کے واسطے آرام ہوگا، معہذا یہ رائے بھی ہے کہ جس کو ضرورت دیگ کی پڑے گی اس کو کرائے پر دی جائے گی اور وہ کرایہ کی آمدنی مدرسہ میں طالب علم کی حاجتوں میں صرف کی جائے لیکن افسران مختلف ہیں جواز و عدم جواز میں ، لہذا علماء سے مستفسر ہیں کہ اس طرح جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: ایسے چندوں سے جو روپیہ فاضل بچے وہ چندہ دہندگان کا ہے انہیں کی طرف رجوع لازم ہے وہ دیگ وغیرہ جس امر کی اجازت دیں وہی کیا جائے، ان میں جو نہ رہے اس کے عاقل بالغ وارثوں کی طرف رجوع کی جائے اگر ان میں کوئی مجنون یا نابالغ ہے تو باقیوں کی اجازت صرف اپنے حصص کے قدر میں معتبر ہوگی صبی و مجنون کا حصہ خواہی نخواہی واپس دینا ہوگا، اور اگر وارث بھی نہ معلوم ہوں تو جس کام کے لئے چندہ دہندوں نے دیا تھا اسی میں صرف

کریں، وہ بھی نہ بن پڑے تو فقراء پر تصدق کردیں، غرض بے اجازت مالکان دیگ لینے کی اجازت نہیں ، در مختار میں ہے:

[جدول] ان لم یکن بیت المال معمورا او منتظماً فعلی المسلمین تکفینہ فان لم یقدروا سألو الناس لہ ثوبا فان فضل شیئ رد للمتصدق ان علم والا کفن بہ مثلہ والا تصدق بہ مجتبی۔ 1

اگر بیت المال میں مال نہ ہو یا کوئی منتظم نہ ہو تو مسلمانوں پر لازم ہے کہ اس کو کفن پہنائیں اور اگر کوئی قادر نہ ہو تو لوگوں سے چندہ لیا جائے اور کفن کے چندہ سے کچھ بچ جائے تو یہ چندہ لینے والا معلوم ہو تو اسے لوٹا دیا جائے ورنہ اس سے ایسے ہی کسی فقیر کو کفن پہنا دیا جائے، یہ بھی نہ ہو سکے تو کسی فقیر کو صدقہ کر دیا جائے، مجتبیٰ۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے: (قولہ والا کفن بہ مثلہ) ھذا لم یذکرہ (متن کا قول کہ اسی جیسے فقیر کو کفن پہنا دیا جائے، یہ)

1 در مختار باب صلواۃ الجنازۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۲۱

Fatawa Rizwia Volume Sixteen (12)

Arabic Text

In al-Mujtaba, rather he added to it in al-Bahr on the authority of al-Tajnīs and al-Waqā'āt. I say: and in Mukhtārāt al-Nawāzil by the author of al-Hidāyah: A poor person died, so people gathered dirhams and shrouded him, and something remained. If its owner is known, it is returned to him; otherwise, it is spent on the shroud of another poor person or given as charity. (1)

Urdu Translation

The phrase is not mentioned in al-Mujtaba, but rather it is mentioned in al-Bahr with reference to al-Tajnīs and al-Waqā'āt. I say: and in the book Mukhtārāt al-Nawāzil by the author of al-Hidāyah it is stated that if a poor person died and people gathered donations to shroud him and some donation remained, if the person who gave the excess donation is known, it should be returned to him; otherwise, it should be spent on the shroud of another poor person or given as charity. (T)

Similarly, it is found in other books:

Arabic Text

I said, and he pointed out in Radd al-Muhtar by quoting the passage from al-Mukhtarat that he did not mention the sequence between shrouding and giving charity according to what is in the commentary. I say: But in al-Khāniyah then al-Hindiyah, if the owner of the excess is known, it is returned to him, and if he is not known, another needy person is shrouded with it, and if it is not possible to spend it on a shroud, it is given as charity to the poor. (2) Ends. So this is a clear text regarding the sequence, and there is no doubt that by choosing it, one certainly fulfills the responsibility. Then, even if this is not an endowment (waqf), it resembles it, and there is no doubt that observing the purpose of the owner is more

Urdu Translation

I say: In Radd al-Muhtar, while quoting the passage of al-Mukhtarat, there is an indication that there is no mentioned sequence between shrouding some poor person or giving charity, as it is in the commentary. I say: But in Khāniyah and then Hindiyah it is stated that if the person who gave the excess donation is known, it should be returned to him, and if he is not known, then some other needy person should be given a shroud, and if it is not possible to spend it on any shroud, then it should be given as charity to the poor. (Ends). So this passage is a clear text for the sequence. There is no doubt that by adopting this sequence, one can certainly be exonerated of responsibility. Furthermore, although this is not an endowment (waqf), it is similar to it, and

Arabic Text	Urdu Translation
appropriate and more decisive; therefore, we have relied upon it. And Allah Almighty knows best.	there is no doubt that fulfilling the purpose of the donating owner is more established. Therefore, we have considered this sequence as reliable. And Allah Almighty knows best. (T)

1. Radd al-Muhtar, Chapter on Funeral Prayer, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/581.
2. Fatawa Hindiyah, Book of Prayer, Chapter Three, Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/161.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (12)

अरबी पाठ

अल-मुज्तबा में, बल्कि उन्होंने अल-बह्र में अल-तजनीस और अल-वाक़िआत के हवाले से इसमें इज़ाफ़ा किया है। मैं कहता हूँ: और अल-हिदाया के लेखक की मुख़्तारात अल-नवाज़िल में है: एक गरीब व्यक्ति की मृत्यु हो गई, तो लोगों ने दिरहम जमा किए और उसे कफन दिया, और कुछ बच गया। यदि उसके मालिक का पता हो तो उसे वापस कर दिया जाए; अन्यथा, इसे किसी अन्य गरीब व्यक्ति के कफन पर खर्च किया जाए या दान कर दिया जाए। (1)

उर्दू अनुवाद

मुज्तबा के इबारत में यह उल्लेख नहीं है, बल्कि यह अल-बह्र में अल-तजनीस और अल-वाक़िआत के संदर्भ में उल्लिखित है। मैं कहता हूँ और साहिब-ए-हिदाया की पुस्तक मुख़्तारात अल-नवाज़िल में है कि एक गरीब व्यक्ति की मृत्यु हुई तो लोगों ने चंदा जमा करके उसे कफन दिया और चंदा बच गया। यदि उस अतिरिक्त चंदा देने वाले व्यक्ति का पता हो तो उसे वापस कर दिया जाए, वरना उसे किसी दूसरे गरीब के कफन में खर्च किया जाए या फिर सदका (दान) कर दिया जाए। (त)

इसी तरह अन्य पुस्तकों में है:

अरबी पाठ

मैंने कहा, और उन्होंने रद अल-मुह्तार में मुख़्तारात के उद्धरण को उद्धृत करते हुए संकेत दिया कि उन्होंने कफन पहनाने और दान देने के बीच उस क्रम का उल्लेख नहीं किया जैसा कि शरह (व्याख्या) में है। मैं कहता हूँ: लेकिन अल-ख़ानिया और फिर अल-हिन्दिया में है कि यदि अतिरिक्त चंदा देने वाले का पता हो तो उसे वापस कर दिया जाए, और यदि पता न हो तो उससे किसी अन्य ज़रूरतमंद को कफन दिया जाए, और यदि कफन पर खर्च करना संभव न हो तो फिर गरीबों को सदका (दान) कर दिया

उर्दू अनुवाद

मैं कहता हूँ: रद अल-मुह्तार में मुख़्तारात की इबारत नक़ल करने में यह इशारा है कि किसी गरीब को कफन पहनाने या सदका करने में कोई क्रम वर्णित नहीं है जैसा कि शरह में है। मैं कहता हूँ: लेकिन खानिया फिर हिन्दिया में है कि अगर ज़ायद (अतिरिक्त) चंदे वाला मालूम हो तो उसे वापस किया जाए और अगर मालूम न हो तो फिर किसी और मोहताज को कफन दिया जाए, और अगर किसी कफन में सर्फ(खर्च) करना मुक़द्दूर (संभव) न हो तो फिर फुक़रा (गरीबों) पर सदका किया जाए। तो यह इबारत तरतीब (क्रम) के लिए

अरबी पाठ

जाए। (2) अंत। तो यह क्रम के लिए स्पष्ट पाठ है, और इसमें कोई संदेह नहीं है कि इसे चुनकर निश्चित रूप से जिम्मेदारी से मुक्त हुआ जा सकता है। फिर, भले ही यह वक्फ न हो, लेकिन यह उसके समान है और इसमें कोई संदेह नहीं कि दान देने वाले मालिक के उद्देश्य को पूरा करना अधिक पुख्ता है, इसलिए हमने इस क्रम को विश्वसनीय माना है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

उर्दू अनुवाद

नस्स (स्पष्ट प्रमाण) है, इसमें शक नहीं कि इस तरतीब को अपनाने से यक़ीनन ज़िम्मेदारी पूरी हो सकती है, फिर यह अगरचे वक्फ़ नहीं तो उसके मुशाबा (समान) है और इसमें शक नहीं कि चंदा देने वाले मालिक की ग़रज़ (उद्देश्य) को पूरा करना ज़्यादा मोहकम (पुख्ता) है इसलिए हमने इस तरतीब को क़ाबिले एतमाद (विश्वसनीय) क़रार दिया है। वल्लाहु तआला आलम (त)

1. रद अल-मुह्तार, जनाजे की नमाज़ का अध्याय, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 1/581।
2. फ़तावा हिन्दिया, नमाज़ की किताब, अध्याय तीन, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 1/161।

عربی متن	اردو ترجمہ
في المجتبى بل زاده عليه في البحر عن التجنيس و الواقعات قلت وفي مختارات النوازل لصاحب الهداية فقير مات فجمع من الناس الدراهم و كفنوه و فضل شيئ ان عرف صاحبه يرد عليه و الا يصرف الى كفن فقير اخر او يتصدق به ۱۔	عبارت مجتبی میں مذکور نہیں بلکہ یہ زائد بحر میں تجنیس اور واقعات کے حوالے سے مذکور ہے میں کہتا ہوں اور صاحب ہدایہ کی کتاب مختارات النوازل میں ہے کہ فقیر فوت ہوا تو لوگوں نے چندہ جمع کرکے اس کو کفن دیا اور چندہ بچ گیا اگر اس زائد چندہ والا شخص معلوم ہو تو اسے واپس کیا جائے ورنہ اس کو کسی دوسرے فقیر کے کفن میں خرچ کیا جائے یا پھر صدقہ کردیا جائے (ت)

اسی طرح اور کتب میں ہے :

عربی متن	اردو ترجمہ
قلت و اشار فی رد المحتار بنقل عبارة المختارات الى انه لم يذكر الترتيب بين التكفين و التصدق على ما في الشرح اقول: لكن في الخانية ثم الهندية ان عرف صاحب الفضل رده عليه وان لم يعرف كفن به محتاجا اخر وان لم يقدر على صرفه الى الكفن يتصدق به على	قلت (میں کہتا ہوں) ردالمحتار میں مختارات کی عبارت نقل کرنے میں یہ اشارہ ہے کہ کسی فقیر کو کفن پہنانے یا صدقہ کرنے میں ترتیب مذکور نہیں ہے جیسا کہ شرح میں ہے، اقول: (میں کہتا ہوں) لیکن خانیہ پھر ہندیہ میں ہے کہ اگر زائد چندے والا معلوم ہو تو اسے واپس کیا جائے اور اگر معلوم نہ ہو تو پھر کسی اور محتاج کو کفن دیا جائے، اور اگر کسی کفن میں صرف کرنا مقدور نہ ہو تو پھر

عربی متن	اردو ترجمہ
الفقراء ۲ اھـ فھذا نص في الترتیب و لا شك ان باختیارہ یخرج عن العھدۃ بیقین ثم ھذا وان لم یکن وقفا فلہ شبہ بہ ولا شك ان مراعاۃ غرض المالك املك و احکم فلذا عولنا علیہ، واللہ تعالی اعلم۔	فقراء پر صدقہ کیا جائے اھ، تو یہ عبارت ترتیب کے لئے نص ہے، اس میں شک نہیں کہ اس ترتیب کو اپنانے سے یقیناً عہدہ برآ ہوسکتا ہے، پھر یہ اگرچہ وقف نہیں تو اس کے مشابہ ہے اور اس میں شک نہیں کہ چندہ دینے والے مالک کی غرض کو پورا کرنا زیادہ محکم ہے اس لئے ہم نے اس ترتیب کو قابلِ اعتماد قرار دیا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

1 ردالمحتار باب صلوۃ الجنازۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۱/۵۸۱ 2 فتاوٰی ہندیہ کتاب الصلوۃ الفصل الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۱۶۱

Fatawa Razwiyya, Volume 16

Issue 73: From Bareilly, Bihari Pur neighborhood, questioned by Muhammad Ali Jan Khan Sahib, 8 Rajab al-Murajjab 1324 AH.

What do the scholars of religion and jurists of the clear Shariah say regarding this matter: Karamat Ali and Niyaz Ali were servants of Takiya Malookpur. They sold some land to one Qadir Bakhsh for a period of thirty years through a 'Bai al-Wafa' (sale with a right of redemption) agreement. After the expiry of the mentioned period, the land came under the possession of the said Sheikh through this sale deed. Consequently, the graves of the said Sheikh and his elders were also made in it. Afterwards, for approximately forty-seven years, the British government prohibited the burial of dead bodies in this Takiya. Now that land lies vacant and there was no arrangement for its cleaning. Therefore, all the Muslims of the locality got a sale deed of this land written in the name of the mosque, which is located opposite to it, with only a British road in between. After having the sale deed written, with the permission of the British government, the land was bounded with solid parapets and a tenant was settled on it. The rent obtained from it was spent on the repair of the mosque etc. At the time of bounding the land, it was leveled. Is it now permissible or impermissible to spend its proceeds on the mosque? Explain and be rewarded.

The Answer: If that land was not the property of those Takiya-holders but was Waqf land for the general Muslim cemetery, then all those sales were invalid. And this method of attaching it to the mosque through sale is also invalid. Demolishing and leveling the graves that were in it and walking over them is all impermissible. However, the land that was separate from the graves, since burial is no longer possible there, reverts to the ownership of the original endower (Waqif). His heirs have the authority; with their permission, that portion can be attached to the mosque. If the endower is unknown or the heirs cannot be found, then this action of the Muslims, except for the areas of the graves, is not prohibited. And Allah Almighty knows best, and His knowledge is most complete and most wise.

Issue 38 to 41: Questioned by Hafiz Qazi Tallan Khan, alias Mizanullah Shah Ashrafi, Imam and Teacher of Masjid Maulvi Tola, Old City, 5 Shawwal 1333 AH.

A person had two hundred rupees in trust for the mosque, which he had recovered from court without the permission of the trustee (Mutawalli). Due to his influential position, the trustee did not demand it from him. When it was demanded, he replied that he would only spend it on whatever he deemed appropriate. Accordingly, now

this person has built a private platform on the vacant land adjacent to the cell (Hujra) of the same mosque. He thinks that since this platform is shielded by the cell wall, and there is also vacant land in front of this platform where three old spouts of the mosque flow, this land will also be shielded by the mosque. Therefore, he intended to build a pillar on the mosque's boundary wall. Since that construction was unnecessary on the mosque wall, he made it appear as if the mosque was being repaired,

फ़तावा रज़विया, खंड 16

मसला 73: बरेली, मोहल्ला बिहारीपुर से, मुस्तफ़सी (पूछने वाले) मुहम्मद अली जान खां साहब, 8 रजब अल-मुरज्जब 1324 हिजरी।

दीन के उलमा और शरीयत के मुफ़्तियान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि करामात अली और नियाज़ अली तकिया मलूकपुर के खादिम थे, जिन्होंने कुछ ज़मीन कादिर बख्श के पास तीस साल की मियाद के लिए 'बै-अल-वफ़ा' (वापस खरीदने के वादे पर बिक्री) के ज़रिए बेच दी। मियाद खत्म होने के बाद उक्त ज़मीन उसी शेख के कब्ज़े में आ गई। चुनांचे उस ज़मीन में उक्त शेख और उनके बुज़ुर्गों की कब्रें भी बनीं। इसके बाद लगभग सैंतालीस साल बीत चुके हैं कि अंग्रेज़ सरकार की ओर से इस तकिये में मुर्दों को दफ़नाने की मनाही हो गई। अब वह ज़मीन खाली पड़ी है और उसकी सफ़ाई का कोई इंतज़ाम नहीं था। इसलिए मोहल्ले के तमाम मुसलमानों ने शेख याद अली, जो कादिर बख्श के वारिस थे, से इस ज़मीन का बैनामा (बिक्री पत्र) उस मस्जिद के नाम लिखवा लिया जो उसके सामने स्थित है, बीच में सिर्फ एक अंग्रेज़ी सड़क है। बैनामा लिखवाने के बाद, अंग्रेज़ सरकार की इजाज़त से उस ज़मीन को पक्की मुंडेरों से घेर दिया गया और उस पर एक किराएदार को बिठा दिया गया। उससे जो किराया प्राप्त हुआ, उसे मस्जिद की मरम्मत आदि में खर्च किया गया। ज़मीन को घेरते समय उसे बराबर (समतल) कर दिया गया था। अब उसकी आमदनी को मस्जिद में खर्च करना जायज़ है या नाजायज़? बयान फ़रमाएं, सवाब पाएं।

जवाब: अगर वह ज़मीन उन तकिया-दारों की मिल्कियत (स्वामित्व) नहीं थी, बल्कि मुसलमानों के आम कब्रिस्तान की वक्फ़ ज़मीन थी, तो वे तमाम बिक्री नाजायज़ हुईं। और बिक्री के ज़रिए इसे मस्जिद से जोड़ने की यह सूरत भी नाजायज़ हुई। उसमें जो कब्रें थीं, उन्हें गिराना, समतल करना और उन पर चलना-फिरना सब नाजायज़ है। अलबत्ता, जो ज़मीन कब्रों से अलग थी, चूंकि अब वहां दफ़नाना मुमकिन नहीं रहा, वह ज़मीन असल वक्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) की मिल्कियत की तरफ लौट गई। उसके वारिसों को अधिकार है; उनकी इजाज़त से उस हिस्से को मस्जिद से जोड़ा जा सकता है। अगर वाक़िफ़ का पता न हो या वारिस न मिलें, तो मुसलमानों का यह कृत्य, कब्रों वाले स्थानों को छोड़कर, वर्जित नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और सबसे हिकमत वाला है।

मसला 38 से 41: मुस्तफ़सी हाफ़िज़ क़ाज़ी तल्लन खां उर्फ मीज़ानुल्लाह शाह अशरफी, इमाम और मुदर्रिस मस्जिद मौलवी टोला, शहर कोहना, 5 शव्वाल 1333 हिजरी।

एक व्यक्ति के पास मस्जिद के दो सौ रुपये अमानत के तौर पर थे, जिन्हें उसने मुतवल्ली की इजाज़त के बिना अदालत से वसूल कर लिया था। उसके रसूखदार होने के कारण मुतवल्ली ने उससे मांग नहीं की। जब मांग की गई, तो उसने जवाब दिया कि मैं इसे उसी काम में खर्च करूंगा जो मेरी राय में सही होगा। चुनांचे अब उस शख्स ने उसी मस्जिद के हुजरे (कोठरी) से सटी खाली ज़मीन पर अपना निजी चबूतरा बना लिया है। उसका ख्याल है कि इस चबूतरे को हुजरे की दीवार की आड़ मिल गई है, और इस चबूतरे के आगे भी खाली ज़मीन है जिसमें मस्जिद के तीन पुराने परनाले बहते हैं, वह ज़मीन भी मस्जिद की आड़ में आ जाएगी। लिहाज़ा उसने मस्जिद की चारदीवारी पर एक खंभा बनाने का इरादा किया। चूंकि वह निर्माण मस्जिद की दीवार पर अनावश्यक था, इसलिए उसने यह ज़ाहिर किया कि मस्जिद की मरम्मत कराई जा रही है,

مسئلہ ۷۳: از بریلی محلہ بہاری پور مسئولہ محمد علی جان خاں صاحب ۸ رجب المرجب ۱۳۲۴ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین بیچ اس مسئلہ کے کہ مسمیٰ کرامت علی و نیاز علی واقع تکیہ ملوکپور کے خادم تھے جنہوں نے کچھ اراضی مسمیٰ قادر بخش کے پاس بمیعاد تیس سال کے بیع بالوفاء کر دی جو بعد انقضاء میعاد مذکورہ بالا کے شیخ مذکور کے قبضہ میں اس بیعنامہ کے ذریعہ سے آگئی، چنانچہ شیخ مذکور کی قبر اور ان کے بزرگا ن کی قبریں بھی اسمیں بنیں، بعدہ تخمیناً عرصہ سینتالیس سال کا ہوا کہ از جانب سرکار انگریزی تکیہ ہذا میں مردوں کے دفن کرنے کی ممانعت ہو گئی اب وہ اراضی بیکار پڑی ہے اور اس کی صفائی کا کچھ انتظام نہ تھا اس واسطے جملہ مسلمانان محلہ نے شیخ یاد علی وارث قادر بخش سے اس اراضی کا بیعنامہ مسجد کے نام جو اس کے محاذ میں واقع ہے صرف سڑک انگریزی درمیان میں واقع ہے لکھوالیا اور بعد لکھانے بیعنامہ کے باجازت سرکار انگریزی اس اراضی کو پختہ منڈیروں سے محدود کر کے اس کے اوپر کرایہ دار کو بٹھا دیا اور اس سے جو کرایہ حاصل ہوا اس کو مسجد کی مرمت وغیرہ میں صرف کیا اور وقت محدود کرنے اراضی کے اس کو ہموار کر دیا تھا اب اس کے محاصل کا مسجد میں صرف کرنا جائز ہے یا ناجائز؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اگر وہ زمین ان تکیہ داروں کی ملک نہ تھی بلکہ قبرستان عام مسلمین کی وقفی زمین تھی تو وہ بیعیں سب ناجائز ہوئیں اور بذریعہ بیع یہ صورت جو اسے متعلق مسجد کر لینے کی ہے یہ بھی ناجائز ہوئی اس میں جو قبور تھیں انہیں منہدم و ہموار کرکے ان پر چلنا پھرنا سب ناجائز، البتہ جو زمین اس میں قبور سے جدا تھی وہ از انجا کہ اب وہاں دفن ممکن نہ رہا ملک اصل واقف کی

طرف عود کر گئی اس کے ورثہ کو اختیار ہے ان کی اجازت سے اس قدر کو متعلق مسجد کر سکتے ہیں اور واقف نہ معلوم ہو یا ورثہ کا پتا نہیں تو مسلمانوں کا یہ فعل باستثناء مواضع قبور ممنوع نہیں، واللہ تعالیٰ اعلم وعلمہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۳۸ تا ۴۱: مسئولہ حافظ قاضی تلن خاں عرف میزان اللہ شاہ اشرفی امام و مدرس مسجد مولوی ٹولہ شہر کہنہ ۵ شوال ۱۳۳۳ھ

ایک شخص کے پاس دوسو روپے امانت مسجد کا تھا کہ جس کو بلا اجازت متولی اس نے عدالت سے وصولی کر لیا تھا اور بوجہ اس کے سربراہ آوردہ ہونے کے متولی نے طلب اس سے نہیں کی اور جب طلب کیا تو جواب دیا کہ جس کام میں میری رائے ہو گی صرف کر دوں گا، چنانچہ اب اس شخص نے متصل اسی مسجد کے حجرہ کے اراضی افتادہ میں اپنا ذاتی ایک چبوترہ تعمیر کر لیا اور یہ خیال کہ اس چبوترہ کی آڑ دیوار حجرہ سے ہے اور اس چبوترہ کے آگے بھی اراضی افتادہ ہے جس میں تین پرنالہ مسجد کے قدیم سے جاری ہیں اس اراضی کی بھی آڑ مسجد سے ہو جاوے پس ایک پاکھا فصیل مسجد پر بنانے کا ارادہ کیا چونکہ وہ تعمیر بلا ضرورت دیوار مسجد پر تھی لہٰذا یہ ظاہر کیا کہ مرمت مسجد کرائی جاوے،

Fatawa Razawiyyah Volume 16

Thus, during this renovation, he himself proposed that a tin roof be placed in front of the rooms, for which side supports (piers/pillars) were needed. Consequently, piers were built on both sides of the rooms' boundary wall. He wanted to close the vacant land for protection so that no one could perform ablution on the wall, from which Muslims were excluded. However, he did not listen. At a very high place, he opened these piers somewhat and had the tin roof placed in front of both rooms, spending two hundred rupees on this construction. The Muslims' opinion was that by collecting more donations, a building could have been constructed whose income would have been sufficient for the mosque's expenses. This amount was two hundred and fifty rupees, of which only fifty rupees now remain in his custody; therefore, building the house has now become difficult. (1) In such a situation, was this money spent correctly or wrongly? (2) Is he accountable before Allah for this or not? (3) He is demanding a receipt for this money from the mosque administrator (Mutawalli); should it be given or not, given that this money was spent on mosque repairs without consultation or opinion? Had it been spent with management, it would not have exceeded (Part 1). Now, one hundred and fifty rupees have been spent just on the piers on both sides, the tin, and other useless things, for which the mosque had no need at this time, and he kept this money in his possession for 8 years. (4) Should the doors in the boundary wall on both sides be opened or not, because the air is completely blocked and the comfort of the worshippers and for ablution is gone? Whatever is the command of the Shari'ah should be implemented. State the ruling and be rewarded.

The Answer: (1) These actions of the mentioned person are purely impermissible and void. (2) He is liable for the restitution of the money. (3) It is forbidden (Haram) for the mosque administrator to give him a receipt. (4) Both doors should be opened as before so that there is comfort of air and for performing ablution.

In Al-Durr al-Mukhtar, Al-Bahr al-Raiq, Al-Ashbah wal-Nazair, etc., it is explicitly stated that the Mutawalli is prioritized over the Qadi (judge) even if he was appointed by that Qadi. So what about a stranger? And what about the wasting of property and the blocking of facilities? And Allah knows best.

In Durr-e-Mukhtar, Bahr-ur-Raiq, Al-Ashbah-wan-Nazair etc., it is stated that the administrator is superior to the judge, even if the administrator was appointed by

that judge. So what is the status of an outsider? Therefore, there is no question about wasting money and restricting benefits. And Allah knows best. (T)

1. Bahr-ur-Raiq, Kitab al-Waqf, H.M. Saeed Company Karachi, 5/235. Page 138 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

चुनांचे इसी मरम्मत में यह तजवीज़ खुद किया कि पेश हुजरा टिन डाला जावे जिसके वास्ते पाखों (पिलरों) की ज़रूरत है चुनांचे दोनों तरफ हुजरों की फ़सील (दीवार) पर पाखे बनवाए गए और उनको ब-ग़रज़ हिफ़ाज़त आराज़ी उफ़्तादा (खाली ज़मीन) बंद करना चाहता था कि कोई वज़ू फ़सील पर न कर सके जिससे मुसलमान ख़ारिज हुए मगर कुछ न माना एक बहुत ऊंची जगह पर किसी क़दर उन पाखों को खोला और टिन पेश हर दो हुजरा डलवा दिया और दो सौ रुपया इस तामीर में सर्फ़ कर दिए। मुसलमानों की राय थी कि और कुछ चंदा फ़राहम करके एक मकान तामीर हो जाता कि जिसकी आमदनी ख़र्च व सर्फ़ मस्जिद को काफ़ी होती यह रक़म दो सौ पचास की थी जिसमें अब सिर्फ़ पचास रुपया उन्हीं की तहवील में बाक़ी रहे हैं लिहाज़ा तामीर मकान अब दुश्वार हो गई, (१) ऐसी हालत में यह रुपया बजा सर्फ़ हुआ या बेजा? (२) और मुआख़ज़ा दार इसका अिन्दल्लाह (अल्लाह के नज़दीक) वह रहा या नहीं? (३) और मुतवल्ली मस्जिद से रसीद इस रुपये की तलब करता है तो रसीद देना चाहिये या नहीं जबकि बिला मशविरा व राय यह रुपया सर्फ़ हुआ मरम्मत मस्जिद में, अगर सर्फ़ ब-इंतिज़ाम होता तो (हिस्सा/१) से ज़ायद न सर्फ़ होता, अब डेढ़ सौ रुपया सर्फ़ दोनों तरफ़ के पाखे और टिन और फ़ुज़ूलियात में सर्फ़ हो गया जिसकी इस वक़्त मस्जिद को कोई ज़रूरत न थी और ८ साल तक यह रुपया उसने अपने क़ब्ज़े में रखा, (४) और दोनों जानिब के दर फ़सील (दीवार के दरवाज़े) खुलवा देने चाहियें या नहीं क्योंकि हवा बिल्कुल मसूद (बंद) है और आराम नमाज़ियों और वज़ू का जाता रहा, जो हुक्म शरअ़ हो वह किया जावे। बय्यानू तूजरू।

अल-जवाब: (१) शख़्स मज़कूर के यह तसर्रुफ़ात महज़ नाजाइज़ व बातिल हैं। (२) रुपये का तावान (जुर्माना/वापसी) उस पर लाज़िम है। (३) मुतवल्ली मस्जिद को हराम है कि उसे रसीद दे। (४) दोनों तरफ़ के दर बदस्तूर खोल दिये जाएं कि हवा और वज़ू का आराम हो,

'फ़िद दुर्रिल मुख़्तार वल बहरिर राइक़ वल अश्बाह वन नज़ाइर व ग़ैरिहा अत-तसरीह बि अन्नल मुतवल्ली मुक़द्दम अ़लल क़ाज़ी व इन कान मन्सूबहू फ़कैफ़ा बिल अजनबी फ़कैफ़ा फ़ी इज़ाअ़तिल माल व सद्दिल मुराफ़िक़' वल्लाहु ताआ़ला अ़लम।

दुर्रे मुख़्तार, बहरुर राइक़, अल-अश्बाह वन-नज़ाइर वग़ैरहमा में तसरीह (स्पष्ट व्याख्या) है कि मुतवल्ली क़ाज़ी पर मुक़द्दम (प्राथमिक) है अगरचे मुतवल्ली उसी क़ाज़ी का बनाया हुआ हो तो

अजनबी का क्या मक़ाम है तो माल का ज़ियाअ़ (बर्बादी) और मफ़ादात (सुविधाओं) पर पाबंदी का क्या सवाल है, वल्लाहु ताआ़ला अ़लम (त)

१ बहरुर राइक़ किताबुल वक़्फ़ एच एम सईद कंपनी कराची ५/२३५ पेज 138 of 631

چنانچہ اسی مرمت میں یہ تجویز خود کیا کہ پیش حجرہ ٹین ڈالا جاوے جس کے واسطے پاکھوں کی ضرورت ہے چنانچہ دونوں طرف حجروں کے فصیل پر پاکھے بنوائے گئے اور ان کو بغرض حفاظت اراضی افتادہ بند کرنا چاہتا تھا کہ کوئی وضو فصیل پر نہ کر سکے جس کے مسلمان خارج ہوئے مگر کچھ نہ مانا ایک بہت اونچی جگہ پر کسی قدر ان پاکھوں کو کھولا اور ٹین پیش ہر دو حجرہ ڈلوا دیا اور دوسو روپیہ اس تعمیر میں صرف کر دئیے۔ مسلمانوں کی رائے تھی کہ اور کچھ چندہ فراہم کر کے ایک مکان تعمیر ہو جاتا کہ جس کی آمدنی خرچ و صرف مسجد کو کافی ہوتی یہ رقم دو سو پچاس کی تھی جس میں اب صرف پچاس روپیہ انہیں کی تحویل میں باقی رہے ہیں لہذا تعمیر مکان اب دشوار ہوگئی، (۱) ایسی حالت میں یہ روپیہ بجا صرف ہوا یا بے جا؟ (۲) اور مواخذہ دار اس کا عند اللہ وہ رہا یا نہیں؟ (۳) اور متولی مسجد سے رسید اس روپے کی طلب کرتا ہے تو رسید دینا چاہئے یا نہیں جبکہ بلا مشورہ ورائے یہ روپیہ صرف ہوا مرمت مسجد میں، اگر صرف بہ انتظام ہوتا تو (حصہ/۱) سے زائد نہ صرف ہوتا، اب ڈیڑھ سو روپیہ صرف دونوں طرف کے پاکھے اور ٹین اور فضولیات میں صرف ہو گیا جس کی اس وقت مسجد کو کوئی ضرورت نہ تھی اور ۸ سال تک یہ روپیہ اس نے اپنے قبضہ میں رکھا، (۴) اور دونوں جانب کے در فصیل کھلوا دینے چاہئیں یا نہیں کیونکہ ہوا بالکل مسدود ہے اور آرام نمازیوں اور وضو کا جاتا رہا، جو حکم شرع ہو وہ کیا جاوے ۔ بینوا توجروا۔

الجواب: (۱) شخص مذکور کے یہ تصرفات محض ناجائز و باطل ہیں۔ (۲) روپے کا تاوان اس پر لازم ہے۔ (۳) متولی مسجد کو حرام ہے کہ اسے رسید دے۔ (۴) دونوں طرف کے دربستور کھول دئے جائیں کہ ہوا اور وضو کا آرام ہو،

فی الدرالمختار والبحر الرائق والاشباہ والنظائر وغیرھا التصریح بان المتولی مقدم علی القاضی وان کان منصوبہ فکیف بالاجنبی فکیف فی اضاعۃ المال وسد المرافق ۱ واللہ تعالٰی اعلم۔

در مختار، بحر الرائق، الاشباہ والنظائر وغیرہما میں تصریح ہے کہ متولی قاضی پر مقدم ہے اگرچہ متولی اسی قاضی کا بنایا ہوا ہو تو اجنبی کا کیا مقام ہے تو مال کا ضیاع اور مفادات پر پابندی کا کیا سوال ہے، واللہ تعالٰی اعلم (ت)

۱ بحر الرائق کتاب الوقف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵ / ۲۳۵ Page 138 of 631

Fatawa Razawiyya (16) Volume 16

Issue 42: Karim-ud-din, the waqif (endower), did not function as a mutawalli (trustee) but instead acted as an owner since he dedicated the property fifteen years ago. He utilized it (including keeping 11 bighas of self-cultivated land of high quality, whose revenue was never recorded, and the expenses written in a few instances were never incurred). There is no condition mentioned anywhere for changing the mutawalli. In this scenario, when the waqif himself, who became the mutawalli, did not adhere to the conditions, when did the waqf occur? Furthermore, he did not record the waqf in the patwari (land records) papers; he had made this condition binding upon himself.

The Answer: In the waqf, the words of Karim-ud-din are clear and without any restriction, stating absolutely: "I have made a perpetual waqf and appointed myself as the mutawalli." Thus, the waqf became valid, complete, and binding, and its change is impossible. If later he took proprietary possession, and all the things stated by the questioner are true—or even for instance, if he explicitly filed a claim saying, "I am the owner, this is not a waqf"—even then, the waqf cannot be harmed. Rather, his own dishonesty is revealed, and it becomes mandatory that the waqf be taken from him and handed over to someone else, not that the waqf becomes void. This is mere ignorance and misguidance. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic: It is mandatory to remove him forcibly. (Bazzaziya). Even if it is the waqif (Durar). So a person who is not trustworthy should be removed all the more so.] (T)

Adherence to the conditions was mandatory for him; if he did not comply, he became a sinner, but the waqf did not cease to exist. After the waqf, the waqif remains only in the capacity of a mutawalli, not as an owner, nor capable of annulling the waqf. If a mutawalli acts against the conditions, does the property leave the waqf? Such a thought is that of a complete fool devoid of understanding. Regarding the mutawalli, the waqif certainly has the power to change them in such a case, even if no condition for change was mentioned at the time of the waqf or in the waqf-nama (deed). It is in Bahr al-Ra'iq:

[Arabic: The appointment of a trustee by the endower is exempt from the ruling of all other conditions because he has the right to change and substitute in it whenever it appears to him without a condition.] Appointing a mutawalli is a matter separate

from all other conditions of the waqif because the waqif can change the mutawalli whenever he wishes even without stating a condition. (T)

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/383.
2. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Waqf, H.M. Saeed Company Karachi, 5/231.

फ़तावा रज़विय्या (16) जिल्द 16

मसला 42: करीमुद्दीन वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाला) ने बतौर मुतवल्ली (ट्रस्टी) काम नहीं किया बल्कि मालिकाना हैसियत से जब से वक़्फ़ किया, जिसे पंद्रह साल हो गए, इसमें खेती-बाड़ी करते रहे (जिसमें 11 बीघा ज़मीन खुद काश्त में रखी जो आला दर्जे की है और कभी इसका लगान दर्ज नहीं हुआ, और जो खर्च लिखे हैं वो कभी नहीं किए)। मुतवल्ली बदलने की कहीं कोई शर्त नहीं है। ऐसी स्थिति में जहाँ खुद वाक़िफ़, जो मुतवल्ली बना, शर्तों पर अमल नहीं कर रहा है, तो वक़्फ़ कब हुआ? इसके अलावा, उसने पटवारी के कागज़ात में वक़्फ़ का इंदराज (रजिस्ट्रेशन) नहीं कराया, यह एक शर्त उसने अपने ज़िम्मे लाज़िम रखी थी।

अल-जवाब (उत्तर): वक़्फ़ में करीमुद्दीन के शब्द साफ़ और बिना किसी पाबंदी के मुतलक़ (निरपेक्ष) हैं कि मैंने वक़्फ़ स्थाई किया और खुद अपने आप को मुतवल्ली बनाया। वक़्फ़ सही, पूर्ण और लाज़िम (अनिवार्य) हो गया जिसकी तब्दीली असंभव है। बाद में अगर उसने मालिकाना कब्ज़ा किया हो और जितनी बातें पूछने वाले ने ज़ाहिर की हैं वो सब सच हों, बल्कि मान लें कि उसने साफ़ तौर पर दावा दायर कर दिया हो कि "मैं मालिक हूँ, यह वक़्फ़ नहीं है," तब भी वक़्फ़ पर कोई आँच नहीं आ सकती। बल्कि खुद उसकी खयानत (धोखाधड़ी) ज़ाहिर होती है और अनिवार्य है कि वक़्फ़ उससे लेकर किसी और के सुपुर्द किया जाए, न कि यह कि वक़्फ़ बातिल (अमान्य) हो जाए। यह निरी जहालत और गुमराह करने वाली बात है। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

[अरबी: बलपूर्वक हटाना अनिवार्य है। (बज़ाज़िया)। भले ही वाक़िफ़ ही क्यों न हो (दुरर)। तो जो व्यक्ति भरोसेमंद न हो, उसे तो प्राथमिकता के आधार पर हटाया ही जाएगा।] (त)

शर्तों की पाबंदी उस पर लाज़िम थी, अगर उसने ऐसा नहीं किया तो वह गुनहगार हुआ, न कि वक़्फ़ ही ख़त्म हो गया। वक़्फ़ के बाद वाक़िफ़ सिर्फ एक मुतवल्ली की हैसियत में रहता है, न कि मालिक या वक़्फ़ को रद्द करने की शक्ति रखने वाला। क्या मुतवल्ली अगर शर्तों के खिलाफ करे तो चीज़ वक़्फ़ से निकल जाएगी? ऐसा ख्याल केवल नासमझ मूर्खों का ख्याल है। मुतवल्ली के बारे में वाक़िफ़ को ऐसी सूरत में ज़रूर तब्दील करने का अधिकार होता है, भले ही वक़्फ़ के समय या वक़्फ़-नामे में बदलने की कोई शर्त न की गई हो। 'बह्र-उर-राइक़' में है:

[अरबी: वाक़िफ़ द्वारा मुतवल्ली नियुक्त करना अन्य सभी शर्तों के नियम से बाहर है क्योंकि उसे इसमें जब भी चाहे बिना किसी शर्त के परिवर्तन और बदलाव का अधिकार है।] मुतवल्ली बनाना

वाक़िफ़ की तमाम शर्तों से अलग मामला है क्योंकि वाक़िफ़ जब चाहे बिना शर्त बयान किए भी मुतवल्ली को बदल सकता है। (त)

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/383।
2. बह्र-उर-राइक़, किताब अल-वक़्फ़, एच. एम. सईद कंपनी कराची, 5/231।

مسئلہ ۴۲: کریم الدین واقف نے بحیثیت متولی کام نہیں کیا بلکہ مالکانہ جب سے وقف کیا جس کو عرصہ پندرہ سال کا ہوا کرتے رہے سیر اس میں کی (معہ ۱۱ بیگہ زمین خود کاشت میں رکھی جو اعلی درجہ کی ہے اور کبھی اس کالگان درج نہیں ہوا، اخراجات جو لکھے ہیں چند نشان میں کبھی نہیں کی متولی بدلنے کی کہیں شرط نہیں، جس صورت میں خود واقف جو متولی ہوا وہ حسب شرائط کار بند نہ ہوا پھر وقف کب ہوا، مکرر یہ کہ اس نے اندراج وقف کا کاغذات پٹواری میں نہیں کرایا یہ ایک شرط اس نے اپنے ذمے لازم رکھی تھی۔

الجواب: وقف میں کریم الدین کے لفظ صاف وبے تقید مطلق ہیں کہ وقف دائمی کیا میں نے اور خود اپنے آپ کو متولی کیا وقف صحیح وتمام ولازم ہو گیا جس کی تبدیلی ناممکن ہے بعد کواگر اس نے قبضہ مالکانہ کیا ہو اور جتنی باتیں سائل نے ظاہر کیں سب سچ ہوں بلکہ بالفرض اس نے صراحتہ دعوٰی دائر کردیا ہو کہ میں مالک ہوں یہ وقف نہیں ہے جب بھی وقف کو آنچ نہیں پہنچ سکتی بلکہ خود اس کی خیانت ظاہر ہوتی اور واجب ہوتا کہ وقف اس سے نکال کر دوسرے کے سپرد کیا جائے نہ یہ کہ اس سے وقف باطل ہو جائے یہ نری جہالت وضلالت ہے۔ درمختار میں ہے:

ینزع وجوباً۔ بزازیۃ، لوالواقف، درر، فغیرہ بالاولی | جبراً معزول کرنا واجب ہے، بزازیہ، اگر چہ واقف ہی ہو، درر۔ تو غیر شخص جو قابل اعتماد نہ ہو اس کو بطریق اولٰی معزول کیا جائے گا۔ (ت) غیر مامون ۔ ۱

شرائط کی پابندی اس پر لازم تھی کہ اگر نہ کی گنہگار ہوا نہ کہ وقف ہی جاتا رہا وقف کے بعد واقف صرف ایک متولی کی حیثیت میں رہتا ہے نہ کہ مالک یا ابطال وقف پر قادر۔ کیا متولی اگر

خلاف شرائط کرے تو شیئی وقف سے نکل جائے گی، ایسا خیال نرے احمق بے ادراک کا خیال ہے، درباره متولی واقف کو ایسی صورت میں ضرور تبدیل کا اختیار ہوتا ہے اگر چہ وقت وقف یا وقف نامہ میں بدلنے کی کوئی شرط نہ کی ہو۔ بحر الرائق میں ہے:

التولیة من الواقف خارجة عن حکم سائر الشرائط | متولی بنانا واقف کی تمام شرائط سے الگ معاملہ ہے کیونکہ لان له فیها التغییر والتبدیل کلما بداله من غیر | واقف جب چاہے بغیر شرط بیان کئے بھی متولی کو تبدیل شرط ۲ | کرسکتا ہے۔ (ت)

1 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳ 2 بحر الرائق کتاب الوقف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۳۱

Fatawa Rizvia, Volume 16

Then, the agreement she wrote later regarding the trusteeship is binding to be acted upon. And Allah Almighty knows best.

Matter 453 to 455: From Bihar Sharif, District Patna, Post Office Sohsarai, Mohalla Mughal Kuan, house of Sheikh Bahadur, Manager, sent by Maulana Amir Hasan Sahib, 21 Dhu al-Hijjah 1327 AH.

What do the scholars of the Ahl-e-Sunnat wa Jama'at say regarding this matter: A woman named Hinda, thirteen years before her death, endowed (waqf) her property and, witnessed by city dignitaries, had a deed written and officially processed in the court of the ruler of the time. After thirteen years, during her final illness (maradh al-mawt), she had a second deed written which contradicted the conditions of the first deed, and she passed away after a few watches of the day. Since Hinda was a Sunni Hanafi, please grant a detailed answer to my following questions based on the authoritative and famous books of Hanafi jurisprudence with the mufti's correct opinion: (1) Did Hinda have the authority to amend the first deed and change its conditions or not? (2) What is the ruling on an endowment made during the final illness? (3) Is the second deed valid or void? Explain and be rewarded. Petitioner: Abdullah.

Answer: The pure Shariah has given the endower (waqif) the authority over general[1] valid conditions[2] only at the time of initiating the endowment. For example, whomever they want, they can make the beneficiary; whomever they want, they can exclude; they can specify how much to give to whom; they can restrict it with any time, state, or attribute they wish; they can set any order they want. As long as they are in the process of initiating it, they are free to choose. Once the endowment is finalized, all those conditions become binding just like the endowment itself. Just as they no longer have the authority to retract or change the endowment, similarly, they cannot retract, change, increase, or decrease any of those conditions. Yes, if at the time of initiation, they had set a condition that 'I will have the authority to change all these conditions or a specific one,' then for whichever condition they had explicitly made this stipulation...

(Footnote 1): He said "general" because the matter of trusteeship (tawliyat) is excluded from this ruling. Therefore, the endower has the right to change the trustee whenever they wish, even if they did not set such a condition, as mentioned in Al-Bahr and has been repeatedly mentioned in our fatwas. (Footnote 2): Restricted by

"valid" because a void condition is absolutely void, whether it was set at the time of making the endowment or afterwards.

Page 140 of 631

फतावा रज़विया, जिल्द 16

तो बाद में जो इकरारनामा उसने मुतवल्ली (ट्रस्टीशिप) के बारे में लिखा, उसी पर अमल करना वाजिब है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 453 से 455: बिहार शरीफ, जिला पटना, डाकखाना सोहसराय, मोहल्ला मुग़ल कुआं, शेख बहादुर मुहतमिम का मकान, प्रेषित मौलवी अमीर हसन साहब, 21 ज़िल हिज्जा 1327 हिजरी।

अहल-ए-सुन्नत व जमाअत के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: हिन्दा ने अपनी मृत्यु से तेरह वर्ष पहले अपनी संपत्ति को वक्फ कर दिया और शहर के गणमान्य लोगों की गवाही के साथ एक दस्तावेज़ लिखवाकर तत्कालीन शासक की कचहरी में विधिवत पूरा करवाया। तेरह साल बाद, मृत्यु रोग (मर्ज़-उल-मौत) के दौरान, उसने एक दूसरा दस्तावेज़ लिखवाया जो पहले दस्तावेज़ की शर्तों के विपरीत था, और कुछ ही घंटों के बाद उसकी मृत्यु हो गई। चूंकि हिन्दा सुन्नी हनफी थी, इसलिए हनफी न्यायशास्त्र की विश्वसनीय और प्रसिद्ध पुस्तकों से मुफ़्ती के सही और सटीक उत्तर के साथ मेरे निम्नलिखित प्रश्नों का विस्तृत उत्तर देने की कृपा करें: (1) क्या हिन्दा को पहले दस्तावेज़ में संशोधन करने और उसकी शर्तों को बदलने का अधिकार था या नहीं? (2) मृत्यु रोग के दौरान किए गए वक्फ का क्या हुक्म है? (3) क्या दूसरा दस्तावेज़ सही है या गलत? बयान करें और पुण्य कमाएँ। निवेदक: अब्दुल्ला।

जवाब: शरीयत-ए-मुतहरा ने वक्फ करने वाले (वाकिफ) को आम[1] मान्य शर्तों[2] का अधिकार केवल वक्फ की शुरुआत (इन्शा) के समय दिया है। जैसे, वह जिसे चाहे उसका लाभार्थी बनाए, जिसे चाहे उससे अलग रखे, जिसे जितना देना चाहे बताए, जिस समय या स्थिति या गुण के साथ चाहे सीमित कर दे, जो क्रम चाहे निर्धारित करे। जब तक वह इस शुरुआत की प्रक्रिया में है, उसे अधिकार है। वक्फ पूरा होते ही वे सभी शर्तें वक्फ की तरह ही अनिवार्य हो जाती हैं। जिस तरह उसे वक्फ वापस लेने या बदलने का अधिकार नहीं रहता, उसी तरह वह उनमें से किसी भी शर्त से पीछे नहीं हट सकता या उसमें बदलाव या कमी-बेशी नहीं कर सकता। हाँ, अगर शुरुआत के समय ही यह शर्त लगा दी थी कि 'मुझे इन सभी शर्तों या विशेष इस शर्त में बदलाव का अधिकार होगा', तो जिस शर्त के लिए स्पष्ट रूप से यह शर्त रखी थी...

(फुटनोट 1): "आम" शब्द इसलिए कहा गया क्योंकि मुतवल्ली (ट्रस्टीशिप) का मामला इस हुक्म से बाहर है। इसलिए वक्फ करने वाले को जब चाहे मुतवल्ली बदलने का अधिकार है, भले ही उसने

इसकी शर्त न रखी हो, जैसा कि 'बहर' में है और हमारे फतावा में कई बार आ चुका है। (फुटनोट 2): मान्य शर्तों के साथ कहा गया क्योंकि अगर शर्त गलत (बातिल) है, तो वह पूरी तरह गलत है, चाहे वक्फ करते समय लगाई गई हो या बाद में।

पृष्ठ 631 का 140

تو بعد کو جو اقرار نامہ اس نے درباره تولیت لکھا اسی پر عمل در آمد واجب ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۴۵۳ تا ۴۵۵: از بہار شریف ضلع پٹنہ ڈاکخانہ سوہ سرائے محلہ مغل کنواں مکان شیخ بہادر مہتمم مرسلہ مولوی امیر حسن صاحب ۲۱ ذی الحجہ ۱۳۲۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے اہل سنت وجماعت اس مسئلہ میں کہ ہندہ نے اپنے وفات سے تیرہ برس پہلے اپنی جائداد کو وقف کر کے بشہادت معززین شہر ایک وثیقہ لکھوا کر حاکم وقت کی کچہری میں با ضابطہ تعمیل کروا دیا، بعد تیرہ سال کے مرض موت میں دوسرا وثیقہ مخالف شروط وثیقہ اول لکھوایا اور دو چار پہر کے بعد قضا کر گئی چونکہ ہندہ سنیہ حنفیہ تھی لہٰذا فقہ حنفیہ کی معتبرہ و مشہور کتابوں سے قول مفتی بہ وصحیح کے ساتھ میرے سوالات مفصلہ ذیل کا جواب مرحمت ہو: (۱) وثیقہ اول کی ترمیم و مشروط بدلنے کا ہندہ کا اختیار تھا یا نہیں؟ (۲) مرض موت کے وقف کا کیا حکم ہے؟ (۳) وثیقہ ثانی صحیح ہے یا باطل؟ بینوا توجروا المستفتی عبداللہ

الجواب: عامہ (ع۱) شرائط معتبرہ (ع۲) کا اختیار شرع مطہر نے واقف کو صرف انشائے وقف کے وقت دیا ہے مثلاً جسے چاہے اس کا مصرف بنائے جسے چاہے اس سے جدا رکھے، جسے جتنا چاہے دینا بتائے، جس وقت یا حالت یا صفت کے ساتھ چاہے مقید کر دے، جو ترتیب چاہے مقرر کرے، جب تک اس انشاء میں ہے مختار ہے، وقف تمام ہوتے ہی وہ تمام شروط مثل وقف لازم ہو جاتی ہیں کہ جس طرح وقف سے پھرنے یا اس کے بدلنے کا اسے اختیار نہیں رہتا یونہی ان میں سے کسی شرط سے رجوع یا اس کی تبدیل یا اس میں کمی بیشی نہیں کر سکتا ہاں اگر

انشائی کے وقت شرط لگا دی تھی کہ مجھے ان تمام شروط یا خاص فلاں شرط میں تبدیل کا اختیار ہو گا تو جس شرط کے لئے بالتصریح یہ شرط کرلی تھی

ع۱: انما قال عامة لان التولية خارجة عن هذا الحكم فله التغيير فيها كلما شاء ولو لم يشرط شيئا كما في البحر وقد تقدم في فتاؤنا غير مرة ۱۲منہ (م) "عامہ" کا لفظ اس لئے کہا کیونکہ تولیت کا معاملہ اس حکم سے خارج ہے لہٰذا واقف کو جب چاہے متولی میں تبدیلی کا حق ہے اگرچہ اس کی شرط نہ لگائی ہو جیسا کہ بحر میں ہے اور متعدد بار ہمارے فتاوی میں گزر چکا ہے ۱۲منہ (ت)

ع۲: قيد بالمعتبرة لان الشرط الباطل باطل مطلقاً لا تقبل حين الانشاء ولا بعده ۱۲منہ۔ معتبر شرائط سے کہا، کیونکہ باطل شرط ہو تو مطلقاً باطل ہے وقف کرتے وقت لگائی گئی ہو یا بعد میں لگائی گئی ہو ۱۲منہ (ت)

Fatawa Rizvia Volume 16

He can change it once, and then he can change it only once more. Once changed, there will be no power of further alteration, as the benefit of the condition was limited to that extent and it has been fulfilled. Now, a second change of the condition would be an addition, hence it will not be acceptable. However, if during the initiation of the waqf a condition was added stating, "I will be able to change it whenever I want, every time," then the power will remain continuous regarding this condition, as its continuation is now the requirement of the condition. In short, the waqif (endower) is strictly bound by the conditions he uttered or wrote down at the time of making the waqf. He cannot make any disposal outside of them. Imam Tarablusi states in 'Al-Is'af':

It is not permissible for him to do anything except what he stipulated at the time of the contract.[1]	That is, the endower is only allowed to do as much as he had stipulated at the time of making the waqf.

In the same [book] it is:

If he stipulated in his waqf that he could increase the allowance of whoever he saw fit to increase, or decrease the allowance of whoever he saw fit to decrease, or include whoever he saw fit to include with them, or exclude whoever he saw fit to exclude, it is permissible. Then, once he has done that, he does not have the right to change it [again], because his condition was based on an action he deemed appropriate. Once he has seen it and executed it, what he saw [as appropriate] has concluded.[2]	That is, if the endower made a condition in the waqf that "in my opinion, whosever allowance is appropriate to increase, I will increase it, or whosever is appropriate to decrease, I will do so; whomever I wish to include, I will include, and whomever I wish to exclude, I will exclude," then this condition is permissible. But after he has done it once, he cannot change it anymore because the scope of the condition has been exhausted.

Allama Sayyid Ahmad Hamwi states in 'Ghamz al-'Uyun wa al-Basa'ir Sharh al-Ashbah wa al-Nazair':

When the waqf becomes binding, the conditions contained within it also become binding.[3]	Wherever a waqf becomes binding, all the conditions included within it also become binding along with it.

In the 'Fatawa of Imam Qadi Khan' it is:

He endowed a property during his health for the poor and handed it over from his possession to the trustee (mutawalli). Then at the time of death, he said to his executor (wasi), "Give from its produce so much to so-and-so and so much to so-and-so."

That is, he endowed a property during his health for the poor and handed it over to the trustee. Then at the time of death, he told his executor, "From its income, give this much to so-and-so and this much to so-and-so," then for that...

[1] Radd al-Muhtar citing Al-Is'af, Book of Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/431. [2] Radd al-Muhtar citing Al-Is'af, Book of Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/431. [3] Ghamz al-Uyun al-Basair with al-Ashbah wa al-Nazair, Idarat al-Qur'an wa al-Ulum al-Islamiyyah, Karachi, 1/309.

फ़तावा रिज़विया जिल्द सोलह (१६)

वह इसे एक बार बदल सकेगा, फिर उसे भी केवल एक ही बार बदल सकता है। जब बदलाव हो गया, तो अब दोबारा परिवर्तन का अधिकार नहीं होगा, क्योंकि शर्त का लाभ इसी हद तक था, जो पूरा हो गया। अब दोबारा शर्त बदलना एक अतिरिक्त वस्तु है, इसलिए स्वीकार्य नहीं होगी। हाँ, अगर वक़्फ़ की शुरुआत में यह शर्त लगा दी कि "मैं जब कभी चाहूँ इसे हर बार बदल सकूँगा", तो इस शर्त के संबंध में अधिकार निरंतर बना रहेगा, क्योंकि अब इसकी निरंतरता ही शर्त की माँग है। संक्षेप में, वक़्फ़ करने वाला स्वयं उन शर्तों का पूरी तरह से पाबंद होता है जो उसने वक़्फ़ करते समय अपनी ज़बान या कलम से निकाल दीं। वह उनके बाहर कोई हस्तक्षेप नहीं कर सकता। इमाम तराबलुसी 'इसआफ़' में फरमाते हैं:

उसके लिए वह सब करना जायज़ नहीं है जो अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) के समय शर्त में नहीं था।[1]	यानी वक़्फ़ करने वाले को केवल उतना ही करने की अनुमति है जितना वह वक़्फ़ करते समय शर्त रख चुका था।

इसी में है:

यदि उसने अपने वक़्फ़ में यह शर्त रखी कि वह जिसकी भत्ता (वज़ीफ़ा) बढ़ाना उचित समझे उसकी बढ़ा दे, या जिसकी कम करना उचित समझे उसकी कम कर दे, या जिसे उनके साथ शामिल करना उचित समझे उसे शामिल कर दे, या जिसे निकालना उचित समझे उसे निकाल दे, तो यह जायज़ है। फिर जब वह ऐसा कर ले, तो उसे इसे बदलने का अधिकार नहीं है, क्योंकि उसकी शर्त उस कार्य पर आधारित थी जिसे उसने उचित समझा। जब उसने उसे देख लिया और उसे लागू कर दिया, तो जो उसने देखा था वह समाप्त हो गया।[2]	यानी अगर वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़ में शर्त रखी कि "मेरी राय में जिसका भत्ता बढ़ाना उचित होगा, बढ़ा दूँगा या जिसका कम करना उचित होगा कर दूँगा, जिसे शामिल करना उचित लगेगा शामिल करूँगा जिसे निकाल देना मंज़ूर होगा निकाल दूँगा," तो यह शर्त जायज़ है। फिर जब एक बार ऐसा कर चुका, तो अब उसे नहीं बदल सकता क्योंकि शर्त जितनी थी वह पूरी हो चुकी।

अल्लामा सैय्यद अहमद हमवी 'ग़म्ज़-उल-उयून वल-बसायर शरह अल-अशबाह वन-नज़ायर' में फरमाते हैं:

वक़्फ़ जब अनिवार्य (लाज़िम) हो जाता है, तो उसके अंतर्गत आने वाली शर्तें भी अनिवार्य हो जाती हैं।[3]

वक़्फ़ जहाँ लाज़िम हुआ, साथ ही उसके अंतर्गत जितनी शर्तें हैं, सब लाज़िम हो जाती हैं।

'फ़तावा इमाम क़ाज़ी खान' में है:

उसने अपने स्वास्थ्य के दौरान गरीबों के लिए एक संपत्ति वक़्फ़ की और उसे अपने हाथ से निकाल कर मुतवल्ली (ट्रस्टी) को सौंप दिया। फिर मृत्यु के समय अपने वसी से कहा, "इसकी उपज से फलां को इतना और फलां को इतना दो।"

यानी एक जायदाद अपनी तंदुरुस्ती में फ़क़ीरों पर वक़्फ़ करके मुतवल्ली को सुपुर्द कर दी, फिर मरते वक्त वसी से कहा कि इसकी आमदनी से इतना फलां को देना इतना फलां को, तो उस...

[1] रद-उल-मुहतार ब-हवाला अल-इसआफ़, किताब-उल-वक़्फ़, दार इहया-उत-तुरास-उल-अरबी, बेरुत 3/431 [2] रद-उल-मुहतार ब-हवाला अल-इसआफ़, किताब-उल-वक़्फ़, दार इहया-उत-तुरास-उल-अरबी, बेरुत 3/431 [3] ग़म्ज़-उल-उयून अल-बसायर मअ अल-अशबाह वन-नज़ायर, इदारातुल क़ुरआन वल-उलूम-उल-इस्लामिया, कराची 1/309

اسی کو بدل سکے گا پھر اسے بھی ایک ہی بار بدل سکتا ہے، جب تبدیل ہوئی اب دوبارہ تغیر کا اختیار نہ ہوگا کہ اسی قدر شرط کا مفاد تھا، وہ پورا ہو گیا اب دوبارہ تبدیل شرط شے زائد ہے لہذا مقبول نہ ہوگی البتہ اگر کسی شرط پر انشائے وقف میں یہ شرط لگادی کہ میں اسے جب کبھی چاہوں ہر بار بدل سکوں گا تو اس شرط کی نسبت اختیار مستمر رہے گا کہ اب اس کا استمرار ہی مقتضائے شرط ہے غرض واقف خود اس کا قطعی پابند ہوتا ہے جو ان شرائط میں وقف کرتے وقت زبان یا قلم سے نکال چکا اس سے باہر ان میں کوئی تصرف نہیں کر سکتا، امام طرابلیسی اسعاف میں فرماتے ہیں:

لا یجوز له ان یفعل الا ما شرط وقت العقد۔ 1

یعنی واقف کو اسی قدر کرنے کی اجازت ہے جتنا وقف کرتے وقت شرط کر چکا تھا۔

اسی میں ہے:

لو شرط في وقفه ان یزید في وظیفة من یری زیادته او ینقص من وظیفة من یری نقصانه او یدخل معهم من یری ادخاله او یخرج من یری اخراجه جاز، ثم اذا فعل ذلك لیس له ان یغیره لان شرطه وقع علی فعل یراه فاذا رآه مضاه فقد انتهی مارآه۔ 2

یعنی اگر واقف نے وقف میں شرط کر لی کہ میری رائے میں جس کا وظیفہ بڑھانا مناسب ہوگا، بڑھا دوں گا یا جس کا کم کرنا مناسب ہوگا کر دوں گا جسے داخل کرنا آئے گا داخل کروں گا جسے خارج کر دینا منظور ہوگا خارج کردوں گا تو یہ شرط جائز ہے پھر جب ایک بار کر چکا اب اسے نہیں بدل سکتا کہ شرط جتنی تھی ختم ہوچکی۔

علامہ سید احمد حموی غمز العیون والبصائر شرح الاشباہ والنظائر میں فرماتے ہیں:

الوقف اذا الزم لزم ما في ضمنه من الشروط 3

وقف جہاں لازم ہوا ساتھ ہی اس کے ضمن میں جتنی شرطیں ہیں سب لازم ہو جاتی ہیں۔

فتاویٰ امام قاضی خان میں ہے:

وقف ضيعة في صحته على الفقراء واخرجها من يده الى المتولى ثم قال لوصيه عند الموت اعط من غلتها لفلان كذا ولفلان كذا۔

یعنی ایک جائیداد اپنی صحت میں فقیروں پر وقف کر کے متولی کو سپرد کردی پھر مرتے وقت وصی سے کہا اس کی آمدنی سے اتنا فلاں کو دینا اتنا فلاں کو تو اس کا

1 ردالمحتار بحوالہ الاسعاف کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۳۱ 2 ردالمحتار بحوالہ الاسعاف کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۳۱ 3 غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۱/ ۳۰۹

Volume 16 (16) - Fatawa Razawiya

[Arabic Quotation]: It is false to say that if a waqf (endowment) was initially made for the poor, then there is no right to abolish their right, unless it was conditioned in the waqf itself that its income would be given to whomever the endower chooses. (1)

In Durr al-Mukhtar: The condition for exchanging/changing the waqf is permissible; however, once it has been changed once, it cannot be changed again. This is because the permission was obtained through that initial condition, and the condition was found in the first instance, not the second. (Summarized) (2)

In Radd al-Muhtar from Fath al-Qadir: That is, yes, if the condition for the perpetual right of change was made, then he (the endower) will always have that choice. (3)

From this much, the answer to the first and third questions has become clear: the individual had no authority to amend the necessary conditions, and the second document, to the extent that it changes them, is merely futile and void because the endowment has already left his ownership and the necessary conditions have become binding. Now, concerning them, a new document is like a stranger walking by writing something. The second question has no relation to this issue, and its answer is that a waqf made during a terminal illness (marad al-maut) is like a will; it is only executed in one-third of the estate without the heirs' permission, as stated in At-Tanwir and other general books of the school of thought. (As it is in At-Tanwir etc. general books of the madhhab. T) And Allah Almighty knows best.

Issue 26 to 28: From Badaun, sent by Mr. Nabi Bakhsh Sahib, Manager of Madrasa Muhammadiya, 2 Muharram al-Haram 1328 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: A property is endowed for a mosque and religious school. Does the Mutawalli (trustee) have the authority to sell any part of it, or to give that property or a part of it to someone for their need and use so that they may utilize it, and in exchange take another similar or better property from them? Or can he give a perpetual lease of this property to someone, or write a forty-year lease, even though the waqf is functional?

1. Fatawa Qadi Khan, Kitab al-Waqf, Naval Kishore Lucknow, 4/157.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/383.
3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/388.

जिल्द सोलहवाँ (16) - फतावा रज़विया

[अरबी उद्धरण]: यह कहना बातिल (गलत) है कि वक़्फ़ शुरुआत में फ़ुक़रा (गरीबों) के लिए हो चुका तो उनका हक मिटाने का अधिकार नहीं रहता, मगर यह कि वक़्फ़ ही में शर्त कर ली हो कि इसकी आमदनी जिसे चाहूँगा दूँगा। (1)

दुर्रे मुख्तार में है: यानी वक़्फ़ बदलने की शर्त जायज़ है, फिर जब एक बार बदल चुका तो दोबारा नहीं कर सकता क्योंकि यह इजाज़त तो उस शर्त लगाने से हासिल हुई थी और शर्त पहली में पाई गई न कि दूसरी में। (संक्षिप्त) (2)

रद्दुल मुह्तार में फतहुल क़दीर से है: यानी हाँ, अगर हमेशा बदलाव के अधिकार की शर्त कर ली तो हमेशा अधिकार रहेगा। (3)

इतनी बात से पहले और तीसरे सवाल का जवाब स्पष्ट हो गया कि ज़रूरी शर्तों में संशोधन का बंदे को कोई अधिकार न था और दूसरा दस्तावेज़ जहाँ तक उन्हें बदलता है, महज़ व्यर्थ और बेकार है क्योंकि वक़्फ़ उसकी मिल्कियत से बाहर हो चुका है और अनिवार्य शर्तें लागू हो चुकी हैं। अब उनके बारे में नया दस्तावेज़ ऐसा है जैसे कोई अजनबी राह चलते कुछ लिख जाए। दूसरे सवाल का इस मसले से कोई संबंध नहीं है और उसका जवाब यह है कि मरणशैया (मरज़ुल मौत) में किया गया वक़्फ़ वसीयत की तरह है; वारिसों की अनुमति के बिना यह केवल संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से में ही लागू होता है, जैसा कि अत-तनवीर और मज़हब की अन्य सामान्य किताबों में है। (जैसा कि तनवीर आदि मज़हब की आम किताबों में है। त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 26 से 28: बदायूँ से, प्रेषक जनाब नबी बख्श साहब, प्रबंधक मदरसा मुहम्मदिया, 2 मुहर्रमुल हराम 1328 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: एक जायदाद मस्जिद और धार्मिक मदरसे पर वक़्फ़ है। क्या मुतवल्ली (ट्रस्टी) को यह अधिकार है कि वह उसका कोई हिस्सा बेच दे या किसी की ज़रूरत और काम के लिए वह जायदाद या उसका हिस्सा उसे दे दे ताकि वह उसे अपने उपयोग में लाए, और इसके बदले में उससे वैसी ही या उससे बेहतर दूसरी जायदाद ले ले? या उस जायदाद का कोई हिस्सा हमेशा के लिए किसी को पट्टे (इजारा) पर दे दे या चालीस साल का पट्टा लिख दे, जबकि वक़्फ़ आबाद (सक्रिय) है?

1. फतावा क़ाज़ी खाँ, किताबुल वक़्फ़, नवल किशोर लखनऊ, 4/157।

2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/383।

3. रद्दुल मुह्तार, किताबुल वक़्फ़, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बेरुत, 3/388।

पृष्ठ 142/631

فجعله لاولئك باطل لانها صارت للفقراء اولا فلا يملك ابطال حقهم الا اذا شرط فی الوقف ان یصرف غلتها الی من شاء ۱ - یہ کہنا باطل ہے کہ وقف ابتداءً فقراء کے لئے ہو چکا تو ان کا حق مٹانے کا اختیار نہیں رکھتا مگر یہ کہ وقف ہی میں شرط کر لی ہو کہ اس کی آمدنی سے جسے چاہوں گا دوں۔

در مختار میں ہے: جاز شرط الاستبدال به ثم لا یستبدل لها بثانیة لانه حکم ثبت بالشرط والشرط وجد فی الاولی لا الثانیة اھ ۲ مختصراً۔ یعنی تبدیل وقف کی شرط جائز ہے پھر جب ایک بار تبدیل کر چکا دوبارہ نہیں کر سکتا کہ یہ اجازت تو اس شرط لگانے سے حاصل ہوئی تھی اور شرط پہلی میں پائی گئی نہ کہ دوسری میں اھ مختصراً۔

ردالمحتار میں فتح القدیر سے ہے: الان یذکر عبارة تفید له ذلك دائماً ۳۔ یعنی ہاں اگر ہمیشہ اختیار تبدیل کی شرط کر لی تو ہمیشہ مختار رہے گا۔

اس قدر سے سوال اول و سوم کا جواب واضح ہو گیا کہ شروط لازمہ کی ترمیم کا بندہ کو کوئی اختیار نہ تھا اور دوسرا وثیقہ جہاں تک ان کی تبدیل کرتا ہو محض لغو و مہمل کہ وقف اس کی ملک سے خارج ہو چکا اور شرائط لازمہ لازم ہو لیں اب ان کے متعلق نیا وثیقہ ایسا ہے جیسا ایک اجنبی راہ چلتا کچھ لکھ جائے۔ سوال دوم کو اس مسئلہ سے کچھ تعلق نہیں اور اس کا جواب یہ کہ مرض الموت میں وقف مثل وصیت بے اجازت ورثہ صرف ثلث مال میں نافذ ہوتا ہے کما فی التنویر وغیرہ عامة کتب المذہب (جیسا کہ تنویر وغیرہ عامہ کتب المذہب میں ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۶ تا ۲۸: از بدایوں مرسلہ جناب نبی بخش صاحب مہتمم مدرسہ محمدیہ ۲ محرم الحرام ۱۳۲۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک جائداد مسجد و مدرسہ دینی پر وقف ہے آیا متولی کو اختیار ہے کہ اس کا کوئی جز بیع کر دے یا کسی کی حاجت و کار کے لئے وہ جائداد یا جزو جائداد اسے دے دے کہ وہ اپنے تصرف میں لائے اور اس کے عوض اس سے دوسری جائداد ویسی ہی یا اس سے بہتر بدل لے یا اس جائداد کا کوئی ہمیشہ کے لئے کسی کو اجارہ دے دے یا چالیس سال کا پٹہ لکھ دے حالانکہ وقف آباد ہے

۱ فتاویٰ قاضی خاں کتاب الوقف نولکشور لکھنؤ ۴ / ۱۵۷ ۲ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۳ ۳ ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۸۸

Fatawa Ridawiyya Volume 16

And there is no need for it, nor did the endower (waqif) give permission for it in the endowment deed; rather, he only wrote that in case of an accidental need for repair in the event of damage to the mosque and school, the authority to lease a part of the property for a few days temporarily until the debt is paid will exist. Explain and you will be rewarded. Furthermore, let it be clear that the property which people are asking for their own needs is an orchard; they want to cut down its trees and build a structure. That is all.

Answer: All these four scenarios are strictly prohibited (haram). Neither the trustee (mutawalli) nor anyone else has any authority over them at all. If a trustee carries out any of these, he will be considered treacherous, and it will be obligatory to remove him immediately. The endowment (waqf) should be taken out of his possession and handed over to some pious, God-fearing person according to the endower's conditions. Secondly, those who take this orchard, cut down its trees, and build some structure will be usurpers (ghasib) of the endowment. It will be mandatory to immediately free the endowment from their oppressive possession, demolish their building, and strictly recover the compensation for the trees from them without any leniency. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Laisa li-'irqin zalimin haqqun[1]	A wrongdoer has no right to a vein (i.e., a claim based on illegal planting or building). (Translator)

The prohibition of the first scenario is obvious; everyone knows that:

Al-Waqfu la yumliku la yuba'u wala yurathu	Waqf cannot be owned, cannot be sold, and cannot be inherited. (Translator)

The second scenario is prohibited because the endower did not permit exchange (istibdal); rather, she explicitly wrote that no trustee, manager, or member of the Islamic society would have the authority for permanent transfer of the property. As long as an endowment remains capable of providing even a little benefit, its alteration is haram, void, and absolutely rejected even for the ruler of Islam. It is stated in Al-Durr al-Mukhtar:

Shurtun fil-Bahri khurujuhu 'anil-intifa'i bil-kulliyati wa kaunu-l-badali 'aqaran wa-l-mustabdilu qadi al-jannati al-	In [the book] al-Bahr, the condition is that the endowment must completely cease to be of any benefit, its replacement must be land, and the one making the exchange must be the 'Judge of

mufassaru bi-dhil-'ilmi wa-l-'amali[2]	Paradise,' interpreted as one who possesses knowledge and practices it. (Translator)

It is stated in Radd al-Muhtar:

[1] Jami' at-Tirmidhi, Chapters on Rulings, Chapter on Reviving Barren Land, Amin Company Delhi, 1/166 [2] Durr al-Mukhtar, Book of Endowment, Mujtabai Press Delhi, 1/383 Page 143 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

और इसकी कोई ज़रूरत नहीं है, न ही वक्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने वक्फ़-नामे में इसकी इजाज़त दी है; बल्कि सिर्फ़ इतना लिखा है कि मस्जिद और मदरसे में खराबी की सूरत में आकस्मिक मरम्मत की ज़रूरत होने पर, क़र्ज़ की अदायगी तक अस्थायी रूप से जायदाद के एक हिस्से को कुछ दिनों के लिए पट्टे (इजारा) पर देने का अधिकार होगा। बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा। साथ ही यह भी स्पष्ट रहे कि वह जायदाद जिसे लोग अपनी ज़रूरत के लिए मांग रहे हैं, वह एक बाग़ है; वे उसके पेड़ काटकर इमारत बनाना चाहते हैं। बस इतना ही।

जवाब: ये चारों सूरतें पूर्णतः हराम हैं। मुतवल्ली (ट्रस्टी) हो या कोई और, उन्हें मूल रूप से इनका कोई अधिकार नहीं है। अगर मुतवल्ली इनमें से कोई सूरत अख्तियार करेगा तो वह विश्वासघाती (खाइन) होगा और वाजिब होगा कि उसे फ़ौरन निकाल दिया जाए। वक्फ़ को उसके क़ब्ज़े से निकालकर वाक़िफ़ की शर्तों के अनुसार किसी धर्मनिष्ठ और ईश्वर से डरने वाले व्यक्ति को सौंप दिया जाए। दूसरे, जो लोग इस बाग़ को लेकर इसके पेड़ काटकर कोई इमारत बनाएंगे, वे वक्फ़ के ग़ासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाले) होंगे। यह अनिवार्य (फ़र्ज़) होगा कि वक्फ़ को तुरंत उनके ज़ालिमाना क़ब्ज़े से मुक्त कराया जाए, उनकी इमारत को गिरा दिया जाए और पेड़ों का हर्जाना बिना किसी रियायत के सख़्ती के साथ उनसे वसूला जाए। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

ल़ैसा ल़ि इर्क़िन ज़ाल़िमिन हक़्क़ुन[1] ज़ालिम को दख़ल देने का कोई हक़ नहीं। (त)
पहली सूरत की हुरमत (निषेध) तो ज़ाहिर है, हर कोई जानता है कि:

अल-वक़्फ़ु ला युमल़कु ला युबाउ वला य़ूरसु	वक्फ़ न तो मिल्कियत बन सकता है, न बेचा जा सकता है और न ही विरासत बन सकता है। (त)

दूसरी सूरत इस तरह हराम है कि वाक़िफ़ा ने इस्तब्दाल (बदलाव) की इजाज़त नहीं दी, बल्कि साफ़ तौर पर लिख दिया कि किसी मुतवल्ली, प्रबंधक (मोहतमिम) या अंजुमन-ए-इस्लामिया के सदस्यों को जायदाद के स्थायी हस्तांतरण का अधिकार नहीं होगा। और वक्फ़ जब तक थोड़ा भी लाभ (इंतिफ़ा) देने के क़ाबिल रहे, हाकिम-ए-इस्लाम के लिए भी उसकी तब्दीली हराम, बातिल और पूरी तरह से अस्वीकार्य है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

शर्तुन फ़िल बहरि खुरूजुहु अनिल इंतिफ़ाए बिल कुल्लिया व कौ़नुल बदलि अक़ारन वल मुस्तब्दिलु क़ाज़िल जन्नतिल मुफ़स्सरु बिज़िल इल्मि वल अमल[2]

'बहर' में शर्त है कि वह वक्फ़ पूरी तरह से लाभ के अयोग्य हो जाए, उसका बदल ज़मीन हो और बदलने वाला सक्षम क़ाज़ी हो, जिसका अर्थ है कि वह ज्ञान रखने वाला और उस पर अमल करने वाला हो। (त)

'रदुल मुख्तार' में है:

[1] जामे तिरमिज़ी, अबवाबुल अहकाम, बाब मा ज़ुकिरा फ़ी एहयाइल मवात, अमीन कंपनी दिल्ली, 1/166 [2] दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/383 पेज 143/631

اور اسے حاجت نہیں، نہ واقف نے وقف نامہ میں اس کی اجازت دی بلکہ صرف اتنا لکھا ہے کہ ضرورت اتفاقیہ تعمیر در صورت وقوع خرابی مسجد و مدرسہ اختیار اجارہ دینے جزو جائداد کا چند روز عارضی تا ادائے قرضہ ہوگا۔ بینوا توجروا۔ نیز یہ بھی واضح رہے کہ وہ جائداد جسے لوگ اپنی ضرورت کے لئے مانگتے ہیں باغ ہے وہ اس کے پیڑ کاٹ کر عمارت بنانا چاہتے ہیں فقط الجواب: یہ چاروں صورتیں حرام قطعی ہیں متولی خواہ غیر کسی کو اصلاً ان کا اختیار نہیں متولی اگر ان میں سے کوئی صورت کرے گا تو خائن ہوگا اور واجب ہوگا کہ فورا نکال دیا جائے اور وقف اس کے قبضہ سے نکال کر کسی متدین خدا ترس کو حسب شرائط واقفہ سپرد کیا جائے دوسرے جو اس باغ کو لے کر اس کے پیڑ کاٹ کر کوئی عمارت بنائیں گے وقف کے غاصب ہوں گے ، فرض ہوگا کہ فوراً وقف ان کے قبضہ ظالمانہ سے خلاص کیا جائے اور ان کی عمارت مسمار کر دی جائے اور ان سے پیڑوں کا تاوان بسختی تمام بلار عایت وصول کر لیا جائے۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

لیس لعرق ظالم حق ۱۔ ظالم کو دخل کا حق نہیں۔ (ت)

پہلی صورت کی حرمت تو ظاہر، ہر شخص جانتا ہے کہ :

الوقف لا یملک لا یباع ولا یورث — وقف ملکیت نہیں بن سکتا، نہ فروخت ہو اور نہ وراثت بن سکتا ہے۔ (ت)

دوسری صورت یوں حرام ہے کہ واقفہ نے استبدال کی اجازت نہ دی بلکہ صراحتاً لکھ دیا کہ کسی متولی خواہ مہتمم خواہ اصحاب انجمن اسلامیہ کو اختیار انتقال دائمی جائداد کا نہ ہو گا اور وقف

جب تک کچھ بھی انتفاع کے قابل رہے حاکم اسلام کو بھی اسکی تبدیل حرام و باطل و مردود محض ہے، در مختار میں ہے :

شرط فی البحر خروجہ عن الانتفاع بالکلیہ و کون البدل عقارا والمستبدل قاضی الجنۃ المفسر بذی العلم والعمل ۲۔

بحر میں شرط ہے کہ وہ وقف کلیتہً انتفاع کے قابل نہ رہے اور اس کا بدل زمین ہو اور بدلنے والا قاضی متمکن ہو جس کا مطلب ہے کہ عالم باعمل ہو۔ (ت)

ردالمختار میں ہے :

۱ جامع الترمذی ابواب الاحکام باب ما ذکر فی احیاء الموات امین کمپنی دہلی ۱ / ۱۶۶ ۲ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۳ Page 143 of 631

Fatawa Ridawiyya - Volume Sixteen (16)

Arabic: It is permissible for the judge, on the condition that it ceases to be beneficial entirely and there is no income for the endowment with which to repair it, etc. Urdu translation: It is permissible for the judge (Qazi) to make a change, provided the endowment (waqf) becomes completely unusable and there is no income available to restore or populate the endowment, etc. (T)

And the replacement being better cannot be a reason for permissibility. It is stated in 'Fath al-Qadir':

Arabic: The obligation is to keep the endowment as it was without any other addition because there is no reason to permit it, for the reason in the first case is a condition, and in the second case is necessity, and there is no necessity in this case as an addition is not obligatory, rather keep it as it was. Urdu translation: It is necessary to maintain the endowment in its original state; no addition should be made to it because there is no reason to permit it. In the first case, the reason is a condition, and in the second, it is necessity, while here there is no necessity. Therefore, an addition is not necessary, rather it should be kept as it was. (T)

In 'Sharh al-Ashbah' by the researcher al-Biri, this statement is quoted from 'Fath' as:

Arabic: What this researcher said is the truth and the correct view. Urdu translation: What this researcher has stated is the truth and correct. (T)

The prohibition of the third form is that giving something owned on a permanent lease is not permissible, let alone an endowment (waqf). It is evident that 'permanence' does not apply to any object; thus, the meaning would be as long as it exists, and the duration of existence is unknown (majhool). An lease (ijarah) with an unknown duration is invalid (fasid), and a void contract is forbidden. Therefore, scholars have clarified that unless a specific period is determined, the lease is not permissible, because it is through the determination of the period that the amount of benefit is known. However, it is obvious that saying 'forever' is neither a determination of time nor can the amount of benefit be known from it. It is stated in 'Hidayah':

Arabic: Benefits sometimes become known by duration, such as renting houses for living and lands for farming, so the contract is valid for a known period. Urdu translation: Sometimes the determination of benefits is done through the determination of time, such as the leasing of houses and agricultural lands; so a

lease contract is permissible for whatever fixed period is set because by knowing the duration, the benefits become known.

Footnotes: 1 Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/388. 2 Fath al-Qadir, Kitab al-Waqf, Maktaba Nooria Razvia, Sukkur, 5/440. 3 Sharh al-Ashbah by Allama al-Biri.

फ़तावा रज़विया - जिल्द सोलहवीं (16)

अरबी: न्यायाधीश के लिए परिवर्तन करना जायज़ है, इस शर्त के साथ कि वह पूरी तरह से अनुपयोगी हो जाए और वक़्फ़ (बंदोबस्ती) के पुनर्वास के लिए कोई आय न हो, इत्यादि। उर्दू अनुवाद: काज़ी के लिए तब्दीली जायज़ है बशर्ते कि वक़्फ़ पूरी तरह से अनुपयोगी हो जाए और वक़्फ़ को आबाद करने के लिए आमदनी भी न हो इत्यादि। (त)

और बदली गई चीज़ का उससे बेहतर होना जायज़ होने का कारण नहीं हो सकता। 'फ़तहुल क़दीर' में है:

अरबी: कर्तव्य वक़्फ़ को उसी स्थिति में रखना है जैसा वह था, बिना किसी अन्य वृद्धि के, क्योंकि उसे अनुमति देने का कोई कारण नहीं है। पहली स्थिति में कारण शर्त है, और दूसरी स्थिति में आवश्यकता है, और यहाँ इसकी कोई आवश्यकता नहीं है क्योंकि वृद्धि अनिवार्य नहीं है, बल्कि उसे वैसा ही रहने देना चाहिए जैसा वह था। उर्दू अनुवाद: वक़्फ़ को अपनी असली हालत में बहाल रखना ज़रूरी है, इसमें कोई वृद्धि न की जाए क्योंकि इसके जायज़ होने की कोई वजह नहीं है। पहली स्थिति में वजह शर्त है और दूसरी में ज़रूरत, जबकि यहाँ कोई ज़रूरत नहीं है, इसलिए इसमें वृद्धि ज़रूरी नहीं बल्कि जैसे था वैसे ही बाकी रखे। (त)

मुहक्क़िक अल-बीरी की 'शरह अल-अशबाह' में 'फ़तह' से उद्धृत करते हुए कहा गया है:

अरबी: इस शोधकर्ता (मुहक्क़िक) ने जो कहा है वह सत्य और सही है। उर्दू अनुवाद: जो इस मुहक्क़िक ने फ़रमाया वह हक़ और दुरुस्त है। (त)

तीसरी सूरत की हुरमत (निषेध) यह है कि हमेशा के लिए इजारा (पट्टे) पर देना किसी निजी वस्तु का भी जायज़ नहीं है, वक़्फ़ का तो कहना ही क्या। यह ज़ाहिर है कि 'हमेशा' किसी चीज़ के लिए नहीं होता, तो इसका अर्थ यह होगा कि जब तक वह मौजूद है, और मौजूदगी की अवधि अज्ञात (मजहूल) है। अवधि की अज्ञानता से इजारा फ़ासिद (अमान्य) हो जाता है और फ़ासिद अनुबंध हराम है। इसीलिए विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि जब तक अवधि निश्चित न की जाए, इजारा जायज़ नहीं है, क्योंकि अवधि के निर्धारण से ही लाभ की मात्रा ज्ञात होती है। पर ज़ाहिर है कि 'हमेशा के लिए' कहना न तो अवधि का निर्धारण है और न ही इससे लाभ की मात्रा का पता चल सकता है। 'हिदाया' में है:

अरबी: लाभ कभी-कभी अवधि के द्वारा ज्ञात हो जाते हैं, जैसे रहने के लिए घरों और खेती के लिए ज़मीन का किराए पर लेना, तो अनुबंध एक ज्ञात अवधि के लिए मान्य होता है। उर्दू अनुवाद: कभी मुनाफ़े का निर्धारण मुद्दत (अवधि) के निर्धारण से होता है जैसे मकानों और कृषि भूमि का इजारा, तो निर्धारित मुद्दत जो भी हो उसके अनुसार अक़्द-ए-इजारा जायज़ है क्योंकि मुद्दत मालूम हो जाने से मुनाफ़े मालूम हो जाते हैं।

पाद-टिप्पणी: 1 रद अल-मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 3/388. 2 फ़तहुल क़दीर, किताब अल-वक़्फ़, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 5/440. 3 शरह अल-अशबाह, अल्लामा अल-बीरी द्वारा।

पृष्ठ 144/631

یجوز للقاضی بشرط ان یخرج عن الانتفاع بالکلیة وان لایکون هناك ریع للوقف یعمر به الخ۔ قاضی کو تبدیلی جائز ہے بشرطیکہ وقف کلیةً نا قابل انتفاع ہو جائے اور وقف کو آباد کرنے کے لئے آمدن بھی نہ ہو الخ (ت)

اور بدلے کی چیز کا اس سے بہتر ہونا وجہ جواز نہیں ہو سکتا۔ فتح القدیر میں ہے : الواجب ابقاء الوقف علی ماکان دون زیادة اخری لانه لاموجب لتجویزه لان الموجب فی الاول الشرط وفی الثانی الضرورة ولا ضرورة فی هذا اذلا تجب الزیادة فیه بل تبقیه کماکان۔ وقف کو اپنی اصلی حالت میں بحال رکھنا ضروری ہے اس میں کوئی زیادتی نہ کی جائے کیونکہ اس کے جواز کا کوئی موجب نہیں ہے موجب اول میں شرط ہے اور ثانی میں ضرورت ہے جبکہ یہاں کوئی ضروری نہیں، اس لئے اس میں زیادتی ضروری نہیں بلکہ جیسے تھا ویسے باقی رکھے۔ (ت)

شرح الاشباہ للمحقق البیری میں یہ کلام فتح سے نقل کر کے فرمایا: ماقالہ هذا المحقق هو الحق والصواب۔ جو اس محقق نے فرمایا وہ حق و صواب ہے (ت)

تیسری صورت کی حرمت یہ کہ ہمیشہ کے لئے اجارہ میں دینا کسی مملوک شے کا بھی جائز نہیں، نہ کہ وقف ظاہر ہے کہ ہمیشگی کسی شئی کو نہیں تو معنی یہ ہوں گے کہ جب تک باقی ہے اور مدت بقامجہول ہے اور جہالت مدت سے اجارہ فاسد ہوتا ہے اور عقد فاسد حرام ہے، لہٰذا علماء نے تصریح فرمائی کہ جب تک مدت معین نہ کی جائے اجارہ جائز نہیں کہ تعین مدت سے مقدار منفعت معلوم ہوتی ہے، پر ظاہر ہے کہ ہمیشہ کے لئے کہنا نہ کوئی تعیین مدت ہے نہ اس سے مقدار منفعت معلوم ہو سکے۔ ہدایہ میں ہے : المنافع تارة تصیر معلومة بالمدة کاستیجار الدور للسکنی

والارضین للزراعة فیصح العقد علی مدة معلومة کبھی منافع کا تعین مدت کے تعین سے ہوتا ہے جیسے مکانات اور زرعی زمینوں کا اجارہ، تو معینہ مدت جو بھی ہو اس کے مطابق عقد اجارہ جائز ہے کیونکہ مدت معلوم ہو جانے سے منافع معلوم (ہو جاتے ہیں)

حواشی: 1 ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۸ 2 فتح القدیر کتاب الوقف مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۴۴۰ 3 شرح الاشباہ للعلامۃ البیری

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Meaning, whatever the duration might be, because when the duration is known, the value of the benefit therein becomes known, provided the benefit does not vary.

These become known when there is no variation in the benefits. (T)

It is stated in Inayah:

"The presumption is of its non-existence until that period, and presumption is like certainty in legal rulings. Thus, the lease becomes perpetual in meaning, and perpetuity invalidates it."[2]

There is a presumption of it not remaining until that period, whereas in legal rulings, presumption is like certainty. So, in meaning, this lease will be perpetual, and a perpetual lease invalidates the contract. (T)

Fourthly, it is forbidden in this way: when neither the endower has given permission nor is there any specific need or compulsion of the endowment itself, it is not permissible to lease the endowed land for more than three years. It is stated in Al-Hidayah:

"Regarding endowments, long-term leasing is not permissible so that the lessee cannot claim ownership of it; and that which exceeds three years is the chosen definition [of long-term]."[3]

Long-term leasing of endowments is not permissible so that no opportunity arises for the lessee to claim ownership, and 'long-term' is the name for a period exceeding three years, and this is the chosen view. (T)

It is stated in Durr al-Mukhtar:

"So if the trustee leases it for more, the lease is not valid and shall be annulled for the entire period, because if a contract becomes void in part, it becomes void in its entirety." Fatawa Qari al-Hidayah[4]

If the trustee leased an endowment property for a longer period, it is not correct, and thus it will be declared annulled for the entire duration because when a part of the contract becomes void, the entire duration will become void. Fatawa al-Hidayah (T)

Furthermore, these rulings were for a lease, whereas that for which they are requesting this garden is not a lease but 'igharah' (plunder), meaning the destruction

of the endowment. How can permission be granted to cut down endowment trees? Thus, this lease cannot be lawful even for a single moment, let alone three years.

---

[1] Al-Hidayah, Kitab al-Ijarat, Matba' Yusafi, Lucknow, 3/291 [2] Al-Inayah with Fath al-Qadir, Kitab al-Ijarat, Maktabah Nuriyya Razawiyya, Sukkur, 8/8 [3] Al-Hidayah, Kitab al-Ijarat, Matba' Yusafi, Lucknow, 3/291 [4] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ijarat, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/167

फ़तावा रज़विया (खण्ड 16)

यानी, अवधि जो भी हो, क्योंकि जब अवधि ज्ञात होती है, तो उसमें लाभ की मात्रा भी ज्ञात होती है, बशर्ते कि लाभों में कोई अंतर न हो।

ये तब ज्ञात हो जाते हैं जब लाभ में कोई अंतर न हो। (त)

इनाया में है:

"यह संभावना है कि वह उस अवधि तक शेष नहीं रहेगी, और कानूनी फैसलों के मामले में संभावना निश्चितता के समान होती है। अत; यह पट्टा अर्थतः स्थायी हो जाता है, और स्थायी होना उसे अमान्य कर देता है।"[2]

उस अवधि तक इसके न रहने की संभावना है, जबकि कानूनी आदेशों में संभावना निश्चितता के समान होती है। तो अर्थ के रूप में यह पट्टा स्थायी होगा और स्थायी पट्टा अनुबंध को अमान्य कर देता है। (त)

चौथी बात यह कि यह इस प्रकार हराम (निषिद्ध) है कि जब न तो वक़्फ़ करने वाले ने अनुमति दी हो और न ही वक़्फ़ की अपनी कोई ज़रूरत या मजबूरी हो, तो वक़्फ़ की भूमि को तीन साल से अधिक के पट्टे (इजारा) पर देना जायज़ नहीं है। हिदाया में है:

"वक़्फ़ के मामलों में लंबा पट्टा जायज़ नहीं है ताकि पट्टेदार उसके स्वामित्व का दावा न कर सके और जो तीन साल से अधिक हो, उसे ही (लंबे पट्टे के लिए) चुना गया है।"[3]

वक़्फ़ का लंबा पट्टा जायज़ नहीं है ताकि पट्टेदार को स्वामित्व के दावे के लिए गुंजाइश न मिले, और लंबी अवधि तीन साल से अधिक के समय का नाम है, और यही चुनिंदा मत है। (त)

दुर्रे मुख़्तार में है:

"अतः यदि मुतवल्ली (ट्रस्टी) ने उसे अधिक समय के लिए पट्टे पर दिया, तो वह पट्टा सही नहीं है और पूरी अवधि के लिए रद्द कर दिया जाएगा, क्योंकि जब अनुबंध का एक हिस्सा दूषित होता है, तो वह पूरी तरह दूषित हो जाता है।" फ़तावा क़ारी अल-हिदाया[4]

अगर मुतवल्ली ने वक़्फ़ की चीज़ को ज़्यादा समय के लिए पट्टे पर दिया तो सही नहीं, और इस तरह पूरी अवधि में इसे रद्द माना जाएगा क्योंकि जब अनुबंध का कुछ हिस्सा दूषित हुआ तो पूरी अवधि रद्द हो जाएगी। फ़तावा अल-हिदाया (त)

फिर ये आदेश तो पट्टे (इजारा) के लिए थे, जबकि वे जिस कार्य के लिए इस बाग की माँग कर रहे हैं, वह पट्टा नहीं बल्कि 'इग़ारा' (लूट-खसोट) है, यानी वक़्फ़ को नष्ट करना। वक़्फ़ के पेड़ों को काटने की अनुमति कैसे दी जा सकती है? अतः यह पट्टा तीन साल तो क्या, एक घड़ी के लिए भी हलाल (वैध) नहीं हो सकता।

---

[1] अल-हिदाया, किताब अल-इजारात, मतबा यूसुफ़ी, लखनऊ, 3/291 [2] अल-इनाया मअ फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-इजारात, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 8/8 [3] अल-हिदाया, किताब अल-इजारात, मतबा यूसुफ़ी, लखनऊ, 3/291 [4] दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-इजारात, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2/167

ای مدة کانت لان المدة اذاکانت معلومة کان قدر المنفعة فیها معلوما اذاکانت المنفعة لاتتفاوت - 1

ہو جاتے ہیں جب منافع میں تفاوت نہ ہو (ت)

عنایہ میں ہے:

الظن عدم البقاء الی تلك المدة والظن مثل الیقین فی حق الاحکام فصارت الاجارة مؤبدة معنی والتابید یبطلها - 2

اس مدت تک باقی نہ رہنے کا ظن ہے جبکہ احکام ظن مثل یقین ہے تو معناً یہ اجارہ دائمی ہوگا اور دائمی اجارہ عقد کو باطل کردیتا ہے (ت)

چوتھی یوں حرام ہے کہ جب نہ واقف نے اجازت دی ہو نہ وقف کی اپنی کوئی ضرورت و مجبوری ہو تو زمین موقوف کو تین برس سے زیادہ پر اجارہ دینا جائز نہیں۔ ہدایہ میں ہے:

فی الاوقاف لاتجوز الاجارة الطویلة کی لایدعی المستاجر ملکها وهی مازاد علی ثلث سنین هو المختار - 3

اوقاف کا طویل اجارہ جائز نہیں تاکہ مستاجر کو دعوٰی ملکیت کے لئے گنجائش پیدا نہ ہو، اور طویل مدت تین سال سے زائد کا نام ہے اور یہی مختار ہے (ت)

درمختار میں ہے:

فلواجرها المتولی اکثر لم تصح الاجارة وتفسخ فی کل المدة لان العقد اذا فسد فی بعضه فسد فی کله فتاوی قاری الهدایة - 4

اگر متولی نے وقتی چیز کو زیادہ مدت کیلئے اجارہ پر دیا تو صحیح نہیں، اور یوں تمام مدت میں اسے فسخ قرار دیا جائے گا کیونکہ جب عقد کا بعض حصہ فاسد ہوا تو تمام مدت فسخ ہو جائیگا، فتاوٰی الہدایہ (ت)

پھر یہ حکم تو اجارہ کے تھے اور وہ جس کے لئے اس باغ کو طلب کر رہے ہیں اجارہ نہیں اغارہ ہوگا یعنی وقف کا غارت کرنا، وقتی پیڑ کاٹ ڈالنے کی اجازت کیونکر ہوگی تو یہ اجارہ تین برس در کنار ایک گھڑی کے لئے حلال نہیں ہو سکتا۔

---

1 الھدایۃ کتاب الاجارات مطب یوسفی لکھنو ۳ / ۲۹۱ 2 العنایۃ مع فتح القدیر کتاب الاجارات مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۸/۸ 3 الھدایۃ کتاب الاجارات مطبع یوسفی لکھنو ۳ / ۲۹۱ 4 درمختار کتاب الاجارات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۷

Fatawa Razawiya - Volume 16

Problem 49: From Rampur state, sent by Haji Muhammad Ali Khan Sahib (Hajj), 23rd Jumada al-Thani 1329 AH.

A representative (wakil) on behalf of Zaid, who is from the servants (khuddam) of the Dargah Ghareeb Nawaz, obtained permission from the Dargah Committee and built a room with two verandas at his own expense for Zaid on the southern side of the Shahjahani Mosque within the precincts of the exalted Dargah. After completion, Zaid completely refused to take possession of the construction or pay the representative the costs. Thereupon, Amr paid the construction costs and took possession of the room and the two verandas. He also had another room and land prepared through the representative, a servant of the Dargah, at his own personal expense and paid the entire cost to the said servant after receiving a receipt. After completion, he endowed (waqf) these two rooms and two verandas with the intention that whenever Amr, his children, relatives, or friends visit the shrine during the Urs or at other times, they shall stay in them. For the remaining time and periods, any visiting pilgrims or poor people who wish to stay may do so and gain the honor of spiritual bliss. Accordingly, Amr had an inscribed historical stone fixed on the front of the room. Since the day of construction and for many years, Amr and his relatives, etc., have been staying there during the Urs festival, etc. If any poor person is staying there, they vacate it immediately upon their arrival. Now, that same servant of the Dargah is preventing Amr from staying in these rooms on the pretext that this is endowed (waqf) property and not Amr's ownership, that the poor people staying in these rooms cannot be evicted, and that Amr or his relatives are not authorized to stay here. Scholars of religion and muftis of the firm Shariah are asked: Is such an endowment (waqf) by Amr legally valid or not? And can Amr or his relatives stay in these rooms as mentioned above? Does the person preventing them, whether he be from the servants of the Dargah or any other poor or different person who has taken up residence in the rooms, have the right of prevention? Can the person who is preventing them remain in control and possession of these rooms, and can they interfere in its related matters?

Answer: The land of the precincts of the exalted Dargah is endowed (waqf) or set aside for all visiting and departing pilgrims; in any case, it is subject to the rules of waqf, as established by the investigator (Muhaqqiq) al-Shami in *Radd al-Muhtar*. (As the investigator Shami has researched in Radd al-Muhtar. - Editor's note). The room that Amr built with his own personal funds and the room and verandas he purchased

from the representative and endowed for that purpose—this endowment is valid. The aforementioned servant has become detached from this building, nor does he have any special right to interfere in these matters.

[Table Header/Quote] Arabic text: 'In al-Durr al-Mukhtar: [If someone] builds on a land and then specifically endows the building without the land, [it is valid if...]' Urdu translation: 'In Durr al-Mukhtar it is stated: If someone built a structure on a piece of land and then endowed only the structure without the land, if this land...'

फ़तावा रज़विया - जिल्द १६

मसाला ४९: रियासत रामपुर से हाजी मोहम्मद अली खां साहब हज द्वारा भेजा गया, २३ जमादी अल-उखरा १३२९ हिजरी।

ज़ैद की ओर से एक वकील ने, जो दरगाह ग़रीब नवाज़ के खादिमों में से है, दरगाह शरीफ की कमेटी से अनुमति प्राप्त की और ज़ैद के लिए दरगाह मुअल्ला के अहाते में मस्जिद शाहजहानी के दक्षिण की ओर अपने खर्च से एक कमरा और दो बरामदे तैयार करवाए। तैयारी के बाद ज़ैद ने इस निर्माण पर कब्ज़ा करने या वकील को उसके खर्चों का भुगतान करने से पूरी तरह इनकार कर दिया। इस पर अम्र ने निर्माण की लागत देकर उस कमरे और दोनों बरामदों पर कब्ज़ा कर लिया। साथ ही, दरगाह के खादिम वकील के माध्यम से अपने व्यक्तिगत खर्च से एक और कमरा और ज़मीन तैयार करवाकर खादिम को रसीद लेकर पूरी लागत दे दी। निर्माण के बाद इन दो कमरों और दोनों बरामदों को इस नीयत से वक्फ कर दिया कि जब कभी उर्स शरीफ के समय या अन्य अवसरों पर अम्र या उसकी संतान या संबंधी या मित्र आस्ताना पर हाज़िर हों, तो वे इनमें ठहर सकें। बाकी समय में जो ज़ायरीन या फ़कीर चाहें, यहाँ रहकर सआदत प्राप्त करें। तदनुसार, अम्र ने अपने निर्माण का एक ऐतिहासिक शिलालेख कमरे के सामने लगवा दिया। निर्माण के दिन से अब तक कई वर्षों से अम्र और उसके संबंधी आदि उर्स शरीफ के समय वहाँ ठहरते आ रहे हैं। यदि कोई फ़कीर आदि उनमें रह रहा होता है, तो उनके आने पर वह तुरंत खाली कर देता है। अब वही दरगाह का खादिम अम्र को इन कमरों में ठहरने से रोक रहा है, इस बहाने कि यह वक्फ संपत्ति है, अम्र की मिल्कियत नहीं है, इन कमरों में रहने वाले फ़कीरों को निकाला नहीं जा सकता, और अम्र या उसके संबंधी यहाँ ठहरने के हकदार नहीं हैं। दीन के विद्वानों और शरीयत के मुफ़्तियों से पूछा जाता है कि क्या अम्र का ऐसा वक्फ करना शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं? और क्या अम्र या उसके संबंधी उपर्युक्त स्थिति में इन कमरों में ठहर सकते हैं या नहीं? और मना करने वाले को, चाहे वह दरगाह शरीफ के खादिमों में से हो या कोई अन्य फ़कीर या व्यक्ति जिसने कमरों में निवास किया हो, क्या उसे रोकने का अधिकार है या नहीं? और क्या रोकने वाला व्यक्ति इन कमरों पर काबिज़ रह सकता है और क्या वह इसके मामलों में दखल दे सकता है?

उत्तर: दरगाह मुअल्ला के अहाते की ज़मीन आम ज़ायरीन और आने-जाने वालों के लिए वक्फ या अरसाद (धार्मिक उद्देश्य के लिए आरक्षित) है, बहरहाल यह वक्फ के नियमों के अधीन है जैसा कि

मोहकिक शामी ने 'रद-अल-मुहतार' में स्पष्ट किया है। (जैसा कि मोहकिक शामी ने रद-अल-मुहतार में शोध किया है। - संपादक)। अम्र ने जो कमरा अपने निजी धन से बनवाया और जो कमरा व बरामदे वकील से खरीदे और उन्हें उसी उद्देश्य के लिए वक्फ किया, यह वक्फ सही हुआ। उक्त खादिम का इस इमारत से कोई संबंध नहीं रहा, न ही उसे इन मामलों में हस्तक्षेप करने का कोई विशेष अधिकार है।

[तालिका शीर्षक/उद्धरण] अरबी: फ़ी अल-दुर अल-मुख़्तार बनी अला अर्ज़िन सुम्मा वक़्फ़ा अल-बिना क़स्दन बिदूनीहा इन्ना अल-अर्ज़ा उर्दू अनुवाद: 'दुर्र मुख्तार' में है कि किसी ने ज़मीन पर इमारत बनाई, फिर ज़मीन के बिना केवल इमारत वक्फ कर दी, यदि यह ज़मीन...

पृष्ठ १४६ का ६३१

مسئلہ ۴۹: از ریاست رامپور مرسلہ حاجی محمد علی خاں صاحب حج ۲۳ جمادی الآخرہ ۱۳۲۹ھ

زید کی طرف سے وکیل نے جو خدام درگاہ غریب نواز سے ہے کمیٹی درگاہ شریف سے اجازت حاصل کر کے زید کے لئے احاطہ درگاہ معلیٰ میں مسجد شاہجہانی کے جانب جنوب ایک حجرہ مع دو دالان کے اپنے صرف سے تیار کرائے، بعد تیاری زید نے اس تعمیر پر قبضہ کرنے یا اس کے مصارف وکیل کو ادا کرنے سے قطعی انکار کیا اس پر عمرو نے وہ لاگت تعمیر دے کر حجرہ اور ہر دو دالان پر قبضہ کر لیا اور ایک حجرہ اور زمین وکیل خادم درگاہ کی معرفت اپنے ذاتی مصارف سے تیار کروا کر کل لاگت خادم موصوف کو باخذ رسید دے دیا اور بعد تیاری ان دو حجروں اور ہر دو دالان کو اس نیت سے وقف کردیا کہ جب کبھی بہ زمانہ عرس شریف یا غیر اوقات میں عمرو یا اس کی اولاد یا متعلقین یا احباب حاضرِ آستانہ ہوں تو ان میں قیام کیا کریں باقی زمانہ اور اوقات میں زائران صادر وارد، یا فقراء میں سے جو چاہے مقیم ہو کر شرف سعادت حاصل کیا کریں چنانچہ عمرو نے اپنی تعمیر کا کندہ تاریخی پتھر پیشانی حجرہ میں نصب کر دیا اور سالہا سال یومِ تعمیر سے اب تک عمرو اور اس کے متعلقین وغیرہ زمانہ عرس شریف وغیرہ میں وہاں قیام کیا کرتے ہیں اگر کوئی فقیر وغیرہ ان میں رہتا ہے تو ان کے آنے پر وہ فوراً خالی کر دیتا ہے اب وہی خادم درگاہ عمرو کے ان حجروں میں مقیم ہونے کے مانع ہیں اس عذر پر کہ یہ مالِ وقف ہے عمرو کی ملکیت نہیں، فقیر جوان حجروں میں رہتے ہیں ان سے یہ حجرے خالی نہیں ہو سکتے، عمرو یا اس کے متعلقین یہاں ٹھہرنے کے مجاز نہیں ہیں علمائے دین مفتیان شرع متین سے دریافت کیا جاتا ہے کہ عمرو کا ایسا وقف کرنا شرعاً جائز ہے یا نہیں، اور عمرو یا اس کے متعلقین بصورت متذکرہ بالا ان حجروں میں مقیم ہو سکتے ہیں یا نہیں اور منع کرنے والے کو

خواہ وہ خدام درگاہ شریف میں سے ہو یا اور کوئی فقیر یا دیگر شخص جس نے حجروں میں سکونت اختیار کی ہو اس کو حق ممانعت ہے یا نہیں اور شخص مانع ان حجروں میں متصرف اور قابض رہ سکتا ہے یا نہیں اور وہ اس کے متعلق معاملات میں دخیل ہو سکتے ہیں یا نہیں؟

الجواب: زمین احاطہ درگاہ معلیٰ عامہ زائرین واردین صادرین کے لئے وقف یا ارصاد کالوقف بہرحال محکوم باحکام الوقف ہے کما حققہ المحقق الشامی فی ردالمحتار (جیسا کہ محقق شامی نے ردالمحتار میں اس کی تحقیق کی ہے۔ ت) عمرو نے جو حجرہ اپنے زرِ خاص سے تعمیر کرایا اور جو حجرہ ودالان وکیل سے خریدے اور ان کو اسی مقصد کے لئے وقف کیا یہ وقف صحیح ہوا خادمِ مذکور اس عمارت سے بے تعلق ہو گیا، نہ اس کو ان معاملات میں مداخلت کا کوئی حق خاص رہا،

| فی الدر المختار بنی علی ارض ثم وقف البناء قصداً بدونھا ان الارض | در مختار میں ہے کہ کسی نے زمین پر عمارت بنائی پھر صرف عمارت بغیر اراضی وقف کردی اگر یہ زمین |

Fatawa Razawiya, Volume 16

(Arabic): If [the land] is privately owned, [the endowment] is not valid. If it is endowed for the specific purpose of the building, it is valid by consensus as a follower. If the land is for another purpose, there is a difference of opinion, and the correct view is validity, as mentioned in the upcoming poem. 1 (Urdu): If it is privately owned, the endowment is not valid. If the land is endowed for the purposes of the building, then the building will also become an endowment by following. If the land is endowed for another purpose, then there is disagreement, and the correct view is that it is valid, as mentioned in the upcoming poem. (T)

Amr and his associates can certainly stay in them during the days of their presence at the sublime court. No person can prevent them from this without a Shariah-compliant reason, as these are of the category of mosque, graveyard, hospice (ribat), bridge, cistern, and water-fountain (saqaya), from which the rich and poor, the endower and non-endower, can all benefit according to the condition of the endowment. It is stated in Al-Hindian:

(Arabic): There is no difference in benefiting from such things between the rich and the poor, such that it is permissible for everyone to stay in an inn (khan) or hospice (ribat), drink from the water-fountain, and be buried in a graveyard. This is how it is in At-Tabyin. 2 (Urdu): There is no difference between the rich and the poor in benefiting from these things; therefore, everyone has an equal right in inns, hospices, water-fountains (sabeel), and burial (in a graveyard).

In the same [source] it is mentioned: (Arabic): There is no harm for the builder (i.e., the endower) to drink from the well or cistern, water his beast and camel, and perform ablution from it, as mentioned in Al-Zahiriyyah. 3 (Urdu): For the one who builds as an endowment, there is no harm in drinking water from the well or cistern, watering their animals, or performing ablution, as mentioned in Al-Zahiriyyah. (T)

However, neither Amr nor any poor person or others have the right to make them a permanent residence and home, as this is contrary to the purpose of both the land and the building. And for the servants of the shrine (dargah), even staying in them for a few days is not correct, as they are built for those coming from outside, not for the permanent residents (mujawireen). It is stated in Al-Hindian:

(Arabic): Al-Khassaf said in his [book on] endowment when he makes his house... (Urdu): Imam Khassaf stated in the explanation of endowment:

1 Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/384. 2 Fatawa Hindiyyah, Book of Waqf, Chapter 12, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 2/466. 3 Fatawa Hindiyyah, Book of Waqf, Chapter 12, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 2/465.

फ़तावा रज़विया, खंड १६

(अरबी): यदि [भूमि] निजी स्वामित्व वाली है, तो [वक्फ़] मान्य नहीं है। यदि यह भवन के विशिष्ट उद्देश्य के लिए वक्फ़ है, तो अनुयायी के रूप में आम सहमति से यह मान्य है। यदि भूमि किसी अन्य उद्देश्य के लिए है, तो मतभेद है, और सही राय वैधता है, जैसा कि आगामी कविता में उल्लेख किया गया है। १ (उर्दू): यदि यह निजी स्वामित्व वाली है, तो वक्फ़ मान्य नहीं है। यदि भूमि भवन के उद्देश्यों के लिए वक्फ़ है, तो भवन भी अनुसरण करते हुए वक्फ़ बन जाएगा। यदि भूमि किसी अन्य उद्देश्य के लिए वक्फ़ है, तो असहमति है, और सही विचार यह है कि यह मान्य है, जैसा कि आगामी कविता में उल्लेख किया गया है। (त)

अम्र और उनके सहयोगी निश्चित रूप से उदात्त दरबार में अपनी उपस्थिति के दिनों में उनमें रह सकते हैं। कोई भी व्यक्ति शरीयत के कारण के बिना उन्हें इससे नहीं रोक सकता, क्योंकि ये मस्जिद, कब्रिस्तान, सराय (रिबात), पुल, हौज और जल-स्रोत (सक़ाया) की श्रेणी के हैं, जिनसे अमीर और गरीब, वक्फ़ करने वाले और न करने वाले, सभी वक्फ़ की शर्त के अनुसार लाभ उठा सकते हैं। फ़तावा हिन्दिया में उल्लेख है:

(अरबी): अमीर और गरीब के बीच ऐसी चीजों से लाभ उठाने में कोई अंतर नहीं है, जैसे कि सराय (खान) या रिबात में रुकना, जल-स्रोत से पानी पीना और कब्रिस्तान में दफन होना हर किसी के लिए जायज़ है। अत-तबीन में ऐसा ही है। २ (उर्दू): इन चीजों से लाभ उठाने में अमीर और गरीब के बीच कोई अंतर नहीं है; इसलिए, सराय, रिबात, जल-स्रोतों (सबील) और दफनाने (कब्रिस्तान में) में हर किसी का समान अधिकार है।

उसी में उल्लेख है: (अरबी): निर्माता (यानी, वक्फ़ करने वाले) के लिए कुएं या हौज से पानी पीने, अपने पशु और ऊंट को पानी पिलाने और उससे वज़ू करने में कोई हर्ज नहीं है, जैसा कि अल-ज़हीरिय्याह में उल्लेख किया गया है। ३ (उर्दू): जो वक्फ़ के रूप में निर्माण करता है, उसके लिए कुएं या हौज से पानी पीने, अपने जानवरों को पानी पिलाने या वज़ू करने में कोई हर्ज नहीं है, जैसा कि अल-ज़हीरिय्याह में उल्लेख किया गया है। (त)

हालाँकि, न तो अम्र और न ही किसी गरीब व्यक्ति या अन्य को उन्हें स्थायी निवास और घर बनाने का अधिकार है, क्योंकि यह भूमि और भवन दोनों के उद्देश्य के विपरीत है। और दरगाह के खादिमों के

लिए उनमें कुछ दिनों का प्रवास भी सही नहीं है, क्योंकि वे बाहर से आने वालों के लिए बने हैं, न कि मुजाविरों (स्थायी निवासियों) के लिए। फ़तावा हिन्दिया में उल्लेख है:

(अरबी): अल-खसाफ़ ने वक्फ़ के अपने [ग्रंथ] में कहा जब वह अपने घर को बनाता है... (उर्दू): इमाम खसाफ़ ने वक्फ़ की व्याख्या में कहा:

१ दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-वक्फ़, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, १/३८४। २ फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वक्फ़, अध्याय १२, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, २/४६६। ३ फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वक्फ़, अध्याय १२, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, २/४६५।

पृष्ठ १४७ / ६३१

مملوکۃ لا یصح وان موقوفۃ علی ما عین البناء لہ جاز تبعا اجماعا وان الارض لجھۃ اخری فمختلف فیہ والصحیح الصحۃ کما في المنظومۃ المجیئۃ 1 مملوکہ ہے تو وقف صحیح نہیں، اگر زمین عمارت کے مقاصد کے لئے وقف ہو تو عمارت بھی تبعاً وقف ہو جائیگی اور اگر زمین کسی اور مقصد کیلئے وقف ہو تو پھر مختلف فیہ ہے اور صحیح یہی ہے کہ درست ہے جیسا کہ آئندہ منظوم میں ہے۔ (ت)

عمرو اور اس کے متعلقین بھی ضرور ایامِ حاضری بارگاہِ عالی میں ان میں مقیم ہو سکتے ہیں کوئی شخص ان کو بلا وجہ شرعی اس سے منع نہیں کر سکتا کہ یہ از قبیل مسجد و مقبرہ و رباط و قنطرہ و حوض و سقایہ ہے جن سے غنی و فقیر و واقف و غیر واقف سب حسبِ شرطِ وقف متمتع ہو سکتے ہیں۔ ہندیہ میں ہے:

لا فرق فی الانتفاع فی مثل ھذہ الاشیاء بین الغنی والفقیر حتی جاز للکل النزول فی الخان والرباط والشرب من السقایۃ والدفن فی المقبرۃ کذا فی التبیین۔ 2 ان چیزوں سے انتفاع میں امیر غریب کا کوئی فرق نہیں، لہٰذا سرائے و رباط، سقایہ (سبیل)، تدفین (مقبرہ) میں ہر ایک کو مساوی حق ہے۔

اسی میں ہے: ولا باس بان یشرب (ای البانی) من البئر والحوض ویسقی دابتہ وبعیرہ ویتوضأ منہ کما فی الظھیریۃ 3۔ بطورِ وقف تعمیر کرنیوالے کو کنوئیں، حوض سے پانی پینے، اپنے جانوروں کو پلانے، وضو کرنے میں کوئی حرج نہیں، جیسا کہ ظہیر یہ میں ہے۔ (ت)

ہاں ان کو مسکن و موطنِ دوام بنانے کا نہ عمرو کو اختیار ہے نہ کسی فقیر وغیرہ کو کہ یہ زمین و عمارت دونوں کے مقصد کے خلاف ہے اور خدامِ درگاہ کو تو ان میں اقامتِ چند روزہ کی بھی

صحیح نہیں کہ وہ باہر سے حاضر ہونے والوں کے لئے بنے ہیں نہ کہ مجاوروں کے لئے۔ ہندیہ میں ہے:

قال الخصاف فی وقفہ اذا جعل دارہ امام خصاف نے وقف کے بیان میں فرمایا

1 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۴ 2 فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۴۶۶ 3 فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۴۶۵

[Arabic]: Residing for pilgrims, so residents/neighbors do not have the right to reside in it. Thus in Al-Zahiriyya[1]. [Urdu]: When someone has endowed their house for the residence of pilgrims, then the neighbors do not have the right to reside in it; it is stated thus in Al-Zahiriyya. (T)

The questioner's queries have been answered, but an important matter remains to be considered here, which although the questioner did not explicitly ask, is present in the statement of the situation and its need is essential. That is, just as someone other than Amr does not have the authority to forbid Amr and his associates, similarly, does Amr have the authority to forbid others or not? While that other person is residing there not for living, but according to the known condition in seasonal days or other than that from before, and now Amr or his associates come, then by claim of the building, can they make him vacate it or not? Apparently, its answer is negative. If Amr had not placed this condition in the endowment (waqf), then it is obvious; mere intention is neither useful as a condition nor is its claim accepted. It is in Durr-e-Mukhtar:

[Arabic]: If he said 'I meant that', it would not be believed. Tatarkhaniyya. If this is the case for the endower, then how about others?[2] Fin. [Urdu]: If he says 'I had this intention', it will not be confirmed. Tatarkhaniyya. When this is the matter in endowment (waqf), then how will it not be confirmed in other than endowment? (T)

And if a condition was set, and the endower's condition must be followed and acting against it is impermissible, and when endowment for one's own self for life is permissible, then the condition of prioritizing oneself in specific times is even more so. But all this would be in the case where the land was also Amr's property. Here, since the land is endowed for the public from the beginning, he does not have the authority to make it specific for himself at any time. He endowed the building; he could have made it specific for himself if it were limited to only the specific building, but it is not so. Rather, the land will also remain confined for him and forbidden and separated from the common people of right in those times. In fact, the land is the primary element for staying, and the building is secondary. And he has no right of priority or preference on the land, nor for any specific time, for example, in the Waqf of Arafat, if a person builds a room so that the year he goes for Hajj, no one else can stay there, this can never be allowed. Imam Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar, then Allama Atqani in Ghayat al-Bayan Sharh al-Hidayah state:

[Arabic]: Al-Masjid al-Haram, it is not permissible for anyone to build a structure in it nor to reserve a place in it. [Urdu]: In Masjid al-Haram, no one is allowed to build for themselves nor do they have the right to reserve a place for themselves. And this ruling applies to all...

[1] Fatawa Hindiyya, Book of Waqf, Chapter Twelve, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/477 [2] Durr-e-Mukhtar, Book of Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/397

[अरबी]: तीर्थयात्रियों के लिए आवास, इसलिए निवासियों/पड़ोसियों को इसमें रहने का अधिकार नहीं है। अल-ज़हीरिया में ऐसा ही है[1]। [उर्दू]: जब किसी ने अपना घर हाजियों (तीर्थयात्रियों) के रहने के लिए वक्फ़ (दान) कर दिया, तो उसमें पड़ोसियों को रहने का अधिकार नहीं है, ज़हीरिया में ऐसा ही है। (त)

पूछने वाले के सवालों का जवाब तो हो गया, लेकिन यहाँ एक ज़रूरी बात गौर करने लायक बाकी रह गई है, जिसके बारे में हालाँकि पूछने वाले ने साफ़ तौर पर सवाल नहीं किया, लेकिन स्थिति के विवरण में इसका ज़िक्र मौजूद है और इसकी ज़रूरत ज़रूरी है। वो ये कि जिस तरह ज़ैद (यहाँ उदाहरण के तौर पर 'अम्र' का इस्तेमाल है) के अलावा किसी और को अम्र और उसके साथियों को रोकने का अधिकार नहीं है, उसी तरह क्या अम्र को दूसरों को रोकने का अधिकार है या नहीं? जबकि वो दूसरा व्यक्ति वहाँ रहने के तौर पर नहीं बल्कि शर्त के मुताबिक मालूम मौसम के दिनों में या उसके अलावा पहले से रह रहा हो, और अब अम्र या उसके साथी आ जाएँ, तो क्या वे इमारत के दावे पर उससे जगह खाली करा सकते हैं या नहीं? ज़ाहिर तौर पर इसका जवाब 'नहीं' है। अगर अम्र ने वक्फ़ की शर्त में ये बात नहीं रखी थी, तो ये ज़ाहिर है; केवल नीयत (इरादा) न तो शर्त के रूप में लाभदायक है और न ही उसका दावा स्वीकार्य है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[अरबी]: अगर उसने कहा 'मेरा ये मतलब था', तो उसका यकीन नहीं किया जाएगा। तातारखानीया। अगर वक्फ़ करने वाले के लिए ये मामला है, तो दूसरों के लिए क्या?[2] समाप्त। [उर्दू]: अगर वो कहे कि 'मेरी ये नीयत थी', तो उसकी पुष्टि नहीं की जाएगी। तातारखानीया। जब वक्फ़ में ये मामला है, तो वक्फ़ के अलावा किसी और चीज़ में पुष्टि क्यों नहीं होगी? (त)

और अगर शर्त लगाई गई हो और वक्फ़ करने वाले की शर्त का पालन करना वाजिब (अनिवार्य) है और उसके खिलाफ काम करना नाजायज़ है, और जब जीवन भर के लिए केवल अपने लिए वक्फ़ जायज़ है, तो खास समय में अपनी प्राथमिकता की शर्त तो और भी ज़्यादा जायज़ होनी चाहिए। लेकिन ये सब उस स्थिति में होता जब ज़मीन भी अम्र की मिल्कियत (स्वामित्व) होती। यहाँ चूँकि ज़मीन शुरू से ही आम जनता के लिए वक्फ़ है, उसे किसी भी समय अपने लिए खास कर लेने का अधिकार नहीं है। उसने इमारत वक्फ़ की, वो इसे अपने लिए खास कर सकता था अगर ये केवल इमारत तक सीमित रहता, लेकिन ऐसा नहीं है, बल्कि ज़मीन भी उन समयों में उसके लिए सीमित

और आम हक़दारों के लिए वर्जित और अलग रहेगी। असल में ठहरने के लिए ज़मीन ही मुख्य है और इमारत उसके अधीन। और ज़मीन पर उसे अपनी प्राथमिकता या वरीयता का कोई हक़ नहीं है, न ही किसी खास समय के लिए, मिसाल के तौर पर, अराफ़ात के मैदान में कोई व्यक्ति एक कमरा बना ले कि जिस साल वो हज के लिए जाए, दूसरा कोई वहाँ न ठहर सके, इसकी हरगिज़ इजाज़त नहीं दी जा सकती। इमाम तहावी 'शरह मानी अल-आसार' में, फिर अल्लामा अक़्क़ानी 'ग़ायत अल-बयान शरह अल-हिदाया' में फ़रमाते हैं:

[अरबी]: मस्जिद-ए-हराम में किसी के लिए कोई इमारत बनाना जायज़ नहीं है और न ही उसमें किसी जगह को आरक्षित करना। [उर्दू]: मस्जिद-ए-हराम में किसी को अपने लिए तामीर (निर्माण) की इजाज़त है न ही अपने लिए जगह आरक्षित करने का हक़ है, और यही हुक्म उन तमाम...

[1] फतावा हिंदिया, किताबुल वक्फ़, अध्याय बारह, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/477 [2] दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ़, मुज्तबाई प्रेस दिल्ली, 1/397

سکنی للحاج فلیس للمجاورین ان یسکنوھا کذافی الظھیریۃ[1]- جب کسی نے اپنا گھر حجاج کی رہائش کیلئے وقف کیا تو اس میں مجاورین کو رہائش کا حق نہیں، ظہیریہ میں یونہی ہے(ت)

سوالات سائل کا جواب تو ہو گیا مگر یہاں ایک ضروری امر غور طلب باقی رہا جس سے اگرچہ سائل نے تصریحاً سوال نہ کیا مگر بیان صورت میں اس سے تعرض موجود اور اس کی حاجت ضرور ہے وہ یہ کہ جس طرح غیر عمرو کو ممانعت عمرو و متعلقین عمرو کا اختیار نہیں اس طرح آیا عمرو کو بھی دوسرے کے ممانعت کا اختیار ہے یا نہیں جبکہ وہ دوسرا نہ بطور سکونت بلکہ حسب شرط معلوم ایام موسم خواہ ان کے غیر میں پہلے سے مقیم ہو اور اب عمرو یا اس کے متعلقین آجائیں تو آیا بدعوی عمارت اس سے خالی کراسکتے ہیں یا نہیں، ظاہرًا اس کا جواب نفی ہے، عمرو نے اگر یہ شرط وقف میں نہ لگائی ہو جب تو ظاہر، مجر دنیت نہ مفید شرط ہے نہ اس کا دعوی مسلم۔ در مختار میں ہے:

لو قال عنیت ذلک لم یصدق تاتارخانیۃ فاذاکان ھذا فی الواقف فکیف بغیرہ[2] اھ۔ اگر کہے میں نے یہ نیت کی تھی تو اس کی تصدیق نہ ہوگی تاتارخانیہ، جب وقف میں یہ معاملہ ہے تو غیر وقف میں کیسے تصدیق نہ ہوگی اھ (ت)

اور اگر شرط لگائی ہو اور شرط واقف واجب الاتباع ہے اور اس کے خلاف تصرف ناجائز، اور جب تاحیات صرف اپنے نفس پر وقف جائز ہے تو اوقات خاصہ میں اپنی تقدیم کی شرط بدرجہ اولیٰ، مگر یہ سب اس صورت میں ہوتا کہ زمین بھی ملک عمرو ہوتی، یہاں کہ زمین اول سے عام پر وقف ہے اسے کسی وقت اپنے نفس کے لئے اسے خاص کر لینے کا اختیار نہیں عمارت اس نے

وقف کی اسے اپنے لئے خاص کر سکتا اگر یہ مخصوص عمارت ہی تک محدود رہتا مگر ایسا نہیں بلکہ زمین بھی ان اوقات میں اس کے لئے محصور اور عام اہل حق سے ممنوع و مہجور رہے گی بلکہ زمین ہی قیام میں اصل ہے اور عمارت تابع۔ اور زمین پر اس کو اپنی تقدیم و ترجیح کا کوئی حق نہیں، نہ دولتانہ کسی وقت خاص کے لئے، مثلاً موقف عرفات میں کوئی شخص ایک حجرہ بنائے کہ جس سال یہ حج کو جائے دوسرا وہاں وقوف نہ کرسکے اس کی ہرگز اجازت نہیں ہو سکتی۔ امام طحاوی شرح معانی الآثار پھر علامہ اتقانی غایۃ البیان شرح ہدایہ میں فرماتے ہیں:

المسجد الحرام لا یجوز لأحد أن یبتنی فیہ بناء ولان یحتجر فیہ موضعاً مسجد حرام میں کسی کو اپنے لئے تعمیر کی اجازت ہے نہ ہی اپنے لئے جگہ مخصوص کرنے کا حق ہے، اور یہی حکم ان تمام

[1] فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۷۷ [2] در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۹۷

Volume Sixteen (16) Fatawa Rizvia

Similarly, the ruling for all places where no one has ownership and all people have equal rights. Do you not see that in Arafat, if a man wanted to build a building in the place where people stand, he would not have the right to do so? Likewise, in Mina, if someone wanted to build a house there, they would be forbidden from it. Similarly, a narration has come from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), and it was narrated with its chain to Aisha (may Allah be pleased with her). She said, "I said, O Messenger of Allah! Shall we not make something for you in Mina where you can take shade?" He said, "O Aisha! It (Mina) is a place for whoever arrives first." So this is the ruling for places where all people are equal and no one has ownership over them (T).

So this condition was contrary to Sharia, and any condition of the donor (waqif) that is contrary to the pure Sharia is unacceptable and invalid. It is stated in Radd al-Muhtar: "The conditions of the donor are reliable as long as they do not contradict the Sharia (2)." | When they do not contradict the Sharia, the conditions of the waqf are reliable (T).

And the thought cannot even occur that such lands belong to the one who takes possession first, and here Amr's possession is prior because his building exists. For example, if someone comes to the mosque, sits in a place, then goes for ablution (wudu) and leaves their cloth there, another person should not remove that cloth and sit there because the owner of the cloth has prior possession. Here, this is not the place for that. When the building has been endowed (waqf), its existence cannot be considered as prior possession, because in the building itself, he and all other Muslims have become equal. Furthermore, such possession is accepted for a short while, like leaving a cloth to go for wudu, not that you place something of yours in the mosque and that place becomes permanently reserved for you so that whenever you come, you have precedence over others; this is absolutely neither permissible nor acceptable.

1 Sharh Ma'ani al-Athar, Kitab al-Buyu', Bab Bay' Ard Makkah etc., H.M. Saeed Company Karachi 2/246 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Matlab Shara'it al-Waqf Mu'tabarah etc., Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 3/461 Page 149 of 631

इसी तरह उन सभी स्थानों का नियम है जिनमें किसी का स्वामित्व (मिल्कियत) नहीं है और सभी लोगों के समान अधिकार हैं। क्या आप नहीं देखते कि अराफ़ात में, यदि कोई व्यक्ति उस स्थान पर भवन बनाना चाहे जहाँ लोग खड़े होते हैं, तो उसे ऐसा करने का अधिकार नहीं होगा? इसी प्रकार मिना में, यदि कोई वहाँ घर बनाना चाहे, तो उसे इससे रोक दिया जाएगा। इसी तरह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से एक हदीस आई है और इसे हज़रत आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) तक उनकी सनद के साथ रिवायत किया गया है। उन्होंने कहा, "मैंने कहा, ऐ अल्लाह के रसूल! क्या हम आपके लिए मिना में कोई ऐसी चीज़ न बना दें जिसके साये में आप बैठ सकें?" उन्होंने फ़रमाया, "ऐ आयशा! यह (मिना) तो उस शख़्स की ठहरने की जगह है जो पहले आ जाए।" तो यह उन स्थानों का नियम है जहाँ सभी लोग समान हैं और उन पर किसी का स्वामित्व नहीं है (त)।

तो यह शर्त शरीयत के ख़िलाफ़ हुई और वक़्फ़ करने वाले की जो शर्त शरीयत-ए-मुतह्हरा के ख़िलाफ़ हो, वह नाक़बूल और मोतबर नहीं है। रद्दुल मुहतार में है: "वक़्फ़ करने वाले की शर्तें मोतबर हैं जब तक कि वे शरीयत के ख़िलाफ़ न हों (2)।" | जब शरीयत के ख़िलाफ़ न हों तो वक़्फ़ की शर्तें मोतबर होती हैं (त)।

और यह विचार भी नहीं किया जा सकता कि ऐसी ज़मीनें उसके लिए हैं जिसका कब्ज़ा पहले हो जाए और यहाँ अम्र का कब्ज़ा पुराना है क्योंकि उसकी इमारत मौजूद है। जैसे कोई व्यक्ति मस्जिद में आया, एक जगह बैठा, फिर वज़ू के लिए गया और अपना कपड़ा वहीं छोड़ गया, तो दूसरा व्यक्ति उस कपड़े को हटाकर वहाँ न बैठे क्योंकि कपड़े वाले का कब्ज़ा पुराना हो गया है। यहाँ वह बात लागू नहीं होती। जब इमारत वक़्फ़ हो चुकी, तो इमारत का होना उसका पुराना कब्ज़ा नहीं माना जा सकता, क्योंकि ख़ुद इमारत में वह और सभी मुसलमान बराबर हो गए हैं। इसके अलावा, ऐसा कब्ज़ा थोड़े समय के लिए ही मान्य होता है, जैसे कपड़ा रखकर वज़ू के लिए जाना, न कि यह कि मस्जिद में अपनी कोई चीज़ रख दें और वह जगह हमेशा के लिए आपके लिए आरक्षित हो जाए कि जब भी आप आएँ दूसरों पर प्राथमिकता पाएँ यह हरगिज़ न तो जायज़ है और न ही स्वीकार्य।

1 शरह मआनी अल-आसार, किताब अल-बुयू, बाब बै अर्ज़ मक्का आदि, एच.एम. सईद कंपनी कराची 2/246 2 रद्दुल मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, मतलब शरायत अल-वक़्फ़ मोतबरह आदि, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत 3/461 पेज 149 / 631

كذلك حكم جميع المواضع التي لايقع لاحد فيها ملك و جميع الناس فيها سواء الاترى ان عرفات لو اراد رجل ان يبنى في المكان الذى يقف فيه الناس بناء لم يكن له ذلك و كذلك منى لو اراد ان يبنى فيها دارا كان من ذلك ممنوعاً، وكذلك جاء الاثر عن رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم وحدث باسناده الى عائشة رضى الله تعالى عنها قال قلت يارسول الله الانتخذ لك بمنى شيئا تستظل فيه فقال يا عائشة انها مناخ لمن سبق فهذا حكم المواضع التي فيها الناس سواء ولاملك لاحد عليها-۱ مواضع کا ہے جن میں کسی کو ملکیت کا حق نہیں اور ان میں تمام لوگ مساوی حق رکھتے ہیں کیا آپ دیکھتے نہیں کہ عرفات میں کوئی شخص مکان بنانا چاہے جو کہ لوگوں کے ٹھہرنے کے لئے ہے تو اس کو یہ حق نہیں ہے، اور یونہی منیٰ میں کوئی مکان حویلی بنانا چاہے تو ممنوع ہے، یہی حضور علیہ الصلوۃ والسلام سے ماثور ہے جس کی نسبت حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا سے روایت ہے انہوں نے عرض کی یارسول اللہ! کیا ہم آپ کے لئے منیٰ میں کوئی سایہ دار جگہ بنادیں، تو آپ نے فرمایا اے عائشہ ! منیٰ تمام لوگوں کے لئے ڈیرہ ہے جو بھی پہلے وہاں اتر جائے تو یہ ان مواضع کا حکم ہے جس میں تمام لوگوں کو برابر حق ہے اور کسی کی ملکیت نہیں ہے (ت)

تو یہ شرط خلاف شرع ہوئی اور واقف کی جو شرط مخالف شرع مطہر ہو نامقبول و نامعتبر ہے۔ ردالمختار میں ہے: شرائط الواقف معتبرة اذالم تخالف الشرع-۲ | جب شرع کے مخالف نہ ہو تو وقف کی شرائط معتبر ہیں (ت)

اور یہ خیال بھی نہیں ہو سکتا کہ ایسی زمینیں اس کے لئے ہیں جس کا قبضہ پہلے ہو جائے اور یہاں عمرو کا قبضہ سابق ہے کہ اس کی عمارت موجود ہے جیسے کوئی شخص مسجد میں آیا ایک جگہ بیٹھا پھر وضو کے لئے گیا اور اپنا کپڑا وہاں چھوڑ گیا دوسرا شخص اس کپڑے کو ہٹا کر

وہاں نہ بیٹھے کہ کپڑے والے کا قبضہ سابق ہو لیا ہے، یہاں اس کا محل نہیں، جب عمارت وقف ہو چکی عمارت کا ہونا اس کا قبضہ سابقہ نہیں ٹھہر سکتا کہ نفس عمارت میں بھی یہ اور سب مسلمان برابر ہو گئے معہذا ایسا قبضہ تھوڑی دیر کے لئے مسلم ہوتا ہے جیسا کپڑا رکھ کر وضو کو جانے میں، نہ یہ کہ مسجد میں اپنی کوئی چیز رکھ دیجئے اور وہ جگہ ہمیشہ آپ کے لئے مخصوص ہو جائے کہ جب آئیے دوسروں پر تقدیم پائیے، یہ ہر گز نہ جائز نہ مقبول۔

1 شرح معانی الآثار کتاب البیوع باب بیع ارض مکہ الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲ / ۲۴۶ 2 ردالمختار کتاب الوقف مطلب شرائط الوقف معتبرۃ الخ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۴۶۱

Fatawa Ridawiyyah (Volume 16)

In *Al-Durr al-Mukhtar*, regarding things prohibited in the mosque: "To designate a specific place for oneself in the mosque and to remove another from there, even if he is a teacher, is prohibited." (T)

In *Radd al-Muhtar*: In *Al-Qunyah*, if a person has a specific place in the mosque where he consistently sits, and someone else occupies it, Imam Al-Awza'i said he may remove him, but according to us, he does not have that right. That is because the mosque is not anyone's property (*Al-Bahr* quoting *Al-Nihayah*). I (the author) say: It is appropriate to qualify this statement to when he has not gotten up with the intention of returning immediately, such as getting up for wudu, especially if he left his garment there to establish prior possession. Reflect on this. And in Sarakhsi's commentary on *Al-Siyar al-Kabir*: Similarly, every place where Muslims have equal rights, such as staying in inns, sitting in mosques for prayer, and camping in Mina or Arafat for Hajj. Even if someone used to camp in a place, but someone else arrived and stayed there first, the former has no right to move the latter from there, etc. (T)

From here it becomes clear that for one who arrived first and does not vacate for another person during their legitimate need, the objection cannot be raised that he is encroaching upon another's right. That is, the general right was to the land, and by staying in rooms or verandas, he also utilized the building, which the original owner had permitted for times other than his own need. The answer to this is that the building is no longer his property and...

1. *Al-Durr al-Mukhtar*, Book of Prayer, Chapter on what invalidates prayer, Mujtabai Press, Delhi, 1/94.
2. *Radd al-Muhtar*, Book of Prayer, topic regarding one who gains prior possession of a permissible thing, Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/445.

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

अल-दुर्र अल-मुख्तार में मस्जिद में निषिद्ध चीज़ों के बयान में है: "मस्जिद में अपने लिए एक जगह निश्चित करना और वहाँ से किसी को हटाना, चाहे वह कोई शिक्षक ही क्यों न हो, मना है।" (त)

रद्द अल-मुह्तार में है: अल-कुन्या में है कि मस्जिद में किसी की एक निश्चित जगह हो जहाँ वह रोज़ बैठता हो, और वहाँ कोई दूसरा बैठ जाए, तो इमाम औज़ाई ने कहा कि वह उसे वहाँ से हटा सकता है। लेकिन हमारे नज़दीक उसे ऐसा करने का अधिकार नहीं है। यानी क्योंकि मस्जिद किसी की व्यक्तिगत संपत्ति नहीं है (इब्न नुहैया से अल-बहर में उद्धृत)। मैं (लेखक) कहता हूँ: इस बात को इस शर्त के साथ जोड़ना उचित है कि यदि पहला व्यक्ति वहाँ से तुरंत वापस आने की नियत के बिना न उठा हो, जैसे कि कोई वज़ू के लिए उठा हो, विशेष रूप से यदि वह वहाँ अपना कपड़ा छोड़ गया हो ताकि उसका पूर्व अधिकार सिद्ध हो सके। इस पर विचार करें। और इमाम सरख्सी की सियर कबीर की व्याख्या में है: और इसी तरह हर वह स्थान जहाँ सभी मुसलमानों का समान अधिकार है, जैसे सरायों में ठहरना, नमाज़ के लिए मस्जिदों में बैठना और हज के लिए मिना या अराफ़ात में पड़ाव डालना। यहाँ तक कि यदि कोई व्यक्ति किसी जगह पर पड़ाव डालता रहा हो, लेकिन कोई दूसरा व्यक्ति वहाँ पहले पहुँच कर ठहर गया, तो पहले व्यक्ति को यह अधिकार नहीं है कि वह उसे वहाँ से हटाए, इत्यादि। (त)

और यहीं से यह स्पष्ट हो गया कि जिसने पहल की और वह 'अम्र' के लिए उसकी वैध ज़रूरत के समय जगह खाली नहीं करता, तो उस पर यह आपत्ति नहीं की जा सकती कि वह किसी और के अधिकार में हस्तक्षेप कर रहा है। यानी, सामान्य अधिकार तो ज़मीन पर था, और कमरों या बरामदों में ठहरकर उसने इमारत का भी उपयोग किया। मूल मालिक ने इसे उसके लिए उस समय जायज़ किया था जब वह स्वयं उसका उपयोग न कर रहा हो। इसका उत्तर यही है कि इमारत अब उसकी संपत्ति नहीं रही और...

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुस सालात, नमाज़ को खराब करने वाली चीज़ों का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/94.
2. रद्दुल मुह्तार, किताबुस सालात, मुबाह चीज़ों पर पूर्व अधिकार का अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 1/445.

فی الدرالمختار فی مایتمنع فی المسجد تخصیص مکان لنفسہ ولیس لہ ازعاج غیرہ منہ ولو مدرساً۔ 1

در مختار ، مسجد میں ممنوعات کے بیان میں ہے کہ اپنے لئے جگہ کو مخصوص کرنا اور وہاں سے کسی کو ہٹانا اگرچہ مدرس ہو منع ہے۔ (ت)

رد المحتار میں ہے: فی القنیۃ لہ فی المسجد موضع معین یواظب علیہ وقد شغلہ غیرہ قال الاوزاعی لہ ان یزعجہ ولیس لہ ذلک عندنا اھ ای لان المسجد لیس ملکا لاحد بحر عن النھایۃ قلت و ینبغی تقیید بما اذا لم یقم عنہ علی نیۃ العود بلا مھلۃ کما لوقام للوضوء مثلا ولاسیما اذا وضع فیہ ثوبہ لتحقق سبق یدہ تأمل وفی شرح السیر الکبیر للسر خسی وکذا کل مایکون المسلمون فیہ سواء کالنزول فی الرباطات والجلوس فی المساجد للصلوۃ والنزول بمنی او عرفات للحج حتی لوضرب فسطاطہ فی مکان کان ینزل فیہ غیرہ فھو احق ولیس للاخران یحولہ 2۔ قنیہ میں ہے کہ مسجد میں کسی کی مخصوص جگہ جہاں وہ روزانہ بیٹھتا ہو وہاں کوئی دوسرا شخص مشغول ہو جائے، تو امام اوزاعی نے فرمایا اگر وہ اس کو وہاں سے ہٹانا چاہے تو جائز ہے اور اس کو ایسا کرنے کا حق نہیں ہے ہمارے نزدیک اھ یعنی کیونکہ مسجد کسی کی ملکیت نہیں بحر میں نہایہ سے منقول، قلت (میں کہتا ہوں) اس بیان کو اس بات سے مقید کرنا مناسب ہے کہ جب پہلا شخص وہاں پر فوراً واپس آنے کی نیت سے نہ اٹھا ہو جیسا کہ کوئی وضو کے لئے مثلاً اٹھے خصوصاً جب وہاں اپنا کپڑا رکھ جائے یہ اس لئے کہ وہ پہلے قبضہ کر چکا ہے، غور کرو۔ اور امام سرخسی کی سیر کبیر میں ہے اور ایسے ہی ہر وہ مقام جس میں تمام مسلمان مساوی حق رکھتے ہوں، جیسا کہ سراؤں میں ٹھہرنا، نماز کے لئے مساجد میں بیٹھنا اور منٰی اور عرفات میں حج کے لئے اترنا، حتی کہ اگر کسی نے ایک جگہ وہاں

خیمہ لگایا اور دوسرا شخص وہاں پہلے ٹھہر گیا تو پہلے کو یہ حق نہیں کہ اسے وہاں سے منتقل کرے الخ(ت)

اور یہیں سے ظاہر ہوگیا کہ جس نے سبقت کی اور عمرو کے لئے اپنی حاجتِ جائزہ کے وقت خالی نہیں کرتا اس پر یہ اعتراض بھی نہیں ہو سکتا کہ حق غیر میں تصرف کر رہا ہے یعنی عام حق تو زمین میں تھا اور یہ حجروں دالانوں میں ٹھہر کر عمارت کو بھی اپنے تصرف میں لایا اور وہ عمارت اصل مالک نے اس کے لئے جائز کی تھی جو خود اس کی حاجت کے سوا دوسرے وقت میں آئے اس کا جواب وہی ہے کہ عمارت اس کی ملک نہ رہی اور

1 درمختار کتاب الصلوٰۃ باب مایفسد الصلوٰۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴ 2 ردالمحتار کتاب الصلوٰۃ مطلب فیمن سبقت یدہ الی مباح داراحیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۴۵

The condition he set was contrary to Sharia, so it is not valid. Now, whoever takes the lead will have priority. This is what appeared to me, and the true knowledge is with my Lord. And Allah Almighty knows best.

Problem 50: From Najibabad, Bijnor district, near Tehsil, sent by Mr. Muhammad Zafarullah, 16 Dhu al-Hijjah 1331 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: The property endowed (waqf) for the mosque is named after a pilgrim woman (Hajjan). Can anyone legally claim ownership of it? If one person or a few people together declare themselves as guardians (wali), can they become the owners or not? Explain and be rewarded.

Answer: No one can claim ownership of endowed property (waqf). Yes, the claim of administration belongs to the trustee (mutawalli). If there is no trustee, then the people of the neighborhood have the authority. If they have appointed that person or those persons as trustees, then they can gain authority. And Allah Almighty knows best.

Problem 51: From Mirzapur, Chet Ganj neighborhood, sent by Hakim Ahmed Ali, 1st Rabi' al-Awwal 1332 AH. A piece of government land dedicated (waqf) for Muslim funerals. In it, with the permission of the shrine keeper (takiyadar), another faqir (ascetic) built a house. After living in it, he dedicated (waqf) that house for the sake of God. The heir of the shrine keeper then bought the endowed house for twenty rupees. The money from the endowed house was spent on a mosque built separately on the same land. Now that house is in the possession of the shrine keeper. The same faqir who built the house wants to buy it again. Is this permissible according to Sharia or not?

Answer: If that shrine (takiya) is an endowment (waqf) as the questioner states, then neither was that faqir allowed to make it his residence, nor was it permissible to build a mosque there, because "an endowment cannot be endowed again" (since what is already endowed cannot be endowed again). Neither was selling the land of that house correct, nor can it be sold now to him or anyone else, because "an endowment cannot be owned" (as an endowment cannot become anyone's private property). And Allah Almighty knows best.

Problem 52 to 53: Dated 1st Safar, Thursday, 1337 AH. (1) Is it permissible to build a school, house, or mosque in a graveyard or not? (2) A saint saw some elders sitting at

a place, so he built a platform there as a mosque and prayers were offered there for a long time. Now that place has been in ruins for a while. It is not known whether it was made an endowment (waqf) or not.

जो शर्त उसने रखी थी वह शरीयत के खिलाफ थी, इसलिए वह मान्य नहीं हुई। अब जो पहले पहल करेगा, उसी की प्राथमिकता होगी। यह वह है जो मुझे स्पष्ट हुआ और सच्चा ज्ञान मेरे रब के पास है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 50: नजीबाबाद, जिला बिजनौर, तहसील के पास, प्रेषक मोहम्मद ज़फ़रुल्लाह साहब, 16 ज़िल-हिज्जा 1331 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: मस्जिद की वक्फ संपत्ति एक हज्जन (तीर्थयात्री महिला) के नाम पर है। क्या शरीयत के अनुसार कोई इस पर मालिकाना हक का दावा कर सकता है? यदि कोई व्यक्ति या कुछ लोग मिलकर खुद को वली (अभिभावक) घोषित करते हैं, तो क्या वे मालिक बन सकते हैं या नहीं? बताएं और पुण्य प्राप्त करें।

जवाब: वक्फ संपत्ति पर कोई भी मालिकाना हक का दावा नहीं कर सकता। हाँ, प्रबंधन का दावा मुतवल्ली (ट्रस्टी) का है। यदि कोई मुतवल्ली न हो, तो मोहल्ले के लोगों को अधिकार है। यदि उन्होंने उस व्यक्ति या व्यक्तियों को मुतवल्ली नियुक्त कर दिया है, तो उन्हें अधिकार मिल सकता है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 51: मिर्जापुर, मोहल्ला चेतगंज, प्रेषक हकीम अहमद अली साहब, 1 रबी-उल-अव्वल 1332 हिजरी। सरकारी ज़मीन का एक टुकड़ा जो मुसलमानों के जनाज़े के लिए वक्फ है। उसमें तकियादार की अनुमति से एक अन्य फ़कीर ने एक घर बनाया। उसमें रहने के बाद उसने उस घर को अल्लाह की राह में वक्फ कर दिया। तकियादार के वारिस ने उस वक्फ घर को बीस रुपये में खरीद लिया। वक्फ घर का पैसा उसी ज़मीन पर अलग से बनाई गई एक मस्जिद में खर्च किया गया। अब वह घर तकियादार के कब्जे में है। फिर वही फ़कीर जिसने घर बनाया था, उसे फिर से खरीदना चाहता है। क्या यह शरीयत की दृष्टि से जायज़ है या नहीं?

जवाब: यदि वह तकिया वक्फ है जैसा कि प्रश्नकर्ता कहता है, तो न तो उस फ़कीर को इसमें अपना निवास बनाने की अनुमति थी और न ही इसमें मस्जिद बनाना जायज़ था, क्योंकि "वक्फ पर वक्फ नहीं होता" (क्योंकि जो पहले से वक्फ है उसे फिर से वक्फ नहीं किया जा सकता)। न ही उस घर की ज़मीन बेचना सही था, और न ही अब वह उसके या किसी और के हाथों बेची जा सकती है, क्योंकि "वक्फ किसी की मिल्कियत (स्वामित्व) नहीं हो सकता"। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 52 से 53: दिनांक 1 सफ़र, गुरुवार, 1337 हिजरी। (1) कब्रिस्तान में मदरसा या कोई घर या मस्जिद बनाना जायज़ है या नहीं? (2) एक बुजुर्ग ने एक स्थान पर कुछ बड़ों को बैठे देखा, तो वहां मस्जिद के रूप में एक चबूतरा बनाया और काफी समय तक वहां नमाज पढ़ी गई। अब वह जगह काफी समय से खराब पड़ी है। यह पता नहीं कि वक्फ की थी या नहीं।

पृष्ठ 151 / 631

وہ شرط کہ اس نے کی تھی خلافِ شرع ہو کرنا معتبر ہوئی تو اب جس کا ہاتھ سبقت کرے وہی مقدم ہے ھذا ما ظھر لی والعلم بالحق عند ربی (مجھے یہ معلوم ہوا جبکہ حقیقی علم میرے رب کو ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۵۰: از نجیب آباد ضلع بجنور متصل تحصیل مرسلہ جناب محمد ظفر اللہ صاحب ۱۶ ذی الحجہ ۱۳۳۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مالِ وقف مسجد پر حجن کے نام سے موسوم ہے شرعاً کسی کا دعوٰی ہو سکتا ہے یا نہیں؟ اگر اس کا کوئی شخص یا چند شخص مل کر اپنے آپ کو ولی قرار دیتے ہوں تو وہ مالک ہو سکتے ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا۔ الجواب: مالِ وقف پر دعوٰی ملک تو کسی کو نہیں ہو سکتا، ہاں دعوٰی تصرف متولی کو ہے، اگر متولی نہ ہو تو اہلِ محلہ کو اختیار ہے، اگر انہوں نے اس شخص یا اشخاص کو متولی کر دیا ہے تو اس کو اختیار مل سکتا ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۵۱: از مقام خاص مرزاپور محلہ چیت گنج مرسلہ حکیم احمد علی صاحب یکم ربیع الاول ۱۳۳۲ھ ایک قطعہ زمین سرکاری جو کہ جنازہ مسلمانان کے لئے وقف ہے اس میں باجازت تکیہ دار کے ایک مکان ایک دوسرے فقیر نے بنایا اور اسی میں بود وباش اختیار کرنے کے بعد چندے اس مکان کو براہِ خدا وقف کردیا وہ وقف شدہ مکان بقیمت مبلغ بیس روپیہ کو وارث تکیہ نے خرید کیا مکان وقف شدہ کا روپیہ ایک مسجد جو کہ مکان سے علیحدہ اسی زمین میں تعمیر کی گئی ہے وہ روپیہ اسی مسجد میں خرچ کیا گیا اب وہ مکان تکیہ دار کے قبضہ میں ہے پھر دوبارہ وہی فقیر جس نے مکان تعمیر کیا تھا خریدنا چاہتا ہے شرع شریف سے جائز ہے یا نہیں؟ الجواب: اگر وہ تکیہ وقف ہے جیسا کہ سائل بیان کرتا ہے تو نہ اس میں اس فقیر کو اپنا مکان سکونت بنانے کی

اجازت تھی نہ اس میں مسجد بنانا جائز ہے لان الوقف لایوقف (کیونکہ وقف شدہ دوبارہ وقف نہیں ہوتا) نہ اس مکان کی زمین کا بیچنا صحیح تھا، نہ اب اس کے یا کسی اور کے ہاتھ بیع ہو سکتی ہے لان الوقف لایملک (کیونکہ وقف کسی کا مملوک نہیں ہو سکتا) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۵۲ تا ۵۳: بتاریخ یکم صفر روز پنجشنبہ ۱۳۳۷ھ (۱) قبرستان میں مدرسہ یا کوئی مکان یا مسجد بنانا جائز یا نہ؟ (۲) ایک بزرگ نے ایک جگہ چند بزرگوں کو بیٹھے ہوئے دیکھا وہاں ایک چبوترا بطور مسجد بنایا اور ایک مدت تک وہاں نماز پڑھی گئی اب ایک عرصہ سے وہ جگہ خراب پڑی ہے، وقف کی یا نہیں کی اس کا کچھ حال معلوم نہیں،

Now, let that place be given to someone to build a house or a mosque. The Answer: (1) No use contrary to the endowment (waqf) is permissible in a waqf graveyard, whether it be for a school, a mosque, or anything else. However, if it is someone's private property, they may build whatever they wish separate from the graves. (2) If waqf is not proven in any way, explicitly or implicitly, then that land is the property of the owner or their heirs; they can do as they please. And Allah Almighty knows best. Problem 54: From district Sitapur, Madrasa Islamia, sent by Maulvi Abu Muhammad Yusuf Hasan Sahib, student of the said Madrasa, 4 Safar al-Muzaffar 1337 AH. What do the scholars of the religion and the jurists of the firm Sharia say in response to these matters: that Zaid, regarding the 'muafi' (revenue-exempt) villages in his possession and those of his partner—on whose behalf he was an agent and was also a shareholder himself—upon their becoming English (under British rule), submitted an application to the Settlement Department stating that our villages should remain exempt according to ancient practice, and made a declaration in the following words: "These villages have been designated, exempted, and declared 'marfu-ul-qalam' (exempt from taxes) as a waqf by past sovereigns for hundreds of years for the expenses of the Urs of Syed Shah [so-and-so] at [such-and-such] place, and for the expenses of travelers, visitors, the poor, the needy, and Muharram gatherings." In another place in his application, he wrote these words: "I hope that the muafi villages remain exempted and tax-free as per the status of waqf as before." And in the same case, during the hearing before the official, in response to the official's question, he wrote the answer in these words. Official's Question: Why was your exemption confiscated during the reign of Nawab Saadat Ali Khan, the ruler of Lucknow? Answer: This waqf exemption was not confiscated for this reason. And in the same exemption inquiry case, an account was submitted which contained a recognized waqf statement as follows: in it, the expenses for me and my relatives, the basis of their sustenance is also this, and all these people are servants of the shrine, and this exemption is waqf. Upon this proceeding, the District Official investigated the expenses and recommended the exemption, and on this recommendation, the Chief Official, the Commissioner, wrote these words: "The occupants and all their ancestors are well-known people, and the shrine was very famous previously. This seems to me to be a religious waqf. Possession has been for many years; the mosque, Imambara, Khanqah, and traveler's lodge are all at [such-and-such] place. A certificate of exemption was granted to it by the government, in which the word 'waqf' is not

written, and the printed certificate is according to the prescribed specimen, and the government has issued such certificates for all such exemptions in this area." After this, in the permanent settlement...

जिल्द सोलहवीं (16) फतावा रिज़विया

अब वह जगह किसी को दे दी जाए कि मकान बनाए या मस्जिद बना दी जाए। उत्तर: (1) वक़्फ़ कब्रिस्तान में वक़्फ़ के विरुद्ध कोई भी उपयोग जायज़ नहीं है, चाहे वह मदरसा हो या मस्जिद या कुछ और। और अगर वह किसी की निजी संपत्ति है, तो वह कब्रों से अलग जो चाहे बना सकता है। (2) यदि स्पष्ट रूप से या संकेत द्वारा किसी भी तरह से वक़्फ़ होना सिद्ध नहीं होता है, तो वह भूमि मालिक या उसके उत्तराधिकारियों की संपत्ति है, वे जो चाहें करें। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। मसला 54: जिला सीतापुर, मदरसा इस्लामिया से, प्रेषक मौलवी अबू मुहम्मद यूसुफ हसन साहब, उक्त मदरसे के छात्र, 4 सफर अल-मुज़फ्फर 1337 हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ़्ती इन मसलों के जवाब में क्या फरमाते हैं: कि ज़ैद ने अपनी और अपने साझीदार की—जिसकी ओर से वह कार्यकर्ता था और स्वयं भी हिस्सेदार था—अपने कब्जे वाले मुआफी (राजस्व-मुक्त) गाँवों के संबंध में अंग्रेजी (शासन) होने पर बंदोबस्त विभाग में आवेदन दिया कि हमारे गाँव प्राचीन परंपरा के अनुसार अभी भी मुआफ रहें और उसमें निम्नलिखित शब्दों के साथ इकरार किया: "ये गाँव सैकड़ों वर्षों से सैयद शाह [अमुक] निवासी [अमुक] स्थान के उर्स के खर्चों और आने-जाने वालों, यात्रियों, गरीबों, असहायों और पूर्व सुल्तानों द्वारा मुहर्रम की मजलिसों के खर्चों के लिए वक़्फ़ के रूप में निर्धारित, मुआफ और 'मरफूउल-कलम' (कर-मुक्त) किए गए हैं।" दूसरे स्थान पर अपने आवेदन में ये शब्द लिखे हैं: "आशावान हूँ कि मुआफी देहात पूर्ववत वक़्फ़ के रूप में मुआफ और कर-मुक्त रहें।" और इसी मुक़दमे में सुनवाई पर हाकिम के सामने, हाकिम के सवाल पर इन शब्दों में जवाब लिख दिया। हाकिम का सवाल: तुम्हारी मुआफी लखनऊ के नवाब सआदत अली खान के शासनकाल में किस कारण से जब्त हुई थी? जवाब: यह वक़्फ़ मुआफी इस कारण जब्त नहीं हुई थी। और इसी मुआफी जाँच मुक़दमे में एक हिसाब दाखिल किया गया जिसमें स्वीकृत वक़्फ़ इबारत निम्न प्रकार है: इसमें मेरे और मेरे रिश्तेदारों के खर्चों के लिए, उनकी जीविका का आधार भी यही है और ये सब लोग दरगाह के सेवादार हैं और यह मुआफी वक़्फ़ है। इस कार्यवाही पर जिला हाकिम ने खर्चों की जाँच करके मुआफी की सिफारिश कर दी और इस सिफारिश पर उच्च हाकिम कमिश्नर साहब ने ये शब्द लिखे: "कब्जाधारी और उनके सभी पूर्वज प्रसिद्ध लोग हैं और मज़ार पहले बहुत प्रसिद्ध था, यह मुझे धार्मिक वक़्फ़ मालूम होता है। कब्जा वर्षों से है; मस्जिद, इमामबाड़ा, खानकाह और मुसाफिरखाना सब [अमुक] स्थान पर हैं। इसे सरकार की ओर से मुआफी सनद प्रदान की गई

जिसमें 'वक़्फ़' शब्द नहीं लिखा है, और मुद्रित सनद निर्धारित नमूने के अनुसार है और सरकार ने इस क्षेत्र में ऐसी सभी मुआफियों के लिए इसी तरह की सनदें दी हैं।" इसके बाद पक्के बंदोबस्त में...

पृष्ठ 152 का 631

اب وہ جگہ کسی کو دے دی جائے کہ مکان بنائے یا مسجد بنادی جائے۔ الجواب: (۱) قبرستان وقف میں کوئی تصرف خلاف وقف جائز نہیں، مدرسہ ہو خواہ مسجد یا کچھ اور۔ اور اگر کسی کی ملک ہے تو قبور سے الگ وہ جو چاہے بناسکتا ہے۔ (۲) اگر تصریحاً یا دلالتاً کسی طرح وقف کرنا ثابت نہیں تو وہ زمین مالک یا اس کے ورثہ کی ملک ہے وہ جو چاہیں کریں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۵۴: از ضلع سیتا پور مدرسہ اسلامیہ مرسلہ مولوی ابو محمد یوسف حسن صاحب طالب علم مدرسہ مذکور ۴ صفر المظفر ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین ان مسائل کے جواب میں کہ زید نے اپنی اور اپنے شریک دار کے کہ جس کی جانب سے وہ کارکن اور خود بھی حصہ دار تھا اپنے مقبوضہ مواضعات معافی کی نسبت انگریزی ہونے پر محکمہ بندوبست میں درخواست دی کہ ہمارے مواضعات حسب عمل درآمد قدیم اب بھی معاف رہیں اور اس میں حسب ذیل الفاظ سے اقرار کیا: یہ مواضعات صدہا سال سے واسطے مصارف عرس سید شاہ فلان واقع مقام فلان و مصارف واردین و صادرین و غرباء و مساکین و مجالس محرم سلاطین ماضیہ نے بطور وقف مقرر و معاف و مرفوع القلم کیا ہے۔ دوسرے مقام پر اپنی درخواست میں یہ الفاظ تحریر کئے ہیں امیدوار ہوں کہ دیہات معافی بدستور بصیغہ وقف معاف و مرفوع القلم رہیں، اور اسی مقدمہ میں اجلاس پر حاکم کے روبرو بسوال حاکم بدیں الفاظ جواب تحریر کردیا۔ سوال حاکم: تمہاری معافی بعہد نواب سعادت علی خاں والی لکھنؤ کے کس سبب سے ضبط ہوئی؟ جواب: یہ معافی وقف اس واسطے ضبط نہیں ہوئی اور اسی مقدمہ تحقیقات معافی میں ایک حساب داخل کیا جس میں عبارت مسلم وقف حسب ذیل ہے، اس میں مصارف میرے اور میرے عزیزوں کے مناط قوت ان کا بھی یہی ہے اور یہ سب لوگ خدمت گزار درگاہ ہیں اور یہ معافی وقف ہے اس کارروائی پر حاکم ضلع نے مصارف

کی تحقیقات کر کے سفارش معافی کی کردی اور اس سفارش پر حاکم اعلیٰ صاحب کمشنر نے یہ الفاظ تحریر کئے قابض اور ان کے موروثان سب مشہور لوگ ہیں اور مزار پیشتر بہت مشہور تھا یہ مجھ کو مذہبی وقف معلوم ہوتا ہے قبضہ سالہا سال سے ہے، مسجد و امام باڑہ و خانقاہ و مسافر خانہ سب بمقام فلاں ہے اس کو سرکار سے سند معافی عطا ہوئی جس میں لفظ وقف کا نہیں تحریر ہے اور سند مطبوعہ حسب نمونہ مقررہ ہے اور تمام ایسی معافیات میں اسی طور کے اسناد اس نواح میں سرکار نے دئے ہیں، اس کے بعد بند و بست پختہ میں

Fatawa Razawiyyah Volume 16

According to the established rule of the government, the claim for superior ownership of the aforementioned villages was filed by Zaid himself, and in that application, he sought a decree based on previous possession. However, in the statement of this case after the said application, the word 'owner' was used, and the word 'proprietary' (malikana) was also written in the decree. After this, in the case of shareholding and determining the share of each partner, it was again revealed that this property is for the expenses of the shrine (Dargah); no shareholder has any right of transfer of any kind. What remains after the expenses of Urs, Fatihas, and for visitors and travelers, is divided in equal shares. And in the future, for the heirs of us who are the declarers, it will continue to be divided from our share in the same manner. In the 'Wajib-ul-Arz' (record of rights) also, which was prepared after the shareholding proceedings, it was written that this village is an endowment (Waqf). Under these circumstances, according to the Shari'ah, will the application of 'Waqf' apply to this property or not? And do Zaid's heirs have the right to transfer this property or not? It should be clarified that in the case for determining shareholding and other government documents, all the shareholders of the income have accepted it as Waqf and have declared that no one has the right of transfer. The word 'owner' was only used in the interim proceedings of the decree for superior ownership. Before and after that, in all proceedings, there is a declaration from everyone about the lack of right of transfer of the Waqf. This family attributes itself to the descendants of Hazrat Piran-e-Pir Dastgir Sayyiduna Sheikh Abdul Qadir Jilani (may Allah the Almighty have mercy on him), and this has also been accepted based on certain family sayings and family trees. The people of this family, whether capable (mustati') or not, according to the agreement of the settlement which they have made by mutual agreement for determining shares, are eligible for maintenance (guzara) on this basis. Or do they have the right to re-determine maintenance for the descendants of the original ancestor according to Islamic inheritance laws? If a capable person does not have the right to maintenance due to their capability, can they receive maintenance at any time if they are no longer capable for any reason? And what is the standard of capability? In an endowment for any descendants, especially for a family of Sayyids, as people become capable, they will be excluded from maintenance, and when they become incapable, they will be included. And how will this process continue regarding the determination of maintenance? It is hoped that answers to all matters will be granted according to Hanafi jurisprudence. And

these lands are 'Ushri' (tithe-paying), and is 'Ushr' obligatory on them or not? Currently, these villages are under cash rental with cultivators. As for the expenses mentioned above, such as Fatihas, Urs, Milad Sharif, Muharram, and expenses for visitors and travelers; as far as gatherings, Urs, and Fatihas relate to dhikr, advice, Quran recitation, and distribution of food, etc., it is obvious. Only 'Taziya-dari' (mourning rituals) has no basis in Shari'ah; it is a local customary practice. So, what is the effect of including such an illegitimate expense on the essence of the Waqf itself? And this act is worthy of being abandoned. Similarly, in Urs, sometimes there is a form of 'Sama' (listening to spiritual music), and all methods involving music, melodies, and instruments are forbidden (haram) according to the Hanafis, and this is the majority view (Sawad-e-Azam). However, simply listening to the recitation of poems (qasida) or praise (na'at) in a beautiful voice, and giving something to the reciter, as the Master of the World (peace and blessings of Allah the Almighty be upon him) had granted his blessed cloak to Hazrat Hassan, regarding that...

सरकार के निर्धारित नियम के अनुसार, उक्त गाँवों के उच्च स्वामित्व का दावा स्वयं ज़ैद द्वारा दायर किया गया था और उस आवेदन में पिछले कब्जे के आधार पर डिक्री मांगी गई थी। लेकिन इस मामले के बयान में, उक्त आवेदन के बाद 'मालिक' शब्द का उपयोग किया गया और डिक्री में भी 'मालिकाना' शब्द लिखा गया। इसके बाद, हिस्सेदारी के मामले और प्रत्येक साझेदार के हिस्से के निर्धारण में फिर से यह स्पष्ट किया गया कि यह संपत्ति दरगाह के खर्चों के लिए है; किसी भी हिस्सेदार को किसी भी प्रकार के हस्तांतरण का अधिकार नहीं है। उर्स, फातिहा और आने-जाने वालों (ज़ायरीन और मुसाफ़िरों) के खर्च के बाद जो बचता है, वह समान हिस्सों में विभाजित हो जाता है। और भविष्य में, हम घोषणाकर्ताओं के उत्तराधिकारियों के लिए, यह हमारे हिस्से से इसी तरह विभाजित होता रहेगा। हिस्सेदारी की कार्यवाही के बाद तैयार किए गए 'वाजिब-उल-अर्ज़' में भी यह लिखा गया था कि यह गाँव वक्फ (बंदोबस्त) है। इन परिस्थितियों में, शरीयत के अनुसार, क्या इस संपत्ति पर 'वक्फ' लागू होगा या नहीं? और क्या ज़ैद के वारिसों को इस संपत्ति को हस्तांतरित करने का अधिकार है या नहीं? यह स्पष्ट होना चाहिए कि हिस्सेदारी निर्धारण के मामले और अन्य सरकारी दस्तावेजों में, आय के सभी साझेदारों ने इसे वक्फ के रूप में स्वीकार किया है और यह घोषणा की है कि किसी को भी हस्तांतरण का अधिकार नहीं है। उच्च स्वामित्व की डिक्री की अंतरिम कार्यवाही में केवल 'मालिक' शब्द का प्रयोग किया गया है। उससे पहले और बाद की सभी कार्यवाहियों में, सभी की ओर से वक्फ के हस्तांतरण के अधिकार के अभाव की घोषणा है। यह परिवार खुद को हज़रत पीरान-ए-पीर दस्तगीर सैयदना शेख अब्दुल कादिर जिलानी (उन पर अल्लाह की दया हो) के वंशजों से जोड़ता है, और कुछ पारिवारिक कथनों और वंशावली वृक्षों के आधार पर इसे स्वीकार भी किया गया है। इस परिवार के लोग, चाहे वे सक्षम (मुस्तती) हों या नहीं, बंदोबस्त के समझौते के अनुसार, जिसे उन्होंने शेयरों के निर्धारण के लिए आपसी सहमति से किया है, इस आधार पर गुजारा भत्ता (रखरखाव) के पात्र हैं। या क्या उनके पास मूल पूर्वज के वंशजों के लिए इस्लामी उत्तराधिकार कानूनों के अनुसार गुजारा भत्ता फिर से निर्धारित करने का अधिकार है? यदि किसी सक्षम व्यक्ति को उसकी सक्षमता के कारण गुजारा भत्ता का अधिकार नहीं है, तो क्या वे किसी भी समय सक्षमता न रहने पर किसी कारण से गुजारा भत्ता प्राप्त कर सकते हैं? और सक्षमता का मानक क्या है? और किसी भी वंशज के लिए, विशेष रूप से सैय्यदों के किसी परिवार के लिए वक्फ में, जैसे-जैसे लोग सक्षम होते जाएंगे, वे गुजारा भत्ता से बाहर होते जाएंगे, और जब वे अक्षम हो जाएंगे, तो उन्हें शामिल किया

जाएगा। और गुजारा भत्ता के निर्धारण के संबंध में यह प्रक्रिया किस प्रकार जारी रहेगी। आशा है कि हनफ़ी न्यायशास्त्र के अनुसार सभी मामलों के उत्तर प्रदान किए जाएंगे। और ये ज़मीनें 'उशरी' (दशमांश देने वाली) हैं, और क्या उन पर 'उश्र' अनिवार्य है या नहीं? वर्तमान में, ये गाँव काश्तकारों के पास नकद किराये पर हैं। ऊपर बताए गए खर्चों के बारे में, जैसे फातिहा, उर्स, मिलाद शरीफ, मुहर्रम और आने-जाने वालों का खर्च; जहाँ तक सभाओं, उर्स और फातिहा का संबंध ज़िक्र, उपदेश, कुरान पाठ और भोजन के वितरण आदि से है, वह स्पष्ट है। केवल 'ताज़ियादारी' का शरीयत में कोई आधार नहीं है; यह एक स्थानीय प्रथागत तरीका है। तो, वक्फ के मूल पर इस तरह के नाजायज खर्च को शामिल करने का क्या प्रभाव है? और यह कार्य त्यागने योग्य है। इसी तरह, उर्स में कभी-कभी 'समा' (अध्यात्मिक संगीत) का एक रूप होता है, और हनफियों के अनुसार संगीत, राग और वाद्ययंत्रों के सभी तरीके हराम हैं, और यही बहुमत की राय (सवाद-ए-आज़म) है। हालांकि, केवल सुंदर आवाज़ में कविताओं (कसीदा) या प्रशंसा (नाअत) का पाठ सुनना और सुनाने वाले को कुछ देना, जैसा कि हुज़ूर अनवर सरवर-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपनी मुबारक चादर हज़रत हस्सान को अता की थी, उसके बारे में...

पृष्ठ 153/631

حسب قاعدہ مقررہ سرکار دعویِ حقیت اعلیٰ مواضعات مذکور زید ہی نے دائر کیا اور اس درخواست میں بربنائے قبضہ سابقہ ڈگری چاہی مگر اس مقدمہ کے بیان میں بعد درخواست مذکور مالک کا لفظ استعمال کیا اور ڈگری میں بھی لفظ مالکانہ تحریر ہوگیا اس کے بعد بمقد مہ حصہ داری و تعین حصہ ہر شریک دار میں پھر یہ ظاہر کیا کہ یہ جائداد واسطے مصارف درگاہ ہے کسی حصہ دار کو اختیار انتقال کسی قسم کا نہیں بعد مصارفِ عرس و فواتح واردین و صادرین کے جو بچتا ہے بحصہ مساوی تقسیم ہوجاتا ہے اور آئندہ ہم لوگوں نے اقرار کنندگان کے ورثہ پر اسی طور پر ہمارے حصہ سے تقسیم ہوتا رہے گا بعد واجب العرض میں بھی جو بعد کارروائی حصہ داری کے مرتب ہوئی اس میں یہ تحریر کردیا کہ یہ موضع وقف ہے، ان حالات پر از روئے شرع شریف اس جائداد پر اطلاق وقف کا ہوگا یا نہیں؟ اور زید کے وارثوں کو اختیار انتقال اس جائداد سے ہے یا نہیں، واضح رہے، مقدمہ تعین حصہ داری و دیگر کاغذات سرکاری میں کل حصہ داران شریک دار آمدنی نے اس کو وقف تسلیم کیا ہے اور یہ اقرار کیا ہے کہ کسی کو اختیار انتقال حاصل نہیں ہے صرف درمیانی کارروائی ڈگری حقیت اعلیٰ میں لفظ مالک کا استعمال ہوا ہے اس سے قبل و بعد کی کل کارروائیوں میں اقرارِ عدمِ اختیارِ انتقال وقف کا سب کی جانب سے ہے اور یہ خاندان اولادِ حضرت پیرانِ پیر دستگیر سیدنا شیخ عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ سے اپنے کو منسوب کرتا ہے اور ایسے ہی بعض ملفوظات خاندانی و شجرہ جات خاندانی سے مانا گیا ہے اس خاندان کے لوگ بلالحاظ مستطیع و غیر مستطیع حسب قرارداد بند و بست جو باتفاق خود تعین حصص کر چکے ہیں اس اعتبار سے مستحقِ گزارہ ہیں یا مورث اعلیٰ کی نسل پر از روئے فرائض از سر نو تعینِ گزارہ کا حق رکھتے ہیں اگر مستطیع کو استحقاق گزارہ بوجہ اس کی

استطاعت نہ ہو تو کسی وقت بحالت نہ رہنے استطاعت کے پھر کسی سبب سے گزارہ پاسکتے ہیں اور استطاعت کا معیار کیا ہے اور کسی اولاد پر بالخصوص سادات کے کسی خاندان پر جو وقف ہو اس میں جب لوگ مستطیع ہوتے جائیں گے وہ خارج از گزارہ ہوتے جائیں گے اور پھر جب غیر مستطیع ہو جائیں گے داخل ہوتے جائیں گے، اور اس کا سلسلہ کس طور سے جاری رہے گا تعین گزارہ کی نسبت کیا ہوا کرے گا۔ امید کہ جملہ امور کا جواب از روئے فقہ حنفیہ مرحمت فرمایا جائے اور یہ اراضی عشری ہیں اور عشر ان پر واجب ہے یا نہیں، اور فی الحال یہ مواضعات کاشت کاروں کے پاس نقدی جمع سر ہیں، جن مصارف کا ذکر اوپر تحریر کیا گیا ہے جیسے فواتح و اعراس و میلاد شریف و محرم و خرچ واردین و صادرین تو جہاں تک مجالس و اعراس و فواتح کو ذکر و پندِ کرہ قرآن خوانی و تقسیمِ طعام وغیرہ سے تعلق ہے وہ تو ظاہر ہی ہے صرف تعزیہ داری کی شریعت میں کوئی اصل نہیں ہے ایک رواجِ مقامی طریقہ ہے تو اس قدر مصرف ناجائز کے شمول سے نفسِ وقف پر کیا اثر ہے اور یہ فعل قابل ترک ہے، اسی طور سے اعراس میں ایک صورت بعض وقت سماع کی ہے جو سب طریقہ موسیقی و راگ و مزامیر نزد احناف حرام ہیں اور یہی سوادِ اعظم ہے البتہ محض قصیدہ خوانی یا نعت خوش الحانی سے سننا اور سنانے والے کو کچھ دینا جیسا کہ حضور انور سرور عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اپنی ردائے مبارک حضرت حسان کو مرحمت فرمائی تھی اس کی بابت

Fatawa Rizvia Volume 16

What is the ruling? Is this also among the endowments (waqfs) that can be abandoned or not?

The Answer:

Royal grants (Arsadaat) are in the status of waqf; they are not inherited, nor does anyone have the right to sell or transfer them, as established in Radd al-Muhtar with no further addition possible. The absence of the word 'waqf' in a tax-exemption certificate is not harmful, nor does describing oneself as the 'owner' in a lawsuit or having the word 'ownership' written in a government decree have any effect, because attributing ownership to a trustee due to his power of management and authority is common. It is stated in Fatawa Alamgiri:

[Arabic Quote]: If someone claimed the boundaries for himself then claimed it is a waqf, the correct answer is that if the claim of waqf is because of trusteeship, reconciliation is possible because usually it is attributed to him in terms of the authority of disposal and litigation. (1) [Urdu Translation]: If someone declared the boundaries for himself and then claimed it is waqf, the correct answer is that if the claim of being waqf is due to trusteeship, then reconciliation between both statements is possible because a trustee, being the manager and a party to the dispute, usually attributes it to himself. (T)

It is not necessary for the beneficiary to be poor or a non-Hashimi; the wealthy and Sayyids can also be included in general waqfs and public welfare projects like mosques, cemeteries, ponds, wells, water troughs, inns, bridges etc. And they can be included at any time subject to the waqif's conditions, such as exceptions in spending, just as oneself and one's descendants can be. In short, the waqf must have a charitable intent at its origin, but it is not necessary for all income to be designated solely for charity. There is room for both perpetual exception of some or complete exception until a certain time, and the waqif has the discretion; whatever condition he sets shall be followed. Under the statement of Durr al-Mukhtar 'and alms-giving with benefit even if in a general way' (2) (to designate the benefit as charity, even if in some way. T), it is stated in Radd al-Muhtar:

[Arabic Quote]: So it includes waqf for oneself then for the poor, and similarly waqf for the wealthy then the poor, because it is mentioned in Al-Nahr from Al-Muhit: If one made a waqf for the wealthy alone, it is not permissible because it is not a pious

act, but if the end is for the poor, then it becomes... [Urdu Translation]: This includes waqf for one's own self and then for the poor. Similarly, the case of waqf for the wealthy and then for the poor will also be included, as narrated in Al-Nahr from Al-Muhit that if a waqf is only for the wealthy, it would be invalid because it is not an act of devotion, but if the end is for the poor...

(1) Fatawa Hindiyya, Book of Waqf, Chapter Six, Nurani Kutub Khana Peshawar, 2/431
(2) Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, Matba Mujtabai Delhi, 1/377

फतावा रिज़विया जिल्द 16

क्या हुक्म है, क्या यह भी छोड़ने योग्य वक्फ (बंदोबस्त) में से है या नहीं?

अल-जवाब:

बादशाहों द्वारा दिए गए अनुदान (अरसादात) वक्फ के हुक्म में हैं; न वे विरासत में मिलते हैं और न ही किसी को उनके बेचने या हस्तांतरण का कोई अधिकार है, जैसा कि रद अल-मुहतार में पूरी स्पष्टता के साथ सिद्ध किया गया है। माफी की सनद में 'वक्फ' शब्द का न होना कोई नुकसानदेह नहीं है, और न ही किसी मुक़दमे में खुद को मालिक कहना या सरकारी डिक्री में 'मालिकाना' शब्द का लिखा जाना कोई असर रखता है, क्योंकि प्रबंध और अधिकार की वजह से मुतवल्ली की ओर मिल्कियत (स्वामित्व) का संबंध होना आम बात है। फतावा आलमगीरी में है:

[अरबी उद्धरण]: यदि किसी ने सीमाओं का दावा अपने लिए किया फिर दावा किया कि यह वक्फ है, तो उत्तर में सही यह है कि यदि वक्फ का दावा मुतवल्ली होने के कारण है, तो दोनों बातों में मेल संभव है क्योंकि आमतौर पर प्रबंधन और मुकदमेबाजी के अधिकार के कारण इसे उसकी ओर संबद्ध कर दिया जाता है। (1) [उर्दू अनुवाद]: अगर सीमाओं (चतुर्सीमा) को अपने लिए करार दिया फिर यह दावा किया कि वक्फ है, तो सही जवाब यह है कि अगर वक्फ होने का दावा मुतवल्ली (ट्रस्टी) होने की वजह से हो तो दोनों बातों में तालमेल संभव है क्योंकि वक्फ को मुतवल्ली प्रबंधक और पक्षकार होने के नाते आम तौर पर अपनी तरफ संबद्ध कर लेता है। (त)

मवक़ूफ़ अलैह (लाभार्थी) का फकीर या गैर-हाशमी होना आवश्यक नहीं है; धनी और सादात (सैयद) भी सार्वजनिक वक्फों और जन कल्याण कार्यों जैसे मस्जिद, कब्रिस्तान, तालाब, कुआं, प्याऊ, सराय, पुल आदि में शामिल हो सकते हैं। और वे वक्फ करने वाले की शर्त के अनुसार हर समय शामिल हो सकते हैं, जैसे उपभोग में छूट, जिस तरह खुद अपना व्यक्तित्व और अपनी संतान शामिल हो सकती है। संक्षेप में, वक्फ का मूल उद्देश्य पुण्य (क़ुर्बत) होना चाहिए, लेकिन पूरी आय का पुण्य के लिए ही निर्धारित होना आवश्यक नहीं है। कुछ हिस्से की स्थायी छूट या एक समय तक पूरी छूट, दोनों की गुंजाइश है और इसका अधिकार वक्फ करने वाले को है; वह जैसी शर्त करेगा उसका पालन किया जाएगा। दुर्रे मुख्तार के कथन 'और लाभ को सदका करना चाहे किसी भी तरह हो' (2) (लाभ को दान देना चाहे किसी भी तरह हो। त) के तहत रद अल-मुहतार में फ़रमाया:

[अरबी उद्धरण]: तो इसमें अपने लिए वक्फ और फिर गरीबों के लिए शामिल होगा, और इसी तरह अमीरों के लिए और फिर गरीबों के लिए वक्फ भी शामिल होगा, जैसा कि अन-नहर में अल-मुहीत के हवाले से है: यदि उसने केवल अमीरों के लिए वक्फ किया तो यह जायज़ नहीं है क्योंकि यह पुण्य का कार्य नहीं है, लेकिन अगर उसका अंत गरीबों के लिए कर दिया जाए तो वह... [उर्दू अनुवाद]: इसमें अपनी जात के लिए वक्फ और बाद में फकीरों के लिए शामिल होगा, इसी तरह अमीरों के लिए और फिर फकीरों के लिए वक्फ की सूरत भी शामिल रहेगी जैसा कि 'नहर' में 'मुहीत' से उद्धृत है कि अगर सिर्फ अमीरों के लिए वक्फ हो तो नाजायज होगा क्योंकि यह पुण्य का कार्य नहीं है लेकिन अगर आखिर में फकीर...

(1) फतावा हिन्दिया, किताबुल वक्फ, बाब छठा, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/431 (2) दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/377

पृष्ठ 631 का 154

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

کیا حکم ہے یہ بھی قابل ترک ایسے اوقاف سے ہے یا نہیں؟

الجواب:

ارصادات سلاطین حکم وقف میں ہیں نہ وہ موروث ہوں نہ کسی کو ان کے بیع وانتقال کا کوئی حق ہو کما حققه فی ردالمحتار بمأ لا مزید علیه (جیسا کہ اس کی تحقیق ردالمحتار میں کی ہے جس پر مزید اضافہ نہیں ہو سکتا۔ت) سند معافی میں لفظ وقف نہ ہونا کچھ مضر نہیں، نہ کسی مقدمہ میں اپنے آپ کو مالک تعبیر کرنا یا گورنمنٹ ڈگری میں لفظ مالکانہ لکھا جانا کچھ اثر رکھتا ہے کہ متولی کی طرف نسبت ملک بوجہ ملک تصرف و اختیار شائع ہے۔ فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے:

لو ادعی المحدود لنفسه ثم ادعی انه وقف الصحیح في الجواب ان کانت دعوی الوقفیة بسبب التولیة یحتمل التوفیق لان في العادة یضاف الیه باعتبار ولایة التصرف والخصومة ۱۔ اگر حدود اربعہ کو اپنے لئے قرار دیا پھر یہ دعوی کیا کہ وقف ہے، تو جواب صحیح یہ ہے اگر وقف ہونے کا دعوی تولیت کی وجہ سے ہو تو دونوں باتوں میں موافقت ممکن ہے کیونکہ وقف کو متولی متصرف اور فریق بحث ہونے کے اعتبار سے عادتاً اپنی طرف منسوب کرلیتا ہے۔ (ت)

موقوف علیہ کا فقیر یا غیر ہاشمی ہونا ضرور نہیں اغنیاء و سادات بھی اوقاف عامہ، رفاہ عام میں داخل ہو سکتے ہیں جیسے مسجد، مقبرہ، حوض، کنواں، سقایہ، سرائے پل وغیرہا، اور وہ ہر وقت میں بشرط واقف مثل استثناء فی المصرف بھی شامل ہو سکتے ہیں جس طرح خود اپنا نفس اور اپنی اولاد، بالجملہ وقف کا قربت مبدء کے لئے ہونا ضرور ہے مگر تمام آمدنی قربت ہی کے لئے معین ہونا ضرور نہیں استثناء بعض علی الدوام و استثناء کل الی زمان منقطع دونوں کی گنجائش ہے اور

اس کا اختیار واقف کو ہے جیسی شرط کرے گا اتباع کی جائے گی تحت قول در مختار والتصدق بالمنفعة ولو فی الجملة ۲ (منفعت کو صدقہ قرار دینا اگرچہ کسی طرح ہو۔ت) ردالمحتار میں ہے فرمایا:

فیدخل فیه الوقف علی نفسه ثم علی الفقراء وکذا الوقف علی الاغنیاء ثم الفقراء لما في النهر عن المحیط لو وقف علی الاغنیاء وحدهم لم یجز لانه لیس بقربة، اما لو جعل اخره للفقراء فانه یکون اس میں اپنی ذات کے لئے وقف اور بعد میں فقراء کیلئے داخل ہوگا، اسی طرح اغنیاء کیلئے پھر فقراء کیلئے وقف کی صورت بھی داخل رہے گی جیسا کہ نہر میں محیط سے منقول ہے کہ اگر صرف اغنیاء کے لئے وقف ہو تو ناجائز ہوگا کیونکہ یہ قربت نہیں ہے لیکن اگر آخر میں فقراء

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب السادس نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۳۱ ۲ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۷۷

Volume 16 (16) | Fatawa Ridawiyyah

[Arabic Box Text 1]: Qurbatun fi al-jumla ah. [Urdu Translation]: If he endowed for [it], it will be valid because it is a pious act, even if it is general in nature. Ah (t)

It is mentioned in the same [source]: [Arabic Box Text 2]: When he initially designates its beginning for specific individuals, it becomes as if he exempted that from being given to the poor, as they [the jurists] have clarified it. (Until he said) Thus, it is known that it is a charity from the start, and the condition of spending it on a specific person will not exclude it from being such. 2 [Urdu Translation]: When it is initially done for two specific individuals, it is as if an exception has been made from giving it to the poor, as the jurists have clarified it. (Their statement is up to this point where he said) Thus, it was learned from this that this is charity from the beginning, so the condition of spending it for a specific person will not exclude it from this. (t)

In the same [source] from Fatawa Imam Qadi Khan it is stated: [Arabic Box Text 3]: If he said: My land is a charitable endowment for any child that may be born to me, and he has no child, it is valid because his statement "charitable endowment" is an endowment for the poor, and mentioning the future child is for exception; as if he said: Now if a child is born to me, its yield is for him as long as he remains. 3 [Urdu Translation]: If one says like this: My land is a charity for my children born later, while he has no children, then the endowment will be correct because by saying "endowed charity," it becomes an endowment for the poor, and by mentioning the son, an exception is made in it, as if saying: this is charity, but if my child is born, I endow it for him as long as he exists. (t)

[Paragraph Text]: Sultan: If the condition of the person establishing the endowment (waqif) is known—for example, that after the aforementioned charitable expenses, the children of Sheikh So-and-so should divide [the remainder]—then both the poor and the wealthy among them will take it in equal shares. And if he has stipulated that the remainder should be divided among the descendants of the Sheikh according to the rules of inheritance (fara'iz), then it will be divided according to the rules of inheritance; the closer relative will exclude the more distant one, and poverty or wealth will not be considered. And if the condition was that the remaining amount should be divided among the poor of the Sheikh's family, then their wealthy members will receive nothing. Any wealthy person who becomes poor will become eligible from now on, but they will not demand a share of the past years. And any poor person who becomes wealthy will no longer be eligible from now on and will

not return what was taken in previous years. Because the consideration is for the present state, not the past or the future. (t) And if

[Footnotes]: 1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/357 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/357-58 3 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/413

जिल्द सोलहवीं (१६) | फ़तावा रज़विया

[अरबी बॉक्स १]: क़ुर्बतुन फ़िल जुमला अह। [उर्दू अनुवाद]: के लिए वक़्फ़ किया तो जाइज़ हो जाएगा क्योंकि यह एक पुण्य कार्य (क़ुर्बत) है, चाहे वह सामान्य ही क्यों न हो। अह (त)

इसी में है: [अरबी बॉक्स २]: जब उसने इसके आरंभ को विशिष्ट व्यक्तियों के लिए किया, तो यह ऐसा हो गया मानो उसने उसे गरीबों को देने से छूट दे दी हो, जैसा कि उन्होंने (फ़कीहों ने) स्पष्ट किया है। (यहाँ तक कि कहा) तो ज्ञात हुआ कि यह शुरुआत से ही सदक़ा है, और इसे विशिष्ट व्यक्ति पर खर्च करने की शर्त इसे इससे बाहर नहीं करेगी। २ [उर्दू अनुवाद]: जब शुरुआत में दो विशिष्ट व्यक्तियों के लिए किया तो मानो यह गरीबों को देने से छूट हो गई जैसा कि फ़कीहों ने इसकी स्पष्टीकरण किया है (उनका यह बयान यहाँ तक है कि फ़रमाया) तो इससे मालूम हुआ कि यह शुरुआत में सदक़ा है, तो विशिष्ट व्यक्ति के लिए खर्च करने की शर्त इसे इससे बाहर नहीं करेगी। (त)

इसी में फ़तावा इमाम क़ाज़ी खान से है: [अरबी बॉक्स ३]: अगर उसने कहा: मेरी ज़मीन मेरे होने वाले बच्चे के लिए सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है और उसकी कोई संतान नहीं है, तो यह सही है क्योंकि उसका कहना "सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा" गरीबों के लिए वक़्फ़ है और होने वाले बच्चे का ज़िक्र अपवाद के लिए है; मानो उसने कहा: अब अगर मेरा बच्चा पैदा हो, तो उसकी पैदावार उसके लिए है जब तक वह रहे। ३ [उर्दू अनुवाद]: अगर यों कहा मेरी ज़मीन बाद में पैदा होने वाले मेरे बच्चे के लिए सदक़ा है जबकि उसकी औलाद न हो तो वक़्फ़ सही होगा क्योंकि वक़्फ़ शुदा सदक़ा कहने से गरीबों के लिए वक़्फ़ हो गया और बेटे के ज़िक्र से इसमें अपवाद हो गया, मानो यों कहा यह सदक़ा है मगर अगर मेरा बच्चा पैदा हो तो उसकी मौजूदगी तक उसके लिए वक़्फ़ करता हूँ। (त)

[अनुच्छेद]: सुल्तान: वाकिफ़ (वक़्फ़ करने वाले) की शर्त अगर मालूम है कि उपरोक्त पुण्य कार्यों के खर्च के बाद जो बचे उसे फलां शेख की औलाद बाँट लें तो उनके गरीब और अमीर सब उसे बराबर हिस्से में लेंगे। और अगर शर्त कर दी है कि शेष शेख की नस्ल पर उत्तराधिकार के नियमों (फ़राएज़) के अनुसार विभाजित हो तो फ़राएज़ के अनुसार ही विभाजित होगी; निकटतम संबंधी दूर के संबंधी को वंचित (महजूब) कर देगा और गरीबी या अमीरी का ध्यान नहीं रखा जाएगा। और अगर शर्त यह की कि बाकी बचा हुआ शेख के खानदान के गरीबों पर विभाजित हो तो अब उनके अमीरों को कुछ नहीं मिलेगा। और जो अमीर गरीब हो जाए अब से वह भी हकदार होगा, बीते वर्षों का हिस्सा नहीं

माँगेगा। और जो गरीब अमीर हो जाए अब से वह हकदार नहीं रहेगा और पिछले वर्षों का लिया हुआ वापस नहीं देगा। क्योंकि मान्यता वर्तमान स्थिति की है न कि अतीत या भविष्य की। (त) और अगर

[पाद टिप्पणियाँ]: १ रद्दुल मुह्तार, किताबुल वक़्फ़, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरूत, ३/३५७ २ रद्दुल मुह्तार, किताबुल वक़्फ़, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरूत, ३/३५७-५८ ३ रद्दुल मुह्तार, किताबुल वक़्फ़, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरूत, ३/४१३

पृष्ठ १५५ / ६३।

قربة فی الجملة اھ کیلئے وقف کیا تو جائز ہو جائیگا کیونکہ یہ قربت ہے اگرچہ فی الجملہ ہے اھ (ت)

اسی میں ہے: اذا جعل اوله علی معینین صار کأنه استثنی ذلك من الدفع الی الفقراء کما صرحوا به (الی ان قال) فعلم انه صدقة ابتداء ولا یخرجه عن ذلك اشتراط صرفه لمعین 2. جب اولاً دو معین شخصوں کے لئے کیا تو گویا یہ فقراء کو دینے سے استثناء ہو جائے گا جیسا کہ فقہاء نے اس کی تصریح کی ہے (ان کا یہ بیان یہاں تک ہے کہ فرمایا) تو اس سے معلوم ہوا کہ یہ ابتداء صدقہ ہے، تو معین کے لئے صرف کرنے کی شرط اس کو اس سے خارج نہ کرے گی (ت)

اسی میں فتاوی امام قاضی خاں سے ہے: لو قال ارضی صدقة موقوفة علی من یحدث لی من الولد ولیس له ولد یصح لان قوله صدقة موقوفة وقف علی الفقراء وذکر الولد الحادث للاستثناء کأنه قال الآن حدث لی ولد فغلته له ما بقی 3. اگر یوں کہا میری زمین بعد میں پیدا ہونے والے میرے بچے کیلئے صدقہ ہے جبکہ اسکی اولاد نہ ہو تو وقف صحیح ہوگا کیونکہ وقف شدہ صدقہ کہنے سے فقراء کیلئے وقف ہو گیا اور بیٹے کے ذکر سے اسمیں استثناء ہو گیا، گویا یوں کہا یہ صدقہ ہے مگر اگر میرا بچہ پیدا ہو تو اس کی موجودگی تک اس کے لئے وقف کرتا ہوں۔ (ت)

سلطان واقف کی شرط اگر معلوم ہے کہ بعد مصارف خیر مذکورہ جو بچے اولادِ شیخ فلاں تقسیم کرلیں تو ان کے فقراء واغنیاء سب اسے بحصہ مساوی لیں گے اور اگر شرط کردی ہے کہ مابقی نسل شیخ پر حسب فرائض تقسیم ہو تو حسب فرائض ہی تقسیم ہوگی اقرب ابعد کو محجوب کرے گا اور لحاظ فقر وغناء نہ ہوگا اور اگر شرط یہ کی کہ باقی ماندہ خاندانِ شیخ کے فقراء پر تقسیم ہو تو

اب ان کے اغنیاء کو کچھ نہ ملے گا اور جو غنی فقیر ہو جائے اب سے وہ بھی مستحق ہو گا سنین ماضیہ کا حصہ نہ طلب کرے گا اور جو فقیر غنی ہو جائے اب سے وہ مستحق نہ رہے گا اور سالہائے گزشتہ کا لیا ہوا واپس نہ دے گا لان العبرة الحال دون الماضی والاستقبال (کیونکہ اعتبار حال کا ہے ماضی یا مستقبل کا نہیں۔ت) اور اگر

1 رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۵۷ 2 رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۵۸-۳۵۷ 3 رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۴۱۳

Fatawa Rizvia Volume 16

If the original conditions of the endower (waqif) are not known, then long-standing practice shall be considered. What Zaid has written in the representation, or if it conforms to it, then well and good; otherwise, it will not be considered at all, and the old practice will continue. For he is not the endower, nor does he have the right to change it. (Because he is neither the endower nor does he have the right to change it - Editor). It is stated in Fatawa Khayriyya:

[Table Begin] Arabic: If the condition of the endowment in the past is known as to how its managers were acting and to whom they were spending it, then it shall be based upon that. This is because it is apparent that they were doing so in accordance with the condition of the endower, which is the presumption regarding Muslims. Therefore, it is held as such. In 'Anfa' al-Wasa'il', it is mentioned from 'al-Dhakhirah' that Shaykh al-Islam was asked about a famous endowment whose expenditures and amounts were uncertain, and the revenue was being spent on its beneficiaries. He replied that the customary practice of the past should be looked into, as to how its managers were acting. Urdu: When the condition of the endowment in the past is known as to how its managers were acting and where they were spending it, then that very state shall be established as the basis of the endowment. This is because it is apparent that the managers were performing these acts in accordance with the endower's conditions; this is the presumption regarding Muslims. Therefore, this practice shall be continued. In 'Anfa' al-Wasa'il', it is mentioned from 'al-Dhakhirah' that Shaykh al-Islam was asked about a famous endowment whose expenditures and amounts were uncertain. He replied that the state of the past era should be ascertained as to how its managers were acting. [Table End]

The criterion for financial ability is the ownership of a nisab (minimum taxable amount) surplus to essential needs. Both Ta'ziya (processions) and musical instruments are sins, and spending endowment property on sins is doubly prohibited; rather, it is a collection of three prohibitions: first, the sin itself; second, transgression against endowment property; and third, depriving the rightful beneficiaries. However, these incidents do not harm the essence of the endowment itself. The trustee (mutawalli) who spends in these ways will be liable for reimbursement of that amount, because he is a trustee and every trustee becomes a guarantor upon transgression. In fact, if the ruler himself, as the endower, had explicitly specified Ta'ziya and musical instruments among the expenditures, even then there would have been no harm to the endowment. Such expenditures would

be null, rejected, and discarded, and that portion would also be spent towards charitable purposes. It is stated in Fath al-Qadir and then in Radd al-Muhtar:

[Table Begin] Arabic: If a non-Muslim subject (Dhimmi) made an endowment for a church/synagogue, and then if it falls into ruin, it shall be for the poor, it was for the poor. Urdu: If a non-Muslim subject (Dhimmi) made an endowment for, say, a synagogue (Jewish place of worship) and said, "When it falls into ruin, then this is for the poor." [Table End]

1. Fatawa Khayriyya, Book of Endowment, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/361. Page 156 of 631

यदि वक़्फ़ (दानदाता) की मूल शर्तों की जानकारी न हो, तो प्राचीन प्रथा पर विचार किया जाएगा। ज़ैद ने जो कुछ आवेदन में लिखा है, या यदि उसके अनुसार है, तो ठीक है; अन्यथा उस पर बिल्कुल विचार नहीं किया जाएगा और प्राचीन प्रथा ही लागू रहेगी। क्योंकि वह न तो वक़्फ़ करने वाला है और न ही उसे इसमें परिवर्तन करने का अधिकार है। (क्योंकि वह न तो वक़्फ़ करने वाला है और न ही उसे बदलाव का अधिकार है - संपादक)। फ़तावा खैरिया में है:

[तालिका शुरू] अरबी: जब अतीत में इसकी स्थिति ज्ञात हो कि प्रबंधक इसमें क्या करते रहे और कहाँ खर्च करते रहे, तो उसी स्थिति को वक़्फ़ का आधार माना जाएगा क्योंकि ज़ाहिर है कि प्रबंधक यह कार्य वक़्फ़ की शर्त के अनुसार करते रहे हैं। मुसलमानों के बारे में यही गुमान किया जा सकता है, तो इसी कार्य को जारी रखा जाएगा। अनफा-उल-वसाईल में उल्लेख है कि ज़खीरा में है कि शेख-उल-इस्लाम से एक प्रसिद्ध वक़्फ़ के बारे में पूछा गया जिसके व्यय और मात्रा के बारे में संदेह था, तो उन्होंने उत्तर दिया कि पिछले समय की स्थिति देखी जाएगी कि उसके प्रबंधक कैसे कार्य करते रहे हैं। उर्दू: जब अतीत में इसकी स्थिति ज्ञात हो कि प्रबंधक इसमें क्या करते रहे और कहाँ खर्च करते रहे, तो उसी स्थिति को वक़्फ़ का आधार माना जाएगा क्योंकि ज़ाहिर है कि प्रबंधक यह कार्य वक़्फ़ की शर्त के अनुसार करते रहे हैं। मुसलमानों के बारे में यही गुमान किया जा सकता है, तो इसी कार्य को जारी रखा जाएगा। अनफा-उल-वसाईल में उल्लेख है कि ज़खीरा में है कि शेख-उल-इस्लाम से एक प्रसिद्ध वक़्फ़ जिसके व्यय और मात्रा के बारे में संदेह है, के बारे में सवाल किया गया तो उन्होंने जवाब में फ़रमाया कि पिछले ज़माने का हाल मालूम किया जाएगा कि उसके प्रबंधक कैसे अमल करते रहे हैं। [तालिका समाप्त]

आर्थिक क्षमता का पैमाना आवश्यक आवश्यकताओं से अधिक निसाब (न्यूनतम संपत्ति) का स्वामित्व है। ताज़िया और वाद्य यंत्र दोनों पाप हैं, और पाप के कार्यों में वक़्फ़ की संपत्ति खर्च करना दोहरा हराम है; बल्कि यह तीन हरामों का समूह है: पहला वह पाप, दूसरा वक़्फ़ संपत्ति पर अतिक्रमण, और तीसरा हकदारों को वंचित करना। लेकिन इन घटनाओं से मूल वक़्फ़ को कोई नुकसान नहीं होता। जो मुतवल्ली (प्रबंधक) इनमें खर्च करेगा, उस पर उस राशि का हर्जाना अनिवार्य होगा क्योंकि वह अमीन (न्यासी) है और हर अमीन नाजायज़ खर्च पर उत्तरदायी होता है। बल्कि यदि स्वयं सुल्तान (शासक) ने वक़्फ़ करने वाले के रूप में ताज़िया और वाद्य यंत्रों को स्पष्ट रूप से व्यय के रूप में निर्धारित किया होता, तब भी वक़्फ़ को कोई नुकसान न होता; ऐसा व्यय अवैध, अस्वीकार्य और

निरस्त मानकर वह हिस्सा भी अच्छे कार्यों में ही खर्च किया जाता। फ़तह-उल-क़दीर और फिर रद-उल-मुहतार में है:

[तालिका शुरू] अरबी: यदि किसी गैर-मुस्लिम नागरिक (ज़िम्मी) ने गिरजाघर के लिए वक़्फ़ किया, तो जब वह वीरान हो जाए तो वह गरीबों के लिए होगा, वह गरीबों के लिए ही होगा। उर्दू: अगर ज़िम्मी ने मिसाल के तौर पर बीआ (यहुदी इबादतगाह) के लिए वक़्फ़ किया और कहा जब ये खराब हो जाए तो ये फ़ुकरा के लिए ही। [तालिका समाप्त]

1. फ़तावा खैरिया, वक़्फ़ की पुस्तक, दार इहया-उत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, ३/३६१। पृष्ठ १५६ / ६३१

شرائط اصل واقف پر اطلاع نہ ہو تو عملدرآمد قدیم پر نظر ہو گی زید نے جو واجب العرض میں لکھا، یا اگر اس کے مطابق ہے فبہا ورنہ اس پر اصلاً لحاظ نہ ہو گا اور قدیم پر عمل رہے گا۔ لانہ لیس بواقف ولا الیہ تغییرہ (کیونکہ وہ نہ واقف ہے نہ اس کو تبدیلی کا حق ہے۔ت) فتاوٰی خیریہ میں ہے:

[جدول کا آغاز] عربی عبارت: اذ علم حالہ فیما سبق من الزمان من ان قوامہ کیف یعملون فیہ والی من یصرفونہ، فیبنی علی ذلك، لان الظاھر انھم کانوا یفعلون ذلك علی موافقۃ شرط الواقف وھو المظنون بحال المسلمین فیحمل علی ذلك، وفی انفع الوسائل ذکر فی الذخیرۃ قال سئل شیخ الاسلام عن وقف مشھور اشتبھت مصارفہ وقد رمی یصرف الی مستحقیہ قال ینظر الی المعھود من حالہ فیما سبق من الزمان من ان قوامہ کیف یعملون ۱- اردو ترجمہ: جب ماضی میں اس کا حال معلوم ہے کہ منتظم اس میں کیا کرتے رہے اور کہاں خرچ کرتے ہیں تو اسی حال کو وقف کی بنیاد قرار دیا جائے گا کیونکہ ظاہر یہی ہے کہ منتظم یہ عمل واقف کی شرط کے مطابق کرتے رہے ہیں مسلمانوں کے متعلق یہی گمان کیا جاسکتا ہے تو اسی عمل کو جاری رکھا جائے گا، انفع الوسائل میں ذکر ہے کہ ذخیرہ میں ہے کہ شیخ الاسلام سے ایک مشہور وقف جس کے مصارف اور مقدار کے متعلق اشتباہ ہے، کے بارے میں سوال کیا گیا تو انہوں نے جواب میں فرمایا کہ گزشتہ زمانہ کا حال معلوم کیا جائے گا کہ اس کے منتظم کیسے عمل کرتے رہے ہیں۔(ت) [جدول کا اختتام]

استطاعت کی معیار ملک نصاب زائد از حاجت اصلیہ ہے تعزیہ و مزامیر دونوں معصیت ہیں اور معصیت میں مال وقف کا صرف دوہرا حرام ہے بلکہ تین حراموں کا مجموعہ ، ایک وہ معصیت دوسرے مال وقف پر تعدی تیسرے مستحق کی محرومی مگر ان مور حادثہ سے نفس وقف پر کوئی

ضرر نہیں، جو متولی ان میں صرف کرے گا اس قدر کا تاوان اس پر لازم ہو گا لانه امین وکل امین بالتعدی ضمین (کیونکہ وہ امین ہے اور ہر امین ناجائز تصرف پر ضامن بنتا ہے۔ ت) بلکہ اگر خود سلطان واقف منجملہ مصارف مذکورہ تصریحاً تعزیہ و مزامیر کو بھی ایک مصرف مقرر کرتا کہ وقف پر جب بھی ضرر نہ تھا یہ مصرف باطل رد و ساقط کر کے وہ حصہ بھی مصارف خیر ہی کیطرف مصروف ہوتا ، فتح القدیر پھر ردالمحتار میں ہے:

[جدول کا آغاز] عربی عبارت: لو وقف الذمی علی بیعة فاذا خربت یکون للفقراء کان للفقراء اردو ترجمہ: اگر ذمی نے مثلاً بیعہ (یہودی عبادت گاہ) کیلئے وقف کیا اور کہا جب یہ خراب ہو جائے تو یہ فقراء کیلئے ہی [جدول کا اختتام]

۱ فتاوٰی خیریہ کتاب والوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/۳۶۱ Page 156 of 631

Fatawa Razawiyya (Vol. 16)

Initially, and Allah knows best. Then, initially, it will be established as an endowment (waqf) for the poor. And Allah Almighty knows best (T).

Issue 5655: From the town of Gopamau, district Hardoi, and the Qanuji neighborhood. Queried by Yawar Husain Sahib on Tuesday, 7 Safar al-Muzaffar 1336 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say in this matter? Haji Nawab Nazir Husain Khan Sahib, the chief of the town of Gopamau, made an arrangement about ten to twelve years ago regarding a mosque located near his house in the Qanuji neighborhood. The shops under the mosque, some of which the mosque administrators had mortgaged and others which were not mortgaged but had completely collapsed; in short, those shops of the aforementioned mosque, which were included as an endowment for an Arabic religious school, he redeemed them from mortgage and rebuilt the collapsed ones. He paid for everything from the income of an Islamic school of which he is the president of the association. He had the shops built and then gradually paid back all that money from the shops' income. Once the association's money was paid off, he handed over those shops along with the remaining management to his younger brother, who teaches Arabic to students in that same mosque, as part of the management of the waqf property. So much so that from this income, repairs are made to the mosque from time to time, and rooms for outside students have been built in the mosque enclosure as needed. Last year, a Maulana was brought from outside for Arabic teaching; half of his salary was paid through donations and half from this same mosque income for a whole year. Furthermore, since there was no place other than the mosque for teaching and instruction until now, and a house was needed to keep the books given to students as per custom, a house was also built on the side of the mosque this year, which InshaAllah will serve as both a small school and a library. In addition to those shops, some houses of the subjects were vacated and their land was endowed to the mosque, and a couple of new shops were also built. One shop was also endowed by Munshi Baqa Allah Sahib, a lawyer of Sarai Miran.

(1) Now the question is that in such a case where, besides the intention, the practical implementation has been according to the above, would it be Shariah-compliant to spend from this income on the mosque, rooms for students, and the teacher's salary, etc., or not?

(2) That the same aforementioned Nawab Sahib has made his personal shop and three houses of subjects level for the need of the mosque's market courtyard, and has also endowed his vacant land around it for a long time in the same category. Accordingly, the revenue from grass, fodder, wood, dung cakes, and other carriers that comes from this land is also regularly collected in a lump sum in the mosque through a grocer, and it is spent in the aforementioned categories. Regarding this (a Hindu chief named Lala Bishambar Nath...

---

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/361. Page 157 of 631

फतावा रज़विया (खण्ड १६)

प्रारंभ में, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। तो प्रारंभ में ही यह निर्धनों के लिए वक्फ (बंदोबस्त) माना जाएगा। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है (त)।

मसला ५६५५: कस्बा गोपामऊ जिला हरदोई और मोहल्ला कन्नौजी से। यावर हुसैन साहब द्वारा मंगलवार ७ सफर अल-मुजफ्फर १३३६ हिजरी को पूछा गया। दीन के विद्वान और मुफ्ती-ए-शरह मतीन इस मसले में क्या फरमाते हैं कि हाजी नवाब नाज़िर हुसैन खान साहब, रईस कस्बा गोपामऊ ने लगभग दस-बारह साल से एक मस्जिद के संबंध में, जो उनके घर के पास मोहल्ला कन्नौजी में स्थित है, यह व्यवस्था की कि मस्जिद के नीचे की दुकानें जिन्हें मस्जिद के प्रबंधकों ने गिरवी भी रख लिया था और जो गिरवी से बची हुई थीं वे बिल्कुल ढह गई थीं; संक्षेप में, मस्जिद की वे दुकानें जो वक्फ के तौर पर एक अरबी धार्मिक मदरसे में शामिल थीं, उन्हें गिरवी से छुड़ाया और ढही हुई दुकानों का निर्माण कराया। उन्होंने एक इस्लामी मदरसे की आय से, जिसके वे अंजुमन (संघ) के अध्यक्ष हैं, सब भुगतान कर दिया, दुकानों का निर्माण कराया और फिर धीरे-धीरे उन दुकानों की आय से वह सारा पैसा भी चुका दिया। जब अंजुमन का पैसा चुका दिया गया, तो उन्होंने उन दुकानों को बाकी प्रबंधन के साथ अपने छोटे भाई के हवाले कर दिया, जो उसी मस्जिद में छात्रों को अरबी पढ़ाते हैं, वक्फ संपत्ति के प्रबंधन के तौर पर। यहाँ तक कि इस आय से समय-समय पर मस्जिद की मरम्मत होती रहती है, और मस्जिद के अहाते में बाहरी छात्रों के लिए जरूरत के अनुसार कमरे भी तैयार होते रहे। पिछले साल, अरबी शिक्षा के लिए बाहर से एक मौलवी साहब को बुलाया गया था; उनका आधा वेतन चंदे से और आधा इसी मस्जिद की आय से पूरे साल दिया गया। इसके अलावा, चूंकि अब तक शिक्षण और निर्देश के लिए मस्जिद के अलावा और कोई जगह नहीं थी, और छात्रों को नियम के अनुसार दी जाने वाली किताबों को रखने के लिए भी एक जगह की जरूरत थी, इसलिए इस साल मस्जिद के किनारे एक घर भी बनवाया गया, जो इंशाअल्लाह एक छोटे मदरसे और पुस्तकालय दोनों का काम देगा। उन दुकानों के अलावा, प्रजा के कुछ घरों को खाली कराकर उनकी जमीन मस्जिद को वक्फ कर दी और एक-दो नई दुकानें भी बनवा दीं। एक दुकान मुंशी बक़ा उल्लाह साहब, वकील सराय मीरान ने भी वक्फ की।

(१) अब सवाल यह है कि ऐसी स्थिति में जब नियत (इरादे) के अलावा व्यावहारिक अमल उपरोक्त के अनुसार रहा है, तो क्या इस आय से मस्जिद, छात्रों के लिए कमरे और शिक्षक के वेतन आदि में खर्च करना शरीयत के अनुसार जायज होगा या नहीं?

(२) यह कि उन्हीं नवाब साहब ने अपनी निजी दुकान और प्रजा के तीन घरों को मस्जिद के बाजार के आंगन की जरूरत के लिए बराबर कर दिया है और आसपास की अपनी खाली पड़ी जमीन को भी इसी मद में लंबे समय से वक्फ कर दिया है। तदनुसार, घास, भूसा, लकड़ी, कंडा और अन्य सामान ढोने वालों से जो इस भूमि का राजस्व आता है, वह भी नियमित रूप से मस्जिद में एक बनिये के माध्यम से एकमुश्त जमा होता रहता है और उपरोक्त मदों में खर्च होता है। इसके संबंध में (एक हिंदू रईस जिसका नाम लाला बिशंबर नाथ...

---

1 रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक्फ, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/३६१। पृष्ठ १५७/६३१

ابتداءً واللہ تعالٰی اعلم۔ ہوگا تو ابتداء ہی یہ فقراء کے لئے وقف قرار پائے گا۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۵۶۵۵: از قصبہ گوپامؤ ضلع ہردوئی اور محلہ قنوجی مسئولہ یاور حسین صاحب یوم سہ شنبہ ۷ صفر المظفر ۱۳۳۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ حاجی نواب ناظر حسین خاں صاحب رئیس قصبہ گوپامؤ نے تقریباً دس بارہ سال سے ایک مسجد کے متعلق جو کہ ان کے مکان کے قریب محلہ قنوجی میں واقع ہے، یہ انتظام کیا کہ زیر مسجد کی دکانیں جن کو مسجد کے منتظموں نے رہن بھی کر لیا تھا اور جو رہن سے بچی ہوئی تھیں وہ بالکل مسمار ہو گئی تھیں، غرضیکہ وہ دکانات مسجد مذکور جو کہ ایک دینی مدرسہ عربی کو بحیثیت وقف شامل تھیں ان کو فک رہن کرالیا اور مسمار شدہ کی تعمیر کرادی، ایک مدرسہ اسلامیہ کی آمدنی سے جس کے وہ صدر انجمن ہے سب ادا کردیا دکانوں کو تعمیر کرایا پھر رفتہ رفتہ انہیں دکانوں کو آمدنی سے وہ کل روپیہ بھی ادا کردیا جب انجمن کا روپیہ ادا ہو گیا تو ان دکانوں کو مع تحویل باقی کے اپنے چھوٹے بھائی کو جو کہ اسی مسجد میں طلبہ کو عربی پڑھاتے ہیں بطور انتظام جائداد وقف کے حوالہ کردیا حتی کہ اس آمدنی سے وقتاً فوقتاً مسجد کی درستی ہوتی رہتی ہے، اور اسی احاطہ مسجد میں بیرونی طلبہ کے لئے حجرے بھی حسب ضرورت تیار ہوتے رہے، سال گذشتہ میں ایک مولوی صاحب کو باہر سے عربی تعلیم کے لئے بلایا گیا تھا ان کی نصف تنخواہ چندہ سے اور نصف اسی آمدنی مسجد سے سال بھر تک دی جایا کی، نیز اب تک چونکہ درس و تدریس کے لئے سوائے مسجد کے اور کوئی جگہ نہ تھی، اور جو کتابیں طلباء کو حسب دستور دی جاتی ہیں ان کے رکھنے کے لئے بھی مکان کی ضرورت ہوئی تو ایک مکان جانب مسجد میں اس سال بھی تعمیر کرایا گیا جو ان شاء اللہ مختصر مدرسہ و کتب خانہ دونوں کا کام دے

گا علاوہ ان دکان کے کچھ خانہائے رعایا خالی کرا کے اس کی زمین مسجد کو وقف کردی اور دو ایک دکانیں جدید بھی بنوادیں ایک دکان منشی بقاء اللہ صاحب وکیل سرائے میران نے بھی وقف کیا،

(۱) اب سوال یہ ہے کہ ایسی صورت میں جبکہ علاوہ نیت کے عملدرآمد حسب مذکورہ بالا رہا ہے تو آیا اس آمدنی سے مسجد اور طلباء کے لئے حجرے نیز مدرس کی تنخواہ وغیرہ میں صرف کرنا شرعاً جائز ہوگا یا نہیں؟

(۲) یہ کہ انہیں نواب صاحب موصوف نے جو اپنی ذاتی دکان اور تین خانہائے رعایا کو صحن بازار مسجد کی ضرورت سے برابر کر کے نیز گرد و پیش کے اپنی افتادہ زمین کو اسی مد میں مدت سے وقف کر دیا ہے چنانچہ گھاس، بھوسہ، لکڑی، کنڈا اور دیگر پلہ داروں سے جو اس زمین کا محصول آتا ہے وہ بھی برابر مسجد میں ایک بنئے کے ذریعہ سے یکمشت جمع ہوتا رہتا ہے اور جو مدات مذکور میں صرف ہوتا ہے اس کے متعلق (ایک ہندو رئیس جس کا نام لالہ بشمبر ناتھ...

---

۱۸ ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۶۱ صفحہ ۱۵۷ از ۶۳۱

Fatawa Razawiyya Volume 16

(A resident of Taramwan near Gopamau) is heard saying that the octroi is in our possession, therefore this miscellaneous income is ours and we will take it, even though they do not own any part of the land in this market. Their claim to the octroi is also completely contrary to the rules because octroi is a right of the government. Even in official government records, there is no existence of octroi. Secondly, the owner of the land, i.e., the endower (waqif), had actually given this land for the mosque. In such a situation, is it the duty of us Muslims to protect it from their illegal encroachment by every defensive means possible—monetarily, physically, and verbally—if they attempt it? Also, will we receive a reward from Allah for the hardships we face in preserving the waqf property? And if the majority of Muslims, as a mutual decision, agree to give all or part of the income to the Lala Sahib, will this act of theirs be legally correct and acceptable according to Sharia or not? Explain and you will be rewarded.

Answer: (1) In endowments (Awqaf), the condition set by the endower (waqif) is like the text of the Lawgiver (nass-e-shari) and must be followed. No change or modification is permissible without a condition from the waqif or special Sharia permission. A debt of the mosque cannot be paid from the school's funds; whoever does so will be liable for the compensation, and it cannot be taken from the mosque's funds. If the endower had given permission to use the property endowed for the mosque to build a school and for its expenses, then it is permissible, otherwise it is not. (2) In the mentioned situation, it is certainly obligatory upon Muslims to spend every possible legal effort to preserve the waqf property and repel the oppressor's tyranny. The time, money, or effort they expend will earn them a reward. Allah Almighty says:

"Neither thirst, nor fatigue, nor hunger afflicts them..." (until the word of Allah Almighty) | "...except that a righteous deed is written for them because of it." (until the word of Allah Almighty) - And Allah Almighty knows best.

Issue 75: From district Gaya, village Parda Chak, post office Shamshir Nagar, asked by Abul Barakat, Saturday 7 Safar al-Muzaffar 1334 AH. If someone plants trees in a public graveyard, does he own them or not? Is it permissible for others to use them without permission?

Answer: Even if the graveyard is a waqf (endowment), if the one who plants the trees explicitly states that "I have..."

1 Al-Quran al-Karim 9/120 Page 158 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

(वह गोपामऊ के पास एक गांव तम्रवान में रहते हैं) का यह बयान सुना जाता है कि चुंगी हमारे कब्जे में है, इसलिए यह विविध आय हमारी है, हम इसे लेंगे, जबकि वे इस बाजार में किसी भी ज़मीन के टुकड़े के मालिक नहीं हैं। उनकी चुंगी का दावा भी पूरी तरह से नियमों के खिलाफ है क्योंकि चुंगी सरकार का अधिकार है, सरकारी दस्तावेजों में भी चुंगी का कोई अस्तित्व नहीं है। दूसरा, ज़मीन का मालिक यानी वाकिफ़ (दानकर्ता) ने यह ज़मीन वास्तव में मस्जिद के लिए दी थी। ऐसी स्थिति में क्या हम मुसलमानों का कर्तव्य है कि हम धन, परिश्रम और वाणी से, यानी हर तरह से उनके इस अवैध हस्तक्षेप से, यदि वे ऐसा करते हैं, इसे बचाएं या नहीं? साथ ही, अल्लाह की राह में वक्फ़ संपत्ति की रक्षा के लिए हमें जो कठिनाइयाँ झेलनी पड़ेंगी, क्या उसका फल (अज्र) मिलेगा या नहीं? और अगर मुसलमान बहुमत से इस पूरी या आंशिक आय को आपसी फैसले के रूप में लाला साहब को देना स्वीकार कर लें, तो क्या उनका यह कार्य शरीअत के अनुसार सही और स्वीकार्य होगा या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

अल-जवाब: (1) वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्ती) में वाकिफ़ (दानकर्ता) की शर्त शरीअत के प्रावधान (नस्-ए-शारि) की तरह होती है, जिसका पालन करना अनिवार्य है। वाकिफ़ की शर्त या विशेष शरीअत की अनुमति के बिना इसमें कोई परिवर्तन या बदलाव जायज़ नहीं है। मदरसे के धन से मस्जिद का कर्ज अदा नहीं किया जा सकता; जो कोई ऐसा करेगा, उसका हर्जाना उसी पर होगा, वह मस्जिद के धन से नहीं ले सकता। मस्जिद के लिए जो संपत्ति वाकिफ़ ने वक़्फ़ की थी, अगर उसने उससे मदरसा बनाने और मदरसे के खर्चों की अनुमति दी थी, तो जायज़ है, अन्यथा नाजायज़। (2) उल्लेखित स्थिति में मुसलमानों पर निश्चित रूप से यह कर्तव्य है कि वे वक़्फ़ संपत्ति की रक्षा और ज़ालिम के ज़ुल्म को रोकने के लिए अपनी पूरी जायज़ कोशिश करें। इसमें उनका जितना समय या धन खर्च होगा या वे जो भी मेहनत करेंगे, वे उसके अज्र (पुण्य) के हकदार होंगे। अल्लाह तआला का फ़रमान है:

"उन्हें न प्यास लगती है, न थकान होती है, न भूख..." (अल्लाह तआला के कथन तक) | "...मगर उनके लिए इसके बदले एक नेक अमल लिखा जाता है।" (अल्लाह तआला के कथन तक) - और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 75: जिला गया, गाँव पर्दा चक, डाकखाना शमशीर नगर, प्रेषक अबुल बरकात, शनिवार 7 सफ़र अल-मुज़फ़्फ़र 1334 हिजरी। आम कब्रिस्तान में अगर किसी ने पेड़ लगाए, तो वे उसकी मिल्कियत हैं या नहीं? दूसरों को बिना अनुमति उनका उपयोग करना जायज़ है या नहीं?

अल-जवाब: कब्रिस्तान भले ही वक़्फ़ हो, लेकिन जो पेड़ उसमें लगाए जाएं, अगर लगाने वाला यह स्पष्ट कहे कि "मैने..."

1 अल-कुरान अल-करीम 9/120 पृष्ठ 158 का 631

ہے اور وہ گوپامؤ سے قریب ایک موضع تمروان میں رہتے ہیں) کا یہ بیان سنا جاتا ہے کہ چنگی قبضہ میں ہمارے ہے لہذا یہ متفرق آمدنی ہماری ہے اس کو ہم لیں گے حالانکہ وہ اس بازار میں کسی جزء اراضی کے بھی مالک نہیں ہیں اور چنگی ان کی ہونا قاعدہ کے بھی بالکل خلاف ہے کیونکہ چنگی حق گورنمنٹ ہے، کاغذات سرکاری میں بھی چنگی کا کوئی وجود نہیں، دوسرے مالک زمین یعنی واقف کی طرف سے یہ زمین دراصل مسجد کی ہے، ایسی حالت میں آیا ہم مسلمانوں کا فرض ہے کہ ہم دامے درمے قدمے، سخنے غرض ہر مدافعانہ حیثیت سے ان کی اس ناجائز دست برد سے اگر وہ کریں اس کو بچائیں یا نہیں؟ نیز اس معاملہ جو شدائد ہمیں درپیش ہوں گے بصیغہ حفظ جائداد وقف عنداللہ ہیں اس کا اجر ملے گا یا نہیں؟ اور اگر مسلمان کثرت رائے سے اس کی کل یا جزء آمدنی بطور فیصلہ باہمی کے لالہ صاحب کو دینا منظور کریں تو آیا ان کا یہ فعل شرعاً صحیح اور قابل تسلیم ہو گا یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: (۱) اوقاف میں شرط واقف مثل نص شارع واجب الاتباع ہوتی ہے اور اس میں بلا شرط واقف یا اجازت خاصہ شرعیہ کوئی تغیر تبدل جائز نہیں، مدرسہ کے مال سے مسجد کا قرض ادا نہیں کیا جا سکتا جو ادا کرے گا تاوان اس پر ہے مسجد کے مال سے نہیں لے سکتا مسجد پر جو جائداد واقف نے وقف کی اگر اس سے بنائے مدرسہ و مصارف مدرسہ کی اجازت دی تھی تو جائز ہے ورنہ ناجائز۔ (۲) صورت مذکورہ میں ضرور مسلمانوں پر فرض ہے کہ حتی المقدور ہر جائز کوشش حفظ مال وقف و دفع ظلم ظالم میں صرف کریں اور اس میں جتنا وقت یا مال ان کا خرچ ہو گا یا جو کچھ محنت کریں گے مستحق اجر ہوں گے، قال تعالیٰ:

"لَا یُصِیْبُھُمْ ظَمَأٌ وَّلَا نَصَبٌ وَّلَا مَخْمَصَۃٌ" (الی قولہ تعالیٰ) | ان کو مشقت اور مشکل نہ پہنچے گی (الی قولہ تعالیٰ) مگر ان تعالیٰ) "اِلَّا کُتِبَ لَھُمْ بِہٖ عَمَلٌ صَالِحٌ" 1۔ واللہ تعالیٰ | کے لئے نیک عمل لکھے جائیں گے (ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

اعلم۔

مسئلہ ۷۵: از ضلع گیا، موضع پردہ چک، ڈاکخانہ شمشیر نگر، مسئولہ ابوالبرکات یوم شنبہ ۷ صفر المظفر ۱۳۳۴ھ عام قبرستان میں اگر کسی نے درخت لگائے تو اسکی ملک ہے یا نہیں؟ دوسروں کو بدون اجازت استعمال کرنا جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: قبرستان اگرچہ وقف ہو مگر درخت جو اس میں لگائے جائیں اگر لگانے والا تصریح یہ کہے کہ میں نے

1 القرآن الکریم ۹ / ۱۲۰ صفحہ ۱۵۸ از ۶۳۱

Fatawa-e-Razvia Volume Sixteen (16)

...if they are endowed to the graveyard, they will still not become waqf (endowment) and will remain the property of the one who planted them. Their disposal by others is not permissible without his permission, and he has the right to cut the wood or do as he pleases. Rather, if due to them, the space for graves becomes narrow, he will be compelled to cut the trees and vacate the ground. This matter is mentioned in Al-Hindiyyah and others. (This ruling is present in Fatawa-e-Hindiyyah etc. T) And Allah Almighty knows best.

Problem 58: From Sitapur district, Laharpur town, Madrasa Islamia, Qazi Abu Muhammad Yusuf Hussain Sahib, on Wednesday 21 Safar 1334 AH. In the inquiry regarding endowment, a word "Irsadat" is written, the meaning of which I could not understand. If you know, please write. In 'Ghiyath', the meaning of "Rasad" is given as 'to keep a watch', and the word "Irsadat" was not found. If "Irsadat" is taken as the plural of "Rasad", even then it does not fit this context. Perhaps it is a name for a type of writing in royal documents like "Sijil" or "Farman" etc. If it is so, please write what kind of documents this word is used for. Perhaps the original context of this word is not in your mind, so I am copying the beginning of the inquiry: "Irsadat of Sultans are in the ruling of waqf; neither are they inheritable nor does anyone have the right to sell or transfer them."

The Answer: Our Maulana, may Allah Almighty honor you, Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings. The meaning of "Irsad" is indeed 'to keep watch', meaning to keep secure. The villages that the Sultans of Islam set aside from the state territories for charitable purposes are called 'Irsadat'. That is, the Sultan has secured them and prohibited their individual ownership. Their ruling is exactly the same as waqf.

"And they are only called Irsadat because the condition for waqf is ownership, while the Sultans do not own what is in their jurisdiction, for sovereignty belongs only to Allah."

They are called Irsadat because the condition for waqf is that it must first be in someone's ownership, whereas Sultans are not owners of their jurisdiction; ownership belongs only to Allah Almighty. And Allah Almighty knows best (T). And Allah Almighty knows best.

Problem 59 to 60: From Kanpur, Lakhnia Bazar, adjacent to Madrasa Faiz-e-Aam, asked by Shamsuddin Mahmood alias Mian, 22 Safar 1334 AH. What do the scholars of the manifest religion and the jurists of the firm Shariah say in this matter that Zaid, at the time of his death, endowed several plots of land from his ownership and estate? In the endowment deed, it is written that this endowment is made for the expenses of the poor, travelers, and the mosque. Thus, the heirs of the deceased, who are also the trustees of the endowed property: (1) If any part of the aforementioned plots of land is lying in a bad state and useless, and there is no income of any kind from it...

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

...उनको कब्रिस्तान पर वक्फ़ किया तब भी वक्फ़ न होंगे और लगाने वाले ही की मिल्क (स्वामित्व) रहेंगे, उसकी इजाज़त के बिना दूसरों को उनमें तसर्रुफ़ (उपयोग) जायज़ नहीं, और उसे अधिकार है कि उसकी लकड़ी काटे या जो चाहे करे बल्कि अगर उनके कारण मक़बरों पर ज़मीन तंग हो जाए तो उसे मजबूर किया जाएगा कि पेड़ काटकर ज़मीन खाली कर दे। वल-मसअला फिल-हिंदिया वग़ैरहा (फ़तावा हिन्दिया वग़ैरह में यह मसअला मौजूद है। त) वहुवा तआला अअलम।

मसअला 58: अज़ ज़िला सीतापुर क़स्बा लहरपुर मदरसा इस्लामिया क़ाज़ी अबू मोहम्मद यूसुफ़ हुसैन साहब बरोज़ बुध 21 सफ़र 1334 हि. वक्फ़ वाले इस्तफ़ता (प्रश्न) में एक शब्द "इरसादात" लिखा है जिसका अर्थ समझ में नहीं आया, अगर आपको मालूम हो तो लिखें। 'ग़ियास' में "रसद" का अर्थ 'निगाह रखना' निकला और शब्द "इरसादात" नहीं निकला। "रसद" की अगर बहुवचन "इरसादात" लिया जाए तो भी इस मौक़े पर काम नहीं देता, शायद यह शाही दस्तावेज़ों में किसी प्रकार के लेख का नाम हो जैसे "सजिल" या "फ़रमान" वग़ैरह। अगर ऐसा है तो लिखें कि यह शब्द किस प्रकार के प्रमाणों के लिए प्रयोग होता है। शायद मूल प्रसंग आपके ध्यान में न हो इसलिए मैं इस्तफ़ता की शुरुआत नक़ल किए देता हूँ: "सलातीन के इरसादात वक्फ़ के हुक्म में हैं, न वे वरासत में जाएँगे और न ही किसी को उनके बेचने या हस्तांतरित करने का अधिकार होगा।"

अल-जवाब (उत्तर): हमारे मौलाना, अल्लाह तआला आपको सम्मानित करे, अस्सलाम अलैकुम व रहमतुल्लाहि व बरकातुह। "इरसाद" का अर्थ 'निगाह रखना' ही है यानी सुरक्षित कर देना। इस्लामी सुल्तान राजकीय क्षेत्रों से जो गाँव परोपकारी कार्यों के लिए वक्फ़ करते हैं, उन्हें 'इरसाद' कहते हैं। यानी सुल्तान ने उन्हें सुरक्षित और निजी स्वामित्व के लिए निषिद्ध कर दिया है। उनका हुक्म बिल्कुल वक्फ़ की तरह ही है।

"और उन्हें केवल इरसादात कहा जाता है क्योंकि वक्फ़ की शर्त स्वामित्व है, जबकि सुल्तान अपने अधिकार क्षेत्र की चीज़ों के स्वामी नहीं होते, स्वामित्व तो केवल अल्लाह का है।"

उन्हें इरसादात इसलिए कहते हैं क्योंकि वक्फ़ की शर्त है कि वह पहले किसी के स्वामित्व में हो, जबकि सुल्तान अपने विलायत (अधिकार क्षेत्र) के मालिक नहीं होते, स्वामित्व तो केवल अल्लाह तआला का है। वल्लाहु तआला अअलम (त)। वल्लाहु तआला अअलम।

मसअला 59 से 60: अज़ कानपुर मोहल्ला लखनिया बाज़ार मुत्तसिल मदरसा फ़ैज़-ए-आम मस्ऊला शम्सुद्दीन महमूद उर्फ़ मियां 22 सफ़र 1334 हि. क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरह मुतीन इस मसअले में कि ज़ैद ने वफ़ात के समय अपनी मिल्कियत और छोड़ी हुई जायदाद से ज़मीन के कुछ टुकड़े वक़्फ़ किए। वक़्फ़नामे में यह लिखा है कि यह वक़्फ़ ग़रीबों, मुसाफ़िरों और मस्जिद के खर्च के लिए किया जाता है। अब मृतक के वारिस, जो वक़्फ़ संपत्ति के मुतवल्ली (ट्रस्टी) भी हैं: (1) यदि उपरोक्त ज़मीन के टुकड़ों में से कोई हिस्सा ख़राब और बेकार पड़ा हो और उससे किसी प्रकार की आमदनी न हो...

पृष्ठ 159/631

ان کو قبرستان پر وقف کیا جب بھی وقف نہ ہوں گے اور لگانے والے ہی کی ملک رہیں گے، اس کی اجازت کے بغیر دوسروں کو ان میں تصرف جائز نہیں، اور اس کو اختیار ہے کہ اس کی لکڑی کاٹے یا جو چاہے کرے بلکہ اگر ان کے سبب مقابر پر زمین تنگ کر دے تو اسے مجبور کیا جائے گا کہ درخت کاٹ کر زمین خالی کر دے والمسئلۃ فی الھندیۃ وغیرھا (فتاوٰی ہندیہ وغیرہ میں یہ مسئلہ موجود ہے۔ت) وھو تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۵۸: از ضلع سیتا پور قصبہ لہر پور مدرسہ اسلامیہ قاضی ابو محمد یوسف حسین صاحب بروز چہار شنبہ ۲۱ صفر ۱۳۳۴ھ وقف والے استفتاء میں ایک لفظ "ارصادات" کا تحریر ہے جس کے معنی سمجھ میں نہیں آئے، اگر آپ کو معلوم ہوں تحریر فرمائے، غیاث میں "رصد" کے معنی نگاہ رکھنا نکلے اور لفظ "ارصادات" نہیں نکلا، "رصد" کی اگر جمع "ارصادات" لئے جائیں تو بھی اس موقع پر کام نہیں دیتے شاید لفظ تحریراتِ سلطانی میں کسی قسم کی تحریر کا نام ہو جیسے "سجل" یا "فرمان" وغیرہ اگر ایسا ہے تو یہ تحریر فرمائیے کہ یہ لفظ کس قسم کے اسناد کے واسطے مستعمل ہوتا ہے اصل موقع اس لفظ کا شاید آپ کے خیال میں نہ باقی ہو اس لئے میں ابتدائے مضمون استفتاء کا نقل کئے دیتا ہوں، ارصاداتِ سلاطین حکم وقف میں ہیں نہ وہ موروث ہوں نہ ان کے بیع وانتقال کا کسی کو حق ہو۔

الجواب: مولنا اکرمکم اللہ تعالٰی، السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ "ارصاد" کے معنی نگاہداشتن ہی ہیں یعنی محفوظ کردینا، سلاطینِ اسلام مواضع سلطنت سے جو دیہات مصارفِ خیر کے لئے وقف کرتے ہیں انہیں ارصاد کہتے ہیں یعنی سلطان نے انہیں محفوظ و ممنوع التملیک کردیا ان کا حکم بعینہ مثلِ وقف ہے،

وانما سمیت ارصادات لان الوقف شرطہ الملک والسلاطین لایملکون مافی ولایتھم ان الملک الا اللہ۔

ان کو ارصادات اس لئے کہتے ہیں کہ وقف کی شرط ہے کہ پہلے کسی کی ملک میں ہو جبکہ سلاطین اپنی ولایت کے مالک نہیں ہوتے، ملک تو صرف اللہ تعالیٰ کی ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۵۹ تا ۶۰: از کانپور محلہ لکھنیا بازار متصل مدرسہ فیضِ عام مسئولہ شمس الدین محمود عرف میاں ۲۲ صفر ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین مبین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید نے وقتِ وفات اپنے چند قطعاتِ زمین وقف کئے اپنی ملکیت و متروکہ سے چھوڑے سندِ وقف میں یہ تحریر ہے کہ خرچ مساکین و مسافرین و مسجد کے واسطے یہ وقف کیا جاتا ہے پس مورثانِ متوفی جو متولیِ جائداد موقوفہ بھی ہیں، (۱) اگر منجملہ قطعاتِ زمین متذکرہ صدر کے کوئی جزو جو خراب و بیکار پڑا ہوا اور اس سے کسی قسم کی آمدنی بھی نہ ہو

Fatawa Razawiyyah Volume 16 (16)

[Include in] the mosque. (2) Or if some building is constructed on any part of the aforementioned plots for the purpose that its income is used for mosque expenses, or for some specific task related to the mosque, for example, for storing flooring and other items belonging to the mosque, or for the residence of an Imam, Muazzin, or any servant of the mosque, is it permissible or not? And will there be any religious accountability for the trustee? The Answer: If the mosque is cramped and there is difficulty for the congregation, and there is a need for space, then this land should be included in the mosque. Otherwise, no, because it is endowed *for* the mosque, not for *becoming* the mosque. It is stated in Alamgiri: *La yajuzu taghyirul waqf 'an hay'atihi* (It is not permissible to change the form of an endowment. (T))[1] It is stated in Radd al-Muhtar: *Fi al-fath dhaqal masjidu wa bijanbihi ardun waqfun 'alayhi aw hanutun jaza an yu'khadha wa yudkhala fihi* (In 'Al-Fath' it is written: if a mosque becomes cramped while adjacent to it is endowed land or a shop which is endowed in the name of that same mosque, then it is permissible to take it and include it in the mosque. (T))[2] The second scenario is permissible according to the adherence to the conditions of the endower (waqif). For example, if it was endowed for the purpose of spending its income on the mosque, then building a structure for that purpose is permissible, but using it for the residence of an Imam etc. is impermissible, *lan shartal waqifi ka nassish shar'i* (because the condition of the endower is like the text of the Lawgiver. (T)). And Allah Almighty knows best. Problem 61: From Khairabad, District Sitapur, Awadh, Mohalla Mian Sarai, Dargah Hazrat Haji Hafiz Syed Muhammad Ali Sahab, 24 Safar al-Muzaffar 1334 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say on this matter: that several villages were exempted by the Kings of Delhi for religious expenses and support of a family's livelihood. During the British reign, according to the intention of the grantor, this remained in practice. During the first settlement of the British reign, an investigation was held regarding this exemption, and it was proven as an ancient exemption. In this investigation, the heirs of the original grantee stated that these villages have been endowed (waqf) since ancient times. But even now, any deed of endowment or such writing or order of the Kings of Delhi, the grantors of the exemption, from which the name of the endower or the subject of the endowment [could be known]...

---

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter Four, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/490. [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/382. Page 160 of 631

फतावा रिज़विया जिल्द सोलह (१६)

मस्जिद में शामिल कर दें। (२) या उपरोक्त भूखंडों के किसी हिस्से में इस उद्देश्य से कोई इमारत बनाई जाए कि उसकी आय मस्जिद के खर्चों के काम आए, या मस्जिद से संबंधित किसी विशेष कार्य के लिए, जैसे कि मस्जिद के फर्श और अन्य सामान रखने के लिए, या पेश इमाम, मुअज़्ज़िन या मस्जिद के किसी अन्य सेवक के निवास के लिए, तो क्या यह जायज़ है या नहीं? और क्या मुतवल्ली (ट्रस्टी) पर कोई शरई जवाबदेही होगी? उत्तर: यदि मस्जिद तंग हो और जमात (नमाज़ियों) को कठिनाई होती हो और जगह की आवश्यकता हो, तो इस ज़मीन को मस्जिद में शामिल कर दिया जाए। अन्यथा नहीं, क्योंकि वह मस्जिद के लिए वक़्फ़ है न कि मस्जिद बनाने के लिए। आलमगीरी में है: ला यजूज़ु तग़य्यीरुल वक़्फ़ अन हय-अतिही (वक़्फ़ के स्वरूप को बदलना जायज़ नहीं है। (त))[1] रद-अल-मुहतार में है: फ़िल फ़तहि ज़ाक़ल मस्जिदु व बिजन्बिही अर्ज़ुन वक़्फ़ुन अलैहि अव हानूतुन जाज़ा अन युअ-ख़ज़ा व युद-ख़ला फ़ीहि (फ़तह में है कि यदि मस्जिद तंग हो जाए जबकि उसके पास वक़्फ़ की गई ज़मीन या दुकान हो जो उसी मस्जिद के नाम वक़्फ़ है, तो उसे लेकर मस्जिद में शामिल करना जायज़ है। (त))[2] दूसरी स्थिति वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) की शर्तों के पालन के अनुसार जायज़ है। उदाहरण के लिए, यदि इसकी आय मस्जिद पर खर्च करने के लिए वक़्फ़ की गई हो, तो इस उद्देश्य के लिए उसमें इमारत बनाना जायज़ है, लेकिन इमाम आदि के रहने के लिए यह नाजायज़ है, लन शर्तल वाक़िफ़ि क नस्सिश्शारिअ (क्योंकि वाक़िफ़ की शर्त शरई नियम की तरह है। (त))। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। मसला ६१: खैरबाद, ज़िला सीतापुर, अवध, मोहल्ला मियाँ सराए, दरगाह हज़रत हाजी हाफिज़ सैयद मोहम्मद अली साहब, २४ सफ़रुल मुज़फ़्फ़र १३३४ हिजरी। दीन के उलेमा और शरई मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि: दिल्ली के बादशाहों ने कुछ मौज़ों (गाँवों) को धार्मिक कार्यों के खर्च और एक खानदान की जीविका के लिए माफ़ (कर-मुक्त) कर दिया था। अंग्रेज़ी शासन काल में भी देने वाले की नियत के अनुसार इस पर अमल जारी रहा। अंग्रेज़ी शासन के पहले बंदोबस्त के समय इस माफ़ी के संबंध में जाँच हुई और इसे प्राचीन माफ़ी साबित किया गया। इस जाँच में मूल माफ़ीदार के वारिसों ने यह बयान दिया कि ये मौज़े प्राचीन काल से वक़्फ़ हैं। लेकिन अब भी कोई वक़्फ़नामा या दिल्ली के बादशाहों (दाता) का ऐसा लेखन या आदेश, जिससे वाक़िफ़ का नाम या वक़्फ़ की विषय-वस्तु...

---

1. फतावा हिन्दिया, किताब अल-वक्फ, अध्याय चार, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/४९०।

2. रद-अल-मुहतार, किताब अल-वक्फ, दार एह्या अल-तुरास अल-अरबी बेरुत, ३/३८२। पृष्ठ १६०/६३१

مسجد میں شامل کردیں۔ (۲) یا کسی جز قطعاتِ مذکور بالا میں کچھ عمارت اس غرض سے تعمیر کردیں کہ اس کی آمدنی واسطے اخراجاتِ مسجد کے کام آئے یا کسی خاص کام متعلق مسجد کے مثلاً فرش و فروش وغیرہ متعلقہ و مملوکہ مسجد کے رکھنے یا پیش امام ومؤذن وغیرہ کسی خادمِ مسجد کی سکونت کے بکار ہو تو جائز ہے یا نہیں اور متولی پر کوئی مواخذہ شرعی تو نہ ہوگا؟

الجواب: اگر مسجد تنگ ہو جماعت کی دقت ہوتی ہے جگہ کی حاجت ہے تو یہ زمین مسجد میں شامل کردی جائے ورنہ نہیں کہ وہ مسجد کے لئے وقف ہے نہ کہ مسجد کر لینے کے لئے۔

عالمگیری میں ہے: لا یجوز تغییر الوقف عن ھیأتہ (وقف کی ہیئت کو بدلنا جائز نہیں (ت))[1]

ردالمحتار میں ہے: فی الفتح ضاق المسجد وبجنبہ ارض وقف علیہ او حانوت جاز ان یوخذ ویدخل فیہ (فتح میں ہے کہ مسجد تنگ ہو جائے حالانکہ اسکے پہلو میں وقف شدہ زمین یا دکان ہے جو اسی مسجد کے نام وقف ہے تو اس کو مسجد میں شامل کرنا جائز ہے (ت))[2] صورت ثانیہ حسب پابندیِ شرائطِ واقف جائز ہے مثلاً اس کی آمدنی مسجد میں صرف کرنے کے لئے وقف کی ہو تو اس غرض کے لئے اس میں عمارت بنانی جائز اور سکونتِ امام وغیرہ کے لئے ناجائز لان شرط الواقف کنص الشارع (کیونکہ واقف کی شرط، شارع کی نص کی طرح ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۶۱: از خیر آباد ضلع سیتا پور اودھ محلہ میاں سرائے درگاہ حضرت حاجی حافظ سید محمد علی صاحب ۲۴ صفر المظفر ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں کہ چند موضعات کو شاہانِ دہلی نے واسطے مصارفِ امورِ مذہبی ومدد معاش ایک خاندان کے معاف کیا تھا زمانِ سلطنت انگلشیہ موافقِ نیت عطا کنندہ اس پر عملدرآمد رہا عہد سلطنت انگلشیہ زمانہ بندوبست اول میں اس معافی کی نسبت تحقیقات ہو کر معافی قدیم ثابت ہوئی اس تحقیقات میں

ورثاء معافی دار اول نے یہ بیان کیا ہے کہ یہ مواضع قدیم سے وقف ہے لیکن اب بھی وقف نامہ یا ایسی تحریر یا حکم شاہانِ دہلی عطا کنندہ کی معافی کا کہ جس سے واقف کا نام یا مضمونِ وقف اس سے...

---

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۹۰ ۲ ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۲ Page 160 of 631

Fatawa Rizvia Volume (16)

It could not be proven; rather, whatever written and oral evidence was presented only indicates that these villages were granted as 'Ma'afi' (tax-exempt land) by the Kings of Delhi for the aforementioned purposes. Based on this, the certificate granted by the British government was a conditional grant. Among the conditions of the British government's grant certificate, one condition is that in case of non-compliance with the terms of the certificate, this 'Ma'afi' will be confiscated. Regarding the aforementioned villages, a decree for superior rights against the government in favor of the 'Ma'afi' holders has already been issued by the British government. The British government collects its rights, such as 'Raqam Sawai', road tax, hospital fees, etc., annually from the 'Ma'afi' holders, just as it does from other landowners. From then until now, the heirs of the 'Ma'afi' holders, while remaining bound by the terms of the British government's grant, have been spending the proceeds from the villages on appropriate 'Ma'afi' purposes and utilizing the remaining proceeds for their livelihood (madad-e-ma'ash). From the first settlement, shares were established within this family of 'Ma'afi' holders, and inheritance continued equally. Each 'Ma'afi' holder's name continued to be recorded as 'owner' in the 'Khewat' (land records) and documents. Now, a short while ago, some of the partners in the 'Ma'afi' made the following changes: one 'Ma'afi' holder wrote a registered deed of endowment (waqf) for a part of his share in the name of God; one shareholder gifted (hiba) his share to his real brother; one made a 'Waqf-ala-Aulad' (endowment for descendants). Thereafter, the person who made the 'Waqf-ala-Aulad' filed a claim in a competent court stating that transfer actions in the endowed villages are not permissible. In his petition, he kept his transfer of 'Waqf-ala-Aulad' hidden, revealed both transfers, and argued for their invalidity. Therefore, advice is sought: should the villages granted by the kings and the British government be considered 'Waqf', or will they be envisioned as 'Atiyat' (gifts), 'Muqabat', 'Arsadat', etc.? Will the aforementioned transfer actions be considered null and void, or will they be envisioned as permissible and such actions be valid for the future? Does the statement made by the 'Ma'afi' holders during the settlement regarding the property being 'Waqf' make the said property 'Waqf', or is their statement null and void compared to the intention of the donor? Will the gift of property remain valid in the form of 'Atiyah' and 'Ma'afi' or 'Arsad', and what are the meanings of 'Atiyah' and 'Arsad', and what rules can or cannot be applied to them? Only.

The Answer:

There is a world of difference between 'Arsadat' and 'Ataya' (gifts) of kings. The villages that kings grant as a 'Jagir' (fiefdom) to anyone among their subjects and make them its owner are called 'Ataya' (gifts). In Arabic, it is called 'Iqta', and in our language, 'Ma'afi' and 'Jagir'. Those villages which Muslim kings designate for charitable purposes are 'Arsadat'. Their ruling is exactly the same as 'Waqf'. Whatever remains after charitable expenditures, using it for the livelihood (madad-e-ma'ash) of any people, descendants of any Sheikh, or servants of any shrine is not contrary to 'Waqf' or 'Arsad'. For ancient endowments (awqaf-e-qadeema), it is not necessary to know the name of the 'Waqif' (endower), nor is it mandatory to present any deed (sanad); otherwise, millions of endowments, especially mosques, would become invalid. The questioner himself states that the Kings of Delhi [granted] the villages for religious affairs and for the livelihood of a family.

फ़तावा रज़विया जिल्द (१६)

साबित नहीं हो सका, बल्कि जो कुछ लिखित और ज़बानी सबूत पेश हुए, उनसे सिर्फ इतना मालूम होता है कि ये मवाज़े (गाँव) दिल्ली के सुल्तानों ने उपरोक्त मक़सद के लिए माफ़ी के तौर पर अता किए थे। इसी बुनियाद पर जो सनद ब्रिटिश सरकार से अता हुई, वह शर्तिया माफ़ी थी। ब्रिटिश सरकार की सनद की शर्तों में से एक शर्त यह भी है कि शर्तों का पालन न करने की सूरत में यह माफ़ी ज़ब्त कर ली जाएगी। उक्त गाँवों के मुताल्लिक ब्रिटिश सरकार से माफ़ीदारों के हक़ में आला हुकूक की डिक्री सादर हो चुकी है और ब्रिटिश सरकार अपने हुकूक जैसे रक़म सवाई, सड़क टैक्स, अस्पताल फ़ीस वग़ैरह दूसरे ज़मींदारों की तरह सालाना माफ़ीदार से वसूल करती है। तब से अब तक माफ़ीदारों के वारिस ब्रिटिश सरकार की अता की गई शर्तों के पाबंद रहकर गाँवों की आमदनी का मुनासिब हिस्सा माफ़ी के मक़सद में खर्च करते रहे हैं और बाक़ी आमदनी को अपनी गुज़र-बसर (मदद-ए-माश) में खर्च करते रहे। पहले बंदोबस्त से इस खानदान के माफ़ीदारों में हिस्से क़ायम हुए और बराबर विरासत जारी रही। हर माफ़ीदार का नाम खेवट और काग़ज़ात में बतौर मालिक दर्ज होता रहा। अब कुछ समय पहले माफ़ी के कुछ भागीदारों ने निम्नलिखित बदलाव किए: एक माफ़ीदार ने अपने हिस्से के एक भाग का वक़्फ़नामा अल्लाह के नाम रजिस्टर्ड कराया; एक हिस्सेदार ने अपना हिस्सा अपने सगे भाई के नाम हिबा (उपहार) कर दिया; एक ने 'वक़्फ़-अला-औलाद' (संतानों के लिए बंदोबस्ती) किया। इसके बाद, वक़्फ़-अला-औलाद करने वाले ने सक्षम न्यायालय में दावा दायर किया कि वक़्फ़शुदा गाँवों में हस्तांतरण की कार्रवाई जायज़ नहीं है। अपनी अर्ज़ी में उसने अपने वक़्फ़-अला-औलाद के हस्तांतरण को छिपाया और दोनों हस्तांतरणों को ज़ाहिर किया और उनके नाजायज़ होने की दलील दी। लिहाज़ा सलाह माँगी गई है कि क्या शाही और ब्रिटिश सरकार द्वारा अता किए गए गाँवों को वक़्फ़ समझा जाएगा या उन्हें 'अतियात', 'मुक़बात', 'अरसादात' वग़ैरह की श्रेणी में माना जाएगा? क्या उपरोक्त हस्तांतरण की कार्रवाइयाँ बातिल और शून्य समझी जाएँगी या जायज़ मानकर भविष्य के लिए ऐसी कार्रवाइयाँ मान्य रहेंगी? क्या बंदोबस्त के दौरान माफ़ीदारों द्वारा संपत्ति के वक़्फ़ होने के संबंध में दिया गया बयान संपत्ति को वक़्फ़ बनाता है, या उनका बयान देने वाले की नीयत के मुक़ाबले बातिल और तुच्छ है? क्या संपत्ति का हिबा 'अतिया' और माफ़ी या अरसाद के रूप में क़ायम रहेगा? अतिया और अरसाद का क्या अर्थ है और उन पर क्या-क्या अहकाम (नियम) जारी हो सकते हैं और क्या नहीं? फ़क़त।

जवाब:

राजाओं के'अरसादात' और 'अताया' में ज़मीन-आसमान का फ़र्क़ है। राजा अपनी प्रजा में से जिसे कोई गाँव जागीर के रूप में दे देते हैं और उसे उसका मालिक बना देते हैं, वह 'अताया' (उपहार) है। अरबी में इसे 'इक्ता' कहते हैं, और हमारी ज़बान में 'माफ़ी' और 'जागीर'। वे गाँव जिन्हें मुस्लिम राजा नेक कामों के लिए मुक़र्रर कर देते हैं, वे 'अरसाद' हैं। उनका हुक्म हूबहू वक़्फ़ का हुक्म है। नेक कामों के खर्च के बाद जो कुछ बचे, उसमें से किसी क़ौम या किसी शेख की औलाद या किसी मज़ार के ख़ादिमों की मदद-ए-माश करना वक़्फ़ और अरसाद के ख़िलाफ़ नहीं है। पुराने वक़्फ़ों के लिए वाक़िफ़ (दानकर्ता) का नाम मालूम होना ज़रूरी नहीं है, और न ही कोई सनद पेश करना लाज़िम है, वरना लाखों वक़्फ़, ख़ासकर मस्जिदें, बातिल हो जाएँगी। ख़ुद साइल (प्रश्नकर्ता) का बयान है कि दिल्ली के सुल्तानों ने गाँवों को धार्मिक मामलों और एक खानदान की मदद-ए-माश के लिए [दिया था]।

पृष्ठ १६१/६३१

ثابت ہو سکے پیش نہیں ہوا بلکہ جو کچھ ثبوت تحریری زبانی پیش ہوا اس سے صرف اس قدر معلوم ہوتا ہے کہ یہ مواضع شاہان دہلی نے بغرض مذکور بالا معافی عطا کئے تھے ، اسی بنیاد پر جو سند سرکار انگلشیہ سے عطا ہوئی وہ معافی مشروط کی عطا ہوئی ، اور منجملہ شرائط سند عطائے سرکار انگلشیہ ایک یہ بھی شرط ہے کہ در صورت عدم پابندی شرائط سند یہ معافی ضبط کرلی جائیگی اور مواضع مذکورہ کے متعلق سرکار انگلشیہ سے ڈگری حق اعلیٰ بمقابلہ سرکار بحق معافی داران صادر ہو چکی ہے اور سرکار انگلشیہ اپنے حقوق مثل رقم سوائی و فیس سڑکانہ و شفاخانہ وغیرہ مثل دیگر زمینداران کے سالانہ معافی دار سے لیتی ہے اس کے بعد سے تاحال ورثاء معافی داران شرائط مندرجہ عطیہ سرکار انگلشیہ پابند رہ کر بطور مناسب اغراض معافی میں محاصل مواضع میں سے خرچ کر کے بقیہ محاصل کو اپنے مدد معاش میں صرف کرتے رہے بند وبست اول سے اس خاندان معافی داران میں حصص قائم ہوئے اور برابر وراثت جاری رہے اور ہر معافی دار کا نام کھیوٹ و کاغذات میں بطور مالک درج ہوتا رہا۔ اب تھوڑا عرصہ ہوا کہ شرکاء معافی میں سے چند شرکاء نے حسب ذیل انقلاب کئے ایک معافی دار نے منجملہ اپنے حصہ کے ایک جزء کا وقف نامہ بنام اللہ میاں رجسٹری شدہ تحریر کیا ایک حصہ دار نے اپنا حصہ اپنے حقیقی بھائی کے نام ہبہ کردیا، ایک نے وقف علی الاولاد کیا، اس کے بعد واقف علی الاولاد نے عدالت مجاز میں ایک دعویٰ دائر کیا کہ ہبہ مواضع موقوفہ میں ان میں کارروائی منتقلانہ جائز نہیں ہے اور اپنے عرضی دعویٰ میں اپنے انتقال وقف علی الاولاد کو پوشیدہ رکھا اور ہر دو انتقالات کو ظاہر کیا اور عدم جواز کی حجت کی لہذا استصواب ہے کہ مواضع عطیہ شاہی و سرکار انگلشیہ وقف سمجھے جائیں گے یا از قبیل عطیات و معقبات وار صادات و وغیرہ متصور

ہوں گے اور کارروائی انتقالات متذکرہ بالا باطل و کالعدم سمجھی جائیں گی یا جائز متصور ہو کر آئندہ کے لئے ایسی کاروائیاں جائز رہیں گی اور اس بیان معافی داران سے جو بندوبست میں نسبت وقف ہونے جائداد کے ہوا ہے جائداد مذکورہ وقف ہو گئے یا ان کا بیان بمقابلہ نیت عطا کنندہ کے باطل و ہیچ ہے اور ہبہ جائداد بصورت عطیہ و معافی وار صادر کے قائم رہیں گے اور عطیہ وار صاد کے کیا معنی ہیں اور ان پر کیا کیا احکام جاری ہو سکتے ہیں اور کیا کیا احکام جاری نہیں ہو سکتے ہیں فقط، الجواب: ار صادات و عطایا سلاطین میں زمین و آسمان کا فرق ہے جو مواضع سلاطین اپنی رعیت میں سے کسی کو جاگیر بخش دیں اسے اس کا مالک کردیں وہ عطاہے عربی میں اسے اقطاع کہتے ہیں اور ہماری زبان میں معافی و جاگیر اور جو مواضع سلاطین اسلام مصارف خیر کے لئے تعین کردیں وہ ارصاد ہیں ان کا حکم بعینہ حکم وقف ہے اور بعد مصارف خیر جو کچھ بچے اس میں سے کسی قوم یا کسی شیخ کی اولاد یا کسی مزار کے خدام کی مدد معاش کرنا منافی وقف وارصاد نہیں، نہ اوقاف قدیمہ کے لئے واقف کا نام معلوم ہونا ضرور ، نہ کوئی سند پیش کرنا لازم ، ورنہ لاکھوں وقف خصوصاً مساجد باطل ہو جائیں، خود سائل کا بیان ہے کہ مواضع سلاطین دہلی نے مصارف امور مذہبی اور ایک خاندان کی مدد معاش کے لئے

Fatawa Razvia Volume 16 (16)

...forgiven, and that until the time of the British Empire, it was acted upon according to the intention of the donor. And from then until now, the heirs of the recipients of these grants have been spending from the revenues of the villages on the purposes of the grant and using the remaining revenues for their own maintenance. This is the nature of a 'waqf' (endowment). If an estate were to be given to a specific person, no restriction for charitable expenditures would have been placed, nor would it have been stipulated that what remains after those expenditures should be used for maintenance, nor would it have worked this way consistently from ancient times until now. Therefore, these villages are certainly waqf. Keeping the names of the trustees in the ownership column in the current settlement will not invalidate a proven waqf. As for the transfers made by some of these trustees, if the intention was for the revenues that would come to their share after charitable expenditures, then it is clear that there was no attack on the original waqf, although gifting revenues before they are received is void. But if the intention was the transfer of the actual property itself, then the ultimate conclusion is that their oppression was void and rejected. How could that cast doubt upon the waqf? The government's collection of 'raqoom siwai' (incidental taxes) is also not contrary to waqf. Similarly, if inheritance portions were included from the first settlement, if it is in the revenues, what is wrong with that? And if it is in the land itself, it is the oppression of the trustees. Rather, the petitioner's statement that they still distribute whatever remains after charitable expenses is itself a denial of inheritance portions in the land. Even if it were not so, the very first statement of their ancestors that this property is waqf is sufficient to invalidate these actions of theirs. A property can become waqf after being owned, but once it is established as waqf, it can never become private property. There is nothing in their first statement contrary to the intention of the donor; rather, it is in exact accordance with it, as shown above. In short, there is no doubt that the mentioned villages are waqf, and no one has any right to proprietary dealings or transfers in them. "And fear Allah, to Whom you shall be gathered (1)." (And fear Allah, before Whom you will be gathered. T) And Allah Almighty knows best.

Problem 62: From District Bijnor, village Chandpur, submitted by Muhammad Qutubuddin, 9 Rabi al-Awwal Sharif 1346 AH. Respected and honorable master, may your shadow be long, Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings. In the settlement of Chandpur town, an area of about 6 biswa i.e., (Lillah mah) total land yards number Khasra 4482 located in Mohalla Kotla was waqf. A shop was built on it,

the income of which was used only for the mosque. Thus, in the tenth settlement, i.e., 1867 AD or 1284 Fasli, the said shop is written in the column of landowner and house owner as (waqf). In its description, it is written as (shop in the possession of the mosque). Its manager was Maulvi Mujtaba Hasan Sahib Deobandi, resident of Chandpur. The shop collapsed, and a 'se-dari' (three-arched hall) was built on its site, which served as a place for travelers to stay and as a school, and the said Maulvi Sahib remained the manager as before. Now, since this year, the said Maulvi Sahib has built an upper story over it and turned it into a residence for women, and the previous lower part, i.e., the se-dari, he has made his own private sitting room. God, God, may there be a good outcome.

(1) Al-Quran Al-Karim 5/96 Page 162 of 631

...माफ़ किए और यह कि ब्रिटिश साम्राज्य के समय तक दानकर्ता की मंशा के अनुसार इस पर अमल होता रहा। और तब से लेकर अब तक माफ़ी पाने वालों के वारिस माफ़ी के उद्देश्यों में गांवों की आय से खर्च करके शेष आय को अपने निर्वाह के लिए उपयोग करते रहे हैं। वक़्फ़ (धर्मस्व) की प्रकृति ऐसी ही होती है। यदि किसी विशिष्ट व्यक्ति को जागीर देनी होती, तो दान के कार्यों का प्रतिबंध नहीं लगाया जाता, और न ही यह प्रावधान होता कि उनमें से जो बचे वह निर्वाह में खर्च हो, और न ही प्राचीन काल से अब तक इसके अनुसार अमल रहता। तो निश्चित रूप से ये गाँव वक़्फ़ ही हैं। वर्तमान बंदोबस्त में मालिकाना हक के खाने में मुतवल्लियों (ट्रस्टियों) के नाम होने से सिद्ध वक़्फ़ समाप्त नहीं हो जाएगा। और ये हस्तांतरण जो इन कुछ मुतवल्लियों ने किए हैं, यदि उनसे उद्देश्य वह आय है जो दान के खर्चों के बाद उनके हिस्से में आएगी, तो स्पष्ट है कि इससे मूल वक़्फ़ पर कोई हमला नहीं हुआ, यद्यपि आय प्राप्त होने से पहले उसे उपहार देना (हिबा करना) बातिल (अमान्य) है। और यदि उनसे स्वयं संपत्ति के क्षेत्र का हस्तांतरण उद्देश्य था, तो अंततः उनका यह ज़ुल्म बातिल और अस्वीकार्य था। इससे वक़्फ़ पर उँगली क्यों उठने लगी? सरकार का 'रक़ूम सवाई' आदि लेना भी वक़्फ़ के विरुद्ध नहीं है। इसी तरह, पहले बंदोबस्त से विरासत के हिस्से यदि आय में हैं, तो उसमें क्या बुराई है? और यदि संपत्ति (रकबे) में है, तो यह मुतवल्लियों का ज़ुल्म है। बल्कि याचिकाकर्ता का यह कहना कि अब तक दान के खर्चों के बाद जो बचता है वे उसे बांटते हैं, स्वयं संपत्ति में विरासत के हिस्सों का खंडन कर रहा है। और यदि ऐसा न भी हो, तो उनके पूर्वजों का सबसे पहला बयान कि यह संपत्ति वक़्फ़ है, उनके इन कृत्यों को अमान्य करने के लिए पर्याप्त है। संपत्ति मालिक की होकर वक़्फ़ हो सकती है, लेकिन वक़्फ़ होकर कभी दोबारा निजी संपत्ति नहीं हो सकती। और उनके इस पहले बयान में दानकर्ता की मंशा के विपरीत कुछ भी नहीं है, बल्कि यह पूर्णतः उसके अनुकूल है, जैसा कि ऊपर स्पष्ट हुआ। संक्षेप में, इसमें कोई संदेह नहीं है कि उक्त गाँव वक़्फ़ हैं और उनमें किसी को मालिकाना हक के साथ व्यवहार करने या हस्तांतरण करने का कोई अधिकार नहीं है। "और अल्लाह से डरो जिसकी ओर तुम इकट्ठे किए जाओगे (1)" (और अल्लाह से डरो जिसकी तरफ तुम उठाए जाओगे। त) व अल्लाह तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)।

मसला 62: जिला बिजनौर, गाँव चाँदपुर, प्रेषक मुहम्मद कुतुबुद्दीन, 9 रबी-उल-अव्वल शरीफ 1346 हिजरी। मख़दूम मुकर्रम व मुअज़्ज़म (सम्माननीय और महान स्वामी), दाम ज़िलुकुम (आपकी छाया बनी रहे), अस्सलाम अलैकुम व रहमतुल्लाहि व बरकातुहू। कस्बा चाँदपुर की आबादी में लगभग 6

बिस्वा यानी (लिल्लाह मह) गज़ कुल भूमि संख्या खसरा 4482, मोहल्ला कोटला में स्थित, वक़्फ़ थी। उस पर एक दुकान बनी हुई थी जिसकी आय केवल मस्जिद में आती थी। अतः दसवें बंदोबस्त यानी 1867 ईस्वी या 1284 फसली में, उक्त दुकान को भूमि स्वामी और मकान स्वामी के खाने में (मवक़ूफ़ा - वक़्फ़ की हुई) लिखा गया है। इसकी कैफियत (विवरण) में (दुकान तसर्रुफ़ मस्जिद - मस्जिद के उपयोग में दुकान) लिखा है। इसके प्रबंधक मौलवी मुजतबा हसन साहब देवबंदी, निवासी चाँदपुर थे। दुकान ढह गई, उस पर एक से-दरी (तीन दरवाजों वाला हॉल) बनाई गई जो मुसाफिरों के ठहरने और मदरसे के काम आती रही और उक्त मौलवी साहब पहले की तरह ही प्रबंधक रहे। अब इस साल से उक्त मौलवी साहब ने इसके ऊपर एक बाला-खाना (ऊपरी मंजिल) तामीर कर लिया है, उसे ज़नाना मकान बना लिया है और नीचे का पिछला हिस्सा यानी से-दरी को अपनी विशेष बैठक बना लिया है। अल्लाह अल्लाह खैर सल्ला (ईश्वर खैर करे)।

(1) अल-क़ुरान अल-करीम 5/96 पेज 162 ऑफ़ 631

معاف کئے اور یہ کہ تا زمانہ سلطنت انگلشیہ موافق نیت عطا کنندہ اس پر عملدرآمد رہا اور یہ کہ اس کے بعد سے تاحال ورثاء معافی داران اغراض معافی میں محاصل مواضع میں سے خرچ کر کے بقیہ محاصل کو اپنی مدد معاش میں صرف کرتے رہے، یہ شان وقف ہی کی ہوتی ہے ، اور اگر کسی خاص شخص کو جاگیر دینی ہوتی ہے تو مصارف خیر کی قید نہ لگائی جاتی، نہ یہ کہ ان سے جو بچے وہ مدد معاش میں صرف ہو، نہ اس کے موافق قدیم سے اب تک عملدرآمد رہتا ہے تو ضرور یہ مواضع وقف ہی ہیں اور بند وبست حال میں اسمائے متولیان بخانہ ملکیت رکھنا وقف ثابت کو زائل نہ کرے گا اور یہ انتقالات جوان بعض متولیوں نے کئے اگر اس سے مقصود وہ محاصل ہیں جو بعد مصارف خیر ان کے حصہ میں آئیں جب تو ظاہر ہے کہ اس سے اصل وقف پر کوئی حملہ نہ ہوا اگرچہ محاصل کا وقف یا قبل وصول ہبہ کرنا باطل ہے، اور اگر ان سے نفس رقبہ جائداد کا انتقال مقصود تھا تو غایت یہ کہ ان کا ظلم باطل و مردود تھا، اس سے وقف پر کیوں حرف آنے لگا ، گورنمنٹ کا رقوم سوائی وغیرہ لینا بھی منافی وقف نہیں، یوں ہی بند وبست اول سے اجزائے وراثت اگر محاصل میں ہے کیا بیجا ہے اور رقبہ میں ہے تو متولیوں کا ظلم ہے بلکہ بیان سائل کہ اب تک بعد مصارف خیر جو بچتا ہے تقسیم کرتے ہیں رقبہ میں اجزائے وراثت کی خود نفی کر رہا ہے ، اور نہ بھی سہی تو ان کے مورتوں کا سب سے پہلا بیان کہ یہ جائداد وقف ہے ، ان کے ان تصرفات کے ابطال کو کافی ہے ، جائداد ملک ہو کر وقف ہو سکتی ہے مگر وقف ٹھہر کر کبھی ملک نہیں ہو سکتی اور ان کے اس بیان اول میں نیت عطا کنندہ کا کچھ خلاف نہیں بلکہ عین موافقت ہے جیسا کہ اوپر ظاہر ہوا بالجملہ شک نہیں کہ مواضع مذکورہ وقف ہیں اور ان

میں کسی کو تصرفات مالکانہ یا انتقالات کا کچھ حق نہیں "وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (۱)" (اور ڈرو اللہ تعالیٰ سے جس کی طرف تم اٹھائے جاؤ گے۔ ت) واللہ تعالی اعلم۔

مسئلہ ۶۲: از ضلع بجنور موضع چاند پور مسئولہ محمد قطب الدین ۹ ربیع الاول شریف ۱۳۴۶ھ مخدوم مکرم و معظم دام ظلکم السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ۔ آبادی قصبہ چاند پور میں موازی ۶ بسوائے یعنی (للہ مہ) گز کل اراضی نمبری خسرہ ۴۴۸۲ واقع محلہ کوٹلہ موقوفہ تھی اس پر ایک دکان بنی ہوئی تھی اس کی آمدنی صرف مسجد میں آتی تھی چنانچہ بند وبست دہم یعنی ۱۸۶۷ء یا ۱۲۸۴ ف میں دکان مذکور بخانہ مالک زمین و مالک مکان (موقوفہ) تحریر ہے اس کے کیفیت میں (دکان تصرف مسجد) تحریر ہے اس کے منتظم مولوی مجتبیٰ حسن صاحب دیوبندی ساکن چاند پور تھے دکان منہدم ہوگئی اس پر ایک سہ دری بنائی گئی جو قیام مسافران اور درس گاہ کے کام آتی رہی اور مہتمم بدستور مولوی صاحب موصوف رہے اب اس سال سے مولوی صاحب مذکور نے اس کے اوپر ایک بالا خانہ تعمیر کر لیا اس کو زنانہ مکان کر لیا نیچ کا سابقہ حصہ یعنی سہ دری اپنی نشست گاہ خاص بنالی ، اللہ اللہ خیر صلا۔

Molvi Sahib says that we are the owners of the house, it was built by us, its long-term possession of twelve years is temporary etc. and everything belongs to God and we are His servants. They are not willing to leave by mutual consent, so legal action must be taken under compulsion. Since the mentioned Molvi Sahib and his brother Molvi Murtaza Hasan Sahib are all Molvis (learned scholars), everyone respects them and avoids making a claim or becoming a plaintiff. Here, only two of us can support the truth; however, we can testify about the facts. If they are made plaintiffs, who will remain as witnesses? Except that after filing a lawsuit, people might be expected to come forward. Currently, the thought is that laying a hand on a Molvi is a major sin. Even Molvi Abdul Wasi Sahib and Mir Sajjad Hussain Sahib, advocates from Bijnor, are hesitant to become lawyers. In this scarcity of capable men, our eyes turn to you, and it is requested: what action should we take, and what is the ruling of the Shari'ah in this case? And would it be inappropriate if your honorable name is also included among the plaintiffs? Or should someone else's name be written? Whatever your high opinion is, let it be done. Please grant an answer by return post. That's all.

The Answer:

By the grace of Allah Almighty, I know the Shari'ah ruling and can only state that. I have no knowledge of the law nor can I give advice on it. Appropriating endowment (Waqf) property as owner is forbidden (Haram). When a trustee (Mutawalli) does this, it is mandatory to remove him, even if he is the one who established the endowment, let alone anyone else. It is stated in Durr al-Mukhtar:

It is mandatory to remove him even if he is the founder (Waqif), [Durar]. Thus, it is more so for others if they are not trustworthy, [Bazzazia].	It must be compulsorily removed even if it is the one who endowed it, [Durar]. So, by the first priority, others if they are not trustworthy. [Bazzazia]. (T)

And every Muslim can be a plaintiff for an endowment. And whoever is the plaintiff can also be the witness, because there is no need for a formal claim [La Yahtaj ila al-Da'wa]. It is obligatory for the Muslims there to save the endowment from oppression. Deobandis are not religious scholars. Knowing their statements and still considering them religious scholars is itself infidelity (Kufr). The scholars of the Two Holy Sanctuaries (Haramain Sharifain) have unanimously written about such people:

"Whoever doubts their punishment and infidelity has indeed become an infidel."[2]	Whoever doubts his punishment and infidelity, he has become an infidel. (T)

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/383.
2. Husam al-Haramain, Maktaba Nabawiya Lahore, p. 13.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

मौलवी साहब कहते हैं कि हम मकान के मालिक हैं, यह हमारा बनाया हुआ है, बारह साल का कब्ज़ा अस्थायी है इत्यादि और सब चीजें अल्लाह की मिल्कियत हैं और हम उसके बंदे हैं। वे आपसी रजामंदी से इसे छोड़ने को तैयार नहीं हैं, इसलिए मजबूरी में अदालती कार्रवाई करनी होगी। चूंकि उक्त मौलवी साहब और उनके भाई मौलवी मुर्तजा हसन साहब सभी मौलवी हैं (आलिम और फाजिल हैं), सब लोग उनका सम्मान करते हैं और कोई दावा करने या वादी बनने को तैयार नहीं होता। यहाँ हम केवल दो ही व्यक्ति हक का समर्थन कर सकते हैं, हाँ, घटनाओं के बारे में गवाही दे सकते हैं। यदि उन्हें वादी बना लिया जाए, तो गवाह कौन रहेगा? सिवाय इसके कि मुकदमा होने पर लोगों से उम्मीद की जा सकती है। फिलहाल यह ख्याल है कि मौलवी पर हाथ डालना गुनाह-ए-कबीरा (बड़ा पाप) है। यहाँ तक कि मौलवी अब्दुल वासिअ साहब और मीर सज्जाद हुसैन साहब, जो बिजनौर के वकील हैं, वकील बनने से कतराते हैं। इस किल्लत के दौर में हमारी नज़र आप पर पड़ती है और गुज़ारिश है कि हमें क्या कार्रवाई करनी चाहिए और इस मामले में शरीअत का क्या हुक्म है? और अगर आपका नाम भी वादियों की सूची में शामिल कर लिया जाए तो क्या यह अनुचित होगा? या किसी और व्यक्ति का नाम लिखा जाए? जैसी आपकी उच्च राय हो वैसा ही किया जाए। कृपया डाक द्वारा उत्तर भेजें। बस।

उत्तर:

अल्लाह तआला की कृपा से मैं शरीअत का हुक्म जानता हूँ और वही बता सकता हूँ। मुझे कानून की जानकारी नहीं है और न ही मैं उस पर सलाह दे सकता हूँ। वक्फ (बंदोबस्त) की संपत्ति में मालिकाना हक जताना हराम है। जब कोई मुतवल्ली (ट्रस्टी) ऐसा करे तो उसे हटाना अनिवार्य है, भले ही वह खुद वक्फ करने वाला क्यों न हो, दूसरों की तो बात ही क्या है। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

उसे अनिवार्य रूप से पदमुक्त किया जाए भले ही वह वक्फ करने वाला ही क्यों न हो [दुरर]। तो यह उन लोगों के लिए और भी ज़रूरी है जो भरोसेमंद नहीं हैं [बज़ाज़िया]।	लाज़मी तौर पर माज़ूल (बर्खास्त) किया जाए अगरचे वाकिफ़ ही हो, दुरर। तो बत़रीक़े औला ग़ैर को अगर वो मोतमद अलैह (भरोसेमंद) नहीं। बज़ाज़िया। (त)

और हर मुसलमान वक्फ का वादी (दावेदार) हो सकता है। और जो वादी हो वही गवाह भी हो सकता है क्योंकि 'दावे की आवश्यकता नहीं है' [ला यह्ताजु इलद-दवा]। वहाँ के मुसलमानों का कर्तव्य है

कि वक्फ को ज़ुल्म से बचाएं। देवबंदी धार्मिक विद्वान (आलिम) नहीं हैं। उनके बयानों को जानकर भी उन्हें विद्वान समझना खुद कुफ्र (अधर्म) है। हरमैन शरीफैन (पवित्र मक्का और मदीना) के विद्वानों ने सर्वसम्मति से ऐसे लोगों के बारे में लिखा है कि:

"जिसने उनकी सज़ा और कुफ्र पर संदेह किया, वह खुद काफिर हो गया।"[2]	जो उसके अज़ाब और कुफ़्र में शक करे तो वो काफ़िर हुआ। (त)

---

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल वक्फ, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/383.
2. हुसामुल हरमैन, मकतबा नबविया लाहौर, पृ. 13.

مولوی صاحب کہتے ہیں ہم مکان کے مالک ہیں ہمارا تعمیر کردہ ہے تمادی بارہ سال عارضی ہے وغیرہ وغیرہ اور سب چیزیں خدا کی ملکیت میں اور ہم اس کے بندے ہیں، رضامندی سے وہ چھوڑنے پر رضامند نہیں ہوتے، مجبوراً عدالتانہ کارروائی کرنا ہوگی چونکہ مولوی صاحب موصوف اور ان کے بھائی مولوی مرتضیٰ حسن صاحب سب مولوی ہیں (مولوی عالم فاضل ہیں) سب لوگ ان کا ادب کرتے ہیں بچتے ہیں کوئی دعویٰ کرنے یا مدعی بننے پر رضامند نہیں ہوتا، یہاں ہم صرف دو آدمی حق کی حمایت کر سکتے ہیں، البتہ واقعات کے بابت شہادت دے سکتے ہیں، اگر ان کو مدعی بنالیا جائے تو گواہ کون رہے سوائے اس کے نالش ہونے پر لوگوں سے توقع ہو سکتی ہے، بالفعل یہ خیال ہے کہ مولوی پر ہاتھ ڈالنا گناہِ کبیرہ ہے، حتیٰ کہ مولوی عبد الواسع صاحب و میر سجاد حسین صاحب وکلا بجنور وکیل بننے سے گریز کرتے ہیں اس قحط الرجال میں آپ پر نظر دوڑتی ہے اور گزارش کیا جاتا ہے کہ ہم کو کیا کارروائی کرنا چاہئے اور اس صورت میں شرع شریف کا کیا حکم ہے اور اگر آپ کا نام نامی بھی زمرہ مدعیان میں شامل کردیا جائے تو نامناسب تو نہیں ہے؟ یا کسی اور شخص کا لکھا جائے؟ جیسی رائے عالی ہو کیا جائے، جواب بواپسی ڈاک مرحمت ہو، فقط

الجواب:

بحمد اللہ تعالیٰ میں حکم شرعی جانتا ہوں اور وہی بتا سکتا ہوں قانون سے نہ مجھے واقفیت نہ اس کا مشورہ دے سکتا ہوں، وقف میں تصرف مالکانہ حرام ہے اور متولی جب ایسا کرے تو فرض ہے کہ اسے نکال دیں اگرچہ خود واقف ہو چہ جائے دیگر۔ در مختار میں ہے:

وینزع وجوباً ولو الواقف، درر، فغیرہ لازماً معزول کیا جائے اگرچہ واقف ہی ہو، درر۔ تو بطریق اولی لو غیر مأمون، بزازیہ[1]۔ اولیٰ غیر کو اگر وہ معتمد علیہ نہیں۔ بزازیہ۔(ت)

اور وقف کا مدعی ہر مسلمان ہو سکتا ہے او جو مدعی ہو وہی شاہد ہو سکتا ہے لانہ لایحتاج الی الدعوی (کیونکہ دعویٰ کی ضرورت نہیں۔ت) وہاں کے مسلمانوں پر فرض ہے کہ وقف کو ظلم سے نجات دلائیں۔ دیوبندی عالم دین نہیں ان کے اقوال پر مطلع ہو کر انہیں عالم دین سمجھنا خود کفر ہے، علمائے حرمین شریفین نے انہیں لوگوں کے لئے بالاتفاق تحریر فرمایا ہے کہ :

من شك في عذابه و كفره فقد كفر [2]۔ جو اس کے عذاب اور کفر میں شک کرے تو وہ کافر ہوا۔ (ت)

---

1 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/۳۸۳ 2 حسام الحرمین مکتبہ نبویہ لاہور ص ۱۳

Fatawa Razawiyya Volume (16)

And even if, hypothetically, someone is a scholar, respect for them does not demand that a waqf (religious endowment) be left in their oppressive control; even if they are a scholar, they are an oppressor regarding the waqf, and its liberation is obligatory. This is a very poor excuse that "all land belongs to God and we are His servants." Would such a person hold the same belief regarding their own properties and family members—that all is God's property and they are God's servants? This is a characteristic of the Ibahiya sect's doctrine. This humble servant lacks the capability for legal courts; please excuse me from that, as thousands of Muslims could be claimants. And Allah Almighty knows best.

Issue 63: From the common people of village Bajri, Tehsil Kistwar, District Ambala, via Allah Bakhsh Darzi, resident of Bajri, 23 Jumadi al-Ula 1334 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say in this matter: A widow endowed all her belongings, including a residential house among other items, in the name of the mosque for the sake of God. For documentation, she prepared a paper signed by several respectable relatives. After doing this, she moved to another village to live at her daughter's house. After her departure, her close relatives started trouble regarding the endowed house, saying "we will not give this house in the name of the mosque," although the widow has no male offspring who are rightful heirs, and she was the independent owner of her wealth and property without any partner after her husband's death. Therefore, the specific question is: Can anyone take action against the widow's will? And if they can, in what manner? Otherwise, what is the Sharia punishment for such dishonest people? That is all.

The Answer: Whatever has been endowed for the sake of Allah Almighty, no one has a claim over it. Here, it is apparent from the question that the woman made this endowment while in good health; now, any relative's interference in it is pure oppression and is inadmissible. No one here can impose a punishment; the greatest punishment is that Muslims should boycott the person from whom such an act originated. And Allah Almighty knows best.

Issue 64: From the city of Jetpur, Kathiawar region, Choti Chowk, submitted by Haji Imdad Ahmed Hamid, Mutawalli (trustee) of the Jamia Masjid. What do the scholars of religion say in this matter: It is the custom here that when someone falls ill or passes away, their relatives send one or several copies of the Holy Quran to the mosque with the intention that people read them so that we receive a reward. Now,

since they have accumulated in large numbers in the Jamia Masjid and are lying unused, with no eventual outcome except rotting and becoming dilapidated—because the readers are few and the Qurans are in large quantity—can they be sold (given as a gift for a price) and that money used for mosque expenses or not? There is a Quranic Madrasa attached to the mosque and also other Quranic Madrasas in the city; among them...

और मान लीजिए कि यदि कोई विद्वान (आलिम) भी हो, तो उसका सम्मान इस बात की माँग नहीं करता कि वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) को उसके अत्याचारी नियंत्रण में छोड़ दिया जाए; भले ही वह विद्वान हो, वह वक़्फ़ पर अत्याचारी है और उसे मुक्त कराना अनिवार्य (फ़र्ज़) है। यह एक बहुत बुरा बहाना है कि "सारी संपत्ति ईश्वर की है और हम उसके सेवक हैं।" क्या ऐसा कहने वाला अपनी संपत्तियों और अपने परिवार के सदस्यों के बारे में भी यही सोचेगा कि यह सब ईश्वर की संपत्ति है और वे ईश्वर के सेवक हैं? यह 'इबाहिया' संप्रदाय की विशेषता है। यह विनीत (फ़क़ीर) अदालत की योग्यता नहीं रखता, कृपया मुझे इससे क्षमा करें, हज़ारों मुसलमान दावेदार हो सकते हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ६३: गाँव बाजरी, तहसील किश्तवाड़, जिला अंबाला के आम लोगों द्वारा, अल्लाह बख्श दर्जी, निवासी बाजरी के माध्यम से, २३ जमादी-उल-उला १३३४ हिजरी। धर्म के विद्वान और स्पष्ट शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं: एक विधवा महिला ने अपनी सभी वस्तुएँ, जिनमें अन्य वस्तुओं के साथ एक आवासीय घर भी शामिल था, ईश्वर की खातिर मस्जिद के नाम पर वक़्फ़ कर दिया। दस्तावेज़ के रूप में, उसने कई सम्मानित रिश्तेदारों द्वारा हस्ताक्षरित एक कागज़ तैयार करवाया। यह काम करने के बाद, वह महिला दूसरे गाँव में अपनी बेटी के घर चली गई। उसके जाने के बाद, उसके करीबी रिश्तेदारों ने वक़्फ़ किए गए घर के बारे में हंगामा शुरू कर दिया कि "हम यह घर मस्जिद के नाम पर नहीं देंगे," हालांकि विधवा की कोई पुरुष संतान नहीं है जो हकदार हो, और वह अपने पति की मृत्यु के बाद अपनी संपत्ति और जायदाद की स्वतंत्र मालकिन थी। अत; अब विशेष प्रश्न यह है कि क्या कोई व्यक्ति विधवा की इच्छा के विरुद्ध कोई कार्रवाई कर सकता है? और यदि कर सकता है, तो किस रूप में? अन्यथा, ऐसे बेईमान व्यक्तियों के लिए शरीयत में क्या सज़ा (ताज़ीर) है? बस।

उत्तर: जो वस्तु अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के लिए वक़्फ़ हो गई, उसमें किसी का कोई दावा नहीं बनता। यहाँ प्रश्न से स्पष्ट है कि महिला ने अपनी स्वस्थ अवस्था में यह वक़्फ़ किया, तो अब किसी भी रिश्तेदार का इसमें बाधा डालना केवल अन्याय है और अस्वीकार्य है। यहाँ कोई किसी को सज़ा नहीं दे सकता; सबसे बड़ी सज़ा यह है कि जिससे ऐसी बात हुई हो, मुसलमान उसे छोड़ दें (उसका बहिष्कार करें)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ६४: शहर जेतपुर, काठियावाड़ क्षेत्र, छोटी चौक से, हाजी इमदाद अहमद हामिद, मुतवल्ली (ट्रस्टी) जामा मस्जिद द्वारा प्रस्तुत। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: यहाँ का रिवाज है कि जब कोई व्यक्ति बीमार होता है या उसका निधन होता है, तो उसके रिश्तेदार एक या कई कुरान पाक इस नीयत से मस्जिद भेजते हैं कि लोग इसे पढ़ें ताकि हमें पुण्य (सवाब) मिले। अब चूंकि जामा मस्जिद में वे बड़ी संख्या में जमा हो गए हैं और बेकार रखे हुए हैं, जिनका परिणाम सड़ने और पुराने होने के अलावा कुछ नहीं है—क्योंकि पढ़ने वाले कम हैं और कुरान बड़ी संख्या में हैं—तो क्या उन्हें उपहार (मूल्य के बदले) के रूप में देकर उस पैसे को मस्जिद के खर्च में लाया जा सकता है या नहीं? मस्जिद से सटा हुआ एक कुरान मदरसा है और शहर में भी कुरान के मदरसे हैं, उनमें...

पृष्ठ १६४ का ६३१

اور بالفرض کوئی عالم بھی ہو تو اس کا ادب اس کا مقتضی نہیں ہو سکتا ہے کہ وقف اس کے دستبر مظالمانہ میں چھوڑ دیا جائے اگرچہ عالم ہے مگر وقف پر ظالم ہے اور اس کی تخلیص فرض۔ یہ بہت اچھا عذر ہے کہ سب ملک خدا ہے اور ہم اس کے بندہ، کیا ایسا کہنے والا اپنے املاک اور اپنے اہل میں بھی ان کے لئے یہی گمان کرے گا کہ یہ سب ملک خدا ہیں اور وہ خدا کے بندے، یہ خاصہ اباحیہ کا مذہب ہے، فقیر کچہری کی لیاقت نہیں رکھتا اس سے معاف فرمایا جائے اور ہزاروں مسلمان مدعی ہو سکتے ہیں۔ واللہ تعالی اعلم۔

مسئلہ ۶۳: مسئولہ مردمان عامہ موضع باجری تحصیل کسٹڑواڑ ضلع انبالہ بتوسط الہ بخش درزی ساکن باجری ۲۳ جمادی الاولی ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک عورت بیوہ نے اپنی تمام اشیاء جس میں منجملہ دیگر اشیاء کے ایک سکنی مکان بھی ہے مسجد کے نام پر خدا کے واسطے وقف کر دیا اور سند کے لئے ایک کاغذ پر چند معزز برادران رشتہ کے دستخط کروا کر ایک کاغذ بنا لیا اور یہ کام کر کے وہ عورت ایک دوسرے موضع میں اپنی لڑکی کے گھر پر جارہی اور اس کے چلے جانے کے بعد میں اس عورت کے قریبی رشتہ والوں نے اس وقف شدہ مکان کی بابت فساد شروع کر دیا کہ ہم یہ مکان مسجد کے نام نہیں دیں گے حالانکہ بیوہ کے کوئی اولاد ذکور میں سے صاحب حق نہیں ہے اور وہ اپنے مال و جائداد کی بلا اشتراک غیرے خاوند کے مرنے کے بعد خود مختار مالک تھی، لہذا اب دریافت امر خاص یہ ہے کہ آیا کوئی شخص بیوہ کی مرضی کے خلاف کچھ کاروائی کر سکتا ہے؟ اور اگر کر سکتا ہے تو کس صورت سے؟ ورنہ ایسے بد دیانت اشخاص کی کیا شرعی تعزیر ہے؟ فقط

الجواب: جو شئے اللہ عز وجل کے لئے وقف ہو گئی اس میں کسی کو دعوی نہیں پہنچتا، یہاں سوال سے ظاہر یہ ہے کہ عورت نے اپنی حالت صحت میں یہ وقف کیا تو اب کسی رشتہ دار کا اس میں مزاحمت کرنا محض ظلم و نامسموع ہے اور یہاں کوئی کسی کو تعزیر نہیں دے سکتا، بڑی تعزیر یہ ہے کہ جس سے بات واقع ہو مسلمان اسے چھوڑ دیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۶۴: از شہر جیت پور ملک کاٹھیاواڑ چھوٹی چوک مسئولہ حاجی امداد احمد حامد متولی جمعہ مسجد کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ یہاں کا طریقہ ہے کہ جب کوئی شخص بیمار ہوتا ہے یا فوت ہوتا ہے تو اس کی جانب سے اس کے عزیز ایک یا چند قرآن پاک مسجد میں بھیجتے ہیں اس نیت سے کہ لوگ پڑھیں تاکہ ہم کو ثواب ملے، اب چونکہ جامع مسجد میں وہ بکثرت جمع ہو گئے اور بیکار رکھے ہیں جن کا انجام سوائے گلنے اور بوسیدہ ہونے کے کچھ نہیں ہے کیونکہ پڑھنے والے چند اور قرآن بکثرت جمع، تو ان کو ہدیہ کر کے وہ پیسہ مسجد کے صرف میں لا سکتے ہیں یا نہیں، مسجد سے ملحق ایک مدرسہ قرآن ہے اور نیز شہر میں بھی قرآن کے مدرسے ہیں ان میں

Fatawa-e-Razviyya Volume Sixteen (16)

Can the trustee send these Qurans [to other places] or not? Also, if they are in excess of the needs of the schools in this city, can they be sent to schools in another city or not?

The Answer: If the intention behind sending the Mushaf Sharif was not to dedicate (waqf) it specifically to that mosque, then the senders have the choice; those Mushafs remain their property, and they can do as they wish. If the intention was waqf to the mosque, there is a difference of opinion on whether they can be sent to another mosque in such a situation. Given the circumstances mentioned in the question and if the need for distribution is recognized, then acting upon the ruling of permissibility, they can be distributed among other mosques and schools. If they are in excess of the city's needs, they can also be sent to another city, but as a gift; their price cannot be spent on the mosque. It is stated in Durr al-Mukhtar:

"Dedicating a Mushaf to a mosque is permissible; it shall be recited therein, but it will not be confined to that mosque. And Allah Almighty knows best."

[Explanation:] Dedicating a Quran in the name of a mosque is permissible; it should be recited there, but it will not be restricted to that mosque. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 65: Asked by Abdullah Lohar, location Chandausi, District Moradabad, Sambhal Darwaza neighborhood, 19th Jumada al-Akhir 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: Two brothers named Khawaja Bakhsh and Azim were the owners of an orchard (Angur). Neither had any children. Azim Bakhsh took a nephew named Hussain [as a son] and had half of the orchard registered in his name in the government records. This happened thirty years ago, and it has remained registered in his name until now. Now, the other brother, Khawaja Bakhsh, dedicated the orchard in the way of Allah (waqf fi sabilillah) while going to the House of Allah (Makkah), after Azim Bakhsh had passed away. In such a case, can the share reach the nephew Hussain, or is the brother the owner? Explain and be rewarded.

The Answer: From the questioner's statement, it is understood that Azim Bakhsh had gifted (hiba) half of the orchard without partitioning it to his nephew. Azim Bakhsh passed away leaving no heir other than his brother. Thus, that gift which was in the nephew's name became void upon the death of Azim Bakhsh. In Durr al-Mukhtar, under the section 'Obstacles to Revoking [a Gift]', it is stated:

"Death is the death of one of the contracting parties after delivery; so if it occurs before delivery, it [the contract] becomes void."

[Explanation:] The death of either of the contracting parties after giving possession [validates the gift and prevents revocation]; however, if death occurs before giving possession, the contract will be void. (T)

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/81-380.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' 'an al-Hiba, Mujtabai Press Delhi, 3/161.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलह (16)

क्या मुतवल्ली (ट्रस्टी) इन कुरानों को भेज सकता है या नहीं? इसके अलावा, यदि वे इस शहर के मदरसों की जरूरतों से अधिक हों, तो क्या उन्हें दूसरे शहर के मदरसों में भेजा जा सकता है या नहीं?

उत्तर: यदि इन मुसहफ़ शरीफ़ को भेजने का उद्देश्य उस मस्जिद के लिए वक्फ करना नहीं था, तो भेजने वालों को अधिकार है; वे मुसहफ़ उनकी मिल्कियत (संपत्ति) में बने रहेंगे और वे जो चाहें कर सकते हैं। और यदि मस्जिद पर वक्फ करना उद्देश्य है, तो इसमें मतभेद है कि ऐसी स्थिति में उसे दूसरी मस्जिद में भेजा जा सकता है या नहीं। जब स्थिति वैसी हो जैसी प्रश्न में उल्लेखित है और वितरण की आवश्यकता समझी जाए, तो वैधता के मत पर अमल करते हुए उन्हें अन्य मस्जिदों और मदरसों में वितरित किया जा सकता है। यदि वे शहर की ज़रूरत से अधिक हों तो दूसरे शहर को भी भेजे जा सकते हैं, लेकिन उन्हें उपहार (हदिया) के रूप में ही भेजा जाए; उनकी कीमत मस्जिद में खर्च नहीं की जा सकती। दुर्रे मुख्तार में है:

"मस्जिद के लिए मुसहफ़ वक्फ करना जायज़ है; उसमें इसकी तिलावत की जाएगी, लेकिन वह उसी मस्जिद तक सीमित नहीं रहेगा। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।"

[व्याख्या:] मस्जिद के नाम कुरान का वक्फ जायज़ है, वहां उसकी तिलावत की जाए लेकिन वह उस मस्जिद के लिए पाबंद नहीं होगा। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला 65: प्रार्थी अब्दुल्ला लोहार, स्थान चंदौसी, ज़िला मुरादाबाद, मोहल्ला संभल दरवाज़ा, 19 जमादी अल-आख़िर 1339 हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: एक बाग (अंगूर) के दो भाई ख्वाजा बख्श और अज़ीम मालिक थे। दोनों की कोई औलाद नहीं थी। अज़ीम बख्श ने एक भतीजा मुसम्मी हुसैन को गोद ले लिया था और उसने सरकारी कागज़ात में आधे बाग का दाखिल-खारिज (म्युटेशन) उसके नाम करा दिया था। इसे तीस साल का समय बीत चुका है और अब तक उसी के नाम दाखिल-खारिज चला आ रहा है। अब दूसरे भाई ख्वाजा बख्श ने भी बैतुल्लाह शरीफ़ (मक्का) जाते समय बाग को फ़ी सबीलिल्लाह (अल्लाह की राह में) वक्फ कर दिया था, जबकि अज़ीम बख्श का इंतकाल हो चुका था। ऐसी स्थिति में क्या हिस्सा भतीजे हुसैन को मिल सकता है या भाई मालिक है? बयान करें और पुण्य पायें।

उत्तर: प्रार्थी के बयान से मालूम हुआ कि अज़ीम बख्श ने बिना तकसीम (विभाजन) किए वह आधा बाग भतीजे के नाम हिबा (उपहार) कर दिया था। अज़ीम बख्श के इंतकाल के बाद उनके भाई के सिवा कोई वारिस नहीं था। अतः वह हिबा जो भतीजे के नाम था, अज़ीम बख्श की मौत से बातिल (अमान्य) हो गया। दुर्रे मुख्तार में 'हिबा से वापस लौटने की रुकावटें' के अध्याय में है:

"मौत का अर्थ है सुपुर्दगी (कब्ज़ा) के बाद अनुबंध करने वालों में से किसी एक की मृत्यु; यदि कब्ज़ा देने से पहले मृत्यु हो जाए, तो अनुबंध बातिल हो जाएगा।"

[व्याख्या:] कब्ज़ा दे देने के बाद अनुबंध करने वालों (आकिदैन) में से किसी का इंतकाल हो जाना; तो अगर कब्ज़ा देने से पहले इंतकाल हो तो अनुबंध बातिल होगा। (त)

1. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक्फ, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/81-380।
2. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-हिबा, बाब अर-रुजू' अन अल-हिबा, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 3/161।

पेज 165 / 631

ان قرآنوں کو متولی بھیج سکتا ہے یا نہیں نیز اگر اس شہر کے مدارس سے بچ رہیں تو دوسرے شہر کے مدارس میں بھیجے جا سکتے ہیں یا نہیں؟ **الجواب:** اگر اس بھیجنے سے مصحف شریف اس مسجد پر وقف کرنا مقصود نہیں ہوتا جب تو بھیجنے والوں کو اختیار ہے وہ مصاحف ان کی ملک میں باقی ہیں جو وہ چاہیں کریں اور اگر مسجد پر وقف مقصود ہے تو اس میں اختلاف ہے کہ ایسی صورت میں اسے دوسری مسجد بھیج سکتے ہیں یا نہیں، جب حالت وہ ہو جو سوال مذکور میں ہے اور تقسیم کی ضرورت سمجھی جائے تو قول جواز پر عمل کرکے دوسری مساجد و مدارس پر تقسیم کر سکتے ہیں اس شہر کی حاجت سے زائد ہو تو دوسرے شہر کو بھی بھیج سکتے ہیں مگر انہیں ہدیہ کرکے، ان کی قیمت مسجد میں نہیں صرف کر سکتے۔ در مختار میں ہے:

وقف مصحفا علی المسجد جاز ویقرأ فیہ ولایکون محصورا علی ھذا المسجد ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسجد کے نام قرآن کا وقف جائز ہے وہاں اس کی تلاوت کی جائے لیکن وہ اس مسجد کے لئے پابند نہیں ہو گا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۶۵: مسئولہ عبداللہ لوہار مقام چندوسی ضلع مراد آباد محلہ سنبھل دروازہ ۱۹ جمادی الآخر ۱۳۳۹ھ چہ می فرمایند علمائے دین دریں مسئلہ، ایک باغ (انگر) کے دو بھائی مسمیان خواجہ بخش و عظیم مالک تھے اور دونوں کی کوئی اولاد نہیں تھی، عظیم بخش نے ایک بھتیجا لے لیا تھا مسمیٰ حسین، اور اس نے نصف باغ کا داخل خارج کاغذات سرکاری میں کرا دیا عرصہ تیس سال کا ہوا اور اب تک اسی کے نام داخل خارج چلا آتا ہے اب دوسرے بھائی خواجہ بخش نے بھی باغ

بیت اللہ شریف کے جاتے وقت فی سبیل اللہ وقف کر دیا تھا جبکہ عظیم بخش کا انتقال ہو گیا تھا ایسی صورت میں حصہ بھتیجا حسین کو پہنچ سکتا ہے یا بھائی مالک ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: بیان سائل سے معلوم ہوا کہ وہ نصف باغ بلا تقسیم عظیم بخش نے بھتیجے کے نام ہبہ کر دیا تھا اور عظیم بخش نے اپنے انتقال کے بعد بھائی کے سوا کوئی وارث نہ چھوڑا تو وہ ہبہ جو بھتیجے کے نام تھا عظیم بخش کی موت سے باطل ہو گیا۔ درمختار موانع رجوع میں ہے:

الموت موت احد المتعاقدین بعد التسلیم فلوقبلہ بطل ۔

قبضہ دے دینے کے بعد عاقدین میں سے کسی کا فوت ہو جانا، تو اگر قبضہ دینے سے پہلے فوت ہو تو عقد باطل ہوگا۔ (ت)

۱ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/۸۱-۳۸۰ ۲ درمختار کتاب الہبۃ باب الرجوع عن الہبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۳/۱۶۱

Volume 16 (16) Fatawa-e-Razvia

So the entire orchard became the property of Khawaja Bakhsh; when he endowed it, it became a Waqf (endowment). Now it belongs neither to him nor to his nephew; it is purely the property of Allah, the Exalted. And Allah Almighty knows best.

Problem 66: From Aligarh, Delhi Gate neighborhood, Takia Bakhshi Karimullah Sahib, as asked by Abdul Karim and Abdul Aziz etc., 21 Rajab 1339 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the clear Shariah say regarding this matter: that there is a hospice (Takia) and some land known as 'Baara' which has been endowed since ancient times for the Fatiha (prayers) of Hazrat Faizullah Shah Sahib and Hazrat Banam Shah Sahib. Our ancestors were its trustees (Mutawallis) and administrators, and from its income, Fatiha and Urs (anniversary rituals) have always been performed. Previously, the following actions were taken: some shops were built on this land, a portion of the Takia land was sold to some individuals, and in the land of the 'Baara', a market (Ganj) was established and mortgaged. Now, a clarification is sought as to whether this sale and mortgage of this endowed land is legally permissible according to Shariah or not? And what is the ruling on this action? Please provide the answer with references from books. State the ruling, and you shall be rewarded. (T)

Answer: Mortgaging and selling Waqf properties are impermissible. It is stated in Durr-al-Mukhtar: "When the Waqf is completed and becomes binding, no one becomes its owner, nor can they make someone else its owner, nor can it be lent, nor can it be mortgaged." (Reference 1)

[Translation of Arabic quote]: When the Waqf is completed and binding, neither does anyone become its owner nor can anyone be made its owner, nor can it be lent, nor can it be kept as a mortgage. (T)

If shops were built in the Takia, it is absolutely impermissible. However, if the trustee (Mutawalli) built them in the 'Baara' for the benefit of the Waqf and there was no violation of the conditions set by the endower (waqif) nor any change in the essential state of the Waqf, then there is no harm; otherwise, they are also impermissible, as stated in Fath al-Qadir, Fatawa al-Hindiyya, and others. (As stated in Fath al-Qadir and Fatawa al-Hindiyya etc. T). And Allah Almighty knows best.

Problem 67: Sent by Chaudhary Rashiduddin Sahib Ashraf Sahib, Taluqdar and Honorary Magistrate from Beyar, District Barabanki. What do the scholars of religion

and jurists of the clear Shariah say regarding this matter: that Qazi Amir Ashraf Sahib passed away; a document was found among his papers, a copy of which is attached to this inquiry. It was not written by his hand, but the notes on its margins are written in his pen. Is it legally valid according to Shariah to act upon this document?

1. Durr-al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/379. Page 166 of 631

जिल्द सोलह (16) फ़तावा रिज़विया

तो पूरे बाग का मालिक ख्वाजा बख्श हो गया, जब उसने उसे वक़्फ़ कर दिया तो वह वक़्फ़ हो गया। अब न यह उसका है न उसके भतीजे का, यह विशुद्ध रूप से अल्लाह तआला की संपत्ति है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 66: अलीगढ़, मोहल्ला दिल्ली दरवाज़ा, तकिया बख्शी करीमउल्लाह साहब, अब्दुल करीम और अब्दुल अज़ीज़ आदि द्वारा पूछा गया प्रश्न, 21 रजब 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि एक तकिया और 'बाड़ा' के नाम से कुछ ज़मीन जो पुराने समय से हज़रत फ़ैज़ुल्लाह शाह साहब और हज़रत बानाम शाह साहब के फ़ातिहा के लिए वक़्फ़ चली आ रही है? हमारे पूर्वज इसके मुतवल्ली (प्रबंधक) और प्रशासक थे, और इसकी आय से हमेशा फ़ातिहा और उर्स होता रहता है। इसमें पहले यह हुआ कि इस ज़मीन पर कुछ दुकानें बनवा दी गईं, और फिर तकिया की ज़मीन का कुछ हिस्सा कुछ लोगों को बेच दिया गया, और 'बाड़ा' की ज़मीन में एक गंज (बाज़ार) बसवा कर उसे गिरवी रख दिया गया। अब पूछना यह है कि क्या इस वक़्फ़ ज़मीन की यह बिक्री और गिरवी शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं? और इस क्रिया का क्या हुक्म है? किताबों के संदर्भ के साथ इसका उत्तर दिया जाए। बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा। (त)

उत्तर: वक़्फ़ का गिरवी रखना और बेचना नाजायज़ है, 'दुर्रे मुख्तार' में है: "जब वक़्फ़ पूरा और अनिवार्य हो जाए, तो न कोई उसका मालिक बने, न किसी को मालिक बना सके, न उसे उधार दिया जाए और न ही उसे गिरवी रखा जाएगा।" (संदर्भ 1)

[अनुवाद]: जब वक़्फ़ पूरा और लाज़िम हो जाए तो न कोई उसका मालिक बने न किसी को मालिक बना सके, न आरिया (उधार) दिया जाए और न ही गिरवी रखा जाएगा। (त)

अगर तकिया में दुकानें बनाई गईं, तो यह पूरी तरह से नाजायज़ है। और अगर मुतवल्ली ने 'बाड़े' में वक़्फ़ के लाभ के लिए दुकानें बनवाईं और उनमें वाक़िफ़ (दानकर्ता) की किसी शर्त का उल्लंघन नहीं था और न ही वक़्फ़ के मूल स्वरूप में कोई बदलाव था, तो कोई हर्ज नहीं है; अन्यथा वे भी नाजायज़ हैं, जैसा कि फ़तह-उल-क़दीर और फ़तावा-ए-हिन्दिया आदि में स्पष्ट किया गया है। (जैसा कि इस पर फ़तह-उल-क़दीर और फ़तावा-ए-हिन्दिया आदि में तसरीह (स्पष्टीकरण) कर दी गई है। त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 67: चौधरी रशीदुद्दीन साहब अशरफ साहब, ताल्लुकेदार और मानद मजिस्ट्रेट, बयार जिला बाराबंकी द्वारा प्रेषित। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि काज़ी अमीर अशरफ़ साहब मरहूम का इंतकाल हो गया; उनके काग़ज़ात से एक तहरीर (लेख) मिली जिसकी मूल प्रति इस प्रश्न के साथ संलग्न है। यह तहरीर उनके हाथ की लिखी हुई नहीं है, लेकिन इसके हाशिये (किनारों) पर जो इबारत लिखी है वह उनके कलम से है। क्या शरीयत के अनुसार इस तहरीर पर अमल करना जायज़ है?

1. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/379। पृष्ठ 166 का 631

تو کل باغ کا مالک خواجہ بخش ہوا جب اس نے وقف کر دیا وقف ہو گیا اب نہ اس کا ہے نہ بھتیجے کا، خالص ملک الٰہی ہے عزوجل۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۶۶: از علی گڑھ محلہ دہلی دروازہ تکیہ بخشی کریم اللہ صاحب مسئولہ عبد الکریم و عبد العزیز وغیرہ ۲۱ رجب ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں عالمانِ دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک تکیہ اور کچھ اراضی باڑہ کے نام سے کہ جو قدیم الایام سے واسطے فاتحہ حضرت فیض اللہ شاہ صاحب اور حضرت بانام شاہ صاحب کے وقف چلی آتی ہے اور اس کے متولی اور متصرف ہمارے اجداد سے تھے اور اس کی آمدنی سے فاتحہ اور عرس ہمیشہ ہوتا رہتا ہے اس میں پہلے یہ تصرف ہوا کہ اس زمین میں کچھ دکانیں بنوا دیں گئیں اور پھر تکیہ کی زمین سے کچھ حصہ اشخاص کے ہاتھ بیچ کر دیا گیا اور باڑہ کی زمین میں ایک گنج آباد کراکے اس کو رہن کر دیا اب استفسار طلب یہ امر ہے کہ آیا یہ بیع اور رہن اس اراضی موقوفہ کا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ اور یہ تصرف کیا حکم رکھتا ہے؟ اس کا جواب بحوالہ کتب بیان فرمایا جائے ۔ بینوا توجروا (بیان کیجئے اجر پائیے ت)

الجواب: وقف کے رہن و بیع ناجائز ہیں، درمختار میں ہے: فإذا تم ولزم لایملك ولایملك ولایعار ولایرھن ۱۔ جب وقف تمام اور لازم ہو جائے تو کوئی نہ اس کا مالک بنے نہ کسی کو مالک بنا سکے، نہ عاریہ دیا جائے اور نہ رہن رکھا جائے گا (ت)

دکانیں اگر تکیہ میں بنائی گئیں تو قطعاً ناجائز ہیں اور باڑے میں متولی نے منفعت وقف کے لئے بنوائیں اور ان میں کوئی مخالفتِ شرطِ واقف و تغییرِ ہیئتِ وقف نہ تھی تو حرج نہیں ورنہ وہ بھی

ناجائز ہیں کما نص علیه في فتح القدیر والفتاوی الهندیة وغیرهما (جیسا کہ اس پر فتح القدیر اور فتاوی ہندیہ وغیرہما میں تصریح کر دی ہے۔ ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۶۷: مرسلہ چودھری رشید الدین صاحب اشرف صاحب تعلقدار و آنریری مجسٹریٹ از بیار ضلع بارہ بنکی کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ قاضی امیر اشرف صاحب مرحوم نے وفات پائی ان کے کاغذات سے ایک تحریر بر آمد ہوئی جس کی نقل مطابق اصل شاملِ استفتاء ہذا ہے جو ان کے ہاتھ کی لکھی ہوئی نہیں ہے مگر بجز اس کے حواشی وغیرہ پر عبارات ان کے قلم کی لکھی ہوئی ہے آیا اس تحریر پر عملدرآمد شرعاً

۱ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/۳۷۹ Page 166 of 631

Fatawa Razawiyya Volume 16

Can it happen or not? Will this be considered a Waqf (endowment) or a Wasiyyat (will)? And is its compliance mandatory for the heirs in any of these two ways? Please provide a clarification, and may you be rewarded.

The Answer:

This is neither a Waqf nor a Wasiyyat, nor is it anything else; its compliance is not mandatory in any way for the heirs or others. This is an incomplete draft of a Waqf-nama (endowment deed) which is neither in the handwriting of the deceased (the legator) nor does it begin with the standard title of such documents (I, so-and-so, son of so-and-so, etc.). There are no witnesses to it. Such a paper holds no more value than a scrap piece of waste paper. Especially, its conclusion states: "Therefore, I am having this Waqf-nama completed and registered so that it may serve as proof and be useful at the time, end." At most, it can be presumed that the deceased intended to make a Waqf and had a draft prepared by someone, then made some amendments himself, but then changed his mind and suspended it, hence did not complete it nor got it registered. Even if this were the case, it amounts to nothing more than an intention that remained unfulfilled. This is even assuming it to be true, otherwise, it is not even proven that this paper was dictated by the deceased or written according to his opinion. The appearance of some writing in the margins in the deceased's handwriting is not proof, as one handwriting can resemble another. In any case, it is a meaningless paper that has no effect. It is stated in Ashbah wa al-Naza'ir:

Handwriting is not to be relied upon, and an endowment document upon which there are writings of past judges shall not be acted upon[1].	**No reliance shall be placed on the handwriting, and the Waqf deed which has the writings of past judges on it will not be acted upon. (T)**

It is stated in 'Uqud al-Durriyah:

The book of Waqf is only a paper with handwriting on it, which is not to be relied upon nor acted upon, as has been explicitly stated by many of our scholars[2].	**The book of Waqf is a paper with writing on it which is not reliable, nor is it permissible to act upon it, as most of our scholars have explicitly stated. (T)**

It is stated in Radd al-Muhtar:

If it has a standard beginning and heading, it is like spoken word if he confesses that the handwriting is his, as opposed to when...	**When a heading has been established at the beginning, then it will be like verbal speech if there is also a confession that "this is my handwriting".**

[1] Ashbah wa al-Naza'ir, Kitab al-Qada wa al-Shahadat etc., Idarat al-Qur'an wa al-'Ulum al-Islamiyya, Karachi, 1/338. [2] Al-'Uqud al-Durriyah fi Tanqih al-Hamidiyyah, Kitab al-Waqf, 1/110 and Kitab al-Da'wa, Arg Bazar, Qandahar, 2/20.

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

हो सकता है या नहीं? इसे वक्फ़ (धार्मिक न्यास) समझा जाएगा या वसीयत? और क्या वारिसों (उत्तराधिकारियों) के लिए इन दोनों तरीकों में से किसी भी तरीके से इसका पालन करना अनिवार्य है? बयान फरमाएं, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब:

यह न तो वक्फ़ है और न ही वसीयत, न ही कोई और चीज़; इसका पालन किसी भी तरह से वारिसों या अन्य लोगों पर अनिवार्य नहीं है। यह एक अपूर्ण वक्फ़-नामे (न्यास विलेख) का मसौदा है जो न तो मृतक के हाथ का लिखा हुआ है और न ही दस्तावेजों के प्रसिद्ध शीर्षक (मैं कि फलां बिन फलां आदि) से इसकी शुरुआत होती है, न ही इस पर कोई गवाही है। ऐसा कागज़ रद्दी के टुकड़े से ज़्यादा अहमियत नहीं रखता। विशेष रूप से इसका अंत इस बात पर है कि "अतः मैं इस वक्फ़-नामे को पूरा और पंजीकृत करा रहा हूँ ताकि यह प्रमाण रहे और समय पर काम आए, बस।" ज़्यादा से ज़्यादा यह अनुमान लगाया जा सकता है कि मृतक ने वक्फ़ करने का इरादा किया और किसी व्यक्ति से इसका मसौदा तैयार कराया और उसमें खुद संशोधन किए, फिर विचार बदल गया और उसे रोक दिया, इसलिए इसे पूरा नहीं किया और न ही पंजीकरण कराया। यदि ऐसा भी हो, तो भी इससे कुछ नहीं होता क्योंकि यह केवल एक इरादा था जो अधूरा रह गया। यह भी तब है जब इसे मान लिया जाए, वरना यह भी सिद्ध नहीं है कि यह कागज़ मृतक ने लिखवाया था या उसकी राय से लिखा गया था। हाशियों (किनारों) पर मृतक की लिखावट जैसा कुछ लिखा होना कोई प्रमाण नहीं है क्योंकि एक लिखावट दूसरी के समान हो सकती है। बहरहाल, वह एक अर्थहीन कागज़ है जिसका कोई प्रभाव नहीं है। 'अशबाह व अन-नज़ाइर' में है:

लिखावट पर भरोसा नहीं किया जाता है और उस वक्फ़ दस्तावेज़ पर अमल नहीं किया जाएगा जिस पर पिछले न्यायाधीशों की लिखावट हो[1]।

लिखावट पर भरोसा न किया जाए और वह वक्फ़-नामा जिस पर पिछले काज़ियों (न्यायाधीशों) के लेख मौजूद हों, उन पर अमल नहीं किया जाएगा। (त)

'उक़ूद अद-दुर्रिया' में है:

वक्फ़ की किताब केवल एक कागज़ है जिस पर लिखावट है, जिस पर भरोसा नहीं किया जाता और न ही उस पर अमल किया जाता है जैसा कि हमारे कई विद्वानों ने स्पष्ट रूप से कहा है[2]।

वक्फ़ की किताब, वह एक कागज़ है जिस पर लिखावट है जो विश्वसनीय नहीं है और न ही उस पर अमल करना जायज़ है जैसा कि हमारे अधिकांश विद्वानों ने इस पर स्पष्ट रूप से कहा है। (त)

'रद्द अल-मुह्तार' में है:

जब इसकी शुरुआत शीर्षक के साथ हुई हो, तो यह ज़बानी बातचीत की तरह होगा यदि वह स्वीकार कर ले कि यह लिखावट उसकी है, इसके विपरीत जब...

जब शुरुआत में शीर्षक स्थापित किया गया हो, तो फिर वह ज़बानी बातचीत की तरह होगा जब यह स्वीकार भी हो कि "यह मेरी लिखावट है"।

[1] अशबाह व अन-नज़ाइर, किताब अल-क़दा व अल-शहादात आदि, इदारात अल-क़ुरआन व अल-उलूम अल-इस्लामिया, कराची, 1/338. [2] अल-उक़ूद अद-दुर्रिया फ़ी तनक़ीह अल-हामिदिया, किताब अल-वक्फ़, 1/110 और किताब अद-दावा, अर्ग बाज़ार, क़ंधार, 2/20.

ہو سکتا ہے یا نہیں؟ یہ وقف سمجھا جائے گا یا وصیت؟ اور اس کی پابندی ہر دو طریقہ سے کسی طریقہ پر ورثاء کے ذمہ لازم ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب:

یہ نہ وقف ہے نہ وصیت، نہ کوئی شئے، نہ اسکی پابندی اصلاً کسی طرح وارث خواہ غیر پر کچھ لازم، یہ ایک وقفنامہ نامکمل کا خاکہ ہے جو نہ قلم مورث سے ہے نہ دستاویزوں کے عنوان معروف (میں کہ فلاں بن فلاں الخ) سے اس کی ابتداء نہ اس پر کوئی شہادت، ایسا کاغذ ایک ردی پرچے سے زیادہ وقعت نہیں رکھتا، خصوصاً اس کا ختم اس پر ہے کہ لہذا وقفنامہ ہذا کو تکمیل ورجسٹری کرائے دیتا ہوں تاکہ سند رہے اور وقت پر کام آئے، فقط زیادہ سے زیادہ یہ گمان ہو سکتا ہے کہ مورث نے وقف کا قصد کیا اور کسی شخص سے اس کا مسودہ کرایا اور اس میں خود ترمیم کی پھر رائے نہ ہوئی اور اسے موقوف رکھا ولہذا تکمیل نہ کی، نہ رجسٹری کرائی۔ یہ اگر ہو بھی تو اس قدر سے کچھ نہیں ہوتا کہ ایک ارادہ تھا جو ہو کر رہ گیا، یہ بھی بفرض تسلیم ہے ورنہ ثابت اس قدر بھی نہیں کہ یہ کاغذ مورث نے لکھوایا یا مورث کی رائے سے لکھا گیا، حواشی پر قلم مورث سے کچھ لکھا معلوم ہونا کوئی دلیل نہیں خط خط کے مشابہ ہوتا ہے، بہر حال وہ ایک مہمل کاغذ ہے جس کا کچھ اثر نہیں، اشباہ والنظائر میں ہے:

لا یعتمد علی الخط ولا یعمل بمکتوب الوقف الذی علیہ خطوط القضاۃ الماضین[1].

خط پر اعتماد نہ کیا جائے اور وقف نامہ جو گزشتہ قاضی حضرات کے اس پر خطوط لکھے ہوئے ہیں ان پر عمل نہ کیا جائے گا۔ (ت)

عقود الدریہ میں ہے:

کتاب الوقف انما ھو کاغذ بہ خط وھو لا یعتمد علیہ ولا یعمل بہ کما صرح بہ کثیر من علمائنا[2].

وقف کی کتاب، وہ ایک کاغذ ہے اس پر خط ہے جو قابل اعتماد نہیں اور نہ اس پر عمل جائز ہے جیسا کہ ہمارے اکثر علماء نے اس پر تصریح کی ہے (ت)

ردالمختار میں ہے:

اذ کان مصدرا معنوناً فکالنطق اذا اعترف ان الخط خطہ بخلاف ما اذا

جب ابتداء میں عنوان قائم کیا گیا ہو تو پھر زبانی گفتگو کی طرح ہو گا جب یہ اعتراف بھی ہو کہ یہ میرا خط ہے

[1] الاشباہ والنظائر کتاب القضاء والشہادات الخ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۱/۳۳۸ [2] العقود الدریۃ فی تنقیح الحامدیۃ ، کتاب الوقف ۱/۱۱۰ و کتاب الدعوی ارگ بازار قندھار ۲/۲۰

Fatawa Razawiya, Volume 16

[Arabic Box] It was not issued with a title. They mentioned this regarding the mute. It is mentioned in 'Al-Kifaya' at the end of the book from 'Al-Shami' that the correct view is like that of the mute. When it is clear and written, and that is established by his confession or by evidence, then it is like speech. The title for one present, when written in the manner of legal documents, says 'Such and such son of such and such...' etc. Summary. And Allah knows best.

[Urdu Translation Box] Contrary to this, if it was not started with a title. This has been mentioned regarding the mute. And in 'Al-Kifaya', at the end of the Book of Endowment (Kitab al-Waqf), quoting Allama Shami, it is mentioned that the sound person is also like the mute: when his writing is clear and written with a title, and it is established by his confession or testimony, then it is like address (speech). 'Maunoon' (titled) refers to the name of an addressee and the writing should be like a cheque, and written as 'so-and-so who is so-and-so', etc. Summary. And Allah Subhanah wa Ta'ala knows best. (T)

Problem 68: From Mumbai, sent by Qazi Sharif Abdul Latif Sahib, Qazi of Mumbai. 6 Rabi' al-Awwal Sharif 1337 AH.

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. Praising Him and invoking blessings.

What do you say, O noble scholars! (O scholars! What is your decree? - T) The late Qazi Sharif Abdul Latif Sahib was appointed as a Mufti at Sholapur by the government in 1850 AD. In 1856 AD, he was transferred to Ratnagiri in the same capacity. During this period, a collection of books for the Fatwa department was provided by the 'Jama'at-ul-Muslimeen'. After 1864 AD, the government abolished the post of Mufti and granted him a pension, which continued throughout his life. In 1866 AD, the decision-makers and leaders of the Jama'at-ul-Muslimeen in Mumbai unanimously entrusted the post of Qazi to this person of praised attributes. The library of the Mufti department of Ratnagiri was also moved to Mumbai with the permission of the local Muslim elders and youngsters; in fact, the elders of Islam here further completed it. To this day, that library is considered a national gift related to the House of Judgement (Dar-ul-Qada), in such a way that whoever sits on the bench of judgment, it remains in his possession, disposal, and supervision as a trust. The Qazi has no authority to make any reduction in it or sell any book. However, as needed, they can or do add to it using communal funds or income from the

department of justice. After the demise of the late Qazi Sharif Abdul Latif, his entire estate was distributed among heirs, but the library, being a specific national gift for the bench of judgment, was declared indivisible. After the late Qazi Sahib, his younger son, Mr. Sharif Muhammad Salih Sahib, was appointed to the position of Qazi with the satisfaction of the decision-makers of Jama'at-ul-Muslimeen Mumbai, and the library remained under his supervision. He also passed away in 1336 AH.

---

1. Radd al-Muhtar, Chapter: Book of the Judge to the Judge, etc., Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/353.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

[अरबी पाठ बॉक्स] यह शीर्षक کے ساتھ جاری نہیں کیا گیا تھا۔ انہوں نے اس کے بارے میں گونگے के متعلق ذکر کیا ہے۔ 'الکفایہ' میں کتاب کے آخر میں 'الشامی' سے نقل کرتے ہوئے ذکر کیا گیا ہے کہ صحیح بھی گونگے کی طرح ہے کہ جب اس کی تحریر واضح ہو اور معنون لکھی گئی ہو، اور وہ اس کے اقرار یا گواہی سے ثابت ہو تو وہ خطاب کی طرح ہے اھ۔ اور حاضر کے لیے معنون، جب دستاویزات کے طریقے پر لکھا جائے، تو کہتا ہے 'فلاں ابن فلاں...' الخ اھ ملتقطاً۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

[उर्दू अनुवाद बॉक्स] इसके विपरीत, यदि इसे शीर्षक के साथ शुरू नहीं किया गया था। उन्होंने इसका उल्लेख मूक के संबंध में किया है। और 'अल-किफ़ाi' में वक्फ की किताब (किताब अल-वक्फ) के अंत में अल्लामा शामी को उद्धृत करते हुए उल्लेख किया गया है कि स्वस्थ व्यक्ति भी मूक की तरह है: जब उसका लेखन स्पष्ट हो और शीर्षक के साथ लिखा गया हो, और यह उसकी स्वीकारोक्ति या गवाही से साबित हो, तो यह संबोधन (भाषण) की तरह है। 'मउनून' (शीर्षक) से तात्पर्य किसी संबोधित व्यक्ति के नाम से है और लेखन चेक की तरह होना चाहिए, और इस तरह लिखा होना चाहिए 'अमुक जो अमुक है', आदि। सारांश। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला सबसे अच्छा जानता है। (टी)

मसला 68: मुंबई से, प्रेषक काज़ी शरीफ़ अब्दुल लतीफ़ साहिब, काज़ी मुंबई। 6 रबी-उल-अव्वल शरीफ़ 1337 हिजरी।

अल्लाह के नाम से जो अत्यंत दयालु और कृपालु है। उनकी प्रशंसा करते हुए और आशीर्वाद मांगते हुए।

हे विद्वानों! आपका क्या कहना है? (हे विद्वानों! आपका क्या फ़रमान है? - टी) मरहूम काज़ी शरीफ़ अब्दुल लतीफ़ साहिब को 1850 ईस्वी में सरकार की ओर से शोलापुर में मुफ़्ती नियुक्त किया गया था। 1856 ईस्वी में उनका स्थानांतरण उसी पद पर रत्नागिरी में हो गया। इसी दौरान 'जमात-उल-मुस्लिमीन' की ओर से फ़तवा विभाग के लिए किताबों का एक संग्रह प्रदान किया गया। 1864 ईस्वी के बाद सरकार ने मुफ़्ती का पद समाप्त कर दिया और उन्हें पेंशन दे दी, जो उनके जीवन भर जारी रही। 1866 ईस्वी में मुंबई के जमात-उल-मुस्लिमीन के प्रमुखों और नेताओं ने सर्वसम्मति से इस प्रशंसित गुणों वाले व्यक्ति को काज़ी का पद सौंपा। रत्नागिरी के मुफ़्ती विभाग का पुस्तकालय भी वहां

के मुस्लिम बुजुर्गों और छोटों की अनुमति से मुंबई स्थानांतरित कर दिया गया; बल्कि यहाँ के इस्लाम के बुजुर्गों ने इसे और पूर्ण किया। आज तक वह पुस्तकालय दार-उल-क़ज़ा (न्याय गृह) से संबंधित एक राष्ट्रीय उपहार माना जाता है, इस तरह से कि जो कोई भी न्याय के आसन पर बैठता है, वह उसके अधिकार, निपटान और देखरेख में अमानत (न्यास) के रूप में रहता है। काज़ी को इसमें किसी भी प्रकार की कमी करने या किसी किताब को बेचने का अधिकार नहीं है। हालाँकि, ज़रूरत के अनुसार सामुदायिक धन या न्याय विभाग की आय से इसमें वृद्धि कर सकते हैं बल्कि करते रहते हैं। मरहूम काज़ी शरीफ़ अब्दुल लतीफ़ के निधन के बाद उनकी पूरी संपत्ति वारिसों में बांट दी गई, लेकिन पुस्तकालय, जो न्याय के आसन के लिए एक विशिष्ट राष्ट्रीय उपहार था, उसे अविभाज्य घोषित किया गया। मरहूम काज़ी साहिब के बाद उनके छोटे बेटे जनाब शरीफ़ मुहम्मद सालेह साहिब को जमात-उल-मुस्लिमीन मुंबई के प्रमुखों की संतुष्टि के साथ काज़ी के पद पर नियुक्त किया गया और पुस्तकालय उनकी देखरेख में रहा। 1336 हिजरी में उनका भी निधन हो गया।

---

1. रद अल-मुह्तार, अध्याय: काज़ी का काज़ी को पत्र, आदि, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 2/353।

[عربی متن باکس] لم یکن مصدرا معنونا وھذا ذکروہ في الاخرس وذکر في الکفایۃ آخر الکتاب عن الشامي ان الصحیح مثل الاخرس فاذا کان مستبینا مرسوما وثبت ذلك باقرارہ او ببینۃ فھو کالخطاب اھ والمعنون لحاضر اذا کتب علی وجہ الصکوك یقول فلان الفلانی ۱۸ الخ اھ ملتقطا واللہ تعالٰی اعلم۔

[اردو ترجمہ باکس] بخلاف اس کے کہ وہ عنوان سے شروع نہ کیا ہو، اس کو انہوں نے گونگے کے متعلق ذکر کیا ہے، اور کفایہ میں کتاب الوقف کے آخر میں علامہ شامی سے نقل کرتے ہوئے ذکر کیا کہ صحیح بھی گونگے کی طرح ہے کہ جب اس کی تحریر واضح ہو اور معنون لکھی گئی ہو اور اسکے اقرار یا گواہی سے ثابت ہو تو وہ خطاب کی طرح ہے اھ، معنون کسی مخاطب کے نام ہو اور چیک کی لکھائی ہو اور یوں لکھے فلاں جو فلاں ہے، الخ اھ ملتقطا، واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۶۸: از بمبئی مرسلہ قاضی شریف عبداللطیف صاحب قاضی بمبئی ۶ ربیع الاول شریف ۱۳۳۷ھ

بسم اللہ الرحمن الرحیم حامدا ومصلیا

ما قولکم ایھا العلماء الکرام (اے علمائے کرام! آپ کا کیا فرمان ہے کہ ت) قاضی شریف عبداللطیف صاحب مرحوم مغفور ۱۸۵۰ء میں بمقام شولاپور منجانب حکومت مفتی مقرر کئے گئے ۱۸۵۶ء میں بمقام رتنا گری اسی عہدہ پر منتقل ہوگئے اسی عرصہ میں محکمہ افتاء کے لئے کتابوں کا ذخیرہ جماعت المسلمین کی جانب سے مہیا کر دیا گیا من بعد ۱۸۶۴ء میں گورنمنٹ نے عہدہ مفتی موقوف کرکے صاحب موصوف کی پنشن مقرر کردی جو ان کے حین حیات تک جاری رہی

۱۸۶۶ء میں بمبئی کے جماعت المسلمین کے اہل حل وعقد ورؤسا نے بالاتفاق ان ذات ستودہ صفات کو عہدہ قضا سپرد کیا، کتب خانہ محکمہ افتاء رتنا گری بھی وہاں کے اکابر واصاغر مسلمین کی اجازت سے بمبئی منتقل ہو گیا بلکہ یہاں کے بزرگان اسلام نے اس کی مزید تکمیل فرمائی، آج تک وہ کتب خانہ عطیہ قوم دارالقضا کے متعلق سمجھا جاتا ہے اس صورت سے کہ جو شخص مسند قضا پر متمکن ہوتا ہے اس کے قبض وتصرف اور نگرانی میں بطور امانت رہتا ہے، قاضی کو اس میں کسی قسم کی کمی کرنے یا کسی کتاب کے فروخت کرنے کا اختیار نہیں ہے، البتہ حسب ضرورت قومی پیسہ سے یا محکمہ قضا کی آمد سے اضافہ کرسکتے بلکہ کرتے رہتے ہیں، قاضی شریف عبداللطیف مرحوم ومغفور کے رحلت فرمانے کے بعد ان کا تمام ترکہ ورثہ میں تقسیم ہوا مگر کتب خانہ منجملہ عطیائے قوم مخصوص برائے مسند قضا نا قابل التّقسیم قرار دیا گیا قاضی صاحب مرحوم کے بعد ان کے چھوٹے صاحبزادے جناب شریف محمد صالح صاحب حسب استرضائے ارباب حل وعقد جماعت المسلمین بمبئی قضا پر متمکن ہوئے اور کتب خانہ ان کی نگرانی میں رہا، ۱۳۳۶ھ میں انہوں نے بھی رحلت

---

1. ردالمحتار باب کتاب القاضي الی القاضی و غیرہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۲ / ۳۵۳

Fatawa Razawiyyah Volume Sixteen (16)

...was performed, and in his place, Mr. Sharif Abdul Latif (his eldest son) was entrusted with the judicial department and the associated library. Thus, the matter to be determined is whether this library, which belongs to the Department of Justice (Dar-ul-Qaza) and is a gift from the community, will be distributed among the heirs like other inherited property, or will it remain safe and protected with the current Qazi performing the judicial duties, as per previous custom?

The Answer:

When those books were collected by the Muslim community for the Department of Ifta or Dar-ul-Qaza, and the Qazi was not made their owner—as is clear from the practice mentioned in the question—then the Qazi's heirs have no right of inheritance in them. If the community made them a religious endowment (waqf), it is clear, and if not, they remain the property of the community. Alternatively, in the case of 'enforcement of purchase upon the buyer' (nafadh al-shira' 'ala al-mushtari), they are the property of the buyer, and he is liable for the community's funds. In any case, they are not the property of the Qazi. Cases where a non-Qazi bought books for the community and it became the buyer's property are rare here. We have explained in our Fatawa, in the Book of Waqf, that the subscription money remains the property of the donors and is spent with their permission. If the purchase of books was not done by the members of the community themselves, the common practice is that another person does it by their command. The price is paid from their money which they gave beforehand for the purchase or paid after the purchase. In this scenario, for this buyer to become the owner of the books, the following is required:

Firstly: The community should not have appointed him as an agent (wakil) for the purchase of a specific, designated book; meaning, regarding a specific volume, that "buy this volume" (saying "Hidaya" or "Hidaya from such-and-such printing press" or "Hidaya of the Egyptian edition from such-and-such shop" is not commissioning for a specific thing when multiple copies of the Egyptian edition of Hidaya are available at that shop). In this case, he cannot buy it for himself in the absence of the community.

| (Arabic) Since there was no contradiction, to prevent deception (Durr-ul-Mukhtar 1). And contradiction was explained in 'Al-Bahr'. And because in it is the dismissal of himself, so he does not possess it according to what has been said, except in the presence of the principal (Muwakkil) (Radd-ul-Muhtar 2 from Al-Baqani from Al-Hidayah). | (Urdu Translation) When it is not contradictory, so that there is no

possibility of deception (Durr-ul-Mukhtar). And the contradiction was explained in 'Al-Bahr'. And because in it is to dismiss oneself, which he is not entitled to do without the presence of his principal (Muwakkil). Radd-ul-Muhtar quoted this from Baqani with reference to Hidayah. |

Secondly: In the contract of offer (ijab), it should not be attributed to the community; for example, if he said to the seller, "I bought this book from you for the community..."

---

1. Durr-ul-Mukhtar, Chapter on Agency in Sale and Purchase, Mujtabai Press, Delhi, 2/105.
2. Radd-ul-Muhtar, Chapter on Agency in Sale and Purchase, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/404.

फ़तावा रज़विया खंड सोलह (16)

...किया गया और उनके स्थान पर श्री शरीफ़ अब्दुल लतीफ़ (उनके ज्येष्ठ पुत्र) को न्याय विभाग और उससे संबंधित पुस्तकालय सौंपा गया। अब विचारणीय प्रश्न यह है कि यह पुस्तकालय जो दारुल-क़ज़ा (न्याय विभाग) से संबंधित है और समुदाय का उपहार है, क्या यह अन्य उत्तराधिकार संपत्ति की तरह उत्तराधिकारियों में विभाजित किया जाएगा, या पिछले दस्तूर के अनुसार उन काज़ी साहब के पास सुरक्षित और संरक्षित रहेगा जो वर्तमान में न्याय सेवा दे रहे हैं?

उत्तर:

चूंकि वे पुस्तकें मुस्लिम समुदाय ने इफ़्ता विभाग या दारुल-क़ज़ा के लिए एकत्र की थीं और काज़ी को उनका मालिक नहीं बनाया गया था—जैसा कि प्रश्न में वर्णित व्यवहार से स्पष्ट है—तो काज़ी के उत्तराधिकारियों का उनमें कोई विरासत का अधिकार नहीं है। यदि समुदाय ने उन्हें वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्ती) कर दिया तो यह स्पष्ट है, और यदि नहीं किया तो वे समुदाय की संपत्ति हैं, या 'खरीदार पर खरीद लागू होने' (नफ़ाज़-ए-शिरा अलल मुश्तरी) की स्थिति में वे खरीदार की संपत्ति हैं और वह समुदाय के धन का उत्तरदायी है। बहरहाल, वे काज़ी की संपत्ति नहीं हैं। गैर-काज़ी ने जो किताबें समुदाय के लिए खरीदीं, उनमें खरीदार के मालिक बनने की स्थिति यहाँ दुर्लभ है। हमने अपने फ़तावा की 'किताबुल वक़्फ़' में स्पष्ट किया है कि चंदे की राशि चंदा देने वालों की संपत्ति बनी रहती है और उनकी अनुमति से खर्च की जाती है। यदि पुस्तकों की खरीद समुदाय के सदस्यों ने स्वयं नहीं की, तो सामान्य परंपरा यह है कि दूसरा व्यक्ति उनके आदेश से करता है। कीमत उनके पैसे से चुकाई जाती है जो उन्होंने खरीद के लिए पहले दे दिया या खरीद के बाद दिया। इस स्थिति में, इस खरीदार के पुस्तकों का मालिक होने के लिए यह आवश्यक है कि:

पहला: समुदाय ने उसे किसी विशिष्ट, निर्धारित पुस्तक की खरीद का एजेंट (वकील) नियुक्त न किया हो; यानी किसी विशेष खंड के संबंध में यह न कहा हो कि 'यह खंड खरीद दो' (यह कहना कि 'हिदाया' या 'फ़लां प्रिंटिंग प्रेस की हिदाया' या 'फ़लां दुकान से मिस्र संस्करण की हिदाया' किसी विशिष्ट वस्तु के लिए प्रतिनिधित्व (तौकील) नहीं है, जबकि उस दुकान पर मिस्र संस्करण की हिदाया की कई प्रतियां उपलब्ध हों)। इस मामले में, वह समुदाय की अनुपस्थिति में इसे अपने लिए खरीद ही नहीं सकता।

| (अरबी) जब तक कोई विरोधाभास नहीं था, धोखे को रोकने के लिए (दुर्रे मुख्तार 1)। और 'अल-बहर' में विरोधाभास को समझाया गया है। और क्योंकि इसमें स्वयं को बर्खास्त करना शामिल है, इसलिए वह जो कहा गया है उसके अनुसार इसका स्वामी नहीं बन सकता, सिवाय मुवक्किल (प्रधान) की उपस्थिति के(रद्दुल मुहतार 2, बाकानी से, हिदाया के संदर्भ में)। | (उर्दू अनुवाद) जब विरोधाभासी न हो, ताकि धोखे की संभावना न हो (दुर्रे मुख्तार)। और विरोधाभास को 'बहर' में बयान किया गया। और इसलिए कि इसमें स्वयं को बर्खास्त करना है, जिसका वह अपने मुवक्किल की उपस्थिति के बिना स्वामी नहीं बन सकता। रद्दुल मुहतार ने बाकानी से हिदाया के हवाले से नक़ल किया। |

दूसरा: ईजाब (प्रस्ताव) के अनुबंध में इसे समुदाय की ओर संबद्ध न किया गया हो, उदाहरण के लिए उसने विक्रेता से कहा कि "यह पुस्तक मैंने तुमसे समुदाय के लिए..."

---

1. दुर्रे मुख्तार, क्रय-विक्रय में एजेंसी का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/105।
2. रद्दुल मुहतार, क्रय-विक्रय में एजेंसी का अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/404।

فرمائی اور بجائے ان کے جناب شریف عبداللطیف صاحب (ان کے فرزند اکبر) کے سپرد محکمہ قضا اور اس کے متعلق کتب خانہ کیا گیا۔ پس دریافت طلب صرف یہ امر ہے کہ یہ کتب خانہ جو دارالقضا کے متعلق ہے اور عطیہ قوم وہ بھی مثل دیگر مال متروکہ کے ورثہ میں تقسیم ہو گا یا حسب دستور سابق محفوظ و مامون ان قاضی صاحب کے پاس رہے گا جو فی الحال خدمت قضا انجام دے رہے ہیں۔

الجواب:

جبکہ وہ کتابیں جماعت مسلمین محکمہ افتاء یا دارالقضا کے لئے جمع کیں قاضی کو ان کا مالک نہ کیا جیسا کہ تعامل مذکور سوال سے واضح ہے تو ورثہ قاضی کے ان میں کوئی حق وراثت نہیں اگر جماعت نے وقف کیں تو ظاہر اور نہ کیں تو ملک جماعت ہیں یا نفاذ شراء علی المشتری کی صورت میں ملک مشتری اور وہ زر جماعت کا ضامن ہے بہر حال ملک قاضی نہیں، غیر قاضی نے جو کتابیں جماعت کے لئے خریدیں ان میں نفاذ علی المشتری کی صورت یہاں نادر ہے ہم نے اپنے فتاوٰی کتاب الوقف میں مبین کیا ہے کہ زر چندہ چندہ دہندوں کی ملک پر رہتا ہے اور ان کی اجازت سے صرف ہوتا ہے خریداری کتب اگر اہل جماعت نے خود نہ کی تو معہود یہ ہے کہ دوسرا ان کے امر سے کرتا ہے ثمن ان کے روپے سے ادا کیا جاتا ہے جو انہوں نے خریداری کے لئے پہلے دے دیا بعد خریداری ادا کیا اس صورت میں اس مشتری کے مالک کتب ہونے کے لئے یہ درکار کہ:

اولاً: جماعت نے اسے کسی کتاب معین مشخص کے شراء کا وکیل نہ کیا ہو، یعنی کسی جلد خاص کی نسبت یہ جلد خرید دے (یہ کہنا کہ ہدایہ یا فلاں مطبع کی ہدایہ یا فلاں دکان سے مصری چھاپے کی ہدایہ یہ شے معین کے لئے توکیل نہیں جبکہ اس دکان پر مصری طبع کے متعدد نسخے ہدایہ ہوں) کہ اس صورت میں وہ غیبت جماعت میں اسے اپنے لئے خرید ہی نہیں سکتا،

| حيث لم يكن مخالفاً دفعاً للغرر در مختار ۱، وبين المخالفة في البحر، ولان فيه عزل نفسه فلا يملكه على ما قيل الا بمحضر من الموكل ۲ ردالمحتار عن الباقانى عن الهداية۔ | جب مخالف نہ ہو، تاکہ دھوکا کا احتمال نہ ہو، در مختار، اور مخالفت کو بحر میں بیان کیا، اور اس لئے کہ اس میں اپنے آپ کو معزول ہونا ہے جس کا وہ اپنے موکل کی حاضری کے بغیر مالک نہیں، رد المحتار نے باقانی سے بحوالہ ہدایہ نقل کیا۔ |

ثانیاً: عقد ایجاب میں جماعت کی طرف مضاف نہ ہو مثلاً اس نے بائع سے کہا یہ کتاب میں نے تجھ سے جماعت

---

۱ درمختار باب الوكالة بالبيع والشراء مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۰۵ ۲ رد المحتار باب الوكالة بالبيع والشراء دار احياء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۰۴

...bought from his side, he said 'I sold' or he said 'I sold this book to the group', he said 'I bought', in this case the contract itself will be for the group and cannot be enforced on the buyer.

Arabic	Urdu
Based on what we have established in detail in the Book of Sales from our Fatawa in a comprehensive and perfect treatise which we named "Atiyyat-un-Nabi fil-Ishtira lil-Ajnabi" (The Prophet's Gift regarding Purchase for a Stranger), containing what is not found in others. And success is from Allah.	The detailed investigation of its forms which we have done in the Book of Sales of our Fatawa is a comprehensive and complete writing. We have named it "Atiyyat-un-Nabi fil-Ishtira lil-Ajnabi". This research will not be found in any other work, and success is from Allah Almighty. (T)

Thirdly: Do not attribute the contract to the funds of the group either; just show the group's money and say, "I bought such and such book from you with this money."

Fourthly: In purchasing, one should not intend to buy for the group, otherwise, religiously speaking, it will be for the group absolutely.

Fifthly: Do not pay the price from the funds of the group, otherwise it will be considered as being for the group even if he mentions the intention of buying for himself.

Arabic	Urdu
Its detail is in Al-Bahr, and we summarized it in Jadd al-Mumtar with my saying: In short, if he is an agent for buying an unspecified thing, then the attribution is decisive. If it is not found, then the intention. If that is not found, then it belongs to the contractor according to Muhammad if the principal also confirms the absence of intention. If they conflict, rather he intended for me, then the ruling is by the currency, as if they	Its detail is in Al-Bahr. We have summarized it in Jadd al-Mumtar with this saying of ours that the summary is that if someone is an agent for the purchase of an unspecified item, then there the attribution will be the decider. If there is no attribution, then the decision will be based on intention. If there is no intention either, then the buyer's intention is credible when the principal admits that there was no intention for me. And if the buyer says the agent bought with the intention for me, then only in such a case

Arabic	Urdu
differed in it. And according to Abu Yusuf, the ruling is by currency in both cases, which is the preferred view; Qadi Khan prioritized it and Al-Hidayah mentioned its proof later. So the result is that the ruling is for attribution, if not found then for intention, if not found or they contradict each other then for currency. And Allah Almighty knows best.	according to Imam Muhammad, the decision will be based on the prevailing currency. And according to Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on both of them), in both cases, the currency will be declared as the decider, and this is the preferred view. Qadi Khan mentioned it first and its proof was mentioned later in Al-Hidayah. So the outcome is that the ruling will be based on attribution, otherwise on intention, if there is no intention or...

[1] Jadd al-Mumtar marginalia of Radd al-Muhtar.

जिल्द सोलहवीं (१६) फतावा रज़विया

...उनकी तरफ से खरीदी, उसने कहा मैंने बेची या उसने कहा मैंने यह किताब जमात के हाथ बेची, उसने कहा मैंने खरीदी, तो इस सूरत में अक़्द (अनुबंध) स्वयं जमात ही के लिए होगा और खरीदार पर लागू नहीं हो सकता।

अरबी

जैसा कि हमने अपने फतावा की 'किताबुल बुयू' में विस्तृत स्थितियों के साथ प्रमाणित किया है, एक व्यापक और पूर्ण शोध में जिसका नाम हमने "अतियातुन नबी फिल इश्तारा लिल अजनबी" रखा है, जिसमें वह सब है जो दूसरों में नहीं मिलता। और सफलता अल्लाह से है।

उर्दू अनुवाद

जो हमने अपने फतावा की 'किताबुल बुयू' में इसकी विस्तृत सूरतों की तहक़ीक़ की है, वह एक व्यापक और पूर्ण लेखन है। हमने उसका नाम "अतियातुन नबी फिल इश्तारा लिल अजनबी" रखा है। यह तहक़ीक़ इसके अलावा कहीं नहीं मिलेगी, और तौफीक अल्लाह तआला से है। (त)

तीसरा: अक़्द को जमात के माल की तरफ भी मंसूब न करे, सिर्फ जमात का रुपया दिखाकर कहे कि इस रुपये से तुझसे फलां फलां किताब खरीदी।

चौथा: खरीदारी में जमात के लिए खरीदने की नीयत न करे, वर्ना दीयानतन वह मुतलक़न (पूरी तरह) जमात ही के लिए है।

पाँचवां: क़ीमत में जमात का माल न दे, वर्ना वह जमात ही के लिए मानी जाएगी, चाहे अपने लिए खरीदारी की नीयत बताए।

अरबी

इसका विवरण 'बहर' में है और हमने इसे 'जद्दुल मुम्तार' में अपने कथन के साथ संक्षेप में प्रस्तुत किया है: कुल मिलाकर यदि कोई किसी अनिश्चित वस्तु के क्रय का वकील है, तो इज़ाफ़त (सम्बद्धता) निर्णायक है। यदि वह न हो तो नीयत। यदि वह भी न हो तो इमाम मुहम्मद के अनुसार यह अनुबंधित व्यक्ति के

उर्दू अनुवाद

इसकी तफ़सील (विवरण) 'बहर' में है, हमने 'जद्दुल मुम्तार' में अपने इस कौल (कथन) के साथ इसकी तलखीस (सारांश) की है कि खुलासा यह है कि अगर किसी गैर-मुअय्यन (अनिश्चित) चीज़ की खरीदारी का वकील हो तो वहां निस्बत (सम्बद्धता) फैसला बनेगी। अगर निस्बत न हो तो फिर नीयत पर फैसला होगा। अगर नीयत भी न हो तो फिर खरीदार की नीयत

अरबी

लिए है यदि आदेश देने वाला भी नीयत के अभाव की पुष्टि करे। और यदि वे विवाद करें, बल्कि उसने मेरे लिए नीयत की, तो निर्णय मुद्रा के आधार पर होगा जैसे कि वे उसमें भिन्न हों। और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार दोनों स्थितियों में मुद्रा निर्णायक होगी और यही प्रबल मत है, क़ाज़ी ख़ां ने इसे पहले रखा और हिदाया में इसका प्रमाण बाद में आया। अतः परिणाम यह निकला कि निर्णय इज़ाफ़त पर होगा, यदि नहीं तो नीयत पर, यदि नीयत न हो या उनमें परस्पर विरोध हो तो मुद्रा पर। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[1] जद्दुल मुम्तार हाशिया रद्दुल मुह्तार।

उर्दू अनुवाद

मोतबर (मान्य) है जब आमिर (आदेश देने वाला) तस्लीम कर ले कि मेरे लिये नीयत न थी। और अगर खरीदार कहे कि वकील ने मेरे लिये नीयत कर के खरीदा है, तो सिर्फ ऐसी सूरत में इमाम मुहम्मद के यहाँ मुरव्वज (प्रचलित) सिक्के पर फैसला होगा और इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाह अलैह) के यहाँ दोनों सूरतों में सिक्के को फैसला करने वाला करार दिया जाएगा और यही राज़ेह (प्रबल) है। क़ाज़ी ख़ां ने इसे पहले ज़िक्र किया और हिदाया में इसकी दलील को बाद में ज़िक्र फ़रमाया। तो हासिल यह हुआ कि इज़ाफ़त पर हुक्म होगा वर्ना नीयत पर, अगर नीयत न हो या...

کی طرف سے خریدی اس نے کہا میں نے بیچی یا اس نے کہا میں نے یہ کتاب جماعت کے ہاتھ بیچ کی اس نے کہا میں نے خریدی کہ اس صورت میں نفس عقد جماعت ہی کے لئے ہوگا اور مشتری پر نافذ نہیں ہوسکتا۔

عربی متن	**اردو ترجمہ**
علی ماحققنا صورۃ بتفاصیلھا فی کتاب البیوع من فتاونا فی تحریر حافل کامل سبیناہ "عطیۃ النبی فی الاشتراء للاجنبی " بما لا یوجد فی غیرہ وباللہ التوفیق۔	جو ہم نے اپنے فتاوٰی کی کتاب البیوع میں اس کی تفصیلی صورتوں کی تحقیق کی ہے وہ جامع و کامل تحریر ہے ہم نے اس کا نام "عطیۃ النبی فی الاشتراء للاجنبی " رکھا ہے، یہ تحقیق اس کے غیر میں نہیں ملے گی، اور توفیق اللہ تعالٰی سے ہے۔ (ت)

ثالثاً: عقد کو مال جماعت کی طرف بھی مضاف نہ کرے فقط جماعت کا روپیہ دکھا کر کہا اس روپے کی فلاں فلاں کتاب تجھ سے خریدی۔

رابعاً: خریداری میں جماعت کے لئے خریدنے کی نیت نہ کرے ورنہ وہ دیانۃً علی الاطلاق جماعت ہی کے لئے ہے۔

خامساً: قیمت میں مال جماعت نہ دے ورنہ وہ جماعت ہی کے لئے ٹھہریں گی اگر چہ اپنے لئے خریداری کی نیت بتائے،

عربی متن	اردو ترجمہ
وتفصيله ذلك فى البحر ولخصناه فى جدالممتار بقولى وبالجملة اذاكان وكيلاً بشراء شيئى لابعينه فالاضافة قاضية فان لم توجد فالنية فان لم توجد فللعاقد عند محمد ان سلم الأمر ايضا عدم النية وان قابل بل نوى لى حكم النقد كما لو تخالفا فيها وعند ابى يوسف يحكم النقد فى الوجهين وهو الراجح قدمه قاضيخان وأخر دليله فى الهداية فتحصل ان الحكم للاضافة فان لم توجد فللنية فان لم توجد او تكاذبا فيها فللنقد والله تعالىٰ اعلم۔	اس کی تفصیل بحر میں ہے، ہم نے جدالممتار میں اپنے اس قول کے ساتھ اس کی تلخیص کی ہے کہ خلاصہ یہ ہے کہ اگر کسی غیر معین چیز کی خریداری کا وکیل ہو تو وہاں نسبت فیصلہ بنے گی اگر نسبت نہ ہو تو پھر نیت پر فیصلہ ہوگا اگر نیت بھی نہ ہو تو پھر خریدار کی نیت معتبر ہے جب آمر تسلیم کرلے کہ میرے لئے نیت نہ تھی اور اگر کہے خریدار وکیل نے میرے لئے نیت کر کے خریدا ہے تو صرف ایسی صورت میں امام محمد کے ہاں مروج سکے پر فیصلہ ہوگا اور امام ابو یوسف رحمہما اللہ تعالیٰ کے ہاں دونوں صورتوں میں سکے کو فیصل قرار دیا جائے گا اور یہی راجح ہے، قاضی خاں نے اسے پہلے ذکر کیا اور ہدایہ میں اسکی دلیل کو بعد میں ذکر فرمایا۔ تو حاصل یہ ہوا کہ اضافت پر حکم ہوگا ورنہ نیت پر ، اگر نیت نہ ہو یا

[1] جدالممتار حاشیہ ردالمحتار

If both disagree, then the decision will be based on cash. And Allah Almighty knows best. (T)

Here, although out of the three initial obstacles to implementation upon the buyer, they are not frequent, yet the fifth one is predominant. Bringing books and handing them over to the congregation or placing them in the library of the Fatwa and Judicial House is a witness to the fourth. Similarly, for those books which the judge purchased from national funds or from the income of the House of Justice, the apparent wording of the question here also suggests that the judge did not buy them from his own personal wealth, even if his salary comes from that same money or income. However, the text is silent on whether the judge's purchase was also by the order of the congregation or of his own accord. If it is the first case, that the judge purchased books from that money by the order of the congregation and placed them in the mentioned library, then their ruling is also the same: they became endowment (Waqf) or property of the congregation. Now, the judge is that buyer in whom the fourth and fifth reasons are obstacles to ownership. And if it is the second case, then the only obstacle to implementation is the requirement of attribution to the congregation at the time of the offer of sale, and nothing else. If this attribution is not present, then there is no alternative but to have an explicit or implied attribution to the buyer in the offer, otherwise, the sale will not be valid. It is stated in Tajnis-e-Nasiri, Tatar-Khaniya, and Hindiya:

Arabic Original

If he said: "I sold this slave for a thousand dirhams, did you buy?" and he answered: "I bought", the sale is complete. But if he said: "I sold this slave for a thousand dirhams" and the buyer said: "I bought" and did not add to this, it is not a sale due to lack of attribution. I say: i.e., when no negotiation occurred between them, otherwise, it is sufficient by implication, just like his saying here "you bought", as it is also not an attribution in the

Urdu Translation / Commentary

If he said: "I sell this slave for a thousand dirhams, will you buy?" then the other replied: "I bought", the sale will be complete. But if he said: "I sell this slave for a thousand dirhams" and the second one said: "I bought", and did not say anything further, the sale will not occur because in this case, the attribution of purchase was not towards that slave. I say: (I say) this is in the case when no talk of a deal regarding that slave happened before, otherwise this very attribution is sufficient which is

Arabic Original	Urdu Translation / Commentary
offer, rather it contains an implication of it. And that is, I mean sufficiency by the implication of bargaining, as in Tajnis of Imam Sahib al-Hidaya then al-Fath: If he said to another after preliminaries of sale occurred between them, "I sold this for a thousand" and did not say...	present by implication, just as here too in the offer i.e., "you bought", the attribution is not mentioned, it only has an implied attribution. And this, i.e., bargaining, is sufficient for attribution, as it is from the author of Hidaya in Tajnis then in Fath that one said to another: "I sold this for a thousand"...

[1] Fatawa Hindiya, Kitab al-Buyu', Chapter Two, Noorani Kutub Khana Karachi 5/3 Page 171 of 631

यदि दोनों असहमत हों, तो फैसला नकद पर होगा। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (टी)

यहाँ हालांकि खरीदार पर लागू होने में तीन शुरुआती बाधाओं में से वे अक्सर नहीं होते, लेकिन पांचवां ही प्रबल है। किताबें लाकर जमात को सौंपना या उन्हें फतवा और न्यायिक सदन के पुस्तकालय में रखना चौथे का गवाह है। इसी प्रकार, वे किताबें जो न्यायाधीश ने राष्ट्रीय धन या न्याय सदन की आय से खरीदीं, यहाँ भी प्रश्न की स्पष्ट शब्दावली यह है कि न्यायाधीश ने उन्हें अपने धन से नहीं खरीदा, भले ही उसका वेतन उसी पैसे या आय से आता हो। हालांकि, पाठ इस बारे में मौन है कि न्यायाधीश की खरीद भी जमात के आदेश से थी या अपनी मर्जी से। यदि यह पहला मामला है कि न्यायाधीश ने जमात के आदेश से उस धन से किताबें खरीदीं और उन्हें उक्त पुस्तकालय में रखा, तो उनका भी यही नियम है कि वे वक्फ या जमात की संपत्ति बन गईं। अब न्यायाधीश वह खरीदार है जिसमें चौथा और पांचवां कारण स्वामित्व में बाधा हैं। और यदि यह दूसरा मामला है, तो कार्यान्वयन में एकमात्र बाधा बिक्री के प्रस्ताव के समय जमात के साथ जुड़ाव होना है, और कुछ नहीं। यदि यह जुड़ाव नहीं है, तो प्रस्ताव में खरीदार की ओर स्पष्ट या निहित जुड़ाव के अलावा कोई विकल्प नहीं है, अन्यथा बिक्री वैध नहीं होगी। तजनीस-ए-नासिरी, तातार-खानिया और हिंदिया में है:

अरबी मूल पाठ

यदि उसने कहा: "मैंने यह गुलाम एक हजार दिरहम में बेचा, क्या तुमने खरीदा?" और उसने जवाब दिया: "मैंने खरीदा", तो बिक्री पूर्ण है। लेकिन अगर उसने कहा: "मैंने यह गुलाम एक हजार दिरहम में बेचा" और खरीदार ने कहा: "मैंने खरीदा" और इसमें कुछ नहीं जोड़ा, तो जुड़ाव के अभाव के कारण यह बिक्री नहीं है। मैं कहता हूँ: यानी, जब उनके बीच कोई मोलभाव न हुआ हो, अन्यथा, यह निहित रूप से पर्याप्त है, जैसे यहाँ उसका कहना "तुमने खरीदा", क्योंकि यह भी प्रस्ताव में स्पष्ट जुड़ाव नहीं है, बल्कि

उर्दू अनुवाद / टीका

अगर कहा: "मैं यह गुलाम हजार दिरहम में बेचता हूँ, तो खरीदोगे?" तो दूसरे ने जवाब में कहा: "मैंने खरीदा" तो बिक्री मुकम्मल हो जाएगी। लेकिन अगर यूँ कहा: "मैं यह गुलाम हजार दिरहम में बेचता हूँ" और दूसरे ने कहा: "मैंने खरीदा", और इस पर कोई अतिरिक्त बात न की तो बिक्री न होगी क्योंकि इस सूरत में खरीदने का संबंध उस गुलाम की तरफ न हुआ। मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) यह उस सूरत में है कि जब पहले उस गुलाम के मुताल्लिक सौदे का ज़िक्र न हो, वरना यही निस्बत काफी है जो दलालतन (निहित रूप से)

अरबी मूल पाठ	उर्दू अनुवाद / टीका
इसमें इसका एक निहितार्थ है। और वह है, मेरा तात्पर्य मोलभाव के निहितार्थ की पर्याप्तता से है, जैसा कि इमाम साहब अल-हिदाया के तजनीस में और फिर अल-फतह में है: यदि उनके बीच बिक्री की प्रारंभिक बातचीत होने के बाद उसने दूसरे से कहा, "मैंने इसे एक हजार में बेचा" और नहीं कहा...	मौजूद है जैसा कि यहाँ भी ईजाब यानी "तू खरीदी" में निस्बत मज़कूर नहीं इसमें सिर्फ दलालतन निस्बत है, और यह यानी मोल-तोल करना निस्बत के लिए काफी है जैसा कि साहिब-ए-हिदाया से तजनीस में फिर फतह में है कि एक ने दूसरे को कहा मैंने यह हज़ार में फरोख्त किया...

[1] फ़तावा हिंदिया, किताब अल-बुयू, बाब दो, नूरानी कुतुब खाना कराची 5/3 पृष्ठ 171 का 631

دونوں اختلاف کریں تو پھر نقد پر فیصلہ ہوگا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

یہاں اگرچہ نفاذ علی المشتری سے تین مانع اول کثیر الوقوع نہیں مگر خامس ہی غالب ہے اور کتابیں لاکر سپرد جماعت یا داخل کتب خانہ افتاء و قضا کرنا رابع پر شاہد۔ یونہی وہ کتابیں کہ قاضی نے قومی پیسے یا آمدنی دار القضاء سے خریدیں یہاں بھی ظاہر عبارت سوال یہ ہے کہ قاضی نے اپنے مال سے نہ خریدیں اگرچہ اس کی تنخواہ بھی اسی پیسے یا آمدنی سے ہوتی ہو مگر عبارت اس سے ساکت ہے کہ قاضی کا شراء بھی بامر جماعت تھا یا بطور خود۔ اگر صورت اولٰی ہے کہ قاضی نے اس مال سے کتابیں بامر جماعت خرید کر داخل کتب خانہ مذکور کیں تو ان کا بھی یہی حکم ہے کہ وہ وقف یا ملک جماعت ہوئیں کہ اب قاضی وہ مشتری ہے جس میں وجہ رابع و خامس مانع تملک ہیں، اور اگر صورت ثانیہ ہے تو اب مانع نفاذ صرف وقت ایجاب بیع میں اضافت بجماعت ہونا ہے وبس۔ اگر یہ اضافت نہ ہو تو ایجاب میں مشتری کی طرف اضافت صراحتًا دلالتًا سے چارہ نہیں ورنہ بیع ہی نہ ہوگی، تجنیس ناصری و تاتارخانیہ و ہندیہ میں ہے:

عربی متن	**اردو ترجمہ / تشریح**
لو قال من فرو ختم ایں بندہ بہزار درم تو خریدی فقال مجیبا لہ خریدم تم البیع ۔ اما لو قال من فرو ختم ایں بندہ را بہزار درم فقال المشتری خریدم ولم یزد علی ھذا لا یکون بیعا لعدم الاضافۃ	اگر کہا میں یہ غلام ہزار درم میں فروخت کرتا ہوں تو خریدیگا تو دوسرے نے جواب میں کہا میں نے خرید ا تو بیع تام ہوجائے گی۔ لیکن اگر یوں کہا میں یہ غلام ہزار درم میں فروخت کرتا ہوں تو دوسرے نے کہا میں نے خرید ا، اور اس پر کوئی زائد بات نہ کی تو بیع نہ ہوگی کیونکہ اس

عربی متن	اردو ترجمہ / تشریح
اھ اقول : ای اذا لم تجر بینھما المساومۃ والا کفی بھا دلالۃ کقولہ ھھنا تو خریدی فانہ ایضا لیس باضافۃ فی الایجاب انما فیہ دلالۃ علیھا و ذلك اعنی الاکتفاء بدلالۃ الاستیام کما فی تجنیس الامام صاحب الہدایۃ ثم الفتح لو قال لآخر بعد ماجری بینھما مقدمات البیع بعت ھذا بالف ولم یقل	صورت میں خریدنے کی نسبت اس غلام کی طرف نہ ہوئی اھ اقول : (میں کہتا ہوں) یہ اس صورت میں ہے کہ جب پہلے اس غلام کے متعلق سودے کا ذکر نہ ہو، ورنہ یہی نسبت کافی ہے جو دلالۃً موجود ہے جیسا کہ یہاں بھی ایجاب یعنی "توخریدی" میں نسبت مذکور نہیں اس میں صرف دلالۃً نسبت ہے، اور یہ یعنی بھاؤ لگانا نسبت کے لئے کافی ہے جیسا کہ صاحب ہدایہ سے تجنیس میں پھر فتح میں ہے کہ ایک نے دوسرے کو کہا میں نے یہ ہزار میں فروخت کیا

[1] فتاوی ہندیہ کتاب البیوع الباب الثانی نورانی کتب خانہ کراچی ۵/۳ صفحہ 171 از 631

Fatawa Razawiyyah Volume 16

[Box 1] Arabic: منك وقال الآخر اشتريت صح ولزم اهـ 1. Urdu: And he did not say "from you", and the other said "I bought", while the preliminaries of the sale (bargaining etc.) had already occurred between the two, then the sale will be valid and binding. (T)

And when in the proposal (Ijab), the attribution is towards a buyer who is not authorized, even if only in the sense that he made the first statement, then the sale is executed in his right. Because when the purchase is found to be executed upon the buyer, it becomes effective on him. (T) Regardless of whether in the acceptance (Qabul) there is also an attribution to the same buyer, for example, the seller says "I sold to your hand" or he says "I bought for myself", or he says it first and then in the acceptance there is no attribution to any side, for example, the seller says "I sold to your hand" and he says "I took" or "I accepted", or he says "I bought for myself" and the other says "I gave" or "I sold". Even if in the acceptance there is a potential attribution towards a group which is subject to interpretation and does not fix the contract for the group; because in this case, due to the difference between proposal and acceptance, the sale itself will be void, such as if he says "I sold to your hand" and the other says "I accepted on behalf of the group". In 'Khaniyah' it is stated:

[Box 2] Arabic: لو قال الفضولى اشتريت هذا لفلان بكذا اوقال البائع بعت منك الصحيح انه باطل 2. Urdu: If the unauthorized person (Fuzuli) said: "I bought this for so-and-so", and the seller said: "I sold to you", then the correct view is that the sale became void. (T)

Rather, the situation should be such that, for example, he says "I sold to your hand", he said this as a proposal, now in the acceptance he says "I bought for the sake of the group", for "sake of" (waasta/la-ajl) is potential for many meanings like consideration, favor, or benefit. In 'Inayah' and 'Fath' it is stated:

[Box 3] Arabic: ان قال اشتريت منك هذاالعين لاجل فلان فقال بعت او قال المالك بعت منك هذاالعين لاجل فلان فقال اشتريت لايتوقف على اجازة فلان لانه وجد نفاذاعلى المشترى حيث اضيف اليه ظاهرا فلا حاجة الى الايقاف على رضاالغير وقوله لاجل فلان يحتمل لاجل رضاه و شفاعته وغير ذلک 3. Urdu: If the Fuzuli says "I bought this thing from you for so-and-so" and the seller said "I sold", or like this that the owner says "I sold this thing to you for so-and-so" and he says in response "I bought", then the sale will not be suspended. Because when the execution of sale is clearly being made on the buyer, there is no need to keep it suspended on the permission and pleasure of [the other

person]. And in the sale, "for so-and-so" will be construed as being upon so-and-so's recommendation. (T)

1 Fath al-Qadir, Kitab al-Buyu', Maktabah Nooriya Razawiyah Sukkur, 5/459. 2 Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Buyu', Chapter on Suspended Sale, Naval Kishore Lucknow, 2/351. 3 Al-Inayah with Fath al-Qadir, Kitab al-Buyu', Chapter on Unauthorized Sale, Maktabah Nooriya Razawiyah Sukkur, 6/191; Fath al-Qadir, Kitab al-Buyu', Chapter on Unauthorized Sale, Maktabah Nooriya Razawiyah Sukkur, 6/190.

फतावा रजविया जिल्द सोलह (16)

[बॉक्स 1] अरबी: ۔1 اشتریت صح ولزم اھ وقال الآخر منك उर्दू: और "तुमसे" नहीं कहा, और दूसरे ने कहा "मैंने खरीदा", जबकि दोनों के बीच पहले बिक्री की बातचीत (भाव-ताव आदि) हो चुकी हो, तो बिक्री सही और लाज़िम हो जाएगी। (त)

और जब प्रस्ताव (ईजाब) में खरीदार की ओर निस्बत हो जो अधिकृत नहीं है, भले ही वह पहला कथन उसी ने किया हो, तो बिक्री उसी के हक़ में लागू हो जाएगी। क्योंकि जब खरीदारी वस्तु पर लागू पाई जाए, तो वह खरीदार पर लागू हो जाती है। (त) इसके अतिरिक्त कि स्वीकृति (क़बूल) में भी उसी खरीदार की ओर निस्बत हो, उदाहरण के लिए विक्रेता कहे "मैंने तुम्हारे हाथ बेचा" या वह कहे "मैंने अपने लिए खरीदा", या पहले यह कहे फिर स्वीकृति में किसी पक्ष की ओर निस्बत न हो, उदाहरण के लिए विक्रेता कहे "मैंने तुम्हारे हाथ बेचा" और वह कहे "मैंने लिया" या "स्वीकार किया", या कहे "मैंने अपने लिए खरीदा" और वह कहे "मैंने दिया" या "बेचा"। चाहे स्वीकृति में किसी समूह (जमात) की ओर संभावित निस्बत हो जो व्याख्या के योग्य हो और अनुबंध को समूह के लिए निश्चित न करती हो; क्योंकि इस स्थिति में ईजाब और क़बूल के अंतर के कारण बिक्री ही अमान्य (बातिल) हो जाएगी, जैसे वह कहे "मैंने तुम्हारे हाथ बेचा" और दूसरा कहे "मैंने जमात की ओर से स्वीकार किया"। 'ख़ानिया' में है:

[बॉक्स 2] अरबी: لو قال الفضولی اشتریت ھذا لفلان بکذا اوقال البائع بعت منك الصحیح انه ۔2 باطل उर्दू: यदि अनधिकृत व्यक्ति (फ़ुज़ूली) ने कहा "यह मैंने फलां के लिए खरीदा", और विक्रेता ने कहा "मैंने तुम्हें बेचा", तो सही यह है कि बिक्री बातिल हो गई। (त)

बल्कि स्थिति यह हो कि उदाहरण के लिए वह कहे "मैंने तुम्हारे हाथ बेचा", यह उसने ईजाब के रूप में कहा, अब वह क़बूल में कहे "मैंने जमात के वास्ते खरीदा", क्योंकि 'वास्ता' या 'ला-अजल' (के लिए) के कई अर्थ हो सकते हैं जैसे विचार, लिहाज़ या लाभ। 'इनाया' और 'फ़तह' में है:

[बॉक्स 3] अरबी: ان قال اشتریت منك ھذاالعین لاجل فلان فقال بعت او قال المالك بعت منك ھذاالعین لاجل فلان فقال اشتریت لایتوقف علی اجازة فلان لانه وجد نفاذاعلی المشتری حیث اضیف الیه ظاھرا فلا حاجة الی الایقاف علی رضاالغیر وقوله لاجل فلان ۔3 یحتمل لاجل رضاہ و شفاعتہ وغیر ذلک उर्दू: यदि फ़ुज़ूली कहे "मैंने तुझसे यह चीज़ फलां के लिए खरीदी" और विक्रेता ने कहा "मैंने बेची", या इस तरह कि मालिक कहे "मैंने यह चीज़ तुझे फलां

के लिए बेची" और वह जवाब में कहे "मैंने खरीदी", तो बिक्री स्थगित (मवक़ूफ़) नहीं होगी। क्योंकि जब स्पष्ट रूप से खरीदार पर बिक्री लागू की जा रही है, तो अब उसकी अनुमति और रज़ा पर स्थगित रखने की ज़रूरत नहीं, और बिक्री में "फलां के लिए" को फलां की सिफ़ारिश पर माना जाएगा। (त)

1 फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-बुयू, मकतबा नूरिया रजविया सुक्कुर, 5/459। 2 फतावा क़ाज़ी ख़ान, किताब अल-बुयू, फ़स्ल फ़िल बैय अल-मवक़ूफ़, नवल किशोर लखनऊ, 2/351। 3 अल-इनाया मअ फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-बुयू, फ़स्ल फ़ि बैय अल-फ़ुज़ूली, मकतबा नूरिया रजविया सुक्कुर, 6/191; फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-बुयू, फ़स्ल फ़ि बैय अल-फ़ुज़ूली, मकतबा नूरिया रजविया सुक्कुर, 6/190।

पृष्ठ 172/631

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

[پہلا خانہ] عربی: منك وقال الآخر اشتریت صح ولزم اھ 1۔ اردو: اور "تجھ سے" نہ کہا، اور دوسرے نے کہا میں نے خریدا، جبکہ دونوں میں پہلے بیع کے مقدمات (بھاؤ وغیرہ) ہو چکے ہوں تو بیع صحیح اور لازم ہو جائے گی اھ (ت)

اور جب ایجاب میں مشتری غیر مامور کی طرف اضافت ہے اگر چہ اسی قدر کہ اول قول اسی نے کیا تو بیع اسی کے حق میں نافذ ہو گئی لان الشراء متی وجد نفاذاً علی المشتری نفذ (کیونکہ جب خریداری شیئ پر نافذ کرتے پائی جائے تو وہ مشتری پر نافذ ہو جاتی ہے۔ت) عام ازیں کہ قبول میں بھی اسی مشتری کی طرف اضافت ہو مثلاً بائع کہے میں نے تیرے ہاتھ بیع کیں یا یہ کہے میں نے اپنے لئے خریدیں یا پہلے یہ کہے پھر وہ خواہ قبول میں کسی طرف اضافت نہ ہو، مثلاً بائع کہے میں نے تیرے ہاتھ بیچیں یہ کہے میں نے لیں یا قبول کیں، یا کہے میں نے اپنے لئے خریدیں وہ کہے میں نے دیں یا بیچیں خواہ قبول میں جماعت کی طرف اضافت محتملہ قابلِ تاویل ہو جو عقد کو جماعت کے حق میں متعین نہ کر دے کہ اس صورت میں بوجہ اختلاف ایجاب و قبول بیع ہی باطل ہو گی جیسے وہ کہے میں نے تیرے ہاتھ بیچ کیں یہ کہے میں نے جماعت کی طرف سے قبول کیں، خانیہ میں ہے:

[دوسرا خانہ] عربی: لو قال الفضولی اشتریت ھذا لفلان بکذا اوقال البائع بعت منك الصحیح انه باطل 2۔ اردو: اگر فضولی نے کہا یہ میں نے فلاں کے لئے خریدا، اور بائع نے کہا میں نے تجھے فروخت کیا، تو صحیح یہ ہے کہ بیع باطل ہو گئی۔(ت)

بلکہ صورت یہ ہو کہ مثلاً وہ کہے میں نے تیرے ہاتھ بیچیں، یہ اس نے ایجاباً کہا، اب یہ قبول میں کہے میں نے جماعت کے واسطے خریدیں کہ واسطہ لحاظ و خاطر و تمتع بہت معانی کو محتمل ہے۔ عنایہ وفتح میں ہے:

[تیسرا خانہ] عربی: ان قال اشتریت منك هذاالعین لاجل فلان فقال بعت او قال المالك بعت منك هذاالعین لاجل فلان فقال اشتریت لایتوقف علی اجازة فلان لانه وجد نفاذاعلی المشتری حیث اضیف الیه ظاهرا فلا حاجة الی الایقاف علی رضاالغیر وقوله لاجل فلان یحتمل لاجل رضاه و شفاعته وغیر ذلک 3۔ اردو: اگر فضولی کہے میں نے تجھ سے یہ چیز فلاں کے لئے خریدی اور بائع نے کہا میں نے فروخت کی، یا یوں کہ مالک کہے میں نے یہ چیز تجھے فلاں کے لئے فروخت کی تو یہ جواب میں کہے میں نے خریدی، تو بیع موقوف نہ ہو گی، کیونکہ جب صراحتاً خریدار پر بیع کا نفاذ کیا جا رہا ہے تو اب اس کی اجازت اور رضا پر موقوف رکھنے کی ضرورت نہیں، اور بیع میں "فلاں کے لئے" کو فلاں کو سفارش پر محمول کیا جائیگا۔ (ت)

1 فتح القدیر کتاب البیوع مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵ / ۴۵۹ 2 فتاوٰی قاضی خاں کتاب البیوع فصل فی البیع الموقوف نولکشور لکھنؤ ۲ / ۳۵۱ 3 العنایة مع فتح القدیر کتاب البیوع فصل فی بیع الفضولی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶ / ۱۹۱ ، فتح القدیر کتاب البیوع فصل فی بیع الفضولی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶ / ۱۹۰

The detailed investigation and thorough clarification of this issue is in our treatise "Atiyyat-un-Nabi fi al-Shira' lil-Ajnabi 1336 AH". Based on this, if at the time of purchase, the Qadi (judge) had the intention in his heart to buy for the congregation, or if the price was paid from the congregation's funds, it would not hinder the execution of the sale against the buyer. It is stated in Durr al-Mukhtar:

If he bought for another, it is executed upon him when he does not attribute it to someone else.[1] | If purchased for someone else, it will be executed upon [the buyer] when the seller has not attributed the sale towards the other person. (T)

It is stated in Fatawa Imam Qadi Khan, Khazanat al-Muftin, and Al-Wajiz of Imam al-Kardari:

The owner says, "I sold this to you for such [an amount]", then the unauthorized agent (fuduli) says, "I accepted" or "I bought" and intended the purchase for so-and-so, then the purchase is executed upon him and is not suspended.[2] | The owner says, "I sold you this thing for such an amount", and in response, the unauthorized agent says, "I accepted" or "purchased", and the intention was to purchase for some other person; then this purchase will be executed for that person and will not be suspended. (T)

It is stated in Fatawa Khayriyya:

It does not necessarily follow from purchasing with the father's money that the item sold belongs to the father.[3] | If the purchase is with the father's money, it is not necessary that the purchased thing belongs to the father. (T)

In this case, if the library is a waqf (endowment), then the Qadi's act of buying the book and including it therein will be considered making it waqf, as implicit indication is sufficient for it; it is not mandatory to explicitly state the word 'waqf' verbally. Just as people leave water pots and mats in mosques. And if it is not a waqf and the Qadi, after buying these books, gave them to the congregation, then they have now become the property of the congregation because this giving was neither a loan nor for compensation, so it will be considered a gift (hibah) and will be effective as ownership after possession.

He said in Radd al-Muhtar: "It is executed upon the buyer. If the buyer gives it to him and takes the price, it becomes a sale by mutual delivery (ta'ati) between them."[4] End.

And I wrote upon it, I say: i.e., when... | In Radd al-Muhtar, it is stated that the sale will be executed upon the buyer. Then, if the buyer gives it to him and takes the price, this will be a sale by mutual delivery (ta'ati - practical transaction) between the two. End. I say: (I...

---

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Sales, Chapter on the Unauthorized Agent (Fuduli), Mujtabai Press, Delhi, 2/31 [2] Fatawa Qadi Khan, Book of Sales, Chapter on the Suspended Sale, Nawal Kishore, Lucknow, 2/351 [3] Fatawa Khayriyya, Book of Sales, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/219 [4] Radd al-Muhtar, Book of Sales, Chapter on the Unauthorized Agent (Fuduli), Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/137

(16) جلد شانزدہم (खंड 16) | فتاویٰ رضویہ (फ़तावा-ए-रज़विया)

इस मसले की सूक्ष्म जाँच और पूर्ण स्पष्टीकरण हमारे उसी रिसाले "अतिय्यत-उन-नबी फ़ी अश्-शिरा लिल-अजनबी 1336 हि." में है। इस आधार पर, यदि ख़रीदते समय क़ाज़ी के मन में जमाअत (समूह) के लिए ख़रीदने की नीयत थी, या क़ीमत जमाअत के धन से अदा की गई, तो ख़रीदार पर बिक्री के लागू होने में कोई बाधा नहीं होगी। दुर्र-ए-मुख़्तार में है:

यदि उसने दूसरे के लिए ख़रीदा, तो यह उसी पर लागू होगा यदि उसने इसे किसी और के नाम नहीं किया है।[1] | अगर दूसरे के लिए ख़रीदी तो उस पर लागू हो जाएगी जब बेचने वाले ने बेचने की निस्बत (सम्बन्ध) दूसरे की तरफ़ न की हो (त)

फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ान, ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन और वजीज़ इमाम करदरी में है:

मालिक कहता है, "मैंने यह तुम्हें इतनी रक़म में बेचा", फिर अनधिकृत व्यक्ति (फ़ुज़ूली) कहता है, "मैंने स्वीकार किया" या "मैंने ख़रीदा" और उसकी नीयत फ़लाँ के लिए ख़रीदने की हो, तो ख़रीद उस पर लागू हो जाती है और स्थगित नहीं होती।[2] | मालिक कहे "मैंने तुझे यह चीज़ फ़लाँ रक़म पर फ़रोख़्त (विक्रय) की" और जवाब में फ़ुज़ूली कहे "मैंने क़बूल की या ख़रीदी" और नीयत फ़लाँ ग़ैर शख़्स के लिए ख़रीदारी की की, तो यह ख़रीदारी उस फ़लाँ के लिए नाफ़िज़ (लागू) हो जाएगी और मौक़ूफ़ (स्थगित) न होगी (त)

फ़तावा खैरिया में है:

पिता के धन से ख़रीदने से यह आवश्यक नहीं हो जाता कि बेची गई वस्तु पिता की हो।[3] | वालिद (पिता) के माल से ख़रीददारी हो तो यह लाज़िम (अनिवार्य) नहीं कि ख़रीदी हुई चीज़ वालिद की होगी (त)

इस स्थिति में अगर कुतुबख़ाना (पुस्तकालय) वक़्फ़ है तो क़ाज़ी का किताब ख़रीद कर उसमें शामिल कर देना ही वक़्फ़ करना ही समझा जाएगा कि इसके लिए संकेत ही काफ़ी है; ज़बान से स्पष्ट रूप से वक़्फ़ शब्द कहना ज़रूरी नहीं, जिस तरह लोग मस्जिद में लोटे और चटाइयाँ रख जाते हैं। और अगर वक़्फ़ नहीं है और ये किताबें क़ाज़ी ने ख़रीदकर जमाअत को दे दीं, तो अब वे जमाअत की मिल्कियत (स्वामित्व) हो गईं क्योंकि यह देना न तो उधार था और न ही विनिमय के बदले, तो यह हिबा (उपहार) माना जाएगा और क़ब्ज़े के बाद मिल्कियत के लिए लाभप्रद होगा।

रद-उल-मुह्तार में फ़रमाया गया: "यह ख़रीदार पर लागू होता है। फिर यदि ख़रीदार उसे वह दे दे और क़ीमत ले ले, तो यह उनके बीच त'आती (आपसी लेन-देन) द्वारा बिक्री होगी।"[4] अंत। और मैंने इस पर लिखा, मैं कहता हूँ: यानी जब... | रद-उल-मुह्तार में फ़रमाया ख़रीदार पर बीअ (बिक्री) नाफ़िज़ हो जाएगी, तो अगर ख़रीदार ने उसको दे कर क़ीमत वसूल कर ली तो यह दोनों में बीअ-ए-त'आती (व्यावहारिक लेन-देन) होगी। अंत। मैं कहता हूँ: (मैं...

---

[1] दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुल बुयूअ, फ़ुज़ूली का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/31 [2] फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, किताबुल बुयूअ, स्थगित बिक्री का अध्याय, नवल किशोर, लखनऊ, 2/351 [3] फ़तावा खैरिया, किताबुल बुयूअ, दारुल मा'रिफ़ा, बेरुत, 1/219 [4] रद-उल-मुह्तार, किताबुल बुयूअ, फ़ुज़ूली का अध्याय, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/137

اس مسئلہ کی تحقیق بازغ و تنقیح بالغ ہمارے اسی رسالہ "عطیۃ النبی فی الشراء للاجنبی ۱۳۳۶ھ" میں ہے اس تقدیر پر قاضی کے دل میں وقت شراء جماعت کے لئے خریدنے کی نیت ہونی یا قیمت مال جماعت سے ادا کرنی کچھ مانع نفاذ علی المشتری نہ ہوگا۔ در مختار میں ہے:

لو اشتری لغیرہ نفذ علیہ اذا لم یضفہ الی غیرہ ۱۔ | اگر غیر کے لئے خریدی تو اس پر نافذ ہو جائیگی جب بائع نے فروخت کرنے کی غیر کی طرف نسبت نہ کی ہو (ت)

فتاوٰی امام قاضی خاں و خزانۃ المفتین و وجیز امام کردری میں ہے:

یقول المالك بعت ھذا منك بکذا فقال الفضولی قبلت اواشتریت ونوی الشراء لفلان فان الشراء ینفذ علیہ ولا یتوقف ۲۔ | مالک کہے میں نے تجھے یہ چیز فلاں رقم پر فروخت کی اور جواب میں فضولی کہے میں نے قبول کی یا خریدی اور نیت فلاں غیر شخص کے لئے خریداری کی کی، تو یہ خریداری اس فلاں کیلئے نافذ ہو جائیگی اور موقوف نہ ہوگی (ت)

فتاوٰی خیریہ میں ہے:

لا یلزم من الشراء من مال الاب ان یکون المبیع للاب ۳۔ | والد کے مال سے خریداری ہو تو یہ لازم نہیں کہ خریدی ہوئی چیز والد کی ہوگی (ت)

اس صورت میں اگر کتب خانہ وقف ہے تو قاضی کا کتاب خرید کر اس میں داخل کر دینا وقف کرنا ہی سمجھا جائیگا کہ اس کے لئے دلالت کافی ہے تصریح بزبان سے لفظ وقف کہنا ضرور نہیں جس طرح لوگ مسجد میں لوٹے چٹائیاں رکھ جاتے ہیں اور اگر وقف نہیں اور یہ کتابیں قاضی نے

خرید کر جماعت کو دے دیں تو اب ملک جماعت ہو گئیں کہ یہ دینا نہ عاریۃً تھا، نہ بالمعاوضہ، تو ہبہ قرار پائے گا اور بعد قبضہ مفید ملک ہوگا،

قال فی ردالمحتار نفذ علی المشتری فان دفع المشتری الیہ واخذ الثمن کان بیعا بالتعاطی بینھما ۴ اھ وکتبت علیہ اقول: یعنی اذا | ردالمحتار میں فرمایا خریدار پر بیع نافذ ہو جائے گی تو اگر خریدار نے اس کو دے کر قیمت وصول کر لی تو یہ دونوں میں بیع بالتعاطی (عملی لین دین) ہوگی اھ اقول: (میں

---

۱ درمختار کتاب البیوع فصل فی الفضولی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۳۱ ۲ فتاوٰی قاضی خاں کتاب البیوع فصل فی البیع الموقوف نولکشور لکھنؤ ۲/ ۳۵۱ ۳ فتاوٰی خیریہ کتاب البیوع دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۲۱۹ ۴ ردالمحتار کتاب البیوع فصل فی الفضولی دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۳۷

Fatawa Razawiyya, Volume Sixteen (16)

Arabic Text	Urdu Translation
It is when the delivery is by way of sale, as restricted in *Al-Hidaya* and *Al-Durr al-Mukhtar* under the section of Agency. However, if it is given for free, it becomes a gift (*Hiba*), like someone who buys a piece of cloth, stitches a shirt for his student, and hands it over to him; the student becomes the owner, as will be discussed in the chapter on *Hiba*. (1)	(I say) This applies when the giving is by way of sale, as mentioned under that restriction in *Hidaya* and *Durr al-Mukhtar* in the chapter on Agency. But if this manual delivery is free of cost, then it will be considered a gift, just as someone buys a cloth, makes a shirt for their student, and then hands it over to the student; the student will become the owner, as will be mentioned in the chapter on gift (*Hiba*). (T)

I say: But this is only when the Qazi (judge) knows that this purchase was effective on me and I became the owner of the book, otherwise, in a state of misunderstanding, the intention to relinquish ownership cannot be realized because one did not even consider oneself the owner.

Arabic Text	Urdu Translation
An obvious error in estimation has no legal standing (2) *Al-Ashbah*. And if someone pays something thinking it is due from him, and then it turns out it was not, he has the right to take it back (3), as clarified in *Al-Khayriyya* and *Al-Uqud al-Durriyya*.	An obvious error in suspicion is not credible, *Al-Ashbah*. And if someone gave something with the suspicion that its payment was mandatory upon him, then it was found that it was not so, then he has the right to take it back, as *Khayriyya* and *Uqud al-Durriyya* stated this benefit. (T)

In *Qunya* and *Hindiya* it is written:

Arabic Text	Urdu Translation
This should be remembered, for both the general public and the elite are afflicted by it: they seek help from people in gathering wood and grass, and thus ownership is established for the helpers. However, people are unaware of this and consume them before seeking a gift or permission.	This benefit should be remembered; common and elite people are involved in this: they take help from people in cutting wood and grass etc., whereas the ownership of those things is established for the helpers, and because people don't know, they consume those things of the helpers without obtaining a gift or

Arabic Text	Urdu Translation
Therefore, it becomes obligatory for them to return the equivalent or the price of those things, while they are unaware (4). End. The lack of permission in the mentioned case, even if we have in it...	permission through proper channels. So, it becomes necessary for them to return the equivalent of those things or their price, whereas they don't even know it. End. Not having permission in the mentioned case, although in it for us...

(1) *Jadd al-Muhtar*, Annotation on *Radd al-Muhtar* (2) *Al-Ashbah wa'l-Naza'ir*, First Art, Idarat al-Qur'an Karachi 1/193 (3) *Al-Uqud al-Durriyya*, Book of Partnership 1/19 and Book of Debts 2/349 (4) *Fatawa Hindiyya*, Book of Hiring, Sixth Chapter, Nurani Kutub Khana Peshawar 4/451

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (16)

अरबी पाठ

यह तब है जब सुपुर्दगी बिक्री के तौर पर हो, जैसा कि अल-हिदाया और अल-दुर्र अल-मुख़्तार में एजेंसी (वक़ालत) के अध्याय के तहत प्रतिबंधित है। हालाँकि, अगर यह मुफ्त में दिया जाता है, तो यह एक उपहार (हिबा) बन जाता है, जैसे कोई कपड़ा खरीदता है, अपने छात्र के लिए कमीज़ सिलता है और उसे सौंप देता है; छात्र मालिक बन जाता है, जैसा कि हिबा के अध्याय में चर्चा की जाएगी। (1)

उर्दू अनुवाद

(मैं कहता हूँ) यह तब है जब देना बिक्री के तौर पर हो जैसा कि उस शर्त का उल्लेख हिदाया और दुर्र अल-मुख़्तार के वकालत के अध्याय में है, लेकिन अगर यह दस्ती देना मुफ्त हो तो हिबा (उपहार) माना जाएगा जैसे कोई कपड़ा खरीद कर छात्र के लिए कमीज़ बनाए और फिर छात्र के हाथ सौंप दे तो छात्र मालिक हो जाएगा जैसा कि हिबा के अध्याय में आएगा। (त)

मैं कहता हूँ: लेकिन यह तभी है जब काज़ी (न्यायाधीश) जाने कि यह खरीद मुझ पर प्रभावी हुई और मैं किताब का मालिक हुआ, अन्यथा गलतफहमी की स्थिति में अपनी मिल्कियत (स्वामित्व) से बाहर निकलने का इरादा सिद्ध नहीं हो सकता क्योंकि उसने स्वयं को मालिक ही नहीं समझा था।

अरबी पाठ

अनुमान में स्पष्ट त्रुटि का कोई कानूनी आधार नहीं है (2) अल-अशबाह। और यदि कोई कुछ इस सोच के साथ भुगतान करता है कि वह उसके जिम्मे देय था, और फिर पता चलता है कि ऐसा नहीं था, तो उसे उसे वापस लेने का अधिकार है (3), जैसा कि अल-खैरिय्या और अल-उक़ूद अल-दुर्रिय्या में स्पष्ट किया गया है।

उर्दू अनुवाद

गुमान (संदेह) का गलत होना स्पष्ट हो तो उसका कोई एतबार (मान्यता) नहीं, अशबाह। और किसी ने कोई चीज़ इस गुमान से दी कि उसकी अदायगी उस पर ज़रूरी थी, फिर पता चला कि ऐसा नहीं था तो उसे वापस लेने का हक़ है जैसा कि खैरिय्या और उक़ूद अल-दुर्रिय्या ने यह फ़ायदा बयान किया। (त)

कुन्या और हिन्दिया में है:

अरबी पाठ

इसे याद रखा जाना चाहिए, क्योंकि आम जनता और विशिष्ट लोग दोनों ही इससे ग्रस्त हैं: वे

उर्दू अनुवाद

इस फ़ायदे को याद रखना चाहिए; लोग आम और ख़ास इसमें मुब्तला (ग्रस्त) हैं कि लोगों से लकड़ी

अरबी पाठ

लकड़ी और घास इकट्ठा करने में लोगों की मदद लेते हैं, और इस प्रकार मदद करने वालों के लिए स्वामित्व स्थापित हो जाता है। हालाँकि, लोग इससे अनजान होते हैं और उपहार या अनुमति मांगे बिना उनका उपयोग कर लेते हैं। इसलिए, उनके लिए उन चीजों के बराबर या उनकी कीमत वापस करना अनिवार्य हो जाता है, जबकि वे अनभिज्ञ होते हैं (4)। अंत। उल्लेखित मामले में अनुमति का अभाव, भले ही हमारे पास इसमें...

उर्दू अनुवाद

और घास वगैरह काटने में मदद लेते हैं हालाँकि मदद करने वालों की उन चीज़ों में मिल्कियत (स्वामित्व) साबित हो जाती है और लोगों को इल्म (ज्ञान) न होने के कारण वे मदद गार की उन चीज़ों का हिबा और इजाज़त हासिल किए बिना खर्च कर लेते हैं तो उन पर उन चीज़ों या उनकी कीमत का वापस करना लाज़िम (अनिवार्य) होता है हालाँकि उनको इसका इल्म तक नहीं होता। अंत। ज़िक्र की गई सूरत में इजाज़त न होना, अगरचे (भले ही) हमें इसमें...

(1) जद्द अल-मुह्तार, हाश्या रद अल-मुह्तार (2) अल-अशबाह वल-नज़ीर, अल-फ़न अल-अव्वल, इदारातुल कुरान कराची 1/193 (3) अल-उक़ूद अल-दुर्रिय्या, किताबुश शिरकत 1/19 और किताबुल मुदाएनात 2/349 (4) फ़तावा हिन्दिया, किताबुल इजारा, अल-बाब अज़-सादिस, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 4/451

पृष्ठ 174/631

عربی عبارت	اردو ترجمہ
كان الدفع على جهة البيع كما قيد به في الهداية والدر المختار من الوكالة اما اذا دفع اليه مجانا يكون هبة كمن اشترى ثوبا وقطعه قميصا لتلميذه وسلمه اليه مملكه التلميذ كما سيأتي في الهبة -1	کہتا ہوں) یہ جب ہے کہ دینا بیع کے طور پر ہو جیسا کہ اس قید کا ذکر، ہدایہ اور درمختار کے وکالت کے باب میں ہے، لیکن اگر یہ دستی دینا بطور مفت ہو تو ہبہ قرار پائے گا جیسا کہ کوئی کپڑا خرید کر شاگرد کے لئے قمیص بنائے اور پھر شاگرد کے ہاتھ سونپ دے تو شاگرد مالک ہو جائیگا جیسا کہ ہبہ کے باب میں آئے گا۔ (ت)

اقول: مگر یہ اس وقت ہے کہ قاضی جانے کہ یہ شراء مجھ پر نافذ اور کتاب کا مالک میں ہوا ہوں ورنہ غلط فہمی کی حالت میں اس کا اپنی ملک سے اخراج کا قصد متحقق نہیں ہوسکتا کہ اپنے آپ کو مالک ہی نہ سمجھا تھا،

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ولا عبرة بالظن البين خطؤه 2 اشباه ومن رفع شيئا ظانا انه عليه ثم بان انه لم يكن عليه يسترده 3 كما افاده فى الخيرية والعقود الدرية۔	گمان کا غلط ہونا واضح ہو تو اس کا اعتبار نہیں، اشباہ، اور کسی نے کوئی چیز اس گمان سے دی کہ اس کے ذمہ ادائیگی ضرور تھی، پھر معلوم ہوا کہ ایسا نہیں تھا تو اس کو واپس لینے کا حق ہے جیسا کہ خیریہ اور عقود دریہ نے یہ فائدہ بیان کیا۔ (ت)

قنیہ و ہندیہ میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
	اس فائدہ کو یاد رکھنا چاہئے، لوگ عام و خاص اس میں
ينبغي ان يحفظ هذا فقد ابتلى به العامة	مبتلا ہیں کہ لوگوں سے لکڑی اور گھاس وغیرہ کاٹنے میں
والخاصة يستعينون بالناس في	مدد لیتے ہیں حالانکہ مدد کرنے والوں کی ان چیزوں میں
الاحتطاب والاحتشاش فيثبت الملك	ملکیت ثابت ہو جاتی ہے اور لوگوں کو علم نہ ہونے کی بنا
للاعوان فيها ولا يعلم الكل بها فينفقونها	پر وہ مدد گار کی ان چیزوں کا ہبہ اور اجازت حاصل کئے
قبل الاستيهاب بطريقه او الاذن فيجب	بغیر صرف کر لیتے ہیں تو ان پر ان چیزوں یا ان کی قیمت
عليهم مثلها او قيمتها وهم لايشعرون 4	کا واپس کرنا لازم ہوتا ہے حالانکہ ان کو اس کا علم تک
اھ وعدم الاذن فيما ذكر وان كان لنافيہ	نہیں ہوتاھ، متذکرہ صورت میں اجازت نہ ہونا، اگرچہ ہمیں
	اس میں

1 جد المختار حاشیہ ردالمحتار 2 الاشباہ والنظائر الفن الاول ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۱۹۳ 3 العقود الدریۃ کتاب الشرکۃ ۱ / ۱۹ و کتاب المداینات ۲ / ۳۴۹ 4 فتاوی ہندیہ، کتاب الاجارۃ، الباب السادس، نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۵۱

Fatawa-e-Razawiyya (Volume 16)

[Arabic Boxed Text]: "Kalam bayyanahu fi risalatina 'Ata al-Nabi li-Afadat Ahkam Ma' al-Sabi' 1334 AH: 'lakinnahu la yujdi hahuna liana al-idhn yutliqu al-tasarruf wa yusqitu al-daman lakin la yusqitu milka al-malik wa fihi al-kalamu hahuna'."

[Urdu Boxed Text]: This is a statement which we have explained in our treatise "Ata al-Nabi li-Afadat Ahkam Ma' al-Sabi" (The Gift of the Prophet in Explaining the Rulings of Infant's Water) in 1334 AH, but it is of no avail here; because permission allows disposal (of property) and waives liability (for loss), but it does not terminate the owner's ownership, whereas the discussion here is about that (ownership). (T)

Similarly, if the Qadhi (judge) does not give them to the congregation but includes them in a non-endowment (waqf) library, even if he knows it is his own property, they will still not be excluded from his ownership. Placing one's own property among someone else's property does not extinguish ownership. In short, only these two situations will arise where some books purchased by the Qadhi remain in the Qadhi's ownership, but since the price was paid from someone else's money, the compensation for it remains the responsibility of the Qadhi. For those books regarding which this situation is established, the heirs of the Qadhi should take them and return the price that the Qadhi paid from the national funds or the income of the Dar al-Qada. This is what has become clear to me, and the true knowledge is with my Lord. (I have come to know this, while the real knowledge is with my Lord. T) And Allah Almighty knows best.

Page 175 of 631

फ़तावा रज़विया (खण्ड १६)

[अरबी बॉक्स]: "कलाम बय्यानहु फ़ी रिसालतिना 'अता अन-नबी लि-अफ़ादत अहकाम मा' अस-सबी' १३३४ हिजरी: 'लकिन्नहु ला युजदी हाहुना लियन अल-इज़्न युतलिकु अत-तसर्रुफ़ व युसकितु अद-ज़मान लकिन ला युसकितु मिल्क अल-मालिक व फ़ीहि अल-कलाम हाहुना'।"

[उर्दू बॉक्स]: यह वह चर्चा है जिसे हमने अपने रिसाले "अता-ए-नबी लि-अफ़ाज़-ए-अहकाम-ए-मा-ए-सबी" में बयान किया है, लेकिन यहाँ इसका कोई लाभ नहीं है, क्योंकि अनुमति उपयोग को वैध बनाती है और मुआवज़े की ज़िम्मेदारी को ख़त्म करती है, लेकिन मालिक के स्वामित्व को ख़त्म नहीं करती, जबकि यहाँ चर्चा इसी विषय पर है। (त)

इसी तरह, यदि क़ाज़ी (न्यायाधीश) उन्हें जमात को न दें, बल्कि एक गैर-वक्फ पुस्तकालय में शामिल कर दें, भले ही वह उसे अपनी मिल्कियत मानता हो, तब भी वे उसके स्वामित्व से बाहर नहीं होंगे। पराए माल में अपना माल रख देना स्वामित्व को समाप्त नहीं करता है। संक्षेप में, केवल ये दो स्थितियां उत्पन्न होंगी जिनमें काज़ी द्वारा खरीदी गई कुछ पुस्तकें काज़ी के स्वामित्व में रहेंगी, लेकिन चूँकि मूल्य दूसरे के धन से दिया गया है, इसलिए उसका मुआवज़ा काज़ी की ज़िम्मेदारी में रहा। जिन पुस्तकों के संबंध में यह स्थिति सिद्ध हो, काज़ी के वारिस उन्हें ले लें और वह कीमत वापस कर दें जो काज़ी ने राष्ट्रीय धन या दार अल-क़ज़ा की आय से अदा की थी। मुझे यही स्पष्ट हुआ है और सत्य का ज्ञान मेरे रब के पास है। (मुझे यह ज्ञात हुआ है जबकि वास्तविक ज्ञान मेरे रब के पास है। त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

पृष्ठ १७५ / ६३१

کلام بیناہ فی رسالتنا "عطاء النبی لافاضۃ احکام ماء الصبی" ۱۳۳۴ھ "لکنہ لایجدی ھھنا لان الاذن یطلق التصرف ویسقط الضمان لکن لا یسقط ملك المالك وفیہ الکلام ھنا"۔

کلام ہے جس کو ہم نے اپنے رسالہ "عطاء النبی لافاضہ احکام ماء الصبی" میں بیان کیا ہے لیکن یہاں اس کا فائدہ نہیں، کیونکہ اجازت تصرف کو جائز اور ضمان کو ساقط کرتا ہے لیکن مالک کی ملکیت کو ختم نہیں کرتی جبکہ یہاں کلام اسی میں ہے (ت)

اسی طرح اگر قاضی نے جماعت کو نہ دیں بلکہ کتب خانہ غیر وقفی میں آپ داخل کر دیں اگرچہ اپنی ملک بھی جانتا ہو جب بھی اس کی ملک سے خارج نہ ہوں گی پرائے مال میں اپنا مال رکھ دینا ملک زائل نہیں کرتا، بالجملہ صرف یہ دو صورتیں ایسی نکلیں گی جن میں بعض کتب خریدہ قاضی ملک قاضی میں رہیں مگر ازانجا کہ ثمن دوسرے کے مال سے دیا ہے اس کا تاوان ذمہ قاضی رہا جن کتابوں کی نسبت یہ صورت ثابت ہو وارثان قاضی انہیں لیں اور جو قیمت ان کی قاضی نے قومی پیسے یا دار القضا کی آمد سے ادا کی وہ واپس دیں ہذا ماظھر لی والعلم بالحق عند ربی (مجھے یہ معلوم ہوا ہے جبکہ حقیقی علم میرے رب کے ہاں ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

Fatawa Razawiya Volume 16

Treatise Jawaal al-'Uluw li-Tabyeen al-Khulu 1336 AH (Explanation of the issue of 'Khulu' for the circulation of highness/benefit)

Problem 769 to 772: From the town of Laharpur, District Sitapur, at the house of Syed Shah Walait Ahmad Sahib, sent by Wajd ul Hasan Sahib, 20 Dhu al-Hijjah 1336 AH.

(1) In endowment (waqf) lands, is it permissible or impermissible to give land to a person as 'Khulu' (goodwill right), as mentioned in 'Shami' Vol 4, Book of Sales, discussion on 'Khulu al-Hawaniet', by taking an advance payment on the condition that he continues to deduct the 'Ujr-e-Misl' (fair market rent) from his advance year by year? Note that the annual rent of this portion of waqf land is reserved for a specific beneficiary (mawquf 'alayh), who took the advance for his personal needs and made the 'Khulu' deal with the payer. This beneficiary also holds the rights of a 'Mutawalli' (manager/trustee) over this waqf portion.

(2) Is it correct for the 'Sahib-e-Khulu' (the person to whom such land was given) to keep for himself any profit that exceeds the 'Ujr-e-Misl' (fair market rent) after paying it?

(3) If the 'Sahib-e-Khulu' cultivates the land himself or through his efforts earns income from the said land that exceeds the 'Ujr-e-Misl'...

फ़तावा रज़विया जिल्द १६

रिसाला जवाल अल-'उलू लि-तबयीन अल-खुलू १३३६ हिजरी (खुलू के मसले की स्पष्टता के लिए बुलंदी की गर्दिश)

मसला ७६९ से ७७२ : क़स्बा लहरपुर, जिला सीतापुर, सैयद शाह विलायत अहमद साहब के मकान से, प्रेषक वज्दुल हसन साहब, २० ज़ुल-हिज्जा १३३६ हिजरी।

(१) औक़ाफ़ में किसी व्यक्ति को कुछ भूमि 'खुलू' (पट्टा अधिकार) के तौर पर देना, जिसका ज़िक्र 'शामी' जिल्द ४, 'किताबुल बुयूअ', 'बहस खुलू अल-हवानियत' में है, अग्रिम राशि लेकर इस शर्त पर देना कि वह 'अज्र-ए-मिसल' (उचित किराया) साल दर साल अपनी अग्रिम राशि में समायोजित करता रहे, जायज़ है या ना-जायज़? यह स्पष्ट रहे कि वक्फ़ भूमि के उस हिस्से का वार्षिक लगान जिस 'मौक़ूफ़ अलैह' (लाभार्थी) के लिए विशेष है, उसी ने अपनी ज़रूरत के लिए अग्रिम राशि ली है और उसी ने अग्रिम देने वाले से 'खुलू' का मामला किया है, और उस लाभार्थी को उस वक्फ़ हिस्से पर मुतवल्ली होने का अधिकार भी प्राप्त है।

(२) 'साहिब-ए-खुलू' को (यानी जिसे ऐसी ज़मीन दी गई हो) ज़मीन का लगान यानी 'अज्र-ए-मिसल' अदा करके जो मुनाफ़ा उस 'अज्र-ए-मिसल' से अधिक हो, उसे लेना सही है या नहीं?

(३) यदि 'साहिब-ए-खुलू' स्वयं खेती करके या अपने प्रयास से उक्त भूमि से 'अज्र-ए-मिसल' की आमदनी से अधिक आमदनी प्राप्त करता है...

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

رسالہ جوال العلو لتبیین الخلو ۱۳۳۶ھ (مسئلہ خلو کی وضاحت کے لئے بلندی کی گردش)

مسئلہ ۷۶۹ تا ۷۷۲ : از قصبہ لاہر پور ضلع سیتا پور بمکان سید شاہ ولایت احمد صاحب مرسلہ وجد الحسن صاحب ۲۰ ذی الحجہ ۱۳۳۶ھ

(۱) اوقاف میں کسی شخص کو کچھ اراضی بطور خلو جس کا ذکر شامی ج ۴ کتاب البیوع بحث خلو الحوانیت میں ہے زر پیشگی لے کر اس شرط پر دینا کہ وہ اجر مثل سال بسال اپنے زر پیشگی میں محسوب کرتا رہے یا نا جائز، اور واضح رہے کہ اس حصہ اراضی موقوفہ کا لگان سالانہ جس موقوف علیہ کے واسطے مخصوص ہے اس نے اپنی ضرورت کے واسطے زر پیشگی لیا ہے اور اسی نے زر پیشگی لینے والے سے معاملہ خلو کی ہے اور اس موقوف علیہ کو اس حصہ موقوفہ پر حق متولیانہ بھی حاصل ہے۔

(۲) صاحب خلو کو یعنی جس کو ایسی اراضی دی گئی ہو اراضی کا لگان یعنی اجر مثل ادا کر کے جو منافع اس اجر مثل سے زائد ہو، لینا درست ہے یا نہیں؟

(۳) اگر صاحب خلو خود اپنی کاشت کر کے یا اپنی کوشش سے اجر مثل کی آمدنی سے زائد آمدنی اراضی مذکورہ کے

Fatawa Razawiya Volume 16

...if the rent is increased during the period of possession of the 'Khulu' (occupancy right), is the holder of the Khulu entitled to this increase or not? (4) The situation in No. 2 and No. 3 appears to be like 'Rahn-e-Dakhli' (possessory mortgage), and the profit from Rahn-e-Dakhli is interest (Riba). Thus, what is the difference between Khulu and Rahn-e-Dakhli? What is the basis for the permissibility of Khulu? What kind of transaction is the essence of Khulu, and what is its definition? (5) In an ancient, well-known family Waqf (endowment), due to the urgent need for temporary expenses and the absence of available Waqf income, and because loans could not be obtained from moneylenders due to the property being Waqf, the beneficiaries and trustees often handed over possession of certain portions of the Waqf land to lenders after receiving advance money (Zar-e-Peshgi). A lease agreement (Theka-nama) was written stating that the lessee would deduct a certain annual rent from the advance money, and after full recovery of the said advance money at a fixed term, that portion of the land would return to the possession of the trustees and beneficiaries from the holder of the Khulu. Based on this action, deniers of the Waqf argue for its non-existence. Is this argument correct or not? Is the said leasing transaction considered a Khulu transaction, or is it considered invalid otherwise? Will the Waqf become null and void due to these events and actions, or will it remain? Will the person committing such an act remain eligible for trusteeship (Tawliyat) or not? If someone's ancestor committed this act, will the heir receive the trusteeship or not?

The Answer:

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. All praise is due to Allah, from whose grace nothing is devoid ('khulu'), and blessings and peace be upon him who established the tables of his grace over the universe, and upon his family and companions who managed the implementation of his wisdom and rules. Firstly, Khulu itself is void and baseless. There is no trace of it in the Hanafi school, or indeed in any of the four schools of thought for nine hundred years. In the 10th century, a Maliki scholar, Imam Nasir al-Din al-Laqani (may his secret be sanctified), declared it permissible. In the latter half of the same century, the author of 'Al-Ashbah' (may Allah Almighty have mercy on him) declared it valid based on specific local custom ('Urf-e-Khas'), contrary to the standard school position. The researchers of that same century and after, such as Shaykh al-Islam Ali al-Maqdisi, Allama Hasan Shurunbulali, Allama Muhammad Afandi Zairakzada, Allama Khair al-Milla wa al-Din al-Ramli, and

Allama Sayyid Ahmad Hamawi, etc. (may Allah Almighty have mercy on them), rejected it. In the marginal notes of Al-Ramli on Al-Ashbah, it is stated:

His statement: "And Khulu in the shop becomes his right etc." I say: His statement that in shops Khulu becomes his right etc. And the fatwa (legal ruling) is contrary to that, Maqdisi[1]. I say: (I say) the fatwa is against it, Maqdisi. (T)

---

[1] Nazhat al-Nawazir 'ala al-Ashbah wa al-Naza'ir ma' al-Ashbah, Idara-tul-Quran wal-Uloom-il-Islamia Karachi, 2/14.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

...अपने मुनकाबज़त-ए-खुलू के ज़माने में बढ़ा दे तो इस इज़ाफ़ा का साहब-ए-खुलू मुस्तहिक़ है या नहीं? (४) नम्बर २ व नम्बर ३ की सूरत बज़ाहिर रहन-ए-दख़ली की सी है और रहन-ए-दख़ली का मुनाफ़ा सूद है, पस खुलू और रहन-ए-दख़ली में क्या फ़र्क़ हुआ और जवाज़-ए-खुलू की क्या सूरत है और नफ़्स-ए-खुलू कौन सा मामला है और इस की क्या तअरीफ़ है? (५) एक वक़्फ़-ए-क़दीमा मश्हूरा खानदानी में अहल-ए-खानदान मौक़ूफ़ अलैहिम व मुतवल्लियान ने ज़रूरत-ए-मसारिफ़-ए-ज़रूरिया वक़्ती पर आमदनी-ए-वक़्फ़ मौजूद न होने की हालत में और महाजनान से बवजह वक़्फ़ क़र्ज़ा न मिलने की वजह से अक्सर औक़ात ये किया कि बाज़ हिसस-ए-अराज़ियात-ए-वक़्फ़ को ज़र-ए-पेशगी ले कर ज़र-ए-मंद को दे देने वाले के क़ब्ज़ा में दे दी और दस्तावेज़ ठेका नामा लिख दी कि इस क़द्र सालाना लगान इस अराज़ी का ठेकेदार अपने ज़र-ए-पेशगी में मुजरा और बाद वसूल-ए-कुल ज़र-ए-पेशगी मज़कूर एक हिस्सा मीआद पर वो अराज़ी साहब-ए-खुलू से वापस हो कर मुतवल्लियान व मौक़ूफ़ अलैहिम के क़ब्ज़ा में आगई, इस कार्रवाई से मुन्किरीन-ए-वक़्फ़ अदम-ए-वक़्फ़ का इस्तिदलाल करते हैं, ये इस्तिदलाल सही है या नहीं और मामला ठेकेदारी मज़कूर मुआमला-ए-खुलू से समझी जाएगी या इस के इलावा नाजाइज़ समझी जाएगी और उन वाक़िआत और इर्तिकाब से वक़्फ़ कालअदम हो जाएगा या बाक़ी रहेगा और ऐसे फ़ेल का मुर्तकिब क़ाबिल-ए-तवलियत रहेगा या नहीं, अगर किसी के मौरूस ने ये फ़ेल किया हो तो इस का वारिस तवलियत पाएगा या नहीं?

अल-जवाब:

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम, अल्हम्दुलिल्लाहिल्लज़ी ला खुलू लिशैइम मिन करमिही, वस्सलातु वस्सलामू अला मन वक़फ़ा अलल कौन मुवाइदा करमिही व अला आलिही व असहाबिहित मुतवल्लीन इजरा-ए-हुक्मिही व हिकमिह। अव्वलन: खुलू ख़ुद बातिल व बे-अस्ल है, मज़हब-ए-हनफ़ी बल्कि नौ सौ बरस तक मज़ाहिब-ए-अरबआ में कहीं इस का पता नहीं, दसवीं सदी में एक आलिम मालिकी-उल-मज़हब इमाम नासिरुद्दीन लक़ानी कुद्दिसा सिर्रुहू ने इसे जाइज़ किया, इसी सदी के निस्फ़-ए-आख़िर में साहब-ए-अश्बाह रहमतुल्लाही तआला ने इसे बर-खिलाफ़-ए-मज़हब एतबार-ए-उर्फ़ए-ख़ास पर मबनी क़रार दिया, इसी सदी और उस के बाद के मोहक़्क़िक़ीन मिस्ल-ए-शैख़ुल इस्लाम अली मक़दसी व अल्लामा हसन शुरनबुलाली व अल्लामा मोहम्मद आफ़ंदी ज़ैरक ज़ादा व अल्लामा ख़ैरुल मिल्लत वद दीन रमली व अल्लामा सैय्यद अहमद हमवी वग़ैरहुम रहिमहुमुल्लाही तआला ने इसे रद्द फ़रमाया। हाशियह-उर-रमली अलल अश्बाह में है:

क़ौलुहू वयसीरुल खुलू फ़िल हानूते हक़्क़न लहू अलख अक़ूलू: उस का क़ौल कि और दुकानों में खुलू उस का हक़ बन जाता है अलख। वल्फ़तवा अला ख़िलाफ़-ए-ज़ालिक, मक़दसी। अक़ूलू: (मैं कहता हूँ) फ़तवा इस के ख़िलाफ़ है, मक़दसी। (त)

---

१ नज़्हतुल नवाज़िर अलल अश्बाह वन्नज़ाइर मअ अल-अश्बाह, इदारा-तुल-क़ुरआन वल-उलूम-इल-इस्लामिया कराची, २ / १४

اپنے منقابضتِ خلو کے زمانہ میں بڑھا دے تو اس اضافہ کا صاحبِ خلو مستحق ہے یا نہیں؟ (۴) نمبر ۲ و نمبر ۳ کی صورت بظاہر رہنِ دخلی کی سی ہے اور رہنِ دخلی کا منافع سود ہے، پس خلو اور رہنِ دخلی میں کیا فرق ہوا اور جوازِ خلو کی کیا صورت ہے اور نفسِ خلو کون سا معاملہ ہے اور اس کی کیا تعریف ہے؟ (۵) ایک وقفِ قدیمہ مشہورہ خاندانی میں اہل خاندان موقوف علیہم ومتولیان نے ضرورت مصارفِ ضروریہ وقتی پر آمدنیِ وقف موجود نہ ہونے کی حالت میں اور مہاجنان سے بوجہ وقف قرضہ نہ ملنے کی وجہ سے اکثر اوقات یہ کیا کہ بعض حصصِ اراضیاتِ وقف کو زرِ پیشگی لے کر زرِ مند کو دے دینے والے کے قبضہ میں دے دی اور دستاویز ٹھیکہ نامہ لکھ دی کہ اس قدر سالانہ لگان اس اراضی کا ٹھیکہ دار اپنے زرِ پیشگی میں مجرا اور بعد وصولِ کل زرِ پیشگی مذکور ایک حصہ میعاد پر وہ اراضی صاحبِ خلو سے واپس ہو کر متولیان و موقوف علیہم کے قبضہ میں آگئی، اس کارروائی سے منکرینِ وقف عدمِ وقف کا استدلال کرتے ہیں، یہ استدلال صحیح ہے یا نہیں اور معاملہ ٹھیکہ داری مذکور معاملتِ خلو سے سمجھی جائے گی یا اس کے علاوہ ناجائز سمجھی جائے گی اور ان واقعات اور ارتکاب سے وقف کالعدم ہوجائے گا یا باقی رہے گا اور ایسے فعل کا مرتکب قابلِ تولیت رہے گا یا نہیں، اگر کسی کے مورث نے یہ فعل کیا ہو تو اس کا وارث تولیت پائے گا یا نہیں؟

الجواب:

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم، الحمد للہ الذی لا خلو لشیئ من کرمہ، والصلوۃ والسلام علی من وقف علی الکون موائد کرمہ و علی الہ واصحابہ المتولین اجراء حکمۂ وحکمہ۔ اولاً: خلو خود باطل و بے اصل ہے، مذہب حنفی بلکہ نو سو برس تک مذاہب اربعہ میں کہیں اس کا پتا نہیں، دسویں صدی میں ایک

عالم مالکی المذہب امام ناصر الدین لقانی قدس سرہ نے اسے جائز کیا، اسی صدی کے نصفِ آخر میں صاحبِ اشباہ رحمہ اللہ تعالٰی نے اسے برخلافِ مذہب اعتبارِ عرفِ خاص پر مبنی قرار دیا، اسی صدی اور اس کے بعد کے محققین مثلِ شیخ الاسلام علی مقدسی وعلامہ حسن شرنبلالی وعلامہ محمد آفندی زیرک زادہ وعلامہ خیر الملۃ والدین رملی و علامہ سید احمد حموی وغیرہم رحمہم اللہ تعالٰی نے اسے رد فرمایا۔ حاشیہ الرملی علی الاشباہ میں ہے:

قولہ ویصیر الخلو فی الحانوت حقا لہ الخ اقول : اس کا قول کہ اور دکانوں میں خلو اس کا حق بن جاتا ہے الخ والفتوٰی علی خلافِ ذلک، مقدسی۱۔ اقول: (میں کہتا ہوں) فتوٰی اس کے خلاف ہے، مقدسی۔ (ت)

---

۱ نزہۃ النواظر علی الاشباہ والنظائر مع الاشباہ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۲ / ۱۴

Fatawa Razawiyya Volume 16

It contains: It has already been known that the correct view is contrary to it, based on the statement that the stance of the school (Madhhab) is not to give weight to specific custom ('Urf Khas)[1] (T).

In Sharh al-Ashbah by Zirak Zadah, it is stated: Custom is not permissible if it involves what is forbidden in Sharia. As for the sale of goodwill (Khalu), if it is not directly related to the shop, it is permissible according to Sharia because it is a right of its owner. Putting it in the shop through leasing is legitimate, but if the shop is the property of its owner, then upon the expiration of the known term, the income belongs to the owner. If there is no specific term, the lease is invalid. Similarly, if the shop is an endowment (Waqf), the jurists have specified that a lease for it exceeding three years is not permissible, as mentioned in 'Al-Wiqayah'. Therefore, custom is not considered, whether general or specific, when there is a clear Sharia text (Nass) against it. Our research on this has already passed, so remember it[2] (T).

In the same book, one page prior, it says: Custom and habit are only considered where there is no Sharia text (Nass) to the contrary. It will be quoted in the third line following it that a deposit (Wadi'ah) and a leased item are not guaranteed (for loss/damage) under any circumstances. Therefore, custom is not considered in this regard after the text (Nass) of the jurists to the contrary[3] (Ah).

1. Nuzhat al-Nawazir 'ala al-Ashbah wa al-Naza'ir with al-Ashbah, Idara al-Quran wa al-Ulum al-Islamiyyah Karachi, (2) 15/2.
2. Sharh al-Ashbah by Zirak Zadah.
3. Sharh al-Ashbah by Zirak Zadah.

फ़तावा रज़विया खंड १६

इसमें है: यह पहले ही जाना जा चुका है कि सही मत इसके विपरीत है, इस कथन के आधार पर कि संप्रदाय (मज़हब) का दृष्टिकोण विशिष्ट प्रथा (उर्फ़ ख़ास) को मान्यता न देना है[1] (त)।

शरह अल-अशबाह लज़ीरक ज़ादा में लिखा है: प्रथा मान्य नहीं है यदि वह शरिया में वर्जित चीज़ों को शामिल करती है। जहाँ तक सद्भावना (खालु) की बिक्री का सवाल है, यदि वह दुकान से सीधे तौर पर संबंधित नहीं है, तो शरिया के अनुसार यह जायज़ है क्योंकि यह इसके मालिक का अधिकार है। इसे पट्टे (लीज़) के माध्यम से दुकान में रखना वैध है, लेकिन यदि दुकान उसके मालिक की संपत्ति है, तो ज्ञात अवधि की समाप्ति पर, आय मालिक की होगी। यदि कोई विशिष्ट अवधि नहीं है, तो पट्टा अमान्य है। इसी तरह, यदि दुकान एक वक्फ़ (संपत्ति दान) है, तो न्यायविदों ने स्पष्ट किया है कि इसके लिए तीन साल से अधिक का पट्टा जायज़ नहीं है, जैसा कि 'अल-विक़ायाह' में उल्लेखित है। इसलिए, प्रथा पर विचार नहीं किया जाता है, चाहे वह सामान्य हो या विशिष्ट, जब उसके विरुद्ध स्पष्ट शरिया पाठ (नस्स) मौजूद हो। इस पर हमारा शोध पहले ही हो चुका है, इसलिए इसे याद रखें[2] (त)।

उसी में इससे एक पृष्ठ पहले है: प्रथा और आदत पर केवल तभी विचार किया जाता है जब उसके विपरीत कोई शरिया पाठ (नस्स) न हो। इसके बाद तीसरी पंक्ति में उद्धृत किया जाएगा कि जमा (वदीअह) और पट्टे पर दी गई वस्तु किसी भी स्थिति में गारंटीकृत नहीं होती है। इसलिए, न्यायविदों के इसके विपरीत स्पष्ट पाठ के बाद इस संबंध में प्रथा पर विचार नहीं किया जाएगा[3] (अह)।

1. नुज़हत अल-नवाज़िर अलल अशबाह वल नज़ाइर मअ अल-अशबाह, इदारा अल-क़ुरान वल उलूम अल-इस्लामिया कराची, (२) १५/२।
2. शरह अल-अशबाह लज़ीरक ज़ादा।
3. शरह अल-अशबाह लज़ीरक ज़ादा।

पृष्ठ १७८ का ६३१

اسی میں ہے: قد علمت ان الصحیح خلافہ بقولہ ان المذھب عدم اعتبار العرف الخاص[1] ۔ | تو معلوم ہو چکا ہے کہ صحیح اس کے خلاف ہے اس کے قول سے کہ عرف خاص کا اعتبار نہ ہونا مذہب ہے(ت) شرح الاشباہ لزیرک زادہ میں ہے: العرف لا یجوز ما کان محظورا فی الشرع و اما بیع الخلو اذا لم یکن ملاصقا بالحانوت فجائز شرعا فانہ حق لمالکہ وما وضعہ فی الحانوت بالاجارۃ مشروع لکن الحانوت اذا کان ملکا لصاحبھا خراجہ منہ اذا انقضی مدتہ المعروف وان لم تکن لہ مدۃ معلومۃ تکون الاجارۃ فاسدۃ و کذا اذا کان الحانوت وقفا قد نص الفقھاء علی انہ لا تجوز الاجارۃ فیہ فوق ثلاث سنین کما فی الوقایۃ فلا اعتبار للعرف سواء کان خاصا او عاما حین وجد النص فی الشرع علی خلافہ وقد مر منا تحقیقۃ فتذکر[2] ۔ | عرف جب شرعاً ممنوع ہو تو معتبر نہیں، لیکن خلو کی بیع اگر دکانوں سے متعلق نہ ہو تو شرعاً جائز ہے کیونکہ یہ خلو مالک کا حق ہے لیکن یہ دکانوں کے اجارہ میں مشروع ہے مگر دکان اگر کسی کی ملکیت ہو تو معینہ مدت ختم ہو جانے پر مالک ہی آمدن کا حقدار ہوگا اور اگر مدت معین نہ ہو تو یہ اجارہ فاسد ہوگا اور یونہی اگر دکان وقف ہو تو بھی وہ اجارہ فاسد ہوگا کیونکہ فقہاء کرام نے تصریح کی ہے کہ وقف کا اجارہ تین سال سے زائد جائز نہیں جیسا کہ وقایہ میں ہے، لہذا جب کوئی عرف شرعی نص کے خلاف ہو خواہ عرف عام ہو یا خاص، تو اس کا اعتبار نہ ہوگا، اس میں ہماری تحقیق گزر چکی ہے ، اسے یاد کرو۔(ت)

اس میں اس سے ایک ورق قبل ہے: انما یعتبر العرف والعادۃ فیما لم یرد نص الشرع علی خلافہ وسینقل فی السطر الثالث بعدھا ان الودیعۃ والعین المؤجرۃ غیر مضمونتین بحال فلا یعتبر فیہ العرف بعد النص علی خلافہ من الفقھاء[3] اھ | وہی عرف اور عادت معتبر ہے جس کے خلاف شرعی نص نہ ہو، اس کے بعد تیسری سطر میں نقل کرینگے کہ امانت اور کرایہ پر دی ہوئی عین چیز کسی

حال میں مضمون نہیں ہوتی لہذا اس کے ضمان پر عرف ہو تو اس کے خلاف فقہاء کی نص ہونے کی وجہ سے یہ عرف معتبر نہیں ہوگا۔ ۱۲ھ

1. نزهة النواظر على الاشباه والنظائر مع الاشباه ادارة القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی (۲) ۱۵/۲
2. شرح الاشباه لزیرک زاده
3. شرح الاشباه لزیرک زاده

Fatawa Razawiya, Volume 16

“This is what he alluded to by his saying, ‘And our investigation regarding it has already passed.’ (T)”

It is mentioned in Ghamz al-Uyun:

“(His saying ‘based on its consideration’ (i.e., specific custom) it is appropriate that a fatwa be issued) that what occurs in some markets of Cairo regarding the ‘Khulu’ (goodwill/rights) of shops is necessary and ‘Khulu’ becomes his right. It was asked: how can it be appropriate to issue such a fatwa when it is contrary to the rules of the noble Sharia? End.”

“And our teacher (referring to Al-Allama Al-Shurunbulali, may Allah Almighty have mercy on them both) said in his treatise ‘Mufidat al-Husna’ after quoting the author's words, may Allah Almighty have mercy on him: (His saying ‘it is appropriate’ etc. is among those things which are inappropriate, for there is no similarity between those issues considered based on specific custom and ‘Khulu’. This is because in all those issues where specific custom was spoken of, the harm involved was either voluntarily accepted by the doer for himself, or he restricted himself in fulfilling a condition that prevents harm. As for the endowment (waqf), its administrator (nazir) does not own its destruction or suspension. And it has been established that the [school of thought's] position is to not consider specific custom.) (T)”

In the same source:

“The attribution of the issue of ‘Khulu’ to the school of thought of the scholar of Medina, Hazrat Malik bin Anas, has become well-known.”

Footnote: 1. Ghamz al-Uyun al-Basair Sharh al-Ashbah wa al-Nazair ma' al-Ashbah, Art 1, Idara al-Quran, Karachi, 1/135.

Page 179 of 631

फ़तावा रज़विया, खंड 16

“यह वह कथन है जिसकी ओर उन्होंने यह कहते हुए संकेत किया, ‘और हमारी जाँच इस बारे में पहले ही हो चुकी है।’ (त)”

ग़म्ज़ अल-उयून में है:

“(उनका कथन ‘इसके विचार पर’ (यानी विशिष्ट प्रथा) यह उचित है कि फतवा दिया जाए) कि काहिरा के कुछ बाज़ारों में दुकानों के’ख़ुलू’ (सद्भावना/अधिकार) के संबंध में जो होता है वह आवश्यक है और ‘ख़ुलू’ उसका अधिकार बन जाता है। यह पूछा गया: ऐसा फतवा देना कैसे उचित हो सकता है जबकि यह शरीयत के नियमों के विरुद्ध है? समाप्त।”

“और हमारे गुरु (उनका आशय अल्लामा अल-शुरुनबुलाली रहमतुल्लाही अलैहि से है) ने अपने शोध प्रबंध ‘मुफ़िदत अल-हुस्ना’ में लेखक के शब्दों को उद्धृत करने के बाद कहा: (उनका कहना ‘यह उचित है’ आदि उन चीज़ों में से है जो अनुचित हैं, क्योंकि विशिष्ट प्रथा के आधार पर माने जाने वाले मुद्दों और ‘ख़ुलू’ के बीच कोई समानता नहीं है। ऐसा इसलिए है क्योंकि उन सभी मुद्दों में जहाँ विशिष्ट प्रथा की बात की गई थी, शामिल नुकसान या तो कर्ता ने स्वयं के लिए स्वेच्छा से स्वीकार किया था, या उसने नुकसान को रोकने वाली शर्त को पूरा करने में खुद को सीमित रखा था। जहाँ तक वक्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) का सवाल है, इसका प्रशासक (नाज़िर) इसके विनाश या निलंबन का अधिकार नहीं रखता है। और यह स्थापित हो चुका है कि [मज़हब का] रुख विशिष्ट प्रथा पर विचार न करना है।) (त)”

उसी स्रोत में है:

“‘ख़ुलू’ के मसले का संबंध मदीना के विद्वान हज़रत मलिक बिन अनस के मज़हब से प्रसिद्ध हो गया है।”

पादलेख: 1. ग़म्ज़ अल-उयून अल-बसार शारह अल-अशबाह व अल-नज़ायर मा अल-अशबाह, कला 1, इदारा अल-कुरान, कराची, 1/135।

पृष्ठ 179/631

فتاوٰی رضویہ، جلد شانزدھم (۱۶)

وھذا ما اشار الیه بقوله وقد مر منا تحقیقه یہ وہ عبارت ہے جس کے متعلق انہوں نے اشارہ کرتے ہوئے کہا "اور ہماری تحقیق اس میں گزری ہے۔ (ت)

غمز العیون میں ہے:

(قوله علی اعتباره (ای العرف الخاص) ینبغی ان یفتی بأن ما یقع فی بعض اسواق القاهرة من خلو الحوانیت لازماً ویصیر الخلو حقاً له قیل علیه کیف ینبغی ان یفتی به مع کونه مخالفاً لقواعد الشرع الشریفة انتهی "قوله علی اعتباره" یعنی عرف خاص کے اعتبار پر، یہ فتوٰی مناسب ہو گا کہ قاہرہ کے بازاروں میں جو دکانوں کا خلو ہے وہ لازم ہو اور خلو اس کا حق بن جائے، اس پر اعتراض ہے کہ یہ فتوٰی کیسے مناسب ہو گا جبکہ یہ شرع شریف کے قواعد کے خلاف ہے اھ،

وقال شیخنا (یرید العلامة الشرنبلالی رحمهما الله تعالی فی رسالته "مفیدة الحسنی" بعد نقل کلام المصنف رحمه الله تعالی قوله ینبغی الخ مما لا ینبغی فانه لاممائلة بین ما اعتبر من المسائل المبینة علی العرف الخاص وبین الخلو لان اعتبار العرف الخاص علی ما قیل به فی جمیع تلك المسائل ضررها التزم به فاعلها مختاراً لنفسه او مقتصراً فی استیفاء شرط یمنع عنه الضرر، واما الوقف فناظره لا یملك اتلافه ولا تعطیله وقد ثبت ان المذهب عدم اعتبار العرف الخاص۱ ۔ اور ہمارے شیخ (ان سے مراد علامہ شرنبلالی رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ ہیں) نے اپنے رسالہ مفیدۃ الحسنٰی میں مصنف رحمۃ اللہ تعالٰی کا کلام نقل کرنے کے بعد فرمایا "قوله ینبغي" مناسب ہے الخ، یہ غیر مناسب ہے کیونکہ عرف خاص میں معتبر مسائل جو بیان ہوئے ان میں اور خلو میں کوئی مماثلت نہیں ہے کیونکہ عرف خاص والے تمام مسائل میں یہ اعتبار ہے کہ ان میں ضرر والی چیز کو خود فاعل نے اپنے لئے

پسند کیا ہے یا ضرر سے مانع شرط کو پورا کرنے میں اقتصار کیا ہے لیکن وقف کا ناظم تو اس میں کسی چیز کے تلف یا معطل کرنے کا مالک نہیں ہے اور جبکہ یہ ثابت ہو چکا ہے کہ عرف خاص کا اعتبار نہ کرنا مذہب ہے۔(ت)

اسی میں ہے:

قد اشتھر نسبة مسئلة الخلو الی مذھب مسئلہ خلو کی نسبت عالم مدینہ حضرت مالک بن انس

حاشیہ: ۱ غمز العیون البصائر شرح الاشباہ والنظائر مع الاشباہ الفن الاول ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۱۳۵

Fatawa Razawiya, Volume 16

[Top Section] Arabic Text: The scholar of Medina, Malik bin Anas (may Allah be pleased with him), whereas it is well-known attributed to him, yet there is no explicit statement from him or any of his companions. So much so that Badr al-Iraqi (a Maliki) said: As far as I know, the issue of 'Khulu' (goodwill/tenancy rights) has not appeared in the discussions of the jurists. There is only a fatwa from Allamah Nasiruddin al-Laqani, which he based on custom ('Urf), etc.

Urdu Text: It is famously attributed to (Imam Malik) may Allah be pleased with him, although there is no explicit text from him or any of his disciples regarding it. Badr al-Iraqi Maliki stated: To my knowledge, the issue of Khulu is not mentioned in the discourse of the jurists. In this regard, there is only the fatwa of Allamah Nasir al-Din al-Laqani, which he declared as being based on custom, etc. (T)

[Middle Section] In 'Radd al-Muhtar': Arabic Text: Allamah Shurunbulali has a treatise in which he refuted 'al-Ashbah', stating that no one spoke of 'Khulu' except a later Maliki scholar (who even issued a fatwa on the validity of its endowment (waqf)). This would imply that Muslim endowments could pass to non-believers, because they might endow their Khulu rights to their churches. Furthermore, not allowing the shop owner to evict the Khulu holder would mean restricting a free, legally competent person from his property and wasting his wealth. In fact, this is not permissible in waqf, and preventing the supervisor (nazir) from evicting him leads to the loss of the waqf's benefits and the suspension of the conditions set by the endower (waqif). Summarized. I (Imam Ahmad Raza) say: What he mentioned is true, especially in our current times.

Urdu Text: Allamah Shurunbulali has a treatise in which he has refuted 'al-Ashbah' and said that no one except one later Maliki scholar has spoken in favor of Khulu. He even went so far as to issue a fatwa that its endowment (waqf) is valid, whereas this fatwa necessitates that Muslim endowments might transfer to non-believers, because they would endow the Khulu to their churches. And when the shop owner cannot evict the Khulu holder from his shop, it will necessitate that a free, responsible person be barred from his property and his wealth be wasted. Nay, all this is not permissible in waqf, and preventing the supervisor from evicting the Khulu holder is to waste the benefits of the waqf and to suspend the condition set by the endower. Summarized. I (the author) say: what he stated is the truth, especially in our times. (T)

[Bottom Section] Urdu Text: Secondly, the case in question has no relation even to Khulu. Based on the investigation and clarification that we have, by the grace of Allah Almighty, provided in our annotations to 'Radd al-Muhtar', Khulu is when a tenant of a house or shop, in order to keep his lease permanently, [does something] in it...

[Footnotes] 1 Ghamz al-Uyun al-Basair Sharh al-Ashbah wa'l-Nadhair with al-Ashbah, First Art, Idara-tul-Quran Karachi, 7/113. 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/16.

फ़तावा रज़विया, खंड १६

[शीर्ष भाग] अरबी पाठ: मदीना के विद्वान मलिक बिन अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो), जबकि यह उनके नाम से प्रसिद्ध है, फिर भी उनकी या उनके किसी साथी की कोई स्पष्ट घोषणा नहीं है। यहाँ तक कि बद्र अल-इराकी (मालकी) ने कहा: जहाँ तक मुझे पता है, 'खुलू' (गुडविल/किरायेदारी अधिकार) का मुद्दा फकीहों की चर्चा में नहीं आया है। इसमें केवल अल्लामा नासिरुद्दीन अल-लाक़ानी का फतवा है, जिसे उन्होंने प्रथा ('उर्फ़) पर आधारित बताया है, आदि।

उर्दू पाठ: (इमाम मलिक) रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की ओर यह प्रसिद्ध है, हालांकि उनकी और उनके किसी शागिर्द की इसमें स्पष्ट व्याख्या नहीं है। बद्र अल-इराकी मालकी ने फरमाया है कि मेरी जानकारी के अनुसार खुलू का मसला फकीहों के कलाम में उल्लेखित नहीं है, इसमें सिर्फ अल्लामा नासिरुद्दीन ल़कानी का फतवा है जिसे उन्होंने प्रथा पर आधारित करार दिया है आदि। (त)

[मध्य भाग] 'रद्द अल-मुह्तार' में है: अरबी पाठ: अल्लामा शुरुनबुलाली की एक पुस्तिका है जिसमें उन्होंने 'अल-अशबाह' का खंडन किया है, यह कहते हुए कि बाद के एक मालकी विद्वान के अलावा किसी ने 'खुलू' के बारे में नहीं कहा (यहाँ तक कि उन्होंने इसके बंदोबस्ती (वक्फ) की वैधता पर फतवा दे दिया)। इससे यह अर्थ निकलेगा कि मुसलमानों की वक्फ संपत्तियां काफिरों को हस्तांतरित हो सकती हैं, क्योंकि वे अपने खुलू अधिकार अपने गिरजों के लिए वक्फ कर देंगे। इसके अलावा, दुकान के मालिक को खुलू धारक को बेदखल करने की अनुमति न देना एक स्वतंत्र, कानूनी रूप से सक्षम व्यक्ति को उसकी संपत्ति से रोकने और उसके धन को नष्ट करने के समान होगा। वास्तव में, वक्फ में यह अनुमति नहीं है, और प्रबंधक (नाज़िर) को उसे बेदखल करने से रोकना वक्फ के लाभों को खोना और वक्फ करने वाले (वाकिफ) द्वारा निर्धारित शर्तों को स्थगित करना है। संक्षेप में। मैं (इमाम अहमद रज़ा) कहता हूँ: उन्होंने जो उल्लेख किया है वह सच है, विशेष रूप से हमारे वर्तमान समय में।

उर्दू पाठ: अल्लामा शुरुनबुलाली का एक रिसाला है जिसमें 'अल-अशबाह' का रद्द किया है और कहा है कि खुलू का कहना एक मालकी मुताखिर (बाद के) विद्वान के अलावा किसी ने नहीं किया, उसने यहाँ तक फतवा दे दिया कि इसका वक्फ सही है, हालांकि इस फतवे से यह आवश्यक आता है कि मुसलमानों के वक्फ काफिरों को हस्तांतरित हो जाएं, इस कारण से कि वे खुलू को अपने गिरजों के लिए वक्फ कर देंगे। और दुकान का मालिक जब खुलू वाले को अपनी दुकान से बेदखल न कर

सकेगा तो आवश्यक आएगा कि आज़ाद मुकल्लफ (ज़िम्मेदार) व्यक्ति अपनी मलकियत (स्वामित्व) से रोक दिया जाए और उसका माल नष्ट होकर रह जाए, बल्कि यह सब कुछ वक्फ में जायज़ नहीं है और वक्फ के निगरान (निरीक्षक) को खुलू वाले की बेदखली से मना करना वक्फ के लाभों को ज़ाया करना और वाकिफ की लगाई हुई शर्त को मुअत्तल (निलंबित) करना है। संक्षेप में। मैं कहता हूँ: उन्होंने जो फरमाया है वह हक (सत्य) है, विशेष रूप से हमारे ज़माने में। (त)

[निचला भाग] उर्दू पाठ: दूसरा: प्रश्न की स्थिति का खुलू से भी कोई संबंध नहीं है। खुलू उस तहकीक (जाँच) और तनकीह (स्पष्टीकरण) पर जो अल्लाह तआला की तौफीक से हमने अपनी टिप्पणियों 'रद्द अल-मुह्तार' में की है, वह यह है कि मकान या दुकान का मुस्ताजिर (किरायेदार) अपना इजारा (पट्टा) हमेशा बाकी रखने को उसमें अपने...

[पाद टिप्पणियाँ] 1 गम्ज़ अल-उयून अल-बसायर शरह अल-अशबाह वल-नज़ायर, अल-अशबाह के साथ, प्रथम कला, इदारा-तुल-क़ुरआन कराची, 7/113। 2 रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-बुयूअ, दार इहया अल-तुरास अल-अरबी बेरुत, 4/16।

पृष्ठ १८० (६३१ में से)

[بالائی حصہ] عربی عبارت: عالم المدینة مالك بن انس رضی اللہ تعالی عنه والحال ان لیس فیها نص عنه ولاعن احد من اصحابه، حتی قال البدر العراقی (مالکی) انه لم یقع فی کلام الفقهاء التعرض بمسئلة الخلوفیما اعلم وانما فیها فتیا للعلامة ناصر الدین اللقانی بناها علی العرف الخ۔

اردو عبارت: رضی اللہ تعالٰی عنہ کی طرف مشہور ہے حالانکہ ان کی اور ان کے کسی شاگرد کی اس میں تصریح نہیں ہے ، بدر العراقی مالکی نے فرمایا ہے کہ میرے علم کے مطابق خلو کا مسئلہ فقہاء کے کلام میں مذکور نہیں ، اس میں صرف علامہ ناصر الدین لقانی کا فتوٰی ہے جس کو انہوں نے عرف پر مبنی قرار دیا ہے الخ (ت)

[درمیانی حصہ] رد المحتار میں ہے: عربی عبارت: للعلامة الشرنبلالی رسالة ردفیها علی الاشباه بان الخلو لم یقل به الامتأخر من المالکیة (حتی افتی بصحة وقفه ولزم منه ان اوقاف المسلمین صارت للکافرین بسبب وقف خلوها علی کنائسهم وبان عدم اخراج صاحب الحانوت لصاحب الخلو یلزم منه حجر الحر المکلف عن ملکه واتلاف ماله، بل لا یجوز هذا فی الوقف وفی منع الناظر من اخراجه تفویت نفع الوقف وتعطیل ما شرطه الواقف اه ملخصا، قلت وما ذکره حق خصوصا فی زماننا هذا۔

اردو عبارت: علامہ شرنبلالی کا ایک رسالہ ہے جس میں الاشباہ کا رد کیا ہے اور کہا ہے کہ خلو کا قول ایک مالکی متاخر عالم کے سوا کسی نے نہیں کیا اس نے یہ فتوٰی تک دے دیا کہ اس کا وقف صحیح ہے حالانکہ اس فتوٰی سے لازم آتا ہے کہ مسلمانوں کے وقف کافروں کو منتقل ہو جائیں اس سبب سے کہ وہ خلو کو اپنے گرجوں کے لئے وقف کردینگے اور دکان کا مالک جب خلو والے کو اپنی دکان سے بیدخل نہ کر سکے گا تو لازم آئے گا کہ آزاد مکلف شخص اپنی ملکیت

سے ممنوع ہو جائے اور اس کا مال تلف ہو کر رہ جائے ، بلکہ یہ سب کچھ وقف میں جائز نہیں ہے اور وقف کے نگران کو خلو والے کی بے دخلی سے منع کرنا وقف کے منافع کو ضائع کرنا اور واقف کی لگائی ہوئی شرط کو معطل کرنا ہے اہ ملخصا، اقول: (میں کہتا ہوں) انہوں نے جو فرمایا ہے وہ حق ہے خصوصاً ہمارے زمانے میں۔ (ت)

[نچلا حصہ] ثانیا: صورت سوال کو خلو سے بھی کچھ علاقہ نہیں۔ خلواس تحقیق و تنقیح پر جو بتوفیق اللہ تعالی ہم نے اپنی تعلیقات رد المحتار میں کی یہ ہے کہ مکان یادکان کا مستاجر اپنا اجارہ ہمیشہ باقی رکھنے کو اس میں اپنے

[حواشی] 1 غمز العیون البصائر شرح الاشباہ والنظائر مع الاشباہ الفن الاول ادارۃ القرآن کراچی ۷ / ۱۱۳ 2 رد المحتار کتاب البیوع دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۱۶

...not from his own wealth for himself, but rather by annexing something to the leased property itself and increasing its status to complete its benefits, he makes some additions, whether it be permanently attached or without it, such as a building, a well, lighting equipment, water taps, or the like. Or, he may not do it himself but gives the lessor money in addition to the rent, in exchange for which he receives the right to retain the lease; this is named 'Khulu'. It is mentioned in the treatise 'Tahrir al-Ibarah' by Allama al-Shami:

(Arabic Text)

Allama al-Shilahi said in his treatise "Tahrir al-Ibarah regarding who is most entitled to the lease" (Notice): The right of settlement (haqq al-qarar) may be established without building or planting, such as when the land is unused and is leased by someone who prepares it for farming, plows it, and works it. This is called 'Mashadd al-Masakah'. It shall not be taken from his possession as long as he pays the customary portion, such as the tithe (ushr) and the like. If he dies leaving a son, he succeeds him and stands in his place. I have seen in the handwriting of our master of masters, the seal of the jurists, Sheikh Ibrahim al-Sa'ihani al-Ghazzi, that 'Masakah' is a term for the right of cultivation in another's land. It is mentioned in 'al-Hamidiyya' that this right is not inherited; rather, it passes to the capable son and not the daughter. (End) 1. Then he elaborated on 'al-Kardar', 'al-Sukna', and 'al-Jadak', and that they are entities remaining in

(Urdu Translation)

Allama Shami said in his treatise "Tahrir al-Ibarah regarding who is most entitled to the lease" (Notice): Sometimes the right of settlement is established without construction or planting, for example, if a piece of land lies vacant and is given on lease to an interested person so that he may prepare it for agriculture and cultivate it to make it inhabited, which is called 'Mashadd al-Masakah'. Then this land will not be taken back from this cultivator as long as he continues to pay the customary tax, such as tithes etc. And if that cultivator dies leaving a son, then this right of cultivation will be transferred to him, and that son will be considered as standing in his father's place. I have seen written by my master of masters, the seal of the jurists, Sheikh Ibrahim al-Sa'ihani al-Ghazzi, that "Masakah" is the name of the right of cultivation in someone else's land. And it is mentioned in al-Hamidiyya that inheritance will not be applicable to this right; rather, this right will be transferred only to the son capable of cultivation, and the daughter will not have this right. (End). Then he explained tenancy,

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
the land, until he said: And this is other than...	residence (sukna), and jadak, stating that these are matters remaining in the land, onwards.

1. Tahrir al-Ibarah fi man Huwa Ahaq bi al-Ijarah, a treatise from the works of Ibn Abidin, Suhayl Academy Lahore, pp. 53-152.

...अपने माल से नहीं बल्कि उसी किराए की वस्तु में वृद्धि करके और उसकी स्थिति बढ़ाकर उसके लाभ को पूरा करने के लिए कुछ अतिरिक्त करता है, चाहे वह स्थायी रूप से जुड़ा हो या उसके बिना, जैसे कोई भवन या कुआँ या रोशनी का सामान या पानी के नल, और इसी तरह, या वह स्वयं ऐसा नहीं करता बल्कि मालिक को किराए के अतिरिक्त पैसे देता है, जिसके बदले उसे पट्टे को बनाए रखने का अधिकार मिलता है, इसे 'ख़ुलू' कहा जाता है। अल्लामा शामी के ग्रंथ 'तहरीर अल-इबारा' में है:

(अरबी पाठ)

अल्लामा अल-शिलाही ने अपने शोध प्रबंध "तहरीर अल-इबारा फ़ी मन हुवा अहाक़ बिल इजाारा" में कहा (चेतावनी): कभी-कभी निर्माण या पौधारोपण के बिना भी रहने का अधिकार (हक़-ए-क़रार) सिद्ध हो सकता है, जैसे कि ज़मीन खाली हो और किसी व्यक्ति द्वारा खेती के लिए तैयार करने, जोतने और काम करने के लिए पट्टे पर ली जाए। इसे 'मशद्द अल-मसका' कहा जाता है। इसे उसके अधिकार से तब तक नहीं छीना जाएगा जब तक वह प्रथागत हिस्सा जैसे उश्र आदि देता रहे। और यदि वह एक पुत्र छोड़कर मर जाए, तो वह उसका उत्तराधिकारी बनेगा और उसके स्थान पर खड़ा होगा। मैंने हमारे गुरुओं के गुरु, फकीहों की मुहर, शेख इब्राहिम अल-सैहानी अल-ग़ज़ी के हस्तलेख में देखा है कि 'मसका' किसी दूसरे की ज़मीन में खेती के अधिकार के लिए एक अभिव्यक्ति है। और अल-हामिदिया में उल्लेख है कि यह विरासत में नहीं मिलता है; बल्कि यह केवल

(उर्दू अनुवाद)

अल्लामा शामी ने अपने शोध प्रबंध "तहरीर अल-इबारा फ़ी मन हुवा अहाक़ बिल इजाारा" में कहा (चेतावनी): कभी-कभी निर्माण और पौधे लगाए बिना भी बसने का अधिकार (हक़-ए-इस्तकरार) सिद्ध होता है, उदाहरण के लिए यदि कोई ज़मीन खाली पड़ी हो तो किसी इच्छुक व्यक्ति को पट्टे पर दी जाए ताकि वह उसे कृषि के लिए तैयार करे और उसमें खेती करके उसे आबाद करे, जिसे 'मशद्द अल-मसका' कहा जाता है, तो यह ज़मीन उस किसान से तब तक वापस नहीं ली जाएगी जब तक वह उसका प्रचलित कर, जैसे उश्र आदि देता रहे। और यदि वह किसान कोई बेटा छोड़कर मर जाए, तो यह खेती का अधिकार उसे हस्तांतरित हो जाएगा और वह बेटा अपने पिता का उत्तराधिकारी बन जाएगा। मैंने अपने गुरुओं के गुरु, फकीहों की मुहर, शेख इब्राहिम अल-साइहानी अल-ग़ज़ी का लिखा हुआ देखा है कि "मसका" दूसरे की ज़मीन में खेती के अधिकार का नाम है, और हामिदिया में उल्लेख है कि इस अधिकार में विरासत लागू नहीं

(अरबी पाठ)

सक्षम पुत्र को जाता है, पुत्री को नहीं। 1. फिर उन्होंने 'अल-करदार', 'अल-सुकना' और 'अल-जडक' के बारे में विस्तार से बताया और कहा कि ये ज़मीन में रहने वाली चीज़ें हैं, यहाँ तक कि उन्होंने कहा: और यह इसके अलावा है...

(उर्दू अनुवाद)

होगी, बल्कि यह अधिकार केवल खेती करने में सक्षम बेटे को मिलेगा, बेटी को नहीं। फिर उन्होंने किरायेदारी, रिहायश (सुकनी) और जडक की व्याख्या में फ़रमाया कि ये ज़मीन में शेष रहने वाले मामले हैं, आगे।

1. तहरीर अल-इबारा फ़ी मन हुवा अहाक़ बिल इजाारा, इब्न आबिदीन के शोध प्रबंधों में से एक, सुहैल अकादमी लाहौर, पृष्ठ 53-152।

مال سے نہ اپنے لئے بلکہ اسی شیئ مستاجر سے الحاق اور اس کی حیثیت بڑھاتے اس کے فوائد کی تکمیل کے واسطے کچھ زیادت کرے خواہ متصل باتصال قرار، یا بے اس کے جیسے عمارت یا کنواں یا روشنی کا سامان یا پانی کے نل، وامثالِ ذلک، یا خود نہ کرے مؤاجر کو اس کے روپے دے دے جو اجرت کے علاوہ ہوں اس مال کے مقابل جواسے ابقائے اجارہ کا حق ملتا ہے اس کا نام خلو ہے۔ رسالہ تحریر العبارۃ للعلاّمۃ الشامی میں ہے:

(عربی عبارت)

قال العلامہ الشلاہی فی رسالتہ "تحریر العبارۃ فیمن ھواحق بالا جارۃ" (تنبیہ) قد یثبت حق القرار بغیر البناء والغرس بان تکون الارض معطلہ فیستاجرھامن المتکلم علیھا لیصلحھا للزرعۃ ویحرثھا ویکسبھا وھو المسمی بمشد المسکۃ فلا تنزع من یدہ مادام یدفع ما علیھا من القسم المتعارف کالعشر ونحوہ واذامات عن ابن توجہ لابنہ فیقوم مقامہ فیھا، وقد رأیت بخط شیخ مشائخنا خاتمۃ الفقھاء الشیخ ابراہیم السائحانی الغزی المسکۃ عبارۃ من استحقاق الحراثۃ فی ارض الغیر وذکر في

(اردو ترجمہ)

علامہ شامی نے اپنے رسالہ "تحریر العبارۃ فیمن ھواحق بالا جارۃ" میں فرمایا (تنبیہ) کبھی تعمیر اور پودے لگائے بغیر حقِ استقرار ثابت ہوتا ہے مثلاً یوں کہ کوئی زمین خالی پڑی ہو تو کسی خواہشمند کو اجارہ پر دی جائے تاکہ وہ اس کو زراعت کے لئے تیار کرے اور اس کو کاشت کرکے آباد کرے جس کو مشد المسکہ کہا جاتا ہے تو یہ زمین اس کاشتکار سے اس وقت تک واپس نہ لی جائے گی جب تک وہ اس کا متعارف محصول مثلاً عشر وغیرہ دیتا رہے اور اگر وہ کاشتکار کوئی بیٹا چھوڑ کر فوت ہوجائے تو یہ کاشتکاری کا حق اس کو منتقل ہو جائے گا اور وہ بیٹا اپنے باپ کے قائم مقام قرار پائے گا، میں نے اپنے شیخ المشائخ خاتمۃ الفقہاء الشیخ

(عربی عبارت) **(اردو ترجمہ)**

ابراہیم السائحانی الغزی کا لکھا ہوا دیکھا ہے کہ "مسکہ"

الحامدیہ انھا لا تورث وانما توجہ للابن غیر کی زمین میں کاشتکاری کے استحقاق کا نام ہے،

القادر علیھا دون البنت اھ 1، ثم افاض اور حامدیہ میں ذکر کیا ہے کہ اس استحقاق میں وراثت

فی بیان الکردار والسکنی والجدک وانھا نافذ نہ ہوگی بلکہ صرف کاشتکاری پر قادر بیٹے کو یہ

اعیان قائمۃ فی الارض الی ان قال و ھذا حق منتقل ہوگا اور بیٹی کو استحقاق نہ ہوگا، اھ، پھر

غیر ... انہوں نے کرایہ داری، سکنی اور جدک کی وضاحت میں

فرمایا کہ یہ زمین میں باقی رہنے والے امور ہیں، آگے

1. تحریر العبارۃ فیمن ھواحق بالاجارۃ رسالہ من رسائل ابن عابدین سہیل اکیڈمی لاہور ص ۱۵۲-۵۳

Volume Sixteen (16) Fatawa-e-Razviyya

[Arabic Text]: Al-Khulu which is mentioned in Al-Ashbah, it is in the position of Mushadd al-Masakah mentioned before, and it is an attribute and not a persistent physical entity, so its sale is not permissible nor is it inherited. It is only transferred to the son by way of entitlement as previously mentioned. And what was mentioned in Al-Ashbah regarding the permissibility of selling Khulu was rejected by the scholars, and Allama Shurunbulali has authored a specific treatise in its rebuttal. End of summarized text from Al-Shami.

[Urdu Translation]: Here it is stated that these matters are different from the 'Khulu' mentioned in 'Al-Ashbah' because this is like 'Mushadd Al-Masakah', the description of which has passed before. That 'Khulu' is an attribute and not a persistent physical entity, so the sale of 'Mushadd Al-Masakah' is impermissible and it is not inheritable; rather it is only transferred to the son by way of entitlement as previously mentioned. In 'Al-Ashbah', the permissibility of the sale of 'Khulu' was mentioned, but the jurists (fuqaha) rejected it, and Allama Shurunbulali authored a specific treatise in rebuttal of it. Here ends the summarized speech of Allama Shami.

[Arabic Text]: Aqool (I say): Among the decisive proofs that Khulu is conceptual and not a physical entity is that when Muhammad bin Hilal Al-Hanafi argued for the permissibility of Khulu based on what is in Jami' al-Fusulayn and others from Al-Dhakhirah, Al-Kubra, Al-Khaniyah, Al-Khulasah, and Waqi'at al-Zahiriyah: "Someone purchased the right of residence (sukna) of a waqf property, and the trustee (mutawalli) said: I did not permit him residence, and ordered him to vacate. If he had purchased it on the condition of staying, then he may seek recourse against the seller, otherwise, he cannot seek recourse against him for its price or loss." They [the scholars] all attacked him with one voice [lit. shot from one bow] that he did not understand the meaning of 'sukna' because what is meant by it is a composite physical entity.

[Urdu Translation]: I say (Maen kehta hoon): The decisive proof for 'Khulu' being a conceptual thing and not a physical entity is what is quoted in 'Jami' al-Fusulayn' and others from 'Al-Dhakhirah', 'Al-Kubra', 'Al-Khaniyah', 'Al-Khulasah' and 'Waqi'at al-Zahiriyah' from the statement that: If someone purchased the 'sukna' (right of residence) of a waqf property, the trustee (mutawalli) said that I do not permit him this residence and ordered him to terminate the residence there. So, if the buyer had purchased it on the condition that the residence remains, then (on this action of the

mutawalli) he can seek recourse against the seller for his loss, otherwise he cannot seek recourse against the seller for his cost and loss. End quote. When Muhammad bin Hilal al-Hanafi used this to argue for the permissibility of 'Khulu', everyone...

---

1. Tahrir al-Ibarah... treatise from Rasa'il Ibn Abidin, Sohail Academy Lahore, p. 155.
2. Jami' al-Fusulayn, Chapter 16, Islami Kutub Khana Karachi, 1/22, 221, Nuzhat al-Nawazir al-Ashbah wa'l-Naza'ir with Al-Ashbah, Idara-tul-Quran Karachi, 2/50-51.

जिल्द सोलहवीं (16) फ़तावा-ए-रज़विया

[अरबी पाठ]: अल-खुलू जिसका उल्लेख अल-अशबाह में किया गया है, वह पहले बताए गए मुशद्द अल-मसका के स्थान पर है, और यह एक गुण है न कि एक स्थायी भौतिक वस्तु, इसलिए इसकी बिक्री जायज़ नहीं है और न ही यह विरासत में मिलता है। यह केवल हकदारी के माध्यम से बेटे को हस्तांतरित किया जाता है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। और अल-अशबाह में खुलू बेचने की अनुमेयता के बारे में जो उल्लेख किया गया था, उसे विद्वानों ने खारिज कर दिया था, और अल्लामा शुरुनबुलाली ने इसके खंडन में एक विशिष्ट शोध-पत्र लिखा है। अल्लामा शामी के संक्षिप्त पाठ का अंत।

[उर्दू अनुवाद]: यहाँ तक फ़रमाया कि ये मामले उस 'खुलू' से अलग हैं जिसका ज़िक्र 'अल-अशबाह' में किया गया है, क्योंकि यह 'मुशद्द अल-मसका' की तरह है जिसका वर्णन पहले आ चुका है। वह 'खुलू' एक गुण (वस्फ़) है, कोई स्थायी भौतिक वस्तु (ऐन) नहीं है, इसलिए 'मुशद्द अल-मसका' की बिक्री जायज़ नहीं है और वह विरासत के योग्य नहीं है; बल्कि वह केवल हक़दार होने के कारण बेटे को हस्तांतरित होता है जैसा कि पहले बताया जा चुका है। 'अल-अशबाह' में 'खुलू' की बिक्री की अनुमति का उल्लेख था, लेकिन फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) ने इसे खारिज कर दिया और अल्लामा शुरुनबुलाली ने इसके खंडन में एक विशेष शोध-पत्र लिखा है। अल्लामा शामी का संक्षिप्त कथन यहाँ समाप्त हुआ।

[अरबी पाठ]: अक़ूल (मैं कहता हूँ): खुलू के वैचारिक होने और भौतिक वस्तु न होने के निर्णायक प्रमाणों में से एक यह है कि जब मुहम्मद बिन हिलाल अल-हनफी ने जामे-अल-फ़ुसुलैन और अन्य स्रोतों जैसे अल-ज़खीरा, अल-कुबरा, अल-ख़ानिया, अल-ख़ुलासा, और वाक़ियात अल-ज़हीरिया के आधार पर खुलू की अनुमेयता का तर्क दिया: "किसी ने वक़्फ़ संपत्ति का निवास अधिकार (सुकना) खरीदा, और ट्रस्टी (मुतवल्ली) ने कहा: मैंने उसे निवास की अनुमति नहीं दी, और उसे खाली करने का आदेश दिया। यदि उसने इसे रुकने की शर्त पर खरीदा था, तो वह विक्रेता से हर्जाना मांग सकता है, अन्यथा, वह कीमत या नुकसान के लिए विक्रेता से कोई माँग नहीं कर सकता।" उन्होंने [विद्वानों ने] एक स्वर में उस पर हमला किया कि वह 'सुकना' का अर्थ नहीं समझ सका क्योंकि इससे तात्पर्य एक मिश्रित भौतिक इकाई है।

[उर्दू अनुवाद]: मैं कहता हूँ: 'खुलू' के एक वैचारिक चीज़ होने और भौतिक वस्तु न होने पर निर्णायक प्रमाण यह है कि 'जामे-अल-फ़ुसुलैन' आदि में 'ज़खीरा', 'कुबरा', 'ख़ानिया', 'ख़ुलासा' और 'वाक़ियात-ए-ज़हीरिया' से उद्धृत है कि किसी ने वक़्फ़ की 'सुकना' (निवास अधिकार) खरीदी, तो मुतवल्ली (ट्रस्टी) ने कहा कि मैं उसे रहने की अनुमति नहीं देता और वहाँ से निवास समाप्त करने का आदेश दिया। तो अगर खरीदार ने वह निवास स्थायी रूप से रहने की शर्त पर खरीदा था, तो (मुतवल्ली के इस कदम पर) वह बेचने वाले से अपने नुकसान की भरपाई की माँग कर सकता है, अन्यथा वह विक्रेता से अपनी लागत और नुकसान के लिए कोई माँग नहीं कर सकता। जब मुहम्मद बिन हिलाल हनफ़ी ने 'खुलू' की वैधता के लिए इसका तर्क दिया, तो सब ने...

---

1. तहरीर अल-इबारह... इब्न आबिदीन के रिसालों में से एक शोध-पत्र, सुहैल अकादमी लाहौर, पृष्ठ 155।
2. जामे-अल-फ़ुसुलैन, अध्याय 16, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/22, 221, नुज़हत अल-नवाज़िर अल-अशबाह वल-नज़ाइर के साथ अल-अशबाह, इदारा-तुल-क़ुरान कराची, 2/50-51।

الخلو الذی ذکرہ فی الاشباہ فانہ بمنزلۃ مشد المسکۃ المار وھو وصف لاعین قائمۃ فلا یجوز بیعہ ولا یورث وانما ینتقل الی الولد بطریق الاحقیۃ کما مر وما ذکرہ فی الاشباہ من جواز بیع الخلو ردوہ علیہ، وقد الف فی ردہ العلامۃ الشرنبلالی رسالۃ خاصۃ ۱ھ کلام الشامی ملتقطا۔

یہاں تک فرمایا کہ یہ امور اس خلو کا غیر ہیں جس کا ذکر الاشباہ میں کیا ہے کیونکہ یہ مشد المسکہ کی طرح ہے جس کا بیان پہلے گزرا ہے اور وہ خلو ایک وصف ہے جو باقی رہنے والی عین چیز نہیں ہے تو مشد المسکہ کی بیع نا جائز ہے اور وہ قابلِ وراثت نہیں ہے ارو صرف وہ بیٹے کو حقدار ہونے کی وجہ سے منتقل ہوتا ہے جیسا کہ گزر چکا ہے اور الاشباہ میں خلو کی بیع کا جواز مذکور ہوا فقہاء کرام نے اس کو رد کیا ہے اور علامہ شرنبلالی نے ایک خاص رسالہ اس کے رد میں تالیف کیا ہے۔ علامہ شامی کا کلام ملتقطا ختم ہوا۔

اقول: ومن الدلیل القاطع علی کون الخلو معنی لاعیناً انہ لما استدل محمد بن ہلال الحنفی علی جواز الخلو بما فی جامع الفصولین وغیرہ عن الذخیرۃ والکبری والخانیۃ والخلاصۃ وواقعات الظہیری اشتری سکنیٰ وقف فقال المتولی ما اذنت لہ بالسکنیٰ فامرہ بالرفع فلو اشتراہ بشرط القرار فلہ الرجوع علی بائعہ والا فلا یرجع علیہ بثمنہ ولا بنقصانہ ۲ھ رموہ عن قوس واحدۃ انہ لم یفہم معنی السکنیٰ لان المراد بھا عین مرکبۃ

اقول: (میں کہتا ہوں) خلو کے ایک معنوی چیز ہونے اور عین شئی نہ ہونے پر قاطع دلیل یہ ہے کہ جامع الفصولین وغیرہ میں ذخیرہ، کبریٰ، خانیہ، خلاصہ اور واقعات ظہیری سے منقول ہے اس بیان سے، کہ کسی نے وقف سکنیٰ خریدا تو متولی نے کہا کہ میں اس سکنیٰ کی اجازت نہیں دیتا

اور وہاں سے سکنیٰ ختم کرنے کا اس نے حکم دیا تو اگر اس خریدار نے وہ سکنیٰ برقرار رہنے کی شرط پر خریدا تھا تو (متولی کے اس اقدام پر) وہ فروخت کرنے والے پر اپنے نقصان میں رجوع کرسکتا ہے ورنہ وہ اپنی لاگت اور نقصان میں بائع پر رجوع نہیں کرسکتا اھ، جب محمد بن ہلال حنفی نے خلو کے جواز پر استدلال کیا، تو سب نے

---

1 تحریر العبارۃ فیمن ھواحق بالاجارۃ رسالہ من رسائل ابن عابدین سہیل اکیڈمی لاہور ص ۱۵۵ 2 جامع الفصولین الفصل السادس عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۲، ۲۲۱ ، نزبۃ النواظر الاشباہ والنظائر مع الاشباہ ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۵۰-۵۱

[Arabic Column] In the shop, and it is other than *Khulu* (empty space). In *Al-Khulasa*: [A person] bought the *Sukna* (fixture/structure) of a shop in another man's shop as a composite etc., as mentioned in *Radd al-Muhtar* from Al-Allamah Al-Shurunbulali. He said: then he narrated from several books what indicates that *Sukna* is an existing physical entity (*'ayn*) standing in the shop. I say (the author): and he narrated it in *Al-Uqud al-Durriyya* and in his aforementioned treatise from *Al-Tajnis*. Then the very text used for evidence proclaims that in the loudest voice, as explained by Sayyid al-Hamwi, though it needed no further clarification. For after quoting the words of Al-Imadi, he said: "If one claims the *Sukna* of a house or a shop and describes its boundaries, it is not valid because *Sukna* is movable/transferable and thus cannot be bounded. Rashid-ud-Din mentioned in his Fatawa: although *Sukna* is a movable thing, when it is firmly attached to the ground, its definition becomes like that of the land, because *Sukna* acquires a settled structure along with the building, thus becoming like something that cannot be moved at all. End of quote."

[Urdu Column] Rejecting it in a uniform manner, he said: Muhammad bin Hilal did not understand the meaning of *Sukna*, because by *Sukna* is meant a physical entity (*'ayn*) present and installed in the shop, and it is different from *Khulu*. So in *Al-Khulasa* it is thus: that in a person's shop, there was a composite *Sukna* of a shop etc., as is mentioned in *Radd al-Muhtar* while narrating from Allamah Shurunbulali. He then narrated from multiple books that *Sukna* is an existing physical entity residing in the shop. I say (the author): they narrated this in *Uqud al-Durriyya* and in their aforementioned treatise from *Tajnis*. Then the very text of the one seeking evidence is also clearly proclaiming this, as Sayyid Hamwi clarified although there was no need for clarification. Where, after narrating the speech of Imadi, he said that if someone claims the *Sukna* of a house or shop and states its boundaries, then this claim of his will not be correct because *Sukna* is a movable thing, therefore it cannot be bounded. Rashid-ud-Din has mentioned in his Fatawa that although *Sukna* is a movable thing, when it is firmly attached to a piece of land, then its definition will be like the definition of land because *Sukna* along with the building achieves a settled composition.

[Footnotes] 1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/167 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/167 Page 183 of 631

भाग १६ (१६) फतावा रज़विया

[अरबी कॉलम] दुकान में, और यह ख़ुलू (रिक्त स्थान) के अलावा है। अल-ख़ुलासा में है: [एक व्यक्ति ने] दूसरे व्यक्ति की दुकान में दुकान की सुकना (स्थिर वस्तु) को एक मिश्रित वस्तु के रूप में खरीदा इत्यादि, जैसा कि रद्द अल-मुह्तार में अल-अल्लामा अल-शुरुनबुलाली से उद्धृत है। उन्होंने कहा: फिर उन्होंने कई पुस्तकों से वह उद्धृत किया जो यह दर्शाता है कि सुकना दुकान में खड़ी एक मौजूदा भौतिक सत्ता (ऐन) है। मैं (लेखक) कहता हूँ: और उन्होंने इसे अल-उक़ूद अल-दुर्रिय्या में और अपनी उपर्युक्त पुस्तक में अल-तजनीस से उद्धृत किया है। फिर साक्ष्य के लिए उपयोग किया गया मूल पाठ ही इसे ऊँचे स्वर में घोषित कर रहा है, जैसा कि सैय्यद अल-हमवी ने स्पष्ट किया है, हालाँकि इसे और अधिक स्पष्टीकरण की आवश्यकता नहीं थी। क्योंकि अल-इमादी के शब्दों को उद्धृत करने के बाद उन्होंने कहा: "यदि कोई घर या दुकान की सुकना का दावा करता है और उसकी सीमाओं का वर्णन करता है, तो यह मान्य नहीं है क्योंकि सुकना हस्तांतरणीय/चल है और इसलिए इसे सीमित नहीं किया जा सकता है। रशीद-उद-दीन ने अपने फतवों में उल्लेख किया है: हालाँकि सुकना एक चल चीज़ है, लेकिन जब यह ज़मीन से मजबूती से जुड़ी होती है, तो इसकी परिभाषा ज़मीन की परिभाषा की तरह हो जाती है, क्योंकि सुकना इमारत के साथ एक स्थिर संरचना प्राप्त कर लेती है, इस प्रकार वह ऐसी चीज़ के समान हो जाती है जिसे बिल्कुल भी हटाया नहीं जा सकता। उद्धरण समाप्त।"

[उर्दू कॉलम] एक ही अंदाज़ से इसका खंडन करते हुए फ़रमाया कि मुहम्मद बिन हिलाल को सुकना का अर्थ समझ नहीं आया, क्योंकि सुकना से मुराद दुकान में लगाई हुई ऐन (भौतिक चीज़) मौजूद चीज़ है और वह ख़ुलू के विपरीत है, तो ख़ुलासा में इस तरह है कि एक व्यक्ति की दुकान में मुरक्कब (मिश्रित) सुकना-ए-हानूत हुआ इत्यादि, जैसा कि रद्दुल मुह्तार में अल्लामा शूरुनबुलाली से नक़ल करते हुए कहा, उन्होंने फिर कई किताबों से नक़ल किया कि सुकना, दुकान में क़ायम रहने वाली एक मौजूद ऐन चीज़ होती है। क़ुल्त (मैं कहता हूँ) उन्होंने इसको उक़ूद दरिया में और अपने मज़कूरा रिसाला में तजनीस से नक़ल किया, फिर इस्तदलाल (तर्क) करने वाले की नफ़्स-ए-इबारत भी वाज़ेह तौर पर इसका ऐलान कर रही है जैसा कि उसको सैय्यद हमवी ने वाज़ेह किया हालाँकि वज़ाहत की ज़रूरत न थी, जहाँ उन्होंने इमादी का कलाम नक़ल करने के बाद फ़रमाया कि अगर कोई शख़्स घर या दुकान का सुकना का दावा करके उसकी हुदूद (सीमाओं) को बयान करे तो उसका यह दावा दुरुस्त न होगा क्योंकि सुकना एक मुंतक़िल (चल) होने वाली चीज़ है इसलिए

उसकी हदबंदी नहीं हो सकती, रशीद-उद-दीन ने अपने फ़तावा में ज़िक्र किया है कि अगरचे सुकना मुंतक़िल होने वाली चीज़ है लेकिन जब वह किसी ख़ित्ता-ए-ज़मीन से पुख़्ता इत्तेसाल (मज़बूत जुड़ाव) करे तो फिर उसकी तारीफ़ ज़मीन की तारीफ़ की तरह होगी क्योंकि सुक؛ इमारत के साथ इस्तक़रार वाली तरकीब हासिल (कर लेती है)।

[पाद-टिप्पणियाँ] 1 रद्दुल मुह्तार किताबुल बुयू, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/167 2 रद्दुल मुह्तार किताबुल बुयू, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/167 पृष्ठ ६३१ में से १८३

[عربی متن] في الحانوت وهي غير الخلو ففي الخلاصة اشترى سكنٰى حانوت في حانوت رجل مركباً الخ كما في رد المحتار عن العلامة الشرنبلالى قال ثم نقل عن عدة كتب ما يدل على ان السكنٰى عين قائمة في الحانوت۔ قلت وقد نقله في العقود الدرية وفي رسالته المذكورة عن التجنيس ثم نفس العبارة المستدل بها منادية بذاک اعلى نداء كما اوضحه السيد الحموي مع غناه عن الايضاح اذ قال بعد نقل كلام العمادى اذا ادعى سكنٰى دار او حانوت وبين حدوده لا يصح لان السكنٰى نقلياً فلا يحدد وذكر رشيد الدين في فتاواه و ان كان السكنٰى نقلى لكن لما اتصل بالارض اتصال تاييد كان تعريفه ببابہ تعريف الارض لان السكنٰى مركب فى البناء تركيب قرار فالتحق بمالا يمكن نقله اصلا اھـ

[اردو متن] ایک ہی انداز سے اس کا رد کرتے ہوئے فرمایا کہ محمد بن ہلال کو سکنی معنی سمجھ نہیں آیا، کیونکہ سکنی سے مراد دکان میں لگائی ہوئی عین موجود چیز ہے اور وہ خلو کا مغایر ہے، تو خلاصہ میں یوں ہے کہ ایک شخص کی دکان میں مرکب سکنی حانوت ہوا الخ، جیسا کہ رد المحتار میں علامہ شرنبلالی سے نقل کرتے ہوئے کہا، انہوں نے پھر متعدد کتب سے نقل کیا کہ سکنی، دکان میں قائم رہنے والی ایک موجود عین چیز ہوتی ہے۔ قلت (میں کہتا ہوں) انہوں نے اس کو عقود دریہ میں اور اپنے مذکورہ رسالہ میں تجنیس سے نقل کیا، پھر استدلال کرنے والے کی نفس عبارت بھی واضح طور اس کا اعلان کر رہی ہے جیسا کہ اسکوسید حموی نے واضح کیا حالانکہ وضاحت کی ضرورت نہ تھی، جہاں انہوں نے عمادی کا کلام نقل کرنے کے بعد فرمایا کہ اگر کوئی شخص گھر یا دکان کا سکنی کا دعوٰی کرکے اس کی حدود کو بیان کرے تو اس کا یہ دعوٰی درست نہ ہوگا کیونکہ سکنی ایک منتقل ہونے والی چیز ہے اس لئے اس کی حد بندی نہیں ہو سکتی، رشید الدین نے اپنے فتاوٰی میں ذکر کیا ہے کہ اگرچہ سکنی منتقل ہونے والی چیز ہے لیکن

جب وہ کسی خطہ زمین سے پختہ اتصال کرے تو پھر اسکی تعریف زمین کی تعریف کی طرح ہوگی کیونکہ سکنی عمارت کے ساتھ استقرار والی ترکیب حاصل کر لیتی ہے۔

[حواشی] 1 رد المحتار كتاب البيوع دار احياء التراث العربي بيروت ۴/ ۱۶۷ 2 رد المحتار كتاب البيوع دار احياء التراث العربي بيروت ۴/ ۱۶۷ صفحہ 183 از 631

Fatawa Rizvia Volume Sixteen (16)

[Arabic Text Column] As for his statement: "So it has become clear to you by this that *Sukna* (the right of occupation) is that which is composite in the shop and connected to it. It is therefore a physical entity (*ism 'ayn*), not an abstract concept (*ism ma'na*) as some have understood, and there is nothing in their speech that supports the misconception of these few. Do you not see the complete passage in which the reality of *Sukna* is stated—that it is a composite thing that can be removed? Can it also be inferred from this meaning, expressed as *Khulu* (goodwill/key money), that *Khulu* can be removed and then returned to the seller, and it be said that if it was bought on the condition of stability (*qarar*), one should seek recourse from the seller for its price and return it to him, otherwise not return to him for the price, nor for the decrease caused by the uprooting from the shop? Glory be to You! This is a great slander." End of Al-Hamawi's words. Thus, it is clear that *Khulu* is an abstract description, not a physical entity that can be uprooted, removed, or transferred.

I say (Aqool): However, in the marginalia of the two learned masters, [Allama] Tahtawi and [Allama] Shami, on *Al-Durr*, citing the marginalia of *Al-Ashbah* by Allama Sayyid Abu Saud (may Allah have mercy on them), [it is stated] that *Khulu*...

[Urdu Text Column] ...takes [possession], then it is also counted among those things which are not absolutely transferable. His statement ends here. Thus, from this explanation, it has become clear to you that *Sukna* has a compositional connection with the shop, therefore it is an existing physical entity (*'ayn*), not an abstract description (*ma'nawi wasf*) as some have imagined, while no one's speech is useful for this imagination of theirs. You are not seeing the full statement of the one who explains the reality of *Sukna*, as they have said that *Sukna* is such a thing that is a composite which can be removed. Can the meaning of *Khulu* be understood from this, such that it can be presumed that *Khulu* can be removed and then returned to the seller, and it be said that if *Khulu* was bought on the condition of stability (*istigrar*), then recourse should be had to the seller to get the money back and return the *Khulu*, otherwise not take the money back and not [claim] back the loss caused by vacating/uprooting from the shop? Glory be to Allah! This is a great slander (*buhtan-e-azeem*). Hamawi's speech ends here. So it became clear that *Khulu* is an abstract description and is not a permanent, lasting entity like *Sukna* which can be uprooted, moved, or removed.

I say: (I say) But Allama Tahtawi and Allama Shami, both respected gentlemen, in their marginalia on *Al-Durr*, quoting from Allama Sayyid Abu Saud (may Allah Almighty have mercy on them), said that the application of *Khulu* is connected...

---

[1] Ghamz al-Uyun al-Basair with al-Ashbah wa al-Nazair, First Art, Idarat al-Qur'an Karachi, 1/136-137.

फ़तावा रिज़विया खंड सोलह (16)

[अरबी पाठ स्तंभ] जैसा कि उनका कथन है: "तो आपके लिए इससे स्पष्ट हो गया कि 'सुक़्नी' (निवास का अधिकार) वह है जो दुकान में संयोजित और उससे जुड़ा हुआ होता है। इसलिए यह एक भौतिक वस्तु (इस्म ऐन) है, न कि कोई अमूर्त अर्थ (इस्म मअना) जैसा कि कुछ लोगों ने समझा है, और उनके कलाम में ऐसा कुछ नहीं है जो इन कुछ लोगों के भ्रम का समर्थन करे। क्या आप वह पूरा उद्धरण नहीं देख रहे हैं जिसमें सुक़्नी की वास्तविकता बताई गई है—कि यह एक मिश्रित चीज़ है जिसे हटाया जा सकता है? क्या इस अर्थ से, जिसे 'खुलू' (गुडविल/पगड़ी) के रूप में व्यक्त किया गया है, यह भी निकाला जा सकता है कि खुलू को हटाया जा सकता है और फिर विक्रेता को वापस कर दिया जा सकता है, और यह कहा जा सकता है कि यदि इसे स्थिरता (करार) की शर्त पर खरीदा गया था, तो विक्रेता से उसकी कीमत वापस ली जाए और उसे वापस कर दिया जाए, अन्यथा न तो कीमत वापस ली जाए और न ही दुकान से उखाड़ने के कारण हुई कमी का दावा किया जाए? आप पवित्र हैं! यह एक महान लांछन है।" अल-हमवी का कथन समाप्त हुआ। इस प्रकार, यह स्पष्ट है कि खुलू एक अमूर्त विशेषता है, न कि कोई भौतिक इकाई जिसे उखाड़ा, हटाया या स्थानांतरित किया जा सके।

अक़ूल (मैं कहता हूँ): लेकिन दुर्र पर दो विद्वान आकाओं, [अल्लामा] तहतावी और [अल्लामा] शामी के हाशियों में, अल्लामा सैय्यद अबू सऊद (अल्लाह उन पर रहम करे) के'अल-अशबाह' के हाशियों से उद्धृत करते हुए, [कहा गया है] कि खुलू...

[उर्दू पाठ स्तंभ] ...कर लेता है, तो उसका शुमार भी उन चीज़ों में हो जाता है जो बिल्कुल काबिले-इंतकाल (हस्तांतरणीय) नहीं होतीं। उनकी इबारत (कथन) खत्म हुई। तो इस बयान से आप पर वाज़ेह (स्पष्ट) हो गया कि 'सुक़्नी' का दुकान के साथ तरकीबी इत्तिसाल (संयोजनात्मक संबंध) होता है, लिहाज़ा वह एक मौजूद 'ऐन' (भौतिक वस्तु) है न कि कोई मा'नवी वस्फ़ (अमूर्त गुण), जैसा कि कुछ लोगों ने ख़याल किया है, जबकि उनके इस ख़याल के लिए किसी का कलाम मुफीद नहीं है। सुक़्नी की हकीकत बयान करने वाले की पूरी इबारत आप देख नहीं रहे कि उन्होंने कहा है सुक़्नी एक ऐसी चीज़ है जो मुरक्कब (मिश्रित) होती है जिसे ख़त्म किया जा सकता है। क्या इससे यह 'खुलू' का मा'नी समझा जा सकता है जिससे यह गुमान (अनुमान) किया जा सके कि खुलू को ख़त्म किया जाए फिर वह बाये' (विक्रेता) पर वापस लौटा दिया जाए? और यह कहा जाए कि अगर खुलू को इस्तक़रार (स्थायित्व) की शर्त पर खरीदा हो तो बाये' से रुजूअ करके रक़म वापस ली जाए और खुलू को वापस कर दे, वरना रक़म वापस न ले और दुकान को उखाड़ने से जो नुकसान हुआ वह वापस न ले। सुभान

अल्लाह! यह तो बहतान-ए-अज़ीम (बड़ा लांछन) है। ह़मवी का कलाम खत्म हुआ। तो वाज़ेह हो गया कि खुलू एक मा'नवी वस्फ़ है और सुक़्नी की तरह बाकी रहने वाली मुस्तकिल (स्थायी) चीज़ नहीं जिसे उखाड़ा या हटाया या ख़त्म किया जा सके।

अक़ूल: (मैं कहता हूँ) लेकिन अल्लामा तहतावी और अल्लामा शामी दोनों काबिले-एहतराम हज़रात ने 'दुर' पर अपने ह़वाशी (हाशियों) में अल्लामा सैय्यद अबू सऊद (रहमहुमुल्लाह तआला) से नक़ल करते हुए फ़रमाया, कि खुलू का इत्लाक़ मुत्तसिल...

---

[1] गम्ज़ुल उयूनिल बसाईर म'अल अशबाह वन नज़ाईर, अल-फ़न्नुल अव्वल, इदारतुल कुरआन कराची, 1/136-137.

[عربی متن] مانصه فظهر لك بهذا ان السكنى هو ما يكون مركبا فى الحانوت متصلا به فهو اسم عين لااسم معنى كما فهمه البعض وليس فى كلامهم مايفيد ماتوهمه هذا البعض، الاترى تمام العبارة الذى نص فيها على حقيقة السكنى انه شيئ مركب يرفع فهل يستفاد من هذا المعنى المعبر عنه بالخلو ايضا ان الخلو يرفع ثم يرد على بائعه ويقال لوشتراه بشرط القرار يرجع على بائعه بثمنه ويرد عليه والافلا يرجع عليه بثمنه ولانقصانه الحاصل بالقلع من الدكان، سبحنك هذا بهتان عظيم اھ كلام الحموى فتبين ان الخلو وصف معنوى لاعين تقلع او ترفع وتنقل۔

اقول: لكن فى حاشية السيدين العلامتين ط وش على الدر عن حواشى الاشباه للعلامة السيد ابى السعود رحمهم الله ان الخلو

[اردو متن] کر لیتا ہے تو اس کا شمار بھی ان چیزوں میں ہو جاتا ہے جو بالکل قابلِ انتقال نہیں ہوتیں، اس کی عبارت ختم ہوئی، تو اس بیان سے آپ پر واضح ہو گیا کہ سکنی کا دکان کے ساتھ ترکیبی اتصال ہوتا ہے لہذا وہ ایک موجود عین چیز ہے نہ کوئی معنوی وصف ہے جیسا کہ بعض نے خیال کیا ہے جبکہ اس کے اس خیال کے لئے کسی کا کلام مفید نہیں ہے، سکنی کی حقیقت بیان کرنے والے کی پوری عبارت آپ دیکھ نہیں رہے کہ انہوں نے کہا ہے سکنی ایک ایسی چیز ہے جو مرکب ہوتی ہے جسے ختم کیا جاسکتا ہے کیا اس سے یہ خلو کا معنی سمجھا جاسکتا ہے جس سے یہ گمان کیا جاسکے کہ خلو کو ختم کیا جائے پھر وہ بائع پر واپس لوٹا دیا جائے اور یہ کہا جائے کہ اگر خلو کو استقرار کی شرط پر خریدا ہو تو بائع سے رجوع کر کے رقم واپس لی جائے اور خلو کو واپس کر دے ورنہ رقم واپس نہ لے اور دکان کو اکھاڑنے سے جو نقصان ہوا وہ واپس نہ لے، سبحان اللہ! یہ تو بہتانِ عظیم ہے، حموی کا کلام ختم ہوا، تو واضح ہو گیا کہ خلو ایک

معنوی وصف ہے اور سکنی کی طرح باقی رہنے والی مستقل چیز نہیں جس کو اکھاڑا یا ہٹایا یا ختم کیا جاسکے۔

اقول: (میں کہتا ہوں) لیکن علامہ طحطاوی اور علامہ شامی دونوں قابلِ احترام حضرات نے در پر اپنے حواشی میں علامہ سید ابو سعود (رحمہم اللہ تعالیٰ) سے نقل کرتے ہوئے فرمایا، کہ خلو کا اطلاق متصل

---

[1] غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر الفن الاول ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۱۳۶-۱۳۷

It applies to both permanent and non-permanent physical attachments. By 'permanent attachment' is meant something attached to remain in a building, like the building itself. 'Non-permanent attachment' refers to something like wood used to make shelves for a barber's equipment in a shop; this is also an attachment but not on a permanent basis. Similarly, the benefit obtained in exchange for money (dirhams) also falls under the category of permanent or non-permanent. Allamah Tahtawi has previously cited from Allamah Abu Saud that it should be clear that 'Khulu' (occupancy rights) applies to something attached to a physical object, like a building on rented land. It also applies to the ability to obtain a benefit in exchange for money. The author of 'Al-Ashbah' mentions that when Sultan al-Ghouri built the shops of Jamalun, he settled merchants there on the basis of 'Khulu' and fixed an amount to be taken from each shop, etc. This event of Sultan al-Ghouri explicitly shows that 'Khulu' is the name of that benefit which is given in return for the amount collected from the merchants. Thus, it refers back to Allamah al-Ajhuri's statement that 'Khulu' is the name of the benefit of which the payer of money becomes the owner in exchange for that money. Based on this, 'Khulu' is not specific to a physical object with a permanent attachment, but also applies to non-permanent ones.

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/171

यह स्थायी और अस्थायी दोनों प्रकार की भौतिक वस्तुओं पर लागू होता है। 'स्थायी जुड़ाव' (मुत्तसिल इस्तिक़रारी) से तात्पर्य उस वस्तु से है जो इमारत में बने रहने के लिए लगाई गई हो, जैसे कि खुद इमारत। 'अस्थायी जुड़ाव' से तात्पर्य उदाहरण के लिए लकड़ी जैसी किसी चीज़ से है जिसे दुकान में लगाकर हज्जाम (नाई) के सामान रखने के लिए खाने (शेल्फ) बनाए जाएं यह भी एक जुड़ाव है लेकिन यह स्थायी आधार पर नहीं होगा। इसी प्रकार, स्थायी और अस्थायी का उदाहरण वह लाभ भी बनता है जो रुपयों (दराहमि) के बदले प्राप्त किया जाता है। अल्लामा तहतावी ने इससे पहले अल्लामा अबू सऊद से यह अतिरिक्त उद्धरण दिया है कि स्पष्ट रहे कि 'ख़ुलू' (कब्ज़ा अधिकार) का प्रयोग किसी भौतिक वस्तु के साथ जुड़ी हुई चीज़ पर होता है, जैसे किसी किराये की ज़मीन पर बनी इमारत। साथ ही, रुपयों के बदले लाभ प्राप्त करने की क्षमता पर भी इसका प्रयोग होता है। ग्रंथकार अर्थात् 'अल-अश्बाह' के लेखक ने उल्लेख किया है कि जब सुल्तान अल-ग़ौरी ने जमलोन की दुकानें बनवाईं, तो उन्होंने वहां व्यापारियों को 'ख़ुलू' के आधार पर बसाया और प्रत्येक दुकान के लिए उनसे वसूल की जाने वाली एक राशि निर्धारित की आदि। सुल्तान अल-ग़ौरी की यह घटना स्पष्ट करती है कि 'ख़ुलू' उस लाभ का नाम है जो व्यापारियों से वसूल की गई राशि का प्रतिफल है। अत; यह अल्लामा अल-अजहूरी के इस कथन की ओर इशारा करता है कि 'ख़ुलू' उस लाभ का नाम है जिसका स्वामी रुपये देने वाला व्यक्ति उन रुपयों के बदले बनता है। इस आधार पर, 'ख़ुलू' केवल स्थायी जुड़ाव वाली भौतिक वस्तुओं तक सीमित नहीं है, बल्कि अस्थायी वस्तुओं पर भी लागू होता है।

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अल-बुयू, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/171

استقراری عین چیز اور غیر استقراری دونوں پر ہوتا ہے اور متصل استقراری سے مراد وہ چیز ہے جو عمارت میں باقی رکھنے کیلئے لگائی ہو اور متصل غیر استقراری سے مراد مثلاً لکڑی جیسی کوئی چیز جس کو دکان میں لگا کر حجام کے سامان رکھنے کیلئے خانے بنائے جائیں یہ بھی اتصال ہے لیکن یہ علی وجہ الاستقرار نہیں ہوگا اور یوں ہی قراری اور غیر قراری کا مصداق وہ منفعت بھی بنتی ہے جو دراہم کے عوض حاصل کی جاتی ہے اھ ، اور علامہ طحطاوی نے اس سے قبل علامہ ابو سعود سے یہ زائد نقل کیا ہے کہ واضح رہے کہ خلو کا اطلاق کسی عین چیز کے ساتھ متصل ہونے والی چیز پر ہوتا ہے جیسے عمارت کسی کرایہ کی زمین پر ہو، اور کسی منفعت کو دراہم کے بدلے حاصل کرنے کی قدرت پر بھی اسکا اطلاق ہوتا ہے، اور مصنف یعنی صاحب اشباہ نے جو یہ ذکر کیا ہے کہ سلطان غوری نے جب جملون کی دکانیں تعمیر کرائیں تو انہوں نے وہاں تجار کو خلو کے طور پر سکنی دیا اور ہر دکان کا کچھ بدل مقرر کر کے ان سے وصول کیا الخ، سلطان غوری کا یہ واقعہ صریح ہے کہ خلو اس منفعت کا نام ہے جو تجار حضرات سے وصول کردہ کا بدل ہے، تو یہ علامہ الاجہوری کے اس بیان کی طرف راجع ہے کہ خلو اس منفعت کا نام ہے جس کا دراہم دینے والا دراہم کے بدلے مالک بنتا ہے اور اس بناء پر خلو، استقراری اتصال والی عین چیز سے خاص نہیں ہے بلکہ اس پر اور غیر استقراری پر بھی۔

[1] ردالمحتار کتاب البیوع داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۷۱

Fatawa Razawiyya Volume 16

It is true of it and other things, etc. This shows that some 'khulu' (right of occupancy) consists of an existing physical entity, such as a building or fixed timber. However, we might say regarding Sayyid Al-Azhari that he did not say 'khulu' applies to the attached physical entity itself, but rather it is true by means of the physical entity. This occurs when the holder of the 'khulu' gives money to the waqf administrator, for instance, to build on the waqf property, and in return, he gains the benefit of retaining the lease. Thus, 'khulu' refers to this meaning, not to the physical entity itself. Yes, it applies because of the physical entity. This explains how Al-Ajhouri defined 'khulu': the benefit is the right of retention, as conveyed by Sayyid Abu al-Saud in his statement 'money is given in exchange for the ability to fully realize the benefit'. This 'ability' is what is meant by 'benefit' in Al-Ajhouri's explanation. However, Sayyid al-Hamawi, in Al-Ghamz, quoted a late Maliki scholar who, after citing the words of the illustrious Nur al-Din on the aforementioned Al-Ajhouri, stated: It is apparent from Al-Ajhouri's words that the benefit refers to a building; for example, if a portion of a waqf building is falling into ruin, the waqf supervisor leases it to someone who will repair it, and what he spends...

[1] Hashiyah al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/10 Page 186 of 631

यह इस पर और अन्य चीज़ों पर भी सत्य है आदि। तो यह कथन इस बात के लिए लाभकारी है कि 'खुलू' (कब्जे का अधिकार) एक मौजूदा भौतिक वस्तु है, जैसे कि इमारत और इमारत पर लगी लकड़ी, दोनों का नाम है। सिवाय इसके कि हम सैय्यद अज़हरी के बारे में यह कहें कि उन्होंने यह नहीं कहा कि खुलू जुड़ी हुई भौतिक वस्तु पर सत्य होता है, बल्कि भौतिक वस्तु के माध्यम से सत्य होता है। यह इस तरह है कि खुलू रखने वाला व्यक्ति वक्फ़ प्रशासक को कुछ पैसे दे, उदाहरण के लिए वक्फ़ में वृद्धि के लिए निर्माण करने के लिए, और इसके बदले में उसे पट्टे के लाभ को बनाए रखने का अधिकार होगा। तो खुलू इस अर्थ का नाम होगा, न कि विशेष भौतिक वस्तु का। हाँ, भौतिक वस्तु के कारण यह उस अर्थ पर सत्य होता है। इसी आधार पर अल्लामा अजहुरी की खुलू की व्याख्या को समझा जाएगा, तो वहाँ लाभ से तात्पर्य पट्टे के अधिकार को बनाए रखने की मांग है, जैसा कि अल्लामा अबू सऊद ने अपने कथन में कहा है 'पैसे लाभ प्राप्त करने की क्षमता के बदले में दिए जाते हैं'। अल्लामा अजहुरी की व्याख्या में लाभ से तात्पर्य यही क्षमता है। लेकिन सैय्यद हमवी ने 'अल-ग़म्ज़' में एक बाद के मालिकी विद्वान का हवाला देते हुए कहा कि उन्होंने उपरोक्त अल्लामा अजहुरी के शब्दों पर अल्लामा नूरुद्दीन की टिप्पणी को उद्धृत करने के बाद कहा: अजहुरी के शब्दों से स्पष्ट है कि लाभ इमारत है, उदाहरण के लिए यदि वक्फ़ की इमारत का कोई हिस्सा खराब हो रहा है, तो वक्फ़ का प्रबंधक उसे किसी ऐसे व्यक्ति को किराए पर दे देता है जो उसकी मरम्मत करके खर्च...

[1] हाशिया अल-तहतावी अला अद-दुर अल-मुख्तार, किताब अल-बुयूं, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत 3/10 पृष्ठ 186/631

يصدق به وبغيره الخ فهذا يفيد ان من الخلو ما هو عين قائمة كالبناء والخشب المركب الا ان نقول السيد الازهري لم يقل الخلو يصدق على العين المتصل وانما قال يصدق بالعين وذلك ان يدفع صاحب الخلو دراهم للواقف مثلا ليبنى فى الوقف و يكون له بازائه منفعة استبقاء الاجارة فالخلو هو هذا المعنى لا العين ، نعم صدقه بسبب العين و بهذا يفسر ما فسر به الاجهوري الخلو فالمنفعة هي حق الاستبقاء كما افاده السيد ابو السعود بقوله تدفع بمقابلة التمكن من استيفاء المنفعة فهذا التمكن هو المراد بالمنفعة في تفسير الاجهوري لكن نقل السيد الحموي في الغمز عن فاضل متأخر مالكى انه قال بعد نقل كلام العلامة نور الدين على الاجهوري المذكور ظاهره سواء كانت تلك المنفعة عمارة كأن يكون في الوقف أماكن آيلة الى الخراب فيكريها ناظر الوقف لمن يعمرها ، ويكون ما صرفه | صادق آتا ہے الخ، تو یہ بیان اس بات کو مفید ہے کہ خلو، قائم رہنے والی عین چیز مثلاً عمارت اور عمارت پر لگی ہوئی لکڑی دونوں کا نام ہے ، الا یہ کہ ہم سید ازہری کے متعلق یہ کہیں کہ انہوں نے خلو کا صدق متصل عین پر نہیں کیا بلکہ عین چیز کے عوض پر کیا ہے ، یہ یوں کہ خلو والا شخص واقف کو کچھ دراہم دے کر کہے کہ ان سے وقف میں وقف کے اضافہ کے لئے کچھ تعمیر کرے اور اس کے عوض اس کے لئے اجارہ کی منفعت کو باقی رکھنا ہو گا تو خلو اس معنی کا نام ہو گا خاص عین چیز کا نام نہ ہو گا ، ہاں اس معنی پر اس کا صدق عین چیز کے سبب سے ہوا ، خلو کی جو تفسیر علامہ اجہوری نے کی اس کو اسی تفسیر پر محمول کیا جائیگا تو منفعت سے مراد وہاں یہی اجارہ کے حق کی بقاء کا مطالبہ ہے جیسا کہ علامہ ابو سعود نے اپنے قول "دراہم ، منعت کو پورا کرنے کی قدرت کے مقابلہ میں دئے جائیں " سے افادہ فرمایا ، علامہ اجہوری کی تفسیر میں منفعت سے یہی تمکن مراد ہے، لیکن سید حموی نے غمز میں ایک مالکی متاخر فاضل سے نقل کرتے ہوئے فرمایا

کہ انہوں نے علامہ اجہوری کے مذکور کلام پر علامہ نورالدین کے حاشیہ کو نقل کرنے کے بعد فرمایا اجہوری کے کلام سے ظاہر ہے کہ منفعت عمارت ہو کہ وقف کی عمارت کا کوئی حصہ خراب ہورہا ہو تو اسے وقف کا ناظم کسی ایسے شخص کو کرایہ پر دے دے جو اس کی تعمیر کرکے خرچہ |

[1] حاشية الطحطاوي على الدر المختار كتاب البيوع دار المعرفة بيروت ٣/ ١٠ Page 186 of 631

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

[Arabic Column:] ...for him is 'Khalu' and he becomes a partner with the endower (waqif) in whatever his building has increased, or if the benefit was other than a building, such as the fuel for a lamp, for example, and its necessities, not specifically the building, contrary to the one who restricted the benefit to it excluding others. Since what is considered is only the return of the money for a benefit in the endowment, whether it is a building or otherwise. I say: This is a clear text stating that the building itself is 'Khalu'. It is not possible to interpret it as we mentioned in the words of Sayyid Al-Azhari, that the intention is for him to build it for the endowment, not for himself. How so, when he explained with it the benefit occurring in the commentary of Al-Allama Al-Ujhoori, where he says: it is a name for what the payer of the money owns of the benefit, etc.? Unless 'min' (from) in 'from the benefit' is taken for causality, and the benefit means the benefit accruing to the endowment, which is divided into building and other things. Thus, what he owns is the ability to maintain the lease for the sake of that benefit which he delivered to the endowment. However, this is marred by the statement of Al-Ujhoori 'in exchange for it,' for his paying the money is only in exchange for that ability.

[Urdu Column:] ...in exchange for it, he establishes 'Khalu' for himself and becomes a partner in the additional building, or if that benefit is something other than a building, for example, making a niche for a lamp and its requirements that pertain to the building, not specifically that building. This general meaning is contrary to that person who restricts 'Khalu' to benefit only. This is because 'Khalu' is an exchange for money, whether it is a building or something else. I say: (I say) This aforementioned discourse is a clear text that 'Khalu' is only the name of the building. The interpretation we made of Sayyid Azhari's words is not possible—that it is an addition to the endowment and not personal property. How would such an interpretation be possible while he is stating this in the commentary of Allama Ujhoori's words, in which he has said that 'Khalu' is the name of that benefit of which he becomes the owner in exchange for money, etc.? Unless we consider 'Min' in 'Min al-Manfa'ah' to be for causality, and by benefit is meant that benefit which is in favor of the endowment. Then, if 'Khalu' is divided into building and non-building, the owner of the right to maintain the lease will be in exchange for that benefit which he has included in the endowment. But Ujhoori's statement that 'money is against benefit' will be refuted because his money is for the continuity of the lease...

[Footnotes:] 1. Ghamz al-Uyun al-Basair with al-Ashbah wa al-Nazair, First Art, Idara al-Quran, Karachi, 1/473. 2. Hashiyat al-Tahtawi on al-Durr al-Mukhtar, Book of Sales, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/10.

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

[अरबी स्तंभ:] ...उसके लिए 'खालू' है और वह वक़िफ (दानकर्ता) के साथ उस चीज़ में भागीदार बन जाता है जो उसकी इमारत ने बढ़ाई है, या यदि लाभ इमारत के अलावा कुछ और था, जैसे कि उदाहरण के लिए दीपक के लिए ईंधन और उसकी आवश्यकताएं, न कि विशेष रूप से इमारत, उस व्यक्ति के विपरीत जिसने लाभ को केवल उसी तक सीमित किया है। चूँकि जो माना जाता है वह केवल वक़्फ़ में लाभ के लिए धन की वापसी है, चाहे वह इमारत हो या अन्यथा। मैं कहता हूँ: यह एक स्पष्ट पाठ है जिसमें कहा गया है कि इमारत ही 'खालू' है। इसे उस तरह से समझाना संभव नहीं है जैसा कि हमने सैयय्यद अल-अज़हरी के शब्दों में उल्लेख किया है, कि इरादा वक़्फ़ के लिए इसे बनाने का है, अपने लिए नहीं। ऐसा कैसे, जब उन्होंने अल्लामा अल-उझोरी की व्याख्या में होने वाले लाभ के साथ इसकी व्याख्या की है, जहाँ वे कहते हैं: यह उस लाभ का नाम है जिसका भुगतान करने वाला मालिक बन जाता है, आदि? जब तक कि 'मिन अल-मनफ़ा'ह' में 'मिन' (से) को कारण के लिए न माना जाए, और लाभ से तात्पर्य वक़्फ़ को होने वाले लाभ से हो, और इसे इमारत और अन्य चीज़ों में विभाजित किया गया हो। इस प्रकार, वह जिसका स्वामी है, वह उस लाभ के लिए पट्टे को बनाए रखने की क्षमता है जिसे उसने वक़्फ़ तक पहुँचाया है। हालाँकि, यह अल-उझोरी के इस कथन 'इसके बदले में' से खराब हो जाता है, क्योंकि उसका धन का भुगतान केवल उस क्षमता के बदले में है।

[उर्दू स्तंभ:] ...इसके बदले में, वह अपने लिए 'खालू' बना ले और अतिरिक्त इमारत में भागीदार बन जाए, या यदि वह लाभ इमारत के अलावा कुछ और है, उदाहरण के लिए, चिराग के लिए एक ताख और इमारत से संबंधित उसकी आवश्यकताओं को बनाना, न कि विशेष रूप से वह इमारत। यह सामान्य अर्थ उस व्यक्ति के विपरीत है जो 'खालू' को केवल लाभ तक ही सीमित रखता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि 'खालू' धन का विनिमय है, चाहे वह इमारत हो या कुछ और। मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) यह उपर्युक्त कथन इस बात में स्पष्ट प्रमाण है कि 'खालू' केवल इमारत का नाम है। सैय्यद अज़हरी के शब्दों में हमने जो व्याख्या की है वह संभव नहीं है—कि यह वक़्फ़ के लिए एक वृद्धि है न कि व्यक्तिगत संपत्ति। यह व्याख्या कैसे संभव होगी जबकि वे अल्लामा उझोरी के शब्दों की व्याख्या में यह कह रहे हैं, जिसमें उन्होंने कहा है कि 'खालू' उस लाभ का नाम है जिसका वह धन के बदले मालिक बन जाता है, आदि? जब तक कि हम 'मिन अल-मनफ़ा'ह' के'मिन' को कारण के लिए न मान लें, और लाभ से तात्पर्य वह लाभ हो जो वक़्फ़ के पक्ष में हो। फिर, यदि 'खालू' इमारत और गैर-

इमारत में विभाजित हो जाए, तो पट्टे को बनाए रखने के अधिकार का मालिक उस लाभ के बदले में होगा जिसे उसने वक़्फ़ में शामिल किया है। लेकिन उझोरी का यह कथन कि 'धन लाभ के विरुद्ध है' खंडित हो जाएगा क्योंकि उसका धन पट्टे के स्थायित्व के लिए है...

[पाद टिप्पणियाँ:] 1. गम्ज़ अल-उयून अल-बसार मा अल-अशबाह व अल-नज़ायर, प्रथम कला, इदारा अल-कुरान, कराची, 1/473। 2. हाशिया अल-तहतावी अल-दुर अल-मुख्तार, बिक्री की पुस्तक, दार अल-मारिफा, बेरूत, 3/10।

पृष्ठ 187/631

[عربی کالم:] خلوالہ ویصیر شریکا للواقف بما زادتہ عمارتہ او کانت المنفعۃ غیر عمارۃ کوقید مصباح مثلا ولوازمہ لا خصوص العمارۃ خلافا لمن خص المنفعۃ بھا دون غیرھا اذ المعتبر انما ھو عود الدراھم لمنفعۃ فی الوقف عمارۃ کانت او غیرھا اھـ - اقول: فھذا نص فی ان نفس العمارۃ خلو ولا یمکن تاویلہ بما ذکرنا فی کلام السید الازھری ان المراد ان یعمرھا للوقف لا لنفسہ کیف وانہ فسر بہ المنفعۃ الواقعۃ فی تفسیر العلامۃ الاجھوری وھو یقول اسم لما یملکہ دافع الدراھم من المنفعۃ الخ الا ان یجعل من ھذہ للتعلیل والمنفعۃ المنفعۃ الآئلۃ الی الوقف وتنقسم الی عمارۃ وغیرھا فیکون ما یملکہ ھو التمکن من استبقاء الاجارۃ لاجل تلك المنفعۃ التی اوصلھا الی الوقف لکن یکدرہ قول الاجھوری فی مقابلتھا فان دفعہ الدراھم انما ھو بمقابلۃ ذلك التمکن

[اردو کالم:] کے بدلے اپنے لئے خلو بنا لے اور زائد عمارت میں وہ حصہ دار بن جائے یا وہ منفعت غیر عمارت ہو مثلاً چراغ کے لئے کوئی خانہ اور اس کے لوازمات بنا لے جو عمارت سے متعلق ہوں نہ کہ خاص وہ عمارت، یہ عام معنیٰ اس شخص کے بر خلاف ہے جو خلو کو صرف منفعت سے مختص کرتا ہے، یہ اس لئے کہ خلو دراہم کا بدل ہے خواہ وہ عمارت ہو یا کوئی اور چیز ہو۔ اقول: (میں کہتا ہوں) یہ مذکورہ کلام اس بات میں صریح نص ہے کہ خلو صرف عمارت کا نام ہے، اس کی وہ تاویل جو ہم نے سید ازہری کے کلام میں کی ہے ممکن نہیں کہ وہ وقف کا اضافہ ہو، ذاتی ملکیت نہ ہو، یہ تاویل کیونکر ممکن ہو گی جبکہ وہ یہ بات علامہ اجہوری کی اس کلام کی تفسیر میں کہہ رہے ہیں جس میں اس نے کہا ہے کہ خلو اس منفعت کا نام ہے جس کا وہ دراہم کے عوض میں مالک بنتا ہے الخ الا یہ کہ ہم "من المنفعۃ" کے "من" کو تعلیل کے لئے قرار دیں اور منفعت سے مراد وہ منفعت ہو جو وقف کے حق میں ہو، تو خلو عمارت اور غیر عمارت

دونوں پر منقسم ہو جائے تو اجارہ کی بقا کے حق کا وہ مالک اس منفعت کے عوض ہو گا جس کو اس نے وقف میں شامل کیا ہے، لیکن اجہوری کا یہ قول کہ "دراہم منفعت کے مقابل ہیں" رد ہو جائیگا کیونکہ اس کے دراہم اجارہ کے دوام کے

[حواشی:] 1 غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر الفن الاول ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۴۷۳ 2 حاشیۃ الطحطاوی علی الدر المختار کتاب البیوع دار المعرفۃ بیروت ۳ / ۱۰

صفحہ 187/631

Fatawa Razawiyya, Volume 16

[Arabic Text - Left Column]: It is necessary that this benefit accruing to the endowment is actually for the endowment itself and not for the person, through those dirhams. There is no escape now except to say that this is a later statement from the Malikis, so 'Khulu' (goodwill/right of occupancy) with them includes both the physical asset ('ayn) and the meaning (benefit), while with us (Hanafis), it is only the meaning. The physical asset is called by another name, such as 'Sukna' (housing right). How can this be denied when this Maliki scholar said afterwards: 'As for it being a binding lease, there is no dispute in it' (i.e., with them). The reason for this is that when the endower (waqif) intends to build a place for the endowment, people come to him and pay him dirhams on the condition that each person has a place from those locations the endower intends to build. When he accepts those dirhams from them, it is as if he sold them that portion for what they paid him, and as if he did not endow the portion belonging to each of them. The end result is that he fixed a monthly amount for them. Therefore, the endower has no right of disposal after that except for collecting the fixed portion, and he cannot assign it to someone else. Thus, the owner of the 'Khulu' has become a partner with the endower in that portion. [End]

[Urdu Text - Right Column]: They are equivalent, not that they will be equivalent to the benefits for the endowment. The benefits of the endowment are only for the endowment. There is no compensation for those giving dirhams, so there is no escape for this statement except to say that this is the final word of the Maliki scholars. So, with them, 'Khulu' includes both 'ayn (physical asset) and meaning (utility/benefit), and with us, 'Khulu' is only the name of the meaning, and the physical asset with us has another name, for example, it will be called 'Sukna'. How can this reality be denied when this Maliki scholar himself said after this: there is no dispute in this 'Khulu' being a binding lease (meaning among the Malikis). And the reason for this is that when the endower (waqif) intended to do some construction in the endowment, people would come to him and offer dirhams, saying that we will build a specific area in this portion for ourselves. So when the waqif accepts the dirhams from them on this condition, it is as if he has sold this portion to these people for compensation, and as if he has excluded everyone's specific area from the endowment. Consequently, he fixed some stipend on a monthly rate for everyone. After that, the waqif no longer had any right of disposal in this portion except that he continues to receive only the fixed stipend, and now he will not be authorized to give

that portion to anyone else. It is as if every person with 'Khulu' will be considered a partner with the waqif in that portion. [End]

[Footnote]: 1 Ghumz al-'Uyun al-Basa'ir ma' al-Ashbah wa'n-Naza'ir, al-Fann al-Awwal, Idara al-Quran, Karachi, 1/37, 38

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (१६)

[अरबी पाठ - बायाँ कॉलम]: यह आवश्यक है कि बंदोबस्ती (वक़्फ़) को मिलने वाला लाभ वास्तव में वक़्फ़ के लिए ही हो न कि व्यक्ति के लिए, उन दिरहमों के माध्यम से। अब इसके अलावा कोई और चारा नहीं है सिवाय इसके कि यह कहा जाए कि यह मालिकी विद्वानों का बाद का कथन है, इसलिए उनके यहाँ 'ख़ुलू' (किरायेदारी का अधिकार/सन्द्रावना) में भौतिक संपत्ति ('ऐन) और अर्थ (लाभ) दोनों शामिल हैं, जबकि हमारे (हनफ़ियों) यहाँ यह केवल अर्थ है। भौतिक संपत्ति को दूसरे नाम से पुकारा जाता है, जैसे 'सुक़्ना' (आवास का अधिकार)। इससे इनकार कैसे किया जा सकता है जब इस मालिकी विद्वान ने बाद में कहा: 'जहाँ तक इसके बाध्यकारी पट्टे होने की बात है, इसमें कोई विवाद नहीं है' (अर्थात उनके यहाँ)। इसका कारण यह है कि जब वक़्फ़ करने वाला (वाक़िफ़) वक़्फ़ के लिए कोई जगह बनाने का इरादा करता है, तो लोग उसके पास आते हैं और उसे इस शर्त पर दिरहम देते हैं कि प्रत्येक व्यक्ति के पास उन स्थानों में से एक जगह हो जिसे वाक़िफ़ बनाना चाहता है। जब वह उनसे वे दिरहम स्वीकार कर लेता है, तो ऐसा लगता है जैसे उसने उन्हें वह हिस्सा उस कीमत पर बेच दिया जो उन्होंने उसे भुगतान किया था, और जैसे कि उसने प्रत्येक के हिस्से को वक़्फ़ नहीं किया। अंतिम परिणाम यह है कि उसने उनके लिए एक मासिक राशि तय कर दी। इसलिए, वाक़िफ़ के पास उसके बाद तय हिस्सा वसूल करने के अलावा निपटान का कोई अधिकार नहीं है, और वह इसे किसी और को नहीं सौंप सकता। इस प्रकार, 'ख़ुलू' का मालिक उस हिस्से में वाक़िफ़ के साथ भागीदार बन गया है। [समाप्त]

[उर्दू पाठ - दायाँ कॉलम]: वे समकक्ष हैं, न कि वे वक़्फ़ के लाभों के समकक्ष होंगे। वक़्फ़ के लाभ केवल वक़्फ़ के लिए हैं। दिरहम देने वालों के लिए कोई मुआवज़ा नहीं है, इसलिए इस कथन के लिए कोई रास्ता नहीं है सिवाय इसके कि यह कहा जाए कि यह मालिकी विद्वानों का अंतिम शब्द है। तो, उनके यहाँ 'ख़ुलू' में 'ऐन (भौतिक संपत्ति) और अर्थ (उपयोगिता/लाभ) दोनों शामिल हैं, और हमारे यहाँ 'ख़ुलू' केवल अर्थ का नाम है, और हमारे यहाँ भौतिक चीज़ का दूसरा नाम है, उदाहरण के लिए इसे 'सुक़्ना' कहा जाएगा। इस वास्तविकता से कैसे इनकार किया जा सकता है जब इस मालिकी विद्वान ने स्वयं इसके बाद कहा: इस 'ख़ुलू' के बाध्यकारी पट्टे होने में कोई विवाद नहीं है (यानी मालिकियों के बीच)। और इसका कारण यह है कि जब वाक़िफ़ ने वक़्फ़ में कुछ निर्माण करने का इरादा किया, तो लोग उसके पास आए और दिरहम की पेशकश की, यह कहते हुए कि हम इस हिस्से में अपने लिए एक विशिष्ट क्षेत्र बनाएंगे। इसलिए जब वाक़िफ़ उनसे इस शर्त पर दिरहम

स्वीकार कर लेता है, तो ऐसा लगता है जैसे उसने इन लोगों को मुआवज़े पर यह हिस्सा बेच दिया है, और जैसे उसने वक़्फ़ से प्रत्येक के विशिष्ट क्षेत्र को बाहर कर दिया है। फलस्वरूप, उसने प्रत्येक पर मासिक दर से कुछ वज़ीफ़ा (राशि) निर्धारित कर दी। उसके बाद, वाक़िफ़ को अब इस हिस्से में निपटान का कोई अधिकार नहीं रहा सिवाय इसके कि वह केवल निर्धारित वज़ीफ़ा प्राप्त करता रहे, और अब वह उस हिस्से को किसी और को देने के लिए अधिकृत नहीं होगा। मानो 'ख़ुलू' वाला हर व्यक्ति उस हिस्से में वाक़िफ़ के साथ भागीदार माना जाएगा। [समाप्त]

[पाद टिप्पणी]: 1 ग़म्ज़ अल-उयून अल-बसायर मअ अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फ़न अल-अव्वल, इदारा अल-क़ुरान कराची १/ ३८, ३७

पृष्ठ १८८/६३१

[عربی متن - بایاں کالم]: لا بد ان تلك المنفعة الآیلة الی الوقف و انما هي حاصلة للوقف لا له بتلك الدراهم فلا مخلص الان یقال ان هذا کلام متأخر من المالکیة فیکون الخلو عندهم شاملا للعین و المعنی وعندنا لیس الا المعنی والعین تسمی باسم آخر کالسکنی کیف وقد قال هذا المالکی بعده اما کونہ اجارة لازمة فهذا لا نزاع فیه (ای عند هم) ووجهہ ان الواقف لما یرید ان یبنی محلا للوقف فیأتی له اناس یدفعون له دراهم علی ان یکون لکل شخص محل من تلك المواضع التي یرید الواقف بناءها فاذا قبل منهم تلك الدراهم فکانه باعهم تلك الحصة بما دفعوه له وکانه لم یقف جزء من تلك الحصة التي لکل، وغایته انه وظف علیهم کل شهر کذا فلیس للواقف فیه بعد ذلك تصرف الا بقبض الحصة الموظفة فقط ولیس له ان یوجهه لغیره وکان رب الخلو صار شریکا للواقف في تلك الحصة اھ

[اردو متن - دایاں کالم]: مقابل ہیں نہ کہ وقف کے لئے منافع کے مقابل ہونگے وقف کے منافع تو صرف وقف کے لئے ہیں، دراہم دینے والے کے لئے دراہم کا بدل نہیں تو اس عبارت کا کوئی مخلص نہیں سوائے اس کے کہ یہ کہا جائے کہ مالکی حضرات کا آخری کلام ہے تو ان کے ہاں خلو، عین اور معنیٰ دونوں کو شامل ہے اور ہمارے ہاں خلو صرف معنیٰ کا نام ہے اور عین چیز کا ہمارے ہاں کوئی اور نام ہے مثلاً اسے سکنیٰ کہا جائے گا اس حقیقت کا انکار کیسے ہوسکتا ہے جبکہ خود اس مالکی فاضل نے اس کے بعد کہا اس خلو کا اجارہ لازمہ ہونے میں نزاع نہیں (یعنی مالکیوں کے ہاں) اور اس کی وجہ یہ ہے کہ جب واقف نے کوئی تعمیر وقف میں کرنے کا ارادہ کیا تو اس کے پاس لوگ آکر دراہم پیش کریں اور کہیں کہ ہم اس حصہ میں اپنے اپنے لئے مخصوص خطہ تعمیر کرینگے تو جب واقف ان سے دراہم اس شرط پر قبول کر لے گا تو گویا اس نے یہ حصہ ان لوگوں کو معاوضہ پر فروخت کردیا اور گویا اس نے ہر ایک کا مخصوص خطہ

وقف سے مستثنیٰ کردیا اور نتیجتاً اس نے ہر ایک پر ماہانہ شرح سے کچھ وظیفہ مقرر کردیا تو اسکے بعد اب واقف کو اس حصہ میں کسی تصرف کا حق نہ رہا ماسوائے اس کے کہ وہ فقط مقررہ وظیفہ وصول کرتا رہے اور اب وہ حصہ کسی دوسرے کو دینے کا مجاز نہ ہوگا گویا کہ خلو والا ہر شخص اس حصہ میں واقف کے ساتھ شریک قرار پائے گا،ھ،

[حاشیہ]: 1 غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر الفن الاول ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۸، ۳۷

Fatawa Ridawiyya, Volume 16

[Left Column - Arabic Original] So he considered Khulu (goodwill) as property or a portion of that land sold from among those excluded from the endowment (waqf). Therefore, he said that the benefit of Khulu is that it is like owned property, so the rulings of ownership apply to it, such as sale, lease, gift, mortgage, debt settlement, inheritance, and endowment, etc.

I say (Aqulu): Furthermore, in the discourse of that Maliki scholar, there is another flaw; for he considered the building as Khulu, whereas he had said in his explanation that whatever he spent is his Khulu. However, what was spent were dirhams (money), and this building remained what we previously mentioned from Zirakzadah Effendi regarding the sale of Khulu when it is not attached to the shop, even if it is placed in the shop by lease, it is permissible.

I say (Aqulu): The best excuse for them is that they applied the name 'Khulu' to it metaphorically, and that 'Khulu' is applied to both cases. If there is a physical owned thing for the one who has Khulu, then there is no dispute regarding the permissibility of its sale, but rather its endowment if it is customary and the land is an endowment or subject to ground rent. That which is new and which researchers have rejected is 'Khulu' in its abstract sense. And Allah knows best.

[Right Column - Urdu Translation] So, in this way, that scholar described Khulu as property and, by selling a portion of the endowed land to those people, declared it excluded from the endowment. For this reason, he said the benefit of Khulu would be that it would be like owned property, and the rulings of ownership—sale, lease, gift, mortgage, settlement of debt, inheritance, and endowment—will be applicable to it, etc.

I say (Aqulu): (I say) there is another flaw in the discourse of this Maliki scholar; here he has called the building 'Khulu', whereas earlier in his statement he had said that the wealth spent would be Khulu. However, what was spent were dirhams, not a building; this is noteworthy. Regarding what we have previously mentioned from Zirakzadah Effendi, one matter remains: he said that when Khulu is not attached to the shop and is kept in a rented shop anyway, its sale is permissible.

I say (Aqulu): (I say) the best interpretation on their behalf would be that they called this separate thing Khulu metaphorically, or that the term Khulu is applied to both cases. There is no doubt that if there is an owned physical object belonging to the

one with Khulu, there is no dispute about the permissibility of selling it, or even the permissibility of making it an endowment if it is the custom, while the land remains an endowment or rented. The thing which is new and which researchers have rejected is...

---

1. Ghamz al-'Uyun al-Basa'ir with al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Awwal, Idarat al-Qur'an Karachi 1/138

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

[बायाँ कॉलम - अरबी मूल] तो उन्होंने 'ख़ुलू' (गुडविल) को संपत्ति या उस वक़्फ़ भूमि का एक हिस्सा माना जो वक़्फ़ से बाहर रखे गए लोगों में से बेची गई। इसलिए, उन्होंने कहा कि ख़ुलू का लाभ यह है कि वह स्वामित्व वाली संपत्ति के समान है, इसलिए स्वामित्व के नियम उस पर लागू होते हैं, जैसे बिक्री, पट्टा (लीज), उपहार, गिरवी, ऋण निपटान, विरासत और वक़्फ़, आदि।

मैं कहता हूँ (अक़्लु): इसके अलावा, उस मालिकी विद्वान के प्रवचन में एक और दोष है; क्योंकि उन्होंने इमारत को 'ख़ुलू' माना, जबकि उन्होंने अपनी व्याख्या में कहा था कि जो कुछ उन्होंने खर्च किया वह उनका 'ख़ुलू' है। हालाँकि, जो खर्च किया गया था वह दिरहम (पैसा) था, और यह इमारत वही रही जिसका हमने पहले ज़ीरकज़ादा अफ़ंदी से ख़ुलू की बिक्री के संबंध में उल्लेख किया था जब वह दुकान से जुड़ा नहीं होता है, भले ही इसे पट्टे द्वारा दुकान में रखा गया हो, यह जायज़ है।

मैं कहता हूँ (अक़्लु): उनके लिए सबसे अच्छा बहाना यह है कि उन्होंने रूपक के रूप में इस पर 'ख़ुलू' नाम लागू किया, और यह कि 'ख़ुलू' दोनों मामलों में लागू होता है। यदि ख़ुलू रखने वाले के पास कोई भौतिक स्वामित्व वाली चीज़ है, तो उसकी बिक्री की अनुमति के संबंध में कोई विवाद नहीं है, बल्कि यदि प्रथागत हो और भूमि वक़्फ़ हो या ज़मीनी लगान के अधीन हो, तो उसका वक़्फ़ भी जायज़ है। वह जो नया है और जिसे शोधकर्ताओं ने खारिज कर दिया है, वह अपने अमूर्त अर्थ में 'ख़ुलू' है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

[दायाँ कॉलम - उर्दू अनुवाद] तो, इस तरह, उस विद्वान ने ख़ुलू को संपत्ति के रूप में वर्णित किया और, उन लोगों को बंदोबस्ती भूमि का एक हिस्सा बेचकर, इसे बंदोबस्ती (वक़्फ़) से बाहर घोषित कर दिया। इस कारण से, उन्होंने कहा कि ख़ुलू का लाभ यह होगा कि यह स्वामित्व वाली जगह की तरह होगा, और स्वामित्व के नियम—बिक्री, पट्टा, उपहार, गिरवी, ऋण का निपटान, विरासत और वक़्फ़—उस पर लागू होंगे, आदि।

मैं कहता हूँ (अक़्लु): (मैं कहता हूँ) इस मालिकी विद्वान के प्रवचन में एक और दोष है; यहाँ उन्होंने इमारत को 'ख़ुलू' कहा है, जबकि पहले उन्होंने अपने बयान में कहा था कि खर्च किया गया धन 'ख़ुलू' होगा। हालाँकि, जो खर्च किया गया था वह दिरहम था, इमारत नहीं; यह उल्लेखनीय है। ज़ीरकज़ादा अफ़ंदी से हमने पहले जो उल्लेख किया है, उसके संबंध में एक मामला शेष है: उन्होंने कहा कि जब

ख़ुलू दुकान से जुड़ा नहीं होता है और वैसे भी किराए की दुकान में रखा जाता है, तो उसकी बिक्री जायज़ है।

मैं कहता हूँ (अक़ूलु): (मैं कहता हूँ) उनकी ओर से सबसे अच्छी व्याख्या यह होगी कि उन्होंने इस अलग चीज़ को रूपक के रूप में 'ख़ुलू' कहा, या यह कि 'ख़ुलू' शब्द दोनों मामलों में लागू होता है। इसमें कोई संदेह नहीं है कि यदि ख़ुलू वाले व्यक्ति के पास कोई स्वामित्व वाली भौतिक वस्तु है, तो उसे बेचने की अनुमति के बारे में कोई विवाद नहीं है, या प्रथा होने पर उसे वक़्फ़ बनाने की अनुमति के बारे में भी कोई विवाद नहीं है, जबकि भूमि वक़्फ़ या किराए की रहती है। वह चीज़ जो नई है और जिसे शोधकर्ताओं ने खारिज कर दिया है वह है...

---

1. ग़म्ज़ अल-उयून अल-बसायर मअ अल-अशबाह व अन-नज़ायर, अल-फ़न्न अल-अव्वल, इदारात अल-क़ुरआन कराची 1/138

पृष्ठ 189/631

فتاویٰ رضویہ، جلد شانزدہم (۱۶)

[بایاں کالم - عربی اصل] فقد جعل الخلو عقارًا او جزءًا من تلك الارض مبیعًا من ھؤلاء مستثنیٰ من الوقف، ولذا قال وفائدۃ الخلو انہ کالمملک فتجری علیہ احکامہ من بیع واجارۃ وھبۃ ورھن ووفاء دین وارث ووقف ۱ الخ۔

اقول: ثم فی کلام ذٰلک الفاضل المالکی خدشۃ اخریٰ فانہ جعل العمارۃ خلوا وقال فی بیانہ یکون ما صرفہ خلوا لہ وانما المصروف الدراھم ھذا وبقی ماسلفناہ عن افندی زیرک زادہ من بیع الخلو اذالم یکن ملاصقًا بالحانوت وان وضعہ فی الحانوت بالاجارۃ مشروع۔

اقول: احسن ما یعتذر عنہ انہ اطلق علیہ اسم الخلو تجوزا وان الخلو یطلق علیھما وان ماکان منہ عینًا مملوکۃ لصاحب الخلو فلا کلام فی جواز بیعہ بل ووقفہ ان تعورف وکانت الارض موقوفۃ او محتکرۃ والذی حدث وانکرہ المحققون ھو الخلو بمعنی المعنی واللہ

[دایاں کالم - اردو ترجمہ] تو یوں اس فاضل نے خلو کو مکانیت سے تعبیر کیا اور وقف شدہ زمین کا ایک حصہ ان لوگوں کے ہاتھ فروخت کرکے وقف سے خارج قرار دیا اور اس لئے اس نے کہا کہ خلو کا فائدہ یہ ہوگا کہ وہ مملوکہ جگہ کی طرح ہوگا اور اس میں ملکیت کے احکام، بیع، اجارہ، ہبہ، رہن، قرض میں منہا کرنا، وراثت اور وقف جاری ہوں گے الخ،

اقول: (میں کہتا ہوں) اس مالکی فاضل کے کلام میں ایک اور خرابی ہے کہ یہاں اس نے عمارت کو خلو کہا ہے جبکہ پہلے وہ اپنے بیان میں کہہ چکا ہے کہ مال صرف کیا ہے وہ خلو ہوگا، حالانکہ جو صرف کیا ہے وہ دراہم ہیں عمارت نہیں ہے، یہ قابل توجہ ہے۔ زیرک زادہ آفندی سے

جو ہم پہلے ذکر کر آئے ہیں اس میں ایک امر باقی ہے کہ انہوں نے کہا ہے جب خلو دکان سے ملصق نہ ہو اور ویسے کرایہ کی دکان میں رکھا ہو تو اس کی بیع جائز ہے۔

اقول: (میں کہتا ہوں) ان کی طرف سے بہترین تاویل یہ ہوگی کہ انہوں نے اس علیحدہ چیز کو مجازاً خلو کہا ہے یا یہ کہ خلو کا اطلاق دونوں صورتوں پر کیا ہے، اور اس میں شک نہیں کہ خلو والے کی کوئی مملوک عین چیز ہو تو اس کے فروخت کرنے بلکہ عرف میں وقف کی صورت ہو تو وقف کرنے کے جواز میں کوئی کلام نہیں ہے جبکہ زمین وقف یا کرایہ کی رہے گی وہ چیز جو نئی ہے اور محققین نے اس کا انکار کیا ہے وہ

---

۱ غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر الفن الاول ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۱۳۸

Fatawa Razawiyya (16)

God knows best. Through this, reconciliation is achieved between the words of Ibn Hilal and those who refuted him. Ibn Hilal's discussion pertains to the standing physical entity (al-ayn al-qa'imah). Undoubtedly, citing the branch of residency (sukna) as evidence for it is correct; thus, none of the objections they raised apply to him. Their words, however, concern the well-known meaning of 'Khalu'. Therefore, there is no contradiction if Ibn Hilal's discourse in his treatise supports this interpretation. The knowledge of the truth lies with the Knower of the Unseen (Allah). Furthermore, it is surprising that the learned scholar (Al-Allama al-Munqih) said in 'Al-Uqud al-Durriyya': "Khalu is an expression for antiquity and taking possession (wad' al-yad)." I say: Glory be to God! How can merely being in possession for a time—which is referred to in innovations as 'hereditary right' according to the law of the Christians—become a legitimate right? How can anyone justify its validity or the permissibility of its sale? The Munqih himself stated shortly before this, quoting: "As for what is in 'al-Qunya', the right of settlement (haqq al-qarar) is established after thirty years on state land (sultaniyya) and private property, and after three years on endowment (waqf) land. If one sells their right of settlement there, it is permissible. In cases of gift (hiba), there is disagreement. If one voluntarily leaves it, their right is extinguished. [End quote from Hawi al-Zahidi]." Therefore, what is meant by it are the physical assets.

1. Al-Uqud al-Durriyya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyya, Chapter: Mashd al-Masaka, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/218.

फतावा रज़विया (16)

अल्लाह बेहतर जानता है। इसके माध्यम से इब्न हिलाल के शब्दों और उनका खंडन करने वालों के बीच सामंजस्य स्थापित होता है। इब्न हिलाल की चर्चा मौजूदा भौतिक वस्तु (अल-ऐन अल-क़ायमा) के बारे में है। निसंदेह, उस पर निवास (सुकना) की शाखा का प्रमाण देना सही है; अतः उनके द्वारा किए गए कोई भी आक्षेप उन पर लागू नहीं होते। हालाँकि, उनके शब्द 'खालू' के प्रसिद्ध अर्थ के बारे में हैं। इसलिए, कोई विरोध नहीं है यदि इब्न हिलाल का अपने शोध प्रबंध में कथन इस व्याख्या का समर्थन करता है। सत्य का ज्ञान तो अल्लाह तआला (अल्लाम अल-ग़ुयूब) के पास है। इसके अलावा, अल-उकूद अल-दुर्रिया में विद्वान (अल्लामा मुनक़िह) का यह कहना आश्चर्यजनक है कि 'खालू' प्राचीनता और अधिकार (कब्ज़ा) लेने का एक नाम है। मैं कहता हूँ: सुभानअल्लाह! केवल कुछ समय के लिए कब्ज़ा करने से—जिसे ईसाइयों के कानून के अनुसार 'वंशानुगत अधिकार' कहा जाता है, जो कि एक नई बिद्दत (नवाचार) है—कोई अधिकार कैसे साबित हो सकता है? इस अधिकार की सत्यता और इसकी बिक्री की वैधता की बात कोई कैसे कर सकता है? जबकि स्वयं मुनक़िह साहब ने इससे कुछ समय पहले यह बयान दिया है कि: "जहाँ तक 'अल-कुन्या' में है, सुल्तानी (सरकारी) भूमि और निजी संपत्ति पर तीस साल के कब्जे से 'हक़-ए-क़रार' (बसावट का अधिकार) स्थापित हो जाता है, और वक्फ भूमि पर तीन साल में। यदि कोई वहां अपना हक़-ए-क़रार बेचना चाहे, तो यह जायज़ है। उपहार (हिबा) के मामले में मतभेद है। और यदि कब्जेदार स्वेच्छा से इसे छोड़ देता है, तो उसका अधिकार समाप्त हो जाता है। [हावी अल-ज़ाहीदी]"। अतः, इससे तात्पर्य मूल्यवान भौतिक संपत्तियां (अयान) हैं।

1. अल-उकूद अल-दुर्रिया फी तनकीह अल-फतावा अल-हामिदिया, अध्याय: मशद अल-मसका, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/218।

पृष्ठ 190/631

تعالی اعلم و به یحصل التوفیق بین کلامی ابن هلال و الرادین علیه بأن کلامه في العین القائمة ولاشك ان الاستشهاد علیه بفرع السکنی صحیح اذن لایرد علیه شیئ مما ذکروا و کلامهم في المعنی المعروف فلاخلف ان ساعده کلام ابن هلال في رسالته والعلم بالحق عند علام الغیوب۔ ثم من العجب قول العلامة المنقح في العقود الدریة الخلو عبارة عن القدیمة ووضع الید ۱ اھ اقول: سبحن اللہ مجرد کونه واضع یده منذ زمان وهو المعبر عنه في المبتدعات قانون النصاری بحق موروثي کیف یصیر حقا وکیف یسوغ ان یقول به وبجواز بیعه احد وقد قدم المنقح نفسه قبیل هذا مانصه۔ واما ما في القنیة یثبت حق القرار في ثلاثین سنة في الارض السلطانیة والملك وفي الوقف في ثلاث سنین ولو باع حق قراره فیها جاز۔ وفي الهبة اختلاف، ولوترکها بالاختیار تسقط قد میته۔ حاوی الزاهدی اھ فالمراد به الاعیان

خلو معنوی ہے، اس تاویل سے ابن ہلال اور اس کا رد کرنے والوں کے کلاموں میں موافقت ہو جائے گی کہ ابن ہلال کی گفتگو قائم رہنے والی عین چیز کے متعلق ہے اور اب اس پر سکنی کے طور پر تفریع بلاشک درست ہو گی اور کوئی اعتراض نہ رہے گا، ور معترضین کا کلام خلو کے معروف معنی کے متعلق ہے لہذا کوئی مخالفت نہ رہی بشر طیکہ ابن ہلال کی اپنے رسالہ میں گفتگو اس تاویل کا ساتھ دے، حقیقت کا علم تو اللہ تعالیٰ علام الغیوب کے ہاں ہے، پھر عقود الدریة تنقیح کرنے والے علامہ کا یہ قول عجیب ہے کہ خلو قدیم دخل اور قبضے کا نام ہے اھ اقول: (میں کہتا ہوں) سبحن اللہ کچھ زمانہ سے محض قابض ہونے جس کو نصاری کے قانون میں موروثی حق کہتے ہیں جو کہ ایک نئی بدعت ہے، سے کیسے حق ثابت ہوسکتا ہے اس حق کے ثبوت اور اس کے بیع کے جواز کی بات کوئی کیسے کر سکتا ہے جبکہ خود یہ صاحب تنقیح اس بیان سے تھوڑا پہلے کہہ چکے ہیں، وہ یہ عبارت ہے کہ، لیکن قنیہ میں جو یہ کہا ہے کہ سلطانی زمین پر تیس

سالہ قبضہ سے حق القرار اور ملکیت ثابت ہو جاتی ہے اور اگر قابض اس زمین کے حق قرار کو فروخت کرنا چاہے تو جائز ہے جبکہ ہبہ کرنے میں اختلاف ہے، اور اگر قابض خود اس حق سے دستبردار ہو جائے تو قدیمی حق (حق القرار) ساقط ہو جائے گا، حاوی الزاہدی، اھـ، تو اس حق سے اعیان قیمتی مراد ہیں

١ العقود الدرية في تنقيح الفتاوى الحامدية باب مشد المسكة ارگ بازار قندهار افغانستان ٢/ ٢١٨

[Left Column - Arabic Text] ...valuable and not just an abstract matter, as you have learned that the sale of an abstract matter is not valid. This is evidenced by his statement in 'Al-Bazzaziyya': 'There is no pre-emption (shuf'ah) in Kirdar, i.e., construction.' In Khwarazm, it is called 'Haqq al-Qarar' because it is a movable right. After this, you will hear his explicit statement denying it. Glory be to Him who never forgets. This is noteworthy. It is stated in 'Radd al-Muhtar': 'It may be said that the money paid by the owner of the 'Khulu' (tenancy right) to the endower (Waqif), who used it to assist in the construction of the Waqf, is similar to filling the land with soil, by which he gains the right of residence. Thus, his possession will not be terminated as long as he pays the customary rent. Similarly, if he repairs a Waqf shop and maintains its requirements from his own wealth with the supervisor's permission. As for mere possession of the shop or similar, and being its tenant for several years without any of the aforementioned, it is not considered.' (Until he said): 'Among those who gave a fatwa on the necessity of 'Khulu' in exchange for money paid to the trustee or owner is the learned researcher Shaykh Abdur Rahman Afandi al-Imadi, author of 'Hadiyyah ibn al-Imad', and he said: 'The owner of the shop does not own [against the Khulu holder]...''

[Right Column - Urdu Translation] ...not just an abstract matter because you have already known that the sale of an abstract matter is not permissible. On this is the statement of 'Bazzaziyya', that in 'Kirdar'—meaning the building which is called 'Haqq al-Qarar' in Khwarazm—there is no right of pre-emption (shuf'ah), because this is a transferable right (A.H.). Despite this statement of his, you are now hearing a clear denial of this statement from them. So, He is the Holy Essence who does not forget; this is worth considering. In 'Radd al-Muhtar' it is stated: 'The one who has the 'Khulu' gives dirhams to the endower (Waqif), and the Waqif spends those dirhams as aid on the construction of the Waqf. Regarding this, it will be said that it is similar to putting soil on land, through which he acquires the right of residence (Haqq-e-Istiqlal). So as long as he continues to pay the customary rent, his possession will not be terminated. Its example is like when a Waqf shop becomes dilapidated and someone, with the permission of the Waqf supervisor, repairs it with his own money, then on the condition of paying the prevailing rent, the right of residence will be established. However, mere possession of a shop etc., such as being a tenant for several years without the aforementioned situation of giving dirhams, then the right of residence will not be valid.' (Further, he stated up to here): 'Among those who gave

a fatwa on the necessity of 'Khulu' in exchange for dirhams given to the trustee (Mutawalli) or owner is the learned researcher Allama Abdur Rahman Afandi Imadi, author of 'Hadiyyah ibn al-Imad', and he has said that the owner of the shop belongs to the one with 'Khulu'...'

[Footnote] 1 Al-Uqud al-Durriyyah fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyyah, Chapter: Mashadd al-Maska, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 4/218.

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] ...मूल्यवान और न कि केवल एक वैचारिक बात, जैसा कि आप जान चुके हैं कि वैचारिक बात की बिक्री मान्य नहीं है। इसका प्रमाण 'अल-बज़ज़िया' में उनका कथन है: 'किरदार यानी निर्माण में शफ़ा (पूर्वाधिकार) नहीं है।' ख्वारज़्म में इसे 'हक़ अल-क़रार' कहा जाता है क्योंकि यह एक हस्तांतरणीय अधिकार है। इसके बाद, अब आप उनसे स्पष्ट रूप से इसका खंडन करने वाला उनका कथन सुनेंगे। वह पवित्र है जो कभी नहीं भूलता। यह विचारणीय है। 'रद्द अल-मुह्तार' में कहा गया है: 'यह कहा जा सकता है कि 'खुलू' (किरायेदारी अधिकार) के स्वामी द्वारा वाक़िफ़ (वक्फ़ करने वाले) को दिया गया धन, जिसका उपयोग वाक़िफ़ ने वक्फ़ के निर्माण में सहायता के लिए किया, ज़मीन में मिट्टी डालने के समान है, जिससे उसे निवास का अधिकार प्राप्त होता है। अत; जब तक वह प्रथागत किराया देता रहेगा, उसका कब्ज़ा समाप्त नहीं किया जाएगा। इसी तरह, यदि वह वक्फ़ की दुकान की मरम्मत करता है और नाज़िर की अनुमति से अपने धन से उसकी आवश्यकताओं को पूरा करता है। जहाँ तक केवल दुकान पर कब्ज़ा होने या समान स्थिति का प्रश्न है, और उपर्युक्त में से किसी के बिना कई वर्षों तक उसका किरायेदार होना, तो इसे मान्य नहीं माना जाता है।' (यहाँ तक कि उन्होंने कहा): 'मुतवल्ली या मालिक को दिए गए धन के बदले 'खुलू' की अनिवार्यता पर फ़तवा देने वालों में विद्वान शोधकर्ता शेख अब्दुर रहमान अफ़ंदी अल-इमादी, 'हदिया इब्न अल-इमाद' के लेखक शामिल हैं, और उन्होंने कहा: 'दुकान का मालिक [खुलू धारक के विरुद्ध] स्वामित्व नहीं रखता..."

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद] ...न कि केवल एक वैचारिक बात क्योंकि आप पहले ही जान चुके हैं कि वैचारिक बात की बिक्री जायज़ नहीं है। इस पर 'बज़ज़िया' का कथन है, कि 'किरदार' यानी इमारत जिसे ख्वारज़्म में 'हक़ अल-क़रार' कहते हैं, में शफ़ा का हक़ नहीं है, क्योंकि यह हक़ मुंतक़िल (हस्तांतरणीय) होने वाली चीज़ है (अ.ह.)। उनके इस बयान के बावजूद अब आप उनसे साफ़ तौर पर इस बयान का इनकार सुन रहे हैं। तो, वही पाक ज़ात है जो भूलती नहीं है; यह काबिले ग़ौर है। 'रद्दुल मुह्तार' में फ़रमाया: 'खुलू वाला जो दराहम वाक़िफ़ को देता है और वाक़िफ़ बतौर इमदाद उन दराहम को वक्फ़ की तामीर पर खर्च करता है, उसके मुताल्लिक कहा जाएगा कि यह ज़मीन में मिट्टी डालने के मुशाबा है जिसके ज़रिए उसको हक़-ए-इस्तक़रार हासिल हो जाता है। तो जब तक वह मिस्ली उजरत देता रहेगा उसके कब्ज़े को ख़त्म नहीं किया जाएगा। इसी की मिसाल है जब वक्फ़ दुकान बोसीदा (जर्जर) हो जाए और कोई शख़्स वक्फ़ के निगरान की इजाज़त से अपने

माल से मरम्मत कर ले तो मुरव्वज (प्रचलित) किराया अदा करने की शर्त पर इस्तक़रार-ए-हक़ हो जाएगा। लेकिन दुकान वग़ैरह पर महज़ कब्ज़ा होना कि चंद सालों से किरायेदार है और दराहम देने की मज़कूर सूरत न हो तो इस्तक़रार-ए-हक़ मोतबर न होगा।' (आगे यहाँ तक फ़रमाया): 'मुतवल्ली या मालिक को दिए गए दराहम के एवज़ खुलू के लुज़ूम (अनिवार्यता) का फ़तवा देने वालों में अल्लामा मोहक़्क़िक़ अब्दुर रहमान आफ़ंदी इमादी साहब 'हदिया इब्न अल-इमाद' के मुसन्निफ़ हैं और उन्होंने कहा है कि दुकान का मालिक खुलू वाले का...'

[पाद टिप्पणी] 1 अल-उक़ूद अद-दुर्रिया फ़ी तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, बाब: मशद्द अल-मस्का, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 4/218.

पृष्ठ 191/631

المتقومة لامجرد الامر المعنوی لما علمت من عدم صحة بیعه ویدل علی ذلك قوله في البزازیة ولاشفعة في الکردار ای البناء ویسمی بخوارزم حق القرار لانه نقلی اھ ثم ستسمع الآن نصه الصریح علی انکاره فسبحن من لاینسی هذا ، وقال في ردالمحتار قد یقال ان الدراهم التي دفعها صاحب الخلو للواقف واستعان (ای الواقف) بها علی بناء الوقف شبیهة بکبس الارض بالتراب فیصیر له حق القرار فلا یخرج من یده اذا کان یدفع اجر المثل ومثله ما لو کان یرم دکان الوقف ویقوم بلوازمها من ماله باذن الناظر، اما مجرد وضع الید علی الدکان و نحوها و کونه یستاجرها عدة سنین بدون شیئ مما ذکر فهو غیر معتبر (الی ان قال) و ممن افتی بلزوم الخلو الذی یکون بمقابلة دراهم یدفعها للمتولی او المالك العلامة المحقق عبد الرحمن افندی العمادی صاحب هدیة ابن العماد وقال فلا یملك صاحب الحانوت

نہ کہ صرف معنوی امر ہے کیونکہ تو معلوم کر چکا ہے کہ امر معنوی کی بیع جائز نہیں ہے اس پر بزازیہ کا قول، کہ کردار یعنی عمارت جس کو خوارزم میں حق القرار کہتے ہیں میں شفعہ کا حق نہیں ہے، کیونکہ یہ حق منتقل ہونے والی چیز ہے اھ، اس کے اس بیان کے باوجود اب تم ان سے صریح طور پر اس بیان کا انکار سن رہے ہو، پس وہی ذات پاک ہے جو بھولتی نہیں ہے، یہ قابل غور ہے۔ رد المحتار میں فرمایا: خلو والا جو دراہم واقف کو دیتا ہے اور واقف بطور امداد ان دراہم کو وقف کی تعمیر پر خرچ کرتا ہے اس کے متعلق کہا جائے گا کہ یہ زمین میں مٹی ڈالنے کے مشابہ ہے جس کے ذریعہ اس کو حق استقرار حاصل ہو جاتا ہے تو جب تک مثلی اجرت دیتا رہے گا اس کے قبضہ کو ختم نہیں کیا جائے گا، اسی کی مثل ہے جب وقف دکان بوسیدہ ہو جائے تو وقف کے نگران کی اجازت سے کوئی شخص اس کو اپنے مال سے مرمت کر لے تو مروج کرایہ ادا کرنے کی شرط پر استقرار حق ہو جائے، لیکن دکان وغیرہ پر محض قبضہ ہونا کہ چند

سالوں سے کرایہ دار ہے اور دراہم دینے کی مذکورہ صورت نہ ہو تو استقرار حق معتبر نہ ہو گا (آگے یہاں تک فرمایا) متولی یا مالک کو دیئے گئے دراہم کے عوض خلو کے لزوم کا فتویٰ دینے والوں میں علامہ محقق عبد الرحمن آفندی عمادی صاحب ہدیہ ابن عماد ہیں اور انہوں نے کہا ہے کہ دکان کا مالک خلو والے کا

١ العقود الدرية في تنقيح الفتاوى الحامدية باب مشد المسكة ارگ بازار قندهار افغانستان ۴/ ۲۱۸

Main Text: He cannot be evicted, nor can the property be rented out to anyone else until the specified amount spent is returned to him. Thus, a decree (fatwa) for the validity of this 'khulu' (occupancy right) will be given based on necessity. This is analogous to 'Bai al-Wafa' (sale with a right of redemption), which was introduced by later jurists as a legal stratagem to avoid usury (Riba). I say (the author): this validity is also restricted by our aforementioned statement: as long as he continues to pay the prevailing market rent. Otherwise, his residence would be considered in exchange for the dirhams (money) he gave to the owner, which is essentially usury (Riba). As the jurists have stated: if someone gives a house to a lender for residence or a donkey for riding until the loan is repaid, in such a case, it is mandatory for the lender to pay the prevailing rent for the house or the donkey (otherwise, it will be usury). Furthermore, if the trustee (Mutawalli) uses the dirhams he received for his personal benefit, and if the one holding the occupancy right is not required to pay market rent, the rights of the beneficiaries of the endowment (waqf) will be lost. However, if the trustee spends the received dirhams on the construction of the waqf building where the need for spending on the waqf building is clear, and there is no one willing to pay the prevailing rent for that repaired building along with the amount spent, then in such a case, it can be said that the one who gave the money to the trustee can reside in it without paying rent due to necessity. Such a situation is called "Marsad" in our time.

Footnote: [1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/712 & 717. Page 192 of 631

मुख्य पाठ: उसे निकाला नहीं जा सकेगा, और न ही किसी और को किराए पर दिया जा सकेगा जब तक कि खर्च की गई राशि उसे वापस न कर दी जाए। इस प्रकार, इस 'खुलु' (कब्जे के अधिकार) की वैधता का फतवा आवश्यकता के आधार पर दिया जाएगा। यह 'बै अल-वफा' (मोचन के अधिकार के साथ बिक्री) के समान होगा, जिसे बाद के न्यायविदों द्वारा ब्याज (रिबा) से बचने के लिए एक कानूनी युक्ति के रूप में पेश किया गया था। मैं (लेखक) कहता हूँ: यह वैधता भी हमारे उपरोक्त कथन द्वारा प्रतिबंधित है: जब तक वह प्रचलित बाजार किराया देता रहेगा। अन्यथा, उसका निवास उन दिरहमों (पैसों) के बदले में माना जाएगा जो उसने मालिक को दिए थे, जो अनिवार्य रूप से ब्याज (रिबा) है। जैसा कि न्यायविदों ने कहा है: यदि कोई ऋणदाता को ऋण चुकाने तक रहने के लिए घर या सवारी के लिए गधा देता है, तो ऐसे मामले में, ऋणदाता के लिए घर या गधे का प्रचलित किराया देना अनिवार्य है (अन्यथा, यह ब्याज होगा)। इसके अलावा, यदि ट्रस्टी (मुतवल्ली) प्राप्त दिरहमों को अपने व्यक्तिगत लाभ के लिए उपयोग करता है, और यदि कब्जे का अधिकार रखने वाले को बाजार किराया देने की आवश्यकता नहीं है, तो बंदोबस्त (वक़्फ़) के लाभार्थियों के अधिकार खो जाएंगे। हालाँकि, यदि ट्रस्टी प्राप्त दिरहमों को वक़्फ़ भवन के निर्माण पर खर्च करता है जहाँ वक़्फ़ भवन पर खर्च करने की आवश्यकता स्पष्ट है, और उस मरम्मत की गई इमारत के लिए खर्च की गई राशि के साथ प्रचलित किराया देने को कोई तैयार नहीं है, तो ऐसी स्थिति में, यह कहा जा सकता है कि जिस व्यक्ति ने ट्रस्टी को पैसा दिया वह आवश्यकता के कारण बिना किराया दिए उसमें रह सकता है। हमारे समय में ऐसी स्थिति को "मर्सद" कहा जाता है।

पाद टिप्पणी: [1] रद अल-मुहतार, किताब अल-बुयू, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/712 और 717। पेज 192 of 631

عبارت: قبضہ ختم نہ کر سکے گا اور نہ کسی اور کو کرایہ پر دے سکے گا جب تک خرچ شدہ رقم اس کو واپس نہ کر دے، تو اس خلو کے جواز کا ضرورت کی بنا پر فتوی دیا جائے گا، یہ قیاس ہو گا اس بیع وفاء پر جس کو متاخرین نے سود سے بچنے کے لئے متعارف کرایا ہے الخ قلت (میں کہتا ہوں) یہ جواز بھی ہمارے مذکور بیان کہ جب تک مروج کرایہ دیتا رہے گا، کی قید سے مقید ہے، ورنہ یہ سکنی ان دراہم کے مقابلہ میں قرار پائے گا جو اس نے مالک کو دئے ہیں جو کہ عین سود ہے جیسا کہ فقہاء نے فرمایا کہ کسی نے قرض دینے والے کو رہائش کے لئے مکان دیا یا سواری کے لئے گدھا دیا تھا کہ جب تک قرض واپس نہ ہو اس کے استعمال میں رہے، تو اس صورت میں قرض دینے والے پر مکان یا گدھے کا مروج کرایہ ادا کرنا لازم ہو گا (ورنہ سود ہوگا) علاوہ ازیں متولی نے جو دراہم وصول کئے وہ ان کو ذاتی مفاد میں صرف کرے گا تو خلو والے پر اگر مروج کرایہ لازم نہ کیا جائے تو مستحقین وقف کا حق ضائع ہو گا، ہاں اگر متولی وصول کردہ دراہم کو وقف کی عمارت میں خرچ کرے جہاں وقف عمارت میں خرچ کرنے کی ضرورت واضح ہو، اور اس مرمت شدہ عمارت کو مروج کرایہ بمع صرف شدہ رقم دینے والا کوئی نہیں تو ایسی صورت میں کہا جا سکتا ہے کہ متولی کو رقم دینے والا اس میں ضرورت کے پیش نظر بغیر کرایہ رہائش کر سکتا ہے، ایسی صورت کو ہمارے زمانہ میں "مرصد" کہا جاتا ہے۔

حاشیہ: [1] ردالمختار کتاب البیوع دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۷۱۲ و ۷ Page 192 of 631

Fatawa Razawiya, Volume 16, Page 193

[Arabic Text Section]: I say: The discourse on Waqf (endowment) has already been presented, and it is necessary to pay the standard rent (Ajr al-Mithl). Thus, his returning to this topic a second time and his statement that it is also restricted by what we have already mentioned—if he meant the issue concerning the person making the endowment (waqif) as concluded at the end of his remarks—would be a repetition and not a place for contradiction. If he meant the issue of ownership, since Al-Imadi's words covered both cases, there is no justification for requiring the standard rent unless it is the property of an orphan. Rather, if the rent in a Waqf property falls below the standard rate, it is impermissible due to the deficiency, not because it constitutes usury (Riba). This is because those dirhams are not given as a loan but as assistance to the Waqf, spent on matters that ultimately benefit it. This money is never recovered unless the administrator (Nazir) removes the occupant, in which case it is recovered as mentioned by the researcher Al-Imadi. Because of this, it is considered similar to 'Bay' al-Wafa' (sale with a right of redemption). For those who permit it, the dirhams involved are not a loan; otherwise, benefiting from the house or shop would be pure usury, as per the reliable opinion. However, the scenario where the trustee (Mutawalli) of the Waqf spends the dirhams on himself—providing money for such a purpose is by no means 'Khulu' (goodwill/premium), but rather pure bribery. No Muslim can speak of its permissibility, let alone...

[Urdu Explanation Section]: As we have already explained in the discourse on Waqf. And Allah, the Glorified and Exalted, knows best. I say: In 'Radd al-Muhtar,' they first discussed the issue of Waqf and stated that standard wages and rent are necessary. Then, their mentioning it again and saying that this statement of Al-Imadi is also restricted by our previous statement—if this refers to the issue of Waqf as they concluded their talk on it, then it is a repetition, and there was no occasion for contradiction with Al-Imadi, even if the issue of personal ownership was meant, because Al-Imadi's discourse encompasses both scenarios. In any case, there is no need for the mention of standard rent; however, if that property belongs to an orphan, then standard and prevalent rent will be necessary. In the case of Waqf, if the rent is even less than the prevalent rate, it will be impermissible due to the deficiency, not because of it being interest (usury). This is because the money provided was not as a loan, but as assistance for the Waqf, the benefits of which ultimately return to the Waqf. This amount is non-refundable except upon eviction; it will only be returned upon eviction, as mentioned by Allama Imadi. For this reason,

this situation is deemed similar to 'Bay' al-Wafa', because among those who permit it, those dirhams are not considered a loan. Otherwise, benefiting from a house or shop would be pure interest, as is the reliable view. However, the situation where a Waqf trustee spends the dirhams on his own person—giving money for this purpose is by no means 'Khulu', but rather it is bribery, regarding the permissibility of which no Muslim can hold an opinion, let alone its...

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16, पृष्ठ 193

[अरबी पाठ अनुभाग]: मैं कहता हूँ: वक़्फ़ पर चर्चा पहले ही हो चुकी है और यह आवश्यक है कि समान किराया (अज्र अल-मिस्ल) दिया जाए। इसलिए, उनका इस पर दूसरी बार लौटना और उनका यह कहना कि यह भी उसी से प्रतिबंधित है जो हमने कहा—यदि इससे उनका तात्पर्य वक़्फ़ करने वाले (वाकिफ़) के मसले से था जैसा कि उन्होंने अपनी बात के अंत में निष्कर्ष निकाला, तो यह दोहराव होगा और विरोधाभास का स्थान नहीं होगा। और यदि उनका तात्पर्य स्वामित्व के मसले से था, क्योंकि इमादी के शब्द दोनों स्थितियों को कवर करते थे, तो समान किराया अनिवार्य करने का कोई आधार नहीं है जब तक कि वह किसी अनाथ की संपत्ति न हो। बल्कि, यदि वक़्फ़ में किराया समान दर से कम हो जाता है, तो यह कमी के कारण नाजायज़ है, न कि इसलिए कि यह सूद (रिबा) है। ऐसा इसलिए है क्योंकि वे दिरहम ऋण के रूप में नहीं दिए जाते हैं, बल्कि वक़्फ़ के लिए सहायता के रूप में दिए जाते हैं और उन चीज़ों पर खर्च किए जाते हैं जिनसे अंततः उसे लाभ होता है। यह पैसा तब तक वापस नहीं लिया जाता जब तक कि प्रबंधक (नाज़िर) उसे हटा न दे, ऐसी स्थिति में इसे वापस लिया जाता है जैसा कि शोधकर्ता इमादी ने उल्लेख किया है। इसी कारण से, इसे 'बय अल-वफ़ा' (वापसी के अधिकार के साथ बिक्री) के समान माना जाता है। जो लोग इसे अनुमति देते हैं, उनके लिए इसमें दिरहम ऋण नहीं हैं; अन्यथा घर या दुकान से लाभ उठाना शुद्ध सूद होगा, जैसा कि विश्वसनीय मत है। हालाँकि, वह स्थिति जहाँ वक़्फ़ का मुतवल्ली (ट्रस्टी) दिरहम अपने स्वयं के लिए खर्च करता है—इस उद्देश्य के लिए पैसा देना किसी भी तरह से 'खुलू' (प्रीमियम/सद्भावना) नहीं है, बल्कि शुद्ध रिश्वत है। कोई भी मुसलमान इसकी वैधता के बारे में बात नहीं कर सकता, अकेले इसकी...

[उर्दू स्पष्टीकरण अनुभाग]: जैसा कि हमने वक़्फ़ के बयान में इसे स्पष्ट कर दिया है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है। मैं कहता हूँ: 'रद अल-मुह्तार' में उन्होंने पहले वक़्फ़ की चर्चा में बात की और फ़रमाया कि समान पारिश्रमिक और किराया ज़रूरी है। फिर उनका दोबारा इसे बयान करना और यह कहना कि इमादी का यह बयान भी हमारे पूर्व कथन के साथ प्रतिबंधित है—यदि इससे वक़्फ़ का मसला मुराद है जैसा कि उन्होंने अपनी बात समाप्त की है, तो यह दोहराव है, और इमादी के विरोध का स्थान नहीं है, भले ही व्यक्तिगत स्वामित्व का मसला मुराद हो क्योंकि इमादी का कथन दोनों स्थितियों के बयान में है। बहरहाल, समान पारिश्रमिक के बयान की ज़रूरत नहीं है; हाँ, यदि वह स्वामित्व किसी अनाथ का हो तो समान और प्रचलित पारिश्रमिक ज़रूरी होगा।

बल्कि वक़्फ़ वाली स्थिति में तो प्रचलित किराये से कम भी हो तो कमी के कारण नाजायज़ होगा, न कि सूद (ब्याज) होने के कारण। क्योंकि यह दी गई राशि ऋण के रूप में नहीं बल्कि वक़्फ़ की सहायता के रूप में दी गई है, जिसके लाभ अंततः वक़्फ़ की ओर लौटते हैं। और यह राशि बेदखली के बिना वापस नहीं ली जा सकती; केवल बेदखली पर वापस होगी जैसा कि अल्लामा इमादी ने उल्लेख किया है। इसी कारण यह स्थिति 'बय अल-वफ़ा' के समान मानी जाती है, क्योंकि इसके अनुमति देने वालों के यहाँ वे दिरहम ऋण के रूप में नहीं हैं। अन्यथा मकान या दुकान से लाभ उठाना शुद्ध सूद है जैसा कि यही विश्वसनीय बात है। लेकिन यह स्थिति कि वक़्फ़ का मुतवल्ली अपनी ज़ात के लिए दिरहम खर्च करे—इस उद्देश्य से देना हरगिज़ 'खुलू' नहीं बल्कि यह तो रिश्वत है, जिसके जायज़ होने के बारे में कोई भी मुसलमान बात नहीं कर सकता, अकेले इसके..

فتاویٰ رضویہ، جلد شانزدہم (۱۶)، صفحہ ۱۹۳

[عربی عبارت]: اقول: قد قدم الكلام على الوقف و انه لابد ان يدفع اجر المثل فعوده اليه ثانيا و قوله و هو مقيد ايضا بما قلنا ان اراد به مسألة الواقف كما حط عليه آخر كلامه كان تكرارا و لم يكن محل لايضاد و ان اراد به مسألة الملك لان كلام العمادى كان فيهما فلاحامل على ايجاب اجر المثل الا ان يكون مال اليتيم بل لو نقص من اجر المثل فى الوقف لم يجز من جهة النقص لالانه عين الربا لان تلك الدراهم لا تدفع قرضا بل اعانة للوقف والصرف فى ما يؤل نفعه اليه و لا تسترد ابدا الان يخرجه الناظر فح يستردها كما ذكر المحقق العمادى و عن هذا كانت كبيع الوفاء فالدراهم فيه ليست قرضا عند مجوزيه والاكان الانتفاع به عين الربا كما هو المتمد فيه اما الدفع ليصرفه المتولى الى نفسه فحاش لله ليس من الخلو في شيئ بل عين رشوة وليس لاحد من المسلمين۔

[اردو وضاحت]: جیسا کہ ہم نے وقف کے بیان میں اس کو بیان کر دیا ہے، واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم اقول: (میں کہتا ہوں) رد المحتار میں انہوں نے پہلے وقف کی بحث میں کلام کیا اور فرمایا کہ مثلی اجرت اور کرایہ ضروری ہے، پھر ان کا دوبارہ اس کو بیان کرنا اور یہ کہنا کہ عمادی کا یہ بیان بھی ہمارے سابقہ قول کے ساتھ مقید ہے، اگر اس سے وقف کا مسئلہ مراد ہے جیسا کہ انہوں نے اس پر بات ختم کی ہے، تو یہ تکرار ہے، اور عمادی کی مخالفت کا محل نہ ہوا اگرچہ ذاتی ملکیت کا مسئلہ مراد ہو کیونکہ عمادی کا کلام دونوں صورتوں کے بیان میں ہے بہر حال مثلی اجرت کے بیان کی ضرورت نہیں، ہاں اگر وہ ملکیت کسی یتیم کی ہو تو مثلی اور مروج اجرت ضروری ہوگی بلکہ وقف والی صورت میں تو مروج کرایہ سے کم بھی ہو تو کمی کی وجہ سے ناجائز ہو گا نہ کہ سود ہونے کی وجہ سے، کیونکہ یہ دی گئی رقم بطور قرض نہیں بلکہ وقف کے لئے اعانت کے طور پر دی گئی ہے جس کے منافع بالآخر وقف کی طرف راجع ہیں اور یہ رقم

بیدخلی کے بغیر ناقابل واپسی ہے صرف بے دخلی پر واپس ہوگی جیسا کہ علامہ عمادی نے ذکر کیا، اسی وجہ سے یہ صورت بیع الوفاء کی مانند قرار پاتی ہے کیونکہ اس کے مجوزین حضرات کے ہاں وہ دراہم بطور قرض نہیں ہیں، ورنہ تو مکان دکان سے انتفاع عین سود ہے جیسا کہ یہی معتمد علیہ بات ہے، لیکن یہ صورت کہ وقف کا متولی اپنی ذات کے لئے دراہم کو صرف کرے، اس غرض سے دینا تو ہرگز خلو نہیں بلکہ یہ تو رشوت ہے جس کے جواز کے متعلق کوئی بھی مسلمان قول نہیں کر سکتا چہ جائیکہ اس

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

[Arabic]: To say that its equivalent is permissible, let alone its obligation. And Allah Almighty knows best. (T) [Urdu]: That a bribe be made mandatory. And Allah Almighty knows best. (T)

Know this. Then, if the Khulu (usage right compensation) is in a Waqf (endowment), it is a condition that this contract is made by the Waqif (endower) or the Mutawalli (trustee) themselves; others do not have the authority. Also, it is mandatory that that money is spent specifically for the correct benefit of the Waqf, not for the personal work of the endower, the trustee, or anyone else. Furthermore, it is necessary that the Waqf needs this assistance; if the Waqf can fulfill its own benefit, then the Khulu is void. It is stated in Tanwir al-Absar and Durr al-Mukhtar:

[Arabic]: The beneficiary of the produce or residence does not own the right to lease except by trusteeship or permission of a judge, because his right is in the produce, not in the property itself[1]. [Urdu]: If someone is granted produce or residence as an endowment, he can only be authorized to lease the land through trusteeship or with the permission of a judge; otherwise not, because his right is only in the produce, not in the actual property, i.e., the land. (T)

It is stated in Ghamz al-Uyun:

[Arabic]: The conditions for the validity of Khulu are that what is spent of the dirhams returns to the benefit of the Waqf, such that it is used for what is currently done. As for the supervisor taking dirhams from the person paying Khulu and spending it on his own personal interests, this Khulu is incorrect, and the payer has the right to reclaim his dirhams from the supervisor. And that the Waqf should not have income from which it is maintained; if its income is sufficient for its repairs and expenses, then Khulu is not valid in it. If it occurs, it is void, and the lessee has the right to reclaim from the supervisor the dirhams he paid. And that the spending on benefits be proven... [Urdu]: Among the conditions for the validity of Khulu is that the Waqf benefits from the expenditure of the dirhams, such that their profit is included in the Waqf. What is being done nowadays is that the supervisor of the Waqf takes dirhams from the person paying Khulu and spends them for his personal benefit; this is void. Therefore, the person giving the dirhams has the right to recover them from the supervisor. Even if the Waqf doesn't have enough income for its repairs, and if it has enough income to cover building repairs and other expenses, then Khulu will not be valid in it. If Khulu is done, it will be void, and the tenant will have the right to take

back his given dirhams. And if the benefits of the dirhams are truly for the Waqf, then even the supervisor's mere confirmation for proof...

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/387

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

[अरबी]: यह कहना कि इसके जैसा जायज़ है, इसे ज़रूरी मानना तो दूर की बात है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त) [उर्दू]: रिश्वत को लाज़िम (अनिवार्य) करार दिया जाए। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

जान लें। फिर अगर 'खुलू' (उपयोग के अधिकार के लिए मुआवज़ा) वक़्फ़ (न्यास) में हो, तो यह शर्त है कि यह अनुबंध खुद वक़्फ़ करने वाला (वाक़िफ़) या मुतवल्ली (ट्रस्टी) करे, दूसरे को इसका अधिकार नहीं है। साथ ही, यह भी अनिवार्य है कि वह रुपया विशेष रूप से वक़्फ़ के सही लाभ के लिए खर्च किया जाए, न कि वाक़िफ़, मुतवल्ली या किसी और के निजी काम में। इसके अलावा, यह भी ज़रूरी है कि वक़्फ़ को इस सहायता की ज़रूरत हो; यदि वक़्फ़ स्वयं अपना लाभ पूरा कर सकता है, तो खुलू बातिल (अमान्य) है। तनवीरुल अबसार और दुर्रे मुख्तार में है:

[अरबी]: पैदावार या रिहायश का लाभार्थी पट्टे (लीज) पर देने का अधिकार नहीं रखता सिवाय मुतवल्ली होने या काज़ी की अनुमति के, क्योंकि उसका अधिकार पैदावार में है, संपत्ति की मूल चीज़ (ऐन) में नहीं[1]। [उर्दू]: यदि किसी के लिए पैदावार या रिहायश वक़्फ़ हो, तो वह ज़मीन को पट्टे (इजारा) पर देने का मालिक केवल मुतवल्ली होने या काज़ी की अनुमति से ही हो सकता है, अन्यथा नहीं, क्योंकि उसका अधिकार केवल पैदावार पर है, मूल वस्तु यानी ज़मीन पर नहीं। (त)

ग़म्ज़ुल उयून में है:

[अरबी]: खुलू की वैधता की शर्तों में से यह है कि जो दिरहम खर्च किए जाएं वे वक़्फ़ के लाभ की ओर लौटें, ताकि उनसे वह लाभ उठाया जाए जो वर्तमान में किया जाता है। रहा नज़रान (निरीक्षक) का खुलू देने वाले से दिरहम लेना और उन्हें अपने निजी हितों पर खर्च करना, तो यह खुलू सही नहीं है, और भुगतान करने वाला नज़रान से अपने दिरहम वापस लेने का हकदार है। और यह कि वक़्फ़ के पास इतनी आमदनी न हो जिससे उसकी मरम्मत हो सके, यदि वह उसकी मरम्मत और खर्चों के लिए पर्याप्त है, तो उस स्थिति में इसमें खुलू मान्य नहीं है। यदि ऐसा हुआ, तो वह बातिल होगा और पट्टेदार (मुस्ताजिर) को नज़रान से अपने दिए हुए दिरहम वापस लेने का अधिकार होगा। और यह कि वह खर्च लाभों पर साबित हो... [उर्दू]: खुलू के सही होने की शर्तों में से एक यह है कि दिरहम के खर्च करने से वक़्फ़ को फ़ायदा हो कि उनका लाभ वक़्फ़ में शामिल हो। और आजकल जो कुछ किया जा रहा है वह यह है कि वक़्फ़ का नज़रान खुलू वाले से दिरहम लेकर अपने निजी हितों में खर्च करता है,

तो यह बातिल है। लिहाज़ा दिरहम देने वाले को हक है कि वह नज़रान से वापस वसूल करे। भले ही वक़्फ़ की इतनी आमदनी न हो जिससे उसकी मरम्मत हो सके और अगर इतनी आमदनी हो जिससे वक़्फ़ की इमारत वग़ैरा के खर्च पूरे हो सकते हों, तो अब इसमें खुलू सही न होगा। अगर खुलू किया तो बातिल होगा और मुस्ताजिर को दिए हुए अपने दिरहम वापस लेने का हक होगा। और अगर वास्तव में दिरहम के फ़ायदे वक़्फ़ के लिए हों, तो भी केवल नज़रान की पुष्टि सबूत...

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, १/३८७

पृष्ठ १९४ / ६३१

ان یقول بجواز مثلہ فضلا عن لزومہ۔ واللہ تعالی اعلم (ت) | رشوت کو لازم قرار دیا جائے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

اعلم۔ پھر اگر خلو وقف میں ہو تو شرط ہے کہ یہ عقد خود واقف یا متولی کرے دوسرے کو اختیار نہیں، نیز لازم کہ وہ روپیہ خاص وقف کی منفعت صحیحہ میں صرف ہو نہ کہ واقف یا متولی یا کسی اور کے کام میں، نیز ضروری کہ وقف کو اس امداد کی حاجت ہو اگر وقف خود اپنی منفعت کو پورا کر سکتا ہے تو خلو باطل ہے۔ تنویر الابصار و در مختار میں ہے:

الموقوف علیہ الغلۃ او السکنی لایملك الاجارۃ الا بتولیۃ اواذن قاض لان حقہ فی الغلۃ لافی العین 1۔ | کسی کے لئے غلہ یا سکنی وقف ہو تو وہ زمین کو اجارہ پر دینے کا مالک صرف تولیت یا قاضی کی اجازت سے ہو سکتا ہے ورنہ نہیں کیونکہ اس کا حق صرف غلہ ہے عین چیز یعنی زمین نہیں ہے۔ (ت)

غمز العیون میں ہے:

شروط صحۃ الخلو ان یکون مابذل من الدراہم عائداً علی جہۃ الوقف بأن ینتفع بہا فیما یفعل الاٰن من اخذ الناظر الدراہم من ذی الخلو و یصرفہا فی مصالح نفسہ ہو فہذا الخلو غیر صحیح و یرجع الدافع بدراہمہ علی الناظر وان لایکون للوقف ریع یعمر منہ فان کان یفی لعمارتہ و مصاریفہ فلایصح فیہ حینئذ خلو، فلو وقع کان باطلاً و للمستأجر الرجوع علی الناظر بما دفعہ من الدراہم، وان یثبت ذلک الصرف علی منافع | خلو کے صحیح ہونے کی شرائط میں سے ہے کہ دراہم کے خرچ کرنے سے وقف کو فائدہ ہو کہ ان کا نفع وقف میں شامل ہو، اور آج کل جو کچھ کیا جا رہا ہے وہ یہ کہ وقف کا

نگران خلو والے سے دراہم لے کر اپنے ذاتی مفاد میں خرچ کرتا ہے تو یہ باطل ہے لہذا دراہم دینے والے کو حق ہے کہ وہ نگران سے واپس وصول کرے اگرچہ وقف کی اتنی آمدن نہ ہو جس سے اس کی تعمیر ہو سکے اور اگر اتنی آمدن ہو جس سے وقف کی عمارت وغیرہ مصارف پورے ہو سکتے ہوں تو اب اس میں خلو صحیح نہ ہو گا اگر خلو کیا تو باطل ہوگا اور مستاجر کو دئے ہوئے اپنے دراہم واپس لینے کا حق ہوگا، اور اگر واقعی دراہم کے فوائد وقف کے لئے ہوں تو بھی محض نگران کی تصدیق ثبوت

1 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۷

[Left Column - Arabic Context] The endowment (waqf) must be in accordance with Sharia. If the supervisor (Nazir) confirms the disposal of funds without proof or visible repair of a building, and if that repair was the intended benefit, then this confirmation is of no consequence. This is because the word of the supervisor is not accepted regarding the expenditure of the endowment when there is a witness (evidence) for that endowment. This was quoted from that Maliki scholar as established and reliable, where he said: This is the summary of what some Maliki scholars have written in an independent work on this subject. And Allah is the Guide to the straight path. We have elaborated on the discussion in this instance because of the frequent occurrence of 'khulu' (transferable leasehold rights) among people and the need of many judges for it, as many rulings are based on it, especially for those imaginative judges who lack understanding and inspiration.

[Right Column - Urdu Translation/Explanation] And it is not divisible without the existence of a building on site, especially when the profits are related to the building. This is because when the profits of a waqf are observable, the mere word of the supervisor regarding the expenditure is not acceptable. This was narrated from a Maliki scholar by Ghamz al-Uyun, declaring it established and reliable, where they stated that some Maliki scholars recorded this discussion in an independent treatise, and this is its summary. Allah Almighty is the Guide to the firm path. We have extended this discussion because 'khulu' is very prevalent among people and many judges encounter the need for it, and many rulings depend on it, particularly for those whimsical judges who lack comprehension and insight.

I say (the author): Mentioning that the supervisor's confirmation is not sufficient is correct where the supervisor is corrupt and a thief, or the apparent circumstances prove him a liar—for example, if he claims to spend on a building while the building does not exist on site. Otherwise, it may be the stance of the Maliki scholars, but according to us (Hanafi school), as long as the apparent situation does not contradict the supervisor, he will be considered trustworthy (amin) and his word will be reliable. It is stated in Durr al-Mukhtar that if the trustee (mutawalli) claims payment, his word is acceptable... etc. And in Radd al-Muhtar, from al-Is'af and from the commentary of al-Multaqa regarding conditions.

Footnotes: 1. Ghamz al-Uyun al-Basa'ir with al-Ashbah wa al-Naza'ir, First Art, Idara al-Quran Karachi, 1 / 39-138. 2. Ghamz al-Uyun al-Basa'ir with al-Ashbah wa al-Naza'ir,

First Art, Idara al-Quran Karachi, 1 / 39-138. 3. Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, section on observing the conditions of the waqif in its lease, Mujtabai Press Delhi, 1 / 392.

जिल्द सोलहवीं (16) | फतावा रजविया

[बायां कॉलम - अरबी संदर्भ] वक्फ शरई तरीके से होना चाहिए। यदि नाज़िर (निरीक्षक) बिना किसी प्रमाण या भवन निर्माण के प्रकट हुए इसके व्यय की पुष्टि करता है, और यदि वह निर्माण ही लाभ का माध्यम था, तो इस पुष्टि का कोई महत्व नहीं है। क्योंकि नाज़िर की बात वक्फ के खर्च के संबंध में स्वीकार्य नहीं होती जब उस वक्फ के लिए कोई गवाह (प्रमाण) मौजूद हो। इसे उस मालिकी विद्वान से प्रमाणित और विश्वसनीय मानते हुए उद्धृत किया गया है, जहाँ उन्होंने कहा: यह उन कुछ मालिकी विद्वानों के शोध का सारांश है जो उन्होंने इस विषय पर एक स्वतंत्र कृति में लिखा है। और अल्लाह ही सीधे मार्ग का मार्गदर्शक है। हमने इस चर्चा को यहाँ इसलिए विस्तृत किया है क्योंकि लोगों के बीच 'खुलू' (किरायेदारी के अधिकार) का प्रचलन बहुत अधिक है और कई काज़ियों को इसकी आवश्यकता होती है, क्योंकि बहुत से निर्णय इसी पर आधारित होते हैं, विशेष रूप से उन कल्पनाशील काज़ियों के लिए जिनके पास न तो समझ है और न ही प्रेरणा (इल्हाम)।

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] और स्थल पर भवन के अस्तित्व के बिना यह विभाज्य नहीं है, जबकि लाभ भवन से संबंधित हों। क्योंकि जब वक्फ के लाभ देखने योग्य हों, तो खर्च के बारे में केवल निरीक्षक का कहना स्वीकार्य नहीं होता। इसे 'ग़मज़ अल-उयून' ने उस मालिकी विद्वान से प्रमाणित और विश्वसनीय मानकर उद्धृत किया है, जहाँ उन्होंने कहा कि कुछ मालिकी विद्वानों ने इस चर्चा को अपने स्वतंत्र शोधपत्र में लिखा है, यह उसका सारांश है। अल्लाह तआला ही मज़बूत रास्ते की राह दिखाने वाला है। हमने इस चर्चा को इसलिए लंबा किया क्योंकि लोगों में 'खुलू' का रिवाज बहुत अधिक है और बहुत से काज़ियों को इसकी ज़रूरत पेश आती है और इस पर बहुत से हुक्म आधारित हैं, खासकर उन वहम-परस्त काज़ियों के लिए जिनके पास समझ और सूझ-बूझ नहीं है।

मैं (लेखक) कहता हूँ: यह कहना कि नाज़िर की तस्दीक काफी नहीं है, यह वहाँ सही है जहाँ नाज़िर भ्रष्ट और चोर हो या ज़ाहिरी हालात नाज़िर को झूठा करार दें—जैसे कि वह भवन पर खर्च करने का दावा करे जबकि मौके पर भवन का अस्तित्व ही न हो। वरना, यह मालिकी हज़रात का नज़रिया हो सकता है, लेकिन हमारे यहाँ जब तक ज़ाहिरी हालात नाज़िर को न झुठलाएं, उस वक्त तक नाज़िर को अमीन (विश्वसनीय) माना जाएगा और उसकी बात ही मोतबर (विश्वसनीय) होगी। 'दुर्रे मुख्तार' में फरमाया गया है कि अगर मुतवल्ली अदा करने का दावा करता हो तो उसकी बात काबिले तस्लीम (स्वीकार्य) है... आदि। और 'रद अल-मुह्तार' में 'अल-इसआफ' और 'शरह अल-मुल्तका' से शर्तों के बारे में...

पाद लेख: 1. ग़मज़ अल-उयून अल-बसायर मअ अल-अशबाह व अन-नज़ायर, फन अव्वल, इदारा अल-कुरान कराची, 1 / 39-138. 2. ग़मज़ अल-उयून अल-बसायर मअ अल-अशबाह व अन-नज़ायर, फन अव्वल, इदारा अल-कुरान कराची, 1 / 39-138. 3. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक्फ, वक्फ की लीज में वाकिफ की शर्त का पालन करने पर अध्याय, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1 / 392.

الوقف بالوجه الشرعی فلوصدقه الناظر علی التصرف | اور موقعہ پر عمارت کے وجود کے بغیر قابل تقسیم نہیں ہے من غیر ثبوت ولا ظهور عمارة ان كانت هي المنفعة فلا | جبکہ منافع کا تعلق عمارت سے ہو، کیونکہ جب وقف کے منافع عبرة بهذا التصديق لان الناظر لايقبل قوله في | قابل مشاہدہ ہوں تو مصرف کے متعلق محض نگران کا قول مصرف الوقف حيث كان لذلك الوقف شاہد اه نقله | قابل قبول نہیں ہوتا اھ، اس کو غمز العیون نے اس مالکی عن ذلك الفاضل المالكي مقرر ابل معتمدا حيث قال | فاضل سے ثابت بلکہ معتمد قرار دیتے ہوئے نقل کیا جہاں هذا خلاصة ماحرره بعض فضلاء المالكية في تاليف | انہوں نے کہا کہ بعض مالکی فضلاء نے اس بحث کو اپنے مستقل في ذلك و الله الهادی الی قوام المسالك و انما | مستقل رسالہ میں جو تحریر کیا ہے یہ اس کا خلاصہ ہے، الله اطنبنا الكلام في هذا المقام لكثرة دوران الخلو بين | تعالیٰ ہی مضبوط راستہ کی راہنمائی فرمانے والا ہے۔ ہم نے اس الانام واحتياج كثير من القضاة اليها وابتناء كثير | بحث کو اسلئے طول دیا کہ لوگوں میں خلو رواج کثیر ہے اور من الاحكام عليها خصوصا قضاة الاوهام الذين | بہت سے قاضی حضرات کو اس کی ضرورت درپیش ہے اور ليس لهم شعور ولا الهام اهـ ۔ | اس پر بہت سے احکام مبنی ہیں خصوصاً وہ وہم پرست قاضیوں کے لئے جن کو فہم و شعور نہیں ہے اھ اقول: ماذكر من عدم تصديق الناظر مسلم ان كان | اقول: (میں کہتا ہوں) اس کا یہ ذکر کرنا کہ نگران کی تصدیق کافی مسرفا مفسدا او كذبه الظاہر كأن يدعی صرفها الی | نہیں ہے یہ وہاں درست ہے جہاں نگران مفسد اور چور ہو یا ظاہر العمارة ولا عمارة والا فعله عند المالكية اما عندنا | حال نگران کو جھوٹا قرار دے مثلاً یہ کہ وہ عمارت پر صرف کرنے کا فالناظر امين والقول قول الامين مالم يكذبه الظاهر | دعویٰ کرتا ہو حالانکہ موقعہ پر عمارت کا وجود ہی نہیں ہے، ورنہ قال في الدر المختار

لو ادعی المتولی الدفع قبل قوله | ہو سکتا ہے کہ یہ مالکی حضرات کا موقف ہو، لیکن ہمارے ہاں جب الخ وفی رد المحتار عن الاسعاف وعن شرح الملتقی | تک ظاہر حال نگران کو نہ جھٹلائے اس وقت تک نگران کو امین قرار عن شروط | دیا جائیگا اور اس کی بات ہی معتبر ہوگی، درمختار میں فرمایا ہے کہ اگر متولی ادا کرنے کا دعویٰ کرتا ہو تو اس کی بات قابلِ تسلیم

۱ غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر الفن الاول ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۳۹-۱۳۸ ۲ غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر الفن الاول ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۳۹-۱۳۸ ۳ درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۹۲

Fatawa Ridawiyya | Volume 16 (16)

[Arabic Text Section] Al-Zahiriyya and from Al-Bahr regarding the Waqf of Al-Nasahi: If the waqif (endower), or the manager, or the executor, or the trustee leases out the waqf property and then claims: 'I have collected the produce but it was lost,' or 'I distributed it among the beneficiaries' and they deny it, then his statement is accepted upon his oath. In Al-Hamidiyya, from Biri Zadeh regarding the rulings of executors: 'In matters of trust, the statement of the trustee is accepted upon his oath, unless he claims something that is outwardly contradicted by reality. In that case, the trust is removed, treachery becomes apparent, and he is not believed.' It is also mentioned there from Mufti Abu Sa'ud that if the administrator is corrupt and wasteful, his statement regarding the spending of waqf property will not be accepted despite his oath. On the contrary, Sayyid al-Hamawi himself in the discussion of 'trusts of Al-Ghamz' clarified that his statement shall be accepted even if his claim was made after his dismissal, supporting this with several cases, one of which is: if an executor claims after the orphan's death that he spent such and such amount on them, it is accepted.

[Urdu Text Section] ...will be etc. and in Radd al-Muhtar, it is quoted from Is'af and Sharh al-Multaqa regarding the condition of Zahiriyya and with reference to Al-Bahr that they said regarding Al-Nasahi's waqf: when the endower, administrator, executor, or trustee leased out the waqf land and then said, 'I have received the produce (rent) which was lost or I have distributed it among the beneficiaries,' and those people deny it, then the statement of the administrator etc. will be accepted after taking an oath, end of quote. And in the same Radd al-Muhtar, it is quoted from Al-Hamidiyya with reference to Biri Zadeh that in the discussion of rulings regarding executors, he stated that in the matter of honesty, the statement of the administrator will be accepted with an oath, except in a case where he claims something that is an apparent lie; in such a case, due to the end of his honesty and clear treachery, he will not be verified. In the same work, it is quoted from Al-Hamidiyya that they quoted from Mufti Abu Sa'ud that if the administrator etc. is corrupt and wasteful, then his statement regarding the spending of the waqf's wealth will not be accepted despite his oath. Rather, Sayyid al-Hamawi, considering it evident, stated in the discussion of trusts of Al-Ghamz that his word will be accepted even if his statement is made after his dismissal. Al-Hamawi has proved this through several issues, one of which is this:

[Footnotes] 1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the endower's condition in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/225 2 Radd al-Muhtar,

Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the endower's condition in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/225 3 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the endower's condition in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/225

[अरबी पाठ अनुभाग] अज़-ज़हीरिया और अल-बहर से अन-नासही के वक़्फ़ के बारे में: यदि वाकिफ़ (बंदोबस्त करने वाला), या प्रबंधक, या वसीयत निष्पादक, या अमानतदार वक़्फ़ संपत्ति को पट्टे पर देता है और फिर दावा करता है: 'मैंने उपज प्राप्त की थी लेकिन वह खो गई,' या 'मैंने इसे लाभार्थियों के बीच वितरित कर दिया' और वे इसका खंडन करते हैं, तो उसका बयान उसकी शपथ पर स्वीकार किया जाएगा। अल-हामिदिया में बीरी ज़ादा से वसीयत निष्पादकों के नियमों के बारे में उद्धृत है: 'विश्वास के मामलों में, अमानतदार का बयान उसकी शपथ पर स्वीकार किया जाता है, जब तक कि वह ऐसा दावा न करे जो स्पष्ट रूप से वास्तविकता के विपरीत हो। उस स्थिति में, विश्वास समाप्त हो जाता है, विश्वासघात स्पष्ट हो जाता है, और उस पर विश्वास नहीं किया जाता है।' इसमें मुफ्ती अबू सऊद से यह भी उल्लेख किया गया है कि यदि प्रबंधक भ्रष्ट और अपव्ययी है, तो वक़्फ़ संपत्ति खर्च करने के संबंध में उसका बयान शपथ के बावजूद स्वीकार नहीं किया जाएगा। इसके विपरीत, सैय्यद अल-हमवी ने स्वयं 'अल-ग़म्ज़ की अमानतों' की चर्चा में स्पष्ट किया कि उसका बयान स्वीकार किया जाएगा भले ही उसका दावा उसकी बरखास्ती के बाद किया गया हो, इसे कई मामलों के साथ पुष्ट करते हुए, जिनमें से एक यह है: यदि एक निष्पादक अनाथ की मृत्यु के बाद दावा करता है कि उसने उन पर इतना और इतना खर्च किया है, तो उसे स्वीकार किया जाता है।

[उर्दू पाठ अनुभाग] ...होगी इत्यादि और रद्द अल-मुह्तार में इसाफ़ और शरह अल-मुल्ताक़ा से ज़हीरिया की शर्त और बहर के हवाले से नक़ल किया गया है कि उन्होंने नासही के वक़्फ़ के हवाले से कहा है कि जब वाकिफ़ या नाज़िम या वसी या अमीन ने वक़्फ़ ज़मीन किराए पर दी और फिर कहा कि मैंने ग़ल्ला (किराया) वसूल कर लिया है जो ज़ाया हो गया या मौक़ूफ़ अलैह लोगों में तक़सीम कर दिया है और वो लोग इंकार करें तो क़सम ले कर मुतवल्ली वग़ैरह की बात तस्लीम कर ली जाएगी, और इसी रद्द अल-मुह्तार में हामिदिया से बीरी ज़ादा के हवाले से मन्क़ूल है कि वसी हज़रात के अहकाम की बहस में फ़रमाया कि दयानत के मामले में क़सम के साथ नाज़िम की बात तस्लीम कर ली जाएगी सिवाय ऐसे मामले के जिसमें ज़ाहिरन झूठ का मुद्दई हो तो ऐसी सूरत में उसकी दयानत ख़त्म और ख़यानत वाज़ेह होने की बिना पर तस्दीक़ न की जाएगी। इसी में हामिदिया से मन्क़ूल है कि उन्होंने मुफ़्ती अबू सऊद से नक़ल किया है कि अगर मुतवल्ली वग़ैरह मुफ़्सिद और फ़ज़ूल ख़र्च हो तो वक़्फ़ के माल को सर्फ़ करने के मुतअल्लिक़ उसकी क़सम के बावजूद बात क़बूल न की जाएगी, बल्कि सैय्यद हमवी ने ज़ाहिर क़रार देते हुए ग़म्ज़ की अमानतों की बहस में फ़रमाया कि उसकी बात

क़बूल होगी अगरचे उसके माज़ूल होने के बाद उसका क़ौल हो। इस बात को हमवी ने कई मसाइल से साबित किया है, उनमें से एक यह है:

[पाद टिप्पणियाँ] 1 रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय: पट्टे में वाकिफ़ की शर्त का पालन, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/225 2 रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय: पट्टे में वाकिफ़ की शर्त का पालन, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/225 3 रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय: पट्टे में वाकिफ़ की शर्त का पालन, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/225

[عربی متن] الظهيرية وعن البحر عن وقف الناصحي اذا آجر الواقف او قيمه او وصيه او امينه ثم قال قبضت الغلة فضاعت او فرقتها على الموقوف عليهم وانكروا فالقول له مع يمينه اهـ وفيه عن الحامدية عن بيري زاده عن احكام الاوصياء، القول فی الامانة قول الامين مع يمينه الا ان يدعی امرا يكذبه الظاهر فحينئذ تزول الامانة وتظهر الخيانة فلا يصدق اهـ وفيه عنها عن المفتی ابی السعود انه ان كان مفسدا مبذرا لا يقبل قوله بصرف مال الوقف بيبينه اهـ بل استظهر السيد الحموی نفسه فی امانات الغمز قبول قوله ولو بعد عزله مستندا بمسائل منها ان الوصی لو ادعی بعد موت اليتيم انه انفق عليه كذا يقبل.

[اردو متن] ہوگی الخ اور ردالمختار میں اسعاف اور شرح ملتقٰی سے ظہیریہ کی شرط اور بحر کے حوالہ سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے ناصحی کے وقف کے حوالہ سے کہا ہے کہ جب واقف یا ناظم یا وصی یا امین نے وقف زمین کرایہ پر دی اور پھر کہا میں نے غلہ (اجرت) وصول کرلی ہے جو ضائع ہوگئی یا موقوف علیہ لوگوں میں تقسیم کردی ہے وہ لوگ انکار کریں تو قسم لے کر متولی وغیرہ کی بات تسلیم کرلی جائیگی اھ، اور اسی ردالمحتار میں حامدیہ سے بیری زادہ کے حوالہ سے منقول ہے کہ وصی حضرات کے احکام کی بحث میں فرمایا کہ دیانت کے معاملہ میں قسم کے ساتھ ناظم کی بات تسلیم کرلی جائے گی ماسوائے ایسے معاملہ کے جس میں ظاہراً جھوٹ کا مدعی ہو تو ایسی صورت میں اس کی دیانت ختم اور خیانت واضح ہونے کی بناء پر تصدیق نہ کی جائے گی اھ اسی میں حامدیہ سے منقول ہے کہ انہوں نے مفتی ابوسعود سے نقل کیا ہے کہ اگر متولی وغیرہ مفسد اور فضول خرچ ہو تو وقف کے مال کو صرف کرنے کے متعلق اس کی قسم کے باوجود بات قبول نہ کی جائیگی اھ، بلکہ سید حموی نے ظاہر قرار دیتے ہوئے غمز کی امانات کی

بحث میں فرمایا کہ اس کی بات قبول ہوگی اگرچہ اس کے معزول ہونے کے بعد اس کا قول ہو۔ اس بات کو حموی نے کئی مسائل سے ثابت کیا ہے، ان میں سے ایک یہ ہے

[حواشی] 1 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۲۲۵ 2 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۲۲۵ 3 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۲۲۵

Fatawa Razawiyya Volume 16

[Top Box] Arabic: Qawluhu wa 'allaluhu bi-annahu asnadahu ila halatin munafiyatin li-dhaman ah fa-ka'annahu sakata hahuna mu'tamadun iz-huru-hu wallahu ta'ala a'lam. Translation: If a guardian claims after the death of an orphan that he spent such-and-such amount on the orphan, his claim will be accepted. The reason given is that the guardian's statement refers to a state incompatible with liability, and his silence on it is proof of reliance on what is apparent. And Allah Almighty knows best. (T)

It is evident that the money mentioned in the question was neither taken for the necessity of the Waqf nor spent on the Waqf, but rather for a person's personal purpose, even if he is the trustee. That money is not in exchange for the right of lease retention (Istibqa-e-Ijarah), nor is the 'customary rent' (Ajr-e-Misl) separate from it; rather, it will be accounted for within it. Thus, it has no relation to 'Khulu' (a type of leasehold right) in any way. Instead, it is certainly a loan taken by the beneficiary, and in exchange, he mortgaged the Waqf and made prohibited profits lawful for the lender. Mortgaging a Waqf is itself void. It is stated in Tanwir al-Absar:

[Middle Box] Arabic: Fa-idha tamma wa lazima la yumliku wa la yumliku wa la yu'aru wa la yurhanu. Translation: When [Waqf] becomes complete and binding, it belongs to no one, nor can it be transferred as property, lent, or given as collateral (mortgaged). (T)

Not only is internal mortgaging prohibited but so is ownership itself. Thus, this contract is a double prohibition, an injustice upon injustice, 'darkness upon darkness' [Qur'anic phrase]. It must be returned. For as long as the recipient does not vacate, he will be liable for the 'customary rent' (Ajr-e-Misl) for the Waqf, because the profits of a Waqf are absolutely subject to compensation (guaranteed). And whatever he gains beyond that is also not lawful for him; he should return it to the Waqf or give it in charity, and the first option is better, as stated in Al-Khayriyya, Al-Uqud al-Durriyya, etc. This provides a satisfactory answer to four questions. As for the fifth, this matter has no relation to 'Khulu', even if the money was taken for Waqf necessities and spent on them, because this money, compared to lease retention, is not in addition to customary rent; rather, it's an advance payment that will be adjusted against rent over time. To argue based on this for the non-existence or abolition of the Waqf is pure ignorance and misguidance. A proven Waqf cannot become unproven or be terminated due to someone's illegal actions; otherwise, the abolition of endowments would fall into the hands of oppressors—they could do something illegal whenever

they wish to render the Waqf null and void. Yes, what needs investigation is the legality or illegality of this action. In this regard, the Shar'i ruling is...

---

1. Ghamz al-Uyun al-Basair with al-Ashbah wan-Nazair, Kitab al-Amanat, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/47
2. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/479

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

[ऊपरी बॉक्स] अरबी: क़ौलुहु व अल्लालुहु बि-अन्नहु असनदहु इला हालतिन मुनाफ़ियातिन लिल-ज़मान अह फ़-क-अन्नहु सकत हहुना मु'तमदुन इज़-हुरु-हु वल्लाहु तआला आलम। अनुवाद: यदि कोई संरक्षक (वसी) अनाथ की मृत्यु के बाद दावा करता है कि मैंने अनाथ पर इतनी राशि खर्च की है, तो उसकी बात स्वीकार की जाएगी। इसका कारण यह बताया गया है कि संरक्षक का बयान ऐसी स्थिति से संबंधित है जो ज़मानत (देयता) के प्रतिकूल है, और इस पर उनकी चुप्पी ज़ाहिर पर निर्भरता का प्रमाण है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

यह स्पष्ट है कि प्रश्न में उल्लिखित धन न तो वक़्फ़ की आवश्यकता के लिए लिया गया था और न ही वक़्फ़ पर खर्च किया गया था, बल्कि एक व्यक्ति के अपने व्यक्तिगत उद्देश्य के लिए था, भले ही वह मुतवल्ली (प्रबंधक) ही क्यों न हो। वह पैसा न तो पट्टा बनाए रखने के अधिकार (इस्तिबक़ा-ए-इजारा) के बदले में है, न ही 'अजर-ए-मिस्ल' (प्रचलित किराया) उससे अलग है, बल्कि उसी में गिना जाएगा। अतः इसका 'खुलू' से कोई संबंध नहीं है। बल्कि निश्चित रूप से यह एक ऋण है जो लाभार्थी द्वारा लिया गया है, और इसके बदले में उसने वक़्फ़ को गिरवी रख दिया और ऋणदाता के लिए हराम मुनाफ़े को जायज़ कर दिया। वक़्फ़ को गिरवी रखना स्वयं ही अमान्य है। 'तनवीरुल अबसार' में उल्लेख है:

[मध्य बॉक्स] अरबी: फ़-इज़ा तम्मा व लज़िमा ला युमलकु व ला युमलकु व ला युआरु व ला युर्हनु। अनुवाद: जब [वक़्फ़] पूर्ण और अनिवार्य हो जाता है, तो वह किसी की संपत्ति नहीं रहता, और न ही इसे मालिकाना हक के रूप में, उधार के रूप में, या गिरवी के रूप में दिया जा सकता है। (त)

सिर्फ आंतरिक गिरवी ही नहीं, बल्कि स्वामित्व का गिरवी रखना भी हराम है। अतः यह अनुबंध हराम पर हराम, ज़ुल्म पर ज़ुल्म, अंधेरे पर अंधेरा है। यह वापस किया जाना अनिवार्य है। जब तक लेने वाला इसे नहीं छोड़ता, उसे वक़्फ़ के लिए 'अजर-ए-मिस्ल' (प्रचलित किराया) देना अनिवार्य होगा क्योंकि वक़्फ़ का मुनाफ़ा पूरी तरह से क्षतिपूर्ति के योग्य होता है। और वह इससे जो कुछ भी अतिरिक्त प्राप्त करेगा, वह भी उसके लिए हलाल नहीं है; वह उसे वक़्फ़ को लौटा दे या दान कर दे, और पहला विकल्प बेहतर है, जैसा कि अल-ख़ैरियाह, अल-उक़ूद अद-दुर्रियाह आदि में है। यहाँ तक चार प्रश्नों का संतोषजनक उत्तर हो गया। पाँचवें का यह कि इस मामले का 'खुलू' से कोई संबंध नहीं है, भले ही पैसा वक़्फ़ की ज़रूरतों के लिए लिया गया हो और उसी पर खर्च किया गया हो, क्योंकि

यह पैसा पट्टा बनाए रखने के बदले में प्रचलित किराये के अतिरिक्त नहीं है, बल्कि यह अग्रिम भुगतान के रूप में लिया गया है जो समय-समय पर किराये में गिना जाएगा। इस आधार पर वक़्फ़ के न होने या उसके समाप्त होने का तर्क देना स्पष्ट अज्ञानता और पथभ्रष्टता है। किसी की अवैध कार्रवाई से सिद्ध वक़्फ़ न तो असिद्ध हो सकता है और न ही समाप्त, अन्यथा वक़्फ़ को समाप्त करना ज़ालिमों के हाथ में होगा—वे जब चाहें कोई अवैध कार्य कर देंगे और वक़्फ़ अमान्य और समाप्त हो जाएगा। हाँ, इस कार्रवाई की वैधता या अवैधता की जाँच की जानी चाहिए। इस संबंध में शरीयत का मसला यह है कि...

---

1. ग़म्ज़ुल उयूनुल बसायर मअ अल-अशबाह वन-नज़ायर, किताबुल अमानत, इदारतुल क़ुरआन कराची, 2/47
2. दुर्रे मुख्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल वक़्फ़, मतबअ मुजतबाई दिल्ली, 1/479

[اوپری خانہ] قولہ وعللوہ بأنہ اسندہ الی حالۃ منافیۃ للضمان اہ فکأنہ سکت ھھنا معتمد اظھورہ واللہ تعالی اعلم۔ کہ وصی شخص یتیم کی موت کے بعد دعوی کرے کہ میں نے یتیم پر اتنا مال صرف کیا ہے تو اس کی بات قبول کی جائے گی ، اور اس کی وجہ انہوں نے یہ بیان کی ہے کہ وصی کا یہ بیان ایسی حالت کی طرف منسوب ہے جو ضمان کے منافی ہے ، اس پر ان کا سکوت ظاہر پر اعتماد کی دلیل ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

ظاہر ہے کہ زر مذکور فی السوال نہ ضرورت وقف کے لئے لیا گیا نہ وقف میں صرف ہوا بلکہ ایک شخص کی اپنی ذاتی غرض میں اگرچہ وہ متولی بھی ہے نہ وہ روپیہ حق استبقاء اجارہ کے بدلے ہے، نہ اجرت مثل اس سے جدا ہے بلکہ اسی میں محسوب ہوا کرے گا تو کسی طرح خلو سے کچھ علاقہ نہیں رکھتا بلکہ یقیناً وہ ایک قرض ہے کہ اس موقوف علیہ نے لیا اور اس کے بدلے وقف کو رہن کیا اور منافع حرام کو مقرض پر مباح کردیا وقف کار ہن خود ہی باطل ہے، تنویر الابصار میں ہے:

[درمیانی خانہ] فإذا تم ولزم لایملك ولایملك ولایعار ولایرھن۔ جب وقف لازم و تام ہو جائے تو وہ کسی کا مملوکہ نہ کسی کو تملیک نہ عاریہ اور نہ ہی بطور رہن دیا جاسکتا ہے۔ (ت)

نہ کہ رہن داخلی کہ ملک کا بھی حرام ہے، تو یہ عقد حرام در حرام، ظلم در ظلم، ظلمات بر ظلمات ہے، واجب الرد ہے گیرندہ پر جب تک نہ چھوڑے وقف کے لئے اجر مثل تو خود ہی لازم ہو گا فان منافع الوقف مضمونۃ مطلقاً (کیونکہ وقف کے منافع مطلقاً قابلِ ضمان ہوتے ہیں۔ ت) اور جو کچھ اس سے زائد حاصل کرے گا وہ بھی اسے حلال نہیں وقف کردے یا تصدق کرے، اور اول اولٰی ہے

کما فی الخیریۃ والعقود الدریۃ وغیرھما (جیسا کہ خیریہ اور عقود الدریہ وغیرہ میں ہے۔ ت) یہاں تک چار سوالوں کا جواب شافی ہو گیا اور پنجم کا بھی کہ اس معاملہ کو خلو سے علاقہ نہیں اگرچہ روپیہ ضروریات وقف ہی کے لئے لیا اور انہیں میں صرف کیا کہ یہ روپیہ بمقابلہ استبقائے اجارہ علاوہ اجر مثل نہیں بلکہ اتنا زر اجر پیشگی لیا ہے وقتاً فوقتاً اجرت میں محسوب ہوگا اس سے عدم وقف خواہ اب انعدام وقف پر استدلال صریح جہل وضلال، وقف ثابت کسی کی ناجائز کارروائی سے نہ غیر ثابت ہوسکتا ہے نہ زائل ورنہ ابطالِ اوقاف ظالموں کے اختیار میں ہو جائے جب چاہیں کوئی ناجائز کام کردیں اور وقف باطل وزائل ہوجائے۔ ہاں تفتیش طلب اس کارروائی کا جواز و عدم جواز ہے اس میں مسئلہ شرعیہ یہ ہے کہ

---

1 غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر کتاب الامانات ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۴۷ 2 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۴۷۹

Fatawa Rizvia (Volume 16)

The system of village leasing (Thika) as it is prevalent in India, where land remains under the lease of cultivators and a surplus is given in the lease, is undoubtedly forbidden (haram), rejected, and void (batil), as we have established beyond doubt in the 'Book of Lease' of our Fatawa (as we have presented its final investigation in the Book of Lease of our Fatawa. -T). It is stated in Fatawa Khairiyyah Naf'ul Bariyyah:

[Table Header] (Arabic Text): "An endowment village where the beneficiary leases out a third of it to a person for a year in exchange for money, so that he may receive what pertains to the aforementioned third from the crops, both summer and winter. This lease is void and not contracted, because our scholars have unanimously stated that when a lease is intentionally made for the consumption of the essence of things, it is not contracted and does not provide any of the legal effects of a lease. Therefore, the lessee has no right to take anything from the crops; rather, it belongs to the endowment and shall be spent on its designated purposes. 1 (Abridged)"

(Urdu Translation): "If there is an endowment village and the beneficiary person leases out the income of one-third of the village for one year in exchange for some money, so that the person taking it on lease may obtain one-third of the summer and winter income in exchange for that money, then this lease will be void and will not be contracted at all. This is because all scholars have clarified that a lease made for the purpose of intentionally consuming the essence of a thing will not be contracted and will not be beneficial for the rules of leasing. Therefore, in the mentioned case, the person taking the lease will not have the right to take that income; rather, all this income will be spent on the fixed expenses of the endowment. (Abridged) - (T)"

It is also mentioned in the same [source]:

[Table Header] (Arabic Text): "When a lease is intentionally made for the consumption of the essence of things, it is void. Thus, the lessee does not own what he finds of those essences; rather, they remain as they were before the lease. They shall be taken from his hand if he takes them, and he is liable for them upon consumption, because a void transaction has no effect. Therefore, it is forbidden for him to dispose of them due to his lack of ownership. This is like leasing a cow to drink [its milk]..."

(Urdu Translation): "When a lease is intentionally made for consuming the essences, it will be void. Therefore, the person taking the lease will not have the right to obtain those essences; rather, these essences, i.e., grain etc., will be spent where they were

spent before the lease. Hence, they will be taken back from the possession of the lessee (the one taking the lease). If he has received and spent them, compensation (daman) will be recovered from him because a void transaction has no effect; therefore, in them his..."

1. Fatawa Khairiyyah, Book of Lease, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/117 Page 198 of 631

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

देहातों का ठेका जिस तरह हिन्दुस्तान में रायज है कि ज़मीन मज़ारुओं के इजारे में रहे और तौफीर ठेके में दी जाए, बिला शुबहा हराम व मरदूद व बातिल है जैसा कि हमने इसकी आखिरी तहक़ीक़ अपने फ़तावा की किताबुल इजारा में कर दी है। (त) फ़तावा खैरिया नफउल बरिया में है:

[तालिका शीर्षक] (अरबी पाठ): "एक वक़्फ़ गाँव जहाँ मुतवल्ली या लाभार्थी गाँव के एक तिहाई हिस्से को एक साल के लिए किसी माल के बदले इजारे पर दे दे ताकि वह उस माल के बदले फसलों (गर्मी और सर्दी दोनों) का तिहाई हिस्सा हासिल कर सके। यह इजारा बातिल है और मुनअक़िद नहीं होगा, क्योंकि हमारे उलमा ने साफ़ तौर पर कहा है कि जब इजारा जान-बूझकर चीज़ों के ऐन (मूल तत्व) को खत्म करने के लिए हो, तो वह मुनअक़िद नहीं होता और इजारे के किसी भी अहकाम के लिए मुफीद नहीं होता। इसलिए मुस्ताजिर (किरायेदार) को फसलों में से कुछ लेने का हक़ नहीं है, बल्कि वह वक़्फ़ के लिए है और उसके तयशुदा कामों में खर्च होगा। 1 (मुल्तक़तन)"

(उर्दू अनुवाद): "वक़्फ़ गाँव हो और मौकूफ अलैह (लाभार्थी) शख्स गाँव के तिहाई हिस्से की आमदनी को एक साल के लिए किसी माल के बदले इजारे पर दे दे ताकि इजारे पर लेने वाला शख्स उस माल के बदले मौसम-ए-गर्मी और सरमा की आमदनी का तिहाई हिस्सा हासिल कर लिया करे, तो यह इजारा बातिल होगा और मुनअक़िद ही न होगा क्योंकि तमाम उलमा ने तसरीह (स्पष्टीकरण) की है कि वह इजारा जो ऐन चीज़ को क़स्दन (जानबूझकर) तलफ़ करने पर हो, वह मुनअक़िद न होगा और इजारे के अहकाम के लिए मुफीद न होगा। इसलिए मज़कूरा सूरत में इजारे पर लेने वाले को उस आमदनी को लेने का हक़ न होगा बल्कि यह तमाम आमदनी वक़्फ़ के मुअय्यना (निश्चित) मसारिफ (खर्चों) पर खर्च होगी। (मुल्तक़तन) (त)"

इसी में है:

[तालिका शीर्षक] (अरबी पाठ): "जब इजारा क़स्दन ऐन चीज़ों को तलफ़ करने के लिए हो, तो वह बातिल होगा। इसलिए मुस्ताजिर उन ऐन चीज़ों का मालिक नहीं होगा जो उसे मिलें, बल्कि वे वैसी ही रहेंगी जैसी इजारे से पहले थीं। अगर वह उन्हें लेता है तो वे उसके हाथ से वापस ले ली जाएंगी और उनके उपभोग पर वह ज़िम्मेदार (ज़मान) होगा, क्योंकि बातिल मुआमला कोई असर नहीं रखता। लिहाज़ा उसके लिए उनमें तसर्रुफ़ करना हराम है क्योंकि वह मालिक नहीं है। यह वैसा ही है जैसे गाय को [दूध] पीने के लिए इजारे पर लेना..."

(उर्दू अनुवाद): "जब अयान (चीज़ों) को तलफ़ करने पर क़स्दन इजारा किया जाए तो बातिल होगा, लिहाज़ा इजारे पर लेने वाले को उन अयान को हासिल करने का हक़ न होगा बल्कि यह अयान यानी ग़ल्ला वगैरह वहीं खर्च होगा जहाँ वह इजारे से क़ब्ल (पहले) खर्च होते थे। इसलिए मुस्ताजिर (इजारा लेने वाले) के क़ब्ज़े से वापस ले लिए जाएंगे। अगर उसने वसूल करके खर्च कर लिए तो उससे ज़मान वसूल किया जाएगा क्योंकि बातिल मुआमला कोई असर नहीं रखता लिहाज़ा उनमें उसका..."

1. फ़तावा खैरिया, किताबुल इजारा, दारुल मारिफ़त बैरूत, 2/117 पेज 198 ऑफ 631

دیہات کا ٹھیکہ جس طرح ہندوستان میں رائج ہے کہ زمین مزار عوں کے اجارہ میں رہے اور توفیر ٹھیکے میں دی جائے بلاشبہہ حرام و مردود و باطل ہے کما حققناہ لایزید علیہ فی کتاب الاجارۃ من فتاؤنا (جیسا کہ ہم نے اس کی آخری تحقیق اپنے فتاوٰی کی کتاب الاجارۃ میں کردی ہے۔ ت) فتاوٰی خیریہ نفع البریہ میں ہے:

قریۃ وقف آجر المتکلم علیھا ثلثھا لرجل سنۃ بمال لیتناول مایتصل من الثلث المذکور من الغلال صیفیھا وشتویھا ھذہ الاجارۃ باطلۃ غیر منعقدۃ لما صرح بہ علماؤنا قاطبۃ من ان الاجرۃ اذا وقعت علی اتلاف الاعیان قصداً لاتنعقد ولا تفید شیئاً من احکام الاجارۃ فلیس للمستأجر ان یتناول شیئا من الغلال بل ذلك للوقف یصرف فی وجوھہ المعینۃ 1۔ (ملتقطا)

وقف گاؤں ہو اور موقوف علیہ شخص گاؤں کے تہائی حصہ کی آمدنی کو ایک سال کے لئے کسی مال کے بدلے اجارہ پر دے دے تاکہ اجارہ پر لینے والا شخص اس مال کے بدلے موسم گرما اور سرما کی آمدن کا تہائی حصہ حاصل کرلیا کرے تو یہ اجارہ باطل ہوگا اور منعقد ہی نہ ہوگا کیونکہ تمام علماء نے تصریح کی ہے کہ وہ اجارہ جو عین چیز کو قصداً تلف کرنے پر ہو وہ منعقد نہ ہوگا اور اجارہ کے احکام کے لئے مفید نہ ہوگا، اس لئے مذکورہ صورت میں اجارہ پر لینے والے کو اس آمدن کو لینے کا حق نہ ہوگا بلکہ یہ تمام آمدن وقف کے معینہ مصارف پر خرچ ہوگی۔ (ملتقطاً۔ ت)

اسی میں ہے:

الاجارة اذا وقعت على اتلاف الاعيان قصداً كانت باطلة فلايملك المستأجر ما وجد من تلك الاعيان بل هي على ماكانت عليه قبل الاجارة فتؤخذ من يده اذا تناولها ويضمنها بالاستهلاک لان الباطل لا يؤثر شيئا فيحرم عليه التصرف فيها لعدم ملكه وذلك كاستئجار بقرة ليشرب

جب اعیان کو تلف کرنے پر قصداً اجارہ کیا جائے تو باطل ہوگا لہٰذا اجارہ پر لینے والے کو ان اعیان کو حاصل کرنے کا حق نہ ہوگا بلکہ یہ اعیان یعنی غلہ وغیرہ وہیں خرچ ہوگا جہاں وہ اجارہ سے قبل خرچ ہوتے تھے اس لئے مستاجر (اجارہ لینے والے) کے قبضہ سے واپس لے لئے جائیں گے اگر اس نے وصول کرکے خرچ کرلئے اس سے ضمان وصول کیا جائے گا کیونکہ باطل معاملہ کوئی اثر نہیں رکھتا لہٰذا ان میں اس کا

1 فتاوٰی خیریہ کتاب الاجارۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۱۷ Page 198 of 631

Fatawa Razawiyya, Volume Sixteen (16)

Its milk and garden for eating its fruit, and similarly, leasing what is in the hands of the farmers to consume its land tax (kharaj).[1]

Use would be forbidden because he was not the owner of that thing. Its example is like taking a cow or buffalo on lease for its milk, or taking an orchard for eating fruits, or taking land under the possession of sharecroppers of a waqf (endowment) on lease to obtain grain. (T)

It is stated in the same: Commitment and contract (muqata'ah) on what is obtained from a waqf village from land tax for a known amount of one of the two currencies to be paid by the contractor, so that whatever small or large amount is obtained from it belongs to him, is not permissible. For there is no legal ground for it, as it cannot be conceived legally to be a sale because some of the contracted items are non-existent and some are unknown. Nor can it be a lease (ijarah), because lease is the sale of benefits (usufruct), whereas in the described contract, the transaction is over physical entities (grains), not benefits. Therefore, it is void by consensus.[2] (Abridged)

Deciding and committing to a lease for a fixed cash amount to obtain the income (share of produce) of a village, such that whatever small or large share of produce is obtained from the village, the lessee will receive it, then this is not permissible. Because there is no legal way for its validity according to Sharia. Sale is not conceivable because the subject of the contract is currently non-existent and some part is unknown. And lease cannot be conceived because lease is the name for the sale of benefits (usufruct), while in the mentioned case, the deal is on physical entities (grain) instead of benefits. Therefore, it is void by consensus. (Abridged) (T)

It is stated in the same: When one leases villages or farms to receive the tax of division (muqasamah) or the fixed tax (wazifah), then the lease is void by the consensus of our scholars.[3] (Abridged)

When taking a village or farm, on which government tax or share of produce is obtained, on lease so that one may collect the received tax or share in return, then according to our scholars, this lease is void by consensus. (Abridged) (T)

[1] Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/119 [2] Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/126 [3] Fatawa Khayriyya, Kitab al-Ijarah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/127

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (१६)

उसका दूध और बाग उसके फल खाने के लिए, और इसी तरह किसानों के अधिकार में जो भूमि है उसे उसके भूमि कर (खराज) का उपभोग करने के लिए पट्टे पर लेना।[1]

उपयोग हराम होगा क्योंकि वह उस चीज़ का मालिक नहीं था, उदाहरण के लिए जैसे दूध के लिए गाय या भैंस को पट्टे (इजारा) पर लेना, या फल खाने के लिए बाग को पट्टे पर लेना, या वक्फ़ के किसानों के कब्ज़े वाली ज़मीन को अनाज प्राप्त करने के लिए पट्टे पर लेना। (त)

इसी में है: किसी गाँव की आमदनी (हिस्सा बटाई) प्राप्त करने के लिए एक निश्चित नकद राशि पर पट्टे का फैसला और अनुबंध करना कि गाँव से प्राप्त होने वाला कम या ज्यादा हिस्सा पट्टेदार को मिलेगा, तो यह जायज़ नहीं है। क्योंकि शरिया में इसकी वैधता का कोई तरीका नहीं है। इसे 'बय' (बिक्री) नहीं माना जा सकता क्योंकि अनुबंध की वस्तु अभी अस्तित्व में नहीं है और कुछ हिस्सा अज्ञात है। और इसे 'इजारा' (पट्टा) नहीं माना जा सकता क्योंकि इजारा लाभ (उपयोगिता) की बिक्री का नाम है, जबकि उल्लेखित स्थिति में लाभ के बजाय वस्तु (अनाज) पर सौदा हुआ है। इसलिए यह आम सहमति (इजमा) से बातिल (अमान्य) है।[2] (संक्षिप्त)

किसी गाँव की आमदनी (हिस्सा बटाई) प्राप्त करने के लिए एक निश्चित नकद राशि पर पट्टे का फैसला और अनुबंध करना कि जो कम या ज्यादा हिस्सा बटाई गाँव से प्राप्त हो उसे मुस्ताजिर (पट्टेदार) प्राप्त करेगा, तो यह जायज़ नहीं है, क्योंकि शरअन इसके जायज़ होने की कोई सूरत नहीं है, बिक्री इसलिए संभव नहीं कि जिसका सौदा हो रहा है वह अभी मौजूद नहीं है और कुछ हिस्सा अज्ञात है, और इजारा (पट्टा) इसलिए संभव नहीं कि इजारा लाभ की बिक्री का नाम है जबकि वर्णित स्थिति में लाभ के बजाय वस्तुओं (अनाज) पर सौदा हुआ है, इसलिए यह सर्वसम्मति से बातिल (अमान्य) है। (संक्षिप्त) (त)

इसी में है: जब गाँवों या खेतों को बंटवारे के कर (मुकासमाह) या निश्चित कर (वज़ीफ़ा) प्राप्त करने के लिए पट्टे पर लिया जाए, तो हमारे विद्वानों की सर्वसम्मति से यह इजारा बातिल है।[3] (संक्षिप्त)

जब गाँव या खेती, जिस पर सरकारी वज़ीफ़ा या हिस्सा बटाई प्राप्त होता है, को पट्टे पर लेना ताकि उनसे प्राप्त वज़ीफ़ा या हिस्सा बदले में वसूल किया जाए, तो हमारे विद्वानों के यहाँ सर्वसम्मति से यह इजारा बातिल (अमान्य) है। (संक्षिप्त) (त)

[1] फ़तावा खैरिया, किताबुल इजारा, दारुल मारिफा, बेरूत, २/११९ [2] फ़तावा खैरिया, किताबुल इजारा, दारुल मारिफा, बेरूत, २/१२६ [3] फ़तावा खैरिया, किताबुल इजारा, दारुल मारिफा, बेरूत, २/१२७

पृष्ठ १९९ का ६३१

لبنھا وبستان لیا کل ثمرتہ ومثلہ استئجارما فی ید المزارعین لا کل خراجہ ۱۔

تصرف حرام ہوگا اس لئے کہ وہ اس چیز کا مالک نہ تھا، اس کی مثال جیسے کہ گائے و بھینس کو دودھ کے لئے اجارہ پر لے اور مثلاً باغ کو پھل کھانے کیلئے اور وقف کے مزارعین کے زیر قبضہ زمین کو غلہ کرنے کے لئے اجارہ پر لے۔ (ت)

اسی میں ہے: الالتزام والمقاطعۃ علی ما یتحصل من قریۃ الوقف من خراج بمال معلوم من احد النقدین یدفعہ الملتزم ویکون لہ مایتصل منھا قلیلا کان او کثیرا لا تجوز اذ لا وجہ لھا شرعا لکونھا لا تتصور شرعا ان تکون بیعا اذ بعض المقاطع علیہ معدوم وبعضہ مجھول ولا ان تکون اجارۃ لانھا بیع المنافع والواقع علیہ فی المقاطعۃ المشروحۃ اعیان لامنافع فھی باطلۃ بالاجماع ۲ (ملتقطا)۔

کسی گاؤں کی آمدنی (حصہ بٹائی) حاصل کرنے کے لئے مقررہ نقد مال پر اجارہ کا فیصلہ اور التزام کرنا کہ جو قلیل یا کثیر حصہ بٹائی گاؤں سے حاصل ہو اس کو مستاجر حاصل کرے گا، تو یہ جائز نہیں، کیونکہ شرعاً اس کے جواز کی کوئی صورت نہیں، بیع اس لئے متصور نہیں ہو سکتی کہ معقود علیہ ابھی معدوم ہے اور کچھ حصہ مجہول ہے، اور اجارہ اس لئے متصور نہیں ہو سکتا کہ اجارہ منافع کی بیع کا نام ہے جبکہ مذکورہ صورت میں منافع کی بجائے اعیان (غلہ) پر سودا ہوا ہے، لہذا یہ بالا جماع باطل ہے۔ (ملتقطا)۔ (ت)

اسی میں ہے: اذا استأجر القری والمزارع لتناول خراج المقاسمۃ او خراج الوظیفۃ فالاجارۃ باطلۃ باجماع علمائنا ۳ (ملتقطا)

جب گاؤں یا زراعت جن پر سرکاری وظیفہ یا حصہ بٹائی حاصل ہوتا ہے کو اجارہ پر لینا تاکہ ان سے حاصل وظیفہ یا حصہ کو بدلے میں وصول کیا کرے تو ہمارے علماء کے ہاں بالاجماع یہ اجارہ باطل ہے۔ (ملتقطا) (ت)

۱ فتاوٰی خیریہ کتاب الاجارۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۱۹ ۲ فتاوٰی خیریہ کتاب الاجارۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۲۶ ۳ فتاوٰی خیریہ کتاب الاجارۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۲۷

Fatawa Razawiyya Volume 16

It is stated in the same: "A village entrusted by its administrator to a person for a specified amount of money, so that its revenue belongs to him. Such entrustment is void, because leasing is not valid when it is intended for the consumption of assets themselves, nor is it a sale because it is non-existent [at the time of the contract]." [1] (Selected) If a person acquires the income of a village for another person in exchange for a fixed amount, so that the income belongs to him, it is void. This is because this leasing cannot occur because the deal is not on benefits but on the intentional consumption of assets (grain), and it is not a sale either because it is a deal on non-existent things. (Selected). (T)

It is stated in the same: "If a person leases the produce obtained from his date-palm grove to another for a specified amount, it is not valid, and both must return what they have taken from each other." [2] If the owner of a date orchard leases the fruits obtained from his orchard to another for a fixed cash amount, it is not correct, and it is mandatory for both to return to each other what they took. (T)

It is stated in the same: "Our scholars have agreed that when leasing occurs for the acquisition or consumption of assets, it is void. Therefore, leasing villages for the acquisition of tax, whether it is a proportional share or a fixed amount, is void, and I have given fatwas on this repeatedly." [3] (Selected) There is a consensus among our scholars that when leasing is done for the acquisition or consumption of physical assets, it will be void. Therefore, giving a village on lease that follows the system of fixed tribute or sharecropping so that the lessee receives the tribute and share in exchange is void, whereas I have repeatedly given this fatwa. (Selected). (T)

It is stated in the same: "It is established in the speech of all our masters that leasing for the consumption of physical assets is void." Our masters have agreed and decided that leasing physical assets for the purpose of consumption/destruction is void and...

---

[1] Fatawa Khairiyyah, Book of Leasing, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/127 [2] Fatawa Khairiyyah, Book of Leasing, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/128 [3] Fatawa Khairiyyah, Book of Leasing, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/129

फतावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

इसी में है: "एक गाँव जिसे उसके प्रशासक द्वारा एक व्यक्ति को एक निश्चित राशि के बदले सौंपा गया है, ताकि उसका राजस्व उसका हो। ऐसा सौंपा जाना अमान्य है, क्योंकि पट्टे पर देना तब मान्य नहीं होता जब वह संपत्ति के उपभोग के लिए हो, और न ही यह बिक्री है क्योंकि यह [अनुबंध के समय] अस्तित्वहीन है।" [1] (संग्रहित) यदि कोई व्यक्ति किसी निश्चित राशि के बदले दूसरे व्यक्ति के लिए गाँव की आय प्राप्त करता है, ताकि आय उसकी हो जाए, तो यह अमान्य है। ऐसा इसलिए है क्योंकि यह पट्टा नहीं हो सकता क्योंकि सौदा लाभ पर नहीं बल्कि जानबूझकर संपत्ति (अनाज) के उपभोग पर है, और यह बिक्री भी नहीं है क्योंकि यह अस्तित्वहीन चीजों पर सौदा है। (संग्रहित)। (त)

इसी में है: "यदि कोई व्यक्ति अपने खजूर के बाग से प्राप्त होने वाली उपज को किसी अन्य व्यक्ति को एक निश्चित राशि के लिए पट्टे पर देता है, तो यह मान्य नहीं है, और दोनों को एक-दूसरे से जो कुछ लिया है उसे वापस करना होगा।" [2] यदि खजूर के बाग का मालिक अपने बाग से प्राप्त फलों को एक निश्चित नकद राशि पर किसी अन्य को पट्टे पर दे देता है, तो यह सही नहीं है, और दोनों के लिए यह अनिवार्य है कि वे एक-दूसरे को वह वापस कर दें जो उन्होंने लिया था। (त)

इसी में है: "हमारे विद्वानों ने सहमति व्यक्त की है कि जब पट्टा भौतिक संपत्तियों के अधिग्रहण या उपभोग के लिए होता है, तो वह अमान्य होता है। इसलिए, कर की प्राप्ति के लिए गाँवों को पट्टे पर देना, चाहे वह आनुपातिक हिस्सा हो या एक निश्चित राशि, अमान्य है, और मैंने इस पर बार-बार फतवे दिए हैं।" [3] (संग्रहित) हमारे विद्वानों के बीच इस पर सहमति है कि जब भौतिक वस्तुओं के अधिग्रहण या उनके उपभोग पर पट्टा किया जाता है, तो वह अमान्य होगा। इसलिए, गाँव को पट्टे पर देना जिसमें निश्चित श्रद्धांजलि या फसल बंटवारे की प्रणाली हो ताकि पट्टेदार बदले में श्रद्धांजलि और हिस्सा प्राप्त कर सके अमान्य है, जबकि मैंने बार-बार यह फतवा दिया है। (संग्रहित)। (त)

इसी में है: "हमारे सभी उस्तादों के वचनों में यह स्थापित है कि भौतिक संपत्तियों के उपभोग के लिए पट्टा अमान्य है।" हमारे उस्तादों ने सर्वसम्मति से यह तय किया है कि भौतिक संपत्तियों को उपभोग/विनाश के उद्देश्य से कब्जे में लेने के लिए पट्टा अमान्य है और...

---

[1] फतावा खैरिया, किताब अल-इजारा, दार अल-मआरिफा, बेरुत, 2/127 [2] फतावा खैरिया, किताब अल-इजारा, दार अल-मआरिफा, बेरुत, 2/128 [3] फतावा खैरिया, किताब अल-इजारा, दार अल-मआरिफा, बेरुत, 2/129

اسی میں ہے: قریة ضمنها من له ولایتها لرجل بمال معلوم لیکون له خراجها فالتضمین باطل اذ لا یصح اجارة لوقوعه علی اتلاف الاعیان قصدا ولا بیعا لانه معدوم [1] (ملتقطا) کوئی شخص مقررہ مال کے بدلے گاؤں کی آمدن کو کسی شخص کیلئے حاصل کرے تاکہ آمدن اس کے لئے ہو جائے تو یہ باطل ہے کیونکہ یہ اجارہ اس لئے نہیں ہو سکتا کہ یہ سودا منافع پر نہیں بلکہ اعیان (غلہ) کے تلف کرنے پر قصداً ہوا ہے اور بیع بھی نہیں کیونکہ یہ معدوم چیز پر سودا ہے (ملتقطا)۔ (ت)

اسی میں ہے: یتماری آجر المتحصل من تیماره لآخر بمبلغ معلوم لا تصح وعلی کل منهما رد ما تناوله [2] کھجور کے باغ والا اپنے باغ سے حاصل ہونیوالے پھل کو مقررہ نقد پر کسی دوسرے کو اجارہ پر دے دے تو صحیح نہیں ہے اور دونوں پر لازم ہے کہ ایک دوسرے کو واپس کر دیں۔ (ت)

اسی میں ہے: قد اتفقت علماؤنا علی ان الاجارة اذا وقعت علی تناول الاعیان او اتلافها فهی باطلة فاجارة القری لتناول الخراج مقاسمة کان او وظیفة باطل وقد افتیت بذلك مرارا [3] (ملتقطا) ہمارے علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ جب اجارہ اعیان چیزوں کے حصول یا ان کے تلف کرنے پر کیا جائے تو باطل ہوگا لہذا وظیفہ یا حصہ بٹائی والا گاؤں اجارہ پر اس لئے دینا کہ مستاجر اس کا وظیفہ اور حصہ عوض میں وصول کر لیا کرے تو یہ باطل ہے جبکہ میں نے بارہا یہ فتوٰی دیا ہے (ملتقطا)۔ (ت)

اسی میں ہے: المقرر فی کلام مشایخنا باجمعهم ان الاجارة علی استهلاك الاعیان باطلة ہمارے مشائخ نے بالاتفاق یہ طے کیا ہے کہ اعیان چیزوں کو بطور ہلاکت قبضہ میں لینے پر اجارہ باطل ہے اور

[1] فتاوى خيرية كتاب الاجارة دارالمعرفة بيروت ٢/ ١٢٧ [2] فتاوى خيرية كتاب الاجارة دارالمعرفة بيروت ٢/ ١٢٨ [3] فتاوى خيرية كتاب الاجارة دارالمعرفة بيروت ٢/ ١٢٩

Fatawa Razawiya (Volume 16)

Considering the physical substance (Ain) as benefit is not conceivable. Therefore, where the leasing of land is not for benefit through cultivation etc., but rather for acquiring the land tax (Khiraj) and fixed currency proceeds, it is void by the consensus of our Imams[1] (Summarized).

Urdu Translation: Considering the physical thing to be benefit cannot be conceived. So, where the lease of land is not for taking benefit from cultivation etc., but rather for acquiring the land tax and fixed stipend produced from it, then this is void by consensus. (Summarized) (T)

In the same book, in the chapter on Waqf (Endowments), it is stated: None of the jurists of Islam hold the view that taking responsibility for receiving stipends from public endowments in exchange for a fixed sum of cash is valid, because whichever way you consider it, it will be incorrect. If you assume it to be a sale, it will be considered a sale of something unknown or non-existent. If you assume it to be a lease, it will be a lease for consuming non-existent assets to be produced in the future, whereas even in existing assets it is not permissible, so how can it be permissible for what is yet to come? And if you consider it a gift (Hiba) of something that will exist and be available in the future, it will be considered a gift of Waqf property, whereas the gift of Waqf property is not permissible even for compensation[2]. I say: (I say) he specified the discussion to Waqf because the question was about it, so he cited a proof specific to it. Otherwise, the invalidity of the gift of a non-existent thing is well-known, even in private ownership. In Al-Khayriyya, in the discussion on gifts, it is stated: From the mentioned discussion it became known that the gift of produce to be obtained from villages in the future is not valid by way of priority, because the donor himself has not yet taken possession of them, so how can he give possession to someone else? (Summarized) (T)[3]

[1] Fatawa Khayriyya, Book of Leasing (Kitab al-Ijarah), Dar al-Ma'rifa, Beirut 2/135 [2] Fatawa Khayriyya, Book of Endowments (Kitab al-Waqf), Dar al-Ma'rifa, Beirut 1/185 [3] Fatawa Khayriyya, Book of Gifts (Kitab al-Hiba), Dar al-Ma'rifa, Beirut 2/111

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

वस्तु (ऐन) को लाभ मानना संभव नहीं है। इसलिए, जहाँ भूमि का पट्टा कृषि आदि के माध्यम से लाभ उठाने के लिए नहीं है, बल्कि उससे प्राप्त होने वाले कर (ख़िराज) और निर्धारित मुद्रा को प्राप्त करने के लिए है, तो यह हमारे इमामों की सर्वसम्मति से अमान्य (बातिल) है[1] (संक्षेपित)।

उर्दू अनुवाद: किसी वस्तु को स्वयं लाभ मानना संभव नहीं है। अत; जहाँ भूमि का पट्टा कृषि आदि से लाभ उठाने के लिए न हो, बल्कि उससे प्राप्त होने वाले कर और निर्धारित वज़ीफ़े को प्राप्त करने के लिए हो, तो यह सर्वसम्मति से बातिल है। (संक्षेपित) (त)

उसी पुस्तक के'किताब अल-वक़्फ़' (बंदोबस्त का अध्याय) में है: इस्लाम के फकीहों में से कोई भी इस बात का कायल नहीं है कि सार्वजनिक वक़्फ़ के वज़ीफ़ों को प्राप्त करने की ज़िम्मेदारी निर्धारित नकद के बदले प्राप्त की जाए, क्योंकि आप इसे जिस भी अर्थ में मानेंगे वह गलत होगा। यदि आप इसे विक्रय (बै) मान लें, तो यह अज्ञात या गैर-मौजूद वस्तु का विक्रय माना जाएगा। और यदि इसे पट्टा (इजारा) मान लें, तो यह भविष्य में उत्पन्न होने वाली गैर-मौजूद संपत्तियों के उपभोग पर पट्टा होगा, जबकि यह मौजूद संपत्तियों में भी वैध नहीं है, तो गैर-मौजूद में कैसे वैध होगा? और यदि आप भविष्य में उपलब्ध होने वाली वस्तु के उपहार (हिबा) की कल्पना करें, तो यह वक़्फ़ की वस्तु का उपहार माना जाएगा, जबकि वक़्फ़ की वस्तु का उपहार मुआवजे के रूप में भी वैध नहीं है[2]। मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) उन्होंने चर्चा को वक़्फ़ तक सीमित रखा क्योंकि प्रश्न उसी के बारे में था, इसलिए उन्होंने उससे संबंधित प्रमाण दिया। अन्यथा, गैर-मौजूद वस्तु के उपहार की अमान्यता जगज़ाहिर है, भले ही वह निजी स्वामित्व में हो। 'अल-ख़ैरिया' में उपहारों की चर्चा में कहा गया है: उपर्युक्त चर्चा से यह ज्ञात हुआ कि गाँवों से भविष्य में प्राप्त होने वाली उपज का उपहार प्राथमिक रूप से सही नहीं है, क्योंकि दाता का स्वयं उन पर अभी कब्ज़ा नहीं है, तो वह आगे किसी और को कब्ज़ा कैसे दे सकता है? (त)[3]

[1] फ़तावा खैरिया, किताब अल-इजारा, दार अल-मरिफ़ा, बेरूत 2/135 [2] फ़तावा खैरिया, किताब अल-वक़्फ़, दार अल-मरिफ़ा, बेरूत 1/185 [3] फ़तावा खैरिया, किताब अल-हिबा, दार अल-मरिफ़ा, बेरूत 2/111

पृष्ठ 201 का 631

وجعل العین منفعة غیر متصور فالاجارة حیث لم یقع علی الانتفاع بالارض بالزرع ونحوہ بل علی اخذ الخراج والدراھم المضروبة فھو باطل باجماع ائمتنا[1] (ملتقطا) عین چیز کو نفع قرار دینا متصور نہیں ہو سکتا، تو جہاں زمین کا اجارہ زراعت وغیرہ سے انتفاع کے لئے نہ ہو بلکہ اس سے حاصل ہونے والے خراج اور وظیفہ مقررہ کو حاصل کرنے کے لئے ہو تو یہ بالاجماع باطل ہے (ملتقطا) (ت) اسی کی کتاب الوقف میں ہے: لاقائل من فقھاء الاسلام بصحة الالتزام فی اوقاف الانام لانك مھما اعتبرتہ کان باطلا، وکیف ماقومتہ کان مائلافان قدرتہ بیعا فھو بیع المعدوم او المجھول، وان قدرتہ اجارة فھی واقعة علی استھلاك الاعیان المعدومة الاتیة فیمایؤول، وھی فی الموجودة لاتجووز فکیف یستأجر منھا ماسیجوز وان اعتبرتہ واھبالم یصرف ومتھبا لما سیقبض فالھبة فی مال الوقف لاتجووز ولو بعوض [2]اھ اقول : خص الکلام بالوقف لان السوال عنہ فاستدل بدلیل یخصہ والا فھبة المعدوم بطلانہ معلوم ولو فی الملک ، قال فی الخیریة من الھبة وبھذا اعلم عدم صحة ھبة ما ستحصل من محصول القریتین بالأولی لان الواھب نفسہ لم یقبضہ بعد فکیف یملکہ اھ[3]- فقہاء اسلام میں کوئی بھی اس بات کا قائل نہیں کہ سرکاری اوقاف کے وظائف کو حاصل کرنے کی ذمہ داری مقررہ نقد کے عوض حاصل کرے کیونکہ آپ اسے جس معنی میں اعتبار کریں غلط ہوگا، اگر آپ بیع فرض کریں تو یہ مجہول یا معدوم چیز کی بیع قرار پائے گی اور اگر اجارہ فرض کریں تو یہ معدوم آئندہ پائے جانے والے اعیان کو حاصل کرنے پر اجارہ ہوگا جبکہ یہ موجودہ اعیان میں بھی جائز نہیں تو معدوم میں کیسے جائز ہوگا، اور اگر آئندہ موجود ہونے اور مہیا ہونے والی چیز کا ہبہ فرض کرو تو یہ وقف چیز کا ہبہ قرار پائے گا جبکہ وقف چیز کا ہبہ معاوضہ کے طور پر بھی جائز نہیں ، اقول : (میں کہتا ہوں) انہوں نے خاص وقف کے متعلق بات کی ہے کیونکہ سوال یہی تھا اس لئے

انہوں نے وقف سے متعلق دلیل ذکر کی ہے ورنہ تو معدوم چیز کا ہبہ معلوم البطلان ہے اگر چہ ذاتی ملکیت ہو ، خیریہ میں ہبہ کی بحث میں فرمایا کہ مذکورہ بحث میں معلوم ہوا کہ گاؤں کے بعد میں حاصل ہونیوالے محصول کا ہبہ بطریق اولٰی صحیح نہیں کیونکہ ابھی خود مالک کو ان پر قبضہ نہیں ہے تو وہ آگے کسی کو کیا قبضہ دے گا اھ (ت)

[1] فتاوٰی خیریہ کتاب الاجارۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۳۵ [2] فتاوٰی خیریہ کتاب الوقف دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۱۸۵ [3] فتاوٰی خیریہ کتاب الہبۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۱۱

Fatawa Rizvia, Volume 16

In the Fatawa of Allamah Taji al-Ba'li, a student of the author of Durr al-Mukhtar, it is stated: "This is the case when the lease is not intended for the consumption of the core assets purposefully. However, if it is so, such as if the lands of a village are in the hands of farmers and the aforementioned lessee leases them only to take the portion of the land tax (kharaj) due from them, then it is void, as our scholars have stated collectively." [1] This is the situation where the lease was not purposefully applied to destroying the assets as ownership. And if it happens that the land of a village is with farmers, then to lease it for collecting the fixed yields such that the lessee collects them, then this is void as clarified by all our scholars. (T)

It is in 'Uqud al-Durriyah: "Look into what is in the Fatawa of Sheikh Khayr al-Din regarding leases; he has repeatedly issued rulings on the invalidity of this lease named 'al-Muqata'ah' and 'al-Iltizam'." [2] Consider the Fatawa regarding the leases of our Sheikh Khayr al-Din; he has repeatedly given the Fatwa that leases made under the titles of 'Muqata'ah' and 'Iltizam' (contract and responsibility) are void. (T)

In Radd al-Muhtar, Book of Jihad (Siyar), before the section on Jizyah, it is stated: "What occurs in our time is that the lessee leases them for the purpose of taking their land tax (kharaj), not for farming, and this is called 'Iltizam', and it is not correct." [3] In our time, the lessees who settle a lease to collect land tax and stipends, it is not for sharecropping (farming), therefore they are void, which they have named 'Iltizam'. (T)

So this proceeding occurred as absolutely, summarily forbidden and void. No blame comes upon the heir of the one who committed this act, nor does he become devoid of the capability of trusteeship (tawliyat) for this reason, provided that he himself is worthy of trusteeship and observant of the conditions of the waqf. Allah Almighty said: "And no bearer of burdens shall bear the burden of another." [4] Allah Almighty stated: No soul bearing a burden shall bear the burden of another. (T)

Footnotes: 1. Al-'Uqud al-Durriyah, citing Fatawa Allamah al-Taji al-Ba'li, Book of Leases, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/121. 2. Al-'Uqud al-Durriyah fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyyah, Book of Leases, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/121. 3. Radd al-Muhtar, Book of Jihad, Chapter on Tithes and Land Tax, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/266. 4. The Holy Quran, 6/164.

फ़तावा रज़विया, खंड 16

अल्लामा ताजी अल-बाअली, जो 'दुर्रे-मुख्तार' के लेखक के छात्र हैं, के फ़तावा में है: "यह तब है जब पट्टा (इजारा) जानबूझकर संपत्तियों (अयान) के उपभोग पर लागू न हो। लेकिन अगर ऐसा हो, जैसे कि किसी गाँव की ज़मीन किसानों के पास हो और उक्त पट्टेदार ने उसे केवल उनसे निर्धारित लगान (खराज) लेने के लिए पट्टे पर लिया हो, तो यह शून्य है, जैसा कि हमारे सभी विद्वानों ने स्पष्ट किया है।" [1] यह वह स्थिति है जब संपत्तियों को स्वामित्व के रूप में नष्ट करने पर जानबूझकर पट्टा नहीं किया गया था। और अगर ऐसा हो कि किसी गाँव की ज़मीन किसानों के पास हो, तो उनसे निश्चित उपज प्राप्त करने पर पट्टा किया गया कि पट्टेदार उसे वसूल कर ले, तो यह शून्य है जैसा कि हमारे सभी विद्वानों ने स्पष्ट किया है। (त)

'उक़ूद अद-दुर्रिया' में है: "हमारे शेख खैर अल-दीन के पट्टों के बारे में उनके फ़तावा को देखो; उन्होंने बार-बार इस पट्टे की अमान्यता का फ़तवा दिया है जिसे 'अल-मुक़ातअह' और 'अल-इल्तिज़ाम' कहा जाता है।" [2] हमारे शेख खैर अल-दीन के पट्टों के बारे में फ़तावा पर विचार करो; उन्होंने बार-बार यह फ़तवा दिया है कि 'मुक़ातअह' और 'इल्तिज़ाम' (ज़िम्मेदारी और फ़ैसला) के शीर्षक के तहत जो पट्टे किए जाते हैं, वे शून्य हैं। (त)

'रद्द अल-मुह्तार', किताब अल-सियर में जज़िया के अध्याय से पहले है: "हमारे समय में जो होता है वह यह है कि पट्टेदार उन्हें उनका लगान (खराज) लेने के लिए पट्टे पर लेता है, खेती के लिए नहीं, और इसे 'इल्तिज़ाम' कहा जाता है, और यह सही नहीं है।" [3] हमारे समय में पट्टेदार खराज और वज़ीफ़ा वसूल करने के लिए जो पट्टा तय करते हैं, वह खेती (मज़ारत) के लिए नहीं है, इसलिए वे शून्य हैं जिसे उन्होंने 'इल्तिज़ाम' नाम दे रखा है। (त)

तो यह कार्यवाही पूर्णत; संक्षेप में हराम और शून्य हुई। जिस पूर्वज ने यह कार्य किया, उसके वारिस पर तो कोई आरोप नहीं आता, न ही वह इस कारण से ट्रस्टीशिप (तवलियत) की योग्यता से वंचित होता है, बशर्ते कि वह स्वयं ट्रस्टीशिप के योग्य हो और वक़्फ़ की शर्तों का पालन करने वाला हो। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा।" [4] अल्लाह तआला ने फ़रमाया: कोई बोझ उठाने वाली जान दूसरे का बोझ नहीं उठाएगी। (त)

पादलेख (Footnotes): 1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, हवाला फ़तावा अल्लामा अल-ताजी अल-बाअली, किताबुल इजारा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/121। 2. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया फ़ी

तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, किताबुल इजारा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/121। 3. रद्द अल-मुह्तार, किताबुल जिहाद, बाबुल उश्र वल खराज, दार एहया अल-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 3/266। 4. अल-क़ुरआन अल-करीम, 6/164।

पृष्ठ 202/631

فتاوٰی رضویہ ، جلد شانزدہم (۱۶)

فتاوٰی علامہ تاجی بعلی تلمیذ صاحب درمختار میں ہے : ھذا اذا لم تکن الاجارۃ واردۃ علی استھلاک الاعیان قصدا، اما اذا کانت کذلک بان کانت اراضی القریۃ فی ایدی مزارعین وانما استأجرھا المستأجر المرقوم لیأخذ ما یخصھا من خراج فھی باطلۃ کما صرح بذلک علماؤنا قاطبۃ - 1 یہ وہ صورت ہے جبکہ اعیان کو بطور ملکیت ہلاک کرنے پر اجارہ قصداً وارد نہ ہوا، اور اگر ایسا ہو کہ کسی گاؤں کی زمین مزارعین کے پاس ہو تو ان سے مقررہ محاصل وصول کرنے پر اجارہ کیا کہ مستاجر وصول کر لیا کرے تو یہ باطل ہے جیسا کہ ہمارے تمام علماء نے تصریح کی ہے۔ (ت)

عقود الدریہ میں ہے: وانظر مافی فتاوٰی الشیخ خیر الدین من الاجارات فقد افتی مرارا ببطلان ھذہ الاجارۃ المسماۃ بالمقاطعۃ والالتزام - 2 ہمارے شیخ خیر الدین کے اجارات کی بابت فتاوٰی پر غور کرو انہوں نے بارہا یہ فتوٰی دیا ہے کہ مقاطعہ اور التزام (ذمہ داری اور فیصلہ) کے عنوان سے جو اجارے کئے جاتے ہیں وہ باطل ہیں (ت)

ردالمحتار کتاب السیر میں قبیل فصل جزیہ ہے: الواقع فی زماننا ان المستاجر یستأجر ھا لاجل اخذ خراجھا لا للزراعۃ ویسمی ذلک التزاما و ھو غیر صحیح - 3 ہمارے زمانہ میں مستاجر حضرات خراج اور وظیفہ وصول کرنے کے لئے جو اجارہ طے کرتے ہیں وہ مزارعت کیلئے نہیں ہے اس لئے وہ باطل ہیں جس کا نام انہوں نے التزام بنا رکھا ہے (ت)

تو یہ کارروائی قطعاً اجمالاً حرام و باطل واقع ہوئی جس کے مورث نے یہ فعل کیا اس کے وارث پر تو کوئی الزام نہیں آتا، نہ وہ اس وجہ سے قابلیت تولیت سے عاری ہو جبکہ فی نفسہ و رعایت

شرائط واقف لائق تولیت ہو، قال تعالٰی "لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰی" 4۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا: کوئی بوجھ اٹھانے والی جان دوسرے کا بوجھ نہ اٹھائے گی۔ (ت)

1 العقود الدریۃ بحوالہ فتاوی علامہ التاجی البعلی کتاب الاجارۃ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۱۲۱

2 العقود الدریۃ فی تنقیح الفتاوی الحامدیۃ کتاب الاجارۃ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۱۲۱ 3 ردالمحتار کتاب الجھاد باب العشر والخراج دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۲۶۶ 4 القرآن الکریم ۶/ ۱۶۴

Those trustees themselves are under scrutiny who committed this forbidden act. Here, it is necessary for the humble one (the author) to express those facts which have not been mentioned in any writing from 34 years ago until today. The issue is that the prevalent contract system (theeka) in villages is absolutely forbidden (Haram). Whatever is obtained belongs entirely to the owner of the village, whether the village is owned or is an endowment (Waqf). If it is an endowment, it is forbidden for the contractor to take even a single grain from it. And in a year where the collection is less, it is lawful for the owner or trustee to take only as much as the contractor collected. Taking the full agreed amount is forbidden. For example, if the contract was for a thousand rupees a year and twelve hundred were collected, then these two hundred are forbidden for the contractor; they are the right of the owner or endower. And if eight hundred were received, then only that much is lawful for the owner and endower, and demanding two hundred more is forbidden. Despite total clarity, in this land of trials, India, this is such a subtle issue that the senior scholars here are completely unaware of it, and are themselves involved in it and its justification. Among the scholars of the fourteenth century, in terms of supporting the religion and aiding the Sunnah, as well as in terms of jurisprudence, the status of Hazrat Maulana Molvi Muhammad Abdul Qadir Sahib Badayuni (may Allah have mercy on him) was higher than most of his contemporaries. During the days of Nadwa and thereafter, when the humble one proposed titles for the active supporters of the religion, I designated Hazrat Maulana Molvi Muhammad Wasi Ahmad Sahib as "Al-Asad Al-Asad Al-Ashad," Molvi Qazi Abdul Wahid Sahib Firdausi as "Nadwa-Shikan Nadwi-Fagan," Maulana Hidayat Rasool Sahib Lakhnavi as "Sher-e-Besha-e-Sunnah" (may Allah have mercy on them), and Haji Muhammad Lal Khan Sahib Qadri Barkati Madrasi (may Allah protect him) as "Hami-e-Sunnah Mahi-e-Bid'at." During that same period, Hazrat Fazil Badayuni (may his secret be sanctified) was termed "Taj-ul-Fuhool," a title which is still accepted and popular among his successors today, and he was undoubtedly worthy of it in the aforementioned respects (may Allah Almighty have mercy on him with extensive mercy). When the humble one's fatwa regarding the prohibition of this contract was sent to such a magnificent scholar in 1302 AH—at that time the humble one was in his villages and had taken no books except Khayriya and Radd-ul-Muhtar, only some passages of Fatawa Khayriya were with him—the aforementioned Hazrat, after much deliberation, endorsed it only with the content that "in the current view, from these

passages, non-permissibility alone seems apparent." When the humble one returned to the city, I wrote a detailed fatwa containing numerous passages from various books and sent it. Now, Hazrat accepted it with full conviction and sent word saying, "Inform me of any loophole for its permissibility." The same was found to be the state of scholars from other regions; after hearing the arguments and the clarity of the prohibition, they would say, "Find a loophole for permissibility," meaning that habits had become entrenched, they were already involved in it, and there is ease in it too, hence the search for a loophole for permissibility became necessary. Blessed are those servants who, upon being informed of the divine command, return to the truth and do not make their habits and the habits of their forefathers and teachers a pretext to reject the pure Shariah, like the sycophants of the time. It is stated in Radd-ul-Muhtar, Book of Hiring (Kitab-ul-Ijarah):

(Arabic Text)	**(Urdu Translation)**
When someone speaks about this among the people, they consider his speech as a rejected saying, and this is an old affliction. Allama Qanali Zada has mentioned this.	When this matter is discussed among people, they consider his word to be wrong, although this trouble has been going on since ancient times, as Allama Qanali Zada has mentioned.

वह मुतवल्ली (ट्रस्टी) खुद जांच के घेरे में हैं जो इस हराम के अपराधी हुए। यहाँ फ़क़ीर (लेखक) उन तथ्यों का इज़हार करना ज़रूरी समझता है जिनका ३४ साल से आज तक किसी लेखन में ज़िक्र नहीं किया गया। यह मसला कि देहातों का प्रचलित ठेका पूर्णतः हराम है। जो कुछ हासिल हो वह सब गाँव के मालिक का है, चाहे गाँव निजी संपत्ति हो या वक़्फ़ की। अगर वक़्फ़ हो तो ठेकेदार के लिए उसमें से एक दाना लेना भी हराम है। और जिस साल वसूली कम हो तो ठेकेदार को जितना वसूल हुआ उसी क़दर मालिक या मुतवल्ली को लेना हलाल है, पूरी तयशुदा रक़म लेना हराम है। उदाहरण के लिए, साल का ठेका हज़ार रुपये का था और बारह सौ की वसूली हुई तो ये दो सौ ठेकेदार के लिए हराम हैं; ये मालिक या वाक़िफ़ का हक़ हैं। और अगर आठ सौ मिले तो मालिक व वाक़िफ़ को उसी क़दर हलाल हैं, दो सौ ज़्यादा माँगना हराम है। पूर्ण स्पष्टता के बावजूद, फ़ितनों के इस देश हिंदुस्तान में यह ऐसा बारीक मसला है जिससे यहाँ के बड़े विद्वान बिलकुल ग़ाफ़िल हैं, और ख़ुद इसमें और इसे जायज़ ठहराने में मुब्तला हैं। चौदहवीं सदी के विद्वानों में धर्म के समर्थन और सुन्नत की सहायता के साथ-साथ फ़िक़्ह (धर्मशास्त्र) के लिहाज़ से हज़रत मौलाना मौलवी मुहम्मद अब्दुल क़ादिर साहब बदायूँनी (रहमतुल्लाहि तआला अलैहि) का मक़ाम अक्सर समकालीनों से ऊँचा था। नदवा के दिनों में और उसके बाद जब फ़क़ीर ने धर्म के सरगर्म संरक्षकों के लिए ख़िताब (उपाधियाँ) तजवीज़ किए, तो हज़रत मौलाना मौलवी मुहम्मद वसी अहमद साहब को 'अल-असद अल-असद अल-अशद', मौलवी क़ाज़ी अब्दुल वहीद साहब फ़िरदौसी को 'नदवा शिकन नदवी फ़गन', मौलाना हिदायत रसूल साहब लखनवी को 'शेर-ए-बेशा-ए-सुन्नत' (रहमहुमुल्लाहि तआला) और हाजी मुहम्मद लाल ख़ान साहब क़ादरी बरकाती मद्रासी (सल्लमहूल्लाहु तआला) को 'हामी-ए-सुन्नत माही-ए-बिदअत' क़रार दिया। उसी ज़माने में हज़रत फ़ाज़िल बदायूँनी (क़ुद्दिसा सिर्रहु) को 'ताजुल फ़ुहूल' से ताबीर किया गया जो आज तक उनके उत्तराधिकारियों में प्रसिद्ध और स्वीकृत है, और वो बेशक उपर्युक्त लिहाज़ से इसके पात्र थे (रहमतुल्लाहि तआला अलैहि रहमतन वासिअतन)। ऐसे महान विद्वान के पास १३०२ हिजरी में जब फ़क़ीर का फ़तवा इस ठेके की हुरमत (मनाही) के बारे में गया—उस समय फ़क़ीर अपने देहातों में था और सिवाय 'ख़ैरियह' और 'रद्दुल मुहतार' के कोई किताब साथ न ले गया था, सिर्फ़'फ़तावा ख़ैरियह' की कुछ इबारतें (उद्धरण) साथ थीं—हज़रत मौसूफ़ ने बहुत सोच-विचार के बाद सिर्फ़ इस मज़मून के साथ तस्दीक़ (पुष्टि) फ़रमाई कि 'वर्तमान दृष्टि में इन इबारतों से नाजायज़ होना ही मालूम होता है'। जब फ़क़ीर शहर वापस आया तो अनेक किताबों की कई इबारतों पर आधारित विस्तृत

फ़तवा लिखकर भेजा। अब हज़रत ने पूर्ण विश्वास के साथ इसे स्वीकार किया और यह कहलवाया कि 'इसके जायज़ होने के किसी हीले (तरीक़े) से अवगत कराओ'। यही हाल आस-पास के अन्य विद्वानों का है; दलीलें सुनने और हुरमत की स्पष्टता के बाद यही कहते पाए गए कि 'जवाज़ (जायज़ होने) का हीला निकालो', यानी आदतें मज़बूत हो गई हैं, ख़ुद भी इसमें फंसे हुए हैं और इसमें आराम भी है, लिहाज़ा जवाज़ के हीले की तलाश ज़रूरी हुई। मुबारक हैं वे बंदे जो अल्लाह के हुक्म से अवगत होकर हक़ (सत्य) की तरफ़ रुजू लाएं(लौट आएं) और समय के खुशामदियों की तरह अपनी और अपने पूर्वजों और उस्तादों की आदत को शरीअत-ए-मुतह्हरा (पवित्र शरीयत) को ठुकराने के लिए दलील न बनाएं। 'रद्दुल मुहतार', किताबुल इजारा में है:

(अरबी इबारत)

जब लोगों के बीच कोई इसके बारे में बात करता है, तो वे उसकी बात को गलत वचन मानते हैं, और यह एक पुरानी आफत है। अल्लामा क़नाली ज़ादा ने इसका उल्लेख किया है।

(उर्दू अनुवाद का हिंदी रूपांतरण)

लोगों में जब यह बात की जाती है तो उसकी बात को लोग गलत बात क़रार देते हैं, हालांकि यह मुसीबत पुराने समय से चली आ रही है, चुनाँचे अल्लामा क़नाली ज़ादा ने इसका उल्लेख किया है।

محل نظر خود وہ متولی ہیں جو اس حرام کے مرتکب ہوئے یہاں ضرور فقیر ان وقائع کا اظہار کرے جو ۳۴ برس سے آج تک کسی تحریر میں ذکر نہ کئے یہ مسئلہ کہ دیہات کا رائج ٹھیکہ حرام قطعی ہے جو کچھ حاصل ہو سب مالکِ قریہ کا ہے اگر گاؤں مملوک ہو یا وقف کا، اگر موقوف ہو ٹھیکیدار کو اس میں سے ایک حبہ لینا حرام ہے اور جس سال نشست کم ہو تو ٹھیکیدار کو جتنا وصول ہوا اسی قدر مالک یا متولی کو لینا حلال ہے پوری رقم قرار یافتہ لینا حرام ہے مثلاً ہزار روپے سال کو ٹھیکہ تھا اور بارہ سو تحصیل ہوئے تو یہ دوسو ٹھیکے دار کو حرام ہیں مالک یا واقف کا حق ہیں اور آٹھ سو ملے تو مالک و واقف کو اسی قدر حلال، دو سو زیادہ حرام ہیں، با وصف کمال وضاحت اس دارالفتن ہندوستان میں ایسا خفی مسئلہ ہے جس سے یہاں کے اکابر علماء غافل محض، اور خود اس میں اور اس کی تحلیل میں مبتلا ہیں چودھویں صدی کے علماء میں باعتبار حمایتِ دین و نصرتِ سنت نیز بلحاظ تفقہ حضرت مولانا مولوی محمد عبد القادر صاحب بدایونی رحمۃ اللہ تعالیٰ کا پایہ اکثر معاصرین سے ارفع تھا ایامِ ندوہ میں اور اس کے بعد جب فقیر نے سر گرم حامیانِ دین کے خطاب تجویز کئے ہیں حضرت مولانا مولوی محمد وصی احمد صاحب کو الاسد الاسد الاشد، مولوی قاضی عبد الوحید صاحب فردوسی کو ندوہ شکن ندوی فگن، مولانا ہدایت رسول صاحب لکھنوی کو شیر بیشہ سنت رحمہم اللہ تعالیٰ، حاجی محمد لعل خان صاحب قادری برکاتی مدراسی سلمہ اللہ تعالیٰ کو حامی سنت ماحی بدعت، اسی زمانے میں حضرت فاضل بدایونی قدس سرہ کو تاج الفحول سے تعبیر کیا جو آج تک ان کے اخلاف میں مقبول و مقبول ہے اور وہ بیشک باعتباراتِ مذکورہ اس کے اہل تھے رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ رحمۃ واسعۃ، ایسے فاضل جلیل کے پاس ۱۳۰۲ھ میں جب فقیر کا فتویٰ اس ٹھیکے کی حرمت میں گیا جس میں اس وجہ سے

کہ فقیر اس وقت اپنے دیہات میں تھا اور سوا خیریہ ورد المختار کے کوئی کتاب ساتھ نہ لے گیا تھا فقط فتاویٰ خیریہ کی بعض عبارات تھیں، حضرت موصوف نے بعد تامل بسیار اس پر صرف اس مضمون سے تصدیق تحریر فرمائی کہ نظرِ حاضر میں ان عبارات سے عدم جواز ہی معلوم ہوتا ہے، جب فقیر شہر کو واپس آیا مفصل فتویٰ عباراتِ کثیرہ کتب عدیدہ پر مشتمل لکھ کر بھیجا، اب حضرت نے پورے وثوق سے تسلیم کیا اور یہ فرما بھیجا کہ اسکے جواز کے حیلہ سے اطلاع دو یہی حال اور علمائے اطراف کا ہے بعد سماع دلائل و وضوحِ تحریم یہی فرماتے پایا کہ حیلہ جواز نکالو یعنی عادتیں مستحکم ہو گئیں خود بھی ابتلا ہو چکا اور اس میں آرام بھی ہے لہذا حیلہ جواز کی تلاش ضرور ہوئی۔ مبارک ہیں وہ بندے کہ حکمِ حق پر مطلع ہو کر حق کی طرف رجوع لائیں اور اذانیانِ زمان کی طرح اپنے اور اپنے آباء و اساتذہ کی عادت کو شرعِ مطہر کے رد کے لئے حجت نہ بنائیں۔ ردالمحتار کتاب الاجارہ میں ہے:

| اذا تکلم احد بین الناس بذلك یعدون کلامہ منکر امن القول وھذہ بلیة قدیمة. فقد ذکر العلامة قنالی زادہ | لوگوں میں جب یہ بات کی جاتی ہے تو اس کی بات کو لوگ غلط قول قرار دیتے ہیں، حالانکہ یہ مصیبت قدیم سے چلی آرہی ہے، چنانچہ علامہ قنالی زادہ نے ذکر کیا ہے |

Fatawa-e-Razvia Volume Sixteen (16)

Arabic Text	Urdu Translation
This issue occurs frequently in the cities, and when the termination of its lease is requested, the lessees complain and claim it is injustice, while they are the unjust ones. Some notable figures and elders support them, claiming that this stirs up trouble among people and that the correct path is to leave matters as they are, and the worst of matters are innovations. They do not know that the evil lies in closing one's eyes to the Sharia, and that reviving a Sunnah at the time of the corruption of the Ummah is the best Jihad and the greatest of devotions. - (Summary)	In many regions, this issue is widespread, and when the termination of such a lease is discussed, the lessees portray themselves as victims and call this action 'oppression,' although they are the oppressors themselves. Some reputable people and elders assist them, saying that this action incites discord, whereas the truth is that matters should be restored to their original state and new innovations should be labeled as evil. They do not know that there is evil in turning a blind eye to the Sharia, and reviving any Sunnah during the corruption of the Ummah is the best Jihad and a great act of worship. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar and Uqud al-Durriya: "This is a vast knowledge on one leaf" (this is a great knowledge on one leaf. - T). In Tahrir al-Ibara of Allama Shami, it is said: | Through this, it became known that this is an old ailment, and there is no power or might except with Allah, the High, the Great. | So it became known that this is an old disease, there is no power nor strength except by Allah, the High, the Magnificent. (T) |

Such a complex issue that it remains hidden from the prominent scholars here, and the common people's reach is only up to them. If the common people were involved in this before being informed of the ruling, it should not be said that they intentionally committed a forbidden act or acted with ill will towards the Waqf (endowment), which would make them unfit for guardianship. Allah knows the mischief-maker from the reformer, and Allah is Forgiving, Merciful. And Allah Almighty knows best.

Issue 754 to 756: Sent by Muhammad Ibrahim, Kankshi High School, Faridpur District, Rajab 1334 AH. (1) If a Hindu endowed a few places for Muslims only for Friday prayers, saying, "You people do not sacrifice (animals) here." Even if he gives permission for sacrifice, is it permissible to build a mosque on land endowed by a

Hindu or not? (2) If Friday prayers were offered on land endowed by a Hindu for 20 or 25 years, and later it was found out, then...

---

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Bab ma yajuzu min al-Ijarah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/20 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, Bab ma yajuzu min al-Ijarah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/20 3 Tahrir al-Ibara fiman huwa ahaqq bi al-Ijarah, a treatise from the treatises of Ibn Abidin, Suhail Academy, Lahore, p. 751

अरबी पाठ

यह मसला शहरों में बहुत ज़्यादा पेश आता है और जब इसके पट्टे (इज़ारा) को खत्म करने की माँग की जाती है, तो किरायेदार शिकायत करते हैं और दावा करते हैं कि यह अन्याय है, जबकि वे खुद अन्यायी हैं। कुछ गणमान्य व्यक्ति और बड़े लोग उनकी मदद करते हैं और दावा करते हैं कि यह लोगों के बीच अशांति फैलाता है और सही रास्ता चीज़ों को वैसा ही रहने देना है, और सबसे बुरा काम नए नवाचार (बिदअत) हैं। वे नहीं जानते कि बुराई शरीयत से आँखें मूंद लेने में है, और उम्मत के बिगाड़ के समय किसी सुन्नत को ज़िंदा करना सबसे अच्छा जिहाद और महान इबादत है। - (संक्षिप्त)

उर्दू अनुवाद

बहुत से क्षेत्रों में यह मसला अत्यधिक प्रचलित है और जब ऐसी किरायेदारी (इज़ारा) को खत्म करने की बात की जाती है तो किरायेदार (मुस्ताजर) हज़रात अपने आप को पीड़ित (मज़लूम) करार देते हैं और इस कार्यवाही को ज़ुल्म कहते हैं हालाँकि वे खुद ज़ालिम हैं, और कुछ प्रतिष्ठित हज़रात और बुजुर्ग उनकी मदद करते हुए यह कहते हैं कि यह कार्यवाही फसाद (फ़ितना) को बढ़ावा देना है हालाँकि सही बात यह है कि मामलों को उनकी असल स्थिति पर रखा जाए और नई बिदअतों को बुराई (शर) करार दिया जाए, वे लोग नहीं जानते कि शरीयत से आँखें चुराने में ही बुराई है और उम्मत के फसाद के वक़्त किसी सुन्नत को जीवित करना बेहतरीन जिहाद और बड़ी इबादत है। (त)

'रद्द-उल-मुहतार' और 'उकूद-अद-दुर्रिया' में है: "यह एक पन्ने में महान ज्ञान है।" (यह एक पन्ने में महान ज्ञान है। - त) 'तहरीर-उल-इबारा' अल्लामा शामी में है: | इससे पता चला कि यह एक पुरानी बीमारी है, और अल्लाह के सिवा न कोई ताक़त है और न ही कोई कुव्वत। | तो मालूम हुआ कि यह पुरानी बीमारी है, ला हौल वला कुव्वता इल्ला बिल्लाहिल अलिय्यिल अज़ीम। (त) |

ऐसा पेचीदा मसला कि यहाँ के बड़े विद्वानों (उलमा) पर भी गुप्त हो और आम लोगों की पहुँच सिर्फ उन तक ही है, अगर आम लोग नियम जानने से पहले इसमें मुब्तला (शामिल) हो गए हों, तो यह नहीं कहना चाहिए कि उन्होंने जानबूझकर हराम काम किया या वक़्फ़ (दान) के प्रति दुर्भावना रखी जिससे वे देखभाल (तवल्लियत) के लायक न रहें। अल्लाह जानता है कि कौन फसादी है और कौन सुधारक, और अल्लाह बख्शने वाला मेहरबान है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला ७५४ से ७५६: प्रेषक मुहम्मद इब्राहिम, कंकशी हाई स्कूल, जिला फरीदपुर, रजब १३३४ हिजरी। (१) यदि किसी हिंदू ने मुसलमानों को केवल जुमे की नमाज़ के लिए कुछ स्थान वक़्फ़ (दान) किए कि तुम लोग इसमें कुर्बानी मत करना। अगर कुर्बानी के लिए इजाज़त भी दे दे तो हिंदू की वक़्फ़ की हुई ज़मीन में मस्जिद बनाना जायज़ है या नहीं? (२) अगर हिंदू की वक़्फ़ की हुई ज़मीन में २० या २५ साल तक जुमे की नमाज़ पढ़ी गई, बाद में मालूम हुआ, तो...

---

1 रद्द-उल-मुहतार, किताब अल-इजारह, बाब मा यज़ूज़ु मिन अल-इजारह, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ५/२० 2 रद्द-उल-मुहतार, किताब अल-इजारह, बाब मा यज़ूज़ु मिन अल-इजारह, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ५/२० 3 तहरीर-उल-इबारा फ़ीमन हुवा अहाक़्क़ बिल-इजारह, इब्न आबिदीन के रिसालों में से एक रिसाला, सुहैल अकादमी, लाहौर, पृष्ठ ७५१

पृष्ठ २०४/६३१

عربی متن

ان المسألة كثيرة الوقوع فی البلد ان واذا طلب رفع اجارتها يتظلم المستأجرون ويزعمون انه ظلم وهم ظالمون، وبعض الصدور والا كابر يعاونونهم ويزعمون ان هذا تحرك فتنة على الناس وان الصواب ابقاء الامور على ما هی عليه وان شر الامور محدثاتها ولا يعلمون ان الشر فی اغضاء العين عن الشرع وان احياء السنة عند فساد الامة من افضل الجهاد واجزل القرب -(ملتقطاً)

اردو ترجمہ

کہ بہت سے علاقوں میں یہ مسئلہ کثیر الوقوع ہے اور جب ایسے اجارہ کو ختم کرنے کی بات کی جاتی ہے تو مستاجر حضرات اپنے آپ کو مظلوم قرار دیتے ہیں اور اس کارروائی کو ظلم کہتے ہیں حالانکہ وہ خود ظالم ہیں، اور بعض معتبر حضرات اور اکابرین ان کی مدد کرتے ہوئے یہ کہتے ہیں کہ یہ کارروائی فتنہ کو ہوا دینا ہے حالانکہ صحیح بات یہ ہے کہ امور کو اپنی اصلی حالت پر رکھا جائے اور نئی بدعات کو شر قرار دیا جائے، وہ لوگ نہیں جانتے کہ شرع سے چشم پوشی میں شر ہے اور امت کے فساد کے وقت کسی سنت کو زندہ کرنا بہترین جہاد اور بڑی عبادت ہے۔ (ت)

ردالمحتار وعقودالدر یہ میں ہے: وهذا علم فی ورق (یہ ایک ورق میں عظیم علم ہے۔ ت) تحریر العبارة للعلامة الشامی میں ہے: | فعلم بهذا ان هذه علة قديمة ولا حول ولا قوة الا بالله العلی العظيم۔ | تو معلوم ہوا کہ یہ پرانی بیماری ہے، لاحول ولاقوۃ الاباللہ العلی العظیم۔ (ت) |

ایسا غامض مسئلہ کہ یہاں کے فحول علماء پر مخفی ہو اور عوام کی دوڑ انہیں تک ہے اگر عوام قبل اطلاع حکم اس میں مبتلا ہوں تو یہ نہ کہنا چاہئے کہ انہوں نے قصداً ارتکابِ حرام یا وقف کی

بدخواہی کی جس سے قابلِ تولیت نہ رہیں، واللہ یعلم المفسد من المصلح واللہ غفور رحیم۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۷۵۴ تا ۷۵۶: مرسلہ محمد ابراہیم کنکشی ہائی اسکول ضلع فرید پور رجب ۱۳۳۴ھ (۱) اگر کسی ہندو نے چند جگہ مسلمان کو فقط نمازِ جمعہ کے واسطے وقف کر دئے کہ تم لوگ اس میں قربانی مت کرنا۔ اگر قربانی کے واسطے اجازت بھی دیوے تو ہندو کی وقف کردہ زمین میں مسجد بنانا جائز ہے یا نہیں؟ (۲) اگر ہندو کی وقف کردہ زمین میں ۲۰ یا ۲۵ برس تک نمازِ جمعہ پڑھی، بعد میں معلوم کیا، تو

---

1 ردالمحتار کتاب الاجارۃ باب مایجوز من الاجارۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ /۲۰ 2 ردالمحتار کتاب الاجارۃ باب مایجوز من الاجارۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ /۲۰ 3 تحریر العبارۃ فیمن ھو احق بالاجارۃ رسالہ من رسائل ابن عابدین سہیل اکیڈمی لاہور ص ۷۵۱

Fatawa Razawiyya Volume 16

Question: Can a Muslim go and build this mosque in another place or not? Answer: (1) A Hindu's endowment for a mosque is impossible and unacceptable; it will not be a mosque. Allah Almighty knows best. (2) It is not a mosque at all; Muslims should build their own mosque elsewhere. Allah Almighty knows best.

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawateislami Page 205 of 631

फतावा रज़विया खंड 16

प्रश्न: क्या कोई मुसलमान इस मस्जिद को दूसरी जगह जाकर बना सकता है या नहीं? उत्तर: (1) मस्जिद के लिए हिंदू का वक़्फ़ (दान) असंभव और अस्वीकार्य है, वह मस्जिद नहीं होगी। अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। (2) वह मस्जिद ही नहीं है, मुसलमान दूसरी जगह अपनी मस्जिद बनाएं। अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

www.dawateislami.net आई.टी. मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी पृष्ठ 631 का 205

اس مسجد کو دوسری جگہ مسلمان کے لئے جا کر بنا سکتا ہے یا نہیں؟ الجواب: (۱) مسجد کے لئے ہندو کا وقف ناممکن نا مقبول ہے، وہ مسجد نہ ہو گی واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۲) وہ مسجد ہی نہیں، مسلمان دوسری جگہ اپنی مسجد بنائیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

www.dawateislami.net آئی ٹی مجلسِ دعوتِ اسلامی صفحہ 205 از 631

Fatawa-e-Razviya Volume 16

Expenditure of Endowment (Waqf) (Statement regarding the expenditures of Waqf)

Problem 76: From Ahmedabad, Gujarat, Mohalla Kalupur, Panchpoli, Dhankot. Sent by Sheikh Muhammad Zain-ul-Haq alias Chhotu Miyan. 4 Muharram 1323 AH. What do the scholars of the clear religion and the jurists of the firm Sharia say about this matter: Zaid has a sum of cash endowed for the sake of Allah for some good deed. For example, for the construction of a mosque or other expenditures, or the income from the shrine, tomb, or Urs of a saint remains surplus after its full expenditures have been met. Or, a donation was collected to build a mosque, madrasa, or orphanage, and after the expenses were fully met, a remaining surplus amount exists, etc. If cash or property like a house or land has been provided or given for one good deed, can it be used for another good deed for the sake of Allah? For instance, can the collected donation for a mosque or its surplus income be used for the work of a tomb, madrasa, or orphanage? Or can money for a tomb, madrasa, or orphanage be used for mosque work? Please state the summary according to the Sharia of the Ahl-e-Sunnat wa-Jama'at with references from the books of the school of thought, and provide your seal and signature. Explain and be rewarded.

The Answer: An endowment (Waqf) must be used for the purpose it was intended. Even if its income is surplus after its expenditures, it is forbidden (Haraam) to spend it on another purpose. Let alone spending the income of a mosque's endowment on a madrasa, it cannot even be spent on another mosque, nor can one...

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द 16

मसारिफ़-ए-वक़्फ़ (वक़्फ़ के मसारिफ़ का बयान)

मसला 76: अहमद आबाद गुजरात, मोहल्ला कालूपुर पंचपोली धनकोट से मुर्सला शेख़ मोहम्मद ज़ैन-उल-हक़ उर्फ़ छोटो मियां, 4 मुहर्रम 1323 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन-ए-मुबीन और मुफ़्तियान-ए-शर-ए-मतीन इस बारे में कि ज़ैद के पास एक रक़म ज़र-ए-नक़द वक़्फ़ फ़िल्लाह किसी कार-ए-ख़ैर के लिए मौजूद है। मिसाल के तौर पर मस्जिद की तामीर वग़ैरा मसारिफ़ की, या किसी बुज़ुर्ग के रौज़े या मक़बरे या उर्स वग़ैरा की आमदनी इसके मसारिफ़ पूरे तौर से होकर इज़ाफ़ा जमा रहती है। या मस्जिद या मदरसा या यतीमख़ाना तामीर करने को वो चंदा जमा किया गया है और इसका ख़र्च पूरे तौर से तमाम होकर बाक़ी रक़म इज़ाफ़ा रही है वग़ैरा वग़ैरा। इस क़िस्म का पैसा नक़द या मिल्क मानिंद मकान व ज़मीन वग़ैरा के एक कार-ए-ख़ैर के लिए फ़राहम हुआ है या किया गया है, उसको दूसरे कार-ए-ख़ैर में लिल्लाह यानी मस्जिद का चंदा किया हुआ या उसकी आमदनी में से बचता रहा हुआ मक़बरा या मदरसा या यतीमख़ाना के काम में या मक़बरा व मदरसा व यतीमख़ाना का पैसा मस्जिद के काम में ले सकते हैं या नहीं? वह अज़ रू-ए-शर-ए-शरीफ़ मय हवाला कुतुब मज़हब अहल-ए-सुन्नत व जमाअत के ख़ुलासा बयान फ़रमाके अपनी मोहर व दस्तख़त फ़रमा दें। बैनू तूजरू।

अल-जवाब: वक़्फ़ जिस ग़रज़ के लिए है उसकी आमदनी अगरचे उसके सर्फ़ से फ़ाज़िल हो, दूसरी ग़रज़ में सर्फ़ करनी हराम है। वक़्फ़ मस्जिद की आमदनी मदरसा में सर्फ़ होनी दरकिनार, दूसरी मस्जिद में भी सर्फ़ नहीं हो सकती, न एक...

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

مصارفِ وقف (وقف کے مصارف کا بیان)

مسئلہ ۷۶: از احمد آباد گجرات محلہ کالو پور پنچ پولی دھنکوٹ مرسلہ شیخ محمد زین الحق عرف چھٹو میاں ۴ محرم ۱۳۲۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین مبین و مفتیانِ شرع متین اس بارے میں کہ زید کے پاس ایک رقم زر نقد وقف فی اللہ کسی کارِ خیر کے لئے موجود ہے مثلاً مسجد کی تعمیر وغیرہ مصارف کی یا کسی بزرگ کے روضہ یا مقبرہ یا عرس وغیرہ کی آمدنی اس کے مصارف پورے طور سے ہو کر اضافہ جمع رہتی ہے، یا مسجد یا مدرسہ یا یتیم خانہ تعمیر کرنے کو وہ چندہ جمع کیا گیا ہے اور اس کا خرچ پورے طور سے تمام ہو کر باقی رقم اضافہ رہی ہے وغیرہ وغیرہ، اس قسم کا پیسہ نقد یا ملک مانند مکان و زمین وغیرہ کے ایک کارِ خیر کے لئے فراہم ہوا ہے یا کیا گیا ہے اس کو دوسرے کارِ خیر میں للہ یعنی مسجد کا چندہ کیا ہوا یا اس کی آمدنی میں سے بچتا رہا ہوا مقبرہ یا مدرسہ یا یتیم خانہ کے کام میں یا مقبرہ و مدرسہ و یتیم خانہ کا پیسہ مسجد کے کام میں لے سکتے ہیں یا نہیں وہ از روئے شرعِ شریف مع حوالہ کتب مذہب اہل سنت و جماعت کے خلاصہ بیان فرماکے اپنی مہر و دستخط فرمادیں۔ بینوا توجروا۔

الجواب: وقف جس غرض کے لئے ہے اسکی آمدنی اگرچہ اس کے صرف سے فاضل ہو دوسری غرض میں صرف کرنی حرام ہے وقف مسجد کی آمدنی مدرسہ میں صرف ہونی درکنار دوسری مسجد میں بھی صرف نہیں ہوسکتی، نہ ایک

Volume 16 (16) Fatawa Razawiyya

Income of a madrasa used for a mosque or another madrasa. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Quote 1] If the endower (waqif) and the purpose (jihat) are the same, and the stipend of some of those entitled to the endowment is insufficient, it is permissible for the ruler to spend from the surplus of the other endowment on them, because in that case, they are as one thing. However, if one of the two differs, such as if two men built two mosques, or one man built a mosque and a madrasa and established separate endowments for them both, it is not permissible for him to do that. (T)

The money from donations that remains after the completion of the work must be returned to the donors proportionately, or spent on whatever work they now grant permission for. To spend it without their permission is forbidden (haram). However, if they cannot be traced, then it should be used for a task similar to the one for which the donation was taken. For example, if it was a donation for building a mosque and the mosque is built, then the remainder should be used for building another mosque; it should not be spent on a different task like building a madrasa. And if such another similar task is not found, then the remaining money should be distributed among the poor. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Quote 2] If anything remains, it shall be returned to the donor if known; otherwise, it shall be spent on the shroud (kafan) of someone similar [in poverty], or given as charity. (T)

Similarly, it is in Fatawa Qadi Khan, Alamgiri, and others. And Allah Almighty knows best.

Problem 77: Questioned by Zahoor Hussain, resident of Bareilly, Mohalla Katle Nala, 24 Shaban-ul-Muazzam 1323 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say on this matter: a woman (Hindah) wrote a deed of endowment (Waqf Nama) of non-permanent income in the name of God the Exalted, and in the mentioned deed of endowment, mentioned the trusteeship (Tawliyat) from generation to generation for the heirs of the trustees and any...

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/380.
2. Durr al-Mukhtar, Bab Salat al-Jana'iz, Mujtabai Press, Delhi, 1/121.

जिल्द सोलहवीं (16) फतावा रज़विया

मदरसे की आमदनी मस्जिद या दूसरे मदरसे में। दुर्र-ए-मुख्तार में है:

[अरबी उद्धरण 1] जब वक़्फ़ (दान) करने वाला एक हो और वक़्फ़ का उद्देश्य भी एक हो और आमदनी का वितरण कुछ लाभार्थियों के लिए कम पड़ जाए, तो शासक को अधिकार है कि वह दूसरे वक़्फ़ के बचे हुए पैसे से उन पर खर्च कर दे क्योंकि तब ये दोनों वक़्फ़ एक जैसे हैं। और अगर वक़्फ़ करने वाला या वक़्फ़ का उद्देश्य दोनों में से कोई अलग हो, जैसे दो व्यक्तियों ने अलग-अलग मस्जिदें बनाईं या एक ने मस्जिद और दूसरे ने मदरसा बनाया और प्रत्येक के लिए अलग-अलग वक़्फ़ निर्धारित किए, तो फिर एक की आमदनी से दूसरे के खर्चों को पूरा करना जायज़ नहीं है। (त)

चंदे का जो रुपया काम खत्म होने के बाद बच जाए, वह अनिवार्य है कि चंदा देने वालों को उनके हिस्से के अनुसार वापस कर दिया जाए या वे जिस काम के लिए अब अनुमति दें उसमें खर्च किया जाए। उनकी अनुमति के बिना इसे खर्च करना हराम है। हाँ, जब उनका पता न चल सके तो अब यह चाहिए कि जिस तरह के काम के लिए चंदा लिया गया था, उसी तरह के दूसरे काम में उपयोग किया जाए। उदाहरण के लिए, यदि वह मस्जिद के निर्माण के लिए चंदा था और मस्जिद बन चुकी है, तो बाकी पैसा भी किसी अन्य मस्जिद के निर्माण में लगाया जाए; किसी अन्य काम जैसे मदरसे के निर्माण में खर्च न करें। और अगर इस तरह का कोई दूसरा काम न मिले, तो बाकी रुपया गरीबों में बाँट दें। दुर्र-ए-मुख्तार में है:

[अरबी उद्धरण 2] अगर चंदे से कुछ बच जाए तो यदि देने वाले का पता हो तो उसे वापस कर दिया जाएगा, अन्यथा उसी जैसे किसी गरीब के कफ़न पर खर्च किया जाए या सदका (दान) कर दिया जाए। (त)

इसी तरह फतावा काज़ी ख़ां और आलमगीरी आदि में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 77: प्रश्नकर्ता ज़हूर हुसैन, निवासी बरेली, मोहल्ला कटले नाला, 24 शाबान-उल-मुअज़म 1323 हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरिया के मुफ़्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि हिंदा (एक स्त्री) ने ईश्वर के नाम पर अनिश्चित आय का एक वक़्फ़नामा (दान-पत्र) लिखा, और उक्त वक़्फ़नामे में पीढ़ी-दर-पीढ़ी मुतवलियों (न्यासियों) के वारिसों के संबंध में न्यास-प्रबंधन (तवलियत) का उल्लेख किया और किसी...

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/380।
2. दुर्र-ए-मुख्तार, बाब सलात-अल-जनाइज़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/121।

مدرسہ کی آمدنی مسجد یا دوسرے مدرسہ میں ۔ در مختار میں ہے: اتحد الواقف والجهة وقل مرسوم بعض الموقوف علیه، جاز للحاکم ان یصرف من فاضل الوقف الآخر الیه لانهما حینئذ کشییئ واحد وان اختلف احدهما بان بنی رجلان مسجدین او رجل مسجدا او مدرسة ووقف علیهما اوقافا لا یجوز له ذلك۔ 1 جب واقف ایک ہو اور جہت وقف بھی ایک ہو اور آمدن کی تقسیم بعض موقوف علیہ حضرات پر کم پڑ جائے تو حاکم کو اختیار ہے کہ وہ دوسرے فاضل وقف سے ان پر خرچ کردے کیونکہ یہ دونوں وقف ایک جیسے ہیں، اور اگر واقف یا جہت وقف دونوں کی مختلف ہو مثلاً دو حضرات نے علیحدہ علیحدہ مسجد بنائی یا ایک نے مسجد اور دوسرے نے مدرسہ بنایا اور ہر ایک نے ان کے لئے علیحدہ وقف مقرر کئے تو پھر ایک کی آمدن سے دوسرے کے مصارف کے لئے خرچ کرنا جائز نہیں۔ (ت)

چندہ کا جو روپیہ کام ختم ہو کر بچ جائے لازم ہے کہ چندہ دینے والوں کو حصہ رسد واپس دیا جائے یا وہ جس کام کے لئے اب اجازت دیں اس میں صرف ہو، بے ان کی اجازت کے صرف کرنا حرام ہے، ہاں جب ان کا پتا نہ چل سکے تو اب یہ چاہئے کہ جس طرح کے کام کے لئے چندہ لیا تھا اسی طرح کے دوسرے کام میں اٹھائیں، مثلاً تعمیر مسجد کا چندہ تھا مسجد تعمیر ہو چکی تو باقی بھی کسی مسجد کی تعمیر میں اٹھائیں، غیر کام مثلاً تعمیر مدرسہ میں صرف نہ کریں، اور اگر اس طرح کا دوسرا کام نہ پائیں تو وہ باقی روپیہ فقیروں کو تقسیم کردیں۔ در مختار میں ہے: ان فضل شیئ رد للمتصدق ان علم والا کفن به مثله والاتصدق به۔2 اگر چندہ سے کچھ بچ جائے تو دینے والا اگر معلوم ہو تو اسے واپس کیا جائے گا ورنہ اس جیسے فقیر کے کفن پر صرف کیا جائے یا صدقہ کردیا جائے۔ (ت)

اسی طرح فتاویٰ قاضی خاں و عالمگیری و غیرہما میں ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۷۷: مسئولہ ظہور حسین ساکن بریلی محلہ کٹلے نالہ ۲۴ شعبان المعظم ۱۳۲۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ہندہ نے ایک وقف نامہ غیر مستقل آمدنی کا بنام خدائے برتر لکھا اور وقف نامہ مذکور میں نسلاً بعد نسل تولیت کا تذکرہ نسبت ورثاء متولیان کے اور کسی

---

1 در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۳۸۰/۱ 2 در مختار باب صلوۃ الجنائز مطبع مجتبائی دہلی ۱۲۱/۱

It is written that the committee or association should not interfere. The mentioned income has been fixed at a specific amount for offerings and ongoing charitable work. However, if the income of the endowed property exceeds the specified expenditures set by the endower, what will happen to that surplus income, what effect will it have on the endowment, and can inheritance be applied to it or not? Explain and you will be rewarded.

Answer: Inheritance cannot be applied to an endowment (waqf). The surplus income will be kept as a trust. Just as an increase is possible, a decrease over the years is also probable. That decrease will be replenished from time to time from this accumulated capital. If the trustees and heirs remain fit for the trusteeship (Tauliyat), it is better; otherwise, in case of crime, betrayal, or lack of merit, it will surely be necessary for Muslims to intervene. No regard will be given to this condition of the endower. This is explicitly stated in Durr al-Mukhtar and other reliable travelogues (legal texts). (In Durr al-Mukhtar etc. reliable books, this has been explicitly stated. - T) In Durr al-Mukhtar, Volume 3, Page 554, it states:

Arabic	Urdu/Translation
Therefore, it becomes binding, so it is not permissible for him to cancel it, nor is it inherited from him, and the fatwa is based on this (as stated by) Ibn al-Kamal and Ibn al-Shahna 1.	So it will become binding; now its cancellation or making it inheritable is not permissible; the fatwa is on this, Ibn al-Kamal and Ibn al-Shahna. (T)

Under 'and the fatwa is based on this', Imam Shami (may Allah have mercy on him) says:

Arabic	Urdu/Translation
Meaning, according to their (the two Imams') opinion on its binding nature. It is stated in Al-Fath: The truth is that the opinion of the generality of scholars regarding its binding nature is preferred, because the Hadiths and narrations are corroborated on that. The practice of the Companions, the	Meaning, the fatwa is on the opinion of bindingness held by the Sahibain (the two companions of Imam Abu Hanifa), may Allah Almighty have mercy on them. In Al-Fath, it was said that the truth is that the opinion of the general scholars regarding it becoming binding will be preferred because Hadiths and narrations have come down regarding it,

Arabic	Urdu/Translation
Successors, and those after them has continued on that. Therefore, it is preferred against his (Imam Abu Hanifa's) saying. 2 Condensed.	and the practice of the Companions, the Successors, and those after them has been ongoing. Therefore, preference is given here against the saying of the Imam (Abu Hanifa), etc. Condensed. (T)

In Ashbah wa al-Nazair, page 192, it says:

Arabic	Urdu/Translation
Abu Bakr was asked about a man who endowed a house to a mosque on the condition that whatever remains from its maintenance...	Abu Bakr was asked about such a person who endowed a mansion in the name of a mosque and stipulated that of this mansion's...

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/377 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/358

कमेटी या अंजुमन का हस्तक्षेप न होना लिखित है। उल्लेखित आय को नज़्र-ओ-नियाज़ और निरंतर परोपकारी कार्यों के लिए एक निश्चित संख्या में तय किया गया है। लेकिन यदि वक्फ़ की गई संपत्ति की आय वाक़िफ़ (वक्फ़ करने वाले) द्वारा निर्धारित खर्चों से अधिक हो जाए, तो वह अतिरिक्त आय क्या होगी और वक्फ़ पर इसका क्या प्रभाव होगा, और क्या इस पर विरासत लागू हो सकती है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: वक्फ़ पर विरासत लागू नहीं हो सकती। अतिरिक्त आय अमानत के रूप में जमा रहेगी। जिस तरह वृद्धि संभव है, वर्षों में कमी की भी संभावना है। वह कमी इस जमा पूँजी से समय-समय पर पूरी की जाएगी। यदि मुतवल्ली (ट्रस्टी) और उत्तराधिकारी पद के योग्य रहें तो बेहतर है, अन्यथा अपराध, विश्वासघात और अयोग्यता की स्थिति में मुसलमानों का हस्तक्षेप करना आवश्यक होगा। और वाक़िफ़ की इस शर्त पर कोई ध्यान नहीं दिया जाएगा। 'दुर्रे मुख़्तार' और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में इस पर स्पष्ट उल्लेख (नस्) है। (दुर्रे मुख़्तार आदि विश्वसनीय पुस्तकों में इस पर स्पष्ट उल्लेख किया गया है। - त) दुर्रे मुख़्तार, जिल्द ३, पृष्ठ ५५४ पर है:

अरबी	उर्दू/अनुवाद
इसलिए यह अनिवार्य हो जाता है, अतः उसके लिए इसे रद्द करना जायज़ नहीं है और न ही यह उससे विरासत में मिलता है, और इसी पर फ़तवा है, इब्न अल-कमल और इब्न अल-शहना १।	तो वह लाज़िम (अनिवार्य) हो जाएगा, अब इसका निरस्तीकरण या विरासत बनाना जायज़ नहीं है, इसी पर फ़तवा है, इब्न कमाल और इब्न शहना। (त)

'और इसी पर फ़तवा है' के अंतर्गत अल्लामा शामी रहमतुल्लाह अलैह फरमाते हैं:

अरबी	उर्दू/अनुवाद
यानी उन दोनों (साहिबैन) के इसे लाज़िम मानने वाले कथन पर। फ़तह में कहा गया है: सत्य यह है कि विद्वानों के बहुमत का इसे लाज़िम मानने वाला कथन ही प्रबल है, क्योंकि इस पर हदीसें और आसार एकमत हैं। और सहाबा, ताबेईन और उनके बाद वालों का इस पर अमल निरंतर	यानी साहिबैन रहमतुल्लाहि तआला अलैह के लाज़िम होने वाले कथन पर फ़तवा है। फ़तह में फरमाया कि सच यही है कि आम उलेमा के लाज़िम हो जाने वाले कथन को प्राथमिकता होगी क्योंकि हदीसें और आसार इस पर आए हैं, और सहाबा, ताबेईन और उनके बाद वालों का इस पर

अरबी

चला आ रहा है। इसलिए यहाँ इमाम साहब के कथन के विरुद्ध इसे प्राथमिकता दी गई है। २ सारांश।

उर्दू/अनुवाद

अमल चला आ रहा है। इसलिए इमाम साहब के कथन के खिलाफ यहाँ प्राथमिकता दी गई है। (त)

'अशबाह व अल-नज़ायर' पृष्ठ १९२ में है:

अरबी

और अबू बक्र से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने एक मस्जिद के लिए घर वक्फ़ किया, इस शर्त पर कि उसके निर्माण से जो बच जाए...

उर्दू/अनुवाद

अबू बक्र से ऐसे व्यक्ति के बारे में सवाल किया गया जिसने मस्जिद के नाम एक हवेली वक्फ़ की और तय किया कि उस हवेली की...

१ दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-वक्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, १/ ३७७ २ रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक्फ़, दार एहया अल-तुरास अल-अरबी बेरुत, ३/ ३५८

पृष्ठ २०८ / ६३१

کمیٹی یا انجمن کا دست انداز نہ ہونا تحریر ہے آمدنی مذکور بہ تعین تعداد واسطے نذر و نیاز و کار خیر جاریہ کی مقرر کردی مگر جائداد موقوفہ کی آمدنی اخراجات معینہ واقف سے زائد ہو تو وہ زائد آمدنی کیا ہوگی اور وقف پر کیا اثر ہوگا اور اس پر وراثت جاری ہو سکتی ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: وقف پر وراثت جاری نہیں ہو سکتی زائد آمدنی امانۃً جمع رہے گی جیسے زیادت ممکن ہے اور برسوں میں کمی بھی محتمل ہے وہ کمی اس سرمایہ جمع شدہ سے وقتاً فوقتاً پوری کی جائے گی، متولیان و ورثہ بحال تولیت اگر صالح تولیت رہے تو بہتر، ورنہ بحال جرم و خیانت و عدم لیاقت ضرور مسلمانوں کو دست اندازی پہنچے گی اور وقفہ کی اس شرط پر کچھ نظر نہ کی جائے گی نص علیہ فی الدر المختار وغیرہ من معتمدات الاسفار (در مختار وغیرہ معتمد کتب میں اس پر نص کی گئی ہے۔ت) در مختار جلد ۳ صفحہ ۵۵۴ پر ہے:

عربی	اردو
فیلزم فلا یجوز لہ ابطالہ ولا یورث عنہ وعلیہ الفتوی ابن الکمال وابن الشحنہ	تو وہ لازم ہو جائے گا اب اس کا ابطال یا وراثت بنانا ۱۔ جائز نہیں، اسی پر فتوی ہے، ابن کمال و ابن شحنہ۔ (ت)

وعلیہ الفتوی کے تحت میں علامہ شامی رحمہ اللہ علیہ فرماتے ہیں:

عربی	اردو
ای علی قولھما بلزومہ قال فی الفتح والحق ترجح قول عامۃ العلماء بلزومہ	یعنی صاحبین رحمہما اللہ تعالیٰ کے لزوم والے قول پر فتوی ہے، فتح میں فرمایا حق یہی ہے کہ عام علماء کے

عربی	اردو
لان الاحادیث والاثار متظافرة علی ذلك واستمر عمل الصحابة والتابعین ومن بعدھم علی ذلك فلذا ترجح علی خلاف قولہ اھ ۲ملخصاً۔	لازم ہو جانیوالے قول کو ترجیح ہوگی کیونکہ احادیث و آثار اس پر وارد ہیں، اور صحابہ، تابعین اور ان کے بعد والوں کا اس پر عمل چلا آرہا ہے اس لئے امام صاحب کے قول کے خلاف کو یہاں ترجیح ہے، اھ ملخصاً (ت)

اشباہ و النظائر ص ۱۹۲ میں ہے:

عربی	اردو
وسئل ابوبکر عن رجل وقف دارا علی مسجد علی ان ما فضل من عمارتہ	ابوبکر سے ایسے شخص کے متعلق سوال کیا گیا جس نے مسجد کے نام ایک حویلی وقف کی اور قرار دیا کہ اس حویلی کی

۱ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۷۷ ۲ ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۵۸

Fatawa Rizwia Volume 16 (16)

[Arabic quote]: "So it is for the poor. The produce accumulated and the mosque does not need building/repair. Should it be spent on the poor? He said: It is not spent on the poor even if a lot of produce accumulated because it is possible that a need may occur for the mosque while the house is in a state where it does not yield produce."[1]

If the income exceeds the construction costs of the mosque, it will be spent on the poor. Now, if income has accumulated and there is no need for the mosque's building, should that accumulated income be spent on the poor? So, he replied in the answer that it will not be spent on the poor even if a large income has accumulated because it is possible that a need may arise in the mosque's building later and the income from the house/property might not remain. (T)

In Durr al-Mukhtar page 594, it is said: [Arabic quote]: "It must be removed mandatorily even if the trustee (mutawalli) is untrustworthy or incapable, or if open sin (fisq) appears in him, even if the endower (waqif) stipulated that he should not be removed, and that no judge or ruler could remove him, because such a condition is contrary to the command of Sharia and therefore will be declared void, just as such conditions of a testator become void. (Summary and brief transcription)"[2]

It must be removed mandatorily even if the trustee (mutawalli) is untrustworthy or incapable, or if open sin (fisq) appears in him, even if the endower (waqif) stipulated that he should not be removed, and that no judge or ruler could remove him, because such a condition is contrary to the command of Sharia and therefore will be declared void, just as such conditions of a testator become void. (Summary and brief transcription) (T)

Problem 78: From Pilibhit, sent by Maulana Maulvi Muhammad Wasi Ahmad Sahib Muhaddith Surti, 28 Jamadi al-Akhirah 1327 AH. What do the scholars of religion say in this matter: A person who has been appointed for the protection and entire management of the mosque for five years and receives a stipend from the mosque's endowment property. If this person takes leave for a year or more and goes to his home, is he entitled to receive the stipend during this period or not? If he goes due to illness, is he still entitled or not? Only.

Answer: The general Sharia principle is that for a specific employee (ajir-e-khaas), it is mandatory to be present and devote oneself to the assigned work. On the day he is absent, even if due to illness or any other need, he is not entitled to the wage for that

day. However, minor usual closures to the extent known and prevalent in that field are customarily excused, and this matter varies with different needs, such as the need for teaching...

[1] Al-Ashbah wal-Nazair, Art 2, Book of Waqf, Idara al-Quran wal-Ulum al-Islamiyya Karachi 1/318 [2] Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, Mujtabai Press Delhi 1/383

फ़तावा रज़विया खंड १६ (१६)

[अरबी उद्धरण]: "तो यह गरीबों के लिए है। उपज जमा हो गई और मस्जिद को निर्माण/मरम्मत की आवश्यकता नहीं है। क्या इसे गरीबों पर खर्च किया जाना चाहिए? उन्होंने कहा: इसे गरीबों पर खर्च नहीं किया जाता है, भले ही बहुत अधिक उपज जमा हो गई हो क्योंकि यह संभव है कि मस्जिद के लिए कोई आवश्यकता उत्पन्न हो जाए जबकि घर ऐसी स्थिति में हो जहाँ वह उपज न दे।"[1]

यदि आय मस्जिद के निर्माण व्यय से अधिक हो, तो उसे गरीबों पर खर्च किया जाएगा। अब, यदि आय जमा हो गई है और मस्जिद की इमारत को कोई आवश्यकता नहीं है, तो क्या वह जमा आय गरीबों पर खर्च कर दी जाए? तो उन्होंने उत्तर में फरमाया कि गरीबों पर खर्च नहीं की जाएगी, भले ही बहुत अधिक आय जमा हो चुकी हो, क्योंकि यह संभव है कि बाद में मस्जिद की इमारत में आवश्यकता उत्पन्न हो जाए और हवेली/संपत्ति से आय शेष न रहे। (त)

दुर्र-ए-मुख्तार पृष्ठ ५९४ में फरमाया: [अरबी उद्धरण]: "मुतवल्ली (ट्रस्टी) को अनिवार्य रूप से हटाया जाना चाहिए यदि वह भरोसेमंद न हो या अक्षम हो, या उसमें खुला गुनाह (फ़िस्क) प्रकट हो जाए, भले ही वक्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने उसे न हटाने की शर्त रखी हो, और यह कि कोई काज़ी या सुल्तान भी उसे नहीं हटा सकेगा, क्योंकि ऐसी शर्त शरीयत के आदेश के विरुद्ध होने के कारण बातिल (अमान्य) करार दी जाएगी, जैसे वसीयत करने वाले की ऐसी शर्तें बातिल हो जाती हैं। (सारांश और संक्षिप्त)"[2]

मुतवल्ली (ट्रस्टी) को अनिवार्य रूप से हटाया जाना चाहिए यदि वह भरोसेमंद न हो या अक्षम हो, या उसमें खुला गुनाह (फ़िस्क) प्रकट हो जाए, भले ही वक्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने उसे न हटाने की शर्त रखी हो, और यह कि कोई काज़ी या सुल्तान भी उसे नहीं हटा सकेगा, क्योंकि ऐसी शर्त शरीयत के आदेश के विरुद्ध होने के कारण बातिल (अमान्य) करार दी जाएगी, जैसे वसीयत करने वाले की ऐसी शर्तें बातिल हो जाती हैं। (सारांश और संक्षिप्त) (त)

मसला ७८: पीलीभीत से, मौलाना मौलवी मुहम्मद वसी अहमद साहब मुहद्दिस सूरती द्वारा भेजा गया, २८ जमादी उल-आखिरा १३२७ हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फरमाते हैं: एक व्यक्ति जो पांच वर्ष से मस्जिद की हिफाज़त और मस्जिद के पूरे इंतज़ाम के लिए नियुक्त है और मस्जिद की वक़्फ़ संपत्ति से वज़ीफ़ा (मानदेय) पाता है। यदि यह व्यक्ति एक वर्ष या उससे कम-अधिक की छुट्टी

लेकर अपने घर चला जाए, तो क्या वह इस अवधि के दौरान वज़ीफ़ा पाने का हकदार है या नहीं? यदि बीमारी के कारण जाए, तब भी क्या वह हकदार है या नहीं? फक़त (समाप्त)।

जवाब: शरीयत का सामान्य नियम यह है कि विशेष कर्मचारी (अजीर-ए-खास) के लिए उपस्थित रहना और निर्धारित कार्य के लिए स्वयं को समर्पित करना अनिवार्य है। जिस दिन वह अनुपस्थित होगा, भले ही बीमारी या किसी अन्य आवश्यकता के कारण हो, वह उस दिन के पारिश्रमिक का हकदार नहीं है। हालांकि, मामूली सामान्य छुट्टियां जिस सीमा तक उस क्षेत्र में प्रसिद्ध और प्रचलित हों, उन्हें प्रथागत रूप से क्षमा किया गया है, और यह मामला आवश्यकता के अनुसार अलग-अलग होता है, जैसे अध्यापन की आवश्यकता...

[1] अल-अशबाह वन-नज़ायर, खंड २, किताब अल-वक़्फ़, इदारा अल-क़ुरान वल-उलूम अल-इस्लामिया कराची १/३१८ [2] दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस दिल्ली १/३८३

पृष्ठ ६३१ का २०९

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

فھو للفقراء فاجتمعت الغلۃ والمسجد لایحتاج الی العمارۃ ھل تصرف الی الفقراء قال لاتصرف الی الفقراء وان اجتمعت غلۃ کثیرہ لانہ یجوز ان یحدث للمسجد حدث والدار بحال لا تغل ۔[1]

آمدن اگر مسجد کے تعمیری اخراجات سے زائد ہو تو فقراء پر خرچ کی جائے گی، اب آمدن جمع ہوگئی اور مسجد کی عمارت کو ضرورت نہیں تو کیا وہ جمع شدہ آمدن فقراء پر صرف کردی جائے، تو انہوں نے جواب میں فرمایا کہ فقراء پر خرچ نہیں ہوگی اگرچہ کثیر آمدن جمع ہوچکی ہو کیونکہ ہوسکتا ہے کہ بعد میں مسجد کی عمارت میں ضرورت پیش آئے اور حویلی کی آمدن باقی نہ رہے۔ (ت)

در مختار ص ۵۹۴ میں فرمایا: وینزع وجوبا ولو کان المتولی غیر مأمون او عاجزا او ظھر بہ فسق وان شرط عدم نزعہ وان لا ینزعہ قاضی ولا سلطان لمخالفتہ لحکم الشرع فیبطل کالوصی اھ ملخصا ومختصرا۔[2]

لازمی علیحدہ کردیا جائے اگر متولی قابل اعتماد نہ ہو یا عاجز ہو یا اس میں فسق واضح ہوجائے اگرچہ واقف نے معزول نہ کرنے کی شرط لگارکھی ہو اور یہ کہ قاضی اور سلطان بھی معزول نہ کرسکے گا کیونکہ ایسی شرط شرع کے مخالف ہونے کی وجہ سے باطل قرار پائے گی جیسا کہ وصیت کرنیوالے کی ایسی شرائط باطل ہوجاتی ہیں اھ ملخصا و مختصرا۔ (ت)

مسئلہ ۷۸: از پیلی بھیت مرسلہ مولانا مولوی محمد وصی احمد صاحب محدث سورتی ۲۸ جمادی الآخرہ ۱۳۲۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جو شخص مسجد میں عرصہ پانچ سال سے واسطے حفاظت مسجد اور کل انتظام مسجد کے مقرر ہے اور مسجد کے وقف مال سے

وظیفہ پاتا ہے اگر یہ شخص ایک سال یا کم و بیش کی رخصت لے کر اپنے مکان کو چلا جائے تو اس مدت میں وظیفہ لینے کا مستحق ہے یا نہیں، اگر بطلت بیماری جاوے تو بھی مستحق ہے یا نہیں؟ فقط۔

الجواب: اصل کلی شرعی یہ ہے کہ اجیر خاص پر حاضر رہنا اور اپنے نفس کو کار مقرر کے لئے سپرد کرنا لازم ہے جس دن غیر حاضر ہوگا اگرچہ مرض سے اگرچہ اور کسی ضرورت سے اس دن کے اجر کا مستحق نہیں مگر معمولی قلیل تعطیل جس قدر اس صیغہ میں معروف و مروج ہو عادۃً معاف رکھی گئی ہے اور یہ امر باختلاف حاجت مختلف ہوتا ہے درس تدریس کی حاجت

[1] الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الوقف ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۱/ ۳۱۸ [2] درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

...if students were to study continuously every day without any holidays, the heart would not be able to bear the burden of this hard work. Therefore, one day a week, i.e., Friday, and in some places two days, Tuesday and Friday, were fixed as holidays. Moreover, during the blessed month of Ramadan, it is difficult to study, attend lessons, and memorize.

[Boxed Text - Left Column (Arabic)]: And our master Abdullah bin Masud (may Allah be pleased with him) said: "Indeed, when the heart is coerced, it becomes blind." (1)
[Boxed Text - Right Column (Urdu Translation)]: And our master Abdullah bin Masud (may Allah be pleased with him) has said that in the case of coercion, the heart does not remain insightful. (T)

Therefore, in this same department (education), the Ramadan holiday also became customary. This is contrary to general service, where the need is daily. If a servant stays at home making Ramadan an excuse, he is not entitled to a single grain of salary. The management and protection of a mosque also fall under this category, for which the need is daily, so there cannot be as much leave in it as there is in the department of teaching and learning. Therefore, our Imams have specified that if a manager (Mutawalli) is afflicted with paralysis etc., he will not receive wages for as many days as he is unable to manage the mosque because of it. Furthermore, they have also specified in the teaching department that a teacher is not entitled to salary for absence beyond the usual, even if that absence is to perform the obligatory Hajj. Similarly, it is specified that a student who receives a stipend, even if the trip is for an obligatory Hajj or to maintain family ties, or to nearby villages around the city where the duration of travel is less, and the travel is for seeking livelihood; he has permission for absence for two weeks or at most three months. However, the meaning of this permission is that due to these necessities, his name will not be struck off and he will not be dismissed for such absence. It does not mean that he will receive the stipend for travel days or absence of two weeks or more without travel. The stipend will not be given at all in all these cases. And if he remains absent for more than three months, even if in the outskirts of the city, and even if out of necessity and helplessness, he will be dismissed. When these are the rules for the teaching department, how can one receive salary for any absence in the department of service, protection, and management of a mosque? Yes, at most, leave for one week in a year may be allowed due to the hardship of illness. If more is needed, he should provide a substitute. Without this, neither is absence permitted, nor is it

permissible for the trustees of the endowment (waqf) to grant him such a long leave. If they do, the salary is not lawful, it is not permissible for him to take it, nor for them to give it. If they give it, they themselves will be considered treacherous regarding the endowment property and will also be dismissed. From this explanation, the answer to the question has become clear. Now, listen to the scholars on the aforementioned points; it is in Durr-al-Mukhtar:

[Boxed Text 2 - Left Column (Arabic)]: Ibn al-Shahna composed a poem regarding the absence that causes forfeiture of the known stipend and necessitates dismissal, and from it: (2) And that which is indispensable, if it does not exceed three months, then it is pardoned and forgiven.

[Boxed Text 2 - Right Column (Urdu Translation)]: Ibn Shahna has described in his poem the absence that drops the fixed stipend and leads to the right of dismissal. Absence due to necessary excuse, if it does not exceed three months, will be forgiven, and there is consensus of scholars that the past...

---

1. [Reference omitted in source]
2. Durr-al-Mukhtar Kitab-al-Waqf Section: Observing the Condition of the Donor in his Lease, Mujtabai Press, Delhi 1/388

फतावा रज़विया (जिल्द 16)

...यदि छात्र बिना किसी छुट्टी के हर दिन लगातार पढ़ते रहें, तो हृदय इस कड़ी मेहनत के बोझ को सहन नहीं कर पाएगा। इसलिए सप्ताह में एक दिन यानी शुक्रवार, और कुछ जगहों पर दो दिन मंगलवार और शुक्रवार, छुट्टी के रूप में तय किए गए। इसके अलावा, रमजान के मुबारक महीने में अध्ययन करना, सबक पढ़ना और याद करना कठिन होता है।

[बॉक्स टेक्स्ट - बायाँ कॉलम (अरबी)]: और हमारे आका अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया है: "वास्तव में, जब हृदय को विवश किया जाता है, तो वह अंधा हो जाता है।" (1) [बॉक्स टेक्स्ट - दायाँ कॉलम (उर्दू अनुवाद)]: और हमारे आका अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया है कि ज़बरदस्ती की स्थिति में दिल अंतर्दृष्टिपूर्ण नहीं रहता। (त)

इसलिए, इसी विभाग (शिक्षा) में रमज़ान की छुट्टी भी सामान्य हो गई। यह सामान्य सेवा के विपरीत है जहाँ दैनिक आवश्यकता होती है। यदि कोई सेवक रमज़ान का बहाना बनाकर घर बैठा रहे, तो वह वेतन के एक दाने का भी हकदार नहीं है। मस्जिद का प्रबंधन और सुरक्षा भी इसी श्रेणी में आता है, जिसकी आवश्यकता दैनिक है, इसलिए इसमें उतनी छुट्टी नहीं हो सकती जितनी शिक्षण और सीखने के विभाग में है। इसलिए हमारे इमामों ने स्पष्ट किया है कि यदि किसी मुतवल्ली (प्रबंधक) को लकवा आदि हो जाए, तो उसे उतने दिनों का वेतन नहीं मिलेगा जितने दिन वह इसके कारण मस्जिद के प्रबंधन से असमर्थ रहेगा। बल्कि शिक्षण विभाग में भी स्पष्ट किया गया है कि एक शिक्षक सामान्य के अलावा अनुपस्थिति पर वेतन का हकदार नहीं है, भले ही वह अनुपस्थिति अनिवार्य हज करने के लिए हो। इसी तरह यह स्पष्ट किया गया है कि जो छात्र वजीफा पाता है, भले ही वह यात्रा अनिवार्य हज या पारिवारिक संबंधों को निभाने के लिए हो, या शहर के आसपास के गांवों में जाए जहाँ यात्रा की अवधि कम हो, और आजीविका की तलाश में ज़रूरत के कारण दो सप्ताह या अधिकतम तीन महीने तक अनुपस्थिति की अनुमति हो। लेकिन इस अनुमति का अर्थ यह है कि इन आवश्यकताओं के कारण इतनी अनुपस्थिति की वजह से उसका नाम नहीं काटा जाएगा और उसे बर्खास्त नहीं किया जाएगा। इसका यह अर्थ नहीं है कि वह यात्रा के दिनों या बिना यात्रा के दो सप्ताह या उससे अधिक की अनुपस्थिति पर वजीफा भी पाए। इन सभी स्थितियों में वजीफा बिल्कुल नहीं मिल सकेगा। और यदि वह तीन महीने से अधिक अनुपस्थित रहा, चाहे शहर के पास ही हो और चाहे ज़रूरत और मजबूरी में हो, तो उसे बर्खास्त कर दिया जाएगा। जब शिक्षण विभाग में ये नियम हैं, तो मस्जिद की सेवा, सुरक्षा और प्रबंधन के विभाग में कोई अनुपस्थिति का वेतन कैसे पा सकता है? हाँ, बीमारी की

अत्यधिक कठिनाई के कारण वर्ष में एक सप्ताह की अनुमति दी जा सकती है। यदि अधिक की आवश्यकता हो, तो उसे अपना विकल्प यानी प्रतिनिधि (नायब) छोड़ना चाहिए। इसके बिना न तो अनुपस्थिति की अनुमति है और न ही वक्फ के प्रबंधकों के लिए यह जायज़ है कि वे उसे इतनी लंबी छुट्टी दें। यदि वे देंगे तो वेतन हलाल नहीं है, न ही उसे लेना जायज़ है और न ही उन्हें देने का अधिकार है। यदि वे देंगे, तो वे स्वयं वक्फ की संपत्ति में ख्यानत करने वाले होंगे और इसके साथ ही वे बर्खास्त भी कर दिए जाएंगे। इस विवरण से प्रश्न का उत्तर स्पष्ट हो गया है। अब उक्त विषयों पर विद्वानों की राय सुनें, 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[बॉक्स टेक्स्ट 2 - बायाँ कॉलम (अरबी)]: इब्न अल-शहना ने उस अनुपस्थिति के संबंध में एक कविता लिखी है जो ज्ञात वजीफे को रद्द कर देती है और बर्खास्तगी का कारण बनती है, और उसी में से है: (2) और जो अपरिहार्य है, यदि वह तीन महीने से अधिक न हो, तो उसे क्षमा और माफ़ किया जाता है।

[बॉक्स टेक्स्ट 2 - दायाँ कॉलम (उर्दू अनुवाद)]: इब्न शहना ने अपनी कविता में उस अनुपस्थिति का वर्णन किया है जो निर्धारित वजीफा समाप्त कर देती है और बर्खास्तगी की पात्रता की ओर ले जाती है। आवश्यक बहाने के कारण अनुपस्थिति, यदि तीन महीने से अधिक न हो, तो माफ कर दी जाएगी, और विद्वानों का आम सहमति है कि पिछला...

---

1. [स्रोत में संदर्भ छोड़ दिया गया है]
2. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक्फ, खंड: पट्टे में वक्फकर्ता की शर्त का पालन करना, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली 1/388

روزانہ نہیں بلکہ طلبہ بلا تعطیل ہمیشہ پڑھتے جائیں تو قلب اس محنت کا متحمل نہ ہو لہٰذا ہفتہ میں ایک دن یعنی جمعہ اور کہیں دو دن منگل جمعہ تعطیل ٹھہری ، اور رمضان المبارک میں مطالعہ کرنا سبق پڑھنا یاد کرنا دشوار ہے،

[باکس ٹیکسٹ - دایاں کالم (عربی)]: وقد قال سیدنا عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ ان القلب اذا اکرہ عمی ۱ ۔ [باکس ٹیکسٹ - بایاں کالم (اردو)]: اور ہمارے آقا عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ نے فرمایا ہے کہ جبر کی صورت میں دل بینا نہیں رہتا۔ (ت)\n لہٰذا اسی صیغہ میں رمضان مبارک کی چھٹی بھی معمول ہوئی، بخلاف خدمتگاری کہ اس کی حاجت روزانہ ہے اگر خدمتگار رمضان مبارک کا عذر کر کے گھر بیٹھ رہے ہر گز ایک حبہ تنخواہ کا مستحق نہیں انتظام و حفاظت مسجد بھی اسی قبیل سے ہے جس کی حاجت روزانہ ہے تو اس میں اتنی رخصت بھی نہیں ہو سکتی جتنی صیغہ تعلیم و تعلم میں ہے لہٰذا ہمارے ائمہ نے تصریح فرمائی کہ متولی کو اگر فالج وغیرہ عارض ہو تو جتنے دن اس کے باعث اہتمام مسجد سے معذور رہے گا اجرت نہ پائے گا بلکہ صیغہ تعلیم میں بھی تصریح فرمائی کہ مدرس معمول کے علاوہ غیر حاضری پر تنخواہ کا مستحق نہیں اگرچہ وہ غیر حاضری حج فرض ادا کرنے کے لئے ہو یو نہی تصریح فرمائی کہ طالب علم جو وظیفہ پاتا ہو اگرچہ بضرورت حج فرض یا صلہ رحم اسے سفر کی اجازت ہے یا شہر کے آس پاس دیہات میں کہ مدت سفر سے کم ہوں بضرورت طلب معاش دو ہفتہ یا زیادہ انتہا تین مہینے تک غیر حاضری کی رخصت ہے مگر اس رخصت کے یہ معنی کہ ان ضرورتوں کے سبب اتنی غیر حاضری کے باعث اس کا نام نہ کاٹا جائیگا معزول نہ کیا جائیگا کہ ایام سفر یا دو ہفتہ خواہ زیادہ کی غیر حاضری بلا سفر پر وظیفہ بھی پائے وظیفہ ان سب صورتوں

میں اصلًا نہ مل سکے گا اور اگر تین مہینے سے زیادہ غیر حاضر رہا اگرچہ حوالی شہر میں اگرچہ بضرورت و ناچاری معزول بھی کر دیا جائے گا جب صیغہ تعلیم میں یہ احکام ہیں تو صیغہ خدمت و حفاظت و اہتمام مسجد میں کسی غیر حاضری کی تنخواہ کیونکر پاسکتا ہے، ہاں غایت درجہ حرج مرض کو سال میں ایک ہفتہ کی اجازت ہو سکتی ہے یا زیادہ چاہے تو اپنا عوض یعنی نائب دے جائے بغیر اس کے نہ غیر حاضری کی اجازت نہ مہتممان وقف کو روا کہ اسے ایسی طویل رخصت دیں اگر دی تو تنخواہ حلال نہیں نہ اسے لینا جائز، نہ ان کو دینے کا اختیار اگر دیں گے تو یہ خود مال وقف میں خائن ہوں گے اور اس کے ساتھ یہ بھی معزول کئے جائیں گے ، اس بیان سے جواب سوال واضح ہو گیا، اب مطالب مذکورہ پر علماء سنئے ، در مختار میں ہے :

[باکس ٹیکسٹ 2 - دایاں کالم (عربی)]: نظم ابن الشحنة الغيبة المسقطة للمعلوم المقتضية للعزل ومنه ٢ وما ليس بد منه ان لم يزد على ثلاث شهور فهو يعفى ويغفر

[باکس ٹیکسٹ 2 - بایاں کالم (اردو)]: ابن شحنہ نے اپنی نظم میں مقررہ وظیفہ کو ساقط اور استحقاق معزولیت والی غیر حاضری کو بیان فرمایا ہے، ضروری عذر کی وجہ سے غیر حاضری اگر تین ماہ سے زائد نہ ہو تو معاف ہو گی، اور علماء کا اتفاق ہے کہ گزشتہ

١۔ [حوالہ متن میں موجود نہیں] ٢۔ در مختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارته مطبع مجتبائی دہلی ١/ ٣٨٨

[Arabic]: And they have agreed that the allowance will not be taken absolutely for what has passed, and the ruling in Sharia is clear. I say all this description is for the residents of the Madrasa and for reasons other than obligatory Hajj and maintaining family ties. As for these two, he will not deserve dismissal or cessation of allowance, as stated in Sharanbulali's commentary on al-Wahbaniyya (1).

[Urdu]: He shall not receive the allowance for absence at all, and the ruling in Sharia is clear. I say that this entire statement is for the residents of the Madrasa and for excuses other than obligatory Hajj and maintaining family ties. If these two aforementioned excuses exist, he will not be deserving of dismissal or loss of allowance, as mentioned in Sharanbulali's commentary on al-Wahbaniyya (T).

In Rad al-Muhtar it is stated:

[Arabic]: Regarding the verse of Ibn al-Shahna, the summary of its commentary following al-Bazzaziya is that the fixed allowance does not lapse nor is one dismissed if he remains in the city occupied with religious knowledge, or leaves for a purpose other than a journey (less than travel distance) and stays for less than fifteen days without a valid excuse, according to one of two opinions (i.e., the other opinion is that the allowance lapses if he goes to a rural area without a valid excuse, even if for less than two weeks). Or if he stays for fifteen days or more for a Sharia-recognized excuse like seeking livelihood, and it does not exceed three months, his allowance will lapse but he will not be dismissed. Similarly, if he travels for Hajj or the like, or goes to a rural area without a valid excuse, as long as it does not exceed three months. However, he will lose his allowance and be dismissed if he stays away for more than three months even for a valid excuse. Khayr al-Ramli said: All this applies if he has not appointed a deputy; otherwise...

[Urdu]: Regarding Ibn al-Shahna's verse, the summary of its commentary, following al-Bazzaziya, is that if an absentee remains in the city engaged in religious knowledge or leaves the city for a distance less than the limit for a journey and stays away for more than fifteen days without a valid excuse, then according to one opinion he will neither be dismissed nor will his fixed allowance lapse. That is, the second opinion is that when he remains absent for less than fifteen days from the city's associated inns without a valid excuse, or remains absent for more than fifteen days but less than three months due to some Sharia-recognized excuse like seeking livelihood, then the allowance will lapse but he will not be dismissed. Similarly, if he is traveling for the

obligatory Hajj or remains absent from the city's inns for more than three months without a valid excuse, and if he remains absent for more than three months outside the city and stays there even due to a valid excuse, then the allowance will lapse and he will also be dismissed. Khayr al-Ramli stated that all these cases apply only if he has not appointed a deputy; otherwise...

---

1. Durr al-Mukhtar, Book of Endowment, Section: Observing the Endower's conditions in its leasing, Mujtabai Press Delhi 1/388

[अरबी]: और वे इस बात पर सहमत हुए हैं कि बीते हुए समय के लिए भत्ता बिल्कुल नहीं लिया जाएगा, और शरीयत में इसका नियम स्पष्ट है। मैं कहता हूँ कि यह सारा विवरण मदरसे के निवासियों के लिए है और अनिवार्य हज तथा नातेदारी निभाने के बहानों के अलावा है। यदि ये दो उल्लेखित बहाने हों, तो वह पदच्युत होने और भत्ते के हकदार से वंचित नहीं होगा, जैसा कि शर्नबुलाली की वहबनिया की व्याख्या में है (1)।

[उर्दू]: अनुपस्थिति का भत्ता बिल्कुल नहीं लिया जाएगा और शरीयत में नियम स्पष्ट है। मैं कहता हूँ कि यह सारा विवरण मदरसे के निवासियों के लिए है और अनिवार्य हज तथा नातेदारी निभाने के बहाने के अलावा है। यदि ये दो उल्लिखित बहाने हों, तो वह पदच्युत होने और भत्ते के योग्य नहीं होगा जैसा कि शर्नबुलाली की व्याख्या वहबनिया में है (त)।

रद अल-मुहतार में है:

[अरबी]: इब्न अल-शाहना के छंद के बारे में, अल-बज्ज़िया के अनुसरण में इसकी व्याख्या का सार यह है कि निर्धारित भत्ता समाप्त नहीं होता है और न ही किसी को पदच्युत किया जाता है यदि वह शहर में रहकर शरीयती ज्ञान प्राप्त करने में व्यस्त है, या यात्रा (सफ़र की दूरी से कम) के अलावा किसी उद्देश्य से शहर से बाहर जाता है और बिना किसी वैध कारण के पंद्रह दिनों से कम समय तक बाहर रहता है, दो मतों में से एक के अनुसार (अर्थात दूसरा मत यह है कि यदि वह बिना वैध कारण के ग्रामीण क्षेत्र में जाता है, तो उसका भत्ता समाप्त हो जाएगा, भले ही वह दो सप्ताह से कम समय के लिए हो)। या यदि वह जीविका की तलाश जैसे शरीयती बहाने के कारण पंद्रह दिन या उससे अधिक समय के लिए बाहर रहता है और यह तीन महीने से अधिक नहीं होता है, तो उसका भत्ता समाप्त हो जाएगा लेकिन उसे पदच्युत नहीं किया जाएगा। इसी तरह यदि वह हज आदि के लिए यात्रा करता है, या बिना किसी वैध कारण के ग्रामीण क्षेत्र में जाता है, जब तक कि वह तीन महीने से अधिक न हो। हालाँकि, उसका भत्ता समाप्त हो जाएगा और उसे पदच्युत कर दिया जाएगा यदि वह तीन महीने से अधिक समय तक बाहर रहता है, भले ही कोई वैध कारण हो। खैर अल-रमली ने कहा: यह सब तब लागू होता है जब उसने अपना कोई प्रतिनिधि नियुक्त न किया हो; अन्यथा...

[उर्दू]: इब्न अल-शाहना की कविता के बारे में, इसकी व्याख्या का सार यह है जिसे अल-बज्ज़िया के अनुसरण में वर्णित किया गया है कि यदि अनुपस्थित होने वाला व्यक्ति शहर में ही धार्मिक ज्ञान प्राप्त

कर रहा है या यात्रा की सीमा से कम दूरी के लिए शहर से बाहर गया और बिना किसी वैध कारण के पंद्रह दिनों से अधिक समय तक बाहर रहा, तो एक मत के अनुसार उसे पदच्युत नहीं किया जाएगा और न ही उसका निर्धारित भत्ता समाप्त होगा। यानी दूसरा मत यह है कि जब वह बिना किसी वैध कारण के शहर की सराय में पंद्रह दिनों से कम समय तक अनुपस्थित रहा हो, या किसी शरीयती कारण जैसे जीविका की तलाश के लिए पंद्रह दिनों से अधिक और तीन महीने से कम समय तक अनुपस्थित रहा हो, तो भत्ता समाप्त हो जाएगा लेकिन पदच्युत नहीं किया जाएगा। इसी तरह यदि वह अनिवार्य हज के लिए यात्रा पर रहा हो या बिना किसी कारण के तीन महीने से अधिक समय तक शहर की सराय से अनुपस्थित रहा हो, और यदि वह शहर से बाहर तीन महीने से अधिक समय तक किसी कारणवश अनुपस्थित रहकर वहां रह गया हो, तो भत्ता समाप्त हो जाएगा और उसे पदच्युत भी कर दिया जाएगा। खैर अल-रमली ने कहा है कि ये सभी स्थितियां तभी होंगी जब उसने अपना प्रतिनिधि नियुक्त न किया हो; अन्यथा...

---

1. दुर्र अल-मुख्तार, वक़्फ़ की किताब, खंड: इसके पट्टे में वक़्फ़ करने वाले की शर्तों का पालन करना, मुजतबाई प्रेस दिल्ली 1/388

وقد اطبقوا الا یأخذ السھم مطلقاً لمّا قد مضی و الحکم فی الشرع یسفر قلت وھذا کلہ في سکان المدرسۃ وفی غیر فرض الحج وصلۃ الرحم، اما فیھما فلا یستحق العزل والمعلوم کما فی شرح الوھبانیۃ للشرنبلالی ۱۔

غیر حاضری کا وظیفہ مطلقاً نہ لے گا اور شرع میں حکم واضح ہے۔ میں کہتا ہوں یہ تمام بیان مدرسہ کے رہائشیوں کے لئے ہے اور فرض حج اور صلہ رحمی کے عذر کے علاوہ کے لئے ہے اگر دو مذکور عذر ہوں معزولی اور وظیفہ کا مستحق نہ ہو گا جیسا کہ شرنبلالی کی شرح وہبانیہ میں ہے(ت)

ردالمحتار میں ہے:

قولہ نظم ابن الشحنۃ، حاصل ما فی شرحہ تبعاً للبزازیۃ انہ لا یسقط معلومہ ولا یعزل اذا کان في المصر مشتغلا بعلم شرعی او خرج لغیر سفر واقام دون خمسۃ عشر یوماً بلا عذر علی احد قولین (ای والقول الآخر انہ یسقط معلومہ اذا خرج لرستاق بلا عذر ولواقل من اسبوعین) او خمسۃ عشر فاکثر لعذر شرعی کطلب المعاش ولم یزد علی ثلثۃ اشھر وانہ یسقط ولا یعزل لوسافر لحج ونحوہ او خرج للرستاق لغیر عذر مالم یزد علی ثلثۃ اشھر وانہ یسقط ویعزل لو خرج واقام اکثر من ثلثۃ اشھر ولو لعذر قال الخیر الرملی وکل ھذا اذا لم ینصب نائباً عنہ والا

قولہ ابن شحنہ کی نظم ،اس کی شرح کا ماحصل یہ ہے جو بزاز یہ کی اتباع میں بیان کیا کہ اگر غیر حاضر ہونے والا شہر میں ہی شرعی علم یا حد سفر سے کم مسافت کے لئے شہر سے باہر گیا اور بلا عذر پندرہ دن سے زیادہ باہر قیام کیا تو ایک قول کے مطابق معزول نہ کیا جائے گا اور نہ

ہی مقررہ وظیفہ ساقط ہوگا یعنی دوسرا قول یہ ہے کہ جب وہ بلا عذر شہر سے متعلقہ سراؤں میں پندرہ دن سے کم غائب رہا ہو ،یا کسی شرعی عذر کی بناء پر مثلاً طلب معاش کے لئے پندرہ دن سے زائد اور تین ماہ سے کم غائب رہا ہو ، تو وظیفہ ساقط ہوگا اور معزول نہ ہوگا یونہی اگر فرض حج کیلئے سفر پر رہا ہو یا بغیر عذر تین ماہ سے زائد شہری سراؤں میں غائب رہا ہو ، اور اگر شہر سے باہر تین ماہ سے زائد اگر چہ عذر کی بناء پر غائب ہو کر وہاں مقیم رہا ہو تو وظیفہ ساقط اور معزول بھی ہوگا ، اور خیر رملی نے فرمایا یہ تمام صورتیں تب ہوں گی جب وہ اپنا نائب مقرر نہ کر گیا ہو ورنہ

۱ در مختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۸

Fatawa Rizvia Volume 16

[Left Column - Arabic Text] Therefore, no one else can take his stipend. In 'Al-Qunyah', in the chapter on Imamate, it is mentioned: If an Imam leaves the imamate for a week or so to visit his relatives residing in rural areas, or due to a calamity, or for rest, there is no harm in it. Such a duration is pardoned by custom and Sharia. In 'Al-Ashbah', this statement from 'Al-Qunyah' is mentioned and interpreted as being overlooked for a week. However, what is more apparent is what is stated at the end of the commentary on 'Munyat al-Musalli' by Al-Halabi: the apparent meaning is that this (one week) is intended per year. Al-Khassaf mentioned that if a supervisor is afflicted with paralysis or similar, but is able to speak, take, and give, then he is entitled to take the wage. Otherwise, Al-Tartusi said: its implication is that if a teacher or similar is afflicted by an excuse such as illness or Hajj such that he cannot perform the duties directly, he is not entitled to the known (stipend), because he (Al-Tartusi) based the ruling of the stipend on the performance itself. If it is found, he is entitled to the stipend, otherwise not. And this is the Fiqh (jurisprudence). This does not contradict what was mentioned earlier regarding the overlooking of a week or so, because a small amount is forgiven, just as is overlooked during customary holidays. (Summarized). And Allah Almighty knows best.

[Right Column - Urdu Text] No one else can receive his stipend. It is stated in the chapter of Imamate in 'Qunyah' that if the Imam leaves the imamate for a week to visit his relatives residing in villages, or due to some calamity, or to take rest, there is no harm. This is pardoned legally and customarily. In 'Ashbah', after mentioning the said statement from 'Qunyah', it is stated that tolerance should be exercised for the duration of a week. More apparent is the statement mentioned at the end of the Halabi commentary of 'Munyat al-Musalli' that one week in a whole year is intended. Khassaf mentioned that if a manager is afflicted with paralysis or some disease, but it is possible to converse and conduct transactions, he will be entitled to his wage, otherwise not. On this, Tartusi said that the demand of this statement is that when a teacher etc. faces an excuse, for example, illness or obligatory Hajj, due to which he cannot perform his official duty, he will not be entitled to the fixed stipend because the matter is settled on the performance of official duty. If this is found, there will be entitlement to the stipend, otherwise not. This is the Fiqh. This statement is not contrary to the aforementioned rule of overlooking up to a week because a small

amount is pardoned, just as there is overlooking in the holidays fixed by custom. (Summarized), and Allah Almighty knows best. (T)

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Section: Observing the donor's condition in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/8, 407.

फ़तावा रिज़विया जिल्द 16

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] इसलिए, कोई अन्य उसका वजीफा (भत्ता) नहीं ले सकता। 'अल-कुन्याह' में इमामत के अध्याय में उल्लेख है: यदि कोई इमाम ग्रामीण क्षेत्रों में रहने वाले अपने रिश्तेदारों से मिलने के लिए, या किसी विपत्ति के कारण, या विश्राम के लिए एक सप्ताह या उसके आसपास के लिए इमामत छोड़ देता है, तो इसमें कोई बुराई नहीं है। ऐसी अवधि प्रथा और शरीयत द्वारा क्षम्य है। 'अल-अशबाह' में, 'अल-कुन्याह' के इस कथन का उल्लेख किया गया है और इसे एक सप्ताह के लिए नज़रअंदाज़ करने के रूप में व्याख्यायित किया गया है। हालांकि, अधिक स्पष्ट वह है जो अल-हलबी द्वारा 'मुन्यात अल-मुसल्ली' की व्याख्या के अंत में कहा गया है: स्पष्ट अर्थ यह है कि यह (एक सप्ताह) प्रति वर्ष के लिए अभिप्रेत है। अल-खसाफ़ ने उल्लेख किया कि यदि कोई प्रबंधक लकवा या इसी तरह की बीमारी से पीड़ित है, लेकिन वह बोलने, लेने और देने में सक्षम है, तो वह वेतन लेने का हकदार है। अन्यथा, अल-तरतूसी ने कहा: इसका निहितार्थ यह है कि यदि कोई शिक्षक या इसी तरह का व्यक्ति बीमारी या हज जैसे बहाने से पीड़ित है जिससे वह सीधे कर्तव्यों का पालन नहीं कर सकता है, तो वह ज्ञात (वजीफे) का हकदार नहीं है, क्योंकि उन्होंने (अल-तरतूसी) वजीफे के नियम को स्वयं प्रदर्शन पर आधारित किया है। यदि यह पाया जाता है, तो वह वजीफे का हकदार है, अन्यथा नहीं। और यही फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) है। यह एक सप्ताह या उससे अधिक समय को नज़रअंदाज़ करने के बारे में पहले उल्लेख किए गए विरोधाभास नहीं करता है, क्योंकि एक छोटी राशि को माफ कर दिया जाता है, जैसे कि प्रथागत छुट्टियों के दौरान नज़रअंदाज़ किया जाता है। (संक्षेप में)। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ] उसका वजीफा कोई दूसरा प्राप्त नहीं कर सकता। 'कुन्याह' के इमामत के अध्याय में है कि अगर इमाम ने हफ्ता भर इमामत का त्याग गाँवों में रहने वाले अपने रिश्तेदारों की ज़ियारत या किसी मुसीबत के कारण या आराम करने के लिए किया तो कोई हर्ज नहीं। शरीयत और प्रथा के अनुसार यह माफ है, और 'अशबाह' में कुन्याह की उक्त इबारत (कथन) का उल्लेख करके फरमाया कि हफ्ते की मात्रा में चश्मपोशी (उदारता) से काम लिया जाए, और ज़्यादा ज़ाहिर वह कौल (कथन) है जो मुन्यातुल मुसल्ली की शरह हलबी के आखिर में मज़कूर है कि हफ्ता भर पूरे एक साल में मुराद है, खसाफ़ ने ज़िक्र फरमाया कि अगर मुंतज़िम (प्रबंधक) को फालिज (लकवा) या कोई मर्ज़ लाहिक हो गया तो उसमें गुफ्तगू और लेन-देन करना मुमकिन हो तो वह अपने अज्र (वेतन) का मुस्तहिक (हकदार) होगा वरना नहीं, इस पर तरतूसी ने फरमाया कि इस इबारत का तक़ाज़ा यह है

कि मुदर्रिस (शिक्षक) वगैरह को जब कोई उज़्र (बहाना) मसलन मर्ज़ या फर्ज़ हज पेश आए जिसकी वजह से वह फर्ज़े मन्सीबी (आधिकारिक कर्तव्य) अदा न कर सके तो मुक़र्ररा वजीफे का मुस्तहिक न होगा क्योंकि मामला फर्ज़े मन्सीबी की अदायगी पर तय हुआ है अगर यह पाया गया तो वजीफे का इस्तिहक़ाक़ होगा वरना नहीं, फिक़्ह यही है, यह बयान हफ्ते तक की चश्मपोशी के मज़कूरा हुक्म के मनाफी (विपरीत) नहीं है क्योंकि कलील (थोड़ा) माफ़ होता है जैसा कि आदत में मुक़र्ररा तातीलात (छुट्टियों) में चश्मपोशी होती है। (संक्षेप में), और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

1. रद अल-मुह्तार, किताबुल वक्फ, फ़स्ल: वाकिफ (दाता) की शर्त का लिहाज़ उसकी लीज़ में, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/8, 407।

[بایاں کالم - عربی عبارت] فلیس لغیرہ اخذ وظیفتہ اہ وفي القنیة من باب الامامة امام یترك الامامة لزیادة اقربائه في الرساتیق اسبوعاً او نحوہ او لمصیبة او لاستراحة لا باس به ومثله عفو في العادة والشرع، وقد ذکر في الاشباہ عبارة القنیة هذہ وحملها علی انه یسامح اسبوعاً والاظهر ما في آخر شرح منیة المصلی للحلبی ان الظاهر ان المراد فی کل سنة ذکر الخصاف انه لو اصاب القیم فالج او نحوہ فان امکنه الکلام والاخذ و الاعطاء فله اخذ الاجر، والافلا قال الطرطوسی ومقتضاہ ان المدرس ونحوہ اذا اصابه عذر من مرض او حج بحیث لا یمکنه المباشرة لا یستحق المعلوم لانه ادار الحکم في المعلوم علی نفس المباشرة فان وجدت استحق المعلوم والا فلا وهذا هو الفقه اہ ولا ینافي ما مر من المسامحة باسبوع ونحوہ لان القلیل مغتفر کما سومح بالبطالة المعتادة اھ ملخصا، واللہ تعالٰی اعلم۔

[دایاں کالم - اردو عبارت] اس کا وظیفہ کوئی دوسرا وصول نہیں کر سکتا اھ، اور قنیہ کے امامت کے باب میں ہے کہ اگر امام نے ہفتہ بھر امامت کا ترک سراؤں میں رہائش پذیر اپنے اقرباء کی زیارت یا کسی مصیبت کی بناء پر یا آرام کرنے کے لئے کیا تو کوئی حرج نہیں شرعاً اور عادۃً یہ معاف ہے، اور اشباہ میں قنیہ کی مذکورہ عبارت ذکر کرکے فرمایا کہ ہفتہ کی مقدار میں چشم پوشی سے کام لیا جائے، اور زیادہ ظاہر وہ قول ہے جو منیہ المصلی کی شرح حلبی کے آخر میں مذکور ہے کہ ہفتہ بھر پورے ایک سال میں مراد ہے، خصاف نے ذکر فرمایا کہ اگر منتظم کو فالج یا کوئی مرض لاحق ہو گیا تو اس میں گفتگو اور لین دین کرنا ممکن ہو تو وہ اپنے اجر کا مستحق ہوگا ورنہ نہیں، اس پر طرطوسی نے فرمایا کہ اس عبارت کا تقاضا یہ ہے کہ مدرس وغیرہ کو جب کوئی عذر مثلاً مرض یا فرض حج پیش آئے جس کی وجہ سے وہ فرض منصبی ادا نہ کر سکے تو مقررہ وظیفہ کا مستحق نہ ہوگا کیونکہ معاملہ فرض منصبی کی ادائیگی پر طے ہوا ہے

اگر یہ پایا گیا تو وظیفہ کا استحقاق ہوگا ورنہ نہیں، فقہ یہی ہے اھ، یہ بیان ہفتہ تک کی چشم پوشی کے مذکورہ حکم کے منافی نہیں ہے کیونکہ قلیل معاف ہوتا ہے جیسا کہ عادت میں مقررہ تعطیلات میں چشم پوشی ہوتی ہے اھ ملخصاً، واللہ تعالٰی اعلم (ت)

1. الردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/۸-۴۰۷

Fatawa Razawiyya Volume 16

Issue 79: From Eidroos Residence, Eidroosia Monastery. Sent by Hazrat Syed Ali bin Husain Eidroos, the Sajjada Nashin of the mentioned monastery, on 23rd Dhu al-Qi'dah 1329 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the firm Sharia say regarding the following matter: Zaid, solely with the thought that trustees of Waqf (endowment) properties squander money through negligence and carelessness, presents his personal opinion to the government without consulting the Quran and Hadith. He suggests that Waqfs should be registered and their accounts should be audited. Although the government has appointed an Advocate General for Waqfs specifically for the purpose that if anyone finds such malpractice regarding a trustee, they can report it to the Advocate General and, with his approval, sue the trustee. Despite this rule, Zaid wants the Waqfs to be registered and for the heavy departmental expenses, such as registration fees and salaries of clerks etc., to be paid from the Waqf funds, even though the endower (Waqif) did not leave a will for them. Is this bill by Zaid permissible or impermissible according to the true Sharia? State it and earn a reward.

The Answer: Zaid's bill is absolutely invalid and void. Those new expenses that Zaid has invented of his own accord, without a Sharia ruling and without the endower's condition, and wants to impose on any Waqf, shall never be charged to the Waqf, nor shall any Waqf be responsible for them. Let alone Zaid, even a ruler or a judge (Qazi) does not have the authority in Sharia to make such inventions in Waqf. Uqood al-Durriyah, Egyptian edition, Vol. 1, p. 192:

(Arabic Text)

When innovations are proven, their appointment shall not be acted upon because the Qazi does not have the authority to innovate without a Sharia justification, so how can a trustee? It is stated in Al-Dhakhirah, Al-Walwaljiyyah, and others that if the Qazi appoints a carpet-cleaner for the mosque without the endower's condition, it is not permissible for the Qazi to do so, nor is

(Urdu Translation)

When new expenses are established in a Waqf, their appointment will not be acted upon because the Qazi does not have the authority to implement new matters without Sharia justification, so how can a trustee do so? It is clarified in Dhakhirah, Walwaljiyyah, etc., that if the Qazi has appointed someone for the cleaning of the floor of the mosque without the condition of the Waqif, then the Qazi does not have this authority and it is not permissible for

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
it permissible for the carpet-cleaner to accept the stipend.	that appointed person to receive the fixed stipend. (T)

Also p. 188 (It is also on page 188. T):

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
And the Qazi and his assistants taking the money is like taking...	The Qazi and his staff taking Waqf property is just like...

---

1 Al-Uqood al-Durriyah fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyyah, Book of Waqf, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan 1/ 220. Page 213 of 631

फतावा रजविया खंड १६

मसला ७९: ऐदरूस निवास, ऐदरूसिया खानकाह से। हज़रत सैयद अली बिन हुसैन ऐदरूस, उल्लेखित खानकाह के सज्जादा नशीन द्वारा प्रेषित, २३ ज़ुल-क़ादा १३२९ हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद, केवल इस विचार से कि वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्ती) संपत्तियों के मुतवल्ली (ट्रस्टी) लापरवाही और बेपरवाही से पैसा बर्बाद कर देते हैं, कुरान और हदीस के परामर्श के बिना सरकार के सामने अपनी निजी राय पेश करता है। वह सुझाव देता है कि वक़्फ़ों को पंजीकृत किया जाना चाहिए और उनके खातों की जाँच की जानी चाहिए। हालांकि सरकार ने वक़्फ़ों के लिए एडवोकेट जनरल को विशेष रूप से इस उद्देश्य के लिए नियुक्त किया है कि यदि किसी को मुतवल्ली के संबंध में ऐसी किसी खराबी का पता चलता है, तो वे एडवोकेट जनरल को इसकी सूचना दे सकते हैं और उनकी अनुमति से मुतवल्ली पर मुकदमा कर सकते हैं। इस नियम के बावजूद, ज़ैद चाहता है कि वक़्फ़ पंजीकृत हों और विभाग के भारी खर्च, जैसे पंजीकरण शुल्क और क्लर्कों आदि का वेतन, वक़्फ़ फंड से दिया जाए, भले ही वक़्फ़ करने वाले (वाकिफ) ने उनके लिए वसीयत नहीं की हो। क्या ज़ैद का यह बिल शरीयत के अनुसार जायज़ है या नाजायज़? बयान करें और पुण्य कमाएं।

जवाब: ज़ैद का वह बिल पूरी तरह से नाजायज़ और बातिल (अमान्य) है। वे नए खर्च जो ज़ैद ने शरीयत के आदेश के बिना और वाकिफ की शर्त के बिना अपने मन से ईजाद (अविष्कार) किए हैं और किसी वक़्फ़ पर डालना चाहता है, वे वक़्फ़ पर कभी नहीं पड़ेंगे, और न ही कोई वक़्फ़ उनका जिम्मेदार होगा। ज़ैद तो ज़ैद, शासक और काजी (न्यायाधीश) को भी वक़्फ़ में ऐसे ईजाद का शरीयत के अनुसार अधिकार नहीं है। अकुदुल दुर्रियाह, मिस्र संस्करण, खंड १, पृष्ठ १९२:

(अरबी पाठ)

यदि नए नवाचार साबित होते हैं, तो उनकी नियुक्ति पर अमल नहीं किया जाएगा क्योंकि काजी को शरीयत के औचित्य के बिना नवाचार करने का अधिकार नहीं है, तो मुतवल्ली कैसे कर सकता है? अल-ज़खीरा, अल-वलवलजीय्याह और अन्य में यह स्पष्ट किया गया है कि यदि काजी ने

(उर्दू अनुवाद)

जब वक़्फ़ में नए खर्च साबित किए जाएं तो उनकी नियुक्ति पर अमल नहीं किया जाएगा क्योंकि काजी को शरीयत के औचित्य के बिना नए मामलों को लागू करने का अधिकार नहीं है, तो मुतवल्ली कैसे कर सकता है? ज़खीरा, वलवलजीय्याह आदि में स्पष्ट उल्लेख है कि यदि

(अरबी पाठ)

वाकिफ की शर्त के बिना मस्जिद के फर्श की सफाई करने वाले को नियुक्त किया है, तो काजी के लिए ऐसा करना जायज़ नहीं है, और न ही उस सफाई करने वाले के लिए निर्धारित वजीफा लेना जायज़ है।

(उर्दू अनुवाद)

काजी ने वाकिफ की शर्त के बिना मस्जिद के लिए फर्श की सफाई करने वाला नियुक्त कर दिया तो काजी को यह अधिकार नहीं है और उस नियुक्त व्यक्ति को भी निर्धारित वजीफा लेना जायज़ नहीं है। (त)

यथा पृष्ठ १८८ पर भी है:

(अरबी पाठ)

और काजी और उसके सहायकों का धन लेना वैसा ही है जैसा...

(उर्दू अनुवाद)

काजी और उसके स्टाफ का वक़्फ़ माल लेना ऐसा ही है...

---

१ अल-उकुदुल दुर्रियाह फी तनकीह अल-फतावा अल-हामिदिय्याह, किताबुल वक़्फ़, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफगानिस्तान १/ २२०। पृष्ठ २१३ / ६३१

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

مسئلہ ۷۹: از صورت عید روس منزل خانقاہ عید روسیہ مرسلہ حضرت سید علی بن حسین عید روس سجادہ نشین خانقاہ مذکور ۲۳ ذیقعدہ ۱۳۲۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین حسبِ ذیل مسئلہ میں کہ زید محض اس خیال سے کہ متولیانِ وقف کا مال غفلت و بے پرواہی سے خورد برد کر جاتے ہیں گورنمنٹ کے سامنے بغیر مشورہ قرآن و حدیث کے اپنی ذاتی رائے پیش کرتا ہے کہ اوقاف رجسٹرڈ کرائے جائیں اور حساب کی جانچ پڑتال کی جائے حالانکہ گورنمنٹ نے ایڈووکیٹ جنرل کو اوقاف کے لئے محض اس غرض کے واسطے مقرر کیا ہوا ہے کہ اگر متولی کے متعلق کسی شخص کو اس قسم کی کوئی خرابی معلوم ہو تو وہ ایڈووکیٹ جنرل کو اس کی اطلاع دے کر اس کی منظوری سے متولی پر دعویٰ کر سکتا ہے باوجود اس قاعدہ کے وہ یہ چاہتا ہے کہ اوقاف رجسٹرڈ ہوں اور محکمہ کے کثیر اخراجات مثل رجسٹرڈ کرانے کی فیس اور کلرکوں وغیرہ کی تنخواہ وغیرہ وغیرہ جس قدر اخراجات ہوں وہ تمام اوقاف سے دے جائیں حالانکہ واقف کی ان کے لئے وصیت نہیں کیا زید کا یہ بل از روئے شریعت حقہ جائز ہے یا ناجائز؟ بینوا توجروا (بیان کیجئے اجر حاصل کیجئے ۔ت) الجواب: زید کا وہ بل محض جائز و باطل ہے، وہ نئے خرچ کہ زید نے بے حکم شرع وبے شرط واقف اپنے دل سے ایجاد کر کے کسی وقف پر ڈلوانے چاہے ہرگز وقف پر نہ پڑیں گے، نہ کوئی وقف ان کا ذمہ دار ہو گا، زید تو زید حاکم و قاضی کو بھی وقف میں ایسے ایجاد کا شرعاً اختیار نہیں۔ عقود الدریہ مطبع مصر جلد اول صفحہ ۱۹۲ :

| اذا ثبت الاحداث لا یعمل بتقریرہ لان القاضی لیس لہ الاحداث بدون مسوغ شرعی فکیف المتولی وقد صرح فی الذخیرۃ والولوجیۃ وغیرہما بان القاضی اذا قرر فراشاً للمسجد بغیر شرط الواقف لم یحل

للقاضی ذلک ولم یحل للفراش تناول المعلوم۔ | جب وقف میں نئے مصارف ثابت کئے جائیں تو ان کی تقرری پر عمل نہ کیا جائے گا کیونکہ قاضی کو شرعی جواز کے بغیر نئے امور نافذ کرنے کا اختیار نہیں تو متولی کیسے کر سکتا ہے، ذخیرہ، ولوالجیہ وغیرہما میں تصریح ہے کہ اگر قاضی نے واقف کی شرط کے بغیر مسجد کے لئے فرش کی صفائی کرنے والا مقرر کر دیا تو قاضی کو یہ اختیار نہیں ہے اور اس مقرر شدہ کو بھی مقررہ وظیفہ وصول کرنا جائز نہیں۔ (ت) |

ایضاً ص ۱۸۸ (ص ۱۸۸ پر بھی ہے۔ت):

| واخذ القاضی واعوانہ المال کاخذ | قاضی اور اس کے عملہ کا وقف مال لینا ایسا ہی ہے |

---

1 العقود الدریۃ فی تنقیح الفتاوی الحامدیۃ کتاب الوقف ارگ بازار قندھار افغانستان ۱/ ۲۲۰ Page 213 of 631

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

(Arabic) Al-Lusus - 1

(Urdu) It is like the taking of thieves. (T)

Bahr al-Ra'iq, Egypt Press, Vol 5, p. 260:

(Arabic) In al-Bazzaziyya: if the trustee is illiterate and hires a scribe for his accounting, it is not permissible for him to give the wage from the waqf property. 2

(Urdu) It is in Bazzaziyya that if the trustee is not educated and hires someone for accounts, it is not permissible for the trustee to pay their wage from the waqf property. (T)

Ibid, p. 245:

(Arabic) If you say that in the appointment of a cleaner (farrash) there is a benefit, I say: the service of the mosque is possible without his formal appointment, by the trustee hiring a cleaner for it. What is forbidden is his appointment to a post which is a right for him. Therefore, Qadikhan stated that the trustee has the right to hire a servant for the mosque at the market rate. From this it is inferred that the judge's appointment in the rest of the posts without the condition of the waqf-giver is not valid, such as testimony, direct management, and seeking, all the more so; and the prohibition of salaries from the endowments is even more so. 3

(Urdu) If your question is that there is an improvement of the endowment in having a cleaner for the mosque, then I would say that the service of the mosque is possible even without a permanent appointment, by the trustee getting it done by someone on wages. Appointment to a permanent stipend is forbidden. And for this reason, Qadi Khan has clarified that the trustee can take work from a servant for the mosque at the prevailing wage. And from this it is known that the judge cannot make a permanent appointment in the remaining duties of the endowment without the condition of the waqf-giver, for example, witnessing, its discharge, and its seeking is a fortiori, and arranging the accounts of the endowments is a fortiori (permanent appointment will be forbidden). (T)

Ibid, p. 263:

(Arabic) So you have known that the legality of accounting for the supervisors is only so that the judge may know the treacherous from the trustworthy, not for the judge and his

(Urdu) So you have known that accounting from the supervisors is only prescribed so that the judge can know who is treacherous or trustworthy, not so that something is

(Arabic) Al-Lusus - 1	(Urdu) It is like the taking of thieves. (T)
followers to take anything from the supervisors. And what happened in Cairo in our second time, and we have witnessed	collected from the supervisors for the judge and his staff while

1. Al-'Uqud ad-Durriyya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyya, Kitab al-Waqf, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 1/215.
2. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Waqf, H.M. Saeed Company, Karachi, 5/241.
3. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Waqf, H.M. Saeed Company, Karachi, 5/227.

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

(अरबी) अल-लुसुस - 1

(उर्दू) जैसे चोरों का लेना है। (त)

बहर अल-राइक, मिस्र प्रेस, खंड 5, पृष्ठ 260:

(अरबी) अल-बज़ाज़िया में: यदि मुतवल्ली (ट्रस्टी) अनपढ़ है और अपने हिसाब के लिए एक मुंशी को काम पर रखता है, तो उसके लिए वक्फ संपत्ति से वेतन देना जायज़ नहीं है। 2

(उर्दू) बज़ाज़िया में है कि मुतवल्ली अगर शिक्षित न हो और हिसाब-किताब के लिए किसी को वेतन पर रखे, तो मुतवल्ली के लिए उसकी मज़दूरी वक्फ माल से देना जायज़ नहीं है। (त)

वही, पृष्ठ 245:

(अरबी) यदि आप कहें कि फ़राश (सफाईकर्मी) की नियुक्ति में लाभ है, तो मैं कहूँगा: मस्जिद की सेवा उसकी औपचारिक नियुक्ति के बिना भी संभव है, मुतवल्ली द्वारा उसके लिए एक फ़राश को किराए पर लेकर। जो वर्जित है वह उसे ऐसे पद पर नियुक्त करना है जो उसके लिए अधिकार बन जाए। इसलिए, क़ाज़ी ख़ान ने स्पष्ट किया है कि मुतवल्ली को बाज़ार दर पर मस्जिद के लिए एक नौकर रखने का अधिकार है। इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि वक्फ देने वाले की शर्त के बिना बाकी पदों में न्यायाधीश की नियुक्ति मान्य नहीं है, जैसे कि गवाही, प्रत्यक्ष प्रबंधन और मांग, और भी अधिक; और बंदोबस्ती (वक्फ) से वेतन का निषेध और भी अधिक है। 3

(उर्दू) अगर तुम्हारा सवाल हो कि मस्जिद के लिए सफाई वाले में वक्फ का सुधार है, तो मैं कहूँगा कि मस्जिद की सेवा स्थायी नियुक्ति के बिना भी मुमकिन है कि मुतवल्ली मज़दूरी पर किसी से करा ले, स्थायी वज़ीफ़े पर नियुक्ति वर्जित है, और इसी लिए क़ाज़ी ख़ान ने स्पष्ट किया है कि मुतवल्ली मस्जिद के लिए प्रचलित मज़दूरी पर किसी खादिम से काम ले सकता है और इससे मालूम हुआ कि क़ाज़ी वक्फ के शेष वज़ीफ़ों में स्थायी नियुक्ति वक्फकर्ता की शर्त के बिना नहीं कर सकता, उदाहरण के तौर पर गवाही और उसकी अदायगी और उसकी मांग करना प्राथमिकता के साथ (और भी अधिक) और वक्फ के हिसाब-किताब को व्यवस्थित करना प्राथमिकता के साथ (स्थायी नियुक्ति वर्जित होगी)। (त)

वही, पृष्ठ 263:

(अरबी) तो आपने जान लिया है कि पर्यवेक्षकों (निगरानी करने वालों) के लिए लेखा-जोखा की

(उर्दू) तो मालूम कर चुका कि निगरानी करने वाले हज़रात से हिसाब यह सिर्फ इसलिए शरीयत में है

(अरबी) अल-लुसुस - 1

वैधता केवल इसलिए है ताकि न्यायाधीश विश्वासघाती को विश्वसनीय से पहचान सके, न कि न्यायाधीश और उसके अनुयायियों के लिए पर्यवेक्षकों से कुछ लेने के लिए। और हमारे दूसरे समय में काहिरा में जो हुआ, और हमने देखा है

(उर्दू) जैसे चोरों का लेना है। (त)

कि क़ाज़ी को मालूम हो सके कि कौन खाइन (विश्वासघाती) है या अमीन (विश्वसनीय) है, इसलिए नहीं कि क़ाज़ी और उसके अमले (कर्मचारियों) के लिए निगरानी करने वालों से कुछ वसूली की जाए जबकि

1. अल-उक़ूद अद-दुर्रैया फ़ी तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, किताब अल-वक्फ़, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 1/215।
2. बहर अल-राइक, किताब अल-वक्फ़, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 5/241।
3. बहर अल-राइक, किताब अल-वक्फ़, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 5/227।

पृष्ठ 631 का 214

اللصوص- 1 **جیسے چوروں کا لینا ہے۔ (ت)**

بحرالرائق مطبع مصر جلد پنجم ص ۲۶۰:

في البزازيه المتولی لو امیاً فاستأجر الکاتب لحسابه لا یجوز له اعطاء الاجرة من مال الوقف 2-

بزازیہ میں ہے کہ متولی اگر تعلیم یافتہ نہ ہو اور حسابات کیلئے وہ کسی کو اجرت پر رکھے لے تو متولی کو اس کی اجرت وقف مال سے دینا جائز نہیں ہے۔ (ت)

ایضاً ص ۲۴۵:

فان قلت في تقریر الفراش مصلحة قلت یمکن خدمة المسجد بدون تقریره بأن یستأجر المتولی فراشاله والممنوع تقریره فی وظیفة تکون حقاله ولذا صرح قاضیخان بأن للمتولی ان یستأجر خادماً للمسجد باجرة المثل واستفید منه عدم صحة تقریر القاضی فی بقیة الوظائف بغیر شرط الواقف کشهادة ومباشرة وطلب بالاولی وحرمة المرتبات بالاوقاف بالاولی 3-

اگر تیرا سوال ہو کہ مسجد کے لئے صفائی والے میں وقف کی اصلاح ہے تو میں کہوں گا کہ مسجد کی خدمت مستقل تقرری کے بغیر بھی ممکن ہے کہ متولی اجرت پر کسی سے کرالے ، مستقل وظیفہ پر تقرری ممنوع ہے، اور اسی لئے قاضی خاں نے تصریح کی ہے کہ متولی مسجد کیلئے مروجہ اجرت پر کسی خادم سے کام لے سکتا ہے اور اس سے معلوم ہوا کہ قاضی وقف کے بقایا وظائف میں مستقل تقرری واقف کی شرط کے بغیر نہیں کر سکتا، مثلاً شہادت اور اس کی ادائیگی اور اس کا طلب کرنا بطریق اولٰی اور اوقاف کے حسابات کو مرتب کرنا بطریق اولٰی (مستقل تقرری ممنوع ہوگی۔ (ت)

اللصوص- 1 **جیسے چوروں کا لینا ہے۔ (ت)**

ایضاً ص ۲۶۳:

فقد علمت ان مشروعية المحاسبات للنظار انما هی لیعرف القاضی الخائن من الامین لا لاخذ شیئ من النظار للقاضي واتباعه والواقع بالقاهرة فی زماننا الثاني وقد شاهدنا

تو معلوم کر چکا کہ نگران حضرات سے حساب یہ صرف اس لئے مشروع ہے کہ قاضی کو معلوم ہو سکے کہ کون خائن ہے یا امین ہے ، اس لئے نہیں کہ قاضی اور اس کے عملہ کے لئے نگرانوں سے کچھ وصولی کی جائے جبکہ

1۔ العقود الدرية في تنقيح الفتاوى الحامدية كتاب الوقف ارگ بازار قندهار افغانستان ۱/ ۲۱۵ 2۔ بحر الرائق كتاب الوقف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۴۱ 3۔ بحر الرائق كتاب الوقف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۲۷

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

(Arabic) فيها من الفساد للاوقاف كثيرا بحيث تقدم كلفة المحاسبة على العمارة والمستحقين وكل ذلك من علامات الساعة-1	**In Cairo at this time, another situation is prevalent, and in this connection, we have witnessed many corruptions in endowments (Awqaf) where the accounting expenses take precedence over the maintenance of the endowment building and its beneficiaries, while all these matters are among the signs of the Day of Judgment. (T)**

Furthermore, the state of the times has been deteriorating for hundreds of years; honesty, trustworthiness, and concern for what is forbidden (haram) or permissible (halal) in monetary dealings have diminished. You have just heard in the text of Bahr al-Ra'iq what they said about the state of Cairo's endowments in their time, which was four hundred years ago, that the accounting procedures of the officials destroyed the endowments. Currently, the trustee (Mutawalli) is alone and fears being held accountable, and every Muslim has the right to complain against him. If he commits misappropriation, he has no document of exoneration in his hand. When endowments were registered and officials were appointed for accounting, and accounts were entered into registers, the trustees became satisfied regarding complaints and demands as their income and expenditure records were passed. However, it is not known whether those among them who are treacherous have ceased their betrayal; rather, they would want to please the accountants for their corrupt purposes, and they will find many such people. In such a case, there is a risk of there being ten parts (of corruption) instead of one in the endowment. The clear result is what was stated in Al-Bahr: "We have witnessed much corruption in the endowments there"[2] (We have seen much corruption in the endowments of Cairo - T). And their objection is certainly applicable, that those fees contrary to Sharia were taken in Cairo willy-nilly, whether the right of the endowment building and its beneficiaries is fulfilled or not. We ask Allah for forgiveness and well-being, and there is no power nor strength except through Allah, the Exalted, the Magnificent. And Allah, Glorified and Exalted is He, knows best.

Problem 80: From Seheswan, queried by Maulvi Fazl Ahmad Badayuni, 20 Rabi-ul-Akhir 1330 AH. If redirecting from endowed property is Sharia-wise impermissible, then can one expand expenditures in such a case? For example, a Mutawalli receives fifteen or ten rupees monthly, and due to the constraints of supporting children and family, living is difficult. He does not have the strength or courage for service or

menial labor and does the work himself. If he expands his own expenses, is it permissible or not?

[1] Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Waqf, H.M. Saeed Company, Karachi, 5/224. [2] Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Waqf, H.M. Saeed Company, Karachi, 5/224.

(अरबी) فيها من الفساد للاوقاف كثيرا بحيث تقدم كلفة المحاسبة على العمارة والمستحقين وكل ذلك من علامات الساعة-1

काहिरा में इस समय दूसरी स्थिति प्रचलित है और इस सिलसिले में हमने औक़ाफ़ में बहुत से भ्रष्टाचारों का अवलोकन किया है जहाँ लेखांकन (अकाउंटिंग) के खर्चों को औक़ाफ़ की इमारत और उसके हक़दारों पर प्राथमिकता प्राप्त होती है जबकि ये सभी मामले क़यामत की निशानियों में से हैं। (त)

फिर ज़माने की हालत सैकड़ों वर्षों से बदल रही है, ईमानदारी, अमानत और रुपये के मामले में हराम और हलाल की परवाह कम रह गई है। अभी इसी इबारत 'بحر الرائق' (बहरुल राइक़) में सुन चुके कि वह अपने ज़माने में, जिसे चार सौ वर्ष होने को आए, काहिरा के औक़ाफ़ का क्या हाल बताते हैं कि कारिंदों (अधिकारियों) की हिसाब-फ़हमियों (लेखांकन प्रक्रियाओं) ने ही वक़्फ़ को तबाह कर दिया। अभी तो मुतवल्ली (ट्रस्टी) अकेला है और उसे हिसाब का डर लगा रहता है और हर मुसलमान को उसकी शिकायत का हक़ पहुँचता है और अगर वह बेईमानी करे तो उसके हाथ में अपनी बेगुनाही का कोई दस्तावेज़ नहीं होता। और जब औक़ाफ़ पंजीकृत किए गए और हिसाब-किताब के लिए अधिकारी नियुक्त हुए और हिसाब रजिस्टरों में दर्ज किए गए, तो मुतवल्लियों को शिकायत और मांग से यह इत्मीनान हो गया कि उनका जमा-खर्च पास हो गया। लेकिन उनमें जो खयानत (धोखाधड़ी) करने वाले हैं, उनका खयानत से बाज़ आना मालूम नहीं, बल्कि वे अपने भ्रष्ट उद्देश्यों के लिए हिसाब समझने वालों को भी खुश करना चाहेंगे और उन्हें इस समय बहुत से ऐसे लोग मिल भी सकेंगे। ऐसे में वक़्फ़ में एक की जगह दस हिस्से होने की आशंका है और इसका साफ़ वही नतीजा है जो 'बहर' में फ़रमाया कि "हमने वहां औक़ाफ़ का बहुत भ्रष्टाचार देखा है"[2] (हमने काहिरा में औक़ाफ़ का बहुत भ्रष्टाचार देखा है - त)। और उनका वह एतराज़ तो ज़रूर लाज़िम है कि वे शरीयत के खिलाफ फीसें काहिरा में मज़बूरीवश ली गईं, वक़्फ़ की इमारत और उसके हक़दारों का हक़ पूरा हो या न हो। हम अल्लाह से माफ़ी और सलामती मांगते हैं, और अल्लाह के सिवा कोई शक्ति या ताकत नहीं है जो महान और श्रेष्ठ है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

मसला ८०: सेहसवान से, प्रेषक मौलवी फ़ज़ल अहमद बदायूँनी, २० रबी-उल-आख़िर १३३० हिजरी। अगर वक़्फ़ की गई संपत्ति से पलटना शरीयत के अनुसार नाजायज़ है, तो क्या ऐसी स्थिति में खर्च का विस्तार किया जा सकता है? उदाहरण के तौर पर, मुतवल्ली को पंद्रह रुपये या दस रुपये महीना

मिलता है और बच्चों और परिवार की तंगी के कारण गुज़ारा मुश्किल है, नौकरी-चाकरी की शक्ति या साहस नहीं है और काम वह खुद ही करता है। अगर वह अपने खर्च का विस्तार करे तो क्या यह जायज़ है या नहीं?

[1] बहरुल राइक़, किताबुल वक़्फ़, एच.एम. सईद कंपनी कराची, ५/२२४ [2] बहरुल राइक़, किताबुल वक़्फ़, एच.एम. सईद कंपनी कराची, ५/२२४

पृष्ठ २१५ का ६३१

فیها من الفساد للاوقاف کثیرا بحیث تقدم کلفة المحاسبة علی العمارة والمستحقین وکل ذلك من علامات الساعة-1

قاہرہ میں اس وقت دوسری صورت مروج ہے اور اس سلسلہ میں ہم نے اوقاف میں بہت سے فسادات کا مشاہدہ کیا ہے جہاں پر محاسبہ کے اخراجات کو اوقاف کی عمارت اور اس کے مستحقین پر تقدم حاصل ہوتا ہے جبکہ یہ تمام امور علامات قیامت سے ہیں (ت)

پھر زمانے کے حالت صد ہا سال دگرگوں ہو رہی ہے، دیانت امانت اور روپے کے معاملے میں حرام و حلال کی پروانہ در رہ گئی ہے، ابھی اسی عبارت بحر الرائق میں سن چکے کہ وہ اپنے زمانہ میں جسے چار سو برس ہونے آئے قاہرہ کے اوقاف کا کیا حال بتاتے ہیں کہ اہلکاروں کے حساب فہمیوں ہی نے وقف کے وقف تباہ کر دئے ابھی تو متولی تنہا ہے اور اسے حساب کا خوف لگا ہے اور ہر مسلمان کو اس کی شکایت کا حق پہنچتا ہے اور تغلب کرے تو اس کے ہاتھ میں اپنی برات کی کوئی دستاویز نہیں، اور جب اوقاف رجسٹرڈ کرائے گئے اور حساب فہمی پر اہلکار مقرر ہوئے اور حساب رجسٹروں پر چڑھائے گئے متولیوں کو شکایت و مطالبہ سے تو اطمینان ہو گیا کہ ان کا جمع خرچ پاس ہو گیا مگر ان میں جو خائن ہیں ان کا خیانت سے باز آنا معلوم، بلکہ وہ اپنی اغراض فاسدہ کیلئے حساب فہموں کو بھی راضی کر نا چاہیں گے اور انہیں بہت ایسے مل بھی سکیں گے اس وقت وقف میں ایک کی جگہ دس حصے ہونے کا اندیشہ ہے اور اس کا صاف وہی نتیجہ ہے جو بحر میں فرمایا کہ شاہدنا فیها من الفساد للاوقاف کثیراً 2 (ہم نے قاہرہ میں اوقاف کا کثیر فساد دیکھا ہے ت) اور ان کا وہ اعتراض تو ضرور لازم ہے کہ وہ خلاف شرع فیسیں قاہرہ

میں خواہی نخواہی لی گئیں، وقف کی عمارت اور اس کے مستحقین کا حق پورا ہو یا نہ ہو، نسأل اللہ العفو والعافیۃ ولاحول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۸۰: از سہسوان مسئولہ مولوی فضل احمد بدایونی ۲۰ ربیع الآخر ۱۳۳۰ھ اگر جائداد موقوفہ سے رجوع شرعاً ناجائز ہو تو ایسے میں توسیع خرچ کی کر سکتا ہے مثلاً پندرہ روپے ماہوار یا دس روپے ماہوار متولی کو ملتا ہے بوجہ تنگی عیال اطفال گزر مشکل ہے، نوکری چاکری کی قوت یا ہمت نہیں اور کام آپ ہی کرتا ہے اگر اپنے خرچ توسیع کرے جائز ہے یا نہیں؟

1 بحر الرائق کتاب الوقف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۲۴ 2 بحر الرائق کتاب الوقف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۲۴

Fatawa Ridawiyya Volume (16)

The Answer:

Allah Almighty says: "And whoever is poor, let him eat according to what is fair." [1] | He who is in need should eat according to custom.

And He says: "And Allah knows the mischief-maker from the reformer." [2] | God knows well who is the spoiler and who is the improver.

And the Master of the Universe (may Allah send peace and blessings upon him) says: Many people delve into whatever their soul desires from the wealth of Allah and His Messenger; for them on the Day of Resurrection there is nothing but the Fire.[3] - Narrated by Ahmad and al-Tirmidhi, and he said it is Sahih Hasan, from Khawlah bint Qays, and al-Bayhaqi in ash-Shu'ab from Abdullah bin Umar, may Allah be pleased with them. | Many are those who indulge in the wealth of Allah and His Messenger according to their carnal desires; for them on the Day of Judgment there is nothing but fire. (Ahmad and Tirmidhi have narrated it, and Tirmidhi has declared it Sahih and Hasan from Khawlah bint Qays, and Bayhaqi has narrated it in his 'Shu'ab' from Abdullah bin Umar may Allah be pleased with him. - T)

And he (may Allah send peace and blessings upon him) says: If the son of Adam had a valley of gold, he would seek a second; and if he had two valleys, he would seek a third. Nothing fills the belly of the son of Adam except dust, and Allah accepts the repentance of whoever repents.[4] - Narrated | If the son of Adam had a forest full of gold, he would ask for another forest, and if there were two forests, he would want a third. And nothing fills the stomach of the son of Adam but dust, and Allah accepts the repentance of the one who repents. (Narrated)

[1] Al-Quran al-Karim 4/6 [2] Al-Quran al-Karim 2/220 [3] Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Asceticism, Chapter on: Richness is the richness of the soul, Amin Company Delhi 2/20 [4] Al-Targhib wa al-Tarhib referring to al-Bazzar, al-Targhib fi al-Iqtisad Hadith 31, Mustafa al-Babi Egypt 2/542; Sahih al-Bukhari, Chapter on: What to guard against from the fitna of wealth, Qadimi Kutub Khana Karachi 2/953; Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Abu Waqid al-Laythi, Dar al-Fikr Beirut 5/219

फ़तावा रिज़विया जिल्द (16)

अल-जवाब (उत्तर):

अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल फ़रमाता है: "और जो कोई निर्धन हो, उसे चाहिए कि वह न्यायसंगत तरीक़े से खाए।" [1] | जो ज़रूरतमंद है वह रीति-रिवाजों के अनुसार खाए।

और फ़रमाता है: "और अल्लाह बिगाड़ने वाले को सुधारने वाले से (अलग) जानता है।" [2] | खुदा अच्छी तरह जानता है कि कौन बिगाड़ने वाला है और कौन सुधारने वाला।

और हुज़ूर सैय्यद-ए-आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं: बहुत से लोग अल्लाह और उसके रसूल के माल में अपनी इच्छा के अनुसार लिप्त होते हैं; उनके लिए कयामत के दिन सिवाय आग के कुछ नहीं है।[3] - इसे अहमद और तिरमिज़ी ने रिवायत किया है और तिरमिज़ी ने इसे ख़ौला बिन्त क़ैस से सही और हसन करार दिया है, और बैहक़ी ने 'अश-शुअब' में अब्दुल्लाह बिन उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम से रिवायत किया है। | बहुत से लोग ऐसे हैं जो अल्लाह और उसके रसूल के माल में अपनी नफ़्सानी ख़्वाहिशात के मुताबिक डूबते हैं, उनके लिए कयामत में सिवाय आग के कुछ नहीं है। (इसे अहमद और तिरमिज़ी ने रिवायत किया है और तिरमिज़ी ने इसे ख़ौला बिन्त क़ैस से सही और हसन क़रार दिया है और बैहक़ी ने इसे अपनी किताब 'शुअब' में अब्दुल्लाह बिन उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है। - त)

और (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: अगर आदम के बेटे के पास सोने का एक मैदान (वादी) हो, तो वह दूसरे की इच्छा करेगा; और अगर उसके पास दो मैदान हों, तो वह तीसरे की इच्छा करेगा। और आदम के बेटे का पेट सिवाय मिट्टी के कुछ नहीं भरता, और अल्लाह उसकी तौबा स्वीकार करता है जो तौबा करता है।[4] - रिवायत | अगर आदम के बेटे के पास सोने से भरा एक जंगल हो, तो वह दूसरा जंगल मांगेगा, और अगर दो जंगल हों, तो तीसरा चाहेगा। और आदम के बेटे का पेट मिट्टी के अलावा किसी चीज़ से नहीं भरता, और अल्लाह तौबा करने वाले की तौबा कबूल करता है। (इसे रिवायत किया गया)

[1] अल-क़ुरआनुल करीम 4/6 [2] अल-क़ुरआनुल करीम 2/220 [3] जामिअत-तिर्मिज़ी, अबवाबुज़-ज़ुहद, बाब मा जाअ अनल-ग़िना ग़िनन-नफ़्स, अमीन कंपनी दिल्ली 2/20 [4] अत्तरग़ीब वत्तरहीब बहवाला अल-बज़्ज़ार, अत्तरग़ीब फ़िल-इक्तिसाद हदीस 31, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 2/542; सहीह बुख़ारी,

बाब मा युत्तक़ा मिन फ़ितनतिल माल, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची 2/953; मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस अबी वाक़िद अल-लैसी, दारुल फ़िक्र बैरूत 5/219

पेज 216/631

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

الجواب:

اللہ عزوجل فرماتا ہے: "وَمَنْ كَانَ فَقِيْرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوْفِ ط" 1 | جو حاجتمند ہے وہ موافق دستور کھائے۔

اور فرماتا ہے: "وَاللّٰهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ ط" 2 | خدا خوب جانتا ہے کون بگاڑنے والا ہے اور کون سنوارنے والا۔

اور حضور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں: رب متخوض فیما شاءت نفسه من مال اللہ ورسوله لیس له یوم القیمة الا النار 3 - رواه احمد والترمذی وقال حسن صحیح عن خولة بنت قیس والبیهقی فی الشعب عن عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنهم۔ | بہت وہ کہ اللہ و رسول کے مال میں اپنی خواہش نفس کے مطابق دھنستے ہیں ان کے لئے قیامت میں نہیں مگر آگ (اس کو احمد نے اور ترمذی نے روایت کیا ہے اور ترمذی نے اس کو خولہ بنت قیس سے صحیح اور حسن قرار دیا ہے اور بیہقی نے اس کو اپنی شعب میں عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔ ت)

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم: لوکان لابن آدم واد من ذهب لابتغی الیه ثانیا ولو کان له وادیان لابتغی الیهما ثالثا ولا یملأ جوف ابن آدم الا التراب ویتوب اللہ علی من تاب 4 - رواه | اگر ابن آدم کے لئے ایک جنگل بھر سونا ہو تو دوسرا جنگل اور مانگے اور دو جنگل ہوں تو تیسرا اور چاہے، اور ابن آدم کا پیٹ نہیں بھرتی مگر خاک اور تائب کی توبہ اللہ قبول کرتا ہے (اس کو رواہ)

1 القرآن الکریم ۴ / ۶ 2 القرآن الکریم ۲ / ۲۲۰ 3 جامع الترمذی ابواب الزہد باب ماجاء ان الغنی غنی النفس امین کمپنی دہلی ۲ / ۲۰ 4 الترغیب والترہیب بحوالہ البزاز الترغیب فی الاقتصاد حدیث

۳۱ مصطفی البابی مصر ۲ / ۵۴۲، صحیح البخاری باب ما یتقی من فتنۃ المال قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۹۵۳، مسند احمد بن حنبل حدیث ابی واقد اللیثی دارالفکر بیروت ۵ / ۲۱۹

Vol. 16 Fatawa Ridawiyya

Ahmad and the two Sheikhs narrated from Ibn Abbas, Tirmidhi from Anas, Bukhari from Ibn al-Zubayr, Ibn Majah from Abu Hurayra, Ahmad from Abu Waqid, and Bukhari in At-Tarikh and al-Bazzar narrated from Buraydah (may Allah be pleased with them). (T)

Revocation of an endowment (waqf) is impossible. Furthermore, if the monthly stipend fixed for it is not equivalent to 'ajr al-mithl' (standard wage) in terms of sincere effort and good service, then it must certainly be supplemented to reach that level. If even the actual standard wage does not suffice for necessary expenses, an increase in the monthly stipend up to the limit of sufficiency is possible from the surplus of the endowment. However, one should not act on their own authority, as being both the claimant and the judge is not appropriate. Instead, one should refer to the most learned, pious Sunni scholar of the city, or entrust it to several honorable, religious, and influential Muslims of the city. After a thorough investigation, they may order an amount up to the standard wage or, given sincere need and lack of sufficiency, increase it to the point of sufficiency. In this estimation, they should also consider what new circumstances have arisen that made the stipend insufficient, given that the endower himself was the trustee and determined this monthly amount at the time of endowment. It is stated in Rad al-Muhtar:

"The supervisor (Nazir) shall receive what the endower (Waqif) has designated for him according to the endower's condition, even if it is more than the standard wage (ajr al-mithl), as stated in al-Bahr. If he designated less, the judge (Qadi) has the authority to complete it to the standard wage upon his request, as discussed in Anfa' al-Wasail, and support for this will follow shortly. This is restricted by the upcoming statement: 'The trustee (Mutawalli) has absolutely no right to take more than what the endower fixed for him.'"

The supervisor will receive the fixed stipend according to the endower's condition, even if it exceeds the standard rate. If the endower's fixed amount is less than the standard, there is the authority to complete it up to the standard rate upon request, as mentioned in Anfa' al-Wasail. Further confirmation of this will follow soon, and this is constrained by the later statement that "the trustee has absolutely no right to take an increase over the fixed amount." (T)

It is stated in Durr al-Mukhtar: "An increase by the judge over the known amount is permissible." When the fixed stipend for the Imam is not sufficient.

[1] Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Section: Observing the Endower's Condition, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/417. Page 217 of 631

अहमद और शेखन ने इब्ने अब्बास से, तिर्मिज़ी ने अनस से, बुखारी ने इब्ने जुबैर से, इब्ने माजाह ने अबू हुरायरा से, अहमद ने अबू वाकिद से और बुखारी ने तारीख में और बज़ार ने बुरैदा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम) से रिवायत की है। (त)

वक्फ़ से रुजूअ (वापस लेना) नामुमकिन है, फिर जो माहवार मुकर्रर हुआ अगर वह उसकी सच्ची कोशिश और अच्छी सेवा के लिहाज़ से 'अज्र-ए-मिसल' (मानक वेतन) के बराबर नहीं है, तो ज़रूर अज्र-ए-मिसल की तकमील कर दी जाएगी। और अगर वाक़ई अज्र-ए-मिसल भी उसके वाजिब खर्च के लिए काफी न हो, तो वक्फ़ की फाज़िलात (अतिरिक्त आय) से ज़रूरत की हद तक माहवार वज़ीफे में इज़ाफ़ा (वृद्धि) भी मुमकिन है। मगर ऐसा खुदमुख्तारी से न हो कि खुद ही मुद्दई और खुद ही हाकिम बनना ठीक नहीं, बल्कि वहां के सबसे बड़े आलिम, सुन्नी और दीनदार की तरफ रुजूअ करे या शहर के कई मोअज़्ज़ज़ (सम्मानित), धर्मपरायण और राय रखने वाले मुसलमानों के सुपुर्द कर दे। वे पूरी तहकीकात के बाद अज्र-ए-मिसल तक का हुक्म दें या ज़रूरत और किफ़ायत न होने की शर्त पर ज़रूरत की हद तक इज़ाफ़ा करें। इस स्थिति में उन्हें यह भी ध्यान रखना चाहिए कि जब वाकिफ खुद ही मुतवल्ली था और उसने खुद ही वक्फ़ के समय यह माहवार तय किया था, तो अब ऐसी क्या बात पैदा हुई कि वह माहवार नाकाफी हो गया। रद-उल-मुहतार में है:

"नाज़िर (निरीक्षक) को वाकिफ की शर्त के मुताबिक वही मिलेगा जो वाकिफ ने उसके लिए तय किया है, चाहे वह अज्र-ए-मिसल से ज़्यादा ही क्यों न हो, जैसा कि 'अल-बहर' में है। और अगर उसने कम तय किया है, तो काज़ी को उसके मांगने पर अज्र-ए-मिसल तक पूरा करने का अधिकार है, जैसा कि 'अनफ़अ अल-वसायल' में चर्चा की गई है, और जल्द ही इसकी ताईद (पुष्टि) भी आएगी। और यह उसके आने वाले इस कौल (कथन) से बंधा हुआ है कि 'मुतवल्ली को वाकिफ द्वारा मुकर्रर की गई राशि से ज़्यादा लेने का कतई अधिकार नहीं है'।"

निरीक्षक को वाकिफ की शर्त के अनुसार मुकर्रर वज़ीफा मिलेगा चाहे वह प्रचलित दर से अधिक हो। और अगर वाकिफ द्वारा मुकर्रर राशि प्रचलित दर से कम है, तो उसके मांगने पर उसे प्रचलित दर तक पूरा करने का अधिकार है, जैसा कि अनफ़अ अल-वसायल में चर्चा के तौर पर ज़िक्र किया गया है। और इसकी मज़ीद ताईद जल्द आएगी और यह उसके आइंदा कौल कि "मुतवल्ली को मुकर्रर राशि पर ज़्यादती का हरगिज़ अधिकार नहीं है" से मुकय्यद (सीमित) है। (त)

दुर्रे मुख्तार में है: "काज़ी की तरफ से मालूम राशि पर इज़ाफ़ा जायज़ है।" जब इमाम के लिए मुकर्रर वज़ीफा काफी न हो।

[1] रद-उल-मुहतार, किताब अल-वक्फ़, फ़स्ल: वाकिफ की शर्त का लिहाज़ करना, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ३/४१७। पृष्ठ २१७/६३१

احمد والشیخان عن ابن عباس والترمذی عن انس والبخاری عن ابن الزبیر وابن ماجۃ عن ابی ہریرۃ و احمد عن ابی واقد والبخاری فی التاریخ والبزار عن بریدۃ رضی اللہ تعالٰی عنہم۔ شیخین نے ابن عباس اور ترمذی نے انس سے اور بخاری نے ابن زبیر سے اور ابن ماجہ نے ابوہریرہ سے اور احمد نے ابو واقد سے اور بخاری نے تاریخ میں اور بزار نے بریدہ رضی اللہ تعالٰی عنہم سے روایت کیا ہے۔ (ت)

وقف سے رجوع ناممکن، پھر جو ماہوار مقرر ہوا اگر اس کے صدق سعی وحسن خدمت کے لحاظ سے بقدر اجرِ مثل کے نہیں تو ضرور اجرِ مثل کی تکمیل کر دی جائے گی، اور اگر واقعی اجرِ مثل بھی اسکے واجبی صرف کو کفایت نہ کرے تو وقف کی فاضلات سے تا حد کفایت ماہوار میں اضافہ بھی ممکن، مگر نہ یوں کہ بطور خود کہ خود ہی مدعی اور خود ہی حاکم ہونا ٹھیک نہیں، بلکہ وہاں کے افقہ اہل بلد عالم سنی دیندار کی طرف رجوع کرے یا متعدد معزز متدین ذی رائے مسلمانان شہر کے سپرد کر دے وہ بعد تحقیقات کامل اجرِ مثل تک حکم دیں یا بشرط صدقِ حاجت و عدم کفایت تا قدرِ کفایت اضافہ کریں، اس تقدیر پر ان کو یہ بھی ملحوظ رہے کہ جب واقف خود ہی متولی ہوا اور خود ہی وقتِ وقف یہ ماہوار تجویز کیا تو اب کون سی بات حادث ہوئی کہ وہ ماہوار ناکافی ہو گیا، ردالمحتار میں ہے:

الناظر بشرط الواقف فلہ ماعینہ لہ الواقف ولو اکثر من اجر المثل کما فی البحر ولو عین لہ اقل فللقاضی ان یکمل لہ اجر المثل بطلبہ کما بحثہ فی انفع الوسائل، ویأتی قریبا ما یؤیدہ، وھذا مقید لقولہ الآتی لیس للمتولی اخذ زیادۃ علی ماقرر لہ الواقف اصلاً۔ نگران کو واقف کی شرط کے مطابق مقررہ

وظیفہ ملے گا اگرچہ یہ مروج سے زائد ہو، اور اگر واقف کا مقرر کردہ مروج سے کم ہو تو اس کے مطالبہ پر مروج تک مکمل کرنے کا اختیار ہے جیسا کہ اس کو انفع الوسائل نے بحث کے طور پر ذکر کیا ہے، اور اس کی مزید تائید عنقریب آئے گی اور یہ اس کے آئندہ قول کے "متولی کو مقررہ پر زیادتی کا ہرگز اختیار نہیں ہے" سے مقید ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے: تجوز الزیادۃ من القاضی علی معلوم جب امام کے لئے مقررہ وظیفہ کفایت نہ کرے تو

[1] ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۱۷ Page 217 of 631

Fatawa Razawiyya, Volume 16

If the Imam's (stipend) is not sufficient, the judge has the authority to increase it. (T) It is stated in Radd al-Muhtar: It is apparent that everyone whose removal would cause harm if the designated amount does not suffice them, such as the supervisor (Nazir), the muezzin, the school teacher, the gatekeeper, and the like, if they do not work without an increase, they should be included in this ruling. This is supported by what is in Al-Bazzaziyya: If the Imam and the Muezzin do not remain stable due to the small amount of the fixed stipend, it is for the religious judge to spend on them from the surplus of the endowment for public interests and construction, with the advice of pious people from the locality, provided that the donor of the surplus income endowments and their purpose are the same. And Allah knows best. (T)

Problem 81: From Rampur, Mohalla Chah Shor, Mahmood al-Zafar Khan alias Chhamman Khan, 9 Rabi' al-Thani 1333 AH. What do the scholars of the religion say about this matter: Zaid endowed his property with these words: "For as long as I live, I shall continue to use the income from the endowed property for my own expenses; after me, my offspring shall continue to spend it on their needs; when no one from my offspring remains, then pious scholars shall spend it on lawful causes." Now the point of inquiry is that Amr, the creditor of the debtor Zaid, wants to execute a decree upon this income which Zaid is receiving for his expenses from the endowed property for his lifetime. Is he legally (Shari'ah) permitted to do so or not? Explain and be rewarded.

Answer: Yes, he cannot do it against the property, but he can do it against the income that Zaid receives, because the property is an endowment and the income is Zaid's property. It is stated in Radd al-Muhtar: The beneficiary owns the benefits without compensation. And Allah Almighty knows best. The beneficiaries of the endowment will become the owners of the endowment's benefits without any exchange. And Allah Almighty knows best. (T)

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Section: Observing the conditions of Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/391 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Section: Observing the conditions of Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/218 3 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Section: Observing the conditions of Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/399

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

इमाम यदि उसका (वज़ीफ़ा) पर्याप्त न हो तो काज़ी को बढ़ाने का अधिकार है। (त) रद-अल-मुह्तार में है: ज़ाहिर है कि जिस किसी को हटाने से नुक़सान हो और निर्धारित राशि उसके लिए काफ़ी न हो, तो उसे भी इस मामले में शामिल किया जाएगा, जैसे कि प्रबंधक (नाज़िर), मुअज्ज़िन, स्कूल शिक्षक, चौकीदार आदि, यदि वे वृद्धि के बिना काम न करें। इसकी पुष्टि अल-बज़्ज़िया के इस उद्धरण से भी होती है कि जब इमाम और मुअज्ज़िन वज़ीफ़े की कमी के कारण टिक न सकें, तो धार्मिक न्यायाधीश को चाहिए कि वह मोहल्ले के नेक लोगों की सलाह से वक़्फ़ के जनहित और मरम्मत के अतिरिक्त आय में से उन पर खर्च करने का अधिकार है, बशर्ते कि अतिरिक्त आय वाले वक़्फ़ का वक़्फ़ करने वाला (वाक़िफ़) और उनका उद्देश्य एक ही हो। और अल्लाह बेहतर जानता है। (त)

मसाला 81: रामपुर, मोहल्ला चाह शोर से महमूद अल-ज़फ़र खान उर्फ छम्मन खान, 9 रबी-उल-थानी 1333 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद ने अपनी संपत्ति इन शब्दों के साथ वक़्फ़ की: "जब तक मैं जीवित हूँ, मैं वक़्फ़ की गई संपत्ति की आय को अपने खर्चों के लिए उपयोग करता रहूँगा; मेरे बाद, मेरी संतान अपनी ज़रूरतों पर खर्च करती रहेगी; जब मेरी संतान में से कोई भी शेष न रहे, तो नेक विद्वान इसे जायज़ कार्यों में खर्च करते रहें।" अब पूछताछ का विषय यह है कि ज़ैद (जो कि ऋणी है) का ऋणदाता अम्र, उस आय पर डिक्री जारी करवाना चाहता है जो ज़ैद अपने जीवनकाल के लिए वक़्फ़ संपत्ति से अपने खर्चों के लिए प्राप्त कर रहा है। क्या वह शरिया के अनुसार ऐसा कर सकता है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

उत्तर: हाँ, वह संपत्ति पर नहीं कर सकता, लेकिन उस आय पर कर सकता है जो ज़ैद को मिलती है क्योंकि संपत्ति वक़्फ़ है और आय ज़ैद का मालिकाना हक़ है। रद-अल-मुह्तार में है: वक़्फ़ का लाभार्थी बिना किसी बदले के लाभों का मालिक होता है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। वक़्फ़ के लाभार्थी बिना किसी विनिमय के वक़्फ़ के लाभों के मालिक होंगे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

1 रद-अल-मुह्तार, किताब-अल-वक़्फ़, फ़स्ल: वक़्फ़ की शर्तों का पालन करना, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/391 2 रद-अल-मुह्तार, किताब-अल-वक़्फ़, फ़स्ल: वक़्फ़ की शर्तों का पालन करना, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 3/218 3 रद-अल-मुह्तार, किताब-अल-वक़्फ़, फ़स्ल: वक़्फ़ की शर्तों का पालन करना, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 3/399

الامام اذا کان لا یکفیہ 1 قاضی کو زائد کرنے کا اختیار ہے۔(ت) ردا لمختار میں ہے: الظاھر انہ یلحق بہ کل من في قطعہ ضرر اذا کان المعین لایکفیہ کالناظر والمؤذن ومدرس المدرسۃ والبواب ونحوھم اذا لم یعملوا بدون الزیادۃ- یؤیدہ ما فی البزازیۃ اذا کان الامام والمؤذن لایستقر لقلۃ المرسوم للحاکم الدین ان یصرف الیہ من فاضل وقف المصالح والعمارۃ باستصواب اھل الصلاح من اھل المحلۃ لو اتحد الواقف والجھۃ 2۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

ظاہر ہے کہ جس کو معزول کرنے میں نقصان ہو کہ مقررہ اس کو کفایت نہ کرتا ہو تو اس کے معاملہ کو بھی اس سے لاحق کیا جائے گا، مثلاً نگران، موذن، مدرس، چوکیدار وغیرہ حضرات جب یہ لوگ وظیفہ زائد کئے بغیر کام نہ کریں، اس کی تائید بزازیہ کی اس عبارت سے بھی ہوتی ہے کہ جب امام اور موذن وظیفہ کی قلت کی وجہ سے استقرار نہ کریں تو حاکم دین کو محلہ کے اہل لوگوں کے مشورہ سے وقف کے مصالح اور عمارت سے فاضل آمدنی میں سے ان کے لئے صرف کرنے کا اختیار ہے بشرطیکہ فاضل آمدنی والے اوقاف کا واقف اور ان کی جہت ایک ہو۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۸۱: از رام پور محلہ چاہ شور، محمود الظفر خان عرف چھمن خان ۹ ربیع الثانی ۱۳۳۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنی جائیداد بایں الفاظ وقف کی کہ تاحیات اپنی آمدنی جائیداد موقوفہ کی اپنے مصارف میں لاتا رہوں، بعد میرے اولاد اپنی ضروریات میں صرف کرتی رہے، جب میرے اولاد میں سے کوئی شخص باقی نہ رہے تو علمائے صالحین محل مشروع میں صرف کرتے رہیں، اب دریافت طلب یہ امر ہے کہ عمرو دائن زید مدیون کی اس آمدنی پر جو

تاحیات اس کو جائیداد موقوفہ سے اپنے مصارف میں لا رہا ہے اجرائے ڈگری چاہتا ہے تو وہ شرعاً کرا سکتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: ہاں جائیداد پر نہیں کر سکتا آمدنی جو زید کو ملتی ہے اس پر کر سکتا ہے کہ جائیداد وقف ہے اور آمدنی زید کی ملک۔ ردالمحتار میں ہے: الموقوف علیه یملك المنافع بلا بدل 3۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ موقوف علیہ حضرات وقف کے منافع کے بلا عوض مالک ہوں گے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

1 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۹۱ 2 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۲۱۸ 3 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۹۹

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Question 83: From Sitapur District, Laharpur, Madrasa Islamia, asked by Abu Muhammad Yusuf, student of Madrasa Islamia, 12 Safar-ul-Muzaffar 1334 AH, Tuesday.

Respected AlaHazrat Mujaddid of the present century, may the suns of your graces never set. Honorable greetings filled with respect. The arrival of your blessed letter was an honor. The reply to the previous inquiry was immensely satisfying. May Allah keep your noble person safe forever and continue to benefit Muslims globally through this general grace. Amen, by the sanctity of the Prophet and his glorious family. I was deeply saddened to hear of the passing of Maulana Khalil-ur-Rehman (may he be forgiven). One more matter is sought to be clarified: please inform me out of your elderly kindness. In the reply regarding musical instruments, you rightly declared them prohibited, which is the exact ruling of Sharia. My humble submission is: is it permissible to give a small or large amount of money as traveling expenses (zad-e-rah) to a Qawwal after listening to a praise of God (Hamd), a praise of the Prophet (Na'at), a ghazal, or a salutation (Salam), either during the session or at the time of departure, as per previous customs and established practices? This is common in the Urs gatherings of Sufi masters (may Allah have mercy on them), provided they are free from musical instruments. And is it correct to derive evidence for this from the act of the Prophet (PBUH) regarding Hazrat Hassan (RA), as it is proven that the Prophet gifted his blessed mantle to Hazrat Hassan (RA) after hearing his poetry? I hope for an answer on this petition as well; it would be a great favor. Only.

Answer: If the Qawwal is neither a beardless youth nor a woman, and he recites authentic verses of Hamd, Na'at, and Manqabat in a melodious voice without musical instruments, or sings in a specific gathering of righteous people, and in summary, there is no immediate fitna (trial) nor a future possibility of it, then the correct view is that it is undoubtedly permissible. Giving and receiving for this is also lawful. The incident of Ka'b bin Zuhair (RA), where the Holy Prophet (PBUH) listened to his Na'atiya Qasida and gifted him his blessed mantle, is a valid basis for this. Since it has been a practice from old times to give on such permissible occasions, it should continue. It is part of the tradition of those who issue and those who receive. Whether the amount is small or large, it should follow the established tradition. And Allah knows best.

Questions 83 to 87: Asked by Badruddin Sahib, 30 Muharram-ul-Haram 1335 AH: What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say in a case where there is an office within the premises of Jama Masjid Mumbai, and for its management, a committee of eleven persons from the Jama'at-ul-Muslimeen Mumbai is appointed as advisors?

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

मसला 83: जिला सीतापुर, लहरपुर, मदरसा इस्लामिया से, अबू मुहम्मद यूसुफ, छात्र मदरसा इस्लामिया द्वारा पूछा गया, 12 सफ़र-उल-मुज़फ़्फ़र 1334 हिजरी, मंगलवार।

आदरणीय आला हज़रत, इस सदी के मुजद्दिद, आपकी कृपाओं का सूरज कभी अस्त न हो। सम्मानजनक और विनम्र अभिवादन। आपके धन्य पत्र का आगमन एक सम्मान था। पिछली पूछताछ का उत्तर अत्यंत संतोषजनक था। अल्लाह आपके महान व्यक्तित्व को हमेशा सलामत रखे और इस सामान्य कृपा के माध्यम से दुनिया भर के मुसलमानों को लाभान्वित करता रहे। आमीन, नबी और उनके गौरवशाली परिवार की पवित्रता के सदके। मौलाना खलील-उर-रहमान (ईश्वर उन पर कृपा करे) के निधन का समाचार सुनकर बहुत दुख हुआ। एक और बात स्पष्ट करनी है: कृपया अपनी बुजुर्ग कृपा से मुझे सूचित करें। संगीत वाद्ययंत्रों के संबंध में उत्तर में, आपने उन्हें सही तौर पर वर्जित घोषित किया है, जो शरीयत का सटीक नियम है। मेरा विनम्र निवेदन है: क्या किसी कव्वाल को बिना वाद्ययंत्रों के हम्द, नात, ग़ज़ल या सलाम सुनने के बाद, समा की स्थिति में या विदाई के समय, पुराने रीति-रिवाजों और स्थापित प्रथाओं के अनुसार यात्रा खर्च (जाद-ए-राह) के रूप में कम या अधिक धन देना जायज है? जैसा कि सूफी संतों (ईश्वर उन पर कृपा करे) की उर्स की मजलिसों में बुजुर्गों का दस्तूर है, बशर्ते वे संगीत वाद्ययंत्रों से रहित हों। और क्या इस पर हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के उस कार्य से प्रमाण लेना सही है, जैसा कि साबित है कि हुज़ूर ने हज़रत हसन (रज़ियल्लाहु अन्हु) से कसीदा सुनकर उन्हें अपनी मुबारक़ चादर अता की थी? आशा है कि इस प्रार्थना पर भी उत्तर प्राप्त होगा; यह बहुत बड़ी कृपा होगी। केवल।

उत्तर: यदि कव्वाल न तो अमर्द (बिना दाढ़ी वाला युवक) हो और न ही महिला, और वह बिना वाद्ययंत्रों के मधुर आवाज में हम्द, नात और मनकबत के सही शेर पढ़े या नेक लोगों की विशेष सभा में उनके साथ मिलकर गाए, संक्षेप में न तो वर्तमान में कोई फ़ितना (बुराई) हो और न ही भविष्य में इसकी कोई संभावना हो, तो सही बात यह है कि निस्संदेह यह जायज है। और इस पर लेना-देना भी वैध है। हज़रत काब बिन ज़ुहैर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की घटना, जिसमें हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनसे नातिया कसीदा सुना और उन्हें मुबारक़ चादर अता की, इस पर एक सही आधार है। और चूँकि पुराने समय से इस जायज सूरत पर देना चला आ रहा है, तो अब भी दिया जाएगा, बल्कि यह देने और लेने वालों की परंपरा में शामिल है, और कम या अधिक भी पुरानी परंपरा पर आधारित रहेगा। वल्लाहू तआला आलम (अल्लाह सबसे बेहतर जानता है)।

मसला 83 से 87: बदरुद्दीन साहब द्वारा पूछा गया, 30 मुहर्रम-उल-हराम 1335 हिजरी: दीन के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि जामा मस्जिद मुंबई के परिसर में एक कार्यालय है और जिसके प्रबंधन के संबंध में जमात-उल-मुस्लिमीन मुंबई की ओर से ग्यारह व्यक्तियों की एक समिति सलाहकार के रूप में नियुक्त है?

مسئلہ ۸۳ : از ضلع سیتا پور، لہر پور مدرسہ اسلامیہ مسئولہ ابو محمد یوسف متعلم مدرسہ اسلامیہ ۱۲ صفر المظفر ۱۳۳۴ھ سہ شنبہ

والا جناب مستطاب اعلیٰحضرت مجدد مائۃ حاضرہ لا زال شموس افضالکم تسلیم مسنون کریم مشحون مقرون گزارش ہے بصدور والا نامہ فیض شامہ عزت افزائی ہوئی ، جواب استفتاء بیحد تسکین بخش صادر ہو گیا ، اللہ تعالیٰ جناب والا کی بزرگ ذات کو ہمیشہ سلامت رکھے اور اس فیض عام سے مسلمانان عالم کو فیضیاب فرماتا رہے آمین بحرمتہ النبی والہ الامجاد ، جناب مولانا خلیل الرحمن صاحب مرحوم مغفور کی خبر رحلت دریافت ہو کر بہت رنج ہوا ، صرف ایک بات اور دریافت طلب ہے جو گزارش کی جاتی ہے از راہ شفقت بزرگانہ اسکے جواب سے بھی مطلع کیا جاؤں ، بجواب استفتاء مزامیر پر صرف ناجائز فرمایا بہت درست و بجا ارشاد ہے عین حکم شریعت ہے صرف اس قدر عرض ہے کہ صرف کسی قوال سے کوئی قصیدہ یا غزل نعتیہ یا توحید وغیرہ یا سلام وغیرہ سن کر عین حالت سماع میں یا بوقت رخصت حسب شدائد قوانین سابق اوقات اوقات سے بطور زادِ راہ قلیل یا کثیر دینا جائز ہے یا نہیں ؟ جیسا کہ مشائخ علیہم الرحمہ کی مجالس عرس میں بزرگوں کا دستور ہے ، درانحالیکہ وہ مزامیر سے خالی ہوں اور اس پر حضور انور حیات رسالتمآب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے اس فعل سے سند لینا جو حضرت حسان رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ثابت ہے کہ حضور نے حسان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو قصیدہ سن کر ردائے مبارک عنایت فرمائی تھی ٹھیک ہے یا نہیں؟ امیدوار ہوں کہ اسی عریضہ پر یہ جواب بھی مرحمت ہو جائے ، عین ذرہ نوازی ہو گی فقط۔

الجواب: قوال اگر نہ امرد ہو نہ عورت ، اور اشعار صحیحہ حمد و نعت و منقبت بلا مزامیر خوش الحانی سے پڑھے یا خاص مجمع صالحین میں ان کے ساتھ تغنی کرے بالجملہ نہ کسی فتنہ پر فی الحال اشتمال نہ آئندہ اس کا صحیح احتمال ، تو صحیح یہ ہے کہ بلا شبہ جائز ہے اور اس پر لینا دینا بھی روا اور واقعہ کعب بن زہیر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے کہ حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ان سے قصیدہ نعتیہ استماع فرما کر ردائے مبارک عطا فرمائی اس پر استناد صحیح ہے ، اور جبکہ شدائد قدیم میں اس صورت جائزہ پر دینا چلا آیا ہے تو اب بھی دیا جائے گا بلکہ وہ صادرین و واردین میں داخل ہے ، اور قلیل و کثیر بھی معہود قدیم پر دائر رہے گا ، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۸۳ تا ۸۷ : مسئولہ بدر الدین صاحب ۳۰ محرم الحرام ۱۳۳۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس صورت میں کہ جامع مسجد بمبئی کے احاطہ میں ایک دفتر خانہ ہے اور جس کے انتظام کے متعلق گیارہ اشخاص کی کوئی جماعت المسلمین بمبئی کی جانب سے مشاور مقرر ہیں

Fatawa Razawiyyah Volume 16

A resolution was passed by the majority of them that a telephone should be installed in the said office, even though there are no commercial relations with the mosque nor any other reasons for a telephone. Instead, it is solely a waste of endowment (waqf) property. So, is it shariah-compliant to take such a telephone from the endowment property or not?

Second, along with this, it was also decided that an electric fan should be acquired for their personal comfort and luxury in the said office where the meeting of the governing body of consultants is held. Is it permissible to make such an expenditure from the endowment property or not?

The third question is, what is the shariah ruling on burdening the endowment property with the expense of electric lighting in place of gas lighting, given that gas lighting is already present in the said office? For your information, it is also submitted that the meetings of the governing body have always been scheduled during the daytime since ancient times, and if by chance a need arises at night, gas lighting is available. There is absolutely no need for electric lighting.

The fourth question is, what is the ruling of the noble Shariah regarding such consultants who engage in such wastefulness and excessive extravagance with endowment property?

Therefore, please state the answers to these mentioned problems with reasoning from legal books, may Allah reward you with goodness, explain and you will be rewarded.

The fifth question is that one of the opposing trustees said that in this regard, i.e., spending from endowment property for these tasks, it is necessary according to Shariah to take the opinion of scholars. Then, one of the proposing trustees said that there is no need for Shariah here. And another said, "I urinate in the mouths of scholars." At that time, he was told, "What word are you saying? Fear Allah." Then he said, "Allah is above and we are on the earth; if Allah comes here, we will fix Him." So, what is the shariah ruling for those who utter such indecent words? Please state in detail and with reasoning along with references from legal books. May Allah reward you.

The Answer:

In the situation inquired about, these new innovations that the endowment consultants want to introduce—telephone, electric fan, and electric lighting—burdening the endowment property with them is purely forbidden (haram). It is stated in Fath al-Qadir:

"Amarna bi-baqa' al-waqf 'ala ma kana" (1) - We are commanded to keep the endowment in its previous state. (T)

1 Fath al-Qadir, Kitab al-Waqf, Maktabah Nooriyah Razawiyyah Sukkur 15/440

उनमें से अधिकांश की राय से यह प्रस्ताव पारित किया गया है कि उक्त कार्यालय में टेलीफोन लिया जाए, बावजूद इसके कि न तो मस्जिद के साथ कोई व्यापारिक संबंध हैं और न ही टेलीफोन के कोई अन्य कारण हैं, बल्कि इससे केवल वक्फ (बंदोबस्ती) संपत्ति की बर्बादी है। अत; वक्फ संपत्ति से ऐसा टेलीफोन लेना शरीयत के अनुसार सही है या नहीं?

दूसरा, इसके साथ ही यह भी तय किया गया कि उक्त कार्यालय में जहाँ सलाहकारों की प्रबंध समिति की बैठक होती है, वहाँ अपने आराम और विलासिता के लिए एक बिजली का पंखा लिया जाए। क्या वक्फ संपत्ति से ऐसा खर्च करना जायज है या नहीं?

तीसरा सवाल यह है कि उक्त कार्यालय में गैस की रोशनी मौजूद होने के बावजूद, उसे हटाकर उसकी जगह बिजली की रोशनी के खर्च का बोझ वक्फ संपत्ति पर डालना शरीयत के अनुसार क्या हुक्म रखता है? सूचना के लिए यह भी निवेदन है कि प्रबंध समिति की बैठकें प्राचीन काल से हमेशा दिन के समय तय होती हैं और यदि कभी रात में आवश्यकता पड़ी तो गैस की रोशनी मौजूद है। बिजली की रोशनी की बिल्कुल आवश्यकता नहीं है।

चौथा सवाल यह है कि ऐसे सलाहकारों के बारे में शरीयत-ए-ग़र्रा का क्या हुक्म है जो वक्फ की संपत्ति से ऐसी फ़ुज़ूलखर्ची और बेजा अपव्यय करते हैं?

अतः, इन उपर्युक्त मसलों के जवाब शरीयत की किताबों से दलीलों के साथ बयान फरमाएं जज़ाकुमुल्लाह खैरा, बयान करें तो आपको सवाब मिले।

पांचवां सवाल यह है कि विरोध करने वाले मुतवल्लियों (ट्रस्टियों) में से एक ने कहा कि इस मामले में यानी वक्फ की संपत्ति से इन कामों में खर्च करने के लिए उलेमा (विद्वानों) से राय लेना शरीयत के अनुसार ज़रूरी है। तो अनुमति देने वाले मुतवल्लियों में से एक ने कहा कि यहाँ शरीयत की कोई ज़रूरत नहीं है। और दूसरे ने कहा कि "मैं उलेमाओं के मुँह में पेशाब करता हूँ", उस समय उससे कहा गया कि यह कैसा शब्द कह रहे हो, खुदा से डरो। तो उसने कहा कि खुदा तो ऊपर है और हम ज़मीन पर, अगर खुदा यहाँ आए तो हम उसे दुरुस्त कर देंगे। अत; ऐसे अभद्र शब्द कहने वालों का शरीयत के अनुसार क्या हुक्म है? शरीयत की किताबों के संदर्भों के साथ विस्तार और दलीलों के साथ बयान करें। जज़ाकुमुल्लाह।

जवाब:

पूछी गई स्थिति में, ये नए नवाचार जो वक्फ के सलाहकार शुरू करना चाहते हैं—टेलीफोन, बिजली का पंखा और बिजली की रोशनी—वक्फ संपत्ति पर इनका बोझ डालना पूरी तरह हराम है। फ़त्हुल क़दीर में है:

"अमरना बि-बक़ा-इल-वक़्फ़ अला मा काना" (१) - हमें हुक्म है कि वक्फ को उसकी पुरानी स्थिति पर कायम रखें। (त)

१ फ़त्हुल क़दीर, किताबुल वक़्फ़, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर १५/ ४४०

ان میں سے اکثر کی رائے سے یہ قرارداد طے ہوئی ہے کہ دفتر خانہ مذکور میں ٹیلیفون لیا جائے باوجودیکہ نہ مسجد کے ساتھ کوئی تجارتی تعلقات ہیں اور نہ کوئی دوسرے اسباب ٹیلیفون کے، بلکہ اس سے فقط تضییع مال وقف ہے، پس ایسے ٹیلیفون کا لینا مال وقف سے شرعاً درست ہے یا نہیں؟

دوسرا اسی کے ساتھ یہ قرارداد بھی طے ہوئی کہ دفتر خانہ مذکور میں جہاں مجلس منتظمہ مشاورین منعقد ہوتی ہے وہاں ایک برقی پنکھا اپنے آرام و تعیش کے واسطے لیا جائے، آیا ایسا خرچ مال وقف میں سے کرنا جائز ہے یا نہیں؟

تیسرا سوال یہ ہے کہ دفتر خانہ مذکور میں باوجودیکہ گیس کی روشنی موجود ہے اس کو رد کرکے اس کی جگہ برقی روشنی کے خرچ کا مال وقف کو زیر بار کرنا شرعاً کیا حکم رکھتا ہے؟ اطلاعاً یہ بھی گزارش ہے کہ مجلس منتظمہ کے اجلاس علی الدوام زمانہ قدیم سے دن کے وقف طے ہوتے ہیں اور اگر احیاناً رات کو ضرورت پڑی تو گیس کی روشنی موجود ہے۔ برقی روشنی کی بالکل ضرورت نہیں۔

چوتھا سوال یہ ہے کہ ایسے مشاورین جو مال وقف سے ایسے فضول اور اسراف بیجا کریں ان کے متعلق شریعت غرا کا کیا حکم ہے؟

پس ان مسائل مذکورہ کے جوابات کتب شرعیہ سے مدلل بیان فرمائیں جزاکم اللہ خیرا، بینوا توجروا۔

پانچواں سوال یہ ہے کہ مانعین متولیوں سے ایک نے کہا کہ اس باب میں یعنی مال اوقاف سے ان کاموں میں صرف کرنے سے علماء سے رائے لینا شرعاً ضرور ہے، پس متولیان مجوزین سے

ایک نے کہا کہ یہاں شریعت کی کچھ ضرورت نہیں۔ اور دوسرے نے کہا میں تو عالموں کے منہ میں پیشاب کرتا ہوں، اس وقت اس سے کہا گیا کہ یہ کیا کلمہ کہتا ہے، خدا سے ڈر۔ تو اس نے کہا کہ خدا تو اوپر ہے اور ہم زمین پر، اگر خدا یہاں آئے تو ہم اس کو درست کردیں گے۔ پس ایسے کلمات ناشائستہ کہنے والوں کا شرعاً کیا حکم ہے؟ مفصل و مدلل مع سند ہائے کتب شرعیہ بیان فرمائیں ۔ جزاکم اللہ۔

الجواب:

صورت مستفسرہ میں یہ نئی بدعتیں کہ مشاورین وقف میں حادث کیا چاہتے ہیں ٹیلیفون اور برقی پنکھا اور برقی روشنی مال وقف پر بار ڈالنا محض حرام ہے، فتح القدیر میں ہے:

امربنا بقاء الوقف علی ماکان- 1 ہمیں حکم ہے کہ وقف کو گزشتہ حال پر قائم رکھیں۔ (ت)

1 فتح القدیر کتاب الوقف مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱۵/ ۴۴۰

Fatawa Ridawiyyah (Volume 16)

This was said regarding situations where the profits of a waqf (endowment) are increased beyond the prescribed expenses, not without necessity, and not for one's own luxury and ostentation. This is doubly forbidden; the wealth of an endowment is under the same ruling as the wealth of an orphan, and the Lord Almighty says: "Indeed, those who unjustly consume the property of orphans are only consuming fire into their bellies." [1] (Those who unjustly consume the property of orphans fill their bellies with fire. (T)) This is extravagance, and Allah does not love the extravagant. "Indeed, He does not like those who commit excess." [2] (Allah Almighty does not like those who are extravagant. (T)) And Allah Almighty says: "Indeed, the wasteful are brothers of the devils, and ever has Satan been to his Lord ungrateful." [3] (Indeed, those who spend wastefully are brothers of the devils, and Satan is most ungrateful to his Lord.) This was addressed to those who squander their own wealth, let alone that of an endowment. It is mandatory to dismiss such advisors; it is mentioned in Durr al-Mukhtar: "It is mandatory to remove him, even if he is the endower (waqif), according to Durar and others; and if others are not trustworthy, then they are all the more to be removed." [4] (It must be compulsorily removed even if it is the waqif, Durar. So others, if not trustworthy, will be removed by way of greater reason. (T)) Meaning, if there is any apprehension regarding the endowment property from the endower himself, it is mandatory that he be removed and the endowment be taken from his hands; so for a non-endower, it is all the more so. And Allah Almighty knows best. (2) The one who utters such cursed statements is a disbelieving apostate (murtad). His wife is out of his marriage contract. It is forbidden for Muslims to socialize with him. It is forbidden to let him enter Muslim endowments. It is forbidden to sit with him. It is forbidden to carry his funeral bier. It is forbidden to go with the funeral. It is forbidden to bury him in Muslim graveyards. It is forbidden to stand by his grave. Conveying any kind of spiritual reward (isal-e-sawab) to him is disbelief. Allah Almighty says: "Allah Almighty has said: Never offer [funeral] prayer for any of them who dies, nor stand at his grave." (T) "And never offer [funeral] prayer for any one of them who dies, nor stand at his grave." [5]

[1] Al-Quran al-Karim 4/10 [2] Al-Quran al-Karim 6/141 [3] Al-Quran al-Karim 17/27 [4] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi 1/383 [5] Al-Quran al-Karim 9/84 Page 221 of 631

फ़तावा रज़विया (खण्ड १६)

यह वहाँ कहा गया है जहाँ वक़्फ़ (न्यास) के मुनाफ़े को निर्धारित व्यय से अधिक कर दिया जाए, न कि बिना आवश्यकता के और न कि अपने ऐश-ओ-आराम और शान-ओ-शौकत के लिए। यह हराम दर हराम (पूरी तरह वर्जित) है; वक़्फ़ का माल यतीम के माल के हुक्म में है, और रब अज़्ज़-ओ-जल्ल फ़रमाता है: "بیشک، جو لوگ انیایپورن طریقے سے اناتھوں کی سنپتی کھاتے ہیں، وے اپنے پیٹ میں کیول آگ بھر رہے ہیں۔" [1] (जो लोग यतीमों का माल ظلم سے کھاتے ہیں، وے اپنے پیٹوں میں آگ بھرتے ہیں۔ (त) यह इसराफ़ (फ़िज़ूलखर्ची) है और अल्लाह इसराफ़ करने वालों को पसंद नहीं करता। "[2] "بیشک وہ فضول خرچی کرنے والوں کو پسند نہیں فرماتا۔" (अल्लाह तआला इसराफ़ करने वालों को पसंद नहीं करता। त) और अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल फ़रमाता है: "بیشک فضول خرچ شیطانوں کے بھائی ہیں، اور شیطان اپنے رب کا بڑا ناشکرا ہے۔" [3] (بیشک مال بیجا اڑانے والے شیطانوں کے بھائی ہیں اور شیطان اپنے رب کا بڑا ناشکرا ہے۔) यह उन्हें फ़रमाया जो अपना माल बेجا उड़ाएँ न کہ वक़्फ़ का। ऐसे परामर्शदाताओं को पदमुक्त करना वाजिब (अनिवार्य) है, दुर्र-ए-मुख्तार में है: "अनिवार्य रूप से हटा दिया जाए चाहे वह वाक़िफ़ (न्यासकर्ता) ही क्यों न हो, दुर्र और अन्य के अनुसार; तो दूसरे अगर विश्वसनीय न हों, तो वे और भी अधिक हटाए जाने योग्य होंगे।" [4] (लाज़मी तौर पर माज़ूल (हटाए) किया जाए अगरचे वाक़िफ़ हो, दुर्र। तो दूसरे अगर क़ाबिल-ए-एतमाद न हों तो वह बतरीक़-ए-औला माज़ूल होंगे। (त)) अर्थात्, यदि स्वयं वाक़िफ़ की ओर से वक़्फ़ की संपत्ति पर कोई अंदेशा हो, तो वाजिब है कि उसे भी निकाल दिया जाए और वक़्फ़ उसके हाथ से ले लिया जाए, तो ग़ैर-वाक़िफ़ के लिए यह और भी अधिक ज़रूरी है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (२) ऐसे शापित कथन बकने वाला काफ़िर और मुर्तद (धर्मत्यागी) है। उसकी पत्नी उसके निकाह से निकल गई। मुसलमानों के लिए उससे मेल-जोल हराम है। वक़्फ़ मुसलमानों में उसे दख़ल देना हराम है। उसके पास उठना-बैठना हराम है। उसका जनाज़ा उठाना हराम है। जनाज़े के साथ जाना हराम है। उसे मुसलमानों के क़ब्रिस्तानों में दफ़न करना हराम है। उसकी क़ब्र पर खड़ा होना हराम है। उसे किसी भी प्रकार का ईसाल-ए-सवाब (पुण्य पहुँचाना) कुफ़्र है। क़ाल अल्लाह तआला: अल्लाह तआला ने फ़रमाया: उनमें से फ़ौत (मरने) ہونے والے پر नमाज़-ए-जनाज़ा हरगिज़ न पढ़ो और न आप उनकी क़ब्र पर क़ियाम फ़रमाएँ। (त) "اور ان میں سے جو مر جائے اس پر کبھی بھی نماز نہ پڑھو اور نہ اس کی قبر پر کھڑے ہو۔" [5]

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम ४/१० [2] अल-क़ुरआन अल-करीम ६/१४१ [3] अल-क़ुरआन अल-करीम १७/२४ [4] दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली १/३८३ [5] अल-क़ुरआन अल-करीम ९/८३ पृष्ठ 221 / 631

یہ وہاں فرمایا ہے کہ جہاں منافع وقف کے لئے مصارف مشروطہ پر زیادت کی جائے نہ کہ بے حاجت نہ کہ اپنا تعیش و ترفع یہ حرام در حرام ہے، مال وقف حکم مال یتیم میں ہے اور رب عزوجل فرماتا ہے: "اِنَّ الَّذِیْنَ یَاْكُلُوْنَ اَمْوَالَ الْیَتٰمٰى ظُلْمًا اِنَّمَا یَاْكُلُوْنَ فِیْ بُطُوْنِهِمْ نَارًا ط" 1 (جو لوگ یتیموں کا مال ظلماً کھاتے ہیں وہ اپنے پیٹوں میں آگ بھرتے ہیں۔ (ت)) یہ اسراف ہے اور اللہ مسرفوں کو دوست نہیں رکھتا "اِنَّهٗ لَا یُحِبُّ الْمُسْرِفِیْنَ ۝" 2 (اللہ تعالٰی اسراف کرنے والوں کو پسند نہیں کرتا۔ ت) اور اللہ عزوجل فرماتا ہے: "اِنَّ الْمُبَذِّرِیْنَ كَانُوْٓا اِخْوَانَ الشَّیٰطِیْنِ ط وَ كَانَ الشَّیْطٰنُ لِرَبِّهٖ كَفُوْرًا ۝" 3 (بیشک مال بیجا اڑانے والے شیطانوں کے بھائی ہیں اور شیطان اپنے رب کا بڑا ناشکرا ہے۔) یہ ان کو فرمایا جو اپنا مال بیجا اڑائیں نہ کہ وقف کا۔ ایسے مشاوروں کو معزول کرنا واجب ہے، در مختار میں ہے: ینزع وجوبًا و لو الواقف درر فغیرہ بالاولی غیر مامون 4۔ (لازمی طور پر معزول کیا جائے اگرچہ واقف ہو، درر۔ تو دوسرے اگر قابلِ اعتماد نہ ہوں تو وہ بطریقِ اولٰی معزول ہوں گے۔ (ت)) یعنی اگر خود واقف کی طرف سے مالِ وقف پر کوئی اندیشہ ہو تو واجب ہے کہ اسے بھی نکال دیا جائے اور وقف اس کے ہاتھ سے لے لیا جائے تو غیر واقف بدرجہ اولٰی و اللہ تعالٰی اعلم۔ (۲) ایسے اقوالِ ملعونہ بکنے والا کافر مرتد ہے اس کی عورت اس کے نکاح سے نکل گئی، مسلمانوں پر اس سے میل جول حرام ہے، وقف مسلمانوں میں اسے دخل دینا حرام ہے، اس کے پاس اٹھنا بیٹھنا حرام ہے، اس کا جنازہ اٹھانا حرام ہے، جنازہ کے ساتھ جانا حرام ہے، اسے مقابر مسلمین میں دفن کرنا حرام ہے، اس کی قبر پر کھڑا ہونا حرام ہے، اسے کسی قسم کا ایصالِ ثواب کرنا کفر ہے۔ قال اللہ تعالٰی: اللہ تعالٰی نے فرمایا: ان میں سے فوت

ہونیوالے پر نماز جنازہ ہرگز نہ پڑھو اور نہ آپ ان کی قبر پر قیام فرمائیں۔ (ت) "وَ لَا تُصَلِّ عَلٰی اَحَدٍ مِّنْهُمْ مَّاتَ اَبَدًا وَّ لَا تَقُمْ عَلٰی قَبْرِهٖ ط" 5-

1 القرآن الکریم ۴ / ۱۰ 2 القرآن الکریم ۶ / ۱۴۱ 3 القرآن الکریم ۱۷ / ۲۷ 4 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۳ 5 القرآن الکریم ۹ / ۸۴ Page 221 of 631

Anyone who still considers him a Muslim or doubts his being an infidel and apostate is also an infidel, and the same rulings apply to him. It is stated in Ash-Shifa of Imam Qadi Iyad, Bazzaziyah, Al-Bahr al-Ra'iq, Majma' al-Anhur, Durr al-Mukhtar, and many other books:

Arabic	**Urdu Translation**
Whoever doubts his punishment and his disbelief, has indeed disbelieved.[1]	He who doubts his disbelief and punishment is an infidel. (T)
We ask Allah for forgiveness and well-being. There is no power or might except with Allah, the Most High, the Most Great.	We request forgiveness and pardon from Allah Almighty; there is no power nor strength except by Allah, the High, the Great. (T)
"Our Lord, let not our hearts deviate after You have guided us and grant us from Yourself mercy. Indeed, You are the Bestower."[2] And Allah Almighty knows best.	O our Lord! Do not turn our hearts away after having guided us, and grant us mercy from Your grace; surely, You are the Great Bestower. (T) And Allah Almighty knows best.

Issue 88 to 91: Sent by Hakim Muhammad Hayat Khan Sahib, Agra, Koocha Hakiman, Hayat Manzil, Rabi' al-Awwal 1335 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say about this matter: Most of the endowments (awqaf) including the Jama Masjid etc. in Agra are under the control and supervision of a society which has five members. Among these five, one member has also become the Secretary of the Anjuman Hilal-e-Ahmar (Red Crescent Society) of Agra. Some time ago, some Turks from Constantinople came to Agra for the purpose of expressing gratitude to the Muslims of Agra. At the suggestion of that member who is the Secretary of Hilal-e-Ahmar, without inquiring from other committee members, a meeting was held in the Jama Masjid of Agra. All arrangements regarding this meeting were carried out by the said member through the mosque employees, and whatever was spent on lighting was paid for by the aforementioned Waqf Society. He stated that since the Jama Masjid belongs to the Muslims of Agra and this meeting was for the Muslims of Agra, if there weren't extra lighting in the mosque, it would bring disrepute to the Muslims. Two members objected to this proceeding. Then a fourth member paid the amount spent on lighting from his own pocket and said that I am resolving the dispute. Therefore, the points to be inquired about are: (1) Was this act of the first

member, to use endowment employees for the work of Anjuman Hilal-e-Ahmar, correct? (2) Was the act of such employees, who are said to be well-versed in religious knowledge and who themselves as well as their subordinate employees performed tasks without the direction of the aforementioned Waqf Society, permissible?

---

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter of the Apostate, Mujtabai Press, Delhi, 1/356 [2] Al-Quran al-Karim, 3/8

जो उसे अब भी मुसलमान माने या उसके काफिर और मुर्तद होने में शक करे वह भी काफिर है, उसके लिए भी यही हुक्म हैं। शफ़ा-ए-इमाम क़ाज़ी अयाज़, बज़ाज़िया, अल-बहररर्राइक, मजमउल अनहुर और दुर्रे मुख़्तार आदि कई किताबों में है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
जिसने उसके अज़ाब और कुफ़्र में शक किया, वह काफ़िर हो गया।[1]	जो उसके कुफ़्र और अज़ाब में शक करे तो वह काफ़िर है। (त)
हम अल्लाह से माफ़ी और सलामती माँगते हैं। अल्लाह के सिवा न कोई शक्ति है और न कोई बल, जो बहुत ऊँचा और महान है।	हम अल्लाह तआला से माफ़ी और दरगुज़र करने की दरख्वास्त करते हैं, लाहौल वला कुव्वता इल्ला बिल्लाहिल अलीय्यिल अज़ीम। (त)
"ऐ हमारे रब! हिदायत फरमाने के बाद हमारे दिलों को न फेर और अपने फ़ज़ल से हमें रहमत अता कर, बेशक तू बहुत अता करने वाला है।"[2] वल्लाहु तआला आलम।	ऐ हमारे रब! हिदायत फरमाने के बाद हमारे दिलों को न फेर और अपने फ़ज़ल से हमें रहमत अता कर, बेशक तू बहुत अता करने वाला है। (त) वल्लाहु तआला आलम।

मसाला 88 से 91: प्रेषक हकीम मोहम्मद हयात खां साहब, आगरा, कूचा हकीमां, हयात मंज़िल, रबी-उल-अव्वल 1335 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरअ-ए-मतीन इस मामले में कि: आगरा में जामा मस्जिद आदि सहित अधिकांश औकाफ़ (धार्मिक बंदोबस्त) एक अंजुमन (समिति) के तहत और देखरेख में हैं, जिसके पाँच सदस्य हैं। इन पाँचों में से एक सदस्य अंजुमन हिलाल-ए-अहमर, आगरा के सचिव भी बन गए हैं। कुछ समय पहले कुस्तुनतुनिया (इस्तांबुल) से कुछ तुर्क आगरा के मुसलमानों का शुक्रिया अदा करने के लिए आगरा आए थे। उन सदस्य के सुझाव पर जो हिलाल-ए-अहमर के सचिव हैं, समिति के अन्य सदस्यों से पूछे बिना, जामा मस्जिद आगरा में एक सभा आयोजित की गई। इस सभा के संबंध में सभी व्यवस्थाएँ उक्त सदस्य ने मस्जिद के कर्मचारियों से करवाईं और रोशनी पर जो कुछ खर्च हुआ, वह उपरोक्त औकाफ़ समिति से दिलवाया गया। उन्होंने कहा कि चूंकि जामा मस्जिद आगरा के मुसलमानों की है और यह सभा आगरा के मुसलमानों की थी, अगर मस्जिद में अतिरिक्त रोशनी न होती तो यह मुसलमानों की बदनामी का कारण होता। इस कार्रवाई पर दो सदस्यों ने आपत्ति जताई। तब एक चौथे सदस्य ने

रोशनी पर खर्च की गई राशि अपनी जेब से चुका दी और कहा कि मैं विवाद खत्म कर रहा हूँ। अतः पूछताछ के बिंदु ये हैं: (1) क्या पहले सदस्य का यह कार्य, कि वक्फ के कर्मचारियों से अंजुमन हिलाल-ए-अहमर का काम लें, सही था? (2) क्या ऐसे कर्मचारी जो दीन के ज्ञान में सक्षम कहे जाते हैं और उन्होंने स्वयं तथा अपने अधीनस्थ कर्मचारियों से उक्त वक्फ समिति के निर्देश के बिना यह कार्य किया, उनका यह कार्य जायज़ था?

---

[1] दुर्रे मुख़्तार, बाबुल मुर्तद, मतबा मुजतबाई देहली 1/356 [2] अल-क़ुरान अल-करीम 3/8

पृष्ठ 222/631

جو اسے اب بھی مسلمان جانے یا اس کے کافر مرتد ہونے میں شک کرے وہ بھی کافر ہے اس کے لئے بھی یہی احکام ہیں۔ شفائے امام قاضی عیاض و بزازیہ و بحر الرائق و مجمع الانہر و در مختار و غیرہا کتب کثیرہ میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
من شك فی عذابه وكفره فقد كفر ۔[1]	جو اس کے کفر اور عذاب میں شک کرے تو وہ کافر ہے (ت)
نسأل الله العفو والعافية ولا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم ۔	ہم اللہ تعالی سے معافی اور درگزر کرنے کی درخواست کرتے ہیں، لاحول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔ (ت)
" رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ "۔[2] واللہ تعالی اعلم ۔	اے ہمارے رب! ہدایت فرمانے کے بعد ہمارے دلوں کو نہ پھیر اور اپنے فضل سے ہمیں رحمت عطا کر، بیشک تو بہت عطا کرنے والا ہے۔ (ت) واللہ تعالی اعلم۔

مسئلہ ۸۸ تا ۹۱ : مرسلہ حکیم محمد حیات خاں صاحب آگرہ کوچہ حکیمان حیات منزل ربیع الاول شریف ۱۳۳۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ اکثر اوقاف بشمول مسجد جامع و غیرہ آگرہ میں ایک انجمن کے ماتحت و وزیر نگرانی ہیں جس کے پانچ ممبر ہیں منجملہ ان پانچوں کے ایک ممبر صاحب انجمن ہلال احمر آگرہ کے بھی سکریٹری ہو گئے ہیں، تھوڑا عرصہ ہوا کہ کچھ ترک قسطنطنیہ سے بغرض اظہار شکریہ مسلمانان آگرہ میں تشریف لائے اور بایماء ان ممبر صاحب کے جو ہلال احمر کے سکریٹری ہیں بلا دریافت دیگر ممبران

کمیٹی ایک جلسہ مسجد جامع آگرہ میں منعقد ہوا اس جلسہ کے متعلق جملہ انتظامات ممبر صاحب موصوف نے ملازمان مسجد سے کرائے اور جو کچھ روشنی میں خرچ ہوا وہ انجمن اوقاف متذکرہ صدر سے دلوایا اور یہ کہا کہ چونکہ مسجد جامع مسلمان آگرہ کی ہے اور یہ جلسہ مسلمانان آگرہ کا تھا اگر مسجد میں روشنی زائد نہ ہوتی تو باعث بدنامی مسلمانان تھا اس کارروائی پر دو ممبر معترض ہوئے تو ایک چوتھے ممبر صاحب نے وہ جو روشنی میں خرچ کی گئی تھی اپنے پاس سے ادا کر دی اور یہ کہا کہ میں رفع نزاع کئے دیتا ہوں پس امورات قابل استفسار یہ ہیں: (۱) آیا اول ممبر صاحب کا یہ فعل کہ ملازمان وقف سے انجمن ہلال احمر کا کام لیں درست تھا؟ (۲) آیا ایسے ملازم جو ذی استعداد علم دین سے بہرہ ور کہے جاتے ہیں اور انہوں نے خود نیز اپنے ماتحت ملازموں سے بلا ایماء انجمن اوقاف متذکرہ بالا کرائے ان ملازموں کا یہ فعل جائز تھا؟

---

[1] درمختار باب المرتد مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۵۶ [2] القرآن الکریم ۳/ ۸

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

(3) Was the lighting expense paid from the waqf income permissible? (4) If another member paid this expense, is there any religious prohibition in including it back into the waqf income?

The Answer: The conditions of the waqf (endowment) should be examined. If the mentioned matter falls under them, then there is no issue; otherwise, it was not permissible for that member to do so. If the workers did the work causing loss to the waqf affairs, they too have sinned. The member who paid the compensation will be rewarded for his good intention, and it is permissible to accept this compensation. And Allah Almighty knows best.

Problem 92: From Seharam district Gaya, sent by Hakim Sirajuddin Ahmad Sahib, 3 Jumada al-Ukhra 1326 AH. Most custodians (Sajjada Nashin), trustees (Mutawallis), managers, members, and employees of waqfs consider it right and their privilege to spend the income from waqf properties on themselves and treat most of its income as their personal expense. This is while a major portion of the income from movable and immovable waqf property should be spent on religious charitable works, as even acknowledged in the councils of Calcutta, Madras, Bombay, and Allahabad. So, is their thinking and acting in this way contrary to Sharia or not? If it is, is there any warning (divine punishment) for the mentioned persons or not? If there is, how should the common Muslims behave towards them?

The Answer: In a waqf, following the conditions set by the person making the waqf (waqif) is mandatory.

Our scholars have said that the condition of the waqif is like the text of the Lawgiver (Allah/Prophet) in the necessity of acting upon it. (T)	**Indeed, our scholars said: "The condition of the Waqif (endower) is like the text of the Legislator regarding the obligation of acting upon it." (1)**

If the endower (waqif) has stipulated that a major portion of it should go to the custodians and trustees, then their doing so is correct and there is no blame on them. However, if they are spending waqf wealth on their personal expenses against the conditions of the waqif out of aggression and injustice, then they are oppressors and usurpers who deserve to be removed. It is necessary that the waqf be taken out of their hands. It is stated in Durr al-Mukhtar:

It will be mandatory to remove him, Bazzaziyyah. Even if he is the waqif himself, Durar. Then another person is even more deserving of removal if he is not trustworthy. (T)

It (the waqf) shall be compulsorily seized [Bazzaziyyah], even from the Waqif (endower) himself [Durar], and others are even more liable to seizure if they are not trustworthy. (2)

1. Al-Ashbaah wan-Naza'ir, Al-Fann ath-Thani, Kitab al-Waqf, Idarat al-Qur'an wal-Ulum al-Islamiyya, Karachi, 1/305
2. Ad-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/383

फ़तावा रज़विय्या (जिल्द 16)

(3) जो खर्चा वक्फ़ की आमदनी से रोशनी के लिए दिया गया क्या वो जायज़ था? (4) अगर किसी दूसरे मेम्बर ने उस खर्चे को अदा कर दिया तो उसे वक्फ़ की आमदनी में शामिल करने में कोई शराई रुकावट तो नहीं है?

अल-जवाब (उत्तर): वक्फ़ की शर्तों पर नज़र की जाए, अगर मज़कूरा (उल्लेखित) मामला उन शर्तों के तहत आता हो तो कोई हर्ज़ नहीं वरना उस मेम्बर को ऐसा करना जायज़ न था। काम करने वालों ने अगर वक्फ़ के कामों का नुकसान कर के काम किया तो वो भी गुनहगार हुए। जिस मेम्बर ने मुआविज़ा (मुआवज़ा) दे दिया उसे अपनी नेक नियत पर सवाब मिलेगा और उस मुआविज़े को क़बूल कर लेना जायज़ है। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसला 92: सहरम ज़िला गया से हकीम सिराजुद्दीन अहमद साहिब द्वारा भेजा गया, 3 जमादी-उल-उख़रा 1326 हिजरी। अक्सर सज्जादा नशीन, मुतवल्ली, मैनेजर, मेम्बर और वक्फ़ के मुलाज़िम वक्फ़ की जायदादों की आमदनी को अपनी मिल्कियत समझते हैं और उसकी ज़्यादातर आमदनी को अपने ही खर्चों में इस्तेमाल करना अपना हक़ और सही समझते हैं। जबकि वक्फ़ की मंकूला (चल) और ग़ैर मंकूला (अचल) जायदाद की आमदनी का ज़्यादा हिस्सा मज़हबी सवाब के कामों में खर्च होना चाहिए, जैसा कि कलकत्ता, मद्रास, बम्बई, और इलाहाबाद की कौंसिलों में भी स्वीकार किया गया है। तो क्या उनका ऐसा समझना और करना शरीयत के खिलाफ है या नहीं? अगर है, तो उन लोगों के लिए कोई वईद (चेतावनी/सज़ा) भी है या नहीं? अगर है, तो आम मुसलमानों को उनके साथ क्या बर्ताव करना चाहिए?

अल-जवाब (उत्तर): वक्फ़ में वाक़िफ़ (वक्फ़ करने वाले) की शर्त का पालन करना लाज़िम (अनिवार्य) है।

हमारे उलेमा ने फ़रमाया कि वाक़िफ़ की शर्त पर अमल करना शरीअत बनाने वाले (अल्लाह/रसूल) के हुक्म पर अमल करने की तरह ज़रूरी है। (त)

बेशक हमारे उलेमा ने फ़रमाया: 'वाक़िफ़ (वक्फ़ करने वाले) की शर्त, शरीयत बनाने वाले के हुक्म की तरह है जिस पर अमल करना वाजिब है।' (1)

अगर वाक़िफ़ ने यही शर्त कर दी है कि इसका ज़्यादातर हिस्सा सज्जादा नशीनों और मुतवल्लियों के खर्च में आए तो उनका ऐसा करना दुरुस्त है और उन पर कोई इल्ज़ाम नहीं। और अगर वो वाक़िफ़ की शर्तों के ख़िलाफ़ ज़बरदस्ती और ज़ुल्म से वक्फ़ का माल अपने खर्चों में लाते हैं तो वो ज़ालिम हैं, ग़ासिब (हड़पने वाले) हैं और निकाले जाने के लायक़ हैं। लाज़िम है कि वक्फ़ उनके हाथ से निकाल लिया जाए। दुर्र-ए-मुख्तार में है:

उसे लाज़मी तौर पर बर्ख़ास्त किया जाएगा, बज़ाज़िया। चाहे वो वाक़िफ़ ही क्यों न हो, दुरर। तो दूसरा शख़्स बदरजा-ए-औला (और भी ज़्यादा) बर्ख़ास्तगी के लायक़ है अगर वो भरोसे के लायक़ न हो। (त)	**उसे (वक्फ़ को) लाज़मी तौर पर वापस लिया जाएगा [बज़ाज़िया], चाहे वो वाक़िफ़ (वक्फ़ करने वाले) से ही क्यों न हो [दुरर], और दूसरे तो बदरजा-ए-औला हक़दार हैं कि उनसे वापस लिया जाए अगर वे भरोसेमंद न हों। (2)**

1. अल-अशबाह वन-नज़ाइर, अल-फ़न्नुस-सानी, किताबुल वक्फ़, इदारातुल क़ुरआन वल-उलूमुल इस्लामिया, कराची 1/305
2. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल वक्फ़, मतबा मुजतबाई देहली 1/383

पेज 223/631

(۳) جو صرفہ آمدنی وقف سے روشنی کا دلوایا گیا وہ جائز تھا؟ (۴) اگر دیگر ممبر نے اس خرچہ کو ادا کردیا تو آمدنی وقف میں شامل کرلئے جانے میں کوئی امر مانع شریعت تو نہیں ہے؟

الجواب: شرائطِ اوقاف پر نظر کی جائے اگر معاملہ مذکورہ ان کے تحت میں داخل ہوتا ہو تو حرج نہیں ورنہ اس ممبر کو ایسا کرنا جائز نہ تھا، کام کرنیوالوں نے اگر کار اوقاف کا حرج کر کے کام کیا تو وہ بھی گنہگار ہوئے، ممبر جس نے معاوضہ دے دیا اپنی حسن نیت پر اجر پائے گا اور اس معاوضہ کو قبول کرلینا جائز ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۹۲: از سہرام ضلع گیامرسلہ حکیم سراج الدین احمد صاحب ۳ جمادی الاخری ۱۳۲۶ھ اکثر سجاد ہ نشینان و متولیان و مینجران و ممبران و ملازمان وقف آمدنی ہائے جائداد وقف کو اپنی ہی ملک اور اس کی زیادہ تر آمدنی کو بھی اپنے ہی مصارف میں صرف کرنا درست وحق سمجھتے ہیں درآنحالیکہ وقف جائداد منقولہ و غیر منقولہ کی آمدنی کا زیادہ تر حصہ مذہبی ثواب کے کاموں میں صرف ہونا چاہئے جیسا کہ کلکتہ ، مدراس ، بمبئی ، الہ آباد کی کونسلوں میں بھی تسلیم کیا ہے ، پس ان کا ایسا سمجھنا و کرنا برخلاف شرع کرنا ہے یا نہیں؟ اگر ہے تو مذکورین کے لئے کوئی وعید بھی ہے یا نہیں؟ اگر ہے تو عوام مسلمین کو ان کے ساتھ کیا برتاؤ کرنا چاہئے؟

الجواب: وقف میں اتباع شرط واقف لازم ہے،

فقد قال علماؤنا ان شرط الواقف کنص الشارع فی وجوب العمل بہ (۱)

ہمارے علماء نے فرمایا کہ واقف کی شرط پر عمل شارع کی نص پر عمل کی طرح ضروری ہے۔ (ت)

اگر واقف نے یہی شرط کر دی ہے کہ اکثر حصہ اس کا سجاد ہ نشینوں متولیوں کے صرف میں آئے تو ان کا ایسا کرنا بجا ہے اور ان پر کچھ الزام نہیں، اور اگر شرائط واقف کے خلاف وہ براہ تعدی مالِ وقف کو ظلماً اپنے مصارف میں لاتے ہیں تو ظالم ہیں غاصب ہیں واجب الاخراج ہیں، لازم ہے کہ وقف ان کے ہاتھ سے نکال لیا جائے۔ درمختار میں ہے :

ینزع وجوباً بزازیة، ولو الواقف، درر، لازمی طور پر معزول ہوگا، بزازیہ۔ اگرچہ واقف ہو، درر۔

غیرہ بالاولی لو غیر مامون (۲) تو غیر بطریقِ اولی اگر وہ نا قابل اعتماد ہو (ت)

۱ الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الوقف ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۱/ ۳۰۵ ۲ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳

Fatawa-e-Razviyya (Volume 16)

Endowment property (waqf) is like the property of an orphan, regarding which it is decreed that whoever consumes it unjustly fills their belly with fire and will soon enter Hell. "Indeed, those who unjustly consume the property of orphans only consume into their bellies fire, and they will burn in a Blaze."[1] If those people do not refrain from this action, stop socializing with them and do not sit with them.

Allah Almighty said: "And if the devil causes you to forget, then do not sit after the remembrance with the wrongdoing people."[2] And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 93 to 102: From Bahraich, Syedwara Badoltakda, Haji Ahmad Allah Shah Sahab, sent by Nawab Ali, dated 9 Jamadi-ul-Awwal 1336 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shariah say regarding the following issues: There is a shrine of a saint in a certain place, and there is a reasonable income from the endowment (waqf) related to it. Due to the mismanagement of the endowment's servants, the court took this endowment from the hands of the servants and handed it over to a committee known as the "Waqf Committee." The court made it necessary for the members of this committee to be of the Sunni school of thought. The court also formulated rules for the supervision of this endowment and established heads of expenditure within those rules, making it a condition that this amount should not be spent on any heads other than those listed in the rules. (1) Among the heads of these expenditures, there is also a head for charity, the words of which in the endowment rules are: "two charitable (allowances), i.e., stipends, charity, and distribution of food and clothing for the purpose of nurturing the poor." Is it religiously permissible to pay salaries to muezzins in those mosques from such charitable (allowances), i.e., stipends, which have no connection with this endowment, or to other such expenses like Urdu and English schools, or to the teachers of a school belonging to any association which has no connection with the endowment? (2) If the members of the committee spend an amount from one head of the endowment income on another listed or non-listed head...

[1] Al-Quran al-Karim 4/10 [2] Al-Quran al-Karim 6/68

फतवा-ए-रजविया (खंड १६)

वक्फ की संपत्ति अनाथ की संपत्ति के समान है, जिसके बारे में यह कहा गया है कि जो कोई इसे अन्यायपूर्ण तरीके से खाता है वह अपने पेट में आग भरता है और जल्द ही नर्क में जाएगा, "निश्चित रूप से, जो लोग अन्यायपूर्ण तरीके से अनाथों की संपत्ति खाते हैं, वे अपने पेट में केवल आग ही खाते हैं, और वे दहकती आग में जलेंगे।"[1] यदि वे लोग इस कार्य से बाज नहीं आते, तो उनसे मेल-जोल छोड़ दें, उनके पास बैठना जायज नहीं।

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया: "और यदि शैतान तुम्हें भुला दे, तो याद आने के बाद अन्यायी लोगों के साथ मत बैठो।"[2] और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला ९३ से १०२: बहराइच से, सैयदवाड़ा बदोलतकदा, हाजी अहमद अल्लाह शाह साहब, नवाब अली द्वारा प्रेषित, दिनांक ९ जमादी-उल-अव्वल १३३६ हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के न्यायविद निम्नलिखित मुद्दों पर क्या कहते हैं: किसी स्थान पर एक बुजुर्ग का मजार है और उससे संबंधित वक्फ की एक उचित आय है। वक्फ के खादिमों (सेवकों) के कुप्रबंधन के कारण, अदालत ने इस वक्फ को खादिमों के हाथों से निकालकर एक कमेटी को सौंप दिया, जिसे "वक्फ कमेटी" के नाम से जाना जाता है। अदालत ने इस कमेटी के सदस्यों के लिए सुन्नी संप्रदाय का होना अनिवार्य कर दिया। अदालत ने इस वक्फ की देखरेख के लिए नियम भी बनाए और उन नियमों में खर्च के मद निर्धारित किए, और यह शर्त रखी कि इस राशि को नियमों में सूचीबद्ध मदों के अलावा किसी अन्य मद में खर्च नहीं किया जाना चाहिए। (१) इन खर्चों के मदों में दान का भी एक मद है, जिसके शब्द वक्फ नियमों में ये हैं: "दो खैराती (भत्ता) अर्थात वजीफा और खैरात और गरीबों के पालन-पोषण के उद्देश्य से भोजन और कपड़े का वितरण।" क्या धार्मिक रूप से उन मस्जिदों में मुअज्जिनों को ऐसे खैराती (भत्ते) यानी वजीफे से वेतन देना जायज है जिनका इस वक्फ से कोई संबंध नहीं है, या अन्य ऐसे खर्चों जैसे उर्दू और अंग्रेजी स्कूलों, या किसी संघ के स्कूल के शिक्षकों को वेतन देना जिनका वक्फ से कोई संबंध नहीं है? (२) यदि कमेटी के सदस्य वक्फ की आय के एक मद से किसी अन्य सूचीबद्ध या गैर-सूचीबद्ध मद में राशि खर्च करते हैं...

[1] अल-कुरान अल-करीम ४/१० [2] अल-कुरान अल-करीम ६/६८

पृष्ठ २२४/६३१

مال وقف مثل مال یتیم ہے جس کی نسبت ارشاد ہوا کہ جو اسے ظلماً کھاتا ہے اپنے پیٹ میں آگ بھرتا ہے اور عنقریب جہنم میں جائے گا، "اِنَّ الَّذِیْنَ یَاْكُلُوْنَ اَمْوَالَ الْیَتٰمٰى ظُلْمًا اِنَّمَا یَاْكُلُوْنَ فِیْ بُطُوْنِهِمْ نَارًاؕ وَ سَیَصْلَوْنَ سَعِیْرًاؕ"[1]۔ اگر وہ لوگ اس حرکت سے باز نہ آئیں ان سے میل جول چھوڑ دیں، ان کے پاس بیٹھنا روانہ رکھیں۔

قال اللہ تعالٰی "وَ اِمَّا یُنْسِیَنَّكَ الشَّیْطٰنُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرٰى مَعَ الْقَوْمِ الظّٰلِمِیْنَ"[2]۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا: جب کبھی شیطان تجھے بھلا دے تو پھر یاد آنے پر ظالموں کے ساتھ مت بیٹھ۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۹۳ تا ۱۰۲: از بہرائچ سید واڑہ بدولٹکدہ حاجی احمد اللہ شاہ صاحب مرسلہ نواب علی مورخہ ۹ جمادی الاولٰی ۱۳۳۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور مفتیان شرع متین مسائل مندرجہ ذیل میں:

کسی مقام پر ایک بزرگ کا مزار ہے اور اس کے متعلق وقف کی معقول آمدنی ہے خادمان وقف کی بد نظمی سے عدالت نے اس وقف کو خادموں کے ہاتھ سے نکال کر ایک کمیٹی کے سپرد کیا جو وقف کمیٹی کے نام سے موسوم ہے، عدالت نے اس کمیٹی کے ممبران کے لئے جو اس میں شریک ہوں سنی المذہب ہونا ضروری رکھا ہے اور عدالت نے اس وقف کی نگرانی کے لئے قواعد وقف بھی مرتب کئے اور ان قواعد میں اخراجات کے مدات قائم کئے اور یہ شرط کردی کہ بجز ان مدات کے جو قواعد میں درج ہیں کسی دوسرے مدات غیر مندرجہ قواعد میں یہ رقم نہ صرف کی جائے۔ (۱) ان اخراجات کے مدات میں ایک مد خیرات کی بھی ہے جن کے الفاظ وقف قواعد میں یہ ہیں دو خیراتی (الاؤنس) یعنی وظائف و خیرات و تقسیم کھانا کپڑا بغرض پرورش غرباء اگر ایسے خیراتی (الاؤنس) یعنی وظائف سے ان مساجد میں مؤذنوں کو تنخواہ دینا جن کا کوئی تعلق اس وقف

سے نہیں ہے یا ایسے ہی دوسرے مصارف مثلاً مدارس اردو و انگریزی یا کسی انجمن کے اس مدرسہ کو جس کا کوئی تعلق وقف سے نہیں ہے ان کے مدرسین کو تنخواہ دینا شرعاً جائز ہے؟

(۲) اگر ممبران کمیٹی آمدنی وقف سے ایک مد کی رقم کسی دوسرے مد مندرجہ یا غیر مندرجہ مدات میں صرف

[1] القرآن الکریم ۴ / ۱۰ [2] القرآن الکریم ۶ / ۶۸

Fatawa Rizvia Volume 16 (16)

...do general Muslims have the right to question them at this time or not? And are those people compelled by the Shariah to pay back the spent amount or not?

(3) Is it Shariah-compliant for members who hide every action of the Waqf committee from the general Muslims, or attempt to keep it hidden, or spend the Waqf money improperly due to their own will, to remain members of that Waqf? And do the general Muslims have the authority to audit the endowments or not?

(4) If the majority of the Waqf committee members are like-minded with the President of the Waqf Association and, due to their majority vote, act or are acting against Shariah rulings and the rules of the Waqf committee, and one member of the same committee, Zaid, who is not like-minded with them, wants to see the relevant Waqf documents purely for his personal information, knowledge, and satisfaction and wants to reform it; if at that time, those members who are like-minded with the President stop Zaid from his intention, or do not allow him to see the documents he wants to see, or prevent him from performing his official duties, is this action of theirs Shariah-compliant? (With reference to books of jurisprudence)

(5) The rules of Waqf set by the court have given the Waqf committee the authority to draft other rules besides the court-ordered rules as needed. In the court-ordered Waqf rules, there is no prohibition for any committee member to inspect documents or exercise general supervision. In such a case, do the Waqf members and the President of the Waqf have the Shariah-granted authority to draft such new Waqf rules that would compel the aforementioned Zaid to be unable to see the Waqf documents? Or if the members who are like-minded with the President pass a rule by their majority vote that no member of the Waqf committee can see any document without the permission of the President, is this action of theirs valid from a Shariah perspective or not? (With reference to books of jurisprudence)

(6) Is it Shariah-compliant to give lighting equipment, floor coverings, tents, canopies, and other furniture such as marquees, tables, and chairs etc., which are the property of the Waqf, to the city residents for their lawful or unlawful gatherings, or to provide residential items for a dignitary from the same Waqf? (With reference to books of jurisprudence)

(7) Is the sweetmeat brought for distribution in religious ceremonies reserved for those present in that gathering, or is it Shariah-compliant to send those sweets as a

blessing (Tabarruk) to the homes of Muslims and non-Muslims who are not participating in the ceremony, or to host the city residents from the money of this endowment? (With reference to books of jurisprudence)

(8) If any object or book which is the property of the Waqf is [taken] from a Waqf employee or a Waqf committee member or any other person...

फतावा रिज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

...करें इस समय मुसलमानों को उनसे पूछताछ करने का अधिकार है या नहीं? और क्या वे लोग शरीयत के अनुसार उस खर्च की गई राशि का भुगतान करने के लिए विवश हैं या नहीं?

(३) ऐसे सदस्य जो वक्फ कमेटी की हर कार्यवाही को आम मुसलमानों से छिपाए रखें या छिपाने की कोशिश करें या अपनी स्वेच्छा से उस वक्फ का पैसा किसी अनुचित तरीके से खर्च करें, तो ऐसे लोगों का उस वक्फ का सदस्य बना रहना शरीयत के अनुसार जायज है या नहीं? और क्या आम मुसलमानों को वक्फ की जांच करने का अधिकार है या नहीं?

(४) यदि वक्फ कमेटी के अधिकांश सदस्य वक्फ अंजुमन (समिति) के अध्यक्ष के हमख्याल हों और अपने बहुमत के कारण शरीयत के आदेशों तथा वक्फ कमेटी के नियमों के विरुद्ध कार्य करें या कर रहे हों, और उसी कमेटी का एक सदस्य जैद, जो उनका हमख्याल नहीं है, केवल अपनी निजी जानकारी, बोध और संतुष्टि के लिए संबंधित वक्फ के दस्तावेजों को देखना चाहे और उसमें सुधार करना चाहे; उस समय यदि वे सदस्य जो अध्यक्ष के हमख्याल हैं, जैद को उसके इरादे से रोकें या जिस कागज़ को वह देखना चाहता है उसे देखने की अनुमति न दें या उसे उसके पद के कर्तव्य निभाने से रोकें, तो क्या उनका यह कृत्य शरीयत के अनुसार जायज है? (फिक्ह की किताबों के संदर्भ में)

(५) अदालत द्वारा निर्धारित वक्फ नियमों ने वक्फ कमेटी को अधिकार दिया है कि कमेटी आवश्यकतानुसार अदालत द्वारा निर्धारित नियमों के अतिरिक्त अन्य नियम भी बनाए। अदालत द्वारा निर्धारित वक्फ नियमों में किसी कमेटी सदस्य द्वारा दस्तावेजों की जांच-पड़ताल या सामान्य निगरानी की मनाही नहीं है। ऐसी स्थिति में क्या वक्फ सदस्यों और वक्फ अध्यक्ष को शरीयत के अनुसार यह अधिकार प्राप्त है कि वे वक्फ के ऐसे नए नियम बना लें जिससे उक्त जैद वक्फ के दस्तावेज देखने के लिए विवश हो जाए? या यह कि अध्यक्ष के हमख्याल सदस्य अपने बहुमत से यह नियम पारित कर दें कि वक्फ कमेटी का कोई भी सदस्य वक्फ अध्यक्ष की अनुमति के बिना कोई कागज़ नहीं देख सकता, तो क्या उनकी यह कार्यवाही शरीयत के दृष्टिकोण से जायज है या नहीं? (फिक्ह की किताबों के संदर्भ में)

(६) रोशनी का सामान, बिछावन, टेंट, शामियाने और अन्य फर्नीचर जैसे मेज-कुर्सी आदि, जो वक्फ की संपत्ति हैं, शहर के निवासियों को उनके जायज और नाजायज जलसों के लिए देना या किसी रईस

की रिहायश के लिए सामान इसी वक्फ से देना शरीयत के अनुसार जायज है या नहीं? (फिक्ह की किताबों के संदर्भ में)

(७) धार्मिक समारोहों में जो मिठाई वितरण के उद्देश्य से आती है, वह उस महफ़िल में उपस्थित लोगों के लिए विशिष्ट है या मुस्लिम और गैर-मुस्लिम जो उस समारोह में शामिल नहीं हैं उनके घरों में वह मिठाई तबर्रुक के तौर पर भेजना या शहर के निवासियों की इस वक्फ के पैसे से दावत करना शरीयत के अनुसार जायज है या नहीं? (फिक्ह की किताबों के संदर्भ में)

(८) यदि कोई वस्तु या पुस्तक जो वक्फ की संपत्ति है, किसी वक्फ कर्मचारी या वक्फ कमेटी के सदस्य या किसी अन्य व्यक्ति से...

पृष्ठ २२५/६३१

کریں اس وقت مسلمانوں کو ان سے باز پرس کا حق ہے یا نہیں؟ اور وہ لوگ اس رقم صرف شدہ کے ادا کرنے پر شرع شریف سے مجبور ہیں یا نہیں؟ (۳) ایسے ممبران جو ہر کاروائی وقف کمیٹی کو عام مسلمانوں سے پوشیدہ کریں یا پوشیدہ رکھنے کی کوشش کریں یا اپنی خود رائی سے اس وقف کا روپیہ کسی بیجا طور پر صرف کریں تو ایسے لوگوں کا اس وقف کا ممبر رہنا شرعاً جائز ہے یا نہیں اور عام مسلمانوں کو اوقاف کی جانچ کا اختیار ہے یا نہیں؟ (۴) اگر وقف کمیٹی کے اکثر ممبران صدر انجمن وقف کے ہمخیال ہوں اور بوجہ اپنی کثرت رائے کے احکام شرعیہ و نیز قواعد وقف کمیٹی کے خلاف عملدرآمد کریں یا کرتے ہوں اور اسی کمیٹی کا ایک ممبر زید جو ان کا ہمخیال نہیں ہے محض اپنی ذاتی معلومات و واقفیت و اطمینان کے لئے متعلقہ وقف کا غذات وقف کو دیکھنا چاہے اور اس کی اصلاح کرنا چاہے اس وقت وہ ممبران جو ہمخیال صدر انجمن ہیں زید کو اس کے ارادہ سے باز رکھیں یا جس کاغذ کو وہ دیکھنا چاہتا ہے اس کو ان کا غذات کے دیکھنے کی اجازت نہ دیں یا اس کو اس کے فرض منصبی ادا کرنے سے باز رکھیں تو ان کا یہ فعل شرعاً جائز ہے؟ (بحوالہ کتب فقہ) (۵) قواعد وقف مرتبہ عدالت نے کمیٹی وقف کو اختیار دیا ہے کہ کمیٹی حسب ضرورت دوسرے قواعد علاوہ قواعد مرتبہ عدالت مرتب کرے۔ قواعد وقف مرتبہ عدالت میں کسی ممبر کمیٹی کو جانچ پڑتال کاغذات عام نگرانی کی ممانعت نہیں ہے ایسی صورت میں کیا ممبران وقف و صدر وقف کو یہ اختیار شرعاً حاصل ہے کہ وہ جدید قواعد وقف ایسے مرتب کرلے کہ جس سے زید مذکور کا غذات وقف دیکھنے سے مجبور ہو جائے یا یہ کہ ممبران جو ہمخیال صدر انجمن ہیں اپنی کثرت رائے سے یہ قاعدہ پاس کر دیں کہ کوئی ممبر وقف کمیٹی بغیر اجازت صدر انجمن وقف کوئی کاغذ نہیں دیکھ سکتا ان کی یہ کارروائی شرعی اعتبار

سے جائز ہے یا نہیں؟ (بحوالہ کتب فقہ) (۶) سامان روشنی، فرش فروش، خیمہ وقنات و دیگر فرنیچی مثلاً شامیانہ و میز و کرسی وغیرہ جو وقف کی ملک ہیں اہالیان شہر کو ان کی مشروع و غیر مشروع جلسوں میں دینا یا کسی رئیس کی رہائش کے سامان اسی وقف سے دینا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ (بحوالہ کتب فقہ) (۷) مذہبی تقریبات میں جو شیرینی بغرض تقسیم آتی ہے وہ اس محفل کے حاضرین کے لئے مخصوص ہے یا مسلم اور غیر مسلم جو اس تقریب میں شریک نہیں ہے ان کے گھروں میں وہ شیرینی بطور تبرک بھیجنا یا اہالیان شہر کی اس اوقاف کے روپیہ سے دعوت کرنا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ (بحوالہ کتب فقہ) (۸) اگر کوئی شے یا کتاب جو وقف کی ملک ہے کسی ملازم وقف یا ممبر وقف کمیٹی سے یا کسی غیر شخص سے

Fatawa-e-Razviya Volume (16)

...if it gets destroyed, is it legally permissible to take its compensation at that time or not? And what could be the form of compensation? (9) If the members of a Waqf Committee or the President of a Waqf Committee Association give something from a Waqf property forever to some other association or mosque which is an unrelated endowment, is this action of theirs legally permissible or not? (Reference: Books of Jurisprudence) (10) If the need arises to formulate new rules for the Waqf, can they be formulated considering the Sharia rulings or based on the majority opinion of the members of the Waqf Committee? In whose favor does the Noble Sharia decide? (Reference: Books of Jurisprudence) The Answer: (1) In a Waqf (endowment), it is obligatory to follow the conditions of the Waqif (endower). It is stated in 'al-Ashbah wa al-Nazair': 'The condition of the endower is like the text of the Lawgiver in the obligatoriness of implementation.' 1 — Being obligatory to act upon, the condition of the endower is like the text of the Lawgiver (T). If spending on these occasions is separate from the condition of the endower, as is apparent, then this spending is absolutely impermissible. And if the endower himself has given permission to spend on these occasions which are charitable purposes, then spending on them is permissible. And if the conditions of the endower are unknown, then the long-standing practice of the trustees will be considered, as mentioned in 'al-Khairiyyah' etc. (as it is in Khairiyyah etc. T) (2) The answer to this is the same as given above. Where they have spent, if it is in accordance with the endower's condition, or in case of it being unknown, in accordance with the long-standing practice of the previous trustees, then that spending was permissible and there is no reason for demand or accountability. Otherwise, it was impermissible and certainly subject to accountability, and it will be mandatory for them to pay compensation for it to the Waqf. (3) If they spend money improperly, then it is certainly mandatory to dismiss them. It is stated in 'al-Durr al-Mukhtar': 'He shall be removed as a matter of obligation even if he be the endower (Bazzaziyyah), so anyone else even more so (al-Durar).' 2 — He must be dismissed as a matter of necessity even if he is the endower (Bazzaziyyah), so others are even more so (Durar), if they are not trustworthy. (T)

1. Al-Ashbah wa al-Nazair, Art 2, Kitab al-Waqf, Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/305
2. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/383 Page 226 of 631

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द (१६)

...नष्ट हो जाए तो उस समय उसका मुआवज़ा लेना शरीअत के अनुसार जायज़ है या नहीं? और मुआवज़े की क्या सूरत हो सकती है? (९) अगर वक्फ कमेटी के सदस्य या वक्फ कमेटी एसोसिएशन के अध्यक्ष वक्फ संपत्ति में से कोई चीज़ किसी एसोसिएशन या किसी मस्जिद में, जो कि असंबंधित वक्फ है, हमेशा के लिए दे दें तो क्या उनका यह कार्य शरीअत के अनुसार जायज़ है या नहीं? (सन्दर्भ: फ़िक़्ह की किताबें) (१०) अगर वक्फ के नए नियम बनाने की ज़रूरत पेश आए तो उस समय शरीअत के आदेशों का लिहाज़ करके वक्फ के नियम बनाए जा सकते हैं या वक्फ कमेटी के सदस्यों की बहुमत राय पर? शरीअत किसके पक्ष में फैसला करती है? (सन्दर्भ: फ़िक़्ह की किताबें) अल-जवाब (उत्तर): (१) वक्फ में वाकिफ (वक्फ करने वाले) की शर्तों का पालन करना अनिवार्य है, 'अशबाह वन-नज़ायर' में है: 'वाकिफ की शर्त अमल की अनिवार्यता में शरीअत देने वाले (शारे') के स्पष्ट आदेश (नस्स) की तरह है।' १- अमल के वाजिब होने में वाकिफ की शर्त शारे' की नस्स की तरह है। (त) अगर इन मौकों पर खर्च करना वाकिफ की शर्त से अलग है, जैसा कि ज़ाहिर है, तो यह खर्च करना सरासर नाजायज़ है। और अगर वाकिफ ने ही इन मौकों पर खर्च करने की इजाज़त दी है जो नेक काम हैं, तो उनमें खर्च करना जायज़ है। और अगर वाकिफ की शर्तें मालूम न हों तो मुतवल्लियों के पुराने अमल (तरीके) पर नज़र होगी, जैसा कि 'खैरिया' आदि में है। (जैसा कि खैरिया आदि में है। त) (२) इसका वही जवाब है जो ऊपर गुज़रा। जहाँ उन्होंने खर्च किया, अगर वह वाकिफ की शर्त के मुताबिक है या उसके मालूम न होने की हालत में पिछले मुतवल्लियों के पुराने अमल के मुताबिक है, तो वह खर्च जायज़ हुआ और उनसे पूछताछ की कोई वजह नहीं। वरना नाजायज़ हुआ और ज़रूर पूछताछ होगी और उन पर लाज़िम होगा कि उसका हर्जाना वक्फ के लिए अदा करें। (३) अगर वे रुपया बेजा (गलत जगह) खर्च करें तो ज़रूर उन्हें बर्खास्त करना वाजिब है, 'दुर्रे मुख्तार' में है: 'उसे अनिवार्य रूप से हटाया जाए चाहे वह वाकिफ ही क्यों न हो (बज़्ज़ाज़िया), तो दूसरे को तो प्राथमिकता के साथ (हटाया जाएगा) (दुर्रर)।' २- लाज़मी तौर पर बर्खास्त किया जाए अगरचे वाकिफ हो, बज़्ज़ाज़िया, तो दूसरे को तो बेहतर तरीके से, दुर्रर, अगर वह भरोसेमंद न हो। (त)

1. अल-अशबाह वन-नज़ायर, फ़न २, किताबुल वक्फ, इदारतुल कुरआन कराची, १/३०५
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ, मतबा मुजतबाई दिल्ली, १/३८३ पेज २२६ ऑफ़ ६३१

تلف ہو جائے تو اس وقت اس کا معاوضہ لینا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ اور معاوضہ کی کیا صورت ہو سکتی ہے؟ (۹) اگر ممبران وقف کمیٹی یا صدر انجمن وقف کمیٹی ملک وقف شدہ سے کوئی چیز کسی انجمن یا کسی مسجد میں جو غیر متعلق اوقاف ہے ہمیشہ کے لئے دے دیں تو ان کا یہ فعل شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ (بحوالہ کتب فقہ) (۱۰) اگر جدید قواعد وقف مرتب کرنے کی ضرورت پیش آئے تو اس وقت احکام شرعیہ کا لحاظ کر کے قواعد وقف مرتب ہو سکتے ہیں یا ممبران وقف کمیٹی کی کثرت رائے پر، شرع شریف کس کے حق میں فیصلہ کرتی ہے؟ (بحوالہ کتب فقہ) الجواب (۱) وقف میں شرائط واقف کا اتباع واجب ہے، اشباہ والنظائر میں ہے: شرط الواقف کنص الشارع فی وجوب العمل بہ ۱۔ واجب العمل ہونے میں واقف کی شرط شارع کی نص کی طرح ہے (ت) اگر ان مواقع میں صرف کرنا شرط واقف سے جدا ہے جیسا کہ ظاہر یہی ہے تو یہ صرف محض ناجائز ہے اور اگر واقف نے ہی ان مواقع میں صرف کی اجازت دی ہے جو ان میں مصرف خیر ہو اس میں صرف کرنا جائز ہے اور اگر شرائط واقف معلوم نہ ہوں تو متولیوں کے عملدرآمد قدیم پر نظر ہوگی کما فی الخیریۃ وغیر ہا (جیسا کہ خیریہ وغیرہ میں ہے۔ت) (۲) اس کا وہی جواب ہے جو اوپر گزرا جہاں انہوں نے صرف کیا اگر وہ موافق شرط واقف یا اس کے معلوم نہ ہونے کی حالت میں موافق عملدرآمد قدیم متولیان ہے تو وہ صرف جائز ہوا اور ان سے مطالبہ و بازپرس کی کوئی وجہ نہیں ورنہ ناجائز ہوا اور ضرور بازپرس ہے اور ان پر لازم ہوگا کہ اس کا تاوان وقف کے لئے ادا کریں۔ (۳) اگر روپیہ بیجا صرف کریں تو ضرور ان کا معزول کرنا واجب ہے، درمختار میں ہے: ینزع وجوباً ولو الواقف، بزازیہ، فغیرہ بالاولٰی، درر۔ لازمی

طور پر معزول کیا جائے اگرچہ واقف ہو، بزازیہ تو غیر کو بطریق اولٰی، درر، اگر وہ قابل اعتماد نہ ہو۔ (ت) لوغیر مامون ۲۔

۱ الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الوقف ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۰۵ ۲ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳ Page 226 of 631

Vol 16, Fatawa Razawiyya

And it is no crime for the trustees (Mutawallis) to keep the proceedings of the endowment (Waqf) private, nor can everyone demand an account from them until misappropriation is evident, because they are trustees on behalf [of the endower], and there is no objection against a trustee. Allah Almighty knows best. Likewise, for those whose trusteeship is not by the condition of the endower, nor against the condition of the endower, and common Muslims have appointed them as trustees or have agreed to their trusteeship.

(4) This action of theirs is not permissible according to Shari'ah and it is a clear accusation against them when they start opposing regarding the endowment and also prevent others from investigating it. It is stated in the Hadith:

"Whoever assigns a wolf to guard has indeed committed an injustice."[1] He who makes a wolf a shepherd has committed injustice. (T)

(5) This proceeding is purely impermissible as it aims to block the prevention of injustice. No one has the authority to introduce new laws regarding Waqf if they are contrary to the pure Shari'ah or the conditions of the endower, rather than a situation where Shari'ah rulings are opposed and these laws are formulated to close the door to such prohibition. If such a law were in the endower's condition itself, it would be rejected and never accepted. Scholars state clearly that, for example, if an endower appoints someone as a trustee and sets a condition that no one can remove him, and whoever removes him shall have the curse of Allah, angels, and all people upon him, and the situation is such that the trustee is Shari'ah-wise unfit to hold the position, he will be removed immediately. The endower's word will not be heeded, and that curse will return upon him, as stated in Durr al-Mukhtar.

(6) It is prohibited; to the extent that it is not permissible to give the equipment of one mosque to another even on loan, as in al-Alamgiriyah from al-Qunyah (as it is from Qunyah in Alamgiriyah. T), let alone to Zaid and Amr, or for illegal gatherings. This is sheer injustice to the Waqf; those who do so, their removal from the Waqf is mandatory, as mentioned from al-Wajiz, al-Durar, and al-Durr (as it passed from Wajiz, Durar, and Durr. T).

(7) Sending Waqf property to a non-Muslim is in no way permissible because Waqf is for charitable work, and giving to a non-Muslim carries no reward, as in al-Bahr al-Ra'iq etc. (as it is in Bahr al-Ra'iq etc. T). As for sending it to the homes of absent

Muslims, in that, the condition of the endower or ancient practice will be considered. An invitation to some Muslims, if it is for some benefit of the Waqf, is permissible if it is in accordance with the endower's condition or ancient practice, or for some special need, as mentioned regarding the executor in the orphan's property (as scholars have for the executor in an orphan's property...

जिल्द 16, फतावा रज़विया

और मुतवल्लियों का वक़्फ़ की कार्रवाई को छुपाना कोई जुर्म नहीं है, और न ही हर कोई उनसे हिसाब माँगने का हक रखता है जब तक कि खयानत (धोखाधड़ी) ज़ाहिर न हो जाए, क्योंकि वे मुंतज़िब अमीन (विश्वस्त प्रतिनिधि) हैं और अमीन पर एतराज नहीं होता। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। इसी तरह उन लोगों के लिए जिनकी मुतवल्लियत वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) की शर्त पर न हो और न ही वाक़िफ़ की शर्त के खिलाफ हो, और आम मुसलमानों ने उन्हें मुतवल्ली बनाया हो या उनकी मुतवल्लियत पर रज़ामंद हुए हों।

(4) उनका यह काम शरीअत के लिहाज़ से जायज़ नहीं है और उन पर साफ़ तौर पर इल्ज़ाम है जब वे वक़्फ़ के मामले में मुख़ालिफ़त शुरू कर दें और दूसरों को उसकी जाँच करने से भी रोकें। हदीस में आया है:

"जिसने भेड़िये को रखवाला बनाया, उसने यकीनन ज़ुल्म किया।"[1] जिसने भेड़िये को चरवाहा बनाया तो उसने ज़ुल्म किया। (त)

(5) यह कार्रवाई सरासर नाजायज़ है क्योंकि इसका मक़सद ज़ुल्म रोकने का रास्ता बंद करना है। वक़्फ़ से मुताल्लिक नए क़ानून बनाने का किसी को कोई हक नहीं है जब वे शरीअत-ए-मुतह्हरा या वाक़िफ़ की शर्त के खिलाफ हों, न कि ऐसी सूरत में कि शरीअत के अहकाम की मुख़ालिफ़त की जाए और उन पाबंदियों को हटाने के लिए ये क़ानून बनाए जाएँ। अगर ऐसा क़ानून खुद वाक़िफ़ की शर्त में होता तो वह रद्द कर दिया जाता और उसे कभी नहीं माना जाता। उलेमा साफ़ तौर पर फ़रमाते हैं कि मिसाल के तौर पर अगर वाक़िफ़ ने किसी को मुतवल्ली मुक़र्रर किया और यह शर्त लगा दी कि उसे कोई हटा न सके और जो उसे हटाए उस पर अल्लाह, फ़रिश्तों और तमाम इंसानों की लानत हो, और सूरत यह हो कि वह मुतवल्ली शरई तौर पर उस ओहदे के लायक़ न रहे, तो उसे फ़ौरन हटा दिया जाएगा। उस वक़्त वाक़िफ़ की एक न सुनी जाएगी और वह लानत उसी पर पलट जाएगी जैसा कि 'दुर्रे मुख़्तार' में है।

(6) यह हराम है, यहाँ तक कि एक मस्जिद का सामान दूसरी मस्जिद को उधार (आरियत) देना भी जायज़ नहीं है जैसा कि आलमगीरिया में 'क़ुनिया' के हवाले से है (जैसा कि क़ुनिया से आलमगीरिया में है। त) तो फिर ज़ैद और उम्र को देना या ग़ैर-शरई जलसों के लिए देना तो दूर की बात है। यह

वक़्फ़ पर सरासर ज़ुल्म है। जो ऐसा करें, उन्हें वक़्फ़ से निकालना वाजिब है, जैसा कि 'वजीज़', 'दुरर' और 'दुर्र' के हवाले से ऊपर गुज़रा है। (त)

(7) वक़्फ़ के माल से ग़ैर-मुस्लिम को कुछ भेजना किसी भी सूरत में जायज़ नहीं है क्योंकि वक़्फ़ नेक काम के लिए होता है और ग़ैर-मुस्लिम को देने में कोई सवाब नहीं है जैसा कि 'बहरुर राइक़' वग़ैरह में है (जैसा कि बहरुर राइक़ वग़ैरह में है। त)। रहा ग़ैर-मौजूद मुसलमानों के घरों पर भेजना, तो इसमें वाक़िफ़ की शर्त या पुराने दस्तूर का लिहाज़ रखा जाएगा। कुछ मुसलमानों की दावत अगर वक़्फ़ के किसी फायदे के लिए हो तो जायज़ है, बशर्ते कि वह वाक़िफ़ की शर्त या पुराने अमल के मुताबिक़ हो या किसी खास ज़रूरत के लिए हो, जैसा कि यतीम के माल में वसी (संरक्षक) के लिए ज़िक्र किया गया है (जैसा कि उलेमा ने यतीम के माल में वसी के लिए...

اور متولیوں کا وقف کی کارروائی پوشیدہ کرنا کوئی جرم نہیں، نہ ہر شخص ان سے حساب کا مطالبہ کر سکتا ہے جب تک خیانت ظاہر نہ ہو کہ وہ منجانب امین ہیں اور امین پر اعتراض نہیں، واللہ تعالٰی اعلم۔ یونہی جن کی تولیت بشرطِ واقف نہ ہو، نہ شرطِ واقف کے خلاف ہو، اور عام مسلمانوں نے ان کو متولی کیا ہو یا ان کی تولیت پر راضی ہوئے ہوں۔

(۴) ان کا یہ فعل شرعاً جائز نہیں اور ان پر صریح الزام ہے جبکہ وہ درباره وقف مخالفت شروع کریں اور دوسرے کو اس کی جانچ سے بھی باز رکھیں۔ حدیث میں ہے:

من استرعی الذئب فقد ظلم۔ ۱ جس نے بھیڑیئے کو راعی بنایا تو اس نے ظلم کیا (ت)

(۵) یہ کارروائی محض ناجائز ہے کہ اس سے دفع ظلم کا سد باب مقصود ہے۔ متعلق وقف نئے قوانین احداث کرنے کا کسی کو اختیار نہیں جبکہ وہ شرع مطہر یا شرط واقف کے خلاف ہو نہ کہ ایسی صورت کہ مخالفت احکام شرعیہ کی جائے اور اس کی ممانعت کا دروازہ بند کرنے کو یہ قوانین وضع ہوں ایسا قانون اگر خود شرط واقف میں ہوتا مردود ہوتا وہ ہرگز نہ مانا جاتا، علماء تصریح فرماتے ہیں کہ مثلاً واقف نے کسی کو متولی مقرر کیا اور یہ شرط لگا دی کہ اسے کوئی معزول نہ کر سکے اور جو اسے معزول کرے اس پر اللہ اور فرشتوں اور آدمیوں سب کی لعنت ہو اور حالت یہ ہو کہ متولی شرعاً رکھنے کے قابل نہیں تو فوراً نکال دیا جائے گا اور واقف کی ایک نہ سنی جائے گی اور اس کی وہ لعنت اسی پر واپس جائیگی کما فی الدرالمختار۔

(۶) حرام ہے، یہاں تک کہ ایک مسجد کا سامان دوسری مسجد کو عاریۃً بھی دینا جائز نہیں کما فی العالمگیریہ عن القنیۃ (جیسا کہ قنیہ سے عالمگیریہ میں ہے۔ ت) نہ کہ زید و عمرو کو نہ کہ

نامشروع جلسوں کو۔ یہ سراسر وقف پر ظلم ہے جو ایسا کریں وقف سے ان کا اخراج واجب ہے، کما مر عن الوجیز والدرر والدر (جیسا کہ وجیز، درر اور در سے گزرا۔ ت)

(۷) غیر مسلم کو مال وقف سے بھیجنا تو کسی طرح جائز نہیں کہ وقف کار خیر کے لئے ہوتا ہے اور غیر مسلم کو دینا کچھ ثواب نہیں کما فی البحر الرائق وغیرہ (جیسا کہ بحر الرائق وغیرہ میں ہے۔ ت)، رہا غیر حاضرین مسلمانوں کے گھروں پر بھیجنا، اس میں وہی شرط واقف یا عملدر آمد قدیم کا لحاظ ہوگا بعض مسلمانوں کی دعوت اگر کسی مصلحت وقف کے لیے ہے تو جائز ہے جبکہ شرط واقف یا عملدر آمد کے موافق ہو یا کسی ضرورت خاصہ کے لئے ہو کما ذکر والوصی فی مال الیتیم (جیسا کہ علماء نے یتیم کے مال میں وصی کیلئے

(The author) stated: And if some managers want to feed someone at their wedding feast in a way that is different from these situations, then eating is haraam (forbidden) and feeding is also haraam, and it is obligatory for those who feed to pay compensation (tawan).

(8) The trustee (mutawalli) of a waqf (endowment) is a custodian (amin) of the waqf, provided he is the kind of trustee mentioned above. If an item or a book of the waqf is accidentally lost through no fault or negligence of his own, there is no compensation. However, if he intentionally destroys it or it is lost due to his negligence, compensation is mandatory. The same rule applies to the employees of the waqf; if the action taken regarding a book was within the scope of their employment and was permissible for them. Otherwise, if the employee is from another department of the waqf and has no authority over the library, and for example, lends a book to someone and it gets lost, compensation is definitely required. If an outside person performed an action with permission from the waqf and the book was lost without his negligence—for instance, if permission is granted to go into the waqf library to read books, and it is the general custom that after reading, the books are left in the same room or handed over to a particular employee, and he followed this procedure and the book went missing—then there is also no compensation. Otherwise, if he performed an action for which he did not have permission, or he did have permission but the book was lost due to his fault and negligence, he must pay the damages. In any case, the compensation will be the price of that book, meaning its market value. Scholars have categorized books as 'qimi' (unique items having intrinsic value) and not 'mithli' (fungible items with identical equivalents), but that was before printing existed. One could say that if it's from the same print run, meaning printed at the same time on the same paper and unbound, it might be possible for it to be 'mithli', i.e., an identical book could be given as compensation. However, the research indicates that uniformity in printing and paper does not necessarily imply being 'mithli'. A thousand sheets may be printed from a single plate on stone, but some might be light, some dark, some smeared, some clear. So, the point remains as the scholars stated: a book is a 'qimi' item.

(9) It is haraam, and that item shall be retrieved from there, and if it cannot be found, compensation shall be taken from them. We have already mentioned with reference

to 'Alamgiri' that even lending an item from one mosque to another is unlawful, let alone giving it to a non-waqf place. Whoever does so deserves to be dismissed.

(10) The matter regarding the establishment of rules for a waqf has been mentioned above; acting against the conditions of the waqif (endower) is never permissible. And where it is permissible, it is absolutely obligatory to observe the rulings of Sharia. Anyone's opinion contrary to Sharia will be rejected. Here, neither the majority opinion nor consensus is considered. Allah Almighty says: "Legislation is for none but Allah"[1] (The judgement belongs to none but Allah).

---

[1] Al-Quran al-Karim 12/40

(कहा गया है) और अगर कुछ प्रबंधक अपनी शादी की दावत में किसी को खिलाना चाहें जो इन स्थितियों से भिन्न हो, तो खाना भी हराम (वर्जित) है और खिलाना भी हराम है, और खिलाने वालों पर उसका मुआवज़ा (तावान) वाजिब है।

(८) वक्फ़ (न्यास) का मुतवल्ली वक्फ़ का अमीन (अमानतदार) है, बशर्ते कि वह वैसा मुतवल्ली हो जैसा ऊपर बताया गया है। अगर उसके द्वारा बिना किसी कोताही और बिना लापरवाही के वक्फ़ की कोई किताब या माल इत्तेफ़ाक़िया (संयोगवश) नष्ट हो जाए, तो उसका कोई हर्जाना नहीं है। और अगर वह जानबूझकर नष्ट कर दे या अपनी लापरवाही से ज़ाया करे, तो हर्जाना ज़रूर देना होगा। यही नियम वक्फ़ के कर्मचारियों का है, यदि किताब के साथ किया गया उनका व्यवहार उनकी नौकरी के दायरे में था और उनके लिए जायज़ था। अन्यथा, यदि वह वक्फ़ के किसी अन्य विभाग का कर्मचारी है और उसे पुस्तकालय पर कोई अधिकार नहीं है, और उदाहरण के लिए उसने किसी को किताब उधार दे दी और वह खो गई, तो मुआवज़ा ज़रूर देना होगा। यदि किसी बाहरी व्यक्ति ने वक्फ़ की ओर से वह व्यवहार किया जिसकी उसे अनुमति थी और बिना उसकी गलती के किताब खो गई—उदाहरण के लिए, वक्फ़ पुस्तकालय में जाकर किताबें देखने की अनुमति हो और आम तौर पर यह चलन हो कि किताबें देखकर उसी कमरे में रख दी जाती हैं या किसी खास कर्मचारी के हवाले कर दी जाती हैं, और उसने इस नियम का पालन किया और किताब गुम हो गई, तो उस पर भी कोई मुआवज़ा नहीं है। अन्यथा, यदि उसने वह व्यवहार किया जिसकी उसे अनुमति नहीं थी, या अनुमति थी लेकिन उसकी लापरवाही और कोताही से किताब चली गई, तो वह ज़रूर मुआवज़ा देगा। और हर हाल में मुआवज़ा उस किताब की कीमत यानी बाज़ार भाव के हिसाब से होगा। विद्वानों ने किताब को 'क़ीमी' (मूल्यवान/अद्वितीय वस्तु) माना है न कि 'मिसली' (समान वस्तु), लेकिन उस समय तक छपाई नहीं होती थी। यह कहा जा सकता है कि अगर वह उसी छपाई की हो, यानी उसी बार की छपी हो और कागज़ भी एक हो और जिल्द न बंधी हो, तो कोई अचरज नहीं कि वह 'मिसली' हो सके, यानी किताब के बदले वैसी ही किताब दी जा सके। मगर शोध यह है कि छपाई और कागज़ की एकता भी 'मिसलियत' (समानता) के लिए ज़रूरी नहीं है। एक प्लेट से पत्थर पर जमी हुई हज़ारों प्रतियाँ निकाली जाती हैं, कोई हल्की है, कोई भरी हुई, कोई धुंधली, कोई साफ़ है; तो बात वही है जो विद्वानों ने कही कि किताब 'क़ीमी' वस्तु है।

(९) हराम है, और वह चीज़ वहां से वापस ली जाएगी, और अगर न मिल सके तो उनसे हर्जाना लिया जाएगा। हमने आलमगीरी के हवाले से पहले भी कहा है कि एक मस्जिद की चीज़ दूसरी मस्जिद को उधार देना भी नाज़ायज़ है, न कि गैर-वक्फ़ जगह पर दे देना। जो ऐसा करे वह पद से हटाए जाने के योग्य (वाजिबुल अज़ल) है।

(१०) वक्फ़ के लिए नियम बनाने का हाल ऊपर गुज़रा कि वाक़िफ़ (दानकर्ता) की शर्तों के विरुद्ध जाना हरगिज़ जायज़ नहीं है। और जहाँ गुंजाइश हो, वहाँ निश्चित रूप से शरीयत के अहकाम का पालन करना अनिवार्य होगा। उनके विरुद्ध जिसकी भी बात हो, वह अस्वीकार्य होगी। यहाँ न तो बहुमत की राय देखी जाती है और न ही आम सहमति। अल्लाह तआला फ़रमाता है: "हुक्म (फैसला) सिर्फ़ अल्लाह का है"[1] (क़ुरान १२/४०)।

---

[1] अल-क़ुरान अल-करीम १२/४०

पृष्ठ २२८ का ६३१

فرمایات) اور اگر بعض مہتمم اپنی بارات میں کسی کو کھلانا چاہیں جو ان صورتوں سے جدا ہو تو کھانا بھی حرام ہے اور کھلانا بھی حرام اور کھلانے والوں پر اس کا تاوان واجب۔

(۸) متولی وقف امین وقف ہے جبکہ اس طرح کا متولی ہو جو اوپر مذکور ہوا اگر اس سے اتفاقیہ طور پر بے اپنے تقصیر وبے احتیاطی کے وقف کی کتاب یا کوئی مال تلف ہو جائے اس کا معاوضہ نہیں، اور اگر قصداً تلف کر دے یا اگر اپنی بے احتیاطی سے ضائع کرے تو ضرور معاوضہ ہے، یہی حکم ملازمان وقف کا ہے جبکہ وہ تصرف جو اس نے کتاب میں کیا اس کی ملازمت میں داخل، اور اسے جائز تھا، ورنہ اگر وقف کے کسی اور صیغہ کا ملازم ہے کتب خانہ پر اس کو اختیار نہیں، اور اس نے مثلاً کتاب کسی کو عاریۃً دے دی اور ضائع ہو گئی تو ضرور اس پر معاوضہ ہے، غیر شخص نے اگر وہ تصرف کیا تو منجانب وقف جس کی اسے اجازت تھی اور بے اس کی تقصیر کے کتاب ضائع ہو گئی مثلاً کتب خانہ وقف میں جا کر کتابیں دیکھنے کی اجازت ہو اور عام طور پر معمول ہو کہ کتابیں دیکھ کر اسی مکان میں رکھ آتے ہیں یا فلاں ملازم کو سپرد کر دیتے ہیں اور یہ اس قاعدہ کو بجالایا اور کتاب گم ہو گئی تو اس پر بھی معاوضہ نہیں، ورنہ اگر وہ تصرف کیا جس کی اسے اجازت نہ تھی یا تھی مگر اس کی تقصیر وبے احتیاطی سے کتاب گئی تو ضرور تاوان دے گا، اور بہر حال معاوضہ اس کتاب کی قیمت یعنی بازار کے بھاؤ سے جو اس کے دام ہوں، کتاب کو علماء نے قیمتی ٹھہرایا ہے نہ مثلی مگر اس وقت تک چھاپے نہ تھے، اور کہہ سکتے ہیں کہ اگر اسی چھاپے کی ہو یعنی اسی بار کی چھپی ہواور کاغذ بھی ایک ہو اور جلد نہ بندھی ہو تو عجب نہیں کہ مثلی ہو سکے، یعنی کتاب کے معاوضہ میں ایسی ہی کتاب دینی آئے مگر تحقیق یہ ہے کہ چھاپے اور کاغذ کی وحدت بھی مستلزم مثلیت نہیں، ایک کاپی ایک

پتھر پر جمی ہوئی اس کے ہزار کاغذ اٹھائے جاتے ہیں، کوئی ہلکا ہے کوئی بھرا ہوا، کوئی بہا ہوا ہے کوئی صاف ہے، تو بات وہی ہے جو علماء نے فرمائی کہ کتاب قیمتی ہے۔

(۹) حرام ہے، اور وہ چیز وہاں سے لی جائے گی اور نہ مل سکے تو ان سے تاوان لیا جائے گا ہم بحوالہ عالمگیری کہہ آئے کہ ایک مسجد کی چیز دوسری مسجد کو عاریۃً دینا بھی ناجائز، نہ کہ غیر جگہ دے ڈالنا، جو ایسا کرے واجب العزل ہے۔

(۱۰) وقف کے لئے قوانین کے وضع کرنے کا حال اوپر گزرا کہ خلاف شرط واقف ہرگز جائز نہیں، اور جہاں جواز ہو وہاں قطعاً احکام شرعیہ ہی کا لحاظ فرض ہوگا، ان کے خلاف جس کسی کا بھی کہنا ہو مردود ہوگا، یہاں نہ کثرت رائے دیکھی جاتی ہے نہ اتفاق رائے۔ اللہ عزوجل فرماتا ہے: "اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ"۱ (حکم صرف

---

۱ القرآن الکریم ۱۲/ ۴۰

Fatawa Razawiyyah Volume 16 (12)

...belongs to Allah Almighty. (T) The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: “There is no obedience to anyone in disobedience to Allah Almighty.”[1] Obedience to anyone is not permissible in the disobedience of Allah Almighty. (T) The endower (waqif), for whom it is explicitly stated that regarding the endowment, his condition is like the text of the Lawgiver (peace and blessings be upon him) and is mandatory to follow; his situation is such that if he makes a condition against the Shariah, it is rejected and will never be accepted. Then what are Zaid, Amr, and the committee? The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says: “What is wrong with people who impose conditions that are not in the Book of Allah? Whatever condition is against the Book of Allah is rejected, even if there be a hundred such conditions. The condition of Allah is more rightful and more reliable.”[2] And Allah Almighty knows best. What is the state of such nations who impose conditions that are not (permissible) in the Book of Allah, and whoever imposes conditions against the Book of Allah, they will be rejected even if there are a hundred such conditions. Only the (accepted) conditions of Allah Almighty are the truth and reliable. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem (Mas'ala) 103 to 105: From Baker Street, Chhaj Mohalla, Bombay city, sent by Badruddin Abdullah, 9 Jumada al-Ula 1337 AH. What do the scholars of religion say in this matter that: (1) Most of the trustees (mutawallis) of the Jamia Masjid of Bombay city have formed the opinion that a leased plot of land should be taken and a house built on it from the endowment funds, the cost of which house should be up to 1,14,000 rupees. In a state where hundreds of houses are available in the city on permanent sale deeds, is it religiously permissible to spend such a large amount of endowment money on a leased plot of land or not? (2) The owner of the aforementioned land has established this method for the rent of the land that a specific price for the said land be fixed and monthly rent for the said land be determined based on 8% annual interest on that price. Is this method of rent religiously permissible or not? (3) Since at present, due to the war, the price of labor, wood, and other building materials has tripled or even quadrupled, in such a time, spending the endowment funds of the mosque on building a structure on leased land and ready-made buildings which are in abundance...

[1] Al-Mustadrak lil-Hakim, Book: Knowledge of Companions, Dar al-Fikr Beirut, 3/ 123.
[2] Sahih al-Bukhari, Book of Conditions, Chapter: Conditions in Loyalty, Qadeemi

Kutub Khana Karachi, 1/ 377; Sahih Muslim, Book: Al-Itq, Chapter: Explanation that loyalty belongs to the one who manumits, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 1/ 494.

फतावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

...अल्लाह तआला का है। (त) नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फरमाते हैं: "ला ताअता लिअहदिन फी मा'सियतल्लाह तआला"[1]। अल्लाह तआला की नाफरमानी में किसी की इताअत (आज्ञा पालन) जायज़ नहीं (त) वाकिफ़ (वक्फ करने वाला) जिसके लिए यह स्पष्ट है कि वक्फ के बारे में उसकी शर्त शरीअत के पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हुक्म की तरह है और उस पर अमल करना वाजिब है, उसका हाल तो यह है कि अगर वह शरीअत के खिलाफ शर्त लगाता है तो वह रद्द है और उसे कभी नहीं माना जाएगा, फिर ज़ैद, उम्र और कमेटी क्या चीज़ हैं? नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फरमाते हैं: "मा बालु अक़ामिन यशतरीतूना शुरूतन लैसत फी किताबिल्लाह फहुवा रद्दुन् व इन् कानत मिअता शर्तुन् शर्तुल्लाहि अहाक्कु व अवसकु।"[2] वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)। ऐसी कौमों का क्या हाल है जो ऐसी शर्तें लगाते हैं जो अल्लाह की किताब में (जायज़) नहीं हैं, और जो अल्लाह की किताब के खिलाफ शर्तें लगाए तो वे रद्द होंगी चाहे ऐसी सौ शर्तें हों। सिर्फ अल्लाह तआला की (मकबूल) शर्तें ही हक हैं और भरोसेमंद हैं। वल्लाहु तआला आलम (त)

मसला 103 से 105: शहर बंबई का बेकर स्ट्रीट छाज मोहल्ला, प्रेषक बदरुद्दीन अब्दुल्ला, 9 जमादि-उल-उला 1337 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फरमाते हैं कि: (1) शहर बंबई की जामा मस्जिद के अधिकांश मुतवलियों (ट्रस्टियों) ने यह राय बनाई है कि किराए की एक ज़मीन लेकर उस पर वक्फ के पैसे से एक मकान बनाया जाए, जिसकी लागत एक लाख चौदह हज़ार रुपये तक हो। इस स्थिति में कि शहर में सैकड़ों मकान स्थाई विक्रय पत्र (परमानेंट सेल डीड) पर मिल सकते हैं, वक्फ की इतनी बड़ी रकम एक किराए की ज़मीन पर खर्च कर देना शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं? (2) उपरोक्त ज़मीन के मालिक ने ज़मीन के किराए की यह सूरत तय की है कि ज़मीन की एक विशेष कीमत तय की जाए और उस कीमत पर सालाना 8 प्रतिशत ब्याज (सूद) के हिसाब से ज़मीन का मासिक किराया निर्धारित किया जाए। क्या किराए का यह तरीका शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं? (3) चूंकि वर्तमान में युद्ध के कारण मज़दूरी, लकड़ी और अन्य निर्माण सामग्री की कीमत तीन गुनी बल्कि चार गुनी हो गई है, ऐसे समय में मस्जिद के वक्फ के पैसे को किराए की ज़मीन पर इमारत बनाने में खर्च करना और तैयारशुदा इमारतें जो बहुतायत में...

[1] अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताबु मा'रिफतिस सहाबा, दारुल फिक्र बेरुत 3/ 123 [2] सहीह अल-बुखारी, किताबुश शुरूत, बाबुश शुरूत फिल वला, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/ 377; सहीह मुस्लिम, किताबुल इल्क़, बाबु बयानु अन्नल वला लिमन अ'तका, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/ 494

اللہ تعالٰی کا ہے۔ت) نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: لا طاعۃ لا حد فی معصیۃ اللہ تعالٰی۱۔ اللہ تعالٰی کی نافرمانی میں کسی کی اطاعت جائز نہیں۔ (ت) واقف جس کے لئے تصریح ہے کہ درباره وقف اس کی شرط مثل نص شارع علیہ الصلوۃ والسلام واجب العمل ہے اس کا تو یہ حال ہے کہ اگر خلاف شرع شرط کرے مردود ہے ہر گز نہ مانی جائے گی، پھر زید وعمرو و کمیٹی کیا چیز ہے، نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: ما بال اقوام یشترطون شروطا لیست في کتاب اللہ فھو رد وان کانت مائۃ شرط شرط اللہ احق واوثق۔۲ واللہ تعالٰی اعلم۔ ایسی قوموں کا کیا حال ہے جو ایسی شرطیں لگاتے ہیں جو کتاب اللہ میں (جائز) نہیں، اور جو کتاب اللہ کے خلاف شرطیں لگائے تو وہ مردود ہونگی اگرچہ ایسی سو شرطیں ہوں صرف اللہ تعالٰی کی (مقبول) شرطیں ہی حق ہیں اور ثقہ ہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۰۳ تا ۱۰۵: از شہر بمبئی کا بیکر اسٹریٹ چھاج محلہ مرسلہ بدرالدین عبداللہ ۹ جمادی الاولٰی ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ: (۱) شہر بمبئی کی جامع مسجد کے اکثر متولیوں نے یہ رائے قائم کی کہ ایک کرایہ کی زمین لے کر اس پر ایک مکان وقف کے سرمایہ سے بنایا جائے، جس مکان کی لاگت ایک لاکھ چودہ ہزار روپیہ تک ہو اس حالت میں کہ شہر میں سینکڑوں مکانات دوامی بیعنامہ پر مل سکتے ہیں وقف کی اس قدر بڑی رقم ایک کرایہ کی زمین پر صرف کر دینا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ (۲) مذکورہ بالا زمین کے مالک نے کرایہ زمین کی یہ صورت قائم کی ہے کہ زمین مذکور کی ایک خاص رقم قرار دی جائے اور قیمت پر سالانہ فیصدی ۸ روپیہ کے حساب سے جو سود ہے اس حساب سے زمین مذکور کا ماہواری کرایہ قرار دیا جائے، آیا کرایہ کا یہ طریقہ شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ (۳) چونکہ فی الحال بوجہ جنگ

مزدوری لکڑی اور دیگر عمارتی اشیاء کی قیمت تین گنی بلکہ چار گنی ہو گئی ایسے وقت میں وقف مسجد کے سرمایہ کو کرایہ کی زمین پر عمارت بنانے میں صرف کرنا اور تیار شدہ عمارتیں جو کثرت سے---

۱ المستدرک للحاکم کتاب معرفۃ الصحابہ دار الفکر بیروت ۳/ ۱۲۳ ۲ صحیح البخاری کتاب الشروط باب الشروط فی الولاء قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۷۷ ، صحیح مسلم کتاب العتق باب بیان ان الولاء من اعتق قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۴۹۴

Fatawa Razawiyya Volume (16)

...Is it legally permissible to buy them or not?

The Answer: The questioner has not stated why this building is being constructed from the mosque's funds and whether that purpose falls within the objectives of the mosque's endowment (waqf). If it is outside these purposes, then neither buying it nor taking it on lease is permissible. If it is within these purposes, does the achievement of this purpose depend specifically on this land which the trustee (mutawalli) wants to lease for building, or can it be achieved from other houses as well? If it can be achieved from other houses and they are available for purchase, and if purchasing is more profitable than constructing a new building and paying high rent, then it is absolutely not permissible for the trustees to opt for leasing and cause loss to the endowment.

For guardianship is conditional upon oversight (maslahah), and there is no oversight in causing harm. (T)

To determine the amount of rent by considering interest is a foul thing and a filthy consideration, but if it is fixed, there is no harm in that rent. For example, if the price is one thousand rupees, and based on that impure calculation, a monthly rent of three and three-quarters rupees is fixed, then the impurity remained in that consideration alone and did not enter the rent. It is as if he initially said, "I have leased this land for such a period at three and three-quarters rupees." The answer to the third point is included in the above text. And Allah Almighty knows best.

Problem 106: From Sahaswan, District Badaun, Qazi Muhalla, sent by Syed Parwarish Ali Sahib, 14 Rajab 1337 AH. His Eminence has issued a fatwa regarding the monthly salary of the trustee (mutawalli) of an endowment as being equal to an 'ajir mithl' (a laborer of similar stature). Therefore, it is submitted that the endowed land of Madrasa Islamia Hanfia Sahaswan is three kos away from Sahaswan. The trustee will receive transport and food along with a guard during the harvest time of tax collection. Nazar, offerings, money, leases, and agreements are also customary. Is it appropriate for his monthly salary to be collected from the farmers and spent on the madrasa, paying the teachers monthly, and spending on construction and repair, etc., and paying government land revenue being his task? What would be the wage for such work?

The Answer: He will receive transport from the endowment and a salary for the working days, and if necessary, the salary of a guard during those days. The determination of the salary depends on the amount of work and the local custom of each place. Nazarana (offerings) for leases and agreements and other such excessive and baseless amounts that are becoming prevalent are legally void. And Allah Almighty knows best.

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

...क्या उन्हें खरीदना शरीअत की दृष्टि से जायज़ है या नहीं?

उत्तर: सक्षम व्यक्ति (प्रश्नकर्ता) ने यह बयान नहीं किया कि यह इमारत मस्जिद के पैसे से क्यों बनाई जा रही है और क्या वह उद्देश्य मस्जिद के वक़्फ़ (धर्मादा) के उद्देश्यों में शामिल है या नहीं। यदि यह इन उद्देश्यों से बाहर है, तो न तो खरीदना जायज़ है और न ही किराये पर लेना। और यदि शामिल है, तो क्या उस उद्देश्य की प्राप्ति विशेष रूप से उस ज़मीन से संबंधित है जिसे मुतवल्ली (ट्रस्टी) किराये पर लेकर इमारत बनाना चाहते हैं, या यह अन्य मकानों से भी प्राप्त हो सकता है? यदि यह अन्य मकानों से भी प्राप्त हो सकता है और वे खरीदने के लिए उपलब्ध हैं, तथा नई इमारत बनाने और भारी किराया देने की तुलना में खरीददारी में लाभ है, तो मुतवल्लियों के लिए यह हरगिज़ जायज़ नहीं है कि वे किराये का विकल्प चुनकर वक़्फ़ को नुकसान पहुँचाएँ।

क्योंकि विलायत (संरक्षण) मसहलात (हित) के साथ सशर्त है, और नुकसान में कोई मसहलात नहीं होती। (त)

ब्याज को ध्यान में रखकर किराये की मात्रा तय करना एक अपवित्र बात और गंदा विचार है, लेकिन यदि तय हो जाए तो उस किराये में कोई हर्ज नहीं। उदाहरण के तौर पर, एक हज़ार रुपये कीमत है, तो उस अशुद्ध हिसाब के आधार पर पौने चार रुपये महीना किराया तय किया गया, तो वह अशुद्धता केवल उस विचार में रही, किराये में नहीं आई। यह ऐसा हुआ कि प्रारंभ में कहा कि यह ज़मीन इतनी अवधि के लिए पौने चार रुपये किराये पर दे दी। तीसरी बात का जवाब उपरोक्त लेख में आ गया। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 106: सहसवान, ज़िला बदायूँ, क़ाज़ी मोहल्ला, प्रेषक सैयद परवरिश अली साहब, 14 रजब 1337 हिजरी। हुज़ूर ने वक़्फ़ के मुतवल्ली की मासिक तनख्वाह के बारे में 'अजीर मिस्ल' (समान श्रेणी का मज़दूर) का फ़तवा लिखा है। अतः निवेदन है कि मदरसा इस्लामिया हनफिया सहसवान की वक़्फ़ भूमि सहसवान से तीन कोस दूर है। मुतवल्ली को फसल की वसूली के समय सिपाही के साथ सवारी और भोजन मिलेगा। नज़राना, भेंट, रुपये, पट्टा और कुबूलियत भी रिवाज के अनुसार है। क्या उसकी मासिक तनख्वाह का रुपया किसानों से वसूल करके मदरसे पर खर्च करना, मदरसों को मासिक वेतन देना, निर्माण और मरम्मत आदि में खर्च करना और सरकारी मालगुज़ारी अदा करना उसका काम है? इतने काम की कितनी मज़दूरी होगी?

उत्तर: वक्फ़ से सवारी और कार्य दिवसों की तनख्वाह मिलेगी और यदि आवश्यकता हो तो उन दिनों में सिपाही की तनख्वाह भी। तनख्वाह का निर्धारण काम की कमी-बेशी और हर जगह के रिवाज (उर्फ़) पर निर्भर है। पट्टा और कुबूलियत का नज़राना और इस प्रकार की अतिरिक्त और निराधार रकमें जो प्रचलित हो रही हैं, शरीअत के अनुसार बातिल (अमान्य) हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

पृष्ठ 230 का 631

ملتی ہیں انہیں نہ خریدنا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: سائل نے کچھ بیان نہ کیا کہ یہ عمارت زرِ مسجد سے کیوں بنائی جاتی ہے اور وہ غرض اغراضِ وقفِ مسجد میں داخل ہے یا نہیں، اگر ان اغراض سے خارج ہے تو نہ خریدنا جائز نہ کرایہ پر لینا، اور اگر داخل ہے تو اس غرض کا حصول خاص اس زمین سے تعلق رکھتا ہے جسے متولی کرایہ پر لے کر عمارت بنانا چاہتے ہیں یا اور مکانوں سے بھی حاصل ہو سکتا ہے اگر اور مکانوں سے بھی حاصل ہے اور وہ مول مل سکتے ہیں اور جدید عمارت بنانے اور کثیر کرایہ دینے سے خریداری میں نفع ہے تو متولیوں کو ہر گز جائز نہیں کہ یہ صورت کرایہ اختیار کر کے وقف کو نقصان پہنچائیں،

فان الولایۃ مشروطۃ بالنظر ولا نظر فی الضرر۔ ولایت مشروط بشفقت ہے اور ضرر میں شفقت نہیں ہے۔ (ت)

سود ملحوظ کر کے مقدار کرایہ معین کرنا ایک ناپاک بات اور گندہ لحاظ ہے لیکن اگر معین ہو جائے تو اس کرایہ میں حرج نہیں، مثلاً ہزار روپیہ کی قیمت ہے تو وہ بنجس حساب لگا کر پونے چار روپیہ مہینہ کرایہ قرار دیا تو وہ نجاست اس لحاظ ہی میں رہی کرایہ میں نہ آئی، یہ ایسا ہوا کہ ابتداءً کہتا کہ یہ زمین اتنی مدت کو پونے چار روپیہ کرایہ پر کردی، تیسری بات کا جواب مضمون بالا میں آگیا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۶: از سہسوان ضلع بدایوں قاضی محلہ مرسلہ سید پرورش علی صاحب ۱۴ رجب ۱۳۳۷ھ حضور نے تنخواہِ ماہوار متولیِ وقف کو اجیر مثل کا فتوٰی لکھا ہے، لہٰذا عرض ہے کہ

مدرسہ اسلامیہ حنفیہ سہسوان کی زمین موقوفہ سہسوان سے تین کوس ہے متولی کو سواری و خوراک مع سپاہی فصل ہنگام تحصیل وقت سے ملے گی، نذر، بھیٹ روپیہ، پٹہ و قبولیت بھی حسب رواج ہنگام ماہوار اس کی تنخواہ کا روپیہ مناسب ہے کا شتکاروں سے وصول کر کے مدرسہ پر صرف کرنا، مدرسوں کو ماہوار دینا، تعمیر و مرمت وغیرہ میں خرچ کرنا مالگزاری گورنمنٹ ادا کرنا اس کا کام ہے اتنے کام کی کتنی اجرت ہوگی۔

الجواب: وقف سے سواری اور ایام کار گزاری کی تنخواہ ملے گی اور ضرورت ہو تو ان ایام میں سپاہی کی تنخواہ بھی، تنخواہ کا تعین کام کی کمی بیشی اور ہر جگہ کے عرف پر ہے، پٹہ اور قبولیت کا نذرانہ اور اس قسم کے زائد اور بے اصل رقوم کہ رائج ہو رہی ہیں شرعاً باطل ہیں، واللہ تعالیٰ اعلم

صفحہ 230 از 631

Fatawa Razawiya Volume (16)

Question 107: From Bareilly city, Farashi neighborhood, asked by Moulvi Abdul Aziz Qudratullah Khan Sahib, 21 Rajab al-Murajjab 1337 AH. What do the scholars of religion say in this situation: Someone willed and endowed (waqf) money separately for two or three mosques, specifying that such an amount should be given monthly to such a mosque and such an amount to another. Now, that person himself took the money intended for one mosque and put it into the second mosque, and also put the second mosque's money into that same second mosque; monthly endowments were made for both mosques. The question is: should the money of the first mosque be paid from the monthly allowance of the second mosque or not? And in the future, is it permissible to put one mosque's monthly allowance into another mosque or not? If it is permissible, is it mandatory to pay it back or not? It should also be clarified that for each mosque, the rent from specific shops is endowed. The female donor is alive, and the registered will is in her possession.

The Answer: When a will for endowment (waqf) is made, its enforcement will be after the death of the donor (waqif). During their lifetime, they have the discretion to do as they please. And Allah Almighty knows best.

Questions 108 to 113: From Faizabad Chowk, Shah Tat Mosque, sent by Hafiz Abdur Rahman Sahib, Prayer Leader (Pesh Imam), 16 Shaban 1337 AH. What do the honorable scholars of religion decree according to the Shariah regarding the following questions: (1) For the needs of the mosque, a toilet/latrine (pakhana) was built, which also served as a place for ritual purification (istinja-khana). Attached to the mosque was a small courtyard on the south side, which was enclosed by a solid wall, and in a corner of this enclosure was the mosque's washroom where congregants and travelers would perform ablutions and relieve themselves. Zaid wanted to build a madrassa, for which Amr gave land from his property behind the mosque. Zaid dug up the enclosure belonging to the mosque and the toilet. He usurped approximately two yards in width and as far as the toilet extended, and in that same line, land about 5 or 6 yards in length, all without the permission of the general Muslim community, to expand and build his madrassa. He also used approximately three thousand bricks from the demolished enclosure in the madrassa's construction. The general Muslims remained silent because a few Muslims who shared Zaid's views were his accomplices. The Muslims had collectively donated funds to build all of this and were not consulted. Is it Islamically permissible for Zaid to demolish the mosque's toilet and, without the permission of the general

Muslim community, usurp the land of the toilet to build a madrassa? Is it permissible by Shariah to use the bricks from the toilet and enclosure for the madrassa or not?

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

मसला 107: बरेली शहर, मुहल्ला फराशी से, मौलवी अब्दुल अज़ीज़ क़ुदरतउल्लाह खाँ साहब द्वारा पूछा गया, 21 रजब अल-मुरज्जब 1337 हिजरी। दीन के उलेमा इस सूरत में क्या फरमाते हैं कि किसी ने दो या तीन मस्जिदों के लिए अलग-अलग नाम से वसीयतनामा के ज़रिए रुपया वक्फ किया कि फलां मस्जिद को इतना और फलां को इतना मासिक दिया जाए। अब उसने खुद एक मस्जिद के नाम का रुपया दूसरी मस्जिद में लगा दिया और इस दूसरी मस्जिद के नाम का रुपया भी इसी दूसरी मस्जिद में लगा दिया, दोनों मस्जिदों के नाम मासिक वक्फ किया है। सवाल यह है कि दूसरी मस्जिद के मासिक पैसे में से पहली मस्जिद का रुपया अदा करना चाहिए या नहीं? और भविष्य में भी एक मस्जिद का मासिक पैसा दूसरी मस्जिद में लगाना जायज़ है या नहीं? और अगर जायज़ है, तो उसे अदा करना ज़रूरी है या नहीं? यह भी स्पष्ट हो कि हर एक मस्जिद के लिए खास-खास दुकानों का किराया वक्फ है। वक्फ करने वाली (वाकिफा) ज़िंदा है और वसीयतनामा उसी के कब्ज़े में है जो रजिस्टर्ड है।

जवाब: जब वक्फ की वसीयत की है तो उसका लागू होना वाकिफ की मौत के बाद होगा, ज़िन्दगी में उसे अख्तियार है जो चाहे करे। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसला 108 से 113: फ़ैज़ाबाद चौक, मस्जिद शाह टाट से, हाफ़िज़ अब्दुर्रहमान साहब पेश इमाम द्वारा भेजा गया, 16 शाबान 1337 हिजरी। हज़रात उलेमा-ए-किराम ज़ैल (नीचे) के सवालों में शरीयत के अनुसार क्या हुक्म फरमाते हैं: (1) मस्जिद की ज़रूरत के लिए मस्जिद से संबंधित एक पाखाना बना हुआ था और वही इस्तंजाखाना भी था। मस्जिद के दक्षिण की तरफ एक छोटा सा सहन (आंगन) था जिसका घेरा पक्की दीवार से था और उसी घेरे के एक कोने में मस्जिद का इस्तंजाखाना था जहाँ नमाज़ी और मुसाफिर पाकी हासिल करते और हाजत पूरी करते थे। ज़ैद ने एक मदरसा बनाना चाहा जिसके लिए अम्र ने अपनी मिल्कियत से मदरसे के लिए मस्जिद के पीछे से मिली हुई ज़मीन दी थी। ज़ैद ने वह घेरा जो मस्जिद से संबंधित था और पाखाना दोनों को खोद डाला और लगभग दो गज़ चौड़ाई में और जहाँ तक पाखाना था और उसी सीध में उतनी ही ज़मीन पर चौड़ाई में 5 या 6 गज़ लंबाई तक, सब आम मुसलमानों की इजाज़त के बिना ग़सब (हड़प) करके अपना मदरसा बढ़ाकर बना लिया और लगभग तीन हज़ार ईंटें उसी घेरे की जो खोद डाली थीं, वह भी मदरसे में लगा दीं। आम मुसलमान इस वजह से चुप रहे कि चंद मुसलमान ज़ैद के हम-ख़याल होकर उसके शरीक रहे। मुसलमानों ने चंदा जमा करके यह सब बनवाया था, उन्हें कोई दखल न दिया। क्या शरीयत की दृष्टि

से ज़ैद के लिए यह जायज़ है कि वह मस्जिद का पाखाना तोड़ डाले और पाखाने की ज़मीन के साथ बिना आम मुसलमानों की इजाज़त के ग़सब करके मदरसा बना ले? पाखाने और घेरे की ईंटें मदरसे में लगाना शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं?

पृष्ठ 231 / 631

مسئلہ ۱۰۷: از شہر بریلی محلہ فراشی مسئولہ مولوی عبدالعزیز قدرت اللہ خاں صاحب ۲۱ رجب المرجب ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس صورت میں کہ کسی نے دو یا تین مسجدوں کے واسطے نام بنام الگ الگ روپیہ وصیت نامہ سے وقف کیا کہ فلاں مسجد کو اتنا اور فلاں کو اتنا ماہوار دیا جائے، اب خود اس نے ایک مسجد کے نام کا روپیہ دوسری مسجد میں لگا دیا اور اس دوسری مسجد کے نام کا روپیہ بھی اسی دوسری مسجد میں لگا دیا، دونوں مسجدوں کے نام ماہوار وقف کیا ہے، سوال یہ ہے کہ دوسری مسجد کے ماہوار میں سے پہلی مسجد کا روپیہ ادا کرنا چاہئے یا نہیں؟ اور آئندہ بھی ایک مسجد کا ماہوار دوسری مسجد میں لگانا جائز ہے یا نہیں؟ اور جائز ہے تو اس کو ادا کرنا ضرور ہے یا نہیں؟ یہ بھی واضح ہو کہ ہر ایک مسجد کے واسطے خاص خاص دکانوں کا کرایہ وقف ہے واقفہ زندہ ہے اور وصیت نامہ اسی کے قبضہ میں ہے جو رجسٹری شدہ ہے۔

الجواب: جب وقف کی وصیت کی ہے تو اس کا نفاذ بعد موت واقف ہوگا، زندگی میں اسے اختیار ہے جو چاہے کرے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۸ تا ۱۱۳: از فیض آباد چوک مسجد شاہ ٹاٹ مرسلہ حافظ عبدالرحمٰن صاحب پیش امام ۱۶ شعبان ۱۳۳۷ھ حضرات علمائے کرام سوالات ذیل میں از روئے شرع شریف کیا حکم فرماتے ہیں:

(۱) مسجد کے متعلق مسجد کی ضرورت سے پاخانہ بنا ہوا تھا اور وہی استنجاخانہ بھی تھا، مسجد کے متعلق ایک تھوڑا سا صحن مسجد کے دکھن جانب تھا جس کا حلقہ پختہ دیوار سے تھا اور اسی حلقہ کے گوشہ میں مسجد کا استنجاخانہ تھا جس میں نمازیان مسجد اور مسافران طہارت اور رفع حاجت کرتے تھے۔ زید نے ایک مدرسہ بنانا چاہا جس کے واسطے عمرو نے اپنی ملک سے

مدرسہ کے لئے مسجد کے خلف سے ملی ہوئی زمین دی تھی، زید کو وہ حلقہ جو مسجد کے متعلق تھا اور پاخانہ دونوں وہ بھی زید نے کھود ڈالا اور تخمیناً دو گز زمین چوڑان میں اور جتنی دور پاخانہ تھا اور اسی سیدھ اتنی ہی زمین پر چوڑان میں ۵ خواہ ۶ گز تک لمبان میں سب بغیر عام مسلمانوں کی اجازت کے غصب کر کے اپنا مدرسہ بڑھا کر بنا لیا اور تخمیناً تین ہزار اینٹ اسی حلقہ کی جو کھود ڈالی تھی وہ بھی مدرسہ میں لگائی، عام مسلمانوں نے سکوت کیا بوجہ اس کے کہ چند مسلمان ہمنخیال زید کے اس کے شریک رہے۔ مسلمانوں نے چندہ جمع کر کے یہ سب بنوایا تھا کچھ دخل نہ دیا۔ کیا شرعاً زید کے لئے یہ جائز ہے کہ وہ مسجد کا پاخانہ توڑ ڈالے اور معہ پاخانہ کی زمین کے بغیر اجازت عام مسلمانوں کے غصب کر کے مدرسہ بنالے، اینٹ پاخانہ اور حلقہ کی مدرسہ میں لگالے شرعاً جائز ہے یا نہیں؟

Fatawa-e-Razviya Volume (16)

(2) In a situation where that latrine and place for ritual purification (istinja) were for the worshippers of the mosque and travelers of the mosque, and digging them up has caused and continues to cause constant hardship to the worshippers; is Zaid's act of digging up the latrine, disregarding the needs of the mosque, and incorporating such land into a madrasa religiously permissible or not? And has Zaid sinned by doing this?

(3) Zaid dug up a solid embankment (pushta) built on one-third of the back of the mosque for its protection, and built a latrine, bathroom, and a drainage pool right against the back wall of the mosque, even removing a yard of soil. This will result in smells entering the mosque, and the back wall will be affected by dampness (shore). The very foundation soil of the mosque is now under a latrine. Is all this action religiously permissible for Zaid or not? Does Islamic law allow digging up the embankment and land of a mosque for the need of a latrine because the latrine space was insufficient or it couldn't be built? A scavenger (mehtar) will come from the back of the mosque; the water in the pool, which is entirely gross impurity (najasa ghaliza), will surely splash onto the mosque wall.

(4) Zaid did all this himself with the help of a few Muslims, but the Muslims of the city, encompassing all kinds of people, are strongly against all these actions of Zaid. Bringing that mosque land, latrine, and the adjacent land belonging to the mosque and its bricks under one's own possession and use is considered strictly wrong and they are aggrieved and do not consider it permissible. Therefore, according to Sharia, should we Muslims remain silent or should we intervene and separate all this land? It is hoped that a satisfactory answer will be granted to us poor Muslims with evidence, because Zaid is also a Maulvi, why would he listen to us without proof.

(5) Can the land related to the mosque or the latrine etc. be demolished according to Sharia with the permission of Muslims in a situation where it is not used for mosque purposes but for other purposes? Are they authorized to give such permission?

(6) Is there any difference between making a latrine or urinal in the east or west of the mosque? And at what distance from the mosque should a urinal be built? Is there any religiously prescribed limit? And if the impact of impure water reaches the mosque wall, is there any religious harm or not?

The Answer:

(1&2) This act of Zaid is absolutely forbidden (haram-e-qati). A waqf (endowment) must be maintained for the purpose for which it was endowed. No change should be made in it, let alone changing its form, for example, turning a shop into a guesthouse (rabat) or a guesthouse into a shop; this is forbidden. It is stated in Alamgiri:

फतावा-ए-रजविया जिल्द (16)

(2) ऐसी स्थिति में जब वह शौचालय और इस्तन्जा खाना मस्जिद के नमाजियों और मुसाफिरों के लिए था, जिसे खोद डालने से नमाजियों को लगातार परेशानी हो रही है और है; ज़ैद का शौचालय खोद डालना, मस्जिद की ज़रूरतों का ख्याल न करना और ऐसी ज़मीन को मदरसे में शामिल करना, क्या यह सब शरई तौर पर जायज़ है या नहीं? और क्या ज़ैद इसके लिए गुनहगार हुआ या नहीं?

(3) ज़ैद ने मस्जिद की पीठ पर एक पक्का पुश्ता (सहारा), जो मस्जिद की दीवार की सुरक्षा के लिए एक-तिहाई भाग पर बनाया गया था, उसे खोद डाला और शौचालय, स्नानघर और उसकी नाली का हौज़ मस्जिद की पिछली दीवार से बिल्कुल सटाकर, यहाँ तक कि एक गज़ मिट्टी निकालकर बनाया, जिससे मस्जिद में बदबू भी आएगी और पिछली दीवार में सीलन (शौर) भी लगेगी। मस्जिद की नींव की मिट्टी भी है कि मस्जिद के पीछे शौचालय बना है। क्या ज़ैद का यह सारा कृत्य शरई तौर पर जायज़ है या नहीं? क्या शरीयत मस्जिद के पुश्ते और ज़मीन को शौचालय की ज़रूरत के लिए खोद डालने की इजाज़त देती है क्योंकि शौचालय की जगह कम थी या शौचालय बन नहीं सकता था। मस्जिद के पीछे से मेहतर (सफाई कर्मी) आएगा; हौज़ का पानी जो पूरी तरह से नजासत-ए-ग़लीज़ा (भारी गंदगी) है, उसका छींटा मस्जिद की दीवार पर ज़रूर पड़ेगा।

(4) ज़ैद ने यह सब खुद और कुछ मुसलमानों की मदद से किया, लेकिन शहर के मुसलमान, जिनमें हर प्रकार के लोग हैं, ज़ैद की इन सभी बातों के खिलाफ हैं। मस्जिद की ज़मीन, शौचालय और उससे लगी ज़मीन जो मस्जिद से संबंधित है और उसकी ईंटें, इन सबको अपने अधिकार और उपयोग में लाना सख्त गलत और दुखद है और वे इसे जायज़ नहीं समझते। अतः शरीयत के अनुसार हम सभी मुसलमानों को चुप रहना चाहिए या हस्तक्षेप करना चाहिए और यह सब ज़मीन अलग कर लेनी चाहिए? उम्मीद है कि हम गरीब मुसलमानों को दलील के साथ संतोषजनक उत्तर दिया जाएगा, क्योंकि ज़ैद भी एक मौलवी है, बिना दलील के वह हम लोगों की बात क्यों मानेगा।

(5) क्या मस्जिद से संबंधित ज़मीन या इस्तन्जा खाना आदि मुसलमानों की अनुमति से शरई तौर पर गिराया जा सकता है, ऐसी स्थिति में जबकि वह मस्जिद के काम न आए बल्कि दूसरे कामों में आए? क्या वे ऐसी अनुमति देने के अधिकारी हैं?

(6) मस्जिद में शौचालय या पेशाब खाना बनाने में पूरब या पश्चिम में कोई अंतर है या नहीं? और मस्जिद से कितनी दूरी पर पेशाब खाना बनाना चाहिए? क्या इसके लिए शरीयत में कोई सीमा बताई

गई है? और अगर गंदगी के पानी का असर मस्जिद की दीवार तक पहुँचे तो क्या शरई तौर पर कोई हर्ज़ है या नहीं?

अल-जवाब:

(1 और 2) ज़ैद का यह कृत्य स्पष्ट रूप से हराम (हराम-ए-क़तई) है। एक वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्ती) जिस उद्देश्य के लिए किया गया है, उसे उसी पर रखा जाना चाहिए। उसमें कोई बदलाव नहीं होना चाहिए, यहाँ तक कि उसका रूप बदल दिया जाए, जैसे दुकान को सराए (रबात) बना देना या सराए को दुकान, यह हराम है। आलमगीरी में है:

पृष्ठ 631 में से 232

(۲) ایسی حالت میں جبکہ وہ پاخانہ اور استنجا خانہ نماز یان مسجد اور مسافران مسجد کے لئے تھا جس کے کھود ڈالنے سے نمازیوں کو برابر تکلیف رہی اور ہے، زید کا پاخانہ کھود ڈالنا اور مسجد کی ضروریات کا خیال نہ کرنا اور ایسی زمین کو مدرسہ میں داخل کرنا یہ سب شرعاً جائز ہے یا نہیں اور زید اس سے گنہگار ہوا یا نہیں؟

(۳) زید نے مسجد کی پشت پر کا پختہ پشتہ ایک ثلث جو حفاظت دیوار مسجد کے لئے بنایا جاتا ہے کھود ڈالا اور پاخانہ غسل خانہ اور اس کے بدر رو (نالی) کا حوض سب مسجد کے پشت دیوار سے بالکل ملا ہوا بلکہ ایک گز مٹی نکال کر بنایا جس سے مسجد میں بو بھی آئے گی، دیوار پشت مسجد میں نونا (شور) بھی لگے گا مسجد کی بیجر مٹی بھی ہے کہ پشت مسجد پر پاخانہ بنا ہے، آیا یہ سب فعل زید کے لئے شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ شرع دیوار مسجد میں اجازت دیتی ہے کہ مسجد کا پشتہ و زمین پاخانہ کی ضرورت کو کھود ڈالا جائے کہ پاخانہ کی جگہ کچھ کم تھی یا پاخانہ بن نہ سکتا۔ مسجد کی پشت پر سے مہتر آوے گا حوض کا پانی جو بالکل نجاست غلیظ ہے جس سے مسجد دیوار پر ضرور چھینٹ پڑے گی۔

(۴) زید نے یہ سب کچھ کیا خود اور چند مسلمانوں کی مدد سے، مگر مسلمانانِ شہر جس میں ہر قسم کے لوگ ہیں زید کی ان تمام باتوں کے خلاف یہ سب زمین مسجد پاخانہ اور وہ زمین جو اس کے متصل مسجد کے متعلق ہے اور اس کی اینٹ سب اپنے تحت تصرف میں لانا بھی سخت خلاف اور رنجیدہ ہیں اس کو جائز نہیں سمجھتے لہٰذا شرعاً ہم سب مسلمانوں کو سکوت کرنا چاہئے یا کہ دخل دینا چاہئے اور یہ سب زمین علیحدہ کر لینا چاہئے؟ امید کہ تشفی بخش جواب ہم غریب

مسلمانوں کو مرحمت ہووے مع دلیل کے کیونکہ زید بھی مولوی ہے بغیر دلیل کے وہ ہم لوگوں کی کیوں مانے گا۔

(۵) کیا زمین متعلقہ مسجد یا استنجا خانہ و غیرہ وغیرہ مسلمانوں کی اجازت سے شرعاً منہدم ہو سکتا ہے ایسی حالت میں جبکہ وہ مسجد کے کام میں نہ آئے بلکہ دوسرے کام میں آئے وہ اجازت کے مجاز ہیں۔

(۶) مسجد میں پاخانہ یا پیشاب خانہ بنانے میں کچھ پورب پچھم میں فرق ہے یا نہیں؟ اور مسجد سے کتنے فاصلہ پر پیشاب خانہ بنانا چاہئے اس کی کوئی حد شرعاً جو حکم فرمایا جائے اور نجاست کے پانی سے مسجد کی دیوار میں اگر اثر پہنچے تو شرعاً کچھ حرج ہے یا نہیں؟

الجواب:

(۱و۲) یہ فعل زید کا حرامِ قطعی ہے، ایک وقف جس غرض کے لئے وقف کیا گیا ہے اسی پر رکھا جائے اس میں تو تغیر نہ ہو مگر ہیئت بدل دی جائے مثلاً دکان کو رباط کر دیں یار باط کو دکان، یہ حرام ہے۔ عالمگیری میں ہے:

Fatawa Rizvia Volume 16

It is not permissible to change the state of an endowment (waqf). - 1 (The state of a waqf property cannot be changed). (T)

Let alone changing the beneficiary of the endowment entirely, such as incorporating something belonging to a mosque into a madrasah; this is forbidden and strictly prohibited.

(3) This is also a similar appropriation by Zaid, which is forbidden and unlawful. Digging up the retaining wall (pushta) of the mosque is forbidden, and to use it for tasks other than for the mosque, especially for such impure tasks, is blatant oppression, usurpation, and desertion of the mosque. A Sahih Hadith states that whoever usurps even a handspan of land, that much portion of the earth down to its seven depths will be torn out and placed around his neck like a collar on the Day of Judgment. (2)

(4) It is forbidden for Muslims to remain silent over such undue encroachment and oppression by Zaid, and seeking redress is obligatory. It is necessary that through the government, that original land of the mosque and the retaining wall land be taken out of his possession, and it should be forcibly restored to the state it was in before. Whatever bricks he has used, if they are distinguishable, they should be taken back, otherwise, their price should be taken. For all the days this land of the latrine and retaining wall etc. remained or remains in his possession until separation, its rent should be collected from him for the mosque, as has been explicitly stated by all in authoritative books. (As text exists on this in all reliable books. T)

(5) Muslims have no authority to change an endowment (Waqf). A person can only exercise control over their own property; a Waqf is the exclusive property of the True Owner, Allah (the Almighty and Sublime). No one else has the right to exercise control over it without His permission.

(6) It is obligatory to protect the mosque from odors; hence, burning kerosene oil in the mosque is forbidden, lighting a match in the mosque is forbidden, until it was said in a Hadith: "And that raw meat be carried through it" (3) - meaning it is not permissible to carry raw meat into the mosque. Although the smell of raw meat is very faint, wherever an odor reaches the mosque, it will be prohibited. A mosque is built for the general congregation, and joining the congregation is obligatory for every Muslim, to the extent that it was said in a Sahih Hadith regarding abandoning

the congregation: it is oppression and disbelief. And it is hypocrisy that a person hears Allah's caller (the Mu'adhdhin) and does not attend. This is the Hadith of Abdullah bin Mas'ood (may Allah be pleased with him) in Sahih Muslim:

1. Fatawa Hindiyah, Book of Waqf, Chapter 4 on miscellaneous matters, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/490.
2. Sahih al-Bukhari, chapter on what is said about the seven earths, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/354.
3. Sunan Ibn Majah, chapters on mosques, chapter on what is disliked in mosques, H.M. Saeed Company Karachi, p. 55.

फ़तावा रिज़विया जिल्द १६

ला तजूज़ तग़यीर अल-वक़्फ़ अन हयअतिही -१ (वक़्फ़ जायदाद की हैयत को तब्दील नहीं किया जा सकता है)। (T)

न कि सिरे से मौक़ूफ़ अलैया बदल दिया जाए, मुताल्लिक़ मस्जिद को मदरसा में शामिल कर लिया जाए यह हराम है और सख़्त हराम है।

(३) यह भी ज़ैद का वैसा ही तसर्रुफ़ (उपयोग) है, हराम व नाजाएज़ है। मस्जिद का पुश्ता खोदना हराम है, और उसे मावरा-ए-मस्जिद दूसरे काम ख़ुसूसन ऐसे नापाक काम में सर्फ़ करना सरीह ज़ुल्म व ग़सब व हिज्र मती मस्जिद है। सही हदीस का इर्शाद है कि जो एक बालिश्त ज़मीन ग़सब करेगा ज़मीन के सातों तबक़ों तक उतना हिस्सा तोड़ कर रोज़-ए-क़यामत उसके गले में तौक़ डाला जाएगा। (२)

(४) मुसलमानों को ज़ैद की ऐसी बेजा दस्त-बुर्द व ज़ुल्म पर सुकूत (चुप्पी) हराम है और चाराजोई फ़र्ज़। लाज़िम है कि ब-ज़रिया हुकूमत मस्जिद की वह पहली ज़मीन और पुश्ता की ज़मीन सब उसके क़ब्ज़े से निकलवाई जाए और पहले जिस हालत पर थी उसी हालत पर जबरन उससे कराई जाए और जितनी ईंटें उसने तसर्रुफ़ में कर ली हैं वह मुतमयिज़ (अलग) हों तो वापस ली जाएं वरना उनकी क़ीमत ली जाए और जितने दिनों यह इस्तिनजा ख़ाना व पुश्ता वग़ैरह की ज़मीन उसके क़ब्ज़े में रही या ता-इन्फ़िसाल (अलग होने तक) रहे उस सब का किराया उससे मस्जिद के लिए लिया जाए कमा क़द नस्सू अलैहि क़ातिबतन फ़िल कुतुब अल-मुअतमदा (जैसा कि तमाम मोतबर कुतुब में इस पर नस्स मौजूद है। T)

(५) मुसलमानों को तग़यीर-ए-वक़्फ़ का कोई इख़्तियार नहीं, तसर्रुफ़ आदमी अपनी मिलक (मालिकाना हक़) में कर सकता है, वक़्फ़ मालिक-ए-हक़ीक़ी जल्ल व अला की मिलक-ए-ख़ास है उसके बे-इज़्न (अनुमति) दूसरे को इसमें किसी तसर्रुफ़ का इख़्तियार नहीं।

(६) मस्जिद को बू से बचाना वाजिब है, लिहाज़ा मस्जिद में मिट्टी का तेल जलाना हराम, मस्जिद में दिया-सलाई सुलगाना हराम, हत्ता कि हदीस में इर्शाद हुआ: 'व अन युमर्रा फ़ीहि बिलहमिन् नयिइ' -३ यानी मस्जिद में कच्चा गोश्त ले जाना जाएज़ नहीं, हालांकि कच्चे गोश्त की बू बहुत ख़फ़ीफ़ (हल्की) है तो जहाँ से मस्जिद में बू पहुँचे वहाँ तक मुमानअत की जाएगी, मस्जिद आम जमाअत के लिए बनाई जाती है और जमाअत हर मुसलमान पर वाजिब है यहाँ तक कि तर्कए-जमाअत पर सही

हदीस में फ़रमाया: ज़ुल्म है और कुफ़्र है। और निफ़ाक़ यह कि आदमी अल्लाह के मुनादी (पुकारने वाले) को पुकारता सुने और हाज़िर न हो। सही मुस्लिम शरीफ़ में अब्दुल्लाह बिन मसऊद रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की हदीस है:

१ फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वक़्फ़, अल-बाब अर-राबे फ़िल मुतफ़र्रिआत, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, २/४९० २ सही अल-बुख़ारी, बाब मा जाअ फ़ी सबअ अरदीन, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, १/३५४ ३ सुनन इब्न माजा, अबवाब अल-मसाजिद, बाब मा युकरहु फ़िल मसाजिद, एच.एम. सईद कम्पनी कराची, पृ. ५५

पृष्ठ २३३ का ६३१

لا تجوز تغییر الوقف عن هیئته -۱ وقف جائداد کی ہیئت کو تبدیل نہیں کیا جاسکتا ہے۔(ت) نہ کہ سرے سے موقوف علیہ بدل دیا جائے، متعلق مسجد کو مدرسہ میں شامل کر لیا جائے یہ حرام ہے اور سخت حرام ہے۔ (۳) یہ بھی زید کا ویساہی تصرف ہے، حرام و ناجائز ہے۔ مسجد کا پشتہ کھودنا حرام ، اور اسے ماورائے مسجد دوسرے کام خصوصاً ایسے ناپاک کام میں صرف کرنا صریح ظلم و غصب و ہجر متی مسجد ہے۔ صحیح حدیث کا ارشاد ہے کہ جو ایک بالشت زمین غصب کرے گا زمین کے ساتوں طبقوں تک اتنا حصہ توڑ کر روز قیامت اس کے گلے میں طوق ڈالا جائے گا۔۲ (۴) مسلمانوں کو زید کی ایسی بیجا دست برد و ظلم پر سکوت حرام ہے اور چارہ جوئی فرض۔ لازم ہے کہ بذریعہ حکومت مسجد کی وہ پہلی زمین اور پشتہ کی زمین سب اس کے قبضہ سے نکلوائی جائے اور پہلے جس حالت پر تھی اسی حالت پر جبراً اس سے کرائی جائے اور جتنی اینٹیں اس نے تصرف میں کرلی ہیں وہ متمیز ہوں تو واپس لی جائیں ورنہ ان کی قیمت لی جائے اور جتنے دنوں یہ استنجا خانہ و پشتہ وغیرہ کی زمین اس کے قبضہ میں رہی یا تاانفصال رہے اس سب کا کرایہ اس سے مسجد کے لئے لیا جائے کما قد نصوا علیه قاطبة فی الکتب المعتمدة (جیسا کہ تمام معتبر کتب میں اس پر نص موجود ہے۔ت) (۵) مسلمانوں کو تغییر وقف کا کوئی اختیار نہیں تصرف آدمی اپنی ملک میں کر سکتا ہے وقف مالک حقیقی جل وعلا کی ملک خاص ہے اس کے بے اذن دوسرے کو اس میں کسی تصرف کا اختیار نہیں۔ (۶) مسجد کو بو سے بچانا واجب ہے ، ولہذا مسجد میں مٹی کا تیل جلانا حرام ، مسجد میں دیا سلائی سلگانا حرام ، حتی کہ حدیث میں ارشاد ہوا: وان یمر فیه بلحم نبي -۳ یعنی مسجد میں کچا گوشت لے جانا جائز نہیں ، حالانکہ کچے گوشت کی بو بہت خفیف ہے تو جہاں سے مسجد میں بو پہنچے وہاں تک ممانعت کی

جائے گی، مسجد عام جماعت کیلئے بنائی جاتی ہے اور جماعت ہر مسلمان پر واجب ہے یہاں تک کہ ترک جماعت پر صحیح حدیث میں فرمایا : ظلم ہے اور کفر ہے۔ اور نفاق یہ کہ آدمی اللہ کے منادی کو پکارتا سنے اور حاضر نہ ہو۔ صحیح مسلم شریف میں عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی حدیث ہے :

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع فی المتفرقات نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۴۹۰ ۲ صحیح البخاری باب ماجاء فی سبع ارضین قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۳۵۴ ۳ سنن ابن ماجه ابواب المساجد باب مایکره في المساجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۵

Fatawa Razawiyya, Volume 16

“If you were to pray in your houses as this person who stays behind prays, you would have abandoned the Sunnah of your Prophet, and if you abandoned the Sunnah of your Prophet, you would have gone astray.”[1] And in the narration of Abu Dawood: “you would have disbelieved.”[2]

(Meaning, if you do not attend the congregation in the mosque and pray at home, you will go astray and leave the path of faith. And in the narration of Abu Dawood, it is: you will become disbelievers. — Translator)

Despite this, it is stated in the Hadith of Sahihayn:

“Whoever eats from this foul tree [i.e., raw onion or raw garlic], let him not come near our place of prayer.”[3]

(Whoever eats from this foul plant, meaning raw onion or raw garlic, should not come near our mosque.)

And it was said: “For the angels are offended by that which offends the children of Adam.”[4] — Meaning, do not think that if the mosque is empty, it is permissible to enter any bad smell at that time because no person will be harmed by it. It is not so; rather, the angels also suffer harm from what humans suffer harm from. It is obligatory to protect the mosque from impurities. And Allah Almighty knows best.

Problem 112 to 116: From Bombay, Byculla Street known as Chhaj Mahalla, sent by Badruddin Abdullah Sahib, Consultant, Jamia Masjid Committee, 6 Rajab 1334 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah—may Allah increase them in honor and respect—say regarding the following described situations:

Firstly: That in the city of Bombay, there is a magnificent, grandly-structured Jamia Masjid, and its foundation is situated in the middle of the city in such a place that there are no buildings on its four sides, and air comes in abundantly because all its surroundings are open. In fact, sometimes due to excessive wind, worshippers close the windows of the mosque. The original structure of this mosque was already very fine and splendid, but a few years ago, the consultants, based on their own opinion, made some changes and alterations to it, and approximately more than three lakh rupees from the waqf property was spent on this renovation and alteration...

---

[1] Sahih Muslim, Kitab al-Masajid, Bab Fadl Salat al-Jama'ah wa Bayan al-Tashdid, etc. Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/232 [2] Sunan Abu Dawood, Kitab al-Salat, Bab al-

Tashdid fi Tark al-Jama'ah, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/81 [3] Sahih Muslim, Kitab al-Masajid, Bab Nahyi man akala thuman, etc. Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/209 [4] Sahih Muslim, Kitab al-Masajid, Bab Nahyi man akala thuman, etc. Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/209

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (16)

“यदि तुम अपने घरों में नमाज़ पढ़ो जैसा कि यह पीछे रहने वाला पढ़ता है, तो तुम अपने नबी की सुन्नत को छोड़ दोगे, और यदि तुम अपने नबी की सुन्नत छोड़ दोगे तो गुमराह हो जाओगे।”[1] और अबू दाऊद की रिवायत में है: “तुम काफ़िर हो जाओगे।”[2]

(अर्थात्, यदि तुम मस्जिद में जमात में उपस्थित नहीं होओगे और घरों में नमाज़ पढ़ोगे, तो तुम गुमराह हो जाओगे और ईमान से निकल जाओगे। और अबू दाऊद की रिवायत में है: तुम काफ़िर हो जाओगे। — अनुवादक)

इसके साथ ही सहीहैन की हदीस में फ़रमाया गया:

“जो इस गंदे पेड़ [यानी कच्चा प्याज या कच्चा लहसुन] में से खा ले, वह हमारी मस्जिद के पास न आए।”[3]

(जो इस गंदे पौधे में से खा ले, यानी कच्चा प्याज या कच्चा लहसुन, वह हमारी मस्जिद के करीब न आए।)

और फ़रमाया: “बेशक फरिश्तों को भी उसी चीज़ से तकलीफ़ होती है जिससे आदम की औलाद (इंसानों) को तकलीफ़ होती है।”[4] — यानी यह मत सोचो कि अगर मस्जिद खाली है तो उसमें किसी बदबू का दाखिल करना उस समय जायज़ है क्योंकि कोई आदमी नहीं जो उससे तकलीफ़ पाए। ऐसा नहीं है बल्कि फरिश्ते भी उससे तकलीफ़ पाते हैं जिससे इंसान को तकलीफ़ पहुँचती है। मस्जिद को गंदगी से बचाना फ़र्ज़ है। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)।

मसला 112 से 116: बम्बई से, बायकुला स्ट्रीट जिसे छाज मोहल्ला कहा जाता है, प्रेषक बदरुद्दीन अब्दुल्ला साहब, सलाहकार जामा मस्जिद कमेटी, 6 रजब 1334 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं दीन के उलमा और शरीयत के फुक़हा—अल्लाह उनकी इज़्ज़त और सम्मान बढ़ाए—इन वर्णित स्थितियों के बारे में जो नीचे दी गई हैं:

पहला: यह कि बम्बई शहर में एक बहुत बड़ी और आलीशान जामा मस्जिद है और उसकी बनावट शहर के बीचों-बीच ऐसी जगह स्थित है जिसके चारों तरफ कोई इमारत नहीं है और उसमें हवा बहुत आती है क्योंकि इसके सभी तरफ़ खाली हैं। बल्कि कभी-कभी बहुत तेज़ हवा के कारण नमाज़ी मस्जिद की खिड़कियाँ बंद कर देते हैं। इस मस्जिद की बनावट पहले से ही बहुत अच्छी और

शानदार थी, लेकिन कुछ साल पहले सलाहकारों ने अपनी राय से इसमें कुछ बदलाव और फेरबदल किए और इस मरम्मत और बदलाव में वक्फ की संपत्ति से लगभग तीन लाख रुपये से अधिक खर्च किए गए...

---

1. सहीह मुस्लिम, किताबुल मसाजिद, बाब फ़ज़्ल सलातुल जमाअत व बयानुत तशदीद, आदि। क़दीमी कुतुब ख़ाना, कराची, 1/232
2. सुनन अबू दाऊद, किताबुल सलात, बाबुत तशदीद फ़ी तर्कुल जमाअत, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, 1/81
3. सहीह मुस्लिम, किताबुल मसाजिद, बाब नहीं मन अक-ल सूमन, आदि। क़दीमी कुतुब ख़ाना, कराची, 1/209
4. सहीह मुस्लिम, किताबुल मसाजिद, बाब नहीं मन अक-ल सूमन, आदि। क़दीमी कुतुब ख़ाना, कराची, 1/209

لو صليتم في بيوتكم كما يصلى هذا المتخلف لتركتم سنة نبيكم ولو تركتم سنة نبيكم لضللتم 1 وفي رواية ابی داؤد لكفرتم 2 - یعنی اگر مسجد میں جماعت کو حاضر نہ ہوگے اور گھروں میں نماز پڑھو گے تو گمراہ ہو جاؤ گے ایمان سے نکل جاؤ گے (اور ابو داؤد کی روایت میں ہے تم کافر ہو جاؤ گے۔ ت)

بایں ہمہ صحیحین کی حدیث میں ارشاد ہوا:

من اكل من هذه الشجرة الخبيثة فلا يقربن مصلانا 3 - جو اس گندے پیڑ میں سے کھالے یعنی کچا پیاز یا کچا لہسن وہ ہماری مسجد کے پاس نہ آئے۔

اور فرمایا: فان الملئكة تتأذى مما يتأذى منه بنو ادم 4 - یعنی یہ خیال نہ کرو کہ اگر مسجد خالی ہے تو اس میں کسی بو کا داخل کرنا اس وقت جائز ہو کہ کوئی آدمی نہیں جو اس سے ایذا پائے گا ایسا نہیں بلکہ ملائکہ بھی ایذا پاتے ہیں اس سے جس سے ایذا پاتا ہے انسان۔ مسجد کو نجاست سے بچانا فرض ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۱۲ تا ۱۱۶: از بمبئی کا بائیکرات اسٹریٹ المعروف چھاج محلہ مرسلہ بدرالدین عبداللہ صاحب مشاور جامع مسجد کمیٹی، ۶ رجب ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین وفقہائے شرع متین زادہم اللہ تعالیٰ شرفاً و تعظیماً ان صور مسئولہ میں جو کہ ذیل حسبِ مندرج ہیں:

اول: یہ کہ شہر بمبئی میں ایک مسجد عظیم الشان رفیع البنیان جامع مسجد ہے اور اس کی بنا وسط شہر میں ایسی جگہ واقع ہے جس کے چو طرف کوئی مکان نہیں ہے اور اس میں ہوا بکثرت آتی کیونکہ سب اطراف اس کے فارغ ہیں بلکہ بعض اوقات بسبب کثرت ہوا مصلی دریچائے مسجد کو

بند کرتے ہیں، اس مسجد کی بنا پہلے ہی سے نہایت عمدہ و شاندار تھی مگر قبل از چند سال حضرات مشاورین نے اپنی رائے سے اس میں کسی قدر تبدل و تغیر کیا اور تخمیناً اس ترمیم و تبدیل میں تخمیناً تین لاکھ روپیہ سے زیادہ صرفِ مالِ وقف سے کیا گیا اس

---

1 صحیح مسلم کتاب المساجد باب فضل صلوٰۃ والجماعۃ و بیان التشدید الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۳۲ 2 سنن ابوداؤد کتاب الصلوٰۃ باب التشدید في ترك الجماعة آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۸۱ 3 صحیح مسلم کتاب المساجد باب نہی من اکل ثوما الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۰۹ 4 صحیح مسلم کتاب المساجد باب نہی من اکل ثوما الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۰۹

Fatawa-e-Razvia, Volume 16

Several years ago, for the lighting of the mosque, a sum of ten to twelve thousand rupees was spent to purchase glass lamps and chandeliers, etc., for lighting equipment. This arrangement was made on a very high level by the previous advisors. After a few years, the new advisors considered this arrangement inadequate and improper and proposed gas lighting from the endowment (waqf) money, costing more than approximately twenty thousand rupees. Gas pipes, etc., were installed in the ceiling and walls of the lower and upper floors of the mosque. For a few years, this gas lighting, i.e., smoke-based lighting, remained in the mosque. However, when the mosque underwent renovations and changes as mentioned above, all those gas lighting pipes, etc., which were installed in the ceiling and walls, were wasted, damaged, and ruined. Then, once again, the advisors, with a majority of votes, newly arranged for gas lighting and installed pipes in the ceiling and walls of the lower floor. It has not even been a year since this was done, and the aforementioned advisors now want to arrange for electric lighting and electric fans in the mosque using the mosque's funds. Therefore, considering all the circumstances mentioned in the question, please state whether these frequent and large expenditures for lighting are an undue disposal of endowment funds and improper according to Sharia or not? Please explain.

Secondly: Since the mosque is located in such a place where there are no houses on all four sides, and large windows have been built in abundance in the walls of the said mosque, and air is present and circulating there at all times, rather, sometimes as per the first question, windows are closed due to excessive air, then in such a case, is it Sharia-compliant to install electric fans in the mosque using endowment funds or not?

Thirdly: Experience shows that when an electric fan is operated, a sound comes from it which definitely interferes with prayer and destroys concentration and humility (khushu and khuzu). Based on this, is it Sharia-permissible to install such fans without necessity using mosque funds or not?

(4) It has been thoroughly proven that the grease put in the fan's motor box is mixed with impure and filthy substances. In this particular case as well, what is the Sharia ruling for installing these fans in the mosque using endowment funds?

(5) This fact has become well known from electrical experts that compared to gas lighting, there is a greater risk of fire in electric lighting and electric fans. In fact,

many incidents of such fire due to electricity have already occurred, which many people are aware of. Therefore, in the mentioned case, is it Sharia-compliant to install such a terrifying and alarming thing or not?

(6) This point should also be kept in mind that according to physicians, electric light is harmful to eyesight and the air from electric fans...

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 16

मस्जिद की रोशनी के लिए कुछ साल पहले लगभग दस-बारह हज़ार रुपये की लागत से कांच की हांडियां और झूमर आदि रोशनी का सामान खरीदकर पुराने सलाहकारों ने बहुत ऊंचे स्तर पर इंतज़ाम किया था। कुछ सालों बाद नए सलाहकारों ने इस इंतज़ाम को नाकाफी और अनुपयुक्त मानकर वक़्फ (ट्रस्ट) के पैसे से लगभग बीस हज़ार रुपये से ज़्यादा की लागत से गैस की रोशनी का प्रस्ताव रखा और मस्जिद की निचली और ऊपरी मंज़िल की छत और दीवारों में गैस के पाइप आदि लगाए गए। कुछ सालों तक मस्जिद में यह गैस यानी धुएं वाली रोशनी का इंतज़ाम रहा। लेकिन जब मस्जिद में ऊपर बताए गए तरीके से मरम्मत और बदलाव किया गया, तो वे सभी गैस की रोशनी के पाइप आदि जो छत और दीवारों में लगे थे, बेकार हो गए और बर्बाद हो गए। फिर से सलाहकारों ने बहुमत से नए सिरे से गैस की रोशनी का इंतज़ाम किया और निचली मंज़िल की छत और दीवारों में पाइप लगवाए। इस बात को अभी एक साल भी नहीं हुआ है कि अब वे सलाहकार मस्जिद के पैसे से बिजली की रोशनी और बिजली के पंखों का इंतज़ाम करना चाहते हैं। इसलिए सवाल में बताए गए सभी हालात पर गौर करते हुए बताएं कि रोशनी के बारे में समय-समय पर किए गए ये भारी खर्चे वक़्फ की संपत्ति का गलत इस्तेमाल और शरीयत के खिलाफ हैं या नहीं? कृपया स्पष्ट करें।

दूसरा: यह कि जब मस्जिद ऐसी जगह स्थित है जिसके चारों तरफ कोई घर नहीं है और मस्जिद की दीवारों में बड़ी खिड़कियां कसरत से बनाई गई हैं और वहां हर वक्त हवा मौजूद रहती है, बल्कि कभी-कभी पहले सवाल के मुताबिक हवा की अधिकता की वजह से खिड़कियां बंद कर दी जाती हैं, तो ऐसी स्थिति में वक़्फ के पैसे से मस्जिद में बिजली के पंखे लगाना शरीयत के हिसाब से सही है या नहीं?

तीसरा: अनुभव से यह बात ज़ाहिर है कि जब बिजली का पंखा चलाया जाता है, तो उससे एक आवाज़ आती है जो यकीनन नमाज़ में खलल डालती है और खुशू-ओ-खुज़ू (एकाग्रता और विनम्रता) को खत्म करती है। इसलिए, बिना ज़रूरत के मस्जिद के पैसे से इस तरह के पंखे लगवाना शरीयत के लिहाज़ से जायज़ है या नहीं?

(4) यह बात पूरी तहकीकात से साबित हो चुकी है कि पंखे के डिब्बे में जो ग्रीस डाला जाता है, वह नापाक और गंदी चीज़ों से मिला हुआ होता है। इस विशेष स्थिति में भी वक़्फ के पैसे से इन पंखों को मस्जिद में लगाने का शरीयत के अनुसार क्या हुक्म है?

(5) विशेषज्ञों से यह बात अच्छी तरह मालूम हुई है कि गैस की रोशनी के मुकाबले बिजली की रोशनी और बिजली के पंखों में आग लगने का ज़्यादा डर है। बिजली से आग लगने की कई घटनाएं पहले ही हो चुकी हैं, जिनसे बहुत से लोग वाकिफ हैं। इसलिए, बताई गई स्थिति में ऐसी डरावनी चीज़ लगाना शरीयत के हिसाब से सही है या नहीं?

(6) यह बात भी ध्यान में रखनी चाहिए कि हकीमों के अनुसार बिजली की रोशनी आंखों की रोशनी के लिए नुकसानदेह है और बिजली के पंखों की हवा...

पृष्ठ 235/631

مسجد کی روشنی کے لئے چند سال قبل بصرف مبلغ دس بارہ ہزار روپیہ ہانڈیاں و جھومر بلوری وغیرہ اسباب روشنی کا خرید کرکے نہایت اعلیٰ پیمانہ پر مشاورین قدیم نے انتظام کیا تھا بعد از چند سال مشاورین جدید نے اس انتظام کو ناقابل و غیر متقی سمجھ کر تقریباً بیس ہزار روپیہ سے زیادہ صرف مال وقف سے گیس کی روشنی کی تجویز کی اور طبقہ زیریں اور بالا پر گیس کے نل وغیرہ سقف و جدار مسجد میں نصب کئے گئے تھے اور چند سال تک یہ گیس یعنی دخان کی روشنی کا مسجد میں انتظام رہا، مگر جبکہ مسجد بطریق بیان بالاترمیم و تغیر کرنے میں آئی اس وقت یہ سب گیس کی روشنی کے نل وغیرہ جو کہ سقف و جدار میں نصب کیے گئے تھے ضائع و خراب وبرباد ہوئے پھر تجدیداً حضرات مشاورین نے بکثرت رائے مشاورین نئے سرے سے گیس کی روشنی کا انتظام کیا اور طبقہ زیریں میں سقف وجدار میں نل نصب کئے اس امر کو ایک سال کا عرصہ منقضی نہیں ہوا ہے کہ مشاورین مذکور چاہتے ہیں کہ مسجد میں برقی روشنی اور برقی پنکھوں کا انتظام و اہتمام بصرف مال مسجد کیا جائے پس جملہ احوال سوال مذکور پر غور فرماکر بیان فرمادیں کہ یہ جو وقتاً فوقتاً دربارہ روشنی اخراجات کثیرہ کئے گئے ہیں یہ مال وقف میں تصرف بیجا و ناز بیائے شرع ہیں یا نہیں؟ بیان فرمائیں۔

ثانی: یہ کہ جب مسجد ایسی جگہ واقع ہے جس کے چاروں طرف کوئی مکان نہیں ہے اور مسجد مذکور کے دیواروں میں دریچہ ہائے کلاں بکثرت بنائے گئے ہیں اور ہر وقت ہوا وہاں موجود و متموج ہے بلکہ بعض وقت حسب بیان سوال اول کھڑکیاں بسبب کثرت ہوا کے بند کی جاتی ہیں، پس ایسی صورت میں مال وقف سے برقی پنکھے مسجد میں نصب کرنا شرعاً درست ہے یا نہیں؟

تیسرے یہ کہ تجربتہً یہ امر ظاہر ہے کہ جب برقی پنکھا چلایا جاتا ہے اس وقت اس سے ایک آواز آتی ہے جو ضرور مخل نماز و مبطل خشوع وخضوع، بناء علیہ اس طرح کے پنکھے بلاضرورت بصرف مال مسجد بنانا شرعاً جائز ہیں یا نہیں؟

(۴) یہ امر بتحقیق تمام ثبوت کو پہنچا ہے کہ پنکھا چلانے کے ڈبے میں جو گریس ڈالا جاتا ہے وہ اشیاء ناپاک و نجس سے مخلوط ہے اس صورت خاص میں بھی ان پنکھوں کے مسجد میں لگانے کا بصرف مال وقف شرعاً کیا حکم ہے؟

(۵) یہ کہ ماہرین فن الیکٹری سے یہ بات بخوبی معلوم ہوئی ہے کہ بہ نسبت گیس کی روشنی کے الیکٹری کی روشنی و برقی پنکھوں میں زیادہ تر خوف آتشزدگی ہے، چنانچہ الیکٹری سے اس قسم کی آتشزدگی کے واقعات بہت ہوچکے ہیں جس سے بہت لوگ واقف ہیں، پس صورت مذکور میں ایسی خوفناک وحشت آمیز چیز کا نصب کرنا شرعاً درست ہے یا نہیں؟

(۶) یہ امر بھی ملحوظ خاطر رہے کہ بقول اطباء روشنی برقی مضر بصارت ہے اور برقی پنکھوں کی ہوا---

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

...is also harmful to health. In this regard, an article was published in the newspaper 'Tabeeb' dated June 1st of the current year. This newspaper is published under the patronage of Janab Haziq-ul-Mulk Maulana Hakim Ajmal Khan Sahib Bahadur, the chief of Delhi. Therefore, is it legally permissible according to Sharia to display such health-damaging items in a mosque? Please clarify and be rewarded.

The Answer: (1) These actions are purely oppressive, wasteful, and a squandering of endowment (waqf) property. Scholars have deemed it impermissible to keep even one waqf lamp burning until morning unless permission is explicitly proven from the endower (waqif) through text or custom. Let alone this repeated useless spending of thousands of rupees; trustees (mutawallis) are not allowed to initiate any new expenditure. If they spend waqf funds without a legal Sharia justification, it will be at their own personal expense, and they will be liable to repay whatever mosque funds they spent. If the endower did not build pinnacles (kangre) in the mosque and the trustee builds them from waqf funds, he will be a sinner and must pay compensation. If the call to prayer (adhan) reaches the worshippers even without a minaret, the trustee cannot build a minaret using mosque funds; if he does, he will be liable for the cost. If the endower had not fixed a stipend for a mosque carpet-spreader (farrash), it is not lawful for even a ruler, let alone a trustee, to institute such a stipend, nor is it lawful for the farrash to accept it. The mosque structure was good and strong, so for the trustees to demolish it, change the design, and waste three hundred thousand rupees of the mosque on it, destroying taps worth twenty thousand rupees because of it, and then wasting twenty thousand on gas lighting, and now trying for electric lighting by destroying that too and wasting mosque property—all these actions were and are forbidden (haram). The trustees are liable for these hundreds of thousands of rupees, which they must pay from their own pockets. It is obligatory that such wasteful trustees be dismissed and replaced by pious, clever, efficient, God-fearing, and honest Muslims. It is stated in Alamgiriyyah:

[Arabic Box] If one endows for the oil of the lamp of the mosque, it is not permissible to leave it burning all night, but rather according to the need of the worshippers. It is permissible until one-third of the night, or half of it if needed for prayer. Thus it is in Al-Siraj al-Wahhaj. And it is not permissible to leave it all night except in a place where custom has been established for that, such as the mosque of Jerusalem (Bait al-Maqdis), the Prophet's Mosque (peace and blessings of Allah be upon him), and the Sacred Mosque (Masjid al-Haram).

[Urdu Translation Box] If someone makes a waqf for mosque lamp oil, it is not permissible to keep it burning all night, but only for the duration of the worshippers' need and until one-third of the night. If needed, it may be kept burning until half the night so that worshippers can perform their worship. It is similar in Siraj al-Wahhaj. And it is not permissible to keep the lamp burning all night. However, in places where such a custom continues to prevail, such as Masjid al-Aqsa, the Prophet's Mosque, and Masjid al-Haram, or if the endower [stipulated] for the whole night...

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

...स्वास्थ्य के लिए भी हानिकारक है, जैसा कि इस संबंध में वर्तमान वर्ष के1 जून के'तबीब' समाचार पत्र में एक लेख प्रकाशित हुआ है, जो समाचार पत्र दिल्ली के प्रमुख हज़रत हाज़िक-उल-मुल्क मौलाना हकीम अजमल खान साहब बहादुर के संरक्षण में निकलता है। अतः क्या मस्जिद में ऐसी स्वास्थ्य-हानिकारक वस्तुओं को लटकाना शरीयत के अनुसार सही है? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: (1) ये कार्य केवल अत्याचार, अपव्यय और वक्फ़ (धर्मादा) संपत्ति की बर्बादी हैं। विद्वानों ने एक वक्फ़ चिराग को सुबह तक जलाए रखने को भी नाजायज़ बताया है जब तक कि वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) की ओर से स्पष्ट रूप से या प्रथा के अनुसार इसकी अनुमति सिद्ध न हो। फिर बार-बार इन हज़ारों रुपयों का बेकार खर्च तो दूर की बात है; मुतवल्लियों (ट्रस्टियों) को किसी भी नए खर्च को शुरू करने की अनुमति नहीं दी जा सकती। यदि वे बिना किसी शरई औचित्य के इसमें वक्फ़ का धन खर्च करेंगे, तो वह उनके अपने व्यक्तिगत खर्च पर होगा और उन्होंने मस्जिद का जितना धन खर्च किया है, उसका हर्जाना उन पर अनिवार्य होगा। यदि वाक़िफ़ ने मस्जिद में कंगूरे नहीं बनवाए थे और मुतवल्ली वक्फ़ के धन से उन्हें बनवाएगा, तो वह पापी होगा और हर्जाना देगा। यदि नमाज़ियों तक बिना मीनार के अज़ान की आवाज़ पहुँच जाती है, तो मुतवल्ली मस्जिद के धन से मीनार नहीं बनवा सकता; यदि बनवाएगा तो उस पर हर्जाना आएगा। वाक़िफ़ ने मस्जिद के फ़र्श (बिछाने वाले) के लिए कोई वज़ीफ़ा (मानदेय) नहीं रखा था, तो मुतवल्ली तो क्या, हाकिम (शासक) के लिए भी जायज़ नहीं कि वह नया वज़ीफ़ा शुरू करे, और न ही फ़र्श के लिए वह वज़ीफ़ा लेना हलाल है। मस्जिद की इमारत अच्छी और मज़बूत थी, तो मुतवल्लियों का उसे शहीद (नष्ट) करना और नक्शा बदलना और उसमें मस्जिद के तीन लाख रुपये उड़ा देना और उसके कारण बीस हज़ार के नल बर्बाद करना और फिर गैस की रोशनी में बीस हज़ार उड़ाना, और अब उसे भी तबाह करके बिजली की रोशनी की कोशिश करना और उसमें मस्जिद का माल बर्बाद करना—ये सभी कार्य हराम थे और हैं। मुतवल्लियों पर उन लाखों रुपयों का हर्जाना अनिवार्य है कि वे अपनी जेब से अदा करें, और अनिवार्य (वाजिब) है कि ऐसे फिजूलखर्च मुतवल्ली बर्खास्त किए जाएं और उनकी जगह धर्मनिष्ठ, चतुर, कार्यकुशल, ईश्वरभक्त और ईमानदार मुसलमान नियुक्त किए जाएं। आलमगीरिया में है:

[अरबी बॉक्स] यदि मस्जिद के चिराग के तेल के लिए वक्फ किया जाए, तो उसे पूरी रात जलाए रखना जायज़ नहीं है, बल्कि नमाजियों की जरूरत के अनुसार। यह रात के एक तिहाई हिस्से तक

जायज़ है, और जरूरत पड़ने पर आधी रात तक, ताकि उसमें नमाज पढ़ी जा सके। ऐसा ही 'सिराज अल-वहाज' में है। और उसे पूरी रात जलाए रखना जायज़ नहीं है, सिवाय उन स्थानों के जहाँ इस तरह की प्रथा चली आ रही हो, जैसे बैतुल-मुकदस की मस्जिद, मस्जिद-ए-नबवी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और मस्जिद-ए-हराम।

[उर्दू अनुवाद बॉक्स] अगर मस्जिद के चिराग के तेल के लिए कोई वक्फ़ किया गया है, तो पूरी रात चिराग जलाए रखना जायज़ नहीं होगा, बल्कि केवल नमाज़ियों की ज़रूरत के अनुसार और रात के एक तिहाई हिस्से तक। यदि ज़रूरत हो तो आधी रात तक जलाया जाए ताकि नमाज़ी इबादत कर सकें ऐसा ही सिराज अल-वहाज में है। और पूरी रात चिराग जलाए रखना जायज़ नहीं है, हाँ, ऐसे स्थान जहाँ ऐसी परंपरा चली आ रही है, जैसे मस्जिद अल-अक़्सा, मस्जिद-ए-नबवी और मस्जिद-ए-हराम में है, या वाक़िफ़ ने पूरी [रात] के लिए...

पृष्ठ 236/631

بھی نقصان رسان صحت ہے، چنانچہ اس قبیل کا ایک مضمون اخبار طبیب مورخہ یکم جون سہ رواں مطبوعہ ہے جو اخبار کہ بسر پرستی جناب حاذق الملک مولوی حکیم اجمل خان صاحب بہادر رئیس اعظم دہلی نکلا کرتا ہے، پس ایسی مضرت رسان صحت کا مسجد میں آویزاں کرنا شرعاً درست ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: (۱) یہ تصرفات محض ظلم واسراف و تضییع مال اوقاف ہیں علماء نے ایک چراغ وقف کے صبح تک روشن رکھنے کو ناجائز بتایا جب تک واقف سے نصاً یا عرفاً اس کی اجازت ثابت نہ ہو نہ کہ بار بار یہ ہزار ہا روپیوں کا صرف بیکار، متولیوں کو کسی صرف جدید کے احداث کی اجازت نہیں ہو سکتی، اگر بلا مسوغ شرعی اس میں مال وقف صرف کرینگے وہ صرف ان کی ذات پر پڑے گا اور جتنا مال مسجد اس میں خرچ کیا اس کا تاوان ان پر لازم ہوگا، واقف نے اگر مسجد میں کنگرے نہ بنائے تھے اور متولی مال وقف سے بنائے گا گنہگار ہوگا اور تاوان دے گا، نمازیوں کو اگر بے منارہ کے اذان کی آواز پہنچ جاتی ہے تو متولی مال مسجد سے منارہ نہیں بنا سکتا، بنائے گا تو اس پر تاوان آئے گا، واقف نے فراش مسجد کا کوئی وظیفہ نہ رکھا تھا، متولی تو متولی حاکم کو حلال نہیں کہ اس میں فراش کا وظیفہ حادث کرے، نہ فراش کو وہ وظیفہ لینا حلال۔ بنائے مسجد بلکہ عمدہ و محکم تھی تو متولیوں کو اس کا شہید کرنا اور نقشہ بدلنا اور اس میں مسجد کے تین لاکھ روپے اڑا دینا اور اس کے سبب بیس ہزار کے نل برباد کرنا اور پھر گیاس کی روشنی میں بیس ہزار اڑانا، اور اب اسے بھی تباہ کرکے برقی روشنی کی کوشش کرنا اور اس میں مال مسجد برباد کرنا، یہ تمام افعال حرام تھے اور ہیں، متولیوں پر ان لاکھوں روپوں کا تاوان لازم

ہے کہ اپنی گرہ سے ادا کریں، اور واجب ہے کہ ایسے مسرف متولی معزول کئے جائیں اور ان کی جگہ مسلمان متدین ہوشیار کار گزار خدا ترس دیانتدار مقرر کئے جائیں۔ عالمگیریہ میں ہے:

[Arabic Box] لو وقف على دهن السراج للمسجد لا يجوز وضعه جميع الليل بل بقدر حاجة المصلين ويجوز الى ثلث الليل ونصفه اذا احتيج اليه للصلوة فيه كذا في السراج الوهاج ولا يجوز ان يترك فيه كل الليل الا فى موضع جرت العادة فيه بذلك كمسجد بيت المقدس ومسجد النبى صلى تعالى عليه وسلم و المسجد الحرام

[Urdu Translation Box] اگر مسجد کے چراغ کے تیل کے لئے کوئی وقف کیا تو تمام رات چراغ روشن رکھنا جائز نہ ہوگا بلکہ صرف نمازیوں کی ضرورت کے مطابق اور تہائی رات تک، اگر ضرورت ہو تو نصف رات تک روشن رکھا جائے، تاکہ نمازی عبادت کر سکیں، یونہی السراج الوہاج میں ہے۔ اور تمام رات چراغ روشن رکھنا جائز نہیں، ہاں ایسے مقامات جہاں ایسی عادت جاری چلی آرہی ہے، جیسا کہ مسجد بیت المقدس اور مسجد نبوی اور مسجد حرام میں ہے، یا واقف نے تمام

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Arabic Text	Urdu Translation
Or the endower stipulated leaving it [lit] for the whole night as has become the custom in our time, so it is mentioned in al-Bahr al-Ra'iq[1].	If a condition has been set to keep it lit at night, as has become the custom in our time, it is thus mentioned in al-Bahr al-Raiq. (T)

In Fatawa Qazikhan it is stated: | Arabic Text | Urdu Translation | | :--- | :--- | | The administrator does not have the right to take from the mosque's endowment funds to build an upper structure on it. If he does so, he shall be liable [for that fund][2]. | The administrator does not have the authority to build any upper room (balcony) on the mosque structure using the waqf property; if he does so, he will be responsible for that wealth. (T) |

In Khizanat al-Muftiyyin it is stated: | Arabic Text | Urdu Translation | | :--- | :--- | | It is permissible to build a minaret from the mosque's endowment income if it is needed for it to be heard by the neighbors. However, if they can hear the call to prayer (Adhan) without a minaret, then it is not [permissible][3]. | It is permissible to build a minaret using the mosque's waqf income to make the sound reach the surrounding people, provided it is necessary; and if people can hear the call to prayer without a minaret, then it is not permissible. (T) |

In 'Uqud al-Durriya it is stated: | Arabic Text | Urdu Translation | | :--- | :--- | | The Judge (Qadi) has no right to innovate without a Sharia justification, so how can the administrator (Mutawalli)? It has been clearly stated in al-Dhakhira, al-Walwalajiyyah, and others that if the Qadi appoints a cleaner for the mosque without the endower's condition, it is not permissible for the Qadi to do so, and it is not permissible for the cleaner to take the prescribed salary. He said in al-Bahr: If you say there is an interest in appointing a cleaner, I say the service of the mosque is possible without his appointment, such as the administrator hiring a cleaner. | The judge is not allowed to construct a new building in the waqf without a Sharia necessity, so how can the administrator do it? While it is clarified in Dhakhira and Walwalajiyah etc. that if the Qadhi appoints a cleaner for the mosque without the endower's condition, it is not permissible for him, and it is not permissible for that cleaner to take the fixed stipend. And it is said in Bahr: If your objection is that there is an element of improvement in appointing a cleaner, then I say that even without this appointment, the mosque's... |

Footnotes: [1] Fatawa Hindiyya, Book of Waqf, Chapter Eleven regarding the Mosque, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/459 [2] Fatawa Qazi Khan, Book of Waqf, Chapter on turning one's house into a mosque, Naval Kishore Lucknow, 3/712 [3] Khizanat al-Muftiyyin, Book of Waqf, Manuscript, 1/212

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
या वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने पूरी रात इसे रोशन रखने की शर्त रखी हो जैसा कि हमारे समय में प्रथा बन गई है, वैसा ही अल-बहर अल-राईक में है[1]।	रात रोशन रखने की शर्त लगा रखी हो जैसा कि हमारे ज़माना में यह आदत बन चुकी है, बहरुल रैक में यूँ ही है। (त)

फ़तावा क़ाज़ीख़ान में है: | अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद | | :--- | :--- | | प्रबंधक (क़य्यिम) को यह अधिकार नहीं है कि वह मस्जिद के वक़्फ़ धन से मस्जिद की इमारत पर कोई ऊपरी हिस्सा (बालाखाना) बनाए। यदि वह ऐसा करता है, तो वह उस धन का उत्तरदायी होगा[2]। | मुंतज़िम को यह अख्तियार नहीं है कि वह मस्जिद की इमारत पर वक़्फ़ माल से कोई बाला खाना बनाए, अगर उसने ऐसा किया तो वह उस माल का ज़ामिन होगा। (त) |

ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीइन में है: | अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद | | :--- | :--- | | मस्जिद की वक़्फ़ आय से मीनार बनाना जायज़ है यदि पड़ोसियों तक आवाज़ पहुँचाने के लिए इसकी आवश्यकता हो। यदि वे मीनार के बिना अज़ान सुन सकते हों, तो नहीं[3]। | इर्द-गिर्द के लोगों को आवाज़ पहुँचाने के लिए मस्जिद के वक़्फ़ की आमदनी से मीनार बनाना जायज़ है बशर्ते ज़रूरत, और अगर मीनार के बग़ैर अज़ान की आवाज़ लोग सुन लेते हों तो फिर जायज़ नहीं। (त) |

उक़ूद अद-दुरिया में है: | अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद | | :--- | :--- | | न्यायाधीश (क़ाज़ी) को बिना किसी शरई औचित्य के नया निर्माण करने का अधिकार नहीं है, तो फिर प्रबंधक (मुतवल्ली) कैसे कर सकता है? अज़-ज़खीरा, अल-वलवलजिया और अन्य में यह स्पष्ट किया गया है कि यदि क़ाज़ी ने वाक़िफ़ की शर्त के बिना मस्जिद के लिए सफाईकर्मी (फ़र्राश) नियुक्त किया है, तो क़ाज़ी के लिए ऐसा करना जायज़ नहीं है और सफाईकर्मी के लिए निर्धारित वेतन लेना जायज़ नहीं है। बहर में कहा गया है: यदि आप कहें कि सफाईकर्मी की नियुक्ति में लाभ है, तो मैं कहता हूँ कि मस्जिद की सेवा उसकी नियुक्ति के बिना भी संभव है, जैसे कि मुतवल्ली द्वारा किसी को किराए पर लेना। | क़ाज़ी को वक़्फ़ में नई इमारत बनाना ज़रूरत-ए-शरई के बग़ैर जायज़ नहीं तो मुतवल्ली कैसे कर सकता है जबकि ज़ख़ीरा और वलवालजिया वगैरहमा में तसरीह है कि अगर क़ाज़ी ने वाक़िफ़ की शर्त के बग़ैर मस्जिद के लिए सफ़ाई वाला मुक़र्रर किया तो उसे जायज़ नहीं और उस सफ़ाई वाले को मुक़र्रर

वज़ीफ़ा लेना जायज़ नहीं है और बहर में फ़रमाया अगर तेरा एतराज़ हो कि सफ़ाई वाले की तक़र्रुरी में इस्लाह की सूरत है, तो मैं कहता हूँ कि इस तक़र्रुरी के बग़ैर भी मस्जिद की... |

पाद-टिप्पणियाँ: [1] फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, ग्यारहवाँ अध्याय मस्जिद के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/459 [2] फ़तावा क़ाज़ी खान, किताबुल वक़्फ़, अपने घर को मस्जिद बनाने का अध्याय, नवल किशोर लखनऊ, 3/712 [3] ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीइन, किताबुल वक़्फ़, हस्तलिखित प्रति, 1/212

عربی متن	اردو ترجمہ
او شرط الواقف ترکه فیه کل اللیل کما جرت به العادة في زماننا کذا في البحر الرائق۸1۔	رات روشن رکھنے کی شرط لگارکھی ہو جیسا کہ ہمارے زمانہ میں یہ عادت بن چکی ہے، بحرالرائق میں یو نہی ہے۔ (ت)

فتاوٰی قاضیخان میں ہے: | عربی متن | اردو ترجمہ | | :--- | :--- | | لیس للقیم ان یتخذ من الوقف علی عمارة المسجد شرفا من ذلك ولو فعل یکون ضامنا۸2۔ | منتظم کو یہ اختیار نہیں ہے کہ وہ مسجد کی عمارت پر وقف مال سے کوئی بالا خانہ بنائے، اگر اس نے ایسا کیا تو وہ اس مال کا ضامن ہوگا۔ (ت) |

خزانہ المفتیین میں ہے: | عربی متن | اردو ترجمہ | | :--- | :--- | | یجوز ان یبنی منارة من غلة وقف المسجد ان احتاج الیها لیکون اسمع للجیران وان کانوا یسمعون الاذان بدون المنارة فلا۸3۔ | ارد گرد کے لوگوں کو آواز پہنچانے کے لئے مسجد کے وقف کی آمدنی سے مینار بنانا جائز ہے بشرط ضرورت، اور اگر منارہ کے بغیر اذان کی آواز لوگ سن لیتے ہوں تو پھر جائز نہیں۔ (ت) |

عقود الدریہ میں ہے: | عربی متن | اردو ترجمہ | | :--- | :--- | | القاضی لیس له الاحداث بدون مسوغ شرعی فکیف المتولی وقد صرح فی الذخیرة والولوالجیة وغیرهما بان القاضی اذا قرر فراشا للمسجد بغیر شرط الواقف لم یحل للقاضی ذلك ولم یحل للفراش تناول المعلوم قال فی البحر فان قلت فی تقریر الفراش مصلحة قلت یمکن خدمة المسجد بدون تقریره بان یستاجر المتولی فراشا | قاضی کو وقف میں نئی عمارت بنانا ضرورت شرعی کے بغیر جائز نہیں تو متولی کیسے کرسکتا

ہے جبکہ ذخیرہ اور ولوالجیہ وغیرہما میں تصریح ہے کہ اگر قاضی نے واقف کی شرط کے بغیر مسجد کے لئے صفائی والا مقرر کیا تو اسے جائز نہیں اور اس صفائی والے کو مقرر وظیفہ لینا جائز نہیں ہے اور بحر میں فرمایا اگر تیرا اعتراض ہو کہ صفائی والے کی تقرری میں اصلاح کی صورت ہے، تو میں کہتا ہوں کہ اس تقرری کے بغیر بھی مسجد کی |

حواشی: 1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۹ 2 فتاویٰ قاضی خان کتاب الوقف باب جعل دارہ مسجداً نولکشور لکھنؤ ۳/ ۷۱۲ 3 خزانة المفتین کتاب الوقف قلمی نسخہ ۱/ ۲۱۲

Volume Sixteen (16) Fatawa Razawiyya

It is possible that the trustee (mutawalli) pays someone a wage to perform the service, while a permanent appointment with a fixed stipend is prohibited. (T) [Reference 1]

In Hindiyya, then Tahtawi, then Shami, it is mentioned: If a person wants to demolish a constructed mosque and rebuild it stronger than the first building, he does not have that right because he has no legal authority over it. (Mudmirat). Except if there is a fear of its collapse. (Tatarkhaniya). Its interpretation is that if the builder is not from the residents of that locality; as for its residents, they have the right to demolish and renew its construction, but from their own wealth, not from the mosque's wealth, unless by order of the Judge. In that case, the mosque's wealth can be spent. (T) [Reference 2]

In Khulasa and Tanwir al-Absar, it is stated: There is no harm in decorating it (the mosque), excluding its mihrab (prayer niche), with gypsum and gold water from one's own wealth, not from the endowment (waqf) wealth. The trustee will be liable if he does so [using waqf funds]. (T) [Reference 3]

In Bahr al-Ra'iq and then Radd al-Muhtar, it is stated: As for the endowment wealth, there is no doubt that it is absolutely not permissible for the trustee to do so because there is no benefit for the endowment in it. (T) [Reference 4]

Footnotes: 1. Al-Uqud ad-Durriya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiya, Book of Waqf, Chapter Two, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan 1/220. 2. Fatawa Hindiyya, Book of Waqf, Chapter Eleven regarding the Mosque, Noorani Kutub Khana, Peshawar 2/457. 3. Durr al-Mukhtar, Book of Prayer, Chapter on what invalidates the prayer, Mujtabai Press, Delhi 1/93. 4. Radd al-Muhtar, Book of Prayer, Chapter on what invalidates the prayer, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut 1/443.

जिल्द सोलहवीं (16) फ़तावा रज़विया

यह संभव है कि मुतवल्ली (ट्रस्टी) किसी को मजदूरी देकर सेवा करवा ले, जबकि स्थायी नियुक्ति जिस पर वजीफ़ा (वेतन) निर्धारित हो, मना है। (त) [संदर्भ 1]

हिन्दिया, फिर तहतावी, फिर शामी में है: यदि कोई व्यक्ति निर्मित मस्जिद को गिराकर उसे पहले की तुलना में अधिक मजबूत बनाना चाहे, तो उसे इसका अधिकार नहीं है क्योंकि उसे इस पर कानूनी अधिकार (विलायत) प्राप्त नहीं है। (मुज़मिरात)। सिवाय इसके कि उसके गिर जाने का डर हो। (तातारखानिया)। इसका स्पष्टीकरण यह है कि यदि निर्माता उस मोहल्ले का निवासी न हो; जहाँ तक मोहल्ले वालों का सवाल है, उन्हें मस्जिद को गिराकर पुनः निर्माण करने का अधिकार है, लेकिन अपने धन से, न कि मस्जिद के धन से। हाँ, यदि काजी (न्यायाधीश) की अनुमति हो, तो मस्जिद का धन खर्च किया जा सकता है। (त) [संदर्भ 2]

'खुलासा' और 'तनवीरुल अबसार' में है: मस्जिद में मेहराब को छोड़कर बाकी हिस्सों को अपने धन से गच (जिप्सम) और सोने के पानी से सजाने में कोई हर्ज नहीं है, वक्फ़ (धर्मादा) के धन से नहीं। यदि मुतवल्ली ने ऐसा किया, तो वह इसके लिए जिम्मेदार (ज़ामिन) होगा। (त) [संदर्भ 3]

'बहरुर राइक़' और फिर 'रद्दुल मुहतार' में है: लेकिन वक्फ़ के धन से ऐसा करना मुतवल्ली के लिए निसंदेह बिल्कुल जायज़ नहीं है क्योंकि इसमें वक्फ़ का कोई लाभ नहीं है। (त) [संदर्भ 4]

पाद-टिप्पणियाँ: 1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया फ़ी तन्क़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, किताबुल वक्फ़, दूसरा अध्याय, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान 1/220 2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक्फ़, ग्यारहवाँ अध्याय, मस्जिद के बारे में, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर 2/457 3. दुर्रे मुख़्तार, किताबुस सलात, उन बातों का अध्याय जिनसे नमाज़ टूट जाती है, मतबए मुज्तबाई, दिल्ली 1/93 4. रद्दुल मुहतार, किताबुस सलात, उन बातों का अध्याय जिनसे नमाज़ टूट जाती है, दारु इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत 1/443

पृष्ठ 238 (कुल 631 में से)

له والممنوع تقريره فی وظيفة تكون حقاله - 1 خدمت ممکن ہے کہ متولی کسی کو اجرت دے کر کرالے جبکہ مستقل تقرری جس پر وظیفہ مقرر ہو منع ہے۔ (ت)

ہندیہ پھر طحطاوی پھر شامی میں ہے: مسجد مبنی اراد رجل ان ينقضه ويبنيه ثانيا احكم من البناء الاول ليس له ذلك لانه لاولاية له۔ مضمرات۔ الا ان يخاف ان ينهدم۔ تاتارخانية۔ وتاويله ان لم يكن البانی من اهل تلك المحلة اما اهلها فلهم ان يهدموا ويجددوا بنائه لكن من مالهم لامن مال المسجد الا بامر القاضي - 2 تعمیر شدہ مسجد کو گرا کر کوئی شخص نئی مضبوط عمارت بنانا چاہے تو اسے یہ اختیارات نہیں کیونکہ اس کو یہ ولایت حاصل نہیں ہے، مضمرات۔ مگر اس صورت میں جب عمارت منہدم ہونے کا خطرہ ہو ، تاتارخانیہ۔ اس کی تاویل یہ ہے کہ وہ تعمیر کرنے والا محلہ دار نہ ہو، اگر وہاں کا محلہ دار ہو تو محلے والوں کو اختیار ہے گرا کر دوبارہ تعمیر کریں لیکن اپنے مال سے، نہ کہ مسجد کے مال سے، ہاں اگر قاضی کی اجازت ہو تو مسجد کا مال خرچ کرسکتے ہیں۔ (ت)

خلاصہ وتنویر الابصار میں ہے: لابأس بنقشه خلا محرابه بجص وماء ذهب بماله لامن مال الوقف وضمن متوليه لوفعل - 3 جص اور سونے کے پانی سے مسجد میں نقش و نگار محراب کو چھوڑ کر کرنا جائز ہے بشرطیکہ کوئی ذاتی مال سے کرے، وقف کے مال سے جائز نہیں، اگر متولی نے ایسا کیا تو ضامن ہوگا۔ (ت)

بحر الرائق پھر ردالمختار میں ہے: اماً مال الوقف فلاشك انه لا یجوز للمتولی فعله مطلقا لعدم الفائدة فیه - 4 لیکن وقف مال سے ایسا کرنا بلاشبہ متولی کو مطلقاً جائز نہیں کیونکہ اس میں وقف کا کوئی فائدہ نہیں ہے (ت)

حواشی: 1. العقود الدریة في تنقیح الفتاوی الحامدیة کتاب الوقف الباب الثاني ارگ بازار قندھار افغانستان ۱/ ۲۲۰ 2. فتاوی ھندیة کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۷ 3. درمختار کتاب الصلوٰة باب ما یفسد الصلوٰة مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۳ 4. ردالمختار کتاب الصلوٰة باب ما یفسد الصلوٰة دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۴۳

Fatawa Rizvia Volume 16

It is stated in Durr al-Mukhtar: "Except if the endower used to do the like, for their saying that the endowment should be restored as it was." Yes, if the endower used to do so, then it is permissible from the endowment funds because the jurists have stated that the trustee should construct it in the same manner as it was before. (T)

It is stated in Fath al-Qadir, then the commentary of Allama Birri, then in Ibn Abidin: "It is obligatory to keep the endowment in its original state without any addition, and there is no cause for its permission, because the cause is either a condition [of the waqf] or necessity, and there is no necessity in this; rather, addition is not obligatory, but it should be kept as it was." It is obligatory to keep the endowment in its original state; no addition should be made because there is no cause for its permission. The cause is only the condition of the endowment or necessity, and there is no need for any addition in this; rather, keep it as it was. (T)

(2) Firstly, we have stated in our fatwas that installing a floor fan in the mosque is absolutely undesirable. It is mentioned in 'Madkhal ila al-Shari'ah': "Our scholars, may Allah Almighty have mercy on them, have forbidden fans, for adopting them in the mosque is an innovation." Our scholars, may Allah Almighty have mercy on them, have termed the installation of floor fans in the mosque as impermissible because doing so in the mosque is an innovation. (T)

Secondly: When the situation is such that there is no need at all, then it is not permissible even from one's own wealth, let alone from endowment wealth. Allah Almighty said: "And do not waste; indeed, He does not like those who waste." Do not commit extravagance; Allah Almighty does not like those who are extravagant. (T)

And the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, said: "Indeed, Allah Almighty has disliked three things for you..." Allah Almighty has disliked three things for you...

1 Durr al-Mukhtar, Book of Prayer, Chapter: What invalidates prayer, Mujtabai Press Delhi 1/93 2 Fath al-Qadir, Book of Endowment, Maktaba Nooria Rizvia Sukkur 5/240 3 Al-Madkhal by Ibn al-Hajj, Section: Mentioning innovations etc., Dar al-Kitab al-Arabi Beirut 2/222 4 Holy Quran 7/141

फतावा-ए-रजविया जिल्द सोलह (16)

दुर्रे मुख्तार में है: "सिवाय इसके कि वक्फ करने वाले ने वैसा ही किया हो, क्योंकि उनका कहना है कि वक्फ की तामीर वैसे ही की जाए जैसे वह पहले था।" हाँ, अगर वाकिफ (वक्फ करने वाला) ऐसा करता रहा हो, तो फिर वक्फ के माल से जायज है क्योंकि फुकहा (धर्मशास्त्रियों) ने फरमाया है कि मुतवल्ली (प्रबंधक) उसी तरह तामीर करे जिस तरह पहले थी। (त)

फत्हुल कदीर, फिर अल्लामा बीरी की शरह, फिर इब्ने आबिदीन में है: "वक्फ को उसकी असली हालत पर रखना वाजिब है, बिना किसी ज्यादती के, और इसकी इजाजत की कोई वजह नहीं है, क्योंकि वजह या तो [वक्फ की] शर्त है या जरूरत, और इसमें कोई जरूरत नहीं है; बल्कि ज्यादती वाजिब नहीं है बल्कि उसे वैसा ही रहने दे जैसा वह था।" वक्फ को उसकी असली हालत पर रखना वाजिब है, कोई ज्यादती न की जाए क्योंकि इसके जायज होने की कोई वजह नहीं है। वजह सिर्फ वक्फ की शर्त या जरूरत है और इसमें किसी ज्यादती की जरूरत नहीं बल्कि जैसे था वैसे बाकी रखे। (त)

(2) अव्वल तो हमने अपने फतावों में बयान किया है कि मस्जिद में फर्शी पंखा लगाना मुतलकन (बिल्कुल) नापसंदीदा है, 'मदखल इलश-शरीअह' में है: "हमारे उलमा (रहमतुल्लाहि तआला अलैहिम) ने पंखों से मना फरमाया है, क्योंकि मस्जिद में उन्हें लगाना बिदअत (नया काम) है।" हमारे उलमा (रहमतुल्लाहि तआला अलैहिम) ने मस्जिद में फर्शी पंखा लगाना नाजायज कहा है क्योंकि मस्जिद में ऐसा करना बिदअत है। (त)

दूसरे: जब यह हालत है कि असल में कोई हाजत (जरूरत) ही नहीं, तो अपने माल से भी जायज नहीं, वक्फ के माल से तो दूर की बात है। अल्लाह तआला ने फरमाया: "और फिजूलखर्ची न करो, बेशक वह फिजूलखर्चों को पसंद नहीं फरमाता।" इसराफ (फिजूलखर्ची) न करो, अल्लाह तआला इसराफ करने वालों को पसंद नहीं करता। (त)

और नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फरमाया: "बेशक अल्लाह तआला ने तुम्हारे लिए तीन चीजों को नापसंद फरमाया है..." अल्लाह तआला ने तुम्हारे लिए तीन चीजों को नापसंद फरमाया...

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुस सलात, बाब मा युफसिदुस सलात, मतबा मुजतबाई देहली 1/93 2 फत्हुल कदीर, किताबुल वक्फ, मक्तबा नूरिया रजविया सुक्कुर 5/240 3 अल-मदखल लि-इब्निल हाज,

फस्ल फी जिक्रिल बिदअ अलती अलख, दारुल किताबुल अरबी बैरुत 2/222 4 अल-कुरानुल करीम 7/141

पेज 239 / 631

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

در مختار میں ہے: الا اذا کان الواقف فعل مثلہ لقولھم انہ یعمر الوقف کما کان1۔ ہاں اگر واقف ایسا کرتا رہا ہو تو پھر وقف مال سے جائز ہے کیونکہ فقہاء نے فرمایا ہے کہ متولی اسی طرح تعمیر کرے جس طرح پہلے تھی(ت)

فتح القدیر پھر شرح علامہ بیری پھر ابن عابدین میں ہے: الواجب ابقاء الوقف علی ماکان علیہ دون زیادۃ و لا موجب لتجویزہ لان الموجب الشرط والضرورۃ و لا ضرورۃ فی ھذا اذ لا تجب الزیادۃ بل تبقیہ کما کان2۔ وقف کو اپنی اصلی حالت پر رکھنا واجب ہے کوئی زیادتی نہ کی جائے کیونکہ اس کے جواز کا کوئی موجب نہیں ہے کیونکہ موجب صرف وقف کی شرط یا ضرورت ہے اور اس میں کسی زیادتی کی ضرورت نہیں بلکہ جیسے تھا ویسے باقی رکھے۔(ت)

(۲) اولا ہم نے اپنے فتاوی میں بیان کیا ہے کہ مسجد میں فرشی پنکھا لگانا مطلقا ناپسندیدہ ہے، مدخل الی الشریعۃ میں ہے: قد منع علماؤ نا رحمھم اللہ تعالی المراوح، اذ ان اتخاذھا فی المسجد بدعۃ3۔ ہمارے علماء رحمہم اللہ تعالٰی نے فرشی پنکھا مسجد میں لگانا نا جائز کہا ہے کیونکہ مسجد میں ایسا کرنا بدعت ہے۔ (ت)

ثانیا: جب یہ حالت ہے کہ حاجت اصلاً نہیں تو اپنے مال سے بھی جائز نہیں، نہ کہ مال وقف سے۔ قال اللہ تعالی: "وَلَا تُسْرِفُوْا ؕ اِنَّہٗ لَا یُحِبُّ الْمُسْرِفِیْنَ ()"4۔ اسراف نہ کرو اللہ تعالٰی اسراف کرنے والوں کو پسند نہیں کرتا۔(ت)

وقال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم: ان اللہ تعالی کرہ لکم ثلاثا اللہ تعالٰی نے تمہارے لئے تین چیزوں کو ناپسند

1 درمختار کتاب الصلوۃ باب مایفسد الصلوۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۳ 2 فتح القدیر کتاب الوقف مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۲۴۰ 3 المدخل لابن الحاج فصل فی ذکر البدع التی الخ دار الکتاب العربی بیروت ۲/ ۲۲۲ 4 القرآن الکریم ۷/ ۱۴۱

Fatawa Razvia, Volume 16 (16)

Qil wa Qal (gossip), excessive questioning, and wasting of wealth.[1]	**It has been said: Gossip, excessive questioning without need, and wasting of wealth. (T)**

Thirdly: This is the introduction of a novelty in the endowment (waqf), which the trustee cannot be permitted to do, as explained before. Fourthly: When naturally the air from this fan is harmful to health, it would not be permissible for any Muslim to install it even in their own home with their own personal wealth, let alone in a mosque from the endowment's wealth, as will follow.

(3) Indeed, introducing such a thing in a mosque is prohibited; rather, praying in such a place is disliked (Makruh). It is stated in Tanwir al-Absar and Durr al-Mukhtar:

Disliked at the time of food's presence when the soul desires it, and likewise everything that occupies the mind from the acts [of prayer] and disrupts humility, whatever it may be.[2]	**Prayer is disliked at the time of food if there is a desire of the self, and likewise every thing due to which the heart remains occupied in prayer and causes disruption in humility, whatever it may be. (T)**

Also in the commentary of Tanwir, it is stated: "Therefore, it is disliked in a mill"[3] (For this reason, praying in a mill house is disliked. T). In Radd al-Muhtar, it is stated:

Perhaps its reason is the occupation of the mind by its sound.[4]	**It is possible that the reason for this is the preoccupation of the heart with the sound of the mill. (T)**

(4) In this case, that fan is absolutely impermissible in itself, even if the first four reasons were not present. It is stated in Tanwir al-Absar:

Disliked to bring impurity into it, so it is not permissible to light a lamp with impure oil in it.[5]	**It is forbidden to bring impurity into the mosque; therefore, it is not permissible to light a lamp in the mosque with impure oil. (T)**

[1] Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of al-Mughirah bin Shu'bah, Dar al-Fikr Beirut, 4/ 246 [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Salat, Matba' Mujtabai Delhi, 1/ 62 [3] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Salat, Matba' Mujtabai Delhi, 1/ 62 [4] Radd al-Muhtar, Kitab al-Salat, Dar Ihya

al-Turath al-Arabi Beirut, 1/ 255 [5] Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Chapter on what invalidates prayer, Matba' Mujtabai Delhi, 1/ 93

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16 (16)

क़ील वा क़ाल (फ़िज़ूल बातें), बिना ज़रूरत सवालों की कसरत और माल को बर्बाद करना।[1]

फ़रमाया है: क़ील वा क़ाल, बिना ज़रूरत सवालों की कसरत और माल का ज़िया (बर्बादी)। (त)

तीसरा: यह वक़्फ़ में एक नई चीज़ ईजाद करना है जिसकी इजाज़त मुतवल्ली को नहीं दी जा सकती, जैसा कि पहले बताया गया। चौथा: जब कुदरती तौर पर इस पंखे की हवा सेहत के लिए हानिकारक हो, तो किसी मुसलमान के लिए इसे अपने घर में अपने निजी पैसे से लगाना भी जायज़ नहीं होगा, तो मस्जिद में वक़्फ़ के पैसे से लगाना कैसे जायज़ हो सकता है, जैसा कि आगे आएगा।

(3) बेशक मस्जिद में ऐसी चीज़ का ईजाद करना मना है, बल्कि ऐसी जगह नमाज़ पढ़ना मकरूह है। तनवीरुल अबसार और दुर्रे मुख़्तार में है:

खाने की मौजूदगी के समय जब मन ललचा रहा हो तो नमाज़ मकरूह है, और इसी तरह हर वह चीज़ जो नमाज़ के कार्यों से मन को भटकाए और एकाग्रता (ख़ुशू) में खलल डाले, चाहे वह कुछ भी हो।[2]

नफ़्स की ख़्वाहिश हो तो खाने के वक़्त नमाज़ मकरूह है और इसी तरह हर वह चीज़ जिससे नमाज़ में दिल मसरूफ़ रहे और ख़ुशू में ख़लल अंदाज़ हो, जो भी हो। (त)

साथ ही शर्ह तनवीर में है: "इसीलिए चक्की घर (ताहून) में नमाज़ मकरूह है"[3] (इसीलिए चक्की घर में नमाज़ मकरूह है। त)। रदुल मुहतार में है:

शायद इसकी वजह चक्की की आवाज़ से दिल का भटकना है।[4]

हो सकता है इसकी वजह चक्की की आवाज़ से दिल की मशगूलियत (भटकाव) हो। (त)

(4) इस सूरत में वह पंखा अपने आप में पूरी तरह नाजाएज़ है, चाहे पहली चार वजहें न भी हों। तनवीरुल अबसार में है:

मस्जिद में नजासत (अशुद्धता) लाना मकरूह है, इसलिए इसमें नापाक तेल से चिराग़ जलाना जायज़ नहीं है।[5]

मस्जिद में नजासत दाख़िल करना मना है, इसलिए नापाक तेल से मस्जिद में चिराग़ रोशन करना जायज़ नहीं। (त)

[1] मुस्नद अहमद बिन हंबल, हदीस मुग़ीरा बिन शुबा, दार अल-फ़िक्र बेरुत, 4/ 246 [2] दुर्रे मुख़्तार, किताबुस सलात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/ 62 [3] दुर्रे मुख़्तार, किताबुस सलात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/ 62 [4] रदुल मुहतार, किताबुस सलात, दार इहया अत-तुरास अल-अरबी बेरुत, 1/ 255 [5] दुर्रे मुख़्तार शर्ह तनवीरुल अबसार, बाब मा युफ़्सिदुस सलात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/ 93

فتاوی رضویہ ، جلد شانزدہم (۱۶)

قیل وقال وکثرۃ السؤال واضاعۃ المال۔ 1 **فرمایا ہے قیل و قال ، بغیر ضرورت سوالات کی کثرت اور مال کا ضیاع۔ (ت)**

ثالثاً: یہ وقف میں صرف جدید کا احداث ہے جس کی اجازت متولی کو نہیں ہو سکتی کما بینا۔ رابعاً: جب طبعاً اس پنکھے کی ہوا مضر صحت ہو تو اس کا کسی مسلمان کے گھر میں بھی اپنے یا اس کے مال خاص سے بھی لگانا جائز نہ ہوگا نہ کہ مسجد میں نہ کہ مالِ وقف سے، کما یأتی۔

(۳) بیشک مسجد میں ایسی چیز کا احداث ممنوع بلکہ ایسی جگہ نماز پڑھنا مکروہ ہے۔ تنویر الابصار و در مختار میں ہے:

کرہ وقت حضور طعام تاقت نفسہ الیہ وکذا کل ما یشغل بالہ عن افعالھا ویخل بخشوعھا کائنا ما کان ۔ 2 **نفس کی خواہش ہو تو کھانے کے وقت نماز مکروہ ہے اور یونہی ہر وہ چیز جس سے نماز میں دل مصروف رہے اور خشوع میں خلل انداز ہو ، جو بھی ہو۔ (ت)**

نیز شرح تنویر میں ہے : ولذا تکرہ في طاحون 3 (اسی لئے چکی خانہ میں نماز مکروہ ہے۔ت)

ردالمحتار میں ہے:

لعل وجھہ شغل البال بصوتھا -4 **ہوسکتا ہے اس کی وجہ چکی کی آواز سے دل کی مشغولیت ہو (ت)**

(۴) اس صورت میں وہ پنکھا مطلقاً خود ہی ناجائز ہے اگر چہ پہلی چار وجہ نہ بھی ہوتیں۔ تنویر الابصار میں ہے:

کرہ ادخال نجاسۃ فیہ فلا یجوز مسجد میں نجاست کا داخل کرنا منع ہے اس لئے ناپاک تیل

الاستصباح بدھن نجس فیہ 5۔ سے مسجد میں چراغ روشن کرنا جائز نہیں۔ (ت)

1 مسند احمد بن حنبل حدیث المغیرۃ بن شعبۃ دار الفکر بیروت ۴ / ۲۴۶ 2 درمختار کتاب الصلوۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۶۲ 3 درمختار کتاب الصلوۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۶۲ 4 ردالمحتار کتاب الصلوۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۱ / ۲۵۵ 5 درمختار شرح تنویر الابصار باب مایفسد الصلوۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۹۳

Fatawa Razawiyya - Volume 16

(5) This is also a sufficient reason for the prohibition of this light and fan; the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic: If any of you passes through our mosque or our marketplace while having arrows, let him hold their heads with his palm so that he does not wound a Muslim. - Narrated by Bukhari, Muslim, Abu Dawood, and Ibn Majah from Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him). English Translation: When you pass through our mosques and marketplaces, keep the heads of your spears under control if you have spears with you, so that no Muslim is hit. This has been narrated by Bukhari, Muslim, Abu Dawood, and Ibn Majah from Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him). (T)

And he (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic: When you sleep, extinguish the lamp, for the mouse might take the wick and burn the people of the house. - Narrated by Ahmad, at-Tabarani, and al-Hakim with a sahih (authentic) chain from Abdullah bin Sarjis, and the hadith is in the Sahihayn from several paths. English Translation: When you intend to sleep, extinguish the lamp, for it is possible that a mouse might pull the wick of the lamp and burn the household members. Ahmad, Tabarani, and Hakim have narrated this with an authentic chain from Abdullah bin Sarjis (may Allah be pleased with him), and this narration is reported through multiple paths in the Sahihayn. (T)

(6) When it is proven medically that they are harmful, this is a primary reason for its impermissibility, as it involves causing harm to Muslims, and that is forbidden (haram). The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic: There should be no harming nor reciprocating harm. - Narrated by Ahmad and Ibn Majah from Ibn Abbas, and Ibn Majah from 'Ubadah (may Allah be pleased with them). English Translation: Causing harm is impermissible. Ahmad and Ibn Majah have narrated this from Ibn Abbas, and Ibn Majah has narrated it from 'Ubadah (may Allah be pleased with them). (T)

This involves ill-will towards Muslims and is contrary to the religion. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic: Indeed, the religion is sincerity (well-wishing) for Allah, His Book, and His Messenger... English Translation: Undoubtedly, religion is for Allah the Almighty, His Book, His...

---

1. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Fitan, Chapter: Saying of the Prophet (pbuh) 'Whoever carries arms against us is not of us', Qadimi Kutub Khana, Karachi, 4/104. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Abu Musa al-Ash'ari, Dar al-Fikr, Beirut, 4/397.
2. Musnad Ahmad bin Hanbal, from Abdullah bin Sarjis, Dar al-Fikr, Beirut, 5/82.
3. Musnad Ahmad bin Hanbal, reports from 'Ubadah bin as-Samit, Dar al-Fikr, Beirut, 5/327.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 16 (सोलहवीं)

(5) यह भी इस रोशनी और पंखे की मनाही की एक पर्याप्त वजह है; अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

अरबी: इज़ा मर्रा अदुहुम फ़ी मस्जिदना औ फ़ी सूक़िना व मअहू नबलुन फ़ल-युमसिक अला निसालिहा बिकफ़्फ़िही ला यअक़िरु मुसलिमन् - इसे बुखारी, मुस्लिम, अबू दाऊद और इब्न माजा ने अबू मूसा अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। हिन्दी अनुवाद: जब तुम हमारी मस्जिदों और बाज़ारों से गुज़रो तो अपने नेज़ों के फलों को क़ाबू में रखो अगर पास नेज़े हों ताकि किसी मुसलमान को न लगे। इसको बुखारी, मुस्लिम, अबू दाऊद और इब्न माजा ने अबू मूसा अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। (त)

और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

अरबी: इज़ा नुमतुम फ़ा-अतफ़िउस् सिराजा फ़इनल फ़ारता ताखुज़ुल फ़तीलता फ़तहुरीक़ा अहलल बैति - इसे अहमद, तबरानी और हाकिम ने सहीह सनद के साथ अब्दुल्लाह बिन सरजिस से रिवायत किया है और यह हदीस सहीहैन में कई तरीक़ों से वर्णित है। हिन्दी अनुवाद: जब सोने का इरादा हो तो चिराग़ को बुझा दो, मुमकिन है कि चुहिया चिराग़ की बत्ती खींच कर घर वालों को जला दे, इसको अहमद, तबरानी और हाकिम ने सहीह सनद के साथ अब्दुल्लाह बिन सरजिस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है और सहीहैन में यह रिवायत कई तरीक़ों से वर्णित है। (त)

(6) जब तिब (चिकित्सा शास्त्र) के अनुसार इनका हानिकारक होना साबित हो जाए तो यह एक आला वजह है इसके जाइज़ न होने की कि इसमें मुसलमानों को नुक़सान पहुँचाना है, और यह हराम है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

अरबी: ला दरारा व ला दिरारा - इसे अहमद और इब्न माजा ने इब्न अब्बास से और इब्न माजा ने इबादह (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। हिन्दी अनुवाद: नुक़सान पहुँचाना नाजायज़ है। इसको अहमद और इब्न माजा ने इब्न अब्बास से और इब्न माजा ने इबादह (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से रिवायत किया है। (त)

इसमें मुसलमानों की बदख़्वाही (बुरा चाहना) हुई और यह दीन के ख़िलाफ़ है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

अरबी: इन्नाद दीना अन-नसीहतु लिल्लाहि व लिकिताबिही व लिरसूलिही... हिन्दी अनुवाद: निःसंदेह दीन अल्लाह तआला, उसकी किताब, उसके..

---

1. सहीह बुखारी, किताबुल फ़ितन, बाब: नबी (स.) का यह कहना कि 'जो हम पर हथियार उठाए वह हममें से नहीं', क़दीमी कुतुब खाना कराची, 4/104; मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस अबू मूसा अशअरी, दारुल फ़िक्र बैरूत, 4/397.
2. मुसनद अहमद बिन हंबल, अब्दुल्लाह बिन सरजिस से, दारुल फ़िक्र बैरूत, 5/82.
3. मुसनद अहमद बिन हंबल, इबादह बिन सामित की रिवायत, दारुल फ़िक्र बैरूत, 5/327.

पेज 241/631

(۵) یہ بھی کافی وجہ اس روشنی اور پنکھے کی ممانعت کی ہے، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

اذا مر احد کم فی مسجدنا اوفی سوقنا ومعہ نبل فلیمسك علی نصالھا بکفہ لایعقر مسلما - رواہ البخاری ومسلم وابو داؤد و ابن ماجۃ عن ابی موسی الاشعری رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ جب تم ہماری مساجد و بازار سے گزرو تو اپنے نیزوں کے پھالوں کو قابو رکھو اگر پاس نیزے ہوں تاکہ کسی مسلمان کو نہ لگے۔ اس کو بخاری، مسلم، ابوداؤد اور ابن ماجہ نے ابو موسٰی اشعری رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔ (ت)

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم :

اذا نمتم فاطفؤ السراج فان الفارۃ تأخذ الفتیلۃ فتحرق اھل البیت - رواہ احمد والطبرانی والحاکم بسند صحیح عن عبداللہ بن سرجس والحدیث فی الصحیحین من وجوہ۔ جب سونے کا ارادہ ہو تو چراغ کو بجھادو، ممکن ہے کہ چوہیا چراغ کے فتیلہ کو کھینچ کر گھر والوں کو جلادے، اس کو احمد، طبرانی اور حاکم نے صحیح سند کے ساتھ عبداللہ بن سرجس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے اور صحیحین میں یہ روایت کئی طرق سے مروی ہے۔ (ت)

(۶) جب از روئے طب ان کا مضر ہونا ثابت ہو تو یہ ایک اعلٰی وجہ عدمِ جواز ہے کہ اس میں مسلمانوں کو ضرر رسانی ہے، اور یہ حرام ہے۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

لاضرر ولاضرار - رواہ احمد و ابن ماجۃ عن ابن عباس وابن ماجۃ عن عبادۃ رضی اللہ تعالٰی عنہم۔ ضرر رسانی ناجائز ہے۔ اس کو احمد اور ابن ماجہ نے ابن عباس سے اور ابن ماجہ نے عبادہ رضی اللہ تعالٰی عنہم سے روایت کیا ہے۔ (ت)

اس میں مسلمانوں کی بدخواہی ہوئی اور یہ خلاف دین ہے۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

ان الدین النصیحۃ للہ ولکتابہ ولرسولہ بلا شبہ دین اللہ تعالٰی، اسکی کتاب، اس کے

---

1. صحیح البخاری کتاب الفتن باب قول النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم من حمل السلاح فلیس منا قدیمی کتب خانہ کراچی ۴ / ۱۰۴، مسند احمد بن حنبل حدیث ابو موسٰی الاشعری دارالفکر بیروت ۴ / ۳۹۷
2. مسند احمد بن حنبل عبداللہ بن سرجس دارالفکر بیروت ۵ / ۸۲
3. مسند احمد بن حنبل اخبار عبادۃ بن الصامت دارالفکر بیروت ۵ / ۳۲۷

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

“...and for the leaders of the Muslims and their common folk.” - Narrated by Ahmad, Muslim, Abu Dawood, and An-Nasa'i from Tamim Ad-Dari (may Allah be pleased with him). And Allah knows best. It is the name of sincerity for the Messenger, the leaders of the Muslims, and the general public. This was narrated by Muslim, Abu Dawood, and Nasa'i from Tamim al-Dari, may Allah be pleased with him. And Allah (the Exalted) knows best (T).

Mas'ala 120 to 121: From Bahawalpur State, Superintendent of Orphanage and Secretary of Awqaf, 9 Muharram al-Haram 1337 AH, Thursday. Respected Sir, there is a committee in the state of Bahawalpur managing the income and expenditure of mosque endowments (awqaf). It currently requires rulings on two matters; please enlighten us with a Shari'a fatwa as a favor. First: Can the income from the endowment property of one mosque be spent on the expenses of another mosque? Second: If a person rents an endowment shop for a full year's commitment and vacates it mid-year due to illness or other reasons, can the Awqaf members waive the remaining rent? That is all.

The Answer: (1) It is absolutely not permissible, to the extent that even if one mosque has more water pots (lotas) than needed and another mosque has none, it is not permitted to send its water pots there. (2) If he vacated it for a valid Shari'a reason, the remaining rent will be waived; otherwise, not. And Allah (the Exalted) knows best.

Mas'ala 122: From Anjuman Islamia, Bareilly, 9 Jumada al-Ula 1327 AH. In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. We praise Him and send blessings upon His Noble Messenger. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'a say regarding this matter: In the Islamia Orphanage of Bareilly, there are orphans aged 16 years and 2 months. It is requested to know whether the responsibility of nurturing and providing food and clothing to individuals of this age is mandatory for the orphanage according to the Noble Shari'a or not? The condition of these boys is such that currently, they are not capable of earning a living through their own strength as soon as they leave the orphanage. There is a fear that if they are released in this manner, they will fall into vagrancy and bad behavior. It is hoped that with six to seven months of effort, they will be made capable of learning a trade or craft to earn their livelihood through lawful means, and during this period, some way for them to obtain a living will be created.

1. Sahih Muslim, Book of Faith, Chapter: Religion is Sincerity, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/54.

फतावा रज़विया (खंड 16)

“...और मुसलमानों के नेताओं और उनके आम लोगों के लिए।” - अहमद, मुस्लिम, अबू दाऊद और अन-नसाई द्वारा तमीम अल-दारी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है। और अल्लाह बेहतर जानता है। यह रसूल, मुसलमानों के इमामों और आम जनता के लिए इखलास (निष्ठा) का नाम है। इसे मुस्लिम, अबू दाऊद, नसाई ने तमीम दारी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

मसला 120 से 121: बहावलपुर रियासत से, यतीमखाने के अधीक्षक और सचिव औकाफ, 9 मुहर्रम अल-हराम 1337 हिजरी, गुरुवार। हुज़ूर, बहावलपुर रियासत में मस्जिदों के औकाफ की आय और व्यय का प्रबंधन करने वाली एक समिति है। इसे वर्तमान में दो मसलों पर मार्गदर्शन की आवश्यकता है; कृपया शरीयत के फतवे से रोशनी डालकर उपकृत करें। पहला: क्या किसी एक मस्जिद की वक्फ संपत्ति की आय दूसरी मस्जिद के खर्चों में इस्तेमाल की जा सकती है या नहीं? दूसरा: यदि कोई व्यक्ति पूरे वर्ष के वादे पर वक्फ की दुकान किराए पर लेता है और बीमारी आदि के कारण साल के बीच में ही उसे छोड़ देता है, तो क्या औकाफ के सदस्य शेष किराया माफ कर सकते हैं? बस इतना ही।

उत्तर: (1) यह कतई जायज़ नहीं है, यहाँ तक कि अगर एक मस्जिद में ज़रूरत से ज़्यादा लोटे हों और दूसरी में न हों, तो भी उसके लोटे वहां भेजने की इजाज़त नहीं है। (2) यदि उसने किसी सही शरीई उज़्र (कारण) से दुकान छोड़ी है, तो शेष किराया माफ कर दिया जाएगा, अन्यथा नहीं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 122: अंजुमन इस्लामिया, बरेली से, 9 जमादी अल-ऊला 1327 हिजरी। अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाण है। हम उसकी प्रशंसा करते हैं और उसके सम्मानित रसूल पर दरूद भेजते हैं। दीन के उलेमा और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: बरेली के यतीमखाना इस्लामिया में वे यतीम जिनकी उम्र 16 साल 2 महीने है, उनके बारे में यह पूछना है कि क्या शरीयत के अनुसार इस उम्र के लोगों के पालन-पोषण और रोटी-कपड़ा देने की ज़िम्मेदारी यतीमखाने पर ज़रूरी है या नहीं? इन लड़कों की हालत यह है कि फिलहाल वे इस काबिल नहीं हुए हैं कि यतीमखाना छोड़ते ही अपनी मेहनत से गुज़ारा कर सकें और डर है कि अगर उन्हें इस तरह छोड़ दिया गया तो वे आवारागर्दी और गलत आदतों में पड़ जाएंगे। उम्मीद है कि छह-सात महीने की

कोशिश से उन्हें इस काबिल बना दिया जाएगा कि वे कोई पेशा या हुनर सीखकर हलाल तरीके से अपनी आजीविका कमा सकें और इस दौरान उनके गुज़ारे का कोई रास्ता निकाल लिया जाएगा।

---

1. सही मुस्लिम, किताबुल ईमान, बाब: दीन नसीहत है, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/54

ولائمۃ المسلمین وعامتھم ۱۔ رواہ احمد ومسلم وابوداؤد والنسائی عن تمیم الداری رضی اللہ تعالٰی عنہ، واللہ تعالٰی اعلم۔ رسول اور مسلمانوں کے ائمہ اور عوام الناس کے لئے خلوص کا نام ہے۔ اس کو مسلم، ابو داؤد، نسائی نے تمیم داری رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا واللہ تعالٰی اعلم (ت)۔

مسئلہ ۱۲۰ تا ۱۲۱: از بہاولپور ریاست سپرنٹنڈنٹ یتیم خانہ و سکریٹری اوقاف ۹ محرم الحرام ۱۳۳۷ھ پنجشنبہ حضور ایک کمیٹی ریاست بہاولپور میں منتظم آمدنی و خرچ اوقاف مساجد کی ہے اس کو دو مسئلہ کی اس وقت ضرورت ہے اس پر شرعی فتوے سے روشنی فرما کر بار احسان فرمائیں۔ اول: مسجد کی جائداد وقف کی آمدنی کسی دوسری مسجد کے مصارف میں خرچ ہو سکتی ہے یا نہ؟ دوم: اگر کوئی شخص سال تمام کے وعدہ پر دکان وقف کو کرایہ پر لے اور درمیان سال میں بوجہ بیماری وغیرہ چھوڑ دے تو کیا ممبران اوقاف باقی ماندہ کرایہ چھوڑ سکتے ہیں؟ فقط۔

الجواب: (۱) ہر گز جائز نہیں یہاں تک کہ اگر ایک مسجد میں لوٹے حاجت سے زائد ہوں اور دوسری میں نہیں تو اس کے لوٹے اس میں بھیجنے کی اجازت نہیں۔ (۲) اگر اس نے عذر صحیح شرعی سے چھوڑا تو باقی ماندہ کرایہ چھوڑا جائے گا ورنہ نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۲۲: از انجمن اسلامیہ بریلی ۹ جمادی الاولٰی ۱۳۲۷ھ بسم اللہ الرحمن الرحیم، نحمدہ ونصلی علی رسولہ الکریم۔ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ یتیم خانہ اسلامیہ بریلی میں وہ یتیم جن کی عمر ۱۶ سال ۲ ماہ کی ہے ان کی یہ دریافت طلب ہے کہ اس عمر والوں کو بموجب شرع شریف کے پرورش کرنے اور روٹی کپڑا دینے کا بار یتیم خانہ کے ذمہ ضروری ہے یا نہیں؟ ان لڑکوں کی حالت یہ ہے کہ سردست یہ اس قابل نہیں ہوئے کہ یتیم خانہ

سے نکلتے ہی وہ خود اپنے قوتِ بازو سے معاش حاصل کر سکیں، اور اندیشہ ہے کہ ان لوگوں کو اگر اس طرح چھوڑ دیا جائے گا تو یہ آوارہ گردی اور بداطواری میں مبتلا ہو جائیں گے، اور امید ہے کہ چھ سات ماہ کوشش کر کے ان کو اس قابل کر دیا جائے گا کہ وہ کوئی پیشہ یا صنعت سیکھ کر اپنی معاش وجہ حلال سے پیدا کر سکیں گے اور اس عرصہ میں ان کے واسطے کوئی صورت معاش حاصل کرنے کی پیدا کر دی جائے گی،

۱۔ صحیح مسلم کتاب الایمان باب ان الدین النصیحۃ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۵۴

Fatawa Rizwia - Volume 16

In this situation, if these boys are kept in the orphanage until they are capable of earning a livelihood, and the orphanage takes responsibility for their necessary food and drink expenses, would these expenses from the trust of Islamic donations, collected specifically for orphans, be permissible or impermissible according to Sharia? And will the manager of the orphanage be held accountable under Sharia for spending this money during this period? Please clarify, and may you be rewarded.

The Answer: According to Sharia, the donated money remains the property of the donor, as we have researched in our Fatawas. The matter depends on the permission of the donors. If it has been an established practice of the orphanage since long that orphans who cross the legal age limit and reach puberty are kept in the orphanage until they are capable of earning a lawful livelihood, and their expenses are met from the donation fund, and the donors were aware of this and remained agreeable to it, then it is permissible even now. This is because "the established custom is like a condition" and "implied permission is like explicit permission." If this was not the previous custom and norm, and it is possible to obtain permission from all donors now, then it can be done with their permission,

"Because the wealth belongs to them, so it should be spent with their permission, and this is not contrary to the path of righteousness such that it would be disliked for them to retract it; rather, it encourages goodness and may attract orphans to join this organization."

And if permission cannot be obtained from everyone, then from next month's donations, obtain permission from a sufficient number of people, stating that their donation will be spent on this task until its completion. Keep the donations of those who permit it separate from the rest of the donation funds and spend it specifically for this task until it is completed. If someone does not give permission, or if more is spent on this task than the permission obtained, it would be harmful and forbidden (Haram). The responsibility will lie with the managers, and they will be liable for reimbursement to all those whose donations were used. This is because "they committed an encroachment upon their wealth, and an encroacher is a usurper, and usurpation requires compensation." And if those orphans were in the orphanage while in the state of orphanhood, and after reaching maturity or...

इस स्थिति में, यदि इन लड़कों को उस समय तक अनाथालय में रखा जाए जब तक वे जीविकोपार्जन के योग्य न हो जाएं और उनके आवश्यक खाने-पीने का खर्च अनाथालय द्वारा वहन किया जाए, तो क्या शरीयत के अनुसार इस्लामी चंदे की अमानत से ये खर्च जायज़ होंगे या नाजायज़, जो विशेष रूप से अनाथों के लिए एकत्र किया गया है? और क्या अनाथालय के प्रबंधक शरीयत के अनुसार इस अवधि के दौरान इस पैसे को खर्च करने के लिए जवाबदेह होंगे? कृपया स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिले।

उत्तर: शरीयत के अनुसार चंदे की राशि चंदा देने वाले के स्वामित्व में रहती है, जैसा कि हमने अपने फ़तावा में शोध किया है। यह चंदा देने वालों की अनुमति पर निर्भर करता है। यदि अनाथालय का पुराना नियम रहा हो कि जो अनाथ शरई अनाथ होने की सीमा पार कर बालिग हो जाते हैं और वे अपने लिए हलाल रोज़ी कमाने के योग्य होने तक उन्हें अनाथालय में रखा जाता है और चंदे की राशि से उनका खर्च उठाया जाता है, और चंदा देने वाले इससे अवगत रहे और इस पर सहमत रहे, तो यह अब भी जायज़ है। क्योंकि "प्रचलित प्रथा शर्त के समान है" और "संकेतात्मक अनुमति स्पष्ट अनुमति के समान है।" और यदि पहले से यह प्रथा और चलन नहीं रहा है और अब सभी चंदा देने वालों से अनुमति लेना संभव हो, तो अनुमति लेकर ऐसा कर सकते हैं,

"क्योंकि धन उनका है, इसलिए उनकी अनुमति से खर्च किया जाए और यह नेकी के रास्ते के खिलाफ नहीं है कि उनके लिए इसे वापस लेना नापसंद किया जाए; बल्कि इसमें नेकी की प्रेरणा है और अनाथों को इस संगठन में शामिल होने की प्रेरणा मिल सकती है।"

और यदि सभी से अनुमति लेना संभव न हो, तो अगले महीने के चंदे में पर्याप्त संख्या में लोगों से अनुमति ले ली जाए कि उनका यह चंदा इस कार्य में इसके पूरा होने तक खर्च होगा। जिन लोगों ने अनुमति दी है, उनके चंदे को बाकी चंदे से अलग रखकर विशेष रूप से इसी काम में खर्च करें जब तक कि वह पूरा न हो जाए। और यदि कोई अनुमति न दे या जितनी अनुमति मिली है उससे अधिक इस काम में खर्च किया जाए, तो यह हानिकारक और हराम होगा। इसकी ज़िम्मेदारी प्रबंधकों पर होगी और जिन-जिन का वह चंदा था, उन सभी का हर्जाना उन पर अनिवार्य होगा। क्योंकि "उन्होंने उनके धन पर अतिक्रमण किया और अतिक्रमण करने वाला गसब (अवैध कब्ज़ा) करने वाला है और

गसब करने वाले से मुआवज़ा लिया जाता है।" और यदि वे अनाथ अपनी अनाथ अवस्था में अनाथालय में थे और बालिग होने के बाद या...

पृष्ठ 243/631

پس اس صورت میں اگر ان لڑکوں کو اس عرصہ تک جب تک کہ وہ معاش پیدا کرنے کے قابل ہو سکیں یتیم خانہ میں رکھا جائے اور ان کے ضروری مصارف خور و نوش کا تکفل یتیم خانہ سے کیا جائے تو عند الشرع یہ مصارف اسلامی چندہ کی امانت سے جو یتیموں ہی کے واسطے وصول کیا گیا ہے جائز ہوں گے یا ناجائز؟ اور اس روپیہ کے اس مدت میں صرف کرنے کا مواخذہ عندالشرع مہتمم یتیم خانہ کے ذمہ ہو گا یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: زر چندہ شرعاً ملک چندہ دہندہ پر باقی رہتا ہے کما حققناہ فی فتاوٰنا (جیسا کہ ہم نے اپنے فتاوٰی میں اس کی تحقیق کی ہے۔ت) اس میں اجازت چندہ دہندگان پر مدار ہے اگر قدیم سے معمول یتیم خانہ رہا ہو کہ جو یتیم حد یتیم شرعی سے نکل کر بالغ ہو جائیں اور وہ بھی اپنے لئے رزق حلال کسب کرنے کے قابل ہونے تک ان کو یتیم خانہ میں رکھا جاتا اور زر چندہ سے ان کا خرچ کیا جاتا ہو، چندہ دہندگان اس پر آگاہ ہوا کئے اور اس پر راضی رہا کئے تو اب بھی جائز ہے لان المعروف کالمشروط والاجازۃ دلالۃ کالاذن الصریح (کیونکہ معروف چیز مشروط چیز کی طرح ہوتی ہے اور دلالتہً اجازت بھی صریح اجازت کی طرح ہے۔ت) اور اگر پہلے سے یہ معہود اور معروف نہ رہا اور اب تمام چندہ دہندوں سے اجازت لینی ممکن ہو تو اجازت لے کر کر سکتے ہیں،

لان المال لھم فیصرف باذنھم ولیس ھذاخلاف | کیونکہ مال ان کا ہے اس لئے ان کی اجازت سے خرچ کیا جائے سبیل البرحتی یکرہ لھم الرجوع عنہ بل ربما | اور یہ راہ نیکی کے خلاف نہیں ہے حتی کہ واپس لینا مکروہ ہے یؤیدہ ویرغب الیتامی فی دخول ھذہ الجمیعۃ۔ | بلکہ اس میں نیکی کے لئے رغبت ہے اور یتیموں کو اس اجتماعیت میں شرکت کی رغبت ہو سکتی ہے (ت)

اور اگر سب سے اجازت نہ لے کر تو آئندہ مہینے کے چندے میں بقدر کفایت چند اشخاص سے اجازت لے لیجائے کہ تمہارا یہ چندہ جس حالت کے انقضا تک اس کام میں صرف ہو گا جو اجازت دیں ان کا چندہ باقی زر چندہ سے جدا رکھ کر خاص اس کام میں صرف کریں یہاں تک کہ پورا ہو اور اگر کوئی اجازت نہ دے یا جس قدر پر اجازت پائی اس سے زیادہ اس کام میں اٹھایا جائے تو ضرر اور حرام ہوگا اور اس کا مواخذہ مہتمموں پر رہیگا اور جن جن کا وہ چندہ تھا ان سب کا تاوان ان پر لازم آئے گا لانھم تعدوا علی اموالھم والمعتدی غاصب والغصب مضمون (کیونکہ انہوں نے دوسرے کے مال پر تعدی کی ہے اور تعدی غصب ہے اور غاصب سے ضمان لیا جاتا ہے۔ت) اور اگر وہ یتیم حالت یتیم سے یتیم خانہ میں تھے اور بعد ظہور بلوغ یا

...if it was spent on them from the orphanage after reaching fifteen years of age, and the aforementioned permission was not established explicitly or conventionally, then for more than a year, this accountability is mandatory upon the managers and paying the penalty has become obligatory. Why the question only about the future? Allah is the Guide. Providing information about the rulings of Islam to fellow brothers in Islam is well-wishing, and well-wishing for Muslims is the right of every Muslim. *Al-Deenu al-Nush-u li-kulli Muslim* (Religion is the name of sincerity and goodness for all Muslims. - T) And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best.

Case 123: From Akbarabad, Jamia Masjid, sent by Mr. Maulvi Muhammad Ramadan Sahab, 24 Safar al-Muzaffar 1331 AH. Respected Maulana, endowed with excellence and knowledge, Maulana of the present century, may your glory last, Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings. A request for a fatwa is sent to your holy service, it is hoped that I will be honored with an accurate answer soon. This problem is before us here, and no precedent has come across my sight so far from which a satisfying answer could be given. It is thought that Zaid is an agent for receiving (wakil bil-qabz), but after looking through the entire chapter of agency, this situation is so unique that a clear answer is not found. Therefore, this trouble is given to your exalted service. No more to say, salutations with great respect, humble Muhammad Ramadan, may he be forgiven, preacher of Jamia Masjid Agra.

Question: What do the scholars of religion and the jurists of the clear Shari'ah say on this issue: a donation was collected for the construction of a mosque. Amr gave a check for five hundred rupees, which was not a note but a page of a book [chequebook] through which money could be received from the bank, so that after receiving money from the bank, it could be included in that amount. That donation was collected with Zaid, who was one of the trustees of that mosque. He did not receive the money of the check, whether due to negligence or some objection from the bank regarding that check. Subsequently, Zaid passed away, and the heirs of Zaid also did not receive the money. Afterwards, Amr also passed away. The remaining trustees of the said mosque filed a lawsuit against Zaid's heirs for this collected donation and also obtained a decree. Is it legally permissible to collect the money of this check from Zaid's heirs, given that it was not received due to their predecessor's negligence or some objection from the bank? And is it correct or incorrect to use such money in the construction of the mosque? It should be noted that the check is

now of no use. Explain from the Book (of Shari'ah), you will be rewarded with the best reward by Allah. (Explain from the book and receive reward from Allah Ta'ala. - T) End.

---

[1] Sahih Muslim, Kitab al-Iman, Chapter: Religion is Sincerity, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/55.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

...यदि पंद्रह वर्ष की आयु पूरी होने के बाद अनाथालय से उन पर खर्च किया गया और उक्त अनुमति स्पष्ट रूप से या परंपरागत रूप से सिद्ध नहीं थी, तो एक वर्ष से अधिक समय तक, यह जवाबदेही प्रबंधकों पर अनिवार्य है और हर्जाना देना वाजिब हो चुका है। केवल भविष्य के बारे में सवाल क्यों? अल्लाह ही मार्गदर्शक है। साथी इस्लाम भाइयों को इस्लाम के आदेशों के बारे में जानकारी देना शुभचिंतन है, और मुसलमानों के लिए शुभचिंतन हर मुसलमान का अधिकार है। अद-दीनु अन-नुस्हु लि-कुल्लि मुस्लिम (धर्म सभी मुसलमानों के लिए निष्ठा और भलाई का नाम है। - त) और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।

मसला 123: अकबराबाद जामा मस्जिद से, प्रेषक जनाब मौलवी मोहम्मद रमज़ान साहब, 24 सफ़र अल-मुज़फ़्फ़र 1331 हिजरी। हज़रत मौलाना फ़ज़ल व मआरफ़त से भरपूर, वर्तमान शताब्दी के मुजद्दिद, आपका वैभव सदैव रहे, आप पर सलामती हो और अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें हों। एक इस्तफ़्ता (फ़तवे का अनुरोध) आपकी पाक सेवा में भेजा जा रहा है, आशा है कि जल्द ही सही उत्तर से सम्मानित किया जाएगा। यहाँ यह समस्या सामने है और मेरी नज़र से अभी तक कोई ऐसा उदाहरण नहीं गुज़रा जिससे संतोषजनक उत्तर दिया जा सके। ऐसा लगता है कि ज़ैद रसीद लेने वाला वकील (वकील बिल-क़ब्ज़) है, लेकिन वकालत का पूरा अध्याय देखने के बाद भी यह स्थिति इतनी अनूठी है कि स्पष्ट उत्तर नहीं मिलता। इसलिए यह परेशानी आपकी उच्च सेवा में दी गई है। इससे ज़्यादा कुछ नहीं, बहुत सम्मान के साथ सलाम, आजिज़ मोहम्मद रमज़ान, अल्लाह उन्हें माफ़ करे, जामा मस्जिद आगरा के वाज़ (उपदेशक)।

सवाल: दीन के उलेमा और स्पष्ट शरीयत के मुफ्ती इस मसले पर क्या फ़रमाते हैं कि एक मस्जिद के निर्माण के लिए चंदा इकट्ठा किया गया। अम्र ने पाँच सौ रुपये का एक चेक दिया, जो कोई नोट नहीं था बल्कि किताब का एक पन्ना (चेकबुक) था जिसके माध्यम से बैंक से पैसा प्राप्त किया जा सकता था, ताकि बैंक से पैसा प्राप्त करने के बाद उसे उस राशि में शामिल किया जा सके। वह चंदा ज़ैद के पास जमा हुआ जो उस मस्जिद के मुतवल्लियों (ट्रस्टियों) में से एक था। उसने चेक का पैसा प्राप्त नहीं किया, चाहे लापरवाही से या उस चेक के बारे में बैंक की ओर से किसी आपत्ति के कारण। उसके बाद ज़ैद का इंतकाल हो गया और ज़ैद के वारिसों ने भी पैसा प्राप्त नहीं किया। उसके बाद अम्र का भी इंतकाल हो गया। उक्त मस्जिद के बाकी मुतवल्लियों ने ज़ैद के वारिसों पर इस जमा चंदे

का मुकदमा दायर करके डिक्री भी प्राप्त कर ली। क्या ज़ैद के वारिसों से इस चेक का पैसा वसूल करना जायज़ है, जबकि यह उनके पूर्वज की लापरवाही या बैंक की किसी आपत्ति के कारण प्राप्त नहीं हुआ था? और क्या ऐसे पैसे को मस्जिद के निर्माण में लगाना सही है या गलत? यह ध्यान रहे कि वह चेक अब किसी काम का नहीं रहा। किताब (शरीयत) से बयान करें, आपको अल्लाह के यहाँ बेहतरीन सवाब मिलेगा। (किताब से बयान करें और अल्लाह तआला से अजर व सवाब पाएँ। - त) फ़क़त (समाप्त)।

---

[1] सही मुस्लिम, किताबुल ईमान, बाब: बयान कि दीन खैरख्वाही है, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/55.

پندرہ سال کی عمر پوری ہونے کے یتیم خانہ سے ان پر صرف کیا گیا اور اجازت مذکورہ نصاً یا عرفاً ثابت نہ تھی تو سال بھر سے زائد یہ مواخذہ ذمہ مہتممان لازم اور تاوان ادا کرنا واجب ہو چکا صرف آئندہ سے سوال کیوں واللہ الھادی بر دران اسلام کو احکام اسلام سے اطلاع دینی خیر خواہی ہے اور مسلمانوں کی خیر خواہی ہر مسلمان کا حق ہے والدین النصح لکل مسلم ۱ (دین تمام مسلمانوں کیلئے خلوص اور بھلائی کا نام ہے ت) واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۲۳: از اکبر آباد جامع مسجد مسئولہ جناب مولوی محمد رمضان صاحب ۲۴ صفر المظفر ۱۳۳۱ھ حضرت مولانا بالفضل والمعرفت مولانا مجددمائتہ حاضرہ دام مجد کم، السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ، ایک استفتاء ارسال خدمت اقدس ہے، امید ہے کہ جواب باصواب سے جلد سرفراز فرمایا جاؤں ، یہاں یہ مسئلہ درپیش ہے اور میری نظر سے ابھی کوئی نظیر ایسی نہیں گزری جس سے تشفی بخش جواب دیا جاسکے، خیال ہوتا ہے کہ زید وکیل بالقبض ہے مگر سارا باب وکالت کا دیکھ ڈالا یہ صورت ایسی انوکھی ہے کہ صاف جواب نہیں ملتا، لہذا تصدیع وہ خدمت اقدس عالیہ ہو ا زیادہ والتسلیم بجزار تفخیم، عاجز محمد رمضان عفی عنہ واعظ جامع مسجد آگرہ۔

سوال: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد کی تعمیر کے لئے چندہ کیا گیا عمرو نے پانچسو روپے کا ایک چک دیا جو نوٹ نہیں تھا بلکہ کتاب کا ورق تھا جس کے ذریعہ سے بینک سے روپیہ وصول کیا جاسکتا ہے کہ بینک سے روپیہ وصول کرکے اس رقم میں شامل کرلی جائے وہ چندہ زید کے پاس جمع ہوا جو اس مسجد کے متولیوں میں سے ایک متولی تھا اس نے چک کا روپیہ وصول نہیں کیا خواہ غفلت سے خواہ اس چک میں بینک کی

جانب سے کوئی اعتراض ہو ازاں بعد زید کا انتقال ہوگیا اور ورثائے زید نے بھی روپیہ وصول نہیں کیا ازاں بعد عمرو کا بھی انتقال ہوگیا باقی متولیان مسجد مذکورہ نے ورثائے زید پر اس جمع شدہ چندہ کی نالش کرکے ڈگری بھی حاصل کرلی ورثائے زید سے اس چک کا روپیہ وصول کرنا کہ ان کے مورث کی غفلت یا بینک کے کسی اعتراض کی وجہ سے وصول نہیں ہوا تھا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ اور ایسا روپیہ مسجد کی تعمیر میں لگانا درست ہے یا نادرست؟ یہ ملحوظ رہے کہ وہ چک اب کسی کام کا نہیں رہا، بینوا بالکتاب توجروا عند اللہ احسن ثواب (کتاب سے بیان کرو اور اللہ تعالیٰ سے اجر و ثواب پاؤ۔ت) فقط۔

---

۱ صحیح مسلم کتاب الایمان باب بیان ان الدین النصحیۃ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۵۵

Fatawa Razawiyya Volume (16)

The Answer: In the discussed case, the lawsuit filed by the mosque's trustees was entirely void, and the decree was completely against Sharia. Taking that money for the mosque is prohibited (Haraam). If it has already been taken, it is mandatory (Fard) to return it to the heirs of Zaid. It is evident that the money a person deposits in a bank is a debt (dayn) upon the bank. If 'Amr gave that money for the construction of the mosque, and the mosque already existed and was intended for its construction, then this is a gift (Hiba). It is stated in Alamgiriyah:

[Boxed Text - Arabic]: A man gave a dirham for the construction of the mosque, or maintenance of the mosque, or for the mosque's requirements; it is valid. Because if it cannot be corrected as a waqf (endowment), it can be corrected as a transfer of ownership by gift to the mosque. Thus, establishing ownership for the mosque in this manner is correct and is completed upon taking possession. Likewise in 'Al-Waqi'at al-Husamiyyah'. [Boxed Text - Urdu Translation]: If a person gave a dirham as a donation for the construction of a mosque or its expenses or needs, it is permissible. Because if it is not valid as an endowment (waqf), it can be valid as a gift, such that it will become a transfer of ownership for the mosque, whereas such transfer of ownership for a mosque is correct and upon taking possession, the gift becomes complete. It is the same in the accounts of Husamiyyah. (T)

Similarly, it is mentioned in 'Khazanat al-Muftin' etc. On this premise, it becomes "Hibat al-dayn 'amman ghayra man 'alayhi al-dayn ma'a tasliituhu 'ala al-qabd" (A gift of debt from someone other than the debtor along with granting authority to take possession). The mosque trustees became deputies of the donee and agents for taking possession of the debt on behalf of 'Amr. If the mosque did not yet exist but they intended to build it and the money was given as a donation for it, then it cannot be considered a gift (hiba), as a gift to a non-existent entity is not possible. The trustee only becomes an agent for taking possession. In both cases, as long as possession was not taken, the money remained the property of 'Amr. In the second case, it is obvious that no gift occurred at all, so what does it mean for the property to leave the owner's possession?

[Boxed Text - Arabic]: We have researched in our fatwas that what is collected from people for a charitable cause remains the property of the donors. [Boxed Text - Urdu Translation]: We have investigated in our fatwas that the donation collected from

people for any good cause remains the property of the people who gave the donation. (T)

In Alamgiri, from Az-Zakhirah:

[Boxed Text - Arabic]: A man collected money from people to spend it... [Boxed Text - Urdu Translation]: A person collected donations from people for the construction of a mosque...

1 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter 11, Section 2, Noorani Kutub Khana Peshawar 2/460

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

अल-जवाब (उत्तर): प्रस्तुत मामले में, मस्जिद के मुतवल्लियों (ट्रस्टियों) द्वारा किया गया मुक़दमा पूरी तरह से अमान्य था और डिक्री पूरी तरह से शरिया के खिलाफ थी। वह रुपया मस्जिद के लिए लेना हराम है, और यदि ले लिया गया है, तो उसे ज़ैद के वारिसों को वापस करना फ़र्ज़ (अनिवार्य) है। यह स्पष्ट है कि जो रुपया कोई व्यक्ति बैंक में जमा करता है, वह बैंक पर एक क़र्ज़ (दैन) होता है। अम्र ने जो रुपया मस्जिद के निर्माण के लिए दिया, यदि मस्जिद पहले से मौजूद थी और उसने उसके निर्माण के लिए दिया, तो यह हिबा (उपहार) हुआ। आलमगीरिया में लिखा है:

[बॉक्स टेक्स्ट - अरबी]: यदि किसी व्यक्ति ने मस्जिद के निर्माण, या उसके रखरखाव, या उसकी ज़रूरतों के लिए एक दिरहम दिया; यह वैध है। क्योंकि यदि इसे वक़्फ़ (बंदोबस्त) के रूप में वैध नहीं ठहराया जा सकता, तो इसे मस्जिद को उपहार (हिबा) द्वारा स्वामित्व हस्तांतरण के रूप में वैध ठहराया जा सकता है। इस प्रकार मस्जिद के लिए स्वामित्व स्थापित करना सही है और कब्ज़ा (क़ब्ज़) होने पर यह पूरा हो जाता है। अल-वक़िआत अल-हुसामिया में भी ऐसा ही है। [बॉक्स टेक्स्ट - उर्दू अनुवाद]: यदि किसी व्यक्ति ने मस्जिद की इमारत या उसके खर्चों या ज़रूरतों के लिए चंदे के रूप में एक दिरहम दिया तो जायज़ है। क्योंकि यदि वक़्फ़ के तौर पर सही न हो तो हिबा के तौर पर इसकी सेहत हो सकती है कि मस्जिद के लिए यह तमलीक (स्वामित्व हस्तांतरण) हो जाएगी, जबकि इस तरह मस्जिद के लिए तमलीक सही है और कब्ज़ा हो जाने पर हिबा मुकम्मल हो जाएगा। हुसामिया के वाक़िआत में ऐसा ही है। (त)

इसी तरह '़ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' आदि में है। इस आधार पर यह "हिबा-ए-दैन अम्मन ग़ैर मन अलैहिल दैन मआ तस्लीतुहू अलल क़ब्ज़" (ऋणी के अलावा किसी और को कब्ज़ा करने के अधिकार के साथ ऋण का उपहार) हुआ। मस्जिद के मुतवल्ली मोहुब लहू के नायब और अम्र की ओर से क़र्ज़ वसूलने के लिए वकील बन गए। और यदि अभी मस्जिद मौजूद नहीं थी बल्कि बनाना चाहते थे और उसके चंदे में पैसा दिया, तो इसे हिबा नहीं ठहराया जा सकता क्योंकि जो चीज़ अस्तित्व में न हो उसके लिए हिबा मुमकिन नहीं। मुतवल्ली सिर्फ कब्ज़े के लिए वकील हुए। दोनों सूरतों में जब तक कब्ज़ा नहीं हुआ, रुपया अम्र की मिल्कियत (स्वामित्व) में था। दूसरी सूरत में तो ज़ाहिर है कि सिरे से हिबा ही नहीं हुआ, तो मालिक की मिल्कियत से निकलने का क्या मतलब?

[बॉक्स टेक्स्ट - अरबी]: हमने अपने फ़तवों में यह शोध किया है कि लोगों से नेक कार्य के लिए जो चंदा जमा किया जाता है, वह चंदा देने वालों की मिल्कियत ही रहता है। [बॉक्स टेक्स्ट - उर्दू अनुवाद]: हमने अपने फ़तावा में यह तहक़ीक़ (शोध) कर दी है कि लोगों से किसी अच्छे कार्य के लिए जो चंदा जमा किया जाता है, वह चंदा देने वाले लोगों की मिल्कियत ही रहता है। (त)

आलमगीरी में ज़ख़ीरा से है:

[बॉक्स टेक्स्ट - अरबी]: एक व्यक्ति ने लोगों से खर्च करने के लिए धन इकट्ठा किया... [बॉक्स टेक्स्ट - उर्दू अनुवाद]: किसी व्यक्ति ने लोगों से मस्जिद की तामीर (निर्माण) के लिए चंदा...

1 फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, अध्याय 11, अनुभाग 2, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 2/460

الجواب: صورت مسئولہ میں متولیان مسجد کی وہ نالش محض باطل تھی اور ڈگری سراسر خلاف شرع ہوئی، وہ روپیہ مسجد میں لینا حرام ہے، اور اگر لے لیا ہے تو ورثائے زید کو واپس دینا فرض ہے، ظاہر ہے کہ روپیہ جو کوئی شخص بینک میں جمع کرتا ہے وہ بینک پر دین ہوتا ہے، عمرو نے جو وہ روپیہ تعمیر مسجد کو دیا اگر مسجد موجود تھی اور اس کی تعمیر کو دیا تو یہ ہبہ ہوا، عالمگیریہ میں ہے:

رجل اعطی درھماً فی عمارۃ المسجد او نفقۃ المسجد او مصالح المسجد صح لانہ ان کان لا یمکن تصحیحہ وقفاً یمکن تصحیحہ تملیکاً بالھبۃ للمسجد فاثبات الملك للمسجد علی ھذا الوجہ صحیح و یتم بالقبض کذا فی الواقعات الحسامیۃ۔ | اگر کسی شخص نے مسجد کی عمارت یا اس کے اخراجات یا مصالح کے لئے بطور چندہ ایک درہم دیا تو جائز ہے کیونکہ اگر وقف کے طور پر صحیح نہ ہو تو ہبہ کے طور پر اس کی صحت ہوسکتی ہے کہ مسجد کے لئے یہ تملیک ہو جائیگی جبکہ اس طرح مسجد کے لئے تملیک صحیح ہے اور قبضہ ہو جانے پر ہبہ تمام ہو جائے گا۔ حسامیہ کے واقعات میں یونہی ہے۔ (ت)

اسی طرح خزانہ المفتین وغیرہ میں ہے اس تقدیر پر یہ ھبۃ الدین عمن غیر من علیہ الدین مع تسلیطہ علی القبض (غیر مدیون کو قبضہ پر اختیار دے کر دین کا ہبہ کیا گیا ہے۔ت) ہوا، متولیان مسجد موہوب لہ کے نائب اور عمرو کی طرف سے وکیل بقبض الدین ہوئے اور اگر ہنوز مسجد موجود نہ تھی بلکہ بنانا چاہتے تھے اسکے چندہ میں دیا تو ہبہ نہیں ٹھہرا سکتے کہ معدوم کے لئے ہبہ ممکن نہیں متولی صرف وکیل بالقبض ہوئے، دونوں صورتوں میں جب تک قبضہ نہ ہوا روپیہ ملک

عمرو پر تھا، صورت ثانیہ میں تو ظاہر ہے کہ سرے سے ہبہ ہی نہ ہوا تو ملک مالک سے خروج کیا معنے،

وقد حققنا فی فتاؤنا ان ما یجمع من الناس لمصرف خیر بقی علی ملك المعطیین۔ | ہم نے اپنے فتاوٰی میں یہ تحقیق کردی ہے کہ لوگوں سے کسی اچھے مصرف کے لئے جو چندہ جمع کیا جاتا ہے وہ چندہ دینے والے لوگوں کی ملکیت ہی رہتا ہے۔ (ت)

عالمگیری میں ذخیرہ سے ہے:

رجل جمع مالا من الناس لینفقه | کسی شخص نے لوگوں سے مسجد کی تعمیر کے لئے چندہ

۱ فتاوی ہندیة کتاب الوقف الباب الحادی عشر فصل ثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۶۰

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

[Table 1] Arabic: Regarding the construction of a mosque, if one spent from those dirhams for his own needs and then replaced them with his own wealth for the mosque's expenses, it is not permissible for him to do so. If he does, and the owner of that wealth is known, it must be returned to him, or he must seek new permission regarding it, etc. (1) Urdu: He collected money and spent those dirhams on his personal needs, then spent his own money on the mosque's requirements instead. He does not have the authority to do this. If he has done so, he should return the donation to the donors or seek new permission from them, if the donors are known. (T)

And in the first case, because a gift is not complete and does not provide beneficial ownership to the recipient without possession. It was just mentioned from Waqi'at Husamiya and Hindiyya regarding mosque gifts that it is completed by possession. (Possession makes the gift complete. - T) It states in As'af, then Bahr-ul-Ra'iq, then Alamgiriyya:

[Table 2] Arabic: If a group builds a mosque and some of their wood remains, they (the jurists) said the surplus should be spent on its construction and not on oil or mats. This applies if they handed it over to the trustee to build the mosque with it, and the surplus does not belong to them to do with as they wish. (2) Urdu: If a group together builds a mosque and some construction material like wood etc. is left over, the jurists stated that the remainder should be spent on the same building and not on other expenses like mosque mats and oil etc. This is in the case where the group handed it over to the trustee saying to spend it on construction. Otherwise, the surplus material will remain the property of the donors, and they can spend it wherever they wish. (T)

It is in Ashbah:

[Table 3] Arabic: Transfer of ownership (i.e., of a debt) is not valid to someone other than the one who owes it, unless he authorizes him to take possession of it, so he becomes an agent taking possession for the principal, and then for himself. (3) Urdu: Transferring ownership of a debt to someone other than the debtor is not permissible unless that other person is appointed to collect the debt, so that he becomes an agent for collection on behalf of the owner and then becomes the owner of the collection for himself. (T)

Footnotes: 1. Fatawa Hindiyya, Book of Waqf, Chapter 12 on Waqfs that become redundant, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/280. 2. Fatawa Hindiyya, Book of Waqf, Chapter 11 on the Mosque, Second Section, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/262. 3. Al-Ashbah wa al-Nazair, Third Art, Discourse on Debt, Benefit No. 5, Idara-tul-Quran Karachi, 2/213.

फतावा रज़विया (खंड १६)

[सारणी १] अरबी: मस्जिद के निर्माण के संबंध में, यदि किसी ने उन दिरहमों को अपनी ज़रूरतों के लिए खर्च किया और फिर उनके बदले मस्जिद के खर्चों के लिए अपना धन खर्च किया, तो उसके लिए ऐसा करना जायज़ नहीं है। यदि वह ऐसा करता है, और उस धन के स्वामी का पता है, तो उसे उसे वापस करना होगा, या इसके संबंध में नई अनुमति लेनी होगी, आदि। (१) उर्दू: उसने पैसे जमा किए और उन दिरहमों को अपनी व्यक्तिगत ज़रूरतों पर खर्च कर दिया, फिर मस्जिद की ज़रूरतों पर उसके बदले अपना माल खर्च किया। उसे ऐसा करने का अधिकार नहीं है। यदि उसने ऐसा किया है, तो दान देने वालों को दान वापस करे या उनसे नई अनुमति मांगे, यदि दान देने वालों का पता हो। (त)

और पहली स्थिति में इसलिए कि दान बिना कब्जे के पूर्ण और लाभकारी स्वामित्व प्रदान नहीं करता। अभी वाक़िआत-ए-हुसामिया और हिंदिया से मस्जिद के दान के संबंध में उल्लेख हुआ कि यह कब्जे से पूर्ण होता है। (कब्जे से दान पूर्ण हो जाता है। - त) असआफ़, फिर बहर-उर-रईक़, फिर आलमगीरिया में है:

[सारणी २] अरबी: यदि कोई समूह मस्जिद बनाता है और उनकी लकड़ी में से कुछ बच जाता है, तो (फ़क़ीहों ने) कहा कि अतिरिक्त सामग्री उसके निर्माण में खर्च की जानी चाहिए और तेल या चटाई पर नहीं। यह तब होता है जब उन्होंने इसे मस्जिद बनाने के लिए मुतवल्ली (ट्रस्टी) को सौंप दिया हो, और अतिरिक्त सामग्री उनकी नहीं होती कि वे जो चाहें करें। (२) उर्दू: यदि किसी समूह ने मिलकर मस्जिद का निर्माण किया और कुछ निर्माण सामग्री जैसे लकड़ी आदि बच जाए, तो फ़क़ीहों ने फ़रमाया कि बचे हुए को उसी इमारत में खर्च करे और उसे अन्य खर्चों जैसे मस्जिद की चटाई और तेल आदि में खर्च न करे। यह उस स्थिति में है जब समूह ने मुतवल्ली को यह कहकर सौंपा हो कि इसे निर्माण में खर्च कर दो, अन्यथा फालतू सामान उन देने वालों की संपत्ति रहेगा, वे जहाँ चाहें उसे खर्च करें। (त)

अशबाह में है:

[सारणी ३] अरबी: ऋण का स्वामित्व हस्तांतरण उस व्यक्ति के अलावा किसी और को मान्य नहीं है जिस पर ऋण है, जब तक कि वह उसे उस पर कब्जा करने का अधिकार न दे दे, ताकि वह मूल के लिए कब्जा करने वाला एजेंट बन जाए, फिर अपने लिए। (३) उर्दू: इसके यानी ऋण के स्वामित्व का

हस्तांतरण कर्जदार के अलावा किसी और को जायज़ नहीं है जब तक कि उस दूसरे व्यक्ति को ऋण की वसूली पर नियुक्त न कर दिया जाए ताकि वह स्वामी की ओर से वसूली का वकील (एजेंट) बनकर फिर अपने लिए वसूली का मालिक बन जाए। (त)

पादलेख: १. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय १२ उन वक़्फ़ों के बारे में जो अनावश्यक हो जाते हैं, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/२८०। २. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय ११ मस्जिद के बारे में, दूसरा खंड, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/२६२। ३. अल-अशबाह वा अल-नज़ायर, तीसरी कला, ऋण पर प्रवचन, लाभ संख्या ५, इदारा-तुल-कुरान कराची, २/२१३।

पृष्ठ २४६ का ६३१

[جدول ۱] عربی: فی بناء المسجد فانفق من تلك الدراہم فی حاجتہ ثم رد بدلہا فی نفقۃ المسجد لایسعہ ان یفعل ذلك فان فعل فان عرف صاحب ذلك المال رد علیہ او سألہ تجدید الاذن فیہ الخ1 اردو: جمع کیا اور ان دراہم کو اس نے اپنی ذاتی ضرورت پر خرچ کرلیا پھر اس کے بدلے مسجد کی ضرورت میں اپنا مال خرچ کیا تو ایسا کرنے کا اس کو اختیار نہیں ہے اگر کر لیا تو چندہ دینے والوں کو چندہ واپس کرے یا ان سے نئی اجازت طلب کرے اگر چندہ دینے والوں کا علم ہو۔ (ت)

اور صورت اولٰی میں اس لئے کہ ہبہ بے قبضہ تمام و مفید ملک موہوب لہ نہیں ہوتا، ابھی واقعات حسامیہ و ہندیہ سے ہبہ مسجد میں گزرا کہ یتم بالقبض (قبضہ ہو جانے سے ہبہ تام ہو جاتا ہے۔ت) اسعاف پھر بحر الرائق پھر عالمگیریہ میں ہے :

[جدول ۲] عربی: لوان قوما بنوا مسجدا وفضل من خشبہم شیئ قالوا یصرف الفاضل فی بنائہ ولا یصرف الی الدہن والحصیر ہذا اذا سلموہ الی المتولی لیبنی بہ المسجد ولا یکون الفاضل لہم یصنعون بہ ما شاؤا2۔ اردو: اگر قوم نے مل کر مسجد تعمیر کی اور کچھ تعمیراتی سامان لکڑی وغیرہ بچ جائے تو فقہاء نے فرمایا کہ بچے ہوئے کو اسی عمارت میں خرچ کرے اور اس کو دوسرے مصارف مثلاً مسجد کی چٹائی اور تیل وغیرہ میں نہ خرچ کرے، یہ اس صورت میں ہے جبکہ قوم نے متولی کو یہ کہہ کر سونپا ہو کہ اس کو تعمیر میں خرچ کر دو، ورنہ فالتو سامان ان دینے والوں کی ملکیت رہے گا وہ جہاں چاہیں صرف کریں۔ (ت)

اشباہ میں ہے:

[جدول ۳] عربی: لایصح تملیکہ ای الدین من غیر من ہو علیہ الا اذا سلطہ علی قبضہ فیکون وکیلا قابضا للموکل ثم لنفسہ 3۔ اردو: اس کی یعنی قرض کی مقروض کے غیر کو تملیک جائز نہیں تا وقتیکہ اس غیر کو قرض کی وصولی پر مقرر نہ کر دے تاکہ یہ اس مالک کی طرف سے وصولی کا وکیل بن کر پھر اپنے لئے وصولی کا مالک بن جائے (ت)

حواشی: 1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الثانی عشر فی الاوقاف التی یستغنی عنہا نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۲۸۰ 2 فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد فصل ثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۲۶۲ 3 الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی الدین فائدہ نمبر ۵ ادارۃ القرآن کراچی ۲ / ۲۱۳

Fatawa Rizvia Volume Sixteen (16)

In Jami' al-Fusulayn, it is stated:

"The gift of a debt to one who is not the debtor is not permissible unless he is authorized to take possession of it. It then becomes as if it were gifted at the time of taking possession, and it is not valid except upon taking possession." (Abridged) 1.

Giving a debt as a gift to someone other than the debtor is only permissible if the donor authorizes them to take possession on their behalf. In this way, after taking possession, it will be considered a gift, and it will become valid once possession is established. (Abridged) (T)

Here, if the check became invalid before the death of 'Amr, the gift became void due to the destruction of the gifted item before possession. If it became invalid after 'Amr's death, it is void due to the death of the donor before delivery, as stated in Durr al-Mukhtar and other general books. (T) In any case, ownership was not established for the mosque at all, so on what basis could the mosque's trustees claim it? No decree could be issued in their favor, nor was it permissible for them to take it, nor was it permissible to spend it on the mosque. Furthermore, if negligence is a crime, then it applies not only to Zaid but to all the trustees. When 'Amr gave that check to the mosque, it was the duty of every trustee to obtain it for the mosque. By merely depositing it with Zaid, did all the others cease to be trustees? If they did, on what basis did they make a claim? And if they did not, why did they not collect it or have it collected? Why did they let the funds be wasted? If it is a crime, it rests on all of them. In fact, if the check became invalid after Zaid's death, the blame lies solely with the remaining trustees because the heirs of a trustee are not themselves trustees. Why did those trustees allow it to be lost? Moreover, if this was a crime, it was only that an asset which would have become the property of the mosque was not collected, not that an asset already owned by the mosque was destroyed. So, here there is a prevention of acquisition (tamalluk), not the destruction of owned property (mamluk). Thus, what does liability (dhaman) mean? And when there is no liability, and the claim did not come against Zaid's own property, then how can it be claimed from the heirs?

Allah Almighty said: "And no bearer of burdens shall bear the burden of another." 2.

Allah Almighty stated: No soul burdened with sin shall bear the burden of another. (T)

All of this applies if the check became invalid due to negligence. However, if the bank officials found a defect in it and refused payment, then it is obvious that Zaid is

innocent. In short, the claim is void and meaningless in any case. And Allah, Glory be to Him and the Most High, knows best.

1. Jami' al-Fusulayn, Chapter 34 regarding the rulings on gifting debt, Islami Kutub Khana, Karachi, 2/216.
2. Al-Quran al-Karim, 6/164.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

जामेउल फ़ुसुलैन में उल्लेख है:

"ऋण का उपहार (दान) उस व्यक्ति को जो ऋणी नहीं है, तब तक मान्य नहीं है जब तक कि उसे उस पर कब्ज़ा करने का अधिकार न दिया जाए। इस प्रकार, यह ऐसा हो जाता है जैसे कि उसने कब्ज़ा करते समय इसे उपहार में दिया हो, और यह बिना कब्ज़ा किए वैध नहीं होता है।" (संक्षिप्त) 1.

ऋण का उपहार गैर-ऋणी को केवल उसी स्थिति में मान्य होगा जब वह उसे अपनी ओर से कब्ज़ा करने के लिए नियुक्त करे। इस प्रकार, कब्ज़ा कर लेने के बाद इसे उपहार माना जाएगा और फिर कब्ज़ा हो जाने पर यह वैध हो जाएगा। (संक्षिप्त) (त)

यहाँ यदि 'अम्र' की मृत्यु से पहले चेक बेकार हो गया, तो कब्ज़ा करने से पहले उपहार की वस्तु के नष्ट होने के कारण उपहार शून्य हो गया। और यदि यह 'अम्र' की मृत्यु के बाद बेकार हुआ, तो यह देने वाले की मृत्यु के कारण सुपुर्दगी से पहले शून्य हो गया, जैसा कि दुर्र-ए-मुख़्तार और अन्य सामान्य पुस्तकों में वर्णित है। (त) बहरहाल, मस्जिद के लिए स्वामित्व बिल्कुल भी स्थापित नहीं हुआ, तो मस्जिद के मुतवल्लियों (न्यायियों) को किस आधार पर इस पर दावा करने का अधिकार मिल सकता था? न तो उनके पक्ष में कोई डिक्री दी जा सकती थी और न ही उनके लिए इसे लेना वैध था, और न ही मस्जिद पर खर्च करना वैध था। इसके अलावा, यदि लापरवाही एक अपराध है, तो यह केवल ज़ैद का नहीं बल्कि सभी मुतवल्लियों का है। जब 'अम्र' ने वह चेक मस्जिद को दिया था, तो मस्जिद के हित में उसे प्राप्त करना प्रत्येक मुतवल्ली का कर्तव्य था। केवल ज़ैद के पास उसे जमा कर देने से क्या अन्य सभी मुतवल्ली पद से हट गए? यदि वे हट गए, तो उन्होंने किस आधार पर दावा किया? और यदि वे नहीं हटे, तो उन्होंने उसे क्यों नहीं वसूला या वसूल करवाया? उन्होंने धन को क्यों नष्ट होने दिया? यदि यह अपराध है, तो यह सब पर है। बल्कि यदि चेक ज़ैद की मृत्यु के बाद बेकार हुआ, तो इसका दोष अकेले बाकियों पर है क्योंकि एक मुतवल्ली के वारिस मुतवल्ली नहीं होते। उन मुतवल्लियों ने इसे नष्ट क्यों होने दिया? इसके अतिरिक्त, यदि यह अपराध था, तो केवल इतना था कि एक संपत्ति जो मस्जिद का स्वामित्व बन सकती थी उसे प्राप्त नहीं किया गया, न कि यह कि मस्जिद के स्वामित्व वाली संपत्ति को नष्ट कर दिया गया। तो यहाँ स्वामित्व प्राप्ति में बाधा (तमल्लुक) है, न कि

स्वामित्व वाली वस्तु की हानि (ममलूक)। तो हर्ज़ाने (ज़मान) का यहाँ क्या अर्थ है? और जब हर्ज़ाना नहीं बनता, और ज़ैद की स्वयं की संपत्ति पर दावा नहीं किया गया, तो वारिसों से दावा कैसा?

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा।" 2.

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: कोई भी बोझ उठाने वाला जीव दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा। (त)

यह सब उस स्थिति में है जब लापरवाही के कारण चेक बेकार हुआ हो। और यदि बैंक अधिकारियों ने इसमें कोई कमी निकालकर भुगतान नहीं किया, तो स्पष्ट है कि ज़ैद निर्दोष है। संक्षेप में, दावा हर हाल में शून्य और अर्थहीन है। और अल्लाह, वह पवित्र और महान है, बेहतर जानता है।

1. जामेउल फ़ुसुलैन, अध्याय 34, ऋण के उपहार के नियमों के संबंध में, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 2/216।
2. अल-कुरान अल-करीम, 6/164।

पृष्ठ 247/631

فتاوی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

جامع الفصولین میں ہے:

ھبۃ الدین ممن لیس علیہ لم تجز الا اذا سلطہ علی قبضہ فیصیر کأنہ وھبہ حین قبضہ ولا یصح الا بقبضہ (ملتقطا) ۱۔ قرض کا ہبہ غیر مقروض کو صرف اسی صورت میں جائز ہو گا جب وہ اس کو اپنی طرف سے قبضہ کیلئے مقرر کرے، تو یوں قبضہ کرلینے کے بعد ہبہ قرار پائے گا اور پھر اس کا قبضہ ہو جانے پر صحیح ہوجائے گا (ملتقطا) (ت)

یہاں اگر موت عمرو سے پہلے چیک بیکار ہو گیا تو ہبہ بوجہ ہلاک موہوب قبل القبض باطل ہو گیا اور اگر موت عمرو کے بعد بیکار ہوا تو بوجہ موت واہب قبل تسلیم کما فی الدر المختار وعامۃ الاسفار (جیسا کہ درمختار اور عام کتب میں ہے۔ت) بہر حال مسجد کے لئے ملک اصلانہ ہوئی تو متولیان مسجد کو اس کا مطالبہ کس بناء پر پہنچ سکتا تھا، نہ کسی طرح ان کی ڈگری ہو سکتی تھی نہ ہر گز انہیں اس کا لینا حلال، نہ مسجد میں خرچ کرنا حلال، معہذا غفلت اگر جرم ہے تو نہ صرف زید بلکہ سب متولیوں کا کہ جب عمرو نے وہ چیک مسجد کو دیا تھا ہر متولی کو مسجد کے لئے اس کا حاصل کرنا تھا فقط زید کے پاس جمع کردینے سے کیا باقی سب تولیت مسجد سے خارج ہوگئے اگر خارج ہو گئے تو انہوں نے دعویٰ کس بنا پر کیا اور اگر خارج نہ ہوئے تو انہوں نے کیوں نہ وصول کیا یا کرایا، کیوں مال ضائع ہونے دیا، جرم ہے تو سبھی پر ہے، بلکہ اگر چیک بعد موت زید بیکار ہوا تو تنہا باقیوں پر الزام ہے کہ ورثاء متولی متولی نہیں، ان متولیوں نے کیوں تلف ہونے دیا، علاوہ بریں اگر یہ جرم تھا تو اتنا کہ ایک مال جو مسجد کی ملک ہو جاتا وصول نہ کیا نہ یہ کہ ایک مال جو مسجد کی ملک تھا تلف کردیا تو یہاں تملک سے امتناع ہے نہ

کہ مملوک کا ضیاع، تو ضمان کیا معنی، اور جب ضمان نہیں تو زید ہی کے مال پر مطالبہ نہ آیا تو ورثاء سے مطالبہ کیسا،

قال اللہ تعالی "لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرٰی"۔ ۲۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: کوئی بوجھ اٹھانے والی جان دوسرے کا بوجھ نہ اٹھائے گی (ت)

یہ سب اس صورت میں ہے کہ بوجہ غفلت چیک بیکار ہوا ہو، اور اگر بینک والوں نے اس میں کوئی نقص نکال کر روپیہ نہ دیا جب تو ظاہر ہے کہ زید بے قصور ہے بالجملہ دعویٰ بہر حال باطل وبے معنی ہے، واللہ سبحنہ وتعالیٰ اعلم۔

۱۔ جامع الفصولین الفصل الرابع والثلاثون في الاحکامات بھبۃ الدین اسلامی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۱۶ ۲۔ القرآن الکریم ۶/ ۱۶۴

Fatawa Ridawiyya Volume 16

Problem 124: Question by Hafiz Muhammad Ayaz Sahib from Najibabad town, Bijnor district, Pathan locality, 25 Muharram-ul-Haram 1332 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: money was collected as a donation for the widows and orphans etc. of Kanpur. Now, after the settlement of Kanpur, if that money is used for the construction of a mosque based on the opinion of most people, what is the ruling regarding it?

The Answer: Money donated for a specific purpose, if any remains after that purpose is fulfilled, belongs to those who donated it, as we have researched in our Fatawa. It should be returned proportionately to them or spent on whatever cause they direct. If the donors cannot be traced because no list was made and it's not remembered who gave what amount, then it is like 'found property' (Mal-e-Luqta). In that case, it can be spent on a mosque. And Allah Almighty knows best.

Problem 125: From the city, sent by Mr. Hafiz Mian Sahib, 5 Jumada al-Ukhra 1337 AH, Monday. What do the scholars of religion and muftis of the clear Shariah say regarding this matter: Zaid endowed a property and a garden for the 'Niyaz' of His Eminence Imam Hussain (peace be upon him) and the 'Fatiha' of great saints, and for the repair and maintenance of a shrine to preserve it as a monument, and also for charity purely for the sake of Allah. Is this Waqf (endowment) valid and correct according to the Madhhab of Ahl-us-Sunnah wa al-Jama'ah or not? Please explain with evidence from books. State the ruling and be rewarded.

The Answer: An endowment for charity purely for the sake of Allah is valid and correct. Similarly, for 'Niyaz' and 'Fatiha' of Hazrat Imam and the noble saints (may Allah be pleased with them), provided it is spent on a good cause. As for the repair of the shrine, if it refers to a building made for the rest of travelers, pilgrims, and those attending the 'Urs', then it is like an inn or guest house (a virtuous act), and its repair is like any other building, so an endowment for it is also valid and correct.

In 'Ad-Durr al-Mukhtar': Endowment is of three types: either for the poor, or for the rich and then for the poor, or equally for both groups, like an inn (Ribat), caravanserai, graveyards, water-dispensaries (Sabil), bridges, and the like, such as mosques, mills, and vessels, because all people need them etc. [1]

[1] Dur-re-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/386

फ़तावा रिज़विया जिल्द 16

मसाला 124: मुरसला हाफ़िज़ मुहम्मद अयाज़ साहब अज़ क़सबा नजीबाबाद जिला बिजनौर मोहल्ला पठान 25 मुहर्रम-उल-हराम 1332 हि. क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि जो रुपया बतौरे चंदा कानपुर के बेवाओं और यतीमों वग़ैरह के वास्ते जमा किया हो, और अब बाअद फ़ैसला कानपुर वह रुपया अक्सर लोगों की राय से तामीर-ए-मस्जिद में लगा दिया जाए तो इस बाबत क्या हुक्म है?

अल-जवाब: चंदा जिस काम के लिए किया गया हो जब उसके बाअद बचे तो वह उन्हीं की मिल्क है जिन्होंने चंदा दिया है, कमा हक़्क़क़नाहु फ़ी फ़तावाना (जैसा कि हमने इसकी तहक़ीक़ अपने फ़तावा में की है)। उनको हिस्सा रसद वापस दिया जाए या जिस काम में वह कहें सर्फ़(खर्च) किया जाए, और अगर देने वालों का पता न चल सके कि उनकी कोई फेहरिस्त न बनाई थी न याद है कि किस किस ने दिया और कितना कितना दिया तो वह मिस्ल माल-ए-लुक्ता (पड़ी हुई चीज़) है उसे मस्जिद में सर्फ़ कर सकते हैं। वल्लाहु तआला अअलम।

मसाला 125: अज़ शहर मुरसला जनाब हाफ़िज़ मियाँ साहब 5 जमादी-उल-उखरा 1337 हि. यौम-ए-दोशंबा (सोमवार) क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन व मुफ़्तियान-ए-शरअ मतीन इस मसले में कि ज़ैद ने एक मिल्क और एक बाग़ वास्ते नियाज़ हुज़ूर जनाब इमाम हुसैन अलैहिस्सलाम और फ़ातिहा पीरान-ए-अज़ाम और मरम्मत शिकस्त-ओ-रीख़्त ज़ियारत बगर्ज़ बक़ा-ए-निशान व नीज़ ख़ैरात खालिसन लिल्लाह वक़्फ़ की, आया यह वक़्फ़ मज़हब-ए-अहल-ए-सुन्नत व जमाअत में जायज़ व सही है या नहीं? बहवाला कुतुब बा-दलील मुशर्रह फ़रमाएं, बैनु तौजरू।

अल-जवाब: ख़ैरात खालिसन लिल्लाह के लिए वक़्फ़ जायज़ व सही है यूँही नियाज़ व फ़ातिहा हज़रत इमाम व औलिया-ए-कराम रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम के लिए, जबकि उसे मसरफ़-ए-खैर में सर्फ़ करना हो। रही मरम्मत-ए-ज़ियारत, अगर इससे मुराद वह मकान है कि मुसाफ़िरों, ज़ायरीन, हाज़िरीन-ए-उर्स के आराम को बनाया गया तो वह मिस्ल सराए व मुसाफ़िर खाना क़ुर्बत (पुण्य कार्य) है और उसकी मरम्मत मिस्ल इमारत, तो उस पर भी वक़्फ़ जायज़ व सही है।

फ़ी अद-दुर्रिल मुख़्तार: अल-वक़्फ़ु अला सलासति औजुहिन इम्मा लिल-फ़ुक़रा... मुख़्तार में है कि वक़्फ़ तीन तरह होता है: फ़ुक़रा के लिए या पहले अग़्निया (धनी) और फिर फ़ुक़रा के लिए या दोनों

के लिए मसावी (बराबर), जैसे सराए, तकिया, क़ब्रिस्तान, सबीलें और पुल वग़ैरह। मसलन मसाजिद, चक्कियाँ और बर्तन क्योंकि ये तमाम लोगों की ज़रूरियात हैं। [1]

[1] दुर्र-ए-मुख़्तार किताब अल-वक़्फ़ मतबा मुजतबाई दिल्ली 1/ 386

सफ़ा 248/631

مسئلہ ۱۲۴: مسئولہ حافظ محمد ایاز صاحب از قصبہ نجیب آباد ضلع بجنور محلہ پٹھان ۲۵ محرم الحرام ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جو روپیہ بطور چندہ کانپور کے بیوگان و یتیمان وغیرہ کے واسطے جمع کیا ہو، اور اب بعد فیصلہ کانپور وہ روپیہ اکثر مردمان کی رائے سے تعمیر مسجد میں لگادیا جائے تو اس کے بابت کیا حکم ہے؟ الجواب: چندہ جس کام کے لئے کیا گیا ہو جب اسکے بعد بچے تو وہ انہیں کی ملک ہے جنہوں نے چندہ دیا ہے، کما حققناہ فی فتاوٰینا (جیسا کہ ہم نے اس کی تحقیق اپنے فتاوٰی میں کی ہے۔ت) ان کو حصہ رسد واپس دیا جائے یا جس کام میں وہ کہیں صرف کیا جائے، اور اگر دینے والوں کا پتہ نہ چل سکے کہ ان کی کوئی فہرست نہ بنائی تھی نہ یاد ہے کہ کس کس نے دیا اور کتنا کتنا دیا تو وہ مثل مال لقطہ ہے اسے مسجد میں صرف کرسکتے ہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۲۵: از شہر مرسلہ جناب حافظ میاں صاحب ۵ جمادی الاخرٰی ۱۳۳۷ھ یوم دوشنبہ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک ملک اور ایک باغ واسطے نیاز حضور جناب امام حسین علیہ السلام اور فاتحہ پیران عظام اور مرمت شکست ریخت زیارت بغرض بقائے نشان و نیز خیرات خالصاً اللہ وقف کی، آیا یہ وقف مذہب اہل سنت و جماعت میں جائز و صحیح ہے یا نہیں؟ بحوالہ کتب بادلیل مشرح فرمائے، بینوا توجروا۔ الجواب: خیرات خالصاً اللہ کے لئے وقف جائز و صحیح ہے یونہی نیاز و فاتحہ حضرت امام واولیائے کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم کے لئے، جبکہ اسے مصرف خیر میں صرف کرنا ہو۔ رہی مرمت زیارت، اگر اس سے مراد وہ مکان ہے کہ مسافرین، زائرین، حاضرین عرس کے آرام کو بنایا گیا تو وہ مثل سرائے و مسافر خانہ قربت ہے اور اس کی مرمت مثل عمارت، تو اس پر بھی وقف جائز و صحیح ہے۔ فی

الدرالمختار الوقف علی ثلثہ اوجہ اما للفقراء او للمختار میں ہے کہ وقف تین طرح ہوتا ہے: فقراء کے لئے یا للاغنیاء ثم للفقراء او یستوی فیہ الفریقان کرباط و پہلے اغنیاء اور پھر فقراء کے لئے یا دونوں کے لئے مساوی، جیسے خان ومقابر وسقایات وقناطر ونحوذلك کمساجد و سرائے، تکیہ، قبرستان، سبیلیں اور خیے وغیرہ۔ مثلاً مساجد، طواحین وطست لاحتیاج الکل لذلك الخ۱۔ چکیاں اور برتن کیونکہ یہ تمام لوگوں کی ضروریات ہیں (ت)

۱ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۶

Fatawa Razawiyyah (Volume 16)

And if the intention is to repair a common grave, then it is not an act of piety, and for an endowment (waqf) to be valid, it is a condition that it must be an act of piety.

In Ad-Durr al-Mukhtar: Its condition is that it must be an act of piety in itself, known and executed, etc. | It is in Durr al-Mukhtar that the condition for it to be a waqf is that the act is clearly known to be inherently virtuous, etc. (T)

It is stated in Fatawa Qazi, Fatawa Sirajia, Tanwir al-Absar, etc.: He bequeathed that a grave be plastered, so it is void. (Briefly) | If one made a will for the plastering of a grave, it is void. (Briefly) (T)

It is in Radd al-Muhtar: A bequest is either for maintaining ties of kinship or an act of piety, and this is neither of the two, so it is void.[3] | A bequest is either maintaining ties of kinship or an act of piety, and this is neither of the two; therefore, it is void. (T)

Yes, regarding the protection and maintenance of the shrines of the Saints (Auliya-e-Kiram), when it is for the sake of safeguarding their honor and dignity and to prevent desecration and trampling, and for Muslims to visit there to receive spiritual benefits, rewards, and blessings, then calling it an act of piety is closer to jurisprudence. Allah Almighty says:

"That is more suitable that they will be known and not be abused."[4] | This is closer to recognition so that they may be saved from suffering. (T)

It is in Durr al-Mukhtar: Plastering graves is not disliked according to the preferred view, though some have said it is disliked. Al-Bazdawi said: If there is a need for writing so that the traces do not disappear and it is not desecrated, there is no harm in it.[5] | Plastering graves is not disliked; in the preferred view, some have said it is disliked. Bazdawi said: If it is needed for writing so that the traces of the grave do not end, then there is no harm. (T)

It is in Uqud al-Durriyya:

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 5/77 [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Wasaya, Bab al-Wasiyyah lil-Aqarab, Matba' Mujtabai Delhi, 2/330 [3] Radd al-Muhtar, Kitab al-Wasaya, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/441 [4] Al-Quran al-Karim, 33/59 [5] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hazr wal-Ibaha, Fasl fil-Bay', Matba' Mujtabai Delhi, 2/252

फतावा रज़विया (जिल्द सोलह (१६))

और अगर मुराद आम क़ब्र की मरम्मत है तो वह कुर्बत (नेकी) नहीं और वक़्फ़ के लिए कुर्बत होना शर्त है,

अद-दुर्रुल मुख़्तार में: उसकी शर्त यह है कि वह स्वयं में एक नेकी का कार्य हो, ज्ञात और निष्पादित, इत्यादि। | दुर्रे मुख़्तार में है कि वक़्फ़ होने की शर्त यह है कि वह कार्य मौलिक रूप से नेकी होना स्पष्ट रूप से ज्ञात हुआ हो, इत्यादि। (त)

फ़तावा क़ाज़ी, फ़तावा सिराजिया, तनवीरुल अबसार आदि में है: उसने वसीयत की कि क़ब्र को लीपा जाए, तो वह बातिल (अमान्य) है। (संक्षेप में) | क़ब्र की लिपाई की वसीयत की तो बातिल है। (संक्षेप में) (त)

रद्दुल मुहतार में है: वसीयत या तो सिला-ए-रहमी (रिश्तेदारों से भलाई) है या नेकी, और यह इन दोनों में से कोई नहीं है, इसलिए बातिल है।[3] | वसीयत, सिला-ए-रहमी हो या फिर नेकी हो, और यह दोनों में से नहीं है, लिहाज़ा बातिल है (त)

हाँ, औलिया-ए-कराम की क़ब्रों के संरक्षण और रखरखाव को जब कि उनकी ताज़ीम व तक़रीम के संरक्षण और अपमान व पामाली से बचाने के लिए हो और मुसलमानों के वहाँ हाज़िर होकर फ़ैज़, सवाब और तबर्रुकात पाने के लिए हो, तो इसे नेकी कहना फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) के अधिक निकट है। अल्लाह अज़्वजल्ल फ़रमाता है:

"यह इसकी पहचान के लिए अधिक उपयुक्त है ताकि उन्हें सताया न जाए।"[4] | यह पहचान के अधिक निकट है ताकि उन्हें कष्ट से बचाया जा सके। (त)

दुर्रे मुख़्तार में है: मख़्तार (पसंदीदा) विचार के अनुसार क़ब्रों की लिपाई मकरूह नहीं है, और कहा गया है कि यह मकरूह है। बज़दवी ने फ़रमाया: अगर लिखने के लिए इसकी आवश्यकता हो ताकि निशान न मिटें और अनादर न हो, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है।[5] | क़ब्रों की लिपाई मकरूह नहीं है, मख़्तार क़ौल में कुछ ने मकरूह कहा है। बज़दवी ने फ़रमाया अगर लेखन के लिए ज़रूरत हो ताकि क़ब्र के निशान ख़त्म न हों तो कोई हर्ज नहीं है (त)

उक़ूद दुर्रिया में है:

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, 5/77 [2] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वसाया, बाबुल वसीयतुल अक़ारब, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, 2/330 [3] रद्दुल मुहतार, किताबुल वसाया, दार अहयाउत तुरास अल-अरबी बैरुत, 5/441 [4] अल-क़ुरान अल-करीम, 33/59 [5] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हज़्र वल इबाहत, फ़स्ल फ़िल-बय, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, 2/252

فتاوٰی رضویہ (جلد شانزدہم (۱۶))

اور اگر مراد عام قبر کی مرمت ہے تو وہ قربت نہیں اور وقف کے لئے قربت ہونا شرط ہے،

فی الدرالمختار شرطه ان یکون قربة في ذاته معلوماً منجزاً الخ۔ | در مختار میں ہے کہ وقف ہونے کی شرط یہ ہے کہ وہ عمل ذاتی طور پر نیکی ہونا واضح طور پر معلوم ہوا الخ۔ (ت)

فتاوٰی قاضی و فتاوٰی سراجیہ و تنویر الابصار وغیرہما میں ہے: اوصی بأن یطین قبر فهی باطلة اه مختصراً | قبر کی لپائی کی وصیت کی تو باطل ہے اہ مختصراً (ت)

ردالمحتار میں ہے: الوصیة اما صلة او قربة ولیست هذه واحدة منهما فبطلت 3 ۔ | وصیت، صلہ رحمی ہو یا پھر نیکی ہو، اور یہ دونوں میں سے نہیں ہے، لہذا باطل ہے (ت)

ہاں قبور اولیاء کرام کے حفظ و نگہداشت کو جبکہ ان کی تعظیم و تکریم کے تحفظ اور توہین و پامالی سے بچانے اور مسلمانوں کے وہاں حاضر ہو کر فیض ثواب و تبرکات پانے کے لئے ہو قربت کہنا اقرب بفقہ ہے۔ اللہ عزوجل فرماتا ہے:

"ذٰلِكَ اَدْنٰی اَنْ یُّعْرَفْنَ فَلَا یُؤْذَیْنَ ط" 4 ۔ | یہ پہچان سے قریب تر ہے تاکہ ان کو اذیت سے بچایا جائے۔ (ت)

در مختار میں ہے: تطیین القبور لا یکره في المختار وقیل یکره وقال البزدوی لو احتج لکتابة کیلا یذهب الاثر ولا یمتهن لا باس به 5 ۔ | قبروں کی لپائی مکروہ نہیں ہے، مختار قول میں بعض نے کہا مکروہ ہے۔ بزدوی نے فرمایا اگر کتابت کے لئے ضرورت ہو تاکہ قبر کے آثار ختم نہ ہوں تو کوئی حرج نہیں ہے (ت)

عقودالدریہ میں ہے:

1 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۷۷/۵ 2 درمختار کتاب الوصایا باب الوصیة للاقارب مطبع مجتبائی دہلی ۳۳۰/۲ 3 ردالمحتار کتاب الوصایا داراحیاء التراث العربی بیروت ۴۴۱/۵ 4 القرآن الکریم ۳۳/ ۵۹ 5 درمختار کتاب الحظر والاباحة فصل فی البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲۵۲/۲

Fatawa Razvia (16) Volume Sixteen (16)

[Arabic Text]: If the intention behind this is to create respect in the eyes of the general public so that the occupant of the grave upon which clothes are placed is not belittled, and to bring humility and etiquette to the hearts of heedless visitors—as we have mentioned that their blessed spirits are present at their graves—then it is a permissible matter, etc.

[Urdu Text]: If the purpose is that through this, there will be respect in the eyes of people and protection from the belittling of the occupant of the grave, then placing a cloth on their grave and encouraging heedless people towards humility and etiquette there—as we have mentioned that the souls of the deceased are present at their graves—if it is for this reason, it is permissible, etc. (T)

And there is no doubt that every permissible act performed with a praiseworthy intention becomes praiseworthy and a means of proximity [to God]. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Arabic Text]: Actions are only by intentions, and every person shall have only that which he intended.

[Urdu Text]: Actions are judged by intentions; every person will obtain only what they intend. (T)

In this scenario, a waqf (endowment) solely for this maintenance can also be valid. However, since the waqf here is not just for the maintenance of the grave but explicitly mentions grave-related expenses, including a permissible expense (even if it is not an act of worship itself) cannot make the waqf invalid. The maximum extent of it is that a certain amount of money, as much as might be needed for the maintenance of the grave, is exempted from charitable expenditures for a valid purpose, and there is no harm in this. It is stated in Radd al-Muhtar:

[Arabic Text]: When the beginning is made for two purposes, it becomes as if that was exempted from the payment to the poor, as jurists have clearly stated.

[Urdu Text]: When two things are mentioned while making a waqf, it is as if they are exempted from being given to the poor, as the jurists have clarified. (T)

Fatawa Qazi Khan is cited in Radd al-Muhtar:

[Arabic Text]: If one said: 'My land is a waqf charity for whoever is born to me as a child,' and he has no child, it is valid because his saying 'charity waqf' [makes it so]...

[Urdu Text]: If someone said, "This land of mine is charity for my future children," even if there is no child at present, it is correct, because calling it charity [makes] it...

1. Al-Uqud al-Durriyya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyya, Miscellaneous Issues and Benefits of Prohibition and Permissibility, Arg Bazaar Kandahar Afghanistan 2/357.
2. Sahih al-Bukhari, Chapter: How Revelation Began, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/2.
3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 3/357.

फतावा रिज़विया (16) खंड सोलह (16)

[अरबी पाठ]: यदि इसका उद्देश्य यह है कि इससे जनसामान्य की नज़रों में सम्मान बढ़ेगा ताकि उस कब्र वाले का अपमान न हो जिस पर कपड़े रखे गए हैं, और गाफिल आगंतुकों के दिलों में विनम्रता और शिष्टाचार लाने के लिए—जैसा कि हमने उल्लेख किया है कि उनकी धन्य आत्माएं उनकी कब्रों पर उपस्थित होती हैं—तो यह एक जायज़ मामला है, आदि।

[उर्दू पाठ]: यदि उद्देश्य यह हो कि इससे लोगों की नज़रों में सम्मान होगा और कब्र वाले के अपमान से सुरक्षा होगी, तो उसकी कब्र पर कपड़ा डालना और गाफिल लोगों को वहां विनम्रता और शिष्टाचार की ओर आकर्षित करना, जैसा कि हमने उल्लेख किया है कि कब्रों पर रहने वालों की रूहें उपस्थित होती हैं, इसलिए हो तो यह जायज़ है, आदि। (त)

और इसमें कोई संदेह नहीं है कि हर जायज़ कार्य अच्छी नीयत के साथ सराहनीय और अल्लाह की निकटता का माध्यम बन जाता है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फरमाते हैं:

[अरबी पाठ]: कर्म केवल नीयत से होते हैं, और प्रत्येक व्यक्ति के लिए वही है जिसकी उसने नीयत की।

[उर्दू पाठ]: कर्म नीयत के साथ हैं, हर व्यक्ति को वही प्राप्त होगा जिसकी वह नीयत करे। (त)

इस स्थिति में केवल इस मरम्मत के लिए भी वक्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) सही हो सकता है। लेकिन यहाँ जबकि वक्फ़ केवल कब्र की मरम्मत पर नहीं है बल्कि इसमें स्पष्ट रूप से कब्र के खर्चों का उल्लेख है, तो एक जायज़ खर्च को (भले ही वह स्वयं पुण्य कार्य न हो) शामिल करना वक्फ़ को नाजायज़ नहीं कर सकता। अधिकतम बात यह है कि मानो उतना पैसा, जितने की आवश्यकता कभी कब्र की मरम्मत के लिए हो, पुण्य कार्यों के खर्चों से एक जायज़ खर्च के लिए अलग कर लिया गया, और इसमें कोई हर्ज नहीं है। रद-उल-मुहतार में है:

[अरबी पाठ]: जब शुरुआत दो अर्थों पर की गई हो, तो ऐसा हो जाता है जैसे उसे गरीबों को देने से बाहर कर दिया गया हो, जैसा कि फुक़हा (न्यायविदों) ने स्पष्ट किया है।

[उर्दू पाठ]: जब वक्फ़ करते हुए दो चीज़ों का उल्लेख किया गया, तो मानो यह गरीबों को देने से अलग होगा, जैसा कि फुक़हा ने स्पष्ट किया है। (त)

फ़तावा क़ाज़ी ख़ान रद-उल-मुहतार में है:

[अरबी पाठ]: यदि किसी ने कहा: 'मेरी यह ज़मीन मेरे भविष्य में होने वाले बच्चे के लिए सदका वक्फ़ है,' और उसका कोई बच्चा नहीं है, तो यह सही है क्योंकि उसका 'सदका वक्फ़' कहना...

[उर्दू पाठ]: यदि किसी ने यूँ कहा कि मेरी यह ज़मीन भविष्य में पैदा होने वाले मेरे बच्चे के लिए सदका है, वर्तमान में भले ही बच्चा न हो, तो भी यह सही है क्योंकि इसका सदका कहना उसको...

1. अल-उक़ूद अल-दुर्रिय्या फ़ी तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिय्या, विभिन्न मुद्दे और निषेध एवं अनुमति के लाभ, अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान 2/357।
2. सहीह अल-बुखारी, अध्याय: वह्य (रहस्योद्घाटन) की शुरुआत कैसे हुई, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/2।
3. रद अल-मुहतार, किताब अल-वक्फ़, दार इह्या अल-तुरात अल-अरबी बेरूत 3/357।

पृष्ठ 250/631

فتاوی رضویہ (۱۶) جلد شانزدھم (۱۶)

[عربی متن]: ان کان القصد بذلك التعظیم في اعین العامة حتی لا یحتقر وصاحب ھذا القبر الذي وضعت علیه الثیاب ولجلب الخشوع والادب لقلوب الزائرین الغافلین کما ذکرنا من حضور روحانیتھم المبارکة عند قبورھم فھو امر جائز الخ ۱۔

[اردو متن]: اگر مقصد یہ ہو کہ اس سے لوگوں کی نظروں میں تعظیم ہوگی اور قبر والے کی تحقیر سے حفاظت ہوگی تو اس کی قبر پر کپڑا ڈالنا اور غافل لوگوں کو وہاں خشوع کی طرف اور ادب کی طرف راغب کرنا، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا ہے کہ قبروں پر اصحاب قبور کی روحیں حاضر ہوتی ہیں، اس لئے ہو تو یہ جائز ہے الخ (ت)

اور شک نہیں کہ ہر مباح بہ نیت محمودہ محمود و قربت ہو جاتا ہے، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

[عربی متن]: انما الاعمال بالنیات ولکل امرئ مانوی ۲۔

[اردو متن]: اعمال نیت کے ساتھ ہیں، ہر شخص کو وہی حاصل ہوگا جس کی وہ نیت کرے (ت)

اس صورت میں اس مرمت کے لئے تنہا بھی وقف صحیح ہو سکتا ہے لیکن یہاں جبکہ صرف مرمتِ قبر پر وقف نہیں بلکہ اس میں مصارفِ قبر صراحۃً مذکور ہیں تو ایک مصرف جائز اگر چہ خود قربت نہیں، ان میں شامل کرنا وقف کو ناجائز نہیں کر سکتا غایت یہ کہ گویا اتنا روپیہ جس قدر کی حاجت کبھی مرمتِ قبر کے لئے واقع ہو مصارفِ خیر سے ایک مصرف جائز کے لئے مستثنے ہوا اور اس میں کچھ حرج نہیں۔ ردالمحتار میں ہے :

[عربی متن]: اذا جعل اولہ علی معنیین صار کانہ استثنی ذلك من الدفع الی الفقراء کما صرحوابہ ۳۔

[اردو متن]: جب وقف کرتے ہوئے دو چیزوں کو ذکر کیا گیا تو گویا یہ فقراء کو دینے سے مستثنی ہوگا جیسا کہ فقہاء نے اس کی تصریح کی ہے (ت)

فتاوٰی قاضی خان ردالمحتار میں ہے :

[عربی متن]: لو قال ارضی صدقۃ موقوفۃ علی من یحدث لی من الولد ولیس لہ ولد یصح لان قولہ صدقۃ موقوفۃ

[اردو متن]: اگر کسی نے یوں کہا کہ میری یہ زمین آئندہ پیدا ہونے والے میرے بچے کے لئے صدقہ ہے فی الحال اگر چہ بچہ نہ ہو تو بھی یہ صحیح ہے کیونکہ اس کا صدقہ کہنا اس کو

١۔ العقود الدریۃ في تنقیح الفتاوی الحامدیۃ مسائل و فوائد شتی من الحظر و الاباحۃ ارگ بازار قندھار افغانستان ٢ / ٣٥٧ ٢۔ صحیح البخاری باب کیف کان بدء الوحی قدیمی کتب خانہ کراچی ١ / ٢ ٣۔ رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ٣ / ٣٥٧

Fatawa Rizwia Volume 16

[Box text in Arabic and Urdu]: Waqf for the poor and mentioning the future child for exception — He will declare the endowment for the poor, and the mention of future children will be an exception from the consumption of the poor. (T)

In short, in the mentioned scenario, that endowment is certainly valid, permissible, and binding. And Allah the Most High knows best.

Problem 126: What do the scholars of religion say regarding this issue, whether 'waqf for children' and 'waqf for oneself' are permissible or not? And what do they mean? Explain and be rewarded.

The Answer: In the pure Sharia, 'waqf for children' and 'waqf for oneself' are all permissible. That is, one may endow their property such that "during my lifetime, I shall enjoy its benefits entirely and spend all income on my personal expenses; after me, my children and their descendants shall continue to benefit according to these details or equal shares (as one may specify). When no one remains in the lineage, then let it be for such-and-such school or mosque or the poor or some good work," as one stipulates, it will be binding. The property will not be transferable through sale, gift, etc., at all. One also has the authority over the trusteeship (Tawliyat) to keep it in their own name during their life or in the name of their children, and afterward, whatever valid conditions one places in the trusteeship shall be binding accordingly. And Allah the Most High knows best.

Problem 127: From Banaras, Mohalla Patarkanda, house of late Banwayan, sent by Muhammad Mughal Sahib, 26 Dhu al-Hijjah 1335 AH.

Question: What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say regarding this issue: Hindah has a 1/4th share in a landed property in a village, from which the estimated monthly profit is 30 rupees. This land was received by Hindah from her late husband as dower (Mahr). Since Hindah is childless, she wants to endow the said property in the way of Allah (Fi Sabilillah) such that as long as she is alive, she herself remains the trustee and continues to give charity from its income in an appropriate manner. After her death, four pious and religious individuals whom she nominates shall be the trustees, and they shall continue to perform Esal-e-Sawab (offering rewards to the deceased) from this income as specified in the endowment deed. Hindah has three real sisters; besides them, there is no close relative. All three sisters have children, and their monthly income is more than Hindah's income. In short, all

three sisters are not needy. Many people say that this endowment according to the noble Sharia...

---

1. Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Waqf, Chapter on Waqf for Children, Nawal Kishore, Lucknow, 4/371.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

[बॉक्स टेक्स्ट अरबी और उर्दू में]: वक़्फ़ अलल फ़ुकरा व ज़िक्रुल वलदुल हादिसा लिल इस्तिग़ना — फ़ुक़रा (ग़रीबों) के लिए वक़्फ़ क़रार देगा और आइंदा होने वाले बच्चे का ज़िक्र फ़ुक़रा के मसरफ़ से मुस्तस्ना (अपवाद) होगा। (त)

मजमूई तौर पर मजकूरा सूरत में वह वक़्फ़ ज़रूर सहीह व जायज़ व लाज़िम है। वल्लाह तआला आलम।

मसला 126: क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि वक़्फ़ अलल औलाद व वक़्फ़ अलल नफ़्स जायज़ हैं या नहीं? और उनके क्या मानी हैं? बयान फ़रमायें सवाब पायें।

अल-जवाब: शरअ मुतहर में वक़्फ़ अलल औलाद व वक़्फ़ अलल नफ़्स सब जायज़ है यानी अपनी जायदाद यूँ वक़्फ़ करे कि ता-हयात कुलिया खुद उस से मुतमत्ते (लाभान्वित) रहूँ तमाम आमदनी अपने मसारिफ़ जाती पर सर्फ़ करूँ मेरे बाद मेरी औलाद व औलाद-ए-औलाद उस से बदस्तूर तफ़सील या हिस्सा मसावी (जिस तरह चाहे कहे) मुतमत्ते होती रहे जब नसल में कोई न रहे तो फ़लां मदरसा या मस्जिद या फ़ुक़रा या कार-ए-ख़ैर के लिए हो जिस तरह कहेगा इसी तरह पाबंदी होगी और जायदाद बेअ व हिबा वग़ैरह इंतक़ाल के असलन क़ाबिल न रहेगी तौलियत का भी इख़्तियार है कि अपनी हयात तक चाहे अपने ही नाम रखे या अपनी औलाद के नाम और बाद को भी जिस तरह की जायज़ शर्तें चाहे तौलियत में लगाये सब की पाबंदी इसी तरह होगी। वल्लाह तआला आलम।

मसला 127: अज़ बनारस मोहल्ला पतरकन्दा मकान बनोआइन मरहूमा मुरसला मोहम्मद मुग़ल साहब 26 ज़िल-हिज्जा 1335 हिजरी।

सवाल: क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन व मुफ़्तियान-ए-शरअ-ए-मतीन इस मसले में कि हिन्दा की एक मौज़ा में 4 हक़ीक़त ज़मींदारी है जिस से इंतफ़ा (लाभ) तख़मीनन मबलग़ 30 रुपये माहवार का है और यह आराजी हिन्दा को अपने शौहर मरहूम से दीन महर में मिली है चूंकि हिन्दा ला-वल्द (नि:संतान) है इस वजह से अपनी जायदाद मजकूरा इस तौर से वक़्फ़ फ़ी सबीलिल्लाह करना चाहती है कि जब तक वह ज़िंदा है खुद मुतवल्ली रह कर उस की आमदनी से बतौर मुनासिब ख़ैरात करती रहे गी बाद उस के मरने के चार शख़्स दीनदार मुतदईन जिनको कि वह नामज़द करे गी वह लोग मुतवल्ली होंगे और इस आमदनी से ईसाले सवाब जिस तरीक़े से वक़्फ़ नामा में लिखे गी करते रहेंगे,

हिन्दा की तीन हक़ीक़ी बहनें हैं सिवाए उनके कोई अज़ीज़ क़रीब नहीं है और यह हर सह बहनें साहिब-ए-औलाद हैं और उनकी माहवार आमदनी हिन्दा की आमदनी से ज़्यादा है ग़रज़ कि हर सह बहनें मोहताज नहीं हैं, अक्सर अशख़ास यह कहते हैं कि यह वक़्फ़ अज़रूए शरअ शरीफ़...

---

1. फ़तावा क़ाज़ी ख़ां किताबुल वक़्फ़ फ़स्ल फ़िल वक़्फ़ अलल औलाद नवल किशोर लखनऊ 4/371.

पेज 251/631

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

[Box text in Arabic and Urdu]: وقف علی الفقراء وذکر الولد الحادث للاستثناء ۱ — فقراء کے لئے وقف قرار دے گا اور آئندہ ہونے والے بچے کا ذکر فقراء کے مصرف سے مستثنٰی ہوگا۔ (ت)

بالجملہ صورت مذکورہ میں وہ وقف ضرور صحیح وجائز ولازم ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۱۲۶: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ وقف علی الاولاد وقف علی النفس جائز ہیں یا نہیں؟ اور ان کے کیا معنی ہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: شرع مطہر میں وقف علی الاولاد و وقف علی النفس سب جائز ہے یعنی اپنی جائداد یوں وقف کرے کہ تاحیات کلیۃ خود اس سے متمتع رہوں تمام آمدنی اپنے مصارف ذاتی پر صرف کروں میرے بعد میری اولاد و اولاد اولاد اس سے بدیں تفصیل یا حصہ مساوی (جس طرح چاہے کہے) متمتع ہوتی رہے جب نسل میں کوئی نہ رہے تو فلاں مدرسہ یا مسجد یا فقراء یا کار خیر کے لئے ہو جس طرح کہے گا اسی طرح پابندی ہوگی اور جائداد بیع و ہبہ وغیرہ انتقال کے اصلاً قابل نہ رہے گی تولیت کا بھی اختیار ہے کہ اپنی حیات تک چاہے اپنے ہی نام رکھے یا اپنی اولاد کے نام اور بعد کو بھی جس طرح کی جائز شرطیں چاہے تولیت میں لگائے سب کی پابندی اسی طرح ہوگی۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۲۷: از بنارس محلہ پتر کندہ مکان بنوائن مرحومہ مرسلہ محمد مغل صاحب ۲۶ ذی الحجہ ۱۳۳۵ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ہندہ کی ایک موضع میں ۴ حقیت زمینداری ہے جس سے انتفاع تخمیناً مبلغ ۳۰ روپیہ ماہوار کا ہے اور یہ اراضی ہندہ کو اپنے شوہر مرحوم سے دین مہر میں ملی ہے چونکہ ہندہ لا ولد ہے اس وجہ سے اپنی جائداد مذکورہ اس طور سے وقف فی سبیل اللہ کرنا چاہتی ہے کہ جب تک وہ زندہ ہے خود متولی رہ کر اس کی آمدنی سے بطریق مناسب خیرات کرتی رہے گی بعد اس کے مرنے کے چار شخص دیندار متدین جنکو کہ وہ نامزد کرے گی وہ لوگ متولی ہوں گے اور اس آمدنی سے ایصال ثواب جس طریقہ سے وقف نامہ میں لکھے گی کرتے رہیں گے ، ہندہ کی تین حقیقی بہنیں ہیں سوائے ان کے کوئی عزیز قریب نہیں ہے اور یہ ہر سہ بہنیں صاحب اولاد ہیں اور ان کی ماہوار آمدنی ہندہ کے آمدنی سے زیادہ غرضکہ ہر سہ بہنیں محتاج نہیں ہیں ، اکثر اشخاص یہ کہتے ہیں کہ یہ وقف از روئے شرع شریف

---

۱ فتاویٰ قاضی خاں کتاب الوقف فصل فی الوقف علی الاولاد نولکشور لکھنئو ۴ /۳۷۱

Fatawa-e-Razvia, Volume 16

It will be deficient and impermissible because the real sisters are present, and Hinda will be held accountable for the rights of the people (Haq-ul-Ibad). She will not receive any reward or recompense for this; rather, she will be sinful for infringing upon their rights. Since Hinda is endowing the aforementioned property for the purpose of reward and continuous charity (Sadqa-e-Jariya), would this endowment be permissible or impermissible in this situation? And will Hinda receive a reward for this endowment, or will she be sinful for violating the rights of the people? It is hoped that a reply will be provided with references from books. State the ruling and be rewarded.

She has the authority to make an endowment (waqf) during her health. Whatever she endows, whether whole or part, will be valid. However, if the intention is to deprive the sisters of their inheritance, then although she is not legally constrained regarding the rights of the servant (since no heir has a right to the property during the lifetime of the owner), such an intention is certainly reprehensible and extremely vile. It is mentioned in a Hadith that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said:

"Whoever flees from the inheritance of his heir, Allah will cut off his inheritance from Paradise." [1] That is, whoever runs away from the inheritance of his heir without a legitimate Sharia reason, Allah the Almighty will cut off his portion from Paradise. (T)

The sisters being wealthy is not a Sharia-compliant reason to deprive them. The way forward is to either obtain consent from the heirs—let them give permission from their hearts for you to endow your property for charitable purposes—or to make a family endowment (Waqf-e-Ahli) so that reward is obtained and heirs are not deprived. That is, she should endow it in a way that the property is for her own use during her life, and after her, for her heirs, and when none of her heirs remain, then for such-and-such charitable causes. In this, it would also be permissible to specify a portion of the property for charitable causes during her lifetime and the lifetime of her heirs, which will be spent on them, while she uses the rest during her life, followed by her heirs. And Allah the Almighty knows best.

Problem 128: From Madrasa Nomaniya Delhi, sent by Maulana Muhammad Ibrahim Sahib Ahmadabadi, 23 Shawwal 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid wants to make his house a family endowment (Waqf-alal-Aulad) so that inheritance is not applicable to it. Zaid's intent is that the ancestral

house remains intact as it is and is not broken up, fearing that the heirs will sell their respective shares. He wants the male children to reside in it, and the female children if they are in need, meaning...

[1] Sunan Ibn Majah, Chapter on Injustice in Wills, Idara-e-Ihya-us-Sunnah an-Nabawiyyah, Sargodha, p. 198. Page 252 of 631

फतावा-ए-रज़विया, जिल्द 16

यह दोषपूर्ण और नाजायज़ होगा क्योंकि सगी बहनें मौजूद हैं और हिंदा पर बंदों के अधिकारों (हक-उल-इबाद) की जवाबदेही रहेगी और उसे इसका पुण्य (अज्र-ओ-सवाब) नहीं मिलेगा, बल्कि वह गुनहगार होगी क्योंकि वह हक-तलफी (अधिकारों का हनन) कर रही है। चूंकि हिंदा उपरोक्त संपत्ति को सवाब और सदका-ए-जारिया के उद्देश्य से वक्फ कर रही है, तो इस स्थिति में यह वक्फ जायज़ होगा या नाजायज़? और क्या हिंदा वक्फ करने से सवाब पाएगी या बंदों के अधिकारों के हनन से गुनहगार होगी? आशा है कि उत्तर किताबों के हवाले से लिखा जाएगा। स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

उसे अपने स्वास्थ्य की स्थिति में वक्फ करने का अधिकार है। वह जिस तरह वक्फ करेगी, पूरी या आंशिक, वह वक्फ हो जाएगी। लेकिन अगर नीयत यह है कि बहनों को विरासत से वंचित कर दे, तो यद्यपि वह बंदों के हक में गिरफ्तार नहीं है (क्योंकि मालिक के जीवन काल में किसी वारिस का उसकी संपत्ति पर कोई अधिकार नहीं होता), फिर भी ऐसी नीयत निश्चित रूप से निंदनीय और अत्यंत घिनौनी है। हदीस में है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फरमाते हैं:

"जो बिना किसी शरई कारण के अपने वारिस की विरासत से भागे, अल्लाह तआला जन्नत से उसका हिस्सा काट देगा।" [1] (त)

बहनों का धनी होना उन्हें वंचित करने का कोई शरई कारण नहीं है। रास्ता यह है कि या तो वारिसों से सहमति ले ली जाए, वे सच्चे दिल से अनुमति दे दें कि आप अपनी संपत्ति नेक कामों के लिए वक्फ कर दें, या 'वक्फ-ए-अहली' (पारिवारिक वक्फ) करें ताकि वक्फ का सवाब भी मिले और वारिस भी वंचित न हों। यानी इस तरह वक्फ करें कि यह संपत्ति मैंने अपने जीवन भर अपने लिए वक्फ की और मेरे बाद मेरे वारिसों पर, और जब वह और उसका कोई वारिस न रहे तो फलां-फलां नेक कामों पर। इसमें यह भी जायज़ होगा कि संपत्ति में से जितना चाहे अपने जीवन और अपने वारिसों के जीवन में नेक कामों के लिए निर्धारित कर दे, उतना उनमें खर्च होगा, बाकी वह अपने जीवन भर लेगी और उसके बाद उसके वारिस। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 128: मदरसा नोमानिया दिल्ली से, प्रेषक मौलवी मोहम्मद इब्राहिम साहब अहमदाबादी, 23 शव्वाल 1338 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद अपने मकान को 'वक्फ-अलल-औलाद' (संतानों के लिए वक्फ) करना चाहता है ताकि उसमें विरासत जारी न हो। ज़ैद की

मंशा यह है कि पुश्तैनी मकान इसी तरह कायम रहे, खंडित न हो क्योंकि वारिस अपने-अपने हिस्से बेच देंगे। वह चाहता है कि पुत्र संतान इसमें रहे और पुत्री संतान अगर ज़रूरत हो, यानी...

[1] सुनन इब्न माजह, वसीयत में अन्याय का अध्याय, इदारा इहया-उस-सुन्ना अन-नबविया, सरगोधा, पृष्ठ 198। पृष्ठ 252/631

ناقص و ناجائز ہوگا اس وجہ سے کہ حقیقی بہنیں موجود ہیں اور ہندہ پر حق العباد کا مواخذہ رہے گا اور اس کو اجر و ثواب اس کا نہ ہوگا بلکہ گنہگار ہوگی کہ وہ حق تلفی کرتی ہے، چونکہ ہندہ جائداد مذکورہ بالا ثواب و صدقہ جاریہ کے غرض سے وقف کرتی ہے پس اس صورت میں یہ وقف جائز ہوگا یا کہ ناجائز؟ اور ہندہ وقف کرنے سے ثواب پائے گی یا حق العباد کی حق تلفی سے گنہگار ہوگی؟ امید کہ جواب بحوالہ کتب تحریر فرمایا جائے۔ بینوا توجروا۔

اسے اپنی صحت میں وقف کا اختیار ہے جس طرح وقف کرے گی کل یا بعض وقف ہو جائے گی مگر نیت اگر یہ ہے کہ بہنوں کو ترکہ سے محروم کرے تو یہ اگرچہ حق العبد میں گرفتار نہیں کہ صحت مورث میں کسی وارث کا کوئی حق اس کے مال سے متعلق نہیں ہوتا مگر ایسی نیت ضرور مذموم و سخت شنیعہ ہے، حدیث میں ہے نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

من فر من میراث وارثہ قطع اللہ میراثہ من الجنۃ -1 جو بلاوجہ شرعی اپنے وارث کی میراث سے بھاگے اللہ تعالٰی جنت سے اس کا حصہ قطع کر دے۔ (ت)

بہنوں کا مالدار ہونا کوئی وجہ شرعی ان کے محروم کرنے کی نہیں۔ راہ یہ ہے کہ یا تو وارثوں سے رضامندی لے وہ سچے دل سے اجازت دے دیں کہ تم اپنی جائداد مصارف خیر کے لئے وقف کردو یا وقف اہلی کرے کہ وقف کا بھی ثواب پائے اور وارث بھی محروم نہ ہوں یعنی یوں وقف کرے کہ یہ جائداد میں نے اپنی زندگی بھر اپنے نفس پر وقف کی اور اپنے بعد اپنے ورثہ پر اور جب وہ اور اس کا وارث کوئی نہ رہے تو فلاں فلاں مصارف خیر پر اس میں یہ بھی جائز ہوگا کہ جائداد میں سے جتنا چاہے اپنی حیات اور اپنے وارثوں کے حیات میں بھی مصارف خیر کے لئے

معین کردے اتنا ان میں صرف ہوگا باقی اپنی زندگی بھر یہ لے گی اور اس کے بعد اس کے وارث۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۲۸: از مدرسہ نعمانیہ دہلی مرسلہ مولوی محمد ابراہیم صاحب احمد آبادی ۲۳ شوال ۱۳۳۸ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید اپنے مکان کو وقف علی الااولاد کرنا چاہتا ہے کہ اس میں وراثت جاری نہ ہو، منشاء زید یہ ہے کہ مکان آبائی اسی طرح قائم رہے بخرد نہ ہو کہ ورثہ اپنے اپنے حصے بیچ کر دیں گے، اولاد نرینہ اس میں رہا کرے اولاد اناث کو اگر ضرورت ہو یعنی

1 سنن ابن ماجہ باب الحیف فی الوصیۃ ادارۃ احیاء السنۃ النبویۃ سرگودھا ص ۱۹۸ Page 252 of 631

Fatawa Ridawiyyah (Volume 16)

...if she has to come here due to some discord with her in-laws, she may also stay, and no one shall have the authority to sell, gift, etc. However, the authority for repair, new construction, or suitable alteration of the place will always remain. Zaid also has a sister who is a co-sharer; she does not give a written statement because her sons might be angry, but she expresses her waiver verbally before specific people. In this situation, will Zaid's waqf (endowment) be valid or not?

The Answer: Zaid has the authority for such a waqf, and this waqf is valid. In the presence of male offspring, a sister has no right. Therefore, no heir has the right to object to a waqf made outside of a death-bed illness (maradh al-mawt), nor is there a need to waive a share or provide any written statement. He should write the content that: "I have established my house, bounded by such and such limits, as a valid Shar'i waqf for my lifetime for myself, then for my children, then for the poor Muslims of the Ahl-e-Sunnat wa Jama'at, with the following conditions: (1) I will reside in it myself throughout my life. (2) After me, my male offspring and their male offspring shall reside in it as long as the lineage continues. (3) Female descendants among the children's children shall also reside in it as long as they are unmarried, or if they become widows and have no place to stay, or if they cannot stay there due to discord, for as long as necessary. (4) When there are no male descendants left in the lineage, the female descendants shall have the right. (5) When they also cease to exist, the house shall be rented out, and the rent shall be spent on the poor Muslims of the Ahl-e-Sunnat wa Jama'at according to the beliefs of the scholars of the Haramayn Sharifayn. (6) The cost of repairs shall be my responsibility during my lifetime, then the responsibility of the residing descendants, and thereafter it shall be covered from the house rent. (7) At no time shall anyone have the authority to sell, gift, or transfer it, etc." Let him complete the waqf deed by writing these appropriate conditions. And Allah Almighty knows best.

Problem 129 to 130: From Agra, Katra, requested by Muhammad Nawab Hussain, workshop owner of Kamdani, 20 Muharram 1339 AH. (1) Zaid wants to make his property Waqf alal Awlad (endowment for children) and intends to give one-third of the income from the property to charitable works. After deducting other necessary expenses like repairs, etc., should the one-third be spent from the remaining amount or from the total income?

...यदि उनके ससुराल से किसी अनबन के कारण यहाँ आना हो, तो वे भी रहें, और किसी को भी बिक्री, दान (हिबा) आदि का अधिकार न होगा। अलबत्ता, मरम्मत, नया निर्माण या स्थान के उचित परिवर्तन का अधिकार हमेशा रहेगा। ज़ैद की एक बहन भी हिस्सेदार है; वह इसलिए लिखित में नहीं देती क्योंकि उसके बेटे शायद नाराज़ हों, लेकिन वह कुछ खास लोगों के सामने ज़बानी तौर पर अपना हिस्सा माफ करने की बात कहती है। इस स्थिति में क्या ज़ैद का वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) करना सही होगा या नहीं?

उत्तर: ज़ैद को ऐसे वक़्फ़ का अधिकार है और यह वक़्फ़ सही है। पुरुष संतानों की उपस्थिति में बहन का कोई अधिकार नहीं होता, इसलिए 'मरज़-उल-मौत' (मृत्युशैया की बीमारी) के अलावा किए गए वक़्फ़ पर किसी वारिस को आपत्ति करने का अधिकार नहीं है, न ही हिस्सा माफ करने की ज़रूरत है और न ही कोई लिखित बयान देने की। वह यह विषय लिख दे कि: "मैंने अपने घर को, जिसकी सीमाएँ अमुक-अमुक हैं, अपने जीवन भर के लिए स्वयं के लिए, फिर अपनी संतान के लिए, फिर अहले सुन्नत व जमात के गरीब मुसलमानों के लिए इन शर्तों के साथ सही शरीई वक़्फ़ के रूप में अनिवार्य किया: (1) मैं अपने जीवन भर स्वयं इसमें रहूँगा। (2) मेरे बाद, मेरी पुरुष संतान और उनकी पुरुष संतान पीढ़ी-दर-पीढ़ी इसमें रहें। (3) संतानों की संतानों में जो लड़कियाँ हों, जब तक वे अविवाहित हों या यदि वे विधवा हो जाएँ और वहाँ कोई ठिकाना न रहे, या अनबन के कारण वहाँ न रह सकें तो वे भी ज़रूरत के अनुसार इसमें निवास करेंगी। (4) जब पीढ़ी में पुरुष संतान न रहे, तो महिला संतानों को अधिकार होगा। (5) जब वे भी न रहें, तो घर किराए पर दिया जाएगा और किराया हरमैन शरीफैन के विद्वानों के अकीदे (विश्वास) के अनुसार अहले सुन्नत व जमात के गरीब मुसलमानों पर खर्च किया जाएगा। (6) मरम्मत का खर्च मेरे जीवन में मेरे ज़िम्मे होगा, फिर रहने वाली संतानों पर, और फिर घर के किराए से पूरा किया जाएगा। (7) किसी भी समय किसी को भी इसकी बिक्री, दान या हस्तांतरण आदि का अधिकार नहीं होगा।" और वह इन उचित शर्तों को लिखकर वक़्फ़ नामा (न्यास विलेख) पूरा कर ले। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 129 से 130: आगरा, कटरा से, मुस्तफ़ा मोहम्मद नवाब हुसैन, कारख़ानादार कामदानी, 20 मुहर्रम 1339 हिजरी। (1) ज़ैद अपनी संपत्ति को 'वक़्फ़ अलल औलाद' (संतान के लिए वक़्फ़) करना चाहता है और संपत्ति की आय का एक तिहाई हिस्सा नेक कामों में देना चाहता है। मरम्मत आदि

जैसे अन्य आवश्यक खर्चों को घटाने के बाद बची हुई राशि में से एक तिहाई खर्च किया जाए या कुल आय में से?

पृष्ठ 253 का 631

ان کی سسرال سے کسی ناچاقی کی وجہ سے یہاں آنا ہو تو وہ بھی رہے اور خرید وفروخت ہبہ وغیرہ کا کسی کو اختیار نہ رہے البتہ شکست وریخت یا تعمیر جدید یا تغییر مکانیت مناسب کا ہمیشہ اختیار ہے زید کی ایک ہمشیرہ بھی سہیم ہے وہ اس وجہ سے کہ اس کے لڑکے شاید ناراض ہوں تحریر نہیں دیتی زبانی خاص لوگوں کے روبرو اپنا معاف کرنا بیان کرتی ہے، اس صورت میں زید کا وقف کرنا صحیح ہوگا یا نہیں؟

الجواب: زید کو ایسے وقف کا اختیار ہے اور یہ وقف صحیح ہے اولاد نرینہ کے سامنے ہمشیرہ کا کوئی حق نہیں ہوتا تو وقف پر کہ غیر مرض موت میں کیا جائے کسی وارث کو حق اعتراض نہیں ، نہ حصہ معاف کرنے کی ضرورت ، نہ کسی تحریر دینے کی۔ وہ یہ مضمون لکھ دے کہ میں نے اپنا مکان محدود بحدود چنیں وچناں اپنی زندگی بھر اپنے نفس پھر اپنی اولاد پھر فقراء مسلمین اہل سنت وجماعت پر بایں شروط وقف صحیح شرعی لازم کیا۔ (۱) اپنی حیات بھر خود اس میں رہوں گا۔ (۲) میرے بعد میری اولاد نرینہ واولاد نرینہ واولاد نرینہ تابقائے نسل اس میں رہیں۔ (۳) اولاد اولاد اولاد میں جو اناث ہوں جب تک شادی نہ ہو یا جو بیوہ ہو جائے اور وہاں ٹھکانہ نہ رہے یا بوجہ ناچاقی وہاں نہ رہ سکے وہ بھی تابقائے ضرورت اس میں سکونت رکھے گی۔ (۴) جب نسل میں اولاد ذکور نہ رہیں اولاد اناث کو حق ہوگا۔ (۵) جب وہ بھی نہ رہیں مکان کرائے پر دیا جایا کرے گا اور کرایہ فقرائے مسلمین اہل سنت وجماعت مطابق عقائد علمائے حرمین شریفین پر صرف ہوا کرے گا۔ (۶) شکست ریخت کا صرف میری زندگی میں میرے ذمہ پھر اولاد ساکنین پھر کرایہ مکان سے ہوا کرے گا۔ (۷) کسی وقت کسی کو اس کی بیع و ہبہ وانتقال وغیرہ کا اختیار نہ ہوگا، اور یہ جو مناسب ہوں شرائط لکھ کر وقف نامہ مکمل کردے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۲۹ تا ۱۳۰: از آگرہ کٹرہ مسئولہ محمد نواب حسین کارخانہ دار کامدانی ۲۰ محرم ۱۳۳۹ھ

(۱) زید اپنی جائداد کو وقف علی الاولاد کرنا چاہتا ہے اور ایک ثلث آمدنی جائداد کا کارِ خیر میں دینا منظور ہے بعد منہائی دیگر اخراجات ضروری مرمت وغیرہ میں جو رقم باقی رہے اس میں سے ایک ثلث کارِ خیر میں صرف کرنا یا کل آمدنی میں سے۔

Fatawa Razawiya Volume 16

(2) If an amount equal to one-third of the income is set aside for charitable purposes, and the intent is to spend it on the commemoration of the elders of religion (Niyaz), gatherings of Mawlid-un-Nabi, or to give it to a religious school etc., will this be permissible? In this situation, will there be no need for separate Zakat?

The Answer: (1) It depends on his statement. If, in the endowment (Waqf), he sets a condition that it is one-third of the total income without deducting expenses, then that will be mandatory. If he says one-third of the net profit, then it will be one-third of what remains after expenses. If he speaks in general terms, then according to custom, it will be understood as one-third of the net profit. And Allah Almighty knows best. (2) Whatever charitable work he specifies, such as for a mosque, a school, or the needy, that one-third can only be spent on those. If he also includes the Niyaz of religious elders and Mawlid-un-Nabi gatherings, then that too can be done. Spending this one-third on charitable work will not exempt the remaining two-thirds from Zakat, provided that after meeting his basic needs, he possesses wealth equal to the Nisab (minimum taxable amount) and a year has passed over it. And Allah Almighty knows best.

फ़तावा रज़विया खंड 16

(2) जो राशि एक तिहाई आय के रूप में नेक कार्यों के लिए निकाली जाए, और उसमें से बुज़ुर्गों के नियाज़ और महफ़िल-ए-मीलाद शरीफ़ में खर्च करना और किसी मदरसे आदि में देना उद्देश्य हो, तो क्या यह जायज़ होगा? क्या इस स्थिति में अलग से ज़कात देने की ज़रूरत नहीं रहेगी?

उत्तर: (1) यह उसकी ज़ुबान (कथन) पर निर्भर है। अगर वक्फ़ में वह यह शर्त लगाएगा कि कुल आमदनी का एक तिहाई बिना खर्च निकाले, तो वही वाजिब (अनिवार्य) होगा। और अगर शुद्ध लाभ (मुनाफ़ा-ए-ख़ालिस) का एक तिहाई कहेगा, तो खर्च निकालने के बाद जो बचा उसकी तिहाई। और अगर सामान्य रूप से कहेगा, तो प्रथा (उर्फ़) के अनुसार शुद्ध लाभ का एक तिहाई ही समझा जाएगा। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (2) नेक कार्यों में जो काम वह तय कर देगा, जैसे मस्जिद या मदरसा या ग़रीबوں के लिए, वह एक तिहाई हिस्सा उन्हीं में खर्च हो सकेगा। और अगर वह बुज़ुर्गों के नियाज़ और महफ़िल-ए-मीलाद शरीफ़ को भी इसमें शामिल करेगा, तो यह भी हो सकेगा। नेक कार्यों में इस एक तिहाई को खर्च कर देना शेष दो तिहाई पर से ज़कात को समाप्त नहीं करेगा, जबकि उसके पास अपनी बुनियादी ज़रूरतों के बाद निसाब की मात्रा के बराबर धन बचा हो और उस पर एक वर्ष बीत गया हो। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

पृष्ठ 631 में से 254

(۲) جو رقم ثلث آمدنی کارِ خیر کے واسطے نکالی جائے اس میں سے نیاز بزرگانِ دین کی و محفل میلاد شریف میں خرچ کرنا و کسی مدرسہ وغیرہ میں دینا مقصود ہے یہ جائز ہوگا اس حالت میں جداگانہ زکوۃ کی تو ضرورت نہ رہے گی۔

الجواب: (۱) یہ اسکی زبان پر ہے اگر وقف میں یہ شرط لگائے گا کہ کل آمدنی بلا اخراج خرچ کا ثلث تو یہی واجب ہوگا اور منافع خالص کا ثلث کہے گا تو خرچ نکال کر جو بچا اس کی تہائی اور اگر مطلق کہے گا تو حسب عرف منافع خالص کا ثلث سمجھا جائے گا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (۲) کارِ خیر میں جو کام متعین کر دے گا مثلاً مسجد یا مدرسہ یا مساکین وہ ثلث اس میں صرف ہوسکے گا اور اگر نیاز بزرگانِ دین و محفل میلاد شریف بھی اسی میں شامل کرے گا تو یہ بھی ہوسکے گا یہ ثلث کارِ خیر میں صرف کردینا بقیہ دو ثلث پر سے زکوۃ ساقط نہ کردے گا جبکہ اس کے پاس حاجاتِ اصلیہ سے فارغ بقدر نصاب بچے اور سال گزرے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

Chapter on the Mosque (Explanation of Mosque Rulings)

Problem 131: From Memon Muhammad Abdullah Abu Bakr, Merchant, Zor Nagal Bazar, Intisar Ganj, State of Hyderabad Deccan. 12 Shawwal 1342 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: that for thirty years, Adhan, congregational prayers, and Friday (Jumu'ah) prayers have been held on a platform (chabutra). It also has a Mihrab (niche) and a Minbar (pulpit). Zaid says that simply performing prayers etc. on a platform does not establish the sanctity of a mosque because it has neither a roof nor minarets, which are essentials of a mosque. Bakr says these are not essentials of a mosque; establishing five-time congregational prayers and Friday prayers is sufficient. Now, what is the ruling according to Sharia? Explain and be rewarded.

The Answer: Zaid's statement is completely false and contrary to Sharia. A roof, minarets, or walls are not mandatory for a mosque. In this case, a pulpit and niche are already present; even if they weren't, it would not affect its status as a mosque. A mosque is simply the name of the land endowed for prayer. To the extent that if someone gives their purely vacant land for a mosque, it becomes a mosque, and respecting it becomes obligatory. It is stated in Fatawa Alamgiri:

[Table/Box Content] Arabic: A man has a courtyard with no building in it. He commanded a group of people to pray in it in congregation forever, or commanded them to pray generally and intended (it to be a mosque)... Urdu Translation: A person has vacant land without a building. He told people to always perform congregational prayers in it, or said to pray in it, and his intention was...

Page 256 of 631

फतावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

बाब अल-मस्जिद (मस्जिद के अहकाम का बयान)

मसला १३१: मेमन मुहम्मद अब्दुल्ला अबू बक्र सौदागर ज़ोर नागल बाज़ार इंतिसार गंज रियासत हैदराबाद दकन। १२ शव्वाल १३४२ हिजरी। क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि एक चबूतरे पर तीस साल से अज़ान व नमाज़ बा-जमाअत और जुमा हुआ करती है, उस पर मेहराब व मिम्बर भी है। ज़ैद कहता है कि महज़ चबूतरे पर नमाज़ वगैरह कायम होने से हुरमत-ए-मस्जिद नहीं होती क्योंकि इस पर न छत है न मीनार जो मस्जिद की ज़रूरतों में से हैं। बक्र कहता है कि ये मस्जिद के लिए ज़रूरी नहीं हैं, अज़ान व नमाज़-ए-पंजगाना बा-जमाअत और जुमा का क्याम काफी है। अब शरीअत के मुताबिक क्या हुक्म है? बयान फरमाएं सवाब पायें।

अल-जवाब: ज़ैद का कहना महज़ बातिल और शरीअत के खिलाफ है। मस्जिद के लिए छत, मीनार, दीवारें कोई चीज़ लाज़िम नहीं हैं, इसमें तो मिम्बर और मेहराब मौजूद है, ये भी न होता तो भी मस्जिद होने में कोई फर्क नहीं पड़ता। मस्जिद सिर्फ उस ज़मीन का नाम है जो नमाज़ के लिए वक्फ हो। यहाँ तक कि अगर कोई शख्स अपनी निरी खाली ज़मीन मस्जिद को दे दे तो वह मस्जिद हो जाएगी, और उसका एहतराम लाज़िम हो जाएगा। फतावा आलमगिरी में है:

[तालिका/बॉक्स सामग्री] अरबी: एक व्यक्ति के पास एक आंगन है जिसमें कोई इमारत नहीं है। उसने लोगों के एक समूह को आदेश दिया कि वे उसमें हमेशा जमाअत के साथ नमाज़ पढ़ें, या उन्हें सामान्य रूप से नमाज़ पढ़ने का आदेश दिया और नीयत की... उर्दू अनुवाद: किसी शख्स की खाली ज़मीन है जिसमें इमारत नहीं है। उसने लोगों से कहा कि इसमें हमेशा नमाज़ बा-जमाअत पढ़ा करो, या यूँ कहा कि इसमें नमाज़ पढ़ो, और नीयत...

पेज २५६ ऑफ ६३१

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

باب المسجد (احکامِ مسجد کا بیان)

مسئلہ ۱۳۱: میمن محمد عبد اللہ ابوبکر سوداگر زور نگل بازار انتصار گنج ریاست حیدر آباد دکن ۱۲ شوال ۱۳۴۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک چبوترہ پر عرصہ تیس سال سے اذان و نماز باجماعت وجمعہ ہوا کرتی ہے، اس پر محراب ومنبر بھی ہے، زید کہتا ہے کہ محض چبوترہ پر نماز وغیرہ قائم ہونے سے حرمت مسجد نہیں ہوتی کیونکہ اس پر نہ چھت ہے نہ منارہ جو لوازمات مسجد ہیں، بکر کہتا ہے یہ لوازمات مسجد نہیں اذان و نماز پنجگانہ باجماعت وجمعہ کا قیام کافی ہے، اب ازروئے شرع کیا حکم ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: زید کا قول محض باطل وخلاف شرع ہے مسجد کے لئے چھت، منارہ، دیواریں کوئی چیز لازم نہیں، اس میں تو منبر محراب موجود ہے، یہ بھی نہ ہوتا تو بھی مسجدیت میں خلل نہیں۔ مسجد صرف اس زمین کا نام ہے جو نماز کیلئے وقف ہو یہاں تک کہ اگر کوئی شخص اپنی نری خالی زمین مسجد کو دے مسجد ہو جائے گی، مسجد کا احترام اس کے لئے فرض ہوجائے گا۔ فتاویٰ عالمگیری میں ہے:

[باکس کی عبارت] عربی: رجل له ساحة لابناء فيها امر قوما ان يصلوافيها بجماعة ابدا اوامرهم بالصلوة مطلقا ونوی اردو ترجمہ: کسی شخص کی خالی زمین ہے جس میں عمارت نہیں اس نے لوگوں کو کہا کہ اس میں ہمیشہ نماز باجماعت پڑھا کرو، یا یوں کہا کہ اس میں نماز پڑھو، اور نیت

Fatawa Rizvia, Volume 16

[Boxed Text in Arabic and Urdu]: Forever the courtyard becomes a mosque, as stated in Al-Dhakhira and similarly in Fatawa Qazi Khan. 1 (Summarized) If it was intended for perpetuity, then in both cases, the vacant land became a mosque, as stated in Al-Dhakhira and Fatawa Qazi Khan. (Trans.)

When there is no owner or claimant for this platform, and congregational prayers have been held in it for a long time, Friday prayers are held, there is a pulpit and a prayer niche (mihrab), then there is no reason not to consider it a mosque. And Allah Almighty knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most wise.

Problem 132: From Shimla, Qutub Khansaman Mosque, Shimla Hills (Khurd), sent by Alam Khan, member and secretary of the said mosque, employee of Arnadel Kothi, 6 Shawwal 1335 AH.

A deceased person named Qutub Khansaman built three mosques in the Shimla Hills area in three markets: Bazar Kalan, Bazar Babu Ganj, and Bazar Chhota Shimla. The late Khansaman, through his own special effort and endeavor, also acquired the land from the British and laid the foundation of the mosque himself. He built the mosque with his own personal funds. Even after completion, the late Khansaman served and looked after the mosque during his lifetime and also dedicated some property to the mosque for its permanent expenses, which was sufficient. Now, after the passing of the late Khansaman, due to the mismanagement of the trustees and managers of the time, and after the mosque had fallen into ruin, some people from a certain profession collected donations and rebuilt the said mosque. The management passed through various hands. Now, who has more right over the mosque: the original builder and his group, or the later builders and their group? And whose name should be prominently displayed on the mosque and all its belongings, or should no one's be? The said mosque is called by the name of Qutub Khansaman. After the passing of the said Khansaman, the mosque's management remained in various hands who were considered managers or trustees. In this situation, a person, Babu, had been designated as trustee or manager for fifteen to twenty years, and the entire management of the mosque, income, and expenses were entrusted to him. Except that the mosque suffered complete loss due to his management and trusteeship, to the extent that the mosque even fell into debt, although it is not so now. However, the dilapidated state of the mosque is still evident, and the worshipers

have always faced difficulties with prayer arrangements. Therefore, this trustee was removed, and instead, several reasonable persons were appointed as members, who were from the same profession and market, and the management of the mosque, income, and expenses were assigned to them. Now, should the future management be according to the previous custom, which was during the removed trustee's tenure, and should the same path be followed, or a new way that ensures the well-being of the mosque and the comfort of the worshipers? The books that are now for the mosque's management accounts...

---

1. Fatawa Hindiyyah, Book of Waqf, Chapter 11 on the Mosque, Nurani Kutub Khana Peshawar 2/ 455

फ़तावा रज़विया, खंड १६

[बॉक्स वाला पाठ]: हमेशा के लिए वह स्थान मस्जिद बन गया जैसा कि अल-ज़ख़ीरा में है और इसी तरह फ़तावा काज़ी ख़ान में है। १ (सारांशित) यदि यह सदा के लिए था, तो दोनों स्थितियों में वह खाली ज़मीन मस्जिद हो गई, जैसा कि ज़ख़ीरा और फ़तावा काज़ी ख़ान में है। (अनु.)

चूँकि इस चबूतरे का कोई मालिक या दावेदार नहीं है और इसमें लंबे समय से जमात के साथ नमाज़ हो रही है, जुमा की नमाज़ होती है, मिम्बर है, मेहराब है, तो कोई कारण नहीं है कि इसे मस्जिद न समझा जाए। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, उसकी महिमा महिमामय हो, सबसे पूर्ण और सबसे हिकमत वाला है।

मसाला १३२: शिमला से, क़ुतुब खानसामाँ मस्जिद, शिमला पहाड़ (खुर्द), प्रेषक आलम खान, सदस्य और सचिव उक्त मस्जिद, कर्मचारी अरनाडेल कोठी, ६ शव्वाल १३३५ हिजरी।

एक व्यक्ति मरहूम क़ुतुब खानसामाँ ने शिमला पहाड़ के क्षेत्र में तीन बाज़ारों में तीन मस्जिदें बनवाई थीं: बाज़ार कलाँ, बाज़ार बाबू गंज और बाज़ार छोटा शिमला। मरहूम खानसामाँ ने अपने विशेष प्रयास और कोशिश से अंग्रेजों से ज़मीन भी ली और मस्जिद की नींव भी खुद ही डाली, और अपने निजी धन से मस्जिद बनवाई। तैयार होने पर भी मरहूम खानसामाँ ने अपने जीवनकाल में मस्जिद की सेवा और देखभाल की और मस्जिद के स्थायी खर्च के लिए कुछ संपत्ति भी मस्जिद से संबद्ध की जो मस्जिद के खर्च के लिए पर्याप्त थी। अब मरहूम खानसामाँ के गुज़र जाने के बाद, समय के मुतवल्लियों और प्रबंधकों के कुप्रबंधन के कारण और मस्जिद के शहीद (खंडहर) हो जाने पर, एक पेशे के कुछ लोगों ने चंदा इकट्ठा करके उक्त मस्जिद का पुनर्निर्माण कराया और प्रबंधन एक के बाद दूसरे हाथों में रहा। अब मस्जिद पर ज़्यादा हक़ पहले बनाने वाले और उसके समूह का है या बाद में बनाने वालों और उनके समूह का? और मस्जिद और मस्जिद की सभी चीज़ों पर किसका नाम रोशन होना चाहिए या किसी का भी नहीं? उक्त मस्जिद क़ुतुब खानसामाँ के नाम से पुकारी जाती है। खानसामाँ के गुज़र जाने के बाद उक्त मस्जिद का प्रबंधन अन्य लोगों के हाथों में रहा जो प्रबंधक या मुतवल्ली माने जाते रहे। इस स्थिति में, एक व्यक्ति बाबू पंद्रह-बीस साल से मुतवल्ली या प्रबंधक नियुक्त था और मस्जिद का प्रबंधन, आय और खर्च सब उसी के सुपुर्द था। इसके अलावा उसके प्रबंधन और मुतवल्लीपन से मस्जिद को पूरी तरह से नुकसान हुआ, यहाँ तक कि मस्जिद कर्ज़दार भी हो गई, हालाँकि अब नहीं है। लेकिन मस्जिद की जीर्ण-शीर्ण अवस्था अब भी ज़ाहिर है और

नमाज़ियों को नमाज़ के सामान से हमेशा परेशानी होती रही। इसलिए इस मुतवल्ली को पदच्युत करके उसके स्थान पर कुछ उचित व्यक्तियों को सदस्य नियुक्त किया गया, जो उसी पेशे और उसी बाज़ार के थे, और मस्जिद का प्रबंधन, आय और खर्च उनके सुपुर्द किया गया। अब भविष्य का प्रबंधन पिछले दस्तूर के अनुसार होना चाहिए जो पदच्युत मुतवल्ली के वक्फ में था और उसी राह पर चलना चाहिए या नए तरीके से जो मस्जिद की खुशहाली और नमाज़ियों के आराम की सूरत हो? वे किताबें जो अब मस्जिद के प्रबंधन के हिसाब-किताब के लिए...

---

१ फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक्फ, अध्याय ११ मस्जिद के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर २/४५५

पृष्ठ २५७/६३१

فتاوی رضویہ، جلد شانزدھم (۱۶)

[باکس عبارت]: الابد صارت الساحة مسجداً کذا فی الذخیرة و ھکذا في فتاوی قاضی خان۔ ۱ (ملخصاً)

ہمیشگی کی کی تھی تو دونوں صورتوں میں وہ خالی زمین مسجد ہوگئی جیسا کہ ذخیرہ اور فتاوی قاضی خان میں ہے (ت)

جبکہ اس چبوترہ کا کوئی مالک ومدعی نہیں اور اس میں مدتوں سے نماز باجماعت ہوتی ہے، جمعہ ہوتا ہے، منبر ہے، محراب ہے، تو کوئی وجہ نہیں کہ اس کو مسجد نہ سمجھا جائے۔ واللہ تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۱۳۲: از شملہ مسجد قطب خانساماں کوہ شملہ خورد مرسلہ عالم خاں ممبر وسکریٹری مسجد مذکورہ ملازم کوٹھی آر ناڈیل ۶ شوال ۱۳۳۵ھ

ایک شخص قطب خانساماں مرحوم نے تین مسجدیں مقام کوہ شملہ تین بازاروں میں بنوائی تھیں، بازار کلاں و بازار بابو گنج و بازار چھوٹا شملہ، خانساماں مرحوم نے خاص اپنی سعی و کوشش سے انگریز سے زمین بھی لی اور بنیاد بھی مسجد کی خود ہی ڈالی، اور اپنے زرِ خاص سے مسجد کو بنوایا، اور تیار ہونے پر بھی خانساماں مغفور نے اپنی حین حیات مسجد کی خدمت و خبر گیری کی اور مسجد کے ہمیشہ خرچ کے لئے کچھ جائداد بھی مسجد کے متعلق کی جو مسجد کے خرچ کو کافی ہے، اب بعد گزر جانے خانساماں مرحوم کے بے انتظامی متولیان و منتظمان وقت کے سبب مسجد کے شہید ہو جانے پر اور پیشہ کے چند لوگوں نے چندہ جمع کر کے مسجد مذکور کو تعمیر کرایا اور انتظام دست بدست دیگر ان رہا، سواب حق زیادہ مسجد پر پہلے بنانے والے اور اسکے گروہ کا ہے یا بعد کے بنانے والوں کا اور اس کے گروہ کا؟ اور نام روشن ہونا مسجد پہ اور

مسجد کی تمام چیزوں پہ کس کا ہونا چاہئے یا کسی کا بھی نہیں؟ او مسجد مذکور قطب خانساماں کے نام سے پکاری جاتی ہے، بعد گزر جانے خانساماں مذکور کے انتظام مسجد دست بدست دیگر ان رہا جو کہ منتظم یا متولی مانے جاتے رہے ہیں، بایں صورت ایک شخص بابو پندرہ بیس سال سے متولی یا منتظم قرار دیا ہوا تھا اور انتظام مسجد و آمدنی و خرچ سب اسی کے سپرد تھا سوا سکے انتظام و تولیت سے مسجد کو سراسر نقصان ہوا، یہاں تک کہ مسجد مقروض بھی ہوئی اگرچہ اب نہیں ہے، لیکن مسجد پر خستگی اب بھی ظاہر ہے اور نمازیوں کو تکلیف سامان نماز سے ہمیشہ پہنچتی رہی، لہذا متولی ہذا کو معزول کر کے بجائے اس کے چند اشخاص معقول ممبر مقرر کر کے جو ایک پیشہ اور اسی بازار کے تھے، انتظام مسجد و آمدنی و خرچ ان کے متعلق کیا گیا، اب آئندہ انتظام دستور سابق کے موافق ہونا چاہئے جو متولی معزول کے وقف میں تھا اور اسی روش پہ چلنا چاہئے یا نئے طریق سے جو مسجد کی آسودگی و نمازیوں کے آرام کی صورت ہو، جو کتابیں کہ اب انتظام مسجد کے حساب و کتاب کے واسطے

---

۱ فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۵

[...continued from the previous page] have been newly prepared, the name 'Qutb Khansaman' is written on them. The second group claims that writing the name 'Qutb Khansaman' on them is Shirk (associating partners with God) and Bid'ah (innovation), questioning why it is being written now when it wasn't there before. The Khansaman group argues that having a name on books is not Shirk or Bid'ah. If we follow the old rule and procedure whereby the mosque was well-maintained and provided comfort to worshippers through previous methods, should the mosque's income stay with the Khansaman group or the second group? And should the said money remain with a wealthier person or a less wealthy one?

The Answer: A mosque remains associated with the name of its original founder until the Day of Judgment, even if it is rebuilt by others after being damaged or destroyed. While those who rebuild it also earn a reward, the original foundation is specifically credited to the original Waqif (endower).

Arabic Quote: "For the essence of the mosque is the land, and the building is an attribute. One who restores an attribute is not like one who brought the essence into existence." *Urdu Translation of Arabic:* Because the real mosque is the land, and the building is a quality; thus, the one who restored the quality cannot be like the original creator. (T)

Writing the name 'Khansaman' on books is not inappropriate; rather, it is better, and calling it Shirk and Bid'ah is itself a Bid'ah. It is stated in *Is'af* and then in *Radd al-Muhtar*:

Arabic Quote: "The intention of the endower is that the endowment be attributed to him, and that is in what we mentioned." *Urdu Translation of Arabic:* The purpose of the endower is that the endowment remains attributed to him, and this is possible in the situation we have mentioned. (T)

Similarly, the mosque's manager (Mutawalli) shall also be appointed from the descendants or family of Khansaman as long as someone capable is found among them, and no outsider shall be chosen. It is stated in *Durr al-Mukhtar*:

Arabic Quote: "As long as there is someone among the relatives of the endower fit for the management, an outsider shall not be made manager, because he is more compassionate and part of his intention is the attribution of the endowment to them." *Urdu Translation of Arabic:* As long as any relative of the Waqif is capable of

being the manager of the Waqf, no stranger should be made manager, because a close relative of the Waqif will take more care of the Waqf, as his purpose is that the Waqf remains attributed to his family. (T)

1. *Radd al-Muhtar*, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the condition of the Waqif in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/411.
2. *Durr al-Mukhtar*, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the condition of the Waqif in his lease, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/389.

[...पिछले पृष्ठ से जारी] नई तैयार हुई हैं, उन पर कुतुब खानसामां का नाम लिखा गया है। दूसरा समूह कहता है कि उन पर कुतुब खानसामां का नाम लिखना शिर्क और बिदअत है क्योंकि पहले नहीं था, अब क्यों लिखा गया? खानसामां समूह कहता है कि किताबों पर नाम का होना शिर्क और बिदअत नहीं है। पहले का दस्तूर और नियम जब अपनाएं जिससे पिछले नियमों और तरीकों से मस्जिद को सुख और नमाजियों को आराम पहुँचा हो, तो मस्जिद की आमदनी का रुपया खानसामां के समूह के पास रहना चाहिए या दूसरे समूह के पास? और उक्त धन अधिक मालदार के पास रहे या कम मालदार के पास?

उत्तर: मस्जिद कयामत तक असल संस्थापक के नाम से ही रहेगी, चाहे उसकी टूट-फूट या शहीद हो जाने के बाद दोबारा तामीर अन्य लोग करें। सवाब उनके लिए भी है, लेकिन असल बुनियाद वक़्फ़ करने वाले (बनी-ए-वक़्फ़) के लिए ही खास है।

अरबी उद्धरण: "फइन्ना असलल मस्जिदल अरजु वल-इमारतु वस्फुन वला यकूनु मन आ'अदल वस्फ कमन अहदसल असल।" अरबी का उर्दू अनुवाद: क्योंकि असल मस्जिद तो ज़मीन है और इमारत एक विशेषता (सिफ़त) है। अतः जिसने विशेषता को फिर से जीवित किया, वह असल को बनाने वाले के समान नहीं हो सकता। (त)

किताबों पर खानसामां का नाम लिखा जाना अनुचित नहीं है बल्कि बेहतर है, और इसे शिर्क और बिदअत कहना बिदअत है। 'इसआफ' फिर 'रद्दुल मुहतार' में है:

अरबी उद्धरण: "मन कसदल वाकिफु निस्बतल वक़्फ इलैहि व ज़ालिका फीमा ज़करना।" अरबी का उर्दू अनुवाद: वक़्फ़ करने वाले का उद्देश्य यह होता है कि वक़्फ़ उसकी ओर ही मंसूब (संबद्ध) रहे, और यह हमारी उल्लेखित स्थिति में ही संभव है। (त)

मस्जिद का मुतवल्ली (प्रबंधक) भी तब तक खानसामां की संतान या परिवार वालों में से ही बनाया जाएगा जब तक उनमें कोई इसके योग्य पाया जाए, और बाहरी लोगों में से किसी को नहीं बनाया जाएगा। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

अरबी उद्धरण: "मा दामा अहदुन यसलुहु लित्तवलियति मिन अकारिबुल वाकिफ ला युजअ़लुल मुतवल्ली मिनल अजानिबि लिअन्नहु अश्फकु व मन कसदिही निस्बतल वक़्फ इलैहिम।" अरबी का

उर्दू अनुवाद: जब तक वक़्फ़ करने वाले के रिश्तेदारों में से कोई वक़्फ़ का मुतवल्ली बनने की योग्यता रखता हो, अजनबियों में से किसी को मुतवल्ली न बनाया जाए, क्योंकि वक़्फ़ करने वाले का करीबी रिश्तेदार वक़्फ़ का अधिक ख्याल रखने वाला होगा, क्योंकि उसका उद्देश्य यह होता है कि वक़्फ़ उसके परिवार से ही संबद्ध रहे। (त)

1. 'रद्दुल मुहतार', किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल: मुतवल्ली की नियुक्ति में वक़्फ़ करने वाले की शर्त का पालन, दारु इहया-उत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 3/411।
2. 'दुर्रे मुख्तार', किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल: मुतवल्ली की नियुक्ति में वक़्फ़ करने वाले की शर्त का पालन, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/389।

पृष्ठ 258/631

نئی تیار ہوئی ہیں ان پر نام قطب خانساماں کا لکھا گیا ہے، گروہ دوم کہتا ہے کہ ان پہ قطب خانساماں کا نام لکھنا شرک و بدعت ہے چونکہ پہلے نہ تھا اب کیوں لکھا گیا؟ گروہ خانساماں کہتا ہے کہ کتابوں پہ نام کا ہونا شرک و بدعت نہیں ہے، پہلے کا دستور قاعدہ جب لیں جو قواعد و طریق سابق سے مسجد کو آسودگی اور نمازیوں کو آرام پہنچا ہو، مسجد کی آمدنی کا روپیہ خانساماں کے گروہ کے پاس رہنا چاہئے یا گروہ دوم کے پاس؟ اور زر مذکور زیادہ مالدار کے پاس رہے یا تھوڑے مالدار کے پاس؟

الجواب: مسجد قیامت تک اصل بانی کے نام سے رہے گی اگر چہ اس کی شکست ریخت یا شہید ہو جانے کے بعد دوبارہ تعمیر اور لوگ کریں، ثواب ان کے لئے بھی ہے مگر اصل بنا بانی وقف کے واسطے خاص ہے،

فأن اصل المسجد الارض والعمارة وصف ولایکون من اعاد الوصف کمن احدث الاصل۔ | کیونکہ اصل مسجد تو زمین ہے اور عمارت وصف ہے چنانچہ جس نے وصف کا اعادہ کیا وہ موجد اصل کی مانند نہیں ہو سکتا۔ (ت)

کتابوں پر خانساماں کا نام لکھا جانا نامناسب نہیں بلکہ بہتر ہے اور اسے شرک و بدعت کہنا بدعت ہے۔ اسعاف پھر ردالمحتار میں ہے:

من قصد الواقف نسبة الوقف الیه وذلك فیما ذکرنا۔ | واقف کا مقصود یہ ہوتا ہے کہ وقف اس کی طرف منسوب رہے، اور یہ ہماری مذکورہ صورت میں ہی ہوسکتا ہے (ت)

متولی مسجد بھی جب تک خانساماں کی اولاد یا کنبہ والوں میں کوئی شخص اس کا اہل پایا جائے اور لوگوں میں سے نہ کیا جائے گا، درمختار میں ہے:

مادام احد یصلح للتولیۃ من اقارب الواقف لا یجعل المتولی من الاجانب لانہ اشفق ومن قصدہ نسبۃ الوقف الیھم۔ | جب تک واقف کے اقارب میں سے کوئی متولی وقف بنانے کی اہمیت رکھتا ہو بیگانوں میں سے کسی کو متولی نہ بنایا جائے کیونکہ واقف کا قریبی رشتہ دار وقف کا زیادہ خیال رکھنے والا ہوگا اس لئے کہ اس کا مقصد یہ ہوتا ہے کہ وقف اس کے خاندان کی طرف منسوب رہے (ت)

1 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعي شرط الواقف في اجارتہ دار احیاء التراث العربي بیروت ۳/ ۴۱۱ 2 درمختار کتاب الوقف فصل یراعي شرط الواقف في اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۹

Volume 16 (16) Fatawa Razawiyya

The mosque's money will remain in the authority of the same trustee (mutawalli), for which honesty and being hard-working are conditions; being wealthy is not necessary. If, while in the care of the wealthy, there is mismanagement of the mosque and inconvenience to the worshippers, then it was obligatory to change this arrangement and place it under the supervision of alert, honest, and pious Muslims. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Text Box] (Left side) It is mandatory to remove [him] - Bazaziyya; if it's the founder [waqif] - Durar; thus others are even more so [if they are] untrustworthy or incapable or if open transgression appears in them like drinking wine and such. (Right side) It is mandatory to remove the trustee from the trusteeship of the endowment (waqf) - (Bazaziyya), even if the founder himself is the trustee - (Durar), if he is not trustworthy or is incapable or his transgression such as drinking wine etc. becomes apparent. [When this is the command for the founder himself, then in this case, taking back the waqf from a non-founder will be mandatory to a greater degree.] (T) And Allah Almighty knows best.

Issue 133: From Rampur, Pela Talab, Masjid Shah Dargahi, sent by Maulvi Abdul Qadir Sahib Bengali, 5 Safar 1321 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the firm Shari'ah say on this issue: that in one place there was a mosque with a thatched roof. Now a person has demolished it and replaced it with a tin roof at his own expense in that same place. Now, is it correct to sell the demolished thatch for mosque expenses or to build a sitting room (baithak khana)? And if building a sitting room is correct, then in what way will it be permissible according to the Noble Shari'ah? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: The Islamic ruler, and where he is not present, then the trustee of the mosque and the people of the locality are permitted to sell that thatch, which is now no longer needed for the mosque, to a Muslim at a suitable price. The Muslim buyer can use it for his sitting room or kitchen or any such building where it will not be disrespected. It should not be used for toilets or such places of disrespect, because scholars have ordered the respect of even that dust/rubbish which is swept and thrown out of the mosque. It is mentioned in Jawahir al-Akhlati and Fatawa Hindiyya:

[Arabic Text Box] (Left side) The grass of the mosque, if it has a value, then it is for the people of the mosque to sell it, and if they take it to... (Right side) If the grass of the

mosque has any value, then the people of the mosque have the authority to sell it. If [it is taken] to the ruler...

1 Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, Chapter: Observing the conditions of the founder in his tenure, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/383. Page 259 of 631

मस्जिद का रुपया उसी मुतवल्ली के अधिकार में रहेगा, इसके लिए ईमानदारी और कर्मठता शर्त है, मालदार होना ज़रूरी नहीं। मालदारों की सुपुर्दगी में रहते हुए जब मस्जिद में कुप्रबंधन हो और नमाज़ियों को तकलीफ हो, तो इस इंतज़ाम को बदलना और होशियार, अमानतदार, परहेज़गार मुसलमानों की निगरानी में देना फ़र्ज़ था। दर्रे मुख़्तार में है:

[अरबी टेक्स्ट बॉक्स] (बायाँ पक्ष) उसे हटाना वाजिब है - बज़ाज़िया; अगर वह वक़्फ़ करने वाला (वाक़िफ़) हो - दुरर; तो दूसरे तो और भी अधिक अगर वे अमानतदार न हों या मजबूर हों या उनमें शराब पीने जैसा खुला गुनाह ज़ाहिर हो जाए। (दायाँ पक्ष) वक़्फ़ मुतवल्ली की मुतवल्लीयत से निकाल लेना वाजिब है (बज़ाज़िया) अगरचे खुद वाक़िफ़ ही मुतवल्ली हो (दुरर) जबकि वह अमानतदार न हो या लाचार हो या उसका फ़िस्क़ (गुनाह) जैसे शराब नोशी वग़ैरा ज़ाहिर हो जाए [जब खुद वाक़िफ़ का यह हुक्म है तो ग़ैर-वाक़िफ़ से इस सूरत में वक़्फ़ का वापस ले लेना बदरजा औला (ज़्यादा ज़रूरी) वाजिब होगा। (त) वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसला १३३: रामपुर पीला तालाब, मस्जिद शाह दरगाही, मौलवी अब्दुल क़ादिर साहब बंगाली द्वारा भेजा गया, ५ सफ़र १३२१ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरअ-ए-मतीन इस मसले में: कि एक जगह एक मस्जिद छप्पर की थी, अब एक शख़्स ने उसको तोड़कर अपने पास से रुपया देकर उसी जगह टिन की छत कर दी। अब टूटा हुआ छप्पर मस्जिद के खर्च के लिए बेचना या बैठक खाना बनाना दुरुस्त है या नहीं? और अगर बैठक खाना दुरुस्त है, तो शरीअत-ए-मुतह्हरा के हिसाब से किस सूरत में जायज़ होगा? बयान फ़रमाएं, आपको अज्र मिलेगा।

अल-जवाब (उत्तर): इस्लामी हाकिम, और जहाँ वह न हो तो मस्जिद का मुतवल्ली और मोहल्ले के लोगों को जायज़ है कि वह छप्पर, जो अब मस्जिद की ज़रूरत से फ़ारिग है, किसी मुसलमान के हाथ मुनासिब दामों में बेच दें। खरीदने वाला मुसलमान उसे अपनी बैठक या बावर्चीख़ाने या ऐसे ही किसी मकान पर जहाँ बे-अदबी न हो, डाल सकता है। शौचालय (पाख़ाना) आदि अपमानजनक स्थानों पर नहीं डालना चाहिए, क्योंकि उलेमा ने उस कूड़े का भी सम्मान करने का हुक्म दिया है जो मस्जिद से झाड़कर फेंका जाता है। जवाहिर अल-अख़लाती और फ़तावा हिन्दिया में है:

[अरबी टेक्स्ट बॉक्स] (बायाँ पक्ष) मस्जिद की घास, अगर उसका कोई मूल्य हो, तो मस्जिद के लोगों के लिए जायज़ है कि उसे बेच दें, और अगर वे उसे ले जाएँ.. (दायाँ पक्ष) मस्जिद की घास की अगर

कोई क़ीमत हो तो अहल-ए-मस्जिद को अख्तियार है कि उसको फ़रोख़्त (बेच) कर दें। अगर हाकिम के पास...

१ दर्रे मुख़्तार किताब अल-वक़्फ़ फ़स्ल: वाक़िफ़ की शर्तों का लिहाज़ रखना, मतबा मुजतबाई दिल्ली १/३८३ पृष्ठ २५९/६३१

مسجد کا روپیہ اسی متولی کے اختیار میں رہے گا اس کے لئے دیانتداری کار گزار ہونا شرط ہے مالدار ہونا ضرور نہیں، مالداروں کی سپردگی میں جبکہ مسجد کی بے انتظامی اور نمازیوں کو تکلیف رہی تو اس انتظام کا بدلنا اور ہو شیار دیانت دار پر ہیز گار مسلمانوں کی نگرانی میں دینا فرض تھا، در مختار میں ہے:

[عربی عبارت] ینزع وجوبا بزازیة، لو الواقف درر، فغیرہ بالاولی غیر مأمون او عاجزاً او ظہر بہ فسق کشرب خمر ونحوہ وقف متولی کی تولیت سے نکال لینا واجب ہے (بزازیہ) اگر چہ خود واقف ہی متولی ہو (درر) جبکہ وہ غیر امین یا عاجز ہو یا اس کا فسق جیسے شراب نوشی وغیرہ ظاہر ہو جائے [جب خود واقف کا یہ حکم ہے تو غیر واقف سے اس صورت میں وقف کا واپس لے لینا بدرجہ اولیٰ واجب ہوگا۔ (ت) واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۱۳۳: از رام پور پیلا تالاب مسجد شاہ درگاہی صاحب مرسلہ مولوی عبدالقادر صاحب بنگالی ۵ صفر ۱۳۲۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک جگہ ایک مسجد چھپر کی تھی اب ایک شخص نے اسکو توڑ کر اپنے پاس سے روپیہ دے کے اسی جگہ میں ٹین کردیا، اب توڑا ہوا چھپر فروخت کرنا برائے خرچ مسجد کے یا بیٹھک خانہ بنانا درست ہے یا نہیں؟ اور اگر بیٹھک خانہ درست ہے تو ازروئے شرع شریف کے کس صورت پر جائز ہوگا فقط، بینوا توجروا۔

الجواب: حاکمِ اسلام اور جہاں وہ نہ ہو تو متولی مسجد و اہلِ محلہ کو جائز ہے کہ وہ چھپر کہ اب حاجت مسجد سے فارغ ہے کسی مسلمان کے ہاتھ مناسب داموں بیچ ڈالیں اور خریدنے والا مسلمان

اسے اپنے مکان نشست یا باورچی خانے یا ایسے ہی کسی مکان پر جہاں بے تعظیمی نہ ہو ڈال سکتا ہے، پاخانہ وغیرہ مواضع بیحرمتی پر نہ ڈالنا چاہئے کہ علما نے اس کوڑے کی بھی تعظیم کا حکم دیا ہے جو مسجد سے جھاڑ کر پھینکا جاتا ہے۔ جواہر الاخلاطی وفتاویٰ ہندیہ میں ہے:

[عربی عبارت] حشیش المسجد اذا کان لہ قیمة فلاھل المسجد ان یبیعوہ وان رفعوہ الی مسجد کی گھاس کی اگر کوئی قیمت ہو تو اہل مسجد کو اختیار ہے کہ اس کو فروخت کردیں۔ اگر حاکم کے پاس

1 درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف في اجارته مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۳ Page of 631 259

(Arabic): The ruler, for that is more preferred, then let them sell it by his order; this is the chosen opinion[1]. | (Urdu): Refer the matter to him (the ruler); this is more preferable. Then sell it with his permission; this is the chosen opinion. (T)

In Fatawa Khaniyah it is stated: (Arabic): We have already mentioned that the correct answer is that their sale without the order of the judge is not valid, unless it is in a place where there is no judge.[2] | (Urdu): We have mentioned that the correct ruling is that it is not valid for these people to sell the grass of the mosque without the judge's order, except in a place where there is no judge. (T)

In Durr-al-Mukhtar, before the chapter on water, it is stated: (Arabic): The grass of the mosque and its sweepings should not be thrown in a place that violates its sanctity.[3] And Allah Almighty knows best. | (Urdu): The grass and trash of the mosque should not be thrown in a place where it would be desecrated. And Allah Almighty knows best. (T)

1. Fatawa Hindiyyah, Book of Waqf, Eleventh Chapter regarding the Mosque, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/459.
2. Fatawa Qadi Khan, Book of Waqf, Section on Graves and Ribats, Naval Kishore Lucknow, 4/726.
3. Durr-al-Mukhtar, Book of Purity, Mujtabai Press Delhi, 1/34.

(अरबी): हाकिम [के पास ले जाएं], क्योंकि वह अधिक प्रिय है, फिर उसके आदेश से उसे बेचें; यही चयनित विचार (मुख्तार) है।[1] | (उर्दू): इसका मुराफ़ा (मामला) हाकिम के पास करें तो यह अधिक पसंदीदा है, फिर उसकी अनुमति से बेचें, यही मुख्तार है। (त)

फ़तावा ख़ानिया में है: (अरबी): हम पहले ही उल्लेख कर चुके हैं कि सही उत्तर यह है कि काज़ी के आदेश के बिना उनकी बिक्री मान्य नहीं है, सिवाय उस स्थान के जहाँ कोई काज़ी न हो।[2] | (उर्दू): हम उल्लेख कर चुके हैं कि सही हुक्म यह है कि काज़ी के आदेश के बिना उन लोगों का मस्जिद की घास बेचना सही नहीं है, सिवाय उस जगह के जहाँ काज़ी न हो। (त)

दुर्र-ए-मुख्तार में पानी के अध्याय (बाबुल मियाह) से पहले है: (अरबी): मस्जिद की घास और कूड़ा-करकट ऐसी जगह न फेंका जाए जिससे उसकी गरिमा भंग हो।[3] और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। | (उर्दू): मस्जिद की घास और कूड़ा-करकट ऐसी जगह न डाला जाए जहाँ उसकी बेहुरमती (अपमान) होती हो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक़्फ़, ग्यारहवाँ अध्याय मस्जिद के बारे में, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, २/४५९।
2. फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, किताबुल वक़्फ़, कब्रों और रिबातों के बारे में अनुभाग, नवल किशोर लखनऊ, ४/७२६।
3. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुत तहारत, मतबा मुजतबाई दिल्ली, १/३४।

पृष्ठ ६३१ में से २६०।

الحاکم فھو احب ثم یبیعوہ بأمرہ ھو المختار ۱۔ | اس کا مرافعہ کریں تو یہ زیادہ پسندیدہ ہے پھر اس کے اذن سے فروخت کریں، یہی مختار ہے (ت)

فتاوٰی خانیہ میں ہے: قد ذکرنا ان الصحیح من الجواب ان بیعھم بغیر امر القاضی لایصح ان یکون فی موضع لاقاضی ھناک ۲- | ہم ذکر کر چکے کہ حکم صحیح یہ ہے کہ بغیر امر قاضی کے ان لوگوں کا مسجد کی گھاس کو فروخت کرنا صحیح نہیں سوائے اس جگہ کے جہاں قاضی نہ ہو۔ (ت)

درمختار میں قبیل باب المیاہ ہے: حشیش المسجد وکناستہ لایلقی فی موضع یخل بالتعظیم ۳۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ | مسجد کی گھاس اور کوڑا کرکٹ ایسی جگہ نہ ڈالا جائے جہاں اس کی بیحرمتی ہوتی ہو ۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۹ ۲ فتاوٰی قاضیخان کتاب الوقف فصل فی المقابر والرباطات نولکشور لکھنو ۴/ ۷۲۶ ۳ درمختار کتاب الطھارۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۴

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Treatise: At-Tahrir al-Jayyid fi Haqq al-Masjid 1315 AH (An Excellent Writing on the Rights of the Mosque)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Mas’ala 134: From Noakhali district, Bengal, Hatia location, sent by Maulana Abbas Ali, known as Maulana Abdus Salam, on 21st Dhu al-Hijjah 1315 Hijri. What do the scholars of religion and experts of the firm Sharia say on this issue: Is it permissible to sell things belonging to a mosque or not?

The Answer: Things of a mosque are its parts, its tools, its endowments, or its surplus materials. The sale of parts, meaning the land and the standing structure, is not possible under any circumstances. However, if a mosque, God forbid, becomes completely deserted and there is no prospect of it being inhabited again, then according to one narration, with the permission of a Sharia judge or an Islamic ruler, its materials can be sold and spent on another mosque. In cases of necessity, it is permissible to act upon this narration.

| In Ad-Durr al-Mukhtar: If its surroundings become deserted and it is no longer needed, it remains a mosque according to the Imam. | It is mentioned in Ad-Durr al-Mukhtar: If the surroundings of a mosque become deserted and there is no longer a need for the mosque, even then it remains a mosque according to Imam al-A’zam Abu Hanifa. |

Majlis of Dawat-e-Islami Page 262 of 631

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

रिसाला: अत-तहरीर अल-जय्यिद फ़ी हक़ अल-मस्जिद 1315 हिजरी (मस्जिद के हक़ में बेहतरीन तहरीर)

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम।

मसला 134: बंगाल ज़िला नोआखाली, स्थान हतिया, प्रेषक मौलवी अब्बास अली उर्फ़ मौलवी अब्दुल सलाम साहब, 21 ज़ुल-हिज्जा अल-हराम 1315 हिजरी क़ुदसिया। उलमा-ए-दीन और शरीयत के माहिर इस मसले में क्या कहते हैं कि क्या मस्जिद की चीज़ें बेचना जायज़ होगा या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर): मस्जिद की चीज़ें उसके हिस्से हैं, या उसके औज़ार, या औक़ाफ़, या अतिरिक्त सामान हैं। हिस्से यानी ज़मीन और खड़ी हुई इमारत की बिक्री तो किसी भी हाल में मुमकिन नहीं है। मगर जब मस्जिद, खुदा न करे, पूरी तरह वीरान हो जाए और उसकी आबादी की कोई सूरत न रहे, तो एक रिवायत के अनुसार क़ाज़ी-ए-शरअ या इस्लामी हाकिम की इजाज़त से उसका सामान बेचकर दूसरी मस्जिद में खर्च कर सकते हैं। ज़रूरत के मौक़ों पर इस रिवायत पर अमल करना जायज़ है।

| फ़ि-द-दुर्रिल मुख़्तार: लो ख़रबा मा हौलहु वस्तग़ना अन्हु यबक़ा मस्जिदन इंदल इमाम। | 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है: अगर मस्जिद के आस-पास का इलाक़ा वीरान हो जाए और मस्जिद की ज़रूरत न रहे, तब भी इमाम-ए-आज़म अबू हनीफ़ा के नज़दीक वह मस्जिद ही रहती है। |

मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी पृष्ठ 262/631

فتاوی رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

رسالہ التحریر الجید فی حق المسجد ۱۳۱۵ھ (مسجد کے حق میں عمدہ تحریر)

بسم اللہ الرحمن الرحیم ط

مسئلہ ۱۳۴: بنگال ضلع نواکھالی مقام ہتیا مرسلہ مولوی عباس علی عرف مولوی عبد السلام صاحب ۲۱ ذوالحجہ الحرام ۱۳۱۵ہجری قدسیہ۔ کیا فرماتے ہیں علمائے دین وفضلائے شرع متین اس مسئلہ میں کہ مسجد کی چیزیں فروخت کرنا جائز ہوگا یا نہیں؟

الجواب: مسجد کی چیزیں اس کے اجزاء ہیں، یا آلات یا اوقاف یا زوائد، اجزاء یعنی زمین و عمارت قائمہ کی بیع تو کسی حال ممکن نہیں مگر جب مسجد معاذ اللہ ویران مطلق ہو جائے اور اس کی آبادی کی کوئی شکل نہ رہے تو ایک روایت میں باذن قاضی شرع حاکم اسلام اس کا عملہ بیچ کر دوسری مسجد میں صرف کر سکتے ہیں، مواضع ضرورت میں اس روایت پر عمل جائز ہے۔

| فی الدر المختار لو خرب ماحولہ واستغنی عنہ یبقی مسجدا عند الامام | در مختار میں ہے اگر مسجد کا گرد و پیش ویران ہو گیا اور مسجد کی ضرورت نہیں رہی تب بھی امام اعظم ابو حنیفہ |

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

[Arabic Column:] And according to the second [Imam Abu Yusuf], it remains [a mosque] forever, and upon this, the fatwa is given. From the second, it is narrated that it can be transferred to another mosque with the permission of the Qadi. In Radd al-Muhtar, regarding the statement "And from the second, etc.", it is stated with certainty in Al-Is'af that: if the mosque and its surroundings fall into ruin and people disperse from it, it does not return to the ownership of the endower (waqif) according to Abu Yusuf. Its debris is sold with the permission of the Qadi, and its proceeds are spent on some other mosques. End. It also mentions: the Sheikh, Imam Amin al-Din bin Abd al-Aal, the Sheikh, Imam Ahmad bin Yunus al-Shibli, the Sheikh, Zain bin Nujaym, and the Sheikh, Muhammad al-Wafa'i. Some of them gave fatwas on transferring the structure of the mosque, and some gave fatwas on transferring it along with its assets to another mosque. What is appropriate is to follow the aforementioned scholars regarding the permissibility of transfer, without distinguishing between a mosque or a water tank, as was decreed by Imam Abu Shuja' and Imam al-Halwani. They are sufficient as role models, especially in our times; for if the mosque is not transferred...

[Urdu Column:] And according to Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on them), it will remain a mosque forever until the Day of Judgment, and the fatwa is given on this. Another narration from Imam Abu Yusuf is that with the permission of the Qadi, it will be transferred to another mosque. In Radd al-Muhtar, it is written that regarding the author's statement "And from the second, etc.", Al-Is'af asserts firmly that if a mosque and its surroundings become desolate and people migrate from there, then according to Imam Abu Yusuf, it will not return to the ownership of the endower (waqif). Therefore, with the permission of the Qadi, its debris will be sold and the proceeds spent on another mosque. In this, it is also mentioned that elders like Sheikh Imam Amin al-Din bin Abd al-Aal, Sheikh Imam Ahmad bin Yunus Shibli, Sheikh Zain bin Nujaym, and Sheikh Muhammad al-Wafai—some of them gave the fatwa for transferring the mosque building and some for transferring the building and its assets to another mosque. And what is appropriate is that the aforementioned scholars should be followed regarding the permissibility of transfer without differentiating between a mosque and a water tank, just as Imam Abu Shuja' and Imam Halwani have given the fatwa on this. Following these two Imams as leaders is sufficient, especially in our time, because if the mosque is not transferred...

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, printed by Mujtabai, Delhi, 1/379 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/173

फतावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

[अरबी स्तंभ:] और दूसरे [इमाम अबू यूसुफ] के अनुसार, वह हमेशा [मस्जिद] ही रहेगी, और इसी पर फतवा दिया जाता है। दूसरे से यह रिवायत है कि काजी की अनुमति से इसे दूसरी मस्जिद में स्थानांतरित किया जा सकता है। रद अल-मुहतार में, "और दूसरे से, आदि" के कथन के संबंध में, अल-इसआफ़ में निश्चितता के साथ कहा गया है कि: यदि मस्जिद और उसके आसपास का क्षेत्र बर्बाद हो जाए और लोग वहां से बिखर जाएं तो अबू यूसुफ के अनुसार वह वक्फ करने वाले के स्वामित्व में वापस नहीं आती। इसका मलबा काजी की अनुमति से बेचा जाता है, और इसकी आय कुछ अन्य मस्जिदों पर खर्च की जाती है। समाप्त। इसमें यह भी उल्लेख है: शेख, इमाम अमीन अल-दीन बिन अब्दुल आल, शेख, इमाम अहमद बिन यूनुस अल-शिबली, शेख, ज़ैन बिन नुजैम, और शेख, मुहम्मद अल-वफ़ाई। उनमें से कुछ ने मस्जिद की संरचना को स्थानांतरित करने पर फतवा दिया, और कुछ ने इसे इसकी संपत्ति के साथ दूसरी मस्जिद में स्थानांतरित करने पर फतवा दिया। जो उचित है वह स्थानांतरण की अनुमति के संबंध में उपर्युक्त विद्वानों का अनुसरण करना है, मस्जिद या हौज के बीच भेदभाव किए बिना, जैसा कि इमाम अबू शुजा और इमाम अल-हलवानी द्वारा आदेश दिया गया था। वे आदर्श के रूप में पर्याप्त हैं, विशेष रूप से हमारे समय में; क्योंकि यदि मस्जिद को स्थानांतरित नहीं किया गया...

[उर्दू स्तंभ:] और इमाम अबू यूसुफ (अल्लाह उन पर कृपा करे) के अनुसार, वह कयामत के दिन तक हमेशा के लिए मस्जिद बनी रहेगी, और इसी पर फतवा दिया जाता है। इमाम अबू यूसुफ का एक अन्य कथन यह है कि काजी की अनुमति से उसे दूसरी मस्जिद में स्थानांतरित कर दिया जाएगा। रद अल-मुहतार में लिखा है कि लेखक के कथन "और दूसरे से, आदि" के संबंध में, अल-इसआफ़ दृढ़ता से दावा करता है कि यदि मस्जिद और उसके आसपास का क्षेत्र उजाड़ हो जाए और लोग वहां से पलायन कर जाएं तो इमाम अबू यूसुफ के अनुसार, वह वक्फ करने वाले के स्वामित्व में वापस नहीं आएगी। इसलिए, काजी की अनुमति से, उसका मलबा बेच दिया जाएगा और आय दूसरी मस्जिद पर खर्च की जाएगी। इसमें यह भी उल्लेख किया गया है कि शेख इमाम अमीन अल-दीन बिन अब्दुल आल, शेख इमाम अहमद बिन यूनुस शिबली, शेख ज़ैन बिन नुजैम और शेख मुहम्मद अल-वफ़ाई जैसे बुजुर्गों में से—कुछ ने मस्जिद की इमारत को स्थानांतरित करने के लिए फतवा दिया और कुछ ने इमारत और उसकी संपत्ति को दूसरी मस्जिद में स्थानांतरित करने के लिए फतवा दिया। और जो उचित है वह यह है कि मस्जिद और हौज के बीच अंतर किए बिना स्थानांतरण की अनुमति

के संबंध में उपर्युक्त विद्वानों का अनुसरण किया जाना चाहिए, जैसा कि इमाम अबू शुजा और इमाम हलवानी ने इस पर फतवा दिया है। इन दो इमामों का नेताओं के रूप में अनुसरण करना पर्याप्त है, विशेष रूप से हमारे समय में, क्योंकि यदि मस्जिद को स्थानांतरित नहीं किया गया...

---

१ दुर अल-मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मुजतबाई, दिल्ली द्वारा मुद्रित, १/३७९ २ रद अल-मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/१७३

पृष्ठ २६३/६३१

[عربی کالم:] والثاني ابدا و به يفتى وعن الثاني ينقل الى مسجد آخر باذن القاضى، وفي ردالمحتار قوله وعن الثاني الخ جزم به في الاسعاف حيث قال ولو خرب المسجد وما حوله وتفرق الناس عنه لا يعود الى ملك الواقف عند ابي يوسف فيباع نقضه باذن القاضى ويصرف ثمنه الى بعض المساجد، اه وفيه ايضا الشيخ الامام امين الدين بن عبدالعال والشيخ الامام احمد بن يونس الشبلي والشيخ زين بن نجيم والشيخ محمد عبدالوفائي فمنهم من افتى بنقل بناء المسجد ومنهم من افتى بنقله ونقل ماله الى مسجد آخر، والذي ينبغي متابعة المشائخ المذكورين فى جواز النقل بلا فرق بين مسجد او حوض كما افتى به الامام ابوشجاع والامام الحلواني وكفى بهما قدوة ولا سيما في زماننا فان المسجد اذا لم ينقل

[اردو کالم:] اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ تعالٰی علیہما کے نزدیک وہ ہمیشہ تا قیامت مسجد ہی رہے گی اور اسی پر فتوٰی دیا جاتا ہے۔ اور امام ابو یوسف کی ایک روایت یہ ہے کہ قاضی کی اجازت سے اسے دوسری مسجد کی طرف منتقل کر دیا جائیگا۔ ردالمحتار میں ہے کہ ماتن کا قول "وعن الثانی الخ" اسعاف میں اسی پر جزم کرتے ہوئے فرمایا کہ اگر مسجد اور اس کا گرد و پیش ویران ہو جائے اور لوگ وہاں سے نقل مکانی کر جائیں ، تو امام ابو یوسف کے نزدیک وہ واقف کی ملک میں نہیں لوٹے گی چنانچہ قاضی کی اجازت سے اس کا ملبہ فروخت کر کے ثمن کسی دوسری مسجد میں صرف کیا جائے گا اسی میں یہ بھی جیسے شیخ امام امین الدین بن عبد العال، شیخ امام احمد بن یونس شبلی، شیخ زین بن نجیم اور شیخ محمد الوفائی ان بزرگوں میں سے بعض نے مسجد کی عمارت اور بعض نے عمارت اور اس کے مال کو دوسری مسجد کی طرف منتقل کرنے کا فتوٰی دیا، اور جو بات مناسب ہے وہ یہی ہے کہ مسجد و حوض میں فرق کئے بغیر جوازِ نقل میں مشائخ مذکورہ کی اتباع کی جائے جیسا کہ امام ابو شجاع اور امام حلوانی نے اس پر فتوٰی دیا ہے

اور ان دونوں اماموں کا مقتدا ہونا کافی ہے خصوصاً ہمارے زمانے میں، کیونکہ اگر مسجد کو منتقل نہ کیا جائے

---

1 درمختار کتاب الوقف مطبوعہ مجتبائی دہلی ۱/ ۳۷۹ 2 ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۱۷۳

Fatawa Razawiyya Volume 16

[Arabic Column Text] Thieves and usurpers take its debris as is witnessed. [End of excerpt]. I say: the weak servant here has a noble research in which he verified, by the grace of Allah Almighty, that the rare narration from the Second (Imam Abu Yusuf) is branched out from his view upon which fatwa is given, as stated in 'Al-Durar' and 'Al-Durr', contrary to what Allama Al-Shami (may Allah have mercy on him) understood. It is acted upon in cases of necessity as established by Al-Shami and those before him, whether named or unnamed. And that it is permissible to transfer the land as well, just as the debris is transferred, which is what was mentioned previously from those who gave a fatwa for its transfer and the transfer of its proceeds. And that the saying of Al-Durr 'it is transferred to another mosque' is taken according to its literal meaning, and that the mention of debris, wealth, and building in the speech of others is not a restriction. The summary of that narration is the cessation of its mosque-status while its endowment (waqf) status remains. Thus, it does not return to the ownership of the builder or his heirs, and transfer and exchange are permissible. And Allah Almighty knows best the reality of matters.

[Urdu Column Text] So thieves and usurpers will take the belongings of the mosque as is being seen. [End of excerpt]. I say: this weak servant has a very magnificent research here in which, by the grace of Allah Almighty, it is proven that the rare narration of Imam Abu Yusuf is derived from his view upon which fatwa is given, as 'Durar' and 'Durr' have provided its benefit. This is contrary to what Allama Shami understood, and fatwa is given on it in cases of necessity, as Allama Shami and the imams before him have established; Allama Shami mentioned some of them by name and others he did not. It was also proven that like the mosque's debris, its land can also be transferred. The statement of Allama Shami has already passed that some of them gave fatwa for transferring the mosque and its property. It was also proven that the statement of 'Durr'—'this mosque will be transferred to another mosque'—is based on its literal meaning. Furthermore, in the speech of authors other than 'Durr', the mention of debris, property, and building is not intended as a restriction. The summary of this narration is that while the mosque's status ends, the status of endowment remains. Therefore, ownership will not return to the builder or their heirs, and its transfer and replacement are permissible. And Allah Almighty knows the reality of all matters best. (T)

Footnotes: 1. Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/372. 2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/379.

फतावा रज़विया जिल्द १६

[अरबी कॉलम पाठ] चोर और ज़बरन कब्ज़ा करने वाले मस्जिद का मलबा ले लेते हैं जैसा कि देखा जा रहा है। (उद्धरण समाप्त)। मैं (लेखक) कहता हूँ: यहाँ इस कमज़ोर बंदे का एक उत्कृष्ट शोध है जिसमें अल्लाह तआला की तौफीक से यह साबित किया गया है कि इमाम अबू यूसुफ (इमाम-ए-सानी) की दुर्लभ रिवायत उनके मुफ़्ता-बिह (जिस पर फ़तवा दिया गया है) कौल पर आधारित है, जैसा कि 'दुरर' और 'दुर्र ने इसका उल्लेख किया है, इसके विपरीत जो अल्लामा शामी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने समझा। और ज़रूरत की स्थितियों में इस पर फ़तवा दिया जाता है जैसा कि अल्लामा शामी और उनके पूर्ववर्ती इमामों ने स्थापित किया है; अल्लामा शामी ने उनमें से कुछ का नाम ज़िक्र किया और कुछ का नहीं। और यह भी साबित किया गया कि मस्जिद के मलबे की तरह उसके मैदान को भी स्थानांतरित (नकल) करना जायज़ है। अल्लामा शामी का यह कौल गुज़र चुका है कि उनमें से कुछ ने मस्जिद को स्थानांतरित करने और उसके माल को स्थानांतरित करने का फ़तवा दिया है। यह भी साबित किया गया कि 'दुर्र' का यह कौल 'उसे दूसरी मस्जिद की तरफ स्थानांतरित किया जाएगा' अपने शाब्दिक अर्थ पर आधारित है। और यह कि 'दुर्र' के अलावा अन्य विद्वानों के कलाम में मलबे, माल और इमारत का ज़िक्र बतौर पाबंदी नहीं है। उस रिवायत का सारांश यह है कि वक्फ की स्थिति बरकरार रहने के बावजूद मस्जिद की हैसियत समाप्त हो जाती है; इसलिए यह निर्माता या उसके वारिसों के स्वामित्व में वापस नहीं लौटेगी, और इसे स्थानांतरित करना और बदलना जायज़ है। और अल्लाह तआला मामलों की हकीकत को बेहतर जानता है।

[उर्दू कॉलम पाठ] तो चोर और ज़बरन कब्ज़ा करने वाले लोग मस्जिद का सामान ले लेंगे जैसा कि देखा जा रहा है। (उद्धरण समाप्त)। मैं (लेखक) कहता हूँ: इस कमज़ोर बंदे की यहाँ एक बहुत शानदार शोध है जिसमें अल्लाह तआला की तौफीक से यह साबित किया गया है कि इमाम अबू यूसुफ की दुर्लभ रिवायत उनके मुफ़्ता-बिह कौल पर आधारित है जैसा कि 'दुरर' और 'दुर्र' ने इसका लाभ दिया है। यह उसके विपरीत है जो अल्लामा शामी ने समझा, और ज़रूरत की स्थितियों में इस पर फ़तवा दिया जाता है जैसा कि अल्लामा शामी और उनके पूर्ववर्ती इमामों ने इसकी व्याख्या की है। उनमें से कुछ का नाम अल्लामा शामी ने ज़िक्र किया और कुछ का नहीं। और इस बात को भी साबित किया गया कि मस्जिद के मलबे की तरह उसके मैदान को भी स्थानांतरित करना जायज़ है। और अल्लामा शामी का यह कौल गुज़र चुका है कि उनमें से कुछ ने मस्जिद को स्थानांतरित करने और उसके माल को स्थानांतरित करने का फ़तवा दिया है। और इस बात को भी साबित किया गया

कि 'दुर्र' का यह कौल 'इस मस्जिद को दूसरी मस्जिद की तरफ स्थानांतरित किया जाएगा' अपने ज़ाहिरी अर्थ पर आधारित है। और यह कि 'दुर्र' के अलावा अन्य के कलाम में मलबे, माल और इमारत का ज़िक्र बतौर पाबंदी नहीं है। और इस रिवायत का सारांश यह है कि वक्फ की स्थिति बरकरार रहने के बावजूद मस्जिद की हैसियत समाप्त हो जाती है, इसलिए मालिकाना हक़ निर्माता या उसके वारिसों की तरफ वापस नहीं लौटेगा और इसे स्थानांतरित करना और बदलना जायज़ है। और अल्लाह तआला हकीकत को बेहतर जानता है। (त)

फुटनोट: १. रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, दार एहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/३७२। २. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, १/३७९।

पृष्ठ २६४ / ६३१

[عربی کالم] یاخذا نقاضہ اللصوص والمتغلبون کما ھو مشاھد اھـ ملتقطاً قلت وللعبد الضعیف ھھنا تحقیق شریف حقق فیہ بتوفیق اللہ تعالی ان الروایۃ النادرۃ عن الثانی مفرعۃ علی قولہ المفتی بہ کما افادہ في الدرر والدر خلافا لما فھمہ العلامۃ الشامي رحمۃ اللہ تعالی علیہ وانہ یفتی بھا فی مواضع الضرورۃ کما قررہ الشامی ومن سبقہ ممن سمی وممن لم یسم وانہ یجوز نقل الساحۃ ایضاً کما نقل النقض وھو ما مر من قولہ منھم من افتی بنقلہ ونقل مآلہ وان قول الدر "ینقل الی مسجد آخر" محمول علی ظاھرۃ وان ذکر النقض والمال والبناء فی کلام غیرہ غیر قید وان حاصل تلك الروایۃ زوال المسجدیۃ مع بقاء الوقفیۃ فلا یعود الی ملك البانی او ورثتہ ویجوز النقل والاستبدال واللہ تعالٰی اعلم بحقائق الاحوال۔

[اردو کالم] تو چور اور جبری قبضہ کرنے والے لوگ اسبابِ مسجد لے لیں گے جیسا کہ دیکھا جا رہا ہے اھـ التقاطـ قلت (میں کہتا ہوں) اس عبدِ ضعیف کی یہاں پر ایک نہایت شاندار تحقیق ہے جس میں اللہ تعالٰی کی توفیق سے ثابت کیا گیا ہے کہ امام ابو یوسف کی روایتِ نادرہ ان کے مفتٰی بہ قول پر متفرع ہے جیسا کہ اس کا فائدہ درر اور در نے دیا ہے، بخلاف اس کے جو علامہ شامی نے سمجھا اور مواضعِ ضرورت میں اس پر فتوٰی دیا جاتا ہے جیسا کہ علامہ شامی اور ان کے پیش رو ائمہ نے اس کی تقریر فرمائی ان میں سے بعض کا نام علامہ شامی نے ذکر کیا اور بعض کا نام ذکر نہیں کیا، اور اس بات کو بھی ثابت کیا گیا کہ مسجد کے ملبے کی طرح اس کی میدان کو بھی نقل کرنا جائز ہے، اور علامہ شامی کا یہ قول گزر چکا ہے کہ ان میں سے بعض نے مسجد کو نقل کرنے اور اس کے مال کو نقل کرنے کا فتوٰی دیا ہے اور اس بات کو بھی ثابت کیا گیا کہ در کا یہ قول "اس مسجد کو دوسری مسجد کی طرف نقل کیا جائے گا" اپنے ظاہر پر محمول ہے اور یہ کہ

در کے غیر کے کلام میں ملبہ، مال اور عمارت کا ذکر بطورِ قید نہیں اور یہ کہ اس روایت کا حاصل یہ ہے کہ وقفیت کے باقی رہنے کے باوجود مسجدیت کا زوال ہے لہذا بانی یا اس کے وارثوں کی طرف ملک عود نہیں کرے گی اور اس کا نقل کرنا اور تبدیل کرنا جائز ہے اور احوال کی حقیقتوں کو اللہ تعالٰی خوب جانتا ہے (ت)

حواشی: 1 ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۷۲ 2 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۷۹

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Yes, if, God forbid, some part of the mosque's structure collapses or it is demolished due to structural weakness to rebuild it anew, then if bricks, beams, and planks are left over that are no longer needed for the mosque's construction, and there is a fear they might go to waste if kept for future use, then there is no harm in selling them under these two conditions. However, the judge's (Qazi's) permission is required, and whatever price is obtained from them should be kept safe to be used for the mosque building itself.

(Arabic)

In 'Sh' from 'Ta' from 'Al-Hindiyyah': If a person wants to demolish a built mosque to rebuild it more strongly, he does not have the right to do so because he has no guardianship (wilayah) over it. (Mudmarat). Unless there is a fear it will collapse if not demolished. (Tatarkhaniyya). Its interpretation is that this applies when the one building is not from the people of that locality. As for its inhabitants, they have the right to demolish and rebuild it, lay down mats, and hang lamps, but from their own wealth, not from the mosque's wealth, except by order of the Qazi. (Khulasa).

And in 'Al-Uqud al-Durriyah' from 'Al-Bahr' from 'Umdat al-Fatawa': It is not permissible to sell a waqf building before its demolition. And in 'Al-Hindiyyah' from 'Al-Sirajiyyah': If they sell the mosque's produce or the demolished materials of the mosque without the Qazi's permission, the

(Urdu)

It is mentioned in Shami from Tahtawi with reference to Hindiyyah that if someone wants to demolish a constructed mosque to build it stronger than before, it is not permissible for him because he does not possess guardianship, (Mudmarat). However, doing so is permissible when there is a fear that if it is not demolished, it will fall down on its own, (Tatarkhaniyya). Its interpretation is that [the prohibition applies] when the one building the new mosque is not an inhabitant of that locality. But the residents of the locality have the authority to demolish the old mosque and rebuild it from scratch, spread mats in it, and hang lamps. However, they must do all this with their own wealth; they cannot do so with the mosque's wealth without the Qazi's permission, (Khulasa).

And in 'Uqud al-Durriyah' it is quoted from 'Bahr' with reference to 'Umdat al-Fatawa' that it is not permissible to sell a waqf building before demolishing it. In 'Hindiyyah', with reference to 'Sirajiyyah', it is mentioned that if...

(Arabic) **(Urdu)**

more correct opinion is that it is not permissible. And in 'Ad-Durr': The ruler or the trustee spends its demolished materials or their price if it is difficult [to use them otherwise].

1. Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/470.
2. Al-Uqud al-Durriyah fi Tanqih al-Hamidiyyah, Kitab al-Waqf, Haji Abdul Ghaffar Arg Bazar Kandahar Afghanistan, 1/115.
3. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/463.

हाँ, अगर माज़ अल्लाह मस्जिद की कुछ बनावट गिर जाए या उसमें कमज़ोरी आने के कारण उसे खुद गिराकर नए सिरे से तामीर (पुनर्निर्माण) करें, अब जो ईंटें, कड़ियाँ और तख्तों के टुकड़े मस्जिद की ज़रूरत से ज़्यादा बच जाएँ कि वे मस्जिद की इमारत के काम न आएँ और उन्हें दूसरी बार इमारत की ज़रूरत के लिए रखने में उनके बर्बाद होने का डर हो, तो इन दो शर्तों के साथ उनकी बिक्री में कोई हर्ज़ नहीं है। लेकिन इसके लिए क़ाज़ी (न्यायाधीश) की अनुमति ज़रूरी है और उससे जो क़ीमत मिले उसे सुरक्षित रखा जाए ताकि वह इमारत के ही काम आए।

(अरबी)

'श' में 'ता' के माध्यम से 'अल-हिंदिया' से: यदि कोई व्यक्ति एक बनी हुई मस्जिद को गिराकर उसे और मज़बूत बनाने का इरादा रखता है, तो उसे इसका अधिकार नहीं है क्योंकि उसके पास इसका अधिकार (विलायत) नहीं है। (मुदमरात)। जब तक कि यह डर न हो कि यदि उसे नहीं गिराया गया तो वह गिर जाएगी। (तातारीख़ानिया)। इसका अर्थ यह है कि यह तब लागू होता है जब नया मस्जिद बनाने वाला उस मोहल्ले का निवासी न हो। जहाँ तक मोहल्ले वालों का सवाल है, उन्हें मस्जिद गिराकर उसे नए सिरे से बनाने, चटाई बिछाने और कंदील लटकाने का अधिकार है, लेकिन यह सब वे अपने धन से करेंगे, मस्जिद के धन से नहीं, सिवाय क़ाज़ी के आदेश के। (खुलासा)।

और 'उक़ूद अद-दुर्रिया' में 'अल-बहर' के माध्यम से 'उमदतुल फ़तावा' से: वक़्फ़ की इमारत को गिराने से पहले बेचना जायज़ नहीं है।

(उर्दू)

शामी में तहतावी के माध्यम से हिंदिया के हवाले से ज़िक्र है कि अगर कोई शख्स तामीर शुदा मस्जिद को गिराकर पहले से मज़बूत बनाना चाहे तो उसके लिए यह जायज़ नहीं है क्योंकि उसे विलायत हासिल नहीं, (मुदमरात)। मगर उस वक़्त ऐसा करना जायज़ है जब यह डर हो कि अगर उसे नहीं गिराया गया तो वह खुद गिर जाएगी, (तातारीख़ानिया)। इसकी व्याख्या यह है कि जब नई मस्जिद बनाने वाला उस मोहल्ले का निवासी न हो। लेकिन मोहल्ले वालों को यह अधिकार है कि वे पुरानी मस्जिद को गिराकर उसे नए सिरे से तामीर करें, उसमें चटाइयाँ बिछाएँ और कंदीलें लटकाएँ। लेकिन यह सब कुछ वे अपने माल से करें; मस्जिद के माल से बिना क़ाज़ी की इजाज़त के वे ऐसा नहीं कर सकते, (खुलासा)।

और 'उक़ूद अद-दुर्रिया' में 'बहर' के हवाले से 'उमदतुल फ़तावा' से उद्धृत है कि गिराने से पहले वक़्फ़ की इमारत को बेचना जायज़ नहीं है।

(अरबी)

और 'अल-हिंदिया' में 'अल-सिराजिया' से: यदि वे मस्जिद की पैदावार या मस्जिद की गिराई गई सामग्री को क़ाज़ी की अनुमति के बिना बेचते हैं, तो सही बात यह है कि यह जायज़ नहीं है। और 'अद-दुर्र में: शासक या ट्रस्टी उसकी गिराई गई सामग्री या उसकी क़ीमत को खर्च करता है यदि उसका उपयोग करना कठिन हो।

(उर्दू)

'हिंदिया' में 'सिराजिया' के हवाले से ज़िक्र है कि अगर...

1. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/470।
2. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया फ़ी तनक़ीह अल-हामिदिया, किताब अल-वक़्फ़, हाजी अब्दुल गफ़्फ़ार अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, 1/115।
3. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-वक़्फ़, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/463।

ہاں اگر معاذ اللہ مسجد کی کچھ بنا منہدم ہو جائے یا اس میں ضعف آجانے کے سبب خود منہدم کر کے از سر نو تجدید عمارت کریں اب جو اینٹوں کڑیوں تختوں کے ٹکڑے حاجت مسجد سے زائد بچیں کہ عمارت مسجد کے کام نہ آئیں اور دوسرے وقت حاجت عمارت کے لئے اٹھارکھنے میں ضائع ہونے کا خوف ہو تو ان دو شرطوں سے ان کی بیع میں مضائقہ نہیں مگر اذن قاضی درکار ہے اور اس کی قیمت جو کچھ ہو وہ محفوظ رکھی جائے کہ عمارت ہی کے کام آئے،

| فی ش عن ط عن الھندیہ مسجد مبنی اراد رجل ان ینقضہ ویبنیہ احکم، لیس لہ ذلك لانہ لاولایة لہ. مضمرات، الا ان یخاف ان ینھدم ان لم یھدم تاتارخانیة. و تاویلہ ان لم یکن الباني من اھل تلك المحلة واما اھلھا فلھم ان یھدموہ ویجددوا بناءہ ویفرشوا الحصیر ویعلقوا القنادیل لکن من مالھم لا من مال المسجد الا بامر القاضی خلاصة ۱ اھ | شامی میں طحطاوی سے بحوالہ ہندیہ مذکور ہے کہ تعمیر شدہ مسجد کو گرا کر اگر کوئی شخص پہلے سے مضبوط تر بنانا چاہے تو اس کے لئے یہ جائز نہیں کیونکہ اس کو ولایت حاصل نہیں، مضمرات۔ مگر اس وقت ایسا کرنا جائز ہے جب یہ ڈر ہو کہ اگر وہ نہیں گرائیگا تو از خود گر جائے گی، تاتارخانیہ۔ تاویل اس کی یہ ہے کہ جب نئی مسجد بنانے والا اس محلہ کا باشندہ نہ ہو لیکن اہلِ محلہ کو یہ اختیار حاصل ہے کہ وہ پرانی مسجد کو گرا کر اس کو نئے سرے سے تعمیر کریں، اس میں چٹائیاں بچھائیں اور قندیلیں لٹکائیں لیکن یہ سب کچھ وہ اپنے مال سے کریں مسجد کے مال سے بلا اجازتِ قاضی وہ ایسا نہیں کر سکتے، خلاصہ۔

| | وفی العقود الدریة عن البحر عن عمدة الفتاوی لا یجوز بیع بناء الوقف قبل ھدمہ ۲ وفی الھندیة عن السراجیة لوباعواغلة المسجد اونقض المسجد بغیر اذن القاضی الاصح انہ لایجوزاھ ۳ وفی الدر صرف الحاکم او المتولی نقضہ او ثمنہ ان تعذر | اور عقود الدرریہ میں بحر سے بحوالہ عمدة

الفتاوی منقول ہے کہ گرانے سے قبل وقف کی عمارت کو فروخت کرنا جائز نہیں اہـ ہندیہ میں سراجیہ کے حوالے سے مذکور ہے کہ اگر |

1 ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۷۰ 2 العقود الدریة فی تنقیح الحامدیة کتاب الوقف حاجی عبد الغفار ارگ بازار قندھار افغانستان ۱/ ۱۱۵ 3 فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۶۳

Fatawa Rizvia (Volume 16)

[Arabic Box 1]: Reinstalling its materials into its structure if needed; otherwise, they should be preserved for potential need, unless there is a risk of them being lost, in which case they should be sold and the proceeds kept for future needs.

If people sell the mosque's produce or its debris without the permission of the judge, according to the most correct opinion, this is not permissible. It is stated in *Durr-ul-Mukhtar* that the ruler or the trustee of the endowment (waqf) should spend the debris of the waqf or its value if restoring it specifically to its building is impossible. If there is a need for repair, it should be used for that; otherwise, it should be kept for fulfilling future needs. However, when there is a risk of it being wasted, he should sell it and set aside the proceeds for waqf requirements. (T)

Tools: Meaning mosque property such as mats, prayer rugs, carpets, lamps, the grass spread in winters for warmth, etc. If they are intact and usable and the mosque needs them, then their sale is not permitted. If they become damaged and useless or, God forbid, due to the mosque becoming deserted they are no longer needed, then if they are mosque property, the trustee (mutawalli), or if there is no trustee then the pious and honest people of the locality with the judge's permission can sell them. And if a person had donated them from their own property to the mosque, then according to the reliable legal school, ownership returns to them to do with as they please. If that person is no longer alive and their heirs are also gone or unknown, then their ruling is like lost property (Luqtah); give it to some poor person, or spend it on any mosque with the judge's permission.

[Arabic Box 2]: In *Al-Hindiyyah* from *Al-Dhakhirah*: [Regarding] a lodge (Ribat) where animals have increased and their expenses have become huge; can the supervisor sell some of them and spend the proceeds on their fodder or for the repair of the lodge? This is of two types: if some have reached an age where they are no longer fit for the purpose for which they were tied, then he can do that; if not, then no. Etc. And in *Al-Khaniyah* [regarding] a funeral or a bier...

It is narrated in *Hindiyyah* from *Dhakhirah* that the animals of a lodge became very numerous and their expenses increased significantly. Can the trustee sell some of them and spend their price on animal fodder and the repair of the lodge or not? There are two scenarios for this issue: if the age of some animals has become so advanced that they no longer possess the capacity for the purpose for which they were tied in the lodge, then the trustee can sell them, otherwise not.

1. *Durr-ul-Mukhtar*, Book of Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/382
2. *Fatawa Hindiyyah*, Book of Waqf, Chapter Two, printed by Noorani Kutub Khana, Peshawar, 2/470

फ़तावा रजविया (जिल्द 16)

[अरबी बॉक्स 1]: इमारत की सामग्री को उसी इमारत में दोबारा इस्तेमाल किया जाए अगर ज़रूरत हो, वरना उसे भविष्य की ज़रूरतों के लिए संभाल कर रखा जाए, जब तक कि उसके नष्ट होने का डर न हो। ऐसी स्थिति में उसे बेचकर उसकी रक़म भविष्य की ज़रूरतों के लिए सुरक्षित रखी जाए।

यदि लोगों ने काजी की अनुमति के बिना मस्जिद की उपज या उसका मलबा बेच दिया, तो सबसे सही राय के अनुसार यह जायज़ नहीं है। 'दुर्रे मुख्तार' में है कि हाकिम या वक़्फ़ का मुतवल्ली (ट्रस्टी) वक़्फ़ के मलबे या उसकी क़ीमत को खर्च करे यदि उसे मूल इमारत में वापस लगाना संभव न हो। यदि मरम्मत की ज़रूरत हो, तो उसमें खर्च करे, वरना ज़रूरत पड़ने पर इस्तेमाल के लिए सुरक्षित रखे। लेकिन जब उसके बर्बाद होने का डर हो, तो उसे बेचकर रक़म वक़्फ़ की ज़रूरत के लिए रख दे। (त)

उपकरण: यानी मस्जिद का सामान जैसे चटाई, जाए-नमाज़, फ़र्श, झाड़-फ़ानूस, वह घास जो सर्दी में गर्मी के लिए बिछाई जाती है आदि। यदि वे सही-सलामत और इस्तेमाल के लायक हैं और मस्जिद को उनकी ज़रूरत है, तो उन्हें बेचने की इजाज़त नहीं है। और अगर वे ख़राब और बेकार हो गए या (ईश्वर न करे) मस्जिद के वीरान होने की वजह से उनकी ज़रूरत नहीं रही, तो अगर वे मस्जिद की संपत्ति हैं तो मुतवल्ली, और अगर मुतवल्ली न हो तो मुहल्ले के नेक और ईमानदार लोग काज़ी की अनुमति से बेच सकते हैं। और अगर किसी व्यक्ति ने अपनी संपत्ति से मस्जिद को दिया था, तो फ़तवा दिए जाने वाले मत के अनुसार वह उसी की मिल्कियत की तरफ लौटेगा, वह जो चाहे करे। यदि वह जीवित न हो और उसके वारिस भी न रहे हों या पता न हो, तो उनका हुक्म 'लुक़्ता' (खोई हुई वस्तु) जैसा है; किसी गरीब को दे दें, या काज़ी की अनुमति से किसी भी मस्जिद में खर्च कर दें।

[अरबी बॉक्स 2]: 'अल-हिन्दिया' में 'अज़-ज़ख़ीरा' के हवाले से है कि एक सराय (रिबात) के जानवर बहुत ज़्यादा हो गए और उनका खर्च बहुत बढ़ गया, तो क्या प्रबंधक उनमें से कुछ को बेचकर उसकी रक़म उनके चारे या सराय की मरम्मत पर खर्च कर सकता है? इसके दो पहलू हैं: यदि कुछ जानवरों की उम्र इतनी हो गई है कि वे उस काम के लायक नहीं रहे जिसके लिए उन्हें रखा गया था, तो वह ऐसा कर सकता है; वरना नहीं। आदि। और 'अल-ख़ानिया' में जनाज़े या ताबूत के बारे में...

'हिन्दिया' में 'ज़ख़ीरा' से उद्धृत है कि एक रिबात (सराय) के जानवर बहुत ज़्यादा हो गए और उनका खर्च बहुत बढ़ गया तो क्या मुतवल्ली उनमें से कुछ को बेचकर उनकी क़ीमत जानवरों के चारे और

रिबात की मरम्मत पर खर्च कर सकता है या नहीं? इस मसले की दो सूरतें हैं: यदि कुछ जानवरों की उम्र इतनी ज़्यादा हो चुकी है कि वे उस मक़सद के काबिल नहीं रहे जिसके लिए उन्हें रिबात में रखा गया है, तो मुतवल्ली उन्हें बेच सकता है वरना नहीं।

---

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/382
2. फतावा हिन्दिया, किताबुल वक़्फ़, अल-बाब-अत-सानी, मत्तबूआ नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/470

पृष्ठ 266 / 631

[Arabic Box 1]: اعادة عینہ الی عمارتہ ان احتاج والا حفظہ لیحتاج الا اذا خاف ضیاعہ فبیعه و یمسك ثمنہ لیحتاج۔

لوگوں نے قاضی کی اجازت کے بغیر مسجد کا غلہ یا اس کا ملبہ فروخت کر دیا تو اصح قول کے مطابق یہ جائز نہیں اھ در مختار میں ہے حاکم یا متولی وقف کے ملبہ یا اس کی قیمت کو صرف کرے اگر وقف کا اعادہ بعینہ اس کی عمارت کی طرف متعذر ہو اگر حاجت ہو مرمت کی، ورنہ قضائے حاجت کے لئے محفوظ رکھے، مگر جب اس کے ضائع ہونے کا ڈر ہو تو اس کو فروخت کر کے ثمن وقف حاجت کے لئے رکھ چھوڑے۔ (ت)

آلات: یعنی مسجد کا اسباب جیسے بوریا، مصلی، فرش، قندیل، وہ گھاس کہ گرمی کے لئے جاڑوں میں بچھائی جاتی ہے وغیرہ ذلک، اگر سالم و قابل انتفاع ہیں اور مسجد کو ان کی طرف حاجت ہے تو ان کے بیچنے کی اجازت نہیں، اور اگر خراب و بیکار ہو گئی یا معاذاللہ بوجہ ویرانی مسجد ان کی حاجت نہ رہی، تو اگر مال مسجد سے ہیں تو متولی، اور متولی نہ ہو تو اہل محلہ متدین امین باذن قاضی بیچ سکتے ہیں، اور اگر کسی شخص نے اپنے مال سے مسجد کو دئے تھے تو مذہب مفتی بہ پر اس کی ملک کی طرف عود کرے گی جو وہ چاہے کرے، وہ نہ رہا ہو اور اس کے وارث وہ بھی نہ رہے ہوں یا پتا نہ ہو تو ان کا حکم مثل لقطہ ہے، کسی فقیر کو دے دیں، خواہ باذن قاضی کسی مسجد میں صرف کردیں۔

[Arabic Box 2]: فی الهندیۃ عن الذخیرہ رباط کثرت دوابہ و عظمت مؤنها هل للقیم ان یبیع شیئا منها و ینفق ثمنها فی علفها او مرمۃ الرباط فهذا علی وجهین ان بلغ سن البعض الی حد لایصلح لما ربطت له فله ذلک وما لا فلا ۲ الخ وفی الخانیۃ جنازۃ او نعش

ہندیہ میں ذخیرہ سے منقول ہے کہ ایک رباط کے جانور بہت زیادہ ہو گئے اور ان کا خرچہ بہت بڑھ گیا تو کیا متولی ان میں سے بعض کو فروخت کرکے ان کی قیمت جانوروں کے چارہ اور رباط کی مرمت پر صرف کر سکتا ہے یا نہیں، اس مسئلہ کی دو صورتیں ہیں، اگر بعض جانوروں کی عمریں اس قدر زیادہ ہو چکی ہیں کہ وہ اس مقصد کی صلاحیت نہیں رکھتے جس کے لئے ان کو رباط میں باندھا گیا ہے تو متولی انہیں فروخت کر سکتا ہے ورنہ

---

1 در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۲ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الثانی مطبوعہ نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۷۰

Fatawa-e-Razvia (Volume 16)

[Arabic Text] For the mosque, it became unusable, so the people of the mosque sold it. They said: It is preferable for the sale to be by order of the Qazi. The correct view is that their sale is not valid without the Qazi's order.[1] End quote. And in it is a detail: [If someone] spread a mat in the mosque from his own wealth, then the mosque became ruined and there was no more need for it, then it belongs to him if he is alive, and to his heirs if he is dead. If it becomes worn out, he has the right to sell it and buy another mat with its price. Similarly, if he bought grass (mats) or a lamp for the mosque and then there was no more need for them. According to Abu Yusuf, it is sold and its price is spent on the needs of the mosque. If this mosque no longer needs it, it is transferred to another mosque. The fatwa is based on the saying of Muhammad. And if the people of the mosque sold the mosque's grass mats, or a funeral bier, or a coffin that has become old, and the one who donated it is absent, it is not permissible except with the permission of the Qazi. This is the correct view.[2] End quote from Al-Hindiyyah.

[Urdu Text] ...not etc. In Khaniyah, it is stated that if the coffin of the mosque and the bedstead of the mosque have become unusable, and the people of the mosque sell them, then the scholars state that it is preferable for the sale to be by the order of the Qazi. The correct position is that without the Qazi's permission, their sale will not be valid. In the same book, it says that if a person placed a mat in the mosque with his own money, and then the mosque became desolate and there was no more need for that mat, then it will belong to the person who placed the mat if he is alive, otherwise it will belong to his heirs. And if the mat becomes worn out, the person who placed it has the authority to sell it and buy a new mat with its price. Similarly, the ruling is if someone bought grass or a lamp for the mosque and then it was no longer needed, and according to Imam Abu Yusuf, these things will be sold and their price spent on the needs of the mosque, and if this mosque does not need them, they will be transferred to another mosque. The fatwa is based on the saying of Imam Muhammad. And if the people of the mosque sold the old grass mats, or old coffin, or old bedstead of the mosque while the person who gave these things to the mosque is absent, then it is not permissible without the permission of the Qazi, and this is the correct view. It is so in Hindiyyah.

[1] Fatawa Qazi Khan, Book of Endowment, printed by Naval Kishore Lucknow, Vol 1, p. 716, Vol 2, p. 413; Fatawa Hindiyyah, Book of Endowment, Chapter 11, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/258. [2] Fatawa Qazi Khan, Book of Endowment, printed by Naval

Kishore Lucknow, Vol 1, p. 716, Vol 2, p. 413; Fatawa Hindiyyah, Book of Endowment, Chapter 11, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/258.

फतावा-ए-रजविया (खंड 16)

[अरबी पाठ] मस्जिद के लिए [वस्तु] बेकार हो गई, तो मस्जिद के लोगों ने उसे बेच दिया। उन्होंने कहा: बेहतर यह है कि बिक्री काज़ी के आदेश से हो। सही राय यह है कि काज़ी के आदेश के बिना उनकी बिक्री मान्य नहीं है।[1] इसमें विस्तार से है: [यदि किसी ने] अपनी संपत्ति से मस्जिद में चटाई बिछाई, फिर मस्जिद वीरान हो गई और उसकी अब आवश्यकता नहीं रही, तो वह बिछाने वाले की होगी यदि वह जीवित है, अन्यथा उसके वारिसों की होगी। और यदि वह चटाई पुरानी हो जाए, तो बिछाने वाले को अधिकार है कि उसे बेचकर उसकी कीमत से नई चटाई खरीद ले। इसी तरह का नियम है यदि किसी ने मस्जिद के लिए घास या दीया खरीदा और अब उसकी आवश्यकता न रही हो। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार, इन्हें बेच दिया जाता है और उनकी कीमत मस्जिद की ज़रूरतों पर खर्च की जाती है। यदि इस मस्जिद को ज़रूरत न हो, तो उसे दूसरी मस्जिद की ओर स्थानांतरित कर दिया जाता है। फतवा इमाम मुहम्मद के कथन पर आधारित है। और यदि मस्जिद के लोगों ने मस्जिद की घास, या जनाज़ा, या ताबूत बेच दिया जो पुराना हो गया हो, और जिसने उसे दान किया था वह अनुपस्थित हो, तो काज़ी की अनुमति के बिना यह जायज़ नहीं है। यही सही है।[2] यह अल-हिन्दिया में है।

[उर्दू पाठ] ...नहीं आदि। खानिया में है कि मस्जिद का ताबूत और मस्जिद की चारपाई जो कि खराब हो चुकी हो, फिर मस्जिद के लोगों ने उसे बेच दिया, तो विद्वान फरमाते हैं कि काज़ी के आदेश से बिक्री का होना बेहतर है। सही यह है कि काज़ी की अनुमति के बिना उनकी बिक्री सही नहीं होगी। उसी में है कि यदि किसी व्यक्ति ने अपने धन से मस्जिद में चटाई बिछाई, फिर मस्जिद वीरान हो गई और उस चटाई की आवश्यकता नहीं रही, तो वह चटाई बिछाने वाले की होगी यदि वह जीवित है, अन्यथा उसके वारिसों की होगी। और यदि वह चटाई पुरानी हो जाए, तो बिछाने वाले को अधिकार है कि उसे बेचकर उसकी कीमत से नई चटाई खरीद ले। इसी तरह का नियम है यदि किसी ने मस्जिद के लिए घास या लैंप (कंदील) खरीदा और फिर उसकी आवश्यकता नहीं रही, और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार, इन चीजों को बेचकर उनकी कीमत मस्जिद की ज़रूरतों पर खर्च की जाएगी, और यदि इस मस्जिद को ज़रूरत न हो तो दूसरी मस्जिद में स्थानांतरित कर दी जाएगी। फतवा इमाम मुहम्मद के कथन पर है। और यदि मस्जिद के लोगों ने मस्जिद की पुरानी घास या पुराना ताबूत या पुरानी चारपाई बेच दी, जबकि ये चीजें मस्जिद को देने वाला अनुपस्थित (ग़ायब) है, तो काज़ी की अनुमति के बिना यह जायज़ नहीं है और यही सही है। यह हिन्दिया में है।

[1] फतावा काज़ी खान, किताबुल वक्फ़, मुद्रित नवल किशोर लखनऊ, खंड 1, पृ. 716, खंड 2, पृ. 413; फतावा हिन्दिया, किताबुल वक्फ़, अध्याय 11, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/258. [2] फतावा काज़ी खान, किताबुल वक्फ़, मुद्रित नवल किशोर लखनऊ, खंड 1, पृ. 716, खंड 2, पृ. 413; फतावा हिन्दिया, किताबुल वक्फ़, अध्याय 11, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/258.

पृष्ठ 267/631

[عربی متن] للمسجد فسد فباعه اهل المسجد قالوا الاولی ان یکون البیع بأمر القاضی والصحیح ان بیعهم لا یصح بغیر امر القاضی [1] اه وفیها بسط من ماله حصیرا فی المسجد فخرب المسجد ووقع الاستغناء عنه فان ذلك یکون له ان کان حیا ولوارثه ان کان میتا وان بلی ذلك کان له ان یبیع ویشتری بثمنها حصیرا اخر، وکذالو اشتری حشیشا او قندیلا للمسجد فوقع الاستغناء عنه، وعند ابی یوسف یباع ویصرف ثمنه الی حوائج المسجد فان استغنی عنه هذا المسجد یحول الی المسجد الآخر. والفتوی علی قول محمد، ولو ان اهل المسجد باعوا حشیش المسجد او جنازة او نعشا صار خلقا ومن فعل ذلك غائب، لا یجوز الا باذن القاضی هو الصحیح [2] اه فی الهندیة

[اردو متن] نہیں الخ۔ خانیہ میں ہے مسجد کا تابوت اور مسجد کی چارپائی جو کہ خراب ہو چکی ہو پس اہلِ مسجد نے اسے فروخت کر دیا تو مشائخ فرماتے ہیں کہ قاضی کے حکم سے بیع کا ہونا اولیٰ ہے اور صحیح یہ ہے کہ بلا اِذنِ قاضی ان کی بیع درست نہیں ہو گی اھ اسی میں ہے کسی شخص نے اپنے مال سے مسجد میں چٹائی بچھائی پھر مسجد ویران ہو گئی اور اس چٹائی کی ضرورت نہ رہی تو وہ چٹائی بچھانے والے کی ہوگی اگر وہ زندہ ہے ورنہ اس کے وارثوں کی ہوگی، اور اگر وہ چٹائی بوسیدہ ہو جائے تو بچھانے والے کو اختیار ہے کہ اس کو فروخت کر کے اس کی قیمت سے نئی چٹائی خرید لے۔ اسی طرح حکم ہے اگر کسی نے مسجد کے لئے گھاس یا قندیل خریدا پھر اس کی ضرورت نہ رہی ہو، اور امام ابو یوسف کے نزدیک ان چیزوں کو فروخت کر کے ان کی قیمت کو مسجد کی ضروریات پر صرف کیا جائے گا اور اگر اس مسجد کو ضرورت نہ ہو تو دوسری مسجد کی طرف منتقل کیا جائے گا، اور فتویٰ امام محمد کے قول پر ہے، اور اگر اہلِ مسجد نے مسجد کی پرانی گھاس یا پرانا تابوت یا پرانی چارپائی فروخت کر دی

جبکہ یہ چیزیں مسجد کو دینے والا غائب ہے تو قاضی کی اجازت کے بغیر یہ جائز نہیں اور یہی صحیح ہے اھ ہندیہ میں ہے

[1] فتاوی قاضی خان کتاب الوقف مطبوعہ نولکشور لکھنؤ اول ۷۱۶، دوم ۴۱۳، فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲۵۸/۲ [2] فتاوی قاضی خان کتاب الوقف مطبوعہ نولکشور لکھنؤ اول ۷۱۶، دوم ۴۱۳، فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲۵۸/۲

Fatawa Rizvia (Volume 16)

Imam Abu al-Layth mentioned in his *Nawazil* that if a mosque's mat becomes old and the congregants no longer need it, and it was originally provided by an individual, then if that person is alive, it belongs to them. If they have passed away and left no heirs, I hope there is no harm if the congregants give it to a poor person or sell it and use the proceeds to buy a new mat for the mosque. However, the chosen opinion (Mukhtar) is that it is not permissible for them to do this without the permission of a judge (Qadi). This is stated in *Muhit al-Sarkhasi*. In *Radd al-Muhtar*, citing *al-Bahr*, it is mentioned that the fatwa regarding mosque equipment follows the opinion of Imam Muhammad, while the fatwa regarding the permanence of the mosque follows the opinion of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on them both).

Endowments (Awqaf): While a waqf property is populated and functional, its sale is fundamentally not permissible. However, out of necessity, if an oppressor has forcibly seized it and there is no way to liberate it except through payment, and they are willing to pay the price, then under compulsion, one may take the price and purchase a replacement to stand in its place. Or, if the original endower (Waqif) included a condition for exchange in the original waqf deed, then it is permissible to sell and replace them.

In *Durr al-Mukhtar*, citing the aforementioned *al-Ashbah*, it is stated that it is not permissible to replace a functional waqf property except in four situations. In *Radd al-Muhtar*, it says (the first of these four situations is that the endower himself made a condition for change).

---

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter 11, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/458.
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/717.
3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba Mujtabai Delhi, 1/384.

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 16)

इमाम अबू अल-लैथ ने अपनी 'नवाज़िल' में उल्लेख किया है कि जब मस्जिद की चटाई पुरानी हो जाए और मस्जिद वालों को उसकी ज़रूरत न रहे, जबकि उसे किसी व्यक्ति ने डलवाया था, तो वह उसी की होगी यदि वह जीवित है। और यदि वह मर गया है और उसने कोई वारिस नहीं छोड़ा है, तो मुझे आशा है कि इसमें कोई हर्ज नहीं है कि मस्जिद वाले वह चटाई किसी फ़कीर को दे दें या उसे बेचकर मस्जिद के लिए दूसरी चटाई खरीदने में उससे लाभ उठाएं। और मुख्तार (चुना हुआ मत) यह है कि क़ाज़ी की इजाज़त के बिना उन्हें ऐसा करना जायज़ नहीं है। 'मुहीत सरखसी' में इसी प्रकार है। 'रद्दुल मुहतार' में 'अल-बह्र' के हवाले से है कि मस्जिद के उपकरणों के बारे में फ़तवा इमाम मुहम्मद के मत पर है और मस्जिद की शाश्वतता (ताबीद) के बारे में फ़तवा इमाम अबू यूसुफ़ के मत पर है (अल्लाह उन दोनों पर रहमत फरमाए)।

औकाफ़ (वक्फ़): जब तक वक्फ़ संपत्ति आबाद और उपयोग में हो, उसकी बिक्री मूल रूप से जायज़ नहीं है। लेकिन मजबूरीवश, यदि किसी ज़ालिम ने ज़बरदस्ती उन पर कब्ज़ा कर लिया हो और उससे छुड़ाने का कोई रास्ता न हो, सिवाय इसके कि वह कीमत देने पर राज़ी हो, तो मजबूरी में कीमत लेकर उनके बदले दूसरी चीज़ खरीदकर उनके स्थान पर रख दें। या यदि वक्फ़ करने वाले (वाकिफ़) ने मूल वक्फ़ में अदल-बदल (इस्तिबदाल) की शर्त रखी हो, तो उन्हें बेचकर बदलना जायज़ है।

'दुर्रे मुख्तार' में पूर्वोक्त 'अल-अशबाह' के हवाले से उल्लेख है कि चार स्थितियों के अलावा आबाद वक्फ़ को बदलना जायज़ नहीं है। 'रद्दुल मुहतार' में है (इन चार स्थितियों में से पहली स्थिति यह है कि खुद वाकिफ़ ने बदलने की शर्त लगाई हो)।

---

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक्फ़, बाब 11, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/458.
2. रद्दुल मुहतार, किताबुल वक्फ़, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी बैरुत, 3/717.
3. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ़, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, 1/384.

पेज 268 / 631

ذکر ابواللیث فی نوازلہ حصیر المسجد اذا صار خلقا واستغنی اھل المسجد عنہ وقد طرحہ انسان ان کان الطارح حیا فھو لہ وان کان میتا ولم یدع لہ وارث ارجو ان لا بأس بان یدفع اھل المسجد الی فقیر و ینتفعوا بہ فی شراء حصیر اخر للمسجد و المختار انہ لا یجوز لھم ان یفعلوا ذلک بغیر امر القاضی کذا فی محیط السرخسی اھ فی ردالمحتار عن البحر الفتوی علی قول محمد فی الات المسجد وعلی قول ابی یوسف فی تابد المسجد۔

کہ ابواللیث نے اپنی نواز ل میں ذکر کیا کہ مسجد کی چٹائی جب پرانی ہو گئی اور اہل مسجد کو اس کی ضرورت نہ رہی جبکہ اس کو ایک شخص نے ڈلوایا تھا وہ اس کی ہوگی اگر وہ زندہ ہے اور اگر وہ مر گیا اور کوئی وارث نہیں چھوڑا تو میں امید کرتا ہوں کہ اس بات میں حرج نہیں کہ اہل مسجد وہ چٹائی کسی فقیر کو دے دیں یا اس کو بیچ کر مسجد کے لئے دوسری چٹائی خریدنے میں اس سے نفع اٹھائیں، اور مختار یہ ہے کہ قاضی کی اجازت کے بغیر انہیں ایسا کرنا جائز نہیں، محیط سرخسی میں یونہی ہے اھ، ردالمحتار میں بحوالہ بحر ہے کہ آلات مسجد کے بارے میں فتوٰی امام محمد کے قول پر ہے اور تابید مسجد کے بارے میں فتوٰی امام ابویوسف کے قول پر ہے رحمہما اللہ تعالٰی علیہما (ت)

اوقاف: جبکہ عامر و آباد نہ ہوں ان کی بیع اصلاً جائز نہیں مگر بناچاری کہ ظالم نے زبردستی ان پر قبضہ کرلیا اور اس سے رہائی کی سبیل نہیں مگر وہ قیمت دینے پر راضی ہے تو بمجبوری ثمن لے کر ان کے عوض اور خرید کر ان کے قائم مقام کردیں یا جبکہ واقف نے اصل وقف میں استبدال شرط کر لیا ہو تو جائز ہے کہ انہیں بیچ کر تبدیل کرلیں،

فی الدر عن الاشباہ لا یجوز استبدال العامر الا فی اربع، فی ردالمحتار، الاولی لشرطہ الواقف، الثانیۃ اذا غصبہ غاصب و اجری

در مختار بحوالہ اشباہ مذکور ہے کہ چار صورتوں کے علاوہ آباد وقف کو تبدیل کرنا جائز نہیں، ردالمحتار میں ہے (ان چار صورتوں میں سے پہلی صورت یہ ہے کہ خود واقف نے تبدیل کرنے کی شرط لگائی ہو،

---

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۸ 2 ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۷۱۷ 3 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۴

Fatawa Razawiyyah (Volume 16)

[Arabic Text Column] ...water flowed over it until it became a sea (submerged), so he (the usurper) shall be liable for the value, and the trustee (Mutawalli) shall buy another land in its place. The third case is if the usurper denies it and there is no evidence, meaning he wants to pay the value; then the trustee is allowed to take it to buy another land in its place. The fourth case is if someone desires it for an exchange that yields more produce and is in a better location; this is permissible according to the view of Abu Yusuf, and the fatwa is based on it, as stated in Fatawa Qari al-Hidaya. The author of An-Nahr stated in his book 'Ijabatu as-Sa'il' that Qari al-Hidaya's statement "and the practice is upon Abu Yusuf's view" is countered by what Sadr ash-Shari'ah said: "We do not issue fatwa according to it." We have witnessed countless (abuses) in the matter of exchange, for unjust judges have made it a ruse to nullify the endowments (Awqaf) of Muslims. According to this estimate, it was said in 'Al-Is'af' that the intended 'Qadi' is the Qadi of Paradise, interpreted as one possessing knowledge and action. By my life, this is rarer than red sulfur (the philosopher's stone), and I see it only as words mentioned; therefore, the most appropriate thing is to block it (the gate of exchange) for fear of exceeding limits.

[Urdu Text Column] The second case is that the usurper snatched it and made water flow over it until the Waqf land became a river. In this case, the usurper will pay the price as a penalty, and the Mutawalli (trustee) will buy another land in exchange for that price. The third case is that the usurper denies it and there are no witnesses, meaning the usurper is ready to pay the price of the Waqf land. Then the Mutawalli has the choice to collect the price from him so that he may buy another land in its place. The fourth case is if someone has a desire for the Waqf land in exchange for such a land which is better than the Waqf land in terms of grain (produce) and is more beautiful in terms of location. Then it is permissible to change it based on Imam Abu Yusuf's view, and the fatwa is upon this, as it is in Fatawa Qari al-Hidaya. The author of Nahr said in his book 'Ijabatu as-Sa'il' that Qari al-Hidaya's statement that action is upon Imam Abu Yusuf's view is contrary to Sadr ash-Shari'ah's statement that we do not issue fatwa on it. Indeed, we have seen countless (evils) in the change of Waqf because tyrant judges have made it a pretext to invalidate the Awqaf of Muslims. That is why it was said in 'Is'af' that by 'the judge who changes' is meant the Judge of Paradise, which is interpreted as people of knowledge and practice. By my life! This case is even rarer than red sulfur, and I do not consider it...

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

[अरबी पाठ स्तंभ] ...उस पर पानी बह गया यहाँ तक कि वह समुद्र बन गया, तो वह (हड़पने वाला) मूल्य का उत्तरदायी होगा, और मुतवल्ली उसके बदले दूसरी भूमि खरीदेगा। तीसरी स्थिति यह है कि हड़पने वाला इनकार करे और कोई प्रमाण न हो, यानी वह मूल्य देना चाहता हो; तो मुतवल्ली के लिए उसे लेना जायज़ है ताकि उसके बदले दूसरी भूमि खरीद सके। चौथी स्थिति यह है कि यदि कोई व्यक्ति वक्फ भूमि के बदले ऐसी भूमि की इच्छा रखे जो उपज के मामले में अधिक हो और स्थान के मामले में अधिक सुंदर हो, तो इमाम अबू यूसुफ के कथन के अनुसार इसे बदलना जायज़ है और इसी पर फतवा है जैसा कि फ़तावा क़ारी अल-हिदाया में है। 'अन-नहर' के लेखक ने अपनी पुस्तक 'इजाबतुल साइल' में कहा है कि क़ारी अल-हिदाया का यह कथन कि "अमल इमाम अबू यूसुफ के कथन पर है" सदरुश शरीअह के इस कथन के विपरीत है कि "हम इस पर फतवा नहीं देते।" हमने वक्फ के बदलने में अनगिनत (बुराइयाँ) देखी हैं क्योंकि ज़ालिम काज़ियों ने इसे मुसलमानों के वक्फ को बातिल करने का एक बहाना बना लिया है। इसी अनुमान पर 'अल-इसआफ़' में कहा गया है कि काज़ी से मुराद 'जन्नत का काज़ी' है, जिसकी व्याख्या ज्ञान और कर्म वाले व्यक्ति के रूप में की जाती है। मेरी उम्र की कसम, यह स्थिति 'लाल गंधक' (किबरीत-ए-अहमर) से भी अधिक दुर्लभ है, और मैं इसे केवल कहे गए शब्द मानता हूँ, इसलिए सीमा पार करने के डर से इसे (बदलाव के द्वार को) बंद करना ही बेहतर है।

[उर्दू पाठ स्तंभ] दूसरी सूरत यह है कि ग़ासिब (हड़पने वाले) ने उसे हड़प लिया और उस पर पानी जारी कर दिया यहाँ तक कि वह वक़्फ़ भूमि नदी बन गई। तो इस सूरत में ग़ासिब क़ीमत का तावान (जुर्माना) देगा और मुतवल्ली उस क़ीमत के बदले दूसरी ज़मीन खरीदेगा। तीसरी सूरत यह है कि ग़ासिब इनकारी है और गवाह नहीं हैं यानी ग़ासिब वक़्फ़ ज़मीन की क़ीमत देने पर आमादा है, तो मुतवल्ली को अख्तियार है कि उससे क़ीमत वसूल कर ले ताकि उसके बदले दूसरी ज़मीन खरीद ले। चौथी सूरत यह है कि कोई शख़्स वक़्फ़ ज़मीन के बदले ऐसी ज़मीन की रग़बत रखता है जो अनाज के एतबार से वक़्फ़ ज़मीन से ज़्यादा हो और जगह व वक़ू के एतबार से ज़्यादा खूबसूरत हो। तो इमाम अबू यूसुफ के क़ौल पर उसे तब्दील कर लेना जायज़ है और इसी पर फ़तवा है जैसा कि फ़तावा क़ारी अल-हिदाया में है। साहब-ए-नहर ने अपनी किताब 'इजाबतुल साइल' में फ़रमाया कि क़ारी अल-हिदाया का कहना कि अमल इमाम अबू यूसुफ के क़ौल पर है, सदरुश शरीअह के इस क़ौल के मुख़ालिफ़ है कि हम इस पर फ़तवा नहीं देते। तहक़ीक़ हमने वक़्फ़ की तब्दीली में बेशुमार

(खराबियाँ) देखी हैं क्योंकि ज़ालिम काज़ियों ने इसे मुसलमानों के औक़ाफ़ बातिल करने का हीला (बहाना) बना लिया है। इसीलिए 'इसआफ़' में फ़रमाया कि काज़ी-ए-मुतबद्दिअल से मुराद 'जन्नत का काज़ी' है जिसकी तफ़सीर अहल-ए-इल्म व अमल के साथ की जाती है। मेरी उम्र की क़सम, यह सूरत तो किबरीत-ए-अहमर (लाल गंधक) से भी ज़्यादा नादिर है और मैं नहीं ख़्याल करता हूँ इसको...

पृष्ठ 269/631

[عربی متن والا کالم] علیه الماء حتی صار بحرا ، فیضمن القیمة ویشتری المتولی بها ارضا بدلا ، الثالثة ان یجحده الغاصب ولا بینة ای واراد دفع القیمة فللمتولی اخذها لیشتری بها بدلا ، الرابعة ان یغیب انسان فیه ببدل اکثر غلة واکثر صقعا فیجوز علی قول ابي یوسف وعلیه الفتوی کما في فتاوی قارئ الهدایة ، قال صاحب النهر في کتابه اجابة السائل قول قارئ الهدایة ، " والعمل علی قول ابي یوسف " معارض بما قاله صدر الشریعة " نحن لا نفتی به " ، وقد شاهدنا في الاستبدال ما لا یعد ویحصی ، فان ظلمة القضاة جعلوه حیلة لابطال اوقاف المسلمین وعلی تقدیره فقد قال في الاسعاف المراد بالقاضي هو قاضي الجنة المفسر بذي العلم والعمل اه ولعمري ان هذا اعز من الکبریت الاحمر ، وما اراه الالفظا یذکر فالا حری فیه السد خوفا من مجاوزة الحد۔

[اردو متن والا کالم] دوسری صورت یہ ہے کہ غاصب نے اسے غصب کرکے اس پر پانی جاری کردیا یہاں تک کہ وہ وقف دریا بن جائے تو اس صورت میں غاصب قیمت کا تاوان دے گا اور متولی اس قیمت کے بدلے دوسری زمین خریدے گا۔ تیسری صورت یہ ہے کہ غاصب انکاری ہے اور گواہ نہیں ہیں یعنی غاصب وقف زمین کی قیمت دینے پر آمادہ ہے تو متولی کو اختیار ہے کہ اس سے قیمت وصول کرلے تاکہ اس کے بدلے دوسری زمین خرید لے چوتھی صورت یہ ہے کوئی شخص وقف زمین میں ایسی زمین کے بدلے رغبت رکھتا ہے جو غلہ کے اعتبار سے زمین وقف سے اکثر اور محل و وقوع کے اعتبار سے زیادہ خوبصورت ہو تو امام ابو یوسف کے قول پر تبدیل کرلینا جائز ہے اور اسی پر فتوی ہے جیسا کہ فتاوی قاری الہدایہ میں ہے ، صاحب نہر نے اپنی کتاب اجابة السائل میں فرمایا قاری الہدایہ کا کہنا کہ عمل امام ابو یوسف کے قول پر ہے صدر الشریعہ کے اس قول کے مخالف ہے کہ ہم اس پر فتوی نہیں دیتے تحقیق ہم نے وقف کی تبدیلی میں

بے شمار (خرابیاں) دیکھی ہیں کیونکہ ظالم قاضیوں نے اس کو مسلمانوں کے اوقاف باطل کرنے کا حیلہ بنالیا ہے ، اسی لئے اسعاف میں فرمایا کہ قاضی متبدل سے مراد قاضی بہشت ہے جس کی تفسیر اہل علم وعمل کے ساتھ کی جاتی ہے اھ میری عمر کی قسم یہ صورت تو کبریت احمر سے بھی زیادہ نادر ہے اور میں نہیں خیال کرتا ہوں اس کو

Fatawa Rizwia Volume 16 (16)

(Arabic text segment): And Allah is the One Who questions every person. Allamah al-Biri, after quoting this, said: I say: And in Fath al-Qadir, the cause (for substitution of Waqf property) is either a condition or necessity. There is no necessity in this because an increase is not obligatory; rather, we keep it as it was. I say: What this researcher said is the truth and correct. [End of Al-Biri's words]. And this is what Allamah al-Qannali recorded. [End of what is in Radd al-Muhtar in summary]. And I remember writing a marginal note on the statement: "And water was made to flow over it until it became a sea/river," the text of which is: I say: Based on this, it did not remain cultivated/populated, and there is a discussion regarding this. The fourth case will follow, stating that the truth is the impermissibility of substitution in it. Thus, only two cases remain. Rather, you can say the third case is also practically ruined even if not in form. Therefore, you can say that cultivated Waqf land will not be substituted unless the endower (waqif) himself has laid down a condition for substitution.

(Urdu text segment): But it is merely a word that is mentioned. Thus, in view of the fear of exceeding limits, prohibition is more appropriate in this regard. And Allah Almighty is the One Who will question every human being. Allamah Biri, after quoting this, said: I say, and it is in Fath al-Qadir that the reason for substitution is either a condition for substitution or the necessity of substitution, whereas there is no necessity here because an increase in Waqf is not mandatory; rather, we will keep it in its original state. I say: Whatever this researcher said is the truth and correct. [End of Al-Biri's speech]. This is what Allamah Qanali has written. [End of Radd al-Muhtar in brief]. And I recall that I wrote a marginal note on Shami's statement that "the usurper flowed water on the Waqf land until it became a river," saying: I say that in this case, it did not remain cultivated, whereas the discussion is about cultivated land. Soon, it will be mentioned about the fourth case that in it, the right of substitution is impermissible. So now only two cases remain; rather, you can say that the third case is also ruined in meaning even if not in form. Therefore, you can say that cultivated Waqf land will not be substituted unless the endower himself has laid down a condition for substitution.

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/389.

फतावा रिज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

(अरबी पाठ अंश): और अल्लाह हर इंसान से सवाल करने वाला है। अल्लामा अल-बीरी ने इसे उद्धृत करने के बाद कहा: मैं कहता हूँ: और फतह अल-कादिर में है कि (वक्फ संपत्ति के प्रतिस्थापन का) कारण या तो शर्त है या आवश्यकता। इसमें कोई आवश्यकता नहीं है क्योंकि वृद्धि अनिवार्य नहीं है; बल्कि हम इसे वैसा ही रहने देंगे जैसा यह था। मैं कहता हूँ: इस शोधकर्ता ने जो कहा वह सत्य और सही है। [अल-बीरी के शब्दों का अंत]। और यही अल्लामा अल-कन्नाली ने दर्ज किया है। [रद्द अल-मुह्तार में जो संक्षेप में है उसका अंत]। और मुझे याद है कि मैंने इस कथन पर एक हाशिये का नोट लिखा था: "और उस पर पानी बहाया गया यहाँ तक कि वह समुद्र/नदी बन गया," जिसका पाठ है: मैं कहता हूँ: इसके आधार पर वह आबाद नहीं रहा, और इसमें चर्चा है। चौथा मामला आगे आएगा, जिसमें कहा गया है कि सत्य इसमें प्रतिस्थापन की अनुमति न होना है। इस प्रकार, केवल दो मामले शेष रह जाते हैं। बल्कि, आप कह सकते हैं कि तीसरा मामला भी अर्थ में खराब है भले ही रूप में न हो। इसलिए, आप कह सकते हैं कि आबाद वक्फ भूमि का प्रतिस्थापन नहीं किया जाएगा जब तक कि वक्फ करने वाले (वाकिफ) ने स्वयं प्रतिस्थापन की शर्त न रखी हो।

(उर्दू पाठ अंश): लेकिन यह केवल एक शब्द है जिसका उल्लेख किया गया है। अत; सीमा पार करने के डर के मद्देनजर इसमें निषेध अधिक उपयुक्त है। और अल्लाह तआला हर इंसान से सवाल करने वाला है। अल्लामा बीरी ने इसे उद्धृत करने के बाद कहा: "मैं कहता हूँ, और फतह अल-कादिर में है कि प्रतिस्थापन का कारण या तो प्रतिस्थापन की शर्त है या प्रतिस्थापन की आवश्यकता, जबकि यहाँ इसकी कोई आवश्यकता नहीं है क्योंकि वक्फ पर वृद्धि अनिवार्य नहीं है; बल्कि हम इसे इसकी पहली स्थिति पर ही रहने देंगे।" मैं कहता हूँ: इस शोधकर्ता ने जो कुछ कहा वही सत्य और सही है। [अल-बीरी के भाषण का अंत]। यह वही है जिसे अल्लामा कनाली ने लिखा है। [रद्द अल-मुह्तार संक्षेप में]। और मुझे याद आता है कि मैंने शामी के इस कथन पर कि "ग़ासिब (अवैध कब्जा करने वाले) ने वक्फ भूमि पर पानी बहाया यहाँ तक कि वह नदी बन गई" पर एक हाशिये में लिखा था कि: मैं कहता हूँ इस स्थिति में वह आबाद नहीं रही, जबकि चर्चा आबाद भूमि के बारे में हो रही है। और जल्द ही चौथे मामले के बारे में आ रहा है कि इसमें प्रतिस्थापन का अधिकार अस्वीकार्य है। तो अब केवल दो स्थितियाँ शेष हैं; बल्कि आप कह सकते हैं कि तीसरी स्थिति भी अर्थ में खराब है भले ही रूप में नहीं। इसलिए, आप कह सकते हैं कि आबाद वक्फ भूमि में प्रतिस्थापन नहीं होगा सिवाय इसके कि वाकिफ ने स्वयं प्रतिस्थापन की शर्त लगा दी हो।

1 रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-वक्फ, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/389।

पृष्ठ 270 / 631

واللہ سائل کل انسان اھ قال العلامۃ البیری بعد نقلہ اقول: وفی فتح القدیر الموجب الشرط او الضرورۃ ولاضرورۃ فی ھذا اذ لاتجیب الزیادۃ بل نبقیہ کما کان اھاقول: ما قالہ ھذا المحقق ھو الحق الصواب اھ کلام البیری وھذا ما حررہ العلامۃ القنالی 1 اھ ما في رد المحتار مختصرًا ورأیتنی کتبت علی ھامش قولہ واجری علیہ الماء حتی صار بحراً مانصہ اقول: علی ھذالم یبق عامراً وفیہ کلام والصورۃ الرابعۃ سیأتی ان الحق عدم جواز الاستبدال فیھا فلم یبق الاصورتان بل لك ان تقول الثالثۃ ایضاً خراب معنی وان لم یکن صورۃ فلك ان تقول ان العامر لا یستبدل الا بشرط کما ھو قضیۃ

مگر محض لفظ جس کا ذکر کیا جاتا ہے چنانچہ حد سے تجاوز کرنے کے خوف کے پیش نظر زیادہ مناسب اس میں ممانعت ہے اور اللہ تعالیٰ ہر انسان سے پوچھنے والا ہے اھ علامہ بیری نے اس کو نقل کرنے کے بعد کہا میں کہتا ہوں اور فتح القدیر میں ہے کہ استبدال کا موجب یا تو شرط استبدال ہے یا ضرورت استبدال جبکہ یہاں اس کی ضرورت نہیں کیونکہ وقف پر زیادتی واجب نہیں بلکہ ہم اس کو پہلی حالت پر باقی رکھیں گے اھ میں کہتا ہوں جو کچھ اس محقق نے کہا وہی حق اور درست ہے اھ کلام البیری۔ یہ وہ ہے جس کو علامہ قنالی نے تحریر کیا ہے اھ مختصراً ردالمحتار، اور مجھے یاد پڑتا ہے کہ میں نے شامی کے قول کہ "غاصب نے زمین وقف پر پانی بہایا یہاں تک کہ وہ دریا بن گئی" پر یوں حاشیہ لکھا کہ میں کہتا ہوں اس صورت میں وہ آباد نہ رہی حالانکہ کلام تو آباد زمین میں ہو رہی ہے، اور عنقریب چوتھی صورت کے بارے میں آرہا ہے کہ اس میں حق استبدال کا عدم جواز ہے، تو اب صرف دو صورتیں باقی ہیں بلکہ تو کہہ سکتا ہے کہ تیسری صورت بھی معنیً خراب ہے اگرچہ صورتاً نہیں، لہٰذا تو کہہ سکتا ہے کہ آباد زمین وقف میں استبدال نہیں ہو گا سوائے اس کے کہ واقف نے خود استبدال کی شرط لگا دی ہو،

1 ردالمحتار كتاب الوقف داراحياء التراث العربى بيروت ٣/ ٣٨٩

Fatawa Ridawiyya Volume (16)

[Boxed Text Upper Left - Arabic]: What the researcher established in al-Fath, as he restricted it to a condition or the necessity of it ceasing to be beneficial. If you wish, I can clarify: I say that as long as the endowment (waqf) can be utilized, its exchange (istibdal) is not permissible except with a condition.

[Boxed Text Upper Right - Urdu]: As required by the researcher's discourse mentioned in Fath al-Qadir, where he confined exchange to a condition or the necessity of it ceasing to be beneficial. If you seek detail, then I say that as long as utilization of the waqf is possible, changing it without a condition is not permissible. (T)

Then, even in the state of a condition for exchange, the permissibility of this change is subject to several conditions: First: The one making this change should be the endower (waqif) himself, or someone for whom he stipulated the change. For example, if he stipulated the change for himself, then the trustee (mutawalli) etc. has no authority. And if he stipulated it for someone else, then the endower has no authority. Second: It should not exceed the number of times stipulated. For example, if he said, "I have the authority to change," then he can change only once. And if he said, "I may change as many times as I want," then he is always authorized. Third: The change should be for real estate (aqar), meaning immovable property, and not for money or gold coins. Fourth: If he specified a particular real estate, then there is no authority to go against it. For example, if he stipulated exchange with land, he cannot change it for a house; and if he stipulated a house, he does not have the authority to exchange it for land. Similarly, if he specified land in a certain city or village, or a house in a certain neighborhood, or a shop in a certain market, that specification will be valid. Fifth: In changing one house for another house, that house should be in the same neighborhood or a better one; similarly, for a shop, the market should be the same or a better one. Sixth: There should be no gross deception (ghabn fahish) in the sale. Seventh: He should not sell to someone whose testimony would not be accepted for him due to suspicion of favoritism, such as a father or son. I say: In summary, avoid violating the condition and avoid any suspicion of going against the benefit of the waqf. All conditions are included in these two phrases.

[Boxed Text Lower Left - Arabic]: As for the first two and the fourth; in the first case, his exchanging it himself when he had stipulated the condition for someone else is not considered a violation.

[Boxed Text Lower Right - Urdu]: In any case, the first two and the fourth are conditions. So in the first, the endower changing it himself while he had already stipulated the exchange for someone else is not among the category of violating a condition.

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

[ऊपरी बाएँ बॉक्स - अरबी]: जैसा कि शोधकर्ता ने अल-फतह में प्रमाणित किया है, जहाँ उन्होंने इसे शर्त या इसके लाभ से बाहर होने की आवश्यकता तक सीमित रखा है। यदि आप चाहें तो मैं स्पष्ट कर दूँ: मैं कहता हूँ कि जब तक बंदोबस्ती (वक़्फ़) का उपयोग संभव है, बिना शर्त इसका विनिमय (इस्तिबदाल) जायज़ नहीं है।

[ऊपरी दाएँ बॉक्स - उर्दू]: जैसा कि फ़तह अल-क़दीर में वर्णित शोधकर्ता के कथन की मांग है, जहाँ उन्होंने विनिमय को शर्त या लाभ से बाहर होने की आवश्यकता में सीमित किया है। यदि आप विवरण चाहते हैं, तो मैं कहता हूँ कि जब तक वक़्फ़ से लाभ उठाना संभव है, बिना शर्त इसे बदलना जायज़ नहीं है। (त)

फिर, विनिमय की शर्त होने की स्थिति में भी, इस परिवर्तन की वैधता कुछ शर्तों पर आधारित है: पहला: यह परिवर्तन करने वाला स्वयं वाकिफ़ (वक़्फ़ करने वाला) हो या वह व्यक्ति जिसके लिए उसने परिवर्तन की शर्त रखी हो। उदाहरण के लिए, यदि उसने अपने लिए परिवर्तन की शर्त रखी है, तो मुतवल्ली (ट्रस्टी) आदि को कोई अधिकार नहीं है। और यदि उसने दूसरे के लिए शर्त रखी है, तो वाकिफ़ को अधिकार नहीं है। दूसरा: जितनी बार शर्त रखी गई हो उससे अधिक न हो। उदाहरण के लिए, यदि उसने कहा कि मुझे बदलने का अधिकार है, तो वह केवल एक बार बदल सकता है। और यदि उसने कहा कि जितनी बार चाहूँ बदलूँ, तो वह हमेशा के लिए मुख्तार (अधिकार प्राप्त) है। तीसरा: परिवर्तन अचल संपत्ति (अक़ार) यानी गैर-चल संपत्ति से हो, न कि रुपए या सोने के सिक्कों से। चौथा: यदि अचल संपत्ति में विशिष्टता दी गई है, तो उसके विरुद्ध कोई अधिकार नहीं है। उदाहरण के लिए, यदि भूमि से बदलने की शर्त रखी है, तो मकान से नहीं बदल सकता; और मकान की शर्त होने पर भूमि से बदलने का अधिकार नहीं रखता। इसी तरह, यदि किसी विशेष शहर या गाँव की भूमि, या किसी विशेष मुहल्ले के मकान, या किसी विशेष बाज़ार की दुकान की विशिष्टता दी गई है, तो वह मान्य होगी। पांचवां: मकान के बदले मकान बदलने में, वह मकान उसी मुहल्ले का हो या उससे बेहतर। इसी तरह दुकान के मामले में बाज़ार वही हो या उससे बेहतर। छठा: बिक्री में अत्यधिक धोखा (ग़ब्न-ए-फ़ाहिश) न हो। सातवां: ऐसे व्यक्ति को न बेचे जिसकी गवाही पक्षपात के संदेह के कारण उसके पक्ष में स्वीकार न हो, जैसे पिता या पुत्र। मैं कहता हूँ: सारांश यह है कि शर्त का उल्लंघन करने और वक़्फ़ के लाभ के विरुद्ध किसी भी संदेह से बचें। सभी शर्तें इन दो वाक्यों में समाहित हैं।

[निचला बायाँ बॉक्स - अरबी]: जहाँ तक पहले दो और चौथे का प्रश्न है; पहले मामले में, उसका स्वयं विनिमय करना जबकि उसने दूसरे के लिए शर्त रखी थी, उल्लंघन की श्रेणी में नहीं आता।

[निचला दायाँ बॉक्स - उर्दू]: बहरहाल, पहली दोनों और चौथी शर्त है। तो पहले मामले में वाकिफ़ का स्वयं बदलना, जबकि वह किसी और के लिए विनिमय की शर्त रख चुका हो, शर्त के उल्लंघन की श्रेणी में नहीं आता।

पृष्ठ 271 / 631

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

[Boxed Text Left - Arabic]: مأحقق المحقق فی الفتح حیث حصرہ فی الشرط او ضرورۃ خروجہ من الانتفاع بہ وان شئت اوضحت فقلت ان الوقف مھما امکن الانتفاع بہ لم یجز استبدالہ الا بالشرط۔

[Boxed Text Right - Urdu]: جیسا کہ فتح القدیر میں مذکور کلام محقق کا تقاضا ہے جہاں اس نے استبدال کو شرط یا انتفاع سے خارج ہونے کی ضرورت میں منحصر کیا ہے اگر تو تفصیل کا طلبگار ہے تو میں کہتا ہوں کہ جب تک وقف سے انتفاع ممکن ہو بلا شرط اس کو تبدیل کرنا جائز نہیں۔ (ت)

پھر بحالت شرط استبدال بھی اس تبدیل کا جواز چند شرط سے مشروط : اولاً: یہ تبدیل کرنے والا خود واقف ہو یا وہ جس کی تبدیل اس نے شرط کی ہو مثلاً اپنے لئے تبدیل شرط کی تو متولی وغیرہ کسی کو اختیار نہیں اور دوسرے کے لئے شرط کی تو واقف کو اختیار ہے۔ ثانیاً: جتنی بار شرط کی اس سے زائد نہ ہو مثلاً کہا کہ مجھے تبدیل کا اختیار ہے تو ایک ہی بار بدل سکتا ہے اور اگر کہا جس قدر بار چاہوں تبدیل کروں تو ہمیشہ مختار ہے۔ ثالثاً: تبدیل عقار یعنی جائداد غیر منقولہ سے ہو نہ روپیہ اشرفی سے۔ رابعاً: عقار میں تخصیص کردی ہے تو اس کے خلاف کا اختیار نہیں مثلاً زمین سے بدلنا شرط کیا تو مکان سے تبدیل نہیں کر سکتا اور مکان کی شرط کی زمین سے تبدیل کا اختیار نہیں رکھتا یو نہی فلاں شہر یا گاؤں کی زمین یا فلاں محلہ کے مکان یا فلاں بازار کی دکان کی تخصیص کی تو معتبر رہے گی۔ خامساً: تبدیل مکان بمکان میں وہ مکان اسی محلہ کا ہو یا اس سے بہتر کا، یونہی دکان میں بازار وہی ہو یا اس سے بہتر۔ سادساً: بیع میں غبن فاحش نہ ہو۔ سابعاً: ایسے کے ہاتھ بیع نہ کرے جس کے لئے اس کی شہادت بوجہ تہمت رعایت مقبول نہ ہو

جیسے باپ بیٹا۔ اقول: خلاصہ یہ کہ مخالفت شرط و مظنہ مخالفت نفع وقف سے بچے سب شرائط انہیں دو کلموں میں آگئے،

[Boxed Text Left - Arabic]: اما الاولان والرابع ففی الاولی ولیس استبداله بنفسه اذا شرطه لغیره من باب الخلاف

[Boxed Text Right - Urdu]: بہر حال پہلی دونوں اور چوتھی شرط ہے تو اول میں خود واقف کا تبدیل کرنا جبکہ وہ غیر کیلئے استبدال کی شرط کر چکا ہو خلاف شرط کے قبیلہ سے نہیں،

Fatawa Razawiyya Volume 16

[Arabic Text Box Left]: As it is explicitly stated in "Al-Khaniya" at the end of the section on conditions in endowments (Waqf) that the endower is the one who set the conditions for that person, and what he stipulated for others is also a condition for himself. As for the rest, in the other case, since cash perishes faster than real estate, exchanging it is a decline towards something inferior, and it contains a conflict of benefit, and the seventh condition is suspected of this conflict.

[Urdu Text Box Right]: Based on this reason, which was clarified at the end of the chapter on Waqf, section on conditions in "Khaniya", that indeed the endower is the one who set the condition of replacement for that person (other), and the condition he set for the other also became a condition for himself. However, among the remaining conditions, the second is because cash perishes sooner than immovable property (real estate). Therefore, exchanging endowed land for cash would be a descent towards something inferior, and it contains opposition to the benefit, and in the seventh condition, there is a suspicion of this opposition. (Trans.)

[Main Urdu Paragraph]: Yes, if an endowment (Waqf) becomes desolate and ruined, then the Sharia judge—the Islamic ruler who is a just, pious, and God-fearing scholar—has the permission, even without the endower's condition and even despite the endower's prohibition, to sell it and replace it with another property for the same purpose, subject to several conditions. Four conditions are the same as mentioned above (excluding the first, second, and fourth), and the fifth condition just mentioned is that the judge should be a judge of paradise, not a judge of hell. Sixthly: There should be no yield, rent, etc., from the Waqf through which its habitation could be maintained. Seventhly: The desolation should be complete and absolute, such that it is no longer usable for the intended purpose, provides no benefit, or the income is so deficient that it is insufficient even for its expenses.

[Arabic Text Box Bottom Left]: This is what we have summarized with the grace of Allah Almighty from the words of the scholars. We will mention their words so that the greatness of the matter becomes clear to you. It is stated in "Radd al-Muhtar": Know that replacement (Istibdal) is of three types. First: that the endower stipulates it for himself, for others, or for both.

[Urdu Text Box Bottom Right]: This is the summary that we have extracted from the words of the scholars with the guidance of Allah Almighty. Now we will mention the words of these noble scholars so that the greatness of the conclusion of the

discussion becomes clear to you. In "Radd al-Muhtar," it is said: Know that replacement (Istibdal) is on three grounds. First: that the endower [stipulated it] for himself, or for others, or for both.

[Footnote]: 1. Fatawa Qadi Khan, Section on issues of conditions in Waqf, printed by Naval Kishore, Lucknow, 4/227.

फ़तावा रज़विया खंड 16

[अरबी पाठ बॉक्स बाएँ]: जैसा कि "अल-ख़ानिया" में बंदोबस्त (वक़्फ़) की शर्तों के अनुभाग के अंत में स्पष्ट रूप से कहा गया है कि वक़्फ़ करने वाला (वाक़िफ़) वह है जिसने उस व्यक्ति के लिए शर्तें तय कीं, और जो उसने दूसरों के लिए शर्त के रूप में तय किया, वह स्वयं उसके लिए भी एक शर्त है। जहाँ तक शेष का प्रश्न है, दूसरे मामले में, चूँकि नकदी अचल संपत्ति की तुलना में नष्ट होने के प्रति अधिक संवेदनशील है, इसलिए इसे बदलना एक घटिया वस्तु की ओर गिरावट है, और इसमें लाभ का विरोध है, और सातवीं शर्त में इस विरोध का संदेह है।

[उर्दू पाठ बॉक्स दाएँ]: इस दलील के आधार पर, जिसे "ख़ानिया" के वक़्फ़ अध्याय, शर्त खंड के अंत में स्पष्ट किया गया था, कि वास्तव में वाक़िफ़ (दानकर्ता) वही है जिसने उस व्यक्ति (अन्य) के लिए प्रतिस्थापन की शर्त रखी थी, और जो शर्त उसने दूसरे के लिए रखी थी वह खुद उसके लिए भी एक शर्त बन गई। हालाँकि, शेष शर्तों में से, दूसरी यह है कि नकदी अचल संपत्ति (जायदाद) की तुलना में जल्दी नष्ट हो जाती है। इसलिए, वक़्फ़ भूमि का नकदी के साथ विनिमय एक घटिया चीज़ की ओर गिरावट होगी, और इसमें लाभ का विरोध है। सातवीं शर्त में इस विरोध की आशंका है। (त.)

[मुख्य उर्दू पैराग्राफ]: हाँ, यदि कोई वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) वीरान और नष्ट हो जाए, तो शरीयत के काज़ी—इस्लामी शासक जो एक न्यायप्रिय, पवित्र और ईश्वर से डरने वाले विद्वान हों—को वाक़िफ़ की शर्त के बिना और वाक़िफ़ के निषेध के बावजूद, उसे बेचकर उसी उद्देश्य के लिए दूसरी संपत्ति के साथ बदलने की अनुमति है, कई शर्तों के अधीन। चार शर्तें वही हैं जो ऊपर बताई गई हैं (प्रथम, द्वितीय और चतुर्थ के अलावा), और पाँचवीं शर्त जो अभी बताई गई है वह यह है कि काज़ी स्वर्ग का काज़ी होना चाहिए, न कि नर्क का काज़ी। छठी: वक़्फ़ से कोई उपज, किराया आदि नहीं होना चाहिए जिससे उसका रख-रखाव किया जा सके। सातवीं: वीरानापन पूर्ण और निरपेक्ष होना चाहिए, ऐसा कि वह अब इच्छित उद्देश्य के लिए उपयोगी न रहे, कोई लाभ न दे, या आय इतनी कम हो कि उसके खर्चों के लिए भी अपर्याप्त हो।

[अरबी पाठ बॉक्स नीचे बाएँ]: यह वह है जिसे हमने अल्लाह तआला की कृपा से विद्वानों के शब्दों से संक्षेपित किया है। हम उनके शब्दों का उल्लेख करेंगे ताकि आपके लिए मामले की महानता स्पष्ट हो जाए। "रद्द अल-मुह्तार" में कहा गया है: जान लें कि प्रतिस्थापन (इस्तिब्दाल) तीन प्रकार का होता है। पहला: कि वाक़िफ़ ने इसे अपने लिए, दूसरों के लिए, या दोनों के लिए निर्धारित किया हो।

[उर्दू पाठ बॉक्स नीचे दाएँ]: यह वह सार है जिसे हमने अल्लाह तआला की तौफ़ीक़ (प्रेरणा) के साथ विद्वानों के कलामों से लिया है। अब हम इन विद्वानों के कलाम का ज़िक्र करेंगे ताकि आपके लिए बहस के अंत की महानता स्पष्ट हो जाए। "रद्द अल-मुह्तार" में फरमाया: तो जान लो कि इस्तिब्दाल (बदलाव) तीन पहलुओं पर है। पहला यह कि वाक़िफ़ ने अपने लिए या किसी और के लिए या दोनों के लिए [शर्त रखी हो]।

[पाद लेख]: 1. फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, वक़्फ़ में शर्त के मसलों पर अनुभाग, नवल किशोर, लखनऊ द्वारा मुद्रित, 4/227।

पृष्ठ 272/631

لما صرح به فی الخانیة آخر فصل الشرط فی الوقف ان الوقف هو الذی شرط لذلک الرجل وما شرط لغیره فهو مشروط لنفسہ ۱ اھـ واما البواقی ففی الاخری فان النقد اسرع هلا کا من العقار فالا ستبدال به نزول الی الاخس وفیه مخالفة النفع والسابع مظنتها۔ اس دلیل کی بناء پر جس کی تصریح خانیہ کے باب الوقف، فصل الشرط کے آخر میں کی گئی کہ بیشک واقف وہی ہے جس نے اس شخص (غیر) کے لئے استبدال کی شرط لگائی اور جو شرط اس نے غیر کے لئے لگائی وہ خود اس کے اپنے لئے بھی شرط ہوئی اھـ لیکن باقی شرطوں میں سے دوسری اس لئے کہ نقدی عقار کی بنسبت جلد ہلاک ہوتی ہے تو نقدی کے ساتھ وقف زمین کا تبادلہ گھٹیا کی طرف نزول ہوگا اور اس میں نفع کی مخالفت ہے اور ساتویں شرط میں اس مخالفت کا ظن ہے۔ (ت)

ہاں جو وقف ویران و خراب ہو جائے تو قاضیِ شرع حاکمِ اسلام عالم عادل متدین خدا ترس کو بلا شرطِ واقف بلکہ باوصفِ منع واقف بھی اسے بیچ کر دوسری جائیداد اسی غرض کے لئے اس کے قائم مقام کر دینے کی اجازت ہے بچند شروط، چار شرطیں تو وہی کہ اوپر گزریں یعنی اول وثانی و رابع کے سوا اور پانچویں شرط جو ابھی بیان کی کہ قاضی قاضیِ بہشت ہو، نہ قاضی جہنم، ساڈسا: وقف کا کچھ غلہ کرایہ وغیرہ ایسا نہ ہو جس سے اس کی آبادی ہوسکے۔ سابعا: ویرانی کامل و مطلق ہو کہ اصلاً قابلِ انتفاع نہ رہے جس غرض کے لئے وقف کیا کچھ کام نہ دے یا آمدنی اس قدر ناقص ہو کہ اس کے خرچ کو بھی غیر وافی ہو،

هذا ما لخصناه بتوفیق الله تعالی من کلمات العلماء سنذکر کلامهم لیتضح لك جلیلة المال قال في ردالمحتار اعلم ان الاستبدال علی ثلثة وجوه۔ الاول ان یشترطه الواقف لنفسه اولغیره اولنفسہ یہ وہ خلاصہ ہے جو ہم نے علماء کی کلاموں سے اللہ تعالیٰ کی توفیق کے ساتھ اخذ کیا ہے اب ہم ان

علماء کرام کا کلام ذکر کرینگے تاکہ تیرے لئے بحث کے انجام کی عظمت واضح ہو جائے، رد المحتار میں فرمایا تو جان لے کہ استبدال تین وجوہ پر ہے، اول یہ کہ واقف نے اپنے لئے یا غیر کے لئے یا دونوں کے لئے

---

۱ فتاوٰی قاضی خاں فصل فی مسائل الشرط فی الوقف مطبوعہ نولکشور لکھنو ۴/ ۲۲۷ Page 272 of 631

(Arabic Text): ...and others, so replacement (istibdal) in it is permissible according to the correct opinion. Second: that he does not stipulate it, whether he stipulated its absence or remained silent, but it became such that it cannot be benefited from at all, in that nothing is obtained from it at all, or it does not suffice for its upkeep, so it is also permissible according to the more correct opinion if it is with the permission of the judge (Qadi) and he sees benefit in it. Third: that he also does not stipulate it, but there is some benefit in general, and its replacement is better than it in terms of income and benefit, and this replacement is not permissible according to the more correct and chosen opinion. This was stated by Allama Qanali Zada, and it is taken from al-Fath (1). Then he said in al-Bahr: The reliable view is that it is permissible for the judge without a condition, provided that it ceases to be useful entirely, and there is no income for the endowment (waqf) to be rebuilt with, and the sale is not with excessive deception (ghabn fahish). And it was stipulated in al-Is'af that the replacer be a 'judge of paradise', interpreted as a person of knowledge and action.

(Urdu Translation/Explanation): If a condition for replacement was made, then in this case, according to the correct statement, replacement is permissible. Second: that the endower did not make a condition for replacement, whether he made a condition for its absence or remained silent, but the endowment became such that now no benefit can be derived from it at all, in such a way that nothing is obtained from it or so little is obtained that the expenses of the endowment are not met, then according to the more correct statement, replacement is also permissible in it, provided that the judge gives permission and considers it beneficial. Third: that the endower did not make a condition for replacement but there is some benefit in this endowment, and its replacement is better than the endowment in terms of surroundings and benefit, then according to the more correct and chosen statement, its replacement is not permissible. Allama Qanali Zada has written thus and this is taken from 'Al-Fath'. Then he said, and it is in 'Al-Bahr', the reliable view is that this is without a condition, while for the judge, replacement is permissible with the condition that the endowment completely ceases to be beneficial, nor is the environment of the endowment such that the endowment can be inhabited through it, nor is this sale with excessive deception. In 'Al-Is'af', this condition was made that the one who

changes it should be a 'judge of paradise', meaning a person of knowledge and action.

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/387. Page 273 of 631

(अरबी पाठ): ...और अन्य, तो इसमें प्रतिस्थापन (इस्तिबदाल) सही कथन के अनुसार जायज़ है। दूसरा: यह कि उसने इसकी शर्त न रखी हो, चाहे उसने इसके न होने की शर्त रखी हो या खामोश रहा हो, लेकिन वह ऐसा हो गया कि अब उससे बिल्कुल लाभ नहीं उठाया जा सकता, इस तरह कि उससे कुछ भी प्राप्त नहीं होता या इतना प्राप्त होता है जिससे वक़्फ़ का खर्च पूरा नहीं होता, तो अधिक सही कथन के अनुसार इसमें भी प्रतिस्थापन जायज़ है बशर्ते कि काज़ी इसकी अनुमति दे और वह इसमें भलाई समझे। तीसरा: यह कि उसने प्रतिस्थापन की शर्त तो न की हो लेकिन उस वक़्फ़ में कुछ लाभ हो और उसका विकल्प (बदल) माहौल और लाभ के मामले में वक़्फ़ से बेहतर हो, तो अधिक सही और चुनिंदा कथन के अनुसार इसका प्रतिस्थापन जायज़ नहीं है। अल्लामा क़नाली ज़ादा ने इसी प्रकार लिखा है और यही 'फ़तह' से लिया गया है। फिर उन्होंने 'बहर' में कहा: विश्वसनीय बात यह है कि यह बिना शर्त है जबकि काज़ी के लिए इस शर्त के साथ प्रतिस्थापन जायज़ है कि वक़्फ़ पूरी तरह से लाभ से बाहर हो जाए और न ही वक़्फ़ का वातावरण इस योग्य हो कि उसके माध्यम से वक़्फ़ को आबाद किया जा सके और न ही यह बिक्री अत्यधिक धोखे (ग़ब्न फ़ाहिश) के साथ हो। 'इसआफ़' में यह शर्त लगाई गई है कि बदलने वाला काज़ी-ए-बिहिश्त यानी ज्ञान और कर्म वाला हो।

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या): यदि प्रतिस्थापन की शर्त लगाई गई हो, तो इस स्थिति में, सही कथन के अनुसार, प्रतिस्थापन जायज़ है। दूसरा: यह कि वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाला) ने प्रतिस्थापन की शर्त न लगाई हो, चाहे उसने इसके अभाव की शर्त लगाई हो या मौन रहा हो, लेकिन वक़्फ़ ऐसा हो गया कि अब उससे बिल्कुल लाभ नहीं उठाया जा सकता, इस प्रकार कि उससे कुछ भी प्राप्त नहीं होता या इतना प्राप्त होता है जिससे वक़्फ़ का खर्च पूरा नहीं होता, तो अधिक सही कथन के अनुसार इसमें भी प्रतिस्थापन जायज़ है बशर्ते कि काज़ी इसकी अनुमति दे और वह इसमें भलाई समझे। तीसरा: यह कि वाक़िफ़ ने प्रतिस्थापन की शर्त तो न की हो लेकिन उस वक़्फ़ में कुछ लाभ हो और उसका विकल्प (बदल) परिवेश और लाभ के मामले में वक़्फ़ से बेहतर हो, तो अधिक सही और चुनिंदा कथन के अनुसार इसका प्रतिस्थापन जायज़ नहीं है। अल्लामा क़नाली ज़ादा ने इसी तरह लिखा है और यही 'फ़तह' से लिया गया है। फिर उन्होंने कहा, और 'बहर' में है, विश्वसनीय विचार यह है कि यह बिना शर्त है, जबकि काज़ी के लिए प्रतिस्थापन इस शर्त के साथ जायज़ है कि वक़्फ़ पूरी तरह से लाभ से बाहर हो जाए, और न ही वक़्फ़ का वातावरण इस योग्य हो कि उसके माध्यम से वक़्फ़ को

आबाद किया जा सके और न ही यह बिक्री अत्यधिक धोखे (ग़ब्न फ़ाहिश) के साथ हो। 'इसआफ़' में यह शर्त लगाई गई है कि इसे बदलने वाला 'काज़ी-ए-बिहिश्त' यानी ज्ञान और कर्म वाला व्यक्ति हो।

1. रद-उल-मुहतार, किताब-उल-वक़्फ़, दार इहया-उत-तुराथ-उल-अरबी, बेरूत, 3/387। पेज 273 ऑफ़ 631

(عربی عبارت): وغیرہ، فالاستبدال فیہ جائز علی الصحیح، والثانی ان لا یشرطہ سواء شرط عدمہ اوسکت لکن صار بحیث لاینتفع بہ بالکلیہ بان لا یحصل منہ شیئ اصلا اولایغی بمؤنتہ فھو ایضا جائز علی الاصح اذا کان باذن القاضی ورأیہ المصلحۃ فیہ، والثالث ان لا یشرطہ ایضا ولکن فیہ نفع فی الجملۃ وبدلہ خیر منہ ریعا ونفعا وھذا لا یجوز استبدالہ علی الاصح المختار کذا حررہ العلامۃ قنالی زادہ وھو مأخوذ من الفتح ۱ اھ ثم قال وفی البحر، المعتمد انہ بلا شرط یجوز للقاضی بشرط ان یخرج عن الانتفاع بالکلیۃ وان لایکون ھناک ریع للوقف یعمر بہ وان لایکون البیع بغبن فاحش وشرط فی الاسعاف ان یکون المستبدل قاضی الجنۃ المفسر بذی العلم والعمل۔

(اردو ترجمہ و تشریح): استبدال کی شرط لگائی ہو تو اس صورت میں صحیح قول کے مطابق استبدال جائز ہے۔ دوم یہ کہ واقف نے استبدال کی شرط نہ لگائی ہو عام ازیں کہ عدم استبدال کی شرط لگائی ہو یا خاموشی اختیار کی ہو لیکن وقف ایسا ہو گیا کہ اب اس سے بالکل نفع نہیں اٹھایا جاسکتا بایں طور کہ اس سے کچھ بھی حاصل نہیں ہوتا یا اتنا حاصل ہوتا ہے جس سے وقف کا خرچہ پورا نہیں ہوتا تو اصح قول کے مطابق اس میں بھی استبدال جائز ہے بشرطیکہ قاضی اس کا اذن دے اور وہ اس میں مصلحت سمجھے۔ سوم یہ کہ واقف نے استبدال کی شرط تو نہ کی ہو لیکن اس وقف میں کچھ نفع ہو اور اس کا بدل ما حول اور نفع کے اعتبار سے وقف سے بہتر ہو تو اصح و مختار قول کے مطابق اس کا استبدال جائز نہیں۔ علامہ قنالی زادہ نے یوں ہی تحریر فرمایا ہے اور یہی فتح سے ماخوذ ہے اھ پھر فرمایا اور بحر میں ہے معتمد یہ ہے کہ یہ بلا شرط ہے جبکہ قاضی کے لئے اس شرط کے ساتھ استبدال جائز ہے کہ وقف کلی طور پر انتفاع سے خارج ہو جائے اور نہ ہی وقف کا ماحول اس قابل ہو کہ اس کے ذریعے وقف کو آباد کیا جاسکے اور نہ ہی

یہ بیع غبن فاحش کے ساتھ ہو۔ اسعاف میں یہ شرط لگائی گئی کہ تبدیل کرنے والا قاضیِ بہشت یعنی صاحبِ علم و عمل ہو

۱ ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۷ Page 273 of 631

Fatawa Rizwiya (Volume 16)

[Left Column - Arabic] And it is necessary to add another condition in our time, which is that an endowment (waqf) should be exchanged for real estate, not for dirhams and dinars. For we have seen that the supervisors (mutawallis) consume them. In 'Al-Bahr', a sixth condition was added: that it should not be sold to someone whose testimony is not accepted in his favor, nor to someone to whom he owes a debt. As it is said: he sold to a man to whom the person exchanging had a debt, and sold the waqf in exchange for the debt. It should not be permissible according to the opinion of Abu Yusuf and Hilal, because they do not permit sale in exchange for goods, so debt is more deserving of prohibition. (Ends) And from 'Al-Qunya', something that signifies a seventh condition was mentioned, where it said: Exchanging a waqf house for another house is only permissible if both are in the same neighborhood or the second neighborhood is better. Conversely, it is not permissible, even if the owned property is larger in area, value, and rent, due to the possibility of its ruin in the lesser neighborhood. (Ends) And Qinali Zada added an eighth condition: that the substitute and the substituted must be of the same type.

[Right Column - Urdu] And in our time, the addition of another condition is necessary, which is that the exchange of waqf should be done with real estate and not with dirhams and dinars, because we have seen that the mutawallis of the waqf take dirhams and dinars in exchange for the waqf and consume them. And [the author of] Bahr has provided the benefit of adding a sixth condition, which is that the land of the waqf should not be sold to a person in whose favor his testimony is not accepted, nor should it be sold to someone to whom he is indebted. Where the author of Bahr said that the waqf was sold to a person to whom the one changing it owed a debt, and he sold the waqf in lieu of the debt, then according to Imam Abu Yusuf and Hilal, this sale should be invalid because both of them consider sale in exchange for goods as invalid, so it will be invalid for debt to a greater degree. (Ends) And with reference to Qunya, what the author of Bahr mentioned provides the benefit of a seventh condition, where it is stated that changing a waqf house for another house is permissible only in the case that both houses are located in the same neighborhood or the second neighborhood is better, and the reverse exchange is invalid even if the exchanged house is greater in terms of area, price, and rent compared to the waqf, because being located in a lesser neighborhood carries the possibility of its ruin. (Ends) And Qinali Zada added an eighth condition.

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 16)

[बायां कॉलम - अरबी] और हमारे समय में एक और शर्त जोड़ना आवश्यक है, जो यह है कि वक़्फ़ (बंदोबस्ती) का विनिमय अचल संपत्ति के साथ किया जाना चाहिए, न कि दिरहम और दीनार के साथ। क्योंकि हमने देखा है कि प्रबंधक (मुतवल्ली) उन्हें खा जाते हैं। 'अल-बहर' में छठी शर्त का उल्लेख किया गया है: कि इसे ऐसे व्यक्ति को नहीं बेचा जाना चाहिए जिसकी गवाही उसके पक्ष में स्वीकार्य नहीं है, और न ही उसे जिसे उसे कर्ज देना है। जैसा कि कहा गया है: उसने एक ऐसे व्यक्ति को बेचा जिसका विनिमय करने वाले पर कर्ज था, और कर्ज के बदले वक़्फ़ बेच दिया। अबू यूसुफ और हिलाल की राय के अनुसार यह जायज़ नहीं होना चाहिए, क्योंकि वे माल के बदले बिक्री की अनुमति नहीं देते हैं, इसलिए कर्ज निषेध का अधिक हकदार है। (समाप्त) और 'अल-कुन्या' से, सातवीं शर्त को दर्शाने वाली बात का उल्लेख किया गया था, जहाँ कहा गया है: वक़्फ़ घर को दूसरे घर के बदले बदलना तभी जायज़ है जब दोनों एक ही मोहल्ले में हों या दूसरा मोहल्ला बेहतर हो। इसके विपरीत, यह जायज़ नहीं है, भले ही स्वामित्व वाली संपत्ति क्षेत्रफल, मूल्य और किराए में अधिक हो, क्योंकि कमतर मोहल्ले में इसके खराब होने की संभावना होती है। (समाप्त) और क़िनाली ज़ादा ने आठवीं शर्त जोड़ी: कि विनिमय की वस्तु और मूल वस्तु एक ही श्रेणी की होनी चाहिए।

[दायां कॉलम - उर्दू] और हमारे समय में, एक और शर्त का जोड़ना ज़रूरी है, वह यह कि वक़्फ़ का विनिमय अचल संपत्ति के साथ किया जाए न कि दिरहम और दीनार के साथ, क्योंकि हमने देखा है कि वक़्फ़ के मुतवल्ली वक़्फ़ के बदले दिरहम और दीनार लेकर खा जाते हैं। और [बहर के लेखक ने] छठी शर्त जोड़ने का लाभ दिया है, वह यह है कि वक़्फ़ की ज़मीन ऐसे व्यक्ति को न बेची जाए जिसके पक्ष में उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है, और न ही ऐसे व्यक्ति को बेची जाए जिसका वह ऋणी है। जहाँ बहर के लेखक ने कहा कि वक़्फ़ को ऐसे व्यक्ति को बेचा गया जिसका बदलने वाले पर कर्ज था, और उसने कर्ज के बदले वक़्फ़ बेच दिया, तो इमाम अबू यूसुफ और हिलाल के अनुसार यह बिक्री नाजायज़ होनी चाहिए क्योंकि वे दोनों माल के बदले बिक्री को नाजायज़ मानते हैं, तो कर्ज के बदले यह और भी अधिक नाजायज़ होगी। (समाप्त) और कुन्या के हवाले से, बहर के लेखक ने जो उल्लेख किया है, वह सातवीं शर्त का लाभ देता है, जहाँ यह कहा गया है कि वक़्फ़ मकान को दूसरे मकान से बदलना केवल उसी स्थिति में जायज़ है जब दोनों मकान एक ही मोहल्ले में स्थित हों या दूसरा मोहल्ला बेहतर हो, और इसके विपरीत विनिमय नाजायज़ है भले ही बदला गया मकान वक़्फ़ की तुलना में विस्तार, कीमत और किराए के मामले में अधिक हो, क्योंकि कमतर मोहल्ले में स्थित

होने के कारण इसके खराब होने की संभावना रहती है। (समाप्त) और क़िनाली ज़ादा ने आठवीं शर्त जोड़ी है।

पृष्ठ 274 का 631

[بایاں کالم - عربی] ویجب ان یزاد اخر في زماننا وھو ان یستبدل بعقار لا بدراھم ودنانیر فانا قد شاھدنا النظار یأکلونھا وافاد في البحر زیادۃ شرط سادس ان لایبیعه ممن لا تقبل شھادته له ولاممن له علیه دین، حیث قال باع من رجل له علی المستبدل دین وباع الوقف بالدین وینبغي ان لا یجوز علی قول ابي یوسف وھلال لانھما لا یجوز ان البیع بالعروض فالدین اولی اھـ وذکر عن القنیۃ مایفید شرطاً سابعاً حیث قال مبادلۃ دار الوقف بدار اخری انما یجوز اذا کانتا في محلۃ واحدۃ او محلۃ الاخری خیرا، وبالعکس لا یجوز وان کانت المملوکۃ اکثر مساحۃ وقیمۃ واجرۃ لاحتمال خرابھا في ادون المحلتین اھـ وزاد قنالی زادہ ثامناً وھو ان یکون البدل والمبدل من جنس واحد

[دایاں کالم - اردو] اور ہمارے زمانے میں ایک اور شرط کا اضافہ ضروری ہے وہ یہ وقف کا تبادلہ عقار کے ساتھ کیا جائے نہ کہ درہموں اور دیناروں کے ساتھ، کیونکہ ہم نے دیکھا ہے کہ متولی وقف کے عوض دراہم و دینار لے کر کھا جاتے ہیں اور بحر نے چھٹی شرط کے اضافے کا فائدہ دیا ہے وہ یہ کہ وقف کی زمین ایسے شخص کے ہاتھ فروخت نہ کرے جس کے حق میں اس کی گواہی مقبول نہیں اور نہ ہی ایسے کے ہاتھ فروخت کرے جس کا یہ مقروض ہے۔ جہاں صاحب بحر نے فرمایا کہ وقف کو ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کیا جس کا تبدیل کرنے والے پر قرض تھا اور اس نے قرض کے بدلے وقف کو بیچا تو امام ابو یوسف اور ہلال کے نزدیک یہ بیع ناجائز ہونی چاہئے کیونکہ یہ دونوں عروض کے عوض بیع کو ناجائز مانتے ہیں، تو دین کے عوض بدرجہ اولٰی ناجائز ہوگی اھ اور قنیہ کے حوالے سے صاحب بحر نے جو ذکر کیا وہ ساتویں شرط کا فائدہ دیتا ہے جہاں یہ فرمایا کہ وقف مکان کو دوسرے مکان سے تبدیل کرنا صرف اس صورت میں جائز ہے کہ وہ دونوں مکان ایک ہی محلہ میں واقع ہوں یا دوسرا محلہ بہتر ہو اور اس کے

برعکس استبدال ناجائز ہے اگرچہ تبدیل شدہ مکان وسعت، قیمت اور اجرت کے اعتبار سے وقف کی بنسبت اکثر ہو کیونکہ کمتر محلہ میں واقع ہونے کی وجہ سے اس کی خرابی کا احتمال ہے اھ، اور قنالی زادہ نے آٹھویں شرط کا اضافہ کیا

Fatawa Rizvia Volume Sixteen (16)

[Arabic Section]: As stated in al-Khaniyah: If one stipulated for themselves the exchange of [a waqf property] for a substitute, it is not permissible for them to exchange it for land, and vice-versa; or [if they specified] land in Basra, it becomes restricted. So this applies when the condition is stipulated for oneself. Therefore, it follows a fortiori when such a condition is not stipulated for oneself; ponder this. Then he said: Apparently, the condition of identity of species is not required for endowed property meant for investment, because what is intended therein is an abundance of revenue and minimal repairs and expenses. It should not be hidden that these conditions apply when the waqf founder has not stipulated its exchange for themselves or another. If they have so stipulated, then it is not required for it to cease being beneficial, nor the involvement of a judge, nor the lack of revenue to maintain it, as is not hidden. So, value this writing. Summary of Ash-Shami's words. And I saw that I had written on its margin, when mentioning the eighth condition, which is the identity of the species of the two substitutes.

[Urdu Section]: That is, both the substitute and the original property should be of the same species based on the reasoning in al-Khaniyah: if the waqf founder stipulated that he would exchange the waqf house for another house, then taking land in its stead is not permissible for him. Similarly, in reverse, or if he stipulated that he would take land in Basra in exchange, it becomes restricted. This applies when the founder has stipulated this condition for himself. Similarly, it will be a condition a fortiori when he has not specifically stipulated it for himself; ponder this. Then he said that in the exchange of waqf land for obtaining crops, the identity of species is apparently not a condition because the abundance of greenery, grass, and grain, and the paucity of repairs and expenses are considered. And it should not be hidden that all these conditions are in the case where the waqf founder has not stipulated a condition for exchange for himself or for another. Accordingly, if the founder has stipulated a condition for exchange, then for the exchange, it is not necessary for the waqf to be unusable, nor for the judge's intervention, nor for the lack of funds to rehabilitate the waqf property, as is not hidden. Therefore, consider this writing a windfall (precious). Summary of Shami's words. And I recall that I [wrote] Shami...

[Footnote]: 1. Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/388.

Page 275 of 631

फतावा रिज़विया जिल्द सोलह (16)

[अरबी खंड]: जैसा कि अल-खनियाह में है: यदि किसी ने अपने लिए [एक वक्फ संपत्ति] को किसी विकल्प के साथ बदलने की शर्त रखी है, तो उसके लिए इसे भूमि के बदले बदलना जायज़ नहीं है, और इसके विपरीत भी; या [यदि उन्होंने] बसरा की भूमि [निर्दिष्ट की है], तो यह प्रतिबंधित हो जाता है। तो यह तब लागू होता है जब शर्त अपने लिए रखी गई हो। इसलिए, यह और भी अधिक (औला) लागू होगा जब ऐसी शर्त अपने लिए न रखी गई हो; इस पर विचार करें। फिर उन्होंने कहा: प्रत्यक्ष रूप से, निवेश के उद्देश्य से वक्फ की गई संपत्ति के लिए एक ही प्रजाति (जीनस) का होना आवश्यक नहीं है, क्योंकि इसमें राजस्व की प्रचुरता और मरम्मत एवं खर्चों की कमी को ध्यान में रखा जाता है। यह स्पष्ट होना चाहिए कि ये शर्तें तब लागू होती हैं जब वक्फ संस्थापक ने अपने लिए या किसी अन्य के लिए इसके विनिमय की शर्त न रखी हो। यदि उन्होंने ऐसा प्रावधान किया है, तो इसके लिए वक्फ का लाभहीन होना, या न्यायाधीश की भागीदारी, या इसे बनाए रखने के लिए राजस्व की कमी आवश्यक नहीं है, जैसा कि स्पष्ट है। अत; इस लेखन को मूल्यवान (गनीमत) समझें। अल-शामी के शब्दों का सारांश। और मैंने देखा कि मैंने इसके हाशिये पर लिखा था, जब आठवें शर्त का उल्लेख किया गया था, जो कि दो विकल्पों की प्रजाति की समानता है।

[उर्दू खंड]: वह यह कि बदल और मुबदल (विनिमय वाली दोनों वस्तुएं) दोनों एक ही प्रजाति से हों, अल-खनियाह में दिए गए तर्क के आधार पर: यदि वक्फ करने वाले ने शर्त लगाई कि वह वक्फ घर को घर से बदलेगा, तो उसके बदले में जमीन लेना उसके लिए जायज़ नहीं है। इसी तरह इसके विपरीत, या यदि उसने शर्त लगाई कि वह इसके बदले में बसरा की जमीन लेगा, तो यह प्रतिबंधित हो जाएगा। यह उस स्थिति में है जब वक्फ करने वाले ने अपने लिए यह शर्त लगाई हो। इसी तरह यह और भी अधिक प्राथमिकता (औला) के साथ शर्त होगी जब उसने विशेष रूप से अपने लिए यह शर्त न लगाई हो; गौर करें। फिर उन्होंने कहा कि अनाज प्राप्त करने के लिए वक्फ भूमि के विनिमय में स्पष्ट रूप से प्रजाति की समानता शर्त नहीं है क्योंकि इसमें हरियाली, घास और अनाज की अधिकता और मरम्मत व खर्च की कमी का ध्यान रखा जाता है। और यह छिपा न रहे कि ये सभी शर्तें उस स्थिति में हैं जब वक्फ करने वाले ने अपने लिए या किसी अन्य के लिए विनिमय की शर्त न लगाई हो। तदनुसार, यदि वक्फ करने वाले ने विनिमय की शर्त लगाई है, तो विनिमय के लिए वक्फ का लाभहीन होना, या न्यायाधीश की भागीदारी, या वक्फ संपत्ति का ऐसा न होना जिससे उसे आबाद

किया जा सके, कुछ भी आवश्यक नहीं है जैसा कि स्पष्ट है। इसलिए, इस लेखन को गनीमत समझें। शामी के शब्दों का सारांश। और मुझे याद आता है कि मैंने शामी...

[पाद टिप्पणी]: 1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक्फ, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/388.

لما فی الخانیة لو شرط لنفسه استبدالها بدلا لم یکن له استبدالها بارض وبالعکس او بارض البصرة تقید اه فهذا فیما شرطه لنفسه فکذا یکون شرطاً فیما لم یشرطه لنفسه بالا ولی تامل ثم قال والظاهر عدم اشتراط اتحاد الجنس فی الموقوفة للاستغلال لان المنظور فیها کثرة الریع وقلة المرمة والمؤنة اه ولایخفی ان هذه الشروط فیما لم یشرط الواقف استبداله لنفسه او غیره ، فلو شرطه لا یلزم خروجه عن الانتفاع ولا مباشرة القاضی له ولا عدم ریع یعمر به کما لایخفی فاغتنم هذا التحریر اه کلام الشامی ملخصاً ورأیتنی کتبت علی هامشه عند ذکره الشرط الثامن وهو اتحاد جنس البدلین۔ | وہ یہ کہ بدل اور مبدل دونوں ایک ہی جنس سے ہوں اس دلیل کی بنا پر جو خانیہ میں ہے کہ اگر واقف نے شرط لگائی کہ وہ وقف گھر کو گھر سے بدلے گا تو اس کے بدلے میں زمین لینا اس کے لئے جائز نہیں یونہی اسکے برعکس یا یہ شرط لگائی کہ اس کے بدلے بصرہ کی زمین لے گا تو یہ مقید ہوجائے گا اھ یہ اس صورت میں ہے جب واقف نے اپنے لئے یہ شرط لگائی ہو اسی طرح یہ بدرجہ اولٰی شرط ہو جائے گی جبکہ اس نے خاص اپنے لئے یہ شرط نہ لگائی ہو، غور کر ، پھر فرمایا غلہ حاصل کرنے کے لئے زمین موقوفہ کے استبدال میں ظاہر اتحاد جنس کا شرط نہ ہونا ہے کیونکہ اس میں سبزہ، گھاس اور غلہ کی کثرت اور مرمت اور خرچہ کی قلت ملحوظ ہوتی ہے اھ اور پوشیدہ نہ رہے کہ یہ تمام شرطیں اس صورت میں ہیں جب واقف نے اپنے لئے یا غیر کے لئے استبدال کی شرط نہ لگائی ہو چنانچہ اگر واقف نے استبدال کی شرط لگائی ہے تو استبدال کے لئے وقف کا انتفاع سے خروج اور اس کے لئے قاضی کی مباشرت اور وقف کے مال کا ایسا نہ ہونا جس سے اس کو آباد کیا جاسکے کچھ بھی ضروری نہیں جیسا کہ مخفی نہیں، پس اس تحریر کو غنیمت سمجھ اھ تلخیص کلام شامی۔ اور مجھے یاد پڑتا ہے کہ میں نے شامی

1 رد المحتار كتاب الوقف دار احياء التراث العربى بيروت ٣/ ٣٨٨

Fatawa Ridawiyyah (Volume 16)

At this point, a marginal note was written where Allama Shami explicitly mentioned the eighth condition, namely, the uniformity of genus (type) in the two exchanged items (the original Arabic text of the note is as follows):

[Arabic Text]: I say: What is manifest to the weak servant is that it is not a condition except for the purpose of adhering to the stipulation. So much so that if the endower (waqif) stipulated exchange absolutely, it would not be restricted by genus, as is indicated by the discourse in Al-Is'af. Therefore, this is not a condition in exchange by stipulation. Then I referred back to Al-Khaniyyah and found its text to be even more explicit regarding my understanding, praise be to Allah. Therein it states (may Allah be pleased with him): 'If one said, "My land is an endowed charity (waqf) on the condition that I have the power to exchange it for another land," he would not have the right to exchange it for a house, because he does not possess the authority to alter the condition. And if he said, "I have the right to exchange it for a house," he would not have the right to exchange it for land. And if he stipulated the exchange but did not mention land or a house, and subsequently sold the first land, he would have the right to exchange it for any kind of real estate he wished, whether a house or land, due to the absolute nature of the wording.' Ends.

[Urdu Explanation]: ...at this location a marginal note was written where Allama Shami explicitly mentioned the eighth condition, i.e., similarity of kind in the two exchanged items (and that note is as follows): I say: (I say that what is clear to this weak servant is that it is not a condition except for following the condition, so much so that if the endower stipulated exchange absolutely, this exchange will not be restricted by kind as the text of Is'af suggests. Therefore, it will not be stipulated in change without condition. Then I referred to Khaniyah, and praise be to Allah, I found its text to be a clearer proof for my understanding, where Imam Qazi Khan (may Allah be pleased with him) said: If the endower said, "This land of mine is a waqf charity on the condition that I shall have the choice to exchange it for another land," then he will not have the choice to exchange it for a house because he does not have the power to change the condition. And if he said that he would have the choice to exchange it for a house, then he cannot exchange it for another land. And if he stipulated exchange but did not mention land or house, then sold the first land, then he would have the choice that he can take any immovable property in exchange for the price, whether it be land or house, because he used the absolute word.)

[1] Fatawa Qazi Khan, Chapter on Issues of Conditions in Waqf, Printed at Munshi Naval Kishore, Lucknow, 2/417.

फ़तवा रज़विया (जिल्द 16)

इस स्थान पर एक हाशिये (टीका) में लिखा गया जहाँ अल्लामा शामी ने स्पष्ट रूप से आठवीं शर्त का उल्लेख किया, अर्थात विनिमय की दो वस्तुओं में एक ही प्रकार का होना (और उस टिप्पणी का मूल अरबी पाठ इस प्रकार है):

[अरबी पाठ]: मैं कहता हूँ: इस तुच्छ दास को जो स्पष्ट होता है वह यह है कि यह शर्त के पालन के अतिरिक्त कोई शर्त नहीं है, यहाँ तक कि यदि वक़्फ़ करने वाले (वाकिफ़) ने पूर्णतः विनिमय (तबादले) की शर्त रखी हो, तो वह एक ही प्रकार की वस्तु तक सीमित नहीं रहेगा जैसा कि 'अल-इसआफ़' के कथन से ज्ञात होता है। अतः शर्त द्वारा विनिमय में यह अनिवार्य नहीं है। फिर मैंने 'खानिआ' का संदर्भ लिया और उसके कथन को अपनी समझ के अनुरूप अधिक स्पष्ट पाया, और ईश्वर की स्तुति हो। उसमें उल्लेख है (ईश्वर उनसे प्रसन्न हो): "यदि किसी ने कहा, 'मेरी यह भूमि वक़्फ़ दान है इस शर्त पर कि मुझे इसके बदले दूसरी भूमि लेने का अधिकार होगा', तो उसे इसके बदले घर लेने का अधिकार नहीं होगा, क्योंकि उसके पास शर्त को बदलने का अधिकार नहीं है। और यदि उसने कहा कि 'मुझे घर के बदले विनिमय का अधिकार होगा', तो वह भूमि के बदले विनिमय नहीं कर सकता। और यदि उसने विनिमय की शर्त रखी परंतु भूमि या घर का उल्लेख नहीं किया, फिर पहली भूमि बेच दी, तो उसे अधिकार होगा कि वह उस मूल्य के बदले किसी भी प्रकार की अचल संपत्ति ले सके, चाहे वह घर हो या भूमि, क्योंकि उसने शब्द का प्रयोग पूर्णतः(बिना किसी विशेषण के) किया है। समाप्त।"

[उर्दू व्याख्या]: ...इस स्थान पर एक हाशिये में लिखा गया जहाँ अल्लामा शामी ने स्पष्ट रूप से आठवीं शर्त का उल्लेख किया, अर्थात विनिमय की दो वस्तुओं में एक ही प्रकार का होना (और वह टिप्पणी इस प्रकार है): मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ कि इस कमज़ोर बंदे पर जो स्पष्ट होता है वह यह है कि यह शर्त नहीं है सिवाय शर्त के पालन के लिए, यहाँ तक कि अगर वक़्फ़ करने वाले ने मुतलक़ (बिना शर्त) विनिमय की शर्त लगाई तो यह विनिमय एक ही प्रकार की वस्तु के साथ सीमित नहीं होगा जैसा कि 'इसआफ़' का कलाम इसका लाभ देता है। लिहाज़ा यह बिना शर्त परिवर्तन में शर्त नहीं होगा। फिर मैंने 'खानिआ' की ओर रुख किया तो अल्हम्दुलिल्लाह उसके कलाम को अपनी समझ पर बेहतर नस (स्पष्ट प्रमाण) पाया जहाँ इमाम काज़ी ख़ां रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने फरमाया: अगर वक़्फ़ करने वाले ने कहा, "मेरी यह ज़मीन सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा (वक़्फ़) है इस शर्त पर कि मुझे दूसरी ज़मीन के साथ विनिमय का अधिकार होगा", तो उसे घर के साथ विनिमय का अधिकार नहीं होगा क्योंकि वह

शर्त में बदलाव का मालिक नहीं है। और अगर उसने कहा कि मुझे घर के साथ विनिमय का अधिकार होगा तो वह दूसरी ज़मीन के साथ विनिमय नहीं कर सकता। और अगर उसने विनिमय की शर्त लगाई लेकिन उसने ज़मीन या घर का ज़िक्र नहीं किया, फिर पहली ज़मीन को बेच दिया, तो उसे अधिकार होगा कि वह उस मूल्य के बदले कोई भी अचल संपत्ति ले सकता है, चाहे वह ज़मीन हो या घर, क्योंकि उसने शब्द 'मुतलक़' इस्तेमाल किया है।)

[1] फ़तवा काज़ी ख़ां, वक़्फ़ में शर्तों के मसलों का अध्याय, मुंशी नवल किशोर, लखनऊ में मुद्रित, 2/417।

مآنصه اقول: الذی یظهر للعبد الضعیف انه غیر شرط الا لاتباع الشرط حتی لو شرط الاستبدال واطلق لم یتقید بالجنس کما یفیده کلام الاسعاف فاذن لا یکون هذا مشروطا فی التبدیل بالشرط ، ثم راجعت الخانیة فوجدت کلامها انص علی ما فهمت واللہ الحمد حیث قال رضی اللہ تعالی عنه ، لو قال ارضی صدقه موقوفة علی ان لی ان استبدلها بأرض اخری لم یکن له ان یستبدلها بدار لانه لا یملك تغییر الشرط ، ولو قال ان لی ان استبدلها بدار لم یکن له ان یستبدلها بأرض، ولو شرط الاستبدال ولم یذکر ارضا ولادارا فباع الارض الاولی کان له ان یستبدلها بجنس العقارات ماشاء من دار او ارض لاطلاق اللفظ اھ

کے اس مقام پر حاشیہ لکھا جہاں علامہ شامی نے آٹھویں شرط یعنی بدلین میں اتحاد جنس کا صراحۃً ذکر کیا (اور وہ حاشیہ یوں ہے) اقول: (میں کہتا ہوں جو اس ضعیف بندے پر ظاہر ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ یہ غیر شرط ہے مگر اتباع شرط کے لئے یہاں تک کہ اگر واقف نے مطلقاً استبدال کی شرط لگائی تو یہ استبدال جنس کے ساتھ مقید نہ ہوگا جیسا کہ اسعاف کا کلام اس کا فائدہ دیتا ہے لہذا یہ بلا شرط تبدیل میں مشروط نہیں ہوگا پھر میں نے خانیہ کی طرف رجوع کیا تو الحمد للہ اس کے کلام کو اپنے فہمیدہ پر بہتر نص پایا جہاں امام قاضی خاں رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا اگر واقف نے کہا میری یہ زمین صدقہ موقوفہ ہے اس شرط پر کہ مجھے دوسری زمین کے ساتھ استبدال کا اختیار ہوگا تو اس کو گھر کے ساتھ استبدال کا اختیار نہ ہوگا کیونکہ وہ شرط میں تبدیلی کا مالک نہیں، اور اگر اس نے کہا کہ مجھے گھر کے ساتھ استبدال کا اختیار ہوگا تو وہ دوسری زمین کے ساتھ استبدال نہیں کرسکتا اور اگر اس نے استبدال کی شرط لگائی مگر اس نے زمین یا

گھر کا ذکر نہیں کیا پھر پہلی زمین کو بیچ دیا تو اس کو اختیار ہوگا کہ وہ ثمن کے بدلے کوئی بھی غیر منقولہ جائیداد لے سکتا ہے چاہے زمین ہو یا گھر کیونکہ اس نے لفظ مطلق

[1] فتاویٰ قاضی خاں فصل فی مسائل الشرط فی الوقف مطبوعہ منشی نولکشور لکھنؤ ۲/ ۴۱۷

Fatawa Ridawiyya Volume Sixteen (16)

Arabic Text: Briefly, this is, by the grace of Allah, a clear and explicit text regarding what I understood from what I wrote. It has become clear, praise be to Allah, that this eighth condition leaves no scope for the judge to replace (property) without a condition. Therefore, I omitted it from the conditions and replaced it in the fourth condition. I also omitted from the seventh condition in the first part, which is the fourth in the second part, the impermissibility of sale on credit, as I realized the third condition makes it unnecessary. In the seventh condition of the second part, I added that its revenue does not cover the expenses, based on what was mentioned in Radd al-Muhtar. This was explicitly stated in al-Is'af and al-Khaniyah, and from them in al-Bahr itself. In the first part, I added the first two conditions based on what is in al-Khaniyah, al-Is'af, and al-Bahr. The wording is: if he stipulated replacement for himself and then bequeathed it to his executor, the executor does not possess the right of replacement. If he appointed an agent during his lifetime, it is valid. If he stipulated it for every trustee, it is valid and every trustee owns it. If he stipulated replacement for another person along with himself, the endower alone owns the right of replacement.

Urdu Commentary/Translation: Briefly said. This is, by the grace of Allah, a clear and explicit text regarding what I understood and what I wrote in the marginalia on Shami. Praise be to Allah, it has become clear that this eighth condition leaves no scope for the judge to replace without a condition. Therefore, I omitted it from the conditions of unconditional replacement and replaced it in the conditions of conditional replacement with what I saw in the fourth condition. I also omitted from the seventh condition in the first part, which is the fourth in the second part, the impermissibility of sale for debt, realizing that the third condition makes it unnecessary. Based on what is mentioned in Radd al-Muhtar, I added to the seventh condition of the second part that the income of the endowment does not cover its expenses, although this was explicitly stated in al-Is'af and al-Khaniyah, and mentioned in al-Bahr itself with reference to al-Khaniyah. I added the first two conditions to the first part based on the evidence found in al-Khaniyah, al-Is'af, and al-Bahr. The words of al-Bahr are: if the endower stipulated the right of replacement for himself and then bequeathed it to someone, the executor will not own the right of replacement. However, if he appointed an agent during his lifetime, it is valid. If he stipulated the right of replacement for every trustee, it is valid and every trustee will

own it. If the endower stipulated the right of replacement for another person along with himself, the endower alone owns the right of replacement.

फ़तावा रज़विया खंड सोलह (16)

अरबी पाठ: संक्षेप में, यह अल्लाह की प्रशंसा के साथ एक स्पष्ट और प्रत्यक्ष पाठ है जो मैंने लिखा था। अल्लाह का शुक्र है कि यह स्पष्ट हो गया कि यह आठवीं शर्त बिना किसी शर्त के काजी द्वारा प्रतिस्थापन (बदलने) की कोई गुंजाइश नहीं छोड़ती है। इसलिए मैंने इसे शर्तों से हटा दिया और चौथी शर्त में इसके स्थान पर बदलाव किया। मैंने पहले हिस्से की सातवीं शर्त से, जो दूसरे हिस्से में चौथी है, उधार पर बिक्री की मनाही को हटा दिया, यह जानकर कि तीसरी शर्त इसकी आवश्यकता को समाप्त कर देती है। दूसरे हिस्से की सातवीं शर्त में, मैंने जोड़ा कि इसका राजस्व खर्चों को पूरा नहीं करता है, रद अल-मुह्तार में जो उल्लेख किया गया है उससे लेते हुए। अल-इसआफ और अल-खनियाह में इसका स्पष्ट उल्लेख किया गया था, और उन्हीं से अल-बहर में स्वयं। मैंने अल-खनियाह, अल-इसआफ और अल-बहर में जो है, उसके आधार पर पहले हिस्से में पहली दो शर्तें जोड़ीं। शब्द हैं: यदि उसने अपने लिए प्रतिस्थापन की शर्त रखी और फिर उसे अपने वसीयतकर्ता के लिए वसीयत कर दी, तो वसीयतकर्ता प्रतिस्थापन का अधिकार नहीं रखता है। यदि उसने अपने जीवनकाल में किसी एजेंट को नियुक्त किया, तो यह वैध है। यदि उसने इसे प्रत्येक ट्रस्टी के लिए निर्धारित किया है, तो यह वैध है और प्रत्येक ट्रस्टी इसका स्वामी है। यदि उसने अपने साथ किसी अन्य व्यक्ति के लिए प्रतिस्थापन की शर्त रखी, तो वक्फ करने वाला अकेले ही प्रतिस्थापन के अधिकार का स्वामी है।

उर्दू भाष्य/अनुवाद: संक्षेप में कहा गया है। यह अल्लाह की प्रशंसा के साथ एक स्पष्ट और प्रत्यक्ष पाठ है जो मैंने समझा और जो मैंने शामी पर हाशिये में लिखा था। अल्लाह का शुक्र है कि यह स्पष्ट हो गया कि यह आठवीं शर्त बिना किसी शर्त के काजी द्वारा प्रतिस्थापन की कोई गुंजाइश नहीं छोड़ती है। इसलिए मैंने इसे बिना शर्त प्रतिस्थापन की शर्तों से हटा दिया और इसे सशर्त प्रतिस्थापन की शर्तों में उस चीज़ के साथ बदल दिया जो मैंने चौथी शर्त में देखी थी। मैंने पहले हिस्से की सातवीं शर्त से, जो दूसरे हिस्से में चौथी है, कर्ज के बदले बिक्री की मनाही को यह जानकर हटा दिया कि तीसरी शर्त इसकी आवश्यकता को समाप्त कर देती है। रद अल-मुह्तार में जो उल्लेख किया गया है, उसके आधार पर मैंने दूसरे हिस्से की सातवीं शर्त में यह जोड़ा कि वक्फ की आय उसके खर्चों को पूरा नहीं करती है, हालांकि अल-इसआफ और अल-खनियाह में इस पर स्पष्ट पाठ मौजूद है, और अल-खनियाह के हवाले से स्वयं अल-बहर में इसका उल्लेख है। मैंने अल-खनियाह, अल-इसआफ और अल-बहर में मौजूद प्रमाणों के आधार पर पहले हिस्से में पहली दो शर्तें जोड़ीं। अल-बहर के शब्द हैं: यदि वक्फ करने वाले (वाकिफ) ने अपने लिए प्रतिस्थापन की शर्त रखी और फिर किसी के लिए

इसकी वसीयत कर दी, तो वसीयतदार (वसी) प्रतिस्थापन का स्वामी नहीं होगा। हालाँकि, यदि उसने अपने जीवनकाल में किसी को वकील बनाया, तो यह सही है। यदि उसने प्रत्येक ट्रस्टी के लिए प्रतिस्थापन की शर्त रखी है, तो यह सही है और प्रत्येक ट्रस्टी इसका स्वामी होगा। यदि वाकिफ ने अपने साथ किसी अन्य व्यक्ति के लिए प्रतिस्थापन की शर्त रखी, तो वाकिफ अकेले ही प्रतिस्थापन का स्वामी होगा।

पृष्ठ 277 का 631

مختصرا، فهذا بحمد الله نص صريح جلي فيما فهمت اماماكتبت عليه فتبين ولله الحمد ان هذا الثامن لامساغ فی استبدال القاضی بلاشرط فلذا اسقطته من شروطه وابدلته فی الشرط الرابع، واسقطت من السابع فی الاول وهو الرابع فی الثانی عدم البیع بالدین لعلی بان الثالث مغن عنه وزدت فی سابع الثانی ان لایفی ریعه بمؤنة اخذا مماذکر فی ردالمحتار وقد نص علیه فی الاسعاف والخانیة وعنها فی البحر نفسه وزدت فی الاول الشرطین الاولین لما فی الخانیة والاسعاف والبحر، واللفظ له لو شرط الاستبدال لنفسه ثم اوصی به الی وصیه، لا یملك وصیه الاستبدال ولو وکل وکیلا فی حیاته صح، ولو شرطه لکل متولی صح، ویملکه کل متولی ولو شرط الاستبدال لرجل اخر مع نفسه، ملك الواقف الاستبدال وحده

بولا ہے اھ اختصارا۔ یہ بحمداللہ کھلی اور واضح نص ہے اس پر جو میں نے سمجھا اور جو میں نے شامی پر حاشیہ لکھا الحمد للہ وہ واضح ہو گیا کہ یہ جو آٹھویں شرط ہے استبدال قاضی بلا شرط میں اس گنجائش نہیں اسی لئے میں نے اس کو استبدال غیر مشروط کی شرطوں سے ساقط کر دیا اور استبدال مشروط کی شرطوں میں اسے اس چیز کے ساتھ بدل دیا جو میں نے شرط رابع میں دیکھا اور میں نے اول میں ساتویں شرط جو کہ ثانی میں چوتھی ہے سے دین کے بدلے بیع کے عدم جواز کو یہ جان کر ساقط کر دیا کہ تیسری شرط اس سے بے نیاز کر دیتی ہے۔ اور جو کچھ ردالمحتار میں مذکور ہے اس سے اخذ کرتے ہوئے میں نے ثانی کی ساتویں شرط میں یہ اضافہ کیا کہ وقف کی آمدنی سے اس کا خرچہ پورا نہ ہوتا ہو حالانکہ اسعاف اور خانیہ میں اس پر نص کی گئی ہے اور خانیہ کے حوالے خود بحر میں مذکور ہے۔ اور اول میں پہلی دو شرطوں کا اضافہ میں نے اس دلیل کی بنا پر کیا جو خانیہ، اسعاف اور بحر میں ہے اور لفظ بحر کے ہیں کہ اگر واقف نے اپنے لئے استبدال کی شرط لگائی پھر کسی کے لئے اس کی وصیت کر دی تو وصی

استبدال کا مالک نہیں ہوگا، اور اگر اپنی زندگی میں کسی کو وکیل بنایا تو صحیح ہے، اور اگر ہر متولی کے لئے استبدال کی شرط لگائی تو صحیح ہے اور ہر متولی اس کا مالک ہوگا، اور اگر واقف نے اپنے ساتھ دوسرے شخص کے لئے استبدال کی شرط لگائی تو واقف تنہا استبدال کا مالک

Fatawa Razawiyyah (Volume 16)

[Legal Text Box 1 - Arabic Original] "...nor does such a person possess it alone etc., in brief. And in al-Durr and others: It is permissible to set a condition for exchange [of Waqf property] for it; then it is not exchanged for a third [property] because the ruling was established by a condition, and the condition was found in the first [instance] but not the second, etc. Al-Shami said: It is stated in Al-Fath, 'Unless he mentions a statement that signifies that [right] for him permanently.' etc. So treasure this clarification, and praise be to Allah, the High, the Great."

[Legal Text Box 1 - Urdu Translation/Explanation] "This will be the case when the other person is not the sole owner of it, etc. (in brief). It is stated in Durr al-Mukhtar that it is permissible to set a condition for exchanging endowed (Waqf) land for another land; however, it cannot then be exchanged for a third land, because this ruling of exchange was established by a condition, and the condition was met only for the first land, not the second. Shami stated that in Al-Fath it is said: unless the endower (waqif) uses such phrasing that provides the benefit of permanent exchange for him. etc. Consider this writing a boon, and all praise is for Allah, the Great and Most High. (T)"

[Main Body Text - Urdu] This ruling applies to every endowed immovable property like land, houses, shops. Similarly, if endowed trees are fruit-bearing, it is impermissible to cut and sell them as long as they are green. It is permissible after they fall or dry up to sell the wood and spend it on the expenses of the endowment. Here, even if a fruit tree has dried up by half and the other half is still usable, then the sale of that dried half is permissible, and the rest is prohibited. If the trustee (mutawalli) cuts and sells the green [tree], he is a traitor (dishonest) and shall be removed from the trusteeship. Yes, those trees which do not bear fruit but the benefit of their endowment is simply to sell them and use the proceeds, then their sale is permissible in every state, whether green or dry.

[Legal Text Box 2 - Arabic Original] "In al-Uqud al-Durriyah from al-Bahr, quoted from 'Umdat al-Fatawa: It is not permissible to sell fruit-bearing endowed trees before they are uprooted, unlike non-fruit-bearing ones, etc. And in al-Fath: Abu al-Qasim al-Saffar was asked about an endowed tree of which some part had dried and some remained [living], so he said..."

[Legal Text Box 2 - Urdu Translation/Explanation] "In Al-Uqud al-Durriyah, it is narrated with reference to Bahr 'Umdat al-Fatawa that it is not permissible to sell

endowed fruit-bearing trees before they fall. Unlike those trees which are not fruit-bearing, etc. It is mentioned in Al-Fath that Abu al-Qasim Saffar was questioned regarding such an endowed tree of which some portion had dried up and some is still remaining. He said..."

[Footnotes] 1. Bahr al-Raiq, Kitab al-Waqf, published by H.M. Saeed Company, Karachi, 5/222 2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/383 3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/388

फ़तावा रज़विया (खंड १६)

[कानूनी पाठ बॉक्स 1 - अरबी मूल] "...और न ही वह व्यक्ति अकेला इसका स्वामी होगा आदि, संक्षेप में। और अल-दुर्र तथा अन्य ग्रंथों में: इसके लिए [वक्फ संपत्ति के] विनिमय (इस्तिब्दाल) की शर्त लगाना जायज़ है; फिर इसे तीसरी [संपत्ति] के लिए नहीं बदला जाएगा क्योंकि यह निर्णय एक शर्त द्वारा स्थापित किया गया था, और वह शर्त पहली स्थिति में पाई गई थी न कि दूसरी में, आदि। अल-शामी ने कहा: अल-फ़तह में वर्णित है, 'जब तक कि वह ऐसा कोई वाक्य न कहे जो उसके लिए स्थायी रूप से उस [अधिकार] को दर्शाता हो।' आदि। अतः इस स्पष्टीकरण को अनमोल समझें, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो उच्च और महान है।"

[कानूनी पाठ बॉक्स 1 - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] "यह तब होगा जब दूसरा व्यक्ति अकेला इसका स्वामी नहीं होगा आदि (संक्षेप में)। दुर्रे मुख्तार में है कि वक्फ की गई भूमि को दूसरी भूमि से बदलने की शर्त लगाना जायज़ है; फिर इसे तीसरी भूमि से नहीं बदला जाएगा, क्योंकि विनिमय का यह नियम शर्त के साथ स्थापित हुआ था, और शर्त केवल पहली भूमि में पाई गई, न कि दूसरी में। शामी ने कहा कि अल-फ़तह में फरमाया गया है: मगर वक्फ करने वाला (वाकिफ़) ऐसी इबारत ज़िक्र करे जो उसके लिए स्थायी विनिमय का लाभ दे। आदि। इस तहरीर को ग़नीमत (उपहार) समझें, और तमाम तारीफें अल्लाह बुजुर्ग और बरतर के लिए हैं। (त)"

[मुख्य पाठ - उर्दू] यह नियम हर वक्फ की गई अचल संपत्ति पर लागू होता है जैसे ज़मीन, मकान, दुकान। इसी तरह, वक्फ किए गए पेड़ अगर फलदार हों तो जब तक वे हरे हैं उनका काटना और बेचना नाजायज़ है। गिरने या सूख जाने के बाद अनुमति है कि लकड़ी बेचकर वक्फ के खर्चों में लगाया जाए। यहाँ तक कि अगर कोई फलदार पेड़ आधा सूख गया और आधा उपयोग के योग्य है, तो उस सूखे हुए आधे हिस्से की बिक्री जायज़ है, बाकी की मनाही है। मुतवल्ली (ट्रस्टी) अगर हरे पेड़ को काटकर बेचता है तो वह खाइन (बेईमान) है, उसे मुतवल्ली पद से हटा दिया जाएगा। हाँ, वे पेड़ जिनमें फल नहीं लगते बल्कि उनका वक्फ से लाभ यही है कि उन्हें बेचकर धन प्राप्त किया जाए, उनकी बिक्री हर तरह से जायज़ है, चाहे वे हरे हों या सूखे।

[कानूनी पाठ बॉक्स 2 - अरबी मूल] "अल-उकूद अल-दुर्रिया में अल-बहर से, उम्दत अल-फ़तावा के हवाले से: फलदार वक्फ पेड़ों को उखाड़ने से पहले बेचना जायज़ नहीं है, जबकि बिना फल वाले पेड़ों के लिए ऐसा नहीं है, आदि। और अल-फ़तह में है: अबू अल-कासिम अल-सफ़्फ़ार से ऐसे वक्फ

पेड़ के बारे में पूछा गया जिसका कुछ हिस्सा सूख गया था और कुछ बाकी [जीवित] था, तो उन्होंने कहा..."

[कानूनी पाठ बॉक्स 2 - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] "उकूद दुर्रिया में बहर उम्दत अल-फ़तावा के हवाले से वर्णित है कि वक्फ किए गए फलदार पेड़ों को गिरने से पहले बेचना जायज़ नहीं है। इसके विपरीत उन पेड़ों के लिए जो फलदार नहीं हैं, आदि। अल-फ़तह में है कि अबू अल-कासिम सफ़्फ़ार से ऐसे वक्फ किए गए पेड़ के बारे में सवाल किया गया जिसका कुछ हिस्सा सूख गया है और कुछ अभी बाकी है। उन्होंने कहा..."

[पाद लेख] 1. बहर अल-रैक, किताब अल-वक्फ़, एच.एम. सईद कंपनी, कराची द्वारा प्रकाशित, 5/222 2. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक्फ़, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/383 3. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-वक्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/388

[Legal Text Box 1 - Arabic Original] ولا یملکہ فلان وحدہ اہ مختصرا و فی الدر وغیرہ جاز شرط الاستبدال بہ ثم لا یستبدل لھا بثالثۃ لانہ حکم ثبت بالشرط والشرط وجد فی الاولی لا الثانیۃ اہ قال الشامی قال فی الفتح الا ان یذکر عبارۃ تفید لہ ذلک دائما اہ فاغتنم ھذا التحریر والحمد للہ العلی الکبیر۔

[Legal Text Box 1 - Urdu Translation/Explanation] ہوگا جبکہ دوسرا شخص تنہا اس کا مالک نہیں ہوگا اھ اختصار۔ در مختار میں ہے وقف زمین کو دوسری زمین سے بدل لینے کی شرط لگانا جائز ہے پھر اسکو تیسری زمین سے نہیں بدلے گا کیونکہ یہ حکم استبدال شرط کے ساتھ ثابت ہوا اور شرط صرف پہلی زمین میں پائی گئی نہ کہ دوسری میں شامی نے کہا فتح میں فرمایا ہے مگر واقف ایسی عبارت ذکر کرے جو اسکے لئے دائمی استبدال کا فائدہ دے اھ اس تحریر کو غنیمت سمجھ ، اور تمام تعریفیں اللہ بزرگ وبرتر کے لئے ہیں (ت)

[Main Body Text - Urdu] یہ حکم ہر عقار موقوف کا ہے جیسے زمین، مکان، دکان، اسی طرح اشجار موقوفہ اگر پھل دار ہوں تو جب تک ہرے ہیں ان کا کاٹنا بیچنا ناجائز اور گر پڑنے یا سوکھ جانے کے بعد روا ہے کہ لکڑی بیچ کر مصارفِ وقف میں صرف کردیں یہاں تک اگر کوئی پھل کا درخت نصف خشک ہو گیا اور نصف قابل انتفاع ہے تو اسی نصف خشک کی بیع جائز، باقی کی ممنوع، متولی اگر سبز کو کاٹ بیچ گا خائن ہے تولیت سے خارج کیا جائے گا، ہاں وہ پیڑ کہ پھل نہیں رکھتے بلکہ وقف کا انتفاع ان سے یونہی ہے کہ انہیں بیچ کر دام کئے جائیں ان کے سبز و خشک ہر طرح کی بیع جائز ہے،

[Legal Text Box 2 - Arabic Original] فی العقود الدریۃ عن البحر لائق عن عمدۃ الفتاوی لایحوز بیع الاشجار الموقوفۃ المثمرۃ قبل قلعھا بخلاف غیر المثمرۃ اھ و فی الفتح سئل ابو القاسم الصفار عن شجرۃ وقف یبس بعضھا وبقی بعضھا فقال

[Legal Text Box 2 - Urdu Translation/Explanation] عقود دریہ میں بحوالہ بحر عمدۃ الفتاوی سے منقول ہے کہ وقف شدہ پھل دار درختوں کو گر جانے سے قبل فروخت کرنا جائز نہیں۔ بخلاف ان درختوں کے جو پھل دار نہیں اھ فتح میں ہے کہ ابوالقاسم صفار سے ایسے وقف شدہ درخت کے بارے میں سوال کیا گیا کہ جس کا کچھ حصہ خشک ہو گیا اور کچھ ابھی باقی ہے

[Footnotes] 1 بحر الرائق کتاب الوقف مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۲۲ 2 در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳ 3 رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۸

Fatawa Razawiya (Volume 16)

[Top Section] (Arabic): What has dried up among them, its path is the path of its produce; and what remains is to be left in its current state. [Summarized from Al-Talkhis]. (Urdu): So he said that whatever has dried up, its path is the same as the path of its produce, and whatever remains shall be left in its current state. [1 Al-Talkhis].

[Middle Section] (Arabic): In *Al-Uqud*, narrated from *Al-Bahr* from *Al-Zahiriyyah*, it is stated that he (the trustee) does not have the right to sell the tree to repair the house (of the endowment), etc. In the same book, a question was asked regarding a supervisor of an endowment (*waqf*) who cut down trees from the endowment's garden which were ripe, not useless, and not dry, and sold them without any legal Shariah reason. If this is proven against him through Shariah means, does he deserve dismissal? The answer is: Yes. And Sheikh Ismail issued a fatwa similar to this. (Urdu): It is narrated in *Uqud-ul-Durriyah* with reference to *Al-Bahr* from *Al-Zahiriyyah* that a trustee (*mutawalli*) does not have the authority to sell an endowment tree to repair an endowment house, etc. In the same book, a question was asked regarding such a trustee who cut down trees from an endowment garden whose fruit was ripe and which were neither useless nor dry, and sold them without any Shariah justification. If this act is proven through Shariah methods, is he fit to be dismissed? Answer: Yes, and Sheikh Ismail has given a fatwa similar to this. (T)\n
[General Note] Additional: Regarding things like fruits of trees, produce of the land, etc., the purpose of which is to sell them and spend the proceeds on mosque expenses and specified endowment purposes, there is no dispute in their sale. However, this sale should be done by the trustee or with the permission of the Shariah judge, as we have previously stated from *Al-Hindiyyah* on the authority of *Al-Sirajiyyah* (as we have previously mentioned from *Al-Hindiyyah* with reference to *Al-Sirajiyyah*. T). Yes, wherever the condition of the judge's permission is mentioned in these matters, if there is no Shariah judge as in these lands, then out of necessity, trustworthy and reliable religious Muslims can take this burden upon themselves. And Allah is the One Who takes account, and He knows well the reformer and the mischief-maker.

[Bottom Section] (Arabic): In *Al-Khaniyah*, from the section on Cemeteries and Hospices (*Al-Maqabir wa al-Ribatat*), we have indeed mentioned that the correct answer is that selling them without the order of the judge is not valid. (Urdu): In *Al-Khaniyah*'s section on Cemeteries and Hospices, we have indeed mentioned that the

research is that the correct ruling is that selling them without the order of the judge is not correct except in that place.

[Footnotes] 1. *Al-Uqud al-Durriyah*, Book of Waqf, Chapter 1, printed by Haji Abdul Ghaffar Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 1/115. 2. *Al-Uqud al-Durriyah*, Book of Waqf, Chapter 2, printed by Haji Abdul Ghaffar Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 1/200. 3. *Al-Uqud al-Durriyah*, Book of Waqf, Chapter 3, printed by Haji Abdul Ghaffar Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 1/230.

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

[ऊपरी भाग] (अरबी): जो उनमें से सूख गया है, उसका रास्ता वही है जो उसकी उपज का रास्ता है; और जो बाकी है उसे उसकी वर्तमान स्थिति पर छोड़ दिया जाना चाहिए। [अल-तलख़ीस से संक्षिप्त]। (उर्दू): तो उन्होंने फ़रमाया कि जो सूख गया है, उसका रास्ता वही है जो उसके अनाज (उपज) का रास्ता है और जो बाकी है उसे उसके हाल पर छोड़ दिया जाएगा। [1 तलख़ीस]।

[मध्य भाग] (अरबी): अल-उक़ूद में अल-बहर के माध्यम से अल-ज़हीरियाह से वर्णित है कि उसे (मुतवल्ली को) घर की मरम्मत के लिए पेड़ बेचने का अधिकार नहीं है, इत्यादि। उसी में एक वक़्फ़ निरीक्षक के बारे में पूछा गया जिसने वक़्फ़ के बगीचे के उन पेड़ों को काट दिया जो पके हुए थे, न तो बेकार थे और न ही सूखे, और उन्हें बिना किसी शरीयत औचित्य के बेच दिया। यदि शरीयत के माध्यम से उसके खिलाफ यह सिद्ध हो जाता है, तो क्या वह बर्खास्तगी का पात्र है? उत्तर: हाँ। और शेख इस्माइल ने इसके समान ही फतवा दिया। (उर्दू): उक़ूद-उल-दुर्रैया में अल-बहर के हवाले से अल-ज़हीरियाह से नक़ल है कि वक़्फ़ के मुतवल्ली को वक़्फ़ घर की मरम्मत के लिए वक़्फ़ का पेड़ बेच कर निर्माण करने का अधिकार नहीं है, इत्यादि। उसी में है कि ऐसे मुतवल्ली के बारे में सवाल किया गया जिसने वक़्फ़ बाग़ के ऐसे पेड़ काट दिए जिनका फल पका हुआ था और वे बेकार और सूखे नहीं थे और उन्हें बिना किसी शरीयत वजह के बेच दिया। अगर शरीयत के तरीक़े से इस काम का सबूत हो जाए तो क्या वह इस लायक है कि उसे पद से हटा दिया जाए? जवाब: हाँ, और शेख इस्माइल ने इसी की तरह फतवा दिया है। (त)

[सामान्य नोट] अतिरिक्त: जैसे पेड़ों के फल, ज़मीन का अनाज वग़ैरह जिनसे मक़सद यह होता है कि उन्हें बेच कर मस्जिद के ख़र्चों और वक़्फ़ के निर्धारित उद्देश्यों में लगाया जाए, उनकी बिक्री में कोई विवाद नहीं है। मगर यह बिक्री मुतवल्ली करे या शरीयत जज (क़ाज़ी) की अनुमति से हो, जैसा कि हमने पहले अल-हिन्दियाह से अल-सिराजियाह के हवाले से बयान किया है (जैसा कि हमने पहले हिन्दियाह से सिराजियाह के हवाले से ज़िक्र किया है। त)। हाँ, जहाँ कहीं इन मसलों में क़ाज़ी की अनुमति की शर्त का ज़िक्र हुआ है, अगर वहाँ शरीयत क़ाज़ी न हो जैसे इन देशों में, तो ज़रूरत पड़ने पर दीनदार और भरोसेमंद मुसलमान इस बोझ को अपने ऊपर ले सकते हैं। और अल्लाह हिसाब लेने वाला है, और वह सुधार करने वाले और बिगाड़ने वाले को अच्छी तरह जानता है।

[निचला भाग] (अरबी): अल-ख़ानियाह में, कब्रिस्तानों और सराय (अल-मक़ाबिर व अल-रिबातत) के खंड में, हमने वास्तव में ज़िक्र किया है कि सही जवाब यह है कि जज के आदेश के बिना उन्हें बेचना मान्य नहीं है। (उर्दू): अल-ख़ानियाह के फ़स्ल 'अल-मक़ाबिर व अल-रिबातत' में है कि तहक़ीक़ हम ज़िक्र कर चुके हैं कि सही हुक्म यह है कि क़ाज़ी के हुक्म के बिना उनकी बिक्री दुरुस्त नहीं है सिवाय उस जगह के।

[पादलेख] 1. अल-उक़ूद अल-दुर्रैया, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय 1, मुद्रित हाजी अब्दुल ग़फ़्फ़ार अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़ग़ानिस्तान, 1/115। 2. अल-उक़ूद अल-दुर्रैया, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय 2, मुद्रित हाजी अब्दुल ग़फ़्फ़ार अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़ग़ानिस्तान, 1/200। 3. अल-उक़ूद अल-दुर्रैया, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय 3, मुद्रित हाजी अब्दुल ग़फ़्फ़ार अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़ग़ानिस्तान, 1/230।

पृष्ठ 279 / 631

[اوپری حصہ] (عربی): مایبس منہا فسبیلہ سبیل غلتہا وما بقی فمتروک علی حالہا اہ ۱ (ملخصاً)۔
(اردو): تو انہوں نے فرمایا کہ جو خشک ہو گیا ہے اس کا راستہ وہی ہے جو اس کے غلہ کا راستہ ہے اور جو باقی ہے اس کو اپنے حال پر چھوڑ دیا جائے گا ۱ تلخیص۔

[درمیانی حصہ] (عربی): وفي العقود عن البحر عن الظهيرية ليس له ان يبيع الشجرة ويعمر الدار ۲ الخ وفيها سئل في ناظر وقف قطع اشجار بستان الوقف اليافعة الغير الشالبة ولا اليابسة وباعها بلا وجه شرعی فهل اذا ثبت ذلك عليه بالوجه الشرعی يستحق العزل الجواب نعم وافتی الشيخ اسمعيل بمثل ذلك ۳۔ (اردو): عقود دریہ میں بحوالہ بحر، ظہیریہ سے منقول ہے کہ وقف درخت بیچ کر وقف گھر کی تعمیر کا اختیار متولی کو نہیں الخ۔ اسی میں ہے کہ ایسے متولی کے بارے میں سوال کیا گیا جس نے وقف باغ کے ایسے درخت کاٹ دئے جنکا پھل پکا ہوا تھا اور وہ بے کار اور خشک نہ تھے اور انہیں بغیر کسی شرعی وجہ کے فروخت کردیا کہ اگر اس پر شرعی طریقے سے اس فعل کا ثبوت ہو جائے تو کیا وہ اس لائق ہے کہ اس کو معزول کر دیا جائے؟ جواب: ہاں، اور شیخ اسمعیل نے اسی کی مثل فتوی دیا ہے (ت)۔

[عمومی نوٹ] زائد: جیسے درختوں کے پھل، زمین کا غلہ وغیرہ جن سے غرض یہ ہوتی ہے کہ انہیں بیچ کر مصارف مسجد و اغراض معینہ وقف میں صرف کریں انکی بیچ میں کوئی کلام نہیں مگر یہ بیچ متولی کرے یا باذنِ قاضی شرع ہو کما قدمناہ عن الھندیۃ عن السراجیۃ (جیسا کہ ہم نے پہلے ہندیہ سے بحوالہ سراجیہ ذکر کیا ہے۔ت) ہاں جہاں جہاں ان مسائل میں اذن قاضی کی شرط مذکور ہوئی اگر قاضی شرع نہ ہو جیسے ان بلاد میں، تو بضرورت مسلمانان دین دار موتمن معتمد

اس بار کو اپنے اوپر اٹھا سکتے ہیں اور اللہ حساب لینے والا ہے اور وہ مصلح و مفسد کو خوب جانتا ہے،

[نیچلا حصہ] (عربی): في الخانية من فصل المقابر والرباطات قد ذكر نا ان الصحيح من الجواب ان بيعهم بغير امر القاضى لا يصح۔ (اردو): خانیہ کی فصل المقابر والرباطات میں ہے تحقیق ہم ذکر کر چکے ہیں کہ صحیح حکم یہ ہے کہ قاضی کے حکم کے بغیر ان کی بیع درست نہیں سوائے اس جگہ کے۔

[حواشی] 1. العقود الدرية كتاب الوقف الباب الاول مطبوعہ حاجی عبدالغفار ارگ بازار قندهار افغانستان ۱/ ۱۱۵۔ 2. العقود الدرية كتاب الوقف الباب الثانی مطبوعہ حاجی عبدالغفار ارگ بازار قندهار افغانستان ۱/ ۲۰۰۔ 3. العقود الدرية كتاب الوقف الباب الثالث مطبوعہ حاجی عبدالغفار ارگ بازار قندهار افغانستان ۱/ ۲۳۰۔

Fatawa Razawiyya, Volume 16

Now there is no judge in that place (i.e., where there is no judge. (T)). Similarly, the trustee has the authority at all times to sell all those items that he himself purchased with the mosque's funds to increase its income, provided it is in the best interest of the mosque, even if they are shops, houses, or villages. Although this purchase is permissible for the sake of benefit, those things do not become part of the mosque's endowment such that their sale becomes impermissible.

Legal Citation: It is stated in al-Khaniya's chapter "A man who makes his house a mosque": If a trustee purchases a shop, a house, or another income-generating property from the mosque's revenue, it is permissible because this is for the benefit of the mosque. Then, if the trustee wishes to sell what he purchased and does sell it, the jurists have differed. Some said this sale is impermissible because this item has become part of the mosque's endowment. Others said this sale is permissible, and this is the correct view, because the purchaser did not mention any of the conditions of waqf (endowment), so what he purchased will not be among the mosque's endowments. End quote from Minhat al-Khaliq and Radd al-Muhtar, citing al-Fath. Know that the impermissibility of selling a waqf unless its benefit becomes impossible applies only to that which the endower (waqif) originally dedicated as waqf. As for what the trustee purchased from the waqf's income, its sale is permissible even without the aforementioned condition because there is a difference of opinion regarding its status as waqf.

Footnotes: 1. Fatawa Qadi Khan, Kitab al-Waqf, Section on Graveyards and Hospices, published by Naval Kishore, Lucknow, 4/267. 2. Fatawa Qadi Khan, Kitab al-Waqf, Chapter "A man who makes his house a mosque", published by Naval Kishore, Lucknow, 4/517.

Page 280 of 631

फतावा रज़विया, जिल्द 16

अब उस स्थान पर कोई काजी (न्यायाधीश) नहीं है (अर्थात जहाँ कोई काजी न हो। (त))। इसी तरह, वह सभी चीजें जो मुतवल्ली (ट्रस्टी) ने मस्जिद की आय से मस्जिद की आमदनी बढ़ाने के लिए स्वयं खरीदी हों, वह हित (मसलहत) की शर्त पर उन्हें किसी भी समय बेचने का अधिकार रखता है, भले ही वे दुकानें, घर या गाँव ही क्यों न हों। हालाँकि यह खरीदारी हित को ध्यान में रखते हुए जायज़ होती है, लेकिन इसके कारण वे चीज़ें मस्जिद का वक्फ़ नहीं हो गईं कि उनकी बिक्री नाजायज़ हो जाए।

कानूनी संदर्भ: खनिया के"बाब अल-रजल यजअल दारहु मज्लिदा" में है कि यदि मुतवल्ली मस्जिद की आमदनी से दुकान, घर या अन्य आय के साधन खरीदे तो यह जायज़ है क्योंकि यह मस्जिद के हित में है। फिर जब मुतवल्ली चाहे कि जो उसने खरीदा है उसे बेच दे, और उसे बेच दे, तो इस बारे में फुक़हा (विधिवेत्ताओं) के बीच मतभेद है। कुछ ने कहा कि यह बिक्री नाजायज़ है क्योंकि यह चीज़ मस्जिद के औकाफ (बंदोबस्ती) में शामिल हो चुकी है। और कुछ ने कहा कि यह बिक्री जायज़ है और यही सही है क्योंकि खरीदार ने वक्फ़ की शर्तों में से कुछ भी बयान नहीं किया, इसलिए जो कुछ उसने खरीदा है वह मस्जिद के औकाफ में से नहीं होगा। (मिनहत अल-खालिक और रद अल-मुह्तार में 'अल-फतह' के हवाले से)। जान लें कि वक्फ़ से लाभ उठाना असंभव हुए बिना उसकी बिक्री की मनाही केवल उसी चीज़ में है जिस पर वाकिफ़ (वक्फ़ करने वाले) का वक्फ़ प्रभावी हुआ हो। रही वह चीज़ जिसे मुतवल्ली ने वक्फ़ की आमदनी से खरीदा, तो उसकी बिक्री उपर्युक्त शर्त के बिना भी जायज़ है क्योंकि उसके वक्फ़ होने में मतभेद है।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. फतावा काजी खान, किताब अल-वक्फ़, कब्रिस्तानों और सराय का अनुभाग, नवल किशोर प्रेस, लखनऊ द्वारा प्रकाशित, 4/267। 2. फतावा काजी खान, किताब अल-वक्फ़, 'वह व्यक्ति जो अपने घर को मस्जिद बना ले' अध्याय, नवल किशोर प्रेस, लखनऊ द्वारा प्रकाशित, 4/517।

पृष्ठ 280 / 631

الان یکون فی موضع لاقاضی ھناک ۱۔ (جہاں کوئی قاضی نہ ہو۔ (ت)) اسی طرح وہ تمام اشیاء جو متولی بطور خود مسجد کے مال سے آمدنی مسجد بڑھانے کو خریدے ان کی بیع کا بشرط مصلحت وہ ہر وقت اختیار رکھتا ہے اگرچہ وہ دکان ومکانات و دیہات ہی ہوں کہ یہ خریداری اگرچہ بنظر مصلحت جائز ہوتی ہے مگر اس کے باعث وہ چیزیں وقف مسجد نہ ہو گئیں کہ ان کی بیع ناجائز ہو،

قانونی حوالہ: فی الخانیۃ باب الرجل یجعل دارہ مسجدا المتولی اذا اشتری من غلۃ المسجد حانوتا او دار ا ا ومستغلا آخر جاز لان ھذا من مصالح المسجد فاذا اراد المتولی ان یبیع ما اشتری و باع اختلفوافیه قال بعضھم لا یجوز ھذا البیع لان ھذ اصار من اوقاف المسجد وقال بعضھم یجوز ھذا البیع وھو الصحیح لان المشتری لم یذکر شیئاً من شرائط الوقف فلایکون ما اشتری من جملۃ اوقاف المسجد ۲ اھ وفي منحة الخالق ورد المحتار عن الفتح اعلم ان عدم جواز بیعه الا اذا تعذر الانتفاع به .انما ھو فیما ورد علیه وقف الواقف امافیما اشتراہ المتولی من مستغلات الوقف فانه یجوز بیعه بلا ھذا الشرط وھذا لان فی صیرورتہ وقفا خلافا

خانیہ کے "باب الرجل یجعل دارہ مسجدا" میں ہے کہ متولی اگر مسجد کی آمدنی سے دکان ، گھر یا دیگر منافع خریدے تو جائز ہے کیونکہ یہ مسجد کے مصالح میں سے ہے۔ پھر جب متولی چاہے کہ جو اس نے خریدا اس کو فروخت کرے ، اور فروخت کر دے تو اس میں فقہاء نے اختلاف کیا ، بعض نے کہا یہ بیع ناجائز ہے کیونکہ یہ چیز اوقاف مسجد میں سے ہو چکی ہے اور بعض نے کہا یہ بیع جائز ہے اور یہی صحیح ہے کیونکہ مشتری نے شرائط وقف میں سے کچھ بیان نہیں کیا لہذا جو کچھ اس نے خریدا وہ اوقاف مسجد میں سے نہیں ہوگا اھ منحۃ الخالق اور ردالمختار میں فتح

کے حوالہ سے ہے۔ جان لے کہ بیشک وقف سے انتفاع کے متعذر ہوئے بغیر اسکی بیع کا عدم جواز صرف اس چیز میں ہے جس پر واقف کا وقف وارد ہوا، رہی وہ چیز جس کو متولی نے وقف کی آمدنی سے خریدا تو اس میں شرط مذکور کے بغیر بھی بیع جائز ہے کیونکہ اس کے وقف ہونے میں اختلاف ہے

حواشی: ۱ فتاوی قاضی خان کتاب الوقف فصل فی المقابر والرباطات مطبوعہ نولکشور لکھنو ۴ / ۲۶۷ ۲ فتاوی قاضی خان کتاب الوقف باب الرجل یجعل دارہ مسجدا مطبوعہ نولکشور لکھنو ۴ / ۵۱۷

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

[Top Box] Arabic: والمختار انه لا يكون وقفا فللقيم ان يبيعه متى شاء لمصلحة عرضت اهـ .والله سبحنه وتعالىٰ اعلم۔ Urdu Translation: And the preferred view is that it is not an endowment (waqf), therefore the administrator (mutawalli) has the authority to sell it whenever he wishes for a reason that arises. And Allah Subhanahu wa Ta'ala knows best. (T)

Problem 135 to 136: (1) Is it permissible to spend the property of one mosque on another mosque? (2) If mosque money is spent on a madrasa, will it be correct or not?

The Answer: Both situations are forbidden (haram). As long as a mosque is operational, its wealth cannot be spent on any madrasa nor on another mosque. To the extent that if there are a hundred mats or lotas (water pots) in one mosque beyond its need, and another mosque does not have even one, it is not permissible to give even one mat or lota from here to the other mosque. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

[Bottom Box] Arabic: اتحد الواقف والجهة وقل مرسوم بعض الموقوف عليه جائز للحاكم ان يصرف عن فاضل الوقف الاخر اليه لانهما حينئذ كشيئ واحد وان اختلف احدهما بان بنى رجلان مسجدين اورجل مسجدا ومدرسة ووقف عليهما اوقافا لا يجوز له ذلك۔ Urdu Translation: If the donor (waqif) of two endowments is the same and they are for the same purpose, and the income of one of them decreases, it is permissible for the judge (hakim) to spend from the surplus of the other endowment on it because in that state they are like one thing. But if either the donor differs or the endowments are for separate things, such as two individuals building two mosques, or one person building a mosque and a madrasa and dedicating properties to them, then it is not permissible even for the judge to spend the wealth of one on the other. (T)

---

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Topic regarding when an endowment is ruined etc., Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/382; Minhat al-Khaliq on the margins of al-Bahr al-Raiq, Kitab al-Waqf, Published by H.M. Saeed Company Karachi 5/220
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi 1/380

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

[ऊपर का बॉक्स] अरबी: والمختار انه لا يكون وقفا فللقيم ان يبيعه متى شاء لمصلحة عرضت .والله سبحنه وتعالىٰ اعلم۔ اھ उर्दू अनुवाद: और पसंदीदा राय यह है कि वह वक़्फ़ नहीं है, इसलिए मुतवल्ली (प्रबंधक) को अधिकार है कि किसी ज़रूरत के आने पर जब चाहे उसे बेच दे। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है। (त)

मसाला 135 से 136: (1) एक मस्जिद के स्वामित्व की संपत्ति को दूसरी मस्जिद में खर्च करना सही है या नहीं? (2) मस्जिद का पैसा मदरसे में खर्च किया जाए तो सही होगा या नहीं?

उत्तर: दोनों स्थितियां हराम हैं। जब तक मस्जिद आबाद है, उसका धन न किसी मदरसे में खर्च किया जा सकता है और न ही दूसरी मस्जिद में। यहाँ तक कि यदि एक मस्जिद में ज़रूरत से ज़्यादा सौ चटाइयाँ या लोटे हों और दूसरी मस्जिद में एक भी न हो, तो भी जायज़ नहीं कि यहाँ की एक चटाई या लोटा दूसरी मस्जिद में दे दिया जाए। दुर्रे मुख्तार में है:

[नीचे का बॉक्स] अरबी: اتحد الواقف والجهة وقل مرسوم بعض الموقوف عليه جائز للحاكم ان يصرف عن فاضل الوقف الاخر اليه لانهما حينئذ كشيئ واحد وان اختلف احدهما بان بنى رجلان مسجدين اورجل مسجدا ومدرسة ووقف عليهما اوقافا لا يجوز له ذلك۔ उर्दू अनुवाद: यदि दो वक़्फ़ों का वाक़िफ़ (दानकर्ता) भी एक हो और उद्देश्य भी एक हो, और उनमें से एक की आमदनी कम हो जाए, तो हाकिम (न्यायाधीश) के लिए जायज़ है कि दूसरे वक़्फ़ की बचत से उस पर खर्च करे क्योंकि उस स्थिति में वे दोनों मानो एक ही चीज़ हैं। और अगर वाक़िफ़ अलग हों या चीज़ें अलग हों, जैसे दो व्यक्तियों ने दो मस्जिदें बनाईं, या एक व्यक्ति ने एक मस्जिद और एक मदरसा बनाया और उन पर संपत्तियाँ वक़्फ़ कीं, तो अब हाकिम को भी जायज़ नहीं कि एक का माल दूसरे में खर्च करे। (त)

---

1. रद्द-उल-मुह्तार, किताब-उल-वक़्फ़, ... दारे एह़या-उत-तुराऩ-अल-अरबी, बेरूत 3/382; मिन्हतुल ख़ालिक़ हाशियः अल-बह़र-उर-रायिक़, किताब-उल-वक़्फ़, एच.एम. सईद कंपनी, कराची 5/220
2. दुर्रे मुख़्तार किताब-उल-वक़्फ़ मत़बअ मुज्तबाई दिल्ली 1/380

पृष्ठ 281/631

[اوپر کا باکس] والشختار انه لا یکون وقفا فللقیم ان یبیعه متی شاء لمصلحة عرضت اھ .واللہ سبحنه وتعالٰی اعلم۔ اور مختار یہ ہے کہ وہ وقف نہیں ہے لہٰذا متولی کو اختیار ہے کہ کسی مصلحت کے عارض ہونے پر جب چاہے اس کو فروخت کرسکتا ہے اھ، اور اللہ سبحانہ وتعالٰی بہتر جانتا ہے۔ (ت)

مسئلہ ۱۳۵ تا ۱۳۶: (۱) ایک مسجد کی ملکیت دیگر مسجد میں خرچ کرنا درست ہے یا نہیں؟ (۲) مسجد کا پیسہ مدرسہ میں خرچ کرے تو درست ہوگا یا نہیں؟ الجواب: دونوں صورتیں حرام ہیں مسجد جب تک آباد ہے اس کا مال نہ کسی مدرسے میں صرف ہوسکتا ہے نہ دوسری مسجد میں، یہاں تک کہ اگر ایک مسجد میں سو چٹائیاں یا لوٹے حاجت سے زیادہ ہوں اور دوسری مسجد میں ایک بھی نہ ہو تو جائز نہیں کہ یہاں کی ایک چٹائی یا لوٹا دوسری مسجد میں دے دیں۔ در مختار میں ہے:

[نیچے کا باکس] اتحد الواقف والجهة وقل مرسوم بعض الموقوف علیه جائز للحاکم ان یصرف عن فاضل الوقف الاخر الیه لانهما حینئذ کشیئ واحد وان اختلف احدهما بان بنی رجلان مسجدین اورجل مسجدا ومدرسة ووقف علیهما اوقافا لا یجوز له ذلك۔ دو وقفوں کا واقف بھی ایک ہو اور ایک ہی چیز پر وقف ہوں، ان میں ایک کی آمدنی کم ہوجائے تو حاکم کو جائز ہے کہ دوسرے وقف کی بحث سے اس پر خرچ کرے اس لئے کہ اس حالت میں وہ دونوں گویا ایک ہی چیز ہیں، اور اگر واقف دونوں یا جدا جدا چیزوں پر وقف ہوں جیسے دو شخصوں نے دو مسجدیں بنائیں یا ایک شخص نے ایک مسجد اور ایک مدرسہ بنایا اور ان پر جائیدادیں وقف کیں تو اب حاکم کو بھی جائز نہیں کہ ایک کا مال دوسرے میں صرف کرے۔(ت)

1 ردالمحتار کتاب الوقف مطلب فی الوقف اذا خرب الخ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۲،

منحۃ الخالق علی ھامش البحر الرائق کتاب الوقف مطبوعہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۲۰ 2

درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۰

Fatawa Razawiya Volume 16 (12)

In Radd al-Muhtar, it is stated: Al-masjidu la yajuzu naqlu malihi ila masjidin akhar. Wallahu Ta'ala A'lam. It is not permissible to transfer the assets of one mosque to another. And Allah the Almighty knows best.

Problem 113: If an item belonging to a mosque is such that it would deteriorate, and by selling it, its proceeds are given to the mosque, and if another person, after paying the price, keeps that mosque item in his house, is it permissible or not? Answer: It is permissible, but it should not be placed in a disrespectful location. It is stated in Durr al-Mukhtar: Hashish al-masjid wa kunasatuhu la yulqa fi mawdi'in yukhallu bit-ta'zim. Wallahu Ta'ala A'lam. The grass and sweepings of the mosque should not be discarded in a place that would compromise its respect. And Allah the Almighty knows best.

Problem 138: In a city, everyone collectively built a building for offering prayers and named it 'Ibadat-gah' (place of worship) and did not name it 'Masjid' (mosque). The reason being that if sometimes people do not pray there, the 'Ibadat-gah' doesn't become abandoned. Now, is it permissible for people to sit in this building and discuss worldly matters? In this building, Friday (Jumu'ah) and Eid prayers are also held, a wooden pulpit (minbar) is placed there, and there is also a resident Imam. This 'Ibadat-gah' only lacks a niche (mihrab). So, will this building have the status of a mosque or not? And is it correct to discuss worldly matters within it or not? Answer: When that building was constructed for the general Muslims to always offer prayers, and it was not restricted to a specific limited duration—like saying they are allowed to pray for a month, two months, or a year or two—and prayers, even Jumu'ah and Eid, are performed there, then what doubt remains in its being a mosque? Worldly talk is impermissible in it, and all the rules of a mosque apply. It is not a condition to explicitly say it is a 'mosque' with the tongue for it to become one. The absence of a mihrab is not contrary to being a mosque. There is no mihrab in Masjid al-Haram Sharif. If vacant land is endowed (waqf) for prayer, it will also become a mosque, even if it wasn't explicitly called a mosque; where would a mihrab come from in that case? It is stated in Zakheera, Hindiyyah, Khaniyah, Bahr, and Tahtawi: Rajulun lahu sahatun la bina'a fiha amara qawman an yusallu fiha bijama'atin fahadha 'ala thalathati awjuhin in amarahum... A person has a vacant plot of land without any

building; he told some people to pray in congregation there. This has three scenarios: if he explicitly said...

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/731
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Taharah, Matba Yusufi, Lucknow, 1/34

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

रद्दुल मुहतार में है: अल-मस्जिदु ला यजूज़ु नक्लु मालिही इला मस्जिदिन आख़र। वल्लाहु तआला आलम। जायज़ नहीं कि एक मस्जिद का माल दूसरी मस्जिद को ले जाएँ। वल्लाहु तआला आलम।

मसअला 113: मस्जिद की कोई चीज़ ऐसी हो कि ख़राब हो जाती है और उस को बेच कर उस की क़ीमत मस्जिद में दें और वह चीज़ अगर दूसरा आदमी क़ीमत दे कर मस्जिद की चीज़ अपने मकान पर रखे तो उस को जायज़ है या नहीं? अल-जवाब: जायज़ है मगर उसे बे-अदबी की जगह न लगाए। दुर्रे मुख़्तार में है: हशीशुल मस्जिदि व कुनासतूहू ला युलका फ़ी मौज़िइन युख़ल्लु बित-ताज़ीम। वल्लाहु तआला आलम। मस्जिद की घास और कूड़ा-झाड़ ऐसी जगह न डालें जिस से उस की ताज़ीम (सम्मान) में फ़र्क़ आए। वल्लाहु तआला आलम।

मसअला 138: एक शहर में सब लोगों ने इत्तिफ़ाक़ (सहमति) के साथ एक मकान नमाज़ पढ़ने के लिए बनाया और उस का नाम 'इबादतगाह' रखा गया और 'मस्जिद' नाम नहीं रखा, इस की वजह यह कि कभी आदमी नमाज़ न पढ़े तो वह इबादतगाह वीरान (बदआना) न हो जाए, अब इस मकान में बैठ कर लोग दुनिया की बातें करें तो जायज़ है या नहीं? और इस मकान में जुमा और ईदैन की नमाज़ भी होती है और लकड़ी का मिम्बर भी रखा गया है और पेश इमाम भी है, तो इस इबादतगाह में सिर्फ़ मेहराब नहीं है तो इस मकान का मर्तबा मस्जिद का होगा या नहीं? और इस में दुनिया की बातें करनी दुरुस्त हैं या नहीं? अल-जवाब: जब वह मकान आम मुसलमानों के हमेशा नमाज़ पढ़ने के लिए बनाया गया और उसे किसी महदूद (सीमित) मुद्दत से मुक़ैयद (पाबंद) नहीं किया कि महीने दो महीने या साल दो साल इस में नमाज़ की इजाज़त देते हैं और उस में नमाज़ हत्ता कि जुमा व ईदैन तक होते हैं तो उसके मस्जिद होने में क्या शक है, इस में दुनिया की बातें नाजायज़ और तमाम अहकाम मस्जिद के अहकाम हैं, मस्जिद होने के लिए ज़बान से मस्जिद कहना शर्त नहीं, न मेहराब न होना कुछ मुनाफ़ी-ए-मस्जदियत (मस्जिद होने के ख़िलाफ़) है। मस्जिद अल-हराम शरीफ़ में कोई मेहराब नहीं, खाली ज़मीन नमाज़ के लिए वक़्फ़ की जाए वह भी मस्जिद हो जाएगी, अगरचे यह न कहा हो कि इसे मस्जिद किया, उस में मेहराब कहाँ से आएगी, ज़ख़ीरा व हिन्दिया व ख़ानिया, बहर व तहतावी में है: रजुलुन लहू साहतुन ला बिनाअ फ़ीहा अमरा क़ौमन अन युसल्लू फ़ीहा बिजमाअतिन फ़हाज़ा अला सलासति औजुहिन इन अमराहुम... एक शख़्स की खाली ज़मीन बे-इमारत है उसने

कुछ लोगों से कहा कि इस में जमाअत से नमाज़ पढ़ें, इस की तीन सूरतें हैं अगर तसरीहन (स्पष्ट रूप से) कहा कि...

1. रद्दुल मुहतार, किताबुल वक़्फ़, दार इहया अत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 3/731
2. दुर्रे मुख़्तार, किताबुत तहारत, मतबा यूसुफ़ी, लखनऊ, 1/34

पेज 282/631

ردالمحتار میں ہے: المسجد لایجوز نقل مالہ الی مسجد آخر۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ جائز نہیں کہ ایک مسجد کا مال دوسری مسجد کو لے جائیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۱۳: مسجد کی کوئی چیز ایسی ہو کہ خراب ہو جاتی ہے اور اس کو بیچ کر اس کی قیمت مسجد میں دیں اور وہ چیز اگر دوسرا آدمی قیمت دے کر مسجد کی چیز اپنے مکان پر رکھے تو اس کو جائز ہے یا نہیں؟ الجواب: جائز ہے مگر اسے بے ادبی کی جگہ نہ لگائے۔ درمختار میں ہے: حشیش المسجد وکناستہ لایلقی فی موضع یخل بالتعظیم ۲۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسجد کا گھاس کوڑا جھاڑ کر ایسی جگہ نہ ڈالیں جس سے اس کی تعظیم میں فرق آئے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۳۸: ایک شہر میں سب لوگوں نے اتفاق کے ساتھ ایک مکان نماز پڑھنے کے لئے بنایا اور اس کا نام عبادت گاہ رکھا گیا اور مسجد نام نہیں رکھا، اس کی وجہ یہ کہ کبھی آدمی نماز نہ پڑھے تو وہ عبادت گاہ بدعانہ کرے، اب اس مکان میں بیٹھ کر لوگ دنیا کی باتیں کریں تو جائز ہے یا نہیں؟ اور اس مکان میں جمعہ اور عیدین کی نماز بھی ہوتی ہے اور لکڑی کا منبر بھی رکھا گیا ہے اور پیش امام بھی ہے، تو اس عبادت گاہ میں فقط محراب نہیں ہے تو اس مکان کا مرتبہ مسجد کا ہوگا یا نہیں؟ اور اس میں دنیا کی باتیں کرنی درست ہیں یا نہیں؟ الجواب: جب وہ مکان عام مسلمین کے ہمیشہ نماز پڑھنے کے لئے بنایا اسے کسی محدود مدت سے مقید نہ کیا کہ مہینے دو مہینے یا سال دو سال اس میں نماز کی اجازت دیتے ہیں اور اس میں نماز حتی کہ جمعہ و عیدین تک ہوتے ہیں تو اس کے مسجد ہونے میں کیا شک ہے، اس میں دنیا کی باتیں ناجائز اور تمام احکام احکامِ مسجد، مسجد ہونے کے لئے زبان سے مسجد کہنا شرط نہیں، نہ محراب نہ ہونا کچھ منافی مسجدیت۔ مسجد الحرام شریف میں کوئی محراب نہیں، خالی زمین نماز کے لئے وقف کی جائے وہ

بھی مسجد ہو جائیگی، اگرچہ یہ نہ کہا ہو اسے مسجد کیا، اس میں محراب کہاں سے آئیگی، ذخیرہ و ہندیہ و خانیہ، بحر و طحطاوی میں ہے: رجل لہ ساحة لابناء فیھا امر قوما ان یصلوا فیھا بجماعة فھذا علی ثلثة اوجہ ان امرھم ایک شخص کی خالی زمین بے عمارت ہے اس نے کچھ لوگوں سے کہا کہ اس میں جماعت سے نماز پڑھیں، اس کی تین صورتیں ہیں اگر تصریحاً کہا کہ

۱ ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۷۳۱ ۲ درمختار کتاب الطھارة مطبع یوسفی لکھنؤ ۱/ ۳۴

Volume 16 (16) | Fatawa Ridawiyyah

[Table Header] [Left Column: Arabic Text] By explicitly stating "pray in it forever," or by ordering prayer in it unconditionally with the intention of perpetuity, the area becomes a mosque. However, if the command for prayer is limited to a day, a month, or a year—stating "pray in it for these many days"—it will not become a mosque. Upon the person's death, it will be inherited by his heirs. [1]

[Right Column: Urdu Translation] If it was said "always pray" or said unconditionally and the intention in the heart was for perpetuity, then that bare land became a mosque. And if a restriction of a day, month, or year was set, saying "pray in it for so many days," then it will not be a mosque; upon his death, it will pass to his heirs.

In *Durr-ul-Mukhtar* it is stated: "Ownership of a mosque is terminated by action and by saying 'I have made it a mosque.'" [2] This means the founder's ownership of the mosque is terminated in two ways: one, by saying with the tongue "I have made it a mosque"; second, without saying so, by giving unlimited permission for prayer in it, and if prayer like that in a mosque is offered in it even once, it becomes a mosque. It is clear that saying the word "mosque" is not a condition.

In *Bahr-ur-Ra'iq* it is stated:

[Table Header] [Left Column: Arabic Text] To make it a mosque, it is not necessary to say "I have endowed it" or similar words because the custom is that giving general permission for prayer and vacating the land for this purpose is equivalent to endowing it for prayer. Thus, it is as if it was expressed in words. [3]

[Right Column: Urdu Translation] To become a mosque, it is not necessary to say with the tongue "I have endowed it" or any other similar word (e.g., "made it a mosque"). There is no need to say this because custom dictates that giving general permission for prayer and separating the land from one's possession is indeed to endow it for prayer, so this is just as if one said with the tongue that he made it a mosque. 12.

In the same [book] it is stated:

[Table Header] [Left Column: Arabic Text] If someone in a village builds a platform (shop/area) in front of his house for prayer where people pray in congregation at every [prayer] time, it takes the ruling of a mosque. [4]

[Right Column: Urdu Translation] If someone in a village builds a platform in front of his door for prayer such that people perform the five daily prayers in congregation there, that platform has the ruling of a mosque. 12.

I say: Rather, if one endows it for prayer and along with it explicitly negates its being a mosque, for example, says "I have endowed this land for the prayers of Muslims but I do not make it a mosque" or "but let no one consider it a mosque"...

---

1. Fatawa Hindiyyah, Book of Endowment, Chapter 11 on Mosques, etc., Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/255.
2. Durr-ul-Mukhtar, Book of Endowment, Mujtabai Press Delhi, 1/497.
3. Bahr-ur-Ra'iq, Book of Endowment, Section on the Rulings of Mosques, H.M. Saeed Company Karachi, 5/268-269.
4. Bahr-ur-Ra'iq, Book of Endowment, Section on the Rulings of Mosques, H.M. Saeed Company Karachi, 5/250.

जिल्द सोलह (16) | फतावा रिज़विया

[टेबल हेडर] [बायां कॉलम: अरबी पाठ] स्पष्ट रूप से "इसमें हमेशा नमाज़ पढ़ो" कहने से, या बिना किसी शर्त के नमाज़ का हुक्म देने और दिल में हमेशा की नियत रखने से, वह स्थान मस्जिद बन जाता है। लेकिन अगर नमाज़ का हुक्म एक दिन, महीने या साल के लिए सीमित कर दिया जाए—यह कहकर कि "इतने दिन इसमें नमाज़ पढ़ लो"—तो वह मस्जिद नहीं होगी। उस व्यक्ति की मृत्यु पर, यह उसके उत्तराधिकारियों को विरासत में मिलेगी। [1]

[दायां कॉलम: उर्दू अनुवाद] हमेशा पढ़ें या मुतलक (बिना शर्त) कहा और दिल में हमेशा की नियत थी तो वह सादा ज़मीन मस्जिद हो गई और अगर एक दिन या महीने या बरस की क़ैद लगा दी कि इतने दिन इसमें नमाज़ पढ़ लो तो मस्जिद न होगी, उसके मरने पर वारिसों को पहुँचेगी।

'दुर्रे मुख्तार' में है: "मस्जिद से मालिक का स्वामित्व कार्य द्वारा और 'मैंने इसे मस्जिद बनाया' कहने से समाप्त हो जाता है।" [2] अर्थात, मस्जिद के संस्थापक का स्वामित्व दो तरह से समाप्त होता है: एक, ज़बान से यह कहना कि "मैंने इसे मस्जिद बनाया"; दूसरा, यह न कहे, और इसमें बिना किसी समय सीमा के नमाज़ की अनुमति दे दे, और यदि इसमें मस्जिद की तरह एक बार भी नमाज़ अदा की जाए, तो वह मस्जिद बन जाएगी। इससे स्पष्ट है कि "मस्जिद" शब्द कहना अनिवार्य शर्त नहीं है।

'बहरुर रायिक' में है:

[टेबल हेडर] [बायां कॉलम: अरबी पाठ] मस्जिद बनाने के लिए "मैंने इसे वक्फ किया" या इसके जैसा कुछ कहना आवश्यक नहीं है क्योंकि प्रचलन यह है कि नमाज़ की सामान्य अनुमति देना और इस उद्देश्य के लिए भूमि को खाली करना नमाज़ के लिए वक्फ करना ही है। अत; यह वैसा ही है जैसे इसे शब्दों में व्यक्त किया गया हो। [3]

[दायां कॉलम: उर्दू अनुवाद] मस्जिद होने को कुछ ज़रूरी नहीं कि ज़बान से कहे मैंने इसे वक़्फ़ किया या और कोई लफ्ज़ उसके मिसल (मिसाल के तौर पर मस्जिद किया) उसके कहने की कुछ हाजत नहीं कि उर्फ़ जारी है कि नमाज़ की आम इजाज़त दे कर ज़मीन अपने क़ब्ज़े से जुदा कर देना नमाज़ के लिए वक़्फ़ ही करना है, तो यह ऐसा ही हुआ जैसे ज़बान से कहना कि उसे मस्जिद किया। 12.

इसी में है:

[टेबल हेडर] [बायां कॉलम: अरबी पाठ] यदि कोई गाँव में अपने घर के सामने नमाज़ के लिए एक चबूतरा (दुकान/क्षेत्र) बनाता है जहाँ लोग हर समय जमात के साथ नमाज़ पढ़ते हैं, तो उस पर मस्जिद का हुक्म लागू होता है। [4]

[दायां कॉलम: उर्दू अनुवाद] गाँव में अपने पेश दरवाज़ा कोई चबूतरा नमाज़ के लिए बना लिया कि लोग पाँचों वक़्त उसमें जमाअत करते हैं इस चबूतरे के लिए मस्जिद का हुक्म है। 12.

मैं कहता हूँ: बल्कि अगर कोई नमाज़ के लिए वक्फ करे और उसके साथ स्पष्ट रूप से उसके मस्जिद होने का खंडन कर दे, उदाहरण के लिए कहे "मैंने यह ज़मीन मुसलमानों की नमाज़ के लिए वक्फ की है लेकिन मैं इसे मस्जिद नहीं बनाता" या "लेकिन कोई इसे मस्जिद न समझे"...

---

1. फतावा हिन्दिया, किताबुल वक्फ, अध्याय 11 मस्जिद आदि के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/255।
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ, मुस्तफ़ाई प्रेस दिल्ली, 1/497।
3. बहरुर रायिक, किताबुल वक्फ, मस्जिद के अहकाम पर अनुभाग, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 5/268-269।
4. बहरुर रायिक, किताबुल वक्फ, मस्जिद के अहकाम पर अनुभाग, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 5/250।

पृष्ठ 283 (कुल 631)

بالصلوۃ فیھا ابداً نصاً بان قالوا صلوا فیھا ابدا او امرھم بالصلوۃ مطلقاً ونوی الابد صارت الساحۃ مسجدًا او ان وقت الامر بالیوم او الشھر او السنۃ لا تصیر مسجدًا لو مات یورث عنہ 1_ | ہمیشہ پڑھیں یا مطلق کہا اور دل میں ہمیشگی کی نیت تھی تو وہ سادہ زمین مسجد ہو گئی اور اگر ایک دن یا مہینے یا برس کی قید لگا دی کہ اتنے دن اس میں نماز پڑھ لو تو مسجد نہ ہوگی، اسکے مرنے پر وارثوں کو پہنچے گی۔

در مختار میں ہے: یزول ملکہ عن المسجد بالفعل وبقولہ جعلتہ مسجداً 2 یعنی بانی کی ملک مسجد سے دو طرح زائل ہوتی ہے، ایک یہ کہ زبان سے کہہ دے میں نے اسے مسجد کیا، دوسرے یہ کہ یہ نہ کہے، اور اس میں نماز کی اجازت بلا تحدید دے اور اس میں نماز مثل مسجد ایک بار بھی ہو جائے تو اس سے بھی مسجد ہو جائے گی۔ معلوم ہوا کہ لفظ مسجد کہنا شرط نہیں۔

بحر الرائق میں ہے:

لا یحتاج في جعلہ مسجداً الی قولہ وقفتہ ونحوہ لان العرف جاریاً باذن فی الصلوۃ علی وجہ العموم و التخلیۃ بکونہ وقفاً علی ھذہ الجھۃ فکان کالتعبیر بہ 3_ | مسجد ہونے کو کچھ ضروری نہیں کہ زبان سے کہے میں نے اسے وقف کیا یا اور کوئی لفظ اس کے مثل (مثلاً مسجد کیا) اس کے کہنے کی کچھ حاجت نہیں کہ عرف جاری ہے کہ نماز کی عام اجازت دے کر زمین اپنے قبضہ سے جدا کر دینا نماز کیلئے وقف ہی کرنا ہے، تو یہ ایسا ہی ہوا جیسے زبان سے کہنا کہ اسے مسجد کیا۔ ۱۲۔

اسی میں ہے:

بنی في فنائه فی الرستاق دکانا لاجل الصلوة یصلون فیه بجماعة کل وقت فله حکم المسجد 4_ | گاؤں میں اپنے پیش دروازہ کوئی چبوترہ نماز کیلئے بنا لیا کہ لوگ پانچوں وقت اس میں جماعت کرتے ہیں اس چبوترے کے لئے مسجد کا حکم ہے ۱۲

اقول: بلکہ اگر نماز کے لئے وقف کرے اور اس کے ساتھ صراحةً مسجد ہونے کی نفی کر دے مثلاً کہے میں نے یہ زمین نماز مسلمین کے لئے وقف کی مگر میں اسے مسجد نہیں کرتا یا مگر کوئی اسے مسجد نہ سمجھے

---

1 فتاوی هندیة کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد الخ نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۲۵۵ 2 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۴۹۷ 3 بحر الرائق کتاب الوقف فصل فی احکام المسجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۶۸-۲۶۹ 4 بحر الرائق کتاب الوقف فصل فی احکام المسجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۵۰

Fatawa Razawiya (Volume 16)

Whenever it becomes a mosque, his denial of it is void because the meaning of a mosque—i.e., being dedicated for prayer—has been fulfilled. According to the correct view, it becomes a mosque as soon as this is said. Now, denying its status as a mosque is absurd, as it is a denial of a proven fact or a withdrawal from the mentioned endowment (waqf), and an endowment after completion is not revocable. An analogy for this is when a man says regarding his wife, "I have left her, left her, left her, but I am not giving a divorce; let no one consider her a divorcee." He has already given the divorce; what does denial do now? Yes, if they had said, "We are not making this land an endowment; we are only giving permission for prayer in such a way that the land remains our property and people pray," then it would certainly have been neither an endowment nor a mosque. It is also known here that the said land, which the townspeople unanimously designated as a place of prayer, is either common land owned by the state treasury (Bait-ul-Mal)—wherein the consensus of Muslims takes the place of the Imam's decree—or it is their property, or the original owner was also involved, or it happened with his permission, or after it occurred, he authorized and implemented it. Otherwise, if the townspeople were to dedicate someone's owned land for prayer without his permission and he does not authorize it, it will never become an endowment nor a mosque, even if all the townspeople unanimously say, "We have made it a mosque." It is stated in al-Bahr al-Ra'iq:

[Table Content] Left (Arabic Quote): In al-Hawi al-Qudsi: "Whoever built a mosque on land he owned..." etc. This indicates from al-Khaniyyah: "If a Sultan permitted a group of people to make shops from some of the city's lands as an endowment for a mosque, or ordered them to expand their mosque." They said: "If the city was conquered by force, and it does not harm passersby or the people, the Sultan's order is implemented. But if it was conquered by treaty, the Sultan's order is not implemented, because in the first case it becomes the property of the conquerors (then the state treasury), so the Sultan's order is permissible therein, while in the second case..."

Right (Urdu Translation of the above): It is in al-Hawi al-Qudsi: "Whoever built a mosque on his own property..." This proves that for it to be a mosque, it is a condition that the builder is the owner of that land. Therefore, in Fatawa Qazi Khan, it is stated that if a Sultan gave permission to people to build shops on some city land to be endowed for a mosque, or ordered that this land be incorporated into the mosque; scholars said: "If that city was conquered by the power of the sword and

building those shops or incorporating that land into the mosque does not narrow the path nor cause harm to common people, then that order of the Sultan will be implemented. And if the city was conquered by treaty, then no, because in the first case, the city's land became the property of the public treasury (Bait-ul-Mal), so the Sultan's order is valid in it, and in the second case, it remains the property of the original owners..."

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

जब भी मस्जिद हो जाएगी और उसका यह इनकार बातिल (झूठा) है कि मस्जिद का अर्थ यानी नमाज़ के लिए वक्फ (समर्पित) होना पूरा हो गया और सही मज़हब (विचार) के अनुसार इतना कहते ही वह मस्जिद हो गई। अब मस्जिद होने से इनकार करना व्यर्थ है क्योंकि यह एक साबित बात का इनकार या कहे हुए वक्फ से फिरना है, और मुकम्मल वक्फ वापस लेने योग्य नहीं होता। इसकी मिसाल ऐसी है कि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी के बारे में कहे, "मैंने उसे छोड़ दिया, छोड़ दिया, छोड़ दिया लेकिन मैं तलाक नहीं देता; कोई उसे तलाक़शुदा न समझे।" वह तलाक तो दे चुका, अब इनकार से क्या होता है। हाँ, अगर वे यों कहते कि "हम यह ज़मीन वक्फ नहीं करते, सिर्फ इस तरह नमाज़ की इजाज़त देते हैं कि ज़मीन हमारी मिल्कियत रहे और लोग नमाज़ पढ़ें," तो न वह वक्फ होती न मस्जिद। यहाँ यह भी मालूम है कि उक्त ज़मीन, जिसे पूरे शहर वालों ने सर्वसम्मति से नमाज़ की जगह बनाया, या तो बैतुल माल (सरकारी खज़ाना) की आम ज़मीन है जिसमें मुसलमानों की सहमति इमाम के हुक्म की जगह है, या वह उनकी मिल्कियत है, या मूल मालिक भी उसमें शामिल है, या उसकी इजाज़त से ऐसा हुआ है, या होने के बाद उसने इसे जायज़ और लागू कर दिया हो। वरना अगर शहर के लोग किसी व्यक्ति की निजी ज़मीन को उसकी इजाज़त के बिना नमाज़ के लिए वक्फ कर दें और वह उसे जायज़ न करे, तो वह हरगिज़ न वक्फ होगी न मस्जिद, चाहे पूरे शहर वाले सर्वसम्मति से यह भी कह दें कि हमने इसे मस्जिद बना दिया। 'बह्रुर रायक' में है:

[तालिका सामग्री] बायाँ भाग (अरबी पाठ): 'हावी कुदसी' में है: "जिसने अपनी मलूका (स्वामित्व वाली) ज़मीन में मस्जिद बनाई..." इत्यादि। इससे अल-ख़ानिया से यह स्पष्ट हुआ: "अगर सुल्तान ने लोगों को इजाज़त दी कि शहर की किसी ज़मीन पर दुकानें बनाएँ जो मस्जिद पर वक्फ हों, या उन्हें हुक्म दिया कि अपने मस्जिद में विस्तार करें।" उन्होंने कहा: "अगर वह शहर ज़ोर-ज़बरदस्ती (बलपूर्वक) फतह हुआ है और वह राहगीरों और लोगों को नुकसान नहीं पहुँचाता है, तो उसमें सुल्तान का हुक्म लागू होगा। और अगर वह सुलह (संधि) से फतह हुआ है, तो सुल्तान का हुक्म लागू नहीं होगा, क्योंकि पहली सूरत में वह गनीमत पाने वालों (फिर बैतुल माल) की मिल्कियत हो जाती है, इसलिए उसमें सुल्तान का हुक्म जायज़ है और दूसरी सूरत में..."

दायाँ भाग (उर्दू अनुवाद): 'हावी कुदसी' में है कि जिसने अपनी मलूका (स्वामित्व वाली) ज़मीन में मस्जिद बनाई, इससे साबित हुआ कि मस्जिद होने के लिए शर्त है कि बनाने वाला उस ज़मीन का मालिक हो। इसीलिए 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में फरमाया कि अगर सुल्तान ने लोगों को इजाज़त दी कि

शहर की किसी ज़मीन पर दुकानें बनाएँ जो मस्जिद पर वक्फ हों या हुक्म दिया कि यह ज़मीन मस्जिद में डाल लो; उलेमा ने फरमाया कि अगर वह शहर तलवार के ज़ोर पर (जंग के ज़रिए) फतह हुआ है और वे दुकानें बनाना या उस ज़मीन को मस्जिद में शामिल कर लेना रास्ता तंग न करे और न ही आम लोगों का उसमें नुकसान हो, तो सुल्तान का वह हुक्म लागू हो जाएगा। और अगर शहर सुलह से फतह हुआ तो नहीं, क्योंकि पहली सूरत में शहर की ज़मीन बैतुल माल की मिल्कियत हो गई थी, इसलिए उसमें सुल्तान का हुक्म जायज़ है और दूसरी सूरत में असल मालिकों की...

पृष्ठ 631 का 284

جب بھی مسجد ہوجائے گی اور اس کا یہ انکار باطل کہ معنی مسجد یعنی نماز کے لئے موقوف پورے ہوگئے اور مذہب صحیح پر اتنا کہتے ہی مسجد ہوگئی اب انکار مسجدیت لغو ہے کہ معنی ثابت سے انکار یا وقف مذکور سے رجوع ہے اور وقف بعد تمام قابلِ رجوع نہیں، اس کی نظیر یہ ہے کہ کوئی شخص اپنی بی بی کی نسبت کہے میں نے اسے چھوڑا چھوڑا چھوڑا مگر میں طلاق نہیں دیتا کوئی اسے مطلقہ نہ سمجھے۔ طلاق تو دے چکا اب انکار سے کیا ہوتا ہے۔ ہاں اگر یوں کہتے کہ ہم یہ زمین وقف نہیں کرتے صرف اس طور پر نماز کی اجازت دیتے ہیں کہ زمین ہماری ملک رہے اور لوگ نماز پڑھیں، تو البتہ نہ وقف ہوتی نہ مسجد۔ یہاں یہ بھی معلوم ہے کہ زمین مذکور جسے بالاتفاق اہلِ شہر نے محلِ نماز کیا یا تو عام زمین ملک بیت المال ہو جس میں اتفاق مسلمان بجائے حکمِ امام ہے یا ان کی ملک ہو یا اصلِ مالک بھی شامل ہو یا اس کی اجازت سے ایسا ہوا ہو یا بعد وقوع اس نے اسے جائز و نافذ کردیا ہو، ورنہ اگر اہلِ شہر کسی شخص کی مملوک زمین بے اس کی اجازت کے نماز کے لئے وقف کردیں اور وہ جائز نہ کرے، ہر گز نہ وقف ہوگی نہ مسجد، اگرچہ سب اہلِ شہر نے بالاتفاق یہ بھی کہہ دیا کہ ہم نے اسے مسجد کیا۔

بحرالرائق میں ہے:

[ٹیبل کا متن] دائیں کالم کا متن: فی الحاوی القدسی ومن بنی مسجدا فی ارض المملوکۃ لہ الخ فافاد ان من الخانیۃ لوان سلطانا اذن لقوم ان یجعلوا ارضا من اراضی البلدۃ حوانیت موقوفۃ علی المسجد او امرہم ان یزیدوافی مسجدہم قالوا ان کانت البلدۃ فتحت عنوۃ وذلک لا یضر بالماردۃ والناس ینفذ امر السلطان فیھا وان کانت فتحت صلحا لا ینفذ امر السلطان لان فی الاول تصیر ملکا للغانمین فجاز امر السلطان فیھا وفی الثانی

بائیں کالم کا متن: حاوی قدسی میں ہے جس نے اپنی مملوک زمین میں مسجد بنائی اس سے ثابت ہوا کہ مسجد ہونے کے لئے شرط ہے کہ بانی اس زمین کا مالک ہو، اسی لئے فتاویٰ قاضی خاں میں فرمایا کہ اگر سلطان نے لوگوں کو اجازت دی کہ شہر کی کسی زمین پر دکانیں بنائیں جو مسجد پر وقف ہوں یا حکم دیا کہ یہ زمین مسجد میں ڈال لو، علماء نے فرمایا اگر وہ شہر بزور شمشیر فتح ہوا ہے اور وہ دکانیں بنانا یا مسجد میں اس زمین کا شامل کرلینا راستہ تنگ نہ کرے نہ عام لوگوں کا اس میں نقصان ہو تو وہ حکم سلطان نافذ ہوجائے گا، اور اگر شہر صلح سے فتح ہوا تو نہیں کہ پہلی صورت میں شہر کی زمین بیت المال کی ملک ہوگئی تو اس میں سلطان کا حکم جائز ہے اور دوسری صورت میں اصلا مالکوں

Fatawa Rizvia, Volume 16

(Arabic): It remains in the ownership of its owner, so the ruler's command does not take effect in it. (Urdu): ...it remains in their ownership, the ruler's order will not be implemented in it. 12

It is in Radd al-Muhtar: (Arabic): The condition for a waqf (endowment) is perpetuity, and if the land belongs to someone else, the owner can take it back. (Urdu): The condition of waqf is perpetuity, and if the land is the property of someone else, the owner can take it back. 12

This statement was for the purpose of completing the rulings. From the question, it appears to be the first case, so there is no doubt about it being a mosque, and its respect is obligatory. And Allah Almighty knows best.

Problem 139: 1st Sha'ban al-Mu'azzam 1321 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: Is it permissible to perform ablution (wudhu) while sitting in the mosque on a rainy day in such a way that the used water (ghusala) falls into the courtyard of the mosque or not? If it is permissible, is it with dislike (karahat) or without? Please explain and be rewarded.

The Answer: The courtyard of the mosque is part of the mosque, as we have thoroughly researched in our fatawa to such an extent that nothing more can be added (T), and performing ablution in the mosque is forbidden.

(Arabic): The exception of a place prepared for that (ablution) where prayer is not offered means if the preparation was from the endowment before the completion of its status as a mosque. But after that, not even the endower (waqif) himself can do it, let alone anyone else, as we established in what we annotated on Radd al-Muhtar. Since that is the case, the exception would only be formal and discontinued, as is not hidden. (Urdu translation): The meaning of the exception for a place built for ablution in which prayer is not performed is that the endower built that place for ablution before the entire area became a mosque. But after the entire area becomes a mosque, even the endower himself is not legally capable of doing so, let alone anyone else. This is as we have researched in our commentary on Radd al-Muhtar. When the situation is such, then this exception will be merely formal and disconnected, as is not hidden. (T)

So much so that even a non-Mu'takif (one not in spiritual retreat) is not allowed to sit in the mosque and perform ablution in a vessel in such a way that the used water

falls only into the vessel. Yes, only a Mu'takif is given permission in this case, provided that not a single drop goes outside the vessel.

---

1. Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Waqf, Section on Mosque Rulings, H.M. Saeed Company Karachi, 5/249.
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/390.

फतावा रज़विया, जिल्द 16

(अरबी): यह अपने मालिक के स्वामित्व में रहता है, इसलिए इसमें सुल्तान का आदेश प्रभावी नहीं होगा। (उर्दू): ...उनकी मिल्कियत रही तो सुल्तानी हुक्म इसमें नाफ़िज़ न पाएगा। 12

रद-अल-मुह्तार में है: (अरबी): वक़्फ़ की शर्त निरंतरता (हमेशा के लिए होना) है, और यदि भूमि किसी और की मिल्कियत है, तो मालिक इसे वापस ले सकता है। (उर्दू): वक़्फ़ की शर्त हमेशा के लिए होना है और ज़मीन जब दूसरे की मिल्कियत हो तो मालिक उसे वापस ले सकता है। 12

यह बयान नियमों को पूरा करने के उद्देश्य से था। सवाल से पहली सूरत ही ज़ाहिर होती है, तो इसके मस्जिद होने में कोई शक नहीं और इसका अदब लाज़िम है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 139: 1 शाबान अल-मुअज़्ज़म 1321 हिजरी उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि बारिश के दिन मस्जिद में बैठकर वज़ू करना इस तरह कि इस्तेमाल किया हुआ पानी (ग़साला) मस्जिद के सहन (आंगन) में गिरे, जायज़ है या नहीं? अगर जायज़ है, तो कराहत के साथ या बिना कराहत के? बयान फ़रमाएं और सवाब पायें।

अल-जवाब: मस्जिद का सहन भी मस्जिद ही है, जैसा कि हमने अपने फतावा में इसकी तहकीक उस अंदाज़ से कर दी है कि इसमें इज़ाफ़े की गुंजाइश नहीं (त) और मस्जिद में वज़ू करना हराम है।

(अरबी): और वज़ू के लिए बनाई गई जगह जहाँ नमाज़ नहीं पढ़ी जाती, का अपवाद तब है जब वह वक़्फ़ करने वाले ने पूरी मस्जिद की हैसियत मुकम्मल होने से पहले वज़ू के लिए बनाई हो। लेकिन उसके बाद, खुद वक़्फ़ करने वाला भी शरीयत की दृष्टि से इस पर सक्षम नहीं है, किसी और की तो बात ही क्या, जैसा कि हमने रद-अल-मुह्तार पर अपनी टिप्पणी में इसकी तहकीक की है। और जब स्थिति ऐसी है, तो यह अपवाद केवल औपचारिक और विच्छेदित होगा, जैसा कि छिपा नहीं है। (उर्दू अनुवाद): वज़ू के लिए बनाई गई जगह जिसमें नमाज़ नहीं पढ़ी जाती के अपवाद का मतलब यह है कि वक़्फ़ करने वाले ने पूरी मस्जिदियत से पहले वह जगह वज़ू के लिए बनाई हो, लेकिन पूरी मस्जिदियत के बाद तो खुद वक़्फ़ करने वाला भी शरीयत के अनुसार इस पर सक्षम नहीं है, तो फिर कोई और ऐसा कैसे कर सकता है, जैसा कि हमने रद-अल-मुह्तार पर अपनी टिप्पणी में इसकी तहकीक की है। और जब सूरत-ए-हाल यह है तो फिर यह अपवाद केवल सूरी (दिखावटी) और मुन्कते (विच्छेदित) होगा, जैसा कि छिपा नहीं है। (त)

यहाँ तक कि ग़ैर-मोअतकिफ़ (वह व्यक्ति जो एतिकाफ़ में न हो) को इसकी भी इजाज़त नहीं कि मस्जिद में बैठकर किसी बर्तन में इस तरह वज़ू करे कि इस्तेमाल किया हुआ पानी बर्तन ही में गिरे। हाँ, सिर्फ मोअतकिफ़ को इस सूरत की इजाज़त दी गई है, बशर्ते कि कोई बूंद बर्तन से बाहर न जाए।

---

1. अल-बहर-अर-राइक़, किताब-अल-वक़्फ़, फ़स्ल मस्जिद के अहकाम में, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 5/249
2. रद-अल-मुह्तार, किताब-अल-वक़्फ़, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बैरूत, 3/390

पृष्ठ 285/631

فتاوٰی رضویہ، جلد شانزدہم (۱۶)

تبقی علی ملك ملاكها فلا ینفذ امره فیها۔ کی ملک رہی تو سلطانی حکم اس میں نافذ نہ پائے گا ۱۲

ردالمحتار میں ہے : شرط الوقف التأبید والارض اذا كانت ملكا لغیره فللمالك استردادها۔ وقف کی شرط ہمیشگی ہے اور زمین جب دوسرے کی ملک ہو تو مالک اسے واپس لے سکتا ہے ۱۲

یہ بیان بغرض تکمیل احکام تھا، سوال سے ظاہر وہی پہلی صورت ہے تو اس کے مسجد ہونے میں شک نہیں اور اس کا ادب لازم۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۳۹: غرہ شعبان المعظم ۱۳۲۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ بارش کے دن مسجد میں بیٹھ کر وضو کرنا اس طرح پر کہ غسالہ صحن مسجد میں گرے جائز ہے یا نہیں؟ اگر جائز ہے تو مع الکراہت یا بلا کراہت؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صحن مسجد مسجد ہے کما حققناہ فی فتاونا بما لا مزید علیہ (جیسا کہ ہم نے اس کی تحقیق اپنے فتاوٰی میں اس انداز سے کر دی ہے کہ اس پر اضافہ کی گنجائش نہیں۔ ت) اور مسجد میں وضو حرام۔

واستثناء موضع اعد لذلك لا یصلی فیه معناه اذا كان الاعد ادمن الوقف قبل تمام المسجدیة اما بعده فلا یمكن منه الواقف نفسه فضلاً عن غیره كما حققناه فیما علی رد المحتار علقناه واذ كان ذلك كذلك لم یكن الثنیا الاصوریا منقطعا كما لا یخفی ۔ وضو کے لئے بنائی گئی جگہ جس میں نماز نہیں پڑھی جاتی کے استثناء کا مطلب یہ ہے کہ واقف نے تمام مسجدیت سے قبل وہ جگہ وضو کے لئے بنائی ہو لیکن تمام مسجدیت کے بعد تو خود واقف بھی اس پر شرعاً قادر نہیں چہ جائیکہ کوئی اور ایسا کر

سکے جیسا کہ ہم نے رد المحتار پر اپنی تعلیق میں اس کی تحقیق کی ہے اور جب صورت حال یہ ہے تو پھر یہ استثناء محض صوری و منقطع ہوگا، جیسا کہ مخفی نہیں۔ (ت)

یہاں تک کہ غیر معتکف کو اس کی بھی اجازت نہیں کہ مسجد میں بیٹھ کر کسی برتن میں اس طرح وضو کرے کہ ماء مستعمل برتن ہی میں گرے، ہاں صرف معتکف کو اس صورت کی رخصت دی گئی ہے بشرطیکہ کوئی بوند برتن سے باہر نہ جائے۔

---

۱ بحر الرائق کتاب الوقف فصل فی احکام المسجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۴۹ ۲ ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۹۰

Fatawa Rizwia Volume Sixteen (16)

In Durr al-Mukhtar it is stated: It is forbidden in it (i.e., in the mosque) to perform ablution except in what has been prepared for that. [1] Ablution is forbidden in the mosque except in the place built for ablution. (T)

In Al-Ashbah it is stated: Gargling and performing ablution are disliked in it unless there is a place designated for it where prayers are not performed, or in a vessel. [2] Gargling and performing ablution in the mosque is disliked (makruh), unless there is a place built for this very purpose, i.e., for ablution, where prayer is not offered, or wudu is done in a vessel. (T)

In Ghamz al-Uyun it is stated: In al-Badai': performing ablution in the mosque is disliked because it is naturally loathsome, so the mosque must be kept pure from it just as it must be kept pure from nasal mucus and phlegm. [3] In Badai' it is stated that performing wudu in the mosque is disliked because it is naturally felt to be loathsome; therefore, it is obligatory to keep the mosque clean from it, just as it is obligatory to keep the mosque clean from nasal mucus and phlegm. (T)

In the same source it is stated: Regarding his statement "or in a vessel", I say: This is not general, but rather for the Mu'takif (one in seclusion) only, on condition of not polluting the mosque. [4] His saying that "one should perform wudu in a vessel", I say that this command is not general, but only for the Mu'takif, and that too with the condition that the mosque should not get polluted. (T)

In Bahr al-Raiq, Chapter on I'tikaf, it is stated: In al-Badai': and if the Mu'takif washes... In Badai' it is stated that if the Mu'takif in the mosque in this way...

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter: What invalidates prayer, Mujtabai Press, Delhi, 1/94 [2] Al-Ashbah wa al-Nazair, Third Art, Discourse on Mosque Rulings, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/230 [3] Ghamz al-Uyun al-Basair with al-Ashbah wa al-Nazair, Discourse on Mosque Rulings, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/230 [4] Ghamz al-Uyun al-Basair with al-Ashbah wa al-Nazair, Discourse on Mosque Rulings, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/230-231

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

दुर्रे मुख़्तार में है: उसमें (यानी मस्जिद में) वज़ू करना हराम है सिवाय उस जगह के जो उसके लिए तैयार की गई है। [1] मस्जिद में वज़ू हराम है सिवाय उस जगह के जो वज़ू के लिए बनाई गई है। (त)

अशबाह में है: उसमें कुल्ली करना और वज़ू करना मकरूह है, सिवाय इसके कि वहां कोई ऐसी जगह हो जो उसके लिए तैयार की गई हो जिसमें नमाज़ न पढ़ी जाती हो, या फिर किसी बर्तन में किया जाए। [2] मस्जिद में कुल्ली करना और वज़ू करना मकरूह है, सिवाय इसके कि वहां कोई जगह इसी मक़सद यानी वज़ू के लिए बनाई गई हो जिसमें नमाज़ न पढ़ी जाती हो या फिर किसी बर्तन में वज़ू किया जाए। (त)

ग़म्ज़ुल उयून में है: बदाए' में है: मस्जिद में वज़ू करना मकरूह है क्योंकि यह स्वाभाविक रूप से घृणित है, इसलिए मस्जिद को उससे पाक रखना वाजिब है जैसे कि नाक की गंदगी और बलगम से मस्जिद को पाक रखना वाजिब है। [3] बदाए' में है कि मस्जिद में वज़ू करना मकरूह है इसलिए कि इससे स्वाभाविक रूप से घिन महसूस होती है, लिहाज़ा इससे मस्जिद को पाक रखना वैसे ही वाजिब है जैसे कि नाक की गंदगी और बलगम से मस्जिद को पाक रखना (त)।

इसी में है: उनका यह कहना कि "या बर्तन में", मैं कहता हूँ: यह सामान्य नियम नहीं है बल्कि केवल मोतकिफ़ (एतिकाफ़ करने वाले) के लिए है, इस शर्त के साथ कि मस्जिद मैली न होने पाए। [4] उनका यह कहना कि "या बर्तन में वज़ू कर ले", मैं कहता हूँ कि यह हुक्म आम नहीं है बल्कि सिर्फ मोतकिफ़ के लिए है और वह भी इस शर्त के साथ कि मस्जिद मलूथ (गंदी) न होने पाए। (त)

बह्रुर रैक़, बाबुल एतिकाफ़ में है: बदाए' में है कि अगर मोतकिफ़ धोए... बदाए' में है कि अगर मोतकिफ़ मस्जिद में इस तरह...

[1] दुर्रे मुख़्तार, बाब: नमाज़ को तोड़ने वाली चीज़ें, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, 1/94 [2] अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फन्नुस सालिस, मस्जिद के अहकाम पर बातचीत, इदारतुल कुरआन कराची, 2/230 [3] ग़म्ज़ुल उयूनुल बसायर मअ अल-अशबाह वन-नज़ायर, मस्जिद के अहकाम पर बातचीत, इदारतुल कुरआन कराची, 2/230 [4] ग़म्ज़ुल उयूनुल बसायर मअ अल-अशबाह वन-नज़ायर, मस्जिद के अहकाम पर बातचीत, इदारतुल कुरआन कराची, 2/230-231

पेज 286 / 631

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

در مختار میں ہے: یحرم فیه (ای فی المسجد) الوضوء الا فیما عد لذالك-1 مسجد میں وضو حرام ہے سوائے اس جگہ کے جو وضو کے لئے بنائی گئی ہے (ت)

اشباہ میں ہے: تکرہ المضمضة والوضوء فیه الا ان یکون ثمه موضع اعد لذالك لا یصلی فیه اوفی اناء-2 مسجد میں کلی کرنا اور وضو کرنا مکروہ ہے الا یہ کہ وہاں کوئی جگہ اسی مقصد یعنی وضو کے لئے بنائی گئی ہو جس میں نماز نہ پڑھی جاتی ہو یا پھر کسی برتن میں وضو کیا جائے۔ (ت)

غمز العیون میں ہے: فی البدائع یکرہ التوضی فی المسجد لانه مستقذر طبعا فیجب تنزیه المسجد عنه کما یجب تنزیهه عن المخاط والبلغم-3 بدائع میں ہے کہ مسجد میں وضو کرنا مکروہ ہے اس لئے کہ اس سے طبعاً گھن محسوس ہوتی ہے لہٰذا اس سے مسجد کو پاک رکھنا ایسے ہی واجب ہے جیسا کہ رینٹ اور بلغم سے مسجد کو پاک رکھنا (ت)

اسی میں ہے: قوله اوفی اناء اقول: هذا لیس علی العموم بل فی المعتکف فقط بشرط عدم تلویث المسجد-4 اس کا کہنا کہ یا برتن میں وضو کرلے، میں کہتا ہوں کہ یہ حکم عموم پر نہیں بلکہ صرف معتکف کے لئے ہے اور وہ بھی اس شرط کے ساتھ کہ مسجد ملوث نہ ہونے پائے۔ (ت)

بحر الرائق باب الاعتکاف میں ہے: فی البدائع وان غسل المعتکف بدائع میں ہے کہ اگر معتکف مسجد میں اس طرح

1 درمختار باب ما یفسد الصلوۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴ 2 الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی احکام المسجد ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۳۰ 3 غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر القول فی

احکام المسجد ادارة القرآن کراچی ۲/ ۲۳۰ 4 غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر القول فی احکام المسجد ادارة القرآن کراچی ۲/ ۲۳۰۔۲۳۱

Fatawa Razawiyya, Volume 16

[Box 1] (Arabic): If he washes his head in the mosque, there is no harm in it as long as the used water does not pollute the mosque. However, if it is such that it would pollute the mosque, it is forbidden because cleaning the mosque is obligatory. If he performs ablution (Wudu) in the mosque in a vessel, it follows this detail (end of quote). This is contrary to one who is not in spiritual retreat (Mu'takif), for it is disliked (Makruh) for him to perform Wudu in the mosque, even in a vessel, unless it is in a place designated for it where prayers are not offered. (Urdu): If one washes the head such that the used water does not pollute the mosque, then there is no harm; otherwise, it is prohibited because it is obligatory to keep the mosque clean and pure. If he performs ablution in a vessel in the mosque, the same detail as mentioned applies. In contrast to someone who is not in spiritual retreat (I'tikaf), for whom performing ablution in the mosque is disliked except in the area made for ablution where prayer is not offered.

[Main Paragraph] So if leaving [the mosque] is possible, for example, the rain is light or protective tools like an umbrella are at hand and one is not excused from going out, then it is obligatory to perform Wudu outside. If there is a strong, acceptable excuse and a vessel is available in which Wudu can be performed without polluting the mosque, even then Wudu in the courtyard is forbidden. Rather, one should make the intention of I'tikaf and perform Wudu in the vessel such that no droplet falls outside, or whatever measure is possible. One year during I'tikaf, it was raining very heavily at night and there was no vessel with the assurance that every single drop of water while performing Wudu would fall into it. It was the winter season; this humble servant [the author] folded a sheet several times on the mattress and performed Wudu on it so that all the water remained in the sheet. In short, whatever method of protecting the mosque is possible should be carried out. Otherwise, in case of absolute necessity, one should sit and perform Wudu such that he remains under shelter while the water falls completely into the place of rainwater flow so that the rain washes it away together. For it is among the principles of Sharia that 'Necessities make prohibited things permissible' (Because it is a Sharia rule that necessities make prohibited and forbidden things lawful and permissible. - Translator).

[Box 2] (Arabic): And Allah the Almighty said: 'He has not placed upon you in the religion any difficulty' [Quran 22:78] (Urdu): Allah the Almighty said: Allah has not kept any constriction for you in the religion. (Arabic): And the Sharia has granted concession for the excuse of rain to leave the congregational prayer and attendance

at the mosque. (Urdu): And indeed, Sharia has given permission to leave the congregation and not attend the mosque due to the excuse of rain.

[Footnotes] 1. Bahr al-Raiq, Chapter on I'tikaf, H.M. Saeed Company, Karachi, 2/303 2. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, The First Art, The Fifth Rule, Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/118 3. The Holy Quran, 22/78

फ़तावा रज़विया, खंड सोलह (16)

[डिब्बा 1] (अरबी): मस्जिद में सिर धोना जायज़ है यदि इस्तेमाल किया हुआ पानी मस्जिद को गंदा न करे। यदि इससे मस्जिद गंदी होती है, तो यह वर्जित है क्योंकि मस्जिद को साफ़ रखना अनिवार्य है। यदि कोई मस्जिद में बर्तन में वूज़ू करता है, तो वही विवरण लागू होता है (उद्धरण समाप्त)। यह उस व्यक्ति के लिए अलग है जो एतिकाफ़ में नहीं है, उसके लिए मस्जिद में वूज़ू करना मकरूह है, सिवाय उस स्थान के जो विशेष रूप से इसके लिए बनाया गया हो जहाँ नमाज़ नहीं पढ़ी जाती। (उर्दू): अगर सिर धोए कि मुस्तअमल (इस्तेमाल किया हुआ) पानी से मस्जिद मलूस (गंदी) न हो तो हरज नहीं वरना ममनूअ (वर्जित) है क्योंकि मस्जिद को पाक साफ़ रखना वाजिब है और अगर वो मस्जिद में किसी बर्तन में वज़ू करे तब भी वही तफ़सील है जो मजकूर हुई (इन्तहा)। बरख़िलाफ़ ग़ैर मोतकिफ़ (जो एतिकाफ़ में न हो) के कि उसके लिये मस्जिद में वज़ू करना मकरूह है सिवाए उस जगह के जो वज़ू के लिये बनाई गई हो जिस में नमाज़ न पढ़ी जाती हो।

[मुख्य पैराग्राफ] तो अगर [मस्जिद से] बाहर निकलना मुमकिन है, मिसाल के तौर पर बारिश हल्की है या छतरी जैसे हिफ़ाज़ती आलात पास हैं और बाहर निकलने से मजबूर नहीं, तो वाजिब है कि बाहर ही वज़ू करे। और अगर कोई मज़बूत काबिले क़बूल उज़्र (कारण) है, और कोई बर्तन वग़ैरह उपलब्ध है जिसमें मस्जिद को गंदा किए बिना वज़ू किया जा सके, तब भी सहन (आँगन) में वज़ू करना हराम है। बल्कि चाहिए कि एतिकाफ़ की नियत कर ले और बर्तन में इस तरह वज़ू करे कि बाहर छींट न पड़े, या जो भी तदबीर मुमकिन हो। एक साल एतिकाफ़ में रात के वक़्त बहुत ज़ोर की बारिश हो रही थी और कोई बर्तन इस इत्मीनान का न था कि वज़ू करते समय पानी का कतरा-कतरा सब उसी में जाए। सर्दी का मौसम था; इस फ़कीर [लेखक] ने तोशक पर चादर कई तह करके रखी और उस पर वज़ू किया ताकि सारा पानी चादर में ही रहे। संक्षेप में, मस्जिद की सुरक्षा का जो भी तरीका मुमकिन हो उसे अपनाया जाए। वरना मजबूरी और ज़रूरत की स्थिति में बैठकर इस तरह वज़ू करे कि खुद साये में रहे और पानी पूरी तरह बारिश के पानी के बहाव के रास्ते में गिरे ताकि बारिश उसे साथ ही बहा ले जाए। क्योंकि शरीयत के नियमों में से है कि 'ज़रूरतें वर्जित चीज़ों को जायज़ कर देती हैं।' (क्योंकि शरई क़ायदों में से है कि ज़रूरतें मकरूहात और ममनूआत को मुबाह और जायज़ कर देती हैं। - अनुवादक)

[डिब्बा 2] (अरबी): और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: 'उसने तुम पर दीन में कोई तंगी नहीं रखी।' [क़ुरआन 22:78] (उर्दू): अल्लाह तआला ने फ़रमाया: अल्लाह ने तुम पर दीन में कोई तंगी नहीं

रखी। (अरबी): और शरीयत ने बारिश के उज़्र के कारण जमात छोड़ने और मस्जिद में हाज़िर न होने की अनुमति दी है। (उर्दू): और तहक़ीक़ शरीयत ने बारिश की वजह से जमात तर्क करने और मस्जिद में हाज़िर न होने की।

[पादलेख] 1. बहरुल रैक, बाबुल एतिकाफ़, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/303 2. अल-अशबाह वल-नज़ायर, अल-फ़नुल अव्वल, अल-काएदतुल ख़ामिसा, इदारतुल क़ुरआन, कराची, 1/118 3. अल-क़ुरआन अल-करीम, 22/78

[باکس 1] رأسہ فی المسجد فلا باس بہ اذا لم یلوث بالماء المستعمل فان کان بحیث یتلوث المسجد یمنع منہ لان تنظیف المسجد واجب ولو توضأ فی المسجد فی اناء فھو علی ھذا التفصیل انتھی بخلاف غیر المعتکف فانہ یکرہ لہ التوضی فی المسجد ولو فی اناء ان یکون موضعا اتخذ لذلك لا یصلی فیہ 1 اھ۔ سر دھوئے کہ مستعمل پانی سے مسجد ملوث نہ ہو تو حرج نہیں ورنہ ممنوع ہے کیونکہ مسجد کو پاک صاف رکھنا واجب ہے اور اگر وہ مسجد میں کسی برتن میں وضو کرے تب بھی وہی تفصیل ہے جو مذکور ہوئی (انتہی)۔ بخلاف غیر معتکف کے کہ اس کے لئے مسجد میں وضو کرنا مکروہ ہے سوائے اس جگہ کے جو وضو کے لئے بنائی گئی ہو جس میں نماز نہ پڑھی جاتی ہو۔

[مرکزی پیراگراف] تو اگر خروج ممکن ہے مثلاً بارش خفیف ہے یا چھتری وغیرہ آلات حفاظت پاس ہیں اور باہر نکلنے سے معذور نہیں تو واجب ہے کہ باہر ہی وضو کرے اور اگر عذر قوی قابل قبول ہے تو اگر کوئی برتن وغیرہ میسر ہے جس میں بلا تلویث مسجد وضو کر سکے جب بھی صحن میں وضو حرام ہے بلکہ چاہئے کہ اعتکاف کی نیت کر لے اور برتن میں اس طرح وضو کرے کہ باہر چھینٹ نہ پڑے یا جو تدبیر ممکن ہو۔ ایک سال اعتکاف میں شب کے وقت بارش بشدت تمام ہو رہی تھی اور کوئی برتن اس اطمینان کا نہ تھا کہ وضو کرتے میں پانی قطرہ قطرہ سب اسی میں جائے، جاڑے کا موسم تھا فقیر نے توشک پر چادر چند تہہ کر کے رکھی اور اس پر وضو کیا کہ سب پانی چادر ہی میں رہا۔ غرض جو طریقہ تحفظ مسجد کا ممکن ہو بجا لائے ورنہ بمجبوری ضرورت میں بیٹھ کر اس طرح وضو کرے کہ خود سائے میں رہے اور پانی تمام و کمال موقع آب و مجرائے بارش میں گرے کہ ساتھ ہی مینہ اسے بہاتا لے جائے لان من قواعد الشرع ان

الضرورات تبیح المحظورات 2 (کیونکہ شرعی قواعد میں سے ہے کہ ضرورتیں محظورات و ممنوعات کو مباح و جائز کر دیتی ہیں۔ ت)

[باکس 2] وقد قال اللہ تعالی "مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِی الدِّيْنِ مِنْ حَرَجٍ" 3 اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اللہ نے تم پر دین میں کوئی تنگی نہیں رکھی۔ وقد رخصت الشریعة لعذر المطر في ترك الجماعة وحضور المسجد اور تحقیق شریعت نے بارش کی وجہ سے جماعت ترک کرنے اور مسجد میں حاضر نہ ہونیکی

[حواشی] 1 بحر الرائق باب الاعتکاف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۳۰۳ 2 الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدة الخامسة ادارة القرآن کراچی ۱/ ۱۱۸ 3 القرآن الکریم ۲۲/ ۷۸

Fatawa Ridawiyya, Volume 16

[Table Header] [Arabic Text]: With both of them being mandatory according to the reliable view, as we have established in our treatise regarding the ruling on congregational prayer; indeed, regarding leaving Friday prayer, even though it is a definitive and consensus-based obligation. [Urdu Translation]: Exemption has been given even though both are mandatory according to the reliable stance of the school of thought, as we have researched in our treatise concerning the ruling of the congregation. In fact, exemption has been given to leave Friday prayer as well due to rain, despite it being a definitive consensual obligation. (T)

In Tanwir al-Absar it is stated: Congregation is not mandatory (meaning, obligatory) for the person for whom rain, mud, or extreme cold becomes an obstacle between him and it (the congregation). (T)

In Radd al-Muhtar it is stated: By mentioning 'intervening' (obstacle), the author of Tanwir indicated that what is meant is heavy rain, as he conditioned it in the Friday prayer, and similarly for mud. (T)

In Durr al-Mukhtar it is stated: The conditions for its obligation (i.e., the Friday prayer) are reaching puberty, sanity, and the absence of heavy rain, thick mud, snow, and the like. (Excerpted). And this is because indeed Allah is Most Kind to His servants. And all praise is for Allah, and Allah knows best. (T)

Masala (Problem) 140: 8th Dhul-Hijjah 1321 AH What do the scholars of religion say regarding this issue: Is it permissible to pass wind (hadath) in the mosque or not? And is it permissible for a person in I'tikaf (spiritual retreat) to pass wind in the mosque or not? And if a student, despite having a room, studies books in the mosque and...

1. Durr al-Mukhtar, Sharh Tanwir al-Absar, Chapter of Imamate, Mujtabai Press, Delhi, 1/82.
2. Radd al-Muhtar, Chapter of Imamate, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/473.
3. Durr al-Mukhtar, Chapter of Friday Prayer, Mujtabai Press, Delhi, 1/112.

फ़तावा रज़विया, खंड १६

[तालिका शीर्षक] [अरबी पाठ]: भरोसेमंद मत के अनुसार दोनों अनिवार्य होने के साथ, जैसा कि हमने मण्डली की नमाज़ के हुक्म पर अपने पत्र में शोध किया है; वास्तव में जुमे की नमाज़ छोड़ने के बारे में भी, जबकि यह एक निश्चित और सर्वसम्मत दायित्व है। [उर्दू अनुवाद]: छूट दी गई है जबकि भरोसेमंद मत के अनुसार ये दोनों अनिवार्य हैं, जैसा कि हमने जमात (मण्डली) के हुक्म से संबंधित अपने रिसाले (पत्र) में इसकी तहक़ीक़ (शोध) की है, बल्कि बारिश के कारण जुमा छोड़ने की भी अनुमति दी गई है बावजूद इसके कि वह फ़र्ज़-ए-क़तई इजमाई (निश्चित सर्वसम्मत दायित्व) है। (त)

तन्वीरुल अबसार में है: उस व्यक्ति पर जमात (मण्डली) अनिवार्य नहीं है जिसके लिए बारिश, कीचड़ या अत्यधिक ठंड बाधा बन जाए। (त)

रद्दुल मुहतार में है: बाधा बनने के उल्लेख से साहिबे तन्वीर ने इस बात की ओर इशारा किया है कि मुराद (अर्थ) अत्यधिक वर्षा और सख़्त कीचड़ है, जैसा कि नमाज़-ए-जुमा में उन्होंने यह शर्त लगाई है। (त)

दुर्रे मुख्तार में है: जुमे की नमाज़ की फ़र्ज़ियत (अनिवार्यता) के लिए अक़्लमंद और बालिग़ होना और भारी बारिश, कीचड़ और बर्फ़ आदि का न होना शर्त है (संग्रहित)। और यह इसलिए है कि बेशक अल्लाह तबारक व तआला अपने बंदों पर बहुत मेहरबान है, और तमाम तारीफ़ें उसी के लिए हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला १४०: ८ ज़िल-हिज्जाह १३२१ हिजरी उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि मस्जिद में ह़दथ (हवा छोड़ना) करना जायज़ है या नहीं? और मोतकिफ़ (एतिकाफ़ में बैठने वाला) के लिए मस्जिद में ह़दथ करना जायज़ है या नहीं? और अगर कोई छात्र कमरा होने के बावजूद मस्जिद में किताब-ख़्वानी (अध्ययन) करे और...

1. दुर्रे मुख्तार शरह तन्वीरुल अबसार, बाबुल इमामत, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, १/ ८२
2. रद्दुल मुहतार, बाबुल इमामत, दार इह़या अल-तुराथ अल-अरबी बैरुत, १/ ४७३
3. दुर्रे मुख्तार, बाबुल जुमा, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, १/ ११२

पृष्ठ २८८/६३१

مع وجوبهما على المعتمد كما حققناه في رسالة لنا في | رخصت دی ہے حالانکہ مذہب معتمد پر یہ دونوں واجب حكم الجماعة بل في ترك الجمعة مع انها فريضة | ہیں، جیسا کہ ہم نے حکمِ جماعت سے متعلق اپنے رسالے میں قطعية اجماعية۔ | اسکی تحقیق کی ہے، بلکہ جمعہ کو چھوڑنے کی بھی بسبب بارش | رخصت دی گئی باوجودیکہ وہ فرض قطعی اجماعی ہے۔(ت)

تنویر الابصار میں ہے: لا تجب (يعني الجماعة) على من حال بينه وبينها مطر | اس شخص پر جماعت واجب نہیں جس کے لئے بارش کیچڑ او وطین و برد شدید ۱۔ | شدید سردی رکاوٹ بن جائے (ت)

رد المحتار میں ہے: اشار بالحيلولة الى ان المراد المطر الكثير كما قيده به | رکاوٹ بننے کے ذکر سے صاحب تنویر نے اس بات کی طرف في صلوة الجمعة وكذا الطين ۲۔ | اشارہ کیا ہے کہ مراد شدید بارش اور سخت کیچڑ ہے، جیسا کہ | نماز جمعہ میں انہوں نے یہ قید لگائی ہے (ت)

در مختار میں ہے: شرط لافتراضها (اى الجمعة) بلوغ وعقل وعدم مطر | نمازِ جمعہ کی فرضیت کے لئے عاقل و بالغ ہونا اور شدید بارش، شدید ووحل وثلج ونحوهما ۳ اھ ملتقطاً وذلک ان اللہ | کیچڑ اور برف وغیرہ کا نہ ہونا شرط ہے (التقاط) اور یہ اس لئے رؤف بالعباد، والحمدللہ، واللہ تعالی اعلم۔ | ہے کہ بیشک اللہ تبارک وتعالٰی اپنے بندوں پر بہت مہربان | ہے، اور تمام تعریفیں اسی کے لئے ہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۴۰: ۸ ذی الحجہ ۱۳۲۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسجد میں حدث کرنا جائز ہے یا نہیں؟ اور معتکف کو حدث کرنا مسجد میں جائز ہے یا نہیں؟ اور کوئی طالب علم باوجود حجرہ ہونے کے مسجد میں کتب بینی کرے اور

۱ در مختار شرح تنویر الابصار باب الامامۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۸۲ ۲ ردالمحتار باب الامامۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۷۳ ۳ در مختار باب الجمعۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۱۲

Fatawa Razawiyya Volume 16

Even if one passes gas, in this case, is it better to sit in the mosque or in a room? And what is the Sharia ruling for those who do not accept this? Explain and you will be rewarded.

The Answer: Passing gas (breaking wind) in the mosque for someone not in seclusion (non-mutakif) is disliked (Makruh). He should go outside at such a time and then return. A student is allowed to study books in the mosque as long as it does not cause inconvenience to the worshippers. If the need to pass gas is rare, he should get up and go outside. Otherwise, the best remedy is to sit in the mosque with the intention of I'tikaf (spiritual retreat) and read, provided the book is about religious knowledge or sciences that serve as tools for religious knowledge, and he reads it with this intention. A person who does not consider passing gas in the mosque by a non-mutakif as against etiquette is in error; he should be corrected. This method of I'tikaf mentioned above is for the one whose gas does not have an odor that affects the air of the mosque. Some people have a naturally strong odor in their wind, and for some, it happens temporarily due to indigestion etc. For such people, sitting in the mosque at such times is not permissible because protecting the mosque from bad odors is obligatory.

"And indeed, the angels are offended by that which offends the children of Adam." - Said by the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him. (Translation: Angels also suffer from what causes distress to humans. - The Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, said. T) And Allah Almighty knows best.

Problem 121: Munshi Abdul Saboor Sahib, 29 Safar al-Muzaffar 1322 AH. What do the scholars of religion say regarding a mosque built by Zaid's ancestors, and based on this, Zaid declares himself the trustee (Mutawalli) of the said mosque? This mosque used to remain deserted; the trustee was not attending to its actual needs. The people of the locality asked the trustee for repairs, but when he made no arrangements, the people of the locality started the construction themselves. Prayer and congregation began in the mosque. The construction was incomplete when the trustee stopped it, saying that when we have the means, we will build it ourselves. The construction remained incomplete. There is no well in this mosque either. Water comes into the mosque from a well on the public road, where everyone fills water. Seeing the carelessness of the Hindus, the people of the locality now intend to build a

well inside the mosque itself and also build a room for the residence of the sweeper and the Muezzin, but the trustee is preventing others from building.

1. Sahih Muslim, Book of Mosques, Chapter on the prohibition of eating garlic etc., Qadimi Kutub Khana Karachi 1/209 Page 289 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (१६)

क्या ऐसी स्थिति में अगर किसी को हवा (गैस) खारिज करनी हो, तो मस्जिद में बैठना अफ़ज़ल है या हुजरे (कमरे) में? और जो लोग इसे स्वीकार नहीं करते उनके लिए शरीयत का क्या हुक्म है? बयान करें और पुण्य पायें।

जवाब: मस्जिद में हवा खारिज करना (पादना) उस व्यक्ति के लिए जो एतिकाफ़ (मस्जिद में इबादत के लिए रुकना) में नहीं है, मकरूह (नापसंद) है। उसे चाहिए कि ऐसे समय में बाहर चला जाए और फिर वापस आ जाए। एक विद्यार्थी को मस्जिद में किताबें पढ़ने की इजाज़त है जब तक कि नमाजियों को कोई असुविधा न हो। अगर हवा खारिज करने की ज़रूरत कभी-कभार ही होती हो, तो उसे उठकर बाहर चले जाना चाहिए। अन्यथा, सबसे अच्छा उपाय यह है कि वह एतिकाफ़ की नियत से मस्जिद में बैठे और किताब देखे, बशर्ते कि किताब दीन (धर्म) के ज्ञान की हो या उन विज्ञानों की हो जो दीनी इल्म के उपकरण हैं, और वह इसी नियत से उसे पढ़ता हो। जो व्यक्ति गैर-मुतकिफ़ (जो एतिकाफ़ में न हो) द्वारा मस्जिद में हवा खारिज करने को अदब के खिलाफ नहीं मानता, वह गलती पर है; उसे समझाना चाहिए। एतिकाफ़ का यह तरीका जो ऊपर बताया गया है, उस व्यक्ति के लिए है जिसकी हवा में ऐसी गंध न हो जो मस्जिद की हवा को प्रभावित करे। कुछ लोगों की हवा में प्राकृतिक रूप से तेज गंध होती है, और कुछ लोगों को बदहजमी आदि के कारण अस्थायी रूप से ऐसा हो जाता है। ऐसे लोगों के लिए ऐसे समय में मस्जिद में बैठना जायज नहीं है क्योंकि मस्जिद को बदबू से बचाना वाजिब (अनिवार्य) है।

"बेशक फ़रिश्ते भी उसी चीज़ से तकलीफ़ महसूस करते हैं जिससे आदम की औलाद (इंसान) को तकलीफ़ होती है।" - अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया। (अनुवाद: जिस बात से इंसानों को तकलीफ़ पहुँचती है, उससे फ़रिश्ते भी तकलीफ़ पाते हैं। - अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया है।) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १२१: मुंशी अब्दुल सबूर साहब, २९ सफ़र अल-मुज़फ़्फ़र १३२२ हिजरी। दीन के विद्वान क्या फ़रमाते हैं कि एक मस्जिद ज़ैद के पूर्वजों द्वारा बनाई गई है, और इसी आधार पर ज़ैद खुद को उक्त मस्जिद का मुतवल्ली (ट्रस्टी) घोषित करता है। यह मस्जिद वीरान रहती थी, मुतवल्ली इसकी वास्तविक ज़रूरतों की देखभाल नहीं करता था। मोहल्ले वालों ने टूट-फूट की मरम्मत के लिए मुतवल्ली से कहा, लेकिन जब उसने कोई व्यवस्था नहीं की, तो मोहल्ले वालों ने निर्माण कार्य शुरू

करा दिया। मस्जिद में नमाज़ और जमाअत होने लगी। निर्माण कार्य अधूरा ही था कि मुतवल्ली ने यह कहते हुए रोक दिया कि जब हमारे पास साधन होंगे, तो हम खुद बनवा देंगे। निर्माण अधूरा रह गया। इस मस्जिद में कोई कुआँ भी नहीं है। आम सड़क के किनारे स्थित एक कुएँ से, जहाँ हर कोई पानी भरता है, मस्जिद में पानी आता है। हिंदुओं की लापरवाही को देखकर अब मोहल्ले वालों का इरादा है कि मस्जिद के भीतर ही एक कुआँ बनवाया जाए और झाड़ू लगाने वाले तथा मोअज़्ज़िन के रहने के लिए एक हुजरा (कमरा) भी बनवाया जाए, लेकिन मुतवल्ली दूसरों को बनवाने से रोक रहा है।

1. सही मुस्लिम, किताबुल मसाजिद, बाब: लहसुन आदि खाने की मनाही, क़दीमी कुतुब खाना कराची १/२०९ पृष्ठ २८९/६३१

حدث بھی کرے تو اب اس صورت میں مسجد میں بیٹھنا افضل ہے یا حجرہ میں؟ اور جو صاحب اس کو تسلیم نہ کریں ان کو کیا حکم ہے شریعت کا؟ بینوا توجروا۔

الجواب: مسجد میں حدث یعنی اخراج ریح غیر معتکف کو مکروہ ہے، اسے چاہئے کہ ایسے وقت باہر ہو جائے پھر چلا آئے، طالب علم کو مسجد میں کتب بینی کی اجازت ہے جبکہ نمازیوں کا حرج نہ ہو، اور اخراج ریح کی حاجت نادر ہو تو اٹھ کر باہر چلا جائے، ورنہ سب سے بہتر یہ علاج ہے کہ بہ نیت اعتکاف مسجد میں بیٹھے اور کتاب دیکھے جبکہ کتاب علم دین کی ہو یا ان علوم کی جو علم دین کے آلہ ہیں، اور یہ اسی نیت سے اسے پڑھتا ہو، جو شخص غیر معتکف کو اخراج ریح مسجد میں خلاف ادب نہیں جانتا غلطی پر ہے اسے سمجھا دیا جائے، یہ طریقہ اعتکاف کہ اوپر بیان ہوا اس کے لئے ہے جس کی ریح میں وہ بو نہ ہو جس سے ہوائے مسجد پر اثر پڑے، بعض لوگوں کی ریح میں خلقی بوئے شدید ہوتی ہے بعض کو بوجہ سوئے ہضم و غیر ہا عارضی طور پر یہ بات ہو جاتی ہے ایسوں کو ایسے وقت میں مسجد میں بیٹھنا ہی جائز نہیں کہ بوئے بد سے مسجد کا بچانا واجب ہے۔

وان الملئکۃ تتأذی مما یتأذی منہ بنوا آدم ۱- قالہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم جس بات سے آدمیوں کو اذیت پہنچتی ہے اس سے فرشتے بھی اذیت پاتے ہیں۔ (رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے ارشاد فرمایا ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۲۱: منشی عبدالصبور صاحب ۲۹ صفر مظفر ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ ایک مسجد زید کے آبا واجداد کی تعمیر ہے اور اسی بناء پر زید اپنے کو متولی مسجد مذکور قرار دیتا

ہے، یہ مسجد ویران رہتی تھی، متولی ضروریات واقع کا خبر گیراں نہیں ہوتا تھا، اہلِ محلہ نے مرمت شکست ریخت کے واسطے متولی سے کہا کچھ بندوبست نہیں کیا تو اہلِ محلہ نے تعمیر شروع کرادی، مسجد میں نماز و جماعت ہونے لگی، تعمیر ناتمام تھی کہ متولی نے روکا کہ جب ہم کو قدرت ہو گی خود بنوا دیں گے، تعمیر ناتمام رہی، اس مسجد میں کنواں بھی نہیں، متصل شارع عام کے کنویں سے کہ ہر کس و ناکس پانی بھرتا ہے مسجد میں پانی آتا ہے، ہنود کی بے احتیاطی دیکھ کر اب اہلِ محلہ کا قصد ہے کہ مسجد میں ہی کنواں تعمیر ہو جائے اور ایک حجرہ بھی سکونت جاروب کش و مؤذن کے واسطے تعمیر ہو جائے مگر متولی مانع ہوتا ہے کہ اور کوئی نہ بنوائے

۱ صحیح مسلم کتاب المساجد باب نهی من اکل ثوما الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۲۰۹ Page 289 of 631

Fatawa Rizvia, Volume 16

Question: When we have the capacity, we will build it ourselves. In such a situation, does the trustee (mutawalli) legally (Shariah-wise) have the right to delay the construction? Was the previous construction without the trustee's permission permissible? Was the trustee's prohibition valid or invalid? Can the residents of the locality carry out the construction now without permission? Furthermore, the mentioned trustee does not observe fasting and prayer and hinders essential repairs. Can he legally remain a trustee, or can he be removed from trusteeship? Please explain and be rewarded.

Answer: In the questioned situation, even a real trustee had no right whatsoever to prevent the people of the neighborhood from building the mosque, let alone this person who calls himself a trustee merely because his ancestors built the mosque. The previous construction by the Muslim residents without the mentioned person's permission was definitely permissible, as it was by the permission of the Great Quran. After the permission of Allah Almighty, what significance does the permission or lack thereof from Zaid and Amr (any common person) hold? Allah Almighty says:

"The mosques of Allah are only to be maintained by those who believe in Allah and the Last Day and establish prayer and give zakah and do not fear except Allah."[1]

Only those build the mosques of God who believe in Allah and the Day of Judgment, establish prayer, give Zakah, and fear none but Allah.

The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) says: "Whoever builds a mosque for Allah, Allah will build a house for him in Paradise."[2]

The prohibition of the mentioned person was purely invalid and inadmissible. Even now, the residents can construct without his permission. It is mentioned in 'Durr-e-Mukhtar':

"If the residents of the neighborhood intended to demolish the mosque and build it stronger than before, if the builder is one of the residents, they have the right to do so, otherwise not. (Bazzazia)"[3]

[1] Al-Quran Al-Kareem 9:18 [2] Musnad Ahmad bin Hanbal, Musnad of Umar (RA), Dar al-Fikr, Beirut, 1/20; Mishkat al-Masabih, Chapter on Mosques, Mujtabai Press, Delhi, 1/68. [3] Durr-e-Mukhtar, Book of Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/379.

फ़तावा रज़विया, खंड 16

प्रश्न: जब हमारे पास सामर्थ्य होगा, हम इसे स्वयं बनवा देंगे। ऐसी स्थिति में, क्या मुतवल्ली (ट्रस्टी) को शरीअत के अनुसार निर्माण कार्य में देरी करने का अधिकार है? क्या मुतवल्ली की अनुमति के बिना पिछला निर्माण जायज़ था? क्या मुतवल्ली की मनाही अमान्य थी या सही? क्या अब मोहल्ले वाले अनुमति के बिना निर्माण करा सकते हैं? इसके अलावा, उक्त मुतवल्ली नमाज़-रोज़े का पाबंद भी नहीं है और आवश्यक निर्माण में बाधा डालता है। क्या वह शरीअत के अनुसार मुतवल्ली रह सकता है? या उसे पद से हटाया जा सकता है? कृपया उत्तर दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में, वास्तविक मुतवल्ली को भी मोहल्ले वालों को मस्जिद के निर्माण से रोकने का कोई अधिकार नहीं था, फिर यह व्यक्ति तो केवल इस आधार पर स्वयं को मुतवल्ली कहता है कि मस्जिद उसके पूर्वजों ने बनवाई थी। मोहल्ले के मुसलमानों द्वारा उक्त व्यक्ति की अनुमति के बिना किया गया पिछला निर्माण निश्चित रूप से जायज़ था क्योंकि वह कुरान के आदेशानुसार था। अल्लाह तआला की अनुमति के बाद ज़ैद और अम्र (किसी भी व्यक्ति) की अनुमति या असहमति का क्या महत्व है? अल्लाह तआला फ़रमाता है:

"अल्लाह की मस्जिदों को वही आबाद करते हैं जो अल्लाह और कयामत के दिन पर ईमान लाते हैं, नमाज़ कायम करते हैं, जकात देते हैं और अल्लाह के सिवा किसी से नहीं डरते।"[1]

ईश्वर की मस्जिदें वही बनाते हैं जो अल्लाह और परलोक के दिन पर विश्वास करते हैं, नमाज़ कायम करते हैं, जकात देते हैं और ईश्वर के सिवा किसी से नहीं डरते।

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: "जिसने अल्लाह के लिए एक मस्जिद बनाई, अल्लाह उसके लिए जन्नत में एक घर बनाएगा।"[2]

उक्त व्यक्ति की मनाही पूरी तरह से अमान्य और अस्वीकार्य थी। अब भी मोहल्ले वाले उसकी अनुमति के बिना निर्माण कर सकते हैं। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

"यदि मोहल्ले वालों ने मस्जिद को गिराने और पहले से अधिक मज़बूत बनाने का इरादा किया, यदि दोबारा बनाने वाला मोहल्ले का ही व्यक्ति है, तो उन्हें ऐसा करने का अधिकार है, अन्यथा नहीं। (बज़्ज़ाज़िया)"[3]

[1] अल-कुरान अल-करीम 9:18 [2] मुसनद अहमद बिन हंबल, मुसनद उमर (रज़ि.), दारुल फ़िक्र बेरूत 1/20, मिश्कातुल मसाबीह, मस्जिदों का अध्याय, मुजतबाई प्रेस दिल्ली 1/68 [3] दुर्र-ए-मुख्तार, वक्फ़ की पुस्तक, मुजतबाई प्रेस दिल्ली 1/379

पृष्ठ 290 / 631

جب ہم کو استطاعت ہو گی خود بنوا دیں گے ایسی حالت میں تعویق تعمیر کا حق متولی کو شرعاً حاصل ہے یا نہیں اور تعمیر سابق بدون اجازت متولی جائز ہوئی یا نہیں اور ممانعت متولی باطل تھی یا صحیح؟ اب بدون اجازت اہل محلہ تعمیر کرا سکتے ہیں یا نہیں؟ اور متولی مذکور پابند صوم و صلوۃ بھی نہیں ہے اور تعمیر ضروریات میں مانع و مزاحم ہوتا ہے شرعاً متولی رہ سکتا ہے؟ یا تولیت سے معزول ہو سکتا ہے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مستفسرہ میں واقعی متولی کو بھی ہرگز حق نہ تھا کہ تعمیر مسجد سے اہل محلہ کو روکتا، نہ کہ یہ شخص جو صرف اس بنا پر کہ مسجد اس کے بزرگوں کی تعمیر ہے اپنے آپ کو متولی ٹھہراتا ہے، تعمیر سابق کہ مسلمانان اہل محلہ نے بے اجازت شخص مذکور کی ضرور جائز ہوئی کہ وہ باجازت قرآن عظیم ہے۔ اللہ عزوجل کی اجازت کے بعد زید و عمرو کی اجازت و عدم اجازت کیا چیز ہے، اللہ عزوجل فرماتا ہے:

"اِنَّمَا یَعْمُرُ مَسٰجِدَ اللّٰہِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰہِ وَالْیَوْمِ الْاٰخِرِ وَ اَقَامَ الصَّلٰوۃَ وَ اٰتَی الزَّکٰوۃَ وَ لَمْ یَخْشَ اِلَّا اللّٰہَ[1]" خدا کی مسجدیں وہی عمارت کرتے ہیں جو اللہ اور قیامت پر ایمان لاتے اور نماز برپا رکھتے اور زکوٰۃ دیتے اور اللہ کے سوا کسی سے نہیں ڈرتے۔

رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں: من بنی لله مسجدا بنی الله له بيتا في الجنة 2- جو اللہ کے لئے مسجد بنائے اللہ عزوجل اس کے لئے جنت میں مکان تعمیر فرمائے۔

شخص مذکور کی ممانعت محض باطل و نامسموع تھی اب بھی اہل محلہ بے اس کی اجازت کے تعمیر کر سکتے ہیں، درمختار میں ہے:

اراد اهل المحلة نقض المسجد وبناء ہ احکم من الاول ان البانی من اهل المحلة لهم ذلك والالا۔ بزازیة

3- اہل محلہ نے مسجد گرانے اور پہلے سے مضبوط تر بنانے کا ارادہ کیا اگر دوبارہ بنانے والا اہل محلہ سے ہے تو انہیں ایسا کرنے کا اختیار ہے ورنہ نہیں۔ بزازیہ۔ (ت)

[1] القرآن الکریم ۱۸/۹ [2] مسند احمد بن حنبل مسند عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ دارالفکر بیروت ۱/ ۲۰، مشکوٰۃ المصابیح باب المساجد مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۶۸ [3] درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۷۹

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

In Fatawa Qazi Khan and then in Radd al-Muhtar, it is stated: (Arabic): His heirs cannot prevent them from demolishing it and adding to it, and the local residents have the right to move the entrance of the mosque. (1) (Urdu Translation): The heirs of the donor cannot prevent the local residents from demolishing and expanding the mosque; the local residents also have the authority to change the door of the mosque (T).

In Muheet of Imam Sarakhsi and then in Fatawa Alamgiri, it is stated: (Arabic): A man built a mosque and then died. The mosque's attendees wanted to demolish and enlarge it. They have that right, and the heirs of the deceased have no right to prevent them. (2) (Urdu Translation): A person built a mosque and then passed away. Afterwards, the local residents intended to demolish this mosque and expand it; the heirs of the original founder do not have the right to prevent them (T).

The aforementioned person does not look after the mosque's needs and did not arrange for its repair even upon the request of the local residents. When the local residents began the construction and prayers and congregations started being held in the mosque, he appeared to stop it. And even that stopping was not by starting the construction himself, but merely a promise that 'we will have it built.' And what kind of promise? Merely a vague one, 'when we have the means, we will have it built.' From all these events, it is clear that the mentioned person is creating obstacles in the development and structure of the mosque and he definitely falls under 'Hinderer of good, transgressor, sinner' (3) (One who excessively prevents goodness, exceeds limits, and is a sinner. -T). He neither carries out the construction nor is he able to, as he himself denies having the means. And when Muslims have carried out construction through which prayers and congregations have commenced, he stops it. This clearly shows he desires the desolation of the mosque and is deserving of the severe warning: 'And who is more unjust than those who prevent the name of Allah from being mentioned in His mosques and strive for their destruction?' (4) (Who can be a greater oppressor than the one who prevents Allah's remembrance in mosques and strives for their ruin? -T). Even if the mentioned person is assumed to be the trustee (Mutawalli), there is no insult to him in the construction carried out by other Muslims of the locality, nor is the trustee given such a right in the pure Shariah.

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/470.

2. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter 11 on the Mosque, Nurani Kutub Khana Peshawar, 2/457.
3. Al-Quran al-Kareem, 68/12.
4. Al-Quran al-Kareem, 2/114.

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

फ़तावा काज़ी ख़ान और फिर रद्दुल मुहतार में है: (अरबी): उसके उत्तराधिकारी उन्हें मस्जिद गिराने और उसमें वृद्धि करने से नहीं रोक सकते, और मोहल्ले के निवासियों को मस्जिद का दरवाज़ा बदलने का अधिकार है। (1) (उर्दू अनुवाद): वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) के वारिस मोहल्ले वालों को मस्जिद गिराकर विस्तार करने से नहीं रोक सकते; मस्जिद का दरवाज़ा बदलने का अधिकार भी मोहल्ले वालों को है (त)।

इमाम सरख़सी की मुहीत और फिर फ़तावा आलमगीरी में है: (अरबी): एक व्यक्ति ने मस्जिद बनाई और फिर वह मर गया। मस्जिद के लोगों ने उसे गिराने और उसमें वृद्धि करने का इरादा किया। उनके पास वह अधिकार है और मृतक के उत्तराधिकारियों को उन्हें रोकने का कोई अधिकार नहीं है। (2) (उर्दू अनुवाद): एक व्यक्ति ने मस्जिद बनाई और फिर वह मर गया। बाद में मोहल्ले वालों ने उस मस्जिद को गिराने और उसमें इज़ाफ़ा (वृद्धि) करने का इरादा किया, तो पहले संस्थापक के वारिसों को रोकने का अधिकार नहीं है (त)।

उक्त व्यक्ति मस्जिद की ज़रूरतों का ध्यान नहीं रखता और मोहल्ले वालों के अनुरोध पर भी मस्जिद की मरम्मत का कोई प्रबंध नहीं किया। जब मोहल्ले वालों ने निर्माण कार्य शुरू किया और मस्जिद में नमाज़ व जमाअत शुरू हुई, तो वह रोकने के लिए आ गया। और वह रोकना भी ऐसा नहीं कि आप खुद निर्माण शुरू कर दें, बल्कि सिर्फ़ एक वादा कि 'हम बनवा देंगे' - और वादा भी कैसा, महज़ एक संदिग्ध बात कि 'जब हमें सामर्थ्य होगी तो बनवा देंगे'। इन तमाम घटनाओं से साफ़ ज़ाहिर है कि उक्त व्यक्ति मस्जिद की आबादी और इमारत में बाधा डाल रहा है और वह यकीनन 'मन्नाइल लिल खैरि मुतदिन असीमिं' (3) (भलाई से बहुत ज़्यादा रोकने वाला, सीमा लांघने वाला, गुनहगार। -त) की श्रेणी में आता है। न आप निर्माण करते हैं और न ही कर सकते हैं क्योंकि ख़ुद अपनी असमर्थता स्वीकार करते हैं। और मुसलमानों ने जो निर्माण किया जिससे नमाज़ व जमाअत होने लगी, उसे रोकता है तो साफ़ तौर पर मस्जिद की वीरानी चाहने वाला है और 'वमन अज़लमु मिम्मम मनाअ मसाजिदाल्लाहि अंय्युज़करा फ़ीहसमुहू व सआ फ़ी ख़रा बिहा' (4) (उस शख़्स से बड़ा ज़ालिम कौन हो सकता है जो मस्जिदों में अल्लाह तआला के ज़िक्र से रोके और मस्जिदों की बर्बादी में कोशिश करे। -त) की कड़ी चेतावनी का पात्र है। उक्त व्यक्ति को अगर मुतवल्ली (ट्रस्टी) मान भी लिया जाए,

तो मोहल्ले के अन्य मुसलमानों के निर्माण में उसका कोई अपमान नहीं है और न ही शरीअत-ए-मुतह्हरा में मुतवल्ली को ऐसा अधिकार दिया गया है।

1. रद्दुल मुहतार, किताब अल-वक्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/470।
2. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वक्फ़, अध्याय 11 मस्जिद के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/457।
3. अल-कुरान अल-करीम, 68/12।
4. अल-कुरान अल-करीम, 2/114।

पृष्ठ 291 / 631

فتاوٰی قاضی خاں پھر ردالمحتار میں ہے: لیس لورثتہ منعھم من نقضہ والزیادۃ فیہ ولاھل المحلۃ تحویل باب المسجد 1۔ | واقف کے ورثاء اہل محلہ کو مسجد گرا کر وسیع کرنے سے منع نہیں کر سکتے مسجد کا دروازہ تبدیل کرنے کا بھی اہل محلہ کو اختیار ہے (ت)

محیط امام سرخسی پھر فتاوٰی عالمگیری میں ہے: رجل بنی مسجد ثم مات فاراداھل المسجد ان ینقضوہ ویزید وافیہ فلھم ذلك ولیس لورثۃ المیت منعھم 2۔ | ایک شخص نے مسجد بنائی پھر وہ فوت ہو گیا، بعد ازاں اہل محلہ نے اس مسجد کو گرانے اور اس میں اضافہ کرنے کا ارادہ کیا تو بانی اول کے ورثاء کو منع کرنے کا اختیار نہیں (ت)

شخص مذکور ضروریات مسجد کا خبر گیراں نہیں ہوتا اور اہل محلہ کی درخواست پر بھی درستی مسجد کا کچھ بندو بست نہ کیا اور جب اہل محلہ نے تعمیر شروع کی اور مسجد میں نماز و جماعت ہونے لگی تو روکنے کو موجود ہوا اور وہ روکنا بھی یوں نہیں کہ آپ تعمیر کرنا شروع کرتا بلکہ نرا وعدہ کہ ہم بنوا دیں گے وعدہ بھی کیسا، محض موہوم کہ جب ہمیں مقدرت ہوگی بنوائیں گے، تو ان تمام واقعات سے صاف ظاہر ہے کہ شخص مذکور آباد ی و عمارت مسجد میں خلل انداز ہے اور وہ ضرور "مَّنَّاعٍ لِّلْخَیْرِ مُعْتَدٍ اَثِیْمٍ" 3 (نیکی سے بہت زیادہ منع کر نیوالا حد سے تجاوز کرنے والا گنہگار ہے۔ت) میں داخل ہے آپ تعمیر نہ کرتا ہے نہ کر سکتا ہے کہ خود اپنی مقدرت سے انکار رکھتا ہے اور مسلمانوں نے جو تعمیر کی جس سے نماز و جماعت ہونے لگی اسے روکتا ہے تو صاف ویرانی مسجد کا خواستگار اور "وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰہِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْھَا اسْمُہٗ وَسَعٰی فِیْ خَرَابِھَا" 4 (اس شخص سے بڑا ظالم کون ہوسکتا ہے جو مساجد میں اللہ تعالٰی کے ذکر سے منع کرے اور مساجد کی بربادی میں کوشاں ہو ۔ت) کی وعید شدید کا سزاوار ہے۔ شخص مذکور کو اگر

متولی فرض بھی کرلیں تو اور مسلمانان محلہ کی تعمیر میں اس کی کوئی اہانت نہیں نہ ہر گز شرع مطہر میں متولی کو حق دیا گیا ہے۔

1 ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۷۰ 2 فتاویٰ ہندیة کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۷ 3 القرآن الکریم ۶۸/ ۱۲ 4 القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

That he keeps the mosque in a state of disrepair based on a vague, imagined promise of being able to build it and stops the local residents from building it. Suppose he never gains the ability, should they keep the mosque in ruins forever? Or if he will gain the ability in ten years, ten months, or ten days, which Sharia has made it mandatory to wait for his ability and keep the mosque in disrepair for that period? A person who claims that one must wait because of a promise and wait for people to have it prepared, if he is giving orders according to his own whims, then it is not incumbent upon Muslims to follow him. And if he deems it a command of the pure Sharia, then he is clearly slandering the bright Sharia. Nowhere in the Sharia of Muhammad, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), does it say that Muslims must wait for such futile promises and keep the mosque in disrepair while waiting. The mosque is not the property of the trustee or his ancestors.

Allah Almighty says: "And indeed, the mosques are for Allah."[1] (Allah Almighty said: Indeed, the mosques belong only to Allah. T) What right does a hypothetical or actual trustee have to force Muslims to wait for his tomorrow's promise and keep the mosque in ruins for a "remedy from Iraq" (a Persian proverb meaning a late remedy)? Giving a fatwa for such waiting is clear ignorance and misguidance, especially when Muslims have seen with their own eyes that he does not take care of the mosque's needs and did not care despite being requested. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

A believer is not stung from the same hole twice.[2] | A believer is not bitten from the same hole twice. (T)

And even if we erroneously assume for a moment that for others to build it would be seen by the common people as an insult to him, then this personal insult is much easier than the insult and ruin of the House of Allah. Leave aside the trustee, the scholars clearly state that if there is a dispute between the original founder of the mosque and the local residents regarding the appointment of the Imam and Mu'azzin, and the person chosen by the residents is more suitable, then the choice of the residents will be preferred over the choice of the original founder. It is in 'Al-Ashbah wal-Naza'ir':

If they dispute over the appointment of the Imam and Mu'azzin with the people of the locality, if what the people of the locality chose is better than what the founder

chose, then what the people of the locality chose is better. | If a dispute occurs between the mosque founders and the local residents regarding the appointment of the Imam and Mu'azzin, and the person the local residents prefer is better than the one preferred by the founder, then it is better to appoint him. (T)[3]

[1] Al-Quran Al-Karim 72/18 [2] Musnad Ahmad bin Hanbal, Musnad Abi Hurayrah (Allah be pleased with him), Dar al-Fikr Beirut 2/379 [3] Al-Ashbah wal-Naza'ir, Second Art, Book of Waqf, Idaratul Quran Karachi 1/307

फतावा रज़विया (जिल्द 16)

कि वह एक काल्पनिक और अनिश्चित वादे के आधार पर मस्जिद को खराब हालत में रखे और मोहल्ले वालों को उसके निर्माण से रोके। मान लीजिए कि उसे कभी सामर्थ्य ही न मिले, तो क्या हमेशा मस्जिद वीरान रहेगी? या उसे सामर्थ्य दस साल, दस महीने या दस दिन बाद ही होगी, तो किस शरीयत ने यह अनिवार्य किया है कि उसकी सामर्थ्य का इंतज़ार करो और इतने समय तक मस्जिद को खराब रखो। जो व्यक्ति दावा करता है कि वादे के कारण और लोगों द्वारा उसे तैयार कराने का इंतज़ार करना होगा, यदि वह अपनी मनमानी का हुक्म देता है तो मुसलमानों पर उसका पालन करना अनिवार्य नहीं है, और यदि वह इसे शरा-ए-मुतह्हरा (पवित्र शरीयत) का हुक्म ठहराता है तो वह स्पष्ट रूप से शरीयत-ए-ग़र्रा (उज्ज्वल शरीयत) पर आरोप लगाता है। शरीयत-ए-मुहम्मद रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) में कहीं नहीं है कि ऐसे व्यर्थ वादों का इंतज़ार मुसलमानों को करना होगा और इंतज़ार में मस्जिद को खराब रखना होगा। मस्जिद मुतवल्ली (ट्रस्टी) या उसके पूर्वजों की मिल्कियत (संपत्ति) नहीं है।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "बेशक मस्जिदें अल्लाह ही की हैं।"[1] (अल्लाह तआला ने फ़रमाया: बेशक मस्जिदें अल्लाह तआला ही की हैं। -त) किसी काल्पनिक या वास्तविक मुतवल्ली को क्या हक़ है कि वह मुसलमानों को अपने कल के वादे के इंतज़ार पर मजबूर करे और 'तातिर्याक अज़ इराक़' (इराक़ से इलाज आने तक) मस्जिद को खराब रखे? ऐसे इंतज़ार का फ़तवा देना स्पष्ट अज्ञानता और गुमराही है, विशेषकर जब मुसलमान अपनी आँखों से देख चुके हैं कि वह मस्जिद की ज़रूरतों की देखभाल नहीं करता और अनुरोध के बावजूद उसने कोई परवाह नहीं की। रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

मोमिन एक छेद से दो बार नहीं डसा जाता।[2] | मोमिन एक छेद से दो बार नहीं डसा जाता (त)

और अगर ग़लत तौर पर मान भी लें कि दूसरों द्वारा निर्माण करने में आम लोगों के विचार में उसका कोई अपमान है, तो बैतुल्लाह (अल्लाह के घर) के अपमान और बर्बादी की तुलना में यह व्यक्तिगत अपमान कहीं ज़्यादा आसान है। भला मुतवल्ली तो मुतवल्ली, उलेमा-ए-किराम स्पष्ट फ़रमाते हैं कि अगर स्वयं असली मस्जिद के निर्माता और मोहल्ले वालों में इमाम और मोअज़्ज़िन की नियुक्ति के बारे में विवाद हो और जिसे मोहल्ले वाले चाहें वह ज़्यादा उपयुक्त हो, तो असली निर्माता के अधिकार पर मोहल्ले वालों के ही अधिकार को प्राथमिकता दी जाएगी। 'अशबाह वन-नज़ाइर' में है:

यदि वे मोहल्ले वालों के साथ इमाम और मोअज़्ज़िन की नियुक्ति पर विवाद करें, तो मोहल्ले वालों द्वारा चुना गया व्यक्ति यदि निर्माता द्वारा चुने गए व्यक्ति से श्रेष्ठ हो, तो मोहल्ले वालों का चुनाव ही बेहतर है। | मस्जिद के निर्माताओं और मोहल्ले वालों के बीच इमाम और मोअज़्ज़िन की नियुक्ति में विवाद हो जाए और जिसे मोहल्ले वाले पसंद करें वह निर्माता द्वारा पसंद किए गए व्यक्ति से बेहतर हो, तो उसी को नियुक्त करना बेहतर है। (त)[3]

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 72/18 [2] मुसनद अहमद बिन हंबल, मुसनद अबी हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु), दारुल फ़िक्र बेरूत 2/379 [3] अल-अशबाह वन-नज़ाइर, फ़न्न-ए-सानी, किताबुल वक़्फ़, इदारातुल क़ुरआन कराची 1/307

पृष्ठ 292/631

کہ بوعندہ موہومہ مقدرت آپ تعمیر کرنے کے لئے مسجد کو خراب رکھے اہل محلہ کو تعمیر سے روکے۔ فرض کیجئے اسے مقدرت کبھی نہ ہوئی تو کیا ہمیشہ مسجد ویران رکھیں یا اسے استطاعت دس برس یادس مہینے یادس دن ہی بعد ہوگی تو کون سی شریعت نے فرض کیا ہے کہ اس کی مقدرت کا انتظار کرو اور اتنی مدت مسجد خراب رکھو۔ جو شخص دعوٰی کرتا ہے کہ بسبب وعدہ اور لوگوں کو اس کے تیار کرانے کا انتظار کرنا ہوگا اگر اپنی ہوائے نفس کا حکم دیتا ہے تو مسلمانوں پر اس کا اتباع نہیں، اور اگر اسے شرع مطہرہ کا حکم ٹھہراتا ہے تو صراحۃً شریعت غرا پر افتراء کرتا ہے، شریعت محمد رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم میں کہیں نہیں کہ ایسے مہمل وعدوں کا انتظار مسلمانوں کو کرنا ہوگا انتظار انتظار میں مسجد کو خراب رکھنا ہوگا، مسجد متولی یا اس کے بزرگوں کی ملک نہیں۔

قال اللہ تعالٰی "وَاَنَّ الْمَسٰجِدَ لِلّٰہِ"[1] (اللہ تعالٰی نے ارشاد فرمایا: بیشک مسجدیں اللہ تعالٰی ہی کی ہیں۔ت) فرضی یا واقعی متولی کو کیا حق حاصل ہے کہ مسلمانوں کو اپنے وعدہ فردا کے انتظار پر مجبور کرے اور تاتریٰق از عراق کے لئے مسجد کو خراب رکھے، ایسے انتظار کا فتوٰی دینا صریح جہالت و ضلالت ہے خصوصاً جبکہ مسلمان آنکھوں دیکھ چکے کہ وہ ضروریات مسجد کی خبر گیری نہیں کرتا اور باوصف درخواست اس نے کچھ پروانہ کی، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

لا یلدغ المؤمن من جحر واحد مرتین ۔[2] | مومن ایک سوراخ سے دوبار نہیں ڈسا جاتا (ت)

اور اگر بفرضِ باطل تسلیم بھی کرلیں کہ اوروں کی تعمیر میں بخیالِ عوام اس کی کوئی اہانت ہے تو بیت اللہ کی اہانت و خرابی سے اس کی یہ نفسانی اہانت آسان تر ہے۔ بھلا متولی تو متولی، علمائے کرام تصریح فرماتے ہیں کہ اگر خود اصل بانی مسجد اور اہل محلہ میں درباره امام و مؤذن نزاع ہو اور جسے اہل محلہ چاہیں وہ زیادہ مناسب ہو تو اصل بانی کے اختیار پر اہل محلہ ہی کے اختیار کو ترجیح دی جائے گی۔ اشباہ والنظائر میں ہے:

ان تنازعوا في نصب الامام والمؤذن مع اهل المحلة ان كان ما اختاره اهل المحلة اولى من الذي اختاره الباني فما اختاره اهل المحلة اولٰى۔ | بانیانِ مسجد اور اہل محلہ کے درمیان امام مؤذن کی تقرری میں اختلاف واقع ہو اور جس کو اہل محلہ پسند کریں وہ بانی کے پسند کردہ سے اولیٰ ہے تو اسی کو مقرر کرنا بہتر ہے (ت)[3]

[1] القرآن الکریم ۱۸/۷۲ [2] مسند احمد بن حنبل مسند ابی ہریرہ رضی اللہ عنہ دارالفکر بیروت ۲/ ۳۷۹ [3] الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الوقف ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۰۷

Fatawa-e-Razvia (Volume 16)

When the Purified Sharia granted preference to the local residents over the original endower (waqif) simply because what they chose is more appropriate, then here, where there is a dispute between inhabitation and desolation, and the mentioned person is not the endower himself nor is he constructing the building but keeps delaying on mere promises, and that promise also depends on an unseen matter—who knows if it will happen or not—how can anything stand against the actions of the local residents which are entirely beneficial for the mosque? And when this preference for the local residents was not an insult to the endower himself, or even if it were assumed so, the Purified Sharia did not consider it at all and granted preference to the local residents for a more suitable reason. So, what insult will there be to this non-endower here? Or even if there is, why would the Sharia take it into account? Making such absurd imaginations the basis for a fatwa is severe commoner-like foolishness for which there is no basis in the Divine Sharia. Furthermore, it is evident that the objective of the local residents is the inhabitation of the mosque, not the insult of that person. Therefore, first, they requested him, and when he paid no heed, they were forced to start the construction themselves. To conclude that the purpose of the local residents was to humiliate the mentioned person is an extremely severe ill-suspicion and ignorance. Is he not deserving of this saying of the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him:

"Verily, Allah does not look at your forms and your wealth, but He looks at your hearts and your deeds." Surely, Allah Almighty does not look at your appearances and your wealth, but He looks at your intentions and your deeds. (T)

Is the one who opposes the words of the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, in the Sahih Hadith:

"Beware of suspicion, for suspicion is the falsest of speech." Avoid ill-suspicion because ill-suspicion is the most false of speech. (T)

not a transgressor (fasiq)? Certainly, he is. And since the mentioned person is hindering and obstructing necessary construction, if he were even the trustee (mutawalli) due to his ill-will towards the mosque, it would have been mandatory to dismiss him, let alone just being from the descendants of the founder, which is not at all a grounds for trusteeship, as is not hidden (Kama La Yakhfa). And Allah knows best.

Issue 142: From Meerut, Kothi Anansh, Khair Nagar Gate, sent by Wilayatullah Khan, 2nd Jumada al-Ula 1322 AH. Some people say that in the time of the Holy Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, there were no minarets and towers on mosques; why are they built now?

---

1 Sahih Muslim, Kitab al-Birr, Bab Tahrim Zulm al-Muslim wa Khazlihi, etc., Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2 / 317. 2 Sahih al-Bukhari, Kitab al-Fara'id, Bab Ta'lim al-Fara'id, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2 / 995.

जब शरीअत-ए-मुतह्हरा (पवित्र शरिया) ने मोहल्ले वालों को मूल वक़िफ़ (दानकर्ता) पर केवल इस कारण वरीयता दी कि उनका चुना हुआ विकल्प अधिक उपयुक्त है, तो यहाँ जहाँ आबादी और वीरानी का विवाद है, और उल्लेखित व्यक्ति स्वयं वक़िफ़ भी नहीं है और न ही वह स्वयं निर्माण कार्य करवा रहा है, बल्कि केवल वादों पर टाल रहा है, और वह वादा भी एक अदृश्य बात पर निर्भर है—पता नहीं वह पूरा होगा या नहीं—तो मोहल्ले वालों की उस कार्यवाही के सामने जो मस्जिद के लिए पूरी तरह से लाभकारी है, कोई चीज़ कैसे ठहर सकती है? और जब मोहल्ले वालों को यह वरीयता देने में स्वयं वक़िफ़ का कोई अपमान नहीं था, या मान भी लें कि था, तो शरीअत-ए-मुतह्हरा ने उस पर बिलकुल ध्यान नहीं दिया और केवल एक अधिक उपयुक्त बात के लिए मोहल्ले वालों को ही वरीयता दी। तो यहाँ इस गैर-वक़िफ़ का क्या अपमान होगा? या यदि हो भी, तो शरीअत उस पर क्या विचार करेगी? ऐसी बेतुकी कल्पनाओं को फतवे का आधार बनाना घोर अज्ञानतापूर्ण मूर्खता है, जिसके लिए ईश्वरीय शरीअत में कोई आधार नहीं है। इसके अलावा, यह स्पष्ट है कि मोहल्ले वालों का उद्देश्य मस्जिद की आबादी है, न कि उस व्यक्ति का अपमान। इसलिए, पहले उसी से अनुरोध किया गया, और जब उसने ध्यान नहीं दिया, तो विवश होकर उन्होंने स्वयं निर्माण शुरू किया। यह निष्कर्ष निकालना कि मोहल्ले वालों का उद्देश्य उल्लेखित व्यक्ति को ज़लील करना था, कितनी गंभीर दुर्भावना (बदगुमानी) और अज्ञानता है। क्या वह रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इस कथन के पात्र नहीं हैं:

"निस्संदेह अल्लाह तुम्हारी सूरतों और तुम्हारे माल को नहीं देखता, बल्कि वह तुम्हारी नियतों और तुम्हारे कर्मों को देखता है।" बेशक अल्लाह तआला तुम्हारी सूरतों और मालों को नहीं देखता बल्कि तुम्हारी नियतों और आमाल को देखता है। (त)

क्या सही हदीस में रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इस इरशाद:

"बदगुमानी से बचो, क्योंकि बदगुमानी सबसे अधिक झूठी बात है।" बदगुमानी से बचो क्योंकि बदगुमानी सब से ज़्यादा झूठी बात है। (त)

का विरोधी फ़ासिक़ (पापी) नहीं है? निश्चय ही है। और उल्लेखित व्यक्ति जबकि आवश्यक निर्माण कार्य में बाधा डाल रहा है, तो मस्जिद के प्रति दुर्भावना के कारण यदि वह मुतवल्ली (ट्रस्टी) भी होता,

तो उसे पदमुक्त करना अनिवार्य था, न कि केवल संस्थापक की संतान होना, जो किसी भी तरह मुतवल्ली होने का कारण नहीं है, जैसा कि स्पष्ट है (कमा ला यख़्फ़ा)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मसअला 142: मेरठ, कोठी अनांश, खैर नगर गेट से, प्रेषक विलायत उल्लाह खां, 2 जमादी-उल-उला 1322 हिजरी। कुछ लोग कहते हैं कि हज़रत सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के समय में मस्जिदों पर मीनार और बुर्ज नहीं थे, अब क्यों बनाए जाते हैं?

---

1 सहीह मुस्लिम, किताबुल बिर्र, बाब तहरीम ज़ुल्मुल मुस्लिम व खज़लिही आदि, पुरानी कुतुब खाना कराची, 2 / 317 2 सहीह अल-बुखारी, किताबुल फ़राइज़, बाब तालीमुल फ़राइज़, पुरानी कुतुब खाना कराची, 2 / 995

جب اصل واقف پر اہلِ محلہ کو صرف اس وجہ سے کہ ان کا پسند کردہ زیادہ مناسب ہے شرعِ مطہر نے ترجیح عطا فرمائی تو یہاں کہ آبادی و ویرانی کا اختلاف ہے اور شخص مذکور خود واقف بھی نہیں اور خود عمارت کرتا بھی نہیں نرے وعدے ہی پر ٹالتا ہے اور وہ وعدہ بھی ایک غیبی بات پر موقوف کہ خدا جانے ہوئی یا نہ ہوئی کیونکہ اہلِ محلہ کی کارروائی کے آگے جو سراسر نافعِ مسجد ہے کوئی چیز ٹھہر سکتی ہے، اور جب اس ترجیح اہلِ محلہ میں خود واقف کی اہانت نہ تھی یا فرضاً ہو تو شرعِ مطہر نے اصلاً اس پر لحاظ نہ فرمایا اور محض ایک انسب بات کے لئے اہلِ محلہ ہی کو ترجیح بخشی تو یہاں اس غیرِ واقف کی اہانت کیا ہوگی یا ہو تو اس پر شرع کیا لحاظ فرمائے گی ایسے بیہودہ تخیلات کو مدارِ فتوٰی قرار دینا سخت عامیانہ سفاہت ہے جس کے لئے شرعِ الٰہی میں اصلاً اصل نہیں، معہذا ظاہر ہے کہ اہلِ محلہ کا مقصود آبادیِ مسجد ہے نہ کہ اس شخص کی اہانت، ولہٰذا پہلے خود اسی سے درخواست کی جب اس نے کان نہ رکھا مجبوراً نہ خود عمارت شروع کی تو اہلِ محلہ کی یہ غرض ٹھہرالینی کہ شخصِ مذکور کو ذلت پہنچے کس قدر شدید سوئے ظن و جہالت ہے کیا وہ اس قولِ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم :

ان اللہ لا ینظر الی صورکم واموالکم ولکن ینظر الی قلوبکم واعمالکم ۔ بیشک اللہ تعالٰی تمہاری صورتوں اور مالوں کو نہیں دیکھتا بلکہ تمہاری نیتوں اور اعمال کو دیکھتا ہے۔ (ت)

کے مستحق نہیں؟ کیا صحیح حدیث میں ارشادِ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم:

ایاکم والظن فان الظن اکذب الحدیث ۔ بد گمانی سے بچو کیونکہ بد گمانی سب سے زیادہ جھوٹی بات ہے۔ (ت)

کا مخالف فاسق نہیں؟ ضرور ہے۔ اور شخصِ مذکور جبکہ تعمیرِ ضروریات کا مانع و مزاحم ہے تو بدخواہیِ مسجد کے سبب اگر متولی بھی ہوتا اس کا معزول کرنا واجب تھا نہ کہ فقط اولاد بانی سے ہونا کہ ہرگز موجبِ تولیت نہیں کما لا یخفی (جیسا کہ چھپا ہوا نہیں۔ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۴۲: از میرٹھ کوٹھی انانش خیر نگر دروازہ مرسلہ ولایت اللہ خاں ۲ جمادی الاولیٰ ۱۳۲۲ھ

کچھ لوگ کہتے ہیں کہ حضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے وقت میں مسجدوں کے اوپر مینار اور برج نہیں تھے، اب کیونکر بنائے جاتے ہیں؟

---

1 صحیح مسلم کتاب البر باب تحریم ظلم المسلم وخذلہ الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۳۱۷ 2

صحیح البخاری کتاب الفرائض باب تعلیم الفرائض قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۹۹۵

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

The Answer:

Indeed, during the sacred time of the Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him), there were no towers, battlements, or minarets for mosques as people call them now. Rather, in the sacred time, there were no solidified pillars, solid roofs, solid floors, or plasterwork; these things did not exist at all, as mentioned in Sahih Bukhari regarding the description of his mosque (peace and blessings of Allah be upon him). (As is in Bukhari Sharif regarding the description of the Prophet's Mosque, peace and blessings of Allah be upon him. - Translator). In fact, it is mentioned in the Hadith:

Build mosques and make them simple (without battlements). - Narrated by Abu Bakr bin Abi Shaybah and al-Bayhaqi in As-Sunan from Anas (may Allah be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). | Build mosques and keep them without battlements (Abu Bakr bin Abi Shaybah and al-Bayhaqi narrated this in As-Sunan from Sayyiduna Anas, who narrated it from the Noble Messenger, peace and blessings of Allah be upon him. - Translator)

In another Hadith it says:

Build your mosques simple and build your cities with battlements. - Narrated by Ibn Abi Shaybah from Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). | Build your mosques simple and your cities with battlements. (Ibn Abi Shaybah narrated this from Hazrat Abdullah ibn Abbas, who narrated it from the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him. - Translator)

However, with the change of times, since the hearts of the common people needed outward honor to awaken inward honor, scholars and the general Muslim public deemed such matters good. Of this kind is the gilding of the Great Quran, which was not practiced in the early era but is now recommended with the intention of honoring and respecting the Holy Quran. Likewise, plasterwork and gold work in mosques [is considered good], as:

Whatever the Muslims deem good, it is good in the sight of Allah. | Whatever the Muslims consider good is also good in the sight of Allah. (Translator)

1. Musannaf Ibn Abi Shaybah, Kitab as-Salat, decoration of the mosque, Idarat al-Qur'an, Karachi, 11/309.
2. Musannaf Ibn Abi Shaybah, Kitab as-Salat, decoration of the mosque, Idarat al-Qur'an, Karachi, 11/309; Kanz al-Ummal, Hadith 20769, Mu'assasat ar-Risalah, Beirut, 7/656.
3. Musnad Ahmad bin Hanbal, from the Musnad of Abdullah ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), Dar al-Fikr, Beirut, 1/379.

फतावा रज़विया (जिल्द 16)

उत्तर:

वास्तव में, विश्व के स्वामी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पवित्र युग में मस्जिदों के लिए गुंबद, कंगूरे और इस तरह के मीनार, जैसा कि लोग उन्हें मीनार कहते हैं, बिल्कुल नहीं थे। बल्कि पवित्र युग में न पक्के खंभे थे, न पक्की छतें, न पक्का फर्श और न ही गचकारी (पलस्तर); ये चीजें मूल रूप से अस्तित्व में नहीं थीं, जैसा कि सहीह बुखारी में उनकी मस्जिद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के वर्णन में है। (जैसा कि बुखारी शरीफ में नबी करीम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की मस्जिद के जिक्र में है। - अनुवादक)। बल्कि हदीस में है:

मस्जिदें बनाओ और उन्हें सादा (बिना कंगूरों के) रखो। - इसे अबू बक्र बिन अबी शैबा और बैहकी ने सुनन में हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया और उन्होंने हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत किया। | मस्जिदें बनाओ और उन्हें बिना कंगूरों के रखो (इसे अबू बक्र बिन अबी शैबा और बैहकी ने सुनन में सैयदुना हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया और उन्होंने हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत किया। - अनुवादक)

दूसरी हदीस में है:

अपनी मस्जिदें सादा बनाओ और अपने शहर कंगूरेदार। - इसे इब्न अबी शैबा ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से और उन्होंने नबी करीम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत किया। | अपनी मस्जिदें सादा बनाओ और अपने शहर कंगूरेदार। (इसे इब्न अबी शैबा ने हज़रत अब्दुल्ला इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया और उन्होंने रसूल अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत किया। - अनुवादक)

लेकिन समय के परिवर्तन के साथ, चूँकि आम लोगों के दिल आंतरिक सम्मान की जागृति के लिए बाहरी सम्मान के मोहताज हो गए, इसलिए विद्वानों और आम मुसलमानों ने इस प्रकार की बातों को अच्छा माना। इसी तरह महान कुरान पर सोना चढ़ाना है, जो प्रारंभिक युग में नहीं था, लेकिन अब कुरान मजीद के सम्मान और आदर की नियत से मुस्तहब (पसंदीदा) है। इसी तरह मस्जिद में गचकारी और सोने का काम, जैसा कि कहा गया है:

जिसे मुसलमान अच्छा समझें, वह अल्लाह के नज़दीक भी अच्छा है। | जिस चीज़ को मुसलमान अच्छा समझें, वह अल्लाह के नज़दीक भी अच्छी होती है। (अनुवादक)

1. मुसन्नफ़ इब्न अबी शैबा, किताब अस-सलात, मस्जिद की सजावट, इदारात अल-कुरान, कराची, 11/309।
2. मुसन्नफ़ इब्न अबी शैबा, किताब अस-सलात, मस्जिद की सजावट, इदारात अल-कुरान, कराची, 11/309; कंजुल उम्माल, हदीस 20769, मुअस्ससतुर रिसाला, बेरूत, 7/656।
3. मुसनद अहमद बिन हंबल, मुसनद अब्दुल्ला इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से, दारुल फिक्र, बेरूत, 1/379।

الجواب: واقعی زمانہ اقدس حضور سرور عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم میں مساجد کے لئے برج کنگرے اور اس طرح کے منارے جن کو لوگ مینار کہتے ہیں ہرگز نہ تھے بلکہ زمانہ اقدس میں پکے ستون نہ پکی چھت، نہ پکا فرش نہ گچکاری، یہ امور اصلا نہ تھے کما فی صحیح البخاری فی ذکر مسجدہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم (جیسا کہ بخاری شریف میں نبی کریم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی مسجد کے ذکر میں ہے۔ ت) بلکہ حدیث میں ہے:

ابنواالمساجد واتخذوھا جماً ۱ - رواہ ابوبکر بن ابی شیبۃ والبیھقی فی السنن عن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم۔ | مسجدیں بناؤ اور انہیں بے کنگرہ رکھو (اسے ابوبکر بن ابی شیبہ اور بیہقی نے سنن میں سیدنا حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا اور انہوں نے حضور اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے روایت کیا۔ ت)

دوسری حدیث میں ہے:

ابنوا مساجد کم جماً وابنوا مدائنکم مشرفۃ ۲ - رواہ ابن ابی شیبۃ عن ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم۔ | اپنی مسجدیں منڈی بناؤ اور اپنے شہر کنگرہ دار۔ (اس کو ابن ابی شیبہ نے حضرت عبد اللہ ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا اور انہوں نے رسول اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے روایت فرمایا۔ ت)

مگر تغیر زمانہ سے جبکہ قلوب عوام تعظیم باطن پر تنبہ کے لئے تعظیم ظاہر کے محتاج ہوگئے اس قسم کے امور علماء وعامہ مسلمین نے مستحسن رکھے، اسی قبیل سے ہے قرآن عظیم پر سونا

چڑھانا کہ صدر اول میں نہ تھا اور اب بہ نیت تعظیم واحترام قرآن مجید مستحب ہے۔ یونہی مسجد میں گچکاری اور سونے کا کام،

ومارآہ المسلمون حسنا فہو عند اللہ حسن ۳۔ | جس شئی کو مسلمان اچھا سمجھیں وہ عند اللہ بھی اچھی ہوتی ہے۔ (ت)

۱ مصنف ابن ابی شیبہ کتاب الصلوۃ فی زینۃ المسجد وما جاء فیھا ادارۃ القرآن کراچی ۱۱/ ۳۰۹ ۲ مصنف ابن ابی شیبہ کتاب الصلوۃ فی زینۃ المسجد وما جاء فیھا ادارۃ القرآن کراچی ۱۱/ ۳۰۹، کنز العمال حدیث ۲۰۷۶۹ مؤسسۃ الرسالۃ بیروت ۷/ ۶۵۶ ۳ مسند احمد بن حنبل از مسند عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ دارالفکر بیروت ۱/ ۳۷۹

Volume Sixteen (16)
Fatawa Ridawiyya

In Durr al-Mukhtar it is:
- Ornamenting the Quran is permissible because it involves respect for it, just as it is permissible to engrave the mosque for respect. (T)

In Tabyin al-Haqa'iq it is:
- It is not disliked to engrave the mosque with plaster and gold water. (T)

In Alamgiri it is:
- There is no harm in engraving the mosque with plaster, teak wood, and gold water, however, spending on the poor is better as stated in as-Sirajiyya, and the fatwa is on this; it is the same in al-Mudmarat and al-Muhit. (T)

And one benefit in these is also that a traveler or someone unfamiliar can recognize from afar by seeing the minarets and battlements that here is a mosque; so in this, there is guidance and direction for Muslims towards the mosque and help and assistance in religious matters, and Allah Almighty says:
- "And cooperate in righteousness and piety" (Al-Quran 5:2)
- Help one another in the works of goodness and piety. (T)

The third great benefit is that here there is a large number of infidels; if most mosques were plain like houses, it is possible that neighboring Hindus might claim some mosques as houses and property and win through false testimonies, contrary to this form where this structure itself will tell that this is a mosque. Thus, in it there is protection for the mosque and its preservation from enemies. And success is with Allah, and Allah Almighty knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most perfect.

Footnotes:
1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hazr wal-Ibaha, Chapter on Buying, Mujtabai Press Delhi, 2/245
2. Tabyin al-Haqa'iq, Kitab al-Salat, Chapter on what spoils Prayer, Al-Matba'ah al-Kubra al-Amiriyah Egypt, 1/168
3. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Karahiyah, Chapter Five on Mosque Etiquettes, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/319
4. The Holy Quran, 5/2

जिल्द सोलहवीं (१६)
फ़तावा रज़विया

दुर्रे मुख़्तार में है:
- क़ुरआन मजीद को मुज़य्यन करना जायज़ है क्योंकि इसमें क़ुरआन मजीद की ताज़ीम है जैसा कि मस्जिद को ताज़ीमन मुनक़्क़श करना जायज़ है। (त)

तब्बीनुल हक़ाएक़ में है:
- क़लई और सोने के पानी से मस्जिद को मुनक़्क़श करना मकरूह नहीं। (त)

आलमगीरी में है:
- मस्जिद को क़लई, साज की लकड़ी और सोने के पानी से मुनक़्क़श करने में हर्ज नहीं ताहम फ़ुक़रा पर सर्फ़ करना औला है जैसा कि सिराजिया में है, और इसी पर फ़तवा है, मुज़मरात और मुहीत में यूँही है। (त)

और इनमें एक मनफ़अत यह भी कि मुसाफ़िर या नावाक़िफ़ मीनारें और कंगरे दूर से देख कर पहचान लेगा कि यहाँ मस्जिद है, तो इसमें मस्जिद की तरफ़ मुसलमानों को इरशाद व हिदायत और अम्रे दीन में उनकी इमदाद व इआनत है, और अल्लाह अज्ज़वजल फ़रमाता है:
- "व तआ़वनू अ़लल बिर्रि वत तक़वा" (अल-क़ुरआन ५:२)
- नेकी और तक़वा के कामों में एक दूसरे से तआ़वुन करो। (त)

तीसरी मनफ़अत जलीला यह है कि यहाँ कुफ़्फ़ार की कसरत है, अक्सर मस्जिदें सादी घरों की तरह हों तो मुमकिन है कि हमसाया के हनूद बाज़ मसाजिद पर घर और मम्लूक होने का दावा कर दें और झूठी गवाहियों से जीत लें, बखिलाफ़ इस सूरत के कि यह हैयत ख़ुद बताएगी कि यह मस्जिद है। तो इसमें मस्जिद की हिफ़ाज़त और आअ़दा से इसकी सयानत है, वबिल्लाहित तौफ़ीक़, वल्लाहु तआ़ला अअ़लम व इल्मुहु जल्ला मज्दुहु अतम्मु व अहकम।

हवाशी (फुटनोट्स):
1. दुर्रे मुख़्तार किताबुल हज़्र वल इबाहा फ़स्ल फ़िल बय, मतबअ़ मुजतबाई देहली २/ २४५
2. तब्बीनुल हक़ाएक़ किताबुस सलात बाब मा युफ़सिदुस सलात, अल-मतबअ़तुल कुबरा अल-अमीरिया मिस्र १/ १६८
3. फ़तावा हिंदीया किताबुल कराहिया अल-बाबुल ख़ामिस फ़ी आदाबिल मस्जिद, नूरानी कुतुब ख़ाना

पेशावर ५/ ३१९

4. अल-क़ुरआन अल-करीम ५/ २

جلد شانزدہم (۱۶)

فتاوٰی رضویہ

در مختار میں ہے:

- جاز تحلية المصحف لما فيه من تعظيمه كما في نقش المسجد - 1 | قرآن مجید کو مزین کرنا جائز ہے کیونکہ اس میں قرآن مجید کی تعظیم ہے جیسا کہ مسجد کو تعظیماً منقش کرنا جائز ہے۔ (ت)

تبیین الحقائق میں ہے:

- لا يكره نقش المسجد بالجص وماء الذهب - 2 | قلعی اور سونے کے پانی سے مسجد کو منقش کرنا مکروہ نہیں۔ (ت)

عالمگیری میں ہے:

- لا بأس بنقش المسجد بالجص والساج وماء الذهب والطرف الى الفقراء افضل كذا فى السراجية وعليه الفتوى كذا فى المضمرات وهكذا في المحيط - 3 | مسجد کو قلعی، ساج کی لکڑی اور سونے کے پانی سے منقش کرنے میں حرج نہیں تاہم فقراء پر صرف کرنا اولی ہے جیسا کہ سراجیہ میں ہے، اور اسی پر فتوی ہے، مضمرات اور محیط میں یونہی ہے (ت)

اور ان میں ایک منفعت یہ بھی کہ مسافر یا ناواقف منارے کنگرے دور سے دیکھ کر پہچان لے گا کہ یہاں مسجد ہے، تو اس میں مسجد کی طرف مسلمانوں کو ارشاد و ہدایت اور امر دین میں ان کی امداد و اعانت ہے، اور اللہ عزوجل فرماتا ہے:

- "تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ" - 4 | نیکی اور تقوٰی کے کاموں میں ایک دوسرے سے تعاون کرو۔ (ت)

تیسری منفعت جلیلہ یہ ہے کہ یہاں کفار کی کثرت ہے، اکثر مسجدیں سادی گھروں کی طرح ہوں تو ممکن ہے کہ ہمسایہ کے ہنود بعض مساجد پر گھر اور مملوک ہونے کا دعوی کر دیں اور جھوٹی گواہیوں سے جیت لیں، بخلاف اس صورت کے کہ یہ ہیأت خود بتائے گی کہ یہ مسجد ہے تو اس میں مسجد کی حفاظت اور اعدا سے اس کی صیانت ہے، وباللہ التوفیق، واللہ تعالی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم و احکم۔

حواشی:

1. در مختار کتاب الحظر والاباحة فصل فی البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۴۵
2. تبیین الحقائق کتاب الصلوة باب مائیفسد الصلوة المطبعة الکبری الامیریة مصر ۱/ ۱۶۸
3. فتاوئ ہندیہ کتاب الکراہیة الباب الخامس فی آداب المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۱۹
4. القرآن الکریم ۵/ ۲

Fatawa Rizwia Volume Sixteen (16)

Problem 143: From the country of Bengal, district Noakhali, Qazi Hat post office, adjacent to Bakhtiar Munshi's market, sent by Maulvi Abdul Ali Sahib, 13 Jamadi-ul-Akhir 1322 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: if a Hindu joint landlord builds a mosque on his land for the five daily prayers and Friday prayers, or renovates or makes firm a mosque built by a Muslim, or through a pretext gives two hundred or four hundred to a person with the intention of building a mosque, and that person builds a mosque from the money given, will it be legally (Sharia) correct to pray in it or not? Explain and be rewarded.

The Answer: If he gave money to a Muslim with just the intention of building a mosque, or while giving the money, he explicitly said that a mosque should be built with this, and the Muslim did so, then it has certainly become a mosque and it is correct to pray in it.

[Arabic Legal Text]: "Because this is merely an authorization for the Muslim to purchase materials for the mosque with his money. By this alone, he does not become an agent. Even if agency (wakala) is assumed, since the type of item to be purchased was not specified, the purchase takes place only for the Muslim because gross ambiguity (jahalat-e-fahisha) invalidates agency. In Al-Durr al-Mukhtar: The principle is that if agency is unknown with gross ambiguity—meaning ambiguity of the genus, such as an animal—it becomes void (summarized). It is known that whenever a purchase finds execution upon the buyer, it is executed upon him. Thus, in any case, the materials became the property of the Muslim, and he designated them for a mosque, so it is valid."

[Urdu Explanation]: Because this was permission from his side to the Muslim to buy materials for the mosque with his money. Simply by this act, he did not become an agent. Even if agency is assumed, when the category of purchase is unspecified, the purchase occurs for the Muslim because extreme ambiguity (jahalat-e-fahisha) nullifies agency. In Durr-e-Mukhtar, the rule is: if agency is unknown due to extreme ambiguity, i.e., ignorance of the genus, like the ambiguity of an animal, then the agency becomes void, etc. (summarized). And it is a known fact that when a purchase is applicable to the buyer, it becomes effective. In any case, that purchased material became the property of the Muslim, and he built a mosque with it, so it is correct. (T)

Likewise, if a non-believer (kafir) repairs or renovates an old mosque, there will be no harm to its status as a mosque, because once a mosque is completed as a mosque, it

never ceases to be a mosque. (Because after becoming a mosque, it can never become anything other than a mosque. T)

1 Durr-e-Mukhtar, Chapter on Agency in Buying and Selling, Mujtabai Press, Delhi, 3/104.

फ़तावा रिज़विया जिल्द सोलह (16)

मसला 143: मुल्के बंगाल, जिला नोआखली, डाकखाना काज़ी हाट, बख़्तियार मुंशी के बाज़ार के पास से, मुर्सला (प्रेषक) मौलवी अब्दुल अली साहब, 13 जमादी-अल-आख़िर 1322 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि अगर कोई हिन्दू मुश्तरका ज़मींदार अपनी ज़मीन में पांच वक़्त की नमाज़ और जुमा के लिए एक मस्जिद बना दे, या किसी मुसलमान की बनाई हुई मस्जिद को दुरुस्त या पक्का कर दे, या किसी बहाने से दो सौ या चार सौ रुपये किसी शख़्स को मस्जिद बनवाने की नियत से दे, और वह शख़्स दिए हुए पैसों से मस्जिद बना दे, तो क्या शरई तौर पर उसमें नमाज़ पढ़ना दुरुस्त होगा या नहीं? बयान फ़रमाएं, सवाब पायें।

अल-जवाब: अगर उसने मस्जिद बनवाने की सिर्फ़ नियत से मुसलमान को रुपया दिया, या रुपया देते वक़्त साफ़ तौर पर कह भी दिया कि इससे मस्जिद बनवा दो, और मुसलमान ने वैसा ही किया, तो वह मस्जिद ज़रूर हो गई और उसमें नमाज़ पढ़ना दुरुस्त है।

[अरबी कानूनी पाठ]: क्योंकि यह केवल मुसलमान को अपने पैसे से मस्जिद के लिए सामान खरीदने की अनुमति है। केवल इसी से वह वकील (प्रतिनिधि) नहीं बन जाता। और यदि वकालत मान भी ली जाए, तो चूंकि खरीदी जाने वाली वस्तु का प्रकार (जिंस) तय नहीं था, इसलिए खरीदारी केवल मुसलमान के लिए होती है क्योंकि अत्यधिक अस्पष्टता (जहालत-ए-फ़ाहिशा) वकालत को अमान्य कर देती है। दुर्रे मुख्तार में है: सिद्धांत यह है कि यदि वकालत अत्यधिक अस्पष्ट हो—अर्थात जिंस की अज्ञानता, जैसे किसी जानवर की अस्पष्टता—तो वह अमान्य हो जाती है (सारांश)। और यह ज्ञात है कि जब खरीदारी खरीदार पर लागू होती है, तो वह उसी पर लागू होती है। अत; किसी भी स्थिति में, सामान मुसलमान की संपत्ति हो गया और उसने उसे मस्जिद बना दिया, इसलिए यह वैध है।

[उर्दू स्पष्टीकरण]: क्योंकि यह उसकी ओर से मुसलमान को अपने पैसे से मस्जिद के लिए सामान खरीदने की अनुमति थी। केवल इतनी सी बात से वह वकील नहीं हुआ। और यदि वकालत मान भी ली जाए, तो जब खरीदारी का प्रकार अनिश्चित हो, तो खरीदारी मुसलमान के लिए ही होती है क्योंकि अत्यधिक अस्पष्टता वकालत को अमान्य कर देती है। दुर्रे मुख्तार में नियम है: यदि वकालत अत्यधिक अस्पष्टता के साथ अज्ञात हो, यानी जिंस की अज्ञानता हो जैसे कि जानवर की अस्पष्टता, तो वकालत अमान्य हो जाती है, इत्यादि (सारांश)। और यह एक ज्ञात तथ्य है कि जब खरीदारी खरीदार

पर लागू होती है, तो वह प्रभावी हो जाती है। किसी भी स्थिति में, वह खरीदा हुआ सामान मुसलमान का स्वामित्व हो गया और उसने मस्जिद बना दी, तो यह सही है। (त)

इसी प्रकार, यदि कोई काफ़िर पुरानी मस्जिद की मरम्मत या उसे दुरुस्त करे, तो उसकी मस्जिदियत में कोई कमी नहीं आएगी, क्योंकि एक बार जब मस्जिद मुकम्मल तौर पर मस्जिद बन जाती है, तो वह फिर कभी ग़ैर-मस्जिद नहीं बनती। (क्योंकि मस्जिद बन जाने के बाद वह कभी भी मस्जिद के अलावा कुछ और नहीं बन सकती। त)

1 दुर्रे मुख्तार, बाब अल-वकाला बिल-बय वश-शिरा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 3/104.

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

مسئلہ ۱۴۳: از ملک بنگالہ ضلع نواکھالی ڈاکخانہ قاضی ہاٹ متصل بختیار منشی کے بازار مرسلہ مولوی عبدالعلی صاحب ۱۳ جمادی الآخر ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر کوئی ہندو مشترک زمیندار اپنی زمین میں نماز پنجگانہ وجمعہ کے لئے ایک مسجد بنادے یا مسلمان کی بنائی ہوئی مسجد کو درست یا پختہ کر دے یا از روئے حیلہ کے دو سو یا چار سو کسی شخص کو مسجد بنوانے کی نیت سے دے وہ شخص زر دادہ سے مسجد بنا دے شرعاً اس میں نماز پڑھنا درست ہو گا یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اگر اس نے مسجد بنوانے کی صرف نیت سے مسلمان کو روپیہ دیا یا روپیہ دیتے وقت صراحتاً کہہ بھی دیا کہ اس سے مسجد بنوادو، مسلمان نے ایسا ہی کیا تو وہ مسجد ضرور ہو گئی اور اس میں نماز پڑھنی درست ہے۔

لانہ انما یکون اذنا للمسلم بشراء الآلات للمسجد بمالہ وبمجرد ھذا لا یصیر وکیلا وان فرض التوکیل فحیت لم یعین جنس المشری لایقع الشراء الا للمسلم لان الجھالۃ الفاحشۃ تبطل الوکالۃ، فی الدر المختار الاصل انھا(ای الوکالۃ) ان جھلت جھالۃ فاحشۃ وھی جھالۃ الجنس کدابۃ بطلت اھ ۱ (ملخصاً) و معلوم ان الشراء متی وجد نفاذا علی المشتری نفذ علیہ فعلی کل کانت الآلات ملک المسلم وقد جعلھا مسجدا فصح۔

کیونکہ یہ اس کی طرف سے مسلمان کو اس کے مال سے مسجد کے لئے سامان خریدنے کا اذن ہوا اور محض اتنی بات سے وہ وکیل نہ ہوا اور بالفرض توکیل مان بھی لیں تو جب جنس شراء غیر معین ہے تو شراء مسلمان کے لئے ہی واقع ہو گی اس لئے کہ جہالتِ فاحشہ وکالت کو باطل کر

دیتی ہے۔ درمختار میں ہے قاعدہ یہ ہے کہ اگر وکالت جہالتِ فاحشہ کے ساتھ مجہول ہو یعنی جہالتِ جنس ہو جیسے دابہ کا مجہول ہونا تو وکالت باطل ہو جاتی الخ (ملخصاً) اور یہ بات معلوم ہے کہ شراء جب مشتری پر نفاذ پائے تو نافذ ہو جاتی ہے، بہر صورت وہ خریدا ہوا سامان مسلمان کا مملوک ہوا اور اس نے مسجد بنادی تو صحیح ہے۔ (ت)

yonhi مسجد قدیم کی درستی و مرمت اگر کافر کرے تو اسکی مسجدیت میں نقصان نہ آئے گا لان المسجد اذا تم مسجدا لا یعود غیر مسجد ابدا (کیونکہ مسجد بن جانے کے بعد کبھی بھی وہ غیر مسجد نہیں بن سکتی۔ ت)

۱ در مختار باب الوکالۃ بالبیع والشراء مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۱۰۴

Similarly, if someone paves the floor of the mosque or makes the walls solid, there is still no harm in its status as a mosque. Prayer in it is valid, for although these walls remain the property of the non-believer (as they are not eligible to endow something for a mosque), the walls are not actually part of the essence of the mosque.

Even if they [the walls] do not exist or are removed, no defect enters the status of the mosque. | If the walls of a mosque do not exist at all or are elevated, no defect occurs in its status as a mosque. Do you not see that the Masjid al-Haram has no walls at all? And if the building of the Kaaba were to be elevated, as happened in the time of our master Hazrat Abdullah bin Zubair (may Allah be pleased with him), even then praying towards it is permissible. The jurists have clearly stated this. (T) Do you not see that the Masjid al-Haram has no walls at all? And if the building of the Kaaba were removed, as occurred in the time of our master Abdullah bin al-Zubayr (may Allah be pleased with them both), prayer towards it would still be valid, as they have explicitly stated.

Similarly, the issue of paving the floor is considered like an additional item, such as a mat. The permissibility of prayer is because, although the materials remain the property of the non-believer, praying on them is with their permission.

So it was like praying in the land of a non-believer with his permission, or rather even more appropriate. | So this is like praying in a non-believer's land with his permission, or even more prioritized than that. (T)

However, Muslims should not accept such things, as it pollutes the mosque with the ownership of a non-believer.

And the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Indeed, we do not seek help from a polytheist." | Indeed, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "We do not seek assistance from a polytheist." (T)

And there is also this disadvantage: since that floor remains the property of the non-believer, if at any time he or his heir after him forbids prayer on it, the prayer will become impermissible until the floor is dug up and the ground cleared. As for the first case, where a polytheist has a mosque built on his land, if the polytheist gifted that land to a Muslim and the Muslim then built the mosque, it is permissible, and prayer in it is considered prayer in a mosque. But if he built the mosque on his own

property without transferring ownership to a Muslim, then that mosque is not a mosque according to Sharia.

1. Musannaf Ibn Abi Shaybah, Book of Jihad, Chapter on seeking help from polytheists, Idarat al-Qur'an, Karachi, 12/395.

इसी तरह यदि कोई मस्जिद के फ़र्श को पक्का करवा दे या दीवारों को मज़बूत बनवा दे, तब भी उसकी मस्जिदियत में कोई हर्ज नहीं है। उसमें नमाज़ पढ़ना सही है, क्योंकि हालांकि ये दीवारें काफ़िर की मिल्कियत रहेंगी (क्योंकि वह मस्जिद के लिए वक्फ़ करने का पात्र नहीं है), लेकिन दीवारें वास्तव में मस्जिद के सार (हक़ीक़त) में शामिल नहीं हैं।

यहाँ तक कि अगर वे [दीवारें] न हों या हटा दी जाएँ तो मस्जिद की हैसियत में कोई कमी नहीं आती। | यदि मस्जिद की दीवारें बिल्कुल न हों या ऊँची हो जाएँ तो मस्जिदियत में कोई ख़लल नहीं आता। क्या तुम नहीं देखते कि मस्जिद अल-हराम में कोई दीवारें नहीं हैं? और अगर काबा की इमारत ऊँची हो जाए, जैसा कि हमारे आका हज़रत अब्दुल्ला बिन ज़ुबैर (अल्लाह उनसे राज़ी हो) के समय में हुआ था, तब भी उसकी ओर मुँह करके नमाज़ पढ़ना जायज़ है। फ़ुक़्हा (धर्मशास्त्रियों) ने इसकी व्याख्या की है। (त) क्या तुम नहीं देखते कि मस्जिद अल-हराम में कोई दीवारें नहीं हैं? और अगर काबा की इमारत को हटा दिया जाए, जैसा कि हमारे आका अब्दुल्ला बिन ज़ुबैर (अल्लाह उन दोनों से राज़ी हो) के समय में हुआ था, तो उसकी ओर नमाज़ पढ़ना सही होगा, जैसा कि उन्होंने स्पष्ट रूप से कहा है।

इसी तरह फ़र्श को पक्का करने का मसला एक अतिरिक्त चीज़ जैसे चटाई बिछाने की तरह है। नमाज़ के जायज़ होने का कारण यह है कि हालांकि वह सामग्री काफ़िर की मिल्कियत रहेगी, लेकिन उस पर नमाज़ उसकी अनुमति से है।

तो यह काफ़िर की ज़मीन में उसकी अनुमति से नमाज़ पढ़ने की तरह हुआ, बल्कि उससे भी बेहतर। | तो यह काफ़िर की ज़मीन में उसकी अनुमति से नमाज़ पढ़ने के समान हुआ, या उससे भी अधिक प्राथमिकता वाला है। (त)

हाँ, मुसलमानों को ऐसी चीज़ स्वीकार नहीं करनी चाहिए क्योंकि इससे मस्जिद को काफ़िर की मिल्कियत से प्रदूषित करना होता है।

और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: 'निश्चय ही हम किसी मुशरिक (बहुदेववादी) से सहायता नहीं मांगते।' | वास्तव में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया कि हम मुशरिक से सहायता नहीं लेते। (त)

और इसमें यह बुराई भी है कि जब वह फ़र्श काफ़िर की मिल्कियत में बना रहता है, तो यदि किसी समय वह या उसके बाद उसका वारिस उस पर नमाज़ पढ़ने से मना कर दे, तो नमाज़ तब तक नाजायज़ हो जाएगी जब तक कि फ़र्श खोदकर ज़मीन साफ़ न कर ली जाए। जहाँ तक पहली स्थिति का प्रश्न है कि कोई मुशरिक अपनी ज़मीन में मस्जिद बनवाए, यदि मुशरिक ने वह ज़मीन किसी मुसलमान को हिबा (उपहार) कर दी और मुसलमान ने मस्जिद बनवाई, तो यह जायज़ है और उसमें नमाज़ मस्जिद की नमाज़ है। और यदि किसी मुसलमान को मालिक बनाए बिना अपनी ही मिल्कियत रखते हुए मस्जिद बनवाई, तो वह मस्जिद शरई तौर पर मस्जिद नहीं हुई।

1. मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा, किताबुल जिहाद, बाब फ़िल इस्तिआनति बिल मुशरिकीन, इदारतुल क़ुरआन, कराची, १२/ ३९५

पृष्ठ २९७ का ६३१

فتاوٰی رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶) اسی طرح کچھ مسجد کو اگر پکی کرادے فرش اور دیواریں پختہ بنوادے جب بھی اس کی مسجدیت میں حرج نہیں اس میں نماز درست ہے کہ یہ دیواریں اگرچہ ملک کافر رہیں گی کہ وہ مسجد کے لئے وقف کرنے کا اہل نہیں مگر دیواریں حقیقت مسجد میں داخل نہیں،

حتی لولم تکن او رفعت لم یتطرق الی المسجد خلل | مسجد کی دیواریں اگر بالکل نہ ہوں یا مرتفع ہو جائیں تو مسجدیت میں کوئی خلل نہیں آتا، کیا تو نہیں دیکھتا کہ مسجد الحرام میں دیواریں نہیں ہیں اور اگر کعبہ اللہ کی عمارت اگر مرتفع ہو جائے جیسا کہ سیدنا حضرت عبداللہ بن زبیر رضی اللہ تعالٰی عنہ کے زمانے میں ہوا تو تب بھی اس کی طرف منہ کرکے نماز پڑھنا جائز ہے، فقہاء نے اس کی تصریح کی ہے (ت) الا تری ان المسجد الحرام لا جدران فیه اصلا وان بناء الکعبة لو رفع کما وقع فی زمن سیدنا عبداللہ بن الزبیر رضی اللہ تعالی عنهما لصحت الصلوة الیها کما نصوا علیه۔

یوں ہی مسئلہ کہ فرش پختہ کرنے کو ڈالا چٹائی کی طرح ایک شیئ زائد ہے اور جواز نماز یوں کہ اگرچہ وہ مسالہ ملک کافر پر رہے گا مگر اس پر نماز اس کے اذن سے ہے، فکان کالصلاة فی ارض الکافر باذنه بل اولی۔ | تو یہ کافر کی زمین میں اس کے اذن سے نماز پڑھنے کی مانند ہوا یا اس سے بھی اولٰی ہے۔ (ت)

ہاں ایسی چیز کا قبول کرنا مسلمانوں کو نہ چاہئے کہ مسجد کو ملک کافر سے آلودہ کرنا ہے، وقد قال رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم انا لا نستعین بمشرک ۱۔ | تحقیق رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم نے فرمایا کہ ہم مشرک سے استعانت نہیں کرتے (ت)

اور اس میں یہ بھی قباحت ہے کہ جب وہ فرش ملک کافر پر باقی ہے تو اگر کسی وقت وہ یا اس کے بعد اس کا وارث اس پر نماز سے منع کردے تو نماز ناجائز ہوجائے گی جب تک فرش کھود کر زمین صاف نہ کرلیں۔ رہی پہلی صورت کہ مشرک اپنی زمین میں مسجد بنوادے اگر مشرک نے وہ زمین کسی مسلمان کو ہبہ کردی اور مسلمان نے مسجد بنوائی تو جائز ہے اور اس میں نماز مسجد میں نماز ہے، اور اگر بے تملیک مسلم اپنی ہی ملک رکھ کر مسجد بنوائی تو وہ مسجد شرعاً مسجد نہ ہوئی،

۱ مصنف ابن ابی شیبہ کتاب الجہاد باب فی الاستعانۃ بالمشرکین ادارۃ القرآن کراچی ۱۲/ ۳۹۵

Volume Sixteen (16) Fatawa Ridawiyya

[Box Section] Arabic Text: Because a disbeliever is not eligible to endow (waqf) a mosque. In Jawahir al-Akhlati, it is stated that if a Dhimmi (protected non-Muslim) made his house a mosque for Muslims, built it as Muslims build, and permitted them to pray in it, so they prayed in it, then he died; it becomes inheritance for his heirs. This is the consensus of all. Urdu Translation: Because a non-believer is not eligible to endow a mosque. It is written in Jawahir al-Akhlati that a Dhimmi made his house a mosque for Muslims and constructed it like the Muslims do, then told the Muslims to offer prayers in it, and they did so. Subsequently, when the Dhimmi died, that property would pass to his heirs as inheritance, and this is the opinion of everyone. (T)

Praying in it is like praying in a non-believer's house, for which there is absolutely no reward of a mosque. However, as long as it is with his permission, the prayer is valid; if he forbids it, permission will no longer remain, and it will be disliked (Makruh) like praying on usurped land, due to the "disposal of another's property without their permission" (Li-tasarruf fi milk al-ghayr bi-ghayri idhnihi). And Allah the Almighty knows best.

Issue 144: From Kanpur, sent by Maulvi Ubaidullah Sahib. What do the scholars of religion say regarding this matter? A woman named Hindah separated from her husband and took up an unlawful profession, and she also traded goods worth fifteen hundred. Consequently, she purchased several houses, etc., with that same money within a few days. The money she had was partly acquired lawfully and partly unlawfully, but it is not known how much was lawful and how much was unlawful. In short, the wealth with her was mixed. After that, her mother became the heir to this wealth. Hindah's mother, based solely on her own opinion, built a mosque. Now, people avoid praying in this mosque. Therefore, please state whether such a mosque will be given the status of a mosque or not? And is this endowment (waqf) Shariah-compliant or not? Also, please advise what the ruling is if a person did not receive mixed wealth through inheritance, but possesses mixed personal wealth, as many people do nowadays—if a mosque is built from such wealth, what is the ruling? Explain and be rewarded.

The Answer: Mixed wealth that the deceased collected through various means, and the heir could not find any detailed information about how much is lawful and how

much is unlawful, and from whom the unlawful portion was taken—then a claim for an unknown matter cannot be made against them. In such a…

---

1. Jawahir al-Akhlati, Kitab al-Waqf, Manuscript copy, page 712. Page 298 of 631

[बॉक्स अनुभाग] अरबी पाठ: क्योंकि एक काफ़िर मस्जिद को वक़्फ़ करने का पात्र नहीं है। 'जवाहर अल-अख़लाती' में है कि यदि किसी ज़िममी (संरक्षित गैर-मुस्लिम) ने अपने घर को मुसलमानों के लिए मस्जिद बनाया, उसे वैसे ही बनाया जैसे मुसलमान बनाते हैं, और उन्हें उसमें नमाज़ पढ़ने की अनुमति दी, और उन्होंने उसमें नमाज़ पढ़ी, फिर वह मर गया; तो वह उसके वारिसों की विरासत बन जाता है। और यही सभी का मत है। उर्दू अनुवाद: क्योंकि काफ़िर मस्जिद को वक़्फ़ करने का पात्र नहीं है। 'जवाहर अल-अख़लाती' में है कि एक ज़िममी ने अपने घर को मुसलमानों के लिए मस्जिद बनाया और मुसलमानों की तरह उसकी तामीर कराई, फिर मुसलमानों को उसमें नमाज़ पढ़ने को कहा और उन्होंने उसमें नमाज़ पढ़ी। इसके बाद जब वह ज़िममी मर गया, तो वह उसके वारिसों को विरासत के तौर पर मिलेगी, और यही सब का कहना है। (त)

इसमें नमाज़ पढ़ना एक काफ़िर के घर में नमाज़ पढ़ना है जिस पर मस्जिद का सवाब हरगिज़ नहीं मिलता, मगर जब तक उसकी इजाज़त है, नमाज़ दुरुस्त है; अगर वह मना कर देगा तो अब इजाज़त नहीं रहेगी और ज़मीन ग़सब (कब्ज़ा) में नमाज़ की तरह मकरूह होगी, "मालिक की इजाज़त के बिना गैर की मिल्कियत में तसर्रुफ़ करने की वजह से" (लित-तसर्रुफ़ फ़ी मिल्क अल-ग़ैर बि-ग़ैरी इधनिही)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १४४: कानपुर से प्रेषक मौलवी उबैदुल्लाह साहब। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक औरत जिसका नाम हिंदा है, उसने अपने शौहर से अलहदगी (अलग होना) इख्तियार करके नाजायज़ पेशा अपना लिया और माल में पंद्रह सौ की तिजारत भी करती रही। चुनाँचे उसने उसी माल से चंद दिनों में मुताअद्दिद (कई) मकान वग़ैरह भी खरीद लिए। उसके पास जो माल था वह कुछ हलाल तौर पर हासिल हुआ था और कुछ हराम तौर पर, लेकिन यह बात कि माल हलाल किस क़दर था और माल हराम किस क़दर, कुछ मालूम नहीं। खुलासा यह कि वह माल उसके पास मुख़्तलत (मिश्रित) था। इसके बाद इस माल की वारिस उसकी माँ बनी। हिंदा की माँ ने महज़ अपनी राय से एक मस्जिद तामीर की। अब इस मस्जिद में लोग नमाज़ पढ़ने से परहेज़ करते हैं। पस यह फ़रमाया जाए कि ऐसी मस्जिद को मस्जिद का हुक्म देंगे या नहीं? और यह वक़्फ़ शरअन सही है या नहीं? और यह भी इरशाद हो कि माल-ए-मुख़्तलत विरासतन अगर शख़्स को न मिला हो जबकि खुद उसके पास मुख़्तलत अपना ज़ाती हो जैसा आज ज़माने में ब-कसरत लोगों के पास है, अगर ऐसे से मस्जिद बनवाई जाए तो क्या हुक्म है? बयान करें ताकि सवाब मिले।

जवाब: माल-ए-मुख़्तलत कि मौरिस (मरने वाला) मुख़्तलिफ़ वजहों से जमा कर ले और वारिस को उसकी कुछ तफ़सील का पता नहीं चल सका कि कितना हलाल है और कितना हराम है, और जो हराम है वह किस-किस से लिया है, तो अम्र-ए-मजहूल (अज्ञात मामला) का मुतालबा उससे नहीं हो सकता। ऐसी ही...

---

1. जवाहर अल-अख़लाती, किताब अल-वक़्फ़, क़लमी नुस्खा, सफ़ा ७१२ पृष्ठ २९८/६३१

[باکس سیکشن] عربی عبارت: لان الکافر لیس اھل لوقف المسجد وفی جواھر الاخلاطی جعل ذمی دارہ مسجدا للمسلمین وبناہ کما بنی المسلمون واذن لھم بالصلوۃ فیہ فصلوافیہ ثم مات یصیر میر اثالورثتہ وھذا قول الکل۔ اردو ترجمہ: کیونکہ کافر مسجد کو وقف کرنے کا اہل نہیں جواہر الاخلاطی میں ہے کہ ذمی نے اپنے گھر کو مسلمانوں کے لئے مسجد بنایا اور مسلمانوں کی طرح اس کی تعمیر کرائی پھر مسلمانوں کو اس میں نماز پڑھنے کو کہا اور انہوں نے اس میں نماز پڑھی بعد ازاں وہ ذمی مر گیا تو وہ اس کے وارثوں کو بطور میراث ملے گی، اور یہی سب کا قول ہے (ت)

اس میں نماز ایک کافر کے گھر میں نماز ہے جس پر نماز مسجد کا ہرگز ثواب نہیں مگر جبکہ اس کے اذن سے ہے نماز درست ہے اگر منع کر دے گا تو اب اجازت نہ رہے گی اور زمین غصب میں نماز کی طرح مکروہ ہو گی للتصرف فی ملک الغیر بغیر اذنہ (ملک غیر میں بلااذن مالک تصرف کرنے کی وجہ سے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۴۴: از کانپور مرسلہ مولوی عبید اللہ صاحب کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک عورت مسماۃ ہندہ نے اپنے شوہر سے علیحدگی اختیار کر کے کسب ناجائز اختیار کر لیا اور مال میں ہزار پانسو کی تجارت بھی کرتی رہی چنانچہ اس نے اسی مال سے چند دن میں متعدد مکان وغیرہ بھی خرید لئے اور وہ مال اسکے پاس کچھ بطور حلال حاصل ہوا تھا اور کچھ بطور حرام ، لیکن یہ امر کہ مال حلال کس قدر تھا اور مال حرام کس قدر، کچھ معلوم نہیں، خلاصہ یہ کہ وہ مال اس کے پاس مختلط تھا، اس کے بعد اس مال کی وارث اس کی ماں بنی، ہندہ کی ماں نے محض اپنی رائے سے ایک مسجد کی تعمیر کی، اب اس مسجد میں لوگ نماز پڑھنے سے پرہیز

کرتے ہیں، پس یہ فرمایا جائے کہ ایسی مسجد کو حکم مسجد کا دیں گے یا نہیں؟ اور یہ وقف شرعاً صحیح ہے یا نہیں؟ اور یہ بھی ارشاد ہو کہ مال مختلط وراثتاً اگر شخص کو نہ ملا ہو جبکہ خود اس کے پاس مختلط اپنا ذاتی ہو جیسا آج زمانے میں بکثرت لوگوں کے پاس ہے اگر ایسے سے مسجد بنوائی جائے تو کیا حکم ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: مال مختلط کہ مورث وجوہ مختلفہ سے جمع کر لے اور وارث کو اس کی کچھ تفصیل کا پتا نہیں چل سکا کہ کتنا حلال ہے کتنا حرام ہے، جو حرام ہے کس کس سے لیا ہے تو امر مجہول کا مطالبہ اس سے نہیں ہو سکتا ایسی ہی

---

۱ جواہر الاخلاطی کتاب الوقف قلمی نسخہ ص ۷۱۲ صفحہ ۲۹۸ از ۶۳۱

Fatawa Razawiyya - Volume 16

At another place our scholars have stated that:

[Arabic Quote]: Prohibition does not transfer (to other things). The explanation of this matter is found in 'Durr-ul-Mukhtar', 'Radd-ul-Muhtar', and other books. (T)

Therefore, the mentioned mosque is certainly a mosque, its endowment (waqf) is valid, and praying in it is permissible. Even if one's own money is mixed or entirely forbidden (haram), and the mosque is built with it such that the forbidden wealth was not simultaneously specified in both the contract and the payment for purchasing land, bricks, and other materials, then according to the school of Imam Karkhi - which is currently the ruling upon which fatwas are issued - the impurity (khabath) will not affect these purchased items.

[Arabic Quote]: Rather, it is deemed better in 'Al-Tariqat al-Muhammadiyya' to issue a fatwa on an even broader basis, which is that impurity absolutely does not transfer to substitutes when it concerns items that are not specified in sales, such as dirhams and dinars. (T)

'Contracting upon haram wealth' means showing the haram money and saying, 'Give me such-and-such item in exchange for this.' And 'payment in haram wealth' means subsequently giving that same haram money as compensation. If someone buys something without showing any specific money and then pays with haram money, then although giving it was forbidden for him,

[Arabic Quote]: Because in doing so, he was obligated to return that haram wealth to the rightful owner; if the owner or their heirs no longer exist or are unknown, then giving it in charity (sadaqah) is mandatory. Giving this haram wealth as compensation to someone else is a deviation from both these duties, hence it is not permissible. (T)

In fact, it was also forbidden for the seller to accept it if they knew that this money is purely haram and held without ownership, like money from usurpation, bribery, or adultery. However, when the contract was not based on haram wealth but was general, no impurity entered the purchased item. Similarly, if someone showed haram money and asked for an item in exchange, and after the item was given, they did not pay with that haram money but gave lawful money instead, then even though the contract was based on haram, the payment was not. In both these scenarios, according to the prevailing legal school, the substitutes (purchased items) remain lawful (halal). It is evident that general purchases here usually follow the first

scenario where the contract is not based on haram wealth, and if by chance this happened with some materials, its current state is unknown.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 16

एक अन्य स्थान पर हमारे विद्वानों ने फ़रमाया है कि:

अतः उल्लेखित मस्जिद निश्चित रूप से मस्जिद है, इसका वक़्फ़ सही है और इसमें नमाज़ जायज़ है। यदि अपना धन मिश्रित या पूरी तरह हराम हो और उससे मस्जिद इस प्रकार बनाई जाए कि ज़मीन, ईंट और अन्य सामग्री की खरीद के समय अनुबंध (अक़्द) और भुगतान (नक़्द) दोनों में हराम धन को विशेष रूप से निर्दिष्ट न किया गया हो, तो इमाम कर्खी के मज़हब के अनुसार - जिस पर वर्तमान में फ़तवा दिया जाता है - इन खरीदी हुई वस्तुओं में अशुद्धि (ख़बासत) का प्रभाव नहीं पड़ेगा।

अरबी उद्धरण: बल्कि 'अल-तरीक़त अल-मुहम्मदिया' में इससे भी अधिक व्यापक आधार पर फ़तवा देना बेहतर माना गया है, और वह यह है कि अशुद्धि विकल्पों (अब्दाल) में बिल्कुल भी प्रभाव नहीं डालती जब वे ऐसी वस्तुएं हों जो सौदों में निर्दिष्ट नहीं होतीं, जैसे दिरहम और दीनार। (त)

'हराम पर अनुबंध' का अर्थ यह है कि हराम धन दिखाकर कहे कि 'इसके बदले में मुझे फ़लाँ चीज़ दे दो', और 'नक़्द' का अर्थ यह है कि फिर मुआवज़े में वही हराम धन दे। यदि बिना पैसा दिखाए कोई चीज़ खरीदी और फिर हराम धन मुआवज़े में दिया, तो हालाँकि ऐसा देना उसके लिए हराम था,

अरबी उद्धरण: क्योंकि इसमें वह उस हराम धन को उसके असली मालिक को वापस करने का पाबंद था; यदि वह या उसका कोई वारिस जीवित नहीं है या उनका पता नहीं है, तो सदक़ा (दान) करना अनिवार्य है। जबकि यह हराम धन किसी को मुआवज़े में देना और असली मालिक को वापस करने से हटना होगा, इसलिए यह जायज़ नहीं है। (त)

बल्कि विक्रेता (बेचने वाले) के लिए भी इसे लेना हराम था यदि उसे पता हो कि यह पैसा ऐन हराम है और बिना स्वामित्व के उसके पास है, जैसे छीन-झपट, रिश्वत या व्यभिचार की कमाई। मगर जब अनुबंध हराम पर न हो बल्कि सामान्य हो, तो खरीदी हुई वस्तु में अशुद्धि नहीं आई। इसी तरह यदि हराम धन दिखाकर उसके बदले कोई चीज़ माँगी, और चीज़ मिल जाने पर वह हराम धन नहीं दिया बल्कि हलाल धन दिया, तो अब हालाँकि अनुबंध हराम पर हुआ मगर भुगतान हराम से नहीं हुआ। इन दोनों स्थितियों में प्रचलित फ़तवे के अनुसार विकल्प (खरीदी हुई चीज़ें) हलाल रहती हैं। और ज़ाहिर है कि यहाँ सामान्य खरीद पहली स्थिति पर ही होती है कि अनुबंध हराम धन पर नहीं होता, और यदि मान लिया जाए कि कुछ सामग्रियों के साथ संयोगवश ऐसा हुआ भी हो, तो उसका हाल ज्ञात नहीं है।

فتاوی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

جگہ ہمارے علماء نے فرمایا ہے کہ:

الحرمة لاتتعدی بیان المسئلة فی الدرالمختار وردالمحتار وغیرہما من الاسفار۔ | حرمت متعدی نہیں ہوتی اس مسئلہ کی وضاحت در مختار اور ردالمحتار وغیرہ کتب میں ہے (ت)

تو مسجد مذکور ضرور مسجد ہے اور اس کا وقف صحیح اور اس میں نماز جائز ، اور اگر خود اپنا روپیہ مختلط بلکہ حرام ہو اور اس سے مسجد یوں بنائے کہ زمین وخشت وغیرہما آلات کی خریداری میں زر حرام پر عقد ونقد جمع نہ ہو تو مذہب امام کرخی پر کہ اب وہی مفتی بہ ہے ان خریدی ہوئی اشیاء میں خباثت اثر نہ کرے گی۔

بل استحسن فی الطریقة المحمدیة الافتاء بما اوسع من ھنا وھو ان الخبث لایسری فی الابدال مطلقاً اذا کان ذلك فیما لایتعین فی البیع کالدر اہم والدنانیر۔ | بلکہ طریقہ محمدیہ میں تو اس سے وسیع تر صورت پر فتوی کو مستحسن قرار دیا ہے اور وہ یہ کہ خباثت ابدال میں مطلقاً اثر نہیں کرتی جبکہ ان اشیاء میں ہو جو بیوع میں متعین نہیں ہو تیں جیسے دراہم ودنانیر۔ (ت)

حرام پر عقد کے یہ معنی کہ زرِ حرام دکھا کر کہے اس کے عوض فلاں شیء دے دے، اور نقد کے یہ معنی کہ پھر زر حرام ہی اس کے معاوضہ میں دے، اگر مطلقاً بغیر روپیہ دکھائے کوئی چیز خریدے اور پھر زرِ حرام عوض میں دیا تو یہ دینا اگر چہ اسے حرام تھا،

لانه فیه بادائه الی من کان له وان لم یبق ہو ولا وارثه اولم یعرف فالتصدق وہذا عدول عنہما فلا یجوز۔ | کیونکہ اس میں وہ مال حرام اس شخص کو واپس کرنے کا پابند تھا جس کا وہ ہے اگر وہ یا اس

کا کوئی وارث باقی نہیں یا ان کا علم نہیں تو صدقہ کرنا لازم ہے جبکہ یہ مال حرام کسی کو معاوضے میں دینے اور اصل مالک کو واپس کرنے سے عدول ہوگا تو جائز نہیں۔ (ت)

بلکہ بائع کو بھی لینا حرام تھا جبکہ اسے معلوم ہو کہ یہ روپیہ عین حرام اور اس کے پاس بلاملک ہے جیسے غصب ور شوت واجرت زناو غیر ہ کاروپیہ مگر جبکہ حرام پر عقد نہ ہو افر د مطلق پر ہو اخریدی ہوئی شے میں خبث نہ آیا یو نہی اگر زر حرام دکھا کر کہا اس کے عوض فلاں شیء دے دے، جب اس نے دے دی اس نے وہ روپیہ ثمن میں نہ دیا بلکہ زر حلال دیا تو اب اگر چہ عقد حرام پر ہوا مگر نقد اس کا نہ ہوا، ان دونوں صورتوں میں مذہب مفتی بہ پر ابدال یعنی خریدی ہوئی چیزیں حلال رہتی ہیں اور ظاہر ہے کہ یہاں عام خریداریاں اسی صورت اولی پر ہوتی ہیں کہ حرام پر عقد نہیں ہوتا، اور اگر بالفرض بعض آلات پر اتفاقاً ایسا ہوا ہو تو اس کا حال معلوم نہیں۔

Fatawa-e-Razviyah Volume 16 (16)

"We follow this principle unless we find something specifically forbidden." [1] Imam Muhammad has stated in "Al-Asl" that we adopt this until we come to know about the prohibition of a specific thing. (T)

So there is no doubt about the mosque status of such mosques and the validity of prayer in them. "We have detailed this issue in our Fatawa" (Verily, we have explained the details of this issue in our Fatawa. T).

Mas'ala 145: From Shahr-e-Kohna, 23 Muharram al-Sharif 1323 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: Muslims expanded a small mosque. In the land that was incorporated, there is one archway (mihrab). By no calculation can there be five doors; neither is there enough land to make two more doors to reach five, nor is there enough money to demolish the front archways and include this land to construct three doors. Now, if one door is prepared and they all total four doors, will it cause any flaw in the prayer or not? What permission has the noble Sharia given? State it and be rewarded.

Answer: It is certainly true that odd numbers are beloved to Allah Almighty. "Verily, Allah is Witr (Odd) and loves Witr" [2] (Allah Almighty is Witr i.e., Odd and likes the odd number. T). And here, it is customary among common Muslims to have an odd number of doors in a mosque. "The scholars have explicitly stated that departing from established custom for fame is disliked (Makruh)" (Scholars have clarified that departing from the continuous practice of Muslims is disliked. T). Therefore, as far as possible, one should avoid going against the common practice of Muslims, but if it is impossible, there is no harm. In prayer, there is no superiority or flaw whatsoever due to the doors being odd or even. And Allah Almighty knows best.

Mas'ala 146: Sent by Inayat Hussain, 4 Safar 1323 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: In a locality, there is a small mosque. On one side is a graveyard, on two sides is a pond, and on one side is a path. It is in need of repair. A person wants to build a mosque but on the condition that it be larger than this mosque and include rooms etc.

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Karahiya, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/342 2 Musnad Ahmad bin Hanbal, from Musnad Ali (may Allah be pleased with him), Dar al-Fikr Beirut, 1/143

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

"हम इसे अपनाते हैं जब तक कि हमें किसी विशेष वस्तु के हराम होने का पता न चल जाए।" [1] इमाम मुहम्मद ने 'अस्ल' में फ़रमाया है कि हम इसी को अपनाते हैं जब तक कि हमें किसी विशिष्ट वस्तु के हराम (वर्जित) होने का पता न चल जाए। (त)

तो ऐसी मस्जिदों की मस्जिदियत और उनमें नमाज़ की शुद्धता में कोई संदेह नहीं है। "हमने इस मसले का विस्तार अपने फ़तावा में बयान कर दिया है।" (बेशक, हमने इस मसले का विवरण अपने फ़तावा में वर्णित किया है। त)

मसला 145: पुराने शहर से, 23 मुहर्रम शरीफ़ 1323 हिजरी। दीन के विद्वान इस मसले के बारे में क्या फ़रमाते हैं: मुसलमानों ने एक छोटी मस्जिद का विस्तार किया। जो ज़मीन अंदर आई उसमें एक मेहराब है। किसी भी गणना से पाँच दरवाज़े नहीं हो सकते; न तो ज़मीन इतनी अधिक है कि दो दरवाज़े और बनकर पाँच हो जाएँ और न ही इतना धन है कि सामने की मेहराबों को तोड़कर इस ज़मीन को शामिल करके तीन दरवाज़े बनाए जाएँ। अब अगर एक दरवाज़ा तैयार हो जाए और कुल मिलाकर चार दरवाज़े हो जाएँ तो क्या नमाज़ में किसी प्रकार की कोई कमी आएगी या नहीं? शरीयत-ए-मुतहरा ने क्या अनुमति दी है? बयान करें और पुण्य कमाएँ।

उत्तर: इतना तो निश्चित है कि विषम संख्या अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल को प्रिय है। "बेशक अल्लाह वित्र (विषम) है और वित्र को पसंद करता है।" [2] (अल्लाह तआला वित्र यानी विषम है और विषम को पसंद करता है। त)। और यहाँ आम मुसलमानों में मस्जिद के दरवाज़े विषम संख्या में ही रखने का रिवाज है। "विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि प्रसिद्धि के लिए स्थापित आदत से हटना मकरूह (नापसंद) है।" (विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि मुसलमानों की निरंतर आदत से हटना मकरूह है। त)। इसलिए जहाँ तक संभव हो, मुसलमानों की सामान्य आदत के विरुद्ध जाने से बचें, और यदि असंभव हो तो कोई हर्ज नहीं। नमाज़ में दरवाज़ों के विषम या सम होने से किसी प्रकार की कोई श्रेष्ठता या दोष बिलकुल नहीं है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 146: प्रेषक इनायत हुसैन, 4 सफ़र 1323 हिजरी। दीन के विद्वान इस मसले के बारे में क्या फ़रमाते हैं: एक गाँव में एक मस्जिद छोटी है और उसकी एक ओर कब्रिस्तान है, दो ओर तालाब है और एक ओर रास्ता है, और वह मरम्मत की माँग करती है। एक व्यक्ति चाहता है कि मैं एक मस्जिद बनाऊँ लेकिन शर्त यह है कि वह इस मस्जिद से बड़ी हो और उसमें कमरा आदि हो...

1 फ़तावा हिंदिया, किताबुल कराहिया, अध्याय 12, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/342 2 मुसनद अहमद बिन हंबल, मुसनद अली रज़ियल्लाहु अन्हु से, दारुल फ़िक्र बेरूत, 1/143

पृष्ठ 631 में से 300

وقد قال فی الاصل بہ ناخذ مالم نعرف شیئاً حراماً بعینہ ۱- امام محمد نے اصل میں فرمایا کہ ہم اسی کو اپناتے ہیں جب تک ہمیں کسی خاص شے کے حرام ہونے کا پتا نہ چل جائے۔ (ت)

تو ایسی مساجد کی مسجدیت اور ان میں نماز کی صحت میں شک نہیں وقد فصلنا المسألۃ فی فتاؤنا (تحقیق ہم نے اس مسئلہ کی تفصیل اپنے فتاوٰی میں بیان کردی ہے۔ت)

مسئلہ ۱۴۵: از شہر کہنہ ۲۳ محرم شریف ۱۳۲۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ چھوٹی مسجد کو مسلمانوں نے بڑھایا جو زمین اندر آتی اس میں ایک محراب ہوتی ہے کسی حساب سے پانچ در نہیں ہو سکتے، نہ تو زمین زیادہ ہے کہ دو در بن کر پانچ ہو جائیں نہ اتنا روپیہ کہ سامنے کی محرابیں توڑ کر اس زمین کو شامل کر کے تین در بنائے جائیں ، اب اگر ایک در تیار ہو جائے اور سب مل کر چار در ہو جائیں تو کسی طرح کا نماز میں فتور آئے گا یا نہیں؟ شرع شریف نے کیا اجازت دی ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اتنا ضرور ہے کہ طاق عدد اللہ عزوجل کو محبوب ہے ان اللہ وتر یحب الوتر ۲ (اللہ تعالٰی وتر یعنی طاق ہے اور طاق کو پسند کرتا ہے۔ت) اور یہاں عام مسلمانوں میں مسجد کے در طاق ہی رکھنے کا رواج ہے وقد نص العلماء ان الخروج عن العادۃ شھرۃ و مکروہ (علماء نے تصریح فرمائی کہ مسلمانوں کی عادتِ مستمرہ سے خروج مکروہ ہے۔ت) تو جہاں تک ممکن ہو مخالفت عادت مسلمین سے احتراز کریں اور ناممکن ہو تو کوئی حرج نہیں اور نماز میں تو کسی طرح دروں کے طاق یا جفت ہونے سے کوئی فضیلت یا فتور اصلاً نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۴۶: مرسلہ عنایت حسین ۴ صفر ۱۳۲۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک موضع میں ایک مسجد چھوٹی ہے اور ایک جانب اس کے قبرستان ہے دو جانب تالاب ہے اور ایک جانب راستہ ہے اور مرمت طلب ہے، ایک شخص یہ چاہتا ہے کہ میں ایک مسجد بناؤں مگر شرط یہ ہے کہ اس مسجد سے بڑی ہو اور اس میں حجرہ وغیرہ

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۴۲ ۲ مسند احمد بن حنبل از مسند علی رضی اللہ عنہ دار الفکر بیروت ۱/ ۱۴۳

Fatawa Razawiyyah Volume (16)

...and there should be a well there, and arrangements for the Imam and Muezzin should also be made from the property. This existing mosque has no room for expansion around it. If another mosque is built in this locality, this mosque will become deserted; no worshipper will come to this mosque to pray because there is no Imam in this mosque, and the worshippers are not such that they can lead the prayer in congregation. In such a situation, should a mosque be built or not? And should this mosque be demolished and its bricks etc. be used in that mosque, or what should be done?

The Answer: Building a mosque is a cause of great reward. Effort should be made in every possible way to keep that mosque inhabited as well as this one. If one wants to earn reward, an Imam should be appointed for it as well. If it is known that building this new mosque will make the existing one deserted, then it should never be built, for making a mosque deserted is strictly forbidden (Haram-e-Qat'i), and demolishing it is strictly forbidden. It is also strictly forbidden to use the bricks etc. of an inhabited mosque in another mosque. Allah Almighty said: "And who are more unjust than those who prevent the name of Allah from being mentioned in His mosques and strive toward their destruction."[1] And Allah Almighty knows best.

Problem 74: From Budaun 20 Safar 1323 AH Zaid intends to level an ancient Muslim cemetery and build a mosque on the roof of those graves, and to include it in the courtyard of an ancient mosque. He also wants to level the entrance of the ancient mosque and build a shop or a room under it, making the roof a mosque. Does Zaid have this right according to Sharia, and will this roof of graves become a mosque, and will the prayer-performer receive the reward of a mosque or not? Explain and receive reward from Allah Almighty.

The Answer: It is not at all permissible to level the doorway and build a shop under it. It is stated in Alamgiri: "It is not permissible for the administrator of the mosque to build shops within the boundaries of the mosque or in its surrounding area."[2]

[1] Al-Quran al-Karim 2/114 [2] Fatawa Hindiyah, Kitab al-Waqf, Chapter 11 on the Mosque, Second Section, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/462

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

...और वहीं कुआं भी हो और पेश इमाम और मोअज़्ज़िन के वास्ते भी इंतज़ाम जायदाद से कर दिया जाए और यह जो मस्जिद है इसके आस-पास बढ़ाने की गुंजाइश नहीं है। अगर दूसरी मस्जिद इस मोहल्ले में तामीर हुई तो यह मस्जिद वीरान हो जाएगी, इसमें कोई नमाज़ी नमाज़ के वास्ते नहीं आएगा इस वजह से कि इस मस्जिद में कोई इमाम नहीं है और नमाज़ी भी ऐसे नहीं कि इसमें इमामत करके जमाअत कर लें। ऐसी हालत में मस्जिद तामीर करना चाहिए या नहीं? और यह मस्जिद शहीद करके ईंट वगैरह उस मस्जिद की इस मस्जिद में लगायें या क्या करें?

अल-जवाब: मस्जिद बनाना बाइसे अज्रे अज़ीम (महान पुण्य का कार्य) है, जिस तरह मुमकिन हो कोशिश की जाए कि वह मस्जिद भी आबाद रहे और यह भी आबाद हो। सवाब लेना चाहता है तो उसके लिए भी इमाम मुक़र्रर करे। अगर किसी तरह यह मुमकिन हो बल्कि अगर मालूम हो कि इस मस्जिद का बनना उसे वीरान कर देगा तो हरगिज़ न बनाए कि मस्जिद का वीरान करना हरामे क़तई है और इसे शहीद करना हरामे क़तई, और आबाद मस्जिद की ईंट वगैरह दूसरी मस्जिद में लगा देना हरामे क़तई। अल्लाह तआला ने फ़रमाया कि "उससे बड़ा ज़ालिम कौन हो सकता है जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका ज़िक्र किए जाने से रोके और उनकी वीरानी की कोशिश करे।"[1] वल्लाह तआला आलम।

मसअला 74: बदायूँ से, 20 सफ़र 1323 हिजरी ज़ैद ने मुसलमानों के एक पुराने क़ब्रिस्तान को पाट कर उन क़ब्रों की छत पर मस्जिद बनाना और उसे एक पुरानी मस्जिद के सहन में शामिल करने का इरादा किया है और पुरानी मस्जिद के दरवाज़े को भी पाट कर उसके नीचे दुकान या हुजरा बनाना और छत को मस्जिद करना चाहता है। क्या शरअन् ज़ैद को यह हक़ है और क्या क़ब्रों की यह छत मस्जिद हो जाएगी और नमाज़ी को मस्जिद का सवाब मिलेगा या नहीं? बयान कीजिए और अल्लाह तआला से अज्र पाइए।

अल-जवाब: दरवाज़ा पाट कर उसके नीचे दुकान बनाना हरगिज़ जायज़ नहीं, आलमगीरी में है: "मस्जिद के नाज़िम (प्रबंधक) के लिए जायज़ नहीं कि वह मस्जिद की हुदूद (सीमाओं) में या फ़ना-ए-मस्जिद (आसपास) में दुकानें बनाए।"[2]

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 2/114 [2] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय 11 मस्जिद के बारे में, दूसरा खंड, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/462

اور وہیں چاہ بھی ہو اور پیش امام اور مؤذن کے واسطے بھی انتظام جائداد سے کر دیا جائے اور یہ جو مسجد ہے اسکے آس پاس بڑھانے کی گنجائش نہیں ہے اگر دوسری مسجد اس موضع میں تعمیر ہوئی تو یہ مسجد ویران ہو جائے گی اس میں کوئی نمازی نماز کے واسطے نہیں آئے گا اس وجہ سے کہ اس مسجد میں کوئی امام نہیں ہے اور نمازی بھی ایسے نہیں کہ اس میں امامت کر کے جماعت کر لیں ایسی حالت میں مسجد تعمیر کرنا چاہئے یا نہیں؟ اور یہ مسجد شہید کر کے اینٹ وغیرہ اس مسجد کی اس مسجد میں لگائیں یا کیا کریں؟

الجواب: مسجد بنانا باعث اجر عظیم ہے جس طرح ممکن ہو کوشش کیجائے وہ مسجد بھی آباد رہے اور یہ بھی آباد ہو، ثواب لینا چاہتا ہے تو اس کے لئے بھی امام مقرر کرے اگر کسی طرح یہ ممکن ہو بلکہ اگر معلوم ہو کہ اس مسجد کا بننا اسے ویران کردے گا تو ہر گز نہ بنائے کہ مسجد کا ویران کرنا حرام قطعی ہے اور اسے شہید کرنا حرام قطعی، اور آباد مسجد کی اینٹ وغیرہ دوسری مسجد میں لگا دینا حرام قطعی۔ قال اللہ تعالٰی "وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰہِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْھَا اسْمُہٗ وَسَعٰی فِیْ خَرَابِھَا"۔[1] واللہ تعالٰی اعلم۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا کہ اس سے ظالم تر کون ہو سکتا ہے جو مساجد میں اللہ کے ذکر سے روکے اور ان کی بربادی کی سعی کرے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۷۴: از بدایون ۲۰ صفر ۱۳۲۳ھ زید نے قبرستان قدیم اہل اسلام کو پاٹ کر ان قبروں کی چھت پر مسجد بنانا اور اس کو ایک مسجد قدیم کے صحن میں داخل کرنے کا قصد کیا ہے اور دروازہ قدیم مسجد کو بھی پاٹ کر اسکے نیچے دکان یا حجرہ بنانا اور چھت کو مسجد کرنا چاہتا ہے، آیا شرعاً زید کو یہ منصب ہے اور یہ سقفِ قبور مسجد ہو جائے گی اور مصلی کو ثوابِ مسجد ملے گا یا نہیں؟ بینوا توجروا عند اللہ تعالٰی (بیان کیجئے اور اللہ تعالٰی سے اجر پائیے۔ ت)

الجواب: دروازہ پاٹ کر اس کے نیچے دکان بنانا ہرگز جائز نہیں، عالمگیری میں ہے: قیم المسجد لایجو ز لہ ان یبنی حوانیت فی حد المسجد او فی فنائہ۔[2] ناظم مسجد کو جائز نہیں کہ وہ مسجد کی حدود میں یا فنائے مسجد میں دکانیں بنائے (ت)

[1] القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴ [2] فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد فصل ثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۶۲

Fatawa Rizvia (Volume 16)

And permission is granted to build a room, provided nothing is taken from the mosque's land for it, and it does not cause any restriction such as on a pathway to the mosque, and those changing the door are the residents of the locality themselves or with their permission. It is stated in Fatawa Imam Qazi Khan: 'The residents of the locality have the authority to relocate the mosque's door.' (Note: T) And in this case, the roof of the room will become part of the mosque, provided it is with the consent of the residents of the locality. It is mentioned in 'Khulasa':

[Table 1] Arabic: ارض وقف على مسجد والارض بجنب ذلك المسجد وارادوا ان يزيدوا في المسجد شيئا من الارض جاز الخ۔ ٢ English Translation: A piece of land was endowed for a mosque, and there is land beside this mosque. If the residents of the neighborhood intended to make some addition to the mosque from this land, it is permissible, etc. (Note: T)

It is stated in Fatawa Kubra, then Jami' al-Mudmarat Sharh al-Quduri, then Fatawa Hindiyyah:

[Table 2] Arabic: مسجد اراد اهله ان يجعل الرحبة مسجدا وان يحولوا الباب عن موضعه فلهم ذلك فان اختلفوا نظر ايهم اكثر وافضل فلهم ذلك ٣ اھ بتلخيص۔ English Translation: The residents of the neighborhood wanted to make the courtyard part of the mosque and change the door from its original place; this is permissible. If there is a dispute among them, then it will be considered what the opinion of the majority and the more virtuous group is, and the authority will be given to them. (Summary) (Note: T)

And having a room underneath it will not be contrary to the sanctity of the roof as a mosque. The statement in 'Al-Bahr' that for a place to be a mosque, its lower and upper parts must also be a mosque (Note: T), applies here to mean that ownership rights must be severed from humans in all aspects. The mosque's welfare facilities are appendages of the mosque. The continuation of the mentioned text in 'Al-Bahr' itself is:

[Table 3] Arabic: لينقطع حق العبد عنه بقوله تعالى وان المساجد لله بخلاف ما اذا كان السرداب العلو موقوفا لمصالح المسجد كسرداب بيت المقدس هذا هو ظاهر۔ English Translation: So that human rights are severed from it, based on the command of Allah Almighty: 'And truly the mosques are for Allah.' This is contrary to when a basement or upper story is endowed for the mosque's welfare, such as the basement of Bayt al-Maqdis. This is the apparent view.

Footnotes: 1. Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Waqf, Chapter: A man turning his house into a mosque, Naval Kishore, Lucknow, 4/137. 2. Khulasa al-Fatawa, Kitab al-Waqf, 4th Chapter regarding the Mosque, Maktaba Habibiyah, Quetta, 4/421. 3. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter 11, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 2/456. 4. Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Waqf, Section on Mosque Rulings, H.M. Saeed Company, Karachi, 5/251.

फ़तावा रिज़विया (खंड 16)

और कमरा (हुजरा) बनाने की अनुमति है बशर्ते कि मस्जिद की ज़मीन से इसमें कुछ न लिया जाए, और न ही मस्जिद के रास्ते या किसी अन्य मामले में कोई तंगी हो, और दरवाज़ा बदलने वाले खुद मुहल्ले के लोग हों या उनकी अनुमति से हो। फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ान में है: 'मुहल्ले के लोगों को मस्जिद के दरवाज़े को बदलने का अधिकार है।' (नोट: त) और इस स्थिति में कमरे की छत मस्जिद हो जाएगी, बशर्ते कि यह मुहल्ले के लोगों की सहमति से हो। 'ख़ुलासा' में है:

[तालिका 1] अरबी: ارض وقف على مسجد والارض بجنب ذلك المسجد وارادوا ان يزيدوا في المسجد شيئا من الارض جاز الخ۔ २ हिंदी अनुवाद: एक ज़मीन मस्जिद के लिए वक़्फ़ हुई और इस मस्जिद के पहलू में ज़मीन है। मुहल्ले के लोगों ने इरादा किया कि मस्जिद में कुछ इज़ाफ़ा इस ज़मीन से करें, तो जायज़ है आदि। (नोट: त)

फ़तावा कुबरा, फिर जामिउल मुज़मरात शरह अल-क़ुदूरी, फिर फ़तावा हिन्दिया में है:

[तालिका 2] अरबी: مسجد اراد اهله ان يجعل الرحبة مسجدا وان يحولوا الباب عن موضعه فلهم ذلك فان اختلفوا نظر ايهم اكثر وافضل فلهم ذلك ۳ اهـ بتلخيص۔ हिंदी अनुवाद: मुहल्ले के लोगों ने चाहा कि बरामदे को मस्जिद बना दें और दरवाज़े को अपनी जगह से तब्दील (बदल) कर दें, तो जायज़ है। और अगर उनमें आपस में मतभेद हो, तो देखा जाएगा कि उनमें से अक्सर (बहुमत) और अफ़ज़ल गिरोह की क्या राय है और उन्हीं को अधिकार दिया जाएगा। (सारांश) (नोट: त)

और इसके नीचे कमरा होना छत की मस्जिदियत के विरुद्ध न होगा। 'बह्र' के इस कथन की शर्त कि मस्जिद होने के लिए उसका निचला और ऊपरी हिस्सा भी मस्जिद हो (नोट: त), यहाँ इसका अर्थ यह है कि सभी दिशाओं में मालिकाना अधिकार बंदों से कट जाए। मस्जिद के हित के काम मस्जिद के अधीन हैं। स्वयं 'बह्र' में उपरोक्त इबारत का शेष भाग यह है:

[तालिका 3] अरबी: لينقطع حق العبد عنه بقوله تعالى وان المساجد لله بخلاف ما اذا كان السرداب العلو موقوفا لمصالح المسجد كسرداب بيت المقدس هذا هو ظاهر۔ हिंदी अनुवाद: ताकि बंदे का हक़ उससे मुन्क़ता (समाप्त) हो जाए, अल्लाह तआला के इस इरशाद की बुनियाद पर कि 'मस्जिदें अल्लाह तआला की हैं'। इसके विपरीत जब तहखाना या बालाख़ाना मस्जिद के मक़ासिद (हितों) के लिए वक़्फ़ हों, जैसा कि बैतुल मक़दिस का तहखाना है। यह स्पष्ट है।

फुटनोट्स: 1. फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, किताबुल वक़्फ़, बाब: एक आदमी द्वारा अपने घर को मस्जिद बनाना, नवल किशोर, लखनऊ, 4/137। 2. ख़ुलासा अल-फ़तावा, किताबुल वक़्फ़, चौथा अध्याय मस्जिद के बारे में, मकतबा हबीबिया, क्वेटा, 4/421। 3. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक़्फ़, ग्यारहवाँ अध्याय, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 2/456। 4. अल-बह्र अल-रईक़, किताबुल वक़्फ़, मस्जिद के अहकाम पर अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 5/251।

فتاوٰی رضویہ (جلد شانزدہم (۱۶))

اور حجرہ بنانے کی اجازت ہے جبکہ زمین مسجد سے اس میں کچھ نہ لیا جائے، نہ مسجد پر راہ وغیرہ کسی امر کی تنگی لازم آئے اور یہ تغییر دروازہ کرنے والے خود اہل محلہ ہوں یا ان کے اذن سے ہو۔ فتاوی امام قاضی خاں میں ہے: لاھل المحلۃ تحویل باب المسجد ۱ (اہل محلہ کو دروازہ مسجد کی تبدیلی کا اختیار ہے۔ت) اور اس صورت میں حجرہ کی چھت مسجد ہو جائے گی جبکہ برضائے اہل محلہ ہے۔ خلاصہ میں ہے:

[ٹیبل ۱] عربی: ارض وقف علی مسجد والارض بجنب ذلك المسجد وارادوا ان یزیدوا في المسجد شیئا من الارض جاز الخ۔ ۲ اردو ترجمہ: ایک زمین مسجد کے لئے وقف ہوئی اور اس مسجد کے پہلو میں زمین ہے اہل محلہ نے ارادہ کیا کہ مسجد میں کچھ اضافہ اس زمین سے کریں تو جائز ہے الخ (ت)

فتاوٰی کبری پھر جامع المضمرات شرح القدوری پھر فتاوی ہندیہ میں ہے:

[ٹیبل ۲] عربی: مسجد اراد اھلہ ان یجعل الرحبۃ مسجدا وان یحولوا الباب عن موضعہ فلھم ذلك فان اختلفوا نظر ایھم اکثر وافضل فلھم ذلك ۳ اھ بتلخیص۔ اردو ترجمہ: اہل محلہ نے چاہا کہ برآمدہ کو مسجد کر دیں اور دروازہ کو اپنی جگہ سے تبدیل کر دیں تو جائز ہے اور اگر ان میں باہم اختلاف ہو تو دیکھا جائے گا کہ ان میں اکثر و افضل گروہ کی کیا رائے ہے اور انہیں کو اختیار دیا جائیگا اھ بتلخیص (ت)

اور اس کے نیچے حجرہ ہونا کچھ منافی مسجدیت سقف نہ ہوگا، قول بحر شرط کونہ مسجدا ان یکون سفلہ وعلوہ مسجدا ۴ (اس کے مسجد ہونے کی شرط یہ ہے کہ اس کے نیچے اور اوپر والا

حصہ بھی مسجد ہوـت) یہاں وارد ہوگا کہ اس سے مراد یہ ہے کہ جمیع جہات میں حقوق مالکانہ عباد سے منقطع ہو مصالح مسجد توابع مسجد ہیں، خود بحر میں تتمہ عبارت مذکور یہ ہے:

[ٹیبل ۳] عربی: لینقطع حق العبد عنه بقوله تعالی وان المساجد لله بخلاف ما اذا کان السرداب العلو موقوفا لمصالح المسجد کسرداب بیت المقدس هذا هو ظاهر۔ اردو ترجمہ: تاکہ حق عبد اس سے منقطع ہو جائے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی بنیاد پر کہ مسجدیں اللہ تعالیٰ کی ہیں، بخلاف اس کے کہ جب تہ خانہ یا بالا خانہ مصالح مسجد کیلئے موقوف ہوں جیسا کہ بیت المقدس کا تہ خانہ ہے۔

حواشی: ۱ فتاویٰ قاضی خاں کتاب الوقف باب الرجل جعل داره مسجداً نولکشور لکھنؤ ۴/ ۱۳۷ ۲ خلاصۃ الفتاوی کتاب الوقف الفصل الرابع فی المسجد مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۴/۴۲۱ ۳ فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۶ ۴ بحر الرائق کتاب الوقف فصل فی احکام المسجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۵۱

Fatawa Razawiya (Volume 16)

The Narration 1 - It is in *Hidaya*: (Arabic text): "Whoever builds a mosque with a basement under it or a house above it, and makes the mosque door lead to the road, and separates it from his property, then he has the right to sell it, and if he dies, it will be inherited from him, because it has not been purely for Allah Almighty, due to the right of the slave remaining attached to it. However, if the basement is for the benefits of the mosque, it is permissible." (T): This is what is in *Zahir al-Riwayah*. (Urdu translation): The person who built a mosque under which there is a basement and above which there is a house, made the mosque door towards the road and separated it from his ownership, then he has the power to sell it. If he dies, it will be considered his inheritance because it did not become purely for Allah Almighty; due to this reason, the human right remained attached to it. And if the basement is for the benefits of the mosque, then it is permissible. (T)

Yes, if Zaid performs this action himself without the consent of the residents of the neighborhood, then that roof will not become a mosque. Although prayer in it is permissible, there will be no reward for praying in a mosque. It is stated in *Alamgiriya*:

(Arabic text): "A trustee of a mosque made a house that was endowed to the mosque into a mosque itself, and people prayed in it for years, then people stopped praying in it, so it was returned to being a productive house. This is permissible because the trustee's making it a mosque was not valid. This is mentioned in *al-Waqi'at al-Husamiyya*." (Urdu translation): A trustee of a mosque made a house, which was endowed to the mosque, into a mosque. People prayed in it for several years. Then people stopped praying in it. Then it returned to its previous state, meaning it started being rented out. This is permissible because the trustee's action of making it a mosque was not correct. This is mentioned in *Waqi'at Husamiyya*. (T)

As for the old Muslim cemetery, it is certainly endowed for the burial of the dead. There are two situations in this: if that cemetery is functional, in that there is still room for burying the dead and there is no need to dispense with it for any other reason, nor has burial in it been prohibited by English law due to it being within city limits, then filling it up and preventing burials is fundamentally impermissible and forbidden, as this is an invalidation of the purpose of the endowment, and that is not allowed at all.

1. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Waqf, Section on Mosque Rulings, H.M. Saeed Company, Karachi, 5/251
2. Al-Hidaya, Kitab al-Waqf, Al-Maktaba al-Arabiya, Karachi, 2/624
3. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter 11 regarding the Mosque, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 2/456

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

रिवायत 1 - हिदाया में है: (अरबी पाठ): "जिसने एक मस्जिद बनाई जिसके नीचे एक तहखाना हो या जिसके ऊपर एक घर हो, और मस्जिद का दरवाज़ा सड़क की ओर रखा, और इसे अपनी संपत्ति से अलग कर दिया, तो उसे इसे बेचने का अधिकार है, और यदि वह मर जाता है, तो यह उसके वारिसों को मिलेगा, क्योंकि यह पूरी तरह से अल्लाह तआला के लिए नहीं हुआ, क्योंकि बंदे का अधिकार उससे जुड़ा रहा। और यदि तहखाना मस्जिद के लाभ के लिए हो, तो यह जायज़ है।" (T): यही ज़ाहिर अल-रिवायत में है। (उर्दू अनुवाद): जिस व्यक्ति ने मस्जिद बनाई जिसके नीचे तहखाना और ऊपर मकान है, उसने मस्जिद का दरवाज़ा रास्ते की तरफ बनाया और उसे अपनी मिल्कियत से निकाल दिया, तो वह उसे बेचने का अधिकार रखता है। अगर वह मर जाए तो उसकी विरासत मानी जाएगी क्योंकि वह विशुद्ध रूप से अल्लाह तआला के लिए नहीं हुआ, इस कारण से बंदे का अधिकार उसके साथ जुड़ा रहा। और अगर वह तहखाना मस्जिद के फायदों के लिए हो तो जायज़ है। (त)

हाँ, अगर ज़ैद मोहल्ले के लोगों की सहमति के बिना स्वयं यह कार्रवाई करे, तो वह छत मस्जिद नहीं बनेगी। हालाँकि उसमें नमाज़ जायज़ है, लेकिन मस्जिद में नमाज़ का सवाब नहीं होगा।
आलमगीरिया में है:

(अरबी पाठ): "एक मस्जिद के मुतवल्ली ने एक घर को जो मस्जिद के लिए वक्फ था, मस्जिद बना दिया और लोग इसमें कई सालों तक नमाज़ पढ़ते रहे, फिर लोगों ने इसमें नमाज़ पढ़ना छोड़ दिया, इसलिए उसे फिर से एक किराये वाले घर में बदल दिया गया। यह जायज़ है क्योंकि मुतवल्ली का इसे मस्जिद बनाना सही नहीं था। यह अल-वाकिआत अल-हुसामिया में वर्णित है।" (उर्दू अनुवाद): एक मस्जिद के मुतवल्ली ने एक घर को जो मस्जिद पर वक्फ था, मस्जिद बना दिया। लोग इसमें कई वर्षों तक नमाज़ पढ़ते रहे, फिर लोगों ने इसमें नमाज़ पढ़ना छोड़ दिया, फिर वह अपनी पुरानी स्थिति यानी किराये पर चलने लगा, तो यह जायज़ है क्योंकि मुतवल्ली का उसे मस्जिद बनाना सही नहीं हुआ था। यह वाकिआत हुसामिया में वर्णित है। (त)

जहाँ तक मुसलमानों के पुराने कब्रिस्तान का सवाल है, वह निश्चित रूप से मृतकों को दफनाने के लिए वक्फ होता है। इसमें दो स्थितियाँ हैं: यदि वह कब्रिस्तान उपयोग के योग्य है, यानी उसमें मृतकों को दफनाने के लिए जगह है और किसी अन्य कारण से इसकी उपेक्षा नहीं की जा सकती, न ही शहर की सीमा के भीतर होने के कारण अंग्रेजी कानून द्वारा इसमें दफनाने पर प्रतिबंध लगाया गया

है, तो इसे पाटकर दफनाने से रोकना पूरी तरह से नाजायज़ और हराम है, क्योंकि यह वक्फ के उद्देश्य को विफल करना है, और यह बिल्कुल भी जायज़ नहीं है।

---

1. बहर अर-राइक, किताब अल-वक़्फ़, मस्जिद के नियमों पर अनुभाग, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 5/251
2. अल-हिदाया, किताब अल-वक़्फ़, अल-मकतबा अल-अरबिया, कराची, 2/624
3. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-वक़्फ़, मस्जिद पर 11वां अध्याय, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 2/456

पृष्ठ 303/631

الروایۃ ۱ - ہدایہ میں ہے: من جعل مسجدا تحته سرداب او فوقه بیت وجعل باب المسجد الی الطریق وعزله عن مبلکه فله ان یبیعه وان مات یورث عنه لانه لم یخلص لله تعالی لبقاء حق العبد متعلقا به ولو کان السرداب لمصالح المسجد جاز 2 - یہی ظاہر الروایہ میں ہے (ت) جس شخص نے مسجد بنائی جس کے نیچے تہ خانہ اور اوپر مکان ہے اس نے مسجد کا دروازہ راستے کی طرف بنایا اور اس کو اپنی ملک سے نکال دیا تو وہ اس کو بیچنے کا اختیار رکھتا ہے اگر وہ مر جائے تو اس کی میراث قرار پائے گا کیونکہ وہ خالص اللہ تعالٰی کے لئے نہیں ہوا اس سبب سے حق عبد اس کے ساتھ منسلک رہا اور اگر وہ تہ خانہ مصالح مسجد کیلئے ہو تو جائز ہے۔ (ت)

ہاں اگر زید بطور خود یہ کاروائی بے رضائے اہل محلہ کرے تو وہ چھت مسجد نہ ہو جائے گی اور اس میں نماز اگرچہ جائز ہے مگر اس پر نماز مسجد کا ثواب نہ ہوگا۔ عالمگیریہ میں ہے:

متولي مسجد جعل منزلا موقوفاً علی المسجد مسجدا وصلی الناس فیه سنین ثم ترك الناس الصلوة فیه فاعید منزلا مستغلا جاز لانه لم یصح جعل المتولی ایاه مسجدا کذا في الواقعات الحسامیة 3 - ایک مسجد کے متولی نے ایک گھر جو کہ مسجد پر موقوف تھا مسجد بنادیا لوگ اس میں کئی برس نماز پڑھتے رہے، پھر لوگوں نے اس میں نماز پڑھنا چھوڑ دیا پھر وہ اپنی سابقہ حالت یعنی کرایہ پر چلنے لگا تو جائز ہے کیونکہ متولی کا اس کو مسجد کر دینا صحیح نہیں ہوا تھا یہ واقعات حسامیہ میں مذکور ہے (ت)

رہا مسلمانوں کا قبرستان قدیم کہ وہ ضرور دفن موتی کے لئے موقوف ہوتا ہے، اس میں دو صورتیں ہیں اگر وہ قبرستان قابل کار ہو کہ اس میں دفن اموات کو جگہ بھی ہے اور کسی اور وجہ

کے باعث اس سے استغناء بھی نہ ہو گیانہ داخل حدود شہر ہونے کے سبب اس میں دفن کی ممانعت انگریزی طور پر ہو گئی جب تو اسے پاٹ کر دفن سے روک دینا سرے سے ناجائز و حرام ہے کہ یہ ابطال غرض وقف ہے اور وہ اصلا روا نہیں۔

---

1 بحر الرائق کتاب الوقف فصل فی احکام المسجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۵۱ 2 الہدایۃ کتاب الوقف المکتبۃ العربیۃ کراچی ۲/ ۶۲۴ 3 فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۶

Fatawa Ridawiyya - Volume 16

It is in Alamgiriyyah: "La yajuzu taghyir al-waqf" (It is not permissible to change or alter the endowment. - T). In Fath al-Qadir:

"Al-wajib ibqa al-waqf 'ala ma kana 'alayh" - It is obligatory to keep the endowment in its previous state. (T)

And if it (the land) is no longer usable, or it has become redundant, or burial there has been prohibited, due to which it can no longer be used for its purpose, or an old mosque is located at the edge of a cemetery, and someone wants to turn it into a mosque by erecting pillars outside the cemetery boundaries, covering it at a sufficient height, and joining the roof to the courtyard of the former mosque, in such a way that the cemetery land is not obstructed, nor is the burial of the dead or the coming and going of people for that purpose hindered, and the pillars of this roof are not located on the graves of Muslims but are outside the cemetery boundaries, then there is no harm in it. Provided that the land where the pillars are erected belongs to the mosque and the action is taken by or with the permission of the local residents, or that land belongs to the builder of the roof or another Muslim who endows it for every purpose, or it is derelict state land (bayt al-mal) and this action does not cause harm to the pathways of Muslims, etc. In these cases, he has not committed any unauthorized disposal, nor has he obstructed the endowment, nor has he used its land for another purpose; he has only used the upper air space, which was neither endowed nor owned, for a non-harmful action for the benefit of Muslims. It is in Alamgiriyyah:

[Table/Box Section] Arabic Text: Dhikr fi al-Muntaqa 'an Muhammad rahimahu Allah Ta'ala fi al-tariq al-wasi' bani fihi ahl al-mahalla masjidan wa dhalika la yadurru bi al-tariq famana'ahum rajul fala ba'sa an yabnu kadha fi al-Hawi. Urdu Translation: In Al-Muntaqa, it is reported from Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) regarding a wide road where the locals built a mosque which did not harm the road. A man forbade them, but there is no harm in them building it; similarly in Al-Hawi. (T)

In the same source, from Khazanat al-Muftin:

[Table/Box Section] Arabic Text: Qawmun banau masjidan wahtaju ila makan Urdu Translation: A group built a mosque and they needed a place to expand the mosque...

Footnotes: 1. Fatawa Hindiyyah, Book of Waqf, Chapter 14 on Miscellaneous matters, Nurani Kutub Khana Peshawar, 2/490. 2. Fath al-Qadir, Book of Waqf, Maktaba Nooria Razvia Sukkur, 5/240. 3. Fatawa Hindiyyah, Book of Waqf, Chapter 11 on the Mosque, Nurani Kutub Khana Peshawar, 2/456.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 16

आलमगीरिया में है: 'ला यजूजु तग़य्युरुल वक़्फ़' (वक़्फ़ में बदलाव और परिवर्तन जायज़ नहीं। - त)। फ़तहुल क़दीर में है:

'अल-वाजिबु इबक़ाउल वक़्फ़ी अला मा काना अलैह' - वक़्फ़ को पिछली हालत पर बरक़रार रखना वाजिब है। (त)

और अगर वह इस्तेमाल के लायक़ न रहा या उससे बेनियाज़ी हो गई या वहाँ दफ़्न करने की मनाही हो गई, जिसके कारण अब वह उस काम में इस्तेमाल नहीं हो सकता, या पुरानी मस्जिद क़ब्रिस्तान के किनारे स्थित है, और कोई व्यक्ति क़ब्रिस्तान की सीमाओं के बाहर खंभे खड़े करके और पर्याप्त ऊँचाई पर छत डालकर उसे पिछली मस्जिद के आँगन से जोड़कर मस्जिद बनाना चाहता है, इस तरह कि क़ब्रिस्तान की ज़मीन न रुके और न ही उसमें मुर्दों को दफ़्न करने और लोगों के आने-जाने का रास्ता रुके और इस छत के खंभे मुसलमानों की क़ब्रों पर न हों बल्कि क़ब्रिस्तान की सीमा से बाहर हों, तो इसमें कोई हर्ज़ नहीं है। बशर्ते कि वह ज़मीन जहाँ खंभे खड़े किए गए हैं, मस्जिद से संबंधित हो और कार्रवाई मोहल्ले वालों की ओर से या उनकी अनुमति से हो, या वह ज़मीन छत बनाने वाले या किसी अन्य मुसलमान की मिल्कियत हो और वह उसे हर काम के लिए वक़्फ़ कर दे, या वह ज़मीन सरकारी बंजर ज़मीन (बैतुल माल) हो और इस कार्रवाई से मुसलमानों के रास्तों आदि को कोई नुक़सान न हो। इन स्थितियों में उसने कोई अनुचित हस्तक्षेप नहीं किया, न ही वक़्फ़ को रोका, और न ही उसकी ज़मीन को किसी दूसरे काम में इस्तेमाल किया; उसने केवल ऊपरी हवा का इस्तेमाल किया जो न तो वक़्फ़ थी और न ही किसी की मिल्कियत थी, एक ऐसा काम किया जो मुसलमानों के लाभ के लिए नुक़सानदेह नहीं है। आलमगीरिया में है:

[तालिका/बॉक्स खंड] अरबी पाठ: ज़िक्र फ़िल मुनतक़ी अन मुहम्मद रहमतुल्लाह तआला फ़ित-तरीक़ुल वासिअ बनी फ़ीहि अहलुल महल्लति मस्जिदन व ज़ालिका ला यज़ुर्रु बित-तरीक़ फ़मनअहुम रजुल फ़ला बासा अन यबनू कज़ा फ़िल हावी। उर्दू/हिंदी अनुवाद: मुनतक़ी में हज़रत इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैहि) से इस तरह उद्धृत है कि एक चौड़े रास्ते में मोहल्ले वालों ने मस्जिद बनाई जिससे रास्ते को कोई नुक़सान नहीं पहुँचा। एक व्यक्ति ने उन्हें इससे मना किया, लेकिन उनके मस्जिद बनाने में कोई हर्ज़ नहीं है; हावी में भी ऐसा ही है। (त)

इसी में ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन से है:

[तालिका/बॉक्स खंड] अरबी पाठ: क़ौमुन बनौ मस्जिदन वह्ताजू इला मकान उर्दू/हिंदी अनुवाद: लोगों ने मस्जिद बनाई तो उन्हें मस्जिद को वसीअ (विस्तृत) करने के लिए जगह की ज़रूरत पड़ी...

पादलेख: 1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक़्फ़, चौदहवाँ अध्याय, नुरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 2/490। 2. फ़तहुल क़दीर, किताबुल वक़्फ़, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 5/240। 3. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक़्फ़, ग्यारहवाँ अध्याय, नुरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 2/456।

पृष्ठ 304/631

عالمگیریہ میں ہے: لا یجوز تغییر الوقف (وقف میں تغییر و تبدیل جائز نہیں۔ ت) فتح القدیر میں ہے:

الواجب ابقاء الوقف علی ماکان علیہ ۲ - وقف کو حالِ سابق پر برقرار رکھنا واجب ہے (ت)

اور اگر وہ قابلِ کار نہ رہا یا اس سے استغناء ہو گیا یا وہاں دفن کی ممانعت ہو گئی جس کے سبب اب وہ اس کام میں صرف نہیں ہو سکتا یا مسجد قدیم لبِ مقبرہ واقع ہے یہ بیرون حدودِ مقبرہ ستون قائم کر کے اوپر کافی بلندی پر پاٹ کر چھت کو صحنِ مسجدِ سابق سے ملا کر مسجد کر دینا چاہتا ہے اس طرح کہ زمینِ مقبرہ نہ رکے نہ اس میں دفن موتی کرنے اور اس کی غرض سے لوگوں کے آنے جانے کی راہ رکے نہ اس چھت کے ستون قبورِ مسلمین پر واقع ہوں بلکہ حدودِ مقبرہ سے باہر ہوں تو اس میں حرج نہیں جبکہ وہ زمین جس میں ستون قائم کئے گئے متعلقِ مسجد ہو اور کارروائی اہل محلہ کی یا ان کے اذن سے ہو یا وہ زمین اس بانیِ سقف یا کسی دوسرے مسلمان کی ملک ہو اور مالک اسے ہر کام کے لئے وقف کر دے یا وہ زمین افتادہ بیت المال کی ہو اور اس میں اس کارروائی سے مسلمانوں کے راستے وغیرہ کو ضرر نہ ہو کہ ان حالتوں میں اس نے کوئی بیجا تصرف نہ کیا نہ وقف کو روکا نہ اس کی زمین کو کسی دوسرے کام میں صرف کیا صرف کیا صرف بالائی ہوا میں کہ نہ موقوف تھی نہ مملوک ایک تصرف غیر مضر نفعِ مسلمین کے لئے کیا۔

عالمگیریہ میں ہے:

[Table/Box Section] ذکر فی المنتقی عن محمد رحمہ اللہ تعالٰی فی الطریق الواسع بنی فیہ اھل المحلۃ مسجدا و ذلک لایضر بالطریق فمنعھم رجل فلا بأس ان یبنوا کذافی الحاوی ۳۔ منتقی میں حضرت امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی سے یوں منقول ہے کہ ایک وسیع راستہ میں اہل محلہ نے مسجد

بنائی جس سے راستہ کو کچھ ضرر نہ پہنچا ایک شخص نے انہیں اس سے منع کیا تو ان کے مسجد تعمیر کرنے میں کوئی حرج نہیں، حاوی میں یونہی ہے(ت)

اسی میں خزانۃ المفتین سے ہے:

[Table/Box Section] قوم بنوا مسجدا واحتاجوا الی مکان لوگوں نے مسجد بنائی تو انہیں مسجد کو وسیع کرنے

حواشی: 1 فتاوٰی ہندیۃ کتاب الوقف الباب الرابع عشر فی المتفرقات نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۴۹۰ 2 فتح القدیر کتاب الوقف مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵ / ۲۴۰ 3 فتاوٰی ہندیۃ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۴۵۶

Fatawa Rizvia, Volume 16

[Arabic Box 1]: To expand the mosque, they took some space from the path and included it into the mosque. If it causes harm to those using the path, it is not permissible; but if it does not cause harm, I hope there is no harm in it. This is as stated in 'Al-Mudhmarat,' and it is the preferred view, as also mentioned in 'Khazanat al-Muftin.' [Urdu Translation]: ...space was needed for it, and they took some space from the path and included it into the mosque. If it causes harm to the people on the path, it is impermissible, and if it doesn't cause harm, then I hope there is no issue in it, just as it is in Mudhmarat and this is preferred. It is the same in Khazanat al-Muftin. (T)

Furthermore, in [Fatawa] Hindiyyah, regarding building a mosque by covering a public right in a way that does not harm those rights, the specific ruling is as follows:

[Urdu Translation]: Hisham said in Nawadir that I asked Imam Muhammad bin Hasan (may Allah have mercy on him) that there is a river in a town with a large population which is in the form of a forest or mountain stream, and it belongs specifically to those people. Now some people intended to build a mosque by constructing over a part of the river. Neither does it cause any loss to the river, nor does any of the river owners have any objection. So Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said that those people have the authority to build such a mosque, whether they build it for the people of the locality or for the general public, as it is in Muheet. (T)

And from this, it becomes clear that such a waqf will also become a mosque, and the worshiper will receive the reward of praying in a mosque. The fact that there are graves underneath does not matter because our scholars have described the upper surface of the graves as the right of the deceased.

[Arabic Box 3]: In 'Al-Alamgiriyyah,' quoting 'Al-Qunyah,' it is stated that Ala al-Tarjumani said: Stepping on graves is a sin because the roof of the grave is the right of the deceased. [Urdu Translation]: In Alamgiriyyah, with reference to Qunyah, it is mentioned that Ala Tarjumani said: trampling over a grave is a sin because the upper surface of the graves is the right (property) of the deceased. (T)

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter 11 regarding the Mosque, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/457.
2. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter 11 regarding the Mosque, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/457.

3. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Karahiyyah, Chapter 16 regarding Visiting Graves, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/351.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

[अरबी बॉक्स 1]: मस्जिद के विस्तार के लिए, उन्होंने रास्ते से कुछ जगह ली और उसे मस्जिद में शामिल कर लिया। यदि इससे रास्ते का उपयोग करने वालों को नुकसान होता है, तो यह जायज़ नहीं है; लेकिन अगर इससे उन्हें कोई नुकसान नहीं होता, तो मुझे उम्मीद है कि इसमें कोई बुराई नहीं है। जैसा कि 'अल-मुधमरात' में है, और यही पसंदीदा राय है, जैसा कि 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में भी है। [उर्दू अनुवाद]: ...इसके लिए कुछ जगह की ज़रूरत पड़ी और उन्होंने रास्ते से कुछ जगह लेकर मस्जिद में शामिल कर ली। अगर इससे रास्ता चलने वालों को नुक़सान हो तो नाजायज़ है और अगर नुक़सान न हो तो मुझे उम्मीद है कि इसमें कोई हर्ज नहीं होगा जैसा कि मुज़मरात में है और यही मुख़्तार (पसंदीदा) है। खज़ानतुल मुफ़्तीन में भी यूँ ही है। (त)

इसके अलावा, [फ़तावा] हिन्दिया में सार्वजनिक अधिकारों की वस्तु को पाटकर इस तरह मस्जिद बनाने के संबंध में, जिससे उन अधिकारों को नुकसान न पहुँचे, विवरण यह है:

[अरबी बॉक्स 2]: 'नवादिरे हिशाम' में दर्ज है: मैंने मुहम्मद इब्न अल-हसन से एक बड़ी आबादी वाले गाँव की नदी के बारे में पूछा जिसकी जनसंख्या अनगिनत है। यह नदी या तो एक नहर थी या एक पहाड़ी नाला जो विशेष रूप से उनका था। कुछ लोग इस नदी के एक हिस्से को पाटकर उस पर मस्जिद बनाना चाहते थे, बशर्ते कि इससे नदी को कोई नुकसान न हो और नदी के मालिकों में से किसी को कोई आपत्ति न हो। मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: उन्हें सामान्य जनता के लिए या उस मोहल्ले के लिए वह मस्जिद बनाने का अधिकार है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में उल्लेखित है। [उर्दू अनुवाद]: हिशाम ने नवादिरे में कहा कि मैंने इमाम मुहम्मद बिन हसन (रहमतुल्लाहि अलैहि) से दरयाफ़्त किया कि एक घनी आबादी वाले कस्बे में एक नहर है जो कि जंगल या पहाड़ के नाले की सूरत में है और वो ख़ास उन्हीं लोगों की है। अब कुछ लोगों का इरादा हुआ कि वो नहर के कुछ हिस्से को तामीर करके मस्जिद बना दें, इससे न तो नहर को कोई नुक़सान है और न ही नहर वालों में से किसी को कोई ऐतराज़ है। तो इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फ़रमाया कि उन लोगों को ऐसी मस्जिद बनाने का इख़्तियार है चाहे वो मस्जिद अहले महल्ला के लिए बनाएँ या आम लोगों के लिए, जैसा कि मुहीत में है। (त)

और यहीं से स्पष्ट हो गया कि वह वक़्फ़ भी मस्जिद हो जाएगी और नमाज़ी को मस्जिद में नमाज़ पढ़ने का सवाब मिलेगा। इसके नीचे कब्रें होने से कोई फर्क नहीं पड़ता क्योंकि हमारे विद्वानों ने कब्रों की ऊपरी सतह को मृतक का अधिकार बताया है।

[अरबी बॉक्स 3]: 'अल-आलमगीरिया' में 'अल-कुनया' के हवाले से कहा गया है कि अला अल-तरजुमानी ने कहा: कब्रों को रौंदना पाप है क्योंकि कब्र की छत मृतक का अधिकार है। [उर्दू अनुवाद]: आलमगीरिया में बहवाला क़ुनिया मज़कूर है कि अला तरजुमानी ने फ़रमाया क़ब्र को रौंदना गुनाह है क्योंकि क़ब्रों की बालायी सतह मय्यित का हक़ (मलकियत) है। (त)

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक़्फ़, मस्जिद पर 11वां अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/457.
2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक़्फ़, मस्जिद पर 11वां अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/457.
3. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल कराहिया, कब्रों की ज़ियारत पर 16वां अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/351.

لیتسع المسجد واخذوا من الطریق وادخلوہ في المسجد ان کان یضر بأصحاب الطریق لا یجوز وان کان لا یضر بھم رجوت ان لا یکون بہ بأس کذا في المضمرات وھو المختار کذا في خزانۃ المفتین ۱۔ کے لئے کچھ جگہ کی ضرورت پڑی اور انہوں نے راستہ سے کچھ جگہ لے کر مسجد میں داخل کرلی، اگر اس سے راستہ والوں کو ضرر ہو تو ناجائز ہے اور اگر ضرر نہ ہو تو مجھے امید ہے کہ اس میں کوئی حرج نہ ہو گا جیسا کہ مضمرات میں ہے اور یہی مختار ہے خزانۃ المفتین میں یونہی ہے۔ (ت)

نیز ہندیہ میں حق عام کی شے پاٹ کر مسجد اس طرح بنانے کا جس سے ان حقوق کو ضرر نہ پہنچے جزئیہ یہ ہے:

في نوادر ھشام سألت محمد الحسن عن نھر قریۃ کثیرۃ الاھل لا یحصی عددھم وھو نھر قناۃ او نھر وادلھم خاصۃ، واراد قوم ان یعمروا بعض ھذا النھر ویبنوا علیہ مسجدا اولا یضر ذلك بالنھر ولا یتعرض لھم احد من اھل النھر، قال محمد رحمہ اللہ تعالی یسعھم ان یبنوا ذلك المسجد للعامۃ او المحلۃ کذا في المحیط ۲۔ ہشام نے نوادر میں کہا کہ میں نے امام محمد بن حسن رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ سے دریافت فرمایا کہ ایک کثیر آبادی والے قصبہ میں ایک نہر ہے جو کہ جنگل یا پہاڑ کے نالے کی صورت میں ہے اور وہ خاص انہی لوگوں کی ہے اب کچھ لوگوں کا ارادہ ہوا کہ وہ نہر کے کچھ حصہ تعمیر کر کے مسجد بنادیں، اس سے نہ تو نہر کو کوئی نقصان ہے اور نہ ہی نہر والوں میں سے کسی کو کوئی اعتراض ہے تو امام محمد رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ نے فرمایا کہ ان لوگوں کو ایسی مسجد بنانے کا اختیار ہے چاہے وہ مسجد اہلِ محلہ کے لئے بنائیں یا عام لوگوں کے لئے، جیسا کہ محیط میں ہے۔ (ت)

اور یہیں سے ظاہر ہو گیا کہ وہ وقف بھی مسجد ہو جائے گی اور اس میں نمازی کو ثواب مسجد ملے گا اور اس کے نیچے قبریں ہونا اس بنا پر کہ ہمارے علماء نے قبروں کے سطحِ بالائی کو حق میت لکھا ہے،

في العالمگيرية عن القنية قال علاء الترجمانی يأثم بوطئ القبور لان سقف القبر حق الميت ۳۔

عالمگیریہ میں بحوالہ قنیہ مذکور ہے کہ علاء ترجمانی نے فرمایا قبر کو روندنا گناہ ہے کیونکہ قبروں کی بالائی سطح میت کا حق (ملکیت) ہے۔ (ت)

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۷ ۲ فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۷ ۳ فتاوٰی ہندیہ کتاب الکراھیۃ الباب السادس عشر فی زیارۃ القبور نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۵۱

Fatawa Ridawiyyah (Volume 16)

And it is necessary for the mosque to be severed from human rights in all aspects, as mentioned previously (as will follow, T). This will never be a hindrance to its status as a mosque, because by this 'right' is meant someone's ownership or that proprietary right due to which they could hinder the disposal in this mosque. If that were the case, it would not be purely for the sake of Allah, and it is essential for a mosque to be purely for the sake of Allah. Therefore, in Fath al-Qadir, the explanation of the aforementioned text of Hidaya states:

Arabic	Urdu
The mosque is purely for Allah, glorified is He; no one has a right in it. This is negated in the mentioned case. But if the lower part is a mosque, then the owner of the upper part has a right in the lower part to the extent that he can prevent its owner from making a hole in the walls or driving a nail into them. And if the upper part is a mosque, then it is because the floor of the upper part is the property of the owner of the lower part. This is contrary to when the basement or the upper part are both endowed for the benefit of the mosque, then it is correct because no one's ownership remains in it. Al-Ikhtisar (End of summary).	The mosque is purely for Allah Almighty; no one has a right in it, and this matter is negated in the mentioned case. But if the lower part is a mosque, then because the upper room owner has a right in the lower part, even to the extent that he can prevent the one below from digging holes in the walls or driving nails. And if the upper part is a mosque, then because the land of the upper room is the property of the one below. Contrary to this, if both the basement and the upper room have been endowed for the benefit of the mosque, then it is correct because now no one's ownership remains in it. (T)

If the involvement of a human's right in any way were a hindrance to being a mosque, then no mosque could truly be a mosque, because in every mosque, the general Muslims, or specifically its local residents, have an added special right to perform prayer, I'tikaf, etc., due to which they can, in case of crowding, prevent others from praying in their neighborhood mosque. It is mentioned in Alamgiriya:

Arabic	Urdu
If the mosque becomes narrow (crowded), it is permissible for a person intending to pray to move someone sitting from their place to pray	If the mosque is narrow, a person intending to pray can remove another person who is sitting there

Arabic	Urdu
there, even if the person sitting is busy with remembrance (dhikr), study, recitation of the Quran, or I'tikaf. Similarly, the people of the neighborhood have the right to prevent those who are not from among them from praying in it if the mosque becomes too narrow for them. The same is in Al-Qunya.	to pray, even if that person is busy with dhikr, recitation, or I'tikaf. Similarly, in case of crowding in the mosque, the people of the neighborhood can prevent others from praying in the mosque. The same is in Qunya. (T)

1. Fath al-Qadir, Kitab al-Waqf, Chapter: Specific rulings for mosques, Maktaba Nooria Razavia, Sukkur, 5/244-245.
2. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Karahiya, Chapter 5: Etiquettes of the mosque, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 5/322.

और यह आवश्यक है कि मस्जिद सभी पहलुओं में मानव अधिकारों से मुक्त हो, जैसा कि पहले बताया गया है (जैसा कि आगे आएगा, त)। यह कभी भी मस्जिद होने में बाधक नहीं होगा, क्योंकि इस 'अधिकार' से तात्पर्य किसी का स्वामित्व या वह मालिकाना अधिकार है जिसके कारण वे इस मस्जिद में किसी कार्य को रोक सकें। यदि ऐसा होता, तो वह विशुद्ध रूप से अल्लाह के लिए नहीं होती, जबकि मस्जिद का विशुद्ध रूप से अल्लाह के लिए होना अनिवार्य है। इसलिए, फ़तह अल-क़दीर में हिदाया के उपर्युक्त पाठ की व्याख्या में कहा गया है:

अरबी

मस्जिद विशुद्ध रूप से अल्लाह के लिए है, जो महिमामय है; इसमें किसी का कोई अधिकार नहीं है। और यह बात उल्लिखित स्थिति में नकारी गई है। लेकिन यदि निचला हिस्सा मस्जिद है, तो ऊपरी मंजिल के मालिक का निचले हिस्से में अधिकार है, यहाँ तक कि वह उसके मालिक को दीवारों में छेद करने या उनमें कील ठोकने से रोक सकता है। और यदि ऊपरी हिस्सा मस्जिद है, तो इसलिए क्योंकि ऊपरी मंजिल की ज़मीन निचले हिस्से के मालिक की संपत्ति है। इसके विपरीत, यदि तहखाना या ऊपरी मंजिल दोनों को मस्जिद के लाभ के लिए वक्फ (दान) कर दिया गया है, तो यह सही है क्योंकि अब इसमें किसी का स्वामित्व नहीं बचा है। संक्षिप्त।

उर्दू/हिंदी

मस्जिद विशुद्ध रूप से अल्लाह तआला के लिए है, इसमें किसी का अधिकार नहीं है। और यह बात उल्लिखित स्थिति में नकारी गई है, लेकिन यदि निचला हिस्सा मस्जिद हो, तो इसलिए क्योंकि ऊपरी मंजिल वाला निचले हिस्से में अधिकार रखता है, यहाँ तक कि वह नीचे वाले को दीवारों में छेद करने या कील ठोकने से रोक सकता है। और यदि ऊपरी हिस्सा मस्जिद हो, तो इसलिए क्योंकि ऊपरी मंजिल की जमीन नीचे वाले की मिल्कियत है। इसके विपरीत, यदि तहखाना और ऊपरी मंजिल दोनों ही मस्जिद की भलाई के लिए वक्फ कर दिए गए हों, तो यह सही है क्योंकि अब इसमें किसी की मिल्कियत नहीं रही। (त)

यदि किसी भी प्रकार से मानव अधिकार का संबंध मस्जिद होने में बाधक होता, तो कोई भी मस्जिद मस्जिद नहीं रह पाती, क्योंकि हर मस्जिद में आम मुसलमानों या विशेष रूप से वहाँ के निवासियों का नमाज़ और एतिकाफ़ आदि अदा करने का विशेष अधिकार होता है, जिसके कारण वे भीड़ की स्थिति में दूसरों को अपने मोहल्ले की मस्जिद में नमाज़ पढ़ने से रोक सकते हैं। आलमगीरिया में है:

अरबी

यदि मस्जिद तंग (भीड़ वाली) हो जाए, तो नमाज़ पढ़ने वाले के लिए यह जायज़ है कि वह बैठे हुए व्यक्ति को उसकी जगह से हटा दे ताकि वह वहां नमाज़ पढ़ सके, भले ही बैठा हुआ व्यक्ति ज़िक्र, पाठ, कुरान की तिलावत या एतिकाफ़ में व्यस्त हो। इसी प्रकार, मोहल्ले के लोगों को यह अधिकार है कि वे उन लोगों को उसमें नमाज़ पढ़ने से रोकें जो उनके मोहल्ले के नहीं हैं, यदि मस्जिद उनके लिए तंग हो रही हो। अल-कुन्या में भी ऐसा ही है।

उर्दू/हिंदी

अगर मस्जिद तंग हो तो नमाज़ी दूसरे व्यक्ति को जो कि वहाँ बैठा हुआ है वहाँ से हटा कर नमाज़ पढ़ सकता है, चाहे वह बैठा हुआ व्यक्ति ज़िक्र, तिलावत या एतिकाफ़ में व्यस्त हो। इसी तरह मस्जिद की तंगी की सूरत में मोहल्ले के लोग दूसरों को मस्जिद में नमाज़ पढ़ने से रोक सकते हैं, ऐसा ही कुन्या में भी है। (त)

1. फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय: मस्जिद के विशिष्ट नियम, मकतबा नूरया रज़विया, सुक्कुर, 5/244-245.
2. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-कराहिया, अध्याय 5: मस्जिद के आदाब, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 5/322.

اور مسجد کا جمیع جہات میں حقوق العباد سے منقطع ہونا لازم ہے کما تقدم (جیسا کہ آگے آئے گا، ت) ہر گز مانع مسجدیت نہ ہو گا کہ اس حق سے مراد کسی کی ملک یا وہ حق مالکانہ ہے جس کے سبب وہ اس مسجد میں تصرف سے مانع آسکے کہ جب ایسا ہو گا تو وہ خالص لوجہ اللہ نہ ہوئی، اور مسجد کا خالص لوجہ اللہ ہونا ضرور ہے، ولہذا فتح القدیر میں عبارت مذکورہ ہدایہ کی شرح میں فرمایا :

عربی	اردو
المسجد خالص لله سبحانہ لیس لأحد فیه حق، وهو منتف فیما ذکر اما اذا کان السفل مسجدا فان لصاحب العلو حقا فی السفل حتی منع صاحبه ان ینقب فیه کوة اویتدر فیه وتدا، واما اذا کان العلو مسجدا فلان ارض العلو ملك لصاحب السفل بخلاف ما اذا کان السرداب اوالعلو موقوفا لصاحب المسجد فانه یجوز اذ لا ملك فیه لأحد اه مختصراً۔	مسجد خالص اللہ تعالٰی کے لئے ہے اس میں کسی کا حق نہیں اور یہ بات صورت مذکورہ میں منتفی ہے لیکن اگر نیچے والا حصہ مسجد ہو پھر تو اس لئے کہ بالا خانے والا نچلے حصہ میں حق رکھتا ہے یہاں تک کہ نیچے والے کو دیواروں میں سوراخ کھودنے یا میخ گاڑنے سے منع کر سکتا ہے، اور اگر اوپر والا حصہ مسجد ہو تو پھر اس لئے کہ بالا خانے کی زمین نیچے والے کی ملک ہے، بخلاف اس کے اگر تہ خانہ اور بالا خانہ دونوں ہی مصلحت مسجد کے لئے وقف کر دئے گئے ہوں تو صحیح ہے کیونکہ اب اس میں کسی کی ملک باقی نہیں رہا اہ مختصرا۔ (ت)

مطلقاً حق العبد کا تعلق اگر مانع مسجدیت ہو تو کوئی مسجد مسجد نہ ہو سکے کہ ہر مسجد میں ادائے نماز واعتکاف وغیرہ عام مسلمانوں یا خاص اس کے اہل کا بخصوصیت زائدہ حق ہے جس

کے باعث وہ بحال تنگی اوروں کو اپنی مسجد محلہ میں نماز سے منع کر سکتے ہیں۔ عالمگیریہ میں ہے :

عربی	اردو
اذا ضاق المسجد کان للمصلي یزعج القاعد عن موضع لیصلی فیه وان کان مشتغلا بالذکر والدرس او قراءة القرآن اوالاعتکاف، وکذالاهل المحلة ان یمنعوا من لیس منهم عن الصلوة فیه اذا ضاق بهم المسجد کذا فی القنیة۔	اگر مسجد تنگ ہو تو نمازی دوسرے شخص کو جو کہ وہاں بیٹھا ہوا ہے وہاں سے ہٹا کر نماز پڑھ سکتا ہے اگرچہ وہ بیٹھا ہوا شخص ذکر، تلاوت یا اعتکاف میں مشغول ہو یوں ہی مسجد کی تنگی کی صورت میں اہل محلہ دوسروں کو مسجد میں نماز پڑھنے سے منع کر سکتے ہیں یو نہی قنیہ میں ہے۔ (ت)

1 فتح القدیر کتاب الوقف فصل اختص المسجد باحکام مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۲۴۵-۲۴۴ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الکراهیة الباب الخامس فی آداب المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۲۲

Rather, the right of the deceased, which exists within the grave and its roof, if it pertains to those human rights that prevent sincerity for the sake of Allah the Almighty, then the endowed graveyard itself becomes impossible. For just as in a mosque, pure sincerity and the severance of all human rights are conditions for a graveyard. Therefore, by consensus, separation is a condition in it as it is in a mosque. It is stated in Al-Hidayah:

Arabic	Urdu Translation
Waqf al-musha is permissible according to Abu Yusuf except for a mosque and a graveyard, for it is also not complete according to Abu Yusuf because the continuation of partnership prevents it from being purely for Allah the Almighty etc. briefly.	According to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), the endowment of shared property is permissible except for a mosque and a graveyard. And even those are not considered complete according to Imam Abu Yusuf because partnership prevents this endowment from being purely for Allah the Almighty. Briefly (T).

It is stated in Fath al-Qadir:

Arabic	Urdu Translation
They only agreed on prohibiting the endowment of shared property absolutely for a mosque or a graveyard because sharing prevents the purity of the right for Allah the Almighty.	All Imams are in agreement on the absolute prohibition of endowing shared property in a mosque and a graveyard because sharing prevents the endowment from being purely for Allah the Almighty (T).

Rather, the deceased possesses no ownership rights because death is inconsistent with ownership (T). A ruling regarding a common canal and a private canal of the neighborhood people has passed, that it is permissible to build a mosque over it by planking it over, provided no harm comes to their canal and they do not object. Thus, the mosque is above and the canal flows beneath, where a specific group has ownership rights. However, since no disposal was made of their right, nor are they prohibited from praying in that planked building above the canal—as their right is in the canal, not in the air—that mosque became valid and permissible. Indeed, leaving aside the ownership right, even if the specific ground of the mosque upon which the building was constructed and turned into a mosque belongs to another, but they

have absolutely no right of resistance, then according to the fatwa-issued opinion, that empty building will also become a mosque. It is stated in Durr al-Mukhtar:

Arabic	Urdu Translation
He built on a land then intended to endow the building without the land; if the land is owned, it is not valid. It was said it is valid and upon it is the fatwa, and if it is endowed upon...	A person built a building on some land then intentionally endowed the building without the land. If that land is someone's property, the endowment is not valid. And one saying...

1. Al-Hidayah, Kitab al-Waqf, Al-Maktabah al-Arabiyyah, Karachi, 2/618.
2. Fath al-Qadir, Kitab al-Waqf, Maktabah Nooriya Razviya, Sukkur, 5/326.

बल्कि मृतक का अधिकार जो कब्र और कब्र की छत में है, यदि वह उन मानवीय अधिकारों में से है जो अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए ईमानदारी में बाधा डालते हैं, तो वक़्फ़ (बंदोबस्ती) कब्रिस्तान ही असंभव हो जाता है। क्योंकि मस्जिद की तरह कब्रिस्तान में भी शुद्ध निष्ठा और सभी मानवीय अधिकारों का विच्छेद अनिवार्य शर्त है। इसलिए, सर्वसम्मति से, इसमें अलगाव अनिवार्य है जैसा कि मस्जिद में है। 'अल-हिदाया' में कहा गया है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
इमाम अबू यूसुफ के अनुसार साझा संपत्ति का वक़्फ़ जायज़ है सिवाय मस्जिद और कब्रिस्तान के, क्योंकि यह इमाम अबू यूसुफ के पास भी पूर्ण नहीं होता क्योंकि साझेदारी इसे अल्लाह के लिए शुद्ध होने से रोकती है। संक्षेप में।	इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाहि अलैहि) के अनुसार, मस्जिद और कब्रिस्तान के अलावा साझा संपत्ति का वक़्फ़ जायज़ है। और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार वे भी पूर्ण नहीं हैं क्योंकि साझेदारी इस वक़्फ़ को अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए शुद्ध होने से रोकती है। (संक्षेप में)

'फत्ह अल-क़दीर' में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
मस्जिद और कब्रिस्तान में साझा संपत्ति के वक़्फ़ को पूरी तरह से प्रतिबंधित करने पर सभी विद्वान सहमत हैं क्योंकि साझेदारी अल्लाह के प्रति पूर्ण निष्ठा में बाधक है।	मस्जिद और कब्रिस्तान में साझा संपत्ति के वक़्फ़ के पूरी तरह से प्रतिबंधित होने पर सभी इमाम सहमत हैं क्योंकि साझा होना वक़्फ़ को अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए शुद्ध होने से रोकता है।

बल्कि मृतक का कोई मालिकाना हक नहीं होता क्योंकि मृत्यु स्वामित्व के विपरीत है (त)। मोहल्ले के लोगों की निजी नहर के बारे में ज़िक्र गुज़रा कि उसके ऊपर छत डालकर मस्जिद बना देना जायज़ है, जब तक कि उनकी नहर को कोई नुकसान न पहुँचे और न ही वे रोकें। तो ऊपर मस्जिद है और नीचे नहर बहती है जिसमें एक विशेष समुदाय का मालिकाना हक है। लेकिन चूंकि उनके हक में कोई दखल नहीं दिया गया, न ही उन्हें नहर के ऊपर उस बनी हुई इमारत में नमाज़ पढ़ने से रोका गया है—क्योंकि उनका हक नहर में है न कि हवा में—वह मस्जिद सही और जायज़ हो गई। बल्कि मालिकाना हक को छोड़कर, यदि मस्जिद की वह विशेष ज़मीन जिस पर इमारत बनाकर मस्जिद

बनाई गई है, किसी और की संपत्ति हो, लेकिन उन्हें विरोध का कोई अधिकार न हो, तो फतवा के अनुसार वह खाली इमारत भी मस्जिद हो जाएगी। 'दुर्र अल-मुख्तार' में है:

अरबी

किसी ने ज़मीन पर निर्माण किया फिर ज़मीन के बिना केवल भवन को वक़्फ़ करने का इरादा किया; यदि ज़मीन निजी संपत्ति है तो यह सही नहीं है, और कहा गया है कि यह सही है और इसी पर फतवा है...

उर्दू अनुवाद

एक व्यक्ति ने किसी ज़मीन पर इमारत बनाई फिर जानबूझकर ज़मीन के बिना इमारत का वक़्फ़ किया। यदि वह ज़मीन किसी की संपत्ति है, तो वक़्फ़ सही नहीं है। और एक राय है...

1. अल-हिदाया, किताबुल वक़्फ़, अल-मक्तबा अल-अरबिया, कराची, २/६१८
2. फत्ह अल-क़दीर, किताबुल वक़्फ़, मक्तबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, ५/३२६

पृष्ठ ३०७/६३१

بلکہ حق میت کہ قبر وسقف قبر میں ہے اگر ان حقوق عباد سے ہو جن کا تعلق خلوص لوجہ اللہ تعالٰی سے مانع ہو تو سرے سے مقبرہ موقوفہ ہی محال ہوجائے کہ مسجد کی طرح مقبرہ میں بھی محض خلوص وانقطاع جملہ حقوق عباد شرط ہے ولہٰذا بالاجمناع مسجد کی طرح اس میں بھی افراز شرط ہوا۔ ہدایہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
وقف المشاع جائز عند ابی یوسف الا فی المسجد والمقبرۃ فانہ لایتم ایضا عند ابی یوسف لان بقاء الشرکۃ یمنع الخلوص اللہ تعالٰی اھ مختصراً۔	امام ابویوسف رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ کے نزدیک وقف مشاع جائز ہے سوائے مسجد و مقبرہ کے، اور وہ بھی امام ابویوسف کے نزدیک تام نہیں ہوتا کیونکہ شرکت اس وقف کے خالص اللہ تعالٰی کے لئے ہونے سے مانع ہے اھ مختصراً (ت)

فتح القدیر میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
انما اتفقوا علی منع وقف المشاع مطلقاً مسجد او مقبرۃ لان الشیوخ یمنع خلوص الحق اللہ تعالٰی۔	مسجد و مقبرہ میں وقف مشاع کے مطلقاً ممنوع ہونے پر تمام ائمہ متفق ہیں کیونکہ شیوع وقف کے خالص اللہ تعالٰی کے لئے ہونے سے مانع ہے (ت)

بلکہ میت تو کوئی حق مالکانہ نہیں رکھتا لان الموت ینافی الملک (کیونکہ موت ملکیت کے منافی ہے۔ ت) نہر عام کی طرح نہر خاص اہل محلہ کا جزئیہ گزرا کہ اس کے اوپر پاٹ کر مسجد بنا دینا

جائز ہے جبکہ ان کی نہر کو ضرر نہ پہنچے نہ وہ مانع آئیں تو اوپر مسجد ہے اور نیچے نہر بہتی ہے جس میں خاص قوم کا حق مالکانہ ہے مگر ازانجا کہ ان کے حق میں کوئی تصرف نہ کیا، نہ انہیں بالائے نہر اس پٹی ہوئی عمارت میں نماز سے ممانعت پہنچتی ہے کہ ان کا حق نہر میں ہے نہ کہ ہوا میں، وہ مسجد صحیح و جائز ہوگئی بلکہ حق مالکانہ در کنار خاص زمین مسجد جس پر عمارت بنا کر مسجد کی گئی اگر ملک غیر ہو مگر اسے حق مزاحمت اصلا نہ رہا ہو تو مذہب مفتی بہ پر وہ خالی عمارت بھی مسجد ہوجائے گی۔ در مختار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
بنی علی ارض ثم وقف البناء قصداً بدونها ان الارض مملوكة لا يصح وقيل صح وعليه الفتوى، وان موقوفہ علی	ایک شخص نے کسی زمین پر عمارت بنائی پھر بالقصد عمارت کو وقف کیا بغیر زمین کے، اگر وہ زمین کسی کی مملوک ہے تو وقف صحیح نہیں، اور ایک قول

1 الهداية كتاب الوقف المكتبة العربية كراچی ۲/ ۶۱۸ 2 فتح القدير كتاب الوقف مكتبہ نوريہ رضويہ سكھر ۵/ ۳۲۶

Fatawa-e-Razvia Volume 16

| (Arabic): ...ma'ina al-bina' lahu jaza tab'an ijma'an wa inna al-arda li-jihatin ukhra fa-mukhtalafun fīhi, wa al-sahīhu al-sihhatu kama fī al-manzumati al-muhibbiya ah bi-ikhtisar. | (Urdu): The correct view is this, and the fatwa is based on it: if the land is endowed for the same purpose for which the building was designated, then the endowment of the building as a consequence is valid by consensus. If the land is endowed for a different purpose, there is a difference of opinion, but the correct view is that in this case as well, the endowment of the building is valid, as stated in "Al-Manzuma al-Muhibbiyyah" in brief. (T) |

It is in Radd al-Muhtar: | (Arabic): Qawluhu wa al-sahīhu al-sihhatu ay idha kanat al-arda muhtakara wa 'an hadha qāla fī anfa' al-wasā'il annahu law banā fī al-ard al-mawqūfa al-mustājara masjidan annahu yajūz ah hadhā mā 'indī, wallāhu subhānahu wa ta'ālā a'lam. | (Urdu): The author's statement "the correct view is validity" applies when the land is *muhtakara* (i.e., land leased for a fixed monthly or yearly rent). Based on this, it is stated in "Anfa' al-Wasa'il" that if someone builds a mosque on leased endowed (waqf) land, it is permissible. This is my view, and Allah (Glorified and Exalted is He) knows best. (T) |

Problem 128: 1st Rabi' al-Akhir 1323 AH What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say regarding this matter: A person named Inayatullah has built a house by constructing a wall upon the wall of the mosque's chamber (hujra), and has used that wall as a shelter. He erected a pillar alongside the mihrab and wall of the mosque, made a hole in the mosque's specific wall to insert a beam for the roof, and placed a drainpipe touching the mosque wall which is harmful to the mosque. Furthermore, he placed a window in the wall built above the chamber for access to its roof. How is it for Inayatullah to construct a house in this manner? Please clarify and be rewarded.

The Answer: Forbidden, forbidden, forbidden! A severe sin, a major sin. That person is legally deserving of the harshest punishment. It is obligatory upon him to immediately, right now, demolish and raze the wall he built on the mosque's chamber. Whatever damage has been caused to the mosque's chamber or its wall, he must have it rebuilt at his own expense just as it was before.

---

1 Durr-ul-Mukhtar, Book of Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/382. 2 Radd-ul-Muhtar, Book of Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/391.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द 16

| (अरबी): ...माईना अल-बिना' लहू जाज़ा तब'अन इज्मा'अन व इन्ना अल-अर्दा लि-जिहतिन उख़रा फ़ा-मुख़्तलफ़ुन फ़ीही, व अस-सहीहु अस-सिहतु कमा फ़ी अल-मंजूमती अल-मुहिब्बिया अह बि-इख़्तिसार। | (उर्दू): सही यही है और इसी पर फ़तवा है, और अगर ज़मीन उसी के लिए वक़्फ़ है जिसके लिए इमारत मुकर्रर हुई तो इमारत का तबअन (परिणामस्वरूप) वक़्फ़ इज्मा के साथ जायज़ है, और अगर ज़मीन किसी और मक़सद के लिए वक़्फ़ है तो इसमें इख़्तिलाफ़ है, सही यही है कि इस सूरत में भी इमारत का वक़्फ़ सही है जैसा कि 'मंज़ूमा-ए-मुहिबिया' में संक्षिप्त तौर पर है। (त) |

रद-उल-मुह्तार में है: | (अरबी): क़ौलुहू व अस-सहीहु अस-सिहतु अय इज़ा कानत अल-अर्दा मुहताकरा व अन हाज़ा क़ाला फ़ी अनफ़ा अल-वसाइल अन्नहु लौ बना फ़ी अल-अर्ज़ अल-मौक़ूफ़ा अल-मुस्ताजरा मस्जिदुन अन्नहु यजूज़ अह हाज़ा मा इन्दी, वल्लाहु सुब्हानहू व तआला आलम। | (उर्दू): मातन (लेखक) का क़ौल "अस-सहीहु अस-सिहतु" (सही सेहत है) उस वक़्त है जब ज़मीन 'मुहताकरा' हो (यानी जिसकी उजरत बतौर माहवारी या सालाना मुक़र्रर हो)। इसी बुनियाद पर 'अनफ़ा अल-वसाइल' में फ़रमाया कि अगर किसी ने मौक़ूफ़ा मुस्ताजरा ज़मीन पर मस्जिद बना दी तो जायज़ है। मेरे नज़दीक यह है और अल्लाह सुब्हानहू व तआला सबसे बेहतर जानता है। (त) |

मसाला 128: 1 रबी-उल-आख़िर 1323 हिजरी धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले के बारे में क्या फ़रमाते हैं: इनायतुल्ला नाम के एक शख़्स ने मस्जिद के कमरे (हुजरा) की दीवार पर एक दीवार बनाकर घर बना लिया है और उसी दीवार को सायबान बना लिया है। उसने मस्जिद के मेहराब और दीवार से मिलाकर एक पील-पाया (खंभा) खड़ा करके ख़ास मस्जिद की दीवार में सुराख़ करके एक कड़ी डालकर छत बनाई और परनाला मस्जिद की दीवार से सटा हुआ रखा जिससे मस्जिद को नुक़सान पहुँचता है। और उसी दीवार में, जो हुजरा पर बनाई गई है, हुजरा की छत पर आने-जाने के लिए एक खिड़की भी रखी है। इनायतुल्ला के लिए इस तरीक़े से घर बनाना कैसा है? बयान फ़रमाएं और पुण्य (सवाब) पायें।

उत्तर: हराम, हराम, हराम! सख़्त गुनाह, सख़्त कबीरा (बड़ा गुनाह), वह शख़्स शरीयत की रू से कड़ी सज़ा का हक़दार है। उस पर फ़र्ज़ है कि उसने मस्जिद के कमरे पर जो दीवार बनाई है उसे अभी-अभी फ़ौरन-फ़ौरन ढहा दे और उसे नेस्तनाबूद कर दे। और इसमें मस्जिद के कमरे या उसकी

दीवार को जो भी नुक़सान पहुँचा है, उसे वह अपने ख़र्च पर वैसा ही बनवाए जैसा वह पहले बना हुआ था।

---

1 दुर्र-उल-मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/382. 2 रद-उल-मुह्तार, किताबुल वक़्फ़, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 3/391.

पृष्ठ 308/631

| ماعین البناء لہ جاز تبعا اجماعا وان الارض لجھۃ اخری فمختلف فیہ، والصحیح الصحۃ کما في المنظومۃ المحیبۃ اھـ باختصار۔ | میں صحیح ہے اور اسی پر فتوی ہے ، اور اگر زمین وقف ہے اسی پر جس کے لئے عمارت معین ہوئی تو عمارت کا تبعاً وقف بالا جماع جائز ہے ، اور اگر زمین کسی اور جہت کے لئے وقف ہے تو اس میں اختلاف ہے صحیح یہی ہے کہ اس صورت میں بھی عمارت کا وقف صحیح ہے جیسا کہ منظومہ محبیہ میں ہے اہـ باختصار (ت) |

ردالمحتار میں ہے : | قولہ والصحیح الصحۃ ای اذا کانت الارض محتکرۃ وعن ھذا قال فی انفع الوسائل انہ لو بنی فی الارض الموقوفہ المستأجرۃ مسجدا انہ یجوز اھـ ھذا ما عندی ، واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔ | ماتن کا قول "الصحیح الصحۃ" (صحیح صحت ہے) اس وقت ہے جب زمین محتکرہ ہو (یعنی جس کی اجرت بطور ماہانہ یا سالانہ مقرر ہو) اسی بنیاد پر انفع الوسائل میں فرمایا کہ اگر کسی نے موقوفہ مستاجرہ زمین پر مسجد بنادی تو جائز ہے اہـ میرے نزدیک یہ ہے واللہ سبحانہ وتعالی اعلم (ت) |

مسئلہ ۱۲۸: غرہ ربیع الآخر شریف ۱۳۲۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ کی مسمیٰ عنایت اللہ نے حجرہ مسجد کی دیوار پر ایک دیوار بنا کر مکان بنالیا ہے اور اسی دیوار کو سائبان کر لیا ہے اور مسجد کی محراب اور دیوار سے ملا کر ایک پیل پایہ کھڑا کر کے خاص دیوار مسجد میں سوراخ کر کے ایک کڑی ڈال کر چھت بنائی اور پرنالہ مسجد کی دیوار سے ملا ہوا رکھا جس سے مسجد کا ضرر ہے اور ایک کھڑکی بھی اسی دیوار میں جو حجرہ پر بنائی گئی ہے واسطے آمد و رفت چھت حجرہ کے رکھی ، عنایت اللہ کو اس طریقہ سے مکان بنانا کیسا ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: حرام حرام حرام، سخت گناہ، سخت کبیرہ، وہ شخص شرعاً اشد سزا کا مستحق۔ اس پر فرض ہے کہ حجرہ مسجد پر جو دیوار بنائی ہے ابھی ابھی فوراً فوراً ڈھادے مسمار کردے، اور اس میں جو کچھ نقصان حجرہ مسجد یا دیوار حجرہ مسجد کو پہنچے اسے اپنے داموں سے ویسا ہی بنوادیے جیسا پہلے بنا ہوا تھا۔

---

1 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۲ 2 ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۹۱

Fatawa Rizvia, Volume 16

Indeed, every damage caused to a building is compensated by its value except for the building of an endowment (waqf), for which an order is given to restore it as it was (Al-Ashbah wa al-Naza'ir and Al-Durr al-Mukhtar). (T)

The hole made in the mosque wall is like a hole in his faith. It is an absolute obligation upon him to immediately remove that impure beam and repair the mosque wall to its original state. And if the roof falls because of it, letting it fall is mandatory. That impure drainpipe which is attached to the mosque wall without any Sharia right and is harmful to the mosque, it is mandatory to uproot it immediately and close it. He has no right of passage on the roof of the chamber. This impure wall will definitely be demolished. Even if he builds a wall attached to it on his own land, he has no right at all to keep a window in it for access to the chamber's roof. All these actions are oppression and severe injustice from his side. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "There is no right for an unjust vein" (There is no legal right for the product of injustice. - T).

If Inayatullah accepts all these Sharia rulings immediately and demolishes and destroys all these impure encroachments, then well and good. Otherwise, it is mandatory for the Muslims to take legal action. If they show negligence or delay in this, then all the Muslims there who were capable and delayed in taking action will be deserving of severe punishment. And refuge is sought with Allah Almighty, and Allah Almighty knows best.

Problem 139: From Rampur State, sent by Shah Miftah-ul-Islam Sahib Panipati, 9 Shawwal al-Mukarram 1327 AH. What do the scholars of religion say regarding the issue that engaging in pigeon flying, quail fighting, and other unlawful acts in the mosque, and if someone else's pigeon sits on the minaret or wall of the mosque, to release one's own pigeons and throw grain and water in the mosque courtyard to catch it - is it permissible or not? And for such desecration of the mosque, for the doer of such acts, as well as for the trustee (Mutawalli) and other mosque officials who do not prevent this matter and remain silent or participate in it or are satisfied with these acts, is there any warning from the Lawgiver (peace and blessings be upon him) or not? And are they all sinners or not? Explain and you shall be rewarded.

---

1. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Thani 2/97 and Radd al-Muhtar, Kitab al-Ghasb, Beirut 5/115

2. Al-Sunan al-Kubra, Kitab al-Ghasb 1/99 and Kitab Ihya al-Mawat 1/122, 143, 148, Dar Sader Beirut

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

निश्चित रूप से, किसी इमारत को होने वाले हर नुकसान का मुआवज़ा उसकी कीमत से दिया जाता है, सिवाय वक्फ (बंदोबस्त) की इमारत के, जिसके लिए उसे वैसी ही स्थिति में बहाल करने का आदेश दिया जाता है जैसी वह पहले थी। (अल-अशबाह वा अल-नज़ायर और अल-दुर अल-मुख्तार) (टी)।

मस्जिद की दीवार में जो छेद किया गया है, वह उसके ईमान में छेद की तरह है। उस पर यह अनिवार्य कर्तव्य है कि वह उस अशुद्ध कड़ी (शतीर) को तुरंत निकाल ले और मस्जिद की दीवार की वैसी ही मरम्मत कर दे जैसी वह पहले थी। और इसके कारण उसकी छत गिर जाए, तो उसे गिरने देना ही फर्ज़ है। और वह अशुद्ध परनाला जो बिना किसी शरीयत के अधिकार के मस्जिद की दीवार से सटा हुआ रखा गया है और उससे मस्जिद को नुकसान पहुँच रहा है, उसे तुरंत उखाड़ना और बंद करना अनिवार्य है। उसे कोठरी (हजरा) की छत पर आने-जाने का कोई अधिकार नहीं है। यह अपवित्र दीवार तो गिराई ही जाएगी। यदि वह इसे ढहाकर अपनी निजी ज़मीन पर इससे सटाकर कोई दीवार बनाए, तो उसे कतई अधिकार नहीं है कि वह कोठरी की छत पर आने-जाने के लिए उसमें खिड़की रखे। ये सब उसकी ओर से ज़ुल्म और घोर अन्याय हैं। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फ़रमाते हैं: "एक अत्याचारी नस का कोई अधिकार नहीं है" (अन्याय के उत्पाद का कोई कानूनी अधिकार नहीं होता। - टी)।

यदि इनायतुल्लाह इन सभी शरीयत के आदेशों को तुरंत मान ले और अपने इन सभी अशुद्ध अतिक्रमणों को तुरंत ढहा दे और नष्ट कर दे, तो बेहतर है। अन्यथा, मुसलमानों पर अनिवार्य है कि वे कानूनी कार्रवाई करें। यदि वे इसमें कोताही या देरी करेंगे, तो वहां के वे सभी मुसलमान जो इसके लिए सक्षम थे और उन्होंने कार्रवाई में देरी की, वे कठोर दंड के पात्र होंगे। और अल्लाह सर्वशक्तिमान की शरण चाहते हैं, और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

मसला 139: रामपुर रियासत से, शाह मिफ्ताह-उल-इस्लाम साहब पानीपती द्वारा भेजा गया, 9 शव्वाल अल-मुकर्रम 1327 हिजरी। दीन के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि मस्जिद में कबूतरबाज़ी, बटेरबाज़ी और अन्य अवैध गतिविधियाँ करना, और यदि किसी दूसरे का कबूतर मस्जिद के मीनार या दीवार पर बैठ जाए, तो उसे पकड़ने के लिए अपने कबूतर छोड़ना और मस्जिद के आँगन में दाना-पानी डालकर उसे पकड़ना जायज़ है या नहीं? और मस्जिद के ऐसे अनादर के

लिए, ऐसे काम करने वाले के लिए, और मुतवल्ली (ट्रस्टी) और मस्जिद के अन्य संबंधित लोगों के लिए जो इस मामले को नहीं रोकते और चुप रहते हैं या इसमें भाग लेते हैं या इन कामों से सहमत हैं, उनके लिए शरीयत देने वाले (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की ओर से कोई चेतावनी है या नहीं? और क्या वे सब गुनहगार होते हैं या नहीं? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

---

1. अल-अशबाह वा अल-नज़ायर, अल-फन अल-सानी 2/97 और रद अल-मुह्तार, किताब अल-ग़सब, बेरूत 5/115।
2. अल-सुनन अल-कुबरा, किताब अल-ग़सब 1/99 और किताब अह्या अल-मवात 1/122, 143, 148, दार सादिर बेरूत।

فان کل ضرر ببناء یضمن بالقیمۃ ماخلا بناء الوقف فیومر باعادتہ کما کان في الاشباہ والنظائر والدر المختار۔ عمارت کے ہر ضرر کا ضمان قیمت سے ادا کیا جاتا ہے سوائے وقف کے عمارت کے کہ اس کے اعادہ کا حکم دیا جائے گا جیسا کہ وہ عمارت پہلے تھی (الاشباہ والنظائر اور در مختار) (ت)

دیوار مسجد میں جو سوراخ کیا ہے وہ سوراخ اسکے ایمان میں ہو گیا اس پر فرض قطعی ہے کہ اس ناپاک کڑی کو ابھی فوراً نکال لے اور دیوار مسجد کی ویسی ہی اصلاح کردے جیسی تھی اور اس کے سبب اس کی چھت گرپڑے اور گرانا ہی فرض ہے اور وہ نا پاک پر نالہ کہ دیوار مسجد سے ملا ہو ابلا استحقاق شرعی رکھا ہے اور اس میں مسجد کا ضرر ہے، لازم ہے کہ فوراً اسے اکھاڑ دے اور بند کر دے، اور حجرہ کی چھت پر آمد ورفت کا اسے کوئی استحقاق نہیں، یہ ناپاک دیوار تو گرائی ہی جائے گی، اگر اسے ڈھا کر خاص اپنی زمین میں کوئی دیوار اس کے متصل بنائے تو اسے اصلاً اختیار نہیں کہ حجرہ کی چھت پر آنے جانے کو اس میں کھڑکی رکھے، یہ سب اس کی طرف سے ظلم اور سخت ظلم ہیں ، اور رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں : لیس لعرق ظالم حق (ظالم کی رگ کا کوئی حق نہیں۔ت)

عنایت اللہ اگر ان سب احکام شرعی کو فوراً مانے اور اپنے یہ سب ناپاک تصرفات فوراً ڈھا دے مسمار کر دے فبہا ، ورنہ مسلمانوں پر لازم ہے کہ اس کی چارہ جوئی کریں ، اگر اس میں کمی یا دیر کرینگے تو وہاں کے سب مسلمان جو اس پر قادر تھے اور چارہ جوئی میں دیر لگائی عذاب شدید کے سزاوار ہوں گے والعیاذ باللہ تعالٰی، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۳۹: از ریاست رامپور مرسلہ شاہ مفتاح الاسلام صاحب پانی پتی ۹ شوال المکرم ۱۳۲۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ کبوتر بازی ، بیٹر بازی و غیرہ حرکات نا مشروعہ مسجد میں کرنا اور کسی غیر کا کبوتر مینار یا دیوار مسجد پر بیٹھ جائے اس کے پکڑنے کے لئے اپنے کبوتر چھوڑ کر اور دانہ پانی صحن مسجد میں ڈال کر پکڑنا جائز ہے یا نہیں ؟ اور ایسی بے حرمتی مسجد سے فاعل ایسے فعل کے لئے اور نیز متولی و دیگر متعلقین مسجد کے واسطے جو اس امر سے مانع نہ ہوں اور سکوت کریں یا شرکت اس میں کریں یا ان افعال سے رضامند ہوں پس ان کے لئے شارع علیہ الصلوۃ والسلام سے کوئی وعید ہے یا نہیں اور وہ سب گنہگار ہوتے ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

---

1 الاشباہ والنظائر الفن الثانی ۲/ ۹۷ و رد المحتار کتاب الغصب بیروت ۵/ ۱۱۵ 2 السنن الکبری، کتاب الغصب ۱/ ۹۹ و کتاب احیاء الموات ۱/ ۱۲۲، ۱۴۳، ۱۴۸ دار صادر بیروت

Fatawa Rizvia Volume (16)

Answer: Catching someone else's pigeon is forbidden (haram), and the person doing it is a transgressor (fasiq), a usurper (ghasib), and an oppressor (zalim). In fact, even flying one's own pigeons without catching others is prohibited if it involves climbing high rooftops, which leads to violating the privacy of Muslims, or if pebbles are thrown to make them fly, causing financial or physical harm to people. For such a person, the pure Sharia commands that they should be strictly stopped and punished (ta'zir). If they still do not comply, the official of Sharia accountability (Muhtasib) should slaughter their pigeons and throw them in front of them. It is stated in 'Dur-re-Mukhtar':

Arabic Text	**Urdu Translation**
It is disliked (makruh) to keep pigeons even in their towers if it harms people by spying or attracting [other pigeons]. If one flies them from a rooftop, looking at the private matters of Muslims and breaking people's glassware by throwing pebbles at those pigeons, he should be punished and strictly prevented. If he does not stop, the Muhtasib (inspector) should slaughter them. It is explicitly mentioned in 'Al-Wahbaniyya' that punishment and slaughtering the pigeons are mandatory, and he did not restrict it with what was mentioned before; perhaps he relied on their habit and omitted this restriction.	Keeping pigeons, even if they are in their own towers, is disliked (makruh) when the pigeon fancier harms people by looking into their houses or by causing other pigeons to join theirs. And if he flies pigeons by climbing onto the roof, which violates the privacy of Muslims, or throws pebbles which break people's vessels and glassware, then he should be punished. If he does not stop, the ruler's inspector (Muhtasib) should slaughter his pigeons. The author of Wahbaniyya has explicitly mentioned the obligation of punishment and slaughtering the pigeons unconditionally; he did not mention the restriction of violating privacy. Perhaps he omitted this restriction relying on people's habits. (T)

I say: Nay, even flying them 'blankly' (without catching others), even if there is no violation of privacy or damage by pebbles, is itself not free from severe oppression when done according to modern custom. They fly pigeons to increase their stamina (which has absolutely no religious or worldly benefit; even the 1% benefit of the past is now a dream and a myth, nor is it ever the intent of these ignorant people, nor does anyone ever take such work from them), solely for their useless, meaningless

passion. They don't let them land. The birds are exhausted and fall down, but they keep hitting them to fly again. The morning feed has been digested through the hard labor of flight; they are desperate with hunger, yet these people, making noise and showing poles, don't let them return. Their stomachs are empty, their wings are tired, and they are not allowed to land, catch their breath, or regain their composure with food and water. This continues for hours, and from hours to watches (a measure of time)...

---

1 Dur-re-Mukhtar, Book of Prohibition and Permission, Chapter on Sale, Mujtabai Press, Delhi, 2/249.

फ़तावा रज़विया जिल्द (१६)

उत्तर: दूसरे का कबूतर पकड़ना हराम है और इसका कर्ता फासिक (पापी), गासिब (हड़पने वाला) और ज़ालिम है। बल्कि केवल कबूतर उड़ाने वाला, जो दूसरों के कबूतर नहीं पकड़ता, लेकिन अपने कबूतर उड़ाने के लिए ऐसी ऊँची छतों पर चढ़ता है जिससे मुसलमानों की बेपर्दगी (गोपनीयता का उल्लंघन) होती है, या उनके उड़ाने के लिए कंकड़ फेंकता है जिससे लोगों को आर्थिक या शारीरिक नुकसान पहुँचता है, उसके लिए भी शरीअत-ए-मुतहहरा में हुक्म है कि उसे बहुत सख्ती से रोका जाए और ताज़ीर (दंड) दी जाए। यदि वह फिर भी न माने, तो एहतेसाब-ए-शरई का अधिकारी उसके कबूतरों को ज़बह (ज़िबह) करके उसके सामने फेंक दे। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

अरबी पाठ

कबूतर रखना, भले ही वे अपने बुर्जों में हों, मकरूह है यदि वह लोगों को ताकने या दूसरों के कबूतर अपने कबूतरों में मिलाने के कारण लोगों को नुकसान पहुँचाता है। और यदि वह छत पर चढ़कर कबूतर उड़ाता है जिससे मुसलमानों की बेपर्दगी होती है या कंकड़ फेंकता है जिससे लोगों के बर्तन और शीशे टूट जाते हैं, तो उसे ताज़ीर दी जाए। यदि वह बाज़ न आए, तो हाकिम मुह्तसिब उसके कबूतरों को ज़बह कर दे। 'वहबानिया' के लेखक ने पूर्णतः ताज़ीर की अनिवार्यता और कबूतरों को ज़बह कर देने का स्पष्ट उल्लेख किया है और गोपनीयता के उल्लंघन की शर्त का उल्लेख नहीं किया; शायद उन्होंने लोगों की आदत पर भरोसा करते हुए इस शर्त को छोड़ दिया है।

उर्दू अनुवाद का हिंदी रूपांतर

कबूतर रखना अगरचे अपने बुर्जों में हों मकरूह है जबकि कबूतर बाज़ के लोगों के घरों में नज़र करने या दूसरों के कबूतर अपने कबूतरों में मिलाने के सबब से लोगों को ज़रर (नुकसान) पहुँचे, और अगर छत पर चढ़ कर कबूतर उड़ाता है जिससे मुसलमानों की बेपर्दगी होती है या कंकड़ियाँ फेंकता है जिससे लोगों के बर्तन और शीशे टूट जाते हैं तो उसे ताज़ीर की जाए, अगर बाज़ न आए तो हाकिम मोह़तसिब उस के कबूतरों को ज़बह कर दे। साहब-ए-वहबानिया ने मुतलक़न वुजूब-ए-ताज़ीर और कबूतर को ज़बह कर देने की तसरीह (स्पष्टीकरण) की है, लोगों की बेपर्दगी की क़ैद का ज़िक्र नहीं किया, शायद उन्होंने लोगों की आदत पर एतमाद करते हुए इस क़ैद को तर्क (छोड़) किया है। (त)

मैं कहता हूँ: बल्कि उनका 'खाली' उड़ाना, जबकि न किसी की बेपर्दगी हो और न ही कंकड़ों से कोई नुकसान, स्वयं भी घोर ज़ुल्म से खाली नहीं है जब यह ज़माने के रिवाज के अनुसार हो। वे कबूतरों को उड़ाते हैं और उनका दम (स्टैमिना) बढ़ाने के लिए (जिसमें न तो कोई धार्मिक लाभ है और न ही

सांसारिक; अतीत का जो १% लाभ था, वह अब केवल एक सपना और मिथक है, और न ही इन अज्ञानियों का ऐसा कोई उद्देश्य है, न ही उनसे कोई ऐसा काम लेता है), केवल अपने बेकार और अर्थहीन शौक के लिए उन्हें उतरने नहीं देते। वे थक-थक कर नीचे गिरते हैं, लेकिन ये उन्हें मार-मार कर फिर से उड़ा देते हैं। सुबह का दाना लंबी उड़ान की कड़ी मेहनत से हज़म हो चुका होता है; वे भूख से बेताब होते हैं, लेकिन ये लोग शोर मचाकर और बाँस दिखाकर उन्हें वापस नहीं आने देते। उनके पेट खाली होते हैं, पंख थके होते हैं, और उन्हें किसी भी तरह नीचे उतरने, साँस लेने या दाना-पानी से राहत पाने की अनुमति नहीं होती। यहाँ तक कि घंटों और घंटों से पहरों तक उन्हें...

---

१ दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल हज़र वल इबाहह, बय (बिक्री) का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, २/२४९

الجواب: پرایا کبوتر پکڑنا حرام ہے اور اس کا فاعل فاسق وغاصب وظالم ہے بلکہ خالی کبوتر اڑانے والا کہ اوروں کے کبوتر نہیں پکڑتا مگر اپنے کبوتر اڑانے کو ایسی بلند چھتوں پر چڑھتا ہے جس سے مسلمانوں کی بے پردگی ہوتی ہے یا ان کے اڑانے کو کنکریاں پھینکتا ہے جن سے لوگوں کو مالی یا جسمانی ضرر پہنچتا ہے اس کے لئے بھی شرع مطہر میں حکم ہے کہ اسے نہایت سختی سے منع کیا جائے تعزیر دی جائے، اس پر بھی نہ مانے تو احتساب شرعی کا عہدہ دار اس کے کبوتر ذبح کر کے اس کے سامنے پھینک دے۔ در مختار میں ہے :

عربي متن

يكره امساك الحمامات ولو في برجها ان كان يضر بالناس بنظر اوجلب، فان كان يطيرها فوق السطح مطلعا على عورات المسلمين ويكسر زجاجات الناس يرميه تلك الحمامات عزر ومنع اشد المنع، فان لم يمتنع ذبحها المحتسب، وصرح في الوهبانية بوجوب التعزير وذبح الحمامات ولم يقيده بما مرو لعله اعتمد عادتهم -

اردو ترجمہ

کبوتر رکھنا اگر چہ اپنے برجوں میں ہوں مکروہ ہے جبکہ کبوتر باز کے لوگوں کے گھروں میں نظر کرنے یا دوسروں کے کبوتر اپنے کبوتروں میں ملانے کے سبب سے لوگوں کو ضرر پہنچے، اور اگر چھت پر چڑھ کر کبوتر اڑاتا ہے جس سے مسلمانوں کی بے پردگی ہوتی ہے یا کنکریاں پھینکتا ہے جس سے لوگوں کے برتن اور شیشے ٹوٹ جاتے ہیں تو اسے تعزیر کی جائے، اگر باز نہ آئے تو حاکم محتسب اس کے کبوتروں کو ذبح کر دے۔ صاحب وہبانیہ نے مطلقاً وجوبِ تعزیر اور کبوتر کو ذبح کر دینے کی تصریح کی ہے لوگوں کی بے پردگی کی قید کا ذکر نہیں کیا، شاید انہوں نے لوگوں کی عادت پر اعتماد کرتے ہوئے اس قید کو ترک کیا ہے۔(ت)

اقول: بلکہ ان کا خالی اڑانا کہ نہ کسی کی بے پردگی ہو نہ کنکریاں سے نقصان، خود کب ظلم شدید سے خالی ہے جبکہ رواج زمانہ کے طور پر ہو کہ کبوتروں کو اڑاتے ہیں اور ان کا دم بڑھانے کے لئے (جس میں اصلاً دینی یا دنیوی نفع نہیں فیصدی کا خیال کہ اگلے زمانہ میں تھا اب خواب و خیال وافسانہ ہو گیا ہے نہ ہرگز یہ ان جہال کا مقصود، نہ کبھی ان سے یہ کام کوئی لیتا ہے) محض بے فائدہ اپنے بیہودہ بے معنی شوق کے واسطے انہیں اترنے نہیں دیتے وہ تھک تھک کے نیچے گرتے یہ مار مار کر پھر اڑا دیتے ہیں صبح کا دانہ دیر تک کی محنت شاقہ پرواز سے ہضم ہو گیا بھوک سے بیتاب ہیں اور یہ غل مچا کر بانس دکھا کر آنے نہیں دیتے خالی معدے شہپر تھکے اور کسی طرح نیچے اترنے، دم لینے دانہ پانی سے اوسان ٹھکانے کرنے کا حکم نہیں۔ یہاں تک کہ گھنٹوں اور گھنٹوں سے پہروں انہیں

---

1 درمختار کتاب الحظر والاباحة فصل فی البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۴۹

Fatawa Razawiya, Volume 16

They keep them in this severe punishment. Is this small oppression in itself? And that too on a voiceless, innocent animal, which is far harsher than causing harm to humans.

| (Arabic) As will be mentioned shortly, and it is as if this is, God willing, considered in the absolute application by Al-Allama Ibn Wahban. And help is sought from Allah alone. | As will be seen shortly, and it is as if this is, God willing, taken into account in the absolute application of Al-Allama Ibn Wahban and help is sought from Allah alone. (T) |

A heartless person does not understand the suffering of others. Let them judge by comparing it to themselves: if they were to fall into the hands of a tyrant who draws a circle in a field and forces them to run in circles for hours, and when they get tired and stop, he lashes them with a whip; their breath gets short, their life gets exhausted, hunger and thirst plague them immensely, yet he stands ready with a whip and does not let them stop—at that time, they would realize what kind of cruelty they used to inflict on voiceless animals. This world is transitory; do not be happy that the rulings of Sharia are not being implemented here. A day of justice is coming when the account of the hornless goat will be settled from the horned goat, even though animals are not legally accountable (mukallaf). You, however, are accountable, for whom reward and punishment, Paradise and Hell, have been prepared. In what arrogance are you? If you have to run in circles in the fire of Saqar, where there is "a fitting recompense" (full reward/punishment), then prepare strength for that time. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

| (Arabic) A woman entered the Fire because of a cat which she had tied, neither giving it food nor letting it loose to eat the insects of the earth, so the Fire became mandatory for her because of that. Reported by al-Bukhari from Ibn Umar (may Allah be pleased with them), and the phrase "so it became mandatory" is from the narration of Imam Ahmad from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them). | A woman went to Hell because of a cat that she had tied up; she neither gave it food herself nor let it go so that it could eat what is fallen on the ground or what an animal finds. For this reason, Hell became mandatory for that woman. (Imam Bukhari narrated this from our master Hadrat Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them), and the phrase "so it became mandatory" (meaning Hell became

mandatory for that woman) was mentioned by Hadrat Imam Ahmad bin Hanbal through the narration of our master Hadrat Jabir (may Allah be pleased with them). T) |

1. Al-Quran Al-Kareem 78/26
2. Sahih Al-Bukhari, Kitab Bad' al-Khalq, Bab Khair Maal al-Muslim Ghanam etc., Qadeemi Kutub Khana Karachi, 1/467
3. Musnad Ahmad bin Hanbal from Musnad Jabir (may Allah be pleased with him), Dar al-Fikr Beirut, 3/335

फतावा रज़विया, खंड १६

वे उन्हें इस भीषण दंड में रखते हैं। क्या यह अपने आप में कम ज़ुल्म है? और वह भी एक बेज़ुबान, बेगुनाह जानवर पर, जो इंसानों को नुकसान पहुँचाने से कहीं अधिक गंभीर है।

| (अरबी) जैसा कि शीघ्र ही आएगा, और यह ऐसा है जैसे कि यह, यदि अल्लाह ने चाहा, अल्लामा इब्न वहबान के सामान्य अनुप्रयोग में विचार किया गया है। और अल्लाह ही से सहायता माँगी जाती है। | जैसा कि जल्द ही आएगा, और मानो कि यह इंशा अल्लाह अल्लामा इब्न वहबान के सामान्य कथन में ध्यान में रखा गया है और अल्लाह तआला से ही मदद माँगी जाती है। (त) |

एक निष्ठुर व्यक्ति को दूसरे का दुःख समझ नहीं आता। वे स्वयं पर विचार करके देखें: यदि वे किसी अत्याचारी के चंगुल में फँस जाएँ जो उन्हें एक मैदान में घेरा बनाकर घंटों चक्कर लगाने को कहे, और जब वे थककर रुकें तो कोड़े बरसाए; उनका दम फूल जाए, वे पस्त हो जाएँ भूख और प्यास उन्हें बेहाल कर दे, लेकिन वह कोड़ा लिए खड़ा रहे और उन्हें रुकने न दे—तब उन्हें पता चलेगा कि वे बेज़ुबान जानवरों पर कैसा ज़ुल्म करते थे। यह दुनिया बीत जाने वाली है; यहाँ शरीयत के हुक्म लागू न होने से खुश न हों। इंसाफ का एक दिन आने वाला है जिसमें सींग वाली बकरी से बिना सींग वाली बकरी का हिसाब लिया जाएगा, हालाँकि जानवर जवाबदेह (मुकल्लफ़) नहीं है। लेकिन तुम तो जवाबदेह हो, तुम्हारे लिए ही सवाब और अज़ाब, जन्नत और जहन्नम तैयार किए गए हैं। तुम किस घमंड में हो? अगर वहाँ सकर की आग में चक्कर काटने पड़े जहाँ "पूरा-पूरा बदला" (जज़ाअम विफ़ाक़ा) है, तो उस समय के लिए हिम्मत जुटा कर रखो। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

| (अरबी) एक महिला एक बिल्ली के कारण आग (नरक) में गई, जिसे उसने बाँध रखा था। न तो उसने उसे भोजन दिया और न ही उसे पृथ्वी के कीड़े-मकौड़े खाने के लिए छोड़ा, अतः उस कारण उसके लिए आग अनिवार्य हो गई। इसे अल-बुखारी ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है, और वाक्यांश "तो यह अनिवार्य हो गई" इमाम अहमद की जाबिर बिन अब्दुल्ला (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत में है। | एक औरत जहन्नम में गई एक बिल्ली के कारण जिसे उसने बाँध रखा था; न तो उसे खुद खाना दिया और न ही उसे छोड़ा कि वह ज़मीन के कीड़े-मकौड़े या जो कुछ मिलता खाती। इस वजह से उस औरत के लिए जहन्नम लाज़िम हो गई। (इसे इमाम बुखारी ने सैय्यदना हज़रत अब्दुल्ला बिन उमर रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया और शब्द "फौजबत"

(यानी उस औरत के लिए जहन्नम लाज़िम हो गई) हज़रत इमाम अहमद bin हनबल ने सैय्यदना हज़रत जाबिर रज़ियल्लाहु अन्हुमा की रिवायत से ज़िक्र किया। त) |

1. अल-कुरान अल-करीम ७८/२६
2. सहीह अल-बुखारी, किताब बद उल-ख़ल्क, बाब खैर माल अल-मुस्लिम ग़नम आदि, कदीमी कुतुब खाना कराची, १/४६७
3. मसनद अहमद बिन हनबल, मसनद जाबिर रज़ियल्लाहु अन्हु से, दार अल-फिक्र बेरुत, ३/३३५

पृष्ठ ६३१ का ३११

اسی عذاب شدید میں رکھتے ہیں، یہ خود کیا کم ظلم ہے اور ظلم بھی بے زبان بے گناہ جانور پر کہ آدمیوں کی ضرر رسانی سے کہیں سخت تر ہے،

| کما سیأتی و کان ھذا ان شاء اللہ تعالی ملحظ اطلاق العلامۃ ابن وھبان واللہ المستعان۔ | جیسا کہ عنقریب آئے گا، اور گویا کہ یہ ان شاء اللہ تعالٰی علامہ ابن وہبان کے اطلاق میں ملحوظ ہے اور اللہ تعالٰی سے ہی مدد طلب کی جاتی ہے (ت) |

بے درد کو پرائی مصیبت نہیں معلوم ہوتی اپنے اوپر قیاس کر کے دیکھیں اگر کسی ظالم کے پلے پڑیں کہ وہ میدان میں ایک دائرہ کھینچ کر گھنٹوں ان سے کاوا کاٹنے کو کہے یہ جب تھکیں پست ہو کر رکیں، کوڑے سے خبر لے، ان کا دم چڑھ جائے، جان تھک جائے، بھوک پیاس بیحد ستائے، مگر وہ کوڑا لئے تیار ہے کہ رکنے نہیں دیتا، اس وقت ان کو خبر ہو کہ ہم بے زبان جانور پر کیسا ظلم کرتے تھے، دنیا گزشتہنی ہے، یہاں احکام شرع جاری نہ ہونے سے خوش نہ ہوں ایک دن انصاف کا آنے والا ہے جس میں شاخدار بکری سے منڈی بکری کا حساب لیا جائے گا حالانکہ جانور غیر مکلف ہے تو تم مکلفین کہ تمہارے ہی لئے ثواب و عذاب جنت و جہنم تیار ہوئے ہیں کس گھمنڈ میں ہو وہاں اگر نار سقر میں کاوا کاٹنا پڑا کہ وہاں "جَزَاءً وِّفَاقًا" ۱ (پوری پوری جزا۔ ت) ہے تو اسوقت کے لئے طاقت مہیا کر رکھو، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

| دخلت امرأۃ النار في ھرۃ ربطتھا فلم تطعمھا ولم تدعھا تأکل من خشاش الارض ۲ فوجبت لھا النار بذلك ۳۔ رواہ البخاری عن ابن عمر رضی اللہ تعالی عنھما، وجملۃ "فوجبت" من روایۃ الامام احمد عن جابر بن عبداللہ رضی اللہ تعالی عنھما۔ | ایک عورت جہنم میں گئی ایک بلی کے سبب کہ اسے

باندھ رکھا تھا نہ خود کھانا دیا نہ چھوڑا کہ زمین کا گرا پڑا یا جو جانور کو ملتا کھاتی اس وجہ سے اس عورت کے لئے جہنم واجب ہوگئی (اس کو امام بخاری نے سیدنا حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا اور جملہ "فوجبت" (یعنی اس عورت کے لئے جہنم واجب ہوگئی) حضرت امام احمد بن حنبل نے بروایت سیدنا حضرت جابر رضی اللہ تعالیٰ عنہما ذکر فرمایا۔ ت) |

۱ القرآن الکریم ۷۸/ ۲۶ ۲ صحیح البخاری کتاب بدء الخلق باب خیر مال المسلم غنم الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۴۶۷ ۳ مسند احمد بن حنبل از مسند جابر رضی اللہ عنہ دار الفکر بیروت ۳/ ۳۳۵

Fatawa Rizvia (Volume 16)

And when pigeon racing is forbidden even outside the mosque in one's own home, then to what degree of severity will it be forbidden in the mosque? Committing an act of disobedience against the Mighty and Powerful King while sitting in one's own home is one thing, and committing an act of disobedience specifically in His court is another, as this, besides being disobedience, indicates an insult to the court and considering the King, Allah forbid, as worthless. If it is truly in the heart that the mosque is not a place of respect where one should refrain from sin, then that is pure disbelief; otherwise, there is no doubt in the crime being multiplied many times over. That mosque where sitting to engage in permissible worldly talk consumes virtues like fire consumes wood. It is in Fath al-Qadir:

الكلام المباح فيه مكروه يأكل الحسنات - ١	**Permissible speech in the mosque is also disliked and consumes virtues. (T)**

It is in Al-Ashbah:

إنه يأكل الحسنات كما تأكل النار الحطب - ٢	**Indeed, it consumes virtues just as fire consumes wood. (T)**

Imam Abu Abdullah Nasafi narrated a Hadith in Madarik Sharif that:

الحديث فى المسجد يأكل الحسنات كما تأكل البهيمة الحشيش - ٣	**Worldly talk in the mosque consumes virtues just as livestock consumes grass. (T)**

Ghamz al-Uyun cites from Khazanat al-Fiqh:

من تكلم فى المساجد بكلام الدنيا احبط الله تعالى عنه عمل اربعين سنة - ٤	**Whoever speaks worldly talk in the mosques, Allah the Almighty nullifies forty years of their deeds.**

I say: And the like of this is not said based on personal opinion (I say that this kind of thing cannot be said by mere opinion or conjecture). The Messenger of Allah (may Allah send peace and blessings upon him) says:

سيكون في آخر الزمان قوم يكون حديثهم فى مساجدهم ليس لله فيهم حاجة - ٥ رواه ابن حبان	**In the latter times, there will be a people whose conversation in their mosques will be about worldly matters; Allah Almighty has no concern with such people. (Ibn Hibban narrated this in his Sahih from Sayyiduna...)**

1. Fath al-Qadir, Kitab al-Salah, Section: It is disliked to face the Qiblah with private parts in the toilet, Maktaba Nooria Rizvia Sukkur 1/233
2. Al-Ashbah wal-Naza'ir, Third Art, Discourse on the Rulings of Mosques, Idarat al-Qur'an Karachi 3/233
3. Al-Madarik (Tafsir al-Nasafi), Surah Luqman, verse: "And of the people is he who purchases...", Dar al-Kitab al-Arabi Beirut 3/279
4. Ghamz al-Uyun al-Basa'ir with al-Ashbah wal-Naza'ir, Third Art, On the Rulings of Mosques, Idarat al-Qur'an Karachi 2/233
5. Mawarid al-Zaman ila Zawa'id Ibn Hibban, Book of Prayer Times, Hadith 1211, Al-Matba'ah al-Salafiyyah Madinah Munawwarah p. 99

फ़तावा रिज़विया (जिल्द १६)

और जब कबूतरबाज़ी मस्जिद के बाहर अपने घर में भी हराम है, तो मस्जिद में वह किस दर्जे की सख़्त तरीन हराम होगी? बादशाह जब्बार-ओ-क़ह्हार की एक नाफ़रमानी अपने घर में बैठ कर कीजिये और एक नाफ़रमानी ख़ास उसके दरबार में, कि यह नाफ़रमानी के अलावा दरबार की तौहीन और बादशाह को मआज़ अल्लाह बे-क़द्र समझने पर दलालत करती है। अगर वाक़ई दिल में यही हो कि मस्जिद क्या अदब की जगह है जिसमें गुनाह से रुके तो यह खालिस कुफ़्र है वर्ना जुर्म पहले से कई गुना बढ़ जाने में कोई शक नहीं। वह मस्जिद जिसमें दुनिया की मुबाह (जायज़) बातें करने बैठना नेकियों को ऐसे खा जाता है जैसे आग लकड़ी को। 'फ़तहुल क़दीर' में है:

الكلام المباح فيه مكروه يأكل الحسنات - ١	**मस्जिद में मुबाह कलाम भी मकरूह है और नेकियों को खा जाता है। (त)**

'अशबाह' में है:

إنه يأكل الحسنات كما تأكل النار الحطب - ٢	**बेशक वह नेकियों को यूँ खा जाता है जैसे आग लकड़ियों को खा जाती है। (त)**

इमाम अबू अब्दुल्ला नफ़ी ने 'मदारिक शरीफ़' में हदीस नक़्ल की कि:

الحديث فى المسجد يأكل الحسنات كما تأكل البهيمة الحشيش - ٣	**मस्जिद में दुनिया की बात नेकियों को इस तरह खा जाती है जैसे चौपाया घास को। (त)**

'ग़म्ज़ुल उ़यून' में 'ख़ज़ानतुल फ़िक़्ह' से है:

من تكلم فى المساجد بكلام الدنيا احبط الله تعالى عنه عمل اربعين سنة - ٤	**जो मस्जिद में दुनिया की बात करे, अल्लाह तआला उसके चालीस साल के अमल अकारत (नष्ट) फ़रमा दे।**

अक़ूलु: 'वमिस्लुहू ला युक़ालु बिर-राई' (मैं कहता हूँ कि इस क़िस्म की बात राय और अटकल से नहीं कही जा सकती - त) रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

سيكون في آخر الزمان قوم يكون حديثهم فى مساجدهم ليس لله فيهم حاجة - ٥ رواه ابن حبان	**आख़िरी ज़माने में कुछ लोग होंगे जो अपनी मस्जिदों में दुनियावी बातें करेंगे, अल्लाह अज़्ज़वजल को उन लोगों से कोई काम नहीं। (इसे इब्ने ह़िब्बान ने अपनी सहीह़ में सैय्यदुना...)**

---

1. फ़तहुल क़दीर, किताबुस सलात, फ़स्ल: पेशाब-पाख़ाना में क़िब्ला की तरफ़ शर्मगाह करना मकरूह है, मकतबा नूरिया रिज़विया सुक्कुर १/ २३३
2. अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फ़न्नुल सालिस, मस्जिदों के अहकाम में, इदारतुल क़ुरआन कराची ३/ २३३
3. अल-मदारिक (तफ़्सीर अन-नफ़ी), सूरह लुक़मान, आयत: 'व मिनन-नासि मयं यश्तरी...', दारुल किताबुल अरबी बैरूत ३/ २७९
4. ग़म्ज़ुल उ़यूनुल बसायर मअ अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फ़न्नुल सालिस, मस्जिदों के अहकाम में, इदारतुल क़ुरआन कराची २/ २३३
5. मवारिदुल ज़मान इला ज़वाइदि इब्ने ह़िब्बान, किताबुल मवाक़ीत, हदीस १२११, अल-मतबअतुस सलफ़िया मदीना मुनव्वरा पृ. ९९

اور جب کبوتر بازی بیرون مسجد اپنے گھر میں بھی حرام ہے تو مسجد میں کس درجہ اشد سخت تر حرام ہوگی ، بادشاہ جبار قہار کی ایک نافرمانی اپنے گھر میں بیٹھ کر کیجئے اور ایک نافرمانی خاص اس کے دربار میں کہ یہ نافرمانی کے علاوہ دربار کی توہین اور بادشاہ کو معاذ اللہ بے قدر سمجھنے پر دال ہے ، اگر واقعی دل میں یہی ہو کہ مسجد کیا محل ادب ہے جس میں گناہ سے رکے جب تو خالص کفر ہے ورنہ جرم پہلے سے اضعافاً مضاعفہ ہو جانے میں شک نہیں ، وہ مسجد جس میں دنیا کی مباح باتیں کرنے کو بیٹھنا نیکیوں کو کھاتا ہے جیسے آگ لکڑی کو ۔ فتح القدیر میں ہے:

الکلام المباح فیہ مکروہ یاکل مسجد میں کلام مباح بھی مکروہ ہے اور نیکیوں کو کھا جاتا الحسنات ۔ ۱ ہے ۔ (ت)

اشباہ میں ہے:

انہ یاکل الحسنات کما تاکل النار بیشک وہ نیکیوں کو یوں کھا جاتا ہے جیسے آگ لکڑیوں کو الحطب ۔ ۲ کھا جاتی ہے (ت)

امام ابو عبد اللہ نسفی نے مدارک شریف میں حدیث نقل کی کہ:

الحدیث فی المسجد یأکل الحسنات کما مسجد میں دنیا کی بات نیکیوں کو اس طرح کھا جاتی تأکل البھیمۃ الحشیش ۔ ۳ ہے جیسے چوپایہ گھاس کو ۔ (ت)

غمز العیون میں خزانہ الفقہ سے ہے:

من تکلم فی المساجد بکلام الدنیا احبط اللہ تعالی عنہ عمل اربعین سنۃ - ۴

جو مسجد میں دنیا کی بات کرے اللہ تعالی اس کے چالیس برس کے عمل اکارت فرمادے۔

اقول: ومثلہ لایقال بالرائی (میں کہتا ہوں کہ اس قسم کی بات رائے اور اٹکل سے نہیں کہی جاسکتی ۔ ت) رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

سیکون في آخر الزمان قوم یکون حدیثھم فی مساجد ھم لیس للہ فیھم حاجۃ - ۵ رواہ ابن حبان

آخر زمانے میں کچھ لوگ ہوں گے کہ مسجد میں دنیا کی باتیں کریں گے اللہ عزوجل کو ان لوگوں سے کچھ کام نہیں (اس کو ابن حبان نے اپنی صحیح میں سیدنا

---

1 فتح القدیر کتاب الصلوۃ فصل ویکرہ استقبال القبلہ بالفرج فی الخلاء مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۲۳۳ 2 الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی احکام المساجد ادارۃ القرآن کراچی ۳/ ۲۳۳ 3 المدارک (تفسیر النسفی) سورۃ لقمان آیۃ ومن الناس من یشتری دار الکتاب العربی بیروت ۳/ ۲۷۹ 4 غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر الفن الثالث فی احکام المساجد ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۳۳ 5 موارد الظمان الی زوائد ابن حبان کتاب المواقیت حدیث ۱۲۱۱ المطبعۃ السلفیہ مدینہ منورہ ص ۹۹

Fatawa Razawiya (Volume 16)

In his Sahih, it is narrated from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him):

It is stated in Al-Hadiqah an-Nadiyah, a commentary on At-Tariqah al-Muhammadiyyah: To speak of worldly matters in mosques, even if the speech is inherently permissible and truthful, without a compelling necessity—such as a person in spiritual retreat (Mu'takif) speaking for their essential needs—is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi). Then, after mentioning the Hadith, it says in its commentary: Its meaning is that Allah Almighty will not intend any good for them; rather, they are people of failure, deprivation, loss, humiliation, and disgrace.

In the same source: It is narrated that one of the mosques ascended to heaven to complain about its people who speak of worldly matters within it. It was met by angels who said, "We have been sent for their destruction."

In the same source: It is narrated that the angels complain to Allah Almighty about the foul odor from the mouths of backbiters and those who speak of worldly matters in mosques. This means it is narrated that for those who engage in backbiting (which is strictly forbidden and even worse than adultery) and those who discuss worldly affairs in the mosque, a foul smell emanates from their mouths, causing the angels to complain about them in the presence of Allah Almighty.

Glory be to Allah! If sitting in the mosque and engaging in permissible and allowed talk without a legal (Shariah) necessity leads to such calamities, then [to do so with] forbidden and...

---

1. Al-Hadiqah an-Nadiyah, Type 40, Worldly speech in mosques without excuse, Maktaba Nooria Razwiya, Faisalabad, 2/316-317.
2. Al-Hadiqah an-Nadiyah, Type 40, Worldly speech in mosques without excuse, Maktaba Nooria Razwiya, Faisalabad, 2/318.
3. Al-Hadiqah an-Nadiyah, Type 40, Worldly speech in mosques without excuse, Maktaba Nooria Razwiya, Faisalabad, 2/318. Page 313 of 631

फ़तावा रज़विया (खंड १६)

अपनी सहीह में इब्ने मसूद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से रिवायत फ़रमाया:

'अल-हदीक़तुन नदिया' (तरीक़ह मोहम्मदिया की व्याख्या) में है: मस्जिदों में दुनियावी बातें करना, चाहे वह अपने आप में जायज़ और सच्ची ही क्यों न हों, बिना किसी मजबूरी के(जैसे कि एतिकाफ़ करने वाला अपनी ज़रूरी ज़रूरतों के लिए बात करे) मकरूह तहरीमी (सख़्त मना) है। फिर हदीस का ज़िक्र करने के बाद उसकी व्याख्या में फ़रमाया: इस हदीस का अर्थ यह है कि अल्लाह तआला उनके साथ भलाई का इरादा नहीं करेगा, बल्कि वे नाकाम, महरूम, नुक़सान उठाने वाले और ज़िल्लत व रुस्वाई के हक़दार हैं।

उसी में है: रिवायत है कि मस्जिदों में से एक मस्जिद अपने रब्ब के हुज़ूर शिकायत करने चली कि लोग मुझमें दुनिया की बातें करते हैं। फ़रिश्ते उसे रास्ते में मिले और कहा, "हम उन्हें हलाक (तबाह) करने के लिए भेजे गए हैं।"

उसी में है: रिवायत है कि फ़रिश्ते अल्लाह तआला के सामने उन लोगों के मुँह की बदबू की शिकायत करते हैं जो ग़ीबत (चुगली) करते हैं और जो मस्जिदों में दुनियावी बातें करते हैं। यानी रिवायत की गई है कि जो लोग ग़ीबत करते हैं (जो सख़्त हराम औरज़िना से भी बदतर है) और जो लोग मस्जिद में दुनिया की बातें करते हैं, उनके मुँह से वह गंदी बदबू निकलती है जिससे फ़रिश्ते अल्लाह अज़्वजल की बारगाह में उनकी शिकायत करते हैं।

सुब्हान अल्लाह! जब मस्जिद में बैठने पर बिना शरई ज़रूरत के जायज़ और मुबाह बात करने पर ये मुसीबतें हैं, तो हराम और...

---

1. अल-हदीक़तुन नदिया, प्रकार ४०, मस्जिदों में बिना उज़्र के दुनियावी बातें, मक़्तबा नूरिया रज़विया, फ़ैसलाबाद, २/३१६-३१७
2. अल-हदीक़तुन नदिया, प्रकार ४०, मस्जिदों में बिना उज़्र के दुनियावी बातें, मक़्तबा नूरिया रज़विया, फ़ैसलाबाद, २/३१८
3. अल-हदीक़तुन नदिया, प्रकार ४०, मस्जिदों में बिना उज़्र के दुनियावी बातें, मक़्तबा नूरिया रज़विया, फ़ैसलाबाद, २/३१८ पृष्ठ ३१३/६३१

فی صحیحہ عن ابن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ (ابن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت فرمایا: ت) حدیقہ ندیہ شرح طریقہ محمدیہ میں ہے: کلام الدنیا اذا کان مباحاً صدقاً فی المساجد بلا ضرورۃ داعیۃ الی ذلک کالمعتکف فی حاجتہ اللازمۃ مکروہ کراھۃ تحریم (ثم الحدیث وقال فی شرحہ لیس اللہ تعالٰی فیھم حاجۃ ای لایرید بھم خیرا و انما ھم اھل الخیبۃ و الحرمان و الاھانۃ و الخسران ۱۔ (یعنی دنیا کی بات جبکہ فی نفسہ مباح اور سچی ہو مسجد میں بلا ضرورت کرنی حرام ہے ضرورت ایسی جیسے معتکف اپنے حوائج ضروریہ کے لئے بات کرے، پھر حدیث مذکور ذکر کر کے فرمایا معنی حدیث یہ ہیں کہ اللہ تعالٰی ان کے ساتھ بھلائی کا ارادہ نہ کریگا اور وہ نامراد محروم و زیاں کار اور اہانت و ذلت کے سزاوار ہیں۔) اسی میں ہے: وروی ان مسجداً من المساجد ارتفع الی السماء شاکیاً من اھلہ یتکلمون فیہ بکلام الدنیا فاستقبلتہ الملئکۃ و قالوا بعثنا بھلاکھم ۲۔ (یعنی مروی ہوا کہ ایک مسجد اپنے رب کے حضور شکایت کرنے چلی کہ لوگ مجھ میں دنیا کی باتیں کرتے ہیں ملائکہ اسے آتے ملے اور بولے ہم ان کے ہلاک کرنے کو بھیجے گئے ہیں۔) اسی میں ہے: وروی ان الملئکۃ یشکون الی اللہ تعالٰی من نتن فم المغتابین و القائلین فی المساجد بکلام الدنیا ۳۔ (یعنی روایت کیا گیا کہ جو لوگ غیبت کرتے ہیں (جو سخت حرام اور زنا سے بھی اشد ہے) اور جو لوگ مسجد میں دنیا کی باتیں کرتے ہیں ان کے منہ سے وہ گندی بدبو نکلتی ہے جس سے فرشتے اللہ عزوجل کے حضور ان کی شکایت کرتے ہیں۔) سبحان اللہ ! جب مباح و جائز بات بلا ضرورت شرعیہ کرنے کو مسجد میں بیٹھنے پر یہ آفتیں ہیں تو حرام و

---

۱ الحدیقۃ الندیۃ نوع ۴۰ کلام الدنیا فی المساجد بلا عذر مکتبہ نوریہ رضویہ فیصل آباد ۲/

۲ ۳۱۶-۳۱۷ الحدیقۃ الندیۃ نوع ۴۰ کلام الدنیا فی المساجد بلا عذر مکتبہ نوریہ رضویہ فیصل آباد

Fatawa-e-Razvia (Vol. 16)

What will be the state of performing an unlawful act? It is impermissible to buy, sell, or discuss buying and selling something in the mosque. However, a person in I'tikaf (Mu'takif) is allowed to buy what he needs for himself, provided that the goods remain outside the mosque. But if the item is light, clean, and small, such that it neither occupies space in the mosque nor is it against its sanctity, and it is needed by him at that very time for his Iftar or Suhoor [it is permitted].

[Arabic Quote]: I have made an exception for this based on juristic insight, because he is definitively permitted to bring such things [into the mosque], and he will not be commanded to exit for eating and drinking. [Urdu Translation]: I have made an exception for this thing by way of juristic insight, because a Mu'takif is strictly allowed to bring such items into the mosque, and he will not be ordered to leave for the purpose of eating and drinking. (T)

And buying and selling for the purpose of trade is not allowed even for a Mu'takif. It is stated in al-Ashbah:

[Arabic Quote]: Buying and selling are prohibited for one not in I'tikaf, and it is permissible for him [the Mu'takif] to the extent of his need as long as the goods are not brought present. [Urdu Translation]: Buying and selling in the mosque is prohibited for one not in I'tikaf, and it is permissible for a Mu'takif to the extent of his need, provided the goods being sold are not brought into the mosque. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

[Arabic Quote]: On the condition that it is not for trade, but rather he needs it for himself or his family, without the goods being brought present. [Urdu Translation]: On the condition that it is not for trade, but rather the Mu'takif needs it for himself or his family, and that the goods have not been brought into the mosque. (T)

It is stated in the Hadith that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

[Arabic Quote]: Keep your mosques clear of your small children, your insane, your buying and selling, your disputes, and the raising of your voices. - Narrated by Ibn Majah from Makhul from Wathila, and by Abdur Razzaq in his Musannaf from... [Urdu Translation]: Protect your mosques from the entry of your immature children and the

insane, and from buying and selling, disputes, and raising voices. This was narrated by Ibn Majah from Makhul, who narrated it from Wathila, while Imam Abdur Razzaq...

Footnotes: 1 Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Third Art, Discourse on Mosque Rulings, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/232. 2 Radd al-Muhtar, Book of Prayer, Chapter on what invalidates prayer, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 1/445. 3 Sunan Ibn Majah, Chapters on Mosques, H.M. Saeed Company Karachi, p. 55.

फ़तावा-ए-रज़विया (जिल्द 16)

नाजायज़ काम करने का क्या हाल होगा? मस्जिद में किसी चीज़ का मोल लेना, बेचना या खरीद-फरोख्त की बातचीत करना नाजायज़ है। मगर मोतकिफ़ (इतिकाफ में बैठा व्यक्ति) को अपनी ज़रूरत की चीज़ मोल लेने की अनुमति है, वह भी तब जब बेची गई चीज़ मस्जिद से बाहर ही रहे। लेकिन अगर चीज़ हल्की, साफ़-सुथरी और कम मात्रा में हो, जिससे न तो मस्जिद में जगह घिरे और न ही इसकी गरिमा के खिलाफ हो, और उसी समय उसे अपने इफ्तार या सहरी के लिए इसकी ज़रूरत हो, [तो अनुमति है]।

[अरबी उद्धरण]: मैंने फिकही समझ (तफक्कुह) के तौर पर इसे अपवाद माना है क्योंकि उसे इस प्रकार की चीज़ें मस्जिद में लाने की निश्चित रूप से अनुमति है, और उसे खाने-पीने के लिए बाहर निकलने का आदेश नहीं दिया जाएगा। [उर्दू अनुवाद]: इस चीज़ का अपवाद मैंने तफक्कुह के तौर पर किया है क्योंकि मोतकिफ़ को इस किस्म की अशिया मस्जिद में लाने की क़तअन इजाज़त है और उसे खाने-पीने के लिए खुरूज (बाहर जाने) का हुक्म नहीं दिया जाएगा। (त)

और व्यापार के लिए खरीद-फरोख्त की अनुमति मोतकिफ़ को भी नहीं है, 'अशबाह' में है:

[अरबी उद्धरण]: मस्जिद में खरीद-फरोख्त गैर-मोतकिफ़ के लिए वर्जित है और उसे (मोतकिफ़ को) अपनी ज़रूरत के अनुसार अनुमति है जब तक कि सामान उपस्थित न हो। [उर्दू अनुवाद]: मस्जिद में बय व शिरा (खरीद-फरोख्त) गैर-मोतकिफ़ के लिए ममनूअ (वर्जित) है और मोतकिफ़ को बक़द्रे हाजत जायज़ है जबकि सामान-ए-मबीअ मस्जिद में न लाया जाए। (त)

'रद्दुल मुहतार' में है:

[अरबी उद्धरण]: इस शर्त के साथ कि यह व्यापार के लिए न हो, बल्कि वह स्वयं के लिए या अपने परिवार के लिए इसकी आवश्यकता रखता हो, बिना सामान को उपस्थित किए। [उर्दू अनुवाद]: बशर्ते कि वह तिजारत के लिए न हो बल्कि मोतकिफ़ को अपनी ज़ात या अहल-ओ-अयाल के लिए इसकी ज़रूरत हो और वह सामान भी मस्जिद में हाज़िर न किया गया हो। (त)

हदीस में है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

[अरबी उद्धरण]: अपनी मस्जिदों को अपने नासमझ बच्चों, पागलों, खरीद-फरोख्त, झगड़ों और अपनी आवाज़ें बुलंद करने से बचाओ। - इसे इब्न माजा ने मकहूल से और उन्होंने वाशिला से रिवायत

किया, जबकि इमाम अब्दुर रज़्ज़ाक ने अपने मुसन्नफ़ में... [उर्दू अनुवाद]: अपनी मस्जिद को बचाओ अपने नासमझ बच्चों और मजनूनों (पागलों) के जाने और खरीद व फरोख्त और झगड़ों और आवाज़ बुलंद करने से। इसको इब्न माजा ने मकहूल से और उन्होंने वाशिला से रिवायत किया जबकि इमाम अब्दुर रज़्ज़ाक...

पाद टिप्पणियाँ (Footnotes): 1 अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फ़न अल-सालिस, अल-क़ौल फ़ी अहकाम अल-मस्जिद, इदारातुल कुरान कराची, 2/232। 2 रद्दुल मुहतार, किताब अल-सलात, बाब मा युफ़सिदु अल-सलात, दार इहया अल-तुरास अल-अरबी बेरुत, 1/445। 3 सुनन इब्न माजा, अबवाब अल-मसाजिद, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. 55।

पृष्ठ 314/631

ناجائز کام کرنے کا کیا حال ہوگا، مسجد میں کسی چیز کا مول لینا بیچنا خرید و فروخت کی گفتگو کرنا ناجائز ہے مگر معتکف کو اپنی ضرورت کی چیز مول لینی وہ بھی جبکہ مبیع مسجد سے باہر ہی رہے مگر ایسی خفیف و نظیف و قلیل شے جس کے سبب نہ مسجد میں جگہ رکے نہ اسکے ادب کے خلاف ہو اور اسی وقت اسے اپنے افطار یا سحری کے لئے درکار ہو،

استثنیته تفقها لانه مأذون له في احضار هذا قطعا ولا یؤمر بالخروج للاکل والشرب۔ اس چیز کا استثناء میں نے بطور تفقہ کیا ہے کیونکہ معتکف کو اس قسم کی اشیاء مسجد میں لانے کی قطعاً اجازت ہے اور اسے کھانے پینے کے لئے خروج کا حکم نہیں کیا جائے گا۔ (ت)

اور تجارت کے لئے بیع و شرا کی معتکف کو بھی اجازت نہیں، اشباہ میں ہے:

یمنع من البیع والشراء لغیر معتکف ویجوز له بقدر حاجته ان لم یحضر السلعة[1]۔ مسجد میں بیع و شراء غیر معتکف کے لئے ممنوع ہے اور معتکف کو بقدر حاجت جائز ہے جبکہ سامان مبیع مسجد میں نہ لایا جائے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

بشرط ان لا یکون للتجارة بل یحتاجه لنفسه او عیاله بدون احضار السلعة[2]۔ بشر طیکہ وہ تجارت کے لئے نہ ہو بلکہ معتکف کو اپنی ذات یا اہل وعیال کے لئے اس کی ضرورت ہو اور وہ سامان بھی مسجد میں حاضر نہ کیا گیا ہو (ت)

حدیث میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

جنبوا مساجدكم صبيانكم و مجانينكم وشراءكم و بيعكم و خصوماتكم ورفع اصواتكم[3]- رواه ابن ماجة عن مكحول عن واثلة وعبدالرزاق في مصنفه عن اپنی مسجد کو بچاؤ اپنے ناسمجھ بچوں اور مجنونوں کے جانے اور خرید و فروخت اور جھگڑوں اور آواز بلند کرنے سے۔ اس کو ابن ماجہ نے مکحول سے اور انہوں نے واثلہ سے روایت کیا جبکہ امام عبدالرزاق

[1] الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی احکام المسجد ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۳۲ [2] ردالمحتار کتاب الصلوۃ باب مائیفسد الصلوۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۴۵ [3] سنن ابن ماجہ ابواب المساجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۵

Fatawa Razawiyyah Volume 16

From Makhul, from Mu'adh ibn Jabal (may Allah be pleased with them). He narrated in his Musannaf from Makhul and he from Hazrat Mu'adh ibn Jabal (may Allah be pleased with them both).

The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

"When you see someone buying or selling in the mosque, say: 'May Allah not grant profit to your trade.' And when you see someone searching for a lost item in the mosque, say: 'May Allah not return it to you.'" (Narrated by al-Tirmidhi, who said it is Hasan Sahih, and also by al-Nasa'i, Ibn Khuzaymah, and al-Hakim with a Sahih chain from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him)).

In another Sahih narration, he said:

"Say: 'May Allah not return it to you,' for mosques were not built for this." (Narrated by Muslim from him (Abu Hurayrah), may Allah be pleased with him).

SubhanAllah! When these are the rulings for negotiating to buy someone else's property with their happy consent and for a price, then how much more severe and a cause of great sin would it be to release one's pigeons in the mosque, provide them with grain and water, and catch them if possible, in order to seize another's property without consent and permission by force? And quail fighting, which consists of making them fight, is even more severe than that, as it involves hurting animals without benefit or reason just for one's impure hobby. It is stated in the Hadith:

"The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) prohibited inciting animals to fight against each other." (Narrated by Abu Dawood).

1. Jami` at-Tirmidhi, Book of Sales, Chapter on the prohibition of selling in the mosque, Amin Company Delhi, 1/158.
2. Sahih Muslim, Book of Mosques, Chapter on searching for lost property in the mosque, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/210.
3. Jami` at-Tirmidhi, Book of Jihad, Chapter on what has been narrated regarding inciting animals against each other, Amin Company Delhi, 1/202.

फतावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

मखूल से, मुआज़ बिन जबल रज़ियल्लाहु अन्हुमा से। उन्होंने अपने मुसन्नफ़ में मखूल से और उन्होंने हज़रत मुआज़ बिन जबल रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत फरमाया।

रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

"जब तुम किसी को मस्जिद में कुछ बेचते या मोल लेते देखो तो उससे कहो: अल्लाह तेरी तिजारत में नफ़ा न दे, और जब किसी को देखो कि अपनी कोई गुमशुदा चीज़ मस्जिद में लोगों से पूछता है तो उससे कहो: अल्लाह तुझे तेरी चीज़ न मिलाए।" (इसे इमाम तिरमिज़ी ने रिवायत किया और फ़रमाया कि यह हसन सहीह है। तथा इमाम नसाई, इब्न खुज़ैमा और इमाम हाकिम ने सहीह सनद के साथ हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत फरमाया है।)

दूसरी सहीह रिवायत में इरशाद फ़रमाया:

"उससे कहो: अल्लाह तेरी गुमशुदा चीज़ तुझे न मिलाए, मस्जिदें इसलिए नहीं बनी हैं कि उनमें आकर गुमशुदा चीज़ों की तफ़्तीश करो।" (इसे इमाम मुस्लिम ने हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत फरमाया है।)

सुब्हानअल्लाह! जब दूसरे का माल खुशी और रज़ामंदी से दाम देकर मोल लेने की बातचीत करने पर ये अहकाम हैं, तो पराया माल बिना रज़ा और बिना इजाज़त ग़सबन (ज़बरदस्ती) पकड़ लेने के लिए मस्जिद में अपने कबूतर छोड़ना, दाना पानी डालना, काबू चले तो पकड़ लेना किस दर्जे अश्द अज़ीम वबालों का मूजिब (कारण) होगा। और बटेर बाज़ी कि उनके लड़ाने से इबारत है, इससे भी सख़्त तर है कि वह बिना फ़ायदा बिना वजह अपने नापाक शौक़ के लिए जानवरों को ईज़ा (तकलीफ) देनी है। हदीस में है:

"रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने मना फ़रमाया जानवरों को आपस में लड़ाने से।" (इसे अबू दाऊद ने रिवायत किया)।

1. जामे तिरमिज़ी किताबुल बुयूँ बाब मस्जिद में बेचने की मनाही, अमीन कंपनी दिल्ली, 1/158
2. सहीह मुस्लिम किताबुल मसाजिद बाब मस्जिद में गुमशुदा चीज़ तलाश करने के बारे में, क़दीमी कुतुब खाना कराची, 1/210

3. जामे तिरमिज़ी किताबुल जिहाद बाब जानवरों को लड़ाने के बारे में, अमीन कंपनी दिल्ली, 1/202

पृष्ठ 315 / 631

فتاوی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

مکحول عن معاذ بن جبل رضی اللہ عنہما۔ نے اپنے مصنف میں مکحول سے اور انہوں نے حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت فرمایا۔ ت)

رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

اذا رأیتم من یبیع او یبتاع في المسجد فقولوا لا اربح اللہ تجارتک و اذا رأیتم من ینشد ضالة في المسجد فقولوا لا رد اللہ علیک ۱۔ رواہ الترمذی و قال حسن صحیح و النسائی وابن خزیمة و الحاکم بسند صحیح عن ابی ھریرة رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

جب تم کسی کو مسجد میں کچھ بیچتے یا مول لیتے دیکھو تو اس سے کہو اللہ تیری تجارت میں نفع نہ دے، اور جب کسی کو دیکھو کہ اپنی کوئی گم شدہ چیز مسجد میں لوگوں سے پوچھتا ہے تو اس سے کہو اللہ تجھے تیری چیز نہ ملائے (اس کو امام ترمذی نے روایت کیا اور فرمایا کہ یہ حسن صحیح ہے۔ نیز امام نسائی، ابن خزیمہ اور امام حاکم نے سند صحیح کے ساتھ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت فرمایا۔ ت)

دوسری صحیح روایت میں ارشاد فرمایا:

قولوا لا ردھا اللہ علیک فان المساجد لم تبن لھذا ۲۔ رواہ مسلم عنہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

اس سے کہو اللہ تیری گمشدہ چیز تجھے نہ ملائے مسجدیں اس لئے نہیں بنی ہیں کہ ان میں آ کر گمشدہ چیزوں کی تفتیش کرو (اس کو امام مسلم نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت فرمایا۔ ت)

سبحان اللہ! جب دوسرے کا مال بخوشی برضا و رغبت دام دے کر مول لینے کی بات چیت کرنے پر یہ احکام ہیں تو پرایا مال بلا رضا و بلا اجازت غصبًا پکڑ لینے کے لئے مسجد میں اپنے کبوتر چھوڑنا، دانہ پانی ڈالنا، قابو چلے تو پکڑ لینا کس درجہ اشد عظیم و بالوں کا موجب ہوگا، اور بٹیر بازی کہ ان کے لڑانے سے عبارت ہے اس سے بھی سخت تر ہے کہ وہ بلا فائدہ بلا وجہ اپنے ناپاک شوق کے لئے جانوروں کو ایذا دینی ہے۔ حدیث میں ہے:

نہی رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ و سلم عن التحریش بین البھائم ۳۔ رواہ ابو داؤد

رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے منع فرمایا جانوروں کو باہم لڑانے سے (اسے ابوداؤد)

۱ جامع الترمذی کتاب البیوع باب النهي عن البيع في المسجد امین کمپنی دہلی ۱/ ۱۵۸ ۲ صحیح مسلم کتاب المساجد باب عن نشد الضالة في المسجد قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۱۰ ۳ جامع الترمذی کتاب الجهاد باب ماجاء فی التحریش بین البھائم امین کمپنی دہلی ۱/ ۲۰۲

Fatawa-e-Razawiyya, Volume 16

[Arabic Box Text]: At-Tirmidhi narrated and said it is Hasan Sahih from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). [Urdu Box Translation]: And Imam Tirmidhi narrated from Sayyiduna Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) and Imam Tirmidhi declared it Hasan Sahih (Good and Authentic). (T)

Scholars state that committing injustice against a Dhimmi Kafir (a non-Muslim citizen living under Islamic protection) is more severe than committing injustice against a Muslim. And committing injustice against an animal is even more severe than committing injustice against a Dhimmi Kafir. It is stated in 'Durr-al-Mukhtar':

[Arabic Box Text]: It is permissible to ride an ox, load it, and use donkeys for plowing without causing excessive toil or beating, for cruelty to an animal is worse than cruelty to a Dhimmi, and cruelty to a Dhimmi is worse than cruelty to a Muslim[1]- [Urdu Box Translation]: It is permissible to ride an ox, load burdens on it, and use a donkey for plowing, provided it is without excessive hardship or violence, because cruelty to an animal is worse than cruelty to a Dhimmi, and cruelty to a Dhimmi is worse than cruelty to a Muslim. (T)

For full research and details on this issue, refer to the fourth volume of this humble servant's Fatawa, the Book of Prohibition and Permission (Kitab al-Hazr wa al-Ibahat). Those who participate in these heinous acts are obviously partners. Those who do not participate but are pleased with them are also partners and sharers in the sin and punishment; rather, if they are pleased in the sense that they consider these acts good and desirable, then the ruling for them is even harsher, as sin is sin, and considering it good is disbelief (Kufr). Those who, despite having power, do not prevent or stop them—be they mosque trustees, residents of the locality, or outsiders—are all sinners, accountable, and trapped. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) gave an example: Some people are on a ship. Those on the lower deck go to the upper deck to get water, causing inconvenience to those on top. The people on the lower deck said, "Let us make a hole in the bottom of the ship to draw water from here so as not to bother those on the upper deck." Now, if those on the upper deck do not stop them and remain silent, not only will those below drown, but all of them will drown together. If they stop them, both will be saved. Such is the state of those who commit sins and those who, despite having the power, do not stop them. [2]Narrated by al-Bukhari and at-Tirmidhi from Nu'man bin Bashir (may Allah be pleased with them both). (Imam Bukhari and Tirmidhi have

narrated this from Nu'man bin Bashir, may Allah be pleased with them both—T) and they state:

---

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hazr wa al-Ibahat, Section on Sales, Mujtabai Press, Delhi, 2/249 [2] Sahih al-Bukhari, Book of Partnership, 1/339 and Book of Testimonies, 1/369, Qadeemi Kutub Khana, Karachi; Jami' at-Tirmidhi, Chapters on Trials, Amin Company, Delhi, 2/40 Note: Kitab al-Hazr wa al-Ibahat, out of a total of twelve volumes, is now the tenth printed volume.

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 16

[अरबी बॉक्स]: और तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत की और इसे हसन सहीह कहा। [उर्दू बॉक्स अनुवाद]: और इमाम तिर्मिज़ी ने सैयदुना इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत फरमाया और इमाम तिर्मिज़ी ने इसे हसन सहीह करार दिया। (त)

उलेमा फरमाते हैं कि मुसलमान पर ज़ुल्म करने से उस ज़िम्मी काफिर (गैर-मुस्लिम नागरिक) पर ज़ुल्म करना अधिक सख्त है जो इस्लामी सल्तनत की पनाह में रहता हो, और ज़िम्मी काफिर पर ज़ुल्म करने से भी जानवर पर ज़ुल्म करना अधिक सख्त है। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

[अरबी बॉक्स]: बैल पर सवारी करना, उस पर बोझ लादना और गधे को हल में जोतना बिना मशक्कत और पिटाई के जायज़ है, क्योंकि जानवर पर ज़ुल्म ज़िम्मी पर ज़ुल्म से बदतर है और ज़िम्मी पर ज़ुल्म मुसलमान पर ज़ुल्म से बदतर है[1]- [उर्दू बॉक्स अनुवाद]: बैल पर सवार होना और बोझ लादना और गधे को हल में जोतना जायज़ है जब तक कि मशक्कत और तशद्दुद के बिना हो, क्योंकि जानवर पर ज़ुल्म ज़िम्मी पर ज़ुल्म है और ज़िम्मी पर ज़ुल्म मुसलमान पर ज़ुल्म से ज़्यादा बुरा है। (त)

इस मसले की मुकम्मल तहकीक और तफ्सील इस फ़कीर के फ़तावा जिल्द चार, 'किताब अल-हज़र वल-इबाहत' में मुलाहिज़ा हो। जो लोग इन घिनौने कामों में शरीक हैं वे तो ज़ाहिर है शरीक हैं, और जो शरीक नहीं हैं मगर राज़ी हैं वे भी शरीक हैं और गुनाह व अज़ाब में हिस्सेदार हैं। बल्कि अगर राज़ी इस मायने में हों कि इन कामों को अच्छा और पसंदीदा समझते हों, तो उनके लिए हुक्म और भी सख्त है कि गुनाह तो गुनाह है ही और उसे अच्छा समझना कुफ़्र है। और जो लोग कुदरत होने के बावजूद मना न करें, रोक-थाम न करें, चाहे वे मस्जिद के मुतवल्ली हों या मोहल्ले वाले या कोई और, वे सब गुनहगार, जवाबदेह और पकड़े जाने वाले हैं। इसकी मिसाल अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने यह बयान फरमाई कि एक जहाज़ में कुछ लोग सवार हैं। नीचे वाले ऊपर वालों के पास पानी भरने जाते हैं जिससे ऊपर वालों को तकलीफ होती है। नीचे वालों ने कहा हम जहाज़ के नीचे छेद कर लेते हैं ताकि यहीं से पानी भर लिया करें और ऊपर वालों को तकलीफ न हो। अब अगर ऊपर वाले उन्हें न रोकें और खामोश रहें तो सिर्फ वही नहीं डूबेंगे बल्कि ये और वे सब डूब जाएंगे। और अगर रोक दें तो ये और वे सब निजात पाएंगे। यही हाल गुनाह करने वालों और

कुदरत होने पर उन्हें न रोकने वालों का है। [2]इसे इमाम बुखारी और तिर्मिज़ी ने नुमान बिन बशीर रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत किया (त) और फरमाते हैं:

---

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-हज़र वल-इबाहत, फस्ल फि अल-बय, मतबा मुजतबाई देहली, 2/249 [2] सहीह अल-बुखारी, बाबूश शिरका, 1/339 और किताबुश शहादात, 1/369 कदीमी कुतुब खाना कराची; जामिअत तिर्मिज़ी, अबवाबुल फितन, अमीन कंपनी देहली, 2/40 फ: किताब अल-हज़र वल-इबाहत मुकम्मल बारह जिल्दों में से अब छपी हुई दसवीं जिल्द है।

فتاوٰی رضویہ، جلد شانزدہم

والترمذي وقال حسن صحيح عن ابن عباس رضي الله تعالی عنهما اور امام ترمذی نے سیدنا ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت فرمایا اور امام ترمذی نے اسے حسن صحیح قرار دیا۔ (ت)

علماء فرماتے ہیں مسلمان پر ظلم کرنے سے ذمی کافر پر جو پناہ سلطنت اسلام میں رہتا ہو ظلم کرنا سخت تر ہے اور ذمی کافر پر ظلم کرنے سے بھی جانور پر ظلم کرنا سخت تر ہے، در مختار میں ہے:

جاز ركوب الثور وتحميله والكراب على الحمير بلا جهد وضرب، اذظلم الدابة اشد من الذمي وظلم الذمي اشد من المسلم[1]- بیل پر سوار ہونا اور بوجھ لادنا اور گدھے کو ہل میں جوتنا جائز ہے جبکہ مشقت و تشدد کے بغیر ہو، کیونکہ جانور پر ظلم ذمی پر ظلم ہے اور ذمی پر ظلم مسلمان پر ظلم سے زیادہ برا ہے۔ (ت)

اس مسئلہ کی کمال تحقیق و تفصیل فقیر کے فتاوٰی مجلد چہارم کتاب الحظر والاباحۃ میں ملاحظہ ہو، جو لوگ ان افعال شنیعہ میں شریک ہوں وہ تو ظاہر شریک ہیں اور جو شریک نہ ہوں راضی ہوں وہ بھی شریک ہیں اور گناہ و عذاب میں حصہ دار، بلکہ اگر راضی بایں معنی ہوں کہ ان افعال کو خوب و پسندیدہ جانتے ہوں تو ان کا حکم سخت تر ہے کہ گناہ گناہ ہے اور اسے اچھا جاننا کفر۔ اور جو لوگ باوصف قدرت منع نہ کریں انسداد نہ کریں متولی مسجد ہو خواہ اہل محلہ خواہ غیر وہ سب بھی گنہگار و ماخوذ و گرفتار ہیں، اس کی مثال رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے یہ بیان فرمائی کہ ایک جہاز میں کچھ لوگ سوار ہیں تنق والے چھتری پر پانی بھرتے آتے چھتری والے تکلیف پاتے، تنق والوں نے کہا ہم نیچے جہاز میں سوراخ کر لیں کہ یہیں سے پانی بھر لیا کریں کہ

اوپر جانے میں چھتری والوں کو ایذا نہ ہو، اب اگر چھتری والے انہیں نہ روکیں اور سکوت کریں تو نرے وہی نہ ڈوبیں گے بلکہ یہ اور وہ سب ڈوبیں گے، اور روک دیں تو یہ اور وہ سب نجات پائیں گے۔ یہی حال گناہ کرنے والوں کا ہے [2]رواہ البخاري والترمذي عن النعمان بن بشیر رضی اللہ عنہما (اس کو امام بخاری و ترمذی نے نعمان بن بشیر رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت کیا_ت) اور فرماتے ہیں

---

1 درمختار کتاب الحظر والاباحۃ فصل فی البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۴۹ 2 صحیح البخاری باب الشرکۃ ۱/ ۳۳۹ وکتاب الشہادات ۱/ ۳۶۹ قدیمی کتب خانہ کراچی، جامع الترمذی ابواب الفتن امین کمپنی دہلی ۲/ ۴۰ ف: کتاب الحظر والاباحۃ مکمل بارہ جلدوں میں سے اب مطبوعہ دسویں جلد ہے۔

Volume 16 - Fatawa Ridawiyya

[Peace and blessings of Allah be upon him]: "The first deficiency that came upon the Children of Israel was that one of them would commit a sin and another would forbid him, but when he did not refrain, the latter would not stop sitting, eating, and drinking with him. Because of this, Allah made their hearts alike and sent down a curse upon them all." Narrated by Abu Dawood and al-Tirmidhi, who graded it Hasan, on the authority of Ibn Mas'ood (may Allah be pleased with him). (This was narrated by Abu Dawood and al-Tirmidhi from Hazrat Ibn Mas'ood (may Allah be pleased with him), and al-Tirmidhi declared it Hasan. - T) And Allah Almighty said: "They used not to prevent one another from the wrong which they did. Evil indeed was what they used to do. (79)" [2] Meaning, the curse fell upon them because they did not stop each other from evil deeds; certainly, what they did was very bad. May Allah grant Muslims the ability to repent, Amen! And Allah knows best.

Issue 150: From Kator, District Surat. What do the scholars of the religion say about this issue: Muslims from India settled in the Transvaal region of South Africa in search of a livelihood. They built mosques in that country. Now the government there has enforced various oppressive laws making it difficult for them to live there. So, if these people relocate, people of other religions will surely become owners of the mosques and bring them into their use. Therefore, is it permissible to transfer the assets of the mosque from that place or sell them and build mosques with that in another place where there is a Muslim population? Please explain, may you be rewarded.

Answer: If there was never an Islamic rule in the Transvaal, as is apparent, or if there was and then it came under the control of a non-Muslim nation that completely prohibited Islamic symbols such as Friday prayers, congregational prayers, the call to prayer (Adhan), etc.—even if that same nation or another non-Muslim nation later gave permission—then it is not permissible for a Muslim to make it their homeland, nor are those mosques considered mosques anymore. As building a mosque in a wilderness, as stated in al-Fatawa al-Hindiyya (Alamgiriyya), rather it is even weaker than that.

[1] Jami' al-Tirmidhi, Chapters of Tafsir, Surah al-Ma'idah, Amin Company Delhi 2/130; Sunan Abu Dawood, Book of Al-Malahim, Aftab-e-Alam Press Lahore 2/240. [2] Al-Quran Al-Karim 9/79 [Note: Quran 5:79 refers to this context].

जिल्द सोलहवीं (१६) - फतावा रज़विया

सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम: "बनी इसराइल में पहला नुक़्स यह आया कि उनमें से एक गुनाह करता तो दूसरा उसे मना करता, मगर उसके न मानने पर उसके पास उठना-बैठना और उसके साथ खाना-पीना न छोड़ता। इसी वजह से अल्लाह तआला ने उन सबके दिल एक जैसे कर दिए और उन सब पर लानत उतारी।" इसे अबू दाऊद और तिर्मिज़ी ने रिवायत किया और तिर्मिज़ी ने इसे हसन करार दिया, इब्ने मसूद रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से। (इसे अबू दाऊद और तिर्मिज़ी ने हज़रत इब्ने मसूद रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया और तिर्मिज़ी ने इसे हसन करार दिया। - त) और अल्लाह तआला ने फरमाया: "वे एक-दूसरे को बुराइयों से नहीं रोकते थे जो वे करते थे। बेशक वे जो करते थे, बहुत बुरा था। (७९)" [2] अर्थात उन पर लानत इसलिए हुई क्योंकि वे आपस में एक-दूसरे को बुरे कामों से नहीं रोकते थे; निस्संदेह यह उनका बहुत ही बुरा काम था। अल्लाह तआला मुसलमानों को तौबा की तौफीक अता फरमाए, आमीन! और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १५०: कटोर, जिला सूरत से। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फरमाते हैं कि: हिंदुस्तान के मुसलमान आजीविका की तलाश में दक्षिण अफ्रीका के ट्रांसवाल इलाके में जाकर बस गए, उन्होंने उस देश में मस्जिदें बनाईं। अब वहां की सरकार ने उन पर तरह-तरह के जुल्मी कानून लागू कर रखे हैं जिसकी वजह से उनका वहां रहना मुश्किल हो गया है। तो अगर ये लोग वहां से पलायन करें, तो दूसरे धर्म के लोग यकीनन मस्जिदों के मालिक बन जाएंगे और उन्हें अपने इस्तेमाल में लाएंगे। इसलिए क्या उस जगह से मस्जिद की संपत्ति को स्थानांतरित करना या बेचकर दूसरी जगह जहाँ मुसलमानों की आबादी है, मस्जिदें बनाना जायज़ है या नहीं? बयां फरमाएं, आपको सवाब मिलेगा।

अल-जवाब (उत्तर): अगर ट्रांसवाल में कभी इस्लामी हुकूमत नहीं रही थी, जैसा कि स्पष्ट है, या रही थी और फिर ऐसी गैर-कौम का कब्ज़ा हो गया जिसने इस्लाम के प्रतीकों जैसे जुमे की नमाज़, जमाअत, अज़ान आदि पर पूरी तरह पाबंदी लगा दी—चाहे बाद में उसी कौम या उसके बाद किसी और गैर-मुस्लिम कौम ने इजाज़त दे दी हो—तो न तो मुसलमान को वहां वतन बनाने की इजाज़त है और न ही वे मस्जिदें मस्जिदें रहीं। जैसे कि जंगल में मस्जिद बनाना, जैसा कि फतावा आलमगीरिया में है, बल्कि यह उससे भी कमज़ोर है।

[1] जामिअ तिर्मिज़ी, अबवाबुत तफ़सीर, सूरह अल-माइदा, अमीन कंपनी दिल्ली २/१३०; सुनन अबू दाऊद, किताबुल मलाहिम, आफताबे आलम प्रेस लाहौर २/२४०। [2] अल-क़ुरआन अल-करीम ९/७९

صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم : پہلا نقص بنی اسرائیل میں یہ آیا کہ ان میں ایک گناہ کرتا دوسرا اسے منع تو کرتا مگر اس کے نہ ماننے پر اس کے پاس اٹھنا بیٹھنا اس کے ساتھ کھانا پینا نہ چھوڑتا ، اسکے سبب اللہ تعالٰی نے ان سب کے دل یکساں کر دئے اور ان سب پر لعنت اتاری ۱ ، رواہ ابوداؤد والترمذی وحسنہ عن ابن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ (اس کو ابوداؤد و ترمذی نے حضرت ابن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا اور ترمذی نے اس کو حسن قرار دیا۔) اور اللہ تعالٰی نے فرمایا: "کَانُوا لَا یَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُّنْکَرٍ فَعَلُوْهُ ؕ لَبِئْسَ مَا کَانُوا یَفْعَلُوْنَ ﴿۷۹﴾" ۲ یعنی ان پر لعنت اس لئے ہوئی کہ آپس میں ایک دوسرے کو برے کاموں سے روکتے نہ تھے بیشک یہ ان کا بہت ہی برا کام تھا۔ اللہ تعالٰی مسلمانوں کو توفیقِ توبہ نصیب فرمائے ، آمین ! واللہ تعالٰی اعلم ۔

مسئلہ ۱۵۰ : از کھٹور ضلع سورت کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسلمانانِ ہندوستان بہ تلاشِ معاش جنوبی افریقہ کے علاقہ ٹرانسوال میں جاکر آباد ہوئے ، انہوں نے اس ملک میں مسجدیں بنائیں ، اب وہاں کی گورنمنٹ نے ان پر طرح طرح کے ظلمی قانون نافذ کر رکھے ہیں جن کی وجہ سے ان کا رہنا وہاں مشکل ہوگیا ہے ، پس اگر یہ لوگ وہاں سے نقل مکان کریں تو دوسرے مذہب کے لوگ یقیناً مسجدوں کے مالک بن کر ان کو اپنے تصرف میں لائیں گے ، لہذا اس جگہ سے اثاث مسجد کو منتقل یا فروخت کرکے دوسری جگہ جہاں مسلمانوں کی آبادی ہے اس سے مسجدیں بنائی جائیں تو درست ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا ۔

الجواب : اگر ٹرانسوال میں کبھی سلطنتِ اسلامی نہ ہوئی تھی جیسا کہ یہی ظاہر ہے یا ہوئی تھی اور پھر ایسی غیر قوم کا تسلط ہوگیا جس نے شعائرِ اسلام مثلِ جمعہ و جماعت و اذان و غیر ہما کی یکسر بندش کردی اگرچہ بعد کو اسی قوم یا اس کے بعد کسی اور قوم نامسلمان نے اجازت بھی دے

دی ہو جب تو نہ مسلمان کو اس میں وطن بنانے کی اجازت ہے نہ وہ مسجدیں مسجدیں ہوئیں کما بنی مسجدا فی بریۃ کما فی الفتاوی العالمگیریۃ بل اضعف ۔

۱ جامع الترمذی ابواب التفسیر سورۃ المائدۃ امین کمپنی دہلی ۲ / ۱۳۰ ، سنن ابوداؤد کتاب الملاحم آفتاب عالم پریس لاہور ۲ / ۲۴۰ ۲ القرآن الکریم ۹ / ۷۹

Invalidation (This is like a person building a mosque in a forest, as stated in Alamgiriya; in fact, the ruling on these alleged mosques is even weaker and more fragile than that. - Translator). In this state, without hesitation, sell all those houses which are considered mosques along with the land and materials. If they cannot be sold, dismantle the materials and take them wherever you wish. These materials or their value belong to the builders. If Islamic rule had previously existed in this area, and subsequent nations never prohibited all Islamic rites, some were always ongoing and are ongoing now, then in this case, if Muslims were allowed to reside there and build a mosque, but when the situation is as mentioned in the question, then there is permission to sell the materials or take them as they are to another place and build a mosque there.

Arabic Citation	**Urdu Translation**
As detailed and refined by Allama Shami (may Allah have mercy on him) in Radd al-Muhtar[1] and he mentioned his regret over his previously issued fatwa contrary to that, so one should refer to it. And Allah knows best.	The details and clarification of this issue were provided by Allama Shami in Radd al-Muhtar and he expressed regret and remorse over a fatwa he had issued earlier against the said ruling; one should refer to that. And Allah knows best. (T)

Issue 151: What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say regarding the following matter? Currently, A, B, C, D, E are one mosque: A is the mosque, B is the mosque courtyard, C is the mosque drain for ablution, D is the mosque drain, E is related to the mosque courtyard. The question is whether praying at place E carries the same reward as praying in the main mosque building, because place E was expanded based on the opinion of all the neighborhood residents.

Answer: Since that land was related to the mosque and was made part of the mosque by the consensus of all the neighborhood residents, it is now part of the mosque and praying in it carries the same reward as in the mosque.

Arabic Citation	**Urdu Translation**
In Al-Hindiya, from Al-Mudmarat, from Al-Kanz: A mosque whose people wanted to make the courtyard into a mosque, that is for	It is mentioned in Hindiya from Mudmarat with reference to the said Kanz that if the people of a mosque wanted to make the porch into a mosque, they have the authority to do so. In the

Arabic Citation	Urdu Translation
them[2]. End. And in it, from Al-Khulasa: Land Waqf for a mosque, and there is land beside that...	same book, it is quoted from Khulasa that land was endowed to a mosque, and beside the mosque there is an endowment...

[1] Radd al-Muhtar, Book of Waqf, Discussion on if a mosque or other becomes ruined, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/714. [2] Fatawa Hindiyya, Book of Waqf, Chapter 11 on Mosques, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 2/456.

अमान्य (यह तो जंगल में मस्जिद बनाने वाले व्यक्ति की तरह हुआ, जैसा कि आलमगीरिया में है; बल्कि इन कथित मस्जिदों का हुक्म तो इससे भी अधिक कमज़ोर और दुर्बल है। - अनुवादक)। इस स्थिति में, बिना किसी संकोच के उन मकानों को जिन्हें मस्जिद समझा जा रहा है, ज़मीन और सामान सहित बेच दें। यदि बेचा न जा सके तो सामान तोड़कर जहाँ चाहें ले जाएँ, यह सामान या इसकी कीमत निर्माताओं की मिल्कियत है। और अगर इस क्षेत्र में पहले इस्लामी शासन रह चुका था और बाद की कौमों ने कभी भी इस्लामी प्रतीकों पर पूर्ण प्रतिबंध नहीं लगाया, कुछ हमेशा जारी रहे और अब भी जारी हैं, तो इस स्थिति में यदि मुसलमानों को वहाँ बसने और मस्जिद बनाने की अनुमति थी, लेकिन जब स्थिति वैसी है जैसी प्रश्न में वर्णित है, तो सामान बेचकर या उसे वैसे ही दूसरी जगह ले जाकर वहाँ उससे मस्जिद बनाने की अनुमति है।

अरबी उद्धरण

जैसा कि अल्लामा शामी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने रद अल-मुह्तार[1] में विस्तार और शोध के साथ बयान किया है, और उन्होंने उस पर अपना पछतावा व्यक्त किया जो उन्होंने पहले इसके विपरीत फतवा दिया था, अतः उसी की ओर रुजू करना चाहिए। और अल्लाह बेहतर जानता है।

उर्दू अनुवाद

इस मसले का विवरण और शोध अल्लामा शामी ने रद अल-मुह्तार में किया है और इससे पहले उक्त हुक्म के खिलाफ जारी किए गए अपने एक फतवे पर अफसोस और पछतावा व्यक्त किया है, उसकी तरफ रुजू करना चाहिए। और अल्लाह बेहतर जानता है। (त)

मसला 151: धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती निम्नलिखित मामले में क्या कहते हैं? अब अ, ब, ज, द, ह एक मस्जिद है: अ मस्जिद है, ब मस्जिद का आँगन, ज वज़ू के लिए मस्जिद की नाली, द मस्जिद की नाली, ह आँगन से संबंधित मस्जिद है। प्रश्न यह है कि स्थान 'ह' पर नमाज़ पढ़ने का उतना ही सवाब (पुण्य) है जितना मुख्य मस्जिद भवन में नमाज़ पढ़ने का है, क्योंकि स्थान 'ह' को मुहल्ले के सभी निवासियों की राय से बढ़ाया गया है।

उत्तर: चूंकि वह ज़मीन मस्जिद से संबंधित थी और मुहल्ले के सभी निवासियों की राय से उसे मस्जिद का हिस्सा बना लिया गया, तो अब वह मस्जिद हो गई और उसमें नमाज़ का वही सवाब है जो मस्जिद में है।

अरबी उद्धरण	उर्दू अनुवाद
अल-हिंदिया में अल-मुद्मरात से, अल-कंज के हवाले से है: एक मस्जिद जिसके लोगों ने चाहा कि आँगन को अपने लिए मस्जिद बना लें, उन्हें इसका अधिकार है[2]। समाप्त। और उसी में अल-खुलासा से है: मस्जिद के लिए वक्फ की ज़मीन, और उसके साथ वाली ज़मीन...	हिंदिया में मुद्मरात से कंज के हवाले से ज़िक्र है कि एक मस्जिद वालों ने चाहा कि बरामदे को मस्जिद बना लें, तो उन्हें यह अधिकार है। उसी में 'खुलासा' से उद्धृत है कि एक ज़मीन मस्जिद पर वक्फ हुई और मस्जिद के बगल में एक वक्फ...

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक्फ, यदि मस्जिद या अन्य बर्बाद हो जाए, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/714. [2] फतावा हिंदिया, किताब अल-वक्फ, अध्याय 11 मस्जिद के बारे में, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 2/456.

ابطال (یہ تو جنگل میں مسجد بنانے والے شخص کی طرح ہوا، جیسا کہ عالمگیریہ میں ہے بلکہ ان مساجد مزعومہ کا حکم تو اس سے بھی زیادہ ضعیف اور کمزور ہے۔ ت) اس حالت میں بلا تکلف ان مکانات کو جنہیں مسجد سمجھے ہوئے ہیں مع زمین و عملہ سب بیچ ڈالیں اور بیچ نہ سکیں تو عملہ توڑ کر جہاں چاہیں لے جائیں یہ عملہ یا قیمت بانیوں کی ملک ہیں اور اگر اس علاقہ میں پہلے سلطنت اسلام ہو چکی تھی اور بعد کی قوموں نے کبھی جملہ شعائر اسلام کی بندش نہ کی بعض ہمیشہ جاری رہے اور اب جاری ہیں تو اس صورت میں اگر مسلمانوں کو ان میں توطن وبنائے مسجد کی اجازت تھی مگر جب حالت وہ ہے جو سوال میں مذکور ہوئی تو عملہ بیچ کر یا بعینہ دوسری جگہ لے جانے اور وہاں اس سے مسجد بنانے کی اجازت ہے،

عربی متن	**اردو ترجمہ**
على مافصله ونقحه العلامة الشامي رحمه الله تعالى فى رد المحتار[1] وذكر ندامته على افتائه من قبل بخلاف ذلك فليراجع اليه۔ والله تعالٰى اعلم۔	اس مسئلہ کی تفصیل و تنقیح علامہ شامی نے ردالمحتار میں فرمائی اور اس سے قبل حکم مذکور کے خلاف اپنے جاری کردہ ایک فتوے پر افسوس و ندامت کا اظہار کیا اس کی طرف رجوع کرنا چاہئے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۵۱: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین مسئلہ ذیل میں، اب ج دہ ایک مسجد ہے، ا مسجد، ب صحن مسجد، ج نالی مسجد برائے وضو، د نالی مسجد، ہ متعلق صحن مسجد۔ سوال یہ ہے کہ مقام ہ پر نماز پڑھنا اس قدر ثواب رکھتا ہے جس قدر مکان پر نماز پڑھنے سے ثواب ہے کیونکہ مقام ہ جمیع اہل محلہ کی رائے سے بڑھایا گیا ہے۔

الجواب: جبکہ وہ زمین متعلق مسجد تھی اور جمیع اہل محلہ کے رائے سے جزو مسجد کر لی گئی تو اب وہ مسجد ہوگئی اور اس میں نماز کا وہی ثواب ہے جو مسجد میں۔

عربی متن	اردو ترجمہ
فی الهندية عن المضمرات عن الكنز مسجد اراد اهله يجعل الرحبة مسجدا لهم ذلك [2] اه وفيها عن الخلاصة ارض وقف على مسجد والارض بجنب ذلك	ہندیہ میں مضمرات سے بحوالہ کنز مذکور ہے کہ ایک مسجد والوں نے چاہا کہ بر آمدہ کو مسجد بنالیں تو انہیں یہ اختیار ہے۔ اسی میں خلاصہ سے منقول ہے کہ ایک زمین مسجد پر وقف ہوئی اور مسجد کے پہلو میں ایک وقف

[1] ردالمحتار کتاب الوقف مطلب فیما لو خرب المسجد او غیرہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۷۱۴ [2] فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۶

Fatawa Ridawiyya, Volume 16

[Arabic quote with Urdu explanation in a two-column format]

[Left Column - Arabic Context]: ...the mosque, and they wanted to add something of the land to the mosque, it is permissible; however, they should raise the matter to the Qadi (judge) so that he may grant them permission. The same applies to waqf investments like a house or a shop. End quote. Similarly, it is mentioned in 'Sh' [Shami] from 'Al-Bahr' on the authority of 'Al-Khaniyah', and in it from 'Al-Fath': 'If the mosque is cramped and next to it is waqf land belonging to it with a shop on it, it is permissible to take it and include it [into the mosque]'. End quote. It is well known that the congregation (jama'at) acts as the Qadi where there is no Qadi. And in 'Ad-Durr al-Mukhtar': 'The reward for prayer in his [the Prophet's] mosque, peace and blessings of Allah be upon him, is not limited to what was in his time'. And Allah Almighty knows best.

[Right Column - Urdu Explanation]: If land is lying vacant and the mosque administration wants to include some part of this vacant land into the mosque to expand it, then it is permissible. However, they should present this matter before the Qadi so that he may grant them permission to do so. The same ruling applies to houses and shops intended for waqf income. End quote. A similar ruling is in 'Sh' from 'Bahr' with reference to 'Khaniyah', and in it, it is quoted from 'Fath' that if a mosque is narrow and adjacent to it is a piece of waqf land belonging to that same mosque on which a shop is built, then it is permissible to include it into the mosque (for the purpose of expansion). End quote. And it is a known fact that where there is no Qadi, the Muslim congregation acts like a Qadi. It is stated in 'Durr-e-Mukhtar' that the reward for praying in Masjid an-Nabawi is not exclusive only to the area that existed during the era of the Prophet. (T) And Allah Almighty knows best.

Problem 152: From District Kabre, Post Office Monda Soudaran, place Najib Nagar, requested by Sardar Mujeeb-ur-Rehman, Taluqedar, 19 Shawwal 1347 AH. Honorable Haji Maulvi Ahmad Raza Khan Sahib, may your blessings increase! After the standard humble greetings! The request is as follows: The new mosque that the writer has constructed contains a small garden which has mostly fruit-bearing trees, and peppers, etc., also grow there. It is requested that you kindly honor us with the ruling of the Sharia regarding whether the use of these things is permissible or not? If their use is permissible, then in what manner? Honored by an answer.

Footnotes: 1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter 11 regarding the Mosque, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/456 2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya at-Turath al-Arabi Beirut, 3/382 3. Durr-e-Mukhtar

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

[दो-स्तंभी प्रारूप में अरबी उद्धरण और उर्दू व्याख्या]

[बायां स्तंभ - अरबी संदर्भ]: ...मस्जिद, और उन्होंने चाहा कि ज़मीन का कुछ हिस्सा मस्जिद में बढ़ा दें, तो यह जायज़ है; लेकिन वे इस मामले को काज़ी (न्यायाधीश) के सामने पेश करें ताकि वह उन्हें अनुमति दे दे। वक़्फ़ की निवेश संपत्तियों जैसे घर और दुकान का भी यही हुक्म है। समाप्त। इसी तरह 'श' [शामी] में 'अल-बहर' से 'अल-ख़निया' के हवाले से है, और उसमें 'अल-फ़तह' से उद्धृत है: 'अगर मस्जिद तंग है और उसके बगल में उसी की वक़्फ़ ज़मीन है जिस पर दुकान बनी हुई है, तो उसे लेकर [मस्जिद में] शामिल करना जायज़ है'। समाप्त। यह सर्वविदित है कि जहाँ काज़ी न हो, वहाँ मुस्लिमों की जमाअत काज़ी के समान है। और 'अद-दुर्र अल-मुख्तार' में है: 'नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की मस्जिद में नमाज़ पढ़ने का सवाब केवल उसी हिस्से तक सीमित नहीं है जो उनके समय में था'। और अल्लाह बेहतर जानता है।

[दायां स्तंभ - उर्दू व्याख्या]: ज़मीन खाली पड़ी है, मस्जिद वालों ने चाहा कि इस खाली ज़मीन का कुछ हिस्सा मस्जिद में शामिल करके मस्जिद में विस्तार कर लें, तो यह जायज़ है। लेकिन वे यह मामला काज़ी के सामने पेश करें ताकि वह उन्हें ऐसा करने की अनुमति दे दे। वक़्फ़ की आमदनी के लिए घर और दुकान का भी यही हुक्म है। समाप्त। और इसकी मिसाल 'श' में 'बहर' से 'ख़निया' के हवाले से है और उसमें 'फ़तह' से उद्धृत है कि अगर कोई मस्जिद तंग है और उसके पहलू में उसी मस्जिद के लिए एक वक़्फ़ ज़मीन है जिस पर दुकान बनी हुई है तो उसको (विस्तार की गरज़ से) मस्जिद में शामिल कर लेना जायज़ है। समाप्त। और यह बात मालूम है कि जहाँ काज़ी न हो वहाँ मुस्लिमों की जमाअत काज़ी की मानिंद (समान) है। 'दुर्रे मुख्तार' में है कि मस्जिद-ए-नबवी में नमाज़ पढ़ने का सवाब सिर्फ उसी मस्जिद के साथ सीमित नहीं जो रिसालत के समय में थी। (त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 152: ज़िला कब्रे, डाकखाना मोंडा सौदारान, स्थान नजीब नगर, प्रेषक सरदार मुजीब-उर-रहमान ताल्लुक़ेदार, 19 शव्वाल 1347 हिजरी। आली जनाब हाजी मौलवी अहमद रज़ा खां साहब, ईश्वर आपकी कृपा बढ़ाए! सुन्नत सलाम और सम्मान के पश्चात! निवेदन यह है कि लेखक ने जो नई मस्जिद निर्मित करवाई है, उसमें एक छोटा सा बाग़ीचा है जिसमें अधिकतर फलदार पेड़ हैं और

मिर्चें आदि भी होती हैं। आपसे प्रार्थना है कि कृपया शरीयत के हुक्म से अनुग्रहित करें कि इन चीज़ों का उपयोग जायज़ है या नहीं? यदि उपयोग जायज़ है, तो किस प्रकार से? उत्तर की प्रतीक्षा में।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, अध्याय 11 मस्जिद के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/456 2. रद्दुल मुहतार, किताबुल वक़्फ़, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बैरुत, 3/382 3. दुर्रे मुख्तार

المسجد وارادوا ان یزید وافی المسجد شیئا من الارض جاز لکن یرفعون الامر الی القاضی لیاذن لھم ومستغل الوقف کالد ارو الحانوت علی ھذا اھ و مثلہ فی ش عن البحر عن الخانیۃ و فیہ عن الفتح ولو ضاق المسجد وبجنبہ ارض وقف علیہ حانوت جاز ان یوخذ ویدخل فیہ اھ ومعلوم ان الجماعۃ کالقاضی حیث لاقاضی وفی الدر المختار لم یختص ثواب الصلوۃ فی مسجدہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم بما کان فی زمنہ- واللہ تعالٰی اعلم۔

زمین خالی پڑی ہے مسجد والوں نے چاہا کہ اس خالی زمین کا کچھ حصہ مسجد میں شامل کرکے مسجد میں اضافہ کرلیں تو جائز ہے، لیکن وہ یہ معاملہ قاضی کے سامنے پیش کریں تاکہ وہ انہیں ایسا کرنے کا اذن دے دے اور وقف آمدنی کے لئے گھر اور دکان کا بھی یہی حکم ہے اھ اور اس کی مثل ش میں بحر سے بحوالہ خانیہ ہے اور اس میں فتح سے منقول ہے کہ اگر کوئی مسجد تنگ ہے اور اس کے پہلو میں اسی مسجد کے لئے ایک وقف زمین ہے جس پر دکان بنی ہوئی ہے تو اس کو (بغرض توسیع) مسجد میں داخل کرلینا جائز ہے اھ اور یہ بات معلوم ہے کہ جہاں قاضی نہ ہو وہاں جماعت مسلمین قاضی کی مانند ہے، اور در مختار میں ہے کہ مسجد نبوی میں نماز پڑھنے کا ثواب صرف اسی مسجد کے ساتھ مختص نہیں جو عہد رسالت میں تھی۔ (ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۵۲: از ضلع کبرے ڈاکخانہ مونڈا سو دار ان مقام نجیب نگر مسئولہ سردار مجیب رحمان تعلقہ دار ۱۹ شوال ۱۳۴۷ھ عالیجناب حاجی مولوی احمد رضا خان صاحب زاد فیوضکم، پس از تسلیم مسنون نیاز مشحون ! گزارش مدعایہ ہے کہ راقم نے جو مسجد جدید تعمیر کرائی اس میں ایک مختصر سا باغیچہ ہے جس میں اکثر اشجار ثمر دار ہیں اور مرچیں وغیرہ بھی ہوتی ہیں۔ آپ

کی التماس ہے کہ براہ کرم حکم شرع شریف سے معزز فرمائیے کہ ان اشیاء کا استعمال جائز ہے یا نہیں؟ اگر استعمال جائز ہے تو کس طریقہ سے؟ جواب سے معزز

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۶ ۲ رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۲ ۳ در مختار

(Top left) Volume Sixteen (16) (Top center/right) Fatawa-e-Razvia

...should be done.

The Answer: There is no meaning to having a garden specifically inside a mosque. If it is such that a certain piece of land has been designated as a mosque and there is a garden on another piece of it, then in this case, if the garden was not endowed (waqf) to the mosque, it remains the property of the original owner. He has the authority to do whatever he wishes with its fruit. And if he has also endowed it to the mosque, then it is no longer permissible for him to use it for his own personal use; instead, he should sell the fruit and use the proceeds for the mosque. And if the endower has done this: he turned the very land containing the garden into a mosque itself—meaning, he did not endow the garden for the mosque but turned its land into the mosque—then he should pick its fruit for his own use, cut down the trees, level the ground, and build the mosque. And Allah Almighty knows best.

Problem 153: Submitted by Munshi Haji Muhammad Zuhoor Sahab, 23 Rabi al-Akhir 1328 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the firm Shariah of the Ahl-e-Sunnat wal Jama'at, followers of the Shariah of the religion of Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him), say regarding this matter: A mosque is located at the edge of a main public road, with paths on three sides and two entrances on the east and south sides adjacent to a market. Its original founders have passed away. Now, the residents of the neighborhood handle its repairs, whitewashing, and supervision. Some time ago, a lady, on the behest of the Punjabis, made significant additions to the mosque, namely: a section with upper and lower guest rooms, a well inside the mosque, two roofed washrooms, a water dispenser (saqaya), a front door for the mosque, high minarets with golden domes, and new flooring, plastering, cupboards, a small room (hujra), and shops underneath for the mosque's expenses. Adjacent to the mosque is the house of a person who, some time after this new construction, raised his own house and built the walls and doors of his upper story on the foundation walls of the mosque. Because of this, the mosque's minarets are in front of it, and through a door that opens onto the mosque's roof, people and dogs frequently move about on the roof. He also placed his tiles on the guest room's roof and incorporated the roof of the mosque's small room into his own upper-story courtyard. Despite being repeatedly forbidden, he did not listen. Verbally and in writing, he claimed that this mosque is not an endowment (waqf); it holds the status of a 'masjid-dar' (private prayer house), like a bathhouse or a well, belonging to his ancestors and now to him. He claims it is not endowed

property but his own estate. However, in this mosque, the five daily congregational prayers, Taraweeh in Ramadan, completions of the Holy Quran, and Friday and Eid prayers are constantly performed by large crowds of local residents and other Muslims. There is also regular appointment of an imam and muezzin, and students and travelers stay there. In such circumstances, does this mosque have the status of an endowment (waqf), or is it a house that can be inherited? Please provide an answer along with references to books and page numbers.

(ऊपर बाएँ) खंड सोलह (16) (ऊपर मध्य/दाएँ) फतावा-ए-रज़विया

...किया जाए।

उत्तर: मस्जिद के भीतर बाग़ होने का कोई मतलब ही नहीं है। अगर मामला ऐसा है कि जिस ज़मीन का एक टुकड़ा मस्जिद के लिए दिया गया है, उसके दूसरे टुकड़े पर बाग़ है, तो ऐसी स्थिति में यदि वह बाग़ मस्जिद के लिए वक़्फ़ (दान) नहीं किया गया है, तो वह मूल मालिक की संपत्ति ही रहेगा। उसे अधिकार है कि वह उसके फलों का जो चाहे करे। और अगर उसने उसे भी मस्जिद के लिए वक़्फ़ कर दिया है, तो अब उसका अपने निजी उपयोग में लाना जायज़ नहीं है, बल्कि फल बेचकर उसे मस्जिद के काम में लाना चाहिए। और अगर वक़्फ़ करने वाले ने ऐसा किया है कि जिस ज़मीन में बाग़ है, खुद उसी ज़मीन को मस्जिद बना दिया है—यानी बाग़ को मस्जिद के नाम वक़्फ़ नहीं किया बल्कि उसकी ज़मीन को ही मस्जिद बना दिया—तो वह उसके फल तोड़कर अपने उपयोग में लाए और पेड़ काटकर ज़मीन समतल करके मस्जिद बनाए। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसाला (समस्या) 153: प्रस्तुतकर्ता: मुंशी हाजी मुहम्मद ज़ुहूर साहब, 23 रबी अल-आख़िर 1328 हिजरी। दीन के विद्वान और अहले सुन्नत व जमाअत के मज़बूत शरीयत के मुफ्ती, जो हज़रत मुहम्मद (उन पर अल्लाह की रहमत और सलामती हो) के दीन की शरीयत के अनुयायी हैं, इस मसले के बारे में क्या फरमाते हैं: एक मस्जिद मुख्य सार्वजनिक सड़क के किनारे स्थित है, जिसके तीन तरफ रास्ते हैं और दो दरवाज़े पूर्व और दक्षिण की ओर बाज़ार से सटे हुए हैं। इसके संस्थापक स्वर्गवासी हो चुके हैं। अब मुहल्ले के लोग इसकी मरम्मत, सफेदी और देखरेख करते हैं। कुछ समय पहले, एक महिला ने पंजाबियों के कहने पर मस्जिद में काफी विस्तार किया, यानी: एक हिस्सा ऊपर और नीचे मुसाफिरखाने (अतिथि गृह) के साथ, मस्जिद के भीतर एक कुआँ, दो छत वाले गुसलखाने, एक प्याऊ (सक़ाया) और मस्जिद का एक नया प्रवेश द्वार। उन्होंने सुनहरे गुंबदों के साथ ऊंचे मीनार बनवाए, साथ ही नया फर्श, पलस्तर, अलमारियां, एक हुजरा (छोटा कमरा) और मस्जिद के खर्च के लिए नीचे की दुकानें बनवाईं। मस्जिद से सटा हुआ एक व्यक्ति का घर है जिसने इस नए निर्माण के कुछ समय बाद अपने घरों को ऊँचा किया और मस्जिद की दीवारों के ऊपर अपने ऊपरी कमरों की दीवारें और दरवाज़े बना लिए। इसके कारण मस्जिद के मीनार उसके सामने आ गए हैं और मस्जिद की छत पर खुलने वाले एक दरवाज़े के ज़रिए लोगों और कुत्तों का अक्सर मस्जिद की छत पर आना-जाना लगा रहता है। उसने मुसाफिरखाने की छत पर अपनी खपरैल रख ली और मस्जिद के हुजरे

की छत को अपने ऊपर वाले हिस्से के आंगन में शामिल कर लिया। उस व्यक्ति को बार-बार मना किया गया लेकिन उसने नहीं माना। मौखिक और लिखित रूप में उसने यह जताया कि यह मस्जिद वक्फ़ नहीं है; यह 'मस्जिद-दार' (निजी इबादतगाह) की हैसियत रखती है, जैसे कि हम्माम (स्नानागार) या कुआँ, जो उसके पूर्वजों का था और अब उसका है। वह कहता है कि यह वक्फ़ की संपत्ति नहीं है बल्कि उसकी अपनी जायदाद है। जबकि इस मस्जिद में पाँचों समय की जमात के साथ नमाज़, रमज़ान शरीफ में तरावीह, क़ुरान मजीद का ख़त्म, और जुमे और ईद की नमाज़ मुहल्ले के लोगों और अन्य मुसलमानों की भारी भीड़ के साथ लगातार होती रहती है। वहाँ नियमित इमाम, मुअज़्ज़िन और छात्रों तथा मुसाफिरों का ठहरना भी होता है। तो ऐसी स्थितियों में, क्या यह मस्जिद वक्फ़ का दर्जा रखती है या वह घर जिसे विरासत में प्राप्त किया जा सकता है? कृपया पुस्तक और पृष्ठ संख्या के संदर्भ के साथ उत्तर प्रदान करें।

पृष्ठ 631 में से 320

کیا جاوں۔ الجواب: خاص مسجد میں باغیچہ ہونے کے تو کوئی معنی ہی نہیں ۔ اگر یوں ہے کہ جس زمین کا ایک قطعہ مسجد کیا ہے اس کے دوسرے قطعہ میں باغیچہ ہے تو اس صورت میں اگر باغیچہ مسجد پر وقف نہ کیا گیا تو وہ ملک اصل مالک پر باقی ہے اسے اختیار ہے کہ اس کے پھل جو چاہے کرے، اور اگر وہ بھی مسجد پر وقف کر دیا ہے تو اب اپنے صرف میں لانا اسے جائز نہیں بلکہ پھل بیچ کر مسجد کے صرف میں لائے۔ اور اگر واقف نے یہی کیا ہے کہ جس زمین میں باغیچہ ہے خود اسی کو مسجد کردیا ہے یعنی باغیچہ کو وقف علی المسجد نہ کیا بلکہ خود اس کی زمین کو مسجد کر دیا تو اس کے پھل توڑ کر اپنے صرف میں لائے اور درخت کاٹ کر زمین ہموار کر کے مسجد بنائے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۵۳: مسئولہ منشی حاجی محمد ظہور صاحب ۲۳ ربیع الآخر ۱۳۲۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اہل سنت و جماعت تابع شرعِ دین محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بیچ اس مسئلہ کے کہ ایک مسجد لبِ سڑک شارعِ عام جس کے تین طرف راستہ اور دو دروازے شرقی و جنوبی متصل بازار ہے اس کے بانی جو تھے وہ جوارِ رحمت میں ہیں اب مرمت و سفیدی و نگرانی اہلِ محلہ کرتے ہیں، چند عرصہ ہوا جو ایک مسماۃ نے از قولِ پنجابیاں اس قدر مسجد میں اور اضافہ کیا ہے یعنی ایک درجہ مع مسافر خانہ زیر و بالا و چاہ اندرون مسجد و دو غسل خانہ مسقف و سقایہ و روکار دروازہ مسجد بلندی مینارہائے مع کلس طلائی و از سرِ نو فرش و استرکاری و الماریاں و حجرہ و دکانات زیریں۔ برائے صرفِ مسجد تعمیر کرائیں ملحقہ مسجد مکان ایک شخص کا ہے جس نے بعد اس نو تعمیر کے چند عرصہ کے بعد اپنے مکانات کو بلند کیا اور دیوار پا ہائے مسجد پر اپنے بالا خانہ کی دیواریں اور دروازے لگائے جس میں مینار مسجد کے

آگے اور بذریعہ ایک دروازہ کے جو چھت مسجد پر ہے آمد و رفت آدمیوں اور کتوں کی اکثر چھت مسجد پر رہتی ہے اور مسافر خانہ کی چھت پر اپنی کھپریل رکھ لی اور حجرہ مسجد کی چھت کو اپنے بالا خانہ کے صحن میں ڈال لیا اس شخص کو ہر چند منع کیا مگر نہ مانا، زبانی اور تحریر کے ذریعہ سے اس نے ظاہر کیا کہ یہ مسجد وقف نہیں ہے یہ مسجد دار کا حکم رکھتی ہے مثل حمام اور چاہ کے میرے مورثان کی ہے اور اب میری ہے یہ مالِ موقوفہ نہیں ہے میری جائداد ہے حالانکہ اس مسجد میں نمازیں باجماعت پنجگانہ اور تراویح رمضان شریف و ختمِ قرآن مجید و نماز جمعہ و عیدین بہ ہجومِ غازیانِ محلہ و دیگر مسلمانانِ مدام پڑھتے ہیں اور پابندیِ امامت و مؤذنی و قیامِ طلباء و مسافران کی رہتی ہے تو ایسی صورتوں میں یہ مسجد حکمِ وقف رکھتی ہے یا مکان کا جو وراثتہً پہنچ سکتا ہے مع حوالہ کتاب و صفحہ کے جواب عطا فرمایا جائے۔

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

The Answer: That mosque is certainly a mosque. The mentioned person declaring it as his ancestral property and considering it his own inheritance is oppression and usurpation, and seizing the property of the One Almighty. When it is commonly known as a mosque, and for ages, the five daily prayers, Friday prayers, Eid prayers, Tarawih, etc., have been held there like in other general mosques, and no right of ownership for anyone besides God is proven, then any Muslim, and even a non-Muslim who sees it, will recognize it as a mosque. No one will even remotely suspect that it was the house of the mentioned person's ancestors. Its form is that of a mosque, its quality is that of a mosque, its usage is that of a mosque, and its reputation is that of a mosque. If, despite such clear evidence, the claim of ownership by any usurper is heard, then oppressors will seize mosques all over the world. Whoever has a mosque near their house might say it was their father's house or grandfather's bathhouse. Nowadays, testimonies have become cheap for a few annas; give eight annas for two witnesses, and there you go, finished. The mosque of the One Almighty becomes the inheritance of their ancestors! In all of India, there are only a few mosques for which formal endowment deeds (Waqfnama) were written, those documents are preserved, and their witnesses are present. So this is a tyrannical method by which all the mosques in the world could become the houses of oppressors and usurpers. What could be greater oppression than this? And such foolish oppression that not even a sensible non-Muslim, let alone Muslims, could accept. After all, a mosque is a mosque; its shape, its mihrab, its minarets, etc., themselves testify from afar that this is the house of the One Almighty. It is clarified in all books that for the proof of general endowments, reputation alone is sufficient. What greater reputation could there be than that all Muslims know it as a mosque, call it a mosque, calls to prayer are made, the five daily prayers are held, and Friday, Eid, and Tarawih prayers are led? Muslims renovate it, expand it, and build its structure at their own expense. No one has heard of such a state, or he is a confirmed irreligious, shameless person who wants to blind the eyes of the whole world and usurp God's property. God forbid! It is stated in Durr-e-Mukhtar, Volume 3, page 624:

Testimony based on reputation is accepted regarding it to protect ancient endowments from being lost. Even testimony based on reputation is acceptable regarding endowments so that ancient endowments are protected from destruction. (T)

It is in Fatawa Qazikhan, Volume 4, page 233.

---

1. Durr-e-Mukhtar, Book of Endowment, section 'Condition of the Endower shall be observed', Mujtabai Press, Delhi, 1/38.

फतावा रज़विया (जिल्द 16)

उत्तर: वह मस्जिद निश्चित रूप से एक मस्जिद है। उक्त व्यक्ति द्वारा उसे अपना पैतृक संपत्ति बताना और उसे अपने पूर्वजों का मालिकाना हक ठहराना ज़ुल्म और ग़सब (अवैध कब्ज़ा) है और अल्लाह वाहिद-ए-क़हार (अकेला और सर्वशक्तिमान) की मिल्कियत पर कब्ज़ा करना है। जब वह आम तौर पर मस्जिद के रूप में प्रसिद्ध है, लंबे समय से वहां पाँच वक्त की नमाज़ें, जुमा, ईदैन, तरावीह और अन्य सामान्य मस्जिदों की तरह कार्य होते आ रहे हैं, और अल्लाह के अलावा किसी और का मालिकाना हक उसमें साबित नहीं है, तो उसे एक मुसलमान तो क्या, कोई गैर-मज़हब वाला भी देखेगा तो उसे मस्जिद ही समझेगा। उक्त व्यक्ति के बाप-दादा का घर होने का ज़रा भी गुमान नहीं हो सकेगा। मस्जिद की सूरत, मस्जिद की विशेषता, मस्जिद का इस्तेमाल, मस्जिद की शोहरत; इतने स्पष्ट प्रमाणों के बाद भी अगर किसी ग़ासिब (कब्ज़ा करने वाले) का मालिकाना दावा सुना जाए, तो ज़ालिम लोग पूरी दुनिया की मस्जिदें हड़प लेंगे। जिसके घर के पास जो मस्जिद होगी, वह कह देगा कि यह उसके बाप का घर या दादा का हमाम (स्नानागार) है। आज कल तो दो-चार आने में गवाहियाँ सस्ती हो गई हैं; आठ आने में दो गवाह दे दो, और बस काम हो गया, अल्लाह की मस्जिद उनके बाप-दादा की विरासत बन गई! पूरे हिंदुस्तान में गिनी-चुनी मस्जिदें ही ऐसी होंगी जिनके औपचारिक वक़्फ़नामे लिखे गए हों और वे दस्तावेज़ सुरक्षित हों और उनके गवाह मौजूद हों। तो यह वह ज़ालिमाना तरीका है जिससे दुनिया भर की तमाम मस्जिदें ज़ालिमों और ग़ासिबों के घर बन जाएँगी। इससे बड़ा और क्या ज़ुल्म होगा? और ऐसा मूर्खतापूर्ण ज़ुल्म जिसे मुसलमान तो क्या, कोई बुद्धिमान गैर-मज़हब वाला भी स्वीकार नहीं कर सकता। भला मस्जिद तो मस्जिद है, जिसकी बनावट, जिसका मिहराब, जिसके मीनार आदि स्वयं दूर से गवाही देते हैं कि यह अल्लाह वाहिद-ए-क़हार का घर है। तमाम किताबों में यह स्पष्ट है कि आम वक़्फ़ों के प्रमाण के लिए केवल शोहरत (प्रसिद्धि) ही काफी है। फिर इससे ज्यादा और शोहरत क्या होगी कि तमाम मुसलमान उसे मस्जिद जानते हैं, मस्जिद कहते हैं, अज़ानें होती हैं, पाँचों वक्त की जमातें होती हैं, जुमा, ईदैन और तरावीह की इमामतें होती हैं। मुसलमान अपने खर्च से इसकी मरम्मत, विस्तार और निर्माण करते हैं। ऐसी स्थिति का नाम न सुना होगा, या वह पक्का बेदीन और निर्लज्ज है जो पूरी दुनिया की आँखों में धूल झोंककर अल्लाह की संपत्ति हड़पना चाहता है। अल्लाह की पनाह! दुर्रे मुख्तार, जिल्द 3, पृष्ठ 624 में है:

प्राचीन वक़्फ़ों को नष्ट होने से बचाने के लिए उनमें प्रसिद्धि के आधार पर गवाही स्वीकार की जाती है। वक़्फ़ में प्रसिद्धि की गवाही भी स्वीकार्य है ताकि पुराने वक़्फ़ नष्ट होने से सुरक्षित रहें। (त)

फतावा क़ाज़ीख़ाँ, जिल्द चार, पृष्ठ 233 में है।

---

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल 'वाकिफ़ की शर्त का पालन किया जाएगा', मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/38।

الجواب: وہ مسجد یقیناً مسجد ہے، شخص مذکور کا اسے حکم دار میں بتانا اور اپنے مورتھوں کی ملک ٹھہرانا ظلم و غصب ہے اور واحد قہار کی ملک دبا بیٹھنا ہے جب وہ عام طور پر مسجد مشہور ہے، مدتوں سے پنجگانہ جماعتیں جمعے، عیدین، تراویح و غیرہما مثل عام مساجد ہوتی ہیں، کوئی حق ملک اس میں غیر خدا کے لئے ثابت نہیں تو اسے مسلمان تو مسلمان جو غیر مذہب والا بھی دیکھے گا مسجد ہی جانے گا، شخص مذکور کے باپ دادا کی دار ہونے کا اصلاً گمان بھی نہ کرسکے گا، صورت مسجد کی صفت مسجد کی، برتاؤ مسجد کا، شہرت مسجد کی، ایسے روشن ثبوتوں کے بعد بھی کسی غاصب کا دعویٰ ملکیت سن لیا جائے تو ظالم لوگ تمام جہان کی مسجدیں دبا بیٹھیں، جس کے گھر کے پاس جو مسجد ہو وہ کہہ دے کہ اس کے باپ کا دار یا دادا کا حمام ہے، آج کل دو چار آنے تک گواہیاں سستی ہو گئی ہیں، آٹھ آنے میں دو گواہ دے دے، چلئے فراغت شد، اللہ واحد قہار کی مسجد انکے باپ دادا کا ترکہ ہو گئی، تمام ہندوستان میں وہ گنتی کی ہی مسجدیں ہیں جن کے باضابطہ وقفنامے لکھے گئے ہیں اور وہ دستاویزیں محفوظ ہوں اور ان کے شاہد موجود ہوں تو یہ وہ ظالمانہ طریقہ ہے جس سے دنیا بھر کی تمام مسجدیں ظالموں غاصبوں کا گھر بن جائیں اس سے بڑھ کر اور کیا ظلم ہو گا، اور ظلم بھی کیسی حماقت کا جسے مسلمین تو مسلمین کوئی سمجھ وال غیر مذہب بھی قبول نہیں کر سکتا، بھلا مسجد تو مسجد ہے جس کی صورت جس کی محراب جس کے منارے وغیرہ خود دور سے گواہی دیتے ہیں کہ یہ اللہ واحد قہار کا گھر ہے۔ تمام کتابوں میں تصریح ہے کہ عام وقفوں کے ثبوت کو صرف شہرت کافی ہے پھر اس سے زیادہ اور شہرت کیا ہو گی کہ تمام مسلمان اسے مسجد جانتے ہیں، مسجد کہتے ہیں، اذانیں

ہوتی ہیں، پنجگانہ جماعتیں ہوتی ہیں۔ جمعہ عیدین تراویح ختم کی امامتیں ہوتی ہیں۔ مسلمان اپنے مصارف سے اس کی مرمت، اس میں اضافہ، اس کی عمارت کرتے ہیں۔ ایسی حالت کا نام نہ سنا یا پکا بے دین بے حیا جو ساری دنیا کی آنکھوں پر اندھیری ڈال کر خدا کا مال غصب کرنا چاہے، والعیاذ باللہ تعالٰی۔ در مختار جلد ۳ صفحہ ۶۲۴ میں ہے:

تقبل فیہ الشہادۃ بالشہرۃ حفظاً للاوقاف القدیمۃ عن الاستہلاک ۔ وقف میں شہادت شہرت بھی مقبول ہے تاکہ اوقاف قدیمہ ہلاک ہونے سے محفوظ رہیں۔ (ت)

فتاوٰی قاضیخاں جلد چہارم ص ۲۳۳ میں ہے:

---

1. درمختار کتاب الوقف فصل یراعٰی شرط الواقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

(Arabic Text): When witnesses give testimony in matters where hearsay testimony is permissible, and they say: "We did not witness it ourselves, but it is well-known among us," their testimony is valid. (Footnote 1) (Urdu Translation): When witnesses gave testimony in those matters in which hearsay evidence is permissible, and said that we did not observe it but this is famous among us, then their testimony is permissible. (T)

In Fatawa Alamgiriyya, Volume 3, page 137, it is stated: (Arabic Text): Testimony regarding an endowment (waqf) based on hearsay (tasaamu') is accepted, even if they explicitly state it. This is because a witness might be twenty years old while the date of the endowment was a hundred years ago. Thus, the judge knows for certain that the witness is testifying based on hearsay, not ocular evidence. Therefore, there is no difference between silence and explicit mention. Zahir al-Din al-Marghinani pointed towards this meaning, as also stated in al-Fusul al-Imadiyya in summary. (Footnote 2) (Urdu Translation): In Waqf, testimony by way of Tasaamu', i.e., hearing, is acceptable, even if the witness explicitly mentions hearing. Because sometimes a witness is twenty years old and the Waqf is from a hundred years ago, so the Qazi (judge) knows with certainty that the witness is giving testimony based on hearing, not seeing. Therefore, in this situation, there will be no difference between remaining silent about hearing or explicitly stating it. Zahir al-Din Marghinani has pointed towards this same meaning as it is in Fusul-e-Imadiya. (T)

In Fatawa Khayriyya, Volume 2, page 27, it is stated: (Arabic Text): In Al-Kanz, it is stated: One should not testify to what he has not witnessed, except in matters of lineage, death, marriage, consummation, appointment of a judge, and the origin of an endowment. Similar to this is stated in Al-Mukhtar and Tanwir al-Absar. All of these authors have stated it generally, so it covers both ancient and modern matters, etc. (Footnote 3) (Urdu Translation): In Kanz, it is stated that until the witness has observed, he cannot give testimony except in lineage, death, marriage, consummation, authority of the judge, and the original waqf. And in Mukhtar and Tanwir al-Absar, it is also similar to this, and all of them have kept it absolute, common to ancient and new. (T)

Footnotes: 1. Fatawa Qazikhan, Book of Testimonies, chapter on the witness who testifies..., Naval Kishore Lucknow, 3/555. 2. Fatawa Hindiyya, Book of Endowments,

Chapter 6 on Claims, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/438. 3. Fatawa Khayriyya, Book of Testimonies, Dar al-Fikr Beirut, 2/29.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

(अरबी पाठ): जब गवाह उन मामलों में गवाही दें जिनमें सुनकर गवाही देना जायज़ है, और वे कहें: "हमने इसे अपनी आँखों से नहीं देखा, लेकिन यह हमारे बीच प्रसिद्ध है," तो उनकी गवाही मान्य है। (फुटनोट 1) (उर्दू अनुवाद): जब गवाहों ने उन मामलों में गवाही दी जिनमें सुनकर गवाही देना जायज़ है, और कहा कि हमने मुआयना (स्वयं अवलोकन) नहीं किया लेकिन यह हमारे नज़दीक मशहूर है, तो उनकी गवाही जायज़ है। (त)

फ़तावा आलमगीरिया जिल्द 3, पेज 137 में है: (अरबी पाठ): वक़्फ़ में सुनकर (तसामुअ) दी गई गवाही स्वीकार की जाती है, भले ही वे इसे स्पष्ट रूप से कहें। ऐसा इसलिए है क्योंकि गवाह की उम्र बीस साल हो सकती है जबकि वक़्फ़ की तारीख सौ साल पुरानी हो। इस प्रकार, न्यायाधीश को यकीन होता है कि गवाह सुनकर गवाही दे रहा है, न कि देख कर। इसलिए, सुनकर गवाही देने की बात छिपाने या स्पष्ट करने में कोई अंतर नहीं है। ज़हीर अल-दीन अल-मरग़ीनानी ने इसी अर्थ की ओर इशारा किया है, जैसा कि अल-फ़ुसूल अल-इमादिया में संक्षेप में दिया गया है। (फुटनोट 2) (उर्दू अनुवाद): वक़्फ़ में गवाही तसामुअ यानी सुनकर गवाही देना मक़बूल (स्वीकार्य) है, अगरचे गवाह सुनने की तसरीह (स्पष्टीकरण) कर दें क्योंकि अक्सर गवाह की उम्र बीस साल होती है और वक़्फ़ सौ साल से होता है, लिहाज़ा क़ाज़ी को यक़ीन से इल्म होता है कि गवाह सुनी हुई गवाही दे रहा है न कि देखी हुई। इसलिए इस सूरत में सुनने से ख़ामोश रहने और तसरीह करने में कोई फ़र्क़ न होगा। ज़हीर अल-दीन मरग़ीनानी ने इसी मानी की तरफ़ इशारा किया है जैसा कि फ़ुसूल-ए-इमादिया में है। (त)

फ़तावा खैरिया जिल्द 2, पेज 27 में है: (अरबी पाठ): अल-कंज में कहा गया है: किसी को उस चीज़ की गवाही नहीं देनी चाहिए जिसे उसने नहीं देखा, सिवाय वंश, मृत्यु, निकाह, संभोग, न्यायाधीश की नियुक्ति और वक़्फ़ की असलियत के मामलों में। अल-मुख्तार और तनवीर अल-अबसार में भी ऐसा ही कहा गया है। इन सभी लेखकों ने इसे व्यापक रूप से कहा है, इसलिए यह प्राचीन और आधुनिक दोनों मामलों को कवर करता है, आदि। (फुटनोट 3) (उर्दू अनुवाद): कंज में है कि जब तक गवाह ने मुआयना (स्वयं अवलोकन) न किया हो वह गवाही नहीं दे सकता सिवाए नसब (वंश), मौत, निकाह, दुख़ूल (संभोग), विलायत-ए-क़ाज़ी और असल वक़्फ़ के, और मुख़्तार व तनवीर अल-अबसार में भी इसी की मिसल (समान) है और इन सब ने मुतलक़ (निरपेक्ष) रखा है जो क़दीम (पुराने) और जदीद (नए) को आम (व्यापक) हैं। (त)

फुटनोट्स: 1. फ़तावा क़ाज़ीख़ान, किताबुश शहादात, अध्याय गवाह के बारे में जो गवाही देता है..., नवल किशोर लखनऊ, 3/555. 2. फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, छठा अध्याय दावों के बारे में, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 2/438. 3. फ़तावा खैरिया, किताबुश शहादात, दारुल फ़िक्र बेरूत, 2/29.

اذا شهد الشهود ما تجوز به الشهادة بالسماع وقالوا الم نعاين ذلك ولكنه اشتهر عندنا جازت شهادتهم ۱۸

جب گواہوں نے ان معاملات میں گواہی دی جن میں شہادت سماعت جائز ہے، اور کہا کہ ہم نے معائنہ نہیں کیا لیکن یہ ہمارے نزدیک مشہور ہے، تو ان کی گواہی جائز ہے۔ (ت)

فتاوٰی عالمگیریہ جلد سوم ص ۱۳۷ میں ہے: وتقبل الشهادة فی الوقف بالتسامع وان صرحوا به لان الشاهد ربما یکون سنه عشرین سنة وتاریخ الوقف مائة سنة فیتیقن القاضي ان الشاهد یشهد بالتسامع لابالعیان فاذن لافرق بین السکوت والافصاح اشار ظهیر الدین المرغیناني الی هذا المعنی کذافی الفصول العمادیة ملتقطا۔ ۲۸ وقف میں شہادت تسامع یعنی سماعت کی گواہی مقبول ہے اگرچہ گواہ سماعت کی تصریح کردیں کیونکہ بسا اوقات گواہ کی عمر بیس سال ہوتی ہے اور وقف سو سال سے ہوتا ہے، چنانچہ قاضی کو یقین سے علم ہوتا ہے کہ گواہ سنی ہوئی گواہی دے رہا ہے نہ کہ دیکھی ہوئی، لہذا اس صورت میں سماع سے خاموشی اور تصریح کرنے میں کوئی فرق نہ ہوگا۔ ظہیر الدین مرغینانی نے اسی معنی کی طرف اشارہ کیا ہے جیسا کہ فصول عمادیہ میں ہے۔ (ت)

فتاوٰی خیریہ جلد دوم ص ۲۷ میں ہے: في الکنز لا یشهد بمالم یعاینه الافی النسب والموت والنکاح والدخول وولایة القاضي واصل الوقف ومثله في المختار وتنویر الابصار والکل من هؤلاء اطلق فعم المتقادم وغیره الخ۔ ۳۸ کنز میں ہے کہ جب تک گواہ نے معائنہ نہ کیا ہو وہ گواہی نہیں دے سکتا سوائے نسب، موت، نکاح، دخول، ولایت قاضی اور اصل وقف کے، اور مختار و تنویر الابصار میں بھی اسی کی مثل ہے اور ان سب نے مطلق رکھا قدیم و جدید کو عام ہیں۔ (ت)

1۸ فتاویٰ قاضیخان کتاب الشهادات فصل فی الشاهد یشهد الخ نولکشور لکهنؤ ۳ / ۵۵۵ 2۸ فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب السادس فی الدعویٰ نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۴۳۸ 3۸ فتاویٰ خیریہ کتاب الشهادات دار الفکر بیروت ۲ / ۲۹

Volume Sixteen (16) Fatawa Razawiyya

Hidaya volume 2 page 502 and 505 say: Regarding Waqf (endowment), the correct view is that hearsay testimony is acceptable for the original fact of the endowment, but not for its specific conditions, because it is the original endowment itself that becomes famous. (T)

In summary, the statement of the aforementioned person is purely rejected, severely void, and unheard of. It is obligatory upon him to immediately clear the minarets and walls of the mosque and its chambers' roofs from his oppressive encroachments. Whatever building he has constructed on the platforms or other parts of the mosque, he must immediately demolish it. He must immediately close all paths used by him or his dogs to access the roof of the mosque or its chambers. If he does not agree, it is a duty upon Muslims to take formal legal action to restrain his hand of transgression from the mosque and forcibly remove these impure encroachments from the mosque. And Allah Almighty knows best.

Issue 152: Sent by Hakim Siraj-ul-Haq Sahib, Bareilly, Masjid Badr-ul-Islam, 20 Jumada al-Thani 1328 AH, Monday. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid has for 45 years built a house on land outside the mosque, i.e., in the vicinity of the mosque, and lives in it. For a short period, i.e., six months, he purchased and raised some chicks in this house for his consumption. When he was advised, he immediately removed the chickens and repented with sincerity of heart before Allah Almighty. Additionally, regarding other false accusations leveled against Zaid, he repents from them and says they are merely false allegations against him. Does he become purified in the sight of God Almighty through this sincere repentance or not?

Answer: Allah accepts repentance. If he has repented with a sincere heart, he will be purified from that sin in the sight of Allah Almighty. However, building a new house for oneself in the vicinity of the mosque (fanaa-e-masjid) and making it one's residence, and performing natural needs (urination/defecation) there, is also forbidden (haram). His repentance is true only when he also eliminates these encroachments and does not make the mosque area into a home. The ruling for the vicinity of a mosque is similar to that of the mosque itself. It is stated in Fatawa Alamgiri: "If a mosque is turned into a shop or a residence, it loses [its status as a mosque]" (meaning if a mosque is turned into a shop or house, then its...)

1. Al-Hidaya, Book of Testimonies, Mujtabai Press, Delhi, 3/58-59, 158.

जिल्द सोलहवीं (१६) फ़तावा रज़विया

हिदाया, जिल्द २, पृष्ठ ५०२ और ५०५ में है: वक्फ़ के मामले में सही बात यह है कि वक्फ़ के मूल होने के बारे में जनश्रुति (सुनी-सुनाई बात) की गवाही स्वीकार्य है, न कि उसकी शर्तों के बारे में, क्योंकि वक्फ़ का मूल ही प्रसिद्ध होता है। (त)

संक्षेप में, उक्त व्यक्ति का कथन पूरी तरह से खारिज, अत्यंत निरर्थक और अस्वीकार्य है। उस पर अनिवार्य है कि वह मस्जिद के मीनारों, दीवारों और उसके कमरों आदि की छतों को अपने ज़ालिमना कब्जों से तुरंत मुक्त कर दे। मस्जिद के चबूतरों आदि पर जो कुछ भी इमारत बनाई है, उसे तुरंत गिरा दे। उसके या उसके कुत्तों के मस्जिद या मस्जिद के कमरे की छत पर आने-जाने के जितने भी रास्ते हैं, उन्हें तुरंत बंद कर दे। यदि वह नहीं मानता, तो मुसलमानों पर फ़र्ज़ है कि विधिवत कानूनी कार्रवाई करके मस्जिद से उसके अतिक्रमण के हाथ को रोकें और जबरन इन नापाक कब्जों को मस्जिद से दूर कराएं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १५२: प्रेषक हकीम सिराजुल हक़ साहब, बरेली, मस्जिद बदरुल इस्लाम, २० जमादी अल-थानी १३२८ हिजरी, सोमवार। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने ४५ वर्षों से मस्जिद के बाहर यानी मस्जिद के आसपास की भूमि में एक घर बना लिया है और उसमें रहता है। कुछ समय से, यानी छह महीनों से, उसने अपने खाने के लिए उस घर में कुछ मुर्गियों के बच्चे खरीदकर पाले। जब उसे समझाया गया, तो उसने तुरंत मुर्गियों को अलग कर दिया और अल्लाह तआला के सामने सच्चे दिल से तौबा भी की। इसके अलावा ज़ैद पर जो अन्य झूठे आरोप लगाए गए थे, वह उनसे भी तौबा करता है और कहता है कि ये मुझ पर केवल झूठा आरोप हैं। क्या वह इस सच्चे दिल की तौबा से खुदावंदे आलम के नज़दीक पाक हो गया या नहीं?

उत्तर: अल्लाह तौबा स्वीकार करता है। यदि उसने सच्चे दिल से तौबा की है, तो वह अल्लाह तआला के नज़दीक उस गुनाह से पाक हो जाएगा। लेकिन मस्जिद के आसपास यानी फना-ए-मस्जिद में अपने लिए नया घर बना लेना और उसे अपना निवास बना लेना और वहीं शौच आदि करना भी हराम है। उसकी तौबा तभी सच्ची है जब वह इन अतिक्रमणों को भी खत्म करे और मस्जिद को घर न बनाए। मस्जिद के आसपास का हुक्म भी मस्जिद की तरह ही होता है। फ़तावा आलमगीरी में है:

"यदि मस्जिद को दुकान या मकान बना दिया जाए तो वह गिर जाती है" (यानी मस्जिद को अगर दुकान या मकान बना लिया जाए तो उसकी...)

1. अल-हिदाया, किताबुश शहादात, मुजतबाई प्रेस दिल्ली ३/५८-५९, १५८।

ہدایہ جلد دوم ص ۵۰۲ اور ۵۰۵ میں ہے: امّاالوقف فالصحیح انہ تقبل الشہادۃ بالتسامع في اصلہ دون شرائطہ لان اصلہ ھو الذی یشتھر۔ (۱) صحیح یہ ہے کہ شہادتِ تسامح اصلِ وقف میں جائز و مقبول ہے نہ کہ شرائطِ وقف میں، کیونکہ اصلِ وقف ہی شہرت پذیر ہوتا ہے۔ (ت)

بالجملہ شخص مذکور کا قول محض مدفوع و سخت باطل و نامسموع ہے، اس پر فرض ہے کہ مسجد کے مناروں دیواروں اور اس کی اور اس کے حجرہ وغیرہ کی چھتوں کو اپنے ظالمانہ تصرفوں سے فوراً پاک کر دے، جو کچھ عمارت مسجد کے پٹھے وغیرہ کسی پر بنائی ہے فوراً ڈھا دے، جتنی راہیں اس کے یا کتوں کے آنے جانے کی مسجد یا حجرہ مسجد کی سقف پر ہیں فوراً بند کر دے، وہ نہ مانے تو مسلمانوں پر فرض ہے کہ باضابطہ چارہ جوئی کر کے اس کا دست تعدی مسجد سے کوتاہ کریں اور بالجبر ان ناپاک تصرفات کو مسجد سے دور کرادیں، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۵۲: مرسلہ حکیم سراج الحق صاحب بریلی مسجد بدر الاسلام ۲۰ جمادی الآخر ۱۳۲۸ھ دوشنبہ۔ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے عرصہ ۴۵ سال سے خارج از مسجد یعنی حوالی مسجد کی اراضی میں مکان بنالیا ہے اس میں رہتا ہے اس نے چند عرصہ سے یعنی چھ ماہ سے اس مکان میں کچھ مرغیاں کے بچے واسطے اپنے کھانے کے خرید کر کے پرورش کری جب اس کو فہمائش کی گئی تو اس نے فوراً مرغیوں کو علیحدہ کر دیا اور بحضوری قلب اللہ تعالٰی سے توبہ بھی دل سے کی، علاوہ اس کے اور جو جو الزام کہ جھوٹے ذمہ زید کے لگائے گئے تھے ان سے زید توبہ کرتا ہے، اور کہا کہ یہ محض مجھ پر جھوٹا اتہام ہے آیا اس توبہ حضوری قلب سے نزدیک خداوند عالم کے پاک ہو گیا یا نہیں؟

الجواب: اللہ توبہ قبول کرتا ہے اگر اس نے سچے دل سے توبہ کی ہے تو اللہ تعالیٰ کے نزدیک اس گناہ سے پاک ہو جائے گا مگر حوالی مسجد یعنی فنائ مسجد میں جدید مکان بطور خود بنا لینا اور اس کو اپنا مسکن کر لینا اور وہیں پاخانہ پیشاب کرنا یہ بھی حرام ہے اس کی توبہ سچی جب ہے کہ اپنے ان تصرفات کو بھی زائل کرے اور مسجد کو گھر نہ بنائے حوالی مسجد کا حکم بھی مثلِ مسجد ہوتا۔ فتاوی عالمگیری میں ہے: المسجد اذا جعل حانوتا اومسکنا تسقط (یعنی مسجد کو اگر دوکان یا مکان بنالیا جائے تو اس کی...)

۱۔ الهداية كتاب الشهادات مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۵۸۔۵۹، ۱۵۸

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

[Box 1] Its sanctity will be violated, disrespect and desecration will occur, and this is forbidden. The courtyard of the mosque is subordinate to the mosque, so its ruling is also like the ruling of the mosque. Similarly, it is in 'Muhit' of Imam Shams al-A'imma al-Sarakhsi[1].

And the thought that many mosques have houses built for the residence of the Imam and the Muezzin will not be of benefit. Scholars have clarified that if the builder of the mosque builds such a house before the mosque is completed, it is permissible. However, after that, if the builder himself comes and wants to build it, permission will not be granted, even if he declares that his intention from the beginning was to build it. It is stated in 'Durr-e-Mukhtar':

[Box 2] If the endower (Waqif) built a house for the Imam above the mosque, there is no harm because it is for the welfare of the mosque. But if the status of the mosque has been completed and then he wants to build a house on it, he will be prevented. Even if he says he intended this before, he will not be believed. (Tatar-khaniyah). When this is the ruling for the endower himself, how can a non-endower be permitted? Therefore, it is obligatory to demolish such a house even if it is on the wall of the mosque. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 155: From Ahmadabad, Ghiya Mohalla Khamasha, sent by Abdul Rahman Sahib with a group. 10 Sha'ban 1329 AH

Respected Maulana and our master, the most virtuous, great scholar, Maulvi Ahmad Raza Khan Sahib! After greetings and respects, I humbly request in your grace-filled presence that Islam is being undermined here in Ahmadabad. Allah Almighty has made you the heir of the Prophets for maintaining unity in Islam. Instead of that, due to personal ego, excessive discord is spreading in Islam. Your seal was seen on several fatwas from which it was known that you do not listen to both sides of the story. Issuing a ruling after hearing only one side is unfair. Anyway, a dispute has arisen here. A mosque was built a long time ago and...

[1] Fatawa Hindiyya, Book of Waqf, Chapter Eleven, Nurani Kutub Khana Peshawar 2/262 [2] Durr-e-Mukhtar, Book of Waqf, Mujtabai Press Delhi 1/479

फ़तावा रज़विय्या (खंड 16)

[बॉक्स 1] इसकी पवित्रता भंग होगी, अनादर और अपवित्रता होगी, और यह हराम (वर्जित) है। मस्जिद का आँगन मस्जिद के अधीन है, इसलिए उसका नियम भी मस्जिद के नियम जैसा ही है। ऐसा ही इमाम शम्सुल अइम्मा सरखसी के'मुहीत'[1] में है।

और यह विचार कि कई मस्जिदों में इमाम और मुअज़्ज़िन के रहने के लिए घर बने हुए हैं, कोई लाभ नहीं देगा। विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि मस्जिद बनने से पहले यदि मस्जिद बनाने वाला ऐसा कोई घर बना दे तो वह जायज़ (मान्य) है। और उसके बाद यदि स्वयं मस्जिद बनाने वाला आए और बनाना चाहे तो अनुमति नहीं दी जाएगी, भले ही वह यह ज़ाहिर करे कि शुरू से ही उसकी नीयत इसे बनाने की थी। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[बॉक्स 2] यदि मस्जिद के ऊपर वाक़िफ़ (दानकर्ता) ने इमाम के लिए घर बनाया तो कोई हर्ज नहीं है क्योंकि यह मस्जिद के कल्याण के कार्यों में से है। लेकिन जब मस्जिद पूर्ण हो जाए और फिर उस पर घर बनाना चाहे तो उसे रोका जाएगा, भले ही वह कहे कि मैंने पहले से इसका इरादा किया था, उसकी तस्दीक (पुष्टि) नहीं की जाएगी, तातारख़ानिया। जब स्वयं वाक़िफ़ के लिए यह नियम है, तो गैर-वाक़िफ़ को अनुमति कैसे मिल सकती है? इसलिए ऐसे घर को गिराना अनिवार्य है चाहे वह मस्जिद की दीवार पर ही क्यों न हो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 155: अहमदाबाद, घिया मोहल्ला खमाशा से, अब्दुल रहमान साहिब और जमात द्वारा भेजा गया। 10 शाबान 1329 हिजरी

हज़रत मौलाना और हमारे आका, अत्यंत गुणी महान विद्वान मौलवी अहमद रज़ा खान साहब! आदाब और सलाम के बाद, आपकी सेवा में हाथ जोड़कर प्रार्थना है कि यहाँ अहमदाबाद में इस्लाम को क्षति पहुँच रही है। अल्लाह अज़्वजल ने आपको इस्लाम में एकता बनाए रखने के लिए नबियों का वारिस बनाया है। इसके बजाय, इस्लाम में व्यक्तिगत स्वार्थ के कारण बहुत अधिक मतभेद फैल रहा है। कई फतवों पर आपकी मुहर देखी गई जिससे पता चला कि आप दोनों पक्षों की बात नहीं सुनते। केवल एक पक्ष की बात सुनकर आदेश देना नाइंसाफी है। खैर, यहाँ एक झगड़ा पड़ा है, मस्जिद एक लंबे समय से बन गई है और...

[1] फतावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, ग्यारहवाँ अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 2/262 [2] दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस दिल्ली 1/479

[باکس ۱] حرمته وهذا لا یجوز والفناء تبع للمسجد فیکون حکمہ حکم المسجد کذا فی محیط السرخسی۔ حرمت ساقط ہوگی بے ادبی بے حرمتی ہوگی اور یہ حرام ہے اور فنائے مسجد تابع مسجد ہے تو اس کا حکم بھی مثل حکم مسجد ہے، ایسا ہی محیط امام شمس الائمہ سرخسی میں ہے۔

اور یہ خیال کہ بہت مساجد میں مکان پیش امام و مؤذن کی سکونت کو بنے ہوئے ہیں نفع نہ دے گا، علماء نے تصریح فرمائی ہے کہ مسجد بن جانے سے پہلے اگر بانی مسجد ایسا کوئی مکان بنادے تو جائز ہے اور اس کے بعد اگر خود بانی مسجد آئے اور بنانا چاہے تو اجازت نہ دیں گے اگرچہ وہ یہ ظاہر کرے کہ اول ہی سے میری نیت اس کے بنانے کی تھی، در مختار میں ہے:

[باکس ۲] لوبنی فوقه بیتاً للإمام لا یضر لانه من المصالح اما لوتمت المسجدیة ثم اراد البناء منع ولو قال عنیت ذلك لم یصدق تاتارخانیة فاذا کان هذا فی الوقف فکیف بغیره فیجب هدمه ولو علی جدار المسجد۔ ۲ واللہ تعالٰی اعلم۔ اگر مسجد کے اوپر واقف نے امام کے لئے مکان بنایا تو حرج نہیں کیونکہ یہ مصالح مسجد میں سے ہے لیکن جب مسجدیت تام ہو جائے پھر اس پر مکان بنانا چاہے تو اس کو منع کیا جائے گا، اگر وہ کہے کہ میں نے پہلے سے اس کا ارادہ کیا تھا تو اسکی تصدیق نہ کی جائے گی، تاتارخانیہ۔ جب خود واقف کا یہ حکم ہے تو غیر واقف کو کیسے اجازت ہو سکتی ہے، لہذا ایسے مکان کو گرانا واجب ہے اگر چہ مسجد کی دیوار پر ہو۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۵۵: از احمد آباد گھیا محلہ خماشہ مرسلہ عبدالرحمن صاحب مع جماعت ۱۰ شعبان ۱۳۲۹ھ حضرت مولانا و مخدومنا فاضل اجل عالم مولوی احمد رضا خاں صاحب ! بعد آداب و تسلیمات کے آپ کی خدمت فیض درجت میں دست بستہ ملتمس ہوں کہ یہاں احمد آباد میں اسلام رخنہ انداز ہو

رہی ہے آپ کو اللہ عزوجل نے وارث انبیاء کیا ہے واسطے اسلام میں اتفاق رکھنے کے، بجائے اس کے اسلام میں نفسانیت کی وجہ سے نفاقاتی از حد پھیل رہی ہے، کئی فتووں پر آپ کی مہر دیکھی جس سے معلوم ہوا کہ آپ ہر دو جانب کی گفت و شنید نہیں سنتے، ایک ہی طرف کی بات سن کر حکم لگانا ناانصافی ہے، خیر یہاں ایک جھگڑا پڑا ہے، مسجد ایک مدت سے بن گئی ہے اور...

[1] فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۲٦۲ [2] در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ٤٧٩

Fatawa-e-Razvia Volume (16)

One mosque is currently under construction. Fatwas from both sides have been issued; the aforementioned fatwas are being sent to your noble presence. Please observe them carefully and send the correct ruling. It is hoped that by your writing the truth, Insha Allah Al-Aziz, the discord will end. Wassalam.

Copy of the Fatwa from Bareilly

What do the scholars of religion say regarding this matter: In the city of Ahmadpur, in Mohalla Tajpur Pilibhit, the Sunni Jama'at of Chhipis split into two groups some time ago due to worldly differences. On one side, there are eight hundred houses, and on the other, fifty houses. Both groups bought houses to build mosques. The smaller group started laying the foundation of a mosque. They were advised by the larger group that the larger group's house was on the west side of their mosque, suggesting they combine both houses to build a mosque, and offered financial assistance. They promised that they would build the mosque for now, and when the larger group's mosque on the west was built, they would break down the middle wall. Now the larger group's mosque is also near completion. The smaller group is now being told to break down the middle wall and merge the two mosques. Some people from the smaller group say that breaking the middle wall to merge the two mosques is impermissible. Now, it is requested from the noble scholars of Ahl-e-Sunnat (may their blessings be general) whether it is permissible to break the middle wall and merge the two mosques to accommodate the worshippers better. In this situation, is it permissible to break the middle wall and merge the mosques? And if the smaller group refuses to break the mosque wall, will prayer be valid in their mosque or not?

The Answer:

Yes, the people of the neighborhood have the authority to merge two mosques for prayer; to call it impermissible is purely wrong and false. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

(Arabic) It is for them, meaning the people of the neighborhood, to appoint a trustee (mutawalli), and to make two mosques into one, and vice versa, for the purpose of prayer, not for lessons or remembrance (dhikr) in the mosque. 1	**The people of the neighborhood have the authority to appoint a trustee for the mosque, and they also have the authority to make two mosques into one or one into two for prayer, but not for lessons and remembrance. (T)**

1 Durr-e-Mukhtar, Kitab-us-Salat, Bab Ma Yufsid-us-Salat, Mujtabai Press, Delhi, 1/94.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द (16)

एक मस्जिद अब बन रही है, दोनों पक्षों के फतवे निकल चुके हैं। उक्त फतवे आपकी सेवा में भेजे जा रहे हैं, कृपया ध्यानपूर्वक देखकर जो सही हुक्म हो वह भेजें। उम्मीद है कि आपके सत्य लेखन से, इंशाअल्लाह अल-अज़ीज़, विवाद समाप्त हो जाएगा। वस्सलाम।

बरेली के फतवे की प्रति

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: अहमदपुर शहर के मोहल्ला ताजपुर पीलीभीत में सुन्नत जमाअत के छीपियों की जमाअत में कुछ समय पहले सांसारिक मतभेदों के कारण दो टुकड़े हो गए। एक तरफ आठ सौ घर हैं और दूसरी तरफ पचास घर हैं। दोनों समूहों ने मस्जिद बनाने के लिए घर खरीदे। छोटे समूह ने मस्जिद की नींव रखनी शुरू की। बड़े समूह की ओर से उन्हें समझाया गया कि आपकी मस्जिद के पश्चिम में बड़े समूह का घर है, इन दोनों घरों को मिलाकर एक मस्जिद बनाओ और हम निर्माण में आर्थिक मदद भी करेंगे। उन्होंने वादा किया कि हम फिलहाल मस्जिद बना रहे हैं और जब पश्चिम की ओर बड़े समूह की मस्जिद बनेगी, तो हम बीच की दीवार तोड़ देंगे। अब बड़े समूह की मस्जिद भी लगभग तैयार है। अब छोटे समूह से कहा जा रहा है कि बीच की दीवार तोड़कर दोनों मस्जिदों को एक कर दो। अब छोटे समूह के कुछ लोग कहते हैं कि बीच की दीवार तोड़कर दोनों मस्जिदों को एक करना नाजायज है। अब अहले सुन्नत के विद्वानों की सेवा में निवेदन है कि क्या बीच की दीवार तोड़कर दोनों मस्जिदों को एक करना ताकि नमाजियों के लिए नमाज की जगह अच्छी तरह बन जाए, जायज है या नहीं? और अगर छोटे समूह वाले मस्जिद की दीवार तोड़ने से इंकार करें, तो क्या उनकी मस्जिद में नमाज जायज होगी या नहीं?

उत्तर:

हाँ, मोहल्ले वालों को यह अधिकार है कि नमाज़ के लिए दो मस्जिदों को एक कर दें, इसे नाजायज कहना सरासर गलत और निराधार है। दुर्र-ए-मुख्तार में है:

(अरबी) मोहल्ले वालों को अधिकार है कि वे मस्जिद का मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियुक्त करें, और नमाज़ के लिए दो मस्जिदों को एक करना या एक को दो करना भी उनके अधिकार में है, न कि पाठ और ज़िक्र के लिए। 1

मोहल्ले वालों को अधिकार है कि वे मस्जिद का मुतवल्ली नियुक्त करें, और उन्हें यह भी अधिकार है कि दो मस्जिदों को एक या एक को दो कर लें नमाज़ के लिए, न कि दरस और ज़िक्र के लिए। (त)

1 दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुस-सलात, बाब मा युफसिदुस-सलात, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/94.

ایک مسجد اب بن رہی ہے، ہر دو جانب کے فتوے نکلے ہیں مذکورہ فتوے آپ کی خدمت اقدس میں روانہ ہیں بغور ملاحظہ فرماکر جو حکم صحیح ہو روانہ کریں، آپ کی حق تحریر آنے سے ان شاءاللہ العزیز شر مٹ جائے ایسی امید ہے، والسلام۔

نقل فتوائے بریلی

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ شہر احمد آباد میں محلہ تاچپور پیلی بھیلی میں سنت جماعت چھپیوں کی جماعت میں عرصہ چند روز کا ہوا اختلاف دنیویہ کی وجہ سے دو ٹکڑے ہوگئے ہیں، ایک طرف آٹھ سو گھر ہیں اور ایک طرف پچاس گھر ہیں، دونوں فرقوں نے مکان مسجد بنانے کے لئے خرید کئے، چھوٹی جماعت نے مسجد کی بنیاد ڈالنی شروع کی، ان کو بڑی جماعت کی جانب سے سمجھایا گیا کہ تمہاری مسجد کی مغرب کی جانب بڑی جماعت کا مکان ہے، ان دونوں مکانوں کو مسجد بناؤ اور بنانے میں ہم مال کی مدد میں شریک رہیں گے، انہوں نے یہ وعدہ کیا کہ ہم فی الحال مسجد بناتے ہیں اور جب مغرب کی جانب مسجد بڑی جماعت والوں کی بنے گی تو ہم بیچ کی دیوار توڑ ڈالیں گے اب بڑی جماعت کی بھی مسجد قریب تیار ہونے کے ہے، اب چھوٹی جماعت کو کہا جاتا ہے کہ بیچ کی دیوار توڑ کر دونوں مسجدوں کو ایک کردو، اب چھوٹی جماعت کے بعض حضرات فرماتے ہیں کہ بیچ کی دیوار توڑ کر دونوں مسجدوں کو ایک کرنا ناجائز ہے۔ اب علمائے اہلسنت عم فیوضہم کی خدمات عالیہ میں عرض ہے کہ بیچ کی دیوار توڑ کر دونوں مسجدوں کو ایک کرنے سے نمازیوں کو گنجائش نماز کی اچھی طرح سے ہوجائے

گی اب اس صورت میں بیچ کی دیوار کو توڑ کر مسجد کو ایک کرنا جائز ہے یا نہیں؟ اور مسجد کی دیوار چھوٹی جماعت والے توڑنے کا انکار کریں تو ان کی مسجد میں نماز جائز ہوگی یا نہیں؟

الجواب:

ہاں اہل محلہ کو اختیار ہوتا ہے کہ نماز کے لئے دو مسجدوں کو ایک کردیں، اس کو ناجائز کہنا محض غلط و باطل ہے۔ درمختار میں ہے:

لھم ای لاھل المحلۃ نصب متولی وجعل المسجدین واحد و عکسہ لصلاۃ لالدرس او ذکر فی المسجد اھ۔ 1

اہل محلہ کو اختیار ہے کہ وہ مسجد کا متولی مقرر کریں، اور یہ بھی اختیار ہے کہ دو مسجدوں کو ایک یا ایک کو دو کرلیں نماز کے لئے نہ کہ درس و ذکر کے لئے اھ (ت)

1 درمختار کتاب الصلوٰۃ باب مائیفسد الصلوٰۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴

Fatawa Razawiyya, Volume 16

But if the smaller group refuses to merge the mosques by breaking down the wall due to fear of conflict, dispute, or some other valid Shari'i reason, they cannot be compelled. As previously mentioned from Ad-Durr: "They have the right to make one mosque into two." (Since, according to Ad-Durr, only the residents of the locality have the authority to divide one mosque into two. - T). So, how can keeping two separate be prohibited? Yes, if there is no Shari'i reason at all and they are only causing division within the congregation due to stubbornness, then their opinion will not be heard, because in that case, they are 'Muta'annit' (obstinate/troublemakers), and the word of an obstinate person is not heard.

Arabic	Urdu Translation
In Al-Hidayah and others, in the chapter on partition: The first party benefits from it, so their request is considered, and the second is being obstinate, so they are not considered.[1]	In Hidayah etc., in the chapter on partition, it is stated that the first party gains benefit, therefore their demand is valid, while the second is being stubborn, so their demand is not valid. (T)

In Durr al-Mukhtar, under the chapter of Istisna' it is mentioned:

Arabic	Urdu Translation
The principle is that whoever's speech is out of obstinacy, then by consensus, the word of the opposite party is accepted.[2]	The rule is that if someone's speech is based on 'Ta'annut' i.e., stubbornness, the word of their opponent will be accepted by consensus. (T)

Therefore, according to the discretion of the majority of the congregation, that dividing wall will be removed. It is in Radd al-Muhtar:

Arabic	Urdu Translation
In Al-Tatarkhaniyya, Imam Abu al-Qasim was asked about the people of a mosque where some of them wanted to turn the mosque into a courtyard and the courtyard into a mosque, or to make a door for it, or to change its door from its original place, but some others refused. He said: "If the majority	In Tatarkhaniyya, it is mentioned that Imam Abu al-Qasim was asked a question: some people of the mosque want to turn the mosque area into a courtyard and a courtyard into the mosque area, or they want to build a door or change the existing door's location, while others refuse. What is the ruling? He replied that if the majority

Arabic	Urdu Translation
and the most virtuous of them agree, the minority has no right to prevent them."[3]	and the more learned/virtuous individuals are in agreement, then the minority does not have the authority to stop them. (T)

[1] Al-Hidayah, Kitab al-Qisma, Matba' Yusufi, Lucknow, 4/411 [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Bab al-Musallam, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/49 [3] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/383

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

लेकिन अगर छोटा समूह विवाद और झगड़े आदि के डर से या किसी सही शरई कारण से दीवार तोड़कर मस्जिदों को एक करने से इनकार करता है, तो उन पर कोई ज़ोर-ज़बरदस्ती नहीं है। जैसा कि पहले 'अद-दुर्र' के हवाले से गुज़रा है: "उन्हें एक मस्जिद को दो बनाने का अधिकार है।" (चूंकि, अद-दुर्र के अनुसार, केवल मोहल्ले के लोगों को एक मस्जिद को दो करने का अधिकार है। - त)। तो फिर दो को दो रखना कैसे वर्जित हो सकता है? हाँ, अगर बिल्कुल भी कोई शरई कारण न हो और सिर्फ ज़िद की वजह से जमात में फूट डाल रहे हों, तो उनकी बात नहीं सुनी जाएगी क्योंकि उस स्थिति में वे 'मुतअन्नित' यानी बेजा हठ करने वाले हैं, और हठ करने वाले की बात नहीं सुनी जाती।

अरबी	उर्दू अनुवाद
अल-हिदाया और अन्य में, विभाजन (क़िस्मत) के अध्याय में: पहला व्यक्ति इससे लाभ उठाता है, इसलिए उसके अनुरोध पर विचार किया जाता है, और दूसरा हठ करने वाला है, इसलिए उस पर विचार नहीं किया जाता है।[1]	हिदाया आदि में विभाजन के अध्याय में है कि पहला पक्ष इससे लाभ प्राप्त करने वाला है, इसलिए उसकी माँग मान्य है, और दूसरा पक्ष हठधर्मी है, इसलिए उसकी माँग मान्य नहीं है। (त)

दुर्र-ए-मुख़्तार में इस्तिस्ना के तहत है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
सिद्धांत यह है कि जिसकी बात हठधर्मिता पर आधारित हो, सर्वसम्मति से उसके विरोधी की बात मान्य होगी।[2]	नियम यह है कि जिसका कथन तअन्नुत यानी हठधर्मी पर आधारित हो, उसके विरुद्ध पक्ष की बात सर्वसम्मति से मान्य होगी। (त)

इसलिए जमात के अधिकांश लोगों की राय के अनुसार उस विभाजक दीवार को हटा दिया जाएगा। रद-उल-मुहतार में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
तातारख़ानिया में है कि इमाम अबुल क़ासिम से यह सवाल किया गया कि मस्जिद के कुछ लोग मस्जिद को आंगन और आंगन को मस्जिद बनाना	तातारख़ानिया में है कि इमाम अबुल क़ासिम से यह सवाल किया गया कि कुछ अहले-मस्जिद, मस्जिद को सेहन (आंगन) और सेहन को

अरबी	उर्दू अनुवाद
चाहते हैं, या मस्जिद का दरवाजा बनाना और पुराने दरवाजे को उसकी जगह से बदलना चाहते हैं, जबकि कुछ अन्य लोग इससे इनकार करते हैं। क्या हुक्म है? आपने फरमाया कि अगर बहुमत और श्रेष्ठ हज़रात सहमत हैं, तो अल्पमत (थोड़े लोग) को अधिकार नहीं है कि उन्हें मना करें।[3]	मस्जिद बनाना, मस्जिद का दरवाजा बनाना और पुराने दरवाजे को उसकी जगह से बदलना चाहते हैं, जबकि कुछ लोग इनकार करते हैं। क्या हुक्म है? आपने फरमाया कि अधिकांश और अफज़ल हज़रात सहमत हैं, तो अल्पमत को अधिकार नहीं कि उन्हें मना करें। (त)

[1] अल-हिदाया, किताबुल क़िस्मत, मतबा यूसुफी, लखनऊ, 4/411 [2] दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुल बुयू, बाबुल मुसल्लम, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/49 [3] रद-उल-मुहतार, किताबुल वक़्फ़, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/383

पृष्ठ 326/631

فتاوی رضویہ، جلد شانزدہم

مگر چھوٹی جماعت والے اگر خوف نزاع وجدال وغیرہ کسی مصلحت صحیحہ شرعیہ کے باعث دیوار توڑ کر مسجد میں ایک کرنے سے انکار کریں تو ان پر بھی جبر نہیں پہنچتا کہ جب ایک مسجد کو دو کر لینا جائز ہے کما تقدم عن الدر ان لھم جعل مسجد واحد مسجدین (جیسا کہ در کے حوالے سے گزرا کہ ایک مسجد کو دو کرنے صرف کا اہل محلہ کو اختیار ہے۔ ت) تو دو کو دو رکھنا کیونکر ممنوع ہو سکتا ہے، ہاں اگر اصلاً کوئی وجہ شرعی نہ ہو صرف ضد کے سبب تفریق جماعت کریں تو ان کی بات نہ سنی جائے گی کہ اس صورت میں وہ متعنت یعنی بے جاہٹ کرنے والے ہیں اور متعنت کا قول مسموع نہیں ہوتا،

عربی متن	اردو ترجمہ
فی الھدایۃ وغیرھا من القسمۃ الاول منتفع بہ فاعتبر طلبہ والثاني متعنت فلم یعتبر[1]۔	ہدایہ وغیرہ میں قسمت کے باب میں ہے کہ اول اس سے نفع حاصل کرنے والا ہے لہٰذا اس کا مطالبہ معتبر ہے اور ثانی ہٹ دھرمی کرنے والا ہے اس کا مطالبہ معتبر نہیں (ت)

در مختار میں قبیل استصناع ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
الاصل ان من خرج کلامہ تعنتاً فالقول لصاحبہ بالاتفاق[2]۔	قاعدہ یہ ہے کہ جس کا کلام تعنت یعنی ہٹ دھرمی پر مبنی ہو اس کے مخالف کا قول بالاتفاق معتبر ہوگا۔ (ت)

تو حسبِ صوابید اکثر اہل جماعت اس دیوار فاصل کو علیحدہ کر دیا جائے گا، ردالمحتار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
فی التتارخانیۃ سئل ابو القاسم عن اھل مسجد اراد بعضھم ان یجعلوا المسجد رحبۃ والرحبۃ مسجداً او یتخذوا لہ باباً او یحولوا بابہ عن موضعہ وابی بعض ذلك قال اذا اجتمع اکثرھم وافضلھم لیس للاقل منعھم[3]۔	تاتارخانیہ میں ہے کہ امام ابوالقاسم سے یہ سوال کیا گیا کہ بعض اہل مسجد ایک مسجد کو صحن اور صحن کو مسجد بنانا، مسجد کا دروازہ بنانا اور سابق دروازے کو اس کی جگہ سے تبدیل کرنا چاہتے ہیں جبکہ بعض اس کا انکار کرتے ہیں تو کیا حکم ہے، آپ نے فرمایا کہ اکثر وافضل حضرات متفق ہیں تو اقل کو اختیار نہیں کہ انہیں منع کریں (ت)

[1] الہدایۃ کتاب القسمۃ مطبع یوسفی لکھنؤ ۴/ ۴۱۱ [2] در مختار کتاب البیوع باب المسلم مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۴۹ [3] ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۳

Fatawa Rizvia (Volume 16)

Similarly, if due to this wall and the multiplicity (of congregations), overcrowding occurs for the people of the neighborhood in the mosque—firstly, because the wall occupies space, and secondly, due to the presence of two imams, capacity is reduced as an imam himself occupies the space of a full row—and for this reason, the neighborhood residents cannot be fully accommodated in both mosques, but by breaking the wall and merging them into one congregation, expansion would occur; then in such a case, that wall will be removed whether they like it or not. For the necessity of a mosque, the ruler has the authority to acquire adjacent private land, a house, or a shop at its market value even without the owner's consent. Therefore, merging a mosque into a mosque is all the more justified. It is stated in Durr-ul-Mukhtar:

[Arabic Box Text]: Land, a house, or a shop adjacent to a mosque that has become too narrow for the people shall be taken at its value even if it is against their will. (Source: Durar and 'Imadiyyah) 1.

[Urdu Translation in Box]: If a mosque is narrow, then any land, house, or shop next to it can be incorporated into the mosque by paying its price, even against the owner's will. (Durr-o-'Imadiyyah). (T)

In any case, there is no reason for the prayer to be invalid in the mosque of those who belong to the smaller congregation despite their refusal, whether their refusal is heard or not, for after all, it is still a mosque. And Allah Almighty knows best.

Written by Abdul Nabi Nawab Mirza, may he be forgiven. The answer is correct, and Allah Almighty knows best.

(Seals and Signatures)

Copy of the Fatwa from Delhi

What do the scholars of religion say regarding this matter: A mosque where the five daily prayers were being held for three months, and adjacent to it, a second mosque was built out of spite, so that the neighborhood residents would split into two groups and discord would be created among them, affecting the congregation of the first mosque. So, what is the ruling for this second mosque? Is prayer permissible in it or not, and should the order be given for its construction or not?

1 Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/382

फतावा रज़विया (जिल्द 16)

इसी तरह, यदि इस दीवार और (जमाअतों की) अधिकता के कारण मुहल्ले के लोगों के लिए मस्जिद में तंगी होती है—एक तो इसलिए कि दीवार ने जगह घेर रखी है, दूसरे दो इमामों के कारण जगह में कमी आई है क्योंकि इमाम स्वयं एक पूरी सफ़ (पंक्ति) की जगह लेता है—और इस वजह से मुहल्ले के निवासी दोनों मस्जिदों में पूरी तरह नहीं समा पाते, लेकिन दीवार तोड़कर उन्हें एक जमाअत में मिला देने से विस्तार हो जाएगा; तो ऐसी स्थिति में वह दीवार चाहे-अनचाहे हटा दी जाएगी। क्योंकि मस्जिद की ज़रूरत के लिए, शासक को उसके पास की निजी भूमि, घर या दुकान को मालिक की सहमति के बिना भी उसके बाज़ार मूल्य पर लेने का अधिकार है। इसलिए, एक मस्जिद को दूसरी मस्जिद में मिला देना तो और भी अधिक न्यायसंगत है। दुर्रे मुख्तार में उल्लेख है:

[अरबी बॉक्स पाठ]: मस्जिद के बगल में स्थित भूमि, घर या दुकान, जो लोगों के लिए बहुत संकरी हो गई हो, उसकी कीमत देकर उसे ले लिया जाएगा, भले ही वे इसे नापसंद करें। (स्रोत: दुरर और इमादिय्या) 1.

[बॉक्स में उर्दू अनुवाद]: यदि मस्जिद तंग हो, तो उसके बगल की ज़मीन, घर या दुकान को कीमत देकर ज़बरदस्ती मस्जिद में शामिल किया जा सकता है। (दुर्र-ओ-इमादिय्या)। (त)

और किसी भी मामले में, छोटी जमाअत वालों के इनकार के बावजूद उनकी मस्जिद में नमाज़ के अमान्य होने का कोई कारण नहीं है, चाहे उनका इनकार सुना जाए या नहीं, क्योंकि अंततः वह एक मस्जिद ही है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

लेखक: अब्दुल नबी नवाब मिर्ज़ा, उनके गुनाह माफ़ हों। उत्तर सही है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

(मुहरें और हस्ताक्षर)

दिल्ली के फतवे की नकल

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: एक मस्जिद जहाँ तीन महीने से पाँचों वक्त की नमाज़ हो रही थी, और उसके बगल में इस ज़िद पर दूसरी मस्जिद बनाई गई कि मुहल्ले के लोग दो समूहों में विभाजित हो जाएँ और उनके बीच फूट पड़ जाए, जिससे पहली मस्जिद की आबादी (नमाज़ियों की

संख्या) प्रभावित हो। तो इस दूसरी मस्जिद के लिए क्या हुक्म है? क्या इसमें नमाज़ जायज़ है या नहीं, और क्या इसके निर्माण का आदेश दिया जाना चाहिए या नहीं?

1 दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/382

पृष्ठ 327 / 631

یوں ہی اگر اس دیوار و تعدد کے باعث اہل محلہ پر مسجد میں تنگی کرتی ہیں کہ ایک تو دیوار نے جگہ گھیری دوسرے دو اماموں کے باعث کمی ہوئی کہ خود امام ایک صف کامل کی جگہ لیتا ہے اس وجہ سے اہل محلہ دونوں مسجدوں میں پورے نہیں آتے اور دیوار توڑ کر ایک جماعت کر دینے سے وسعت ہو جائیگی تو اس صورت میں وہ دیوار خواہی نخواہی جدا کر دی جائیگی کہ تنگی مسجد کی ضرورت سے اس کے قریب کی زمین یا مکان مملوک بلارضا مندی مالک بقیمت لینے کا اختیار حاکم کو ہے، تو مسجد کو مسجد میں ملالینا بدرجہ اولٰی، درمختار میں ہے:

تؤخذ ارض ودار وحانوت بجنب مسجد ضاق علی الناس بالقیمۃ کرھا درر وعمادیۃ ۱۔

مسجد اگر تنگ ہو تو اس کے پہلو میں جو زمین، مکان یا دکان ہے وہ قیمت دے کر جبرا مسجد میں داخل کی جاسکتی ہے، درو عمادیہ۔ (ت)

اور بہر حال چھوٹی جماعت والوں کے انکار کرنے سے ان کی مسجد میں نماز نا جائز ہونے کی کوئی وجہ نہیں خواہ ان کا انکار سنا جائے یا نہیں کہ آخر وہ مسجد ہی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

کتبہ عبدالنبی نواب مرزا عفی عنہ الجواب صحیح ۔ واللہ تعالٰی اعلم

(مہریں اور دستخط)

نقل فتوائے دہلی

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد جس میں پنجگانہ نماز تین ماہ سے ہو رہی تھی متصل اس کے اور ثانی مسجد بنائی گئی اس ضد پر کہ محلہ والوں کے دو گروہ ہو جائیں اور

آپس میں تفرقہ پڑ جائے اور اگلی مسجد کی آبادی میں فرق آئے پس اس ثانی مسجد کے لئے کیا حکم ہے؟ آیا اس میں نماز جائز ہے یا نہیں اور اسکو مسجد کی تعمیر کا حکم دیا جائے یا نہیں؟

۱ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۲

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

The Answer: In the case presented, it falls under the ruling of 'Masjid-e-Dirar' (the Mosque of Harm/Opposition). That is, praying in it is forbidden, and the ruler of the time should ensure it does not remain in the form of a mosque, whether it is demolished or converted into another building. This is as stated in the exegesis (Tafsir) 'Jami' al-Bayan' regarding the verse: "And [there are] those who took for themselves a mosque for causing harm..." (until the end of the verse). The exact wording is as follows:

Arabic Text	**Urdu Translation**
When they finished building it, they came to the Messenger of Allah (may Allah bless him and grant him peace) when he returned from Tabuk and said: "We have completed a mosque for the weak, the sick, and for rainy nights. We request you to pray in it and supplicate for blessing." Then [the revelation] was sent down in their falsification. So the Messenger of Allah (may Allah bless him and grant him peace) ordered it to be demolished, so they demolished it and burnt it. "Never stand in it" [9:108] - in that mosque, for prayer, ever.	When they completed the construction of the mosque, they presented themselves to the service of the Messenger of Allah (may Allah bless him and grant him peace) upon his return from Tabuk and said: "O Messenger of Allah! We have built a mosque for the sake of the weak, the sick, and those who pray in the darkness of the night. It is our humble request that you supplicate for blessing in it." Then Allah Almighty revealed this noble verse in their falsification. Consequently, the Holy Messenger (may Allah bless him and grant him peace) ordered the demolition of this mosque; hence, people demolished and burnt the mosque. Allah Almighty said to His beloved (may Allah bless him and grant him peace): "Never stand for prayer in this mosque." (T)

Muhammad Abdul Haq

Copy of a Fatwa from Iran What do the scholars of religion say regarding this matter: if a person builds a mosque purely out of self-interest, enmity, and to harm an existing mosque (i.e., one that was built before), does that mosque come under the ruling of Masjid-e-Dirar or not? And should such a mosque be built or not?

1. Al-Quran al-Karim 9/107
2. Jami' al-Bayan under verse 9/107, Dar-un-Nashr al-Kutub al-Islamiyah, Gujranwala, 1/286

फतावा रज़विया (खंड 16)

उत्तर: प्रस्तुत मामले में, यह 'मस्जिद-ए-ज़रार' (हानि पहुँचाने वाली मस्जिद) के हुक्म में आती है। यानी इसमें नमाज़ पढ़ना मना है और समय के शासक को चाहिए कि वह इसे मस्जिद के रूप में न रहने दे, चाहे उसे गिरवा दिया जाए या कोई दूसरा भवन बना दिया जाए। जैसा कि तफ़सीर 'जामे उल बयान' में आयत "और वे लोग जिन्होंने हानि पहुँचाने के लिए एक मस्जिद बनाई..." (अंत तक) की व्याख्या में लिखा है। इसका इबारत शब्दशः इस प्रकार है:

अरबी पाठ

जब उन्होंने इसका निर्माण पूरा कर लिया, तो वे अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) के पास तबूक से उनकी वापसी पर आए और कहा: 'हमने कमज़ोरों, बीमारों और बरसाती रातों के लिए एक मस्जिद पूरी की है। हमारी विनती है कि आप इसमें नमाज़ पढ़ें और बरकत के लिए दुआ करें।' तब उनकी झुठलाहट में आयत नाज़िल हुई, तो अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने इसे गिराने का आदेश दिया। तो उन्होंने इसे गिरा दिया और जला दिया। (उसमें कभी खड़े न हों) - यानी उस मस्जिद में नमाज़ के लिए कभी न ठहरें।

उर्दू अनुवाद

जब उन्होंने मस्जिद का निर्माण पूरा कर लिया, तो वे अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) की सेवा में उपस्थित हुए जब हुज़ूर तबूक से वापस आए और कहा कि हे अल्लाह के रसूल! हमने कमज़ोरों, बीमारों और रात के अंधेरे में नमाज़ पढ़ने वालों के लिए एक मस्जिद बनाई है। हमारी विनती है कि आप इसमें बरकत के लिए दुआ फरमाएं। तब अल्लाह तआला ने उन लोगों की झुठलाहट में यह आयते करीमा नाज़िल फरमाई। चुनांचे रसूल-ए-करीम (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने उस मस्जिद को गिराने का हुक्म दिया, लिहाज़ा लोगों ने मस्जिद को गिराकर जला दिया। अल्लाह तआला ने अपने महबूब (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) को इरशाद फरमाया कि इस मस्जिद में कभी भी नमाज़ के लिए खड़े न हों। (त)

मोहम्मद अब्दुल हक़

ईरान के फतवे की नकल दीन के उलेमा इस मसले में क्या फरमाते हैं कि जो व्यक्ति केवल अपनी ज़िद, दुश्मनी और पहले से मौजूद मस्जिद (यानी जो पहले बनी हो) को नुकसान पहुँचाने के इरादे से

मस्जिद बनाए, क्या वह मस्जिद 'मस्जिद-ए-ज़रार' के हुक्म में है या नहीं? और ऐसी मस्जिद बनाई जानी चाहिए या नहीं?

1. अल-क़ुरान अल-करीम 9/107
2. जामे उल बयान आयत 9/107 के अंतर्गत, दारुल नश्र अल-कुतुब अल-इस्लामिया, गुजरांवाला, 1/286

पृष्ठ 328 का 631

الجواب: صورتِ مسئولہ میں مسجدِ ضرار کا حکم رکھتی ہے یعنی اس میں نماز پڑھنا منع ہے اور حاکمِ وقت کو چاہئے کہ اس کو مسجد کی صورت میں نہ رہنے دے خواہ اس کو ھدم کرا دیا جائے یا کوئی مکانِ دوسرا بنادے جیسا کہ تفسیر جامع البیان میں آیہ "وَالَّذِیْنَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا"الخ ۱ اور وہ لوگ جنہوں نے ضرر کے لئے ایک مسجد بنائی الخ۔ ت) کی تفسیر میں لکھا ہے عبارت اس کی بلفظہ یہ ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
فلما اتموا بناءه اتوا رسول الله صلى الله تعالىٰ عليه و سلم حين رجع من تبوک وقالوا اتممنا مسجد اللضعفاء واهل العلة والليلة المطيرة نلتمس ان تصلي فيه وتدعو بالبركة فنزلت في تكذيبهم فامر رسول الله صلى الله تعالىٰ عليه وسلم بهدمه فهدموه واحرقوه (لا تقم فيه) في ذلك المسجد ابد اللصلوة 2۔	جب انہوں نے مسجد کی تعمیر مکمل کرلی تو رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی خدمت میں حاضر ہوئے جب حضور علیہ الصلوۃ والسلام تبوک سے واپس تشریف لائے اور کہا کہ یا رسول اللہ! ہم نے کمزوروں، بیماروں اور رات کی تاریکی میں نماز پڑھنے والوں کی خاطر مسجد بنائی ہے۔ ہماری التماس ہے کہ آپ اس میں برکت کے لئے دعا فرمائیں، تو اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کی تکذیب میں یہ آیہ کریمہ نازل فرمائی، چنانچہ رسولِ کریم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اس مسجد کے گرانے کا حکم دیا لہذا لوگوں نے مسجد کو گرا کر جلا دیا، اللہ تعالیٰ نے اپنے محبوب صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو ارشاد فرمایا کہ اس مسجد میں کبھی بھی نماز کے لئے قیام نہ فرمائیں ۔ (ت)

محمد عبدالحق

نقل فتوائے ایران کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جو شخص محض نفسانیت اور عداوت اور ضرر مسجدِ مقیم (یعنی جو پہلے بنی ہوئی ہو) مسجد بنائے وہ مسجدِ ضرار کے حکم میں ہے یا نہیں؟ اور ایسی مسجد بنائی جائے یا نہیں؟

۱ القرآن الکریم ۹ / ۱۰۷ ۲ جامع البیان تحت آیۃ ۹ / ۱۰۷ دار نشر الکتب الاسلامیہ گوجرانوالا ۱ / ۲۸۶

Volume 16 Fatawa Rizvia

The Answer: He is Allah Almighty, Who knows best the truth and what is correct. Undoubtedly, a mosque built for the purpose of ego, enmity, and causing harm to an old mosque falls under the ruling of 'Masjid-e-Dirar' (Mosque of Harm). Building such a mosque does not bring reward but rather divine punishment. Accordingly, it is recorded in the commentaries of 'Madarik' and 'Kashaf' under this verse:

"And those who took a mosque for harm, and disbelief, and to cause division among the believers, and as an ambush for him who had made war against Allah and His Messenger before; and they will surely swear, 'We intended only good,' and Allah bears witness that they are liars."[1]

And those who built a mosque out of obstinacy, disbelief, and to create a rift among Muslims, and as a refuge for the person who was fighting Allah and His Messenger previously; and now they will swear oaths that they intended only good, and Allah is witness that they are liars.

It has been said: Every mosque built for pride, showing off, fame, or for any purpose other than seeking the pleasure of Allah, or with impure wealth, is joined to Masjid-e-Dirar. End.[2]

It is said that whichever mosque is built for pride, ostentation, fame, or for any purpose other than seeking Allah's pleasure, or is built with unlawful (Haram) wealth, it is categorized as Masjid-e-Dirar. End. (T)

And in Kashaf it is written: Narrated from 'Ata: When Allah opened the cities at the hands of 'Umar, he commanded the Muslims to build mosques and not to establish two mosques in one city such that one harms the other.[3] End.

It is narrated from Hazrat 'Ata that when Allah Almighty granted the conquest of many cities at the hands of Hazrat 'Umar (may Allah be pleased with him), he ordered the Muslims to build mosques and said not to build two mosques in a city such that one causes harm to the other. End. (T)

And the author of Tafsir Ahmadi has written:

[1] The Holy Quran 9 / 107 [2] Tafsir al-Nasafi (al-Madarik) under 9 / 107, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2 / 125 [3] Al-Kashaf (Tafsir) under 9 / 107, Intisharat Aftab, Tehran, Iran, 2 / 212

जिल्द सोलह (16) फ़तावा रज़विया

उत्तर: अल्लाह सर्वशक्तिमान सत्य और सही बात को सबसे बेहतर जानता है। निस्संदेह, जो मस्जिद अहंकार, शत्रुता और पुरानी मस्जिद को नुकसान पहुँचाने के उद्देश्य से बनाई जाए, वह 'मस्जिद-ए-ज़रार' (हानिकारक मस्जिद) के हुक्म में आती है। ऐसी मस्जिद का निर्माण सवाब (पुण्य) का कारण नहीं बल्कि अज़ाब (दंड) का कारण है। तदनुसार, तफ़सीर मदारीक और कशाफ़ में इस आयत के नीचे दर्ज है:

"और जिन्होंने एक मस्जिद बनाई नुकसान पहुँचाने, कुफ़्र करने, और मुसलमानों में फूट डालने के लिए, और उस व्यक्ति की ताक में (छिपने की जगह) जो इससे पहले अल्लाह और उसके रसूल से लड़ रहा था; और वे ज़रूर कसमें खाएंगे कि हम तो केवल भलाई चाहते थे, और अल्लाह गवाही देता है कि वे झूठे हैं।"[1]

और जिन्होंने मस्जिद बनाई ज़िद पर, कुफ़्र पर और मुसलमानों में फूट डालने को, और उस शख़्स के ठिकाने के लिए जो अल्लाह और रसूल से पहले ही लड़ रहा है; और अब वे कसमें खाएँगे कि हम भलाई चाहते थे और अल्लाह गवाह है कि वे झूठे हैं।

कहा गया है: हर वह मस्जिद जो गर्व, दिखावा, शोहरत या अल्लाह की रज़ा (प्रसन्नता) के अलावा किसी और उद्देश्य के लिए बनाई जाए, या नापाक (हराम) धन से बनाई जाए, वह मस्जिद-ए-ज़रार के साथ जुड़ जाती है। समाप्त।[2]

कहा गया है कि जो मस्जिद भी गर्व, दिखावा, शोहरत या रज़ा-ए-इलाही की तलब के अलावा किसी मक़सद के लिए बनाई जाए या नापाक माल से बनाई जाए, वह मस्जिद-ए-ज़रार से जुड़ गई। समाप्त। (त)

और कशाफ़ में है: अता से रिवायत है: जब अल्लाह ने उमर के हाथों शहरों को फ़तह (विजय) किया, तो उन्होंने मुसलमानों को मस्जिदें बनाने का हुक्म दिया और कहा कि एक शहर में दो मस्जिदें न बनाना कि एक दूसरे को नुकसान पहुँचाए।[3] समाप्त।

हज़रत अता से रिवायत है कि जब अल्लाह तआला ने हज़रत उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के हाथों बहुत से शहर फ़तह फ़रमाए, तो आपने मुसलमानों को मस्जिदें बनाने का हुक्म दिया और फ़रमाया कि एक शहर में दो मस्जिदें न बनाना ताकि एक से दूसरी को ज़रर (नुकसान) न पहुँचे। समाप्त। (त)

और तफ़सीर अहमदी के लेखक ने लिखा है:

[1] अल-क़ुरान अल-करीम 9 / 107 [2] तफ़सीर अल-नसफ़ी (अल-मदारीक) 9 / 107 के अंतर्गत, दार अल-किताब अल-अरबी बेरूत 2 / 125 [3] अल-कशाफ़ (तफ़सीर) 9 / 107 के अंतर्गत, इंतिशारात आफ़ताब तेहरान ईरान 2 / 212

पेज 329 / 631

الجواب: ھو اللہ تعالی اعلمھم بالحق والصواب، بلاشبہ جو مسجد بغرض نفسانیت وعداوت کے وضرر مسجد قدیم کے تیار کی جائے حکم مسجد ضرار رکھتی ہے اور ایسی مسجد کی بناء موجب ثواب نہیں بلکہ موجب نکال ہے، چنانچہ تفسیر مدارک وکشاف میں اس آیت کے نیچے مرقوم ہے:

"وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَى وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ"[1]

اور جنہوں نے بنائی ہے ایک مسجد ضد پر اور کفر پر اور پھوٹ ڈالنے کو مسلمانوں میں، اور ٹھانگ اس شخص کی جو لڑ رہا ہے، اللہ سے اور رسول سے آگے کا اور اب قسمیں کھائیں گے کہ بھلائی چاہتے تھے اور اللہ گواہ ہے کہ وہ جھوٹے ہیں۔

قیل کل مسجد بنی مباھاۃ او ریاء او سمعۃ او لغرض سوی ابتغاء وجہ اللہ او بمال غیر طیب فھو لاحق بمسجد الضرار انتھی۔[2]

کہا گیا ہے کہ جو مسجد بھی تفاخر، ریاکاری، مشہوری یا طلب رضاء الٰہی کے علاوہ کسی غرض کے لئے بنائی جائے ناپاک مال سے بنائی جائے وہ مسجد ضرار سے ملحق ہو گئی۔ انتہی۔ (ت)

اور کشاف میں ہے: عن عطاء لما فتح اللہ الامصار علی ید عمر امر المسلمین ان یبنوا المساجد وان لا یتخذوا فی مدینۃ مسجدین یضار احدھما صاحبہ[3] انتھی۔

حضرت عطا سے مروی ہے کہ جب اللہ تعالی نے حضرت عمر رضی اللہ تعالی عنہ کے ہاتھ بہت سے شہر فتح فرمائے تو آپ نے مسلمانوں کو مسجدیں بنانے کا حکم دیا اور فرمایا کہ ایک شہر میں دو مسجدیں نہ بنانا تاکہ ایک سے دوسری کو ضرر نہ پہنچے، انتہی (ت)

اور صاحب تفسیر احمدی نے لکھا ہے:

[1] القرآن الکریم ۹ / ۱۰۷ [2] تفسیر النسفی (المدارک) تحت ۹ / ۱۰۷ دار الکتاب العربی بیروت ۲ /

۱۲۵ [3] الکشاف (تفسیر) تحت ۹ / ۱۰۷ انتشارات آفتاب تہران ایران ۲ / ۲۱۲

Fatawa Rizviya Volume 16 (12)

It is surprising to see the prejudiced Shaikhs of our time who build mosques in every corner for the sake of fame, custom, their own prestige, and following in the footsteps of their ancestors, yet they do not reflect upon this noble verse and the story of the evil state and misdeeds of those people (Al-Tafsirat al-Ahmadiyya).

Written by the servant Badi-ud-Din, son of Sayyid Sharaf-ud-Din Sahib Mashhadi then Ahmadiabadi, may Allah Almighty forgive them both.

The Answer:

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. We praise Him and send blessings upon His Noble Messenger.

Respected benefactors, peace be upon you, and the mercy and blessings of Allah! Your kind letter along with the fatwas of both parties was received. At your request, I re-examined the fatwa from here and also looked at the fatwas from that side. What was written from here is purely true and correct; by the grace of Allah, there is no partiality in it. A Shari'ah ruling has been stated; whether it agrees or disagrees with anyone is not and cannot be a subject of debate. Did you not see these words in it: 'If the smaller group refuses to demolish the wall to merge into the mosque due to fear of conflict or some other Shari'ah interest, they cannot be coerced'? Did you not see these words: 'In any case, there is no reason for prayer to be invalid in their mosque due to the refusal of the smaller group'? Seeing these statements, you people perceived partiality towards the first party. Seeing these statements, that party would consider it partiality towards you. The summary is that it is the partiality of both parties, meaning it is the partiality of none, the purpose is only the statement of the ruling, and praise be to Allah, the Lord of the worlds. And the accusation that you do not listen to the arguments of both sides and that it is unfair to give a ruling after hearing only one side - if you are just, then this accusation is completely groundless. A fatwa is given here, it is not a court of law where hearing the statements of both parties and investigating the facts is necessary. A Mufti answers the question as it is presented; he does not concern himself with what actually happened. Neither is it necessary for him to hear the statements of both parties, nor is it his job. Yes, it is certainly necessary that if a question is obviously false, he should not answer it, and if he does, he should expose its error so that he does not become a helper of falsehood

with his fatwa. By the grace of Allah, this is taken care of here. The question to which the answer was sent from Bareilly had no...

---

1. Al-Tafsirat al-Ahmadiyya, under 9/107, Al-Matba' al-Karimi, Bombay, India, p. 487.

फ़तावा रज़विया जिल्द 16 (12)

हमारे ज़माने के उन पक्षपाती मशाइख़ पर आश्चर्य है जिन्होंने प्रसिद्धि, परंपरा, अपनी शान और अपने पूर्वजों के अनुसरण के लिए हर कोने में मस्जिदें बना ली हैं और इस आयत-ए-करीमा और उन लोगों के बुरे कर्मों और बुरी हालत की कहानी पर विचार नहीं किया। (समाप्त)

इसे बंदे बदी-उद-दीन इब्न सैय्यद शरफ़-उद-दीन साहब मशहदी फिर अहमदाबादी ने लिखा, अल्लाह उन दोनों को क्षमा करे।

जवाब:

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है। हम उसकी प्रशंसा करते हैं और उसके सम्मानित रसूल पर दरूद भेजते हैं।

सम्मानित मेहरबान दोस्तों, आप पर सलामती हो और अल्लाह की रहमत और बरकतें हों! आपका कृपापत्र दोनों पक्षों के फ़तवों के साथ मिला। आपके कहने पर मैंने यहाँ के फ़तवे पर दोबारा नज़र डाली और उस तरफ़ के फ़तवों को भी देखा। यहाँ से जो कुछ लिखा गया है वह विशुद्ध रूप से सत्य और सही है; अल्लाह के शुक्र से इसमें कोई पक्षपात नहीं है। एक शरीयत का हुक्म बयान किया गया है; वह किसी के अनुकूल हो या प्रतिकूल, इस पर बहस न की गई है और न की जा सकती है। क्या आपने इसमें ये शब्द नहीं देखे कि 'यदि छोटे समूह वाले विवाद या झगड़े के डर से या किसी अन्य शरिया हित के कारण दीवार तोड़कर मस्जिद को एक करने से मना कर दें, तो उन पर ज़बरदस्ती नहीं की जा सकती'? क्या आपने इसमें ये शब्द नहीं देखे कि 'किसी भी स्थिति में, छोटे समूह के इनकार के कारण उनकी मस्जिद में नमाज़ के नाजायज़ होने का कोई कारण नहीं है'? इन इबारतों को देखकर आप हज़रात ने पहले पक्ष की तरफ़दारी समझी, इन इबारतों को देखकर वह पक्ष आपकी तरफ़दारी समझेगा। सारांश यह है कि दोनों पक्षों की तरफ़दारी है यानी किसी की तरफ़दारी नहीं है, केवल हुक्म बयान करने से मतलब है और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो तमाम जहानों का रब है। और यह आरोप कि आप दोनों पक्षों की बात नहीं सुनते, एक ही पक्ष की बात सुनकर हुक्म लगाना अन्याय है - यदि आप न्याय करें तो यह आरोप बिलकुल निराधार है। यहाँ फ़तवा दिया जाता है, यह अदालत नहीं है जहाँ दोनों पक्षों के बयान सुनना और मामले की तहकीकात करना ज़रूरी हो। मुफ़्ती तो पूछे गए सवाल का जवाब देगा, उसे इससे सरोकार नहीं कि हकीकत क्या है।

न ही दोनों पक्षों के बयान सुनना उस पर लाज़िम है और न ही यह उसका काम है। हाँ, इतना ज़रूर है कि अगर सवाल ज़ाहिरी तौर पर गलत हो तो वह उसका जवाब न दे, और अगर दे तो उसकी गलती ज़ाहिर कर दे ताकि वह अपने फ़तवे से झूठ का मददगार न बने। यहाँ अल्हम्दुलिल्लाह इस बात का ख्याल रखा जाता है। बरेली से जिस सवाल का जवाब गया था, उसमें कोई...

---

1. अत-तफ़्सीरात अल-अहमदिया, 9/107 के अंतर्गत, अल-मत्बा अल-करीमी, बंबई, भारत, पृ. 487।

فالعجب من المشائخین المتصبین فی زماننا یبنون فی کل ناحیة مساجد طلباً للاسم والرسم واستعلاء لشانهم واقتداء بابائهم ولم یتاملوا فی هذه الآیة والقصة من شناعة حالهم وسوء افعالهم (انتهی)۔

ہمارے زمانے کے متعصب مشائخ پر تعجب ہے کہ شہرت، رسم، اپنی رفعت شان اور اپنے آباء واجداد کی اقتداء کے لئے ہر کونے میں مسجدیں بنا لی ہیں اور اس آیت کریمہ اور ان لوگوں کی بدافعالی اور بدحالی کے قصے میں غور نہیں کیا۔ (انتہی) (ت)

کتبه العبد بدیع الدین ابن سید شرف الدین صاحب مشهدی ثم الاحمد آبادی عفا الله تعالٰی عنهما

الجواب:

بسم الله الرحمٰن الرحیم۔ نحمده و نصلی علٰی رسوله الکریم۔

مکرم کرم فرمایاں سلمہم، وعلیکم السلام ورحمة الله وبرکاته! عنایت نامہ مع فتاوٰی فریقین ملا، فقیر نے آپ کے فرمانے سے یہاں کے فتوے پر مکرر نظر کی اور اس طرف کے فتاوٰی کو بھی دیکھا جو یہاں سے لکھا گیا خالص حق وصحیح ہے اس میں بحمد الله تعالٰی کسی کی طرف داری نہیں حکم شرعی بیان کیا ہے کسی کے مخالف موافق ہواس سے بحث نہ کی نہ کی جاسکتی ہے کیا آپ نے اس میں یہ لفظ نہ دیکھے کہ چھوٹی جماعت والے اگر خوف نزاع وجدال وغیرہ کسی مصلحت شرعیہ کے باعث دیوار توڑ کر مسجد میں ایک کرنے سے انکار کریں تو ان پر جبر بھی نہیں پہنچتا، کیا آپ نے اس میں یہ لفظ نہ دیکھے کہ بہر حال چھوٹی جماعت والوں کے انکار سے ان کی مسجد میں نماز ناجائز ہونے کی کوئی وجہ نہیں ان عبارات کو دیکھ کر آپ حضرات نے فریق اول کی طرفداری سمجھی، ان عبارات کو دیکھ کر وہ فریق آپ کی طرفداری سمجھے، خلاصہ یہ

ہوگا کہ دونوں فریق کی طرفداری ہے یعنی کسی کی طرفداری نہیں صرف بیانِ حکم سے غرض ہے والحمد للہ رب العلمین۔ اور یہ الزام کہ آپ ہر دو جانب کی گفتگو نہیں سنتے ایک ہی طرف کی بات سن کر حکم لگانا نا انصافی ہے اگر آپ انصاف فرمائیں تو یہ الزام محض بے اصل ہے یہاں فتویٰ دیا جاتا ہے دارالقضا نہیں کہ فریقین کے بیان سننا تحقیقاتِ امر واقع کرنا لازم ہو، مفتی تو صورتِ سوال کا جواب دے گا اس سے بحث نہیں کہ واقع کیا ہے، نہ فریقین کا بیان سننا اس پر لازم نہ اس کا کام۔ ہاں اتنا ضرور ہے کہ سوال اگر ظاہر البطلان ہو تو اس کا جواب نہ دے اور دے تو اس کی غلطی ظاہر کر دے تاکہ وہ اپنے فتوے سے باطل کا مدد گار نہ بنے، یہاں بحمدہ تعالیٰ اس کا لحاظ رہتا ہے جس سوال پر بریلی سے جواب گیا اس میں کوئی

---

۱ التفسیرات الاحمدیہ تحت ۹/ ۱۰۷ المطبع الکریمی بمبئی انڈیا ص ۴۸۷

Fatawa Razawiyya Volume 16

The matter was not such that the nature of the question would be misunderstood, but it is regrettable that in the fatwas from that side, this important matter was not considered at all. In their questions, it was assumed that building a second mosque out of spite—to cause division among people and to affect the congregation of the previous mosque—was done purely out of egoism, enmity, and to harm the old mosque. It is clear that this was a judgment upon the hearts of the builders, asserting what their intention was, and that it was solely this intention. Whereas, knowing intentions is the domain of Allah Almighty, and harboring ill suspicion about a brother Muslim is strictly forbidden. It was not the position of the Mufti to accept this false premise as a fact, declare the building of the mosque a cause for punishment, and incite the ruler of the time (God forbid!) to demolish the House of God. In such a case, merely resorting to the excuse of following the hypothetical question or taking cover under "the ruling for such a thing is this" is not sufficient for people of intellect and knowledge in light of current circumstances. This is especially true when it is clearly evident that one party wants to obtain a fatwa based on an imagined or assumed scenario without an actual Shariah ruling, for which they have no inherent right under Shariah, nor is it permissible for the other party to validate their ill suspicion.

"Why, when you heard it, did not the believing men and believing women think well of their own people?" (1)

And when he intends to cause harm to a party of Muslims through a fatwa based on his false assumption, then merely stating the ruling for that assumed case without clarifying the actual situation is openly aiding a falsehood. This is unbecoming even of an ignorant Muslim, let alone a Mufti.

"Whoever is not knowledgeable about the people of his time is himself ignorant." (2)

In truth, this is not only harmful to the other party but is even more detrimental to that party itself. If the intention of the first party is correct, what harm can come to them from the false assumptions or the statements of misinformed Muftis? However, the party afflicted with the sickness of ill suspicion and causing distress to Muslims became entrenched in their position after the Muftis' discourse and lack of refutation.

"They perished and caused others to perish, for indeed religion is..."

1. Al-Quran Al-Kareem 24/12
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Witr wa al-Nawafil, Matba Mujtabai Delhi, 1/99

बात ऐसी नहीं थी कि सवाल के स्वरूप को गलत समझा जाता, लेकिन अफ़सोस कि उस तरफ़ के फ़तवों में इस महत्वपूर्ण बात का बिल्कुल भी लिहाज़ नहीं रखा गया। उनके सवालों में यह सूरत मान ली गई थी कि दूसरी मस्जिद का निर्माण विरोधवश किया गया है ताकि आपस में फूट पड़े और पिछली मस्जिद की आबादी में अंतर आए, और यह केवल अहंकार, शत्रुता और पुरानी मस्जिद को नुकसान पहुँचाने के लिए बनाई गई है। ज़ाहिर है कि यह बनाने वालों के दिल पर हुक्म था कि उनकी नीयत यही है और न केवल यही बल्कि सिर्फ यही है। जबकि नीयत जानना अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल का काम है और मुसलमान पर बदगुमानी (बुरी धारणा) सख्त हराम है। तो मुफ्ती साहब का यह पद नहीं था कि इस झूठी सूरत को सच मानकर मस्जिद बनाने को अज़ाब (दंड) का कारण ठहराते और समय के हाकिम को (अल्लाह की पनाह!) अल्लाह के घर को गिराने के लिए उकसाते। ऐसी जगह केवल सवाल के हवाले का बहाना या इस आड़ में कि 'जो चीज़ ऐसी है उसका हुक्म यह है', बुद्धिजीवियों और विद्वानों के नज़दीक वर्तमान समय की परिस्थितियों में कतई पर्याप्त नहीं है। जबकि स्पष्ट रूप से ज्ञात है कि एक पक्ष बिना किसी वास्तविक शरीयत के हुक्म के केवल एक गुमान या कल्पित सूरत पर फ़तवा लेना चाहता है, जिसका शरीयत में उसे कोई अधिकार नहीं है, और न ही दूसरे के लिए जायज़ है कि वह उसकी बदगुमानी की पुष्टि करे।

"ऐसा क्यों न हुआ कि जब तुमने यह बात सुनी तो मोमिन मर्द और मोमिन औरतें अपनों के बारे में अच्छा गुमान करते।" (1)

और जब वह अपनी इस गलत धारणा के ज़रिए एक पक्ष के मुसलमानों को फ़तवे के माध्यम से नुकसान पहुँचाना चाहता है, तो केवल उस कल्पित सूरत का हुक्म बताना और वास्तविकता का हुक्म न बताना स्पष्ट रूप से झूठ की मदद करना है, जो एक जाहिल मुसलमान के लिए भी शोभा नहीं देता, मुफ्ती तो मुफ्ती रहा।

"और जो अपने समय के लोगों के हालात को नहीं जानता, वह जाहिल है।" (2)

और हकीकत यह है कि यह न केवल दूसरे पक्ष के लिए बल्कि स्वयं उस पक्ष के लिए भी बुरा है, बल्कि इसकी बुराई और भी अधिक है। यदि पहले पक्ष की नीयत सही है, तो उनके गलत कल्पित धारणाओं या नासमझ मुफ्तियों के बयानों से उसे क्या नुकसान होगा? लेकिन वह पक्ष जिसे बदगुमानी

और मुसलमानों को कष्ट पहुँचाने की बीमारी थी, वह मुफ्तियों के बयान और उनके इंकार न करने के बाद और भी पुख्ता हो गई।

"वे स्वयं भी तबाह हुए और दूसरों को भी तबाह किया, और यकीनन दीन तो..."

---

1. अल-क़ुरान अल-करीम 24/12
2. दुर-ए-मुख़्तार, किताब अल-वितर व-अन-नवाफिल, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/99

امر ایسا نہ تھا کہ صورت سوال کو غلط سمجھا جاتا مگر افسوس کہ اس طرف کے فتووں میں اس امر اہم کا لحاظ اصلاً نہ ہوا، ان کے سوالوں میں صورت یہ فرض کی تھی کہ دوسری مسجد کی بناء ضد سے کہ آپس میں تفرقہ ہو اور اگلی مسجد کی آبادی میں فرق آئے محض نفسانیت و عداوت وضرر مسجد قدیم کے لئے بنائی ہے، ظاہر ہے کہ یہ بنانے والوں کے قلب پر حکم تھا کہ ان کی نیت یہ ہے اور نہ صرف یہ بلکہ صرف یہی ہے، حالانکہ نیت کا جاننا اللہ عزوجل کا کام ہے اور مسلمان پر بد گمانی سخت حرام ہے تو مفتی صاحب کا منصب نہ تھا کہ اس صورتِ باطلہ کی تقدیر مان کر مسجد کے بنانے کو موجبِ عذاب ٹھہرائے اور حاکم وقت کو معاذ اللہ خانہ خدا کے ڈھانے پر ابھارے، ایسی جگہ صرف صورت پر حوالہ کا حیلہ یا اس کمدیئے کی آڑ جو چیز ایسی ہے اس کا حکم یہ ہے اہلِ عقل وعلم واقعات حال زمانہ کے نزدیک ہر گز کافی نہیں جبکہ صراحۃً معلوم ہے کہ ایک فریق بنا واقعی حکم شرع وہ صورتِ گمان یا فرض کر کے فتوے لینا چاہتا ہے جس کے فرض و گمان کا شرعاً اسے اصلاً حق نہیں، نہ دوسرے کو جائز کہ اس کی بد گمانی مقرر رکھے۔

"لَوْ لَا اِذْ سَمِعْتُمُوْهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُوْنَ وَالْمُؤْمِنٰتُ بِاَنْفُسِهِمْ خَيْرًا" ۱۔ ایسا کیوں نہ ہوا کہ جب تم نے یہ بات سنی تو مومن مرد اور مومن عورتیں اپنوں پر اچھا گمان کرتے (ت)

اور وہ اپنے اس فرضِ باطل کے ایک فریق مسلمان کو بذریعہ فتوٰی ضرر پہنچانا چاہتا ہے تو صرف اس صورت کا حکم بتانا اور اس کا حکم نہ بتانا صراحۃً باطل کو مدد دینا ہے جو ایک جاہل مسلمان کے لائق بھی نہیں مفتی تو مفتی،

ومن لم یکن عالما باھل زمانہ فھو جاھل ۲۔ جو اپنے اہل زمانہ کے احوال کو نہیں جانتا وہ جاہل ہے (ت)

اور حقیقت یہ کہ نہ صرف فریق دیگر بلکہ خود اس فریق کی بھی بدخواہی ہے بلکہ اس کی بدخواہی سخت تر ہے، فریق اول کی نیت اگر صحیح ہے تو ان کے فرض باطل یا نا فہم مفتیوں کے اقوال ہائل سے اس کا کیا ضرر، مگر اس فریق کو جو بدگمانی اور مسلمانوں کو ایذا رسانی کی بیماری تھی وہ مفتیوں کی تقریر و عدم انکار کے بعد پختہ ہو گئی۔

فھلکوا واھلکوا وانما الدین النصح وہ خود ہلاک ہوئے اور دوسروں کو ہلاک کیا دین تو

---

۱ القرآن الکریم ۱۲/۲۴ ۲ درمختار کتاب الوتر والنوافل مطبع مجتبائی دہلی ۹۹/۱

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

To every Muslim (1): It is simply the name for wishing well for every Muslim. (T)

Understand this with an example: a patient, out of ignorance, misdiagnosed their own illness and asked a physician for medicine. If the physician knows and understands the actual illness and realizes that this medicine will not benefit but rather harm the patient, it is absolutely not permissible for them to confirm the wrong illness by prescribing medicine for it, thereby reinforcing the error and assisting in the patient's demise. Merely saying "the medicine for the questioned illness is this" or "this is the medicine for what causes this illness" does not absolve the physician of blame when they know the patient neither has that illness nor is that the cure, but rather it will worsen the condition. God forbid, only someone who either doesn't know medicine themselves and has set themselves up as a physician to exploit people, or someone who deliberately maintains the patient's wrong diagnosis and gives medicine contrary to the illness wishing to kill them, would do such a thing. Both scenarios are severe calamities, one worse than the other. Thus, it is clear that in those fatwas (religious rulings), there was gross injustice and severe ill-will towards not just one party, but both, even if it seemingly appeared to favor the second party. If this question were posed to any knowledgeable, wise, well-wishing Muslim, they would answer like this: "Brothers, the basis of this depends entirely on intention, and intention is an act of the heart, and only Allah, the Almighty and Majestic, has knowledge over the heart. How did you know that this party did not build this mosque for the sake of Allah, but had pure ego, enmity, and the intention to harm the previous mosque in their heart?" The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Afala shaqqata 'an qalbihi" (2) - Did you not cut open his heart to see? At most, its construction after mutual division falls under the chapter of 'waqf' regarding division. Harboring ill suspicion against a Muslim is strictly forbidden. After this necessary explanation, I would have also written that yes, if it were proven by Sharia evidence that their intention was to cause harm and they built the mosque for that purpose, then the ruling of 'Masjid-e-Zirar' (Mosque of Harm) would certainly apply. But God forbid, what is the method of proving that and what is the way towards it? The answer to your question was this, not what the Iranian and Dehlavi gentlemen gave. In any case, this humble servant (the author) is grateful to you gentlemen for informing me of what you perceived as a fault in your Muslim brother, i.e., this humble servant. It was my duty to accept if the point were correct, but since it is false, I have demonstrated its falsity to you; accepting it is your task. It

is mandatory for Sunni brothers to remain united among themselves; are the afflictions from the enemies of religion upon Sunnis not enough?

1. Sahih Muslim, Kitab al-Iman, Bab Bayan an-Din an-Nasihah, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/55.
2. Sahih Muslim, Kitab al-Iman, Bab Tahrim Qatl al-Kafir ba'da qawlihi alkh, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/68.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

हर मुसलमान के लिए (1): यह केवल हर मुसलमान की खैरख्वाही (भलाई चाहने) का नाम है। (त)

इसकी मिसाल इस तरह समझिये कि एक मरीज़ ने नासमझी के कारण अपनी बीमारी का गलत निदान किया और उसके लिए हकीम से दवा पूछी। अगर हकीम उसकी असल बीमारी जानता और समझता है कि यह दवा उसे फायदा नहीं बल्कि और नुकसान पहुँचाएगी, तो उसके लिए यह कतई जायज़ नहीं कि वह उल्टी बीमारी की दवा बताकर उसकी गलती को और पुख्ता करे और उसकी मौत में मददगार बने। यहाँ सिर्फ इतना कह देने से कि "पूछी गई बीमारी की दवा यह है" या "जिससे यह बीमारी हो उसकी दवा यह है", हकीम इल्जाम से बरी नहीं हो सकता जबकि वह जानता है कि उसे न तो यह बीमारी है और न ही यह उसकी दवा है, बल्कि यह उसकी बीमारी को और मज़बूत कर देगी। खुदा न करे, ऐसा वही करेगा जो या तो खुद तिब्ब (चिकित्सा) नहीं जानता और ज़बरदस्ती लोगों का गला काटने के लिए हकीम बन बैठा है या जानबूझकर मरीज़ के गलत निदान को कायम रखकर बीमारी के खिलाफ दवा देकर उसे मारना चाहता है। दोनों सूरतें बड़ी आफत हैं, एक दूसरे से बदतर। तो साफ ज़ाहिर हुआ कि उन फतवों में सख्त नाइंसाफी हुई और न सिर्फ एक पक्ष बल्कि दोनों की सख्त बदख्वाही हुई, अगरचे ज़ाहिर तौर पर दूसरे पक्ष की तरफदारी नज़र आए। अगर किसी इल्म वाले, अकलमंद और खैरख्वाह मुसलमान से यह सवाल होता तो वह इस तरह जवाब देता कि "भाइयो, इसकी बुनियाद सिर्फ नीयत पर है और नीयत दिल का अमल है और दिल का हाल अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ही जानता है। तुमने कैसे जाना कि उस पक्ष ने यह मस्जिद अल्लाह के लिए नहीं बनाई बल्कि उसके दिल में सिर्फ नफ्सानियत, दुश्मनी और पिछली मस्जिद को नुकसान पहुँचाने का इरादा है?" रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम फरमाते हैं: "अफला शक़्क़कता अन कल्बिही" (2) - तूने उसका दिल चीर कर क्यों न देखा। आपसी फूट के बाद इसके निर्माण से ज़्यादा से ज़्यादा यह है कि यह वक्फ के बाब में तफरका (विभाजन) के बारे में है, और मुसलमान पर बदगुमानी (बुरा गुमान) करना कतई हराम है। इस ज़रूरी बयान के बाद मैं यह भी लिखना चाहता था कि हाँ, अगर शरीयत की दलील से साबित हो जाता कि उनकी नीयत नुकसान पहुँचाने की थी और इसी मक़सद से उन्होंने मस्जिद बनाई, तो ज़रूर उसके लिए 'मस्जिद-ए-ज़रार' का हुक्म होता, लेकिन खुदा न करे, उसके सबूत का क्या तरीका है और उसकी तरफ राह क्या है? आपके सवाल का जवाब यह था, न कि वह जो ईरानी और देहलवी साहब ने दिया। बहरहाल, यह फकीर (लेखक) आप साहबों का शुक्रगुज़ार है कि आपने अपने नज़दीक जो ऐब अपने मुसलमान भाई यानी इस

फकीर में समझा, उससे आगाह किया। मुझ पर फर्ज़ था कि अगर बात सही होती तो तस्लीम करता, लेकिन चूँकि वह बातिल (गलत) है, इसलिए उसका बातिल होना आपको दिखा दिया। मानना आप साहबों का काम है। सुन्नी भाइयों को आपस में एक रहना लाज़िम है; क्या सुन्नियों पर दीन के दुश्मनों की मुश्किलें कम हैं?

पृष्ठ 332 का 631

1. सही मुस्लिम, किताबुल ईमान, बाब बयान अन-दीन अन-नसीहा, कदीमी कुतुब खाना कराची, 55/1
2. सही मुस्लिम, किताबुल ईमान, बाब तहरीम कत्ल अल-काफिर बाद क़ौलिही अलख, कदीमी कुतुब खाना कराची, 68/1

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

لکل مسلم (1) محض ہر مسلمان کی خیر خواہی کا نام ہے۔ (ت)

اس کی مثال یوں سمجھئے کہ ایک مریض نے براہ ناواقفی اپنا مرض الٹا تشخیص کیا اور اس کے لئے طبیب سے دوا پوچھی، طبیب اگر اس کا اصل مرض جانتا اور سمجھتا ہے کہ یہ دوا اسے نافع نہیں بلکہ اور مضر ہوگی، تو اسے ہرگز حلال نہیں کہ الٹے مرض کی اسے دوا بتا کر اس کی غلطی کو اور جمادے اور اس کے ہلاک پر معین ہو اور یہاں اتنا کہہ دینے سے کہ مرض مسئول کی دوا یہ ہے یا جس سے یہ مرض ہو اس کی دوا یہ ہے، طبیب الزام سے بری نہیں ہوسکتا جبکہ وہ جانتا ہے کہ اسے نہ یہ مرض نہ یہ اس کی دوا، بلکہ یہ اس کے مرض کو اور محکم کر دے گی، حاشا یہ وہی کرے گا جو یا تو خود ہی طب نہیں جانتا اور خواہی نخواہی لوگوں کا گلا کاٹنے کو طبیب بن بیٹھا یا دیدہ دانستہ مریض کی غلط تشخیص مقرر رکھ کر خلاف مرض دوا دے کر اسے ہلاک کیا چاہتا ہے، دونوں صورتیں سخت بلا ہیں، ایک دوسرے سے بدتر، تو صاف روشن ہوا کہ انہیں فتووں میں سخت نا انصافی اور نہ ایک فریق بلکہ دونوں کی سخت بدخواہی ہوئی اگرچہ بظاہر فریق دوم کی طرفداری نظر آئے اگر کسی ذی علم عاقل خیر خواہ مسلمان سے یہ سوال ہوتا تو وہ یوں جواب دیتا کہ بھائیو اس کی بناء محض نیت پر ہے اور نیت عمل قلب ہے اور قلب پر اطلاع اللہ عزوجل کو، تم نے کیونکر جانا کہ اس فریق نے یہ مسجد اللہ کے لئے نہ بنائی بلکہ محض نفسانیت و عداوت و اضرار مسجد سابق کا ارادہ اس کے دل میں ہے، رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرماتے ہیں: افلا شققت عن قلبہ (2) تو نے اس کا دل چیر کر کیوں نہ دیکھا۔ باہم تفرقہ کے بعد اس کی بناء سے غایت یہ کہ تفرقہ کے باب الوقف میں ہے، اور مسلمان پر بدگمانی حرام قطعی، اس بیان ضروری کے بعد چاہتا تو یہ بھی لکھتا کہ ہاں اگر دلیل شرعی سے

ثابت ہو جاتا کہ ان کی نیت اضرار تھی اور اسی غرض سے انھوں نے مسجد بنائی تو ضرور اس کے لئے مسجد ضرار کا حکم ہوتا مگر حاشا اس کے ثبوت کا کیا طریقہ اور اس کی طرف راہ کیا، آپ کے سوال کا جواب یہ تھا، نہ وہ جو ایرانی و دہلوی صاحب نے دیا، بہر حال فقیر آپ صاحبوں کا ممنون احسان ہے کہ اپنے نزدیک جو عیب اپنے بھائی مسلمان یعنی اس فقیر میں سمجھا اس سے مطلع فرمایا، مجھ پر فرض تھا کہ بات ٹھیک ہوتی تو تسلیم کرتا ب کہ باطل ہے اس کا بطلان آپ کو دکھا دیا، ماننا آپ صاحبوں کا کام ہے، سنیوں بھائیوں کو آپس میں ایک رہنا لازم ہے، سنیوں پر دشمنان دین کے آلام کیا تھوڑے

1 صحیح مسلم کتاب الایمان باب بیان ان الدین النصیحۃ قدیمی کتب خانہ کراچی ۵۵/۱ 2 صحیح مسلم کتاب الایمان باب تحریم قتل الکافر بعد قولہ الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۶۸/۱

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

...are being tied, so that they fight among themselves internally, and if that's not possible, then at least worldly grudges are entertained. "The believers are but brothers." (1) Truly, all believers are brothers. Considering this, they should embrace each other. The first party knows their own intention, and Allah Almighty knows even more about them. If in reality, they built the mosque purely out of ego with the intention of harming the previous mosque, then it is indeed a 'Masjid-e-Dirar' (harmful mosque). They should remove it and repent. But it is never permissible for the second party to hold such severe suspicion against Muslims that, God forbid, they wish to demolish the mosque and take refuge in fatwas with meaningless titles. What could be a greater oppression than ordering the demolition of a mosque and inciting the ruler of the time to destroy the House of God? We seek refuge with Allah, Lord of the worlds. There is no power or strength except through Allah, the Exalted, the Magnificent. (Refuge of Allah, the Lord of the worlds; without the grant of Allah Almighty, the Exalted and Grand, there is no power to avoid sin nor strength to do good. - T). The humble servant [the author] will also send a copy of this letter to the first party, stating that I have made a humble request to both, and it is God who grants the success for reform. Peace be upon all our brothers from the Ahl-us-Sunnah wal-Jama'ah (Safety be upon all Sunnis. - T). Humble servant Ahmad Raza Qadri, may he be forgiven. 10 Sha'ban al-Mu'azzam, Sunday, 1329 AH. Best prayers and salutations upon its owner (Prophet Muhammad) and his family. Amen!

Problem 156: From Marehra Mutahhara, district Etah. Questioner: Mr. Syed Ali Shah Hasan Miyan Sahib. 1st of the blessed month, 1329 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: that in a roofed mosque, worshippers suffer due to intense summer heat. Because of excessive sweat and humidity, there is loss and disruption in the performance of obligatory prayers. In such a situation, to prevent this, if a ceiling fan [hand-pulled] is hung in the mosque, would this, done in a state of helplessness and necessity, be against the etiquette of the mosque or contrary to the commands of Sharia? Explain and be rewarded.

The Answer: Summer has always come, and it came in the blessed Arab lands, and in Mecca, the heat was and is more severe than here. There is neither helplessness nor necessity in this. Otherwise, in every era and every place, its remedy would have been considered, for man is never left helpless and forced. Prayer is worship and servitude, and servitude is the perfection of humility and submissiveness, not

becoming the served [master] and appointing a servant right in the Court of the Need-free [Allah] to fan us. As for the floor fans in the courts, in them...

---

1 Al-Quran al-Karim 49:10 Page 333 of 631

फ़तावा रज़विया खंड सोलह (१६)

...बंध रहे हैं कि आपस में भी खाना-जंगी (गृह युद्ध) करें और न हो सके तो इतना ज़रूर है कि दुनियावी रंजिशें मानी जाएँ। "निस्संदेह मोमिन (विश्वासी) तो आपस में भाई-भाई हैं।"(१) बेशक तमाम मोमिन तो आपस में भाई-भाई हैं। इस पर ध्यान देकर गले मिल लें, पहले पक्ष को अपनी नियत मालूम है और अल्लाह तआला उससे अधिक उसके बारे में जानता है। अगर वास्तव में उन्होंने मस्जिद विशुद्ध रूप से अपनी स्वार्थपरता (नफ़सानियत) के कारण पिछली मस्जिद को नुकसान पहुँचाने के उद्देश्य से बनाई है, तो वह निश्चित रूप से 'मस्जिद-ए-ज़रार' (हानिकारक मस्जिद) है, उसे हटा दें और तौबा करें। लेकिन दूसरे पक्ष के लिए यह कतई जायज़ नहीं कि मुसलमानों पर इतनी सख्त बदगुमानी (कुशंका) करके अल्लाह की पनाह, मस्जिद गिराना चाहें और ऐसे अर्थहीन नामों के फतवों की आड़ लें। इससे बड़ा ज़ुल्म और क्या होगा कि वे मस्जिद गिराने का आदेश दें और तत्कालीन शासक को अल्लाह के घर की बर्बादी पर उकसाएं। और अल्लाह ही की शरण चाहते हैं जो सारे जहानों का रब है, और न बुराई से बचने की ताक़त है न नेकी करने की शक्ति मगर अल्लाह तआला की तौफ़ीक़ से जो महान और बुलंद है। (अल्लाह रब्बुल आलमीन की पनाह, बुलंद व अज़मत वाले अल्लाह तआला की अता के बिना न किसी गुनाह से बचने की ताक़त है न नेकी करने की क़ुवत। - त)। फ़क़ीर (अहमद रज़ा खान) अपने इस पत्र की प्रति पहले पक्ष को भी भेजेगा कि मैंने दोनों की सेवा में हाथ जोड़कर अर्ज़ किया है और सुधार की तौफ़ीक़ देने वाला ख़ुदा है। और तमाम अहले सुन्नत व जमात के भाइयों पर सलामती हो। (तमाम अहले सुन्नत व जमात पर सलामती हो। - त)। फ़क़ीर अहमद रज़ा क़ादरी, अल्लाह उन्हें माफ़ करे। १० शाबान अल-मुअज़्ज़म, रविवार, १३२९ हिजरी। इसके साहिब (पैगंबर मुहम्मद) और उनकी आल (संतान) पर सर्वश्रेष्ठ दरूद व सलाम हो। आमीन!

मसला १५६: मारहरा मुतहरा, ज़िला एटा से। मुस्तफ़्ती (प्रश्नकर्ता): जनाब सैयद अली शाह हसन मियां साहब, १ मुबारक महीना, १३२९ हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि छत वाली मस्जिद में भीषण गर्मी के कारण नमाज़ियों को कष्ट होता है और पसीने की अधिकता व उमस की वजह से फ़र्ज़ की अदायगी में कमी और बाधा आती है। ऐसी स्थिति में इसे रोकने के लिए यदि मस्जिद में छत वाला पंखा (हाथ से खींचने वाला) लटकाया जाए, तो क्या यह विवशता और मज़बूरी की स्थिति में किया गया कार्य मस्जिद के शिष्टाचार के विरुद्ध या शरिया के आदेशों के विपरीत तो नहीं होगा? स्पष्ट करें, सवाब (पुण्य) पाएँ।

अल-जवाब (उत्तर): गर्मी का मौसम हमेशा से आता है और अरब शरीफ़ में आता था, और मक्का मुअज़्ज़मा में गर्मी यहाँ से कहीं अधिक तीव्र थी और है। इसमें न तो कोई लाचारी है और न ही मजबूरी, अन्यथा हर युग और हर स्थान पर इसका उपचार ध्यान में रखा जाता, क्योंकि मनुष्य कभी भी लाचार और मजबूर नहीं रहा। नमाज़ इबादत और बंदगी है, और बंदगी पूर्ण विनम्रता और अधीनता का नाम है, न कि स्वामी (मख़दूम) बनना और बे-नियाज़ (अल्लाह) के दरबार के ठीक बीच में एक सेवक नियुक्त करना जो हमें पंखा झले। कचहरियों में जो फ़र्शी पंखे होते हैं, उनमें...

---

१ अल-कुरान अल-करीम ४९:१० पृष्ठ ३३३/६३१

بندھ رہے ہیں کہ آپس میں بھی خانہ جنگی کریں اور نہ ہو سکے تو اتنا ضرور ہے کہ دنیوی رنجش مانے جائیں۔ "اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ اِخْوَۃٌ" (۱)۔ بیشک تمام مومن تو آپس میں بھائی بھائی ہیں۔ت) پر نظر فرما کر گلے مل لیں، فریق اول کو اپنی نیت معلوم ہے اور اللہ تعالٰی اس سے زائد اس کی نسبت جانتا ہے اگر واقع میں مسجد انہوں نے محض براہ نفسانیت بقصد اضرار مسجد سابق بنائی ہے تو ضرور وہ مسجد ضرار ہے اسے دور کر دیں اور تائب ہوں مگر فریق دوم کو ہرگز حلال نہیں کہ مسلمانوں پر اتنی سخت بد گمانی کر کے معاذ اللہ مسجد ڈھانا چاہیں اور ایسے بے معنی ناموں کے فتوؤں کی آڑ لیں جو اس سے زیادہ اور کیا ظلم کریں گے کہ مسجد گرانے کا حکم دیتے اور حاکم وقت کو بربادی خانہ خدا پر ابھارتے ہیں والعیاذ باللہ رب العلمین ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم (اللہ تعالٰی رب العالمین کی پناہ، بلندی و عظمت والے اللہ تعالٰی کی عطا کے بغیر نہ کسی گناہ سے بچنے کی طاقت ہے نہ نیکی کرنے کی قوت۔ت) فقیر اپنے اس خط کی نقل فریق اول کو بھی بھیجے گا کہ میں نے دونوں کی خدمت میں دست بستہ عرض کیا ہے اور اصلاح کی توفیق دینے والا خدا ہے والسلام علی جمیع اخواننا اھل السنۃ والجماعت (تمام اہلسنت وجماعت پر سلامتی ہو۔ ت) فقیر احمد رضا قادری عفی عنہ ۱۰ شعبان المعظم یوم الاحد ۱۳۲۹ھ ہجریہ قدسیہ علی صاحبہا و آلہ افضل الصلوۃ والتحیۃ آمین!

مسئلہ ۱۵۶: از مارہرہ مطہرہ ضلع ایٹہ مسئولہ جناب سید علی شاہ حسن میاں صاحب غرہ ماہ مبارک ۱۳۲۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسجد مسقف میں شدت گرما کے سبب مصلیوں کو تکلیف ہوتی ہے اور پسینہ کی کثرت و حبس کی وجہ سے ادائے فرض میں نقصان اور خلل ہوتا ہے ایسی حالت میں اس کے انسداد کے لئے لئے مسجد میں سقفی بادکش لٹکایا

جائے تو یہ بھی بحالت معذوری و مجبوری کیا گیا ہے خلاف آداب مسجد و منافی احکام شریعت تو نہ ہوگا؟ بینوا توجروا۔

الجواب: موسم گرما ہمیشہ سے آتا ہے اور عرب شریف میں آتا تھا اور مکہ معظمہ میں گرمی یہاں سے سخت تر تھی اور ہے، اس میں نہ کوئی معذوری ہے نہ مجبوری، ورنہ ہر زمانے اور ہر مقام میں اس کا علاج ملحوظ ہوتا کہ انسان سے معذور و مجبور کبھی نہیں رہا جاتا، نماز عبادت و بندگی ہے اور بندگی کمال تذلل و فروتنی، نہ کہ مخدوم بننا اور عین دربارِ بے نیاز میں خادم کو مقرر کرنا کہ ہم کو پنکھا جھلے کچہریوں میں جو فرشی پنکھے ہوتے ہیں اس میں

---

۱ القرآن الکریم ۴۹/۱۰ صفحہ ۳۳۳ از ۶۳۱

Fatawa Razvia Volume 16

The primary purpose is for the ruler to realize that he himself is a needy and helpless being who is affected by both heat and cold. In fact, compared to many hardworking individuals, he is even more dependent. A fan is installed for him, and a servant pulls it for him. Those present naturally benefit from the air. For this reason, it is not considered disrespectful or a breach of etiquette in court. Do not look at it this way; rather, look at it as if a person attending the royal court appoints his own servant to fan him manually in front of the king; wouldn't that be called disrespectful? Certainly, it would. A more detailed explanation of this issue and answers regarding excuses, disruptions, and deficiencies in performing duties can be found in the humble servant's (Faqir's) fatwas. And Allah knows best.

Issue 715: From Ahmedabad, Mohalla Panch Peeli Tajpur, 14 Ramadan 1329 AH. There is a mosque in a forest whose trusteeship was held by the community of dyers (Chheepies). It has become demolished and ruined, with only one mihrab (prayer niche) remaining. People have stolen all the stones of this mosque. In this situation, is it permissible to install that mihrab in another mosque or not?

The Answer: Since rehabilitating this destroyed mosque has become impossible, there is no way forward for it, and thieves are plundering its property, then under such necessity, permission will be granted to install its mihrab in another mosque. As Allama Shami has explained this issue in Radd al-Muhtar and we have detailed it in our fatwas. And Allah knows best.

Issue 158: From Allahabad, Bungalow No. 16, Mahabali Parshad Saudagar Panahi, sent by Haji Munshi Muhammad Zahoor Sahib Jauhari Bareilly, 17 Safar al-Muzaffar 1330 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A person states that my ancestors built a mosque for the purpose of their own prayers and for their family, excluding women. Alongside it, they built their own house, and at that time, they placed the beams of one side of the house on one wall of the mosque. It has been thirty years since he gave general permission to worshippers for prayers. Now, the five daily prayers and Eid prayers are held there. Now, one person among his descendants raised the low roof of his house by one and a half yards, lifted the beams or rafters there, raised the wall further, and placed them back. Instead of one window, he added two windows towards the mosque, raised the wall, and placed a tin shed towards his side, which, however, remained on the wall of the mosque. (Summary) When that house of God is a mosque...

असली मक़सद हाकिम होता है कि वह ख़ुद एक आजिज़ और मोहताज है जिसे गर्मी और सर्दी सब सताती है, बल्कि और बहुत से मेहनतकशों की तुलना में वह ज़्यादा मोहताज है। पंखा उसके लिए लगाते हैं, ख़ादिम उसके लिए खींचता है, उपस्थित लोग स्वभावतः उससे हवा पाते हैं। इसी कारण से उसे दरबार में बेअदबी या शिष्टाचार के विरुद्ध नहीं गिना जाता। इस तरह न देखें, बल्कि इस तरह कि यदि कोई व्यक्ति शाही दरबार में उपस्थित हो और अपना ख़ादिम नियुक्त करे कि वह बादशाह के सामने उसे हाथ से पंखा झले, तो क्या उसे बेअदब नहीं कहा जाएगा? बेशक कहा जाएगा। और अब इस मसले में कुछ अधिक विवरण और कर्तव्य निभाने में आने वाली बाधाओं और कमियों का जवाब फ़क़ीर के फ़तावा में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ७१५: अहमदाबाद, मोहल्ला पांच पीली ताजपुर से, १४ रमज़ान १३२९ हिजरी। जंगल में एक मस्जिद है जिसकी देखरेख छीपियों की जमात करती थी। वह मस्जिद ध्वस्त और खंडहर हो गई है और उसका केवल एक मेहराब शेष रह गया है। लोगों ने उस मस्जिद के सभी पत्थर चुरा लिए हैं। अब इस स्थिति में क्या उस मेहराब को दूसरी मस्जिद में लगाना जायज़ है या नहीं?

अल-जवाब: चूँकि इस शहीद (ध्वस्त) मस्जिद को आबाद करना फ़र्ज़ है लेकिन वह नामुमकिन हो गया है और उसकी तरफ कोई रास्ता उपलब्ध नहीं है, और चोर उसके माल पर हाथ साफ़ कर रहे हैं, तो ऐसी ज़रूरत की स्थिति में उसके मेहराब को दूसरी मस्जिद में लगाने की इजाज़त होगी। जैसा कि अल्लामा शामी ने इस मसले को रद-अल-मुह्तार में बयान फ़रमाया है और हमने अपने फ़तावा में इसका विस्तार से ज़िक्र किया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १५८: इलाहाबाद, बंगला नंबर १६, महाबली प्रसाद सौदागर पनाही से, प्रेषित हाजी मुंशी मोहम्मद ज़हूर साहब जौहरी बरेली, १७ सफ़र अल-मुज़फ़्फ़र १३३० हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक व्यक्ति का बयान है कि मस्जिद मेरे पूर्वजों ने अपने और अपने परिवार (महिलाओं को छोड़कर) की नमाज़ के उद्देश्य से बनवाई थी और उसके साथ सटा हुआ अपना घर बनवाया था और घर की एक तरफ़ की कड़ियाँ उसी समय मस्जिद की एक दीवार पर रख ली थीं। अब तीस साल हो गए हैं जब से उसने आम नमाज़ियों को नमाज़ के लिए इजाज़त दे दी है। अब वहाँ पाँचों वक़्त की नमाज़ और ईद की नमाज़ होती है। अब उसकी संतान में से एक व्यक्ति ने अपने मकान की नीची छत को डेढ़ गज़ ऊँचा किया और वहाँ कड़ियाँ या शहतीर उठाकर दीवार पर

दीवार ऊँची करके रख दीं, और एक खिड़की के बजाय दो खिड़कियाँ मस्जिद की ओर बढ़ा दीं और दीवार ऊँची करके टिन का सायबान अपनी तरफ़ डाल लिया, जिसका आधार मगर मस्जिद की दीवार पर रहा। (सारांश) जब अल्लाह का घर वह मस्जिद...

पेज ३३४ ऑफ़ ६३१

اصل مقصود حاکم ہوتا ہے کہ خود وہ ایک عاجز ومحتاج ہے جسے گرمی سردی سب ستاتی ہے بلکہ اور بہت سے جفاکشوں کی نسبت وہ زیادہ محتاج ہے پنکھا اس کے لئے لگاتے ہیں خادم اس کے لئے کھینچتا ہے حاضرین بالطبع اس سے ہوا پاتے ہیں اس سبب سے وہ بے ادبی خلاف ادب دربار نہیں گنا جاتا۔ یوں نہ دیکھئے بلکہ یوں کہ کوئی شخص دربار شاہی میں حاضر ہو اور اپنا خادم مقرر کرے کہ بادشاہ کے سامنے مجھے دستی جھل، کیا اسے بے ادب نہ کہا جائے گا؟ بیشک کہا جائے گا، اور اب مسئلہ میں قدرے زیادہ بیان اور ادائے فرض میں عذر خلل و نقصان کا جواب فقیر کے فتاوٰی میں ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۷۱۵: از احمد آباد محلہ پانچ پیلی تاجپور ۱۴ رمضان ۱۳۲۹ھ ایک مسجد جنگل میں ہے جس کی تولیت چھیپیوں کی جماعت کرتی ہے اور وہ منہدم ومسمار ہوگئی ہے اور اس کی صرف ایک محراب ہی باقی ہے اور اس مسجد کے تمام پتھر لوگ چرا لے گئے ، اب اس صورت میں وہ محراب دوسری مسجد میں لگانا جائز ہے یا نہیں ؟

الجواب: جبکہ اس مسجد شہید شدہ کا آباد کرنا فرض ہے ناممکن ہو گیا ہو اور اس کی طرف کوئی راہ میسر نہ ہو اور چور اس کے مال پر دست درازی کر رہے ہیں تو ایسی صورت میں اس ضرورت میں اس کی محراب دوسری مسجد میں لگا دینے کی اجازت ہوگی کما بینہ العلامۃ الشامی فی ردالمحتار وفصلناہ فی فتاوانا (جیسا کہ علامہ شامی نے اس مسئلہ کو ردالمحتار میں بیان فرمایا اور ہم نے اپنے فتاوٰی میں اس کا مفصل ذکر کیا ہے۔ت) واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۱۵۸: ازالہ آباد بنگلہ نمبر ۱۶ مہابلی پر شاد سوداگر پناہی مرسلہ حاجی منشی محمد ظہور صاحب جوہری بریلوی ۱۷ صفر مظفر ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص کا بیان ہے کہ مسجد میرے مورثان نے بغرض نماز اپنے اور اپنے خاندان کے باستثناء عورات کے بنوائی اور اس کے ساتھ متصل اس کے اپنا مکان بنوایا اور ایک طرف کی کڑیاں مسجد کے ایک سمت کی دیوار پر اسی وقت میں رکھ لیں اب تیس سال ہوئے جو اس نے اجازت عام نمازیوں کو واسطے نماز کے دے دی اب نماز پنجگانہ اور نماز عیدین ہوتی ہے اب اس کی اولاد میں ایک شخص نے اپنے مکان کی نیچی چھت کو ڈیڑھ گز اونچا کیا اور وہاں کڑیاں یا شہتیر اٹھا کر دیوار پر دیوار کو بلند کر کے ڈال لیں اور بجائے ایک کھڑکی کے دو کھڑکی کی جانب مسجد اضافہ کی اور دیوار کو اونچا کر کے سائبان ٹین کا اپنی طرف کو ڈال لیا جس کا مگر مسجد کے دیوار پر رہا (خلاصہ) جب خانہ خدا وہ مسجد...

Fatawa Rizvia Volume Sixteen (16)

If a mosque was endowed (waqf) for the general worshippers, then does the wall of the mosque, upon which beams or rafters are placed and two minarets also stand on the same wall, also become endowed or not? And do the heirs of the mosque's founder have any right according to the Sharia to lift the beams from that wall, raise the wall higher, and then replace the beams, or build a wall atop the mosque's wall, or make additions? And does that right or connection which the founder of the mosque had maintained remain after its separation? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: That mosque from day one became the House of God for all Muslims; it cannot become exclusive by intending it for a specific group of people, nor does the founder have the authority to keep any right or connection for themselves in it. It is stated in Fatawa Alamgiri, Volume 3, page 713:

Arabic Text	**Urdu Translation**
اتفقوا على انه لو اتخذ مسجدا على انه بالخيار جاز الوقف وبطل الشرط كذا فى مختار الفتاوى، فى وقف الخصاف اذا جعل ارضه مسجدا وبناه و اشهد ان له ابطاله وبيعه فهو شرط باطل ويكون مسجدا كما لو بنى مسجدا لاهل محلة وقال جعلت هذا المسجد لهذه المحلة خاصة كان لغير اهل تلك المحلة ان يصلى فيه هكذا فى الذخيرة۔	Meaning, all scholars agree that if a mosque is built on the condition that "I shall have authority," the mosque becomes validly endowed and the condition imposed is void and ineffective. Similarly, it is stated in Mukhtar al-Fatawa. In Waqf al-Khassaf, it says: when one makes their land a mosque, builds it, and makes people witnesses that "invalidating and selling it shall be permissible for me," this condition is void and it will become a mosque. Similarly, if a mosque was built for the people of a specific neighborhood and said, "I have made this mosque specifically for this neighborhood," it would be permissible for people outside that neighborhood to pray in it. Such is the case in al-Dhakhira.

And since that wall belongs to the mosque, as the narrator himself states that "beams were placed on the mosque's wall," and the presence of two minarets of the mosque on this wall is clear proof that it is a mosque wall. So, what doubt can there be about this wall being waqf and a part of the mosque? It was forbidden (haram) for the founder of the mosque to place his own beams on the mosque's wall. Similarly, all the aforementioned actions taken by the heir are forbidden (haram). It is

mandatory that the beams be removed and the tin (roofing) be separated from the mosque's...

---

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter Eleven on Mosques, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/57-58. Page 335 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

यदि आम नमाजियों के लिए वक़्फ़ कर दी गई, तो मस्जिद की वह दीवार जिस पर कड़ियाँ या शहतीर रखे हों और उसी दीवार पर दो मीनारें भी हों, वह दीवार भी वक़्फ़ हुई या नहीं? और शरीयत के अनुसार मस्जिद के संस्थापक के उत्तराधिकारियों को उस दीवार से कड़ियाँ हटाकर, दीवार को ऊँचा करके फिर से कड़ियाँ रखने या मस्जिद की दीवार पर दीवार बनाने या उसमें इज़ाफ़ा (वृद्धि) करने का कोई अधिकार है या नहीं? और वह अधिकार या संबंध जो मस्जिद के संस्थापक ने रखा था, क्या वह अलग होने के बाद भी बरकरार रहा या नहीं? वर्णन करें, आपको प्रतिफल मिलेगा।

उत्तर: अल-जवाब: वह मस्जिद पहले दिन से ही आम मुसलमानों के लिए अल्लाह का घर हो गई है। किसी विशेष समुदाय के लिए नीयत करने से वह उनके लिए विशेष नहीं हो सकती, और न ही संस्थापक को इसमें अपने लिए कोई अधिकार या संबंध रखने का अधिकार है। फ़तावा आलमगीरी जिल्द 3, पृष्ठ 713 में है:

अरबी पाठ

اتفقوا على انه لو اتخذ مسجدا على انه بالخيار جاز الوقف وبطل الشرط كذا فى مختار الفتاوى، فى وقف الخصاف اذا جعل ارضه مسجدا وبناه و اشهد ان له ابطاله وبيعه فهو شرط باطل ويكون مسجدا كما لو بنى مسجدا لاهل محلة وقال جعلت هذا المسجد لهذه المحلة خاصة كان لغير اهل تلك المحلة ان يصلى فيه هكذا فى الذخيرة۔

उर्दू अनुवाद

अर्थात सभी विद्वानों की सहमति है कि यदि मस्जिद इस शर्त पर बनाई गई कि "मुझ पर अधिकार रहेगा," तो मस्जिद (वक़्फ़) सही हो गई और लगाई गई शर्त बातिल (अमान्य) और बेअसर है। मुख़्तार अल-फ़तावा में भी ऐसा ही है। वक़्फ़ अल-खस्साफ़ में है: जब अपनी ज़मीन को मस्जिद बनाया, उसे तामीर किया और लोगों को गवाह बनाया कि "इसे खत्म करना और बेचना मेरे लिए जायज़ होगा," तो यह शर्त बातिल है और वह मस्जिद हो जाएगी। इसी तरह अगर मस्जिद किसी मुहल्ले वालों के लिए बनाई गई और कहा गया कि "मैंने विशेष रूप से इस मुहल्ले वालों के लिए इसे मस्जिद बनाया है," तो उस मुहल्ले के बाहर के लोगों के लिए भी उसमें नमाज़ पढ़ना जायज़ होगा। ज़खीरा में भी ऐसा ही है।

और जब वह दीवार मस्जिद की है, जैसा कि खुद बयान करने वाला कह रहा है कि "मस्जिद की दीवार पर कड़ियाँ रख लीं" और इस दीवार पर मस्जिद की दो मीनारें होना इस बात का स्पष्ट प्रमाण

है कि वह मस्जिद की दीवार है। तो इस दीवार के वक्फ़ और मस्जिद होने में क्या संदेह हो सकता है? मस्जिद के संस्थापक के लिए मस्जिद की दीवार पर अपनी कड़ियाँ रखना हराम था। इसी तरह, उत्तराधिकारी ने जो भी उपर्युक्त कार्य किए हैं, वे सब हराम हैं। यह अनिवार्य (वाजिब) है कि कड़ियाँ उतार दी जाएँ और टिन को अलग कर दिया जाए, मस्जिद की...

---

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वक्फ़, अध्याय 11 (मस्जिद के बारे में), नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/57-58. पृष्ठ 335/631

عام نمازیوں کے واسطے وقف ہو گئی تو وہ دیوار مسجد جس پر کڑیاں یا شہتیر رکھا ہو اور دو مینار بھی اسی دیوار پر ہوں تو وہ دیوار بھی وقف ہوئی یا نہیں اور اس دیوار سے کڑیاں اٹھا کر اور دیوار بلند کر کے پھر دوبارہ کڑیاں رکھنے یا دیوار مسجد پر دیوار بنانے یا اضافہ کرنے کا کوئی حق ہے یا نہیں وارثان بانی مسجد کو ازروئے شرع شریف، اور وہ حق یا تعلق جو بانی مسجد نے رکھا تھا بعد علیحدہ کرنے کے باقی رہا یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: وہ مسجد روز اول سے عام مسلمانوں کے لئے خانہ خدا ہو گئی خاص ایک قوم کے لئے نیت کرنے سے خاص نہیں ہو سکتی نہ بانی کو اس میں اپنے لئے کوئی حق یا تعلق رکھنے کا اختیار ہے، فتاویٰ عالمگیری جلد ۳ ص ۷۱۳ میں ہے:

عربی عبارت	**اردو ترجمہ**
اتفقوا علی انه لو اتخذ مسجدا علی انه بالخیار جاز الوقف وبطل الشرط	یعنی سب علماء کا اتفاق ہے کہ اگر مسجد بنائی اس شرط پر کہ مجھے اختیار رہے تو مسجد صحیح ہوگئی اور وہ شرط جو
کذا فی مختار الفتاوی، فی وقف الخصاف اذا جعل ارضه مسجدا وبناه و اشهد ان له ابطاله وبیعه فهو شرط باطل ویکون مسجدا کما لو بنی مسجدا لاهل محلة وقال جعلت هذا المسجد لهذه المحلة خاصة کان لغیر	لگائی باطل و بے اثر ہے، ایسا ہی مختار الفتاوی میں ہے۔ وقف خصاف میں ہے جب اپنی زمین کو مسجد کیا اور مسجد تعمیر کی اور لوگوں کو گواہ کر لیا کہ اس کا باطل کرنا اور بیچنا مجھے جائز ہو گا تو یہ شرط باطل ہے اور وہ مسجد ہو جائیگی اسی طرح اگر مسجد کسی محلہ والوں کے لئے بنائی اور کہا کہ میں نے خاص اس محلہ والوں کے لئے اسے مسجد

عربی عبارت	اردو ترجمہ
اهل تلك المحلة ان يصلى فيه هكذا فى الذخيرة۔	کیا تو یہ شرط بھی باطل ہے اور وہ عام مسجد ہو جائیگی ہر شخص کو اس میں نماز کا اختیار ہو گا اگرچہ وہ غیر محلہ کا ہو۔ ذخیرہ میں یونہی ہے۔

اور جب وہ دیوار مسجد کی ہے خود بیان کرنے والا کہہ رہا ہے کہ مسجد کی دیوار پر کڑیاں رکھ لیں اور اس دیوار پر مسجد کے دو منارے ہونا روشن دلیل ہے کہ وہ مسجد کی دیوار ہے تو اس دیوار کے وقف و مسجد ہونے میں کیا شبہ ہو سکتا ہے، بانی مسجد کو حرام تھا کہ مسجد کی دیوار پر اپنی کڑیاں رکھے، یوں ہی اس وارث نے جو تصرفات مذکورہ کئے سب حرام ہیں، اور واجب ہے کہ کڑیاں اتار دی جائیں اور ٹین جدا کر دیا جائے، مسجد کی

---

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۵۸- ۵۷

Fatawa Razawiyyah (Volume 16)

The wall should be cleared of these encroachments. It is stated in Durr al-Mukhtar, Istanbul edition, Volume 3, page 573:

Arabic Text	Urdu Translation/Commentary
If a house is built above it [the mosque] for the Imam, it does not cause harm because it is for the benefit [of the mosque]. However, if the mosque construction is completed and then one intends to build, it is forbidden. Even if he says, "I intended this [initially]," he will not be believed (as per Tatarkhaniyya). So, if this is the ruling for the founder (waqif), then how about others? Therefore, it is obligatory to demolish it even if it is built on the mosque's wall.[1]	Meaning, if a house is built on the roof of the mosque for the Imam, there is no harm, as this is also for the welfare of the mosque. But after the mosque is completed, if one wants to build a house even for the Imam, it will not be allowed. And if he says, "This was my intention from the beginning," it will still not be accepted. It is mentioned in Tatarkhaniyya that when this ruling applies to the builder of the mosque himself, then what to say about others? So, its demolition is obligatory even if only something is built on the mosque's wall.

It is stated in Bahr al-Ra'iq, Egypt edition, Volume 5, page 271:

Arabic Text	Urdu Translation/Commentary
If this [restriction] applies to the founder, then what about others? Whoever builds a house on the mosque's wall, its demolition is mandatory.[2]	Meaning, when the founder of the mosque himself is prohibited, then what about someone else? Thus, if anyone constructs any building on the wall of the mosque, it is mandatory to demolish it.

It is stated in Radd al-Muhtar, Istanbul edition, Volume 3, page 573:

Arabic Text	Urdu Translation/Commentary
It is cited in al-Bahr before this that a beam should not be placed on the mosque's wall, even if it belongs to its endowments (awqaf). I say: From this, the ruling regarding what some neighbors of the mosque do—	Meaning, it was previously cited in Bahr al-Ra'iq that a beam should not be placed on the mosque's wall even if that beam belongs to some temporary property of the mosque itself. From this, it is known that some people living in the vicinity of the mosque who place beams

Arabic Text	Urdu Translation/Commentary
placing beams on its wall—is known; indeed, it is not permissible even if they pay rent.[3]	on the mosque's wall are committing a prohibited (haram) act. Even if they pay rent, permission cannot be granted. And Allah Almighty knows best.

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/379 [2] Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Waqf, H.M. Saeed Company, Karachi, 5/251 [3] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/371

फ़तावा रज़विया (खंड १६)

दीवार को इन अतिक्रमणों से मुक्त किया जाना चाहिए। 'दुर्रे मुख्तार' मुतबा इस्तंबुल खंड ३, पृष्ठ ५७३ में उल्लेख है:

अरबी पाठ

यदि इसके(मस्जिद के) ऊपर इमाम के लिए घर बनाया जाए, तो कोई नुकसान नहीं है क्योंकि यह मस्जिद के कल्याण के लिए है। लेकिन यदि मस्जिद का निर्माण पूरा हो जाए और फिर कोई निर्माण करना चाहे, तो मना है। भले ही वह कहे कि 'मेरा इरादा पहले यही था', उसकी बात नहीं मानी जाएगी (तातारीखानिया के अनुसार)। तो जब यह नियम संस्थापक (वाकिफ) के लिए है, तो दूसरों के बारे में क्या? इसलिए इसे गिराना अनिवार्य है, भले ही वह मस्जिद की दीवार पर ही बना हो।[1]

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

यानी अगर मस्जिद की छत पर इमाम के लिए घर बनाया जाए तो कोई हर्ज नहीं है, क्योंकि यह भी मस्जिद के कल्याण के कार्यों में से है। लेकिन मस्जिद पूरी होने के बाद अगर कोई इमाम के लिए भी घर बनाना चाहेगा, तो उसे अनुमति नहीं दी जाएगी। और अगर वह कहेगा कि 'मेरा शुरू से यही इरादा था', तब भी उसकी बात नहीं मानी जाएगी। तातारीखानिया में है कि जब यह हुक्म खुद मस्जिद बनाने वाले पर है, तो दूसरे का क्या कहना, तो उसका गिरा देना वाजिब है चाहे मस्जिद की केवल दीवार पर ही कुछ बनाया गया हो।

'बहरुर राइक' मुतबा मिस्र खंड ५, पृष्ठ २७१ में उल्लेख है:

अरबी पाठ

जब संस्थापक के लिए यह रोक है, तो दूसरों के बारे में क्या? जिसने भी मस्जिद की दीवार पर घर बनाया, उसे गिराना अनिवार्य है।[2]

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

यानी जब खुद मस्जिद के संस्थापक को ही मनाही है, तो फिर गैर-संस्थापक की क्या बात है? अतः जो व्यक्ति मस्जिद की दीवार पर कोई इमारत बनाए, उसका गिरा देना अनिवार्य है।

'रददुल मुहतार' मुतबा इस्तंबुल खंड ३, पृष्ठ ५७३ में उल्लेख है:

अरबी पाठ

इससे पहले 'अल-बहर' में उल्लेख है कि मस्जिद की दीवार पर शहतीर (कड़ी) न रखी जाए, चाहे वह उसके औकाफ (वक्फ की संपत्तियों) में से ही क्यों न हो। मैं कहता हूँ: इससे उस काम का हुक्म पता चलता है जो मस्जिद के कुछ पड़ोसी करते हैं—मस्जिद की दीवार पर शहतीर रखना; यह निश्चित रूप से जायज़ नहीं है, भले ही वे किराया दें।[3]

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

यानी 'बहरुर राइक' में इससे पहले उल्लेख किया गया है कि मस्जिद की दीवार पर शहतीर न रखी जाए, चाहे वह शहतीर खुद मस्जिद ही के किसी अस्थायी घर की हो। यहीं से मालूम हुआ कि मस्जिद के साये में रहने वाले कुछ लोग जो मस्जिद की दीवार पर शहतीर रख लेते हैं, यह हराम है। अगर वे किराया भी दें, तब भी इसकी अनुमति नहीं दी जा सकती। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ, मुतबा मुज्तबाई दिल्ली, १/३७९ [2] बहरुर राइक, किताबुल वक्फ, एच.एम. सईद कंपनी कराची, ५/२५१ [3] रददुल मुहतार, किताबुल वक्फ, दार इहया-उत-तुरास अल-अरबी बेरुत, ३/४७१

पृष्ठ ३३६/६३१

دیوار ان تصرفات سے پاک کر دی جائے۔ در مختار مطبع قسطنطنیہ جلد ۳ ص ۵۷۳ میں ہے :

عربی متن	اردو ترجمہ و تشریح
لو بنی فوقه بیتاً للامام لا یضر لانه من المصالح اما لو تمت المسجدیة ثم اراده البناء منع ولو قال عنیت ذلك لم یصدق تاتارخانیة فاذا کان هذا فی الواقف فکیف بغیره فیجب هدمه ولو علی جدار المسجد ۱۔	یعنی اگر مسجد کی چھت پر امام کے لئے گھر بنایا تو نقصان نہیں کہ یہ بھی مصالح مسجد سے ہے مگر مسجد پوری ہونے کے بعد اگر امام کے لئے بھی گھر بنانا چاہے گا نہ بنانے دیں گے اور اگر کہے گا میری پہلے سے یہی نیت تھی جب بھی نہ مانیں گے۔ تاتارخانیہ میں ہے تو جب یہ حکم خود بانی مسجد پر ہے تو دوسرے کا کیا ذکر، تو اس کا ڈھا دینا واجب ہے اگر چہ مسجد کی فقط دیوار ہی پر کچھ بنایا ہو۔

بحر الرائق مطبع مصر جلد ۵ ص ۲۷۱ میں ہے :

عربی متن	اردو ترجمہ و تشریح
اذا کان هذا فی الواقف فکیف بغیره فمن بنی بیتاً علی جدار المسجد وجب هدمه ۲۔	یعنی جب خود بانی مسجد کو ممانعت ہے تو غیر بانی کیا چیز ہے تو جو شخص مسجد کی دیوار پر کوئی عمارت بنائے اس کا ڈھا دینا واجب ہے۔

رد المحتار مطبع استنبول جلد ۳ ص ۵۷۳ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ و تشریح
نقل فی البحر قبله ولا یوضع الجذع على جدار المسجد وان کان من اوقافه اه قلت وبه علم حکم مایصنعه بعض جیران المسجد من وضع جذوع علی جداره فانه لا یحل ولو دفع الاجرة ۳۔	یعنی بحر الرائق میں اس سے پہلے نقل فرمایا ہے کہ مسجد کی دیوار پر کڑی نہ رکھی جائے اگر چہ وہ کڑی خود مسجد ہی کی کسی وقتی مکان کی ہو اور یہیں سے معلوم ہوا کہ مسجد کے زیر سایہ رہنے والے بعض لوگ جو مسجد کی دیوار پر کڑیاں رکھ لیتے ہیں یہ حرام ہے اگر چہ وہ کرایہ بھی دیں جب بھی اجازت نہیں ہو سکتی۔ واللہ تعالی اعلم۔

۱ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۷۹ ۲ بحر الرائق کتاب الوقف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۵۱ ۳ رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۷۱

Fatawa Razawiya, Volume Sixteen (16)

Issue 159: Submitted by Mawlawi Salahuddin Sahib, alias Haji Dada, resident of District Peshawar. 21 Safar 1330 AH.

Question: Is it permissible to plant trees in a mosque or not? If they are planted, in whose ownership will they be counted?

Answer: It is impermissible to plant trees in a mosque, even if the mosque is spacious and even if the trees are fruit-bearing (except for the necessity where the mosque ground is extremely damp, causing harm to its structure, such that pillars do not remain stable or walls bulge; in such cases, they may be planted so that their roots spread and absorb the moisture). It is stated in Khulasa:

[Arabic Box Text]: There is no harm in planting trees in the mosque if it is beneficial for the mosque, such as if the mosque is damp and its pillars do not stand firm without them; otherwise, it is not permissible. End. And the wording of Imam Zahir-ud-din after mentioning the said necessity is: then it is permissible, otherwise not. End. It is said in Minhat al-Khaliq that his statement 'otherwise not' is evidence that it is impermissible to initiate tree planting in the mosque nor to maintain existing ones without the mentioned excuse, even if the mosque is spacious and even if the intention is to gain revenue for the mosque, etc.

[Urdu Box Text]: Planting trees in the mosque is permissible when it is for the benefit of the mosque, such as the mosque ground being damp and its pillars not standing firm without trees. Without this necessity, planting trees is impermissible. After mentioning the said necessity, Imam Zahir-ud-din stated that if there is this need, it's permissible, otherwise impermissible. In Minhat al-Khaliq, it is stated that Imam Zahir-ud-din's statement 'otherwise impermissible' is evidence that without the mentioned excuse, both initiating tree planting in the mosque and retaining existing trees are impermissible, even if the mosque is large and even if it is intended to collect rent for the mosque, etc. (T)

Yes, if the tree was present before the mosque became a mosque, it does not fall under the aforementioned impermissibility because, in this case, the tree was not planted in the mosque, but rather the mosque was built on the land containing the tree. In this situation, if the person who planted the tree is the same landowner and founder of the mosque, the tree will be considered a waqf (endowment) for the mosque, and not the property of any individual.

[Bottom Box]: In Radd al-Muhtar, those trees are included in the land's endowment.

1. Khulasa al-Fatawa, Kitab al-Salat, Chapter 26 regarding the Mosque, Maktaba Habibiya Quetta, 1/228.
2. Al-Bahr al-Ra'iq citing al-Zahiriyya, Kitab al-Salat, Chapter on Makruhat in Prayer, H.M. Saeed Company Karachi, 2/352.
3. Minhat al-Khaliq on al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Salat, Chapter on Makruhat in Prayer, H.M. Saeed Company Karachi, 2/352.

फ़तावा रज़विया, खंड सोलह (16)

मसाला 159: मौलवी सलाहुद्दीन साहब उर्फ़ हाजी दादा, निवासी जिला पेशावर द्वारा प्रेषित। 21 सफ़र 1330 हिजरी।

प्रश्न: मस्जिद में पेड़ लगाना जायज़ है या नहीं? यदि पेड़ लगाए गए हैं, तो वे किसकी मिल्कियत (स्वामित्व) में माने जाएंगे?

उत्तर: मस्जिद में पेड़ लगाना नाजायज़ है, भले ही मस्जिद विशाल हो और भले ही पेड़ फलदार हो (सिवाय उस ज़रूरत के जहाँ मस्जिद की ज़मीन बहुत नम हो, जिससे उसकी संरचना को नुकसान पहुँचता हो, जैसे खंभे टिकते न हों या दीवारें फूलती हों; ऐसे मामलों में पेड़ लगाए जा सकते हैं ताकि उनकी जड़ें नमी सोख सकें)। 'ख़ुलासा' में वर्णित है:

[अरबी बॉक्स]: मस्जिद में पेड़ लगाने में कोई बुराई नहीं है यदि यह मस्जिद के लिए फायदेमंद हो, जैसे कि मस्जिद नम हो और इसके खंभे उनके बिना स्थिर न खड़े हों; अन्यथा, यह जायज़ नहीं है। अंत। और इमाम ज़हीर-उद-दीन के शब्द उक्त ज़रूरत का उल्लेख करने के बाद हैं: फिर यह जायज़ है, अन्यथा नहीं। अंत। 'मिन्हत अल-ख़ालिक़' में कहा गया है कि उनका कथन 'अन्यथा नहीं' इस बात का प्रमाण है कि मस्जिद में बिना उक्त बहाने (ज़रूरत) के पेड़ लगाना या मौजूदा पेड़ों को बनाए रखना जायज़ नहीं है, भले ही मस्जिद विशाल हो और भले ही इरादा मस्जिद के लिए राजस्व प्राप्त करना हो, इत्यादि।

[उर्दू बॉक्स]: मस्जिद में पेड़ लगाना जायज़ है जब यह मस्जिद के लाभ के लिए हो, जैसे मस्जिद की ज़मीन नम हो और पेड़ों के बिना इसके खंभे स्थिर न रहते हों। इस ज़रूरत के बिना, पेड़ लगाना नाजायज़ है। उक्त ज़रूरत का उल्लेख करने के बाद, इमाम ज़हीर-उद-दीन ने कहा कि यदि यह ज़रूरत है, तो यह जायज़ है, अन्यथा नाजायज़। 'मिन्हत अल-ख़ालिक़' में कहा गया है कि इमाम ज़हीर-उद-दीन का कथन 'अन्यथा नाजायज़' इस बात का प्रमाण है कि बिना उक्त बहाने के मस्जिद में पेड़ लगाना शुरू करना और मौजूदा पेड़ों को बनाए रखना दोनों ही नाजायज़ हैं, भले ही मस्जिद बड़ी हो और भले ही इसका उद्देश्य मस्जिद के लिए किराया वसूलना हो, आदि। (त)

हाँ, यदि पेड़ मस्जिद के मस्जिद बनने से पहले मौजूद था, तो यह उक्त नाजायज़ता के अंतर्गत नहीं आता क्योंकि इस मामले में पेड़ मस्जिद में नहीं लगाया गया था, बल्कि मस्जिद उस ज़मीन पर बनाई गई थी जहाँ पेड़ पहले से था। इस स्थिति में, यदि पेड़ लगाने वाला व्यक्ति वही ज़मीन का मालिक

और मस्जिद का संस्थापक है, तो पेड़ को मस्जिद के लिए वक़्फ़ (धार्मिक दान) माना जाएगा, न कि किसी व्यक्ति की संपत्ति।

[नीचे का बॉक्स]: 'रद्दुल मुह्तार' में, वे पेड़ ज़मीन के वक़्फ़ में शामिल हैं।

1. ख़ुलासा अल-फ़तावा, किताब अल-सलात, अध्याय 26 मस्जिद के बारे में, मकतबा हबीबिया क्वेटा, 1/228।
2. अल-बह्र अल-राइक़ बह्वाला अज़-ज़हीरिया, किताब अल-सलात, नमाज़ में मकरूहात पर अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 2/352।
3. मिन्हत अल-ख़ालिक़ अलल बह्र अल-राइक़, किताब अल-सलात, नमाज़ में मकरूहात पर अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 2/352।

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

مسئلہ ۱۵۹: مسئولہ مولوی صلاح الدین صاحب عرف حاجی دادا ساکن ضلع پشاور ۲۱ صفر ۱۳۳۰ھ مسجد میں درخت بونا جائز ہے یا نہیں؟ اگر بولیا گیا تو وہ کس کی ملک شمار ہوگا؟

الجواب: مسجد میں درخت بونا ناجائز ہے اگرچہ مسجد وسیع ہو اگرچہ درخت پھلدار ہو (سوا اس ضرورت کے کہ زمین مسجد سخت نمناک ہو جس کے باعث اس کی عمارت کو ضرر پہنچے ستون نہ ٹھہریں یا دیواریں پھولیں، اس لئے بوئے جائیں کہ ان کی جڑیں پھیل کر رطوبت کو جذب کرلیں) خلاصہ میں ہے:

[Arabic Box]: غرس الاشجار فی المسجد لابأس بہ اذاکان فیہ نفع للمسجد بان کان المسجد ذانزو الا سطوانات لا تستقر بدونھا و بدون ھذا لایجوز اھ ۱ ولفظ الامام ظہیر الدین بعد ذکر الحاجۃ المذکورۃ فحینئذ یجوز والا فلا ۲ اھ قال فی منحۃ الخالق قولہ والا فلا دلیل علی انہ لایجوز احداث الغرس فی المسجد ولا القائہ و فیہ لغیر ذلک العذر ولو کان المسجد واسعاً و لو قصد بہ الاستغلال للمسجد ۳ الخ۔

[Urdu Box]: مسجد میں درخت لگانا جائز ہے جبکہ مسجد کے نفع کے لئے ہو جیسے زمین مسجد نمناک ہو اور درختوں کے بغیر اس کے ستون قرار نہ پکڑتے ہوں اور اس ضرورت کے بغیر درخت لگانا ناجائز ہیں اھ حاجت مذکور کے ذکر کرنے کے بعد امام ظہیر الدین نے یوں فرمایا کہ اگر یہ حاجت ہو تو جائز ورنہ ناجائز اھ منحۃ الخالق میں ہے فرمایا کہ امام ظہیر الدین کا قول والا ورنہ ناجائز ہے) یہ اس بات کی دلیل ہے کہ عذر مذکور کے بغیر مسجد میں ابتداً درخت لگانا بھی ناجائز اور لگے ہوئے درختوں کو باقی رکھنا بھی ناجائز ہے اگر چہ مسجد وسیع ہو اور اگرچہ اس سے مسجد کے لئے کرایہ لینا مقصود ہو الخ(ت)

ہاں اگر درخت مسجد کے مسجد ہونے سے پہلے رکھا گیا تو عدم جواز مذکور کے تحت میں داخل نہیں کہ اس تقدیر پر یہ درخت مسجد میں نہ بویا گیا بلکہ مسجد زمینِ درخت میں بنائی گئی اس صورت میں اگر درخت بونے والا وہی مالک زمین و بانی مسجد ہے تو درخت مسجد پر وقف ہو گا، نہ کسی شخص کی ملک،

[Bottom Box]: فی ردالمحتار یدخل فی وقف الارض | ردالمحتار میں ہے زمین کے وقف وہ درخت اور

1 خلاصہ الفتاوی کتاب الصلوۃ الفصل السادس والعشرون فی المسجد مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۱ / ۲۲۸ 2 بحر الرائق بحوالہ الظہیریہ کتاب الصلوۃ فصل لما فرغ من بیان الکراہیۃ فی الصلوۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲ / ۳۵۲ 3 منحۃ الخالق علی البحر الرائق کتاب الصلوۃ فصل لما فرغ من بیان الکراہیۃ فی الصلوۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲ / ۳۵۲

Fatawa Razawiyya Volume 16

Whatever trees and buildings are in it, etc. Any building located on the endowed (waqf) land is also included [in the endowment]. (T) And if the tree belongs to someone else, its status will depend on their consent. If they acknowledge its endowment for the mosque, it will become waqf; otherwise, an order to vacate it from the mosque will be issued. As for a tree planted in a mosque, the scholars have stated that the tree belongs to the mosque. In Radd al-Muhtar, it is cited from Al-Khaniya: "If someone plants [a tree] in the mosque, it belongs to the mosque because it cannot be planted there for personal use." If someone planted a tree in the mosque, it will belong to the mosque because it cannot be for one's own self. (T)

In Al-Hindiyya, it is quoted from Al-Zahiriyya: "When someone plants a tree in the mosque, the tree belongs to the mosque." When someone planted a tree in the mosque, that tree will be for the mosque. (T)

In the same [work], it is quoted from Al-Muhit: "Najm al-Din was asked about a man who planted a sapling in front of a mosque, which grew into a large tree after several years. The caretaker (mutawalli) of the mosque intended to use this tree for the construction of a well in the same alleyway. However, the planter says, 'It belongs to me because I did not dedicate it as waqf to the mosque.' He replied: 'Apparently, the planter intended it for the mosque, so it is not permissible to use it for the well, nor is it permissible for the planter to use it for his own needs.'" Najm al-Din was asked that a person planted a sapling in the mosque which became a big tree in a few years. The mosque's caretaker intends to spend [the proceeds of] this tree on repairing a well in the same street, and the planter says this is mine because I have not endowed it to the mosque. So Imam Najm al-Din said that apparently if the planter had planted it for the mosque, it is not permissible to spend it on the repair of the well, nor can the planter spend it for his own need. (T)

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/374
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the conditions of the endower in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/429
3. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter 12 on hospices and graveyards, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 2/474
4. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter 12 on hospices and graveyards, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 2/477

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

उसमें जो पेड़ और इमारतें हैं आदि। इमारत भी शामिल होगी जो उस वक़्फ़ की ज़मीन में है। (त) और अगर पेड़ किसी दूसरे का है तो उसकी इजाज़त पर मुवक़्क़ूफ़ रहेगा। अगर वह मस्जिद पर उसका वक़्फ़ तस्लीम कर लेगा तो वक़्फ़ हो जाएगा वरना मस्जिद खाली करने का हुक्म दिया जाएगा। रहा यह कि मस्जिद में पेड़ बोया गया, तो उलमा ने फरमाया कि पेड़ मस्जिद के लिए होगा। रद-उल-मुहतार में खानिया से है: "अगर किसी ने मस्जिद में पेड़ बोया तो वह मस्जिद का ही होगा क्योंकि वह अपने लिए नहीं हो सकता है।" अगर किसी ने मस्जिद में पेड़ बोया तो वह मस्जिद का ही होगा क्योंकि वह अपने लिए नहीं हो सकता है। (त)

हिन्दिया में ज़हीरिया से है: "जब किसी ने मस्जिद में पेड़ लगाया तो वह पेड़ मस्जिद के लिए होगा।" जब किसी ने मस्जिद में पेड़ लगाया तो वह पेड़ मस्जिद के लिए होगा। (त)

उसी में मुहीत से है: "नजमुद्दीन से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने मस्जिद के सामने पौधा लगाया जो चंद बरसों में बड़ा दरख्त (पेड़) बन गया, मुतवल्ली-ए-मस्जिद का इरादा है कि वह उस दरख्त को उसी कूचे (गली) के कुएँ की तामीर में खर्च करे, और दरख्त लगाने वाला कहता है कि यह मेरा है क्योंकि मैंने इसको मस्जिद पर वक़्फ़ नहीं किया, तो इमाम नजमुद्दीन ने फरमाया कि ज़ाहिर यह है कि अगर दरख्त बोने वाले ने मस्जिद के लिए बोया था तो उसको कुएँ की तामीर में खर्च करना जायज़ नहीं और न ही बोने वाला अपनी ज़रूरत में उसको खर्च कर सकता है।" नजमुद्दीन से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने मस्जिद में पौधा लगाया जो चंद बरसों में बड़ा दरख्त बन गया, मुतवल्ली-ए-मस्जिद का इरादा है कि वह उस दरख्त को उसी कूचे के कुएँ की तामीर में खर्च करे, और दरख्त लगाने वाला कहता है कि यह मेरा है क्योंकि मैंने इसको मस्जिद पर वक़्फ़ नहीं किया, तो इमाम नजमुद्दीन ने फरमाया कि ज़ाहिर यह है कि अगर दरख्त बोने वाले ने मस्जिद के लिए बोया था तो उसको कुएँ की तामीर में खर्च करना जायज़ नहीं और न ही बोने वाला अपनी ज़रूरत में उसको खर्च कर सकता है। (त)

1. रद-उल-मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/३७४
2. रद-उल-मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय: पट्टे में वक़्फ़ करने वाले की शर्तों का पालन, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/४२९

3. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वक़्फ़, बारहवां अध्याय सराय और कब्रिस्तानों के बारे में, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, २/४७४
4. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वक़्फ़, बारहवां अध्याय सराय और कब्रिस्तानों के बारे में, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, २/४७७

पृष्ठ ३३८ / ६३१

مافیہا من الشجر والبناء الخ۔ عمارت بھی داخل ہوگی جو اس زمین موقوفہ میں ہے۔ (ت) اور اگر درخت دوسرے کا ہے تو اس کی اجازت پر موقوف رہے گا اگر مسجد پر اس کا وقف تسلیم کرلے گا تو وقف ہو جائے گا ورنہ تفریغ مسجد کا حکم کیا جائے گا۔ رہا یہ کہ مسجد میں درخت بویا علماء نے فرمایا کہ درخت مسجد کے لئے ہو گا۔ ردالمحتار میں خانیہ سے ہے: لوغرس في المسجد یکون للمسجد لانه لایغرس فیه لنفسہ۔ اگر کسی نے مسجد میں درخت بویا تو وہ مسجد کا ہی ہوگا کیونکہ وہ اپنے لئے نہیں ہو سکتا ہے۔ (ت)

ہندیہ میں ظہیریہ سے ہے: اذا غرس شجرا فی المسجد فالشجر للمسجد۔ جب کسی نے مسجد میں درخت لگایا تو وہ درخت مسجد کے لئے ہوگا (ت)

اسی میں محیط سے ہے: سئل نجم الدین عن رجل غرس قبالة في مسجد فکبرت بعد سنین فاراد متولی المسجدان یصرف هذه الشجرة الی عمارة بئر فی هذه السکة والغارس یقول هي لي فانی ما وقفتها علی المسجد، قال الظاهران الغارس جعلها للمسجد فلا یجوز صرفها الی البئر ولا یجوز للغارس صرفها الی حاجة نفسہ۔ نجم الدین سے پوچھا گیا کہ ایک شخص نے مسجد میں پودا لگایا جو چند برس میں بڑا درخت بن گیا، متولی مسجد کا ارادہ ہے کہ وہ اس درخت کو اسی کوچہ کے کنویں کی تعمیر میں صرف کرے، اور درخت لگانے والا کہتا ہے کہ یہ میرا ہے کیونکہ میں نے اس کو مسجد پر وقف نہیں کیا، تو امام نجم الدین نے فرمایا ظاہر یہ ہے کہ اگر درخت بونے والے نے مسجد کے لئے بویا تھا تو اس کو کنویں کی تعمیر میں صرف کرنا جائز نہیں اور نہ ہی بونے والا اپنی ضرورت میں اس کو صرف کر سکتا ہے۔ (ت)

1 ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳۷۴/۳ 2 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارته دار احیاء التراث العربی بیروت ۴۲۹/۳ 3 فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الثانی عشر فی الرباطات والمقابر نورانی کتب خانہ پشاور ۴۷۴/۲ 4 فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الثانی عشر فی الرباطات والمقابر نورانی کتب خانہ پشاور ۴۷۷/۲

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

It is stated in Durr al-Mukhtar: "If one plants fruit-bearing trees in a mosque, if they were planted for public use (fi sabilillah), then every Muslim is permitted to eat the fruit. Otherwise, they should be sold for the benefit of the mosque." [1] If the donor planted fruit trees in the mosque, if he planted them as an endowment for the sake of Allah, then every Muslim is allowed to eat the fruit. Otherwise, those fruits will be sold for the welfare and interests of the mosque. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar: "That is, even if he did not plant them for public use, such as if he planted them for the mosque or if his purpose is unknown." (Citing Al-Bahr from Al-Hawi) [2] This means if he did not plant them as an endowment for the sake of Allah, such as planting them for the mosque or if his intention could not be known. (Bahr citing Hawi). (T)

The principle is that if a trustee (mutawalli) builds or plants on endowed (waqf) land, it is generally considered part of the endowment unless he does so with his personal funds and provides witnesses before the construction or planting that he is doing it for himself. Or if the trustee himself is the donor and does not intend it for the endowment. Planting in a mosque implicitly signifies planting for the mosque, as no one plants in a mosque for themselves; this is the basis of this sub-issue. It is stated in Durr al-Mukhtar: "The trustee's construction and planting are for the endowment as long as he does not testify beforehand that it is for himself." [3] A trustee's building a structure or planting a tree on endowed land will be considered for the endowment itself until he establishes witnesses before building the structure or planting the tree that he is doing it for his personal self. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar: "If the builder is the trustee using endowment funds, then it is for the endowment, whether he built it for the endowment, for himself, or without specifying. And if he built it from his own wealth for the endowment or without specifying, then it is an endowment, except when..." If the person building the structure is the trustee himself and uses the endowment's wealth, then it belongs to the endowment, whether he builds it for the endowment, for himself, or leaves it general.

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Chapter on Observing the Founder's Conditions in Lease, Mujtabai Press, Delhi, 1/390

2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Chapter on Observing the Founder's Conditions in Lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/215
3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Chapter on Observing the Founder's Conditions in Lease, Mujtabai Press, Delhi, 1/393

फ़तावा रज़विया (जिल्द १६)

दुर्रे मुख्तार में है: "अगर कोई मस्जिद में फलदार पेड़ लगाता है, तो अगर उसने उन्हें सार्वजनिक उपयोग (फी सबीलिल्लाह) के लिए लगाया है, तो हर मुसलमान के लिए फल खाना जायज़ है। अन्यथा, उन्हें मस्जिद के लाभ के लिए बेचा जाना चाहिए।" [१] वाकिफ़ (दाता) ने मस्जिद में फलदार वृक्ष लगाए, अगर उसने उन्हें अल्लाह की राह में वक्फ़ के तौर पर लगाया है, तो हर मुसलमान के लिए फल खाना जायज़ है, वरना उन फलों को मस्जिद के सुधार और हितों के लिए बेचा जाएगा। (त)

रद्दुल मुहतार में है: "यानी, भले ही उसने उन्हें सार्वजनिक उपयोग के लिए नहीं लगाया, जैसे कि उसने उन्हें मस्जिद के लिए लगाया या उसका उद्देश्य ज्ञात नहीं है।" (बह्र से अल-हावी के हवाले से) [२] यानी अगर उसने उन्हें अल्लाह की राह में वक्फ़ के तौर पर नहीं लगाया, इस तरह कि उन्हें मस्जिद के लिए बोया या उसका उद्देश्य मालूम नहीं हो सका। बह्र के हवाले से हावी में। (त)

मूल सिद्धांत यह है कि यदि मुतवल्ली (ट्रस्टी) वक्फ़ की ज़मीन में कुछ बनाता है या लगाता है, तो वह पूरी तरह से वक्फ़ के लिए है, जब तक कि वह अपने निजी धन से न करे और निर्माण या रोपण से पहले गवाह न बना ले कि मैं इसे अपने लिए कर रहा हूँ। या यह कि मुतवल्ली स्वयं वाकिफ़ हो और वक्फ़ के लिए उसकी नीयत न हो। मस्जिद में बोना परोक्ष रूप से मस्जिद के लिए ही बोना है क्योंकि कोई मस्जिद में अपने लिए नहीं बोता। यह इस उप-विषय का मूल आधार है। दुर्रे मुख्तार में है: "मुतवल्ली का निर्माण और रोपण वक्फ़ के लिए है जब तक कि वह पहले गवाह न दे दे कि वह खुद के लिए है।" [३] मुतवल्ली का वक्फ़ की ज़मीन में इमारत बनाना या पेड़ लगाना वक्फ़ के लिए ही होगा जब तक कि वह इमारत बनाने या पेड़ लगाने से पहले इस पर गवाह न कायम कर दे कि मैं अपनी ज़ात (स्वयं) के लिए कर रहा हूँ। (त)

रद्दुल मुहतार में है: "अगर निर्माण करने वाला मुतवल्ली हो और वक्फ़ के धन से बनाए, तो वह वक्फ़ के लिए है, चाहे वह वक्फ़ के लिए बनाए या अपने लिए या बिना किसी निर्देश के रखे। और अगर वह अपने धन से वक्फ़ के लिए या बिना निर्देश के बनाए, तो वह वक्फ़ है, सिवाय इसके कि..." इमारत बनाने वाला अगर खुद मुतवल्ली हो और वक्फ़ के माल से बनाए तो वह वक्फ़ के लिए है, चाहे वक्फ़ के लिए बनाए या अपने लिए बनाए या सामान्य रखे।

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ़, इज़ारे में वाकिफ़ की शर्त का पालन करने का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली १/ ३९०

2. रद्दुल मुहतार, किताबुल वक्फ़, इज़ारे में वाकिफ़ की शर्त का पालन करने का अध्याय, दारुल इहयाउत तुरास अल-अरबी बेरुत ३/ २१५
3. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ़, इज़ारे में वाकिफ़ की शर्त का पालन करने का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली १/ ३९३

पृष्ठ ३३९ / ६३१

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (١٦)

در مختار میں ہے: لو غرس فی المسجد اشجارا تثمران غرسها للسبیل فلکل مسلم الاکل والا فتباع لمصالح المسجد 1۔ واقف نے مسجد میں پھلدار درخت بوئے اگر تواس نے فی سبیل اللہ وقف کے طور پر بوئے ہیں تو ہر مسلمان کو پھل کھانا جائز ہے ورنہ ان پھلوں کو مصالح مسجد کے لئے فروخت کیا جائے گا (ت)

ردالمحتار میں ہے: ای وان لم یغرسها للسبیل بان غرسها للمسجد او لم یعلم غرضه بحر عن الحاوی 2۔ یعنی اگر اس نے فی سبیل اللہ وقف کے طور نہیں بوئے بایں طور کہ مسجد کے لئے ان کو بویا یا اس کی غرض معلوم نہیں ہوسکی، بحر بحوالہ حاوی۔ (ت)

اصل یہ ہے کہ بنایا غرس زمین وقف میں اگر متولی کرے تو مطلقاً وقف کے لئے ہے مگر یہ کہ اپنے ذاتی مال سے کرے اور بنا و غرس سے پہلے گواہ کرلے کہ اپنے نفس کے لئے کرتا ہوں یا یہ کہ متولی خود واقف ہو اور وقف کے لئے اس کی نیت نہ کرے اور مسجد میں بونا دلالتہً مسجد کے لئے بونا ہے کہ کوئی مسجد میں اپنے لئے نہیں ہوتا، یہ اس فرع کی تاصیل ہے، در مختار میں ہے: المتولی بناؤہ وغرسه للوقف مالم یشهد انه لنفسه قبله 3۔ متولی کا زمین وقف میں عمارت بنانا یا درخت لگانا وقف کے لئے ہی ہوگا جب تک وہ عمارت بنانے یا درخت لگانے سے قبل اس پر گواہ نہ قائم کردے کہ میں اپنی ذات کے لئے کررہا ہوں۔ (ت)

رد المحتار میں ہے: ان کان البانی المتولی بمال الوقف فوفق، سواء بناه للوقف او لنفسه اواطلق، وان من ماله للوقف او اطلق فوقف الا اذا کان عمارت بنانے والا اگر خود متولی ہو اور مال وقف سے بنائے تو وہ وقف کے لئے ہے چاہے وقف کیلئے بنائے یا اپنے لئے بنائے یا مطلق رکھے،

1 در مختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارته مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۹۰ 2 رد المحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارته داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۲۱۵ 3 در مختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارته مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۹۳

Fatawa Razawiya, Volume 16

[Arabic]: He is the waqif (endower) and he declared it unconditionally, then it is for the waqf as stated in al-Dhakhirah. If he built it from his own money for himself and testified that it is for him, then it belongs to him as in al-Qunyah and al-Mujtaba. If he was not the mutawalli (trustee) and he built with the permission of the mutawalli to reclaim [costs], then it is waqf. Otherwise, if he built for the waqf, it is waqf. If for himself and declared it unconditionally, he has the right to remove it if it doesn't cause harm. — 1 [Urdu]: And if he builds for the waqf from his own money or keeps it unconditional, then too it will be for the waqf. Yes, if he himself is the endower and keeps it unconditional, then it will be for himself (Dhakhirah). And if he built the structure for his own self with his own money and also established witnesses that he is building it for himself, then it will belong to him as is in Qunyah and Mujtaba. If the builder is not himself the trustee, and if he built the structure with the permission of the trustee so that he could claim the expenses from the trustee, then it is for the waqf; otherwise, if he built for the waqf then too it is waqf, and if he built for himself or kept it unconditional then he has the option to remove it as long as no harm comes to the waqf. (T)

It is in Ashbah: [Arabic]: And if it causes harm, then he is the one wasting his wealth, so let him wait until it is cleared. — 2 [Urdu]: And if its removal causes harm to the waqf, they will not let him remove it because he himself wasted his wealth; now he should wait until that structure is separated from the waqf. (T)

I say: But this construction and planting is in case it's permissible. For impermissible ones, the ruling is demolition and uprooting. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "There is no right for an unjust root." (The root of an unjust person has no right. - T) It is in Durr al-Mukhtar: [Arabic]: If he builds a house for the Imam above it, it doesn't harm because it is from the interests [of the mosque]. However, if the mosque-character is complete... [Urdu]: If the endower built a room for the Imam above the mosque, it is permissible because it is from the interests of the mosque, but [if] the entire...

---

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Section on observing the condition of the endower, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/429.
2. Al-Ashbah wal-Naza'ir, second art, Kitab al-Waqf, Idarat al-Qur'an Karachi, 1/303-304.

3. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Harth wal-Muzara'ah, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/312; Sunan Abi Dawud, Chapter on reviving dead land, Aftab-e-Alam Press Lahore, 2/81; Al-Sunan al-Kubra, Kitab al-Ghasb, Chapter 'There is no right for an unjust root', Dar Sader Beirut, 6/99.

फ़तावा रज़विया, खंड १६

[अरबी]: वह वाकिफ़ (दानदाता) है और उसने इसे बिना किसी शर्त के घोषित किया, तो यह वक्फ़ के लिए है जैसा कि 'अल-ज़ख़ीरा' में है। यदि उसने अपने धन से अपने लिए बनाया और गवाही दी कि यह उसके लिए है, तो वह उसी का है जैसा कि 'कुकुनिया' और 'मुजतबा' में है। यदि वह मुतवल्ली (ट्रस्टी) नहीं है और उसने मुतवल्ली की अनुमति से निर्माण किया ताकि वह खर्च वसूल कर सके, तो वह वक्फ़ के लिए है। अन्यथा, यदि वक्फ़ के लिए बनाया गया है, तो वक्फ़ है। और यदि अपने लिए बनाया या बिना शर्त रखा, तो उसे इसे हटाने का अधिकार है जब तक कि वक्फ़ को कोई नुकसान न हो। — 1 [उर्दू]: और अगर अपने माल से वक्फ़ के लिए बनाए या मुतलक़ रखे तब भी वक्फ़ के लिए होगी हाँ अगर वो खुद वाकिफ़ हो और मुतलक़ रखे तो वो उसके अपने लिए होगी (ज़ख़ीरा) और अगर उसने अपने माल से अपनी ज़ात के लिए इमारत बनाई और उस पर गवाह भी कायम कर लिए कि अपनी ज़ात के लिए बना रहा हूँ तो वो उसी की होगी जैसा कि क़ुनिया व मुजतबा में है। अगर बानी खुद मुतवल्ली न हो तो अगर उसने मुतवल्ली की इजाज़त से इमारत बनाई ताकि मुतवल्ली से खर्चा का रुजूअ कर सके तो वो वक्फ़ के लिए है वरना अगर वक्फ़ के लिए बनाई तो फिर भी वक्फ़ है और अगर अपने लिए बनाई या मुतलक़ रखी तो उसको उठाने का इख़्तियार है जबकि वक्फ़ को नुकसान न पहुंचे। (त)

अश्बाह में है: [अरबी]: और यदि यह नुकसान पहुँचाता है, तो वह वह है जो अपने धन को बर्बाद कर रहा है, इसलिए उसे इसके मुक्त होने तक प्रतीक्षा करने दें। — 2 [उर्दू]: और अगर उसको उठाए जाने में वक्फ़ को नुकसान है तो न उठाने देंगे क्योंकि उसने अपना माल खुद ज़ाया किया अब वो इंतज़ार करे यहाँ तक कि वो इमारत वक्फ़ से ख़लास हो जाए। (त)

अक़ूल (मैं कहता हूँ): लेकिन यह निर्माण और पौधारोपण जायज़ होने की स्थिति में है। नाजायज़ के लिए हुक्म ढहाने और उखाड़ने का है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: "ज़ालिम की जड़ का कोई हक़ नहीं है।" (ज़ालिम की जड़ का कोई हक़ नहीं। - त) 'दुर्रे मुख्तार' में है: [अरबी]: यदि उसने इसके ऊपर इमाम के लिए घर बनाया, तो इससे कोई नुकसान नहीं होता क्योंकि यह हितों में से है। लेकिन यदि मस्जिद का स्वरूप पूर्ण हो गया हो... [उर्दू]: अगर वाकिफ़ ने मस्जिद के ऊपर इमाम का हुजरा बना दिया तो जायज़ है क्योंकि यह मसालेह-ए-मस्जिद में से है लेकिन तमाम...

1. रद-अल-मुहतार, किताब अल-वक्फ़, वाकिफ़ की शर्त के पालन का खंड, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/429।
2. अल-अश्बाह वन-नज़ायर, दूसरा भाग, किताब अल-वक्फ़, इदारतुल कुरआन कराची, 1/303-304।
3. सहीह अल-बुख़ारी, किताब अल-हर्ष वल-मुज़ाराअत, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 1/312; सुनन अबी दाऊद, मृत भूमि को पुनर्जीवित करने का अध्याय, आफ़ताबे आलम प्रेस लाहौर, 2/81; अल-सुनन अल-कुबरा, किताब अल-ग़सब, अध्याय 'ज़ालिम की जड़ का कोई अधिकार नहीं है', दार सादिर बेरूत, 6/99।

पृष्ठ ३४०/६३१

فتاوٰی رضویہ، جلد شانزدھم (۱۶)

[عربی]: ھو الواقف واطلق فھولہ کما فی الذخیرۃ وان من مالہ لنفسہ واشھد انہ لہ فھو لہ کما فی القنیۃ والمجتبی، وان لم یکن متولیا فان بنی باذن المتولی لیرجع فوقف، والا فان بنی للوقف فوقف، وان لنفسہ واطلق فلہ رفعہ ان لم یضر -[1] [اردو]: اور اگر اپنے مال سے وقف کے لئے بنائے یا مطلق رکھے تب بھی وقف کے لئے ہوگی ہاں اگر وہ خود واقف ہو اور مطلق رکھے تو وہ اس کے اپنے لئے ہوگی (ذخیرہ) اور اگر اس نے اپنے مال سے اپنی ذات کے لئے عمارت بنائی اور اس پر گواہ بھی قائم کرلئے کہ اپنی ذات کے لئے بنارہا ہوں تو وہ اسی کی ہوگی جیسا کہ قنیہ و مجتبٰی میں ہے۔ اگر بانی خود متولی نہ ہو تو اگر اس نے متولی کی اجازت سے عمارت بنائی تاکہ متولی سے خرچہ کارجوع کرسکے تو وہ وقف کے لئے ہے ورنہ اگر وقف کے لئے بنائی تو پھر بھی وقف ہے اور اگر اپنے لئے بنائی یا مطلق رکھی تو اس کو اٹھانے کا اختیار ہے جبکہ وقف کو نقصان نہ پہنچے (ت)

اشباہ میں ہے: [عربی]: وان اضر فھو المضیع لمالہ فلیتربص الی خلاصہ [2]- [اردو]: اور اگر اس کو اٹھائے جانے میں وقف کو نقصان ہے تو نہ اٹھانے دیں گے کیونکہ اس نے اپنا مال خود ضائع کیا اب وہ انتظار کرے یہاں تک کہ وہ عمارت وقف سے خلاص ہوجائے۔ (ت)

اقول: مگر یہ بنا و غرس جائز میں ہے نا جائز کے لئے حکم ہدم و قلع ہے، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں : لیس لعرق ظالم حق 3 (عرق ظالم کا کوئی حق نہیں ۔ ت) در مختار میں ہے: [عربی]: لو بنی فوقہ بیتا للامام لا یضر لانہ من المصالح اما لو تمت المسجدیۃ [اردو]: اگر واقف نے مسجد کے اوپر امام کا حجرہ بنادیا تو جائز ہے کیونکہ یہ مصالح مسجد میں سے ہے لیکن تمام

۱۔ رد المحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارته دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۲۹ ۲۔ الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الوقف ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۰۴-۳۰۳ ۳۔ صحیح البخاری کتاب الحرث والمزارعة قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۱۲، سنن ابوداؤد کتاب باب احیاء الموات آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۸۱، السنن الکبری کتاب الغصب باب لیس لعرق ظالم حق دار صادر بیروت ۶/ ۹۹

Fatawa Rizvia, Volume 16

Arabic: Then if he intends to build [on it], he should be prevented. Even if he says, "That was my intention [from the beginning]," he will not be believed (Tatar Khaniya). If this is the rule for the endower (waqif), then how can it be allowed for someone else? Therefore, it is mandatory to demolish such a building even if it is on the mosque wall. (T)

In Rad al-Muhtar it is stated:

Arabic: In Fatawa Qari al-Hidaya, it is mentioned that a person rented a waqf house and turned it into a flour mill. If it is not more beneficial or does not generate more income for the waqf, he will be compelled to demolish what he built. (Ah - brief summary) (T)

And we have already explained that planting trees in the aforementioned mosque without necessity is not permissible because it occupies the place of prayer and resembles sales and churches (because in this way, the place of prayer will be occupied and it will also resemble a church and synagogue. - T). And as it is not permissible to keep it, these branches of Fatawa Khaniya will be interpreted as based on a form of permissibility.

Arabic: Do you not see that it is prohibited while waqf is an act of worship? And it must be uprooted while waqf must be permanent. These are two proofs that it is not for the mosque. (T)

And the aforementioned branch in Bahr, Hawi, and Durr-e-Mukhtar can also be interpreted as planting in the mosque's courtyard (fana-e-masjid). And if it is proven that planting in the mosque's courtyard also indicates planting in the mosque itself, then this is another excellent interpretation for all the aforementioned branches. This is what became apparent to me. And Allah Almighty knows best.

Footnotes: 1. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/479. 2. Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/424.

फतावा रज़विया, खंड 16

अरबी: फिर अगर वह [उस पर] निर्माण करने का इरादा करता है, तो उसे रोका जाना चाहिए। भले ही वह कहे, "मेरा यही इरादा था [शुरुआत से]," उस पर विश्वास नहीं किया जाएगा (तातार खानिया)। जब स्वयं वाकिफ (वक़्फ़ करने वाले) के लिए यह नियम है, तो किसी और को इसकी अनुमति कैसे दी जा सकती है? इसलिए ऐसी इमारत को गिराना अनिवार्य है, भले ही वह मस्जिद की दीवार पर हो। (त)

रद अल-मुह्तार में है:

अरबी: फतावा कारी अल-हिदाया में है कि एक व्यक्ति ने एक वक़्फ़ घर किराए पर लिया और उसे आटे की चक्की में बदल दिया। यदि यह वक़्फ़ के लिए अधिक लाभदायक नहीं है या अधिक आय नहीं देता है, तो उसने जो बनाया है उसे गिराने के लिए उसे मजबूर किया जाएगा। (अह - संक्षेप में) (त)

और हम पहले ही स्पष्ट कर चुके हैं कि बिना आवश्यकता के उक्त मस्जिद में पेड़ लगाना जायज़ नहीं है क्योंकि यह नमाज़ की जगह को घेरता है और बिक्री तथा गिरजाघरों के समान है (क्योंकि इस तरह नमाज़ की जगह भी घिर जाएगी और यह गिरजाघर और सिनेगॉग से भी समानता रखेगा। - त)। और चूंकि इसे रखना जायज़ नहीं है, इसलिए फतावा खानिया की इन शाखाओं को जायज़ता के रूप में लिया जाएगा।

अरबी: क्या आप नहीं देखते कि यह निषिद्ध है जबकि वक़्फ़ इबादत है? और इसे उखाड़ना आवश्यक है जबकि वक़्फ़ को स्थायी होना चाहिए। ये दोनों इस बात के प्रमाण हैं कि यह मस्जिद के लिए नहीं है। (त)

और बहर, हावी और दुर्रे मुख्तार में उल्लिखित उक्त शाखा को मस्जिद के प्रांगण (फ़ना-ए-मस्जिद) में रोपण के रूप में भी समझा जा सकता है। और यदि यह सिद्ध हो जाता है कि मस्जिद के प्रांगण में रोपण करना स्वयं मस्जिद में रोपण करने का संकेत देता है, तो यह उपरोक्त सभी शाखाओं के लिए एक और उत्कृष्ट व्याख्या है। यह वही है जो मुझे स्पष्ट हुआ। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/479। 2. रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 3/424।

ثم اراد البناء منع ،ولو قال عنیت ذلک لم یصدق تاتارخانیة ، فاذ اکان ھذا فی الواقف فکیف بغیرہ فیجب ھدمہ ولو علی جدار المسجد ۱۔ مسجدیت کے بعد اگر وہ ایسا کرنا چاہے تو اسے روکا جائے گا اگرچہ وہ کہے کہ میرا شروع سے یہ ارادہ تھا، تو اس کی تصدیق نہیں کی جائے گی ،تاتار خانیہ ۔ جب خود واقف کا یہ حکم ہے تو غیر واقف کو کیسے اجازت ہوسکتی ہے لہٰذا ایسی عمارت کو گرادینا واجب ہے اگرچہ وہ مسجد کی دیوار پر ہو۔(ت)

رد المحتار میں ہے :

فی فتاوی قاری الھدایة استاجر دارا وقفاً، وجعلھا طاحونا ان لم یکن انفع ولا اکثر ریعاً الزم بھدم ما صنع ۲ اھ مختصراً۔ فتاوٰی قاری الہدایہ میں ہے کہ ایک شخص نے مکان وقف کو کرایہ پر لے کر اس میں آٹا پیسنے کی چکی بنادی اگر وہ وقف کے لئے زیادہ نفع وخوبی کا حامل نہیں تو جو کچھ اس نے بنایا اس کو گرانے پر مجبور کیا جائے گا اھ مختصراً (ت)

اور ہم بیان کر چکے بلا ضرورت مذکورہ مسجد میں پیڑ بونا جائز نہیں لشغلہ موضع الصلوۃ ولشبہہ البیع والکنائس (کیونکہ اسطرح نماز کی جگہ بھی مشغول ہوگی اور گرجا اور کلیسا سے مشابہت بھی ہوگی۔ت) اور یہ کہ اس کا باقی رکھنا جائز نہیں تو یہ فروع خانیہ صورت جواز پر محمول ہوں گی۔

الارتی انہ ممنوع والوقف قربة وانہ مقلوع والوقف مؤبد فذلک برھانان انہ لایکون للمسجد۔ کیا تو نہیں دیکھتا کہ وہ ممنوع ہے جبکہ وقف عبادت ہے اور اس کو اکھاڑنا لازم، جبکہ وقف کو ہمیشہ باقی رکھنا لازم ہے ، یہ دونوں دلیلیں ہیں اس پر کہ وہ مسجد کے لئے نہیں (ت)

اور فرع مذکور بحر وحاوی و در مختار فنائے مسجد میں غرس پر بھی محمول ہوسکتی ہے اور اگر ثابت ہو کہ فنائے مسجد میں بونا بھی دلالتہً مسجد میں بونا بتاتا ہے تو جملہ فروع مذکورہ کا یہ دوسرا عمدہ محمل ہے ھذا ماظھرلی (یہ ہے جو میرے لئے ظاہر ہوا۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم

حواشی: ۱ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۴۷۹ ۲ ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۲۴

Fatawa Rizvia (Volume 16)

Issue 160: From Meerut, 8 Jumada al-Thani 1330 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: A prostitute bought some shops through her profession. After a few days, the prostitute died. After her death, those shops were inherited by her sister, who has repented from her profession and is now married. Now, her sister wants to endow (waqf) this property, which she received through inheritance, in the name of a mosque. In this situation, is it permissible for the mosque manager to take these shops and spend their rent on the expenses of the mosque? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: Since those shops were not given to the prostitute exactly as wages for adultery or singing but she purchased them, even if the purchase was with that illicit money (zar-e-khabeeth), because in general prevailing contracts it is not a rule that money is shown and said "sell or buy for this specific money", but rather it is an absolute sale. Therefore, the contract and the haram cash do not merge. According to the fatwa-based school of Al-Karkhi, in such a state, impurity (khabasat) does not even enter the item purchased. Thus, those shops themselves would not be haram for that prostitute in this situation, let alone after transfer through inheritance. Therefore, the said endowment is not only correct but permissible and a source of reward, and it is permissible in every way for the trustees to take them and spend their rent on the mosque.

Arabic	**English Translation**
والمسئلة قد فصلنا ها فی فتاوٰنا ثم ان کان خبث بالا جتماع لو فرض لم یکن فیہ الا کراہۃ والوراثۃ ناقلة والوقف اخراج عن الملك والابحاث طویلة الا ذیال وانما یفتی فی الوقف بما ھو انفع لہ کیف و الصحۃ لا شك فیھا قطعاً۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔	We have detailed this issue in our Fatawa. Furthermore, if, hypothetically, impurity were to arise from the combination (of contract and illicit money), it would only involve dislike (karahat), while inheritance is a transfer (of ownership) and endowment (waqf) is a name for exit from ownership. There are long discussions on this. Undoubtedly, a fatwa regarding waqf is based on what is most beneficial for it. So how could it not be so here when there is absolutely no doubt about its validity. And Allah Almighty knows best. (t)

Issue 161: From Mauza Malkipur, Thana Katra, District Shahjahanpur, requested by all Muslims of the Mauza, 15 Jumada al-Thani 1330 AH What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say about this matter: the Eidgah in Mauza Malkipur is

very small, and by the grace of Allah Almighty, so many Muslims gather during the Eids that for praying and standing...

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

मसला 160: मेरठ से, 8 जमादी अल-थानी 1330 हिजरी धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: एक वेश्या ने अपने पेशे के माध्यम से कुछ दुकानें खरीदीं। कुछ दिनों बाद उस वेश्या की मृत्यु हो गई। उसकी मृत्यु के बाद, वे दुकानें उसकी बहन को विरासत में मिलीं, जिसने अपने पेशे से तौबा कर ली है और अब वह विवाहित है। अब उसकी बहन इस संपत्ति को, जो उसे विरासत में मिली है, अपनी ओर से एक मस्जिद के नाम पर वक्फ (बंदोबस्ती) करना चाहती है। इस स्थिति में, क्या मस्जिद के प्रबंधक के लिए इन दुकानों को लेना और उनके किराए को मस्जिद के खर्चों में खर्च करना जायज़ है? कृपया स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: चूंकि वे दुकानें वेश्या को सीधे तौर पर व्यभिचार या गायन के पारिश्रमिक के रूप में नहीं मिली थीं, बल्कि उसने उन्हें खरीदा था, भले ही खरीदारी उसी हराम पैसे (ज़र-ए-ख़बीस) से हुई हो, क्योंकि प्रचलित सामान्य अनुबंधों में यह नियम नहीं है कि पैसा दिखाकर कहा जाए कि "इस विशिष्ट पैसे के बदले बेचो या खरीदो", बल्कि यह एक पूर्ण बिक्री होती है। इसलिए, अनुबंध और हराम नकद राशि का मेल नहीं होता। इमाम अल-करखी के फतवे वाले मत के अनुसार, ऐसी स्थिति में खरीदी गई वस्तु में भी कोई अपवित्रता (ख़बासत) नहीं आती है। अत; वे दुकानें स्वयं उस वेश्या के लिए इस स्थिति में हराम नहीं होंगी, विरासत के माध्यम से हस्तांतरण के बाद तो बिल्कुल नहीं। इसलिए, उक्त वक्फ न केवल सही है बल्कि जायज़ और सवाब (पुण्य) का स्रोत होगा, और ट्रस्टियों (मुतवलियों) के लिए उन्हें लेना और उनका किराया मस्जिद में खर्च करना हर तरह से जायज़ होगा।

अरबी

والمسئلة قد فصلنا ها فی فتاوٰنا ثم ان کان خبث بالا جتماع لو فرض لم یکن فیہ الا کراہۃ والوراثۃ ناقلۃ والوقف اخراج عن الملك والابحاث طویلۃ الا ذیال وانما یفتی فی الوقف بما ھو انفع لہ کیف و الصحۃ لا شك فیھا قطعاً۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

हिंदी अनुवाद

हमने इस मसले को अपने फ़तावा में विस्तार से बयान कर दिया है। फिर अगर मान लिया जाए कि अनुबंध और नकदी के मेल से अपवित्रता आती भी है, तो उसमें केवल नापसंदगी (कराहियत) होगी, जबकि विरासत स्वामित्व का हस्तांतरण है और वक्फ स्वामित्व से बाहर निकलने का नाम है। इस पर लंबी बहसें हैं। निस्संदेह, वक्फ के संबंध में फतवा उसी पर दिया जाता है जो उसके लिए सबसे अधिक फायदेमंद हो। तो यहाँ

अरबी	हिंदी अनुवाद
	ऐसा क्यों नहीं होगा जबकि इसकी वैधता में बिल्कुल भी संदेह नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 161: मौज़ा मलकीपुर, थाना कटरा, जिला शाहजहाँपुर से, मौज़ा के सभी मुसलमानों द्वारा पूछा गया, 15 जमादी अल-थानी 1330 हिजरी धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि मौज़ा मलकीपुर में जो ईदगाह है वह बहुत छोटी है और अल्लाह तआला के फजल से ईदों में इतने मुसलमान जमा हो जाते हैं कि नमाज़ पढ़ने और खड़े होने की...

مسئلہ ۱۶۰: از میرٹھ ۸ جمادی الآخر ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک رنڈی نے اپنے پیشہ کے ذریعہ سے کچھ دکانیں خریدیں، چند روز کے بعد وہ رنڈی مرگئی، بعد مرنے کے وہ دکانیں وراثۃً اس کی بہن کو پہنچیں جو اپنے پیشہ سے تائب اور کسی کے نکاح میں ہے، اب اس کی بہن اپنی طرف سے اس جائیداد کو جو وراثۃً اس کو ملی ہے کسی مسجد کے نام وقف کرنا چاہتی ہے، اس صورت میں مہتمم مسجد کو ان دکانوں کا لینا اور ان کے کرایہ سے مسجد کے مصارف میں خرچ کرنا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جبکہ وہ دکانیں بعینہا رنڈی کو اجرتِ زنا یا غنا میں نہ ملی تھیں بلکہ اس نے خرید کیں، اگر چہ خریداری اسی زرِ خبیث سے ہو، تو از انجا کہ عامہ عقودِ رائجۃ میں یہ قاعدہ نہیں کہ روپیہ دکھا کر کہا جاتا ہو اس روپیہ کے عوض بیچ کرے یا خریدے بلکہ مطلق بیع ہوتی ہے تو عقد و نقد زرِ حرام پر جمع نہیں ہوتی اور مذہب کرخی مفتی بہ پر ایسی حالت میں اس شے مشتری میں خباثت بھی نہیں آتی، تو وہ دکانیں خود اس رنڈی کے لئے اس صورت میں حرام نہ ہوں گی، نہ کہ بعد انتقالِ وراثت۔ لہٰذا وقف مذکور نہ فقط صحیح بلکہ جائز و مورثِ ثواب ہوگا اور متولیوں کو ان کا لینا اور ان کا کرایہ مسجد میں صرف و خرچ کرنا ہر طرح جائز ہوگا۔

عربی **اردو ترجمہ**

والمسئلۃ قد فصلنا ھا فی فتاوٰنا ثم ان اس مسئلہ کو ہم نے اپنے فتاویٰ میں مفصل بیان کر دیا ہے، کان خبث بالا جتماع لو فرض لم یکن پھر اگر بالفرض عقد و نقد کے اجتماع سے خبث آئے بھی تو فیہ الا کراہۃ والوراثۃ ناقلۃ والوقف اس میں صرف کراہت آئے گی جبکہ وراثت نقل کرنے والی

عربی	اردو ترجمہ
اخراج عن الملك والابحاث طويلة الا ذيال وانما يفتى فى الوقف بما هو انفع لہ كيف و الصحۃ لا شك فيها قطعاً۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔	اور وقف ملک سے اخراج کا نام ہے اور اس میں طویل مباحث ہیں، اور بلاشبہ وقف میں فتویٰ اسی پر ہوتا ہے جو اس کے لئے زیادہ نفع بخش ہو تو یہاں کیونکر ایسا نہ ہوگا جبکہ اس کی صحت میں قطعاً شک نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۱۶۱: از موضع ملکی پور تھانہ کٹرہ ضلع شاہجہان پور مسئولہ جملہ مسلماناں موضع ۱۵ جمادی الآخر ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ جو عید گاہ موضع ملکی پور میں ہے وہ بہت چھوٹی ہے اور عیدین میں بفضلہ تعالیٰ اس قدر مسلمان جمع ہو جاتے ہیں کہ نماز پڑھنے اور کھڑے ہونے کی

Fatawa Razawiyyah Volume Sixteen (16)

Space is insufficient; people stand outside the Eidgah to pray. The Eidgah is located in a graveyard. If expanded, graves might come inside. The place is not protected; animals urinate there, etc. In such a situation, can the old Eidgah be abandoned for another location that is very elevated, spacious, and protected in every way, where animals cannot go, and construction be carried out after expansion? And can the old Eidgah be turned into a graveyard if abandoned? Please provide a distinguished answer according to the noble Sharia. Explain and be rewarded.

Answer: From the questioner's statement, it is understood that this location is a village. According to the school of our noble Imams (may Allah be pleased with them), Eid prayers are not permissible in a village. Therefore, an Eidgah cannot be a religious endowment (Waqf) there as it is without necessity and without being an act of closeness (qurbat), rather it is contrary to it. Thus, that land and building are the property of the founders; they have the right to do whatever they wish with it—whether they build their house, engage in farming, or make it a graveyard. And if they build another Eidgah there now, it will have the same status. It is stated in Durr al-Mukhtar:

Arabic Quote: 1 فی القنیة صلوة العید فی القری تکرہ تحریما ای اشتغال بمالا یصح. *Translation:* In Qunyah it is [mentioned] that Eid prayer in a village is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi), meaning being occupied with something that is not correct (T).

In the same book's chapter on Waqf, it says:

Arabic Quote: 2 شرطه ان یکون قربة فی ذاتہ. *Translation:* The condition for Waqf is that it should be a desired act of closeness by its nature. (T)

Problem 162: From School, addressed to Islam, sent by Maulana Yaqub Ali, 23rd Jumada al-Akhira 1330 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say on this matter: Zaid's profession is selling drums (Dholak); he sells both covered and uncovered drums. Amr's profession is medicine (Hikmat/Tibbat/Unani) but he also engages in gambling and takes money from patients through deception. If Zaid and Amr give some money for mosque repairs or building a mosque, should their money be taken and spent on the mosque?

1 Durr al-Mukhtar, Chapter of Eidain, Mujtabai Press, Delhi, 1/114 2 Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/477

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

जगह कम पड़ती है; लोग नमाज़ के लिए ईदगाह से बाहर खड़े होते हैं। ईदगाह कब्रिस्तान में स्थित है। यदि विस्तार किया जाए, तो कब्रें अंदर आने की संभावना है। स्थान सुरक्षित भी नहीं है; मवेशी आदि पेशाब आदि करते हैं। ऐसी स्थिति में, क्या पुरानी ईदगाह को छोड़कर किसी अन्य स्थान पर, जो बहुत ऊँचा, विशाल और हर तरह से सुरक्षित हो, जहाँ मवेशी नहीं जा सकते, विस्तार करके निर्माण कराया जा सकता है? और क्या पुरानी ईदगाह को छोड़ने की स्थिति में उसे कब्रिस्तान बनाया जा सकता है? शरीयत के अनुसार उत्तर दें। बताएं और पुण्य कमाएं।

जवाब: प्रश्नकर्ता के कथन से ज्ञात हुआ कि यह स्थान एक गाँव है। हमारे इमामों (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के मज़हब में गाँवों में ईद की नमाज़ जायज़ नहीं है। इसलिए वहाँ ईदगाह वक्फ नहीं हो सकती क्योंकि यह बिना किसी ज़रूरत और बिना किसी पुण्य कार्य (क़ुरबत) के है, बल्कि इसके विपरीत है। अतः वह ज़मीन और इमारत निर्माताओं की मिल्कियत (संपत्ति) है; उन्हें अधिकार है कि वे उसमें जो चाहें करें—चाहे अपना घर बनाएँ, खेती करें या कब्रिस्तान बनाएँ। और यदि वे अब वहाँ दूसरी ईदगाह बनाएँगे, तो उसकी भी यही स्थिति होगी। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

अरबी उद्धरण: 1 يصح بمالا اشتغال ای تحریما تکره القری فی العید صلوة القنیة فی.
अनुवाद:.क़ुनिया में है कि गाँव में नमाज़-ए-ईद मकरूह-ए-तहरीमी है, यानी ऐसी चीज़ में मशगूल होना है जो सही नहीं है। (त)

उसी पुस्तक के'किताबुल वक्फ़' में है:

अरबी उद्धरण: 2 ذاتہ فی قربة یکون ان شرطه. अनुवाद: वक्फ़ की शर्त यह है कि वह अपनी ज़ात के एतबार से.क़ुर्बत-ए-मक़सूदा हो। (त)

मसला 162: स्कूल से, इस्लामी के नाम, प्रेषक मौलवी याकूब अली, 23 जमादी-उल-आखिर 1330 हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद का पेशा ढोलक बेचने का है; वह मढ़े हुए और बिना मढ़े हुए दोनों तरह के ढोलक बेचता है। अम्र का पेशा हिकमत (यूनानी चिकित्सा) है लेकिन वह जुआ भी खेलता है और मरीज़ों से धोखे से पैसे लेता है। यदि ज़ैद और अम्र मस्जिद की मरम्मत या मस्जिद बनवाने के लिए कुछ पैसे दें, तो क्या उनके पैसे लेकर मस्जिद में खर्च किए जाएँ?

1 दुर्रे मुख्तार, बाबुल ईदैन, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/114 2 दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ़, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/477

पेज 343/631

جگہ نہیں رہتی عیدگاہ سے باہر نماز کے واسطے کھڑے ہوتے ہیں اور عیدگاہ قبرستان میں واقع ہے اگر یہاں وسعت دی جائے تو قبریں اندر آنے کا احتمال ہے اور جگہ بھی تحفظ کی نہیں ہے، مویشی وغیرہ پیشاب وغیرہ کرتے ہیں، ایسی حالت میں عیدگاہ قدیمی چھوڑ کر دوسری جگہ اگر بہت بلند ہے اور فضا کی جگہ ہے اور ہر قسم کا تحفظ ہے، مویشی وغیرہ بھی وہاں نہیں جاسکتے ، وسعت دے کر تعمیر کرائی جائے یا نہیں؟ اور عید گاہ قدیمی میں بحالت چھوڑنے قبرستان بناسکتے ہیں یا نہیں؟ از روئے شرع شریف معزز و ممتاز فرمائیے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: بیان سائل سے معلوم ہوا کہ یہ موضع ایک گاؤں ہے، اور ہمارے ائمہ کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم کے مذہب میں گاؤں میں عیدین جائز نہیں تو وہاں عید گاہ وقف نہیں ہو سکتی کہ محض بے حاجت و بے قربت بلکہ مخالفِ قربت ہے، تو وہ زمین وعمارت ملکِ بانیان ہیں انہیں اختیار ہے اس میں جو چاہیں کریں، خواہ اپنا مکان بنائیں یا زراعت کریں یا قبرستان کرائیں، اور اب وہاں دوسری عیدگاہ بنائیں گے اس کی بھی یہی حالت ہوگی۔ درمختار میں ہے:

فی القنیۃ صلوۃ العید فی القری تکرہ تحریما ای اشتغال بمالا یصح ۱۔ قنیہ میں ہے کہ گاؤں میں نمازِ عید مکروہِ تحریمی ہے یعنی ایسی چیز میں مشغول ہونا ہے جو صحیح نہیں (ت)

اسی کی کتاب الوقف میں ہے:

شرطہ ان یکون قربۃ فی ذاتہ ۲۔ شرطِ وقف یہ ہے کہ وہ اپنی ذات کے اعتبار سے قربتِ مقصودہ ہو۔ (ت)

مسئلہ ۱۶۲: از اسکول بنام اسلامی مرسلہ مولوی یعقوب علی ۲۳ جمادی الآخرہ ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید کا پیشہ ڈھولک فروخت کرنے کا ہے، مڑھے ہوئے اور بغیر مڑھے ہوئے دونوں قسم کے ڈھولک فروخت کرتا ہے۔ عمرو کو پیشہ حکمت طبابت بید حکیمی کا کرتا ہے اور قمار بازی بھی کرتا ہے اور دھوکا دہی کرکے مریضوں سے روپیہ لیتا ہے۔ زید و عمرو یہ لوگ کچھ روپیہ مسجد کی مرمت یا مسجد بنوانے میں دیں تو ان کا روپیہ لے کر مسجد میں صرف کیا جائے

۱ درمختار باب العیدین مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۱۱۴ ۲ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۴۷۷

...or not? State the verdict and be rewarded.

The Answer: As long as we do not know that this specific money given to us is from an unlawful (haram) source, its acceptance and spending on the mosque is permissible; there is no harm.

We take this as long as we do not know of a specific thing to be haram, as stated in al-Hindiyyah from al-Dhakhira from Imam Muhammad. And Allah Almighty knows best.

And we accept it as long as we do not have knowledge of a specific thing being haram, as is narrated from Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) in al-Hindiyyah with reference to al-Dhakhira.

And Allah Almighty knows best.

Issue 163 to 165: From Shamsabad, District Kamilpur, Punjab area. Sent by Maulvi Qazi Ghulam Gilani Sahib, 18 Rajab al-Murajjab 1331 AH.

Inquiry to the Presence of the Mujaddid of the present century, the Virtuous Barelvi, the Succour of the people, the assembly of knowledge, forbearance, and respect, Imam of the scholars, and foremost among the virtuous, may his benefit, grace, honor, and dignity continue! What do the scholars of religion say regarding this: Zaid was the Imam of a mosque. After his death, his real brother remained Imam for a long time. When he also passed away, Zaid's son, Bakr, became the Imam. But since he was leading prayers in another mosque, he appointed a deputy (Khalifa) in this mosque with the consent of the congregants. He fixed a small portion of the Imamate's income for him and decided to take the rest himself. Thus, for several years, whichever deputy came one after another remained bound by this condition. Until a scholar named Khalid, a student of Maulvi Zaid, said to his teacher's son Bakr, "Appoint me as Imam in this mosque; I will be your deputy and will not cause any loss to your fixed customary stipends." So, Bakr appointed Khalid as deputy on this agreement. For approximately seventeen or eighteen years, Khalid performed Imamate duties according to the mentioned condition and never objected to the fixed matters. Now, since Bakr's son has reached adulthood and is proficient in the knowledge of Imamate, Bakr wants to dismiss Khalid and appoint his son as Imam. At the time of Khalid's initial appointment, Khalid had accepted that when your son becomes an adult capable of Imamate, or for any other reason if you ever dismiss me, I will have no excuse like the previous deputies. Now, Khalid is retreating

from his agreement and saying, "I am not your deputy because since I have been performing the obligatory prayers, Tarawih, Eid, and other mosque services, along with community courtesies like Khatm, Dua, and Durood myself, I have become a permanent Imam; you have no authority to dismiss me..."

---

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Karahiya, Chapter 12 on Gifts and Hospitalities, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/342.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

...या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: जब तक हमें यह ज्ञात न हो कि जो विशिष्ट धन हमें दिया जा रहा है वह हराम (अवैध) स्रोत से है, तब तक उसे स्वीकार करना और मस्जिद में खर्च करना जायज़ है; इसमें कोई हर्ज नहीं है।

हम इसे तब तक स्वीकार करते हैं जब तक हमें किसी विशिष्ट चीज़ के हराम होने का ज्ञान न हो, जैसा कि 'हिन्दिया' में 'ज़ख़ीरा' के हवाले से इमाम मुहम्मद से उद्धृत है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

और हम इसे तब तक स्वीकार करते हैं जब तक हमें किसी विशिष्ट वस्तु के हराम होने का ज्ञान न हो, जैसा कि इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) से 'हिन्दिया' में 'ज़ख़ीरा' के हवाले से उद्धृत है।

और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 163 से 165: शम्स आबाद, जिला कैमलपुर, पंजाब क्षेत्र से। मौलवी क़ाज़ी गुलाम गिलानी साहब द्वारा प्रेषित, 18 रजब अल-मुरज्जब 1331 हिजरी।

वर्तमान शताब्दी के मुजद्दिद, फ़ाज़िल बरेलवी, ग़ौसुल अनाम, ज्ञान, धैर्य और सम्मान के संगम, विद्वानों के इमाम और श्रेष्ठ जनों के अग्रणी, अल्लाह उनकी इफ़ादा, इफ़ाज़ा, प्रतिष्ठा और सम्मान को बनाए रखे, की सेवा में निवेदन! विद्वान इस बारे में क्या कहते हैं: ज़ैद एक मस्जिद का इमाम था। उसकी मृत्यु के बाद उसका सगा भाई लंबे समय तक इमाम रहा। जब उसका भी देहांत हो गया, तो ज़ैद का बेटा बक्र इमाम बना। लेकिन चूँकि वह दूसरी मस्जिद में इमामत करता था, इसलिए उसने इस मस्जिद में नमाज़ियों की सहमति से अपना 'ख़लीफ़ा' (प्रतिनिधि) नियुक्त किया और उसके लिए इमामत की आय का एक छोटा हिस्सा तय किया और बाकी स्वयं लेने का निर्णय लिया। इस प्रकार कई वर्षों तक जो भी ख़लीफ़ा एक के बाद एक आए, वे इसी शर्त के पाबंद रहे। यहाँ तक कि ख़ालिद नाम के एक मौलवी, जो ज़ैद के छात्र थे, ने अपने उस्ताद के बेटे बक्र से कहा कि मुझे इस मस्जिद में इमाम नियुक्त करें, मैं आपका ख़लीफ़ा रहूँगा और आपके तयशुदा वज़ीफ़ों में कोई कमी नहीं करूँगा। अतः बक्र ने ख़ालिद को इस इकरारनामे पर ख़लीफ़ा नियुक्त किया। लगभग सत्रह-अठारह वर्षों तक ख़ालिद उक्त शर्त के अनुसार इमामत करता रहा और तयशुदा मामलों में कभी कोई आपत्ति नहीं की। अब चूँकि बक्र का बेटा बालिग हो गया है और इमामत के ज्ञान में निपुण है, इसलिए बक्र ख़ालिद को हटाकर अपने बेटे को इमाम बनाना चाहता है। ख़ालिद की

शुरुआती नियुक्ति के समय उसने स्वीकार किया था कि जब आपका बेटा बालिग और इमामत के योग्य हो जाएगा, या किसी और कारण से जब कभी आप मुझे हटा देंगे, तो मुझे पिछले ख़लीफ़ाओं की तरह कोई आपत्ति नहीं होगी। अब ख़ालिद अपने वादे से फिरते हुए कहता है कि मैं तुम्हारा कोई ख़लीफ़ा नहीं हूँ क्योंकि जब मैं फ़र्ज़ नमाज़, तरावीह, ईद और मस्जिद की अन्य सेवाएँ और मोहल्ले वालों की दुआ, दरूद आदि सब स्वयं कर रहा हूँ, तो मैं स्थायी इमाम बन गया हूँ, आपको मुझे हटाने का कोई अधिकार नहीं है...

---

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल कराहिया, अध्याय 12, उपहारों और मेहमाननवाजी के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/342.

یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جب تک ہمیں معلوم نہ ہو کہ یہ خاص روپیہ جو ہم کو دیتا ہے وجہ حرام سے ہے اس کا لینا اور مسجد میں صرف کرنا جائز ہے کچھ حرج نہیں۔

به نأخذ مالم نعرف شیئاً حراماً بعینه اور ہم اسی کو قبول کرتے ہیں جب تک کہ کسی معین شے کذا في الهندية عن الذخيرة عن کے حرام ہونے کا ہمیں علم نہ ہو، جیسا کہ ہندیہ میں بحوالہ الامام محمد- والله تعالی اعلم. ذخیرہ امام محمد رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ سے منقول ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۶۳ تا ۱۶۵: از شمس آباد ضلع کیمل پور پنجاب علاقہ مرسلہ مولوی قاضی غلام گیلانی صاحب ۱۸ رجب مرجب ۱۳۳۱ھ

الاستفتاء فی حضرت مجدد المائة الحاضرة الفاضل البریلوی غوث الانام مجمع العلم والحلم والاحترام امام العلماء ومقدام الفضلاء لازال بالافادة والافاضة والعز والاکرام ! کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ زید ایک مسجد کا امام تھا بعد اس کی موت کے اس کا برادر حقیقی ایک مدت تک امام رہا جب وہ بھی انتقال کر گیا تو زید کا بیٹا بکر امام ہوا مگر چونکہ وہ دوسری مسجد میں امامت کرتا تھا اس مسجد میں اس نے برضائے مقتدیان اپنا خلیفہ مقرر کیا اور اس کے لئے معلومات امامت سے ایک شے قلیل مقرر کی اور باقی کا خود لینا ٹھہرایا چنانچہ کئی برس تک جو خلیفہ یکے بعد دیگرے آیا اسی شرط کا پابند رہا یہاں تک کہ خالد نام مولوی زید کے شاگرد علمدینی نے اپنے استاد زادے بکر سے کہا کہ مجھ کو اس مسجد میں آپ امام مقرر کیجئے میں آپ کا خلیفہ رہوں گا اور آپ کے

وظائف مقررہ معہودہ میں کوئی نقصان نہ کروں گا پس بکر نے خالد کو اس اقرار پر خلیفہ مقرر کیا اور تخمیناً سترہ اٹھارہ برس تک خالد یہ پابندی شرط مذکور امامتی کراتا رہا اور امور مقررہ میں کبھی چون و چرا نہ کی، اب چونکہ بکر کا بیٹا بالغ ہو گیا ہے اور علم امامت سے بہرہ مند ہے لہذا بکر خالد کو برطرف کرکے اپنے بیٹے کو امام کرنا چاہتا ہے اور ابتدائے تقرر خالد کے وقت خالد نے تسلیم کر لیا تھا کہ آپ کے بیٹے جب بالغ قابل امامت ہوں یا اور کسی امر سے جب کبھی آپ مجھ کو موقوف کر دیں گے تو مثل خلفائے سابقین کے مجھ کو عذر نہ ہو گا، اب خالد اپنے اقرار سے فرار کرکے کہتا ہے کہ میں تمہارا کوئی خلیفہ نہیں کیونکہ جب میں نماز فرض و تراویح و عید وغیرہ خدمات مسجد و مراعات اہل محلہ ختم دعا، درود سب بذات خود کرتا رہا تو میں امام مستقل ہو گیا تم کو میرے عزل کا کوئی اختیار

---

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب الثانی عشر فی الہدایا والضیافات نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۴۲

Fatawa Razviyah Volume Sixteen (16)

...no, and whatever I gave you or let you take beforehand was out of modesty and shyness, otherwise you have no right. It's not right that I lead the prayer while you take the benefits; what is the meaning of succession and originality then? So, Bakr gathered the local scholars to investigate Khalid and, after explaining, order him to step down. But Khalid is a bit of a clever man; he asks the scholars sometimes for the definition of 'imamate', sometimes for the meaning of 'khalifa' (successor), sometimes for the meaning of 'stipend of imamate'. Sometimes he asks whether the definition of 'imam' applies to him or to Bakr. In short, he wastes time in such talk. The scholars here do not find this issue explicitly and in detail in any book, and they do not have the capacity to derive a judgment by inferring from various chapters of the issue and agreed-upon precedents. Since Your Radiance, by the grace of Allah Almighty, is a Mujtahid (independent jurist) of the refined Hanafi school, rather of all true schools, and this is accepted by both supporters and opponents, therefore, the request is: Will Khalid, despite giving the stipends of imamate to Bakr by acknowledgement of succession for sixteen or seventeen years, be considered a legally independent imam like the previous successors? Even though all the followers, except for two or four people, are very unhappy with Khalid's evasion of his acknowledgement. Or, like the previous successors, will Khalid also be just a successor (deputy)? Be it clear that in many places in this country, it is the custom that one person is the imam of one mosque, and for the rest of the mosques, he does not personally perform the imamate but maintains such control that he takes the major benefits of those mosques for himself and gives a small portion of the income to the 'khalifa' (deputy). If he wishes, he suspends him and appoints someone else in his place. Since from the beginning, this arrangement is settled between the principal and the deputy, the followers do not object to Bakr's control in any way. Even in the British courts, one or two cases were filed regarding this matter, in which the principal was successful. Please explain and be rewarded.

الجواب (The Answer): This issue consists of three points: First: Can an Imam appoint another person as his deputy? Second: If he can, will the principal be entitled to the stipends of imamate, and will the deputy only be able to take what the principal has specified for him? Since the deputy performs the acts and services of imamate, will he be entitled to all the remuneration, and will the principal be considered dismissed? Third: If the principal is not dismissed but remains the actual imam and this person is his appointed deputy, then does the principal imam have the authority

to dismiss this deputy and appoint another deputy in his place or not? By the grace of Allah, these three issues are clear and explicit. First Issue: Yes, the imam can appoint another as his deputy. It is stated in Fatawa-e-Khulasa:

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

...नहीं, और पहले ही से जो कुछ मैंने तुम्हें दिया या लेने दिया वह शर्म व हया की वजह से था वरना तुम्हारा कोई हक़ नहीं है। यह कैसे मुमकिन है कि इमामत मैं कराऊं और मुनाफ़ा तुम लो, ख़िलाफ़त और असलियत के क्या मायने? तो बक्र ने इलाक़े के उलमा को जमा किया ताकि ख़ालिद से तहक़ीक़ करें और उसे समझाकर बरतरफ़ (हटाने) का हुक्म दें। मगर ख़ालिद थोड़ा चालाक आदमी है, वह उलमा से कभी इमामत की तारीफ़ (परिभाषा), कभी ख़लीफ़ा के मायने, कभी इमामत के वज़ीफ़े के मायने पूछता है। कभी कहता है कि इमाम की तारीफ़ मुझ पर सादिक़ आती है या बक्र पर। ग़रज़ कि ऐसी बातों में वक़्त टाल देता है, यहाँ के उलमा को यह मसला वाज़ेह तौर पर और तफ़सील से किसी किताब में नहीं मिलता और न ही उनमें इतनी क़ाबिलियत है कि मसले के मुख़्तलिफ़ हिस्सों और मुत्तफ़िक़ा नज़ायिर (मिसालों) से इस्तमबात (नतीजा निकाल) कर के फ़ैसला करें। चूंकि हुज़ूर (अहमद रज़ा ख़ान) अल्लाह के फ़ज़्ल से मज़हब-ए-हनफ़ी बल्कि तमाम हक़ मज़ाहिब के मुज्तहिद हैं और यह बात मुवाफ़िक़ व मुख़ालिफ़ सब मानते हैं, लिहाज़ा गुज़ारिश है कि: क्या ख़ालिद, सोला-सत्रह साल तक बक्र को ख़िलाफ़त के इक़रार के साथ इमामत का वज़ीफ़ा देने के बावजूद, शरीयत की रूह से पिछले ख़लीफ़ाओं की तरह मुस्तक़िल इमाम माना जाएगा? जबकि मुक़्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) लोग, सिवाय दो-चार के, ख़ालिद के इस इक़रार से मुकरने से सख़्त नाखुश हैं। या पिछले ख़लीफ़ाओं की तरह ख़ालिद भी ख़लीफ़ा (नायब) ही रहेगा? वाज़ेह हो कि इस मुल्क में कई जगह दस्तूर है कि एक शख़्स एक मस्जिद का इमाम होता है और बाक़ी मस्जिदों में ख़ुद इमामत तो नहीं करता मगर उन पर ऐसा क़ब्ज़ा रखता है कि उन मस्जिदों का बड़ा मुनाफ़ा ख़ुद ले लेता है और मामूली आमदनी ख़लीफ़ा (नायब) को दे देता है। अगर वह चाहे तो उसे हटा देता है और उसकी जगह दूसरे को मुक़र्रर कर देता है। चूंकि शुरू ही से असल और ख़लीफ़ा के दरमियान यही बात तय होती है, इसलिए मुक़्तदी लोग बक्र के इस तसर्रुफ़ (अधिकार) पर किसी तरह का ऐतराज़ नहीं करते। अंग्रेज़ी कचहरी में भी इस बारे में एक-आध मुक़द्दमा हुआ जिसमें असल (मालिक) ही कामयाब हुआ। बयान फ़रमाएं और सवाब पाएं।

अल-जवाब (उत्तर): यह मसला तीन सवालों पर मुश्तमिल (आधारित) है: पहला: क्या इमाम दूसरे को अपना नायब (प्रतिनिधि) मुक़र्रर कर सकता है? दूसरा: अगर कर सकता है तो क्या इमामत के वज़ीफ़े का हक़दार वह असल (इमाम) होगा और नायब सिर्फ़ उतना ही ले सकेगा जितना असल ने उसके लिए तय किया है? या चूंकि इमामत के काम और ख़िदमात यह नायब अंजाम देता है, इसलिए

वही पूरी आमऽनी का हक़दार होगा और असल को बर्खास्त समझा जाएगा? तीसरा: अगर असल बर्खास्त नहीं बल्कि वही असल इमाम है और यह उसका मुक़ऽरऽ किया हुआ नायब है, तो क्या असल इमाम को इस नायब को हटाने और उसकी जगह दूसरा नायब मुक़ऽरर करने का इख़्तियार है या नहीं? अल्हम्दुलिल्लाह, ये तीनों मसले वाज़ेह और साफ़ हैं। पहला मसला: हाँ, इमाम दूसरे को अपना नायब मुक़ऽरऽ कर सकता है, फ़तावा-ए-ख़ुलासा में है:

نہیں اور قبل ہی سے جو کچھ میں نے تم کو دیا یا لینے دیا وہ شرم و حیا کی وجہ سے تھا ورنہ تمہارا کوئی استحقاق نہیں ہے کہ امامت تو میں کراؤں اور منافع تم لو، خلافت اور اصالت کے کیا معنی پس بکر نے علمائے اطراف کو جمع کیا تھا کہ خالد سے تحقیق کریں اور فہمائش کر کے اس کو برطرف ہونے کا حکم دیں مگر خالد ذرا چالاک آدمی ہے علماء سے کبھی امامت کی تعریف، کبھی خلیفہ کے معنی، کبھی وظیفہ امامت کے معنی دریافت کرتا ہے۔ کبھی کہتا ہے کہ امام کی تعریف میرے پر صادق آتی ہے یا کہ بکر پر۔ غرض کہ ایسی باتوں میں وقت ٹال دیتا ہے، یہاں کے علماء کو یہ مسئلہ مصرحہ طور پر اور مفصل کسی کتاب میں نہیں ملتا اور ایسی طاقت نہیں کہ اجزائے مسئلہ کو ابواب مختلفہ ونظائر متفقہ سے استنباط کر کے فیصلہ کریں، چونکہ حضور پر نور بفضلہ تعالیٰ مذہب مہذب حنفی کے بلکہ جمیع مذاہب حقہ کے مجتہد ہیں اور موافق و مخالف سب کے مسلم ہیں لہذا التماس کہ خالد با وجود دینے وظائف امامت کے بکر کو بہ اقرارِ خلافت سولہ سترہ برس تک مثل خلفائے پیشیں کے شرعاً مستقل امام منصور ہوگا۔ حالانکہ مقتدی لوگ کل سوا دو چار آدمیوں کے خالد کے اس فرار عن الاقرار سے سخت ناخوش ہیں یا مثل خلفائے پیشیں کے خالد بھی خلیفہ ہی ہوگا، واضح ہو کہ اس ملک میں کئی جگہ دستور ہے کہ ایک شخص ایک مسجد کا امام ہوتا ہے اور باقی مساجد میں خود امامت کا مباشر تو نہیں ہوتا مگر ایسا تصرف رکھتا ہے کہ ان مساجد کے عمدہ عمدہ منافع خود لے لیا کرتا ہے اور معمولی قسم کی آمدنی خلیفہ کو دیا کرتا ہے اور چاہتا ہے تو اسے موقوف کر دیتا ہے اور دوسرا اس کی جگہ قائم کر دیتا ہے اور چونکہ اول ہی سے یہ بات قرار داد بین الاصل و الخلیفہ ہوا کرتی ہے اور مقتدی لوگ بکر کے اس

تصرف پر کسی طرح کے معترض نہیں ہوتے، کچہری انگریزی میں بھی ایک آدھ مقدمہ اس امر کا کیا گیا جس میں اصل ہی کامیاب ہوا۔ بینوا توجروا۔

الجواب: یہ مسئلہ تین مسائل پر مشتمل: اول: آیا امام دوسرے کو اپنا نائب مقرر کرسکتا ہے؟ دوم: اگر کر سکتا ہے تو وظائف امامت کا مستحق وہ اصل ہو گا اور نائب صرف اسی قدر لے سکے گا جو اصل نے اس کے لئے بتایا ازانجا کہ فعل و خدماتِ امامت یہ نائب بجالاتا ہے، یہی جملہ معلومات کا مستحق ہو گا اور اصل معزول سمجھا جائے گا۔ سوم: اگر اصل معزول نہیں بلکہ وہی اصل امام اور یہ اس کا مقرر کیا ہوا نائب ہے تو آیا امام اصل کو اس نائب کے معزول کر دینے اور اس کی جگہ دوسرا نائب مقرر کرنے کا اختیار ہے یا نہیں؟ بحمداللہ یہ تینوں مسائل واضح و مصرح ہیں۔ مسئلہ اولیٰ: ہاں امام دوسرے کو اپنا نائب مقرر کر سکتا ہے، فتاویٰ خلاصہ میں ہے:

| Arabic: الامام يجوز استخلافہ بلااذن بخلاف القاضی علی ھذا لاتکون وظیفتہ شاغرۃ وتصح النیابۃ ۱۔ | English Translation: It is permissible for an Imam to appoint a deputy without prior permission, unlike a judge. On this basis, his post does not remain vacant and the deputyship is valid. (T) |

Second Issue: The original (appointed) Imam is entitled to the official stipends of the imamate, and the deputy can only take the amount that the original Imam fixed for him. It is stated in Fatawa Khayriyya:

| Arabic: یجب العمل بماعلیہ الناس وخصوصاً مع العذر، وعلی ذلک جمیع المعلوم للمستنیب ولیس للنائب الا الاجرۃ التی استأجرہ بھا ۲۔ | English Translation: It is obligatory to act upon what is customary among people, especially in the case of an excuse. Therefore, all the known (allocations) will belong to the original Imam; the deputy will only receive the wages for which the original has hired him. (T) |

Third Issue: In the aforementioned case, when the original Imam fixes something for the deputy, the deputy becomes the employee (ajir) of the original. If that wage is specified, then the contract is valid (ijara sahiha), otherwise it is deficient (fasida). And if nothing is fixed nor is there any customary indication, then he is not even an employee but merely a voluntary worker. In the latter case, it is obvious that the deputy has no entitlement at all. His work was a free service on behalf of the original. The original can stop him whenever he wants, nor is he entitled to any compensation in this case. A similar situation is mentioned in Quniyya:

| Arabic: ۳۔ ان النائب لا یستحق شیئاً من الوقف لان الاستحقاق بالتقریر ولم یوجد | English Translation: Indeed, the deputy is not entitled to anything from the endowment (waqf) because entitlement comes through formal appointment, which is absent here. (T) |

And in the previous case, the deputy is an employee. It is stated in Bahr al-Ra'iq: "The deputy is a paid agent (wakil bi-l-ujrah)."

---

1. Radd al-Muhtar, referring to Khulasa Kitab al-Waqf, section on observing waqf conditions in leasing, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/408; Fatawa Khayriyya, referring to Khulasa Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/151.
2. Fatawa Khayriyya, referring to Khulasa Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/151.

3. Radd al-Muhtar, referring to al-Quniyya Kitab al-Waqf, section on observing waqf conditions in leasing, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/408; al-Uqud al-Durriyya, referring to Bahr al-Ra'iq Kitab al-Waqf, Chapter 3, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 1/225.
4. Bahr al-Ra'iq Kitab al-Waqf, H.M. Saeed Company, Karachi, 5/231.

| अरबी: الامام یجوز استخلافہ بلااذن بخلاف القاضی علی ھذا لاتکون وظیفتہ شاغرۃ وتصح النیابۃ ۱۔ | हिंदी अनुवाद: इमाम के लिए बिना अनुमति के प्रतिनिधि नियुक्त करना जायज़ है, जबकि काज़ी के लिए ऐसा नहीं है। इसी आधार पर उसका पद रिक्त नहीं रहता और प्रतिनिधित्व सही है। (त) |

दूसरा मसला: इमामत के भत्तों का हकदार असल (मूल इमाम) होगा और प्रतिनिधि केवल उतना ही ले सकेगा जो असल ने उसके लिए तय किया है। फ़तावा खैरिया में है:

| अरबी: یجب العمل بماعلیہ الناس وخصوصاً مع العذر، وعلی ذلک جمیع المعلوم للمستنیب ولیس للنائب الا الاجرۃ التی استأجرہ بھا ۲۔ | हिंदी अनुवाद: लोगों में जो प्रचलित है उस पर अमल करना वाजिब है, विशेष रूप से मजबूरी की स्थिति में। इसलिए, सभी ज्ञात भत्ते असल इमाम के लिए होंगे; प्रतिनिधि को केवल उतनी ही मज़दूरी मिलेगी जिस पर असल ने उसे रखा है। (त) |

तीसरा मसला: उक्त स्थिति में वह प्रतिनिधि, जब असल उसके लिए कुछ तय करे, असल का कर्मचारी होता है। फिर अगर वह मज़दूरी तय है तो अनुबंध सही (इजारा सहीह) है अन्यथा दोषपूर्ण (फासिद)। और अगर कुछ भी तय नहीं है और न ही कोई प्रथागत संकेत है, तो वह कर्मचारी भी नहीं बल्कि केवल स्वैच्छिक कार्यकर्ता है। बाद वाली स्थिति में यह स्पष्ट है कि प्रतिनिधि का कोई हक नहीं बनता। उसका कार्य असल की ओर से एक मुफ्त सेवा थी। असल जब चाहे उसे रोक सकता है, और न ही वह इस स्थिति में किसी मुआवजे का हकदार है। कुनिया में ऐसी ही एक स्थिति का उल्लेख है:

| अरबी: ان النائب لا یستحق شیئاً من الوقف لان الاستحقاق بالتقریر ولم یوجد ۳۔ | हिंदी अनुवाद: बेशक प्रतिनिधि वक्फ़ में से किसी भी चीज़ का हकदार नहीं होता क्योंकि हक आधिकारिक नियुक्ति से होता है जो यहाँ नहीं पाई गई। (त) |

और पिछली स्थिति में वह प्रतिनिधि एक कर्मचारी है। बहर-उर-राइक में है: "प्रतिनिधि एक सशुल्क एजेंट है।"

---

1. रद-उल-मुहतार, हवाला खुलासा किताब अल-वक्फ़, अनुभाग: पट्टे पर वक्फ़ की शर्तों का पालन, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/408; फ़तावा खैरिया, हवाला खुलासा किताब अल-वक्फ़, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 1/151.

2. फ़तावा खैरिया, हवाला खुलासा किताब अल-वक्फ़, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 1/151.
3. रद-उल-मुहतार, हवाला अल-कुनिया किताब अल-वक्फ़, अनुभाग: पट्टे पर वक्फ़ की शर्तों का पालन, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/408; अल-उक़ूद अल-दुर्रिया, हवाला बहर-उर-राइक किताब अल-वक्फ़, अध्याय 3, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 1/225.
4. बहर-उर-राइक किताब अल-वक्फ़, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 5/231.

| الامام یجوز استخلافہ بلااذن بخلاف القاضی علی ھذا لاتکون وظیفتہ شاغرۃ وتصح النیابۃ ۱۔ |

امام کے لئے بلا اجازت نائب مقرر کرنا جائز ہے، بخلاف قاضی کے ،اسی بنیاد پر اس کا وظیفہ غیر مقرر ہوتا ہے اور نیابت صحیح ہے (ت) |

مسئلہ ثانیہ: وظائف امامت کا مستحق اصل ہوگا اور نائب صرف اس قدر لے سکے گا جو اصل نے اس کے لئے معین کیا۔ فتاوٰی خیریہ میں ہے:

| یجب العمل بماعلیہ الناس وخصوصاً مع العذر، وعلی ذلک جمیع المعلوم للمستنیب ولیس للنائب الا الاجرۃ التی استأجرہ بھا ۲۔ | اس پر عمل واجب ہے جو لوگوں میں معروف ہے خصوصاً عذر کی صورت میں، لہٰذا تمام معلومات اصل امام کے لئے ہوں گے نائب کے لئے فقط اتنی ہی اجرت ہوگی جس پر اصل نے اس کو رکھا ہے۔ (ت) |

مسئلہ ثالثہ : صورت مذکورہ میں وہ نائب جبکہ اس کے لئے اصل کچھ مقرر کرے اصل کا اجیر ہوتا ہے پھر اگر وہ اجرت معینہ ہے تو اجارہ صحیحہ ورنہ فاسدہ، اور اگر کچھ مقرر نہ کرے نہ نشانہ عرفاً، تو اجیر بھی نہیں محض بیگاری ہوتا ہے ، صورت اخیرہ میں تو ظاہر ہے کہ نائب کوئی استحقاق اصلاً نہیں رکھتا اس کا کام اصل کی طرف سے ایک مفت ستخدام تھا اصل جس وقت چاہے اسے منع کرسکتا ہے نہ اس صورت میں وہ کسی معاوضہ کا مستحق ہوتا ہے، ایسی ہی صورت پر قنیہ میں ہے:

| ان النائب لا یستحق شیئاً من الوقف لان الاستحقاق بالتقریر ولم یوجد ۳۔ | بیشک نائب وقف میں سے کسی شیئی کا مستحق نہیں ہوتا کیونکہ استحقاق تو مقرر کرنے سے ہوتا ہے جو پایا نہیں گیا۔ (ت) |

اور صورت سابقہ میں وہ نائب اجیر ہے، بحر الرائق میں ہے: النائب وکیل بالاجرۃ ٤ (نائب وکیل)

---

1. ردالمحتار بحوالہ خلاصہ کتاب الوقف فصل یراعی شرط الوقف فی اجارتہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۰۸، فتاوٰی خیریہ بحوالہ خلاصہ کتاب الوقف دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۱۵۱
2. فتاوٰی خیریہ بحوالہ خلاصہ کتاب الوقف دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۱۵۱
3. ردالمحتار بحوالہ القنیۃ کتاب الوقف فصل یراعی شرط الوقف فی اجارتہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۰۸، العقود الدریۃ بحوالہ بحر الرائق کتاب الوقف الباب الثالث ارگ بازار قندھار افغانستان ۱/ ۲۲۵
4. بحر الرائق کتاب الوقف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۳۱

Fatawa Rizvia (Volume 16)

...is by salary. (T) Thus, in the second case where the contract (Ijarah) is invalid (Fasid), it is not just your choice but an obligation to cancel it, because an invalid contract is a sin, and removing a sin is obligatory. So much so that if the principal and deputy do not cancel it themselves, it is obligatory upon the ruler to forcibly cancel it, as is known from the rulings on sales (Buyoo'). (T) It is mentioned in 'Durr-ul-Mukhtar':

| And for this reason, a judge's ruling is not a condition therein, because what is obligatory by Shariah | And for this reason, a judge's ruling is not a condition therein, because what is obligatory by Shariah | | does not require a judicial ruling, Durr 1. (T) | does not require a judicial ruling, Durr 1. |

And in the first case, since the common custom is that no fixed term of contract is specified—like 'I have appointed you Imam for a year or six months'—but rather only the Imamate and the monthly salary for it are mentioned, the contract is valid only for the first month. At the start of every month, both the employee and employer have the right to cancel it in each other's presence. It is mentioned in 'Durr-ul-Mukhtar':

| He rented a shop at such and such a rate per month; it is valid for only one month and | He rented a shop at such and such a rate per month; it is valid for only one month and | | invalid for the rest due to uncertainty. When the month is over, each has the right to | invalid for the rest due to uncertainty. When the month is over, each has the right to | | cancel it in the presence of the other because the valid contract has ended. (T) | cancel it in the presence of the other because the valid contract has ended. |

In any case, the principal has the right to remove this deputy at the start of every month and appoint someone else in his place. This is the answer to the petitioner's question. One important matter to note here is that in some places, the information and duties of Imamate are fixed in a way that is not legally permissible or valid in Shariah. In such cases, neither the principal nor the deputy is entitled to them, but only to a fair wage (Ujrat-e-Misl). However, even in these, the deputy cannot dispute with the principal, for he is not entitled to them either; he can only take his fair wage. Let this be noted. (T) And Allah Almighty knows best.

1. Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Buyoo', Chapter: Al-Bay' al-Fasid, Mujtabai Press, Delhi, 2/28

2. Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Ijarah, Chapter: Al-Ijarah al-Fasidah, Mujtabai Press, Delhi, 2/178

फ़तावा रज़विया (खण्ड १६)

...वेतन के माध्यम से होता है। (त) अतः दूसरी स्थिति में जहाँ अनुबंध (इज़ारा) अमान्य (फ़ासिद) है, तो इसे रद्द करना केवल आपका अधिकार नहीं बल्कि कर्तव्य है, क्योंकि अमान्य अनुबंध एक पाप है और पाप का निवारण अनिवार्य है। यहाँ तक कि यदि मूल और उप-प्रतिनिधि आपस में इसे रद्द नहीं करते हैं, तो शासक पर अनिवार्य है कि वह इसे बलपूर्वक रद्द कर दे, जैसा कि क्रय-विक्रय (बियू') के नियमों में ज्ञात है। (त) 'दुर्रे मुख़्तार' में उल्लेख है:

| इसी कारण इसमें न्यायाधीश के निर्णय की शर्त नहीं है, क्योंकि जो शरीयत द्वारा अनिवार्य है | इसी कारण इसमें न्यायाधीश के निर्णय की शर्त नहीं है, क्योंकि जो शरीयत द्वारा अनिवार्य है | | वह न्यायिक निर्णय का मोहताज नहीं होता, दुरर १। (त) | वह न्यायिक निर्णय का मोहताज नहीं होता, दुरर १। |

और पहली स्थिति में, चूँकि सामान्य रीति यही है कि अनुबंध की कोई निश्चित अवधि तय नहीं की जाती—जैसे 'तुम्हें एक वर्ष या छह महीने के लिए इमाम नियुक्त किया'—बल्कि केवल इमामत और उसके बदले मासिक वेतन का उल्लेख होता है, तो अनुबंध केवल पहले महीने के लिए वैध हुआ। प्रत्येक माह के आरम्भ में कर्मचारी और नियोक्ता दोनों को एक-दूसरे की उपस्थिति में इसे रद्द करने का अधिकार होता है। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

| दुकान किराए पर दी कि हर महीने इतना किराया होगा, तो अनुबंध केवल एक महीने के लिए | दुकान किराए पर दी कि हर महीने इतना किराया होगा, तो अनुबंध केवल एक महीने के लिए | | वैध हुआ, शेष महीनों में अज्ञानता के कारण अमान्य है। जब महीना पूरा हो जाए, तो दोनों में | वैध हुआ, शेष महीनों में अज्ञानता के कारण अमान्य है। जब महीना पूरा हो जाए, तो दोनों में | | से प्रत्येक को दूसरे की उपस्थिति में अनुबंध रद्द करने का अधिकार है क्योंकि वैध अनुबंध समाप्त हो गया। (त) | से प्रत्येक को दूसरे की उपस्थिति में अनुबंध रद्द करने का अधिकार है क्योंकि वैध अनुबंध समाप्त हो गया। |

बहरहाल, मूल को प्रत्येक माह के आरम्भ में इस उप-प्रतिनिधि को पदमुक्त करने और उसकी जगह किसी अन्य को नियुक्त करने का अधिकार है। यह याचिकाकर्ता के प्रश्न का उत्तर है। यहाँ एक महत्वपूर्ण बात ध्यान देने योग्य है कि कुछ स्थानों पर इमामत की जानकारी और कर्तव्य इस प्रकार निर्धारित होते हैं जो शरीयत के अनुसार उचित या वैध नहीं हैं। ऐसी स्थिति में न तो मूल और न ही

उप-प्रतिनिधि उसके पात्र होंगे, बल्कि वे केवल 'उजरत-ए-मिस्ल' (उचित पारिश्रमिक) के पात्र होंगे। किन्तु उप-प्रतिनिधि इनमें भी मूल से विवाद नहीं कर सकता क्योंकि वह भी उसके लिए हलाल नहीं है, वह केवल अपना 'उजरत-ए-मिस्ल' ही ले सकता है। अतः सचेत रहना चाहिए। (त) और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

१ दुर्रे मुख़्तार किताबुल बियू' बाब अल-बय' अल-फ़ासिद, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, २/२८ २ दुर्रे मुख़्तार किताबुल इज़ारा बाब अल-इज़ारा अल-फ़ासिदा, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, २/१७८

पृष्ठ ३४७/६३१

بالاجرۃ ہوتا ہے۔ ت) پس صورت ثانیہ میں کہ اجارہ فاسد ہے آپ ہی ہر وقف اختیارِ فسخ ہو ناد ر کنار خود وجوبِ فسخ ہے کہ اجارہ فاسدہ معصیت ہے اور معصیت کا ازالہ فرض، یہاں تک کہ اصل و نائب باہم فسخ نہ کریں تو حاکم پر فرض ہے کہ جبراً اسے فسخ کردے کما عرف ذلك في البیوع (جیسا کہ بیوع میں معلوم ہو چکا ہے۔ت) در مختار میں ہے:

| ولذالایشترط فیه قضاء قاض لان الواجب شرعاً | اسی واسطے اس میں قضا قاضی شرط نہیں کیونکہ جو شرعاً واجب | | لایحتاج للقضاء درر ۱۔ | ہو وہ قضاء کا محتاج نہیں ہوتا، درر ۱۔ (ت) |

اور صورتِ اولیٰ میں جبکہ عام رواج یہی ہے کہ کوئی مدتِ اجارہ معین نہیں کی جاتی کہ سال بھر کیلئے تجھے امام کیا یا چھ مہینے کے لئے بلکہ صرف امامت اور اس کے مقابل ماہوار اتنا پانے کا بیان ہوتا ہے تو اجارہ صرف پہلے مہینے کے لئے صحیح ہوا اور ہر سرِماہ اجیر و مستاجر ہر ایک کو دوسرے کے سامنے اس کے فسخ کردینے کا اختیار ہوتا ہے۔ در مختار میں ہے:

| اجر حانوتاً کل شهر بکذا صح في واحد فقط وفسد | دکان کرایہ پر دی کہ ہر ماہ اتنا کرایہ ہوگا تو فقط ایک ماہ کے لئے | | الباقی لجهالتها واذا مضی الشهر فلکل فسخها بشرط | اجارہ صحیح ہوا باقی مہینوں میں بسبب جہالت کے فاسد ہے اور | | حضور الآخر لانتهاء العقد الصحیح ۲۔ | جب مہینہ پورا ہو گیا تو دونوں میں سے ہر ایک کو دوسرے کی موجودگی میں اجارہ فسخ کرنے کا اختیار ہے کیونکہ عقدِ صحیح ختم ہو گیا (ت) |

بہر حال اصل کو ہر سرِماہ پر اس نائب کے معزول کر دینے اور دوسرے کو اس کی جگہ نائب کرنے کا اختیار ہے۔ مسئلہ مسئولہ سائل کا تو جواب یہ ہے اور یہاں ایک امر ضروری اللحاظ یہ ہے کہ بعض جگہ معلومات و وظائفِ امامت ایسے مقرر ہوتے ہیں جو شرعاً جائز یا صحیح نہیں ان کا استحقاق نہ اصل کو ہوگا نہ نائب کو بلکہ صرف اجرتِ مثل کا، مگر نائب ان میں بھی اصل سے اپنے لئے منازعت نہیں کر سکتا کہ وہ اسے بھی حلال نہیں صرف اپنی اجرتِ مثل لے سکتا ہے۔ فلیتنبہ (پس آگاہ رہنا چاہئے۔ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

۱ در مختار کتاب البیوع باب البیع الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۸ ۲ در مختار کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۷۸

Fatawa Razawiya, Volume 16

Issue 166: From Nainital, Bara Bazar, sent by Fida Hussain Sahib Sadah Kar, 2 Ramadan Mubarak 1331 AH. To the noble service of Janab Maulana Ahmad Raza Khan Sahib! Sir! Here in the Nainital mosque, a gas lantern has been lit specifically inside the mosque. When it is lit, spirit wine is added to heat it, then it lights up. And a Hindu enters to light it, whose feet are washed but there is no concern for impurity. Is this act permissible or impermissible?

The Answer: Spirit is wine, and wine is impure (najis). Carrying such an impure thing into a mosque is prohibited; it is absolutely not allowed. Therefore, it is explicitly stated in reliable books like Fatawa Alamgiri and Durr-e-Mukhtar that if oil has become impure in any way, burning it in the mosque is never permissible. In Tanwir al-Absar, it is stated: "It is disliked to have sexual intercourse, urinate, defecate, or bring impurities into it (the mosque); thus, it is not permissible to use impure oil for lighting therein." And for a non-believer to enter it is also disrespectful, as we have investigated in our Fatawa by the grace of Allah Almighty. And Allah Almighty knows best.

Issue 167: 8 Ramadan Mubarak 1331 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say on this issue: A person named Salar Bakhsh built a mosque in the Bankhana locality. He left its floor partially finished and did not properly repair the boundary walls, etc. Nearly six years have passed. Salar Bakhsh was told several times, but he paid no heed. Now some other people have formed an opinion that this mosque is not yet in a state where prayers can be offered; therefore, it should be repaired so that prayers can be held. When Salar Bakhsh learned that other people wanted to repair the mosque, he immediately said to them, "I will repair it myself; you cannot spend a single penny on it, nor will I allow anyone else to spend money." At a time when I have money...

[1] Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Salah, Bab Ma Yufsid al-Salah, Mujtabai Press, Delhi, 1/93

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (16)

मसला 166: नैनीताल बड़ा बाज़ार से, मुरसला फ़िदा हुसैन साहब सादह कार, 2 रमज़ान मुबारक 1331 हिजरी। बआली ख़िदमत जनाब मौलाना अहमद रज़ा ख़ाँ साहब! जनाब-ए-मन! यहाँ नैनीताल की मस्जिद में गैस की लालटेन रोशन की गई है, ख़ास मस्जिद के अंदरूनी हिस्से में। जिस वक्त वह रोशन की जाती है, इसमें स्पिरिट (शराब) डालकर गर्म की जाती है, तब वह जलती है। और एक हिंदू इसे जलाने के लिए अंदर जाता है, जिसके पैर धुले होते हैं लेकिन नापाकी (अशुद्धता) से उसे कोई सरोकार नहीं है। क्या यह काम जायज़ है या नाजायज़?

अल-जवाब: स्पिरिट शराब है और शराब नापाक है, और ऐसी नापाक चीज़ को मस्जिद में ले जाना मना है, इसकी हरगिज़ इजाज़त नहीं है। लिहाज़ा फ़तावा आलमगीरी और दुर्र-ए-मुख्तार आदि मोअतबर किताबों में स्पष्ट तौर पर फरमाया गया है कि अगर तेल किसी भी तरह नापाक हो गया हो, तो मस्जिद में उसे जलाना हरगिज़ जायज़ नहीं। तनवीरुल अबसार में है: "मस्जिद में संभोग, पेशाब, पाख़ाना और गंदगी (नजासत) ले जाना मकरूह (नापसंद) है, इसलिए इसमें नापाक तेल से रोशनी करना जायज़ नहीं है।" और काफ़िर (गैर-मुस्लिम) का मस्जिद में जाना भी बे-अदबी है, जैसा कि हमने अल्लाह तआला की तौफीक से अपने फ़तावा में इसकी तहकीक की है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 167: 8 रमज़ान मुबारक 1331 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरा-ए-मतीन इस मसले में कि: एक शख्स जिसका नाम सालार बख्श है, उसने मोहल्ला बांखाना में एक मस्जिद बनवाई। उसने इसका फ़र्श थोड़ा सा दुरुस्त कराकर छोड़ दिया और चारदीवारी वगैरह भी ठीक से दुरुस्त नहीं कराई। लगभग छह साल गुज़र चुके हैं। कई बार सालार बख्श से कहा गया, लेकिन उन्होंने कोई ध्यान नहीं दिया। अब कुछ और लोगों ने यह राय बनाई कि यह मस्जिद अभी ऐसी नहीं है कि इसमें नमाज़ पढ़ी जा सके, इसलिए इसे दुरुस्त करें ताकि नमाज़ पढ़ी जा सके। जब सालार बख्श को मालूम हुआ कि दूसरे लोग मस्जिद दुरुस्त कराना चाहते हैं, तो उन्होंने फ़ौरन उन लोगों से कहा कि "इसे मैं खुद दुरुस्त कराऊँगा, आप लोग इसमें एक पैसा भी नहीं लगा सकते और न ही मैं किसी को रुपया लगाने दूँगा।" जिस वक्त मेरे पास रुपया...

[1] दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुस-सलात, बाब मा युफ़्सिदुस-सलात, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/93 पेज 348 ऑफ़ 631

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

مسئلہ ۱۶۶: از نینی تال بڑا بازار مرسلہ فدا حسین صاحب سادہ کار ۲ رمضان مبارک ۱۳۳۱ھ

بعالی خدمت جناب مولانا احمد رضا خاں صاحب ! جناب من ! یہاں مسجد نینی تال میں گیس کی لالٹین روشن کی گئی ہے خاص اندرونِ مسجد ، جس وقت وہ روشن کی جاتی ہے اسپرٹ شراب ڈال کر گرم کی جاتی ہے تب وہ روشن ہوتی ہے اور ایک ہندوان کو جلانے کے واسطے اندر جا کر جلاتا ہے جس کے پیر دھلائے جاتے ہیں اور ناپاکی سے اس کی کچھ مطلب نہیں ، یہ کام جائز ہے یا نا جائز ؟

الجواب: اسپرٹ شراب ہے اور شراب ناپاک ہے اور ایسی ناپاک چیز مسجد میں لیجانا منع ہے ہرگز اجازت نہیں ، ولہذا فتاوی عالمگیری و در مختار وغیرہ معتبر کتابوں میں تصریح فرمائی کہ تیل کسی طرح ناپاک ہو گیا ہو تو مسجد میں اسے جلانا ہر گز جائز نہیں۔ تنویر الابصار میں ہے : یکرہ الوطی والبول والتغوط وادخال نجاسۃ فیہ | اور کافر کا اس میں جانا بھی بے ادبی ہے کما حققناہ فی فتاؤنا فلا یجوز الاستصباح بدہن نجس فیہ ۱۔ | بتوفیقہ تعالٰی (جیسا کہ اللہ تعالٰی کی توفیق سے اس کی تحقیق ہم نے اپنے فتاوٰی میں کر دی ہے۔ت) وہو تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۶۷: ۸ رمضان المبارک ۱۳۳۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص مسمی سالار بخش نے محلہ بانخانہ میں مسجد تعمیر کرائی اور اس کا فرش تھوڑا درست کراکر چھوڑ دیا اور چہار دیواری وغیرہ بھی ٹھیک طور پر درست نہ کرائی ، عرصہ قریب چھ سال کے گزر گیا مگر چند مرتبہ سالار بخش سے کہا گیا انہوں نے کچھ خیال نہ کیا اب اور چند لوگوں نے یہ رائے قائم کی کہ یہ مسجد ہنوز ایسی نہیں ہے کہ اس میں نماز پڑھی جائے ، چنانچہ اس کو درست کریں تاکہ نماز پڑھی جائے ، مسمی سالار بخش کو یہ بات ظاہر

ہوئی کہ اور لوگ اس مسجد کو درست کرانا چاہتے ہیں فوراً ان لوگوں سے یہ لفظ کہا کہ اس کو میں خود درست کراؤں گا آپ لوگ اس میں ایک حبہ نہیں لگا سکتے ہیں اور نہ میں کسی کو روپیہ لگانے دوں گا ، جس وقت میرے پاس روپیہ

۱ در مختار کتاب الصلوۃ باب مایفسد الصلوۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۳ Page 348 of 631

Fatawa Razawiyya, Volume 16

...it will be done. I will get it fixed myself. Now the mosque is in such a state that they neither let anyone repair it nor do they fix it themselves. It is requested that after consideration, whatever the ruling of the noble Sharia may be, it should be written down and sealed.

The Answer: If Salar Bakhsh laid the foundation of the mosque and hasn't said yet 'I have made it a mosque', then it is not yet waqf (endowed). It is Salar Bakhsh's property; others cannot interfere in it. And if he has already made it waqf by saying 'I have made it a mosque', even then the right to build it belongs to him. He should build it himself, or else give permission to the Muslims who want to build it. And if they agree among themselves, he should say to those Muslims, 'You build it, and whatever is spent on it is my responsibility. Keep an account of it, and I will pay.' In this way, the mosque will be built, and all those Muslims will also receive full reward for building it, and the entire mosque will be built with his money. All objectives will be achieved. And Allah the Almighty knows best.

Issue 168: From Marehra Shareef, Sarkar Khurd, sent by Hazrat Syed Shah Miyan Sahib, 9 Ramadan Mubarak 1331 AH.

What do the scholars of the people of religion and the jurists of the firm Sharia say regarding this issue? A mosque has a roofed courtyard, and prayers have been offered under this roof for a hundred or two hundred years. Now, this upper part of the roof has been included as a courtyard for the upper level of the mosque. In such a situation, according to the school of Ahl-e-Sunnat wa Jama'at, is prayer permissible in this roofed courtyard or not? And should the lower part, which is organized and roofed, be kept as it is, or should it be filled to make a courtyard? In such a case, where the roof is not kept and a constructed building is demolished, is it against the Sharia or not? Please write the answer with references to books and narrations. Enlighten us, and may you be rewarded.

The Answer: Mentioning 'upper part' and 'lower part' in the question makes it clear that the mosque has two levels: upper (uluw) and lower (sufl), meaning an upper room and a lower floor. And the words 'a mosque whose courtyard is roofed, and prayers have been offered under this roof for a hundred or two hundred years' apparently suggest that from the very beginning, the founder of the mosque did not leave any courtyard for the lower level, but rather built both its inner and outer sections roofed. And subsequent words 'now it has been included as a courtyard for

the upper part of the mosque' do not imply the creation of a roof, but rather its prior existence and the act of designating it as a courtyard for the upper level. However, when the lower level consists of two roofed sections from the origin, and there is an upper level over the inner section, then the roof of the outer section will naturally serve as a courtyard for that upper level. Now it has been included as a courtyard...

फ़तावा रज़विय्या, जिल्द १६

...हो जाएगा मैं खुद दुरुस्त करा दूँगा, अब वो मस्जिद इसी तरह पर है न तो किसी को मरम्मत कराने देते हैं और न खुद दुरुस्त कराते हैं। उम्मीदवार कि बाद मुलाहज़ा जो कुछ हुक्म शरअ शरीफ़ हो तहरीर फ़रमा कर मोहर सब्त कर दी जाए।

अल-जवाब: अगर सालार बख्श ने मस्जिद की बिना डाली है और अभी ये न कहा कि मैंने इसे मस्जिद कर दिया जब तो वो अभी वक़्फ़ न हुई सालार बख्श की मिल्क है दूसरों को इस में दस्त अंदाज़ी नहीं पहुँचती और अगर इसे वक़्फ़ कर चुका ये कह चुका है कि मैंने इसे मस्जिद कर दिया जब भी इस के बनाने का हक़ उसी को है उसे चाहिये कि खुद बनाये वरना जो मुसलमान बनाना चाहते हैं उन को इजाज़त दे और अगर बाहम राज़ी हों तो यूँ करें कि उन मुसलमानों से कहे तुम बनाओ और जो कुछ इस में सर्फ़ हो वो मेरे ज़िम्मे है इस का हिसाब लिखते रहो मैं अदा करूँगा यूँ मस्जिद बन भी जाएगी और वो सब मुसलमान भी इस के बनाने का पूरा सवाब पाएँगे और सारी मस्जिद इसी के रुपये से बनेगी सब मतलब हासिल हो जाएँगे वल्लाहु तआला आलम।

मसअला १६८: अज़ मारहरा शरीफ़ सरकार खुर्द मुरसला हज़रत सय्यद शाह मियाँ साहब ९ रमज़ान मुबारक १३३१ हि.

क्या फ़रमाते हैं उलाम-ए-अहल-ए-दीन व मुफ़्तियान-ए-शरअ मतीन इस मसअले में कि एक मस्जिद जिस का सहन मुसक़्क़फ़ (छतदार) है और इस सक़्फ़ (छत) के नीचे सौ दो सौ बरस से नमाज़ होती है अब इस सक़्फ़ को बालाई हिस्सा मस्जिद में बतौर सहन शामिल कर लिया है ऐसी हालत में हस्ब मज़हब अहल-ए-सुन्नत व जमाअत इस मुसक़्क़फ़ सहन में नमाज़ जाइज़ है या नहीं और हिस्सा ज़ेरीं जो मुरत्तब व मुसक़्क़फ़ है बदस्तूर रखा जाए या भराव डाल कर सहन बना लिया जाए, ऐसी सूरत में कि सक़्फ़ न रखी जाए और एक बनी बनाई इमारत मस्मार (ढहा) कर दी जाए शरअन ख़िलाफ़ है या नहीं? बहवाला कुतुब व रिवायत जवाब लिखा जाए। बेन्नु तूजिरू।

अल-जवाब: सवाल में हिस्सा बालाई व हिस्सा ज़ेरीं कहने से ज़ाहिर है कि मस्जिद दो तबक़ा है: उलू व सुफ़्ल यानी बाला खाना व मंज़िल ज़ेरीं। और ये अल्फ़ाज़ कि एक मस्जिद जिस का सहन मुसक़्क़फ़ है और इस सक़्फ़ के नीचे सौ दो सौ बरस से नमाज़ होती है बज़ाहिर इस तरफ़ जाते हैं कि सिरे से बानी मस्जिद ने तबक़ा सुफ़्ल का कोई सहन न रखा बल्कि उस के दोनों दर्जा अंदरूनी व बेरूनी वहीं मुसक़्क़फ़ ही बनाए और बाद के अल्फ़ाज़ कि अब इस वक़्फ़ के बालाई हिस्सा मस्जिद में बतौर

सहन शामिल कर लिया है ये भी सक़्फ़ का हुदूस नहीं बताते बल्कि इस का पहले से होना और इसे तबक़ा उलू के लिये बजाए सहन क़रार देने का हुदूस। लेकिन सुफ़्ल जब अस्ल से दो दर्जा मुसक़्क़फ़ हो और दर्जा अंदरूनी पर उलू हो तो दर्जा बेरूनी की सक़्फ़ खुद ही इस उलू के लिये बजाए सहन होगी, अब बतौर सहन शामिल कर लिया है...

पेज ३४९ ऑफ़ ६३१

ہو جائیگا میں خود درست کرادوں گا، اب وہ مسجد اسی طرح پر ہے نہ تو کسی کو مرمت کرانے دیتے ہیں اور نہ خود درست کراتے ہیں۔ امیدوار کہ بعد ملاحظہ جو کچھ حکم شرع شریف ہو تحریر فرما کر مہر ثبت کردی جائے۔ الجواب: اگر سالار بخش نے مسجد کی بنا ڈالی ہے اور ابھی یہ نہ کہا کہ میں نے اسے مسجد کر دیا جب تو وہ ابھی وقف نہ ہوئی سالار بخش کی ملک ہے دوسروں کو اس میں دست اندازی نہیں پہنچتی اور اگر اسے وقف کر چکا یہ کہہ چکا ہے کہ میں نے اسے مسجد کر دیا جب بھی اس کے بنانے کا حق اسی کو ہے اسے چاہئے کہ خود بنائے ورنہ جو مسلمان بنانا چاہتے ہیں ان کو اجازت دے اور اگر باہم راضی ہوں تو یوں کریں کہ ان مسلمانوں سے کہے تم بناؤ اور جو کچھ اس میں صرف ہو وہ میرے ذمہ ہے اس کا حساب لکھتے رہو میں ادا کروں گا یوں مسجد بن بھی جائے گی اور وہ سب مسلمان بھی اس کے بنانے کا پورا ثواب پائیں گے اور ساری مسجد اسی کے روپے سے بنے گی سب مطلب حاصل ہو جائیں گے واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۶۸: ازمارہرہ شریف سرکار خورد مرسلہ حضرت سید شاہ میاں صاحب ۹ رمضان مبارک ۱۳۳۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے اہل دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد جس کا صحن مسقف ہے اور اس سقف کے نیچے سو دو سو برس سے نماز ہوتی ہے اب اس سقف کو بالائی حصہ مسجد میں بطور صحن شامل کر لیا ہے ایسی حالت میں حسب مذہب اہلسنت و جماعت اس مسقف صحن میں نماز جائز ہے یا نہیں اور حصہ زیریں جو مرتب و مسقف ہے بدستور رکھا جائے یا بھر او ڈال کر صحن بنالیا جائے، ایسی صورت میں کہ سقف نہ رکھی جائے اور ایک بنی بنائی عمارت مسمار کردی جائے شرعاً خلاف ہے یا نہیں؟ بحوالہ کتب و روایات جواب لکھا جائے۔ بینوا توجروا۔ الجواب: سوال میں حصہ بالائی و حصہ زیریں کہنے سے ظاہر ہے کہ مسجد دو طبقہ

ہے: علو و سفل یعنی بالا خانہ و منزل زیریں۔ اور یہ الفاظ کہ ایک مسجد جس کا صحن مسقف ہے اور اس سقف کے نیچے سو دو سو برس سے نماز ہوتی ہے بظاہر اس طرف جاتے ہیں کہ سرے سے بانی مسجد نے طبقہ سفل کا کوئی صحن نہ رکھا بلکہ اس کے دونوں درجہ اندرونی و بیرونی وہیں مسقف ہی بنائے اور بعد کے الفاظ کہ اب اس وقف کے بالائی حصہ مسجد میں بطور صحن شامل کر لیا ہے یہ بھی سقف کا حدوث نہیں بناتے بلکہ اس کا پہلے سے ہونا اور اسے طبقہ علو کے لئے بجائے صحن قرار دینے کا حدوث۔ لیکن سفل جب اصل سے دو درجہ مسقف ہو اور درجہ اندرونی پر علو ہو تو درجہ بیرونی کی سقف خود ہی اس علو کے لئے بجائے صحن ہوگی، اب بطور صحن شامل کرلیا ہے

What will be the outcome? It apparently looks towards the novelty of the roof, unless it is the case that prayer was not offered on this endowment (waqf) before and has started now, in the sense that the novelty was stated by including it. Furthermore, calling the courtyard 'covered' (musaqqaf) also indicates the novelty of the roof, as a courtyard is never covered, nor is a covered area called a courtyard, except in the sense that what was a courtyard before has been covered later. Similarly, the phrasing of the question—whether prayer is permissible in this covered courtyard—pertains to this outer lower level floor. The same covered courtyard and the one above it were referred to by this term. However, prayer has been held there for one or two hundred years, and there is no reason for its impermissibility. Yes, the roof that has now been included in the upper part was described as courtyard incidents (novelties), and there is also a reason for the question here. Perhaps it was called 'covered' in the sense that this was made the roof of the lower floor, not that a roof was built over it. In any case, we shall discuss every possibility. If this roof is a novelty (incident)—i.e., the founder of the mosque had kept a courtyard in front of the lower floor and later someone covered it—then it is clear that in this outer level, which was previously a courtyard and is now covered, there is no reason for the impermissibility of prayer as it remains a mosque; the roof did not exclude it from being a mosque. Yes, permission to pray on this roof without necessity is not granted because climbing onto the roof of a mosque without necessity is forbidden and disrespectful, and the excuse of heat will not be heard. However, if there is a large congregation such that both levels of the lower floor are filled and people remain, then performing prayer on the roof will be permitted. It is stated in Fatawa Alamgiri:

"Ascending to the roof of every mosque is disliked (Makruh). Therefore, when the heat intensifies, it is disliked for them to pray in congregation on top of it, unless the mosque becomes narrow (crowded). In that case, ascending to its roof is not disliked due to necessity."[1]

Climbing on every mosque's roof is disliked; this is why despite severe heat, praying in congregation on the mosque's roof is disliked. But when the mosque becomes too small for the worshippers, then climbing onto the roof out of necessity is not disliked. (T)

And if this roof is ancient, i.e., the founder of the mosque himself made both levels of the lower floor covered, then consideration is necessary. If it is established and

known for certain that the founder intended the actual mosque to be the upper level and made these two lower levels for times of need—so that if the congregation is large, they may stand in them—then in this case, prayer on the roof is apparently permissible in an absolute sense, because the lower floor, according to the founder's intention, is not the actual mosque but its subordinate and assistant. And as for praying under the roof, the permissibility is absolutely clear, as the intention for times of necessity does not prohibit its use at other times, as is not hidden (Kama La Yakhafa). And if it is established that the founder made the lower level the actual mosque and built the upper level for times of necessity or for the summer season, or made both of them the actual mosque, for example...

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Karahiya, Chapter 5 on Mosque Etiquettes, Nurani Kutub Khana Peshawar 5/322 Page 350 of 631

इसका क्या परिणाम होगा? यह ज़ाहिरन छत की नवीनता (बनावट) की ओर इशारा करता है, सिवाय इसके कि इस वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) पर पहले नमाज़ न पढ़ी जाती हो और अब पढ़ने लगे हों, इस मायने में कि इसे शामिल करना एक नई घटना बताया गया हो। साथ ही, सहन (आँगन) को 'मुसक़्क़फ़' (छत वाला) कहना भी छत की नवीनता का संकेत देता है, क्योंकि सहन कभी छत वाला नहीं होता और न ही छत वाले हिस्से को सहन कहते हैं, सिवाय इस मायने में कि जो पहले सहन था उसे बाद में छत से ढक दिया गया है। इसी तरह, सवाल की इबारत कि 'क्या इस मुसक़्क़फ़ सहन में नमाज़ जायज़ है या नहीं', इसी बाहरी निचली मंज़िल के बारे में सवाल है कि वही सहन मुसक़्क़फ़ है और ऊपर इसी को इसी शब्द से व्यक्त किया गया था। लेकिन वहाँ तो सौ-दो सौ वर्षों से नमाज़ हो रही है और उसमें नाजायाज़ होने का कोई कारण भी नहीं है। हाँ, छत को जो ऊपरी हिस्से में अब शामिल किया गया है उसे सहन की नई घटना (हादसात) बताया गया और यहाँ सवाल के लिए एक आधार भी है, शायद इसे 'मुसक़्क़फ़' इस मायने में कहा गया हो कि यह निचली मंज़िल की छत बनाई गई है, न कि इस पर छत बनाई गई है। बहरहाल, हम हर संभावना पर बात करेंगे। यह छत अगर नई बनी (हादसात) है—यानी मस्जिद के निर्माता (बानी) ने निचली मंज़िल के सामने सहन रखा था और बाद में किसी ने उसे भी छत से ढक दिया—तो ज़ाहिर है कि इस बाहरी हिस्से में, जो पहले सहन था और अब मुसक़्क़फ़ है, नमाज़ के नाजायाज़ होने की कोई वजह नहीं है क्योंकि वह बदस्तूर मस्जिद है; छत ने उसे मस्जिद होने से बाहर नहीं किया। हाँ, इस छत पर बिना ज़रूरत नमाज़ की इजाज़त नहीं है क्योंकि मस्जिद की छत पर बिना ज़रूरत चढ़ना मना और बेअदबी है, और गर्मी का बहाना स्वीकार नहीं होगा। हाँ, यदि जमाअत की अधिकता हो कि निचली मंज़िल के दोनों हिस्से भर जाएँ और लोग बाकी रह जाएँ तो छत पर नमाज़ अदा करने की अनुमति होगी। फ़तावा आलमगीरिया में है:

"अस्-सऊदु अला सतह-ए-कुल्लि मस्जिद-इन् मकरूह-उव-वला-हाज़ा इज़ा इश्-तद्दल्-हर्रु युकरहू अं-युसल्लू बिल-जमाअति फ़ौक़हू इल्ला इज़ा ज़ाक़ल्-मस्जिदु फ़-हीना-इज़िन् ला युकरहुस्-सऊदु अला सतहिही लिल्-ज़रूरह"[1]।

हर मस्जिद की छत पर चढ़ना मकरूह (नापसंद) है, यही कारण है कि भीषण गर्मी के बावजूद मस्जिद की छत पर जमाअत के साथ नमाज़ पढ़ना मकरूह है, लेकिन जब मस्जिद नमाज़ियों के लिए तंग हो जाए तो मजबूरी में छत पर चढ़ना मकरूह नहीं। (त)

और अगर यह छत पुरानी है, यानी ख़ुद मस्जिद के निर्माता ने ही निचली मंज़िल के दोनों हिस्सों को मुसक़्क़फ़ बनाया था, तो अब विचार करना ज़रूरी है। अगर यह प्रमाण के साथ और निश्चित रूप से मालूम हो कि निर्माता ने असल मस्जिद ऊपरी मंज़िल को रखा और नीचे के ये दो हिस्से ज़रूरत के समय के लिए बना दिए कि यदि जमाअत बड़ी हो तो उनमें लोग खड़े हों, तो इस स्थिति में ज़ाहिर तौर पर छत पर नमाज़ पूर्णतः जायज़ है क्योंकि निचली मंज़िल निर्माता की नीयत के अनुसार असल मस्जिद नहीं बल्कि मस्जिद की सहायक और अधीनस्थ है। और छत के नीचे तो पूर्णतः जायज़ होना ख़ुद स्पष्ट है कि ज़रूरत के समय की नीयत इसके अलावा अन्य समय में मनाही का कारण नहीं है, जैसा कि छिपा नहीं है (कमा ला यख़्फ़ा)। और अगर यह साबित हो कि निर्माता ने निचली मंज़िल को असल मस्जिद बनाया और ऊपरी मंज़िल ज़रूरत के समय या गर्मी के मौसम के लिए बनाई, या दोनों को असल मस्जिद बनाया, मसलन...

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताबुल कराहिया, बाब 5 मस्जिद के आदाब के बारे में, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 5/322 पृष्ठ 350/631

کا کیا محصل ہو گا یہ ظاہرًا حدوث سقف کی طرف ناظر ہے مگر یہ کہ اس وقف پر نماز پہلے نہ پڑھی جاتی ہو اب پڑھنے لگے بایں معنی شامل کرنے کا حدوث بتایا ہو، نیز صحن کا مسقف کہنا بھی حدوث سقف کا پتا دیتا ہے کہ صحن کبھی مسقف نہیں ہوتا نہ مسقف کو صحن کہیں مگر بایں معنی کہ پہلے جو صحن تھا بعد کو مسقف کرلیا ہے، اسی طرح عبارت سوال کہ اس مسقف صحن میں نماز جائز ہے یا نہیں نظر بالفاظ اسی درجہ بیرونی منزل زیریں سے سوال ہے کہ وہی صحن مسقف ہے اور اوپر اسی کو اس لفظ سے تعبیر کیا بھی تھا، مگر وہاں تو سو دو سو برس سے نماز ہوتی ہے اور اس میں عدم جواز کا کوئی منشا بھی نہیں، ہاں سقف کو جو حصہ بالا میں اب شامل کیا گیا اسے صحن حادثات بتایا اور یہاں سوال کے لیے منشا بھی ہے شاید اسے مسقف بایں معنی کہا ہو کہ یہ درجہ زیریں کی سقف کیا گیا ہے نہ یہ کہ اس پر سقف بنائی گئی بہر حال ہم ہر احتمال پر کلام کریں۔ یہ سقف اگر حادثات ہے بانی مسجد نے منزل زیریں کے سامنے صحن رکھا تھا بعدہ کسی نے اسے بھی مسقف کردیا، جب تو ظاہر ہے کہ اس درجہ بیرونی میں جو پہلے صحن تھا اور اب مسقف ہے عدم جواز نماز کی کوئی وجہ نہیں کہ وہ بدستور مسجد ہے سقف نے اسے مسجدیت سے خارج کیا، ہاں اس سقف پر بلا ضرورت نماز کی اجازت نہیں کہ سقف مسجد پر بے ضرورت چڑھنا ممنوع و بے ادبی ہے اور گرمی کا عذر مسموع نہ ہو گا، ہاں کثرت جماعت کہ طبقہ زیریں کے دونوں درجے بھر جائیں اور لوگ باقی رہیں تو سقف پر اقامت نماز کی اجازت ہوگی، فتاوی عالمگیریہ میں ہے:

الصعود علی سطح کل مسجد مکروہ ولھذا اذا اشتد الحر یکرہ ان یصلوا بالجماعۃ فوقہ الا اذا ضاق المسجد فحینئذ لایکرہ الصعود علی سطحہ للضرورۃ[1] ۔

ہر مسجد چھت پر چڑھنا مکروہ ہے یہی وجہ ہے کہ شدید گرمی کے باوجود مسجد کی چھت پر باجماعت نماز پڑھنا مکروہ ہے مگر جب مسجد نمازیوں کے لئے تنگ پڑ گئی تو مجبوراً چھت پر چڑھنا مکروہ نہیں (ت)

اور اگر یہ سقف قدیم ہے خود بانی مسجد ہی نے طبقہ زیریں کے دونوں درجے مسقف بنائے تو اب نظر لازم ہے اگر ثابت اور تحقیقاً معلوم ہو کہ بانی نے اصل مسجد علو کورکھا اور نیچے یہ دو درجے وقت ضرورت کے لئے بنا دئے کہ اگر جماعت کثیر ہو تو ان میں قیام کریں تو اس صورت میں ظاہراً سقف پر نماز مطلقاً جائز ہے کہ درجہ زیریں حسب نیت بانی اصل مسجد نہیں بلکہ تابع و معین مسجد ہے اور زیر سقف تو مطلقاً جواز خود ظاہر ہے کہ وقت ضرورت کی نیت اس کے غیر میں ممانعت نہیں کما لا یخفی (جیسا کہ مخفی نہیں۔ت) اور اگر ثابت ہو کہ بانی نے اصل مسجد طبقہ زیریں کو کیا اور طبقہ بالا وقت ضرورت یا وقت گرمی کے لئے بنایا دونوں کو اصل مسجد کیا مثلاً

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب الخامس فی آداب المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۲۲ Page of 631 350

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

Considering seasonal differences, if the lower floor was made completely roofed and the upper floor was made with a courtyard, or if nothing was established, then the ruling for these three cases should be like the very first case of creating a roof. In the first two cases, the lower floor being a mosque is itself established and intended, so this roof is the roof of the mosque, and ascending the mosque's roof without necessity is forbidden. In the last case, although not explicitly established by text, it is established by custom that in buildings, the lower floor is the primary one and the upper story is a subsidiary, as its existence depends on it. Not having a courtyard does not imply a lack of intent for the primary purpose, as mentioned in the case of considering seasons. In short, praying under the roof is absolutely permissible, and on the roof, in case of necessity, it is absolutely permissible, and without necessity, only in that case where it is established with certainty from the builder that he made only the upper part a mosque and kept this (lower part) as a subsidiary. In remaining cases, praying on the roof should be avoided. As for filling it up and obliterating the lower part, this is not permissible in any case. In those cases where this is the mosque or also a mosque, it is obvious that this would be the destruction of a mosque and, God forbid, an undertaking of that severe warning:

“And who is more unjust than those who forbid the name of Allah from being mentioned in His mosques and strive for their destruction?” (1) [Who can be a greater oppressor than one who prevents people from the remembrance of Allah in mosques and strives for their ruin? (T)]

And if not, then at least it is a valid waqf (endowment) subsidiary to the mosque, and changing the form of a waqf is not permissible, let alone making it completely closed and nonexistent. It is stated in Alamgiri from Siraj al-Wahaj:

It is not permissible to change the waqf from its form, so a house shall not be made a garden, nor an inn a bathhouse, nor a stable a shop, unless the endower has given the supervisor the choice to do what he sees fit for the benefit of the waqf. (2) All this is what has become apparent to me. And Allah, Glory be to Him and Exalted is He, knows best.

[Changing the form of the waqf is not permissible. Therefore, a house will not be made a garden, an inn a bathhouse, and a stable a shop; yes, if the endower himself gave the trustee the authority to change for the welfare of the waqf, then it is

permissible. This has all become clear to me. And Allah, Glory be to Him and Exalted is He, knows best. (T)]

Issue 169: 10 Dhu al-Qi'dah al-Haram 1331 AH What do the scholars of religion say in this matter, that a piece of land of a mosque, that in it and the mosque there is a path etc. some...

(1) The Holy Quran 2/114 (2) Fatawa Hindiyya, Book of Waqf, Chapter Fourteen on Miscellaneous, Noorani Kutub Khana Peshawar 2/490

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

मौसम के अंतर को ध्यान में रखते हुए, यदि निचली मंजिल पूरी तरह से छत वाली बनाई गई और ऊपरी मंजिल एक आँगन के साथ बनाई गई, या यदि कुछ भी स्थापित नहीं हुआ, तो इन तीनों स्थितियों का निर्णय छत बनाने की पहली स्थिति के समान होना चाहिए। पहले दो मामलों में, निचली मंजिल का मस्जिद होना स्वतः सिद्ध और अभिप्रेत है, इसलिए यह छत मस्जिद की छत हुई, और बिना आवश्यकता के मस्जिद की छत पर चढ़ना वर्जित है। अंतिम मामले में, हालांकि स्पष्ट रूप से पाठ द्वारा सिद्ध नहीं है, यह प्रथागत रूप से सिद्ध है कि इमारतों में, निचली मंजिल ही मुख्य है और ऊपरी मंजिल सहायक है क्योंकि इसका अस्तित्व उसी पर निर्भर है। आँगन का न होना मुख्य उद्देश्य के इरादे की कमी का कारण नहीं है, जैसा कि मौसमों पर विचार करने के मामले में बताया गया है। संक्षेप में, छत के नीचे नमाज पढ़ना पूरी तरह से जायज़ है, और छत पर आवश्यकता के मामले में पूरी तरह से जायज़ है, और बिना आवश्यकता के केवल उसी स्थिति में जब निर्माता से निश्चित रूप से सिद्ध हो कि उसने केवल ऊपरी हिस्से को मस्जिद बनाया और इसे (निचले हिस्से को) सहायक रखा। शेष स्थितियों में छत पर नमाज पढ़ने से बचना चाहिए। जहाँ तक भराई करके निचले हिस्से को नष्ट कर देने का प्रश्न है, यह किसी भी स्थिति में जायज़ नहीं है। जिन स्थितियों में यही मस्जिद है या यह भी मस्जिद है, तो यह स्पष्ट है कि यह मस्जिद का विनाश होगा और ईश्वर न करे, उस गंभीर चेतावनी को अंजाम देना होगा:

“और उससे बड़ा ज़ालिम कौन होगा जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लिए जाने से रोके और उनकी बर्बादी की कोशिश करे?” (1) [उससे बड़ा अत्याचारी कौन हो सकता है जो लोगों को मस्जिदों में अल्लाह के स्मरण से रोके और उनकी बर्बादी की कोशिश करे? (T)]

और यदि नहीं, तो कम से कम यह मस्जिद के अधीन एक वैध वक्फ (बंदोबस्त) है, और वक्फ का स्वरूप बदलना जायज़ नहीं है, उसे पूरी तरह से बंद और समाप्त करना तो दूर की बात है। आलमगिरी में सिराज अल-वहाज से उल्लेख है:

वक्फ को उसके स्वरूप से बदलना जायज़ नहीं है, इसलिए घर को बाग नहीं बनाया जाएगा, न ही सराय को स्नानागार, और न ही अस्तबल को दुकान, जब तक कि वक्फ करने वाले ने पर्यवेक्षक को वक्फ के लाभ के लिए उचित समझने का विकल्प न दिया हो। (2) यह सब वह है जो मुझ पर प्रकट हुआ है। और अल्लाह, वह महिमामय और सर्वोच्च है, सबसे बेहतर जानता है।

[वक्फ के स्वरूप में परिवर्तन करना जायज़ नहीं है। इसलिए घर को बाग, सराय को स्नानागार और अस्तबल को दुकान नहीं बनाया जाएगा; हाँ, यदि वक्फ करने वाले ने स्वयं ट्रस्टी को वक्फ के कल्याण के लिए बदलाव का अधिकार दिया हो, तो यह जायज़ है। यह सब मेरे लिए स्पष्ट हो गया है। और अल्लाह, वह महिमामय और सर्वोच्च है, सबसे बेहतर जानता है। (T)]

मसला 169: 10 ज़िल-क़ादा अल-हराम 1331 हिजरी धार्मिक विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि मस्जिद की एक ज़मीन, कि उसमें और मस्जिद में कोई रास्ता वगैरह कुछ...

(1) अल-कुरान अल-करीम 2/114 (2) फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक्फ, अध्याय चौदह विविध पर, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 2/490

اختلاف موسم کے خیال سے طبقہ زیریں بالکل مسقف اور طبقہ بالا مع صحن بنایا یا کچھ ثابت نہ ہوا تو ان تینوں صورتوں کا حکم مثل اس سب سے پہلی صورت حدوث سقف کے چاہئے کہ دو صورت پیشین میں تو طبقہ زیریں کا مسجد ہونا خود ہی ثابت و مراد ہے تو یہ سقف سقفِ مسجد ہوئی اور سقفِ مسجد پر بے ضرورت صعود ممنوع، اور صورتِ اخیرہ میں اگرچہ نصاً ثبوت نہ ہو عرفاً ثبوت ہے کہ منازل میں منزل زیریں ہی اصل ہے اور بالا خانہ تابع کہ اس کا قیام اس پر موقوف اور صحن نہ رکھنا عدمِ ارادہ اصالت کا موجب نہیں جیسے صورت لحاظِ مواسم میں گزرا، بالجملہ زیر سقف نماز پڑھنا مطلقاً جائز ہے اور چھت پر بحالِ ضرورت تو مطلقاً اور بلا ضرورت صرف اس صورت میں کہ بانی سے تحقیق طور پر ثابت ہو کہ مسجد صرف علو کو کیا اور اسے تابع رکھا، باقی صورتوں میں چھت پر نماز سے احتراز ہو۔ رہا بھراؤ ڈال کر حصہ زیریں کو نیست و نابود کردینا یہ کسی صورت جائز نہیں جن صورتوں میں یہی مسجد یا یہ بھی مسجد ہے جب تو ظاہر ہے کہ یہ مسجد کا اعدام اور معاذاللہ اس وعیدِ شدید پر اقدام ہوگا،

"وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللهِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْهَا اسْمُهٗ وَ سَعٰی فِیْ خَرَابِهَا ط" (۱) [اس سے بڑا ظالم کون ہوسکتا ہے جو لوگوں کو مساجد میں ذکر الٰہی سے منع کرے اور ان کی بربادی کی کوشش کرے۔ (ت)]

اور اگر نہیں تو لا اقل وقفِ صحیح تابعِ مسجد ہے اور وقف کی ہیئت بدلنا تو جائز نہیں، نہ کہ بالکل مسدود و مفقود کردینا۔ عالمگیریہ میں سراج وہاج سے ہے :

لا یجوز تغییر الوقف عن ہیئتہ فلایجعلا لدار بستاناً ولا الخان حماماً ولا الرباط دکاناً الا اذا جعل الواقف الی الناظر مایرٰی فیہ مصلحۃ الوقف ۲ اھ ہٰذا کلہ ما ظہر لی۔ واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم۔

[وقت کی ہیئت میں تبدیلی کرنا جائز نہیں۔ لہٰذا امکان کو باغ، سرائے کو حمام اور اصطبل کو دکان نہیں بنایا جائے گا ہاں اگر واقف نے خود متولی کو مصلحتِ وقف کے لئے تبدیلی کا اختیار دیا ہو تو جائز ہے اھ یہ تمام میرے لئے ظاہر ہوا۔ واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم (ت)]

مسئلہ ۱۶۹: ۱۰ ذی القعدۃ الحرام ۱۳۳۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک زمین مسجد کہ اس میں اور مسجد میں راہ وغیرہ کوئی

(۱) القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴ (۲) فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع عشر فی المتفرقات نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۹۰

Fatawa Rizvia Volume 16

...there is no gap; at times of large gatherings, prayers are also held there, and it is for necessary mosque requirements like ablution etc. Is it permissible for the trustee (Mutawalli) or other Muslims to demolish it from the mosque and include it in a public road, or give it for road construction with or without compensation? And would doing so be an encroachment upon the rights of the mosque or not? Explain and be rewarded.

The Answer:

Undoubtedly, doing so is strictly forbidden (Haram Qat'i) and certainly an encroachment on the mosque's rights and unjust interference in the mosque's endowment (Waqf). In the pure Shari'ah, without a condition from the endower (Waqif) that it be for the benefit of the Waqf itself, even changing the form of the Waqf is impermissible. Even if the original purpose remains, how can it be lawful to completely nullify the purpose of the Waqf and give it for another task? It is stated in Siraj Wahaj, Fatawa Alamgiri, etc.:

"It is not permissible to change the Waqf from its state; hence, a house shall not be made into a garden, nor an inn into a bathhouse, nor a hospice into a shop, unless the endower has given the supervisor the choice to do what they see as a benefit for the Waqf." (1)

(Translation of the Arabic text): It is not permissible to change the structure of the Waqf; therefore, a house shall not be turned into a garden, an inn into a bathhouse, and a stable into a shop. However, this change will not be impermissible if the endower himself has given the trustee the authority to make whatever changes they deem better for its benefit. (T)

It is stated in Fath al-Qadir, Commentary of Hidayah, and other books:

"It is obligatory to keep the Waqf as it was." (2)

(Translation of the Arabic text): It is mandatory to maintain the endowment in its original state. (T)

Especially a change where the specific right of Muslims becomes common for all people, Muslims and non-Muslims alike. When it becomes a road, then Muslims and non-believers will all have a right to it, whereas previously it was only the right of Muslims. So how can it be permissible to snatch away the right of Muslims and make

it public? Could any Hindu tolerate a part of their temple or shrine being demolished to give Muslims a right in it? It is surprising for such a Muslim to commit such an injustice against their own religion. Or if any Muslim does this to temple land or a Hindu does this to mosque land, the government would consider it...

---

1. Fatawa Hindiyah, Kitab al-Waqf, Chapter 14 on Miscellaneous Matters, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/490; Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/389.
2. Fath al-Qadir, Kitab al-Waqf, Maktabah Nooria Rizvia Sukkur, 5/440.

फतावा रज़विया जिल्द 16

...कोई फासला नहीं है, बड़ी जमात के समय इसमें नमाज़ भी होती है और यह वज़ू वगैरह जैसी मस्जिद की ज़रूरतों के लिए है। क्या मुतवल्ली (ट्रस्टी) या अन्य मुसलमानों के लिए यह जायज़ है कि इसे मस्जिद से तोड़कर सार्वजनिक सड़क में शामिल कर दें, या मुआवज़े के साथ या बिना मुआवज़े के सड़क बनाने के लिए दे दें? और क्या ऐसा करना मस्जिद के अधिकारों पर हस्तक्षेप होगा या नहीं? कृपया उत्तर दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर:

बेशक ऐसा करना कतई हराम (सख्त वर्जित) है और निश्चित रूप से मस्जिद के अधिकारों पर ज़्यादती और मस्जिद के वक्फ (बंदोबस्ती) में अन्यायपूर्ण हस्तक्षेप है। शरीयत-ए-मुतह्हरा में, वाकिफ (वक्फ करने वाला) की इस शर्त के बिना कि यह स्वयं वक्फ के लाभ के लिए हो, वक्फ की मूल स्थिति (हैयत) को बदलना भी नाजायज़ है। यदि मूल उद्देश्य बना भी रहे, तो वक्फ के उद्देश्य को पूरी तरह से समाप्त करके उसे दूसरे काम के लिए देना कैसे हलाल हो सकता है। सिराज वहाज और फतावा आलमगीरी आदि में है:

"वक्फ की स्थिति को बदलना जायज़ नहीं है; अतः घर को बाग नहीं बनाया जाएगा, न ही सराय को हम्माम और न ही धर्मशाला को दुकान, जब तक कि वाकिफ ने मुतवल्ली को वह करने का अधिकार न दिया हो जो वह वक्फ के हित में बेहतर समझे।" (1)

(अरबी उद्धरण का अनुवाद): वक्फ की संरचना में बदलाव करना जायज़ नहीं है, इसलिए घर को बाग, सराय को हम्माम और अस्तबल को दुकान नहीं बनाया जाएगा। लेकिन यह बदलाव तब नाजायज़ नहीं होगा जब वाकिफ ने खुद मुतवल्ली को यह अधिकार दिया हो कि वे जो भी बदलाव बेहतर समझें, कर लें। (त)

फत्हुल क़दीर, हिदाया की व्याख्या आदि पुस्तकों में है:

"वक्फ को उसकी पूर्व स्थिति पर बनाए रखना वाजिब है।" (2)

(अरबी उद्धरण का अनुवाद): वक्फ को उसकी पुरानी स्थिति में बनाए रखना अनिवार्य है। (त)

विशेष रूप से ऐसा बदलाव जिससे मुसलमानों का विशेष अधिकार सभी लोगों, मुस्लिम और गैर-मुस्लिम दोनों के लिए सामान्य हो जाए। जब वह सड़क बन जाएगी तो उसमें मुस्लिम और काफ़िर सभी का अधिकार हो जाएगा, जबकि पहले वह केवल मुसलमानों का अधिकार था। तो यह कैसे जायज़ हो सकता है कि मुसलमानों का हक़ छीनकर उसे सार्वजनिक कर दिया जाए? क्या कोई हिंदू सहन कर सकता है कि उसके देवालय या मंदिर का कुछ हिस्सा तोड़कर मुसलमानों को उसमें हिस्सेदार बना दिया जाए? तो ताज्जुब है उस मुसलमान पर जो अपने ही धर्म पर ऐसे ज़ुल्म का दोषी हो। या यदि कोई मुसलमान किसी मंदिर की ज़मीन के साथ या कोई हिंदू किसी मस्जिद की ज़मीन के साथ ऐसा करे, तो सरकार उसे...

---

1. फतावा हिन्दिया, किताबुल वक्फ, चौदहवां अध्याय (विविध), नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/490; रद-उल-मुह्तार, किताबुल वक्फ, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 3/389।
2. फत्हुल क़दीर, किताबुल वक्फ, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 5/440।

पृष्ठ 352/631

فاصل نہیں، کثرت جماعت کے وقت اس میں نماز بھی ہوتی ہے اور ایسے وضو وغیرہ ضروریات مسجد کے لئے ہے کیا متولی یا دیگر مسلمین کو یہ جائز ہے کہ اسے مسجد سے توڑ کر شارع عام میں شامل کر دیں یا بالعوض خواہ بلاعوض سڑک بنانے کے لئے دے دیں اور ایسا کرنا حقوق مسجد پر دست درازی کرنا ہوگا یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب:

بیشک ایسا کرنا حرام قطعی اور ضرور حقوق مسجد پر تعدی اور وقف مسجد میں ناحق دست اندازی ہے شرع مطہر میں بلا شرطِ واقف کہ اسی وقف کی مصلحت کے لئے ہو وقف کی ہیئت بدلنا بھی ناجائز ہے اگر چہ اصل مقصود باقی رہے تو بالکل مقصد وقف باطل کر کے ایک دوسرے کام کے لئے دینا کیونکر حلال ہو سکتا ہے۔ سراج وہاج و فتاوٰی عالمگیری وغیرہما میں ہے:

لا یجوز تغییر الوقف عن ھیأتہ فلا یجعل الدار بستانا ولا الخان حماما ولا الرباط دکانا الا اذا جعل الواقف الی الناظر ما یری فیہ مصلحۃ الوقف ۱۔

وقف کی ہیئت میں تبدیلی کرنا جائز نہیں، لہذا مکان کو باغ، سرائے کو حمام اور اصطبل کو دکان نہیں بنایا جائے گا مگر اس وقت یہ تبدیلی ناجائز نہ ہوگی جب واقف نے خود متولی کو اختیار دیا ہو کہ مصلحت کے لئے جو تبدیلی بہتر سمجھیں کر لیں۔ (ت)

فتح القدیر شرح ہدایہ وغیرہ کتب میں ہے:

الواجب ابقاء الوقف علی ماکان علیہ۔ ۲

وقف کو اپنی حالت پر باقی رکھنا واجب ہے (ت)

خصوصاً ایسی تبدیلی جس سے خاص مسلمانوں کا حق عام آدمیوں مسلم غیر مسلم سب کے لئے ہو جائے جب وہ سڑک ہوئی تو اس میں مسلم کافر سب کا حق ہو جائے گا اور پہلے وہ صرف حق مسلماناں تھی تو کیونکر جائز ہو کہ مسلمانوں کا حق چھین کر عام کر دیا جائے، کیا کوئی ہندو گوارا کر سکتا ہے کہ اس کے شوالے یا مندر کا کچھ حصہ توڑ کر مسلمانوں کو اس میں حقدار کر دیا جائے تو عجب اس مسلمان سے کہ اپنے دین پر ایسے ظلم کا مرتکب ہو، یا اگر کوئی مسلمان کسی زمین، مندر یا ہندو کسی زمین مسجد کے ساتھ ایسا کرے تو گورنمنٹ اسے روا

---

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع عشر فی المتفرقات نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۹۰، ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۹ ۲ فتح القدیر کتاب الوقف مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۴۴۰

Fatawa Razawiyyah, Volume 16

...will never [be considered as such], but rather it will certainly be declared as an act of oppression and transgression by that Muslim or Hindu, especially land which, if not the actual mosque, is the 'Fina' (precincts/courtyard) of the mosque. It is stated in Ghunyah:

[Box Start] Fina' al-Masjid huwa al-makan al-muttasil bihi laysa baynahu tariq - 1 (The precincts of the mosque is that place which is adjacent to the mosque with no path between them.) (T) [Box End]

And the sanctity of the mosque's precincts is like that of the mosque itself. In Fatawa 'Alamgiriyyah, Book of Endowments, Chapter 11, it is quoted from Muhit by Imam Shams al-A'immah al-Sarakhsi:

[Box Start] Qayyim al-Masjid la yajuz lahu an yabni hawaneet fi hadd al-masjid aw fi fina'ihi li-anna al-masjid idha ju'ila hanutan wa maskanan tasqut hurmatuhu wa hadha la yajuz wal-fina' tab' al-masjid fayakunu hukmuhu hukm al-masjid. 2 - (T) (The caretaker (Mutawalli) of the mosque does not have the authority to build shops within the boundaries of the mosque or in its precincts, because when a mosque is turned into a shop or a residence, its sanctity is lost, which is impermissible. And since the precincts of the mosque are subordinate to the mosque, its ruling will be the same as that of the mosque.) [Box End]

When building a shop in the precincts even for the welfare of the mosque itself is forbidden for the caretaker, and is an act of disrespect and leads to the loss of its sanctity, then how strictly forbidden would it be to give the precincts for a public road, and what a severe desecration and destruction of its grandeur it would be. As for what is mentioned in some books that making the mosque a path at a time of necessity and compulsion is permissible, its meaning is that it is permissible to pass through the mosque to get to the other side out of necessity. Walking through a mosque to reach another side is forbidden, but out of necessity when the way is blocked and one can only go through the mosque, as happens in Masjid al-Haram during the Hajj season, it is permitted. That too is not for those in a state of ritual impurity (Junub, Ha'id, or Nafasa'), nor for horses or ox-carts. Taking them through is never permissible even for passing. It is not the case that, God forbid, it should be excluded from its status as a mosque and turned into a general thoroughfare so that it becomes a public highway for Muslims, non-believers, animals, pure and impure

alike; this can never be lawful. In al-Ashbah wa al-Naza'ir, Rulings of the Mosque, it is stated:

1. Ghuniyat al-Mustamli, Section on Rulings of the Mosque, Suhail Academy Lahore, p. 612.
2. Fatawa Hindiyyah, Book of Endowments, Chapter Eleven, Second Section, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/462.

फतवा-ए-रज़विया, जिल्द 16

...वह हरगिज़ ऐसा नहीं समझेगी, बल्कि यक़ीनन उसे उस मुसलमान या हिन्दू की ज़बरदस्ती और ज़्यादती क़रार देगी, बिलख़ुसूस ऐसी ज़मीन जो अगर ऐन मस्जिद नहीं तो मस्जिद का फ़ना (आंगन/परिधि) है। 'गुनया' में है:

[Box Start] फ़ना-उल-मस्जिद हुवल मकानुल मुत्तसिलु बिही लैसा बैनहू तरीक़ - 1 (मस्जिद का फ़ना वह स्थान है जो मस्जिद से सटा हुआ हो और दरमियान में कोई रास्ता न हो।) (त) [Box End]

और मस्जिद के फ़ना की हुरमत (पवित्रता) मस्जिद की तरह ही है। 'फ़तावा आलमगीरिया', किताबुल वक़्फ़, बाब 11 में 'मुहीत' इमाम शम्सुल अइम्मा सरख़सी के हवाले से है:

[Box Start] क़य्यिमुल मस्जिदि ला यजूज़ु लहू अन यबनिया हवानीता फ़ी हद्दिल मस्जिदि औ फ़ी फ़नाइही लि-अन्नल मस्जिदा इज़ा जुइला हानूतन व मसकनन तस्क़ुतु हुरमतुहू व हाज़ा ला यजूज़ु वल-फ़नाउ तब-उल-मस्जिदि फ़यकूनु हुक्मुहू हुक्मल मस्जिद। 2 - (त) (मस्जिद के मुतवल्ली को मस्जिद की हद में या मस्जिद के फ़ना में दुकानें बनाने का अधिकार नहीं है, क्योंकि जब मस्जिद को दुकान या रहने की जगह बना लिया जाए तो उसका सम्मान समाप्त हो जाता है जो कि नाजायज़ है। और चूंकि मस्जिद का फ़ना मस्जिद के अधीन है, इसलिए इसका हुक्म भी वही होगा जो मस्जिद का है।) [Box End]

जब मस्जिद की भलाई के लिए भी फ़ना-ए-मस्जिद में दुकान बनाना मुतवल्ली के लिए हराम है और मस्जिद की बेअदबी और उसकी हुरमत का गिरना है, तो फ़ना-ए-मस्जिद को आम सड़क के लिए दे देना किस क़दर सख़्त हराम और मस्जिद की बेहुर्मती और उसकी अज़मत को ढहाना होगा। वह जो कुछ किताबों में है कि ज़रूरत और मजबूरी के समय मस्जिद को रास्ता बनाना जायज़ है, उसका अर्थ यह है कि ज़रूरत के तहत मस्जिद से होकर दूसरी तरफ़ निकल जाना जायज़ है। मस्जिद में दूसरी तरफ़ जाने के लिए चलना हराम है, मगर ज़रूरत के वक़्त जब रास्ता बंद हो और मस्जिद ही से होकर जा सकते हों, जैसा कि हज के मौसम में मस्जिदुल हराम शरीफ़ में होता है, इसकी अनुमति दी गई है। वह भी तब जब कोई जुनुब (नापाक), हाएज़ा (ऋतुस्राव वाली) या नफ़सा (प्रसव वाली) न हो, और न ही घोड़े या बैलगाड़ी। होकर निकलने के लिए भी उनका ले जाना हरगिज़ जायज़ नहीं है। ऐसा नहीं है कि अल्लाह न करे उसे मस्जिद के दर्जे से बाहर करके आम रास्ता बना दिया जाए कि

वह मुसलमान, काफ़िर, जानवर, पाक और नापाक सभी के लिए आम सड़क बन जाए; यह हरगिज़ हलाल नहीं हो सकता। 'अशबाह वन-नज़ाइर' अहकामुल मस्जिद में है:

1. ग़ुनियतुल मुस्तमली, फ़स्ल फ़ी अहकामुल मस्जिद, सुहैल एकेडमी लाहौर, पृष्ठ 612
2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक़्फ़, अल-बाबुल हादी अशर, अल-फ़स्लुत थानी, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 2/462

पृष्ठ 353 / 631

رکھے گی ہرگز نہیں بلکہ ضرور اسے اس مسلم یا ہندو کی جبر و تعدی اور منذہی قرار دے گی علی الخصوص ایسی زمین کہ اگر عین مسجد نہیں فنائے مسجد ہے۔ غنیہ میں ہے :

[Box Start] فناء المسجد ھو المکان المتصل بہ لیس بینہ طریق - ۱ فنائے مسجد وہ مکان ہے جو مسجد کے متصل ہو اور درمیان میں راستہ نہ ہو۔ (ت) [Box End]

اور فنائے مسجد کی حرمت مثل مسجد ہے۔ فتاوٰی عالمگیریہ کتاب الوقف باب ۱۱ میں محیط امام شمس الائمہ سرخسی سے ہے :

[Box Start] قیم المسجد لایجوز لہ ان یبنی حوانیت في حد المسجد اوفی فنائہ لان المسجد اذاجعل حانوتا و مسکنا تسقط حرمتہ وھذا لایجوز والفناء تبع المسجد فیکون حکمہ حکم المسجد ۲ - (ت) متولی کو مسجد کی حد یا مسجد کے فناء میں دکانیں بنانے کا اختیار نہیں کیونکہ مسجد کو جب دکان یا رہائش گاہ بنالیا جائے تو اس کا احترام ساقط ہو جاتا ہے جو کہ ناجائز ہے اور فنائے مسجد چونکہ مسجد کے تابع ہے لہذا اس کا حکم بھی وہی ہوگا جو مسجد کا ہے۔ [Box End]

جب فنائے مسجد میں خود مصلحت مسجد کے لئے دکان بنانا متولی مسجد کو حرام، اور مسجد کی بے ادبی اور اس کی حرمت کا ساقط کرنا ہے تو فنائے مسجد کو عام سڑک کے لئے دے دینا کس درجہ سخت حرام اور مسجد کی بے حرمتی اور اس کی عظمت کا منہدم کرنا ہوگا۔ وہ جو بعض کتب میں ہے کہ ضرورت و مجبوری کے وقت مسجد کو راستہ بنانا جائز ہے اس کے معنی یہ ہیں کہ بضرورت مسجد میں ہو کر دوسری طرف کو نکل جانا جائز ہے کہ مسجد میں دوسری طرف جانے کے لئے چلنا حرام ہے مگر بضرورت کہ راستہ گھرا ہوا ہے اور مسجد ہی میں سے ہو کر

جا سکتا ہے جیسے موسم حج میں مسجد الحرام شریف میں واقع ہوتا ہے اس کی اجازت دی گئی ہے وہ بھی جب جب یا حائض یا نفساء کو نہیں نیز گھوڑے یا بیل گاڑی کو نہیں، ہو کر نکل جانے کیلئے بھی ان کا جانا لے جانا ہرگز جائز نہیں، نہ یہ کہ معاذ اللہ اسے مسجدیت سے خارج کر کے گزر گاہ عام کر دیا جائے کہ مسلم کافر جانور پاک ناپاک سب کے لئے شارع عام ہو جائے یہ ہرگز حلال نہیں ہو سکتا۔ اشباہ والنظائر احکام المسجد میں ہے :

1. غنیۃ المستملی فصل فی احکام المسجد سہیل اکیڈمی لاہور ص ۶۱۲
2. فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۶۲

Fatawa Razawiyya Volume 16

It is not permissible to take a path through the mosque for passage except out of necessity.[1] (Translation: Making a path for passing through the mosque without necessity is forbidden.)

Its explanation in 'Ghamz ‘Uyun al-Basair' is as follows: "His words: 'It is not permissible to take a path through it for passing', mean having two or more doors, entering through one and exiting through the other."[2] (Translation: The author's statement that "it is forbidden to make a path to pass through the mosque" means if the mosque has two or more doors, one enters through one door and exits from the other.)

It is mentioned in 'Fatawa Alamgiri' and 'Fatawa Khulasa': "A person who passes through the mosque and makes it a path: if it is without a valid reason, it is not permissible; if there is a valid reason, it is permissible. Furthermore, if it is permissible, he should pray in it once every day, not every time he passes."[3] (Translation: A person passes through the mosque and treats it as a pathway; if it's without a valid reason, it's prohibited, but if there's a reason, it's allowed. Then, if passing through is allowed, he should pray there once a day, not every single time he passes.)

In 'Tabyin al-Haqa’iq Sharh Kanz al-Daqa’iq' by Imam al-Zayla’i and 'Fatawa Hindiyya': "If a passage is made in the mosque, it is permissible because it is customary among city dwellers in congregational mosques. It is then permissible for everyone to pass through it, even non-Muslims, except for those in a state of major ritual impurity (Janaba), menstruating women, and women in post-natal bleeding. And they are not allowed to bring animals through it."[4] (Translation: If a part of the mosque is made into a public pathway for Muslims, it is permissible because this is common practice in the congregational mosques of cities. Everyone is then allowed to use this path, even non-believers, except for individuals in a state of major ritual impurity, or women during menstruation or post-childbirth. People do not have the right to take their animals through this path.)

Footnotes: [1] Al-Ashbah wa an-Naza'ir, Third Art, Discourse on Mosque Rulings, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/241 [2] Ghamz al-'Uyun al-Basair with Al-Ashbah, Third Art, Discourse on Mosque Rulings, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/241 [3] Khulasat al-Fatawa, Book of Prayer, Chapter 26 on the Mosque, Maktaba Habibiya Quetta, 1/229 [4] Fatawa

Hindiyya, Book of Endowment (Waqf), Chapter 11 on the Mosque, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/457

फतावा रज़विया खंड १६

आवश्यकता के बिना मस्जिद के माध्यम से गुजरने का रास्ता बनाना जायज़ नहीं है।[1] (अनुवाद: मस्जिद से गुजरने के लिए रास्ता बनाना बिना किसी मजबूरी के मना है।)

'ग़मज़ 'उयून अल-बसार' में इसकी व्याख्या इस प्रकार है: "उनका कथन: 'इसमें से गुजरने के लिए रास्ता बनाना जायज़ नहीं है', इसका अर्थ है कि मस्जिद के दो या दो से अधिक दरवाजे हों, तो एक दरवाजे से प्रवेश करना और दूसरे से निकल जाना।"[2] (अनुवाद: लेखक का कहना है कि "मस्जिद से गुजरने के लिए रास्ता बनाना मना है" इसका मतलब है कि मस्जिद के दो या दो से ज्यादा दरवाजे हों और कोई एक से घुसकर दूसरे से निकल जाए।)

'फतावा आलमगीरी' और 'फतावा खुलासा' में उल्लेख है: "एक व्यक्ति जो मस्जिद से गुजरता है और उसे रास्ता बना लेता है: यदि बिना किसी वैध कारण के है, तो यह जायज़ नहीं है; और यदि कारण है, तो जायज़ है। फिर, यदि गुजरना जायज़ है, तो उसे हर दिन एक बार उसमें नमाज़ पढ़नी चाहिए, न कि हर बार जब वह गुजरे।"[3] (अनुवाद: एक व्यक्ति मस्जिद से गुजरता है और उसे रास्ता बना लेता है; अगर कोई वैध कारण है तो जायज़ है, वरना नहीं। अगर गुजरना जायज़ है, तो उसे दिन में एक बार वहां नमाज़ पढ़नी चाहिए, न कि हर बार गुजरते समय।)

इमाम अज़-ज़ैलई की 'तब्यीन अल-हक़ा'इक़ शरह कंज़ अद-दक़ा'इक़' और 'फतावा हिन्दिया' में है: "यदि मस्जिद में एक रास्ता बना दिया जाए, तो यह जायज़ है क्योंकि शहरों के लोगों में जामा मस्जिदों में ऐसा करना प्रचलित है। फिर हर किसी के लिए वहां से गुजरना जायज़ हो जाता है, यहाँ तक कि गैर-मुस्लिम के लिए भी, सिवाय उन लोगों के जो नापाकी (जनाबत) की हालत में हों, मासिक धर्म वाली महिलाओं और प्रसव के बाद के रक्तस्राव वाली महिलाओं के। और उन्हें अपने साथ जानवरों को ले जाने की अनुमति नहीं है।"[4] (अनुवाद: अगर मस्जिद के किसी हिस्से को मुसलमानों के लिए आम रास्ता बना दिया जाए तो जायज़ है, क्योंकि शहरों की जामा मस्जिदों में ऐसा ही रिवाज है। फिर हर किसी को उस रास्ते से गुजरने की इजाजत होगी, यहाँ तक कि काफिर को भी, मगर जनाबत की हालत वाले मर्द या माहवारी और निफास वाली औरतों को गुजरने की इजाजत नहीं। और लोगों को यह अधिकार नहीं कि उस रास्ते से अपने जानवरों को ले जाएँ।)

पाद-टिप्पणियाँ (फुटनोट्स): [1] अल-अशबाह वन-नज़ायर, तीसरा खंड, मस्जिद के नियमों पर चर्चा, इदारत अल-क़ुरान कराची, २/२४१ [2] ग़मज़ अल-'उयून अल-बसार मा अल-अशबाह, तीसरा खंड,

मस्जिद के नियमों पर चर्चा, इदारत अल-क़ुरान कराची, २/२४१ [3] खुलासत अल-फतावा, नमाज़ की किताब, अध्याय २६ मस्जिद पर, मकतबा हबीबिया क्वेटा, १/२२९ [4] फतावा हिन्दिया, वक़्फ़ की किताब, अध्याय ११ मस्जिद पर, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/४५७

لا یجوز اتخاذ طریق فیہ للمرور الا لعذر۔[1] سوائے ضرورت کے مسجد میں سے گزرنے کیلئے راستہ بنانا ناجائز ہے (ت)

اس کی شرح غمز عیون والبصائر میں ہے: قولہ ولا یجوز اتخاذ طریقہ فیہ للمرور یعنی بان یکون لہ بابان فاکثر فیدخل من ھذا ویخرج من ھذا۔[2] ماتن کے قول کہ "مسجد سے گزرنے کے لئے راستہ بنانا ناجائز ہے" کا معنی یہ ہے کہ مسجد کے دو یا دو سے زیادہ دروازے ہوں تو ایک دروازے سے داخل ہو کر دوسرے سے نکل جائے (ت)

فتاوٰی عالمگیریہ وفتاوٰی خلاصہ میں ہے: رجل یمر فی المسجد ویتخذ طریقا ان کان بغیر عذر لایجوز وبعذر یجوز ثم اذا جاز یصلی فی کل یوم مرۃ لا فی کل مرۃ۔[3] ایک شخص مسجد سے گزرتا ہے اور اس کو راستہ بناتا ہے اگر عذر ہے تو جائز ہے بلا عذر ہے تو ناجائز ہے پھر اگر اس کو گزرنا جائز ہو تو ہر روز ایک مرتبہ اس میں نماز پڑھے نہ کہ ہر بار جب بھی گزرے (ت)

تبیین الحقائق شرح کنزالدقائق للامام الزیلعی وفتاوی ہندیہ میں ہے: اذا جعل فی المسجد ممرا فانہ یجوز لتعارف اھل الامصار فی الجوامع جاز لکل واحد ان یمر فیہ حتی الکافر الا الجنب والحائض والنفساء ولیس لھم ان یدخلوا فیہ الدواب۔[4] اگر مسجد میں سے کوئی حصہ مسلمانوں کے لئے عام راستہ گزرگاہ بنا دیا جائے تو جائز ہے کیونکہ شہروں کے لوگوں میں جامع مسجدوں میں ایسا متعارف ہے اور ہر ایک کو اس راہ گزر سے گزرنے کی اجازت ہوگی حتی کہ کافر کو بھی، مگر جنبی اور حیض و نفاس والی عورتوں کو گزرنے کی اجازت نہیں اور لوگوں کو یہ اختیار نہیں کہ اس راستے سے اپنے جانوروں کو لے کر جائیں۔ (ت)

[1] الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی احکام المسجد ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۴۱ [2] غمز العیون البصائر مع الاشباہ الفن الثالث القول فی احکام المسجد ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۴۱ [3] خلاصۃ الفتاوی کتاب الصلوۃ الفصل السادس والعشرون فی المسجد مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۱/ ۲۲۹ [4] فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۷

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

In the 'Muhit' of Imam Burhan al-Din and 'Fatawa 'Alamgiriyya', it is stated: | If they intended to make a part of the mosque a path for Muslims, then it is said that they do not have the right to do so, and indeed this is correct.[1] | If people intended to turn a piece of the mosque into a walkway for Muslims, it has been said that they do not have the authority to do so, and indeed this is correct. (T) |

Similarly, it is mentioned in the Fatawa of Imam Faqih Abu al-Layth, then in Fatawa Tatar-Khaniyya, and other reliable books. And Allah, Glory be to Him and the Most High, knows best. Problem 170: From Mohalla Kot, Pargana Sambhal, District Moradabad, residence of Maulvi Laiq Ahmad Sahib, sent by Mazhar Hussain Sahib, 23 Dhu al-Qi'dah 1331 AH. Is it permissible to hold a fundraising meeting for charitable expenses in mosques, especially in the Jamia Mosque, or not?

Answer: It is permissible as long as there is no conflict and nothing happens that is contrary to the etiquette of the mosque. And Allah the Most High knows best. Problem 171: From Gonda, Mohalla Ganj, residence of Maulvi Nawazish Ahmad Sahib, sent by Hafiz Muhammad Ishaq Sahib, 23 Dhu al-Qi'dah 1331 AH. If someone demolishes an old mosque and builds a new mosque in its place or a short distance away, what is the Sharia ruling regarding this?

Answer: Demolishing a mosque for the purpose of abandoning that site and building a mosque elsewhere is absolutely forbidden. Allah the Most High says: | "And who is more unjust than those who prevent the name of Allah from being mentioned in His mosques and strive for their destruction?"[2] | Who is a greater oppressor than the one who prevents Allah's name from being mentioned in His mosques and strives for their destruction? (T) |

And if it was demolished to rebuild it anew on the same site, then if this act is without necessity and without reason, then [it is not] correct according to Sharia.

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter 11 on Mosques, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/457. [2] Al-Quran al-Karim 2/114.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

इमाम बुरहानुद्दीन के'मुहीत' और 'फ़तावा आलमगीरिया' में है: | अगर उन्होंने इरादा किया कि मस्जिद के किसी हिस्से को मुसलमानों के लिए रास्ता बना दें, तो कहा गया है कि उन्हें ऐसा करने का हक नहीं है, और बेशक यही सही है।[1] | अगर लोगों ने इरादा किया कि मस्जिद का कोई टुकड़ा मुसलमानों के लिए गुज़रगाह बना दें, तो कहा गया है कि उन्हें ऐसा करने का अधिकार नहीं है, और बेशक यही सही है। (त) |

इसी तरह इमाम फ़कीह अबू लैथ के फ़तावा में, फिर फ़तावा तातारखानिया और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है। मसला १७०: मोहल्ला कोट, परगना संभल, ज़िला मुरादाबाद, मौलवी लईक अहमद साहब के घर से, प्रेषक मज़हर हुसैन साहब, २३ ज़िल-क़ादा १३३१ हिजरी। खैर-खैरात (नेक कामों) के खर्च के लिए मस्जिदों में, विशेष रूप से जामा मस्जिद में चंदा इकट्ठा करने के लिए जलसा (सभा) करना जायज़ है या नहीं?

जवाब: जायज़ है जब तक कि कोई विवाद न हो और कोई बात मस्जिद की मर्यादा के विरुद्ध न हो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। मसला १७१: गोंडा, मोहल्ला गंज, मौलवी नवाज़िश अहमद साहब के घर से, प्रेषक हाफ़िज़ मुहम्मद इसहाक साहब, २३ ज़िल-क़ादा १३३१ हिजरी। पुरानी मस्जिद को शहीद (ध्वस्त) करके उसी स्थान पर या कुछ दूरी पर हटकर दूसरी नई मस्जिद बनवा दी जाए, तो इस बारे में शरई हुक्म क्या है?

जवाब: मस्जिद को इसलिए शहीद करना कि वह जगह छोड़ देंगे और दूसरी जगह मस्जिद बनाएंगे, मुतलक़न (पूरी तरह) हराम है। अल्लाह तआला फ़रमाता है: | "और उस से बड़ा ज़ालिम कौन है जो अल्लाह तआला की मस्जिदों में उसका ज़िक्र करने से रोके और उनकी बर्बादी की कोशिश करे?"[2] | उससे बड़ा ज़ालिम कौन है जो अल्लाह तआला की मस्जिदों में उसके ज़िक्र को रोके और उनकी बर्बादी की कोशिश करे। (त) |

और अगर इसलिए शहीद की कि यहीं नए सिरे से इसकी तामीर (निर्माण) कराए, तो अगर यह बात बिना ज़रूरत और बिना किसी वजह के है, तो शरई तौर पर [सही नहीं] है।

[1] फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, ग्यारहवाँ अध्याय मस्जिद के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/४५७। [2] अल-क़ुरआनुल करीम २/११४।

محیط امام برہان الدین و فتاوی عالمگیریہ میں ہے: | ان ارادوا ان یجعلوا شیئا من المسجد طریقا للمسلمین فقد قیل لیس لہم ذلك و انه صحیح ۔[1] | اگر لوگوں نے ارادہ کیا کہ مسجد کا کوئی ٹکڑا مسلمانوں کے لئے گزرگاہ بنادیں تو کہا گیا ہے کہ انہیں ایسا کرنے کا اختیار نہیں، اور بیشک یہی صحیح ہے (ت) |

اسی طرح فتاوی امام فقیہ ابو اللیث پھر فتاوی تاتارخانیہ و غیر ہاکتب معتمدہ میں ہے۔ واللہ سبحنہ و تعالی اعلم مسئلہ ۱۷۰: از محلہ کوٹ پرگنہ سنبھل ضلع مراد آباد مکان مولوی لئیق احمد صاحب مرسلہ مظہر حسین صاحب ۲۳ ذیقعدہ ۱۳۳۱ھ جلسہ چندہ واسطے مصارف خیر کے مساجد میں خصوصاً جامع مسجد میں جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: جائز ہے جبکہ چپقلش نہ ہو اور کوئی بات خلاف ادب مسجد نہ ہو۔ واللہ تعالی اعلم۔ مسئلہ ۱۷۱: از گونڈہ محلہ گنج مکان مولوی نوازش احمد صاحب مرسلہ حافظ محمد اسحاق صاحب ۲۳ ذیقعدہ ۱۳۳۱ھ مسجد قدیم کو شہید کر کے اسی مقام پر یا کچھ فاصلہ سے ہٹ کر دوسری جگہ مسجد جدید کوئی بنوادے تو اس بارے میں شرعاً کیا حکم ہے؟

الجواب: مسجد کو اس لئے شہید کرنا کہ وہ جگہ ترک کردیں گے اور دوسری جگہ مسجد بنائیں گے مطلقاً حرام ہے قال تعالیٰ: | "وَ مَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰہِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْھَا اسْمُہٗ وَ سَعٰی فِیْ خَرَابِھَا"۔[2] | اس سے بڑا ظالم کون ہے جو اللہ تعالیٰ کی مسجدوں میں اس کا ذکر کرنے سے روکے اور ان کی بربادی کی کوشش کرے۔ (ت) |

اور اگر اس لئے شہید کی کہ یہیں از سر نو اس کی تعمیر کرائے تو اگر یہ امر بے حاجت و بلاوجہ صحیح شرعی ہے

[1] فتاوی ہندیۃ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۵۷ [2] القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴

Thus, it is futile, useless, a violation of the mosque's sanctity, and a waste of wealth, and all this is impermissible.

[Arabic Box Text]: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Verily Allah has disliked three things for you: idle talk, excessive questioning, and wasting wealth." [1] And Allah Almighty has said: "And do not squander wastefully. Indeed, the wasteful are brothers of the devils." [2] (T)

It is stated in Al-Hidayah [3]: Vain activity is forbidden (i.e., wastefulness is forbidden. T). And if it is for a Shariah-based benefit, for example, if more land is included in it for expansion, or if the structure has become weak and is made strong, then the original founder of the mosque [has the right], otherwise the people of the neighborhood have the authority over it, as stated in Al-Hindiyyah and Al-Durr al-Mukhtar etc. (T). And Allah Almighty knows best.

Mas'ala 176: From Aligarh Society Garden, asked by Hamid-ud-Din Khan B.A. on 25 Dhu al-Qi'dah 1331 AH via Syed Barkat Ali Sahib: Respected Sir, may peace and the blessings of Allah be upon you! A short while ago, when I had the honor of meeting the Maulana [Qibla] along with you, I mentioned to the Maulana that a certain person had collected material regarding the mosque based on the authorities of several books of Hadith, suggesting that it is permissible to take a portion of the mosque for widening a path, provided there is space. Regarding this, the Maulana had stated that he [that person] was mistaken; rather, the intent of this issue is the permissibility of passing through some part of the mosque in case of a crowd. Upon this, I alerted that person to his mistake via a letter. After some time, his reply came. Unfortunately, he is not at his place of residence, so his treatise and the books from which he had collected the material were not with him. However, what he wrote to me from his memory, I am transcribing exactly as it is and sending it for your service.

[Footnotes]: 1. Sahih Muslim, Book of Judgments, chapter on the prohibition of excessive questioning, Qadimi Kutub Khana Karachi 2/57. 2. The Holy Quran 17/26-27. 3. Al-Hidayah, Book of Prayer, chapter on what invalidates prayer, Al-Maktabah al-Arabiyyah Karachi 1/118.

तो यह व्यर्थ, निरर्थक, मस्जिद की पवित्रता का उल्लंघन और धन की बर्बादी है, और यह सब नाजायज है।

[अरबी बॉक्स पाठ]: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने तुम्हारे लिए तीन चीजों को नापसंद किया है: बेकार की बातें, अत्यधिक सवाल करना और धन को नष्ट करना।" [1] और अल्लाह तआला ने फरमाया: "और फिजूलखर्ची न करो, क्योंकि फिजूलखर्ची करने वाले शैतानों के भाई हैं।" [2] (त)

हिदाया में है [3]: व्यर्थ कार्य हराम है (यानी फिजूलखर्ची करना हराम है। त)। और अगर यह शरीयत के किसी हित के लिए है, उदाहरण के लिए, यदि इसमें और ज़मीन शामिल करके विस्तार किया जाए, या संरचना कमजोर हो गई हो और उसे मजबूत बनाया जाए, तो मस्जिद का मूल संस्थापक [अधिकार रखता है], अन्यथा मोहल्ले के लोगों को इसमें अधिकार है, जैसा कि अल-हिन्दिया और अल-दुर्र अल-मुख्तार आदि में है। (त)। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 176: अलीगढ़ सोसाइटी गार्डन से, हमीदुद्दीन खान बी.ए. द्वारा 25 ज़ी अल-क़दा 1331 हिजरी को सैयद बरकत अली साहब के माध्यम से पूछा गया: सम्मानित महोदय, आप पर अल्लाह की सलामती और रहमत और बरकत हो! कुछ समय पहले जब मुझे आपके साथ मौलाना साहब [क़िबला] की सेवा में उपस्थित होने का सौभाग्य मिला था, तो मैंने मौलाना साहब की सेवा में यह निवेदन किया था कि एक व्यक्ति ने मस्जिद के संबंध में कई हदीस की किताबों के आधार पर यह सामग्री एकत्र की है कि रास्ता चौड़ा करने के लिए मस्जिद में से कुछ हिस्सा लेना जायज़ है, बशर्ते जगह हो। इस पर मौलाना साहब ने फरमाया था कि वे गलती पर हैं; बल्कि इस मसले का उद्देश्य भीड़ की स्थिति में मस्जिद के किसी हिस्से से गुजरने की अनुमति देना है। इस पर मैंने उस व्यक्ति को पत्र के माध्यम से उनकी गलती के बारे में सचेत किया। कुछ समय बाद उनका उत्तर आया। दुर्भाग्य से वह अपने निवास स्थान पर नहीं हैं, इसलिए उनका वह लेख और वे पुस्तकें जिनसे सामग्री एकत्र की गई थी, उनके पास मौजूद नहीं थीं। लेकिन जो उन्होंने मुझे अपनी याददाश्त से लिखा, उसे वैसा ही नकल करके आपकी सेवा में भेज रहा हूँ।

[पाद टिप्पणियाँ]: 1. सही मुस्लिम, किताबुल अक़्ज़िया, अत्यधिक सवाल करने की मनाही का अध्याय, क़दीमी कुतुब खाना कराची 2/57। 2. पवित्र कुरान 17/26-27। 3. अल-हिदाया, किताबुस सलात, नमाज़ को खराब करने वाली चीज़ों का अध्याय, अल-मकतबा अल-अरबिया कराची 1/118।

فتاوی رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

تو لغو و عبث و بے حرمتی مسجد و تضییع مال ہے اور یہ سب ناجائز ہے۔

[عربی اقتباس]: قال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ان اللہ تعالٰی کرہ لکم ثلاثا قیل وقال وکثرۃ السوال واضاعۃ المال [1]، وقال تعالٰی "وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيْطِينِ" [2] رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا کہ بیشک اللہ تعالٰی نے تمہارے لئے تین چیزوں کو ناپسند بنایا: قیل و قال، کثرت سوال اور مال کو ضائع کرنا۔ اور اللہ تعالٰی نے ارشاد فرمایا کہ فضول خرچی مت کرو کیونکہ فضول خرچی کرنے والے شیطانوں کے بھائی ہیں (ت)

ہدایہ میں ہے [3]: العبث حرام (فضول خرچی کرنا حرام ہے۔ت) اور اگر بمصلحت شرعی ہے مثلاً اگر اس میں اور زمین شامل کرکے توسیع کیجائے گی یا بنا کمزور ہوگئی ہے محکم بنائی جائے گی تو اصل بانی مسجد ورنہ اہل محلہ کو اس میں اختیار ہے کما فی الھندیۃ والدر المختار وغیرہما (جیسا کہ ہندیہ اور در مختار وغیرہ میں ہے۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۷۶: از علی گڑھ سوسائٹی کارڈن مسئولہ حمید الدین خاں بی اے ۲۵ ذیقعدہ ۱۳۳۱ھ معرفت سید برکت علی صاحب: معظمی زاد عنایتہ السلام علیکم ورحمۃ اللہ تعالٰی وبرکاتہ ! تھوڑا عرصہ ہوا جب مجھے آپ کے ہمراہ جناب مولانا صاحب قبلہ سے شرف قدم بوسی حاصل ہوا تھا اس روز میں نے مولانا صاحب کی خدمت میں یہ عرض کیا تھا کہ ایک صاحب نے مسجد کے متعلق چند کتب احادیث کی اسناد پر یہ مواد جمع کیا ہے کہ راستہ کی فراخی کے لئے مسجد میں سے کچھ حصہ بشرط گنجائش لینا جائز ہے جس میں آنجناب مولانا صاحب قبلہ نے یہ فرمایا تھا کہ وہ غلطی پر ہیں بلکہ اس مسئلہ کا منشا بحالت ہجوم مسجد کے کسی حصہ میں سے گزرنے کا جواز ہے اس

پر میں نے ان صاحب کو انکی غلطی پر بذریعہ خط متنبہ کیا عرصہ کے بعد ان کا جواب آیا افسوس ہے کہ وہ اپنی جائے قیام پر نہیں ہیں اس وجہ سے ان کے پاس وہ ان کا رسالہ اور وہ کتب جن سے مواد جمع کیا تھا موجود نہ تھیں مگر جو انہوں نے مجھے اپنی یادداشت سے لکھا بجنسہ نقل کرکے ارسال خدمت کررہا ہوں۔

[حواشی]: 1. صحیح مسلم کتاب الاقضیۃ باب النہی عن کثرۃ المسائل قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۵۷ 2. القرآن الکریم ۱۷/ ۲۶-۲۷ 3. الھدایۃ کتاب الصلوۃ باب مائیفسد الصلوۃ المکتبۃ العربیۃ کراچی ۱/ ۱۱۸

Volume 16 (16) Fatawa Rizvia

Name of the book from which the material was obtained: *Ashbah wa al-Nazair*, written by Imam Ibrahim, chapter 'Fawaid-e-Shatti', pages 404, 405, published in 1283 AH, Nizami or Mustafa'i Press, Kanpur.

Text of the letter: The reference I wrote to you is as follows:

[Arabic Box 1] Arabic: لو ضاق الطريق على المارة والمسجد واسع فلهم ان يوسعوا الطريق من المسجد Urdu Translation: If the path for passersby is narrow and the mosque is spacious, they have the authority to take a portion of the mosque to widen the path. (T)

And elsewhere: [Arabic Box 2] Arabic: ما ضاق المرور ولو كان مسجدا واسعا يجوز انهدامه Urdu Translation: When passage becomes difficult and even if it is a spacious mosque, its demolition is permissible. (T)

A similar wording, which I don't remember well today, is clearly written in *Ashbah wa al-Nazair*, and the author of *Radd al-Muhtar* has mentioned it as a reference and reliable source. The above ruling concerns the mosque itself; as for the surroundings of the mosque, like the ablution area, room, or bathroom, discussion is pointless. This text was sent to me by someone. Likely, this book is present in your extensive library, and after seeing it, you will be able to reflect on its accuracy and context. Wassalam.

Another request is that if you inform me of your decision, it will be a great kindness. Additionally, it will give me the opportunity to write to those gentlemen to increase their knowledge. My address is as follows: Muhammad Hamiduddin Khan, B.A., Society Garden, Aligarh.

The Answer: I seek forgiveness from Allah the Almighty, and there is no power nor strength except with Allah, the Most High, the Most Great, the All-Wise. Neither did the author of the blessed book *Ashbah wa al-Nazair*, Imam Ibrahim, nor is there any trace of it in *Ashbah*, God forbid, that: "If the mosque is spacious, its demolition is permissible" (اگر مسجد وسیع ہو تو اس کا انہدام جائز ہے ۔ ت). No Muslim could say such a thing, nor could any...

जिल्द सोलह (16) फ़तावा रज़विया

उस पुस्तक का नाम जिससे सामग्री प्राप्त की गई: अश्बाह वा अल-नज़ायर, लेखक इमाम इब्राहिम, अध्याय 'फ़वाइद-ए-शत्ती', पृष्ठ 404, 405, प्रकाशन वर्ष 1283 हिजरी, निज़ामी या मुस्तफ़ाई प्रेस, कानपुर।

पत्र का पाठ: जो संदर्भ मैंने आपको लिखा था वह इस प्रकार है:

[अरबी बॉक्स 1] अरबी: لو ضاق الطريق على المارة والمسجد واسع فلهم ان يوسعوا الطريق من المسجد। अनुवाद: यदि राहगीरों के लिए रास्ता तंग हो और मस्जिद विशाल हो, तो उन्हें मस्जिद का कुछ हिस्सा लेकर रास्ता चौड़ा करने का अधिकार है। (त)

और दूसरी जगह: [अरबी बॉक्स 2] अरबी: ما ضاق المرور ولو كان مسجدا واسعا يجوز انهدامه अनुवाद: जब गुजरना कठिन हो और मस्जिद विशाल हो, तो उसका विध्वंस (ढहाना) जायज़ है। (त)

लगभग इसी तरह की इबारत (वाक्य), जो मुझे आज ठीक से याद नहीं है, अश्बाह वा अल-नज़ायर में स्पष्ट रूप से लिखी है, और रद्द अल-मुह्तार के लेखक ने इसे संदर्भ और विश्वसनीय स्रोत के रूप में उल्लेख किया है। उपरोक्त नियम मस्जिद के बारे में है; मस्जिद के अहाते जैसे वज़ू खाना, कमरा, या स्नानघर के बारे में तो चर्चा ही बेकार है। यह इबारत किसी ने मुझे लिखकर भेजी है। संभवतः यह पुस्तक आपके विशाल पुस्तकालय में अवश्य होगी और इसे देखकर आप इसकी शुद्धता और संदर्भ पर विचार कर सकेंगे। वसलाम।

अन्य निवेदन यह है कि यदि आप मुझे अपने निर्णय से अवगत कराएंगे तो यह बहुत बड़ी कृपा होगी। इसके अलावा, इससे मुझे उन सज्जनों को जानकारी बढ़ाने के लिए लिखने का अवसर मिलेगा। मेरा पता निम्नलिखित है: मोहम्मद हमीदुद्दीन खान बी.ए., सोसाइटी गार्डन, अलीगढ़।

उत्तर: मैं सर्वशक्तिमान अल्लाह से क्षमा माँगता हूँ, और अल्लाह, जो सर्वोच्च, महान और सर्वज्ञ है, के सिवा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है। न तो मुबारक किताब अश्बाह वा अल-नज़ायर के लेखक इमाम इब्राहिम ने, और न ही अश्बाह में कहीं इसका कोई पता है, अल्लाह न करे, कि: "लोकान मसिजदन वासिअन यजूज़ु इन्हदामुहु" (यदि मस्जिद विशाल हो तो उसे ढहाना जायज़ है - त)। कोई मुसलमान ऐसा नहीं कह सकता और न ही कोई...

جلد شانزدہم (۱۶) فتاوٰی رضویہ

نام کتاب جس میں سے مواد حاصل کیا : اشباہ والنظائر مصنفہ امام ابراہیم باب فوائد شتی ص ۴۰۴، ۴۰۵ مطبوعہ ۱۲۸۳ھ مطبع نظامی یا مصطفائی کانپور۔ عبارت خط : جو حوالہ میں نے آپ کو لکھا تھا وہ اس طرح ہے :

لو ضاق الطریق علی المارۃ والمسجد واسع فلھم ان یوسعوا الطریق من المسجد ۔ اگر راستہ گزرنے والوں کے لئے تنگ ہو اور مسجد وسیع ہو تو انہیں مسجد کا کچھ حصہ لے کر راستہ میں توسیع کرنے کا اختیار ہے (ت)

اور دوسری جگہ : ما ضاق المرور ولو کان مسجدا واسعا یجوز انھدامہ ۔ جب گزرنا دشوار ہو اور مسجد وسیع ہو تو اس کا انہدام جائز ہے (ت)

قریب قریب ایسی ہی عبارت جو مجھے کل اور اچھی طرح یاد نہیں ہے، عبارت بالاشباہ والنظائر میں صاف لکھی ہے اور صاحب رد المحتار نے اسی کو مرجع اور معتمد لکھا ہے حکم بالا میں مسجد کے متعلق ہے فناء مسجد یعنی وضو خانہ، حجرہ، غسل خانہ میں تو بحث ہی فضول ہے۔ یہ عبارت انہوں نے مجھے لکھ کر بھیجی ہے غالبا یہ کتاب آنجناب مولانا صاحب کے وسیع کتب خانہ میں ضرور موجودگی ہوگی اور اس کو دیکھ کر آں جناب ضرور اس کی صحت اور موقع پر غور فرما سکیں گے والسلام۔ دیگر گزارش یہ ہے کہ جناب مولانا صاحب قبلہ کے فیصلہ سے مجھے بھی مطلع فرمائیں تو باعثِ کمال عنایت ہوگا علاوہ اضافہ معلومات مجھے ان حضرت کو بھی لکھنے کا موقع مل سکے گا میرا پتہ حسب ذیل ہوگا: محمد حمید الدین خاں بی اے ، سوسائٹی گارڈن علی گڑھ

الجواب: استغفر اللہ العظیم ولاحول ولاقوۃ الاباللہ العلی العظیم الحکیم، نہ کتاب مستطاب اشباہ والنظائر کے مصنف امام ابراہیم نہ اشباہ میں معاذاللہ کہیں ان کا پتہ کہ لوکان مسجدا واسعا یجوز انھدامہ (اگر مسجد وسیع ہو تو اس کا انہدام جائز ہے ۔ ت) نہ کوئی مسلمان ایسا کہہ سکے نہ کوئی

A scholar of Arabic would never write such a phrase. Attributing it to Allama Zain bin Nujaim al-Misri, the author of *Al-Ashbah*, is either a pure slander or sheer confusion. These words must have originated in someone's own imagination, as their Arabic is flawed and their meaning is false. Some person named Ibrahim might have been present or imagined there, and the book *Al-Ashbah* might have been lying around; all these thoughts coalesced into a memory that Imam Ibrahim wrote this in *Al-Ashbah*, although in reality, it is like the example:

How beautifully Saadi spoke in Zulaikha: O Cupbearer, circulate the goblet and offer it.
(How well Saadi said in *Zulaikha*: Beware, O Cupbearer! Set the cup in motion and bestow it. - T)

In fact, it is a thousand times worse than that because, although the book *Zulaikha* is not a work of Sheikh Saadi (mercy of Allah be upon him) nor is the second verse his or from that book, it is at least the saying of a gnostic. In contrast to this, the permissibility of demolishing a mosque and its attribution to *Al-Ashbah*—it is regrettable that the transcriber, who copied the first passage from page 404 of the book, did not see the explicit explanation of its meaning just eleven leaves earlier on page 381: "It is not permissible to adopt a path through it for passage, meaning it has two or more doors, so one enters from this one and exits from that one."[1] That is, creating a path in the mosque is impermissible, and the permission granted in case of necessity means that if the mosque has two or more doors, one enters through one and leaves through the other. By the grace of Allah Almighty, this 'meaning' has clarified the sense. When the passage that was actually in the book was not seen, and what was not there became manifest, then what complaint can there be that they did not see the other great and grand book of the author of *Al-Ashbah*, *Al-Bahr al-Ra'iq*, in which he clearly explained that by making the mosque a path, it is meant that the mosque remains established in its place and one passes through it for some purpose. And he explicitly stated that this is not permissible for an impure man or woman, nor can animals like horses or oxen be taken through it. The text from *Al-Bahr al-Ra'iq*, Egypt edition, Vol. 5, p. 267 is:

And the meaning of his statement as its opposite is that if a passage is made in the mosque, it is permissible because of the custom of the people of the cities in	That is, by making a part of the mosque a path, it is meant that if a person designates a place for passage through the mosque, it is permissible because it

congregational mosques, and it is permissible for every individual to pass through it until...

is becoming a common custom in the congregational mosques of the cities, and in it...

[1] Ghamz al-'Uyun al-Basa'ir with Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Art 3, Discourse on the rulings of the mosque, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/231 Page 358 of 631

फतावा रिज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

अरबी जानने वाला ऐसी इबारत (वाक्य) नहीं लिखेगा। अल्लामा ज़ैन बिन नुजैम मिस्री, मुसन्निफ़ (लेखक) अश्बाह, के साथ इसे जोड़ना सरासर तोहमत है या कोरा भ्रम है। किसी व्यक्ति के अपने ख्याल में ये शब्द पैदा हुए होंगे, जिनकी अरबी गलत और अर्थ निराधार है। कोई इब्राहिम नाम का व्यक्ति वहाँ मौजूद या कल्पना में होगा और किताब 'अश्बाह' कहीं रखी होगी, इन सब ख्यालों ने मिलकर यह याद दिला दिया कि इमाम इब्राहिम ने अश्बाह में ऐसा लिखा है, हालाँकि वास्तविकता में यह उसी उदाहरण की तरह है जैसे:

सअदी ने ज़ुलैखा में क्या खूब कहा है: ओ साकी! जाम को घुमाओ और अता करो। (सअदी ने ज़ुलैखा में क्या खूब कहा, सावधान ऐ साकी! जाम को गर्दिश दे और दे। - त)

बल्कि यह उससे भी हज़ारों गुना बुरा है, क्योंकि भले ही किताब 'ज़ुलैखा' शेख सअदी (रहमतुल्लाह अलैह) की रचना नहीं है और न ही उसका दूसरा मिसरा उनका है, लेकिन कम से कम वह एक आरिफ़ (ज्ञानी) का कथन तो है। इसके विपरीत, मस्जिद ढाने की अनुमति और अश्बाह की तरफ़ उसका संबंध, अफ़सोस कि नक़ल करने वाले ने जिस किताब के पन्ना ४०४ से पहली इबारत नक़ल की, उससे मात्र ग्यारह पन्ने पहले पन्ना ३८१ में उसके अर्थ की स्पष्ट व्याख्या नहीं देखी कि "मस्जिद में रास्ता बनाना जो मना है, और मजबूरी की स्थिति में जिसकी अनुमति दी गई है, उसका अर्थ यह है कि मस्जिद के दो या उससे अधिक दरवाज़े हों, एक से दाखिल होकर दूसरे से निकल जाए।"[1] यानी मस्जिद में रास्ता बनाना जो नाजायज़ है और उज़्र (मजबूरी) की सूरत में जिसकी इजाज़त दी गई है इसके मानी ये हैं कि मस्जिद के दो या ज़्यादा दरवाज़े हों एक से दाखिल हो कर दूसरे से निकल जाए। अल्लाह तआला का शुक्र है कि इस 'यानी' ने अर्थ स्पष्ट कर दिया। और जब उन्हें खुद उसी किताब की इबारत नज़र नहीं आई जो वहाँ थी, और जो नहीं थी वह दिखने लगी, तो उनसे क्या शिकायत कि उन्होंने मुसन्निफ़ अश्बाह की दूसरी महान किताब 'अल-बहर अल-रैक' नहीं देखी, जिसमें उन्होंने साफ़ तौर पर स्पष्ट कर दिया है कि मस्जिद को रास्ता बनाने से यही मुराद है कि मस्जिद अपनी जगह कायम रहे और किसी काम के लिए उसमें से होकर निकल जाए। और उन्होंने साफ़ तौर पर फरमाया है कि यह नापाक मर्द या औरत के लिए जायज़ नहीं है, और न ही इसमें घोड़ा या बैल जैसे जानवर ले जाए जा सकते हैं। इबारत यह है, बहर अल-रैक, मिस्र संस्करण, जिल्द ५, पेज २६७:

और उनके कथन का अर्थ उसके विपरीत यह है कि यदि मस्जिद में एक रास्ता बना दिया जाए, तो वह शहरों की जामा मस्जिदों में लोगों के आम चलन के कारण जायज़ है, और हर एक के लिए उसमें से गुजरना जायज़ है यहाँ तक कि...

यानी मस्जिद के किसी हिस्से को रास्ता बनाने से मुराद यह है कि अगर कोई शख्स मस्जिद में होकर गुज़रने (मरूर) के लिये जगह मुक़र्रर कर ले तो रवा (जायज़) है कि शहरों की जामे मस्जिदों में इसका आम रिवाज हो रहा है और इस में...

[1] ग़म्ज़ अल-उयून अल-बसायर मअ अल-अश्बाह वन-नज़ायर, फ़न तीसरा, मस्जिद के अहकाम पर बातचीत, इदारातुल कुरआन कराची, २/ २३१ पेज 358 of 631

عربی دان ایسی عبارت لکھے نہ کہ علامہ زین بن نجیم مصری مصنف اشباہ ان کی نسبت یہ محض تہمت ہے یا نرا اشتباہ۔ کسی شخص کے اپنے تخیل میں یہ لفظ پیدا ہوئے ہوں گے جس کی عربیت فاسد اور معنی باطل، کوئی آدمی ابراہیم نامی وہاں موجود یا متخیل ہوگا اور کتاب اشباہ کہیں رکھی ہو گی سب تصورات جمع ہو کر یہ یاد رہا کہ امام ابراہیم نے اشباہ میں ایسا لکھا اگرچہ نظر بواقع وہی مثال ہے کہ ؎

چہ خوش گفتست سعدی در زلیخا الا ایہا الساقی ادر کاسا و ناولہا (کیا خوب کہا سعدی نے زلیخا میں، خبردار اے ساقی! جام کو گردش دے اور عطا کر۔ ت)

بلکہ اس سے بھی ہزار درجہ بدتر ہے کہ اگر چہ نہ کتاب زلیخا شیخ سعدی رحمۃ اللہ تعالٰی کی تصنیف نہ مصرع دوم ان کا، نہ اس کتاب کا، مگر آخر ہے تو ایک عارف کا قول۔ بخلاف اس کے کہ مسجد ڈھانے کی حلت اور اشباہ کی طرف اس کی نسبت، افسوس کہ ناقل نے جس کتاب کے صفحہ ۴۰۴ سے پہلی عبارت نقل کی اس سے گیارہ ہی ورق اوپر صفحہ ۳۸۱ میں اس کے معنی کی صریح تشریح نہ دیکھی کہ "لا یجوز اتخاذ طریق فیہ للمرور یعنی بأن یکون لہ بابان فاکثر فیدخل من ہذا ویخرج من ہذا"۱ یعنی مسجد میں راستہ بنانا جو ناجائز ہے اور عذر کی صورت میں جس کی اجازت دی گئی ہے اس کے معنی یہ ہیں کہ مسجد کے دو یا زیادہ دروازے ہوں ایک سے داخل ہو کر دوسرے سے نکل جائے۔ بحمد اللہ تعالٰی اس یعنی نے معنی کو صاف کر دیا اور جب خود اسی کتاب میں جو عبارت تھی نظر نہ آئی اور جو نہ تھی وہ متشکل ہو گئی تو اس کی کیا شکایت کہ خود انہیں امام مصنف اشباہ کی دوسری جلیل و عظیم کتاب بحر الرائق نہ دیکھی جس میں انہوں نے صاف طور پر واضح کر دیا ہے کہ مسجد کو راستہ بنانے سے یہی مراد ہے کہ مسجد بحال

خود قائم و برقرار رہے اور کسی کام کے لئے اس میں ہو کر نکل جائے اور صریح تصریح فرما دی ہے کہ یہ ناپاک مرد یا عورت کے لئے حلال نہیں، نہ اس میں گھوڑا یا بیل وغیرہ جانور لے جاسکتے ہیں، عبارت یہ ہے، بحر الرائق مطبع مصر جلد پنجم ص ۲۶۷:

ومعنی قولہ کعکسہ انہ اذا جعل فی المسجد ممرا فانہ یجوز لتعارف اھل الامصار فی الجوامع و جاز لکل واحد ان یمر فیہ حتی

یعنی مسجد کے کسی حصہ کو راستہ بنانے سے مراد یہ ہے کہ اگر کوئی شخص مسجد میں ہو کر مرور کے لئے جگہ ٹھہرالے تو روا ہے کہ شہروں کی جامع مسجدوں میں اس کا عام رواج ہو رہا ہے اور اس میں

۱ غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی احکام المسجد ادارۃ القرآن کراچی ۲/

2018

Fatawa Razvia - Volume 16

[Boxed Text] Arabic: ان الكافر الا الجنب والحائض والنفساء لما عرف في موضعه وليس لهم يدخلوا فيه الدواب ـ 1 Urdu: Every person will be allowed to pass through, even a non-believer, except that a man or woman in a state of ritual impurity (janaba), a menstruating woman (haid), and a woman with post-natal bleeding (nifas) are not allowed to enter there, because their entering the mosque being forbidden is already known in its place, i.e., in the 'Book of Purification' (Kitab al-Taharah). Also, they do not have the authority to take animals into that place. (T)

[Main Text] The same is mentioned in 'Tabyin al-Haqa'iq' by Imam Fakhr al-Din al-Zayla'i, 'Durar al-Hukkam', 'Dur al-Mukhtar', 'Fatawa 'Alamgiriyah', etc. It will become as clear as the sun to anyone looking with the eyes of faith at these instructions of the scholars, what they themselves meant by 'making the mosque a path' and what purpose they stated. Is it, God forbid, to demolish the mosque and turn it into a road where people, those in ritual impurity, menstruating women, women with post-natal bleeding, horses, donkeys, and dirty carts all pass through, and everyone has equal rights, and you cannot stop anyone, nor can you sit there by making a platform? For if you were to ask every man passing through whether he needs a ritual bath, or ask every woman whether she is menstruating, whoever does so would be called insane. Moreover, there would be no benefit in trying to stop anyone; if you tried to stop them, there would be daily conflict. God forbid! Did the scholars intend such a meaningless and absurd thing? Or did they mean that the mosque should remain as it is, with all its etiquettes still obligatory and established—that no animal can go in, nor those in ritual impurity, nor menstruating women, nor those with post-natal bleeding—but others may pass through? One should also keep in mind that what they are permitting, they clearly state is the custom in the congregational mosques (Jami' Masjids) of common cities. Now see what the common practice of Jami' Masjids is. Is it that mosques are demolished and turned into roads? God forbid! Not even a blind person would say such a thing. So, they are only permitting what is the established custom in the Jami' Masjids of common cities, and that is their intent. Anything beyond that is false and an innovation. "And Allah speaks the truth and guides to the [right] path" (Qur'an 33:4), and "Sufficient for us is Allah, and [He is] the best Disposer of affairs" (Qur'an 3:173). (Allah Almighty speaks the truth and guides to the straight path, and He is sufficient for me and what an excellent Guardian He is. T) And Allah Almighty knows best.

[Footnote] 1. Bahr al-Ra'iq, Book of Endowments (Kitab al-Waqf), Section on What Is Specific to the Mosque in Rulings; H.M. Saeed Company, Karachi, 15/255.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 16

[बॉक्स किया हुआ पाठ] अरबी: الكافر الا الجنب والحائض والنفساء لما عرف في موضعه وليس لهم ان يدخلوا فيه الدواب ـ 1 उर्दू: हर व्यक्ति को वहाँ से गुज़रने की अनुमति होगी, यहाँ तक कि काफ़िर को भी, सिवाय इसके कि जनाबत (अपवित्रता) वाले पुरुष व महिला, और मासिक धर्म (हैज़) वाली महिला और प्रसवोत्तर रक्तस्राव (नफ़ास) वाली महिला, इनमें से किसी को वहाँ प्रवेश करने की अनुमति नहीं हो सकती, क्योंकि मस्जिद में उनका जाना हराम (वर्जित) होना अपने स्थान यानी 'किताब अत-तहारह' (पवित्रता की पुस्तक) में ज्ञात हो चुका है, और उन्हें यह अधिकार भी नहीं है कि उस स्थान पर जानवर ले जाएँ। (त)

[मुख्य पाठ] यही बात इमाम फखरुद्दीन ज़ैलई की 'तबीनुल हक़ाएक़', 'दुररुल हुक्काम', 'दुर्रे मुख्तार' और 'फ़तावा आलमगीरिया' आदि में भी है। विद्वानों (उलेमा) के इस निर्देश को ईमान की नज़र से देखने वाले पर सूरज की तरह साफ़ हो जाएगा कि मस्जिद को रास्ता बनाने का स्वयं उन्होंने क्या अर्थ बताया और क्या उद्देश्य बताया। और क्या यह कि, अल्लाह न करे, मस्जिद तोड़कर सड़क बना दी जाए जिसमें आदमी, नापाक (जनुब), मासिक धर्म वाली, प्रसवोत्तर रक्तस्राव वाली, घोड़े, गधे, गंदगी की गाड़ियाँ सब गुज़रें और सबका अधिकार समान हो और आप किसी को रोक न सकें, न वहाँ चबूतरा बनाकर बैठ सकें? क्योंकि जो आदमी गुज़रे उससे पूछो कि तुम्हें नहाने (ग़ुस्ल) की ज़रूरत तो नहीं है, जो महिला गुज़रे उससे पूछो कि तुम्हें मासिक धर्म तो नहीं है, और जो ऐसा करेगा वह पागल कहलाएगा और इसका कोई लाभ भी नहीं कि किसी को रोक सको, और यदि रोको तो रोज़ाना झगड़े होंगे। अल्लाह की पनाह! क्या विद्वानों ने अपनी बात का ऐसा बेमानी और बेतुका अर्थ बताया है? या यह कि मस्जिद अपनी स्थिति पर बनी रहे, उसके सभी शिष्टाचार (आदाब) वैसे ही अनिवार्य और निर्धारित रहें कि न उसमें कोई जानवर जा सके, न नापाक, न मासिक धर्म वाली, न प्रसवोत्तर रक्तस्राव वाली, और उनके अलावा अन्य व्यक्ति होकर गुज़र जाएँ। यह भी ध्यान में रहे कि वे जिस बात की अनुमति दे रहे हैं, उसके बारे में साफ़ कह रहे हैं कि आम शहरों की जामा मस्जिदों में इसका रिवाज (प्रचलन) है। अब यह देख लीजिए कि जामा मस्जिदों का आम दस्तूर (नियम) क्या है। क्या यह कि मस्जिदें तोड़कर सड़क बना दी जाती हैं? अल्लाह न करे, कोई अंधा भी ऐसा नहीं कह सकता। तो बस जितनी बात का आम शहरों की जामा मस्जिदों में रिवाज चला आ रहा है, उसी की वे अनुमति दे रहे हैं और वही उनका उद्देश्य है, इससे अधिक सब असत्य और मनगढ़ंत है। "अल्लाह सत्य कहता है और मार्ग दिखाता है", और "मेरे लिए अल्लाह ही काफ़ी है और वह क्या ही अच्छा

कार्यसाधक है।" (अल्लाह तआला सत्य कहता है और सीधे रास्ते की हिदायत देता है और वही मेरे लिए काफ़ी है और क्या ही अच्छा कार्यसाधक है। त) और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

[पाद लेख] 1. बहरुर राएक़, किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल मस्जिद के विशेष नियमों के बारे में; एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 15/255

[خانہ والا متن] الکافر الا الجنب والحائض والنفساء لما عرف فی موضعہ ولیس لھم ان یدخلوا فیہ الدواب ۔ 1 ہو کر ہر شخص کو گزر جانے کی اجازت ہوگی یہاں تک کہ کافر کو مگر جنابت والے مرد و عورت اور حیض والی عورت اور نفاس والی ان میں کسی کو وہاں داخل ہونے کی اجازت نہیں ہو سکتی کہ مسجد میں ان کا جانا حرام ہونا اپنی جگہ یعنی کتاب الطھارۃ میں معلوم ہو چکا ہے اور یہ بھی انہیں اختیار نہیں کہ اس جگہ جانور لے جائیں (ت)

[اصل عبارت] بعینہ اسی طرح تبیین الحقائق امام فخر الدین زیلعی و درر الحکام و در مختار و فتاوی عالمگیریہ وغیرہما میں ہے۔ اس ارشاد علماء کو ایمان کی نگاہ سے دیکھنے والے پر آفتاب کی طرح روشن ہو جائے گا کہ مسجد کو راستہ بنانے کے معنی خود انہوں نے کیا ارشاد فرمائے اور کیا مراد بتائی، اور یہ کہ معاذ اللہ مسجد توڑ کر سڑک میں ڈال لو جس میں آدمی، جنب، حائض، نفساء گھوڑے، گدھے، غلیظ کی گاڑیاں سب گزریں اور سب کا حق مساوی ہو اور کسی کو منع نہ کر سکو نہ وہاں منڈھی ڈال کر بیٹھ سکو کہ جو آدمی گزرے اس سے پوچھو تجھے نہانے کی حاجت تو نہیں، جو عورت گزرے اس سے دریافت کرو تجھے حیض تو نہیں، اور جو ایسا کرے بھی تو مجنون کہلائے اور فائدہ کچھ نہیں کہ کسی کو روک سکو اور رو کو تو روز فساد ہو استغفراللہ کیا ایسی بے معنی بیہودہ بات علماء نے اپنی مراد بتائی یا یہ کہ مسجد اپنے حال پر قائم و برقرار رہے اس کے تمام آداب بدستور فرض و مقرر ہیں نہ اسمیں کوئی جانور جاسکے، نہ جنب، نہ حائض، نہ نفاس والی، اور ان کے علاوہ اور آدمی ہو کر گزر جائے، یہ بھی پیش نظر رہے کہ وہ جس امر کی اجازت دے رہے ہیں اسے صاف بتارہے ہیں کہ عام شہروں کی جامع مسجدوں میں اس کا رواج ہے، اب یہ دیکھ لیجئے کہ جامع مسجدوں کا عام دستور کیا ہے، آیا یہ کہ مسجدیں توڑ

کر سڑک میں ڈال لی جاتی ہیں، حاشا کوئی اندھا بھی ایسا نہیں کہہ سکتا تو بس جتنی بات کا عام شہروں کی جامع مسجدوں میں رواج چلا آتا ہے اسی کی وہ اجازت دے رہے ہیں اور وہی ان کی مراد ہے اس سے زیادہ باطل وایجاد ہے واللہ یقول الحق ویھدی السبیل وھو حسبی ونعم الوکیل (اللہ تعالٰی حق فرماتا ہے اور سیدھی راہ کی ہدایت فرماتا ہے اور وہ ہی مجھے کافی اور کیا ہی اچھا کارساز ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

[حاشیہ] 1 بحر الرائق کتاب الوقف فصل لما اختص المسجد باحکام ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱۵/ ۲۵۵

Fatawa Rizvia (Volume 16)

Page 360 of 631

Problem 173 to 181: Questioner Muhammad Alauddin Sahib, Landlord Chief, Tehsil Multai, District Betul, Central Province, 25th Muharram al-Haram 1342 AH.

What do the scholars of the religion and the jurists of the firm Sharia say regarding this issue? In this small town of Multai, for nearly a hundred years, there has been a mosque built by the ancestors of this humble petitioner, where five-time daily prayers and Friday prayers are held. The Muslim population here is very small, consisting of about seventy to seventy-five houses. Even among them, only a few individuals are observant of fasting and prayer. However, divisive souls are present. This year, during the month of Ramadan, due to stubbornness over breaking the fast early—specifically, after the mosque's trustee cautioned about breaking the fast slightly later on a cloudy day—Zaid, Bakr, Khalid, and Amr distanced themselves from the ancient mosque. They lured away ten to twenty people, abstained from praying Tarawih and listening to the Quran in the mosque from the Hafiz who was leading the prayers, and prevented others from doing so. Having abandoned the congregation, they started praying five-time prayers, Tarawih, and Friday prayers at another location. Out of spite and for the purpose of creating division, and by instigating and misleading several ignorant Muslims to share their views, they are collecting donations from various places and planning to build another mosque. In fact, they have completely distanced themselves from the current mosque with the intention of making it desolate, by renovating a derelict private mosque that was specific to one family. No sign of a mosque remains there now; neither walls nor doors are intact, nor any sign of a pulpit, etc. It has been lying completely desolate for fifty or sixty years. They are insisting on this hypocritical and un-Islamic act of spite, considering it a source of reward and permissible, claiming that they will build a second mosque. All of them are completely illiterate and ignorant of religious knowledge. Although the divine commands regarding this type of 'Masjid-e-Dirar' (harmful mosque) are clear and bright in the Holy Quran (Para 11, Ruku 2), they look at its translation and interpret its meaning incorrectly, thinking it pertains to Jews and Christians and was revealed for them. Therefore, to stop their hypocritical divisiveness, a confirmed fatwa with the seals of the present scholars of Lucknow is required on the following matters. Such a fatwa is direly needed to end the mischief. Allah, the Glorious, has granted you scientific excellence. I most humbly request that

you please send a documented fatwa soon for the sake of kindness and earning reward, and be thanked by Allah and the people.

(1) Is the attempt by the aforementioned individuals to build another mosque out of spite against an ancient mosque, which is near and adjacent to the current population, has sufficient capacity for worshippers, and where five-time daily and Friday prayers have been performed for nearly a hundred years—especially when the aforementioned individuals and the Muslims of the settlement cannot even fully populate a single mosque—is building a second mosque without necessity with the intent of creating internal discord and collecting...

फ़तावा रिज़विया (खंड १६)

पृष्ठ ३६० का ६३१

मसला १७३ से १८१: प्रेषक मुहम्मद अलाउद्दीन साहब, मालगुज़ार रईस, तहसील मुल्ताई, जिला बैतूल, मध्य प्रांत, २५ मुहर्रम अल-हराम १३४२ हिजरी।

दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले के बारे में क्या फ़रमाते हैं? मुल्ताई के इस छोटे से कस्बे में लगभग सौ सालों से एक मस्जिद मौजूद है, जिसे इस अदना (तुच्छ) व्यक्ति के पूर्वजों ने बनवाया था, जहाँ पाँचों वक्त की नमाज़ और जुमा की नमाज़ होती आ रही है। यहाँ मुसलमानों की आबादी बहुत कम है, करीब सत्तर-पचहत्तर घर होंगे। उनमें भी नमाज़ और रोज़े का पाबंद सिर्फ चंद लोग ही हैं। फिर भी कुछ तफ़रका बाज़ (विभाजनकारी) लोग मौजूद हैं। इस साल रमज़ान शरीफ में जल्दी इफ्तार करने की हठधर्मी पर, यानी मस्जिद के मुतवल्ली (ट्रस्टी) द्वारा बादलों वाले दिन थोड़ा रुक कर इफ्तार करने की हिदायत पर, ज़ैद, बक्र, खालिद और अम्र ने पुरानी मस्जिद से किनारा कर लिया और दस-बीस आदमियों को बहला-फुसलाकर मस्जिद में तरावीह पढ़ने और कुरआन सुनने से रोक दिया, जो हाफ़िज़ साहब तरावीह में कुरआन सुनाते थे, वे खुद भी दूर रहे और दूसरों को भी रोका। जमाअत छोड़कर उन्होंने दूसरी जगह पाँचों वक्त की नमाज़, तरावीह और जुमा की नमाज़ पढ़नी शुरू कर दी। अपनी ज़िद और फूट डालने की नीयत से और चंद जाहिल मुसलमानों को उकसाकर और बहलाकर अपने साथ मिलाकर जगह-जगह से चंदा इकट्ठा करके दूसरी मस्जिद तामीर (निर्माण) करने की फिक्र में हैं। बल्कि एक पुरानी खानगी (निजी) मस्जिद, जो एक खानदान के लिए खास थी और जिसमें अब मस्जिद का कोई निशान बाकी नहीं है, न दीवारें हैं न दरवाज़े और न मिंबर आदि का कोई निशान है, जो पचास-साठ साल से बिल्कुल वीरान पड़ी है, उसे ही उनके मुतवल्लियों की इजाज़त से दोबारा तामीर करवाकर वर्तमान मस्जिद को वीरान करने की नीयत से उस मस्जिद से बिल्कुल अलग हो गए हैं। वे अपनी इस मुनाफ़िकाना (पाखंडपूर्ण) और काफ़िराना हरकत और ज़िद को सवाब और जायज़ मानकर उस पर अड़े हुए हैं कि हम दूसरी मस्जिद बनाकर रहेंगे। जबकि वे सब के सब दीन के इल्म से बिल्कुल अनपढ़ और जाहिल हैं। कुरआन पाक के पारा ११, रुकू २ में इस किस्म की मस्जिद-ए-ज़रार के बारे में अल्लाह के हुक्म साफ और स्पष्ट हैं, लेकिन वे उसका तर्जुमा देखकर उल्टा मतलब निकालते हैं कि यह यहूद और नसारा (ईसाई) के बारे में है और उन्हीं के लिए नाज़िल हुई है। लिहाज़ा उनकी इस मुनाफ़िकाना फूट को रोकने के लिए निम्नलिखित बातों पर लखनऊ के मौजूदा विद्वानों की मुहरों वाला फतवा चाहिए। बुराई को मिटाने के

लिए ऐसे फतवे की सख्त ज़रूरत है। अल्लाह तआला ने आप हज़रात को इल्मी फज़ीलत दी है, निहायत आज़िज़ी से गुज़ारिश है कि मेहरबानी फ़रमाकर सवाब हासिल करने के लिए मुस्तनद (प्रमाणित) फतवा जल्द भेजें, ताकि अल्लाह और लोगों के पास मश्कूर (आभारी) हूँ।

(१) क्या उपरोक्त व्यक्तियों का एक पुरानी मस्जिद की ज़िद पर, जो वर्तमान आबादी के करीब और मिली हुई है और जिसमें नमाज़ियों के लिए पूरी जगह है और जहाँ करीब सौ साल से पाँचों वक्त की नमाज़ और जुमा अदा होता आ रहा है, बल्कि उपरोक्त व्यक्ति और बस्ती के मुसलमान एक मस्जिद को भी पूरी तरह आबाद नहीं रख सकते, आपसी फूट डालने की नीयत से बिना किसी ज़रूरत के दूसरी मस्जिद बनवाना और चंदा...

فتاوٰی رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

صفحہ ۳۶۰ از ۶۳۱

مسئلہ ۱۷۳ تا ۱۸۱: مسئولہ محمد علاؤ الدین صاحب مالگزار رئیس تحصیل ملتائی ضلع بیتول ملک متوسط ۲۵ محرم الحرام ۱۳۴۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین مفتیان شرع متین دریں مسئلہ کہ اس مختصر قصبہ ملتائی میں قریب سو سال سے ایک مسجد کمترین کے بزرگوں کی تعمیر کرائی ہوئی موجود ہے جس میں نماز پنجگانہ وجمعہ ہوا کرتا ہے یہاں مسلمانوں کی آبادی بہت کم ہے قریب ستر پچھتر مکان ہوں گے ان میں بھی صوم و صلوۃ کے پابند صرف معدودے چند اشخاص ہیں تاہم تفرقہ انداز نفوس موجود ہیں امسال رمضان شریف میں روزہ جلد افطار کرنے کی کٹ حجتی پر یعنی متولی مسجد کے یوم غیم میں کچھ دیر کرکے روزہ افطار کرنے کی تنبیہ پر زید وبکر وخالد وعمرو نے مسجد قدیمی سے کنارہ کشی اختیار کرکے اور دس بیس آدمیوں کو ورغلا کر مسجد میں تراویح پڑھنے و قرآن شریف سننے سے جو حافظ صاحب نماز تراویح میں پڑھتے تھے خود بھی باز رہے اور دیگر لوگوں کو بھی باز رکھا اور ترک جماعت کرکے ایک دوسری جگہ نماز پنجگانہ و تراویح و نماز جمعہ پڑھنے لگے اور اپنی ضد و تفرقہ اندازی کی غرض سے اور چند جاہل مسلمانوں کو اکسا و ورغلا کر اپنا ہم خیال بنا کر جابجا سے چندہ وصول کرکے ایک دوسری مسجد تعمیر کرنے کی فکر کررہے ہیں بلکہ ایک ویرانی خانگی مسجد کو جو ایک خاندان کے لئے مخصوص تھی جس میں اب کوئی علامت مسجد کی باقی نہیں نہ دیوار و در ثابت ہیں نہ منبر وغیرہ کا نشان نظر آتا ہے پچاس ساٹھ برس سے بالکل ویران پڑی ہے اسی کو باجازت اس کے متولیوں کے از سر نو تعمیر

کراکر مسجد حال کو ویران کرنے کی نیت سے اس مسجد سے بالکل کنارہ ہو بیٹھے ہیں اور اس اپنی منافقانہ و کافرانہ حرکت و ضد کو قرین ثواب و جائز قرار دے کر اسی پر اڑے ہوئے ہیں کہ ہم دوسری مسجد بناکر رہیں گے حالانکہ سب کے سب علم دین سے محض نابلد و جاہل مطلق ہیں کہ آیہ کریمہ قرآن پاک پ ۱۱ رکوع ۲ میں جو اس قسم کی مسجد ضرار کے بارے میں احکام الہی صاف روشن ہیں اس کا ترجمہ دیکھ کر اس کے معنی الٹے سمجھتے ہیں کہ یہ یہود و نصاری سے متعلق ہے انہیں کے لئے نازل ہوئی ہے لہٰذا ان کے منافقانہ تفرقہ اندازی سے باز رہنے کے لئے حسب ذیل امور کیلئے علمائے دین موجودہ حال لکھنو کے مواہیر سے مثبتہ فتویٰ درکار ہے اور رفع شر کے لئے ایسے فتوے کی اشد ضرورت ہے، اللہ جل شانہ نے آپ صاحبوں کو علمی فضیلت دی ہے، نہایت عاجزی سے ملتجی ہوں کہ براہ عنایت و تحصیل ثواب فتویٰ مسندہ جلد ارسال فرما کر عند اللہ وعند الناس مشکور ہوں گے۔

(۱) کیا مذکورہ بالا اشخاص ایک مسجد قدیمی کی ضد پر موجودہ حال و آبادی سے قریب و متصل ہے اور اس میں پوری گنجائش نمازیوں کی کافی طور سے ہوتی ہے اور جس میں عرصہ قریب سو سال سے نماز پنجگانہ وجمعہ ادا ہوتی ہے بلکہ مذکورہ بالا اشخاص و بستی کے مسلمان صرف ایک مسجد کو بھی پورے طور سے آباد نہیں رکھ سکتے ہیں باہم نفاق ڈالنے کی نیت سے بلا ضرورت دوسری مسجد تعمیر کرانا اور چند

Fatawa Rizvia, Volume 16

Is the act of persuading ignorant Muslims to stay away from the old mosque and establishing a separate congregation a hypocritical act, falling under disbelief and impermissibility, or not? (2) Is the meat slaughtered by them permissible for other peaceful and innocent Muslims or not? (3) Is it permissible to have social relations, give the Islamic greeting (Salam), or have one of them perform a marriage ceremony as a Qazi? (4) Is there a command to demolish and raze a "Masjid-e-Dirar" (harmful mosque) which is built out of spite against another mosque to cause mischief? (5) Can such a person mentioned above, who is the founder and root of such evil and discord, be fit for leading prayers (Imamat)? Is his Imamat permissible? (6) Is it permissible to give donations or help in any other way for the construction of such a mosque which is based on spite and discord and falls under the definition of "harmful" (Dirar)? (7) Is it permissible to pray behind someone who slaughters cows and sheep? Meaning, can a person who slaughters animals for a fee lead the prayers (be an Imam) or not? (8) Can Friday prayers be held in two places in a location where there are seventy to seventy-five Muslim houses and barely thirty to forty worshippers gather? (9) Is it permissible for a common Muslim to create such mischief against a person who is respected and a leader in the town and community in every way and is also the trustee (mutawalli) of the mosque? Clarify so you may be rewarded, O people of insight.

Answer: (1) If indeed their intention is to divide the Muslim community and ruin the old mosque, then they are certainly guilty of a major sin (Kabirah), and according to this statement, their mosque will be considered "Masjid-e-Dirar." However, a ruling of Takfir (declaring them disbelievers) is impossible on just this basis. And Allah knows best. (2) When there is no ruling of disbelief (Kufr) upon them, why would the meat slaughtered by them be incorrect? (3) For those who, on this premise, are transgressors (fasiq) and committers of major sins, it is impermissible to initiate greetings with them. It is better to sever social relations for the purpose of reprimand and warning. And when there are no social relations, inviting them to weddings or having them perform marriage ceremonies will not happen. However, if they do perform a marriage, no sin will necessarily be attached to that marriage. (4) It is necessary [to demolish], but only when it is certainly proven to be a "harmful" mosque. If a grudge arose between two groups and one group... [text ends].

Page 361 of 631

फतावा रज़विया, जिल्द 16

अंजान मुसलमानों को बहला-फुसलाकर उस पुरानी मस्जिद से रोकना और अपनी एक अलग जमात कायम करना, क्या उनका यह काम मुनाफ़िकाना (पाखंडपूर्ण), कुफ़्र (अविश्वास) के दायरे में आने वाला और नाजायज़ है या नहीं? (2) अन्य बे-शर और बे-लौस (शांतिप्रिय और मासूम) मुसलमानों के लिए उनके हाथ का ज़बीहा (ज़बह किया हुआ जानवर) दुरुस्त है या क्या? (3) उनसे मेल-जोल, सलाम मसनून (सुन्नत के मुताबिक सलाम) या उनमें से किसी को क़ाज़ी मानकर निकाह पढ़वाना जायज़ है या क्या? (4) मस्जिद-ए-ज़रार, जो एक मस्जिद के विरोध में फ़साद के लिए बनाई जाए, उसे गिरा देने और ढहा देने का हुक्म है या नहीं? (5) क्या ऊपर बताया गया व्यक्ति, जो इस तरह की बुराई और फूट की बुनियाद डालने वाला हो, इमामत (नमाज़ का नेतृत्व) के काबिल हो सकता है? क्या उसकी इमामत जायज़ है? (6) क्या ऐसी मस्जिद की तामीर (निर्माण) के लिए, जिसकी बुनियाद ज़िद और फूट पर हो और जो ज़रार (हानिकारक) की परिभाषा में आती हो, चंदा देना या किसी और तरीके से मदद करना जायज़ है? (7) क्या गाय और भेड़ ज़बह करने वाले के पीछे नमाज़ पढ़ना जायज़ है? यानी जो व्यक्ति उजरत (मज़दूरी) लेकर ज़बह करता हो, वह इमामत कर सकता है या नहीं? (8) क्या जुमे की नमाज़ ऐसी जगह जहाँ मुसलमानों के सत्तर-पचहत्तर मकान हों और नमाज़ी मुश्किल से तीस-चालीस जमा होते हों, जुमे की नमाज़ दो जगह हो सकती है? (9) जो व्यक्ति बस्ती और कौम में हर तरह से इज़्ज़तदार और रईस हो और वह मस्जिद का मुतवल्ली (ट्रस्टी) भी हो, उसके खिलाफ भड़का कर एक मामूली हैसियत के मुसलमान का इस तरह का शर (शरारत) पैदा करने का तरीका जायज़ है? बयान फरमाएं ताकि आपको सवाब मिले, ऐ अक्ल वालों।

जवाब: (1) अगर वास्तव में उनकी नीयत मुसलमानों की जमात में फूट डालना और पुरानी मस्जिद को बर्बाद करना हो, तो वे निश्चित रूप से सख़्त कबीरा (बड़े गुनाह) के अपराधी हैं और इस बात पर उनकी मस्जिद 'मस्जिद-ए-ज़रार' होगी, लेकिन सिर्फ इतनी बात पर कुफ़्र का हुक्म (काफ़िर कहना) नामुमकिन है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (2) जब उन पर कुफ़्र का हुक्म नहीं है, तो उनके हाथ का ज़बीहा क्यों गलत होगा? (3) जो लोग इस आधार पर फासिक (गुनेहगार) और कबीरा गुनाह करने वाले हैं, उनसे सलाम की पहल करना नाजायज़ है और नसीहत व डाँट-फटकार के लिए मेल-जोल छोड़ देना बेहतर है। और जब मेल-जोल नहीं होगा, तो अपनी शादियों में बुलाना और निकाह पढ़वाना भी नहीं होगा, लेकिन अगर वे निकाह पढ़ा दें, तो उस निकाह में कोई गुनाह लाज़िम

नहीं आएगा। (4) ज़रूर है (गिराना), लेकिन तब जब ज़रार होना यकीनी तौर पर साबित हो जाए। दो जमातों में रंजिश हुई और एक जमात दूसरी की... [पाठ समाप्त]

पृष्ठ 361/631

انجان مسلمانوں کو ترغیب دے کر اس قدیمی مسجد سے باز رکھنا اور اپنی ایک جداگانہ جماعت قائم کرنا یہ فعل ان کا منافقانہ داخلِ کفر و ناروا ہے یا نہیں؟ (۲) دیگر بے شر و بے لوث مسلمانوں کے لئے ان کے ہاتھ کا ذبیحہ درست ہے یا کیا؟ (۳) ان سے راہ و رسم، سلام مسنون یا ان میں سے بطور قاضی کے کسی کا نکاح پڑھانا جائز یا کیا؟ (۴) مسجد ضرار جو ایک مسجد کی ضد پر بنائے فساد قائم کی جائے اس کے گرا دینے و منہدم کرنے کا حکم ہے یا نہیں؟ (۵) کیا ایسا شخص مذکورہ بالا جو ایسے شر و نفاق کا بانی مبانی ہو امامت کے قابل ہو سکتا ہے؟ کیا اس کی امامت جائز ہے؟ (۶) کیا ایسی مسجد کی تعمیر کے لئے جس کی بنا ضد و نفاق پر ہو اور جو ضرار کی تعریف میں داخل ہو کچھ چندہ دینا یا دیگر طریقہ سے مدد دینا جائز ہے؟ (۷) کیا ذبح بقر و غنم کے پیچھے نماز پڑھنا جائز ہے یعنی جو شخص اجرت لے کر ذبیحہ کرتا ہو وہ امامت کر سکتا ہے یا نہیں؟ (۸) کیا نماز جمعہ ایسی جگہ جہاں مسلمانوں کے ستر پچھتر مکان ہوں اور نمازی بمشکل تیں چالیس جمع ہوتے ہوں نماز جمعہ دو جگہ ہو سکتی ہے؟ (۹) جو شخص بستی و قوم میں ہر طرح معزز و رئیس ہو اور وہ متولی مسجد بھی ہو اس کے خلاف برگشتہ ہو کر معمولی حیثیت کے مسلمان کا ایسا شر پیدا کرنے کا طرز عمل جائز ہے؟ بینوا توجروا یا اولی الابصار۔ الجواب: (۱) اگر فی الواقع ان کی نیت جماعت مسلمین کی تفریق اور مسجد قدیم کی تخریب ہو تو ضرور وہ مرتکبِ سخت کبیرہ ہیں اور اس تقریر پر ان کی مسجد مسجدِ ضرار ہو گی مگر اتنی بات پر حکمِ تکفیر نا ممکن ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (۲) جب ان پر حکمِ کفر نہیں تو ان کے ہاتھ کا ذبیحہ کیوں نادرست ہو گا؟ (۳) جو لوگ اس تقدیر پر فساق و مرتکبِ کبائر ہیں ان سے ابتدا بہ سلام ناجائز ہے اور بغرض زجر و تنبیہ ترکِ راہ و رسم بہتر ہے اور جب راہ و رسم نہ ہو گی تو اپنی شادیوں میں

بلانا اور نکاح پڑھوانا بھی نہ ہو گا لیکن اگر وہ نکاح پڑھائیں تو اس نکاح میں کوئی جرم لازم نہ آئے گا۔ (۴) ضرور ہے مگر جبکہ ضرار ہونا یقیناً ثابت ہو۔ دو جماعتوں میں رنجش ہوئی اور ایک جماعت دوسری کی...

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

He should not want to come to the mosque out of fear of fitna (discord/trouble), yet praying in the mosque is necessary. Therefore, if he builds his own mosque, it cannot be called Masjid al-Dirar (mosque of harm). Masjid al-Dirar exists only if the intention is to cause harm to the mosque and create division within the Muslim congregation. Intention is an internal matter; one cannot pass such a severe judgment based merely on conjectures and circumstantial evidence, especially in a situation where they do not wish to build a separate mosque but rather want to revive a previously existing one. (5) Making such a person an Imam is a sin, and praying behind him is Makruh Tahrimi (prohibitively disliked), provided the situation is exactly as mentioned by the questioner. And Allah Almighty knows best. (6) If the aforementioned matter is proven, then helping in it in any way is not permissible. (7) This issue is wrongly famous among people; slaughtering a cow is not a crime, nor is taking wages for it forbidden. So, what objection can there be to leadership (Imamat) because of this? (8) One of the conditions for Friday prayer is that the Sultan of Islam himself leads it, or his deputy, or his authorized representative. Where these are not present, out of necessity, the appointment of an Imam by the Muslims is considered valid. In such a settlement where Friday prayer is established and an Imam appointed by the Muslims is present, then without a Sharia-compliant reason, a few people appointing someone else as the Imam for Friday prayer will not be correct, and Friday prayer will not be validly performed there. (9) It is not permissible for anyone to create evil against another, and unjustified opposition to a religious elder according to Sharia is full of evil. Yes, calling someone who only possesses worldly status 'dignified' and calling common Muslims 'ordinary' in comparison is also not permissible. And Allah Almighty knows best.

Issue 182: Questioned by Syed Kamaluddin Ahmad Sahab Jafri, Advocate High Court Allahabad, 29 Muharram 1327 AH. Is it permissible for common Muslims to hold sermons or collect donations for Islamic religious works in an Eidgah or mosque, and does the trustee (mutawalli) have the right to stop it or not?

Answer: Collecting donations for charitable work in a mosque is permissible as long as there is no noise or dispute. Its permissibility is proven from authentic Hadiths. Sermons in the mosque are also permitted, provided the preacher is a Sunni scholar of sound belief and it is not prayer time. If both these activities are free from forbidden acts (munkarat), neither the trustee nor anyone else can prohibit them. Yes, if the donation is for an evil cause, even if it is called a good cause—such as for

the college of Naturalists (Nechariyon) or the school of Wahhabis—or if it involves noise and commotion, then it is not allowed.

मस्जिद में फ़ितना (उपद्रव) के डर से नहीं आना चाहिए और मस्जिद में नमाज़ पढ़ना ज़रूरी है, इसलिए अगर वह अपनी मस्जिद बनाए तो उसे मस्जिद-ए-ज़िरार नहीं कहा जा सकता। मस्जिद-ए-ज़िरार उसी सूरत में होगी जब उससे मक़सद मस्जिद को नुक़सान पहुँचाना और मुसलमानों की जमाअत में फूट डालना हो। नीयत दिल का मामला है; महज़ कयासों और इशारों को ध्यान में रखकर ऐसी सख्त बात का हुक्म नहीं दिया जा सकता, खासकर उस स्थिति में जबकि वे अलग मस्जिद बनाना नहीं चाहते बल्कि जो मस्जिद पहले मौजूद थी उसे पुनर्जीवित करना चाहते हैं। (५) ऐसे शख्स को इमाम बनाना गुनाह है और उसके पीछे नमाज़ मकरूह-ए-तहरीमी है, जबकि घटना की सूरत वही हो जो पूछने वाले ने ज़िक्र की। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (६) अगर मज़कूर मामला साबित हो जाए तो उसमें किसी तरह की मदद देना जायज़ नहीं। (७) यह मसला लोगों में गलत मशहूर है कि गाय का ज़बह करना कोई जुर्म नहीं है, और न ही इस पर मज़दूरी लेना मना है, तो इस वजह से इमामत में क्या हर्ज हो सकता है। (८) जुमे की नमाज़ की शर्तों में से एक शर्त यह है कि खुद सुल्तान-ए-इस्लाम पढ़ाए या उसका नायब या उसका माज़ून (अधिकृत व्यक्ति)। और जहाँ ये न हों, वहाँ ज़रूरतन मुसलमानों का किसी को इमाम मुक़र्रर कर लेना मोतबर (मान्य) रखा गया है। ऐसी बस्ती में जहाँ जुमा कायम है और मुसलमानों द्वारा मुक़र्रर किया हुआ एक इमाम मौजूद है, तो बिना किसी शरई वजह के कुछ शख्सों का दूसरे को इमाम-ए-जुमा मुक़र्रर करना सही न होगा और वहाँ जुमे की नमाज़ अदा नहीं हो सकेगी। (९) किसी को किसी के मुक़ाबले में बुराई पैदा करना जायज़ नहीं, और किसी दीनी बुज़ुर्ग की बिना शरई वजह के मुखालफत करना शरारत से भरा है। हाँ, जो सिर्फ़ दुनियावी रुतबा रखता हो उसे मुअज़्ज़ज़ कहना और उसके मुक़ाबले में आम मुसलमानों को मामूली मुसलमान कहना भी जायज़ नहीं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १८२: मुस्तफ़ी (पूछने वाले) सैयद कमालुद्दीन अहमद साहब जाफ़री वकील हाई कोर्ट इलाहाबाद, २९ मुहर्रम १३२७ हिजरी। ईदगाह या मस्जिद में वाज़ (उपदेश) या चंदा इस्लामी मज़हबी कामों के लिए करना आम मुसलमानों को जायज़ है और मुतवल्ली को इसे रोकने का हक है या नहीं?

जवाब: मस्जिद में नेक काम के लिए चंदा करना जायज़ है जबकि शोर और झगड़ा न हो। खुद सही हदीसों से इसका जायज़ होना साबित है। मस्जिद में वाज़ की भी इजाज़त है जबकि वाज़ करने वाला सुन्नी सही-अल-अकीदा आलिम-ए-दीन हो और नमाज़ का वक़्त न हो। इन दोनों बातों को, जबकि वे बुराइयों से पाक हों, मुतवल्ली या कोई भी मना नहीं कर सकता। हाँ, अगर चंदा किसी बुराई के काम

के लिए हो चाहे उसे कैसा ही नेक काम कहा जाए जैसे नेचारियों के कॉलेज या वहाबियों के मदरसे के लिए, या उसमें शोर-ओ-गुल हो।

पृष्ठ ३६२ / ६३१

مسجد میں بخوف فتنہ آنا نہ چاہے اور مسجد میں نماز پڑھنا ضرور، لہذا وہ اپنی مسجد بنائے تو اسے مسجد ضرار نہیں کہہ سکتے، مسجد ضرار اسی صورت میں ہوگی کہ اس سے مقصود مسجد کو ضرر دینا اور جماعت مسلمین میں تفرقہ ڈالنا ہو، نیت امر باطن ہے محض قیاسات و قرائن کا لحاظ کرکے ایسی سخت بات کا حکم نہیں دے سکتے خصوصاً اس حالت میں جبکہ وہ جدا مسجد بنانا نہیں چاہتے بلکہ جو مسجد پہلے موجود تھی اس کا احیاء چاہتے ہیں۔ (۵) ایسے شخص کو امام بنانا گناہ ہے اور اس کے پیچھے نماز مکروہِ تحریمی، جبکہ صورت واقعہ یہ ہو جو سائل نے ذکر کی۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۶) اگر امر مذکور ثابت ہو تو اس میں کسی طرح مدد دینا جائز نہیں۔ (۷) یہ مسئلہ لوگوں میں غلط مشہور ہے ذبحِ بقر کوئی جرم نہیں، نہ اس پر اجرت لینا ممنوع، تو اس وجہ سے امامت میں کیا حرج ہوسکتا ہے۔ (۸) نماز جمعہ کے شرائط سے ایک شرط یہ ہے کہ خود سلطان اسلام پڑھائے یا اس کا نائب یا اس کا ماذون اور جہاں یہ نہ ہوں وہاں بضرورت مسلمانوں کا کسی کو امام مقرر کرلینا معتبر رکھا ہے ایسی بستی میں جبکہ جمعہ قائم ہے اور ایک امام مقرر کردہ مسلمین موجود ہے تو بلاوجہ شرعی چند شخصوں کا دوسرے کو امام جمعہ مقرر کرنا صحیح نہ ہوگا اور وہاں نماز جمعہ ادا نہ ہوسکے گی۔ (۹) شر پیدا کرنا کسی کو کسی کے مقابل جائز نہیں اور دینی معظم کی بلاوجہ شرعی مخالفت اور پر شر ہے ہاں جو فقط دنیوی وجاہت رکھتا ہو اسے معزز اور اس کے مقابل اور مسلمانوں کو معمولی مسلمان کہنا یہ بھی جائز نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۱۸۲: مسئولہ سید کمال الدین احمد صاحب جعفری وکیل ہائیکورٹ الہ آباد ۲۹ محرم ۱۳۲۷ھ

عید گاہ یا مسجد میں وعظ یا چندہ اسلامی مذہبی کاموں کے لئے کرنا عام مسلمانوں کو جائز ہے اور متولی کو اس کے روکنے کا حق ہے یا نہیں؟

الجواب: مسجد میں کارِ خیر کے لئے چندہ کرنا جائز ہے جبکہ شور و چپقلش نہ ہو خود احادیثِ صحیحہ سے اس کا جواز ثابت ہے، مسجد میں وعظ کی بھی اجازت ہے جبکہ واعظ عالمِ دین سنی صحیح العقیدہ ہو اور نماز کا وقت نہ ہو، ان دونوں باتوں کو کہ منکرات سے خالی ہوں متولی یا کوئی منع نہیں کرسکتا ہے، ہاں اگر چندہ امرِ شر کے لئے ہو اگرچہ اسے کیسے ہی امرِ خیر کہا جائے جیسے نیچریوں کے کالج یا وہابیوں کے مدرسہ کے لئے یا اس میں شور و غل ہو

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

...or if the preacher is an innovator, unlearned, or one who narrates fabricated traditions, or if people are praying and he starts preaching such that it causes disturbance in their prayer, then in such a case, the administrator (Mutawalli) and every Muslim has the right to stop him. And Allah the Almighty knows best.

Problem 183: From village Mansoorpur, near post office town Shishgarh, tehsil Baheri, district Bareilly, sent by Muhammad Shah Khan, 30 Muharram 1332 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: there is a wall running North to South. Adjacent to its foundation, a platform-like structure of some height was built, and by placing a thatched roof over this wall, that place was designated for prayer. Consequently, Adhan and Salah have been occurring regularly at the mentioned place for a long time, so much so that Friday prayers are also held there. A wooden pulpit for the sermon is also present at the designated spot. In this situation, please state whether this should be considered a mosque or not?

Al-Jawab (The Answer): If the owner of the land said, "I have made this a mosque," and prayer was performed in it, then it has become a mosque, even if there is no building on it at all and it is empty. Similarly, if his words imply making it a mosque, for example, if he said, "I have given this land for the prayer of Muslims so that prayer may always be held in it," it will also become a mosque. However, if he set a specific time limit, for example, "I give it for performing prayer for a year or two," then it will not be a mosque. And if he did not use the word "always" verbally nor did he limit it to a certain time, but in his heart, he intended it for eternity, it has become a mosque; otherwise, it is not. It is stated in Alamgiri:

[Boxed content with two columns: Arabic on the left, Urdu translation on the right]

Column 1 (Arabic): “A man has an open space with no building on it. He commanded a group of people to pray there in congregation. This has three aspects. One is that he commanded them to pray there forever explicitly by saying 'pray in it forever,' or he commanded them to pray without qualification but intended it to be forever. In these two cases, the open space has become a mosque, and if he dies, it shall not be inherited from him.”

Column 2 (Urdu Translation): “A person had a vacant piece of land with no building on it. He asked people to perform congregational prayer on this land. This has three scenarios: (First) He explicitly specified the perpetuity of the command for prayer by

saying, 'You should always pray in this,' or (Second) He told them to pray generally and made an intention for perpetuity. In both these cases, that land became a mosque, and after his death, inheritance will not be applicable to it. And (Third)...”

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

...या उपदेशक विधर्मी, अज्ञानी, या मनगढ़ंत हदीसों का वर्णन करने वाला हो, या लोग नमाज़ पढ़ रहे हों और उसने उपदेश देना शुरू कर दिया जिससे उनकी नमाज़ में व्यवधान उत्पन्न होता हो, तो ऐसी स्थिति में मुतवल्ली (प्रशासक) और प्रत्येक मुसलमान को उसे रोकने का अधिकार है। और अल्लाह तआला ही सबसे बेहतर जानता है।

मसला 183: मौज़ा मंसूरपुर, डाकखाना कस्बा शीशगढ़, तहसील बहेड़ी, ज़िला बरेली से, प्रेषक मुहम्मद शाह खां, 30 मुहर्रम 1332 हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं: उत्तर से दक्षिण की ओर एक दीवार है। इसकी नींव से सटाकर कुछ ऊंचाई वाला चबूतरे जैसा ढांचा बनाया गया और इस दीवार पर छप्पर रखवाकर उस जगह को नमाज़ के लिए विशिष्ट कर दिया गया। तदनुसार, उक्त स्थान पर एक लंबे समय से बिना नागा अज़ान और नमाज़ हो रही है, यहाँ तक कि जुमे की नमाज़ भी होती है। खुतबे के लिए लकड़ी का मिम्बर (मंच) भी नियत स्थान पर मौजूद है। इस स्थिति में बतायें कि इसे मस्जिद माना जाए या क्या?

अल-जवाब (उत्तर): यदि ज़मीन के मालिक ने कहा कि "मैंने इसे मस्जिद बना दिया है" और उसमें नमाज़ पढ़ ली गई, तो वह मस्जिद हो गई, चाहे उसमें मूलतः कोई इमारत न हो और वह खाली हो। इसी तरह, यदि उसके शब्दों से मस्जिद बनाने का संकेत मिलता है, जैसे उसने कहा, "मैंने यह ज़मीन मुसलमानों की नमाज़ के लिए दे दी है ताकि हमेशा इसमें नमाज़ होती रहे", तब भी वह मस्जिद हो जाएगी। और यदि उसने किसी विशेष समय की सीमा तय की, उदाहरण के लिए "मैं एक या दो साल के लिए नमाज़ पढ़ने के लिए देता हूँ", तो वह मस्जिद नहीं होगी। और यदि ज़ुबान से न तो 'हमेशा' शब्द कहा और न ही किसी समय को सीमित किया, लेकिन दिल में हमेशा की नियत (इरादा) है, तो वह मस्जिद हो गई, अन्यथा नहीं। आलमगीरी में है:

[दो कॉलम वाला बॉक्स: बायीं ओर अरबी, दायीं ओर उर्दू अनुवाद]

कॉलम 1 (अरबी): "एक आदमी के पास एक खाली जगह है जिसमें कोई इमारत नहीं है। उसने कुछ लोगों को वहां जमात के साथ नमाज़ पढ़ने का हुक्म दिया। इसके तीन पहलू हैं। एक यह कि उसने स्पष्ट रूप से हमेशा के लिए नमाज़ पढ़ने का हुक्म दिया, यह कहकर कि 'इसमें हमेशा नमाज़ पढ़ो', या उसने उन्हें बिना किसी शर्त के नमाज़ पढ़ने को कहा लेकिन दिल में हमेशा का इरादा किया। इन दो स्थितियों में वह स्थान मस्जिद बन गया, यदि वह मर जाए तो उससे इसकी विरासत नहीं होगी।"

कॉलम 2 (उर्दू अनुवाद): "एक व्यक्ति की खाली ज़मीन पड़ी थी जिसमें कोई इमारत नहीं थी। उसने लोगों को उस ज़मीन में जमात के साथ नमाज़ पढ़ने को कहा तो इसकी तीन सूरतें (स्थितियाँ) हैं: (पहली यह कि) उसने नमाज़ के हुक्म की हमेशा की स्पष्टता की हो इस तरह से कि कहा हो कि तुम इसमें हमेशा नमाज़ पढ़ा करो, या (दूसरी सूरत यह कि) उसने उन्हें सामान्य रूप से नमाज़ पढ़ने को कहा और हमेशा की नियत कर ली। इन दोनों सूरतों में वह ज़मीन मस्जिद हो गई और उसकी मृत्यु के बाद उसमें विरासत लागू नहीं होगी। और (तीसरी)..."

पृष्ठ 363 का 631

یا واعظ بد مذہب یا بے علم یارہ روایات موضوعہ کا بیان کرنے والا ہو یا لوگ نماز پڑھ رہے ہوں اور اس نے وعظ شروع کر دیا کہ ان کی نماز میں خلل آتا ہو تو ایسی صورت میں متولی اور ہر مسلمان کو روک دینے کا اختیار ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۱۸۳ : از موضع منصور پور متصل ڈاکخانہ قصبہ شیش گڈھ تحصیل بہیڑی ضلع بریلی مرسلہ محمد شاہ خاں ۳۰ محرم ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک دیوار شمال و جنوب کی ہے اس کی بنیاد سے ملا کر کسی قدراونچائی مثل چبوترہ قائم کیا گیا اور اس دیوار پر چھپر رکھوا کر وہ جگہ نماز کے واسطے مخصوص کر دی گئی چنانچہ جگہ مذکور پر بلا ناغہ اذان و نماز ایک مدت سے ہورہی ہے یہاں تک کہ نماز جمعہ بھی ہوتی ہے منبر لکڑی کا برائے خطبہ جگہ متعینہ پر موجود ہے، بایں صورت فرمائے کہ اس کو مسجد کیا جائے یا کیا؟ الجواب: مالک زمین نے اگر کہا کہ میں نے اس کو مسجد کر دیا اور اس میں نماز پڑھ لی گئی تو وہ مسجد ہوگئی اگرچہ اس میں عمارت اصلاً نہ ہو خالی ہو، یونہی اگر اس کے کلام سے مسجد کر دینے پر دلالت پائی گئی مثلاً کہا میں نے یہ زمین مسلمانوں کی نماز کے لئے کر دی کہ ہمیشہ اس میں نماز ہوا کرے جب بھی مسجد ہو جائیگی اور اگر ایک مدت خاص کی تحدید کی مثلاً سال دو سال نماز پڑھنے کے لئے دیتا ہوں تو مسجد نہ ہوگی، اور اگر زبان سے لفظ نہ ہمیشہ کا کہا نہ کسی وقت محدود کا تو دل میں اگر نیت ہمیشہ کی ہے مسجد ہو گئی ورنہ نہیں، عالمگیری میں ہے :

[دو کالموں پر مشتمل متن: بائیں طرف عربی، دائیں طرف اردو ترجمہ]

كالم ١ (عربی): رجل له ساحة لابناء فيها امر قوما ان يصلوا فيها بجماعة، فهذا على ثلثه اوجه احدهما اما ان امرهم بالصلوة فيها ابداً نصا بان قال صلوا فيها ابدا، او امر هم بالصلوة مطلقا ونوى الابد، ففي هذين الوجهين صارت الساحة مسجداً لومات لايورث عنه۔

كالم ٢ (اردو ترجمہ): ایک شخص کی خالی زمین پڑی تھی جس میں کوئی عمارت نہیں اس نے لوگوں کو اس زمین میں باجماعت نماز پڑھنے کو کہا تو اس کی تین صورتیں ہیں (پہلی یہ کہ) اس نے امر نماز کی تابید کی تصریح کی ہو بایں طور کہ یوں کہا ہو کہ تم اس میں ہمیشہ نماز پڑھا کرو، یا (دوسری صورت یہ کہ) اس نے انہیں مطلقاً نماز پڑھنے کو کہا اور نیت ہمیشگی کی کر لی ان دونوں صورتوں میں وہ زمین مسجد ہوگئی اور اس کے مرنے کے بعد اس میں میراث جاری نہ ہوگی اور (تیسری)

Fatawa Rizvia (Volume 16)

And if the command was timed by a day, a month, or a year, then in this case the area does not become a mosque; if he dies, it is inherited from him. And Allah Almighty knows best. (The situation is that) if he restricted the command of prayer to a day, month, or year, then in this case that land will not become a mosque and after his death, inheritance will apply to it. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 184: Submitted by Abdul Rahim and Karim Ahmad, trustees of Machhli Bazaar Mosque, Kanpur, 21 Safar 1332 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Shari'ah say regarding this matter: the money that came into the Machhli Bazaar Mosque Kanpur fund under three categories: (1) Some for the aid of the wounded and the killed. (2) Some for the mosque's court case. (3) Some for the purpose of protection and construction of the demolished part of the mosque. Now, after the conclusion of the case, what is its correct usage according to the noble Shari'ah? State it and you shall be rewarded.

The Answer: The aid for the wounded and the killed does not end with the conclusion of the court case; aid for the killed means aiding their widows and orphans, and they are still present. If the case ended, it was for those arrested, not for the mosque. The decision made by the Maulvi Sahib is purely void and contrary to Shari'ah. It is not permissible for Muslims to remain silent on this; it is obligatory for them to pursue legal recourse with the government to the ultimate extent for the protection of their religious rights. Spend this money on those expenses. Its clear explanation is in "Ibanat al-Batwari fi Musalahat Abd al-Bari", which has been published as an original treatise and also published in the 'Zamindar' newspaper, and its supplement is under print. And Allah Almighty knows best.

1. Fatawa Hindiyyah, Book of Waqf, Chapter 11 regarding the Mosque, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/455. Page 364 of 631

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

(अरबी पाठ): और अगर आदेश को दिन, महीने या साल के साथ सीमित किया गया था, तो इस स्थिति में वह क्षेत्र मस्जिद नहीं बनता; यदि उसकी मृत्यु हो जाती है, तो वह उससे विरासत में मिलता है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है। (स्थिति यह है कि) यदि उसने नमाज़ के आदेश को दिन, महीने या साल तक सीमित कर दिया, तो इस स्थिति में वह ज़मीन मस्जिद नहीं होगी और उसकी मृत्यु के बाद उसमें विरासत जारी होगी। वल्लाह तआला आलम। (त)

मसाला 184: प्रेषित अब्दुल रहीम और करीम अहमद साहिबान, मुतवल्ली, मछली बाज़ार मस्जिद, कानपुर, 21 सफ़र 1332 हिजरी। दीन के विद्वान और शरीअत-ए-मतीन के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि जो पैसा मछली बाज़ार मस्जिद कानपुर फंड में तीन शीर्षकों के तहत आया है: (1) कुछ घायलों और मृतकों की सहायता के लिए। (2) कुछ मस्जिद के मुकदमे के लिए। (3) कुछ मस्जिद के ढहे हुए हिस्से की सुरक्षा और निर्माण के उद्देश्य से। अब मुकदमे के समाप्त होने के बाद शरीअत-ए-शरीफ़ के अनुसार इसका सही उपयोग क्या है? बताएं आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: घायलों और मृतकों की सहायता मुकदमे के समाप्त होने से समाप्त नहीं हो जाती, मृतकों की सहायता का अर्थ उनकी विधवाओं और अनाथों की सहायता है और वे अभी भी मौजूद हैं। मुकदमा अगर खत्म हुआ तो अभियुक्तों का, न कि मस्जिद का। मौलवी साहब ने जो फैसला किया वह पूरी तरह से शून्य और शरीअत के खिलाफ है। मुसलमानों के लिए इस पर चुप रहना जायज़ नहीं है; उनके लिए अनिवार्य है कि वे अपने धार्मिक अधिकारों के संरक्षण के लिए सरकार के साथ उचित कानूनी कार्रवाई को अंत तक पहुँचाएँ। इस धन को उन खर्चों में उठाएँ। इसका स्पष्ट विवरण "इबानतुल बतवारी फ़ी मुसालहते अब्दुल बारी" में है जो मूल शोध पत्र के रूप में छप चुका है और 'ज़मींदार' में भी प्रकाशित हो चुका है और इसका परिशिष्ट मुद्रणाधीन है। वल्लाह तआला आलम।

1 फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, ग्यारहवाँ अध्याय मस्जिद के बारे में, नूरानी। कुतुब खाना पेशावर, 2/455। पेज 364 of 631

فتاوٰی رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

واما ان وقت الامر باليوم او الشهر او السنة ففي هذا الوجه لايصير الساحة مسجد الومات يورث عنه 1_ واللہ تعالٰی اعلم۔ صورت یہ ہے کہ) اگر اس نے امر نماز کو دن، مہینے یا سال سے مقید کیا تو اس صورت میں وہ زمین مسجد نہ ہوگی اور اس کے مرنے کے بعد اس میں میراث جاری ہوگی۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۸۴: مسئولہ عبدالرحیم و کریم احمد صاحبان متولیان مسجد مچھلی بازار کان پور ۲۱ صفر ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ جو روپیہ مسجد مچھلی بازار کان پور فنڈ میں تین عنوانوں سے آیا ہے: (۱) کچھ تو امداد مجروحین و مقتولین کے لئے۔ (۲) کچھ مقدمہ مسجد کے لئے۔ (۳) کچھ حفاظت اور تعمیر حصہ منہدمہ مسجد کی غرض سے۔ اب بعد ختم ہو جانے مقدمہ کے اس کا صحیح مصرف از روئے شرع شریف کیا ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: امداد مجروحین و مقتولین مقدمہ ختم ہونے سے ختم نہیں ہو جاتی، امداد مقتولین سے ان کی بیواؤں اور یتیموں کی امداد مراد ہے ار وہ ہنوز باقی ہیں، مقدمہ اگر ختم ہوا تو ماخوذین کا نہ مسجد کا کہ اس کا جو فیصلہ مولوی صاحب کنندہ نے کیا محض باطل وخلاف شرع ہے مسلمانوں کو اس پر سکوت جائز نہیں، فرض ہے کہ اپنے تحفظ حقوق مذہبی کے لئے گورنمنٹ سے جائز چارہ جوئی کو انتہا تک پہنچائیں۔ اس کے مصارف میں یہ روپیہ اٹھائیں اس کا روشن بیان "ابانة البتواری فی مصالحة عبدالباری" میں ہے جو اصل رسالہ چھپ گیا اور زمیندار میں بھی شائع ہو چکا اور اس کا ذیل زیر طبع ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔

Fatawa Razviya Volume 16

Treatise Ibanat-ul-Mutawari fi Musalihat-i-Abdul Bari 1331 AH (An Exposition of the Flaw Hidden in Abdul Bari's Reconciliation)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. We praise Him and send blessings upon His Noble Messenger.

Problem 185: From Lucknow, Farangi Mahal, sent by Maulvi Salamatullah Sahib, Deputy Manager of Majlis Mu'ayyad-ul-Islam, 30 Dhu al-Qi'dah 1331 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: that the government officials _____

From him: A critically important fatwa regarding the Kanpur Mosque. The query originated from Farangi Mahal, Lucknow, and the Dar al-Ifta responded, proving with absolute clarity that the decision given by the Maulvi Sahib concerning the Machhli Bazar Mosque in Kanpur is entirely contrary to Islamic injunctions. It is a severe sin and strictly prohibited for Muslims to be satisfied with it. It is the duty of Muslims of every class to take advantage of the government's unchangeable policy regarding the preservation of religious rights and to put their full efforts into seeking lawful legal recourse appropriate to their positions. If this personal action of the Maulvi Sahib is accepted, it will have a permanent and detrimental impact on the mosques of India, and every Muslim who could have made a lawful effort but failed to do so will be held accountable for its consequences. This treatise also includes a forceful refutation of "A Glance at the Decision of the Kanpur Mosque."

Note: Allama Amjad Ali Sahib Azmi has written an Arabic supplement to this titled "Qami' al-Wahiyat min Jami' al-Juz'iyyat 1331 AH". This was written in response to the six-page Arabic text titled "Jami' Juz'iyyat-e-Fiqh" by the Maulvi Sahib who made the decision, which he had authored to claim the decision was Sharia-compliant. In this treatise, Ala Hazrat Ahmad Raza Khan (may Allah's mercy be upon him) presented fifty powerful arguments, while Allama Amjad Ali Sahib Azmi presented a further two hundred (200) arguments proving that the decision is not in accordance with Sharia, nor is it permissible to demolish a mosque to create a path.

Page 366 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

रिसाला (ग्रंथ) इब़ानत-उल-मुतवारी फ़ी मुसालिहत-ए-अब्दुल बारी 1331 हिजरी (अब्दुल बारी के समझौते में छिपी हुई खराबी का प्रकटीकरण)

अल्लाह के नाम से जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है। हम उनकी प्रशंसा करते हैं और उनके महान रसूल पर दुरूद भेजते हैं।

मसला 185: लखनऊ फ़रंगी महल से, प्रेषक मौलवी सलामतुल्लाह साहब, नायब मुंतज़िम मजलिस मुअय्यद-उल-इस्लाम, 30 ज़ीक़ादा 1331 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि सरकारी अधिकारी _____

उनकी ओर से: कानपुर मस्जिद के संबंध में एक अत्यंत महत्वपूर्ण फतवा, जिसका प्रश्न लखनऊ फ़रंगी महल से आया था और दारुल इफ्ता ने उत्तर दिया और पूर्ण स्पष्टता के साथ सिद्ध किया कि मौलवी साहब ने कानपुर की मछली बाज़ार मस्जिद के संबंध में जो निर्णय दिया है, वह पूरी तरह से इस्लामी आदेशों के विरुद्ध है। मुसलमानों के लिए इस पर संतुष्ट होना घोर पाप और हराम (वर्जित) है। हर वर्ग के मुसलमानों का यह कर्तव्य है कि वे धार्मिक अधिकारों के संरक्षण के संबंध में सरकार की अपरिवर्तनीय नीति का लाभ उठाएं और अपने-अपने पद के योग्य वैध कानूनी कार्रवाई में पूरा प्रयास करें। यदि मौलवी साहब की यह व्यक्तिगत कार्रवाई स्वीकार कर ली गई, तो भारत की मस्जिदों पर इसका हमेशा के लिए बहुत बुरा प्रभाव पड़ेगा और हर वह मुसलमान जो वैध प्रयास कर सकता था और उसने नहीं किया, वह इसके दुष्परिणामों का भागी होगा। इसमें "कानपुर मस्जिद के फैसले पर एक नज़र" का भी जोरदार खंडन है।

नोट: अल्लामा अमजद अली साहब आज़मी ने "क़ामे-उल-वाहियात मिन जामे-उल-जुज़इयात 1331 हिजरी" के नाम से इस पर एक अरबी परिशिष्ट लिखा है। यह फ़ैसला करने वाले मौलवी साहब के छह पन्नों के अरबी लेख "जामे जुज़इयात-ए-फ़िक्ह" के खंडन में है, जिसे उन्होंने इस फ़ैसले को शरीयत के अनुकूल बनाने के लिए लिखा था। इस रिसाले में आला हज़रत अहमद रज़ा खाँ (अल्लाह की उन पर रहमत हो) ने पचास प्रभावशाली तर्क प्रस्तुत किए, जबकि अल्लामा अमजद अली साहब आज़मी ने अतिरिक्त दो सौ (200) तर्क पेश करके यह सिद्ध किया कि यह फ़ैसला शरीयत के अनुसार नहीं है और न ही मस्जिद तोड़कर रास्ता बनाना जायज़ है।

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

رسالہ ابانة المتواری في مصالحة عبدالباري ۱۳۳۱ھ (عبدالباری کی مصالحت میں چھپی ہوئی (خرابی) کا اظہار)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم نحمدہ و نصلی علیٰ رسولہ الکریم

مسئلہ ۱۸۵: از لکھنؤ فرنگی محل مرسلہ مولوی سلامت اللہ صاحب نائب منصرم مجلس مؤید الاسلام ۳۰ ذیقعدہ ۱۳۳۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ گورنمنٹ کے حکام

———

عنہ: مسجد کانپور کے متعلق ایک نہایت ضروری فتوٰی، جس کا سوال لکھنؤ فرنگی محل سے آیا اور دار الافتاء نے جواب دیا اور بکمال وضوح ثابت کیا کہ مولوی صاحب نے جو فیصلہ مسجد مچھلی بازار کانپور کے متعلق دیا وہ سراسر مخالفِ احکامِ اسلام ہے، اس پر مسلمانوں کو مطمئن ہونا سخت گناہ و حرام ہے، ہر طبقہ کے مسلمانوں پر فرض ہے کہ دربارہ حفظِ حقوقِ مذہبی گورنمنٹ کی نامبدل پالیسی سے نفع لیں اور اپنے اپنے منصب کے لائق جائز چارہ جوئی میں پوری کوشش کریں مولوی صاحب کی یہ شخصی کارروائی اگر مقبول ٹھہر گئی تو ہمیشہ کے لیے مساجدِ ہند پر اس کا بہت برا اثر پڑے گا اور ہر مسلمان کہ جائز کوشش کر سکتا تھا اور نہ کی اس کے وبال میں ماخوذ ہوگا "مسجد کانپور کے فیصلہ پر ایک نظر" کا بھی اس میں ردِ بلیغ ہے۔

نوٹ: علامہ امجد علی صاحب اعظمی نے "قامع الواهیات من جامع الجزئیات ۱۳۳۱ھ" کے نام سے اس پر ایک عربی تذییل تحریر فرمائی ہے جو کہ مولوی صاحب فیصلہ کنندہ کی اس چھہ ورقی عربی تحریر بنام "جامع جزئیات فقہ" جو اس نے اس فیصلہ کو مطابق شرع بنانے میں تحریر

فرمائی تھی کے رد میں ہے اعلیٰحضرت احمد رضا خاں علیہ الرحمۃ نے اس رسالہ میں پچاس دلائل قاہرہ پیش کئے جبکہ علامہ امجد علی صاحب اعظمی نے مزید دو سو ۲۰۰ دلائل پیش کر کے ثابت کیا ہے کہ یہ فیصلہ مطابق شرع نہیں ہے اور نہ ہی مسجد توڑ کر راستہ بنا لینا روا ہے۔

Fatawa Razawiya, Volume 16 (16)

It is stated that the disputed part of the Kanpur Mosque is outside the mosque and some trustees had given it to us; based on this, they demolished it. A few days after this, without permission, some people started building on this land which the municipality had taken into its possession. Due to this, the police stopped it and a fight broke out between them. Some Muslims were killed and some Muslims, among whom there were also innocent ones, were imprisoned. The government, through its conduct, made it clear that it would not release the prisoners in any way and would not return the land that the municipality had taken possession of to the Muslims. After some time, considering royal mercies or in view of its national benefits, it desired that a settlement be reached such that the Muslim prisoners are released and the land is incorporated into the mosque by roofing it. It presented this before a few credible gentlemen. A scholar tried to ensure that the land, which most Muslims call a part of the mosque, remains for the use of the protected mosque. A sincere way was devised that the mosque entrance be made there, and that land would serve the entrance of the mosque. The appointed members of the government did not accept that the possession of the land belongs to the Muslims, rather they clearly stated that this is not possible in any way. After discussion and debate, by the opinion of this scholar, it was decided that for the time being, no one's ownership over this land should be proven because according to Muslims, this is an endowment (Waqf). Possession of the land should be given to the Muslims. Muslims truly have the right of easement. If, through oppression or force, the government gives general permission for passage, we will not break off the reconciliation because of it, rather, its appearance should be made such that it is handed over to the municipality, in which it is strongly hoped by the majority of opinions that the settlement will be according to Islamic laws. The Viceroy also emphasized that at the time of construction, the happiness of the Muslims and their rules should be taken into account. The matter for inquiry is whether the scholar who, with these details, did not prohibit reconciliation and ended the dispute, is mistaken or correct? And should Muslims seek their rights while staying within the laws of public peace, as is the opinion of this scholar? Or is showing passion and creating an uproar and disturbing public peace religiously necessary? And is the one who strives for the second matter on the right, or the one who considers the manner of the first matter beneficial for Muslims? State the ruling, and you will be rewarded.

Answer from Dar-ul-Ifta The question is very brief; it did not specify: (1) What reconciliation was made?

का बयान है कि कानपुर मस्जिद का विवादित हिस्सा मस्जिद से बाहर है और कुछ ट्रस्टियों ने हमें दे दिया था, इस आधार पर उन्होंने इसे ढहा दिया। इसके कुछ दिनों बाद, बिना अनुमति के, कुछ लोगों ने उस जमीन पर निर्माण शुरू कर दिया जिसे नगर पालिका ने अपने कब्जे में ले लिया था। इस कारण पुलिस ने उन्हें रोका और आपस में लड़ाई हो गई। कुछ मुसलमान मारे गए और कुछ मुसलमान, जिनमें बेगुनाह भी शामिल थे, कैद कर लिए गए। सरकार ने अपने व्यवहार से यह स्पष्ट कर दिया कि वह किसी भी तरह से कैदियों को नहीं छोड़ेगी और नगर पालिका द्वारा कब्जे में ली गई जमीन मुसलमानों को वापस नहीं करेगी। कुछ समय बाद, शाही मेहरबानियों या अपने राष्ट्रीय हितों के दृष्टिगत उसने यह इच्छा व्यक्त की कि ऐसा समझौता हो जाए कि मुस्लिम कैदियों को छोड़ दिया जाए और उस जमीन पर छत डालकर उसे मस्जिद में शामिल कर लिया जाए। उसने इसे कुछ विश्वसनीय सज्जनों के सामने पेश किया। एक विद्वान ने इस बात की कोशिश की कि वह जमीन, जिसे अधिकांश मुसलमान मस्जिद का हिस्सा कहते हैं, संरक्षित मस्जिद के काम में बनी रहे। एक निष्ठावान व्यक्ति ने यह रास्ता निकाला कि उधर ही मस्जिद का दरवाजा कर दिया जाए और वह जमीन मस्जिद के प्रवेश द्वार के काम आए। सरकार के नियुक्त सदस्यों ने इस बात को नहीं माना कि जमीन पर कब्जा मुसलमानों का है, बल्कि साफ कह दिया कि यह किसी भी तरह संभव नहीं है। विचार-विमर्श और वाद-विवाद के बाद, इस विद्वान की राय से यह तय हुआ कि फिलहाल इस जमीन पर किसी का मालिकाना हक साबित न किया जाए क्योंकि मुसलमानों के अनुसार यह वक्फ है। जमीन का कब्जा मुसलमानों को दिलाया जाए। वास्तव में मुसलमानों को सुखाधिकार (easement) प्राप्त है। यदि जुल्म या सख्ती से सरकार आम रास्ता बनाने की अनुमति देती है, तो हम इस वजह से समझौता नहीं तोड़ेंगे बल्कि इसका स्वरूप ऐसा बनाया जाए कि उसे नगर पालिका के सुपुर्द कर दिया जाए, जिसमें बहुमत की राय से प्रबल आशा है कि समझौता इस्लामी कानूनों के अनुसार हो जाएगा। वायसराय ने भी ताकीद की कि निर्माण के समय मुसलमानों की खुशी और उनके नियमों का ध्यान रखा जाए। प्रश्न यह है कि जिस विद्वान ने इन विवरणों के साथ सुलह से मना नहीं किया और विवाद को समाप्त कर दिया, वह गलत है या सही? और क्या मुसलमानों को सार्वजनिक शांति के कानूनों के भीतर रहकर अपने अधिकारों की मांग करनी चाहिए, जैसा कि इस विद्वान की राय है? या जोश और हंगामा दिखाना और सार्वजनिक शांति में खलल डालना शरीयत के अनुसार आवश्यक है?

और जो व्यक्ति दूसरे मामले के लिए प्रयास करता है वह हक पर है, या जो पहले मामले के तरीके को मुसलमानों के लिए फायदेमंद समझता है? बयान करें, पुण्य पायें।

दार-उल-इफ्ता से जवाब सवाल बहुत संक्षिप्त है, यह नहीं बताया कि: (1) सुलह क्या की?

کا بیان ہے کہ جز ء متنازعہ مسجد کانپور خارج از مسجد ہے اور اس کو بعض ٹرسٹیان نے ہم کو دے دیا تھا، اس بناء پر انہوں نے اس کو منہدم کر دیا، اس کے چند دنوں کے بعد بغیر اجازت چند لوگوں نے اس زمین پر جس کو میونسپلٹی نے اپنے قبضہ میں کر لیا تھا تعمیر کرنا شروع کیا اس وجہ سے پولیس نے روکا اور فیما بین لڑائی ہو گئی کچھ مسلمان قتل کئے گئے کچھ مسلمان جن میں بے قصور بھی ہیں قید کئے گئے گورنمنٹ نے اپنے طرز عمل سے باور کرا دیا کہ وہ کسی طرح قیدیوں کو نہ چھوڑے گی اور اس زمین کو جس پر میونسپلٹی نے قبضہ کر لیا ہے مسلمانوں کو واپس نہ دے گی ، بعد چندے اس نے مراحم خسروانہ کے لحاظ سے یا اپنے ملکی فوائد کے اعتبار سے اس امر کی خواہش کی کہ تصفیہ ایسا ہو جائے کہ مسلمان قیدیوں کو چھوڑ دیا جائے اور اس زمین پر چھتا پاٹ کے مسجد میں شامل کر دیا جائے اس کو چند معتبر حضرات کے روبرو اس نے پیش کیا ایک عالم نے اس امر کی کوشش کی کہ وہ زمین جس کو اکثر مسلمان جز ء مسجد کہتے ہیں محفوظ مسجد کے کام میں رہ جائے ایک مخلص کی صورت یہ نکالی کہ ادھر ہی مسجد کا دروازہ کر دیا جائے وہ زمین اس دروازہ مسجد کے کام آئے گورنمنٹ کے ممبران متعینہ نے اس امر کو نہیں مانا کہ زمین پر قبضہ مسلمانوں کا ہو بلکہ صاف کہہ دیا کہ یہ کسی طرح ممکن نہیں، بعد رد و قدح کے اس عالم کی رائے سے یہ طے پایا کہ سردست ملک اس زمین پر کسی کی نہ ثابت کی جائے کیونکہ مسلمانوں کے نزدیک یہ وقف ہے قبضہ زمین پر مسلمانوں کا دلایا جائے حق آسائش حقیقۃً مسلمانوں کو حاصل ہے، اگر ظلماً یا تشدداً گورنمنٹ عام اجازت گزر کی دے تو ہم اس کی وجہ سے قطع مصالحت نہ کریں گے بلکہ صورت بنا اس کی میونسپلٹی کے سپرد کر دیا جائے جس میں بہ غلبہ آرا قوی امید ہے کہ موافق قوانین اسلام تصفیہ ہو جائے، وائسرائے نے بھی

تاکید کر دی کہ بننے کے وقت مسلمانوں کی خوشی اور ان کے قواعد کا لحاظ کیا جائے۔ سوال طلب یہ امر ہے کہ جس عالم نے بدیں تفصیل مصالحت کی ممانعت نہیں کی اور منازعت کو قطع کر دیا وہ خاطی ہے یا مصیب، اور مسلمانوں کو آئین امن عام کے اندر رہ کے استحقاق کی چارہ جوئی کرنی چاہئے اس عالم کی رائے ہے یا جوش و ہنگامہ دکھانا اور خلل اندازی امن عامہ کرنا شرعاً ضروری ہے اور جو امر دوم کی کوشش کرے وہ حق پر ہے یا جو امر اول کے طرز کو مسلمانوں کے لئے مفید سمجھے۔ بینوا توجروا۔

جواب از دار الافتاء سوال بہت مجمل ہے کچھ نہ بتایا کہ : (۱) مصالحت کیا کی۔

(2) That matter on which a compromise was proposed by the Government, which the said scholar accepted, or which the scholar presented and the Government accepted it.

(3) The Government itself released the prisoners out of royal mercy or in view of national interests, as is evident from the text of the question. The dispute following that is not mentioned in the question—what it was and how the said scholar resolved it.

(4) After the appointed members of the Government absolutely refused to recognize the Muslims' possession of the land and clearly stated that it was in no way possible, as stated by the questioner, then how was it decided based on the said scholar's opinion that the possession of the land be given to the Muslims? Did the said scholar merely imagine a conceptual meaning in his own mind, or did he settle this matter with the Government members after debate and scrutiny?

(5) Also, was the decision based on his opinion—that for the time being, no one's ownership of this land should be established—a meaning that remained in his own mind, or did the Government settle it based on the said scholar's opinion?

(6) What meaning was taken for "for the time being" (sardast), and did that also remain in the said scholar's thought, or was it settled with the Government?

(7) Was the said scholar legally compelled by the Government, or was he appointed by the Muslims on their behalf, or did he go of his own accord?

Until the details of all these matters are known, how can a response be given to an extremely brief and vague statement? Yes, this much is clear and evident: that instigating mischief, disrupting public peace, and exposing Muslims to calamity and Islam to insult is absolutely not permissible under Sharia, nor is it rationally sound. The Great Quran states: "And mischief is worse than killing"[1] (Quran 2:191). And it states: "Do not cast yourselves into destruction with your own hands"[2] (Quran 2:195). Nor is it in any way permissible to voluntarily accept a decree contrary to Sharia as a settled matter and thereby close the door to legitimate recourse or create difficulties in it, making it a precedent for the future. Instead, within the limits of moderate conduct, they should demonstrate to the Government that this matter is against the laws of Islam, and by reminding them of the Government's ongoing law of non-interference in religion, seek benefit without causing harm to themselves or others.

Whoever follows this path is correct, and whoever follows any of those [other] two paths is in error.

[1] Al-Quran al-Karim 2/191 [2] Al-Quran al-Karim 2/195 Page 368 of 631

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

(2) वह मामला जिस पर सरकार द्वारा समझौते का प्रस्ताव दिया गया था, जिसे उक्त विद्वान ने स्वीकार किया या जिसे उस विद्वान ने प्रस्तुत किया और सरकार ने उसे मान लिया।

(3) सरकार ने स्वयं शाही कृपा से या राष्ट्रीय हितों के मद्देनजर कैदियों को रिहा किया, जैसा कि प्रश्न के पाठ से स्पष्ट है। इसके बाद के विवाद का प्रश्न में उल्लेख नहीं है कि वह क्या था और उक्त विद्वान ने उसे किस प्रकार सुलझाया।

(4) सरकार के नियुक्त सदस्यों द्वारा ज़मीन पर मुसलमानों के कब्ज़े को कतई न मानने और साफ़ कह देने के बाद कि यह किसी भी तरह संभव नहीं है, जैसा कि प्रश्नकर्ता का कथन है, फिर उक्त विद्वान की राय से यह कैसे तय हुआ कि ज़मीन का कब्ज़ा मुसलमानों को दिया जाए? क्या उक्त विद्वान ने केवल अपने मन में एक काल्पनिक अर्थ मान लिया था, या बहस और छानबीन के बाद सरकारी सदस्यों से यह बात तय करवा ली थी?

(5) इसके अलावा, उनकी राय से यह तय होना कि फिलहाल इस ज़मीन पर किसी का मालिकाना हक साबित न किया जाए, क्या यह अर्थ उनके अपने ज़हन में रहा या सरकार ने उक्त विद्वान की राय से इसे तय किया?

(6) 'फिलहाल' (सरदस्त) के क्या अर्थ लिए गए और क्या वह भी उक्त विद्वान के विचार में रहे या सरकार से तय कर लिए गए?

(7) क्या उक्त विद्वान को सरकार ने कानूनी तौर पर मजबूर किया था या मुसलमानों ने अपनी ओर से नियुक्त किया था, या वह स्वयं ही गए थे?

जब तक इन सब बातों का विवरण ज्ञात न हो, एक अत्यंत संक्षिप्त और अस्पष्ट बात का क्या उत्तर दिया जाए। हाँ, इतना स्पष्ट और ज़ाहिर है कि फ़ित्ना-अंगेज़ी (शरारत), सार्वजनिक शांति में खलल डालना, और मुसलमानों को आफ़त में डालना तथा इस्लाम को अपमानित करना न तो शरीयत में जायज़ है और न ही अक़्ल के लिहाज़ से सही। महान क़ुरआन फ़रमाता है: "और फ़ित्ना (अराजकता) क़त्ल से भी अधिक गंभीर है"[1] (क़ुरआन 2:191)। और फ़रमाता है: "अपने हाथों स्वयं को विनाश में न डालो"[2] (क़ुरआन 2:195)। न ही यह किसी तरह स्वीकार्य है कि शरीयत के विरुद्ध किसी आदेश को बिना किसी दबाव के स्वयं एक तयशुदा मामला मानकर वैध कानूनी कार्रवाई का दरवाज़ा बंद

कर दिया जाए या उसमें कठिनाइयां पैदा की जाएं और भविष्य के लिए इसे एक मिसाल बना दिया जाए। बल्कि संयमित आचरण की सीमाओं के भीतर रहकर सरकार पर यह ज़ाहिर करना चाहिए कि यह मामला इस्लाम के कानूनों के विरुद्ध है, और सरकार के उस निरंतर कानून की याद दिलाकर कि वह धार्मिक मामलों में दखल नहीं देगी, बिना किसी नुकसान के लाभ प्राप्त करना चाहिए। जो इस मार्ग पर चले वह सही है, और जो उन [अन्य] दो मार्गों में से किसी पर चले वह ग़लत है।

[1] अल-कुरान अल-करीम 2/191 [2] अल-कुरान अल-करीम 2/195 पृष्ठ 368 का 631

(۲) وہ امر جس پر مصالحت کی تجویز گورنمنٹ تھا جسے عالم مذکور نے قبول کیا یا اس عالم نے پیش کیا اور اسے گورنمنٹ نے مان لیا۔

(۳) گورنمنٹ نے خود ہی مراحم خسروانہ کے لحاظ سے یا ملکی فوائد کے اعتبار سے قیدیوں کو آزاد کیا جیسا کہ عبارت سوال سے ظاہر ہے اس کے بعد کی منازعت سوال میں مذکور نہیں کہ کیا تھی اور عالم مذکور نے کیا اور کس طرح قطع کی۔

(۴) بعد اس کے کہ ممبران متعینہ گورنمنٹ نے زمین پر مسلمانوں کا قبضہ ہر گز نہ مانا اور صاف کہہ دیا کہ یہ کسی طرح ممکن نہیں جیسا کہ سائل کا بیان ہے پھر عالم مذکور کی رائے سے یہ کیونکر طے پایا کہ قبضہ زمین پر مسلمانوں کو دلایا جائے، آیا صرف عالم مذکور کا اپنے خیال میں ایک مفہوم متخیل کر لینا یہ کہ بعد رد و قدح عالم نے ممبران گورنمنٹ سے یہ امر طے کرالیا۔

(۵) نیز اس کی رائے سے طے پانا کہ سردست اس زمین پر کسی کی ملک ثابت نہ کی جائے مفہوم تھا کہ اس کے اپنے ذہن میں رہا یا گورنمنٹ نے عالم مذکور کی رائے سے اسے طے کیا۔

(۶) سردست کے معنی کیا لئے اور وہ بھی عالم مذکور کے خیال میں رہے یا گورنمنٹ سے طے کرلئے۔

(۷) عالم مذکور کو گورنمنٹ نے حکماً مجبور کیا تھا یا مسلمانوں نے اپنی طرف سے مامور کیا تھا وہ بطور خود گیا تھا۔

جب تک ان سب باتوں کی تفصیل معلوم نہ ہو ایک نہایت مجمل گول بات کا جواب کیا دیا جائے۔ ہاں اتنا امر واضح و روشن ہے کہ فتنہ پردازی اور امن عام میں خلل اندازی اور مسلمانوں کو بلا اور

اسلام کو توہین کے لئے پیش کرنا ہر گز نہ شرعاً جائز ہے نہ عقلاً ٹھیک۔ قرآن عظیم میں ارشاد فرماتا ہے: "وَالْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ ج"1 (فتنہ و فساد قتل سے بھی سخت ہے۔ ت) اور فرماتا ہے: "لَا تُلْقُوْا بِاَیْدِیْکُمْ اِلَی التَّهْلُکَةِ ق"2 (اپنے ہاتھوں ہلاکت میں نہ پڑو۔ ت) نہ یہی کسی طرح روا ہے کہ کسی حکم مخالف شرع کو بلا جبر و اکراہ خود ایک امر طے شدہ قرار دے کر جائز چارہ جوئی کا دروازہ بند کریں یا اس میں دشواری ڈالیں اور آئندہ کے لئے بھی اسے نظیر بنائیں بلکہ حدود سلامت روی کے اندر رہ کر گورنمنٹ پر اس امر کا خلاف قوانین اسلام ہونا ظاہر کریں اور گورنمنٹ کا مستمر قانون کہ مذہبی دست اندازی نہ کرے گی یاد دلا کر بلا ضرر و اضرار فائدہ پائیں جو اس طریق پر چلے مصیب ہے اور جو ان دو طریقوں میں سے کسی پر چلے وہ خاطی۔

1 القرآن الکریم ۲/۱۹۱ 2 القرآن الکریم ۲/۱۹۵ صفحہ 368 کا 631

Fatawa Razawiyya, Volume (16)

And Allah the Almighty knows best.

Problem: Second time from Lucknow Farangi Mahal, sent by the aforementioned Maulvi Sahib, 3 Dhu al-Hijjah 1331 AH. Honorable Maulana, may your glory and generosity last, peace be upon you. Your request for a fatwa (Istifta) was received; thank you. Although we have become aware of your opinion regarding the actual issue, due to your inquiries, it became necessary to provide answers to the matters asked. I am sending them written in detail with the hope that a definitive answer will now be written for the benefit of the general public.

Matters asked with clarification:

Q (1): What was the reconciliation? A (1): The scholar reconciled by proposing that the government should withdraw the cases and there should be no need for any of the prisoners to ask for forgiveness, so that it is not established that these people were criminals. The government should not establish its ownership over the mosque's land but should give possession back to the Muslims. If the government forcibly makes its passage common, then it is the ruler, but it is against Islamic injunctions. Muslims will not be satisfied with this and will continue to strive for it whenever there is an opportunity. However, regarding other matters of the cases and the Kanpur riots, the Muslims will not do anything further.

Q (2): What was the proposal for reconciliation by the government that the mentioned scholar accepted, or which this scholar presented and the government accepted? A (2): The government itself desired reconciliation on the point that some agreement should be reached regarding the cases against Muslims by the government and the claims of Muslims against the government, so that the government's suspicion of Muslims and the Muslims' mistrust of the government are removed, and restlessness is averted.

Q (3): The government itself released the prisoners out of royal mercy or for the sake of national interests, as is evident from the wording of the question. The dispute after that is not mentioned in the question as to what it was, what the mentioned scholar did, and how he settled it. A (3): The government itself, considering royal mercy or for the sake of national interests, desired a settlement; it did not want to release the prisoners without any condition. It made it conditional that Muslims should not pursue future cases and that the mosque...

फतावा रज़विया, खंड (16)

और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला: दूसरी बार लखनऊ फिरंगी महल से, उपर्युक्त मौलवी साहब द्वारा भेजा गया, 3 ज़िलहिज्जा 1331 हिजरी। आदरणीय मौलाना, आपकी महिमा और उदारता बनी रहे, आप पर सलाम हो। आपका फतवा अनुरोध (इस्तिफ़ता) प्राप्त हुआ; धन्यवाद। हालाँकि हमें वास्तविक मुद्दे के बारे में आपकी राय पता चल गई है, लेकिन आपकी पूछताछ के कारण यह आवश्यक हो गया कि पूछे गए मामलों का उत्तर दिया जाए। मैं उन्हें विस्तार से लिखकर भेज रहा हूँ, इस आशा के साथ कि अब आम जनता के लाभ के लिए एक संतोषजनक उत्तर लिखा जाएगा।

स्पष्टीकरण के साथ पूछे गए मामले:

स (1): सुलह क्या थी? ज (1): विद्वान ने यह सुलह की कि सरकार मुक़दमे वापस ले ले और किसी भी कैदी को माफ़ी माँगने की ज़रूरत न हो, ताकि यह साबित न हो कि ये लोग अपराधी थे। सरकार मस्जिद की ज़मीन पर अपनी मिल्कियत साबित न करे, बल्कि मुसलमानों को उसका कब्ज़ा दिला दे। यदि सरकार ज़बरदस्ती इसके रास्ते को आम करती है, तो वह शासक है, लेकिन यह इस्लामी आदेशों के खिलाफ है। इससे मुसलमानों को तसल्ली नहीं होगी और वे अवसर मिलने पर इसके लिए प्रयासरत रहेंगे। हालाँकि, मुक़दमे के अन्य मामलों और कानपुर दंगों के बारे में मुसलमान फिर कुछ नहीं करेंगे।

स (2): वह मामला क्या था जिस पर सरकार ने सुलह का प्रस्ताव रखा जिसे उक्त विद्वान ने स्वीकार किया, या जिसे इस विद्वान ने पेश किया और सरकार ने मान लिया? ज (2): सरकार ने खुद इस बात पर सुलह की इच्छा जताई कि सरकार की ओर से मुसलमानों पर जो मुक़दमे हैं और सरकार के खिलाफ मुसलमानों के जो दावे हैं, उनके बारे में कोई समझौता हो जाए ताकि सरकार को मुसलमानों से बदगुमानी और मुसलमानों को सरकार से अविश्वास न हो और बेचैनी दूर हो।

स (3): सरकार ने खुद शाही दया (मराहिमे खुसरवाना) के लिहाज़ से या देश के लाभ के आधार पर कैदियों को रिहा किया जैसा कि प्रश्न की इबारत से ज़ाहिर है। इसके बाद का विवाद प्रश्न में वर्णित नहीं है कि वह क्या था और उक्त विद्वान ने क्या किया और उसे किस तरह सुलझाया। ज (3): सरकार ने शाही दया या राष्ट्रीय लाभ के लिहाज़ से खुद समझौते की इच्छा की, न कि कैदियों को बिना किसी

मुक़ाबले के छोड़ना चाहा। उसने इसे इस शर्त पर रखा कि मुसलमान भविष्य में मुक़दमे न चलाएं और मस्जिद...

पृष्ठ 369 का 631

ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ: بار دوم از لکھنؤ فرنگی محل مرسلہ مولوی صاحب موصوف ۳ ذی الحجہ ۱۳۳۱ھ مولنا المعظم دام بالمجد والکرم والسلام علیکم، استفتا موصول ہوا مشکور فرمایا، گو ہم کو اصل مسئلہ کے متعلق جناب کی رائے سے آگاہی ہو گئی مگر جناب کے استفسارات کے باعث ضرور ہوا کہ امور مستفسرہ کا جواب دیا جائے ان کو مفصل لکھ کر ارسال کرتا ہوں امید کہ اب جواب شافی عام لوگوں کے فائدہ کی غرض سے تحریر فرمایا جائے۔

امور مستفسرہ مع تصریح

س (۱) مصالحت کیا کی؟ ج (۱) عالم نے مصالحت یہ کی کہ گورنمنٹ مقدمات اٹھالے اور کسی کو قیدیوں سے معافی مانگنے کی حاجت نہ ہو، یہ امر ثابت نہ ہو کہ یہ لوگ مجرم تھے، مسجد کی زمین پر گورنمنٹ اپنی ملکیت ثابت نہ کرے مسلمانوں کو اس پر قبضہ دلادے اگر جبراً گورنمنٹ اس کے مرور کو مشترک کرتی ہے تو وہ حاکم ہے خلاف احکام اسلامیہ ہے اس سے مسلمانوں کو اطمینان نہ ہوگا اور موقع موقع اس کے لئے کوشاں رہیں گے البتہ مقدمات دیگر امور کے متعلق دوبارہ ہنگامہ کانپور مسلمان کچھ نہ کرینگے۔

س (۲) وہ امر جس پر مصالحت کی تجویز گورنمنٹ تھا جسے عالم مذکور نے قبول کیا یا اس عالم نے پیش کیا اور اسے گورنمنٹ نے مان لیا۔ ج (۲) گورنمنٹ نے خود مصالحت کی خواہش کی اس امر پر کہ مسلمانوں کے اوپر جو مقدمات ہیں گورنمنٹ کی طرف سے اور مسلمانوں کو جو

گورنمنٹ سے دعاوی ہیں ان کے بارے میں کوئی سمجھوتا ہو جائے تاکہ گورنمنٹ کو مسلمانوں سے بدظنی اور مسلمانوں کو گورنمنٹ سے بے اعتباری نہ ہو اور بے چینی دفع ہو۔

س (۳) گورنمنٹ نے خود ہی مراحم خسروانہ کے لحاظ سے یا ملکی فوائد کے اعتبار سے قیدیوں کو آزاد کیا جیسا کہ عبارت سوال سے ظاہر ہے اس کے بعد کی منازعت سوال میں مذکور نہیں کہ کیا تھی اور عالم مذکور نے کیا اور کس طرح قطع کی۔ ج (۳) گورنمنٹ نے لحاظ مراحم خسروانہ یا باعتبار فوائد ملکی خود خواہش تصفیہ کی کی نہ کہ قیدیوں کو بلا مقابلہ کسی امر کے چھوڑ دینا چاہا کہ اس کو مشروط کیا کہ مسلمان آئندہ مقدمات نہ چلائیں اور مسجد کی

fatawa-e-rizvia Volume 16 (16)

...not to build a building on the land in exactly the same way. There were lawsuits and mutual tension and dispute between the government and Muslims in this regard, which the mentioned scholar settled.

Q (4) After the government-appointed members refused to acknowledge the Muslims' possession of the land and stated clearly that it's impossible, as per the petitioner's statement, how then was it settled through the mentioned scholar's opinion that possession should be given to the Muslims? Was it just a concept imagined by the scholar, or did the scholar settle this matter with the government members after argument and debate?

A (4) Initially, the government-appointed members refused to grant any kind of possession over the mosque's land. After extreme effort from the scholar, they said we will grant permission for construction, which legally and customarily constitutes possession, even if the Governor-General doesn't use the word 'possession' himself. This was not the scholar's imagination; rather, the appointed member clearly stated that this is possession. In short, possession was settled through the words of the appointed member himself.

Q (5) Furthermore, was the settlement based on his opinion—that ownership of this land should not be proven for anyone at present—a concept that remained in his own mind, or did the government settle it based on the mentioned scholar's opinion?

A (5) Regarding the ownership of land, which the government considered its own, it was not merely the scholar's imagination; rather, he explicitly told and made the appointed member say that ownership in a Waqf (endowment) property is not proven for anyone. Therefore, we are not trying to prove it for ourselves either. Even the legal advisor said our ownership has not been lost by usurpation that we should seek to prove it; rather, we only want the government not to prove ownership for itself. Accordingly, the government did just that.

Q (6) What meaning was taken for "at present" (sar-e-dast), and did that also remain in the mentioned scholar's thought, or was it settled with the government?

A (6) The meaning of "at present" was clearly stated to the appointed member: that we will always continue to seek legal remedy for the release of shared partnership and will not be satisfied until the government fulfills the Muslims' wish. Rather, the appointed member also clearly said that when the law is made, this issue will also

inevitably be settled. At this time, the widespread universal passion in the country and the fear of difficulties for both parties caused by it has been averted, and we cannot fulfill this wish at this moment, otherwise we would have no objection to it.

Q (7) Was the mentioned scholar forced by government order, or was he appointed by the Muslims on their behalf, or did he by himself...

फतावा-ए-रिज़विया जिल्द 16 (१६)

...उसी तरीके की इमारत ज़मीन पर तामीर न करें। सरकार और मुसलमानों के बीच मुकदमेबाज़ी और इस सिलसिले में आपसी तनाव और विवाद था, जिसे उक्त विद्वान ने सुलझा दिया।

प्र (४) इसके बाद कि सरकार द्वारा नियुक्त सदस्यों ने ज़मीन पर मुसलमानों का कब्ज़ा कतई नहीं माना और साफ़ कह दिया कि यह किसी तरह मुमकिन नहीं जैसा कि प्रार्थी का बयान है, फिर उक्त विद्वान की राय से यह कैसे तय पाया कि ज़मीन का कब्ज़ा मुसलमानों को दिलाया जाए? क्या यह केवल विद्वान के अपने ख्याल में एक काल्पनिक धारणा थी या फिर बहस और वाद-विवाद के बाद विद्वान ने सरकारी सदस्यों से यह मामला तय कराया?

उ (४) सरकार के नियुक्त सदस्यों ने शुरू में मस्जिद की ज़मीन पर किसी भी तरह का कब्ज़ा देने से इंकार कर दिया। विद्वान की कड़ी मेहनत के बाद उन्होंने कहा कि हम इमारत बनाने की अनुमति देंगे जो कानूनी और प्रथागत रूप से कब्ज़ा है, भले ही गवर्नर जनरल अपनी जुबान से 'कब्ज़ा' शब्द न कहें। यह विद्वान की कल्पना नहीं थी बल्कि नियुक्त सदस्य ने साफ़-साफ़ कह दिया कि यही कब्ज़ा है। संक्षेप में, कब्ज़ा खुद नियुक्त सदस्य की जुबान से तय कराया गया।

प्र (५) इसके अलावा उनकी राय से यह तय होना कि 'फिलहाल' (सर-ए-दस्त) इस ज़मीन पर किसी का स्वामित्व सिद्ध न किया जाए—क्या यह एक विचार था जो उनके अपने मन में रहा या सरकार ने विद्वान की राय के आधार पर इसे तय किया?

उ (५) ज़मीन का स्वामित्व, जिसे सरकार अपना ही समझती थी, उसके बारे में यह केवल विद्वान की कल्पना नहीं थी, बल्कि उन्होंने नियुक्त सदस्य से साफ़ तौर पर कह दिया और कहलवा लिया था कि वक्फ़ संपत्ति में किसी का स्वामित्व सिद्ध नहीं होता, इसलिए हम अपने लिए भी इसे सिद्ध करने के पीछे नहीं पड़े हैं। यहाँ तक कि कानूनी सलाहकार ने भी यही कहा कि हमारा स्वामित्व हड़पने से चला नहीं गया है कि हम उसे सिद्ध करने को कहें, बल्कि हम बस इतना चाहते हैं कि सरकार अपने लिए मालिकाना हक साबित न करे। तदनुसार सरकार ने वैसा ही किया।

प्र (६) "सर-ए-दस्त" (फिलहाल) के क्या अर्थ लिए गए और क्या वे भी विद्वान के ख्याल में रहे या सरकार से तय हुए?

उ (६) सर-ए-दस्त के अर्थ नियुक्त सदस्य को साफ़ बता दिए गए कि हम साझा हिस्सेदारी से मुक्ति के लिए हमेशा कानूनी प्रयास करते रहेंगे और तब तक संतुष्ट नहीं होंगे जब तक सरकार मुसलमानों की इच्छा पूरी न कर दे। बल्कि नियुक्त सदस्य ने यह भी साफ़ कह दिया कि जब कानून बन जाएगा तो अनिवार्य रूप से यह मुद्दा भी हल हो जाएगा। इस समय देश में जो व्यापक जोश है और उससे दोनों पक्षों के लिए कठिनाइयों का डर है, उसे टाल दिया गया है, और हम इस समय इस इच्छा को पूरा नहीं कर सकते, वर्ना हमें इसमें कोई आपत्ति नहीं होती।

प्र (७) क्या उक्त विद्वान को सरकार ने आदेश देकर मजबूर किया था या मुसलमानों ने अपनी ओर से नियुक्त किया था या उन्होंने स्वयं ही...

زمین پر بعینہ اسی طریقہ کی عمارت نہ تعمیر کریں، گورنمنٹ سے اور مسلمانوں سے مقدمات اور اس کے ضمن میں باہم کشیدگی و منازعت تھی جس کو کہ عالم مذکور نے قطع کردیا۔

س (۴) بعد اس کے کہ ممبران متعینہ گورنمنٹ نے زمین پر مسلمانوں کا قبضہ ہر گز نہ مانا اور صاف کہہ دیا کہ یہ کسی طرح ممکن نہیں جیسا کہ سائل کا بیان ہے پھر عالم مذکور کی رائے سے یہ کیونکر طے پایا کہ قبضہ زمین پر مسلمانوں کو دلایا جائے آیا صرف عالم مذکور کا اپنے خیال میں ایک مفہوم متخیل کرنا یا یہ کہ بعد رد و قدح عالم نے ممبران گورنمنٹ سے یہ امر طے کرالیا۔

ج (۴) گورنمنٹ کے متعینہ ممبروں نے ابتداءً مسجد کی زمین پر کسی قسم کا قبضہ دینے سے انکار کیا عالم کی انتہائی جد و جہد سے اس نے کہا کہ ہم عمارت کی اجازت دیں گے جو قانوناً و عرفاً قبضہ ہے اگر چہ گورنر جنرل لفظ قبضہ کو اپنی زبان سے نہ کہیں یہ عالم کا متخیلہ نہیں بلکہ ممبر متعینہ نے صاف صاف کہہ دیا کہ یہی قبضہ ہے غرضیکہ قبضہ خود ممبر متعینہ کی زبان سے طے کرالیا۔

س (۵) نیز اس کی رائے سے طے پانا کہ سردست اس زمین پر کسی کی ملک نہ ثابت کی جائے ایک مفہوم تھا کہ اس کے اپنے ذہن میں رہا یا گورنمنٹ نے عالم مذکور کی رائے سے اسے طے کیا۔

ج (۵) زمین کی ملکیت جو گورنمنٹ اپنی ہی سمجھتی تھی اس کے بارے میں صرف عالم کا تخیلہ نہ تھا بلکہ ممبر متعینہ سے اس نے صاف صاف کہہ دیا اور کہلوالیا تھا کہ ملک وقف میں کسی کے لئے ثابت نہیں ہوتی اس واسطے ہم اپنے لئے بھی ثابت کرنے کے درپے نہیں ہیں بلکہ مشیر

قانونی نے بھی یہی کہا کہ ہماری ملک غصب سے چلی نہیں گئی کہ ہم اپنی ملک کے ثابت کرنے کو کہیں بلکہ ہم اسی قدر چاہتے ہیں کہ گورنمنٹ اپنے لئے ملک ثابت نہ کرے چنانچہ گورنمنٹ نے ایسا ہی کیا۔

س (۶) "سردست" کے معنی کیا لئے اور وہ بھی عالم مذکور کے خیال میں رہے یا گورنمنٹ سے طے کئے۔

ج (۶) سردست کے معنی ممبر متعینہ سے صاف کہہ دئے گئے کہ ہم تخلیص شراکت مرور کے لئے ہمیشہ چارہ جوئی کرتے رہیں گے اور اس وقت تک مطمئن نہ ہوں گے جب تک کہ گورنمنٹ مسلمانوں کی خواہش پوری نہ کردے بلکہ ممبر متعینہ نے یہ بھی صاف صاف کہہ دیا کہ جب قانون بن جائے گا تو خواہ مخواہ یہ مسئلہ بھی طے ہوجائے گا اس وقت جس قدر عالمگیر جوش ملک میں ہے اور اس سے اندیشہ فریقین کے لئے مشکلات کا ہے وہ دفع کردیا ہے، اور ہم اس وقت اس خواہش کو پورا نہیں کرسکتے ہیں ورنہ ہم کو اس میں بھی کوئی عذر نہ ہوتا۔

س (۷) عالم مذکور کو گورنمنٹ نے حکماً مجبور کیا تھا یا مسلمانوں نے اپنی طرف سے مامور کیا تھا یا وہ بطور خود

Fatawa Rizwia Volume Sixteenth (16)

...was done. Answer (7): The aforementioned scholar was not summoned by the general Muslims, nor did he go of his own accord. Rather, the officials of the case themselves called the said scholar insistently, and the appointed member started a conversation with him about this matter. During this, he clearly stated that his job is only to state the ruling (Mas'ala). This is a matter of the House of Allah, not his own house; it should be built in the way He (Allah) desires and as per His command, not as I or you desire. Scholars should be gathered, and that course of action should be adopted which satisfies the Muslims. However, the appointed member said that they trust his opinion and will not convene a meeting of scholars. "State your opinion, and we will conclude the conversation right here; there is only one hour of respite." Consequently, after intense discussion, that scholar advised that there should be no concern with the property/land; the possession of Muslims should be established. If the right of passage is common, we do not want to keep the conflict ongoing for that reason at this time. They are getting their prisoners released and will always strive for shared passage, and it should be built according to municipal rules so that we can implement the best possible plan for the protection of the mosque portion, of which there is full expectation. All these matters were settled with the appointed member in a gathering of Muslims. That scholar can verify all these points. He did not make any ruling contrary to Shariah as a settled matter without coercion, thus closing the door to legitimate legal recourse. Instead, what the majority of scholars called impermissible, he also declared impermissible and made it clear that its legal pursuit would be carried out legitimately. No difficulty was created because no one can stop unregulated actions, and pursuit according to regular Islamic laws can be done at any time. Civil cases of all kinds can be filed, and for the future, let alone a precedent, it has been decided to have a definite law for the protection of places of worship enacted, by which, according to the appointed member's own clarification, even this disputed part is expected to favor the Muslims. It is the scholar's opinion that this possession and shared right of passage are not satisfactory; rather, staying within limits and safety, they should show the government that this is against Islamic laws. By reminding the government of its standing law that it will not interfere in religious matters, they should gain benefit without causing or suffering harm. In this situation, is the scholar correct or not? It is hoped that given the truthfulness of the petitioner, a clear answer will be granted.

...गया था। ज (७): उक्त विद्वान (आलिम) को आम मुसलमानों ने नहीं बुलाया था, और न ही वे स्वयं गए थे, बल्कि मुकदमे के कार्यकर्ताओं ने आग्रह पूर्वक उक्त विद्वान को स्वयं बुलाया था और नियुक्त सदस्य ने उनसे इस मामले में बातचीत शुरू की। इस दौरान उन्होंने साफ़ कह दिया कि मेरा काम केवल मसला (धार्मिक नियम) बता देना है। यह अल्लाह के घर का मामला है, मेरा घर नहीं है; इसे उसी तरह बनाया जाना चाहिए जैसा वह (अल्लाह) चाहता है और जैसा उसका हुक्म है, न कि जैसा मैं या आप चाहें। विद्वानों को एकत्र किया जाना चाहिए और वह तरीका अपनाया जाना चाहिए जिससे मुसलमानों को संतोष हो। लेकिन नियुक्त सदस्य ने कहा कि हमें आपकी राय पर भरोसा है, हम विद्वानों की सभा नहीं बुलाएंगे। "आप अपनी राय बताएं और हम बातचीत को यहीं समाप्त करते हैं; केवल एक घंटे की मोहलत है।" फलस्वरूप, कड़ी बातचीत के बाद उस विद्वान ने सलाह दी कि संपत्ति/भूमि से कोई सरोकार नहीं रखना चाहिए; मुसलमानों का कब्ज़ा सिद्ध कर दिया जाना चाहिए। यदि आने-जाने का अधिकार साझा है, तो हम उस कारण से इस समय विवाद को जारी रखना नहीं चाहते। वे अपने कैदियों को छुड़ा रहे हैं और साझा मार्ग के लिए हमेशा प्रयासरत रहेंगे, और इसे नगर पालिका (म्युनिसिपैलिटी) के नियमों के अनुसार बनाया जाना चाहिए ताकि हम इसके माध्यम से मस्जिद के हिस्से की सुरक्षा के लिए सर्वोत्तम योजना बना सकें, जिसकी पूरी उम्मीद है। इन सभी मामलों का निपटारा नियुक्त सदस्य के साथ मुसलमानों की एक सभा में किया गया। वह विद्वान इन सभी बातों की पुष्टि कर सकता है। उसने बिना किसी दबाव के शरीयत के विरुद्ध किसी भी आदेश को अंतिम रूप देकर कानूनी उपचार का दरवाज़ा बंद नहीं किया, बल्कि जिसे अधिकांश विद्वानों ने नाजायज़ कहा था, उसे उसने भी नाजायज़ करार दिया और साफ़ कर दिया कि इसके लिए कानूनी कार्रवाई जायज़ तरीके से की जाएगी। किसी प्रकार की कठिनाई पैदा नहीं की गई क्योंकि अनियंत्रित गतिविधियों को कोई नहीं रोक सकता, और नियमित इस्लामी कानूनों के अनुसार कानूनी कार्रवाई किसी भी समय की जा सकती है। सभी प्रकार के दीवानी मामले दायर किए जा सकते हैं, और भविष्य के लिए मिसाल तो दूर, पूजा स्थलों की सुरक्षा के लिए एक निश्चित कानून बनवाना तय किया गया है, जिससे नियुक्त सदस्य के अपने स्पष्टीकरण के अनुसार, इस विवादित हिस्से के भी मुसलमानों के पक्ष में होने की उम्मीद है। उस विद्वान की राय है कि यह कब्ज़ा और साझा मार्ग का अधिकार संतोषजनक नहीं है; बल्कि सीमाओं और सुरक्षा के भीतर रहते हुए सरकार को यह दिखाया जाना चाहिए कि यह इस्लामी कानूनों के खिलाफ है। सरकार के इस स्थायी कानून की याद दिलाते

हुए कि वह धार्मिक मामलों में हस्तक्षेप नहीं करेगी, बिना किसी नुकसान के लाभ प्राप्त करना चाहिए। इस स्थिति में क्या वह विद्वान सही है या नहीं? आशा है कि प्रार्थी की सत्यता के आधार पर स्पष्ट उत्तर दिया जाएगा।

पृष्ठ ३७१/६३१

گیا تھا۔ ج (۷) عالم مذکور کو عام مسلمانوں نے طلب نہیں کیا تھا، نہ وہ از خود گیا تھا بلکہ مقدمہ کے کارکنوں نے باصرار عالم مذکور کو خود بلایا تھا اور ممبر متعینہ نے اس سے اس معاملہ میں گفتگو شروع کی جس کے اثنا میں اس نے صاف کہہ دیا کہ میرا کام مسئلہ بتا دینے کا ہے خدا کے گھر کا معاملہ ہے میرا گھر نہیں ہے جس طرح وہ چاہے اور اس کا حکم ہو بننا چاہئے نہ کہ جس طرح میں یا آپ چاہوں علماء کو جمع کرنا چاہئے مسلمانوں کو جس سے اطمینان ہو وہ صورت اختیار کرنا چاہئے مگر ممبر متعینہ نے کہا کہ ہم کو تمہاری رائے پر اعتماد ہے ہم علماء کی مجلس نہ جمع کریں گے تم اپنی رائے کہہ دو اور ہم بالکل گفتگو منقطع کرتے ہیں اور صرف ایک گھنٹہ کی مہلت ہے چنانچہ اس عالم نے بعد سخت گفتگو کے مشورہ دیا کہ ملک سے سروکار نہ رہنا چاہئے قبضہ مسلمانوں کا ثابت کر دیا جائے حق مرور اگر مشترک ہو تو ہم اس کی وجہ سے اس وقت منازعت باقی رکھنا نہیں چاہتے اپنے قیدی چھڑائے لیتے ہیں اور اشتراک مرور کے لئے ہمیشہ کوشاں رہیں گے اور حسب قواعد میونسپلٹی بنوایا جائے تاکہ ہم اس سے بہترین تدبیر اپنے تحفظ جزو مسجد کی کراسکیں جس کی کامل توقع ہے، ان سب امور کا تصفیہ ممبر متعینہ سے کر دیا گیا جو ایک مجمع میں مسلمانوں کے ہو اور ان سب باتوں کی تصدیق وہ عالم کرا سکتا ہے اس نے کسی حکم مخالف شرع کو بلا جبر و اکراہ خود امر طے شدہ قرار دے کر جائز چارہ جوئی کا دروازہ بند نہیں کیا بلکہ جس کو جمہور علماء ناجائز کہتے تھے اس کو اس نے بھی ناجائز قرار دیا اور صاف ظاہر کر دیا کہ برابر اس کی چارہ جوئی جائز طور پر کی جائے گی کسی قسم کی دشواری نہیں پیدا کی کیونکہ بے قاعدہ حرکات کو کوئی نہیں روک سکتا اور باقاعدہ احکام اسلامیہ کی چارہ جوئی ہر وقت ہو سکتی ہے دیوانی کے مقدمات ہر طرح کے دائر کئے جا سکتے ہیں اور

آئندہ کے لئے نظیر تو درکنار ایک محتم قانون تحفظ معابد کا بنایا جانا قرار دلوا دیا گیا ہے جس سے خود حسب تصریح ممبر متعینہ اس متنازعہ فیہ حصہ کا بھی مسلمانوں کے موافق ہونا متوقع ہے اس عالم کی رائے ہے کہ یہ قبضہ و حق مشترک مرور قابل اطمینان نہیں بلکہ حدود و سلامت روی کے اندر رہ کر گورنمنٹ پر اس امر کا خلاف قوانین اسلامیہ ہونا ظاہر کریں اور گورنمنٹ کا مستمر قانون کہ مذہبی دست اندازی نہ کرے گی یاد دلا کر بلا ضرر و اضرار فائدہ پائیں اس صورت میں عالم مصیب ہے یا نہیں، امید ہے بر تقدیر صدق مستفتی جواب صاف عطا فرمایا جائے۔

Fatawa Rizwia Volume (16)

Answer from Dar al-Ifta

Peace be upon you, and the mercy and blessings of Allah. The response to the inquiries is appreciated. Debate and cross-examination are not intended, but rather the discovery of truth, for which every Muslim must remain ready, especially the people of knowledge. The answers are neither sufficient nor useful. Although my exoneration was sought only on the premise of the truthfulness of the questioner, and the responsibility of the office of Ifta was only to provide an answer based on the circumstances presented, I delayed for a long time. I requested and reviewed newspapers to see if any correct interpretation of this proceeding could be found in light of the facts. But alas, the more depth and investigation were applied, its heinousness only increased. Reluctantly, a response contrary to friends had to be given, as the manifestation of truth was necessary. My old acquaintance with the aforementioned scholar could not prevail over the preservation of the sanctity of Islam and the removal of the public's misunderstanding, by the grace of Allah Almighty, for our Lord, Mighty and Majestic, has said:

'O you who have believed, be persistently standing firm in justice, witnesses for Allah, even if it be against yourselves.' (Quran 4:135)

Rather, true friendship is to warn against an error. It is stated in the Hadith:

'Help your brother, whether he is an oppressor or an oppressed.' They asked, 'O Messenger of Allah, how shall we help him if he is an oppressor?' He (peace and blessings of Allah be upon him) said, 'By preventing him from committing injustice. Indeed, that is helping him.' [Reported by al-Darimi]

1. Al-Quran al-Kareem 4/135
2. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Ikrah, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 12/107; Sahih Muslim; Sunan al-Darimi, Chapter 140 'Help your brother...', Nashr-us-Sunnah Multan, 2/220; Mukhtasar Tarikh Dimashq, Translation 29, Hasan bin Faraj, Dar al-Fikr Beirut, 7/59; Tahdhib Tarikh Dimashq, Translation 29, Hasan bin Faraj, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/241.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

दारुल इफ्ता से उत्तर

अस्सलाम अलैकुम व रहमतुल्लाह व बरकातहू। पूछताछ का जवाब काबिले शुक्रगुज़ार है। बहस और जिरह मंज़ूर नहीं बल्कि हक़ का इज़हार है जिसके लिए हर मुसलमान को तैयार रहना चाहिए, खास तौर पर इल्म वाले लोग। जवाब न तो पर्याप्त हैं और न ही फायदेमंद। हालांकि मुझसे केवल पूछने वाले की सच्चाई की शर्त पर बरी होने की मांग की गई थी, और इफ्ता के पद की ज़िम्मेदारी इतनी ही थी कि पूछी गई स्थिति पर जवाब दे दिया जाता, लेकिन मैंने एक लंबे समय तक देरी की। अखबार मंगाकर देखे ताकि हकीकत में इस कार्रवाई की कोई सही व्याख्या मिल सके। मगर अफ़सोस कि जितना अधिक गहराई और जाँच-पड़ताल की गई, इसकी बुराई उतनी ही बढ़ती गई। मजबूर होकर दोस्तों के खिलाफ जवाब देना पड़ा क्योंकि हक़ का इज़हार ज़रूरी था। उक्त विद्वान से पुराने संबंध, अल्लाह तआला के फज़ल से, इस्लाम की हुरमत की रक्षा और जनता की गलतफहमी दूर करने पर हावी नहीं हो सके, क्योंकि हमारे रब अज़्ज़ व जल्ल ने फरमाया:

'ऐ ईमान वालों! इंसाफ पर मज़बूती से कायम हो जाओ, अल्लाह के लिए गवाही देने वाले बनो, चाहे इसमें तुम्हारा अपना ही नुकसान हो।' (कुरान 4:135)

बल्कि सच्ची दोस्ती तो यही है कि गलती पर टोका जाए। हदीस में इरशाद हुआ:

'अपने भाई की मदद करो चाहे वह ज़ालिम हो या मज़लूम।' सहाबा ने अर्ज़ किया: 'या रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)! यह कैसे?' आपने फरमाया: 'ज़ालिम होने की सूरत में उसे जुल्म करने से रोक दो और मज़लूम होने की (मदद करो)।' [रवाहु अल-दारिमी]

1. अल-कुरान अल-करीम 4/135
2. सहीह अल-बुखारी, किताब अल-इकराह, कदीमी कुतुब खाना कराची, 12/107; सहीह मुस्लिम; सुनन अल-दारिमी, अध्याय 140 'नसर अखाका...', नश्र-उस-सुन्नत मुल्तान, 2/220; मुख्तसर तारीख दमिश्क, अनुवाद 29, हसन बिन फरज, दार अल-फिक्र बेरूत, 7/59; तहज़ीब तारीख दमिश्क, अनुवाद 29, हसन बिन फरज, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/241।

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

جواب از دار الافتاء

وعلیکم السلام ورحمۃ اللہ وبرکاتہ جواب استفسارات باعث مشکوری ہے طرح وجرح منظور نہیں بلکہ انکشافِ حق جس کے لئے ہر مسلمان کو مستعد رہنا چاہئے، لاسیما اہل علم، جوابات نہ تو کافی ہیں نہ مفید، براءت اگرچہ مجھ سے صرف بر تقدیر صدق مستفتی جواب چاہا گیا اور منصب افتا کی اتنی ہی ذمہ داری تھی کہ صورت مستفسرہ پر جواب دے دیا جاتا مگر میں نے ایک مدت تک تعویق کی، اخبارات منگا کر دیکھی کہ نظر بواقعات اس کارروائی کی کوئی صحیح تاویل پیدا ہوسکے مگر افسوس کہ جتنا خوض و تفتیش سے کام لیا اس کی شناعت ہی بڑھتی گئی، ناچار جواب خلاف احباب دینا پڑا کہ اظہارِ حق لازم تھا، عالم مذکور سے مراسم قدیم حفظ حرمت اسلام و رفع غلط فہمی عوام پر بحمد اللہ تعالٰی غالب نہ آسکتے تھے کہ ہمارے رب عزوجل نے فرمایا:

"یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا كُوْنُوْا قَوّٰمِیْنَ بِالْقِسْطِ شُهَدَآءَ لِلّٰهِ وَلَوْ عَلٰۤى اَنْفُسِكُمْ" اے ایمان والو! انصاف پر خوب قائم ہو جاؤ اللہ کے لئے گواہی دیتے چاہے اس میں تمہارا اپنا نقصان ہو۔ (ت)

بلکہ حقیقی حق دوستی یہی ہے کہ غلطی پر متنبہ کیا جائے۔ حدیث میں ارشاد ہوا:

أنصر اخاک ظالماً او مظلوماً قالوا یارسول اللہ وکیف ذلک قال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ان یک ظالماً فاردده عن ظلمہ وان یک مظلوماً فانصرہ۔ رواہ الدارمی اپنے بھائی کی مدد کرو چاہے وہ ظالم ہو یا مظلوم، صحابہ نے عرض کیا: یا رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم یہ کیسے۔ حضور نے فرمایا: ظالم ہونے کی صورت میں اسے ظلم سے روک دو اور مظلوم ہونے کی (مدد کرو)۔

1 القرآن الكريم ۱۳۵/۴ 2 صحيح البخاري كتاب ال اكراه قديمى كتب خانہ كراچى ۱۲ / ۱۰۷، صحيح مسلم، سنن الدارمى باب ۱۴۰ نصر اخاک الخ نشر السنة ملتان ۲ / ۲۲۰، مختصر تاريخ دمشق ترجمہ ۲۹ حسن بن فرج دارالفكر بيروت ۷ / ۵۹، تهذيب تاريخ دمشق ترجمہ ۲۹ حسن بن فرج داراحياء التراث العربى بيروت ۲۴۱/۴

Fatawa Razawiyya Volume 16 (16)

Ibn Asakir narrated from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them).	**Help him in this situation. It was narrated by Ad-Darimi and Ibn Asakir from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them). (T)**

Therefore, it is strongly hoped that expressing the truth in the answer to the question will not be a hindrance in the path of old traditions. It was particularly pleasing that our old friend, a scholar (Alim), in the beginning of a speech on this same matter (which was published in the daily Zamindar on 21st Dhu al-Hijjah), gave praise to seeking the truth as follows: "I am from the heart, and I swear by God from the heart, thankful to those people who, by mentioning my flaws either to me or to others, bestow upon me the favor of patronizing affection; these people are my benefactors." When the mention of flaws, and that too initially, is a source of such gratitude, how can expressing the truth in explaining a Sharia issue, especially after a question, interfere with old traditions? And success is from Allah.

View on the Answer to the First Inquiry

(1) [Note: Discussion on land possession] In response to the question about the settlement made by the scholar, it was stated that the peace was to be based on three things. Among them, regarding the core issue, it was that the government should give possession of the mosque's land to the Muslims. Settlement on any point was to be decided and established between the parties. If this matter had been established, it would have occurred accordingly. But it did not happen so. The words of the government in the current address, which were clearly published in the daily Hamdard on 16th October, are: "I do not consider it at all significant or important in whose possession that land, upon which that hall will be built, will remain."

Beebin tafaawut-e-raah az kujaast taa bakuja (Look at this difference, where is the path and where are you?)

(2) Yes, it has been settled to build a roof over it, giving possession of the roof while making the land a road. Are 'roof' and 'land' two synonymous words? Or does possession of the roof also mean possession of the land? The issues of upper and lower levels mentioned in common books of jurisprudence (Fiqh) should be kept in mind. In the mentioned address, the answer is: "After complete consideration, I have reached this decision that an eight-foot-high roof be built, and a hall be constructed

upon it. A road should come out underneath so that there is no interference with the building."

(3) In this settlement, did the scholar mean exclusive possession for Muslims on the land, or giving them a right along with the general public under the category of general public possession? In the second case, how meaningful was this request?

और इब्न असाकिर ने जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत की।

इस मामले में उनकी मदद करो। इसे दारीमी और इब्न असाकिर ने जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत किया है। (त)

इसलिए, यह प्रबल आशा है कि प्रश्न के उत्तर में सत्य को व्यक्त करना पुरानी परंपराओं के मार्ग में पत्थर नहीं बनेगा। विशेष रूप से खुशी की बात यह थी कि हमारे पुराने मित्र आलिम ने इसी मामले पर एक भाषण की शुरुआत में (जो दैनिक ज़मींदार में २१ ज़ुल-हिज्जा को प्रकाशित हुआ था) सत्य की खोज के लिए इस प्रकार प्रशंसा की कि "मैं उन लोगों का दिल से, और ईश्वर की कसम दिल से आभारी हूँ जो मेरे दोषों को चाहे मुझसे या लोगों से कहकर मुझ पर संरक्षक स्नेह का उपकार करते हैं, ये लोग मेरे उपकारी हैं।" जब दोषों का वर्णन करना, और वह भी शुरुआत में, इस हद तक कृतज्ञता का कारण है, तो एक शरीयत के मुद्दे को समझाने में सत्य को व्यक्त करना, और वह भी प्रश्न के बाद, पुरानी परंपराओं में कैसे बाधा डाल सकता है? और सफलता अल्लाह की ओर से है।

प्रथम पूछताछ के उत्तर पर दृष्टि

(१) [नोट: भूमि के कब्जे पर चर्चा] इस सवाल के जवाब में कि आलिम ने क्या समझौता किया, शांति के लिए तीन बातें बताई गईं। उनमें से मुख्य मामले के संबंध में यह है कि सरकार मस्जिद की जमीन पर मुसलमानों को कब्जा दिला दे। किसी भी बात पर समझौता दोनों पक्षों के बीच तय होकर स्थापित होना है। यदि यह मामला तय हो जाता, तो उसी के अनुसार होता। लेकिन ऐसा नहीं हुआ। वर्तमान संबोधन (एड्रेस) में सरकार के शब्द जो दैनिक हमदर्द में १६ अक्टूबर को स्पष्ट रूप से छपे थे, वे ये हैं: "मैं इस बात को बिल्कुल भी महत्वपूर्ण या अहम नहीं समझता कि वह जमीन जिस पर वह दालान (हॉल) बनाया जाएगा, किसके कब्जे में रहेगी।"

बीबीं तफ़ावुत-ए-राह अज़ कुजास्त ता बकुजा (इस अंतर को देखो कि रास्ता कहाँ है और तुम कहाँ हो)

(२) हाँ, उस पर छत बनाकर छत पर कब्जा और जमीन को सड़क बनाना तय हुआ है। क्या छत और जमीन दो पर्यायवाची शब्द हैं? या छत का कब्जा होने का मतलब जमीन पर भी कब्जा होना है? न्यायशास्त्र (फिक्ह) की सामान्य पुस्तकों में वर्णित ऊपरी और निचले स्तरों के मुद्दों को ध्यान में रखा जाना चाहिए। उल्लिखित संबोधन में उत्तर है: "पूर्ण विचार के बाद मैं इस निर्णय पर पहुँचा हूँ कि आठ

फीट ऊँची एक छत बनाई जाए और उस पर दालान (हॉल) का निर्माण किया जाए। नीचे से एक सड़क निकल आए ताकि इमारत में कोई हस्तक्षेप न हो।"

(३) आलिम ने इस समझौते में जमीन पर कब्जे से केवल मुसलमानों का विशुद्ध कब्जा मुराद लिया था या आम जनता के कब्जे के अंतर्गत उन्हें भी एक अधिकार दिया जाना? दूसरी स्थिति में, यह अनुरोध कितना सार्थक था?

पृष्ठ 631 का 373

وابن عساکر عن جابر بن عبداللہ رضی اللہ تعالٰی عنہما۔ **صورت میں اس کی مدد کرو۔ اسے دارمی اور ابن عساکر نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا۔ (ت)**

لہذا امید واثق ہے کہ جواب سوال میں اظہارِ حق سنگ راہِ مراسم قدیمہ نہ ہوگا اور زیادہ خوشی اس بات کی ہوئی کہ ہمارے قدیمی دوست عالم نے اسی معاملہ پر ایک تقریر کی ابتدا ء میں (جو روزانہ زمیندار ۲۱ ذی الحجہ میں چھپی) یوں دادِ حق جوئی دی کہ "میں ان لوگوں کا دل سے اور خدا کی قسم دل سے مشکور ہوتا ہوں جو میرے عیوب مجھ سے خواہ لوگوں سے کہہ کر میرے اوپر مربیانہ شفقت کا احسان رکھتے ہیں، یہ لوگ میرے محسن ہیں" جب بیانِ عیوب اور وہ بھی ابتداءً اس درجہ موجبِ شکر گزاری ہے تو بیانِ مسئلہ شرعیہ میں اظہارِ حق اور وہ بھی بعدِ سوال مراسم قدیمہ میں کیا خلل انداز ہو سکتا ہے۔ وباللہ التوفیق۔

جواب استفسار اول پر نظر

(۱) [ف : قبضہ زمین کی بحث] اس سوال کے جواب میں کہ عالم نے مصالحت کیا کی، تین باتوں پر صلح ہونی بتائی گئی ازان جملہ اصل معاملہ کی نسبت یہ ہے کہ مسجد کی زمین پر گورنمنٹ مسلمانوں کو قبضہ دلا دے کسی بات پر مصالحت ہو نافریقین میں اس کا طے ہو کر قرار پانا ہے، اگر یہ امر قرار پاتا تو اسی کے مطابق وقوع میں آنا مگر ایسانہ ہوا جو اب ایڈر لیس میں گورنمنٹ کے لفظ جو روزانہ ہمدرد ۱۶ اکتوبر میں چھپے صاف یہ ہیں: میں اس امر کو کچھ بھی وقیع اور اہم خیال نہیں کرتا کہ وہ زمین جس پر وہ دالان تعمیر ہوگا کس کے قبضہ میں رہے گی ع

بہیں تفاوت رہ از کجاست تا بکجا (یہ تفاوت دیکھ کہ راستہ کہاں ہے اور تو کہاں)

(۲) ہاں اس پر چھتا بنا کر چھت پر قبضہ اور زمین کو سڑک کر دینا ٹھہرا ہے کیا چھت اور زمین دو مترادف لفظ ہیں یا چھت کا قبضہ زمین پر بھی قبضہ ہوتا ہے، علو و سفل کے مسائل جو عام کتب فقہیہ میں مذکور ہیں ملحوظ نظر رہیں جواب ایڈر لیس مذکور میں ہے کامل غور کے بعد میں اس فیصلہ پر پہنچا ہوں کہ آٹھ فٹ بلند ایک چھتا اور اس پر دالان تعمیر کر دیا جائے نیچے ایک سڑک نکل آئے جس سے عمارت میں مداخلت نہ ہو۔

(۳) عالم نے اس مصالحت میں زمین پر قبضہ مسلمانوں سے صرف مسلمانوں کا خالص قبضہ مراد لیا یا قبضہ عام خلائق کے ضمن میں عامہ کے ساتھ انہیں بھی ایک حق دیا جانا، بر تقدیر دوم یہ درخواست کتنی بمعنی تھی

Even if the land is taken for a road, Muslims still have a general right of passage. When did the government ever say this road is exclusively for non-believers, and no Muslim can walk on it? In the first instance, what special possession were Muslims supposed to get when the clear words of the response to the said address are: 'It is essential that the general public and worshippers are authorized to use it as a road.'

(4) The reality of the land possession was revealed in the response to the inquiry itself. Immediately after saying 'give possession', it stated: 'If the government forcibly makes its passage common, then it is contrary to Islamic laws; Muslims will not be satisfied with this and will strive for it whenever possible.' It became clear that 'possession' was left hanging in the air. The land was left for common passage, which in other words is called a public highway or road. Its demand was deferred to the future, even though this was the most important issue here, rather the crux of the whole matter. To ignore this and consider it a reconciliation by the 'Alim (scholar) is quite strange. Reconciliation is meant to end a dispute, not to leave the root cause of the dispute useless and suspended, shifting it to a vague future hope. This is neither starting the dispute nor resolving it. Yes, if it meant that the 'Alim had withdrawn from the mosque, as Maulvi Abdullah Sahib Tonki and others understood and liked from this proceeding, then the dispute would surely have ended, although giving up a claim again is difficult to include in the legal concept of 'Sulh' (reconciliation). Well, knowledge belongs to them. But the subsequent words—that Muslims will not be satisfied and will strive for it at every opportunity—do not allow even this interpretation to stand. Thus, labeling it as reconciliation was making both the Muslims and the government believe something false.

(5) Note: He reconciled against the command of Islam and also harbored ill-will towards the government. When the 'Alim admits that this proceeding is against Islamic laws, how could reconciling upon it be permissible? The government was in a mode of reconciliation and conciliation, not in a mode of opposition, coercion, and aggression. Why wasn't it shown at that time that this method is against Islamic laws and constitutes religious interference, which the government always wants to avoid? If it were settled, it would have been settled easily then. If not, the 'Alim would have been absolved of responsibility. It shouldn't have been that the real matter was pushed aside to make peace on superficial things, creating these difficulties in reality: 'You people go back after making peace, you now defy the decision of the Viceroy and such an invaluable decision. You hold meetings of thanks and illuminations and

then resort to complaints and disputes.' The Nader Shahi era has passed, where just for throwing a stone (let alone a bomb), countless heads would fly and buildings would be razed to the ground, and someone would be held accountable without investigation. Today, what better opportunity was there for the preservation of religious rights? Working with inner weakness here towards the current tried-and-tested government...

सड़क में ज़मीन ले लेने पर भी आम लोगों के साथ मुसलमानों को गुज़रने का हक़ रहता। सरकार ने कब कहा था कि यह सड़क विशेष रूप से काफिरों के लिए बनेगी और कोई मुसलमान इस पर नहीं चल सकेगा? पहली स्थिति में मुसलमानों को कौन सा विशेष कब्ज़ा मिलना तय हुआ था, जबकि उक्त पते के जवाब के स्पष्ट शब्द ये हैं: 'यह आवश्यक है कि आम जनता और नमाज़ी इसे सड़क के रूप में उपयोग करने के पात्र हों।'

(4) ज़मीन के कब्ज़े का हाल पूछताछ के जवाब में खुद ही खुल गया कि कब्ज़ा दिलाने के बाद तुरंत कहा गया कि अगर सरकार ज़बरदस्ती इसके गुज़रने के रास्ते को साझा करती है, तो यह इस्लामी आदेशों के खिलाफ है। इससे मुसलमानों को तसल्ली नहीं होगी और वे इसके लिए मौकेबे-मौके कोशिश करते रहेंगे। यह साफ हो गया कि कब्ज़ा सिर्फ हवा में रहा। ज़मीन साझा रास्ते के लिए छोड़ दी गई है, जिसे दूसरे शब्दों में सार्वजनिक मार्ग या सड़क कहिए। इसकी मांग भविष्य पर टालना बताया गया है, हालांकि यही यहाँ का महत्वपूर्ण मुद्दा बल्कि पूरा असली मामला था। इसी को नज़रअंदाज़ करना और इसे विद्वान (आलिम) का समझौता समझना कितना अजीब है। समझौता विवाद को समाप्त करने के लिए होता है, न कि विवाद के मूल आधार और उद्देश्य को व्यर्थ और निलंबित कर देने और भविष्य की अस्पष्ट उम्मीद पर टालने के लिए। यह न तो विवाद खड़ा करना है और न ही उसे सुलझाना। हाँ, अगर इसका मतलब यह था कि विद्वान ने मस्जिद से हाथ खींच लिया, जैसा कि मौलवी अब्दुल्ला साहब टोंकी आदि ने इस कार्यवाही से समझा और पसंद किया, तो विवाद निश्चित रूप से समाप्त हो जाता, हालांकि कानूनी रूप से सुलह की अवधारणा में दोबारा दावा करना शामिल करना मुश्किल है। खैर, उनका अपना ज्ञान है। लेकिन बाद के शब्द—कि मुसलमान संतुष्ट नहीं होंगे और हर मौके पर इसके लिए प्रयास करेंगे—इस व्याख्या को भी चलने नहीं देते। अतः इसे समझौता प्रसिद्ध करना मुसलमानों और सरकार दोनों को एक गलत बात का विश्वास दिलाना था।

(5) नोट: उन्होंने इस्लाम के आदेश के खिलाफ समझौता किया और सरकार के प्रति भी दुर्भावना रखी। जब विद्वान स्वीकार करते हैं कि यह कार्यवाही इस्लामी आदेशों के खिलाफ है, तो इस पर समझौता करना कैसे जायज़ हो सकता था? सरकार सुलह और मेल-मिलाप के मूड में थी, न कि विरोध, ज़बरदस्ती और अत्याचार के। उस समय यह क्यों नहीं दिखाया गया कि यह तरीका इस्लामी आदेशों के खिलाफ है और इसमें धार्मिक हस्तक्षेप है, जिससे सरकार हमेशा दूर रहना चाहती है? यदि तय होना होता तो उस समय आसानी से हो जाता, यदि नहीं होता तो विद्वान अपनी ज़िम्मेदारी से

मुक्त होते। ऐसा नहीं होना चाहिए था कि उस समय असली मामले को पीछे धकेल कर ऊपरी बातों पर सुलह कर ली जाए और असल में ये मुश्किलें खड़ी की जाएँ कि: 'तुम लोग सुलह करके पलट जाते हो, तुम अब वायसराय के फैसले और ऐसे अमूल्य निर्णय की अवहेलना करते हो। तुम धन्यवाद की सभाएँ और रोशनियाँ करते हो और फिर शिकायत और विवाद पर उतर आते हो।' नादिरशाही ज़माना बीत चुका था, जहाँ एक कंकड़ (बम तो दूर की बात) फेंकने पर अनगिनत सिर उड़ जाते थे, घरों की ईंट से ईंट बज जाती थी, और बिना जाँच के किसी से पूछताछ नहीं होती थी। आज धार्मिक अधिकारों के संरक्षण का इससे बेहतर क्या मौका था? यहाँ वर्तमान आजमाई हुई सरकार के प्रति आंतरिक कमज़ोरी से काम लेना...

زمین سڑک میں ڈال لینے پر بھی عام کے ساتھ مسلمانوں کو حق مرور رہتا گورنمنٹ نے کس دن کہا تھا کہ یہ سڑک خاص کفار کے لئے بنے گی کوئی مسلمان اس پر نہ چل سکے گا۔ بر تقدیر اول کون سا خاص قبضہ مسلمانوں کو ملنا ٹھہرا کہ جبکہ جواب ایڈریس مذکور کے صاف لفظ یہ ہیں: یہ ضروری ہے کہ عام پبلک اور نمازی اسے بطور سڑک استعمال کرنے کے مجاز ہوں۔

(۴) قبضہ زمین کا حال جواب استفسار میں خود ہی کھول دیا کہ قبضہ دلا دے کے بعد متصلاً کہا اگر جبراً گورنمنٹ اس کے مرور کو مشترک کرتی ہے تو خلاف احکام اسلامیہ ہے اس سے مسلمانوں کو اطمینان نہ ہوگا موقع موقع اس کے لئے کوشاں رہیں گے۔ صاف کھل گیا کہ قبضہ ہوا پر ٹھہرا ہے زمین مرور مشترک کے لئے چھوڑی ہے جسے دوسرے لفظوں میں شارع عام یا سڑک کہئے اس کا مطالبہ دور آئندہ پر اٹھا رکھنا بتایا ہے حالانکہ یہی یہاں اہم مسئلہ بلکہ تمام اصل معاملہ تھا اسی کو نظر انداز کرنا اور عالم کی مصالحت سمجھنا کس قدر عجیب ہے مصالحت رفع نزاع ہے نہ کہ اصل بناء و منشاء نزاع مہمل و معطل اور دور آئندہ کی امید موہوم پر محول نہ ایقائے نزاع ہے نہ قطع و رفع۔ ہاں اگر اس کے معنی یہ تھے کہ عالم نے مسجد سے دست برداری دی جیسا کہ مولوی عبداللہ صاحب ٹونکی وغیرہ نے اس کارروائی سے سمجھا اور پسند کیا تو ضرور قطع نزاع ہوئی اگرچہ باز دعوی دینا شرعاً مفہوم صلح میں آنا دشوار ہو خیر ایں ہم بر علم۔ مگر بعد کے الفاظ کہ مسلمانوں کو اطمینان نہ ہو گا موقع موقع اس کے لئے کوشاں رہیں گے اس تاویل کو بھی نہیں چلنے دیتے تو اسے مصالحت مشہور کرنا مسلمانوں اور گورنمنٹ دونوں کو غلط بات باور کرانا ہوا۔

(۵) ف : مصالحت خلاف حکم اسلام پر کی اور گورنمنٹ پر بھی بد گمانی کی] جب عالم کو اعتراف ہے کہ یہ کارروائی خلاف احکام اسلامیہ ہے تو اس پر مصالحت کرنا کیونکر روا ہو سکتا گورنمنٹ بر سر مصالحت و دلجوئی تھی نہ بر سر ضد و جبر و تعدی، اس وقت کیوں نہ دکھا یا گیا کہ یہ طریقہ خلاف احکام اسلامیہ ہے اس میں مذہبی دست اندازی ہے جس سے گورنمنٹ ہمیشہ دور رہنا چاہتی ہے، طے ہوتا تو اس وقت بسہولت ہوتا، نہ ہوتا تو عالم بری الذمہ تھا، نہ یہ کہ اس وقت اصل معاملہ پس پشت ڈال کر بالائی باتوں پر صلح کر لیں اور اصل میں یہ دشواریاں ڈالیں کہ تم لوگ صلح کر کے پھرتے ہو تم نائب سلطنت کے فیصلہ سے اور ایسے بے بہا فیصلہ سے اب سرتابی کرتے ہو ، تم شکریہ کے جلسے اور روشنیاں کر کے پھر شکایت و منازعت پر اترتے ہو، نادر شاہی زمانہ گزر چکا تھا کہ چھلی کا سابم در کنار اینٹ پھینکنے پر بے شمار سر اڑ جاتے، مکانوں کی اینٹ سے اینٹ بج جاتی نہ کہ بم چلے اور کار گر پڑے اور بے تحقیق کسی سے مواخذہ نہ ہو، آج حفظ حقوق مذہبی کا اس سے بہتر کیا موقع تھا، یہاں دلی کمزوری سے کام لینا موجودہ آزمودہ گورنمنٹ کو

To leave such a great religious sanctity to be trampled upon, considering it a result of arbitrary Nader-Shahi obstinacy and stubbornness, how can that be correct?

(6) It is the rule of all worldly governments that according to their laws, whatever act they consider the crime of rebellion, they regard it as the most serious, even unforgivable. Among them, the one with the highest influence is he who can recommend the release of someone they have imprisoned as a rebel; let alone with those tyrannical conditions that there be no need for anyone to ask for pardon from the prisoners—what to say of asking for pardon, even the fact itself should not be proven that these people were criminals. This, perhaps, might only be the audacity of a special favorite of the Sultan in personal monarchies, who holds the relation of Ayaz to Mahmud. If such a degree of special privilege was attained, it should have been spent in safeguarding the sanctity of Islam, upon which others were secondary and dependent, rather than overlooking these redundant and excessive conditions regarding the prisoners and the specific religious sanctity. This would not be a manifestation of:

"Whatever the King says, it is a pity if he says anything other than good."

(A person whose word the King accepts, if he says anything besides a good thing, it is an injustice).

(7) [Note: Complications were introduced into the matter] The explanation of the complications and difficulties created by this oversight in the actual objective requires length. The minor point is that if the hearts of the nation became satisfied with it, then the claim itself disappeared; who would seek a remedy? Numerous articles were published in newspapers expressing satisfaction with it. Among them is the extensive writing of Nawab Mushtaq Husain Sahib Amrohi, published in the Rohilkhand Gazette Bareilly on November 1, 1913, in which he refers to a writing of the same mentioned scholar and says, "After this writing of yours, we should become completely satisfied regarding the protection of the religious aspect of this issue." In the beginning of the same, it is said that the Muslim public also expressed their satisfaction regarding this decision. Upon this, the editor of the said newspaper wrote: "Maulana Qibla has very well proven in his writing that from a religious point of view, the terms of settlement are highly appropriate." The daily Zamindar of 15 Dhu al-Qi'dah 1331 AH wrote: "Thanks be to God a hundred thousand times that the settlement of the demolished part of the mosque has been done according to the

wish of the Muslims." It also wrote that it is perfectly satisfactory for Muslims. The mentioned issue of the Rohilkhand Gazette, in a correspondence of the Secretary and Joint Secretary of the Muslim League Moradabad, quoted that the Shariah-observing scholars of Islam, after complete deliberation on jurisprudence, have given this fatwa that there is no objection to it in Shariah. Then, specifically mentioning the satisfaction provided by the said scholar, it said, "Therefore, after the satisfaction of the noble scholars, there is no room for anyone to criticize or express dissatisfaction with the settlement from a religious perspective."

फ़तावा-ए-रिज़विया, खंड 16

चाहे-अनचाहे नादिरशाही ज़िद और हठ का पुतला समझकर ऐसी महान धार्मिक गरिमा को पामाल होने के लिए छोड़ देना भला कैसे सही हो सकता है?

(6) दुनिया की तमाम हुकूमतों का यह नियम है कि वे अपने कानून के अनुसार जिस कृत्य को विद्रोह का अपराध मानती हैं, उसे सबसे गंभीर बल्कि अक्षम्य मानती हैं। उनके यहाँ सबसे अधिक प्रभाव वाला वह है जो किसी ऐसे व्यक्ति की रिहाई की सिफारिश कर सके जिसे उन्होंने विद्रोही समझकर बंदी बनाया हो; न कि उन कठोर शर्तों के साथ कि किसी को कैदियों से माफी मांगने की आवश्यकता न हो, माफी मांगना तो दूर, स्वयं यह बात भी सिद्ध न हो कि ये लोग अपराधी थे। यह तो शायद व्यक्तिगत राजतंत्रों में केवल सुल्तान के किसी विशेष प्रिय पात्र का ही साहस हो सकता है, जो महमूद और अयाज़ जैसा संबंध रखता हो। यदि ऐसा विशेष स्थान प्राप्त हुआ था, तो उसे इस्लाम की गरिमा की रक्षा में लगाना चाहिए था, जिस पर अन्य बातें निर्भर थीं, न कि कैदियों के बारे में इन व्यर्थ और अतिरिक्त शर्तों और विशेष धार्मिक गरिमा की अनदेखी की जाती। यह

"राजा जो भी कहता है, अफसोस की बात है अगर वह अच्छाई के सिवा कुछ और कहे"

(राजा जिस व्यक्ति की बात मानता है, अगर वह अच्छी बात के अलावा कुछ और कहे तो वह अन्याय है)

का उदाहरण नहीं होगा।

(7) [नोट: मामले में पेचीदगियां डाल दी गईं] इस अनदेखी ने वास्तविक उद्देश्य में जो जटिलताएँ और कठिनाइयाँ पैदा कीं, उनकी व्याख्या बहुत लंबी है। छोटी सी बात यह है कि यदि राष्ट्र के हृदय इससे संतुष्ट हो गए, तो दावा ही खत्म हो गया; फिर उपचार की तलाश कौन करता? समाचार पत्रों में इस पर संतोष व्यक्त करने वाले कई लेख प्रकाशित हुए। उनमें नवाब मुश्ताक हुसैन साहब अमरोही का विस्तृत लेख भी शामिल है, जो 1 नवंबर 1913 को रोहिलखंड गजट बरेली में प्रकाशित हुआ था। इसमें उन्होंने उन्हीं विद्वान के एक लेख का हवाला देते हुए कहा है, "हुज़ूर के इस लेख के बाद हमें इस मामले के धार्मिक पहलू के संरक्षण के बारे में पूरी तरह संतुष्ट हो जाना चाहिए।" इसी की शुरुआत में लिखा है कि मुस्लिम जनता ने भी इस फैसले पर अपना संतोष व्यक्त किया। इस पर उक्त समाचार पत्र के संपादक ने लिखा: "मौलाना क़िबला ने अपने लेख में बहुत अच्छी तरह से सिद्ध कर दिया है कि धार्मिक दृष्टिकोण से समझौते की शर्तें अत्यंत उपयुक्त हैं।" दैनिक ज़मींदार, 15

ज़िल-क़ादा 1331 हिजरी ने लिखा: "खुदा का लाख-लाख शुक्र है कि मस्जिद के ढहाए गए हिस्से का निपटारा मुसलमानों की इच्छा के अनुसार हो गया है।" साथ ही यह भी लिखा कि यह मुसलमानों के लिए पूरी तरह से संतोषजनक है। रोहिलखंड गजट के उक्त अंक में मुस्लिम लीग मुरादाबाद के सचिव और उप-सचिव के एक पत्राचार को उद्धृत किया गया, जिसमें कहा गया कि शरीयत का पालन करने वाले विद्वानों ने न्यायशास्त्र पर पूर्ण विचार करने के बाद यह फतवा दिया है कि शरीयत के अनुसार इसमें कोई हर्ज नहीं है। फिर विशेष रूप से उक्त विद्वान द्वारा दिलाए गए संतोष का उल्लेख करते हुए कहा गया, "अतः विद्वानों के संतोष के बाद धार्मिक पहलू से समझौते पर आलोचना करने या असंतोष व्यक्त करने का किसी को कोई..."

पृष्ठ 375/631

خواہی نخواہی نادر شاہی ضد اور ہٹ کا پتلا سمجھ کر ایسی عظیم حرمت دینی کو پامالی کے لئے چھوڑ دینا کیونکر صواب ہو سکتا ہے۔

(۶) تمام دنیاوی سلطنتوں کا قاعدہ کہ اپنے قانون کی رو سے جس فعل کو جرم بغاوت سمجھیں اسے سب سے زیادہ سنگین بلکہ ناقابل معافی جانتے ہیں ان کے یہاں انتہائی رسوخ والا وہ ہے کہ جسے انہوں نے باغی سمجھ کر اسیر کیا ہو اس کی رہائی کی سفارش کر سکے نہ کہ ان جبروتی شرائط کے ساتھ کہ کسی کو قیدیوں سے معافی مانگنے کی حاجت نہ ہو ، معافی مانگنی کیسی ، خود یہ امر ثابت نہ ہو کہ یہ لوگ مجرم تھے ، یہ تو شائد شخصی سلطنتوں میں صرف محبوب خاص سلطان کی مجال ہو جو ایاز و محمود کی نسبت رکھے اگر ایسا درجہ اختصاص حاصل ہوا تھا تو اسے حفظ حرمت اسلام میں صرف کرنا تھا جس پر باقی اور متفرع ہوئے تھے نہ کہ قیدیوں کے بارے میں یہ فضول وزائد شرائط اور خاص حرمت دینی سے اغماض کیا، یہ

ہر چہ شاہ آں کہ او گوید حیف باشد کہ جز نکو گوید

(بادشاہ جس شخص کی بات مانتا ہے اگر وہ اچھی بات کے علاوہ کہے تو ظلم ہے)

کا مصداق نہ ہو گا۔

(۷) [ف : معاملہ میں پیچیدگیاں ڈال دی گئیں] اس اغماض نے اصل مقصد میں جو پیچیدگیاں دشواریاں پیدا کیں ان کی شرح طول چاہتی ہے ادنیٰ بات یہ ہے کہ قوم کے قلوب اس پر مطمئن ہو گئے تو سرے سے دعوٰی ہی گیا ، چارہ جوئی کون کرے اخباروں میں بکثرت مضامین اسپر اطمینان کے شائع ہوئے ، ازاں جملہ نواب مشتاق حسین صاحب امروہی کی بسیط تحریر کہ روہیل

کھنڈ گزٹ بریلی یکم نومبر ۱۹۱۳ء میں شائع ہوئی جس میں وہ عالم موصوف ہی کی ایک تحریر کا حوالہ دے کر فرماتے ہیں جناب کی اس تحریر کے بعد اس مسئلہ کے مذہبی پہلو کے تحفظ سے ہم کو بالکل مطمئن ہو جانا چاہئے ، اسی کی ابتدا میں ہے مسلمان پبلک نے بھی اس فیصلہ کی نسبت اپنا اطمینان ظاہر کیا۔ اس پر ایڈیٹر اخبار مذکور نے لکھا مولانا قبلہ نے اپنی تحریر میں نہایت اچھی طرح ثابت کر دیا کہ مذہبی نقطہ خیال سے شرائط تصفیہ نہایت مناسب ہیں روزنامہ زمیندار ۱۵؍ ذی القعدہ ۱۳۳۱ھ نے لکھاخدا کلا کھ لاکھ شکر ہے کہ مسجد کے منہدم حصہ کا تصفیہ مسلمانوں کی منشاء کے مطابق ہو گیا ہے۔ نیز لکھا وہ مسلمانوں کے لئے بالکل قابل اطمینان ہے۔ روہیلکھنڈ گزٹ کے پرچہ مذکور نے سکریٹری و نائب سکریٹری مسلم لیگ مراد آباد کی ایک مراسلت میں نقل کیا متشرع علمائے اسلام نے فقہ پر کامل غور کر کے یہ فتویٰ دے دیا کہ شرعاً اس میں کوئی مضائقہ نہیں۔ پھر بالخصوص عالم مذکور کا اطمینان دلانا لکھ کر کہا پس علمائے کرام کے اطمینان کے بعد مذہبی پہلو سے تصفیہ پر نکتہ چینی اور بے اطمینانی ظاہر کرنے کا کسی کو کوئی

Fatawa Razawiyya, Volume 16

...no right. Then, what is quoted from the aforementioned Nawab Sahib's speech (SPEECH), all our national leaders and honorable scholars are expressing joy over it. If such contents were collected, they would fill pages. In all regions of India, in city after city, whatever resolutions (RESOLUTION) expressing joy and satisfaction were passed, celebrations (lightings) were held, the columns of newspapers are echoing with their accounts. How much of a contradiction is it to all these events that Muslims will not be satisfied, and they will strive for it at every opportunity.

(8) When the scholar's statement is that this action is against Islamic rulings, and based on the trust in this very scholar, the people of the nation have considered it exactly according to the rulings of Islam and are publishing those words of which a brief sample has passed, then what does the silence of the scholar on this mean? It is unknown.

(9) Even more surprising are the words published by the scholar himself. In the aforementioned speech of Nawab Sahib Amrohi, it is written: In the telegram that the honorable person himself sent to my name on October 19th, he writes the following words regarding the Cawnpore settlement: "I like the settlement of the Cawnpore affairs." The aforementioned speech, regarding the said scholar among the members of the Muslim League in Moradabad, says: "Hazrat Maulana Qibla has assured the public of satisfaction with this decision through newspapers." How can knowing the decision to be against Islamic rulings and then liking it and providing assurance of satisfaction be reconciled? And providing assurance of satisfaction and that statement that there will be no satisfaction upon it, how contradictory they are.

(10) Do not look at the copying and relation to others; look at the scholar's own speech, whose title is: "A Glance at the Decision of the Cawnpore Mosque," which was published in Hamdard on October 19th and Zamindar on 21st Dhu al-Qi'dah. In it, he stated: "This is a gathering of joy; we have to submit with great happiness that the Muslims of India have achieved satisfaction and peace of heart." In the same, it says: "The first three clauses were settled as desired." In the same, it says: "A reconciliation was brought about as per our wish." In the same, it says: "Yesterday's event is extremely joyful, and yesterday is among the golden days of Islamic history." In the same, it says: "The respect for Islam (note) was maintained in every way."

For God's sake, be just! Why should the common people not feel satisfied after hearing these words? And why should those statements and events mentioned in

number 4 not occur? And why should that promise of dissatisfaction, which according to the questioner's statement was in the essence of the reconciliation, not be completely forgotten (nasiyan mansiyyan)? The Government is not Muslim...

Note: Then God knows what matter was against Islamic rulings. 12

फतावा रज़विय्या, जिल्द सोलह (16)

...हक नहीं। फिर नवाब साहब मौसूफ की स्पीच (SPEECH) से जो नकल किया गया है, हमारे तमाम कौमी अकाबिर और उलमा-ए-किराम उस पर मसर्रत का इज़हार कर रहे हैं। इस किस्म के मज़ामीन अगर जमा किए जाएं तो वर्क के वर्क भर जाएं। तमाम हिन्दुस्तान के गोशे-गोशे में, शहर-शहर में, जो-जो रेज़ोल्यूशन (RESOLUTION) मसर्रत और इत्मीनान के इज़हार में पास हुए, रोशनियाँ की गईं, उनके बयानों से अखबारों के कॉलम गूँज रहे हैं। इन तमाम वाकयात से इस बात का कितना तज़ाद (विरोध) है कि मुसलमानों को इत्मीनान न होगा, वे मौकेबेमौके इसके लिए कोशिश करते रहेंगे।

(8) जब आलिम का कौल यह है कि यह कार्रवाई इस्लामी अहकाम के खिलाफ है, और उसी आलिम के एतमाद पर कौम के अफ़राद ने इसे बिल्कुल इस्लामी अहकाम के मुताबिक समझ लिया और वे अलफ़ाज़ शाय कर रहे हैं जिनका एक मामूली नमूना गुज़रा, तो उस पर आलिम की खामोशी, मालूम नहीं क्या मानी रखती है।

(9) इससे भी ज़्यादा ताज्जुब खेज़ वे अलफ़ाज़ हैं जो खुद आलिम की तरफ से शाय किए गए हैं। मज़कूरा तकरीर नवाब साहब अमरोही में है: 19 अक्टूबर को जो तार जनाब ममदूह ने खुद मेरे नाम भेजा है, उसमें तस्फिया-ए-कानपुर की बाबत हस्बे-ज़ैल अलफ़ाज़ तहरीर फरमाते हैं: "मैं कानपुर के मुआमलात के तस्फिया को पसंद करता हूँ।" मज़कूरा तकरीर मुरादाबाद में मुस्लिम लीग के अराकीन के दरमियान मज़कूर आलिम की निस्बत है: "हज़रत मौलाना किबला ने इस फैसले से अखबारों के ज़रिये आवाम को इत्मीनान दिलाया है।" फैसले को खिलाफ-ए-अहकाम-ए-इस्लामिया जानना और फिर उसे पसंद करना और उस पर इत्मीनान दिलाना कैसे जमा हो सकता है? और इत्मीनान दिलाना और वह बयान कि इस पर इत्मीनान न होगा, किस कदर एक-दूसरे के उलट (मुतखालिफ) हैं।

(10) दूसरों की नकल और निस्बत को न देखें, खुद आलिम की तकरीर देखें जिसका उनवान है: "मस्जिद कानपुर के फैसले पर एक नज़र", जो 'हमदर्द' 19 अक्टूबर और 'ज़मींदार' 21 ज़ी-अल-का'दा में शाय हुई। उसमें फरमाया है: "यह महफ़िल-ए-सुरूर है, हमें निहायत मसर्रत से यह अर्ज़ करना है कि हिन्दुस्तान के मुसलमानों को इत्मीनान और दिलजमी नसीब हुई।" उसी में है: "अव्वल की तीनों दफात हस्बे-दिलख्वाह तय हो गईं।" उसी में है: "हमारी हस्बे-मंशा सुलह करा दी गई।"

उसी में है: "कल का वाकया निहायत मसर्रत खेज़ है और कल का दिन इस्लामी तारीख के सुनहरे दिनों में से है।" उसी में है: "हर तरह से इस्लाम (हाशिया) का एहतराम कायम रखा गया।"

अल्लाह के लिए इंसाफ करें! आवाम इन अलफ़ाज़ को सुनकर क्यों न इत्मीनान करें? और वे बयानात व वाकयात जो नंबर 4 में गुज़रे, क्यों न सादिर हों? और वह अदम-ए-इत्मीनान (असंतोष) का वादा जो साइल (सवाल करने वाले) के बयान के मुताबिक सुलह की असल रूह में था, क्यों न 'निसियन मंसिया' (भुला दी गई बात) हो जाए? गवर्नमेंट तो मुसलमान नहीं है...

हाशिया: फिर खुदा जाने कौन सी बात इस्लामी अहकाम के खिलाफ हुई। 12

حق نہیں۔ پھر نواب صاحب موصوف کی اسپیچ (SPEECH) سے نقل کیا ہمارے تمام اکابر قوم و علمائے کرام اس پر اظہار مسرت کر رہے ہیں۔ اس قسم کے مضامین اگر جمع کئے جائیں ورقوں میں آئیں تمام اقطار ہند میں شہروں شہروں جو جو ریزولیوشن (RESOLUTION) اظہار مسرت و اطمینان کے پاس ہوئے روشنیاں ہوئیں ان کے بیانوں سے اخباروں کے کالم گونج رہے ہیں ان تمام واقعات کو اس سے کس قدر تناقض ہے کہ مسلمانوں کو اطمینان نہ ہو گا موقع موقع اس کے لئے کوشاں رہیں گے۔

(۸) جب عالم کا قول وہ ہے کہ یہ کارروائی خلاف احکام اسلامیہ ہے ، اور اس عالم ہی کے اعتماد پر افراد قوم اسے بالکل بمطابق احکام اسلام سمجھ لئے اور وہ الفاظ شائع کر رہے ہیں جن کا خفیف نمونہ گزرا تو عالم کا اس پر سکوت، معلوم نہیں کیا معنی رکھتا ہے۔

(۹) اس سے بھی زیادہ تعجب خیز وہ الفاظ ہیں جو خود عالم کی طرف سے شائع کئے گئے ہیں تقریر مذکور نواب صاحب امروہی میں ہے : ۱۹ / اکتوبر کو جو تار جناب ممدوح نے خود میرے نام ارسال کیا ہے اس میں تصفیہ کانپور کی بابت حسب ذیل الفاظ تحریر فرماتے ہیں: میں معاملات کانپور کے تصفیہ کو پسند کرتا ہوں۔ تقریر مذکور اراکین مسلم لیگ مراد آباد میں عالم مذکور کی نسبت ہے : حضرت مولانا قبلہ نے اس فیصلہ سے اطمینان بذریعہ اخبارات پبلک کو دلایا ہے۔ فیصلہ کو خلاف احکام اسلامیہ جاننا اور پھر اسے پسند کرنا اس پر اطمینان دلانا کیونکر جمع ہوا ، اور اطمینان دلانا اور وہ بیان کہ اس پر اطمینان نہ ہوگا کس قدر متخالف ہیں۔

(۱۰) اوروں کی نقل و نسبت کونہ دیکھئے ، خود عالم کی تقریر جس کا عنوان یہ ہے : "مسجد کانپور کے فیصلہ پر ایک نظر " جو ہمدرد ۱۹/اکتوبر اور زمیندار ۲۱ ذی القعدہ میں شائع ہوئی اس میں فرمایا ہے : یہ مجلس سرور ہے ہم کو نہایت مسرت سے یہ عرض کرنا ہے کہ مسلمانان ہند کو اطمینان اور دل جمعی نصیب ہوئی اسی میں ہے : اول کے تینوں دفعات حسب دلخواہ طے ہو گئے۔ اسی میں ہے : ہمارے حسب دلخواہ مصالحت کرالی۔ اسی میں ہے : کل کا واقعہ نہایت مسرت خیز ہے اور اسلامی تاریخ کے زریں ایام سے کل کا روز ہے۔ اسی میں ہے : ہر طرح اسلام ع کا احترام قائم رکھا۔

للہ انصاف عوام ان لفظوں کو سن کر کیوں نہ اطمینان کریں اور وہ بیانات و واقعات کہ نمبر ۴ میں گزرے کیوں نہ صادر ہوں اور وہ وعدہ بے اطمینانی کہ حسب بیان سائل نفس مصالحت میں تھا کیوں نہ نسیا منسیا ہو ، گورنمنٹ نہ تو مسلمان ہے

عہ: پھر خدا جانے کون سی بات خلاف احکام اسلامیہ ہوئی ۱۲

Fatawa Razawiyyah (Volume 16)

...not a scholar of Islamic Sharia. When the scholar himself, after calling it against Islam, then describes it according to his whim as a cause for satisfaction, contentment, extremely joyful, and a golden day in Islamic history, then what is the fault of the government and what blame lies on the public?

(11) Moving past all these clear words, the aforementioned scholar's telegram of October 16, published in 'Hamdard' and 'Dabdaba-e-Sikandari' on October 20, etc., first said that although this matter is not praiseworthy, he concluded by saying that this settlement is satisfactory in terms of its original meaning. When, according to the scholar, the decision is against Islamic injunctions, then what 'original meaning' is there beyond Islamic injunctions that makes it satisfactory?

(12) Despite all this, the aforementioned scholar left no stone unturned in writing all the details, making an arduous and fruitless effort to somehow pull and push this action to show it as conforming to Islamic injunctions. In any case, both sides of the picture are dark. We ask Allah for pardon and well-being. (We ask Allah Almighty for grace and well-being. - Trans.)

[Note: The narration of Imam Muhammad is according to the consensus (jumhoor) view] The letter sent here with this question mentions the narration of our master Imam Muhammad (mercy of Allah Almighty be upon him) and that this scholar has adopted it in his opinion out of necessity, although always following the consensus for the protection of mosques. This is a severe misunderstanding. Here, the narration of Imam Muhammad (may Allah be pleased with him) is by no means against the consensus. He is saying exactly what the majority of Imams have said. There is not a single letter in his narration that goes beyond the majority view. Neither can this narration, or any saying or narration, ever mean that it is permissible to include any part of a mosque in a road. This is strictly forbidden (Haram Qat'i) by the consensus of all Imams and contradicts the command of God. Let alone the narrations of the Imams, even the sayings of the Shaikhs of the school of thought are not different here in the eyes of divine guidance (taufiq); each is correct and appropriate in its own context. And even if there were a difference, it would be extremely minor, occurring in just one additional matter after the consensus on the absolute total protection of every part of the mosque, which, God forbid, could not affect the protection of the overall lands of the mosques. By the grace of Allah Almighty, we will clarify these magnificent discussions in an independent fatwa.

[Note: What is the meaning of fiqh (jurisprudence)?] Fiqh is not merely extracting a passage from a book regarding a specific detail (juz'iya) and understanding its literal translation. If that were the case, every desert Arab or Bedouin would be a jurist since their mother tongue is Arabic. Rather, fiqh involves observing established principles and recorded regulations, modes of discourse, methods of understanding, refining the basis (tanqih-e-manat), considering discipline, places of ease and caution, avoiding excess and negligence, distinguishing between manifest and rare narrations, discerning obscure verses, clear, spoken, implied, explicit, and probable meanings, the views of some versus the majority, transmitted and reasoned views, the weight of the words of the muftis, and the hierarchy of ranks.

...इस्लामी शरीयत का विद्वान नहीं। जब विद्वान स्वयं ही इसे इस्लाम विरोधी कहने के बाद, फिर इसे अपनी इच्छा के अनुसार संतुष्टि और इत्मीनान का कारण, अत्यंत हर्षजनक और इस्लामी इतिहास का स्वर्णिम दिन कहे, तो सरकार का क्या दोष और जनता पर क्या आरोप।

(11) इन सभी स्पष्ट शब्दों को छोड़कर, उक्त विद्वान का 16 अक्टूबर का तार, जो 20 अक्टूबर को 'हमदर्द' और 'दबदबा-ए-सिकंदरी' आदि में प्रकाशित हुआ, उसमें पहले यह कहकर कि हालांकि यह बात प्रशंसनीय नहीं है, अंत में यही कहा कि यह समझौता मूल अर्थ के लिहाज़ से संतोषजनक है। जब विद्वान के अनुसार निर्णय इस्लामी आदेशों के विरुद्ध है, तो इस्लामी आदेशों से बढ़कर और कौन सा 'मूल अर्थ' है जिसके लिहाज़ से यह संतोषजनक है।

(12) इसके बावजूद, उक्त विद्वान ने सभी विवरणों को लिखने में कोई कसर नहीं छोड़ी, इस निष्फल प्रयास में कि किसी तरह खींच-तान कर इस कार्रवाई को इस्लामी आदेशों के अनुकूल दिखाया जा सके। बहरहाल, तस्वीर के दोनों पहलू काले हैं। हम अल्लाह से क्षमा और कुशलता मांगते हैं। (हम अल्लाह तआला से अनुग्रह और कुशलता का प्रश्न करते हैं। -अनु.)

[नोट: इमाम मुहम्मद का वर्णन बहुमत (जमहूर) के अनुसार है] इस प्रश्न के साथ यहाँ भेजे गए पत्र में हमारे स्वामी इमाम मुहम्मद (अल्लाह तआला उन पर दया करे) के वर्णन का उल्लेख है और यह कि उस विद्वान ने अपनी राय में आवश्यकतावश इसी को अपनाया है, हालांकि मस्जिदों की सुरक्षा के विचार से हमेशा बहुमत का पालन रहा है। यह एक गंभीर गलतफहमी है। यहाँ इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) का वर्णन कतई बहुमत के खिलाफ नहीं है। वे वही कह रहे हैं जो बहुमत के इमामों ने कहा है। उनके वर्णन में एक अक्षर भी बहुमत के मत से अधिक नहीं है। न तो इस वर्णन का, चाहे किसी भी कथन या किसी भी वर्णन का यह अर्थ है और न ही हो सकता है कि मस्जिद के किसी हिस्से को सड़क में मिला लेना जायज़ है। यह सभी इमामों की सहमति (इज्मा) से कतई हराम है और ईश्वर के आदेश के विपरीत है। इमामों के वर्णन तो दूर, पंथ के शेखों के कथन भी यहाँ दिव्य मार्गदर्शन (तौफीक) की दृष्टि में अलग नहीं हैं; प्रत्येक अपने संदर्भ में सही और उचित है। और यदि मान लें कि मतभेद है भी, तो वह अत्यंत सूक्ष्म है, जो मस्जिद के हर हिस्से की पूर्ण सुरक्षा पर आम सहमति के बाद केवल एक अतिरिक्त बात में हुआ है, जिससे मस्जिदों की समग्र भूमि की सुरक्षा पर,

ईश्वर न करे, कोई प्रभाव नहीं पड़ सकता। हम अल्लाह तआला की तौफीक से इन शानदार चर्चाओं को एक स्वतंत्र फतवे में स्पष्ट रूप से समझाएंगे।

[नोट: फिकह (धर्मशास्त्र) का क्या अर्थ है?] फिकह यह नहीं है कि किसी विशेष विवरण (जुज़इया) के संबंध में किताब से कोई इबारत निकाल कर उसका शाब्दिक अनुवाद समझ लिया जाए। इस तरह तो हर बद्दू और देहाती फकीह होता क्योंकि उनकी मातृभाषा अरबी है। बल्कि फिकह निर्धारित सिद्धांतों और दर्ज नियमों, बातचीत के तरीकों, समझने के तरीकों, आधार के शोध (तनकीह-ए-मनात), अनुशासन के लिहाज़, आसानी और सावधानी के स्थानों, अति और कमी से बचने, स्पष्ट और दुर्लभ वर्णनों में अंतर करने, जटिल आयतों, स्पष्ट, उच्चारित, निहित, प्रत्यक्ष और संभावित अर्थों, कुछ के मत और बहुमत, प्रेषित और तर्कयुक्त मतों, मुफ्तियों के शब्दों के वजन और श्रेणियों के क्रम को देखने के बाद होता है।

نہ اسلامی شرع کی عالم، جب عالم خود ہی خلاف اسلامیہ کہہ کر پھر اسے حسب دلخواہ وموجب دلجمعی واطمینان ونہایت مسرت خیز اور اسلامی تاریخ کا زریں دن کہے تو گورنمنٹ کا کیا قصور اور عوام پر کیا الزام۔

(۱۱) ان تمام صاف الفاظ سے گزر کیجئے تو عالم مذکور کا تار ۱۶/اکتوبر جو ہمدرد و دبدیہ سکندری ۲۰/اکتوبر وغیرہ میں شائع ہوا، اس میں اولا فرما کر کہ یہ بات اگرچہ قابل تعریف نہیں ہے۔ اخیر میں یہی فرمایا ہے کہ یہ تصفیہ اصلی مفہوم کے لحاظ سے قابلِ اطمینان ہے۔ جب عالم کے نزدیک فیصلہ خلاف احکام اسلامیہ ہے تو احکام اسلامیہ سے بڑھ کر اور کون سا اصلی مفہوم ہے جس کے لحاظ سے قابلِ اطمینان ہے۔

(۱۲) بایں ہمہ عالم مذکور نے تحریرِ جمیع جزئیات میں کوئی دقیقہ دور از کار اس سعی بے سود کا اٹھا نہ رکھا کہ اس کارروائی کو جیسے بنے کشاں کشاں مطابق احکام اسلامیہ کر دکھائیں، بہر حال تصویر کے دونوں رخ تاریک ہیں نسأل اللہ العفو والعافیۃ (ہم اللہ تعالٰی سے فضل وعافیت کا سوال کرتے ہیں۔ت)

[ف: روایت امام محمد مطابق مذہب جمہور ہے] خط کہ اس سوال کے ساتھ یہاں بھیجا اس میں روایت سیدنا امام محمد رحمۃ اللہ تعالٰی کا ذکر ہے اور یہ کہ اس عالم نے بضرورت اپنی رائے میں اسی کو اختیار کیا ہے گو بخیال تحفظ مساجد ہمیشہ اتباع جمہور رہا ہے یہ سخت غلط فہمی ہے یہاں روایت امام محمد رضی اللہ تعالٰی عنہ ہرگز خلاف جمہور نہیں وہ وہی فرما رہے ہیں جو جمہور ائمہ نے فرمایا ہے انکی روایت میں ایک حرف بھی قولِ جمہور سے زائد نہیں۔ نہ ہرگز اس

روایت خواہ کسی قول کسی روایت کا یہ مطلب ہے نہ ہو سکتا ہے کہ مسجد کے کسی حصہ کو سڑک میں ڈال لینا روا ہے، یہ تمام ائمہ کے اجماع سے حرام قطعی و مناقض ارشادِ خدا ہے، روایاتِ ائمہ در کنار اقوال مشائخ مذہب بھی نظر توفیق میں یہاں مختلف نہیں ہر ایک اپنے محمل پر صحیح وبجا ہے اور بالفرض اختلاف ہے تو نہایت خفیف جو قطعی تحفظ کلی ہر حصہ مسجد پر اجماع کے بعد صرف ایک زائد بات میں ہوا ہے جس سے حفظِ جملہ اراضی مساجد پر معاذ اللہ کوئی اثر نہیں پڑ سکتا ہم بتوفیق اللہ تعالیٰ ان مباحث جلیلہ کو ایک مستقل فتوے میں رنگ ایضاح دیں گے۔

[ف: فقاہت کے کیا معنی ہیں] فقہ یہ نہیں کہ کسی جزئیہ کے متعلق کتاب سے عبارت نکال کر اس کا لفظی ترجمہ سمجھ لیا جائے یوں تو ہر اعرابی ہر بدوی فقیہ ہوتا کہ ان کی مادری زبان عربی ہے بلکہ فقہ بعد ملاحظہ اصولِ مقررہ و ضوابطِ محررہ ووجوہ تکلم وطرقِ تفاہم وتنقیح مناط ولحاظ انضباط ومواضعِ یسر واحتیاط و تجنب تفریط وافراط وفرقِ روایاتِ ظاہرہ و نادرہ و تمیزِ در آیاتِ غامضہ وظاہر و منطوق و مفہوم وصریح و محتمل و قولِ بعض و جمہور و مرسل و معلل و وزنِ الفاظ مفتین و سیرِ مراتب

Fatawa Razawiyya (16) Volume Sixteen

To understand the intent is the name for [the synthesis of] narrations, common and specific customs, habits of lands and individuals, state of time and place, conditions of subjects and the sovereign, preservation of religious interests and repulsion of religious harms, knowledge of the reasons for critique and the grounds for preference, methods of success and understandings of application, paths of specification and rites of restriction, channels of constraints and avenues of aim, collection of discourse and critique of purpose. This is the task of complete insight, general awareness, precise vision, deep thought, long service to knowledge, mastery of the art, ample vigilance, and a clear mind accustomed to research, aided by divine success. In reality, it is nothing but a light that the Lord Almighty, by His mere grace, casts into the heart of His servant:

"And none is granted it except those who are patient, and none is granted it except one having a great portion [of good]." And this wealth is not granted except to the patient, and none receives it except the very fortunate. (T)

In hundreds of issues, severe perturbation is observed, such that an unacquainted person becomes anxious upon seeing it. But when a person of divine success lets his vision roam through them and firmly grasps the hem of the noble Imams to take the path of investigation, divine success places a thread in his hand which becomes a true mold, such that every sub-issue automatically fits into its place, and all the clouds of contradiction disperse, revealing the clear and transparent moonlight of the original intent. At that moment, it becomes clear that while the statements seemed severely different, in reality, they were all saying the same thing. Al-Hamdulillah (Praise be to Allah), many such examples will be found in the fatwas of this humble servant, and praise be to Allah as a narration of Allah's blessings. My success is only through Allah. And may Allah Almighty's blessings and peace be upon him who supported us with his knowledge and aided us with his blessings, and upon his family and companions, and may He bless and grant them peace. Amen, and all praise is for Allah, the Lord of the worlds.

(13) [Note: Three examples of this reconciliation] Would any Hindu tolerate their Shivala (temple) being demolished to make a road where common Muslims and butchers carrying pieces of meat pass, and a balcony or roof being built over it that remains in the possession of Hindus? Would he consider his possession over the temple ground intact? Would he call this action satisfactory and heartening, and

name that day a most joyful and golden day in the history of Hinduism, maintaining its respect in every way? Yet, an Islamic scholar did this with a mosque and praised it with all these words. "So take warning, O people of vision."

(14) If Muslims had done this to a temple, would the government not have charged them with the crime of religious interference and insult to religion? Surely it would have. Does the government consider religious interference and insult to religion permissible for itself?

---

1. Al-Quran al-Karim 41/35 Page 378 of 631

इरादे को समझना उल्लेखकों, सामान्य और विशिष्ट रीति-रिवाजों, शहरों और व्यक्तियों की आदतों, समय और स्थान की स्थिति, प्रजा और सुल्तान की स्थितियों, धार्मिक हितों के संरक्षण और धार्मिक बुराइयों के निवारण, आलोचना के कारणों और वरीयता के आधारों के ज्ञान, सफलता के तरीकों और अनुप्रयोग की समझ, विशेषज्ञता के पथ और प्रतिबंध के अनुष्ठान, बाधाओं के माध्यम और लक्ष्य के मार्ग, वाणी के संग्रह और उद्देश्य की आलोचना का नाम है। यह पूर्ण अंतर्दृष्टि, सामान्य जानकारी, सटीक दृष्टि, गहन विचार, ज्ञान की लंबी सेवा, कला में महारत, पूर्ण सतर्कता और अनुसंधान के अभ्यस्त स्पष्ट मस्तिष्क का कार्य है, जो दिव्य सफलता द्वारा समर्थित है। वास्तव में, यह कुछ भी नहीं बल्कि एक प्रकाश है जिसे सर्वशक्तिमान प्रभु अपनी मात्र कृपा से अपने सेवक के हृदय में डाल देता है:

"और यह (गुण) उन्हीं को मिलता है जो धैर्य रखते हैं, और यह उन्हीं को मिलता है जो बड़े भाग्यशाली होते हैं।" और यह धन केवल धैर्य रखने वालों को ही मिलता है, और इसे केवल बहुत भाग्यशाली व्यक्ति ही पाता है। (त)

सैकड़ों मुद्दों में गंभीर व्याकुलता देखी जाती है, कि एक अनजान व्यक्ति इसे देखकर घबरा जाता है। लेकिन जब सफलता प्राप्त व्यक्ति उनमें अपनी दृष्टि घुमाता है और प्रतिष्ठित इमामों के दामन को मजबूती से थामकर शोध का मार्ग अपनाता है, तो ईश्वरीय सफलता उसके हाथ में एक ऐसा सूत्र दे देती है जो एक सच्चा सांचा बन जाता है, जिससे हर उप-मुद्दा अपने आप अपने स्थान पर ढल जाता है, और विरोधाभास के सभी बादल छंट जाते हैं और मूल इरादे की साफ और पारदर्शी चांदनी निकल आती है। उस समय यह स्पष्ट हो जाता है कि यद्यपि कथन अत्यंत भिन्न प्रतीत होते थे, वास्तव में वे सभी एक ही बात कह रहे थे। अल्हम्दुलिल्लाह (अल्लाह की स्तुति हो), इस विनम्र सेवक के फतवों में ऐसे बहुत से उदाहरण मिलेंगे, और अल्लाह की कृपा के वर्णन के रूप में अल्लाह की प्रशंसा हो। मेरी सफलता केवल अल्लाह से है। और अल्लाह तआला की कृपा और शांति उन पर हो जिन्होंने हमें अपने ज्ञान से सहारा दिया और अपनी कृपा से हमारी सहायता की, और उनके परिवार और साथियों पर, और वह उन्हें आशीर्वाद और शांति प्रदान करे। आमीन, और सभी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो दुनिया का रब है।

(13) [नोट: इस सुलह के तीन उदाहरण] क्या कोई हिंदू यह सहन करेगा कि उसके शिवालय (मंदिर) को तोड़कर सड़क बना दी जाए जिस पर आम मुसलमान और मांस के टुकड़े लेकर कसाई गुजरें, और उस पर एक छज्जा या छत बनाई जाए जो हिंदुओं के कब्जे में रहे? क्या वह मंदिर की जमीन पर अपना कब्जा समझेगा? क्या वह इस कार्रवाई को संतोषजनक और उत्साहजनक कहेगा, और उस दिन को हिंदू धर्म के इतिहास का सबसे सुखद और सुनहरा दिन बताएगा, और हर तरह से इसका सम्मान बनाए रखेगा? फिर भी, एक इस्लामी विद्वान ने मस्जिद के साथ यह किया और इन सभी शब्दों के साथ इसकी प्रशंसा की। "अतः हे दृष्टि रखने वालों, सबक लो।"

(14) यदि मुसलमानों ने मंदिर के साथ ऐसा किया होता, तो क्या सरकार उन पर धार्मिक हस्तक्षेप और धर्म के अपमान का अपराध नहीं लगाती? अवश्य लगाती। क्या सरकार स्वयं के लिए धार्मिक हस्तक्षेप और धर्म के अपमान को जायज मानती है?

---

1. अल-क़ुरान अल-करीम 41/35 पृष्ठ 378/631

ناقلین و عرفِ عام و خاص و عاداتِ بلاد و اشخاص و حالِ زمان و مکان و احوالِ رعایا و سلطان و حفظِ مصالحِ دین و دفعِ مفاسدِ دین و علمِ وجوہِ تجریح و اسبابِ ترجیح و مناہجِ توفیق و مدارکِ تطبیق و مسالکِ تخصیص و مناسکِ تقیید و مشارعِ قیود و شوارعِ مقصود و جمعِ کلام و نقدِ مرام فہمِ مراد کا نام ہے کہ تطلعِ تام و اطلاعِ عام و نظرِ دقیق و فکرِ عمیق و طولِ خدمتِ علم و ممارستِ فن و تیقظِ وافی و ذہنِ صافی معتادِ تحقیق مؤیدِ بتوفیق کا کام ہے، اور حقیقۃً وہ نہیں مگر ایک نور کہ رب عزوجل بمحضِ کرم اپنے بندہ کے قلب میں القا فرماتا ہے:

"وَمَا یُلَقّٰىهَاۤ اِلَّا الَّذِیْنَ صَبَرُوْا ۚ وَ مَا یُلَقّٰىهَاۤ اِلَّا ذُوْ حَظٍّ عَظِیْمٍ (۳۵)" 1 اور یہ دولت نہیں ملتی مگر صابروں کو، اور اسے نہیں پاتا مگر بڑے نصیب والا۔ (ت)

صدہا مسائل میں اضطرابِ شدید نظر آتا ہے کہ ناواقف دیکھ کر گھبرا جاتا ہے مگر صاحبِ توفیق جب ان میں نظر کو جولان دیتا اور دامنِ ائمہ کرام مضبوط تھام کر راہِ تنقیح لیتا ہے توفیقِ ربانی ایک سررشتہ اس کے ہاتھ رکھ دیتی ہے جو ایک سچا سانچا ہو جاتا ہے کہ ہر فرع خود بخود اپنے محمل پر ڈھلتی ہے اور تمام تخالف کی بدلیاں چھنٹ کر اصلِ مراد کی صاف شفاف چاندنی نکلتی ہے اس وقت کھل جاتا ہے کہ اقوالِ سخت مختلف نظر آتے تھے حقیقۃً سب ایک ہی بات فرماتے تھے، الحمد للہ فتاوائے فقیر میں اس کی بکثرت نظیریں ملیں گی وللہ الحمد تحدیثاً بنعمۃ اللہ و ما توفیقی الا باللہ، وصلی اللہ تعالٰی علی من امدنا بعلمہ وایدنا بنعمہ وعلی آلہ و صحبہ و بارک وسلم امین والحمد للہ رب العلمین۔

(۱۳) [ف : اس مصالحت کی تین نظیریں] کیا کوئی ہندو روا رکھے گا کہ اس کا شوالہ توڑ کر سڑک کر دیا جائے جس پر عام مسلمانوں اور گوشت کے ٹکڑے لے کر قصاب گزرا کریں اور اس پر ایک چھجا یا چھتا بنے وہ ہندوؤں کے قبضے میں رہے کیا وہ اسے زمین شوالہ پر اپنا قبضہ سمجھے گا کیا وہ اس کارروائی کو حسب دلخواہ موجبِ اطمینان اور اس دن کو نہایت مسرت خیز اور ہندو دھرم کی تاریخ کا زریں دن اور ہر طرح اس کا احترام قائم رکھنا کہے گا، لیکن ایک اسلامی عالم نے مسجد کے ساتھ یہ کارروائی کی اور اس کی نسبت ان تمام الفاظ سے مدح سرائی کی فاعتبروا یا اولی الابصار۔

(۱۴) کیا اگر شوالہ کے ساتھ مسلمان ایسا کرتے تو گورنمنٹ ان پر مداخلتِ مذہبی اور توہینِ مذہب کا جرم قائم نہ کرتی ضرور کرتی، کیا گورنمنٹ اپنے لئے مذہبی دست اندازی و توہینِ مذہب جائز رکھتی ہے

---

1 القرآن الکریم ۴۱/ ۳۵ Page 378 of 631

Fatawa Razvia Volume 16 (16)

Not at all, but when the Islamic scholar himself calls it an extremely joyful and golden day and a complete establishment of the respect for Islam, then what is the fault of the Government?

(5) What if the same treatment is applied to a scholar's residence—that the house is dug up and Muslims or Hindus build a road or a field, and after covering it with a roof, they give airy windows to the scholar to live in; would the scholar not be a plaintiff against those Hindus or Muslims? Would he consider his possession of the house and land as established? Would he not call it an interference and transgression against his rights? "So take warning, O you who have eyes."

(16) The second point mentioned in the matters of reconciliation is that none of the prisoners should need to ask for forgiveness, so it is not proven that these people were criminals. However, the words of the address presented after this reconciliation are: "We view with reproach and hatred the actions of those who violated the law." If a lawbreaker is not a legal criminal, then who is? Furthermore, the government's response in the daily 'Hamdard' on October 16 is: "Now I want to say something regarding those people who committed rioting on August 13." It further says: "It was the duty of the government to prosecute the prisoners and punish them, but they have suffered enough punishment." It also says: "I also show mercy to those who incited the riot and thus became responsible for the loss that has occurred so far, and for this reason, they are no longer worthy of any special treatment." Therefore, they were definitely identified as guilty and deserving of punishment, and after suffering enough punishment, they were shown mercy, not that they were not declared criminals at all.

(17) [Note: Reconciliation was based on the withdrawal from the mosque dispute] The third point in the matters of reconciliation is: The government should withdraw cases, and Muslims will strive for... however, they will not do anything regarding cases related to other matters. The outcome is the withdrawal of cases from both sides, except for the Muslims' claim regarding the mosque. Here, there were two types of claims: a civil claim regarding the mosque land made by Muslims, and a criminal claim regarding the riot filed by the government. In the second claim, Muslims had to save their own lives rather than becoming plaintiffs themselves. So, there was no claim from that side except for the mosque claim. When the reconciliation was settled on the withdrawal of cases by both sides, the outcome of

the reconciliation was only that the government would release the prisoners and Muslims would give up the mosque. Beyond this, there are mere words that either did not leave the imagination or remained unacceptable upon reaching the tongue. In any case, it cannot be said about them that there was a reconciliation; hence, the subsequent practical actions, the fervor of satisfaction, and the speeches of the scholar himself, which...

हरगिज़ नहीं, लेकिन जब इस्लामी विद्वान स्वयं इसे अत्यंत आनंददायक और स्वर्ण दिन और इस्लाम के सम्मान की पूर्ण स्थापना कहें, तो सरकार का क्या दोष है?

(५) क्या यदि किसी विद्वान के निवास स्थान के साथ ऐसा व्यवहार किया जाए कि घर को खोदकर मुसलमान या हिंदू सड़क या मैदान बना लें और उस पर छत डालकर विद्वान को रहने के लिए हवादार झरोखे दे दें, तो क्या वह विद्वान उन हिंदुओं या मुसलमानों पर अभियोगी नहीं होगा? क्या वह उसे अपनी ज़मीन और मकान पर अपना कब्ज़ा बना रहना समझेगा? क्या वह इसे अपने अधिकार में हस्तक्षेप और अतिक्रमण नहीं कहेगा? "अतः हे चक्षुवानो! शिक्षा ग्रहण करो।"

(१६) सुलह के मामलों में दूसरी बात यह बताई गई है कि कैदियों में से किसी को क्षमा माँगने की आवश्यकता न हो, ताकि यह सिद्ध न हो कि ये लोग अपराधी थे। लेकिन इस सुलह के बाद जो संबोधन प्रस्तुत किया गया, उसके शब्द ये हैं: "हम उन लोगों की कार्रवाई को तिरस्कार और घृणा की दृष्टि से देखते हैं जिन्होंने कानून का उल्लंघन किया।" यदि कानून तोड़ने वाला कानूनी अपराधी नहीं है, तो और कौन है? फिर दैनिक 'हमदर्द' १६ अक्टूबर में सरकार का उत्तर यह है: "अब मैं उन लोगों के संबंध में कुछ कहना चाहता हूँ जिन्होंने १३ अगस्त को दंगे का अपराध किया।" इसी में है: "सरकार का कर्तव्य था कि कैदियों पर मुकदमा चलाए और उन्हें दंड दे, लेकिन वे पर्याप्त दंड भुगत चुके हैं।" इसी में है: "मैं उन लोगों पर भी दया करता हूँ जिन्होंने दंगे को उकसाया और इस प्रकार अब तक हुई क्षति के दोषी बने और इसलिए वे किसी विशेष व्यवहार के पात्र नहीं रहे।" तो निश्चित रूप से अपराधी और दंड के पात्र मानकर और पर्याप्त दंड भुगतने के बाद उन पर दया की गई, न कि यह कि उन्हें अपराधी माना ही नहीं गया।

(१७) [नोट: सुलह मस्जिद से हाथ खींचने पर हुई] सुलह के मामलों में तीसरी बात यह है: सरकार मुकदमे वापस ले ले, मुसलमान... के लिए प्रयासरत रहेंगे, अलबत्ता अन्य मामलों से संबंधित मुकदमों के बारे में कुछ नहीं करेंगे। इसका निष्कर्ष दोनों पक्षों द्वारा मुकदमों का त्याग है, लेकिन मुसलमानों के लिए मस्जिद के दावे का अपवाद है। यहाँ दो प्रकार के दावे थे: मस्जिद की भूमि के बारे में दीवानी दावा जो मुसलमानों ने किया था, और दंगे के बारे में फौजदारी दावा जो सरकार की ओर से दायर था। दूसरे दावे में मुसलमानों को अपनी जान बचानी पड़ी थी, न कि वे इसमें वादी बनते। तो उस ओर से कोई दावा नहीं था सिवाय मस्जिद के दावे के। और सुलह में निश्चित रूप से दोनों पक्षों से मुकदमों

का त्याग तय पाया गया, तो सुलह का परिणाम केवल इतना निकला कि सरकार कैदियों को छोड़ दे और मुसलमान मस्जिद छोड़ दें। इससे अधिक केवल शब्द हैं जो या तो कल्पना से बाहर नहीं आए या ज़बान तक आकर अस्वीकार्य रहे। बहरहाल, उनके बारे में यह नहीं कहा जा सकता कि उन पर सुलह हुई, इसलिए बाद की व्यावहारिक कार्रवाइयां, संतोष का जोश और स्वयं विद्वान के भाषण जिनका...

पृष्ठ ३७९ / ६३१

ہر گز نہیں، مگر جب اسلامی عالم ہی اسے نہایت مسرت خیز اور زریں دن اور احترام اسلام کا پورا قیام کہے تو گورنمنٹ کی کیا خطا ہے۔

(۵) کیا اگر عالم کے مکان سکونت کے ساتھ یہ طریقہ برتا جائے کہ مکان کھود کر مسلمان یا ہندو سڑک یا دنگل بنالیں اور اس پر چھت پاٹ کر ہوا دار جھرو کے عالم کے بسنے کو دیں تو عالم ان ہندو یا مسلمانوں پر ناشی نہ ہوگا کیا وہ اسے زمین مکان پر اپنا قبضہ قائم رہنا سمجھے گا کیا وہ اسے اپنے حق میں دست اندازی و تعدی نہ کہے گا۔ فاعتبروا یا اولی الابصار۔

(۱۶) امور مصالحت میں دوسری بات یہ بتائی گئی ہے کہ کسی کو قیدیوں سے معافی مانگنے کی حاجت نہ ہو یہ امر ثابت نہ ہو کہ یہ لوگ مجرم تھے۔ لیکن اس مصالحت کے بعد جو ایڈریس پیش ہوا اس کے لفظ یہ ہیں : ہم ان لوگوں کی کارروائی کو ملامت اور نفرت کی نظر سے دیکھتے ہیں جنہوں نے قانون کی خلاف ورزی کی۔ اگر قانون کی خلاف ورزی کرنے والا قانونی مجرم نہیں تو اور کون ہے۔ پھر گورنمنٹ کا جواب روزنامہ ہمدرد ۱۶/اکتوبر میں یہ ہے: اب میں ان لوگوں کی نسبت کچھ کہنا چاہتا ہوں جنہوں نے ۱۳ اگست کو بلوہ کا ارتکاب کیا۔ اسی میں ہے: گورنمنٹ کا فرض تھا کہ قیدیوں پر مقدمہ چلائے اور انہیں سزا دے مگر وہ کافی سزا بھگت چکے ہیں۔ اسی میں ہے: میں ان لوگوں پر بھی رحم کرتا ہوں جنہوں نے بلوے کی اشتعالک دی اور اس طرح سے اس نقصان رسانی کے مرتکب ہوئے جواب تک ہو چکا ہے اور اس لئے کسی خاص سلوک کے مستحق نہیں رہے۔ تو ضرور مجرم و سزا وار سزا ٹھہر کر کافی سزا بھگت کر رحم کئے گئے نہ یہ کہ ان کو مجرم قرار ہی نہ دیا جائے۔

(۱۷) [ف : مصالحت مسجد سے دست برداری پر کی] امور مصالحت میں تیسری بات یہ ہے: گورنمنٹ مقدمات اٹھالے مسلمان مرور کے لئے کوشاں رہیں گے البتہ مقدمات دیگر امور کے متعلق کچھ نہ کریں گے۔ اس کا حاصل طرفین سے ترک مقدمات ہے مگر مسلمانوں کے لئے دعویٰ مسجد کا استثنا۔ یہاں دو قسم کے دعوے تھے: دعویٰ دیوانی دربارہ زمین مسجد کہ مسلمان کرتے دعویٰ فوجداری دربارہ بلوہ ہی کہ گورنمنٹ کی طرف سے دائر تھا۔ مسلمانوں کو دعویٰ دوم میں اپنی ہی جان چھڑانی پڑی تھی نہ کہ وہ الٹے اس میں مدعی بنتے ، تو ادھر سے نہ تھا مگر دعویٰ مسجد ، اور مصالحت میں ضرور طرفین سے ترک مقدمات قرار پایا تو حاصل مصالحت صرف اتنا نکلا کہ گورنمنٹ قیدیوں کو چھوڑ دے مسلمان مسجد چھوڑتے ہیں ، اس سے زیادہ محض الفاظ ہیں کہ یا تو مخیلہ سے باہر ہی نہ آئے یا زبان تک آکر نامقبول رہے، بہر حال ان کو یہ نہیں کہہ سکتے کہ ان پر مصالحت کی، و لہٰذا بعد کی عملی کارروائیاں اطمینان کے جوش اور خود عالم کی تقریریں جن کا

The statement mentioned above is evidence of the error of the said exception. Had a reconciliation taken place on this basis, then the meeting of their Majlis Muayyad-ul-Islam would not have been a meeting of pure joy and utmost happiness, but rather a meeting of joy mixed with mourning—one eye laughing and the other weeping. It would not have been said that the Muslims of India were granted peace of mind and satisfaction. Instead, it would have been said: O Muslims! You have gained victory in the branch (subsidiary matter), but the root (main issue) still remains; rise up and strive to the utmost legal extent for it.

(18) Also, a sufficient proof of its being wrong is what our learned questioner wrote in the reply to the third fatwa request: that the Government did not want to release the prisoners without any condition; rather, it made it conditional that Muslims should not pursue future cases. See, there is no exception in this.

(19) Further, the second condition of the Government was stated: that Muslims should not construct a building on the mosque land in exactly that same manner. Here, the exception was negated. If Muslims were allowed to claim the land, and it was certainly possible that they would win the decree, why would they be prohibited from building exactly that kind of structure? Its clear meaning is this: build such a building whose roof you can use, but do not claim the land.

(20) Note: The Government wanted to benefit Islam, but the people of reconciliation stopped it. In the reply to the Address, it is stated: 'I am fully confident that the solution I have provided for the mosque issue will satisfy the entire Muslim population of India.' Look at these words of the Government and the statement of this resolution in the peace agreement that Muslims will not have satisfaction. Putting both together, it becomes clear that the exception was only in the inner recesses of thought, or it was said and not accepted. Naturally, after all extras were pruned, the core point emerged on which the scholar agreed to reconciliation: that the Government releases our men, and we have given up the mosque. This resulted from the same innate weakness and, even after seeing the experience of the Delhi bomb, from ill-founded suspicion of stubbornness and coercion on the Government. Whereas this was entirely a groundless fear; the Government was clearly in favor of Muslims in both matters. To see regarding the release of prisoners, look at those words of the reply address: 'I have come specifically from Shimla for this purpose, to bring a message of peace for you.' It is repeated at the end: 'I have come to Kanpur

precisely so that I may bring a message of peace.' And regarding the issue of religious respect, read those valuable words: 'It is quite unnecessary for me to repeat the assurances I gave in the Council session in this regard, that there has been no change in the Government's policy concerning the religious beliefs of the subjects, because you all know that this is a real fact.' These words were regarding general religious freedom. Now listen specifically regarding the issue of mosques: 'It is possible that the construction of roads, railways, and canals may collide with religious buildings, but you must rest assured that the Government...'

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

ऊपर दिया गया बयान उक्त अपवाद की गलती का प्रमाण है। यदि इस पर सुलह हुई होती, तो उनकी मज्लिस मुअय्यद-उल-इस्लाम की बैठक शुद्ध प्रसन्नता और अत्यधिक खुशी की बैठक न होती, बल्कि शोक मिश्रित खुशी की होती—एक आँख हँसती तो दूसरी रोती। यह नहीं कहा जाता कि भारत के मुसलमानों को संतोष और इत्मीनान प्राप्त हुआ। बल्कि यों कहा जाता कि ऐ मुसलमानों! शाखा (गौण मामले) में तुम्हारी जीत हुई है और मूल (मुख्य मुद्दा) अभी बाकी है; उठो और इसके लिए अत्यंत वैध प्रयास करो।

(18) साथ ही, इसके गलत होने का एक पर्याप्त प्रमाण वह है जो हमारे विद्वान प्रश्नकर्ता ने तीसरे इस्तफ़्ता (फतवा अनुरोध) के उत्तर में लिखा कि सरकार कैदियों को बिना किसी शर्त के छोड़ना नहीं चाहती थी, बल्कि इसे सशर्त किया कि मुसलमान भविष्य में मुकदमे न चलाएं। देखिये, इसमें कोई अपवाद नहीं है।

(19) आगे सरकार की दूसरी शर्त बताई गई कि मुसलमान मस्जिद की ज़मीन पर ठीक उसी तरीके की इमारत तामीर न करें। यहाँ अपवाद का निषेध हो गया। यदि मुसलमानों को ज़मीन के दावे की अनुमति रहती और निश्चित रूप से संभव था कि वे डिक्री पा जाते, तो वे ठीक उसी तरह की इमारत बनाने से क्यों वर्जित होते? इसका स्पष्ट अर्थ यही है कि ऐसी इमारत बना लो जिसकी छत का उपयोग कर सको, लेकिन ज़मीन पर दावा न करो।

(20) नोट: सरकार इस्लाम को लाभ पहुँचाना चाहती थी लेकिन सुलह करने वालों ने रोक दिया। एड्रेस के जवाब में है: 'मुझे पूरा भरोसा है कि मस्जिद के मसले का जो समाधान मैंने किया है, उससे भारत की पूरी मुस्लिम आबादी संतुष्ट हो जाएगी।' सरकार के इन शब्दों और सुलह में इस प्रस्ताव के बयान को कि मुसलमानों को इत्मीनान नहीं होगा, दोनों को मिलाकर देखिये तो साफ हो जाएगा कि वह अपवाद केवल खयालों के गुप्त तहखाने में था, या कहा गया और स्वीकार नहीं हुआ। अंततः तमाम अतिरिक्त बातें छँट कर असल बात निकल आई जिस पर आलिम (विद्वान) ने सुलह की कि सरकार हमारे आदमियों को छोड़ दे और हमने मस्जिद छोड़ दी। यह उसी पुरानी कमज़ोरी और दिल्ली के बम का तजुर्बा देखकर भी सरकार पर ज़िद और ज़बर्दस्ती की बदगुमानी से पैदा हुआ, हालाँकि यह बिल्कुल वसवसा (भ्रम) था; सरकार दोनों बातों में मुसलमानों के साफ पक्ष में थी। कैदियों की रिहाई के बारे में एड्रेस के जवाब के वे शब्द देखिये: 'मैं विशेष रूप से शिमला से इसी

उद्देश्य से आया हूँ ताकि आपके लिए शांति का संदेश लाऊँ।' अंत में दोहराया गया है: 'मैं कानपुर इसीलिए आया हूँ ताकि शांति का संदेश लाऊँ।' और धार्मिक सम्मान के मसले के लिए वे मूल्यवान शब्द पढ़िए: 'मेरे लिए यह बिल्कुल अनावश्यक है कि जो विश्वास मैंने काउंसिल की बैठक में इस बारे में दिलाए हैं, कि प्रजा के धार्मिक अकीदों (विश्वासों) के संबंध में सरकार की नीति में कोई परिवर्तन नहीं हुआ है, उसे दोहराऊँ क्योंकि आप सब लोग जानते हैं कि यह एक वास्तविक बात है।' ये शब्द तो सामान्य धार्मिक स्वतंत्रता के बारे में थे। और विशेष रूप से मस्जिदों के मसले के बारे में सुनिए: 'संभव है कि सड़कों, रेल, नहरों का निर्माण धार्मिक इमारतों से टकराए, लेकिन आपको यकीन रखना चाहिए कि सरकार...'

पृष्ठ 380/631

بیان اوپر گزرا سب استثنائے مذکور کی غلطی پر دلیل ہیں اس پر صلح ہوئی ہوتی تو اپنی مجلس مؤید الاسلام کا جلسہ خالص مسرت اور نہایت مسرت کا جلسہ نہ ہوتا بلکہ مسرت ماتم آمیز کا ایک آنکھ ہنستی تو ایک روتی یہ نہ کہا جاتا کہ مسلمانان ہند کو اطمینان اور دلجمعی نصیب ہوئی۔ بلکہ یوں کہا جاتا کہ مسلمانو! فرع میں تمہاری فتح ہوئی اور اصل ہنوز باقی ہے اٹھو اور اس کے لئے انتہائی جائز کوشش کرو۔

(۱۸) نیز اس کے غلط ہونے کی ایک کافی دلیل وہ ہے جو ہمارے سائل فاضل نے جواب استفتاء سوم میں لکھا کہ گورنمنٹ نے قیدیوں کو بلا مقابلہ کسی امر کے چھوڑنا نہ چاہا بلکہ اس کو مشروط کیا کہ مسلمان آئندہ مقدمات نہ چلائیں۔ دیکھئے اس میں استثناء نہیں۔

(۱۹) آگے گورنمنٹ کی دوسری شرط بتائی کہ مسلمان مسجد کی زمین پر بعینہ اسی طریقہ کی عمارت نہ تعمیر کریں۔ یہاں نفی استثنا ہو گئی اگر مسلمانوں کو دعویٰ زمین کی اجازت رہتی اور ضرور ممکن کہ وہ ڈگری پاتے تو بعینہ اسی طریقے کی عمارت بنانے سے کیوں ممنوع ہوتے اس کے صاف یہی معنی ہیں کہ ایسی عمارت بنالو جس کی چھت سے کام لو اور زمین پر دعویٰ نہ کرو۔

(۲۰) ف : گورنمنٹ نے اسلام کو فائدہ دینا چاہا مگر مصالحت والوں نے روک دیا۔ جواب ایڈریس میں ہے مجھے پورے طور پر بھروسہ ہے کہ مسئلہ مسجد کا جو حل میں نے کیا ہے اس سے ہندوستان کی تمام مسلمان آبادی مطمئن ہو جائے گی۔ گورنمنٹ کے یہ الفاظ اور صلح میں اس قرارداد کا بیان کہ مسلمانوں کو اطمینان نہ ہو گا۔ دونوں ملا کر دیکھئے صاف کھل جائے گا کہ وہ

استثناء نہاں خانہ خیال ہی میں تھا، یا کہا اور منظور نہ ہوا، لاجرم تمام زوائد چھنٹ کر اصل بات نکل آئی جتنے پر عالم نے مصالحت ٹھہرائی کہ گورنمنٹ ہمارے آدمی چھوڑ دے ہم نے مسجد چھوڑی دی یہ وہی دلی کمزوری اور دہلی کے بم کا تجربہ دیکھ کر بھی گورنمنٹ پر ضد اور جبر کی بدگمانی سے ناشئی ہوا حالانکہ یہ بالکل وسوسہ گورنمنٹ دونوں باتوں میں مسلمانوں کے صاف موافق تھی قیدیوں کی رہائی کے لئے جواب ایڈریس کے وہ لفظ دیکھئے: میں خاص شملہ سے اس غرض سے آیا ہوں تاکہ آپ کے واسطے پیغام امن لاؤں۔ آخر میں مکرر ہے: میں کانپور اسی لئے آیا ہوں تاکہ پیغام امن لاؤں۔ اور مسئلہ احترام مذہبی کے لئے وہ قیمتی الفاظ پڑھئے: میرے لئے یہ بالکل غیر ضروری ہے کہ جو یقین میں نے کونسل کے اجلاس میں اس بارے میں دلائے ہیں کہ رعایا کے مذہبی عقائد کے متعلق گورنمنٹ کی پالیسی میں کوئی تغیر نہ ہوا اس کو دہراؤں اس لئے کہ آپ سب لوگ جانتے ہیں کہ یہ ایک واقعی بات ہے۔ یہ لفظ تو عام آزادی مذہبی کے متعلق تھے اور خاص مسئلہ مساجد کے متعلق سنئے: ممکن ہے کہ سڑکوں ریل نہروں کی تعمیر مذہبی عمارتوں کے ساتھ ٹکرائے لیکن آپ کو یقین رکھنا چاہئے کہ گورنمنٹ

Fatawa Razawiya, Volume 16 (12)

...will consider all demands with sufficient attention and will always strive to resolve the disputed issue in a manner that is satisfactory to all concerned persons. In such a situation, taking advantage only of the first matter and leaving the second matter—which was the actual objective and the specific issue of honoring Islam—how can that be correct? We ask Allah for forgiveness and safety.

Analysis of the Response to the Second Inquiry

(21) The inquiry was: on whose proposal was the reconciliation reached? What kind of answer is this, that the government itself desired reconciliation so that an agreement could be reached regarding the cases and claims? Who asked from where the desire for peace originated? The question was specifically about the settlement itself, whose idea it was; there was no answer provided for that.

(22) [Note: A Glance at the Kanpur Decision by R.W. Bilbigh. Although the questioner did not provide an answer to the inquiry, the speech of the 'Alim' (Scholar) himself, published under the title "A Glance at the Kanpur Decision" in 'Hamdard' etc., is sufficient for its answer. In it, there is a clear confession that the proposal to build a roof and gain possession of it and to walk on the ground as a road was presented by the Alim himself, and it was that very proposal which was accepted. The status of this proposal has been mentioned above, and also that the Alim himself admitted it was contrary to Islamic rulings. However, the aforementioned speech of the Alim makes the state of this proposal even clearer.

[Note: The Alim's first rejected plan and its being explicitly false and against Sharia] The summary of the speech is that the Alim first came up with the plan to make this land a passage (mammar) for the mosque and to open the mosque's door on this side so that the primary passage is for Muslims; then incidentally, if someone else also passes through from this side to that side, we will not prevent them; permission can be given at a time of need, provided that the respect for this part remains equal to the respect for other parts of the mosque. And probably for this protection and respect, he wanted this part of the land to be elevated from the road, meaning so that none other than pedestrians could pass. In this plan, the Alim had in mind the rule that when a path becomes too narrow for pedestrians, people can pass through the mosque out of necessity, in such a way that the mosque remains as it is, with no change occurring in it at all. Therefore, it is a condition that those passing through the mosque should not be in a state of major ritual impurity (junub, haiz, or nifas),

nor should animals be taken through it, as their entry and being taken into the mosque is forbidden.

[Note: A grand research on the issue of passage through a mosque and that it is specific to an Islamic state] I say:

फ़तावा रज़विया, खंड 16 (12)

...सभी मांगों पर पर्याप्त ध्यान देगी और हमेशा यह कोशिश करेगी कि विवादित मुद्दे को इस तरह हल किया जाए जो सभी संबंधित व्यक्तियों के लिए संतोषजनक हो। ऐसी स्थिति में केवल पहली बात का लाभ उठाना और दूसरी बात को छोड़ देना—जो कि वास्तविक उद्देश्य और इस्लाम के सम्मान का विशेष मुद्दा था—यह कैसे सही हो सकता है? हम अल्लाह से क्षमा और सुरक्षा मांगते हैं।

दूसरी जांच के उत्तर पर विश्लेषण

(21) जांच यह थी कि सुलह किस के प्रस्ताव पर हुई? यह कैसा उत्तर हुआ कि सरकार ने स्वयं सुलह की इच्छा की ताकि मुकदमों और दावों के बारे में कोई समझौता हो सके? किसने पूछा था कि सुलह की इच्छा कहाँ से शुरू हुई? सवाल विशेष रूप से उसी समझौते के बारे में था कि वह किसकी राय का आविष्कार था, इसका कोई जवाब नहीं मिला।

(22) [सूचना: कानपुर फैसले पर एक नज़र, आर.डब्ल्यू. बिलबिघ। हालाँकि प्रश्नकर्ता ने जांच का उत्तर नहीं दिया, लेकिन स्वयं 'आलिम' (विद्वान) का भाषण, जो 'हमदर्द' आदि में "कानपुर फैसले पर एक नज़र" शीर्षक के तहत प्रकाशित हुआ, इसके उत्तर के लिए पर्याप्त है। इसमें स्पष्ट स्वीकारोक्ति है कि छत बनाकर उस पर कब्ज़ा पाने और ज़मीन पर सड़क चलने का प्रस्ताव स्वयं आलिम ने अपनी ओर से पेश किया था और वही प्रस्ताव मंजूर हुआ। इस प्रस्ताव का हाल ऊपर बताया जा चुका है, और यह भी कि स्वयं आलिम ने इसे इस्लामी आदेशों के विरुद्ध होना स्वीकार किया है। फिर भी, आलिम का उक्त भाषण इस प्रस्ताव की स्थिति को और भी स्पष्ट करता है।

[सूचना: आलिम की पहली अस्वीकृत योजना और उसका स्पष्ट रूप से गलत और शरीयत के खिलाफ होना] भाषण का सारांश यह है कि आलिम ने पहले यह तरकीब निकाली कि इस जमीन को मस्जिद का रास्ता (मम्मर) बना दिया जाए और इसके लिए मस्जिद का दरवाजा इस तरफ निकाला जाए ताकि मुख्य रास्ता मुसलमानों के लिए हो; फिर गौण रूप से यदि कोई और भी इस तरफ से उस तरफ गुजर जाए तो हम उसे नहीं रोकेंगे; जरूरत के समय अनुमति दी जा सकती है, बशर्ते कि इस हिस्से का सम्मान मस्जिद के अन्य हिस्सों के सम्मान के समान बना रहे। और शायद इसी सुरक्षा और सम्मान के लिए वह चाहते थे कि जमीन के इस हिस्से को सड़क से ऊंचा बनाया जाए, यानी ताकि पैदल चलने वालों के अलावा और कोई न गुजर सके। इस योजना में आलिम की नज़र इस मसले पर थी कि जब रास्ता पैदल चलने वालों के लिए तंग हो जाए, तो ज़रूरत पड़ने पर लोग मस्जिद से होकर

गुज़र सकते हैं, इस तरह कि मस्जिद अपनी जगह बरकरार रहे और उसमें बिल्कुल भी कोई फर्क न आए। इसलिए यह शर्त है कि मस्जिद से होकर निकलने वाले लोग नापाकी (जुनुब, हैज़ या निफ़ास) की हालत में न हों, और न ही उसमें जानवर ले जाए जाएं क्योंकि मस्जिद में उनका जाना और उन्हें ले जाना हराम है।

[सूचना: मस्जिद में रास्ते के मसले पर महान शोध और यह कि यह इस्लामी सल्तनत के साथ विशिष्ट है] मैं कहता हूँ:

पृष्ठ 381/631

کافی توجہ سے تمام مطالبات پر غور کرے گی اور ہمیشہ کوشش کرے گی کہ مسئلہ متنازعہ اس طور حل کرے جو تمام اشخاص متعلقہ کے لئے قابل اطمینان ہو۔ ایسی صورت میں صرف امر اول سے فائدہ لینا اور امر دوم کہ وہی اصل مرام و خاص مسئلہ احترام اسلام تھا، یوں چھوڑ دینا کیونکر صواب ہوسکتا ہے، نسئل اللہ العفو والعافیۃ۔

جواب استفسار دوم پر نظر

(۲۱) استفسار تو یہ تھا کہ جس امر پر صلح ہوئی وہ کس کی تجویز تھا، اس کا یہ جواب کیا ہوا کہ گورنمنٹ نے خود مصالحت کی خواہش کی اس امر پر کہ مقدمات اور دعاوی کے بارے میں کوئی سمجھوتا ہو جائے، کس نے پوچھا تھا کہ خواہش صلح کدھر سے ہوئی اس سمجھوتے ہی کو پوچھا تھا کہ کس کی رائے کا ایجاد تھا اس کا کچھ جواب نہ ہوا۔

(۲۲) [ف: فیصلہ کانپور پر ایک نظر کار ڈبلیو بلبغ سائل فاضل نے اگرچہ جواب استفسار نہ دیا مگر خود عالم کی تقریر کہ بعنوان "فیصلہ کانپور پر ایک نظر" ہمدرد وغیرہ میں چھپی وہ اس کے جواب کی کفیل ہے اس میں صاف اعتراف ہے کہ چھتا بنا کر اس پر قبضہ ملنے اور زمین پر سڑک چلنے کی تجویز خود عالم نے اپنی طرف سے پیش کی وہی منظور ہوئی اس تجویز کا حال اوپر معلوم ہو چکا، اور یہ بھی کہ خود عالم کو اس کا خلاف احکام اسلامیہ ہونا مسلم ہے مگر عالم کی تقریر مذکور اس تجویز کی حالت اور بھی واضح کرتی ہے۔

[ف: عالم کی پہلی تدبیر نا منظور شدہ اور اس کا صریح باطل وخلاف شرع ہونا] تقریر کا خلاصہ یہ ہے کہ عالم نے پہلے تو یہ تدبیر نکالی کہ اس زمین کو مسجد کا ممر بنادیں اور اس کے لئے

مسجد کا دروازہ اس طرف نکالیں کہ اصل ممر مسلمانوں کے لئے ہو پھر ضمنًا کوئی دوسرا بھی اس طرف سے اس طرف گزر جائے تو ہم اس کو مانع نہیں ضرورت کے وقت اجازت ہو سکتی ہے بشرطیکہ احترام اس جز کا مثل احترام دیگر اجزائے مسجد کے قائم رہے، اور غالبا اسی تحفظ و احترام کے لئے یہ چاہا تھا کہ اس حصہ زمین کو سڑک سے مرتفع بنایا جائے یعنی تاکہ پیدل کے سوا اوروں کا گزر نہ ہو۔ اس تدبیر میں عالم کی نظر اس مسئلہ پر تھی کہ راستہ جب پیدل پر تنگی کرے تو بضرورت مسجد میں ہو کر لوگ ادھر گزر سکتے ہیں یوں کہ مسجد بحال خود برقرار رہے اس میں کوئی فرق اصلاً نہ آئے ولہذا شرط ہے کہ یہ مسجد میں ہو کر نکل جانے والے جنب وحائض و نفسانہ ہوں نہ اس میں جانور لیجائیں کہ مسجد میں ان کا جانا اور ان کا لے جانا حرام ہے۔

[ف: مسئلہ ممر فی المسجد کی جلیل تحقیق اور یہ کہ وہ سلطنت اسلامیہ کے ساتھ خاص ہے] اقول:

This passage is primarily for Muslims, for what connection do the disbelievers have with mosques?

| Do you not see their reasoning that both [mosques and paths] are for Muslims as stated in al-Durr al-Mukhtar and other reliable books of travel? | Have you not seen their explanation of the cause, that this is for Muslims, as it is in Durr al-Mukhtar and other reliable books? (t) |

However, when the pedestrian path is narrow and even a disbeliever needs to pass, and a dhimmi (non-Muslim citizen) or even a musta'min (a non-Muslim granted safety) is subordinate to a Muslim, then as a consequence and by implication, they should not be prohibited from passing either.

| How many things are established implicitly and not intentionally, and this is the meaning of the scholars' statement 'even the disbeliever'. Thus, the answer to the objection raised by al-Allama al-Tahtawi regarding making it a limit is clear, and praise be to Allah. There is no need for the answer provided by al-Allama al-Shami, praise be to Allah. And the answer is clear regarding what al-Allama Shaykh Zadah thought in 'Majma' al-Anhur' about the contradiction between their reasoning that both are for Muslims and their statement 'even the disbeliever'. Praise be to Allah. | Many things are established implicitly and are not established intentionally, and this is the meaning of the scholars' statement '(even the disbeliever)'. So, the objection raised by Allama Tahtawi by considering it a goal has been answered. Praise be to Allah. And there was no need for the answer given by Allama Shami, praise be to Allah. Also, from this, the answer to what Allama Shaykh Zada in 'Majma al-Anhur' perceived as a contradiction between the jurists' reasoning that both are for Muslims and their statement 'even the disbeliever' has also become apparent. Praise be to Allah. (t) |

The issue so far was valid and correct, or at least consistent with one opinion, but in understanding it as relevant to the current situation, there have been not one or two, but many errors. Among them, three are evident and clear from three words of the scholar himself: (1) implicitly, (2) respect, (3) necessity. It is obvious that if this were the case, then firstly: the passage of disbelievers would not be implicit at all, but primary, the denial of which is blatant stubbornness. This is not only against that scholar's admission but certainly against the intent of the scholars. In the era of the Imams, let alone mosques, even on the roads or vacant lands of Dar al-Islam (the Abode of Islam), a disbeliever would not walk except for a dhimmi who is obedient to

Islam or a musta'min who entered by seeking protection from the Sultan of Islam. Both of these are subordinates to Islam. Did you not see that in those same texts, the scholars declared even general roads to be for Muslims, just like mosques? If there are others, they are implicit and subordinate.

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf 1/ 382
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf 1/ 382
3. Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar Kitab al-Waqf Dar al-Ma'rifah Beirut 1/ 523
4. Majma' al-Anhur Sharh Multaqa al-Abhur Kitab al-Waqf section 'When one builds a mosque' Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 1/ 487

यह रास्ता मूल रूप से मुसलमानों के लिए है, क्योंकि मस्जिदों से काफ़िरों का क्या लेना-देना?

| क्या आपने उनका कारण बताना नहीं देखा कि ये दोनों मुसलमानों के लिए हैं, जैसा कि 'दुर्रे मुख़्तार' और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में है? | उनका यह कारण बताना आपने नहीं देखा कि यह मुसलमानों के लिए है, जैसा कि दुर्रे मुख़्तार आदि विश्वसनीय पुस्तकों में है। (त) |

लेकिन जब पैदल रास्ता तंग हो और गुज़रने की ज़रूरत काफ़िर को भी हो, और काफ़िर ज़िम्मी बल्कि मुस्तामिन (शरणार्थी) भी मुस्लिम के अधीन है, तो उसके पीछे और परोक्ष रूप से उसे भी मना नहीं करेंगे।

| कितनी ही चीज़ें परोक्ष रूप से सिद्ध होती हैं और प्रत्यक्ष रूप से सिद्ध नहीं होतीं, और विद्वानों के कथन 'यहाँ तक कि काफ़िर' का यही अर्थ है। तो अल्लामा ताहतावी ने जो इसे अंत (सीमा) मानकर आपत्ति की थी, उसका उत्तर स्पष्ट हो गया। अल्लाह का शुक्र है। और अल्लामा शामी ने जो उत्तर दिया था उसकी भी आवश्यकता नहीं रही। अल्लाह का शुक्र है। इसके अलावा, अल्लामा शेख़ी ज़ादा ने 'मज्मउल अन्हुर' में फ़ुक़हा-ए-किराम के इस तर्क कि 'दोनों मुसलमानों के लिए हैं' और उनके कथन 'यहाँ तक कि काफ़िर' के बीच जो विरोधाभास समझा था, उसका उत्तर भी स्पष्ट हो गया। अल्लाह का शुक्र है। | कितनी ही चीज़ें परोक्ष रूप से सिद्ध होती हैं और प्रत्यक्ष रूप से सिद्ध नहीं होतीं, और विद्वानों के कथन '(हत्ता अल-काफ़िर) यहाँ तक कि काफ़िर' का यही अर्थ है। तो अल्लामा ताहतावी ने जो इसे अंत मानकर आपत्ति की थी, उससे इसका उत्तर स्पष्ट हो गया। अल्लाह का शुक्र है। और अल्लामा शामी ने जो उत्तर दिया उसकी भी आवश्यकता नहीं रही। अल्लाह का शुक्र है। साथ ही इससे अल्लामा शेख़ी ज़ादा द्वारा 'मज्मउल अन्हुर' में फ़ुक़हा-ए-किराम के इस तर्क कि दोनों मुसलमानों के लिए हैं, और उनके कथन 'यहाँ तक कि काफ़िर' में जो विरोधाभास समझा गया था, उसका उत्तर भी स्पष्ट हो गया। अल्लाह का शुक्र है। (त) |

मसला तो यहाँ तक ठीक और सही था या कम से कम एक मत के अनुसार ठीक था, लेकिन इसे मौजूदा स्थिति से संबंधित समझने में एक-दो नहीं बल्कि बहुत सारी गलतियाँ हुईं। जिनमें से तीन स्वयं विद्वान के तीन शब्दों से स्पष्ट और ज़ाहिर हैं: (1) परोक्ष रूप से (2) सम्मान (3) ज़रूरत। यह स्पष्ट है कि यदि यह स्थिति होती, तो पहली बात तो यह कि काफ़िरों का गुज़रना हरगिज़ परोक्ष नहीं होता बल्कि प्रत्यक्ष (मौलिक) होता, जिसका इनकार करना स्पष्ट हठधर्मिता है। यह न केवल उस विद्वान की

स्वीकारोक्ति के विरुद्ध है बल्कि निश्चित रूप से विद्वानों के अभिप्राय के भी विरुद्ध है। इमामों के युग में मस्जिदों की तो बात ही क्या, दारुल इस्लाम की सड़कों या खाली पड़ी ज़मीन पर भी चलने वाला काफ़िर ज़िम्मी (जो इस्लाम का आज्ञाकारी हो) या मुस्तामिन (जिसने सुल्तान-ए-इस्लाम से शरण लेकर प्रवेश किया हो) के अलावा और कोई नहीं होता था। और ये दोनों ही इस्लाम के अधीन हैं। अंतत; क्या आपने नहीं देखा कि उन्हीं इबारतों में विद्वानों ने मस्जिदों की तरह आम रास्तों को भी मुसलमानों के लिए बताया है? यदि अन्य लोग हैं, तो वे परोक्ष और अधीन हैं।

---

1. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़ 1/ 382
2. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़ 1/ 382
3. ताहतावी अला अद-दुर्रिल मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, दारुल मारिफ़ा, बेरूत 1/ 523
4. मज्मउल अन्हुर शरह मुल्तक़ल अबहुर, किताबुल वक़्फ़, खंड: मस्जिद बनाना, दार इहया अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत 1/ 487

یہ گزر اصالۃً مسلمانوں کے لئے ہے کہ مسجدوں سے کافروں کو کیا علاقہ،

| الا تری الی تعلیلھم بأنھما للمسلمین کما في الدر المختار وغیرہ من معتمدات الاسفار۔ | ان کا یہ علت بیان کرنا آپ نے نہ دیکھا کہ یہ مسلمانوں کے لئے ہے، جیسا کہ در مختار وغیرہ معتبر کتب میں ہے (ت) |

مگر جبکہ راستہ پیدل تنگ ہے اور گزر کی حاجت کافر کو بھی ہے اور کافر ذمی بلکہ مستامن بھی تابع مسلم ہے تو بالتبع ضمناً اسے بھی منع نہ کریں گے۔

| و کم من شيء یثبت ضمنا ولا یثبت قصدا و ھذا معنی قول العلماء حتی الکافر فظھر الجواب عما اعتراض بہ العلامۃ الطحطاوی علی جعلہ غایۃ ولله الحمد ولا حاجۃ الی ما اجاب بہ العلامۃ الشامی ولله الحمد وظھر الجواب عما ظن العلامۃ شیخی زادہ فی مجمع الانھر من التعارض بین تعلیلھم بان کلیھما للمسلمین و بین قولھم حتی الکافر ولله الحمد۔ | کئی چیزیں ضمناً ثابت ہوتی اور قصداً ثابت نہیں ہوتیں اور علماء کے قول (حتی الکافر) حتی کہ کافر، کا یہی معنی ہے تو علامہ طحطاوی نے اس کو غایت قرار دے کر جو اعتراض کیا ہے، اس سے اس کا جواب ظاہر ہو گیا، للہ الحمد، اور علامہ شامی نے جو جواب دیا اس کی بھی حاجت نہ رہی، وللہ الحمد، نیز اس سے علامہ شیخی زادہ نے مجمع الانہر میں اپنے خیال سے فقہاء کرام کی تعلیل کہ دونوں مسلمانوں کے لئے، اور فقہاء کرام کے قول "حتی الکافر" میں جو تعارض سمجھا اس کا جواب بھی ظاہر ہو گیا، وللہ الحمد (ت) |

مسئلہ تو یہاں تک بجا و صحیح یا کم از کم ایک قول پر ٹھیک تھا مگر موقع سے اسے متعلق سمجھنے میں ایک دو نہیں بکثرت خطائیں ہوئیں جن میں تین خود عالم کے تین لفظوں سے ظاہر و مبین (۱) ضمناً (۲) احترام (۳) ضرورت ظاہر ہے کہ اگر یہ صورت ہوتی تو اولاً: کفار کا گزر ہرگز ضمناً نہ ہوتا بلکہ اصالۃً جس کا انکار صریح مکابرہ ہے اور وہ نہ صرف اس عالم کے اقرار بلکہ یقیناً مراد علماء کے خلاف ہے، زمانہ ائمہ میں مساجد تو مساجد دار الاسلام کی سڑک یا افتادہ زمین ہی پر چلنے والا کافر نہ ہوتا مگر ذمی کہ مطیع اسلام ہے یا مستامن کہ سلطان اسلام سے پناہ لے کر داخل ہوا، اور یہ دونوں تابع اسلام ہیں آخر نہ دیکھا کہ انہیں عبارات میں علماء نے مساجد کی طرح مطلق راستوں کو بھی مسلمانوں کے لئے بتایا کہ اور ہیں تو ضمنی و تابع ہیں۔

---

۱ در مختار، کتاب الوقف ۱/ ۳۸۲ ۲ در مختار، کتاب الوقف ۱/ ۳۸۲ ۳ طحطاوی علی الدر المختار کتاب الوقف دار المعرفہ بیروت ۱/ ۵۲۳ ۴ مجمع الانہر شرح ملتقی الابحر کتاب الوقف فصل اذبنی مسجداً دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۸۷

Volume 16 Fatawa Razawiya

Secondly: Respect would have been impossible here; there would have been no control at all over the prohibition of those in a state of major ritual impurity (Junub) or menstruation (Ha'id), especially if non-believers were given permission. Restricting this prohibition to Muslims alone is pure injustice. The correct view is that non-believers are also bound by the branches (subsidiary rulings) of Sharia. Allah the Almighty says:

"They will ask the criminals: 'What led you into Hell-Fire?' They will say: 'We were not of those who prayed, nor did we feed the poor. And we used to indulge in vain talk with those who indulged, and we used to deny the Day of Recompense.'"[1]	**They ask the criminals: "What thing took you into Hell?" They said, "We were not of those who prayed, nor did we give food to the needy, and we used to engage in futile thoughts with those of futile thoughts, and we used to deny the Day of Justice." (T)**

And even if, for the sake of argument, they (non-believers) are not bound by the branches of Sharia, we certainly are. Entering a mosque while in a state of major ritual impurity or menstruation is undoubtedly a desecration of the House of Allah and a mark of disrespect towards the court of the King of Kings, the Mighty and Majestic. How then could it be permissible for us to propose such a repulsive suggestion ourselves and cause the sanctity of the House of Allah to be trampled? By consensus (Ijma'), animals are not legally responsible (mukallaf). Is it permissible for a Muslim to see a dog or a pig, or even an undiscerning child or a madman, walking in the mosque and remain silent, thinking "well, they are not legally responsible"? God forbid! The Muslim is responsible for the protection of the mosque, and failing to prevent such actions is a sin because he consented to the disrespect of the mosque, or at the very least, remained silent. It is stated in a Hadith:

"Keep your children and your lunatics away from your mosques."[2] Narrated by Ibn Majah and Abd al-Razzaq from Wathila (may Allah be pleased with him).	**Keep your mosques away from children and the insane. (Narrated by Ibn Majah and Abd al-Razzaq from Wathila, may Allah be pleased with him. T)**

When not preventing non-legally responsible persons due to the possibility of disrespect is contrary to the Hadith's command, then to personally offer mosques for certain desecration is a heinous and vile crime indeed. Thirdly: It would not have

happened at all that animals would not enter it, even if it were said that this is for pedestrians. The common understanding is that a paved road, which is called 'Gola', is primarily built for carriages and gigs, and the paths left on its sides for pedestrians are [often used by] bullock carts, wagons, cows, oxen, donkeys...

---

[1] The Holy Quran 74:40 to 46 [2] Sunan Ibn Majah, Chapters on Mosques, Chapter on what is disliked in mosques, H.M. Saeed Company Karachi, p. 55

खण्ड 16 फ़तावा रज़विया

द्वितीय: यहाँ सम्मान असंभव था, जुनुब (महा-अशुद्धि की अवस्था) और हयाज़ (मासिक धर्म) वाली महिला के प्रवेश के निषेध पर कोई नियंत्रण नहीं रहता, विशेष रूप से काफिरों को अनुमति मिलने के बाद। और इस प्रतिबंध को केवल मुसलमानों तक सीमित करना सरासर अन्याय है। सही बात यह है कि काफ़िर भी शरीयत की उप-शाखाओं (फुरूह) के पाबंद हैं। अल्लाह तआला फ़रमाता है:

"वे अपराधियों से पूछेंगे: तुम्हें किस बात ने नरक (सक़र) में पहुँचाया? वे कहेंगे: हम नमाज़ नहीं पढ़ते थे और न ही निर्धनों को भोजन खिलाते थे। और हम व्यर्थ की बातें करने वालों के साथ व्यर्थ की बातों में लगे रहते थे और हम प्रतिफल के दिन (न्याय के दिन) को झुठलाते थे।"[1]

वे मुजरिमों से पूछते हैं: तुम्हें क्या चीज़ दोज़ख़ में ले गई? वे बोले: हम नमाज़ न पढ़ते थे और मिसकीन (निर्धन) को खाना न देते थे और बेहूदा फ़िक्र वालों के साथ बेहूदा फ़िक्रें करते थे और हम इंसाफ़ के दिन को झुठलाते रहे। (त)

और मान लीजिए कि वे शरीयत की उप-शाखाओं के पाबंद न भी हों, हम तो पाबंद हैं। जुनुब और माहवारी की हालत में मस्जिद में जाना निश्चित रूप से बैतुल्लाह (अल्लाह के घर) की बेअदबी और मलिक-उल-मुलूक (बादशाहों के बादशाह) अज़्ज़-ओ-जल्ल की दरगाह का अपमान है। तो हमारे लिए यह कैसे उचित हो सकता है कि हम स्वयं ऐसा घृणित प्रस्ताव पेश करें और बैतुल्लाह के सम्मान को रौंदवाएँ आम सहमति (इज्मा) के अनुसार जानवर तो शरीयत के पाबंद नहीं हैं, क्या किसी मुसलमान के लिए यह उचित है कि वह मस्जिद में कुत्ते या सुअर, या नासमझ बच्चे या पागल को चलते हुए देखे और चुप बैठा रहे कि वे तो पाबंद ही नहीं हैं? हशा! (कदापि नहीं) मस्जिद की सुरक्षा के लिए तो वह (मुसलमान) पाबंद है, और उसे रोकने से बचना गुनाह है क्योंकि वह मस्जिद के अपमान पर सहमत हुआ या कम से कम मौन रहा। हदीस में कहा गया है:

"अपनी मस्जिदों को अपने बच्चों और पागलों से दूर रखो।"[2] इसे इब्ने माजा और अब्दुर रज़्ज़ाक ने वाथिला रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है।

अपनी मस्जिदों को बच्चों और दीवानों से बचाओ। (इसे इब्ने माजा और अब्दुर रज़्ज़ाक ने वाथिला रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया। त)

जब अपमान की आशंका होने पर गैर-पाबंद लोगों को न रोकना हदीस के आदेश के विरुद्ध है, तो मस्जिदों को निश्चित अपमान के लिए स्वयं प्रस्तुत करना किस हद तक घृणित और नीच अपराध है।

तृतीय: इसमें जानवरों का न जाना भी हरगिज़ न होता, भले ही कह दिया जाता कि यह पैदल चलने वालों के लिए है। सामान्यतः ज्ञात यह है कि पक्की सड़क, जिसे गोला कहते हैं, मूलतः केवल बग्घियों और टमटमों के लिए बनती है, और उसके किनारों पर जो रास्ता पैदल चलने वालों के लिए छोड़ा जाता है, उस पर बैलगाड़ियों, छकड़ों, गायों, बैलों, गधों...

---

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 74 / 40 से 46 [2] सुनन इब्ने माजा, अबवाबुल मसाजिद, बाब: मस्जिदों में जो नापसंद है, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. 55

ثانیاً: یہاں احترام ناممکن تھا جنب و حائض کی ممانعت پر اصلاً اختیار نہ ہوتا خصوصاً کفار کو اجازت ہو کر، اور اس ممانعت کو مسلمانوں کے ساتھ مخصوص کرنا محض ظلم ہے، صحیح یہ ہے کہ کفار بھی مکلف بالفروع ہیں۔ قال اللہ تعالیٰ:

"يَتَساءَلُونَ عَنِ الْمُجْرِمِينَ مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمِسْكِينَ وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ وَكُنَّا نُكَذِّبُ بِيَوْمِ الدِّينِ"[1]

پوچھتے ہیں مجرموں سے تمہیں کیا بات دوزخ میں لے گئی، وہ بولے ہم نماز نہ پڑھتے تھے اور مسکین کو کھانا نہ دیتے تھے اور بیہودہ فکر والوں کے ساتھ بیہودہ فکریں کرتے تھے اور ہم انصاف کے دن کو جھٹلاتے رہے (ت)

اور بالفرض وہ مکلف بالفروع نہ سہی ہم تو مکلف ہیں بحال جنابت و حیض مسجد میں جانا ضرور بیت اللہ کی بیحرمتی اور دربار ملک الملوک عز و جلالہ کی بے ادبی ہے تو ہمیں کیونکر روا ہوا کہ ایسی شنیع تجویز خود پیش کریں اور بیت اللہ کی حرمت پامال کرائیں، جانور تو بالا جماع مکلف نہیں، کیا مسلمان کو روا ہے کہ کتے یا سور بلکہ نا سمجھ بچے یا مجنون کو مسجد میں چلتا دیکھے اور چپکا بیٹھا رہے کہ وہ تو مکلف ہی نہیں حاشا حفظ مسجد پر یہ تو مکلف ہے اور ترک منع اس کا گناہ ہے کہ بے ادبی مسجد پر راضی ہوا یا کم از کم ساکت رہا، حدیث میں ارشاد ہوا:

جنبوا مساجد کم صبیانکم ومجانینکم[2] رواہ ابن ماجۃ و عبد الرزاق عن وائلۃ رضی اللہ تعالی عنہ۔

اپنی مسجدوں کو بچوں اور دیوانوں سے بچاؤ۔ (اسے ابن ماجہ اور عبدالرزاق نے واثلہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا۔ت)

جب احتمالِ بے ادبی پر غیر مکلفوں کو نہ روکنا خلافِ حکم حدیث ہے تو مساجد کو بیحرمتی یقینی کے لئے خود پیش کرنا کس درجہ جرم شنیع و خبیث ہے۔ ثالثاً: اس میں جانوروں کا نہ جانا بھی ہرگز نہ ہوتا اگرچہ کہہ دیا جاتا کہ یہ پیدل کے لئے ہے، معہود معروف یہ ہے کہ پختہ سڑک جسے گولا کہتے ہیں اصالۃً صرف بگھیوں ٹمٹموں کے لئے بنتی ہے اور اس کے پہلوؤں پر جو راہ پیادوں کے لئے چھوڑی جاتی ہے بیل گاڑیوں، چھکڑوں، گائے بیلوں، گدھوں

---

[1] القرآن الکریم ۷۴ / ۴۰ تا ۴۶ [2] سنن ابن ماجہ ابواب المساجد باب مایکرہ في المساجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۵

Fatawa Ridawiyyah Volume 16

...is the same for them, and therefore, whichever of these is moving on the road and a buggy comes, all of them have to move out of the way of that pedestrian; their right is considered to be in that. And "customary is like a condition" (a legal maxim), so saying "for pedestrians" means it is for everyone except horse-carriages. After all, was it not seen that when you wanted to keep this land somewhat elevated from the road, it was not approved because there was a prohibition of carriages, and the roof was fixed at eight feet high, which is much more than the need of a pedestrian. The irony is that you still want to bring it under the aforementioned issue. So take heed, O people of vision!

Fourthly: Even assuming incorrectly that if there were a prohibition, it would be for rides. But herds of cows, goats, sheep, and donkeys carrying rubbish and bricks are neither riders nor rides; they definitely fall under pedestrians.

Fifthly: Even if that were not so, how could the exception for the dogs of white people and "gentlemen" be possible? They are certainly pedestrians and they follow at their tails.

Sixthly: Let it be; sweepers come out carrying baskets. They are human pedestrians in every way. From where did the prohibition for them come? It is clearer than the sun that this issue is specific only to an Islamic state where non-believers are subordinates to Muslims, and where we are capable of maintaining the respect of mosques in every way. In a non-Islamic administration, its implementation is itself the invalidation of the original issue and clear desecration and degradation of mosques.

Seventhly: Here is another subtle and profound point which none but the people of divine guidance realize: "And none understand them except the learned" (29:43)[1]. That is, the permissibility of a matter in a mosque is one thing, and its right is another. In the mentioned case, the ruling among scholars is of permissibility, not of right, because mosques are always free from all rights of servants. Allah the Almighty said: "And that the mosques are for Allah" (72:18)[2]. So the ruling can only apply in an Islamic state. In a non-Islamic state, whatever path is made will surely involve the passage of non-believers, especially officials, as a claim and right. This is the definitive invalidation of the status of the mosque, desecration of Islam, and contrary to the word of the Lord of Majesty and Honor. Even if, for the sake of argument, every kind of respect were maintained, establishing this issue for a non-Islamic state is

clear ignorance and great injustice. By considering these seven reasons, it can become clear that knowing the translation of "from, to, in, on" is not jurisprudence; jurisprudence is something else entirely.

[1] Al-Quran al-Karim 29/43 [2] Al-Quran al-Karim 72/18

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

...उनके लिए वही होती है, इसलिए उनमें से जो चीज़ सड़क पर चल रही है और कोई बग्घी आ जाए तो उन सबको उसी पैदल के रास्ते से हटना पड़ता है, उनका अधिकार उसी में समझा जाता है। और "प्रचलित शर्त की तरह है" (कानूनी नियम), तो पैदल चलने वालों के लिए कहने का अर्थ यह है कि यह घोड़ा-गाड़ी के अलावा बाकी सबके लिए है। आखिरकार, क्या यह नहीं देखा गया कि जब आपने इस ज़मीन को सड़क से कुछ ऊँचा रखना चाहा, तो यह स्वीकार नहीं किया गया क्योंकि इसमें गाड़ियों की मनाही थी और छत आठ फीट ऊँची तय हुई जो पैदल यात्री की ज़रूरत से कहीं ज़्यादा है। मज़ा यह है कि आप अब भी इसे उपरोक्त मसले के तहत लाना चाहते हैं। तो ऐ आँखों वालों! सबक हासिल करो।

चौथा: गलत तौर पर मान भी लिया जाए कि अगर मनाही होती तो वह सवारियों के लिए होती। लेकिन गायों, बकरियों, भेड़ों के झुंड, कूड़ा और ईंटें ढोने वाले गधे न तो सवार हैं और न सवारी, वे निश्चित रूप से पैदल चलने वालों में ही शामिल रहेंगे।

पाँचवाँ: अगर यह भी न हो, तो गोरों और "जेंटलमैनों" के कुत्तों का अपवाद कैसे संभव था? वे तो निश्चित रूप से पैदल चलने वाले हैं और वे उनकी पूंछ के साथ (पीछे-पीछे) हैं।

छठा: छोड़िये, भंगी टोकरियाँ लेकर निकलते हैं, वे तो हर तरह से पैदल इंसान हैं। उनकी मनाही किस घर से आई? तो यह सूरज से ज़्यादा साफ़ है कि यह मसला केवल इस्लामी सल्तनत के साथ खास है जहाँ काफ़िर मुसलमानों के अधीन होते हैं और जहाँ हम हर तरह से मस्जिदों का सम्मान बनाए रखने में सक्षम हैं। गैर-इस्लामी शासन में इसका लागू होना खुद असल मसले का खंडन और मस्जिदों की स्पष्ट बेअदबी और तिरस्कार है।

सातवाँ: यहाँ एक और सूक्ष्म और गहरा नुक्ता है जिसे केवल अल्लाह की तौफीक वाले ही समझते हैं: "और इन्हें केवल ज्ञान वाले ही समझते हैं" (29:43)[1]। वह यह कि मस्जिद में किसी बात की इजाज़त एक बात है और उसका अधिकार (हक) होना दूसरी बात। ज़िक्र की गई सूरत में विद्वानों के बीच हुक्म 'जवाज़' (इजाज़त) का है, 'इस्तहक़ाक़' (अधिकार) का नहीं, क्योंकि मस्जिदें तो हमेशा के लिए बंदों के तमाम अधिकारों से पाक हैं। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और यह कि मस्जिदें अल्लाह ही की हैं" (72:18)[2]। तो यह हुक्म केवल इस्लामी सल्तनत में चल सकता है। गैर-इस्लामी सल्तनत में जो रास्ता बनाया जाएगा, उसमें निश्चित रूप से काफ़िरों, विशेष रूप से शासकों का गुज़रना दावे और

अधिकार के तौर पर होगा, और यह मस्जिद होने की स्थिति का पूर्णतः खंडन, इस्लाम का अपमान और गरिमा व सम्मान वाले रब्ब के कलाम के खिलाफ है। अगर फर्ज़ के तौर पर मान भी लिया जाए कि हर तरह का सम्मान बना रहे, तो भी गैर-इस्लामी सल्तनत के लिए इस मसले को तय करना स्पष्ट अज्ञानता और बड़ा ज़ुल्म है। इन सात कारणों पर गौर करने से यह साफ़ हो सकता है कि "से, तक, में, पर" (अरबी पूर्वसर्ग) का अनुवाद जान लेना ही फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) नहीं है; फ़िक़्ह कुछ और ही चीज़ है।

[1] अल-क़ुरान अल-करीम 29 / 43 [2] अल-क़ुरान अल-करीम 72 / 18

کے لئے وہی ہوتی ہے، ولہذا ان میں سے جو چیز سڑک پر چل رہی ہے اور کوئی بگھی آجائے تو ان سب کو اسی پیادہ کی راہ میں ہٹنا ہوتا ہے ان کا استحقاق اسی میں سمجھا جاتا ہے اور معروف مثل مشروط ہے تو پیدل کے لئے کہنے کے یہ معنی ہیں کہ گھوڑا گاڑی کے سوا سب کے لئے ہے، آخر نہ دیکھا کہ جب آپ نے اس زمین کو سڑک سے کچھ مرتفع رکھنا چاہا یہ منظور نہ ہوا کہ اس میں گاڑیوں کی ممانعت تھی اور چھت آٹھ فٹ بلند ٹھہری کہ پیادہ کی حاجت سے بہت زائد ہے، لطف یہ کہ آپ اب بھی اسے زیر مسئلہ مذکورہ لانا چاہتے ہیں فاعتبروا یا اولی الابصار۔

رابعاً: بفرض غلط اگر ممانعت ہوتی تو سواریوں کے لئے مگر گائے، بکری، بھیڑ کے گلے کوڑے اینٹوں کے گدھے نہ سوار ہیں نہ سواری، یہ قطعاً پیادہ ہی میں شامل رہتے۔

خامساً: یہ بھی نہ سہی پیادہ گوروں اور جنٹلمینوں کے کتوں کا استثناء کیونکر ممکن تھا وہ تو ضرور پیادہ ہیں اور یہ ان کے دم کے ساتھ۔

سادساً: جانے دو بھنگیوں کے ٹوکرے لئے نکلتی ہیں وہ تو ہر طرح پیادہ آدمی ہیں ان کی ممانعت کس گھر سے آئی، تو آفتاب سے زیادہ روشن کہ یہ مسئلہ صرف اسلامی سلطنت کے ساتھ خاص ہے جہاں کفار تابع مسلمین ہوتے ہیں اور جہاں ہر طرح ہم احترام مساجد قائم رکھنے پر قادر ہیں غیر اسلامی عملداری میں اس کا اجرا خود اصل مسئلہ کا ابطال اور مسجدوں کی صریح بیحرمتی وابذال ہے۔

سابعاً: یہاں ایک نکتہ جلیلہ دقیقہ اور ہے جس پر مطلع نہیں ہوتے مگر اہل توفیق "وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ ﴿۴۳﴾" 1 (اور انہیں نہیں سمجھتے مگر علم والے۔ ت) وہ یہ کہ مسجد میں کسی امر کا

جواز اور بات ہے اور اس کا استحقاق اور۔ صورت مذکورہ علماء میں حکم جواز ہے نہ حکم استحقاق کہ مساجد تو جمیع حقوق عباد سے ہمیشہ کے لئے منزہ ہیں، قال اللہ تعالیٰ "وَأَنَّ الْمَسٰجِدَ لِلّٰهِ" 2 (اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اور یہ کہ مسجدیں اللہ ہی کی ہیں۔ ت) تو حکم صرف سلطنت اسلامیہ میں چل سکتا ہے غیر اسلامی سلطنت میں جو ممر بنایا جائیگا ضرور اس میں کفار خصوصاً حکام کا مرور بطور دعویٰ و استحقاق ہوگا اور یہ قطعی ابطال مسجدیت و ہتک حرمت اسلام و خلاف کلام ذی الجلال والاکرام ہے اگرچہ بفرض محال ہر طرح کا احترام قائم ہی رہے تو سلطنت غیر اسلامیہ کے لئے یہ مسئلہ قرار دینا صریح جہل و ظلم عظیم ہے، انہیں سات وجوہ پر نظر فرمانے سے واضح ہو سکتا ہے کہ "من، الی، فی، علی،" کا ترجمہ جان لینا فقاہت نہیں فقاہت چیزے دیگر ست۔

1 القرآن الکریم ۲۹ / ۴۳ 2 القرآن الکریم ۷۲ / ۱۸

Volume 16 (16) Fatawa Razawiyya

"This blessing is not achieved by the strength of the arm, until the Generous Lord bestows it." (This blessing is not attained through personal might unless the Giver of all possessions bestows it.)

Eighthly: [Note: Discussion on Necessity] As for the necessity of narrowness, its state is evident that a wide road exists not just for pedestrians but for vehicles as well. Scholars have written about this very necessity here, and this rule is responsible for the permissibility in itself. Neither is sharia-defined compulsion (ikrah) established here, nor does this situation apply to it. Permissibility of a thing in itself does not arise from it; rather, it's for the removal of sin, that too only from a disliked act (makruh), and that too only at the time of compulsion, and only to the extent of what was compelled. If some delusions go awry, then Insha Allah al-Karim, those grand discussions will be detailed at that time, which will make it clear how intense the ignorance of the claim of necessity/compulsion was here. In short, this plan was also purely false and incorrect. The scholar himself admitted in his speech that the proposed form is at the extreme level of concession (tanzul) and as per the weak and sincere opinion. Anyhow, the members did not accept even that. At that time, the scholar came up with this second proposal on which a settlement was reached: the Chhatta (canopied part of) Mosque and the road land. The mentioned speech states: "The entire time was spent in this discussion, and the hope of reconciliation was lost. At that time, I presented this form: for now, give us possession of the roof of the corridor so that we can build. After this, there is a deceptive sentence: 'and give the land as well, we will build that too as per the general municipality rules for all buildings.' This does not mean that we get the land back so we can build the previous structure on it; that was even easier as it was in the first plan which the member did not accept. After that, what room was there for saying so? And if it were said, why would it be accepted? What was said is what was accepted, regarding which the mentioned speech says: 'In short, all three articles were settled as desired.' Then, mentioning the visit to the government and the presentation of garlands, he said: 'After that, as per the three-day proposal, our three objectives were achieved.' That is, 'the response to the address was received according to them, so give the land, we will build it ourselves,' has the meaning found in the response to the address: that the trustees (mutawallis) should build a canopied arch (chhattadar mihrab) and underneath these buildings, a walkway should also be constructed which is exactly in accordance with the proposed plans of the Municipal Board. In short, the gist of the

proposal presented by the scholar was that we should be allowed to build a canopy which, being designated as a mosque, remains in our possession, and the road should run underneath it, and we should be granted the privilege of constructing this road on the mosque land ourselves, which is exactly the 'Octroi proposal' (chungi tajweez)."

[Note: The heinousness of the second proposal] The state of this proposal is revealed by the proponent's own words. The first plan, which was rejected, he had called 'extreme concession' (nihayat tanzul), and after 'extreme', no further degree remains. So this proposal, which is many degrees lower than that, cannot fall within the circle of Sharia law even at any level of concession; rather, it is an explicit, untranslatable change of the divine command.

"यह सआदत ज़ोर-ए-बाज़ू से हासिल नहीं होती, जब तक कि बख्शने वाला खुदा न बख्शे।" (यह सौभाग्य अपनी शक्ति से प्राप्त नहीं होता जब तक कि सब कुछ देने वाला स्वामी इसे प्रदान न करे।)

आठवाँ: [फ़: ज़रूरत पर चर्चा] रही तंगी की ज़रूरत, उसकी स्थिति स्पष्ट है कि पैदल ही नहीं, गाड़ियों के लिए भी चौड़ी सड़क मौजूद है। विद्वानों ने यहाँ इसी ज़रूरत का उल्लेख किया है और यही आदेश अपने आप में वैधता का उत्तरदायी है। यहाँ न तो शरीयत के अनुसार मजबूरी (इकराह) प्रमाणित है और न ही यह स्थिति उस पर लागू होती है। इससे किसी चीज़ की अपने आप में वैधता सिद्ध नहीं होती, बल्कि पाप को दूर करना होता है, वह भी केवल नापसंद (मक़रूह) कार्य से, और वह भी केवल मजबूरी के समय, और केवल उसी सीमा तक जिस पर मजबूर किया गया हो। यदि कुछ भ्रम उल्टे चलें तो इंशा अल्लाह अल-करीम, उस समय उन महान चर्चाओं का विवरण दिया जाएगा जिससे स्पष्ट हो जाएगा कि यहाँ ज़रूरत/मजबूरी का दावा करना कितनी भारी अज्ञानता थी। संक्षेप में, यह योजना भी पूरी तरह असत्य और गलत थी। स्वयं विद्वान ने अपने भाषण में स्वीकार किया है कि प्रस्तावित स्वरूप रियायत (तन्ज़ुल) के चरम स्तर पर है और कमज़ोर एवं निष्कपट राय के अनुसार है। बहरहाल, सदस्यों ने उसे भी स्वीकार नहीं किया। उस समय विद्वान ने यह दूसरा प्रस्ताव निकाला जिस पर समझौता हुआ कि छत्ता मस्जिद और सड़क की ज़मीन। उक्त भाषण में है: "इस बातचीत में सारा समय बीत गया, सुलह की उम्मीद खत्म हो गई। उस समय मैंने यह स्वरूप पेश किया कि फिलहाल हमें बरामदे की छत पर कब्ज़ा दे दें ताकि हम निर्माण कर सकें। इसके बाद एक धोखा देने वाला वाक्य है: 'और ज़मीन भी दे दें, उसे भी हम ही बनाएंगे नगरपालिका के नियमों के अनुसार जो सभी इमारतों के लिए सामान्य हैं।' इसका यह अर्थ नहीं है कि ज़मीन हमें वापस मिल जाए ताकि हम उस पर पहले जैसी इमारत बना लें; वह तो पहली योजना में इससे भी आसान था जिसे सदस्य ने माना नहीं। उसके बाद यह कहने की क्या गुंजाइश थी? और यदि कहा जाता तो माना क्यों जाता? जो कहा गया वही माना गया, जिसके संबंध में उक्त भाषण में है: 'संक्षेप में, तीनों धाराएं इच्छानुसार तय हो गईं।' फिर सरकार से मुलाकात और हार पहनाने का ज़िक्र करके कहा: 'उसके बाद तीन दिवसीय प्रस्ताव के अनुसार हमारे तीनों उद्देश्य प्राप्त हो गए।' यानी, 'एड्रेस का जवाब उनके अनुसार मिला तो ज़मीन दे दें, हम ही उसे बनाएंगे,' के वे अर्थ हैं जो एड्रेस के जवाब में हैं: कि मुतवल्लियों (ट्रस्टियों) को एक छत्तेदार मेहराब बना लेनी चाहिए और इन इमारतों के नीचे एक रास्ता भी बनाना चाहिए जो बिल्कुल नगर पालिका बोर्ड के प्रस्तावित प्रस्तावों के अनुरूप हो। संक्षेप में,

विद्वान द्वारा प्रस्तुत प्रस्ताव का सार यह था कि हमें एक छत्ता बनाने दिया जाए जो मस्जिद के रूप में हमारे कब्ज़े में रहे और उसके नीचे सड़क चले, और हमें यह सौभाग्य भी दिया जाए कि मस्जिद की ज़मीन पर यह सड़क हम ही बनाएं जो बिल्कुल 'चुंगी प्रस्ताव' के समान है।"

[फ़: दूसरे प्रस्ताव की जघन्यता] इस प्रस्ताव की स्थिति प्रस्तावक के स्वयं के शब्दों से पता चल रही है। पहली योजना, जो अस्वीकार कर दी गई थी, उसे उन्होंने 'अत्यधिक रियायत' (निहायत तन्ज़ुल) कहा था, और 'निहायत' के बाद कोई और स्तर नहीं बचता। तो यह प्रस्ताव, जो उससे भी कई गुना गिरा हुआ है, किसी भी स्तर की रियायत पर शरिया कानून के दायरे में नहीं आ सकता; बल्कि यह ईश्वरीय आदेश का स्पष्ट और असहनीय परिवर्तन है।

पृष्ठ ३८५ / ६३१

ایں سعادت بزور بازونیست تانہ بخشد خدائے بخشندہ (یہ سعادت زور بازو سے حاصل نہیں ہوتی جب تک عطا فرمانے والا مالک عطا نہ فرمائے)

ثامناً : [ف : ضرورت کی بحث] رہی ضرورت تنگی ، اس کا حال ظاہر ہے کہ پیدل تو پیدل گاڑیوں کے لئے وسیع سڑک موجود ہے ، علماء نے یہاں یہی ضرورت تحریر فرمائی ہے اور یہی حکم جواز فی نفسہ کا کفیل ہے ، ضرورت اکراہ شرعی نہ یہاں متحقق نہ اس میں یہ صورت صادق ، اس سے جواز شے فی نفسہ نہیں ہوتا رفع اثم ہوتا ہے ، وہ بھی صرف مکروہ سے ، وہ بھی صرف وقت اکراہ ، وہ بھی صرف اتنی بات پر جس پر اکراہ ہوا ، اگر بعض اوہام الٹے چلے تو ان شاء اللہ الکریم اس وقت ان مباحث جلیلہ کی تفصیل کر دی جائے گی جس سے روشن ہوگا کہ یہاں ادعائے ضرورت اکراہ کیسا جہل شدید تھا، بالجملہ یہ تدبیر بھی محض باطل و ناصواب تھی اور اتنا خود عالم کو اسی تقریر میں اقرار ہے کہ نہایت تنزل اور بقول ضعیف اور مخلص کے طور پر صورت مجوزہ ہے بہرحال وہ بھی ممبروں نے منظور نہ کی اس وقت عالم نے یہ دوسری تجویز نکالی جس پر تصفیہ ہوا کہ چھتا مسجد اور زمین سڑک۔ تقریر مذکور میں ہے : اس گفتگو میں تمام وقت صرف ہو گیا مصالحت کی امید منقطع ہوگئی اسوقت میں نے یہ صورت پیش کی کہ سردست ہم کو دالان کی چھت پر قبضہ دے دیں کہ ہم بنائیں ۔ اس کے بعد ایک فقرہ دھوکا دینے والا ہے کہ اور زمین بھی دے دیں اس کو بھی ہم ہی بنائیں حسب قواعد میونسپلٹی جو تمام عمارات کے واسطے عام ہے۔ اس کے یہ معنی نہیں کہ زمین ہم کو واپس مل جائے ہم اس پر پہلی سی عمارت بنالیں ، اس سے آسان تر کہ تدبیر اول میں تھا وہ تو ممبر نے مانا نہیں اس کے بعد اس کے کہنے کی کیا گنجائش ہوتی ہے اور کہا جاتا تو مانا کیوں جاتا اور یہ وہ کہا گیا جو مانا گیا کہ اس

کی نسبت تقریر مذکور میں ہے : غرضیکہ تینوں دفعات حسب دلخواہ طے ہو گئے ۔ پھر باریابی گورنمنٹ اور ہار پہنانے کا ذکر کر کے کہا : اس کے بعد موافق تجویز دی روزہ تینوں مقاصد ہمارے حاصل ہوئے ۔ یعنی جواب ایڈر لیس ان کے مطابق ملا تو زمین دے دیں اس کو بھی ہم ہی بنائیں ، کے وہ معنی ہیں جو جواب ایڈر لیس میں ہے کہ متولیوں کو ایک چھتا دار محراب بنالینی چاہئے اور ان عمارات کے نیچے بھی ایک گزرگاہ تعمیر کرلینی چاہئے جو میونسپل بورڈ کی مجوزہ تجاویز کے عین مطابق ہے۔ غرض تجویز پیش کردہ عالم کا یہ حاصل تھا کہ ہم کو ایک چھتا بنا لینے دیا جائے جو مسجد ٹھہر کر ہمارے قبضہ میں رہے اور اس کے نیچے سڑک چلے اور یہ سعادت بھی ہمیں کو بخشی جائے کہ زمین مسجد پر یہ سڑک ہم ہی تعمیر کریں جو بعینہ تجویز چونگی ہے۔

[ف : تجویز دوم کی شناعتیں] اس تجویز کا حال مجوز کا قال بتا رہا ہے ، تدبیر اول کہ نامنظور ہوئی اسے نہایت تنزل بتایا تھا اور نہایت کے بعد کوئی درجہ باقی نہیں رہتا تو یہ تجویز کہ اس سے بدرجہا گری ہوئی ہے کسی تنزل پر بھی دائرہ حکم شرعی میں نہیں آسکتی بلکہ حکم کی صریح تبدیل ناقابلِ تاویل ہے،

Fatawa Razawiyya Volume (16)

If the first plan was called a weak statement, then there isn't even a weak narration for it; it is purely false and a human fabrication. If the first plan was called a solution (makhlas), then it's not even a solution, rather it's a snare, meaning trapping the mosque for desecration. And in the discourse, there is an admission that 'I presented this form'. Here the answer to our second inquiry is revealed: if such a false, prohibited, and Islam-insulting form had been presented from there and the scholar under complete coercion and duress had accepted it, he would still be guilty of a severe, great major sin under Sharia. One can only imagine the heinousness of devising such a form oneself, presenting it, and obtaining approval for it. We ask Allah for forgiveness and safety.

(23) Furthermore, it's not that the scholar at that time, due to lack of knowledge or misunderstanding, did not realize the falsity and illegality of this form and sat as an authorizer out of ignorance. No, no, rather even at that time the Sharia ruling was known. The aforementioned discourse states before presenting this proposal that after seeing the mosque and hearing the conditions there, it had to be accepted that the disputed portion is part of the mosque. After that, finding a solution became very difficult for me. I can never say in any way that it is permissible for Muslims to put any part of a mosque to another use. Thus, it was a deliberate commission.

(24) Furthermore, it's not just that he considered it haram only in the initial degree, rather there is an explicit statement: 'I am certain that the manner of its demolition has made this portion more important than the original issue, and this terrible incident of August 13 has raised the question of the respect for Islam, and no one was left in doubt about the desecration of the symbols of Islam.' O Lord! Knowing up to this point, what should one think of your proposal to desecrate Islam? "To Allah we belong and to Him we shall return." The meaning of this scholar's statement is that the violation of the sanctity of the mosque is definitely an insult to the symbols of Islam, especially by the government, since its violation of the sanctity of Islam is even more clear, which the August 13 incident revealed to everyone. This is the meaning of this scholar's text; otherwise, if in the scholar's view the original matter did not involve the violation of the sanctity of Islam, then the August 13 incident, which was merely based on law-breaking, would not have made it a violation of the sanctity of Islam. How many Muslims are apprehended and punished in civil wars etc.? No one considers it a violation of the sanctity of Islam because the original matter was not about the sanctity of Islam. This statement of the scholar should be remembered

because the result of his action is revealed from his own mouth. We ask Allah for forgiveness and safety.

(25) Furthermore, it's not that the scholar was in a state of coercion at that time so that he could benefit from "except for him who is forced while his heart is content with faith"[1] (but he who is compelled while his heart is firm in faith - T). He had just presented the first plan and had already given a clear answer for more. In the aforementioned discourse, it says: 'I said clearly that in religious rulings, no one...'

[1] The Holy Quran 16/106

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

यदि पहली युक्ति को एक कमज़ोर कथन कहा गया था, तो उसके लिए कोई कमज़ोर रिवायत भी नहीं है; यह केवल असत्य और मानव की अपनी उपज है। यदि पहली युक्ति को एक समाधान के रूप में कहा गया था, तो यह समाधान भी नहीं है, बल्कि एक फंदा है, यानी मस्जिद को अपमानित करने के लिए फंसाना। और व्याख्यान में यह स्वीकारोक्ति है कि 'मैंने यह रूप प्रस्तुत किया'। यहाँ हमारी दूसरी पूछताछ का उत्तर स्पष्ट हो गया: यदि ऐसी असत्य, हराम और इस्लाम का अपमान करने वाली स्थिति वहाँ से प्रस्तुत की जाती और विद्वान पूर्ण दबाव और विवशता में इसे स्वीकार कर लेते, तो भी वे शरीयत के अनुसार एक बहुत बड़े गंभीर पाप के अपराधी होते। स्वयं ऐसी स्थिति गढ़ना, उसे प्रस्तुत करना और उस पर स्वीकृति प्राप्त करना इसकी घिनौनी प्रकृति का क्या अंदाज़ा होगा? हम अल्लाह से क्षमा और कुशलता माँगते हैं।

(23) फिर ऐसा नहीं है कि विद्वान ने उस समय ज्ञान की कमी या नासमझी के कारण इस स्थिति के असत्य और शरीयत के विरुद्ध होने को नहीं समझा और अज्ञानता में इसके अनुमति देने वाले बन बैठे। नहीं, नहीं, बल्कि उस समय भी शरीयत का आदेश ज्ञात था। पूर्वोक्त व्याख्यान में इस प्रस्ताव को प्रस्तुत करने से पहले का वर्णन है कि मस्जिद को देखने और वहां के हालात सुनने के बाद यह स्वीकार करना पड़ा कि विवादित हिस्सा मस्जिद का हिस्सा है। उसके बाद मेरे लिए समाधान निकालना बहुत कठिन हो गया। मैं किसी भी तरह से यह नहीं कह सकता कि मुसलमानों के लिए मस्जिद के किसी भी हिस्से को किसी अन्य उपयोग में लाना जायज़ है। तो यह जानबूझकर किया गया कृत्य था।

(24) फिर यही नहीं कि उन्होंने इसे केवल प्रारंभिक स्तर का हराम माना हो, बल्कि वहीं स्पष्ट वर्णन है कि 'मैं यकीन करता हूँ कि इसके ढहाने के तरीके ने इस हिस्से को मूल मुद्दे से अधिक महत्वपूर्ण बना दिया और 13 अगस्त की इस भयानक घटना ने तो इस्लाम के सम्मान का प्रश्न खड़ा कर दिया और इस्लाम के प्रतीकों के अपमान के बारे में किसी को कोई संदेह नहीं रहा।' हे प्रभु! यहाँ तक जानकर फिर इस्लाम के अपमान का प्रस्ताव पेश करने को क्या समझना चाहिए? "हम अल्लाह के हैं और हमें उसी की ओर लौटकर जाना है।" इस विद्वान के कथन का अर्थ यह है कि मस्जिद की पवित्रता का उल्लंघन निश्चित रूप से इस्लाम के प्रतीकों का अपमान है, विशेष रूप से सरकार द्वारा, क्योंकि इसका इस्लाम की पवित्रता का उल्लंघन होना स्वयं अधिक स्पष्ट है जिसे 13 अगस्त की घटना ने सब पर प्रकट कर दिया। विद्वान के इस लेख का यही अर्थ है; अन्यथा यदि विद्वान के अनुसार मूल मामले

में इस्लाम की पवित्रता का उल्लंघन नहीं था, तो 13 अगस्त की घटना, जो केवल कानून तोड़ने पर आधारित थी, उसे इस्लाम की पवित्रता का उल्लंघन नहीं बना देती। गृहयुद्ध आदि में कितने मुसलमान पकड़े जाते हैं और सजा पाते हैं? कोई भी इसे इस्लाम की पवित्रता का उल्लंघन नहीं मानता क्योंकि मूल मामला इस्लाम की पवित्रता का नहीं था। विद्वान का यह कथन याद रखना चाहिए क्योंकि उनकी कार्यवाही का परिणाम उनके अपने ही मुँह से खुलता है। हम अल्लाह से क्षमा और कुशलता माँगते हैं।

(25) फिर ऐसा नहीं है कि विद्वान उस समय विवशता की स्थिति में थे कि वे "सिवाय उसके जिसे विवश किया जाए जबकि उसका दिल ईमान पर स्थिर हो"[1] (मगर जो मजबूर किया जाए और उसका दिल ईमान पर जमा हुआ हो - त) से लाभ उठा सकें। वे अभी-अभी पहली युक्ति पेश कर चुके थे और अधिक के लिए स्पष्ट उत्तर दे चुके थे। पूर्वोक्त व्याख्यान में है: 'मैंने साफ़-साफ़ कह दिया कि धार्मिक आदेशों में कोई...'

[1] अल-क़ुरान अल-करीम 16/106

تدبیرِ اول کو بقولِ ضعیف کہا تھا تو اس کے لئے کوئی ضعیف روایت بھی نہیں محض باطل وایجادِ بندہ ہے تدبیر اول کو مخلص کے طور پر کہا تھا تو یہ مخلص بھی نہیں بلکہ مجلس ہے یعنی مسجد کو ہتکِ حرمت کے لئے پھنسانا۔ اور تقریر میں اقرار ہے کہ میں نے یہ صورت پیش کی۔ یہاں ہمارے استفسارِ دوم کا جواب کھلا، ایسی باطل و حرام و ہتکِ اسلام صورت اگر ادھر سے پیش ہوتی اور عالمِ جبر واکراہ تام اسے تسلیم کرلیتا تو شرعاً سخت کبیرہ عظیمہ شدید ہ کا مرتکب تھانہ کہ خود اپنی تجویز سے ایسی صورت نکالنا اور اسے پیش کرنا اس پر منظوری لینا اس کی شناعت کا کیا اندازہ ہو ، نسأل اللہ العفو والعافیۃ۔

(۲۳) پھر یہ نہیں کہ عالم نے اس وقت کم علمی یا نا فہمی سے اس صورت کا باطل و خلاف شرع ہونا نہ سمجھا نادانی سے اس وقت مجوز ہو بیٹھا نہیں نہیں بلکہ اس وقت بھی حکم شرعی معلوم تھا تقریر مذکور میں اس تجویز کے پیش کرنے سے پہلے کا بیان ہے کہ مسجد کے دیکھنے اور وہاں کے احوال سننے سے تسلیم کر لینا پڑا کہ جزو متنازعہ جزوِ مسجد ہے اس کے بعد مجھے مخلص نکالنا بہت دشوار ہو گیا میں ہرگز کسی طرح یہ نہیں کہہ سکتا کہ مسلمانوں کو کسی جزوِ مسجد کو کسی دوسرے مصرف میں لانا جائز ہے تو دیدہ و دانستہ ارتکاب ہوا۔

(۲۴) پھر یہی نہیں کہ اسے صرف ابتدائی درجہ کا حرام جانا ہو بلکہ وہیں تصریح ہے کہ میں یقین کرتا ہوں کہ اس جزو کو اصل مسئلہ سے زیادہ اس کے طرزِ انہدام نے اہم کر دیا اور یہ واقعہ ہائلہ ۱۳ اگست نے تو احترامِ اسلام کا سوال پیدا کردیا اور شعارِ اسلام کے ہتک ہونے میں کسی کو بھی شبہ نہ رہا۔ یا رب یہاں تک جان کر پھر ہتکِ اسلام کی آپ تجویز پیش کرنے کو کیا سمجھنا چاہئے

فانا للہ وانا الیہ راجعون اس قولِ عالم کے معنی یہ ہیں کہ ہتکِ حرمتِ مسجد ضرور ہتکِ شعارِ اسلام ہے خصوصاً حکومت کہ اس کا ہتکِ حرمتِ اسلام ہونا خود ہی واضح تر ہے جسے واقعہ ۱۳ اگست نے سب پر ظاہر کر دیا۔ اس عبارتِ عالم کا یہ مطلب ہے ورنہ اگر عالم کے نزدیک اصل معاملہ میں ہتکِ حرمتِ اسلام نہ تھی تو واقعہ ۱۳ اگست کہ محض بر بنائے قانون شکنی تھا اسے ہتکِ حرمتِ اسلام نہ کر دیتا۔ خانہ جنگی وغیرہ میں کتنے مسلمان ماخوذ و سزا یاب ہوتے ہیں اسے کوئی ہتکِ حرمتِ اسلام نہیں سمجھتا کہ اصل معاملہ حرمتِ اسلام کا نہ تھا۔ عالم کا یہ قول یاد رکھنا چاہئے کہ خود اس کے منہ اس کی کارروائی کا حاصل کھلتا ہے نسأل اللہ العفو والعافیۃ۔

(۲۵) پھر یہ نہیں کہ عالم اس وقت حالتِ اکراہ میں ہو کہ "إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ"[۱] (مگر جو مجبور کیا جائے اور اس کا دل ایمان پر جما ہوا ہوت) سے فائدہ لے سکے وہ ابھی ابھی تدبیر اول پیش کر کے زیادہ کے لئے صاف جواب دے چکا تھا تقریر مذکور میں ہے: میں نے صاف صاف کہہ دیا کہ احکامِ مذہبی میں کوئی

۱ القرآن الکریم ۱۶/ ۱۰۶

...cannot interfere at all. In reality, just as that portion was taken, it should be returned. This is the ultimate proposed form of compromise. If there is still no agreement, then the authorities have the power; I cannot do more than this. Our learned questioner described this statement of the scholar in the answer to the seventh inquiry as follows: During the conversation, he clearly said that my job is to state the ruling; it is a matter of the House of God, not my house. It should be as He wishes and His command should be followed, not as I or you wish. Scholars should be gathered, and whatever provides reassurance to the Muslims should be done. All these were words of truth. After saying them, why was there such a severe deviation from the truth towards injustice? If the members did not agree, it was obligatory to end it right there. Neither would blame remain on the scholar, nor would this complicated situation arise in the matter. But destiny intervened, and that which should not have happened from the scholar, did happen. There is no power or might except with Allah, the Most High, the Supreme.

(26) Then, an even more severe oppression than this is that this religiously forbidden act was called desirable, extremely joyful, a cause for reassurance and peace of mind for Muslims, and even better than the form of a Sharia ruling. Its day was called a golden day in Islamic history. By insulting the symbols of Islam themselves, it was called the preservation of Islamic respect. These matters are extremely harsh. We ask Allah for forgiveness and safety.

(27) Then, this severe harm did not remain limited but spread to the general Muslim masses. Relying on this very scholar, they considered the forbidden as permissible, mourning as joy, and the desecration of Islam as respect for Islam.

(28) These reasons made the tangle of the matter very difficult. That mere verbal statement—that Muslims will not have reassurance and will continue to strive at every opportunity—was purely for the sake of saying and was rendered incorrect. When a patient considers their illness as a cure, then the desire for treatment is madness.

(29) Then, it did not stop there, but it became a precedent forever. A proposal devised by an Islamic scholar, who was considered a national leader and virtually the representative of all the Muslims of India; a proposal presented by him, then approved by the Governor-General, then expressions of joy and happiness over it in all Islamic circles; then the scholar calling it a golden day in Islamic history and

instead of respect for Islam, calling it a cause for peace of mind, reassurance, and extreme joy—all this made it a definitive rule (like a line carved in stone). The collision of mosques with roads, railways, and canals is neither a new thing nor ever final, as mentioned in the reply to the address itself. But how reassuring were those words of the Government: that the Government will always strive to resolve the disputed issue in a way that is satisfactory for all concerned persons. These actions of the scholar and the public gave them so many bad meanings. By their clamor, meetings, and abundance of illuminations, they showed that this situation...

...कुछ दख़ल नहीं दे सकता। हक़ीक़त में जिस तरह वह हिस्सा लिया गया है उसी तरह वापस किया जाए, यह निहायत तन्ज़ुल (समझौते) की सूरत तजवीज़ शुदा है। अगर इस पर भी रजामंदी नहीं होती, तो फिर हुक्काम को अख्तियार है, मैं इससे ज़्यादा कुछ नहीं कर सकता हूँ। आलिम (विद्वान) की इस तक़रीर को हमारे साइल फ़ाज़िल ने सातवें इस्तिफ़सार (पूछताछ) के जवाब में यूँ बयान किया: गुफ़्तगू के दौरान उसने साफ़ कह दिया कि मेरा काम मसला बता देने का है; यह ख़ुदा के घर का मामला है, मेरा घर नहीं है। जिस तरह वह चाहे और उसका हुक्म होना चाहिए न कि जिस तरह मैं या आप चाहूँ। उलेमा को जमा करना चाहिए, मुसलमानों को जिससे इत्मीनान हो वह करना चाहिए। ये तमाम कलमात हक़ थे। इन्हें कहकर फिर हक़ से ऐसे शदीद नाहक़ की तरफ़ अदूली (विचलन) क्यों हुआ? मेम्बर अगर न मानते, तो इतने ही पर ख़त्म करना फ़र्ज़ था। न आलिम पर इल्ज़ाम रहता न मामला में यह सख़्त पेच पड़ता। मगर मशियत आड़े आई और आलिम से जो न होना था हुआ, वला हौल वला कुव्वता इल्ला बिल्लाहिल अलीयिल अज़ीम।

(26) फिर इससे भी अशुद (कठोर) ज़ुल्म यह कि इस हरामे शरअ (शरिया में वर्जित कार्य) को हस्बे दिलख़्वाह और निहायत मुसर्रत ख़ैज़ व मूजिबे इत्मीनान व दिलजमी-ए-मुसलमानान और मसला-ए-शरईया की सूरत से भी बेहतर और उसके दिन को इस्लामी तारीख़ का ज़र्रों दिन कहा गया और ख़ुद शआरे इस्लाम की हतक बताकर बका-ए-एहतरामे इस्लाम कहा। ये बातें बहुत सख़्त तर हैं, नसअलुल्लाहुल अफ़वा वल आफ़ियाह।

(27) फिर इसका यह शदीद ज़रर क़ासिर न रहा बल्कि आम अवामे मुस्लिमीन तक मुतअद्दी (प्रसारित) हुआ। उन्होंने इसी आलिम के भरोसे हराम को हलाल, मातम को मुसर्रत और हतके हुरमते इस्लाम को इस्लाम का एहतराम समझा।

(28) इन वजूह (कारणों) ने मामला की गुत्थी बहुत कड़ी कर दी और इस कोरे ज़बानी बयान को कि मुसलमानों को इत्मीनान न होगा, मौक़ा-मौक़ा कोशां रहेंगे, कि महज़ बराये गुफ़्तन (कहने के लिए) था, हर्फ़े ग़लत कर दिया। मरीज़ जब मर्ज़ को शिफ़ा समझे, फिर हवसे इलाज जुनूँ है।

(29) फिर इतने ही पर बस नहीं बल्कि वह हमेशा के लिए नज़ीर (मिसाल) हो गया। एक इस्लामी आलिम, जिसे कौमी लीडर और गोया तमाम मुसलमानाने हिन्द का वकील समझा गया, उसकी ईजाद की हुई तजवीज़, उसकी पेश की हुई तजवीज़, फिर गवर्नर जनरल की मंज़ूर शुदा, फिर तमाम

इस्लामी हलक़ों में इस पर इज़हारे मुसर्रत व ख़ुशी, फिर आलिम का उसे इस्लामी तारीख़ में ज़र्रीं दिन और बजाए एहतरामे इस्लाम और मूजिबे दिलजमी व इत्मीनान व निहायत मुसर्रत ख़ैज़ कहना उसे पत्थर की लकीर कर गया। मस्जिदों का सड़कों, रेलों, नहरों से तसादुम (टकराव) न कोई नई बात है न कभी मुन्तही (अंतिम) जैसा कि ख़ुद जवाब एड्रेस में मज़कूर है। मगर उस पर कितने इत्मीनान बख़्श वह अल्फ़ाज़ गवर्नमेंट के थे कि गवर्नमेंट हमेशा कोशिश करेगी कि मसला-ए-मुतनाज़ा को इस तौर पर हल करे जो तमाम अश्ख़ासे मुतअल्लका के लिए क़ाबिले इत्मीनान हो। आलिम और अवाम की इन कारवाइयों ने उन्हें कितने ही बुरे मायनों की तरफ़ फेर दिया। उन्होंने चीख़ व पुकार और जलसों रोशनियों की भरमार से बता दिया कि यह सूरत...

کچھ دخل نہیں دے سکتا حقیقۃً جس طرح وہ حصہ لیا گیا ہے اسی طرح واپس کیا جائے نہایت تنزل صورت مجوزہ ہے اگر اس پر بھی رضامندی نہیں ہوتی پھر حکام کو اختیار ہے میں اس سے زیادہ کچھ نہیں کر سکتا ہوں۔ عالم کی اس تقریر کو ہمارے سائل فاضل نے جواب استفسار ہفتم میں یوں بیان کیا: گفتگو کے اثناء میں اس نے صاف کہہ دیا کہ میرا کام مسئلہ بتا دینے کا ہے خدا کے گھر کا معاملہ ہے میرا گھر نہیں ہے جس طرح وہ چاہے اور اس کا حکم ہونا چاہئے نہ کہ جس طرح میں یا آپ چاہوں علماء کو جمع کرنا چاہئے مسلمانوں کو جس سے اطمینان ہو وہ کرنا چاہئے۔ یہ تمام کلمات حق تھے انہیں کہہ کر پھر حق سے ایسے شدید ناحق کی طرف عدول کیوں ہوا ممبر اگر نہ مانتے اتنے ہی پر ختم کرنا فرض تھا، نہ عالم پر الزام رہتا نہ معاملہ میں یہ سخت پیچ پڑتا، مگر مشیت آڑے آئی اور عالم سے جو نہ ہونا تھا ہوا، ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔ (۲۶) پھر اس سے بھی اشد ظلم یہ کہ اس حرام شرع کو حسب دلخواہ اور نہایت مسرت خیز و موجب اطمینان و دلجمعی مسلمانان اور مسئلہ شرعیہ کی صورت سے بھی بہتر اور اس کے دن کو اسلامی تاریخ کا زریں دن کہا گیا اور خود شعار اسلام کا ہتک بتا کر بقائے احترام اسلام کہا یہ باتیں بہت سخت تر ہیں نسأل اللہ العفو والعافیۃ۔ (۲۷) پھر اس کا یہ شدید ضرر قاصر نہ رہا بلکہ عام عوام مسلمین تک متعدی ہوا انہوں نے اس عالم ہی کے بھروسے حرام کو حلال، ماتم کو مسرت، ہتک حرمت اسلام کو اسلام کا احترام سمجھا۔ (۲۸) ان وجوہ نے معاملہ کی گھتی بہت کڑی کردی اور اس نرے زبانی بیان کو کہ مسلمانوں کو اطمینان نہ ہوگا موقع موقع کوشاں رہیں گے، کہ محض برائے گفتن تھا حرف غلط کردیا مریض جب مرض کو شفا سمجھے پھر ہوس علاج جنون ہے۔ (۲۹) پھر اتنے ہی پر بس نہیں بلکہ وہ ہمیشہ کے لئے نظیر ہو گیا اسلامی عالم جسے قومی لیڈر

اور گویا تمام مسلمانان ہند کا وکیل سمجھا گیا اس کی ایجاد کی ہوئی تجویز اس کی پیش کی ہوئی تجویز، پھر گورنر جنرل کی منظور، پھر تمام اسلامی حلقوں میں اس پر اظہار مسرت و خوشی، پھر عالم کا اسے اسلامی تاریخ میں زریں دن اور بجائے احترام اسلام اور موجب دلجمعی و اطمینان و نہایت مسرت خیز کہنا اسے پتھر کی لکیر کر گیا، مسجدوں کا سڑکوں، ریلوں، نہروں سے تصادم نہ کوئی نئی بات نہ کبھی منتہی جیسا کہ خود جواب ایڈریس میں مذکور ہے مگر اس پر کتنے اطمینان بخش وہ الفاظ گورنمنٹ تھے کہ گورنمنٹ ہمیشہ کوشش کرے گی کہ مسئلہ متنازعہ کو اس طور پر حل کرے جو تمام اشخاص متعلقہ کے لئے قابل اطمینان ہو۔ عالم اور عوام کی ان کارروائیوں نے انہیں کتنے ہی برے معنی کی طرف پھیر دیا، انہوں نے چیخ و پکار اور جلسوں روشنیوں کی بھر مار سے بتا دیا کہ یہ صورت

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

It is highly satisfactory for us that when a conflict arises, tear down the mosques, suspend them in the air, and let roads and railways run underneath. Thus, the problem will be solved in a way that is satisfactory for all concerned parties. Does any scholar or the common public have the face to complain or seek recourse now? Would it not be said to them: "Use your common sense; this is the very joyous day, a source of satisfaction and respect for Islam and a golden day in Islamic history, which you yourself proposed and got approved."

(30) Furthermore, it's not just a precedent; rather, the law for houses of worship being drafted has sufficient material. This very clause will suffice for the respect of mosques: that keeping them on the ground is not respectful; instead, they should be lifted onto roofs higher than heads. And whatever they want can be built on the actual mosque ground. Where will scholars and the masses find a defense against this favorite clause of their own proposing? Alas, this severe insult to Islam is at the hands of the sons of Islam themselves. To Allah we belong and to Him we shall return. From this, it becomes clear that these reassurances—that a final law for the protection of houses of worship has been decreed, which according to the member's clarification, is expected to favor Muslims regarding this disputed part as well, and it was stated that at first glance the verdict includes a peremptory order that respect for Islamic injunctions must be considered in every way during its construction—all hold no more value than goose grease (worthless). Let it be that a law must be made, let it be that a peremptory order was issued, but you have already defined respect; what we call respect for Islam, you have already called the desecration of Islam's sanctity with your own mouth. Go ahead, get the law made on this very basis, and consider the peremptory order in relation to it.

Verse: Do not seek a cure for what you have done yourself. (There is no cure for one's own actions.)

O Lord! Why twist meanings yourself and try to appease the public with empty words?

(31) [Refutation of 'the excuse being worse than the sin'] Listen to an even stranger excuse, worse than the sin. In the aforementioned speech it says: "I considered it even better than my proposed form (i.e., the disapproval of the first plan) because through municipal rules it's possible we might get a better opportunity for it." To propose and get approved such a forbidden act and insult to Islam from one's own

mouth, and to make the vague hope of the municipality giving it back to us a cause for not just proposing but praising the act, is a strange understanding, rather a 'fresh Sharia'. Is this municipality, as is said and stated in correspondence and discipleship etc., not the same one that disregarded the majority opinion and gave a verdict against the mosque?

फतावा रिज़विया (खण्ड १६)

हमारे लिए अत्यंत संतोषजनक है कि जब टकराव हो, तो मस्जिदों को तोड़कर हवा में कर दो और नीचे सड़कें और रेलें न दौड़ाओ, बस समस्या इस तरह हल हो जाएगी जो सभी संबंधित व्यक्तियों के लिए संतोषजनक हो। क्या किसी विद्वान या आम जनता के पास अब शिकायत करने या कानूनी चाराजोई का मुंह बचा है? क्या उनसे यह नहीं कहा जाएगा कि अक्ल के नाखून लो, यही तो वह अत्यंत हर्षकारी और संतोष तथा इस्लाम के सम्मान का कारण और इस्लामी इतिहास का स्वर्णिम दिन है जिसे आपने स्वयं पेश करके मंजूर करवाया है।

(30) फिर यह केवल एक मिसाल ही नहीं, बल्कि पूजा स्थलों के लिए जो कानून बनाया जाना बताया जा रहा है, उसमें इसके लिए पर्याप्त सामग्री है। मस्जिदों के सम्मान के लिए यही धारा पर्याप्त होगी कि उन्हें जमीन पर रखना कोई अदब (सम्मान) नहीं है, बल्कि छतों पर उठाकर सिरों से ऊंचा कर दिया जाए और असल मस्जिद यानी जमीन पर जो चाहें बनाएं। विद्वान और आम जनता अपनी ही पेश की हुई इस पसंदीदा धारा का बचाव कहाँ से लाएंगे? अफसोस है कि इस्लाम का यह घोर अपमान स्वयं इस्लाम के बेटों के हाथों हुआ। हम अल्लाह के ही हैं और उसी की ओर लौटकर जाने वाले हैं। यहीं से स्पष्ट हुआ कि ये जो बहलावे दिए जाते हैं कि पूजा स्थलों के संरक्षण का एक अंतिम कानून बनाया जाना तय पाया गया है, जिससे सदस्य के स्पष्टीकरण के अनुसार इस विवादित हिस्से के बारे में भी मुसलमानों के पक्ष में होने की उम्मीद है, और फैसले पर एक नज़र में यह ताकीदी (अनिवार्य) हुक्म सुनाया जाना बताया गया कि इसके निर्माण में इस्लामी आदेशों के सम्मान का हर तरह से ध्यान रखा जाना चाहिए। ये सब बातें बिल्कुल बेअसर और बेमानी हैं। माना कि कानून ज़रूर बने, माना कि ताकीदी हुक्म बेशक हुआ, मगर सम्मान के मायने तो आपने बता दिए कि जिसे हम इस्लाम का सम्मान कहते हैं, उसे आपने खुद अपने मुँह से इस्लाम की पवित्रता का अपमान कह दिया है। बस इसी पर कानून बनवा लीजिये और इसी के संदर्भ में ताकीदी हुक्म की कल्पना कीजिये।

काव्य पंक्ति: अपने किये का कोई इलाज मत चाहो। (अपने किये का कोई इलाज नहीं)

ऐ रब! खुद अर्थों को उलट देना और खाली शब्दों से जनता को बहलाना किस लिए?

(31) [पाप से भी बदतर बहाने का खंडन] पाप से भी बदतर एक और अजीब बहाना सुनिए, उपर्युक्त भाषण में है: "मैंने इसे अपने प्रस्तावित स्वरूप (अर्थात पहली योजना की नामंजूरी) से भी बेहतर समझा क्योंकि नगरपालिका (म्युनिसिपलिटी) के नियमों से यह संभव है कि हमें इसके लिए बेहतर

अवसर प्राप्त हो जाए।" ऐसे हराम और इस्लाम के अपमान को अपने मुँह से पेश करके मंजूर कराना और इस धुंधली आशा पर कि संभव है नगरपालिका हमें वापस दे दे, इसके अपराध को न केवल प्रस्तावित करना बल्कि उसकी प्रशंसा करना एक अजीब समझ, बल्कि एक 'नई शरीयत' है। क्या जैसा कि कहा जाता है और पत्राचार आदि में वर्णित है, यह वही नगरपालिका नहीं है जिसने बहुमत का भी ख्याल नहीं किया और मस्जिद के खिलाफ ही फैसला दिया?

पृष्ठ ३८८ का ६३१

ہمارے لئے نہایت قابل اطمینان ہے جب تصادم ہو مسجدیں توڑ کر ہوا پر کر دوا اور نیچے سڑکیں ریلیں نہیں دوڑادو ، بس مسئلہ اس طور پر حل ہو جائے گا جو تمام اشخاص متعلقہ کے لئے قابل اطمینان ہے ، کیا عالم اور عوام کو کوئی منہ رہا ہے کہ اس وقت کچھ شکایت کریں یا چارہ جوئی کا نام لیں ، کیا ان سے نہ کہا جائے گا کہ عقل کے ناخن لو یہ وہی تو نہایت مسرت خیز و موجب اطمینان و احترام اسلام اور اسلامی تاریخ کا زریں دن ہے جسے تم آپ پیش کرکے منظور کرا چکے ہو۔

(۳۰) پھر نری نظیر ہی نہیں بلکہ جو قانون معابد بننا بتایا جاتا ہے اس کے لئے کافی مادہ ہے احترام مساجد کو یہی دفعہ بس ہوگی کہ ان کا زمین پر رکھنا کچھ ادب نہیں بلکہ چھتوں پر اٹھا کر سروں سے اونچی کر دی جائیں اور اصل مسجد یعنی زمین پر جو چاہیں بنائیں عالم و عوام اس اپنی ہی پیش کردہ پسندیدہ دفعہ کا دفع کہاں سے لائیں گے ، افسوس کہ یہ شدید ہتک اسلام خود فرزندان اسلام کے ہاتھوں ہو انا للہ وانا الیہ راجعون ، یہیں سے ظاہر ہوا کہ یہ جو بہلاوے دئے جاتے ہیں کہ ایک مختتم قانون تحفظ معابد کا بنایا جانا قرار دلوادیا گیا ہے جس سے حسب تصریح ممبر اس متنازع فیہ حصے کا بھی مسلمانوں کو موافق ہونا متوقع ہے ، اور فیصلہ پر ایک نظر میں یہ تاکیدی حکم سنا جانا بتایا کہ اس کی تعمیر میں احکام اسلامیہ کے احترام کو ہر طرح مد نظر رکھنا چاہئے۔ سب روغن قاز کی بھی وقعت نہیں رکھتے ، مانا کہ قانون ضرور بنے ، مانا کہ تاکیدی حکم بیشک ہوا مگر احترام کے معنی تو آپ نے بتادئے کہ ہم اسے احترام اسلام کہتے ہیں جسے خود اپنے منہ سے ہتک حرمت اسلام کہہ چکے ہیں ، بس اسی پر قانون بنوالیجئے اور اسی کی نسبت تاکیدی حکم تصور کیجئے ع

خویشتن کردہ را علاج مخواہ (اپنے کئے کا کوئی علاج نہیں)

یارب ! معنی خود الٹے ٹھہرانا اور خالی لفظ پر عوام کو بہلانا کس لئے۔

(۳۱) [عذر بدتر از گناہ کے رد] طرفہ تر عذر بدتر از گناہ سنئے ، تقریر مذکور میں ہے : میں نے اسلئے اس کو اپنی صورت مجوزہ (یعنی تدبیر اول نامنظور) سے بھی بہتر خیال کیا کہ قواعد میونسپلٹی سے ممکن ہے کہ ہم کو بہتر موقع اس کے حاصل کر لینے کا ہو ۔ ایسے حرام و ہتک اسلام کو اپنے منہ پیش کرکے منظور کرانا اور اس امید موہوم کو کہ ممکن ہے میونسپلٹی ہمیں واپس دے اس کے ارتکاب کی نہ صرف تجویز بلکہ تحسین کا موجب ٹھہرانا عجیب فہم بلکہ تازہ شریعت ہے۔ کیا جیسا کہ کہا جاتا اور مراسلات کا مرید وغیرہ میں بیان ہوا ہے ، یہ میونسپلٹی وہ نہیں جس نے کثرت رائے کا بھی خیال نہ کیا اور مسجد کے خلاف ہی فیصلہ دیا۔

Fatawa Razviya, Volume 16

"A believer is not stung from the same hole twice." (Prophetic Tradition)

The special government—which government? The one that said, "I have brought a message of peace for you," the one that said, "The policy regarding religious matters remains unchanged," the one that said, "The rights of mosques will always be respected and a decision satisfactory to all Muslims will be made"—to leave that and rely on the mercy of the Municipality, to present Islamic sanctity for trampling and hope for its restoration from the octroi (Chungi), how unfortunate is that?

(32) Even if the Municipality were in favor, how misplaced is the hope that it would reverse a decision of the special government after it has been made.

(33) Even if, for the sake of argument, the Municipality gives it to you in writing that "yes, this land belongs specifically to the mosque and the octroi has no claim over it," would that revoke the final government order? That order states it is mandatory for the general public and worshippers to be authorized to use it as a road. As long as this remains, what is it that you will gain exclusively from the Municipality, by virtue of which you will be able to nullify your own confession of severe prohibition and desecration of Islam?

(34) Even if this impossible scenario were possible, to present such a prohibition and desecration of Islam for the sake of a vague hope—whose occurrence is unknown, whose time frame of ten years is unknown—by what Sharia is this permissible?

(35) The state of it being vague is such that there is no personal satisfaction in achieving it. In the speech, it is stated right next to the mentioned text: "If we don't get it, we are helpless, we will consider it just as we cannot stop the British from entering the Jama Masjid of Delhi wearing shoes." Who forced you? You come up with the proposal, you present it, you get it approved, you celebrate, and then you remain as helpless as ever. If the British walking around with shoes there is with the consent of the Muslims there, then they are also to blame. Although the blame on you is more severe, for where is the occasional visit of some Englishman at Nadra, and where is this day-and-night trampling? And if the Muslims did not give permission, then this is your own doing; how can you compare it to that?

(36) Leave everything aside; moving past all vague, doubtful hopes, even if for argument's sake it is obtained from the Municipality...

1. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Adab, Chapter: "A believer is not stung...", Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/905. Sunan al-Darimi, Chapter: "A believer is not stung...", Nashr al-Sunnah, Multan, 2/227.

फ़तावा रज़विया, खंड १६

"एक मोमिन को एक ही छेद से दो बार नहीं डसा जाता।" (हदीस)

विशेष सरकार—कौन सी सरकार? वह जिसने कहा कि "मैं तुम्हारे लिए शांति का संदेश लाया हूँ," वह जिसने कहा कि "धार्मिक मामलों के संबंध में नीति वही है, इसमें कोई बदलाव नहीं है," वह जिसने कहा कि "मस्जिदों के अधिकारों का हमेशा ध्यान रखा जाएगा और सभी मुसलमानों के लिए संतोषजनक निर्णय लिया जाएगा"—उसे छोड़कर नगर पालिका (म्यूनिसिपैलिटी) की दया पर भरोसा करना, इस्लाम की मर्यादा को कुचलने के लिए खुद पेश करना और उसके समाधान की उम्मीद चुंगी (ऑक्ट्रॉय) से रखना, यह कितनी बड़ी बदकिस्मती है।

(३२) यदि नगर पालिका पक्ष में भी होती, तो विशेष सरकार के निर्णय के बाद उससे उसे पलटने की उम्मीद करना कितनी गलत उम्मीद है।

(३३) मान लीजिए, यदि नगर पालिका आपको लिखित में दे भी दे कि "हाँ, यह ज़मीन विशेष रूप से मस्जिद की है और चुंगी का इस पर कोई दावा नहीं है," तो क्या वह सरकार के उस अंतिम आदेश को रद्द कर देगी? वह आदेश कहता है कि यह अनिवार्य है कि आम जनता और नमाज़ी इसे सड़क के रूप में उपयोग करने के पात्र हों। और जब तक यह बना रहेगा, वह क्या चीज़ है जिसे आप नगर पालिका से विशेष रूप से प्राप्त कर लेंगे, जिसके कारण आप इस्लाम की घोर वर्जना और अपमान के अपने इस इकरार को समाप्त कर सकेंगे?

(३४) यदि यह असंभव बात मान भी ली जाए, तो एक धुंधली उम्मीद के लिए—जिसका न तो होना निश्चित है और न ही दस साल की अवधि का पता है—इस समय ऐसे हराम और इस्लाम के अपमान को पेश करना किस शरीयत ने जायज़ किया है?

(३५) धुंधली होने की स्थिति यह है कि इसे प्राप्त करने पर स्वयं को भी संतोष नहीं है। भाषण में उक्त इबारत के साथ ही लिखा है: "अगर न मिला तो हम मजबूर हैं, हम वैसा ही मानेंगे जैसा कि इस समय दिल्ली की जामा मस्जिद में अंग्रेजों को जूता पहनकर आने से नहीं रोक सकते।" मजबूर किसने किया? आप प्रस्ताव निकालें, आप पेश करें, आप मंज़ूर करवाएं, आप खुशियां मनाएं, और फिर मजबूर के मजबूर। अंग्रेजों का जूता पहनकर घूमना अगर वहां के मुसलमानों की खुशी से है तो उन पर भी आरोप है। हालांकि आप पर आरोप अधिक गंभीर है कि कहाँ नादरा में कभी-कभार किसी

अंग्रेज का आना और कहाँ यह रात-दिन की पामाली? और अगर मुसलमानों ने इसकी अनुमति नहीं दी, तो यह आपकी अपनी करनी है, इस पर उसका कयास कैसा!

(३६) सब जाने दीजिए; उम्मीद, वहम और संदेह सबको पार कर, मान लीजिए कि नगर पालिका से इसका अधिकार प्राप्त कर लिया जाए...

1. सहीह अल-बुखारी, किताब अल-अदब, अध्याय: "एक मोमिन को डसा नहीं जाता...", कदीमी कुतुब खाना, कराची, २/९०५। सुनन अल-दारिमी, अध्याय: "एक मोमिन को डसा नहीं जाता...", नश्र अल-सुन्ना, मुल्तान, २/२२७।

पृष्ठ ३८९/६३१

لا یلدغ المؤمن من جحر واحد مرتین۔ 1 مومن ایک سوراخ سے دو بار نہیں ڈسا جاتا (ت) خاص گورنمنٹ، کون گورنمنٹ، وہ وہ جس نے کہا میں تمہارے لئے پیام امن لایا ہوں وہ وہ جس نے کہا مذہبی باتوں کے متعلق وہی پالیسی ہے اس میں کوئی تغیر نہیں، وہ وہ جس نے کہا حقوق مساجد کا ہمیشہ لحاظ رکھا جائیگا اور سب مسلمانوں کے اطمینان کے قابل فیصلہ کیا جائے گا اسے چھوڑ کر میونسپلٹی کی رحمت پر بھروسا کرنا وہاں اپنے منہ حرمت اسلامیہ کو پامالی کے لئے خود پیش کرنا اور اس کے ازالہ کی امید چونگی سے رکھنا کس درجہ بد قسمتی ہے۔

(۳۲) میونسپلٹی اگر موافق بھی ہوتی تو فیصلہ خاص گورنمنٹ کے بعد اس سے نقض کی امید کتنی غلط امید ہے۔

(۳۳) بفرض غلط اگر میونسپلٹی آپ کو لکھ بھی دے کہ ہاں یہ زمین خاص مسجد کی ہے چونگی کا اس پر کچھ دعوی نہیں تو کیا وہ اس حکم حتمی گورنمنٹ کو بھی منسوخ کردے گی کہ یہ ضرور ہے کہ عام پبلک اور نمازی اسے بطور سڑک کے استعمال کرنے کے مجاز ہوں اور جب یہ برقرار رہا تو وہ کیا ہے جسے آپ میونسپلٹی سے خاص کرلیں گے جس کے سبب اس اپنے اقرار اشد حرام و ہتک اسلام کو زائل کرلیں گے۔

(۳۴) بفرض باطل یہ بھی ممکن سہی تو ایک امید موہوم کے لئے جس کا نہ وقوع معلوم نہ سال دس سال مدت معلوم، اس وقت ایسا حرام و ہتک اسلام کو ہتک کے لئے خود پیش کرنا کس شریعت نے جائز کیا ہے۔

(۳۵) موہوم ہونے کی یہ حالت ہے کہ خود بھی اس کے حصول پر اطمینان نہیں تقریر میں عبارت مذکورہ کے متصل ہے اگر نہ ملا تو ہم مجبور ہیں ویسا ہی تصور کرینگے جیسا کہ اس وقت دہلی کی جامع مسجد میں انگریزوں کو جوتا پہنے آنے سے روک نہیں سکتے مجبور کس نے کیا، آپ تجویز نکالو، آپ پیش کرو، آپ منظور کراؤ، آپ خوشیاں مناؤ، اور پھر مجبور کے مجبور۔

انگریزوں کا جوتا پہنے پھرنا اگر وہاں کے مسلمانوں کی خوشی سے ہے تو ان پر بھی الزام ہے اگر چہ آپ پر اشد ہے کہ کہاں ناڈرا گاہے ماہے کسی انگریز کا آنا اور کہاں یہ شبانہ روز کی پامالی، گور یڈ متالی، اور اگر مسلمانوں نے اس کی اجازت نہ دی تو یہ آپ کی تو خود کردہ ہے اس کا اس پر قیاس کیسا !

(۳۶) سب جانے دیجئے امید و موہوم و مظنون سب سے گزر کر بفرض محال میونسپلٹی سے اس کا استحصال

1 صحیح البخاری کتاب الادب باب لا یلدغ المؤمن الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۹۰۵ ، سنن الدارمی باب لا یلدغ المومن من جحر مرتین نشر السنة ملتان ۲ / ۲۲۷

Fatwa-e-Razvia Volume Sixteen (16)

...and consider the total cessation of use as definitive and certain, then how was the objection removed? Can any sin become permissible when its cessation after a certain time is certain? In this way, wine and adultery would also become permissible, because neither they are permanent nor continuous forever; and there is no power or might except with Allah, the High, the Great. This is that discourse "A Glance at the Kanpur Mosque Decision" on which the common people have such trust and pride, and I seek forgiveness from Allah, the Magnificent.

Praise be to Allah, in response to the previous inquiry, these thirty-six observations are sufficient and ample, in which there are even fifteen observations on "A Glance at this Decision". Not only this, but sufficient light has been shed on the aspects of the issue and the judgment, after which, God willing, a wise person will no longer need more to distinguish between truth and falsehood. The status of the remaining inquiries has also been revealed from here, therefore, writing a few summary words on them, let's conclude the discourse, and with Allah is the guidance.

Regarding the response to the third inquiry:

The refutation of its every sentence has passed above. The government itself desired a settlement; it did very well. But in the settlement, this proposal—which by the scholar's own admission is prohibited and undoubtedly a violation of the sanctity of Islam—the scholar himself presented it, which was very bad. Then he called it extremely joyful, a golden day, etc., etc., which was even worse.

(37) [The comparison of what this proposal gave and what it took]: It's not that they wanted to release the prisoners without any counter-condition. In the reply to the address, there isn't even a hint of any competition. In an English newspaper of Lucknow, it's mentioned that they were released unconditionally. It's possible that a condition was mentioned in mutual private conversations. Now the question is, what was that condition and was it equal in value to the reward or was it very costly? Our learned questioner's statement is that rather, it was made conditional that Muslims would not pursue cases in the future, meaning they would withdraw from the mosque land (see our statements Nos. 7 to 20) and not build a structure of exactly that kind on the mosque land—meaning one by which it would remain protected for the mosque and could not be used for road work. Otherwise, there is no meaning to discussing any specific form of construction. Thus, the outcome of the condition was the annulment of the mosque's status as a mosque, the use of its land for the road,

and the abolition and desecration of its sanctity. By adhering to this, the scholar came up with this final, unfortunate proposal which was accepted and became a precedent, and which sold off the sanctity of all the mosques of India forever. Now compare this with the reward, i.e., the release of the accused. The imprisonment of specific individuals was a specific harm, and that too physical, and that too temporary; whereas the desecration of mosques, the annulment of mosque status, and presenting it oneself, then getting it approved, then expressing satisfaction and joy over it, making it a precedent forever—how severe a general harm it was! And that too religious, and that too continuous. This is what the scholar himself had said...

फतवा-ए-रज़विया जिल्द सोलह (16)

...और इस्तेमाल के पूरी तरह खत्म हो जाने को निश्चित और यकीनी मान लीजिये, फिर आरोप कैसे दूर हुआ? क्या कोई गुनाह हलाल हो सकता है जब एक समय के बाद उसका खत्म होना निश्चित हो? इस तरह तो शराब और व्यभिचार भी हलाल हो जाएँगे, क्योंकि न वे हमेशा के लिए स्थिर हैं न निरंतर; और अल्लाह के सिवा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है, जो सर्वोच्च और महान है। यह है वह लेख "कानपुर मस्जिद के फैसले पर एक नज़र" जिस पर आम लोगों को इतना भरोसा और गर्व है, और मैं अल्लाह से क्षमा माँगता हूँ।

अल्हम्दुलिल्लाह, पिछले सवाल के जवाब में ये छत्तीस टिप्पणियाँ पर्याप्त और काफी हैं, जिनमें इस फैसले पर "एक नज़र" पर भी पंद्रह टिप्पणियाँ हो गई हैं। न केवल इतना, बल्कि मसले और फैसले के पहलुओं पर पर्याप्त रोशनी डाल दी गई है, जिसके बाद इंशाअल्लाह एक बुद्धिमान व्यक्ति को सत्य और असत्य के बीच अंतर करने के लिए और अधिक की आवश्यकता नहीं रही। बाकी सवालों का हाल भी यहीं से खुल गया, इसलिए उन पर संक्षेप में दो-चार शब्द लिखकर बात पूरी करते हैं, और अल्लाह की ही तौफीक से है।

तीसरे प्रश्न के उत्तर से संबंधित:

इसके एक-एक वाक्य का खंडन ऊपर हो चुका है। सरकार ने खुद समझौते की इच्छा जताई, बहुत अच्छा किया। लेकिन समझौते में यह प्रस्ताव—जो खुद विद्वान (आलिम) के स्वीकार करने से हराम और निस्संदेह इस्लाम की गरिमा का अपमान है—आलिम ने खुद ही पेश किया, बहुत बुरा किया। फिर इसे अत्यंत हर्षजनक, सुनहरा दिन आदि आदि कहा, जो और भी बुरा किया।

(37) [इस प्रस्ताव ने क्या दिया और क्या लिया इसका तुलना]: ऐसा नहीं कि वे कैदियों को बिना किसी शर्त के छोड़ना चाहते थे। पते के जवाब में किसी शर्त का संकेत तक नहीं है। लखनऊ के एक अंग्रेजी अखबार में है कि बिना शर्त छोड़ दिया गया। संभव है कि आपस की गुप्त बातचीत में शर्त का जिक्र आया हो। अब सवाल यह है कि वह शर्त क्या थी और क्या वह इनाम के साथ समान मूल्य की थी या बहुत महँगी? हमारे विद्वान प्रश्नकर्ता का बयान है कि बल्कि इसे शर्त बनाया गया कि मुसलमान भविष्य में मुकदमे न चलाएं यानी मस्जिद की जमीन से हाथ धो लें (देखें हमारे बयानों में नंबर 7 से 20) और मस्जिद की जमीन पर बिल्कुल उसी तरह की इमारत न बनाएं जिससे वह मस्जिद के लिए सुरक्षित रहे और सड़क के काम में न आ सके। वरना इमारत के किसी विशेष स्वरूप पर बहस का

कोई मतलब नहीं है। तो शर्त का परिणाम मस्जिद की मस्जिदियत को खत्म करना और उसकी जमीन का सड़क में इस्तेमाल और उसकी पवित्रता को खत्म करना और अपमानित करना था। इसी की पाबंदी में आलिम ने यह अंतिम दुर्भाग्यपूर्ण प्रस्ताव निकाला जो मंजूर होकर मिसाल बन गया और जिसने हमेशा के लिए भारत की सभी मस्जिदों की पवित्रता को बेच डाला। अब इसका और प्रतिफल यानी आरोपियों की रिहाई का मुकाबला कर लीजिये। खास व्यक्तियों की जेल एक विशेष नुकसान था, और वह भी शारीरिक, और वह भी अस्थायी; जबकि मस्जिदों का अपमान और मस्जिदियत को खत्म करना और उसे खुद पेश करना, फिर मंजूर कराना, फिर उस पर रजामंदी और खुशी का इजहार करके उसे हमेशा के लिए मिसाल बनाना कितना बड़ा सार्वजनिक नुकसान था! और वह भी धार्मिक और वह भी निरंतर। इसी को आलिम ने खुद कहा था...

اور مرور استعمال کا بالکلیہ زوال سب قطعی ویقینی ٹھہر الیجئے پھر الزام کیا دفع ہوا، کیا کوئی گناہ حلال ہوسکتا ہے جبکہ ایک زمانہ کے بعد اس کا زوال یقینی ہو ، یوں تو شراب وزنا بھی حلال ہو جائیں گے کہ ہمیشہ کے لئے نہ وہ مستقر نہ یہ مستمر، ولاحول ولاقوۃ الا باللہ العلی العظیم۔ یہ ہے وہ تقریر "مسجد کانپور کے فیصلہ پر ایک نظر " جس پر عوام کو وہ کچھ وثوق وہ کچھ ناز ہے واستغفر اللہ العظیم۔

الحمدللہ واستفسار پیشین کے جواب میں یہی چھتیس نظریں کافی ووانی ہیں جن میں اس فیصلہ پر ایک نظر پر بھی پندرہ نظریں ہوگئیں، اور نہ صرف اسی قدر بلکہ مسئلہ وفصلہ کے پہلوؤں پر کافی روشنی پڑ گئی جس کے بعد عاقل کو امتیاز حق وباطل کے لئے ان شاء اللہ العظیم زیادہ کی حاجت نہ رہی جواب باقی استفسارات کا حال بھی یہیں سے کھل گیا لہذا ان پر بالا جمال دو چار لفظ لکھ کر کلام تمام کریں وباللہ التوفیق۔

متعلق جواب استفسار سوم

اس کے فقرے فقرے کا رد اوپر گزر چکا ، گورنمنٹ نے خود خواہش تصفیہ کی ، بہت اچھا کیا، مگر تصفیہ میں یہ تجویز جو خود عالم کے اقرار سے حرام اور بلاشبہ ہتک حرمت اسلام ہے ، عالم نے آپ ہی پیش کی بہت برا کیا ، پھر اسے نہایت مسرت خیز و زریں روز وغیرہ وغیرہ کہا اور سخت برا کیا۔

(۳۷) [اس تجویز نے کیا دیا اور کیا لیا اس کا موازنہ]نہ کہ قیدیوں کو بلا مقابلہ کسی امر کے چھوڑ دینا چاہا ، جواب ایڈر لیس میں کسی مقابلہ کا اشارہ تک نہیں، لکھنو کے ایک انگریزی اخبار

میں ہے کہ بلا شرط چھوڑا گیا، ممکن ہے کہ باہم خفیہ گفتگو میں ذکر شرط آیا ہو ، اب سوال یہ ہے وہ شرط کیا تھی اور جزا کے ساتھ ہم قیمت تھی یا بہت گراں ، ہمارے سائل فاضل کا بیان ہے کہ بلکہ اس کو مشروط کیا کہ مسلمان آئندہ مقدمات نہ چلائیں ، یعنی زمین مسجد سے دست بردار ہو جائیں (دیکھو ہمارے بیانات میں نمبر ۷ اتا ۲۰) اور مسجد کی زمین پر بعینہ اسی طریقہ کی عمارت نہ تعمیر کریں یعنی جس سے وہ مسجد کے لئے محفوظ رہے اور سڑک کے کام میں نہ آسکے ورنہ عمارت کی کسی ہیئتِ معینہ سے بحث کے کوئی معنی نہیں تو حاصل شرط مسجد کی مسجدیت کا ابطال اور اس کی زمین کا سڑک میں استعمال اور اس کی حرمت کا اسقاط وابتذال تھا ، اسی کی پابندی سے عالم نے یہ اخیر ناشدنی تجویز نکالی جو منظور ہو کر نظیر ہوگئی اور جس نے ہمیشہ کے لئے تمام مساجد ہند کی حرمت بیچ ڈالی۔ اب اس کا اور جزا یعنی رہائی ملزمان کا موازنہ کر لیجئے خاص اشخاص کی قید ضررِ خاص تھا اور وہ بھی جسمانی اور وہ بھی منقطع اور مساجد کی بیحرمتی و ابطالِ مسجدیت اور اس کے خود پیش کرنے پھر منظور کرانے ، پھر اس پر اظہارِ رضا ومسرت سے ہمیشہ کے لئے اس کا نظیر بننا کتنا سخت ضررِ عام تھا اور وہ بھی دینی اور وہ بھی مستمر ، اسی کو عالم نے خود کہا تھا

Fatawa-e-Razvia Volume 16

...that no one remains in doubt about the desecration of the symbols of Islam. The harm to a mosque is a general harm to the place of worship of Muslims, not just to any specific individual. General harm is stronger than specific harm. Based on this is the ruling in 'Fath al-Qadir', 'Bahr al-Ra'iq', 'Durr wa Ghurar', 'Tanwir al-Absar', 'Durr al-Mukhtar', and other reliable books, that when a mosque becomes narrow and adjacent to it is a person's land etc. (when the mosque becomes narrow and there is a person's land beside it), when the mere lack of space for worshippers was considered such a significant harm, then the invalidation of the mosque's mosque-hood, the desecration and trivialization of a symbol of Islam, and that too not for just one mosque but as a continuous rule for all mosques—how severe and heinous a general harm to Muslims and harm to the soul of Islam and religion would that be? The rule of reason, tradition, custom, and Sharia was to bear specific harm to avoid general harm. It is stated in 'Ashbah wa al-Nazair':

Specific harm is borne to ward off general harm.[2] - (Specific harm can be adopted to avoid general harm. - Translator)

Here, to save a few individuals from temporary, slight specific harm, such a massive general harm and continuous, permanent injury to Islam was tolerated. Now, what can be said except "O! I wish my people knew!"[3] (If only my people would know. - Translator)

(38) Regardless of the generality or specificity of harm, finally, even the world admits that this involves desecrating the sanctity of Islam. Then which Sharia is it that makes it lawful to sacrifice mosques and trample their sanctity to free some individuals from imprisonment, and to make this trampling a continuous precedent? Zaid's father was ill and his brother had a cold. A great doctor, in whose hands Allah Almighty had placed a definite cure for these diseases, came from afar after hearing about them. And how did he come? He came saying, "I have brought the message of healing for you," and specifically mentioning both the brother and the father, said, "I will give medicine to him as well and will treat the other with full attention and complete satisfaction." Despite this, Zaid, due to his whim or the advice of some compounder, firmly believed that as long as the father is alive, medicine will not be given to the brother. Therefore, to cure the brother's cold, he killed the father. What would we call such a situation? Or if not that, just suppose the doctor himself said that and

conditioned the brother's treatment on the father's death. In this case, would the brother's...

[1] Fath al-Qadir, Kitab al-Waqf, Fasl Ikhtass al-Masjid bi-Ahkam, Maktaba Nooriya Razvia, Sukkur, 5/445; Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Waqf, Fasl fi Ahkam al-Masjid, HM Saeed Company, Karachi, 5/255; Al-Durr al-Hukkam Sharh Ghurar al-Ahkam, Kitab al-Waqf, Matba' Ahmed Kamil, 2/136. [2] Al-Ashbah wa al-Nazair, al-Fann al-Awwal, Tanbih: Specific harm is borne to ward off general harm, HM Saeed Company, Karachi, 1/121. [3] Al-Quran al-Karim, 36/26.

फतावा-ए-रजविया खंड 16

...कि इस्लाम के प्रतीकों के अपमान में किसी को कोई संदेह नहीं रहा। एक मस्जिद का नुकसान मुसलमानों के इबादतगाह का सामान्य नुकसान (ज़रर-ए-आम) है, न कि किसी विशेष व्यक्ति का। और सामान्य नुकसान विशेष नुकसान से अधिक प्रबल होता है। इसी पर आधारित 'फतह अल-क़दीर', 'बहर अल-रायिक', 'दुर्र व ग़ुरर', 'तन्वीर अल-अबसार', 'दुर्र अल-मुख्तार' और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों का यह मसला है कि जब मस्जिद तंग हो जाए और उसके बगल में किसी व्यक्ति की ज़मीन हो आदि (जब मस्जिद छोटी पड़ जाए और साथ में किसी की ज़मीन हो), जब केवल नमाज़ियों के लिए जगह की कमी को इतना बड़ा नुकसान माना गया, तो मस्जिद की मस्जिदियत को खत्म करना, इस्लाम के प्रतीक का अपमान और अनादर करना, और वह भी सिर्फ एक मस्जिद का नहीं बल्कि मस्जिदों के लिए एक निरंतर नियम के रूप में—यह मुसलमानों के लिए कितना गंभीर और जघन्य सामान्य नुकसान और इस्लाम और धर्म की आत्मा के लिए नुकसान होगा? तर्क, परंपरा, प्रथा और शरीयत का नियम तो यह था कि सामान्य नुकसान से बचने के लिए विशेष नुकसान को सहा जाए। 'अशबाह वल नज़ाइर' में है:

सामान्य नुकसान को दूर करने के लिए विशेष नुकसान सहन किया जाता है।[2] - (सामान्य नुकसान से बचने के लिए विशेष नुकसान को अपनाया जा सकता है। - तर्जुमा)

यहाँ कुछ व्यक्तियों को कुछ दिनों के मामूली विशेष नुकसान से बचाने के लिए इस्लाम को इतना बड़ा सामान्य नुकसान और निरंतर चोट पहुँचाना स्वीकार कर लिया गया। अब इसके सिवा और क्या कहा जा सकता है कि "काश! मेरी कौम जानती!"[3] (किसी तरह मेरी कौम जान जाए। - तर्जुमा)

(38) नुकसान की व्यापकता या विशेषता को छोड़ दें, तो आखिरकार दुनिया को भी यह स्वीकार है कि इसमें इस्लाम की गरिमा का अपमान है। फिर यह कौन सी शरीयत है कि कुछ लोगों को कैद से छुड़ाने के लिए मस्जिदों की बलि चढ़ाना और उनकी गरिमा को कुचलना और इस कुचलने को एक निरंतर मिसाल बनाना हलाल है? ज़ैद का पिता बीमार था और भाई को ज़ुकाम था। एक बड़ा डॉक्टर, जिसके हाथ में अल्लाह अज़्वजल ने इन बीमारियों का निश्चित इलाज रखा था, दूर से यह सुनकर आया। और आया भी कैसे, यह कहते हुए आया कि मैं तुम्हारे लिए शिफा का संदेश लाया हूँ और विशेष रूप से भाई और पिता दोनों का नाम लेकर कहा कि इसे भी दवा दूँगा और उसका भी विशेष ध्यान से पूरा संतोषजनक इलाज करूँगा। इसके बावजूद ज़ैद ने अपने वहम या किसी कंपाउंडर के

कहने पर यह बात दिल में पक्की कर ली कि जब तक पिता जीवित है, भाई को दवा नहीं दी जाएगी। इसलिए, भाई का ज़ुकाम ठीक करने के लिए पिता की हत्या कर दी। ऐसी स्थिति को क्या कहेंगे? या यदि ऐसा नहीं है, तो मान लीजिए कि डॉक्टर ने खुद ऐसा कहकर भाई के इलाज को पिता की मृत्यु पर निर्भर कर दिया। क्या इस स्थिति में भाई का...

[1] फतह अल-क़दीर, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल इख्तस अल-मस्जिद बि-अहकाम, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 5/445; बहर अल-रायिक, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल फी अहकाम अल-मस्जिद, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 5/255; अल-दुर्र अल-हुक्काम शरह ग़ुरर अल-अहकाम, किताब अल-वक़्फ़, मतबा अहमद कामिल, 2/136। [2] अल-अशबाह वल नज़ाइर, अल-फन्न अल-अव्वल, तन्बीह: सामान्य नुकसान को दूर करने के लिए विशेष नुकसान सहन किया जाता है, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/121। [3] अल-क़ुरान अल-करीम, 36/26।

पृष्ठ 391/631

کہ شعارِ اسلام کے ہتک ہونے میں کسی کو شبہ نہ رہا، ایک مسجد کا ضررِ عام مسلمانوں کی عبادت گاہ ہے، نہ کسی خاص کی، اور ضررِ عام ضررِ خاص سے اقوٰی، اسی پر مبنی ہے فتح القدیر و بحرالرائق و درر و غرر و تنویر الابصار و در مختار و غیرہا معتمداتِ اسفار کا مسئلہ کہ مسجد ضاق و بجنبہ ارض لرجل الخ ۱ (جب مسجد تنگ ہو جائے اور اس کے پہلو میں ایک شخص کی زمین ہو ت) جب صرف نمازیوں پر جگہ کی تنگی ایسا ضررِ مہم سمجھی گئی تو مسجدیت کی مسجدیت کا ابطال شعارِ اسلام کا وہ ہتک و ابتذال اور پھر نہ ایک مسجد کے بلکہ قاعدہ مستمرہ مساجد کیلئے کس درجہ اشد و اشنع ضررِ عام مسلمین و ضررِ نفس اسلام و دین ہے عقل و نقل و عرف و شرع کا قاعدہ تو وہ تھا کہ ضررِ عام سے بچنے کو ضررِ خاص کا تحمل کرتے ہیں، اشباہ والنظائر میں ہے:

یتحمل الضرر الخاص لاجل دفع الضرر العام۲ - عام ضرر سے بچنے کے لئے خاص ضرر کو اپنایا جاسکتا ہے۔ ت)

یہاں چند روزہ خفیف ضررِ خاص چند اشخاص سے بچنے کو اتنا عظیم ضررِ عام و اضرارِ اسلام مستمر و مدام گوارا کیا، اب سوا اس کے کیا کہئے کہ "یٰلَیْتَ قَوْمِی یَعْلَمُوْنَ لا"۳ (کیسی طرح میری قوم جانتی۔ ت)

(۳۸) عموم و خصوص ضرر سے قطع نظر آخر اتنا تو عالم کو بھی اقرار ہے کہ اس میں ہتکِ حرمتِ اسلام ہے پھر کون سی شریعت ہے کہ بعض اشخاص کو قید سے چھڑانے کے لئے مسجدیں بھینٹ چڑھانا اور ان کی حرمتیں پامال کرانا اور اس پامالی کو نظیر مستمر بنانا حلال ہے، زید کا

باپ بیمار تھا اور بھائی کو زکام، ایک بڑا ڈاکٹر جس کے ہاتھ میں اللہ عزوجل نے ان بیماریوں کا یقینی علاج رکھا تھا دور سے اسے سن کر آیا، اور آیا بھی کیسا، یہ کہتا آیا میں تمہارے لئے پیامِ شفا لایا ہوں اور خاص تصریحاً برادر و پدر دونوں کا نام لے کر کہا کہ اسے بھی دوا دوں گا اور اس کا بھی خاص توجہ سے پورا اطمینان بخش معالجہ کروں گا، باینہمہ زید نے اپنے وہم خواہ کسی کمپوڈر کے کہنے سے یہ خیال دل میں پکا لیا کہ باپ جب تک زندہ ہے بھائی کو دوا نہ دی جائیگی، لہذا بھائی کا زکام جانے کے لئے باپ کو قتل کر دیا، ایسی صورت کو کیا کہیں گے، یا نہ سہی یہی فرض کر لیجئے کہ ڈاکٹر نے وہ کچھ کہہ کر خود بھائی کے علاج کو باپ کی موت پر مشروط کر دیا، کیا اس صورت میں بھائی کا

۱ فتح القدیر کتاب الوقف فصل اختص المسجد بأحکام مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۴۴۵، بحر الرائق کتاب الوقف فصل فی احکام المسجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۵۵، الدر الحکام شرح غرر الاحکام کتاب الوقف مطبعہ احمد کامل ۲/ ۱۳۶ ۲ الاشباہ والنظائر الفن الاول تنبیہ یحتمل ضرر الخاص لاجل دفع ضرر العام ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۱۲۱ ۳ القرآن الکریم ۳۶/ ۲۶

Fatawa Rizvia, Volume 16

Killing the father for losing a cold is permissible [as a metaphor/idiom]. (39) The inquiry was not whether the accused were released with or without conditions, to which this answer was given. Rather, the question was what dispute remained after their freedom that the Alim (scholar) resolved, and how did he resolve it? Here too, some people, upon seeing the inquiries, said they did not understand the wisdom behind why these matters were asked. The wisdom of our second inquiry has already been explained above. The benefit of this third inquiry was that there were only two disputes here: the government's claim against the accused, and the Muslims' claim over the land. The government reconciled with the Alim. Reconciliation was not one-sided, and the release of the prisoners was not a joint act performed by both parties such that a resolution of the dispute between both sides was established. That was solely the act of the government, which it performed itself and resolved the dispute from its side. What was the second dispute after that, which was resolved from this side? Naturally, the answer was that the government released the prisoners and the Muslims left the mosque. Therefore, the learned questioner, just like with the answer to the second inquiry, avoided the third one and wrote something extra, sufficing with a vague statement that there were cases and mutual tension and dispute between the government and the Muslims, which the Alim resolved. The question was: what was the dispute and how was it resolved? The answer was that it existed and was resolved. Some people here might not understand the benefit of the inquiries, but the learned questioner understood well and fulfilled the right of caution.

Related to the answer of the fourth inquiry

Sufficient discussion about possession has taken place above, concluding that giving possession of the land was not just agreed upon, but actually occurred. (40) [Assertion of obtaining a possession card] As for the members saying they would permit construction, which legally and conventionally constitutes possession, even if the Governor General does not use the word "possession" himself. According to Sharia, every person has the right to extend a balcony or projection over a path. If it is a dead-end street (private alley), then with the permission of all the residents of that street. If it is a public thoroughfare, then with the permission of the ruler (authority). In fact, one will not be a sinner even if they extend it without the ruler's permission, although they would be liable for damages after any resistance. It is stated in Alamgiri:

If one intends to build a projection over a dead-end street, the permission of the street's residents is considered necessary. And as for whether it is permissible to build a projection over a public thoroughfare, Imam Tahawi mentioned that it is permissible and one is not a sinner before a dispute is raised.

If someone wants to make a balcony/projection in a closed street (cul-de-sac), the permission of the street residents will be valid; and can someone make a projection on a public thoroughfare? Imam Tahawi has said it is permissible and they will not be a sinner as long as no one objects; and after a dispute...

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

जुकाम खोने के लिए बाप का क़त्ल जायज़ है। (39) पूछताछ यह नहीं थी कि आरोपी शर्त पर छूटे या बिना शर्त, जिसका यह जवाब दिया गया, बल्कि सवाल यह था कि उनकी आज़ादी के बाद और क्या विवाद रह गया था जिसे आलिम ने खत्म किया और कैसे खत्म किया? यहाँ भी कुछ लोगों ने पूछताछ को देख कर कहा था कि उनकी हिकमत (तर्क) समझ में नहीं आई कि किन उद्देश्यों से ये बातें पूछी गई हैं। हमारी दूसरी पूछताछ की हिकमत ऊपर मालूम हो चुकी है, इस तीसरी का फायदा यह था कि यहाँ केवल दो ही विवाद थे: सरकार का आरोपियों पर दावा, और मुसलमानों का ज़मीन पर दावा। सरकार ने आलिम से सुलह की। सुलह एकतरफा तो थी नहीं और कैदियों की रिहाई कोई ऐसा संयुक्त कार्य नहीं था जो दोनों पक्षों ने किया हो, जिससे दोनों पक्षों के बीच विवाद का खत्म होना सिद्ध हो। वह तो अकेले सरकार का कार्य था जो उसने खुद किया और अपनी ओर से विवाद खत्म किया। इसके बाद दूसरा विवाद क्या था कि इधर से खत्म किया गया? निश्चित रूप से इसका जवाब यही था कि सरकार ने कैदियों को छोड़ा और मुसलमानों ने मस्जिद छोड़ी। इसलिए विद्वान प्रश्नकर्ता ने दूसरी पूछताछ की तरह तीसरी के जवाब से भी बचते हुए अतिरिक्त बात लिखकर उस अस्पष्ट कथन पर संतोष किया कि सरकार और मुसलमानों के बीच मुक़दमे और उसके संबंध में आपसी खिंचाव और विवाद था जिसे आलिम ने खत्म कर दिया। सवाल था विवाद क्या था और कैसे खत्म किया गया? जवाब मिला कि था और खत्म किया गया। यहाँ के कुछ लोग पूछताछ का लाभ न समझें, मगर विद्वान प्रश्नकर्ता ने अच्छी तरह समझा और अपनी सावधानी का हक़ अदा किया।

चौथी पूछताछ के जवाब के संबंध में

क़ब्ज़े के बारे में काफी चर्चा ऊपर हो चुकी है कि ज़मीन पर क़ब्ज़ा देना तय नहीं हुआ बल्कि हो गया। (40) [क़ब्ज़ा कार्ड प्राप्त करने का दावा] जहाँ तक सदस्यों के यह कहने का सवाल है कि हम इमारत की अनुमति देंगे जो कानूनी और प्रथागत रूप से क़ब्ज़ा है, भले ही गवर्नर जनरल स्वयं "क़ब्ज़ा" शब्द का उपयोग न करें। शरीयत के अनुसार, रास्ते पर छज्जा निकालने का हर व्यक्ति को अधिकार है। यदि वह बंद गली है, तो गली के सभी निवासियों की अनुमति से, और यदि वह सार्वजनिक मार्ग है, तो सुल्तान (अधिकारी) की अनुमति से। बल्कि सुल्तान की अनुमति के बिना भी निकालने से वह पापी नहीं होगा, हालांकि विरोध के बाद हर्जाना देना अनिवार्य होगा। आलमगीरी में है:

यदि कोई बंद गली में छज्जा बनाना चाहे तो गली वालों की अनुमति ज़रूरी मानी जाएगी। और क्या सार्वजनिक मार्ग पर कोई छज्जा बना सकता है? इमाम तहावी ने इसे जायज़ कहा है और जब तक कोई विवाद न खड़ा करे तब तक वह पापी नहीं होगा।

अगर कोई बंद गली में छज्जा बनाना चाहे तो गली वालों की अनुमति मान्य होगी, और क्या सार्वजनिक मार्ग पर कोई छज्जा बना सकता है? तो इमाम तहावी ने इसे जायज़ (अनुमेय) कहा है और उस समय तक पापी नहीं होगा जब तक कि कोई विवाद न करे और विवाद के बाद...

पृष्ठ 392/631

زکام کھونے کو باپ کا قتل روا ہے۔ (۳۹) استفسار یہ نہ تھا کہ ملزم شرط پر چھوٹے یا بلاشرط، جس کا یہ جواب دیا گیا، بلکہ سوال یہ تھا کہ ان کی آزادی کے بعد اور کیا منازعت رہ گئی تھی جسے عالم نے قطع کیا اور کیونکر قطع کی، یہاں بھی بعض اصحاب نے استفسارات کو دیکھ کر کہا تھا کہ ان کی حکمت سمجھ میں نہ آئی کس کس غرض سے یہ امور دریافت کئے ہیں ہمارے استفسار دوم کی حکمت اوپر معلوم ہوچکی، اس سوم کا فائدہ یہ تھا کہ یہاں دو ہی نزاعیں تھیں، گورنمنٹ کا ملزموں پر دعویٰ، مسلمانوں کا زمین پر دعویٰ۔ گورنمنٹ نے عالم سے مصالحت کی، مصالحت یک طرفہ تو تھی نہیں اور رہائی ملزمان کوئی فعل مشترک نہ تھا کہ فریقین نے کیا، اور طرفین سے قطع نزاع متحقق ہوا، وہ تو تنہا فعل گورنمنٹ تھا کہ خود ہی وہ اسے بجالائی اور اپنی طرف سے قطع نزاع کی، اس کے بعد دوسری نزاع کیا تھی کہ ادھر سے قطع کی گئی، لاجرم اس کا جواب یہی تھا کہ گورنمنٹ نے قیدی چھوڑے مسلمانوں نے مسجد چھوڑی، ولہذا سائل فاضل نے استفسار دوم کی طرح سوم کے جواب سے بھی پہلو تہی کی اور وہ زائد بات لکھ کر اس گول مبہم پر قناعت فرمائی کہ گورنمنٹ اور مسلمانوں سے مقدمات اور اس کے ضمن میں باہم کشیدگی و منازعت تھی جس کو عالم نے قطع کردیا۔ سوال تھا منازعت کیا تھی کیونکر قطع کی؟ جواب ہوا کہ تھی اور قطع کی غرض یہاں کے بعض اصحاب فائدہ استفسارات نہ سمجھیں مگر سائل فاضل نے خوب سمجھا اور اپنی احتیاط کا حق ادا کیا۔

متعلق جواب استفسار چہارم

قبضہ کی کافی بحث اوپر گزری کہ زمین پر قبضہ دینا نہ ٹھہرا بلکہ ہوا۔ (۴۰) [زعم حصولِ قبضہ کارڈ] رہا ممبروں کا کہنا ہم عمارت کی اجازت دیں گے جو قانوناً و عرفاً قبضہ ہے اگرچہ گورنر

جنرل لفظ قبضہ کو اپنی زبان سے نہ کہیں، شرعاً راستہ پر چھجا نکالنے چہتا پائے کا ہر شخص کو اختیار ہے اگر کوچہ غیر نافذہ ہو تو سب اہل کوچہ کی اجازت سے، اور شارع عام ہو تو سلطان کی اجازت سے بلکہ بلا اجازت سلطان بھی نکالنے سے گنہگار نہ ہوگا اگرچہ مزاحمت کے بعد تاوان دینا واجب ہوگا۔ عالمگیری میں ہے:

ان اراد احداث الظلة في سكة غير نافذة يعتبر فيه الاذن من اهل السكة وهل يباح احداث الظلة على طريق العامة ذكر الطحاوى انه يباح ولا ياثم قبل ان يخاصمه اگر کوئی بند گلی میں چھتہ بنانا چاہے تو گلی والوں کی اجازت معتبر ہوگی، اور کیا شارع عام پر کوئی چھتہ بنا سکتا ہے، تو امام طحاوی نے مباح کہا ہے اور اس وقت تک گنہگار نہ ہوگا جب تک کوئی مخاصمت نہ کرے اور مخاصمت کے

Fatawa Razawiyya Volume 16

[Arabic Box Text]: Afterwards, and after the dispute, it is not permissible to innovate or derive benefit, and one becomes a sinner by leaving the awning as mentioned in Al-Fusul al-Imadiyya. And it is not permissible for anyone among the residents of a non-through street (dead-end alley) to install a latrine or a water spout without the permission of all the residents of the street, whether it harms them or not. Thus it is in Al-Khulasa.

[Urdu Box Text]: Building it afterwards will not be permissible, nor will benefiting from it be allowed, and one will be a sinner for keeping it, as mentioned in Al-Fusul al-Imadiyya. And it is not permissible for anyone to throw garbage or install a drainpipe in a narrow dead-end alley without the permission of the street residents, whether it causes harm to them or not. It is stated similarly in Al-Khulasa. (T)

And perhaps in English law too, this might be possible with municipal permission; no sane person would call it possession of the land of a path or road. Why go far? In Lucknow, the abundance of roof-dwellers in the markets is heard of; according to Sharia, custom, and law, they are in no way in possession of the shops. (41) The sentence in the address's reply stating "I do not consider it of any significance whose possession the land will remain in" has been greatly misunderstood. To say the debate on possession is insignificant, i.e., useless, has two meanings: first, that it belongs to someone specific, which doesn't concern us. Second, that we will never allow any specific possession, hence the debate is useless. Although the Governor General may not use the word 'possession' in his own tongue, the first meaning is implied, whereas the intended meaning is definitely the second, which is evident right next to it in the reply address. However, it is necessary that the general public and worshippers be authorized to use it as a road, meaning public possession is necessary; the debate on exclusivity is pointless. Thus, interpreting the mention of non-possession as a non-mention of possession is an explicit fallacy or a manifest error. The designated member clearly said that this is the possession, meaning he accepted it, and that a negative statement is synonymous with a positive one. Would the scholar or any Muslim member tolerate such possession for their own home? Or is this specifically for the house of Allah (Exalted)? In short, possession was settled by the designated member's own words. No, rather he settled the issue of possession with his own tongue: that the roof is ours and the road continues on the mosque's land. There is no power or might except with Allah, the Most High, the Magnificent.

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Jinayat, Chapter Eleven on Wall Injuries, Nurani Kutub Khana Peshawar, 6/40.

फ़तावा रज़विया खंड 16

[अरबी बॉक्स पाठ]: इसके बाद और विवाद के बाद, नई चीज़ बनाना या लाभ उठाना जायज़ नहीं होगा, और उसे बाक़ी रखने से वह गुनहगार होगा, जैसा कि अल-फ़ुसूल अल-इमादिया में है। और किसी बंद गली के निवासियों में से किसी के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह गली के सभी निवासियों की अनुमति के बिना शौचालय या नाला बनाए, चाहे इससे उन्हें नुक़सान हो या न हो। अल-खुलासा में ऐसा ही है।

[उर्दू बॉक्स पाठ]: बाद में बनाना मुबाह (जायज़) नहीं होगा और न ही उससे लाभ उठाना जायज़ होगा, और इसे बाक़ी रखने से वह गुनहगार होगा, जैसा कि फ़ुसूल इमादिया में है। और किसी के लिए तंग बंद गली में कूड़ा डालना या परनाला लगाना गली वालों की अनुमति के बिना जायज़ नहीं है, चाहे गली वालों को नुक़सान हो या न हो। खुलासा में इसी तरह है। (त)

और शायद अंग्रेजी क़ानून में भी नगर पालिका की अनुमति से ऐसा संभव हो सकता है; कोई भी बुद्धिमान व्यक्ति इसे रास्ते या सड़क की ज़मीन पर कब्ज़ा नहीं कहेगा। दूर क्यों जाएँ लखनऊ में बाज़ारों में छतों पर रहने वालों की बहुतायत सुनी जाती है; शरिया, परंपरा और क़ानून के अनुसार वे किसी भी तरह से दुकानों पर कब्ज़ा नहीं किए हुए हैं। (41) एड्रेस के जवाब का वह वाक्य कि "मैं इसे कोई महत्व नहीं देता कि ज़मीन किसके कब्ज़े में रहेगी", उसे समझने में बहुत बड़ी ग़लती की गई है। कब्ज़े पर बहस को निरर्थक कहना, यानी बेकार कहना, इसके दो अर्थ हैं: पहला यह कि कब्ज़ा किसी विशेष व्यक्ति का हो, जिससे हमें कोई मतलब नहीं है। दूसरा यह कि हम किसी विशेष कब्ज़े को हरगिज़ स्वीकार नहीं करेंगे, इसलिए उसकी बहस बेकार है। हालाँकि गवर्नर जनरल अपनी ज़बान से 'कब्ज़ा' शब्द न कहें, लेकिन पहला अर्थ निकलता है, जबकि इरादा निश्चित रूप से दूसरे अर्थ में है, जो एड्रेस के जवाब में ठीक इसके साथ ही है। लेकिन यह ज़रूरी है कि आम जनता और नमाज़ी इसे सड़क के रूप में उपयोग करने के पात्र हों, यानी सार्वजनिक कब्ज़ा होना ज़रूरी है; विशिष्टता की बहस निरर्थक है। तो कब्ज़े के निषेध के उल्लेख को उल्लेख के निषेध पर आधारित करना एक स्पष्ट भ्रांति या खुली ग़लती है। मनोनीत सदस्य ने साफ़-साफ़ कह दिया कि यही कब्ज़ा है, यानी मैंने मान लिया कि नकारात्मक कथन सकारात्मक के समान है। क्या आलिम साहब या कोई मुस्लिम सदस्य अपने घर के लिए भी ऐसा कब्ज़ा बर्दाश्त करेंगे? या यह विशेष रूप से अल्लाह (अज़्वजल) के घर के लिए है? संक्षेप में, मनोनीत सदस्य की अपनी ज़बान से कब्ज़ा तय कर लिया गया। नहीं, बल्कि अपनी ही ज़बान से कब्ज़े का मामला तय कर दिया कि छत हमारी है और मस्जिद

की ज़मीन पर सड़क जारी रहेगी। अल्लाह के सिवा कोई शक्ति या बल नहीं है, जो सबसे ऊँचा और महान है।

---

1 फ़तावा हिंदिया, किताब अल-जिनायत, अध्याय 11 दीवार की चोट के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 6/40।

[عربی عبارت]: احد وبعد المخاصمة لا يباح الاحداث والانتفاع وياثم بترك الظلة كذا فى الفصول العمادية . وليس لاحد من اهل الدرب الذى هو غير نافذ ان يشرع كنيفا ولاميزابا بأذن جميع اهل الدرب اضر ذلك بهم اولم يضر هكذا فى الخلاصة 1-

[اردو عبارت]: بعد نہ بنانا مباح ہوگا اور نہ ہی اس سے انتفاع جائز ہوگا اور اس کو باقی رکھنے سے گنہگار ہو گا ، جیسا کہ فصول عمادیہ میں ہے ، اور کسی کو تنگ بند گلی میں کوڑا ڈالنا اور پر نالہ لگانا گلی والوں کی اجازت کے بغیر جائز نہیں خواہ گلی والوں کو ضرر ہو یا نہ ہو ، خلاصہ میں یو نہی ہے ۔ (ت)

اور غالباً انگریزی قانون میں بھی چونگی اجازت سے ایسا ہو سکتا ہے اسے کوئی عاقل راہ یا سڑک کی زمین پر قبضہ نہ کہے گا اور دور کیوں جایئے لکھنؤ میں بام نشینان بازار کی کثرت سنی جاتی ہے شرعاً عرفاً قانوناً کسی طرح وہ دکانوں پر قابض نہیں ۔ (۴۱) جواب ایڈریس کا وہ جملہ کہ میں اس کو کچھ وقع والم نہیں خیال کرتا کہ زمین کس کے قبضہ میں رہے گی ، اس کے سمجھنے میں بہت غلطی کی گئی بحث قبضہ وقع نہیں یعنی فضول ہے اس کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ قبضہ کسی خاص کا ہو، اس سے ہمیں غرض نہیں ۔ دوسرے یہ کہ ہم کسی خاص قبضہ کو ہر گز روا نہ رکھیں گے ، لہذا اس کی بحث فضول ہے ، وہ بات کہ اگرچہ گورنر جنرل لفظ قبضہ کو اپنی زبان سے نہ کہیں معنی اول بتاتی ہے حالانکہ مراد قطعاً معنی ثانی میں ہے کہ اس کے متصل ہی ، جواب ایڈریس میں ہے مگر یہ ضروری ہے کہ عام پبلک اور نمازی اسے بطور سڑک کے استعمال کرنے کے مجاز ہوں یعنی قبضہ عام ہونا ضروری ہے خصوصیت کی بحث لایعنی ہے، تو ذکر نفی قبضہ کو نفی ذکر قبضہ پر حمل کرنا صریح مغالطہ یا کھلی غلطی ہے ۔

ممبر متعینہ نے صاف صاف کہہ دیا کہ یہی قبضہ ہے یعنی اور میں نے مان لیا کہ سالبہ مرادف موجبہ ہے ایسا قبضہ عالم صاحب یا کوئی مسلمان ممبر صاحب اپنے گھر کے لئے بھی گوارا کریں گے یا یہ خاص اللہ عزوجل کے گھر کے لئے ہے غرضکہ قبضہ خود ممبر متعینہ کی زبان سے طے کرالیا ۔ جی نہیں بلکہ خود اپنی زبان سے قبضہ کا قضیہ طے کر دیا کہ چھت ہماری اور مسجد کی زمین پر سڑک جاری ، لا حول ولا قوۃ الاباللہ العلی العظیم ۔

---

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الجنایات الباب الحادی عشر فی جنایۃ الحائط نورانی کتب خانہ پشاور ۶ / ۴۰

Fatawa Razawiyyah | Volume 16

Related to the Answer of the Fifth Inquiry

(42) [Compromise was reached on the basis that the mosque is not even considered a mosque, let alone a Waqf (endowment)] In the second proposal presented by the 'Alim (scholar) on which the decision was made, the aforementioned discourse of the 'Alim consists only of these words: "At this time, I presented this situation that for the time being, give us possession of the roof of the corridor, etc." In this, there is no mention of it not being anyone's property. However, the questioner has expressed it in these words: "After much debate and discussion, it was decided according to the opinion of the 'Alim that for now, no one's ownership should be established over this land because, according to Muslims, this is a Waqf; possession of the land should be given to the Muslims." Upon this, the fifth inquiry was whether this resolution of not being anyone's property remained only in the imagination of the 'Alim or was it agreed upon by both parties? The answer to this is that the government considered the ownership of the land to be its own; the 'Alim clearly told the member and made him say that there is no ownership of Waqf land for anyone, and for this reason, we are not even trying to establish it for ourselves. There is much confusion of topics in this answer. The application of "Milk" (ownership/possession) has two meanings: first, an exclusive right that initially establishes the power of Sharia-compliant disposal for its owner and prevents others from disposing of it without permission, such as Zaid's house being Zaid's property. It is mentioned in Fath al-Qadir:

Ownership is the power established by the Legislator (Shari') initially for disposal — Thus, disposals like that of an agent (wakil) are excluded. (T)

In al-Ashbah, it is mentioned:

And it was defined in al-Hawi al-Qudsi as: "The barrier-like exclusivity." — Which prevents the interference of others. (T)

Meaning, according to the correct and Fatwa-given opinion, all endowments (Waqf), and especially mosques by the consensus of the Ummah, are not the property of anyone except Allah Almighty. Allah Almighty says: "And the mosques are for Allah" (Quran 72:18). Secondly, it means the power of Sharia-compliant disposal. It is mentioned in al-'Inayah: Ownership is the power to...

1. Fath al-Qadir, Kitab al-Buyu', Maktabah Nooriya Razawiyyah, Sukkur, 5/456.

2. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, al-Fann al-Thalith, al-Qawl fi al-Milk, Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/202.
3. Al-Qur'an al-Karim, 72/18.

फ़तावा रज़विया | जिल्द सोलहवीं (16)

पांचवीं पूछताछ के जवाब से संबंधित

(42) [सुलह इस बात पर हुई कि मस्जिद, मस्जिद तो क्या वक़्फ़ भी न रहे] आलिम (विद्वान) द्वारा पेश किए गए दूसरे प्रस्ताव, जिस पर निर्णय हुआ, में आलिम का उपर्युक्त कथन केवल इन शब्दों में है: "इस समय मैंने यह स्थिति प्रस्तुत की कि फिलहाल हमें दालान की छत पर कब्ज़ा दे दें आदि।" इसमें कहीं भी किसी की मिलकियत (स्वामित्व) न होने का उल्लेख नहीं है। लेकिन पूछने वाले ने इसे इन शब्दों में व्यक्त किया है कि बहस और विवाद के बाद आलिम की राय के अनुसार यह तय हुआ कि फिलहाल इस ज़मीन पर किसी का स्वामित्व साबित न किया जाए क्योंकि मुसलमानों के नज़दीक यह वक़्फ़ है; ज़मीन का कब्ज़ा मुसलमानों को दिलाया जाए। इस पर पांचवीं पूछताछ यह थी कि क्या किसी का स्वामित्व न होने का यह निर्णय केवल आलिम की कल्पना में रहा या दोनों पक्षों की सहमति से तय हुआ? इसका जवाब यह है कि सरकार ज़मीन की मिलकियत अपनी ही समझती थी; आलिम ने मेम्बर से साफ़ कह दिया और कहलवा लिया कि वक़्फ़ ज़मीन में किसी का स्वामित्व नहीं होता और इसी कारण हम अपने लिए भी इसे साबित करने की कोशिश नहीं कर रहे हैं। इस जवाब में विषयों का बहुत घालमेल है। "मिल्क" (स्वामित्व) का प्रयोग दो अर्थों में होता है: पहला, वह अनन्य अधिकार जो आरंभतः इसके स्वामी के लिए शरीयत के अनुसार उपयोग की शक्ति स्थापित करता है और दूसरों को उसकी अनुमति के बिना हस्तक्षेप करने से रोकता है, जैसे ज़ैद का घर ज़ैद का स्वामित्व है। फ़तह अल-क़दीर में है:

मिलकियत वह शक्ति है जिसे शरीअत (विधानकर्ता) ने आरंभतः उपयोग के लिए स्थापित किया हो तो वकील (प्रतिनिधि) जैसा उपयोग बाहर हो गया (त)

अशबाह में है:

और हावी अल-क़ुदसी में इसकी परिभाषा इस प्रकार की गई है कि वह अनन्य अधिकार जो दूसरे के हस्तक्षेप को रोकता हो। (त)

यानी सही और फ़तवा दिए गए मत के अनुसार सभी वक़्फ़, और विशेष रूप से मस्जिदें उम्मत की सहमति (इज्मा) से अल्लाह अज़्ज़वजल के अलावा किसी का स्वामित्व नहीं हैं। अल्लाह तआला ने

फ़रमाया: "और यह कि मस्जिदें अल्लाह ही की हैं" (क़ुरआन 72:18)। दूसरा, शरीयत के अनुसार उपयोग की शक्ति के अर्थ में। इनाया में है: मिलकियत वह शक्ति है जो...

1. फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-बुयू', मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 5/456
2. अल-अशबाह व अन-नज़ाइर, अल-फ़न्नुस सालिस, अल-क़ौल फ़िल मिल्क, इदारातुल क़ुरआन, कराची, 2/202
3. अल-क़ुरआन अल-करीम, 72/18

पृष्ठ 394/631

متعلق جواب استفسار پنجم

(۴۲) [مصالحت اس پر کی کہ مسجد مسجد کیا بلکہ وقف بھی نہ ٹھہرے] عالم کی پیش کردہ دوسری تجویز جس پر فیصلہ ہوا تقریر مذکور عالم میں صرف ان لفظوں سے ہے: اس وقت میں نے یہ صورت پیش کی کہ سردست ہم کو دالان کی چھت پر قبضہ دے دیں الخ، اس میں کہیں کسی کی ملک نہ ہونے کا تذکرہ نہیں مگر سائل نے اسے ان لفظوں سے بیان کیا تھا کہ بعد رد و قدح عالم کی رائے سے طے پایا ہے کہ سردست ملک اس زمین پر کسی کی ثابت نہ کی جائے کیوں کہ مسلمانوں کے نزدیک یہ وقف ہے قبضہ زمین پر مسلمانوں کا دلایا جائے، اس پر یہ استفسار پنجم تھا کہ یہ کسی کی ملک ثابت نہ ہونے کی قرار داد صرف عالم کے متخیلہ میں رہا یا باتفاق فریقین طے ہوا اس کا یہ جواب ہے کہ زمین کی ملکیت گورنمنٹ اپنی ہی سمجھتی تھی ممبر سے عالم نے صاف کہہ دیا اور کہلوالیا کہ ملک وقف میں کسی کے لئے نہیں ہوتی اور اسی واسطے ہم اپنے لئے بھی ثابت کرنے کے درپے نہیں۔ اس جواب میں بہت خلط مبحث ہے۔ ملک کا اطلاق دو معنی پر آتا ہے اول اختصاص مانع کہ ابتداءً اس کے لئے قدرت تصرف شرعی ثابت کرے اور اس کے غیر کو بے اس کی اجازت کے تصرف سے مانع ہو جیسے زید کا مکان زید کی ملک ہے، فتح القدیر میں ہے:

الملك هو قدرة يثبتها الشارع ابتداء على التصرف	**ملکیت وہ قدرت ہے جسے شارع نے تصرف کے لئے ابتداءً ثابت کیا ہو**
فخرج نحو الوکیل ۱-	تو وکیل جیسے تصرف خارج ہو گئے (ت)

اشباہ میں ہے:

وعرفه في الحاوي القدسي بأنه اور حاوی قدسی نے اس کی تعریف یوں کی ہے وہ اختصاص الاختصاص الحاجز ۲- جو دوسرے کی مداخلت سے مانع ہو۔ (ت)

بایعنی تمام اوقاف علی الصحیح المفتی بہ اور خصوصا مساجد باجماع امت اللہ عزوجل کے سوا کسی کی ملک نہیں، قال اللہ تعالیٰ "وَّ اَنَّ الْمَسٰجِدَ لِلّٰهِ" ۳ (اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اور یہ کہ مسجدیں اللہ ہی کی ہیں۔ ت) دوم بمعنی قدرت تصرف شرعی، عنایہ میں ہے: الملك هو القدرة على

۱ فتح القدیر کتاب البیوع مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۴۵۶ ۲ الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی الملک ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۰۲ ۳ القرآن الکریم ۷۲/ ۱۸

Legal disposal in a place[1] (ownership, which means the power of legal disposal. T). In this sense, a trustee (mutawalli) can be called the owner of endowments (waqfs). It is stated in Khizanat-ul-Muftiyeen and Fatawa Alamgiri:

Arabic Text	Urdu Translation
If someone claimed a bounded area for themselves and then claimed it as a valid endowment	If first a bounded area was claimed for oneself and then claimed to be an endowment
the answer is: if the claim of endowment was based on trusteeship	then the correct answer is that if the claim of endowment was based on trusteeship
reconciliation between the two claims is possible because, customarily, an endowment is attributed to the trustee in terms of	then reconciliation can be found between both his claims because customarily a waqf is attributed to the mutawalli in terms of
the power of disposal and litigation[2].	disposal and dispute. (T)

These two meanings are present in the answer to the inquiry itself. First, it said: ownership in an endowment does not belong to anyone. Immediately following this, he quoted his legal advisor as saying that our ownership was not taken by usurpation. It is evident that the government never claimed ownership of that part of the mosque in the primary sense. It was never said that 'this is government land, you turned it into a mosque, now the government is taking it back'. Instead, if there was a claim, it was about the authority of disposal. Its denial was never made by a scholar (Alim) in a settled matter, nor was it said through any member, neither vaguely nor clearly. Rather, the decision was clearly made based on its proof, that this matter is necessary for the general public, etc.

(43) Every community speaks and understands according to its own terminology. In the terminology of law and legal experts, mosque land or endowment is called 'mosque property' (milk-e-masjid). In fact, traces of this terminology are found in the pure Sharia as well. In Waqi'at-e-Husamiyah, Khizanat-ul-Muftiyeen, and Fatawa-e-Hindiyya, it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
It is not possible to validate it as a transfer of ownership through a gift to the mosque	

Arabic Text	Urdu Translation
	Validation of transfer of ownership by gifting to a mosque is not possible, whereas
while the establishment of ownership for the mosque in this manner is correct[3].	the establishment of ownership for the mosque in this manner is correct. (T)

So, deciding that 'ownership of this land is not proven for anyone' means deciding that it should not be considered a property of the mosque.

---

[1] Al-Inaya on the margin of Fath-ul-Qadir, Kitab-ul-Buyu', Maktaba Nooria Razvia, Sukkur, 5/455. [2] Fatawa Hindiyya, Kitab-ul-Waqf, Chapter 6 on Litigation, etc., Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/431. [3] Fatawa Hindiyya, Kitab-ul-Waqf, Chapter 11 on Mosques, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/460.

शरीयत के अनुसार किसी स्थान पर अधिकार[1] (मालकियत, यानी शरीयत के अनुसार अधिकार की शक्ति। त) इस अर्थ में मुतवल्ली को वक्फ का मालिक कहा जा सकता है। 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' और 'फ़तावा आलमगीरी' में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
यदि किसी ने एक सीमित क्षेत्र पर अपना दावा किया और फिर उसके वैध वक्फ होने का दावा किया	अगर पहले सीमित क्षेत्र का दावा अपने लिए किया फिर वक्फ होने का दावा किया
तो जवाब यह है कि यदि वक्फ का दावा मुतवल्ली होने के कारण था	तो सही जवाब यह है कि अगर वक्फ का दावा तौलियत की बिना पर किया
तो दोनों दावों में सुलह संभव है क्योंकि सामान्यतः वक्फ का संबंध मुतवल्ली से जोड़ा जाता है	तो फिर उसके दोनों दावों में तालमेल पैदा किया जा सकता है क्योंकि आदतन वक्फ मुतवल्ली की तरफ
तसर्रुफ (प्रबंधन) और मुक़दमेबाजी के आधार पर[2]।	तसर्रुफ और मुनाज़अत में मंसूब होता है। (त)

ये दोनों अर्थ स्वयं पूछताछ के उत्तर में मौजूद हैं। पहले कहा: वक्फ में मालकियत किसी की नहीं होती। इसके तुरंत बाद अपने कानूनी सलाहकार का कथन उद्धृत किया कि हमारी मालकियत जबरन कब्जे से नहीं गई। यह स्पष्ट है कि सरकार कभी भी मस्जिद के उस हिस्से पर प्राथमिक अर्थ में मालकियत की दावेदार नहीं रही। यह कभी नहीं कहा गया कि 'यह सरकारी जमीन है, तुमने इसे मस्जिद बना लिया, अब सरकार इसे वापस ले रही है', बल्कि अगर दावा था, तो वह प्रबंधन के अधिकार का था। इसकी नफी (अस्वीकृति) कभी किसी विद्वान ने किसी तयशुदा मामले में नहीं की, न ही किसी सदस्य के माध्यम से कहलवाई, न ही अस्पष्ट रूप से, बल्कि स्पष्ट रूप से इसके प्रमाण पर फैसला हुआ कि यह मामला आम जनता के लिए आवश्यक है आदि।

(४३) हर समुदाय अपनी शब्दावली के अनुसार बात करता और समझता है। कानून और कानूनविदों की शब्दावली में मस्जिद की जमीन या वक्फ को 'मस्जिद की मिल्कियत' कहा जाता है। वास्तव में,

इस शब्दावली के प्रमाण शरीअत-ए-मुतह्हरा में भी मिलते हैं। 'वाकिआत-ए-हुसामिया', 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' और 'फ़तावा-ए-हिन्दिया' में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
मस्जिद को उपहार (हिबा) देने के माध्यम से मालकियत का सत्यापन संभव नहीं है जबकि इस तरीके से मस्जिद के लिए मालकियत का प्रमाण सही है[3]।	मस्जिद को हिबा करने से तस्दीक-ए-मिल्क मुमकिन नहीं जबकि इस तरीके से मस्जिद के लिए मालकियत का इसबात सही है। (त)

तो यह तय करना कि 'इस जमीन पर किसी की मालकियत साबित नहीं है', दरअसल यह तय करना है कि इसे मस्जिद की चीज न माना जाए।

---

[1] अल-इनाया, फ़तह-उल-क़दीर के हाशिये पर, किताब-उल-बुयूअ, मकतबा नूरिया रजविया, सुक्कुर, ५/४५५ [2] फ़तावा हिन्दिया, किताब-उल-वक्फ, अध्याय ६ मुक़दमेबाजी आदि के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/४३१ [3] फ़तावा हिन्दिया, किताब-उल-वक्फ, अध्याय ११ मस्जिद के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/४६०

पृष्ठ ३९५ / ६३१

التصرف فی المحل شرعاً ۱ (ملکیت ، یہ محل تصرف شرعی کی قدرت ہے۔ ت) بایں معنی متولی کو مالک اوقاف کہہ سکتے ہیں۔ خزانتہ المفتیین وفتاوی عالمگیر یہ میں ہے:

لوادعی المحدود لنفسه ثم ادعی انه وقف الصحیح | اگر پہلے محدود رقبہ کا دعوٰی اپنے لئے کیا پھر وقف ہونے کا من الجواب ان کان دعوی الوقفیة بسبب التولیة | دعوٰی کیا تو صحیح جواب یہ ہے کہ اگر وقف کا دعوٰی تولیت کی بناء یحتمل التوفیق لان في العادة یضاف الیه باعتبار | پر کیا تو پھر اس کے دونوں دعوؤں میں موافقت پیدا کی جاسکتی ولایة التصرف والخصومة ۲ ۔ | ہے کیونکہ عادتاً وقف متولی کی طرف تصرف اور منازعت میں منسوب ہوتا ہے (ت)

یہ دونوں معنی خود اسی جواب استفسار میں موجود ،اول کہا: ملک وقف میں کسی کے لئے نہیں ہوتی۔ اس کے متصل ہی اپنے مشیر قانونی کا قول نقل کیا کہ ہماری ملک غصب سے نہیں چلی گئی۔ ظاہر ہے کہ گورنمنٹ ہرگز کسی وقت اس حصہ مسجد میں اپنی ملک بمعنی اول کی مدعی نہ ہوئی اس پر یہ کبھی نہ کہا گیا کہ یہ گورنمنٹی زمین ہے تم نے اسے مسجد کر لیا تھا اب گورنمنٹ اسے واپس لیتی ہے بلکہ دعوٰی اگر تھا تو اختیار تصرف کا اس کی نفی امر طے شدہ میں نہ ہرگز عالم نے کی نہ ممبر سے کہلوائی نہ صاف ناصاف بلکہ صاف صاف اس کے اثبات پر فیصلہ ہوا کہ یہ امر ضروری ہے کہ عام پبلک الخ۔

(۴۳) ہر قوم اپنی اصطلاح پر کلام کرتی اور سمجھتی ہے قانون اور اہل قانون کی اصطلاح میں زمین مسجد یا وقف کو ملک مسجد کہتے ہیں بلکہ اس اصطلاح کا پتا شرع مطہر میں بھی ہے۔ واقعات حسامیہ و خزانتہ المفتیین وفتاوی ہندیہ میں ہے:

لایمکن تصحیحه تملیکا بالهبة للمسجد فاثبات | مسجد کو ہبہ کرنے سے تملیک کی تصحیح ممکن نہیں جبکہ اس الملک للمسجد علی هذا الوجه صحیح ۳ ۔ | طریقہ سے مسجد کے لئے ملکیت کا اثبات صحیح ہے(ت)

تو یہ طے کرنا ملک اس زمین پر کسی کی نہ ثابت کی جائے یہ طے کرنا ہے اسے مسجد کی شے نہ مانا جائے

---

۱ العنایة علی هامش فتح القدیر کتاب البیوع مکتبة نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۴۵۵ ۲ فتاوی هندیة کتاب الوقف الباب السادس في الدعوی الخ نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۳۱ ۳ فتاوی هندیة کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۶۰

And now it is certainly correct to say that the government did just that. Regarding the Answer to the Sixth Inquiry: (44) Here, the purpose for which the meaning of "at present" (sar-e-dast) was sought proved effective. It had to be stated that the meaning of "at present" was clearly told by the appointed members: that we will always seek legal remedy for the exclusion of sharing traffic, meaning at this time let it be proven as our property or the mosque's property, for the time being do not keep it as anyone's. Thus, it became crystal clear that by "property" (mulk), the same meaning was intended as per legal terminology, or the second meaning. In any case, the point was that for the time being, the land of the mosque should not be declared as an endowment (waqf). We will strive in the future to have it declared as an endowment. What could be more heinous for an Islamic scholar, who has set out to support the support of God's house, than to propose from his own mouth, let alone the mosque, not to declare it an endowment at all for the present? As for the future effort, its detailed account has passed above; that it remained merely in the hidden chamber of thought, or was said but not accepted, it was never part of the agreement. And whatever was said for the sake of saying was itself revoked and obliterated as soon as the settlement was reached, and the full responsibility was taken to scrape even the thought of it from the hearts of Muslims. "So take warning, O you who have eyes." The appointed member also said clearly that when the law is enacted, this issue will also inevitably be settled. Yes, the issue was settled right then, and it became the material for that very law. See numbers 26 and 30. We cannot fulfill this desire at this time, i.e., putting the mosque aside, we cannot even accept it as an endowment. This is what the scholar has settled. To Allah we belong, and to Him we shall return. Regarding the Answer to the Seventh Inquiry: (45) [This reconciliation is a personal proceeding, and its clear proofs] Up to this point, the learned questioner understood the intent of some inquiries and turned away from the answer or towards ambiguity, as in inquiries two and three. In the rest, there was no way for a correct answer; an apologetic approach was taken and it didn't work out. In this seventh inquiry, apparently, the intent of the question did not come to mind. The intent was that the scholar made a decision on a matter that is absolutely contrary to the rulings and an insult to the sanctity of Islam by his own admission. Now, there are three possibilities for the blame: one is an excuse, which is the situation of legal compulsion and coercion; this was the first part of the inquiry, that the government forced the scholar by command. Second is partnership (ishti-rak), where the blame is complete but not only on the scholar, but on the general Muslims

involved, provided they sent the scholar as their representative for this proceeding. This was the second part, or...

और अब यह कहना निश्चित रूप से सही है कि सरकार ने ऐसा ही किया। छठे पूछताछ के उत्तर से संबंधित: (44) यहाँ "अभी के लिए" (सर-ए-दस्त) के अर्थ जिस उद्देश्य के लिए पूछे गए थे, वह प्रभावी साबित हुए। यह बताना पड़ा कि "अभी के लिए" का अर्थ नियुक्त सदस्यों द्वारा स्पष्ट रूप से बताया गया था: कि हम यातायात की साझेदारी को खत्म करने के लिए हमेशा कानूनी उपाय करते रहेंगे, यानी इस समय इसे हमारी या मस्जिद की संपत्ति के रूप में सिद्ध होने दें, फिलहाल किसी की संपत्ति न रहने दें। इस प्रकार यह स्पष्ट हो गया कि "संपत्ति" (मिल्क) से वही अर्थ अभिप्रेत था जो कानूनी शब्दावली में है, या दूसरा अर्थ। बहरहाल, इसका मतलब यह हुआ कि फिलहाल मस्जिद की जमीन को वक्फ (बंदोबस्त) न माना जाए। हम भविष्य में कोशिश करेंगे कि इसे वक्फ घोषित किया जाए। एक इस्लामी विद्वान के लिए, जो अल्लाह के घर के समर्थन के लिए निकला हो, इससे अधिक घृणित बात और क्या होगी कि वह अपने मुँह से, मस्जिद की तो बात ही छोड़िए, इसे फिलहाल वक्फ तक न ठहराने का प्रस्ताव रखे? भविष्य के प्रयास की बात रही, तो उसका विस्तृत विवरण ऊपर बीत चुका है कि वह केवल मन के किसी कोने में रहा या कहा गया पर स्वीकार नहीं हुआ, वह कभी समझौते का हिस्सा नहीं बना। और जो कुछ कहने के लिए कहा गया था, वह समझौता होते ही स्वतः निरस्त और समाप्त हो गया, और मुसलमानों के दिलों से इसके विचार तक को मिटा देने की पूरी जिम्मेदारी ली गई। "अतः ऐ देखने वालो, शिक्षा ग्रहण करो।" नियुक्त सदस्य ने यह भी साफ-साफ कह दिया कि जब कानून बन जाएगा तो अनिवार्य रूप से यह मसला भी हल हो जाएगा। जी हाँ, मसला तो उसी समय हल हो गया और वही कानून के लिए आधार बन गया। देखिए नंबर 26, 30। हम इस समय इस इच्छा को पूरा नहीं कर सकते, यानी मस्जिद को एक तरफ रखकर हम इसे वक्फ भी नहीं मान सकते। यह है जो विद्वान ने तय किया है। निःसंदेह हम अल्लाह ही के हैं और उसी की ओर लौटने वाले हैं। सातवीं पूछताछ के उत्तर से संबंधित: (45) [यह समझौता एक व्यक्तिगत कार्रवाई है और इसके स्पष्ट प्रमाण] यहाँ तक कुछ पूछताछ के मंतव्य को विद्वान प्रश्नकर्ता ने समझ लिया और उत्तर से कतराने या अस्पष्टता की ओर मुड़ने लगे जैसे कि दूसरी और तीसरी पूछताछ में हुआ। बाकी में सही उत्तर का कोई रास्ता ही नहीं था; उनमें माफी माँगने का तरीका अपनाया गया लेकिन बात नहीं बनी। इस सातवीं पूछताछ में स्पष्ट रूप से प्रश्न का उद्देश्य ध्यान में नहीं आया। मंतव्य यह था कि विद्वान ने जिस बात पर फैसला किया, वह उसके स्वयं के स्वीकार करने से ही इस्लाम के आदेशों के विरुद्ध और अपमानजनक है। अब दोष के लिए तीन स्थितियाँ हैं: एक माफी, वह शरई दबाव और मजबूरी की स्थिति है; यह पूछताछ का पहला हिस्सा था कि क्या सरकार ने विद्वान को आदेश देकर मजबूर किया। दूसरा साझेदारी (इश्तिराक) है, जिसमें दोष पूरा है लेकिन केवल विद्वान पर नहीं

बल्कि उन आम मुसलमानों पर भी है जो इससे जुड़े थे, बशर्ते उन्होंने इस कार्रवाई के लिए विद्वान को अपना वकील बनाकर भेजा हो। यह दूसरा हिस्सा था या...

اور اب یہ کہنا ضرور صحیح ہے کہ چنانچہ گورنمنٹ نے ایسا ہی کیا۔ متعلق جواب استفسار ششم (۴۴) یہاں "سردست" کے معنی جس حکمت کے لئے دریافت کئے تھے وہ کارگر ہوئی بتانا پڑا کہ سردست کے معنی ممبر متعینہ سے صاف کہہ دئیے گئے کہ ہم تخلص شرکت مرور کے لئے ہمیشہ چارہ جوئی کرتے رہیں گے، یعنی اس وقت ہماری یا مسجد کی ملک ثابت ہو جائے گی فی الحال کسی کی نہ رکھو تو صاف کھل گیا کہ ملک سے وہی معنی مراد لئے جو اصطلاح قانون ہے یا معنی دوم بہر حال مطلب یہ ہوا کہ فی الحال زمین مسجد کو وقف نہ ٹھہرایا جائے آئندہ ہم کوشش کریں گے کہ وقف قرار پائے ایک اسلامی عالم کہ الہی گھر کی حمایت کی حمایت کو چلا ہو اس کے لئے اس سے زیادہ شنیع بات اور کیا ہو گی کہ اپنے منہ سے مسجد در کنار سرے سے فی الحال اسے وقف ہی نہ ٹھہرانے کی تجویز پیش کرے۔ رہی آئندہ کی کوشش اس کا مفصل حال اوپر گزرا کہ یہ محض نہاں خانہ خیال میں رہا یا کہا اور منظور نہ ہوا اس کا قرارداد ہر گز نہ ہوا اور جو کچھ برائے گفتن تھا تصفیہ ہوتے ہی اسے خود ہی منسوخ و ممسوخ کر دیا اور اس کا خیال تک مسلمانوں کے دلوں سے چھیل ڈالنے کا پور ا ذمہ لیا فاعتبروا یا اولی الابصار ممبر متعینہ نے یہ بھی صاف صاف کہہ دیا کہ جب قانون بن جائے گا تو خواہ مخواہ یہ مسئلہ بھی طے ہو جائے گا۔ جی مسئلہ تو ابھی طے ہو گیا اور وہی قانون کے لئے مادہ ہو گیا دیکھو نمبر ۲۶، ۳۰ ہم اس وقت اس خواہش کو پورا نہیں کر سکتے یعنی مسجد کو مسجد بالائے طاق وقف بھی نہیں مان سکتے۔ یہ ہے جو عالم نے طے کیا ہے۔ فانا للہ وانا الیہ راجعون۔ متعلق جواب استفسار ہفتم (۴۵) [یہ مصالحت ایک شخصی کارروائی ہے اور اس کے روشن ثبوت] یہاں تک بعض استفساروں کے منشا کو سائل فاضل نے سمجھ لیا اور جواب سے اعراض یا ابہام کی طرف عدول کیا جیسے استفسار دوم و سوم

اور باقی میں جواب صحیح کی راہ ہی نہ تھی ان میں طریق اعتذار لیا اور بن نہ پڑا۔ اس ہفتم میں بظاہر منشاء سوال خیال میں نہ آیا، منشا یہ تھا کہ عالم نے جس بات پر فیصلہ کیا قطعاً اسی کے اقرار سے خلاف احکام و ہتک حرمت اسلام ہے۔ اب الزام کے لئے تین صورتیں ہیں: ایک معافی وہ صورت جبر و اکراہ شرعی ہے، یہ استفسار کی شق اول تھی کہ عالم کو گورنمنٹ نے حکماً مجبور کیا۔ دوم اشترک کہ الزام تام ہے مگر نہ صرف عالم بلکہ عام مسلمانان ذی تعلق پر جبکہ انہوں نے اس کارروائی کے لئے عالم کو وکیل بنا کر بھیجا ہو یہ دوسری شق تھی کہ یا

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

The Muslims appointed him on their behalf, and the benefit for the scholar in this was that even though a severe incident occurred, others would not have the opportunity to severely and shamefully reproach the scholar (the complaints of which came in the letter with this question), as they themselves are also afflicted by the same calamity. Third, the isolation of the scholar and those with him, and his tyranny in causing harm to Islam; this was the third possibility, that he went of his own accord. In response to this, the last two possibilities were explicitly denied, and the first implicitly, stating that the general body of Muslims did not summon the scholar, nor did he go of his own accord; rather, the organizers of the Kanpur case called him with insistence. From this, it is clear that those organizers were not the true representatives of the general body of Muslims; otherwise, why would their calling not be considered a summon by the general body of Muslims? And since they were not such, and the matter concerned the general body of Muslims and not just those specific individuals, how could going at the call of those specific individuals make him a representative of the general body? Thus, the outcome is the same: he went of his own accord.

(46) Suppose those organizers were the true representatives of the general body of Muslims, or the general body of Muslims themselves sent the scholar, did they tell him to pour water over the original matter? In a glance at the decision, discussion with Muslims and consultation with scholars was only the first strategy. Those who sent him did so for this purpose. When the member rejected it, the scholar's proxy ended. What right did he have to come up with such a forbidden strategy, contrary to rulings and insulting to Islam, and impose it upon the Muslims? Inevitably, there is absolutely no participation, but rather tyranny in harming Islam. Then why complain about the reproach of Muslims?

Tanki Al-Muhabba Wa Tashkoo Wa Hiya Zalima - Kal-Qausi Tusmi Al-Ramaya Wa Hiya Marnaan (She kills the lover and complains while she is the oppressor, like a bow that kills the targets while it vibrates.)

(47) The scholar himself had ended his proxy by saying to the member, "My job is to state the ruling; it is a matter of the House of God, not my house," etc., and in the scholar's speech, it is mentioned: "I cannot interfere in religious rulings at all; if there is no consent, the authorities have the power; I cannot do more than this." Having ended his proxy, what right did he then have for self-will? The excuse given for this is

that the appointed member said, "We trust your opinion; we will not gather a council of scholars; you give your opinion." Praise be to God, it has become clear that from here onwards, he was not a representative of the general body of Muslims, but of the second party who trusted him. So, his actions can never be considered as those of the Muslims, but rather the actions of a government lawyer, or rather a lawyer for the member, whose effect is limited only to the person of the member.

(48) The failure to consult scholars is blamed on the member, but a glance at the speech on the decision clearly says that the scholar himself refrained from it and intentionally deviated from it and relied on his own opinion. In the mentioned speech, it is written:

फतावा रज़विया जिल्द सोलहवाँ (16)

मुसलमानों ने अपनी ओर से नियुक्त किया और इसमें विद्वान (आलिम) का लाभ यह था कि यद्यपि एक गंभीर घटना घटी, लेकिन दूसरों को विद्वान पर कठोर और अपमानजनक आरोप लगाने का अवसर नहीं मिलता (जिनकी शिकायत इस प्रश्न के साथ पत्र में आई थी), क्योंकि वे स्वयं भी उसी विपत्ति में ग्रस्त हैं। तीसरा, विद्वान और उनके साथ वालों का अलगाव और इस्लाम को नुकसान पहुँचाने में उनकी निरंकुशता; यह तीसरी संभावना थी कि वह स्वयं अपनी मर्जी से गए। इसके उत्तर में, अंतिम दो संभावनाओं को स्पष्ट रूप से और पहली को परोक्ष रूप से नकारा गया कि आम मुसलमानों ने विद्वान को नहीं बुलाया और न ही वह स्वयं अपनी मर्जी से गए, बल्कि कानपुर मामले के कार्यकर्ताओं ने हठपूर्वक उन्हें बुलाया। यहाँ से यह स्पष्ट है कि वे कार्यकर्ता आम मुसलमानों के वास्तविक प्रतिनिधि नहीं थे, अन्यथा उनका बुलाना आम मुसलमानों का बुलाना क्यों न माना जाता? और जब वे ऐसे नहीं थे और मामला आम मुसलमानों का था न कि केवल उन विशिष्ट व्यक्तियों का, तो उन विशिष्ट व्यक्तियों के बुलावे पर जाना आम जनता का प्रतिनिधित्व कैसे कर सकता है? अतः निष्कर्ष यही निकलता है कि वह स्वयं अपनी मर्जी से गए।

(46) मान लें कि वे कार्यकर्ता आम मुसलमानों के सच्चे प्रतिनिधि थे या आम मुसलमानों ने स्वयं विद्वान को भेजा था, तो क्या उन्होंने यह कहा था कि मूल मामले पर पानी फेर दिया जाए? निर्णय पर एक नज़र डालने से पता चलता है कि मुसलमानों के साथ चर्चा और विद्वानों के साथ परामर्श करना केवल पहली रणनीति थी। भेजने वालों ने उन्हें इसी उद्देश्य के लिए भेजा था। जब सदस्य ने उसे अस्वीकार कर दिया, तो विद्वान का प्रतिनिधित्व समाप्त हो गया। उन्हें ऐसी हराम और आदेशों के विरुद्ध और इस्लाम का अपमान करने वाली रणनीति निकालने और उसे मुसलमानों पर थोपने का क्या अधिकार था? अनिवार्य रूप से, इसमें कोई भागीदारी नहीं है, बल्कि इस्लाम को नुकसान पहुँचाने में निरंकुशता है। फिर मुसलमानों के तिरस्कार की शिकायत क्यों?

तन्कील मुहिब्ब व तश्कू व हिया ज़ालिमा - कल-क़ौसि तुस्मी अर-रमाया व हिया मरनान (वह प्रेमी को मार डालती है और शिकायत करती है जबकि वह स्वयं अत्याचारी है, उस धनुष की तरह जिसके तीर लक्ष्यों को मार देते हैं और वह कंपन करता है।)

(47) विद्वान ने स्वयं सदस्य से यह कहकर अपना प्रतिनिधित्व समाप्त कर दिया था कि "मेरा काम मसला (नियम) बताना है, यह अल्लाह के घर का मामला है, मेरा घर नहीं," आदि। विद्वान के भाषण

में है कि "मैं धार्मिक आदेशों में बिल्कुल भी हस्तक्षेप नहीं कर सकता; यदि सहमति नहीं है, तो अधिकारियों को अधिकार है; मैं इससे अधिक कुछ नहीं कर सकता।" अपना प्रतिनिधित्व समाप्त कर देने के बाद, फिर उन्हें अपनी मर्जी चलाने का क्या अधिकार था? इसका बहाना यह बताया गया है कि नियुक्त सदस्य ने कहा, "हमें आपकी राय पर भरोसा है; हम विद्वानों की सभा नहीं बुलाएंगे; आप अपनी राय दे दें।" अल्लाह का शुक्र है कि यह स्पष्ट हो गया है कि यहाँ से वह आम मुसलमानों के वकील नहीं थे, बल्कि दूसरी पार्टी के वकील थे जिसने उन पर भरोसा किया। इसलिए उनकी यह कार्रवाई कभी भी मुसलमानों की कार्रवाई नहीं मानी जा सकती, बल्कि एक सरकारी वकील, बल्कि सदस्य के वकील की कार्रवाई है, जिसका प्रभाव केवल सदस्य के व्यक्तित्व तक ही सीमित है।

(48) विद्वानों से परामर्श न करने का दोष सदस्य पर मढ़ा जाता है, लेकिन निर्णय के भाषण से स्पष्ट पता चलता है कि विद्वान स्वयं इससे पीछे हटे और जानबूझकर इससे विचलित हुए और अपनी राय पर भरोसा किया। उक्त भाषण में उल्लेख है:

مسلمانوں نے اپنی طرف سے مامور کیا اور اس میں عالم کا نفع یہ تھا کہ اگرچہ شدید واقعہ ہوا مگر اوروں کو عالم پر سخت شنیع ملامتیں کرنے کا (جن کی شکایت اس سوال کے ساتھ خط میں آئی) موقع نہ ہوگا کہ وہ خود بھی اسی بلا میں مبتلا ہیں۔ سوم عالم ومن معہ کا انفراد اور اضرارِ اسلام میں استبداد، یہ تیسری شق تھی کہ یا وہ بطور خود گیا، اس کے جواب میں دو شق اخیر کی صراحتہً اور اول کی ضمناً نفی کی کہ عالم کو عام مسلمانوں نے طلب نہ کیا نہ وہ از خود گیا بلکہ مقدمہ کانپور کے کارکنوں نے باصرار بلایا، یہاں سے ظاہر کہ وہ کارکن عام مسلمانوں کے صحیح نائب مناب نہ تھے ورنہ ان کا بلانا عام مسلمانوں کا طلب کرنا کیوں نہ ہوتا اور جب ایسے نہ تھے اور معاملہ عام مسلمانوں کا تھا نہ کہ تنہا ان خاص کا، تو خاص کے بلائے پر جانا عام کا قائم مقام کیوں کر کردے گا، تو مال وہی ہوا کہ خود گیا۔

(۴۶) بالفرض وہ کارکن عام مسلمین کے صحیح قائم مقام تھے یا خود عام مسلمانوں نے عالم کو بھیجا تو کیا انہوں نے کہہ دیا تھا کہ اصل معاملہ پر پانی پھیر دینا فیصلہ پر ایک نظر میں مسلمانوں سے گفتگو اور عالموں سے مشورہ تک تو صرف تدبیر اول تھی بھیجنے والوں نے اسی کے لئے بھیجا تھا جب ممبر نے اسے نامنظور کیا عالم کی وکالت ختم ہو چکی، اسے اپنی رائے سے ایسی تدبیر حرام وخلافِ احکام و ہتکِ اسلام نکالنے اور اسے مسلمانوں کے سر ڈالنے کا کیا اختیار تھا، لاجرم اشتراکِ ہر گز نہیں بلکہ اضرارِ اسلام میں استبداد ہے پھر ملامتِ مسلمانان کی شکایت کیوں۔

تنكي المحب وتشكو وهی ظالمة كالقوس تصمی الرمايا وهي مرنان (محب کو ہلاک کرتی ہے اور شکایت کرتی ہے حالانکہ خود ظالم ہے کمان کی طرح کہ تیر ہلاک کریں اور یہ جنبش دے)

(۴۷) عالم نے خود ممبر سے یہ کہہ کر کہ میرا کام مسئلہ بتادینے کا ہے خدا کے گھر کا معاملہ ہے میرا گھر نہیں الخ اور تقریر عالم میں ہے احکامِ مذہبی میں کچھ نہیں دخل دے سکتا اگر رضا مندی نہیں ہوتی حکام کو اختیار ہے میں اس سے زیادہ کچھ نہیں کر سکتا، اپنی وکالت کو ختم کر دیا تھا، پھر خودرائی کا اسے کیا اختیار تھا اس کا عذر یہ بتایا ہے کہ مگر ممبر متعینہ نے کہا ہم کو تمہاری رائے پر اعتماد ہے ہم علماء کی مجلس جمع نہ کریں گے تم اپنی رائے کہہ دو۔ الحمد للہ ظاہر ہو گیا کہ اب یہاں سے عام مسلمانوں کا وکیل نہ تھا بلکہ فریق ثانی کا جس نے اس پر اعتماد کیا، تو اس کی یہ کاروائی ہر گز مسلمانوں کی نہیں ٹھہر سکتی بلکہ ایک وکیل گورنمنٹ بلکہ ایک وکیل ممبر کی کاروائی ہے جس کا اثر صرف ممبر کی ذات تک محدود ہے۔

(۴۸) علماء سے مشورہ نہ لینے کو ممبر کے سر رکھا جاتا ہے مگر فیصلہ پر ایک نظر کی تقریر تو صاف کہہ رہی ہے کہ عالم خود ہی اس سے باز رہا اور بالقصد اس سے انحراف اور اپنی رائے پر توکل کیا تقریر مذکور میں ہے

I intended to consult the scholars generally, but the responsibility of keeping the secret prevented me. Had it been a personal or family matter, it would have been different; it was a matter concerning the general Muslims, and concealing it from them. If there was any secret of the government, what was the necessity to name the government or reveal its secret intentions? Seeking further consultation from the scholars about what the ruling is in such a case—what sort of revealing of a secret was that? A Sharia matter related specifically to the sanctity of Islam and concerning the general Muslims, yet locked in a secret chamber. Praise be to Allah, it has become clear that this is a personal action of one individual, in which neither the general Muslims are involved nor are the scholars aware. Such an action is as worthy as it appears.

(49) Further, the member's statement is recorded as: "We are completely cutting off the conversation, and there is only an hour's grace period." Here it is stated that they were in a hurry and did not give more time, and they got panicked. That is why we sacrificed not just one mosque, but all the mosques of India. The merit of this excuse is obvious. In a dispute, the opposing party does everything. Why did getting panicked lead to total submission? Why was it not insisted upon to get sufficient time for consultation? Otherwise, the government has the power; I cannot do more than this. Had they said this and seen what the peace-seeking government would say, how the sanctity of Islam would be maintained, what benefits the unchanging policy of the government in protecting religious rights would provide, and what a blessed color the peace, the message of which the government brought, would show. That is why the Hadith states:

"Deliberation is from the Most Merciful (Allah), and haste is from Satan. And refuge is sought with Allah, the Mighty, the Helper." Deliberation is from the side of the Merciful, and haste is from the side of Satan. Seeking the protection of Allah Almighty, the Dominant Helper. (T)

After this, whatever has been said, a point-by-point rebuttal has been provided above. And success is through Allah. (50) In short, definitive Sharia allegations are certainly established and intensely so. The commission of numerous severe major sins is absolutely certain and powerfully necessary. Adding insult to injury is the concern and effort for exoneration and the attempt to make this action of

desecrating the sanctity of Islam seem correct and proper. By no means is this the path of seeking truth.

I know you will not reach the Kaaba, O traveler! For the path you are taking leads to England. (O traveler, I know that you will not reach the Kaaba because the path you are on leads to England). We ask Allah for forgiveness and well-being.

[1] Jami' al-Tirmidhi, Chapters of Piety, Chapter on Deliberation, Amin Company Delhi 2/22, Kanz al-Ummal Hadith 5675, Muassasat al-Risalah Beirut 3/101 Page 398 of 631

मैंने चाहा कि सामान्य रूप से विद्वानों (उलेमा) से मशवरा लूँ, मगर मुझे राज़ (भेद) छुपाने की ज़िम्मेदारी ने इससे रोक दिया। यदि यह मेरा व्यक्तिगत या पारिवारिक मामला होता तो बात अलग थी; यह सामान्य मुसलमानों का मामला था और उन्हीं से इसे छुपाना। यदि सरकार का कोई राज़ था, तो सरकार का नाम लेने या उसके किसी गुप्त इरादे को ज़ाहिर करने की क्या ज़रूरत थी? दोबारा उलेमा से इस मसले पर मशवरा माँगना कि अमुक स्थिति में क्या हुक्म है—यह भला कैसा भेद खोलना था? एक शरीयत का मसला जो विशेष रूप से इस्लाम की गरिमा से संबंधित है और जिसका संबंध सामान्य मुसलमानों से है, उसे एक गुप्त कोठरी में बंद रखा गया। अल्लाह का शुक्र है, यह बात साफ़ हो गई कि यह एक व्यक्ति की व्यक्तिगत कार्रवाई है जिसमें न तो आम मुसलमान शामिल हैं और न ही उलेमा को इसकी कोई ख़बर है। ऐसी कार्रवाई जैसी है, वैसी ही स्पष्ट है।

(49) आगे मेंबर का यह कथन लिखा है: "हम बातचीत बिल्कुल ख़त्म करते हैं और सिर्फ़ एक घंटे की मोहलत है।" यहाँ यह बताया जा रहा है कि जल्दी की गई और मोहलत नहीं दी गई और वे घबरा गए, इसीलिए हमने न सिर्फ़ एक मस्जिद बल्कि हिंदुस्तान की तमाम मस्जिदें भेंट (नज़्र) कर दीं। इस बहाने की ख़ूबी ज़ाहिर है। विवाद में दूसरा पक्ष सब कुछ करता है। घबरा जाने पर पूरी तरह से झुक जाना क्यों हुआ? मोहलत के जवाब में उनसे मशवरा लेने के लिए पर्याप्त समय की माँग क्यों नहीं की गई? अन्यथा सरकार को अधिकार है, मैं इससे ज़्यादा कुछ नहीं कर सकता। यह कहकर देखा होता कि शांति चाहने वाली सरकार क्या कहती है, इस्लाम की गरिमा कैसी बनी रहती है, धर्म के अधिकारों की रक्षा में सरकार की अपरिवर्तनीय नीति क्या लाभ पहुँचाती है, और वह शांति जिसका संदेश लेकर सरकार आई थी, कैसा मुबारक रंग दिखाती। इसीलिए हदीस में फ़रमाया गया:

"धैर्य और विचार (अत-तान्नी) रहमान की ओर से है और जल्दबाज़ी शैतान की ओर से। और शरण माँगी जाती है अल्लाह अज़ीज़ मुस्तआन के साथ।" धैर्य रहमान की ओर से होता है और जल्दबाज़ी शैतान की ओर से। अल्लाह तआला, जो प्रबल मददगार है, उसकी पनाह। (त)

इसके बाद जो कुछ कहा गया है, उसका बिंदुवार खंडन ऊपर आ चुका है। और सफलता अल्लाह की ओर से है। (50) संक्षेप में, निश्चित शरीयत के आरोप निश्चित रूप से और मज़बूती के साथ स्थापित हैं। अनेक गंभीर पापों (कबायेर) का होना निश्चित और अनिवार्य है। इन सब पर ज़ुल्म पर ज़ुल्म यह है कि बेगुनाही साबित करने की फ़िक्र और कोशिश की जा रही है और इस्लाम की गरिमा को ठेस

पहुँचाने वाली इस कार्रवाई को सही और उचित साबित करने का प्रयास किया जा रहा है। सत्य की खोज का यह रास्ता हरगिज़ नहीं है।

मुझे पता है कि तू काबा नहीं पहुँच पाएगा ऐ मुसाफ़िर! क्योंकि जिस रास्ते पर तू चल रहा है, वह इंग्लैंड का है। (ऐ मुसाफ़िर, मुझे मालूम है कि तू काबा नहीं पहुँचेगा क्योंकि जिस रास्ते पर तू चल रहा है वह इंग्लैंड का है)। हम अल्लाह से माफ़ी और सलामती की दुआ करते हैं।

[1] जामे अल-तिर्मिज़ी, किताबुल बिर्र, बाबु मा जाआ फ़ित-तान्नी, अमीन कंपनी दिल्ली २/ २२, कंज़ुल उम्माल हदीस ५६७५, मुअस्ससतुर् रिसाला बेरुत ३/ १०१ पृष्ठ 398 का 631

میں نے چاہا کہ عام طور پر علماء سے مشورہ لوں مگر مجھے اخفائے راز کی ذمہ داری اس سے مانع ہوئی اپنا ذاتی خانگی معاملہ ہوتا تو ایک بات تھی عام مسلمانوں کا معاملہ اور انہیں سے اخفاء گورنمنٹ کا اگر کوئی راز تھا تو کیا ضرور تھا کہ گورنمنٹ کا نام لیا جاتا اس کا کوئی خفیہ ارادہ ظاہر کیا جاتا دوبارہ مسئلہ علماء سے استشارہ کہ فلاں صورت کا کیا حکم ہے کون سا افشائے راز تھا شرعی مسئلہ اور خاص حرمتِ اسلام سے متعلق اور عام مسلمانوں سے اس کا تعلق اور راز کی کوٹھری میں بند بحمداللہ یہ تو صاف ہوگیا کہ ایک شخص کی شخصی کارروائی ہے جس میں نہ عام مسلمان شریک نہ علماء کو خبر، ایسی کارروائی جس قابل ہے ظاہر ہے۔

(۴۹) آگے ممبر کا قول لکھا ہم بالکل گفتگو منقطع کرتے ہیں اور صرف ایک گھنٹے کی مہلت ہے یہاں یہ بتایا جاتا ہے کہ جلدی کی اور مہلت نہ دی اور گھبرالیا اس لئے ہم نے مسجد نہ ایک مسجد بلکہ ہندوستان کی سب مسجدیں نذر کردیں، اس عذر کی خوبی ظاہر ہے نزاع میں فریقِ ثانی سب کچھ کرتا ہے گھبرالینے پر گھبرا جانا کیوں ہوا مہلت کے جواب میں کیوں نہ انہیں سے مشورہ لینے کے لئے کافی مہلت ملنا ضرور ہے ورنہ گورنمنٹ کو اختیار ہے میں اس سے زیادہ کچھ نہیں کرسکتا، یہ کہہ کر دیکھا ہوتا کہ آشتی خواہ گورنمنٹ کیا کہتی، حرمتِ اسلام کیسی برقرار رہتی، حفظ حقوقِ مذہب میں گورنمنٹ کی نامبدل پالیسی کیا کچھ نفع پہنچاتی ،وہ امن جس کا پیام ہی لے کر گورنمنٹ کا آنا ہوا تھا کیسا کچھ مبارک رنگ دکھاتی ، اسی لئے تو حدیث میں ارشاد ہوا :

التأنی من الرحمن والعجلة من الشیطان - والعیاذ باللہ العزیز المستعان۔ تاخیر رحمان کی طرف سے ہوتی ہے اور عجلت شیطان کی طرف سے ، اللہ تعالٰی غالب مدد گار کی پناہ۔ (ت)

اس کے بعد جو کچھ کہا گیا اس کے فقرے فقرے کا رد اوپر آگیا وباللہ التوفیق۔ (۵۰) غرض الزامات شرعیہ قطعیہ یقیناً قائم ہیں اور بشدت قائم ، کبائر شدید ہ عدیدہ کے ارتکاب قطعاً لازم ہیں اور بقوت لازم۔ اس سب پر ظلم بر ظلم برات کی فکر و کاوش اور اس کارروائی ہتک حرمتِ اسلام کو صحیح و صواب بنانے کی کوشش ہے حاشا حق طلبی کی یہ راہ نہیں۔

دانم نرسی بکعبہ اے پشت براہ کیں راہ کہ تو میروی بہ انگلستان ست (اے مسافر مجھے معلوم ہے کہ تو کعبہ نہیں پہنچے گا کیونکہ جس راستہ پر تو چل رہا ہے وہ انگلستان کا ہے) نسأل اللہ العفو والعافیۃ۔

[1] جامع الترمذی ابواب البر باب ماجاء فی التأنی امین کمپنی دہلی ۲/ ۲۲، کنز العمال حدیث ۵۶۷۵ موسسۃ الرسالہ بیروت ۳/ ۱۰۱

Rather, the path of salvation is confined to this:

Firstly: The scholars and every Muslim who were involved in this proceeding must sincerely repent for this heinous, extremely grave sin, which is a mixture of hundreds of prohibitions and violations of the sanctity of Islam. They should rub their noses in the dust of humility before the Lord of the Mosques (Jalla Jalaluhu), throw dust on their heads, and with bare heads, weeping hearts, and tearful eyes, they should hold onto the mantle of His Beloved (Sallallahu Ta'ala Alayhi Wa Sallam), stretch out their hands in supplication, and each one should say: "O Allah! I repent to You for it, I will never return to it again, O Allah!" I repent to You from all these heinous acts; I will not do so again.

Secondly: They should extensively publish their confession of crimes and their repentance, and publicize the vileness of that proceeding in newspapers and advertisements clearly and without excuses. Just as the talk of its supposed goodness was spread in every corner of India based on the trust in scholars, in the same way, the news of the scholar's repentance and the vileness of the act should reach the ears of every child. It has been stated in the Hadith:

[Arabic Text]: If you commit a bad deed, then perform repentance for it: secretly for secret (sins) and publicly for public (sins). [Footnote 1]: Narrated by Imam Ahmad in 'Kitab al-Zuhd', Al-Tabarani in 'Al-Mu'jam al-Kabir', and Al-Bayhaqi in 'Shu'ab al-Iman' with a good (hasan jayyid) chain from Mu'adh bin Jabal (Radi Allahu Ta'ala Anhu) from the Holy Prophet (Sallallahu Alayhi Wa Sallam).

Urdu Translation: When you commit an evil deed, repent at that very moment; secret for secret and public for public. This was narrated by Imam Ahmad in 'Kitab al-Zuhd', Al-Tabarani in 'Al-Kabir', and Al-Bayhaqi in 'Shu'ab al-Iman' with a good chain from Hazrat Mu'adh bin Jabal (Radi Allahu Anhu), who narrated it from the Holy Prophet (Sallallahu Ta'ala Alayhi Wa Sallam). (T)

Thirdly: Since the government has been misinformed about such a great issue, which poses a severe threat to mosques forever, they should utilize their entire existence, status, full effort, and collective power to rectify it. They should gather religious proofs, jurisprudential issues, the sayings of the Imams, and numerous fatwas of scholars to convince the government that the proceeding we previously described was purely false, forbidden, and a violation of the sanctity of Islam. No land of any

mosque can ever be used for any path, road, rail, canal, or any other purpose. A mosque is, in reality, the name of the land.

---

1. Al-Zuhd by Imam Ahmad bin Hanbal, Dar al-Dayyan al-Turath, Cairo, p. 35.

बल्कि निजात का रास्ता इसी में सीमित है कि:

पहला: वह विद्वान (आलिम) और जो भी मुस्लिम इस कार्रवाई में शरीक थे, वे सब इस घिनौने और अत्यंत गंभीर बड़े पाप (कबीरा गुनाह) से, जो सैकड़ों हराम कामों और इस्लाम की गरिमा के उल्लंघन का मिश्रण है, सच्चे दिल से तौबा (पश्चात्ताप) करें। मस्जिदों के रब (जल्ल जलालुहू) के हुज़ूर विनम्रता की धूल में अपनी नाक रगड़ें, अपने सिरों पर धूल उड़ाएं, और नंगे सिर, रोते हुए दिल और भीगी आँखों के साथ उसके हबीब (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) का दामन थामकर गिड़गिड़ाते हुए हाथ फैलाएं और हर एक कहे: "ऐ अल्लाह! मैं इसकी तौबा करता हूँ और अब कभी इसकी तरफ वापस नहीं पलटूंगा, ऐ अल्लाह!" मैं इन तमाम घिनौनी हरकतों से तेरी तरफ़ तौबा करता हूँ, अब ऐसा नहीं करूँगा।

दूसरा: बहुत अधिक संख्या में समाचार पत्रों और विज्ञापनों में बिना किसी हीले-हवाले के साफ़-साफ़ अपने अपराधों का स्वीकार और अपनी तौबा और इस कार्रवाई की बुराई का ख़ूब प्रचार करें। जिस तरह विद्वानों के भरोसे पर जनता में इसकी अच्छाई का शोर हिंदुस्तान के कोने-कोने में मचाया गया था, उसी तरह बच्चे-बच्चे के कान तक विद्वान की तौबा और उस काम की बुराई का ऐलान पहुँचे। हदीस में फ़रमाया गया:

[अरबी पाठ]: यदि आप कोई बुरा काम करें, तो उसके लिए तौबा करें: गुप्त (पाप) के लिए गुप्त रूप से और सार्वजनिक (पाप) के लिए सार्वजनिक रूप से। [पाद-टिप्पणी 1]: इसे इमाम अहमद ने 'किताब अल-ज़ुहद' में, तबरानी ने 'अल-कबीर' में और बैहक़ी ने 'शुअब अल-ईमान' में हज़रत मुआज़ बिन जबल (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के माध्यम से नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से एक अच्छी सनद के साथ रिवायत किया है।

उर्दू अनुवाद: जब तू बुराई करे तो उसी वक़्त तौबा कर, गुप्त की गुप्त और सार्वजनिक की सार्वजनिक। इसे इमाम अहमद ने 'किताब अल-ज़ुहद' में और तबरानी ने 'कबीर' में और बैहक़ी ने 'शुअब अल-ईमान' में हसन जय्यद सनद के साथ हज़रत मुआज़ बिन जबल (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, उन्होंने नबी अकरम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से बयान किया। (त)

तीसरा: सरकार को जो इतना बड़ा मसला ग़लत बताया गया है, जिससे हमेशा के लिए मस्जिदों को कड़े ख़तरे का सामना है, उसे दूर करने के लिए अपनी पूरी हस्ती, पूरी हैसियत, पूरी कोशिश और

सारी ताक़त लगा दें। शरई दलीलें, फ़िक़्ही मसले, इमामों के इरशाद और उलेमा के अधिक से अधिक फ़तवे जमा करके यकीन दिलाएं कि वह कार्रवाई जो पहले हमने बताई थी, वह पूरी तरह बातिल (ग़लत), हराम और इस्लाम की गरिमा का अपमान थी। किसी मस्जिद की कोई भी ज़मीन हरगिज़ किसी रास्ते, सड़क, रेल, नहर या किसी दूसरे काम के लिए इस्तेमाल नहीं की जा सकती; मस्जिद वास्तव में ज़मीन का नाम है।

---

1. अल-ज़ुहद, इमाम अहमद बिन हंबल, दार अल-दयान अल-तुराथ, काहिरा, पृ. 35

بلکہ سبیلِ نجات اس میں منحصر کہ

اولاً: عالم اور جو جو مسلم اس کاروائی میں شریک تھے سب اس شنیع و سخت فظیع کبیرہ خمیر صدہا حرام وہتکِ حرمت اسلام سے بصدق دل توبہ کریں رب المساجد جل جلالہ کے حضور خاکِ مذلت پر ناک رگڑیں، اپنے سروں پر خاک اڑائیں، سر برہنہ بادلِ گریاں و چشمِ بریاں اس کے حبیب صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا دامن پکڑ کر دستِ ضراعت پھیلائیں اور ہر ایک کہے: اللھم انی اتوب الیک منھا لا ارجع الیھا ابدا اللھم! میں ان تمام حرکاتِ شنیعہ سے تیری طرف توبہ کرتا ہوں اب ایسا نہ کروں گا۔

ثانیاً: بکثرت اخباروں اشتہاروں میں صاف صاف بلا تاویل اپنے جرائم کا اعتراف اور اپنی توبہ اور اس کارروائی کی شناعت کی خوب اشاعت کریں کہ جس طرح عالم کے اعتماد پر عوام میں اس کی خوبی کا دند (شور) ہند کے گوشہ گوشہ میں مچایوں ہی بچہ بچہ کے کان تک عالم کی توبہ اور اس کی شناعت کا اعلان پہنچے، حدیث میں ارشاد ہوا:

اذا عملت سیئۃ فأحدث عندھا توبۃ السر بالسر و العلانیۃ بالعلانیۃ [1] -رواہ الامام احمد فی کتاب الزھد والطبرانی فی الکبیر والبیھقی فی الشعب بسند حسن جید عن معاذ بن جبل رضی اللہ تعالٰی عنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ جب تو برائی کرے تو اسی وقت توبہ کر، مخفی کی مخفی اور علانیہ کی علانیہ۔ اس کو امام احمد نے کتاب الزہد میں اور طبرانی نے کبیر میں اور بیہقی نے شعب الایمان میں حسن جید سند کے ساتھ حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ سے انہوں نے نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے بیان کیا۔ (ت)

ثالثاً: گورنمنٹ کو جو ایسا عظیم مسئلہ غلط باور کرایا ہے جس سے ہمیشہ کے لئے مسجدوں کو سخت خطرہ کا سامنا ہے اپنی تمام ہستی ساری حیثیت پوری کوشش، ہمگین طاقت اس کے رفع میں صرف کریں اور شرعی دلائل، فقہی مسائل، ائمہ کے ارشاد، علماء کے فتاویٰ بیش از بیش جمع کر کے یقین دلاویں کہ وہ کارروائی جو پہلے ہم نے بتائی محض باطل و حرام و ہتکِ حرمتِ اسلام تھی کسی مسجد کی کوئی زمین ہرگز ہر راستہ، سڑک، ریل نہر غرض کسی دوسرے کام کے لئے نہیں کی جاسکتی، مسجد حقیقتاً زمین کا نام ہے۔

---

[1] الزہد لامام احمد بن حنبل دار الدیان التراث القاہرہ ص ۳۵

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

The roof cannot be its replacement, nor can it ever be permissible to replace it with any other land or any item worth ten lakh rupees per yard. If this is not done, then this mosque and its reasons—every mosque in the world and its fellow Muslims will be hurt by this action. Forever, as long as the world remains, the great sin of every single desecration will be recorded daily in their book of deeds. May Allah protect us from such a state where even the bones do not remain in the grave, and at every moment...

"And who is more unjust than he who forbids that Allah’s Name be mentioned in His mosques and strives to destroy them?"[1]	**Who can be more unjust than one who stops Allah's mosques from having His name mentioned in them and strives for their desolation? (T)**

...the great burden follows from this world to the grave and from the grave to the Resurrection. This excuse will not be heard: 'we don't find people for this work'. As written in the letter here, the work was spoiled by you; its compensation is obligatory upon you, even if no one supports you. You were the one to spoil it, someone else should come to fix it? Use the same power from that time—neither asking the scholars nor telling the Muslims—even now, and fix your hereafter. Change the reverse way of serving the Kaaba and show the straight path. This is the way, and success is from Allah Almighty. There is no power nor might except with Allah, the Most High, the Most Great. Do not consider this your humiliation; in the sight of Allah Almighty, honor lies in turning back to Him and desisting from causing the desecration of His house. He says: "and [who] do not persist in what they have done while they know."[2] (And they do not stubbornly stick to what they have done knowingly. - Translator). Among Muslims, honor lies in ceasing aggression against their religion and turning the reins towards protecting religious rights. In the eyes of the government, honor lies in removing that approach which caused a great violation of Islamic sanctity—completely against its immutable policy, absolutely contradictory to its constant promises, and hurtful to the hearts of seventy million subjects—which was labeling Britain with religious interference. And change what was falsely believed with truth and justice. The matter is in Allah's hand of power, and there is no power nor might except with Allah (The matter is in the hand of Allah the Almighty's power; there is no power nor might except with Allah. - Translator). I seek refuge with Allah Almighty for these gentlemen, especially for my old friend Alim, from the twist of words showing them the wrong path. God forbid! Lest the ill-omen of "arrogance

takes him to sin"[3] (it makes him more stubborn in sin. - Translator) come in the way. And if, God forbid, it happens so, then it is obligatory upon the scholars to prove with shining arguments that this action is against the Shariah and harmful to Islam...

[1] Al-Quran Al-Kareem 2/114 [2] Al-Quran Al-Kareem 3/135 [3] Al-Quran Al-Kareem 2/206

फतावा रज़विया (खण्ड १६)

छत इसका विकल्प नहीं हो सकती, न ही कभी किसी दूसरी भूमि या दस लाख रुपये प्रति गज की कीमत वाली किसी भी वस्तु से इसे बदलना जायज़ हो सकता है। यदि ऐसा नहीं किया गया, तो इस मस्जिद और इसके कारणों से दुनिया की हर मस्जिद और इसके साथी मुसलमानों को इस कार्रवाई से दुख पहुँचेगा। हमेशा-हमेशा के लिए, जब तक दुनिया रहेगी, हर एक अपवित्रता का दैनिक महान पाप उनके कर्म-पुस्तिका (नामा-ए-अमाल) में दर्ज किया जाएगा। अल्लाह हमें ऐसी स्थिति से बचाए जहाँ कब्र में हड्डियाँ भी न रहें और हर पल...

"और उससे बड़ा ज़ालिम कौन है जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लिए जाने से रोके और उन्हें वीरान करने की कोशिश करे?"[1]

इससे बढ़कर ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों को रोके उनमें नाम-ए-खुदा लिए जाने से और उनकी वीरानी में कोशिश करे। (त)

...महान आफत दुनिया से कब्र तक और कब्र से हश्र तक पीछा नहीं छोड़ेगी। और यह बहाना स्वीकार नहीं किया जाएगा कि 'हमें इस काम के लिए लोग नहीं मिलते'। जैसा कि यहाँ पत्र में लिखा है, काम आपने बिगाड़ा है; इसकी भरपाई आप पर फ़र्ज़ है, चाहे कोई साथ न दे। बिगाड़ने वाले आप थे, बनाने कोई और आए? उस समय के उसी निरंकुशता का उपयोग करें—न विद्वानों से पूछना, न मुसलमानों से कहना—अब भी उपयोग करें और अपना आख़िरत (परलोक) संवारें। काबा की सेवा के उल्टे तरीके को बदलकर सीधा दिखाएँ। रास्ता यही है और सफलता अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की ओर से है। ला हौला वला.क़ुव्वता इल्ला बिल्लाहिल अलीयिल अज़ीम। इसे अपना अपमान न समझें; अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के निकट सम्मान इसमें है कि उसकी ओर पलट आएं और उसके घर की अपवित्रता कराने से बाज़ आ जाएं। वह फ़रमाता है: "और वे अपने किए पर जान-बूझकर अड़े नहीं रहते।"[2] (और अपने किए पर जान-बूझकर अड़ न जाएं। - अनुवादक)। मुसलमानों के बीच सम्मान इसमें है कि उनके धर्म पर ज़्यादती छोड़ी जाए और लगाम धार्मिक अधिकारों की रक्षा की ओर मोड़ी जाए। सरकार की नज़रों में सम्मान इसमें है कि इस्लाम की महान पवित्रता के उस उल्लंघन को हटा दिया जाए जो उसकी अपरिवर्तनीय नीति के बिल्कुल विरुद्ध, उसके निरंतर वादों के बिल्कुल विपरीत और सात करोड़ प्रजा का दिल दुखाने वाला तरीका था, जिसने ब्रिटेन पर धार्मिक हस्तक्षेप का दोष लगाया था। और जो बात गलत तरीके से मनवाई गई थी उसे सच्चाई और न्याय से बदलवा दिया जाए। मामला अल्लाह के हाथ में है और कोई शक्ति या सामर्थ्य अल्लाह के बिना नहीं है (मामला

अल्लाह तआला के दस्त-ए-क़ुदरत में है, ला हौला वला.क़ुव्वता इल्ला बिल्लाह - अनुवादक)। मैं इन सज्जनों के लिए, विशेष रूप से अपने पुराने मित्र 'आलिम' के लिए, अल्लाह अज़्ज़-व-जलाल की पनाह माँगता हूँ कि उन्हें बातों का पेच उल्टा रास्ता न दिखाए। अल्लाह न करे! कि "अहंकार उसे पाप की ओर ले जाता है"[3] (उसे और ज़िद चढ़े गुनाह की। - अनुवादक) की मनहूसियत आड़े आए। और अगर, खुदा न करे, ऐसा हो, तो विद्वानों (उलेमा) पर फ़र्ज़ है कि वे स्पष्ट प्रमाणों से साबित करें कि यह कार्रवाई शरीयत के खिलाफ और इस्लाम के लिए हानिकारक है...

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम २/११४ [2] अल-क़ुरआन अल-करीम ३/१३५ [3] अल-क़ुरआन अल-करीम २/२०६

पृष्ठ ४००/६३१

چھت اس کا بدل نہیں ہو سکتی نہ ہر گز کسی دوسری زمین یادس لاکھ روپے گز قیمت خواہ کسی شے سے اس کا بدلنا روا ہو سکے، اگر ایسا نہ کیا تو یہ مسجد اور اس کے سوابب کبھی کسی مسجد کو عالم اور اس کے ساتھی مسلمانوں کی اس کاروائی سے صدمہ پہنچے گا، ہمیشہ ہمیشہ تا بقائے دنیا اس کی ایک ایک بیحرمتی کا روزانہ گناہ عظیم ان کے نامہ اعمال میں ثبت ہوا کرے گا اللہ کی پناہ اس حالت سے کہ قبر میں ہڈیاں بھی نہ رہیں اور ہر ہر لمحہ پر،

"وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللهِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْهَا اسْمُهٗ وَسَعٰی فِیْ خَرَابِهَا"[1]

اس سے بڑھ کر ظالم کون جو اللہ کی مسجدوں کو روکے ان میں نام خدا لئے جانے سے اور ان کی ویرانی میں کوشش کرے۔ (ت)

کا وبال عظیم دنیا سے قبر اور قبر سے حشر تک پیچھا نہ چھوڑے، اور یہ عذر مسموع نہ ہوگا کہ ہمیں اس کام کے لئے آدمی نہیں ملتے جیسا کہ یہاں خط میں لکھ کر بھیجا کام آپ کا بگاڑا ہوا ہے آپ پر اس کی تلافی فرض ہے اگرچہ کوئی ساتھ نہ دے، بگاڑنے کو آپ تھے بنانے کو کوئی اور آئے، اس وقت کا استبداد کہ نہ علماء سے پوچھنا نہ مسلمانوں سے کہنا اب بھی کام لائیے اور اپنی عاقبت بنائیے اور خدمت کعبہ کی الٹی بانگی مٹا کر سیدھی دکھائیے، راہ یہ ہے اور توفیق اللہ عزوجل کی طرف سے، ولاحول ولاقوۃ الا باللہ العلی العظیم۔ اس میں اپنی ذلت نہ سمجھئے اللہ عزوجل کے نزدیک عزت کہ اس کی طرف رجوع لائے اس کے گھر کی بیحرمتی کرانے سے باز آئے، وہ فرماتا ہے: "لَمْ یُصِرُّوْا عَلٰی مَا فَعَلُوْا وَهُمْ یَعْلَمُوْنَ"[2] (اور اپنے کئے پر جان بوجھ کر اڑ نہ جائیں۔ ت) مسلمانوں کے نزدیک عزت کہ ان کے دین پر تعدی چھوڑی حفظ حقوق مذہب کی طرف باگ موڑی، گورنمنٹ کے نزدیک عزت کہ ایسی عظیم حرمت اسلام کی پامالی جو اس کی نامبدل

پالیسی کے بالکل خلاف اس کے مستمر وعدوں کے بالکل مناقض، سات کروڑ رعایا کا دل دکھانے والی روش برطانیہ کو مذہبی دست اندازی کا عیب لگانے والی تھی اٹھادی اور جو بات غلط باور کرائی تھی حق و انصاف سے بدلوادی، والامر بید اللہ ولاحول ولاقوۃ الا باللہ (معاملہ اللہ تعالیٰ کے دستِ قدرت میں ہے لاحول ولاقوۃ الا باللہ-ت) میں ان صاحبوں خصوصاً اپنے قدیمی دوست عالم کو اللہ عزجلالہ کی پناہ دیتا ہوں اس سے کہ انہیں بات کی پیچ الٹی راہ دکھائے معاذ اللہ "أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ"[3] (اسے اور ضد چڑھے گناہ کی۔ ت) کی شامت آڑے آئے، اور اگر خدانانہ کردہ ایسا ہو تو علماء پر فرض ہے کہ اس کاروائی کا خلاف شرع و مضر اسلام ہونا دلائل ساطعہ سے

[1] القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴ [2] القرآن الکریم ۳/ ۱۳۵ [3] القرآن الکریم ۲/ ۲۰۶

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

Clarify and issue a comprehensive refutation of these misconceptions. It is the duty of Islamic newspapers to publish these writings of the scholars with great frequency and diligence, making their voices reach every corner. It is the duty of Islamic associations to hold gatherings in their support, pass numerous resolutions, and inform the government. It is the duty of Muslim nobles, officials, and people of status to repeatedly draw the government's attention to this. It is the duty of Muslim legal professionals to take their appeals to the ultimate authorities. In short, it is mandatory for Muslims of every class to perform beautiful efforts worthy of their positions, and through tireless, legitimate endeavors, save their mosques from desecration. If you do so, you will surely, by the will of Allah, the All-Powerful, the Helper, be successful; honorable in this world and rewarded in the hereafter, for He says: "And it was due from Us to aid the believers." (1) - And it is upon Our generosity to help the Muslims. Indeed Allah "doth not suffer the reward of the good-doers to be lost." (2) - He does not waste the reward of the virtuous. (T)

All praise is due to Allah, Lord of the worlds. May Allah's blessings and peace be upon our Master, our Leader, our Refuge, and our Sanctuary, Muhammad, and upon his family, his companions, his son, and his entire party. Amen. And Allah Almighty knows best, and His knowledge, may His glory be exalted, is most complete and most perfect. Written by His sinful slave Ahmad Raza al-Barelvi, may he be forgiven, for the sake of Muhammad, the Unlettered Prophet, may Allah Almighty's peace and blessings be upon him.

[Seal text: Muhammadi, Sunni, Hanafi, Qadri; my hand holds the hem of the progeny of the Messenger; Abdul Mustafa Ahmad Raza Khan]

Problem 186: Question from Maulvi Noor Ahmad Sahib Hazarvi from Kanpur, Madrasa-tul-Banat. What do the scholars of religion and the jurists of the firm Shariah say about this problem: A mosque has become too small for the local people, and space around it is not available, or it is available but people do not have the strength to pay that much money and then build the mosque, because it involves a lot of expense and they lack that capacity. They can build a spacious mosque at another location provided they use the timber etc. of the first mosque in the second one, otherwise, building the second one is also almost impossible.

1 Al-Quran al-Kareem 30/47 2 Al-Quran al-Kareem 9/120 and 11/115 and 12/90

भ्रांतियों का खंडन स्पष्ट रूप से और विस्तार से करें। इस्लामी समाचार पत्रों का यह कर्तव्य है कि वे विद्वानों के इन लेखों को अत्यंत प्रचुरता और लगन के साथ प्रकाशित करें, उनकी आवाज़ को हर कोने तक पहुँचाएँ। इस्लामी संस्थाओं का कर्तव्य है कि वे उनके समर्थन में सभाएँ करें, प्रचुर मात्रा में प्रस्ताव पारित करें, सरकार को उनकी सूचना दें। मुस्लिम अमीरों, अधिकारियों और प्रतिष्ठित लोगों का कर्तव्य है कि वे सरकार का ध्यान इस ओर बार-बार आकर्षित करें। मुस्लिम कानूनी पेशेवरों का कर्तव्य है कि वे अपनी याचिकाओं को उच्चतम अधिकारियों तक पहुँचाएँ। संक्षेप में, मुसलमानों के हर वर्ग का यह कर्तव्य है कि वे अपने पद के योग्य इसमें सुंदर प्रयास करें, और निरंतर वैध प्रयासों के माध्यम से अपनी मस्जिदों को अपवित्रीकरण से बचाएं। यदि आप ऐसा करेंगे, तो अवश्य ही अल्लाह की इच्छा से, जो सर्वशक्तिमान और सहायक है, आप सफल होंगे; दुनिया में प्रतिष्ठित और परलोक में पुरस्कृत होंगे, क्योंकि वह फ़रमाता है: "और ईमान वालों की मदद करना हमारे ज़िम्मे (करम) पर है।" (1) - और हमारे ज़िम्मे करम पर है मुसलमानों की मदद फ़रमाना। बेशक अल्लाह "नेक काम करने वालों का बदला जाया नहीं करता।" (2) - वह नेक लोगों का फल व्यर्थ नहीं जाने देता। (त)

सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो तमाम जहानों का रब है। अल्लाह की कृपा और शांति हमारे स्वामी, हमारे संरक्षक, हमारे आश्रय और हमारे ठिकाने हज़रत मुहम्मद पर और उनकी संतान, उनके साथियों, उनके पुत्र और उनके पूरे समूह पर हो। आमीन। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है और उसका ज्ञान, उसकी महिमा महान हो, सबसे पूर्ण और सबसे सटीक है। इसे उसके पापी दास अहमद रज़ा बरेलवी ने लिखा, जिन्हें मुहम्मद, उम्मी नबी (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) के वसीले से क्षमा किया जाए।

[सील का पाठ: मुहम्मदी सुन्नी हनफी कादरी; मेरा हाथ रसूल की आल के दामन में है; अब्दुल मुस्तफ़ा अहमद रज़ा खान]

मसला 186: प्रश्नकर्ता मौलवी नूर अहमद साहब हज़ारवी, कानपुर, मदरसा-तुल-बनात से। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक मस्जिद मुहल्ले वालों के लिए तंग है और उसके चारों ओर जगह नहीं मिल सकती, या मिल सकती है लेकिन लोगों में इतनी सामर्थ्य नहीं है कि वे उतना पैसा दे सकें और फिर मस्जिद बनवा सकें, क्योंकि पैसा बहुत खर्च होता है और उनमें उतनी शक्ति नहीं है। और वे दूसरी जगह एक विशाल मस्जिद तैयार कर सकते हैं

बशर्ते कि पहली मस्जिद की लकड़ी आदि दूसरी मस्जिद में लगा दें, अन्यथा दूसरी भी बड़ी मुश्किल से भी तैयार नहीं हो पाएगी।

1 अल-क़ुरआन अल-करीम 30/47 2 अल-क़ुरआन अल-करीम 9/120 और 11/115 और 12/90

पृष्ठ 401/631

واضح کریں اوہام خلاف کا رد بالغ فرمائیں، اسلامی اخباروں پر فرض ہے کہ ان تحریرات علماء کو نہایت کثرت واہتمام سے شائع کریں، ایک ایک گوشہ میں ان کی آواز پہنچائیں، اسلامی انجمنوں پر فرض ہے کہ ان کی تائید میں جلسے کریں بکثرت ریزولیوشن پاس کریں گورنمنٹ کو ان کی اطلاعیں دیں، مسلمان امراء وحکام واہل وجاہت پر فرض ہے کہ گورنمنٹ کو اس طرف پے در پے توجہ دلائیں، مسلمان قانون پیشہ پر فرض ہے کہ اس کے استغاثے منتہی کو پہنچائیں غرض ہر طبقہ کے مسلمانوں پر فرض ہے کہ اپنے منصب کے لائق اس میں سعی جمیل بجا لائیں، اور بے تھان اتھک جائز کو ششیں کر کے اپنی مساجد کو بے حرمتی سے بچائیں، ایسا کرو گے تو ضرور حضرت عزت عز جلالہ سے ان شاء اللہ القدیر المستعان کامیاب ہو گے دنیا میں سرخرو آخرت میں مثاب ہو گے کہ وہ فرماتا ہے: "وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِيْنَ ۝" 1 اور ہمارے ذمہ کرم پر ہے مسلمانوں کی مدد فرمانا، بیشک اللہ "اِنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيْعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِيْنَ ۝" 2 نیکوں کا اجر ضائع نہیں کرتا۔ (ت)

والحمد للہ رب العلمین، وصلی اللہ و بارک وسلم علی سیدنا ومولنا وملجأنا ومأؤنا محمد وآلہ وصحبہ وابنہ وحزبہ اجمعین آمین، واللہ تعالیٰ اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم، کتبہ عبدہ المذنب احمد رضا البریلوی عفی عنہ بمحمد النبی الامی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم

[مہر کی تحریر: محمدی سنی حنفی قادری، من دست مان بجا، ال رسول، عبدالمصطفی احمد رضا خان]

مسئلہ ۱۸۶: مسئولہ مولوی نور احمد صاحب ہزاروی از کانپور مدرسۃ البنات کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد اہل محلہ پر تنگ ہے اور اس کے گردا گرد جگہ نہیں مل سکتی یا مل سکتی ہے لیکن لوگوں میں اس قدر طاقت نہیں کہ وہ اتنا روپیہ دے سکیں اور پھر مسجد بنوادیں کیونکہ روپیہ بہت خرچ ہوتا ہے اور وہ طاقت نہیں رکھتے اور وہ دوسری جگہ مسجد وسیع تیار کرسکتے ہیں بشرطیکہ پہلی مسجد کی لکڑی وغیرہ دوسری مسجد میں لگا دیں وگرنہ دوسری بھی بمشکل تمام نہیں

1 القرآن الکریم ۳۰ / ۴۷ 2 القرآن الکریم ۹ / ۱۲۰ و ۱۱ / ۱۱۵ و ۱۲ / ۹۰

Fatawa Razawiyyah Volume 16

...could happen, in this case can the people of the neighborhood build a new mosque in their neighborhood at another location using the materials of the first mosque and by investing additional money, or not? If they can build it, how should the site of the first mosque be protected? Please provide a reasoned and proven written statement.

Answer: As long as a mosque remains a mosque, according to the categorical text of the Great Quran and the consensus of our leading scholars, it is strictly forbidden (Haram) and a major sin (Kabirah) to desolate it. Allah Almighty says:

"And who is more unjust than he who prevents the name of Allah from being mentioned in His mosques and strives for their destruction? It was not for such as they to enter them except in fear. For them is disgrace in this world, and for them is a great punishment in the Hereafter." (1)

Who can be a greater wrongdoer than the one who prevents Allah's name from being remembered in His mosques and strives to desolate them? It was not becoming for such people to enter them except in a state of fear; for them there is disgrace in this world and a great punishment in the hereafter.

Our leading scholars have explicitly stated without disagreement that if a mosque becomes too small and there is someone's land near it, and they are not willing to give it, then by the order of the ruler, it should be taken without their consent and incorporated into the mosque, and the owner should be paid the market price, as stated in Al-Bazzaziyah, Al-Fath, Al-Bahr, Al-Durr, etc. (Just as it was explicitly mentioned in Bazzaziyah, Fath, Bahr, and Durr etc. - Translator). If it were permissible to desolate this mosque due to lack of space and build it elsewhere, then coercion would never have been lawful. And the situation assumed in the question is shaky in its foundation; when they can build a second mosque larger than it, even if they want to take help from its materials, then kindly build a small second mosque instead of a large one so that both mosques together fulfill the need. Who has made it obligatory that everyone must pray in just one mosque? In short, whoever fears Allah and honors His sanctities, Allah creates a way of ease for him, and whoever is indifferent, then Allah is independent of all the worlds.

"And whoever fears Allah - He will make for him a way out."(2) Whoever fears Allah Almighty, He makes a way for him.

(1) Al-Quran al-Kareem 2/114 (2) Al-Quran al-Kareem 2/65

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

...हो सकती है, क्या इस स्थिति में मोहल्ले के लोग अपने मोहल्ले में दूसरी जगह नई मस्जिद पहली मस्जिद के सामान से और अतिरिक्त रुपया लगा कर बना सकते हैं या नहीं? यदि बना सकते हैं तो पहली मस्जिद की जगह की सुरक्षा किस प्रकार रखी जाए? तर्कपूर्ण और सप्रमाण उत्तर लिखकर बयान फ़रमाएं।

अल-जवाब: जब तक मस्जिद मस्जिद है, महान कुरआन के स्पष्ट आदेश और हमारे प्रतिष्ठित विद्वानों की सहमति (इज्मा) के अनुसार इसे वीरान करना सख्त हराम और कबीरा गुनाह है। अल्लाह अज़्ज़वजल फ़रमाता है:

"वमन अज़लमु मिम्मन् मनआ मसाजिदुल्लाहि अय्युज़करा फ़ीहा इस्मुहू व साआ फ़ी ख़राबिहा उला-इका मा काना लहुम अय्यदख़ुलूहा इल्ला ख़ा-इफ़ीन लहुम फ़िद्दुन्या खिज़्युं वलहुम फ़िल आख़िरति अज़ाबुन अज़ीम" (१)

उससे बढ़कर ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लिए जाने से रोके और उनकी वीरानी में कोशिश करे? उन लोगों को यह शोभा नहीं देता था कि उनमें प्रवेश करें मगर डरते हुए। उनके लिए दुनिया में रुसवाई है और उनके लिए आख़िरत में बड़ा अज़ाब है।

हमारे प्रतिष्ठित विद्वानों ने बिना किसी मतभेद के स्पष्ट किया है कि यदि मस्जिद तंग हो जाए और उसके पास किसी व्यक्ति की ज़मीन हो और वह देने को तैयार न हो, तो सुल्तान के आदेश से उसकी मर्ज़ी के बिना लेकर मस्जिद में शामिल कर ली जाए और मालिक को बाज़ार भाव से क़ीमत दे दी जाए, जैसा कि बज़ाज़िया, अल-फ़तह, अल-बहर, अल-दुर्र आदि में स्पष्ट रूप से उल्लेख किया गया है। (जैसा कि इस पर बज़ाज़िया, फ़तह, बहर और दुर्र वगैरह में स्पष्ट हुक्म दिया गया है - अनुवादक)। यदि तंगी के कारण इस मस्जिद को वीरान करके दूसरी जगह बनाना जायज़ होता, तो ज़बरदस्ती (ज़मीन लेना) कभी भी हलाल नहीं होती। और वह स्थिति जो प्रश्न में मानी गई है, उसकी बुनियाद स्वयं ही डगमगाई हुई है; जब वे उससे बड़ी दूसरी मस्जिद बना सकते हैं, भले ही वे इसमें उसके सामान से भी मदद लेना चाहते हों, तो मेहरबानी करके बड़ी नहीं बल्कि एक छोटी दूसरी मस्जिद बना लें ताकि दोनों मस्जिदें मिलकर ज़रूरत पूरी कर दें। किसने अनिवार्य किया है कि सब एक ही मस्जिद में नमाज़ पढ़ें? संक्षेप में, जो अल्लाह से डरे और उसकी मर्यादाओं का सम्मान करे,

अल्लाह उसके लिए सुगमता का मार्ग निकाल देता है और जो बेपरवाही करे, तो अल्लाह तमाम जहानों से बेपरवाह है।

"वमन यत्तक़िल्लाह यजअल लहू मख़रजा" (२) जो अल्लाह तआला से डरे तो वह उसके लिए रास्ता बना देता है।

(१) अल-क़ुरआन अल-करीम २/११४ (२) अल-क़ुरआन अल-करीम २/६५

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

ہو سکتی، کیا اس صورت میں اہل محلہ دوسری جگہ نئی مسجد اپنے محلہ میں پہلی مسجد کے سامان سے اور زائد روپیہ لگا کر بنا سکتے ہیں یا نہ؟ اگر بنا سکتے ہیں تو پہلی مسجد کی جگہ کی کس طور سے حفاظت رکھی جائے؟ مدلل و مبرہن طور پر تحریر و بیان فرمایا جائے۔

الجواب : مسجد جب تک مسجد ہے قرآن عظیم کی نص قطعی، ہمارے ائمہ کرام کے اجماع سے اسے ویران کرنا سخت حرام و کبیرہ ہے، اللہ عزوجل فرماتا ہے:

"وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰهِ اَنْ يُّذْكَرَ فِيْهَا اسْمُهٗ وَسَعٰى فِيْ خَرَابِهَا ؕ اُولٰٓئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَّدْخُلُوْهَا اِلَّا خَآئِفِيْنَ ؕ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَّ لَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيْمٌ" (1)

اس سے بڑھ کر ظالم کون جو اللہ کی مسجدوں کو ان میں نام الہی کی یاد سے روکے اور ان کی ویرانی میں کوشش کرے، ایسوں کو ان میں جانا ہی نہ پہنچتا تھا مگر ڈرتے ہوئے، ان کے لئے دنیا میں رسوائی ہے اور ان کے لئے آخرت میں بڑا عذاب۔

ہمارے ائمہ کرام نے بلاخلاف تصریح فرمائی کہ مسجد اگر تنگی کرے اور اس کے قریب اگر کسی شخص کی زمین ہو اور وہ دینے پر راضی نہ ہو تو بحکم سلطان بے اس کی مرضی کے لے کر مسجد میں داخل کرلی جائے اور مالک کو بازار کے بھاؤ سے قیمت دے دی جائے کما نص علیه في البزازية والفتح والبحر والدروغيرها (جیسا کہ اس پر بزازیہ، فتح، بحر اور در وغیرہ میں نص فرمائی گئی۔ت) اگر تنگی کی وجہ سے یہ مسجد ویران کر کے دوسری جگہ بنالینا جائز ہوتا تو جبر ہر گز حلال نہ ہوتا اور وہ صورت کہ سوال میں فرض کی گئی اس کی بنا خود ہی متزلزل ہے جب وہ دوسری مسجد اس سے بڑی بنا سکتے ہیں اگرچہ اس میں اس کے عملے سے بھی مدد

لینا چاہتے ہیں تو مہربانی فرما کر بڑی نہیں ایک چھوٹی مسجد دوسری بنالیں کہ دونوں مسجدیں مل کر حاجت پوری کر دیں، کس نے واجب کیا ہے کہ سب ایک ہی مسجد میں نماز پڑھیں، غرض جو اللہ سے ڈرے اور اس کی حرمتوں کی تعظیم کرے اللہ اس کے لئے آسانی کی راہ نکال دیتا ہے اور جو بے پروائی کرے تو اللہ تمام جہان سے بے پرواہ ہے،

"وَمَنْ يَّتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَّهٗ مَخْرَجًا" (2) جو اللہ تعالیٰ سے ڈرے تو وہ اس کے لئے راہ بنادیتا ہے۔

1 القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴ 2 القرآن الکریم ۲/ ۶۵

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

"And whoever turns away - then indeed, Allah is the Free of need, the Praiseworthy." - And Allah Almighty knows best. And whoever turns away, then Allah Almighty is Self-Sufficient and Praiseworthy. And Allah Almighty knows best (T).

Question 187 to 189: Asked by Qazi Syed Ahmed Ali Madni, Manager of Madrasa Islamia from Mumbai, Bhendi Bazar, 2nd Rabi-ul-Awwal 1332 AH. (1) What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say in such a case where a mosque is located near a shrine (Dargah Sharif)? The trustee (mutawalli) of the mosque forcibly occupied the land of the shrine and wants to include it in the mosque. The trustee of the shrine prohibited it, saying that doing so is not permissible in the Sharia, but they do not listen. Is doing so permissible? (2) Is it correct to build a mosque on such forcibly seized land, and will prayer be valid in it, even though the trustee of the shrine has been constantly objecting? (3) Is such a mosque trustee, who seizes land contrary to Sharia and builds a mosque on it, punishable and sinful according to Sharia or not? Provide a clear answer from the books of jurisprudence. Provide the answer and be rewarded.

The Answer: The question is very vague. Nothing is written about why the trustee wants to include this land in the mosque - whether the mosque has become too small for the worshippers and this need has arisen, or something else. Nor is it written whether that land is endowed (waqf) for the shrine or not, and if so, what kind of endowment it is that can be called a valid Sharia endowment or not. Nor is it written what harm would be caused to the shrine by including this land in the mosque. If the mosque is not cramped, the trustees have no right to take that land; they will be usurpers and prayer on that portion of land will be impermissible. If the mosque has become cramped and there is no room to expand within its own properties, then if that land is not a valid Sharia endowment for the shrine, or if taking it does not cause harm to the shrine, they can take it for a price; otherwise, they cannot. And Allah Almighty knows best.

Question 190 to 193: Asked by Maulvi Sabir Ali Sahib from Madrasa Rifah-ul-Muslimeen, Farangi Mahal, Lucknow, 4th Rabi-ul-Awwal Sharif 1332 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say in this matter? An old mosque belonged to someone from the Shia community...

[1] Al-Quran Al-Karim 57/24 Page 403 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

"और जो मुँह फेरे तो बेशक अल्लाह ही बे-नियाज़ और क़ाबिले-तारीफ़ है।" - और अल्लाह ही बेहतर जानता है। और जो मुँह फेरे तो अल्लाह तआला ही बे-नियाज़ और खूबियों वाला है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

मसला 187 से 189: मुस्तफ़्ती (पूछने वाले) काज़ी सैयद अहमद अली मदनी, मोहतमिम मदरसा इस्लामिया, मुम्बई भिंडी बाज़ार, 2 रबी-उल-अव्वल 1332 हिजरी। (1) दीन के उलमा और शरीयत के मुफ़्तियान क्या फ़रमाते हैं ऐसी सूरत में कि एक दरगाह शरीफ़ के क़रीब एक मस्जिद वाक़े (स्थित) है, मस्जिद के मुतवल्ली साहब ने दरगाह शरीफ़ की ज़मीन ज़बरदस्ती दबा ली, उसे मस्जिद में शामिल करना चाहते हैं, दरगाह के मुतवल्ली ने रोका कि शरीयत में ऐसा करना जायज़ नहीं है, मगर वे नहीं मानते, तो क्या ऐसा करना जायज़ है? (2) क्या ऐसी ज़बरदस्ती कब्जा की गई ज़मीन पर मस्जिद बनाना दुरुस्त है और क्या उसमें नमाज़ दुरुस्त होगी जबकि दरगाह के मुतवल्ली साहब बराबर विरोध करते रहे हैं। (3) क्या ऐसे मस्जिद मुतवल्ली जो शरीयत के ख़िलाफ़ ज़मीन छीन कर उस पर मस्जिद बना दे तो वह शरीयत की नज़र में सज़ा के हक़दार और गुनहगार हैं या नहीं? फ़िक्ह (इस्लामी कानून) की किताबों की रौशनी में साफ़ जवाब दिया जाए। बयान कीजिए और सवाब पाइए।

जवाब: सवाल बहुत संक्षिप्त है, कुछ नहीं लिखा कि मुतवल्ली इस ज़मीन को मस्जिद में किस वजह से शामिल करना चाहते हैं, क्या मस्जिद नमाज़ियों के लिए तंग हो गई है, यह ज़रूरत पेश आई है या कुछ और। न यह लिखा कि वह ज़मीन दरगाह पर वक़्फ़ है या नहीं, और है तो किस तरह का वक़्फ़ है जिसे सही शरीई वक़्फ़ कहा जा सके या नहीं, न यह लिखा कि इस ज़मीन के मस्जिद में शामिल कर लेने से दरगाह में क्या नुक़सान होगा। अगर मस्जिद में तंगी नहीं है तो मुतवलियों को इस ज़मीन को लेने का कोई अधिकार नहीं, वे ग़ासिब (अवैध कब्जा करने वाले) होंगे और ज़मीन के उतने हिस्से पर नमाज़ नाजायज़ होगी, और अगर मस्जिद तंग हो गई है और उसकी अपनी ज़मीनों से विस्तार की गुंजाइश नहीं है, तो अगर वह ज़मीन दरगाह का सही शरीई वक़्फ़ नहीं है या उसके लेने से दरगाह को नुक़सान नहीं पहुँचता तो क़ीमत देकर ले सकते हैं वरना नहीं। वल्लाहु तआला अअलम (अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसला 190 से 193: मुस्तफ़्ती मौलवी साबिर अली साहब, मदरसा रफ़ाह-उल-मुस्लिमीन, फ़रंगी महल, लखनऊ, 4 रबी-उल-अव्वल शरीफ़ 1332 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरअ मतीन इस मसले में, एक पुरानी मस्जिद किसी शिया की थी...

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 57/24 पेज 403 का 631

"وَمَن يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ"- واللہ تعالٰی اعلم۔ اور جو منہ پھیرے تو اللہ تعالٰی ہی بے نیاز اور ستودہ صفات ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۸۷ تا ۱۸۹: مسئولہ قاضی سید احمد علی مدنی مہتمم مدرسہ اسلامیہ از بمبئی بھنڈی بازار ۲ ربیع الاول ۱۳۳۲ھ (۱) کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین ایسی صورت میں کہ ایک درگاہ شریف کے قریب ایک مسجد واقع ہے، مسجد کے متولی صاحب نے درگاہ شریف کی زمین جبراً دبالی، اس کو شامل مسجد کرنا چاہتے ہیں، متولی درگاہ نے روکا کہ شرع شریف میں ایسا کرنا جائز نہیں ہے، مگر نہیں مانتے، سو ایسا کرنا جائز ہے؟ (۲) کیا ایسی جبراً مغصوبہ زمین پر مسجد بنانا درست ہے اور کیا اس میں نماز درست ہوگی حالانکہ متولی صاحب درگاہ برابر معترض ہوا کئے ہیں۔ (۳) کیا ایسے متولی مسجد جو خلاف شرع زمین غصب کرکے اس پر مسجد بنا دے تو وہ عند الشرع قابل تدارک و گنہگار ہیں یا نہیں؟ جواب صحیح از روئے کتب فقہ صاف بخشا جائے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: سوال بہت مجمل ہے کچھ نہ لکھا کہ متولی اس زمین کو مسجد میں کس وجہ سے شامل کرنا چاہتے ہیں، آیا مسجد نمازیوں پر تنگ ہوئی ہے یہ ضرورت لاحق ہوئی ہے یا کچھ اور۔ نہ یہ لکھا کہ وہ زمین درگاہ پر وقف ہے یا نہیں، اور ہے تو کس طرح وقف ہے جسے وقف صحیح شرعی کہا جاسکے گا یا نہیں، نہ یہ لکھا کہ اس زمین کے شامل مسجد کرلینے سے درگاہ میں کیا نقصان ہوگا، اگر مسجد نے تنگی نہ کی تو متولیوں کو اس زمین کے لینے کا کوئی اختیار نہیں وہ غاصب ہوں گے اور اتنے پارہ زمین پر نماز ناجائز ہوگی، اور اگر مسجد تنگ ہوگئی ہے اور اس کے اپنے متعلقات کی زمینوں سے بڑھانے کی گنجائش نہیں، تو اگر وہ زمین درگاہ وقف صحیح

شرعی نہیں یا اسکے لینے سے درگاہ کو ضرر نہیں پہنچتا تو قیمت لے سکتے ہیں ورنہ نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۹۰ تا ۱۹۳: مسئولہ مولوی صابر علی صاحب از مدرسہ رفاہ المسلمین فرنگی محل لکھنؤ ۴ ربیع الاول شریف ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں، ایک مسجد قدیم کسی شیعہ کی تھی

[1] القرآن الکریم ۵۷/ ۲۴ Page 403 of 631

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

However, it had been lying deserted for some time. In this state of desolation, a Sunni built another mosque just a few steps away, and Sunni Muslims began offering their five daily prayers in this new Sunni mosque. After five or six years, a person sold the old Shia mosque to a Sunni. That Sunni repaired it and started performing the five daily prayers with the call to prayer (Adhan) and congregation. Five or six years have also passed since then. Now, the aforementioned Sunni purchaser has endowed (waqf) a house of his for the Islamic Madrasa of the mosque and allows people to sit in the said mosque to read the Quran. Additionally, there is a lot of land in the said mosque where people walk wearing shoes; he also gives permission to build rooms for the Madrasa on this land. In such a situation, kindly provide answers to the following questions:

First: Are both these mosques legally considered mosques or not? And will Muslims obtain the reward of a mosque by praying in both these mosques or not? And if not, for what purpose can this mosque be used? Second: Is it permissible for the students of the Islamic Madrasa to sit and study inside this mosque or not? Third: Within the premises of the mosque, on the land other than the courtyard where people walk wearing shoes, is it permissible to build any room etc., with the Madrasa's money for the education of students, or for the Madrasa office, or for students' accommodation? And is it permissible to perform any of these activities in it or not? Fourth: The purchaser of the mosque also suggests that a path be made from inside the mosque, where people walk wearing shoes, to enter the Madrasa so that it becomes easy for the students and employees of the Madrasa to go into it; otherwise, they have to go through the streets after making a detour. So, is this permissible or not? A prompt and reasoned answer should be provided. Explain, and you shall be rewarded.

The Answer: The mosque built by the Sunni is undoubtedly a mosque, and maintaining it is obligatory. The reward for prayer in it is the same as the reward for prayer in any mosque. The Rawafid (Shias) of this age are apostates, as we have established in 'Radd al-Rafidah' (As we have explained in its investigation in Radd al-Rafidah. T). Therefore, they are not eligible to build a mosque.

[Box Section] Arabic Text: Allah Almighty said: "It is not for the polytheists to maintain the mosques of Allah while they witness against themselves to disbelief" (until the

word of Allah Almighty): "The mosques of Allah are only to be maintained by those who believe in Allah and the Last Day."

Urdu Translation from Page: Allah Almighty stated that it does not behove the polytheists to build the mosques of Allah Almighty while they are witnessing against themselves of disbelief (until the saying of Allah Almighty) Verily, only those build the mosques of Allah who believe in Allah (and the Last Day). [End of Box Section]

Page 404 of 631

मगर कुछ समय से वह वीरान पड़ी थी, इसी वीरानी की हालत में कुछ ही कदमों की दूरी पर एक सुन्नी ने दूसरी मस्जिद बनवाई और इस नई सुन्नी मस्जिद में सुन्नी मुसलमान पाँचों वक्त की नमाज़ पढ़ने लगे। इसके पाँच-छह साल बाद एक व्यक्ति ने पुरानी शिया की मस्जिद को एक सुन्नी के हाथों बेच दिया। उस सुन्नी ने उसकी मरम्मत आदि कराके पाँचों वक्त अज़ान और जमाअत के साथ नमाज़ पढ़ना शुरू कर दिया। इसे भी पाँच-छह साल का समय बीत चुका है। अब उस सुन्नी खरीदार ने अपना एक मकान मस्जिद के मदरसा इस्लामिया के लिए वक्फ कर दिया है और उक्त मस्जिद में बैठकर लोगों को कुरान पढ़ने की अनुमति देता है, और उक्त मस्जिद में काफी ज़मीन ऐसी पड़ी है जिस पर जूता पहनकर चलते हैं; वह इस ज़मीन पर मदरसा के लिए कमरे बनाने की भी अनुमति देता है। ऐसी स्थिति में निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर प्रदान करें:

प्रथम: क्या ये दोनों मस्जिदें हुक्मे-मस्जिद में हैं या नहीं? और क्या मुसलमानों को दोनों मस्जिदों में नमाज़ पढ़ने से मस्जिद का सवाब हासिल होगा या नहीं? और अगर हासिल नहीं होगा तो फिर इस मस्जिद को किस काम में लाया जा सकता है? द्वितीय: मदरसा इस्लामिया के छात्रों का इस मस्जिद के अंदर बैठकर पढ़ना जायज़ है या नहीं? तृतीय: मस्जिद के अहाते के अंदर जो ज़मीन मस्जिद के सहन (आँगन) के अलावा है जहाँ जूता पहनकर चलते हैं, उस पर मदरसा के पैसे से छात्रों की शिक्षा के लिए कोई कमरा आदि या मदरसा के दफ्तर के लिए या छात्रों के रहने के लिए बनाना जायज़ है? और उनमें इन कामों में से कोई काम करना जायज़ है या नहीं? चतुर्थ: मस्जिद के खरीदार का यह भी सुझाव है कि मस्जिद के अंदर से जहाँ जूता पहनकर चलते हैं, मदरसा के अंदर जाने का एक रास्ता निकाला जाए ताकि छात्रों और मदरसा के कर्मचारियों के लिए मदरसा जाना आसान हो जाए वरना चक्कर काटकर गलियों से जाना होगा। तो क्या यह जायज़ है या नहीं? जवाब शीघ्र और दलीलों के साथ अता फरमाएँ। बय्यिनू तुजरू।

जवाब: वह मस्जिद जो सुन्नी ने बनवाई थी, निस्संदेह मस्जिद है और उसे कायम रखना फ़र्ज़ है, और उसमें नमाज़ का सवाब वही है जो मस्जिद में नमाज़ का सवाब होता है। इस ज़माने के रवाफ़िज़ (शिया) मुर्तद (धर्मत्यागी) हैं, जैसा कि हमने 'रद्दुल रफ़ज़ा' में इसकी तहकीक बयान की है (जैसा कि हमने इसकी तहकीक रद्दुल रफ़ज़ा में बयान की है।त)। इसलिए वे मस्जिद बनाने के अहल (योग्य) नहीं हैं।

[बॉक्स अनुभाग] अरबी पाठ: अल्लाह तआला ने फरमाया: "मशरिकों को यह हक़ नहीं पहुँचता कि वे अल्लाह तआला की मस्जिदों को तामीर करें, जबकि वे अपने आप पर कुफ़्र की गवाही देने वाले हैं" (अल्लाह तआला के इस इरशाद तक): "बेशक अल्लाह तआला की मस्जिदें तो वही लोग तामीर करते हैं जो अल्लाह तआला और आख़िरत के दिन पर ईमान रखते हैं।"

पृष्ठ से उर्दू अनुवाद: अल्लाह तआला ने फरमाया: मुशरिकों को हक नहीं पहुँचता कि वे अल्लाह तआला की म्साजिद तामीर करें इस हाल में कि वे अपने आप पर कुफ़्र की शहादत देने वाले हैं (अल्लाह तआला के इस इरशाद तक कि) बेशक अल्लाह तआला की मस्जिदें तो वही लोग तामीर करते हैं जो अल्लाह तआला (पर ईमान रखते हैं)। [बॉक्स अनुभाग का अंत]

पृष्ठ 404 का 631

مگر کچھ عرصے سے ویران پڑی تھی، اسی حالتِ ویرانی میں چند قدم کے فاصلے پر ایک سنی نے دوسری مسجد بنوائی اور اس نئی سنی کی مسجد میں مسلمان سنی نماز پنج وقتہ پڑھنے لگے اس کے پانچ چھ برس کے بعد پرانی شیعہ کی مسجد کو ایک شخص نے ایک سنی کے ہاتھ فروخت کر ڈالا تو اس سنی نے اس کی مرمت وغیرہ کرا کے پنج وقتہ اذان وجماعت کے ساتھ نماز پڑھنا شروع کر دئیے۔ اس کو بھی پانچ چھ برس کا عرصہ گزر گیا اب اس سنی مشتریِ مذکور نے اپنا ایک مکان مسجد کے مدرسہ اسلامیہ کے لئے وقف کر دیا ہے اور مسجد مذکور میں بیٹھ کر لوگوں کو قرآن پڑھنے کی اجازت دیتا ہے، اور مسجد مذکور میں بہت سی زمین ایسی پڑی ہے جس پر جوتا پہن کے چلتے ہیں تو اس زمین پر مدرسہ کیلئے کمروں کے بنانے کی بھی اجازت دیتا ہے تو ایسی صورت میں حسبِ ذیل سوالات کے جوابات مرحمت ہوں:

اول: یہ دونوں مسجدیں حکمِ مسجد میں ہیں یا نہ؟ اور مسلمانوں کو دونوں مسجدوں میں نماز پڑھنے سے ثوابِ مسجد حاصل ہوگا یا نہ؟ اور اگر نہ حاصل ہوگا تو پھر اس مسجد کو کس کام میں لاسکتے ہیں؟ دوم: طلبہ مدرسہ اسلامیہ کا اس مسجد کے اندر بیٹھ کر پڑھنا جائز ہے یا نہ؟ سوم: احاطہ مسجد کے اندر جو زمین صحنِ مسجد کے علاوہ جہاں جوتا پہن کے چلتے ہیں اس پر مدرسہ کے روپیہ سے کوئی کمرہ وغیرہ طلبہ کی تعلیم کے لئے یا دفتر مدرسہ کے لئے یا طلبہ کے رہنے کے لئے بنانا جائز اور اس میں ان کاموں میں سے کوئی کام کرنا جائز ہے یا نہ؟ چہارم: مشتریِ مسجد کی یہ بھی تجویز ہے کہ مسجد کے اندر سے جہاں جوتا پہن کے چلتے ہیں ایک راستہ مدرسہ کے اندر جانے کا نکالا جائے کہ طلبہ وملازمین مدرسہ کو مدرسہ میں جانا آسان ہو

جائے ورنہ چکر کھا کے گلیوں میں سے جانا ہوگا تو آیا یہ جائز ہے یا نہیں؟ جواب جلد اور مدلل فرمایا جائے۔ بینواتوجروا

الجواب: وہ مسجد کہ سنی نے بنوائی تھی بلاشبہ مسجد ہے اور اس کا رکھنا فرض ہے اور اس میں نماز کا ثواب وہی ہے جو مسجد میں نماز کا ثواب ہے، روافض زمانہ مرتد ہیں کما حققناہ فی ردالرفضۃ (جیسا کہ ہم نے اس کی تحقیق ردالرفضہ میں بیان کی ہے۔ت) تو وہ مسجد بنانے کے اہل نہیں۔

[جدول کا حصہ] قال اللہ تعالٰی "مَا کَانَ لِلْمُشْرِکِیْنَ اَنْ یَّعْمُرُوْا مَسٰجِدَ اللہِ شٰہِدِیْنَ عَلٰی اَنْفُسِہِمْ بِالْکُفْرِ" (الی قولہ تعالٰی) "اِنَّمَا یَعْمُرُ مَسٰجِدَ اللہِ مَنْ اٰمَنَ بِاللہِ وَالْیَوْمِ" اللہ تعالٰی نے فرمایا مشرکوں کو حق نہیں پہنچتا کہ وہ اللہ تعالٰی کی مساجد تعمیر کریں اس حال میں کہ وہ اپنے آپ پر کفر کی شہادت دینے والے ہیں (اللہ تعالٰی کے اس ارشاد تک کہ) بیشک اللہ تعالٰی کی مسجدیں تو وہی لوگ تعمیر کرتے ہیں جو اللہ تعالٰی (پر ایمان رکھتے ہیں)۔ [جدول کا حصہ ختم]

Fatawa Ridawiyya Volume 16

AL-AKHIR - The Verse: ...and believe in the Last Day. (T) Especially after the death of an apostate (murtad), all their endowments (waqfs) become void, as stated in Al-Durr al-Mukhtar etc. (as mentioned in Al-Durr al-Mukhtar etc.). (T) So, if a Sunni purchased that mosque, repaired it, and gave it for prayer thinking it was already a mosque, that thought was void, and that mosque remained a house as before, in which one has authority over all the transactions mentioned in the question. And if a Sunni purchased it and made it a mosque anew from his side, meaning he did it thinking it was not a mosque, and not thinking it was a mosque and leaving it as such, then in this case, if the purchase for the Sunni was legally established as his property, it also became a mosque. But this is very unlikely; there is only one case for it which probably did not occur. That case is if the land that the Rafidi made a mosque was his property during his time in Islam, after which he adopted Rafd (heresy), built this mosque and died, and among his near or distant heirs there is someone who is a Sunni Muslim who became the owner of this house as an heir to what was earned during his Islam, and he sold it to this Sunni. Thus, this purchase was correct and this Sunni became the owner of this house, and now since he made it a mosque from his own side, it became a mosque. In this unlikely case, all the mentioned transactions would be impermissible because 'it is not permissible to change the Waqf from what it was for' (meaning it is not permissible to change a Waqf from its original state. T). However, it is permissible for students to study there provided they are not children, and they do not occupy the prayer space during prayer time, nor does their studying disturb the worshippers. And if this is not the case, rather that house was his property only during his period of Rafd, then this sale by whoever did it never established ownership for the buyer because the seller himself was not the owner. The property of an apostate during the period of apostasy becomes 'Fai' (public property) for Muslims after his death; it cannot reach any of his heirs even if it is his son and a Muslim, whether he is an apostate like him or some other kind of disbeliever. So when the purchase was not correct, this Sunni's making it a mosque was not correct; rather, it remains as a common land of Muslims, and with the consent of Muslims, one can perform transactions for the benefit of Muslims therein. In Fatawa Alamgiri, it is from the Mabsut:

[Table Header] Arabic Text: When an apostate is killed, or dies, or joins the Abode of War (Dar al-Harb), then what he earned while he was a Muslim belongs as inheritance to his Muslim heirs, but what he earned in the state of apostasy belongs

to... [the state/public treasury]. Urdu Translation: When an apostate is killed, or dies, or joins the Abode of War, then whatever he earned in the state of Islam, his Muslim heirs will receive it as inheritance, and whatever he earned in the state of apostasy is booty (maal-e-ghanimat).

1. Al-Quran al-Karim 9/18, 17 Page 405 of 631

अल-आख़िर - आयत: ...और अंतिम दिन पर विश्वास रखते हैं। (त) विशेष रूप से एक धर्मत्यागी (मुर्तद) की मृत्यु के बाद, उनके सभी वक़्फ़ (बंदोबस्त) शून्य हो जाते हैं जैसा कि अल-दुर्र अल-मुख्तार आदि में है (जैसा कि दुर्रमुख्तार आदि में है। (त) तो वह मस्जिद जिसे सुन्नी ने खरीदा और उसकी मरम्मत आदि कराकर अगर इस विचार से नमाज़ के लिए दिया कि यह पहले से मस्जिद है, तो वह विचार शून्य था और वह मस्जिद बदस्तूर एक मकान है जिसमें प्रश्न में वर्णित उन सभी कार्यों का अधिकार है। और अगर सुन्नी ने खरीदकर नए सिरे से अपनी ओर से उसे मस्जिद बना दिया, यानी यह समझकर कि यह मस्जिद नहीं है, मैं इसे मस्जिद बनाता हूँ, न कि यह समझकर कि यह मस्जिद थी और उसे मस्जिद के लिए छोड़ रहा हूँ, तो इस स्थिति में यदि सही खरीदारी से सुन्नी के लिए उसकी मिल्कियत साबित हो गई थी, तो यह भी मस्जिद हो गई। मगर यह बहुत दुर्लभ है, इसके लिए केवल एक ही स्थिति है जो शायद घटित न हुई होगी। वह स्थिति यह कि जिस ज़मीन को राफ़िज़ी ने मस्जिद बनाया वह उसके इस्लाम के समय की मिल्कियत थी, इसके बाद उसने राफ़्द (पाखंड) अपनाया, यह मस्जिद बनाई और मर गया, और उसके करीबी या दूर के वारिसों में कोई सुन्नी मुसलमान है जो उसके इस्लाम काल की कमाई का वारिस होकर इस मकान का मालिक बना और उसने इसे इस सुन्नी के हाथों बेच दिया, तो यह खरीदारी सही हुई और यह सुन्नी इस मकान का मालिक हो गया और अब जो उसने इसे अपनी ओर से मस्जिद बनाया वह मस्जिद हो गई। इस दुर्लभ स्थिति में वे सभी वर्णित कार्य नाजायज़ होंगे क्योंकि 'वक़्फ़ को उसकी मूल स्थिति से बदलना जायज़ नहीं है' (यानी वक़्फ़ को उसकी असली हालत से बदलना जायज़ नहीं। त)। लेकिन छात्रों का पढ़ना जायज़ है बशर्ते वे बच्चे न हों और नमाज़ के समय नमाज़ की जगह न घेरें और न ही उनके पढ़ने से नमाज़ियों को कोई परेशानी हो। और अगर यह स्थिति नहीं है, बल्कि वह मकान उसके राफ़्द के ज़माने की ही मिल्कियत था, तो यह बिक्री जिस किसी ने भी की, वह खरीदार की मिल्कियत साबित नहीं करती क्योंकि विक्रेता स्वयं मालिक नहीं था। धर्मत्यागी के धर्मत्याग काल की मिल्कियत उसकी मृत्यु के बाद मुसलमानों की सार्वजनिक संपत्ति (फ़ई) हो जाती है, वह उसके किसी भी वारिस को नहीं मिल सकती चाहे वह उसका बेटा ही क्यों न हो और मुसलमान हो, चाहे वह उसी की तरह मुर्तद हो या किसी और प्रकार का काफ़िर। तो जब खरीदारी सही न हुई तो इस सुन्नी का इसे मस्जिद बनाना सही न हुआ, बल्कि वह बदस्तूर मुसलमानों की एक आम ज़मीन है, मुसलमानों की मर्ज़ी से उसमें मुसलमानों के लाभ के लिए कार्य किए जा सकते हैं। फ़तावा आलमगीरी में मबस्तूत से है:

[तालिका शीर्षक] अरबी पाठ: जब धर्मत्यागी मारा जाए, या मर जाए, या दारुल-हर्ब (युद्ध क्षेत्र) में शामिल हो जाए, तो उसने इस्लाम की स्थिति में जो कुछ कमाया था, वह उसके मुस्लिम वारिसों को विरासत के रूप में मिलेगा। और उसने धर्मत्याग की स्थिति में जो कुछ कमाया, वह... उर्दू अनुवाद: मुर्तद जब मारा जाए या मर जाए या दारुल-हर्ब से मिल जाए, तो जो कुछ उसने इस्लाम की हालत में कमाया था, वह उसके मुस्लिम वारिसों को विरासत के तौर पर मिलेगा और जो कुछ धर्मत्याग की हालत में कमाया, वह गनीमत का माल है।

1. अल-क़ुरान अल-करीम 9/18, 17 पृष्ठ 405 का 631

الْاٰخِرِ ۱- الاٰیۃ اور یومِ آخرت پر ایمان رکھتے ہیں۔ (ت) خصوصاً بعد موت کے مرتد کے سب اوقاف باطل ہو جاتے ہیں کما فی الدرالمختار وغیرہ (جیسا کہ درمختار وغیرہ میں ہے۔ (ت) تو وہ مسجد کہ سنی نے خریدی اسے مرمت وغیرہ کراکے اگر اس خیال سے نماز کے لئے دیا کہ یہ پہلے سے مسجد ہے تو وہ خیال باطل تھا اور وہ مسجد بدستور ایک مکان ہے جس میں ان تمام تصرفات مذکورہ فی السوال کا اختیار ہے، اور اگر سنی نے خرید کر از سر نو اپنی طرف سے اسے مسجد کردیا یعنی یہ سمجھ کر کہ یہ مسجد نہیں میں اسے مسجد کرتا ہوں، نہ یہ سمجھ کر کہ یہ مسجد تھی اسے مسجد کے لئے چھوڑتا ہوں، اس صورت میں اگر شرائے صحیح سے سنی کے لئے اس کی ملک ثابت ہوگئی تھی تو یہ بھی مسجد ہوگئی مگر یہ بہت بعید ہے اس کے لئے صرف ایک صورت ہے کہ غالبا وہ واقع نہ ہوئی ہوگی، وہ صورت یہ کہ زمین جسے رافضی نے مسجد کیا اس کے زمانہ اسلام کی ملک تھی، اس کے بعد اس نے رفض اختیار کیا، یہ مسجد بنائی اور مر گیا اور اس کے قریب وبعد وارثوں میں کوئی شخص سنی مسلمان ہے کہ وہی اس کے کسب اسلام کا وارث ہو کر اس مکان کا مالک ہے اور اس نے اس سنی کے ہاتھ بیچ ڈالا تو یہ شراء صحیح ہوا اور یہ سنی اس مکان کا مالک ہو گیا اور اب جو اس نے اسے اپنی طرف سے مسجد کیا مسجد ہوگئی، اس صورت بعیدہ پر وہ تصرفات مذکورہ سب ناجائز ہوں گے فأنه لا یجوز تغییر الوقف عمّا هو له (کہ وقف اپنی اصلی حالت سے تبدیل کرنا جائز نہیں۔ ت) مگر طلبہ کاپڑھنا جائز جبکہ اطفال نہ ہوں اور نماز کے وقت نماز کی جگہ نہ گھیریں نہ ان کے پڑھنے سے نمازیوں کو تشویش ہو اور اگر یہ صورت نہیں بلکہ وہ مکان اس کے زمانہ رفض ہی کی ملک تھا تو یہ بیع جس شخص نے کی ہرگز مثبت ملکِ مشتری نہیں کہ بائع خود ہی مالک نہ تھا مرتد کے زمانہ ارتداد کی ملک

اسکی موت کے بعد فیئ مسلمین ہوجاتی ہے اس کے کسی وارث کو نہیں پہنچ سکتی اگرچہ اس کا بیٹا ہو مسلم ہو خواہ اسی کی طرح مرتد یا اور قسم کا کافر، تو جب شراء صحیح نہ ہوا تواس سنی کا اسے مسجد کرنا صحیح نہ ہوا بلکہ وہ بدستور ایک زمینِ عام مسلمانوں کی ہے، مسلمانوں کی مرضی سے اس میں مسلمین کی منفعت کے تصرفات کر سکتے ہیں۔ فتاوی عالمگیری میں مبسوط سے ہے:

المرتد اذاقتل او مات او لحق بدار الحرب فما اکتسبه فی حال اسلامه هو میراث لورثة المسلمین اماما اکتسبه فی حالة الردة یکون | مرتد جب قتل ہوجائے یا مرجائے یا دارالحرب سے ملحق ہوجائے تو جو کچھ اس نے حالتِ اسلام میں کمایا تھا وہ اس کے مسلمان وارثوں کو بطور میراث ملے گا اور جو کچھ بحالتِ ارتداد کمایا وہ مال غنیمت ہے

١ القرآن الکریم ١٨/٩، ١٧ Page 405 of 631

Fatawa Razawiyya Volume (16)

...should be placed in the public treasury (Bayt al-Mal) - and Allah Almighty knows best. | That which will be kept in the public treasury, and Allah Almighty knows best (T).

Problem 192 to 195: From Aligarh, Mahalla Madar Darwaza, sent by Umar Ahmad, Banarasi cloth merchant, 4 Rabi al-Awwal 1342 AH. (1) There is a mosque that is 3 yards high from the ground and its base is solid. The total width of the mosque's courtyard is 13 feet, in which 5 feet of width is for stairs, shoe storage area (Saqawa), and a washroom, and prayer is held in an 8-foot space. There is no well in this mosque; a water carrier puts water in the tank for a fee, and there is no income for the mosque to be spent on oil etc. There is another mosque at a distance of 74 steps from this mosque, and there is a well at a distance of ten steps from it, so it is 84 steps from this mosque. Zaid says that the solid courtyard of the mosque should be excavated and two shops should be made in it, its roof will become the courtyard of the mosque, and its income will be sufficient for the oil and lamps. Amr says that this is impermissible because the courtyard of the mosque holds the ruling of a mosque down to the core of the earth. If the shops had been built previously, it would have been correct. Amr's opinion is that in the 5-foot space where the stairs etc. are, a well and stairs etc. can be built and a small shop can also be carved out, and the courtyard will also remain intact. This would bring more reward to the deceased because the difficulty of water for the worshippers would be removed. What is the Sharia ruling and what should be done? (2) If a well is built, it will join the mosque 4 yards above the ground. Zaid says that a window should also be kept on the ground from which the public can draw water and the mosque can get water from above. Amr says it should be kept only above because by keeping a window below, Hindus will also draw water; perhaps drawing water by a Hindu is impermissible. What is the Sharia ruling and in which is there more reward?

Answer: Permission to build shops is not granted; had they existed from before, there would have been no harm, now they cannot be built, as stated in Al-Nawazil, Al-Tajnis, Al-Khaniya, Al-Muhit al-Sarakhsi, Tahdhib al-Waqi'at, Al-Is'af, Al-Bahr, Al-Nahr, Al-Hindiyya, and others. | As it is stated in Al-Nawazil, Al-Tajnis, Al-Khaniya, Al-Muhit al-Sarakhsi, Tahdhib al-Waqi'at, Al-Is'af, Al-Bahr, Al-Nahr, Al-Hindiyya, etc. (T).

A distance of 84 steps is not that far; if affairs can proceed without a well, then let them proceed as they are, and if...

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Fara'id, Nurani Kutub Khana Peshawar 6/455.

फ़तवा रज़विया जिल्द (16)

...बैतुल माल में रखा जाए - और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। | जो बैतुल माल में रखा जाएगा, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

मसअला 192 से 195: अज़ अलीगढ़, मोहल्ला मदार दरवाज़ा, मुरसला उमर अहमद सौदागर पारचा बनारसी, 4 रबीउल अव्वल 1342 हिजरी। (1) एक मस्जिद है जो ज़मीन से 3 गज़ ऊँची है और ऊँचाई ठोस है और सहन-ए-मस्जिद (मस्जिद का आँगन) की कुल चौड़ाई 13 फीट है जिसमें 5 फीट की चौड़ाई में ज़ीना और जूतियों की जगह सकावा और गुस्ल खाना है और 8 फीट जगह में नमाज़ होती है, इस मस्जिद में कुआँ नहीं है, सक्का सकावे में उजरत (पैसे) लेकर पानी डालता है, और न कोई आमदनी मस्जिद की है जो तेल वग़ैरह में खर्च हो, इस मस्जिद से 74 कदम के फासले पर एक और मस्जिद है उसके दस कदम पर एक कुआँ है गोया इस मस्जिद से 84 कदम पर हुआ। ज़ैद कहता है कि सहन-ए-मस्जिद जो ठोस है उसको खोदकर उसमें दो दुकानें निकाली जाएँ उसकी छत सहन-ए-मस्जिद हो जाएगी, और वह तेल-बत्ती को उसकी आमदनी काफी होगी। अम्र कहता है कि यह नाजाएज़ है क्योंकि सहन-ए-मस्जिद तह-उल-सरा (ज़मीन की गहराइयों) तक मस्जिद का हुक्म रखता है, अगर दुकानें पहले से बनाई जातीं तो दुरुस्त थीं, अम्र की राय है कि 5 फीट जगह जिसमें ज़ीना वग़ैरह है उसमें कुआँ और ज़ीना वग़ैरह बन सकता है और एक छोटी दुकान भी निकल आएगी और सहन भी बरक़रार रहेगा, इसमें मुर्दे को ज़्यादा सवाब होगा क्योंकि नमाज़ियों की पानी की तकलीफ जाती रहेगी। क्या हुक्म-ए-शरीअत है और क्या करना चाहिए? (2) कुआँ बनने की सूरत में ज़मीन से 4 गज़ ऊँचा होकर मस्जिद में मिलेगा, ज़ैद कहता है कि ज़मीन पर भी एक खिड़की रखी जाए जिससे अवाम पानी भरें और मस्जिद को ऊपर से पानी मिले। अम्र कहता है कि ऊपर ही रखना चाहिए क्योंकि नीचे खिड़की रखने से हिन्दू भी पानी भरेंगे, शायद हिन्दू का पानी भरना नाजाएज़ हो। शरीअत का क्या हुक्म है और किसमें ज़्यादा सवाब है?

अल-जवाब: दुकानें बनाने की इजाज़त नहीं है, अगर पहले से होतीं तो हर्ज़ न था अब नहीं बन सकतीं, कमा नसा अलैहि फ़िल-नवाज़िल वल-तजनीस वल-ख़ानिया वल-मुहीत अल-सरख़सी व तहज़ीब अल-वक़ियात वल-इसआफ़ वल-बहर वल-नहर वल-हिन्दिया व ग़ैरहा। | जैसा कि इस पर नवाज़िल, तजनीस, ख़ानिया, मुहीत सरख़सी, तहज़ीबुल वक़ियात, इसआफ़, बहर, नहर और हिन्दिया वग़ैरह में नहस फ़रमाई गई (त)।

84 कदम का फासला कुछ ऐसा दूर नहीं, अगर बग़ैर कुएँ के कार्रवाई चल सके तो यूँ ही चलने दें और अगर...

1. फ़तवा हिन्दिया, किताबुल फ़राइज़, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 6/455.

فیٹا یوضع فی بیت المال ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ | جو بیت المال میں رکھا جائے گا واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۱۹۲ تا ۱۹۵: از علی گڑھ محلہ مدار دروازہ مرسلہ عمر احمد سوداگر پارچہ بنارسی ۴ ربیع الاول ۱۳۴۲ ھ (۱) ایک مسجد ہے جو زمین سے ۳ گز اونچی ہے اور اونچائی ٹھوس ہے اور صحن مسجد کا کل چوڑائی میں ۱۳ فٹ ہے جس میں ۵ فٹ چوڑائی میں زینہ اور جوتیوں کی جگہ سقاوہ اور غسل خانہ ہے اور ۸ فٹ جگہ میں نماز ہوتی ہے، اس مسجد میں کنواں نہیں ہے، سقہ سقاوے میں پانی باجرت ڈالتا ہے، اور نہ کوئی آمدنی مسجد کی ہے جو تیل وغیرہ میں صرف ہو، اس مسجد سے ۷۴ قدم کے فاصلہ پر ایک اور مسجد ہے اس کے دس قدم پر ایک کنواں ہے گویا اس مسجد سے ۸۴ قدم پر ہوا۔ زید کہتا ہے کہ صحن مسجد جو ٹھوس ہے اس کو شہید کافی کر کے اس میں دو دکانیں نکالی جائیں اس کی چھت صحن مسجد ہو جائے گا، اور وہ تیل بتی کو اس کی آمدنی کافی ہوگی۔ عمرو کہتا ہے کہ یہ ناجائز ہے کیونکہ صحن مسجد تحت الثرٰی تک حکم مسجد رکھتا ہے، اگر دکانیں سابق سے بنائی جاتیں تو درست تھیں، عمرو کی رائے ہے کہ ۵ فٹ جگہ جس میں زینہ وغیرہ ہے اس میں کنواں وزینہ وغیرہ بن سکتا ہے اور ایک چھوٹی دکان بھی نکل آئے گی اور صحن بھی برقرار رہے گا اس میں مردہ کو زیادہ ثواب ہوگا کیونکہ نمازیوں کو پانی کی تکلیف جاتی رہے گی۔ کیا حکم شریعت ہے اور کیا کرنا چاہئے؟ (۲) کنواں بننے کی حالت میں زمین سے ۴ گز اونچا ہو کر مسجد میں ملے گا، زید کہتا ہے کہ زمین پر بھی ایک کھڑکی رکھی جائے جس سے عوام پانی بھریں اور مسجد کو اوپر سے پانی ملے۔ عمرو کہتا ہے کہ اوپر ہی رکھنا چاہئے کیونکہ نیچے کھڑکی رکھنے سے ہندو بھی پانی بھریں گے شاید ہندو کا پانی بھرنا ناجائز ہو۔ شریعت کا کیا حکم ہے اور کس میں زیادہ ثواب ہے؟

الجواب: دکانیں بنانے کی اجازت نہیں ہے، اگر پہلے سے ہوتیں حرج نہ تھا اب نہیں بن سکتیں، کما نص علیہ فی النوازل والتجنیس والخانیۃ و المحیط السرخسی وتہذیب الواقعات والاسعاف و البحر والنہر والہندیۃ وغیرہا۔ | جیسا کہ اس پر نواز ل، تجنیس، خانیہ، محیط سرخسی تہذیب الواقعات، اسعاف، بحر، نہر اور ہندیہ وغیرہ میں نص فرمائی گئی (ت)

۸۴ قدم کا فاصلہ کچھ ایسا دور نہیں، اگر بغیر کنویں کے کارروائی چل سکے تو یو نہی چلنے دیں اور اگر

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الفرائض نورانی کتب خانہ پشاور ۶ / ۴۵۵

Fatawa Razviya (Volume 16)

...cannot run and because of this, there is a strong possibility of the mosque becoming deserted, then build a well at one edge within those five feet. (2) Do not keep a window below because the participation of Hindus in the mosque's well is extremely undesirable; the purity of the well will always be at severe risk due to their impurity. And Allah the Almighty knows best.

Problem 196: From Sherpur post office, Tehsil Puranpur, District Pilibhit, sent by Zaheeruddin on 22nd Rabi-ul-Awwal 1332 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the clear Shariah say regarding this issue: In a small village, there was an ancient mosque, and for about ten or twelve years, another mosque was also prepared. Now both mosques are thatched and in a dilapidated state. Now the opinion of the Muslims is that instead of two mosques, one solid mosque should be constructed through donations, and one should be given for a madrasa. What does the Shariah decree about this? And the capital is very little, so both mosques cannot be prepared. Therefore, please issue orders according to the Shariah.

Answer: It is not obligatory (fard) to make mosques solid (with brick/stone), but it is obligatory to keep them inhabited/functional. A mosque can neither be given to a madrasa nor can it be used for any other work. All this is impermissible and haraam (forbidden). It is stated in Alamgiri:

"It is not permissible to change the endowment (waqf) from its state. And Allah the Almighty knows best."

It is not permissible to change the state of the waqf. And Allah knows best. (T)

Problem 197: 20th Rabi-ul-Thani 1332 AH: What do the scholars of the clear Shariah say in this matter that the floor and wood of the mosque which become dilapidated, is it Shariah-permissible to utilize them for any work other than the mosque or not? What should be done finally? Please honor by writing. Only.

Answer: The floor which becomes so worn out that it is no longer of use for the mosque, the one who gave that floor to the mosque will become its owner; he can do whatever he wants. And if it was from the mosque's own wealth, the trustee (Mutawalli) should sell it and for whatever work of the mosque he wishes...

---

1. Fatawa Hindiya, Kitab al-Waqf, Chapter 14 on Miscellaneous matters, Nurani Kutub Khana Peshawar 2/49.

...न चल सके और इसकी वजह से मस्जिद के वीरान होने की प्रबल संभावना हो तो उन पाँच फीट में एक किनारे पर कुआँ बना लें। (२) नीचे खिड़की न रखें क्योंकि मस्जिद के कुएँ में हिंदुओं की भागीदारी अत्यंत दोषपूर्ण है; उनकी अशुद्धता से कुएँ की पवित्रता हमेशा गंभीर खतरे में रहेगी। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला १९६: शेरपुर डाकखाना, तहसील पूरनपुर, जिला पीलीभीत से, जहीरउद्दीन द्वारा प्रेषित २२ रबी-उल-अव्वल १३३१ हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि एक छोटे से गाँव में एक मस्जिद प्राचीन काल से थी और लगभग दस-बारह साल से एक दूसरी मस्जिद भी तैयार हो गई और अब दोनों मस्जिदें छप्पर वाली और जीर्ण-शीर्ण अवस्था में हैं। अब मुसलमानों की राय यह है कि दो मस्जिदों के बजाय एक पक्की मस्जिद चंदे से तामीर कराई जाए और एक मदरसे के लिए दे दी जाए। इसके बारे में शरीयत क्या हुक्म देती है? और पूँजी बहुत कम है जिससे दोनों मस्जिदें तैयार नहीं हो सकती हैं, अतः आप शरीयत के अनुसार हुक्म जारी फरमाएँ।

उत्तर: मस्जिदों को पक्का बनाना फर्ज नहीं है, और उन्हें आबाद रखना फर्ज है। मस्जिद न मदरसे को दी जा सकती है और न ही किसी दूसरे काम में इस्तेमाल की जा सकती है, यह सब नाजायज और हराम है। आलमगीरी में है:

"वक्फ को उसकी मूल स्थिति से बदलना जायज नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।"

वक्फ की स्थिति में बदलाव करना जायज नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)

मसला १९७: २० रबी-उल-थानी १३३१ हिजरी: शरीयत के विद्वान इस मसले में क्या फरमाते हैं कि मस्जिद का फर्श और लकड़ी जो खराब हो जाती है, क्या मस्जिद के अलावा किसी और काम में उनका उपयोग करना शरीयत के अनुसार जायज है या नहीं? अंत में क्या करना चाहिए? लिखकर अनुग्रहित करें। केवल।

उत्तर: फर्श जो इतना खराब हो जाए कि मस्जिद के काम का न रहे, तो जिस व्यक्ति ने वह फर्श मस्जिद को दिया था वह उसका मालिक हो जाएगा; वह जो चाहे करे। और अगर वह मस्जिद के ही पैसे से था, तो मुतवल्ली (ट्रस्टी) उसे बेचकर मस्जिद के जिस काम में चाहे...

1. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-वक्फ़, अध्याय १४ विविध विषयों पर, नूरानी कुतुब खाना पेशावर २/४९।

पृष्ठ ४०७/६३१

نہ چل سکے اور اس کی وجہ سے ویرانی مسجد کا احتمال قوی ہو تو اس پانچ فٹ میں ایک کنارہ کو کنواں بنالیں۔ (۲) نیچے کھڑکی نہ رکھیں کہ مسجد کے کنوئیں میں ہندو کی شرکت سخت معیوب ہے ان کی نجاست سے کنویں کی طہارت ہمیشہ معرضِ خطر شدید میں رہے گی۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۹۶: از شیر پور ڈاکخانہ خاص تحصیل پورن پور ضلع پیلی بھیت مرسلہ ظہیر الدین ۲۲ ربیع الاول شریف ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک چھوٹے موضع میں ایک مسجد قدامت سے تھی اور عرصہ دس بارہ سال سے ایک دوسری مسجد اور تیار ہوگئی اور اب دونوں مسجدیں چھپر پوش اور بوسیدہ حالت میں ہیں اب مسلمانوں کی یہ رائے ہے کہ بجائے دو مسجدوں کے ایک مسجد پختہ چندہ سے تعمیر کرائی جائے اور ایک مدرسہ کے واسطے دے دی جائے۔ اس کی بابت شرع کیا حکم دیتی ہے؟ اور سرمایہ بہت قلیل ہے جس سے دونوں مسجدیں تیار نہیں ہو سکتی ہیں، لہذا آپ بموجب شرع احکام صادر فرمائے۔

الجواب: مسجدوں کا پختہ کرنا فرض نہیں، اور ان کا آباد رکھنا فرض ہے، مسجد نہ مدرسہ کو دی جاسکتی ہے نہ دوسرے کام میں صرف ہو سکتی ہے، یہ سب ناجائز وحرام ہے۔ عالمگیری میں ہے:

لا یجوز تغییر الوقف عن ہیئتہ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

وقف کی ہیئت میں تبدیلی کرنا جائز نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۹۷: ۲۰ ربیع الثانی ۱۳۳۲ھ: علمائے دین شرع متین اس مسئلہ میں کیا فرماتے ہیں کہ مسجد کا فرش اور لکڑیاں جو خراب ہو جاتی ہیں سوا مسجد کے اور کسی کام میں تصرف کرنا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ آخر کیا کرنا چاہئے؟ تحریر فرما کر مشرف فرمائیں۔ فقط

الجواب: فرش جو خراب ہو جائے کہ مسجد کے کام کا نہ رہے جس نے وہ فرش مسجد کو دیا تھا وہ اس کا مالک ہو جائے گا جو چاہے کرے اور اگر مسجد ہی کے مال سے تھا تو متولی بیچ کر مسجد کے جس کام میں چاہے...

---

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع عشر فی المتفرقات نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۹

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

...set it up and sell the mosque's wood, i.e., doorframe, doors, beams, planks, and use this money specifically for the construction of the mosque. It cannot be used for vessels (lotas), ropes, lamps, wicks, or floor mats. Furthermore, the sale of these items should not be to a non-believer (kafir) but to a Muslim. And the Muslim should not use them in a place of disrespect. And Allah Almighty knows best.

Issue 198 to 201: Sent by Maulvi Abdul Muttalib Sahib from Bantva, Kathiawar, 30 Rabi-ul-Thani 1332 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: (1) A person died leaving behind his wife, one daughter, and other heirs. The deceased's wife, by usurping the rights of the heirs, built a mosque. The land on which she built the mosque is also part of the inheritance. Is it religiously correct to offer prayers in it and call it a mosque or not? (2) If some of the heirs now forgive their rights and others do not, will offering prayers in this mosque become valid or not? (3) If the heirs know that the money has been spent on the mosque and they are not going to get it back, and they forgive out of social pressure (shame), is it valid? (4) If Sharia rules that prayers are not valid in it, then is it correct to live in it by making it a house or giving it on rent etc.? Please honor us with an answer with references from reliable books.

The Answer: In the case inquired about, by the consensus (Ijma) of Muslims, it is not a mosque at all but remains a piece of land owned by its original owners as before. Since this woman is not the sole owner, as stated by the questioner, the entire land cannot become an endowment (Waqf) through her act of endowment. "For the condition of Waqf is ownership, as stated in [Al-Fatawa] al-Hindiyya etc." (Because the condition for Waqf is that it must be the property of the endower, as in Hindiyya etc. - T). Nor is it possible to designate her portion as a mosque and consider the rest as the property of other heirs, because when it is undivided (musha'), her portion is not specified, and according to consensus, a mosque cannot be an undivided property (musha').

| Because one of the conditions for it is the severance of the rights of people (Haqooq-ul-Ibaad) from all its sides, let alone from the Waqf itself, as stated in Al-Hidayah etc. | Because one of the conditions of Waqf is that all its aspects should be severed from the rights of servants [mankind], let alone the Waqf itself, as in Hidayah etc. Allah Almighty [knows best]. |

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter One, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/53-352 2 Al-Hidayah, Kitab al-Waqf, Al-Maktabah al-Arabiyya Karachi, 2/625

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

...लगा दे और मस्जिद की लकड़ियाँ यानी चौखट, किवाड़, कड़ी, तख्ता, इन्हें बेचकर खास मस्जिद की इमारत के काम में खर्च किया जाए। इन्हें लोटे, रस्सी, चिराग़, बत्ती, फर्श या चटाई के काम में नहीं लगाया जा सकता। फिर इन चीज़ों की बिक्री किसी काफिर के हाथ न हो बल्कि मुसलमान के हाथ हो। और मुसलमान उन्हें किसी बेअदबी वाली जगह इस्तेमाल न करे। वल्लाह तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसला १९८ से २०१: प्रेषक मौलवी अब्दुल मुत्तलिब साहब, बांटवा काठियावाड़, ३० रबी-उल-थानी १३३२ हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: (१) एक व्यक्ति मर गया और अपनी पत्नी, एक बेटी और अन्य वारिस छोड़ गया। मृतक की पत्नी ने वारिसों के हक को छीनकर एक मस्जिद बनवाई। जिस ज़मीन पर उसने मस्जिद बनवाई है, वह भी विरासत में शामिल है। तो क्या उसमें नमाज़ पढ़ना और उसे मस्जिद कहना शरीयत के अनुसार सही है या नहीं? (२) और अगर अब उनमें से कुछ वारिस अपना हक माफ़ कर दें और कुछ न करें, तो क्या उस मस्जिद में नमाज़ पढ़ना सही होगा या नहीं? (३) और अगर वे वारिस जानते हैं कि जो पैसा था वह मस्जिद में खर्च हो गया है और अब हमें मिलने वाला नहीं है, और लोगों की शर्म के कारण माफ़ कर दें, तो क्या यह सही है? (४) और अगर शरीयत हुक्म दे कि उसमें नमाज़ सही नहीं है, तो क्या उसे घर बनाकर रहना या उसे किराये आदि पर देना सही होगा? विश्वसनीय किताबों के हवाले से जवाब से नवाजें।

जवाब: पूछी गई सूरत में, मुसलमानों की सर्वसम्मति (इज्मा) से वह कतई मस्जिद नहीं है बल्कि एक ज़मीन है जो पहले की तरह अपने मालिकों की मिल्कियत (स्वामित्व) में बाकी है। चूंकि यह औरत अकेले इसकी मालिक नहीं है जैसा कि सवाल करने वाले ने बताया है, तो वह पूरी ज़मीन उसके वक्फ़ करने से वक्फ़ नहीं हो सकती। "क्योंकि वक्फ़ की शर्त स्वामित्व है जैसा कि हिंदिया आदि में है।" (क्योंकि वक्फ़ की शर्त यह है कि वह वक्फ़ करने वाले की मिल्कियत हो, जैसा कि हिंदिया आदि में है। - त) और न ही यह संभव है कि उसमें से उसके हिस्से को मस्जिद ठहरा दें और बाकी को दूसरे वारिसों की मिल्कियत समझें, क्योंकि जब वह ज़मीन अविभाजित (मुशा) है तो उसका हिस्सा तय नहीं है, और इज्मा के अनुसार मस्जिद मुशा (अविभाजित) नहीं हो सकती।

| क्योंकि वक्फ़ की शर्तों में से एक शर्त यह भी है कि उसके सभी पहलुओं से बंदों के हक (हुकूक-उल-इबाद) खत्म हो जाएं खुद वक्फ़ की बात तो दूर रही, जैसा कि हिदाया आदि में है। | क्योंकि वक्फ़ की शर्तों में से एक शर्त यह भी है कि उसके तमाम पहलुओं से मखलूक (सृष्टि) के अधिकार समाप्त हो जाएं जैसा कि हिदाया आदि में है। अल्लाह तआला (बेहतर जानता है)। |

१ फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक्फ़, बाब अल-अव्वल, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/ ५३-३५२ २ अल-हिदाया, किताबुल वक्फ़, अल-मकतबा अल-अरबिया कराची, २/ ६२५

पृष्ठ 408 / 631

لگا دے اور مسجد کی لکڑیاں یعنی چوکھٹ، کواڑ، کڑی، تختہ، یہ بیچ کر خاص عمارتِ مسجد کے کام میں صرف ہو۔ لوٹے، رسی چراغ، بتی، فرش چٹائی کے کام میں نہیں لگا سکتے، پھر ان چیزوں کی بیع کافر کے ہاتھ نہ ہو بلکہ مسلمان کے ہاتھ اور مسلمان ان کو بے ادبی کی جگہ استعمال نہ کرے ۔واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۱۹۸ تا ۲۰۱: مرسلہ مولوی عبد المطلب صاحب از بانٹوہ کاٹھیاوار ۳۰ ربیع الثانی ۱۳۳۲ھ

چہ می فرمایند علمائے دین اندریں مسئلہ : (۱) ایک شخص مرگیا اور اپنی عورت اور ایک لڑکی اور باقی وارث چھوڑے اور اس متوفی کی عورت نے وارثوں کے حق کو تلف کرکے ایک مسجد تعمیر کرائی اور جس زمین پر اس نے مسجد تعمیر کرائی ہے وہ زمین نیز وراثت میں داخل ہے تو اس میں نماز پڑھنا اور اس کو مسجد کہنا شرعاً درست ہے یا نہ؟ (۲) اور اگر اب بعضے وارث انہیں میں سے اپنے حق کو معاف کردیں اور بعضے نہ کریں تو نماز پڑھنا اس مسجد میں درست ہوجائے گا یا نہ؟ (۳) اور اگر وہ وارث جانتے ہیں کہ اب جو پیسہ تھا وہ مسجد میں خرچ ہوگیا اب ہمیں ملنے والا نہیں ہے اور لوگوں کی شرم سے معاف کردیں تو درست ہے؟ (۴) اور اگر شرع حکم دے کہ نماز اس میں درست نہیں ہے تو اس میں رہنا گھر بنا کر یا کرایہ وغیرہ پر دینا درست ہوگا؟ بحوالہ کتب معتبرہ جواب سے سرفراز کریں۔

الجواب : صورت مستفسرہ میں باجماعِ مسلمین وہ ہر گز مسجد نہیں بلکہ ایک زمین ہے بدستور اپنے مالکوں کی ملک پر باقی، کہ جب یہ عورت تنہا اس کی مالک نہیں جیسا کہ بیانِ سائل ہے تو وہ ساری زمین اس کے وقف کئے سے وقف نہیں ہوسکتی، لان شرط الوقف الملك كما فى الهندية

وغیرہا (کیونکہ شرطِ وقف یہ ہے کہ وہ واقف کی ملک ہو جیسا کہ ہندیہ وغیرہ میں ہے۔ت) نہ یہ ممکن کہ اس میں سے اس کے حصہ کو مسجد ٹھہرا دیں باقی ملکِ دیگر ورثہ سمجھیں کہ جب وہ غیر منقسم ہے تو اس کا حصہ متعین نہیں اور مسجد بالا جماع مشاع نہیں ہوسکتی۔

| لان من شرطه انقطاع حقوق العباد عن جمیع جوانبہ فضلاً عن نفسہ کما فی الھدایۃ وغیرہا۔ |

کیونکہ شرائطِ وقف میں سے ایک شرط یہ بھی ہے کہ اس کی تمام جانب حقوق العباد سے منقطع ہو چہ جائیکہ خود وقف جیسا کہ ہدایہ وغیرہ میں ہے۔ اللہ تعالٰی |

۱ فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۳۵۲-۵۳ ۲ الھدایۃ کتاب الوقف المکتبۃ العربیہ کراچی ۲/ ۶۲۵

Allah Almighty says: "And indeed the mosques are for Allah"[1]—meaning that mosques belong to Allah Almighty. (T) Yes, if the remaining heirs are all sane and adult, and they all unanimously permit it to be a mosque at that time, then it will become permissible. Doing so out of someone's modesty (shame) will not hinder its validity, for "indeed modesty is not compulsion" (because modesty does not constitute coercion). (T) As long as they do not do this, it remains a house where living, residing, and renting out are all permissible for the owners. And Allah Almighty knows best.

Problem 202 to 203: What do the noble scholars say regarding this matter: (1) Zaid (while identifying as a Muslim) has taken over a piece of land from the mosque courtyard for the foundation of his house. Some people tried to stop him, but he did not listen. In such a situation, what Sharia dealings should be done with Zaid? Do the mosque trustees and other Muslims have the right to hold him accountable or not? If they do, is this right obligatory and necessary for them such that by abandoning it they would become sinners? Or if Zaid pays cash as a fine in exchange for the usurped land, is it permissible to take it or not? In this case, can Zaid be free from accountability before Allah? (2) What is the ruling for a person who is an open usurer (interest-taker) and does not pay zakat? Is it reprehensible (makruh) to associate, maintain relations, and eat with him or not? Please grant an answer in clear and easily understood language for Allah's sake, being rewarded by Allah and thanked by people.

The Answer: In this situation, Zaid is guilty of a severe major sin and extreme oppression, and he deserves the warning mentioned in this noble verse: "And who is more unjust than he who forbids that Allah's Name be mentioned in His mosques and strives for their ruin? It was not for such as them to enter them except in fear. For them is disgrace in this world and for them in the Hereafter is a great punishment."[2] Who is more oppressive than one who prevents Allah's name from being mentioned in His mosques and strives for their desolation? It was not appropriate for them to step in there except in fear. For them is disgrace in this world and a great punishment in the hereafter. Every piece of a mosque is a mosque. Thus, however much of the land he has seized, he has prevented prayer in it and participated in its ruin...

[1] Al-Quran Al-Karim 72:18 [2] Al-Quran Al-Karim 2:114

फतावा रज़विया | सोलहवीं जिल्द (16)

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और बेशक मस्जिदें अल्लाह ही के लिए हैं।"[1]—यानी मस्जिदें अल्लाह अज़्व-जल्द की हैं। (त) हाँ, अगर बाकी तमाम वारिस आकिल और बालिग हों और सब सर्वसम्मति से उस समय उसे मस्जिद बनाने की अनुमति दे दें, तो अब यह जायज़ हो जाएगा। किसी की शर्म (लिहाज़) के कारण ऐसा करना इसकी सत्यता में बाधक नहीं होगा, क्योंकि "बेशक हया (शर्म) कोई जबरदस्ती नहीं है" (क्योंकि शर्म दबाव या मजबूरी नहीं मानी जाती)। (त) जब तक वे ऐसा न करें, वह एक मकान है जिसमें रहना, बसना और उसे किराए पर देना मालिकों के लिए सब जायज़ है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 202 से 203: इस मसले में उलेमा-ए-कराम क्या फ़रमाते हैं: (1) ज़ैद ने (मुसलमान कहलाते हुए) मस्जिद के सहन (आँगन) की ज़मीन का कुछ हिस्सा अपने घर की बुनियाद के लिए दबा लिया है। कुछ लोगों ने रोका मगर वह नहीं माना। ऐसी सूरत में ज़ैद के साथ क्या शरई मामला किया जाए? क्या मस्जिद के मुतवल्लियों और अन्य मुसलमानों को उससे पूछताछ (मुआख़ज़ा) करने का हक़ हासिल है या नहीं? अगर है, तो क्या यह हक़ उन पर वाजिब और ज़रूरी है, जिसके छोड़ने से वे गुनहगार होंगे? या अगर ज़ैद हड़पी हुई ज़मीन के बदले नकद जुर्माना अदा करे, तो क्या उसे लेना जायज़ है या नहीं? क्या इस सूरत में ज़ैद अल्लाह के यहाँ जवाबदेही से बरी हो सकता है? (2) जो व्यक्ति खुल्लम-खुल्ला ब्याज (सूद) खाने वाला है और ज़कात भी नहीं देता, उसके लिए क्या हुक्म है? क्या उसके साथ मिलना-जुलना, मेल-जोल और साथ खाना-पीना मकरूह है या नहीं? अल्लाह के लिए साफ़ और आसान इबारत में जवाब देकर अल्लाह के यहाँ अज्र के पात्र और लोगों के शुक्रगुज़ार बनें।

जवाब: इस सूरत में ज़ैद सख़्त गुनाह-ए-कबीरा और शदीद ज़ुल्म का मुर्तकिब (दोषी) है और इस आयत-ए-करीमा की धमकी (वईद) का हक़दार है: "और उस से बढ़ कर ज़ालिम कौन होगा जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लिए जाने से रोके और उनकी वीरानी की कोशिश करे? उन्हें मुनासिब न था कि उनमें कदम रखें मगर डरते हुए। उनके लिए दुनिया में रुस्वाई है और उनके लिए आख़िरत में बड़ा अज़ाब है।"[2] उससे बढ़कर ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों को उनमें अल्लाह का नाम लिए जाने से रोके और उनकी वीरानी में कोशिश करे? उन्हें रवा न था कि उसमें कदम रखें मगर डरते हुए, उनके लिए दुनिया में रुस्वाई है और उनके लिए आख़िरत में बड़ा अज़ाब। मस्जिद का हर टुकड़ा मस्जिद है, तो ज़मीन का जितना हिस्सा उसने दबा लिया, उसने उसे नमाज़ से रोका और उसकी वीरानी में...

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 72 / 18 [2] अल-क़ुरआन अल-करीम 2 / 114

631 का पृष्ठ 409

قال تعالٰی "وَاَنَّ الْمَسٰجِدَ لِلّٰہِ"[1]- نے فرمایا کہ بیشک مسجدیں اللہ عزوجل کی ہیں (ت) ہاں اگر باقی ورثہ سب عاقل بالغ ہوں اور سب بالاتفاق اس وقت مسجدیت کو جائز کردیں تو اب جائز ہو جائے گی اور کسی کی شرم سے ایسا کرنا مانعِ صحت نہ ہوگا فان الحیاء لیس باکراہ (کیونکہ حیاء جبر واکراہ نہیں ہے۔ت) جب تک ایسا نہ کریں کہ وہ ایک مکان ہے کہ مالکوں کو اس میں رہنا بسنا کرایہ پر دینا سب جائز ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۰۲ تا ۲۰۳: کیا فرماتے ہیں علمائے عظام اس مسئلہ میں: (۱) زید نے (مسلمان کہلائے جانے کی حالت میں) کچھ قطعہ زمین صحنِ مسجد اپنے مکان کی بنا میں دبا لیا، بعض لوگ مانع آئے مگر نہ مانا، ایسی صورت میں زید کے ساتھ کیا معاملہ شرعی کیا جائے اور متولیانِ مسجد و دیگر اہلِ اسلام کو مواخذہ کا حق حاصل ہے یا نہیں؟ اگر ہے تو ان پر یہ حق واجب، اور ضروری ہے جس کے ترک سے عاصی ہوں گے یا کیا؟ یا زید بعوضِ زمینِ مغصوبہ بہ زرِ نقد بطورِ جرمانہ ادا کرے تو اس کا لینا جائز ہے یا نہیں؟ دریں صورت زید مواخذہ عند اللہ سے بری ہو سکتا ہے؟ (۲) جو شخص ربو خوار معلن ہے زکوٰۃ بھی نہیں دیتا اس کا کیا حکم اور اس سے مخالطت و مرابطت و مواکلت مکروہ ہے کہ نہیں؟ للہ مصرح اور عادۃ الفہم عبارت میں جواب ارشاد فرما کر عند اللہ ماجور و عند الناس مشکور ہوں۔

الجواب: اس صورت میں زید سخت گناہِ کبیرہ و ظلم شدید کا مرتکب اور اس آیہ کریمہ کی وعید کا مستوجب ہے: "وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰہِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْہَا اسْمُہٗ وَسَعٰی فِیْ خَرَابِہَا اَنْ یَّدْخُلُوْہَا اِلَّا خَآئِفِیْنَ لَہُمْ فِی الدُّنْیَا خِزْیٌ وَّ لَہُمْ فِی الْاٰخِرَۃِ عَذَابٌ عَظِیْمٌ"[2] اس سے بڑھ کر ظالم کون جو اللہ کی مسجدوں کو ان میں اللہ کا نام لئے جانے سے روکے اور ان کی ویرانی میں سعی کرے، انہیں روانہ

تھا کہ اس میں قدم رکھیں مگر ڈرتے ہوئے، ان کے لئے دنیا میں رسوائی ہے اور ان کے لئے آخرت میں بڑا عذاب۔ مسجد کا ہر ٹکڑا مسجد ہے تو جتنا پارہ زمین اس نے دبا لیا اسے نماز سے روکا اور اس کی ویرانی میں

[1] القرآن الکریم ۷۲ / ۱۸ [2] القرآن الکریم ۲ / ۱۱۴

Fatawa-e-Razviyya (16) Volume 16

He strove [for evil] and deserved disgrace in this world and a great punishment in the hereafter. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said in authentic hadiths, "Whoever wrongfully seizes a span of land, on the Day of Resurrection, that portion from all seven earths will be broken and hung around his neck as a yoke."[1] Every Muslim, especially the mosque trustees, has the right to hold him accountable, and it is obligatory to exhaust all permissible means to retrieve the land and include it in the mosque. Whoever refrains from this despite having the power will be a partner in the punishment. As long as one has the power, it is never permissible to accept any money in exchange for letting it go, as this would be selling the mosque, and the sale of a mosque is void, forbidden, and impossible. Allah Almighty said, "And [He revealed] that the mosques are for Allah."[2] (Allah Almighty has ordained that indeed mosques belong to Allah Almighty. - T). Even if he gives millions of rupees in exchange, taking it is forbidden, and Zaid will never be free from accountability before Allah until he returns the mosque's land back to the mosque. If Zaid does not do so, Muslims should cut off social interaction, greetings, conversation, and sitting/associating with him.

Allah Almighty said: "And if Satan causes you to forget, then do not sit after the remembrance with the wrongdoing people."[3] Translation (Urdu): Allah Almighty said, "And if Satan causes you to forget, then do not sit with the wrongdoing people after the remembrance." (T)

Similarly, an open usurer is also included under the ruling of this noble verse. It is stated in Tafsir-e-Ahmadi: "And sitting with all of them is prohibited."[4] (Sitting in a gathering with all of them is forbidden. - T). Relation should also be cut off with such a person. And Allah Almighty knows best.

Problem 204: Sent by Haji Seth Yusuf bin Ibrahim, at Gondal, Kathiawar region, 27 Muharram al-Haram 1333 AH, Wednesday. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say in this matter: that some people have given money to the Muslim community to expand the mosque or rebuild an old one and said to spend it on the mosque in whatever way they wish. However, at present, there is no need to spend it in the mosque and those funds are held in trust. Now, is it permissible or not to put the mentioned money into a trading company to increase its profit? But...

[1] Sahih al-Bukhari, Chapter on what has been narrated about the seven earths, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/452 [2] The Holy Quran, 72/18 [3] The Holy Quran, 6/68 [4] At-Tafsirat al-Ahmadiyya, under 6/68, Karimi Press, Bombay, India, p. 388

फ़तावा रज़विया (१६) जिल्द १६

वह प्रयत्नशील रहा और दुनिया में रुसवाई और आख़िरत में अज़ाबे अज़ीम का हक़दार बना। रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने सही हदीसों में फ़रमाया है कि "जो व्यक्ति एक बालिश्त भर ज़मीन नाहक दबा लेगा, क़यामत के दिन सात ज़मीनों के बराबर हिस्सा उसके गले में तौक़ बनाकर डाल दिया जाएगा।"[1] हर मुसलमान, विशेष रूप से मस्जिद के मुतवल्लियों को उस पर पकड़ का हक़ हासिल है और फ़र्ज़ है कि हर जाइज़ कोशिश के ज़रिए वह ज़मीन वापस लेकर मस्जिद में शामिल करें। जो सामर्थ्य होने के बावजूद इससे पीछे हटेगा, वह अज़ाब में बराबर का शरीक होगा। ताक़त होने तक यह कभी हलाल नहीं कि उससे कुछ पैसा लेकर वह ज़मीन छोड़ दें, क्योंकि यह मस्जिद बेचना होगा और मस्जिद की खरीद-फरोख्त बातिल, हराम और असंभव है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "मस्जिदें सिर्फ़ अल्लाह के लिए हैं।"[2] (अल्लाह तआला ने फ़रमाया कि बेशक मस्जिदें अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की हैं। - त) अगर वह इसके बदले लाखों रुपये दे तब भी लेना हराम है, और न ही ज़ैद किसी भी तरह अल्लाह के यहाँ पकड़ से बरी होगा जब तक कि वह मस्जिद की ज़मीन मस्जिद को वापस न कर दे। अगर ज़ैद ऐसा न करे तो मुसलमान उससे मिलना-जुलना, सलाम-कलाम और उठना-बैठना छोड़ दें।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और अगर शैतान तुझे भुला दे, तो याद आने के बाद ज़ालिमों के साथ न बैठ।"[3] अनुवाद (उर्दू): अल्लाह तआला ने फ़रमाया, "और अगर शैतान तुझे भुला दे, तो याद आने के बाद ज़ालिमों की कौम के साथ मत बैठ।" (त)

इसी तरह खुला सूदखोर भी इसी आयत-ए-करीमा के हुक्म में शामिल है। तफ़सीर-ए-अहमदी में है: "उन सबके साथ बैठना मना है।"[4] (इन सबके साथ महफ़िल में बैठना मना है। - त) उससे भी ताल्लुकात तोड़ देने चाहिए। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसला २०४: प्रेषित - हाजी सेठ यूसुफ बिन इब्राहिम, स्थान - गोंडल इलाक़ा काठियावाड़, २७ मुहर्रम अल-हराम १३३३ हिजरी, बुधवार। उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरअ-ए-मतीन इस बारे में क्या फ़रमाते हैं कि कुछ लोगों ने मस्जिद बढ़ाने या पुरानी मस्जिद को नए सिरे से तामीर करने के लिए मुस्लिम जमाअत को रुपये दिए हैं और कहा है कि जिस तरह चाहें मस्जिद में ख़र्च करें। लेकिन फ़िलहाल मस्जिद में ख़र्च करने की ज़रूरत नहीं है और वे रुपये अमानत के तौर पर रखे हैं। अब

क्या उन रुपयों को किसी व्यापारिक कंपनी में लगाकर उनका मुनाफ़ा बढ़ाना जाइज़ है या नहीं? मगर...

[1] सही अल-बुख़ारी, सात ज़मीनों के बारे में जो आया है उसका बाब, पुरानी कुतुब ख़ाना कराची, १/४५२ [2] अल-क़ुरआन अल-करीम, ७२/१८ [3] अल-क़ुरआन अल-करीम, ६/६८ [4] अत-तफ़सीरात अल-अहमदिया, ६/६८ के तहत, मर्तबा-ए-करीमी बम्बई भारत, पृ. ३८८

ساعی ہوا اور دنیا میں رسوائی اور آخرت میں عذابِ عظیم کا استحقاق لیا، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے صحیح حدیثوں میں فرمایا ہے کہ "جو بالشت بھر زمین ناحق دبالے گا قیامت کے دن اتنا حصہ زمین کے ساتوں طبقے توڑ کر اس کے گلے میں طوق ڈالے جائیں گے۔"[1] ہر مسلمان خصوصاً متولیانِ مسجد کو اس پر حق مواخذہ حاصل ہے اور فرض ہے کہ ہر جائز چارہ جوئی اس سے زمین نکال کر شاملِ مسجد کرنے کے لئے حد کو پہنچائیں، جو با وصف قدرت اس سے باز رہے گا شریکِ عذاب ہو گا تاحدِ قدرت ہرگز حلال نہیں کہ اس سے کچھ روپیہ اس کے عوض لے کر چھوڑ دیں کہ یہ مسجد کا بیچنا ہو گا اور مسجد کی بیع باطل و حرام و ناممکن ہے قال اللہ "وَّ اَنَّ الْمَسٰجِدَ لِلّٰہِ"[2] (اللہ تعالٰی نے ارشاد فرمایا کہ بے شک مساجد اللہ عزوجل کی ہیں۔ت) اگر وہ لاکھ روپے ہرگز کے بدلے دے جب بھی لینا حرام ہے، نہ ہرگز زید کسی طرح عند اللہ مواخذہ سے بری ہو گا جب تک تک زمین مسجد مسجد کو واپس نہ دے۔ زید اگر ایسا نہ کرے تو مسلمان اس سے میل جول، سلام کلام، نشست برخاست قطع کردیں۔

قال اللہ تعالٰی "وَ اِمَّا یُنْسِیَنَّكَ الشَّیْطٰنُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرٰی مَعَ الْقَوْمِ الظّٰلِمِیْنَ"[3]۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا اور اگر شیطان تجھے بھلا دے تو یاد آنے پر قوم ظالمین کے ساتھ مت بیٹھ (ت)

یونہی ربو خوار معلن بھی اسی آیہ کریمہ کے حکم میں داخل ہے، تفسیر احمدی میں ہے: والقعود مع کلھم ممتنع[4] (ان سب کے ساتھ مجلس کرنا ممنوع ہے۔ت) اس سے بھی قطع علاقہ چاہئے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۰۴: مرسلہ حاجی سیٹھ یوسف بن ابراہیم بمقام گونڈل علاقہ کاٹھیاوار ۲۷ محرم الحرام ۱۳۳۳ھ چہار شنبہ۔ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس معاملہ میں کہ بعض لوگوں نے مسجد بڑھانے یا پرانی کو نئے سرے سے تعمیر کرنے کے لئے مسلمان جماعت کو روپے دئے ہیں اور کہا ہے کہ جس طور چاہیں مسجد میں خرچ کریں۔ مگر فی الحال مسجد میں خرچ کرنے کی ضرورت نہیں اور وہ روپے امانۃً پڑے ہیں، اب مذکورہ روپیہ بیوپار کی کمپنی میں ڈال کر ان کا نفع بڑھا دیں تو جائز ہے یا نہیں؟ مگر

[1] صحیح البخاری باب ماجاء فی سبع ارضین قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۴۵۲ [2] القرآن الکریم ۷۲/ ۱۸ [3] القرآن الکریم ۶/ ۶۸ [4] التفسیرات الاحمدیة تحت ۶/ ۶۸ مطبع کریمی بمبئی انڈیا ص ۳۸۸

Fatawa Razawiya (Volume 16)

Transactions in local companies involve interest; what is the ruling regarding them? If the money cannot grow in that way, is there another way to increase it? Can it be increased or not? Or can the community keep it as a trust with a reliable person? But there is a fear of theft while keeping it as a trust, lest the mosque's money be lost. So, can a house be purchased with that money and profit be gained from its rent, and when the money is needed, that house be sold? However, there is a disagreement among the community members; some say this should not be done, and others say it should be done in this way. What is the ruling regarding them? Please write in detail, and you will be rewarded by Allah and thanked by the people.

The Answer: The money from donations remains the property of the donors; their permission should be sought. Whatever permissible thing they suggest should be acted upon. The explanation and research of this matter is in the 'Book of Endowment' (Kitab al-Waqf) of our Fatawa. (The statement and investigation of this issue is in the Book of Endowment of our fatwas. - Ed.) Increasing money by involving it in such a company that deals in interest is forbidden (Haram), even if the donors give permission. For it is not for anyone to make lawful what Allah has forbidden (No one has the authority to declare lawful that which Allah Almighty has declared forbidden. - Ed.). And Allah Almighty knows best.

Problem 205 to 206: Sent by Muhammad Sabir, teacher at Madrasa Darul Uloom, Town Maunath Bhanjan, District Azamgarh, 18 Safar 1333 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A town has been populated for several hundred years; the Muslim population there is currently about eight thousand, and there are approximately as many mosques. Besides these, there are other mosques. All Muslims there, except for a few Shias, were from the beginning of the Hanafi school of thought, agreed in thoughts, united in beliefs and issues, living together like milk and sugar. There was no religious war, strife, or opposition among them. But for about thirty years, a few people (probably currently numbering two to two hundred and fifty) have become deniers of the madhab (Ghair Muqallid - non-conformists), and severe hatred and opposition have arisen between them, to the extent that it has repeatedly reached criminal cases and courts. The non-conformists built their own new Eidgah and Jami Masjid, but there are some such mosques where both parties pray. In such mosques, religious disputes often occur. Thus, recently on 13th Muharram 1333 AH, both parties gathered in one mosque and ended up fighting with sticks and punches; in fact, two more criminal cases were filed through them,

which caused a stir in the town. If the police had not intervened, it's unknown what would have happened. Both parties are tired of daily religious criminal cases. Now both parties agree to settle the dispute by making peace...

फ़तावा रज़विया (जिल्द १६)

यहाँ की कंपनियों में लेन-देन सूद (ब्याज) का होता है, तो उनका क्या हुक्म है? अगर उस तरह वह रुपया बढ़ न सकता हो तो क्या उन रुपयों के बढ़ने का कोई और तरीका है? और बढ़ सकते हैं या नहीं? या इसी तरह जमाअत किसी अमीन (विश्वसनीय) व्यक्ति के पास अमानत रहने दे, और अमानत रखने में चोरी होने का डर है कि कहीं मस्जिद के रुपये ज़ाया न हो जाएं तो उन रुपयों से मकान खरीद कर उसके किराये से लाभ उठाया जाए और ज़रूरत के वक़्त वह मकान बेच दिया जाए? मगर उनमें जमाअत वालों का इख्तिलाफ़ (मतभेद) है, कुछ कहते हैं कि यह सूरत नहीं करनी चाहिए और कुछ कहते हैं कि इस तरह किया जाए, तो उनका क्या हुक्म है? कृपया विस्तार से लिख कर अल्लाह के यहाँ अज्र और लोगों के शुक्रगुज़ार बनें।

जवाब: चंदे के रुपये चंदा देने वालों की मिल्कियत में रहते हैं, उनसे इजाज़त ली जाए। जो जायज़ बात वह बताएं उस पर अमल किया जाए। इस मसले का बयान और तहकीक हमारे फ़तावा की 'किताब अल-वक़्फ़' में है। (इस मसले का बयान और तहकीक हमारे फ़तावा की किताब अल-वक़्फ़ में है। - सं.) ऐसी कंपनी में जो सूद का लेन-देन करती हो, शामिल करके(रुपया) बढ़ाना हराम है, चाहे चंदा देने वाले इजाज़त ही क्यों न दें। 'फ्लायस ला हद अन युहिल्ला मा हर्रमल्लाह' (किसी को यह अधिकार नहीं है कि उस चीज़ को हलाल करार दे जिसे अल्लाह तआला ने हराम फरमाया है। - सं.)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला २०५ से २०६: मुरसला मुहम्मद साबिर, शिक्षक मदरसा दारुल उलूम, कस्बा मऊनाथ भंजन, जिला आज़मगढ़, १८ सफ़र १३३३ हिजरी। उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक कस्बा कई सौ वर्षों से आबाद है, वहाँ के मुसलमानों की जनगणना इस समय लगभग आठ हज़ार है और वहाँ मस्जिदें भी लगभग उतनी ही आबाद हैं, उनके अलावा और भी मस्जिदें हैं। वहाँ के कुल मुसलमान, कुछ शियाओं के अलावा, शुरुआत से हनफी मज़हब के थे, एक राय वाले और अकीदे व मसाइल में मुत्तहिद (एकजुट) थे, आपस में दूध और चीनी की तरह मिले-जुले रहते थे। उनमें किसी तरह का मज़हबी जंग-ओ-जदल और विरोध नहीं था, मगर लगभग तीस वर्षों से कुछ लोग (शायद अभी उनकी तादाद दो-ढाई सौ होगी) मुन्किर-ए-मज़हब (गैर-मुक़ल्लिद) हो गए और आपस में सख़्त नफरत और मुखालफ़त पैदा हो गई, यहाँ तक कि कई बार फौजदारी और अदालत की नौबत आ गई। गैर-मुक़ल्लिदों ने अपनी ईदगाह और जामे मस्जिद नई बनवा ली थीं, मगर कुछ ऐसी मस्जिदें हैं जिनमें दोनों पक्ष नमाज़ पढ़ते हैं। ऐसी मस्जिदों पर अक्सर मज़हबी झगड़े हो जाया करते हैं, चुनाँचे

इन दिनों मौजूदा १३३३ हिजरी १३ मुहर्रम को एक मस्जिद में दोनों पक्ष जमा हो गए और उसी में मारपीट, लाठी-डंडा और घूँसेबाजी कर बैठे, बल्कि उनके ज़रिए दो फौजदारियां और भी हो गईं जिससे कस्बे में हलचल मच गई। पुलिस अगर रोक-थाम न करती तो पता नहीं क्या हो जाता। आए दिन की मज़हबी फौजदारी से दोनों पक्ष तंग आ गए। अब दोनों पक्ष इस बात पर राजी हैं कि आपस में सुलह करके झगड़े को...

पृष्ठ ४११ का ६३१

یہاں کی کمپنیوں میں لین دین سود کا ہوتا ہے تو ان کا کیا حکم ہے؟ اگر اس طور وہ روپیہ بڑھ نہ سکتا ہو تو اور کوئی طریقہ ان روپوں کے بڑھنے کا ہے اور بڑھ سکتے ہیں یا نہیں یا اسی طرح سے جماعت کسی امین شخص کے پاس امانت رہنے دے اور امانت رکھنے میں چوری ہونے کا خوف ہے کہ مبادا مسجد کے روپے ضائع ہو جائیں تو ان روپوں کا مکان خرید کر کے اس کے کرایہ سے نفع اٹھایا جائے اور وقت ضرورت روپیہ وہ مکان فروخت کیا جائے، مگر ان میں جماعت والوں کا اختلاف ہے، بعض کہتے ہیں کہ یہ صورت نہ کرنی چاہئے اور بعض کہتے ہیں کہ اس طور کیا جائے تو ان کا حکم کیا ہے، وہ برائے مہربانی مفصل طور سے ارقام فرما کر عند اللہ ماجور و عند الناس مشکور ہوں۔

الجواب: چندہ کے روپے چندہ دینے والوں کی ملک پر رہتے ہیں ان سے اجازت لی جائے، جو جائز بات وہ بتائیں اس پر عمل کیا جائے، وبیان المسئلۃ وتحقیقھا فی کتاب الوقف من فتاونا (اس مسئلے کا بیان اور تحقیق ہمارے فتاوی کی کتاب الوقف میں ہے۔ ت) ایسی کمپنی میں کہ سود کا لین دین کرتی ہو شامل کر کے بڑھانا حرام ہے اگرچہ چندہ دہندہ اجازت دیں، فلیس لاحد ان یحل ماحرم اللہ (کسی کو یہ اختیار نہیں کہ اس چیز کو حلال قرار دے جسے اللہ تعالی نے حرام فرمایا ہے۔ ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۰۵ تا ۲۰۶ : مرسلہ محمد صابر مدرس مدرسہ دارالعلوم قصبہ مئوناتھ بھنجن ضلع اعظم گڑھ ۱۸ صفر ۱۳۳۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک قصبہ کئی سو برس سے آباد ہے وہاں کے مسلمانوں کی مردم شماری فی الحال تقریباً آٹھ ہزار ہے اور وہاں مسجدیں تخمیناً اسی کے قریب آباد ہیں، ان کے علاوہ اور بھی مساجد ہیں، وہاں کے کل مسلمان بجز چند شیعہ کے

ابتدا سے حنفی المذہب متفق الخیال متحد العقائد والمسائل باہم شیر و شکر کی طرح ملے جلے رہتے تھے ان میں کسی قسم کا مذہبی جنگ وجدال و تخالف نہ تھا مگر تقریباً تیس برس سے چند لوگ (غالباً فی الحال ان کی تعداد دو ڈھائی سو ہوگی) منکر مذہب، غیر مقلد ہو گئے اور باہم سخت منافرت ومخالفت پیدا ہو گئی حتی کہ بارہا فوجداری اور عدالت کی نوبت پہنچ گئی، غیر مقلدین نے اپنی عید گاہ اور جامع مسجد نئی بنوا لی تھیں مگر بعض بعض ایسی ہی مسجدیں ہیں جن میں دونوں فریق نماز پڑھتے ہیں ایسی مسجدوں پر اکثر مذہبی جھگڑے ہو جایا کرتے ہیں چنانچہ ان دنوں موجودہ ۱۳۳۳ھ ۱۳ محرم کو ایک مسجد میں دونوں فریق جمع ہو گئے اور اسی میں مارپیٹ لٹھم لٹھا گھوسم گھوسا کر بیٹھے بلکہ ان کے ذریعہ سے دو فوجداریاں اور بھی ہو گئیں جس سے قصبہ میں ہلچل مچ گئی، پولیس اگر روک تھام نہ کرتی تو نہیں معلوم کیا ہو جاتا آئے دن کی مذہبی فوجداری سے دونوں فریق تنگ آگئے، اب فریقین اس امر پر راضی ہیں کہ باہم صلح کر کے جھگڑے کو

Fatawa Razawiya, Volume 16

...to resolve [the issue]. Accordingly, with the consent of both parties, several individuals have been appointed as arbitrators. In the arbitration agreement, with the consensus of both parties, it has been written that whatever decision the arbitrators make according to Sharia, law, and integrity will be acceptable to both parties. Now, the query to the righteous scholars is as follows: (1) Since thirty years of experience and observation have proven that in this town, whenever both parties gather in a disputed mosque, they often end up causing religious strife and mischief. If, to eliminate this strife, mischief, fitna, and conflict, the arbitrators separate both parties and designate specific mosques for each, would this decision be against Sharia? (2) If the peaceful atmosphere is disturbed by any worshiper, and there is an apprehension of strife and mischief, or if ordinary worshipers face any kind of trouble and distress, is it against Sharia to prevent such a person from the congregation for the sake of maintaining peace and curbing strife and mischief? Please clarify and be rewarded.

The Answer: (1) The mosques built by the non-conformists (Ghair-Muqallideen) should be designated for them. However, to designate any mosque built by the People of Sunnah (Ahl-e-Sunnat) for the non-conformists and to prohibit the Ahl-e-Sunnat from it is purely oppression and forbidden in Sharia. Allah the Almighty says: "And who is more unjust than those who prevent the name of Allah from being mentioned in His mosques?" Allah the Almighty stated: Who is a greater oppressor than the person who prevents the remembrance of His name in Allah's mosques? (T) Since those mosques belong to the Ahl-e-Sunnat and were built by them, for the non-conformists to desire possession and incite strife for them is their mischief. No one can be compelled to relinquish their right due to someone else's unjust disturbance. If the mischief of the non-conformists cannot be prevented this way, then the courts are open. They have been established specifically to curb the hands of transgression of the mischief-makers and to prevent them from encroaching on the rights of others. Whoever gives the opinion or fatwa to "leave your mosque to ward off fitna"—if tomorrow the non-conformists and troublemakers want to seize their properties, wealth, goods, and houses, and if they start trouble if not given, would those people relinquish their homes, wealth, assets, and properties to ward off fitna? Certainly not! So, what is the reason that they value the world in their eyes but religion in their hearts...

[1] Al-Quran al-Kareem 2/114 Page 412 of 631

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

...मिटा दें, चुनांचे दोनों पक्षों की सहमति से कुछ व्यक्तियों को पंच (मध्यस्थ) नियुक्त किया गया है और दोनों पक्षों की सहमति से मध्यस्थता समझौते में यह विषय लिखा गया है कि मध्यस्थ शरीयत, कानून और ईमानदारी के अनुसार जो निर्णय देंगे, वह हमें दोनों पक्षों को स्वीकार है। अब सच्चे विद्वानों (उलेमा-ए-हक्कानी) से यह प्रश्न है: (1) चूंकि तीस वर्षों के अनुभव और अवलोकन से यह बात सिद्ध हो चुकी है कि इस कस्बे में जब दोनों पक्ष एक विवादित मस्जिद में एकत्र होते हैं, तो अक्सर धार्मिक फसाद और दंगा कर बैठते हैं। यदि इस फसाद, दंगे, फ़ितना और झगड़े को मिटाने के लिए मध्यस्थ दोनों को अलग-अलग कर दें और पक्षों के लिए विशेष मस्जिदें नामांकित करें, तो क्या यह निर्णय शरीयत के विरुद्ध होगा? (2) यदि किसी नमाज़ी के कारण शांति व्यवस्था में व्यवधान उत्पन्न होता हो और फसाद व दंगे की आशंका हो, या आम नमाज़ियों को किसी प्रकार की तकलीफ़ और पीड़ा पहुँचती हो, तो ऐसे व्यक्ति को शांति बनाए रखने और फसाद व दंगे को रोकने के उद्देश्य से जमाअत से रोक देना क्या शरीयत के विरुद्ध है? स्पष्ट करें, पुण्य पाएँ।

उत्तर: (1) जो मस्जिदें गैर-मुक़ल्लिदीन द्वारा बनाई गई हैं, वे उनके लिए नामांकित कर दी जाएँ, लेकिन अहले सुन्नत द्वारा बनाई गई मस्जिदों में से किसी मस्जिद को गैर-मुक़ल्लिदीन के लिए विशेष कर देना और अहले सुन्नत को उनसे रोकना शरीयत के अनुसार सरासर ज़ुल्म और हराम है। अल्लाह तआला फ़रमाता है: "और उससे बड़ा ज़ालिम कौन है जिसने अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लिए जाने से रोका?" अल्लाह तआला ने फ़रमाया: उस व्यक्ति से बड़ा ज़ालिम कौन है जो अल्लाह तआला की मस्जिदों में उसका नाम लेने से रोके। (त) चूंकि वे मस्जिदें अहले सुन्नत की हैं और उन्हीं की बनाई हुई हैं, इसलिए उन पर कब्ज़ा चाहना और उसके लिए फ़ितना उठाना गैर-मुक़ल्लिदीन का फसाद होगा। कोई भी व्यक्ति दूसरों के अनुचित उपद्रव के कारण अपने अधिकार को छोड़ने के लिए मजबूर नहीं किया जा सकता। यदि गैर-मुक़ल्लिदीन के फ़ितने का निवारण इस प्रकार नहीं हो सकता, तो अदालतें खुली हैं, और वे इसीलिए बनाई गई हैं ताकि फ़ितना फैलाने वालों के अत्याचार के हाथ रोकें और दूसरों के अधिकारों पर अतिक्रमण न करने दें। जो व्यक्ति यह राय या फतवा दे कि फ़ितना दूर करने के लिए अपनी मस्जिद छोड़ दो—यदि कल गैर-मुक़ल्लिदीन और फ़साद फैलाने वाले उनकी जायदाद, माल, सामान और घरों पर कब्ज़ा चाहने लगें और न देने पर फ़साद उठाएँ, तो क्या वे लोग फ़ितना दूर करने के लिए अपने घर-बार, माल-असबाब और जायदाद

से हाथ धो लेंगे? हरगिज़ नहीं! तो क्या कारण है कि आँखों में दुनिया की कद्र है और दिल में दीन की...

---

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम २/ ११४ पृष्ठ ४१२/६३१

مٹادیں، چنانچہ برضامندی فریقین چند اشخاص حکم مقرر کئے گئے ہیں اور باتفاقِ فریقین اقرار نامہ ثالثی میں مضمون لکھا گیا ہے کہ ثالثان حسبِ شریعت و قانون و دیانتداری جو فیصلہ کردیں گے ہم فریقین کو منظور ہے، اب علمائے حقانی سے یہ استفسار ہے: (۱) چونکہ تیسوں برس کے تجربہ و مشاہدہ سے یہ بات ثابت ہوئی کہ اس قصبہ میں جب دونوں فریق ایک نزاعی مسجد میں جمع ہوجاتے ہیں تو اکثر مذہبی شر و فساد کر بیٹھتے ہیں اگر اس شر و فساد و فتنہ و پرخاش کے مٹانے کے لئے ثالثین دونوں کو الگ الگ کردیں اور فریقین کے لئے خاص خاص مسجدیں نامزد کریں تو کیا یہ فیصلہ خلافِ شریعت ہوگا؟ (۲) اگر کسی نمازی کے ذریعہ سے حفظِ امن میں خلل واقع ہوتا ہو اور شر و فساد کا اندیشہ ہو یا عام نمازیوں کو کسی قسم کی تکلیف اور اذیت پہنچتی ہو تو ایسے شخص کو بغرضِ حفظِ امن و انسدادِ شر و فساد جماعت سے روک دینا کیا شرع کے خلاف ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: (۱) جو مساجد غیر مقلدوں کی بنائی ہوئی ہیں ان کے نامزد کردی جائیں مگر جو مساجد اہلِ سنت کی بنائی ہوئی ہیں ان میں سے کوئی مسجد غیر مقلدوں کے لئے خاص کردینا اور اہلسنت کو ان سے ممنوع کرنا شرعاً محض ظلم و حرام ہے۔ قال اللہ تعالٰی "وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰہِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْھَا اسْمُہٗ" اللہ تعالیٰ نے فرمایا اس شخص سے بڑا ظالم کون ہے جو اللہ تعالیٰ کی مساجد میں اس کا نام لینے سے روکے۔ (ت) جبکہ وہ مسجدیں اہلسنت کی ہیں اور ان کی بنائی ہوئی ہیں تو ان پر قبضہ چاہنا اور اس کے لئے فتنہ اٹھانا غیر مقلدوں کا فساد ہوگا اور کوئی مجبور نہیں ہوسکتا کہ دوسرے کی شورش بے جا کے سبب اپنے حق سے دست بردار ہو فتنہ غیر مقلدوں کا انسداد اگر یوں نہ ہوسکتا ہو تو کچہریاں کھلی ہوئی ہیں اور وہ اسی واسطے رکھی گئی ہیں کہ فتنہ والوں کا

دست تعدی کوتاہ کریں اور دوسروں کے حقوق پر دست درازی نہ کرنے دیں جو شخص یہ رائے یا فتویٰ دے کہ دفع فتنہ کے لئے اپنی مسجد چھوڑ دو۔ کل اگر غیر مقلدین اور مفسدین ان کی جائداد اموال متاع مکانوں پر قبضہ چاہیں، اور نہ دیجئے تو فساد اٹھائیں کیا دفع فتنہ کو وہ لوگ اپنے گھر بار مال متاع اسباب جائداد سے دستبردار ہو جائیں گے ہرگز نہیں، تو وجہ کیا ہے کہ یہ آنکھوں میں دنیا کی قدر ہے دل میں دین یا

---

[1] القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴ Page 412 of 631

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

There is love [for the world] in the heart and pain for worldly matters, hence no solution for repelling mischief will come to mind, nor will these meanings of the verses regarding repelling corruption occur to them. They have no regard for religion, no love, no pain. Therefore, they will cut it like grass, saying, "O brother, yes, leave your mosques, relinquish your religious rights, so that the quarrel may end somehow." Although, if you leave your property, houses, wealth, and belongings due to others' mischief, it is only a worldly loss. But here, besides the violation of one's own religious rights, it means being included in the severe warning of this noble verse, committing a forbidden act, and by the command of the Great Quran, becoming deserving of disgrace, humiliation, and punishment.

Allah Almighty said: "For them in this world is disgrace, and for them in the Hereafter is a great punishment." And refuge is with Allah.	**Allah Almighty has stated that for them there is disgrace in this world and a great punishment in the hereafter. Allah's protection. (T)**

(2) Yes, legally (Shari'ah) it is commanded that such people should be kept away from the mosque.

Allah Almighty said: "It was not for them to enter them [the mosques] except in fear."[2]	**Allah Almighty has stated that they should not enter mosques except while fearing. (T)**

It is stated in Durr-e-Mukhtar:

"Every harmful person shall be barred from it, even if the harm is by his tongue."[3]	**Every person who causes harm will be stopped from the mosque, even if they cause harm with their tongue. (T)**

In 'Umdat al-Qari, the commentary of Sahih al-Bukhari, under the Hadith "So they should never come near our place of prayer" (They should never come near our Eidgah. T), then in Radd al-Muhtar it is stated:

"And included with the Hadith is everyone who harms people with his tongue, and Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) gave a fatwa based on it. And it is the principle for the exclusion of everything from which people are harmed."[4]

Included with this Hadith is that person also who causes harm to people with their tongue, and Hazrat Umar Farooq gave a fatwa on this very basis, and this is the foundation for the exclusion of everything that causes harm to people. (T)

[1] Al-Quran Al-Karim 2/114 [2] Al-Quran Al-Karim 2/114 [3] Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Salat, Bab Ma Yufsid al-Salat, Matba' Mujtabai Delhi, 1/94 [4] Radd al-Muhtar, Kitab al-Salat, Bab Ma Yufsid al-Salat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 1/444

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

हृदय में दुनिया का प्यार और सांसारिक मामलों का दर्द है, इसलिए उपद्रव को दूर करने का कोई उपाय नहीं सूझेगा, और न ही भ्रष्टाचार को दूर करने वाली आयतों के ये अर्थ मस्तिष्क में आएंगे। उन्हें धर्म की न कद्र है, न प्रेम, न दर्द। इसलिए, वे इसे घास की तरह काट देंगे कि "मियाँ हाँ, अपनी मस्जिदें छोड़ दो, अपने धार्मिक अधिकारों से पीछे हट जाओ ताकि किसी तरह झगड़ा तो खत्म हो।" हालाँकि, अगर आप दूसरों के उपद्रव के कारण अपनी संपत्ति, घर, धन और सामान छोड़ देते हैं, तो यह केवल सांसारिक नुकसान है। लेकिन यहाँ, अपने स्वयं के धार्मिक अधिकारों के उल्लंघन के अलावा, इस महान आयत की गंभीर चेतावनी में शामिल होना, हराम का काम करना और महान कुरान के आदेशानुसार अपमान, ज़िल्लत और दंड का पात्र बनना है।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "उनके लिए दुनिया में रुसवाई है और आख़िरत में बड़ा अज़ाब है।" और अल्लाह की पनाह।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया कि उनके लिए दुनिया में रुसवाई और आख़िरत में बड़ा अज़ाब है। अल्लाह की पनाह। (त)

(2) हाँ, शरई हुक्म है कि ऐसे लोगों को मस्जिद से दूर रखा जाए,

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "उनके लिए उचित नहीं था कि वे उनमें (मस्जिदों में) प्रवेश करें, मगर डरते हुए।"[2]

अल्लाह तआला ने फ़रमाया कि उन्हें मस्जिदों में प्रवेश नहीं करना चाहिए सिवाय डरते हुए। (त)

दुर्रे मुख़्तार में है:

"हर दुख देने वाले को इससे रोका जाएगा, चाहे वह ज़ुबान से दुख पहुँचाए।"[3]

हर दुख पहुँचाने वाले को मस्जिद से रोका जाएगा, चाहे वे ज़ुबान से दुख पहुँचाएँ। (त)

'उम्दतुल क़ारी' सहीह बुख़ारी की शरह में हदीस 'फला यक़रबन्न मुसल्लाना' (वे हमारी ईदगाह के करीब न आएं। त) के तहत, फिर 'रद्दुल मुहतार' में है:

"और हदीस के साथ वह भी शामिल है जो लोगों को अपनी ज़ुबान से दुख पहुँचाता है और इसी पर इब्ने उमर (अल्लाह उन दोनों से राज़ी हो) ने फ़तवा दिया। और यह हर उस चीज़ की मनाही की बुनियाद है जिससे लोगों को तकलीफ़ होती है।"[4]

इस हदीस के साथ वह व्यक्ति भी जुड़ा है जो अपनी ज़ुबान से लोगों को दुख पहुँचाता है और हज़रत उमर फ़ारूक़ ने इसी पर फ़तवा दिया और यह हर उस चीज़ की मनाही की बुनियाद है जिससे लोगों को तकलीफ़ होती है। (त)

[1] अल-कुरान अल-करीम 2/114 [2] अल-कुरान अल-करीम 2/114 [3] दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-सलात, बाब मा युफसिद अल-सलात, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/94 [4] रद्दुल मुहतार, किताब अल-सलात, बाब मा युफसिद अल-सलात, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 1/444

کی محبت ہے جگر میں دنیا کا درد ہے وہاں دفع فتنہ کو یہ تدبیر نہ سوجھے گی نہ آیات دفع فساد کے یہ معنی ذہن میں آئیں گے اور نہ دین کی قدر نہ محبت نہ درر، لہذا گھاس کی طرح کتر دیں گے کہ میاں ہاں اپنی مسجدیں چھوڑ دو اپنے دینی حقوق سے دست بردار ہو جاؤ کسی طرح جھگڑا تو مٹے حالانکہ اوروں کے فتنہ فساد پر اگر اپنی جائداد مکانات، مال، اسباب چھوڑ دو تو صرف دنیوی نقصان ہے اور یہاں علاوہ اپنی دینی حق تلفی کے اس آیہ کریمہ کی وعید شدید میں داخل ہونا اور حرام کا ارتکاب اور بحکم قرآن عظیم استحقاق رسوائی و خواری و عذاب ہے۔

قَالَ اللہُ تَعَالٰی "لَهُمْ فِي ٱلدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي ٱلْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ"ﷺ والعیاذ باللہ۔

اللہ تعالٰی نے فرمایا کہ ان کے لئے دنیا میں رسوائی اور آخرت میں بڑا عذاب ہے۔ اللہ تعالٰی کی پناہ۔ (ت)

(۲) ہاں شرعاً حکم ہے کہ ایسے لوگ مسجد سے باز رکھے جائیں،

قَالَ اللہُ تَعَالٰی "أُوْلَٰٓئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَن يَدْخُلُوهَآ إِلَّا خَآئِفِينَ"ﷺ2۔

اللہ تعالٰی نے فرمایا کہ انہیں مساجد میں داخل نہیں ہونا چاہئے مگر ڈرتے ہوئے۔ (ت)

در مختار میں ہے:

یمنع منہ کل مؤذ ولو بلسانہ 3۔

ہر ایذا دینے والے کو مسجد سے روکا جائیگا اگرچہ وہ ایذا زبان سے پہنچائیں (ت)

عمدۃ القاری شرح صحیح بخاری میں زیر حدیث فلایقربن مصلانا (وہ ہرگز ہماری عید گاہ کے قریب نہ آئیں۔ت) پھر ردالمحتار میں ہے:

والحق بالحدیث کل من اذی الناس بلسانہ و بہ افتی ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما و ھو اصل فی نفی کل من یتاذی بہ 4۔

اس حدیث کے ساتھ وہ شخص بھی ملحق ہے جو زبان سے لوگوں کو ایذا پہنچاتا ہے اور حضرت عمر فاروق نے اسی پر فتوی دیا اور یہ اصل ہے ہر اس چیز کی نفی میں جس سے لوگوں کو ایذا ہوتی ہے (ت)

1 القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴ 2 القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴ 3 درمختار کتاب الصلوۃ باب مائیفسد الصلوۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴ 4 ردالمحتار کتاب الصلوۃ باب مایفسد الصلوۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۴۴

Fatawa Razawiyya Volume (16)

...However, consideration of safety on one side is necessary. If there is a fear of discord in forbidding it yourself, then have it closed by taking legal measures. And success is from Allah. And Allah Almighty knows best.

Problem 70: Sent by Nisar Ahmad, landlord, resident of Village Pal Nagar, Post Office Umariya, District Pilibhit, 4th Rabi al-Awwal 1333 AH.

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. We praise Him and invoke blessings upon His Noble Messenger.

What do the scholars of religion and the muftis of the clear Shariah say in this case? There is a village with four or five Muslim houses and fifteen to twenty Hindu houses. From olden times, there exists a mosque built of raw materials with a thatched roof. At one time, this mosque was located within the Muslim settlement, and Muslims lived around its vicinity. Gradually, due to changes and shifts, the Muslim settlement moved away from this location. Now, the situation is that there are no Muslim houses in the vicinity of the mosque, and it is completely adjacent to the Hindu settlement on one side of the Muslim area. It always remains in a dilapidated and ruined state and has been desolate for about ten to twenty years, neither populated nor having any hope of being populated. Now, by the grace of Allah Almighty, one person among the Muslims has been granted guidance by Allah; he wants to build a solid (pucca) mosque. Now the question is, should this solid mosque be built upon the construction of that same old mosque which has been uninhabited for a long time and has no hope of future population, or should it be protected and limited in some way and a solid mosque be built in another place in the midst of the Muslim settlement, making it easy for worshippers to reach the new solid mosque and ensuring the mosque remains populated? Please clarify and be rewarded.

The Answer: As far as possible, populating a mosque is obligatory (Fardh) and leaving it desolate is forbidden (Haram). Allah Almighty says:

"And who is more unjust than he who prevents (men) from the mosques of Allah, that His name should be remembered in them, and strives to ruin them?" (1) [And who is a bigger oppressor than the one who prevents Allah's name from being taken in His mosques and strives for their destruction (T)]

The rule for settlements in India is that whether it is a city or a village, houses are close to each other. A village of twenty to twenty-five houses will not have its

settlement at such a distance that it would be difficult for Muslims to go to the old mosque. Therefore, the gentleman who wants to build a solid mosque should make that same mosque solid and populate it. In building a separate mosque, they will receive the reward of a voluntary act (Nafl), but in populating this mosque, they will receive the reward of an obligatory act (Fardh).

(1) The Noble Quran 2/114

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

...मगर एक तरफ से सुरक्षा का ध्यान रखना ज़रूरी है। अगर खुद मना करने में फ़साद का अंदेशा हो, तो कानूनी कार्रवाई करके इसे बंद करवा दें। और अल्लाह के माध्यम से ही सफलता है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 70: निसार अहमद ज़मींदार, निवासी ग्राम पाल नगर, डाकखाना उमरिया, जिला पीलीभीत द्वारा भेजा गया, 4 रबी-उल-अव्वल शरीफ 1333 हिजरी।

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम, हम उसकी प्रशंसा करते हैं और उसके सम्मानित रसूल पर दरूद भेजते हैं।

दीन के उलमा और शरीयत के मुफ्ती इस सूरत में क्या फरमाते हैं? एक गाँव है जिसमें चार-पाँच घर मुसलमानों के हैं और पंद्रह-बीस घर हिंदुओं के। पुराने समय से वहाँ एक कच्ची और फूस की छत वाली मस्जिद मौजूद है। किसी समय में यह मस्जिद मुस्लिम बस्ती के अंदर स्थित थी और इसके आसपास मुसलमान बसे हुए थे। धीरे-धीरे समय के साथ परिवर्तन होते हुए मुसलमानों की आबादी इस जगह से हटती गई। अब स्थिति यह है कि मस्जिद के आसपास कोई मुस्लिम घर नहीं है और वह मस्जिद मुस्लिम आबादी से एक तरफ बिल्कुल हिंदुओं की बस्ती के साथ सटी हुई है। यह हमेशा जर्जर और वीरान पड़ी रहती है और पिछले दस-बीस वर्षों से न तो यह आबाद हुई है और न ही इसके आबाद होने की कोई उम्मीद है। अब अल्लाह के फज़ल से मुसलमानों में से एक व्यक्ति को अल्लाह तआला ने तौफीक दी है कि वह एक पक्की मस्जिद बनाना चाहता है। अब सवाल यह है कि क्या यह पक्की मस्जिद उसी पुरानी मस्जिद की जगह बनाई जाए जो लंबे समय से गैर-आबाद है और भविष्य में भी जिसके आबाद होने की उम्मीद नहीं है, या फिर उसे किसी तरह सुरक्षित और सीमित करके मुस्लिम बस्ती के बीच में दूसरी जगह पक्की मस्जिद बनाई जाए, जिससे नमाज़ियों का पहुंचना भी आसान हो और मस्जिद आबाद रहे? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब: जहाँ तक मुमकिन हो, मस्जिद को आबाद करना फ़र्ज़ है और उसे वीरान छोड़ना हराम। अल्लाह तआला फरमाता है:

"व मन अज़लमु मिम्मम मनाअ मसाजिदाल्लाहि अंय्युज़करा फ़ीहसमुहू व सआ फ़ी ख़रा बिहा" (1) [और उस व्यक्ति से बड़ा ज़ालिम कौन है जो अल्लाह तआला की मस्जिदों में उसका नाम लेने से रोकता है और उनकी बर्बादी की कोशिश करता है (त)]

हिंदुस्तान की आबादी का नियम यह है कि शहर हो या गाँव, मकान पास-पास होते हैं। बीस-पच्चीस घरों का गाँव इतनी दूरी पर आबादी नहीं रखेगा कि मुसलमानों का पुरानी मस्जिद तक जाना कठिन हो जाए। इसलिए, जो साहब पक्की मस्जिद बनाना चाहते हैं, उन्हें उसी पुरानी मस्जिद को पक्का बनाना चाहिए और उसे आबाद करना चाहिए। अलग मस्जिद बनाने में उन्हें नफ़्ल का सवाब मिलेगा, लेकिन इस मस्जिद को आबाद करने में उन्हें फ़र्ज़ का सवाब मिलेगा।

(1) अल-क़ुरआन अल-करीम 2/114

مگر طرفہ تحفظ کا لحاظ ضروری ہے اگر خود منع کرنے میں اندیشہ فساد ہو چارہ جوئی کر کے بند کرادیں ، وباللہ التوفیق۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۷۰: مرسلہ نثار احمد زمیندار ساکن موضع پال نگر ڈاکخانہ امریہ ضلع پیلی بھیت ۴ ربیع الاول شریف ۱۳۳۳ھ

بسم اللہ الرحمن الرحیم ، نحمدہ و نصلی علی رسولہ الکریم۔

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس صورت میں، ایک موضع جس میں پانچ چار گھر مسلمانوں کے اور پندرہ بیس گھر اہل ہنود کے ہیں، اور قدیم الایام سے ایک مسجد تعمیر خام خس پوش موجود ہے، کسی وقت میں یہ مسجد مسلمانوں کی آبادی کے اندر واقع تھی اور اس کے گرد ونواح میں مسلمان آباد تھے، رفتہ رفتہ تغیر و تبدل ہوتے ہوتے مسلمانوں کی آبادی اس مقام سے ہٹتی گئی اب صورت یہ ہے کہ مسجد کے گردونواح کوئی مسلمان کا گھر نہیں ہے اور وہ مسجد بالکل مسلمانوں کی آبادی سے ایک جانب ہنود کی آبادی کے ساتھ متصل ہے اور ہمیشہ خراب و خستہ اور ویران پڑی رہتی ہے اور عرصہ دس بیس سال سے نہ وہ آباد ہوئی اور نہ آبادی کی امید ہے، اب بفضلہ تعالی اہل اسلام میں سے ایک شخص کو خداوند تعالیٰ نے توفیق عطا فرمائی ہے وہ مسجد پختہ بنانا چاہتے ہیں، اب سوال یہ ہے کہ آیا یہ مسجد پختہ اسی مسجد قدیم کی تعمیر کی جائے کہ جو ایک مدت دراز سے غیر آباد اور نہ آئندہ آبادی کی امید ہے، یا یہ کہ اس کو کسی طرح محفوظ محدود کر کے دوسری جگہ مسلمانوں کی آبادی کے درمیان میں مسجد پختہ

تعمیر کی جائے کہ جس سے اس مسجد پختہ جدید میں نمازیوں کا پہنچنا بھی آسان ہو اور مسجد آباد رہے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: حتی الامکان مسجد کو آباد کرنا فرض ہے اور ویران کرنا حرام۔ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے:

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللهِ أَنْ يُّذْكَرَ فِيْهَا اسْمُهٗ وَسَعٰى فِيْ خَرَابِهَا ط (۱) اور اس شخص سے بڑا ظالم کون ہے جو اللہ تعالیٰ کی مسجدوں میں اس کا نام لینے سے روکتا ہے اور ان کی بربادی کی کوشش کرتا ہے (ت)

ہندوستان کی آبادی کا قاعدہ یہ ہے کہ شہر ہو یا گاؤں کہ مکانات قریب قریب ہوتے ہیں، بیس پچیس گھر کا گاؤں اتنے فاصلہ کی آبادی نہ رکھے گا کہ مسلمانوں کو مسجد قدیم تک جانا دشوار ہو ، تو جو صاحب پختہ بنانا چاہتے ہیں اسی کو پختہ کریں اور آباد کریں جدا مسجد بنانے میں نفل کا ثواب پائیں گے اور اس مسجد کے آباد کرنے میں فرض کا ثواب

(۱) القرآن الکریم ۲/۱۱۴

Fatawa Ridawiyya, Volume 16

The reward for voluntary (nafl) prayers cannot be compared to the reward for obligatory (fard) prayers. People living in large villages, whose cultivation numbers are at the edge of the village, travel two miles daily and wear out their shoes to tend to them. For such people, what difficulty is there in walking ten steps further to fulfill their Lord's obligation? The actual ruling is this: if acting upon it is truly impossible, provide a detailed report of the difficulties. If they are reasonable, a remedy will be suggested. And Allah Almighty knows best.

Problem 208, 209: Queried by Haji Muhammad Ramzan, Ibrahim Pirzada, and others, residents of town Pali Marwar, Kiriyah Mohalla Nadi, 4 Dhu al-Qi'dah 1334 AH.

What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say about this matter: In the town of Pali Marwar, Mohalla Nadi, a person named Faqir Tunday Shah built a small mosque within his house specifically for his own prayers. Throughout his life, he prayed there himself and did not permit the general public to pray in it. When Tunday Shah died heirless, the title deed (Patta) of that house was issued by the Marwar state government under the category of heirless property in the name of the late Haji Azam Shah Sahab. The content of the deed states that since Tunday Shah died childless, the house deed is transferred to Haji Azam Shah Sahab. Now, the descendants of Haji Azam Shah will remain in possession and control of this house; no one else has any right or ownership over it. Accordingly, for approximately a hundred years, the descendants of the late Haji Azam Shah have been in possession and control. Recently, a few unjust individuals filed a lawsuit in court to take possession and control of the mosque. However, based on the government deed, the court maintained the right and ownership of that house and mosque for the descendants of the late Haji Azam Shah as per old tradition. Now, those same individuals are harassing the descendants of the late Haji Azam Shah, telling them to either leave the mosque or be expelled from Islam. Therefore, the matter to be determined is: if this mosque is forcibly taken from the descendants of the late Haji Azam Shah Sahab, will prayers in it be valid and correct according to Sharia or what?

Secondly, if the descendants of the late Haji Azam Shah Sahab do not leave the mosque, can the opponents expel them from Islam according to the noble Sharia or what? It should also be clear that since the mosque in dispute was not endowed (waqf) for the general Muslim community, the Marwar state government issued its deed in the name of the late Haji Azam Shah Sahab as heirless property. Mosques

that were endowed for the general public are not deeded as heirless property by the Marwar state government. Therefore, it is requested that the rightful ruling in this situation be stated, and may you be rewarded and thanked before Allah and the people. End.

फ़तावा रिज़विया, खंड १६

नफ़्ल (ऐच्छिक) के सवाब की तुलना फ़र्ज़ के सवाब से नहीं की जा सकती। बड़े गांवों में जो लोग आबादी में रहते हैं और जिनकी खेती के नंबर गांव की सीमा पर हैं, वे रोज़ाना अपने काम के लिए दो-दो मील आते-जाते हैं और इसमें उनके जूते घिस जाते हैं। ऐसे लोगों के लिए अपने रब का फ़र्ज़ अदा करने के लिए दस कदम आगे जाना क्या मुश्किल है? असल हुक्म यह है: यदि इस पर अमल करना वास्तव में असंभव हो, तो कठिनाइयों का विस्तृत विवरण दें। यदि वे उचित हुईं, तो समाधान बताया जाएगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला २०८, २०९: प्रेषक हाजी मुहम्मद रमज़ान, इब्राहिम पीरज़ादा और अन्य, निवासी कस्बा पाली मारवाड़, किरिया मोहल्ला नाड़ी, ४ ज़ुल-क़ादा १३३४ हिजरी।

दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि: कस्बा पाली मारवाड़, मोहल्ला नाड़ी में फ़कीर टुंडे शाह ने अपने घर में एक छोटी सी मस्जिद विशेष रूप से अपनी नमाज़ पढ़ने के लिए बनवाई थी। जीवन भर वह स्वयं उसमें नमाज़ पढ़ता रहा और आम लोगों को उसमें नमाज़ पढ़ने की अनुमति नहीं दी। जब टुंडे शाह लावारिस मर गया, तो उस घर का पट्टा (दस्तावेज़) मारवाड़ राज्य सरकार द्वारा लावारिस श्रेणी के तहत मरहूम हाजी आज़म शाह साहब के नाम कर दिया गया। जिसका विषय यह है कि चूँकि टुंडे शाह निसंतान मरा, इसलिए उसके घर का पट्टा हाजी आज़म शाह साहब के नाम कर दिया गया है। अब इस घर पर हाजी आज़म शाह की संतान का कब्ज़ा और नियंत्रण रहेगा; किसी दूसरे का इस घर पर कोई अधिकार या स्वामित्व नहीं है। तदनुसार, लगभग सौ वर्षों से मरहूम हाजी आज़म शाह साहब की संतान इस घर पर काबिज़ और कासिफ़ है। कुछ समय पहले कुछ अन्यायपूर्ण व्यक्तियों ने मस्जिद को अपने कब्ज़े में लेने के उद्देश्य से अदालत में दावा किया। लेकिन सरकारी पट्टे के आधार पर, अदालत ने उस घर और मस्जिद पर मरहूम हाजी आज़म शाह की संतान के अधिकार और स्वामित्व को पुरानी परंपरा के अनुसार बरकरार रखा। अब वही व्यक्ति मरहूम हाजी आज़म शाह की संतान को परेशान कर रहे हैं कि या तो मस्जिद छोड़ दो अन्यथा तुम्हें इस्लाम से बाहर कर दिया जाएगा। इसलिए अब पूछने योग्य बात यह है कि यदि यह मस्जिद मरहूम हाजी आज़म शाह साहब की संतान से ज़बरदस्ती ले ली जाए, तो क्या इस मस्जिद में शरीयत के अनुसार नमाज़ सही और दुरुस्त होगी या क्या?

दूसरा, यदि मरहूम हाजी आज़म शाह साहब की संतान मस्जिद न छोड़े, तो क्या विरोधी उन्हें शरीयत के हुक्म के अनुसार इस्लाम से बाहर कर सकते हैं या क्या? और यह बात भी स्पष्ट रहे कि विवादित मस्जिद आम मुसलमानों के लिए वक्फ न होने के कारण मारवाड़ राज्य सरकार ने इसका पट्टा लावारिस श्रेणी में मरहूम हाजी आज़म शाह साहब के नाम कर दिया है। जो मस्जिदें आम मुसलमानों के लिए वक्फ की गई हैं, उनका पट्टा मारवाड़ राज्य सरकार लावारिस श्रेणी में नहीं करती है। अतः उम्मीद है कि इस स्थिति में जो हक बात हो, उसे इरशाद फरमाएं और अल्लाह और लोगों के पास पुण्य और आभार के पात्र बनें। केवल।

पेज ४१५/६३१

نفل کے ثواب کو فرض کے ثواب سے کچھ نسبت نہیں ہو سکتی، بڑے گاؤں میں جو لوگ رہتے آبادی میں ہیں اور ان کی کاشت کے نمبر گاؤں کے دھری پر ہیں روزانہ جوتے کاٹنے کے لئے دو دو میل جاتے آتے ہیں اپنے رب کے فرض ادا کرنے کو دس قدم آگے جانا کیا دشواری ہے، اصل حکم یہ ہے، اگر عمل اس پر واقعی ناممکن ہو تو وجوہ دشواری سے مفصل اطلاع دیں اگر معقول ہوئیں تو چارہ کار بتایا جائے گا۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۲۰۸،۲۰۹: مسئولہ حاجی محمد رمضان وابراہیم پیرزادہ وغیرہما انصاری سکنہائے قصبہ پالی مارواڑ کیریہ محلہ ناڈی ۴ ذو القعدۃ ۱۳۳۴ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ قصبہ پالی مارواڑ محلہ ناڈی میں فقیر ٹونڈے شاہ نے اپنے مکان میں ایک چھوٹی سے مسجد خاص اپنے ہی واسطے نماز پڑھنے کے لئے بنوائی اور تازیست خود اسی میں وہ نماز پڑھتا رہا عام لوگوں کو اس میں نماز پڑھنے کی اجازت نہ دی۔ جب ٹونڈے شاہ لاوارث مر گیا تو اس مکان کا قبالہ یعنی پٹہ سرکار راج مارواڑی نے بصیغہ لاوارثی بنام حاجی اعظم شاہ صاحب مرحوم کر دیا جس کا مضمون یہ ہے کہ ٹونڈے شاہ تو ، اولاد گیا لہذا اس کے مکان کا پٹہ یعنی قبالہ حاجی اعظم شاہ صاحب کے نام کر دیا گیا ہے۔ سواب اس مکان پر قابض اور متصرف حاجی اعظم شاہ کی اولاد رہے گی کسی دوسرے کا کوئی حق اور ملکیت اس مکان پر نہیں ہے ، چنانچہ تخمیناً سو برس عرصہ ہوا آج تک اولاد حاجی اعظم شاہ صاحب مرحوم اس مکان پر قابض اور متصرف ہے ، تھوڑا عرصہ ہوا کہ چند اشخاص ناحق شناس نے عدالت میں مسجد کو اپنے قبضہ و تصرف میں لانے کی غرض سے دعوی کیا مگر

بروئے پٹہ سرکار کے عدالت نے حق اور ملکیت اس مکان اور مسجد پر اولاد حاجی اعظم شاہ مرحوم ہی کا بدستور قدیم قائم رکھا ، اب وہی اشخاص مذکورین اولاد حاجی اعظم شاہ مرحوم کو تنگ کرتے ہیں کہ یا تو مسجد کو چھوڑ دو اور نہیں تو تم کو اسلام سے خارج کر دیں گے۔ لہذا اب دریافت طلب امر یہ ہے کہ اگر اس مسجد کو اولاد حاجی اعظم شاہ صاحب مرحوم سے جبراً لے لی جائے تو اس مسجد میں نماز عندالشرع صحیح و درست ہوگی یا کیا ؟

دوم اگر اولاد حاجی اعظم شاہ صاحب مرحوم مسجد کو نہ چھوڑیں تو مخالفین ان کو اسلام سے خارج بحکم شرع شریف کر سکتے ہیں یا کیا ؟ اور یہ امر بھی واضح رہے کہ مسجد متنازعہ عام مسلمانوں پر وقف نہ ہونے کی وجہ سے سرکار راج مارواڑ نے اس کا پٹہ بصیغہ لاوارثی بنام حاجی اعظم شاہ صاحب مرحوم کر دیا ہے، اور جو مسجدیں کہ عام مسلمانوں پر وقف کی گئی ہیں ان کا پٹہ سرکار راج مارواڑ بصیغہ لاوارث نہیں کرتی ہیں، لہذا امیدوار کہ اس صورت میں جو امر حق ہو ارشاد فرمائیں اور عنداللہ وعندالناس ماجور و مشکور ہوں۔ فقط

Fatawa Rizvia Volume 16

The Answer: Several points in this question need clarification: (1) What is the status of that mosque inside the house? (2) Is the path to the mosque on the owned land of the house, or what is the arrangement? (3) During Tunday Shah's time, did other people also pray there, or did he pray alone? If others also prayed, who were they? People from the neighborhood, general travelers, or someone else? (4) What is the structure of this mosque? Does it have a mihrab (pulpit), minbar, turrets, minarets, etc., or not? It would be better if you sent a complete, detailed, and clear map of this mosque and house up to the main road. (5) What is the proof that Tunday Shah built that mosque specifically for himself and did not permit anyone else to pray in it? Provide detailed answers to these points on the back of this sheet along with the map and return it; then the answer will be given, Insha'Allah. And Allah Almighty knows best.

Problem 210: From Yaqub Ali Naqshbandi Qadri, Kathari, Gurgaon District, Post Office Dhaniya Station Malusana, 4 Dhu al-Qi'dah 1333 AH. What do the scholars of religion say in this matter, i.e., in the mosque, there is oil exceeding the expenditure, approximately three seers (athar), which has been accumulated for some time. Should this oil be sold and its price used for mosque expenses, or should it be distributed among the needy? The Answer: If oil comes daily for the mosque from another place and the mosque does not need to purchase it, because of which there is no hope of this oil being used in the mosque, or there is a risk of wasting time in its preservation, then the trustee (mutawalli) and the majority of pious neighborhood people, with honesty, integrity, and public notice, should sell it and spend the proceeds on mosque expenses. Distributing it among the needy is not permissible. And Allah Almighty knows best.

Problem 211 to 212: Tuesday, 8 Muharram al-Haram 1334 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say about these issues: Firstly: On one side of a mosque, there were remains of shops below the courtyard floor, but the height of their roofs...

फ़तावा रिज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

उत्तर: इस सवाल में कुछ बातें मालूम होने की ज़रूरत है: (1) वह मस्जिद मकान के अंदर किस हैसियत से है? (2) मस्जिद तक रास्ता मकान की मिल्कियत वाली ज़मीन में है या किस तरह है? (3) टुंडे शाह के समय में और भी लोग इसमें नमाज़ पढ़ते थे या वह अकेले पढ़ते थे? अगर और लोग भी पढ़ते थे तो कौन? इस मोहल्ले के लोग या आम राहगीर या क्या? (4) इस मस्जिद की बनावट कैसी है? इसमें मेहराब, मिम्बर, बुर्जियां, मीनार वगैरह हैं या नहीं? बेहतर होगा कि इस मस्जिद और मकान का मुख्य मार्ग तक पूरा विस्तृत और स्पष्ट नक्शा बनाकर भेजें। (5) इसका क्या प्रमाण है कि टुंडे शाह ने वह मस्जिद विशेष रूप से अपने लिए बनाई थी और किसी को इसमें नमाज़ पढ़ने की अनुमति नहीं दी? इन बातों का विस्तृत उत्तर इसी कागज़ के पीछे नक्शे के साथ लिखकर वापस भेजें, तो उत्तर दिया जाएगा, इंशा अल्लाह तआला। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसअला 210: प्रेषक याकूब अली नक़्शबंदी क़ादरी, स्थान कठरी ज़िला गुड़गाँव, डाकखाना धनिया स्टेशन मालुसाना, 4 ज़ुल-क़ादा 1333 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसअले में क्या फरमाते हैं कि मस्जिद में ज़रूरत से ज़्यादा तेल, लगभग तीन 'आसार' (सेर), जो काफी समय से जमा है, क्या उस तेल को बेचकर उसकी कीमत मस्जिद के खर्चों में लगाई जाए या इसे ज़रूरतमंदों में बाँट दिया जाए? उत्तर: अगर मस्जिद के लिए तेल रोज़ाना दूसरी जगह से आता है और मस्जिद को खरीदने की ज़रूरत नहीं होती, जिसके कारण इस तेल के मस्जिद में काम आने की उम्मीद नहीं है, या इसकी सुरक्षा में समय नष्ट होने का डर है, तो मुतवल्ली और मोहल्ले के अधिकांश धार्मिक लोग अमानतदारी, ईमानदारी और घोषणा के साथ इसे बेचकर मस्जिद के खर्चों में लगा दें, ज़रूरतमंदों में बाँटना जायज़ नहीं है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसअला 211 से 212: मंगलवार, 8 मुहर्रम-उल-हराम 1334 हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इन मसअलों में क्या फरमाते हैं कि: प्रथम: एक मस्जिद के एक पहलू में आंगन के फर्श के नीचे दुकानों के निशान थे, मगर उनकी छत की ऊंचाई...

पृष्ठ 416/631

الجواب: اس سوال میں چند باتیں معلوم ہونے کی ضرورت ہے : (۱) وہ مسجد مکان کے اندر کس حیثیت سے ہے؟ (۲) مسجد تک راستہ مکان کی زمین مملوک میں ہے یا کس طرح ہے؟ (۳) ٹونڈے شاہ کے وقت میں اور بھی لوگ اس میں نماز پڑھتے تھے یا تنہا وہ پڑھتے تھے اگر اور لوگ بھی پڑھتے تھے تو کون اس محلے کے یا عام راہ گیر یا کیا؟ (۴) اس مسجد کی ہیئت کیا ہے، اس میں محراب، منبر، برجیاں، منارے وغیرہ ہیں یا نہیں؟ بہتر ہو کہ اس مسجد اور مکان کا شارع عام تک پورا مفصل واضح نقشہ بنا کر بھیجئیے۔ (۵) اس کا کیا ثبوت ہے کہ ٹونڈے شاہ نے وہ مسجد خاص اپنے لئے بنائی اور کسی کو اس میں نماز پڑھنے کی اجازت نہ دی؟ ان باتوں کا مفصل جواب اسی ورق کی پشت پر مع نقشہ لکھ کر یہ ورق واپس کیجئے تو جواب دیا جائے ان شاء اللہ تعالیٰ۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۲۱۰: مسئولہ یعقوب علی نقشبندی قادری مقام کٹھری ضلع گڑ گاؤں ڈاکخانہ دھنیہ اسٹیشن مالوسانہ ۴ ذوالقعدہ ۱۳۳۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں یعنی مسجد میں تیل خرچ سے زائد قریب تین آثار کے جو عرصہ سے جمع ہے اس تیل کو فروخت کرکے قیمت اس کی اخراجات مسجد میں لائی جائے یا یہ کہ اس کو محتاجوں میں تقسیم کیا جائے؟ الجواب: اگر مسجد کے لئے روزانہ تیل دوسری جگہ سے آتا ہے مسجد کو خریدنا نہیں ہوتا جس کے باعث یہ تیل مسجد میں کام آنے کی امید نہیں یا اس کی حفاظت میں وقت ضائع ہونے کا اندیشہ ہے تو اسے متولی و اکثر متدین اہل محلہ امانت یا دیانت و اعلان کے ساتھ بیچ کر اخراجات مسجد میں صرف کردیں، محتاجوں میں تقسیم کرنا جائز نہیں۔ و ھو تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۲۱۱ تا ۲۱۲: بروز سہ شنبہ ۸ محرم الحرام ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین ان مسائل میں کہ :

اولاً: ایک مسجد کے ایک پہلو میں فرش صحن کے نیچے دکانات کے آثار تھے، مگر ان کی چھت کی بلندی

Fatawa Rizvia Volume (16)

The courtyard of the mosque was not distinct from the general surface anywhere; that is, the roof of the shops and the rest of the mosque courtyard were all on one level, and this entire area was surrounded by a wall. Inside this wall, the entire land was part of the mosque and its prayer area. Now those shops have been rebuilt, the partition wall has been demolished, and that part of the mosque courtyard which formed the roof of the shops has been incorporated into the shops. They have been built so high that they are more than a human height above the rest of the courtyard. The drains (spouts) of this roof were directed onto the back of the houses, meaning into the mosque courtyard. A limited width at the edge of the mosque courtyard, at the base of the back, was cordoned off where those drains fall, and people have started performing ablution (wudu) in that drain as well. An upper story adjoining this roof and the entire roof area has been rented out as a house to increase the mosque's income. The question is: is this roof now under the ruling of a mosque or is it outside the mosque? And are such actions permissible on it which are prohibited in a mosque, for example, living there, disposing of filth, etc.? And are the aforementioned drains and channels permissible to be maintained or not?

Secondly: A portion of a mosque's courtyard has been cut off from the prayer area and cordoned off at a corner with the purpose that worshippers may take off their shoes there. Is this action and taking off shoes at that place permissible or not? Answer, and you shall be rewarded.

Answer: That roof is part of the mosque; incorporating it into a shop by separating it from the mosque is one haram (forbidden act). Making it a courtyard and passageway for an upper room/chamber is a second haram. Renting it out is a third haram. And cutting off another part of the mosque for its drainage, limiting it, and performing wudu in it is a fourth haram. In short, these acts are haram upon haram upon haram. It is mandatory to reverse all these void actions and restore the mosque to its previous state. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Table Content] "If [the waqif (endower)] builds a house for the Imam above it [the mosque], it is not harmful because it is for the benefit [of the mosque]. However, if the mosque status is completed and then he intends to build, he is prevented. Even if he says, 'I intended that [from the beginning],' he is not believed. (Tatarkhaniyya). So if this is the ruling for the endower himself, how can someone other than the endower have the authority to do so? Therefore, it is mandatory to demolish it, even

if it is on the wall of the mosque, and it is not permissible to take rent from it because..."

[Urdu Explanation in Table] If the endower built a chamber for the Imam on the roof of the mosque, it is permissible because it is for the benefit of the mosque. But if he wants to do so after the entire area has attained the status of a mosque, he will be prevented. Even if he says he had this intention from the beginning, he will not be believed (Tatarkhaniyya). So when this is the ruling for the endower himself, how can a non-endower have the authority to do so? Therefore, it is mandatory to demolish that structure, even if it is on the wall of the mosque.

फतावा रिज़विया जिल्द (१६)

मस्जिद के सहन की सतह आम सतह से कहीं भी अलग नहीं थी, यानी दुकानों की छत और मस्जिद का बाकी सहन सब एक ही समतल स्तर पर था, और यह पूरा क्षेत्र एक चहारदीवारी से घिरा हुआ था। इस चहारदीवारी के भीतर की पूरी ज़मीन मस्जिद और नमाज़ की जगह थी। अब उन दुकानों का पुनर्निर्माण किया गया है, विभाजन दीवार गिरा दी गई है, और मस्जिद के सहन का वह हिस्सा जो दुकानों की छत बना हुआ था, दुकानों में मिला दिया गया है। वे इतनी ऊँची बनाई गई हैं कि बाकी सहन से एक इंसान के कद से ज़्यादा ऊँची हैं। इस छत के परनाले (नालियाँ) मकानों के पिछले हिस्से यानी मस्जिद के सहन में उतारे गए हैं। मस्जिद के सहन के किनारे, पिछले हिस्से की जड़ में एक सीमित चौड़ाई को घेर दिया गया है जहाँ वे परनाले गिरते हैं, और लोग उस नाली में वज़ू भी करने लगे हैं। इस छत से लगा हुआ एक बालाखाना (ऊपरी मंज़िल) और पूरी छत को एक मकान के तौर पर किराए पर दे दिया गया है ताकि मस्जिद की आमदनी बढ़े। सवाल यह है कि क्या अब यह छत मस्जिद के हुक्म में है या मस्जिद से बाहर? और क्या इस पर ऐसे काम करना जायज़ हैं जो मस्जिद में नाजायज़ होते हैं, जैसे वहाँ रहना, गंदगी डालना आदि? और क्या उक्त परनाले और नाली को बरकरार रखना जायज़ है या नहीं?

दूसरा: मस्जिद के सहन का एक हिस्सा नमाज़ की जगह से काटकर कोने पर सीमित कर दिया गया है ताकि नमाज़ी वहाँ अपने जूते उतार सकें। क्या यह काम और उस जगह जूते उतारना जायज़ है या नहीं? बयान फरमाएं, सवाब पायें।

उत्तर: वह छत मस्जिद है; उसे मस्जिद से अलग करके दुकान में मिला देना एक हराम काम है। उसे बालाखाना (कमरे) का सहन और रास्ता बना देना दूसरा हराम है। उसे किराए पर उठा देना तीसरा हराम है। और उसकी निकासी के लिए मस्जिद का एक और हिस्सा तोड़कर सीमित कर देना और उसमें वज़ू करना चौथा हराम है। संक्षेप में, ये कार्य हराम पर हराम पर हराम हैं। फर्ज़ है कि इन तमाम गलत कामों को खत्म करके मस्जिद को पहले जैसा कर दिया जाए। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[अरबी सारणी सामग्री] "यदि [वक़िफ़ (समर्पित करने वाला)] इसके ऊपर इमाम के लिए घर बनाता है, तो यह हानिकारक नहीं है क्योंकि यह [मस्जिद के] लाभ के लिए है। लेकिन अगर मस्जिद की स्थिति पूरी हो गई और फिर उसने निर्माण करने का इरादा किया, तो उसे रोक दिया जाएगा। भले ही वह कहे, 'मेरा इरादा यही था,' तो उसका विश्वास नहीं किया जाएगा (तातारखानिया)। इसलिए जब

खुद वक़िफ़ के लिए यह हुक्म है, तो वक़िफ़ के अलावा किसी और को ऐसा करने का अधिकार कैसे हो सकता है? इसलिए उस इमारत को गिराना वाजिब है, भले ही वह मस्जिद की दीवार पर ही क्यों न हो, और उससे किराया लेना जायज़ नहीं है क्योंकि..."

[सारणी में उर्दू स्पष्टीकरण का हिंदी अनुवाद] अगर वक़िफ़ ने मस्जिद की छत पर इमाम का कमरा बना दिया तो जायज़ है क्योंकि यह मस्जिद के फायदे के लिए है। लेकिन अगर वह पूरी मस्जिद बनने के बाद ऐसा करना चाहे तो उसे रोका जाएगा। अगरचे वह कहे कि मैंने शुरू से इसकी नीयत की थी, उसकी तस्दीक नहीं की जाएगी (तातारखानिया)। तो जब खुद वक़िफ़ का हुक्म यह है तो गैर-वक़िफ़ को ऐसा करने का अख्तियार कैसे हो सकता है? लिहाजा उस इमारत को गिराना वाजिब है, अगरचे वह मस्जिद की दीवार पर हो।

पेज 417 ऑफ़ 631

صحن مسجد کی عام سطح سے کہیں ممتاز نہیں تھی یعنی دکانات کی چھت اور مسجد کا بقیہ صحن سب ایک سطح مستوی تھی اور یہ کل رقبہ ایک فصیل سے محاط تھا، اس فصیل کے اندر اندر کل اراضی مسجد اور مصلیٰ تھی اب وہ دکانات دوبارہ تعمیر ہوئیں، فصل گرادی گئی ، صحن مسجد کا وہ جز جو دکانات کی چھت بنا ہوا تھا دکانات میں ڈال دیا گیا، اور وہ اتنی اونچی پائی گئیں کہ بقیہ صحن سے ایک قد آدم سے زیادہ بلند ہیں۔ اس چھت کے پرنالے مکانات کے پچھیت پر یعنی صحن مسجد میں اتارنے گئے اور صحن مسجد کے کنارے پر پچھیت کی جڑ میں ایک عرض محدود کردیا گیا جس پر وہ پر نالے گرتے ہیں اور اس نالے میں بھی لوگ وضو کرنے لگے، اس چھت سے ملحق ایک بالا خانہ اور چھت کل کو ایک مکان کی حیثیت سے کرایہ پر اٹھا دیا گیا تاکہ مسجد کی آمدنی میں اضافہ ہو، سوال یہ ہے کہ اب یہ چھت مسجد کے حکم میں ہے یا خارج از مسجد؟ اور اس پر ایسے تصرفات جائز ہیں یا نہیں جو مسجد پر ناجائز ہوتے ہیں، مثلاً بود و باش رکھنا نجاست ڈالنا وغیرہ اور مذکورہ بالا پر نالے اور نالی قابل قائم رکھنے کے ہیں یا نہیں؟ ثانیاً: ایک مسجد کے صحن کا ایک جز مصلیٰ کاٹ کر موڑ پر سے محدود کردیا گیا بدیں غرض کہ نمازی اس جگہ جوتا اتارا کریں، یہ تصرف اور اس جگہ جوتے اتارنا جائز ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: وہ چھت مسجد ہے اسے مسجد سے توڑ کر دکان میں ڈال دینا ایک حرام اور اسے بالا خانہ حجرہ کا صحن و گزرگاہ کردینا دوسرا حرام، اور اسے کرایہ پر اٹھادینا تیسرا حرام، اور اس کی آپچک کے لئے مسجد کا ایک اور حصہ توڑ لیا محدود کردینا اور اس میں وضو ہونا چوتھا حرام۔ غرض یہ افعال حرام در حرام در حرام ہیں۔ فرض ہے کہ ان تمام تصرفات باطلہ کو رد کرکے مسجد مثل سابق کردیں۔ درمختار میں ہے:

[عربی عبارت] لو بنی فوقه بیتا للامام لا یضر لانه من المصالح اما لو تمت المسجدیة ثم اراده البناء منع ولو قال عنیت ذلك لم یصدق تاتارخانیه فأذا کان هذا فی الواقف فکیف لغیره فیجب هدمه ولو علی جدار المسجد ولا یجوز اخذ الاجرة منه ولان

[اردو وضاحت] اگر واقف نے مسجد کی چھت پر امام کا حجرہ بنادیا تو جائز ہے کیونکہ یہ مصالح مسجد میں سے ہے مگر تمام مسجدیت کے بعد اگر وہ ایسا کرنا چاہے تو اسے منع کیا جائیگا اگرچہ وہ کہے کہ میں نے شروع سے اس کی نیت کی تھی اس کی تصدیق نہیں کی جائے گی، تاتار خانیہ، تو جب خود واقف کا حکم یہ ہے تو غیر واقف کو ایسا کرنے کا اختیار کیسے ہو سکتا ہے چنانچہ اس عمارت کو گرانا واجب ہے اگرچہ وہ دیوار مسجد پر

Fatawa Rizvia (Volume 16)

[Arabic Quote]: "Yaj'alu shay'an minhu mustaghalla wala sukna - Bazaziya. 1" [Translation]: If it [mosque land] was built, it is not permissible to take rent for it or to make any part of it a source of income or a residence, Bazaziya (t).

Similarly, the disposal made in the second question, where a part of the mosque was excluded from the mosque and made into a place for taking off shoes—this disposal is also void, rejected, and forbidden. Changes and alterations in endowments (Waqf) are not permitted. "It is not permissible to change the form of the endowment." 2 (It is not permissible to change the original structure of the waqf property. - t). A mosque, in all its aspects, is detached from the rights of the people (Huquq-ul-Ibad). Allah the Almighty said: "And that the mosques belong to Allah." 3 (Allah the Almighty states that indeed the mosques belong to Allah Almighty. - t) Here too, the ruling is the same: immediately remove the wall of this injustice and reintegrate that land into the mosque. And Allah Almighty knows best.

Problem 213: Sent by Saeed-ur-Rehman, Manager of Ittehad and Manager Committee of Jamia Masjid Pilibhit, 8 Muharram-ul-Haram 1342 AH, Wednesday.

What is the ruling of the noble Sharia in the following matters? Please provide a satisfactory and honorable answer:

(1) Is it permissible or not to ask for oneself in the mosque, or to ask for donations and charity in the mosque for a disabled person, a widow, or for the needs of any mosque or specifically for the needs of this mosque, or for any national or religious need?

(2) Houses, land, etc., that are endowed (Waqf), i.e., endowed for the needs of a mosque and madrasa, and over time or for some other reason, such a change has occurred in them that keeping them is generally a loss—is it correct or not to sell them with the intention that there will be more loss in the future and add their price to that mosque and madrasa, or instead of it, buy something with more profit for that mosque and madrasa? Also, how is it to auction or sell used and useless items?

(3) Based on the local conditions, to select a few Muslims for the management and care of a mosque etc., and to prevent other people who have not been designated for this management from interfering in the mosque on their own, which is feared to create disorder and chaos in the prescribed management, or without distinction...

1 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/379 2 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter 14 on Miscellaneous Matters, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/490 3 Al-Quran al-Karim, 72/18

फतावा रज़विया (खंड १६)

[अरबी उद्धरण]: "यज'अलु शैअन मिन्हु मुस्तगल्ला वला सुकना - बज़ज़िया। १" [अनुवाद]: अगर इसे [मस्जिद की ज़मीन] बनाया गया हो, तो इसका किराया लेना या इसके किसी हिस्से को आय का स्रोत या निवास स्थान बनाना जायज़ नहीं है, बज़ज़िया (त)।

इसी तरह दूसरे सवाल में जो फेरबदल किया गया और मस्जिद के एक हिस्से को मस्जिद की सीमा से बाहर कर दिया गया और उसे जूते उतारने की जगह बना दिया गया—यह फेरबदल भी बातिल (शून्य), अस्वीकार्य और हराम है। वक्फ़ (धर्मादा संपत्ति) में बदलाव और परिवर्तन की अनुमति नहीं है। "वक्फ़ के स्वरूप को बदलना जायज़ नहीं है।" २ (वक्फ़ की मूल संरचना को बदलना जायज़ नहीं है। - त)। मस्जिद अपने हर पहलू से इंसानी अधिकारों (हुकूक-उल-इबाद) से कटी हुई है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और यह कि मस्जिदें अल्लाह के लिए हैं।" ३ (अल्लाह तआला फ़रमाता है कि बेशक मस्जिदें अल्लाह अज़्ज़वजल की हैं। - त) यहाँ भी वही हुक्म है कि तुरंत इस ज़ुल्म की दीवार को हटाकर उस ज़मीन को वापस मस्जिद में शामिल करें। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला २१३: प्रेषक सईद-उर-रहमान, नाज़िम इत्तेहाद व प्रबंधक समिति जामिया मस्जिद पीलीभीत, ८ मुहर्रम अल-हराम १३४२ हिजरी, बुधवार।

निम्नलिखित मामलों में शरीयत का क्या हुक्म है? कृपया संतोषजनक और सम्मानजनक उत्तर प्रदान करें:

(१) मस्जिद में अपने लिए कुछ मांगना, या किसी विकलांग, विधवा, या किसी मस्जिद की ज़रूरतों के लिए या विशेष रूप से इसी मस्जिद की ज़रूरतों के लिए, या किसी राष्ट्रीय या धार्मिक ज़रूरत के लिए मस्जिद में चंदा और खैरात माँगना जायज़ है या नहीं?

(२) जो मकान और ज़मीन आदि वक्फ़ हैं, यानी किसी मस्जिद और मदरसे की ज़रूरतों के लिए वक्फ़ किए गए हैं, समय बीतने के साथ या किसी और कारण से उनमें ऐसा बदलाव आ गया है कि उन्हें रखना आम तौर पर नुकसानदेह है—क्या इस नियत से उन्हें बेचना सही है कि आगे और नुकसान होगा, और उनकी कीमत उस मस्जिद और मदरसे के खाते में डाल दी जाए या उसकी जगह उस मस्जिद और मदरसे के लिए कोई अधिक लाभदायक चीज़ खरीदी जाए? साथ ही पुरानी और बेकार चीज़ों को नीलाम करना या बेचना कैसा है?

(३) स्थानीय स्थितियों का आकलन करके किसी मस्जिद आदि के प्रबंधन और देखभाल के लिए कुछ मुसलमानों को चुनना और दूसरे लोगों को, जिन्हें इस प्रबंधन के लिए नियुक्त नहीं किया गया है, मस्जिद के मामलों में अपनी मर्ज़ी से दखल देने से रोकना, इस डर से कि इस तरह के दखल से स्थापित प्रबंधन में गड़बड़ी और अराजकता पैदा हो सकती है, या बिना किसी भेदभाव के..

---

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-वक्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, १/३७९।
2. फतावा हिन्दिया, किताब अल-वक्फ़, अध्याय १४ विविध मामलों पर, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/४९०।
3. अल-कुरान अल-करीम, ७२/१८।

पृष्ठ ४१८/६३१

یجعل شیئا منہ مستغلا ولا سکنٰی بزازیۃ ۔ ۱ بنائی گئی ہو اور اس کی اجرت لینا یا اس میں سے کسی حصہ کو ذریعہ آمدن یا رہائش گاہ بنانا جائز نہیں، بزازیہ (ت)

اسی طرح دوسرے سوال میں جو تصرف کیا گیا اور مسجد کے ایک حصہ کو مسجد سے خارج کر دیا گیا اور اسے جوتا اتارنے کی جگہ بنایا یہ بھی تصرف باطل و مردود و حرام ہے، اوقاف میں تبدیل و تغیر کی اجازت نہیں لایجو زتغییر الوقف عن ھیا تہ ۲ (وقت کی ہیئت میں تبدیلی کرنا جائز نہیں۔ ت) مسجد کے بجمع جہات حقوق العباد سے منقطع ہے قال اللہ تعالٰی "وَّ اَنَّ الْمَسٰجِدَ لِلّٰہِ" ۳ (اللہ تعالٰی فرماتا ہے کہ بیشک مسجدیں اللہ عزوجل کی ہیں۔ ت) یہاں بھی وہی حکم ہے کہ فوراً فوراً اس ظلم کی منڈیر کو دور کر کے زمین مسجد شامل مسجد کریں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۱۳: مرسلہ سعید الرحمن ناظم اتحاد و منتظم کمیٹی جامع مسجد پیلی بھیت ۸ محرم الحرام ۱۳۴۲ھ چھارشنبہ کیا حکم ہے شریعت غرا کا مسائل مندرجہ ذیل میں، جواب شافی سے مطمئن و معزز فرمایا جائے:

(۱) مسجد میں اپنے لئے سوال کرنا، کسی معذور، بیوہ یا کسی مسجد یا خاص اسی مسجد کی ضروریات کے لئے کسی قومی یا مذہبی ضرورت کے لئے چندہ و خیرات مسجد میں مانگنا جائز ہے یا نہیں؟

(۲) جو مکان و زمین وغیرہ کہ وقف ہے یعنی کسی مسجد و مدرسہ کی ضروریات کے لئے وقف کی گئی ہے مرورِ ایام یا کسی اور وجہ سے اس میں ایسا تغیر واقع ہو گیا ہے کہ اس کو رکھنے میں فی الجملہ نقصان ہے اس کو اس نیت سے کہ آئندہ اور نقصان ہوگا فروخت کر کے اس کی

قیمت اس مسجد و مدرسہ میں داخل کرنا یا بجائے اس کے اس سے زیادہ نفع کی کوئی چیز اس مسجد و مدرسہ کے لئے خریدنا درست ہے یا نہیں؟ نیز مستعمل و بیکار چیزیں نیلام کرنا یا فروخت کرنا کیسا ہے؟

(۳) مقامی حالت کا اندازہ کر کے کسی مسجد و وغیرہ کے انتظام و نگہداشت کے لئے چند مسلمانوں کو منتخب کر کے دوسرے لوگوں کو جو اس انتظام کے لئے مخصوص نہیں کئے گئے ہیں روکنا کہ وہ بطور خود مسجد میں دست اندازی نہ کریں جس سے مقررہ انتظام میں ابتری و برہمی پیدا ہونے کا خیال ہے یا بغیر امتیاز کے

---

۱ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۷۹ ۲ فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع عشر فی المتفرقات نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۹۰ ۳ القرآن الکریم ۷۲/ ۱۸

Fatawa Razawiyya Volume 16

Is it correct to give permission to everyone to deliver a sermon (Wa'z)?

Answer: (1) It is not permissible to beg for oneself in a mosque, and scholars have forbidden giving to such a person. Imam Ismail Zahid (RA) even stated that whoever gives one paisa to a beggar in a mosque should give seventy more paise in the name of Allah as an expiation for that one paisa. However, asking for others or collecting donations for the mosque or any other religious need is permissible and proven by the Sunnah. (2) Sale of endowment (Waqf) property is not permitted unless the endower (Waqif) has placed a condition for substitution (Istibdal). In short, actual loss or the potential for future loss cannot justify its permission. Selling used items of the mosque like mats, rugs, or jugs simply because they have been used is meaningless. Among such items, those that become useless return to the donor; they have the authority to do as they wish with them. (3) Giving permission for sermons without discrimination is not permissible, and it is obligatory to stop them. If the management of the mosque is correct, in accordance with Sharia, and for the welfare of the mosque, others have no reason to interfere and they can be stopped. But if the management is against Sharia, every Muslim can interfere, and no one has the right to stop them. Allah Almighty knows best.

Problem 216: Aho, Marwar region, near Erptwar, Pir Muhammad Amir-ud-Din, Sunday 12 Muharram al-Haram 1334 AH. Question: What qualities should a prayer leader (Imam) possess? Is it permissible for an Imam to remain if he sells the mosque's oil, jars, and bread, beats children to get bread from them (and beats them if it's dry), calls children on Fridays just so there's no decrease in his share of bread, lets travelers go hungry but sells unsold bread and sugar in another village, and takes water jars meant for ablution in the mosque to his house, causing difficulty for those who need to perform ablution and for travelers? Is it permissible to speak about this together?

The Answer: The mosque's Imam must be of correct belief (Sahih al-Aqeedah), follow correct purification (Sahih al-Taharah), have correct recitation (Sahih al-Qira'at), not be an open transgressor (Fasiq-e-Mo'lin), and be knowledgeable about the rules of prayer and purification. There should be nothing in him that causes a decrease in the congregation or creates hatred. Selling mosque jars for oneself is prohibited (Haram). As for mosque oil, if the donors permit that whatever is left over from usage...

फ़तावा रज़विया खंड १६

क्या हर व्यक्ति को उपदेश (वाअज़) देने की अनुमति देना सही है?

उत्तर: (१) मस्जिद में अपने लिए माँगना जायज़ नहीं है और विद्वानों ने इसे देने से भी मना किया है। यहाँ तक कि इमाम इस्माइल ज़ाहिद (रह.) ने फ़रमाया कि जो मस्जिद के याचक को एक पैसा दे, उसे चाहिए कि सत्तर पैसे अल्लाह के नाम पर और दे ताकि वह उस पैसे का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) हो। और किसी दूसरे के लिए माँगना या मस्जिद अथवा किसी अन्य धार्मिक आवश्यकता के लिए चंदा करना जायज़ है और सुन्नत से प्रमाणित है। (२) वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्ती) की संपत्ति को बेचने की अनुमति तब तक नहीं दी जा सकती जब तक कि वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने अदला-बदली (इस्तबदाल) की शर्त न रखी हो। संक्षेप में, हानि या भविष्य में इसके होने की संभावना इसकी अनुमति का आधार नहीं बन सकती। मस्जिद की इस्तेमाल की गई चीजें जैसे चटाइयां, दरियाँ, लोटे सिर्फ इस्तेमाल किए जाने के कारण बेचने का कोई मतलब नहीं है। ऐसी चीज़ों में से जो बेकार हो जाएँ वे दान देने वाले के पास वापस चली जाती हैं; उसे अधिकार है कि वह जो चाहे करे। (३) बिना भेदभाव के उपदेश की अनुमति देना जायज़ नहीं है और उन्हें रोकना वाजिब है। यदि मस्जिद का प्रबंधन सही, शरीयत के अनुसार और मस्जिद के हितों के अनुकूल हो, तो दूसरों को इसमें हस्तक्षेप करने का कोई कारण नहीं है और उन्हें रोका जा सकता है। लेकिन यदि प्रबंधन शरीयत के विरुद्ध हो, तो हर मुसलमान उसमें हस्तक्षेप कर सकता है और इसे रोकने का अधिकार किसी को नहीं है। अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला २१६: आहू, मारवाड़ क्षेत्र, एरपतवार के पास, पीर मोहम्मद अमीर-उद-दीन, रविवार १२ मुहर्रम अल-हराम १३३४ हिजरी। प्रश्न: पेश इमाम (नमाज़ पढ़ाने वाले) में कौन-कौन से गुण होने चाहिए? क्या ऐसे इमाम का बने रहना जायज़ है जो मस्जिद का तेल, घड़े और रोटी आदि बेचता है, लड़कों को पीटकर उनसे रोटी मँगवाता है और यदि वे सूखी रोटी लाएँ तो उन्हें मारता है, शुक्रवार को भी लड़कों को इसी कारण बुलवाता है कि मेरी रियाज़ की रोटियों में कोई कमी न आ जाए, मुसाफ़िर भूखा रहे तो रहे लेकिन रोटी और शक्कर वहाँ न बिकने पर दूसरी बस्ती जाकर बेचता है, और वुज़ू के लिए मस्जिद में लाए गए पानी के घड़े अपने घर पहुँचा देता है जिससे वुज़ू करने वालों और मुसाफ़िरों को कठिनाई होती है? और क्या साथ मिलकर यह बात करना जायज़ है?

उत्तर: मस्जिद का इमाम सही अक़ीदा (आस्था), सही पाकी (तहारत), सही क़िरात (क़ुरान पाठ) वाला, खुले तौर पर गुनाह न करने वाला (फ़ासिक़-ए-मोअ्लिन), और नमाज़ व तहारत के नियमों का ज्ञाता होना चाहिए। उसमें ऐसी कोई बात नहीं होनी चाहिए जिससे जमात में कमी आए या नफरत पैदा हो। मस्जिद के घड़ों को अपने लिए बेचना हराम है। मस्जिद के तेल के बारे में, यदि दान देने वालों की अनुमति हो कि खर्च से जो बच जाए उसे...

पृष्ठ ४१९ / ६३१

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

ہر شخص کو وعظ کہنے کی اجازت دینا درست ہے یا نہیں؟

الجواب: (۱) مسجد میں اپنے لئے مانگنا جائز نہیں اور اسے دینے سے بھی علماء نے منع فرمایا ہے یہاں تک کہ امام اسمعیل زاہد رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا جو مسجد کے سائل کو ایک پیسہ دے اسے چاہئے کہ ستر پیسے اللہ تعالیٰ کے نام پر اور دے کہ اس پیسہ کا کفارہ ہوں، اور کسی دوسرے کے لئے مانگنا یا مسجد خواہ کسی اور ضرورت دینی کے لئے چندہ کرنا جائز اور سنت سے ثابت ہے۔ (۲) وقف کو بیج کی اجازت نہیں ہوسکتی جب تک واقف نے استبدال کی شرط نہ لگائی ہو، فی الجملہ نقصان یا آئندہ اس کا احتمال اس کی اجازت کا کفیل نہیں ہو سکتا، مسجد کی مستعمل چیزیں مثلاً چٹائیاں، دریاں، لوٹے صرف مستعمل ہونے کی وجہ سے بیچنے کے کوئی معنی نہیں، اور ایسی اشیاء میں سے جو بیکار ہو جائے وہ دینے والے کی طرف واپس ہو جاتی ہے اسے اختیار ہے جو چاہے کرے۔ (۳) بغیر امتیاز وعظ کی اجازت دینا جائز نہیں اور روکنا واجب ہے، ان کا انتظام اگر صحیح و مطابق شرع و موافق مصالح مسجد ہو تو دوسروں کو اس میں دست اندازی کی وجہ نہیں اور وہ روکے جاسکتے ہیں اور اگر ان کا انتظام خلاف شرع ہو تو ہر مسلمان اس میں دست اندازی کر سکتا ہے اور اس کے روکنے کا حق کسی کو نہیں ۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۱۶: آہو د ملک مارواڑ متصل ایر پتوار پیر محمد امیر الدین روز یک شنبہ ۱۲ محرم الحرام ۱۳۳۴ھ پیش امام میں کون کون صفت ہونی چاہئے؟ آیا کہ مسجد کا تیل وہ گھڑے و روٹی وغیرہ فروخت کرنا جب ان لڑکوں سے مار پیٹ کر روٹی منگانا وہ روکھی لائیں تو ان کو مارنا اور جمعے کے روز بھی لڑکوں کو اسی واسطے بلوانا کہ میری ریاض کی روٹیوں میں فرق نہ پڑ جائے اور مسافر بھوکا رہے تو رہے مگر روٹی شکر وہاں نافروخت ہوئے تو دوسری موضع جا

کر فروخت کرنا اور پانی کے گھڑے جو مسجد میں وضو کے واسطے موہلے والے لے کر آئیں تو امام اپنے مکان پر پانی پہنچا دے وضو والے تکلیف اٹھاتے اور مسافر وغیرہ سب تکلیف اٹھاتے تو ایسے امام کار ہنا جائز ہے یا نہیں؟ اور ہی ساتھ والے ہو کر یہ بات کرے تو جائز ہے ؟ الجواب:

امام مسجد صحیح العقیدہ، صحیح الطھارۃ، صحیح القرأت، غیر فاسق معلن، عالم احکام نماز وطہارت ہونا چاہئے جس میں کوئی ایسی بات نہ ہو جس سے جماعت کی قلت و نفرت پیدا ہو، مسجد کے گھڑے اپنے لئے فروخت کرنا حرام ہے اور مسجد کا تیل اگر دینے والوں کی اجازت ہو کہ جو خرچ سے بچے اسے

Fatawa Razawiya Volume 16

If the Imam, Muezzin, or mosque servant takes it, it is permissible to collect and sell the leftovers. If the person who gave the mosque bread gave it as ownership (Tamlik), the recipient has the right to sell it. However, if it was given as permission (Ibaahat), like food placed before someone where they can eat as much as they want, then only eating it is permissible; selling it or giving it to someone else is forbidden. Forcing bread to be sent is forbidden unless it was settled as part of the wages for the job. And for this, it is not permissible to beat the boys unless they are at fault in bringing the obligatory bread, and the beating should be with the hand, not a stick, not more than three times, and not on the face. Bread can also be requested on Friday if it was settled as part of the wages. Once the bread becomes one's property, they have the right to sell it, whether there or elsewhere. Water kept in the mosque for ablution (Wudu) is not permissible to be taken home, even if it causes no inconvenience to anyone; if it does, it is doubly forbidden. If an Imam commits the acts described as impermissible and does not desist, he should not be kept as an Imam. And Allah Almighty knows best.

Fatwa 217 to 219: Abu Turab Mohammad Ismail, Village Panjam Singh, Post Office Jafar Ganj, Wednesday 8 Safar al-Muzaffar 1337 AH.

What is your opinion, may Allah have mercy on you, regarding this matter? In the village, four mosques have been functioning at four corners for twenty or twenty-two years, and in each mosque, approximately twenty or twenty-five people have been praying Friday prayers. One of these four mosques is ancient, but it is also located at one edge of the village. Now, a scholar, with the aim of guidance, reforming religion and worldly life, and for the pleasure of Allah and His Messenger, calls the villagers and says that according to the Prophetic Hadith (peace and blessings be upon him):

"Follow the great majority, and Allah's hand is over the community." [1] Follow the great majority, and Allah Almighty's hand of mercy is upon the congregation. (T)

Combine these four congregations to perform Friday prayers in a more complete and noble manner. The villagers unanimously agreed on the condition that a central Jami mosque be built in the middle of the village. Afterwards, those from the ancient mosque started hesitating, asking why everyone doesn't come here, and how could we dismantle the ancient mosque. The people of the remaining three mosques do not agree to come there due to the hardship of distance from the ancient mosque. In this query, these three points require clarification: (1) First, is it permissible for the

aforementioned scholar to dismantle the tins and pillars of these four mosques and build a Jami mosque in the center of the village, and lead the Friday prayers for all four congregations in that Jami mosque?

[1] Al-Mustadrak al-Hakim, Kitab al-Ilm, Dar al-Fikr Beirut 1/115 & 116. Page 420 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

यदि इमाम, मुअज़्ज़िन या मस्जिद का खादिम ले ले, तो बचा हुआ इकट्ठा करके बेचना जायज़ है। यदि मस्जिद की रोटी देने वाले ने जिसे दी थी, उसे 'तम्लीक' (स्वामित्व प्रदान करना) के रूप में दी थी, तो उसे बेचने का अधिकार है। और यदि 'इबाहत' (केवल उपभोग की अनुमति) के रूप में दी थी, जैसे खाना सामने रख दिया जाता है कि जितना मन चाहे खा लो, तो उसे सिर्फ खाना जायज़ है; बेचना या किसी दूसरे को देना हराम है। ज़बरदस्ती रोटी मंगवाना हराम है, सिवाय इसके कि वही नौकरी की मज़दूरी तय पाई हो। और इसके लिए लड़कों को मारना जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि वे उस वाजिब शुदा रोटी को लाने में कोताही करते हों, और मार हाथ से हो न कि लकड़ी से, और तीन बार से ज़्यादा न हो, और चेहरे पर न हो। और जुमे को भी रोटी मंगवा सकता है जब वह मज़दूरी में तय हो। और रोटी जो उसकी मिल्कियत (संपत्ति) हो जाए, उसे उसे बेचने का अधिकार है, चाहे वहाँ बेचे या दूसरी जगह। जो पानी मस्जिद में वज़ू के लिए रखा गया है, उसे अपने घर ले जाना जायज़ नहीं है, चाहे किसी को तकलीफ़ न हो; और अगर तकलीफ़ हो, तो दोहरा हराम है। जो बातें इनमें नाजायज़ बताई गई हैं, जो इमाम उनका उल्लंघन करे और बाज़ न आए, उसे इमाम नहीं रखना चाहिए। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसाला 217 से 219: अबू तुराब मोहम्मद इस्माइल, मौज़ा पंचम सिंह, डाकखाना जाफ़र गंज, बुधवार 8 सफ़र अल-मुज़फ़्फ़र 1337 हिजरी।

आपका क्या कहना है, अल्लाह तआला आप पर रहम करे, इस मसले में कि गाँव के चार कोनों पर चार मस्जिदें बीस-बाईस वर्षों से चल रही हैं और हर मस्जिद में लगभग बीस या पच्चीस लोग जुमे की नमाज़ पढ़ते आ रहे हैं। इन चार मस्जिदों में से एक प्राचीन है, लेकिन वह भी गाँव के एक कोने पर स्थित है। अब कोई आलिम साहब हिदायत और दीन व दुनिया की सुधार और खुदा व रसूल की रज़ा के लिए गाँव वालों को बुलाकर कहें कि नबवी हदीस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के अनुसार:

"इत्तबिऊल सवादल आज़म व यदुल्लाहि फ़ौक़ल जमाअह" [1] - बड़े गिरोह का अनुसरण करो और अल्लाह तआला का रहमत का हाथ जमाअत पर होता है। (त)

इन चारों जमाअतों को इकट्ठा करके जुमे की नमाज़ अधिक पूर्ण और श्रेष्ठ तरीके से अदा किया करो। गाँव वाले इस शर्त पर सर्वसम्मति से सहमत हुए कि गाँव के बीचों-बीच एक जामा मस्जिद हो। इसके बाद, प्राचीन मस्जिद वाले कुछ हिचकिचाने लगे कि सब यहाँ क्यों नहीं आते, हम प्राचीन मस्जिद को

कैसे छोड़ दें। बाकी तीन मस्जिदों वाले प्राचीन मस्जिद की दूरी और रास्ते की कठिनाई के कारण वहाँ आने को तैयार नहीं हैं। इस सवाल में ये तीन बातें स्पष्ट करने की आवश्यकता है: (1) पहला, क्या उपरोक्त आलिम साहब के लिए इन चारों मस्जिदों के टिन और खंभे उखाड़कर गाँव के बीच में एक जामा मस्जिद बनाना और चारों जमाअतों को लेकर उस जामा मस्जिद में जुमे की नमाज़ पढ़ना जायज़ है?

[1] अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताब अल-इल्म, दार अल-फ़िक्र बेरूत 1/115 और 116। पेज 420 ऑफ 631

امام یا مؤذن یا مسجد کا خادم لے لیا کرے تو وہ بچا ہوا جمع کرکے بیچنا جائز ہے، مسجد کی روٹی دینے والے نے جسے دی تھی اگر بطور تملیک دی تھی تو اس کو بیچنے کا اختیار ہے اور اگر بطور اباحت دی جیسے کھانا سامنے لاکر رکھتے ہیں کہ جتنا پیٹ میں آئے کھا لو اسے صرف کھانا جائز ہے بیچنا یا دوسرے کو دینا حرام۔ جبراً روٹی منگانا حرام ہے مگر جب کہ وہی نوکری کی اجرت قرار پائی ہو، اور اس کے لئے لڑکوں کو مارنا جائز نہیں مگر جب کہ وہی اس واجب شدہ روٹی کے لانے میں قصور کرتے ہوں اور مار ناہاتھ سے ہو نہ کہ لکڑی سے، اور تین بار سے زائد نہ ہو، اور منہ پر نہ ہو۔ اور جمعہ کو بھی روٹی منگا سکتا ہے جب کہ وہ اجرت میں ٹھہری ہو۔ اور روٹی کہ اس کی ملک ہو جائے اسے اس کے بیچنے کا اختیار ہے خواہ وہاں بیچے یا دوسری جگہ۔ جو پانی مسجد میں وضو کے لئے رکھا گیا اسے اپنے گھر لے جانا جائز نہیں اگرچہ کسی کو تکلیف نہ ہو اور تکلیف ہو تو دوہرا حرام۔ جو باتیں ان میں ناجائز بتائی گئی ہیں جو امام ان کا ارتکاب کرے اور باز نہ آئے اسے امام نہ رکھنا چاہئے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۱۷ تا ۲۱۹: ابوتراب محمد اسماعیل موضع پنجم سینگ ڈاکخانہ جعفر گنج، چہار شنبہ ۸ صفر المظفر ۱۳۳۷ھ ما قولکم رحمکم اللہ تعالیٰ اس مسئلہ میں کہ گاؤں میں چار کنارہ پر چار مساجد مدت بیس بائیس برس سے جاری ہیں اور ہر مسجد میں تخمیناً بیس یا پچیس آدمی نماز جمعہ کی پڑھتے چلے آئے ہیں اور ان چار مساجد میں سے ایک قدیم ہے لیکن وہ بھی موضع کے ایک کنارہ پر واقع ہے اب کوئی عالم صاحب بنظر ہدایت و اصلاح دین و دنیا ورضائے خدا ورسول اہل موضع کو بلا کر کہے کہ بحسب حدیث نبوی صلی اللہ علیہ وسلم:

اتبعوا السواد الاعظم ویدﷲ فوق الجماعۃ ۱۔ سوادِ اعظم کی پیروی کرو اور اللہ تعالٰی کا دستِ رحمت جماعت پر ہوتا ہے (ت)

ان چاروں جماعت کو اکٹھا کرکے نماز جمعہ کی بطور اکمل واشرف ادا کیا کرو۔ اہل موضع بالاتفاق بایں شرط اس بات میں راضی ہوئے کہ گاؤں کے بیچاپنچ میں جامع مسجد ہو، بعدہ مسجد قدیم والے کچھ پس و پیش کرنے لگے کہ یہاں سب کیوں نہیں آتے مسجد قدیم کو کس طرح توڑ دیں مابقی تین مساجد والے بوجہ حرج مسافت و بعدِ مسجد قدیم کے اسمیں راضی نہیں۔ اس سوال میں یہ تین باتیں ضرورت طلب ہیں : (۱) اول، عالم صاحب مذکورۃ الصدر کو ان چاروں مسجدوں کے ٹین و ستونوں کو اکھیر کے موضع کے بیچ میں ایک مسجد جامع بنا کر چاروں جماعت کو لے کے اس مسجد جامع میں نماز جمعہ کی پڑھنی جائز ہے

۱ المستدرک للحاکم کتاب العلم دارالفکر بیروت ۱ / ۱۱۵ و ۱۱۶ Page 420 of 631

Fatawa Razawiya Volume Sixteen (16)

...or not, and will that scholar be deserving of reward or punishment in this matter? (2) Second, what is the ruling regarding the abandoned endowments (lands/ properties) of these four mosques? (3) Third, is the excuse mentioned by the people of the old mosque heard or unheard, commendable or not commendable according to the noble Sharia and the upright religion? Explain and be rewarded.

The Answer: The questioner used the word "village". If it is actually a village and not a city or town, then the basis of the question is invalid because Friday prayer (Jummah) is not permissible in a village. If by "village" a settlement is meant and that settlement is at least a town, then it is forbidden to destroy other mosques to build a central Jami' mosque, nor can the materials (roofing/pillars) of those mosques be moved to it. It is stated in Rad al-Muhtar: "It is not permissible to move it nor to move its property to another mosque."(1) Moving a mosque and its property to another mosque is not permissible. (T)

Nor can the lands of those mosques be brought into any other use; whoever does so will be a severe oppressor and deserving of severe punishment. Allah the Almighty says: "And who is more unjust than those who prevent the name of Allah from being mentioned in His mosques and strive for their destruction?"(2) Allah the Almighty said: Who is a greater oppressor than one who prevents His name from being mentioned in Allah's mosques and strives for their ruin. (T)

And if there is hardship due to distance, then people cannot be forced to pray Jummah in only one place, as according to the correct, reliable, and fatwa-issued position of the school, multiple Friday prayers in a city are absolutely permissible. And Allah Almighty knows best.

Case 220: Submitted by Haji Karim Noor Muhammad, General Merchant, Anwar Muluk, Nagpur City, Nagpur. 9 Safar al-Muzaffar 1337 AH. Can the accumulated money of the mosque be used for buying and selling (trading) for profit, to increase the mosque's accumulated funds?

1 Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/717 2 Al-Quran al-Karim, 2/114

फतावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

...या नहीं, और क्या वह विद्वान इस मामले में सवाब (पुण्य) का हकदार होगा या अज़ाब (दंड) का? (2) दूसरा, इन चारों मस्जिदों की छोड़ी हुई जागीरों (संपत्तियों) का क्या हुक्म है? (3) तीसरा, पुरानी मस्जिद वालों का उक्त लिखित बहाना शरीयत-ए-मुतह्हरा और दीने-हनीफ की दृष्टि में स्वीकार्य है या नहीं, सराहनीय है या नहीं? व्याख्या करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: सवाली ने "गाँव" शब्द का प्रयोग किया है। यदि वह वास्तव में गाँव है और शहर या कस्बा नहीं है, तो प्रश्न का आधार ही निराधार है क्योंकि गाँव में जुमा (शुक्रवार की नमाज़) जायज़ नहीं है। और यदि गाँव से तात्पर्य बस्ती है और वह बस्ती कम से कम एक कस्बा है, तब भी यह हराम है कि अन्य मस्जिदों को नष्ट करके एक जामा मस्जिद बनाई जाए, और न ही उन मस्जिदों की छतें और खंभे इसमें स्थानांतरित किए जा सकते हैं। रद-उल-मुह्तार में है: "मस्जिद और उसकी संपत्ति को दूसरी मस्जिद में स्थानांतरित करना जायज़ नहीं है।"(1) (त)

न ही उन मस्जिदों की ज़मीनों को किसी अन्य उपयोग में लाना हलाल (वैध) हो सकता है। जो ऐसा करेगा वह घोर अत्याचारी होगा और कड़े अज़ाब का हकदार होगा। अल्लाह तआला फरमाता है: "और उससे बड़ा ज़ालिम कौन है जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लिए जाने से रोके और उनकी बर्बादी की कोशिश करे?"(2) अल्लाह तआला ने फरमाया: उससे बड़ा ज़ालिम कौन है जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लेने से मना करता है और उनकी बर्बादी की कोशिश करता है। (त)

और चूँकि दूरी के कारण कठिनाई है, तो लोगों को मजबूर नहीं किया जा सकता कि वे जुमा एक ही स्थान पर पढ़ें, क्योंकि सही और विश्वसनीय मत के अनुसार शहर में एक से अधिक स्थानों पर जुमा पढ़ना पूर्णतः जायज़ है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 220: प्रेषक हाजी करीम नूर मोहम्मद, जनरल मर्चेंट, अनवार मलूक, नागपुर शहर, नागपुर। 9 सफर अल-मुजफ्फर 1337 हिजरी। मस्जिद का जो पैसा जमा है, क्या उसे मस्जिद की जमा राशि बढ़ाने के लिए किसी लाभप्रद व्यापार (खरीद-बिक्री) में लगाया जा सकता है?

1 रद-उल-मुह्तार, किताब-उल-वक़्फ़, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/717 2 अल-कुरान अल-करीम, 2/114

یا نہیں، اور وہ عالم اس امر میں مستحقِ ثواب ہوگا یا عذاب؟ (۲) دوم، ان چاروں مسجدوں کا متروکہ بیٹ یعنی جاگیروں کا کیا حکم؟ (۳) سوم، مسجد قدیم والے کا عذر مذکورہ مکتوبہ ازروئے شرع شریف ودینِ منیف مسموع یا غیر مسموع مستحسن یا غیر مستحسن؟ بینواتوجروا۔

الجواب: سائل نے گاؤں کے لفظ سے تعبیر کیا، اگر وہ واقع میں گاؤں ہے شہر یا قصبہ نہیں جب تو سرے سے بنائے سوال باطل ہے کہ گاؤں میں جمعہ جائز نہیں، اور اگر گاؤں سے بستی مراد ہے اور وہ بستی کم از کم قصبہ ہے، جب یہ حرام ہے کہ اور مسجدوں کو برباد کرکے جامع مسجد بنائی جائے، نہ ان مسجدوں کے ٹین وستون اس کی طرف منتقل ہوسکتے ہیں۔ ردالمحتار میں ہے:

لا یجوز نقلہ ولا نقل مالہ الی مسجد اخر ۱- مسجد اور اس کے مال کو دوسری مسجد کی طرف منتقل کرنا جائز نہیں (ت)

نہ ان مسجدوں کی زمینوں کا کسی دوسرے تصرف میں لانا حلال ہوسکتا ہے، جو ایسا کرے گا سخت ظالم ومستحقِ سخت عذاب ہوگا۔ قال اللہ تعالٰی "وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰہِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْہَا اسْمُہٗ وَسَعٰی فِیْ خَرَابِہَا" ۲- اللہ تعالٰی نے فرمایا کہ اس سے بڑا ظالم کون ہے جو اللہ تعالٰی کی مسجدوں میں اس کا نام لینے سے منع کرتا ہے اور ان کی بربادی کی کوشش کرتا ہے (ت)

اور جب کہ بعد مسافت کی وجہ سے حرج ہے تو لوگ مجبور نہیں کئے جاسکتے کہ جمعہ ایک ہی جگہ پڑھیں کہ مذہب صحیح معتمد مفتی بہ میں شہر میں تعدد جمعہ مطلقاً جائز ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۲۲۰: مسئولہ حاجی کریم نور محمد جنرل مرچنٹ انوار ملوک ناگپور شہر ناگپور ۹ صفر المظفر ۱۳۳۷ھ مسجد کا جو پیسہ جمع ہے اسے کسی منفعت پر خرید وفروخت تجارت کرسکتے ہیں، مسجد کے جمع مال افزود کے لئے؟

۱ ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۷۱۷ ۲ القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴

Fatawa Razawiyya, Volume Sixteen (16)

Answer: In business, there is a possibility of both profit and loss, and among workers, there are both trustworthy and dishonest types. In waqf (endowed) property, exceeding the condition set by the donor (waqif) is not permitted. And Allah Almighty knows best.

Problem 221: From British Guiana... asked by Abdul Ghafoor, 24 Safar al-Muzaffar 1334 AH. If a person says, "I am a scholar," and performs the five daily prayers, Eid prayers, and Friday prayers in a building that is solely a mosque, what is the ruling? The situation is such that the owner of this building has given general permission that whoever wishes may come and perform the five daily, Friday, and Eid prayers. Is it permissible to take this building back for personal use or not? Only.

Answer: If he dedicated (waqf) this building for prayer, then it is indeed a mosque. It is not permissible for him to reside in it; all the etiquettes of a mosque are mandatory. The reward for prayer in it is the same as in a mosque. But if he only said, "I give permission to perform prayer," and did not make it a waqf, then prayer in it is certainly permissible, even Friday and Eid prayers, as a mosque is not a condition for them. However, skipping the Sunnah in Eid prayers and the Wajib (obligatory act) in mandatory prayers without a Sharia-compliant excuse is wrong. Saying "I am a scholar," if it is due to some Sharia-related necessity or benefit at the time, then there is no harm. Our master Yusuf (peace be upon our noble Prophet and him) said: "Indeed, I am a knowing guardian" [1] (Indeed, I am a protector and knowledgeable. - T). And if it is without necessity, it is ignorance and self-display for self-praise, then it is a severe sin. Allah Almighty said: "Do not claim purity for yourselves" [2] (Allah Almighty said: Do not describe your own purity. - T). It is stated in the Hadith:

Boxed Text: "Whoever says 'I am a scholar' is ignorant." - And Allah Almighty knows best.

Problem 222: From Madrasa Mazhar-ul-Uloom, Kachi Bagh, Banaras, asked by Amanullah Teacher, Sunday 25 Safar al-Muzaffar 1334 AH. Zaid collected some money as a donation from several Muslims, saying that he would buy land with this money to build a mosque...

1. The Holy Quran 12/55
2. The Holy Quran 53/32
3. Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 2842, Maktabat al-Ma'arif al-Riyadh 7/433

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (16)

उत्तर: व्यापार में लाभ और हानि दोनों की संभावना होती है, और कार्यकर्ताओं में अमीन (ईमानदार) और ख़ाइन (बेईमान) दोनों तरह के होते हैं। वक्फ़ की संपत्ति में वक्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) की शर्त से अधिक की अनुमति नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 221: ब्रिटिश गयाना... अब्दुल ग़फ़ूर द्वारा पूछा गया, 24 सफ़र अल-मुज़फ़्फ़र 1334 हिजरी। यदि कोई व्यक्ति कहता है कि "मैं एक विद्वान (आलिम) हूँ" और एक घर में, जो केवल मस्जिद के रूप में है, पाँच वक्त की नमाज़, ईद की नमाज़ और जुमे की नमाज़ अदा करता है, तो उसका क्या हुक्म है? स्थिति यह है कि उस घर के मालिक ने सामान्य अनुमति दी है कि जिसकी ख़ुशी हो वह आकर पाँच वक्त, जुमा और ईद की नमाज़ पढ़े। क्या उस घर को फिर से अपने अधिकार (तसर्रुफ़) में लाना जायज़ है या नहीं? बस।

उत्तर: यदि उसने इस घर को नमाज़ के लिए वक्फ़ कर दिया है, तो वह मस्जिद ही है। उसमें रहना उसके लिए जायज़ नहीं है; मस्जिद के सभी आदाब (शिष्टाचार) अनिवार्य हैं। उसमें नमाज़ का वही सवाब (पुण्य) है जो मस्जिद में है। लेकिन अगर उसने केवल इतना कहा कि "मैं नमाज़ पढ़ने की अनुमति देता हूँ," और वक्फ़ नहीं किया, तो उसमें नमाज़ निश्चित रूप से जायज़ है, चाहे वह जुमा और ईद की नमाज़ ही क्यों न हो, क्योंकि उनके लिए भी मस्जिद शर्त नहीं है। लेकिन बिना किसी शरई बहाने के ईद की नमाज़ में सुन्नत छोड़ना और फ़र्ज़ नमाज़ों में वाजिब छोड़ना ग़लत है। यह कहना कि "मैं एक विद्वान हूँ," यदि किसी समय किसी शरई ज़रूरत या लाभ के कारण है, तो कोई हर्ज नहीं। हमारे आका युसूफ़ (हमारे नबी और उन पर शांति हो) ने कहा: "बेशक मैं हिफाज़त करने वाला और ज्ञान वाला हूँ" [1] (बेशक मैं हिफाज़त वाला और इल्म वाला हूँ। - त)। और यदि यह बिना किसी ज़रूरत के है, तो यह अज्ञानता और ख़ुद की तारीफ़ के लिए दिखावा है, तो यह एक गंभीर पाप है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "अपनी पवित्रता का दावा मत करो" [2] (अल्लाह तआला ने फ़रमाया कि अपनी पाकीज़गी बयान मत करो। - त)। हदीस में है:

बॉक्स टेक्स्ट: "जो यह कहे कि मैं आलिम हूँ, वह जाहिल है।" - और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 222: मदरसा मज़हर-उल-उलूम, कच्ची बाग, बनारस से, अमानुल्लाह मुदर्रिस द्वारा पूछा गया, रविवार 25 सफ़र अल-मुज़फ़्फ़र 1334 हिजरी। ज़ैद ने मस्जिद बनाने के लिए ज़मीन खरीदने की बात कहकर कई मुसलमानों से चंदे के रूप में कुछ पैसे इकट्ठे किए...

1. अल-क़ुरान अल-करीम 12/55
2. अल-क़ुरान अल-करीम 53/32
3. अल-मुअजम अल-अवसत, हदीस 2842, मकतबत अल-माआरिफ अल-रियाद 7/433

الجواب: تجارت میں نفع نقصان دونوں کا احتمال ہے اور کارکنوں میں امین و خائن دونوں طرح کے ہوتے ہیں اور مال وقف میں شرط واقف سے زیادت کی اجازت نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۲۱: از برٹس کائنامر ارا پترس ہال ونچ ایسٹ بنک مسئولہ عبدالغفور ۲۴ صفر المظفر ۱۳۳۴ھ اگر ایک شخص کہتا ہے کہ میں عالم ہوں اور مجرد مسجد ہونے کے ایک مکان میں پنجوقتی نماز اور عید کی نماز اور جمعہ کی نماز ادا کرتا ہے تو اس کا حکم کیا ہے، اور حال یہ ہے کہ اس مکان کے مالک نے عام اجازت دے دی ہے کہ جس کی خوشی ہو وہ آکر نماز پڑھے جمعہ اور عید اور پنجوقتی کی، آیا اس مکان کو پھر اپنے تصرف میں لانا جائز ہے یا نہیں، فقط

الجواب: اگر اس نے اس مکان کو نماز کے لئے وقف کردیا تو وہ مسجد ہی ہے اسے اس میں رہنا جائز نہیں تمام آداب مسجد لازم ہیں اور اس میں نماز کا وہی ثواب ہے جو مسجد میں ہے اور اگر صرف اتنا کہا کہ نماز پڑھنے کی اجازت دیتا ہوں مگر وقف نہیں کرتا، تو اس میں نماز جائز ضرور ہے اگرچہ جمعہ و عیدین کی کہ ان کے لئے بھی مسجد شرط نہیں مگر بلا عذر شرعی عیدین میں ترک سنت اور فرائض میں ترک واجب ہے، یہ کہنا کہ میں عالم ہوں اگر کسی وقت کسی ضرورت و مصلحت شرعی کے سبب ہے تو حرج نہیں، قال سیدنا یوسف علی نبینا الکریم وعلیہ: "إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ" 1 (بیشک میں حفاظت والا علم والا ہوں۔ت) اور اگر بلاضرورت ہے تو جہل اور خود نمائی ہے خود ستائی کے لئے ہے تو سخت گناہ ہے قال اللہ تعالی "فَلَا تُزَكُّوا أَنفُسَكُمْ" 2 (اللہ تعالی نے فرمایا کہ اپنی پاکیزگی مت بیان کرو۔ت) حدیث میں ہے:

من قال انا عالم فهو جاهل 3 - واللہ تعالیٰ اعلم۔ | جو یہ کہے کہ میں عالم ہوں وہ جاہل ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۲۲۲: از مدرسہ مظہر العلوم کچی باغ بنارس مسئولہ امان اللہ مدرس یکشنبہ ۲۵ صفر المظفر ۱۳۳۴ھ زید نے چند مسلمانوں سے کچھ روپیہ بطور چندہ مجتمع کیا یہ کہہ کر کہ اس روپیہ سے زمین مسجد بنانے کو خرید

1 القرآن الکریم ۱۲ / ۵۵ 2 القرآن الکریم ۵۳ / ۳۲ 3 المعجم الاوسط حدیث ۲۸۴۲ مکتبۃ المعارف الریاض ۷ / ۴۳۳

Fatawa Razvia, Volume 16

(The question continues...) ...will be done. With this intention, people gave donations and a piece of land was purchased with that money. At the time of building the mosque, while correcting the Qibla direction using a compass etc., a few yards of the purchased land remained outside the mosque's boundary due to the curvature/raw measurement. The mosque was completed in all respects and congregational prayers (Jumu'ah) are being held in it. However, until now, no Muslim has said verbally that "we have endowed (waqf) all this purchased land," nor has there been any such writing from the mosque managers or donors. In such a case, the question for the scholars of religion is: should that land which remained outside the mosque's boundary be considered mosque land and will the rulings of a mosque apply to it, or will it be called only endowed land and not subject to mosque rulings? And in any case, is the sale and purchase of this land or exercising ownership over it permissible or prohibited and illegal? The mosque manager, considering this land to be outside the mosque, took some money from a neighboring Muslim and gave it to him. He spent that money on the mosque. That Muslim used that land to build stairs leading to the roof of his house. General Muslims are angry about why such an action was taken on mosque or endowed land. Now, what is the ruling of Shariah in this situation? Should those stairs be demolished and the land taken back, or did that land become his property in exchange for the money that Muslim already paid? Do Muslims legally have the right to demolish the stairs and take back the land? And if that Muslim does not want to demolish the stairs and return the land without a lawsuit in the court of the ruler of the time, will the costs of the lawsuit be the responsibility of the manager who took the money and gave permission to build the stairs, or will that expense be borne by the general Muslims? A detailed, easily understandable answer to all six questions with evidence and citations from authentic texts is required. Without this, the satisfaction of the general Muslims and the resolution of the dispute is not conceivable. Only.

The Answer: If all the donors or their authorized agent, after purchasing the land, had said "I have made this land a mosque," then the entire area would have become a mosque, and selling any part of it or exercising ownership would be absolutely prohibited. However, apparently, this did not happen here. Instead, the land was bought with the intent that a mosque would be built on it. During construction, due to correcting the direction (towards Qibla), a portion was left out. Only the part that was built upon was considered the mosque and prayers commenced in it. If the

donors or their authorized agent had dedicated (waqf) the remaining portion to the mosque, then its sale would still be illegal now. But the occurrence of this scenario is also not apparent from the question. It only shows that by giving donations, they became disconnected from that money and land. And this does not result in exit from ownership until a Shariah-compliant endowment (waqf) is found. This sale and spending of that money on the mosque, if done with the permission of the owners, or if they gave permission after it happened, then both actions became valid. And if a sufficient amount of time has passed since the buyer's purchase and construction of stairs, and the owners did not object, then this also...

फतावा रज़विया, जिल्द 16

(प्रश्न जारी है...) ...की जाएगी। इसी नीयत से लोगों ने चंदा दिया और उस रुपये से चंदे की एक ज़मीन खरीदी गई। मस्जिद निर्माण के समय, कुतुबनुमा आदि से किबला की दिशा सही करने के दौरान, खरीदी गई ज़मीन में से कुछ हाथ ज़मीन कच्ची पैमाइश के कारण मस्जिद के अहाते से बाहर रह गई। मस्जिद हर तरह से तैयार हो गई और उसमें जुमे की जमात जारी है। लेकिन अब तक किसी मुसलमान ने ज़बानी तौर पर यह नहीं कहा कि "हमने यह पूरी खरीदी हुई ज़मीन वक़्फ़ कर दी," और न ही मस्जिद प्रबंधक या चंदा देने वालों की ओर से ऐसा कोई लिखित प्रमाण है। ऐसी स्थिति में धर्म गुरुओं से प्रश्न यह है कि मस्जिद के अहाते से बाहर रह गई ज़मीन को मस्जिद की ज़मीन समझा जाएगा और क्या उस पर मस्जिद के नियम लागू होंगे, या उसे केवल वक़्फ़ की ज़मीन कहा जाएगा और वह मस्जिद के नियमों के अधीन नहीं होगी? और किसी भी स्थिति में, इस ज़मीन की खरीद-फरोख्त या उस पर मालिकाना अधिकार जताना जायज़ होगा या वर्जित और अवैध? मस्जिद प्रबंधक ने इस ज़मीन को मस्जिद से बाहर समझकर पड़ोस के एक मुसलमान से कुछ रुपये लेकर उसे दे दिया और उस रुपये को मस्जिद के कामों में खर्च किया। उस मुसलमान ने उस ज़मीन पर अपने घर की छत के लिए सीढ़ियां बना लीं। आम मुसलमान इस बात से नाराज़ हैं कि मस्जिद या वक़्फ़ की ज़मीन पर ऐसा कब्ज़ा क्यों किया गया। अब इस स्थिति में शरीयत का क्या हुक्म है? क्या वे सीढ़ियां तुड़वाकर ज़मीन वापस ले ली जाए, या उस मुसलमान द्वारा दिए गए रुपये के बदले वह ज़मीन उसकी मिल्कियत हो गई? क्या शरीयत के अनुसार मुसलमानों को सीढ़ियां तुड़वाने और ज़मीन वापस लेने का अधिकार है? और यदि वह मुसलमान समय के हाकिम की अदालत में बिना मुकदमे के सीढ़ियां तोड़ने और ज़मीन वापस करने को तैयार न हो, तो मुकदमे का खर्च उस प्रबंधक की ज़िम्मेदारी होगी जिसने रुपये लेकर सीढ़ियां बनाने की अनुमति दी थी, या वह खर्च आम मुसलमानों द्वारा वहन किया जाएगा? सभी छह सवालों का जवाब आम भाषा में, विस्तार से और प्रामाणिक ग्रंथों के साक्ष्यों के साथ अपेक्षित है। इसके बिना आम मुसलमानों की संतुष्टि और विवाद का समाधान संभव नहीं है। फ़क़त।

उत्तर: यदि चंदा देने वाले सभी लोग या उनके अधिकृत प्रतिनिधि ने ज़मीन खरीदने के बाद यह कह दिया होता कि "मैंने इस ज़मीन को मस्जिद बना दिया," तो वह पूरी ज़मीन मस्जिद हो जाती और उसके किसी भी हिस्से को बेचना या उस पर मालिकाना अधिकार जताना पूरी तरह से हराम होता। लेकिन प्रत्यक्ष रूप से यहाँ ऐसा नहीं हुआ, बल्कि ज़मीन इस नीयत से खरीदी गई थी कि उसमें

मस्जिद बनाई जाएगी। निर्माण के दौरान दिशा (किबला) सही करने के कारण एक हिस्सा छूट गया। जितना हिस्सा बना, वही मस्जिद माना गया और उसमें नमाज़ शुरू हुई। यदि चंदा देने वालों या उनके प्रतिनिधि ने बचे हुए हिस्से को मस्जिद के लिए वक्फ़ कर दिया होता, तो अब भी उसकी बिक्री अवैध होती। लेकिन सवाल से इस स्थिति का होना भी ज़ाहिर नहीं होता। केवल इतना हुआ कि वे चंदा देकर उस रुपये और ज़मीन से बे-ताल्लुक हो गए। और यह तब तक स्वामित्व से बाहर होने का कारण नहीं बनता जब तक कि शरीयत के अनुसार वक्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) न पाया जाए। यह बिक्री और उस रुपये का मस्जिद में उपयोग, यदि मालिकों की अनुमति से था या बाद में उन्होंने इसकी अनुमति दे दी, तो दोनों कार्य सही हो गए। और यदि खरीदार की खरीद और सीढ़ियाँ बनाने को पर्याप्त समय बीत चुका है और मालिकों ने कोई आपत्ति नहीं की, तो यह भी...

पृष्ठ 423/631

کی جائیگی، اس نیت سے لوگوں نے چندہ دیا اور اس روپیہ سے چندہ کے ایک زمین خریدی گئی، وقت بنائے مسجد قطب نما وغیرہ سے سمت قبلہ درست کرنے میں منجملہ زمین خرید شدہ چند ہاتھ زمین بسبب کچی کے احاطہ مسجد سے باہر رہ گئی مسجد بہمہ وجوہ تیار ہو گئی اس میں جمعہ جماعت جاری ہے لیکن کسی مسلمان نے نہ زبانی اب تک ایسا کہا کہ یہ سب زمین خرید شدہ ہم نے وقف کی نہ ایسی تحریر کسی منتظم مسجد یا چندہ دہندگان کیطرف سے ہوئی، ایسے حال میں علمائے دین سے سوال ہے کہ وہ زمین احاطہ مسجد سے باہر رہ گئی ہے زمین مسجد سمجھی جائے گی اور اس کا حکم مسجد کا ہو گا یا فقط زمین موقوفہ کہی جائے گی حکم مسجد میں نہ ہوگی، اور بہر حال اس زمین کا بیچ وشراء یا اس میں تصرف مالکانہ کرنا جائز ہو گا یا ممنوع و ناجائز؟ منتظم مسجد نے اس زمین کو خارج مسجد سمجھ کر ہمسایہ کے ایک مسلمان سے کچھ روپیہ لے کر اس کو دے دی اور اس روپیہ کو مسجد کے متعلق خرچ کیا اور اس مسلمان نے اس زمین سے زینہ اپنے مکان کی چھت کا بنایا اس سے عام مسلمان ناراض ہیں کہ زمین مسجد یا زمین وقف میں کیوں ایسا تصرف کیا گیا، اب اس صورت میں حکم شرع کیا ہے؟ آیا وہ زینہ تڑوا کر زمین واپس لے لی جائے یا اس کے عوض میں جو روپیہ وہ مسلمان دے چکا ہے اس سے وہ زمین اس کی مملو کہ ہوئی؟ زینہ تڑوانے اور زمین واپس لینے کا حق شرعاً مسلمانوں کو حاصل نہیں ہے اور اگر وہ مسلمان بلانالش کرنے کے عدالت حاکم وقت میں زینہ توڑنا اور زمین واپس دینا نہ چاہے تو مصارف نالش ذمہ منتظم ہوگا جس نے روپیہ لے کر زینہ بنانے کی اجازت دی ہے یا عام مسلمانان کے ذریعہ وہ خرچ ہو گا۔ ہر شش سوال کا جواب عام فہم مفصل ہو دلائل و نقل

عبارت مستندات درکار ہے۔ بدون اس کے تشفی عام مسلمانان و صورت رفع نزاع متصور نہیں، فقط

الجواب: اگر چندہ دینے والے سب یا ان کا وکیل ماذون بعد خریداری زمین یہ کہہ دیتا کہ اس زمین کو مسجد کیا تو وہ کل مسجد ہو جاتی اور اس میں سے کسی جزو کی بیع یا کوئی تصرف مالکانہ مطلقاً حرام ہوتا لیکن ظاہراً یہاں ایسا واقع نہ ہوا بلکہ زمین خریدی گئی کہ اس میں مسجد بنائی جائے گی اور بنانے میں تصحیح سمت کے سبب ایک حصہ چھوٹ گیا، جس قدر بنی وہی مسجد سمجھی گئی اور اس میں نماز جاری ہوئی، حصہ مترو کہ کو اگر چندہ دہندوں یا ان کے وکیل ماذون نے وقف علی المسجد کر دیا تو اب بھی اس کی بیع ناجائز ہوئی مگر سوال سے اس صورت کا وقوع بھی ظاہر نہیں ہوتا، صرف اتنا ہوا کہ وہ چندہ دے کر اس روپے اور زمین سے بے تعلق ہو گئے اور یہ ملک سے خارج ہونے کا موجب جب تک وقف شرع نہ پایا جائے یہ بیع اور اس روپے کا مسجد میں صرف کرنا اگر اجازت مالکان سے تھا یا بعد وقوع انہوں نے اجازت دے دی تو دونوں تصرف صحیح ہو گئے، اور اگر مشتری کی خریداری اور زینہ بنا لینے کو ایک کافی زمانہ گزرا اور مالکوں نے تعرض نہ کیا تو یہ بھی

Fatawa Razawiyya Volume (16)

...permission will be understood, only Allah Ta'ala knows best.

Issue 223 to 225: From the place of Qazi Keri, post office Nuwisi, district Bhagalpur, from Sheikh Shamsuddin Sahib, 16th Rabi' al-Awwal 1334 AH, Saturday. What do the scholars of the religion say about this matter: A kacha (unbaked brick) mosque has existed for approximately twenty (20) years. On the advice of the local Muslims, it was decided to make it pakka (baked brick). When the foundation for the wall was dug, a grave appeared. Upon inquiring from the elders of the village, it was learned from them that they had heard from their fathers etc., that this entire area is a graveyard; in fact, the entire village is built on a graveyard. Graves appear in most houses as well. Is prayer permissible in it or not? And can this mosque be used for any purpose, or will it remain an empty field? If it remains a field, it is possible the landlord might give it to someone; then how can its protection be ensured?

(2) The owner of this village is a non-believer (kafir) Raja. He will, as much as possible, prevent building the mosque elsewhere. Here the subjects (ra'iyat) have the right of sale and purchase, and the Raja cannot do anything; he is only entitled to the land revenue (malguzari). If a mosque is built elsewhere against the Raja's wishes, he will not waive the fixed revenue. In this case, while the landlord continues to take the revenue, will it be considered a mosque under the law or not? In case of non-permissibility, what is the ruling for a mosque built in this way? Should it be demolished or what should be done?

(3) When the entire village is built on a graveyard, will the prayer of people who pray in their homes be valid or not? Explain and you shall be rewarded.

Answer: The news that all this is a graveyard, rather the entire settlement is built on a graveyard, is a very far-fetched and heinous claim, and it is clear evidence of the unreliability of the informants themselves and the rejection of their testimony. If the people who made such a statement do not pray themselves, then what more evidence of transgression (fisq) and rejection of testimony is needed? And if they do pray, then praying on graves is forbidden (haram). By committing this haram act especially habitually, they have become transgressors (fasiq) and their testimony is rejected. Moreover, if the entire settlement is on a graveyard, who made it lawful to walk, sleep, sit, or defecate on graves? Engaging in these acts knowingly and continuously also makes their transgression evident. In any case, the news is rejected and unacceptable. Rather, even if, hypothetically, these people were themselves safe

from committing these prohibited acts, seeing other Muslims involved in them for long periods and not providing testimony and only speaking now, is this not enough to establish their transgression? It is mentioned in 'Al-Ashbah' and 'Durr al-Mukhtar' etc.:

Performance (of testimony) is obligatory without being requested if it's for testimony... Performance of testimony is obligatory without request if that testimony...

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

...अनुमति समझी जाएगी, केवल अल्लाह तआला ही सबसे बेहतर जानता है।

मसाला 223 से 225: काजी केरी, डाकखाना नुवीसी, जिला भागलपुर से, शेख शम्सुद्दीन साहिब की ओर से, 16 रबीउल अव्वल 1334 हिजरी, शनिवार। दीन के विद्वान इस मामले में क्या फरमाते हैं: एक कच्ची मस्जिद लगभग बीस (20) वर्षों से थी। गाँव के मुसलमानों की सलाह पर इसे पक्का बनाने का निर्णय लिया गया। जब दीवार की नींव खोदी गई, तो एक कब्र निकली। गाँव के बुजुर्गों से पूछने पर उनसे पता चला कि उन्होंने अपने पिताओं आदि से सुना है कि यह पूरा क्षेत्र कब्रिस्तान है; वास्तव में, पूरी बस्ती कब्रिस्तान पर बसी है। अधिकांश घरों में भी कब्रें निकलती हैं। इसमें नमाज़ जायज़ है या नहीं? और क्या यह मस्जिद किसी उपयोग में आ सकती है या यह खाली मैदान रहेगी? मैदान रहने की स्थिति में, संभव है कि ज़मींदार इसे किसी को दे दे; तो इसकी सुरक्षा कैसे सुनिश्चित की जाए?

(2) इस गाँव का मालिक एक काफ़िर राजा है। वह जहाँ तक संभव हो दूसरी जगह मस्जिद बनाने से रोकेगा। यहाँ प्रजा (रैयत) को बेचने और खरीदने का अधिकार है और राजा कुछ नहीं कर सकता, वह केवल लगान (मालगुज़ारी) का हकदार है। यदि राजा की इच्छा के विरुद्ध दूसरी जगह मस्जिद बनाई जाए, तो वह तयशुदा लगान नहीं छोड़ेगा। अतः इस स्थिति में, जबकि ज़मींदार लगान लेता रहता है, क्या कानूनन उसे मस्जिद माना जाएगा या नहीं? जायज़ न होने की स्थिति में, इस तरह से बनी मस्जिद के लिए क्या हुक्म है? क्या उसे गिरा दिया जाए या क्या किया जाए?

(3) जब पूरी बस्ती ही कब्रिस्तान पर बसी है, तो जो लोग घरों में नमाज़ पढ़ते हैं, उनकी नमाज़ जायज़ होगी या नहीं? बयान फरमाएं, आपको सवाब मिलेगा।

अल-जवाब (उत्तर): यह खबर कि यह सब कब्रिस्तान है, बल्कि पूरी बस्ती कब्रिस्तान पर बसी है, बहुत ही दूर की और घिनौनी बात है, और यह खुद खबर देने वालों की अविश्वसनीयता और उनकी गवाही के खारिज होने का स्पष्ट प्रमाण है। जिन व्यक्तियों ने ऐसा बयान दिया है, यदि वे स्वयं नमाज़ नहीं पढ़ते हैं, तो इससे बढ़कर और क्या गुनाह (फ़िस्क़) और गवाही की अस्वीकृति चाहिए? और यदि वे नमाज़ पढ़ते हैं, तो कब्रों पर नमाज़ पढ़ना हराम है। इस हराम काम को विशेष रूप से आदत बनाकर करने से भी वे गुनाहगार (फ़ासिक़) और गवाही के अयोग्य हो गए। इसके अलावा, यदि पूरी बस्ती कब्रिस्तान पर है, तो कब्रों पर चलना-फिरना, सोना, बैठना, मल-मूत्र त्याग करना किसने हलाल किया? जानबूझकर और लगातार इन कार्यों को करने से भी उनका गुनाह (फ़िस्क़) ज़ाहिर होता है।

बहरहाल, खबर खारिज और अस्वीकार्य है। बल्कि, मान लीजिए कि अगर ये लोग स्वयं इन हराम कार्यों से सुरक्षित भी होते, तो अन्य मुसलमानों को इनमें लंबे समय तक लिप्त देखकर गवाही न देना और अब बताना, क्या यह स्वयं फ़िस्क़ के लिए पर्याप्त नहीं है? 'अल-अशबाह' और 'दुर्रे मुख्तार' आदि में है:

यजीबुल अदा-उ बिला तलबिन लव-श्शहादतु फ़ी... गवाही का अदा करना बिना मांग के वाजिब है अगर वह गवाही...

पेज 424/631

اجازت سمجھی جائے گی، فقط، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۲۳ تا ۲۲۵: از مقام قاضی کیری ڈاکخانہ نویسی ضلع بھاگلپور بہکان شیخ شمس الدین صاحب ۱۶ ربیع الاول ۱۳۳۴ھ روز شنبہ۔ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ مسجد خام تخمیناً بیس ۲۰ برس سے تھی بمشورہ مسلمان موضع پختہ بنانے کی رائے ہوئی، جس وقت نیو دیوار کھودی گئی قبر نکلی، دریافت کرنے سے جو ضعیف موضع تھے معلوم ہوا ان سے کہ ہم نے اپنے والد وغیرہ سے سنا ہے کہ یہ سب قبرستان ہے بلکہ کل بستی قبرستان پر آباد ہے، اکثر مکانوں میں بھی قبر نکلتی ہے، نماز اس میں جائز ہے یا نہیں؟ اور یہ مسجد کسی صرف میں آسکتی ہے یا پرتی میدان رہے گا، میدان رہنے میں ممکن ہے زمیندار کسی کو دے دے پھر اس کی حفاظت کی کیا صورت کی جائے؟

(۲) اس موضع کا مالک ایک کافر راجہ ہے وہ حتی الامکان دوسری جگہ مسجد بنانے سے مانع ہوگا اور یہاں رعیت کو اختیار بیع وفروخت ہے راجہ کچھ نہیں کر سکتا ہے صرف مالگزاری کا مستحق ہے اگر خلاف مرضی راجہ دوسری جگہ مسجد بنائی جائے تو مالگزاری جو مقرر ہے نہیں چھوڑے گا، پس اس صورت میں جبکہ مالگزاری برابر زمیندار لیتا رہا حکم میں مسجد کے ہوگا یا نہیں؟ بصورت عدم جواز جو مسجد اس طرح بنی ہو کیا حکم ہے، منہدم کردیں یا کیا کریں؟

(۳) جب کہ کل موضع قبرستان پر آباد ہے تو جو لوگ نماز گھر میں پڑھیں جائز ہوگی یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: یہ خبر کہ یہ سب قبرستان ہے بلکہ کل بستی قبرستان پر آباد ہے بہت بعید وشنیع امر کی خبر، اور خود اپنے مخبروں کی بے اعتباری ورد شہادت پر دلیل روشن ہے، جن اشخاص نے ایسا بیان کیا اگر بے نمازی ہیں تو اس سے بڑھ کر اور کیا فسق ورد شہادت درکار، اور اگر نمازی ہیں تو قبروں پر نماز حرام ہے، یہ حرام خصوصاً علی الدوام کرکے بھی فاسق و مردود الشہادۃ ہوئے بلکہ سب بستی قبروں پر آباد ہے تو مقابر پر چلنا پھرنا، سونا، بیٹھنا، پاخانہ پیشاب کرنا کس نے حلال کیا۔ دانستہ مدام ان کے ارتکاب سے بھی فسق ظاہر، بہر حال خبر مردود و نامسموع ہے بلکہ بالفرض اگر یہ لوگ ان محرمات کے ارتکاب سے خود محفوظ بھی ہوتے تو اور مسلمان کو ان میں مبتلا دیکھ کر مدتوں یہ شہادت ادا نہ کرنا اور اب بتانا یہ خود کیا فسق کے لئے کافی نہیں۔ اشباہ و در مختار وغیرہما میں ہے:

یجب الاداء بلا طلب لو الشهادة في... بغیر طلب اداء شہادت واجب ہے اگر وہ شہادت

Fatawa Ridawiyya, Volume 16 (16)

[Arabic Quote]: Regarding the rights of Allah Almighty, if a voluntary witness (Shahid al-Hisbah) delays their testimony without an excuse, they become transgressors (fasiq) and their testimony is rejected[1] - [Urdu Translation]: It relates to the rights of Allah, and if a voluntary witness delays testimony without a valid reason, they will be considered a transgressor, and their testimony will be rejected (Hisbah refers to an act from which reward in the hereafter is expected). (T)

In short, acting upon their word, a mosque should be built. If graves are discovered, it is certainly a mosque, prayer therein is permissible, and its protection is mandatory. One should not pray upon a grave, nor facing it. There is no harm in praying beside it, to its front, right, or left; rather, if the grave belongs to a righteous servant of Allah, the proximity will bring more blessings to the prayer.

[Arabic Quote]: As stated in Al-Luma'at, Majma' al-Bihar, and many other travelogues (and books), and we have explained this in detail in our Fatawa. [Urdu Translation]: As it is in Luma'at, Majma' al-Bihar, and several other noble books, and we have explained it in detail in our Fatawa. (T)

Keep a barrier (Sutrah) made of a single brick, half a yard high, on the eastern side of the grave, then prayer in that direction will also become permissible. And if their statement about this mosque is found to be true, that graves emerge here and there, then indeed it is not a mosque.

[Arabic Quote]: For an endowment (waqf) cannot be endowed again, and it is not permissible to turn graves into mosques, nor is it permissible to pray upon them. [Urdu Translation]: A waqf cannot be re-endowed, making graves into mosques is not lawful, nor is praying on graves permissible. (T)

In this case, it is mandatory to build the mosque elsewhere. And if the Raja (ruler) does not waive the land revenue, it will not cause any defect in the mosque, for the ultimate result is oppression, and oppression does not invalidate the truth (for the result is oppression and oppression does not nullify the right. T). In the previous case, the first building, which is not truly a mosque, must be demolished because prayer is not permissible therein due to the graves. If it remains looking like a mosque, it will deceive the uninformed; they will pray in it, their prayer will be spoiled, and by stepping on the graves, they will also be desecrated. This is the answer to two questions. The third is based on the assumption that the entire place is an old

graveyard, and we have proven above that this report is rejected and unheard of. If it were accepted, then not just prayer, but walking, living, defecating, and urinating there would all become forbidden, as we have explained in the treatise "Al-Amr bi Ihtiram al-Maqabir" (The Commandment for Respecting Graves). And Allah Almighty knows best.

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba' Mujtabai, Delhi, 3/90.

फ़तावा रज़विया, खंड १६ (१६)

[अरबी उद्धरण]: अल्लाह तआला के अधिकारों के संबंध में, यदि कोई स्वैच्छिक गवाह (शाहिद अल-हिस्बा) बिना किसी बहाने के अपनी गवाही में देरी करता है, तो वे उल्लंघनकर्ता (फ़ासिक़) हो जाते हैं और उनकी गवाही खारिज कर दी जाती है[1] - [उर्दू अनुवाद]: यह अल्लाह के अधिकारों से संबंधित है, और यदि किसी स्वैच्छिक गवाह ने बिना किसी वैध कारण के गवाही में देरी की, तो वह फ़ासिक़ होगा और उसकी गवाही रद्द कर दी जाएगी (हिस्बा वह कार्य है जिससे आख़िरत में सवाब की उम्मीद हो)। (त)

संक्षेप में, उनके कहने पर विचार किया जाए, मस्जिद बनाई जाए। यदि कब्रें निकलें, तो वह निश्चित रूप से मस्जिद है, उसमें नमाज़ जायज़ है और उसकी रक्षा करना अनिवार्य है। जिस स्थान पर कब्र निकली है, उस पर नमाज़ न पढ़ें, न ही उसकी ओर मुँह करके पढ़ें। उसके बराबर आगे, दाएं या बाएं नमाज़ पढ़ने में कोई हर्ज नहीं है; बल्कि यदि कब्र अल्लाह के किसी नेक बंदे की है, तो उनकी निकटता से नमाज़ में और अधिक बरकत आएगी।

[अरबी उद्धरण]: जैसा कि अल-लुआत, मजमा' अल-बिहार और कई अन्य यात्रा वृत्तांतों (और पुस्तकों) में वर्णित है, और हमने अपने फ़तावा में इसे विस्तार से समझाया है। [उर्दू अनुवाद]: जैसा कि लुआत, मजमा' अल-बिहार और कई अन्य महान पुस्तकों में है, और हमने अपने फ़तावा में इसे विस्तार से स्पष्ट कर दिया है। (त)

कब्र के पूर्वी दिशा में आधा गज ऊँची एक ईंट का सुतरा (आड़) कायम रखें, फिर उस दिशा में भी नमाज़ जायज़ हो जाएगी। और यदि इस मस्जिद के संबंध में उन लोगों का यह कहना सही निकलता है कि यहाँ जगह-जगह कब्रें निकलती हैं, तो वास्तव में वह मस्जिद नहीं है।

[अरबी उद्धरण]: क्योंकि एक वक्फ़ को दोबारा वक्फ़ नहीं किया जा सकता, और कब्रों को मस्जिद बनाना हलाल नहीं है और न ही कब्रों पर नमाज़ पढ़ना जायज़ है। [उर्दू अनुवाद]: वक्फ़ को दोबारा वक्फ़ नहीं किया जा सकता और कब्रों को मस्जिद बनाना हलाल नहीं है और न ही कब्रों पर नमाज़ पढ़ना जायज़ है। (त)

इस स्थिति में दूसरी जगह मस्जिद बनाना ज़रूरी है। और यदि राजा (शासक) मालगुज़ारी (लगान) न छोड़े, तो इससे मस्जिद में कोई दोष नहीं आएगा, क्योंकि इसका अंतिम परिणाम ज़ुल्म है, और ज़ुल्म सत्य को समाप्त नहीं करता (क्योंकि परिणाम ज़ुल्म है और ज़ुल्म अधिकार को रद्द नहीं करता। त)।

पिछली स्थिति में, पहली इमारत, जो वास्तव में मस्जिद नहीं है, उसे निश्चित रूप से ढहा दिया जाना चाहिए क्योंकि कब्रों के कारण उसमें नमाज़ जायज़ नहीं है। यदि वह मस्जिद के रूप में बनी रहेगी, तो वह अनजान लोगों को धोखा देगी; वे उसमें नमाज़ पढ़ेंगे, उनकी नमाज़ भी ख़राब होगी और कब्रों पर चढ़ने से उनका अपमान भी होगा। यह दो सवालों का जवाब हुआ। तीसरा इस बात पर आधारित है कि उस पूरे स्थान को पुराना कब्रिस्तान मान लिया जाए, और हम ऊपर साबित कर चुके हैं कि यह जानकारी खारिज और अविश्वसनीय है। यदि इसे मान लिया जाए, तो न केवल नमाज़, बल्कि वहाँ चलना-फिरना, रहना, शौच और पेशाब करना सब हराम हो जाएगा, जैसा कि हम अपने रिसाले "अल-अम्र बि एहतराम अल-मकाबिर" में बयान कर चुके हैं। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

[1] दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-शहादात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, ३/९०।

पृष्ठ ४२५ / ६३१

فتاوی رضویہ، جلد شانزدہم (۱۶)

حقوق اللہ تعالی ومتی اخر شاھد الحسبۃ شھادتہ بلا عذر فسق فترد[1] - حقوق اللہ سے متعلق ہو اور شاہد حسبہ نے بلاعذر شہادت میں تاخیر کی تو وہ فاسق ہوگا اور اس کی گواہی مردود ہوگی (حسبہ وہ ہے جس سے ثواب آخرت کی توقع ہو)۔ (ت)

غرض ان کے کہنے پر کچھ نظریہ کی جائے ، مسجد بنائی جائے اور اگر قبریں نکلیں تو وہ ضرور مسجد ہے اور اس میں نماز جائز اور اس کی حفاظت واجب۔ قبر جو نکلی ہے اور اس پر نماز نہ پڑھیں ، نہ اس کی طرف پڑھیں ، اس کے برابر آگے داہنے بائیں پڑھنے میں حرج نہیں بلکہ اگر قبر کسی مقبول بندے کی ہے تو اس کی قربت سے نماز میں اور برکت آئے گی،

کما في اللمعات ومجمع البحار و کثیر من الاسفار وقد بیناہ في فتاؤنا۔ جیسا کہ لمعات، مجمع البحار اور متعدد کتب جلیلہ میں ہے اور تحقیق ہم نے اپنے فتاویٰ میں اس کو تفصیلاً بیان کر دیا ہے۔ (ت)

قبر کے شرقی جانب آدھ گز بلند ایک اینٹ کا سترہ قائم رکھیں پھر اس طرف بھی نماز جائز ہو جائیگی، اور اگر ان لوگوں کا اس مسجد کی نسبت بیان صحیح نکلے کہ جا بجا قبور برآمد ہوں تو وہ بیشک مسجد نہیں۔

فان الوقف لا یوقف اخری ولا یحل اتخاذ القبور مساجد ولا تباح الصلوٰۃ علیھا۔ وقف کو دوبارہ وقف نہیں کیا جاسکتا اور قبور کو مسجدیں بنانا حلال نہیں اور نہ ہی قبور پر نماز پڑھنا مباح ہے (ت)

اس صورت میں دوسری جگہ مسجد بنانی لازم ، اور راجہ اگر مالگزاری نہ چھوڑے تو اس سے مسجد میں کچھ خلل نہ آئے گا فان غایتہ الظلم والظلم لا یبطل الحق (کیونکہ نتیجہ یہ ظلم ہے اور ظلم حق کو باطل نہیں کرتا۔ ت) اور پچھلی صورت میں پہلی عمارت کہ حقیقۃً مسجد نہیں ضرور

منہدم کردی جائے کہ بوجہ قبور اس میں نماز جائز نہیں اور صورت مسجد باقی رہے گی تو ناواقف کو دھوکا دے گی وہ اس میں نماز پڑھے گا نماز بھی خراب ہوگی اور قبور پر چڑھنے سے ان کی بھی بے حرمتی ہوگی۔ یہ دو سوالوں کا جواب ہوا۔ تیسرے کی بنا اس پر ہے کہ وہ کل موضع قبرستان پر آبادمان لیا جائے اور ہم اوپر ثابت کر چکے کہ یہ خبر مدفوع ونامسموع ہے۔ اگر تسلیم کی جائے تو نہ صرف نماز وہاں چلنا پھرنا، بسنا ، پا خانہ ، پیشاب سب حرام ہو جائے گا کما بیناہ في الامر باحترام المقابر (جیسا کہ ہم رسالہ "الامر باحترام المقابر" میں بیان کر چکے ہیں۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

[1] در مختار کتاب الشھادات مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۹۰

Fatawa Ridawiyya Volume 16 (12)

Problem 226: From Dhaka, Mohalla Molvi Bazar, House No. 11, asked by Barkat Ahmed Merchant, 11 Rabi al-Thani 1337 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say about this matter: How is it to build a permanent mosque by collecting donations, and what reward will the donors receive for it? Peace be upon you, according to the Sunnah of Islam.

The Answer: In an authentic (Sahih) Hadith, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever builds a mosque for Allah — in one narration it adds: even if it be like the nest of a sandgrouse — Allah will build for him a house in Paradise — in another narration it adds: a palace of pearls and rubies." And every person who participates with any amount of donation is included in this. This reward is not dependent on building the entire mosque. In Medina Tayyiba, the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) himself built it, then the Leader of the Faithful Umar Farooq Azam (may Allah be pleased with him) made additions to it, then when the Leader of the Faithful Uthman Ghani (may Allah be pleased with him) increased its construction, he narrated this same Hadith. And Allah Almighty knows best.

Problem 227: Saturday, 10 Rabi al-Thani 1337 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say in this matter that there is a thatched-roof house in front of the mosque and owned by the mosque, should it be demolished and included in the land of the mosque and restricted for good deeds such as funeral prayers etc.? Secondly, should every person close the mosque doors when coming and going? So, what is the ruling of the noble Shariah in the questioned case? Explain and be rewarded.

The Answer: It is permissible if it is not against the condition of the endower (waqif). The doors of the mosque will never be closed except after the completion of the Isha prayer when there is no hope of anyone coming. And Allah Almighty knows best.

---

1. Musnad Ahmad bin Hanbal, narrated from Musnad Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them both), Dar al-Fikr Beirut 1/261; Sunan Ibn Majah, Book of Mosques, Chapter: Whoever builds a mosque for Allah, H.M. Saeed Company Karachi, p. 54.
2. Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 5055, Maktabat al-Ma'arif al-Riyadh 6/27.

फ़तावा रज़विया जिल्द १६ (१२)

मसला २२६: ढाका, मोहल्ला मौलवी बाज़ार, कोठी नंबर ११ से, बारकात अहमद सौदागर द्वारा प्रेषित, ११ रबीउल थानी १३३७ हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले के बारे में क्या कहते हैं: चंदा जमा करके पक्की मस्जिद बनाना कैसा है और चंदा देने वालों को इसका क्या सवाब मिलेगा? वस्सलाम सुन्नत-ए-इस्लाम।

जवाब: सही हदीस में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिसने अल्लाह के लिए एक मस्जिद बनाई - एक रिवायत में है: चाहे वह एक छोटी चिड़िया के घोंसले के बराबर ही क्यों न हो - अल्लाह उसके लिए जन्नत में एक घर बनाएगा - एक और रिवायत में है: मोती और याकूत का महल।" और इसमें हर वह व्यक्ति शामिल है जो किसी भी राशि के चंदे के साथ शरीक हुआ। यह सवाब पूरी मस्जिद बनाने पर निर्भर नहीं है। मदीना तैयबा में खुद हुज़ूर अनवर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मस्जिद बनाई, फिर अमीरुल मोमिनीन उमर फारूक आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इसमें वृद्धि की, फिर अमीरुल मोमिनीन उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने जब इसके निर्माण में इज़ाफ़ा किया, तो उन्होंने यही हदीस बयान की। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)।

मसला २२७: शनिवार १० रबीउल थानी १३३७ हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि मस्जिद के सामने एक फूस की छत वाला मकान है जो मस्जिद की मिल्कियत है, क्या उसे तोड़कर मस्जिद की ज़मीन में शामिल कर लिया जाए और जनाज़े की नमाज़ आदि जैसे नेक कामों के लिए सीमित कर दिया जाए? दूसरे, क्या हर व्यक्ति को मस्जिद में आते-जाते समय मस्जिद के दरवाज़े बंद करने चाहिए? अतः पूछी गई स्थिति में शरीयत का क्या हुक्म है? बयान करें और पुण्य कमाएँ।

जवाब: यह जायज़ है यदि यह वाक़िफ (वक्फ करने वाले) की शर्त के खिलाफ न हो। मस्जिद के दरवाज़े कभी बंद नहीं किए जाएंगे, सिवाय ईशा की नमाज़ से फुर्सत होने के बाद जब किसी के आने की उम्मीद न रहे। वल्लाहु तआला आलम।

1. मुस्नद अहमद बिन हंबल, मुस्नद अब्दुल्ला बिन अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत, दारुल फिक्र बेरुत १/२६१; सुनन इब्न माजह, मस्जिद के अध्याय, जिसने अल्लाह के लिए मस्जिद बनाई, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. ५४।
2. अल-मुअजम अल-औसत, हदीस ५०५५, मकतबत अल-माआरिफ रियाद ६/२७।

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶) (۱۲)

مسئلہ ۲۲۶: از ڈھاکہ محلہ مولوی بازار کوٹھی نمبر ۱۱ مسئولہ برکات احمد سوداگر ۱۱ ربیع الثانی ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ کے، مسجد پختہ چندہ جمع کر کے بنانا کیسا ہے اور چندہ دینے والوں کو اس کا اجر کیا ملے گا؟ والسلام سنت اسلام۔

الجواب: صحیح حدیث میں نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: مَن بَنَی لِلّٰہِ مَسْجِدًا زاد في روایة وَلَوْ کَمَفْحَصِ قَطَاۃٍ بَنَی اللّٰہُ لَہ بَیْتًا في الجنة زاد في روایة من در و یاقوت ۔ جو اللہ عزوجل کے لئے مسجد بنائے اگرچہ ایک چھوٹی سی چڑیا کے گھونسلے کے برابر، اللہ عزوجل اس کے لئے جنت میں موتی اور یا قوت کا محل تیار فرمائے گا۔ اور اس میں ہر وہ شخص جو کسی قدر چندہ سے شریک ہوا، داخل ہے۔ ساری مسجد بنانے پر یہ ثواب موقوف نہیں۔ مدینہ طیبہ میں خود حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے بنائی، پھر امیر المومنین عمر فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اس میں زیادت فرمائی، پھر امیر المومنین عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے جب اس کی تعمیر میں افزائش فرمائی، اس پر یہی حدیث روایت کی۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۲۷: روز شنبہ ۱۰ ربیع الثانی ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک مکان خس پوش پیش مسجد و ملکیت مسجد واقع ہے اس کو توڑ کر اراضی مسجد میں شامل کر لیا جائے اور اموراتِ نیک مثل نمازِ جنازہ وغیرہ کے واسطے محدود کر دیا جائے، دوسرے ہر شخص کو وقتِ آمد و رفت مسجد کواڑ دروازہ مسجد بھیڑ کر آنا جانا چاہئے یا نہیں؟ پس صورتِ مسئولہ میں حکمِ شرعِ شریف کیا ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جائز ہے اگر خلافِ شرطِ واقف نہ ہو، مسجد کے کواڑ کبھی نہ بھیڑے جائیں گے بعد فراغتِ نمازِ عشاء جبکہ کسی کے آنے کی امید نہ رہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

---

1 مسند احمد بن حنبل مروی از مسند عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما دارالفکر بیروت ۱/ ۲۶۱، سنن ابن ماجہ ابواب المساجد باب من بنی اللہ مسجدا ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۴ 2 المعجم الاوسط حدیث ۵۰۵۵ مکتبۃ المعارف الریاض ۶ / ۲۷

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

Problem 228: Queried by Abdur Rabb, Maramjhelia, Amariya area, Pilibhit district – 6 Rabi al-Akhir 1334 AH. How much land around a mosque is considered Paradise? Please provide the measurement according to a three-foot yard. Only.

Answer: A Hadith is narrated regarding mosques that on the Day of Resurrection, the land of all mosques will be gathered and entered into Paradise.

Arabic Text	Urdu Translation
All lands will perish on the Day of Resurrection except for the mosques; they will be joined one to another[1]. The commentators said, meaning they will become a patch in Paradise[2].	On the Day of Resurrection, all lands will end except for the lands of the mosques; some of them will be joined with others, meaning they will be gathered together. Hadith commentators said that they will be made a part of Paradise. (T)

And this has been stated in a Sahih (authentic) Hadith:

Arabic Text	Urdu Translation
"When you pass by the gardens of Paradise, graze." It was asked, "What are the gardens of Paradise, O Messenger of Allah?" He said, "The mosques." It was asked, "What is the grazing?" He said, "Subhan Allah, wal-Hamdu lillah, wa la ilaha illallah, wallahu Akbar[3]." - Narrated by al-Tirmidhi and others from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him).	That is, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "When you pass by the flowerbeds of Paradise, graze in them (eat their fruit)." It was asked: "O Messenger of Allah, what are the flowerbeds of Paradise?" He replied: "The mosques." It was asked: "What is that grazing?" He replied: "To say 'Subhan Allah wal-Hamdu lillah wa la ilaha illallah wallahu Akbar'." (Tirmidhi and others narrated this from Hazrat Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). - T)

However, this Hadith is subject to interpretation, and there is a serious defect in the first narration, and there is no record of any part near a mosque being originally from Paradise. And Allah Almighty knows best.

Problem 229: Sent by Syed Muhammad Hussain Ali Qazi, Syedpur, Indore area, Jamal Pura Aurangabad neighborhood – 22 Rabi al-Thani 1334 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the firm Shariah say about this matter: an old mosque exists and its...

[1] Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 4021, Maktabah al-Ma'arif, Riyadh, 5/18 [2] Al-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, under the mentioned, Maktabah al-Imam al-Shafi'i, Riyadh, 1/446 [3] Jami' al-Tirmidhi, Chapters of Supplications, Amin Company, Delhi, 2/189

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

मसला २२८: प्रेषक अब्दुल रब्ब, मरामझेलिया, अमरिया अंचल, जिला पीलीभीत – ६ रबी-उल-आख़िर १३३४ हिजरी। मस्जिद के आसपास की कितनी ज़मीन जन्नत है? कृपया तीन फ़ीट वाले गज़ के अनुसार नाप लिखें। बस।

जवाब: मस्जिद के बारे में एक हदीस रिवायत की जाती है कि कयामत के दिन सभी मस्जिदों की ज़मीन को इकट्ठा करके जन्नत में दाख़िल किया जाएगा।

अरबी इबारत

कयामत के दिन सभी ज़मीनें खत्म हो जाएंगी सिवाय मस्जिदों के, वे एक-दूसरे से जुड़ जाएंगी[1]। टीकाकारों ने कहा, यानी वे जन्नत का एक हिस्सा बन जाएंगी[2]।

उर्दू अनुवाद

कयामत के दिन मस्जिदों की ज़मीन के अलावा सभी ज़मीनें खत्म हो जाएंगी कि उनमें से कुछ को कुछ के साथ मिला दिया जाएगा यानी इकट्ठा कर दिया जाएगा। हदीस के टीकाकारों ने फ़रमाया कि वे जन्नत का हिस्सा बना दी जाएंगी। (त)

और एक सही हदीस में यह इरशाद हुआ है कि:

अरबी इबारत

"जब तुम जन्नत के बगीचों से गुज़रो तो चर लिया करो।" पूछा गया, "ऐ अल्लाह के रसूल, जन्नत के बगीचे क्या हैं?" आपने फ़रमाया, "मस्जिदें।" पूछा गया, "चरना क्या है?" आपने फ़रमाया, "सुभान अल्लाह, वल-हम्दु लिल्लाह, व ला इलाहा इल्लल्लाहु, वल्लाहु अकबर कहना[3]।" - तिर्मिज़ी और अन्य ने इसे हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया।

उर्दू अनुवाद

यानी नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया जब तुम जन्नत की क्यारियों पर गुज़रो तो उनमें चरो (उनका फल खाओ)। अर्ज़ की गई ऐ अल्लाह के रसूल जन्नत की क्यारियाँ क्या हैं? फ़रमाया मस्जिदें। अर्ज़ की गई वह चरना क्या है? फ़रमाया यह कहना "सुभान अल्लाह वल-हम्दु लिल्लाह व ला इलाहा इल्लल्लाहु वल्लाहु अकबर"। (इसे तिर्मिज़ी वग़ैरह ने हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया। त)

मगर यह हदीस तावील (व्याख्या) के योग्य है और पहली रिवायत में सख्त दलील की कमी है, और मस्जिद के पास असल में किसी हिस्से का जन्नत से होना साबित नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला २२९: प्रेषक सैय्यद मुहम्मद हुसैन अली क़ाज़ी, सैय्यदपुर अंचल, इंदौर, मोहल्ला जमालपुरा औरंगहा – २२ रबी-उल-सानी १३३४ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरा-ए-मतीन इस मसले में कि एक पुरानी मस्जिद है और उसकी...

---

[1] अल-मुअजम अल-औसत, हदीस ४०२१, मकतब-तुल-मआरिफ, रियाज़, ५/१८ [2] अत-तयसीर शरह अल-जामि' अस-सग़ीर, वर्णित के तहत, मकतब-तुल-इमाम अल-शाफ़ई, रियाज़, १/४४६ [3] जामि' अत-तिर्मिज़ी, अबवाब अद-दावात, अमीन कंपनी, दिल्ली, २/१८९

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

مسئلہ ۲۲۸: مسئولہ عبدالرب مرامجھلیا احاطہ امریا ضلع پیلی بھیت ۶ ربیع الآخر ۱۳۳۴ھ گرد مسجد کس قدر زمین جنت ہے پیمائش مہرے گر تین فٹ والے کی لکھی جائے، فقط۔

الجواب: مسجد کی نسبت ایک حدیث روایت کی جاتی ہے روز قیامت تمام مساجد کی زمین جمع کر کے داخل جنت کی جائے گی،

عربی عبارت	اردو ترجمہ
تذھب الارضون کلھا یوم القیمۃ الاالمساجد فانھا ینضم بعضھا الی بعض 1 قال الشراح ای فتصیر بقعۃ فی الجنۃ 2۔	قیامت کے دن تمام زمینیں ختم ہو جائیں گی سوائے مساجد کی زمینوں کے کہ ان میں سے بعض کو بعض کے ساتھ ملا دیا جائے گا یعنی اکٹھا کر دیا جائے گا۔ شارحین حدیث نے فرمایا کہ وہ جنت کا حصہ بنا دی جائیں گی۔ (ت)

اور یہ تو صحیح حدیث میں ارشاد ہوا کہ:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
اذا مررتم بریاض الجنۃ فارتعوا قیل وما ریاض الجنۃ یارسول اللہ قال المساجد قیل وما الرتع قال سبحن اللہ والحمد للہ ولا الہ الا اللہ واللہ اکبر 3 - رواہ الترمذی وغیرہ عن ابی ھریرۃ رضی اللہ عنہ۔	یعنی نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا جب تم جنت کی کیاریوں پر گزرو تو ان میں چرو ان کا میوہ کھاؤ، عرض کی گئی یا رسول اللہ جنت کی کیاریاں کیا ہیں؟ فرمایا مسجدیں۔ عرض کی گئی وہ چرنا کیا ہے؟ فرمایا یہ کہنا "سبحان اللہ والحمد للہ ولا الہ الا اللہ واللہ اکبر" (اس کو ترمذی وغیرہ نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا۔ ت)

مگر یہ حدیث محتمل تاویل ہے اور پہلی روایت میں سخت تعلیل ہے اور مسجد کے قریب اصلاً کسی حصہ کا جنت سے ہونا وارد نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۲۹: مرسلہ سید محمد حسین علی قاضی سید پور علاقہ اندور محلہ جمال پورہ اورنگہ ۲۲ ربیع الثانی ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد پرانی ہے اور اس کو

---

1 المعجم الاوسط حدیث ۴۰۲۱ مکتبۃ المعارف الریاض ۵/ ۱۸ 2 التیسیر شرح الجامع الصغیر تحت مذکورہ مکتبۃ الامام الشافعی الریاض ۱/ ۴۴۶ 3 جامع الترمذی ابواب الدعوات امین کمپنی دہلی ۲/ ۱۸۹

Fatawa Razawiyyah (Volume 16)

Regarding old building materials (wood, etc.) taken out from a mosque construction. Some were used, some remain. What should be done with them? Some wood is only fit for burning. Is it permissible to burn it? Is it permissible to sell the good quality remaining wood to a reliable person? Please provide a summary of the answer.

The Answer: If the remaining mosque material can be used for future mosque work and won't deteriorate if stored, then keep it. Otherwise, sell it and use the proceeds *only* for the mosque building itself. It cannot be spent on utensils (lotas), mats, oil/wicks, etc. All this should be under the supervision of the trustee (mutawalli) and honest residents of the neighborhood. The sale should be to a respectful Muslim who won't use it in an improper or impure place. Wood that is fit only for burning should be used for the mosque's water heating (saqayah). If sold, the buyer can burn it, but avoid burning it with cow dung cakes. And Allah knows best.

Issue 230: Sent by Ismail Khan, agent of Rewanda village, Mondha Post Office, Tehsil and District Muradabad, 23 Jamadi-ul-Awwal 1336 AH. What do the scholars of religion say about this issue: a person works in singing and music and receives wages/salary for recording phonograph records. Also, a Hindu who is a landlord and has income from interest (usury). Is it permissible according to Sharia rules to build a wudu area for the mosque or put a pinnacle (kuls) on the mosque with money from such people? Answer and be rewarded.

The Answer: Money that is inherently haram (forbidden), it is also haram to take it for these purposes. As for money where it is not known that this specific amount is haram, there is no harm in taking it. And Allah knows best.

Issue 231 to 234: From Rander, District Surat, asked by Muhammad Azam Nakhuda, Saturday 7 Rajab 1334 AH. What is your opinion in this case: twenty-five thousand (25,000) rupees in cash were collected/available for the mosque. The mosque builders, meaning the neighborhood residents, had decided to use this money, but the money ran out after half the work was completed. Therefore, for the mosque's income, can the property that the endower (waqif) had endowed, or property bought from its income (i.e., another property purchased from the income), be sold by the trustee (mutawalli), i.e., the mosque manager, with the advice of the neighborhood residents to complete the mosque? Or should they form a committee of the village Muslims and take their advice? Is the approval of the ruler of the time required, given

the absence of a Qazi? There is no condition or writing from the waqif that prohibits such a sale.

मस्जिद के निर्माण के लिए पुराने सामान जैसे लकड़ी आदि निकाली गई। कुछ सामान इस्तेमाल हो गया और कुछ लकड़ी बच गई। अब इसे किस काम में लाया जाना चाहिए? इसमें बहुत सी लकड़ी ऐसी है जो जलाने के अलावा किसी काम की नहीं है, तो क्या उस लकड़ी को जलाना जायज़ और सही है या नहीं? और बाकी जो अच्छी लकड़ी है, उसे किसी दूसरे भरोसेमंद व्यक्ति के हाथ बेचना जायज़ और सही है या नहीं? संक्षिप्त उत्तर लिखें।

उत्तर: मस्जिद का बचा हुआ सामान अगर भविष्य में मस्जिद के काम आ सकता हो और रखने से खराब न हो, तो उसे सुरक्षित रखें। अन्यथा उसे बेच दें और उसकी कीमत केवल मस्जिद की इमारत पर ही लगाएँ। इसे लोटा, चटाई, तेल-बत्ती आदि पर खर्च नहीं किया जा सकता। यह सब काम मुतवल्ली और मोहल्ले के ईमानदार लोगों की देखरेख में होना चाहिए। बिक्री किसी अदब वाले मुसलमान के हाथ हो ताकि वह इसे किसी अनुपयुक्त या अपवित्र स्थान पर न लगाए। जो लकड़ी जलाने के अलावा किसी काम की न रह गई हो, उसे मस्जिद के सक़ाया (पानी गरम करने आदि) में इस्तेमाल करें। और अगर उसे बेच दें, तो खरीदार भी उसे जला सकता है, लेकिन उसे उपलों के साथ जलाने से बचें। वल्लाहु तआला आलम।

मसअला 230: प्रेषक इस्माइल खां, कारिंदा ग्राम रेवंडा, डाकखाना मोंढा, तहसील व जिला मुरादाबाद, 23 जमादी-उल-अव्वल 1336 हिजरी। दीन के उलेमा इस मसअले में क्या फरमाते हैं कि कोई व्यक्ति गाने-बजाने का काम करता है और फोनोग्राफ रिकॉर्डिंग पर भी पारिश्रमिक/वेतन पाता है। और कोई हिंदू जो ज़मींदार भी है और उसे ब्याज आदि से भी आमदनी होती है। ऐसे दोनों प्रकार के व्यक्तियों के रुपयों से मस्जिद का वज़ूखाना बनाना या मस्जिद पर कलस चढ़ाना शरीयत के नियम से जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें, पुण्य पाएँ।

उत्तर: जो माल मूलतः(ऐनही) हराम हो, उसे इन कामों के लिए लेना भी हराम है। और जिसके बारे में यह पता न हो कि यह विशेष माल हराम है, उसे लेने में कोई हर्ज नहीं है। वल्लाहु तआला आलम।

मसअला 231 से 234: रान्देर, जिला सूरत से, मुस्तौ़ला (पूछने वाले) मोहम्मद आज़म नाख़ुदा, शनिवार 7 रजब 1334 हिजरी। आपकी क्या राय है इस मामले में कि मस्जिद के लिए पच्चीस हज़ार (25,000) रुपये नकद जमा यानी मौजूद थे। और मोहल्ले वालों (मस्जिद बनवाने वालों) ने उसी रुपये से मस्जिद बनाने का तय किया था, लेकिन आधा काम होने के बाद रुपये खत्म हो गए। लिहाज़ा

मस्जिद की आमदनी के लिए जो जायदाद वाक़िफ (दानकर्ता) ने वक्फ की थी, या उसकी आमदनी से जो दूसरी जायदाद खरीदी गई हो, क्या मस्जिद का मुतवल्ली (प्रबंधक) मोहल्ले वालों की सलाह से उन्हें बेचकर मस्जिद का काम पूरा कर सकता है? या बस्ती के मुसलमानों की कमेटी बनाकर सलाह ली जाए? और क्या समय के शासक (हाकिम-ए-वक़्त) की मंज़ूरी ज़रूरी है? जबकि क़ाज़ी मौजूद नहीं है, और वाक़िफ की कोई ऐसी शर्त या लिखावट नहीं है जो बिक्री से रोकती हो।

पृष्ठ 631 का 428

بنانے کے لئے اس کا پرانا سامان لکڑی وغیرہ نکالا کچھ سامان تو اس میں لگ گیا اور کچھ سامان لکڑی بچ رہا ہے اب اس کو کس کام میں لانا چاہئے اور اس میں بہت سی لکڑی ایسی ہے کہ وہ جلانے کے سوا اور کچھ کام میں نہیں آسکتی ہے سوا اس لکڑی کا جلانا جائز اور درست ہے یا نہیں؟ اور باقی جو کہ اچھی لکڑی ہے اس کو دوسرے شخص معتبر کے ہاتھ فروخت کرنا جائز اور درست ہے یا نہیں؟ خلاصہ جواب تحریر فرمائے گا۔

الجواب: مسجد کا عملہ جو بچ رہا ہے اگر کسی دوسرے وقت مسجد کے کام میں آنے کا ہو اور رکھنے سے بگڑے نہیں تو محفوظ رکھیں ورنہ بیچ کر دیں اور اس کے دام مسجد کی عمارت ہی میں لگائیں لوٹے، بوریہ، تیل بتی وغیرہ میں صرف نہیں ہو سکتا۔ یہ سب کام متولی اور دیانت دار اہل محلہ کی زیر نگرانی ہو۔ بیع کسی ادب والے مسلمان کے ہاتھ ہو کہ وہ اسے کسی بے جا یا ناپاک جگہ نہ لگائے۔ لکڑی کہ جلنے کے سوا کسی کام کی نہ رہی سقایہ مسجد کے صرف میں لائیں اور اگر بیچ کر دیں تو خریدنے والا بھی اسکو جلا سکتا ہے مگر اپلے کی معیت سے بچائیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۳۰: مرسلہ اسمعیل خاں کارندہ موضع ریونڈہ ڈاکخانہ مونڈھ تحصیل وضلع مراد آباد ۲۳ جمادی الاولی ۱۳۳۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ کوئی شخص گانے بجانے کا کام کرتا ہے اور فونو گراف باجا بھرنے پر بھی اجرت تنخواہ پاتا ہے اور کوئی ہندو جو زمیندار بھی ہے اور سود وغیرہ کی آمدنی بھی اس کو ہوتی ہے ایسے ایسے دونوں قسم کے اشخاص کے

روپیہ سے مسجد کا وضو خانہ بنانا یا مسجد پر کلس چڑھانا شرعیہ قاعدہ سے جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جو مال بعینہ حرام ہو وہ ان کاموں کے لئے لینا بھی حرام ہے، اور جس کی نسبت یہ معلوم نہ ہو کہ یہ خاص مال حرام ہے اس کے لینے میں مضائقہ نہیں واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۳۱ تا ۲۳۴: از راندیر ضلع سورت مسئولہ محمد اعظم ناخدا بروز شنبہ ۷ رجب ۱۳۳۴ھ ماقولکم اندریں صورت کہ مسجد کے نقد روپے پچیس ہزار ۲۵۰۰۰ جمع یعنی موجود تھے اور اسی روپے سے مسجد کی تعمیر کرنے والوں نے یعنی اہل محلہ نے ٹھہراؤ یعنی مقرر کیا ہوا تھا مگر نصف کام ہو کر روپے تمام ہو گئے لہذا مسجد کی آمد کے لئے جو ملکیت واقف نے وقف کی ہوئی ہوں اس کی آمد سے دوسری ملکیت زیادہ کی ہوں یعنی آمد سے دوسری ملکیت خرید کی ہو ان کو متولی یعنی مہتمم مسجد اہل محلہ کی صلاح سے فروخت کر کے مسجد کو تمام کر دے یا بستی کے مسلمانوں کو بھی کمیٹی کر کے صلاح لے اور حاکم وقت کی منظوری درکار ہے کہ نہیں۔ بر وقت نہ ہونے قاضی کے، اور واقف کی کوئی شرط یا لکھان ایسا نہیں ہے جسے کوئی بیچ سکے۔

Fatwa Rizvia Volume (16)

Another Question: If there is no need for the construction of the mosque and the income is significantly more than the expenses and outgoings of the mosque, can the trustee (Mutawalli), i.e., the manager of the mosque, open a school with this surplus income after taking permission from the residents of the neighborhood or not? Or should the manager of the mosque, after taking permission from the neighborhood people or by forming a committee of the Muslims of the town and taking their opinion, open the school, and is it necessary to get the approval of the Waqf authority or not? Because the intention of the endowment (Waqf) was only that the income of my endowed property should be spent on the mosque, and there is no evidence to open a school; in that case, would the approval of the current authority be required or not in the absence of a Sharia Judge (Qadi)? Finis. Third Question: Based on this, can the surplus income of this mosque be spent on another mosque or not? Finis.

Answer: (1) That which the donor (waqif) has endowed for the mosque cannot be sold by anyone, neither the trustee, nor the neighborhood residents, nor the ruler, nor anyone else. However, property purchased by the trustee for the endowment from its income can be sold for the benefit of the mosque. This should be done with the advice of the trustee, the neighborhood residents, a Sunni religious scholar, and trustworthy Muslims, in a manner that leaves no possibility of embezzlement or misappropriation. (2) When the donor has endowed it specifically for the mosque, it shall only be spent on the mosque; a school cannot be opened from it, neither by oneself nor with the permission of the ruler. (3) They cannot do so. And Allah Almighty knows best.

Problem 234: Sent by Muhammad Ibrahim, Post Office Kankshir High School, District Faridpur, Rajab 1334 AH. Can old materials of the mosque, i.e., mud, tin, and bamboo, etc., be used for one's own household business or not? If used, for what work and in what manner should they be used?

Answer: Pillars and tin that were like a roof, and bamboo that was in the roof, as well as rafters and bricks—in short, the components of the mosque building—if they exceed the needs of the mosque and there is no hope of their reuse, then with the collective opinion of the trustee and religious neighborhood people, they should be sold and the price spent only on the work of the mosque building; it cannot even be

spent on other works of the mosque. The buyer can use them for their own consumption but should avoid places of disrespect. And Allah Almighty knows best.

अन्य प्रश्न: यदि मस्जिद के निर्माण की कोई आवश्यकता न हो और मस्जिद के खर्चों और व्यय से आय बहुत अधिक हो, तो क्या मतवल्ली यानी मस्जिद का प्रबंधक मोहल्ले के लोगों से अनुमति लेकर इस अतिरिक्त आय से मदरसा खोल सकता है या नहीं? या मस्जिद का प्रबंधक मोहल्ले के लोगों से अनुमति लेकर या कस्बे के मुसलमानों की एक समिति बनाकर और उनकी राय लेकर मदरसा खोले, और क्या वक्फ अधिकारी के आदेश की मंजूरी लेना आवश्यक है या नहीं? क्योंकि वक्फ की नियत केवल यह थी कि मेरी वक्फ की गई संपत्ति की आय मस्जिद में खर्च हो, और मदरसा खोलने का कोई तर्क नहीं है; ऐसे में, शरिया न्यायाधीश (काजी) की अनुपस्थिति में क्या तत्कालीन अधिकारी की मंजूरी की आवश्यकता होगी या नहीं? केवल। तीसरा प्रश्न: इसके आधार पर, क्या इस मस्जिद की अतिरिक्त आय को दूसरी मस्जिद में खर्च किया जा सकता है या नहीं? केवल।

उत्तर: (1) वह संपत्ति जिसे वक़िफ़ (दानकर्ता) ने मस्जिद के लिए वक्फ कर दिया है, उसे कोई नहीं बेच सकता, न मतवल्ली, न मोहल्ले वाले, न शासक, न ही कोई और। हाँ, मतवल्ली ने वक्फ की आय से जो संपत्ति वक्फ के लिए खरीदी है, उसे मस्जिद के लिए बेचा जा सकता है। यह मतवल्ली, मोहल्ले के लोगों, एक सुन्नी धार्मिक विद्वान और ईमानदार मुसलमानों की सलाह से किया जाना चाहिए, जिसमें गबन या हेरफेर की कोई संभावना न रहे। (2) जब वक़िफ़ ने केवल मस्जिद के लिए वक्फ किया है, तो वह केवल मस्जिद पर ही खर्च होगा, उससे मदरसा नहीं खोला जा सकता, न स्वयं और न ही शासक की अनुमति से। (3) नहीं कर सकते। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 234: प्रेषक मुहम्मद इब्राहिम, डाकघर कनक्षीर हाई स्कूल, जिला फरीदपुर, रजब 1334 हिजरी। क्या मस्जिद की पुरानी सामग्री यानी मिट्टी, टिन और बांस आदि का उपयोग अपने घर के कामों में किया जा सकता है या नहीं? यदि उपयोग किया जाए, तो किस काम के लिए और किस तरह उपयोग किया जाना चाहिए?

उत्तर: खंभे और टिन जो छत की तरह थे, और बांस जो छत में थे, साथ ही कड़ियाँ और ईंटें—संक्षेप में, मस्जिद की इमारत के जो हिस्से हों, यदि वे मस्जिद की जरूरत से ज्यादा हो जाएं और उनके पुन: उपयोग की कोई आशा न रहे, तो मतवल्ली और धार्मिक मोहल्ले वालों की सामूहिक राय से उन्हें बेचकर उसकी कीमत केवल मस्जिद की इमारत के काम में ही खर्च की जाए; उसे मस्जिद के अन्य

कार्यों में भी खर्च नहीं किया जा सकता। खरीदार उन्हें अपने उपयोग में ला सकता है, लेकिन अपमान की जगहों से बचना चाहिए। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

पृष्ठ 429/631

دیگر سوال: مسجد کی تعمیر کی کوئی ضرورت نہ ہو اور مسجد کے خرچ واخراجات سے آمد بہت زائد ہو تو کیا متولی یعنی مہتمم مسجد اہل محلہ سے اجازت لے کر کے مدرسہ اس فاضل آمدنی سے کھول سکتا ہے کہ نہیں؟ یا مہتمم مسجد اہل محلہ سے اجازت لے کر یا اہل بستی کے مسلمانوں کی کمیٹی کر کے ان کی رائے لے کر کے مدرسہ کھولے اور حاکم وقف کے حکم کی منظوری ملانا ضروری ہے کہ نہیں؟ کیونکہ وقف کی نیت فقط یہ تھی کہ میرے وقف شدہ ملکیت کی آمدنی مسجد میں خرچ ہو اور کوئی دلیل نہیں کہ مدرسہ کھولیں تو اس وقت میں حاکم وقت کی منظوری کی ضرورت ہوگی کہ نہیں بر وقت نہ ہونے قاضی شرع کے، فقط سوال سوم: بنا بر ازیں زائد آمدنی اس مسجد کی سے دوسری مسجد میں خرچ کر سکتے ہیں کہ نہیں فقط

الجواب: (۱) وہ کہ واقف نے مسجد پر وقف کیا ہے اسے کوئی نہیں بیچ سکتا، نہ متولی، نہ اہل محلہ، نہ حاکم، نہ کوئی، ہاں اس کی آمدنی سے جو جائداد متولی نے وقف کے لئے خریدی وہ مسجد کے لئے بیچ ہو سکتی ہے۔ متولی اور اہل محلہ اور سنی دیندار عالم اور دیانتدار مسلمانوں کے مشورہ سے جس میں غبن اور تغلب کا احتمال نہ رہے۔ (۲) جب کہ واقف نے صرف مسجد کے لئے وقف کیا تو وہ مسجد ہی میں صرف ہوگا اس سے مدرسہ نہیں کھول سکتے، نہ خود، نہ باجازت حاکم۔ (۳) نہیں کر سکتے۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۲۳۴: مرسلہ محمد ابراہیم ڈاک خانہ کنکثیر ہائی اسکول ضلع فرید پور رجب ۱۳۳۴ھ مسجد کے پرانے اسباب یعنی خام اور ٹین اور بانس وغیرہ اپنے گھر کے کاروبار میں لگا سکتا ہے یا نہیں؟ اگر لگائے تو کس کام اور کس طور لگایا جائے؟

الجواب: ستون اور ٹین کہ مثل سقف تھا اور بانس کہ سقف میں تھے اسی طرح کڑیاں اور اینٹیں، غرض جو اجزائے عمارت مسجد ہوں وہ اگر حاجت مسجد سے زائد ہو جائیں اور دوبارہ ان کے اعادہ کی امید نہ رہے تو متولی و متدین اہل محلہ کی اجتماعی رائے سے انہیں بیچ کر قیمت عمارت مسجد ہی کے کام میں صرف کی جائے مسجد کے بھی دوسرے کام میں صرف نہیں ہو سکتی، خریدنے والا انہیں اپنے صرف میں لاسکتا ہے مگر بے ادبی کی جگہ سے بچائے۔ واللہ تعالیٰ اعلم

Fatawa Razawiyyah, Volume 16

Issue 235 to 241: From Rai Hotel Lucknow, Habibullah Khan, Saturday, 25th Rajab 1332 AH.

(1) What is the ruling regarding a person (Hafiz) appointed for the leading of prayers (Imamat) and protection of a mosque, who behaves so rudely with the local Muslims coming for prayer that they stop coming to the mosque and the congregational prayer is disrupted?

(2) What is the ruling regarding a person who is the Imam and protector of a mosque but neither calls the five-time Adhan himself nor has it called, does not clean the mosque daily, and forbids other worshippers from cleaning the mosque, saying, "Do you want to take possession of the mosque by serving it? We can do whatever we want in this mosque; you people can't do anything."?

(3) What is the ruling regarding a person who, being the Imam of the mosque, removes and uproots trees and flower pots that have been there for a long time for the mosque's beauty and decoration, takes them home, and asserts his possession over everything in the mosque?

(4) What is the ruling regarding a Hafiz who is the mosque Imam and gets a water pump (installed for the comfort of worshippers and mosque expenses) removed, ignores objections, and prevents other Muslims who want to install a pump in the mosque from doing so, ignoring the hardship caused to the worshippers?

(5) What is the ruling on burning kerosene oil in a tin lamp in the mosque, which causes a bad smell and soot in the mosque and turns the ceiling black?

(6) In the summer season, if worshippers wish to spread a mat to pray in the mosque courtyard, and the mosque protector locks the mat in a room and refuses to provide it, and even if the worshippers collect donations to bring their own mats for comfort and ease, he forbids them, saying, "Whoever puts a mat in this mosque, I will throw it out. Whoever wishes may pray inside the mosque or in the courtyard as it is, whether it's dusty or whatever, or not pray at all, but they cannot spread their own mat. Do worshippers want to take possession of the mosque by spreading mats? We are appointed by those whose ancestors built the mosque. It is up to us whether we put mats in the mosque or not; others have no authority or right." What is the ruling on this?

(7) A Hafiz who is the mosque Imam and acts in the aforementioned manner, causing distress to the worshippers and...

फ़तावा रज़विया, खंड १६

मसला २३५ से २४१: राय होटल लखनऊ, हबीबुल्लाह खान, शनिवार, २५ रजब १३३२ हिजरी।

(१) एक व्यक्ति (हाफ़िज़) जो किसी मस्जिद में इमामत और सुरक्षा के लिए नियुक्त है, यदि वह मस्जिद में नमाज़ के लिए आने वाले स्थानीय मुसलमानों के साथ इतना बुरा व्यवहार करे कि वे मस्जिद में आना छोड़ दें और जमात (सामूहिक प्रार्थना) में खलल पड़ जाए, तो उसके लिए क्या हुक्म है?

(२) वह हाफ़िज़ जो मस्जिद का इमाम और रक्षक है, न तो खुद पाँचों वक्त की अज़ान देता है और न ही दिलवाता है, न ही मस्जिद की दैनिक सफाई करता है, और अन्य नमाज़ियों को मस्जिद की सफाई करने से रोकता है और कहता है, "क्या मस्जिद की सेवा करके मस्जिद पर कब्ज़ा करना चाहते हो? हम इस मस्जिद में जो चाहें करें, तुम लोग कुछ नहीं कर सकते।" इस पर क्या हुक्म है?

(३) वह हाफ़िज़ इमाम जो मस्जिद के पेड़ों और गमलों को, जो लंबे समय से मस्जिद की शोभा और रौनक के लिए लगे हुए थे, उखाड़ कर अपने घर ले जाए और मस्जिद की हर चीज़ पर अपना कब्ज़ा जताए, तो उस पर क्या हुक्म है?

(४) वह हाफ़िज़ जो मस्जिद का इमाम है और नमाज़ियों की सुविधा के लिए लगे पानी के पंप को उखड़वा दे, और विरोध करने पर न माने और अन्य मुसलमानों को जो मस्जिद में पंप लगवाना चाहें उन्हें रोके और न लगने दे, और नमाज़ियों की तकलीफ का ख्याल न रखे, तो उस पर क्या हुक्म है?

(५) मस्जिद में मिट्टी के तेल का दीया जलाना जिससे बदबू आए, मस्जिद में कालिख हो और छत काली हो जाए, इस पर क्या हुक्म है?

(६) गर्मी के मौसम में यदि नमाज़ी मस्जिद के आंगन में नमाज़ पढ़ने के लिए चटाई बिछाना चाहें और मस्जिद का रक्षक चटाई को कमरे में बंद कर दे और न दे, और अगर नमाज़ी चंदा इकट्ठा करके अपनी सुविधा के लिए चटाई मंगाकर बिछाना चाहें तो उन्हें भी न बिछाने दे और कहे, "जो कोई इस मस्जिद में चटाई रखेगा, मैं उसे बाहर फेंक दूँगा। जिसकी मर्जी हो मस्जिद के अंदर या आंगन में धूल भरी स्थिति में नमाज़ पढ़े या न पढ़े, लेकिन अपनी चटाई नहीं बिछा सकता। क्या नमाज़ी चटाई बिछाकर मस्जिद पर कब्ज़ा करना चाहते हैं? हम उनके वंशजों द्वारा नियुक्त हैं जिन्होंने मस्जिद

बनवाई थी। यह हम पर निर्भर है कि हम चटाई बिछाएं या न बिछाएं दूसरों को इसका कोई अधिकार नहीं है।" इस पर क्या हुक्म है?

(७) वह हाफ़िज़ जो मस्जिद का इमाम हो और ऊपर बताए गए तरीके से काम करे जिससे नमाज़ियों को तकलीफ हो और...

पृष्ठ ४३०/६३१

فتاوی رضویہ، جلد شانزدہم (۱۶)

مسئلہ ۲۳۵ تا ۲۴۱: از رائے ہوٹل لکھنو حبیب اللہ خاں بروز شنبہ ۲۵ رجب ۱۳۳۲ھ

(۱) جو شخص حافظ کسی مسجد میں واسطے امامت و حفاظت کے مقرر ہو وہ مسلمانان اہل محلہ سے جو مسجد میں نماز کو آئیں ان سے ایسی کج خلقی کا برتاؤ کرے جس کی وجہ سے مسجد میں آنا ترک کر دیں اور جماعت میں خلل پڑ جائے، اس کے واسطے کیا حکم ہے؟

(۲) وہ شخص حافظ جو امام و محافظ مسجد کا ہو اور مسجد میں پنجگانہ اذان نہ خود کہے نہ کہلوائے، نہ روزانہ صفائی مسجد کی کرے، اور دوسرے نمازیوں کو جو صفائی مسجد میں کریں ان کو مسجد کی خدمت کرنے سے منع کرے اور یہ کہے کہ مسجد کی خدمت کر کے کیا مسجد میں قبضہ کرنا چاہتے ہو، اس مسجد میں ہم جو چاہیں کریں تم لوگ کچھ نہیں کر سکتے ہو۔ اس پر کیا حکم ہے؟

(۳) جو شخص حافظ امام مسجد ہو اس حق سے مسجد کے درخت اور گملے جو عرصہ دراز سے مسجد کی زیبائش و رونق کے واسطے لگائے ہوئے ہوں اٹھا کر اور اکھاڑ کر اپنے گھر کو لے جائے اور اپنا قبضہ ہر چیز پر جو مسجد میں ہو اس پر ظاہر کرے اس پر کیا حکم ہے؟

(۴) وہ حافظ جو امام مسجد ہو اور مسجد میں جو بمب پانی کا نمازیوں کے آرام اور خرچ مسجد کے واسطے لگا ہوا ہو اس کو اکھڑوا دے اور منع کرنے سے نہ مانے اور دوسرے مسلمان کو جو مسجد میں بمب لگوانا چاہیں ان کو منع کرے اور نہ لگانے دے اور نمازیوں کی تکلیف پیش نظر رکھے اس پر کیا حکم ہے؟

(۵) مسجد میں مٹی کا تیل ٹین کی ڈبیہ میں جلائے جس سے مسجد میں بدبو اور سیاہی ہو اور چھت سیاہ ہو جائے اس پر کیا حکم ہے؟

(۶) موسم گرما میں نمازی صحن مسجد میں نماز پڑھنے کو چٹائی بچھانے کی خواہش کریں اور محافظ مسجد چٹائی حجرہ میں بند کردے بچھانے کو نہ دے اور نمازی باہم چندہ کر کے بخیال رفع تکلیف و آسائش نمازیوں کے چٹائی منگا کر بچھانا چاہیں تو ان کو نہ بچھانے دے اور کہے کہ جو کوئی اس مسجد میں چٹائی رکھے گا تو ہم اس چٹائی کو باہر مسجد کے پھینک دیں گے جس کی خوشی ہو اندر مسجد کے یا صحن مسجد میں بحالت موجودہ خواہ گرد ہو یا کچھ ہو نماز پڑھے یا نہ پڑھے اپنی چٹائی نہیں بچھا سکتا ہے، کیا مسجد میں چٹائی بچھا کر مسجد پر نمازی اپنا قبضہ کرنا چاہتے ہیں جن کے بزرگوں کی مسجد بنوائی ہوئی ہے ان کی طرف سے ہم مقرر ہیں ہم چاہیں چٹائی مسجد میں ڈالیں یا نہ ڈالیں دوسروں کو ڈالنے کا اختیار و مجاز نہیں ہے، اس پر کیا حکم ہے؟

(۷) جو حافظ امام مسجد ہو اور اس طرح کا عمل مذکورہ بالا کرے جس سے نمازیوں کو تکلیف ہو اور

Fatawa Razawiya, Volume Sixteen (16)

[If there is a] disturbance in the congregation and because of them, people stop coming to the mosque, and that person considers the mosque as his own possession, is he fit to remain an Imam? And is prayer behind him permissible or not? And should he be addressed? What is the Shariah limit for him? That is all.

The Answer:

(1) In this case, he is a sinner and deserving of punishment. As for ill-manners etc., that is a significant matter; once Sayyiduna Mu'adh bin Jabal (may Allah be pleased with him) recited a long portion of the Quran in the Isha prayer in his mosque, which was unpleasant for one follower. His state was presented to the Holy Prophet (peace and blessings be upon him), who expressed such anger that such a state of majesty was rarely seen, and he said to Mu'adh (may Allah be pleased with him):

Arabic	Urdu Translation
A-fattanun anta ya Mu'adh, a-fattanun anta ya Mu'adh, a-fattanun anta ya Mu'adh.	O Mu'adh! Are you one who puts people into trial? Are you one who puts people into trial? Are you one who puts people into trial?

(2) Adhan is a Sunnat-e-Mu'akkada (emphasized Sunnah) and an emblem of Islam, and without it, the congregation is disliked (Makruh). To the extent that if the Imam of the mosque has the Adhan called softly and leads the congregation, that congregation will not be the primary one. Those who come later should be commanded to call the Adhan with a public announcement and then re-perform the congregation. One who abandons it and prevents people from it is clearly misguided and sinful. Similarly, the cleaning of the mosque is also commanded in Shariah. In Sunan Abu Dawood, it is stated:

Arabic	Urdu Translation
Amara al-Nabiyyu sallallahu 'alayhi wa sallam bi-bina'i al-masajidi fi al-duri wa an tunazzafa wa tutayyaba.	The Holy Prophet (peace and blessings be upon him) commanded the building of mosques in neighborhoods and that they be kept clean and fragrant.

One who neither does it himself nor lets others do it is an ill-wisher of the mosque.

---

1 Sahih al-Bukhari, Kitab al-Adab, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/902; Sahih Muslim, Kitab al-Salah, Bab al-Qira'at fi al-Isha, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/187; Sunan al-

Nasa'i, Kitab al-Imamah, Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi, 1/133; Sunan Abi Dawood, Kitab al-Salah, Bab Takhfif al-Salah, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/115. 2 Sunan Abi Dawood, Kitab al-Salah, Bab Ittikhadh al-Masajid fi al-Dur, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/66.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (16)

[यदि किसी के कारण] जमात में खलल पड़े और उनकी वजह से लोग मस्जिद में आना छोड़ दें और वह व्यक्ति मस्जिद को अपना मक़बूज़ा (कब्ज़ा किया हुआ) ख्याल करे, तो क्या वह व्यक्ति इमाम रहने के काबिल है या नहीं? और उसके पीछे नमाज़ जायज़ है या नहीं? और उसे क्या खिताब (संबोधन) करना चाहिए? और उस पर शरई हद क्या है? फ़क़त।

जवाब:

(1) इस सूरत में वह गुनहगार और अज़ाब का मुस्तहिक (हकदार) है। बद-अखलाक़ी (बुरा व्यवहार) आदि तो बड़ी बात है; सैय्यदुना मुआज़ बिन जबल रज़ियल्लाहु अन्हु ने अपनी मस्जिद में एक बार इशा की नमाज़ में तवील (लंबी) क़िरात की, जो एक मुक्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) को नागवार गुज़री। उनका हाल हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की बारगाह में अर्ज़ किया गया, जिस पर आप ने ऐसा ग़ज़ब फ़रमाया कि ऐसी शान-ए-जलाल कम देखी गई थी और मुआज़ रज़ियल्लाहु अन्हु से फ़रमाया:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
अफ़त्तानुन अन्ता या मुआज़, अफ़त्तानुन अन्ता या मुआज़, अफ़त्तानुन अन्ता या मुआज़।	ऐ मुआज़! क्या तुम लोगों को फ़ित्ने में डालने वाले हो? क्या तुम लोगों को फ़ित्ने में डालने वाले हो? क्या तुम लोगों को फ़ित्ने में डालने वाले हो?

(2) अज़ान सुन्नत-ए-मुअक्कदा और इस्लाम का शिआर (प्रतीक) है और इसके बिना जमात मकरूह है। यहाँ तक कि अगर मस्जिद का इमाम आहिस्ता अज़ान कहलवा कर जमात पढ़ा जाए, तो वह जमात उला (सर्वश्रेष्ठ) नहीं होगी। जो लोग बाद में आएं उन्हें हुक्म है कि ऐलान (ज़ोर) के साथ अज़ान कहें और फिर नए सिरे से जमात करें। इसका तर्क(त्याग) करने वाला और लोगों को इससे रोकने वाला स्पष्ट रूप से गुमराह और फ़ासिक़ है। इसी तरह मस्जिद की सफाई का भी शरीअत में हुक्म है। सुनन अबू दाऊद में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
अमरन-नबिय्यु सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम बि-बिनाइल मसाजिदि फिद्-दूरि व अन तुनज्ज़फ़ा व तुतैय्याबा।	नबी-ए-अकदस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने घरों (बस्तियों) में मस्जिदें बनाने और उन्हें पाक-साफ रखने का हुक्म दिया है।

जो न खुद करे और न औरों को करने दे, वह मस्जिद का बदख्वाह (बुरा चाहने वाला) है।

---

1 सहीह अल-बुखारी, किताब अल-अदब, क़दीमी कुतुब खाना, कराची, 2/902; सहीह मुस्लिम, किताब अस-सलाह, बाब अल-क़िराअत फिल इशा, क़दीमी कुतुब खाना, कराची, 1/187; सुनन अन-नसाई, किताब अल-इमामाह, नूर मोहम्मद कारख़ाना तिजारत कुतुब, कराची, 1/133; सुनन अबी दाऊद, किताब अस-सलाह, बाब तख़फ़ीफ़ अस-सलाह, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, 1/115. 2 सुनन अबी दाऊद, किताब अस-सलाह, बाब इत्तिख़ाज़ अल-मसाजिद फिद-दूर, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, 1/66.

جماعت میں خلل پڑے اور ان کی وجہ سے مسجد میں آنا چھوڑ دیں اور وہ شخص مسجد کو اپنا مقبوضہ خیال کرے وہ شخص امام رہنے کے قابل ہے یا نہیں؟ اور اس کے پیچھے نماز جائز ہے یا نہیں؟ اور اس کو خطاب کرنا چاہئے؟ اور اس پر حد شرع کیا ہے؟ فقط

الجواب:

(۱) اس صورت میں وہ گنہگار و مستحق عذاب ہے کج خلقی وغیرہ تو بڑی بات ہے سیدنا معاذ بن جبل رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اپنی مسجد میں ایک بار نماز عشاء کی قرات طویل کی وہ ایک مقتدی کو ناگوار ہوئی، اس کا حال حضور میں عرض کیا گیا اس پر ایسا غضب فرمایا کہ ایسی شانِ جلال کم دیکھی گئی تھی اور معاذ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے فرمایا:

عربی	اردو ترجمہ
افتان انت یامعاذ ، افتان انت یامعاذ ، افتان انت یامعاذ۔	اے معاذ! کیا تم لوگوں کو فتنہ میں ڈالنے والے ہو، کیا تم لوگوں کو فتنہ میں ڈالنے والے ہو، کیا تم لوگوں کو فتنہ میں ڈالنے والے ہو۔

(۲) اذان سنتِ مؤکدہ اور شعارِ اسلام ہے اور بغیر اس کے جماعت مکروہ، یہاں تک کہ اگر امامِ مسجد آہستہ اذان کہلوا کر جماعت پڑھ جائے وہ جماعت اولیٰ نہ ہوگی ، بعد کو جو لوگ آئیں انہیں حکم کہ اعلان کے ساتھ اذان کہیں اور پھر از سر نو جماعت کریں، اس کا تارک اور لوگوں کو اس سے منع کرنے والا اصریح گمراہ وفاسق ہے، یو نہی مسجد کی تنظیف کا بھی شرع میں حکم ہے۔ سنن ابوداؤد میں ہے:

عربی **اردو ترجمہ**

امر النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ببناء نبی اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے گھروں میں مساجد المسجد فی الدور وان تنظف وتطیب۔ بنانے اور انہیں پاک وصاف رکھنے کا حکم دیا ہے (ت) جو نہ خود کرے اور نہ اوروں کو کرنے دے مسجد کا بدخواہ ہے۔

---

۱ صحیح البخاری کتاب الادب قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۹۰۲ ، صحیح مسلم کتاب الصلوۃ باب القراۃ فی العشاء قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۸۷، سنن نسائی کتاب الامامۃ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ۱/ ۱۳۳ ، سنن ابو داؤد کتاب الصلوۃ باب تخفیف الصلوۃ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۱۱۵ ۲ سنن ابو داؤد کتاب الصلوۃ باب اتخاذ المساجد فی الدور آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۶۶

(3) Planting trees in a mosque is forbidden. Pulling them up is permissible, but if one hasn't planted them themselves, taking them home has no meaning. If one claims possession over mosque items as a trustee (mutawalli), there is no harm as long as they are indeed the trustee; however, claiming ownership is forbidden (haram). (4) There are two meanings to the 'mosque area'. First, the surroundings of the mosque (fana-e-masjid); removing its land without a valid Sharia reason and causing distress to worshippers is forbidden by Sharia. Second, if the endower (waqif) planted trees within the mosque proper before its completion, they shall remain and their removal is forbidden. If they were planted by the founder or anyone else after the mosque was fully established, then planting them was haram and removing them is obligatory (wajib). (5) This is haram and its removal is mandatory (fard). The one who does this is an ill-wisher of the mosque and disrespectful to the Court of God. (6) Such a person deserves condemnation. He himself wants to take proprietary possession of the mosque while falsely accusing others. (7) Making a person guilty of the aforementioned acts as an open transgressor (fasiq mu'lin) the Imam is a sin. Praying behind him is 'Makruh-e-Tahrimi' (prohibitively disliked); it is forbidden to pray behind him, and if prayed, it is obligatory to repeat the prayer. It is necessary to remove this oppressive possession from the mosque. According to Sharia, he is deserving of whatever punishment the Sultan of Islam deems appropriate. And Allah knows best.

Problem 242: From Seth Adam Ji, at the threshold of Ala Hazrat, 1st Sha'ban 1334 AH. (1) Should the lamp in the mosque be lit all night, or only as long as worshippers are coming and going? (2) Is it disliked (makruh) to decorate the mihrab or the qibla wall with patterns, gold plating, or colors? Only.

Answer: (1) Follow the established custom of the place. Where it stays lit all night, like in the blessed mosques of Madina, Makkah, and Bayt al-Maqdis, it should be kept lit all night; otherwise, until near midnight. (2) It is disliked because it causes distraction to the hearts of the worshippers. However, if the endower (waqif) did so, it shall be maintained, and it will be with the intention of honoring the mosque. And Allah Almighty knows best.

Problem 243: From Wazirabad, district Gujranwala, Masjid Sheikh Lal, Nur Alam Imam of the Mosque, Sunday 16 Sha'ban 1334 AH. To the defender of Sunnah, suppressor of innovation, scholar of Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah, the reference for scholars and

experts, Mr. Maulana Moulvi Ahmad Raza Khan Sahab (may Allah preserve him)! Peace be upon you, and the mercy and blessings of Allah. Our mosque, due to being old, is being demolished to be rebuilt from scratch. Some companions believe...

फतावा रजविया जिल्द 16

(3) मस्जिद में पेड़ लगाना मना है और उन्हें उखाड़ना जायज़ है, मगर यदि किसी ने खुद नहीं लगाए हैं तो उन्हें अपने घर ले जाने का कोई अर्थ नहीं है। यदि कोई मस्जिद की वस्तुओं पर मुतवल्लियाना (ट्रस्टी के रूप में) अधिकार प्रकट करे तो कोई हर्ज नहीं, बशर्ते वह मुतवल्ली हो, और मालिकाना अधिकार जताना हराम है। (4) मस्जिद के ही दो अर्थ हैं: एक यह कि मस्जिद का अहाता (फ़ना-ए-मस्जिद), यानी उससे संबंधित भूमि का बिना किसी शरीअत के कारण के नष्ट करना और नमाज़ियों को कष्ट पहुँचाना शरीअत में मना है। दूसरा यह कि यदि मस्जिद पूरी होने से पहले वाक़िफ (दाता) ने मस्जिद के भीतर पेड़ लगाए थे, तो उन्हें रहने दिया जाएगा और उन्हें हटाना भी मना है। और यदि मस्जिद पूरी होने के बाद संस्थापक या किसी और ने लगाए, तो वे लगाना हराम था और उन्हें उखाड़ना वाजिब (अनिवार्य) है। (5) यह हराम है और इसका निवारण फ़र्ज़ है, और ऐसा करने वाला मस्जिद का बुरा चाहने वाला और ईश्वर के दरबार के प्रति गुस्ताख़ है। (6) वह धिक्कार का हकदार है और वह खुद ही मस्जिद पर मालिकाना कब्ज़ा करना चाहता है, दूसरों पर झूठा आरोप लगाता है। (7) ऊपर बताए गए कार्यों के अपराधी खुले तौर पर गुमराह (फ़ासिक़ मुअ्लिन) व्यक्ति को इमाम बनाना गुनाह है और उसके पीछे नमाज़ पढ़ना मकरूहे तहरीमी है कि पढ़ना मना है, और यदि पढ़ ली तो उसे दोहराना वाजिब है। मस्जिद से इस ज़ालिमानी कब्ज़े को हटाना लाज़िम है, और शरीअत के अनुसार वह हर उस सज़ा का हकदार है जो इस्लाम का सुल्तान तजवीज़ करे। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 242: प्रेषित: सेठ आदम जी, आला हज़रत की सेवा में, 1 शाबान 1334 हिजरी। (1) मस्जिद में चिराग़ पूरी रात जलाना चाहिए या जहाँ तक नमाज़ियों का आना-जाना हो वहाँ तक? (2) मस्जिद के मेहराब या क़िबला की दीवार पर नक़्श-ओ-निगार, सोने का पानी चढ़ाना और रंग देना मकरूह है या नहीं? बस।

अल-जवाब (उत्तर): (1) वहाँ के स्थापित रिवाज (उर्फ़े मअ़हूद) पर अमल किया जाए जहाँ रात भर रोशन रहता है जैसे मस्जिदें तैयबा, मदीना और मक्का मुअ़ज़्ज़मा और बैतुल मुक़द्दस, वहाँ रात भर रोशन रखना चाहिए वरना आधी रात के करीब तक। (2) मकरूह है क्योंकि यह नमाज़ियों के दिल के ध्यान बँटने का कारण बनता है, लेकिन अगर वाक़िफ (दाता) ने किया हो तो वैसा ही किया जाएगा और इसमें मस्जिद की ताज़ीम (सम्मान) की नीयत होगी। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 243: वज़ीराबाद, ज़िला गुजरांवाला, मस्जिद शेख लाल से, नूर आलम इमाम मस्जिद, रविवार 16 शाबान 1334 हिजरी। सेवा में सुन्नत के रक्षक, बिदअ़त (नवाचार) को मिटाने वाले, अहल-ए-सुन्नत वल जमाअत के विद्वान, विद्वानों और सज्जनों के केंद्र श्री मौलाना मौलवी अहमद रज़ा खान साहब (अल्लाह उनकी रक्षा करे)! अस्सलामु अलैकुम व रहमतुल्लाहि तआला व बरकातुह। हमारी मस्जिद पुरानी होने के कारण शहीद (ध्वस्त) कराकर नए सिरे से तामीर कराई जा रही है, कुछ साथियों का विचार है...

(۳) مسجد میں پیڑ بونا ممنوع ہے اور ان کا اکھاڑنا جائز مگر اس کے لگائے ہوئے نہیں تو اپنے گھر لے جانے کا کوئی معنی نہیں۔ قبضہ اگر مسجد کی اشیاء پر متولیانہ ظاہر کرے تو حرج نہیں جبکہ متولی ہو اور مالکانہ ہو تو حرام۔ (۴) مسجد ہی کے دو معنے ہیں ایک یہ کہ فنائے مسجد یعنی اس کے متعلق زمین اس کا بلاوجہ شرعی زائل کرنا اور نمازیوں کو تکلیف پہنچانا شرعاً ممنوع ہے، دوسرے یہ کہ عین مسجد میں اگر قبل تمام مسجدیت واقف نے لگایا تو باقی رکھا جائے گا اور اس کا ازالہ بھی ممنوع ہے اور اگر بعد تمام مسجدیت بانی نے خواہ اور کسی نے لگایا تو وہ لگانا حرام اور اکھاڑ دینا واجب۔ (۵) یہ حرام ہے اور اس کا ازالہ فرض، اور کرنے والا مسجد کا بدخواہ، اور دربار الٰہی کے ساتھ گستاخ۔ (۶) اس پر استحقاقِ لعنت ہے اور وہ خود ہی مسجد پر قبضہ مالکانہ کرنا چاہتا ہے دوسروں پر جھوٹا الزام رکھتا ہے۔ (۷) شائع مذکورہ کے مرتکب فاسق معلن کو امام بنانا گناہ اور اس کے پیچھے نماز مکروہِ تحریمی ہے کہ پڑھنی منع، اور پڑھ لی تو پھیرنا واجب، اور مسجد پر سے اس قبضہ ظالمانہ کا اٹھادینا لازم، اور شرعاً وہ ہر اس تعزیر کا مستحق ہے جو سلطانِ اسلام تجویز فرماتا ہو، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۴۲: مسئولہ سیٹھ آدم جی، بر در دولتِ اعلیحضرت یکم شعبان ۱۳۳۴ھ (۱) مسجد میں چراغ تمام شب جلانا چاہئے یا جہاں تک نمازیوں کی آمد ورفت ہو وہاں تک؟ (۲) محراب مسجد کو یا دیوارِ قبلہ نقش ونگار اور سونے کا پانی چڑھانا اور رنگ دینا مکروہ ہے یا نہیں؟ فقط۔

الجواب: (۱) وہاں کے عرفِ معہود پر عمل کیا جائے جہاں شب بھر روشن رہتا ہے جیسے مساجد طیبہ، مدینہ ومکہ معظمہ وبیت المقدس وہاں شب بھر روشن رکھنا چاہئے ورنہ نصف شب کے

قریب تک۔ (۲) مکروہ ہے کہ باعثِ شغلِ قلبِ نمازیان ہے مگر واقف نے کیا ہو تو ویسا ہی کیا جائے گا اور اس میں نیتِ تعظیمِ مسجد ہوگی۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۴۳: از وزیر آباد ضلع گوجرانوالہ مسجد شیخ لعل نور عالم امام مسجد یکشنبہ ۱۶ شعبان ۱۳۳۴ھ بخدمت حامیِ سنت، قامعِ بدعت، عالمِ اہلسنت وجماعت، مرجعِ علمائے وفضلاء جناب مولانا مولوی احمد رضا خاں صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ! السلام علیکم ورحمۃ اللہ تعالیٰ وبرکاتہ۔ ہماری مسجد بسبب کہنہ ہونے کے شہید کراکراز سرِ نو تعمیر کرائی جارہی ہے، بعض اصحاب کا خیال ہے

Fatawa Razvia, Volume Sixteen (16)

...that shops be built below and a mosque constructed above, so that the rent from the shops can be spent periodically on the maintenance and expenses of the mosque. Some oppose this, saying that the mosque's premises, from the depths of the earth to the exalted Throne, are worthy of respect; building shops compromises this respect because the surrounding area of the mosque is also sacred. Yes, if the shops were built at the start of construction, it would be permissible, as is the case with the Wazir Khan Mosque and Sunehri Mosque in Lahore. Proponents argue that it is written in books of Fiqh (jurisprudence) that an upper chamber for the Imam is permissible above the mosque. Since the sanctity of the upper part is the same as the lower part, if building an upper chamber does not diminish respect, what is the harm in building shops, especially when it is beneficial? Furthermore, if a mosque is narrow, it is permissible to include a part of the path in it, and if the path is narrow, it is permissible to include a part of the mosque in the path. When such changes are permissible based on necessity without considering sanctity, then why is it not permissible to build shops since it is for the interest of the mosque? And what is the reason for its impermissibility? Nowadays, in the Gujranwala district, a mosque was demolished and shops were built below; many scholars have issued fatwas of permissibility, even to the extent that it has been cited as a precedent in court rulings, and the fatwa of permissibility among scholars has become accepted. Non-conformists (Ghair-Muqallideen) favor permissibility, but we are not satisfied because we have only seen impermissibility in books, which has led to confusion and division. Therefore, it is requested for the sake of God, to research this issue according to the Quran and Sunnah and grant a response quickly so that we may be saved from this dispute. Please send a reasoned response with conclusive proofs regarding permissibility or impermissibility, as the building construction is halted and delay causes hardship. May God reward you in this world and the hereafter.

The Answer:

In the scenario questioned, those shops are absolutely forbidden (Haram) and that upper chamber is also absolutely forbidden. Yes, if the founder builds shops below for the mosque or an upper chamber for the Imam before the completion of the mosque's status as a mosque, and then declares it a mosque, it is permissible. But if he wants to build it after establishing it as a mosque, even if he only takes the thickness of the mosque wall for it and says that was my intention from the start, it will never be accepted, and that building will be demolished. It is in Durr-ul-Mukhtar:

Arabic Text

If he built a house for the Imam above it, it does not hurt because it is for the benefit [of the mosque]. However, if the mosque status is completed and then he wants to build, he is prevented. Even if he says, "I intended that," he is not believed. (Tatar-Khaniyah). This is regarding the endower (Waqif).

Urdu Translation

If the endower built a room for the Imam above the mosque, there is no harm because it is among the interests of the mosque. But after complete mosque-hood, if he wants to do such a thing, he will be stopped. If he says my intention was there from the start, it will not be verified. (Tatar-Khaniyah)

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (१६)

...कि नीचे दुकानें और ऊपर मस्जिद तामीर हो, ताकि दुकानों का किराया मस्जिद की ज़रूरतों और खर्चों पर समय-समय पर खर्च होता रहे। कुछ लोग इसके खिलाफ हैं और कहते हैं कि मस्जिद का क्षेत्र पाताल से लेकर अर्श-ए-मुअल्ला तक सम्मान के योग्य है; दुकानें बनाने से सम्मान नहीं रहता क्योंकि मस्जिद का चारों ओर का घेरा भी सम्मान योग्य है। हाँ, अगर निर्माण की शुरुआत में ही दुकानें बनाई जातीं तो यह जायज होता जैसा कि लाहौर में वज़ीर ख़ान मस्जिद और सुनहरी मस्जिद के मामले में है। समर्थक कहते हैं कि फ़िक़्ह की किताबों में लिखा है कि मस्जिद के ऊपर इमाम के लिए कमरा बनाना जायज है, और मस्जिद का सम्मान जैसा नीचे के हिस्से का है वैसा ही ऊपर का भी है। जब ऊपर कमरा बनाने से सम्मान में फर्क नहीं आता तो दुकानें बनाने में क्या हर्ज है, जबकि इसमें फायदा है? इसके अलावा, अगर मस्जिद तंग हो तो रास्ते का कुछ हिस्सा इसमें मिला लेना और अगर रास्ता तंग हो तो मस्जिद का कुछ हिस्सा रास्ते में मिला देना जायज है। जब ज़रूरत के वक्त सम्मान का विचार किए बिना ऐसा बदलाव जायज है, तो दुकानें बनाना भी मस्जिद के हित की ज़रूरत होने के कारण क्यों जायज नहीं है? और इसके नाजायज होने की क्या वजह है? आजकल जिला गुजरांवाला में एक मस्जिद को शहीद कराकर नीचे दुकानें बनाई गई हैं, कई उलेमाओं ने इसके जायज होने का फतवा दिया है, यहाँ तक कि इसे अदालती फैसलों में नज़ीर (उदाहरण) के तौर पर रखा गया है, और उलेमाओं के बीच जायज होने का फतवा मान्य हो चुका है। गैर-मुक़ल्लिद इसके जायज होने के कायल हैं, लेकिन हमें इत्मीनान नहीं होता क्योंकि किताबों में हमने इसके नाजायज होने के बारे में ही देखा है, जिससे दुविधा और मतभेद पैदा हो गया है। इसलिए खिदमत में गुज़ारिश है कि खुदा के वास्ते किताब और सुन्नत के मुताबिक इस मसले की तहकीक (जांच) फ़रमा कर जल्द जवाब इनायत फ़रमाएं ताकि हमें इस झगड़े से निजात मिले। जायज या नाजायज जो भी हक हो, ठोस दलीलों के साथ स्पष्ट फ़रमाएं क्योंकि इमारत का काम रुका हुआ है और देरी होने में हर्ज है। जज़ाकुमुल्लाह फिद-दुनिया वल-आख़िरत।

जवाब:

पूछी गई सूरत में वे दुकानें कतई हराम हैं और वह ऊपर का कमरा भी कतई हराम है। हाँ, मस्जिद मुकम्मल होने से पहले अगर संस्थापक मस्जिद के लिए नीचे दुकानें या ऊपर इमाम के लिए कमरा बना दे और उसके बाद उसे मस्जिद घोषित करे तो जायज है। लेकिन अगर मस्जिद बनाने के बाद वह ऐसा करना चाहे, चाहे वह मस्जिद की दीवार की सिर्फ चौड़ाई ही क्यों न ले और कहे कि मेरी

शुरू से यही नीयत थी, तो इसे हरगिज़ स्वीकार नहीं किया जाएगा और उस इमारत को ढहा दिया जाएगा। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
अगर उसने इसके ऊपर इमाम के लिए घर बनाया तो कोई हर्ज नहीं क्योंकि यह मस्जिद के हितों में से है। लेकिन अगर मस्जिद की स्थिति पूरी हो गई और फिर वह निर्माण करना चाहे, तो उसे रोका जाएगा। और अगर वह कहे कि मेरा यही इरादा था, तो उसकी बात नहीं मानी जाएगी। (तातारख़ानिया)। तो यह वाकिफ़ (मस्जिद बनवाने वाले) के मामले में है।	अगर वाकिफ़ ने मस्जिद के ऊपर इमाम के लिए हुजरा (कमरा) बना दिया तो हर्ज नहीं क्योंकि वह मस्जिद के हितों में से है। लेकिन तमाम मस्जिदियत (मस्जिद मुकम्मल होने) के बाद अगर वह ऐसा करना चाहे तो उसे रोका जाएगा। अगर वह कहे कि मेरा शुरू से इरादा था तो उसकी तस्दीक (पुष्टि) नहीं की जाएगी। (तातारख़ानिया)

पेज ४३३ ऑफ़ ६३१

کہ نیچے دکانیں اور اوپر مسجد تعمیر ہو، تاکہ دکانوں کا کرایہ مسجد کے مصالح و مصارف پر وقتاً فوقتاً خرچ ہوتا رہے، اور بعض اس کے مخالف ہیں وہ کہتے ہیں کہ مسجد کا احاطہ تحت الثریٰ سے عرش معلیٰ تک قابلِ احترام ہے دکانیں بنانے میں احترام نہیں رہتا کیونکہ مسجد کا گردا گرد بھی قابلِ احترام ہے۔ ہاں اگر ابتداءِ بناء میں دکانیں بنائی جاتیں تو جائز تھا جیسا کہ لاہور میں مسجد وزیر خاں اور سنہری مسجد۔ مجوزین کہتے ہیں کہ فقہ کی کتابوں میں لکھا ہے کہ مسجد کے اوپر امام کے لئے بالاخانہ جائز ہے، اور مسجد کا احترام جیسا کہ نیچے کے حصہ کا ویسا ہی اوپر کا، جب بالا خانہ بنانے سے احترام میں فرق نہیں آتا تو دکانیں بنانے میں کیا حرج ہے، حالانکہ فائدہ ہے۔ نیز مسجد تنگ ہو تو راہ کا کچھ حصہ اس میں ملا لینا اور راہ تنگ ہو تو مسجد کا کچھ حصہ راہ میں ملا دینا جائز ہے، جب ضرورت کے وقت بلالحاظ احترام ایسا تغیر و تبدل جائز ہے تو دکانیں بنانے میں بھی چونکہ مسجد کے مصلحت کی ضرورت ہے کیوں جائز نہیں ہے اور عدم جواز کی کیا وجہ ہے؟ اور آج کل ضلع گوجرانوالہ میں ایک مسجد شہید کراکر نیچے دکانیں بنائی گئی ہیں اکثر علماء نے فتویٰ جواز کا دے دیا ہے حتیٰ کہ فیصلہ عدالت حکام میں بطور نظیر رکھا گیا ہے، اور فتویٰ جواز عند العلماء مسلم ہو چکا ہے۔ غیر مقلدین جواز کے قائل ہیں مگر ہمارا اطمینان نہیں ہوتا کیونکہ کتابوں میں عدم جواز ہی دیکھا ہے البتہ تذبذب و تشتت ہو گیا ہے۔ لہٰذا خدمت میں گذارش ہے کہ خدا کے واسطے مطابق کتاب وسنت اس مسئلہ کی تحقیق فرما کر جلد مرحمت فرمائیں تاکہ اس جھگڑے سے ہمیں نجات ملے، جواز یا عدم جواز جو حق ہو دلائل قاطعہ سے مدلل فرما کر جلد روانہ فرمائیں کیونکہ عمارت رکی ہوئی ہے اور دیر ہونے میں حرج ہوتا ہے۔ جزاکم اللہ فی الدنیا والآخرۃ۔

الجواب:

صورت مستفسرہ میں وہ دکانیں قطعی حرام اور وہ بالاخانہ بھی قطعی حرام، ہاں وقت بنائے مسجد قبل تمام مسجدیت نیچے مسجد کے لئے دکانیں یا اوپر امام کے لئے بالا خانہ بانی بنائے اور اس کے بعد اسے مسجد کرے تو جائز ہے اور اگر مسجد بنا کر بنانا چاہے اگرچہ مسجد کی دیوار کا صرف اسار اس میں لے اور کہے میری پہلے سے یہ نیت تھی ہرگز قبول نہ کریں گے اور اس عمارت کو ڈھا دیں گے۔ در مختار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
لو بنى فوقه بيتا للامام لا يضر لانه من المصالح اما لو تمت المسجدية ثم اراد البناء منع و لو قال عنيت ذلك لم يصدق تاتارخانية فاذا كان هذا في الواقف	اگر واقف نے مسجد کے اوپر امام کے لئے حجرہ بنا دیا تو حرج نہیں کیونکہ وہ مصالح مسجد میں سے ہے لیکن تمام مسجدیت کے بعد اگر وہ ایسا کرنا چاہے تو اس کو منع کیا جائے گا، اگر وہ کہے کہ میرا شروع سے ارادہ تھا تو اس کی تصدیق نہیں کی جائینگی۔ (تاتارخانیہ)

Fatawa Rizvia Volume 16

[Boxed Text] (Arabic): How then for anyone other than him? It is obligatory to demolish it even if it is built on the wall of the mosque. It is not permissible to take rent from it, nor to make any part of it an investment or a residence. (Bazzaziyah) (Urdu Translation): When the ruling of the founder (waqif) himself is this, how can anyone else have this authority? Therefore, it is obligatory to demolish such a building even if it is built only on the wall of the mosque. Taking rent for it or designating any part of the mosque for rent or residence is not permissible. (Bazzaziyah) (T)

Including a portion of a path into the mosque at a time of need does not mean that the path remains a path and it is just treated as a mosque, which would lead to a violation of respect. Instead, when that piece of path is included in the mosque, it will be subject to all the rulings of a mosque, and making it a thoroughfare will be impermissible. And making the mosque a path in the sense that it is excluded from being a mosque and its respect is waived and it is included in a path is absolutely not permissible. As for the issue mentioned in some books, its meaning is different; if one wishes to see its detail and research, one should consult the humble servant's (author's) fatwa, or the marginalia of Radd al-Muhtar, or the published treatise 'Qami' al-Wahiyat li-Jami' al-Juz'iyat'. And Allah Almighty knows best.

Problem 225: From Rajputana, Kota State, Madrasa Anjuman-e-Islamia, Yusuf Khan Manager, Saturday 18 Shawwal 1336 AH.

What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say in this matter? Here, there is a Muslim population of nearly three hundred yards. In the central mosque here, besides the Friday prayer, the five daily prayers are performed in congregation. In it, travelers and outsiders, both regular worshipers and others, come to stay, and they stay and sleep there day and night. This practice has been going on for nearly three to four years. It is a recognized fact that a person cannot maintain awareness of their body while asleep; in such a state, it is not surprising if nocturnal emission (ihtilam) occurs. Many attempts were made to prevent this, but they failed. Seeing this, the Muslims of the town have also become completely accustomed to doing so. When they were forbidden from this situation, the answer received was that this happens in big cities; if it were forbidden, people there wouldn't do it. We won't believe it until we are clearly informed of its impermissibility from some book or authentic hadith. Furthermore, there is a blind Hafiz Sahib from

Tonk; his condition is such that he remains in a state of sleep from morning until four o'clock, sometimes with his feet towards the Qibla and sometimes towards the North. Occasionally, he doesn't even wash his hands until the Friday prayer.

---

1 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba Mujtabai Delhi 7/391

फतावा रिज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

[बॉक्स किया हुआ पाठ] (अरबी): जब स्वयं संस्थापक का आदेश यह है, तो किसी और को यह अधिकार कैसे हो सकता है? इसलिए ऐसी इमारत को गिराना वाजिब है, चाहे वह केवल मस्जिद की दीवार पर ही बनाई गई हो। उसका किराया लेना या मस्जिद के किसी हिस्से को किराये या निवास के लिए निर्धारित करना जायज़ नहीं है। (बज़ज़िया) (उर्दू अनुवाद): जब स्वयं वक़िफ़ (संस्थापक) का आदेश यह है, तो किसी और को यह अधिकार कैसे हो सकता है? इसलिए ऐसी इमारत को गिराना वाजिब है, चाहे वह केवल मस्जिद की दीवार पर ही बनाई गई हो। उसका किराया लेना या मस्जिद के किसी हिस्से को किराये के लिए या निवास के लिए निर्धारित करना जायज़ नहीं है। (बज़ज़िया) (त)

ज़रूरत के समय रास्ते के हिस्से को मस्जिद में मिला लेने का यह मतलब नहीं है कि रास्ता पहले की तरह रास्ता ही रहे और उसे मस्जिद मान लिया जाए जिससे अनादर लाज़िम आए, बल्कि जब रास्ते के उस टुकड़े को मस्जिद में शामिल कर लिया जाएगा, तो उस पर मस्जिद के सभी नियम लागू होंगे और उसे रास्ता बनाना नाजायज़ होगा। और मस्जिद को इस अर्थ में रास्ता बनाना कि वह मस्जिद होने से बाहर हो जाए और उसका सम्मान समाप्त हो जाए और वह रास्ते में शामिल हो जाए, हरगिज़ जायज़ नहीं है। वह मसला जो कुछ किताबों में लिखा है, उसके अर्थ कुछ और हैं जिसकी विस्तार और शोध देखनी हो तो फ़क़ीर का फ़तवा या रद-उल-मुहतार का हाशिया या प्रकाशित रिसाला 'कामे-उल-वाहियात ले-जामे-उल-जुज़ियात' देखें। वल्लाह तआला आलम।

मसला 225: राजपुताना, कोटा राज्य, मदरसा अंजुमन-ए-इस्लामिया, यूसुफ़ खाँ प्रबंधक, शनिवार 18 शव्वाल 1336 हिजरी।

धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि यहाँ लगभग तीन सौ गज़ की मुस्लिम आबादी है। यहाँ की जामा मस्जिद में जुमा की नमाज़ के अलावा पाँचों वक़्त की नमाज़ जमात के साथ अदा की जाती है। इसमें मुसाफ़िर लोग, बाहरी नमाज़ी और अन्य आकर ठहरते हैं और दिन-रात वहाँ रहते और सोते हैं। यह सिलसिला लगभग तीन-चार साल से जारी है। यह बात सर्वविदित है कि नींद की हालत में इंसान को अपने शरीर का होश नहीं रह सकता, ऐसे में अगर एहतलाम (स्वप्नदोष) भी हो जाए तो कोई अचरज नहीं। इसे रोकने की बहुत कोशिश की गई लेकिन असफलता मिली, यहाँ तक कि ऐसा होते देखकर कस्बे के मुसलमान भी पूरी तरह इसके आदी हो गए हैं। ऐसी स्थिति को देखकर जब मना किया गया तो जवाब मिला कि बड़े-बड़े शहरों में ऐसा होता

है, अगर मना होता तो वहाँ लोग ऐसा न करते। हम तब तक नहीं मान सकते जब तक हमें किसी किताब या सही हदीस से इसकी मनाही के बारे में साफ़ तौर पर अवगत न करा दिया जाए। इसके अलावा, टोंक के रहने वाले एक अंधे हाफ़िज़ साहब हैं; उनकी तो यह हालत है कि वह सुबह से चार बजे तक सोने की हालत में रहते हैं, कभी पैर क़िबला की तरफ़ और कभी उत्तर की तरफ़ होते हैं। कभी-कभी जुमा की नमाज़ तक हाथ भी नहीं धोते।

---

1 दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली 7/391

पृष्ठ 434/631

[باکس کا متن] فکیف بغیرہ فیجب ھدمہ ولو علی جدار المسجد ولا یجوز اخذ الاجرۃ منہ ولان یجعل شیئا منہ مستغلا ولا سکنی بزازیۃ.1 جب خود واقف کا حکم یہ ہے تو کسی اور کو یہ اختیار کیسے ہو سکتا ہے لہٰذا ایسی عمارت کو گرانا واجب ہے اگرچہ صرف دیوارِ مسجد پر وہ استوار کی گئی ہو، اس کی اجرت لینا یا مسجد کا کوئی حصہ کرایہ کے لئے یا رہائش کے لئے مقرر کرنا جائز نہیں (بزازیہ) (ت)

وقت ضرورت راہ کا حصہ مسجد میں ملا لینے کے یہ معنی نہیں کہ راہ بدستور راہ ہے اور اسے مسجد کر لیا جائے جس سے مخالفِ احترام لازم آئے بلکہ اس پارہ راہ کو جب مسجد میں شامل کر لیا جائے گا وہ تمام احکام مسجد میں ہو جائے گا اور اسے گزرگاہ بنانا ناجائز ہوگا اور مسجد کو بایں معنی راہ بنانا کہ وہ مسجدیت سے خارج اور اس کا احترام ساقط اور راہ میں شامل ہو جائے ہرگز جائز نہیں۔ مسئلہ کہ بعض کتب میں لکھا ہے اس کے معنی اور ہیں جس کی تفصیل و تحقیق دیکھنی ہو تو فقیر کا فتاوٰی یا ردالمحتار کا حاشیہ یا رسالہ مطبوعہ "قامع الواہیات لجامع الجزئیات" ملاحظہ ہو۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۲۵: از راجپوتانہ ریاست کوٹہ مدرسہ انجمن اسلامیہ یوسف خاں مہتمم شنبہ ۱۸ شوال ۱۳۳۶ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اندریں معاملہ کہ یہاں پر قریب تین سو گز کے آبادی مسلمانوں کی ہے اور یہاں کی جامع مسجد میں علاوہ نماز جمعہ کے پنج وقتی نماز جماعت کے ساتھ ادا ہوتی ہے اس میں مسافر لوگ باہر کے نمازی وغیرہ نمازی آ کر ٹھہرا کرتے ہیں اور

دن رات وہاں پر رہتے سوتے ہیں، یہ عمل قریب عرصہ تین چار سال سے جاری ہے، اور یہ بات مسلم ہے کہ حالت خواب میں انسان کو اپنے جسم کا خیال نہیں رہ سکتا، ایسے میں اگر احتلام بھی ہو جاتا ہو تو کیا عجب ہے اس کے دفع کے لئے بہت سے کوشش کی مگر ناکامی ہوئی حتیٰ کہ ایسا عمل کرنے میں ان کے دیکھا دیکھی قصبہ کے مسلمانان بھی پورے طور پر عادی ہو گئے ہیں، ایسی حالت دیکھنے پر منع جو کیا گیا تو جواب ملا کہ بڑے بڑے شہروں میں یہ عمل ہوتا ہے اگر منع ہوتا تو وہاں پر لوگ ایسا نہ کرتے ہم نہیں مان سکتے جب تک کہ ہم کو کسی کتاب سے یا حدیث صحیح سے اس کے عدم جواز کے بارہ میں صاف طور آگاہ نہیں کر دیا جائے، علاوہ ازیں ایک حافظ صاحب نابینا ٹونگ کے رہنے والے ہیں ان کی تو یہ حالت ہے کہ صبح سے چار بجے تک حالت خواب میں رہتے ہیں، کبھی پیر قبلہ کی اور کبھی اوتر کی جانب رہتے ہیں۔ گاہ بگاہ نماز جمعہ تک کے بھی ہاتھ نہیں آتے۔

---

1 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۷/۳۹۱

Fatawa Razawiya Volume (16)

And this gentleman teaches young students, who do not even think about protecting their feet from impurity, in the Jame Mosque itself, and students stay present there from morning until four o'clock. They were forbidden from doing so, being told: "You are sensible, stop sleeping here and teaching children in this place because their feet are polluted with impurity. For sleeping, choose an Islamic Madrasa or the house of some gentleman where you reside, or anywhere else besides the mosque that you prefer." In response to this, he became extremely angry and replied: "We will not listen, do whatever you like. In such a situation, is it correct for us to sleep in the mosque or not? Now this practice is on the rise among Muslims in the town; they reside comfortably in the mosque. In such a case, what is the ruling in our Hanafi school? Its answer should be given in detail with references from reliable books and authentic Hadith. That's all.

The Answer: The correct and preferred view is that no one except a person in I'tikaf (spiritual retreat) is allowed to sleep in the mosque. It is stated in Durr al-Mukhtar etc:

[Table Content] Arabic: Sleeping in the mosque is disliked except for the one in I'tikaf... some have exempted the traveler, but there is no need for this because he is capable of intending I'tikaf and remembering Allah Almighty as much as is easy for him, then doing what he wishes. Urdu Translation: Sleeping in the mosque is not permissible for a non-Mu'takif. Some have exempted the traveler from this ruling, but there is no need for it because he is capable of making the intention of I'tikaf, remembering Allah Almighty according to his capacity, and then doing what he wants. (T)

There is a prohibition in Hadith regarding bringing small children to the mosque: "Keep your mosques safe from your unwise children and the insane." (T)

Especially if the one teaching does so for a fee, it is even more impermissible because it has now become worldly work, and entering the mosque for worldly talk is forbidden, let alone for long-term work. And Allah Almighty knows best.

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Salat, Chapter: What invalidates prayer, Mujtabai Press, Delhi, 1/94
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Salat, Chapter: What invalidates prayer, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/444

3. Sunan Ibn Majah, Chapters on Prayer, Chapter: What is disliked in mosques, H.M. Saeed Company, Karachi, p. 55

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

और ये साहब छोटे बच्चों को, जिन्हें अपने पैरों को अशुद्धि (नापाकी) से बचाने का ख्याल तक नहीं रहता, जामा मस्जिद में ही पढ़ाते हैं, और छात्र सुबह से लेकर चार बजे तक वहीं उपस्थित रहते हैं। उन्हें मना किया गया कि: "आप समझदार हैं, यहाँ सोना और बच्चों को इस जगह शिक्षा देना बंद करें क्योंकि उनके पैर अशुद्धि से भरे रहते हैं। सोने के लिए इस्लामी मदरसा, या जिस साहब के घर आप रहते हैं, या मस्जिद के अलावा जहाँ भी आप चाहें उसे चुनें।" इस पर वे अत्यंत क्रोधित होकर बोले कि "हम नहीं मानेंगे, जो जी चाहे करो। ऐसी स्थिति में हमारे लिए मस्जिद में सोना सही है या नहीं? अब कस्बे में मुसलमानों के बीच यह बीमारी और भी बढ़ती जा रही है, वे मस्जिद में आराम से रहते हैं। ऐसी सूरत में हमारे हनफी मज़हब में क्या हुक्म है? इसका जवाब विश्वसनीय पुस्तकों और सही हदीस के हवाले से विस्तार से दिया जाए। बस।

जवाब: सही और पसंदीदा बात यह है कि मोतकिफ़ (एतिकाफ़ करने वाले) के अलावा किसी को मस्जिद में सोने की अनुमति नहीं है। दुर्रे मुख्तार आदि में है:

[तालिका सामग्री] अरबी: मस्जिद में सोना नापसंद है सिवाय मोतकिफ़ के.. और कुछ विद्वानों ने मुसाफिर को इससे अलग रखा है, लेकिन इसकी ज़रूरत नहीं है क्योंकि वह इस बात पर सक्षम है कि एतिकाफ़ की नीयत करे और जितनी आसानी हो अल्लाह तआला का ज़िक्र करे, फिर जो चाहे करे। उर्दू अनुवाद: मस्जिद में गैर-मोतकिफ़ के लिए सोना जायज़ नहीं है। कुछ ने मुसाफिर को इस हुक्म से अलग किया है मगर इसकी ज़रूरत नहीं क्योंकि वह इस बात पर सक्षम है कि एतिकाफ़ की नीयत करके अपनी सामर्थ्य अनुसार अल्लाह तआला का ज़िक्र करे और फिर जो चाहे करे। (त)

मस्जिद में नासमझ बच्चों को ले जाने की हदीस में मनाही है: "अपनी मस्जिदों को अपने नासमझ बच्चों और पागलों से सुरक्षित रखो।" (त)

विशेष रूप से अगर पढ़ाने वाला पारिश्रमिक लेकर पढ़ाता हो तो यह और भी अधिक नाजायज़ है कि अब यह दुनियावी काम हो गया है और दुनियावी बातों के लिए मस्जिद में जाना हराम है, तो लंबे काम के लिए क्यों नहीं। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुस सलात, बाबू मा युफ़्सिदुस सलात, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/94

2. रद्दुल् मुहतार, किताबुस सलात, बाबू मा युफ़्सिदुस सलात, दारुल अहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, 1/444
3. सुनन इब्न माजा, अबवाबुस सलात, बाबू मा युकरहो फिल मसाजिद, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृ. 55

اور یہ صاحب طلبہ خورد سالہ کو جن کو اپنے پیروں کے ناپاکی سے بچانے کا خیال تک نہیں رہتا، جامع مسجد ہی میں درس دیتے ہیں، اور طلبہ صبح سے لے کر چار بجے تک وہاں پر ہی حاضر رہتے ہیں ان منع کیا گیا کہ آپ سمجھدار ہیں یہاں کا سونا اور بچوں کو اس جگہ تعلیم دینا بند کریں کیونکہ ان کے پیر ناپاکی میں آلود رہتے ہیں اور سونا مدرسہ اسلامیہ یا جس صاحب کے مکان پر رہتے ہیں یا جہاں پر علاوہ مسجد کے آپ پسند فرمائیں اختیار کریں جس سے نہایت غصہ میں آکر جواب دہ ہوئے کہ ہم نہیں مان سکتے تمہارا جو جی چاہے کرو، ایسی شکل میں ہمارے واسطے مسجد میں سونا درست ہے یا نہیں؟ اب قصبہ میں یہ مرض مسلمانوں میں دیکھا دیکھی زیادہ ترقی پر ہے، مسجد میں بخوبی رہتے ہیں، ایسی صورت میں مذکورہ بالا میں ہمارے مذہب حنفی میں کیا حکم ہے؟ اس کا جواب بحوالہ کتب معتبرہ بحوالہ حدیث صحیح کے نہایت شرح سے دیا جائے، فقط

الجواب: صحیح راجح یہ ہے کہ معتکف کے سوا کسی کو مسجد میں سونے کی اجازت نہیں۔

درمختار وغیرہ میں ہے:

[جدول کا مواد] عربی: کرہ النوم فیہ الاللمعتکف الخ واستثنی بعضہم الغریب ولا حاجۃ الیہ لانہ یقدر علی ان ینوی الاعتکاف ویذکر اللہ تعالٰی قدر ما تیسّر ثم یفعل ما یشاء اردو ترجمہ: مسجد میں غیر معتکف کے لئے سونا جائز نہیں الخ بعض نے مسافر کو اس حکم سے مستثنیٰ کیا ہے مگر اس کی ضرورت نہیں کیونکہ وہ اس بات پر قادر ہے کہ اعتکاف کی نیت کرکے حسب استطاعت اللہ تعالٰی کا ذکر کرے اور پھر جو چاہے کرے (ت)

مسجد میں نا سمجھ بچوں کے لے جانے کی ممانعت ہے، حدیث میں ہے: جنبوامساجدکم صبیانکم ومجانینکم۔ اپنی مساجد کو اپنے ناسمجھ بچوں اور پاگلوں سے محفوظ رکھو۔ (ت)

خصوصاً اگر پڑھانے والا اجرت لے کر پڑھاتا ہو تو اور بھی زیادہ ناجائز ہے کہ اب کار دنیا ہو گیا اور دنیا کی بات کے لئے مسجد میں جانا حرام ہے نہ کہ طویل کار کے لئے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

۱ درمختار کتاب الصلوۃ باب مائیفسد الصلوۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴ ۲ ردالمحتار کتاب الصلوۃ باب مائیفسد الصلوۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۴۴ ۳ سنن ابن ماجہ ابواب الصلوۃ باب مایکرہ فی المساجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۵

Fatawa Rizvia Volume 16

Issue 246: From Muzaffarpur city, Kalyani neighborhood, Hakim Zahoor-ul-Haq. Saturday, 18 Shawwal al-Mu'azzam 1334 AH.

Question: What do the scholars of religion and jurists of the clear Shariah say in this case? In a neighborhood of the city, a solid mosque has been established for a long time. No reliable person says how this mosque was built, whether from lawful (halal) or unlawful (haram) money, or who the builder was. However, some unreliable individuals say that this mosque was built by a woman who had married a government employee, and after marriage, she took up the profession of selling clay pots, and she built this mosque from the lawful money earned through her pottery sales. Consequently, the grave of this woman is present in the courtyard of the mosque's hallway. Now, the repair and maintenance of the mentioned mosque are carried out with the expenses and management of the neighborhood's Muslims. Regular five-times-a-day congregational prayers are held in it. A person, with the advice of the neighborhood's Muslims, is currently its trustee (mutawalli), gives the call to prayer (adhan), and leads the prayers. He says that this mosque was built by his maternal grandmother, but among the people, this person is not considered of noble lineage. Therefore, in this situation, will this mosque be ruled as a mosque or not? And will prayers be valid in it or not? Explain and be rewarded.

The Answer: The mosque is indeed a mosque, and prayers are undoubtedly valid in it. Even if it were proven that the builder was not of noble lineage, there is no harm. The noble lineage of the founder is not a condition for it to be a mosque.

Allah Almighty said: "The mosques of Allah are only to be maintained by those who believe in Allah and the Last Day..."[1] (The Verse). | Allah Almighty said: Only those build mosques who believe in Allah Almighty and the Day of Judgment. (T)

And when it is not known to be from unlawful money, then entertaining doubts and suspicions is meaningless. In Fatawa Alamgiri, quoting from Fatawa Dhakhira, Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) said:

"We accept it as long as we do not know of a specific unlawful thing in itself, and Allah Almighty knows best."[2] | We adopt this until we are certain that a specific thing is unlawful, and Allah Almighty knows best. (T)

[1] The Holy Quran 9 / 18 [2] Fatawa Hindiya, Book of Disliked Matters, Chapter Two on Gifts etc., Noorani Kutub Khana Peshawar 5 / 342

फतावा रज़विया जिल्द 16

मसला 246: शहर मुजफ्फरपुर, मोहल्ला कल्याणी से हकीम जहूरुल हक। शनिवार 18 शव्वाल अल-मुअज्जम 1334 हिजरी।

प्रश्न: दीन के विद्वान और शरीअत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं? शहर के एक मोहल्ले में एक पक्की मस्जिद लंबे समय से स्थापित है। कोई भरोसेमंद व्यक्ति यह नहीं कहता कि यह मस्जिद हलाल या हराम की कमाई से किस तरह बनी है और इसे बनाने वाला कौन है। लेकिन कुछ अविश्वसनीय लोग कहते हैं कि यह मस्जिद एक महिला द्वारा बनाई गई थी जिसने एक सरकारी कर्मचारी से शादी की थी और शादी के बाद मिट्टी के बर्तन बेचने का पेशा अपना लिया था, और उसने अपने बर्तनों की बिक्री से प्राप्त हलाल धन से यह मस्जिद बनवाई थी। तदनुसार, उस महिला की कब्र मस्जिद के बरामदे के आंगन में मौजूद है। अब उक्त मस्जिद की मरम्मत आदि मोहल्ले के मुसलमानों के खर्च और प्रबंधन से होती है। इसमें नियमित रूप से पांच समय की नमाज जमात के साथ होती है। एक व्यक्ति मोहल्ले के मुसलमानों की सलाह से इन दिनों इसका मुतवल्ली (ट्रस्टी) है, अज़ान देता है और नमाज पढ़ाता है। वह कहता है कि यह मस्जिद उसकी नानी ने बनवाई थी, लेकिन लोगों की नज़रों में यह व्यक्ति अच्छे वंश (कुलीन) का नहीं है। तो, इस स्थिति में क्या इस मस्जिद को मस्जिद माना जाएगा या नहीं? और क्या इसमें नमाज पढ़ना जायज होगा या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: मस्जिद निश्चित रूप से एक मस्जिद है और इसमें नमाज पढ़ना निसंदेह जायज है। यदि यह सिद्ध भी हो जाए कि बनाने वाला कुलीन वंश का नहीं था, तो भी कोई हर्ज नहीं है। संस्थापक का कुलीन होना मस्जिद होने के लिए कोई शर्त नहीं है।

अल्लाह तआला ने फरमाया: "अल्लाह की मस्जिदों को वही लोग आबाद करते हैं जो अल्लाह और कयामत के दिन पर ईमान लाते हैं..."[1] (आयत)। | अल्लाह तआला ने फरमाया: मस्जिदें तो वही लोग तामीर (निर्माण) करते हैं जो अल्लाह तआला और आखिरत के दिन पर ईमान रखते हैं। (त)

और जब हराम की कमाई से होने का पता नहीं है, तो संदेह और वहम करना अर्थहीन है। फतावा आलमगीरी में फतावा ज़खीरा के हवाले से इमाम मोहम्मद (रहमहुल्लाह) ने फरमाया:

"हम इसे तब तक स्वीकार करते हैं जब तक कि हमें किसी विशिष्ट वस्तु के हराम होने का यकीन न हो जाए, और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।"[2] | हम इसी को अपनाते हैं जब तक कि हमें किसी खास चीज के हराम होने का यकीन न हो जाए, और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

[1] अल-कुरान अल-करीम 9 / 18 [2] फतावा हिन्दिया, किताबुल कराहिया, बाब सानी अल-हदैया आदि, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 5 / 342

مسئلہ ۲۴۶: از شہر مظفر پور محلہ کلیانی حکیم ظہور الحق شنبہ ۱۸ شوال المعظم ۱۳۳۴ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور مفتیانِ شرع متین اس صورت میں کہ ایک محلہ میں شہر کے ایک مسجد پختہ مدت دراز سے قائم ہے اور کوئی معتبر شخص نہیں کہتا ہے کہ یہ مسجد زر حلال یا حرام سے کس طرح روپیہ سے بنی ہے اور بنانے والا کون ہے۔ مگر بعض اشخاص غیر معتبر کہتے ہیں کہ یہ مسجد ایک عورت کی بنوائی ہوئی ہے جس نے ایک ملازم سرکاری سے عقد کیا تھا اور بعد عقد کے ظروفِ گلی کے بیچنے کا پیشہ کرتی تھی اور اپنی ظروفِ فروشی کے حلال روپیہ سے اس نے یہ مسجد بنوائی ہے چنانچہ قبر اس عورت کی صحنِ مسجد کے دالان میں موجود ہے اب مرمت وغیرہ مسجد مذکورہ کی مسلمانانِ محلہ کے خرچ واہتمام سے ہوتی ہے اور برابر نمازِ پنجگانہ جماعت سے اس میں ہوتی ہے اور ایک شخص بمشورہ مسلمانانِ محلہ ان دنوں اس کا متولی ہے اور اذان دیتا ہے اور نمازیں پڑھاتا ہے اور وہ کہتا ہے کہ یہ مسجد ہماری نانی کی بنوائی ہوئی ہے مگر عند الناس یہ شخص شریف النسب نہیں ہے، پس اس صورت میں اس مسجد کو مسجد کا حکم دیا جائے گا یا نہیں؟ اور نمازیں اس میں جائز ہوں گی یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: مسجد ضرور مسجد ہے اور اس میں نمازیں بے شک جائز اور بنانے والے کا شریف النسب نہ ہونا اگر ثابت بھی ہو تو کوئی حرج نہیں۔ بانی کی شرافت نسب کوئی شرطِ مسجد نہیں۔

قال اللہ تعالٰی "إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ"[1] الآیۃ۔ | اللہ تعالٰی نے فرمایا: مسجدیں تو وہی لوگ تعمیر کرتے ہیں جو اللہ تعالٰی اور یومِ آخرت پر ایمان رکھتے ہیں۔ (ت)

اور جب زر حرام سے ہونا معلوم نہیں تو شبہ ووہم کو دخل دینا بے معنی ہے۔ فتاوی عالمگیریہ میں فتاوی ذخیرہ سے ہے امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا:

به نأخذ مالم نعرف شیئا حراما بعینه واللہ تعالیٰ اعلم۔[2] | ہم اسی کو اخذ کرتے ہیں جب تک ہمیں کسی معین شئی کے حرام ہونے کا یقین نہ ہوجائے واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

[1] القرآن الکریم ۹ / ۱۸ [2] فتاوی ہندیۃ کتاب الکراہیۃ الباب الثانی فی الہدایا الخ نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۴۲

Fatawa Razawiyya Volume 16

Issue 247 to 250: From Bareilly Bazaar Sandal Khan, submitted by Nawab Nisar Ahmed Khan Sahib, Sunday 19 Shawwal 1334 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say in these cases: (1) Two persons built a well and a mosque for the comfort and convenience of performing their own prayers and did not dedicate it as a waqf (endowment). Also, other houses were adjacent to the mosque built by the first builder and still are. The heirs of the builders have always managed the mosque one after another and still do, but other people have started performing prayers in it. Now, some residents of the neighborhood, considering those houses etc. as belonging to the mosque, want to spend and manage its income according to their own opinion. The heirs of both persons, whose ancestors built the mosque and well but did not endow it, want to prevent them from managing the income. According to Shari'ah, can such unrelated persons spend and manage the mosque's income based on their own opinion or not? By whose opinion should the management be handled, and whose opinion is inappropriate? Is it the opinion of unrelated persons or the heirs of those ancestors who built the mosque and well and still spend on the mosque and imam etc. as needed? In the above situation, will the mosque be considered a waqf without the explicit intent of the builder or not? And will there be any defect in the prayers performed by persons other than the builder or his heirs without their permission? (2) If a person quarrels with the Imam of the mosque, for example, a student, or other residents in the mosque and behaves authoritatively, saying things that cause all residents and the Imam to be distressed and stop coming to the mosque, should such a person be allowed to come to the mosque or not? Despite helping with cash and bread etc., what is the ruling of Shari'ah on him and his like-minded associates? (3) If a person does not like giving mosque items like mats, water pots, ropes, etc., to anyone other than himself or people of his choice, and quarrels if they take them, what is the Shari'ah ruling on such a person? (4) If a person speaks ill of and stops the water-carriers who fill water in the mosque's well, contrary to the persons of his choice, what is the Shari'ah ruling on such a person?

The Answer: (1) If a mosque was built in the form of a mosque and its path to the main road was separated and Muslims were given permission to pray in it, then without a doubt, it became a mosque. Saying that the builder did not endow it is not acceptable. Similarly, if a well was built and associated with the mosque, the prayers in it do not require the permission of the builder's heirs. Yes, if there is legal Shari'ah

proof that the builder said, "I am building this mosque for myself, I am not making it a waqf," or if its path goes through his own property.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

मसला 247 से 250: बरेली बाज़ार संदल खाँ से, प्रेषक नवाब निसार अहमद खाँ साहब, रविवार 19 शव्वाल 1334 हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इन स्थितियों में क्या कहते हैं कि: (1) दो व्यक्तियों ने अपनी नमाज़ की अदाएगी की आसानी और आराम के लिए एक कुआँ और मस्जिद बनवाई और उसे वक्फ नहीं किया। साथ ही, पहले बनाने वाले के अन्य घर भी मस्जिद से सटे हुए थे और अब भी हैं। बनाने वालों के वारिस हमेशा एक के बाद एक मस्जिद का प्रबंध करते आ रहे हैं और अब भी कर रहे हैं, लेकिन अब अन्य लोग भी इसमें नमाज़ पढ़ने लगे हैं। अब मोहल्ले के कुछ लोग उन मकानों आदि को मस्जिद से संबंधित समझकर उसकी आय को अपनी राय से खर्च और उपयोग करना चाहते हैं। उन दोनों व्यक्तियों के वारिस, जिनके पूर्वजों ने मस्जिद और कुआँ बनवाया था लेकिन वक्फ नहीं किया था, उन्हें आय के उपयोग से रोकना चाहते हैं। शरीयत के अनुसार, क्या ऐसा कोई गैर-संबंधित व्यक्ति अपनी राय से मस्जिद की आय खर्च और उपयोग कर सकता है या नहीं? प्रबंध किसकी राय से होना चाहिए और किसकी राय से होना अनुपयुक्त है? क्या गैर व्यक्ति की राय से या उन पूर्वजों के वारिसों के हाथ से जिन्होंने मस्जिद और कुआँ बनवाया है, और अब भी आवश्यकतानुसार मस्जिद और इमाम आदि पर खर्च करते हैं? उपरोक्त स्थिति में, क्या मस्जिद बनवाने वाले के संकेत के बिना उसे वक्फ माना जाएगा या नहीं? और बनवाने वाले या उसके वारिसों के अलावा अन्य व्यक्तियों द्वारा नमाज़ पढ़ने में कोई दोष उत्पन्न होगा या नहीं? (2) यदि कोई व्यक्ति मस्जिद के इमाम, उदाहरण के लिए एक छात्र, या मोहल्ले के अन्य लोगों से मस्जिद में झगड़ा करे और तानाशाही व्यवहार करे, ऐसी बातें करे जिससे मोहल्ले के सभी लोग और मस्जिद के इमाम दुखी होकर मस्जिद में आना छोड़ दें, तो क्या ऐसे व्यक्ति को मस्जिद में आने देना चाहिए या नहीं? नकद राशि और रोटी आदि की सहायता करने के बावजूद, उस पर और उसके समान विचार वालों पर शरीयत का क्या हुक्म है? (3) यदि कोई व्यक्ति मस्जिद का सामान जैसे चटाई, लोटा, रस्सी आदि अपने या अपनी पसंद के लोगों के अलावा किसी दूसरे व्यक्ति को देना पसंद न करे, और यदि वे ले लें तो झगड़ा करे, तो ऐसे व्यक्ति पर शरीयत का क्या हुक्म है? (4) यदि कोई व्यक्ति मस्जिद के कुएं में पानी भरने वालों को बुरा-भला कहे और अपनी पसंद के लोगों के खिलाफ होने पर उन्हें रोके, तो ऐसे व्यक्ति पर शरीयत का क्या हुक्म है?

अल-जवाब (उत्तर): (1) यदि मस्जिद, मस्जिद के स्वरूप में बनाई गई और उसका रास्ता मुख्य सड़क तक अलग कर दिया गया और मुसलमानों को उसमें नमाज़ पढ़ने की अनुमति दे दी गई, तो

निस्संदेह वह मस्जिद हो गई और यह कहना कि निर्माता ने वक्फ नहीं किया, स्वीकार्य नहीं है। इसी प्रकार, यदि कुआँ बनाकर मस्जिद से संबंधित कर दिया गया, तो उसमें नमाज़ पढ़ने के लिए निर्माता के वारिसों की अनुमति की आवश्यकता नहीं है। हाँ, यदि शरीय प्रमाण हो कि निर्माता ने कहा था कि "मैं यह मस्जिद अपने लिए बना रहा हूँ, वक्फ नहीं कर रहा हूँ," या उसका रास्ता उसकी अपनी संपत्ति से होकर जाता हो।

مسئلہ ۲۴۷ تا ۲۵۰: از بریلی بازار صندل خاں مسئولہ نواب نثار احمد خاں صاحب یکشنبہ ۱۹ شوال ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین ان صورتوں میں کہ : (۱) دو شخصوں نے ایک چاہ و مسجد بخیالِ آرام و آسائش ادائے نماز اپنی کے تعمیر کرائی اور وقف نہ کی، نیز دیگر مکانات بھی اس میں پہلے بنانے والے کے ملحق مسجد واقع تھے اور اب بھی ہیں، بنانے والے کے ورثاء ہمیشہ سے یکے بعد دیگرے انتظامِ مسجد کرتے چلے آئے ہیں اور اب بھی کرتے ہیں مگر اس میں دیگر اشخاص نماز ادا کرنے لگے ، اب چند اہلِ محلہ ان مکانات وغیرہ کو متعلق مسجد خیال کر کے اس کی آمدنی اپنی رائے سے صرف و خرد برد کرنا چاہتے ہیں اور وارثانِ ہر دو اشخاص جن کے مورثوں نے مسجد و چاہ تعمیر کرا کر وقف نہ کی وہ ان کے خرد برد سے آمدنی کو باز رکھنا چاہتے ہیں پس عند الشرع ایسے شخص غیر تعلقدار اپنی رائے سے آمدنی مسجد صرف و خرد برد کر سکتے ہیں یا نہیں؟ انتظام کس کی رائے سے ہونا چاہئے اور کس کی رائے سے نہ ہونا مناسب ہے، آیا غیر شخص کی رائے یا ان مورثوں کے ورثاء کے ہاتھ سے جنہوں نے مسجد و چاہ تعمیر کرایا ہے ، اور اب بھی حسب ضرورت خرچ مسجد و امام وغیرہ ہی کرتے ہیں، صورتِ بالا میں مسجد بلا ایماء بنوانے والے کے وقف سمجھی جائیگی یا نہیں اور بلا ایماء بنوانے والے کے یا اس کے ورثاء کے غیر اشخاص کے ادائے نماز میں کوئی سقم واقع ہو گا یا نہیں؟ (۲) اگر کوئی شخص امامِ مسجد مثلاً طالب علم یا دیگر اہلِ محلہ سے مسجد میں اگر جھگڑا کرے اور تحکمانہ برتاؤ کرے ایسی باتیں کرے جس میں کہ تمام اہلِ محلہ و امامِ مسجد نالاں ہو کر مسجد میں آنا ترک کر دیں تو ایسے شخص کو مسجد میں آنے دیا جائے یا نہیں؟ باوجود مدد کرنے زر نقد و روٹی وغیرہ کے ، اس پر اور اس کے ہم خیال وغیرہ پر کیا حکم شرع

ہے؟ (۳) کانٹا لوٹا ورسی وغیرہ سامانِ مسجد سوائے اپنے یا اپنے میل کے اشخاص کے کسی دوسرے شخص کو دینا پسند نہ کرے ، ادا گر لیں تو جھگڑا کرے تو ایسے شخص پر کیا حکم شرع ہے؟ (۴) عالمِ پانی بھرنے والوں کو جو چاہِ مسجد میں بھریں برا کہے اور روکے برخلاف اپنے میل کے اشخاص کے ، تو ایسے شخص پر کیا حکم شرع ہے؟

الجواب: (۱) مسجد اگر صورتِ مسجد پر بنائی اور راستہ اس کا شارعِ عام تک جدا کر دیا اور مسلمانوں کو اس میں نماز پڑھنے کی اجازت دی تو بلاشبہ وہ مسجد ہو گئی اور اس کا یہ کہنا کہ بانی نے وقف نہ کی قابلِ قبول نہیں ، یونہی اگر کنواں بنا کر متعلق مسجد کر دیا اس میں نماز وارثانِ بانی کی محتاجِ اجازت نہیں ، ہاں اگر یہ ثبوتِ شرعی ثابت ہو کہ بانی نے کہا تھا یہ مسجد میں اپنے لئے بناتا ہوں وقف نہیں کرتا ، یا اس کا راستہ اسی کی ملک میں ہو کر ہو

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

And if he did not separate the path for the mosque, then it is not a mosque, even if in the last instance he said that he has endowed it. Thus, praying in it does not yield the reward of a mosque, nor can another person pray without the permission of the owners. As for other properties adjacent to the mosque, their being endowed to the mosque requires Shariah proof; without it, no one can interfere in them, they are the property of the heirs, and they have the authority. (2) A person who causes unjust strife (fitna) such that people stop coming to the mosque, it is permissible to stop him from the mosque as long as it does not cause further instigation of strife. In Durr-e-Mukhtar, it is stated:

Wa yumna'u minhu kullu mu'dhin wa law bi lisanihi[1] — Every hurtful person will be barred from the mosque even if he causes verbal harm. (T)

And if he calls towards a necessary matter of truth and people are angry with him due to their ignorance, then the burden is on them, not on him. (3) No one can take possession of endowment property (waqf). If someone does so and prevents worshippers from utilizing mosque items, then he is also hurtful and liable for expulsion. (4) No one has the right to stop any Muslim from a well unless there is a specific Shariah reason, and whoever causes such mischief, it is obligatory to block it in an appropriate manner. And Allah Almighty knows best.

Problem 251 to 253: From Allahabad, Madrasa Subhania, Muhammad Nasiruddin, Mohalla Sarai Gaddha, Thursday, 23 Shawwal 1334 AH. What do the scholars of religion say in this matter: that a mosque from the royal era was by the roadside; it had a domed compartment on the west side. To the east and south of the mosque, there were shops whose roofs were level with the mosque's courtyard floor. Now, the reconstruction of this mosque was done in such a way that instead of one compartment on the west side, [multiple] were established, and a building was also constructed on the roof of the shops, in which large doors were made on all four sides as answers. The plinth of the mosque was also raised so much that the roof of the shops became level with the mosque floor; the mosque floor is only six fingers higher than the roof of the three shops. The access to this roof is from the mosque side. During Ramadan Fridays, there was such a crowd of people that they could not fit in the mosque; rows had to be formed on the streets. Due to this necessity, the mosque was made two-storied; a domed compartment was built on the roof of the inner compartment of the mosque.

[1] Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Salah, Bab Ma Yufsidu al-Salah, Matba' Mujtabai Delhi 1/94

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवाँ (16)

और उसने मस्जिद के लिए रास्ता अलग नहीं किया तो वह मस्जिद नहीं हुई, भले ही आख़िरी सूरत में उसने यह भी कह दिया हो कि मैंने इसे वक़्फ़ किया, इस तरह उसमें नमाज़ पढ़ने का मस्जिद वाला सवाब नहीं है, न ही मालिकों की इजाज़त के बिना दूसरा पढ़ सकता है, रहे मस्जिद से सटे अन्य संपत्तियाँ, उनका मस्जिद पर वक़्फ़ होना शरीयत के प्रमाण से आवश्यक है, उसके बिना कोई उनमें हस्तक्षेप नहीं कर सकता, वे वारिसों की मिलकियत हैं, उन्हें अधिकार है। (2) जो व्यक्ति अन्यायपूर्ण फितना (अशांति) फैलाता हो और उसके कारण लोग मस्जिद में आना छोड़ दें, उसे मस्जिद से रोकना जायज है, जब तक कि वह फितना भड़काने का कारण न बने। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

वि-युमनउ मिन्हु कुल्लु मुअज़िन व लौ बि-लिसानिहि[1] — मस्जिद से हर उस व्यक्ति को रोका जाएगा जो तकलीफ पहुँचाता हो, भले ही वह ज़ुबानी ईज़ा पहुँचाता हो। (त)

और अगर वह किसी ज़रूरी हक़ की बात की तरफ बुलाता हो और लोग अपनी जहालत (अज्ञानता) के कारण उससे नाराज़ हों, तो उसका बोझ उन्हीं पर है, न कि उस पर। (3) वक़्फ़ की संपत्ति पर कोई अपना कब्ज़ा नहीं कर सकता, अगर कोई ऐसा करे और नमाज़ियों को मस्जिद की चीज़ों से फ़ायदा उठाने न दे, तो वह भी कष्टदायक और निकाले जाने योग्य है। (4) कुएं से किसी मुसलमान को रोकने का किसी को अधिकार नहीं है, जब तक कि कोई विशेष शरई कारण न हो, और जो ऐसा फसाद (उपद्रव) करता हो, उचित तरीके से उसे रोकना वाजिब (अनिवार्य) है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 251 से 253: इलाहाबाद, मदरसा सुभानिया, मोहम्मद नसीरुद्दीन, मोहल्ला सराय गढ़ा, बृहस्पतिवार, 23 शव्वाल 1334 हिजरी। धार्मिक विद्वान इस मसले में क्या फरमाते हैं कि शाही ज़माने की एक मस्जिद सड़क के किनारे थी, उसमें पश्चिम की ओर एक गुंबददार कमरा था और मस्जिद के पूर्व और दक्षिण की ओर दुकानें हैं जिनकी छत मस्जिद के आंगन के फर्श से [बराबर थी]। अब इस मस्जिद का पुनर्निर्माण इस तरह किया गया कि पश्चिम की ओर एक कमरे के बजाय [कई] कमरे बनाए गए और दुकानों की छत पर भी इमारत बनाई गई, जिसके चारों तरफ बड़े-बड़े दरवाजे बनाए गए और मस्जिद की कुर्सी (प्लेंथ) भी इतनी ऊँची की गई कि दुकानों की छत मस्जिद के फर्श के बराबर हो गई, मस्जिद का फर्श तीन दुकानों की छत से केवल छह अंगुल ऊँचा है। इस छत पर आने-जाने का रास्ता मस्जिद की तरफ से ही है। रमज़ानुल मुबारक के जुमे में लोगों की

इतनी भीड़ होती थी कि लोग मस्जिद में नहीं समाते थे, सड़कों पर सफ़ (कतारें) लगाने की नौबत आती थी। इस ज़रूरत के कारण मस्जिद को दो मंज़िला बनाया गया, मस्जिद के अंदरूनी कमरे की छत पर एक गुंबददार कमरा बनाया गया।

---

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुस सलात, बाब मा युफसिदुस सलात, मत्तबा मुजतबाई दिल्ली 1/94

اور اس نے مسجد کے لئے راہ جدا نہ کی تو وہ مسجد نہ ہوئی اگرچہ صورتِ اخیرہ میں اس نے یہ بھی کہہ دیا ہو کہ میں نے اس کو وقف کیا، یوں اس میں نماز مسجد کا ثواب نہیں، نہ بے اجازت مالکان دوسرا پڑھ سکتا ہے، رہے دیگر املاک متصل مسجد ثبوتِ شرعی سے ان کا مسجد پر وقف ہونا درکار ہے بے اس کے کوئی ان میں تصرف نہیں کر سکتا وہ وارثوں کی ملک ہے ان کو اختیار ہے۔ (۲) جو شخص ناحق فتنہ اٹھاتا ہو اور اس کے سبب لوگ مسجد میں آنا ترک کر دیں اسے مسجد سے روکنا جائز ہے جبکہ باعثِ اثارتِ فتنہ نہ ہو، در مختار میں ہے:

ویمنع منه کل مؤذ ولو بلسانه ۱۸ ۔ مسجد سے ہر موذی کو روکا جائے گا اگرچہ وہ زبانی ایذا پہنچاتا ہو۔ (ت)

اور اگر وہ کسی امر ضروری حق کی طرف بلاتا ہو اور لوگ اپنی جہالت کے سبب سے اس سے ناراض ہوں تو وبال انہیں پر ہے نہ کہ اس پر۔ (۳) مالِ وقف پر کوئی اپنا قبضہ نہیں کر سکتا، اگر ایسا کرے اور نمازیوں کو مسجد کی اشیاء سے انتفاع نہ کرنے دے تو وہ بھی موذی اور قابلِ اخراج ہے۔ (۴) کنویں پر سے کسی مسلمان کے روکنے کا کسی کو حق نہیں، جب تک کوئی خاص وجہ شرعی نہ ہو اور جو ایسا فساد کرتا ہو بطرزِ مناسب اس کا انسداد واجب ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۵۱ تا ۲۵۳: ازالہ آباد مدرسہ سبحانیہ محمد نصیر الدین محلہ سرائے گڈھا پنجشنبہ ۲۳ شوال ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد شاہی زمانہ کی لبِ سڑک تھی اس میں ایک درجہ پچھم جانب گنبد دار تھا اور مسجد کے پورب و دکھن جانب دکانات ہیں جن کی چھت مسجد کے فرش صحن سے، اب مسجد ہذا کی از سر نو تعمیر اس طور پر کی گئی کہ

پچھم کی جانب بجائے ایک درجے قائم کئے گئے اور دکانات کی بھی چھت پر عمارت بنائی گئی جس کے ہر چہار طرف بڑے بڑے دروازے جواب بنائے گئے اور مسجد کی کرسی بھی اتنی بلند کی گئی کہ دکانوں کی چھت فرش مسجد سے برابر ہو گئی صرف چھ انگشت بمقدارِ در سہ دکانات کی چھت سے فرش مسجد اونچی ہے مسجد ہی کی طرف سے اس چھت پر آمد و رفت ہے، رمضان المبارک کے جمعوں میں اس قدر لوگوں کی کثرت ہوتی تھی کہ لوگ مسجد میں نہیں سماتے تھے سڑکوں پر صف قائم کرنے کی نوبت آتی تھی۔ اس ضرورت سے مسجد دو منزلہ بنائی گئی، مسجد کے اندر کے درجہ چھت پر ایک درجہ گنبدی بنایا گیا

---

[1][8] درمختار کتاب الصلوٰۃ باب مایفسد الصلوٰۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

And its forward section and the entire courtyard along with the building on top of the roof of the shops have been paved, as if two mosques have been formed one above the other. The lower mosque with its courtyard and surroundings has been roofed, and above it, a roofed domed section and with it a very large open courtyard has emerged. The courtyard in front of the upper level is extended towards the south from the alignment of the mosque because the roof of the shop building has also been included. Now the matter to be inquired is whether the courtyard of the upper mosque, which is extended towards the south on top of the roof of the shops for the purpose of expansion, is considered a mosque or not?

Second: Can an 'Itikaf (spiritual retreat) performer go on the roof of the aforementioned shops or on the roof of the building above them?

Third: When the Imam stands in front of the Mihrab in the courtyard of the upper mosque, the row extends towards the south. In such a case, should the Imam stand a bit towards the south so that the rows on both sides are equal, or should he stand in front of the Mihrab himself and prevent the followers from standing in the extra portion towards the south and order them to form equal rows behind him on both sides, because a lot of space remains behind the Imam for a long distance? That is all.

Answer: If those shops are related to the mosque and are endowed (waqf) for it, and Muslims have included their roof into the mosque, then that roof also becomes a mosque.

| (Arabic) ولا يضر كون الحوانيت تحته لكونها وقفاً عليه وجاز اخذ ملك الناس كرهاً بالقيمة عند ضيق المسجد فكيف بما هو وقف عليه كما في رد المحتار۔ | The presence of shops under the mosque is not harmful because they are endowed for the mosque. If the mosque is cramped, it is permissible to take people's owned property by force for a price to expand the mosque; then why would it not be permissible to include what is already endowed for the mosque? As stated in Rad al-Muhtar. (T) |

One can perform 'Itikaf on the roof of these shops and on the roof of the building above them,

| (Arabic) لانها كانت من فناء المسجد ولا طريق فاصل بينهما فكيف وقد صارت من المسجد۔ | Because it was the courtyard (precincts) of the mosque and there is no road

separating between them, so how could it be impermissible when it has already become part of the mosque itself? (T) |

1 Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/703 and 384.

फतावा रज़विया (खंड १६)

और इसका बराबर आगे का हिस्सा और पूरी सहन (आंगन) दुकानों की छत के ऊपर बनी इमारत के साथ पाट दी गई है, मानो ऊपर-नीचे दो मस्जिदें बन गई हों। नीचे की मस्जिद अपने सहन और आसपास के साथ ढकी हुई हो गई है और ऊपर एक गुंबददार छत वाला हिस्सा और उसके साथ एक बहुत बड़ा खुला सहन निकल आया है। ऊपर के हिस्से के सामने जो सहन है, वह मस्जिद की सीध से दक्षिण की ओर बढ़ा हुआ है क्योंकि दुकानों की छत की इमारत का हिस्सा भी उसमें शामिल कर लिया गया है। अब पूछने वाली बात यह है कि ऊपर की मस्जिद का जो सहन विस्तार के उद्देश्य से दक्षिण की ओर दुकानों की छत के ऊपर बढ़ाया गया है, वह मस्जिद है या नहीं?

दूसरा: क्या इन दुकानों की छत पर या उनकी ऊपर वाली इमारत की छत पर एतिकाफ करने वाला बैठ सकता है या नहीं?

तीसरा: जब इमाम ऊपर की मस्जिद के सहन में मेहराब के सामने खड़ा होता है, तो दक्षिण की तरफ सफ (पंक्ति) बढ़ जाती है। ऐसी स्थिति में क्या इमाम थोड़ा दक्षिण की तरफ हटकर खड़ा हो ताकि दोनों तरफ की सफ बराबर रहे, या वह खुद मेहराब के सामने खड़ा हो और नमाजियों को दक्षिण की तरफ के अतिरिक्त हिस्से में खड़े होने से रोके और अपने पीछे दोनों तरफ बराबर सफ बनाने का हुक्म दे, क्योंकि इमाम के पीछे काफी दूर तक बहुत जगह खाली रहती है? बस।

जवाब: अगर वे दुकानें मस्जिद से संबंधित हैं और उस पर वक़्फ़ हैं और मुसलमानों ने उनकी छत को मस्जिद में शामिल कर लिया है, तो वह छत भी मस्जिद हो गई।

| ولا يضر كون الحوانيت تحته لكونها وقفاً عليه وجاز اخذ ملك الناس كرهاً بالقيمة عند ضيق المسجد فكيف بما هو وقف عليه كما في رد المحتار۔ | मस्जिद के नीचे दुकानों का होना नुकसानदेह नहीं है क्योंकि वे मस्जिद पर वक़्फ़ हैं। अगर मस्जिद तंग हो तो लोगों की मिल्कियत वाली जगह कीमत के बदले ज़बरदस्ती लेकर मस्जिद का विस्तार करना जायज़ है, तो जो पहले से ही मस्जिद पर वक़्फ़ हो, उसे मस्जिद में शामिल करना क्यों जायज़ नहीं होगा, जैसा कि 'रद-उल-मुहतार' में है। (त) |

इन दुकानों की छत पर और उनकी ऊपरी इमारत की छत पर एतिकाफ किया जा सकता है,

| لانها كانت من فناء المسجد ولا طريق فاصل بينهما فكيف وقد صارت من المسجد. |
क्योंकि वह मस्जिद का प्रांगण (फ़ना) था और उनके बीच कोई रास्ता अलग करने वाला नहीं है, तो अब जबकि वह मस्जिद का ही हिस्सा हो गया है, तो नाजायज़ कैसे होगा? (त) |

1 रद-उल-मुहतार, किताबुल वक्फ़, दार इहया-उल-तुरास अल-अरबी, बेरूत ३/७०३ और ३८४।

पृष्ठ ४३९ / ६३१

اور اس برابر آگے کا درجہ اور تمام صحن مع عمارت بالائے سقف دکانات پاٹ دیا گیا گویا کہ نیچے اوپر دو مسجدیں ہو گئیں نیچے کی مسجد مع صحن و اپنے حوالی کے پٹی ہوئی ہو گئی اور اوپر ایک درجہ پٹا ہوا گنبدی اور اس کے ساتھ بہت بڑا صحن کھلا ہوا نکل آیا اور اوپر کے درجہ کے سامنے جو صحن ہے وہ محاذات مسجد سے دکھن جانب بڑھا ہوا ہے کیونکہ دکانات کی چھت کی عمارت کی سقف بھی شامل کر لی گئی ہے۔ اب دریافت طلب امر یہ ہے کہ اوپر کی مسجد کا جو صحن بغرض وسعت دکھن کی طرف بالائے سقف دکانات بڑھا ہوا ہے وہ مسجد ہے یا نہیں؟

دوم : یہ کہ دکانات مذکورہ کی چھت پر یا اس کے بالائے عمارت کے سقف پر معتکف جا سکتا ہے یا نہیں؟

سوم : یہ کہ اوپر کے مسجد پر صحن میں جب امام محراب کے سامنے کھڑا ہوتا ہے تو دکھن کی جانب صف بڑھ جاتی ہے ایسی حالت میں امام کچھ ہٹ کر دکھن کی جانب کھڑا ہوتا ہے کہ دونوں جانب صف برابر رہے یا خود محراب کے سامنے کھڑا ہو اور مقتدیوں کو زائد حصہ میں دکھن کی جانب کھڑے ہونے سے روکے اور اپنے پیچھے دونوں طرف صف برابر قائم کرنے کا حکم دے کیونکہ امام کے پیچھے دور تک بہت جگہ باقی رہتی ہے، فقط

الجواب: اگر وہ دکانیں متعلق مسجد اور اس پر وقف ہیں اور مسلمانوں نے ان کی سقف کو داخل کر لیا تو وہ سقف بھی مسجد ہو گئی۔

| ولا یضر کون الحوانیت تحتہ لکونھا وقفاً علیہ وجاز اخذ ملك الناس کرھاً بالقیمۃ عند ضیق المسجد فکیف بما ھو وقف علیہ کما في رد المحتار۔ | مسجد کے نیچے دکانوں کا ہونا مضر نہیں کیونکہ وہ

مسجد پر وقف ہیں، اگر مسجد تنگ ہو تو لوگوں کی مملوکہ جگہ قیمت کے بدلے جبراً لے کر مسجد میں توسیع کرنا جائز ہے تو جو مسجد پر وقف ہو اس کو شامل مسجد کرنا کیوں کر جائز نہ ہوگا، جیسا کہ ردالمحتار میں ہے (ت) |

ان دکانوں کی چھت پر اور ان کی بالائی عمارت کی سقف پر معتکف جا سکتا ہے،

| لانها کانت من فناء المسجد ولا طریق فاصل بینهما فکیف وقد صارت من المسجد۔ | کیونکہ وہ فناء مسجد ہے اور درمیان میں کوئی راستہ جدائی ڈالنے والا نہیں اور کیسے ناجائز ہوگا جبکہ وہ مسجد ہی کا حصہ ہو گیا ہے (ت) |

1 رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۷۰۳ و ۳۸۴

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

If the Imam stands in front of the mihrab and does not allow the row to be completed for the purpose of his own centering, it is a sin and impermissible.

The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever connects a row, Allah connects him [to His mercy], and whoever breaks a row, Allah cuts him off." [1]

The Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: For one who joins the rows, Allah Almighty grants them connection, and for one who breaks the rows, Allah Almighty cuts them off. (T)

And if he himself stands in front of the mihrab and the row is completed and extends to one side, then it is disliked (Makruh) and contrary to the Sunnah.

Because of his (peace and blessings of Allah be upon him) saying: "Place the Imam in the middle." [2]

Due to this command of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that the Imam should be in the middle. (T)

Rather, it is required that the row be completed, and wherever the center of the row is, the Imam should leave the mihrab and stand there; for that outer area, that very place is the mihrab. This is explicitly mentioned in Radd al-Muhtar (The details are in our Fatawa (A'la Hazrat) that Allama Shami has explicitly stated this and the detail is in our Fatawa. -T). However, it should be known that going to the roof of the mosque without necessity is forbidden. If due to lack of space the lower floor is full, praying upstairs is permissible. But praying upstairs without necessity, for example, due to heat, is not permitted, as stated in Fatawa Alamgiri (As explicitly mentioned in Fatawa Alamgiri. -T). And Allah Almighty knows best.

Problem 252: Asked by Shamsuddin from Nasirabad, district Ajmer Sharif, Leather Warehouse Mosque, Monday, 7th Dhul-Qi'dah 1346 AH. What do the religious scholars say about this matter: some people perform uncivilized and indecent acts in a mosque, for instance, at times they fight in it, reaching the point of verbal abuse and making a lot of noise and commotion. At times they behave foolishly; one pulled off another's lower garment, sometimes someone poked another's anus with a finger, sometimes they laughed and mocked the sound of the Muezzin's call. Seeing all these things, a person, as a sincere adviser, said just as advice and to explain: "Brothers! The mosque is the House of God; these acts are not permissible for you inside it. Reflect that the sanctity and reverence of the mosque is necessary and

obligatory for us, for you, and for every Muslim at all times." Those people, instead of considering his words as advice and goodwill, thought of it as prejudice and selfishness and replied contrary to the adviser's intention. At this, the aforementioned adviser said that...

[1] Sunan Abi Dawood, Book of Prayer, Chapter on Straightening Rows, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/97. [2] Sunan Abi Dawood, Book of Prayer, Chapter on the Position of the Imam in the Row, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/99; Al-Sunan al-Kubra, Book of Prayer, Chapter on the Position of the Imam in the Row, Dar Sader, Beirut, 3/102.

फ़तावा रज़विया (जिल्द सोलहवीं)

अगर इमाम मेहराब के सामने खड़ा हो और अपने आप को बीच में करने के लिए सफ (कतार) पूरी न होने दे तो यह गुनाह और नाजायज़ है।

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने कतार को जोड़ा, अल्लाह उसे जोड़ेगा, और जिसने कतार को तोड़ा, अल्लाह उसे काट देगा।" [1]

हुज़ूर अनवर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: जो कतारों को मिलाए अल्लाह तआला उसे मिलाता है और जो कतारों को काटे अल्लाह तआला उसे काट देता है। (त)

और खुद मेहराब के सामने खड़ा हुआ और सफ पूरी होकर एक तरफ बढ़ जाए तो मकरूह और खिलाफ़-ए-सुन्नत (सुन्नत के विरुद्ध) है।

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस फरमान की वजह से: "इमाम को बीच में रखो।" [2]

नबी-ए-अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस इरशाद की वजह से कि इमाम बीच में हो। (त)

बल्कि चाहिए कि सफ पूरी की जाए और सफ का जहाँ बीच हो इमाम मेहराब छोड़कर वहाँ खड़ा हो, उस बाहरी हिस्से के लिए यही जगह मेहराब है। रद्दुल मुहतार में इस पर स्पष्ट प्रमाण है। (तफ़सील हमारे फ़तावा में है। -त) लेकिन यह मालूम रहे कि मस्जिद की छत पर बिना ज़रूरत जाना मना है। अगर जगह की कमी के कारण नीचे का हिस्सा भर जाए तो ऊपर नमाज़ पढ़ना जायज़ है, और बिना ज़रूरत जैसे गर्मी की वजह से पढ़ने की इजाज़त नहीं है, जैसा कि फ़तावा आलमगीरी में स्पष्ट है। (जैसा कि फ़तावा आलमगीरी में इस पर स्पष्ट प्रमाण दिया गया है। -त) वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है)।

मसला २५२: सवाल पूछने वाला शम्सुद्दीन, नसीराबाद जिला अजमेर शरीफ, मस्जिद गोदाम चर्म, सोमवार ७ ज़ीक़ादा १३४६ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस मसले में कि कुछ लोग एक मस्जिद में तहज़ीब के खिलाफ और अशोभनीय हरकतें करते हैं, जैसे कभी उसमें लड़ते हैं, गाली-गलौज तक नौबत पहुँचती है और बहुत शोर-शराबा करते हैं, कभी मज़ाक-मस्ती करते हैं, एक ने दूसरे की तहबंद (लुंगी) खोल दी, कभी किसी के कूल्हे में उँगली कर दी, कभी मुअज़्ज़िन की आवाज़ पर हँसे और ठहाके लगाए। इन सब बातों को देखकर एक शख्स ने नसीहत करने वाले की हैसियत से सिर्फ नसीहत और समझाने के तौर पर कहा कि "भाइयों! मस्जिद खुदा का घर है, इसके अंदर

तुम्हें ये काम जायज़ नहीं हैं। और गौर करो कि मस्जिद की हुरमत (पवित्रता) और ताज़ीम (सम्मान) हम पर, तुम पर और हर मुसलमान पर हर वक्त ज़रूरी और फ़र्ज़ है।" तो उन लोगों ने उसकी बात को नसीहत और भलाई न समझकर, पक्षपात और नफ़सानियत (अहंकार) समझकर नसीहत करने वाले की इच्छा के विरुद्ध जवाब दिया। इस पर उक्त नसीहत करने वाले ने कहा कि...

[1] सुनन अबू दाऊद, किताबुस सलात, बाब तसवियतुल सुफूफ, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, १/९७। [2] सुनन अबू दाऊद, किताबुस सलात, बाब मक़ामुल इमाम मिनस सफ, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, १/९९; अस-सुनन अल-कुबरा, किताबुस सलात, बाब मक़ामुल इमाम मिनस सफ, दार सादिर बेरुत, ३/१०२।

فتاوٰی رضویہ (جلد شانزدہم)

اگر امام محراب کے سامنے کھڑا ہوا اور اپنے توسط کے لئے صف پوری نہ کرنے دے تو گناہ و ناجائز ہے۔

قال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم من وصل صفا وصلہ اللہ ومن قطع صفا قطعہ اللہ [1]

حضور انور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: جو صفوں کو ملائے اللہ تعالٰی اس کو وصل عطا فرماتا ہے اور جو صفوں کو قطع کرے اللہ تعالٰی اس کو منقطع فرماتا ہے (ت)

اور خود محراب کے سامنے کھڑا ہوا اور صف پوری ہو کر ایک جانب بڑھ جائے تو مکروہ اور خلاف سنت ہے

لقولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نبی اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے اس ارشاد کی وجہ سے توسطوا الامام [2]

کہ امام درمیان میں ہو۔ (ت)

بلکہ یہ چاہئے کہ صف پوری کی جائے اور صف کا جہاں وسط ہو امام محراب چھوڑ کر وہاں کھڑا ہو اس بیرونی حصہ کے لئے یہی جگہ محراب ہے نص علیہ فی ردالمحتار (التفصیل فی فتاوٰینا (ردالمحتار میں (علامہ شامی) نے اس پر نص فرمائی اور تفصیل ہمارے فتاوی میں ہے۔ ت) مگر یہ معلوم رہے کہ مسجد کی چھت پر بلا ضرورت جانا منع ہے اگر تنگی کے سبب کہ نیچے کا درجہ بھر گیا اوپر نماز پڑھیں جائز ہے اور بلا ضرورت مثلاً گرمی کی وجہ سے پڑھنے کی اجازت نہیں کما نص علیہ فی الفتاوٰی عالمگیریۃ (جیسا کہ فتاوٰی عالمگیریہ میں اس پر نص کی گئی ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۵۲: مسئولہ شمس الدین از نصیر آباد ضلع اجمیر شریف مسجد گودام چرم دوشنبہ ۷ ذیقعدہ ۱۳۴۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ چند اشخاص ایک مسجد میں خلاف تہذیب و ناشائستہ حرکات کرتے ہوئے مثلاً کسی وقت اس میں لڑے، گالی گلوچ تک نوبت پہنچی اور بہت شور و شغب کیا، کسی وقت مسخرہ پن کیا، ایک نے دوسرے کا تہبند کھول دیا، بعض وقت کسی کی مقعد میں انگلی کردی، کبھی مؤذن کی آواز پر ہنسے قہقہے اڑائے۔ ان سب باتوں کو دیکھ کر ایک شخص نے ناصحانہ حیثیت سے محض نصیحت اور سمجھانے کے طور کہا کہ بھائیو! مسجد خانہ خدا ہے اس کے اندر تم کو یہ افعال جائز نہیں ہیں، اور غور کرو کہ مسجد کی حرمت اور تعظیم ہم پر اور تم پر اور ہر مسلمان پر ہر وقت ضروری اور فرض ہے، تو ان لوگوں نے اس کی بات کو نصیحت اور خیر خواہی نہ سمجھ کر تعصب اور نفسانیت تصور کرکے خلاف منشاء ناصح کے جواب دیا، اس پر ناصح مذکور نے کہا کہ

[1] سنن ابو داؤد کتاب الصلوٰۃ باب تسویۃ الصفوف آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۹۷ [2] سنن ابو داؤد کتاب الصلوٰۃ باب مقام الامام من الصف آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۹۹، السنن الکبرٰی کتاب الصلوٰۃ باب مقام الامام من الصف دار صادر بیروت ۳/ ۱۰۲

صفحہ ۴۴۰ از ۶۳۱

A mosque is built for prayer and the remembrance of God, not for nonsense. If you want to engage in mockery, find another mosque. They became arrogant, claiming ownership of the mosque, expelled us, and now want to build another mosque. They do not care about the desertion of the first mosque and the reduction of the congregation. Is it permissible for them to build a second mosque despite the destruction of the first and the reduction of the congregation? Or will the second mosque be called 'Masjid-e-Dirar' (Mosque of Harm)? That is all.

The Answer: If it is indeed as stated and their intention is corrupt, then they are certainly not allowed to build a second mosque. Due to the corruption of intention, that mosque will be under the ruling of 'Dirar.' And Allah Ta'ala knows best.

Issue 255 to 256: Sent by Abdul Ghani, Haji Karim Bakhsh Sahib from Camp Deesa, Palanpur State, 8 Safar 1335 AH. Sharia issues are presented for the service of the honorable scholars of religion for inquiry: **Issue 1:** Is it permissible or not to abandon the old Jame Mosque and declare another mosque as the Jame Mosque? The reason for abandoning the old Jame Mosque is the fear that it might collapse on its own in some time because rainwater channels on its two sides are widening, and Muslims do not have the power to fill the channels and protect the mosque. Furthermore, no person other than the British government is authorized to have these channels closed. The mosque they want to declare as the Jame Mosque is stronger and more spacious than the current Jame Mosque. In such a situation, is it permissible to declare the second mosque as the Jame Mosque or not? **Issue 2:** Is it permissible or not to use money from a Hindu or British official who has a sincere inclination towards Islam for the mosque? That is all.

The Answer: (1) It is permissible, and it is obligatory to protect that first mosque to the extent of one's ability. (2) In a state of such necessity as mentioned above—where the mosque might be destroyed and Muslims lack the power—it is permissible, for *Al-Dharurat tubih al-mahzurat* (because compulsions make prohibited things lawful). And Allah Ta'ala knows best.

---

1. Al-Ashbah wa al-Nazair, First Art, Fifth Rule, Idaratul Quran Karachi, 1/118.

मस्जिद नमाज़ और ख़ुदा के ज़िक्र के लिए बनी है, बेहूदा बातों के लिए नहीं। अगर मज़ाक करना चाहते हो तो दूसरी मस्जिद तलाश करो। वे इस बात पर अकड़ गए कि तुमने मस्जिद पर मालिकाना दावा किया और हमें मस्जिद से निकाल दिया और अब दूसरी मस्जिद बनाना चाहते हैं और पहली मस्जिद की वीरानी और जमात (नमाज़ियों की संख्या) कम हो जाने का कुछ ख्याल नहीं करते। क्या पहली मस्जिद की तबाही और जमात की कमी के बावजूद उनके लिए दूसरी मस्जिद बनाना जायज़ है? या दूसरी मस्जिद 'मस्जिदे-ज़रार' (नुक्सान पहुँचाने वाली मस्जिद) कहलाएगी? बस।

जवाब: अगर यह वास्तव में वैसा ही है और उनकी नीयत खराब है, तो उन्हें दूसरी मस्जिद बनाने की अनुमति बिल्कुल नहीं है। नीयत की खराबी के कारण वह मस्जिद 'ज़रार' के हुक्म में होगी। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला २५५ से २५६: भेजने वाले: अब्दुल गनी, हाजी करीम बख्श साहिब, कैंप डीसा, रियासत पालनपुर, ८ सफ़र १३३५ हिजरी। दीन के आलिमों की सेवा में शरिया के मसले पूछताछ के लिए पेश हैं: **पहला मसला:** पुरानी जामा मस्जिद को छोड़ कर दूसरी मस्जिद को जामा मस्जिद घोषित किया जा सकता है या नहीं? पुरानी जामा मस्जिद छोड़ने का कारण यह अंदेशा है कि वह कुछ समय में अपने आप गिर जाएगी क्योंकि उसके दो तरफ बरसाती नाले चौड़े होते जा रहे हैं और मुसलमानों में इतनी ताकत नहीं है कि वे नालों को भरवाकर मस्जिद को सुरक्षित कर सकें। इसके अलावा, ब्रिटिश सरकार के सिवा किसी और को इन नालों को बंद करवाने का अधिकार नहीं है। और जिस मस्जिद को वे जामा मस्जिद बनाना चाहते हैं, वह पुरानी जामा मस्जिद से ज़्यादा मज़बूत और विशाल भी है। तो क्या ऐसी स्थिति में दूसरी मस्जिद को जामा मस्जिद घोषित करना जायज़ है या नहीं? **दूसरा मसला:** किसी ऐसे हिंदू या अंग्रेज़ हाकिम का रुपया, जो इस्लाम की तरफ दिल से झुकाव रखता हो, मस्जिद में लगाना जायज़ है या नहीं? बस।

जवाब: (१) जायज़ है, और उस पहली मस्जिद की हिफाज़त जहाँ तक मुमकिन हो, फ़र्ज़ है। (२) ऐसी ज़रूरत की हालत में जैसा ऊपर बताया गया है, कि मस्जिद शहीद (नष्ट) हो जाएगी और मुसलमानों में सामर्थ्य नहीं है, तो जायज़ है क्योंकि अल-ज़रूरात तुबीहुल महज़ूरात (क्योंकि मजबूरियां मना की गई चीज़ों को मुबाह कर देती हैं)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

---

१ अल-अश्बाह व अन-नज़ाइर, अल-फ़न्नुल अव्वल, अल-क़ादह अल-खामिसह, इदारतुल कुरान कराची, १/११८।

पेज 441 of 631

مسجد نماز اور ذکر خدا کے لئے بنی ہے بیہودہ باتوں کے لئے نہیں ہے۔ مسخرہ پن کرنا چاہتے ہو تو دوسری مسجد تلاش کرو۔ اس بات پر اکڑ گئے کہ تم نے مسجد پر مالکانہ دعوی کیا اور ہم کو مسجد سے نکال دیا اور اب دوسری مسجد بنانا چاہتے ہیں اور مسجد اول کی ویرانی اور جماعت کم ہوجانے کا کچھ خیال نہیں کرتے، کیا باوجود تخریب مسجد اول اور تقلیل جماعت ان کو مسجد ثانی بنانا جائز ہے؟ یا دوسری مسجد ضرار کہلائے گی؟ فقط

الجواب: اگر یہ واقعی اسی طرح ہے اور ان کی نیت فاسد ہے تو ضرور دوسری مسجد بنانے کی ان کی اجازت نہیں، بوجہ فساد نیت وہ مسجد حکم ضرار میں ہوگی۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۵۵ تا ۲۵۶: مرسلہ عبدالغنی، حاجی کریم بخش صاحب از مقام کمپ ڈیسہ علاقہ ریاست پالن پور ۸ صفر ۱۳۳۵ھ حضرات علمائے دین کی خدمت میں مسائل شرعی دریافت طلب پیش ہیں: مسئلہ اول: قدیمی جامع مسجد کو ترک کرکے دوسری مسجد کو مسجد جامع قرار دے سکتے ہیں یا نہیں؟ اور قدیمی جامع مسجد ترک کرنے کا سبب یہ ہے کہ اس کی نسبت یہ اندیشہ ہے کہ کچھ عرصہ میں خود بخود منہدم ہو جائے کیونکہ اس کے دو جانب برساتی نالے فراخ ہوتے جاتے ہیں اور مسلمان اس قدر قدرت نہیں رکھتے کہ نالوں کو پٹوا کر مسجد کو محفوظ کر سکیں اور اس کے علاوہ ان نالوں کو سوائے سرکار انگریزی کے دوسرے شخص کو بند کرانے کا مجاز بھی نہیں، اور جس مسجد کو مسجد جامع قرار دینا چاہتے ہیں وہ جامع مسجد سے محکم اور فراخ بھی ہے، تو ایسی صورت میں دوسری مسجد کو جامع قرار دینا جائز ہے یا نہیں؟ دوسرا مسئلہ: کسی ایسے ہندو یا انگریز حاکم کا روپیہ جو اسلام کی طرف قلبی توجہ رکھتا ہو مسجد میں لگانا جائز ہے یا نہیں؟ فقط

الجواب: (۱) جائز ہے، اور اس مسجد اول کی محافظت تاحد قدرت فرض ہے۔ (۲) ایسی ضرورت کی حالت میں جیسی اوپر مذکور ہوئی کہ مسجد شہید ہو جائیگی اور مسلمانوں میں طاقت نہیں جائز ہے لان الضرورات تبیح المحظورات (کیونکہ مجبوریاں ممنوعات کو مباح کردیتی ہیں۔ ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

۱ الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ الخامسہ ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۱۱۸

Fatawa Razawiya (Volume 16)

Problem 757: From Kala Ka Kalan, District Partapgarh, 22 Safar 1335 AH.

Question: What do the scholars of religion say about this matter? Zaid, a Muslim, laid the foundation for a mosque in a place where there had never been one. The local Hindu residents tried to stop its construction, but Zaid successfully established the foundation through his efforts. However, Amr, from the same place, tried to prevent it through officials and landlords. He brought a landlord's employee to the site and claimed that the foundation of the mosque had encroached six inches towards his house, and that the wall should be moved back. Despite this, the rest of the mosque reached completion through Zaid's happiness and perseverance. When Amr failed in his objective, he incited a Hindu, telling him that the mosque's wall was being built towards his house and he should stop it, otherwise it would cause him loss. However, through his cleverness against the Hindu and Amr, Zaid established the mosque. Amr's efforts failed. How should such a person be treated according to the commands of Allah and His Messenger? Is it permissible to eat or drink with him? Please provide an answer and be rewarded.

Answer: The questioner has not specified whether Zaid actually included six inches of Amr's land into the mosque or if this was not the case and Amr's claim was false. If the first scenario is true, then the mosque is not a legitimate mosque, and Amr's actions in that case would not be blameworthy. However, if the second scenario is true, then Amr is undoubtedly a well-wisher of destruction for the mosque and is among the most severe oppressors.

Allah Almighty says: "And who is more unjust than he who prevents the name of Allah from being mentioned in His mosques and strives for their destruction? It was not for such as them to enter them except in fear. For them in this world is disgrace, and for them in the Hereafter is a great punishment."[1]

In this state, one should not eat, drink, or socialize with him. And Allah Almighty knows best.

[1] Al-Quran al-Karim 2/114

फतवा रज़विया (खंड 16)

मसला 757: काला का कलां, जिला प्रतापगढ़ से, 22 सफर 1335 हिजरी।

प्रश्न: विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं? ज़ैद नाम के एक मुसलमान ने एक ऐसी जगह मस्जिद की नींव डाली जहाँ पहले कभी मस्जिद नहीं थी। वहाँ के हिंदू निवासियों ने मस्जिद के निर्माण को रोकने की कोशिश की, लेकिन ज़ैद ने अपनी खुशामद (प्रयासों) से मस्जिद की नींव रख दी। लेकिन उसी स्थान के अम्र ने अधिकारियों और ज़मींदारों के माध्यम से इसे रोकने की कोशिश की और ज़मींदार के कर्मचारी को मौके पर लाकर दावा किया कि मस्जिद की नींव मेरे घर की तरफ छह इंच बढ़ी हुई है, इसलिए मस्जिद की दीवार छह इंच उधर बनाई जानी चाहिए। लेकिन बाकी मस्जिद ज़ैद ने अपनी खुशी और प्रयासों से पूरी कर ली। जब अम्र अपने उद्देश्य में सफल नहीं हुआ, तो उसने एक हिंदू को यह कहकर बहलाया कि मस्जिद की दीवार तुम्हारे घर की दीवार की तरफ बढ़ाई जा रही है, इसे रोक दो वरना तुम्हें नुकसान होगा। लेकिन ज़ैद ने अपनी चतुराई से हिंदू और अम्र के मुकाबले मस्जिद कायम कर दी और अम्र की कुछ न चली। अल्लाह और उसके रसूल के हुक्म के अनुसार ऐसे व्यक्ति के साथ कैसा व्यवहार किया जाना चाहिए और क्या उसके यहाँ खाना-पीना चाहिए? कृपया उत्तर दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: पूछने वाले ने यह नहीं बताया कि क्या वास्तव में ज़ैद ने अम्र की छह इंच ज़मीन मस्जिद में शामिल की है या वास्तव में ऐसा नहीं है और अम्र का दावा झूठा है। यदि वास्तव में पहली स्थिति है, तो मस्जिद मस्जिद नहीं है, और अम्र ने जो व्यवहार किया उस स्थिति में उस पर कोई दोष नहीं है। और यदि दूसरी स्थिति है, तो निस्संदेह अम्र मस्जिद का बुरा चाहने वाला और सबसे कट्टर ज़ालिमों में से है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "उससे बढ़कर ज़ालिम कौन है जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लिए जाने से रोके और उनकी वीरानी (बर्बादी) की कोशिश करे? उन्हें तो उनमें केवल डरते हुए ही प्रवेश करना शोभा देता था। उनके लिए दुनिया में रुसवाई (अपमान) है और आख़िरत (परलोक) में बड़ा अज़ाब (दंड) है।"[1]

इस स्थिति में उसके साथ खाना-पीना और मेल-जोल नहीं रखना चाहिए। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

[1] अल-कुरान अल-करीम 2/114

पृष्ठ 442/631

فتاویٰ رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

مسئلہ ۷۵۷: از کالا کا کر ضلع پر تاب گڈھ، ۲۲ صفر ۱۳۳۵ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے کرام اس مسئلہ میں کہ زید مسلمان نے ایک مسجد کی بنا ایسی جگہ ڈالی ہے جہاں کبھی مسجد نہ تھی اور وہاں کے ہنود باشندے مسجد کے بننے کو روکتے، لیکن زید مسلمان نے اپنی خوشامد سے مسجد کی بنیاد قائم کر دی لیکن اسی مقام کا عمرو خود اس امر کی کوشش اہلکاروں زمینداروں سے کی اور ملازم زمیندار کو اس موقع پر لا حاضر کیا کہ اس مسجد کی بنیاد میرے گھر کی طرف چھ انگل بڑھی ہوئی ہے، اس مسجد کی دیوار چھ انگل ادھر بنانی چاہئے لیکن باقی مسجد زید نے اپنی خوشی سے اور خوشامد کے باعث اپنی منزل مقصود کو پہنچے اور جب عمرو مسلمان اپنے مقصد کو نہ پہنچا تو ایک ہندو کو ورغلا کر اس امر پر آمادہ کیا کہ مسجد کی دیوار تیرے مکان کی دیوار کی طرف بڑھا کر اٹھائی جارہی ہے تو روک دے ورنہ تجھ کو اس مسجد کی دیوار کی وجہ سے نقصان ہوگا لیکن زید مسلمان نے اپنی چالاکی سے بمقابلہ ہندو اور عمرو مسلمان قائم ہی کر دی اور عمرو مسلمان کی کچھ نہ چلی، ایسے شخص کے ساتھ از روئے حکم خدا و رسول کیابرتاؤ رکھا جائے اور اس کے یہاں کا کھانا پینا چاہئے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: سائل نے نہ بتایا کہ واقع زید نے چھ انگل ملک عمرو زمین میں شامل کر کے اسے مسجد کرنا چاہا ہے یا واقع میں ایسا نہیں اور عمرو کا دعویٰ جھوٹا ہے اگر فی الواقع صورت اولیٰ ہے تو مسجد مسجد نہیں، اور عمرو نے جو کچھ برتاؤ برتے اس صورت میں اس پر الزام نہیں اور ایسا تو بلاشبہ عمرو بدخواہ مسجد اور سخت سے سخت ظالموں میں ہے،

قال اللہ تعالیٰ عزوجل: "وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰهِ اَنْ يُّذْكَرَ فِيْهَا اسْمُهٗ وَسَعٰى فِيْ خَرَابِهَا ؕ اُولٰٓئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَّدْخُلُوْهَآ اِلَّا خَآئِفِيْنَ ؕ لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْىٌ وَّ لَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيْمٌ"[1] اس سے بڑھ کر ظالم کون جو اللہ کی مسجدوں کو ان میں یاد الٰہی ہونے سے روکے اور ان کی ویرانی میں کوشش کرے، ایسوں کو نہیں پہنچتا تھا کہ اس میں جاتے مگر ڈرتے ہوئے، ان کے لئے دنیا میں رسوائی ہے اور آخرت میں بڑا عذاب۔

اس حالت میں اس کے ساتھ کھانا پینا، میل جول نہ چاہئے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

[1] القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴

Fatawa Ridawiyyah (Volume 16)

Problem 258: Sent by Muhammad Hasan Faruqi, Purnea District, Post Office Islampur, Bhoja Village, 22 Safar 1335 AH. What do the scholars of religion and the clear Shariah say regarding this matter: A mosque had been established for a long time. Zayd demolished it and rebuilt it in a different location, about ten to twelve cubits or one rope's distance away from the original site. He used the old wood from that mosque to cook his food. Is it permissible to demolish a mosque and rebuild it elsewhere, and to use its wood for one's own purposes? Secondly, should the original site of the mosque remain vacant as it was after demolition, or can something be sown there if it can produce crops?

The Answer: This act committed by Zayd is purely forbidden (haram). A mosque cannot be demolished nor can its location be changed. Its wood or any other material cannot be put to personal use. Allah Almighty says: "And who is more unjust than he who prevents the name of Allah from being mentioned in His mosques and strives toward their destruction? It was not for them to enter them except in fear. For them in this world is disgrace, and for them in the Hereafter is a great punishment." 1 Allah Almighty said: Who is more unjust than the one who prevents Allah's mosques from being used for the remembrance of Allah and strives for their desolation? It is not fitting for such people to enter them except in fear; for them is disgrace in this world and a great punishment in the Hereafter. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar: "It is not permissible to relocate it (the mosque) or its property to another mosque." 2 It is not permissible to transfer the mosque and its property to another mosque. (T)

Neither planting anything in it nor any other form of control over it will be permissible in any way. Instead, it is obligatory (fard) upon Zayd to restore it to its original state. "For the liability regarding a Waqf (endowment) building is in its restoration." The liability for a waqf building is that it should be restored as it was before.

1. Al-Quran al-Karim 2/114
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/471

फ़तावा रज़विया (खण्ड १६)

प्रश्न २५८: प्रेषक मुहम्मद हसन फ़ारूक़ी, ज़िला पूर्णिया, डाकखाना इस्लामपुर, भोजा गाँव, २२ सफ़र १३३५ हिजरी। धर्म के विद्वान और स्पष्ट शरीयत इस मामले में क्या कहते हैं कि एक मस्जिद लंबे समय से स्थापित थी, जिसे ज़ैद ने तोड़कर पुरानी जगह से दूसरी जगह यानी दस-बारह हाथ या एक रस्सी की दूरी पर बना दिया है और उस मस्जिद की लकड़ी जो पुरानी हो गई थी उसे अपना खाना पकाने में जला दिया है। तो क्या मस्जिद को एक जगह से तोड़कर दूसरी जगह बना देना और उसकी लकड़ी को अपने उपयोग में लाना सही है या नहीं? दूसरा यह कि जिस जगह पर वह मस्जिद पहले स्थापित थी, उसे तोड़ने के बाद वह जगह वैसे ही खाली रहे या यदि कोई चीज़ पैदा हो तो उसे बोया जाए?

उत्तर: यह कार्य जो ज़ैद ने किया है, पूरी तरह से हराम है। मस्जिद न तोड़ी जा सकती है और न ही बदली जा सकती है, और न ही उसकी लकड़ी आदि कोई चीज़ अपने निजी काम में लाई जा सकती है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और उससे बढ़कर ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों को उनमें अल्लाह की याद होने से रोके और उनकी वीरानी (बर्बादी) में कोशिश करे, उन्हें यह नहीं पहुँचता कि उनमें दाखिल हों मगर डरते हुए, उनके लिए दुनिया में रुसवाई है और आख़िरत में बड़ा अज़ाब।" १ अल्लाह तआला ने फ़रमाया: उस से बढ़ कर ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों को उनमें अल्लाह की याद होने से रोके और उनकी वीरानी में कोशिश करे, ऐसों को नहीं पहुँचता कि उसमें जाएँ मगर डरते हुए, उन के लिये दुनिया में रुसवाई है और आख़िरत में बड़ा अज़ाब। (त)

रद्द अल-मुह्तार में है: "इसे (मस्जिद को) या इसके माल को दूसरी मस्जिद में ले जाना जायज़ नहीं है।" २ मस्जिद और उसके माल को दूसरी मस्जिद में स्थानांतरित करना जायज़ नहीं है। (त)

न ही इसमें कुछ बोना या कोई अन्य हस्तक्षेप किसी भी तरह से हलाल हो सकेगा, बल्कि ज़ैद पर फ़र्ज़ है कि उसे पहले की तरह बना दे। "क्योंकि वक़्फ़ इमारत की क्षतिपूर्ति उसे फिर से बनाने में है।" वक़्फ़ इमारत में ज़मान (क्षतिपूर्ति) यह है कि उसे पहले की तरह बनाया जाए।

1. अल-क़ुरआन अल-करीम २/११४
2. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, ३/४७१

पृष्ठ ४४३/६३१

فتاوٰی رضویہ (جلد شانزدہم (۱۶))

مسئلہ ۲۵۸: مرسلہ محمد حسن فاروقی ضلع پورنیہ ڈاکخانہ اسلام پور بھوجا گاؤں ۲۲ صفر ۱۳۳۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد زمانہ دراز سے قائم تھی جس کو زید نے توڑ کر جگہ سابق سے دوسری جگہ پر یعنی دس بارہ ہاتھ یا ایک رسی کے فاصلہ پر بنادی ہے اور اس مسجد کی جو لکڑی پرانی ہو گئی تھی اسکو اپنا کھانا پکانے میں جلادی ہے تو کیا مسجد ایک جگہ سے توڑ کر دوسری جگہ بنا دینا اور اس کی لکڑی کو اپنے تصرف میں لانا درست ہے یا نہیں ؟ دوسرے یہ کہ جس جگہ پر وہ مسجد پہلی قائم تھی بعد توڑ دینے مسجد کے وہ جگہ جہاں پر وہ مسجد تھی ویساہی خالی پڑی رہے یا کہ اگر کوئی چیز پیدا ہو تو بوئی جائے۔

الجواب: یہ فعل کہ زید نے کیا حرام محض ہے، مسجد نہ توڑی جا سکتی ہے نہ بدلی جا سکتی ہے، نہ اس کی لکڑی وغیرہ کوئی چیز اپنے مصرف میں لائی جا سکتی ہے، قال اللہ تعالٰی: "وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰہِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْھَا اسْمُہٗ وَسَعٰی فِیْ خَرَابِھَاؕ اُولٰٓئِکَ مَا کَانَ لَھُمْ اَنْ یَّدْخُلُوْھَآ اِلَّا خَآئِفِیْنَ لَھُمْ فِی الدُّنْیَا خِزْیٌ وَّلَھُمْ فِی الْاٰخِرَۃِ عَذَابٌ عَظِیْمٌ "1 اللہ تعالٰی نے فرمایا: اس سے بڑھ کر ظالم کون جو اللہ کی مسجدوں کو ان میں یاد الٰہی ہونے سے روکے اور ان کی ویرانی میں کوشش کرے، ایسوں کو نہیں پہنچتا کہ اس میں جاتے مگر ڈرتے ہوئے، ان کے لئے دنیا میں رسوائی ہے اور آخرت میں بڑا عذاب۔ (ت)

ردا لمختار میں ہے: لا یجوز نقلہ ولا نقل مالہ الی مسجد اخر 2- مسجد اور اس کے مال کو دوسری مسجد میں منتقل کرنا جائز نہیں (ت)

نہ اس میں کچھ بونا یا اور کوئی تصرف کسی طرح حلال ہو سکے بلکہ زید پر فرض ہے کہ اسے بدستور پہلی طرح بنا دے۔ فان الضمان فی بناء الوقف باعادتہ عمارت وقف میں ضمان یہ ہے کہ اس کو پہلے کی طرح (بنا دیا جائے۔)

1 القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴ 2 رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۷۱

Fatawa Razawiyyah, Volume Sixteen (16)

“As it was, unlike other buildings, as in Al-Durr etc.” – (He shall) rebuild it, unlike other buildings in terms of liability, as stated in Al-Durr etc. (T)

This second mosque that he built, if he built it on his own land and designated it as a mosque, then this too has become a mosque, and it is obligatory to maintain it. And Allah Almighty knows best.

Issue 259: Sent by Saadat Khan Nabina, Nadi Mosque, Mehdpur Town, Indore State, Malwa region, 1st Rabi' al-Awwal 1335 AH. Is it permissible or not to eat or take fruit or flowers from trees within the mosque compound or from trees owned by the mosque without paying the price?

The Answer: If those trees are endowed (waqf) for the mosque, it is not permissible without paying the price; otherwise, the owner's permission is required, even if he planted them for the purpose that those in the mosque may benefit from them. And Allah Almighty knows best.

Issue 260: Sent by Muhammad Nasirul Haq, Imam of Malda Mosque, Bibi Village Neighborhood, 22nd Rabi' al-Thani 1335 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say about this issue: due to a large number of worshippers, an old congregational mosque needed to expand its space. A plot of land adjacent to this mosque belonged to a Muslim landlord, and the landlord had made a permanent settlement with a person for a fixed annual revenue. Due to unpaid revenue, the landlord sued and had the land auctioned. A Muslim bought it, and this buyer endowed a portion of this land and annexed it to the mosque. Has that annexed portion come under the ruling of a mosque or not? Some people here say it hasn't, although the buyer is authorized to dispose of this land in any way. The landlord, except for the fixed revenue amount, has neither the right of dispossession nor can he exercise any kind of control over this land by virtue of his landlord status. If the landlord wanted to build a mosque, well, or traveler's lodge in this same plot of land without the buyer's consent, he absolutely cannot, while the buyer has all these rights. In such a case, whatever the ruling of the noble Shariah is, let it be written with reference to books and texts. Explain and be rewarded.

The Answer: In the questioned scenario, that endowment is valid and that plot has become a mosque. It is stated in Radd al-Muhtar:

1 Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Thani, Kitab al-Wakala, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/97; Radd al-Muhtar, Kitab al-Ghasb, printed in Beirut, 5/115.

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (१६)

“जैसा कि था, अन्य इमारतों के विपरीत, जैसा कि अल-दुर्र आदि में है।” – (वह उसे) दोबारा बनाए, अन्य इमारतों के विपरीत जिनमें क्षतिपूर्ति (ज़मान) होती है, जैसा कि अल-दुर्र आदि में है। (त)

यह दूसरी मस्जिद जो उसने बनाई, अगर उसने अपनी ज़मीन में बनाई और इसे मस्जिद कर दिया तो यह भी मस्जिद हो गई, इसे भी बाक़ी रखना फ़र्ज़ है। वल्लाहु तआला आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)।

मसला २५९: प्रेषक सआदत ख़ाँ नाबीना, मस्जिद नदी, कस्बा मेहदपुर, रियासत इंदौर, मुल्क मालवा, १ रबीउल अव्वल १३३५ हिजरी। मस्जिद के अहाते के अंदर के पेड़ों में से या मस्जिद की मिल्कियत के पेड़ों में से किसी पेड़ का फल या फूल बिना कीमत चुकाए खाना या लेना जायज़ है या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर): अगर वे पेड़ मस्जिद पर वक़्फ़ हैं तो बिना क़ीमत चुकाए जायज़ नहीं, अन्यथा मालिक की इजाज़त ज़रूरी है, भले ही उसने इसी नीयत से लगाए हों कि मस्जिद में रहने वाले लोग उनसे लाभ उठा सकें। वल्लाहु तआला आलम।

मसला २६०: प्रेषक मुहम्मद नसीरुल हक़, इमाम मस्जिद मालदा, मोहल्ला बी बी गाँव, २२ रबीउल आख़िर १३३५ हिजरी। क्या फरमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरअ-ए-मतीन इस मसले में कि एक पुरानी जामा मस्जिद में नमाज़ियों की अधिकता के कारण जगह बढ़ाने की ज़रूरत पड़ी। एक टुकड़ा ज़मीन उसी मस्जिद से सटी हुई एक मुसलमान ज़मींदार की थी और ज़मींदार ने एक व्यक्ति के साथ उसका स्थाई बंदोबस्त एक निश्चित लगान पर कर दिया था। लगान बाक़ी रहने की वजह से ज़मींदार ने दावा करके उस ज़मीन को नीलाम कराया, जिसे एक मुसलमान ने खरीद लिया। उस खरीदार ने उस ज़मीन का एक हिस्सा वक़्फ़ करके मस्जिद के साथ मिला दिया। क्या वह हिस्सा मस्जिद के हुक्म में आया या नहीं? यहाँ के कुछ लोग कहते हैं कि वह मस्जिद के हुक्म में नहीं आया, हालांकि खरीदार उस ज़मीन पर हर तरह का अधिकार रखने का हक़दार है। ज़मींदार को निश्चित लगान के अलावा न तो ज़मीन छीनने का हक़ है और न ही ज़मींदार होने के नाते वह ज़मीन पर किसी तरह का हस्तक्षेप कर सकता है। अगर ज़मींदार उसी ज़मीन में बिना खरीदार की मर्ज़ी के मस्जिद, कुआँ या मुसाफ़िरखाना बनाना चाहे तो बिल्कुल नहीं बना सकता, जबकि खरीदार को ये सारे अधिकार प्राप्त हैं। ऐसी स्थिति में जो शरीअत का हुक्म हो, किताबों और इबारत के हवाले से तहरीर किया जाए। बयान फरमाएं, सवाब पाएं।

अल-जवाब (उत्तर): पूछी गई सूरत में वह वक़्फ़ सही है और वह टुकड़ा मस्जिद हो गया। 'रद्दुल मुहतार' में है:

---

१ अल-अश्बाह वन-नज़ायर, अल-फन-अस्-सानी, किताबुल वकाला, इदारातुल कुरआन कराची २/९७; रद्दुल मुहतार, किताबुल गसब, मुद्रित बेरूत ५/११५।

पृष्ठ ४४४/६३१

كَمَا كَانَ بِخِلَافِ سَائِرِ الأَبْنِيَةِ كَمَا فِي الدرِّ وَ غَيْرِهِ - دوبارہ بنائے بخلاف دیگر عمارات کے ضمان کے، جیسا کہ دروغیرہ میں ہے (ت)

یہ دوسری مسجد جو اس نے بنائی اگر اپنی زمین میں بنائی اور اسے مسجد کر دیا تو یہ بھی مسجد ہوگئی اس کا بھی باقی رکھنا فرض ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۵۹: مرسلہ سعادت خاں نابینا مسجد ندی قصبہ مہد پور ریاست اندور ملک مالوہ یکم ربیع الاول ۱۳۳۵ھ مسجد کے احاطہ کے اندر درختوں میں سے یا مسجد کی ملک کے درختوں میں سے کسی درخت کا پھل یا پھول بلا ادائے قیمت کھانا یا لینا جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: اگر وہ پیڑ مسجد پر وقف ہیں تو بلا ادائے قیمت جائز نہیں ورنہ مالک کی اجازت درکار ہے اگرچہ اسی قدر کہ اس نے اسی غرض سے لگائے ہوں کہ جو مسجد میں ہوں ان سے تمتع کرے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۶۰: مرسلہ محمد نصیر الحق امام مسجد مالدہ محلہ بی بی گاؤں ۲۲ ربیع الآخر ۱۳۳۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک قدیم جامع مسجد نمازیوں کی کثرت کی وجہ سے جگہ میں اضافہ کرنے کی ضرورت لاحق ہوئی ایک قطعہ زمین اسی مسجد کی ملحق ایک مسلمان زمیندار کا تھا اور اس کو زمیندار نے ایک شخص کے ساتھ مدامی بندوبست کچھ خزانہ معینہ پر کر دیا تھا خزانہ باقی رہنے کی وجہ سے زمیندار نے نالش کرکے اس زمین کو نیلام کرایا، اس کو ایک مسلمان نے خرید لیا، اور اس خریدار نے ایک حصہ اس زمین کا وقف کرکے مسجد کے ساتھ ملحق کر دیا، کیا وہ حصہ ملحقہ مسجد کے حکم میں ہوا یا نہیں؟ یہاں کے

بعض لوگ کہتے ہیں کہ مسجد کے حکم میں نہیں ہوا حالانکہ خریدار اس زمین پر ہر قسم کے تصرف کرنے کا مجاز ہے، زمیندار کو بجز زر خزانہ معینہ کے نہ تو حق انتزاع رکھا ہے نہ اپنی حقیت زمیندار ی کے باعث اس زمین پر کسی قسم کا تصرف کر سکتا ہے، اگر زمیندار اسی قطعہ زمین میں مسجد یا کنواں یا مسافر خانہ بلا مرضی خریدار کے بنانا چاہے تو بالکل نہیں بنا سکتا اور خریدار کو یہ سارے حقوق حاصل ہیں، ایسی صورت میں جو حکم شرع شریف ہو بحوالہ کتب و عبارت تحریر کیا جائے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مستفسرہ میں وہ وقف صحیح اور وہ قطعہ مسجد ہو گیا۔ ردالمحتار میں ہے:

---

1 الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الوکالۃ ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۹۷، ردالمحتار کتاب الغصب مطبوعہ بیروت ۵/ ۱۱۵

Fatawa Razawiyya Volume 16

[Table Header] [Left Column - Arabic Text] The correct opinion is that it is valid, provided the land is 'muhtakarah' (leased for a fixed periodic rent), as you have learned. Based on this, it is stated in *Anfa' al-Wasa'il* that it is permissible. It says: "If a mosque is built on leased waqf land, it is permissible. And if it is permissible, who is responsible for the 'hukr' (rent)? It appears that it rests upon the lessee as long as the lease period remains. When the period ends, it should be paid from the treasury of land tax (Bayt al-Mal al-Kharaj) and its counterparts dedicated to the welfare of Muslims." End of quote. So, if this is the ruling for leased land where nothing was made a mosque except the building, what then of purchased land that has itself been made a mosque? If rent does not prevent validity there, then here it is all the more so. And Allah, the Sublime and Exalted, knows best.

[Right Column - Urdu Translation of above Arabic] The correct ruling is of validity when the land is 'muhtakarah' (i.e., that waqf land for which the rent has been fixed on a monthly or annual basis), as you already know. On this basis, it was stated in *Anfa' al-Wasa'il* that if someone built a mosque on leased waqf land, it is permissible. And when it becomes permissible, who will be responsible for the 'hukr'? The apparent view is that as long as the lease period remains, it will be on the lessee, and after the end of the period, it will be on the Bayt al-Mal established for land tax and other welfare purposes of Muslims. End. So when this is the ruling for leased land, and the mosque built on it is nothing but a building, what is your opinion about purchased land when it has been made a mosque? When 'hukr' is not a hindrance there, it will not be a hindrance here by priority. And Allah, the Sublime and Exalted, knows best. (T)

Problem 261 to 262: Sent by Hafiz Abdul Sattar Sahib, Machli Bazar, Kanpur, 12 Jumada al-Ula 1355 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say regarding this matter: In a mosque in Kanpur, there is a toilet related to the mosque and a room related to the mosque. The drainage for water and the path for cleaning the toilet latrine had always been through a government alley on the western side. The municipal board acquired the houses on the western and southern sides to widen the road, turned the path into a road, and abolished the alley on the western side. They also sold the remaining land on the west of the mosque after the road was built. Now, the municipal board is ordering the mosque's trustee (Mutawalli) that whatever space is needed on the western side for cleaning the toilet and keeping the drains running, the municipal board is providing on the southern

side. The trustee should change the direction of the toilet latrine and the drains should also be kept running from that side. If the trustee does not have mosque funds available, he should just give consent so that the municipal board can build the drains and toilet at its own expense, ensuring no harm comes to the mosque.

[Footnote] 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/391.

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

[तालिका शीर्षक] [बायाँ कॉलम - अरबी पाठ] सही हुक्म यही है कि यह वैध है जब भूमि 'मुहताकरा' (muhtakarah) हो, जैसा कि आप जान चुके हैं। इसी आधार पर 'अनफ़ अल-वसाइल' में कहा गया है कि यह जायज़ है। इसमें कहा गया है: "यदि पट्टे पर ली गई वक़्फ़ भूमि पर मस्जिद बनाई जाती है, तो यह जायज़ है। और यदि यह जायज़ है, तो 'हुक्र' (किराया) के लिए कौन ज़िम्मेदार है? ऐसा प्रतीत होता है कि जब तक पट्टे की अवधि शेष है, यह पट्टेदार (मुस्ताजिर) पर है। जब अवधि समाप्त हो जाती है, तो इसका भुगतान भूमि कर कोष (बैत अल-माल अल-खराज) और मुसलमानों के कल्याण के लिए समर्पित अन्य कोषों से किया जाना चाहिए।" उद्धरण समाप्त। तो, यदि यह पट्टे वाली भूमि के लिए हुक्म है जहाँ इमारत के अलावा कुछ भी मस्जिद नहीं बनाया गया था, तो खरीदी गई भूमि के बारे में क्या विचार है जिसे स्वयं मस्जिद बना दिया गया है? यदि वहाँ किराया वैधता में बाधक नहीं है, तो यहाँ तो यह और भी अधिक नहीं होगा। और अल्लाह, जो महान और उच्च है, बेहतर जानता है।

[दायाँ कॉलम - उपरोक्त अरबी का उर्दू अनुवाद] सही हुक्म वैधता का ही है जब भूमि 'मुहताकरा' हो (अर्थात् वह वक़्फ़ भूमि जिसकी उजरत मासिक या वार्षिक आधार पर तय हो गई हो), जैसा कि आप जान चुके हैं। इसी आधार पर 'अनफ़ अल-वसाइल' में फ़रमाया कि अगर पट्टे पर ली हुई वक़्फ़ भूमि में किसी ने मस्जिद बना दी तो जायज़ है। और जब जायज़ हो गई तो हुक्र किस पर होगा? ज़ाहिर यह है कि जब तक पट्टे की अवधि शेष है, मुस्ताजिर पर होगी, और अवधि समाप्त होने के बाद खराज आदि मुस्लिम कल्याण के लिए बने बैत अल-माल पर होगी। समाप्त। तो जब यह हुक्म पट्टे वाली भूमि का है, और उसमें बनाई गई मस्जिद इमारत के अलावा कुछ नहीं है, तो खरीदी गई भूमि के बारे में आपका क्या ख्याल है जबकि उसे मस्जिद बना दिया गया हो? जब हुक्र वहाँ बाधक नहीं है, तो यहाँ तो और भी अधिक बाधक नहीं होगा। और अल्लाह, जो महान और उच्च है, बेहतर जानता है। (त)

मसला 261 से 262: प्रेषित हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार साहब, मछली बाज़ार कानपुर, 12 जमादी अल-उला 1355 हिजरी। दीन के विद्वान और शरीअत के मुफ्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: कानपुर की एक मस्जिद में, मस्जिद से संबंधित एक शौचालय और एक कमरा स्थित है। पानी बहने की नालियाँ और शौचालय की सफ़ाई का रास्ता हमेशा से पश्चिम दिशा में एक सरकारी गली से होकर गुज़रता था। नगर पालिका बोर्ड ने सड़क चौड़ी करने के लिए पश्चिम और दक्षिण दिशा के घरों को ले लिया, रास्ते को सड़क बना दिया और पश्चिम दिशा की गली को समाप्त कर दिया। सड़क बनने के बाद मस्जिद के पश्चिम की शेष भूमि बेच दी गई। अब नगर पालिका बोर्ड मस्जिद के मुतवल्ली को आदेश

दे रहा है कि शौचालय की सफ़ाई और नालियों को चालू रखने के लिए पश्चिम दिशा में जितनी जगह की आवश्यकता है, बोर्ड उसे दक्षिण दिशा में प्रदान कर रहा है। मुतवल्ली शौचालय का रुख दूसरी तरफ मोड़ दे और नालियाँ भी उस तरफ से चालू रखी जाएं। यदि मुतवल्ली के पास मस्जिद का पैसा नहीं है, तो वह केवल सहमति दे दे ताकि नगर पालिका बोर्ड अपने खर्च पर नालियाँ और शौचालय बना सके और मस्जिद को किसी भी प्रकार की हानि न हो।

[पाद-टिप्पणी] 1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/391।

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

[جدول سرخی] [بایاں کالم - عربی متن] الصحیح الصحة ای اذا کانت الارض محتکرة کما علمت، وعن هذا قال في انفع الوسائل انه یجوز، قال الارض الموقوفة المستاجرة مسجد اانه یجوز، قال واذا جاز فعلی من یکون حکره، والظاہر انہ یکون علی المستاجر مادامت المدة باقیة، فاذا انقضت ینبغي ان یکون من بیت مال الخراج واخواته ومصالح المسلمین اه فإذا کان هذا في ارض مستأجرة وما جعل مسجدا غیر بناء مجرد فما ظنك بأرض مشتراة وقد جعلت هي مسجدا فالحکم اذا لم یمنع ثم فههنا بالاولی واللہ سبحانہ و تعالی اعلم۔

[دایاں کالم - عربی متن کا اردو ترجمہ] صحیح حکم صحت ہی ہے جبکہ زمین محتکرہ ہو (یعنی وہ زمین موقوف جس کی اجرت بطور ماہانہ یا سالانہ مقرر ہوگئی ہو) جیسا کہ تو جان چکا ہے اسی بنیاد پر انفع الوسائل میں فرمایا کہ اگر اجرت پر لی ہوئی زمین موقوف میں کسی نے مسجد بنادی تو جائز ہے اور جب جائز ہو گئی تو حکر کس پر ہوگی اور ظاہر یہ ہے کہ جب تک مدت اجارہ باقی ہے مستاجر پر ہوگی اور اختتام مدت کے بعد خراج وغیرہ مصالح مسلمین کے لئے بنائے ہوئے بیت المال پر ہوگی اھ تو جب یہ حکم مستاجرہ زمین کا ہے اور اس میں بنائی گئی مسجد عمارت کے علاوہ کچھ نہیں تو خریدی ہوئی زمین کے بارے میں تیرا کیا خیال ہے درانحالیکہ اسے مسجد بنادیا گیا ہو تو حکر جب وہاں مانع نہیں تو یہاں بدرجہ اولی مانع نہ ہوگا واللہ سبحانہ و تعالی اعلم (ت)

مسئلہ ۲۶۱ تا ۲۶۲: مرسلہ حافظ عبدالستار صاحب مچھلی بازار کانپور ۱۲ جمادی الاول ۱۳۵۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ کانپور کی ایک مسجد میں پاخانہ متعلق مسجد واقع ہے اور ایک کمرہ متعلق مسجد ہے اس کی نالیاں پانی بہنے کی اور پاخانہ کی

سنڈ اس کمانے کا راستہ سرکاری گلی میں جانب پچھم ہمیشہ سے جاری تھا، میونسپل بورڈ نے جانب پچھم اور دکھن کے مکانات توسیع سڑک کے لئے لے کر راستہ بطور سڑک بنالیا اور وہ گلی جانب پچھم کی کالعدم کردی اور مسجد کے پچھم کی بقایا زمین بعد نکالے جانے سڑک کے فروخت کردی، اب میونسپل بورڈ متولی مسجد کو حکم دیتا ہے کہ جس قدر جگہ جانب پچھم پاخانہ سنڈ اس کمانے کو اور نالیاں جاری رکھنے کو درکار ہے جانب دکھن میونسپل بورڈ دیتا ہے، متولی مسجد سنڈ اس کا رخ دوسری طرف پھیرے اور نالیاں بھی اس طرف سے جاری رکھی جائیں، اگر متولی کے پاس روپیہ مسجد کا نہ موجود ہو تو صرف رضامندی دے دی جائے تاکہ میونسپل بورڈ اپنے صرفہ سے نالیاں اور سنڈ اس بنادے اور کسی قسم کا حرج مسجد کا نہ ہونے پائے۔

[حاشیہ] 1 ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۹۱

Fatawa Ridawiyyah Volume (16)

(1) Can the trustee (Mutawalli) give consent according to Sharia for it to be built by the government? (2) Instead of the drains or the door for the commode/toilet on the western side, can the trustee take government land on the southern side and have it fixed using the mosque's income? If the mosque's income cannot be used, can he complete this work through donations?

The Answer: In the mentioned situation, as is apparent from the text of the question, there is no change in the waqf (endowment) land; it is only a change of direction. Since the path for the commode and water drainage was already on waqf land, there is no hesitation in the permissibility of this change. However, the mosque's income is intended for the mosque's interests, and this work pertains to the public interest (masalih Shari' amm), not specifically to the mosque's benefit. Therefore, mosque income cannot be spent on this. There is the option of collecting donations, and there is no problem if the municipality constructs it at its own expense as it pertains to the interests of the roads. And Allah Almighty knows best.

Problem 263: Sent by Munshi Ibrahim Sahib, town of Godhra, district Panchmahal, Madrasa Faiz-e-Aam, 16 Jamadi al-Akhir 1335 AH. Respected Maulana and our Leader, Maulvi Ahmad Raza Khan Sahib, Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings. Two questions and answers were sent for verification and correction to your esteemed presence, but no response was received. I do not know if those sent letters reached you or not. The author of Tafsir Bayan-ul-Quran, under the verse "And [there are] those who built a mosque to cause harm, and disbelief, and to cause division..."[1] has written a ruling stating that some scholars have said a mosque built for pride and ostentation should not be called a mosque. I have some discourse regarding those "some scholars." By "some scholars," the authors of Kashshaf, Madarik, Ahmadi, etc., are meant. Based on this, the answer that was sent to your service was written. Is the objection of the author of Bayan correct or not? Should the view of the author of Bayan be preferred over the words of the authors of Kashshaf, etc.? I am awaiting a response. Please write your opinion on the sent question and answer: What do the scholars of the religion and muftis of the firm Sharia say regarding the following problem: An Imam was appointed in a neighborhood mosque for a period of fifteen to twenty years. Some people dismissed him for certain reasons. Some people found the dismissal of the old Imam unpleasant. Although this group wanted the old Imam to remain, the first group, who had

dismissed the old Imam, did not agree. Consequently, the dispute escalated to the point that the first group, fearing conflict...

[1] Al-Quran al-Karim 9/107 Page 446 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

(१) क्या मुतवल्ली शरीयत के मुताबिक ऐसी सहमति दे सकता है कि इसे सरकार की ओर से बनाया जाए? (२) क्या पश्चिम की ओर से जो नालियां या संडास (शौचालय) का दरवाजा है, उसके बदले दक्षिण की ओर सरकारी जमीन लेकर मस्जिद की आमदनी से मुतवल्ली इसे ठीक करवा सकता है? अगर मस्जिद की आमदनी खर्च नहीं की जा सकती, तो क्या चंदा करके इस काम को अंजाम दिया जा सकता है?

उत्तर: उक्त स्थिति में जैसा कि प्रश्न के पाठ से स्पष्ट है, वक्फ़ की भूमि में कोई परिवर्तन नहीं है, केवल दिशा बदलना है। चूंकि शौचालय का रास्ता और जल निकासी पहले भी वक्फ़ भूमि में थी, इसलिए इस परिवर्तन की अनुमति में कोई संकोच नहीं है। लेकिन मस्जिद की आमदनी मस्जिद के हितों (मसालेह) के लिए होती है, और यह काम सार्वजनिक हितों (मसालेह-ए-शारे-ए-आम) के लिए है, मस्जिद के हित से इसका संबंध नहीं है, इसलिए मस्जिद की आमदनी इसमें खर्च नहीं की जा सकती। चंदा इकट्ठा करने का अधिकार है और इसमें कोई हर्ज नहीं कि नगरपालिका इसे अपने खर्च से बना दे क्योंकि यह सड़कों के हितों से संबंधित है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला २६३: प्रेषक मुंशी इब्राहिम साहब, कस्बा गोधरा, जिला पंचमहल, मदरसा फैज़-ए-आम, १६ जमादी उल आखिर १३३५ हिजरी। हज़रत मौलाना और हमारे नेता मौलवी अहमद रज़ा खान साहब, आप पर अल्लाह की शांति, रहमत और बरकत हो। सत्यापन के लिए दो सवाल और जवाब आपकी सेवा में भेजे गए थे, उनका जवाब नहीं मिला। पता नहीं ये भेजे गए पत्र आप तक पहुँचे या नहीं। तफ़सीर बयान-उल-क़ुरान के लेखक ने आयत "और जिन्होंने मस्जिद बनाई नुकसान पहुँचाने, कुफ़्र फैलाने और फूट डालने के लिए..."[1] के तहत यह लिखा है कि कुछ विद्वानों ने कहा है कि जो मस्जिद गर्व और दिखावे के लिए बनाई जाए, उसे मस्जिद नहीं कहना चाहिए। उन 'कुछ विद्वानों' के बारे में मुझे कुछ कहना है। 'कुछ विद्वानों' से तात्पर्य कशशाफ, मदारिक और अहमदी आदि के लेखक हैं। इसी आधार पर वह उत्तर लिखा गया था जो आपकी सेवा में भेजा गया है। क्या 'बयान' के लेखक की आपत्ति सही है या नहीं? क्या कशशाफ आदि के लेखकों की बात पर उनके(बयान के लेखक के) कथन को प्राथमिकता दी जाएगी? जवाब का इंतज़ार है, भेजे गए सवाल और जवाब में हुज़ूर की क्या राय है, कृपया लिखें: दीन के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि एक मोहल्ले की मस्जिद में पंद्रह-बीस साल से एक इमाम नियुक्त था। कुछ लोगों ने किन्हीं कारणों से उसे हटा दिया। कुछ लोगों को पुराने इमाम का हटाया जाना नागवार लगा। हालांकि इस गुट ने चाहा

कि पुराने इमाम को बहाल रखा जाए, लेकिन पहले गुट ने, जिन्होंने पुराने इमाम को हटाया था, नहीं माना। इस वजह से झगड़ा बढ़ गया यहाँ तक कि पहले गुट ने झगड़े की आशंका से...

[1] अल-कुरान अल-करीम ९/१०७ पृष्ठ ४४६ का ६३१

(۱) کیا متولی شرع کے مطابق ایسی رضامندی دے سکتا ہے کہ سرکار کی طرف سے بنائی جائے۔ (۲) کیا پچھم کی طرف سے جو نالیاں یا سنڈاس کمانے کا دروازہ ہے اس کے بدلے جانب دکھن سرکاری زمین لے کر مسجد کی آمدنی سے متولی اس کو درست کرا سکتا ہے اگر مسجد کی آمدنی نہیں صرف کر سکتا ہے تو چندہ کر کے اس کام کو انجام دے سکتا ہے۔

الجواب: صورت مذکورہ میں جیسا کہ عبارت سوال سے ظاہر ہے زمین وقف میں کوئی تبدیلی نہیں، صرف رخ پھیرنا ہے اور کمانے کا راستہ اور پانی کا نکاس پہلے بھی زمین وقف میں تھا اس تبدیلی کا جواز بجائے تامل نہیں، مگر مسجد کی آمدنی مصالح مسجد کے لئے ہوتی ہے اور یہ کام مصالح شارع عام کے لئے ہے مصلحت مسجد اس سے متعلق نہیں، لہذا آمدنی مسجد اس میں صرف نہیں ہو سکتی۔ چندہ کا اختیار ہے اور اس میں حرج نہیں کہ میونسپلٹی کی سڑکوں کے مصالح اس سے متعلق ہیں اپنے صرف سے بنا دے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۶۳: مرسلہ منشی ابراہیم صاحب قصبہ گودھرہ ضلع پنچ محل مدرسہ فیض عام ۱۶ جمادی الآخر ۱۳۳۵ھ حضرت مولانا و مقتدانا مولوی احمد رضا خان صاحب السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ ایک فتوی تصحیح کے لئے دو سوال جواب کے لئے خدمت والا میں بھیجے تھے ان کا جواب نہیں ملا، معلوم نہیں کہ یہ مرسلہ خطوط جناب تک پہنچے یا نہیں، صاحب تفسیر بیان القرآن نے "وَالَّذِیْنَ اتَّخَذُوْا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَّ کُفْرًا وَّ تَفْرِیْقًا"۱ کے تحت میں مسئلہ کر کے یہ لکھا ہے کہ بعض علمائے کہا جو فخر وریا سے مسجد بنائی جائے اس مسجد کو مسجد کہنا نہ چاہئے ان بعض علماء پر مجھ کو کلام ہے، بعض علماء سے مراد کشاف ومدارک واحمدی وغیرہ ہیں، اور اسی بناء پر یہ جواب لکھا گیا ہے جو مرسلہ خدمت ولا ہے صاحب بیان کا اعتراض درست ہے یا نہیں؟ کیا

صاحب کشاف وغیرہ کے قول پر انکے قول کو ترجیح دی جائے گی؟ جواب کا منتظر ہوں، مرسلہ

سوال و جواب میں حضور کی کیا رائے ہے تحریر فرمائیں: کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرعِ متین مسئلہ ذیل میں کہ ایک محلہ کی مسجد میں عرصہ پندرہ بیس سال سے ایک امام مقرر تھا بعض لوگوں نے بعض وجوہ سے اس کو برطرف کیا، بعض لوگوں کو امام قدیم کا برطرف کرنا ناگوار معلوم ہوا، ہر چند اس فریق نے یہ چاہا کہ امام قدیم کو قائم رکھا جائے، لیکن فریق اول نے جنہوں نے امام قدیم کو برطرف کیا تھا نہ مانا، بناء بریں جھگڑے نے ترقی پکڑی یہاں تک کہ فریق اول نے جھگڑے کے اندیشہ

Fatawa Rizwia Volume 16

...due to which police were stationed at the mosque's door so that no mischief could occur. The second party, out of fear of the police, did not offer prayers there at that time, but in other mosques, and later they continued to pray in other mosques for some time because they did not want to pray behind the new Imam. Eventually, an old mosque which was lying desolate (where congregational prayers were held occasionally) and was large enough to accommodate 100 to 125 people - in short, they revived the said mosque and after some days, demolished its old structure and incorporated some surrounding land to rebuild it with some expansion. Now the first party claims that the said mosque is built on someone else's property and built out of jealousy, hence it is "Masjid-e-Zirar" (a harmful mosque). The second party says it is an endowed (waqf) mosque. So, can this mosque be considered "Masjid-e-Zirar"? And should its foundation be dug up and thrown away? Explain and be rewarded.

The Answer: The situation stated in the question has been noted. What is the meaning of associating this mosque with "Zirar"? They have not even initiated a new mosque; rather, they have revived an old mosque. And it is obligatory (fard), to the extent of one's ability, to revive an old mosque if, God forbid, it becomes desolate. Where is the obligation and where is "Zirar"? And if, for argument's sake, they were building a new mosque, it still wouldn't have any relation to "Zirar" because the mosque is built for Allah alone and the intention is only to offer prayers, not to harm another mosque or cause division among the Muslim congregation. The investigation of this is in our Fatawas. A person who prepares a building in the name of a mosque, not for the purpose of seeking proximity to Allah but merely with the intention of showing off and pride, then indeed it cannot be a mosque, because a mosque is an endowment (waqf) and it must be for the purpose of intended proximity (to Allah). Showing off and pride are not proximity to Allah but distance from Allah. Imam Nasafi, the author of Madarik, has declared such a mosque to be under the ruling of "Zirar". However, if the mosque was built for Allah and that was the objective, even if thoughts of showing off or pride occurred alongside it, it is definitely a mosque, even if there is a reduction in its reward or it is not received. The doubt mentioned by the author of Bayan al-Qur'an is based on this case. And the detail is in our Fatawas. (And the detail is in our Fatawas. - Trans.) And Allah Almighty knows best.

Problem 264: What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say in this situation: is it legally permissible to make mosque walls common with

neighbors? (a) Neighbors pay half the cost of the walls and half the cost is borne by the mosque. (b) The mosque bears the total cost. On the walls of the old mosque, the neighbor's beams were placed, and (a) there were no signs of sharing (b) there were signs of sharing. The old mosque was demolished at the mosque's cost and for the mosque...

फ़तावा रिज़विया जिल्द 16

...जिसकी वजह से मस्जिद के दरवाज़े पर पुलिस बिठा दी गई ताकि किसी क़िस्म का फ़ितना न होने पाए। दूसरे पक्ष ने पुलिस के डर के मारे उस समय वहाँ नमाज़ नहीं पढ़ी, अन्य मस्जिदों में पढ़ी, और बाद में भी वे कुछ समय तक अन्य मस्जिदों में पढ़ते रहे क्योंकि वे नए इमाम के पीछे नमाज़ नहीं पढ़ना चाहते थे। अंततः एक प्राचीन मस्जिद जो वीरान पड़ी थी (जिसमें कभी-कभी जमात के साथ नमाज़ होती थी) और यह मस्जिद इतनी बड़ी थी कि इसमें सौ सवा सौ आदमी नमाज़ पढ़ सकें, संक्षेप में उक्त मस्जिद को आबाद किया और कुछ दिनों के बाद उस मस्जिद के पुराने निर्माण को गिराकर और आस-पास की कुछ ज़मीन लेकर विस्तार के साथ तैयार की। अब पहला पक्ष कहता है कि उक्त मस्जिद पराई ज़मीन पर बनी है और ईर्ष्या के कारण बनी है, इस वजह से यह मस्जिद 'ज़रार' (हानिकारक) है। और दूसरा पक्ष कहता है कि यह मस्जिद वक़्फ़ है, तो क्या यह मस्जिद 'ज़रार' हो सकती है? और क्या इसके निर्माण को खोदकर फेंक दिया जाए? बयान करें और पुण्य कमाएं।

उत्तर: प्रश्न की स्थिति का अवलोकन किया गया। इस मस्जिद को 'ज़रार' से जोड़ने का क्या अर्थ है? उन्होंने तो मस्जिद की नई शुरुआत भी नहीं की, बल्कि प्राचीन मस्जिद को पुनर्जीवित किया है। और प्राचीन मस्जिद यदि, ईश्वर न करे, वीरान हो जाए तो यथाशक्ति उसे पुनर्जीवित करना फ़र्ज़ है। कहाँ फ़र्ज़ और कहाँ 'ज़रार'। और यदि मान लिया जाए कि वे नई मस्जिद बना रहे होते, तब भी उसका 'ज़रार' से कोई संबंध न होता क्योंकि मस्जिद अल्लाह ही के लिए बनाई गई और नमाज़ पढ़ना ही उद्देश्य है, न कि दूसरी मस्जिद को नुकसान पहुँचाना और मुस्लिम समुदाय में फूट डालना। इसका शोध हमारे फ़तावा में मौजूद है। जो व्यक्ति मस्जिद के नाम पर कोई इमारत तैयार करे जिसका उद्देश्य अल्लाह की निकटता न हो बल्कि केवल दिखावा और गर्व की नियत हो, तो वह बेशक मस्जिद नहीं हो सकती, क्योंकि मस्जिद वक़्फ़ है और इसका उद्देश्य अल्लाह की निकटता होना अनिवार्य है। दिखावा और गर्व अल्लाह की निकटता नहीं बल्कि अल्लाह से दूरी है। इमाम नसफ़ी, जो 'मदारिक' के रचयिता हैं, उन्होंने ऐसी ही मस्जिद को 'ज़रार' के हुक्म में बताया है। और अगर मस्जिद अल्लाह ही के लिए बनाई गई और वही उद्देश्य है, भले ही उसके साथ दिखावे या गर्व का विचार आ गया हो, तो वह अवश्य ही मस्जिद है, चाहे उसके सवाब (पुण्य) में कमी हो या न मिले। 'बयानुल क़ुरआन' के रचयिता का संदेह इसी स्थिति पर आधारित है। और विस्तार हमारे फ़तावा में है। (त) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 264: दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या फ़रमाते हैं कि क्या मस्जिद की दीवारों को पड़ोसियों के साथ साझा करना शरीअत की दृष्टि से जायज़ है? (अ) पड़ोसी दीवारों की आधी लागत दें और आधी लागत मस्जिद की हो (ब) पूरी लागत मस्जिद की हो। पुरानी मस्जिद की दीवारों पर पड़ोसी की कड़ियाँ (शहतीर) रखी हुई थीं और (अ) साझा होने के कोई संकेत नहीं थे (ब) साझा होने के संकेत थे। पुरानी मस्जिद को मस्जिद की लागत पर गिराया गया और मस्जिद के..

کی وجہ سے مسجد کے دروازہ پر پولیس کو لا کے بٹھا دیا تاکہ کسی قسم کا فتنہ نہ ہونے پائے۔ فریق ثانی نے پولیس کے خوف کے مارے اس وقت نماز وہاں نہ پڑھی، دیگر مساجد میں پڑھی، اور بعد میں بھی وہ کچھ عرصہ تک دیگر مساجد میں پڑھتے رہے اس لئے کہ یہ فریق جدید امام کے پیچھے نماز پڑھنا نہیں چاہتے تھے ، آخر کار ایک قدیم مسجد جو کہ ویران پڑی ہوئی تھی (اس میں کبھی کبھی نماز باجماعت ہوئی ہے) اور یہ مسجد اتنی بڑی تھی کہ جس میں سو سوا سو آدمی نماز پڑھ سکیں غرضیکہ مسجد مذکور کو آباد کیا اور کچھ دنوں کے بعد اس مسجد کی قدیم بناء کو گرا کر اور کچھ زمین گرد سے لے کر کچھ وسعت کے ساتھ تیار کی، اب اول فریق یہ کہتا ہے کہ مسجد مذکور ملک غیر میں بنی ہے اور حسد سے بنی ہے اس وجہ سے یہ مسجد ضرار ہے۔ اور فریق ثانی یہ کہتا ہے کہ یہ مسجد وقف ہے، پس کیا یہ مسجد ضرار ہو سکتی ہے؟ اور اس کی بناء کو کھود کر پھینک دیا جائے؟ بینوا تو جروا۔

الجواب: صورت سوال ملاحظہ ہوئی، اس مسجد کو ضرار سے علاقہ ہونے کے کیا معنی، انہوں نے مسجد کا احداث بھی تو نہ کیا بلکہ مسجد قدیم کا احیاء کیا ہے اور مسجد قدیم معاذ اللہ ویران ہو جائے حتی الوسع اس کا احیاء فرض ہے، کہاں فرض اور کہاں ضرار، اور اگر بالفرض نئی مسجد بناتے جب بھی اسے ضرار سے کوئی تعلق نہ ہوتا کہ مسجد اللہ ہی کے لئے بنائی اور نماز ہی پڑھنی مقصود ہے نہ کہ دوسری مسجد کو نقصان پہنچانا، اور جماعت المسلمین میں تفرقہ ڈالنا، اس کی تحقیق ہمارے فتاویٰ میں ہے، جو شخص بنام مسجد کوئی عمارت تیار کرے جس سے تقرب الی اللہ مقصود نہ ہو بلکہ محض ریا و تفاخر کی نیت ہو تو وہ بیشک مسجد نہیں ہو سکتی کہ مسجد وقف ہے اور اس کا قربت مقصودہ کے لئے ہونا ضرور، اور ریا و تفاخر قربت الی اللہ نہیں بلکہ

بعد عن اللہ ہیں، امام نسفی صاحب مدارک نے ایسی ہی مسجد کو حکم ضرار میں فرمایا ہے، اور اگر مسجد بنائی اللہ ہی کے لئے اور وہی مقصود ہے اگرچہ اس کے ساتھ ریا و تفاخر کا خیال آگیا تو وہ ضرور مسجد ہے اگرچہ اس کے ثواب میں کمی ہو یا نہ ملے۔ صاحب بیان القرآن کا شبہ اسی صورت پر محمول ہے والتفصیل فی فتاونا (اور تفصیل ہمارے فتاوٰی میں ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۶۴: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس صورت میں کہ آیا مسجد کی دیواریں ہمسایوں کے ساتھ مشترک کرنا شرعاً جائز ہے (الف) نصف لاگت دیواروں کی ہمسائے لگائیں اور نصف لاگت مسجد کا خرچ ہو (ب) کل لاگت مسجد ہو۔ مسجد قدیمی کی دیواروں پر ہمسایہ کی شہتیر رکھی ہوئی تھی اور (الف) اور نشانات اشتراک نہ تھے (ب) اور نشانات اشتراک تھے۔ کہنہ مسجد کو مسجد کی لاگت پر گرایا گیا اور مسجد کے

Fatawa-e-Razawiyyah Volume 16

The same neighbor was the trustee of the money, whose beams were resting on the walls of the mosque. He had all the walls built from the mosque's cost in such a way that partnership was apparent, meaning he installed grills and cupboards on his side according to his own will without the consent of other worshipers. Is this act permissible according to Sharia? In case (A) and case (B), can the said neighbor build upper floors on these walls and use these walls as his property? In case (A) and case (B), according to his claim half the wall belongs to him, then is it permissible or necessary to leave half the land of the wall and rebuild the walls as the sole property of the mosque without partnership? Does the principle "Waqf is not owned" (Al-Waqf La Yamluk) apply to a mosque with such shared walls, and does one receive the reward for praying in such a mosque that is promised for praying in a mosque or not? Please clarify and be rewarded.

Answer: Allah Almighty says: "And indeed, the mosques are for Allah." (1) Mosques are specifically for Allah. For something to be a mosque, it is necessary that it be free from all human rights in all six directions. If ownership by a servant remains in any part of it, it will not be a mosque. It is stated in Al-Hidayah:

Arabic Text	**Urdu Translation**
If someone makes a mosque with a basement under it or a room above it, and makes the mosque's door facing the road and separates it from his property, then he has the right to sell it, and if he dies, it is inherited from him because it was not purely for Allah Almighty as the right of the servant remains attached to it. (2)	A person who built a mosque under which there is a basement or above which there is a house, and he turned the mosque's door towards the main road and separated it from his ownership, he has the right to sell it, and after his death, inheritance will occur in it because it was not purely for Allah Almighty; human rights are still attached to it. (T)

In the same book, it is stated:

Arabic Text	**Urdu Translation**
Likewise, if he makes a mosque in the middle of his house and permits people to enter it, meaning...	Someone built a mosque in the middle of his house and gave permission for people to enter it.

1. Al-Quran Al-Karim 72/18

2. Al-Hidayah, Kitab al-Waqf, Al-Maktabah al-Arabiyyah Karachi, 2/624

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

रुपयों का अमीन वही पड़ोसी था जिसके शहतीर मस्जिद की दीवारों पर थे। उसने मस्जिद की लागत से कुल दीवारें इसी तरह बनवाईं जिससे स्पष्ट रूप से साझेदारी मालूम होती है, यानी अपनी तरफ जाली और अलमारियां अपनी मर्जी से अन्य नमाजियों की सहमति के बिना लगवा लीं। क्या यह कृत्य शरीयत के अनुसार जायज़ है? स्थिति (अ) और स्थिति (ब) में क्या उक्त पड़ोसी इन दीवारों पर ऊपरी मंजिलें तैयार कर सकता है और इन दीवारों को अपनी मिल्कियत के तौर पर इस्तेमाल कर सकता है? स्थिति (अ) और स्थिति (ब) में क्या उसके कहे अनुसार आधी दीवार उसकी है, तो आधी दीवार की जमीन छोड़कर फिर से दीवारें बिना साझेदारी के मस्जिद की एकमात्र मिल्कियत के रूप में बनवाना जायज़ है या ज़रूरी है? क्या ऐसी साझा दीवार वाली मस्जिद पर "वक्फ मालिकाना नहीं होता" (Al-Waqf La Yamluk) लागू होता है? और ऐसी मस्जिद में नमाज पढ़ने से वह सवाब मिलता है जो मस्जिद में पढ़ने के लिए वर्णित है या नहीं? स्पष्ट करें, पुण्य पायें।

उत्तर: अल्लाह अज़्वजल फरमाता है: "और बेशक मस्जिदें अल्लाह के लिए हैं।" (1) मस्जिदें विशेष रूप से अल्लाह के लिए हैं। मस्जिद होने के लिए आवश्यक है कि वह अपनी छहों दिशाओं में बंदों के सभी अधिकारों से मुक्त हो। यदि इसके किसी भी भाग में बंदे का स्वामित्व शेष है, तो वह मस्जिद नहीं होगी। 'हिदाया' में है:

अरबी पाठ

यदि कोई मस्जिद के नीचे तहखाना या उसके ऊपर कमरा बनाता है, और मस्जिद का दरवाजा सड़क की ओर कर देता है और उसे अपनी मिल्कियत से अलग कर देता है, तो उसे उसे बेचने का अधिकार है, और यदि वह मर जाता है, तो उसके बाद वह विरासत के रूप में बाँटा जाएगा क्योंकि वह विशुद्ध रूप से अल्लाह के लिए नहीं था क्योंकि बंदे का अधिकार उससे जुड़ा हुआ था। (2)

उर्दू अनुवाद

जिस व्यक्ति ने मस्जिद बनाई जिसके नीचे तहखाना या ऊपर कोई मकान है, और उसने मस्जिद का दरवाज़ा मुख्य रास्ते की ओर कर दिया और उसे अपनी मिल्कियत से अलग कर दिया, तो उसे अधिकार है कि वह उसे बेच दे और उसके मरने के बाद उसमें विरासत जारी होगी क्योंकि वह विशुद्ध रूप से अल्लाह के लिए नहीं हुई, उससे बंदे का हक जुड़ा हुआ है। (त)

इसी में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
इसी तरह, यदि वह अपने घर के बीच में एक मस्जिद बनाता है और लोगों को उसमें प्रवेश करने की अनुमति देता है, अर्थात...	किसी ने अपने घर के बीच में मस्जिद बनाई और लोगों को उसमें प्रवेश करने की अनुमति दे दी।

1. अल-क़ुरान अल-करीम 72/18
2. अल-हिदाया, किताब अल-वक्फ, अल-मकतबा अल-अरबिया कराची, 2/624

روپوں کا امین وہی ہمسایہ تھا جس کے شہتیر مسجد کی دیواروں پر تھے۔ اس نے مسجد کی لاگت سے کل دیواریں اسی طرح بنوائیں جس سے بداہتہً اشتراک معلوم ہوتا ہے یعنی اپنی طرف جالی اور الماریاں حسب مرضی خود بلا رضامندی دیگر مصلیان کے رکھوا لئے، کیا یہ فعل لبا ہیہ کا شرعاً جائز ہے۔ بصورت (الف) وبصورت (ب) کیا ان دیواروں پر ہمسایہ مذکور بالاخانہ ہائے تیار کر سکتا ہے اور بطور ملکیت خود ان دیواروں کو استعمال کر سکتا ہے، بصورت (الف) وبصورت (ب) کیا بقول لبا ہیہ نصف دیوار اس کی ہے نصف دیوار کی تختہ زمین چھوڑ کر از سر نو دیواریں واحد ملکیت مسجد بلا اشتراک تحریر چڑھانا جائز ہے یا ضروری ہے کیا ایسے مشترک دیوار والی مسجد پر "الوقف لایملک" صادق آتا ہے اور ایسی مسجد میں نماز ادا کرنے سے ثواب جو مسجد میں ادا کرنے پر وارد ہوتا ہے ملتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اللہ عزوجل فرماتا ہے: "وَ اَنَّ الْمَسٰجِدَ لِلّٰهِ"۱ مسجدیں خاص اللہ کے لئے ہیں۔ مسجد ہونے کے لئے لازم ہے کہ وہ اپنی شش جہت میں جمیع حقوق عباد سے منزہ ہوا گراس کے کسی حصہ میں بھی ملک عبد باقی ہے تو مسجد نہ ہو گی۔ ہدایہ میں ہے:

Arabic Text	Urdu Translation
من جعل مسجدا تحته سرداب او فوقه بيت وجعل باب المسجد الى الطريق وعزله عن ملكه، فله ان يبيعه وان مات يورث عنه لانهالم	جس شخص نے مسجد بنائی جس کے نیچے تہ خانہ یا اوپر کوئی مکان ہے اور مسجد کا دروازہ اس نے بڑے راستہ کی طرف کر دیا اور اس کو اپنی ملک سے الگ کر دیا تو اس کو اختیار ہے کہ وہ اسے بیچ دے اور اس کے مرنے کے بعد اس میں میراث

Arabic Text	Urdu Translation
یخلص للہ تعالی لبقاء حق العبد متعلقاً بہ۔ ۲	جاری ہو گی کیونکہ وہ خالص اللہ تعالیٰ کے لئے نہیں ہوئی اس سے حق عبد متعلق ہے۔ (ت)

اسی میں ہے:

Arabic Text	Urdu Translation
وکذلک ان اتخذ وسط دار مسجداً واذن للناس بالدخول فیہ، یعنی	کسی نے اپنے گھر کے درمیان میں مسجد بنائی اور لوگوں کو اس میں داخل ہونے کی اجازت دے دی

۱ القرآن الکریم ۱۸/۷۲ ۲ الہدایۃ کتاب الوقف المکتبۃ العربیۃ کراچی ۲/ ۶۲۴

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Arabic Text	Urdu Translation
له ان يبيعه ويورث عنه لان المسجد مالايكون لا حد فيه حق المنع (الى ان قال) فلم يصرمسجدا لانه ابقى الطريق لنفسه فلم يخلص لله تعالى ١-	If this is the case, the ruling is the same as mentioned, i.e., he can sell it and it will also be subject to inheritance after his death, because a mosque is a place where no one has the right to prevent anyone from entry. (Until he said) Therefore, it did not become a mosque because he kept the path for himself, so it was not exclusively for Allah Almighty. (T)

Therefore, if the walls of this mosque are actually shared and a portion of them belongs to a human being, then it is not a mosque at all. Praying in it will not carry the reward of a mosque. It is a house owned by the builder which he can sell, and upon his death, it will be divided as inheritance, as mentioned in Al-Hidayah. If it is not actually shared, but the trustee (mutawalli) has made a usurped partnership, then it is obligatory to remove him from the trusteeship and erase all the signs he made as symbols of partnership. Pull down all the beams etc. that he has placed on the wall of the mosque. Collect rent from him for the wall of the mosque for as many years as they remained there. Now, if anyone wants to build a structure on the wall of the mosque, do not let them, and if they have built one, have it demolished immediately by government force. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

Arabic Text	Urdu Translation
وبنى فوقه بيتاً للامام لا يضر لانه من المصالح اما لو تمت المسجدية ثم اراد البناء منع و لو قال عنيت ذلك لم يصدق تاتارخانية ، فاذا كان هذا في الواقف فكيف بغيره فيجب هدمه ولو على جدار المسجد ٢-	If the endower (waqif) built a room for the Imam above the mosque, it is permissible because it is among the interests of the mosque. However, once the mosque is completed, if he then wishes to build a room, he will not be allowed to do so. Even if he says, "I intended this from the beginning," he will not be believed (Tatar-Khaniyah). When this is the ruling for the endower himself, how can a non-endower have the authority to do so? Therefore, it is mandatory to demolish it, even if it is built only on the wall of the mosque. (T)

In Radd al-Muhtar it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
في البحر لا يوضع الجذع على جدار المسجد	It is in Al-Bahr: A wooden beam shall not be placed on the wall of the mosque.

1. Al-Hidayah, Kitab al-Waqf, Al-Maktaba al-Arabiyya, Karachi, 2/625
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/379

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
له ان يبيعه ويورث عنه لان المسجد مالايكون لا حد فيه حق المنع (الى ان قال) فلم يصرمسجدا لانه ابقى الطريق لنفسه فلم يخلص لله تعالى ١	यदि ऐसा है, तो उसका हुक्म भी वही है जो ज़िक्र किया गया, यानी वह इसे बेच सकता है और उसकी मौत के बाद इसमें विरासत भी जारी होगी, क्योंकि मस्जिद वह होती है जिससे रोकने का हक़ किसी को न हो। (यहाँ तक कि फ़रमाया) अतः (चूँकि उसने रास्ता अपने लिए बाक़ी रखा है) लिहाज़ा वह मस्जिद न हुई क्योंकि वह ख़ालिस अल्लाह तआला के लिए न हुई। (त)

अतः यदि इस मस्जिद की दीवारें वास्तव में साझा हैं और उनमें कुछ हिस्सा बंदे (इंसान) का भी है, तो वह मस्जिद सिरे से मस्जिद ही नहीं है, न ही इसमें नमाज़ पढ़ने से मस्जिद का सवाब मिलेगा। वह निर्माता के स्वामित्व वाला एक मकान है जिसे वह बेच सकता है और यदि वह मर जाए तो उसे विरासत में विभाजित किया जाएगा, जैसा कि हिदाया से उल्लेख किया गया है। और यदि वास्तव में साझा नहीं है, लेकिन मुतवल्ली ने जबरन इसे साझा बना रखा है, तो फ़र्ज़ है कि उसे पद से हटा दें और उसने अपनी साझेदारी के प्रतीक के रूप में जो भी निशान बनाए हैं, उन्हें मिटा दें। जो भी बीम आदि उसने मस्जिद की दीवार पर रखे हैं, उन्हें गिरा दें। जितने वर्षों तक वे वहाँ रखे रहे, मस्जिद की दीवार का उतना किराया उससे वसूल करें। और अब यदि कोई मस्जिद की दीवार पर कोई इमारत बनाना चाहता है, तो उसे न बनने दें, और यदि बना ली गई है, तो सरकारी बल द्वारा उसे तुरंत ढहा दें। दुर्र-ए-मुख़्तार में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
وبنى فوقه بيتاً للامام لا يضر لانه من المصالح اما لو تمت المسجدية ثم اراد البناء منع و لو قال عنيت ذلك لم يصدق تاتارخانية ، فاذا كان هذا في الواقف فكيف بغيره	यदि वक़्फ़ करने वाले ने मस्जिद के ऊपर इमाम के लिए कमरा बना दिया, तो यह जायज़ है क्योंकि यह मस्जिद के हित के कार्यों में से है। लेकिन जब मस्जिद पूरी हो गई और अब वह कमरा बनाना चाहता है, तो उसे बनाने की अनुमति नहीं दी जाएगी। यदि वह कहे कि शुरू से ही मेरा यही इरादा था, तो उसकी बात स्वीकार नहीं की जाएगी (तातारख़ानिया)। जब स्वयं वक़्फ़ करने वाले के लिए यह

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
فيجب هدمه ولو على جدار المسجد ٢-	नियम है, तो किसी और को ऐसा करने का अधिकार कैसे हो सकता है? इसलिए इसे गिराना अनिवार्य है, भले ही इसे केवल मस्जिद की दीवार पर ही क्यों न बनाया गया हो। (त)

रद-उल-मुह्तार में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
في البحر لا يوضع الجذع على جدار المسجد	अल-बहर में है: मस्जिद की दीवार पर लकड़ी नहीं रखी जाएगी।

1. अल-हिदाया, किताब अल-वक़्फ़, अल-मकतबा अल-अरबिया, कराची, २/६२५
2. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, १/३७९

पृष्ठ ४४९ / ६३१

عربی عبارت	اردو ترجمہ
له ان یبیعه ویورث عنه لان المسجد مالایکون لا حد فیه حق المنع (الی ان قال) فلم یصرمسجدا لانه ابقی الطریق لنفسه فلم یخلص لله تعالی ۱-	اگر تو اس کا حکم بھی وہی ہے جو مذکور ہوا یعنی اسے فروخت کرسکتا ہے اور اس کے مرنے کے بعد اس میں میراث بھی جاری ہوگی کیونکہ مسجد وہ ہوتی ہے جس سے روکنے کا حق کسی کو نہ ہو (یہاں تک کہ فرمایا) پس (چونکہ اس نے راستہ اپنے لئے باقی رکھا ہے لہذا وہ مسجد نہ ہوئی اسلئے کہ وہ خالص اللہ تعالٰی کے لئے نہ ہوئی۔ (ت)

پس اگر اس مسجد کی دیواریں واقع میں مشترک ہیں ان میں کچھ حصہ عبد کا بھی ہے تو وہ مسجد سرے سے مسجد ہی نہیں، نہ اسمیں نماز پڑھنے سے مسجد کا ثواب، وہ بانی کی ملک ایک مکان ہے جسے وہ بیچ سکتا ہے اور مرجائے تو ترکہ میں تقسیم ہوگا کما مر عن الہدایۃ (جیسا کہ ہدایہ سے گزرا ت) اور اگر واقع میں مشترک نہیں، اس متولی نے غاصبانہ اشتراک کر رکھا ہے تو فرض ہے کہ اسے تولیت سے خارج کردیں اور وہ نشانات جو اس نے اپنے اشتراک کی علامت بنائے ہیں سب مٹادیں اور شہتیر وغیرہ جو کچھ اس کا مسجد کی دیوار پر رکھا ہے سب گرادیں، اور جتنے برسوں رکھا رہا اتنے کا کرایہ دیوار مسجد کا اس سے وصول کریں، اور اب اگر کوئی عمارت دیوار مسجد پر بنانا چاہے نہ بنانے دیں، اور اگر بنالی ہو بجبر حکومت فوراً منہدم کرادیں۔

درمختار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
وبنى فوقه بيتاً للامام لا يضر لانه من المصالح اما لو تمت المسجدية ثم اراد البناء منع و لو قال عنيت ذلك لم يصدق تاتارخانية ، فاذا كان هذا في الواقف فكيف بغيره فيجب هدمه ولو على جدار المسجد ۲-	اگر واقف نے مسجد کے اوپر امام کا حجرہ بنادیا تو جائز ہے کیونکہ یہ مصالح مسجد میں سے ہے، لیکن جب مسجد تام ہوگئی اب وہ حجرہ بنانا چاہے تو اس کو نہیں بنانے دیا جائے گا، اگر وہ کہے کہ شروع سے میرا ارادہ تھا تو اس کی تصدیق نہیں کیجائیگی (تاتارخانیہ) جب خود واقف کا یہ حکم ہے تو غیر واقف کو ایسا کرنے کا اختیار کیسے ہوسکتا ہے، لہٰذا اس کو گرانا واجب ہے اگرچہ فقط دیوار مسجد پر بنایا گیا ہو۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
في البحر لا يوضع الجذع على جدار المسجد	بحر میں ہے مسجد کی دیوار پر لکڑی نہیں رکھی جائیگی

۱ الہدایۃ کتاب الوقف المکتبۃ العربیہ کراچی ۲/ ۶۲۵ ۲ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۷۹

Fatawa Razawiyya - Volume 16 (16)

[Boxed Text] Arabic: "Even if it is from the endowments of the mosque... I say: From this, the ruling on the action of some neighbors of the mosque becomes known, which is placing beams on the wall of the mosque. This is not permissible for them, even if they pay rent." Urdu: "Even if it belongs to the mosque's endowments, I say: from this, the ruling on the act of some neighbors of the mosque is known, who place beams on the mosque wall; this is not permissible for them, even if they pay its rent." (T)

Issue 265: From Gondal, Kathiawar, sent by Abdul Sattar Ismail Razwi, 8 Safar 1336 AH. A mosque had a stone floor laid for nearly a century, which people have now replaced with another floor. Can the stones of the old floor be used for any other purpose or not? Or can they be used in any work of another mosque or not? If those stones are not needed in any other mosque and there is a shortage of space to keep them safely, or if there are costs involved in maintaining them, then in such a case, can they be sold and their price spent on the work of this mosque or not?

The Answer: They should be sold and that price should be spent specifically on the building structure of that same mosque, not on oil, wicks, etc. And if at that time the mosque does not need building work, it should be kept safe for future needs. And Allah Almighty knows best.

Issues 266 to 271: From Rangoon, Mughal Street, Post Box 244, Maal Company, sent by Syed Fazlullah son of Syed Ghulam Rasool Sahib, 19 Rabi al-Awwal 1336 AH. (1) In a town, for example, three mosques are inhabited, and Friday and Eid prayers are performed in the Jame Mosque. In this Jame Mosque, all necessary items like flooring, carpets, mats, chandeliers, lanterns, lamps, etc., are collected by the townspeople through donations specifically for the mosque. Some traders of the same town send items for the mosque from other countries, and according to the wishes of the senders, those items are purchased and placed in the mosque. Or sometimes, these items are bought with specific mosque funds. All these items remain in the Jame Mosque and are used when needed during the blessed month of Ramadan, Laylat al-Qadr, and other blessed nights. The flooring, mats, etc., are used in this mosque for Eids, and all assets remain in the same place, not for renting out...

[1] Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/371 Page 450 of 631

फतावा रज़विया - जिल्द सोलहवीं (१६)

[बॉक्स किया हुआ पाठ] अरबी: "भले ही वह मस्जिद के वक्फ में से हो... मैं कहता हूँ: इससे मस्जिद के कुछ पड़ोसियों के उस कृत्य का हुक्म मालूम हो गया जो वे मस्जिद की दीवार पर शहतीर रखते हैं कि यह उनके लिए हलाल नहीं है, भले ही वे इसका किराया दें।" उर्दू: "अगर चह वह मस्जिद के औकाफ में से हो, मैं कहता हूँ: इससे मस्जिद के कुछ पड़ोसियों के उस फेअल का हुक्म मालूम हो गया जो वे दीवार-ए-मस्जिद पर कड़ियाँ रखते हैं कि यह उनके लिए हलाल नहीं अगर चह वह इसकी उजरत दें।" (त)

मसाला २६५: गोंडल, काठियावाड़ से, प्रेषक अब्दुल सत्तार इस्माइल रज़वी, ८ सफ़र १३३६ हिजरी। एक मस्जिद में करीब एक सदी से पत्थर का फर्श बिछा हुआ था, जिसे अब लोगों ने निकालकर दूसरा फर्श बिछा दिया है। अब इस निकले हुए फर्श के पत्थरों को किसी और काम में ला सकते हैं या नहीं? या किसी और मस्जिद के किसी काम में इस्तेमाल कर सकते हैं या नहीं? अगर उन पत्थरों की ज़रूरत किसी और मस्जिद में भी न हो और उनको हिफाज़त से रखने के लिए जगह की भी तंगी हो या उनको संभाल कर रखने में और खर्च होते हों, तो ऐसी सूरत में उनको बेचकर उनकी कीमत इस मस्जिद के काम में खर्च कर सकते हैं या नहीं?

उत्तर (अल-जवाब): उन्हें बेचकर वह कीमत विशेष रूप से उसी मस्जिद की इमारत के निर्माण में खर्च की जाए, तेल, बत्ती आदि में नहीं। और अगर उस समय मस्जिद को इमारत की ज़रूरत न हो, तो उसे भविष्य की ज़रूरत के लिए सुरक्षित रखा जाए। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला २६६ से २७१: रंगून, मुगल स्ट्रीट, पोस्ट बॉक्स २४४, माल कंपनी से, प्रेषक सैयद फजलुल्लाह पुत्र सैयद गुलाम रसूल साहब, १९ रबी-उल-अव्वल १३३६ हिजरी। (१) एक कस्बे में मान लीजिए तीन मस्जिदें आबाद हैं और जुमा व ईदैन की नमाज़ जामे मस्जिद में अदा की जाती है। इस जामे मस्जिद में तमाम ज़रूरी चीज़ें जैसे फर्श, दरी, चटाई, झूमर, कंदीलें, लैम्प आदि कस्बे के लोग चंदा जमा करके खास मस्जिद के लिए खरीद कर जमा रखते हैं। और उसी कस्बे के कुछ व्यापारी दूसरे मुल्क से मस्जिद के लिए भेजते रहते हैं और भेजने वालों की इच्छा के अनुसार वे चीज़ें खरीद कर मस्जिद में रख दी जाती हैं। या कभी-कभी मस्जिद के खास पैसे से ये चीज़ें खरीदी जाती हैं। ये सभी चीज़ें जामे मस्जिद में ही रहती हैं और ज़रूरत के समय रमजान-उल-मुबारक, शब-ए-कद्र और मुकद्दस

रातों में इस्तेमाल होती हैं। फर्श, चटाई आदि ईदों में इसी मस्जिद में काम आती हैं और सारा सामान इसी जगह रहता है, न कि किराए पर देने के लिए...

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक्फ, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/३७१ पृष्ठ ४५० (६३१ में से)

[باکس شدہ متن] عربی: وان کان من اوقافه اه قلت وبه علم حکم مایصنعه بعض جیران المسجد من وضع جذوع علی جداره فانه لایحل ولو دفع الاجر [1]۔ اردو: اگر چہ وہ اوقاف مسجد میں سے ہو اھ میں کہتا ہوں اس سے مسجد کے بعض پڑوسیوں کے اس فعل کا حکم معلوم ہو گیا جو وہ دیوار مسجد پر کڑیاں رکھتے ہیں کہ یہ ان کے لئے حلال نہیں اگر چہ وہ اس کی اجرت دیں۔ (ت)

مسئلہ ۲۶۵: از گونڈل کاٹھیاوار مرسلہ عبد الستار اسمعیل رضوی ۸ صفر ۱۳۳۶ھ ایک مسجد میں قریب ایک صدی سے فرش پتھر کا بچھا ہوا تھا جس کو اب لوگوں نے نکال کر دوسرا فرش بچھا یا ہے، اب اس نکلے ہوئے فرش کے پتھر کو کسی اور کام میں لاسکتے ہیں یا نہیں؟ یا کوئی اور مسجد کے کسی کام میں استعمال کر سکتے ہیں یا نہیں؟ اگر اس پتھر کی ضرورت کسی اور مسجد میں بھی نہ ہو اور ان کو حفاظت سے رکھنے کے لئے جگہ کی بھی تنگی ہو یا ان کو سنبھال رکھنے میں اور اخراجات ہوتے ہوں تو ایسی صورت میں ان کو فروخت کر کے ان کی قیمت اس مسجد کے کام میں خرچ کر سکتے ہیں یا نہیں؟

الجواب: انہیں فروخت کر کے وہ قیمت خاص اسی مسجد کے خاص عمارت میں صرف کی جائے، تیل بتی وغیرہ میں نہیں اور اس وقت مسجد کو عمارت کی حاجت نہ ہو تو اس کی آئندہ ضرورت کے لئے محفوظ رکھی جائے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۶۶ تا ۲۷۱: از رنگون مغل اسٹریٹ پوسٹ بکس ۲۴۴ مال کمپنی مرسلہ سید فضل اللہ ولد سید غلام رسول صاحب ۱۹ ربیع الاول ۱۳۳۶ھ (۱) ایک قصبہ میں مثلاً تین مسجد آباد ہیں اور نماز جمعہ و عیدین مسجد جامع میں ادا ہوتی ہیں اور اس جامع مسجد میں تمام ضروری اشیاء مثلاً

فرش، دری، چٹائی، جھومر، قنادیل، لیمپ وغیرہ اہل قصبہ چندہ فراہم کر کے خاص مسجد کے لئے خرید کر جمع رکھتے ہیں اور اسی قصبہ کے بعض تجار دوسرے ملک سے مسجد کے لئے بھیجتے رہتے ہیں اور بھیجنے والوں کے حسب منشاء وہ چیز خرید کر کے مسجد میں رکھ دی جاتی ہے یا بعض وقت خاص مال مسجد سے مذکورہ بالا چیزیں خرید کی جاتی ہیں اور یہ کل چیزیں مسجد جامع ہی میں رہتی ہیں اور بوقت ضرورت رمضان المبارک و شب قدر و شبہائے متبر کہ میں استعمال ہوتا ہے اور فرش چٹائی وغیرہ کا عیدین میں اسی مسجد میں کام آتا ہے اور جملہ اسباب اسی جگہ پر رہتا ہے، نہ کرایہ پر دینے کے لئے

[1] ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۷۱ صفحہ ۴۵۰ از ۶۳۱

Fatawa Rizvia (16) Volume Sixteen

...is because those who gave and took donations did so specifically for the mentioned items in this congregational mosque. Thus, whatever anyone had available, they gave without restrictions, conditions, or specifications. Now, can the townspeople or anyone else, whether they donated or not, take any items belonging to the mosque, such as lamps, floorings, mats, carpets, etc., for their own work or functions like sermons, Milad, or weddings, either on rent or for free? Is it permissible to use mosque items in another place? (2) Twenty-five years ago in this town, Eid al-Adha prayer used to be held in the Eidgah. At that time, all the flooring, pulpit, and other necessary items used to come from the Sachin state on behalf of the Nawab, and after the prayer, all those items were taken back. This year, after establishing a new Eidgah, the Eid prayer was held there, and mats etc. from the congregational mosque were brought and spread. After the prayer concluded, the items belonging here were returned there without any damage. Is this act permissible or not? (3) Adjacent to the mosque is land belonging to the mosque itself. Suppose someone plants trees there for their own benefit, and when they grow large and bear fruit and flowers, will those trees belong to the mosque because of the land, or to the person who planted them, or to the mosque? And does an outsider have the right to plant trees in the mosque's land in this way? (4) Adjacent to the mosque is a dilapidated house or room belonging to the mosque. If someone spends some of their own money to build/ repair it and then uses it and takes possession without paying rent, is this act permissible or not? (5) There is an imam for this congregational mosque, but he does not come regularly to lead prayers; he comes at odd times. Often, other people lead the prayers. Therefore, the mosque's prosperity is not because of the imam; rather, there is hope for more prosperity in his absence. Since he has no teeth, his pronunciation of sounds is not clear and is not understood by the listeners. The imam is poor and helpless, and not even pious and god-fearing. Moreover, the mosque is also poor and in need of essential repairs. People are not willing to pay the imam's salary from the mosque's funds, but they feel compelled and, out of respect for the imam's ancestors, are unable to question. In this situation, is it permissible to pay the imam's salary from the poor mosque's funds or not? (6) Children are taught in the mosque, which leads to its desecration; all children come and go barefoot. In this situation, is it permissible to educate children in the mosque or not?

...है क्योंकि चंदा देने और लेने वालों ने खास इसी जामा मस्जिद में उल्लेखित वस्तुओं के लिए चंदा दिया है। अतः जिसके पास जो भी उपलब्ध था, उसने बिना किसी प्रतिबंध, शर्त या विवरण के दे दिया। अब क्या कस्बे के लोग या कोई और, जिसने चंदा दिया हो या न दिया हो, मस्जिद की कोई वस्तु जैसे बत्ती, लैंप, फर्श, दरी, चटाई आदि अपने किसी काम या किसी समारोह जैसे उपदेश, मिलाद या शादी आदि में उपयोग करने के लिए किराए पर या बिना किराए के ले जा सकते हैं? क्या मस्जिद की चीज़ों का दूसरी जगह इस्तेमाल जायज़ है या नहीं? (२) इस कस्बे में २५ साल पहले ईद-उल-अज़हा की नमाज़ ईदगाह में हुआ करती थी। उस समय सारा फर्श, मिम्बर और अन्य आवश्यक वस्तुएं नवाब साहब की ओर से सचिन रियासत से आती थीं और नमाज़ खत्म होने पर वे सभी चीज़ें वापस ले जाई जाती थीं। इस वर्ष, नई ईदगाह स्थापित होने के कारण ईद की नमाज़ ईदगाह में पढ़ी गई और जामा मस्जिद की चटाई आदि लाकर बिछाई गई। नमाज़ खत्म होने के बाद जो चीज़ यहाँ की थी, वहाँ बिना किसी नुकसान के पहुँचा दी गई, तो क्या यह कार्य जायज़ है या नहीं? (३) मस्जिद से सटी हुई मस्जिद की ही ज़मीन है। उसमें कोई व्यक्ति अपने स्वयं के लाभ के लिए पेड़ लगाए और जब वे बड़े हों और फल-फूल से लद जाएँ, तो उस समय वे पेड़ ज़मीन के आधार पर मस्जिद के स्वामित्व में होंगे या लगाने वाले के, या मस्जिद के? और क्या किसी बाहरी व्यक्ति को मस्जिद की ज़मीन में इस तरह पेड़ लगाने का अधिकार प्राप्त है? (४) मस्जिद से सटा हुआ मस्जिद का ही एक जर्जर मकान या कमरा है। उस पर कोई व्यक्ति अपनी कम या ज़्यादा रकम लगाकर कोई निर्माण करे और बिना किराए के अपने उपयोग और कब्जे में लाए, तो क्या यह कार्य जायज़ है या नहीं? (५) इस जामा मस्जिद के लिए एक इमाम है, लेकिन वे नियमित समय पर आकर नमाज़ नहीं पढ़ाते; वे कभी-कभी बेवक़्त आते हैं। अक्सर दूसरे लोग नमाज़ पढ़ाते हैं, इसलिए इमाम की वजह से मस्जिद की रौनक नहीं होती, बल्कि उनके न होने से मस्जिद की अधिक रौनक की उम्मीद है। चूँकि उनके दाँत नहीं हैं, इसलिए उच्चारण साफ नहीं होता और सुनने वालों की समझ में नहीं आता। इमाम साहब गरीब और असहाय हैं और धार्मिक रूप से परहेजगार भी नहीं हैं। इसके अलावा, मस्जिद भी गरीब है और उसे ज़रूरी मरम्मत की ज़रूरत है। इसलिए मस्जिद के धन से इमाम साहब को वेतन देने पर लोग सहमत नहीं हैं, लेकिन वे मजबूर हैं और इमाम साहब के पूर्वजों के प्रति सम्मान के कारण वे सवाल उठाने में असमर्थ हैं। इस स्थिति में, क्या गरीब मस्जिद के कोष से इमाम साहब को

वेतन देना जायज़ है या नहीं? (६) मस्जिद में बच्चों को शिक्षा दी जाती है जिससे मस्जिद की गरिमा भंग होती है; सभी बच्चे नंगे पैर आते-जाते हैं। इस स्थिति में, बच्चों को शिक्षा देना जायज़ है या नहीं?

ہے کیونکہ چندہ دینے اور لینے والوں نے خاص اس جامع مسجد ہی میں اشیائے مذکورہ کے لئے چندہ دیا ہے پس جس کو جو میسر آیا بلا قید و شرط و بلا تصریح دے دیا، اب اہل قصبہ یا اور کوئی جس نے چندہ دیا ہو یا نہ دیا ہو خود اپنے کسی کام یا کسی تقریب میں مثلاً وعظ، مولود یا شادی وغیرہ میں مسجد کی کوئی شے مثل بتی، لیمپ و فرش، دری، چٹائی وغیرہ اپنے کام میں برتنے کے لئے کرایہ سے یا بے کرایہ سے لے جائے تو یہ مسجد کی چیزوں کا دوسری جگہ میں استعمال جائز ہے یا نہیں؟ (۲) اس قصبہ میں ۲۵ سال قبل عید اضحی عیدگاہ میں ہوا کرتی تھی اس وقت تمام فرش و منبر و غیرہ تمام حاجت کی چیزیں ریاست سچین سے نواب صاحب کی طرف سے آیا کرتی تھیں اور اختتام نماز پر وہ کل چیزیں واپس ہمراہ لے جایا کرتے، امسال جدید عیدگاہ قائم ہو جانے سے عید کی نماز عیدگاہ میں پڑھی اور جامع مسجد کی چٹائی وغیرہ لاکر بچھائی گئی، بعد نماز ختم جو چیز یہاں کی تھی وہاں بلا نقص پہنچادی گئی تو یہ فعل جائز ہے یا نہیں؟ (۳) مسجد کے متصل مسجد ہی کی زمین ہے اس میں کوئی آدمی خود فائدہ اٹھانے کی غرض سے درخت لگائے اور جب وہ بڑے ہوں اور پھل پھول سے بار آور ہوں تو اس وقت یہ درخت زمین کے اعتبار سے مسجد کی ملکیت میں داخل ہوں گے یا لگانے والے کے، یا مسجد کا، اور مسجد کی زمین میں اس طرح درخت لگا دینے کا غیر کو حق حاصل ہے؟ (۴) مسجد کے متصل مسجد کا بوسیدہ مکان یا حجرہ ہے اس پر کوئی شخص کم یا زیادہ اپنا روپیہ لگا کر کوئی تعمیر کرے اور بلا کرایہ اپنے تصرف اور قبضہ میں لائے تو یہ فعل جائز ہے یا نہیں؟ (۵) اس جامع مسجد کے لئے امام ہے مگر اوقات کی پابندی سے آکر نماز نہیں پڑھاتے کبھی وقت بے وقت آجاتے ہیں، اور اکثر اور لوگ نماز پڑھا دیتے ہیں، اس لئے امام سے مسجد کی آبادی بھی نہیں ہوتی بلکہ ان کے نہ

ہونے سے مسجد کی زیادہ آبادی کی امید ہے، چونکہ دانت نہ ہونے کی وجہ سے مخارج صاف اور تلفظ سامع کی سمجھ میں نہیں آتے۔ امام صاحب غریب خود عاجز محض ہیں اور دیندار متقی بھی نہیں۔ علاوہ اس کے مسجد بھی غریب ہے اور ضروری تعمیر کی محتاج ہے اس لئے مسجد کے مال سے امام صاحب کو تنخواہ دینے پر بھی لوگ راضی نہیں مگر مجبوراً، اور رعایت امام صاحب کے بزرگوں کی قدر کی وجہ سے چون و چرا سے عاجز ہیں، اس صورت میں امام صاحب کو غریب مسجد سے تنخواہ دینا جائز ہے یا نہیں؟ (۶) مسجد میں بچوں کو تعلیم دی جاتی ہے جس سے مسجد کی بے حرمتی ہوتی ہے، تمام بچے ننگے پیر آتے جاتے ہیں، اس صورت میں بچوں کو تعلیم دینی جائز ہے یا نہیں؟

Fatawa Razawiya, Volume 16

The Answer: The aforementioned use is forbidden, whether by the donor or anyone else. It is forbidden for the endower (waqif) himself to use the waqf property for personal spending. Even if in a non-familial waqf, he stipulated a condition that he would be able to use it for his personal spending during his lifetime, the condition is void and personal use is forbidden. Fatawa Khalasa, Volume 2, p. 570:

[Table Content] Arabic Text: A man designated his horse for the cause (waqf) on the condition that he holds it as long as he lives. If he held it for Jihad, he has that right, for even if he hadn't stipulated it, he would have had that right; for the one who designates for the cause has the right to perform Jihad upon it. If he intended to benefit from it in other ways, he wouldn't have that right, but the designation for the cause remains valid.

Urdu Text: A person endowed his horse for the sake of Allah on the condition that he would keep the horse with him as long as he lives. If he kept it for Jihad, it is permissible because even if he hadn't made this condition, he would still have had this right. This is because the person endowing for the sake of Allah also has the right to ride it for Jihad. However, if his intention is to gain some benefit other than Jihad, he does not have that right. Nevertheless, the endowment of the horse for the sake of Allah became valid. (T)

[Main Body Text continued] Renting out a candle is absolutely forbidden, even if the candle is not waqf property but one's own property. The purified Sharia has established the contract of hire (ijarah) so that the object remains and the hirer returns it after use upon the termination of the hire; not for him to consume and destroy the object itself. It is evident that when a candle is used, its parts are destroyed. Such hire is forbidden and void. Fatawa Khairiyah of Allama Khairuddin al-Ramli, teacher of the author of al-Durr al-Mukhtar (may Allah have mercy on them both), Volume 2, p. 107:

[Second Table Content] Arabic Text: The mentioned lease is void and not concluded based on what our scholars have collectively clarified: that if a lease occurs on the destruction of the original objects intentionally, it is not concluded and does not yield any of the rulings of leasing.

Urdu Text: The mentioned lease is void and will not be concluded because all our scholars have clarified that when a lease is intentionally based on the destruction of

the original substance, it is not concluded, nor does it yield any benefit of the rulings of lease. (T)

1. Khulasat al-Fatawa, Book of Waqf, Chapter 3 on the Validity of Waqf, Maktaba Habibiya Quetta, 4/218
2. Fatawa Khairiyah, Book of Lease, Dar al-Ma'rifa Beirut, 2/117 Page 452 of 631

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

जवाब: उल्लिखित उपयोग हराम है, चाहे दानदाता करे या कोई और। वक़्फ़ की संपत्ति का स्वयं वक़िफ़ (दान करने वाले) के लिए निजी उपयोग में लाना हराम है। यहाँ तक कि अगर उसने ग़ैर-अहली वक़्फ़ में यह शर्त लगा ली हो कि मैं अपनी ज़िंदगी तक इसे अपने निजी इस्तेमाल में ला सकूँगा, तो शर्त बातिल (अमान्य) है और उपयोग हराम है। फ़तावा खुलासा, जिल्द 2, पेज 570:

[तालिका सामग्री] अरबी पाठ: एक व्यक्ति ने अपना घोड़ा अल्लाह की राह में वक़्फ़ किया इस शर्त पर कि जब तक वह जीवित है, वह उसे अपने पास रखेगा। यदि उसने उसे जिहाद के लिए रखा है, तो उसके लिए यह जायज़ है क्योंकि यदि वह यह शर्त न भी रखता तो भी उसे यह अधिकार था, क्योंकि अल्लाह की राह में देने वाले को अधिकार है कि वह उस पर सवार होकर जिहाद करे। और यदि उसका इरादा जिहाद के अलावा किसी अन्य लाभ का है, तो उसे यह अधिकार नहीं है, हालाँकि घोड़े का अल्लाह की राह में वक़्फ़ करना सही हो गया।

उर्दू पाठ: एक व्यक्ति ने अपना घोड़ा अल्लाह की राह में वक़्फ़ किया इस शर्त पर कि जब तक वह जीवित है घोड़े को अपने पास रखेगा, अगर तो उसने जिहाद के लिए रोका है तो जायज़ है क्योंकि अगर वह यह शर्त न भी करता तब भी उसे यह हक़ था इसलिए उस घोड़े को अल्लाह की राह में वक़्फ़ करने वाला भी अधिकार रखता है कि वह उस पर सवार होकर जिहाद करे, और अगर उसका इरादा यह है कि वह जिहाद के अलावा कोई और लाभ हासिल करेगा तो उसे यह अधिकार नहीं, बहरहाल घोड़े को अल्लाह की राह में वक़्फ़ करना सही हो गया। (त)

[मुख्य पाठ जारी] मोमबत्ती का किराए पर देना तो बिल्कुल हराम है चाहे मोमबत्ती वक़्फ़ न की हो और अपनी मिल्कियत हो, शरा-ए-मुतहरा ने लीज़ (अजारा) का अनुबंध इसलिए रखा है कि चीज़ बाकी रहे और किराएदार उसे इस्तेमाल करके किराए की समाप्ति पर वापस दे दे, न कि उस चीज़ को ही खर्च और नष्ट कर दे। और यह ज़ाहिर है कि जब मोमबत्ती इस्तेमाल की जाएगी तो उसके हिस्से नष्ट हो जाएँगे, ऐसा अजारा हराम और बातिल है। फ़तावा खैरिया अल्लामा खैरुद्दीन रमली उस्ताद साहब दुर्रे मुख़्तार रहमतुल्लाह अलैहिमा, जिल्द 2, पेज 107:

[दूसरी तालिका सामग्री] अरबी पाठ: उपर्युक्त पट्टा (अजारा) अमान्य है और निष्पादित नहीं हुआ है, जैसा कि हमारे सभी विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि यदि पट्टा जानबूझकर मूल वस्तुओं के विनाश पर आधारित हो, तो वह संपन्न नहीं होता है और न ही पट्टे के किसी भी नियम का लाभ देता है।

उर्दू पाठ: उपर्युक्त पट्टा (अजारा) बातिल है और संपन्न नहीं होगा क्योंकि हमारे सभी विद्वानों ने स्पष्ट रूप से फरमाया है कि जब पट्टा जानबूझकर मूल चीज़ के विनाश पर आधारित हो तो संपन्न नहीं होता और न ही पट्टे के नियमों में से किसी नियम का लाभ देता है। (त)

1. खुलासात-उल-फ़तावा, किताबुल वक़्फ़, तीसरा अध्याय वक़्फ़ की वैधता पर, मकतबा हबीबिया क्वेटा, 4/218
2. फ़तावा खैरिया, किताबुल अजारा, दारुल मारिफ़ा बेरुत, 2/117 पेज 631 में से 452

فتاوٰی رضویہ، جلد شانزدہم (۱۶)

الجواب: استعمال مذکور حرام ہے، چندہ دہندہ کرے یا کوئی، مال وقف خود واقف کو حرام ہے کہ اپنے صرف لائے، یہاں تک کہ اگر نفس وقف غیر اہلی میں اس نے شرط کرلی ہو کہ اپنی حیات تک میں اپنے صرف میں لا سکوں گا، تو شرط باطل ہے اور تصرف حرام، فتاوٰی خلاصہ جلد دوم ص ۵۷۰:

رجل جعل فرسه للسبیل علی ان یمسکه مادام حیا ان امسکه للجهاد له ذلک لانه لو لم یشترط کان له ذلک لان لجاعل السبیل ان یجاهد علیه وان اراد ان ینتفع به غیر ذلک لم یکن له ذلک وصح جعله للسبیل ۔ 1 | ایک شخص نے اپنا گھوڑا فی سبیل اللہ وقف کیا اس شرط پر کہ جب تک وہ زندہ ہے گھوڑے کو اپنے پاس رکھے گا، اگر تو اس نے جہاد کے لئے روکا ہے تو جائز ہے کیونکہ اگر وہ یہ شرط نہ بھی کرتا تب بھی اسے یہ حق تھا اس لئے اس گھوڑے کو فی سبیل اللہ وقف کرنے والا بھی اختیار رکھتا ہے کہ وہ اس پر سوار ہو کر جہاد کرے، اور اگر اس کا ارادہ یہ ہے کہ وہ جہاد کے علاوہ کوئی اور نفع حاصل کرے گا تو اس کو یہ اختیار نہیں، تاہم گھوڑے کو فی سبیل اللہ وقف کرنا صحیح ہو گیا۔ (ت)

بتی کا کرایہ پر دینا تو مطلقاً حرام ہے اگرچہ بتی وقف نہ کی ہو خود اپنی ملک ہو، شرع مطہر نے عقد اجارہ اس لئے رکھا ہے کہ شیئ باقی رہے اور مستاجر اس کو برت کر ختم اجارہ پر واپس دے، نہ اس لئے کہ خود اس شیئ کو خرچ و فنا کرے، اور ظاہر ہے کہ بتی جب کام میں لائی جائے گی خود اس کے اجزا فنا ہوں گے، ایسا اجارہ حرام و باطل ہے۔ فتاوٰی خیریہ علامہ خیرالدین رملی استاذ صاحب در مختار رحمہما اللہ تعالٰی جلد دوم ص ۱۰۷:

الاجارة المذکورۃ باطلۃ غیر منعقدۃ لما صرح بہ علماؤنا قاطبۃ من ان الاجارۃ اذا وقعت علی اتلاف الاعیان قصد الاتنعقد ولا تفید شیئاً من احکام الاجارۃ 2 | اجارہ مذکورہ باطل ہے منعقد نہیں ہو گا کیونکہ ہمارے تمام علماء نے تصریح فرمائی ہے کہ اجارت جب قصداً اصل کے اتلاف پر واقع ہو منعقد نہیں ہوتا اور نہ ہی احکام اجارہ میں سے کسی حکم کا فائدہ دیتا ہے (ت)

1 خلاصۃ الفتاوی کتاب الوقف الفصل الثالث فی صحۃ الوقف مکتبۃ حبیبیہ کوئٹہ ۴/ ۲۱۸ 2 فتاوٰی خیریہ کتاب الاجارۃ دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۱۷ Page 452 of 631

Fatawa Razawiyya Volume 16

Remaining items such as lamps, floor coverings, rugs, mats, and similarly wicks; if what is meant by it is an empty candlestick, even though they are inherently rentable in themselves, if they are owned property, the owner can rent them out. If they are endowed (waqf) for the purpose of renting out, then the trustee (mutawalli) can rent them out. However, those that are endowed to the mosque for use within it, renting them out or taking them on rent is forbidden (haram) because it is impermissible to divert something from the purpose for which it was endowed to another purpose, even if that purpose is also beneficial for the endowment. This is because the condition of the endower (waqif) is like the text (nass) of the Lawgiver (peace and blessings of Allah be upon him), which is obligatory to follow. [As stated in] Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Waqf:

Branches of their saying: The condition of the endower is like the text of the Lawgiver in the obligation of acting upon it. (1)

The condition of the endower is mandatory to act upon, just like the text of the Lawgiver (peace and blessings be upon him). (T)

Therefore, it is stated in *Khulasa* that a horse endowed for fighting opponents (jihad) is prohibited and impermissible to be used for hire. However, if the mosque has a need, for example, a need for repairs and there is no money, then out of necessity, its assets can be rented out for as many days as it takes for that need to be fulfilled. When the need no longer exists, it becomes impermissible again. *Khulasa*, Volume 2, Page 570:

A horse [dedicated] for the sake of Allah is not rented out unless there is a need for its maintenance expenses; then it is rented out to the extent of what is spent [on it]. This issue is evidence that if a mosque needs funds for maintenance, a portion of it may be rented out to the extent of what is needed for its expenses. (2)

A horse endowed for the sake of Allah cannot be given for rent. Yes, if there is a necessity for its maintenance expenses, it can be given for such a time during which the expenses can be covered. This issue is proof that if there is a need regarding mosque expenses, then a part of the endowment can be rented out for some time to provide for those necessary expenses. (T)

(2) This act is impermissible and a sin; it is not permissible to give an item from one mosque to another even as a loan (*'ariyah*), let alone to an Eidgah, which is not

considered a mosque in terms of rulings except for the connection of rows; hence, a person in a state of ritual impurity (*junub*) is not forbidden from entering it. *Fatawa 'Alamgiri*, Volume 5, Page 122:

It is permissible for the administrator to buy prayer mats to pray upon them, but it is not permissible to lend them to another mosque. (3) (Summarized)	**It is permissible for the administrator of the mosque to buy mats for the mosque so that prayer can be performed on them, and it is not permissible to give them to another mosque as a loan. (T)**

1. *Durr-ul-Mukhtar*, Chapter on observing the condition of the endower, Mujtabai Press, Delhi, 1/390.
2. *Khulasa-tul-Fatawa*, Book of Waqf, Third Section, Maktaba Habibiya, Quetta, 2/218.
3. *Fatawa Hindiyya*, Book of Abominations, Fifth Chapter on the etiquette of the Mosque and Qibla, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/322.

फतावी रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

अन्य वस्तुएं जैसे लैंप, फर्श, दरी, चटाई और इसी तरह बत्ती भी; यदि इससे तात्पर्य खाली शमादान है, भले ही वे अपने आप में किराए पर देने योग्य हों, यदि वे निजी स्वामित्व में हों तो मालिक उन्हें किराए पर दे सकता है। यदि वे किराए पर देने के लिए वक्फ (बंदोबस्त) की गई हों, तो मुतवल्ली (प्रबंधक) उन्हें किराए पर दे सकता है। लेकिन वे जो मस्जिद के लिए उसके उपयोग में आने हेतु वक्फ की गई हैं, उन्हें किराए पर देना या लेना हराम (निषिद्ध) है क्योंकि जिस उद्देश्य के लिए कोई वस्तु वक्फ की गई है, उसे दूसरे उद्देश्य की ओर मोड़ना नाजायज है, भले ही वह दूसरा उद्देश्य भी वक्फ के लिए ही फायदेमंद क्यों न हो। क्योंकि वाकिफ (वक्फ करने वाला) की शर्त शरीयत के विधान (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पाठ (नस्स) की तरह है, जिसका पालन करना अनिवार्य है। दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक्फ:

'उनके कथन की शाखाएं वाकिफ की शर्त शरीयत के विधान के पाठ की तरह है, जिस पर अमल करना अनिवार्य है।' (१)

वाकिफ की शर्त शरीयत के विधान (अलैहिस्सलातो वस्सलाम) के पाठ की तरह अनिवार्य रूप से पालन करने योग्य है। (त)

इसलिए 'खुलासा' में लिखा गया है कि जो घोड़ा विरोधियों से लड़ने (जिहाद) के लिए वक्फ किया गया हो, उसे किराए पर चलाना मना और नाजायज है। हाँ, यदि मस्जिद को आवश्यकता हो, उदाहरण के लिए मरम्मत की आवश्यकता हो और पैसा न हो, तो मजबूरी में उसके सामान और संपत्तियों को उतने दिनों के लिए किराए पर दिया जा सकता है जितने में वह आवश्यकता पूरी हो जाए। जब आवश्यकता न रहे, तो फिर वह नाजायज हो जाएगा। 'खुलासा', खंड २, पृष्ठ ५७०:

'अल्लाह की राह में समर्पित (वक्फ) घोड़े को किराए पर नहीं दिया जाता जब तक कि उसके भरण-पोषण के खर्च की आवश्यकता न हो; तब उसे उतने तक किराए पर दिया जाता है जितना उस पर खर्च होता है। और यह मसला इस बात का प्रमाण है कि यदि मस्जिद को खर्च की आवश्यकता हो, तो उसका एक हिस्सा उतने समय के लिए किराए पर दिया जा सकता है जितना उस पर खर्च के लिए आवश्यक हो।' (२)

अल्लाह की राह में वक्फ किया गया घोड़ा किराए पर नहीं दिया जा सकता। हाँ, यदि उसके खर्चों के लिए मजबूरी हो, तो उतने समय के लिए दिया जा सकता है जिससे खर्च पूरे हो सकें। और यह मसला इस बात का प्रमाण है कि यदि मस्जिद के खर्चों के सिलसिले में आवश्यकता हो, तो उन जरूरी खर्चों की पूर्ति के लिए वक्फ का कोई हिस्सा कुछ समय के लिए किराए पर दिया जा सकता है। (त)

(२) यह कार्य नाजायज और गुनाह है। एक मस्जिद की चीज दूसरी मस्जिद में भी उधार ('आरियह) देना जायज नहीं है, तो ईदगाह में कैसे जायज हो सकता है? क्योंकि नमाज की कतारों के जुड़ने के अलावा अन्य नियमों में वह मस्जिद ही नहीं है, इसलिए जुनुब (अशुद्ध व्यक्ति) को उसमें जाना मना नहीं है। फतावा आलमगीरी, खंड ५, पृष्ठ १२२:

'प्रबंधक के लिए चटाइयां खरीदना उन पर नमाज पढ़ने के लिए जायज है, और उन्हें दूसरी मस्जिद के लिए उधार देना जायज नहीं है।' (३) (संक्षेप में)

मस्जिद के नाजिम (प्रबंधक) को मस्जिद के लिए चटाइयां खरीदना जायज है ताकि उन पर नमाज पढ़ी जाए, और उन्हें दूसरी मस्जिद के लिए उधार देना जायज नहीं है। (त)

1. दुर्रे मुख्तार, वाकिफ की शर्त का पालन करने वाला अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली १/३९०
2. खुलासातुल फतावा, किताबुल वक्फ, तीसरा खंड, मकतबा हबीबिया क्वेटा २/२१८
3. फतावा हिन्दिया, किताबुल कराहीया, मस्जिद और किबला के शिष्टाचार पर पांचवां अध्याय, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर ५/३२२

باقی چیزیں مثلاً لیمپ، فرش، دری، چٹائی، اور یونہی بتی بھی، اگر اس سے مراد خالی شمعدان ہواگرچہ اپنی ذات میں قابل اجارہ ہیں، مملوک ہوں تو مالک اجارہ پر دے سکتا ہے کرایہ پر دینے کے لئے وقف ہوں تو متولی دے سکتا ہے مگر وہ جو مسجد پر اس کے استعمال میں آنے کے لئے وقف ہیں انہیں کرایہ پر دینا لینا حرام کہ جو چیز جس غرض کے لئے وقف کی گئی دوسری غرض کی طرف اسے پھیرنا ناجائز ہے اگرچہ وہ غرض بھی وقف ہی کے لئے فائدہ کی ہو کہ شرط واقف مثل نص شارع صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم واجب الاتباع ہے۔ در مختار کتاب الوقف:

فروع قولھم شرط الواقف کنص الشارع في وجوب العمل بہ ۱۔

واقف کی شرط شارع علیہ الصلوۃ والسلام کی نص کی طرح واجب العمل ہے(ت)

ولہذا خلاصہ میں تحریر فرمایا کہ جو گھوڑا قتال مخالفین کے لئے وقف ہوا ہو اسے کرایہ پر چلانا ممنوع و نا جائز ہے، ہاں اگر مسجد کو حاجت ہو مثلاً مرمت کی ضرورت ہے اور روپیہ نہیں تو بمجبوری اس کا مال اسباب اتنے دنوں کرایہ پر دے سکتے ہیں جس میں وہ ضرورت رفع ہو جائے، جب ضرورت نہ رہے پھر ناجائز ہو جائے گا۔ خلاصہ جلد ۲ ص ۵۷۰ :

ولا یؤاجر فرس السبیل الا اذا احتیج الی النفقه فیؤاجر بقدر ماینفق وهذه المسئلة دلیل علی ان المسجد اذا احتاج الی النفقة تؤجر قطعة منه بقدر ماینفق علیه ۲۔

فی سبیل اللہ وقف شدہ گھوڑا کرایہ پر نہیں دیا جاسکتا ہاں اگر اس کے اخراجات کے لئے مجبوری ہو تو اتنے وقت کے لئے دیا جاسکتا ہے جس سے اخراجات پورے ہو سکیں اور یہ مسئلہ دلیل ہے اس پر کہ اگر اخراجات مسجد کے سلسلہ میں حاجت ہو تو ان اخراجات ضروریہ کی فراہمی کے لئے وقف کا کوئی حصہ کچھ وقت کے لئے کرایہ پر دیا جاسکتا ہے(ت)

(۲) یہ فعل ناجائز و گناہ ہے، ایک مسجد کی چیز دوسری مسجد میں بھی عاریۃ دینا جائز نہیں، نہ کہ عید گاہ میں کہ اتصال صف کے سوا اور احکام میں وہ مسجد ہی نہیں، ولہذا جنب کو اس میں جانا منع نہیں۔ فتاوی عالمگیریہ جلد پنجم ص ۱۲۲:

یجوز للقیم شراء المصلیات للصلاة فی مسجد آخر ۳ (ملخصاً)۔

مسجد کے ناظم کو مسجد کے لئے چٹائیاں خریدنا جائز ہے تاکہ ان پر نماز پڑھی جائے اور انہیں عاریۃً دوسری مسجد کے لئے دینا جائز نہیں(ت)

1 درمختار فصل یراعي شرط الواقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/۳۹۰ 2 خلاصة الفتاوی کتاب الوقف الفصل الثالث مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۲/ ۲۱۸ 3 فتاوی ہندیۃ کتاب الکراہیۃ الباب الخامس في آداب المسجد والقبلۃ نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۲۲

Fatwa Razawiyyah Volume 16

In Durr al-Mukhtar, on the margin of Radd al-Muhtar, Constantinople Edition, Vol. 1, p. 687.

Arabic Original

A place designated for funeral prayers or Eid prayers is like a mosque regarding the validity of following an Imam, even if there are gaps between rows. This ruling is for people's convenience. In other rulings, it is not like a mosque; this is the fatwa given. Therefore, it is permissible for a person in a state of ritual impurity (Junub) or a menstruating woman (Ha'id or Nufasa) to enter it, similar to the ruling for the courtyard of a mosque, a Sufi lodge (Khanqah), or a school (Madrasa).[1]

Urdu Translation

A place designated for funeral prayers or Eid prayers is considered a mosque for the validity of following an Imam, even if there are gaps between the rows. This ruling is for the convenience of the people; in other rulings, it is not like a mosque, and this is the fatwa issued. Therefore, it is permissible for a person in a state of ritual impurity (Junub) or women during their menstrual or postpartum bleeding (Ha'id and Nufasa) to enter it, just as is the ruling for the courtyard (fina) of a mosque, a spiritual lodge (Khanqah), or a school (Madrasa). (T)

(3) It is forbidden (Haram) to plant trees for oneself on mosque land, as this constitutes exercising ownership over endowed (Waqf) property, and the endower does not own it. Furthermore, if these trees were planted using mosque funds, they belong to the mosque. If they were planted with personal funds and the person is the trustee (Mutawalli), they still belong to the mosque unless at the time of planting, they had witnesses stating, "I am planting this for myself." If the person is not the trustee, the trees belong to them personally, unless they admit to having planted them for the mosque. Now, in cases where the trees belong to the planter, if their removal does not damage the endowed land, they shall be forcibly uprooted. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "An unjust root has no right."[2] (T: A wrongdoer's planting has no legal standing). If uprooting would harm the endowed land, the trees will be transferred to the ownership of the mosque. An estimation will be made: whether the current value of the trees is high but would decrease if sold after uprooting, or whether selling them separately would yield a higher price. In both cases, the lower of the two amounts will be paid to the person who planted them from the mosque's funds. Fatawa Khulasa, Vol. 2, p. 507:

Arabic Original

In Al-Hawi, it is mentioned that Abul Qasim was asked about a person who planted trees on endowed land using their own money and then died. He said: If they were planted using the endowment's income, they belong to the endowment, even if no statement was made. If they were planted with personal funds, if it was stated that they were planted for the endowment, then they are so...

Urdu Translation

In Al-Hawi, it is mentioned that Abul Qasim was asked about a person who planted trees on endowed land with their own money and then died. Abul Qasim stated: if they were planted from the income of the endowment, then they belong to the endowment, even if nothing was specifically mentioned. And if they were planted with personal funds, and if it was mentioned that they were planted for the endowment, then they are so, if not, or if using own funds...

---

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Prayer, Chapter on what invalidates prayer, Mujtabai Press, Delhi, 1/93. [2] Sahih al-Bukhari, Book of Agriculture and Farming, Chapter on reviving dead land, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/312; Sunan Abi Dawud, Book of Al-Kharaj, Chapter on reviving dead land, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 2/81.

फतावा रज़विया जिल्द 16

दुर्र अल-मुख़्तार, रद अल-मुहतार के हाशिये पर, कुस्तुनतुनिया संस्करण, खंड 1, पृष्ठ 687।

अरबी मूल

जनाजा गाह और ईदगाह इक्तदा (नमाज़ में इमाम के पीछे चलना) के हुक्म में मस्जिद की तरह हैं, चाहे सफों के बीच फासला हो। यह हुक्म लोगों की सहूलियत के लिए है। अन्य फैसलों में यह मस्जिद की तरह नहीं है, इसी पर फतवा दिया जाता है। इसलिए इसमें जुनुबी (अशुद्ध) व्यक्ति और हैज़ व निफ़ास वाली महिलाओं का प्रवेश हलाल (अनुमेय) है, जैसा कि मस्जिद के आंगन, खानकाह और मदरसे का हुक्म है।[1]

उर्दू अनुवाद

जनाजा गाह और ईदगाह इक्तदा की वैधता के हुक्म में मस्जिद की तरह हैं, भले ही सफों (पंक्तियों) के बीच फासला हो। यह हुक्म लोगों की सुविधा के लिए है; अन्य अहकाम (नियमों) में यह मस्जिद जैसा नहीं है, और इसी पर फतवा दिया जाता है। इसलिए इसमें जुनुबी व्यक्ति और मासिक धर्म या प्रसवोत्तर रक्तस्राव वाली महिलाओं (हैज़ और निफ़ास) का प्रवेश जायज़ है, जैसा कि मस्जिद के प्रांगण (फ़ना), खानकाह और मदरसे का हुक्म है। (त)

(3) मस्जिद की ज़मीन में अपने लिए पेड़ लगाना हराम है, क्योंकि वक़्फ़ में मालिकाना अधिकार जताना है, और वाकिफ़ (वक़्फ़ करने वाला) मालिक नहीं रहता। फिर अगर ये पेड़ मस्जिद के धन से लगाए गए हैं, तो वे मस्जिद के हैं। यदि अपने धन से लगाए गए हैं और लगाने वाला मुतवल्ली (ट्रस्टी) है, तो भी वे मस्जिद के हैं, जब तक कि उसने लगाते समय गवाह न रखे हों कि "मैं इन्हें अपने लिए लगा रहा हूँ।" और यदि वह मुतवल्ली नहीं है, तो वे उसके अपने हैं, जब तक कि वह स्वीकार न करे कि उसने मस्जिद के लिए लगाए हैं। अब जिस स्थिति में पेड़ लगाने वाले का अधिकार सिद्ध होता है, यदि उसे उखाड़ने में वक़्फ़ की ज़मीन का नुकसान नहीं है, तो उसे जबरन उखाड़ दिया जाएगा। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "एक ज़ालिम जड़ का कोई अधिकार नहीं है।"[2] (त: गलत करने वाले के लगाए पेड़ का कोई कानूनी अधिकार नहीं होता)। और यदि उसे उखाड़ने में वक़्फ़ की ज़मीन का नुकसान हो, तो पेड़ मस्जिद की मिल्कियत (संपत्ति) बना लिया जाएगा। इसका आकलन किया जाएगा: क्या इस समय पेड़ की कीमत अधिक है लेकिन उखाड़कर बेचने पर कम हो जाएगी, या अलग से बेचने पर अधिक दाम मिलेंगे। दोनों स्थितियों में जो भी कम कीमत होगी, वह मस्जिद के धन से लगाने वाले को दी जाएगी। फतावा खुलासा, खंड 2, पृष्ठ 507:

अरबी मूल

अल-हावी में उल्लेख है कि अबुल कासिम से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने अपने धन से वक़्फ़ की ज़मीन में पेड़ लगाए और फिर उसकी मृत्यु हो गई। उन्होंने फ़रमाया: यदि वे वक़्फ़ की आय से लगाए गए थे, तो वे वक़्फ़ के हैं, चाहे कोई स्पष्ट उल्लेख न किया गया हो। और यदि अपने धन से लगाए गए, और यदि उसने उल्लेख किया कि उसने वक़्फ़ के लिए लगाए हैं, तो वे वक़्फ़ के हैं...

उर्दू अनुवाद

हावी में है कि अबुल कासिम से उस व्यक्ति के बारे में सवाल किया गया जिसने अपने धन से वक़्फ़ भूमि में पेड़ बोए और फिर मर गया। अबुल कासिम ने फरमाया कि यदि वक़्फ़ की आय से बोए गए हैं, तब तो वे वक़्फ़ के लिए हैं, चाहे किसी चीज़ का उल्लेख न किया गया हो। और यदि अपने धन से...

---

[1] दुर्र अल-मुख़्तार, किताबुस-सलात, नमाज़ को अमान्य करने वाली चीज़ों का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/93। [2] सहीह अल-बुखारी, कृषि और खेती की किताब, बंजर भूमि को जीवित करने का अध्याय, कदीमी कुतुब खाना, कराची, 1/312; सनन अबी दाऊद, किताब अल-खराज, बंजर भूमि को जीवित करने का अध्याय, आफताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, 2/81।

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

در مختار علی ہامش ردالمحتار مطبع قسطنطنیہ جلد اول ص ۶۸۷

عربی عبارت	اردو ترجمہ
المتخذ لصلاۃ جنازۃ او عید مسجد فی حق جواز الاقتداء وان انفصل الصفوف رفقا بالناس لافی حق غیرہ بہ یفتی نہایۃ فحل دخولہ لجنب وحائض کفناء مسجد ورباط ومدرسہ ۱؎	جنازہ گاہ اور عید گاہ جواز اقتداء کے حکم میں مسجد ہے اگرچہ صفوں میں فاصلہ ہو یہ حکم لوگوں کی سہولت کے لئے ہے دیگر احکام میں وہ مثل مسجد نہیں ،اسی پر فتوٰی دیا جاتا ہے نہایتہ لہذا اس میں جنبی شخص اور حیض و نفاس والی عورتوں کا داخل ہونا حلال ہے جیسا کہ فناء مسجد، خانقاہ اور مدرسہ کا حکم ہے (ت)

(۳) مسجد کی زمین میں اپنے لئے درخت لگانا حرام ہے کہ وقف میں تصرف مالکانہ ہے، والواقف لا یملک، پھر اگر یہ مال اس نے مسجد کے مال سے لگایا تو مسجد کا ہے اور اپنے مال سے لگایا اور یہ متولی ہے تو مسجد کا ہے مگر یہ کہ لگاتے وقت لوگوں کو گواہ کرلیا ہو کہ یہ میں اپنے لئے لگاتا ہوں، اور اگر غیر متولی ہے تو خود اس کا ہے مگر یہ کہ اقرار کرے کہ میں نے مسجد کے لئے لگایا، اب جس صورت میں پیڑ لگانے والے کا ٹھہرے اگر اس کے اکھیڑنے میں زمین وقف کا نقصان نہیں جبراً اکھڑوا دیا جائے گا۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرماتے ہیں: لیس لعرق ظالم حق ۲؎ (عرق ظالم کا کوئی حق نہیں۔ت) اور اگر اس میں زمین وقف کا ضرر ہو تو درخت مسجد کی ملک کرلیا جائے گا اور اندازہ کریں گے کہ اس وقت اس درخت کی قیمت زیادہ ہے اکھیڑ کر بیچنے میں کم ہو جائے گی یا جدا کرکے بیچنے میں دام زیادہ اٹھیں گے اس وقت

قیمت کم آئیگی دونوں حالتوں میں جس صورت پر کم قیمت اٹھے وہ کم قیمت مسجد کے مال سے لگانے والے کو دی جائے گی۔ فتاویٰ خلاصہ جلد ۲ ص ۵۰۷:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
فی الحاوی سئل ابو القاسم عمن غرس الوقف من مالہ و مات قال ان غرس من غلة للوقف فهو للوقف وان لم یذکر شیئا فان غرس بماله ان ذکر انه غرس للوقف فهو	حاوی میں ہے کہ ابوالقاسم سے اس شخص کے بارے میں سوال کیا گیا جس نے اپنے مال سے وقف زمین میں درخت بوئے اور پھر مرگیا تو ابوالقاسم نے فرمایا کہ اگر وقف کی آمدنی سے بوئے ہیں تب تو وقف کے لئے ہیں اگرچہ کسی شیئ کا ذکر نہ کیا ہو اور اگر اپنے مال سے

۱ـہ درمختار کتاب الصلوٰۃ باب مایفسد الصلوٰۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۳ ۲ـہ صحیح البخاری کتاب الحرث والمزارعه باب من احیا ارضا موتا قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۱۲، سنن ابوداؤد کتاب الخراج باب احیاء الموات آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۸۱

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

[If he planted trees] and mentioned that this is for the waqf, then they belong to the waqf; and if he did not mention anything, then it is his inheritance. (T) — [1]

Reference: Ibid, vol. mentioned, p. 573:

When the trustee (mutawalli) builds a building in an open field of the waqf land using waqf funds, it will belong to the waqf. Similarly, if he built a building for the waqf from his own money, it will also belong to the waqf. And if he built it for himself and made witnesses to it, then this building will belong to him. But if he built the building and did not mention anything, then the building will belong to the waqf, unlike a stranger. (T) — [2]

'Uqud ad-Durriya, Vol 1, p. 125:

If the aforementioned 'Amr planted trees for himself without the permission of the trustee, the trustee has the option to force him to uproot them, provided it does not harm the waqf. And if uprooting is harmful to the waqf, the trustee will become the owner of those trees for the waqf from waqf funds at the lower of two prices. By two prices, it is meant the price of trees planted in the ground and the price of uprooted trees. (T) — [3]

(4) It is forbidden, and for as many days as he kept it in his use, he will be liable to pay a penalty to the waqf equal to the market rental rate of the waqf for those days. And whatever he built by spending his own money, if it has no value, it will be declared a free gift to the waqf. And if it has value, then the same rule applies as if its...

---

[1] Khulasa al-Fatawa, Kitab al-Waqf, Chapter 3, Maktaba Habibiya, Quetta, 4/219. [2] Khulasa al-Fatawa, Kitab al-Waqf, Chapter 4, Maktaba Habibiya, Quetta, 4/223. [3] Al-'Uqud ad-Durriya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiya, Kitab al-Waqf, Chapter 2, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 1/189.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

[यदि उसने पेड़ लगाए] और उल्लेख किया कि यह वक़्फ़ के लिए है तो वे वक़्फ़ के लिए हैं; और अगर किसी चीज़ का उल्लेख नहीं किया तो वह उसकी विरासत है। (त) — [1]

संदर्भ: ऐज़न जिल्द मज़कूर पृ. 573:

मुतवल्ली ने वक़्फ़ के माल से जब वक़्फ़ ज़मीन के मैदान में इमारत बना दी तो वह वक़्फ़ के लिए होगी। यूँ ही अगर उसने अपने माल से वक़्फ़ के लिए इमारत बनाई तब भी वक़्फ़ के लिए होगी। और अगर अपनी ज़ात के लिए बनाई और उस पर गवाह कर लिए तो यह इमारत उसकी ज़ात के लिए होगी, और अगर इमारत बनाई मगर किसी चीज़ का ज़िक्र न किया तो इमारत वक़्फ़ के लिए होगी, अजनबी शख़्स के विपरीत। (त) — [2]

उक़ूद अल-दुर्रिया जिल्द अव्वल पृ. 125:

अगर अम्र मज़कूर ने अपनी ज़ात के लिए बग़ैर इज़्न (अनुमति) मुतवल्ली दरख़्त लगाए तो मुतवल्ली को अख़्तियार है कि वह उसे उखाड़ने पर मजबूर करे जबकि वक़्फ़ को ज़रर (नुकसान) न हो। और अगर उखाड़ना वक़्फ़ के लिए ज़रर रसाँ है तो मुतवल्ली दो क़ीमतों में से अक़ल (कम) क़ीमत के बदले माल-ए-वक़्फ़ से वक़्फ़ के लिए इन दरख़्तों का मालिक बन जाएगा, दो क़ीमतों से मुराद ज़मीन में लगे हुए दरख़्तों की क़ीमत और उखाड़े हुए दरख़्तों की क़ीमत है। (त) — [3]

(4) हराम है, और जितने दिनों उसने अपने तसर्रुफ़ (उपयोग) में रखा उतने दिनों का किराया जो वक़्फ़ का निर्ख़ (दर) बाज़ार से हुआ उतना तावान (जुर्माना) उस पर लाज़िम होगा कि वक़्फ़ के लिए अदा करे और अपना रुपया लगा कर जो कुछ उसने बनाया अगर वह कोई मालियत (कीमत) नहीं रखता वह वक़्फ़ का मुफ़्त क़रार पाएगा। और अगर मालियत है तो वही हुक्म है कि अगर इसका...

---

[1] ख़ुलासा अल-फ़तावा, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल 3, मकतबा हबीबिया, क्वेटा, 4/219। [2] ख़ुलासा अल-फ़तावा, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल 4, मकतबा हबीबिया, क्वेटा, 4/223। [3] अल-'उक़ूद अल-दुर्रिया फ़ी तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, किताब अल-वक़्फ़, बाब 2, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़ग़ानिस्तान, 1/189।

جلد شانزدہم (۱۶) فتاوٰی رضویہ

بوئے اور ذکر کیا کہ یہ وقف کیلئے ہے تو وقف کیلئے ہیں اور اگر کسی شے کا ذکر نہیں کیا تو وہ اس کی میراث ہے۔ (ت) — له وان لم یذکر شیئا فهو عنه میراث ۔ [1]

ایضا جلد مذکور ص ۵۷۳:

متولی نے مالِ وقف سے جب وقف زمین کے میدان میں عمارت بنادی تو وہ وقف کے لئے ہوگی یونہی اگر اس نے اپنے مال سے وقف کیلئے عمارت بنائی تب بھی وقف کے لئے ہوگی اور اگر اپنی ذات کے لئے بنائی اور اس پر گواہ کرلئے تو یہ عمارت اس کی ذات کے لئے ہوگی، اور اگر عمارت بنائی مگر کسی شے کا ذکر نہ کیا تو عمارت وقف کے لئے ہوگی بخلاف اجنبی شخص کے۔ (ت) — المتولی اذا بنی في عرصة الوقف ان کان من مال الوقف یکون للوقف و کذا من مال نفسه لکن بنی للوقف فان بنی لنفسه ان اشهد کان له ذلك وان بنی ولم یذکر شیئا کان للوقف بخلاف الاجنبی [2]۔

عقود الدریہ جلد اول ص ۱۲۵:

اگر عمرو مذکور نے اپنی ذات کے لئے بغیر اذن متولی درخت لگائے تو متولی کو اختیار ہے کہ وہ اسے اکھاڑنے پر مجبور کرے جبکہ وقف کو ضرر نہ ہو اور اگر اکھاڑنا وقف کے لیے ضرر رساں ہے تو متولی دو قیمتوں میں سے اقل قیمت کے بدلے مالِ وقف سے وقف کیلئے ان درختوں کا مالک بن جائے گا، دو قیمتوں سے مراد زمین میں لگے ہوئے درختوں کی قیمت اور اکھاڑے ہوئے درختوں کی قیمت ہے۔ (ت) — حیث کان غرس عمر و المذکور لنفسه بلا اذن الناظر فللناظر

على الوقف تكليفه قلعه ان لم يضر فان اضر يتملكه الناظر بأقل القيمتين للوقف منزوعا وغير منزوع بمال الوقف [3]۔

(۴) حرام ہے، اور جتنے دنوں اس نے اپنے تصرف میں رکھا اتنے دنوں کا کرایہ جو وقف کا نرخ بازار سے ہوا اتنا تاوان اس پر لازم ہوگا کہ وقف کے لئے ادا کرے اور اپنا روپیہ لگا کر جو کچھ اس نے بنایا اگر وہ کوئی مالیت نہیں رکھتا وہ وقف کا مفت قرار پائے گا۔ اور اگر مالیت ہے تو وہی حکم ہے کہ اگر اس کا

---

[1] خلاصة الفتاوى كتاب الوقف الفصل الثالث مكتبہ حبيبيہ كوئٹہ ۴ / ۲۱۹ [2] خلاصة الفتاوى كتاب الوقف الفصل الرابع مكتبہ حبيبيہ كوئٹہ ۴ / ۲۲۳ [3] العقود الدرية في تنقيح الفتاوى الحامدية كتاب الوقف الباب الثانى ارگ بازار قندهار افغانستان ۱/ ۱۸۹

Fatawa Razawiyya Volume 16 (16)

Removing it is not harmful to the endowment (Waqf) as much as he increased it; it will be uprooted and thrown away. He will take away his own materials. If he had demolished any wall of the endowment in its construction, he would be obliged to rebuild that wall as it was at his own expense. If it cannot be made the same, he should pay the price of the built wall. If removing it is harmful to the endowment, then it will be considered how much those materials would be worth if uprooted. That much price will be given to him from the mosque's funds. If the mosque does not currently have the price for that tree or those materials, then this or some other land related to the mosque, or other mosque assets, will be rented out and the price will be paid from that rent. Even if years are required for this, he does not have the right to demand it immediately, because the injustice is on his part. All this is in the case when the building remains his property, i.e., if he was the trustee, he had witnesses at the time of construction that he was building it for himself, or if he was an outsider, he did not acknowledge that he was building it for the mosque. Otherwise, the building itself is the property of the endowment. And the reason we mentioned taking into account the uprooted materials in valuation is that probably after demolition, the value of the materials decreases. If the present value is less than the value in the state of demolition, then only this lesser amount will be required. (Uqud-ul-Durriya, Vol. 1, p. 156):

Arabic Text	Urdu Translation
If its being an endowment is proven, rent for that period is obligatory for it, because the benefits of an endowment are subject to liability according to the fatwa-issued opinion.	When its being an endowment is proven, its rent is obligatory because, according to the ruling opinion (Mufta-bihi), liability (Dhaman) is mandatory on the benefits of the endowment. (T)

Ashbah wa'n-Nazair with Al-Ghamz, page 300:

Arabic Text	Urdu Translation
Whoever demolishes another's wall shall be liable for its deficiency and shall not be ordered to rebuild it except in the case of a mosque wall, as in the 'Disliked Matters' section of Al-Khaniyah.	Whoever demolishes another's wall will be liable for its loss, but the order to rebuild it will not be given to him except for a mosque wall (which he will be ordered to rebuild), as it is in the Book of Disliked Matters (Kitab al-Karahah) in Al-Khaniyah. (T)

Radd al-Muhtar, Volume 5, page 176:

Arabic Text	Urdu Translation
In Sharh al-Biri: As for the endowment, it is said in Al-Dhakhira: If he usurped the house...	It is in Sharh al-Biri, but regarding the endowment, it was stated in Al-Dhakhira that if someone usurped a house given in endowment...

1. Al-Uqud al-Durriya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyya, Book of Waqf, Chapter Two, Arg Bazar Kandahar Afghanistan 1/179
2. Al-Ashbah wa'n-Nazair, Art Two, Book of Usurpation, Idara-tul-Quran Karachi 2/97

फ़तावा रज़विया जिल्द 16 (16)

उखाड़ना वक़्फ़ के लिए इतना हानिकारक नहीं है जितना उसने इसे बढ़ाया; इसे उखाड़ कर फेंक दिया जाएगा, वह अपना सामान ले जाएगा। और अगर उसके निर्माण में उसने वक़्फ़ की कोई दीवार ढहाई थी, तो उस पर यह अनिवार्य होगा कि वह अपने खर्च से उस दीवार को वैसा ही बना दे। और अगर वैसी न बन सके तो बनी हुई दीवार की क़ीमत अदा करे। और अगर उखाड़ना वक़्फ़ के लिए हानिकारक है, तो यह देखा जाएगा कि अगर यह सामान उखाड़ा जाता तो उसकी क्या क़ीमत रहती, मस्जिद के माल से उसे उतनी क़ीमत दी जाएगी। अगर फ़िलहाल उस पेड़ या सामान की क़ीमत मस्जिद के पास नहीं है, तो मस्जिद से संबंधित यह या कोई और ज़मीन या मस्जिद के अन्य सामान किराए पर दिए जाएंगे और उस किराए से क़ीमत अदा की जाएगी। इसके लिए अगर सालों लग जाएँ तो उसे तुरंत माँगने का अधिकार नहीं है, क्योंकि ज़ुल्म उसकी ओर से है। यह सब उस स्थिति में है जब वह इमारत उस व्यक्ति की संपत्ति रहे, यानी अगर वह मुतवल्ली (ट्रस्टी) था तो निर्माण के समय गवाह बना लिए थे कि वह अपने लिए बना रहा है, या अगर वह कोई अन्य था तो उसने यह इक़रार नहीं किया था कि वह मस्जिद के लिए बना रहा है, अन्यथा वह इमारत स्वयं वक़्फ़ की संपत्ति है। और जो हमने क़ीमत लगाने में उखड़े हुए सामान का लिहाज़ करने को कहा, वह इस आधार पर है कि शायद ढहाने के बाद सामान की क़ीमत कम हो जाती है। और अगर मौजूदा हालत में क़ीमत ढहाने की हालत से कम हो, तो यही कम क़ीमत अनिवार्य होगी। (उक़ूद अल-दुरिया, जिल्द 1, पृष्ठ 156):

अरबी मूलपाठ	**उर्दू अनुवाद**
जब उसका वक़्फ़ होना साबित हो गया तो उस अवधि का किराया अनिवार्य है क्योंकि मुफ़्ता बिही क़ौल के अनुसार वक़्फ़ के मुनाफ़ों पर ज़मानत अनिवार्य है।	जब उसका वक़्फ़ होना साबित हो गया तो उसकी उजरत (किराया) वाजिब है क्योंकि मुफ़्ता बिही क़ौल के मुताबिक वक़्फ़ के मुनाफ़ों पर ज़मान लाज़िम होता है। (त)

अश्बाह वन्नज़ाइर मअ अल-ग़मज़, पृष्ठ 300:

अरबी मूलपाठ	**उर्दू अनुवाद**
जिसने दूसरे की दीवार गिरा दी, वह उसके नुकसान का ज़िम्मेदार होगा, लेकिन उसे दोबारा बनाने का आदेश नहीं दिया जाएगा,	जिसने दूसरे की दीवार गिरा दी, वह उसके नुकसान का ज़ामिन (ज़िम्मेदार) होगा मगर उसकी तामीर (निर्माण) का हुक्म उसको नहीं दिया जाएगा सिवाय

अरबी मूलपाठ	उर्दू अनुवाद
सिवाय मस्जिद की दीवार के, जैसा कि अल-ख़ानिया के'किताब अल-कराहिया' में है।	मस्जिद की दीवार के(कि उसकी तामीर का हुक्म दिया जाएगा), जैसा कि ख़ानिया में 'किताब अल-कराहियत' में है। (त)

रद्दुल मुहतार, जिल्द 5, पृष्ठ 176:

अरबी मूलपाठ	उर्दू अनुवाद
शरह अल-बीरी में है, वक़्फ़ के बारे में अज़-ज़खीरा में कहा गया है कि यदि किसी ने घर को हड़प लिया...	शरह बीरी में है, लेकिन वक़्फ़ तो उसके बारे में ज़ख़ीरा में फ़रमाया कि अगर किसी ने वक़्फ़ किया हुआ घर...

1. अल-उक़ूद अद-दुरिया फ़ी तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, किताब अल-वक़्फ़, दूसरा अध्याय, अ ार्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान 1/179
2. अल-अश्बाह वन्नज़ाइर, फन सानी, किताब अल-ग़सब, इदारातुल क़ुरआन कराची 2/97

اکھڑ نا وقف کو مضر نہیں جتنا اس نے زیادہ کیا اکھیڑ کر پھینک دیا جائے گا وہ اپنا عملہ اٹھا کر لے جائے اور اگر اس کے بنانے میں اس نے وقف کی کوئی دیوار منہدم کی تھی تو اس پر لازم ہوگا کہ اپنے صرف سے وہ دیوار ویسی ہی بنادے اور اگر ویسی نہ بن سکتی ہو، بنی ہوئی دیوار کی قیمت ادا کرے اور اگر اکھیڑ نا وقف کو مضر ہے تو نظر کریں گے کہ اگر یہ عملہ اکھڑا جاتا تو کس قیمت کا رہ جاتا، اتنی قیمت مال مسجد سے اسے دیں گے، اگر فی الحال اس درخت یا اس عملہ کی قیمت مسجد کے پاس نہیں تو یہ یا اور کوئی زمین متعلق مسجد یا دیگر اسباب مسجد کرایہ پر چلا کر اس کرایہ سے قیمت ادا کرینگے اس کے لئے اگر برس درکار ہوں اسے تقاضے کا اختیار نہیں کہ ظلم اس کی طرف سے ہے، یہ سب اس حال میں ہے کہ وہ عمارت اس شخص کی ٹھہرے یعنی متولی تھاتو بناتے وقت گواہ کر لئے تھے کہ اپنے لئے بناتا ہوں یا غیر تھا تو یہ اقرار نہ کیا کہ مسجد کے لئے بناتا ہوں ورنہ وہ عمارت خود ہی ملک وقف ہے اور یہ جو ہم نے قیمت لگانے میں اکھڑے ہوئے عملہ کا لحاظ کرنا کہا اس بنا پر ہے کہ غالبا بعد انہدام عملہ کی قیمت گھٹ جاتی ہے، اور اگر حالت موجودہ ہی قیمت حالت ہدم سے کم ہو تو یہی کم لازم آئیگی۔ عقود الدریہ جلد اول ص۱۵۶:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
اذا ثبت كونه وقفا وجبت الاجرة له في تلك المدة لان منافع الوقف مضمونة على المفتى به[1]۔	جب اس کا وقف ہونا ثابت ہو گیا تو اس کی اجرت واجب ہے کیونکہ مفتی بہ قول کے مطابق منافع وقف پر ضمان لازم ہوتا ہے (ت)

اشباہ والنظائر مع الغمز صفحہ ۳۰۰:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
من هدم حائط غيره يضمن نقصانها ولا يؤمر بعمارتها الافی حائط المسجد كما فی كراهة الخانية[2]۔	جس نے غیر کی دیوار گرا دی اس کے نقصان کا ضامن ہوگا مگر اس کی تعمیر کا حکم اس کو نہیں دیا جائے گا سوائے دیوار مسجد (کہ اس کی تعمیر کا حکم دیا جائیگا) جیسا کہ خانیہ میں کتاب الکراہتہ میں ہے (ت)

ردالمحتار جلد پنجم ص ۱۷۶:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
فی شرح البیری اما الوقف فقد قال في الذخيرة اذا غصب الدار	شرح بیری میں ہے لیکن وقف تو اس کے بارے میں ذخیرہ میں فرمایا کہ اگر کسی نے وقف شدہ گھر

1. العقود الدرية في تنقيح الفتاوى الحامدية كتاب الوقف الباب الثاني ارگ بازار قندهار افغانستان ۱/ ۱۷۹

2. الاشباه والنظائر الفن الثاني كتاب الغصب ادارة القرآن كراچی ۲/ ۹۷

Fatawa Rizvia (Volume 16)

[Table 1] (Arabic Text): Regarding property endowed (waqf), if the building of the house is demolished, the supervisor has the right to make him liable for the value of the building if the usurper is unable to restore it. He shall be liable for the value of the building as constructed, because the usurpation occurred as such. The implication is that if it is possible for him to restore the building as it was, it is obligatory. No distinction is made between a mosque and other types of waqf. Hence, al-Biri said previously: "This is regarding non-waqf." In Fatawa Qari al-Hidaya, it is stated that a person rented a waqf house, demolished it, and turned it into a mill. He was compelled to demolish it and restore it to its original state. Thus, it appears there is no difference between a mosque and other types of waqf, unlike private property. (Summarized)

(Urdu Translation/Explanation): If someone usurped a property and demolished its wall, the waqf supervisor (Nazir) has the authority to hold him liable for the cost of the building if the usurper is not capable of rebuilding it. He will be held liable for the value of the constructed building because the usurpation occurred on that basis. The requirement of the law is that when the usurper is capable of rebuilding the structure to its previous state, doing so is mandatory. There is no difference in this ruling between a mosque and any other waqf property. For this reason, al-Biri previously stated that the other ruling was for non-waqf property. In Fatawa Qari al-Hidaya, it is recorded that a person rented an endowed house, demolished it, and converted it into a flour mill. It was declared mandatory for him to demolish the mill and restore the house to its former state. Thus, it became clear that there is no difference in this ruling whether the waqf is in the form of a mosque or otherwise, unlike private ownership. (Summarized) (T)

[Table 2] Source: Uqud ad-Durriya, Vol. 1, p. 159: (Arabic Text): If someone usurps waqf land and adds something to it of his own accord—if it is something that is not considered property or doesn't have the status of property, it is taken from him without compensation. If it is established property such as plantings or buildings, the judge shall order the usurper to remove and uproot it, unless it would harm the waqf. In that case, he is prevented if he wishes to do so and remains liable.

(Urdu Translation/Explanation): If someone usurped an endowed area and added something to it from his side—if that addition is not of the nature of property or ruled as property, it will be taken back from him without compensation. If that

addition is such property that is fixed to the ground, like trees or a building, the judge will order the usurper to uproot it, provided that uprooting does not cause harm to the waqf. If it causes harm, then he is prohibited from uprooting it.

Footnote: 1. Rad al-Muhtar, Kitab al-Ghasb, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/115.

फतावा रिज़विया (खण्ड १६)

[तालिका १] (अरबी पाठ): वक्फ़ (धार्मिक न्यास) की संपत्ति के मामले में, यदि घर का निर्माण ढहा दिया जाता है, तो प्रबंधक को अधिकार है कि यदि हड़पने वाला (ग़ासिब) इसे पुनर्स्थापित करने में असमर्थ है, तो वह उसे भवन के मूल्य के लिए उत्तरदायी ठहराए। उसे निर्मित भवन के मूल्य के लिए उत्तरदायी ठहराया जाएगा, क्योंकि हड़पना इसी रूप में हुआ था। इसका अर्थ यह है कि यदि उसके लिए भवन को पूर्ववत स्थिति में पुनर्स्थापित करना संभव है, तो ऐसा करना अनिवार्य है। इसमें मस्जिद और वक्फ़ के अन्य प्रकारों के बीच कोई अंतर नहीं किया गया है। इसीलिए अल-बीरी ने पहले कहा था: "यह गैर-वक्फ़ के संबंध में है।" फतावा क़ारी अल-हिदाया में उल्लेख है कि एक व्यक्ति ने एक वक्फ़ घर किराए पर लिया, उसे ढहा दिया और उसे चक्की बना दिया। उसे चक्की ढहाने और घर को उसकी मूल स्थिति में लौटाने के लिए बाध्य किया गया। अतः यह स्पष्ट हुआ कि मस्जिद और अन्य वक्फ़ संपत्तियों के बीच कोई अंतर नहीं है, निजी संपत्ति के विपरीत। (संक्षिप्त)

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या): यदि किसी ने वक्फ़ की संपत्ति हड़प ली और उसकी दीवार गिरा दी, तो वक्फ़ के प्रबंधक (नाज़िर) को अधिकार है कि वह उसे भवन की कीमत का ज़िम्मेदार ठहराए, बशर्ते हड़पने वाला उसे दोबारा बनाने में सक्षम न हो। निर्मित इमारत की कीमत का मुआवज़ा लिया जाएगा क्योंकि हड़पना उसी पर हुआ था। और कानून का नियम यह है कि जब हड़पने वाला इमारत को पिछली स्थिति में बनाने में सक्षम हो, तो ऐसा करना अनिवार्य है। इस नियम में मस्जिद और अन्य वक्फ़ में कोई अंतर नहीं है। इसी कारण बीरी ने पहले कहा था कि पिछला नियम गैर-वक्फ़ के लिए है। फतावा क़ारी अल-हिदाया में है कि एक व्यक्ति ने वक्फ़ का घर किराए पर लिया और उसे गिराकर आटा पीसने की चक्की बना ली, तो उस पर यह अनिवार्य किया गया कि वह चक्की गिराकर मकान को पहली स्थिति में लौटाए। तो स्पष्ट हुआ कि इस नियम में कोई अंतर नहीं होगा, चाहे वक्फ़ मस्जिद के रूप में हो या गैर-मस्जिद, निजी मिल्कियत के विपरीत। (संक्षिप्त) (त)

[तालिका २] स्रोत: उक़ूद अद-दुर्रिया, खण्ड १, पृष्ठ १५९: (अरबी पाठ): यदि कोई वक्फ़ की भूमि हड़प ले और उसमें अपनी ओर से कुछ जोड़ दे—यदि वह ऐसी वस्तु है जो धन नहीं है या धन का दर्जा नहीं रखती, तो वह उससे बिना किसी मुआवज़े के ले ली जाएगी। यदि वह स्थापित संपत्ति है जैसे पौधे या भवन, तो न्यायाधीश हड़पने वाले को उसे हटाने और उखाड़ने का आदेश देगा, जब तक कि इससे वक्फ़ को नुकसान न हो। ऐसी स्थिति में, उसे ऐसा करने से रोका जाएगा और वह उत्तरदायी होगा।

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या): यदि किसी ने वक्फ़ क्षेत्र को हड़प कर अपनी ओर से उसमें कुछ वृद्धि कर दी, यदि वह वृद्धि धन या धन के नियम की श्रेणी में नहीं आती, तो बिना किसी प्रतिफल के उससे वापस ले ली जाएगी। और यदि वह वृद्धि ऐसी संपत्ति है जो ज़मीन के साथ जुड़ी हुई है जैसे पेड़ और इमारत, तो न्यायाधीश हड़पने वाले को उसे उखाड़ने का आदेश देगा बशर्ते उखाड़ने से वक्फ़ को नुकसान न पहुँचता हो। और यदि नुकसान पहुँचता है तो फिर उसे उखाड़ने से रोका जाएगा।

पादलेख: १. रद अल-मुहतार, किताब अल-ग़सब, दार इहया अल-तुरात अल-अरबी, बेरुत, ५ / ११५। पृष्ठ ४५७ / ६३१

فتاوی رضویہ (جلد شانزدہم)

[پہلا جدول] (عربی متن): الموقوفة فهدم بناء الدار للقيم ان يضمنه قيمة البناء اذا لم يقدر الغاصب على ردها ويضمن قيمة البناء مبنياً، لان الغصب ورد هكذا اه ومقتضاه انه اذا امكنه رد البناء كما كان وجب ولم يفصل فيه بين المسجد وغيره من الوقف، ولذا قال البيري فيما سبق وهذا في غير الوقف وفی فتاوی قارئ الهداية استأجر داراً وقفاً فهدمها وجعلها طاحوناً، الزم بهدمه واعادته الى الصفة الاولى اه فظهر ان لافرق بين المسجد وغيره من الوقف بخلاف الملك اه مختصراً۔

(اردو تشریح): غصب کیا اور اس کی دیوار گرادی تو ناظر وقف کو اختیار ہے کہ وہ اس کو عمارت کی قیمت کا ضامن ٹھہرائے اگر غاصب اس کی تعمیر پر قادر نہ ہو اور تعمیر شدہ عمارت کی قیمت کا ضامن ٹھہرایا جائے گا کیونکہ غصب اسی پر واقع ہوا ہے اور اس کا تقاضا یہ ہے کہ جب غاصب سابقہ حالت پر عمارت بنانے پر قادر ہو تو ایسا کرنا واجب ہے اور اس حکم میں مسجد اور دوسرے وقف میں کوئی فرق نہیں اسی واسطے بیری نے ماقبل میں کہا کہ یہ غیر وقف کا حکم ہے، فتاوی قاری الہدایہ میں ہے کہ ایک شخص نے وقفی گھر کرایہ پر لیا اور اس کو گرا کر آٹا پیسنے کی چکی بنالی تو اس پر لازم قرار دیا جائے گا کہ وہ چکی کو گرا کر مکان کو پہلی حالت پر لوٹائے اھ تو ظاہر ہوا کہ اس حکم میں کوئی فرق نہیں ہوگا چاہے وقف بصورت مسجد ہو یا غیر مسجد بخلاف ملک کے اھ اختصاراً (ت)

[دوسرا جدول] عقودالدرریہ جلد ۱ ص ۱۵۹: (عربی متن): غصب ارض وقف وزاد فيها زيادة من عند نفسه وان كانت شيئاً ليس بمال ولاله حكم المال تؤخذ منه بلا شيئ، ان كانت مالاً قائماً نحو الغراس والبناء امر القاضى الغاصب برفعه وقلعه، الا اذا كان يضر بالوقف فانه يمنع عنه لو اراد ان يفعل ويضمن

(اردو تشریح): کسی نے وقف کا احاطہ غصب کر کے اپنی طرف سے اس میں کچھ اضافہ کردیا، اگر تو وہ اضافہ مال یا حکم مال کے قبیلہ سے نہیں تو بلا عوض اس سے واپس لیا جائے گا اور اگر وہ اضافہ ایسا مال ہے جو زمین کے ساتھ قائم ہے جیسے درخت اور عمارت تو قاضی غاصب کو حکم دے گا کہ وہ اس کو اکھاڑے جبکہ اکھاڑنے سے وقف کو نقصان نہ پہنچتا ہو اور اگر نقصان پہنچتا ہے تو پھر اس کو اکھاڑنے سے روکا

حاشیہ: 1۔ ردالمحتار کتاب الغصب داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۱۱۵ صفحہ ۴۵۷ از ۶۳۱

Fatawa Razawiyya, Volume 16

Arabic Text	Urdu Translation
The Qayyim (custodian) or the Qazi (judge) shall be liable for the value of that [improvement] from the Waqf's income if it exists. Otherwise, the Waqf shall be rented out, and the liability shall be paid from its rent. (Imadiya). A similar ruling is in 'al-Fusulayn', p. 13.	...it will be [paid] if he intends to remove it, and the Mutawalli or the Qazi will be guarantors for the price of this increase; if the Waqf has any income, they will give the guarantee from it, otherwise they will rent out the Waqf and pay the guarantee from its rent, Imadiya. And like it is in Fusulayn. (T)

(5) Since the Imam does not adhere to the leadership of prayer, coming at irregular times, and his pronunciation is not clearly audible, and there are reports that he is not a pious person, then he neither fulfills the service nor is he suitable for it. He definitely deserves dismissal. In fact, even if the later issues weren't there, the first point alone is sufficient to make it forbidden (Haram) for him to take a fixed salary and for it to be given from the mosque's funds. From 'Durr al-Mukhtar', Chapter of Waqf, Section on Furu', referencing 'Nahr al-Faiq':

Arabic Text	Urdu Translation
It is obligatory upon him to perform the service of his post or leave it for someone who will perform it; otherwise, he will be a sinner.	It is obligatory upon him to perform the service of his stipend or leave it for the person who will perform this service, otherwise he will be a sinner. (T)

For the periods when he came occasionally but received full salary, it is mandatory to calculate and deduct the salary for the times he was present. It is obligatory upon him to return the excess, and obligatory upon the Mutawalli (trustee) to take it back. Fatawa Khayriyya, Vol 1, p 173:

Arabic Text	Urdu Translation
A question was asked about a man who held the post of Imam at a mosque for one 'Uthmani (silver coin) per day. He took the full salary from the Waqf's custodian. However, the situation was that he led the prayer sometimes and was absent at other times. Is he only	A question was asked about a person who held the post of Imam at a mosque at the rate of one 'Uthmani (rupee) per day, and he collected the full salary from the Mutawalli. While the situation is that he led the prayer sometimes and was absent at other times, is he only entitled to the salary

Arabic Text

entitled to the salary for the days he led the prayer, and should the Mutawalli take back the salary for the remaining days? In this way, would he be fulfilling the full right of the Waqf? The answer was: What is derived from the text of 'al-Bahr' is that according to al-Khassaf's statement, he is only entitled to the amount...

Urdu Translation

for those days in which he led the prayer, and will the Mutawalli take back the salary of the remaining days from him? And in this way, will he be fulfilling the full right of the Waqf? It was answered that what is gained from the text of 'al-Bahr' is that the demand of al-Khassaf's statement is that he is only entitled to the amount...

1. Al-Uqud ad-Durriyya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyya, Chapter of Waqf, Second Chapter, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan 1/82-83.
2. Durr al-Mukhtar, Chapter of Waqf, Mujtabai Press, Delhi 1/390.

अरबी पाठ

क़य्यिम (संरक्षक) या क़ाज़ी (न्यायाधीश) वक़्फ़ की आय से उस [सुधार] के मूल्य के लिए उत्तरदायी होंगे यदि वह मौजूद है। अन्यथा, वक़्फ़ को किराए पर दिया जाएगा, और उसके किराए से दायित्व का भुगतान किया जाएगा। (इमादिया)। इसी तरह का हुक्म 'अल-फ़ुसुलैन', पृष्ठ १३ में है।

उर्दू अनुवाद

...दिया जाएगा अगर वह उखाड़ने का इरादा करे, और मुतवल्ली या क़ाज़ी इस इज़ाफ़े की क़ीमत के ज़ामिन (गारंटर) होंगे; अगर वक़्फ़ की कोई आमदनी है तो उससे ज़मानत देंगे वरना वक़्फ़ को किराये पर देकर उसकी उजरत (किराये) से ज़मानत अदा करेंगे, इमादिया। और इसी की मिसाल फ़ुसुलैन में है। (त)

(५) जबकि इमाम इमामत का पालन नहीं करता, कभी वक़्त-बेवक़्त आ जाता है और हर्फ़(अक्षर) भी साफ़ सुनाई नहीं देते, और ख़बर है कि वह दीनदार मुत्तक़ी (धर्मनिष्ठ) भी नहीं है, तो न सेवा पूरी करता है और न सेवा के उपयुक्त है। वह निश्चित रूप से बर्ख़ास्तगी का हक़दार है। वास्तव में, भले ही बाद के मामले न होते, फिर भी पहली बात ही उसके लिए निर्धारित वेतन लेने और मस्जिद के धन से दिए जाने, दोनों को हराम करने के लिए पर्याप्त है। 'दुर्रे मुख्तार', वक़्फ़ का अध्याय, फ़ुरू का खंड, 'नहर अल-फ़ाइक' के संदर्भ से:

अरबी पाठ

उसके लिए अपने पद की सेवा करना अनिवार्य है या उसे उस व्यक्ति के लिए छोड़ देना चाहिए जो यह सेवा करेगा; अन्यथा वह गुनहगार होगा।

उर्दू अनुवाद

अपने वज़ीफ़े(वेतन पद) की सेवा करना उस पर वाजिब है या उस शख़्स के लिए छोड़ दे जो यह सेवा करे वरना गुनहगार होगा। (त)

जितनी मुद्दतों (समय) वह कभी-कभी आया और तनख़्वाह पूरी दी गई, हिसाब करके हाज़िरी के वक़्तों की तनख़्वाह मुजरा (समायोजित) करना लाज़िम है। यह उस पर फ़र्ज़ है कि वह अतिरिक्त वापस करे, और मुतवल्ली पर फ़र्ज़ है कि वह वापस ले। फ़तावा खैरिया, खंड १, पृष्ठ १७३:

अरबी पाठ

एक व्यक्ति के बारे में सवाल पूछा गया जिसके हाथ में किसी मस्जिद की इमामत का वज़ीफ़ा एक उस्मानी (सिक्का) प्रतिदिन के हिसाब से

उर्दू अनुवाद

एक शख़्स के बारे में सवाल किया गया जिसके हाथ में किसी मस्जिद की इमामत का वज़ीफ़ा था बहसाब एक उस्मानी (रुपया) योमिया (प्रतिदिन),

अरबी पाठ

था। उसने मुतवल्ली से पूरा वेतन ले लिया, जबकि स्थिति यह थी कि वह कुछ समय इमामत कराता रहा और कुछ समय अनुपस्थित रहा। क्या वह केवल उन्हीं दिनों के वेतन का हकदार है जिनमें उसने इमामत कराई और बाकी दिनों का वेतन मुतवल्ली उससे वापस लेगा? इस तरह वह वक़्फ़ की दिशा का पूरा हक अदा करने वाला होगा? जवाब दिया गया कि 'अल-बहर' के कलाम से जो प्राप्त होता है वह यह है कि खसाफ़ के कलाम की मांग है कि वह केवल उतनी ही राशि का हकदार है...

उर्दू अनुवाद

और उसने मुतवल्ली से तमाम तनख़्वाह इकट्ठी वसूल कर ली जबकि सूरत-ए-हाल यह है कि वह बाज़ औक़ात इमामत कराता रहा और बाज़ औक़ात ग़ैर-हाज़िर रहा तो क्या वह सिर्फ़ उन्हीं दिनों की तनख़्वाह का मुस्तहिक़ (हकदार) है जिनमें उसने इमामत कराई और बाक़ी दिनों की तनख़्वाह मुतवल्ली उससे वापस लेगा? और इस तरह वह जहत-ए-वक़्फ़ का पूरा हक़ अदा करने वाला होगा? तो जवाब दिया गया कि कलाम-ए-बहर से जो हासिल होता है वह यह है कि खसाफ़ के कलाम का तक़ाज़ा (मांग) है कि वह सिर्फ़ बक़दर (उतनी ही राशि का) हक़दार है...

1. अल-उकुद अद-दुर्रिया फी तन्क़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, वक़्फ़ का अध्याय, दूसरा अध्याय, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान १/८२-८३।
2. दुर्रे मुख्तार, वक़्फ़ का अध्याय, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली १/३९०।

पृष्ठ ४५८/६३१

عربی عبارت	اردو ترجمہ
القیم اوالقاضی قیمۃ ذلک من غلۃ الواقف ان کانت والا یؤاجر الوقف ویؤتی من اجرتہ عمادیۃ ۱ومثلہ فی الفصولین ص ۱۳	جائیگا اگر وہ اکھاڑنے کا ارادہ کرے، اور متولی یا قاضی اس اضافے کی قیمت کے ضامن ہوں گے اگر وقف کی کوئی آمدنی ہے تو اس سے ضمان دیں گے ورنہ وقف کو کرایہ پر دے کر اس کی اجرت سے ضمان ادا کرینگے، عمادیہ۔ اور اسی کی مثل فصولین میں ہے (ت)

(۵) جبکہ امام التزام امامت نہیں کرتا کبھی وقت بے وقت آجاتا ہے اور حرف بھی صاف مسموع نہیں ہوتے، اور مسائل کا بیان ہے کہ وہ دیندار متقی بھی نہیں ، تو نہ خدمت پوری کرتا ہے نہ خدمت کے مناسب ہے ، ضرور مستحق معزولی ہے، بلکہ دوام اخیر اگرنہ بھی ہوتے تو صرف پہلی بات اسے تنخواہ مقرر لینا اور مال مسجد سے دینا دونوں کے حرام کرنے کو کافی ہے، در مختار کتاب الوقف فروع فصل نہر الفائق سے :

عربی عبارت	اردو ترجمہ
فیجب علیہ خدمۃ وظیفۃ او ترکھا لمن یعمل والا اثم 2-	اپنے وظیفہ کی خدمت کرنا اس پر واجب ہے یا اس شخص کے لئے چھوڑ دے جو یہ خدمت کرے ورنہ گنہگار ہوگا۔ (ت)

جتنی مدتوں وہ کبھی کبھی آیا اور تنخواہ پوری دی گئی حساب کرکے اوقات حاضری کی تنخواہ مجرا کر نالازم ہے، اس پر فرض ہے کہ واپس دے، اور متولی پر فرض ہے کہ واپس لے۔ فتاوٰی خیر یہ جلد ا صفحہ ۱۷۳:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
سئل فی رجل بیده وظیفة امامة علی مسجد کل یوم بعثماني وقد تناول جمیع المعلوم من قیم الوقف والحال انه کان امر في بعض الاوقات دون بعض فهل لا یستحق المعلوم الابقدار ماباشر والباقي یرجع علیه به ویکون موفر الجهة الوقف اجاب الذی تحصل من کلام البحر ان مقتضی کلام الخصاف انه لا یستحق الا بمقدار	ایک شخص کے بارے میں سوال کیا گیا جس کے ہاتھ میں کسی مسجد کی امامت کا وظیفہ تھا بحساب ایک عثمانی (روپیہ) یومیہ، اور اس نے متولی سے تمام تنخواہ اکٹھی وصول کرلی جبکہ صورت حال یہ ہے کہ وہ بعض اوقات امامت کراتا رہا اور بعض اوقات غیر حاضر رہتا تو کیا وہ صرف انہی دنوں کی تنخواہ کا مستحق ہے جن میں اس نے امامت کرائی اور باقی دنوں کی تنخواہ متولی اس سے واپس لے گا اور اس طرح وہ جہت وقف کا پورا حق ادا کرنے والا ہوگا، تو جواب دیا کہ کلام بحر سے جو حاصل ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ خصاف کے کلام کا تقاضا

1 العقود الدریة فی تنقیح الفتاوی الحامدیة کتاب الوقف الباب الثاني ارگ بازار قندهار افغانستان ۱/ ۸۳- ۱۸۲ 2 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۹۰

Fatawa Razawiyyah Volume 16

[Arabic]: As stated in 'Mabashir' and explicitly clarified by Ibn Wahban regarding the traveler for Hajj or maintaining family ties, where he said: He is not dismissed, but he is not entitled to the fixed salary during his travel period, even though these two are obligatory duties. (1) [Urdu]: The ruling is that he is only entitled to wages for the days he led the prayers. Ibn Wahban clarified this; in the case of travel for Hajj or maintaining family ties, he stated that he would not be dismissed, but he would not be entitled to his salary for the travel period, even though these two acts are obligatory. (T)

In fact, in all fairness, the trustee (Mutawalli) or manager (Muhtamim) who continues to give him full salary in this situation also deserves dismissal, because by giving without entitlement, he is transgressing against the mosque's property.

(6) It is mentioned in the Hadith that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Arabic]: Keep your mosques away from children, insane people, and raising voices. (2) - Narrated by Ibn Majah from Wathilah bin al-Asqa', and by Abdul Razzaq in his 'Musannaf' with a better chain of narration from Mu'adh bin Jabal, may Allah be pleased with them both. [Urdu]: Keep your mosques protected from children, the insane, and loud voices. (Narrated by Ibn Majah from Wathilah bin al-Asqa', may Allah be pleased with him, and by Imam Abdul Razzaq in his 'Musannaf' with a chain of narration better than that from Hadrat Mu'adh bin Jabal, may Allah be pleased with them both. T)

If there is a strong presumption (Dhann-e-Ghalib) of impurity (Najasa), it is forbidden (Haram) to let them enter the mosque. If the state is uncertain or doubtful, then it is disliked (Makruh). (Ashbah with al-Ghamz, page 380, and Durr-e-Mukhtar at the end of the section on disliked acts of prayer):

[Arabic]: It is forbidden to bring in children and the insane if their causing impurity is highly likely; otherwise, it is disliked. (3) [Urdu]: If there is a strong suspicion that children and insane people will defile the mosque, then bringing them in is forbidden (Haram); otherwise, it is disliked (Makruh). (T)

Similarly, if children or even elders are undisciplined and ill-mannered, making noise and showing disrespect, they should not be allowed to enter the mosque. (Durr-e-Mukhtar, same section):

1. Fatawa Khayriyyah, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/188
2. Sunan Ibn Majah, Chapters on Mosques, Chapter on what is disliked in mosques, H.M. Saeed Company, Karachi, p. 55
3. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Salat, Chapter on what invalidates prayer and what is disliked, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/93

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

[अरबी]: 'मबाशिर' में जैसा उल्लेख है और इब्न वहबान ने हज या सिला-ए-रहमी के लिए सफर करने वाले के बारे में स्पष्ट किया है, जहाँ उन्होंने कहा: उसे पद से नहीं हटाया जाएगा, लेकिन वह अपने सफर की अवधि के दौरान निर्धारित वेतन का हकदार नहीं है, हालाँकि ये दोनों अनिवार्य कर्तव्य हैं। (1) [उर्दू]: यही है कि जिन दिनों की इमामत उसने कराई सिर्फ उन्हीं दिनों की उजरत (वेतन) का हकदार है। इब्न वहबान ने इसी की तस्दीक फरमाई, हज या सिला-ए-रहमी के लिए सफर में जहाँ उन्होंने फरमाया कि वह मजूल (बर्खास्त) न होगा और न मुद्दत-ए-सफर की तनख्वाह का मुस्तहिक (हकदार) होगा बावजूद इसके कि ये दोनों चीजें फर्ज हैं। (त)

बल्कि इंसाफ से देखा जाए तो वह मुतवल्ली या मोहतामिम जो इस हालत में उसे पूरी तनख्वाह देता रहा, वह भी मजूल होने के लायक है क्योंकि बिना हक के देने से वह मस्जिद के माल पर ज़्यादती करने वाला है।

(6) हदीस में है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

[अरबी]: अपनी मस्जिदों को बच्चों, पागल लोगों और आवाजें बुलंद करने से बचाकर रखो। (2) - इसे इब्न माजा ने वासिला बिन अल-अस्का से और इससे बेहतर सनद के साथ इमाम अब्दुर रज्जाक ने अपनी 'मुसन्नफ' में मुआज़ बिन जबल से रिवायत किया है, अल्लाह उन दोनों से खुश हो। [उर्दू]: अपनी मस्जिदों को बच्चों और पागलों और आवाज़ें बुलंद करने से सुरक्षित रखो। (इसे इब्न माजा ने वासिला बिन अल-अस्का रज़ियल्लाहु अन्हु से और इससे बेहतर सनद के साथ इमाम अब्दुर रज्जाक ने अपनी मुसन्नफ में हज़रत मुआज़ बिन जबल रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया। त)

अगर नजासत (गंदगी) का प्रबल अनुमान (ज़न्न-ए-ग़ालिब) हो तो उन्हें मस्जिद में आने देना हराम है, और यदि मामला संदेहास्पद या संदिग्ध हो तो मकरूह। (अश्बाह मअ अल-ग़म्ज़, पृष्ठ 380, और दुर्रे मुख्तार, नमाज़ के मकरूहात के अंत में):

[अरबी]: बच्चों और पागलों को मस्जिद में लाना हराम है यदि उनके गंदगी फैलाने की संभावना अधिक हो, अन्यथा यह मकरूह है। (3) [उर्दू]: अगर बच्चों और पागलों के मस्जिद को नापाक करने का गुमान-ए-ग़ालिब हो तो उन्हें मस्जिद में दाखिल करना हराम है वरना मकरूह है। (त)

इसी तरह अगर बच्चे बल्कि बड़े भी बे-तमीज़ और असभ्य हों, शोर मचाएं बेअदबी करें, तो उन्हें मस्जिद में न आने दिया जाए। (दुर्रे मुख्तार, उपरोक्त स्थान):

1. फ़तावा खैरिया, किताबुल वक्फ, दारुल मारिफा, बेरूत, 1/188
2. सुनन इब्न माजा, अबवाबुल मसाजिद, बाब मा युकराहु फिल मसाजिद, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृ. 55
3. दुर्रे मुख्तार, किताबुस सलात, बाब मा युफसिदुस सलात व मा युकराहु, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 1/93

पृष्ठ 631 का 459

ماباشر وبه صرح ابن وهبان فی المسافر للحج اوصلة الرحم حیث قال لاینعزل ولایستحق المعلوم مدة سفره مع انها فرضان 1۔ یہی ہے کہ جن دنوں کی امامت اس نے کرائی صرف انہی دنوں کی اجرت کا مستحق ہے۔ ابن وہبان نے اسی کی تصریح فرمائی، حج یا صلہ رحمی کے لئے سفر میں جہاں انہوں نے فرمایا کہ وہ معزول نہ ہوگا اور نہ مدت سفر کی تنخواہ کا مستحق ہوگا باوجودیکہ یہ دونوں چیزیں فرض ہیں (ت)

بلکہ انصافاً وہ متولی یا مہتمم کہ اس حالت پر اسے پوری تنخواہ دیتا رہا وہ بھی مستحق عزل ہے کہ بلا استحقاق دینے سے مالِ مسجد پر متعدی ہے۔

(۶) حدیث میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

جنبوا مساجد کم صبیانکم ومجانینکم ورفع اصواتکم 2۔ رواہ ابن ماجة عن واثلة بن الاسقع وعبدالرزاق فی مصنفه بسند امثل منه عن معاذ بن جبل رضی اللہ عنهما۔ اپنی مسجدوں کو بچوں اور مجنونوں اور آوازیں بلند کرنے سے محفوظ رکھو۔ (اس کو ابن ماجہ نے بروایت واثلہ بن اسقع رضی اللہ تعالٰی عنہ اور اس سے زیادہ بہتر سند کے ساتھ امام عبد الرزاق نے اپنی مصنف میں بروایت حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا۔ ت)

اگر نجاست کا ظنِ غالب ہو تو انہیں مسجد میں آنے دینا حرام اور حالتِ محتمل و مشکوک ہو تو مکروہ۔ اشباہ مع الغمز صفحہ ۳۸۰ و در مختار اواخر مکروهات الصلوٰة:

یحرم ادخال صبیان ومجانین حیث غلب تنجیسهم والا فیکره 3۔ اگر بچوں اور پاگلوں کے مسجد کو نجس کرنے کا گمانِ غالب ہو تو انہیں مسجد میں داخل کرنا حرام ورنہ مکروہ ہے۔ (ت)

یونہی اگر بچے بلکہ بوڑھے بھی بے تمیز، نامہذب ہوں غل مچائیں، بے حرمتی کریں، مسجد میں نہ آنے دئے جائیں، در مختار محل مذکور:

1 فتاویٰ خیریة کتاب الوقف دارالمعرفة بیروت ۱/ ۱۸۸ 2 سنن ابن ماجہ ابواب المساجد باب مایکرہ فی المساجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۵ 3 درمختار کتاب الصلوٰة باب مایفسد الصلوٰة ومایکرہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۳

Volume Sixteen (16) Fatawa Rizvia

[Arabic Box 1]: It is prohibited to beg in it (the mosque), and it is disliked to give to a beggar, or to announce lost property, or to recite poetry except that which contains remembrance (of Allah), and to raise the voice for remembrance except for those learning jurisprudence. Everyone who causes harm shall be barred from it, even if with the tongue. (1) [Urdu Box 1]: Begging in the mosque is prohibited (haram) and giving to a beggar in the mosque is disliked (makruh), and similarly, announcing lost property in the mosque. Reciting such poems that do not contain remembrance, and raising the voice for anything other than teaching or learning jurisprudence is disliked. Anyone who causes harm shall be barred from the mosque even if they cause harm through their tongue. (T)

And if they are not like this, then there is no harm in teaching them in the mosque during non-prayer times, provided the teacher teaches without salary purely for the sake of Allah. Otherwise, it is not permissible at all, even if young and old study, because now this is like other professions to earn worldly gain and it is not permitted in the mosque. Fatawa Alamgiri Volume 5, Page 122:

[Arabic Box 2]: If a teacher sits in the mosque and a scribe writes: if the teacher teaches for reward (from Allah) and the scribe writes for himself, then there is no harm in it because it is an act of proximity. But if it is for a fee, it is disliked unless a necessity arises for both of them. This is how it is in Al-Muhit of Al-Sarakhsi. (2) [Urdu Box 2]: If a teacher sits in the mosque and teaches, and a scribe sits in the mosque and writes: if the teacher does so with the intention of reward and the scribe writes for himself and not for a fee, then there is no harm because this is proximity and worship. If it is for a fee, then doing so without necessity is disliked. It is the same in Imam Sarakhsi's Muhit. (T)

Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Page 381:

[Arabic Box 3]: It is disliked to practice a trade in it, such as sewing or writing for a fee, and teaching children for a fee, but not without it, except for guarding the mosque according to one report. (3) [Urdu Box 3]: Practicing the profession of sewing or writing for a fee in the mosque, and teaching children for a fee, is disliked, while there is no harm if it is without a fee. One report says that for the protection of the mosque, permission is granted to do so even without a fee. (T)

Ghamz al-Uyun, Page 381:

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Salah, Chapter on what invalidates prayer, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/93-94.
2. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Karahiya, Chapter 5 on Etiquettes of the Mosque and Qibla, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 5/321.
3. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Third Art, Discourse on rulings of the mosque, Idara-tul-Quran, Karachi, 2/231.

जिल्द सोलहवीं (१६) फतावा रिज़विया

[अरबी बॉक्स 1]: मस्जिद में सवाल करना हराम है, और सवाल करने वाले को देना मकरूह है, और इसी तरह खोई हुई चीज़ का ऐलान करना और शेर पढ़ना सिवाय जिसमें अल्लाह का ज़िक्र हो, और फ़िक़्ह के तालिबे इल्मों के अलावा ज़िक्र के लिए आवाज़ बुलंद करना मकरूह है। मस्जिद में हर उस शख्स को रोका जाएगा जो तकलीफ़देह हो, चाहे अपनी ज़ुबान से ही। (1) [उर्दू बॉक्स 1]: मस्जिद में सवाल करना (भीख मांगना) हराम है और सवाल करने वाले को मस्जिद में देना मकरूह है, और इसी तरह गुमशुदा चीज़ का मस्जिद में ऐलान करना। और ऐसे शेर पढ़ना जिनमें ज़िक्र न हो, और फिक़्ह की तालीम और सीखने के अलावा आवाज़ बुलंद करना मकरूह है, और हर तकलीफ पहुँचाने वाले को मस्जिद से मना किया जाएगा चाहे वह ज़ुबान से ही तकलीफ पहुँचाता हो। (त)

और अगर ऐसे न हों तो उन्हें मस्जिद में नमाज़ के अलावा दूसरे समय में पढ़ाना जायज़ है, बशर्ते उस्ताद बिना तनख्वाह के सिर्फ अल्लाह की रज़ा के लिए पढ़ाता हो, वरना हरगिज़ जायज़ नहीं चाहे जवान और बूढ़े ही पढ़ें, क्योंकि अब यह दूसरे पेशों की तरह दुनिया कमाना है और मस्जिद में इसकी इजाज़त नहीं। फतावा आलमगीरी जिल्द 5, पेज 122:

[अरबी बॉक्स 2]: अगर उस्ताद मस्जिद में बैठकर तालीम देता है और लिखने वाला मस्जिद में बैठकर लिखता है: अगर उस्ताद सवाब के लिए पढ़ाता है और लिखने वाला अपने लिए लिखता है, तो इसमें कोई हर्ज नहीं क्योंकि यह अल्लाह के करीब होने का ज़रिया है। और अगर मज़दूरी के लिए है, तो यह मकरूह है जब तक कि उनके लिए कोई ज़रूरत न हो। मुहीत सरख़सी में ऐसा ही है। (2) [उर्दू बॉक्स 2]: अगर उस्ताद मस्जिद में बैठकर तालीम देता है और लिखने वाला मस्जिद में बैठकर लिखता है: अगर उस्ताद सवाब की नियत से ऐसा करता है और लिखने वाला अपने लिए लिखता है न कि मज़दूरी पर, तो कोई हर्ज नहीं क्योंकि यह अल्लाह के करीब होना और इबादत है। और अगर मज़दूरी के लिए है, तो बिना ज़रूरत ऐसा करना मकरूह है, इमाम सरख़सी की 'मुहीत' में भी ऐसा ही है। (त)

अल-अशबाह वन-नज़ायर, पेज 381:

[अरबी बॉक्स 3]: मस्जिद में मज़दूरी पर सिलाई या लिखने जैसा पेशा करना, और पैसे लेकर बच्चों को पढ़ाना मकरूह है, लेकिन बिना मज़दूरी के जायज़ है। एक रिवायत के मुताबिक़ मस्जिद की हिफाज़त के लिए इसकी इजाज़त है। (3) [उर्दू बॉक्स 3]: मस्जिद में सिलाई या लिखने का पेशा

मज़दूरी पर करना और पैसे लेकर बच्चों को पढ़ाना मकरूह है, जबकि बिना मज़दूरी के हो तो कोई हर्ज नहीं। एक रिवायत में है कि मस्जिद की हिफाज़त के लिए बिना मज़दूरी के भी ऐसा करने की इजाज़त है। (त)

ग़म्ज़ अल-उयून, पेज 381:

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुस सलात, बाबु मा युफ़्सिदुस सलात, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, 1/93-94.
2. फतावा हिन्दिया, किताबुल कराहीया, पांचवा बाब, मस्जिद और किबला के आदाब में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/321.
3. अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फ़न्नुस सालिस, मस्जिद के अहकाम पर कलाम, इदारतुल कुरआन कराची, 2/231.

पृष्ठ 460/631

جلد شانزدہم (۱۶) فتاوٰی رضویہ

یحرم فیه السؤال ویکره الاعطاء و انشاد ضالة و شعر الا مافیه ذکر و رفع صوت بذکر الالمتفقهة ویمنع منه کل مؤذو لو بلسانه ۱۔ | مسجد میں سوال کرنا حرام اور سائل کو مسجد میں دینا مکروہ ہے، اور اسی طرح گمشدہ چیز کا مسجد میں اعلان کرنا۔ اور ایسے اشعار پڑھنا جن میں ذکر نہ ہو، اور فقہ کی تعلیم و تعلم کے علاوہ آواز بلند کرنا مکروہ ہے، اور کل ایذا دینے والے کو مسجد سے منع کیا جائیگا اگرچہ زبان سے ایذا پہنچاتا ہو۔ (ت)

اور اگر ایسے نہ ہوں تو انہیں مسجد میں غیر اوقات نماز میں پڑھانا مضائقہ نہیں رکھتا جب کہ معلم بلا تنخواہ محض لوجہ اللہ پڑھاتا ہو ورنہ ہرگز جائز نہیں اگرچہ جوان اور بوڑھے ہی پڑھیں کہ اب یہ اور پیشوں کی طرح دنیا کمانا ہے اور مسجد میں اس کی اجازت نہیں۔ فتاوٰی عالمگیری جلد ۵ ص ۱۲۲:

لوجلس المعلم في المسجد والوراق یکتب فان کان المعلم یعلم للحسبة والوراق یکتب لنفسه فلابأس به لانه قربة و ان کان بالاجرة یکره الا ان تقع لهما الضرورة کذا في محیط السرخسی ۲۔ | اگر معلم مسجد میں بیٹھ کر تعلیم دیتا ہے اور کاتب مسجد میں بیٹھ کر لکھتا ہے اگر تو معلم ثواب کی نیت سے ایسا کرتا ہے اور کاتب اپنے لئے لکھتا ہے نہ کہ اجرت پر تو حرج نہیں کیونکہ یہ قربت و عبادت ہے، اور اگر اجرت کے لئے ہے تو بلا ضرورت ایسا کرنا مکروہ ہے، امام سرخسی کی محیط میں بھی ایسا ہی ہے۔ (ت)

اشباہ والنظائر صفحہ ۳۸۱:

تکرہ الصناعۃ فیہ من خیاطۃ وکتابۃ بأجر و تعلیم صبیان بأجر لا بغیرہ الا لحفظ المسجد في روایۃ ۳۔ | مسجد میں سلائی یا کتابت کا پیشہ اجرت پر کرنا اور اجرت لے کر بچوں کو پڑھانا مکروہ ہے جبکہ بلا اجرت ہو تو حرج نہیں۔ ایک روایت میں ہے کہ حفاظت مسجد کیلئے بغیر اجرت پر بھی ایسا کرنے کی اجازت ہے (ت)

غمز العیون ص ۳۸۱:

۱ در مختار کتاب الصلوۃ باب مایفسد الصلوۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴۔ ۹۳ ۲ فتاوی ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب الخامس فی آداب المسجد والقبلۃ نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۲۱ ۳ الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی احکام المسجد ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۳۱

Fatawa Razawiyya Volume 16

[Table Content]

(Arabic Text): In Al-Fath: Teaching children the Quran is like a scribe; if for a fee, it is not permissible, and if out of piety (for reward), there is no harm, end. In the commentary of Al-Jami' al-Saghir by At-Tamurtashi: Teaching children the Quran in the mosque is not permissible because of the narration, 'Keep your madmen and your children away from your mosques,' end. This is explicit in its impermissibility, whether for a fee or not. I say: The reconciliation we pointed to is that if they are not trustworthy regarding the mosque (its cleanliness and sanctity), it is absolutely impermissible. Otherwise, for the sake of reward and not for a fee, it is permitted. The evidence for this is the deduction from the Hadith, as they were paired with madmen. Thus, the meaning in the Hadith is those who lack intellect or cannot be trusted. In the sub-ruling of At-Tamurtashi, the 'untrustworthy' are specifically mentioned, because one who lacks intellect cannot learn. And Allah, the Sublime, knows best.

(Urdu Translation/Explanation): Teaching Quran to children is like a scribe; if for a fee, it is impermissible, and if for reward, it is permissible. In the commentary of Jami' al-Saghir by Tamurtashi, it is stated that teaching Quran to children in the mosque is not allowed because it is narrated: "Protect your mosques from your children and madmen." This clearly indicates impermissibility, whether it is for a fee or without. I say: (I say) the reconciliation we indicated is that if they cannot be trusted regarding the cleanliness and respect of the mosque, it is absolutely impermissible; otherwise, it is permissible with the intention of reward and merit, but impermissible for a fee. The proof for this is the deduction from this Hadith, where children are mentioned along with madmen. Therefore, children in the Hadith refers to those who are lacking intellect or cannot be trusted regarding mosque etiquette. In the sub-ruling of Tamurtashi, 'untrustworthy' (unreliable) is specifically mentioned (not just those without intellect), because one who lacks intellect cannot acquire education. And Allah Almighty knows best (T).

Question 272: From the town of Hasanpur, District Moradabad, Tehsil Hasanpur, sent by Ashraf Ali Khan, 24th Rabi al-Awwal 1346 AH.

A person is entrusted with the lighting arrangements of a mosque, and another person gives him money for oil. Now, the first person, who is given the money for expenses, reduced the lighting or took more for expenses but spent less, and saved

some money for his personal use. Now, the person who used it for himself has moved from that place and is present at another location. Now he feels that he should repay what he saved and spent so that his sin may be forgiven. So what should he do now? Should he [provide] the same oil for the same mosque...

---

1. Ghamz al-'Uyun al-Basair, Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Third Art, Idarat al-Qur'an Karachi 2/231

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

[तालिका सामग्री]

(अरबी पाठ): अल-फ़तह में है: बच्चों को कुरान सिखाना कातिब की तरह है; यदि शुल्क पर है तो अनुमति नहीं है, और यदि पुण्य (पुरस्कार) के लिए है, तो कोई हर्ज नहीं है, समाप्त। अत-तमुरताशी द्वारा अल-जामी अल-सगीर की व्याख्या में: मस्जिद में बच्चों को कुरान सिखाना जायज़ नहीं है क्योंकि कथन है, 'अपने पागलों और अपने बच्चों को अपनी मस्जिदों से दूर रखो', समाप्त। यह स्पष्ट रूप से अवैध है, चाहे शुल्क पर हो या न हो। मैं कहता हूँ: वह सामंजस्य जिसकी ओर हमने संकेत किया है वह यह है कि यदि वे मस्जिद (उसकी स्वच्छता और पवित्रता) के संबंध में भरोसेमंद नहीं हैं, तो यह बिल्कुल भी जायज़ नहीं है। अन्यथा, इनाम की खातिर और शुल्क के लिए नहीं, अनुमति है। इसका प्रमाण हदीस से निकाला गया निष्कर्ष है, क्योंकि उन्हें पागलों के साथ जोड़ा गया था। इस प्रकार, हदीस में अर्थ वे हैं जिनमें बुद्धि की कमी है या उन पर भरोसा नहीं किया जा सकता है। अत-तमुरताशी के उप-नियम में, विशेष रूप से 'अविश्वसनीय' का उल्लेख किया गया है, क्योंकि जिसमें बुद्धि की कमी है वह सीख नहीं सकता है। और अल्लाह, अत्यंत महिमामय, सबसे अच्छा जानता है।

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या): बच्चों को कुरान पढ़ाना एक मुंशी (कातिब) की तरह है; यदि शुल्क लिया जाए तो यह नाजायज है, और यदि इनाम (सवाब) के लिए है, तो यह जायज है। तमुर्ताशी द्वारा जामे सगीर की व्याख्या में कहा गया है कि मस्जिद में बच्चों को कुरान पढ़ाना जायज़ नहीं है क्योंकि रिवायत है: "अपनी मस्जिदों को अपने बच्चों और पागलों से सुरक्षित रखें।" यह स्पष्ट रूप से नाजायज होने का संकेत देता है, चाहे वह शुल्क के लिए हो या बिना शुल्क के। मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) जिस सामंजस्य का हमने संकेत दिया है वह यह है कि यदि मस्जिद की स्वच्छता और सम्मान के संबंध में उन पर भरोसा नहीं किया जा सकता है, तो यह बिल्कुल नाजायज है; अन्यथा, यह इनाम और योग्यता के इरादे से जायज है, लेकिन शुल्क के लिए नाजायज है। इसका प्रमाण इस हदीस से निष्कर्ष है, जहां बच्चों का उल्लेख पागलों के साथ किया गया है। इसलिए, हदीस में बच्चों का तात्पर्य उन लोगों से है जो बुद्धि की कमी रखते हैं या जिन पर मस्जिद के शिष्टाचार के संबंध में भरोसा नहीं किया जा सकता है। तमुर्ताशी के उप-नियम में, 'अविश्वसनीय' (भरोसेमंद नहीं) का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है (न कि केवल बुद्धिहीनों का), क्योंकि बुद्धिहीन व्यक्ति शिक्षा प्राप्त नहीं कर सकता। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे अच्छा जानता है (टी)।

मसला 272: कस्बा हसनपुर, जिला मुरादाबाद, तहसील हसनपुर से, अशरफ अली खान द्वारा भेजा गया, 24 रबी उल-अव्वल 1346 हिजरी।

एक व्यक्ति को मस्जिद की रोशनी की व्यवस्था सौंपी गई है, और दूसरा व्यक्ति उसे तेल के लिए पैसे देता है। अब, पहला व्यक्ति, जिसे खर्च के लिए पैसा दिया जाता है, उसने रोशनी कम कर दी या खर्च के लिए अधिक पैसे लिए लेकिन खर्च कम किया, और कुछ पैसे अपने निजी उपयोग के लिए बचा लिए। अब, जिस व्यक्ति ने इसे अपने लिए इस्तेमाल किया, वह उस जगह से चला गया है और दूसरी जगह मौजूद है। अब उसे लगता है कि उसने जो बचाया और खर्च किया उसे वह चुका दे ताकि उसका गुनाह माफ हो जाए। तो अब उसे क्या करना चाहिए? क्या वह उसी तेल को उसी मस्जिद के लिए...

---

1. गम्ज़ उल-उयून अल-बसार, अल-अशबाह व अन-नज़ायर, तीसरा कला, इदारात अल-कुरान कराची 2/231

पृष्ठ 631 का 461

في الفتح معلم الصبيان القرآن كالكاتب ان بأجر لايجوز وحسبة لاباس به انتهٰی ، قرآن کی تعلیم دینے والا کاتب کی طرح ہے اگر اجرت پر ہو تو نا جائز اور نیت ثواب سے ہو تو جائز ہے انتہی، وفي شرح الجامع الصغير للتمرتاشی لايجون تعليم الصبيان القرآن في المسجد للمروی جنبوا مجانينكم وصبيانكم مساجدكم انتهٰی ، تمرتاشی کی شرح جامع صغیر میں ہے کہ بچوں کو مسجد میں تعلیم قرآن جائز نہیں کیونکہ مروی ہے کہ اپنی مسجدوں کو اپنے بچوں اور پاگلوں سے محفوظ رکھو انتہی، وهو صريح في عدم الجواز سواء كان بأجر اولا اهـ ، یہ عدم جواز میں صریح ہے چاہے اجرت پر ہو یا بلا اجرت اھ اقول : والتوفيق ما اشرنا اليه ان لو كانوا غير مأمونين على المسجد لم يجز مطلقاً و الاجازة حسبةً لا بأجر و الدليل عليه استدلاله بالحديث وقد قرنوا فيه بالمجانين فالمراد فی الحديث من لا يعقل اولايؤمن عليه وفی فرع التمرتاشی غير المأمونين خاصة اذ من لا يعقل لا يعلم۔ واللہ سبحنہ اعلم۔

اقول: (میں کہتا ہوں) کہ تطبیق جس کی طرف ہم نے اشارہ کیا یہ ہے کہ اگر مسجد کی طہارت و احترام کے سلسلہ میں ان پر بھروسا نہیں تو مطلقاً نا جائز ہے ورنہ بنیت اجر و ثواب جائز اور اجرت پر ناجائز ہے اور اس پر دلیل اس حدیث سے استدلال ہے کہ اس میں بچوں کے ذکر کے ساتھ پاگلوں کا ذکر ہے لہذا حدیث میں بچوں سے مراد وہ ہیں جو بے عقل ہوں یا ان پر آداب مسجد کے سلسلہ میں بھروسہ نہ کیا جاسکتا ہو۔ فرع تمرتاشی میں بطور خاص غیر مامون (بے بھروسا) کا ذکر ہے (نہ کہ بے عقل کا) کیونکہ جسے عقل نہیں وہ تعلیم حاصل نہیں کر سکتا۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۲۷۲: از قصبہ حسن پور ضلع مراد آباد تحصیل حسن پور مرسلہ اشرف علی خاں ۲۴ ربیع الاول شریف ۱۳۴۶ھ

ایک شخص کے سپرد مسجد کی روشنی کا اہتمام ہے اور اس کو دوسرا شخص تیل کے لئے صرف دیتا ہے اب پہلے شخص نے جس کو روپیہ صرفہ کے لئے دیا جاتا ہے اس نے روشنی میں کمی کرکے یا زیادہ صرفہ لے کر اور کم صرف کیا اور کچھ دام بچا کر وہ اپنے ذاتی صرفہ میں لایا، اور اب وہ شخص جو اپنے صرفہ میں لایا ہے اس مقام سے چلا آیا اور دوسرے مقام پر موجود ہے اب اس کا خیال ہے کہ میں نے جو کچھ بچایا تھا اور صرف کیا وہ ادا کردوں اور میرا یہ گناہ معاف ہو جائے تو اب اس کو کیا کرنا چاہئے آیا وہ اسی مسجد میں اسی تیل کو

---

1 غمز العیون البصائر الاشباہ والنظائر الفن الثالث ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۳۱

...to be used for lighting or in another mosque where it is currently present, or give it to some dilapidated mosque for repairs or whitewashing etc., so that his sin may be forgiven.

The Answer: Repentance is obligatory upon him, and it is obligatory to pay compensation for the amount he spent on himself. If he was the trustee (Mutawalli) of this mosque, he should spend it on the oil and lamps of this same mosque; spending it in another mosque will not absolve him of the responsibility. And if he was not the trustee, he should return it to the person who gave him the money, saying: "From the money you gave, this much was spent and this much remained, which I am returning to you."

[Boxed Text] Arabic: Because if he were the trustee, then the delivery (taking possession) would be complete; otherwise, it remains in the ownership of the donor. Urdu: Because if he is the trustee, the delivery is complete, otherwise it remains in the ownership of the donor. And Allah the Almighty knows best. (T)

Issue 737: From Kanpur, Madrasa Imdad-ul-Uloom, Mohalla Bans Mandi, sent by Shams-ul-Huda, 27 Rabi-ul-Awwal 1336 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the firm Sharia say on this issue: A woman built a mosque, although she and all her children consume interest (usury) and bribes. Before these unlawful acts, they were poor. Seventeen or eighteen people, who are pious and god-fearing, testify that this mosque was built with haram (unlawful) money. However, the founder of the mosque and a few of her followers say it was built with halal (lawful) money. Based on these circumstances, a few Muslims agreed and built a new mosque in another neighborhood, asserting that prayer would not be valid in the first one. In these circumstances, in which mosque is prayer Sharia-permissible? If it is invalid, which one is invalid? And in which one is it Sharia-wise better and more appropriate? Explain and be rewarded.

The Answer: In this matter, the statement of the owner of the wealth is Sharia-wise reliable. If they say, "I received this wealth through inheritance" or "I took a loan and used it," it will be accepted, and no proof will be demanded from them, as stated in Al-Alamgiriyya etc. (as is explicitly mentioned in Alamgiriyya etc. - T). The claim of those seventeen or eighteen people, if based solely on the fact that these people possess haram wealth and therefore must have used it, is merely without proof. When is it that they possess only haram wealth? The questioner mentions consuming

interest; interest is undoubtedly haram, but it requires a principal amount. If there is no principal, on what will interest be taken? Why would the principal become haram just because interest is haram? And even if, hypothetically, they possessed only haram wealth, would these people testify that they saw with their own eyes that...

फ़तावा रज़विया - जिल्द सोलह (16)

...रोशनी के काम में लाये या वह दूसरी मस्जिद में जहाँ वह अब मौजूद है वहाँ पर किसी शिकस्ता (टूटी हुई) मस्जिद या कली (सफ़ेदी) वग़ैरह के लिए दे दे जिससे उसका गुनाह माफ़ हो।

अल-जवाब (उत्तर): उस पर तौबा फ़र्ज़ है और तावान (हर्जाना) अदा करना फ़र्ज़ है जितने दाम उसने अपने सर्फ़(उपयोग) में लाये थे। अगर वह इस मस्जिद का मुतवल्ली (ट्रस्टी) था तो इसी मस्जिद के तेल और बत्ती में सर्फ़ करे, दूसरी मस्जिद में सर्फ़ कर देने से वह बरी-उज़-ज़िम्मा (ज़िम्मेदारी से मुक्त) न होगा। और अगर मुतवल्ली न था तो जिसने उसे दाम दिए थे उसे वापस करे कि तुम्हारे दिए हुए दामों में से इतना खर्च हुआ और इतना बाक़ी रहा था जो तुम्हें देता हूँ।

[बॉक्स का लेख] अरबी: क्योंकि अगर वह मुतवल्ली होता तो तस्लीम (सौंपना) मुकम्मल हो जाती, वरना वह दाता की मिल्कियत में बाक़ी रहता है। उर्दू: इस लिए कि अगर वह मुतवल्ली है तो तस्लीम-ए-ताम (पूर्ण सुपुर्दगी) हो गई वरना मुअती (दाता) की मिल्क पर बाक़ी है। वल्लाहु तआला आलम (त)

मसला 737: अज़ कानपुर मदरसा इमदाद-उल-उलूम मोहल्ला बांस मंडी मुरसला शम्स-उल-हुदा 27 रबी-उल-अव्वल 1336 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन व मुफ़्तियान-ए-शरअ मतीन इस मसले में कि एक औरत ने एक मस्जिद तैयार कराई हालाँकि वह और औलाद सब उसकी सूद (ब्याज) और रिश्वत खाते हैं और इन अफ़आल-ए-नाजायज़ से पहले वह मुफ़लिस (कंगाल) थे। और 17, 18 आदमी जो परहेज़गार व मुत्तक़ी हैं इस अम्र (बात) की गवाही देते हैं कि यह मस्जिद हराम के माल से तैयार कराई गई लेकिन बानी-ए-मस्जिद (मस्जिद बनवाने वाली) और उसके दो चार मुत्तबे (अनुयायी) कहते हैं कि हलाल के माल से बनाई गई। बिना बरआँ (इसी आधार पर) सूरतों के चंद मुसलमानों ने इत्तेफ़ाक़ होकर दूसरे मोहल्ले में एक मस्जिद जदीद (नई) बनाई है बिना अलैहि (इस आधार पर) कि उसमें नमाज़ नहीं होगी। पस इन सूरतों में किसमें नमाज़ शरअन जायज़? अगर नाजायज़ तो कौन सी नाजायज़? और किसमें शरअन बेहतर औला (उचित)? बय्यानू तूजरू (बयान फरमाएं सवाब पाएं)।

अल-जवाब (उत्तर): इस बारे में साहब-ए-माल (माल के मालिक) का क़ौल शरअन मोतबर (विश्वसनीय) है। अगर वह कहे कि यह माल मुझे वरासत में मिला था या मैंने क़र्ज़ लेकर लगाया तो माना जाएगा, और उससे कोई दलील इस पर तलब न की जाएगी कमा नस-अलैहि फ़िल आलमगीरिया वग़ैरहा (जैसा कि आलमगीरिया वग़ैरह में इस पर नस की गई है। त)। उन सत्रह

अठारह का कहना अगर सिर्फ़ इस बिना पर है कि इन लोगों के पास माल-ए-हराम है तो वही लगाया होगा जब तो महज़ बे-दलील है। उनके पास सिर्फ़ माल-ए-हराम कब है? साइल (प्रश्नकर्ता) सूद खाना बताता है; सूद बिला-शुबा हराम है मगर इसके लिए असल (मूलधन) दरकार है। असल न होगी तो सूद काहे पर लेगा? सूद के हराम होने से असल क्यों हराम होने लगी? और बिल-फ़र्ज़ (मान लें) उनके पास सिर्फ़ माल-ए-हराम ही हो तो क्या ये लोग शहादत (गवाही) देंगे कि उनके सामने इन लोगों ने...

روشنی کے کام دے یا وہ دوسری مسجد میں جہاں وہ اب موجود ہے وہاں پر کسی مسجد شکستہ یا قلعی وغیرہ کیلئے دے دے جس سے اس کا گناہ معاف ہو۔

الجواب: اس پر توبہ فرض ہے اور تاوان ادا کرنا فرض ہے جتنے دام اپنے صرف میں لایا تھا اگر یہ اس مسجد کا متولی تھا تو اسی مسجد کے تیل بتی میں صرف کرے دوسری مسجد میں صرف کر دینے سے بری الذمہ نہ ہوگا، اور اگر متولی نہ تھا تو جس نے اسے دام دئے تھے اسے واپس کرے کہ تمہارے دئے ہوئے داموں سے اتنا خرچ ہوا اور اتنا باقی رہا تھا کہ تمہیں دیتا ہوں،

لانہ ان کان متولیا فقد تم التسلیم والابقی علی ملک المعطی۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ اس لئے کہ اگر وہ متولی ہے تو تسلیم تام ہوگئی ورنہ معطی کی ملک پر باقی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۷۳۷: از کانپور مدرسہ امداد العلوم محلہ بانس منڈی مرسلہ شمس الہدی ۲۷ ربیع الاول ۱۳۳۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ عورت نے ایک مسجد تیار کرائی حالانکہ وہ اور اولاد سب اس کی سود ورشوت کھاتے ہیں اور قبل ان افعال ناجائز کے وہ مفلس تھے اور ۱۸، ۱۷ آدمی جو پرہیز گار و متقی ہیں اس امر کی گواہی دیتے ہیں کہ یہ مسجد حرام کے مال سے تیار کرائی گئی لیکن بانی مسجد اور اس کے دو چار متبع کہتے ہیں کہ حلال کے مال سے بنائی گئی، بنا بران صورتوں کے چند مسلمانوں نے اتفاق ہو کر دوسرے محلہ میں ایک مسجد جدید بنائی ہے بناء علیہ کہ اس میں نماز نہیں ہوگی، پس ان صورتوں میں کس میں نماز شرعاً جائز؟ اگر ناجائز تو کون سی ناجائز؟ اور کس میں شرعاً بہتر اولٰی؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اس بارے میں صاحب مال کا قول شرعاً معتبر ہے، اگر وہ کہے یہ مال مجھے وراثتاً ملا تھا یا میں نے قرض لے کر لگایا تو مانا جائے گا، اور اس سے کوئی دلیل اس پر طلب نہ کی جائے گی کما نص علیہ فی العالمگیریۃ وغیرہا (جیسا کہ عالمگیریہ وغیرہ میں اس پر نص کی گئی ہے۔ ت) ان سترہ اٹھارہ کا کہنا اگر صرف اس بناء پر ہے کہ ان لوگوں کے پاس مال حرام ہے تو وہی لگایا ہو گا جب تو محض بے دلیل ہے ان کے پاس صرف مال حرام کب ہے، سائل سود کھانا بتاتا ہے سود بلاشبہ حرام ہے مگر اس کیلئے اصل درکار ہے اصل نہ ہوگی تو سود کا ہے پر لے گا، سود کے حرام ہونے سے اصل کیوں حرام ہونے لگی، اور بالفرض ان کے پاس صرف مال حرام ہی ہو تو کیا یہ لوگ شہادت دیں گے کہ ان کے سامنے ان لوگوں نے

He showed his haram (illicit) wealth to the sellers and told them, "Give me bricks, beams, and planks in exchange for these rupees." When they provided them, he gave that same haram money as the price. Thus, the purchased bricks, beams, and planks were used in the mosque. Similarly, he showed his haram wealth to the seller of the mosque land and purchased it specifically in exchange for that, giving the same as the price, and made the land thus purchased into a mosque. Among those seventeen or eighteen people, not even one will be able to provide such testimony. And when the purchase is not made in such a manner, even if their wealth is haram, the bricks, beams, planks, and land purchased were halal (lawful).

[Left Box:] As investigated in Al-Tariqa al-Muhammadiyya and Al-Hadiqa al-Nadiyya, rather, it was preferred above that, and we have explained it in detail in our fatwas. [Right Box:] As investigated (by the author) in Al-Tariqa al-Muhammadiyya and Al-Hadiqa al-Nadiyya, rather, he preferred it, and we have explained it in detail in our fatwas. (T)

Therefore, it is mandatory for Muslims to populate this mosque, and that other mosque which was built for the sake of Allah Almighty is also a mosque. And Allah Almighty knows best.

Problem 742: From the city, sent by Hafiz Chhattan, Mohalla Zakhira, 20 Rabi-ul-Thani 1336 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say regarding this issue: A sum of nine (9) rupees of interest is due from a Muslim to a Hindu. The Muslim refuses to pay because he does not have the money. He (the Hindu) asks for a guarantor. The guarantor is also a defaulter. Some Muslims told that Hindu that if you donate this money in the name of the mosque, we will collect it. Therefore, is this money permissible for the mosque or impermissible?

Al-Jawab (The Answer): Since it includes interest, that much is definitely haram (forbidden). And if he has already paid some of it as interest, then that much must be deducted from the principal. Whatever remains, if that Hindu gives it to a Muslim of his own free will and gives him the authority to collect it, then that money belongs to that Muslim; there is no harm in using it for the mosque. However, if he does not give it to a Muslim but instead says, "You collect it and spend it on the mosque on my behalf," then it should not be accepted. It is stated in a Hadith: "Indeed, I have been forbidden from accepting the gifts of polytheists." 1 (I have been forbidden from the gifts and donations of mushriks. T)

1 Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Travel, Chapter regarding what has been narrated about accepting gifts from polytheists, Amin Company Delhi, 1/191.

उसने अपना हराम माल बेचने वालों को दिखाया और उनसे कहा कि इन रुपयों के बदले हमें ईंट, कड़ी और तख्ते दे दो। जब उन्होंने वे दे दिए, तो वही हराम धन उसने क़ीमत (थमन) में दे दिया और इस प्रकार खरीदी हुई ईंट, कड़ी और तख्ते मस्जिद में लगाए। इसी प्रकार मस्जिद की ज़मीन के लिए अपना हराम माल बेचने वाले को दिखाकर विशेष रूप से उसके बदले खरीदी और वही धन क़ीमत में दिया और ऐसी खरीदी हुई ज़मीन को मस्जिद बनाया। उन सत्रह-अठारह लोगों में से एक भी ऐसी गवाही नहीं दे सकेगा। और जब इस प्रकार खरीदारी न हुई हो, तो भले ही उनका माल हराम हो, खरीदी हुई ईंट, कड़ी, तख्ते और ज़मीन हलाल थी।

[बायाँ बॉक्स:] जैसा कि 'तरीक़ा मुहम्मदिया' और 'हदीक़ा नदिया' में इसकी तहक़ीक़ (अनुसंधान) की गई है, बल्कि इसे प्राथमिकता दी गई है और हमने अपने फ़तवों में इसका विस्तार से वर्णन किया है। [दायाँ बॉक्स:] जैसा कि 'तरीक़ा मुहम्मदिया' और 'हदीक़ा नदिया' में इसकी तहक़ीक़ (लेखक द्वारा) की गई है, बल्कि उन्होंने इसे तरजीह दी है और हमने अपने फ़तवों में इसका मुफ़स्सल बयान किया है। (त)

इसलिए इस मस्जिद को आबाद करना मुसलमानों पर लाज़िम है, और वह दूसरी मस्जिद जो अल्लाह अज़्ज़-व-जल् के लिए बनाई गई वह भी मस्जिद है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ७४२: शहर से मुर्सला हाफ़िज़ छट्टन, मुहल्ला ज़ख़ीरा, २० रबी-उल-थानी १३३६ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरअ-ए-मतीन इस मसले में कि एक हिंदू के नौ (९) रुपये सूद (ब्याज) एक मुसलमान पर बकाया हैं। मुसलमान रुपया देने से इनकार करता है क्योंकि उसके पास रुपया नहीं है। वह (हिंदू) ज़ामिन (गारंटर) माँगता है। ज़ामिन भी भुगतान न करने वाला है। कुछ मुसलमानों ने उस हिंदू से कहा कि यदि तुम यह रुपया मस्जिद के नाम कर दो तो हम वसूल कर लेंगे। इसलिए क्या यह रुपया मस्जिद में जायज़ है या नाजायज़?

अल-जवाब: चूँकि इसमें सूद भी शामिल है, तो उतना तो निश्चित रूप से हराम है। और यदि वह पहले ही सूद के रूप में कुछ दे चुका है, तो उतना मूल धन (असल) में से कम करना लाज़िम है। जितना शेष रहा, यदि वह हिंदू अपनी खुशी से किसी मुसलमान को दे दे और उसे वसूल करने का अधिकार दे दे, तो अब वह रुपया उस मुसलमान का है, उसे मस्जिद में लगाने में कोई हर्ज नहीं है। और यदि वह किसी मुसलमान को न दे बल्कि यही कहे कि तुम वसूल करके मेरी तरफ से मस्जिद में लगा दो,

तो न लिया जाए। हदीस में फ़रमाया गया: "मुझे मुशरिकों के उपहार (दान) लेने से मना किया गया है।" १ (मुझे मुशरिकों की दाद-ओ-दहश से मना कर दिया गया है। त)

१ जामिउत तिर्मिज़ी, अबवाबुस सियर, बाब मा जा-अ फ़ी क़बूलि हदाया अल-मुशरिकीन, अमीन कंपनी दिल्ली, १/१९१।

اپنا مال حرام بائعوں کو دکھایا اور ان سے کہا کہ ان روپوں کے عوض ہم کو اینٹ کڑی تختہ دے دو جب انہوں نے دی وہی زر حرام انہوں نے ثمن میں دے دیا اور اس طرح کا اینٹ کڑی تختہ خریدا ہوا مسجد میں لگایا یونہی مسجد کی زمین اپنا مال حرام بائع کو دکھا کر خاص اس کے عوض خریدی اور وہی ثمن میں دیا اور ایسی خریدی ہوئی زمین کو مسجد کیا، ان سترہ اٹھارہ میں ایک بھی ایسی شہادت نہ دے سکے گا اور جب اس طرح خریداری نہ ہو تو ان کا مال حرام سہی اینٹ کڑی تختہ زمین جو کچھ خریدا حلال تھا،

[بائیں طرف:] کما حققه فی الطریقة المحمدیة والحدیقة الندیة بل رجح فوق ذلك وقد بیناه في فتاونا۔

[دائیں طرف:] جیسا کہ طریقہ محمدیہ اور حدیقہ ندیہ میں اس کی تحقیق (مصنف کتاب نے) فرمائی بلکہ اس کو ترجیح دی اور ہم نے اپنے فتاوی میں اس کو مفصل بیان کیا ہے۔ (ت)

لہٰذا اس مسجد کا آباد کرنا مسلمانوں پر لازم، اور وہ دوسری مسجد جو اللہ عزوجل کے لئے بنائی وہ بھی مسجد ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۷۴۲: از شہر مرسلہ حافظ چھٹن محلہ ذخیرہ ۲۰ ربیع الثانی ۱۳۳۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک ہندو کے مبلغ نو ۹ روپیہ سود ہے ایک مسلمان پر چاہتے ہیں مسلمان روپیہ دینے سے انکار کرتا ہے کیونکہ اس کے پاس روپیہ نہیں ہے وہ ضامن طلب کرتا ہے ضامن بھی ناد ہند ہے کچھ مسلمانوں نے اس ہندو سے کہا کہ یہ روپیہ مسجد کے نام تو اگر کردے تو ہم وصول کر لیں گے، لہٰذا یہ روپیہ مسجد میں جائز ہے یا نا جائز؟

الجواب: جبکہ اس میں سود بھی شامل ہے تو اتنا تو حرام قطعی ہے اور اگر پہلے یہ کچھ سود میں دے چکا ہو تو اتنا اصل میں مجرا ہونا لازم ہے جتنا باقی رہا اتنا اگر وہ ہندو اپنی خوشی سے کسی مسلمان کو دے اور اسے وصول کرنے کا اختیار دے تو اب وہ روپیہ اس مسلمان کا ہے اسے مسجد میں لگا دینے میں کوئی حرج نہیں اور اگر وہ کسی مسلمان کو نہ دے بلکہ یہی کہے کہ وہ وصول کر کے میری طرف سے مسجد میں لگا دو تو نہ لیا جائے حدیث میں فرمایا: انی نھیت عن زبد المشرکین ۱ (مجھے مشرکوں کی داد و دہش سے منع کر دیا گیا ہے۔ ت)

۱ جامع الترمذی ابواب السیر باب ماجاء فی قبول ہدایا المشرکین امین کمپنی دہلی ۱/ ۱۹۱

Fatawa-e-Razvia Volume (16)

Also said: "Indeed, we do not seek help from a polytheist." (T) And Allah Almighty knows best.

Problem 275: From village Sarnia, district Bareilly, sent by Sheikh Amir Ali Sahib Qadri Razavi, 29 Rabi-ul-Akhir 1336 AH. There is a well on the roadside from which all people drink water, Hindus and Muslims. And a mosque is also nearby, the water of this same well is used for the needs of the mosque. At this time, that well is in need of repair. If a Hindu repairs it, is there any harm or not?

The Answer: The questioner stated that the well does not belong to the mosque, nor is there any population there. Travelers pray in the mosque; the well is for passers-by. If a Hindu wants to repair it, let him do so, provided he does not claim any such right due to it that he may hinder wudu (ablution) and ghusl (bathing). And Allah Almighty knows best.

Problem 276: From Saharam, district Kaimur, sent by Hakim Siraj-ud-Din Ahmad Sahib, 3 Jumada al-Akhira 1336 AH. What is the difference between the virtues of mosques and madrassas? Did our noble master, the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, also build any madrassa?

The Answer: The Holy Prophet, peace and blessings be upon him, did not build any madrassa, nor was it customary in the first era to build any building named a madrassa. Their mosques were their assemblies, and these were the madrassas. Yes, teaching religious knowledge is definitely obligatory; that is why the Prophets, peace be upon them, are sent.

Said Allah's Messenger (peace be upon him): "I have only been sent as a teacher." The Prophet (peace be upon him) said: "I have been sent as a teacher." (T) And the Prophet (peace be upon him) said: "Indeed, I..." The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, I..."

---

1. Sunan Abi Dawud, Kitab al-Jihad, Bab fi al-Mushrik yus-ham lahu, Aftab-e-Alam Press Lahore 2/19; Sunan Ibn Majah, Abwab al-Jihad, H.M. Saeed Company Karachi, p. 208; Al-Musannaf li-Ibn Abi Shaybah, Kitab al-Jihad, Bab fi al-Isti'anah bi'l-Mushrikin, Idarat al-Qur'an Karachi 12/395.
2. Sunan Ibn Majah, Bab Fadl al-'Ulama, etc., H.M. Saeed Company Karachi, p. 20.

साथ ही फ़रमाया: "बेशक हम किसी मुशरिक (बहुदेववादी) से मदद तलब नहीं करते।" (त) और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 275: ग्राम सरनिया जिला बरेली से प्रेषक शेख अमीर अली साहब कादरी रज़वी, 29 रबी-उल-आख़िर 1336 हिजरी। कुआँ सड़क के किनारे है जिससे सभी लोग पानी पीते हैं, हिंदू और मुसलमान। पास ही मस्जिद भी है, मस्जिद के खर्चों के लिए इसी कुएँ का पानी आता है। इस समय वह कुआँ मरम्मत के योग्य है, यदि कोई हिंदू इसकी मरम्मत कराए तो कोई हर्ज है या नहीं?

उत्तर: प्रश्नकर्ता ने बयान किया कि वह कुआँ मस्जिद का नहीं है, और न ही वहाँ कोई आबादी है। मुसाफिर लोग मस्जिद में नमाज़ पढ़ते हैं, कुआँ राहगीरों के लिए है। यदि कोई हिंदू इसकी मरम्मत कराना चाहता है तो कराए, बशर्ते वह इसके कारण अपना कोई ऐसा अधिकार न जताए कि वज़ू और ग़ुस्ल (स्नान) में बाधा उत्पन्न कर सके। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 276: सहराम जिला कैमूर से प्रेषक हकीम सिराजुद्दीन अहमद साहब, 3 जमादी-उल-आख़िरा 1336 हिजरी। मस्जिदों और मदरसों के फ़ज़ाइल (पुण्य) के बीच क्या अंतर है? क्या हमारे आका और मौला अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने भी कोई मदरसा तामीर (निर्माण) कराया था?

उत्तर: हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने कोई मदरसा तामीर नहीं फ़रमाया, न ही शुरुआती दौर में 'मदरसा' नाम से कोई इमारत बनाने का रिवाज था। उनकी मस्जिदें ही उनकी महफ़िलें थीं और यही मदरसे थे। हाँ, दीन का इल्म (धार्मिक ज्ञान) सिखाना यकीनन फ़र्ज़ है, इसीलिए नबियों अलैहिमुस्सलाम की बेअ़सत (भेजा जाना) होती है।

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मुझे केवल एक शिक्षक बनाकर भेजा गया है।" हुज़ूर अनवर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया: मुझे शिक्षक बनाकर भेजा गया। (त) और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक मैं..." हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया: "बेशक मैं..."

---

1. सुनन अबी दाऊद, किताब अल-जिहाद, बाब फ़ी अल-मुशरिक युस-हम लहू, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर 2/19; सुनन इब्न माजाह, अबवाब अल-जिहाद, एच.एम. सईद कंपनी

कराची, पृ. 208; अल-मुसन्नफ़ लि-इब्न अबी शयबा, किताब अल-जिहाद, बाब फ़ी अल-इस्तिआनह बिल-मुशरिकीन, इदारत अल-कुरान कराची 12/395।

2. सुनन इब्न माजाह, बाब फ़ज़ल अल-उलमा आदि, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. 20।

نیز فرمایا: انا لانستعین بمشرک ۱ (بیشک ہم کسی مشرک سے مدد طلب نہیں کرتے۔ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۷۵: از موضع سرنیا ضلع بریلی مرسلہ شیخ امیر علی صاحب قادری رضوی ۲۹ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ کنواں سر راہ ہے اس سے سب قوم پانی پیتی ہے، ہندو مسلمان۔ اور مسجد بھی قریب ہے، مسجد کے خرچ میں اسی کنویں کا پانی آتا ہے، اس وقت وہ کنواں مرمت کرنے کے لائق ہے، اگر ہندو اس کی مرمت کرائے تو کچھ حرج ہے یا نہیں؟

الجواب: سائل نے بیان کیا کہ وہ کنواں مسجد کا نہیں، نہ وہاں کوئی آبادی ہے، مسافر لوگ مسجد میں نماز پڑھتے، کنواں راہ گیروں کے لئے ہے، ہندو اس کی مرمت کرانا چاہتا ہے کرائے، جبکہ وہ اس کی وجہ سے کوئی استحقاق اپنا ایسا نہ کرے کہ وضو و غسل میں مزاحم ہو سکے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۷۶: از سہرام ضلع کیامرسلہ حکیم سراج الدین احمد صاحب ۳ جمادی الآخرہ ۱۳۳۶ھ فرق درمیان فضائل مسجد و مدارس کے کیا ہیں؟ حضور آقائے نامدار رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے بھی کوئی مدرسہ تعمیر کیا تھا یا نہیں؟

الجواب: حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے کوئی مدرسہ تعمیر نہ فرمایا، نہ صدر اول میں کوئی عمارت بنام مدرسہ بنانے کا دستور تھا۔ ان کی مساجد ان کی مجالس یہی مدارس ہوتی تھیں۔ ہاں تعلیم علم دین ضرور فرض ہے اسی لئے انبیاء علیہم الصلوۃ والسلام کی بعثت ہوتی ہے۔

قال صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم انما بعثت معلماً ۲۔ حضور انور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: مجھے معلم بنا کر بھیجا گیا۔ (ت) وقال صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم انما حضور اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: میں

---

۱ سنن ابوداؤد کتاب الجہاد باب فی المشرک یسھم لہ آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۱۹، سنن ابن ماجہ ابواب الجہاد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۲۰۸، المصنف لابن ابی شیبہ کتاب الجہاد باب فی الاستعانۃ بالمشرکین ادارۃ القرآن کراچی ۱۲/ ۳۹۵ ۲ سنن ابن ماجہ باب فضل العلماء الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۲۰

Fatawa-e-Razvia (Volume 16)

[Boxed Text 1] Arabic: I am like a father to you, I teach you. — 1 English: I am in the position of a father to you, I give you education. (T)

[Boxed Text 2] Arabic: And Allah Almighty said: "He teaches them the Book and wisdom." — 2 English: Allah Almighty said that He (the Holy Prophet, peace and blessings of Allah be upon him) teaches these people the Book and wisdom. (T)

Building mosques is obligatory, and constructing a building in the name of a 'Madrasa' (school) is not obligatory. Yes, teaching religious knowledge is obligatory, and building a Madrasa is a commendable innovation (bid'at-e-mustahabba). There are countless virtues in building a mosque. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Boxed Text 3] Arabic: Whoever builds a mosque for Allah, Allah will build a house for him in Paradise. And in one narration: [a house] made of pearls and rubies. — 3, 4 English: Whoever builds a mosque for Allah Almighty, for him Allah Almighty will build a house of pearls and rubies in Paradise.

Issue 772: From Vizianagaram, district Vizagapatam, sent by Haji Ali Muhammad Usman, 20 Jumada al-Akhira 1336 AH. In the Jame Masjid here, this date is written on the columns with niches inside:

[Inscription Translation] Left: By the command of the Maharaja of high title, Haji Muhammad Ali, who held a virtuous title, endeavored to establish the mosque, from which righteous believers received hundreds of joys. For its date, there was divine inspiration: "Prostrate at the threshold of the Lord and draw near." By the grace of the Living and Independent Lord, Muhammad Ibrahim, nicknamed Khuye, resolved to rebuild the mosque for the sake of attaining closeness to the Lord. For its date, this voice reached the ears in 1244 AH: "Behold the command of the Lord, prostrate and draw near."

Right: By the command of the Maharaja of high title, the well-titled Haji Muhammad Ali endeavored to build a mosque, which brought hundreds of joys to the believers. Regarding its date, there was divine inspiration from Allah Almighty as follows: "Prostrate at the threshold of the Lord and draw near" (Prostrate in the presence of the Lord and attain closeness). By the grace of the Living and Independent Holy Lord, for the sake of attaining closeness to the Lord, Muhammad Ibrahim, nicknamed Khuye, resolved to rebuild the mosque once again. For its date, this sound was

heard: "See the command of the Lord, prostrate and draw near" (Prostrate after seeing this command of the Lord and become close). (T)

Footnotes: 1. Sunan Abu Dawood, Book of Purification, Chapter on Disliking Facing the Qiblah, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/3. 2. Al-Quran Al-Karim, 2/129. 3. Sunan Ibn Majah, Chapters on Mosques, Chapter on Whoever Builds a Mosque for Allah, H.M. Saeed Company, Karachi, p. 54; Musnad Ahmad bin Hanbal narrated from Musnad Abdullah bin Abbas, Dar Al-Fikr, Beirut, 1/241. 4. Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 5055, Maktaba al-Ma'arif, Riyadh, 6/27.

फ़तावा-ए-रज़विया (खंड 16)

[बॉक्स 1] अरबी: मैं तुम्हारे लिए पिता के समान हूँ, मैं तुम्हें शिक्षा देता हूँ। — 1 हिंदी: मैं तुम्हारे लिए पिता के स्थान पर हूँ, मैं तुम्हें शिक्षा देता हूँ। (T)

[बॉक्स 2] अरबी: और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "वह उन्हें किताब और हिकमत सिखाता है।" — 2 हिंदी: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया कि वह (नबी करीम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उन लोगों को किताब और हिकमत की शिक्षा देते हैं। (T)

मस्जिदों का निर्माण अनिवार्य है, और मदरसे के नाम से किसी इमारत का निर्माण अनिवार्य नहीं है। हाँ, धार्मिक ज्ञान की शिक्षा अनिवार्य है, और मदरसा बनाना एक प्रशंसनीय नवाचार (बिदअत-ए-मुस्तहब्बा) है। मस्जिद बनाने के अनगिनत गुण हैं। नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम फरमाते हैं:

[बॉक्स 3] अरबी: जिसने अल्लाह के लिए एक मस्जिद बनाई, अल्लाह उसके लिए स्वर्ग में एक घर बनाएगा। और एक वर्णन में: मोतियों और याकूत से बना हुआ। — 3, 4 हिंदी: जो अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए मस्जिद बनाएगा, उसके लिए अल्लाह सर्वशक्तिमान स्वर्ग में मोतियों और याकूत का घर बनाएगा।

मसला 772: विजयनगरम, जिला विशाखापत्तनम से, हाजी अली मोहम्मद उस्मान द्वारा प्रेषित, 20 जुमादा अल-आखिरा 1336 हिजरी। यहाँ की जामे मस्जिद में अंदर के मेहराबों वाले खंभों पर यह तारीख लिखी है:

[शिलालेख अनुवाद] बाएं महाराजा के उच्च पदवी के आदेश से, पुण्य-उपाधि वाले हाजी मोहम्मद अली ने मस्जिद स्थापित करने का प्रयास किया, जिससे धर्मी मोमिनों को सैकड़ों खुशियाँ मिलीं। इसकी तारीख के लिए दिव्य प्रेरणा हुई: "रब की दरगाह में सजदा करो और समीप हो जाओ।" जीवित और बेनियाज़ ईश्वर की कृपा से, रब का सामीप्य प्राप्त करने की खातिर मोहम्मद इब्राहिम उपनाम 'खुए' ने दोबारा मस्जिद के निर्माण का संकल्प लिया। इसकी तारीख के लिए 1244 हिजरी में कानों में यह स्वर आया: "रब का आदेश देखो, सजदा करो और समीप हो जाओ।"

दाएं महाराजा बुलंद उपाधि के आदेश से अच्छे नाम वाले हाजी मोहम्मद अली ने मस्जिद बनाने की कोशिश की जिससे मोमिनों को सैकड़ों खुशियाँ हासिल हुईं। इसकी तारीख के बारे में अल्लाह तआला की तरफ से यूँ इल्हाम (दिव्य प्रेरणा) हुआ कि 'वास्जुद बि-दरगाह-ए-रब वक़्तरिब'

(परवरदिगार की बारगाह में सजदा कर और कुर्ब हासिल कर)। जीवित और बेनियाज़ खुदावंद-ए-क़ुद्दूस की मेहरबानी से, परवरदिगार का कुर्ब हासिल करने की खातिर मोहम्मद इब्राहिम 'खुए' उपाधि वाले ने दोबारा मस्जिद की तामीर का अज़्म (संकल्प) किया तो इसकी तारीख के लिए यह आवाज़ कान में आई कि 'निगर हुक्म-ए-रब वास्जुद इक़्तरिब' (परवरदिगार का यह हुक्म देखकर सजदा कर और करीब हो जा)। (T)

फुटनोट: 1. सुनन अबू दाऊद, किताब अत-तहारत, अध्याय किबले की ओर मुँह करने की नापसंदगी, आफताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, 1/3। 2. अल-कुरान अल-करीम, 2/129। 3. सुनन इब्न माजह, मस्जिदों के अध्याय, अध्याय जिसने अल्लाह के लिए मस्जिद बनाई, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृष्ठ 54; मुसनद अहमद बिन हनबल, मुसनद अब्दुल्ला बिन अब्बास से वर्णित, दार अल-फिक्र, बेरूत, 1/241। 4. अल-मुअजम अल-औसत, हदीस 5055, मकतबा अल-मारिफ, रियाद, 6/27।

فتاوٰی رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

انالکم بمنزلة الوالد اعلمکم ۔ 1 | تمہارے لئے بمنزلہ والد کے ہوں تمہیں تعلیم دیتا ہوں۔ (ت)

وقال عزوجل "یُعَلِّمُهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ"- 2 | اللہ عزوجل نے فرمایا کہ وہ (نبی کریم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم) ان لوگوں کو کتاب و حکمت کی تعلیم دیتے ہیں۔ (ت)

مساجد کی تعمیر واجب ہے اور مدرسہ کے نام سے کسی عمارت کا بنانا واجب نہیں، ہاں تعلیم علم دین واجب ہے اور مدرسہ بنانا بدعت مستحبہ تعمیر مسجد کی فضیلت بیشمار ہے، نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

من بنی للہ مسجدا بنی اللہ لہ بیتا في الجنة 3 وفی روایة من در و یاقوت ۔ 4 | جو اللہ عزوجل کے لئے مسجد بنائے اس کے لئے اللہ عزوجل جنت میں موتیوں اور یاقوت کا گھر بنائے۔

مسئلہ ۷۷۲: از وجیا نگرم ضلع وزیگا پٹم مرسلہ حاجی علی محمد عثمان ۲۰ جمادی الآخرہ ۱۳۳۶ھ یہاں کی جامع مسجد میں اندر کے طاقوں والے ستونوں پر یہ تاریخ لکھی ہے:

از حکم مہاراج عالی لقب محمد علی حاجی خوش لقب باحداث مسجد سعی نمود، کزاں مومناں راشدہ صد طرب بتاریخ او گشت الہام حق، کہ واسجد بدرگاہ رب واقترب، زلطف خداوند حی و صمن، محمد ابراہیم خوئے لقب بتعمیر مسجد چوں بنمود عزم، دوبارہ پئے قرب درگاہ رب۔ پے تاریخ آمد بگوش ۱۲۴۴ ہنگر حکم رب واسجد واقترب۔ | مہاراج بلند لقب کے حکم سے اچھے لقب والے حاجی محمد علی نے مسجد بنانے کی کوشش کی جس سے مومنوں کو سیکڑوں خوشیاں حاصل ہوئیں، اس کی تاریخ کے بارے میں حق تعالٰی کی طرف سے یوں الہام ہوا کہ واسجد بدرگاہ رب واقترب (پروردگار کی بارگاہ میں سجدہ کر اور قرب حاصل کر) زندہ وبے نیاز خداوند قدوس کی

مہربانی سے پروردگار کا قرب حاصل کرنے کی خاطر محمد ابراہیم خوئے لقب نے دوبارہ مسجد کی تعمیر کا عزم کیا تو اس کی تاریخ کے لئے یہ صدا کان میں آئی کہ نگر حکم رب واسجد اقترب (پروردگار کا یہ حکم دیکھ کر سجدہ کر اور قریب ہو جا)۔(ت)

1 سنن ابو داؤد کتاب الطہارۃ باب کراہیۃ استقبال القبلۃ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/۳ 2 القرآن الکریم ۲/۱۲۹ 3 سنن ابن ماجہ ابواب المساجد باب من بنی للہ مسجداً ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۴، مسند احمد بن حنبل مروی از مسند عبداللہ بن عباس دار الفکر بیروت ۱/۲۴۱ 4 المعجم الاوسط حدیث ۵۰۵۵ مکتبۃ المعارف الریاض ۶/۲۷

Fatawa Razviya Volume Sixteenth (16)

Investigations revealed that for the first time, this mosque was built by Haji Muhammad Ali by the order of the Hindu Raja here, and Haji Muhammad Ali was of the Shia sect. Later, this mosque was demolished, and for the second time at the same place, Sunni Muslims collected donations and rebuilt it from scratch. In those donations, a larger portion was contributed by Muhammad Ibrahim, nicknamed 'Khoye', who belongs to the Shia sect and whose name is written in history. However, there is no kind of control or usage by Shias in this mosque, nor does any of them come for prayer. The salaries of the Imam and Muezzin are paid from the Raja's treasury, from which the lighting and lamps of the mosque are also provided. Now, please state the rulings: can prayer be performed in this mosque or not? Does this mosque have the status of a Jami Mosque or not? What is the ruling regarding the lamps and lighting of the mosque using the Hindu Raja's money?

The Answer: That prayer can be performed in it is not a matter of doubt at all. Prayer can be performed in every clean place where there is no Shariah prohibition, even if it is someone's house or vacant land. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

"The earth has been made for me a place of prayer and a means of purification, so whenever the time for prayer comes for anyone from my Ummah, he should pray right there."

And when it has been called a mosque and considered a mosque for about a hundred years, Friday prayers, congregational prayers, and Adhan take place in it, and an Imam and Muezzin are appointed for it, then there is no reason to doubt its being a mosque now. Its being built by the order of a Hindu Raja does not necessarily mean it was built on his owned land and remains his property such that it cannot be a mosque. Rather, it is most likely on city land of which no individual is the owner, and the rulers of the country exercise control over it at their own discretion, giving it to whom they wish and building what they wish. A mosque built on such land with the Raja's permission on unowned land of the country becomes the property of Allah Almighty; it is called part of the Bayt al-Mal (public treasury). The Raja is not its owner. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "The ancient land belongs to Allah and His Messenger" (The land belongs to Allah Almighty and the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him). And its being

built under the supervision of a Rafizi (Shia) also does not hinder its being a mosque, unless his Rafizism reaches the level of disbelief...

1. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Tayammum 1/48 and Kitab al-Salat 1/62, Qadeemi Kutub Khana, Karachi.
2. Al-Sunan al-Kubra, Ihya al-Mawat, Dar Sader, Beirut 6/433.

जाँच-पड़ताल से पता चला कि पहली बार इस मस्जिद की तामीर हाजी मोहम्मद अली ने यहाँ के हिंदू राजा के हुक्म से की थी और हाजी मोहम्मद अली शिया मज़हब का था। बाद में इस मस्जिद को गिराकर दूसरी मर्तबा उसी जगह पर सुन्नी मुसलमानों ने चंदा करके फिर से नए सिरे से तामीर किया। जिस चंदे में ज़्यादा हिस्सा मोहम्मद इब्राहीम खोए लकब ने दिया जो शिया मज़हब का है जिसका नाम तारीख में लिखा है। मगर इस मस्जिद में शियाओं का किसी किस्म का कोई दखल नहीं है और न ही उनमें से कोई नमाज़ पढ़ने आता है। इमाम और मुअज़्ज़िन की तनख्वाहें राजा के खजाने से मिलती हैं जिससे मस्जिद की रोशनी और चिरागों का खर्च भी पूरा होता है। अब इनके अहकाम बयान फरमाएँ कि इस मस्जिद में नमाज़ हो सकती है या नहीं? क्या यह मस्जिद जामा मस्जिद का हुक्म रखती है या नहीं? हिंदू राजा के पैसे से मस्जिद के चिराग-बत्ती का क्या हुक्म है?

अल-जवाब (उत्तर): इसमें नमाज़ हो सकती है, यह बात बिल्कुल शक से परे है। नमाज़ हर पाक जगह पर हो सकती है जहाँ कोई शरीअती मनाही न हो, चाहे वह किसी का मकान हो या खाली ज़मीन। रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

"मेरे लिए ज़मीन को नमाज़ की जगह और पाक करने वाली बनाया गया है, लिहाज़ा मेरी उम्मत में से जिस किसी को जहाँ भी नमाज़ का वक्त आ जाए, उसे वहीं नमाज़ पढ़ लेनी चाहिए।"

और जब वह तकरीबन सौ साल से मस्जिद कहलाती है, मस्जिद समझी जाती है, उसमें जुमा, जमाअत और अज़ान होती है और उसके लिए इमाम और मुअज़्ज़िन मुकर्रर (नियुक्त) हैं, तो अब इसे मस्जिद समझने में शक पैदा करने की कोई वजह नहीं। हिंदू राजा के हुक्म से बनने का यह मतलब नहीं कि वह उसकी अपनी मिल्कियत वाली ज़मीन पर बनी है और उसकी मिल्कियत ही रहे जिससे वह मस्जिद न बन सके। बल्कि ज़्यादहतर यही होता है कि शहर की ऐसी ज़मीन जिसका कोई मालिक नहीं होता और मुल्क के हुक्मरान उसमें अपनी मर्जी से तसर्रूफ (उपयोग) करते हैं, जिसे चाहते हैं देते हैं, जो चाहते हैं बनवाते हैं। ऐसी ज़मीन पर राजा की इजाज़त से बनी मस्जिद, जो मुल्क की गैर-ममलूका (बिना मालिकाना हक वाली) ज़मीन है, वह अल्लाह अज़्ज-व-जल्ल की मिल्क होती है, जिसे बैतुल-माल की ज़मीन कहा जाता है। राजा उसका मालिक नहीं होता। रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं: "ज़मीन अल्लाह तआला और रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु

अलैहि वसल्लम) की मिल्कियत होती है।" और राफ़िज़ी (शिया) की देखरेख में बनने से भी इसके मस्जिद होने में कोई फर्क नहीं पड़ता, बशर्ते कि उसका रफ़्ज़ (शिया मत) कुफ्र की हद तक न हो...

1. सहीह अल-बुखारी, किताब अत-तयममुम १/४८ और किताब अस-सलात १/६२, कदीमी कुतुब खाना, कराची।
2. अल-सुनन अल-कुबरा, इहया उल-मवात, दार सादिर, बेरूत ६/४३३।

पृष्ठ ४६६ / ६३१

تحقیقات سے معلوم ہوا کہ پہلی مرتبہ اس مسجد کی بنا حاجی محمد علی نے یہاں کے ہندو راجہ کے حکم سے کی اور حاجی محمد علی شیعہ مذہب کا تھا، بعد میں اس مسجد کو گرا کر دوسری مرتبہ اسی جگہ پر سنی مسلمانوں نے چندہ کر کے پھر نئے سرے سے تعمیر کی گئی جس چندہ میں زیادہ حصہ محمد ابراہیم خوئے لقب نے لیا جو شیعی مذہب کا ہے جس کا نام تاریخ میں لکھا ہے مگر اس مسجد میں شیعوں کا تصرف کسی قسم کا ہے نہ ان میں سے کوئی نماز کو آتا ہے، امام مؤذن کی تنخواہیں راجہ کے خزانہ سے ملتی ہیں جن سے مسجد کے چراغ بتی بھی ہوتی، اب ان کے احکام بیان فرمائیں کہ اس مسجد میں نماز ہو سکتی ہے یا نہیں؟ یہ مسجد مسجد جامع کا حکم رکھتی ہے یا نہیں؟ ہندو راجہ کے پیسہ سے مسجد کے چراغ بتی کا کیا حکم ہے؟

الجواب: نماز اس میں ہو سکتی ہے تو اصلا یہ محل اشتباہ نہیں۔ نماز ہر پاک جگہ ہو سکتی ہے جہاں کوئی ممانعت شرعی نہ ہو اگرچہ کسی کا مکان یا افتادہ زمین ہو۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

جعلت لی الارض مسجدا و طھورا فایما رجل من امتی ادرکتہ الصلوۃ فلیصل ۱۔ میرے لئے زمین کو جائے نماز اور پاک کرنے والی بنایا گیا ہے لہذا میری امت میں سے کسی شخص کو جہاں بھی نماز کا وقت آجائے تو اس کو وہاں ہی نماز پڑھ لینی چاہئے۔ (ت)

اور جب وہ تقریباً سو برس سے مسجد کہلاتی، مسجد سمجھی جاتی ہے اس میں جمعہ و جماعت و اذان ہوتی ہے اس کے لئے امام و مؤذن مقرر ہیں تو اب اسے مسجد سمجھنے میں شبہ پیدا کرنے کی کوئی وجہ نہیں۔ ہندو راجہ کے حکم سے بننا اس کو مستلزم نہیں کہ اس کی مملوک زمین میں

اسی کی ملک پر بنی ہے کہ مسجد نہ ہوسکے بلکہ غالب یہی ہے کہ شہر کی زمین پر جس کا کوئی شخص مالک نہیں ہوتا ہے اور والیانِ ملک اس میں بطورِ خود تصرف کرتے ہیں جسے چاہتے ہیں دیتے ہیں جو چاہتے ہیں بنواتے ہیں ایسی زمین پر باجازتِ راجہ بنی، ملک کی غیر مملوکہ زمین اللہ عزوجل کی ملک ہوتی ہے، بیت المال کی کہلاتی ہے، راجہ اس کا مالک نہیں ہوتا، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرماتے ہیں: عادی الارض للہ ولرسولہ ۲ (زمین اللہ تعالٰی اور رسول صلی اللہ علیہ وسلم کی ملک ہوتی ہے۔ ت) اور رافضی کے اہتمام سے بننا بھی اس کے مسجد ہونے میں مخل نہیں، اگر اس کا رفض حدِ کفر تک

۱ صحیح البخاری کتاب التیمم ۱/ ۴۸ و کتاب الصلوۃ ۱/ ۶۲ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ السنن الکبری احیاء الموات دار صادر بیروت ۶/ ۴۳۳

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

...it was not, then it is obvious; otherwise, the utmost is that by his making it a mosque, it did not become a mosque. But when Muslims declared it a mosque and performed prayers in it considering it a mosque, it became a mosque.

Arabic Text	Urdu Translation
If the land belonged to the Bait-ul-Maal (Public Treasury), it was permissible for them to make it a mosque. If the construction was from the wealth of Muslims, then it is well and good; or if it was from the wealth of an apostate (Murtad), then upon his death in a state of apostasy, his wealth became 'Fai' (spoils) for the Muslims. Or if it was built from the governor's treasury, then the treasury belongs to the Bait-ul-Maal. On the basis that if the wealth of a non-Dhimmi and non-Musta'min infidel (Kafir) is acquired by Muslims without deceit or breach of contract, it becomes theirs. Furthermore, the evidence we have is apparent, by which a 'Waqf' (endowment) is established Sharia-wise, and that evidence is 'Shuhrah' (public notoriety). Thus, any claim contrary to it rejects the possibility, as we have explained in our Fatawa by the grace of Allah. (T)	If the land belongs to the Bait-ul-Maal, it is permissible for Muslims to make it a mosque. If the construction is from the wealth of Muslims, then well and good. Or if the construction was from the wealth of an apostate, after his death in apostasy, his wealth became 'Fai' for the Muslims. Or if it was built from the governor's treasury, the treasury belongs to the Bait-ul-Maal. On this basis, if the wealth of a non-Dhimmi and non-Musta'min infidel is acquired by Muslims without deceit and without breach of contract, it becomes theirs. Besides, the evidence we have is apparent, by which Waqf is established Sharia-wise, and that evidence is fame (public knowledge). Thus, it rejects the possibility of a claim against it, as we have stated in our Fatawa with the grace of Allah Almighty. (T)

From here it became clear that in rebuilding, if a Shia person contributes more, it means he put more effort into collecting donations, which is obvious. And if it means that he himself gave more donation from his own wealth, then once its status as a mosque is established, it cannot be abolished until the Day of Judgment.

Arabic Text	Urdu Translation
Don't you see that if a mosque collapses and an infidel rebuilds it with his wealth, it does not lose its status as a mosque,	Don't you see that if a mosque falls down and an infidel rebuilds its structure with his own wealth, it does not exit the status of a

Arabic Text	Urdu Translation
even if his construction is not accepted because he is not eligible to make a Waqf for a mosque. This is in the case when the infidel is not an apostate. As for him (the apostate), the matter remains suspended until he becomes a Muslim, then it will become valid, as mentioned in Rad al-Muhtar from Al-Bahr.	mosque, even though the infidel's construction of the mosque is not acceptable because he is not eligible for Waqf on a mosque. This is in the case that the infidel is not an apostate. And if he is an apostate, this matter will remain suspended until he becomes a Muslim, then it will become correct, as is in Rad al-Muhtar from Al-Bahr.

1 Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Matlab fi Waqf al-Murtad wal-Kafir, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/360

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

...नहीं था तो ज़ाहिर है, वरना अंत यह है कि उसके मस्जिद बनाने से वह मस्जिद नहीं हुई, लेकिन जब मुसलमानों ने उसे मस्जिद करार दे दिया और उसमें मस्जिद समझकर नमाज़ें पढ़ीं, तो वह मस्जिद हो गई।

अरबी पाठ

यदि भूमि बैत-उल-माल (सार्वजनिक खजाना) की थी, तो उनके लिए इसे मस्जिद बनाना जायज़ था। यदि निर्माण मुसलमानों के धन से था, तो बहुत अच्छा; या यदि यह एक धर्मत्यागी (मर्तद) के धन से था, तो धर्मत्याग की स्थिति में उसकी मृत्यु पर उसका धन मुसलमानों के लिए 'फ़ै (संपत्ति) हो गया। या यदि यह गवर्नर के खजाने से बनाया गया था, तो खजाना बैत-उल-माल का है। इस आधार पर कि यदि किसी ग़ैर-ज़िम्मी और ग़ैर-मुस्तमिन काफ़िर का धन बिना किसी धोखे या विश्वासघात के मुसलमानों को प्राप्त हो जाए, तो वह उन्हीं का हो जाता है। इसके अलावा, हमारे पास जो प्रमाण है वह प्रत्यक्ष है, जिससे शरीयत के अनुसार 'वक़्फ़' सिद्ध हो जाता है, और वह प्रमाण 'शह्रत' (प्रसिद्धि) है। इसलिए, इसके विपरीत किसी भी दावे की संभावना को यह खारिज कर देता है, जैसा कि हमने अल्लाह की तौफीक से अपने फ़तावा में वर्णन किया है। (त)

उर्दू अनुवाद

यदि भूमि बैत-उल-माल की हो, तो मुसलमानों के लिए जायज़ है कि इसे मस्जिद बना दें। और यदि निर्माण मुसलमानों के धन से हो तो बेहतर है, या निर्माण धर्मत्यागी के धन से हुआ, तो उसके धर्मत्याग पर मरने के बाद उसका धन मुसलमानों के लिए 'फ़ै हो गया। या वाली (गवर्नर) के खजाने से निर्माण हुआ तो खजाना बैत-उल-माल का है। इस आधार पर, ग़ैर-ज़िम्मी और ग़ैर-मुस्तमिन काफ़िर का धन यदि बिना धोखे और बिना वादा खिलाफी के मुसलमानों को प्राप्त हो, तो वह उन्हीं का हो जाता है। इसके अतिरिक्त, हमारे पास जो प्रमाण है वह स्पष्ट है जिससे शरीयत के अनुसार वक़्फ़ सिद्ध हो जाता है और वह प्रमाण प्रसिद्धि है। अत; यह इसके विरुद्ध दावे की संभावना को खारिज कर देता है जैसा कि हमने अल्लाह तआला की तौफीक से अपने फ़तावा में बयान किया है। (त)

यहीं से ज़ाहिर हुआ कि दोबारा निर्माण में किसी शिया का चंदे में ज़्यादा हिस्सा लेना इस अर्थ में है कि उसने चंदा इकट्ठा करने में ज़्यादा कोशिश की, तो यह ज़ाहिर है। और अगर इस अर्थ में हो कि उसने

खुद अपने धन से ज़्यादा चंदा दिया, तो मस्जिद की हैसियत सिद्ध हो जाने के बाद यह कयामत तक खत्म नहीं हो सकती।

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
क्या आप नहीं देखते कि यदि कोई मस्जिद ढह जाए और कोई काफ़िर अपने धन से उसका पुनर्निर्माण कर दे, तो वह मस्जिद की हैसियत से बाहर नहीं होती, भले ही उसका निर्माण स्वीकार्य न हो क्योंकि वह मस्जिद पर वक़्फ़ करने के योग्य नहीं है। यह उस स्थिति में है जब काफ़िर धर्मत्यागी न हो। जहाँ तक उसकी (धर्मत्यागी की) बात है, मामला तब तक स्थगित रहेगा जब तक वह मुसलमान न हो जाए, तब वह सही हो जाएगा, जैसा कि 'रद अल-मुह्तार' में 'अल-बहर' के हवाले से है।	क्या तुम नहीं देखते कि अगर कोई मस्जिद गिर जाए और उसकी इमारत किसी काफ़िर ने दोबारा अपने धन से बना दी, तो वह मस्जिद की हैसियत से बाहर न हुई, हालाँकि काफ़िर का मस्जिद को तामीर करना मक़बूल (स्वीकार्य) नहीं क्योंकि वह मस्जिद पर वक़्फ़ का अहल (योग्य) नहीं। यह इस सूरत में है कि काफ़िर ग़ैर-मर्तद हो, और अगर मर्तद हो तो यह मामला मौक़ूफ़ (स्थगित) रहेगा यहाँ तक कि वह मुसलमान हो जाए तो सही हो जाएगा, जैसा कि बहर से रद अल-मुह्तार में है।

1 रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतलब फ़ी वक़्फ़ अल-मर्तद वल-काफ़िर, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/360

نہ تھا جب تو ظاہر ، ورنہ غایت یہ کہ اس کے مسجد کرنے سے مسجد نہ ہوئی، مگر جب مسلمانوں نے اسے مسجد قرار دیا اس میں نمازیں مسجد سمجھ کر پڑھیں مسجد ہوگئی،

عربی عبارت	اردو ترجمہ
فان الارض ان کانت لبیت المال فجاز جعلھم ایاھا مسجدا، والبناء ان کان من مال المسلمین فبھا او من مال المرتد فاذا مات علی ارتداده فصار فیئا للمسلمین او من خزانة الوالی فالخزانة لبیت المال علی ان ما کان لکافر غیر ذمی ولا مستأمن وحصل للمسلمین بغیر عذر ونقض عھد صار لھم علی ان بیدنا دلیلا ظاہرا یثبت به الوقف شرعا وھی الشہرة فدعوی خلافه یردھا الاحتمال ۱ کما بیناہ فی فتاونا بتوفیق اللہ۔	زمین جبکہ بیت المال کی ہو تو مسلمانوں کے لئے جائز ہے کہ اسے مسجد بنا دیں، اور تعمیر اگر مسلمانوں کے مال سے ہو تو فبہا ، یا تعمیر مرتد کے مال سے ہوئی اس کے ارتداد پر مرنے کے بعد اس کا مال مسلمانوں کے لئے فے ہو گیا، یا والی کے خزانہ سے تعمیر ہوئی تو خزانہ بیت المال کا ہے، اس بنیاد پر غیر ذمی اور غیر مستأمن کافر کا مال اگر بغیر دھوکا اور بد عہدی کے بغیر مسلمانوں کو حاصل ہو تو وہ انہیں کا ہو جاتا ہے ، علاوہ ازیں ہمارے پاس جو دلیل ہے وہ ظاہر ہے جس سے شرعاً وقف ثابت ہو جاتا ہے اور وہ دلیل شہرت ہے پس اس کے خلاف دعوی کے احتمال کو رد کر دیتا ہے جیسا کہ ہم نے اللہ تعالٰی کی توفیق سے اپنے فتاوٰی میں بیان کیا ہے۔ (ت)

یہیں سے ظاہر ہوا کہ دوبارہ بنا میں کسی شیعی کا چندہ میں زیادہ حصہ لینا اس معنی پر ہے کہ تحصیل چندہ میں زیادہ کوشش کی جب تو ظاہر، اور اگر اسی معنی پر ہو کہ زیادہ چندہ اس نے خود اپنے مال سے دیا تو مسجدیت ثابت ہو کر قیامت تک زائل نہیں ہو سکتی،

عربی عبارت	اردو ترجمہ
الایری ان لو انہدم مسجد فأعاد بنائہ کافر بمالہ لم یخرج عن المسجدیة وان لم یقبل بناء ہ لکونہ غیر اھل للوقف علی المسجد ھذا اذالم یکن مرتدا اما ھو فیتوقف الامر علی ان یسلم فیصح کما فی رد المحتار عن البحر	کیا تو نہیں دیکھتا کہ اگر کوئی مسجد گر جائے اور اس کی عمارت کسی کافر نے دوبارہ اپنے مال سے بنا دی تو وہ مسجدیت سے خارج نہ ہوئی اگرچہ کافر کا مسجد کو تعمیر کرنا مقبول نہیں کیونکہ وہ مسجد پر وقف کا اہل نہیں، یہ اس صورت میں ہے کہ کافر غیر مرتد ہو، اور اگر مرتد ہو تو یہ معاملہ موقوف رہے گا حتیٰ کہ وہ مسلمان ہوجائے تو صحیح ہو جائے گا جیسا کہ بحر سے ردالمحتار میں ہے،

۱ ردالمحتار کتاب الوقف مطلب فی وقف المرتد و الکافر داراحیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۶۰

او یموت علی ردتہ والعیاذ باللہ فیعود فیئا للمسلمین۔

Or he dies in a state of apostasy—and Allah's refuge is sought—then it becomes 'Fai' (spoils of war) for the Muslims. (T)

A gift from a non-Muslim, provided it is from his own wealth, should especially not be used for Islamic work. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says:

انی نہیت عن زبد المشرکین 1 رواہ ابوداؤد و الترمذی عن عیاض بن حمار رضی اللہ تعالی عنہ، وھو حدیث حسن صحیح۔

"Verily, I have been forbidden from accepting the gift (zubd) of the polytheists." 1 (Abu Dawud and Tirmidhi narrated this from Iyad bin Himar, may Allah be pleased with him, and this hadith is Hasan Sahih. T)

And he (peace and blessings of Allah be upon him) says:

انی لااقبل ھدیۃ مشرک 2۔ رواہ الطبرانی الکبیر عن کعب بن مالك رضی اللہ تعالی عنہ بسند صحیح۔

"Verily, I do not accept the gift of a polytheist." 2 (Al-Tabarani narrated it in 'al-Kabir' from Ka'b bin Malik, may Allah be pleased with him, with a sound chain of narration. T)

And he (peace and blessings of Allah be upon him) says:

انا لانقبل شیئا من المشرکین 3 رواہ احمد والحاکم عن حکیم بن حزام رضی اللہ تعالی عنہ۔

"Verily, we do not accept anything from the polytheists." 3 (Ahmad and Al-Hakim narrated it from Hakim bin Hizam, may Allah be pleased with him. T)

And he (peace and blessings of Allah be upon him) says:

انا لانستعین بمشرک 4۔ رواہ احمد وابوداؤد وابن ماجۃ عن ام المؤمنین الصدیقۃ رضی اللہ تعالی عنہا۔

"Verily, we do not seek help from a polytheist." 4 (Abu Dawud and Ibn Majah narrated it from the Mother of the Believers Siddiqah, may Allah be pleased with her. T)

1 Jami' at-Tirmidhi, Abwab al-Siyar, Chapter: Acceptance of Gifts from Polytheists, Amin Company Delhi, 1/191 2 Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 13839, Al-Maktabah al-Faysaliyyah Beirut, 19/70 & 71 3 Musnad Ahmad bin Hanbal, narrated from Hakim bin Hizam, Dar al-Fikr Beirut, 3/403 4 Sunan Abu Dawud, Kitab al-Jihad, Chapter: Spoils for Polytheists, Aftab Alam Press Lahore, 2/19; Sunan Ibn Majah, Abwab al-Jihad, Chapter: Seeking Help from Polytheists, H.M. Saeed Company Karachi, p. 208

او یموت علی ردتہ والعیاذ باللہ فیعود فیئا للمسلمین۔

या वह धर्मत्याग (इरतिदाद) की स्थिति में मर जाए—अल्लाह की पनाह—तो अब यह मुसलमानों के लिए माल-ए-ग़नीमत बन जाएगा। (त)

गैर-मुस्लिम का तोहफा कि वह उसके अपने माल से हो, विशेष रूप से अपने इस्लामी काम में नहीं लाना चाहिए। नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम फरमाते हैं:

انی نھیت عن زبد المشرکین 1 رواہ ابوداؤد و الترمذی عن عیاض بن حمار رضی اللہ تعالی عنہ، وھو حدیث حسن صحیح۔

"बेशक मुझे मुशरिकों (बहुदेववादियों) के तोहफे से मना कर दिया गया है।" १ (इसे अबू दाऊद और तिर्मिज़ी ने अयाज़ बिन हमार रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया, और यह हदीस हसन सहीह है। त)

और फरमाते हैं सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम:

انی لااقبل ھدیۃ مشرک 2۔ رواہ الطبرانی الکبیر عن کعب بن مالک رضی اللہ تعالی عنہ بسند صحیح۔

"बेशक मैं मुशरिक का हदीया (उपहार) स्वीकार नहीं करता।" २ (इसे तबरानी ने 'कबीर' में कअब बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हु से सही सनद के साथ रिवायत किया। त)

और फरमाते हैं सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम:

انا لانقبل شیئا من المشرکین 3 رواہ احمد والحاکم عن حکیم بن حزام رضی اللہ تعالی عنہ۔

"बेशक हम मुशरिकों की कोई चीज़ स्वीकार नहीं करते।" ३ (इसे अहमद और हाकिम ने हकीम बिन हज़ाम रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया। त)

और फरमाते हैं सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम:

انا لانستعین بمشرک 4۔ رواہ احمد وابوداؤد وابن ماجۃ عن ام المؤمنین الصدیقۃ رضی اللہ تعالی عنھا۔

"बेशक हम मुशरिकों से मदद तलब नहीं करते।" ४ (इसे अबू दाऊद और इब्न माजा ने उम्मुल मोमिनीन सिद्दीका रज़ियल्लाहु अन्हा से रिवायत किया। त)

१ जामे तिर्मिज़ी, अबवाबुल सियर, बाब: मुशरिकों के तोहफे स्वीकार करने के बारे में, अमीन कंपनी दिल्ली, १/१९१ २ अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस १३८३९, अल-मकतबा अल-फ़ैसलिया बेरूत,

१९/७० और ७१ ३ मुसनद अहमद बिन हंबल, हकीम बिन हज़ाम से रिवायत, दारुल फ़िक्र बेरूत, ३/४०३ ४ सुनन अबू दाऊद, किताबुल जिहाद, बाब: मुशरिकों के हिस्से के बारे में, आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर, २/१९; सुनन इब्न माजा, अबवाबुल जिहाद, बाब: मुशरिकों से मदद लेने के बारे में, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. २०८

पृष्ठ ६३१ का ४६८

یا وہ حالت ارتداد پر مر جائے ، اللہ تعالٰی کی پناہ تو اب یہ مسلمانوں کے لئے مال غنیمت بن جائے گا (ت)

او یموت علی ردتہ والعیاذ باللہ فیعود فیئا للمسلمین۔

نا مسلم کا عطیہ کہ اس کے اپنے مال سے ہو خصوصاً اپنے اسلامی کام میں نہ لانا چاہئے۔ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

بیشک مجھے مشرکوں کے عطیہ سے منع کر دیا گیا ہے۔ (اس کو ابو داؤد اور ترمذی نے عیاض بن حمار رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا، اور یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ت) 1

انی نہیت عن زبد المشرکین 1 رواہ ابوداؤد و الترمذی عن عیاض بن حمار رضی اللہ تعالی عنہ، وھو حدیث حسن صحیح۔

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم :

بیشک میں مشرک کا ہدیہ قبول نہیں کرتا۔ (اسے طبرانی نے کبیر میں کعب بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے صحیح سند کے ساتھ روایت کیا۔ت) 2

انی لااقبل ھدیۃ مشرك 2۔ رواہ الطبرانی الکبیر عن کعب بن مالك رضی اللہ تعالی عنہ بسند صحیح۔

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم :

بے شک ہم مشرکوں کی کوئی شے قبول نہیں کرتے۔ (اسے احمد اور حاکم نے حکیم بن حزام رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا۔ت) 3

انا لانقبل شیئا من المشرکین 3 رواہ احمد والحاکم عن حکیم بن حزام رضی اللہ تعالی عنہ۔

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم :

بیشک ہم مشرکوں سے مدد طلب نہیں کرتے۔ (اس کو ابو داؤد اور ابن ماجہ نے ام المؤمنین صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا سے روایت کیا ہے) 4

انا لانستعین بمشرک 4۔ رواہ احمد وابوداؤد وابن ماجة عن ام المؤمنین الصدیقة رضی اللہ تعالی عنہا۔

1 جامع الترمذی ابواب السیر باب ما جاء فی قبول ہدایا المشرکین امین کمپنی دہلی ۱ / ۱۹۱ 2 المعجم الکبیر حدیث ۱۳۸۳۹، المکتبۃ الفیصلیۃ بیروت ۱۹ / ۷۰ و ۷۱ 3 مسند احمد بن حنبل مروی از حکیم بن حزام دار الفکر بیروت ۳ / ۴۰۳ 4 سنن ابو داؤد کتاب الجہاد باب فی المشرک یسہم لہ آفتاب عالم پریس لاہور ۲ / ۱۹ ، سنن ابن ماجہ ابواب الجہاد باب فی الاستعانۃ بالمشرکین ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۲۰۸

Volume 16, Fatawa Razawiyya

And there are Hadiths regarding permission and allowance, and the success (to find them) is by the grace of Allah Almighty in our fatwa, but here it must be that the expenditure is from the treasury, not from the Raja's pocket, and the wealth in the treasury is not personal property, so there is no harm in taking it as long as it does not oppose any Shari'a interest. This is what I hold, and the knowledge of the truth is with my Lord. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best.

Problem 278: From Pokhar Iraipur, District Muzaffarpur, Mohalla Noor Al-Haleem Shah Sharifabad, sent by Sharif-ur-Rahman Sahab, 4 Shaban 1336 AH. Zaid is a certified scholar, he is wealthy, possessing assets worth five to seven thousand rupees, and is building a mosque by collecting donations (i.e., asking). Is it permissible in Sharia or not?

Answer: It is permissible; collecting donations for good deeds is proven by Sahih Hadiths. It is not mandatory for a wealthy person to build the entire mosque with his own money; initiating a donation for a good cause is an act of guiding to goodness. "Whoever points to something good will have a reward like the one who does it." (Hadith) One who guides to a good deed receives the same reward as the one who performs it.

Problem 279 to 282: From Ajmer Sharif Dargah, sent by Nazeer Ahmed Khan Sahab Rampuri, 3 Ramadan 1336 AH. A waqf estate was entrusted to several managers, which included a royal mosque and its property. The specific managers of the waqf added the substantial income from the mosque's property to the overall waqf fund and spent it on other waqf purposes instead of the mosque for which the property was endowed, leaving the mosque neglected. They made no arrangements for an Imam, a Muezzin, or the five daily prayers, nor for water and lighting, even necessary repairs and cleaning were not carried out. First: Is it permissible to spend the income of a waqf on other purposes while it remains neglected despite its own needs? If it is impermissible, does a Muslim have the right to reclaim the spent money from those spent heads (even if they were temporary) and have it spent on this mosque?

--- Footnote --- 1 Sahih Muslim, Kitab al-Imarah, Bab Fadl Ianat al-Ghazi fi Sabilillah, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 2/27 Page 469 of 631

जिल्द सोलहवाँ (16), फ़तावा रज़विया

और जवाज़ व इजाज़त में भी हदीसें हैं और तौफ़ीक़ अल्लाह तआला की तौफ़ीक़ से हमारे फ़तवे में है, मगर यहाँ ज़रूर वो ख़र्च ख़ज़ाने से मिलता होगा न कि राजा की जेब से, और ख़ज़ाने वाली मिल्क ज़ाती मिलकियत नहीं होती तो उसके लेने में हर्ज नहीं जब तक किसी मसलहत-ए-शरईया के ख़िलाफ़ न हो, हाज़ा मा इंदि वल इल्म बिल हक़ इंद रब्बी (यह वह है जो मेरे नज़दीक है और हक़ का इल्म मेरे रब के पास है। त) वल्लाहु सुब्हानहू व तआला आलम।

मसअला 278: पोखैर एराएपुर, ज़िला मुज़फ़्फ़रपुर, मुहल्ला नूरुल हलीम शाह शरीफ़ाबाद से, मुरसला शरीफ़ुर रहमान साहब, 4 शाबान 1336 हिजरी। ज़ैद सनदी आलिम है, मालदार है, पाँच-सात हज़ार रुपये की मालियत रखता है, चंदा यानी मांग कर मस्जिद बनवाता है। शरअन जाइज़ है या नहीं?

अल-जवाब: जाइज़ है, उमूर-ए-खैर (अच्छे कार्यों) के लिए चंदा करना अहादीस-ए-सहीहा से साबित है, मालदार पर वाजिब नहीं कि सारी मस्जिद अपने माल से बनाए, अमर-ए-खैर में चंदे की तहरीक दलालत-ए-खैर है। "वमन दल्ला अला खैरिन फ़ लहू मिस्लु अज्रि फ़ाइलिही" 1। जो कार-ए-खैर (नेक काम) की रहनुमाई करे उसको भी उतना ही अज्र मिलता है जितना कार-ए-खैर करने वाले को। (त)

मसअला 279 ता 282: अजमेर शरीफ़ दरगाह मुक़द्दस से, मुरसला नज़ीर अहमद ख़ान साहब रामपुरी, 3 रमज़ान 1336 हिजरी। एक वक़्फ़ी जागीर चंद मुंतज़िमीन (प्रबंधकों) के सुपुर्द की गई जिसमें एक शाही मस्जिद और उसकी जायदाद भी शामिल है, मुंतज़िमान-ए-वक़्फ़-ए-खास ने जायदाद-ए-मस्जिद की काफ़ी आमदनी मजमूई सरमाया-ए-वक़्फ़ में जमा किया और अलावा उस मस्जिद के जिसके लिए यह जायदाद वक़्फ़ थी, दूसरे अबवाब-ए-वक़्फ़ में सर्फ़ कर दिया और उस मस्जिद को वीरान रखा। इमाम, मोअज़्ज़िन, नमाज़-ए-पंजगाना का इंतज़ाम किया न पानी, रोशनी का एहतिमाम, हत्ता कि मस्जिद की ज़रूरी मरम्मत व सफ़ाई तक नहीं कराई जाती। अव्वल: एक वक़्फ़ की आमदनी बावजूद उसकी ज़रूरतों के मौजूद होने के उसे ग़ैर-आबाद रख कर दूसरे अबवाब में सर्फ़ कर देना जाइज़ है या नहीं? अगर ना-जाइज़ है तो सर्फ़ शुदा माल मस्जिद को अबवाब-ए-मसूफ़ फ़ीहा (ख़्वाह वक़्ती ही हों) से वापस लेकर इस मस्जिद में सर्फ़ कराने का मुसलमान को हक़ हासिल है या नहीं?

--- पादटिप्पणी --- 1 सहीह मुस्लिम, किताबुल इमाराह, बाब फ़ज़्ल इआनतुल ग़ाज़ी फ़ी सबीलिल्लाह, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 2/ 27 पृष्ठ 631 का 469

اور حدیثیں جواز و اجازت میں بھی ہیں اور توفیق بتوفیق اللہ تعالی ہمارے فتوی میں ہے، مگر یہاں ضرور وہ خرچ خزانہ سے ملتا ہو گا نہ کہ راجہ کی جیب سے، اور خزانہ والی ملک کی ذاتی ملکیت نہیں ہوتا تو اس کے لینے میں حرج نہیں جبکہ کسی مصلحت شرعیہ کا خلاف نہ ہو، ہذا ما عندی والعلم بالحق عند ربی (یہ وہ ہے جو میرے نزدیک ہے اور حق کا علم میرے رب کے پاس ہے۔ت) واللہ سبحانہ و تعالی اعلم۔

مسئلہ ۲۷۸: از پوکھر ایرائے پور ضلع مظفر پور محلہ نور الحلیم شاہ شریف آباد مرسلہ شریف الرحمن صاحب ۴ شعبان ۱۳۳۶ھ زید سندی عالم ہے، مالدار ہے، پانچ سات ہزار روپے کی مالیت رکھتا ہے، چندہ یعنی مانگ کر مسجد بنواتا ہے۔ شرعا جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: جائز ہے، امور خیر کے لئے چندہ کرنا احادیث صحیحہ سے ثابت ہے، مالدار پر واجب نہیں کہ ساری مسجد اپنے مال سے بنائے، امر خیر میں چندہ کی تحریک دلالت خیر ہے۔ ومن دل علی خیر فلہ مثل اجر فاعلہ ۱۔ جو کار خیر کی رہنمائی کرے اس کو بھی اتنا ہی اجر ملتا ہے جتنا کار خیر کرنے والے کو۔ (ت)

مسئلہ ۲۷۹ تا ۲۸۰: از اجمیر شریف درگاہ مقدس مرسلہ نذیر احمد خان صاحب رامپوری ۳ رمضان ۱۳۳۶ھ ایک وقفی جاگیر چند منتظمان کے سپرد کی گئی جس میں ایک شاہی مسجد اور اس کی جائیداد بھی شامل ہے، منتظمان وقف خاص نے جائیداد مسجد کی کافی آمدنی مجموعی سرمایہ وقف میں جمع کیا اور علاوہ اس مسجد کے جس کے لئے یہ جائیداد وقف تھی دوسرے ابواب وقف میں صرف کر دیا اور اس مسجد کو ویران رکھا۔ امام مؤذن نماز اذان پنجگانہ کا انتظام

کیا نہ پانی روشنی کا اہتمام، حتی کہ مسجد کی ضروری مرمت و صفائی تک نہیں کرائی جاتی۔

اول: ایک وقف کی آمدنی باوجود اس کی ضروریات موجود ہونے کے غیر آباد رکھ کر دوسرے ابواب میں صرف کر دینا جائز ہے یا نہیں؟ اگر ناجائز ہے تو صرف شدہ مال مسجد کو ابواب مصروف فیہا(خواہ وقتی ہی ہوں) سے واپس لے کر اس مسجد میں صرف کرانے کا مسلمان کو حق حاصل ہے۔

۱ صحیح مسلم کتاب الامارۃ باب فضل اعانۃ الغازی فی سبیل اللہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۷

Fatawa-e-Rizvia Volume (16) (Page 12)

...is it or not?

Second: In this case, are the managers of the waqf (endowment) legally deserving of any censure or punishment according to Sharia, and is their dismissal mandatory or not?

The Answer: It is forbidden (haram) to spend the income of a mosque on other endowments, even if the mosque itself is not in need, let alone when it is in need, in which case it is forbidden upon forbidden, most severely forbidden. If the property of the mosque is still physically present in its original state, it must be returned even if it is in another endowment or another mosque. For what has been spent, the managers are liable for compensation; it must be recovered from them, and their dismissal is mandatory, as they are usurpers and traitors, provided the stated situation is factual. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

Arabic Text	**Urdu Translation**
If the endower and the purpose are one, and the allowance of some beneficiaries decreases, it is permissible for the judge to spend from the surplus income of the other endowment on them. But if one of them differs, such as two men building two mosques, or a man building a mosque and a school and assigning endowments for them, it is not permissible for him to do that.[1]	If the endower and the purpose of the waqf are the same, and there is a decrease in the designated allowance of some beneficiaries, it is permissible for the judge to spend some of the surplus income of another endowment on them. However, if either of these two—the endower or the purpose—is different, such as two separate individuals building two separate mosques, or a single individual building a mosque and a school and designating separate endowments for their respective welfare, then the judge does not have the authority to spend the income of one on the other. (T)

In it, it is stated:

Arabic Text	**Urdu Translation**
It shall be forcibly taken back [Bazzaziyyah], even if he is the endower himself [Durar], so others are more rightfully so	The waqf shall be forcibly taken back from the trustee [Bazzaziyyah], even if he is the endower himself [Durar]. Therefore, if a person other than the endower is the trustee, the waqf shall be

Arabic Text	Urdu Translation
when not trustworthy.[2] And Allah Almighty knows best.	taken back from him even more so if he is not trustworthy (but rather a traitor). And Allah Almighty knows best. (T)

[1] Durr-e-Mukhtar, Book of Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/380 [2] Durr-e-Mukhtar, Book of Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/383

फ़तावा-ए-रिज़विया जिल्द (16) (पृष्ठ 12)

...है या नहीं?

दूसरा: वक़्फ़ (धर्मादा) के प्रबंधक इस स्थिति में शरीयत के अनुसार किसी दंड या सज़ा के पात्र हैं और क्या उन्हें पद से हटाना अनिवार्य है या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर): मस्जिद की आय को अन्य वक़्फ़ों में खर्च करना हराम है, भले ही मस्जिद को इसकी आवश्यकता न हो, और ज़रूरत के समय तो यह हराम पर हराम, अत्यंत गंभीर हराम है। मस्जिद की संपत्ति यदि अपने मूल रूप में मौजूद है, तो उसे वापस लिया जाए, चाहे वह किसी अन्य वक़्फ़ या दूसरी मस्जिद में हो। जो कुछ भी खर्च हो चुका है, उसका मुआवज़ा प्रबंधकों पर अनिवार्य है; इसे उनसे वसूल किया जाना चाहिए और उनका निष्कासन अनिवार्य है क्योंकि वे ग़ासिब (हड़पने वाले) और ख़ाइन (विश्वासघाती) हैं, यदि वर्णित स्थिति तथ्यात्मक है। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

अरबी पाठ

यदि वक़्फ़ करने वाला और उद्देश्य एक ही हो, और कुछ लाभार्थियों का भत्ता कम हो जाए, तो न्यायाधीश के लिए यह जायज़ है कि वह दूसरे वक़्फ़ की अतिरिक्त आय में से कुछ उन पर खर्च करे। लेकिन यदि इन दोनों में से कोई एक अलग हो, जैसे दो व्यक्तियों ने दो मस्जिदें बनवाईं, या एक व्यक्ति ने एक मस्जिद और एक मदरसा बनवाया और उनके लिए वक़्फ़ निर्धारित किए, तो उसके लिए ऐसा करना जायज़ नहीं है।[1]

इसमें है:

उर्दू अनुवाद

यदि वक़्फ़ करने वाला (वाक़िफ़) और वक़्फ़ का उद्देश्य एक ही हो, और कुछ लाभार्थियों के भत्ते में कमी आ जाए, तो हाकिम (न्यायाधीश) के लिए जायज़ है कि वह दूसरे वक़्फ़ की अतिरिक्त आय में से कुछ इस पर खर्च करे। और यदि इन दोनों यानी वाक़िफ़ और उद्देश्य में से कोई एक भी अलग हो—जैसे दो व्यक्तियों ने अलग-अलग दो मस्जिदें बनवाईं, या एक ही व्यक्ति ने एक मस्जिद और एक मदरसा बनवाया और दोनों के कल्याण के लिए अलग-अलग वक़्फ़ निर्धारित किए—तो एक की आय दूसरे पर खर्च करने का अधिकार हाकिम को नहीं है। (त)

अरबी पाठ

मुतवल्ली से अनिवार्य रूप से वक़्फ़ वापस लिया जाएगा [बज़ाज़िया], भले ही वह स्वयं वाक़िफ़ ही क्यों न हो [दुरर], अतः अन्य लोग अमानतदार न होने की स्थिति में और भी अधिक इसके पात्र हैं।[2] और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

उर्दू अनुवाद

मुतवल्ली से अनिवार्य रूप से वक़्फ़ वापस लिया जाएगा (बज़ाज़िया), भले ही वह स्वयं वाक़िफ़ हो (दुरर)। अतः यदि वाक़िफ़ के अलावा कोई और मुतवल्ली हो, तो उससे वक़्फ़ और भी अधिक प्रमुखता से वापस लिया जाएगा जबकि वह अमानतदार न हो (बल्कि विश्वासघाती हो)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/380 [2] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/383

ہے یا نہیں؟ دوم: منتظمانِ وقف اِس صورت میں شرعاً کسی تعزیر و سزا کے مستوجب ہیں اور واجب العزل ہیں یا نہیں؟

الجواب: مسجد کی آمدنی دوسرے اوقاف میں صرف کرنا حرام ہے اگرچہ مسجد کو حاجت بھی نہ ہو نہ کہ بحالِ حاجت کہ حرام حرام اشد حرام ہے۔ مالِ مسجد اگر بعینہٖ موجود ہو واپس لیا جائے اگرچہ دوسرے وقف یا مسجدِ دیگر میں ہو اور جو صرف ہو گیا ان کا تاوان منتظمین پر لازم ہے ان سے وصول کیا جائے اور ان کا معزول کرنا واجب ہے کہ وہ غاصب و خائن ہیں اگر صورت مذکورہ واقعیہ ہے۔ در مختار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
اتحد الواقف والجهة وقل مرسوم بعض الموقوف عليه جاز للحاكم ان يصرف من فاضل الوقف الآخر عليه وان اختلف احدهما بان بنى رجلان مسجدين اور رجل مسجدا ومدرسة ووقف عليهما وقافا لا يجوز له ذلک۔[1]	واقف وجہتِ وقف متحد ہو اور بعض موقوف علیہ کے مشاہرہ میں کمی واقع ہو جائے تو حاکم کو جائز ہے کہ دوسرے وقف کی فاضل آمدنی میں سے کچھ اس پر صرف کرے اور اگر ان دونوں یعنی واقف وجہت میں سے کوئی ایک مختلف ہو جیسے دو شخصوں نے الگ الگ دو مسجدیں بنوائیں یا ایک ہی شخص نے ایک مسجد اور ایک مدرسہ بنوایا اور دونوں کے مصالح کے لئے الگ الگ اوقاف متعین کئے ہوں تو ایک کی آمدنی دوسرے پر خرچ کرنے کا اختیار حاکم کو نہیں۔ (ت)

اس میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ینزع وجوبا بزازیه ولو الواقف درر فغیره بالاولی غیر مأمون[2]۔ واللہ تعالٰی اعلم۔	متولی سے وجوباً وقف واپس لیا جائیگا (بزازیہ) اگرچہ خود واقف ہو (درر) لہٰذا غیر واقف اگر متولی ہو تو بدرجہ اولیٰ اس سے وقف واپس لیا جائیگا درانحالیکہ وہ امین نہ ہو (بلکہ خائن ہو)۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

[1] درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۰ [2] درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳

Fatawa Razawiya Volume 16

Problem 281: Submitted by Aftab-ud-Din from Madrasa Manzar-e-Islam. What do the scholars of religion say regarding this matter: Some Muslims want to buy land from a Hindu landlord to endow it for a mosque, but that landlord refuses to sell it to Muslims. In this case, what is the ruling for building a mosque? Should they build a mosque on hereditary (maurusi) land and pray there, or should they pray in their own homes? And what is the ruling regarding Friday (Jumu'ah) prayers when the Hindu landlord does not sell his land?

Answer: If the Hindu does not sell, let some Muslim have the land gifted (hibbah) to their name, and then that Muslim can dedicate it as a mosque. Being hereditary does not mean the land ceases to be the property of the cultivators, and ownership is necessary for endowment (waqf). Even if he does not gift it, they should pray in houses or wherever is most suitable. Friday prayer is only valid if that place is a city or an outskirts of a city. In a village, Friday prayer itself is not permissible. And Allah Almighty knows best.

Problem 282: A mosque is extremely narrow such that no more than twenty worshippers can pray in it. The local landlord is Hindu and does not give permission to increase or decrease its width or length. In such a situation, can the mosque be built as a two-story building with shops below it to be rented out? The intention is to use the rent for mosque expenses. Can the mosque be built above the shops or not? In such a case, the current place of prostration is below, and if it is moved above the shops, what would be the ruling? Please provide a ruling along with references from strong and authentic Hadiths.

Answer: Turning a mosque into shops is absolutely prohibited (Haraam-e-Qat'ee). For expansion, it is possible to make it two stories so that, at times of need, prayer can also be held on the upper floor. And Allah Almighty knows best.

Problem 283 to 284: From Azalahabad, Sarai Garhada al-Talabah, sent by Muhammad Nasir-ud-Din Sahib, 19th Ramadan-ul-Mubarak 1336 AH. First Question: There are some shops related to a mosque, and nothing is known about the mosque's endowment deed (waqf-nama). However, the previous trustee (mutawalli) used its income for his own and the mosque's necessary expenses. During his time, there was a lot of debt, yet after the completion of the Quran in Tarawih during Ramadan, he would arrange and distribute sweets. The trustees before him, in addition to those

expenses, would also arrange daily Iftar during Ramadan and distribute it among the worshippers.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

मसला 281: प्रेषक आफ़ताबुद्दीन, मदरसा मंज़र-ए-इस्लाम से। इस मसले में उलमा-ए-दीन क्या फ़रमाते हैं कि कुछ मुसलमान चाहते हैं कि एक हिंदू ज़मींदार से ज़मीन खरीद कर मस्जिद के लिए वक़्फ़ करें, लेकिन वह ज़मींदार मुसलमानों को ज़मीन नहीं बेचना चाहता। तो इस स्थिति में मस्जिद बनाने के लिए क्या हुक्म है? क्या मौरूसी ज़मीन पर मस्जिद बना कर नमाज़ पढ़ें या अपने-अपने घरों में नमाज़ पढ़ें? और जुमे की नमाज़ के बारे में क्या हुक्म है जब हिंदू ज़मींदार अपनी ज़मीन न बेचे?

अल-जवाब (उत्तर): अगर हिंदू नहीं बेचता है, तो कोई मुसलमान अपने नाम पर वह ज़मीन हिबा (उपहार के रूप में) करवा ले, फिर वह मुसलमान उसे मस्जिद के लिए वक़्फ़ कर दे। मौरूसी होने से ज़मीन किसानों की मिल्कियत से बाहर नहीं हो जाती, और वक़्फ़ करने के लिए मिल्कियत (स्वामित्व) ज़रूरी है। अगर वह हिबा भी न करे, तो घरों में या जहाँ सबसे उपयुक्त हो वहाँ नमाज़ पढ़ें। और जुमा भी तभी जायज़ है जब वह जगह शहर या शहर का उपनगर (फ़ना-ए-शहर) हो। गाँव में जुमा खुद ही जायज़ नहीं है। वल्लाह तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसला 282: एक मस्जिद बहुत तंग है कि उसमें बीस से ज़्यादा नमाज़ी नमाज़ नहीं पढ़ सकते। यहाँ का ज़मींदार हिंदू है और वह लंबाई-चौड़ाई बढ़ाने या घटाने की इजाज़त नहीं देता। ऐसी स्थिति में क्या मस्जिद को दो मंज़िला बना कर उसके नीचे दुकानें बनाकर उन्हें किराए पर दिया जा सकता है? और उस किराए को मस्जिद के खर्च में लाने का इरादा है। क्या मस्जिद को दुकानों के ऊपर बनाया जा सकता है या नहीं? इस स्थिति में अभी सज्दागाह (नमाज़ की जगह) नीचे है, और फिर दुकानों के ऊपर हो जाएगी, इसके लिए मज़बूत और प्रामाणिक हदीस के हवाले के साथ जो भी हुक्म हो, वह दिया जाए।

अल-जवाब (उत्तर): मस्जिद को दुकानें बना देना पूरी तरह हराम (हराम-ए-क़तई) है। विस्तार के लिए यह किया जा सकता है कि उसे दो मंज़िला बना दिया जाए ताकि ज़रूरत के समय ऊपरी मंज़िल पर भी नमाज़ हो सके। वल्लाह तआला आलम।

मसला 283 से 284: इज़लाबाद, सराय गढ़ादार अल-तलबा से प्रेषित मुहम्मद नसीरुद्दीन साहब, 19 रमज़ान-उल-मुबारक 1336 हिजरी। पहला सवाल: एक मस्जिद से जुड़ी कुछ दुकानें हैं और मस्जिद के वक़्फ़-नामे (न्यास पत्र) का कुछ पता नहीं है। अलबत्ता, उसका पिछला मुतवल्ली (ट्रस्टी) उसकी आमदनी अपने और मस्जिद के ज़रूरी ख़र्चों में इस्तेमाल करता था। उसके ज़माने में कर्ज़ बहुत बढ़

गया था, फिर भी रमज़ान-उल-मुबारक की तरावीह में क़ुरान मजीद पूरा होने के बाद वह मिठाई मँगवा कर बाँटता था। और उससे पहले के मुतवल्ली उन ख़र्चों के अलावा रमज़ान शरीफ़ में रोज़ाना इफ़्तारी भी मँगवा कर नमाज़ियों में बाँटते थे।

पेज 471 / 631

مسئلہ ۲۸۱: مسئولہ آفتاب الدین از مدرسہ منظر اسلام کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ یہ مسلمان چاہتے ہیں کہ زمین ہندو زمیندار سے مول لے کر مسجد کے لئے وقف کریں مگر وہ زمیندار مسلمانوں کے ہاتھ نہیں بیچتا ہے، تو اس صورت میں مسجد بنانے کے لئے کیا حکم ہے؟ آیا کہ موروثی زمین پر مسجد بنا کر نماز پڑھیں یا اپنے اپنے گھر نماز پڑھیں اور نماز جمعہ کے بابت کیا حکم ہے جب ہندو زمیندار اپنی زمین نہ بیچے؟ الجواب: ہندو اگر بیچتا نہیں اس سے کوئی مسلمان اپنے نام ہبہ کرالے پھر یہ مسلمان اسے مسجد کردے، موروثی ہونے سے زمین ملک مزارعان نہیں ہو جاتی، اور وقف کرنے کے لئے ملک ضرور ہے، اگر وہ ہبہ نہ بھی کرے تو گھروں میں یا جہاں مناسب تر ہو نماز پڑھیں اور جمعہ بھی اگر وہ جگہ شہر یا فناء شہر ہو۔ گاؤں میں جمعہ خود ہی جائز نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۲۸۲: ایک مسجد نہایت تنگ ہے کہ اس میں بیس آدمی سے زائد نمازی نماز نہیں پڑھ سکتے، یہاں کا زمیندار ہندو ہے وہ عرض وطول میں گھٹانے بڑھانے کی اجازت نہیں دیتا ہے ایسی صورت میں مسجد کو بحیثیت دو منزلہ تعمیر کرکے اور نیچے اس کے دکانیں بنا کر اس کو کرایہ پر دے سکتا ہے یا نہیں؟ اور اس کرایہ کو مسجد کی صرف میں لانے کا خیال ہے اور مسجد کو دکانوں کے اوپر بنا سکتا ہے یا نہیں؟ ایسی صورت میں اس وقت سجدہ گاہ نیچے ہے اور پھر دکانوں کے اوپر ہو اس کے واسطے جو حکم ہو مع حوالہ حدیث قوی ومستند کے دیا جائے۔ الجواب: مسجد کو دکانیں کر دینا حرام قطعی ہے، توسیع کے لئے یہ ہو سکتا ہے کہ دو منزلیں کر دی جائیں وقت ضرورت بالا خانہ پر بھی نماز ہو۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۲۸۳ تا ۲۸۴: ازالہ آباد سرائے گڑھادار الطالبہ مرسلہ محمد نصیر الدین صاحب ۱۹ رمضان المبارک ۱۳۳۶ھ سوال اول: ایک مسجد کے متعلق کچھ دکانیں ہیں اور مسجد کے وقف نامہ کا کچھ

پتا نہیں ہے البتہ اس کی آمدنی متولی سابق اپنے و مسجد کے ضروری اخراجات میں صرف کرتے تھے ان کے زمانہ میں زیر باری بہت ہوگئی تھی تاہم رمضان المبارک کی تراویح میں قرآن شریف ختم ہونے کے بعد شیرینی منگا کر تقسیم کرتے تھے اور ان سے پیشتر جو متولی تھے وہ علاوہ ان اخراجات کے رمضان شریف میں روزانہ افطاری بھی منگا کر نمازیوں کو تقسیم کرتے تھے

Fatawa Razawiya (Volume 16)

The matter to be inquired is whether it is correct to buy sweets and iftar from the income of this mosque or not?

The Answer is with Allah, the Grantor of success and correctness: In the questioned case, buying sweets for the completion [of Quran] and iftar in Ramadan is permissible because action should be taken according to the conditions of the previous endowment deed regarding the mosque's income. And if the endowment deed is not available, then action should be taken according to the practice of previous trustees. And if the state of practice is also unknown, then it should be spent on the necessary expenses of the mosque that are proven by Shariah, as mentioned in Shami, Book of Endowment:

[Arabic Quote Table]: - Arabic: And in Al-Khayriyya, if the endowment has a book in the register of judges, which is called 'Sijill' in our custom, and it is in their hands, what is in it is followed as a preference (Istihsan) when there is a dispute among its people. Otherwise, the customary state of it in past times is looked at, as to how its caretakers were acting. And if the state in the past is not known, we return to the Shariah standard, which is that whoever establishes a right with proof, it is ruled in their favor. End of quote. Only Allah Ta'ala knows best. Written by Muhammad Abdul Kafi. - Urdu Translation: In Fatawa Khayriyya it is mentioned that if there is any written document for the endowment in the office of judges, i.e., in the Qazi's register, which is called 'Sijill' in our custom, then in case of disagreement among the trustees of the endowment, the contents of this writing will be followed out of Istihsan (juristic preference). Otherwise, it will be seen what the customary and known state of this endowment has been from former times, i.e., how previous trustees used to do. If this is also not known, then we will refer to the Shariah analogy that whoever proves a right with evidence, a decision for that right will be made in their favor. End of quote. Only Allah Ta'ala knows best. Muhammad Abdul Kafi wrote this. (T)

Question 2: The former trustee of a mosque was a Sayyid. He was very pious and simple-natured. Due to his simplicity, some people caused losses to the mosque. For these reasons, he was separated from the mosque. Now, is it permissible or not to have his irregularities engraved on a stone and installed in the mosque, which will cause him spiritual shock? Although his name is not mentioned, instead of the name, 'former trustee' is written, by which title the people of the city know him.

[Footnote 1]: Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Section: Observing the Condition of the Endower in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/404.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

पूछा जाने वाला मामला यह है कि क्या इस मस्जिद की आय से अब मिठाई और इफ्तारी मँगाना सही है या नहीं?

जवाब है कि अल्लाह ही तौफीक देने वाला और सही रास्ता दिखाने वाला है: पूछे गए मामले में खत्म (कुरान पूरा होने) की मिठाई और रमज़ान शरीफ में इफ्तारी मँगाना जायज़ है, क्योंकि मस्जिद की आय के बारे में पहले वक्फ नामा (न्यास विलेख) की शर्तों के अनुसार अमल करना चाहिए। और अगर वक्फ नामा मौजूद न हो, तो पिछले मुतवलियों (न्यासियों) के चलन के अनुसार अमल करना चाहिए। और अगर चलन का भी पता न हो, तो जो मस्जिद के ज़रूरी खर्चे शरीयत से साबित हों, उनमें खर्च करना चाहिए, जैसा कि 'शामी' किताबुल वक्फ में ज़िक्र है:

[अरबी उद्धरण तालिका]: - अरबी पाठ: और 'अल-खैरिया' में है कि यदि बंदोबस्त के पास न्यायाधीशों के रजिस्टर में कोई पुस्तक है, जिसे हमारे यहाँ 'सजिल' कहा जाता है, और वह उनके हाथों में है, तो उसमें जो कुछ है, उस पर तब अमल किया जाता है जब उसके लोगों के बीच विवाद हो। अन्यथा, पिछले समय से उसकी प्रथागत स्थिति देखी जाती है कि उसके प्रबंधक कैसे कार्य करते थे। और यदि अतीत की स्थिति ज्ञात नहीं है, तो हम शरीयत के मानक की ओर लौटते हैं, जो यह है कि जो कोई प्रमाण के साथ अधिकार सिद्ध करता है, उसके पक्ष में निर्णय दिया जाता है। उद्धरण समाप्त। केवल अल्लाह तआला बेहतर जानता है। मुहम्मद अब्दुल काफ़ी द्वारा लिखित। - उर्दू अनुवाद: फतावा खैरिया में है कि अगर वक्फ के लिए न्यायाधीशों (काज़ियों) के कार्यालय में कोई दस्तावेज़ है जिसे हमारी प्रथा में 'सजिल' (रजिस्टर) कहा जाता है, तो वक्फ के मुतवलियों के बीच विवाद की स्थिति में, इस्तेहसान (प्रथागत प्राथमिकता) के तौर पर उस दस्तावेज़ की बातों का पालन किया जाएगा। वरना यह देखा जाएगा कि पुराने ज़माने से उस वक्फ का जाना-माना तरीका क्या चला आ रहा है, यानी पिछले मुतवली कैसे करते थे। अगर यह भी पता न चल सके, तो फिर हम शरीयत के उस पैमाने की तरफ लौटेंगे कि जिसने दलील के साथ अपना हक साबित कर दिया, उसके हक में फैसला कर दिया जाएगा। केवल अल्लाह तआला बेहतर जानता है। इसे मुहम्मद अब्दुल काफ़ी ने लिखा है। (त)

सवाल दो: एक मस्जिद के पिछले मुतवली सैय्यद थे, वह बहुत नेक और सरल स्वभाव के थे। उनकी सादगी का फायदा उठाकर कुछ लोगों ने मस्जिद को नुकसान पहुँचाया, इन कारणों से उन्हें मस्जिद

से अलग कर दिया गया। अब उनकी कमियों या अनियमितताओं को पत्थर पर खुदवाकर मस्जिद में लगाना, जिससे उन्हें मानसिक और आत्मिक ठेस पहुँचे, जायज़ है या नहीं? हालाँकि उनका नाम नहीं लिखा गया है, बल्कि नाम की जगह 'पूर्व मुतवली' लिखा गया है, जिस उपाधि से शहर के लोग उन्हें जानते हैं।

[पाद टिप्पणी 1]: रद अल-मुह्तार, किताबुल वक्फ, अध्याय: पट्टा देने में वक्फ करने वाले की शर्त का पालन करना, दारुल इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/404।

دریافت طلب امر یہ ہے کہ اس مسجد کی آمدنی سے اب مٹھائی اور افطاری منگانا درست ہے یا نہیں؟

الجواب ھو الموفق والصواب: صورت مسئولہ میں ختم کی مٹھائی اور رمضان شریف میں افطاری منگانا جائز ہے اس لئے کہ مسجد کی آمدنی کے متعلق پیشتر وقف نامہ کے شرائط کے مطابق عملدرآمد کرنا چاہئے، اور اگر وقف نامہ موجود نہ ہو تو متولیان سابق کے تعامل کے مطابق عمل کرنا چاہئے اور اگر تعامل کا بھی حال معلوم نہ ہو تو جو مسجد کے ضروری اخراجات شرعاً ثابت ہوں اس میں خرچ کرنا چاہئے، جیسا کہ شامی کتاب الوقف میں مذکور ہے:

[عربی اقتباس ٹیبل]: - عربی: وفي الخیریة ان کان للوقف کتاب دیوان القضاة المسمی في عرفنا بالسجل وھو في ایدیھم اتبع ما فیه استحساناً اذا تنازع اھله فیه، والا ینظر الی المعھود من حاله فیما سبق من الزمان من ان قوامه کیف کانوا یعملون وان لم یعلم الحال فیما سبق رجعنا الی المقیاس الشرعي وھوان من اثبت بالبرھان حقاً حکم له به اھ فقط واللہ تعالی اعلم کتبه محمد عبد الکافی۔ - اردو ترجمہ: فتاوٰی خیریہ میں ہے کہ اگر وقف کے لئے کوئی تحریر دفترِ قضاۃ یعنی قاضی کے رجسٹر میں ہے جس کو ہمارے عرف میں سجل کہا جاتا ہے تو متولیانِ وقف میں اختلاف کی صورت میں استحساناً اس تحریر کے مندرجات کی اتباع کی جائیگی ورنہ دیکھا جائے گا کہ زمانہ سابقہ سے اس وقف کا حالِ معہود و معروف کیا چلا آرہا ہے یعنی متولیانِ سابق کیسے کرتے تھے اگر یہ بھی معلوم نہ ہوسکے تو پھر ہم اس قیاس شرعی کی طرف رجوع کریں گے کہ جس نے برہان سے حق ثابت کردیا اس کے لئے اس حق کا فیصلہ کر دیا جائے گا اھ فقط واللہ تعالٰی اعلم، اس کو محمد عبدالکافی نے لکھا ہے۔ (ت)

سوال دوم : ایک مسجد کے سابق متولی سید تھے، وہ بہت نیک و سادہ طبیعت تھے، ان کی سادگی سے کچھ لوگوں نے مسجد کو نقصانات پہنچائے، ان وجوہ سے ان کی مسجد سے علیحدگی بھی ہوگئی، اب ان کی بے عنوانیوں کو پتھر پر کندہ کرا کے مسجد میں نصب کرانا جس سے ان کو صدمہ روحی ہوگا جائز ہے یا نہیں؟ گو ان کا نام مذکور نہیں ہے بلکہ بجائے نام متولی سابق لکھا گیا ہے جن کو اس لقب کے ساتھ شہر کے لوگ جانتے ہیں۔

[حاشیہ 1]: رد المحتار كتاب الوقف فصل يراعي شرط الواقف في اجاررته دار احياء التراث العربي بيروت ۳ / ۴۰۴

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Answer: Since the Syed Sahib has been separated and has no further connection with the mosque, his faults should not be engraved and installed. This is because whatever negligence occurred from him has been settled; now, publicly engraving his misdeeds on stone forever is not permissible. Rather, it falls under backbiting (Ghibah), as mentioned in Dur-e-Mukhtar:

[Arabic Box Left:] In the Book of Prohibition and Permission, Chapter on Sale: Just as backbiting occurs explicitly with the tongue, it also occurs through actions, hints, writing, movements, signs, winking, and hand gestures. Everything from which the intended meaning is understood is included in backbiting, and it is forbidden (haram)... and Allah Almighty knows best what is correct. Written by Muhammad Abdul Kafi.

[Urdu Box Right:] It is mentioned in the Book of Prohibition and Permission under the chapter related to sales that just as backbiting is done explicitly with the tongue, it is also done through action, hint, writing, movement, sign, gesture of the eye and hand. Similarly, everything through which this purpose is achieved is included in backbiting, and backbiting is forbidden... only Allah knows best what is right, this was written by Muhammad Abdul Kafi. (T)

Answer: O Allah, guide us to the truth and correctness. (1) Practice (Ta'amul) is not established by the acts of one or two individuals. If it is known that from ancient times the mosque managers have been making these expenditures from mosque funds, they will continue to do so; otherwise, they will not, as long as there is no other source of Sharia proof. It is stated in Fatawa Khairiyah:

[Arabic Box Left:] If the condition of the endower (waqif) is found, there is no way to oppose it. If it is missing, then action is taken based on widespread knowledge and continuous customary practices from ancient times and...

[Urdu Box Right:] If there is a condition from the endower, there is no way to oppose it. And if it is missing, then regarding those matters of this endowment that have been well-known and continuous from olden times until now...

1 Dur-e-Mukhtar, Book of Prohibition and Permission, Chapter on Sales, Mujtabai Press, Delhi, 2/250. Page 473 of 631

उत्तर: चूंकि सैय्यद साहब अलग हो चुके हैं और उनका मस्जिद से अब कोई संबंध नहीं है, इसलिए उनकी बुराइयों को पत्थर पर उकेर कर नहीं लगाना चाहिए। क्योंकि उनसे जो भी लापरवाही हुई थी, वह मामला निपट चुका है; अब उनकी गलतियों को सार्वजनिक रूप से हमेशा के लिए पत्थर पर उकेर कर लगाना जायज़ नहीं है। बल्कि यह ग़ीबत (पीठ पीछे बुराई करना) में शामिल है, जैसा कि दुर्रे मुख्तार में वर्णित है:

[अरबी बॉक्स बाएँ] किताबुल हज़्र वल इबाहह (निषेध और अनुमति की पुस्तक), बिक्री का अध्याय: जिस तरह ग़ीबत ज़बान से स्पष्ट रूप से होती है, वैसे ही यह कर्म, संकेत, लेखन, गति, प्रतीक, आँख मारने और हाथ के इशारे से भी होती है। हर वह चीज़ जिससे वांछित अर्थ समझ में आता हो, वह ग़ीबत में शामिल है और यह हराम है... और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। मुहम्मद अब्दुल काफ़ी द्वारा लिखित।

[उर्दू बॉक्स दाएँ] किताबुल हज़्र वल इबाहह में बिक्री से संबंधित अध्याय के तहत उल्लेख है कि जिस तरह ग़ीबत स्पष्ट रूप से ज़बान से होती है, उसी तरह कर्म, संकेत, लेखन, गति, प्रतीक, आँख और हाथ के इशारे से भी होती है। इसी तरह हर वह चीज़ जिससे यह उद्देश्य प्राप्त होता है, वह ग़ीबत में शामिल है और ग़ीबत हराम है... केवल अल्लाह ही बेहतर जानता है, इसे मुहम्मद अब्दुल काफ़ी ने लिखा है। (त)

उत्तर: ऐ अल्लाह, हक़ और सच्चाई का मार्ग दिखा। (1) एक या दो व्यक्तियों के करने से कोई निरंतर प्रथा (तआमुल) सिद्ध नहीं होती। यदि यह ज्ञात हो कि पुराने समय से मस्जिद के मुतवल्ली (प्रबंधक) मस्जिद के धन से ये खर्च करते आए हैं, तो अब भी किए जाएंगे, अन्यथा नहीं, जब तक कि शरीयत का कोई अन्य प्रमाण न हो। फतावा खैरियाह में है:

[अरबी बॉक्स बाएँ] यदि वक्फ करने वाले (वाक़िफ) की शर्त मौजूद है, तो उसका विरोध करने का कोई रास्ता नहीं है। और यदि वह अनुपस्थित है, तो पुराने समय से निरंतर प्रचलित और प्रसिद्ध प्रथाओं के आधार पर कार्य किया जाता है और...

[उर्दू बॉक्स दाएँ] यदि वाक़िफ की ओर से कोई शर्त मौजूद है तो उसका विरोध करने का कोई रास्ता नहीं है। और यदि यह लुप्त है, तो पुराने समय से अब तक इस वक्फ के बारे में जो मामले प्रसिद्ध और निरंतर रहे हैं...

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल हज़्र वल इबाहह, बिक्री का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/250. पृष्ठ 631 में से 473

الجواب: جب کہ سید صاحب کی علیحدگی ہو گئی اور ان کو مسجد سے کوئی تعلق نہ رہا تو ان کی برائیوں کا کندہ کر کے نصب کرنا نہ چاہئے اس لئے کہ جو کچھ ان سے غفلت ہوئی اس کو عوض ان کو مسل چک اب ہمیشہ کے لئے علانیہ پتھر پر ان کے بے عنوانیاں کندہ کرا کے نصب کرانا جائز نہیں بلکہ یہ غیبت میں داخل ہے، جیسا کہ درمختار میں مذکور ہے:

[عربی عبارت بائیں طرف:] فی کتاب الحظر والاباحة فصل فی البیع وکما تکون الغیبة باللسان صریحا تکون ایضاً بالفعل و بالتعریض وبالکتابة وبالحرکة وبالرمز وبغمز العین والاشارة بالید وکل مایفهم منه المقصود فهو داخل فی الغیبة وهو حرام الخ فقط واللہ تعالی اعلم بالصواب، کتبه محمد عبدالکافی۔

[اردو ترجمہ دائیں طرف:] کتاب الحظر والاباحۃ میں بیع کے متعلق فصل کے تحت مذکور ہے کہ غیبت جس طرح صراحتاً زبان سے ہوتی ہے اسی طرح عمل، تعریض، تحریر، حرکت، رمز، آنکھ اور ہاتھ کے اشارے سے بھی ہوتی ہے اسی طرح ہر وہ شے جس سے یہ مقصد حاصل ہوتا وہ غیبت میں داخل ہے اور غیبت حرام الخ فقط واللہ اعلم بالصواب، اس کو محمد عبدالکافی نے لکھا ہے (ت)

الجواب: اللھم ھدایۃ الحق والصواب۔ (۱) ایک دو شخص کے کرنے سے تعامل ثابت نہیں ہوتا، اگر یہ معلوم ہو کہ قدیم سے یہ مصارف متولیان مسجد مال مسجد سے کرتے آئے اب بھی کئے جائیں گے ورنہ نہیں جبکہ اور کوئی ذریعہ ثبوت شرعی نہ ہو۔ فتاوٰی خیر یہ میں ہے:

[عربی عبارت بائیں طرف:] اذا وجد شرط الواقف فلا سبیل الی مخالفته واذا فقد عمل بالاستفاضة والاستیمارات العادیة المستمرة من تقادم الزمان و

[اردو ترجمہ دائیں طرف:] اگر واقف کی طرف سے کوئی شرط موجود ہے تو اس کی مخالفت کی کوئی سبیل نہیں اور اگر یہ مفقود ہے تو پرانے زمانے سے اب تک اس وقف کے بارے میں جو معاملات مشہور و تسلسل و

1 درمختار کتاب الحظر والاباحۃ فصل فی البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۵۰ صفحہ 473 از 631

Volume 16 (16) - Fatawa Razawiya

Until this time[1] - They have been practiced continuously, and they will be acted upon. (T)

Otherwise, every endowment (waqf) with unknown conditions would become subject to the usage and actions of every trustee, such that practice is proven by the action of one, and lack of proof from the predecessor is not proof of non-existence. And this is not something that even an ordinary person with minimal understanding would say, as it is not hidden. (T)

(2) If it was not their fault in these matters, but rather other people caused the harm, then attributing those actions to them is slander and fabrication, and its dissemination is the dissemination of indecency (fahisha), which is forbidden.

Allah Almighty said: "Indeed, those who like that immorality should be spread [or publicized] among those who have believed will have a painful punishment in this world and the Hereafter."[2]	Allah Almighty has said: Indeed, those who desire that indecency should spread among the believers, for them is a painful punishment in this world and the Hereafter. (T)

And if it was their fault and they have also been removed because of it, and now engraving those irregularities on a stone and installing it does not serve any important Sharia purpose, then even if those matters have become well-known and famous and the city people are aware of those incidents, writing them and installing them cannot be backbiting (Ghibat). Especially installing in public view, like printing an advertisement for general distribution, is difficult to fall under the category of backbiting. So, during the lifetime of the said trustee, there is no reason for its impermissibility as long as it does not lead to strife (fitna). Yes, after the death of the trustee, this stone must be removed because the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Do not mention your deceased except with goodness.[3]	Do not mention your dead except with goodness. (T)

And he (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Do not abuse the dead, for they have reached what they sent forward [of their deeds].[4]	Do not speak ill of your dead because they have reached the deeds they sent ahead. (T)

[1] Fatawa Khairiyya, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/123 [2] The Holy Quran 24/19 [3] Ittihaf al-Sadat al-Muttaqin, Kitab Afat al-Lisan, al-Afat al-Thaminah: al-La'n, Dar al-Fikr, Beirut, 7/490, 491 [4] Sahih al-Bukhari, Kitab al-Jana'iz, Bab ma yunha 'an sabb al-amwat, Qadeemi Kutub Khana, Karachi, 1/187; Sunan an-Nasa'i, Kitab al-Jana'iz, al-Nahy 'an sabb al-amwat, Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi, 1/274

जिल्द सोलहवीं (16) - फ़तावा रज़विया

अब तक[1] - वे निरंतर चले आ रहे हैं, उन पर अमल किया जाएगा। (त)

वरना अज्ञात शर्तों वाले तमाम वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) हर मुतवल्ली (ट्रस्टी) के इस्तेमाल और कार्यों के अधीन हो जाएंगे कि एक के कार्य से व्यवहार सिद्ध हो और पिछले से प्रमाण का अभाव, अस्तित्वहीनता का प्रमाण नहीं। और यह ऐसी बात है जिसे मामूली समझ रखने वाला एक आम आदमी भी नहीं कह सकता, जैसा कि छिपा नहीं है। (त)

(2) यदि इन बातों में उनका कोई दोष नहीं था बल्कि अन्य लोगों ने नुकसान पहुँचाया, तो उन कार्यों का संबंध उनकी ओर करना मानहानि और झूठ है और इसका प्रचार अश्लीलता (फ़ाहिशा) का प्रचार है और वह हराम है।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "बेशक जो लोग चाहते हैं कि ईमान वालों में अश्लीलता फैले, उनके लिए दुनिया और आख़िरत में दर्दनाक अज़ाब है।"[2]	अल्लाह तआला ने इरशाद फ़रमाया: बेशक वह लोग जो मोमिनों में अश्लीलता का प्रचार चाहते हैं, उनके लिए दुनिया और आख़िरत में दर्दनाक अज़ाब है। (त)

और यदि उनका दोष था और इस पर उनका अलगाव भी हो गया और अब इन अनियमितताओं को पत्थर पर खुदवाकर लगाना कोई महत्वपूर्ण शरीयत की आवश्यकता नहीं रखता, तो भले ही उस स्थिति में कि वे बातें प्रसिद्ध और मशहूर हो चुकी हों और शहर के लोग उन घटनाओं से अवगत हों, उनका लिखकर लगाना ग़ीबत (पीठ पीछे बुराई) नहीं हो सकता। विशेष रूप से सार्वजनिक स्थान पर लगाना कि इश्तिहार छापकर आम वितरण की तरह ग़ीबत की सीमा में उसका आना कठिन है। तो उक्त मुतवल्ली के जीवन तक इसकी नाजायज़ होने की कोई वजह नहीं जब तक कि यह फ़ित्ना (अशांति) का कारण न बने। हाँ, मुतवल्ली की मृत्यु के बाद इस पत्थर को हटाना होगा क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

ला तज़कुरु मौताकुम इल्ला बिख़ैर।[3] अपने मृतकों का ज़िक्र अच्छाई के अलावा मत करो। (त)
और आप (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

ला तसुब्बुल अमवात फ़इन्नहुम क़द अफ़ज़ौ इला मा क़द्दमू।[4]	अपने मृतकों को बुरा न कहो क्योंकि वे अपने आगे भेजे हुए कर्मों तक पहुँच चुके हैं। (त)

[1] फ़तावा खैरिया, किताबुल वक़्फ़, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 1/123 [2] अल-क़ुरान अल-करीम, 24/19 [3] इत्तिहाफ़ुस सादातुल मुत्तक़ीन, किताब आफ़ातुल लिसान, बेरूत, 7/490, 491 [4] सहीह अल-बुखारी, किताबुल जनाइज़, कराची, 1/187; सुनन अन-नसाई, किताबुल जनाइज़, कराची, 1/274

الی ھذا الوقت[1] - استمرار سے چلے آ رہے ہیں ان پر عمل کیا جائیگا۔ (ت)

ورنہ تمام مجہول الشرائط اوقاف ہر متولی کے استعمال و تابع افعال ہو جائیں کہ ایک کے فعل سے تعامل ثابت اور سابق سے عدم ثبوت، ثبوت عدم نہیں۔ و ھذا لا یتفوہ بہ من لہ ادنی ترعرع من العامیۃ کما لایخفی (یہ ایسی بات ہے جو ادنی سوجھ بوجھ رکھنے والا ایک عام آدمی بھی نہیں کہہ سکتا ہے جیسا کہ مخفی نہیں۔ت)

(۲) اگر ان باتوں میں ان کا قصور نہ تھا بلکہ اور لوگوں نے نقصان پہنچائے تو ان افعال کی ان کی طرف نسبت بہتان و افتراء ہے اور اس کی اشاعت اشاعتِ فاحشہ ہے اور وہ حرام ہے۔

قال تعالٰی "اِنَّ الَّذِیْنَ یُحِبُّوْنَ اَنْ تَشِیْعَ الْفَاحِشَۃُ فِی الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَھُمْ عَذَابٌ اَلِیْمٌ ۙ فِی الدُّنْیَا وَالْاٰخِرَۃِ ؕ"[2]

اللہ تعالٰی نے ارشاد فرمایا: بیشک وہ لوگ جو مومنوں میں اشاعت فاحشہ چاہتے ہیں ان کیلئے دنیا و آخرت میں درد ناک عذاب ہے (ت)

اور اگر ان کا قصور تھا اور اس پر ان کی علیحدگی بھی ہو گئی اور اب ان بے اعتدالیوں کا پتھر پر کندہ کراکے نصب کرنا کوئی مہم مصلحت شرعیہ نہ رکھتا ہو تو اگرچہ اس حالت میں کہ وہ باتیں معروف و مشہور ہو چکی ہوں اہل شہر ان و قائع پر مطلع ہوں ان کا لکھ کر نصب کرنا غیبت نہیں ہو سکتا ہے خصوصاً منظر عامہ میں نصب کہ اشتہار چھاپ کر عام تقسیم کی طرح حد غیبت میں اس کا آنا دشوار نہ تاحیات متولی مذکور اس کے عدم جواز کی کوئی وجہ جب کہ منجر بفتنہ نہ ہو ہاں بعد موت متولی اس پتھر کا معدوم کر دینا ہوگا کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

لا تذکروا موتکم الا بخیر۔[3] اپنے مردوں کا ذکر بھلائی کے سوا مت کرو(ت)

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم :

لا تسبوا الاموات فانھم قد افضوا الی ما قدموا۔[4] اپنے مردوں کو برا نہ کہو کیونکہ وہ اپنے آگے بھیجے ہوئے اعمال کو پہنچ چکے ہیں۔ (ت)

[1] فتاوٰی خیریہ کتاب الوقف دارالمعرفۃ بیروت ۱ / ۱۲۳ [2] القرآن الکریم ۲۴ / ۱۹ [3] اتحاف السادۃ المتقین کتاب آفات اللسان الآفۃ الثامنۃ اللعن دار الفکر بیروت ۷ / ۴۹۰ ، ۴۹۱ [4] صحیح البخاری کتاب الجنائز باب مایتنھی عن سب الاموات قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۸۷، سنن النسائی کتاب الجنائز النھی عن سب الاموات، نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ۱ / ۲۷۴

Fatawa Razawiyya, Volume 16

Page 475 of 631

Despite all this, when it is without Shar'i (legal) benefit, it is futile, and one should avoid futility anyway, especially that which causes distress to a Muslim. And if there was a risk of breach of trust or harm in the actions of the waqf (endowment), or a desire to return to a trustee's greed, or the support of some to return to him, then the appointment of this stone (person) was hindering it. His purpose in his appointment was to remove him or any such Shar'i benefit, then there is no harm in the appointment, but rather it is a need for which there is a reward.

[Boxed text starts] (Arabic): A parallel in the Hadith: "Do you hesitate to mention the evil-doer so that people may recognize him? Mention the evil-doer for what is in him so that people may beware of him." Allah, Glorified and Exalted, knows best. (Urdu Translation): Its parallel is what is in the Hadith that you refrain from refuting the evil-doer so that people remain identifying him, mention the transgression of the evil-doer and his bad traits so that people avoid him. And Allah Ta'ala knows best. (T) [Boxed text ends]

Problem 285: From village Siyakh, police station Chumka, Tehsil Mirpur, State of Jammu. Questioned by Muhammad Ibrahim, 14 Dhu al-Hijjah 1336 AH. A piece of land located near the mosque, for generations, the water servant (Khadim-e-Aab) of the mosque has been cultivating it, consuming its harvest, and paying its tax. If they leave the water service, the villagers give it to another water servant of the mosque. In this way, the possession of the mentioned land continues to change. It is not known how the ancestors of the villagers settled the above land; whether they endowed (waqf) it along with the construction of the mosque or endowed it later, or it was given for the aforementioned service while retaining ownership. If the current villagers, considering it as shared owned land, build an Imam's house on several corners of it and say that this land is the shared ownership of our ancestors, we have the right to do whatever we want, and the water servant of the mosque is only the owner of the wages, and we will pay his wages in cash etc. unanimously for the mentioned construction, is this building permissible in this piece of land or not? Since people here, due to ignorance and lack of knowledge, are not aware of the conditions and pillars of waqf, so on what matter will this above land be carried? Will it be considered waqf or will it be considered the ownership of the villagers or will it be carried on some other way? Please distinguish by a correct answer while keeping

every restriction in mind, as most of our people take answers to questions from Deobandis.

(Footnote) 1: Al-Sunan al-Kubra, Book of Testimonies, Dar Sader Beirut 10/ 210

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

पृष्ठ 475 का 631

इसके बावजूद, जब यह शरई (कानूनी) लाभ के बिना होता है, तो यह व्यर्थ है, और व्यर्थ से वैसे भी बचना चाहिए, विशेष रूप से वह जिससे किसी मुसलमान को कष्ट हो। और यदि वक्फ (बंदोबस्ती) के कार्यों में विश्वासघात या हानि का जोखिम था, या किसी मुतवल्ली के लालच में लौटने की इच्छा थी, या उसकी ओर लौटने के लिए कुछ लोगों का समर्थन था, तो इस पत्थर (व्यक्ति) की नियुक्ति इसे रोक रही थी। उसकी नियुक्ति में उसका उद्देश्य उसे हटाना या ऐसा कोई शरई लाभ था, तो नियुक्ति में कोई हर्ज नहीं है, बल्कि यह एक आवश्यकता है जिसके लिए प्रतिफल (सवाब) है।

[बॉक्स वाला पाठ शुरू] (अरबी): हदीस में इसका उदाहरण: "क्या आप दुराचारी का ज़िक्र करने से कतराते हैं ताकि लोग उसे पहचान सकें? दुराचारी का ज़िक्र उसमें मौजूद बुराई के साथ करें ताकि लोग उससे सावधान रहें।" और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है। (उर्दू अनुवाद): इसकी नज़ीर (उदाहरण) वह है जो हदीस में है कि फाजिर (दुराचारी) का रद करने से बाज़ रहते हो ताकि लोग उसे पहचानते रहें, फाजिर की फुजूर (दुराचार) और उसकी बुरी खصلतों (गुणों) का ज़िक्र करो ताकि लोग उससे बचें। वल्लाहु तआला आलम (त) [बॉक्स वाला पाठ समाप्त]

मसला 285: गाँव सियाख, थाना चुमका, तहसील मीरपुर, रियासत जम्मू से। मोहम्मद इब्राहिम द्वारा 14 ज़िल-हिज्जा 1336 हिजरी को पूछा गया सवाल। मस्जिद के पास स्थित भूमि का एक टुकड़ा, पीढ़ियों से मस्जिद का खादिम-ए-आब (पानी भरने वाला सेवक) इसकी खेती कर रहा है, इसकी फसल का उपभोग कर रहा है और इसका कर (खिराज) अदा कर रहा है। यदि वे पानी की सेवा छोड़ देते हैं, तो ग्रामीण इसे मस्जिद के दूसरे खादिम-ए-आब को दे देते हैं। इसी तरह, उक्त भूमि का कब्ज़ा बदलता रहता है। यह ज्ञात नहीं है कि ग्रामीणों के पूर्वजों ने उपरोक्त भूमि को किस तरह तय किया था; क्या उन्होंने इसे मस्जिद के निर्माण के साथ वक्फ किया था या बाद में वक्फ किया था, या इसे स्वामित्व बरकरार रखते हुए उक्त सेवा के लिए दिया गया था। यदि वर्तमान ग्रामीण इसे अपनी साझा स्वामित्व वाली भूमि मानकर इसके कई कोनों पर इमाम का घर बना दें और कहें कि यह भूमि हमारे पूर्वजों का साझा स्वामित्व है, हमें वह करने का अधिकार है जो हम चाहते हैं, और मस्जिद का पानी सेवक केवल मजदूरी का मालिक है, और हम उसकी मजदूरी नकद आदि में देंगे, सर्वसम्मति से उक्त निर्माण के लिए, तो क्या इस भूमि के टुकड़े में यह इमारत बनाना जायज़ है या नहीं? चूँकि

हमारे यहाँ लोग अज्ञानता और जानकारी के अभाव के कारण वक्फ की शर्तों और स्तंभों से अवगत नहीं हैं, इसलिए उपरोक्त भूमि को किस बात पर महमूल (लागू) किया जाएगा? क्या इसे वक्फ माना जाएगा या इसे ग्रामीणों का स्वामित्व माना जाएगा या इसे किसी अन्य तरीके से महमूल किया जाएगा? कृपया प्रत्येक प्रतिबंध को ध्यान में रखते हुए सही उत्तर दें, क्योंकि हमारे अधिकांश लोग देवबंदियों से सवालों के जवाब लेते हैं।

(पादलेख) 1: अल-सुनन अल-कुबरा, गवाही की किताब, दार सादिर बेरूत 10/ 210

فتاوٰی رضویہ، جلد شانزدہم (۱۶)

صفحہ ۶۳۱ کا ۴۷۵

بایں ہمہ جب کہ بلا مصلحت شرعیہ ہے عبث ہے، اور عبث سے ویسے ہی بچنا چاہئے کہ وہ جس سے کسی مسلمان کو تکلیف ہو اور اگر وہ افعال وقف میں خیانت واضرار تھے اور متولی کو پھر عود کی ہوس ہے اور اس کی قوت یا بعض کی حمایت سے عود کا اندیشہ ہے اور اس پتھر کا نصب کرنا مانع ہوگا غرض اس کے نصب میں اس کا عزل ہے یا اسی طرح اور کوئی مصلحتِ ممہ شرعیہ ہے تو نصب میں حرج نہیں بلکہ حاجت ہو تو اجر ہے،

[ٹیبل کا متن] نظیر مافی الحدیث اترعون عن ذکر الفاجر کی یعرفہ الناس اذکرو الفاجر بما فیہ ویحذرہ الناس واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔ اس کی نظیر وہ ہے جو حدیث میں ہے کہ فاجر کا رد کرنے سے باز رہتے ہو تاکہ لوگ اسے پہچانتے رہیں، فاجر کی فجور اور اس کی بری خصلتوں کا ذکر کرو تاکہ لوگ اس سے بچیں۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۲۸۵: از موضع سیاکھ تھانہ چومکہ تحصیل میرپور ریاست جموں مسئولہ محمد ابراہیم ۱۴ ذی الحجہ ۱۳۳۶ھ ایک قطعہ اراضی جو مسجد کے قریب واقع ہے آباء و اجداد سے خادم آب مسجد اس کی کاشت کرتے ہیں اور ماحصل اس کا کھاتے ہیں اور خراج اس کا ادا کر دیتے ہیں اگر خدمت ماء چھوڑ دیں تو اہل دیہہ دوسرے خادم آب مسجد کو دیتے ہیں اسی طریق پر قبضہ اراضی مذکور کا بدلتا جاتا ہے معلوم نہیں ہوتا کہ آباء و اجداد اہل دیہہ نے کس طرح اراضی بالا کو مقرر کیا مسجد کی تعمیر کے ساتھ ہی وقف کیا یا بعدہ وقف کیا ہے یا بوجہ اعمال بطور خدمت مذکور دی گئی اور ملک خود باقی، اگر اب موجودہ اہل دیہہ اراضی مملوکہ مشترکہ سمجھ کر اس کے کئی

گوشہ پر تعمیر مکان امام مسجد کرادیں اور یہ کہیں کہ یہ اراضی مشترکہ مملوکہ ہمارے آباء و اجداد کی ہے ہم کو اختیار ہے جو کریں خادم آب مسجد صرف مزدوری کا مالک ہے اس کی مزدوری نقد وغیرہ سے ادا کریں، بالاتفاق تعمیر مذکور کرادیں، آیا یہ عمارت اس قطعہ اراضی میں جائز ہے یا نہیں، چونکہ ہمارے ہاں لوگ جہالت اور لاعلمی کی وجہ سے شروط اور ارکان وقف سے واقف نہیں، پس یہ اراضی بالا کس امر پر محمول ہو گی، وقف سمجھی جائے گی یا مملوکہ اہل دیہہ متصور ہو گی یا کسی اور طریق پر محمول ہو گی ہر ایک قید و مدنظر فرما کر با تعمیل جواب باصواب سے ممتاز فرمائیں ہمارے لوگ اکثر جوابات سوال دیوبندیوں سے۔

۱ السنن الکبری کتاب الشهادات دار صادر بیروت ۱۰/ ۲۱۰

...they send for them, because some of these matters of belief and action are burdensome to the poor, for this reason, trouble was given to the Presence.

The Answer: If that land is famous by the name of endowment (waqf), then it is undoubtedly a waqf, for a waqf is established by fame even if it is not known when and who endowed it, just like ancient mosques which are undoubtedly waqf even if it cannot be said who built them and when. In Durr-ul-Mukhtar it is:

Testimony is accepted in it based on fame (summarized). | In waqf, testimony on the basis of fame is acceptable (summarized). (T)

In Radd-ul-Muhtar it is:

In al-Is'af from al-Khaniyyah: The claim of waqf and the testimony regarding it are valid even without specifying the endower (waqif). | In Is'af, it is narrated from Khaniyyah that in waqf, the claim and testimony are correct even without the statement of the endower. (T)

And if it is not famous by the name of waqf, nor is its being a waqf proven through any other Shariah means, and it is proven that it was the property of a certain person, and this proof is from just witnesses, then it is the legacy of that person and the property of his heirs; they may do whatever they wish. And if there is no proof of that either, then in the manner it has been in the possession of the water-servants since ancient times, it will remain as such; the people of the village cannot claim ownership or make any new disposal over it without Shariah proof. The second Imam of the school, our master Abu Yusuf (may Allah Almighty be pleased with him) says in the Book of al-Kharaj:

It is not for the Imam to remove anything from the hand of anyone except by an established known right. | It is not permissible for the Imam to remove any thing from anyone's possession without a proven and known right. (T)

Rather, its continuation as such since ancient times and no one claiming ownership makes the claim of ownership by current people inadmissible. In Radd-ul-Muhtar, Miscellaneous Matters, it is:

1 Durr-ul-Mukhtar, Book of Waqf, Chapter: The condition of the endower must be observed in his lease, Mujtabai Press Delhi 1/388. 2 Radd-ul-Muhtar, Book of Waqf, Chapter: The condition of the endower must be observed in his lease, Dar al-Ihya al-

Turath al-Arabi Beirut 3/403. 3 Kitab al-Kharaj, Chapter: On Reconciliation and Compulsion, Bulaq Press Egypt p. 70.

खण्ड सोलह (16) फतावा रज़विया

...वे मँगवाते हैं क्योंकि फ़कीरों की ओर से कुछ आस्था और व्यवहार के मामले बोझिल हैं, इसलिए हज़रत को कष्ट दिया गया।

उत्तर: यदि वह भूमि वक्फ़ (धार्मिक बंदोबस्ती) के नाम से प्रसिद्ध है, तो वह निस्संदेह वक्फ़ है, क्योंकि वक्फ़ प्रसिद्धि से सिद्ध हो जाता है, भले ही यह पता न चले कि कब और किसने वक्फ़ किया था, जैसे प्राचीन मस्जिदें जो निस्संदेह वक्फ़ हैं, भले ही हम यह न बता सकें कि उन्हें किसने और कब बनाया। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

वक्फ़ में प्रसिद्धि के आधार पर गवाही स्वीकार्य है (संक्षिप्त)। | वक्फ़ में प्रसिद्धि के आधार पर गवाही स्वीकार्य है (संक्षिप्त)। (त)

'रद्दुल मुहतार' में है:

'अल-इसआफ़' में 'अल-ख़ानियाह' से उद्धृत है: वक्फ़ का दावा और उस पर गवाही वक्फ़ करने वाले (वाकिफ़) के उल्लेख के बिना भी सही है। | 'इसआफ़' में 'ख़ानियाह' से वर्णित है कि वक्फ़ में दावा और गवाही वाकिफ़ की पहचान बताए बिना भी सही है। (त)

और यदि वह वक्फ़ के नाम से प्रसिद्ध न हो, न ही किसी अन्य शरई स्रोत से उसका वक्फ़ होना सिद्ध हो, और यह सिद्ध हो कि वह किसी व्यक्ति की संपत्ति थी, और यह प्रमाण न्यायपूर्ण गवाहों से हो, तो वह उस व्यक्ति की विरासत और उसके वारिसों की संपत्ति है; वे जो चाहें करें। और यदि उसका भी प्रमाण न हो, तो जिस तरह प्राचीन काल से जल-सेवकों (ख़ादिमाने आब) के कब्ज़े में चली आ रही है, वैसी ही रहेगी; गाँव के लोग शरई प्रमाण के बिना उस पर मालिकाना दावा या कोई नया हस्तक्षेप नहीं कर सकते। मज़हब के द्वितीय इमाम, हमारे स्वामी अबू यूसुफ (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) 'किताब अल-खराज' में फ़रमाते हैं:

इमाम के लिए यह उचित नहीं है कि वह किसी के हाथ से कोई चीज़ निकाले सिवाय एक स्थापित, ज्ञात अधिकार के। | इमाम को यह जायज़ नहीं कि बिना किसी सिद्ध और ज्ञात अधिकार के किसी के कब्ज़े से कोई चीज़ निकाले। (त)

बल्कि प्राचीन काल से इसका इसी तरह चला आना और किसी का मालिकाना दावा न करना, वर्तमान के लोगों के मालिकाना दावे को सुनवाई के अयोग्य बनाता है। 'रद्दुल मुहतार' के विभिन्न मसलों में है:

1 दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वक्फ़, फ़स्ल: वक्फ़ करने वाले की शर्त का पालन उसके पट्टे में, मतबए मुज्तबाई दिल्ली, 1/388। 2 रद्दुल मुहतार, किताबुल वक्फ़, फ़स्ल: वक्फ़ करने वाले की शर्त का पालन उसके पट्टे में, दारुल इहया अल-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 3/403। 3 किताब अल-खराज, फ़स्ल: सुलह और अनवा में, मतबए बुलाक़, मिस्र, पृ. 70।

منگواتے ہیں چونکہ یہ فقیروں کی جانب سے بعض مسائل اعتقادی عمل میں گراں خاطر ہیں اس واسطے حضرت کو تکلیف دی گئی۔

الجواب: اگر وہ زمین بنام وقف مشہور ہو تو بلا شبہ وقف ہے کہ وقف شہرت سے ثابت ہو جاتا ہے اگر چہ پتا نہ چلے کہ کب اور کس نے وقف کیا جیسے قدیم مساجد کہ بلا شبہ وقف ہیں اگر چہ نہیں بتا سکتے کہ کس نے کب بنائیں، درمختار میں ہے:

تقبل فیہ الشھادۃ بالشھرۃ (ملخصاً) | وقف میں شہرت کی بنیاد پر شہادت مقبول ہے (ملخصاً) ۔ (ت)

رد المحتار میں ہے:

فی الاسعاف عن الخانیۃ وتصح دعوی الوقف و الشھادۃ بہ من غیر بیان الواقف[2]۔ | اسعاف میں خانیہ سے منقول ہے وقف میں دعوی اور شہادت بیان واقف کے بغیر بھی صحیح ہے۔ (ت)

اور اگر بنام وقف مشہور نہ ہو نہ اور کسی ذریعہ شرعیہ سے اس کا وقف ہونا ثابت ہو اور یہ ثابت ہو کہ فلاں شخص کی ملک تھی اور یہ ثبوت گواہان عادل سے ہو تو وہ اس شخص کا ترکہ اور اس کے وارثوں کی ملک ہے جو چاہیں کریں، اور اگر اس کا بھی ثبوت نہ ہو تو جس طرح قدیم سے خادمان آب کے قبضے میں چلی آتی ہے یونہی رہے گی، اہل دیہہ بلا ثبوت شرعی اس پر دعوی ملک یا کوئی تصرف جدید نہیں کر سکتے۔ امام ثانی مذہب سید نا ابو یوسف رضی اللہ تعالیٰ عنہ کتاب الخراج میں فرماتے ہیں:

لیس للامام ان یخرج شیئا من ید احد الابحق ثابت معروف[3]۔ | امام کو جائز نہیں کہ بغیر حق ثابت و معروف کے کسی کے قبضہ سے کوئی شے خارج کرے (ت)

بلکہ قدیم سے اس کا یونہی چلا آنا اور کسی کا دعوی ملک نہ کرنا حال کے لوگوں کے دعوی ملک کو نا قابل سماعت کرتا ہے۔ رد المحتار مسائل شتی میں ہے:

1 درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۸ 2 رد المحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۰۳ 3 کتاب الخراج فصل فی الصلح والعنوۃ مطبع بولاق مصر ص ۷۰

Fatawa Ridawiyya, Volume 16 (16)

In Al-Hamidiyya, citing Al-Walwalijiyya: A person possessed a piece of land for a long time while another person observed this possession but did not raise any claim. If that second person dies in this state, then after him, any claim by his son will not be heard. Therefore, the land will remain in the possession of the current possessor as before. (T)

And since no one's ownership is established, nor will any claim of ownership be heard now, and it is definitely known to belong to the mosque as it remains in the possession of its water-servants and they pay its tax for the mosque, it will be considered an endowment (waqf) for the mosque. The method of giving them the water fee so they pay the tax and keep the remaining produce as their wages is forbidden, as it involves an unknown wage (ujrat majhula) and is uncertain and risky (gharr). It is obligatory to interpret the actions of Muslims towards righteousness as much as possible, as scholars have explicitly stated in numerous places. This long-standing practice will be understood as: the endower himself endowed the land on the condition that the water-servants of the mosque cultivate it, consume the produce, and pay the tax to the mosque. Therefore, changing this method is not in anyone's power. For the condition of the endower (waqif) is like the text of the Lawgiver (peace and blessings of Allah be upon him). And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 286: From Gwalior State, Mohalla Chauk Bazar, Jami Mosque, sent by Abdul Ghafoor Sahib, 3 Rabi-ul-Awwal 1337 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say regarding this issue: In 1319 AH, an association (Anjuman) of local noble, learned, and respected gentlemen was established in the city of Gwalior. The Jami Mosque of Gwalior was in a very dilapidated condition under state custody. The members of the association tried to have it released; the state, with great care for its subjects, handed over the Jami Mosque along with shops to the members of the association. The members of the association, in addition to management...

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Miscellaneous Issues, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/473. 2. Durr-e-Mukhtar, Book of Endowment, Section: Observing the Endower's Condition, Mujtabai Press, Delhi, 1/390.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16 (१६)

अल-हामिदिया में अल-वलवालिजिया के हवाले से है: एक व्यक्ति लंबे समय तक एक ज़मीन पर काबिज़ रहा और दूसरा व्यक्ति उस पर उसके कब्ज़े को देखता रहा लेकिन कोई दावा नहीं किया। यदि उस दूसरे व्यक्ति की इसी स्थिति में मृत्यु हो जाती है, तो उसके बाद उसके बेटे का कोई भी दावा नहीं सुना जाएगा। इसलिए, ज़मीन पिछले काबिज़ व्यक्ति के कब्ज़े में ही रहेगी। (त)

और चूंकि किसी का स्वामित्व सिद्ध नहीं है, और न ही अब स्वामित्व का कोई दावा सुना जाएगा, और यह निश्चित रूप से ज्ञात है कि यह मस्जिद से संबंधित है क्योंकि यह इसके पानी-सेवकों के कब्ज़े में रहती है और वे मस्जिद के लिए इसका कर अदा करते हैं, तो इसे मस्जिद पर वक़्फ़ ही समझा जाएगा। उन्हें पानी के शुल्क के रूप में भुगतान करने का यह तरीका कि वे कर अदा करें और शेष उपज को अपनी मज़दूरी के रूप में लें, हराम है क्योंकि यह एक अज्ञात मज़दूरी (उजरत-ए-मझूला) है और अनिश्चितता और जोखिम (ग़रर) से भरी है। मुसलमानों के कार्यों को यथासंभव भलाई पर आधारित मानना अनिवार्य है, जैसा कि विद्वानों ने कई स्थानों पर स्पष्ट किया है। इस पुरानी प्रथा को इस प्रकार समझा जाएगा कि वक़्फ़ करने वाले (वाकिफ़) ने स्वयं इस शर्त पर भूमि वक़्फ़ की थी कि मस्जिद के पानी-सेवक इसकी खेती करेंगे, उपज का उपभोग करेंगे और मस्जिद को कर अदा करेंगे। इसलिए, इस पद्धति को बदलने का अधिकार किसी के पास नहीं है। क्योंकि वक़्फ़ करने वाले की शर्त शरीयत देने वाले (पैगंबर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पाठ (नस्) की तरह है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 286: रियासत ग्वालियर, मोहल्ला चौक बाज़ार, जामि मस्जिद, प्रेषक: अब्दुल गफ़ूर साहब, 3 रबी-उल-अव्वल 1337 हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरिया के मुफ़्ती इस मसले के बारे में क्या कहते हैं: 1319 हिजरी में ग्वालियर शहर में यहाँ के शरीफ़, विद्वान और प्रतिष्ठित व्यक्तियों की एक अंजुमन (संस्था) स्थापित हुई। ग्वालियर की जामि मस्जिद सरकार की कफ़ालत (देखरेख) में अत्यंत जीर्ण-शीर्ण अवस्था में थी। अंजुमन के सदस्यों ने इसे मुक्त कराने का प्रयास किया; रियासत ने प्रजा-वत्सलता दिखाते हुए जामि मस्जिद मय दुकानों के अंजुमन के सदस्यों को सौंप दी। अंजुमन के सदस्यों ने प्रबंधन के अलावा...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. रद्द अल-मुह्तार, विविध मसले, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/473। 2. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय: वाकिफ़ की शर्त का पालन, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 1/390।

पृष्ठ 477/631

في الحامدية من الولوالجية رجل تصرف زماناً في ارض ورجل اخريرى الارض والتصرف ولم يدع ومات على ذلك لم تسمع بعد ذلك دعوى ولده فتترك على يد المتصرف ۱۔ حامدیہ میں بحوالہ ولولوالجیہ ہے کہ ایک شخص کچھ عرصہ ایک زمین میں تصرف کرتا رہا اور دوسرا شخص اسے زمین میں تصرف کرتے دیکھتا رہا اور اس پر دعوی نہیں کیا پھر اسی حال میں مر گیا تو اس کے بعد اس کے بیٹے کا دعوی مسموع نہ ہوگا لہذا وہ زمین حسب سابق متصرف کے قبضے میں رہنے دینگے۔ (ت)

اور جبکہ کسی کی ملک ثابت نہیں، نہ اب دعوی ملک سنا جائے اور متعلق مسجد ہونا قطعاً معلوم کہ اسی کے خادمان آب کے تصرف میں رہتی ہے اور وہ مسجد کے لئے اس کا خراج ادا کرتے ہیں تو مسجد پر وقف ہی سمجھی جائے گی اور یہ طریقہ کہ اجرت آب میں ان کو دی جاتی ہے کہ خراج دیں اور باقی محاصل اپنی مزدوری میں لیں حرام ہے کہ اجرت مجہولہ بلکہ غرر و خطر میں ہے اور مسلمانوں کا کام حتی الامکان صلاح پر محمول کرنا واجب، کما نصوا علیه قاطبة في غير ما مقام (جیسا کہ علماء نے متعدد مقامات پر اس کی صراحت کی۔ت) تو یہ تعامل قدیم یوں سمجھا جائے گا کہ واقف ہی نے زمین اسی شرط پر وقف کی کہ خادمان آب مسجد اس کی کاشت کریں اور محاصل کھائیں اور خراج مسجد کو دیں تو اس طریقے کی تبدیل کسی کے اختیار میں نہیں، فان شرط الواقف كنص الشارع صلى الله تعالى عليه وسلم - والله تعالى اعلم۔ واقف کی شرط شارع علیہ الصلوٰۃ والسلام کی نص کی طرح ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۲۸۶: از ریاست گوالیار محلہ چوک بازار جامع مسجد مرسلہ عبد الغفور صاحب ۳ ربیع الاول ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ۱۳۱۹ھ میں شہر

گوالیار میں یہیں کے شرفاء ذی علم اور معزز حضرات کی ایک انجمن قائم ہوئی گوالیار کی جامع مسجد نہایت شکستہ حالت میں بکفالت سرکار تھی۔ اراکین انجمن نے واگذاشت کرانے کی کوشش کی، ریاست نے بکمال رعایا پروری جامع مسجد مع دکانات اور اراکین انجمن کے سپرد فرمادی، اراکین انجمن نے علاوہ انتظام

۱ ردالمحتار مسائل شتی داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۴۷۳ ۲ در مختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۹۰

The management of the Jamia Mosque and religious services were also undertaken, and twenty-seven thousand rupees were spent on the repair and construction of the said Jamia Mosque, out of which ten thousand was a state donation. The members of the committee appointed an Imam named Zaid at a monthly salary of 10 rupees. However, Zaid did not adhere to his official duties, such as leading prayers etc. In addition to the lack of punctuality in prayers, many other irregularities surfaced. Consequently, after much persuasion, the committee members dismissed Zaid several years ago and appointed another Imam on a monthly salary of twenty rupees.

Firstly, according to the Sharia, did the committee members have the authority to dismiss an Imam like Zaid, whom they had appointed to the post of Imamate? And in a situation where the entire management of the Jamia Mosque has been under the control of the committee members for seventeen or eighteen years, can they appoint whomever they wish as Imam? Zaid believes that the office of Imamate is a permanent and hereditary position, and despite the lack of punctuality in prayers and many irregularities, an Imam cannot be dismissed under any circumstances. Is the office of Imamate truly a permanent and hereditary position in Sharia? Zaid also sometimes says that at the time of my dismissal, the general public was not consulted, therefore I have not been dismissed. According to Sharia, was it necessary to consult the general public for his dismissal? And can the management committee of the Jamia Mosque, which has been the trustee and administrator for a long time and which appointed Zaid as Imam on ten rupees a month without consulting the public, not dismiss him without consulting the public? Please explain and be rewarded.

The Answer: Inheritance does not apply to the Imamate; otherwise, on the eighth day after the deceased Imam, his wife would lead the prayer. One who is not punctual in prayer is not fit for the Imamate; it is mandatory to dismiss him. If they did not dismiss him, they would remain sinful. It is stated in Tabyin al-Haqa'iq:

"Because putting him forward for the Imamate is to honor him, whereas it is religiously mandatory for them to humiliate him."

Promoting a sinful (fasiq) Imam is to honor him, whereas, according to Sharia, it is mandatory to humiliate him. The committee had no need for any consultation with anyone to dismiss such a person. In fact, in the stated situation, even if all the

common people wanted to keep him, it was not permissible to listen to them, and his dismissal was obligatory. Allah knows best.

Footnote: Tabyin al-Haqa'iq, Kitab al-Salah, Bab al-Imamah, al-Matba'ah al-Kubra al-Amiriyyah, Bulaq, Egypt, 1/134 Page 478 of 631

जामिया मस्जिद का प्रबंधन और धार्मिक सेवाएँ भी संभाली गईं, और उक्त जामिया मस्जिद की मरम्मत और निर्माण में सत्ताईस हजार रुपये खर्च किए गए, जिसमें से दस हजार राज्य का दान था। समिति के सदस्यों ने जैद नाम के एक इमाम को 10 रुपये मासिक वेतन पर नियुक्त किया। लेकिन जैद ने अपने आधिकारिक कर्तव्यों, जैसे नमाज़ आदि की पाबंदी नहीं की। नमाज़ की पाबंदी न करने के अलावा और भी कई अनियमितताएँ सामने आईं। इसके परिणामस्वरूप, काफी समझाने-बुझाने के बाद, समिति के सदस्यों ने कई साल पहले जैद को बर्खास्त कर दिया और बीस रुपये मासिक वेतन पर दूसरे इमाम साहब को नियुक्त किया।

पहला सवाल यह है कि शरीयत के अनुसार, क्या समिति के सदस्यों को जैद जैसे इमाम को बर्खास्त करने का अधिकार था, जिसे उन्होंने इमामत के पद पर नियुक्त किया था? और ऐसी स्थिति में जब जामिया मस्जिद का पूरा प्रबंधन सत्रह या अठारह वर्षों से समिति के सदस्यों के नियंत्रण में है, क्या वे जिसे चाहें इमाम बना सकते हैं? जैद का मानना है कि इमामत का पद एक स्थायी और वंशानुगत पद है, और नमाज़ की पाबंदी न होने और कई अनियमितताओं के बावजूद, किसी भी स्थिति में इमाम को बर्खास्त नहीं किया जा सकता। क्या वास्तव में शरीयत में इमामत का पद कोई स्थायी और वंशानुगत पद है? जैद कभी-कभी यह भी कहता है कि मेरी बर्खास्तगी के समय आम जनता से सलाह नहीं ली गई थी, इसलिए मैं बर्खास्त नहीं हुआ हूँ। क्या शरीयत के अनुसार उसकी बर्खास्तगी के लिए आम जनता की सलाह जरूरी थी? और क्या जामिया मस्जिद की प्रबंधन समिति, जो लंबे समय से जामिया मस्जिद की मुतवल्ली और प्रबंधक है और जिसने आम जनता की सलाह के बिना जैद को दस रुपये प्रति माह पर इमाम नियुक्त किया था, उसे बिना जनता की सलाह के बर्खास्त नहीं कर सकती? कृपया स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: इमामत में विरासत नहीं चलती, अन्यथा मृत इमाम के आठवें दिन उसकी पत्नी इमामत करती। जो नमाज़ का पाबंद न हो वह इमामत के लायक नहीं है, उसे बर्खास्त करना अनिवार्य है। यदि वे बर्खास्त न करते तो पापी रहते। 'तबीन अल-हकाइक' में है:

"क्योंकि उसे इमामत के लिए आगे करना उसका सम्मान करना है, जबकि शरीयत के अनुसार उनका अपमान करना उन पर अनिवार्य है।"

फासिक इमाम को आगे बढ़ाने में उसका सम्मान है, जबकि शरीयत के अनुसार उसका अपमान करना लोगों पर अनिवार्य है। समिति को ऐसे व्यक्ति को बर्खास्त करने में किसी से परामर्श करने की कोई आवश्यकता नहीं थी। बल्कि, वर्णित स्थिति में यदि सभी आम लोग उसे बहाल रखना चाहते, तो उनकी बात मानना जायज़ नहीं था और बर्खास्त करना अनिवार्य था। अल्लाह बेहतर जानता है।

पाद-टिप्पणी: तबीन अल-हकाइक, किताबुस सलात, बाबु इमामत, अल-मतबअतुल कुबरा अल-अमीरियाह, बुलाक, मिस्र, 1/134 पेज 478/631

جامع مسجد کے اور انتظام دینی خدمات کے بھی اپنے ذمہ لئے ستائیس ہزار روپیہ جامع مسجد مذکور کی مرمت و تعمیر میں صرف کیا جس میں دس ہزار عطیہ ریاست ہے اراکین انجمن نے ایک امام مسمیٰ زید کو بمشاہرہ مبلغ ۱۰ روپے ماہوار مقرر کیا مگر زید نے اپنے فرائض منصبی یعنی نماز وغیرہ کی پابندی نہیں کی، علاوہ عدم پابندی نماز وغیرہ کے اور بہت سی بے عنوانیاں ظاہر ہوئیں جس پر اراکین انجمن نے بہت فہمائش کے بعد زید کو کئی برس کا عرصہ ہوا برخاست کر دیا اور دوسرے امام صاحب کو بیس روپیہ ماہوار تنخواہ پر مقرر کیا۔

اول یہ ہے کہ ازروئے شرع شریف ایسے امام کو جیسا کہ زید تھا اور جس کو عہدہ امامت پر اراکین انجمن نے مقرر کیا تھا برخاست کرنے کا اختیار اراکین انجمن کو تھا یا نہیں؟ اور ایسی صورت جب کہ کل انتظام جامع مسجد کا اراکین انجمن کے اختیار میں سترہ اٹھارہ برس سے ہے، اراکین انجمن جس کو چاہیں امام بنا سکتے ہیں یا نہیں؟ زید کا خیال ہے کہ منصب امامت ایک دائمی اور موروثی عہدہ ہے اور باوجود عدم پابندی نماز اور بہت سی بے عنوانیاں کے امام کسی حال میں معزول نہیں ہو سکتا، کیا در حقیقت شرعاً منصب امامت کوئی دائمی اور موروثی عہدہ ہے، زید یہ بھی کبھی کبھی کہتا ہے کہ عوام الناس سے مشورہ میری معزولی کے وقت میں نہیں لیا گیا لہذا میں معزول نہیں ہوا، کیا شرعاً اس کی معزولی کے لئے عوام الناس کا مشورہ ضروری تھا اور کیا بغیر عوام الناس کے مشورہ کے انجمن انتظامیہ جامع مسجد جو عرصہ سے جامع مسجد کی متولی اور منتظم ہے اور جس نے بغیر مشورہ عوام الناس کے زید کو دس روپیہ ماہوار پر امام مقرر کیا تھا اس کو معزول نہیں کر سکتی۔ بینوا توجروا (بیان کیجئے اجر پائیے ت)

الجواب: امامت میں میراث جاری نہیں ورنہ امام متوفی کے بعد آٹھویں دن اس کی زوجہ امامت کرے، جو نماز کا پابند نہ ہو لائق امامت نہیں، اسے معزول کرنا واجب ہے، اگر معزول نہ کرتے گنہگار رہتے۔ تبیین الحقائق میں ہے:

لان فی تقدیمه للامامة تعظیمه وقد وجب علیهم اهانته شرعاً۔

فاسق امام کی تقدیم میں اس کی تعظیم ہے جب کہ لوگوں پر شرعاً اس کی توہین لازم ہے۔ (ت)

انجمن کو ایسے شخص کے معزول کرنے میں کسی سے کچھ مشورہ کی حاجت نہ تھی بلکہ بحالت مذکورہ اگر تمام عوام الناس اس کو بحال رکھنا چاہتے تو ان کا کہنا ماننا جائز نہ تھا اور معزول کرنا واجب تھا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

تبیین الحقائق کتاب الصلوٰۃ باب الامامة المطبعة الکبری الامیریة بولاق مصر ۱ / ۱۳۴ Page 478 of 631

Fatawa Ridawiyya Volume Sixteen (16)

The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

“No obedience is due to anyone in disobedience to Allah Almighty.”[1] (T)

Zaid's excuse is strange. In his view, is the action of the association (Anjuman) without consulting the general public correct or false? If it is correct, then what is the excuse? And if it is false, then setting aside the dismissal, his appointment itself was false, as that was also done by the association without consulting the public. And when the appointment was false, he should return whatever monthly salary he took from the mosque's funds. If he now claims that the appointment was correct, then this dismissal, being due to a Shari'i reason, is also correct; yes, without a Shari'i reason, it would not be acceptable. It is stated in Bahr-ur-Raiq and Radd-ul-Muhtar:

"The inference from the non-dismissal of a supervisor (Nazir) without an offense is the same for a position holder in a waqf; it is not correct to dismiss them without an offense or lack of eligibility."[2] It is known from the fact that dismissing a supervisor without a crime is not correct, that dismissing any position holder in any waqf without a crime or incompetence is not correct. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 287: 18 Rabi' al-Akhir 1337 AH What do the scholars of religion and muftis of the firm Shari'ah say on this issue: a Muslim wants to make Muslims strive for him to obtain a government membership post, which depends on people's efforts. Those putting in the effort say, "Pay this much money for the construction of the mosque in case you become a member, and we are ready for the effort." Is it permissible or not to use this amount, which is considered 'Haq-ul-Ajrat' (wages), for the construction of the mosque?

Answer: Calling it 'Haq-ul-Ajrat' is not correct because making him a member is not their job, and the effort is of an unknown quantity. If a specific time is not set, it cannot fall under a valid lease (Ijarah) in any way. However, if he were to hire them for fifteen days a month with a specified salary and a fixed time—for example, for ten days, every day from eight in the morning until four in the evening...

---

[1] Musnad Ahmad bin Hanbal, Remaining Hadith of Hukm bin 'Amr al-Ghifari, Dar al-Fikr Beirut, 5/66, 67; Kanz al-Ummal referenced by Q-D-N from 'Ali (may Allah be pleased with him), Hadith 14874, Muassasat ar-Risalah Beirut, 6/67 [2] Radd al-Muhtar, Book of Waqf, Dar Ihya at-Turath al-Arabi Beirut, 3/386

फ़तावा रिज़विया खंड सोलह (16)

अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) फ़रमाते हैं:

"अल्लाह सर्वशक्तिमान की नाफ़रमानी में किसी की आज्ञाकारिता नहीं है।"[1] (त)

ज़ैद का यह बहाना अजीब है। उसकी नज़दीक जनता के परामर्श के बिना अंजुमन (संघ) की कार्रवाई सही है या गलत? अगर सही है, तो बहाना क्या है? और अगर गलत है, तो बरख़ास्तगी तो दूर की बात है, उसकी नियुक्ति ही गलत थी क्योंकि वह भी अंजुमन ने जनता से परामर्श किए बिना की थी। और जब नियुक्ति गलत थी, तो मस्जिद की संपत्ति से उसने जितने भी महीनों का वेतन लिया है, उसे वापस करना चाहिए। अब अगर वह कहे कि नियुक्ति सही थी, तो यह बरख़ास्तगी भी सही है क्योंकि यह शरीयत के कारण हुई है; हाँ, बिना शरीयती कारण के इसे स्वीकार नहीं किया जाता। 'बहर-उर-राइक़' और 'रद-उल-मुहतार' में उल्लेख है:

"निरीक्षक (नाज़िर) को बिना किसी अपराध के पदमुक्त न करने से यह लाभ प्राप्त होता है कि किसी वक़्फ़ में किसी पद धारक को बिना किसी अपराध और बिना अक्षमता के पदमुक्त करना सही नहीं है।"[2] नाज़िर को बिना किसी जुर्म के पदमुक्त करने का सही न होने से यह मालूम होता है कि किसी वक़्फ़ में किसी पद धारक को बिना जुर्म और बिना अयोग्यता के पदमुक्त करना सही नहीं है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला 287: 18 रबी अल-आख़िर 1337 हिजरी दीन के उलेमा और मज़बूत शरीयत के मुफ़्ती इस मसले पर क्या कहते हैं: एक मुसलमान सरकारी सदस्यता का पद प्राप्त करने के लिए मुसलमानों से कोशिश कराना चाहता है, जो लोगों की कोशिशों पर निर्भर है। कोशिश करने वाले कहते हैं, "यदि तुम सदस्य बन जाओ तो मस्जिद के निर्माण के लिए इतनी राशि दो, तो हम कोशिश के लिए तैयार हैं।" क्या इस राशि को, जिसे 'हक़-उल-उजरत' (मज़दूरी का हक़) माना जाता है, मस्जिद के निर्माण में लगाना जायज़ है या नहीं?

उत्तर: इसे 'हक़-उल-उजरत' कहना सही नहीं है क्योंकि सदस्य बनाना उनका काम नहीं है और कोशिश की मात्रा अज्ञात है। यदि एक निश्चित समय निर्धारित नहीं किया गया है, तो यह किसी भी तरह से वैध लीज़ (इजारा) के तहत नहीं आ सकता। हाँ, अगर वह उन्हें महीने में पंद्रह दिनों के लिए, एक निश्चित वेतन और एक निश्चित समय के साथ नियुक्त करे—जैसे कि दस दिनों के लिए, हर दिन सुबह आठ बजे से शाम चार बजे तक...

[1] मुसनद अहमद बिन हंबल, बकिया हदीस हुक्म बिन अम्र अल-ग़िफ़ारी, दार अल-फ़िक्र बेरुत, 5/66, 67; कँज़ अल-उम्माल हवालह क़-द-न अली रज़ियल्लाहु अन्हु से, हदीस 14874, मुअस्सत अर-रिसाला बेरुत, 6/67 [2] रद अल-मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 3/386

صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: لاطاعۃ لاحد فی معصیۃ اللہ تعالٰی ۱۔ اللہ تعالٰی کی معصیت میں کسی کی طاعت نہیں کی جائیگی۔ (ت)

زید کا یہ عذر عجیب ہے، انجمن کی کاروائی بے مشورہ عوام اس کے نزدیک صحیح ہے یا باطل؟ اگر صحیح ہے تو عذر کیا ہے اور اگر باطل ہے تو معزولی درکنار، اس کا تقرر ہی باطل تھا کہ وہ بھی انجمن نے بے مشورہ عوام کیا تھا اور جب تقرر باطل تھا تو جتنے دنوں مسجد کے مال سے مشاہوار لیا واپس دے۔ اب کہے گا کہ وہ تقرر صحیح تھا تو یہ معزولی بھی کہ بوجہ شرع ہے صحیح ہوئی، ہاں بلاوجہ شرعی مقبول نہ ہوتی۔ بحر الرائق وردالمحتار میں ہے:

واستفید من عدم عزل الناظر بلاجنحۃ عدمھا لصاحب وظیفۃ فی وقف بغیر جنحۃ وعدم اھلیۃ ۲۔ ناظر کو بلاجرم معزول کرنے کے صحیح نہ ہونے سے معلوم ہوتا ہے کسی وقف میں کسی صاحب وظیفہ کو بلاجرم اور بغیر نااہلی کے معزول کرنا صحیح نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۲۸۷: ۱۸ ربیع الآخر ۱۳۳۷ ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک مسلمان سرکاری عہدہ ممبری کے ملنے کے لئے جو لوگوں کی کوشش پر موقوف ہے مسلمانوں سے کوشش کرانا چاہتا ہے کہ کوشش کنندگان یہ کہتے ہیں تم تعمیر مسجد میں اس قدر روپیہ دو بر تقدیر ممبر ہو جانے کے۔ تو ہم لوگ تیار کوشش پر ہیں۔ یہ رقم جو حق الاجرت ہے مسجد کی تعمیر میں لگانا جائز ہے یا نہیں؟ الجواب: اسے حق الاجرت کہنا صحیح نہیں کہ ممبر کر دینا ان کا کام نہیں اور کوشش مجہول القدر ہے اور وقت معین نہ کیا تو یہ کسی طرح اجارہ جائز

میں نہیں آسکتا، ہاں اگر یوں کرے کہ وہ ان کو مہینے پندرہ روز کے لئے بتعیین تنخواہ و تعیین وقت مثلاً تم کو دس دن کے لئے ہر روز صبح کے آٹھ بجے سے شام کے چار بجے تک

---

۱ مسند احمد بن حنبل بقیہ حدیث حکم بن عمرو الغفاری دار الفکر بیروت ۵ / ۶۶، ۶۷، کنز العمال بحوالہ ق۔ د۔ ن عن علی رضی اللہ عنہ حدیث ۱۴۸۷۴ موسسۃ الرسالہ بیروت ۶ / ۶۷ ۲ رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۸۶

Fatawa Ridawiyya Volume Sixteen (16)

Even if the compensation is ten thousand rupees, hire him as a servant and then take whatever work you want at the appointed time. Among them is this effort. In this case, the hiring (ijarah) will be valid. *And this stratagem (hila) has been elucidated in Al-Khaniya, Al-Khulasa, and others. (The research/benefit of this stratagem is mentioned in Khulasa, Khaniya, etc. - T)* However, in this case, the condition that was based on obtaining the membership will not be achieved; instead, this salary will be mandatory to pay even if membership is not obtained. And if they make it a condition that this salary will only be given upon obtaining membership, then the ijarah will become corrupt (fasid) and prohibited (haram). Furthermore, since this money will be their right as wages, it will be their property; if they do not give it to the mosque, they cannot be blamed. One way is for the mosque trustee (mutawalli) to sew a brick or a vessel from the mosque into a cloth and sell it to him for, say, two thousand. That price and the item should be placed with a trustworthy person (ameen). These people should then make an effort. If membership is obtained, the ameen gives that item to the member, the money goes to the mosque, and if membership is not obtained, this seeker of membership should open and inspect that item, and by the rule of 'option of seeing' (khiyar-e-ruyat), rescind the sale. The ameen returns that item to the mosque and gives the price back to that person. In this, it is also ensured that money will only be given if membership is obtained, otherwise not. And when given, it will belong to the mosque, and the other party will not be able to use it. But there is a flaw in this: even after becoming a member, he will have the option to inspect the item and rescind the sale, so he becomes a member without having to pay the money. And if the seeker of membership says, "I vow for the sake of Allah that if I become a member, I will give two thousand rupees for the construction of such-and-such mosque," then this will also remain at his discretion because a vow (nadhr) for the construction of a mosque is not valid or mandatory. It is stated in Bada'i and Radd al-Muhtar:

Arabic: من شروطه ان يكون قربة مقصودة فلا يصح النذر بالوضوء والاذان وبناء الرباطات والمساجد	**Among the conditions of a vow (nadhr) is that it must be an intended act of worship (qurba maqsooda). Therefore, a vow for ablution (wudu), the call to prayer (adhan), and the construction of hospices (ribats) and mosques is not valid. (T)**

If he says, "On the day I get the membership, I will give two thousand to such-and-such mosque; if I don't, I will give ten thousand rupees to poor Muslims," then

although the vow for the mosque is not mandatory, this second vow is certainly valid. Out of fear of this, he might give two thousand to the mosque. But even this is not sufficient because this vow is essentially an oath (qasam). If he doesn't give the money to the mosque, he will have the option to just pay the expiation (kaffara) for the oath and be absolved of responsibility. It is stated in Durr al-Mukhtar:

Arabic: ان المعلق فيه تفصيل فان علقه	**Then there is detail in a conditional (mu'allaq) vow; if he conditions the vow...**

^1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Iman, section on rulings of vows, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/67.

इतने मुआवज़े पर चाहे वह दस हज़ार रुपये हों, नौकर रखा फिर नियत समय में जो काम चाहे ले ले। उनमें से एक यह कोशिश है। इस सूरत में इजारा (किरायानामा) सही हो जाएगा। और इस हिला (तरीक़े) का फायदा अल-खनिया, अल-खुलासा वग़ैरह में बयान किया गया है। (इस हिला के फायदे की तहक़ीक़ खुलासा और खानिया वग़ैरह में फ़रमाई है। - त) मगर इस सूरत में वह बात जो मेंबर हो जाने की सूरत में है, हासिल न होगी बल्कि यह तनख़्वाह वाजिबुल अदा होगी चाहे मेम्बरी न मिले। और अगर यह शर्त कर लें कि मेम्बरी मिलने पर यह तनख़्वाह दी जाएगी तो फिर इजारा फासिद और हराम हो जाएगा। इसके अलावा जब यह रुपया उनका हक़-ए-उजरत होगा तो उनकी मिल्कियत होगा, अगर मस्जिद में न दें तो उन पर कोई इल्ज़ाम न होगा। एक सूरत यह है कि मस्जिद की कोई ईंट या लोटा कपड़े में सी कर मसलन दो हज़ार को उसके हाथ मतवल्ली-ए-मस्जिद बेच दे और वह क़ीमत और चीज़ किसी अमीन के पास रख दी जाएं। और ये लोग कोशिश करें, अगर मेम्बरी हो जाए तो अमीन वह चीज़ मेंबर को दे दे और वह रुपया मस्जिद में, और अगर मेम्बरी न हो तो यह मेम्बरी का तालिब उस चीज़ को खोलकर अब देखे और ख़ियार-ए-रुय्यत (देखने के अधिकार) के हुक्म से सौदा रद्द कर दे। अमीन वह चीज़ मस्जिद को दे दे और क़ीमत उस शख्स को लौटा दे। इसमें यह भी हो गया कि रुपया मेम्बरी मिलने पर ही दिया जाएगा वरना नहीं, और जब दिया जाएगा तो मस्जिद ही की मिल्कियत होगा, दूसरा उसमें तसर्रुफ (इस्तेमाल) न कर सकेगा। मगर इसमें यह ख़ामी है कि मेम्बरी हो जाने पर भी उसे इख़्तियार होगा कि चीज़ देख कर सौदा रद्द कर दे, तो मेम्बरी भी मिल गई और रुपया भी देना न पड़ा। और अगर ऐसा हो कि मेम्बरी का तालिब कहे कि मैं अल्लाह के लिए मन्नत मानता हूँ कि अगर मेंबर हो गया तो दो हज़ार रुपये फ़लां मस्जिद की तामीर में दूंगा, तो यह भी उसके इख़्तियार पर रहेगा क्योंकि मस्जिद की तामीर की नज़र (मन्नत) सही और लाज़िम नहीं। बदाइअ और रद्दुल मुहतार में है:

अरबी: من شروطه ان یکون قربۃ مقصودۃ فلا یصح النذر بالوضوء والاذان وبناء الرباطات والمساجد

नज़र की शर्तों में से यह है कि वह क़ुर्बत-ए-मक़सूदा (इबादत) हो, लिहाज़ा वज़ू, अज़ान, खानक़ाहों और मस्जिदों की तामीर की नज़र सही नहीं। (त)

अगर वह यूँ कहे कि मेम्बरी मिलने पर उसी दिन दो हज़ार फ़लां मस्जिद को दूंगा, न दूँ तो दस हज़ार रुपये मुस्लमान फ़क़ीरों को दूंगा। अगरचे मस्जिद की नज़र लाज़िम न हुई, यह नज़र तो यक़ीनन

नज़र-ए-सही है। इसके ख़ौफ़ से मस्जिद को दो हज़ार देगा तो यह भी काफ़ी नहीं क्योंकि यह नज़र असल में क़सम है। अगर मस्जिद को रुपया न दे तो उसे इख़्तियार होगा कि सिर्फ़ क़सम का कफ़्फ़ारा दे दे और बरी-उज़-ज़िम्मा हो गया। दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी: ان المعلق فیہ تفصیل فان علقہ **फिर नज़र-ए-मुअल्लक़ में तफ़्सील है, अगर उसने नज़र को...**

^1 रद्दुल मुहतार, किताबुल ईमान, मज़बूत फ़ी अहकामिन नज़र, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरुत 3/67

اتنے معاوضہ پر اگرچہ وہ دس ہزار روپے ہوں نوکر رکھا پھر وقت مقرر میں جو کام چاہے لے ازاں جملہ یہ کوشش تو اس صورت میں اجارہ صحیح ہو جائے گا وقد افادھذہ الحیلۃ فی الخانیۃ والخلاصۃ وغیرھما (تحقیق اس حیلہ کا افادہ خلاصہ اور خانیہ وغیرہ میں فرمایا ہے۔ت) مگر اس صورت میں وہ بات کہ بر تقدیر ممبر ہو جانے کے ہے حاصل نہ ہو گی بلکہ یہ تنخواہ واجب الادا ہو گی اگرچہ ممبری نہ ملے، اور اگر یہ شرط کر لیں کہ ممبری ملنے پر یہ تنخواہ دی جائے گی تو پھر اجارہ فاسد و حرام ہو جائے گا، معہذا جب کہ یہ روپیہ ان کا حق الاجرۃ ہو گا ان کی ملک ہو گا اگر مسجد میں نہ دیں ان پر الزام نہ ہو گا۔ ایک صورت یہ ہے کہ مسجد کی کوئی اینٹ یا لوٹا کپڑے میں سی کر مثلاً دو ہزار کو اس کے ہاتھ متولی مسجد بیچ کرے اور وہ قیمت اور چیز کسی امین کے پاس رکھ دی جائیں اور یہ لوگ کوشش کریں اگر ممبری ہو جائے امین وہ چیز ممبر کو دے دے اور وہ روپیہ مسجد میں اور اگر ممبری نہ ہو تو یہ طالب ممبری اس چیز کو کھول کر اب دیکھے اور بحکم خیار رویت بیع رد کر دے امین وہ چیز مسجد کو دے دے اور قیمت اس شخص کو پھیر دے، اس میں یہ بھی ہو گیا کہ روپیہ بر تقدیر ممبری دیا جائے گا ورنہ نہیں، اور جب دیا جائے گا تو مسجد ہی کی ملک ہو گا، دوسرا اس میں تصرف نہ کر سکے گا مگر اس میں یہ خامی ہے کہ ممبری ہو جانے پر بھی اسے اختیار ہو گا کہ چیز دیکھ کر بیع رد کر دے تو ممبری بھی ہو گئی اور روپیہ بھی دینا نہ آیا۔ اور اگر یوں ہو کہ طالب ممبری کہے میں اللہ کے لئے منت مانتا ہوں کہ اگر ممبر ہو گیا تو دو ہزار روپے فلاں مسجد کی تعمیر میں دوں گا تو یہ بھی اس کے اختیار پر رہے گا کہ تعمیر مسجد کی نذر صحیح و لازم نہیں، بدائع و ردالمحتار میں ہے:

من شروطہ ان یکون قربۃ مقصودۃ فلا نذر کی شرطوں میں سے یہ ہے کہ وہ قربت مقصودہ ہو

یصح النذر بالوضوء والاذان وبناء لہذا وضو، اذان، خانقاہوں اور مسجدوں کی تعمیر کی

الرباطات والمساجد نذر صحیح نہیں۔ (ت)

اگر وہ یوں کہے کہ ممبری ملنے پر اسی دن دو ہزار فلاں مسجد کو دوں گا نہ دوں تو دس ہزار روپے فقرائے مسلمین کو دوں اگرچہ نذر مسجد لازم نہ ہوئی یہ نذر تو یقینا نذر صحیح ہے اس کے خوف سے مسجد کو دو ہزار دے گا تو یہ بھی کافی نہیں کہ یہ نذر معنی میں قسم ہے، اگر مسجد کو روپیہ نہ دے تو اسے اختیار ہو گا کہ صرف قسم کا کفارہ دے دے اور بری الذمہ ہو گیا، در مختار میں ہے:

ان المعلق فیہ تفصیل فان علقہ پھر نذر معلق میں تفصیل ہے اگر اس نے نذر کو

۱۸ ردالمحتار کتاب الایمان مطلب فی احکام النذر داراحیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۶۷

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

بشرط يريده كان قدم غائبى يوفى وجوبا ان وجد الشرط وان علقه بمالم يرده كان زنيت بفلانة مثلا فحنث وفي بنذره او كفر ليمينه على المذهب لانه نذر بظاهر ويمين بمعناه فيخير ضرورة 1۔

If it is made conditional on something one desires, for example, if one says: "If my missing person returns, then it is mandatory upon me to give this much charity," in this case, if the condition is met, one must fulfill the vow (nazr) as an obligation. And if a vow is made conditional on something one does not desire, for instance, if one says: "If I commit adultery with such-and-such woman, then charity is mandatory upon me," then if he breaks the vow, he can choose to either fulfill the vow or pay the expiation (kaffarah) for the oath, because outwardly it is a vow and in meaning it is an oath; therefore, he will be given a choice out of necessity. (T)

And if instead of this, it is made to be said: "If I do not give it, then my house and property are endowed (waqf) for the mentioned mosque," then this is also useless because an endowment cannot be made conditional on a contingency. It is stated in Radd al-Muhtar:

الوقف لايحتمل التعليق بالخطر 2۔

An endowment (waqf) which is near destruction/failure does not have the possibility of being conditional. (T)

Yes, if there were slave girls and slaves, then this restriction would have been complete, such as: "On the condition of membership, for example, if I do not give this much money to such-and-such mosque within a week, then all my slaves and slave girls are free." But where are slaves and slave girls here? And taking or making someone take such an oath of divorce is neither permissible to consume (experience) nor to feed (administer). And it is stated in the Hadith:

ماحلف بالطلاق مؤمن وما استحلف به الامنافق 3۔

A believer does not swear by divorce, nor is he made to swear by it except if he is a hypocrite.

In short, no such case is visible where money is not to be given if membership is not attained and has to be given under compulsion if it is attained, and that it becomes the right of the mosque alone, except that the membership seeker gives that money to a trustee (amin) and appoints him as an agent (wakil), saying, "If the membership is attained, give this money to such-and-such mosque." Now, if membership is not attained, the agent returns the money to him, and if it is attained, he immediately gives that money to the mosque manager (mutawalli) before the principal (muwakkil)

can dismiss him. In this case, once the agent has given the money to the mosque, the principal will have no power to take it back.

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Aiman, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/ 295, 294
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/ 360
3. Kanz al-Ummal, with reference to Ibn Asakir from Anas, Hadith 26340, Muassasah al-Risalah, Beirut, 9/ 289

بشرط یریده کان قدم غائبی یوفی وجوبا ان وجد الشرط وان علقه بمالم یرده کان زنیت بفلانة مثلا فحنث وفي بنذره او کفر لیمینه علی المذهب لانه نذر بظاهر ویمین بمعناه فیخیر ضرورة 1۔

ऐसी शर्त के साथ जोड़ा गया जिसे वह चाहता है, जैसे यह कहे कि "अगर मेरा खोया हुआ व्यक्ति आ जाए तो मुझ पर इतना दान अनिवार्य है", तो इस स्थिति में यदि शर्त पूरी हो जाए तो मन्नत (नज़र) को अनिवार्य रूप से पूरा करना होगा। और यदि ऐसी शर्त के साथ मन्नत जोड़ी जिसे वह नहीं चाहता, जैसे यह कहे कि "अगर मैं अमुक महिला के साथ व्यभिचार करूँ तो मुझ पर दान अनिवार्य है", फिर वह शपथ तोड़ दे (कार्य कर ले), तो चाहे तो मन्नत पूरी करे या शपथ का प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) दे दे, क्योंकि यह दिखावे में मन्नत है और अर्थ में शपथ है, इसलिए ज़रूरत के अनुसार उसे विकल्प दिया जाएगा। (त)

और इसके बदले में यदि यह कहलवाया जाए कि "यदि मैं न दूँ तो मेरा घर और संपत्ति उक्त मस्जिद के लिए वक्फ (धर्मार्थ दान) है", तो यह भी व्यर्थ है क्योंकि वक्फ किसी अनिश्चित शर्त पर निर्भर नहीं हो सकता। रद्दुल मुहतार में है:

الوقف لایحتمل التعلیق بالخطر 2۔

वक्फ किसी विफलता के करीब वाली चीज़ के साथ जुड़े होने की संभावना नहीं रखता। (त)

हाँ, यदि दासी और गुलाम होते तो यह पाबंदी पूरी होती कि सदस्यता की शर्त पर, उदाहरण के लिए एक हफ्ते के भीतर इतना रुपया अगर अमुक मस्जिद को न दूँ तो मेरे सभी गुलाम और दासियाँ आज़ाद हैं। लेकिन यहाँ दासी-गुलाम कहाँ? और तलाक़ की ऐसी कसम न खानी जायज़ है और न खिलानी, और हदीस में इरशाद हुआ है:

ماحلف بالطلاق مؤمن وما استحلف به الامنافق 3۔

मुसलमान तलाक की कसम नहीं खाता, और न ही उससे ऐसी कसम ली जाती है सिवाय मुनाफिक (पाखंडी) के।

संक्षेप में, ऐसी कोई स्थिति नज़र नहीं आती जहाँ सदस्यता न होने पर रुपया न देना पड़े और होने पर मजबूरी में देना पड़े और वह केवल मस्जिद का हक हो, सिवाय इसके कि सदस्यता चाहने वाला वह रुपया किसी अमानतदार को दे दे और उसे वकील (प्रतिनिधि) बना दे कि "यदि सदस्यता मिल जाए तो यह रुपया अमुक मस्जिद में दे देना।" अब यदि सदस्यता न मिले तो वकील उसे रुपया वापस कर दे, और यदि मिल जाए तो तुरंत वह रुपया मस्जिद के मुतवल्ली (प्रबंधक) को दे दे, इससे पहले कि

मुवक्किल (स्वामी) उसे पदमुक्त कर सके। इस स्थिति में जब वकील वह रुपया मस्जिद को दे चुका होगा, मुवक्किल को उसे वापस लेने का कोई अधिकार नहीं होगा।

---

1. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल ईमान, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, १/ २९५, २९४
2. रद्दुल मुहतार, किताबुल वक़्फ़, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/ ३६०
3. कज़ुल उम्माल, इब्न असाकिर के हवाले से अनस से, हदीस २६३४०, मुअस्ससतु ररिसाला, बेरूत, ९/ २८९

पृष्ठ ४८१ का ६३१

بشرط یریده کان قدم غائبی یوفی وجوبا ان وجد الشرط وان علقه بمالم یرده کان زنیت بفلانة مثلا فحنث وفي بنذره او کفر لیمینه علی المذهب لانه نذر بظاهر ویمین بمعناه فیخیر ضرورة 1-

ایسی شرط کے ساتھ معلق کیا جس کا وہ ارادہ رکھتا ہے مثلاً یوں کہے کہ اگر میرا غائب شخص آجائے تو مجھ پر اتنا صدقہ لازم ہے، اس صورت میں اگر شرط پائی جائے تو نذر کو وجوباً پورا کرے گا اور اگر ایسی شرط کے ساتھ نذر کو معلق کیا جس کا وہ ارادہ نہیں رکھتا مثلاً یوں کہے کہ اگر میں فلاں عورت سے زنا کروں تو مجھ پر صدقہ لازم ہے، پھر حانث ہوا تو چاہے تو نذر کو پورا کرے چاہے تو قسم کا کفارہ دے دے کیونکہ یہ ظاہراً نذر اور معناً یمین ہے لہذا اس کو ازراہ ضرورت اختیار دیا جائیگا۔ (ت)

اور اس کے بدلے یوں کہلوائیں کہ نہ دوں تو میرا مکان اور جائداد مسجد مذکور پر وقف ہے، تو یہ بھی بیکار ہے کہ وقف کسی شرط پر معلق نہیں ہو سکتا۔ ردالمحتار میں ہے:

الوقف لایحتمل التعلیق بالخطر 2-

وقف قریب الہلاک شیئ کے ساتھ معلق ہونے کا احتمال نہیں رکھتا (ت)

ہاں باندی غلام ہوتے تو یہ بندش پوری تھی کہ بشرط ممبری مثلاً ایک ہفتہ کے اندر اتنا روپیہ اگر فلاں مسجد کو نہ دوں تو میرے سب غلام و کنیز آزاد ہیں مگر یہاں باندی غلام کہاں، اور ایسی قسم طلاق کی نہ کھانی جائز نہ کھلانی جائز، اور حدیث میں ارشاد ہوا:

ماحلف بالطلاق مؤمن وما استحلف به الامنافق 3-

طلاق کی قسم نہیں کھاتا مسلمان، نہ اس کی قسم لے مگر منافق۔

بالجملہ ایسی صورت کہ ممبری نہ ہونے پر روپیہ نہ دینا ہو اور ہونے پر مجبوراً دینا پڑے اور وہ مسجد ہی کا حق ہو کوئی نظر نہیں آتی سوا اس کے کہ طالب ممبری وہ روپیہ کسی امین کو دے دے اور اسے وکیل کردے کہ اگر ممبری ہو جائے تو یہ روپیہ فلاں مسجد میں دے دینا۔ اب اگر ممبری نہ ہو تو وکیل اسے روپیہ واپس دے اور ہو جائے تو فوراً وہ روپیہ متولی مسجد کو دے دے قبل اس کے کہ موکل اسے معزول کر سکے اس صورت میں جب وکیل وہ روپیہ مسجد کو دے چکے گا موکل کو اس کی واپسی کا کچھ اختیار

---

1 درمختار کتاب الایمان مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۲۹۵، ۲۹۴ 2 ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۶۰ 3 کنز العمال بحوالہ ابن عساکر عن انس حدیث ۲۶۳۴۰ موسسة الرساله بیروت ۹/ ۲۸۹

Fatawa Razawiya Volume 16

...will not remain. For when charity is completed, it becomes binding. (t) Yes, after becoming a member, if the representative has not yet given the money to the mosque and the client forbids it, and the representative becomes aware of this prohibition, then the representation will be terminated and he will not be able to give it to the mosque. And if he (the client) forbade it but the representative was not yet aware and gave the money to the mosque, then giving it is valid and the client cannot take it back, because "the representative is not dismissed by dismissal as long as he does not know it." (t) Therefore, after becoming a member, the representative should immediately give it to the trustee. All these cases were related to being legally compelled. And if there is peace of mind, then before Allah, he is compelled to give it based on that very promise that "if I become a member, I will give this much money to so-and-so", because making a promise to the One, All-Powerful Allah and then not fulfilling it is severe, and there is a harsh warning against it. Allah Almighty says:

"So He caused hypocrisy to follow in their hearts until the Day they shall meet Him, because they broke their word with Allah and because they used to tell lies."(1) And refuge is sought in Allah Almighty. And Allah Almighty knows best (t).

And Allah Almighty knows best.

Issue 288: From the city of Aligarh, sent by Muhammad Ismail and Muhammad Yusuf, merchants of Moti Masjid, 10 Rajab al-Murajab 1337 AH.

What do the scholars of religion say regarding this issue that an ancient mosque whose plinth is high is located in a neighborhood? In this neighborhood, there are several regular attendees who, due to poverty, cannot afford any expenses of the mosque. There was no well in this mosque. Some time ago, a well was built on one side which is at the level of the stairs and the courtyard. The opinion was formed that its stairs should be moved towards the well and about half a yard of land from the floor under the stairs should be taken. In this half-yard of land, a wall should be raised and shops should be built instead of stairs, the rent of which would be spent on the mosque's expenses. While the wall was being cut to take half a yard of land from the floor, ashes came out instead of soil, and suddenly the portion of the courtyard that was left also collapsed. In this way, the entire plinth of the mosque's courtyard collapsed, only the inner mosque remains. Now the opinion is that the mosque's courtyard...

(1) Al-Quran Al-Kareem 9/77 Page 482 of 631

...नहीं रहेगा। क्योंकि जब सदक़ा (دان) पूरा हो जाता है, तो वह अनिवार्य हो जाता है। (ت) हाँ, मेम्बरी के बाद यदि प्रतिनिधि (वकील) ने अभी तक मस्जिद को रुपये नहीं दिए हैं और मुवक्किल (काम सौंपने वाला) ने मना कर दिया और प्रतिनिधि को इस मनाही की सूचना मिल गई, तो वह वकालت سے برخاست ہو جائے گا اور مسجد میں نہیں دے سکے گا۔ اور اگر اس نے منع کیا اور وکیل کو ابھی اطلاع نہیں ملی تھی اور اس نے مسجد کو روپے دے دیے، تو دینا صحیح ہے اور موکل واپس نہیں لے سکتا، کیونکہ "प्रतिनिधि तब तक बर्खास्त नहीं होता जब तक उसे बर्खास्त گی کا پتہ نہ چل جائے۔" (ت) اس لیے ممبری کے بعد وکیل فوراً متولی کو دے دے۔ یہ سب صورتیں شرعاً مجبور ہونے کے متعلق تھیں اور اگر اطمینان ہو تو اللہ کے نزدیک وہ اسی وعدے کی بنیاد پر دینے پر مجبور ہے کہ "اگر میں ممبر بن گیا تو فلاں کو اتنے روپے دوں گا"، کیونکہ اللہ واحد قہار (ایک قادرِ مطلق اللہ) سے وعدہ کر کے پھر اسے نہ نبھانا سخت ہے اور اس پر شدید وعید ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا:

"تو اس کے بدلے میں اللہ نے ان کے دلوں میں اس دن تک کے لیے نفاق رکھ دیا جس دن وہ اس سے ملیں گے، کیونکہ انہوں نے اللہ سے کیا ہوا اپنا وعدہ توڑا اور وہ جھوٹ بولتے تھے۔" (1) اللہ کی پناہ۔ اور اللہ تعالیٰ بہتر جانتا ہے۔ (ت)

اور اللہ تعالیٰ بہتر جانتا ہے۔

مسئلہ 288: علی گڑھ شہر سے، مرسلہ محمد اسماعیل اور محمد یوسف، موتی مسجد کے سوداگر، 10 رجب المرجب 1337 ہجری۔

دین کے علماء اس مسئلے کے بارے میں کیا فرماتے ہیں کہ زمانہ سلف کی ایک مسجد جس کی کرسی اونچی ہے، ایک محلے میں واقع ہے۔ اس محلے میں متعدد آدمی نمازی ہیں اور وہ بھی ناداری کی وجہ سے مسجد کے کسی خرچ کے کفیل نہیں ہو سکتے۔ اس مسجد میں کنواں نہیں تھا، کچھ عرصہ ہوا کہ ایک کنارے سے کنواں بنوایا گیا ہے جو زینے اور صحن کے میل میں ہے۔ رائے یہ ہوئی کہ اس کا زینہ کنویں کی طرف کر دیا جائے اور زینے کے نیچے سے آدھ گز زمین فرش میں سے لے لی جائے۔ اس آدھ گز زمین میں دیوار اٹھا کر بنوا دی جائے اور بجائے زینے کے دکانیں بنوا دی جائیں جن کا کرایہ مسجد کے خرچ

میں صرف کیا جائے۔ آدھ گز زمین فرش میں سے لینے کے لیے دیوار کاٹی جا رہی تھی کہ بجائے مٹی کے راکھ نکل پڑی اور یکایک جو حصہ صحن کا چھوڑا تھا وہ بھی آن پڑا، اس طرح سے کل کرسی صحن مسجد کی آن پڑی، صرف اندرونی مسجد باقی ہے۔ اب یہ رائے ہے کہ صحن مسجد...

القرآن الکریم 9/77 صفحہ 482 از 631 (1)

نہ رہے گا فان الصدقۃ اذا تمت لزمت (اس لئے کہ صدقہ جب تام ہوجائے تو لازم ہوجاتا ہے۔ت) ہاں بعد ممبری وکیل ابھی روپیہ مسجد کو نہ دینے پایا کہ موکل نے منع کردیا اور اس ممانعت کی اطلاع وکیل کو ہوگئی تو وکالت سے معزول ہوجائے گا اور مسجد میں نہ دے سکے گا اور اگر اس نے منع کیا اور وکیل کو ابھی اطلاع نہ ہوئی اور روپیہ مسجد کو دے دیا تو دینا صحیح ہے اور مؤکل واپس نہیں کر سکتا لان الوکیل لا ینعزل بالعزل مالم یعلمہ (کیونکہ وکیل معزول کردینے سے معزول نہیں ہوتا جب تک اسے علم نہ ہوجائے۔ ت) لہذا بعد ممبری وکیل فوراً متولی کو دے دے یہ سب صورتیں شرعاً مجبور ہونے کے متعلق تھیں اور اگر اطمینان ہو تو عنداللہ وہ اتنے وعدہ ہی سے کہ ممبری ہوجائے تو اتنا روپیہ فلاں کو دوں گا دینے پر مجبور ہے کہ اللہ واحد قہار سے وعدہ کرکے پھر نباہنا سخت ہے اور اس پر شدید وعید، قال تعالٰی:

"فَاَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِيْ قُلُوْبِهِمْ اِلٰى يَوْمِ يَلْقَوْنَهٗ بِمَآ اَخْلَفُوا اللّٰهَ مَا وَعَدُوْهُ وَ بِمَا كَانُوْا يَكْذِبُوْنَ۝" والعیاذباللہ تعالٰی۔ تو اس کے پیچھے اللہ تعالٰی نے ان کے دلوں میں نفاق رکھ دیا اس دن تک کہ اس سے ملیں گے بدلہ اس کا کہ انہوں نے اللہ تعالٰی سے وعدہ جھوٹا کیا اور بدلہ اس کا کہ وہ جھوٹ بولتے تھے، اللہ تعالٰی کی پناہ۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۸۸: از شہر علیگڑھ مرسلہ محمد اسمعیل و محمد یوسف سوداگران موتی مسجد ۱۰ رجب المرجب ۱۳۳۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ کہ زمانہ سلف کی ایک مسجد جس کی کرسی اونچی ہے ایک محلہ میں واقع ہے اس محلہ میں متعدد آدمی نمازی ہیں اور وہ بھی ناداری کی وجہ سے مسجد کے کسی خرچ کے کفیل نہیں ہوسکتے ہیں، اس مسجد میں کنواں نہیں تھا کچھ عرصہ ہوا کہ ایک کنارے سے کنواں بنوایا گیا ہے جو زینہ سے اور صحن کے میل میں ہے رائے یہ ہوئی کہ اس کا زینہ کنویں کی طرف کردیا جائے اور زینہ کے نیچے ایک آدھ گز زمین فرش میں سے لے لی جائے اس آدھ گز زمین میں دیوار اٹھا کر بنوا دی جائے اور بجائے زینہ کے دکانیں بنوا دی جائیں جن کا کرایہ مسجد کے خرچ میں صرف کیا جائے آدھ گز زمین فرش میں سے لینے کے لئے دیوار کاٹی جارہی تھی کہ بجائے مٹی کے راکھ نکل پڑی اور یکایک جو حصہ صحن کا چھوڑا تھا وہ بھی آن پڑا اس طرح سے کل کرسی صحن مسجد کی آن پڑی صرف اندرونی مسجد باقی ہے، اب یہ رائے ہے کہ صحن مسجد

(۱) القرآن الکریم ۹ / ۷۷ Page 482 of 631

Fatawa Razawiyya Volume 16

[Question]: ...Let a space equal to one row be made solid, and in the remaining courtyard, shops should be built. The rent from these shops should be used for mosque expenses. The roof of these shops should be leveled and joined with the solid part outside the mosque's prayer rows. The question is, considering the reasons mentioned above, is there any legal (Sharia) prohibition in building these shops, leveling the roof, and joining it with the outside of the prayer rows? And since the leveled roof of the shops will become the mosque's courtyard, will performing prayers on it be valid? Please provide a detailed and definitive answer as agreed upon by scholars, and give advice according to the Sharia ruling for the current mosque construction situation.

Answer: Once a piece of land has become a mosque, changing any part or portion of it into something other than a mosque—even if it is for something related to the mosque—is absolutely prohibited (Haram). Allah Almighty says, "And indeed the mosques are for Allah"[1] (Surah Al-Jinn: 18). Earlier, when there was an attempt to include a portion of the floor in a staircase, the result was that the entire floor collapsed. Now you want to turn the mosque's floor into shops? This is prohibited and strictly forbidden. Sitting in these shops will be prohibited, and going to buy anything from them will be prohibited. Scholars have forbidden building shops even in the 'fina' (precincts/surroundings) of the mosque, let alone in the mosque itself, God forbid! It is stated in Al-Bazzaziyyah and Durr al-Mukhtar:

It is not permissible to take any part of it [the mosque] as a source of income (investment).[2]

Mosque's any part should not be designated for obtaining rent. (T)

It is in Mabsut of al-Sarakhsi and Alamgiriyyah:

| If a trustee (mutawalli) wants to build shops in the 'fina' (surroundings) of the mosque, it is not permissible. This is because it diminishes the sanctity of the mosque, as the 'fina' of the mosque has the same ruling as the mosque itself.[3] And Allah Almighty knows best. | If a trustee wants to build shops in the precincts of the mosque, it is not permissible for him to do so because it voids the sanctity of the mosque, for the precinct of the mosque has the same ruling as the mosque itself. And Allah Almighty knows best. (T) |

[1] Al-Quran al-Karim 72/18 [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/379 [3] Fatawa al-Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter 11 on the Mosque, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/462

फतावा रज़विया जिल्द सोलह (१६)

[प्रश्न]: ...एक सफ की जगह ठोस कर दी जाए और बाकी सहन (आँगन) में दुकानें बनवा दी जाएं और इन दुकानों का किराया मस्जिद के खर्च में लाया जाए और इन दुकानों की छत हमवार (समतल) करके सफेमस्जिद के बाहर जो ठोस हिस्सा होगा, उससे मिला दी जाए। तो दरयाफ्त तलब यह बात है कि मंदरजा बाला (उपरोक्त) वजूहात के लिहाज़ से जो दुकानों का तैयार कराना और छत का हमवार कर देना और सफ से बाहर मिला देना, इसमें शरअन तो कोई अम्र मानेअ (बाधा) न होगा? और दुकानों की छत जो हमवार होकर सहने-मस्जिद हो जाएगी, उसमें नमाज़ की अदायगी दुरुस्त होगी? इसके मुताल्लिक जो इत्तेफाकेउलमा हो कतई तौर पर मुफस्सल (विस्तृत) बताया जाए और शरई मसले के मुवाफिक मशवरा मौजूदा सूरत में तामीरे-मस्जिद का दिया जाए।

उत्तर: जो ज़मीन मस्जिद हो चुकी, उसके किसी हिस्सा, किसी जुज़ (टुकड़े) का ग़ैर-मस्जिद कर देना और अगरचे मुताल्लिक़ाते-मस्जिद ही से कोई चीज़ हो, हराम कतई है। अल्लाह तआला ने फरमाया: "बेशक मस्जिदें अल्लाह तआला की हैं।"[1] (त). पहले जो एक हिस्सा फर्श का ज़ीने (सीढ़ी) में शामिल करना चाहा था, उसका नतीजा यह हुआ कि तमाम फर्श गिर गया। अब फर्श-ए-मस्जिद को दुकानें करना चाहते हैं? यह हराम और सख्त हराम है। इन दुकानों में बैठना हराम होगा, उनसे कोई चीज़ खरीदने के लिए जाना हराम होगा। फना-ए-मस्जिद (मस्जिद के अहाते) में दुकानें करने को तो उलमा ने मना फरमाया, न कि मआज़अल्लाह नफ्से-मस्जिद (मस्जिद की असल ज़मीन) में। बज़ज़िया और दुर्रे-मुख्तार में है:

ला यजूज़ु अन युत्तखज़ु शयउन मिन्हु मुस्तग़ल्ला - [2]	**मस्जिद के किसी हिस्से को किराया हासिल करने के लिए मुकर्रर करना जायज़ नहीं। (त)**

मबसूत अस-सरख़सी और आलमगीरिया में है:

| कय्यिमुर युरीदु अन यबनिया हवानीता फ़ी फनाइल मस्जिदि ला यजूज़ु ज़ालिका लिअन्नहु युस्क़ितु हुरमतल मस्जिदि लिअन्नहु फनाउल मस्जिदि लहू हुक्मुल मस्जिदि - [3] वल्लाहु तआला आलम। | कोई मुतवल्ली फना-ए-मस्जिद में दुकानें बनाना चाहता है तो उसे ऐसा करना जायज़ नहीं, इसलिए कि यह हुरमते-मस्जिद को साकित कर देता है क्योंकि फना-ए-मस्जिद का हुक्म वही है जो खुद मस्जिद का है। वल्लाहु तआला आलम। (त) |

[1] अल-कुरान अल-करीम ७२/१८ [2] दुर्रे मुख्तार किताब अल-वक़्फ़ मतबा मुज्तबाई देहली १/३७९ [3] फतावा हिन्दिया किताब अल-वक़्फ़ बाब ११ मस्जिद के बयान में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर २/४६२

पृष्ठ ४८३/६३१

میں ایک صف کی جگہ ٹھوس کرادی جائے اور باقی صحن میں دکانات بنوادی جائیں اور ان دکانات کا کرایہ مسجد کے صرف میں لایا جائے اور ان دکانات کی چھت ہموار کرکے بیرون صف مسجد کے ساتھ جو ٹھوس ہوگی ملادی جائے۔ تو دریافت طلب یہ امر ہے کہ وجوہات مندرجہ بالا کے لحاظ سے جو دکانات کا تیار کرانا اور چھت کا ہموار کردینا اور بیرون صف سے ملا دینا اس میں شرعاً تو کوئی امر مانع نہ ہوگا اور دکانات کی چھت جو ہموار ہو کر صحن مسجد ہو جائے گا اس میں نماز کی ادائیگی درست ہوگی اس کے متعلق جو اتفاق علماء کا ہو قطعی طور پر مفصل بتایا جائے اور شرعی مسئلہ کے موافق مشورہ موجودہ صورت میں تعمیر مسجد کا دیا جائے۔

الجواب: جو زمین مسجد ہو چکی اس کے کسی حصہ کسی جز کا غیر مسجد کر دینا اور اگرچہ متعلقات مسجد ہی سے کوئی چیز ہو حرام قطعی ہے قال اللہ تعالٰی "وَ اَنَّ الْمَسٰجِدَ لِلّٰہِ" 1 (اللہ تعالٰی نے فرمایا: بیشک مسجدیں اللہ تعالٰی کی ہیں۔ ت) پہلے جو ایک حصہ فرش کا زینہ میں شامل کرنا چاہا تھا اس کا نتیجہ یہ ہوا کہ تمام فرش گر گیا اب فرش مسجد کو دکانیں کرنا چاہتے ہیں، یہ حرام اور سخت حرام ہے، ان دکانوں میں بیٹھنا حرام ہوگا، ان سے کوئی چیز خریدنے کے لئے جانا حرام ہوگا، فناءِ مسجد میں دکانیں کرنے کو تو علماء نے منع فرمایا نہ کہ معاذ اللہ نفس مسجد میں۔

بزازیہ اور در مختار میں ہے:

لایجوز ان یتخذ شیئ منہ مستغلاً - 2 **مسجد کے کسی حصہ کو کرایہ حاصل کرنے کے لئے مقرر کرنا جائز نہیں۔ (ت)**

مبسوط السرخسی اور عالمگیریہ میں ہے:

| قیم یرید ان یبنی حوانیت في فناء المسجد لایجوز ذلك لانه یسقط حرمة المسجد لانه فناء المسجد له حکم المسجد - 3 واللہ تعالٰی اعلم۔ | کوئی متولی فناءِ مسجد میں دکانیں بنانا چاہتا ہے تو اسے ایسا کرنا جائز نہیں اس لئے کہ یہ حرمت مسجد کو ساقط کر دیتا ہے کیونکہ فناءِ مسجد کا حکم وہی ہے جو خود مسجد کا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت) |

1 القرآن الکریم ۷۲ / ۱۸ 2 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۷۹ 3 فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۴۶۲

Fatawa Rizvia Volume (16)

Question 289: From Sikandra Rao, District Aligarh, Muhalla Nokhil, sent by Izad Bakhsh, 13 Ramadan-ul-Mubarak 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Within the boundaries of the Jamia Mosque, adjacent to the mosque's floor, there is a section designated as a wudu-khana (ablution area). Its external doors open to a common path, and its internal doors are installed on the floor of the mosque. A drain is constructed for the drainage of wudu water between the mosque floor, courtyard, and the covered wudu area, where worshippers perform wudu during rain and heat. Now, can the two doors on the side of the mosque floor be closed and the space rented out to a Hindu lawyer for his legal practice?

The Answer: Haraam, haraam, haraam, forbidden for several reasons, even if it were rented to a Muslim for permissible worldly work. It is stated in Alamgiriyah: "It is not permissible to change the waqf from its original form."[1] (Changing the form/ structure of a waqf property is not allowed. - Translator) And Allah Almighty knows best.

Question 290: From Padraspur, District Bareilly, Post Office Sadar Camp, sent by Sannu Khan, 22 Ramadan-ul-Mubarak 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A person named Kale Khan had approximately four thousand bricks. A decree-holder got them attached, and instead of four thousand, they were estimated at two and a half thousand. These bricks were purchased at an auction for the needs of the mosque, and the purchase was made in the name of Sannu Khan. After the auction purchase, when they were counted, they turned out to be four thousand. It was mutually agreed that no one should raise the price so that they could be purchased for the mosque. Now, should two and a half thousand [bricks] be given to the mosque or all of them? And if two and a half thousand were given to the mosque and approximately one and a half thousand remained, is the owner Kale Khan or the mosque?

The Answer: As for those that remain, the owner is certainly Kale Khan, and they should be given to him. The questioner stated that this auction was initiated by a decree-holder and his claim was not even fully satisfied, so it's not like anything remained that would be given to Kale Khan and he would take it; then even spending those two and a half thousand in the mosque would not be permissible. Yes, if Kale

Khan happily gifts (hiba) them to the mosque, it is permissible, whether he gifts these one and a half thousand as well. And Allah Almighty knows best.

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter Fourteen on Miscellaneous Matters, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/490

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

प्रश्न 289: सिकंदरा राव, जिला अलीगढ़, मोहल्ला नोखिल से प्रेषित, इज़द बख्श द्वारा, 13 रमज़ानुल मुबारक 1337 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: जामा मस्जिद की सीमा के भीतर, मस्जिद के फर्श से सटा हुआ एक हिस्सा वुज़ू-खाना (वज़ू करने की जगह) के नाम से है, जिसके बाहरी दरवाज़े आम रास्ते पर और भीतरी दरवाज़े मस्जिद के फर्श पर लगे हैं। मस्जिद के फर्श, आँगन और छत वाले वुज़ू-खाने के बीच वुज़ू के पानी के निकास के लिए एक नाली बनी है, जहाँ बारिश और धूप के समय नमाज़ी वुज़ू करते हैं। अब, क्या मस्जिद के फर्श की ओर वाले दो दरवाज़ों को बंद करके इसे एक हिंदू वकील को उसकी वकालत के पेशे के लिए किराए पर दिया जा सकता है?

उत्तर: हराम, हराम, हराम, कई कारणों से हराम है, भले ही इसे किसी मुसलमान को जायज़ दुनियावी काम के लिए किराए पर दिया जाता। आलमगीरी में है: "ला युजौज़ु तग़य्यीरुल वक़्फ़ अन हैअतिही"[1] (वक़्फ़ को उसके मूल स्वरूप से बदलना जायज़ नहीं है। - अनुवादक) और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

प्रश्न 290: पद्रासपुर, जिला बरेली, डाकखाना सदर कैंप से प्रेषित, सन्नू खान द्वारा, 22 रमज़ानुल मुबारक 1337 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: एक व्यक्ति काले खान के पास लगभग चार हज़ार ईंटें थीं। एक डिक्री-धारक ने उन्हें कुर्क करवा लिया और चार हज़ार के बजाय उनका अनुमान ढाई हज़ार लगाया गया। मस्जिद की ज़रूरत के लिए इन ईंटों को नीलामी में खरीदा गया, और खरीदारी सन्नू खान के नाम पर की गई। नीलामी की खरीदारी के बाद जब उनकी गिनती की गई, तो वे चार हज़ार निकलीं। आपस में यह सलाह हुई कि कोई भी इसकी कीमत नहीं बढ़ाएगा ताकि इन्हें मस्जिद के लिए खरीदा जा सके। अब मस्जिद में ढाई हज़ार देनी चाहिए या सभी? और अगर ढाई हज़ार मस्जिद को दी गईं और लगभग डेढ़ हज़ार बच गईं, तो उसका मालिक काले खान है या मस्जिद?

उत्तर: जो बाकी बचीं, उनका मालिक निश्चित रूप से काले खान है, उन्हें उसे दे दिया जाना चाहिए। प्रश्नकर्ता ने बताया कि नीलामी डिक्री-धारक ने करवाई थी और उसका दावा भी पूरा नहीं हुआ था; ऐसा नहीं है कि कुछ बचा हो जो काले खान को दिया जाता और वह उसे लेता; तो उन ढाई हज़ार को

भी मस्जिद में खर्च करना जायज़ नहीं होता। हाँ, अगर काले खान खुशी-खुशी मस्जिद को हिबा (दान) कर दे, तो जायज़ है, चाहे वह ये डेढ़ हज़ार भी हिबा कर दे। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

[1] फतावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, चौदहवाँ अध्याय विविध विषयों पर, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/490

مسئلہ ۲۸۹: از سکندر ہ راؤ ضلع علیگڑھ محلہ نو خیل مرسلہ ایزد بخش ۱۳ رمضان المبارک ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ حدودِ جامع مسجد میں فرشِ مسجد سے ملحق ایک درجہ وضوخانہ کے نام سے جس کے بیرونی دروازہ عام راہ پر اور اندرونی درجن کے فرشِ مسجد پر نصب ہیں اور نالی واسطے خارج ہونے پانی وضو در میان فرشِ مسجد و صحن و وضوخانہ مسقف تعمیر ہے جس میں وقت بارش و دھوپ نمازی وضو کرتے ہیں اب ان کے دو جو جانبِ فرشِ مسجد ہیں بند کر کے ایک ہندو وکیل کو جو پیشہ وکالت کرتا ہے واسطے کرنے وکالت کرایہ پر دے سکتے ہیں یا نہیں؟

الجواب: حرام حرام حرام، بوجوہ حرام، اگر چہ مسلمان کو جائز کار دنیوی کے لئے کرایہ پر دیتے۔ عالمگیری میں ہے: لا یجوز تغییر الوقف عن ھیأتہ ۱ (وقف کو اس کی ہیئت سے تبدیل کرنا جائز نہیں۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۹۰: از پدراس پور ضلع بریلی ڈاکخانہ صدر کیمپ مرسلہ سنو خاں ۲۲ رمضان المبارک ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص کالے خاں اس کی اینٹ تخمیناً قریب چار ہزار کے تھیں اس کو ایک ڈگری دار نے قرق کرایا اور بجائے چار ہزار کے ڈھائی ہزار کا تخمینہ کیا گیا اور ان اینٹوں کو بضرورتِ مسجد نیلام میں خرید کیں اور خرید بنام سنو خاں کے لیں بعدِ خرید نیلام کے جب اس کا شمار کیا گیا تو چار ہزار ہوئیں اور آپس میں یہ مشورہ ہو گیا کہ اس کے اوپر کوئی دام نہ بڑھائے یہ واسطے مسجد کے خرید کی جائیں تو اب مسجد میں ڈھائی ہزار دینا چاہئے یا کل دی جائیں اور اگر ڈھائی ہزار دی گئیں مسجد میں تو باقی ڈیڑھ ہزار تخمیناً بچیں تو اس کا مالک کالے خاں ہے یا مسجد کی ہوئیں؟

الجواب: جو باقی بچیں ان کا مالک تو یقیناً کالے خاں ہے اس کو دی جائیں، اور سائل نے بیان کیا کہ یہ نیلام ڈگری دار نے کرایا اور اس کا مطالبہ پورا بھی نہ ہوا نہ کہ کچھ پچھتاتا اور کالے خاں کو دیا جاتا اور وہ لیتا تو وہ ڈھائی ہزار بھی مسجد میں صرف کرنی جائز نہیں، ہاں اگر کالے خاں بخوشی مسجد کو ہبہ کر دے تو جائز ہے چاہے یہ ڈیڑھ ہزار بھی ہبہ کردے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع عشر فی المتفرقات نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۹۰

Fatawa Rizvia Volume (16)

Problem 291: From Fatehgarh, district Farrukhabad, sent by Hussain Khan Ghari-saaz (watchmaker), former trustee of Gola Mosque, 25th Ramadan-ul-Mubarak 1337 AH.

What do the scholars of religion say regarding this issue: A mosque has some shops attached to it, but due to their dilapidated condition, the income was insufficient for the mosque's needs. Therefore, a person, with this intention, struggled for a long period so that the shops would be in good condition, and with the increased income, the mosque could become self-sufficient in its expenses. As a result of his effort and good intention, the mosque's income increased from four or five rupees to 12 rupees per month. All expenses, such as repairs and maintenance, the Imam's salary, and during the month of fasting, arrangements for breaking the fast (Iftar) which cost 4/- per day, and the distribution of sweets and lighting upon the completion of the Quran recitation (Khatm-e-Kalam Allah), had been consistently carried out for ten to twelve years. However, for a few years, some scholars, who are quenched from the same source of Dar-ul-Uloom and reside here due to their connection with a school (madrasa), and have a relationship with this mosque because some money is taken in the name of the Imam as aid for the school, and one or another Molvi Sahab from the school continues to perform the duties of leadership in prayer (Imamate). These gentlemen declare it impermissible to organize Iftar from mosque income and to distribute sweets and provide lighting etc. on the completion of the Quran. Consequently, last fourth year, when sweets were not distributed on the completion of the Holy Quran according to the old method, and the manner of its stoppage was such that it was against the dignity of a scholar, rather even shameful for a worldly person, a disagreement arose among the Muslims, and there was a possibility of mischief (fitna) arising. If the Molvi Sahab had not been removed, disastrous results would have surely followed. This year, another Molvi Sahab declared organizing Iftar from mosque income impermissible, causing a reduction in the mosque's vibrancy at Maghrib time, which used to be filled with many worshippers. Instead of the previous year's forty or fifty people, there are now ten to twelve, because for a day or two, those fasting broke their fast with a lump of salt and water, after which they went to another mosque where such arrangements were made, with heavy hearts. Therefore, are the aforementioned matters permissible to be fulfilled from the mosque's income or not? Explain and be rewarded.

Likewise

Problem 292: From Fatehgarh Camp, district Farrukhabad, Mohalla Mangat, sent by Muhammad Ayub and Muhammad Yaqub, Punjabi merchants, 25th Ramadan-ul-Mubarak 1337 AH.

What do the scholars of religion say regarding this issue: A mosque's endowed property (waqf), i.e., shops, whose income for the mosque's...

फतवा रज़विया जिल्द (16)

मसला 291: फतेहगढ़, जिला फर्रुखाबाद से, प्रेषक हुसैन खां घड़ी-साज़, पूर्व मुतवल्ली (ट्रस्टी) मस्जिद गोला, 25 रमज़ान-उल-मुबारक 1337 हिजरी।

इस मसले में दीन के विद्वान क्या फरमाते हैं कि एक मस्जिद है जिसके साथ कुछ दुकानें हैं, लेकिन खराब हालत में होने के कारण मस्जिद की जरूरतों के लिए आय पर्याप्त नहीं थी। इसलिए एक व्यक्ति ने इस नियत से लंबे समय तक संघर्ष किया कि दुकानें अच्छी हालत में हो जाएं ताकि आय बढ़ने पर मस्जिद अपने खर्चों में आत्मनिर्भर हो सके। उनकी कोशिश और अच्छी नीयत का यह परिणाम हुआ कि मस्जिद की आय चार-पांच रुपये के बजाय 12 रुपये मासिक हो गई। सभी खर्चे जैसे टूट-फूट की मरम्मत, इमाम का वेतन और रमजान के महीने में रोज़ा इफ़्तार का इंतज़ाम (जो 4/- प्रतिदिन के हिसाब से रहा), कुरान के समापन (खत्म) पर मिठाई और रोशनी का वितरण, पिछले दस-बारह वर्षों से नियमित रूप से हो रहा था। लेकिन कुछ वर्षों से कुछ विद्वान, जो एक ही दारुल उलूम के स्रोत से शिक्षित हैं और एक मदरसे से संबंधित होने के कारण यहाँ विराजमान हैं, और इस मस्जिद से उनका यह संबंध है कि इमाम के नाम पर मदरसे के लिए कुछ राशि सहायता के रूप में ली जाती है और मदरसे के ही कोई न कोई मौलवी साहब इमामत के फ़राइज़ (कर्तव्य) अदा करते रहते हैं। ये सज्जन मस्जिद की आय से रोज़ा इफ़्तार कराना और कुरान के खत्म पर मिठाई और रोशनी आदि बांटना नाजायज बताते हैं। चुनांचे, पिछले चौथे वर्ष जब कुरान मजीद के खत्म पर पुराने तरीके के अनुसार मिठाई वितरण नहीं हुआ, और इसे बंद करने का तरीका ऐसा था जो एक विद्वान की गरिमा के खिलाफ था बल्कि एक संसारी व्यक्ति के लिए भी शर्मनाक था, तो मुसलमानों में मतभेद पैदा हो गया और फितना (अशांति) पैदा होने की आशंका हुई। यदि मौलवी साहब को हटाया नहीं जाता, तो निश्चित रूप से विनाशकारी परिणाम होते। इस वर्ष दूसरे मौलवी साहब ने मस्जिद की आय से रोज़ा इफ़्तार को नाजायज करार देकर मग़रिब के समय मस्जिद की जो रौनक नमाजियों की भीड़ के कारण हुआ करती थी, उसमें इतनी कमी कर दी कि पिछले साल की चालीस-पचास की संख्या के बजाय आजकल दस-बारह होती है। क्योंकि एक-दो दिन तक रोज़ेदार नमक की डली और पानी से रोज़ा खोलते रहे, उसके बाद दूसरी मस्जिद में चले गए जहाँ ये इंतज़ाम होता है, और वे दुखी मन से गए। अतः क्या ऊपर वर्णित कार्यों को मस्जिद की आय से पूरा करना जायज है या नहीं? बयान फरमाएं और पुण्य पाएं।

ऐज़ा (वही)

मसला 292: फतेहगढ़ कैंप, जिला फर्रुखाबाद, मोहल्ला मंगत से, प्रेषक मोहम्मद अय्यूब और मोहम्मद याकूब, पंजाबी सौदागर, 25 रमज़ान-उल-मुबारक 1337 हिजरी।

इस मसले में दीन के विद्वान क्या फरमाते हैं कि एक मस्जिद का वक्फ माल यानी दुकानें जिनकी आय मस्जिद के..

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

مسئلہ ۲۹۱: از مقام فتح گڑھ ضلع فرخ آباد مرسلہ حسین خاں گھڑی ساز سابق متولی مسجد گولا ۲۵ رمضان المبارک ۱۳۳۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد جس کے متعلق کچھ دوکانات ہیں مگر بوجہ ناکارہ حالت میں ہونے کے آمدنی ضروریات مسجد کے لئے کافی نہ تھی اس لئے ایک شخص اس نیت سے مدت مدید تک جدوجہد کرتا رہا کہ دوکانات اچھی حالت میں ہو جائیں تو بصورت اضافہ آمدنی مسجد اپنے اخراجات کی خود کفالت کرسکے اس کی سعی و حسن نیت سے یہ نتیجہ ہوا کہ مسجد کی آمدنی بجائے چار پانچ ۱۲ روپے ماہانہ ہوگئی اور جملہ اخراجات مثل شکست و ریخت و تنخواہ پیش امام نیز بماہ صیام انتظام روزہ کشائی جو ۴/ روزانہ کے حساب سے رہا ختم کلام اللہ پر تقسیم شیرینی و روشنی عرصہ دس بارہ سال سے برابر عمل میں آتی رہی لیکن چند سال سے بعض علماء جو ایک ہی دار العلوم کے سرچشمہ سے سیراب ہیں اور ایک مدرسہ سے تعلق رکھنے کے باعث رونق افروز بمقام ہذا ہیں اور اس مسجد سے اس وجہ سے واسطہ رکھتے ہیں کہ کچھ رقم پیش امام کے نام سے مدرسہ کے لئے بطور امداد لی جاتی ہے اور فرائض امامت مدرسہ ہی کے کوئی نہ کوئی مولوی صاحب ہی ادا کرتے رہتے ہیں یہ حضرات آمدنی مسجد سے روزہ کشائی کرانا اور ختم قرآن پر تقسیم شیرینی و روشنی وغیرہ کرنا ناجائز بتاتے ہیں چنانچہ گذشتہ چوتھے سال ختم قرآن مجید پر حسب طریق قدیم جب تقسیم شیرینی عمل میں نہ آئی جس کی بندش کی صورت ایسے طریقے پر کی گئی تھی جو شان عالم کے خلاف کیا بلکہ ایک دنیا دار کے واسطے بھی موجب شرم تھی تو اہل اسلام میں اختلاف رونما ہو کر ایک فتنہ برپا ہونے کا احتمال ہوا، اگر مولوی صاحب علیحدہ نہ کر دئے جاتے تو یقینا تباہ کن نتائج مرتب ہوتے امسال

دوسرے مولوی صاحب نے آمدنی مسجد سے روزہ کشائی ناجائز قرار دے کر مغرب کے وقت مسجد کی رونق جو بوجہ کثرت نمازیوں ہو جایا کرتی تھی، اس میں اس قدر کمی پیدا کر دی جو گزشتہ سال کی تعداد چالیس و پچاس کے بجائے آج کل دس بارہ ہوتی ہے کیونکہ ایک دو روز تک پابند صوم نمک کی ڈلی و پانی سے روزہ کشائی کرتے رہے بعدہ دیگر مسجد میں جہاں یہ اہتمام ہوتا ہے مکدر خاطر ہو کر چلے گئے، پس کیا امورات مرقومہ بالا آمدنی مسجد سے تکمیل کو پہنچانے جائز ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

ایضاً

مسئلہ ۲۹۲: از فتح گڑھ کمپ ضلع فرخ آباد محلہ منگت مرسلہ محمد ایوب و محمد یعقوب سوداگران پنجابی ۲۵ رمضان المبارک ۱۳۳۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد کا مال موقوفہ یعنی دکانیں جن کی آمدنی مسجد کے

Fatawa Rizvia Volume Sixteen (16)

The expenses were not sufficient, so to meet the expenses, a new building was constructed on the previous foundation under the supervision of a person by collecting donations from the Muslims of the city. By the grace of Almighty Allah, while the income from it was sufficient for the mosque's expenses, some amount started being saved. For this reason, some ignorant and illiterate managers used that money for sweets on the occasion of Khatm-e-Quran (completion of Quran recitation) and Iftar items during the blessed month of Ramadan. Now, the trusteeship and management of this mosque have been entrusted to people who are more learned than them. Consequently, they provided the sweets for Khatm-e-Quran and Iftar items from their own pockets and are continuing to do so. Their idea is that the money being saved should be used to build a school (Madrasa) on the vacant endowed (waqf) land under the mosque, and the income should be spent on it. Accordingly, construction is about to start these days. This year, due to Satanic incitement, the person under whose supervision the mosque remained for some time says that "the income increased during my supervision, therefore I have the right to provide sweets for Khatm-e-Quran and Iftar items from it." The situation of Iftar here is such that there are various types of sweets and different types of salty items, no less than ten to twelve in number. Half of those participating are fasting and half are not; among those fasting, seventy-five percent are well-off and twenty-five percent are poor. In this specific situation and in this manner, can the sweets for Khatm-e-Quran and Iftar items be provided from the endowed (waqf) property or not? And can the former trustees and managers, after being removed from trusteeship and management, be authorized to use the endowed property or not? Explain and be rewarded.

The Answer: In Dar-ul-Ifta, this question has come from both parties. The party seeking permission says at one place that these expenses should come from the income of the mosque's endowments for ten to twelve years; at another place, they call it the ancient way. The party seeking prohibition calls it a mere new innovation and an act of the ignorant, and instead, wants to build a school on the endowed land of the mosque and spend the surplus income of the mosque on it. Here, the Sharia ruling is that in endowments, the first consideration is the condition set by the donor (waqif). This land and these shops will be spent for the purpose for which he endowed them to the mosque, even if it is for Iftar, sweets, and lights for the completion (Khatm). To spend it for any purpose other than that is forbidden,

forbidden, strictly forbidden, even if it is for building a religious school. For "the condition of the donor is like the text of the Lawgiver (peace and blessings of Allah be upon him)" [1] (The donor's condition is as obligatory to act upon as the text of the Lawgiver, peace and blessings be upon him), to the extent that if he...

---

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the condition of the donor in its leasing, Mujtabai Press, Delhi, 1/390.

ख़र्चों के लिए आमदनी पर्याप्त नहीं थी, इसलिए ख़र्चों को पूरा करने के लिए शहर के मुसलमानों से चंदा जमा करके एक व्यक्ति की निगरानी में पुरानी बुनियाद पर नई इमारत तैयार की गई। अल्लाह तआला के फ़ज़्ल से, इसकी आमदनी मस्जिद के ख़र्चों के लिए काफ़ी होने के साथ-साथ कुछ बचत भी होने लगी। इसी कारण से, कुछ जाहिल और अनपढ़ प्रबंधकों ने रमज़ानुल मुबारक में ख़त्म-ए-क़ुरआन पाक की मिठाई और इफ़्तारी का सामान इसी में से किया। अब इस मस्जिद की देख-रेख और प्रबंध का काम उन लोगों के हाथ में है जो उनसे अधिक विद्वान हैं। चुनाँचे, उन्होंने ख़त्म-ए-क़ुरआन पाक की मिठाई और इफ़्तारी का सामान अपनी जेब से किया और कर रहे हैं। उनका यह विचार है कि जो रक़म बच रही है, उससे मस्जिद के नीचे की खाली वक़्फ़ (बंदोबस्ती) ज़मीन पर एक मदरसा बनवाया जाए और आमदनी को उसमें ख़र्च किया जाए। चुनाँचे, इन दिनों निर्माण शुरू होने वाला है। इस साल, शैतानी बहकावे के कारण वह व्यक्ति जिसकी निगरानी में कुछ समय तक यह मस्जिद रह चुकी है, कहता है कि "मेरी निगरानी के समय में आमदनी बढ़ी है, इसलिए मुझे हक़ है कि ख़त्म-ए-क़ुरआन मजीद की मिठाई और इफ़्तारी का सामान इसी से करूँ।" यहाँ इफ़्तारी की स्थिति यह है कि विभिन्न प्रकार की मिठाइयाँ और विभिन्न प्रकार की नमकीन चीज़ें होती हैं जिनकी संख्या दस-बारह से कम नहीं होती। इसमें भाग लेने वाले आधे रोज़ेदार होते हैं और आधे बिना रोज़े के रोज़ेदारों में पचहत्तर प्रतिशत संपन्न और पच्चीस प्रतिशत गरीब हैं। इस विशेष स्थिति में और इस तरह से, क्या ख़त्म-ए-क़ुरआन पाक की मिठाई और इफ़्तारी का सामान वक़्फ़ की संपत्ति से किया जा सकता है या नहीं? और क्या पूर्व ट्रस्टी और प्रबंधक, पद से हटने के बाद वक़्फ़ की संपत्ति के उपयोग के लिए अधिकृत हो सकते हैं या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

उत्तर: दारुल-इफ़्ता में यह सवाल दोनों पक्षों की ओर से आया है। अनुमति चाहने वाला पक्ष एक जगह कहता है कि ये ख़र्चे दस-बारह साल से मस्जिद के वक़्फ़ की आमदनी से होने चाहिए; दूसरी जगह वह इसे पुरानी परंपरा कहता है। वहीं, रोक लगाने वाला पक्ष इसे महज़ नई ईजाद और जाहिलों का काम कहता है, और इसके बदले मस्जिद की वक़्फ़ ज़मीन पर मदरसा बनाकर मस्जिद की अतिरिक्त आमदनी उसमें ख़र्च करना चाहता है। यहाँ शरीयत का हुक्म यह है कि वक़्फ़ के मामलों में पहली नज़र वक़िफ़ (दानदाता) की शर्त पर होती है। यह ज़मीन और दुकानें उसने जिस उद्देश्य के लिए मस्जिद को वक़्फ़ की हैं, उन्हीं में ख़र्च किया जाएगा, चाहे वह इफ़्तारी, मिठाई और ख़त्म की रोशनी के लिए ही क्यों न हो। उसके अलावा किसी दूसरे उद्देश्य में उसका ख़र्च करना हराम, हराम,

सख़्त हराम है, चाहे वह दीनी मदरसा बनाना ही क्यों न हो। क्योंकि "वक़िफ़ की शर्त शरीयत देने वाले (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के हुक्म की तरह है" [1] (वक़िफ़ की शर्त पर अमल करना वैसा ही अनिवार्य है जैसा कि अल्लाह के रसूल अलैहिस्सलातो वसल्लम का हुक्म), यहाँ तक कि अगर उसने...

---

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, बाब: वक़िफ़ की शर्त का उसकी लीज़ में पालन करना, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 1/390.

اخراجات کو کافی نہیں ہو سکتی تھی لہٰذا اخراجات کے پورا کرنے کے واسطے مسلمان شہر سے چندہ وصول کرکے ایک شخص کی زیر نگرانی عمارت جدید بنائے سابقہ پر تیار ہوئی بفضلہ تعالیٰ ان کی آمدنی اخراجات مسجد کو کافی ہوتے ہوئے قدرے پس انداز ہوتا رہا بایں سبب بعض جاہل اور ناخواندہ مہتموں نے رمضان المبارک میں ختمِ قرآن پاک شیرینی اور افطاری کا سامان اسی میں سے کیا اب اس مسجد کی تولیت اور اہتمام کا کام ایسے لوگوں کے سپرد ہوا جو ان سے ذی علم ہیں چنانچہ ختمِ قرآن پاک کی شیرینی اور افطاری کا سامان اپنے پاس سے کیا اور کر رہے ہیں، ان کا یہ خیال ہے کہ اس رقم کو جو پس انداز ہوتی رہی ہے اس کو زمین افتادہ موقوفہ زیر مسجد میں ایک مدرسہ تعمیر کرایا جائے اور اس آمدنی کو اس میں صرف کیا جائے چنانچہ آج کل میں تعمیر شروع ہونے والی ہے امسال بوجہ اغوائے شیطانی وہ شخص جس کے زیر نگرانی کچھ عرصہ تک یہ مسجد رہ چکی ہے وہ یہ کہتا ہے کہ میری نگرانی کے زمانے میں توسیع آمدنی ہوئی ہے، لہٰذا مجھے حق حاصل ہے کہ ختم قرآن مجید کی شیرینی اور افطاری کا سامان اسی سے کروں، یہاں کی افطاری کی یہ صورت ہے کہ مختلف قسم کی مٹھائی اور مختلف قسم کی اشیاء نمکین جن کی تعداد دس بارہ سے کم نہیں ہوتی اس میں شرکت کرنے والے نصف روزہ دار اور نصف بے روزہ، روزہ داروں میں فیصدی پچھتر مرفہ الحال تو پچیس غریب اس صورت میں ختم قرآن پاک کی شیرینی اور افطاری کا سامان مالِ موقوفہ سے اس صورتِ خاص میں بایں ہیئت کذائی کر سکتے ہیں یا نہیں؟ اور متولیان اور مہتممان سابق بعد علیحدہ ہو جانے تولیت اور اہتمام کے مالِ موقوفہ میں مجاز ہو سکتے ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: دارالافتاء میں یہ سوال فریقین کی طرف سے آیا فریقِ اجازت خواہ ان مصارف کا آمدنیِ اوقاف مسجد سے ہونا ایک جگہ دس بارہ سال سے کہتا ہے دوسری جگہ طریقِ قدیم اور فریقِ منع طلب اسے محض احداثِ جدید اور فعلِ جہال کہتا ہے اور اس کے بدلے زمین موقوفہ مسجد میں مدرسہ بنا کر فاضل آمدنی مسجد اس میں صرف کرنا چاہتا ہے، یہاں حکمِ شرعی یہ ہے کہ اوقاف میں پہلی نظر شرطِ واقف پر ہے یہ زمین و دکانیں اس نے جس غرض کے لئے مسجد پر وقف کی ہوں ان میں صرف کیا جائے گا اگرچہ وہ افطاری و شیرینی و روشنی ختم ہو اور اس کے سوا دوسری غرض میں اس کا صرف کرنا حرام حرام سخت حرام اگرچہ وہ بناءِ مدرسہ دینیہ ہو فان شرط الواقف کنص الشارع صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ۱ (واقف کی شرط ایسے ہی واجب العمل ہے جیسے شارع علیہ الصلوۃ والسلام کی نص۔ ت) حتی کہ اگر اس نے

---

۱ درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۹۰

Fatawa Rizwia Volume 16 (16)

If an endowment (waqf) is made solely for the construction of a mosque, then it cannot be spent on anything other than the repair of wear and tear, not even on the water vessels or mats of the mosque, let alone for iftari etc. And if the endowment is for the customary expenses of the mosque, then spending a customary amount on sweets and lighting for the khatm is permissible, but iftari and spending on a madrasa are impermissible. Nor can it be spent on the salaries of teachers etc., because these things are not among the expenses of a mosque. "It is not permissible to create a new rank/purpose for the endower himself, let alone for a stranger." (When the endower himself is not permitted to introduce a new thing into the waqf, how can it be permissible for a complete stranger? - T). And if he has explicitly given permission for these things in the conditions of the waqf, or has generalized the charitable expenses, or stated that other charitable expenses shall be at the discretion of the trustee (mutawalli), then it can be spent on them either absolutely or according to the trustee's discretion. In short, his conditions must be followed in every way, and if the conditions are unknown, then the long-standing practice of its trustees will be considered. If it has always been spent on iftari, sweets, and lighting for the khatm, entirely or partially, then it will continue to be so; otherwise, not at all, and establishing a madrasa is completely impermissible. It is stated in reliable books like Fatawa Khairiyyah:

(Arabic) In cana lil-waqfi kitabun fi diwanil-qudati wahuwa fi aydihim ittaba' ma fihi istihsanan. Walla yuntharu ilal-ma'hudi min halihi fima sabaqa minaz-zamani min anna qawamahu kayfa kanu ya'malun (Summary)	**If there is any written document for the waqf present in the court register, it is commendable for the trustees to act according to its contents; otherwise, the long-standing practice of the trustees regarding the state of the waqf will be considered. (Summary) - (T)**

"Long-standing" means its origin is unknown. If it is known that it was introduced later without a condition, then it is not considered "old" even if it has been around for a hundred years, even if it is unknown exactly when it started. Here, in the absence of knowledge about the endower's conditions, regarding the land and shops, if the situation is as stated by the second party—that some ignorant people introduced iftari, sweets, and lighting a few years ago, which according to the first party's statement was ten or twelve years ago—then it is impermissible, and building a madrasa and spending on it is also forbidden. However, if the first party's statement

means that these expenses have been ongoing since old times but were interrupted due to low income and resumed ten or twelve years ago after an increase in income, and this corresponds to the facts, then undoubtedly, spending on iftari, lighting, and sweets for the khatm from it is permissible.

[1] Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/206 Page 487 of 631

सिर्फ़ मस्जिद के निर्माण के लिए वक़्फ़ किया गया हो तो उसकी मरम्मत के अलावा मस्जिद के लोटों या चटाइयों पर भी इसे खर्च नहीं किया जा सकता, इफ़्तारी आदि तो दूर की बात है। और यदि मस्जिद के प्रचलित खर्चों के लिए वक़्फ़ है, तो प्रथा के अनुसार खात्मे की मिठाई और रोशनी पर खर्च करना जायज़ है, लेकिन इफ़्तारी और मदरसे में खर्च करना नाजायज़ है। न ही इसे शिक्षकों के वेतन आदि पर खर्च किया जा सकता है, क्योंकि ये चीज़ें मस्जिद के खर्चों में शामिल नहीं हैं। "वक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) के लिए भी किसी नई श्रेणी का निर्माण जायज़ नहीं है, तो किसी अजनबी के लिए तो बिल्कुल नहीं।" (जब वक़िफ़ के लिए ही वक़्फ़ में कोई नई चीज़ शामिल करना जायज़ नहीं, तो एक पूरी तरह से अजनबी व्यक्ति के लिए यह कैसे हो सकता है? - त) और यदि उसने वक़्फ़ की शर्तों में स्पष्ट रूप से इन चीज़ों की अनुमति दी है, या परोपकारी खर्चों का सामान्यीकरण कर दिया है, या यह कहा है कि अन्य परोपकारी खर्च मुतवल्ली (ट्रस्टी) के विवेक के अनुसार होंगे, तो उनमें भी पूर्ण रूप से या मुतवल्ली के विवेक के अनुसार खर्च किया जा सकेगा। संक्षेप में, उसकी शर्तों का हर तरह से पालन किया जाएगा और यदि शर्तें ज्ञात नहीं हैं, तो इसके मुतवलियों की पुरानी प्रथा पर विचार किया जाएगा। यदि हमेशा से इफ़्तारी, मिठाई और खात्मे की रोशनी पर पूरा या कुछ हिस्सा खर्च होता आ रहा है, तो अब भी होगा, अन्यथा बिल्कुल नहीं और मदरसे का निर्माण पूरी तरह नाजायज़ है। फ़तावा खैरिया आदि विश्वसनीय ग्रंथों में है:

(अरबी) यदि वक़्फ़ के लिए कोई दस्तावेज़ न्यायालय के रजिस्टर में मौजूद है और वह उनके हाथों में है, तो उसमें जो कुछ भी है, उसका पालन करना सराहनीय है। अन्यथा पिछले समय की ज्ञात स्थिति पर विचार किया जाए कि उसके प्रबंधक कैसे कार्य करते थे। (संक्षिप्त)

यदि वक़्फ़ के लिए कोई दस्तावेज़ न्यायालय के रजिस्टर में मौजूद है, तो मुतवलियों को उसके विवरणों के अनुसार कार्य करना सराहनीय है; अन्यथा पुराने समय से वक़्फ़ की स्थिति में मुतवलियों की जो प्रथा चली आ रही है, उस पर विचार किया जाएगा। (संक्षिप्त) - (त)

पुराना होने का अर्थ यह है कि इसकी शुरुआत का पता न हो। यदि पता है कि यह बिना शर्त के बाद में शुरू हुआ, तो वह पुराना नहीं है, भले ही सौ साल से हो, भले ही यह न पता हो कि कब से है। यहाँ वक़िफ़ की शर्तों की जानकारी न होने पर, ज़मीन और दुकानों के मामले में यदि स्थिति दूसरे पक्ष के बयान के अनुसार है कि कुछ साल पहले कुछ अज्ञानियों ने इफ़्तारी, मिठाई और रोशनी शुरू की,

जिसे पहले पक्ष के अनुसार दस-बारह साल हुए हैं, तो यह नाजायज़ है, और मदरसा बनाना और उसमें खर्च करना भी हराम है। और यदि पहले पक्ष के बयान का अर्थ यह है कि ये खर्च पुराने समय से होते आ रहे थे, बीच में आय कम होने के कारण रुक गए थे और आय बढ़ने के बाद दस-बारह साल से फिर शुरू हुए, और वास्तविकता इसके अनुरूप है, तो निस्संदेह इससे इफ़्तारी, रोशनी और मिठाई जायज़ हैं।

[1] फ़तावा खैरिया, किताबुल वक़्फ़, दारुल मारिफ़त, बेरुत, 1/206 पृष्ठ 487 का 631

صرف تعمیر مسجد کے لئے وقف کی تو مرمت شکست وریخت کے سوا مسجد کے لوٹے چٹائی میں بھی صرف نہیں کر سکتے افطاری وغیرہ در کنار، اور اگر مسجد کے مصارف رائجہ فی المساجد کے لئے وقف ہے تو بقدر معہود و شیرینی و روشنی ختم میں صرف جائز افطاری و مدرسہ میں ناجائز۔ نہ اسے تنخواہ مدرسین وغیرہ میں صرف کر سکتے ہیں کہ یہ اشیاء مصارف مسجد سے نہیں ولا یجوز احداث مرتبۃ فی الواقف فضلا عن الاجنبی البحث (جب خود واقف کے لئے کسی نئی چیز کا احداث وقف میں جائز نہیں تو محض اجنبی شخص کیلئے کیسے ہو سکتا ہے۔ ت) اور اگر اس نے ان چیزوں کی بھی صراحۃً اجازت شرائط وقف میں رکھی یا مصارف خیر کی تعمیم کردی یا یوں کہا کہ دیگر مصارف خیر حسب صوابدید متولی، تو ان میں بھی مطلقاً یا حسب صوابدید متولی صرف ہو سکے گا۔ غرض ہر طرح اس کے شرائط کا اتباع کیا جائے گا اور اگر شرائط معلوم نہیں تو اس کے متولیوں کا قدیم سے جو عملدرآمد رہا اس پر نظر ہوگی اگر ہمیشہ سے افطاری و شیرینی و روشنی ختم کل یا بعض میں صرف ہوتا رہا اس میں اب بھی ہوگا ورنہ اصلاً نہیں اور احداث مدرسہ بالکل ناجائز۔ فتاوی خیریہ وغیرہ معتمدات میں ہے:

ان کان للوقف کتاب فی دیوان القضاۃ وھو فی ایدیھم اتبع مافیہ استحسانا۔ والاینظر الی المعھود من حالہ فیما سبق من الزمان من ان قوامہ کیف کانوا یعملون (ملخصا) (ملخصا)۔ (ت)

اگر خود وقف کے لئے کوئی تحریر دیوان القضاۃ میں موجود ہے تو متولیوں کو اس کے مندرجات کے مطابق عمل کرنا مستحسن ہے ورنہ قدیم سے حال وقف میں متولیوں کا جو عملدرآمد چلا آرہا ہے اس پر نظر ہوگی

قدیم سے ہونے کے یہ معنی کہ اس کا حدوث معلوم نہ ہو اور اگر معلوم ہے کہ یہ بلا شرط بعد کو حادث ہوا تو قدیم نہیں اگرچہ سو برس سے ہو اگرچہ نہ معلوم ہو کہ کب سے ہے، یہاں بحال عدم علم شرائط واقف زمین دکانیں اگر صورت حسب بیان فریق دوم ہے کہ چند سال سے بعض بے علموں نے افطاری و شیرینی و روشنی کا احداث کیا جسے حسب بیان فریق اول دس بارہ برس ہوئے تو ناجائز ہے اور مدرسہ بنانا اور اس میں صرف کرنا بھی حرام اور اگر بیان فریق اول کے یہ معنی کہ قدیم سے یہ مصارف ہوتے آئے بیچ میں بوقت قلت آمدنی قطع ہوگئے تھے کہ بعد اضافہ دس بارہ سال سے پھر جاری ہوئے اور واقع اس کے مطابق ہو تو بلاشبہ اس سے افطاری و روشنی و شیرینی ختم جائز ہیں

۱ فتاوی خیریہ کتاب الوقف دارالمعرفة بیروت ۱ / ۲۰۶ Page 487 of 631

Fatawa Razawiya - Volume 16

And if non-fasting people participate in Iftar by pretending to be fasters, the trustees are not to be blamed. Many wealthy people beg and take Zakat by pretending to be poor; the Zakat of the giver will be fulfilled because the ruling is based on outward appearance, and it is strictly forbidden for the taker. Similarly, here, it is forbidden for those non-fasting people to eat that food. Waqf property is like the property of an orphan, about which it is said for those who eat it unjustly:

"Indeed, those who consume the property of orphans unjustly are only consuming into their bellies fire. And they will be burned in a Blaze." (Qur'an 4:10) | They fill their bellies with nothing but fire and will soon enter Hell.

Yes, if the trustee knowingly involves a non-fasting person, then he is also a sinner, criminal, traitor, and deserves dismissal. As for the fact that most or all are well-to-do, there is no harm in that. Iftar is for any fasting person, even if they are wealthy, just as the water of the mosque's reservoir is for every prayer-goer's bath and ablution, even if he is a king. The arrangements will be in the hands of the trustees as long as they are righteous. A dismissed trustee is dismissed. And Allah Almighty knows best.

Issue 293: From Jalandhar City, Chowk Hazrat Imam Nasiruddin Sahib, sent by Malik Muhammad Amin Sahib, 27th Ramadan-ul-Mubarak 1337 AH. Question: What do the scholars of religion say regarding this matter: if a woman from the marketplace (a prostitute) sends mats etc. for praying in the mosque and milk etc. for breaking the fast, what is the ruling for that?

Answer: If she says that she bought this mat or Iftar by taking a loan, then there is absolutely no room for objection, as mentioned in 'Alamgiriyya' in the chapter of 'Al-Hazr' (As stated in the chapter of Al-Hazr and Al-Ibaha of Alamgiriyya - Transl.). Otherwise, impurity comes into a thing bought in exchange for forbidden money when both the contract and the cash are combined on forbidden money, such that one shows forbidden money and says "give it in exchange for this" and then pays the same forbidden money in price. This happens very rarely. So, if impurity is not known to have come to general buyers, then there is no ruling of prohibition. Our master Imam Muhammad says:

"We take it as long as we do not know a specific thing to be forbidden by itself." | We take it unless we know a specific thing to be forbidden. (Transl.)

1. Al-Qur'an Al-Karim 4/10

2. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Karahiya, Chapter 12 on Gifts and Hospitalities, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/342

और इफ्तारी में यदि गैर-रोज़ेदार रोज़ेदार बनकर शरीक होते हैं, तो मुतवल्लियों (ट्रस्टियों) पर कोई दोष नहीं है। बहुत से धनी लोग गरीब बनकर भीख मांगते हैं और ज़कात लेते हैं; देने वाले की ज़कात अदा हो जाएगी क्योंकि हुक्म ज़ाहिर (बाहरी दिखावे) पर है, और लेने वाले के लिए यह पूरी तरह हराम है। इसी तरह यहाँ भी उन गैर-रोज़ेदारों के लिए यह खाना खाना हराम है। वक़्फ़ का माल अनाथ के माल के समान है, जिसके बारे में अन्यायपूर्वक खाने पर फ़रमाया गया:

"बेशक जो लोग अनाथों का माल अन्यायपूर्वक खाते हैं, वे अपने पेट में आग ही भरते हैं; और वे शीघ्र ही दहकती आग में प्रवेश करेंगे।" (कुरान 4:10) | वे अपने पेट में केवल आग भरते हैं और जल्द ही नरक में जाएंगे।

हाँ, अगर मुतवल्ली जानबूझकर किसी गैर-रोज़ेदार को शरीक करे तो वह भी पापी, अपराधी, खाइन (विश्वासघाती) और बर्खास्तगी का हकदार है। जहाँ तक अधिकांश या सभी का खुशहाल होने का सवाल है, इसमें कोई हर्ज नहीं है। इफ्तारी हर रोज़ेदार के लिए है चाहे वह धनी ही क्यों न हो, जैसे मस्जिद की सबील का पानी हर नमाज़ी के नहाने और वुज़ू के लिए है चाहे वह राजा ही क्यों न हो। इंतज़ाम मुतवल्लियों के हाथ में होंगे बशर्ते कि वे नेक हों। बर्खास्त मुतवल्ली बर्खास्त ही है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 293: शहर जालंधर, चौक हज़रत इमाम नासिरुद्दीन साहब से, प्रेषक मलिक मुहम्मद अमीन साहब, 27 रमज़ानुल मुबारक 1337 हिजरी। प्रश्न: विद्वान इस मसले में क्या फरमाते हैं कि अगर कोई बाज़ारी औरत (वेश्या) मस्जिद में नमाज़ पढ़ने के लिए चटाई आदि और रोज़ा इफ्तार करने के लिए दूध आदि भेजे तो उसके लिए क्या हुक्म है?

उत्तर: अगर वह कहे कि उसने यह चटाई या इफ्तारी उधार लेकर खरीदी है, तब तो आपत्ति का कोई स्थान ही नहीं है जैसा कि 'आलमगीरिया' की किताबुल हज़्र में बताया गया है। (जैसा कि आलमगीरिया के बाब अल-हज़्र वल-इबाहत में इसका उल्लेख है। - अनुवाद)। अन्यथा, हराम पैसे के बदले खरीदी गई चीज़ में अपवित्रता तब आती है जब अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) और नकद दोनों हराम पैसे पर आधारित हों, जैसे कोई हराम रुपया दिखाकर कहे कि 'इसके बदले दे दे' और फिर कीमत में वही हराम रुपया दे। ऐसा बहुत कम होता है। अत; यदि आम खरीदारों में अपवित्रता का आना ज्ञात न हो, तो निषेध का कोई आदेश नहीं है। हमारे आका इमाम मुहम्मद फरमाते हैं:

"हम इसे तब तक लेते हैं जब तक हमें किसी विशिष्ट चीज़ का हराम होना ज्ञात न हो।" | हम उसी को लेते हैं जब तक कि हमें किसी विशेष चीज़ का हराम होना पता न हो। (अनु.)

1. अल-कुरान अल-करीम 10/4
2. फतावा हिंदिया, किताबुल कराहिया, अध्याय 12 उपहारों और दावतों के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/342

पृष्ठ 488 का 631

اور افطاری میں غیر روزہ دار اگر روزہ دار بن کر شریک ہوتے ہیں متولیوں پر الزام نہیں۔ بہتیرے غنی فقیر بن کر بھیک مانگتے اور زکوۃ لیتے ہیں دینے والے کی زکوۃ ادا ہو جائے گی کہ ظاہر پر حکم ہے اور لینے والے کو حرام قطعی ہے یونہی یہاں ان غیر روزہ داروں کو اس کا کھانا حرام ہے۔ وقف کا مال مثل مال یتیم ہے جسے ناحق کھانے پر فرمایا:

"اِنَّمَا یَأْكُلُوْنَ فِیْ بُطُوْنِهِمْ نَارًاؕ وَسَیَصْلَوْنَ سَعِیْرًا ۲ ۱" | اپنے پیٹ میں نری آگ بھرتے ہیں اور عنقریب جہنم میں جائیں گے۔

ہاں متولی دانستہ غیر روزہ دار کو شریک کریں تو وہ بھی عاصی و مجرم و خائن و مستحق عزل ہیں۔ رہا اکثر یا کل مرفہ الحال ہونا اس میں کوئی حرج نہیں۔ افطاری مطلق روزہ دار کے لئے ہے اگرچہ غنی ہو جیسے سقایہ مسجد کا پانی ہر نمازی کے غسل و وضو کو ہے اگرچہ بادشاہ ہو۔ انتظامات متولیوں کے ہاتھ سے ہوں گے جبکہ وہ صالح ہوں۔ متولی معزول معزول ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم مسئلہ ۲۹۳: از شہر جالندھر چوک حضرت امام ناصر الدین صاحب مرسلہ ملک محمد امین صاحب ۲۷ رمضان المبارک ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر بازاری عورت مسجد میں نماز پڑھنے کے لئے چٹائی وغیرہ اور روزہ افطار کرنے کے لئے دودھ وغیرہ بھیجے تو اس کے لئے کیا حکم ہے؟

الجواب: اگر وہ کہے کہ قرض لے کر اس سے یہ چٹائی یا افطاری خریدی ہے جب تو اصلاً جائے سخن نہیں کما افادہ فی العالمگیریۃ من الحظر (جیسا کہ عالمگیریہ کے باب الحظر والاباحۃ میں اس کا افادہ فرمایا۔ت) ورنہ زر حرام کے عوض خریدی ہوئی چیز میں خباثت جب آتی ہے کہ عقد و نقد

دونوں زر حرام پر جمع ہوں کہ حرام روپیہ دکھا کر کہے اس کے عوض دے دے پھر قیمت میں وہی زر حرام دے، ایسا بہت کم ہوتا ہے، تو عام خریداروں میں خبث آنا معلوم نہیں تو منع حکم نہیں۔ سیدنا امام محمد فرماتے ہیں:

بہ ناخذ ما لم نعرف شیئا حرام بعینہ۔ 2 | ہم اسی کو لیتے ہیں جب تک کسی معین شئی کا حرام ہونا ہمیں معلوم نہ ہو۔ (ت)

1 القرآن الکریم ۴/۱۰ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب الثانی عشر فی الہدایا والضیافات نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۴۲

Fatawa Razawiyya, Volume 16

The ruling is that even then, avoiding eating or breaking fast at their place is more appropriate because of censure and opening the door to backbiting, as well as the lightness of their forbidden acts in the eyes of the common people. This reason also includes mats, etc. But where it is given through a lawful means like a loan, etc., it should be disclosed or if it is customarily understood as in the construction of a mosque. And Allah Almighty knows best.

Problem 292 to 296: From Old City Bareilly, submitted by Muhammad Zahoor Sahib, 10 Shawwal 1337 AH.

What do the scholars of religion say in this matter that: (1) Zaid gave wood, bricks, etc., for mosque expenses, and at the time of work, some items are not used. There is a possibility of them getting spoiled while lying around. In such a situation, can the person who gave that item take it back or not? And can that item be sold and its price be used for mosque expenses or not? (2) Is it necessary for Muslims to buy mosque property that is sold considering it useless and redundant? Zaid's opinion is that any property of the mosque, whether small or large, should not be taken in any way, with or without a price. (3) If mosque money is deposited with someone as a trust for construction purposes, etc., can that person use it for his own expenses as a loan at a time of need? If he has used it and then returned it, what should he do now, i.e., was he at fault or not?

Answer: (1) That person cannot take it back once he has handed it over to the mosque manager (Mutawalli). Rather, those items should be kept safe for the mosque's needs. If there is difficulty in that, then sell them and keep the price safe specifically for the construction and repair of the mosque. It cannot be spent on oil, wick, lota (vessel), or mats. It is in Al-Is'aaf, then in Bahr-ur-Ra'iq, then in Alamgiri:

[Arabic Quote Table Text] Left side (Arabic): If a group built a mosque and some of their wood remained, they said: the excess should be spent on its construction and not spent on oil and mats. This is when they have handed it over to the trustee to build the mosque with it. Otherwise, the excess belongs to them, they do with it what they wish. 1 Right side (Urdu): If a group built a mosque and some of its wood remained, the scholars say they will only be spent on the construction of the mosque; they cannot be spent on oil and mats for the mosque. This is when they have handed

it over to the trustee for him to build the mosque. If they have not handed it over, then it belongs to them to do with it as they please. (T)

1. Fatawa Hindiyah, Kitab al-Waqf, Chapter 11, Section 2, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/262.

फ़तावा रज़विया, जिल्द १६

हुक्म यह है कि फिर भी उनके यहाँ खाने और इफ़्तारी से बचना ज़्यादा मुनासिब है क्योंकि यह तान (बुराई) और ग़ीबत का दरवाज़ा खोलने का बाइस है, साथ ही आम लोगों की नज़र में उनके हराम कामों की हल्कापन (नगण्यता) है। और यही वजह चटाई वगैरह को भी शामिल है। लेकिन जहाँ हलाल ज़रिए जैसे क़र्ज़ वगैरह के ज़रिए हो, तो बता दिया जाए या जहाँ उर्फ़न (रिवाज़ के तौर पर) जाना जाता हो जैसे मस्जिद की तामीर में। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है)।

मसला २९२ से २९६: अज़ पुरानी बरेली शहर, सायल (सवाल पूछने वाले) मोहम्मद ज़हूर साहब, १० शव्वाल १३३७ हिजरी।

उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि: (१) ज़ैद ने मस्जिद के खर्च के लिए लकड़ी, ईंट वगैरह दी है और काम के वक़्त कोई चीज़ इस्तेमाल में नहीं आती, रखे-रखे उसके खराब होने का अंदेशा है। ऐसी सूरत में जिस शख़्स ने वह चीज़ दी थी, क्या वह उसे वापस ले सकता है या नहीं? और क्या वह चीज़ बेचकर उसकी क़ीमत मस्जिद के खर्च में इस्तेमाल हो सकती है या नहीं? (२) मस्जिद का माल जो फ़ुज़ूल और बेकार समझकर बेचा जाए, क्या मुसलमानों के लिए उसे खरीदना लाज़िम है या नहीं? ज़ैद का ख्याल है कि मस्जिद का कोई भी माल, चाहे थोड़ा हो या ज़्यादा, उसे किसी भी सूरत में क़ीमत या बिला-क़ीमत नहीं लेना चाहिए। (३) मस्जिद का रुपया अमानत के तौर पर तामीर (निर्माण) वगैरह के लिए किसी शख़्स के पास जमा हो, तो क्या ज़रूरत के वक़्त वह शख़्स उसे अपने खर्च में बतौरे क़र्ज़ ला सकता है या नहीं? अगर खर्च कर लिया हो और फिर वापस दे दिया हो, तो अब उसे क्या करना चाहिए, यानी वह कुसूरवार हुआ या नहीं?

जवाब: (१) वह शख़्स वापस नहीं ले सकता जबकि वह मोहतमिम (प्रबंधक) मस्जिद के सुपुर्द कर चुका हो। बल्कि उन चीज़ों को मस्जिद की ज़रूरत के लिए महफ़ूज़ रखा जाए और अगर उसमें दिक़्क़त हो, तो बेचकर उसकी क़ीमत ख़ास तौर पर मस्जिद की तामीर और मरम्मत के लिए महफ़ूज़ रखें। उसे तेल, बत्ती, लोटे, चटाई में खर्च नहीं कर सकता। 'इसआफ़' फिर 'बहर-उर-राइक़' फिर 'आलमगीरी' में है:

[अरबी उद्धरण तालिका पाठ] बाएँ तरफ (अरबी): अगर किसी क़ौम ने मस्जिद बनाई और उनकी लकड़ियों में से कुछ बच गईं, तो मशाइख़ फ़रमाते हैं कि उन्हें मस्जिद की तामीर में ही खर्च किया

जाएगा। मस्जिद के लिए तेल और चटाई में खर्च नहीं कर सकते। यह उस वक़्त है जब उन्होंने मुतवल्ली (ट्रस्टी) के सुपुर्द कर दिया हो कि वह उससे मस्जिद बनवाए। अन्यथा, अतिरिक्त उनका है, वे इसके साथ जो चाहें करें। १ दाएँ तरफ (उर्दू): अगर एक कौम ने मस्जिद बनाई और उसकी लकड़ियों में से कुछ बच गईं। मशाइख़ फरमाते हैं इनको मस्जिद की तामीर में ही सर्फ किया जाएगा, मस्जिद के लिए तेल और चटाई में सर्फ नहीं कर सकते, यह उस वक्त है जब उन्होंने मुतवल्ली के सुपुर्द कर दिया हो कि वह इससे मस्जिद बनवाये अगर सुपुर्द नहीं किया तो वह उन्हीं का है जो चाहें इसके साथ करें। (त)

1. फतावा हिन्दिया, किताब अल-वक़्फ़, बाब ११, फ़स्ल २, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, २/२६२।

حکم یہ ہے پھر بھی ان کے یہاں کے کھانے اور افطاری سے بچنا انسب کے باعث طعن و فتح باب غیبت ہے نیز نظر عوام میں ان کے حرام کی خفت، اور یہ وجہ چٹائی وغیرہ کو بھی شامل، مگر جہاں بذریعہ حلال مثل قرض وغیرہ ہو نا بتا دیا جائے یا عرفاً معہود ہو جیسے بناء مسجد میں۔واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۹۲ تا ۲۹۶: از بریلی شہر کہنہ مسئولہ محمد ظہور صاحب ۱۰؍شوال ۱۳۳۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ : (۱) زید نے مسجد کے خرچ کے لیے لکڑی اینٹ وغیرہ دی ہے اور کام کے وقت کوئی شیئ صرف میں نہیں آتی رکھے رکھے سے احتمال خراب ہو جانے کا ہے، ایسی صورت میں جس شخص نے کہ وہ شے دی تھی واپس لے سکتا ہے یا نہیں اور یا وہ شیئ فروخت کر کے اس کی قیمت مسجد کے صرف میں ہو سکتی ہے یا نہیں؟ (۲) مسجد کا مال جو فضول و بیکار جان کر فروخت کیا جائے، مسلمانوں کو خرید کرنا لازم ہے یا نہیں؟ زید کا خیال ہے کہ مسجد کا کوئی مال خفیف ہو یا زیادہ اس کو قیمت یا بلا قیمت کسی صورت سے لینا نہیں چاہئے۔ (۳) مسجد کا روپیہ بمد امانت بغرض تعمیر وغیرہ کسی شخص کے پاس جمع ہو تو وقت ضرورت وہ شخص اپنے خرچ میں بطریق قرض لاسکتا ہے یا نہیں اگر خرچ کر لیا ہو اور پھر دے دیا ہو تو اس کو اب کیا کرنا چاہئے یعنی وہ قصور وار ہوا یا نہیں؟

الجواب: (۱) وہ شخص واپس نہیں لے سکتا جبکہ مہتمم مسجد کو سپرد کر چکا ہو بلکہ وہ اشیاء حاجت مسجد کے لئے محفوظ رکھی جائیں اور اس میں دقت ہو تو بیچ کر قیمت خاص تعمیر و

مرمت مسجد کے لئے محفوظ رکھیں۔ تیل ، بتی ، لوٹے ، چٹائی میں اسے صرف نہیں کر سکتا۔

اسعاف پھر بحر الرائق پھر عالمگیریہ میں ہے:

[عربی اقتباس ٹیبل ٹیکسٹ] بائیں جانب (عربی): لوان قوما بنوا مسجدا و فضل من خشبھم شیئا قالوا یصرف الفاضل فی بناءہ ولا یصرف الی الدھن و الحصیر ھذا اذا اسلموا الی المتولی لیبنی بہ المسجد والا یکون الفاضل لھم یصنعون بہ ماشاءوا ۱ دائیں جانب (اردو): اگر ایک قوم نے مسجد بنائی اور اس کی لکڑیوں میں سے کچھ بچ گئیں ۔ مشائخ فرماتے ہیں ان کو مسجد کی تعمیر میں ہی صرف کیا جائے گا، مسجد کے لئے تیل اور چٹائی میں صرف نہیں کر سکتے، یہ اس وقت ہے جب انہوں نے متولی کے سپرد کر دیا ہو کہ وہ اس سے مسجد بنوائے اگر سپرد نہیں کیا تو وہ انہی کا ہے جو چاہیں اس کے ساتھ کریں۔ (ت)

۱ فتاوٰی ہندیۃ کتاب الوقف الباب الحادی عشر الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۲۶۲

Vol. 16 Fatawa Razvia

(2) It is permissible for every Muslim to purchase mosque property that is no longer of use to the mosque, and the mosque administrators, who are legally authorized to sell it, sell it for the benefit of the mosque.

“For permission to sell is permission to buy, as a sale cannot be realized without a purchase.” (Because permission to sell implies permission to buy, since a sale cannot occur without a purchase (T)).

Yes, one should not place it in a disrespectful location.

(3) Using someone's trust (Amanat), whether it belongs to a mosque or not, for one's own purposes, even if intended as a loan, is forbidden (Haram) and a breach of trust (Khayanat). Repentance and seeking forgiveness are mandatory (Farz), and compensation is necessary. By returning the amount, the compensation is fulfilled, but the sin is not erased until one repents. And Allah Almighty knows best.

Problem 79: From Jaipur, posed by Muhammad Hidayat Ali Khan, Syed Abdul Wakeel, Syed Mashooq Hussain, residents of Jaipur city, 26 Shawwal 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid bought two shops on the roadside in the market, broke the middle wall between them, and made them one. In it, he also made a pulpit (minbar) and a water-fountain (saqaya). He appointed a person as a Muezzin who also led the prayers. For more than seven years, the five daily prayers were held there with congregation, Adhan, and Iqamah. Due to the increase in worshippers and shortage of space, Zaid then bought more land behind those shops and built a grand mosque (Jame Masjid) on a high platform. He made a staircase through those shops to enter the grand mosque. Later, an order came from the state (Raj) that prayers should not be held in those shops anymore and the staircase should not remain through them. The staircase that was previously built should continue to serve as a path to the mosque, and the shops should be returned to their original state for commercial use. The person who was the Muezzin and Imam testifies that he led congregational prayers and Iqamah for more than seven years. Twenty-five to thirty people testify that they prayed in congregation in these two shops considering them a mosque, and it was famous as a mosque. Seven to eight people testify that Zaid, during his lifetime, had expressed to them that these shops were an endowment (Waqf). In the state's population maps and land records (Khasra), it is also recorded as a mosque, and the combined measurement of both shops is recorded under one number. Given these circumstances, will these shops be

considered Zaid's property or will they be considered an endowment related to the mosque because they were once a mosque? Explain and be rewarded.

The Answer: God forbid! They are neither the property of Zaid nor any other creature, nor are they an endowment related to the mosque, but rather they are themselves...

खंड १६ फतावा रज़विया

(२) मस्जिद का सामान जो मस्जिद के काम का न रहा हो और मस्जिद के प्रबंधक, जिन्हें उसे बेचने की शरीयत के अनुसार अनुमति है, उसे मस्जिद के लिए बेचें, तो उसे खरीदना हर मुसलमान के लिए जायज है।

"निश्चय ही बेचने की अनुमति खरीदने की अनुमति है, क्योंकि खरीद के बिना बिक्री संभव नहीं है।" (क्योंकि बेचने की अनुमति में खरीदने की अनुमति शामिल है, क्योंकि खरीद के बिना बिक्री नहीं हो सकती (त))।

हाँ, उसे किसी अपमानजनक स्थान पर न रखें।

(३) किसी की अमानत का, चाहे वह मस्जिद की हो या न हो, अपने उपयोग में लाना, भले ही उसे कर्ज समझकर किया जाए, हराम और खयानत (धोखा) है। तौबा और इस्तगफार (क्षमा प्रार्थना) अनिवार्य है और हर्जाना देना लाजिमी है। हर्जाना वापस देने से अदा हो गया, लेकिन वह गुनाह तब तक नहीं मिटेगा जब तक तौबा न की जाए। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ७९: जयपुर से, प्रश्नकर्ता मोहम्मद हिदायत अली खान, सैयद अब्दुल वकील, सैयद माशूक हुसैन, निवासी जयपुर शहर, २६ शव्वाल १३३७ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने बाज़ार में सड़क के किनारे दो दुकानें खरीदीं, दोनों के बीच की दीवार तोड़कर एक कर दी। उसमें एक मिंबर (मंच) और एक सकाया (पानी की टंकी) भी बनाई। एक व्यक्ति को मुअज्जिन नियुक्त किया गया जो इमामत भी करता रहा। सात वर्षों से अधिक समय तक पाँचों समय की नमाज़ जमाअत, अज़ान और इकामत के साथ होती रही। नमाजियों की भीड़ और जगह की कमी के कारण ज़ैद ने उन दुकानों के पीछे और ज़मीन खरीदकर एक ऊँचे चबूतरे पर जामे मस्जिद बनवाई और उन दुकानों के बीच से जामे मस्जिद में जाने के लिए सीढ़ियाँ बनवाईं। बाद में राज्य (राज) का आदेश आया कि उन दुकानों में नमाज़ न हुआ करे और उन दुकानों में सीढ़ियाँ न रहें। जो सीढ़ियाँ पहले से बनी हुई हैं, उनमें से मस्जिद का रास्ता पहले की तरह रहे, और दुकानों को पहले की तरह व्यापार के काम के लिए कर दिया जाए। जो व्यक्ति मुअज्जिन और इमाम था, वह गवाही देता है कि मैंने सात वर्षों से अधिक समय तक जमाअत और इकामत के साथ नमाज़ पढ़ाई। पच्चीस-तीस लोग गवाही देते हैं कि हमने इन दोनों दुकानों में मस्जिद समझकर जमाअत से नमाज़ पढ़ी और वह मस्जिद के रूप में प्रसिद्ध थी। सात-आठ लोग गवाही देते हैं कि ज़ैद ने अपने जीवनकाल में हमसे इन दुकानों के

वक्फ होने का ज़िक्र किया था। राज्य के मानचित्रों और राजस्व अभिलेखों (खसरा) में भी मस्जिद दर्ज है और दोनों दुकानों की माप एक ही नंबर के तहत दर्ज है। ऐसी परिस्थितियों में, क्या ये दुकानें ज़ैद की संपत्ति मानी जाएँगी या मस्जिद होने के कारण संबंधित मस्जिद का वक्फ मानी जाएँगी? उत्तर दें और पुण्य कमाएँ।

अल-जवाब (उत्तर): खुदा न करे! न तो वे ज़ैद की संपत्ति हैं और न ही किसी जीव की, न ही वे मस्जिद से संबंधित वक्फ हैं, बल्कि वे स्वयं...

पेज ४९० का ६३१

(۲) مسجد کا مال کہ مسجد کے کام کا نہ رہا ہو اور مہتممان مسجد جن کو اس کے بیچنے کی شرعاً اجازت ہے مسجد کے لئے بیچیں اس کا خریدنا ہر مسلمان کو جائز ہے،

فان اجازۃ البیع اجازۃ الشراء اذ لایتحقق البیع الا بالشراء - (اس لئے کہ اجازت بیع اجازتِ شراء ہے کیونکہ شراء کے بغیر بیع متحقق نہیں ہوسکتی (ت))

ہاں اسے بے تعظیمی کی جگہ نہ لگائے۔

(۳) مسجد خواہ غیر مسجد کسی کی امانت اپنے صرف میں لانا اگرچہ قرض سمجھ کر ہو حرام و خیانت ہے توبہ واستغفار فرض ہے اور تاوان لازم پھر دے دینے سے تاوان ادا ہوگیا، وہ گناہ نہ مٹا جب تک توبہ نہ کرے۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۷۹: از جے پور مسئولہ محمد ہدایت علی خاں سید عبدالوکیل سید معشوق حسین صاحبان سکنائے شہر جے پور ۲۶ شوال ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے دو دکانیں لب سڑک بازار میں خرید کیں، دونوں کی درمیانی دیوار توڑ کر ایک کر لیا ان میں ایک منبر، ایک سقایہ بھی بنایا، ایک شخص مؤذن مقرر کردیا وہی امامت بھی کرتا رہا، سات برس سے زیادہ عرصہ تک پنجگانہ نماز باجماعت اذان واقامت سے ہوتی رہی، نمازیوں کی کثرت اور جگہ کی قلت کے باعث زید نے پھر ان دکانوں کی پشت پر ایک اور زمین خرید کر کے اونچی کرسی کی جامع مسجد بنوائی اور ان دکانوں میں سے جامع مسجد میں جانے کے لئے زینہ نکالا، اس کے بعد راج سے حکم ہوا کہ ان دکانوں میں نماز نہ ہوا کرے اور ان دکانوں میں ہو کر زینہ نہ رہے جو زینہ پہلے سے بنا ہوا ہے اس میں سے بدستور راستہ مسجد کا رہے، اور دکانیں جیسی تھیں ویسی

ہی تجارت کے کام کی کردی جائیں، جو شخص مؤذن و امام تھا وہ شہادت دیتا ہے کہ میں نے سات برس سے زیادہ عرصہ تک نماز باجماعت واقامت پڑھائی، پچیس تیس آدمی شہادت دیتے ہیں کہ ہم نے ان دونوں دکانوں میں مسجد سمجھ کر نماز جماعت سے پڑھی اور مسجد مشہور تھی اور سات آٹھ آدمی یہ شہادت دیتے ہیں کہ زید نے اپنی حیات میں ہم سے ان دکانات کا وقف ہونا ظاہر کیا تھا اور راج کے کاغذات نقشہ آبادی شہر اور خسرہ میں بھی مسجد درج ہے اور دونوں دکانوں کی یکجائی پیمائش ایک نمبر درج ہے، پس ان حالات میں یہ دکانیں زید کی ملک قرار پائیں گی یا بوجہ مسجد ہونے کے وقف متعلقہ مسجد قرار دی جائیں گی؟ بینوا توجروا

الجواب: حاش للہ (اللہ تعالیٰ کی پناہ) نہ وہ زید یا کسی مخلوق کی ملک نہ وہ وقف متعلق مسجد بلکہ خود

Fatawa Rizvia (Volume 16)

...are mosques. Firstly: It is proven by twenty-five to thirty testimonies that it was a famous mosque, and a waqf (endowment) is established through fame. It is stated in 'Durr-ul-Mukhtar':

Arabic: تقبل فیہ(ای فی الوقف) الشھادۃ بالشھرۃ لاثبات اصلہ[1]	**Testimony given on the basis of fame to establish the origin of a waqf is acceptable. (T)**

The means of acknowledging common mosques and endowments as mosques and waqf is this very fame; if this were not sufficient, they would all become void. It is stated in 'Jami-ul-Fusoolain':

Arabic: تقبل فی الوقف الشھادۃ بسماع ولو صرحاً بہ اذ الشاھد ربما یکون سنہ عشرین سنۃ وتاریخ الوقف مائۃ سنۃ[2]	**Hearsay testimony is accepted in waqf even if both witnesses clarify (that they are testifying based on hearing it from others); often a witness is twenty years old and the date of waqf is a hundred years old. (T)**

There are seven or eight testimonies regarding the endower's (waqif) declaration of waqf, and regarding waqf, the testimony that "Zaid endowed it in front of us" and the testimony that "Zaid declared its endowment in front of us" are both equal. It is stated in 'Jami-ul-Fusoolain':

Arabic: شھدواانہ وقف جمیع حصتہ وقفاً یصیر جمیع حصتہ وقفاً[3]	**Testimony was given that the endower acknowledged making his entire portion a waqf, so his entire portion will become waqf. (T)**

Similarly, it is mentioned in 'Zakhirah', 'Zahiriyyah', 'Hindiyyah', etc., and for many years, having a pulpit (minbar), a muezzin, an imam, and five daily congregational prayers determines the direction of waqf, i.e., mosque-hood. It is stated in 'Bahr-ul-Raiq':

Arabic: بنی فی فنائہ فی الرستاق دکاناً لاجل الصلوۃ یصلون فیہ بجماعۃ	**The trustee of the mosque built a shop on the side of the mosque's courtyard for prayer; people always pray in it with congregation.**

1. Durr-ul-Mukhtar, Kitab-ul-Waqf, Chapter on Observing the Waqif's Conditions, Mujtabai Press, Delhi, 1/388.

2. Jami-ul-Fusoolain, Chapter 13 on Claiming Waqf, etc., Islami Kutub Khana, Karachi, 1/179.
3. Jami-ul-Fusoolain, Chapter 13 on Claiming Waqf, etc., Islami Kutub Khana, Karachi, 1/180.

फतावा रज़विया (खंड 16)

...मस्जिद हैं। पहला: पच्चीस-तीस गवाहियों से साबित है कि वह एक प्रसिद्ध मस्जिद थी, और वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्ती) प्रसिद्धि से स्थापित हो जाता है। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में लिखा है:

अरबी: تقبل فیہ(ای فی الوقف) الشھادۃ بالشھرۃ لاثبات اصلہ[1]	**वक़्फ़ के मूल को सिद्ध करने के लिए प्रसिद्धि के आधार पर दी गई गवाही स्वीकार्य है। (त)**

सामान्य मस्जिदों और वक़्फ़ों को मस्जिद और वक़्फ़ मानने का माध्यम यही प्रसिद्धि है; यदि यह पर्याप्त न हो, तो वे सब अमान्य हो जाएंगे। 'जामे-उल-फ़ुसूलैन' में लिखा है:

अरबी: تقبل فی الوقف الشھادۃ بسماع ولو صرحاً بہ اذ الشاھد ربما یکون سنہ عشرین سنۃ وتاریخ الوقف مائۃ سنۃ[2]	**वक़्फ़ में सुनी-सुनाई गवाही स्वीकार्य है, भले ही दोनों गवाहों ने इसे स्पष्ट कर दिया हो (कि वे सुनने के आधार पर गवाही दे रहे हैं); अक्सर गवाह बीस साल का होता है और वक़्फ़ की तारीख सौ साल पुरानी होती है। (त)**

वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) द्वारा वक़्फ़ की घोषणा के बारे में सात-आठ गवाहियाँ हैं, और वक़्फ़ के संबंध में यह गवाही कि "ज़ैद ने इसे हमारे सामने वक़्फ़ किया" और यह गवाही कि "ज़ैद ने हमारे सामने इसके वक़्फ़ होने का इकरार किया", दोनों समान हैं। 'जामे-उल-फ़ुसूलैन' में लिखा है:

अरबी: شھدوا انہ وقف جمیع حصتہ وقفاً یصیر جمیع حصتہ وقفاً[3]	**गवाही दी गई कि वाक़िफ़ ने अपने पूरे हिस्से को वक़्फ़ करने का इकरार किया है, तो उसका पूरा हिस्सा वक़्फ़ हो जाएगा। (त)**

इसी प्रकार 'ज़ख़ीरा', 'ज़हीरिया', 'हिंदिया' आदि में है, और वर्षों तक उसमें मिम्बर, मुअज़्ज़िन, इमाम और पाँचों समय की जमाअत का होना वक़्फ़ की दिशा यानी मस्जिद होने का निर्धारण करता है। 'बहर-उर-रायिक' में लिखा है:

अरबी: بنى فى فنائه فى الرستاق دكاناً لاجل الصلوة يصلون فيه بجماعة	**मस्जिद के मुतवल्ली ने मस्जिद के अहाते की ओर नमाज़ के लिए एक दुकान बनाई; लोग उसमें हमेशा जमाअत के साथ नमाज़ पढ़ते हैं।**

1. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, वाक़िफ़ की शर्तों के पालन का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/388.
2. जामे-उल-फ़ुसूलैन, अध्याय 13, वक़्फ़ का दावा आदि, इस्लामी कुतुब ख़ाना, कराची, 1/179.
3. जामे-उल-फ़ुसूलैन, अध्याय 13, वक़्फ़ का दावा आदि, इस्लामी कुतुब ख़ाना, कराची, 1/180.

فتاوی رضویہ (جلد شانزدھم)

مسجد ہیں۔ اولا: پچیس تیں شہادتوں سے ثابت کہ وہ مسجد مشہور تھی اور وقف شہرت سے ثابت ہو جاتا ہے۔ در مختار میں ہے:

تقبل فیہ(ای فی الوقف) الشھادۃ بالشھرۃ لاثبات اصلہ[1]

اصل وقف کے اثبات کے لئے شہرت کی بنیاد پر دی گئی شہادت مقبول ہے (ت)

عامہ مساجد و اوقاف کو مسجد و وقف ماننے کا ذریعہ یہی شہرت ہے اگر یہ کافی نہ ہو وہ سب باطل ہو جائیں، جامع الفصولین میں ہے:

تقبل فی الوقف الشھادۃ بسماع ولو عشرین سنۃ وتاریخ الوقف مائۃ سنۃ[2]

وقف میں سمعی شہادت مقبول ہے اگرچہ دونوں گواہوں نے صرحاً بہ اذ الشاھد ربما یکون سنہ اس کی صراحت کردی ہو (کہ وہ شہادت بالسماع دے رہے ہیں) بسا اوقات گواہ بیس سال کا ہوتا ہے اور تاریخ وقف سو سال پرانی ہوتی ہے۔ (ت)

سات آٹھ شہادتیں واقف کے اقرار وقف کی ہیں اور درباره وقف یہ شہادت کہ ہمارے سامنے زید نے اسے وقف کیا اور یہ شہادت کہ ہمارے سامنے زید نے اس کے وقف کا اقرار کیا دونوں یکساں ہیں۔ جامع الفصولین میں ہے:

شھدوا انہ وقف جمیع حصتہ وقفاً یصیر جمیع حصتہ وقفاً[3]

گواہی دی گئی کہ واقف نے اپنا تمام حصہ وقف کرنے کا اقرار کیا ہے تو اس کا تمام حصہ وقف ہو جائے گا۔ (ت)

اسی طرح ذخیرہ و ظہریہ و ہندیہ و غیرہما میں ہے، اور سالہا سال تک اس میں منبر و مؤذن وامام و جماعت پنجگانہ جہت وقف یعنی مسجدیت کی تعیین کرتی ہے، بحر الرائق میں ہے:

بنی فی فنائہ فی الرستاق دکاناً لاجل الصلوۃ یصلون فیہ بجماعۃ

متولی مسجد نے فنائِ مسجد کی جانب میں نماز کیلئے ایک دکان بنائی لوگ اس میں ہمیشہ باجماعت

1. درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۳۸۸/۱
2. جامع الفصولین الفصل الثالث عشر فی دعوی الوقف الخ اسلامی کتب خانہ کراچی ۱۷۹/۱
3. جامع الفصولین الفصل الثالث عشر فی دعوی الوقف الخ اسلامی کتب خانہ کراچی ۱۸۰/۱

Fatawa Rizwia Volume 16

"At all times, it carries the ruling of a mosque." - 1 If prayers are offered, then that shop will be under the ruling of a mosque. (T)

Secondly, for understanding its status, it is sufficient that it is recorded as a mosque in its official documents. It is stated in 'Sharh al-Ashbah' by Muhaqqiq Hibatullah al-Ba'li: "If it is found in the registers that a certain place is an endowment (waqf) for a certain school, for example, it shall be acted upon without further evidence. This is what the Shaykhs of Islam give fatwa on, as stated in 'Bahjat al-Fatawa' of Abdullah Efendi and others; so let it be remembered." - 2 If it is recorded in the registers that a certain house is a waqf for a certain madrassa, then it will be acted upon without witnesses; the Shaykhs of Islam have given fatwa on this, as clarified in Abdullah Efendi's Bahja etc., this should be kept in mind. (T)

Neither the heirs of Zaid nor anyone else has any claim over it, and to turn it back into a commercial shop is haram, haram, strictly haram, and an interference in the religion of Islam which the authorities must prevent. Sitting in it for any worldly purpose, taking or giving rent for it, buying or selling anything in it, or entering it for the purpose of buying and selling is all absolutely haram. It is stated in 'Durr-e-Mukhtar': "It is not permissible to take rent from it, nor to make any part of it a source of income or a residence. Bazzaziya." - 3 Taking rent from it is not permissible, nor is it permissible to designate any part of the mosque for rent or residence. Bazzaziya (T)

In the same source it is mentioned: "It is forbidden (haram) to beg in it, and every transaction is disliked (makruh) except for the one in seclusion (mu'takif) under its conditions. Permissible talk is allowed, but it is restricted in Az-Zahiriyya to the condition that one sits specifically for it." - 4 Begging in the mosque is haram, and every transaction in the mosque is makruh, except for the one in i'tikaf who has conditional permission. Permissible talk in the mosque is makruh, and in 'Zahiriyya' the restriction is added that if one sits in the mosque specifically for permissible talk, then it is makruh. (T)

1. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Waqf, section on the rulings of the mosque, H.M. Saeed Company Karachi, 5/250.
2. Sharh al-Ashbah by al-Muhaqqiq Hibatullah al-Ba'li.
3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/379.

4. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Salat, chapter on what invalidates the prayer, Mujtabai Press Delhi, 1/93 and 94.

फ़तावा रिज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

"हर समय इस पर मस्जिद का हुक्म होगा।" - 1 नमाज़ पढ़ते हैं तो वह दुकान मस्जिद के हुक्म में होगी। (त)

दूसरा, इसकी स्थिति को समझने के लिए इसके काग़ज़ात में मस्जिद दर्ज होना ही पर्याप्त है। 'शरह अल-अशबाह' मुहक़्क़िक़ हिबतुल्लाह अल-बा'ली में है: "अगर रजिस्टरों में पाया जाए कि फ़लां स्थान फ़लां मदरसे के लिए वक़्फ़ है, तो गवाहों के बिना उस पर अमल किया जाएगा, और इसी पर मशाइखे इस्लाम ने फ़तवा दिया है जैसा कि अब्दुल्लाह अफ़ंदी की 'बहजा' आदि में स्पष्ट किया गया है, इसे याद रखा जाए।" - 2 अगर रजिस्टरों में दर्ज है कि अमुक स्थान अमुक मदरसे पर वक़्फ़ है, तो गवाहों के बिना इस पर अमल किया जाएगा। इसी पर मशाइखे इस्लाम ने फ़तवा दिया है जैसा कि अब्दुल्लाह अफ़ंदी की 'बहजा' आदि में तसरीह (स्पष्टीकरण) की गई है, इसे सुरक्षित (याद) कर लेना चाहिए। (त)

इस पर ज़ैद के वारिसों या किसी और का कोई दावा नहीं बनता और इसे दोबारा व्यापार की दुकान बनाना हराम, हराम, सख़्त हराम है, और इस्लाम के धर्म में हस्तक्षेप है जिसे प्रशासन आदि जारी रखेगा। इसमें किसी सांसारिक कार्य के लिए बैठना या इसका किराया लेना-देना या इसमें कोई चीज़ बेचना-ख़रीदना या बेचने-ख़रीदने के लिए इसमें जाना सब क़तई हराम है। 'दुर्रे मुख्तार' में है: "इससे किराया लेना जायज़ नहीं है और न ही इसके किसी हिस्से को आय का स्रोत या निवास बनाया जाए। बज़ाज़िया।" - 3 इससे किराया लेना जायज़ नहीं है और न ही यह जायज़ है कि मस्जिद का कोई हिस्सा किराये या रिहाइश के लिए निर्धारित किया जाए। बज़ाज़िया (त)

इसी में है: "इसमें सवाल (भीख मांगना) हराम है और हर अनुबंध मकरूह है, सिवाय मोतकिफ़ (इतिकाफ़ करने वाले) के लिए उसकी शर्तों के साथ। मुबाह (अनुमत) बातचीत अनुमत है, लेकिन ज़हीरिया में यह शर्त लगाई गई है कि वह उसी के लिए बैठा हो।" - 4 हराम है मस्जिद में सवाल करना, और मकरूह है मस्जिद में हर अनुबंध, लेकिन मोतकिफ़ को इसकी सशर्त अनुमति है। मस्जिद में मुबाह कलाम (अनुमत बातचीत) मकरूह है, और ज़हीरिया में यह क़ैद (शर्त) लगाई गई कि मस्जिद में बैठा ही मुबाह कलाम के लिए हो तब मकरूह है। (त)

1. बहरुल राइक़, किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल मस्जिद के अहकाम, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 5/250.

2. शरह अल-अशबाह मुहक़्क़िक़ हिबतुल्लाह अल-बा'ली।
3. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/379.
4. दुर्रे मुख्तार, किताबुस सलात, बाब उन चीज़ों का जो नमाज़ को फ़ासिद करती हैं, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/93 और 94.

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

کل وقت فلہ حکم المسجد - ۱ نماز پڑھتے ہیں تو وہ دکان حکم مسجد میں ہوگی (ت)

ثانیاً راج کے سمجھنے کو اس کے کاغذات میں مسجد درج ہونا ہی بس ہے۔ شرح الاشباہ محقق ہبۃ اللہ البعلی میں ہے: لو وجد فی الدفاتر ان المکان الفلانی وقف علی المدرستہ الفلانیۃ مثلاً یعمل بہ من غیر بینۃ و بذلک یفتی مشایخ الاسلام کما ھو مصرح بہ فی بھجۃ عبداللہ افندی و غیرھا فلیحفظ - ۲ اگر رجسٹروں میں مندرج ہے کہ فلاں مکان فلاں مدرسہ پر وقف ہے تو گواہوں کے بغیر اس پر عمل کیا جائے گا، اسی پر مشائخ اسلام نے فتوٰی دیا جیسا کہ عبداللہ آفندی کی بہجہ وغیرہ میں تصریح کی گئی ہے، اس کو محفوظ کر لینا چاہیے۔ (ت)

اس پر وارثان زید خواہ کسی کو کوئی دعوٰی نہیں پہنچتا اور اسے دوبارہ دکان تجارت کر دینا حرام حرام سخت حرام، اور مذہب اسلام میں دست اندازی ہے جسے راج وغیرہ کوئی روانہ رکھے گا۔ اس میں کسی کار دنیا کے لئے بیٹھنا یا اس کا کرایہ لینا دینا یا اس میں کوئی چیز بیچنا خریدنا یا بیچنے خریدنے کے لئے اس میں جانا سب حرام قطعی ہے۔ در مختار میں ہے: لایوز اخذ الاجرۃ منہ ولان یجعل شیئاً منہ مستغلاً ولا سکنٰی، بزازیۃ - ۳ اس سے اجرت لینا جائز نہیں اور نہ ہی یہ جائز ہے کہ مسجد کا کوئی حصہ کرایہ یا رہائش کے لئے مقرر کیا جائے، بزازیہ (ت)

اسی میں ہے: یحرم فیہ السوال ویکرہ کل عقد الا لمعتکف بشرطہ والکلام المباح وقیدہ فی الظھیریۃ بان یجلس لاجلہ - ۴ حرام ہے مسجد میں سوال کرنا، اور مکروہ ہے مسجد میں ہر عقد، مگر معتکف کو اس کی مشروط اجازت ہے۔ مسجد میں مباح کلام مکروہ ہے، اور ظہیریہ میں یہ قید لگائی کہ مسجد میں بیٹھا ہی کلام مباح کیلئے ہو تب مکروہ ہے۔ (ت)

1 بحر الرائق کتاب الوقف فصل فی احکام المسجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵ / ۲۵۰ 2 شرح الاشباہ للمحقق بہبۃ اللہ البعلی 3 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۷۹ 4 درمختار کتاب الصلوٰۃ باب مایفسد الصلوٰۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۹۳ و ۹۴

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

In Radd al-Muhtar, it is stated:

Arabic Original	Urdu Translation / Explanation
His saying "every contract": the apparent meaning is a contract of exchange. His saying "with its condition": and it is that it should not be for trade.[1]	From the phrase "every contract" in the text, the apparent meaning is a contract of exchange, and the condition in the phrase "with its condition" means that the person in seclusion's (Mu'takif) contract of buying and selling should not be for the purpose of trade. (T)

The founder himself, after making it a Jami Masjid, built a staircase on a portion of the mosque's land; this is also impermissible, as a mosque, after reaching its complete status as a mosque, cannot tolerate any changes. It is mandatory to remove it as well and keep it exclusively as a mosque. In Durr-e-Mukhtar, it is stated:

Arabic Original	Urdu Translation / Explanation
However, if the mosque's status is complete and then he wants to build, he is prevented. Even if he says "I intended that", he is not believed, according to Tatarkhaniyya. If this is the rule for the founder, then what about someone else? So it is mandatory to demolish it, even if it is on the mosque wall.[2]	But the mosque status has become complete and now the founder wants to construct (the Imam's room) upon it, he will be stopped. Even if he says that his intention was to do so from the beginning, his claim will not be accepted (according to Tatarkhaniyya). When such is the ruling for the founder himself, how can a non-founder be permitted? Therefore, it is mandatory to demolish such a building, even if it is only on the wall of the mosque. (T)

It is an absolute obligation upon Muslims to maintain it and to make every effort within their power through every permissible means to keep it as a mosque. Whoever shows negligence in this will deserve severe divine punishment.

Allah Almighty says:

Quranic Verse	Urdu Translation / Explanation
"And who is more unjust than he who prevents the name of Allah from being mentioned in His mosques and strives for their destruction? Those—	Allah Almighty has said: Who is more unjust than the one who prevents Allah's mosques from His remembrance being made in them, and strives for their ruin? It was not for them

Quranic Verse	Urdu Translation / Explanation
it was not for them to enter them except in fear. For them in this world is disgrace, and they will have in the Hereafter a great punishment."[3]	to enter them except in fear. For them is disgrace in this world, and for them in the Hereafter is a great punishment. And refuge is with Allah Almighty (May Allah's protection be sought). And Allah Almighty knows best.

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Salat, Bab ma yufsid al-Salat, etc., Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 1/445 [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/397 [3] The Holy Quran 2/114

फ़तावा रज़विया (खण्ड १६)

रद्द अल-मुह्तार में उल्लेखित है:

अरबी मूल	उर्दू अनुवाद / व्याख्या
उनका कथन "प्रत्येक अनुबंध": स्पष्ट अर्थ विनिमय का अनुबंध है। उनका कथन "अपनी शर्त के साथ": और वह यह है कि यह व्यापार के लिए नहीं होना चाहिए।[1]	पाठ के वाक्यांश "प्रत्येक अनुबंध" से स्पष्ट अर्थ विनिमय का अनुबंध है, और वाक्यांश "अपनी शर्त के साथ" में शर्त का अर्थ है कि एकांत में रहने वाले (मुअतकिफ़) का क्रय-विक्रय का अनुबंध व्यापार के उद्देश्य से नहीं होना चाहिए। (त)

स्वयं संस्थापक ने जामे मस्जिद बनाने के बाद मस्जिद की भूमि के एक हिस्से पर सीढ़ी बनवाई; यह भी नाजायज़ है, क्योंकि एक मस्जिद, मस्जिद का पूर्ण दर्जा प्राप्त करने के बाद किसी भी परिवर्तन को सहन नहीं कर सकती। इसे भी हटाना और इसे विशेष रूप से मस्जिद ही रखना अनिवार्य है। दुर्र-ए-मुख़्तार में लिखा है:

अरबी मूल	उर्दू अनुवाद / व्याख्या
हालाँकि, यदि मस्जिद का दर्जा पूर्ण हो गया है और फिर वह निर्माण करना चाहता है, तो उसे रोका जाएगा। भले ही वह कहे कि "मेरा उद्देश्य यही था", तातारखानिया के अनुसार उस पर विश्वास नहीं किया जाएगा। यदि संस्थापक के लिए यह नियम है, तो किसी और के लिए क्या होगा? इसलिए इसे ढहाना अनिवार्य है, भले ही यह मस्जिद की दीवार पर ही क्यों न हो।[2]	लेकिन मस्जिद का दर्जा पूर्ण हो गया है और अब संस्थापक उस पर (इमाम का कमरा) निर्माण करना चाहता है, तो उसे रोका जाएगा। यदि वह कहता है कि शुरू से ही उसका इरादा ऐसा करने का था, तो उसके दावे को स्वीकार नहीं किया जाएगा (तातारखानिया के अनुसार)। जब स्वयं संस्थापक के लिए ऐसा हुक्म है, तो गैर-संस्थापक को इसकी अनुमति कैसे दी जा सकती है? इसलिए ऐसे भवन को गिराना अनिवार्य है, भले ही वह केवल मस्जिद की दीवार पर ही क्यों न हो। (त)

मुसलमानों पर इसे बनाए रखना और अपनी शक्ति के भीतर हर जायज़ तरीके से इसे मस्जिद बनाए रखने के लिए पूरी कोशिश करना एक पूर्ण दायित्व है। जो भी इसमें लापरवाही दिखाएगा, वह ईश्वरीय दंड का पात्र होगा।

अल्लाह तआला फ़रमाता है:

क़ुरान की आयत	उर्दू अनुवाद / व्याख्या
"और उससे बढ़कर ज़ालिम कौन है जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लिए जाने से रोके और उनकी बर्बादी की कोशिश करे? उन लोगों के लिए यह शोभा नहीं देता कि वे उनमें प्रवेश करें सिवाय डरते हुए। उनके लिए दुनिया में रुसवाई है और उनके लिए आखिरत में बड़ा अज़ाब है।"[3]	अल्लाह तआला ने फ़रमाया: उससे बढ़कर ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों को उनमें अल्लाह के ज़िक्र से रोके और उनकी वीरानी की कोशिश करे? उन्हें उनमें जाना नहीं चाहिए था मगर डरते हुए। उनके लिए दुनिया में रुसवाई है और उनके लिए आखिरत में बड़ा अज़ाब है। वल अयाज़ु बिल्लाहि तआला (अल्लाह की पनाह)। वल्लाहु तआला आलम (अल्लाह ही बेहतर जानता है)।

[1] रद्द अल-मुह्तार, किताब अस-सलात, बाब मा युफ़्सिद अस-सलात आदि, दार इहया अत-तुरास अल-अरबी बेरुत, 1/445 [2] दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/397 [3] पवित्र क़ुरान 2/114

فتاوی رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

رد المحتار میں ہے:

| قوله كل عقد الظاهر ان المراد به عقد مبادلة، قوله بشرطه وهوان لا يكون للتجارة[1]. | متن کے قول "کل عقد" سے بظاہر مراد عقد مبادلہ ہے اور قول متن "بشرطہ" میں شرط سے مراد یہ ہے کہ معتکف کا عقد بیع وشراء بغرض تجارت نہ ہو۔ (ت) |

خود بانی نے کہ جامع مسجد بنا کر اس مسجد کے ایک حصہ زمین میں اس کا زینہ بنایا یہ بھی ناجائز ہے کہ مسجد بعد تمامی مسجدیت کسی تبدیل کی متحمل نہیں۔ واجب ہے کہ اسے بھی زائل کر کے اسے خاص مسجد ہی رکھیں۔ درمختار میں ہے:

| امالوتمت المسجدية ثم ارادالبناء منع ولو قال عنيت ذلك لايصدق تاتارخانية، فاذاكان هذافى الواقف فكيف بغيره فيجب هدمه ولو على جدار المسجد[2]. | لیکن مسجدیت تامہ ہو گئی اب واقف اس پر (حجرہ امام) تعمیر کرنا چاہتا ہے تو اس کو روکا جائیگا ، اگر وہ کہے کہ شروع سے میری نیت ایسا کرنے کی تھی تو اس کی تصدیق نہیں کی جائیگی تاتارخانیہ ، جب خود واقف کا یہ حکم ہے تو غیر واقف کو اس کی اجازت کیسے ہو سکتی ہے لہٰذا ایسے مکان کو گرانا واجب ہے اگر چہ فقط دیوار مسجد پر ہو۔ (ت) |

مسلمانوں پر اسے باقی رکھنا اور تاحد قدرت ہر جائز طریقہ سے اسے مسجد رہنے میں پوری کوشش کرنا فرض قطعی ہے جو اس میں کوتاہی کرے گا سخت عذاب الٰہی کا مستحق ہو گا۔

قال اللہ تعالیٰ

| "وَ مَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰهِ اَنْ یُّذْكَرَ فِیْهَا اسْمُهٗ وَ سَعٰى فِیْ خَرَابِهَاؕ اُولٰٓىٕكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ یَّدْخُلُوْهَاۤ اِلَّا خَآىٕفِیْنَؕ لَهُمْ فِی الدُّنْیَا خِزْیٌ وَّ لَهُمْ فِی الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِیْمٌ"[3] | اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اس سے بڑھ کر ظالم کون جو اللہ کی مسجدوں کو روکے ان میں ذکر الٰہی ہونے سے، اور ان کی ویرانی میں کوشش کرے، انہیں روانہ تھا کہ ان میں جاتے مگر ڈرتے ہوئے، ان کیلئے دنیا میں رسوائی ہے اور ان کے لئے آخرت میں بڑا عذاب۔ والعیاذ باللہ تعالیٰ (اللہ تعالیٰ کی پناہ) واللہ تعالیٰ اعلم۔ |

[1] ردالمحتار کتاب الصلوۃ باب مانیفسد الصلوۃ الخ داراحیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۴۵ [2] درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۹۷ [3] القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴

Fatawa Rizvia Volume 16

Problem 298: From the city of Allahabad, beneath the Jamia Masjid Chowk, sent by Mirza Wahid Ali, perfume maker, 29th Shawwal 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: A mosque was built during the royal era, and there were some temporary (kucha) shops associated with it. The rental income from these was around thirty to forty rupees per month. The former Mutawalli (trustee), who also used to lead the prayers in this mosque, would spend that income on his own expenses and on the mosque's requirements like the Muezzin, oil, lamps, water, and sweets for the completion of Taraweeh, etc. Since the mosque and its shops had become very dilapidated, a person, in consultation with the mosque-goers, built permanent (pucca) shops with his personal money. This increased the rent to nearly one hundred and fifty rupees. That person continued to recover his money in installments from this rent. The mosque was also rebuilt with donations, and a committee was formed for its management. The former Mutawalli was removed. Among those through whose efforts the permanent shops were built, the mosque-goers and residents of the neighborhood were also included. With the consultation of all of them and the committee members, it was decided that the expenditures previously met from the mosque's income should continue as before. In addition, some Iftar should also be provided for the worshippers during the holy month of Ramadan. This practice has been ongoing for ten to twelve years. Zaid says that only the expenditures included in the essential interests of the mosque should continue, and those that are not, like sweets for the completion of Taraweeh and Iftar for Ramadan, are not permissible and should be stopped. Bakr says that for endowments whose endowment deed (Waqf-nama) is not available and whose terms are unknown, as in the case under consideration, the previous practice should be followed. Since sweets for the completion of the Quran were always provided during the time of former Mutawallis, they should continue to be provided now, and it is perfectly permissible. As for the Iftar, which has been provided for ten to twelve years by the proposal of the committee members representing all Muslims, although it is a new matter, there is no harm in it. Just as the original founder (Waqif) has authority over the endowment's expenditures, so too should the "second founders"—which includes the mosque-goers and neighborhood residents who spent money and made efforts to increase the income and rebuild the mosque—have the authority to increase expenditures from their own increased income. The discretion of the neighborhood residents and worshippers is very broad, and the committee

represents them, so the committee's action is exactly their action. In short, the "second authority" should also have the power to increase expenditures, especially in a situation where, despite all the aforementioned expenses, there is still a surplus in the mosque's income. The question to be answered is: Is Zaid's view correct, or Bakr's?

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

मसला 298: इलाहाबाद शहर से, जामे मस्जिद चौक के नीचे से, प्रेषक मिर्ज़ा वाहिद अली इत्र निर्माता, 29 शव्वाल 1337 हिजरी। धार्मिक विद्वान इस मामले में क्या फरमाते हैं: एक मस्जिद शाही ज़माने की बनी हुई थी, उससे संबंधित कुछ कच्ची दुकानें भी थीं जिनका किराया तीस-चालीस रुपये मासिक था। पूर्व मुतवल्ली (ट्रस्टी), जो उस मस्जिद में इमामत भी करते थे, वह आमदनी अपने खर्च और मुअज़्ज़िन, तेल, बत्ती, पानी और तरावीह खत्म होने पर मिठाई आदि जैसे मस्जिद के ज़रूरी कामों में खर्च करते थे। चूंकि मस्जिद और उसकी दुकानें बहुत जर्जर हो गई थीं, इसलिए एक व्यक्ति ने मस्जिद के नमाज़ियों की सलाह से अपने निजी पैसे से पक्की दुकानें बनवाईं, जिससे किराया लगभग डेढ़ सौ रुपये हो गया। वह व्यक्ति उस किराए से किस्तों में अपना पैसा वसूल करते रहे। चंदे से मस्जिद का भी नए सिरे से निर्माण कराया गया और मस्जिद के प्रबंधन के लिए एक कमेटी बनाई गई और पूर्व मुतवल्ली को हटा दिया गया। जिन लोगों की कोशिशों से पक्की दुकानें बनवाई गईं, उनमें मस्जिद के नमाज़ी और मोहल्ले वाले भी शामिल हैं। उन सभी और कमेटी के सदस्यों की सलाह से यह तय हुआ कि जो खर्च पहले मस्जिद की आमदनी से होते थे, वे वैसे ही जारी रहें। इसके अलावा, रमज़ान के महीने में नमाज़ियों के लिए कुछ इफ़्तारी भी दी जाए। दस-बारह साल से यह सिलसिला चला आ रहा है। ज़ैद कहता है कि जो खर्च मस्जिद के ज़रूरी कामों (मसालेह-ए-मस्जिद) में शामिल हैं, उन्हें जारी रहना चाहिए और जो खर्च इसमें शामिल नहीं हैं, जैसे तरावीह खत्म होने पर मिठाई और रमज़ान की इफ़्तारी, वे जायज़ नहीं हैं और बंद होने चाहिए। बक्र कहता है कि जिन वक्फ का वक्फ-नामा मौजूद न हो और वक्फ की शर्तें मालूम न हों, जैसे कि इस मामले में है, तो उसमें पिछले व्यवहार पर कायम रहना चाहिए। चूंकि कुरान शरीफ खत्म होने पर मिठाई हमेशा पूर्व मुतवल्लियों के ज़माने में आती रही है, इसलिए अब भी वैसी ही आनी चाहिए और यह पूरी तरह जायज़ है। रही बात इफ़्तारी की, जो दस-बारह साल से कमेटी के सदस्यों (जो सभी मुसलमानों के प्रतिनिधि हैं) के प्रस्ताव से शुरू हुई है, हालांकि यह एक नया मामला है, लेकिन इसमें भी कोई हर्ज नहीं है। क्योंकि जिस तरह पहले संस्थापक को वक्फ के खर्चों का अधिकार होता है, वैसे ही 'दूसरे संस्थापकों' को भी होना चाहिए, जिसमें नमाज़ी और मोहल्ले के वे लोग शामिल हैं जिन्होंने पैसा खर्च किया, आमदनी बढ़ाने की कोशिश की और मस्जिद को नए सिरे से बनवाया। मोहल्ले वालों और नमाज़ियों का अधिकार क्षेत्र बहुत व्यापक है और कमेटी उन्हीं की प्रतिनिधि है, इसलिए कमेटी का कार्य स्वयं उनका कार्य है। संक्षेप में, 'दूसरे संस्थापकों' को भी खर्च बढ़ाने का अधिकार होना चाहिए,

विशेषकर ऐसी स्थिति में जब इन सभी खर्चों के बावजूद मस्जिद की आमदनी में बचत होती है। प्रश्न यह है कि ज़ैद का कहना सही है या बक्र का?

पृष्ठ 494 का 631

فتاوی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

مسئلہ ۲۹۸: از شہر الہ آباد زیر مسجد جامع چوک مرسلہ مرزا واحد علی خوشبو ساز ۲۹ شوال ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد شاہی زمانہ کی بنی ہوئی تھی اس کے متعلق خام دکانیں بھی تھیں جن کے کرایہ کی آمدنی تیس چالیس روپے ماہوار تھی وہ آمدنی متولی سابق جو کہ اس مسجد میں امامت بھی کرتے تھے ان کے خرچ میں اور موذن و تیل بتی و پانی و ختم تراویح کی مٹھائی وغیرہ مصالح مسجد میں صرف ہوتی تھی چونکہ مسجد اور اس کی دکانیں بہت بوسیدہ ہو گئی تھیں، لہذا ایک صاحب نے بمشورہ اہالیان مسجد اپنے ذاتی روپے سے دکانیں پختہ کرائیں جس سے کرایہ قریب ڈیڑھ سو کے ہو گیا، اسی کرایہ سے وہ صاحب قسط وار اپنا روپیہ بھی وصول کرتے رہے اور مسجد بھی چندہ سے از سر نو تعمیر کرائی گئی اور انتظام مسجد کے لئے ایک کمیٹی قائم کی گئی اور متولی سابق علیحدہ کئے گئے جن لوگوں کی کوشش سے دکانیں پختہ کرائی گئیں ان لوگوں میں نمازی مسجد اور اہل محلہ بھی شریک ہیں ان سب کے اور ممبران کمیٹی کے مشورہ سے یہ بات طے پائی کہ وہ اخراجات جو سابق میں مسجد کی آمدنی سے ہوتے تھے بدستور قائم رہیں، اس کے علاوہ کچھ افطاری رمضان شریف میں نمازیوں کے واسطے بھی دی جائے، دس بارہ برس ہوئے کہ اس پہ عملدرآمد چلا آرہا ہے، زید کہتا ہے کہ جو اخراجات مصالح مسجد میں شامل ہیں وہ قائم رہنا چاہئے اور جو اخراجات مصالح مسجد میں نہیں ہیں، مثلاً شیرینی ختم تراویح افطاری رمضان شریف وہ جائز نہیں ہیں بند ہونا چاہئے۔ بکر کہتا ہے کہ جن اوقاف کا وقف نامہ موجود نہ ہو اور وقف کے شرائط معلوم نہ ہوں جیسے صورت مسئولہ میں، تو اس میں عملدرآمد سابق پر کار بند ہونا چاہئے، چونکہ شیرینی ختم قرآن شریف کی ہمیشہ متولیان سابق کے زمانے میں برابر آتی رہی لہذا اب بھی ویسا ہی آنا چاہئے اور بے تکلف جائز

ہے، باقی رہا افطاری جو دس بارہ برس سے ممبران کمیٹی جو تمام مسلمانوں کی طرف سے قائم ہے ان کی تجویز سے آنے لگی ہے گو کہ یہ ایک امر جدید ہے لیکن اس میں بھی کچھ مضائقہ نہیں ہوتا کیونکہ جیسے بانی اول کو اوقاف کے اخراجات کے اختیارات حاصل ہوتے ہیں ویسے ہی بانیان ثانی کہ جس میں نمازی مسجد واہل محلہ روپیہ خرچ کرنے والے سب شریک ہیں اور انہوں نے کوشش کر کے آمدنی بڑھائی اور مسجد از سر نو بنوائی تو اس کو بھی اپنی بڑھائی ہوئی آمدنی میں ضرور اخراجات کے بڑھانے کا اختیار ہونا چاہئے کیونکہ اہل محلہ و نمازیوں کے تصرفات بہت وسیع ہیں اور کمیٹی انہیں کی طرف سے قائم ہے تو کمیٹی کا فعل عین ان کا فعل ہے غرض اخراجات کے بڑھانے کا اختیار ثانی کو بھی ہونا چاہئے بالخصوص ایسے موقع میں کہ با وجود ان سب اخراجات بالا کے پھر بھی آمدنی مسجد میں بچت ہوتی ہے، پس دریافت طلب امر یہ ہے کہ زید کا قول صحیح ہے یا بکر کا؟

Volume 16 Fatawa Ridawiyya

Answer: Where the donor's condition is not known, long-standing practice is considered. In Al-Khayriyyah, it is stated: "One should look at what is known from its state in the past, how its administrators used to act." (1) It will be seen what the practice of the trustees has been regarding this endowment from ancient times. (T)

The meaning of "ancient" (qadim) is "that whose origin is not known". Something that originated after the donor, without the donor's condition, whether ten or twelve years ago or a hundred or two hundred years ago, is still an innovation (hadith). Acting upon it is impermissible. It is stated in Fath al-Qadir: "It is obligatory to maintain the endowment in its previous state without any further addition." (2) It is obligatory to keep the endowment in its previous state without any addition. (T)

If the long-standing tradition of giving sweets falls under this meaning of "ancient" (its origin being unknown), then it will still be given. But if the iftaar (breaking of fast) is an innovation from ten or twelve years ago, it cannot be allowed. Those rebuilding the mosque have no connection with the endowed shops such that they would have authority over them. Making the shops permanent structures is a way of strengthening that very endowment, not a new endowment, especially when he (the one building) is also recovering the money he spent; then he is a lender, not a donor. And Allah knows best.

Problem 299: From Ahmedabad, sent by Hakim Maulvi Abdul Rahim Sahib, 24 Safar 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A community collected one or two thousand rupees through donations. Now, their plan is to buy white cloth with this money and sell it on credit with a profit markup. They keep accumulating the profit generated from this. Their intention is that once the amount reaches four or five thousand rupees, they will buy a house near the mosque and expand the mosque. Now, is this kind of trade using the mosque's donation money permissible according to Sharia or not? Explain and be rewarded.

Answer: Since they have not yet handed over that money to the trustees of the mosque, it is their property. They have the right of permissible disposal over it. In credit sales, there is no harm in taking a higher price than in cash sales; this depends on the mutual consent of the seller and the buyer.

(1) Fatawa Khayriyyah, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah Beirut, 1/206 (2) Fath al-Qadir, Kitab al-Waqf, Maktabah Nooriya Rizviya Sukkur, 5/440 Page 495 of 631

जवाब: जहाँ वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) की शर्त मालूम न हो, वहाँ पुराने तौर-तरीक़े का एतबार किया जाता है। 'ख़ैरिया' में है: "देखा जाएगा कि पुराने समय से उसकी स्थिति के बारे में क्या प्रसिद्ध है, कि उसके प्रबंधक कैसे कार्य करते थे।" (1) देखा जाएगा कि प्राचीन काल से इस वक़्फ़ के बारे में मुतवलियों (ट्रस्टियों) का क्या अमल चला आ रहा है। (त)

"क़दीम" (प्राचीन) का अर्थ यह है कि "जिसका आरम्भ होना ज्ञात न हो"। जो बात वाक़िफ़ (दानदाता) के बाद, बिना उसकी शर्त के शुरू हुई, चाहे दस-बारह साल पहले या सौ-दो सौ साल पहले, वह "हादिस" (नयी) ही है। उस पर अमल करना नाजायज़ है। 'फ़तह-उल-क़दीर' में है: "वक़्फ़ को बिना किसी अतिरिक्त चीज़ के उसकी पूर्व स्थिति पर बनाए रखना वाजिब है।" (2) वक़्फ़ को बिना किसी बढ़ोतरी के पिछली हालत पर बाक़ी रखना ज़रूरी है। (त)

अगर प्राचीन मिठाई देना इसी अर्थ में "क़दीम" है कि उसका शुरू होना मालूम नहीं, तो वह अब भी दी जाएगी। और अगर इफ़्तारी दस-बारह साल से नई शुरू हुई है, तो नहीं हो सकेगी। मस्जिद दोबारा बनवाने वालों का वक़्फ़ की दुकानों से कोई सम्बन्ध नहीं है कि उन्हें उनमें कोई अधिकार हो। दुकानों को पक्का बनाना उसी वक़्फ़ की मज़बूती है, न कि नया वक़्फ़, विशेष रूप से जब वह अपना लगाया हुआ पैसा वसूल भी कर रहा है, तो वह क़र्ज़ देने वाला है, न कि वाक़िफ़। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 299: अहमदबाद से, हकीम मौलवी अब्दुल रहीम साहब द्वारा प्रेषित, 24 सफ़र 1338 हिजरी। उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक क़ौम ने चंदा करके एक-दो हज़ार रुपये जमा किए हैं। अब इसके बाद उन्होंने यह तरकीब सोची कि इस माल से सफ़ेद कपड़ा खरीदते हैं और उसे उधार मुनाफ़ा लगाकर बेचते हैं और उससे जो मुनाफ़ा पैदा होता है, उसे भी जमा करते जाते हैं। इन हज़रात का उद्देश्य यह है कि जब यह रक़म चार-पाँच हज़ार रुपये जमा हो जाए, तो इससे मस्जिद के पास का कोई मकान ख़रीदना है और मस्जिद को बढ़ाना है। अब क्या इस मस्जिद के चंदे से इस प्रकार का व्यापार करना शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं? बयान फ़रमाएँ और पुण्य कमाएँ।

जवाब: चूँकि वह रुपया उन्होंने अभी मस्जिद के मुतवलियों को नहीं सौंपा है, इसलिए वह उनकी अपनी मिल्कियत (संपत्ति) है। उन्हें इसमें जायज़ तसर्रुफ़ (इस्तेमाल) का अधिकार है। उधार बेचने में

नक़द बेचने से अधिक दाम लेने में कोई हर्ज नहीं है, यह बेचने वाले और खरीदने वाले की आपसी सहमति पर निर्भर है।

(1) फ़तावा ख़ैरिया, किताब-उल-वक़्फ़, दार-उल-मारिफ़ा बेरुत, 1/206 (2) फ़तह-उल-क़दीर, किताब-उल-वक़्फ़, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 5/440 पृष्ठ 495 / 631

الجواب: جہاں شرطِ واقف معلوم نہ ہو عملدرآمد قدیم کا اعتبار ہے۔ خیریہ میں ہے: ینظر الی المعھود من حالہ فیما سبق من الزمان ان قوامہ کیف کانوا یعملون (۱) دیکھا جائے گا کہ قدیم سے متولیوں کا عملدرآمد اس وقف کے بارے میں کیا چلا آرہا ہے (ت)

"قدیم" کے یہ معنی "جس کا حادث ہونا معلوم نہ ہو"۔ دس بارہ برس یا سودو سو برس سے جو بات بعد واقف بے شرطِ واقف حادث ہوئی حادث ہی ہے، اس پر عمل ناجائز ہے۔ فتح القدیر میں ہے: الواجب ابقاء الوقف علی ماکان علیہ دون زیادۃ اخری (۲) وقف کو بغیر کسی زیادتی کے سابقہ حالت پر باقی رکھنا واجب ہے۔ (ت)

شیرینی قدیم اگر اسی معنی پر قدیم ہے کہ اس کا حادث ہونا معلوم نہیں، وہ اب بھی دی جائے گی اور افطاری کہ دس بارہ برس سے نوایجاد ہے نہ ہو سکے گی۔ مسجد ازسرنو بنوانے والوں کو تو دکانات وقف سے کچھ تعلق نہیں کہ ان کو اس میں اختیار ہو، اور دکانیں پختہ کرنا اسی وقف کی پختگی ہے نہ کہ وقفِ جدید خصوصاً جبکہ وہ اپنا لگایا ہوا روپیہ وصول بھی کر رہا ہے تو قرض دینے والا ہے نہ کہ واقف۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۲۹۹: از احمد آباد مرسلہ حکیم مولوی عبدالرحیم صاحب ۲۴ صفر ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک قوم نے چندہ کر کے ہزار دو ہزار روپیہ جمع کئے ہیں اب اس کے بعد تدبیر یہ کی کہ اس مال سے کپڑا سفید خریدتے ہیں اور اس کو ادھار نفع چڑھا کر بیچتے ہیں اور اس سے جو نفع پیدا ہوتا ہے اس کو بھی جمع کرتے جاتے ہیں اور مقصد ان حضرات کا یہ ہے کہ یہ رقم چار پانچ ہزار روپیہ کی جمع ہو جائے اس سے مکان قریب مسجد کے خریدنا ہے

اور مسجد کو بڑھانا ہے، اب اس مسجد کے چندہ سے اس قسم کی تجارت شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جبکہ وہ روپیہ انہوں نے متولیانِ مسجد کو ابھی سپرد نہ کیا تو ان کی ملک ہے، اس میں تصرف جائز کا انہیں اختیار ہے قرضوں بیچنے میں نقد بیچنے سے دام زائد لینا کوئی مضائقہ نہیں رکھتا، یہ باہمی تراضی بائع ومشتری پر ہے،

(۱) فتاویٰ خیریۃ کتاب الوقف دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۲۰۶ (۲) فتح القدیر کتاب الوقف مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۴۴۰ Page 495 of 631

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Allah Almighty says: "But [let there be] among you trade by mutual consent." (1) — Allah knows best. — That trade should be with mutual consent. And Allah Almighty knows best (T).

Problem 300: From Bareilly city, requested by Shaukat Ali Farooqi, 24 Safar 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: In a mosque where trees like Quince, Jasmine, Rose, etc., are planted, and if they are cut down due to the construction of a room or bathroom, can a person dig up those trees and plant them in their own house or not? Secondly, regarding the straw or rope that is laid in mosques during winter and then thrown away after winter passes: can a person use that old straw, rope, or mat, which is fit to be discarded, for their own use, such as heating water? Furthermore, are the parapet or enclosure wall of the mosque, where people perform ablution or give the call to prayer (Adhan), considered part of the mosque's jurisdiction? Will talking, etc., be prohibited there as well, just like in the mosque? Explain and be rewarded.

The Answer: One can buy those trees from the mosque at a just and appropriate price and plant them. One can take and use discarded straw or mats that are to be thrown away. The enclosure wall of the mosque is under the same rules as the mosque in some aspects: a person in i'tikaf can go there without necessity; spitting, blowing the nose, or dumping impurities on it is not allowed; frivolous talk and loud laughter should also be avoided there. However, in some other aspects, it is not under the rules of the mosque: Adhan can be given there, and people can sit and perform ablution on it. As long as there is space left inside the mosque, one does not get the reward of a congregational prayer performed there. Brief permissible worldly talk that does not involve conflict or cause distress to a worshiper or someone remembering Allah is not harmful. Allah Almighty knows best.

Problem 301: 26 Safar 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A mosque in Niariyan is in a dilapidated state; its roof is completely gone, the beams are broken, and some have become bent. The minarets have cracked. Therefore, we, the residents of the neighborhood, wish to reconstruct it from scratch. We intend to extend the vacant land of the mosque towards the north and west. Some money has been collected, and the remaining extra cost will be met through

donations. This is because worshippers face great difficulty during the rainy season. We want to remove the current foundation and establish a new one.

1. Al-Qur'an al-Karim 4/29 Page 496 of 631

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "मगर यह कि तुम्हारे दरमियान बाहमी रज़ामंदी से तिजारत हो।" (1) — वल्लाहु तआला आलम। — यानी तिजारत आपसी रज़ामंदी से हो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

मसला 300: शहर बरेली से, साएल शौकत अली फ़ारूक़ी, 24 सफ़र 1338 हिजरी। उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि जिस मस्जिद में बही (क्रिस), बेला (चमेली), गुलाब आदि के पेड़ हों और कमरा या ग़ुस्लखाना तामीर होने की वजह से उन पेड़ों को काटा जाए, तो क्या कोई व्यक्ति उन पेड़ों को खोद कर अपने मकान में लगा सकता है या नहीं? दूसरा यह कि सर्दी के मौसम में जो पुआल (घास) या रस्सी मस्जिदों में डाली जाती है और सर्दी का मौसम गुज़र जाने के बाद उसे निकाल कर फेंक देते हैं, तो जो व्यक्ति उस पुआल या रस्सी या चटाई को, जो पुरानी और फेंकने लायक हो, अपने इस्तेमाल में ला सकता है, जैसे पानी गरम करने के लिए, या नहीं? क्या मस्जिद की मुंडेर या फ़सील जिस पर वुज़ू करते हैं या अज़ान देते हैं, वह मस्जिद के हुक्म में दाख़िल है? क्या मस्जिद की तरह वहां भी बात वगैरह करने की मनाही होगी? बयान फरमाएं और सवाब पाएं।

अल-जवाब: उन पेड़ों को मस्जिद से वाजिब और मुनासिब क़ीमत पर मोल (ख़रीद) कर लगा सकता है। पुआल या चटाई जो बेकार हो चुकी हो और फेंक दी जाए, उसे लेकर इस्तेमाल कर सकता है। मस्जिद की फ़सील (दीवार) कुछ बातों में मस्जिद के हुक्म में है: मोतकिफ़ (एतिकाफ़ करने वाला) बिना ज़रुरत उस पर जा सकता है; उस पर थूकने या नाक साफ़ करने या गन्दगी डालने की इजाज़त नहीं है; बेहूदा बातें, ठहाके मार कर हँसना वहाँ भी नहीं चाहिए। और कुछ बातों में वह मस्जिद के हुक्म में नहीं है: उस पर अज़ान देंगे, उस पर बैठ कर वुज़ू कर सकते हैं। जब तक मस्जिद में जगह बाकी हो, उस पर नमाज़ पढ़ने में मस्जिद का सवाब नहीं है। दुनिया की जायज़ मुख्तसर बात जिसमें कोई झगड़ा न हो और न ही किसी नमाज़ी या ज़ाकिर को तकलीफ हो, उसमें कोई हर्ज नहीं है। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 301: 26 सफ़र 1338 हिजरी। उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि नियारियां की एक मस्जिद टूटी-फूटी हालत में है; उसकी छत बिलकुल खत्म हो चुकी है और कड़ियां (बीम) टूट गई हैं और कुछ टेढ़ी हो गई हैं, मीनारों में दरारें आ गई हैं। इसलिए हम मोहल्ले वाले यह चाहते हैं कि नए सिरे से तामीर करें। मस्जिद की खाली ज़मीन को उत्तर और पश्चिम की तरफ बढ़ाना चाहते हैं। कुछ

रुपया जमा है और बाकी जो अतिरिक्त खर्च होगा, उसे चंदा जमा करके पूरा करेंगे, क्योंकि बारिश के मौसम में नमाज़ियों को बहुत तकलीफ़ होती है। मौजूदा बुनियाद को निकाल कर दूसरी बुनियाद कायम करें।

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 4/29 पेज 496 / 631

قال تعالٰی "اِلَّآ اَنْ تَكُوْنَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ"۔ 1 — اللہ تعالیٰ نے فرمایا: مگر یہ کہ تمہارے درمیان باہمی رضا مندی سے تجارت ہو۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۳۰۰: از شہر بریلی مسئولہ شوکت علی فاروقی ۲۴ صفر ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ جس مسجد میں درخت بہی، بیلا، گلاب وغیرہ ہو اور بوجہ تعمیر ہونے حجرہ و غسل خانہ کے ان درختوں کو کاٹا جائے تو کوئی شخص ان درختوں کو کھود کر اپنے مکان میں لگا سکتا ہے یا نہیں؟ دوسرے یہ کہ پیال یا رسی موسم سرما میں جو مسجدوں میں ڈالی جائے اور بعد گزر جانے موسم سرما کے اس کو نکال کر پھینک دیتے ہیں تو جو شخص اس پیال یا رسی یا چٹائی کہنہ قابل پھینک دینے کے ہو اس کو اپنے صرف میں مثل پانی گرم کرنے کے لاسکتا ہے یا نہیں؟ یہ کہ منڈیر یا فصیل مسجد جس پر وضو کرتے ہیں یا اذان دیتے ہیں وہ مسجد کے حکم میں داخل ہے، کیا مثل مسجد کے بات وغیرہ کرنے کی وہاں بھی ممانعت ہوگی؟ بینوا توجروا۔

الجواب: ان درختوں کو مسجد سے واجبی و مناسب قیمت پر مول لے کر لگا سکتا ہے۔ پیال یا چٹائی بیکار شدہ کہ پھینک دی جائے لے کر صرف کرسکتا ہے۔ فصیل مسجد بعض باتوں میں حکم مسجد میں ہے معتکف بلا ضرورت اس پر جاسکتا ہے اس پر تھوکنے یا ناک صاف کرنے یا نجاست ڈالنے کی اجازت نہیں، بیہودہ باتیں، قہقہے سے ہنسنا وہاں بھی نہ چاہئے اور بعض باتوں میں حکم مسجد نہیں اس پر اذان دیں گے اس پر بیٹھ وضو کر سکتے ہیں جب تک مسجد میں جگہ باقی ہو اس پر نماز فرض میں مسجد کا ثواب نہیں، دنیا کی جائز قلیل بات جس میں چپقلش ہو نہ کسی نمازی یا ذاکر کی ایذا اس میں حرج نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۰۱: ۲۶ صفر ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد نیاریاں شکستہ ہے چھت اس کی بالکل خارج ہے اور کڑیاں ٹوٹ گئی ہیں اور بعض بعض خمیدہ ہوگئی ہیں، منارے جھڑی دے گئے ہیں، لہٰذا ہم اہل محلہ یہ بات چاہتے ہیں کہ از سر نو تعمیر کریں۔ اراضی مسجد کی افتادہ اتر و پچھم کی بڑھانا منظور ہے۔ چنانچہ کچھ روپیہ جمع ہے اور باقی جو روپیہ زائد صرف ہوگا چندہ جمع کر کے انجام دیں گے اس واسطے کہ موسم بارش میں نمازیوں کو بہت تکلیف ہوتی ہے موجودہ بنیاد کو نکال کر دوسری بنیاد قائم کریں۔

1 القرآن الکریم ۴/ ۲۹ Page 496 of 631

Fatawa Razawiya, Volume 16

Answer: Repairing the mosque is obligatory. The discomfort caused by rain, as mentioned by the questioner about the leaking roof, will be removed by this. If the current funds are not sufficient for this purpose, collect donations. As for laying new foundations by removing the original ones to expand the mosque into the land belonging to the mosque towards the north and west, do it if there is a genuine Sharia need for this expansion; otherwise, why increase it unnecessarily and burden Muslims with donations for no reason! Establishing Friday and Eid prayers in every mosque is not a Sharia necessity! It is stated in Fath al-Qadir: 'Indeed, we have been commanded to keep the waqf as it was, without any other addition.' | Indeed, we have been commanded to maintain the waqf in its previous state without any addition. (T) [1]

Issue 302: 2 Rabi' al-Awwal Sharif 1338 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: A large mosque in a neighborhood had partially collapsed due to the weakness of Islam and the negligence of the people. Later, with the help of God Almighty, complete repairs were carried out, and the Imam and others were appointed as before. The five daily prayers, Friday prayers, and the Adhan are performed there. During the time when the aforementioned mosque was abandoned and in ruins, a Muslim man built a small mosque nearby, connected to it at a distance of four yards, which is still populated, and Adhan and prayers are currently being offered in it. Was it permissible for that person to build a new mosque according to Sharia or not? And is it permissible to demolish it now or not? Answer: God forbid, demolishing it is also not permissible. Keeping both populated is obligatory. It would have been appropriate for him to build only the ancient mosque and not build another mosque so close. Now that it has been built, its demolition is not lawful. And Allah Almighty knows best.

Issue 303: From village Saroli, Post Office Kacha, District Nainital. Sent by Muhammad Hussain Khurd. 15 Rabi' al-Awwal Sharif 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Can an obligatory or necessary prayer be valid if the rows of one mosque are extended into another mosque? For instance, during the farewell prayer, many rows are often needed. In a village where there are two mosques, if rows from the second mosque are brought into the congregational mosque to pray, or if Eid prayer is performed, is the prayer valid on the rows of the second mosque according to Sharia or not? Explain and you shall be rewarded.

[1] Fath al-Qadir, Kitab al-Waqf, Maktaba Nooriya Razawiya, Sukkur, 15/440. Page 497 of 631

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

उत्तर: मस्जिद की मरम्मत करना वाजिब है। बारिश की जिस तकलीफ़ का ज़िक्र सवाली ने छत टपकने के बारे में किया है, वह इससे दूर हो जाएगी। यदि इसके लिए मौजूदा धन पर्याप्त न हो, तो चंदा इकट्ठा करें। बाकी असल मस्जिद की नींव को हटाकर उत्तर और पश्चिम की मस्जिद से संबंधित ज़मीन में मस्जिद बढ़ाने के लिए नई नींव रखना, यदि इस विस्तार की सही ज़रूरत है, तो करें, अन्यथा बिना ज़रूरत बढ़ाना और मुसलमानों पर बिना वजह चंदे का बोझ डालना किसलिए! हर मस्जिद में जुमा और ईदैन कायम करना कोई शरई ज़रूरत नहीं है! फ़त्हुल क़दीर में है: 'बेशक हमें हुक्म दिया गया है कि हम वक्फ़ को बिना किसी ज़्यादती के पुराने हाल पर कायम रखें।' [1]

मसला 302: 2 रबी उल अव्वल शरीफ 1338 हिजरी दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: एक मोहल्ले की बड़ी मस्जिद इस्लाम की कमज़ोरी और लोगों की लापरवाही की वजह से कुछ हद तक गिर गई थी। बाद में अल्लाह तआला की मदद से मुकम्मल मरम्मत करा दी गई और पेश इमाम वगैरह भी पहले की तरह नियुक्त कर दिए गए और पाँचों वक़्त की नमाज़, जुमा और अज़ान इसमें होती है। जब उक्त मस्जिद वीरान और टूटी हुई थी, तब एक मुसलमान व्यक्ति ने इसके पास ही चार गज़ की दूरी पर एक छोटी मस्जिद बनाई थी, जो अब तक आबाद है और उसमें अज़ान और नमाज़ हो रही है। क्या उस व्यक्ति का नई मस्जिद बनाना शरीअत की नज़र में जायज़ था या नहीं? और अब उसे गिराना जायज़ है या नहीं? उत्तर: हशा व कल्ला, उसे गिराना भी जायज़ नहीं है। दोनों को आबाद रखना वाजिब है। उसके लिए बेहतर यह था कि वह पुरानी मस्जिद की ही तामीर करता और इतनी करीब दूसरी मस्जिद न बनाता। अब जबकि वह बन गई है, तो उसे ढहाना हलाल नहीं है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 303: ग्राम सरौली, पोस्ट ऑफिस कच्चा, ज़िला नैनीताल से। प्रेषक: मुहम्मद हुसैन खुर्द। 15 रबी उल अव्वल शरीफ 1338 हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: क्या एक मस्जिद की सफ़ (कतार) को दूसरी मस्जिद में लाकर नमाज़ फ़र्ज़ या वाजिब पढ़ी जाए तो हो सकती है या नहीं? जैसे कि नमाज़-ए-अलविदा में अक्सर ज़्यादा कतारों की ज़रूरत होती है, तो जिस जगह गाँव में दो मस्जिदें होती हैं, तो मस्जिद जामा में दूसरी मस्जिद की कतारें लाकर नमाज़ पढ़ते हैं या ईद की नमाज़ पढ़ी जाए, तो शरह शरीफ़ की रू से दूसरी मस्जिद की कतारों पर नमाज़ हो सकती है या नहीं? बयान फरमाएं और सवाब पायें।

[1] फ़त्हुल क़दीर, किताब अल-वक्फ़, मकतबा नूरिय्या रज़विय्या, सुक्कुर, 15/440. पृष्ठ 497 / 631

الجواب مسجد کی مرمت واجب ہے، بارش کی تکلیف کہ چھت ٹپکنے سے سائل نے بتائی اس سے دفع ہوجائے گی، اس قدر کے لئے اگر موجودہ روپیہ کافی نہ ہو چندہ کریں باقی اصل مسجد کی بنیادیں نکال کر شمال و مغرب کی زمین متعلق مسجد میں مسجد بڑھانے کے لیے جدید بنیادیں قائم کرنا اگر اس توسیع کی مسجد کو صحیح ضرورت ہے کریں ورنہ بے ضرورت بڑھانا اور مسلمانوں پر چندہ کا بار بلا وجہ بہت بڑھا دینا کس لئے! ہر مسجد میں جمعہ وعیدین قائم کرنا کوئی شرعی ضرورت نہیں! فتح القدیر میں ہے: انما امرنا بابقاء الوقف علی ماکان علیه دون زیادة | بیشک ہمیں حکم دیا گیا ہے کہ ہم وقف کو بغیر کسی زیادتی کے حال سابق پر قائم رکھیں (ت) ۱۔

مسئلہ ۳۰۲: ۲ ربیع الاول شریف ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد کبیر محلہ میں بوجہ ضعف اسلام و تسامح الناس قدرے گر پھوٹ گئی ہے اور بعد کو بعون خدا تعالٰی مرمت کاملہ کرادی گئی ہے اور پیش امام وغیرہ نیز بدستور مقرر کئے گئے ہیں اور صلوٰۃ خمسہ، جمعہ، اذان اس میں پڑھی جاتی ہے۔ پس بوقت غیر آبادی و شکستگی مسجد مذکور بالا کے ایک مرد مسلم نے ایک مسجد صغیر عنقریب و متصل اس کے چار گز کے فاصلہ پر بنائی تھی جو کہ اب تک آباد ہے اور اس میں بھی اذان صلوٰۃ بالفعل ہو رہے ہیں، کیا اس شخص کو مسجد جدید بنانی عند الشرع جائز تھی یا نہ؟ اور اب اس کا گرانا جائز ہے یا نہ؟ الجواب: حاشا اس کا گرانا بھی جائز نہیں، دونوں کا آباد رکھنا واجب ہے، اسے مناسب یہ تھا کہ مسجد قدیم ہی کی تعمیر کرتا اور اتنے قریب دوسری مسجد نہ بناتا اب کہ بن گئی ہدم حلال نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۰۳: از موضع سرولی ڈاکخانہ کچا ضلع نینی تال مرسلہ محمد حسین خورد ۱۵ ربیع الاول شریف ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد کی صف دوسری مسجد

میں لاکر نماز فرض یا واجب پڑھی جائے تو ہو سکتی ہے یا نہیں؟ جیسے کہ نماز الوداع میں اکثر صفوں کی ضرورت ہوتی ہے، تو جس جگہ موضع میں دو مسجدیں ہوتی ہیں تو مسجد جامع میں دوسری مسجد کی صفیں لاکر نماز پڑھتے ہیں یا عید کی نماز پڑھی جائے تو ازروئے شرع شریف نماز دوسری مسجد کی صفوں پر ہو سکتی ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

Fatawa Razawiya (Volume 16)

Answer: Taking the prayer mats (rows) of one mosque into another mosque is prohibited and impermissible; the prayer will be disliked (makruh) and deficient. And Allah Almighty knows best.

Problem 304: From Bareilly, queried by Maulvi Mir Ahmad Sahib Bengali, a student of Madrasa Manzar-e-Islam, on 15 Rabi' al-Akhir 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid's toilet was adjacent to the back of the mosque. It was demolished for the sake of the mosque, and for about two months, people have started throwing garbage etc. there. Now Zaid wants to build his sitting area (nisht-gah) on this land adjacent to the back of the mosque and take the water from the two spouts of the mosque onto his roof, or make that land his vestibule (dyodhi). In this case, he would take one spout into his vestibule and discharge the water of the second spout outside. Along with this, it should be clear that the mosque has no back wall or embankment at the place where the water from the two spouts falls. What is the ruling of Sharia in this case? By building a sitting area or vestibule etc., the mosque will also be protected, and the water of the mosque will not be blocked in any way.

Answer: Even if there was no embankment for the mosque, the mosque must have left some land for it; taking it into one's own possession is haram (forbidden). Yes, if it is proven that the mosque did not leave any land and only had the right to discharge water onto his land, then he can build a structure on it as long as it does not block the mosque's water. And Allah Almighty knows best.

Problem 305: From Allahabad, Daira Shah Ajmal, brought by Maulana Maulvi Syed Nazir Ahmad Sahib, 18 Jumada al-Ula 1338 AH. The question is exactly like the second question of 29 Shawwal 1337 AH mentioned in the chapter on the Rulings of the Mosque.

Answer: The answer to this question has already been sent from here three times: once in Jumada al-Akhir 1326 AH, then in Ramadan al-Mubarak 1337 AH, and then in Shawwal 1337 AH. This time, there is another long piece of writing with it, the summary of which is that in this question, Zaid, the petitioner, concealed the truth. The reality of the matter is that these people established a school on the roof of the mosque's shops without any compensation and obtained a written agreement from the committee for its continuation. Seeing this situation, this stone (tablet/ inscription) was installed for future protection, which mentions that the shops and

bathrooms are endowed (waqf) to the mosque, so that no future trustee (mutawalli) can claim these shops like the previous one. The announcer's name is certainly in the announcement; an anonymous announcement is not like this. Therefore, Abu Bakr wrote his name neither for show (riya) nor to seek prayers. This stone is ten feet high from the place of prostration, so it does not face the worshiper...

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

जवाब: एक मस्जिद की सफ़ें(क़तारें) दूसरी मस्जिद में ले जाना मना और नाजायज़ है, नमाज़ मकरूह और नाक़िस होगी। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

مسئلہ ۳۰۴ (मसाला 304): बरेली से, मौलवी मीर अहमद साहब बंगाली, मदररसा मंज़र-ए-इस्लाम के छात्र द्वारा पूछा गया, 15 रबी-उल-आख़िर 1338 हिजरी। दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद का पाखाना मस्जिद के पिछले हिस्से से सटा हुआ था, जिसे मस्जिद की वजह से ढहा दिया गया था और लगभग दो महीने से कुछ लोग वहाँ कूड़ा आदि डालने लगे हैं। अब ज़ैद चाहता है कि मस्जिद के पीछे की इस ज़मीन पर अपनी बैठक (नशिस्तगाह) बनवा ले और मस्जिद के दो परनालों का पानी अपनी छत पर ले ले या उस ज़मीन को अपनी ड्योढ़ी बना ले। इस सूरत में एक परनाला अपनी ड्योढ़ी में ले ले और दूसरे परनाले का पानी बाहर निकाल दे, और साथ ही यह स्पष्ट रहे कि मस्जिद का कोई पुश्ता नहीं है और न ही उस जगह पुश्ता है जहाँ मस्जिद के दो परनालों का पानी गिरता है। इस सूरत में शरीयत का क्या हुक्म है? बैठक या ड्योढ़ी आदि बनने से मस्जिद की हिफ़ाज़त भी होती है और मस्जिद का पानी किसी भी तरह रोका नहीं जाता।

الجواب। (जवाब): मस्जिद का पुश्ता न भी हो, फिर भी उसके लिए ज़मीन मस्जिद ने छोड़ी होगी, उसे अपने इस्तेमाल में लाना हराम है। हाँ, अगर यह साबित हो जाए कि मस्जिद ने कोई ज़मीन नहीं छोड़ी थी और सिर्फ़ अपनी ज़मीन में पानी बहाने का हक़ था, तो वह उस पर इमारत बना सकता है जब तक कि वह मस्जिद का पानी न रोके। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

مسئلہ ۳۰۵ (मसाला 305): इलाहाबाद, दायरा शाह अजमल से, मौलाना मौलवी सैयद नज़ीर अहमद साहब द्वारा लाया गया, 18 जमादि-उल-ऊला 1338 हिजरी। सवाल ठीक वैसा ही है जैसा 29 शव्वाल 1337 हिजरी का दूसरा सवाल है, जो मस्जिद के अहकाम के अध्याय में वर्णित है।

الجواب। (जवाब): इस सवाल का जवाब यहाँ से तीन बार भेजा जा चुका है: जमादि-उल-आख़िर 1326 हिजरी में, फिर रमज़ान-उल-मुबारक 1337 हिजरी में और फिर शव्वाल 1337 हिजरी में। इस बार इसके साथ एक और लंबी तहरीर है जिसका सारांश यह है कि इस सवाल में ज़ैद मुस्तफ़ती (सवाल पूछने वाले) ने सच छुपाया। हक़ीक़त यह है कि इन लोगों ने मस्जिद की दुकानों की छत पर बिना किसी मुआवज़े के एक मदरसा क़ायम कर लिया और कमेटी से उसके बने रहने का इक़रारनामा लिखवा लिया। यह स्थिति देखकर भविष्य की सुरक्षा के लिए यह पत्थर (शिलालेख)

लगाया गया जिसमें दुकानों और हमाम (स्नानगृह) के मस्जिद के लिए वक़्फ़ होने का ज़िक्र है, ताकि भविष्य में कोई मुतवल्ली (ट्रस्टी) पिछले मुतवल्ली की तरह इन दुकानों पर दावा न कर बैठे। ऐलान में ऐलान करने वाले का नाम ज़रूर है, गुमनाम ऐलान ऐसा नहीं होता। इसलिए अबू बक्र ने अपना नाम न तो दिखावे (रिया) के लिए लिखा और न ही दुआ की चाहत में। यह पत्थर सजदे की जगह से दस फीट ऊँचा है, इसलिए नमाज़ी के सामने...

पृष्ठ 498 का 631

الجواب: ایک مسجد کی صفیں دوسری مسجد میں لے جانا ممنوع و ناجائز ہے، نماز مکروہ و ناقص ہوگی۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۳۰۴: از بریلی مسئولہ مولوی میر احمد صاحب بنگالی طالب علم مدرسہ منظر اسلام ۱۵ ربیع الآخر ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کا پاخانہ پشت مسجد سے ملحق تھا اس کو بوجہ مسجد منہدم کرا دیا اور کوئی عرصہ دو ماہ سے کچھ لوگ وہاں پر کوڑا وغیرہ ڈالنے لگے اب زید یہ چاہتا ہے کہ اس ملحق پشت مسجد زمین کی اپنی نشست گاہ بنوا دے اور مسجد کے دو پرنالوں کا پانی اپنی چھت پر لے یا اس اراضی کو اپنی ڈیوڑھی بنالے اس صورت میں ایک پرنالہ اپنی ڈیوڑھی میں پرلے اور دوسرے پر نالے کا پانی باہر نکال دے، اور ساتھ ہی اس کے یہ واضح رہے کہ مسجد کا کوئی پشت نہیں اور نہ پشتہ اس جگہ ہے جہاں مسجد کے دو پرنالوں کا پانی گرتا ہے، اس صورت میں کیا حکم شرع ہے؟ نشست گاہ یا ڈیوڑھی وغیرہ بننے سے مسجد کی حفاظت بھی ہوتی ہے اور پانی مسجد کا کسی صورت میں روکا نہیں جاتا۔ الجواب: مسجد کا پشتہ نہ ہوا پھر بھی اس کے لئے زمین مسجد نے چھوڑی ہوگی، اسے اپنے تصرف میں لانا حرام ہے، ہاں اگر ثابت ہو کہ مسجد کی کوئی زمین نہ چھوڑی تھی صرف پانی بہانے کا اس کی زمین میں حق تھا تو یہ اس میں عمارت بنا سکتا ہے جبکہ مسجد کا پانی نہ روکے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۳۰۵: از الہ آباد دائرہ شاہ اجمل صاحب آوردہ مولانا مولوی سید نذیر احمد صاحب ۱۸ جمادی الاولی ۱۳۳۸ھ سوال بعینہ مثل سوال ثانی ۲۹ شوال ۱۳۳۷ھ مذکور باب احکام المسجد۔ الجواب: اس سوال کا جواب جمادی الآخر ۱۳۲۶ھ پھر رمضان المبارک ۱۳۳۷ھ پھر شوال ۱۳۳۷ھ میں تین بار یہاں سے جاچکا، اس بار اس کے ساتھ ایک اور تحریر طویل بائیں خلاصہ ہے کہ اس سوال میں زید مستفتی نے اخفائے حق کیا، حقیقت امر یہ ہے

کہ ان لوگوں نے دکانات مسجد کی چھت پر ایک مدرسہ بلا معاوضہ قائم کر لیا اور کمیٹی سے اس کی بقا کا اقرار نامہ لکھالیا ہے، یہ حالت دیکھ کر تحفظ آئندہ کے لئے یہ پتھر لگا یا گیا جس میں دکانات و حمام کے وقف علی المسجد ہونے کا تذکرہ ہے کہ آئندہ کوئی متولی سابق کی طرح ان دکانوں پر دعویٰ نہ کر بیٹھے۔ اعلان میں معلن کا نام ضرور ہے، گمنام اعلان ایسا نہیں ہوتا، لہٰذا ابوبکر نے اپنا نام لکھانہ بقصد ریا، نہ طلب دعا۔ یہ پتھر سجدہ کی جگہ سے دس فٹ بلند ہے تو نمازی کا سامنا

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

...it will not be on the inner mihrab (arch) but on the outer arched entrances. The very people who are feared want this stone to be removed, as its presence is for the preservation and strengthening of the waqf (endowment). End of summary.

A question along with an answer also came from the second party stating that installing this stone is not permissible; rather, it falls under backbiting (Ghibat). The response sent in the blessed month of Ramadan 1336 AH was that if those actions were committed by the previous trustee (mutawalli) and the city's residents are aware of these facts, then writing and installing them cannot be backbiting. Especially when installed in public view, like printing and distributing an advertisement widely, it is difficult for it to fall within the bounds of backbiting during the lifetime of said trustee. There was no reason for its impermissibility as long as the informer did not intend mischief (fitna). Yes, if its installation does not serve any important Sharia-compliant interest, then after the death of the trustee, this stone must be removed. This is because the Messenger of Allah (may peace and blessings of Allah be upon him) says: "Do not mention your dead except with goodness." And he (may peace and blessings of Allah be upon him) says:

لا تسبوا الاموات فانهم قد افضوا الى ما قدموا 2-	**Do not speak ill of your dead because they have reached the deeds they sent ahead. (t)**

Nevertheless, while it is futile (abath) without Sharia-compliant interest, one should avoid futility anyway, especially that which causes distress to any Muslim. If there is a fear of breach of trust (khayanat) or harm to the waqf, and installing this stone will prevent it, or if there is some other important Sharia-compliant interest, then there is no harm in installing it; rather, if there is a need, there is a reward. This is the summary of the answer sent from here to the second party. Even now, it is said that if it is purely without interest, then remove it, and if there is a Sharia-compliant interest, then keep it. Furthermore, if it is placed so high above the line of sight that it cannot be seen unless one raises their eyes upwards, then it does not fall under the dislike (karahat) of patterns on the Qibla wall. It is the fault of the person praying himself; when was it permissible for him to raise his eyes towards the sky during prayer? The Messenger of Allah (may peace and blessings of Allah be upon him) says:

Note: Recorded on page 721.

1. Itihāf al-Sādah al-Muttaqīn, Book: Afflictions of the Tongue, Eighth Affliction: Cursing, Dar al-Fikr, Beirut, 7/690-691.
2. Sahih al-Bukhari, Book of Funerals, Chapter on what is forbidden regarding abusing the dead, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/187; Sunan an-Nasa'i, Book of Prohibitions, Chapter on what is forbidden regarding abusing the dead, Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi, 1/272.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

...नहीं होगा और अंदर के मेहराब पर नहीं बल्कि बाहरी मेहराबी द्वारों पर, वही लोग जिनसे अंदेशा है इस पत्थर को हटाना चाहते हैं क्योंकि इसकी मौजूदगी वक़्फ़ के संरक्षण और मजबूती के लिए है। सारांश समाप्त।

दूसरे पक्ष की ओर से भी प्रश्न और उत्तर आया था कि इस पत्थर को लगाना जायज़ नहीं है बल्कि यह ग़ीबत (चुगली) में शामिल है। इसका उत्तर भी रमज़ान मुबारक 1336 हिजरी में दिया गया था कि यदि वे कार्य पूर्व मुतवल्ली (ट्रस्टी) द्वारा किए गए थे और शहर के निवासी इन तथ्यों से अवगत हैं, तो उन्हें लिखकर लगाना ग़ीबत नहीं हो सकता। विशेष रूप से सार्वजनिक रूप से लगाना, जैसे विज्ञापन छापकर व्यापक रूप से वितरित करना, उक्त मुतवल्ली के जीवनकाल में इसका ग़ीबत की सीमा में आना कठिन है। जब तक सूचना देने वाला फ़ितना (अशांति) न फैलाए, इसके नाजायज़ होने का कोई कारण नहीं था। हाँ, यदि इसे लगाने में कोई महत्वपूर्ण शरिया हित न हो, तो मुतवल्ली की मृत्यु के बाद इस पत्थर को हटा देना होगा। क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं: "अपने मुर्दों का ज़िक्र सिवाय भलाई के मत करो।" और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

لا تسبوا الاموات فانهم قد افضوا الى ما قدموا 2-	**अपने मुर्दों को बुरा न कहो क्योंकि वे अपने आगे भेजे हुए आमाल (कर्मों) को पहुँच चुके हैं। (त)**

इसके बावजूद, जबकि बिना शरिया हित के यह व्यर्थ (अबस) है, वैसे ही व्यर्थ से बचना चाहिए, विशेष रूप से वह जिससे किसी मुसलमान को कष्ट हो। यदि वक़्फ़ में विश्वासघात (ख़यानत) या हानि का डर है और इस पत्थर को लगाना उसे रोकेगा, या इसी तरह का कोई और महत्वपूर्ण शरिया हित है, तो लगाने में कोई हर्ज नहीं है; बल्कि यदि आवश्यकता हो तो पुण्य (अज्र) है। यह उस उत्तर का सारांश है जो यहाँ से दूसरे पक्ष को गया था। अब भी यही कहा जाता है कि यदि यह केवल बिना किसी हित के हो तो इसे हटा दें, और यदि शरिया हित है तो इसे रहने दें। फिर यदि यह दृष्टि से इतना ऊपर हो कि जब तक आँखें ऊपर उठाकर न देखें, दिखाई न दे, तो यह क़िबला की दीवार पर नक़्श-ओ-निगार की नापसंदगी (कराहियत) में नहीं आता। यह स्वयं नमाज़ी की ग़लती है; उसे नमाज़ में आसमान की तरफ नज़र उठाना कब जायज़ था? अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

नोट: पृष्ठ 721 पर दर्ज है।

1. इत्तेहाफ़ुस सादतिल मुत्तक़ीन, किताब: अफ़ातुल लिसान, आठवीं आफ़त: लानत (धिक्कार), दारुल फ़िक्र, बेरूत, 7/690-691.
2. सहीह अल-बुख़ारी, किताबुल जनाइज़, मुर्दों को बुरा कहने की मनाही का अध्याय, क़दीमी कुतुब ख़ाना, कराची, 1/187; सुनन अन-नसाई, किताबुन नह्यी, मुर्दों को बुरा कहने की मनाही का अध्याय, नूर मुहम्मद कारख़ाना तिजारत कुतुब, कराची, 1/272.

पृष्ठ 631 में से 499

نہیں ہوگا اور اندر کے محراب پر نہیں بلکہ بیرونی محرابی دروں پر، وہی لوگ جن سے اندیشہ ہے اس پتھر کا انعدام چاہتے ہیں کہ اس کی بقاء میں تحفظ و استحکام وقف ہے انتہی ملخصاً۔

فریق ثانی کی طرف سے بھی سوال مع جواب آیا تھا کہ اس پتھر کا نصب جائز نہیں بلکہ غیبت میں داخل ہے اور اس کا جواب بھی رمضان مبارک ۱۳۳۶ھ میں گیا کہ اگر وہ افعال متولی سابق سے صادر ہوئے اور اہل شہر ان واقع پر مطلع ہوں تو ان کا لکھ کر نصب کرنا غیبت نہیں ہو سکتا، خصوصاً منظر عامہ میں نصب کہ اشتہار چھاپ کر عام تقسیم کی طرح حد غیبت میں اس کا آنا دشوار نہ تاحیات متولی مذکور اس کے عدم جواز کی کوئی وجہ جب کہ مخبر بفتنہ نہ ہو، ہاں اس کا نصب کوئی مہم مصلحت شرعیہ نہ رکھتا ہو تو بعد موت متولی اس پتھر کا معدوم کر دینا ہوگا کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرماتے ہیں: لاتذکروا امواتکم الّا بخیر (اپنے مردوں کا تذکرہ سوائے بھلائی کے مت کرو۔ ت) اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالی علیہ وسلم :

لا تسبوا الاموات فانھم قد افضوا الی ما قدموا ۲-

اپنے مردوں کو برا نہ کہو کیونکہ وہ اپنے آگے بھیجے ہوئے اعمال کو پہنچ چکے ہیں۔ (ت)

بایں ہمہ جبکہ بلا مصلحت شرعیہ عبث ہے عبث سے ویسے ہی بچنا چاہئے نہ کہ وہ جس سے کسی مسلمان کو تکلیف ہوا گر وقف میں خیانت و اضرار کا اندیشہ ہے اور اس پتھر کا نصب کرنا مانع ہو گا یا اسی طرح اور کوئی مصلحت مہمہ شرعیہ ہے تو نصب میں حرج نہیں بلکہ حاجت ہو تو اجر ہے، یہ اس جواب کا خلاصہ ہے جو فریق ثانی کو یہاں سے گیا، اب بھی یہی کہا جاتا ہے کہ محض بلا مصلحت ہو تو جدا کر دیں اور مصلحت شرعیہ ہے تو قائم رکھیں، پھر اگر موضع

نظر سے اتنا بلند ہو کہ جب تک نظر اوپر کو اٹھا کر نہ دیکھیں نظر نہ آئے کسی طرح نقش دیوار قبلہ کی کراہت میں نہیں آتا، یہ خود اس نمازی کا قصور ہے، اسے نماز میں آسمان کی طرف نگاہ اٹھانا کب جائز تھا، رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

عہ: مندرجہ صفحہ ۷۲۱۔

۱ اتحاف السادۃ المتقین کتاب آفات اللسان الآفۃ الثامنۃ اللعن دار الفکر بیروت ۷/ ۶۹۰-۶۹۱ ۲ صحیح البخاری کتاب الجنائز باب ما ینھی عن سب الاموات قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۸۷، سنن النسائی کتاب النھی باب ما ینھی عن سب الاموات نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ۱/ ۲۷۲

Fatawa Rizvia Volume (16)

Arabic:	Urdu:
لِيَنْتَهِيَنَّ أَقْوَامٌ يَرْفَعُونَ أَبْصَارَهُمْ إِلَى السَّمَاءِ فِي الصَّلَاةِ أَوْ لَتُخْطَفَنَّ أَبْصَارُهُمْ[1] - رواه مسلم -	**Those who raise their gaze towards the sky during prayer should either stop this action or their sight will be snatched away. (Narrated by Muslim).**

And if it is not that high, it is certainly a matter of dislike (Karaha), and there is no distinction between the inner and outer mihrab; both the roofed part and the courtyard are part of the mosque. In this situation, it is necessary to cover this inscription with a cloth during the times of prayers. In a previous fatwa, we cited a Hadith from Sunan Abi Dawood that in the western wall of the Noble Ka'bah, the horns of the ram (which was the sacrifice for Sayyiduna Ismail peace be upon him) were fixed. The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Arabic:	Urdu:
خَمِّرْهُمَا فَإِنَّهُ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ فِي قِبْلَةِ الْبَيْتِ شَيْءٌ يُلْهِي الْمُصَلِّيَ[2] -	**Cover them (the horns), for there should not be anything before the worshipper that distracts the heart.**

The answer regarding the name was also in the previous fatwa: showing off (riya) is forbidden, but to groundlessly suspect a Muslim of riya without Sharia reason is also forbidden. If it is with the intention of prayer, then there is no harm; neither does a brief summary negate the need for specifics. And this wisdom mentioned in this writing must be considered if its name is a means of publicizing or increasing status.

Arabic:	Urdu:
وَإِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى[3] -	**Actions depend on intentions, and for every person is only that which he intended. (T)**

A question also came regarding establishing a school above mosque shops, and a detailed answer has already been given. However, in the second party's question, it was stated that there is a school in the mosque where teaching of the Holy Quran, Tafsir, Fiqh, and Hadith takes place. Some administrators wanted to remove the education from the mosque, and a decision was made for its establishment under certain conditions. In this fresh writing, it is stated that a school has been established on the endowed roof without entitlement and without compensation. If it is so, then it is undoubtedly forbidden, and the consent of the mosque administrators to this is rejected, and the rent up to now is due from those who established the school.

1 Sahih Muslim, Book of Prayer, Chapter on the Prohibition of Raising the Eyes to the Sky in Prayer, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/181. 2 Sunan Abi Dawood, Book of Hajj Rituals, Chapter on Prayer in the Ka'bah, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/277; Musnad Ahmad ibn Hanbal, Hadith of a woman from Banu Sulaym, Dar al-Fikr, Beirut, 3/68. 3 Sahih al-Bukhari, Chapter on how the revelation began to the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), Qadimi Kutub Khana, Peshawar, Karachi, 1/2.

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

अरबी: لِيَنْتَهِيَنَّ أَقْوَامٌ يَرْفَعُونَ أَبْصَارَهُمْ إِلَى السَّمَاءِ فِي الصَّلَاةِ أَوْ لَتُخْطَفَنَّ أَبْصَارُهُمْ[1] - رواه مسلم -

उर्दू: वे लोग जो नमाज़ में आसमान की तरफ निगाह उठाते हैं, या तो वे अपनी इस हरकत से बाज़ आएँगे या उनकी निगाह उचक ली जाएगी। (इसे मुस्लिम ने रिवायत किया।)

और अगर इतना ऊँचा नहीं है तो ज़रूर नापसंदगी (कराहत) का अवसर है और इसमें अंदरूनी और बाहरी मेहराब का कोई अंतर नहीं है; मस्जिद का छत वाला हिस्सा और आँगन दोनों मस्जिद हैं। इस स्थिति में चाहिए कि इस लेखन पर नमाज़ के समय पर्दा डाल दें। हमने पिछले फ़तवे में सुनन अबी दाऊद की हदीस नक़ल की थी कि काबा की पश्चिमी दीवार में उस मेंढे के सींग (जो हज़रत इस्माईल अलैहिस्सलाम का फ़िद्या था) लगे हुए थे; हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया:

अरबी: خَمِّرْهُمَا فَإِنَّهُ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ فِي قِبْلَةِ الْبَيْتِ شَيْءٌ يُلْهِي الْمُصَلِّيَ[2] -

उर्दू: उन्हें (सींगों को) ढाँक दो कि नमाज़ी के सामने कोई ऐसी चीज़ न होनी चाहिए जिससे दिल बँटे।

नाम के बारे में जवाब भी पिछले फ़तवे में था कि रिया (दिखावा) हराम है, लेकिन बिना किसी शरीई वजह के किसी मुसलमान पर रिया की बदगुमानी करना भी हराम है। और दुआ के लिहाज़ से है तो कोई हर्ज़ नहीं, और न ही संक्षिप्त उत्तर विशिष्टता की माँग के विरुद्ध है। और यह मसलहत जो इस तहरीर में बताई गई है, ज़रूर विचारणीय है जबकि उसका नाम ऐलान या साख बढ़ाने का कारण हो।

अरबी: وَإِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى[3] -

उर्दू: आमाल का दारोमदार नीयतों पर है, हर शख़्स के लिए वही कुछ है जिसकी उसने नीयत की। (त)

मस्जिद की दुकानों पर मदरसा बनाने के बारे में भी सवाल आया और विस्तृत जवाब दिया जा चुका है, लेकिन दूसरी पार्टी के सवाल में यह था कि मस्जिद में एक मदरसा है जिसमें कुरान मजीद, तफ़्सीर, फ़िक़्ह और हदीस की शिक्षा दी जाती है। कुछ प्रबंधकों ने चाहा कि शिक्षा मस्जिद से हटा दी जाए, और इन शर्तों पर इसके रहने का फ़ैसला हुआ। इस ताज़ा तहरीर में यह है कि बिना किसी हक़ और मुआवज़े के वक़्फ़ की छत पर मदरसा बना लिया है। अगर ऐसा है तो बेशक यह हराम है और इस पर मस्जिद के प्रबंधकों की रज़ामंदी अमान्य है, और अब तक का किराया मदरसा बनाने वालों पर होगा।

1 सहीह मुस्लिम, किताबुस सलात, बाबुन नही अन रफ़्इल बसर इलस समाइ फ़िस सलात, क़दीमी कुतुब खाना कराची, 1/181 2 सुनन अबू दाऊद, किताबुल मनासिक, बाबुल सलात फ़िल काबा, आफ़ताबे आलम प्रेस लाहौर, 1/277; मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस इमरअह मिन बनी सलीम, दारुल फ़िक्र बेरूत, 3/68 3 सहीह अल-बुखारी, बाब कैफ़ा काना बदउल वह्य इला रसूलिल्लाहि सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम, क़दीमी कुतुब खाना पेशावर कराची, 1/2

पृष्ठ 500/631

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

عربی: لِيَنْتَهِيَنَّ أَقْوَامٌ يَرْفَعُونَ أَبْصَارَهُمْ اردو: وہ جو نماز میں آسمان کی طرف نگاہ اٹھاتے ہیں یا إِلَى السَّمَاءِ فِي الصَّلَاةِ أَوْ لَتُخْطَفَنَّ تو وہ اپنی اس حرکت سے باز آئیں گے یا ان کی نگاہ أَبْصَارُهُمْ[1] - رواہ مسلم . اچک لی جائے گی (اسے مسلم نے روایت کیا۔ ت)

اور اگر اتنا بلند نہیں تو ضرور موقع کراہت میں ہے اور اس میں اندرونی وبیرونی محراب کا تفرقہ نہیں مسجد کا درجہ مسقف وصحن دونوں مسجد ہیں اس حالت میں چاہئے کہ اس تحریر پر نمازوں کے اوقات میں غلاف ڈال دیں، ہم نے فتوٰی سابقہ میں سنن ابی داؤد کی حدیث نقل کی کہ دیوار غربی کعبہ معظمہ میں (اس) مینڈھے کے (جو سیدنا اسمعیل علیہ الصلوۃ والسلام کا فدیہ ہوا) سینگ نصب تھے، حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا :

عربی: خَمِّرْهُمَا فَإِنَّهُ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ فِي اردو: انہیں (سینگوں کو) ڈھانک دو کہ نمازی کے قِبْلَةِ الْبَيْتِ شَيْءٌ يُلْهِي الْمُصَلِّيَ[2] . سامنے کوئی ایسی چیز نہ چاہئے جس سے دل بٹے۔

نام کا جواب بھی فتوٰی سابقہ میں تھا کہ ریاء کو حرام مگر بلاوجہ شرعی مسلمان پر قصد ریا کی بد گمانی بھی حرام، اور بنظر دعا ہے تو حرج نہیں، نہ کفایت اجمال منافی طلب خصوص ۔ اور یہ مصلحت کہ اس تحریر میں بتائی ضرور قابل لحاظ ہے جبکہ اس کا نام وجہ اعتبار اعلان یا زیادت اعتبار ہو،

عربی: وَإِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا اردو: اعمال کا دار ومدار نیتوں پر ہے ہر شخص کے لئے وہی لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى[3] . کچھ ہے جس کی اس نے نیت کی۔(ت)

دکانات مسجد پر اقامت مدرسہ کے بارے میں بھی سوال آیا اور مفصل جواب جا چکا ہے مگر فریق ثانی کے سوال میں یہ تھا کہ مسجد میں ایک مدرسہ ہے جس میں تعلیم کلام مجید و تفسیر وفقہ وحدیث کی ہوتی ہے، بعض منتظمین نے چاہا کہ تعلیم مسجد سے اٹھادی جائے، اور ان شرائط پر اس کے قیام کا فیصلہ ہوا، اس تحریر تازہ میں یہ ہے کہ بلا استحقاق وبلا معاوضہ سقف وقف پر مدرسہ کرلیا ہے، ایسا ہے تو بلاشبہ حرام ہے اور منتظمین مسجد کی اس پر رضا مندی مردود، اور اب تک کا کرایہ مدرسہ قائم کرنیوالوں پر

---

1 صحیح مسلم کتاب الصلوۃ باب النھی عن رفع البصر الی السماء فی الصلوۃ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۸۱ 2 سنن ابو داؤد کتاب المناسک باب الصلوۃ فی الکعبہ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۲۷۷، مسند احمد بن حنبل حدیث امرأۃ من بنی سلیم دارالفکر بیروت ۳/ ۶۸ 3 صحیح البخاری باب کیف کان بدء الوحی الی رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم قدیمی کتب خانہ پشاور کراچی ۱/ ۲

Fatawa Razawiya Volume (16)

Essential for the mosque, as it is stated in common books (as specified in general texts). And Allah Almighty knows best.

Issue 306: From Mumbai, Nishan Pada, Cross Road, through Syed Ghaus Peeran Sahib, sent by Memon Adam Abdul Rahman Sahib, 2nd Jamadi al-Akhira 1338 AH. What do the scholars of religion say: A Hanafi woman passed away, leaving behind her property along with a husband, two daughters, a biological brother, and a cousin's son. How will her inheritance be distributed? Two years after her death and before the distribution of inheritance, her husband endowed a piece of land from the said property to build a mosque. A mosque was built by the community, and five-time daily prayers were established. However, some people claim the prayers are invalid because the endowment was not correct. The deceased's husband says, "The deceased made a will to me to endow a piece of land for a mosque building. If this endowment is not sharia-compliant, I will maintain this endowment from my own proportional share." In the mentioned case, is the first endowment correct and is it valid to pray in it? If it is not valid, is it permissible to maintain the endowment from his own inheritance share?

Answer: The inheritance of the deceased, according to the rules of Sharia, will be divided into twelve shares: three shares for the husband, four shares for each daughter, and one share for the brother. The cousin's son is excluded. If it is true that the deceased made this will and this piece of land (after paying any debts if the deceased had any) does not exceed one-third of the estate, then the endowment is correct and effective, and that piece is a mosque, and praying in it is like praying in a mosque. Similarly, if it exceeds one-third and the remaining heirs, i.e., daughters and brother, are all sane and mature and they all accepted and allowed this will, the ruling remains the same. Likewise, if the will is not proven but the husband endowed a specific piece of land, which included shares of other heirs, for building a mosque, and all other heirs, being sane and mature, allowed it, then the ruling remains the same. In all these cases, it became a mosque.

"And that is because in the latter [case], he is an unauthorized agent (fuduli) regarding their shares, and an act has been issued from him for which there was someone to authorize at the time of its issuance, and they authorized it, so it became effective. The joint ownership (shuyū') did not prevent it because of its absence when they agreed to authorize it."

And this is because in the final case, he (the husband) acted without authority regarding the shares of other heirs for building the mosque, and this act originated from him when there was someone present to permit it at the time of its issuance, and they gave their permission and made it valid, and [the issue of] joint ownership [was resolved].

मस्जिद के लिए आवश्यक है, जैसा कि आम किताबों में इस पर निर्देश दिया गया है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसाला 306: मुंबई, निशान पाड़ा, क्रॉस रोड से, सैयद ग़ौस पीरान साहब के माध्यम से, मेमन आदम अब्दुल रहमान साहब द्वारा प्रेषित, 2 जमादी अल-आखिरा 1338 हिजरी। धर्म के विद्वान क्या कहते हैं: एक हनफी महिला का निधन हो गया, जिसने अपनी संपत्ति के साथ एक पति, दो बेटियां, एक सगा भाई और एक चचेरी बहन का बेटा छोड़ा। उसकी विरासत कैसे बांटी जाएगी? विरासत के बंटवारे से पहले, उसकी मृत्यु के दो साल बाद, उसके पति ने उक्त संपत्ति से जमीन का एक टुकड़ा मस्जिद बनाने के लिए वक्फ (दान) कर दिया। समुदाय द्वारा एक मस्जिद बनाई गई और पांच वक्त की नमाज भी शुरू हो गई। लेकिन कुछ लोग इसमें नमाज के अवैध होने के कायल हैं कि वक्फ सही नहीं हुआ। मृतक के पति का कहना है कि मृतक ने मुझसे यह वसीयत की थी कि मस्जिद की इमारत के लिए जमीन का एक टुकड़ा वक्फ करे। यदि शरीयत के अनुसार यह वक्फ सही नहीं होगा, तो मैं अपने हिस्से से इस वक्फ को बरकरार रखूंगा। क्या उक्त स्थिति में पहला वक्फ सही है और उसमें नमाज पढ़ना जायज़ है या नहीं? यदि वह जायज़ नहीं है, तो अपनी विरासत के हिस्से से वक्फ को बरकरार रखना जायज़ है या नहीं?

उत्तर: मृतक की विरासत शरीयत के नियमों के अनुसार बारह हिस्सों में विभाजित होगी: तीन हिस्से पति को, चार-चार हिस्से प्रत्येक बेटी को और एक हिस्सा भाई को मिलेगा। चचेरी बहन का बेटा वंचित है। यदि यह सच है कि मृतक ने यह वसीयत की थी और यह जमीन का टुकड़ा (मृतक पर कोई कर्ज होने की स्थिति में उसे चुकाने के बाद) विरासत के एक-तिहाई से अधिक नहीं है, तो वक्फ सही और प्रभावी हो गया और वह टुकड़ा मस्जिद है और उसमें नमाज मस्जिद की नमाज है। इसी तरह, यदि यह एक-तिहाई से अधिक हो और बाकी वारिस यानी बेटियां और भाई सभी समझदार और वयस्क हों और उन सबने इस वसीयत को स्वीकार किया और जायज़ रखा, तब भी यही हुक्म है। इसी तरह यदि वसीयत साबित न हो और पति ने एक निश्चित जमीन का टुकड़ा, जिसमें अन्य वारिसों के भी हिस्से थे, मस्जिद बनाने के लिए वक्फ कर दिया और बाकी सभी वारिसों ने समझदारी और वयस्कता की शर्त पर इसे जायज़ रखा, तब भी यही हुक्म है। इन सभी स्थितियों में वह मस्जिद हो गई।

"और ऐसा इसलिए है क्योंकि अंतिम [मामले] में, वह उनके हिस्सों के संबंध में एक अनधिकृत एजेंट (फुज़ूली) है, और उससे एक ऐसा कार्य हुआ है जिसके लिए उसके जारी होने के समय कोई अधिकृत करने वाला मौजूद था, और उन्होंने इसे अधिकृत कर दिया, इसलिए यह प्रभावी हो गया। संयुक्त स्वामित्व (शुयू) ने इसे नहीं रोका क्योंकि उनके द्वारा इसे अधिकृत करने के लिए सहमत होने पर इसकी अनुपस्थिति थी।"

और यह इसलिए है क्योंकि अंतिम स्थिति में वह (पति) मस्जिद बनाने के मामले में अन्य वारिसों के हिस्सों में अनधिकृत (फुज़ूली) है और यह कार्य उससे उस समय हुआ जब उसके जारी होने के समय उसे जायज़ करने वाला मौजूद था और उन्होंने इसकी अनुमति देकर इसे जायज़ कर दिया और संयुक्त स्वामित्व [का मुद्दा हल हो गया]।

पृष्ठ 631 में से 501

بحق مسجد لازم ، کما ھو منصوص علیہ في عامۃ الکتب (جیسا کہ عام کتابوں میں اس پر نص کی گئی ہے۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۰۶: از بمبئی نشان پاڑا کر اس روڈ بوساطت سید غوث پیران صاحب مرسلہ میمن آدم عبدالرحمن صاحب ۲ جمادی الآخرہ ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین، ایک حنفی المذہب عورت نے انتقال کیا جس نے اپنی جائداد کے ساتھ ایک شوہر، دو بیٹیاں، ایک حقیقی بھائی اور ایک عم زاد بہن کا بیٹا چھوڑا اس کا ترکہ کس طرح تقسیم ہوگا۔ قبل از تقسیم ترکہ مرحومہ کی وفات کے دو سال بعد اس کے شوہر نے جائداد مذکورہ سے زمین کا ایک قطعہ مسجد بنانے کے لئے وقف کردیا جس پر بتوسل جماعت مسجد تعمیر کی گئی اور پنجوقتہ نماز بھی قائم ہو گئی، لیکن بعض لوگ اس میں عدم جواز نماز کے قائل ہیں کہ وقف صحیح نہ ہوا۔ مرحومہ کا شوہر یہ کہتا ہے کہ مجھ سے مرحومہ نے یہ وصیت کی تھی کہ مسجد کی عمارت کے لئے ایک قطعہ زمین وقف کرے اگر شرعاً یہ وقف صحیح نہ ہوگا تو میں اپنے حصہ رسدی سے اس وقف کو برقرار رکھوں گا۔ صورت مذکورہ میں وقف اول صحیح ہو کر نماز پڑھنا اس میں درست ہے یا نہیں؟ بر صورت عدم جواز اپنے حصہ میراث سے وقف کا برقرار رکھنا جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: ترکہ متوفی حسب شرائط فرائض بارہ سہام ہو کر تین سہام شوہر، چار چار ہر دختر، ایک برادر کو ملے گا۔ عم زاد بہن کا بیٹا محروم ہے۔ اگر صحیح ہے کہ مورثہ نے یہ وصیت کی تھی اور یہ قطعہ (بعد ادائے دین اگر ذمہ مورثہ ہو) ثلث متروکہ سے زائد نہیں تو وقف صحیح و نافذ ہو گیا اور وہ قطعہ مسجد اور اس میں نماز مسجد میں نماز۔ یو ہیں اگر ثلث متروکہ سے زائد ہو اور باقی ورثہ یعنی بیٹیاں اور بھائی سب عاقل بالغ اور سب اس وصیت کو قبول کیا اور جائز رکھا، جب

بھی یہی حکم ہے۔ یو نہی اگر وصیت ثابت نہ ہو اور شوہر نے ایک قطعہ معینہ جس میں باقی ورثہ کے بھی حصے تھے تعمیر مسجد کے لئے وقف کردیا اور باقی سب ورثہ نے بشرط عقل وبلوغ اسے جائز رکھا جب بھی یہی حکم ہے۔ ان سب صورتوں میں وہ مسجد ہو گیا،

وذلك لانه في الاخير فضولي في حصصهم وقد صدر منه ماله مجيز حين صدوره وقد اجازوا فنفذ ولم يمنع الشيوع لعدمه عند اجتماعهم على تجويزه

اور یہ اس لئے ہے کہ صورت اخیرہ میں وہ (شوہر) دیگر ورثاء کے حصص کو مسجد بنانے میں فضولی ہے اور یہ فعل اس سے اس حال میں صادر ہوا کہ صدور کے وقت اسکو جائز کرنے والا موجود ہے اور انہوں نے اس کی اجازت دے کر جائز کردیا اور شیوع (منقطع ہو گیا)۔

Fatawa Rizvia Volume 16

In Radd al-Muhtar, it is stated: "If there is a piece of land between two people and they both endow (waqf) it and hand it over to a single administrator (Qayyim) together, it is permissible by consensus. This is because, according to Imam Muhammad, the obstacle to permissibility is 'Shuyu' (commonality/undivided ownership) at the time of taking possession (qabd), not at the time of the contract (aqd), and here it was not found at the time of possession."[1]

There will be no obstacle here because when they all combined to allow it, 'Shuyu' no longer remained. It is mentioned in Radd al-Muhtar that if there is joint land between two people and both together endow that land and hand it over to a single trustee (Mutawalli), it is permissible by consensus. This is because, according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), the obstacle to validity is 'Shuyu' occurring at the time of possession, not at the time of the contract. In this case, 'Shuyu' was not present at the time of possession. (T)

Yes, if any heir is mentally incapacitated or a minor, or if some of them have not allowed this disposal (tasarruf), or if the will (wasiyyat) is general, and in the case of a will where it exceeds one-third, then certainly that mosque is not a mosque. And because it contains the property of someone who has not given permission, or whose permission is not valid sharia-wise, praying in it is impermissible. This ruling is also agreed upon, that 'Shuyu' in a mosque is prohibited by consensus.

Because the continuation of partnership prevents a thing from being purely for Allah Almighty. [Sh. from An-Nahr and Al-Fath][2]

Because the persistence of partnership prevents the thing from being purely for Allah Almighty. 'Sh' (Shami) clarified this from 'An-Nahr' and 'Al-Fath'. (T)

Yes, if the husband has a valid Sharia division made and this piece of land falls into his share, and after that he makes it a mosque, then it will become a mosque due to the removal of the obstacle (lizawal al-mani'). And Allah Almighty knows best.

Issue 370: Questioned by Syed Misbah-ul-Qayyum, resident of Raipur City, Bajnath Para, Madrasa Islah-ul-Muslimeen, CP Province. 5 Jumada al-Akhira 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A piece of land was purchased with mosque funds for the purpose of building washrooms etc. for a mosque, separate from the mosque but nearby. Since the land is substantial, even after building the necessary facilities for the mosque, some portion remains. No other benefit for the

mosque is intended from it. The Ahl-e-Sunnat have established a Madrasa and need a building for it. So, some Muslims want to build the Madrasa on the said land and take the price of the land from the Madrasa's income and deposit it into the mosque's funds. Is this permissible sharia-wise or not? And in case...

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/365 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/364 Page 502 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

रद्द-अल-मुह्तार में कहा गया है: "यदि दो व्यक्तियों के बीच साझा भूमि हो और दोनों ने उसे मिलकर वक़्फ़ कर दिया और उसे एक ही प्रबंधक (क़य्यिम) को एक साथ सौंप दिया, तो यह सर्वसम्मति से जायज़ है। क्योंकि इमाम मुहम्मद के अनुसार, जायज़ होने में बाधा क़ब्ज़े के समय 'शुयू' (साझापन) का होना है, न कि अनुबंध के समय, और यहाँ क़ब्ज़े के समय 'शुयू' नहीं पाया गया।"[1]

यहाँ बाधा नहीं होगी क्योंकि जब वे सभी इसके जायज़ होने पर सहमत हो गए, तो 'शुयू' रहा ही नहीं। रद्द-अल-मुह्तार में है कि यदि दो व्यक्तियों की कोई साझा भूमि हो और दोनों ने मिलकर उस भूमि को वक़्फ़ करके एक ही मुतवल्ली के सुपुर्द कर दिया, तो सर्वसम्मति से जायज़ है। इसलिए कि इमाम मुहम्मद अलैहिर्रहमा के नज़दीक जवाज़ (वैधता) में बाधा 'शुयू' है जो क़ब्ज़े के समय हो न कि अनुबंध के समय, और यहाँ क़ब्ज़े के समय 'शुयू' नहीं पाया गया। (त)

हाँ, यदि कोई वारिस विक्षिप्त या नाबालिग है, या उनमें से कुछ ने इस निपटान (तसर्रुफ़) को जायज़ नहीं रखा है, या वसीयत निरपेक्ष (मुतलक़न) है, और वसीयत की स्थिति में जब वह एक तिहाई (थर्ड) से अधिक हो, तो निश्चित रूप से वह मस्जिद मस्जिद नहीं है। और इस कारण से कि इसमें ऐसे व्यक्ति का स्वामित्व है जिसने अनुमति नहीं दी है या जिसकी अनुमति शरीयत के अनुसार मान्य नहीं है, उसमें नमाज़ पढ़ना नाजायज़ है। यह हुक्म भी सर्वसम्मत है कि मस्जिद में 'शुयू' इज्मा के अनुसार वर्जित है।

क्योंकि साझेदारी का बने रहना अल्लाह तआला के लिए वस्तु के विशुद्ध होने में बाधा है। [श. अन-नहर और अल-फ़तह से][2]

क्योंकि साझेदारी का बने रहना अल्लाह तआला के लिए चीज़ के ख़ालिस (शुद्ध) होने से रोकता है, 'श' (शामी) ने 'नहर' और 'फ़तह' से स्पष्ट किया। (त)

हाँ, यदि शौहर (पति) सही शरीयत के अनुसार बंटवारा कराए और यह टुकड़ा उसके हिस्से में आए, उसके बाद वह इसे मस्जिद बनाए, तो अब वह मस्जिद हो जाएगी बाधा के समाप्त हो जाने के कारण (लिज़वाल-अल-मानिअ)। वल्लाहु तआला आलम (अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसाला ३७०: प्रेषक: सैय्यद मिस्बाहुल क़य्यूम, निवासी शहर रायपुर बैजनाथ पारा, मदरसा इस्लाहुल मुस्लिमीन, सूबा सी.पी., ५ जमादी-उल-आख़िर १३३८ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या

फ़रमाते हैं कि: एक मस्जिद से संबंधित पाख़ाना (शौचालय) आदि बनाने के उद्देश्य से मस्जिद के रुपयों से ज़मीन का एक टुकड़ा मस्जिद से अलग लेकिन पास ही में खरीदा गया। चूँकि ज़मीन बहुत अधिक है, मस्जिद की ज़रूरत की चीज़ें बन जाने के बाद भी ज़मीन बाकी रह गई और मस्जिद का उससे कोई अन्य लाभ लेना मक़सूद नहीं है। अहले सुन्नत ने एक मदरसा स्थापित किया है, उसके लिए भवन (मकान) की आवश्यकता है। तो कुछ मुसलमान यह चाहते हैं कि उक्त ज़मीन पर मदरसा तामीर (निर्माण) करा दें और ज़मीन की क़ीमत मदरसे की आमदनी से लेकर मस्जिद (के कोष) में डाल दी जाए, तो क्या शरीयत के अनुसार यह जायज़ है या नहीं? और यदि...

[1] रद्द-अल-मुह्तार, किताब-अल-वक़्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत ३/३६५ [2] रद्द-अल-मुह्तार, किताब-अल-वक़्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत ३/३६४ पृष्ठ ५०२ (कुल ६३१ में से)

قال فی ردالمحتار لو بینھما ارض وقفھا ودفعاھا معا الی قیم واحد جاز اتفاقا لان المانع من الجواز عند محمد ھو الشیوع وقت القبض لا وقت العقد ولم یوجد ھھنا۔[1] یہاں مانع نہیں ہوگا کیونکہ جب وہ تمام اس کے جائز رکھنے پر مجتمع ہو گئے تو شیوع رہا ہی نہیں، ردالمحتار میں ہے دو شخصوں کی اگر مشترکہ زمین ہو اور دونوں نے معاً اس زمین کو وقف کرکے ایک ہی متولی کے حوالے کر دیا تو بالاتفاق جائز ہے، اس لئے کہ امام محمد علیہ الرحمۃ کے نزدیک مانع جواز شیوع ہے جو وقت قبض ہو نہ کہ وقت عقد، اور یہاں وقت قبض شیوع نہیں پایا گیا۔ (ت)

ہاں اگر کوئی وارث غیر عاقل یا نابالغ ہے یا ان بعض نے اس تصرف کو جائز نہ رکھا ہے وصیت مطلقاً اور بحال وصیت جبکہ ثلث سے زائد ہو تو البتہ وہ مسجد مسجد نہیں اور اس سبب سے کہ اس میں ایسے کی ملک ہے جس کی اجازت نہیں یا جس کی اجازت شرعاً اجازت نہیں اس میں نماز ناجائز۔ یہ حکم بھی متفق علیہ ہے کہ مسجد میں شیوع بالاجماع ممنوع،

لان بقاء الشرکۃ یمنع الخلوص للہ تعالٰی ش عن النھر والفتح۔[2] کیونکہ بقاء شرکت اللہ تعالٰی کے لئے شے کے خالص ہونے سے مانع ہے، ش نے نہر اور فتح سے واضح کیا۔ (ت)

ہاں اگر شوہر تقسیم صحیح شرعی کرائے اور یہ قطعہ اس کے حصہ میں آئے اس کے بعد اسے یہ مسجد کرے تو اب مسجد ہو جائے گا لزوال المانع (مانع ختم ہو جانے کی وجہ سے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۷۰ : مسئولہ سید مصباح القیوم صاحب ساکن شہر رائے پور بجناتھ پارہ مدرسہ اصلاح المسلمین صوبہ سی پی ۵ جمادی الآخر ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک

مسجد کے متعلق طہارت خانہ وغیرہ بنانے کی غرض سے مسجد کے روپیہ سے ایک قطعہ زمین کا مسجد سے علیحدہ مگر قریب میں خریدا کیونکہ زمین بہت ہے مسجد کی ضرورت کی چیزیں بن جانے پر بھی باقی رہ گئی اور مسجد کی کوئی منفعت مقصود نہیں اور اہلسنت نے ایک مدرسہ قائم کیا ہے اس کے لئے مکان کی ضرورت ہے تو کچھ مسلمان یہ چاہتے ہیں کہ زمین مذکور پر مدرسہ تعمیر کرادیں اور قیمت زمین کی مدرسہ کی آمدنی سے لے کر مسجد میں داخل کیا جائے تو شرعاً یہ جائز ہے کہ نہیں اور درصورت

[1] ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۶۵ [2] ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۶۴ Page 502 of 631

Volume 16 / Fatawa Razawiyya

...Is there any legal loophole/stratagem for its permissibility or not?

The Answer: It is permissible that the land exceeding the remaining needs of the mosque (which was not waqf from before but was purchased for the mosque with mosque money) be sold for the madrasa at a suitable price and the proceeds be added to the mosque treasury, provided that caution and honesty are exercised. It is stated in Alamgiri:

"If the trustee (mutawalli) of a mosque purchases a shop or a house with mosque funds and then sells it, it is permissible if he has the authority to purchase. This is based on whether this house and shop join the shops endowed for the mosque, meaning will it become waqf? The chosen opinion is that it will not, as stated in Al-Mudmarat. And Allah Almighty knows best."

Translation of Arabic text: If the trustee of a mosque bought a shop or a house with the mosque's money and then sold it, it is permissible as long as he has the authority to buy it. This is based on the question of whether this shop and house will be annexed to the shops endowed for the mosque; its meaning is whether it will become a waqf? The preferred view is that it will not. It is mentioned similarly in Al-Mudmarat. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 308: 14 Shawwal 1338 AH What do the scholars of religion say regarding this matter? In the neighborhood of Qazi Tola, Old City, there is a mosque built by the Qazizada family. Its door faces the mountain and is ancient. Within it were some masonry graves of the ancestors of the Qazizada family. There is also a well built by the Banjaras before the mosque was built, from which not only worshippers but people from several neighborhoods benefit. People from various communities offer prayers in this mosque, such as butchers (Qasai) and cotton carders (Nadaf). Their houses are also located there. The butchers dug up the graves that were in the mosque and completely obliterated them. They cut down the Mousari tree whose shade provided rest to the worshippers. They closed the northern circular entrance (Gol Dar) which protected worshippers from rain. The path to one of the steps of the well, from which the public benefitted, has been closed, effectively blocking one side completely. This has caused extreme hardship to the water-carriers (Bhishtis), and they have stopped filling water. They have built two walls and installed a pulley in it which provides no benefit. What punishment do these people deserve? Did they do

good or bad deeds? One of the Nadafs asked someone, "What are these doors and walls over the well?" He replied out of ignorance, "This is mine..."

---

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter 5, Noorani Kutub Khana Peshawar 4/417-418. Page 503 of 631

जिल्द 16 / फतावा रज़विया

...क्या इसकी अनुमति के लिए कोई कानूनी उपाय (हीला) हो सकता है या नहीं?

उत्तर: यह जायज़ है कि मस्जिद की ज़रूरत से बची हुई ज़मीन (जो पहले से वक़्फ़ नहीं थी बल्कि मस्जिद के पैसे से मस्जिद के लिए खरीदी गई थी) को मदरसे के लिए उचित कीमत पर बेच दिया जाए और इसकी कीमत मस्जिद के कोष में जमा कर दी जाए, बशर्ते कि सावधानी और ईमानदारी से काम लिया जाए। आलमगीरी में है:

"यदि मस्जिद का मुतवल्ली (ट्रस्टी) मस्जिद के धन से कोई दुकान या घर खरीदता है और फिर उसे बेच देता है, तो यह जायज़ है यदि उसे खरीदने का अधिकार प्राप्त हो। यह इस बात पर आधारित है कि क्या यह घर और दुकान मस्जिद के लिए वक़्फ़ की गई दुकानों में शामिल हो जाएगी, जिसका अर्थ है क्या यह वक़्फ़ बन जाएगा? चुना हुआ विचार यह है कि नहीं होगा, जैसा कि अल-मुदकरात में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।"

अरबी पाठ का अनुवाद: एक मस्जिद के मुतवल्ली ने मस्जिद के पैसे से एक दुकान या घर खरीदा और फिर उसे बेच दिया, तो यह जायज़ है जब तक कि उसे खरीदने का अधिकार प्राप्त हो। यह इस बात पर आधारित है कि क्या यह दुकान और घर मस्जिद पर वक़्फ़ की गई दुकानों के साथ जुड़ जाएगा, इसका अर्थ यह है कि क्या यह वक़्फ़ बन जाएगा? बेहतर मत यह है कि नहीं होगा। मुदकरात में ऐसा ही है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसअला 308: 14 शव्वाल 1338 हिजरी धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं? मोहल्ला काजी टोला, पुराना शहर में काजीज़ादा परिवार द्वारा निर्मित एक मस्जिद है। इसका दरवाज़ा पहाड़ की ओर है और पुराना है। इसमें काजीज़ादा परिवार के पूर्वजों की कुछ पक्की कब्रें थीं। मस्जिद के निर्माण से पहले बंजारों द्वारा बनाया गया एक कुआँ भी है, जिसके पानी से न केवल नमाज़ियों को बल्कि कई मोहल्लों के लोगों को लाभ पहुँचता है। इस मस्जिद में कई समुदायों के लोग नमाज़ पढ़ते हैं, जैसे कसाई और नदाफ़ (धुनिया)। उनके घर भी वहीं हैं। कसाइयों ने मस्जिद में जो कब्रें थीं उन्हें खोदकर पूरी तरह नष्ट कर दिया। उन्होंने मौसरी के पेड़ को काट दिया जिसकी छाया से नमाज़ियों को आराम मिलता था। उत्तर की ओर वाला गोल दरवाज़ा बंद कर दिया जिससे नमाज़ियों को बारिश से बचाव मिलता था। कुएँ की एक सीढ़ी का रास्ता बंद कर दिया गया जिससे जनता को लाभ था, मानो एक तरफ का रास्ता पूरी तरह बंद कर दिया गया हो। इससे मशक से पानी भरने वालों

(भिश्तियों) को अत्यधिक कठिनाई हुई और उन्होंने पानी भरना बंद कर दिया। दो दीवारें बनाकर उसमें एक चरखी लगा दी है जिससे कोई लाभ नहीं है। ये लोग किस सज़ा के पात्र हैं? उन्होंने ये काम अच्छे किए या बुरे? नदाफ़ों में से एक व्यक्ति ने किसी से पूछा, "कुएँ पर ये दरवाज़े और दीवारें क्या हैं?" उसने अपनी अज्ञानता के कारण कहा, "यह मेरा है..."

---

1. फतावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, अध्याय 5, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 4/ 417-418। पृष्ठ 503 का 631

عدم جواز کوئی حیلہ اس کے جواز کا ہو سکتا ہے یا نہیں؟

الجواب: جائز ہے کہ وہ باقیماندہ حاجت مسجد سے زیادہ زمین (کہ سابق سے وقف نہ تھی بلکہ مسجد کے روپیہ سے مسجد کے لئے خریدی تھی) مدرسہ کے لئے بیع بقیمت مناسب کر کے و ثمن داخل مسجد کیا جائے جبکہ احتیاط و امانت کلمہ سے کام لیا جائے۔ عالمگیری میں ہے:

متولی المسجد اذا اشتری بمال المسجد حانوتاً او داراً ثم باعھا جاز اذا کانت لہ ولا یۃ الشراءبناء علی ان ھذہ الدار والحانوت ھل تلتحق بالحوانیت الموقوفۃ علی المسجد معناہ ھل تصیر وقفاً، المختار انہ لا کذافی المضمرات ۱۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

ایک مسجد کے متولی نے مسجد کے مال سے دکان یا گھر خریدا پھر بیچ دیا تو جائز ہے جبکہ اس کو خریدنے کی ولایت حاصل ہو، یہ مبنی ہے اس بات پر کہ کیا یہ دکان اور گھر مسجد پر وقف شدہ دکانوں سے ملحق ہوگا، اس کا معنٰی یہ ہے کہ کیا یہ وقف ہو جائیگا، مختار یہ ہے کہ نہیں ہوگا۔ مضمرات میں ایسا ہی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۳۰۸: ۱۴ شوال ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ محلہ قاضی ٹولہ پرانا شہر میں ایک مسجد قاضی زادوں کی تعمیر کردہ ہے اس دروازہ پہاڑ رخ قدیمی ہے اور اس میں کچھ قبریں پختہ قاضی زادوں کے آباواجداد کی تھیں، اور ایک کنواں بنجاروں کا بنایا ہوا مسجد سے پہلے کا ہے جس سے سوائے نمازیوں اور کئی محلوں کو اس کے پانی سے نفع پہنچتا ہے، اس مسجد میں کئی قوم کے لوگ نماز پڑھتے ہیں قصائی، نداف۔ ان کے مکان بھی وہیں ہیں، قصابوں نے مسجد میں جو قبریں تھیں انہیں کھود کر بالکل نیست و نابود کر دیا، درخت موسری کا

جس کے سایہ سے نمازیوں کو آرام ملتا تھا کاٹ ڈالا، گول در شمال کی جانب جس سے نمازیوں کو بارش سے آرام ملتا تھا بند کر دیا، کنواں جس سے مخلوق کو نفع تھا اس کی ایک سیڑھی کا راستہ بند کر دیا گیا گویا ایک رخ بالکل بند کردیا جس سے بہشتیوں کو ازحد تکلیف ہے انہوں نے پانی بھر نا بند کردیا۔ دو دیواریں بنا کر اس میں گھری لگا دی ہے جس سے کچھ نفع نہیں۔ یہ لوگ کس سزا کے مستحق ہیں؟ یہ کام اچھے کئے یا برے کئے۔ ندافوں میں سے ایک شخص نے کسی سے پوچھا یہ کنویں پر درودیوار کیا ہیں، اس نے اپنی جہالت سے کہا کہ یہ میرا----

---

۱ فتاویٰ ہندیۃ کتاب الوقف الباب الخامس نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۴۱۸-۴۱۷ صفحہ 503 از 631

Fatawa Razawiya (Volume 16)

...has made it to cause trouble to people, then has this person become a disbeliever? Even though he does not consider those walls to be part of the mosque but considers them walls of mischief, what punishment does he deserve?

The Answer: If these statements are true, then digging up the graves of Muslims was not permissible at all. For this, they deserve the punishment for insulting Muslims. Who can give punishment here? And if these graves were dug so that prayers could be offered in this place, then this is putting the prayer into ruin as well. Prayer at the site of graves is not permissible until they are dug deep and all parts of the deceased are removed, and doing so with a Muslim deceased is forbidden, forbidden, severely forbidden. There was no reason to cut down the tree that was there from ancient times; causing trouble to worshippers without a Sharia-compliant reason is very bad. There was also no authority to close the northern gate which was there from ancient times and through which worshippers found comfort. Any obstruction of the well that causes difficulty to those who draw water such that they stop drawing it is not permissible at all. All these were bad deeds. That cotton-dresser (Nadaf) spoke nonsense. He did wrong but cannot become a disbeliever because of this, as there is no insult to the mosque in it, nor are those walls part of the mosque. It is enough punishment for him that he spoke nonsense. Let him be careful in the future. And Allah Almighty knows best.

Problem 309: From Azmatullah, Kotwali City, Bareilly Sharif. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say regarding this: An ancient mosque was solid. The people of Islam demolished it and built a mosque towards the west and made the ancient part its courtyard. They raised the plinth of both the new mosque and the courtyard (i.e., the old mosque) and built basements underneath. Is it permissible or not to include the basement part of the old mosque into the mosque's shops? And will those who pray in this courtyard receive the reward of praying in a mosque or not? And if it is permissible, can the basement of the new mosque also be given on rent in this way or not? Explain and be rewarded.

The Answer: Once a place has become a mosque, it is forbidden, forbidden, severely forbidden to use it for any other purpose. It is obligatory upon them to close the basement of the old mosque as it was before. And now that they have built the new mosque, it is also forbidden to give its basement on rent. Yes, it would have been permissible if, before declaring it a mosque, they had built shops dedicated to the

mosque and then made their roofs the mosque. Now it is not halal at all. There is no harm in making the old mosque the courtyard of the new one; it remains a mosque, and praying in it is like praying in a mosque. And Allah Almighty knows best.

फतावा रज़विया (खण्ड 16)

...लोगों को तकलीफ देने के लिए बनाया है, तो क्या यह व्यक्ति काफिर हो गया? हालांकि वह इन दीवारों को मस्जिद नहीं समझता बल्कि इन्हें शरारत की दीवारें समझता है, वह किस सज़ा का हकदार है?

जवाब: अगर ये बयान सच हैं, तो मुसलमानों की कब्रों को खोदना हरगिज़ जायज़ न था। इसके लिए वे मुसलमानों के अपमान की सज़ा के हकदार हैं, यहाँ सज़ा कौन दे सकता है? और अगर ये कब्रें इसलिए खोदी गईं कि इस जगह पर नमाज़ पढ़ी जाए, तो यह नमाज़ को भी खराबी में डालना है। कब्रों की जगह नमाज़ तब तक जायज़ नहीं जब तक गहराई तक खोदकर मृत के सभी अंगों को निकाल न दिया जाए, और मुसलमान मृत के साथ ऐसा करना हराम, हराम, सख्त हराम है। जो पेड़ पुराना था उसे काटने की कोई वजह न थी; बिना किसी शरीअत के कारण के नमाजियों को तकलीफ देना बहुत बुरा है। उत्तरी दरवाज़ा जो पुराना था और जिससे नमाजियों को आराम मिलता था, उसे बंद करने का भी कोई अधिकार न था। कुएं की ऐसी रुकावट जिससे पानी भरने वालों को तकलीफ हो और वे भरना छोड़ दें, हरगिज़ जायज़ नहीं है। ये सब बुरे काम हुए। उस नद्दाफ (रुई धुनने वाला) ने बेहूदा बात कही। उसने बुरा किया लेकिन इस कारण वह काफ़िर नहीं हो सकता क्योंकि इसमें मस्जिद का कोई अपमान नहीं है, और न ही वे दीवारें मस्जिद की हैं। उसके लिए इतनी सज़ा काफी है कि उसने बेहूदा बकवास की। आगे सावधानी बरते। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है)।

मसअला 309: प्रेषक अज़मतुल्लाह, कोतवाली शहर, बरेली शरीफ। दीन के उलेमा और शरीअत के मुफ्ती इस बारे में क्या फरमाते हैं कि: एक पुरानी मस्जिद ठोस (solid) थी। इस्लाम के मानने वालों ने उसे शहीद (डेमोलिश) करवा कर पश्चिम की ओर नई मस्जिद बनवाई और पुरानी मस्जिद को उसका सहन (आंगन) बना दिया। नई मस्जिद और सहन (पुरानी मस्जिद) दोनों की कुर्सी ऊँची की और नीचे तहखाने बनाए। क्या पुरानी मस्जिद के तहखाने के हिस्से को मस्जिद की दुकानों में शामिल करना जायज़ है या नहीं? और क्या इस सहन में नमाज़ पढ़ने वालों को मस्जिद का सवाब मिलेगा या नहीं? और अगर यह जायज़ है तो क्या इसी तरह नई मस्जिद के तहखाने को भी किराये पर दे सकते हैं या नहीं? बयान फरमाएं और सवाब पायें।

जवाब: मस्जिद बन जाने के बाद उसे किसी दूसरे काम के लिए इस्तेमाल करना हराम, हराम, सख्त हराम है। उन पर फ़र्ज़ है कि पुरानी मस्जिद के तहखाने को पहले की तरह बंद कर दें। और अब जबकि नई मस्जिद बना चुके हैं, इसके तहखाने को भी किराये पर देना हराम है। हाँ, मस्जिद बनाने से पहले अगर मस्जिद के लिए दुकानें वक्फ करते और फिर उनकी छत को मस्जिद बनाते तो जायज़ था। अब हरगिज़ हलाल नहीं। पुरानी मस्जिद को नई का सहन बना लिया, इसमें कोई हर्ज नहीं, वह बदस्तूर मस्जिद ही है और उसमें नमाज़ पढ़ना मस्जिद की नमाज़ है। वल्लाहु तआला आलम।

पृष्ठ 504 / 631

بنایا ہے لوگوں کے تکلیف دینے کو، تو کیا یہ شخص کافر ہو گیا؟ حالانکہ ان دیواروں کو وہ مسجد نہیں سمجھتا ہے بلکہ یہ شرارت کی دیواریں سمجھتا ہے کس سزا کا مستحق ہے؟

الجواب: اگر یہ بیانات واقعی ہیں تو مسلمان کی قبروں کا کھود ڈالنا ہرگز جائز نہ تھا اس سے وہ توہینِ مسلمین کی سزا کے مستحق ہیں، سزا یہاں کون دے سکتا ہے، اور اگر یہ قبریں اس لئے کھودیں کہ اس جگہ پر نماز پڑھی جائے تو یہ نماز کو بھی خرابی میں ڈالنا ہے، قبور کی جگہ نماز جائز نہیں جب تک اندر تک کھود کر میت کے سب اجزاء نکال نہ دے جائیں، اور مسلمان میت کے ساتھ ایسا کرنا حرام حرام سخت حرام۔ درخت جو قدیم سے تھا اس کے کاٹنے کی کوئی وجہ نہ تھی، بلا وجہ شرعی نمازیوں کو تکلیف دینا سخت بد ہے۔ شمالی دروازہ کہ قدیم سے تھا اور اس سے نمازیوں کو آرام ملتا تھا، اس کے بند کرنے کا بھی کوئی اختیار نہ تھا۔ کنوئیں کی ایسی روک جس سے پانی بھرنے والوں کو تکلیف ہو اور وہ بھرنا چھوڑ دیں ہرگز جائز نہیں، یہ سب برے کام ہوئے۔ اس نداف نے بیہودہ کہا۔ بر اکیا اس کے سبب کافر نہیں ہو سکتا کہ اس میں مسجد کی کوئی توہین نہیں، نہ وہ دیواریں مسجد کی ہیں۔ اس کے لئے اتنی سزا کافی ہے کہ تو نے بیہودہ بکا۔ آئندہ احتیاط کرے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۰۹: مسئولہ عظمت اللہ کوتوالی شہر، بریلی شریف کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس بارہ میں کہ ایک مسجدِ شریف قدیم ٹھوس تھی اہلِ اسلام نے اس کو منہدم کرا کر مغرب کی جانب میں مسجد بنوائی اور قدیم کو اس کا صحن قرار دیا اور مسجدِ جدید اور صحن یعنی مسجدِ قدیم ہر دو کی کرسی بلند کی اور نیچے تہہ خانے بنائے اور مسجدِ قدیم کے تہہ خانے

کے حصے کو مسجد کی دکانوں میں شریک کرنا جائز ہے یا نہیں؟ اور اس صحن میں نماز پڑھنے والوں کو ثوابِ مسجد ملے گا یا نہیں؟ اور اگر یہ جائز ہے تو اس طرح مسجدِ جدید کے تہہ خانے کو بھی کرایہ پر دے سکتے ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: مسجد مسجد ہو جانے کے بعد دوسرے کام کے لئے کرنا حرام حرام سخت حرام ہے ان پر فرض ہے کہ مسجدِ قدیم کا تہہ خانہ بدستور سابق بند کر دیں اور اب کہ مسجدِ جدید کر چکے اس کے تہہ خانے کو بھی کرایہ پر دینا حرام ہے ہاں مسجد کر دینے سے پہلے دکانیں وقف مسجد کے لئے بناتے اور اس کے بعد ان کی چھت کو مسجد کرتے تو جائز تھا، اب ہرگز حلال نہیں مسجدِ قدیم کو جدید کا صحن کر لیا اس میں حرج نہیں وہ بدستور مسجد ہے اور اس میں نماز مسجد میں نماز ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

صفحہ ۵۰۴ از ۶۳۱

Fatawa Rizvia Volume 16

Problem 310: From Old City, Mohalla Kot, questioned by Sheikh Inamullah, 5th Dhu al-Hijjah 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this: An Imambara is located in a corner adjacent to the shrine of Shah Sahib, and it was built in the past by people of the Shia sect who were followers from Lucknow. But now the said mosque is in the possession of the Ahl al-Sunnat and is at a distance of 33/34 yards from the mentioned well. Due to garbage and grass between the well and the mosque, there is a risk of insects etc., and for this reason, the said mosque remains uninhabited. The residents of the neighborhood want to move the debris of the said mosque to the roadside adjacent to the well and build a mosque there. Is it permissible or not?

Answer: If the founder of this mosque was a Rafidi Tabra'i (a sub-sect of Shia) having the same beliefs as the present-day Rafidis and died on the same religion, then it is permissible for Muslims to take its materials to another mosque. It is also permissible to sell the land of this mosque and use the money for a new mosque.

In Al-Durr al-Mukhtar: If an apostate makes an endowment (waqf) and is then killed or dies, or a Muslim becomes an apostate, his endowment becomes null and void. And Allah knows best. (T)

Problem 311: Questioned by Hafiz Abdul Majeed from District Moradabad, Town Pachrayun, Mohalla Chaudharian. What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say in this matter: My father, the Qibla and Kaaba Haji Abdul Rahman Sahib, on July 2, 1899, endowed his property in Mauza Khad Gujar, Pargana Sanpur, District Moradabad, consisting of four Biswa, and my brother Haji Abdul Latif Khan Sahib and I, Hafiz Abdul Majeed Khan, endowed our property of one and a quarter Biswa each in Mauza Kafurpur and Chak Kafurpur, Pargana Bansa, District Bijnor, for the purpose of a mosque, well, and water trough. However, the place where the mosque and well were planned to be built is located in the forest towards the east, at a distance of 150 yards from the settlement of the town Pachrayun, and the mosque is at a distance of 200 yards from the roadside which is built in the settlement. After the endowment, which was completed in my absence, the thought arose that building a mosque at that location is not useful because it cannot remain inhabited due to the lack of population at that site. However, this thought from my elder father...

1 Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/377. Page 505 of 631

फतावा रिज़विया, खंड 16

मसाला 310: पुराने शहर, मोहल्ला कोट से, शेख इनाम उल्लाह द्वारा पूछा गया, 5 ज़ुल-हिज्जा 1338 हिजरी। धर्म के विद्वान इस बारे में क्या कहते हैं कि इमामबाड़ा शाह साहिब की ज़ियारत के पास एक कोने में स्थित है और पिछले समय में इसे लखनऊ के शिया मज़हब के लोगों ने बनवाया था। लेकिन अब उक्त मस्जिद सुन्नियों के कब्ज़े में है और कुएं से 33/34 गज़ की दूरी पर है। कूड़े और घास के कारण कुएं और मस्जिद के बीच कीड़ों आदि का खतरा रहता है, इसलिए उक्त मस्जिद आबाद नहीं होती। मोहल्ले के लोग चाहते हैं कि उक्त मस्जिद का मलबा सड़क के किनारे कुएं के पास ले जाएं और वहां मस्जिद बनवाएं। क्या यह जायज़ है या नहीं?

जवाब: यदि इस मस्जिद का संस्थापक राफिज़ी तबरायी था और आज के राफिज़ियों जैसा अकीदा रखता था और उसी धर्म पर मर गया, तो मुसलमानों के लिए जायज़ है कि वे इसकी सामग्री दूसरी मस्जिद में ले जाएं। साथ ही, इस मस्जिद की ज़मीन बेचकर नई मस्जिद में लगाना भी जायज़ है।

'अल-दुर्रुल मुख्तार' में है: यदि किसी धर्मत्यागी (मुर्तद) ने वक्फ किया और फिर वह मारा गया या मर गया, या कोई मुसलमान धर्मत्यागी हो गया, तो उसका वक्फ बातिल (अमान्य) हो गया। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसाला 311: हाफिज़ अब्दुल मजीद, ज़िला मुरादाबाद, कस्बा पछराऊं मोहल्ला चौधरीयां द्वारा पूछा गया। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं: मेरे पिता हाजी अब्दुल रहमान साहिब ने 2 जुलाई 1899 को मौज़ा खाड़ गोजर, परगना सानपुर, जिला मुरादाबाद में अपनी चार बिस्वा संपत्ति, और मेरे भाई हाजी अब्दुल लतीफ खान साहिब और मैंने, हाफिज़ अब्दुल मजीद खान ने, मौज़ा काफूरपुर और चक काफूरपुर, परगना बांसा, जिला बिजनौर में अपनी सवा-सवा बिस्वा संपत्ति को मस्जिद, कुएं और प्याऊ के लिए वक्फ कर दिया था। लेकिन वह जगह जहाँ मस्जिद और कुआं बनाने का विचार था, वह पछराऊं कस्बे की आबादी से डेढ़ सौ गज़ की दूरी पर पूर्व की ओर जंगल में है, और मस्जिद सड़क के किनारे से जो आबादी में बनी है, दो सौ गज़ की दूरी पर है। वक्फ होने के बाद, जो मेरी अनुपस्थिति में पूरा हुआ था, यह विचार आया कि इस जगह मस्जिद बनाना उपयोगी नहीं है क्योंकि आबादी न होने के कारण यह जगह आबाद नहीं रह सकती। लेकिन यह विचार पूज्य पिता जी की ओर से...

1 अल-दुर्रुल मुख्तार, किताब अल-वक्फ, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/377। पेज 505 of 631

فتاوی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

مسئلہ ۳۱۰: از شہر کہنہ محلہ کوٹ مسئولہ شیخ انعام اللہ ۵ ذی الحجہ ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس بارے میں کہ امام باڑہ متصل زیارت شاہ صاحب کے ایک گوشہ میں واقع ہے اور گزشتہ زمانے کے شیعہ مذہب کے لوگ جو لکھنؤ کے پیروتھے ان کی تعمیر کردہ ہے۔ لیکن اب مسجد مذکور اہل سنت کے قبضہ میں ہے اور کنویں مذکور سے ۳۳/۳۴ گز کے فاصلہ پر ہے، کنویں اور مسجد کے درمیان بوجہ کوڑے اور گھاس کیڑے وغیرہ کا احتمال رہتا ہے، اسی لئے مسجد مذکور آباد نہیں ہوتی ، اہلِ محلہ چاہتے ہیں کہ مسجد مذکور کا ملبہ لب سڑک متصل کنواں اٹھا لائیں اور یہاں مسجد تعمیر کرائیں تو جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: اگر اس مسجد کا بانی رافضی تبرائی روافضِ حال کا ہم عقیدہ تھا اور اسی مذہب پر مرا تو مسلمانوں کو جائز ہے کہ اس کا عملہ دوسری مسجد لے جائیں، نیز جائز ہے کہ اس مسجد کی زمین کو بیچ کر جدید مسجد میں لگائیں۔ فی الدرالمختار لو وقف المرتد فقتل اومآت او ارتد | در مختار میں ہے کہ اگر مرتد نے وقف کیا پھر قتل کردیا گیا المسلم بطل وقفہ واللہ تعالیٰ اعلم۔ | یا مر گیا یا مسلمان مرتد ہوگیا تو اس کا وقف باطل ہو گیا۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۳۱۱: مسئولہ حافظ عبدالمجید از ضلع مراد آباد قصبہ پچھرا یوں محلہ چودھریاں کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ میرے باپ قبلہ وکعبہ حاجی عبدالرحمن صاحب نے ۲ جولائی ۱۸۹۹ء کو اپنی حقیت موضع کھاد گوجر پرگنہ سانپور ضلع مراد آباد تعدادی مواضع چار بسوہ کو اور میرے بھائی حاجی عبد اللطیف خان صاحب اور مجھ حافظ عبدالمجید خاں نے اپنی حقیت سوا سوا بسوہ موضع کافورپور و چک کا فور پور پرگنہ بانسہ ضلع بجنور کو بنا بر صرف مسجد و چاہ و بیاؤ وقف کردیا مگر وہ جگہ جہاں مسجد و کنواں تیار کرانے کا خیال تھا وہ

جگہ آبادی قصبہ پچھرا یوں سے ڈیڑھ سو گز کے فاصلے پر جنگل میں جانب مشرق اور مسجد لب سڑک سے جو آبادی میں بنی ہوئی ہے دوسو گز کے فاصلہ پر ہے بعد وقف ہو جانے کے جو میری غیبت میں تکمیل ہوا تھا یہ خیال پیدا ہوا کہ اس جگہ مسجد کا بنانا کارآمد نہیں ہے کیونکہ اس موقع پر بوجہ نہ ہونے آبادی کے آباد نہیں رہ سکتی مگر یہ خیال جناب والد بزرگواروں صاحب سے

1 در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۳۷۷/۱ Page 505 of 631

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

I could not express it earlier, but when he went to Meerut for his employment, a noble letter arrived from him stating: "Build the mosque immediately." Due to fear of his displeasure, I did not express my opinion, but in compliance with his order, I gathered four laborers from the villages and had the specific foundation of the mosque excavated and filled up to the ground level. Since the rainy season was approaching, I submitted a petition to my respected father stating that the foundation has been filled and the construction of the mosque will begin after the rains. After that, I personally went to my respected father and expressed my opinion that the mosque would be built as per his high command, but what is the plan for its inhabitation? First, your honor should build its separate sections for men and women there, and I will establish a residential quarter; then the mosque should be completed. He very graciously accepted this. In the meantime, he passed away, though the well was prepared as it was and continues to function, neither the house nor the police station was established. We two brothers separated, and after my respected father, I remained the trustee of this endowment. A mosque in the middle of a populated area had collapsed; I had that mosque rebuilt from that money. And the foundation of the mosque which had been filled by laborers in the forest, I had it dismantled and used its bricks in the construction of that other mosque. Now the amount of this endowment is accumulated, and a neighborhood mosque, which is in front of the gate of my male quarters, is in dire need of repair, and no one is paying attention to it. I think that if Islamic law permits, I should have this mosque repaired with that money. Secondly, regarding the mosque in the forest whose foundation was filled earlier and then dismantled because it could never become useful or populated, is it necessary to build it, or is it necessary to have this other mosque repaired?

Answer: If it is true that the place cannot be populated and that mosque will serve no purpose, then it never became a mosque. Those bricks and money can be spent on another mosque. It is stated in Alamgiri:

Arabic Text	**Translation**
A man built a mosque in a desert where no one lives, and humans rarely pass by; it did not become a mosque due to the lack of need for its transformation into a mosque.	If a person built a mosque in a forest where no one lives and humans pass by very rarely, then it did not become a mosque because there was no need for

Arabic Text	Translation
Likewise in Al-Gharaib. And Allah Almighty knows best.	it to be a mosque. It is stated as such in Al-Gharaib. (T)

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Karahiya, Chapter 5 on Etiquettes of the Mosque, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/320.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

मैं ज़ाहिर नहीं कर सका था कि वे मेरठ अपनी नौकरी पर तशरीफ़ ले गए, वहां से उनका सम्माननीय पत्र प्राप्त हुआ कि तुरंत मस्जिद का निर्माण कराओ। मैंने उनकी नाराज़गी के डर से अपना विचार तो ज़ाहिर नहीं किया, लेकिन आदेशानुसार उसका पालन किया और देहात से चार बेगारी जमा करके मस्जिद की तयशुदा नींव खुदवाई और ज़मीन के बराबर नींव भरवा दी। चूँकि बरसात का मौसम आने वाला था, इसलिए पूज्य पिता जी को पत्र लिखकर निवेदन किया कि नींव भर दी गई है और मस्जिद का निर्माण बरसात के बाद शुरू किया जाएगा। इसके बाद मैं स्वयं पिता जी के पास पहुँचा और उनसे अपना विचार ज़ाहिर किया कि मस्जिद तो आपके ऊँचे आदेशानुसार बना दी जाएगी, लेकिन इसकी आबादी की क्या सूरत है? पहले आप वहाँ ज़नाना और मर्दाना मकान बनवा दें और मैं वहाँ मोहल्ला आबाद कर लूँ, तब मस्जिद तैयार होनी चाहिए। उन्होंने इस बात को बहुत अच्छी तरह स्वीकार कर लिया। इसी दौरान उनका इंतकाल हो गया, मगर कुआँ वैसे ही तैयार हो गया था और बदस्तूर जारी है, न तो मकान बना और न ही पुलिस थाना आबाद हुआ। हम दोनों भाई आपस में अलग हो गए और पिता जी के बाद मैं इस वक़्फ़ का मुतवल्ली (ट्रस्टी) रहा। एक आबादी के बीच की मस्जिद ढह गई थी, मैंने उस पैसे से वह मस्जिद नए सिरे से बनवाई। और जंगल वाली मस्जिद की वह नींव जिसे बेगारों से भरवाया गया था, उसे उखड़वा कर उसकी ईंटें भी उसमें लगवा कर तैयार करवा दीं। अब इस वक़्फ़ की रक़म जमा है और मोहल्ले की एक मस्जिद जो मेरे मर्दाना मकान के सामने के दरवाज़े पर है, वह बहुत ज़्यादा मरम्मत की ज़रूरत में है और कोई भी उसकी तरफ़ ध्यान नहीं दे रहा है। मेरा विचार है कि अगर शरीयत इजाज़त दे तो मैं उस रक़म से इस मस्जिद की मरम्मत करा दूँ। दूसरी बात यह कि वह मस्जिद जिसकी नींव पहले जंगल में भरवाई गई थी और फिर इस वजह से उखाड़ दी गई थी कि यह कभी काम में नहीं आ सकती और आबाद नहीं हो सकती, क्या उसका बनाना ज़रूरी है या इस मस्जिद की मरम्मत कराना ज़रूरी है?

अल-जवाब: जब यह सही है कि वह जगह आबाद नहीं हो सकती और वह मस्जिद काम में भी नहीं आएगी, तो वह मस्जिद नहीं हुई। उन ईंटों और रुपयों को दूसरी मस्जिद में इस्तेमाल किया जा सकता है। आलमगीरी में है:

अरबी पाठ

अगर किसी शख़्स ने जंगल में मस्जिद बना दी जहाँ कोई नहीं रहता और बहुत कम इंसान वहाँ से गुज़रते हैं, तो वह मस्जिद नहीं हुई क्योंकि उसके मस्जिद होने की ज़रूरत नहीं है। अल-ग़रायब में भी ऐसा ही है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

अनुवाद

अगर किसी व्यक्ति ने जंगल में मस्जिद बना दी जहाँ कोई भी नहीं रहता और बहुत कम ही किसी इंसान का वहाँ से गुज़र होता है, तो वहाँ मस्जिद नहीं हुई क्योंकि उसके मस्जिद होने की ज़रूरत नहीं, ग़रायब में ऐसा ही है। (त)

1 फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-कराहीया, अध्याय 5 मस्जिद के आदाब के बारे में, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 5/320

पृष्ठ 506/631

ظاہر نہ کر سکا تھا کہ میرٹھ اپنی ملازمت پر تشریف لے گئے وہاں سے ان کا والا نامہ صادر ہوا کہ فوراً مسجد کی تعمیر کرو میں نے بخوف ان کی ناراضی کے اپنا خیال تو ظاہر نہ کیا مگر بموجب ارشاد تعمیل یہ کر دیا کہ دیہات سے چار بیگاری جمع کرکے مسجد کی نیو معین بنیاد کندہ کرائی اور زمین برابر نیو چنوادی چونکہ موسم برسات آنے والا تھا والد بزرگوار قبلہ کو بطور عریضہ یہ عرض کیا کہ بنیاد بھر وادی گئی اور تعمیر مسجد بعد برسات شروع کی جائے گی، اسکے بعد میں خود جناب والد صاحب قبلہ کے پاس پہنچا اور ان سے اپنا خیال ظاہر کیا کہ مسجد تو بموجب ارشاد عالی بنادی جائے گی مگر اس کی آبادی کی کون سی صورت ہے، اول جناب والا وہاں پر اس کا زنانہ و مردانہ بنادیں اور میں وہاں محلہ آباد کر لوں تب مسجد تیار ہونی چاہئے، انہوں نے اس بات کو بخوبی منظور فرمالیا، اس عرصہ میں ان کا انتقال ہوگیا مگر کنواں ویسا و تیار ہو گیا تھا اور بدستور جاری ہے نہ مکان تھانہ وہ آباد ہوا۔ ہم دونوں بھائی آپس میں جدا ہو گئے اور اس وقف کا بعد جناب قبلہ کے میں متولی رہا۔ ایک مسجد درمیان آبادی منہدم ہو گئی تھی، میں نے اس روپیہ سے وہ مسجد از سر نو بنوائی، اور وہ بنیاد مسجد جو جنگل میں بیگاروں سے بھر وادی تھی اکھڑوا کر اس کی اینٹیں بھی اس میں لگوا کر تیار کروا دیں، اب اس وقف کی رقم جمع ہے اور ایک مسجد محلہ جو میرے مردانہ مکان کے پیش دروازہ ہے از حد مرمت طلب ہو رہی ہے اور کوئی صاحب اس کی طرف توجہ نہیں کرتے، میرا خیال ہے کہ اگر شرع شریف اجازت دے تو میں اس مسجد کی اس روپیہ سے مرمت کرادوں۔ دوسرے یہ کہ وہ مسجد جہاں جنگل میں پہلے بنیاد بھر وادی تھی اور وہ اس وجہ سے کہ یہ کسی وقت کارآمد و آباد نہیں ہو سکتی اکھڑوا ڈالی گئی تھی، اس کا بنانا ضروری ہے یا اس مسجد کی مرمت کرادینا ضروری ہے؟ الجواب:

جبکہ یہ صحیح ہو کہ وہ جگہ آباد نہیں ہوسکتی اور وہ مسجد کام میں بھی نہ آئے گی تو وہ مسجد نہ ہوئی، ان اینٹوں اور روپے کو دوسری مسجد میں صرف کر سکتے ہیں، عالمگیری میں ہے:

| رجل بنی مسجدا فی مفازۃ حیث لا یسکنھا احد، وقل ما یمر بہ انسان لم یصر مسجد العدم الحاجۃ الی صیرورتہ مسجدا کذا فی الغرائب واللہ تعالی اعلم۔ | اگر کسی شخص نے جنگل میں مسجد بنا دی جہاں کوئی بھی نہیں رہتا اور بہت کم ہی کسی انسان کا وہاں سے گزر ہوتا ہے تو وہاں مسجد نہیں ہوئی کیونکہ اس کے مسجد ہونے کی ضرورت نہیں، غرائب میں ایسا ہی ہے۔ (ت) |

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب الخامس فی آداب المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۲۰

Fatawa Razawiya Volume (16)

Problem 312 to 314: From the city, Mohalla Bagh Ahmed Ali Khan, asked by Munshi Fatah Muhammad Sahib, 8 Muharram-ul-Haram 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: (1) A mosque of Ahl-e-Sunnat-o-Jama'at is under construction and its donation is being collected. For this mosque, donations from which religions are permissible to use and from which are not? (2) There is a mosque built by a Rafidhi (Shia) which currently lies deserted in a corner. The Ahl-e-Sunnat-o-Jama'at are of the opinion that this mosque should be demolished and another mosque be built elsewhere, and the money from its land should be used for the other mosque of Ahl-e-Sunnat-o-Jama'at. Is this permissible or not? And there is no one left to cause a dispute regarding this mosque.

The Answer: (1) Only money from Ahl-e-Sunnat should be taken for the mosque. Impure wealth of disbelievers or apostates should not be taken. (2) A Rafidhi who holds the same beliefs as today's Rafidhis, if he built a mosque and died, then his mosque's land and materials can be sold and the proceeds can be used for another mosque, provided there is no fear of discord. And Allah Almighty knows best.

Problem 314: From Hisar, Muhammad Abdul Rashid, Madrasa Anjuman Mahasin al-Islam, Ahata Abdul Ghafoor Khan, 14 Muharram 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Is a mortgaged shop in the name of a mosque permissible in any way or not? Explain and you will be rewarded.

The Answer: A shop that has been endowed (waqf) to a mosque, and the endower did not write permission to change it in the terms of the endowment, cannot be sold in any way. Except if it becomes ruined and deserted and there is no way for its restoration, then sell it and buy another shop in another place and attach it to the mosque. Or if some tyrant has occupied the shop and there is no way for its release but he is willing to pay the price, then take it and establish another shop in its place. And Allah Almighty knows best.

Problem 315: From Shahr Kuhna, Dargah Shah Dana Sahib Quddus Sirruhu, asked by Rahmat Ali Sahib, 13 Jumada al-Akhir 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: That the shrine of Shah Dana Sahib is in a small enclosure...

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

मसाला 312 से 314: शहर मोहल्ला बाग अहमद अली खान से, मुंशी फतेह मोहम्मद साहब द्वारा पूछा गया, 8 मुहर्रम-उल-हराम 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि: (1) अहल-ए-सुन्नत व जमाअत की एक मस्जिद का निर्माण हो रहा है और उसका चंदा इकट्ठा किया जा रहा है, इस मस्जिद में किन-किन धर्मों का पैसा लगाना जायज़ है और किन-किन धर्मों का नाजायज़? (2) एक मस्जिद एक राफ़ज़ी (शिया) द्वारा बनाई गई है जो इस समय एक कोने में वीरान पड़ी है। अहल-ए-सुन्नत व जमाअत की राय है कि इस मस्जिद को गिराकर दूसरी जगह मस्जिद बनवाई जाए और इसकी ज़मीन का पैसा अहल-ए-सुन्नत व जमाअत की दूसरी मस्जिद में लगाया जाए, क्या यह जायज़ है या नाजायज़? और अब इस मस्जिद को लेकर कोई फसाद करने वाला नहीं है।

जवाब: (1) मस्जिद के लिए केवल अहल-ए-सुन्नत का पैसा लिया जाए, काफ़िरों या मुर्तदों का नापाक माल न लिया जाए। (2) राफ़ज़ी जो वैसा ही मज़हब रखता है जैसा कि आज कल के राफ़ज़ियों का है, अगर उसने मस्जिद बनाई और मर गया तो उसकी मस्जिद की ज़मीन और सामान बेचकर दूसरी मस्जिद में लगा सकते हैं जबकि फसाद का अंदेशा न हो। वल्लाह तआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)।

मसाला 314: हिसार से, मोहम्मद अब्दुल रशीद, मदरसा अंजुमन महासिन अल-इस्लाम, अहाता अब्दुल गफूर खान, 14 मुहर्रम 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि मस्जिद के नाम पर गिरवी रखी गई दुकान किसी भी सूरत में जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

जवाब: वह दुकान जो मस्जिद के लिए वक्फ की गई है और वक्फ करने वाले ने वक्फ की शर्तों में इसे बदलने की इजाज़त नहीं लिखी, वह किसी भी तरह नहीं बेची जा सकती। सिवाय इसके कि वह तबाह और वीरान हो जाए और उसके आबाद होने की कोई सूरत न रहे तो उसे बेचकर दूसरी जगह दुकान खरीद कर मस्जिद से संबंधित कर दें, या दुकान पर किसी ज़ालिम का कब्ज़ा हो गया हो और उसे किसी तरह छुड़ाना मुमकिन न हो लेकिन वह दाम देने पर राज़ी हो तो ले लें और उसकी जगह दूसरी दुकान कायम करें। वल्लाह तआला आलम।

मसाला 315: शहर कुहना, दरगाह शाह दाना साहब कुद्दस सिर्रहू से, रहमत अली साहब द्वारा पूछा गया, 13 जमादी-उल-आखिर 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि शाह दाना साहब का मज़ार शरीफ एक छोटे से अहाते में...

पेज 507/631

مسئلہ ۳۱۲ تا ۳۱۴: از شہر محلہ باغ احمد علی خاں مسئولہ منشی فتح محمد صاحب ۸ محرم الحرام ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ: (۱) ایک مسجد اہل سنت و جماعت کی تعمیر ہو رہی ہے اور اس کا چندہ جمع ہو رہا ہے، اس مسجد میں کس کس مذہب کا پیسہ لگانا جائز ہے اور کس کس مذہب کا ناجائز؟ (۲) ایک مسجد رافضی کی تیار کی ہوئی ہے جو اس وقت ایک گوشہ میں ویران پڑی ہے اس میں اہلسنت و جماعت کی یہ رائے ہے کہ اس مسجد کو شہید کر کے دوسری جگہ مسجد تعمیر کرائی جائے اس کی زمین کا پیسہ دوسری مسجد اہلسنت و جماعت میں لگایا جائے تو جائز ہے یا ناجائز؟ اور اس مسجد کا اب کوئی فساد کرنے والا نہیں۔

الجواب: (۱) مسجد میں صرف اہلسنت کا پیسہ لیا جائے، کافروں یا مرتدوں کا ناپاک مال نہ لیا جائے۔ (۲) رافضی جو ایسا ہی مذہب رکھتا ہے جیسا کہ آج کل کے رافضیوں کا ہے اگر اس نے مسجد بنائی اور مر گیا تو اس کی مسجد کی زمین اور عملہ بیچ کر دوسری مسجد میں لگا سکتے ہیں جبکہ فساد کا اندیشہ نہ ہو۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۱۴: از حصار محمد عبدالرشید مدرسہ انجمن محاسن الاسلام احاطہ عبدالغفور خاں ۱۴ محرم ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ دکان مرہونہ مسجد کے نام کسی صورت میں جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: دکان کہ مسجد پر وقف کی گئی اور واقف نے شروطِ وقف میں اس کے بدلنے کی اجازت نہ لکھی وہ کسی طرح نہیں بک سکتی، مگر یہ کہ تباہ ویران ہو جائے اور کوئی صورت اس کی آبادی کی نہ رہے تو اسے بیچ کر دوسری جگہ دکان خرید کر متعلق مسجد کر دے، یا دکان پر کسی

ظالم کا قبضہ ہو گیا اور اسے کسی طرح رہائی نہیں ہو سکتی مگر دام دینے پر راضی ہے تو لیں اور دوسری دکان اس کی جگہ قائم کریں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۱۵: از شہر کہنہ درگاہ شاہ دانا صاحب قدس سرہ مسئولہ رحمت علی صاحب ۱۳ جمادی الآخر ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ شاہ دانا صاحب کا مزار شریف ایک چھوٹے سے احاطہ

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Inside [the enclosure], there is a radiant presence, and within the same enclosure, a mosque and a khanqah (Sufi lodge) are located towards the north at a distance of two to three yards. The khanqah has been designated for the stay of travelers and pilgrims since ancient times, specifically from the era of the construction of the holy shrine. Consequently, many previous saints, dervishes, and steadfast seekers, who travel from afar from time to time for pilgrimage and to obtain blessings, stay in this khanqah. During the days of the Urs (anniversary celebration), approximately one thousand men, women, boys, young, and old gather at the holy shrine, and this crowd lasts for about a month. During this period, there is absolutely no other place besides this building to provide shelter from the sun, rain, etc. If that building were not there, pilgrims would face extreme distress and hardship. Secondly, inside this khanqah, there are one or two graves, and also the grave of Khalifah Wilayat Ali Sahib. This grave has been leveled, and boys study on top of it. Now, for about a month or two, without the permission of the trustee (Mutawalli) and against the wishes of the servants who have held proprietary possession for generations, some individuals from the Wahhabi Shahdanah neighborhood, under the pretext of supervising new worshipers, have established a new madrasa (religious school) there. Many students of the madrasa sit and study on the graves that are in the khanqah, and in the courtyard of the holy shrine, they behave disrespectfully, play games, and engage in wrestling. Small boys go into the mosque and desecrate the mosque floor and the water pots. In this situation, according to Islamic Prophetic law, can the madrasa remain at the mentioned location, given that this was not the intention or desire of the founders of the noble building, the trustee is absolutely not pleased with these actions or the establishment of the madrasa, and the place for travelers and pilgrims has been forcibly seized, and the boys are behaving disrespectfully in this sacred place with foul language and using graves as seating areas? Please clarify, and may you be rewarded.

The Answer: If permission were granted to teach boys who are sane, mature, well-behaved, discerning, and near puberty in the khanqah, and the graves were not desecrated, and the space for attendees was not cramped, and during the days of Urs the khanqah remained vacant for them, and all this was on a temporary loan basis rather than proprietary possession over the khanqah or mosque, then there would have been no harm. However, the desecration of the mosque is prohibited,

and the entry of children into it is forbidden. In the Hadith of Ibn Majah, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says:

"Keep your mosques away from your children, your insane, and raising your voices."

1- Sunan Ibn Majah, Chapters on Mosques, Chapter on what is disliked in mosques, H.M. Saeed Company Karachi, p. 55.

[हाते] के अंदर एक नूरानी उपस्थिति है, और उसी अहाते में एक मस्जिद और एक खानकाह उत्तर की ओर दो-तीन गज की दूरी पर स्थित है। खानकाह पुराने समय से यानी मजार शरीफ के निर्माण के समय से अब तक यात्रियों और तीर्थयात्रियों के ठहरने के लिए नियत है। चुनाँचे, अक्सर पिछले औलिया, दरवेश और तपस्वी जो समय-समय पर जियारत और बरकत हासिल करने के लिए दूर-दूर से यात्रा करके आते हैं, इसी खानकाह में ठहरते हैं। उर्स के दिनों में मजार शरीफ में लगभग एक हजार पुरुष, महिलाएँ, लड़के, जवान और बूढ़े जमा होते हैं, और यह भीड़ लगभग एक महीने तक रहती है। इस दौरान, इस इमारत के अलावा धूप और बारिश आदि से बचाव के लिए बिल्कुल कोई और जगह नहीं है। अगर वह जगह न हो तो तीर्थयात्रियों को अत्यधिक परेशानी और कष्ट होगा। दूसरी बात यह कि इस खानकाह के अंदर एक-दो कब्रें भी हैं, और एक खलीफा विलायत अली साहब की कब्र भी है। उस कब्र को समतल कर दिया गया है और उस पर लड़के पढ़ते हैं। अब, लगभग एक-दो महीने से, मुतवल्ली (ट्रस्टी) की अनुमति के बिना और उन खादिमों की इच्छा के विरुद्ध, जिनका पीढ़ियों से इस पर मालिकाना कब्जा रहा है, वहाबी मोहल्ला शाहदाना के कुछ व्यक्तियों ने नए नमाजियों के नियंत्रण के बहाने उसमें एक नया मदरसा स्थापित किया है। मदरसे के अधिकांश छात्र खानकाह में स्थित कब्रों पर बैठकर पढ़ते हैं और मजार शरीफ के सहन (आंगन) में अभद्रता करते हैं, खेलकूद करते हैं और रस्साकशी करते हैं। छोटे लड़के मस्जिद में जाकर मस्जिद के फर्श और लोटों को नापाक करते हैं। इस स्थिति में, इस्लामी नबवी कानून के अनुसार, क्या मदरसा उक्त स्थान पर रह सकता है, जबकि इस पवित्र इमारत के संस्थापक की यह नियत और मंशा न हो और मुतवल्ली इन हरकतों से और मदरसे की स्थापना से कतई सहमत न हो, और मुसाफिरों और तीर्थयात्रियों की जगह जबरदस्ती छीन ली गई हो, और लड़के इस पवित्र स्थान पर अभद्र व्यवहार करते हों और कब्रों को बैठने की जगह बनाया हो? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: अगर खानकाह में समझदार, बालिग, सभ्य, विवेकी और बालिग होने के करीब लड़कों को पढ़ाने की अनुमति दी जाती और कब्रों का अपमान न किया जाता, और उपस्थित लोगों के ठहरने की जगह कम न होती, और उर्स के दिनों में खानकाह उनके लिए खाली रहती, और यह सब कुछ एक ऋण (अस्थायी) के तौर पर होता न कि खानकाह या मस्जिद पर मालिकाना कब्जा, तो कोई हर्ज न था। लेकिन मस्जिद का अपमान हराम है और इसमें बच्चों का जाना वर्जित है। इब्न माजा की हदीस में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फरमाते हैं:

"अपनी मस्जिदों को अपने बच्चों, पागलों और अपनी आवाजें ऊँची करने से बचाओ।"

1- सुनन इब्न माजा, मस्जिद के अध्याय, मस्जिदों में जो नापसंद है उसका अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृष्ठ 55।

पृष्ठ 631 में से 508

کے اندر نور افروز ہے اور اسی احاطہ میں ایک مسجد اور ایک خانقاہ جانب شمال دو تین گز کے فاصلہ سے واقع ہے خانقاہ قدیم الایام یعنی مزار شریف کی تعمیر کے زمانہ سے اب تک واسطے ٹھہرنے سیاحین زائرین مقرر ہے، چنانچہ اکثر اولیاء سابق درویش اور سالکین استقامت کیش جو وقتاً فوقتاً واسطے زیارت اور حاصل کرنے مراد اور برکات کے دور دراز سے سفر کر کے آتے ہیں تو اسی خانقاہ میں ٹھہرا کرتے ہیں اور جو کہ ایام عرس میں تخمیناً ایک ہزار مرد و عورت لڑکے جوان بڑھے مزار اقدس میں جمع ہوتے ہیں اور یہ بھیڑ بھاڑ تقریباً ایک ماہ تک رہتی ہے تو اس ہنگامہ میں سوا اس مکان کے دھوپ اور بارش وغیرہ کے بچاؤ کے لئے اور کوئی مکان مطلق نہیں ہے اگر وہ مکان نہ ہو تو زائرین کو از حد پریشانی اور تکلیف ہو، دوسرے یہ کہ اس خانقاہ کے اندر دو ایک قبریں بھی ہیں اور ایک قبر خلیفہ ولایت علی صاحب کی بھی ہے کہ اس قبر کو ہموار کر کے اس پر لڑکے پڑھتے ہیں، اب اس خانقاہ اور مشرقی حصہ صحن مزار شریف کو عرصہ تقریباً دو ایک ماہ سے بلا اجازت متولی صاحب و بغیر منشا خادمین جو پشت ہا پشت سے اس پر بطور مالکانہ کے قبضہ رکھتے ہیں، چند اشخاص وہابی محلہ شاہدانہ نے بتقریب تحکم مصلیان جدید اس میں جدید مدرسہ قائم کیا ہے، مدرسہ کے اکثر طلبہ جو خانقاہ میں قبریں ہیں ان پر بیٹھ کر پڑھتے ہیں اور صحن مزار شریف میں سوئے ادبی اور بازی اور رسہ کشی کرتے ہیں اور چھوٹے لڑکے ساتھ مسجد میں جا کر فرش مسجد اور لوٹوں کو ناپاک کرتے ہیں اس صورت میں اسلامی قانون نبوی کے مطابق مقام مذکور پر مدرسہ رکھ سکتا ہے یا نہیں جبکہ بانی مبانی عمارت شریف کی یہ نیت اور منشاء نہ ہو اور متولی ان حرکات سے اور مدرسہ کے قیام سے قطعاً راضی

نہ ہو اور مسافرین اور زائرین کی جگہ جبراً چھین لی ہو، اور لڑکے اس مقام متبرک پر گندہ باد سے بے ادبی کرتے ہوں اور قبروں کو نشست گاہ بنایا ہو۔ بینوا توجروا۔

الجواب: اگر خانقاہ میں عاقل، بالغ، با ادب، با تمیز اور قریب بلوغ متادب لڑکوں کے لئے درس دینے کی اجازت دی جاتی اور قبور کی بیحرمتی نہ کی جاتی اور حاضرین پر ٹھہرنے کی جگہ تنگ نہ ہوتی اور ایام عرس میں خانقاہ ان کے لئے خالی رہتی اور یہ سب کچھ عاریۃ ہوتا نہ کہ خانقاہ یا مسجد پر مالکانہ قبضہ تو حرج نہ تھا مگر مسجد کی بے حرمتی حرام اور اس میں بچوں کا جانا ممنوع۔ ابن ماجہ کی حدیث میں نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

جنبوا مساجدکم صبیانکم ومجانینکم ورفع اصواتکم ۱- اپنی مسجدوں کو اپنے بچوں، پاگلوں اور اپنی آوازیں اونچی کرنے سے بچاؤ۔ (ت)

۱- سنن ابن ماجہ ابواب المساجد باب ما یکرہ فی المساجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۵

Fatawa Razawiyyah Volume 16

And sitting or walking on a Muslim's grave is impermissible. It is mentioned in the Hadith that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says:

"Indeed, that I should step on a coal until it reaches my skin is more beloved to me than that I should step on the grave of a Muslim, or whatever he said in this meaning." [1] To step on a burning coal until it breaks the shoe and reaches the skin is more beloved to me than to step on the grave of any Muslim.

In another Hadith, it is commanded: "Indeed, that I should walk on a sword is more beloved to me than that I should walk on the grave of a Muslim." [2] Or as the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said. To walk on a sword is more beloved to me than walking on a Muslim's grave (as the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) stated. T).

In Fatawa Alamgiri, it is written: "Sitting on a grave is disliked because the roof of the grave is the right of the deceased." [3] Sitting on a grave is disliked because the roof of the grave is the right of the deceased. (T)

In Fath al-Qadir and Durr al-Mukhtar and Radd al-Muhtar, it is written: "Passing through a path newly created in graveyards is forbidden." [4] Walking in a new path created within a graveyard is forbidden. (T)

And leveling the grave of a Muslim is even more strictly forbidden. Making space narrow for visitors, whose original purpose is a monastery (Khanqah), is an unauthorized disposal in endowment (waqf) and is contrary to the purpose of the endower, which is sharia-wise impermissible. And Allah Almighty knows best. Problem 316 to 318: From District Bardhaman, place Raniganj, submitted by Mir Zamin, Secretary Madrasa Dar al-Ulum, 9 Shaban 1339 AH. What do the scholars of religion say:

1. Sahih Muslim, Kitab al-Jana'iz, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/412, Sunan Abi Dawud, Kitab al-Jana'iz, chapter on the dislike of graves upon graves, Aftab-e-Alam Press Lahore 2/104, Al-Targhib wa al-Tarhib, prohibition of sitting on graves, Mustafa al-Babi Egypt 4/747.
2. Sunan Ibn Majah, Chapters of Funerals, chapter on what has been narrated regarding the prohibition of walking on graves, H.M. Saeed Company Karachi p. 113.

3. Fatawa Hindiyya, Book of Reprehensibility, sixteenth chapter regarding visiting graves, Nurani Kutub Khana Peshawar 5/351.
4. Radd al-Muhtar, Book of Purification, section on Istinja, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 1/229.

फतावा रज़विय्या जिल्द सोलह (16)

और मुसलमान की कब्र पर बैठना या चलना नाजायज़ है। हदीस में है नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फरमाते हैं:

"बेशक मेरा अंगारे पर कदम रखना यहाँ तक कि वह मेरी खाल तक पहुँच जाए, मुझे किसी मुसलमान की कब्र पर कदम रखने से ज़्यादा पसंद है, या जो कुछ आप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने इस मायने में फरमाया।" [1] मुझे चिंगारी पर पाँव रखना यहाँ तक कि वह जूता तोड़कर खाल तक पहुँच जाए, उससे ज़्यादा पसंद है कि किसी मुसलमान की कब्र पर पाँव रखूँ।

दूसरी हदीस में इर्शाद हुआ: "बेशक मेरा तलवार पर चलना मुझे किसी मुसलमान की कब्र पर चलने से ज़्यादा पसंद है।" [2] या जैसा कि नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फरमाया। मुझे तलवार पर चलना मुसलमान की कब्र पर चलने से ज़्यादा पसंद है (जैसा کہ نبي صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا۔ त)

फतावा आलमगीरिया में है: "कब्र पर बैठना मकरूह है क्योंकि कब्र की छत मैयत का हक़ है।" [3] कब्र पर बैठना मकरूह है क्योंकि कब्र की छत मैयत का हक़ है। (त)

फत्हुल कदीर व दुर्रे मुख्तार व रदुल मुख्तार में है: "कब्रिस्तान में जो नया रास्ता बनाया जाए उसमें गुजरना हराम है।" [4] कब्रिस्तान में जो नया रास्ता बनाया जाए उसमें चलना हराम है। (त)

और मुसलमान की कब्र को हमवार (बराबर) कर देना और भी सख़्त हराम। हाज़िरीन के लिए जगह तंग करना जिनकी असल वज़अ खानकाह है, वक्फ़ में बेजा तसर्रूफ (गलत इस्तेमाल) और वाक़िफ (वक्फ करने वाले) के मकसद की मुखालफत है जो कि शरअन नाजायज़ है। वल्लाहु तआला आलम। मसला 316-318: जिला बर्धमान, मुकाम रानीगंज, सवाएलकर्दा (प्रस्तुतकर्ता) मीर ज़ामिन, सचिव मदरसा दारुल उलूम, 9 शाबान 1339 हिजरी। क्या फरमाते हैं उलेमा-ए-दीन:

1. सहीह मुस्लिम किताब अल-जनाइज़, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/412, सुनन अबू दाऊद किताब अल-जनाइज़, कब्रों पर बैठने की नापसंदगी का अध्याय, आफताब-ए-आलम प्रेस लाहौर 2/104, अल-तरगीब वत-तरहीब, कब्र पर बैठने से मनाही, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र 4/747।

2. सुनन इब्न माजाह, जनाइज़ के अध्याय, कब्रों पर चलने की मनाही के बारे में जो रिवायत आई है, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृष्ठ 113।
3. फतावा हिन्दिया, किताब अल-कराहिया, कब्रों की ज़ियारत के बारे में सोलहवां अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 5/351।
4. रदुल मुख्तार, किताब अत-तहारत, इस्तिन्जा का अध्याय, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत 1/229।

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

اور مسلمان کی قبر پر بیٹھنا یا چلنا ناجائز ہے۔ حدیث میں ہے نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

لان اطأ علی جمرۃ حتی مخلص الی جلدی احب الی من ان اطأ علی قبر مسلم اوماھذا معناہ ۱۔ مجھے چنگاری پر پاؤں رکھنا یہاں تک کہ وہ جوتا توڑ کر کھال تک پہنچ جائے اس سے زیادہ پسند ہے کہ کسی مسلمان کی قبر پر پاؤں رکھوں۔

دوسری حدیث میں ارشاد ہوا: لان امشی علی سیف احب الی من ان امشی علی قبر مسلم ۲۔ او کما قال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم۔ مجھے تلوار پر چلنا مسلمان کی قبر پر چلنے سے زیادہ پسند ہے (جیسا کہ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا۔ت)

فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے: یکرہ القعود علی القبر لان سقف القبر حق المیت ۳۔ قبر پر بیٹھنا مکروہ ہے کیونکہ قبر کی چھت میت کا حق ہے۔ (ت)

فتح القدیر ودر مختار وردالمحتار میں ہے: المرور فی سکۃ حادثۃ فی المقابر حرام ۴۔ قبرستان میں جو نیا راستہ بنایا جائے اس میں چلنا حرام ہے۔ (ت)

اور مسلمان کی قبر کو ہموار کر دینا اور بھی سخت حرام۔ حاضرین کے لئے جگہ تنگ کرنا جنکی اصل وضع خانقاہ ہے وقف میں تصرف بے جا اور مخالفت غرض واقف ہے کہ شرعاً نا جائز ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۳۱۶:۳۱۸ از ضلع بردوان مقام رانی گنج مسئولہ میر ضامن سیکرٹری مدرسہ دار العلوم ۹ شعبان ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین:

۱ صحیح مسلم کتاب الجنائز قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۴۱۲، سنن ابوداؤد کتاب الجنائز باب کراہیۃ القبور علی القبر آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۱۰۴، الترغیب والترہیب الترہیب من الجلوس علی القبر مصطفی البابی مصر ۴/ ۷۴۷ ۲ سنن ابن ماجہ ابواب الجنائز باب ماجاء فی النہی عن المشی علی القبور ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۱۳ ۳ فتاوی ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب السادس عشر فی زیارۃ القبور نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۵۱ ۴ ردالمختار کتاب الطہارۃ فصل الاستنجاء داراحیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۲۲۹

Fatawa Rizvia, Volume 16

(1) Can the trustee (mutawalli) of a mosque's endowed (waqf) property make any kind of alteration in the mosque or its related buildings based solely on his own opinion, especially in a situation where the worshippers (musallis) of the mosque are strictly opposed to such an alteration? (2) Does a room or cell of the mosque or the mosque's madrasa belong to the aforementioned trustee, or is its administration etc. under him? Does the appointment and dismissal of the Imam and Muezzin depend on the consensus of the general worshippers of the mosque? Do the worshippers of the mosque have the authority to question him about this and to understand the income and expenditures? (3) If a trustee of a mosque, against the wishes of its worshippers, involves worshippers from another mosque to perform an undesirable task in that mosque, and if repairable items are being damaged, do the worshippers of the mosque have the right to stop him? Is it necessary for the trustee to agree with their opinion? Explain and be rewarded.

The Answer: (1) If the endower (waqif) gave him the authority for this alteration, then he can do it, otherwise not. This can be clarified by observing the conditions of the endowment (waqf). (2) Neither the mosque nor anything adjacent to it is the property of the trustee, nor of the worshippers, nor of anyone besides God. All of it is purely the property of God. The administration of mosque endowments is entrusted to the trustee, while the appointment and dismissal of the Imam and Muezzin pertain to the founder of the mosque or his children, then to the worshippers. If the trustee does something contrary to the conditions of the waqf, the worshippers, and indeed general Muslims, can question him. The trustee is a trustee (amin); as long as a valid suspicion of his dishonesty does not arise, he cannot be forced to explain the income and expenditures. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

"Qari al-Hidaya was asked about someone who requested an accounting from his partner. He replied that a detailed response is not mandatory for him. The same applies to a manager (mudharib), an executor (wasi), and a trustee (mutawalli). - Nahr."

Qari al-Hidaya was questioned about a person who asks for an account from his partner; Qari al-Hidaya replied that it is not obligatory for the partner to provide a detailed answer. Similar to him are the mudharib, the wasi, and the mutawalli. - Nahr. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar: "This absolute statement is applied to one who is not suspected." (This will be applied to a person about whom there is no suspicion of dishonesty.)

1 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Sharika, Mujtabai Press, Delhi, 1/373 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Sharika, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/467

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

(1) क्या मस्जिद की वक़्फ़ संपत्ति का मुतवल्ली मस्जिद या मस्जिद से संबंधित मकान में केवल अपनी राय से किसी प्रकार का संशोधन कर सकता है, विशेष रूप से ऐसी स्थिति में जब मस्जिद के नमाज़ी उस संशोधन के सख्त विरोधी हों? (2) क्या मस्जिद का कमरा या कोठरी या मस्जिद का मदरसा मुतवल्ली की संपत्ति है या उसका प्रबंधन आदि? क्या इमाम और मुअज़्ज़िन की नियुक्ति और बर्खास्तगी आम नमाज़ियों की सहमति पर निर्भर है? क्या मस्जिद के नमाज़ियों को इस बारे में पूछताछ करने और आय-व्यय को समझने का अधिकार है या नहीं? (3) यदि किसी मस्जिद का मुतवल्ली नमाज़ियों के खिलाफ जाकर दूसरी मस्जिद के नमाज़ियों को साथ मिलाकर उस मस्जिद में कोई अवांछित कार्य करना चाहता है और उसकी मरम्मत योग्य चीजें खराब हो रही हों, तो क्या नमाज़ी उसे रोकने के हकदार हैं और क्या मुतवल्ली के लिए उनकी राय से सहमत होना आवश्यक है? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: (1) यदि वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने उसे इस संशोधन का अधिकार दिया था, तो वह कर सकता है, अन्यथा नहीं। यह बात वक़्फ़ की शर्तों को देखने से स्पष्ट हो सकती है। (2) न तो मस्जिद और न ही उससे जुड़ी कोई चीज़ मुतवल्ली की संपत्ति है, न नमाज़ियों की, न ही ईश्वर के अलावा किसी और की। वह सब विशुद्ध रूप से ईश्वर की संपत्ति है। मस्जिद के वक़्फ़ का प्रबंधन मुतवल्ली को सौंपा गया है और इमाम व मुअज़्ज़िन की नियुक्ति और बर्खास्तगी मस्जिद के संस्थापक या उसकी संतानों, फिर नमाज़ियों से संबंधित है। मुतवल्ली जो बात वक़्फ़ की शर्तों के विरुद्ध करे, नमाज़ी बल्कि आम मुसलमान उससे पूछताछ कर सकते हैं। मुतवल्ली एक अमीन (ट्रस्टी) है; जब तक उसकी बेईमानी का सही संदेह पैदा न हो, उसे आय-व्यय समझाने के लिए मजबूर नहीं किया जा सकता। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

سئل قارئ الهداية عمن طلب محاسبة شريكه فاجاب لايلزمه بالتفصيل ومثله المضارب والوصی والمتولی .نهر .

क़ारी अल-हिदाया से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो अपने साथी से हिसाब माँगे; क़ारी अल-हिदाया ने उत्तर दिया कि साथी पर विस्तृत जवाब देना अनिवार्य नहीं है, इसी तरह मुज़ारिब, वसी और मुतवल्ली हैं। - नहर। (त)

'रद अल-मुह्तार' में है: يحمل اطلاقہ على غير المتہم (इसका प्रयोग उस व्यक्ति पर किया जाएगा जो संदिग्ध न हो।) (यह उस व्यक्ति पर लागू होगा जिसके बारे में बेईमानी का संदेह न हो।)

1 दुर्रे मुख्तार, किताब अल-शरिका, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/373 2 रद अल-मुह्तार, किताब अल-शरिका, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/467

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

(۱) مسجد کی موقوفہ جائداد کا متولی مسجد یا مسجد کے متعلق مکان میں تنہا اپنی رائے سے کسی قسم کی ترمیم کر سکتا ہے یا نہیں ایسی صورت میں کہ مصلیان مسجد اس ترمیم کے سخت مخالف ہوں۔ (۲) مسجد کی کوٹھری یا حجرہ یا مسجد کا مدرسہ آیا متولی موصوف کی ملکیت ہے یا ان کا نظم و نسق وغیرہ۔ امام و مؤذن کی تقرری و برخواستگی عام مصلیان مسجد کے اتفاق پر موقوف ہے مصلیان مسجد کو اس کے متعلق کوئی بازپرس کرنے اور جمع خرچ کے سمجھنے کا اختیار ہے یا نہیں؟ (۳) مصلیان مسجد کے خلاف میں اگر کسی مسجد کا متولی دوسری مسجد کے نمازیوں کو اپنے ساتھ ملا کر مخالفت سے اس مسجد میں کوئی ناپسندیدہ کام کرنا چاہے اور اس کی قابل مرمت چیزیں خراب ہو رہی ہوں تو مصلیان مسجد کو اس پر رکاوٹ کا مجاز اور متولی کو ان کا متفق الرائے کرنا ضروری ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: (۱) اگر اس ترمیم کا اختیار اسے واقف نے دیا تھا تو کر سکتا ہے ورنہ نہیں۔ یہ بات ملاحظہ شرائط وقف سے ظاہر ہو سکتی ہے۔ (۲) مسجد اور اس کے متصل کوئی شے نہ متولی کی ملکیت ہے نہ مصلیوں کی، نہ کسی غیر خدا کی، وہ سب خالص ملک الہی ہے، اوقاف مسجد کا نظام متولی کے سپرد ہے اور امام و مؤذن کا نصب و عزل بانی مسجد یا اس کی اولاد پھر مصلیوں کے متعلق ہے متولی جو بات خلاف شرائط وقف کرے مصلی بلکہ عامہ مسلمین اس سے بازپرس کر سکتے ہیں۔ متولی امین ہے جب تک اس کی خیانت کا صحیح مظنہ نہ پیدا ہو وہ جمع خرچ سمجھانے پر مجبور نہیں کیا جا سکتا۔ درمختار میں ہے:

سئل قارئ الهداية عمن طلب محاسبة شريكه فاجاب لايلزمه بالتفصيل ومثله المضارب والوصی والمتولی ۔نهر ۔

قارئ الہدایہ سے اس شخص کے بارے میں سوال کیا گیا جو اپنے شریک سے محاسبہ کا سوال کرے تو قارئ ہدایہ نے جواب دیا کہ شریک پر مفصل جواب دینا لازم نہیں، اس کی مثل ہے مضارب، وصی اور متولی، نہر۔ (ت)

ردالمختار میں ہے : یحمل اطلاقہ علی غیر المتہم (اس کا اطلاق اس شخص پر محمول کیا جائیگا جس کی خیانت کا گمان نہ ہو۔)

1 درمختار کتاب الشرکۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۷۳ 2 ردالمختار کتاب الشرکۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۶۷

(Header) Volume Sixteen (16) Fatawa Rizvia

...on whom no accusation is leveled. (Translator's note: 'T' stands for 'Tammat', meaning finished/concluded).

(3) The questioner did not specify the details of the 'disliked acts', whether they were disliked by them or disliked by the Sharia. No one has the authority to permit what is forbidden by Sharia, nor can it happen through a consensus of opinion. And Allah Almighty knows best.

Problem 319: Maulvi Ghulam Mohiuddin Sahib Randeri, 13 Sha'ban 1339 AH.

What do the scholars of religion and the muftis of the clear Sharia say in this matter that in the town of Jamnagar (Kathiawar region), two mosques are named after Muslim 'Bais' (women). A non-Muslim Raja kept them in his union forever by force, despite their remaining firm in Islam. One is Fatima Bai's mosque, built on the site of an old mosque by handing over a large amount of money taken from the Raja to her Muslim supervisor servant. Similarly, the second, Amrit Bai's mosque, is newly built and famous by Amrit Bai's name. During the time of another Raja, seven mosques were built in this town fifty years ago, named after seven Bais:

1. Dhan Bai's mosque, which is famous as Jamia Masjid Dhan Bai, built upon an old mosque.
2. Nathai Bai's mosque in the Rafizi Pura neighborhood, built new after demolishing an old mosque.
3. Jan Bai's Tower mosque, also built new after demolishing an old mosque.
4. Dalbai's mosque near the old jail, which is entirely a new construction.
5. Ratan Bai's mosque in Langhavad, built from scratch; previously there was no mosque here.
6. Hans Bai's mosque, which was the mosque of the Malik people, was demolished and rebuilt on a large scale.
7. Chhoti Dhan Bai's mosque in Gujarati Vad, built by demolishing a small old mosque.

These women were Muslims, observant of prayer and fasting, and due to the oppression of non-Muslim Rajas, they stayed in their houses until their death. These women obtained money from the Rajas and handed it over to their Muslim supervisor servants. These supervisors got the mosques built and handed them over to the possession of Muslims, and they remain in the possession of Muslims to this

day. These women have died, and their graves are made within the precincts of each mosque. Among those mosques built by demolishing former old mosques, there are also shrines of saints within their precincts. Due to these mosques being named after these Bais and the fact that non-Muslim money was used, even though each of these women handed it over to their Muslim supervisor servant who had the mosque built and handed it over to the possession of Muslims...

(शीर्षक) खंड सोलह (16) फ़तावा रिज़विया

...जिस पर कोई आरोप न लगाया जाता हो। (अनुवादक का नोट: 'त' का अर्थ है 'तम्मत', यानी समाप्त)।

(3) प्रश्नकर्ता ने 'नापसंद कार्यों' का विवरण नहीं दिया, कि वे उन्हें नापसंद थे या शरीयत को। शरीयत द्वारा वर्जित कार्यों की अनुमति देने का अधिकार किसी को नहीं है, न ही यह किसी आम सहमति से हो सकता है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसाला 319: मौलवी गुलाम मोहिउद्दीन साहब रांदेरी, 13 शाबान 1339 हिजरी।

धर्म के विद्वान और स्पष्ट शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि जामनगर कस्बे (काठियावाड़ क्षेत्र) में दो मस्जिदें ऐसी हैं जो मुस्लिम 'बाइयों' (महिलाओं) के नाम पर बनी हैं। एक काफिर राजा ने इस्लाम पर उनके अडिग रहने के बावजूद, उन्हें जबरदस्ती हमेशा के लिए अपने साथ रखा। एक फातिमा बाई की मस्जिद है, जो राजा से बड़ी मात्रा में धन लेकर अपने मुस्लिम नाज़िर (पर्यवेक्षक) नौकर को सौंपकर पुरानी मस्जिद के स्थान पर बनाई गई है। इसी तरह दूसरी, अमृत बाई की मस्जिद नई बनी है और अमृत बाई के नाम से प्रसिद्ध है। दूसरे राजा के समय में, पचास साल पहले इस कस्बे में सात मस्जिदें सात बाइयों के नाम से बनाई गई थीं:

1. धन बाई की मस्जिद जो जामे मस्जिद धन बाई के नाम से प्रसिद्ध है, पुरानी मस्जिद के स्थान पर बनी।
2. नाथई बाई की मस्जिद जो राफ़िज़ी पुरा मुहल्ले में पुरानी मस्जिद को शहीद (नष्ट) करके नई बनाई गई है।
3. जान बाई की टॉवर वाली मस्जिद, यह भी एक पुरानी मस्जिद को शहीद करके नई बनाई गई है।
4. दालबाई की मस्जिद जो पुरानी जेल के पास बिल्कुल नई बनाई गई है।
5. रतन बाई की मस्जिद जो लंगावाड़ में नए सिरे से बनाई गई है, इससे पहले यहाँ कोई मस्जिद नहीं थी।
6. हंस बाई की मस्जिद जो मलिक लोगों की मस्जिद थी, उसे शहीद करके बड़े पैमाने पर बनाया गया है।

7. छोटी धन बाई की मस्जिद जो गुजराती वाड़ में पुरानी छोटी मस्जिद को शहीद करके उसी पर बनाई गई है।

ये महिलाएँ मुसलमान थीं, नमाज़ और रोज़े की पाबंद थीं और काफ़िर राजाओं के अत्याचार के कारण अपनी मृत्यु तक उनके घरों में रहीं। इन महिलाओं ने राजाओं से धन प्राप्त किया और अपने मुस्लिम नाज़िर नौकर को सौंप दिया। इन नाज़िरों ने मस्जिदें बनवाईं और मुसलमानों के कब्जे में दे दीं, और वे आज तक मुसलमानों के कब्जे में हैं। ये महिलाएँ मर चुकी हैं और उनकी कब्रें प्रत्येक मस्जिद के परिसर में बनी हुई हैं। इनमें से जो मस्जिदें पुरानी मस्जिदों को शहीद करके बनाई गई हैं, उनके परिसर में औलिया (संतों) की मज़ारें भी हैं। इन मस्जिदों का इन बाइयों के नाम पर होने और काफ़िर का रुपया लगने के कारण, हालाँकि इनमें से प्रत्येक महिला ने अपने मुस्लिम नाज़िर नौकर को धन सौंपकर मस्जिद का निर्माण कराया और उसे मुसलमानों के कब्जे में दे दिया...

جس پر تہمت نہ لگائی جاتی ہو ۔ ت) (۳) سائل نے ناپسندیدہ کام کی تفصیل نہ کی ، ان کو ناپسندیدہ ہے یا شرعاً ، جو شرعاً ناپسندیدہ ہے اس کا اختیار کسی کو نہیں ، نہ وہ کسی کے متفق الرائے سے ہونے سے ہو سکتا ہے۔ واللہ تعالی اعلم۔

مسئلہ ۳۱۹: مولوی غلام محی الدین صاحب راندیری ۱۳ شعبان ۱۳۳۹ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ قصبہ جام نگر (علاقہ کاٹھیاواڑ) میں دو مسجدیں ایسی مسلمان بائیوں (عورتوں) کے نام سے بنی ہوئی ہیں کافر راجہ نے ان کو باوجود اسلام پر قائم رہنے کے اپنی ہی مجامعت میں ہمیشہ کے لئے قائم و دائم زبر دستی کر کے رکھا ایک فاطمہ بائی کی مسجد راجہ سے مال کثیر لے کر اصل پرانی مسجد پر اپنے مسلمان ناظر نوکر کے مال حوالہ کر کے مسجد بنائی ہے ۔ اسی طرح دوسری امرت بائی کی مسجد نو تعمیر ہو کر امرت بائی کے نام سے مشہور ہے۔ دوسرے راجہ کے وقت میں قصبہ ہذا میں سات مسجدیں سات بائیوں کے نام سے پچاس سال ہوئے ہیں بنائی ہیں :

ایک دھن بائی کی مسجد جو جامع مسجد دھن بائی کی مشہور ہے پرانی مسجد پر اس کی تعمیر ہوئی۔ دوسری ناتھئی بائی کی مسجد رافضی پورہ محلہ میں پرانی مسجد کو شہید کر کے نئی بنائی گئی ہے ۔ تیسری جان بائی کی ٹاور کی مسجد ، یہ بھی ایک پرانی مسجد شہید کر کے نئی بنائی گئی ہے۔ چوتھی دالبائی کی مسجد جو پرانی جیل کے قریب بالکل نئی تعمیر کی گئی ہے۔ پانچویں رتن بائی کی مسجد لنگھاواڑ میں نئے سرے سے بنائی گئی ہے ، قبل ازیں یہاں کوئی مسجد نہ تھی۔ چھٹی ہنس بائی کی مسجد جو ملک لوگوں کی مسجد تھی اس کو شہید کر کے وسیع پیمانے پر بنائی

گئی ہے۔ ساتویں چھوٹی دھن بائی کی مسجد جو گجراتی واڑ میں کہنہ خورد مسجد کو شہید کر کے اسی پر بنائی گئی ہے۔

یہ عورتیں مسلمان صوم و صلوۃ کی پابند تھیں اور کافر راجاؤں کے جبر سے مرتے دم تک ان کے مکان میں رہیں ، اور راجاؤں سے ان عورتوں نے مال حاصل کر کے اپنے نوکر مسلمان ناظر کو مال حوالہ کر دیا اور ان ناظروں نے مسجدیں بنوا کر مسلمانوں کے قبضہ میں کر دیں اور تاحیں دم مسلمان کے قبضہ میں ہیں۔ یہ عورتیں مر چکی ہیں ان کی ہر ایک کی قبر ہر مسجد کے فنائم میں بنی ہوئی ہے، اور ان میں سے جو مسجدیں سابق پرانی مسجدوں کو شہید کر کے تعمیر کی گئی ہیں ، ان کے فنائم میں اولیاء کے مزار بھی ہیں ، ان مسجدوں کے ان بائیوں کے نام سے موسوم ہونے پر کافر کا روپیہ لگنے کے باعث اگرچہ ان عورتوں میں سے ہر ایک نے اپنے نوکر ناظر مسلمان کو حوالہ کر کے مسجد کی تعمیر کرائی ہے اور مسلمانوں کے قبضہ میں کر دی گئی ہیں

Fatawa Razawiya (Volume 16)

Despite this, two groups of Muslims have existed from then until now; one group considers it permissible to pray in these mosques, while the other group, considering it impermissible for the reasons mentioned above, does not pray in them and prevents others from praying. The objecting group has also written an Arabic treatise as part of their reasoning, which is attached to this inquiry. Those who maintain its permissibility often present excerpts from various fatwas. These mosques are absolutely not dependent on anyone for their expenses because every mosque has shops associated with it. If the current infidel ruler were to find out that according to the noble Shariah, prayer is impermissible in these mosques, he would not hesitate for a moment to demolish them. The mosques and shops, the construction of which is worth approximately 5 lakh or even more, would be removed from the possession and control of Muslims, and the shrines of the noble saints located in the vicinity of these mosques would be demolished. Please state the ruling of the noble Shariah in great detail and in simple language so that the aforementioned strife among Muslims can be eradicated. State the ruling and be rewarded.

Answer: Those mosques are legally mosques according to Shariah, and praying in them is absolutely permissible. Their demolition is a severe injustice, and preventing people from praying in them or striving for their desolation is forbidden (Haram). Allah Almighty says: "And who is more unjust than he who prevents the mosques of Allah from having His name mentioned therein and strives for their destruction?" -1 Allah Almighty said: Who is more unjust than the one who prevents Allah's mosques from having the name of Allah taken in them and strives for their ruin.

In the Arabic treatise, there is a mention of the prohibition of the wages of adultery; who disputes that? But what relation does it have here? It has absolutely no connection with nullifying the mosque-status of these mosques. Here, no lease (ijarah) took place, nor was the money those women received 'wages', nor was there a ruling of prohibition for them. And even if it were assumed so, refusing to recognize these mosques as mosques would be ignorance.

Firstly: A lease (ijarah), which is the sale of benefits, like a sale, requires offer, acceptance, and the mutual consent of both parties. In the question, they were kept forcibly; if they stayed due to the coercion of infidel rulers, then there was no lease, nor offer and acceptance. The Arabic treatise itself admits that in the case under discussion there is no contract of lease, so the discussion on the issue of 'wages of

adultery' was useless. As for the treatise's assumption that since it is without a contract, it is all the more forbidden and that there is now a consensus on its prohibition, it is stated in 'Dhakhira al-Uqba':

1 Al-Quran al-Karim 2/114 Page 512 of 631

इसके बावजूद मुसलमानों के دو समूह तब से लेकर अब तक चले आ रहे हैं; एक समूह इन मस्जिदों में नमाज़ पढ़ना जायज़ समझता है और दूसरा समूह उपरोक्त कारणों से नाजायज़ समझकर उनमें नमाज़ नहीं पढ़ता और पढ़ने वालों को रोकता है। आपत्ति करने वाले समूह ने अपने तर्क में एक अरबी शोध-पत्र भी लिखा है जो इस प्रश्न के साथ संलग्न है। जायज़ मानने वाले अक्सर फ़तावा के उद्धरण पेश करते हैं। ये मस्जिदें अपने खर्चों के लिए किसी की मोहताज नहीं हैं क्योंकि हर मस्जिद के साथ अपनी दुकानें हैं। यदि वर्तमान काफ़िर राजा को यह पता चल जाए कि शरीयत के हुक्म के अनुसार इन मस्जिदों में नमाज़ नाजायज़ है, तो वह उनके विध्वंस (गिराने) में एक पल की भी देरी नहीं करेगा। मस्जिदें और दुकानें, जिनकी इमारत की कीमत लगभग 5 लाख या उससे भी अधिक होगी, मुसलमानों के कब्ज़े और नियंत्रण से निकल जाएँगी और उन मस्जिदों के आँगन में स्थित औलिया-ए-कराम की मज़ारें ढहा दी जाएँगी। आप विस्तार से और आम बोलचाल की भाषा में बताएं कि शरीयत का हुक्म क्या है ताकि मुसलमानों में उपर्युक्त विवाद का जड़ से अंत हो जाए। उत्तर दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: वे मस्जिदें शरई तौर पर मस्जिदें हैं और उनमें नमाज़ पढ़ना पूरी तरह जायज़ है, और उन्हें ढहाना घोर ज़ुल्म है, और उन्हें नमाज़ पढ़ने से रोकना, उनकी वीरानी में कोशिश करना हराम है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और उससे बढ़कर ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों में अल्लाह का नाम लिए जाने से रोके और उनकी वीरानी में कोशिश करे?" -1 अल्लाह तआला ने फ़रमाया: उससे बढ़कर ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों को उनमें अल्लाह का नाम लेने से रोके और उनकी वीरानी में कोशिश की।

अरबी शोध-पत्र में व्यभिचार (ज़िना) की मज़दूरी की मनाही का वर्णन है, इसमें किसे विवाद है, लेकिन इसका यहाँ से क्या संबंध? और इन मस्जिदों की मस्जिदियत को खत्म करने से तो इसका ज़रा भी वास्ता नहीं। यहाँ न तो कोई पट्टा (इजारा) हुआ और न ही वह धन जो उन औरतों ने पाया वह मज़दूरी थी, और न ही उनके लिए मनाही का हुक्म था। और यदि मान भी लिया जाए, तो इन मस्जिदों को मस्जिद न मानना अज्ञानता होगी।

प्रथम: इजारा (लीज), जो लाभ की बिक्री है, बिक्री की तरह प्रस्ताव, स्वीकृति और दोनों पक्षों की आपसी सहमति की आवश्यकता होती है। प्रश्न में उल्लेख है कि ज़बरदस्ती करके रखा गया; यदि वे

काफ़िर राजाओं के दबाव से रहे तो न कोई इजारा था न ही प्रस्ताव और स्वीकृति। अरबी शोध-पत्र में स्वयं स्वीकार किया गया है कि विचाराधीन स्थिति में कोई इजारा अनुबंध नहीं है, तो व्यभिचार की मज़दूरी के मुद्दे पर बहस निरर्थक थी। जहाँ तक शोध-पत्र के इस अनुमान का सवाल है कि जब यह बिना अनुबंध के है तो और भी अधिक हराम है क्योंकि अब इसकी मनाही पर सहमति है, तो 'ज़खीरा अल-उक़्बा' में लिखा है:

1 अल-क़ुरान अल-करीम 2/114 पृष्ठ 512/631

باوجود اس کے مسلمانوں کے دو گروہ ازاں دم تا ایں دم چلے آتے ہیں، ایک گروہ ان مسجدوں میں نماز پڑھنا جائز سمجھتا ہے اور دوسرا گروہ بوجوہ بالا ناجائز سمجھ کر ان میں نماز نہیں پڑھتا اور پڑھنے والے کو روکتا ہے، معترض گروہ نے اپنے استدلال میں ایک عربی رسالہ بھی لکھا ہے جو منسلک استفتاء ہذا ہے۔ قائلین جواز اکثر فتاویٰ کی عبارت پیش کرتے ہیں۔ یہ مسجدیں اپنے مصارف کے لئے قطعاً کسی کی محتاج نہیں ہیں کیونکہ ہر مسجد اپنے تعلق میں دکانیں رکھتی ہے۔ موجودہ کافر راجہ کو اگر یہ معلوم ہو جائے کہ ان مسجدوں میں بحکم شرع شریف نماز ناجائز ہے تو وہ ان کے انہدام میں ایک لمحہ دیر نہ لگائے اور مسجدیں دکانیں جن کی عمارت تقریباً ۵ لاکھ بلکہ زائد ہوگی مسلمانوں کے قبضہ و تصرف سے نکل جائیں گی اور مزارات اولیاء کرام جوان مسجدوں کی فناء میں واقع ہیں مسمار کر دئے جائینگے، آپ نہایت تفصیل سے عام فہم زبان میں ارشاد فرمائیں کہ حکم شرع شریف کیا ہے تاکہ مسلمانوں میں فساد مذکورہ بالا کی بیخ کنی ہو جائے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: وہ مسجدیں شرعاً مساجد ہیں اور ان میں نماز قطعاً جائز، اور ان کا ہدم ظلم شدید، اور ان نماز پڑھنے سے روکنا، ان کی ویرانی میں کوشش کرنا حرام۔ قال اللہ تعالیٰ "وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰہِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْہَا اسْمُہٗ وَسَعٰی فِیْ خَرَابِہَا" ۱- اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اس سے بڑھ کر ظالم کون جو اللہ کی مسجدوں کو ان میں نام الٰہی لینے سے روکے اور ان کی ویرانی میں کوشش کی۔

عربی رسالے میں اجرت زنا کی حرمت کا بیان ہے اس میں کسے کلام ہے مگر اسے یہاں سے کیا علاقہ، اور ان مسجدوں کی ابطال مسجدیت سے تو اسے اصلاً مس نہیں، یہاں نہ اجارہ ہوانہ وہ مال

کہ ان عورتوں نے پایا اجرت تھا، نہ ان کے لئے حکم حرمت تھا، اور بالفرض ہوتا تو ان مسجدوں کو مسجد نہ ماننا جہالت تھا۔

اولاً: اجارہ کہ بیع منافع ہے مثل بیع محتاج ایجاب و قبول و تراضی طرفین ہے، اور سوال میں زبردستی کرکے رکھا، کافر راجاؤں کے جبر سے رہیں تو نہ کوئی اجارہ تھا نہ ایجاب و قبول، خود رسالہ عربیہ میں اقرار کیا ہے کہ صورت مبحوث عنھا میں عقد اجارہ نہیں تو مسئلہ اجرت زنا کی بحث بیکار تھی۔ رہا رسالہ کا یہ گمان کہ جب بے عقد ہے تو بدرجہ اولیٰ حرام ہے کہ اب اس کی حرمت پر اتفاق ہے، ذخیرہ العقبٰی میں ہے:

Fatawa Razawiya (Volume 16)

Arabic Text	Urdu Translation / Explanation
What the adulteress takes, if it is by a contract of lease, then it is prohibited according to the two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). And if it is without a contract, then it is prohibited by consensus, because she took it without right, as stated in Al-Muheet. [1]	Whatever an adulteress has taken, if it is by way of a contract of hire, it is prohibited according to the Sahiban (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). And if it is without a contract, then it is prohibited by consensus because the adulteress has taken it unjustly, as it is in 'Al-Muheet'. (T)

I say: This is the very misunderstanding that led to an error. Taking someone's property without reason, which is forbidden by consensus, applies to 'Masoom' (protected) property, which is the property of a Muslim, a Dhimmi, or a Musta'min. There is no reason for the prohibition of the property of others (Harbi Kafirs) if obtained without excuse, especially if it is with their own consent, even if it is without reason, or rather under the name of a corrupt and impermissible reason like interest (Riba) or gambling (Qimar), etc. In 'Hidaya' and 'Fath al-Qadir', it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation / Explanation
(Their wealth is permissible) and the absolute application of texts refers to forbidden wealth. Indeed, it (the wealth of a Harbi Kafir) becomes prohibited for a Muslim only if taken by way of treachery. (So if it is not taken through treachery, then by whatever means it is taken, it is lawful) provided it is with consent. [2]	(Their wealth is permissible) and the absolute application of texts is on prohibited wealth, and indeed that (wealth of Harbi Kafir) is prohibited for a Muslim only in the case when it is taken by way of treachery, and if it is not taken by treachery and deceit, then in whatever way it is obtained, it is lawful provided it is with the consent of that Kafir. (T)

In 'Al-Mabsut', it is mentioned that Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) took property from the pagans of Makkah by making a bet on the victory of Muslims, and the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) allowed it, rather, he himself ordered to increase the terms of the bet. The absolute researcher (Muhaqqiq 'ala al-Itlaq) states:

Arabic Text	Urdu Translation / Explanation
And that was exactly gambling between Abu Bakr and the polytheists of Makkah, and Makkah was Dar al-Shirk (Abode of Polytheism). [3]	And that was exactly gambling between Sayyiduna Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) and the polytheists; and Makkah was at that time Dar al-Shirk. (T)

Secondly: When their staying was by force and coercion, then far from a contract, it was not even taking on the condition of adultery, so the Arabic treatise's...

---

[1] Dhakhirat al-Uqba, Kitab al-Ijarah, Bab al-Ijarah al-Fasidah, Nawal Kishore, Kanpur, 3/512. [2] Fath al-Qadir, Kitab al-Buyu, Bab al-Riba, Maktaba Nooria Razavia, Sukkur, 6/178. [3] Fath al-Qadir, Kitab al-Buyu, Bab al-Riba, Maktaba Nooria Razavia, Sukkur, 6/178.

अरबी पाठ

व्यभिचारिणी जो कुछ लेती है, यदि वह पट्टे (इज़ारा) के अनुबंध के द्वारा है, तो दोनों साथियों (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार हराम है। और यदि वह बिना अनुबंध के है, तो सर्वसम्मति से हराम है क्योंकि उसने इसे बिना अधिकार के लिया है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। [1]

उर्दू अनुवाद / व्याख्या

जो कुछ व्यभिचारिणी ने लिया, यदि वह इज़ारा (किराया) के अनुबंध के तौर पर है, तो साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट हराम है। और यदि बिना अनुबंध के है, तो सर्वसम्मति से हराम है क्योंकि व्यभिचारिणी ने उसे अन्यायपूर्ण तरीके से लिया है, जैसा कि 'मुहीत' में है। (त)

मैं कहता हूँ: यही वह गलतफहमी है जिसने त्रुटि में डाला। बिना कारण किसी का धन लेना जो सर्वसम्मति से हराम है, वह 'मासूम' (संरक्षित) धन में है, जो कि मुस्लिम, ज़िम्मी या मुस्तामिन का धन है। अन्यों (हरबी काफ़िरों) के धन के निषेध का कोई कारण नहीं है यदि बिना बहाने के प्राप्त हो, विशेष रूप से जो स्वयं उनकी सहमति से हो, भले ही वह बिना कारण हो, बल्कि फासिद (दूषित) और नाजायज़ नाम से हो जैसे सूद (रिबा) या जुआ (क़िमार) आदि। 'हिदाया' और 'फ़तह अल-क़दीर' में है:

अरबी पाठ

(उनका धन जायज़ है) और ग्रंथों का सामान्य अनुप्रयोग वर्जित धन पर होता है। वास्तव में, वह (हरबी काफ़िर का धन) मुस्लिम के लिए केवल तभी हराम होता है जब विश्वासघात के माध्यम से लिया जाए। (तो यदि विश्वासघात से न लिया जाए, तो जिस भी तरीके से लिया जाए वह वैध है) बशर्ते कि वह सहमति से हो। [2]

उर्दू अनुवाद / व्याख्या

(उनका माल जायज़ है) और ग्रंथों (नसूस) का अनुप्रयोग वर्जित माल पर होता है और निस्संदेह वह (काफ़िर हरबी का माल) मुसलमान पर उसी स्थिति में हराम होता है जब विश्वासघात (ग़दर) के तौर पर लिया जाए, और यदि विश्वासघात और धोखे से न ले तो जिस तरह भी प्राप्त करे वह हलाल है बशर्ते कि उस काफ़िर की रज़ामंदी से हो। (त)

'अल-मबसूत' में उल्लेख है कि सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मक्का के काफ़िरों से मुसलमानों की विजय पर शर्त लगाकर धन लेना और हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का

उसे जायज़ रखना बल्कि स्वयं हुज़ूर के आदेश से शर्त में वृद्धि करना वर्णित है। मोहक़्क़िक़ अला अल-इतलाक़ फरमाते हैं:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद / व्याख्या
और वह हुबहू अबू बक्र और मक्का के मुशरिकों के बीच जुआ था और मक्का दार-अल-शिर्क(शिर्क का घर) था। [3]	और वह बिल्कुल सैय्यदना सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) और मुशरिकों के दरमियान जुआ था और मक्का दार-अल-शिर्क था। (त)

दूसरा: जब उनका रहना ज़बरदस्ती और दबाव से था तो अनुबंध तो दूर की बात, व्यभिचार की शर्त पर लेना भी नहीं हुआ, तो अरबी रिसाले का...

---

[1] ज़ख़ीरत अल-उकबा, किताब अल-इज़ारा, बाब अल-इज़ारा अल-फ़ासिदा, नवल किशोर, कानपुर, 3/512। [2] फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-बुयू, बाब अर-रिबा, मकतबा नूरिया रज़विया, सक्खर, 6/178। [3] फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-बुयू, बाब अर-रिबा, मकतबा नूरिया रज़विया, सक्खर, 6/178।

पृष्ठ ५१३ का ६३१

عربی عبارت	اردو ترجمہ / تشریح
ماأخذته الزانية ان كان بعقد الاجارة فحرام عندهما وان كان بغير عقد فحرام اتفاقا لأنها أخذته بغير حق كذا في بالاتفاق حرام ہے کیونکہ زانیہ نے اس کو ناحق لیا ہے جیسا المحیط ۱	جو کچھ زانیہ نے لیا اگر عقد اجارہ کے طور پر ہے صاحبین کے نزدیک حرام ہے اور اگر بلا عقد ہے تو کہ محیط میں ہے۔ (ت)

اقول: یہ ہی وہ نافہمی ہے جس نے غلطی میں ڈالا، بلاوجہ کسی کا مال لے لینا کہ بالاتفاق حرام ہے مال معصوم میں ہے جو کہ مسلمان یا ذمی یا مستأمن کا مال ہے ان کے غیر کا مال کہ بلا عذر ملے خصوصاً جو خود اس کی رضا سے ہو اس کی حرمت کی کوئی وجہ نہیں اگرچہ بلاوجہ محض بلکہ بنام وجہ فاسد و ناجائز مثل ربا و قمار وغیرہ ہما ہو۔ ہدایہ وفتح القدیر میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ / تشریح
(مالهم مباح) واطلاق النصوص فی مال محظور وانما یحرم علی المسلم اذا کان بطریق الغدر (فاذالم یاخذ غدرا فبأي طریق یاخذه حل) بعد کونه برضا۔ ۲	(ان کا مال مباح ہے) اور نصوص کا اطلاق مال ممنوع پر ہوتا ہے اور بیشک وہ (کافر حربی کا مال) مسلمان پر اسی صورت میں حرام ہوتا ہے جب بطور غدر لیا جائے، اور اگر غدر و دھوکے سے نہ لے تو جس طرح بھی حاصل کرے حلال ہے بشرطیکہ اس کافر کی رضامندی سے ہو۔ (ت)

مبسوط میں صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا کفار مکہ سے نصرت مسلمین پر شرط باندھ کر مال لینا اور حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا اسے جائز رکھنا بلکہ خود بحکم حضور شرط میں اضافہ کرنا مذکور۔ محقق علی الاطلاق فرماتے ہیں:

عربی عبارت	اردو ترجمہ / تشریح
وھو القمار بعینہ بین ابی بکر ومشرکی مکۃ وکانت مکۃ دار شرک ۔ ۳	اور وہ سید صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ اور مشرکین کے درمیان بعینہ جوا تھا اور مکہ دار شرک تھا۔ (ت)

ثانیا : جب ان کا رہنا بجبر و اکراہ تھا تو عقد در کنار شرط زنا پر لینا بھی نہ ہوا تو رسالہ عربیہ کا

---

۱ ذخیرۃ العقبی کتاب الاجارۃ باب الاجارۃ الفاسدۃ نولکشور کانپور ۳/ ۵۱۲ ۲ فتح القدیر کتاب البیوع باب الرباء مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۱۷۸ ۳ فتح القدیر کتاب البیوع باب الرباء مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۱۷۸

Fatawa Razawiya, Volume 16

It is said:

[Table Header] Arabic: What an adulteress takes for adultery without a contract of hire is forbidden by consensus, and this is what is being discussed. Urdu: Whatever an adulteress takes for adultery without a contract of hire is forbidden by consensus, and this is what is under discussion. (T)

This is also not correct, and now there is no restriction on the wealth of an infidel either,

[Table Header] Arabic: In Al-Hindiyyah, from Al-Muhit, from Al-Muntaqa by Ibrahim, from Muhammad regarding a mourning woman or a player of a drum or flute who earned money, he said: If it was based on a condition, return it to its owners because when the taking was based on a condition, the wealth was in exchange for sin, so the taking was a sin, and the way in cases of sin is to return it as long as the taking was not based on a condition. It was not a sin, and the payment occurred from the owner with his consent, so it belongs to him and is lawful for him.[1] Urdu: Thus, it is narrated in Hindiyyah from Muhit with reference to Muntaqa Ibrahim on the authority of Imam Muhammad that the money earned by a mourning woman, a drummer, and a sarangi player, if it was upon a condition, they should return it to the owners because when its taking was upon a condition, it was in exchange for sin, and the way to escape from sins is to return it to the owners. And if it was not on the basis of a condition, its taking was not a sin, and this giving was established from the owner himself with his consent, therefore it will be lawful for him. (T)

Thirdly: The truth of the matter is that the Nawabs and Rajas who keep women and make them bound to them, in their rejected estimation keep them like wives and concubines, and whatever allowance and monthly stipend they give them is neither in exchange for adultery nor conditional upon adultery, but rather they give it considering it a reward for confinement like the maintenance of wives. Therefore, even if the faces of some of them are not seen for months, there is no difference in the allowance; this necessary confinement is oppression and forbidden. And if it is with consent for adultery, then certainly she too is a sinner as consent for the forbidden is forbidden, but when it is by compulsion, then there is no sin from her side.

[Table Header] Arabic: Allah Almighty said: "And if anyone compels them, then surely, after their compulsion, Allah is Oft-Forgiving, Most Merciful."[2] Urdu: Allah Almighty said: And those who compel them, then Allah Almighty is All-Forgiving and Merciful to those women after they have been compelled. (T)

[1] Fatawa Hindiyyah, Book of Abominations, Chapter 15 regarding Earnings, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/349 [2] The Holy Quran 24/33

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

कहना कि:

[तालिका शीर्षक] अरबी: व्यभिचारिणी व्यभिचार के लिए बिना किराये के अनुबंध के जो कुछ लेती है वह सर्वसम्मति से हराम है, और यही विचाराधीन है। उर्दू: जो कुछ व्यभिचारिणी व्यभिचार पर बिना इजारा (किराये) के अनुबंध के ले वह सर्वसम्मति से हराम है और यह ज़ेरे-बहस है। (त)

यूं भी सही नहीं और अब काफ़िर के माल की भी कैद न रही,

[तालिका शीर्षक] अरबी: हिन्दिया में मुहित से मुंतक़ा इब्राहिम के हवाले से इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि मातम करने वाली औरत या ढोल या बांसुरी बजाने वाले ने जो माल कमाया, उन्होंने कहा: अगर वह किसी शर्त पर था तो उसे उसके मालिकों को लौटा दे क्योंकि जब लेना शर्त पर हुआ तो माल गुनाह के बदले में हुआ, तो लेना गुनाह हुआ और गुनाहों में रास्ता उन्हें वापस लौटाना है जब तक लेना शर्त पर न हो। वह गुनाह नहीं था और अदायगी मालिक की ओर से उसकी रज़ामंदी से हुई, तो वह उसके लिए है और उसके लिए हलाल है।[1] उर्दू: पस हिन्दिया में मुहित से ब-हवाला मुंतक़ा इब्राहिम से रिवायत इमाम मुहम्मद मनक़ूल है कि नोहा करने वाली औरत, ढोल बजाने वाले और सारंगी बजाने वाले ने जो माल कमाया अगर वह किसी शर्त पर था तो वह मालिकों को वापस करें क्योंकि जब इसका लेना शर्त पर हुआ तो वह मअसियत (गुनाह) के मुक़ाबले में हुआ और मआसी में छुटकारे की सबील (रास्ता) इसको मालिकों की तरफ लौटाना है और अगर वह शर्त की बुनियाद पर न था इसका लेना मअसियत न हुआ और यह देना खुद मालिक की तरफ से इसकी रज़ा के साथ मुतहक़्क़क़ (सिद्ध) हुआ लिहाज़ा वह इसके लिए हलाल होगा। (त)

तीसरा: हक़ीक़ते अम्र यह है कि नवाब व राजा जो औरतें रखते और उन्हें अपना पाबंद करते हैं अपने ज़ौमे-मरदूद (नकारे हुए विचार) में उन्हें मिस्ल अज़वाज व कनीज़ों के रखते हैं और जो कुछ अद्‌रार (वज़ीफ़ा) व माहवार उन्हें देते हैं न ब-इवज़े-ज़िना (व्यभिचार के बदले) होता है न ब-शर्ते-ज़िना बल्कि नफ़क़ा अज़वाज की तरह जज़ा-ए-एहतिबास (क़ैद का बदला) समझ कर देते हैं लिहाज़ा अगर उनमें बाज़ की सूरत भी महीनों न देखने में आई अद्‌रार में फ़र्क नहीं आता यह हब्से-ज़रूर (ज़बरन क़ैद) ज़ुल्म व हराम है, और अगर ब-रज़ाए-ज़िना हो तो क़तअन यह भी आसिया (गुनाहगार) कि रज़ा बिल-हराम हराम है लेकिन जब बिल-जबर है तो इसकी तरफ से मअसियत नहीं,

[तालिका शीर्षक] अरबी: अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और जो कोई उन पर ज़बरदस्ती करे, तो उनके मजबूर किये जाने के बाद अल्लाह बहुत बख़्शने वाला, निहायत रहम करने वाला है।"[2] उर्दू: अल्लाह तआला ने फ़रमाया: और जो उन पर जबर व इकराह (ज़बरदस्ती) करे तो अल्लाह तआला उन औरतों के मजबूर होने के बाद बख़्शने वाला मेहरबान है। (त)

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताबुल कराहिया, बाब पंद्रहवां अर्जन (कसब) के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/349 [2] अल-क़ुरआन अल-करीम 24/33

کہنا کہ:

مَا تَاْخُذُہُ الزَّانِیَۃُ عَلَی الزِّنَا بِغَیْرِ عَقْدِ الْاِجَارَۃِ حَرَامٌ | جو کچھ زانیہ زنا پر بغیر عقدِ اجارہ کے لے وہ بالاتفاق حرام ہے اِتِّفَاقًا وَ ھُوَ الْمَبْحُوثُ عَنْہُ۔ | اور یہ زیرِ بحث ہے (ت)

یوں بھی صحیح نہیں اور اب مالِ کافر کی بھی قید نہ رہی،

ففی الھندیۃ عن المحیط عن المنتقی ابرھیم عن | پس ہندیۃ میں محیط سے بحوالہ منتقٰی ابراہیم سے بروایت امام محمد امرأۃ نائحۃ او صاحب طبل او مزمار اکتسب | محمد منقول ہے کہ نوحہ کرنے والی عورت، ڈھول بجانے مالا قال ان کان علی شرط ردہ علی اصحابہ لانہ اذا کان | والے اور سارنگی بجانے والے نے جو مال کمایا اگر وہ کسی شرط الاخذ علی الشرط کان المال بمقابلۃ المعصیۃ فکان | پر تھا تو وہ مالکوں کو واپس کریں کیونکہ جب اس کا لینا شرط پر الاخذ معصیۃ والسبیل فی المعاصی ردھا ما اذا لم | ہوا تو وہ معصیت کے مقابلہ میں ہوا اور معاصی میں چھٹکارے یکن الاخذ علی الشرط لم یکن الاخذ معصیۃ | کی سبیل اس کو مالکوں کی طرف لوٹانا ہے اور اگر وہ شرط کی والدفع حصل من المالک برضا ہ فیکون لہ ویکون | بنیاد پر نہ تھا اس کا لینا معصیت نہ ہوا اور یہ دینا خود مالک کی حلالا لہ۔ 1 | طرف سے اس کی رضا کے ساتھ متحقق ہوا لہٰذا وہ اس کے لئے | حلال ہوگا۔ (ت)

ثالثاً: حقیقت امر یہ ہے کہ نواب و راجہ جو عورتیں رکھتے اور انہیں اپنا پابند کرتے ہیں اپنے زعمِ مردود میں انہیں مثل ازواج و کنیزاں رکھتے ہیں اور جو کچھ ادرار و ماہوار انہیں دیتے ہیں نہ بعوضِ زنا ہوتا ہے نہ بشرطِ زنا بلکہ نفقہ ازواج کی طرح جزاءِ احتباس سمجھ کر دیتے ہیں لہٰذا اگر

ان میں بعض کی صورت بھی مہینوں نہ دیکھنے میں آئی ادرار میں فرق نہیں آتا یہ حبسِ ضرور ظلم و حرام ہے، اور اگر برضائے زنا ہو تو قطعاً یہ بھی عاصیہ کہ رضا بالاحرام حرام ہے لیکن جب بالجبر ہے تو اس کی طرف سے معصیت نہیں،

قال تعالیٰ "وَمَنْ یُّکْرِھْہُنَّ فَاِنَّ اللہَ مِنْۢ بَعْدِ اِکْرَاھِہِنَّ غَفُوْرٌ | اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اور جوان پر جبرواکراہ کرے تو اللہ تعالیٰ رَّحِیْمٌ" 2 ۔ | ان عورتوں کے مجبور ہونے کے بعد بخشنے والا مہربان ہے۔ (ت)

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الکراہیۃ الباب الخامس عشر فی الکسب نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۴۹ 2 القرآن الکریم ۲۴ / ۳۳

Fatawa Rizvia Volume (16)

Then for them, it is in no way opposite to sin, and Imam Muhammad's statement is accurately applicable without difficulty that wealth obtained with the owner's consent is not haram (forbidden) for them. Moreover, monthly offerings and extra wealth given by Muslims would definitely have been haram if they were bribery,

[Arabic] Ar-rashi wal-murtashi kilahuma fin-nar[1]. [Translation] Both the briber and the bribe-taker are in Hell. (T)

the recipient would not become the owner, and it would be obligatory for them to return it to the giver. It is stated in Hindiyya from Quniyah:

[Arabic] Al-muta'ashiqani yadfa'u kullu wahidim minhuma li-sahibihi ashya'a fahiya rishwatun la yathbutul milku fiha wali-dafi'i istirdaduha[2]. [Translation] Whatever each of those who are in a mutual affair gives to the other is a bribe; ownership is not established by it, and the giver has the choice to take it back. (T)

Here, the giver is a non-protected Harbi (non-Muslim at war), and there is no treachery from their side, rather it is with the owner's consent, so by the rule of 'Isteela' (possession), their ownership is established, and the statement of Hidaya is applicable that:

[Arabic] Bi-ayyi tariqin akhadhahul muslimu akhadha malan mubahan idha lam yakun fihi ghadrun[3]. [Translation] In whatever way a Muslim takes it, he takes permissible wealth, provided there is no treachery in it.

Especially that money which was requested from the Raja for the mosque and he gave it happily; what sense does it make to forcibly consider it under prohibition. Fourthly: Even if this money were haram, according to Imam Karkhi's fatwa-standard (mufta bih) school of thought, its impurity (khabasat) would not have permeated to the mosque unless 'contract' (aqd) and 'cash' (naqd) were combined. That is, that specific money was shown and bricks, beams, land, etc., were purchased from the sellers so that it was given in exchange for that money, then that same haram money was paid as price. It is clear that common purchases are not made in this way, so even now, considering the effect of haram in those mosques was futile and void. It is in Tanwir al-Absar:

[Arabic] Tasaddaqa bil-ghallati lau tasarrufa fil-maghsubi [Translation] And he should give the remaining benefit as charity, if he has [used] the usurped...

[1] Kanz al-Ummal, on the authority of Tab, p., from Ibn Umar, Hadith 15077, Muassasah al-Risalah Beirut 6/114; At-Targhib wa at-Tarhib, Tarhib al-Rashi wa al-Murtashi, Mustafa al-Babi Egypt 3/180. [2] Fatawa Hindiyya, Book of Gift, Chapter 11 on Miscellaneous matters, Noorani Kutub Khana Peshawar 4/403. [3] Al-Hidaya, Book of Sales, Chapter on Ribā, Matba' Yusufi Lucknow 3/87.

फ़तावा रज़विया खंड (१६)

तो वह उनके लिए किसी भी तरह से पाप के विपरीत नहीं है, और इमाम मुहम्मद का कथन बिना किसी कठिनाई के सटीक लागू होता है कि मालिक की सहमति से प्राप्त धन उनके लिए हराम (निषिद्ध) नहीं है। इसके अलावा, मासिक चढ़ावे और मुसलमानों द्वारा दिया जाने वाला अतिरिक्त धन निश्चित रूप से हराम होता यदि वे रिश्वत होते,

[अरबी] अर-राशी वल-मुरताशी किलाहुमा फ़िन-नार[1]। [अनुवाद] रिश्वत देने वाला और लेने वाला दोनों नरकवासी हैं। (त)

प्राप्तकर्ता मालिक नहीं बनता और उसे देने वाले को वापस करना अनिवार्य होता। हिन्दिया में कुन्या से है:

[अरबी] अल-मुतआशिक़ानी यदफ़उ कुल्लू वाहिदिम मिन्हुमा लि-साहिबिही अश्या'अ फ़हिया रिशवतुन ला यथबुतुल मिलकु फ़ीहा वलि-दाफ़िइ इस्तिरदादुहा[2]। [अनुवाद] आपसी प्रेम संबंध रखने वालों में से प्रत्येक ने जो दूसरे को दिया वह रिश्वत है, इससे स्वामित्व सिद्ध नहीं होता और देने वाले को अधिकार है कि वह वापस ले ले। (त)

यहाँ देने वाला एक गैर-संरक्षित हर्बी (युद्ध की स्थिति में गैर-मुस्लिम) है और उनकी ओर से कोई विश्वासघात नहीं है, बल्कि मालिक की सहमति से है, इसलिए 'इस्तीला' (क़ब्ज़ा) के नियम से उनका स्वामित्व स्थापित है, और हिदाया का कथन सटीक है कि:

[अरबी] बि-अय्यि तरीक़िन अख़ज़हुल मुस्लिमु अख़ज़ मालान मुबाहान इज़ा लम यकुन फ़ीही ग़दरुन[3]। [अनुवाद] मुसलमान जिस तरह से भी ले, वह एक अनुमत धन लेता है जबकि उसमें विश्वासघात न हो।

विशेष रूप से वह पैसा जो राजा से मस्जिद के लिए मांग कर लिया गया और उसने खुशी से दिया; उसे जबरदस्ती हराम के दायरे में मानना क्या मायने रखता है। चौथा: मान लीजिए कि यह पैसा हराम ही होता, तो इमाम करखी के फ़तवे के मानक (मुफ़्ता बिह) विचार के अनुसार, इसकी अशुद्धता (ख़बाअ़त) मस्जिद में तब तक प्रवेश नहीं कर सकती थी जब तक कि उस पर 'अनुबंध' (अक़्द) और 'नकद' (नक़्द) जमा न होते। यानी वह विशेष पैसा दिखाकर विक्रेताओं से ईंटें, कड़ियाँ, ज़मीन आदि खरीदी जातीं कि उस पैसे के बदले में दिया जाए, फिर वही हराम धन कीमत के रूप में भुगतान

किया जाता। यह स्पष्ट है कि सामान्य खरीदारी इस तरह से नहीं की जाती है, इसलिए अब भी उन मस्जिदों में हराम का प्रभाव मानना व्यर्थ और असत्य था। तनवीर अल-अबसार में है:

[अरबी] तसद्दक़ा बिल-ग़ल्लाति लौ तसर्रुफ़ा फ़िल-मग़सूबी [अनुवाद] और शेष लाभ को सदका (दान) करे, अगर उसने छीनी हुई...

[1] कज़ अल-उम्माल, तब के हवाले से, पृ., इब्न उमर से, हदीस १५०७७, मुअस्सस अल-रिसाला बेरूत ६/११४; अत-तरग़ीब व अत-तरहीब, तरहीब अल-राशि व अल-मुरताशी, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र ३/१८०। [2] फ़तावा हिन्दिया, उपहार की किताब, विविध मामलों पर अध्याय ११, नूरानी कुतुब खाना पेशावर ४/४०३। [3] अल-हिदाया, बिक्री की किताब, रिबा (ब्याज) पर अध्याय, मतबा यूसुफी लखनऊ ३/८७।

تو وہ ان کے لئے کسی طرح مقابل معصیت نہیں اور امام محمد کا ارشاد بلا دقت صادق کہ مالِ برضاء مالک ملا تو ان کے لئے حرام نہیں۔ علاوہ ماہوار بعض منظورات نظر کو اور اموال جو زائد دیتے ہیں مسلم کی طرف سے ہوتے تو ضرور حرام ہوتے کہ رشوت تھی،

والراشی والمرتشی کلاھما فی النار[1] ۔ | رشوت دینے والا اور لینے والا دونوں جہنمی ہیں۔(ت)

لینے والی مالک نہ ہوتی اور ان کا دینے والے کو واپس دینا فرض ہوتا۔ ہندیہ میں قنیہ سے ہے :

المتعاشقان یدفع کل واحد منھما لصاحبہ اشیاء فھی رشوۃ لا یثبت الملك فیھا وللدافع استردادھا[2] ۔ | باہمی معاشقہ کرنے والوں میں سے ہر ایک نے جو دوسرے کو دیا وہ رشوت ہے اس سے ملک ثابت نہیں ہوتی اور دینے والے کو اختیار ہے کہ واپس لے لے۔ (ت)

یہاں کہ دینے والا حربی غیر مستأمن ہے اور ان کی طرف سے غدر نہیں بلکہ برضائے مالک ہے تو بحکم استیلاء ان کی ملک ثابت اور ہدایہ کا ارشاد صادق کہ:

بای طریق اخذہ المسلم اخذ مالاً مباحاً اذا لم یکن فیہ غدر[3] ۔ | مسلمان جس طرح بھی لے ایک مال مباح لیتا ہے جبکہ اس میں غدر نہ ہو۔

خصوصاً وہ روپیہ کہ راجہ سے مسجد کے لئے مانگ کر لیا اور اس نے بخوشی دیا اسے زبردستی زیرِ حرمت مان لینا کیا معنی۔ رابعاً: بالفرض یہ روپیہ حرام ہی ہوتا تو امام کرخی کے مذہب مفتی بہ پر مسجد کی طرف اس کی خباثت سرایت نہ کر سکتی جب تک اس پر عقد و نقد جمع نہ ہوتے یعنی وہ روپیہ دکھا کر بائعوں سے اینٹ کڑیاں زمین و غیر ہ خریدی جاتیں کہ اس روپے کے

عوض میں دے پھر وہی زر حرام ثمن میں ادا کیا جاتا۔ ظاہر ہے کہ عام خریداریاں اس طور پر نہیں ہوتیں تو اب بھی ان مسجدوں میں اثرِ حرام ماننا جزاف و باطل تھا۔ تنویر الابصار میں ہے :

تصدق بالفلة لو تصرف فی المغصوب | اور باقی ماندہ منفعت کو صدقہ کرے، اگر اس نے مغصوب اور

[1] کنز العمال بحوالہ طب ص عن ابن عمر حدیث ۱۵۰۷۷ موسسۃ الرسالہ بیروت ۶ / ۱۱۴، الترغیب و الترہیب ترھیب الراشی و المرتشی مصطفی البابی مصر ۳ / ۱۸۰ [2] فتاوی ہندیہ کتاب الہبہ الباب الحادی عشر فی المتفرقات نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۰۳ [3] الہدایۃ کتاب البیوع باب الربو مطبع یوسفی لکھنو ۳ / ۸۷

Fatawa Rizvia (Vol 16)

(Arabic Citation)	(Urdu Translation)
Or the profit of a deposit when it is specified by pointing or by purchasing with the dirhams of the deposit or usurpation (ghasb) and paying them, even if he pointed towards them and paid others, or pointed to others and paid them, or mentioned them generally and paid them, and the fatwa is based on this.[1]	He utilized the deposit and gained profit from it while the usurped or deposited (wealth) was specified, whether specified by pointing or by buying in exchange for the dirhams of usurpation and deposit and paying those same dirhams. And if the pointing was towards the dirhams of usurpation and deposit but other dirhams were paid, or the pointing was towards dirhams other than those of usurpation and deposit and the dirhams of usurpation and deposit were paid, or he mentioned the dirhams generally without pointing and paid the dirhams of usurpation and deposit, then in these three cases, he should not give the profit as charity (sadaqah); the fatwa has been given on this. (T)

Fifthly: Even if after complete consideration, suppose the impurity (khubth) permeates, this impurity will be due to corruption of ownership (fasad-e-milk), not due to lack of ownership (adam-e-milk), because there is no doubt about ownership in women due to dominance (istila). In Durr-ul-Mukhtar it is stated:

(Arabic Citation)	(Urdu Translation)
If a Muslim enters the Abode of War (Dar-ul-Harb) with a guarantee of safety (amaan), it is forbidden for him to interfere with anything belonging to them. So if he brings something out, he owns it as unlawful ownership (milkan haraman) due to treachery, so he should give it as charity.[2]	If a Muslim enters Dar-ul-Harb after taking a guarantee of safety, it is forbidden for him to interfere with any of their property. If he brings out any property of those warring infidels (Harbi Kafir), he becomes the owner of it through unlawful ownership because of treachery, therefore he should give it as charity. (T)

So in this case too, there are many glorious narrations regarding the validity of it being a mosque and the permissibility of prayer. In the miscellaneous sections of Waqf in Alamgiriya, it is from Al-Muhit:

(Arabic Citation)

If someone buys land through a corrupted sale (shira fasid), takes possession of it, turns it into a mosque, and people pray in it, Hilal (may Allah the Exalted have mercy on him) mentioned in his work on Waqf that it is a mosque, and the buyer is liable for its value, and it is not returned to the seller. Hilal said: This is the opinion of our companions.

(Urdu Translation)

If someone bought land through a corrupted sale (shira fasid) and after taking possession made it a mosque and people prayed in it, then Hilal (may Allah the Exalted have mercy on him) said regarding Waqf that it is a mosque and its value is the responsibility of the buyer; it will not be returned to the seller. Hilal (may Allah have mercy on him) said...

[1] Durr-ul-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Ghasb, Mujtabai Press Delhi, 2/205-206. [2] Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Jihad, Bab al-Musta'min, Mujtabai Press Delhi, 1/346.

फतावा रजविया (जिल्द 16)

(अरबी उद्धरण)

अमानत का मुनाफ़ा जब वह इशारा करके या अमानत या गस़ब (छीनी हुई चीज़) के पैसों से खरीद कर मुतय्यन (निश्चित) हो और उन्हीं को अदा करे, चाहे उनकी तरफ इशारा किया और दूसरे अदा किए या दूसरों की तरफ इशारा किया और उन्हें अदा किया या बिना इशारे के सामान्य ज़िक्र किया और उन्हें अदा किया, और इसी पर फ़तवा दिया गया है।[1]

(उर्दू अनुवाद)

वदीअत (अमानत) में तसर्रुफ़ किया और उससे नफ़ा हासिल हुआ जबकि वह मग़्सूब (छीनी हुई) या वदीअत मुतय्यन (निश्चित) हो, चाहे वह इशारा से मुतय्यन हो या गस़ब व वदीअत के दराहिम (सिक्कों) के बदले खरीदने और उन्हीं दराहिम को अदा करने से मुतय्यन हुआ। और अगर इशारा गस़ब व वदीअत के दराहिम की तरफ किया और दूसरे दराहिम अदा किए, या इशारा गस़ब व वदीअत के अलावा की तरफ किया और गस़ब व वदीअत के दराहिम अदा किए, या दराहिम का मुतलक़ (सामान्य) ज़िक्र किया बिना इशारा के और गस़ब व वदीअत के दराहिम अदा किए, तो इन तीनों सूरतों में मुनाफ़ा सदक़ा न करे, इसी पर फ़तवा दिया गया है। (त)

पांचवां: पूरी गिरावट के बाद फर्ज़ करें कि ख़ुब्थ (बुराई) सरायत भी कर जाए, तो यह ख़ुब्थ मिल्कियत के फ़साद की वजह से होगा न कि मिल्कियत के न होने की वजह से, क्योंकि इस्तिला (कब्ज़ा) के कारण महिलाओं में मिल्कियत होने में कोई शक नहीं। दुर्र-ए-मुख़्तार में है:

(अरबी उद्धरण)

अगर कोई मुसलमान दारुल-हर्ब में अमान (शरण) लेकर दाखिल हो तो उनके माल से छेड़छाड़ करना हराम है। अगर वह कोई चीज़ निकाल लाया तो दग़ाबाज़ी के कारण वह 'मिल्क-ए-हराम' (अवैध स्वामित्व) है, इसलिए वह उसे सदक़ा कर दे।[2]

(उर्दू अनुवाद)

अगर कोई मुसलमान दारुल-हर्ब में अमान लेकर दाखिल हुआ तो उनकी किसी चीज़ से तअर्रुज़ (छेड़छाड़) करना उसको हराम है। अगर वह उन हर्बी काफिरों की कोई चीज़ निकाल लाया तो दग़ाबाज़ी की वजह से उसका मालिक 'मिल्क-ए-हराम' के तौर पर हुआ, लिहाज़ा उसको सदक़ा कर दे। (त)

तो इस सूरत में भी मस्जिद होने की सेहत और नमाज़ के जवाज़ (अनुमति) के लिए बहुत सी जलील (महान) रिवायतें मौजूद हैं। मुतफ़र्रिक़ात-ए-वक़्फ़ आलमगीरिया में मुहीत से है:

(अरबी उद्धरण)

अगर किसी ने फ़ासिद खरीददारी (गलत तरीक़े से खरीदना) के साथ ज़मीन खरीदी और उस पर क़ब्ज़ा करके उसे मस्जिद बना दिया और लोगों ने उसमें नमाज़ पढ़ ली, तो हिलाल रहमतुल्लाहि तआला अलैहि ने वक़्फ़ में फ़रमाया कि वह मस्जिद है और मुश्तरी (खरीददार) पर उसकी क़ीमत वाजिब है और वह बेचने वाले को वापस नहीं की जाएगी। हिलाल ने कहा: यह हमारे साथियों का कहना है।

(उर्दू अनुवाद)

अगर किसी ने 'शिरा-ए-फ़ासिद' (अवैध खरीद) के साथ कोई ज़मीन खरीदी और उस पर क़ब्ज़ा करके उसको मस्जिद बना दिया और लोगों ने उसमें नमाज़ पढ़ ली, तो हिलाल रहमतुल्लाहि तआला अलैहि ने वक़्फ़ में फ़रमाया कि वह मस्जिद है और उसकी क़ीमत मुश्तरी के ज़िम्मे है; उसे बाये (विक्रेता) की तरफ नहीं लौटाया जाएगा। हिलाल रहमतुल्लाहि अलैहि ने...

[1] दुर्र-ए-मुख़्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल ग़स्ब, मतबअ मुज्तबाई देहली, 2/205-206. [2] दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुल जिहाद, बाबुल मुस्तअमिन, मतबअ मुज्तबाई देहली, 1/346.

| او الودیعة وربح اذا کان متعینا بالاشارة او بالشراء بدراہم الودیعة او الغصب ونقدھا، وان اشار الیھا و نقد غیرہا او الی غیرہا او اطلق ونقد ہالا، وبہ یفتی۔۱۸ | ودیعت میں تصرف کیا اور اس سے نفع حاصل ہوا جبکہ وہ مغصوب یا ودیعت متعین ہو چاہے اشارہ سے متعین ہو یا غصب وودیعت کے دراہم کے بدلے خریدنے اور انہی دراہم کو ادا کرنے سے متعین ہوا اور اگر اشارہ دراہم غصب وودیعت کی طرف کیا اور ادا دوسرے درہم کئے یا اشارہ دراہم غصب وودیعت کے غیر کی طرف کیا اور ادا دراہم غصب وودیعت کئے یا ذکر مطلق دراہم کا کیا بلا اشارہ کے اور ادا دراہم غصب وودیعت کئے تو ان تینوں صورتوں میں منفعت صدقہ نہ کرے، اسی پر فتوٰی دیا گیا ہے۔ (ت) |

خامسا: پورے تنزل کے بعد بالفرض سرایت خبث بھی سہی تو یہ خبث بوجہ فساد ملک ہو گا نہ بوجہ عدم ملک کہ بسبب استیلاء ملک زناں میں شبہ نہیں۔ درمختار میں ہے:

| دخل مسلم دارالحرب بامان حرم تعرضہ لشیئ منھم فلو اخرج شیئا مبلکہ ملکا حراما للغدر فیتصدق بہ۔۲۸ | اگر کوئی مسلمان دارالحرب میں امان لے کر داخل ہوا تو ان کی کسی چیز سے تعرض کرنا اس کو حرام ہے اگر وہ ان حربی کافروں کی کوئی چیز نکال لایا تو دغا بازی کی وجہ سے اس کا مالک بہ ملک حرام ہوا لہٰذا اس کو صدقہ کر دے۔ (ت) |

تو اس صورت میں بھی صحت مسجدیت و جواز نماز کے لئے روایات کثیرہ جلیلہ موجود ہیں۔ متفرقات وقف عالمگیریہ میں محیط سے ہے:

| لواشتری ارضا شراء فاسدا فقبضھا واتخذھا مسجدا وصلی الناس فیہ ذکر ھلال رحمہ اللہ تعالی في وقفہ انہ مسجد وعلی المشتری قیمتھا ولا ترد الی البائع قال ھلال ھذا قول اصحابنا | اگر کسی نے

شراء فاسد کے ساتھ کوئی زمین خریدی اور اس پر قبضہ کر کے اس کو مسجد بنادیا اور لوگوں نے اس میں نماز پڑھ لی تو ھلال رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ نے وقف میں فرمایا کہ وہ مسجد ہے اور اس کی قیمت مشتری کے ذمے ہے اس کو بائع کی طرف نہیں لوٹایا جائے گا، ہلال رحمہ اللہ نے |

1۸ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الغصب مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۵-۲۰۶ 2۸ درمختار کتاب الجہاد باب المستأمن مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۴۶

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Regarding the Mosque and Endowment (Waqf) based on its analogy. [1]	**It was stated that this saying of our associates is regarding the mosque, and the endowment will be analogized upon it. (T)**

In Fatawa Qazikhana as well as Hindiyya, at the beginning of Waqf, it is written:

If a person purchases a house through an invalid sale (shira-e-fasid) and takes possession, then endows it to the poor and needy, it is permissible and it becomes an endowment for those for whom it was endowed. Its price will be mandatory upon the purchaser. [2]	**If someone bought a house through an invalid sale and took possession, then endowed it to the poor and needy, it is permissible and it will be an endowment for those for whom it was endowed, and its price will be mandatory for the purchaser. (T)**

In Tanwir al-Absar, chapter on Invalid Sale, it is written:

If he endowed it as a valid endowment, it will be executed. [3]	**If it is endowed as a valid endowment, it will be implemented. (T)**

In Durr al-Mukhtar, it is written:

Because he consumed (destroyed) it when he endowed it and removed it from his ownership. What is in Jami' al-Fusulayn contrary to this is not correct, as the author has detailed it. [4]	**Because by endowing it, he consumed it and removed it from his ownership. Whatever is mentioned in Jami' al-Fusulayn contrary to this is incorrect, as the author has explained it in detail. (T)**

In Radd al-Muhtar, it is written:

In Jami' al-Fusulayn, if he endowed it or made it a mosque, the right of rescission (faskh) is not nullified as long as he does not build [on it]. i.e., the obstacle to rescission is the building.	**It is in Jami' al-Fusulayn that if the purchaser endowed it or made it a mosque, the right of rescission is not nullified until he builds a structure. i.e., the obstacle to rescission is the building.**

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter 14, Miscellaneous, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/ 284-85 [2] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter 1, Definition, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/ 352 [3] Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-

Buyu', Chapter on Invalid Sale, Matba' Mujtabai Delhi, 2/ 29 [4] Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Buyu', Chapter on Invalid Sale, Matba' Mujtabai Delhi, 2/ 29

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

मस्जिद और वक़्फ़ के मामले में उसके क़ियास (अनुमान) पर। [1]

फ़रमाया गया कि हमारे साथियों का यह कथन मस्जिद के बारे में है और वक़्फ़ को इसी पर क़ियास किया जाएगा। (त)

फ़तावा क़ाज़ीख़ाँ और हिन्दिया में वक़्फ़ के आरंभ में है:

यदि किसी व्यक्ति ने 'शरा-ए-फ़ासिद' (अवैध खरीद) के माध्यम से घर खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उसे गरीबों और ज़रूरतमंदों के लिए वक़्फ़ कर दिया, तो यह जायज़ है और यह उन लोगों के लिए वक़्फ़ हो जाएगा जिनके लिए वक़्फ़ किया गया है। इसकी क़ीमत उसी खरीदार पर अनिवार्य होगी। [2]

अगर किसी ने अवैध खरीद के साथ घर खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उसे गरीबों और ज़रूरतमंदों पर वक़्फ़ कर दिया, तो यह जायज़ है और वह उन पर वक़्फ़ हो जाएगा जिनके लिए उसने वक़्फ़ किया, और इसकी क़ीमत उसी खरीदार पर लाज़िम होगी। (त)

तनवीरुल अबसार, किताबुल बैअुल फ़ासिद में है:

अगर उसने इसे वक़्फ़-ए-सहीह के साथ वक़्फ़ किया, तो यह प्रभावी होगा। [3]

अगर इसको वक़्फ़-ए-सहीह के साथ वक़्फ़ किया तो नाफ़िज़ (लागू) हो जाएगा। (त)

दुर्रे मुख़्तार में है:

क्योंकि उसने वक़्फ़ करते समय इसे 'इस्तहलाक़' (उपभोग/नष्ट) कर दिया और इसे अपने स्वामित्व से बाहर कर दिया। 'जामे-अल-फ़ुसूलैन' में इसके विरुद्ध जो कुछ भी है वह सही नहीं है, जैसा कि लेखक ने विस्तार से बताया है। [4]

इसलिए कि उसने वक़्फ़ करके इसको हलाक (नष्ट) कर दिया और इसको अपनी मिल्कियत से निकाल दिया, और वह जो 'जामे-अल-फ़ुसूलैन' में इसके ख़िलाफ़ आया है वह सही नहीं है जैसा कि लेखक ने इसको तफ़सील से बयान किया। (त)

रद्दुल मुख़्तार में है:

जामे-अल-फ़ुसूलैन में है कि अगर उसने उसे वक़्फ़ कर दिया या मस्जिद बना दिया, तो जब तक वह इमारत न बना दे, 'फ़स्ख़' (निरस्तीकरण) का अधिकार समाप्त नहीं होता। यानी फ़स्ख़ को रोकने वाली चीज़ इमारत है।

'जामे-अल-फ़ुसूलैन' में है कि अगर खरीदार ने इसको वक़्फ़ किया या मस्जिद बनाया, तो जब तक इमारत न बना दे, फ़स्ख़ का हक़ बातिल नहीं होता। यानी फ़स्ख़ का बाधक, इमारत है।

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक़्फ़, चौदहवां अध्याय, विविध, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/ 284-85 [2] फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक़्फ़, पहला अध्याय, परिभाषा, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/ 352 [3] दुर्रे मुख़्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल बुयूअ, अवैध बिक्री पर अध्याय, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/ 29 [4] दुर्रे मुख़्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल बुयूअ, अवैध बिक्री पर अध्याय, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/ 29

فتاوی رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

فی المسجد والوقف علی قیاسہ ۱۔ فرمایا کہ ہمارے اصحاب کا یہ قول مسجد کے بارے میں ہے اور وقف کو اسی پر قیاس کیا جائیگا (ت)

فتاوی قاضیخان نیز ہندیہ اوائل الوقف میں ہے :

لو اشتری رجل دار اشراء فاسدا وقبضھا ثم وقفھا علی الفقراء والمساکین جاز وتصیر وقفاً علی ما وقفت علیہ قیمتھا ۲۔ اگر کسی نے شراء فاسد کے ساتھ گھر خریدا اور اس نے قبضہ کرلیا پھر اس کو فقراء و مساکین پر وقف کردیا تو جائز ہے اور وہ ان پر وقف ہو جائیگا جن پر اس نے وقف کیا اور اس کی قیمت اسی مشتری پر لازم ہوگی۔ (ت)

تنویر الابصار احکام البیع الفاسد میں ہے :

فان وقفہ وقفاً صحیحاً نفذ ۳۔ اگر اس کو وقفِ صحیح کے ساتھ وقف کیا تو نافذ ہوجائے گا۔ (ت)

در مختار میں ہے :

لانہ استہلکہ حین وقفہ واخرجہ عن مملکہ وما فی جامع الفصولین علی خلاف ہذا غیر صحیح کما بسطہ المصنف ۴۔ اس لئے کہ اس نے وقف کرکے اس کو ہلاک کردیا اور اس کو اپنی ملک سے خارج کردیا، اور وہ جو جامع الفصولین میں اس کے خلاف آیا ہے وہ صحیح نہیں جیسا کہ مصنف نے اس کو تفصیل سے بیان کیا۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے :

فی جامع الفصولین لو وقفہ او جعلہ جامع الفصولین میں ہے کہ اگر مشتری نے اس کو

مسجداً لا یبطل حق الفسخ مالم یبن اھ ای وقف کیا یا مسجد بنایا تو جب تک عمارت نہ بنادے حقِ

فالمائع من الفسخ ھو البناء حملہ فی فسخ باطل نہیں ہوتاہ یعنی مانع فسخ ، عمارت ہے،

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع عشر فی المتفرقات نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۸۵- ۲۸۴ ۲ فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الاول فی تعریفہ نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۳۵۲ ۳ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب البیوع باب البیع الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۹ ۴ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب البیوع باب البیع الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۹

Volume 16 (16) - Fatawa Razawiyya

[Arabic Box Text]: An-Nahr [relied] on one of the two narrations, which is better than calling it an error. Al-Bahr interpreted it as when a judgment has not been passed with it. I say: But a mosque becomes binding and established without the judge's decree by consensus.[1] [Urdu Explanation]: The author of 'An-Nahr' has interpreted it according to one of the two narrations, and this is better than declaring it an error. In 'Al-Bahr', it is interpreted to mean as long as a legal judgment hasn't occurred with it. I say, however, that a mosque becomes binding and established without the judge's decree by consensus. (T)

It is stated at the beginning of the [chapter on] Waqf (endowment):

[Arabic Box Text]: The endowment of what was purchased through a corrupt (fasid) transaction is valid after taking possession.[2] [Urdu Explanation]: After possession, the endowment of an item purchased through a corrupt transaction is valid. (T)

In view of the state mentioned in the question, a fatwa is mandatory based on them because "no fatwa is given regarding Waqf except that which is most beneficial for it" (In matters of endowment, fatwa is only given on what is more beneficial in its right; a fatwa is not given on what is not. - T). Not based on those great discussions we mentioned at the beginning, after which there is absolutely no room for doubt. All praise be to Allah, and Allah Almighty knows best.

Problem 320: From Lucknow, Jhwai Tola, Badshah Mahal's threshold. Questioner: Munshi Anwar Ali. 10 Ramadan 1339 AH. What do the scholars of religion and the masters of the clear Sharia say about this issue: A person is a muezzin (caller to prayer) of a mosque. This muezzin has taken possession and proprietary control over a room of the mosque which was an endowment (Waqf). He built a house above that room and brought the endowed room under his proprietary control and authority, using it for household chores and residency. Is this permissible according to the noble Sharia or not? And can the people of the neighborhood remove him or not? Explain and be rewarded.

The Answer: If the room was endowed by the founder (waqif) specifically for the muezzin's residence, and he built a structure above it with his own money for the endowment and resided in it, then there is no blame on him. This is not proprietary control but rather in accordance with the waqif's condition. However, if the mosque room was endowed for other expenses of the mosque, which do not include the

muezzin's residence, then it is certainly impermissible, and the mosque managers can remove him. And Allah Almighty knows best.

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/126 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/359

[अरबी बॉक्स पाठ]: अन-नहर ने इसे दो वर्णनों में से एक पर आधारित किया है, जो इसे त्रुटि कहने से बेहतर है। अल-बहर ने इसे इस अर्थ में लिया है कि जब तक इसके साथ कोई निर्णय न हो जाए। मैं कहता हूँ: लेकिन मस्जिद आम सहमति से न्यायाधीश के निर्णय के बिना ही अनिवार्य और स्थापित हो जाती है।[1] [उर्दू स्पष्टीकरण]: 'नहर' के लेखक ने इसे दो रिवायतों में से एक पर महमूल (व्याख्यायित) किया है और यह इसकी तगलीत (गलत करार देने) से बेहतर है, और 'बहर' में इसे इस पर महमूल किया गया है कि जब तक इसके साथ कज़ा (न्यायिक फैसला) वाक़े न हो। मैं कहता हूँ लेकिन मस्जिद तो बगैर कज़ा-ए-क़ाज़ी के लाज़िम व साबित हो जाती है बिल-इत्तेफ़ाक़ (आम सहमति से)। (त)

उसी के शुरुआती वक्फ़ के हिस्से में है:

[अरबी बॉक्स पाठ]: जिस वस्तु को फासिद (त्रुटिपूर्ण) लेनदेन के माध्यम से खरीदा गया हो, उस पर कब्जा करने के बाद उसका वक्फ़ सही है।[2] [उर्दू स्पष्टीकरण]: कब्ज़े के बाद उस चीज़ का वक्फ़ सही है जिसे शिरा-ए-फ़ासिद (गलत खरीद) के साथ खरीदा हो। (त)

सवाल में वर्णित स्थिति को देखते हुए इन्हीं पर फतवा अनिवार्य होता है क्योंकि "वक्फ़ में फतवा केवल उसी चीज़ पर दिया जाता है जो उसके लिए सबसे अधिक लाभकारी हो" (वक्फ़ में सिर्फ उसी पर फतवा दिया जाता है जो उसके हक़ में ज़्यादा लाभदायक हो, उसके अलावा पर फतवा नहीं दिया जाता। - त)। न कि उन महान बहसों के साथ जिनका हमने शुरुआत में उल्लेख किया था, जिसके बाद संदेह की बिल्कुल भी गुंजाइश नहीं है। अल्लाह की प्रशंसा है, और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ३२०: लखनऊ, झवई टोला, बादशाह महल की ड्योढ़ी से। प्रश्नकर्ता: मुंशी अनवर अली। १० रमजान १३३९ हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के ज्ञाता इस मसले में क्या कहते हैं: एक व्यक्ति मस्जिद का मुअज्जिन है। इस मुअज्जिन ने मस्जिद के एक कमरे पर, जो वक्फ़ (धार्मिक दान) था, अपना दखल और मालिकाना कब्ज़ा करके उस कमरे के ऊपर एक मकान बनाया और वक्फ़ के कमरे को अपने मालिकाना अधिकार और मातहती में ले आया और उसमें गृहस्थी और निवास करता है। क्या शरीयत के अनुसार यह जायज़ है या नहीं? और क्या मोहल्ले के लोग उसे निकाल सकते हैं या नहीं? बयान फरमाएँ और पुण्य प्राप्त करें।

जवाब: अगर वह कमरा वक्फ़ करने वाले ने मुअज्जिन के रहने के लिए वक्फ़ किया था और उसने उसके ऊपर कोई इमारत अपने पैसों से वक्फ़ के लिए बनाकर उसमें निवास किया, तो उस पर कोई आरोप नहीं है। यह कोई मालिकाना कब्ज़ा नहीं है बल्कि वक्फ़ करने वाले की शर्त के अनुसार है। लेकिन अगर मस्जिद का कमरा मस्जिद के अन्य खर्चों के लिए वक्फ़ हुआ था जिनमें मुअज्जिन का निवास शामिल नहीं है, तो बेशक यह नाजायज़ है और मस्जिद के प्रबंधक उसे निकाल सकते हैं। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अल-बुयू, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/126 [2] रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/359

पृष्ठ 518/631

النھر علی احدی روایتین وھو اولی من التغلیط وحملہ فی البحر علی ما اذا لم یقض بہ، قلت لکن المسجد یلزم بدون القضاء اتفاقا ۔[1] صاحبِ نہر نے اس کو دو روایتوں میں سے ایک پر محمول کیا اور یہ اس کی تغلیط سے اولٰی ہے اور بحر میں اس کو اس پر محمول کیا کہ جب تک اس کے ساتھ قضاء واقع نہ ہو۔ میں کہتا ہوں لیکن مسجد تو بغیرِ قضاء قاضی کے لازم و ثابت ہو جاتی ہے بالاتفاق۔ (ت)

اسی کے اوائل وقف میں ہے:

صح وقف ماشراہ فاسدا بعد القبض ۔[2] قبضہ کے بعد اس چیز کا وقف صحیح ہے جس کو شرا فاسد کے ساتھ خریدا ہو۔ (ت)

نظر بحالت مذکورہ سوال انہیں پر فتوٰی واجب ہوتا اذلا یفتی فی الوقف الا بما ھو انفع لہ (وقف میں صرف اسی پر فتوٰی دیا جاتا ہے جو اس کے حق میں زیادہ نافع ہو اس کے غیر پر فتوٰی نہیں دیا جاتا۔ ت) نہ کہ ان مباحث عظیمہ کے ساتھ جو ہم نے ابتداء ذکر کیں جن کے بعد شبہ کو اصلاً گنجائش نہیں ، واللہ الحمد، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۲۰: از لکھنؤ جھوائی ٹولہ بادشاہ محل کی ڈیوڑھی مسئولہ منشی انور علی ۱۰ رمضان ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و فضلائے شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص موذن مسجد ہے اور اس شخص موذن نے حجرہ مسجد جو وقف تھا اس میں اپنا دخل اور تصرف مالکانہ کر کے ایک مکان اوپر اس حجرہ کے بنایا اور حجرہ وقف کو اپنے مالکانہ تصرف اور ماتحت میں

لاتا اور اس میں خانہ داری و سکونت کرتا ہے ، آیا عند الشرع الشریف یہ جائز ہے یا نہ اور اہل محلہ اس کو خارج کر سکتے ہیں یا نہ؟ بینوا توجروا۔

الجواب: حجرہ اگر سکونت مؤذن کے لئے واقف نے وقف کیا تھا اور اس نے اس کے اوپر کوئی عمارت اپنے روپے سے وقف کے لئے بنا کر اس میں سکونت کی تو اس پر الزام نہیں ، نہ یہ کوئی تصرف مالکانہ ہے بلکہ مطابقِ شرطِ واقف ہے اور اگر حجرہ مسجد کے دیگر مصارف کے لئے وقف ہوا تھا جن میں سکونتِ مؤذن داخل نہیں ، تو بیشک ناجائز ہے اور مہتممان مسجد اسے خارج کر سکتے ہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

[1] رد المحتار کتاب البیوع داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۱۲۶ [2] رد المحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۵۹

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Problem 321: From Gwada, Baroda state, sent by Yusuf Ali Khan Bahadur, 7 Dhu al-Hijjah 1339 AH. What do the scholars of the religion say in this matter that a person has endowed (waqf) his books in the Jame Masjid of Baroda for the sake of Allah for ten years. For ten years, they have been in the possession of Anjuman Islah Ahl al-Sunnat wa'l-Jama'at. Now that person, being a supporter of the Rafidhis, wants to take the endowed library back into his possession. Is that person entitled to take back possession from the Anjuman Ahl al-Sunnat wa'l-Jama'at and take it into his own possession or transfer the books to another mosque or madrasa? Explain and be rewarded.

The Answer: If he endowed the books to the Jame Masjid, it is not permissible for them to be transferred to another madrasa or mosque. It is stated in Radd al-Muhtar:

[Table Header: Arabic / Urdu Translation] Arabic: "Ẓāhiruhu annahu yakūnu maqṣūran ʻalá dhālika al-masjid wa hādhā huwa al-ẓāhiru ḥaythu kāna al-wāqifu ʻayyana dhālika al-masjid."[1] Urdu: It is apparent that it is restricted to that mosque, and this is apparent when the donor specified that mosque. (T)

It is stated in al-Qunya: Arabic: "Sabbala muṣḥafan fī masjidin bi-ʻaynihi lil-qirāʼah laysa lahu baʻda dhālika an yadfaʻahu ilá ākhar min ghayri ahli tilka al-maḥallah lil-qirāʼah."[2] Urdu: If someone dedicated a Mushaf in a specific mosque for recitation, he does not have the right after that to give it to someone else outside the people of that locality for recitation. (T)

It is stated in Durr al-Mukhtar: Arabic: "Wa bihi ʻurifa ḥukmu naqli kutubi al-awqāf min maḥāllihā lil-intifāʻ bihā, wal-fuqahāʼu bi-dhālika mubtalūna fa-in waqafahā ʻalá mustaḥiqqī waqfihi lam yajuz naqluhā wa..." Urdu: From this, the ruling of transferring endowed books from their places for the purpose of benefiting from them is known, and the jurists are tested with this. So if the donor specified them for the beneficiaries of his endowment (i.e., his own mosque and madrasa), it is not permissible to transfer them.

Footnotes: [1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/376. [2] Al-Qunya al-Munya li-Tatmim al-Ghunya, Kitab al-Waqf, Calcutta, India, p. 213.

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

मसाला 321: गवाड़ा, बड़ौदा राज्य से, यूसुफ़ अली खान बहादुर द्वारा प्रेषित, 7 ज़ुल-हिज्जा 1339 हिजरी। दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि एक व्यक्ति ने दस साल से अपनी किताबें जामे मस्जिद बड़ौदा में अल्लाह की राह में वक़्फ़ (दान) कर दी हैं। दस साल से वे अंजुमन इस्लाह अहले सुन्नत व जमात के कब्ज़े में हैं। अब वह व्यक्ति राफ़िज़ियों का पक्षकार बनकर वक़्फ़ पुस्तकालय को वापस अपने कब्ज़े में करना चाहता है। क्या वह व्यक्ति इस बात का हकदार है कि अंजुमन अहले सुन्नत व जमात का कब्ज़ा छुड़ाकर अपना कब्ज़ा कर ले या किताबों को दूसरी मस्जिद या मदरसे की ओर स्थानांतरित कर दे? बयान करें, पुण्य पायें।

उत्तर: यदि उसने किताबें जामे मस्जिद के लिए वक़्फ़ की हैं, तो यह जायज़ नहीं है कि उन्हें किसी मदरसे या दूसरी मस्जिद की ओर स्थानांतरित किया जाए। रद्दुल मुहतार में है:

[तालिका शीर्षक: अरबी / उर्दू अनुवाद] अरबी: "ज़ाहिरुहू अन्नहू यकूनु मक़्सूरन अला ज़ालिकल मस्जिद व हाज़ा हुवल ज़ाहिरु हैसु कानल वाकिफ़ु अय्यना ज़ालिकल मस्जिद।"[1] उर्दू: जाहिर है कि यह उसी मस्जिद तक सीमित है, और यही स्पष्ट है जब वक़्फ़ करने वाले ने उसी मस्जिद को निर्धारित कर दिया था। (त)

कुन्या में है: अरबी: "सब्बला मुसहफ़न फ़ी मस्जिदिन बि-ऐनिही लिल-किरा'अह लैसा लहू बाद ज़ालिका अन यदफ़अहू इला आखर मिन ग़ैरि अहलि तिल्कल महल्लह लिल-किरा'अह।"[2] उर्दू: किसी व्यक्ति ने कुरान मजीद को एक विशेष मस्जिद में पाठ के लिए दान किया, तो अब उसे यह अधिकार नहीं है कि वह उस मस्जिद के मोहल्ले वालों के अलावा किसी दूसरे को पढ़ने के लिए दे। (त)

दुर्रे मुख्तार में है: अरबी: "व बिही उरिफ़ा हुक्मु नक़्लि कुतुबिल औक़ाफ़ मिन महाल्लिहा लिल-इन्तिफ़ा'इ बिहा, वल-फ़ुक़्हाउ बि-ज़ालिका मुब्तलून फ़-इन वक़फ़हा अला मुस्तहिक़्क़ी वक़्फ़िही लम यजुज़ नक़्लुहा व..." उर्दू: इसी से वक़्फ़ की किताबों को उनके स्थानों से लाभ उठाने के उद्देश्य से स्थानांतरित करने का हुक्म मालूम हो गया, और फ़ुक़हा (विधिवेत्ता) इसके साथ आज़माए गए हैं। अतः यदि वक़्फ़ करने वाले ने केवल अपने वक़्फ़ (यानी अपनी मस्जिद और मदरसे) के पात्रों के लिए वक़्फ़ किया था तो उनका स्थानांतरण जायज़ नहीं है।

पादलेख: [1] रद्दुल मुहतार, किताबुल वक़्फ़, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/376। [2] अल-कुन्या अल-मुन्या लि-ततमीम अल-गुन्या, किताबुल वक़्फ़, कलकत्ता, भारत, पृष्ठ 213।

مسئلہ ۳۲۱: از گواڑہ ریاست بڑودہ مسئولہ یوسف علی خاں بہادر ۷ ذی الحجہ ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے عرصہ دس سال سے اپنی کتابیں جامع مسجد بڑودہ میں فی سبیل اللہ وقف کر دی ہیں، عرصہ دس سال سے انجمن اصلاح اہلسنت و جماعت کے قبضے میں ہیں اب وہ شخص رافضی کی طرفداری میں ہو کر کتب خانہ موقوفہ کو واپس اپنے قبضہ میں کرنا چاہتا ہے تو وہ شخص اس بات کا مستحق ہے کہ انجمن اہل سنت و جماعت کا قبضہ چھڑا کر اپنا قبضہ کرے یا کتابوں کو دوسری مسجد یا مدرسہ کی طرف منتقل کر دے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: اگر اس نے کتابیں مسجد جامع پر وقف کیں تو جائز نہیں کہ وہ کسی مدرسہ یا دوسری مسجد کی طرف منتقل کی جائیں۔ رد المحتار میں ہے:

[جدول کا عنوان: عربی / اردو ترجمہ] عربی: ظاہرہ انہ یکون مقصوراً علی ذلک المسجد و ھذا ھو الظاہر حیث کان الواقف عین ذلک المسجد۔[1] اردو: ظاہر اس کا یہی ہے کہ وہ اسی مسجد کے لئے مختص ہے اور یہی ظاہر ہے جبکہ خود واقف نے اسی مسجد کے لئے معین کر دیا تھا۔ (ت)

قنیہ میں ہے: عربی: سبل مصحفاً فی مسجد بعینہ للقراءۃ لیس لہ بعد ذلک ان یدفعہ الی آخر من غیر اھل تلک المحلۃ للقراءۃ۔[2] اردو: کسی شخص نے قرآن مجید ایک خاص مسجد میں تلاوت کے لئے صدقہ کیا تو اب اس کو اختیار نہیں کہ وہ اس مسجد کے اہل محلہ کے علاوہ کسی دوسرے کو پڑھنے کے لئے دے۔ (ت)

در مختار میں ہے: عربی: و بہ عرف حکم نقل کتب الاوقاف من محالها للانتفاع بها، و الفقهاء بذلک مبتلون فان وقفها علی مستحقی وقفہ لم یجز نقلها و اردو: اسی سے کتب اوقاف کے انتفاع کی غرض کا اپنے مکانات سے منتقل کرنے کا حکم معلوم ہو گیا اور فقہاء اس کے ساتھ مبتلی ہیں پس اگر تو واقف نے صرف اپنے وقف (یعنی اپنی مسجد و مدرسہ) کے

حواشی: ۱ رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۷۶ ۲ القنیۃ المنیۃ للتتمیم الغنیۃ کتاب الوقف کلکتہ انڈیا ص ۲۱۳

Fatawa Razawiya, Volume 16, Page 520

If one has endowed these books for the deserving, it is not permissible to move them. And if they were endowed for students of knowledge in general, and the location for these books was fixed in his treasury situated in such and such a place, then there is hesitation regarding the permissibility of moving them. — Nahr (T) [Arabic: ان على طلبة العلم وجعل مقرها فى خزانته التي فى مكان كذا ففى جواز النقل تردد نهر[1]]

In Rad al-Muhtar, it is stated: The meaning derived from his words is that if the endower (waqif) endowed books and specified a location for them, then if he endowed them specifically for the people of that place, it is not permissible to move them, neither for them nor for others. Its apparent meaning is that it is not lawful for anyone other than them to benefit from these endowed books. If these books were endowed for students of knowledge, then every student has the right to benefit from them in their specified location, but there is hesitation in moving these books from that specified location. This doubt arises from two opinions mentioned previously with reference to 'Al-Khulasa': if a person endowed a copy of the Quran to a mosque without specifying its people, one opinion says it is not specific to them, hence it is permissible to move it. However, based on research, the strengthening of the first opinion (that it is specific to them) is already known with the support of 'Al-Qunya'. (T) [Arabic: الذى تحصل من كلامه انه اذا وقف كتباً وعين موضعها فأن وقفها على اهل ذلك الموضع لم يجز نقلها منه لالهم ولا بغيرهم، وظاهره انه لا يحل لغيرهم الانتفاع بها، وان وقفها على طلبة العلم فلكل طالب الانتفاع بها في محلها وامانقلها منه ففيه تردد ناشيئ مما قدمه عن الخلاصة من حكاية القولين من انه لو وقف المصحف على المسجد اى بلاتعيين اهله قيل يقرأ فيه اى يختص باهله المترددين اليه وقيل لا يختص به اى فيجوز نقله الى غيره وقد علمت تقوية القول الاول بمامر عن القنية[2]]

If the endower of the books wanted to keep the books in the same mosque and, taking them out of the association's possession, kept them in his own possession as a trustee (mutawalli), then there was a way towards its permissibility. According to Imam Abu Yusuf, it was permissible; it is stated in 'Ashbah' that this is the fatwa (T). And according to Imam Muhammad, it was impermissible unless at the time of endowment he had made it a condition that the trustee...

---

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/381 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/376

फतावा रज़विया, खंड 16, पृष्ठ 520

यदि किसी ने योग्य लोगों के लिए इन पुस्तकों को वक्फ़ किया है, तो उन्हें स्थानांतरित करना जायज़ नहीं है। और अगर सामान्य रूप से ज्ञान प्राप्त करने वालों के लिए वक्फ़ किया और उन पुस्तकों का ठिकाना अपने उस खजाने में निर्धारित किया जो अमुक स्थान पर है, तो उन्हें स्थानांतरित करने की अनुमति के बारे में संशय है। — नहर (त) [अरबी: ان على طلبة العلم وجعل مقرها فى خزانته التي فى مكان كذا ففى جواز النقل تردد نهر[1]]

रद्द-उल-मुहतार में है: उनके शब्दों से जो अर्थ प्राप्त हो रहा है वह यह है कि यदि वक्फ़ करने वाले (वाकिफ़) ने पुस्तकों को वक्फ़ किया और उनके लिए स्थान निर्धारित कर दिया, फिर यदि केवल उसी स्थान के लोगों के लिए वक्फ़ किया तो अब वह स्थान नहीं बदल सकता, न उन लोगों के लिए और न दूसरों के लिए। इसका प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि उन लोगों के अलावा किसी और के लिए उन वक्फ़ की गई पुस्तकों से लाभ उठाना हलाल नहीं है। और यदि उन पुस्तकों को ज्ञान के छात्रों के लिए वक्फ़ किया, तो उस निर्धारित स्थान पर प्रत्येक छात्र को उनसे लाभ उठाने का अधिकार है। लेकिन उन पुस्तकों को उस निर्धारित स्थान से स्थानांतरित करने में संशय है, जो 'खुलासा' के हवाले से उन दो कथनों से उत्पन्न हुआ है जिनका पहले उल्लेख किया जा चुका है। वह यह कि यदि किसी व्यक्ति ने पवित्र कुरान को किसी मस्जिद के लिए वक्फ़ किया लेकिन उस मस्जिद के लोगों को निर्धारित नहीं किया, तो एक मत यह है कि यह उनके साथ विशिष्ट नहीं है, इसलिए इसे कहीं और ले जाना जायज़ है। तो शोध के अनुसार पहले मत की मजबूती 'क़निया' के समर्थन से पहले ही जानी जा चुकी है। (त) [अरबी: الذى تحصل من كلامه انه اذا وقف كتباً وعين موضعها فأن وقفها على اهل ذلك الموضع لم يجز نقلها منه لالهم ولا بغيرهم، وظاهره انه لا يحل لغيرهم الانتفاع بها، وان وقفها على طلبة العلم فلكل طالب الانتفاع بها في محلها وامانقلها منه ففيه تردد ناشيئ مما قدمه عن الخلاصة من حكاية القولين من انه لو وقف المصحف على المسجد اى بلاتعيين اهله قيل يقرأ فيه اى يختص باهله المترددين اليه وقيل لا يختص به اى فيجوز نق الى غيره وقد علمت تقوية القول الاول بمامر عن القنية[2]]

यदि पुस्तकों का वक्फ़ करने वाला उन्हें उसी मस्जिद में रखना चाहता और संस्था (अंजुमन) के कब्ज़े से निकालकर अपना कब्ज़ा मुतवल्लियाना (ट्रस्टी के रूप में) रखता, तो इसकी अनुमति का मार्ग था। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार यह जायज़ था; 'अशबाह' में कहा गया है कि इसी पर फतवा है (त)।

और इमाम मुहम्मद के अनुसार यह तब तक नाजायज़ था जब तक कि वक्फ़ के समय यह शर्त न रख दी जाती कि मुतवल्ली...

---

[1] दुर्र-ए-मुख्तार, किताब-उल-वक्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/381 [2] रद्द-उल-मुहतार, किताब-उल-वक्फ़, दार इहया-उत-तुरास अल-अरबी बेरुत, 3/376

فتاوٰی رضویہ، جلد شانزدہم (۱۶)، صفحہ ۵۲۰

مستحقوں کے لئے ان کتابوں کو وقف کیا ہے تو ان کو منتقل کرنا جائز نہیں اور اگر مطلقاً طالبانِ علم کیلئے وقف کیا اور ٹھکانا ان کتابوں کا اپنے اس خزانہ میں مقرر کیا جو فلاں مکان میں ہے تو منتقل کرنے کے جواز میں تردد ہے، نہر (ت) [عربی: ان علی طلبة العلم وجعل مقرها فی خزانته التي فی مکان کذا ففی جواز النقل تردد نهر[1]]

رد المحتار میں ہے: اس کے کلام سے جو معنی حاصل ہو رہا ہے وہ یہ ہے کہ اگر واقف نے کتابوں کو وقف کیا اور ان کے لئے مکان معین کر دیا پھر اگر صرف اسی جگہ والوں کے لئے وقف کیا تو اب منتقل نہیں کر سکتا نہ ان لوگوں کے لئے نہ دوسروں کے لئے۔ اس کا ظاہر یہ ہے کہ ان لوگوں کے غیر کے لئے ان کتب موقوفہ سے انتفاع حلال نہیں اور اگر ان کتب کو طالبانِ علم پر وقف کیا تو ان کتب کے محل معین میں ان سے ہر طالب علم کو انتفاع کا حق ہے لیکن ان کتابوں کو اس محل معین سے منتقل کرنے میں تردد ہے جو خلاصہ کے حوالہ سے ان دو قولوں سے پیدا ہوا جن کی سابق میں حکایت کی جاچکی ہے یہ کہ اگر کسی شخص نے قرآن مجید کسی مسجد پر وقف کیا مگر اس مسجد والوں کی تعیین نہیں کی تو ایک قول یہ ہے کہ اس کے ساتھ مختص نہیں لہذا اس کو منتقل کرنا جائز ہے تو تحقیق تو قولِ اول کی تقویت قنیہ کی تائید سے پہلے ہی جان چکا ہے۔ (ت) [عربی: الذی تحصل من کلامه انه اذا وقف کتباً وعین موضعها فأن وقفها علی اهل ذلك الموضع لم یجز نقلها منه لالهم ولا بغیرهم، وظاهره انه لا یحل لغیرهم الانتفاع بها، وان وقفها علی طلبة العلم فلکل طالب الانتفاع بها في محلها وامانقلها منه ففیه تردد ناشیئ مما قدمه عن الخلاصة من حکایة القولین من انه لو وقف المصحف علی المسجد ای بلاتعیین اهله قیل یقرأ فیه ای یختص باهله

المترددين اليه وقيل لا يختص به اى فيجوز نقله الى غيره وقد علمت تقوية القول الاول بمامر عن القنية[2]]

واقف کتب اگر کتابیں اسی مسجد میں رکھنا چاہتا اور قبضہ انجمن سے نکال کر اپنا قبضہ متولیانہ رکھتا تو اس کے جواز کی طرف راہ تھی، امام ابو یوسف کے نزدیک جائز تھا، اشباہ میں فرمایا بہ یفتی (اس پر فتویٰ ہے۔ت)، اور امام محمد کے نزدیک ناجائز تھا جب تک وقت وقف یہ شرط نہ کر لیتا کہ متولی کے

---

[1] در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/۳۸۱ [2] رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/۳۷۶

Fatwa-e-Razvia, Volume 16

"...I have the authority to change." The author of *Hidaya* stated in *Tajnis*: The fatwa is based on the opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him). And on this basis, Allama Qasim in *Tashiheen al-Quduri* and the author of *Al-Ashbah* himself in his treatises stated with certainty that it is impermissible. However, if he wants possession in order to move the books elsewhere, permission will not be granted. And if he uses this pretext to appoint a Rafidi as the trustee (mutawalli), then it is absolutely not permissible by consensus, as appointing a Rafidi as a trustee is purely forbidden, as we have established in the first fatwa. In this case, if the endower (waqif) himself was already the trustee, he would be removed immediately, for his ill-will towards the endowment (waqf) has been proven, as previously mentioned from *Al-Durr*: "It is mandatory to remove [the trustee] even if he is the endower himself, if he is not trustworthy." And Allah Almighty knows best.

Problem 322: From Udaipur, Mewar, Maharani High School, sent by Maulana Wazir Ahmed Sahib, 18 Safar 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: if a non-believer (kafir) willingly gives land saying "build a mosque on this land," or provides materials to be used in the mosque, or gives money saying "spend this too on the mosque," is it permissible to use these things for the mosque or not?

The Answer: If a non-believer keeps the land in his own ownership and allows Muslims to build a mosque on it, that building will not be a mosque at all, for "the non-believer is not eligible to endow a mosque." Yes, if the non-believer gifts (hiba) the land to a Muslim and gives possession so that the Muslim becomes the owner, and that Muslim then endows it as a mosque on his own behalf, it is correct. Regarding materials, if the non-believer provides something to be installed directly into the mosque, like beams or bricks, it is not permissible because he is not eligible for endowment (waqf) for a mosque; that property will remain in his ownership, and mixing someone else's property into a mosque is not valid. Yes, here too, if he transfers ownership (tamleek) to a Muslim and the Muslim uses it on his own behalf, there is no harm.

(Reference: *Durr-e-Mukhtar*, Book of Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/383)

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड 16

"...मुझे बदलने का अधिकार है।" हिदाया के लेखक ने तजनीस में फ़रमाया: फ़तवा इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) के कथन पर आधारित है। और इसी आधार पर अल्लामा क़ासिम ने तसहीहुन अल-क़ुदूरी में और स्वयं अल-अशबाह के लेखक ने अपने शोध-पत्रों में दृढ़ता से कहा है कि यह नाजायज़ है। लेकिन अगर वह कब्ज़ा इसलिए चाहता है कि किताबें दूसरी जगह ले जाए, तो उसे अनुमति नहीं दी जाएगी। और अगर वह राफ़ज़ी को मुतवल्ली (कार्यवाहक) बनाने के लिए यह बहाना करता है, तो सर्वसम्मति से यह बिल्कुल जायज़ नहीं है, क्योंकि राफ़ज़ी को मुतवल्ली बनाना पूरी तरह हराम है, जैसा कि हमने पहले फ़तवे में प्रमाणित किया है। इस स्थिति में, यदि वक़्फ़ (समर्पक) स्वयं पहले से मुतवल्ली होता, तो उसे तुरंत हटा दिया जाता, क्योंकि वक़्फ़ के प्रति उसकी दुर्भावना सिद्ध हो चुकी है, जैसा कि अल-दुर्र से पहले उल्लेख किया गया है: "मुतवल्ली को हटाना अनिवार्य है, भले ही वह स्वयं वक़्फ़ करने वाला हो, यदि वह विश्वसनीय न हो।" और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 322: उदयपुर, मेवाड़, महारानी हाई स्कूल से, प्रेषक मौलाना वज़ीर अहमद साहब, 18 सफ़र 1338 हिजरी। धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं: यदि कोई काफ़िर (अविश्वासी) अपनी इच्छा से भूमि दे कि "इस भूमि पर मस्जिद बना लो," या कोई सामान दे कि "मस्जिद में लगा लो," या रुपया दे कि "इसे भी मस्जिद में लगाना," तो क्या इन चीज़ों को मस्जिद में लगाना जायज़ है या नहीं?

उत्तर: यदि काफ़िर भूमि को अपने स्वामित्व में रखकर मुसलमानों को उस पर मस्जिद बनाने की अनुमति देता है, तो वह मस्जिद, मस्जिद ही नहीं होगी, क्योंकि "काफ़िर मस्जिद वक़्फ़ करने की योग्यता नहीं रखता।" हाँ, यदि काफ़िर किसी मुसलमान को अपनी भूमि उपहार (हिबा) में दे दे और उसे कब्ज़ा सौंप दे ताकि वह मुसलमान उसका स्वामी बन जाए, और फिर वह मुसलमान अपनी ओर से उसे मस्जिद के लिए वक़्फ़ करे, तो यह सही है। सामान के संबंध में, यदि काफ़िर ने ऐसी चीज़ दी जो सीधे मस्जिद में लगाई जाएगी जैसे कड़ियाँ या ईंटें, तो यह जायज़ नहीं है क्योंकि वह मस्जिद के लिए वक़्फ़ का पात्र नहीं है; वह संपत्ति उसी के स्वामित्व में रहेगी, और मस्जिद में किसी अन्य के स्वामित्व वाली वस्तु का मिश्रण सही नहीं है। हाँ, यहाँ भी यदि वह किसी मुसलमान को स्वामित्व हस्तांतरित (तम्लीक) कर दे और वह मुसलमान अपनी ओर से उसे मस्जिद में लगाए, तो कोई हर्ज नहीं है।

(संदर्भ: दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/383)

بدلنے کا مجھے اختیار ہے۔ صاحبِ ہدایہ نے تجنیس میں فرمایا: الفتوی علی قول محمد (فتوٰی امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی کے قول پر ہے۔ت) اور اسی پر علامہ قاسم نے تصحیح القدوری اور خود صاحب اشباہ نے اپنے رسائل میں جزم فرمایا کہ ناجائز ہے، لیکن اگر وہ قبضہ اس لئے چاہتا ہے کہ کتابیں دوسری جگہ منتقل کر دے تو اس کی اجازت نہ دیں گے اور اگر رافضی کو متولی کرنے کے لئے یہ حیلہ کرتا ہے تو بالاتفاق ہر گز ہر گز جائز نہیں کہ رافضی کا متولی کرنا حرام محض ہے کما حققناہ فی الفتوی الاولٰی (جیسا کہ پہلے فتوے میں ہم اس کی تحقیق کر چکے ہیں۔ت) اس صورت میں اگر واقف خود پہلے سے متولی ہوتا فوراً وہ خود نکال لیا جاتا کہ اس سے وقف کی بدخواہی ثابت ہوئی ہے کما تقدم من الدر ینزع وجوبا لو الواقف غیر مأمون ۱ (جیسا کہ در کے حوالے سے گزر چکا ہے کہ وقف متولی سے وجوباً لے لیا جائے گا اگرچہ خود واقف ہو جب وہ امانت دار نہ ہو۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۲۲: از اودے پور میواڑ مہارانی ہائی اسکول مرسلہ مولوی وزیر احمد صاحب ۱۸ صفر ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ کافر اگر اپنی خوشی سے زمین دے کہ اس زمین میں مسجد بنالو یا کوئی سامان دے کہ مسجد میں لگالو، یا روپیہ دے کہ اس کو بھی مسجد میں لگانا، تو اس کی یہ چیزیں مسجد میں لگانا جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: کافر اگر زمین اپنی ملک رکھ کر مسلمانوں کو اس پر مسجد بنانے کی اجازت دے تو وہ مسجد مسجد ہی نہ ہوگی فان الکافر لیس اھلا لوقف المسجد (کیونکہ کافر وقف مسجد کی اہلیت نہیں رکھتا۔ت) ہاں اگر کافر کسی مسلمان کو اپنی زمین ہبہ کرکے قبضہ دے دے کہ مسلمان مالک ہو جائے اور وہ مسلمان اپنی طرف سے اسے مسجد کرے تو صحیح ہے سامان اگر کافر نے ایسا دیا

کہ بعینہ مسجد میں لگایا جائے گا جیسے کڑیاں یا اینٹیں تو جائز نہیں کہ وہ مسجد کے لئے وقف کے اہل نہیں وہ مال اسی کی ملک رہے گا اور مسجد میں ملک غیر کا خلط صحیح نہیں، ہاں یہاں بھی اگر مسلمان کو تملیک کر دے اور مسلمان اپنی طرف سے لگائے تو حرج نہیں۔

۱ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳

...No, if he gives money to be used in the mosque in such a way that he considers it a favor upon the mosque or Muslims, or if it results in any interference of his in the mosque, then taking it is not permissible. However, if he presents it humbly, then there is no harm, provided that no item is purchased from the non-believer to be used in the mosque; rather, Muslims should purchase it themselves or use it to pay the wages of masons and laborers. Even in this, the safest way is for the non-believer to gift it to a Muslim, and then the Muslim should contribute it from his side. And Allah Almighty knows best.

Issue 324 to 327: From Bareilly, Madrasa Manzar-e-Islam, requested by Maulvi Ramadan Ali Bengali, 20 Safar 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: (1) There are two mosques in a neighborhood, and both have the same trustee. Currently, all the people of the neighborhood unanimously want to build one mosque using the materials from both mosques. Is it legally (Sharia-wise) permissible to make two mosques into one or not? (2) There are excess beams, lime, bricks, etc., in a mosque that are not being used for any work. If, with the consensus of all the worshippers, these materials are sent to another mosque, or if someone buys them for their own use, or if the people of the neighborhood divide and take them, is it permissible or not?

The Answer: (1) If they want to demolish both mosques and build a third mosque in a different location, then this is haraam, haraam, strictly haraam, and a severe injustice. Allah Almighty says: "And who is more unjust than he who forbids that in the places of worship of Allah, His name should be celebrated, and strives to ruin them?" [Al-Quran 2:114]. Allah Almighty has said: Who is a greater oppressor than the one who prevents Allah's name from being mentioned in His mosques and strives for their desolation? For such people, there is disgrace in this world and a great punishment in the hereafter.

And if both mosques are adjacent and they want to remove the middle wall to combine them into one, then this is permissible. It is stated in Ashbah and Durr-ul-Mukhtar: "The people of the neighborhood have the right to make two mosques into one." [Durr-ul-Mukhtar] (T)

(2) For the people of the neighborhood or anyone else to take it for their personal use is haraam; to give it to another mosque is also haraam. It is permissible to sell it

and keep the proceeds for the construction and maintenance of that same mosque. And Allah Almighty knows best.

1. Al-Quran Al-Karim 2/114
2. Durr-ul-Mukhtar, Kitab-us-Salah, Bab Ma Yufsid-us-Salah, Matba Mujtabai Delhi, 1/94

...नहीं, अगर वह मस्जिद में लगाने के लिए रुपया इस तरह देता है कि वह मस्जिद या मुसलमानों पर अहसान जताता है या उसके कारण मस्जिद में उसका कोई हस्तक्षेप रहेगा, तो इसे लेना जायज़ नहीं है। और अगर वह विनम्रतापूर्वक पेश करता है, तो कोई हर्ज नहीं है, बशर्ते कि काफ़िर की ओर से कोई चीज़ खरीदकर मस्जिद में न लगाई जाए; बल्कि मुसलमान स्वयं उसे खरीदें या राजमिस्त्रियों और मजदूरों की मजदूरी में दें। और इसमें भी सबसे सुरक्षित तरीका यही है कि काफ़िर उसे किसी मुसलमान को उपहार (हिबा) दे दे और फिर मुसलमान उसे अपनी ओर से लगाए। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 324 से 327: बरेली मदरसा मंज़र-ए-इस्लाम से, प्रश्ता (मसऊला) मौलवी रमज़ान अली बंगाली, 20 सफर 1338 हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि: (1) एक मोहल्ले में दो मस्जिदें हैं और दोनों मस्जिदों के मुतवल्ली (ट्रस्टी) एक ही व्यक्ति हैं। फिलहाल मोहल्ले के सभी लोग सर्वसम्मति से दोनों मस्जिदों के सामान से एक मस्जिद तैयार करना चाहते हैं, शरीयत के अनुसार दो मस्जिदों को एक मस्जिद बनाना जायज़ है या नहीं? (2) किसी मस्जिद में कड़ियाँ, चूना, ईंट आदि अतिरिक्त हैं जो किसी काम में उपयोग नहीं हो रही हैं। यदि सभी नमाजियों की राय से इन सामानों को दूसरी मस्जिद में भेज दिया जाए, या कोई व्यक्ति अपने काम के लिए उन्हें खरीद ले, या मोहल्ले के लोग उन्हें आपस में बाँट लें, तो क्या यह जायज़ है या नहीं?

उत्तर (अल-जवाब): (1) यदि वे चाहते हैं कि दोनों मस्जिदों को खत्म करके तीसरी जगह मस्जिद बनाएँ तो यह हराम, हराम, सख्त हराम और घोर अन्याय है। अल्लाह तआला ने फरमाया: "और उससे बड़ा ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लिए जाने से रोके और उनकी वीरानी की कोशिश करे?" [अल-कुरान 2:114]। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: उससे बढ़कर ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों को उनमें अल्लाह का नाम लिए जाने से रोके और उनकी बर्बादी में कोशिश करे, ऐसे लोगों के लिए दुनिया में रुसवाई और आखिरत में बड़ा अज़ाब है।

और अगर दोनों मस्जिदें आपस में जुड़ी हुई हैं और वे चाहते हैं कि बीच की दीवार हटाकर दोनों को एक कर लें, तो यह जायज़ है। 'अशबाह' और 'दुर्रे मुख्तार' में है: "मोहल्ले वालों को अधिकार है कि वे दो मस्जिदों को एक कर लें।" (त)

(2) मोहल्ले के लोग या कोई और इसे अपने व्यक्तिगत उपयोग में लाए तो यह हराम है, इसे दूसरी मस्जिद में दे दें तो यह भी हराम है। इसे बेचकर इसकी कीमत उसी मस्जिद के निर्माण और मरम्मत के लिए सुरक्षित रखें, यह जायज़ है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

1. अल-कुरान अल-करीम 2/114
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुस-सलात, बाब मा युफ़सिदुस-सलात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/94

نہیں، مسجد میں لگانے کو روپیہ اگر اس طور پر دیتا ہے کہ مسجد یا مسلمانوں پر احسان رکھتا ہے یا اس کے سبب مسجد میں اس کی کوئی مداخلت رہے گی تو لینا جائز نہیں اور اگر نیاز مندانہ طور پر پیش کرتا ہے تو حرج نہیں جب کہ اس کے عوض کوئی چیز کافر کی طرف سے خرید کر مسجد میں نہ لگائی جائے بلکہ مسلمان بطور خود خریدیں یا راجوں مزدوروں کی اجرت میں دیں اور اس میں بھی اسلم وہی طریقہ ہے کہ کافر مسلمان کو ہبہ کردے مسلمان اپنی طرف سے لگائے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۲۴ تا ۳۲۷: از بریلی مدرسہ منظر اسلام مسئولہ مولوی رمضان علی بنگالی ۲۰ صفر ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ: (۱) ایک محلہ میں دو مسجدیں ہیں اور دونوں مسجد کے متولی ایک ہی آدمی ہیں فی الحال محلہ کے سب آدمی بالاتفاق دونوں مسجد کے اسباب سے ایک مسجد تیار کرنی چاہتے ہیں، شرعاً دونوں مسجد کو ایک مسجد بنانا جائز ہے یا نہیں؟ (۲) کسی مسجد میں کڑی، چونا، اینٹ وغیرہ زائد ہے کسی کام میں صرف نہیں ہوتا اگر بہ رائے سب مصلی کے اس اسباب کو دوسری مسجد میں بھیجنے یا کوئی شخص اپنے کام کے لئے خرید کرلے جائے یا محلہ کے آدمی تقسیم کر کے لے جائیں تو جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: (۱) اگر یہ چاہتے ہیں کہ دونوں مسجدوں کو معدوم کرکے تیسری جگہ مسجد بنائیں تو یہ حرام حرام سخت حرام اشد ظلم ہے، قال اللہ تعالیٰ "وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللّٰہِ اَنْ یُّذْ کَرَ فِیْہَا اسْمُہٗ وَ سَعٰی فِیْ خَرَابِہَا" ۱- اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اس سے بڑھ کر ظالم کون جو اللہ کی مسجدوں کو ان میں اللہ کا نام لئے جانے سے روکے اور ان کی ویرانی میں کوشش کرے ایسوں کے لئے دنیا میں رسوائی اور آخرت میں بڑا عذاب۔

اور اگر دونوں مسجدیں متصل ہیں یہ چاہتے ہیں کہ بیچ کی دیوار ہٹا کر دونوں کو ایک کرلیں تو یہ جائز ہے۔ اشباہ و در مختار میں ہے: لاہل المحلۃ جعل المسجدین واحداً -۲ اہلِ محلہ کو اختیار ہے کہ دو مسجدوں کو ایک کرلیں۔ (ت) (۲) اہلِ محلہ یا کوئی اسے اپنے تصرف میں کرلے یہ حرام، اسے دوسری مسجد میں دے دیں یہ حرام۔ اسے بیچ کر اس کی قیمت اسی مسجد کی تعمیر و مرمت کے لئے محفوظ رکھیں یہ جائز۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

۱ القرآن الکریم ۲/ ۱۱۴ ۲ درمختار کتاب الصلوۃ باب مایفسد الصلوۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴

Fatawa Razawiya (Volume 16)

Problem 325: From Gwalior State, Haveli Pachwara neighborhood, requested by Noor Muhammad Khan - 10 Ramadan 1339 AH What do the scholars of religion say regarding the following matter: is it permissible according to Sharia, under any necessity, to move a masjid structure (whether solid or makeshift) to another location and build a house or a path etc. on the original masjid land, and in exchange take a suitable piece of land elsewhere to build a masjid on it, using all the materials of the old one and making it beautiful? Please provide a ruling and be rewarded.

The Answer: To move a masjid to another location and build a path or house on its land is absolutely and severely forbidden (Haram Qat'i), even if a masjid made of gold were to be built in its place elsewhere. The details of the 'necessity' should be written so that an answer can be provided accordingly. And Allah Almighty knows best.

Problem 326: From Pilibhour, district Pilibhit, sent by Maulvi Irfan Ali Sahib Razvi Salma - 11 Shawwal 1339 AH What do the scholars of religion say regarding the ruling on giving permission to Hindus to fetch water from a masjid's well, and can they fetch water from a masjid's well according to Sharia? Here, members of the Khilafat Committee, based on Hindu-Muslim unity, have given permission to Hindus to fetch water from the well of the Court Collectorate masjid. The well is located within the masjid; three sides are the actual masjid area (the floor), and one side consists of a boundary wall and a drain for ablution water. The Khilafat Committee members claim that Hindus can enter from the side of the 'fina-e-masjid' (precincts), i.e., the drain and wall, to fetch water, although it has been witnessed with eyes that Hindus regularly enter the actual masjid area and fetch water. Is it obligatory upon the Muslims of the city to save the masjid from the access of Hindus as much as possible?

The Answer: Without a doubt, it is obligatory for Muslims to protect the masjid from desecration by polytheists and not to heed the pro-Hindu stance of the Khilafat Committee. Far from just filling water, these people have repeatedly taken Hindus into masjids and made them preach to Muslims. The boundary wall of the masjid is also under the ruling of the masjid. It is stated in Fatawa Alamgiri: "The courtyard (fina) follows the masjid, so its ruling is the same as the masjid's ruling, as mentioned in Muhit al-Sarakhsi." The precincts of a masjid are subordinate to the masjid; therefore, its ruling is the same as that of the masjid, as stated in Muhit al-Sarakhsi. And Allah Almighty knows best. (T)

1 Fatawa Hindiyyah, Book of Waqf, Chapter 11 regarding Masjids, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/462

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

मसला 325: ग्वालियर रियासत, हवेली पछवाड़ा मोहल्ला, प्रेषक नूर मोहम्मद खां - 10 रमज़ान 1339 हिजरी दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: क्या किसी मजबूरी की हालत में शरीयत के मुताबिक यह जायज़ है कि मस्जिद की इमारत (पक्की या कच्ची) दूसरी जगह मुंतकिल कर दी जाए और मस्जिद की ज़मीन पर मकान या रास्ता वगैरह बना लिया जाए और इसके बदले में दूसरी जगह मुनासिब ज़मीन लेकर उस पर मस्जिद बनवा दी जाए और उसका मलबा वगैरह सब उसी में लगा दिया जाए और उसे खूबसूरत बनवा दिया जाए? बयान फ़रमाएं और सवाब पाएं।

जवाब: मस्जिद को दूसरी जगह मुंतकिल करना और उसकी ज़मीन पर रास्ता या मकान बनाना सब अशद हराम क़तई है, चाहे उसके बदले में दूसरी जगह सोने की मस्जिद ही क्यों न बनवा दी जाए। मजबूरी की तफ़सील लिखी जाए ताकि उस पर जवाब दिया जा सके। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 326: पीलीभोर, ज़िला पीलीभीत, प्रेषक मौलवी इरफ़ान अली साहब रज़वी सलमा - 11 शव्वाल 1339 हिजरी दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि हिंदुओं को मस्जिद के कुएं से पानी भरने की इजाज़त देने का क्या हुक्म है और क्या शरीयत के अनुसार वे मस्जिद के कुएं से पानी भर सकते हैं? यहाँ खिलाफ़त कमेटी वालों ने हिंदू-मुस्लिम एकता के आधार पर कचहरी कलेक्टरी की मस्जिद के कुएं से हिंदुओं को पानी भरने की इजाज़त दी है। कुआं मस्जिद में है; तीन तरफ ऐन मस्जिद यानी मस्जिद का फ़र्श है और एक तरफ़ फ़सील (चारदीवारी) और वुज़ू के पानी की नाली है। खिलाफ़त कमेटी वाले कहते हैं कि फ़ना-ए-मस्जिद यानी नाली और फ़सील की जानिब से दाखिल होकर हिंदू पानी भर सकते हैं, हालाँकि आँखों से देखा गया कि हिंदू बराबर ऐन मस्जिद में दाखिल होते हैं और पानी भरते हैं। क्या शहर के मुसलमानों पर फ़र्ज़ है कि हत्ता-उल-इमकान (जहाँ तक मुमकिन हो) मस्जिद को हिंदुओं की पहुंच से बचाएं?

जवाब: बिला शुबा मुसलमानों पर लाज़िम है कि मस्जिद को मुशरिकों की बे-हुर्मती (अपमान) से महफ़ूज़ रखें और खिलाफ़त कमेटी की हिंदू-परस्ती पर ध्यान न दें। इन लोगों ने मस्जिद में जाकर पानी भरना तो दूर, कई बार हिंदुओं को मस्जिदों में ले जाकर मुसलमानों को वाज़ (उपदेश) दिलवाया है। मस्जिद की फ़सील भी मस्जिद के हुक्म में है। फ़तावा आलमगीरी में है: "अल-फ़ना तबु उल-मस्जिद फ़-यकुनु हुक्मुहु हुक्मुल मस्जिद कज़ा फ़ी मुहीत अल-सरख़सी।" मस्जिद का आंगन मस्जिद

के ताबे (अधीन) होता है, लिहाज़ा उसका हुक्म वही है जो मस्जिद का होता है जैसा कि मुहीत सरख़सी में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

1 फ़तावा हँदिया, किताबुल वक़्फ़, ग्यारहवाँ बाब मस्जिद के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/462

مسئلہ ۳۲۵: از ریاست گوالیار محلہ حویلی پچھواڑہ مسئولہ نور محمد خاں ۱۰ رمضان ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین مسئلہ ذیل میں، کیا کسی مجبوری کی حالت میں بموجب شریعت یہ جائز ہے کہ عمارت مسجد پختہ یا خام دوسری جگہ منتقل کر دی جائے اور زمین مسجد پر مکان یا راستہ وغیرہ بنالیا جائے اور اس کے عوض میں دوسری جگہ مناسب زمین لے کر اس پر مسجد بنوادی جائے اور اس کا ملبہ وغیرہ سب اسی میں لگادیا جائے اور خوبصورت بنوادی جائے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: مسجد کو دوسری جگہ منتقل کرنا اور اس کی زمین پر راستہ یا مکان بنانا سب اشد حرام قطعی ہے اگرچہ اس کے عوض دوسری جگہ سونے کی مسجد بنوادی جائے، مجبوری کی تفصیل لکھی جائے کہ اس پر جواب ہو واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۲۶: از پیلیبھور ضلع پیلی بھیت مرسلہ مولوی عرفان علی صاحب رضوی سلمہ ۱۱ شوال ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندوؤں کو مسجد کے کنویں سے پانی بھرنے کی اجازت دینے کا کیا حکم ہے اور کیا شرعاً وہ مسجد کے کنویں سے پانی بھر سکتے ہیں؟ یہاں خلافت کمیٹی والوں نے ہندو مسلم اتحاد کی بناء پر کچہری کلکٹری کی مسجد کے کنویں سے ہندوؤں کو پانی بھرنے کی اجازت دی ہے، کنواں مسجد میں ہے تین طرف عین مسجد یعنی فرش مسجد ہے اور ایک جانب فصیل اور وضو کے پانی کی نالی ہے۔ خلافت کمیٹی والے کہتے ہیں کہ فناہ مسجد یعنی نالی اور فصیل کی جانب سے داخل ہو کر ہندو پانی بھر سکتے ہیں اگرچہ آنکھوں سے دیکھا گیا کہ اہل ہنود برابر عین مسجد میں داخل ہوتے ہیں اور پانی بھرتے ہیں، کیا مسلمانانِ شہر پر فرض ہے کہ حتی الامکان مسجد کو اہل ہنود کی دسترس سے بچائیں۔

الجواب: بلاشبہ مسلمانوں پر لازم ہے کہ مسجد کو مشرکین کی بے حرمتی سے محفوظ کریں اور خلافت کمیٹی کی ہندو پرستی پر لحاظ نہ کریں۔ ان لوگوں نے مسجد میں جا کر پانی بھرنا درکنار بارہا مساجد میں ہندوؤں کو لے جا کر مسلمانوں کا واعظ بنایا ہے، فصیل مسجد بھی حکم مسجد میں ہے۔ فتاوٰی عالمگیری میں ہے: الفناء تبع المسجد فیکون حکمہ حکم المسجد کذا فی محیط السرخسی ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ فناء مسجد مسجد کے تابع ہوتا ہے لہذا اس کا حکم وہی ہے جو مسجد کا ہوتا ہے جیسا کہ محیط سرخسی میں ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

۱ فتاوٰی ہندیۃ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۶۲

Fatawa-e-Razvia Volume 16 (12)

Problem 327 to 328: From Mohammad Pur Wadhera Wala, Tehsil Ahmed Pur, Head Post Office, submitted by Maulvi Ghulam Farid, 7 Shawwal 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding these matters: (1) An old roofed mosque, whose north-east side has an open field with defined boundaries of solid walls. The domes of the mosque have fallen, and the southern wall has also collapsed, whose solid bricks have been deteriorating for a long time. Is it permissible according to the Shariah to use these bricks for another mosque or sell them and spend the amount on the reconstruction of this same old mosque? Otherwise, the mosque will remain demolished, and the bricks will also be wasted. (2) Mosque materials like solid bricks and old beams etc., are lying scattered, and the mosque itself is not in need of this material. Can that material from the mosque be used on another mosque or not? If it is used, whose permission is required? Should a price be taken or given as charity? Clarify and be rewarded.

Answer: (1) It is prohibited (Haram) to give these bricks to another mosque. They should be used for the reconstruction of the same mosque. If there is no need for them in the reconstruction of this mosque, for example, the broken wall has been built or there is an intention to build it with stronger bricks or stones, then the trustee (Mutawalli) or a pious group of the neighborhood should sell them with complete honesty and integrity and spend the proceeds only on the reconstruction of this same mosque. Spending this amount on other works of the mosque will be prohibited (Haram). Detailed information is in our Fatawa (the place for detail is in our Fatawa - T). (2) Giving these ruins to another mosque is prohibited (Haram). They cannot be given even with anyone's permission. Yes, when this mosque no longer needs them, they should be sold, and selling them to another mosque is better so that they continue to be respected. That price should be spent on the reconstruction of the same mosque, and if there is no need for reconstruction at that time, then it should remain as a trust with an honest and pious trustee for the reconstruction needs of the same mosque, and spending it on other works is strictly not permissible. The trustee should sell it; if there isn't one, then a pious, trustworthy group of the neighborhood should. And Allah Almighty knows best.

Problem 329: From Srishta-e-Islam Committee Agra, Jamia Masjid, submitted by Abdul Rashid, Srishta-dar Committee, 7 Shawwal 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this: The opinion of the worshippers of the mosque is that for the extension of the mosque courtyard, a room should be built on the roof of the

shops belonging to the mosque so that the upper roof becomes the courtyard of the mosque and below it, there is a room. The mosque is very high; when a room is built on top of the shops, the roof of the room will be level with the courtyard of the mosque. Is it permissible to extend the courtyard in this way or not? Clarify and be rewarded.

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड 16 (12)

मसला 327 से 328: मोहम्मद पुर वढेरा वाला, तहसील अहमद पुर, मुख्य डाकखाना, निवेदक मौलवी गुलाम फरीद, 7 शव्वाल 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इन मसलों के बारे में क्या कहते हैं कि: (1) एक पुरानी छत वाली मस्जिद, जिसके उत्तर-पूर्व में एक खुला मैदान है जिसकी सीमाएँ पक्की दीवारों से घिरी हैं। मस्जिद के गुंबद गिर गए हैं और दक्षिणी दीवार भी गिर गई है, जिसकी पक्की ईंटें लंबे समय से खराब हो रही हैं। क्या शरीअत के अनुसार इन ईंटों को किसी दूसरी मस्जिद पर लगाना या उन्हें बेचकर उसी पुरानी मस्जिद की मरम्मत पर वह रकम खर्च करना जायज़ है? अन्यथा मस्जिद इसी तरह ढही रहेगी और ईंटें भी बर्बाद हो जाएंगी। (2) मस्जिद का सामान जैसे पक्की ईंटें और पुरानी कड़ियाँ (beams) आदि इधर-उधर पड़ी हैं और मस्जिद को इस सामान की ज़रूरत भी नहीं है, तो क्या वह मस्जिद का सामान दूसरी मस्जिद पर लगाया जाए या नहीं? अगर लगाया जाए तो किसकी अनुमति से? कीमत ली जाए या खैरात (दान) में दी जाए? स्पष्ट करें और पुण्य कमाएं।

उत्तर: (1) इन ईंटों को दूसरी मस्जिद में देना हराम है। इन्हें इसी मस्जिद की मरम्मत में इस्तेमाल किया जाए। और अगर इस मस्जिद की मरम्मत में इनकी ज़रूरत न हो, उदाहरण के तौर पर टूटी दीवार बन चुकी है या उसे और मज़बूत ईंटों या पत्थरों से बनाने का इरादा है, तो मुतवल्ली (ट्रस्टी) या मोहल्ले की धर्मनिष्ठ जमात पूरी अमानतदारी और दयानतदारी के साथ इन्हें बेचकर उसी मस्जिद की मरम्मत ही में खर्च करें। मस्जिद के दूसरे कामों में इस कीमत को खर्च करना हराम होगा। विस्तृत जानकारी हमारे फ़तावा में है (विस्तार का स्थान हमारे फ़तावा में है - त)। (2) इन मलबों को दूसरी मस्जिद में देना हराम है। किसी की इजाज़त से भी नहीं दे सकते। हाँ, जब यह मस्जिद इनसे बेपरवाह (ज़रूरत न) हो, तो इन्हें बेचा जाए और दूसरी मस्जिद के हाथ बेचना ज़्यादा बेहतर है ताकि वे पहले की तरह सम्मानित रहें। वह कीमत इसी मस्जिद की मरम्मत में खर्च हो और उस समय मरम्मत की ज़रूरत न हो, तो मुतवल्ली (ट्रस्टी) या अमानतदार धर्मनिष्ठ व्यक्ति के पास इसी मस्जिद की मरम्मत की ज़रूरत के लिए अमानत रहे और दूसरे कामों में खर्च करना हरगिज़ जायज़ नहीं। मुतवल्ली बेचे, अगर वह न हो तो मोहल्ले की अमानतदार धर्मनिष्ठ जमात। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 329: सरिश्ता-ए-इस्लाम कमेटी आगरा, जामा मस्जिद, निवेदक अब्दुल रशीद, सरिश्ता-दार कमेटी, 7 शव्वाल 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इस बारे में क्या कहते हैं कि: मस्जिद के नमाजियों की राय है कि मस्जिद के सहन (आँगन) के विस्तार के लिए मस्जिद से संबंधित दुकानों की छत पर

एक कमरा बनाया जाए ताकि ऊपर की छत मस्जिद का सहन बन जाए और उसके नीचे एक कमरा हो जाए। मस्जिद बहुत ऊँची है, जब दुकानों पर कमरा बनेगा तो कमरे की छत मस्जिद के सहन के बराबर मिलेगी। इस तरह सहन का विस्तार करना जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य कमाएं।

पृष्ठ 524/631

مسئلہ ۳۲۷ تا ۳۲۸: از محمد پور وڈہرہ والا تحصیل احمد پور ڈاکخانہ خاص مسئولہ مولوی غلام فرید ۷ شوال ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ان مسئلوں میں کہ: (۱) ایک مسجد کہنہ مسقف جس کے یمین شمال مشرق میں میدان پڑا ہے جس کے جوانب محدود بدیوار ہائے پختہ ہیں گنبد ہائے مسجد گر گئے ہیں اور دیوار جنوبی بھی گر گئی ہے جس کی خشت ہائے پختہ بہت عرصہ سے خراب ہو رہی ہیں، کیا بموجب شرع شریف یہ خشت ہا کسی دوسری مسجد پر یا ان کو بیچ کر اسی مسجد کہنہ کی تعمیر پر رقم صرف کرنا جائز ہے ورنہ مسجد میں بھی یوں ہی منہدم رہے گی اور خشت ہا بھی ضائع ہو جائینگی۔ (۲) سامان مسجد شریف مثل خشت ہائے پختہ و کڑی ہائے کہنہ وغیرہ آوارہ پڑی ہیں اور مسجد شریف بھی اس سامان سے مستغنی ہے تو کیا وہ سامان مسجد کا دوسری مسجد پر لگایا جائے یا نہیں؟ اگر لگایا جائے تو کسی کی اجازت سے قیمت لی جائے یا خیراتی؟ بینوا توجروا۔

الجواب: (۱) ان اینٹوں کا دوسری مسجد میں دینا حرام ہے اسی مسجد کی تعمیر میں صرف کی جائیں، اور اگر اس مسجد کی تعمیر میں ان کی حاجت نہ ہو مثلاً دیوار شکتہ بن چکی یا اور مضبوط اینٹوں یا پتھروں سے بنانے کا ارادہ ہے تو انہیں متولی یا متدین جماعت محلہ بکمال امانت و دیانت بیچ کر اسی مسجد کی تعمیر ہی میں صرف کریں مسجد کے دوسرے کام میں اس قیمت کا خرچ کرنا حرام ہوگا والتحصیل الکامل فی فتاونا (تفصیل کا محل ہمارے فتاویٰ میں ہے۔ت) (۲) ان انقاض کا دوسری مسجد میں دے دینا حرام ہے کسی کی اجازت سے نہیں دے سکتے ہاں جب کہ یہ مسجد ان سے مستغنی ہے تو بیچ کئے جائیں اور دوسری مسجد کے ہاتھ بیچ کرنا اولیٰ ہے کہ بدستور معظم رہیں گے وہ قیمت اسی مسجد کی تعمیر میں صرف ہو اور اس وقت تعمیر کی حاجت

نہ ہو تو متولی امین متدین کے پاس اسی مسجد کی حاجت تعمیر کے لئے امانت رہے اور کام میں صرف کرنا ہر گز جائز نہیں۔ بیچ متولی کرے اگر وہ نہ ہو تو امین متدین جماعت محلہ۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۳۲۹: از سرشتہ اسلام کمیٹی آگرہ جامع مسجد مسئولہ عبدالرشید سرشتہ دار کمیٹی ۷ شوال ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس بارے میں کہ نمازیان مسجد کی رائے ہے کہ صحن مسجد کی توسیع کے لئے دکانات متعلقہ مسجد کی چھت پر ایک کمرہ تعمیر کیا جائے تاکہ اوپر کی چھت پر مسجد کا صحن ہو جائے اور نیچے اس کے ایک کمرہ ہو جائے مسجد بہت اونچی ہے جب دکانوں پر کمرہ بنے گا تو کمرہ کی چھت صحن مسجد سے برابر ملے گی، اس طرح توسیع صحن کرنا جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

Volume 16 (16) - Fatawa Rizvia

Response: It is permissible, there is no harm in it. When the mosque is full, those praying on the roof of that room will also get the reward of the mosque itself, even if that room remains only Waqf (endowed) for the mosque. And Allah Almighty knows best.

Problem 330: From Do Koha Post Office, Jalandhar Cantonment, asked by Syed Haji Munawar Shah, 27 Shawwal 1339 AH. What do the scholars of Ahl-e-Sunnat say regarding this issue: In a village, a mosque has been present for about fifty years, which was built collectively by the Ahl-e-Sunnat of that village. Since then, every prayer has been performed in it. For a few years, some people in this village, because they became Rafidhis, have always kept up harassment with the Ahl-e-Sunnat. For some time, these people, on the grounds that our ancestors were also involved in the construction of this mosque, claim they also have the right to call the Adhan and pray. It appears from the circumstances that they want to take possession of the mosque and intend to detach the Sunnis. There is full certainty of conflict and strife. The inquiry is: Can Ahl-e-Sunnat and Rafidhis perform Adhan and prayer in the mentioned mosque or not? And does the participation of the Sunni ancestors of Rafidhis in the construction of the mosque give them the right of interference and disposal in the mosque or not? Explain so you may be rewarded.

Response: The Rafidhis of the current era are generally apostate disbelievers, as we have established in "Radd al-Rafidha" to the fullest extent (as we have already conducted its investigation in our treatise "Radd al-Rafidha" in such a manner that no addition is needed. T). It is mentioned in Fatawa al-Khulasa and Fatawa al-Alamgiriya:

(Arabic) A Rafidhi, when he insults the two Sheikhs or curses them—refuge is sought in Allah—is a disbeliever.[1]	**A Rafidhi, when he abuses the two noble Sheikhs (Siddiq and Umar), may Allah Almighty be pleased with them both, or sends curses upon them, is a disbeliever. (T)**
Allah Almighty said: "Its guardians are none but the righteous."[2]	Allah Almighty said: Its guardians are only the pious. (T)

Neither their Adhan nor their prayer is valid.

| Allah Almighty said: "And We will approach whatever they have done of..." | Allah Almighty said: Whatever deeds they had done... |

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Siyar, Chapter 9 regarding the rulings on apostates, Nurani Kutub Khana Peshawar 2/264. [2] Al-Quran al-Karim 8/34.

जिल्द सोलहवीं (१६) - फ़तावा रज़विया

उत्तर: जायज़ है, इसमें कोई हर्ज नहीं, और जब मस्जिद भर जाए तो उस कमरे की छत पर नमाज़ पढ़ने वालों को भी मस्जिद का ही सवाब मिलेगा, भले ही वह कमरा केवल मस्जिद के लिए वक़्फ़ रहे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ३३०: दो कोहा डाकखाना छावनी जालंधरी से, सायल सैयद हाजी मुनव्वर शाह, २७ शव्वाल १३३९ हिजरी। अहले सुन्नत के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक गाँव में एक मस्जिद लगभग पचास वर्षों से मौजूद है जिसे उस गाँव के अहले सुन्नत ने मिलकर तामीर किया था, तब से अब तक हर नमाज़ उसमें अदा करते हैं। कुछ वर्षों से इस गाँव में कुछ लोग राफ़ज़ी हो जाने के कारण अहले सुन्नत से हमेशा छेड़छाड़ रखते हैं। कुछ समय से इन लोगों ने इस आधार पर कि इस मस्जिद के निर्माण में हमारे पूर्वज भी शामिल थे, इसलिए हमें भी अज़ान और नमाज़ का अधिकार प्राप्त है। हालात से यह मालूम होता है कि वे मस्जिद पर कब्ज़ा कर लेना चाहते हैं और सुन्नियों को बेदखल करना चाहते हैं, झगड़े-फ़साद का पूरा यक़ीन है। सवाल यह है कि क्या उल्लेखित मस्जिद में अहले सुन्नत और राफ़ज़ी अज़ान और नमाज़ अदा कर सकते हैं या नहीं? और क्या राफ़ज़ियों के सुन्नी पूर्वजों के मस्जिद निर्माण में शरीक होने से उन्हें मस्जिद में दखल और अधिकार प्राप्त है या नहीं? बयान फ़रमाएं और सवाब पाएं।

उत्तर: वर्तमान समय के राफ़ज़ी सामान्य रूप से धर्मत्यागी काफ़िर हैं जैसा कि हमने अपने रिसाले "रद-उल-रफ़ज़ा" में पूरी तहक़ीक़ के साथ बयान किया है, जिसमें किसी इज़ाफ़े की ज़रूरत नहीं। (त) फ़तावा खुलासा और फ़तावा आलमगीरी में है:

(अरबी) राफ़ज़ी जब शैख़ैन को गाली दे या उन पर लानत भेजे—अल्लाह की पनाह—तो वह काफ़िर है।[1]

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "उसके वली (रक्षक) केवल परहेज़गार ही हैं।"[2]

राफ़ज़ी जब शैख़ैन करीमैन (सिद्दीक़ व उमर) रज़ियल्लाहु अन्हुमा को गालियाँ बके या उन पर लानत भेजे तो वह काफ़िर है। (त)

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: उसके औलिया (रक्षक) तो परहेज़गार ही हैं। (त)

न उनकी अज़ान मान्य है, न उनकी नमाज़।

| अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और हमने उनके द्वारा किए गए कार्यों की ओर ध्यान दिया..." | अल्लाह तआला ने फ़रमाया: जो कुछ उन्होंने काम किए थे... |

[1] फ़तावा हिंदिया, किताबुस-सियर, बाब ९ मुर्तदों के अहकाम के बयान में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर २/२६४। [2] अल-क़ुरान अल-करीम ८/३४।

पृष्ठ ५२५ / ६३१

الجواب: جائز ہے، اس میں کوئی حرج نہیں، اور مسجد جب بھر جائے تو اس کمرے کی چھت پر پڑھنے والوں کو بھی مسجد ہی کا ثواب ملے گا اگرچہ وہ کمرہ صرف وقف علی المسجد رہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۳۳۰: از دو کوہہ ڈاک خانہ چھاؤنی جالندھری مسئولہ سید حاجی منور شاہ ۲۷ شوال ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے اہلسنت اس مسئلہ میں کہ ایک گاؤں میں ایک مسجد تقریباً پچاس برس سے موجود ہے جس کو اس گاؤں کے اہل سنت نے مل کر تعمیر کیا تھا جب سے اب تک ہر نماز اس میں ادا کرتے ہیں چند سال سے اس گاؤں میں چند لوگ رافضی ہو جانے کے سبب اہلسنت سے ہمیشہ چھیڑ چھاڑ رکھتے ہیں کچھ عرصہ سے ان لوگوں نے اس بنا پر کہ اس مسجد کی تعمیر میں ہمارے آباؤ اجداد بھی شامل تھے اس لئے ہمیں بھی اذان و نماز کا حق حاصل ہے، قرائن سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ مسجد پر قبضہ کر لینا چاہتے ہیں اور سنیوں کو بے تعلق کرنا منظور ہے، جھگڑے فساد کا یقین کامل ہے، استفتاء یہ ہے کہ مسجد مذکور میں اہلسنت و روافض اذان و نماز ادا کر سکتے ہیں یا نہیں اور روافض کے سنی آبا و اجداد کے تعمیر مسجد میں شریک ہونے سے انہیں مسجد پر دخل و تصرف کا حق حاصل ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: روافض زمانہ علی العموم کفار مرتدین ہیں کما حققناہ فی ردالرفضۃ بما لا مزید علیہ (جیسا کہ ہم اس کی تحقیق اپنے رسالہ "ردالرفضہ" میں اس انداز سے کر چکے ہیں جس پر کسی اضافہ کی ضرورت نہیں۔ ت) فتاوی خلاصہ وفتاوی عالمگیریہ میں ہے:

الرافضی اذا کان یسب الشیخین او یلعنهما والعیاذ باللہ فهو کافر[1]

رافضی جب شیخین کریمین (صدیق و عمر) رضی اللہ تعالیٰ عنہما کو گالیاں بکے یا ان پر لعنت بھیجے تو وہ کافر ہے (ت)

قال اللہ تعالیٰ "اِنْ اَوْلِیٰٓؤُہٗٓ اِلَّا الْمُتَّقُوْنَ" [2]

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اس کے اولیاء تو پرہیز گار ہی ہیں۔ (ت)

نہ ان کی اذان، نہ ان کی نماز۔

| قال اللہ تعالیٰ "وَ قَدِمْنَآ اِلٰی مَا عَمِلُوْا مِنْ" | اللہ تعالیٰ نے فرمایا: جو کچھ انہوں نے کام کئے تھے |

[1] فتاوی ہندیہ کتاب السیر الباب التاسع فی احکام المرتدین نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۲۶۴ [2] القرآن الکریم ۸ / ۳۴

Volume Sixteen (16) Fatawa Razawiyya

| Verse: "And We shall turn to whatever deeds they did and We shall make them as scattered floating dust." (1) | Urdu: We intended to make them into fine particles of dust that are visible in the sunlight coming through a hole. (T) |

And since their ancestors were Ahlus-Sunnat and they adopted the Rafz (Shia) religion, neither are they their fathers, nor are these their offspring, nor do they have any claim through them.

| Allah Almighty said: "O Noah! He is not of your family; indeed, his conduct is unrighteous." | Allah Almighty said: O Noah! He is not among your family members, indeed his actions are very unworthy. And Allah knows best. (T) |

1. And Allah Almighty knows best.

Issue 331: 16 Muharram-ul-Haram 1334 AH Abdul Karim Khan left the following heirs: Abdul Shakoor Khan, Abdul Hakim Khan, Abdul Nabi Khan, and Kale Khan (sons) and Mst. Mandho (wife). Abdul Karim Khan gave a one-story house to his wife in lieu of her dower (Mehr) and wrote a sale deed in the name of Mst. Mandho. Mst. Mandho sold this house to Fida Husain Khan, son of Kale Khan, for which a disclaimer was obtained from Mst. Mashhadi. The heirs left by Mst. Mandho are as follows: Abdul Shakoor Khan, Abdul Hakim Khan, Abdul Nabi Khan, and Kale Khan sons. Abdul Nabi Khan died; his heirs are as follows: Abdul Nabi Khan, Ali Muhammad Khan, and Wali Muhammad Khan (sons). Abdul Nabi Khan left behind Mst. Kanu and Mst. Auliya Begum (wives) and daughters Umrao and Iqbal. Abdul Hakim Khan died; his heirs are: Haji Abdur Rehman, Abdul Rahim Khan, Nanhe Khan (sons), Wilayati Begum and Chhoti Begum (daughters) of Abdul Hakim Khan and a known wife. Kale Khan died; his heirs are: Fida Husain Khan son of Kale Khan was left as the heir. Fida Husain Khan died; his heirs are as follows: The first wife had passed away during the lifetime of Fida Husain Khan; it is not known whether the dower was paid or waived. After the death of the first wife, he married a second wife named Mashhadi Begum. Mst. Mashhadi Begum did not waive her dower. Wife Mashhadi Begum is childless and the first wife was also childless, and a real paternal uncle Abdul Shakoor Khan and Abdul Majeed Khan and Abdul Aziz Khan, sons of Abdul Shakoor Khan, and a paternal cousin.

1. Al-Quran Al-Karim 25/23
2. Al-Quran Al-Karim 11/46

जिल्द सोलहवीं (१६) फ़तावा रज़विया

| आयत: "और जो नेक काम उन्होंने किए होंगे हम उनकी तरफ मुतवज्जे होंगे और उन्हें उड़ती हुई खाक (गर्द) बना देंगे।" (१) | उर्दू: हमने इरादा फ़रमा कर उन्हें बारीक बारीक गुबार के बिखरे हुए ज़र्रे कर दिया जो रौशनदान की धूप में नज़र आते हैं। (त) |

और उनके बाप-दादा जबकि अहल-ए-सुन्नत थे और उन्होंने मज़हब-ए-रफ़्ज़ इख़्तियार किया तो न वह उनके बाप रहे न ये उनकी औलाद, न उनके ज़रिए से उन्हें कोई दावा पहुँचता है।

| अल्लाह तआला ने इरशाद फ़रमाया: "ऐ नूह! बेशक वह तेरे घर वालों में से नहीं है, उसके काम निहायत बुरे हैं।" | अल्लाह तआला ने इरशाद फ़रमाया: ऐ नूह! वह तेरे घर वालों में नहीं, बेशक उसके काम बड़े नालायक हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त) |

1. और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ३३१: १६ मुहर्रम-उल-हराम १३३४ हिजरी अब्दुल करीम खाँ ने जो वारिस छोड़े वह तफ़सील के मुताबिक हैं: अब्दुल शकूर खाँ, अब्दुल हकीम खाँ, अब्दुल नबी खाँ और काले खाँ (बेटे) और मुसम्मात मंधो (पत्नी)। अब्दुल करीम खान ने एक मंजिला मकान अपनी पत्नी को मेहर के बदले दे दिया और उसका बैनामा मुसम्मात मंधो के नाम लिख दिया। मुसम्मात मंधो ने इस मकान को काले खाँ के बेटे फ़िदा हुसैन खाँ के हाथ बेच दिया, जिसके लिए मुसम्मात मशहदी से ला-दावा लिखवाया गया। मुसम्मात मंधो के वारिस ये हैं: अब्दुल शकूर खाँ, अब्दुल हकीम खाँ, अब्दुल नबी खाँ और काले खाँ (बेटे)। अब्दुल नबी खाँ का इंतकाल हो गया; उनके वारिस ये हैं: अब्दुल नबी खाँ, अली मुहम्मद खाँ और वली मुहम्मद खाँ (बेटे)। अब्दुल नबी खाँ ने मुसम्मात कानू और मुसम्मात औलिया बेगम (पत्नियों) और बेटियों उमराव और इक़बाल को भी छोड़ा। अब्दुल हकीम खाँ का इंतकाल हो गया; उनके वारिस ये हैं: हाजी अब्दुल रहमान, अब्दुल रहीम खाँ, नन्हे खाँ (बेटे), विलायती बेगम और छोटी बेगम (बेटियाँ) और एक ज्ञात पत्नी। काले खाँ का इंतकाल हो गया; उनके वारिस ये हैं: फ़िदा हुसैन खाँ (बेटा)। फ़िदा हुसैन खाँ का इंतकाल हो गया; उनके वारिस ये हैं: पहली पत्नी का इंतकाल फ़िदा हुसैन खाँ के सामने हो गया था, यह नहीं पता कि मेहर अदा हुआ या माफ़ हुआ। पहली पत्नी के मरने के बाद दूसरी शादी मशहदी बेगम से हुई। मुसम्मात मशहदी बेगम ने मेहर माफ़ नहीं किया है। मशहदी

बेगम बेऔलाद हैं और पहली पत्नी भी बेऔलाद थी। एक सगे चाचा अब्दुल शकूर खान और अब्दुल मजीद खान और अब्दुल अजीज खान (अब्दुल शकूर खान के बेटे) और एक चचेरा भाई...

1. अल-कुरान अल-करीम २५/२३
2. अल-कुरान अल-करीम ११/४६

पेज ५२६ ऑफ़ ६३१

| عَمَلٍ فَجَعَلْنٰهُ هَبَاءً مَّنْثُوْرًا ﴿۲۳﴾ | ہم نے قصد فرما کر انہیں باریک باریک غبار کے بکھرے ہوئے ذرے کردیا کہ روزن کی دھوپ میں نظر آتے ہیں۔ (ت) |

اور ان کے باپ دادا جبکہ اہلسنت تھے اور انہوں نے مذہب رفض اختیار کیا تو نہ وہ ان کے باپ رہے نہ یہ ان کی اولاد، نہ ان کے ذریعہ سے انہیں کوئی دعوٰی پہنچتا ہے،

| قال اللہ تعالٰی "اِنَّه لَیْسَ مِنْ اَهْلِکَ اِنَّه عَمَلٌ غَیْرُ صَالِحٍ" | اللہ تعالٰی نے ارشاد فرمایا: اے نوح ! وہ تیرے گھر والوں میں نہیں بیشک اس کے کام بڑے نالائق ہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت) |

۲۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۳۱: ۱۶ محرم الحرام ۱۳۳۴ھ عبدالکریم خاں نے جو وارث چھوڑے وہ حسب تفصیل ہیں : عبدالشکور خاں و عبدالحکیم خاں وعبدالنبی خاں وکالے خاں پسران ومسماۃ مندھو زوجہ اپنے کو چھوڑا۔ ایک منزل مکان عبدالکریم خان نے اپنے زوجہ کو بعوض دین مہر کے دیا اور اس کا بیعنامہ مسماۃ مندھو کے نام تحریر کردیا۔ مسماۃ مندھو نے اس مکان کو بدست فدا حسین خاں ولد کالے خاں کے بیع کردیا جس کا لادعوٰی مسماۃ مشہدی سے لکھوایا گیا۔ مسماۃ مندھو نے جو وارث چھوڑے حسب تفصیل ذیل ہیں : عبدالشکور خاں و عبدالحکیم خاں وعبدالنبی خاں وکالے خاں پسران عبدالنبی خان فوت ہوئے انکے وارث حسب تفصیل ذیل ہیں : عبدالنبی خان و علی محمد خاں و ولی محمد خاں پسران۔ عبدالنبی خاں و مسماۃ کناو مسماۃ اولیا بیگم زوجہ عبدالنبی خاں اور دختران عمراؤ واقبال کو چھوڑا۔ عبدالحکیم خان فوت ہوئے اس کے وارث حسب تفصیل ذیل ہیں : حاجی عبدالرحمن و عبدالرحیم خاں ننھے خاں پسران عبدالحکیم خان ولایتی بیگم و چھوٹی بیگم دختران

عبدالحکیم خان وزوجہ معلوم کو چھوڑا۔ کالے خاں فوت ہوئے ان کے وارث حسب تفصیل ذیل ہیں : فدا حسین خاں پسر کالے خان کو اپنا وارث چھوڑا۔ فدا حسین خاں فوت ہوئے ان کے وارث حسب تفصیل ذیل ہیں : زوجہ اولٰی کا انتقال فدا حسین خان کے سامنے ہوگیا تھا، یہ نہیں معلوم کہ دین مہر ادا ہوا یا معاف ہوا اور زوجہ اولٰی کے فوت ہونے کے بعد زوجہ ثانی کے ساتھ عقد ہوا جس کا نام مشہدی بیگم ہے۔ مسماۃ مشہدی بیگم نے مہر معاف نہیں کیا ہے۔ زوجہ مشہدی بیگم لاولد اور زوجہ اولٰی بھی لاولد اور ایک چچا حقیقی عبدالشکور خان و عبدالمجید خاں و عبدالعزیز خاں پسران عبدالشکور خان اور چچا زاد بھائی

۱ القرآن الکریم ۲۵/ ۲۳ ۲ القرآن الکریم ۱۱/ ۴۶

Fatawa Razawiyya, Volume 16 (16)

Abdul Ghani Khan, Ali Muhammad Khan, and Wali Muhammad Khan, sons of the late Abdul Nabi Khan, left these heirs. All the property that was endowed, apart from the house of Musammat Mandho, was acquired by Kale Khan. The house, the sale deed of which Musammat Mandho executed in favor of Fida Hussain Khan, was acquired by Abdul Karim Khan. From this, Musammat Mashhadi Begum was made to sign an agreement of relinquishment. I am presenting the agreement.

I, Musammat Mashhadi Begum, widow of the late Fida Hussain Khan, and Abdul Shakoor Khan, son of the late Abdul Karim, and Haji Abdur Rahman Khan, Nanhe Khan, and Abdul Rahim Khan, sons of Abdul Karim Khan, residents of Bareilly, Mohalla Baharpur, regarding the detailed property worth two thousand rupees belonging to the late Haji Kale Khan, our common ancestor, located in Mohalla Bahari Pur, Bareilly. It has been mutually agreed among all the heirs of Kale Khan that the aforementioned property shall remain in the possession and use of Musammat Mashhadi Begum, widow of Fida Hussain Khan, for her lifetime. She will use its income for herself. In addition to the rental income from the endowed property, she shall pay one rupee monthly for life to Abdul Shakoor Khan and one rupee monthly for life to Haji Abdur Rahman. If Musammat Mashhadi Begum remarries or does not lead a chaste and modest life, her right to possession and rental income from the said property and the receipt of the fixed monthly amounts from Abdul Shakoor Khan and Haji Abdur Rahman Khan shall cease. Upon her second marriage or death, this property shall be considered endowed for the expenses of Masjid Bibi Ji Sahiba, located in Mohalla Bahari Pur, Bareilly. Musammat or other heirs shall have no right to collect the rent of the shops and houses. Whoever is currently or will be the trustee of the mosque in the future shall be the trustee of the said property. Neither we the signatories nor any trustee shall have the power to transfer the property through sale, mortgage, etc. Musammat shall personally bear the repair costs of the shops and houses. God forbid, if any shop or house completely collapses, its reconstruction for Masjid Bibi Ji Sahiba shall be carried out by the mosque trustee using mosque funds. Musammat shall have no connection or claim over the ancestral kucha house inhabited by Abdul Shakoor Khan, Abdul Rahim Khan, Nanhe Khan, etc. Therefore, having agreed to all these terms, this agreement is written so that it may serve as proof.

What do the scholars of religion say regarding this matter: Fida Hussain Khan, son of Kale Khan, passed away leaving his wife Mashhadi Begum and uncle Abdul Shakoor.

Abdul Karim Khan was the other uncle who had passed away before Fida Hussain Khan. Regarding the property acquired by Fida Hussain Khan and the house he purchased from his grandmother Mandho (which her husband had given her as dower), an agreement was made between Mashhadi Begum, Abdul Shakoor Khan, and the sons of Abdul Karim Khan, namely Haji Abdur Rahman Khan, Abdul Rahim Khan, and Nanhe Khan.

फतावा रज़विया, खंड 16 (16)

अब्दुल गनी खान, अली मुहम्मद खान और वली मुहम्मद खान, स्वर्गीय अब्दुल नबी खान के पुत्रों ने इन वारिसों को छोड़ा। वह संपत्ति जो वक्फ की गई थी, मुसम्मात मंधो के मकान के अलावा, काले खान द्वारा अर्जित की गई थी। मकान, जिसका बैनामा मुसम्मात मंधो ने फ़िदा हुसैन खान के नाम किया था, अब्दुल करीम खान द्वारा अर्जित किया गया था। जिससे मुसम्मात मशहदी बेगम से लाद अलवी (हक त्याग) लिखवा लिया गया है, मैं इकरारनामा पेश करता हूँ।

मैं मुसम्मात मशहदी बेगम, स्वर्गीय फ़िदा हुसैन खान की पत्नी, और अब्दुल शकूर खान, स्वर्गीय अब्दुल करीम के पुत्र, और हाजी अब्दुर रहमान खान, नन्हे खान और अब्दुल रहीम खान, अब्दुल करीम खान के पुत्र, निवासी बरेली, मोहल्ला बहारपुर, जो कि मोहल्ला बहारपुर, बरेली में स्थित हमारे पूर्वज स्वर्गीय हाजी काले खान की दो हज़ार रुपये मूल्य की विस्तृत संपत्ति के बारे में है। काले खान के सभी वारिसों के बीच आपसी सहमति से यह तय हुआ है कि उपरोक्त संपत्ति फ़िदा हुसैन खान की पत्नी मुसम्मात मशहदी बेगम के आजीवन कब्जे और उपयोग में रहेगी। वह इसकी आय का उपयोग अपने लिए करेगी। वक्फ की गई संपत्ति के किराए की आय के अतिरिक्त, वह अब्दुल शकूर खान को एक रुपया मासिक आजीवन और हाजी अब्दुर रहमान को एक रुपया मासिक आजीवन दिया करेगी। यदि मुसम्मात मशहदी बेगम दूसरा निकाह करती है या सतीत्व और मर्यादा का जीवन व्यतीत नहीं करती है, तो उक्त संपत्ति के कब्जे और किराए की आय और अब्दुल शकूर खान और हाजी अब्दुर रहमान खान से निर्धारित मासिक राशि प्राप्त करने का उसका अधिकार समाप्त हो जाएगा। दूसरे निकाह या मुसम्मात की मृत्यु की स्थिति में, यह संपत्ति मोहल्ला बहारपुर, बरेली में स्थित मस्जिद बीबी जी साहिबा के खर्च के लिए वक्फ मानी जाएगी। मुसम्मात या अन्य वारिसों को दुकानों और मकानों के किराए की राशि वसूलने का अधिकार नहीं होगा। जो व्यक्ति मस्जिद का मुतवल्ली (ट्रस्टी) है या भविष्य में होगा, वही उक्त संपत्ति का मुतवल्ली होगा। हम हस्ताक्षरकर्ताओं या किसी मुतवल्ली को बिक्री, गिरवी आदि के माध्यम से संपत्ति हस्तांतरित करने का अधिकार नहीं होगा। दुकानों और मकानों की मरम्मत का खर्च मुसम्मात स्वयं वहन करेगी। खुदा न करे, यदि कोई दुकान या मकान पूरी तरह ढह जाता है, तो मस्जिद बीबी जी साहिबा के लिए इसका पुनर्निर्माण मस्जिद के मुतवल्ली द्वारा मस्जिद के धन से किया जाएगा। अब्दुल शकूर खान, अब्दुल रहीम खान, नन्हे खान आदि के निवास वाले पैतृक कच्चे मकान में मुसम्मात का कोई संबंध या दावा नहीं होगा। इसलिए, इन सभी शर्तों पर सहमत होकर यह इकरारनामा लिख दिया गया है ताकि यह प्रमाण रहे।

दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: काले खान के पुत्र फ़िदा हुसैन खान ने पत्नी मशहदी बेगम और चाचा अब्दुल शकूर को छोड़कर वफात पाई। अब्दुल करीम खान दूसरे चाचा थे जो फ़िदा हुसैन खान से पहले चल बसे थे। फ़िदा हुसैन खान द्वारा अर्जित की गई संपत्ति और वह मकान जो फ़िदा हुसैन खान ने अपनी दादी मंधो से खरीदा था (जो उसे उसके पति ने मेहर में दिया था), के संबंध में मशहदी बेगम, अब्दुल शकूर खान और अब्दुल करीम खान के पुत्रों हाजी अब्दुर रहमान खान, अब्दुल रहीम खान और नन्हे खान के बीच एक इकरारनामा हुआ।

पेज 527 का 631

عبدالغنی خان و علی محمد خان و ولی محمد خان پسران عبدالنبی خان مرحوم یہ وارث چھوڑے۔ یہ جائیداد جس قدر وقف ہوئی علاوہ مکان مسماۃ مندھو کے یہ کالے خان کی پیدا کی ہوئی تھی اور مکان جس کا بیعنامہ مسماۃ مندھو نے بنام فدا حسین خان کیا عبدالکریم خان کا پیدا کردہ ہے جس سے مسماۃ مشہدی بیگم سے لاد علوی لکھوا دیا ہے اقرار نامہ پیش کرتا ہوں۔ منکہ مسماۃ مشہدی بیگم زوجہ فدا حسین خان مرحوم و عبدالشکور خان ولد عبدالکریم مرحوم و حاجی عبدالرحمان خان و ننھے خان و عبدالرحیم خان پسران عبدالکریم خان ساکن بریلی محلہ بہار پور کے ہیں جو کہ جائیداد مفصلہ ذیل مالیتی دو ہزار روپے حاجی کالے خان مرحوم مورث اعلیٰ ہمارے واقع محلہ بہاری پور بریلی کے ہیں اس کا تصفیہ باہمی رضامندی ہم سب ورثائے کالے خان کے یہ قرار پایا کہ جائیداد مذکور الصدر تاحیات مسماۃ مشہدی بیگم زوجہ فدا حسین خان کے قبضہ اور تصرف میں رہے گی اور اس کی آمدنی سے وہ تصرفات اپنے کرتی رہے اور علاوہ آمدنی کرایہ جائیداد موقوفہ کے ایک روپیہ ماہواری تاحیات اپنی عبدالشکور خان و ایک روپیہ ماہواری تاحیات مسماۃ حاجی عبدالرحمان دیا کریں اگر مسماۃ مشہدی بیگم دوسرا نکاح کرے یا عفت و عصمت سے گزر بسر نہ کرے تو اس کو حق قبضہ اور آمدنی کرایہ جائیداد مذکور اور وصول از ماہوار مقررہ عبدالشکور خان وحاجی عبدالرحمان خان باقی نہیں رہے گا اور بحال عقد ثانی اور فوت مسماۃ کے یہ جائیداد واسطے مصرف مسجد بی بی جی صاحبہ واقع بریلی محلہ بہاری پور وقف متصور ہوگی۔ مسماۃ خواہ دیگر ورثاء کو حق وصول زر کرایہ دکانات ومکانات کا حاصل نہ ہوگا۔ جو شخص متولی مسجد ہے یا آئندہ کو ہوگا وہی متولی جائیداد مذکور کا ہوگا، ہم مقر ان یا کسی متولی کو منصب انتقال جائیداد بذریعہ بیع ورہن وغیرہ کے نہ ہوگا مرمت شکست ریخت دکانات ومکانات کے مسماۃ

اپنے پاس سے کرتی رہے گی اگر خدا نخواستہ کوئی دکان ومکان بالکل منہدم ہو جائے تو اس کی تعمیر مسجد بی بی جی صاحبہ اپنے سرمایہ سے بذریعہ متولی مسجد کے کرے گی، مکان خام موروثی مسکونہ عبدالشکور خان و عبدالرحیم خان وننھے خان وغیرہ میں مسماۃ مذکور کو کچھ تعلق اور دعویٰ نہ ہوگا لہذا ان سب مراتب پر اقرار لاکر یہ اقرار نامہ لکھ دیا کہ سند ہو۔ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ فدا حسین خان ولد کالے خان نے زوجہ مشہدی بیگم اور چچا عبدالشکور چھوڑ کر انتقال کیا عبدالکریم خان کے دوسرے چچا تھے جو فدا حسین خان سے پہلے گزر گئے جائیداد کہ فدا حسین خان کی پیدا کردہ ہے اور مکان کہ فدا حسین خان نے اپنی دادی مندھو سے خریدا جو اسے اس کے شوہر نے دین مہر میں دیا تھا ان مترو کات فدا حسین خان کے نسبت ایک اقرار نامہ مشہدی بیگم و عبدالشکور خان اور پسران عبدالکریم خان حاجی عبدالرحمان خان و عبدالرحیم خان و ننھے خان

Fatawa Ridawiyyah Volume Sixteen (16)

...wrote on this subject that the following detailed property belongs to our late ancestor Haji Kale Khan. It has been settled by the consent of us, the heirs of Kale Khan, that the aforementioned property will remain in the possession and use of Mashhadi Begum for her lifetime. She will continue to use its income for her expenses. In addition to the rental income of the endowed (waqf) property, she will pay one rupee per month for life to Abdul Shakoor Khan and one rupee per month for life to Musammat Haji Abdul Rahman Khan. If Mashhadi Begum remarries or fails to lead a chaste life, she will lose possession and rental income of the said property, and the fixed monthly payments will cease. In the event of a second marriage or the death of the lady, this property will be considered a waqf for the expenses of the mosque of Bibi Ji Sahiba. Other heirs will not have the right to receive the rental income of the shops. The lady will bear the repair costs of the houses and shops from her own pocket. If any shop or house is completely demolished, the mosque will rebuild it from its own capital. The lady will have no claim over the ancestral kacha house inhabited by Abdul Shakoor Khan, Abdul Rahim Khan, etc. That is all. In this situation, have these shops and houses become waqf or not? What is Mashhadi Begum entitled to? What will be the effect if she remarries? Did the house purchased by Fida Hussain Khan, for which a disclaimer (la-dawa) was written, become waqf or not? Is Mashhadi Begum entitled to receive the mentioned monthly allowance from Abdul Shakoor Khan and Haji Abdul Rahman Khan or not? Please explain and be rewarded.

The Answer: The text of the agreement is strangely mixed. If the factual situation is as mentioned in the question, then that property belongs to Haji Kale Khan. Neither Abdul Shakoor nor the sons of Abdul Hakim Khan are the heirs of Haji Kale Khan. His heir was Nantha Fida Hussain Khan, and the property did not even belong to him; it was the personal or purchased property of Fida Hussain Khan. In any case, the sole owner was Fida Hussain Khan, whose only heirs are his wife Mashhadi Begum and his uncle Abdul Shakoor Khan. However, his participation in this agreement will be a binding proof against them judicially, and the property will be declared as the estate left by Kale Khan. But even then, the relationship of the sons of Abdul Hakim Khan to it will not be proven because Fida Hussain Khan, the son of Kale Khan, was present; in his presence, nephews being heirs has no meaning. Then, regarding the property, the word 'mouqufa' (endowed) was used initially as 'Isharat-ul-Nass' (indication of the

text). In the preferred school of thought, although it becomes waqf with just that much. It is stated in 'Durr-ul-Mukhtar':

Imam Abu Yusuf sufficed with only the word 'mouqufa' for waqf. Al-Shaheed said:	اكتفى ابو يوسف بلفظ موقوفة فقط قال الشهيد
We give fatwa based on custom (urf).	ونحن نفتى

...ने इस विषय पर लिखा कि निम्नलिखित विस्तृत संपत्ति हमारे पूर्वज हाजी काले खां मरहूम की है। हम काले खां के वारिसों की आपसी सहमति से यह तय पाया गया कि उक्त संपत्ति मशहदी बेगम के जीवन पर्यंत उनके कब्जे और उपयोग में रहेगी। वह इसकी आय से अपना खर्च चलाती रहेंगी और वक्फ संपत्ति के किराए की आय के अलावा, वह अब्दुल शकूर खां को एक रुपया प्रति माह जीवन भर और मुसम्मात हाजी अब्दुल रहमान खां को एक रुपया प्रति माह जीवन भर देंगी। यदि मशहदी बेगम दूसरा निकाह करती हैं या उनका आचरण पवित्र नहीं रहता, तो उक्त संपत्ति का कब्जा और किराए की आय उन्हें नहीं मिलेगी और निश्चित मासिक भुगतान भी बंद हो जाएगा। दूसरा निकाह करने या मुसम्मात की मृत्यु की स्थिति में, यह संपत्ति बीबी जी साहिबा की मस्जिद के खर्चों के लिए वक्फ मानी जाएगी। अन्य वारिसों को दुकानों के किराए की राशि प्राप्त करने का अधिकार नहीं होगा। मकानों और दुकानों की मरम्मत का खर्च मुसम्मात अपनी जेब से वहन करेंगी। यदि कोई दुकान या मकान पूरी तरह ढह जाता है, तो मस्जिद अपने पूंजी से उसका निर्माण कराएगी। अब्दुल शकूर खां, अब्दुल रहीम खां आदि के रहने वाले पुश्तैनी कच्चे मकान पर मुसम्मात का कोई दावा नहीं होगा। बस। इस स्थिति में, क्या ये दुकानें और मकान वक्फ हो गए हैं या नहीं? मशहदी बेगम किस चीज की हकदार हैं? यदि वह दूसरा निकाह करती हैं तो उसका क्या प्रभाव होगा? फिदा हुसैन खां द्वारा खरीदा गया मकान, जिसके लिए 'ला-दावा' लिखा गया था, वह हुआ या नहीं? क्या मशहदी बेगम अब्दुल शकूर खां और हाजी अब्दुल रहमान खां से उक्त मासिक भत्ता पाने की हकदार हैं या नहीं? कृपया उत्तर दें और पुण्य कमाएं।

उत्तर: इकरारनामे की इबारत अजीब तरह से मिली-जुली है। यदि वास्तविक स्थिति वह है जो सवाल में बताई गई है, तो वह संपत्ति हाजी काले खां की है। न तो अब्दुल शकूर और न ही अब्दुल हकीम खां के बेटे हाजी काले खां के वारिस हैं। उनके वारिस नत्था फिदा हुसैन खां थे और संपत्ति उनकी भी नहीं थी; यह फिदा हुसैन खां की व्यक्तिगत या खरीदी हुई संपत्ति थी। बहरहाल, इसके एकमात्र मालिक फिदा हुसैन खां थे, जिनके वारिस केवल पत्नी मशहदी बेगम और चाचा अब्दुल शकूर खां हैं। लेकिन इस इकरारनामे में उनका शामिल होना न्यायिक रूप से उन पर हुज्जत (प्रमाण) होगा और संपत्ति काले खां द्वारा छोड़ी गई जायदाद मानी जाएगी। लेकिन इससे भी अब्दुल हकीम खां के बेटों का इससे कोई संबंध साबित नहीं होगा क्योंकि काले खां का बेटा फिदा हुसैन खां मौजूद था; उसके रहते भतीजों का वारिस होने का कोई अर्थ नहीं है। फिर संपत्ति के संबंध में शुरू में 'इशारत-उल-

नस' के तौर पर 'मूक़ूफ़ा' शब्द आया है। मुफ्ती-बेह (प्रचलित) मजहब में, हालांकि केवल इतने से ही वक्फ हो जाता है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

इमाम अबू यूसुफ ने वक्फ के लिए केवल 'मूक़ूफ़ा' शब्द पर ही संतोष किया। शहीद ने कहा:	اكتفى ابو يوسف بلفظ موقوفة فقط قال الشهيد
हम प्रथा (उर्फ़) के आधार पर फतवा देते हैं।	ونحن نفتى

पृष्ठ ५२८ / ६३१

نے اس مضمون کا لکھا کہ جو کہ جائداد مفصلہ ذیل حاجی کالے خاں مرحوم ہمارے مورث اعلیٰ کی ہے اس کا تصفیہ برضا مندی ہم سے ورثائے کالے خاں کے یہ قرار پایا کہ جائداد مذکور الصدر تاحیات مشہدی بیگم کے قبضہ وتصرف میں رہے گی اس کی آمدنی سے وہ اپنے تصرفات کرتی رہے اور علاوہ آمدنی کرایہ جائداد موقوفہ کے ایک روپیہ ماہوار تاحیات اپنی عبد الشکور خاں اور ایک روپیہ ماہوار تاحیات مسماۃ حاجی عبد الرحمن خاں دیا کریں اگر مشہدی بیگم دوسرا نکاح کرے یا عفت و عصمت سے گزر نہ کرے تو ان کو قبضہ اور آمدنی کرایہ جائداد مذکور اور وصول ماہوار مقررہ نہ رہے گا اور بحالت عقد ثانی اور فوت مسماۃ کے یہ جائداد واسطے مصارف مسجد بی بی جی صاحبہ کے وقف متصور ہوگی مسماۃ دیگر ورثا کو حق وصول زر کرایہ دکانات کا حاصل نہ ہوگا مرمت شکست ریخت مکانات دکانات کی مسماۃ اپنے پاس سے کرتی رہے گی، اگر کوئی دکان مکان بالکل منہدم ہو جائے اس کی تعمیر مسجد اپنے سرمایہ سے کرے گی مکان خام موروثی مسکونہ عبد الشکور خاں و عبدالرحیم خاں وغیرہ میں مسماۃ کو کچھ دعوی نہ ہوگا فقط اس صورت میں یہ دکان ومکان وقف ہو گئے یا نہیں؟ مشہدی بیگم کس چیز کی مستحق ہے اگر وہ نکاح ثانی کرے تو اس کا کیا اثر ہے؟ مکان خرید کردہ فدا حسین خاں جس سے لاد علوی لکھا یا گیا ہے وہ ہوا یا نہیں؟ مشہدی بیگم ماہوار مذکور عبد الشکور خاں و حاجی عبد الرحمن خاں سے پانے کی مستحق ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: عبارت اقرار نامہ عجیب مختلط ہے صورت واقعہ اگر وہ ہے کہ سوال میں مذکور ہوئی تو وہ جائداد حاجی کالے خاں کی ہے ، نہ عبد الشکور و پسران عبد الحکیم خاں حاجی کالے خاں کے وارث ہیں اس کا وارث نتھا فدا حسین خاں تھا اور جائداد اس کی بھی نہیں فدا حسین خاں کی ذاتی یا

خرید کردہ ہے بہر حال اس کا مالک صرف فدا حسین خاں تھا جسکے وارث فقط مشہدی بیگم زوجہ اور عبد الشکور خاں چچا ہیں ، مگر اس کا اس اقرار میں شریک ہونا قضاءً ان پر حجت ہوگا اور جائداد متروکہ کالے خاں قرار پائے گی لیکن اس سے بھی پسران عبد الحکیم خاں کو اس سے تعلق ثابت نہ ہوگا کہ کالے خاں کا بیٹا فدا حسین خاں موجود تھا اس کے ہوتے بھتیجوں کا وارث ہونا کوئی معنی نہیں رکھتا پھر جائداد کی نسبت ابتداء میں بطور اشارۃ النص لفظ موقوفہ واقع ہوا مذہب مفتی بہ میں اگرچہ صرف اسی قدر سے وقف ہو جاتا ہے۔ در مختار میں ہے :

امام ابو یوسف نے وقف کے لئے صرف لفظ موقوفہ پر اکتفاء فرمایا، اکتفی ابو یوسف بلفظ موقوفة

شہید نے کہا کہ ہم عرف کی بناء پر فقط قال الشهيد

اور ہم فتویٰ دیتے ہیں۔ ونحن نفتی

Volume Sixteen (16) Fatawa Razawiyya

...due to custom (1). | Fatwa is given according to this. (T) However, the explicit text follows: "If Mushahadi Begum remarries or does not live chastely, then this property will be considered waqf (endowment)." This is clearly making waqf conditional. The beginning and end of a single document constitute a single statement, as stated in Al-Khayriyya. (As stated in Al-Khayriyya. T) Thus, the term "endowed" became restricted by this condition, and making waqf dependent on a condition renders it void.

In Durr al-Mukhtar, it is stated: "Its condition is that it must be immediate (munjaz), not conditional (mu'allaq), except upon an existing condition (2)." (Abridged) | The condition for waqf is that it be immediate and not conditional; yes, it can be made conditional on an existing condition (T).

In Radd al-Muhtar, it is stated: "If he says: 'When tomorrow comes,' or 'When the beginning of the month arrives,' or 'If I speak to so-and-so,' or 'If I marry so-and-so woman, then this land of mine is endowed charity (sadaqah mawqufa),' or 'If I wish or desire,' the waqf will be void because waqf does not tolerate being conditional upon a risk (3). End of the chapter on Waqf and the end of the Book of Sales." | If the endower said "When tomorrow comes," or "When I speak to so-and-so," or "When I marry so-and-so woman, then this land of mine will be an endowed charity," or said "If I wish or like it," then the waqf will become void because waqf does not carry the possibility of being conditional on something likely to perish. End of Waqf and end of the Book of Sales. (T)

However, the following text follows: "The lady (Musammah) will continue to do repairs from her own pocket, and will rebuild the mosque if it collapses." This does not pertain to the situation where Mushahadi Begum marries or dies. Repairs are impossible after death, and after marriage, she has been deemed completely detached from the property. So, what is the meaning of making repairs her responsibility? This must refer to her life before marriage. It is said for that time that she will rebuild the collapsed mosque from her own resources. If it's not a waqf for the mosque, what is the meaning of making the reconstruction of a collapsed building the responsibility of the mosque? So, after complete scrutiny, the crux of this impaired text is that the declarers made all this property waqf immediately, and in the expenditures, they set the condition that it remains in Mushahadi Begum's possession for life, provided she lives chastely...

(1) Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/773 (2) Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/773 (3) Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 3/360

जिल्द सोलहवीं (१६) फतावा रज़विया

...रूढ़ि (प्रथा) के कारण (१)। | इसी के साथ फतवा दिया जाता है। (त) मगर आगे मूल पाठ (इबारत-ए-नस्) यह है कि अगर मुशाहदी बेगम दूसरा निकाह करें या पवित्रता (इफ़्फ़त) के साथ न रहें तो यह जायदाद वक्फ मानी जाएगी। यह स्पष्ट रूप से वक्फ को शर्त पर निर्भर करना है और एक ही दस्तावेज़ का आदि और अंत एक ही कथन होता है, जैसा कि अल-खैरिय्या में स्पष्ट किया गया है। (जैसा कि इस पर खैरिय्या में न्स है। त) तो 'मवकूफ़ा' (वक्फ की गई) शब्द का प्रयोग इस शर्त के साथ सीमित हो गया और वक्फ का किसी शर्त पर निर्भर होना उसे बातिल (अमान्य) कर देता है।

दुर्रे मुख्तार में है: "इसकी शर्त यह है कि यह मुंजज़ (तत्काल प्रभावी) हो, मुअल्लक (शर्त पर निर्भर) न हो, सिवाय इसके कि वह वर्तमान शर्त के साथ हो (२)।" (संक्षिप्त) | वक्फ की शर्त यह है कि वह मुंजज़ हो, मुअल्लक न हो; हाँ, मौजूदा शर्त के साथ मुअल्लक हो सकता है (त)।

रद्दुल मुहतार में है: "अगर उसने कहा: 'जब कल का दिन आए,' या 'जब महीने की शुरुआत हो,' या 'अगर मैं फलां से बात करूँ या 'अगर मैं फलां औरत से शादी करूँतो मेरी यह ज़मीन सदक़ा मवकूफ़ा (वक्फ दान) होगी,' या 'अगर मैं चाहूँ या पसंद करूँ तो वक्फ बातिल हो जाएगा क्योंकि वक्फ जोखिम (खतरे) पर निर्भर होने की संभावना नहीं रखता (३)। समाप्त, वक्फ के अध्याय से और बय (बिक्री) की किताब के अंत से।" | वाकिफ (वक्फ करने वाले) ने कहा: "जब कल का दिन आए" या "जब मैं फलां से बात करूँया "जब मैं फलां औरत से शादी करूँ तो मेरी यह ज़मीन सदक़ा मवकूफ़ा होगी" या यूँ कहा कि "अगर मैं चाहूँ या पसंद करूँ तो वक्फ बातिल हो जाएगा क्योंकि वक्फ ऐसी चीज़ से मुअल्लक होने का अंदेशा नहीं रखता जो नष्ट होने वाली हो। समाप्त, वक्फ और किताबुल बय के अंत से। (त)

लेकिन आगे यह इबारत है कि "मुसम्मा (महिला) मरम्मत अपने पास से करती रहेगी, ढह जाने पर मस्जिद का निर्माण करेगी"। यह उस स्थिति से संबंधित नहीं है कि मुशाहदी बेगम निकाह करे या मर जाए; मौत के बाद मरम्मत असंभव है और निकाह के बाद उसे जायदाद से बिल्कुल बेदखल कर दिया गया है। तो उसके ज़िम्मे मरम्मत रखने का क्या मतलब? तो यह निश्चित रूप से निकाह से पहले के उसके जीवन का ज़िक्र है और उस समय के लिए कहा गया कि ढह जाने की स्थिति में मस्जिद का निर्माण अपने संसाधनों से करेगी। अगर मस्जिद पर वक्फ नहीं है, तो ढहने के बाद निर्माण को मस्जिद की ज़िम्मेदारी बनाने का क्या अर्थ है? तो पूरी छानबीन के बाद इस त्रुटिपूर्ण इबारत का

निष्कर्ष यह निकला कि घोषित करने वालों ने इस पूरी जायदाद को फिलहाल वक्फ कर दिया और खर्चों में यह शर्त लगाई कि यह जीवनभर मुशाहदी बेगम के कब्ज़े में रहे, बशर्ते कि वह पवित्रता के साथ रहे...

(१) दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, १/७७३ (२) दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, १/७७३ (३) रद्दुल मुहतार, किताबुल वक्फ, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, ३/३६०

पृष्ठ ५२९ / ६३१

بہ للعرف۱۔ | اس کے ساتھ فتوٰی دیتے ہیں۔ (ت) مگر آگے عبارۃ النص یہ ہے کہ اگر مشہدی بیگم دوسرا نکاح کریں یا عفت سے گزر نہ کریں تو یہ جائداد وقف متصور ہوگی، یہ صراحتہ وقف کی تعلیق ہے اور دستاویزِ واحد کا اول و آخر کلام واحد ہے کما نص علیہ فی الخیریہ (جیسا کہ اس پر خیریہ میں نص کی گئی ہے۔ ت) تو وہ لفظِ موقوفہ کا اطلاق اس شرط سے مقید ہوا اور وقف کا کسی شرط پر تعلق کرنا اسے باطل کر دیتا ہے۔

درمختار میں ہے: شرطہ ان یکون منجزاً لا معلقاً الا بکائن۲- (ملتقطاً) | وقف کی شرط یہ ہے کہ وہ منجز ہو معلق نہ ہو ہاں شرط موجود کے ساتھ معلق ہوسکتا ہے (ت)

ردالمحتار میں ہے: اذا جاء غداً او اذا جاء راس الشھر او اذا کلمت فلاناً او اذا تزوجت فلانۃ فارضی ھذہ صدقۃ موقوفۃ او ان شئت اواجبت یکون الوقف باطلا لان الوقف لا یحتمل التعلیق بالخطر۳ اھ من الوقف ومن اواخر البیوع۔ | واقف نے کہا جب کل کا دن آئے یا جب میں فلاں سے کلام کروں یا فلاں عورت سے شادی کروں تو میری یہ زمین صدقہ موقوفہ ہوگی یا یوں کہا کہ اگر میں چاہوں یا پسند کروں ، تو وقف باطل ہو جائیگا کیونکہ وقف قریب الہلاکت چیز سے معلق ہونے کا احتمال نہیں رکھتا اھ وقف اور اواخر کتاب البیوع۔ (ت)

لیکن آگے یہ عبارت ہے کہ مرمت مسماۃ اپنے پاس سے کرتی رہے گی منہد م کی تعمیر مسجد کرے گی یہ اس صورت سے متعلق نہیں کہ مشہدی بیگم نکاح کرے یا مر جائے، موت کے بعد مرمت ناممکن اور بعد نکاح اسے جائداد سے بالکل بے تعلق ٹھہرایا گیا ہے اس کے ذمہ مرمت رکھنے کے کیا معنی، تو یہ ضرور اس کی حیات قبل نکاح کا ذکر ہے اور اس وقت کے لئے کہا

کہ منہدم کی تعمیر مسجد اپنے سرمایہ سے کرے گی اگر مسجد پر وقف نہیں تو تعمیر منہدم ذمہ مسجد ہونے کے کیا معنی، تو بعد تنقیح تام اس مختل عبارت کا محصل یہ نکلا کہ مقررین نے یہ تمام جائداد فی الحال وقف کی اور مصارف میں یہ شرط لگائی کہ تاحیات مشہدی بیگم کے تصرف میں رہیں بشر طیکہ وہ بہ عفت بسر

۱ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۷۷۳ ۲ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۷۷۳ ۳ ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۶۰

Fatawa Razawiyyah (Volume 16)

...if she does not remarry, then until that time, the income belongs to her, and the responsibility for repair and maintenance lies with her. She herself should rebuild if it's demolished. Although the property is currently waqf (endowed), the right to the income belongs to Mushahidi Begum subject to the mentioned condition. If this condition is lost, i.e., Mushahidi Begum remarries or does not live chastely, then at that time, in terms of both property and profits, it will be considered purely endowed to the mosque. That is, Mushahidi Begum will have no connection even with the income. This is the concise summary of this agreement.

[Arabic Box Text] Correcting speech is better than neglecting it as much as possible. Making the speech correct is better than making it meaningless as the scholars have stipulated in Al-Ashbah etc. (T)

Therefore, the entire mentioned property has become a valid and fully implemented waqf for Bibi Ji Sahiba Mosque. Mushahidi Begum is entitled to the income for her lifetime subject to the mentioned condition. If she does not adhere to the mentioned condition, the income will also purely belong to the mosque and Mushahidi Begum will have no connection with it. The monthly allowance set by Abdul Shakoor Khan and Haji Abdur Rahman Khan is a promise which is appropriate for them to fulfill, but Mushahidi Begum cannot force them even if she remains bound by the mentioned condition. Renouncing claims to specific items (Ayaan) from the house is not valid because 'Al-Ibra'a an al-Ayaan' (discharging from specific properties) is void. (T) If it was not included in the waqf, then according to the conditions of inheritance after paying the mahr (dowry) etc., one-fourth would belong to Mushahidi Begum and three parts to Abdul Shakoor Khan. And Allah Almighty knows best.

Problem 332: Hidayat Yar Khan from Shah Pur Jhelum, Risala Cantonment No. 5, Post Office Chak No. 38, Punjab via Malak. 9 Jamadi-ul-Thani 1337 AH.

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. O Opener! To the presence of the one endowed with excellence, of high station, the source of grace, Peer Sahib, may Allah Almighty prolong your grace. Peace be upon you and the mercy of Allah be upon you. Let it be clear to your noble mind that there was a noble mosque in a settlement; now those people have left from there and that mosque remains in a forest. Is it permissible to take the materials of this old mosque and use them for another mosque being built, or not? Explain and you shall be rewarded.

May Allah Almighty keep the shadow of mercy over us poor people for a long time, Amen then Amen!

---

1 Al-Ashbah wa al-Naza'ir, First Art, Ninth Rule, Idara al-Quran al-Karim 1/168.

फ़तावा रज़विया (खंड १६)

...और दूसरा निकाह न करे, उस समय तक आमदनी उसके लिए है और टूट-फूट की मरम्मत उसके जिम्मे है। यदि मस्जिद ढह जाए तो वह स्वयं उसका निर्माण कराए। हालांकि संपत्ति वर्तमान में वक्फ है, लेकिन आमदनी पर मुशाहिदी बेगम का अधिकार उक्त शर्त के अधीन है। यदि यह शर्त समाप्त हो जाती है, अर्थात मुशाहिदी बेगम निकाह कर लेती हैं या पवित्रता के साथ जीवन व्यतीत नहीं करती हैं, तो उस समय संपत्ति और लाभ दोनों के लिहाज से इसे विशुद्ध रूप से मस्जिद के लिए वक्फ माना जाएगा। यानी आमदनी से भी मुशाहिदी बेगम का कोई संबंध नहीं रहेगा। यह इस इकरारनामे का सारांश है।

[अरबी बॉक्स पाठ] कथन को यथासंभव सही ठहराना उसे व्यर्थ करने से बेहतर है। बात को सार्थक बनाना उसे निरर्थक बनाने से उत्तम है जैसा कि 'अल-अश्बाह' आदि में विद्वानों ने स्पष्ट किया है। (त)

इसलिए, उक्त पूरी संपत्ति बी बी जी साहिबा मस्जिद के लिए पूर्ण और वैध वक्फ के रूप में लागू हो गई है। मुशाहिदी बेगम जीवनभर और उक्त शर्त के पालन के अधीन केवल आमदनी की पात्र हैं। यदि वह उक्त शर्त का पालन नहीं करती हैं, तो आमदनी भी विशुद्ध रूप से मस्जिद की होगी और मुशाहिदी बेगम का उससे कोई संबंध नहीं रहेगा। अब्दुल शकूर खां और हाजी अब्दुर रहमान खां द्वारा तय किया गया मासिक भत्ता एक वादा है जिसे निभाना उनके लिए उचित है, लेकिन मुशाहिदी बेगम उन्हें इसके लिए मजबूर नहीं कर सकतीं, भले ही वह उक्त शर्त का पालन करती रहें। घर से विशिष्ट वस्तुओं (अयान) पर दावा छोड़ना सही नहीं है क्योंकि 'अल-इबरा अन अल-अयान' (विशिष्ट वस्तुओं से मुक्ति) अमान्य है। (त) यदि वह वक्फ में शामिल नहीं था, तो मेहर आदि की अदायगी के बाद विरासत की शर्तों के अनुसार, मुशाहिदी बेगम का चौथा हिस्सा और अब्दुल शकूर खां के तीन हिस्से होंगे। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

मसला ३३२: हिदायत यार खां, शाहपुर झेलम, रिसाला छावनी नंबर ५, डाकखाना चक नंबर ३८, पंजाब के माध्यम से। ९ जमादी-उल-थानी १३३७ हिजरी।

बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम। हे द्वार खोलने वाले! उत्कृष्टता के संरक्षक, उच्च पदस्थ, कृपा के स्रोत पीर साहब की सेवा में, अल्लाह आपकी कृपा को बनाए रखे। आप पर सलाम और अल्लाह की रहमत हो। आपकी नेक राय में स्पष्ट हो कि एक आबादी में एक शरीफ मस्जिद थी; अब वे लोग वहां से चले गए हैं और वह मस्जिद जंगल में रह गई है। क्या इस पुरानी मस्जिद का सामान हटाकर दूसरी

बनाई जाने वाली मस्जिद में उपयोग करना सही है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा। अल्लाह सर्वशक्तिमान हम गरीबों पर रहमत का साया लंबे समय तक बनाए रखे, आमीन सुम्मा आमीन!

---

१ अल-अश्बाह व अन-नज़ायर, प्रथम कला, नौवां नियम, इदारा अल-कुरान अल-करीम १/१६८।

पृष्ठ ५३०/६३१

کرے اور دوسرا نکاح نہ کرے اس وقت تک آمدنی اس کے لئے ہے اور شکست ریخت کی مرمت اس کے ذمہ ہے منہدم کی تعمیر مسجد خود کرے۔ تو اگرچہ جائدا فی الحال وقف ہے مگر آمدنی سے حق مشہدی بیگم بشرط مذکور متعلق ہے اگر یہ شرط مفقود ہو یعنی مشہدی بیگم نکاح کرلے یا عفت سے بسر نہ کرے تو اس وقت یہ جائدا ذات و منافع دونوں کے لحاظ سے خالص مسجد پر وقف متصور ہوگی یعنی آمدنی سے بھی مشہدی بیگم کو کوئی تعلق نہ رہے گا، یہ اس اقرار نامہ کا محصل تنقیح ہے،

[عربی عبارت] وتصحیح الکلام اولی من اھماله مھما امکن کلام کو حتی الامکان صحیح بنانا اس کو مہمل بنانے سے اولی ہے، نصوا علیہ فی الاشباہ وغیر ہا۔ جیسا کہ اشباہ وغیرہ میں مشائخ نے اس پر نص فرمائی ہے (ت)

لہذا جائداد مذکور تمام و کمال مسجد بی بی جی صاحبہ پر وقف صحیح تمام نافذ ہوگئی مشہدی بیگم تاحیات و پابندی شرط مذکور صرف آمدنی کی مستحق ہے اور شرط مذکور کی پابندی نہ کرے تو آمدنی بھی خالص صرف مسجد کی ہوگی مشہدی بیگم کو اس سے تعلق نہ رہے گا، ماہوار کہ عبدالشکور خاں وحاجی عبدالرحمن خاں نے مقرر کیا وہ ایک وعدہ ہے جس کا نباہنا ان کو مناسب ہے مگر مشہدی بیگم اس پر مجبور نہیں کر سکتی اگرچہ وہ شرط مذکور کی پابند بھی رہے مکان سے لادعوٰی صحیح نہیں لان الابراء عن الاعیان باطلة (کیونکہ اعیان سے برائت باطل ہے۔ت) اگر وہ داخل وقف نہ تھا تو حسب شرائط فرائض بعد ادائے مہر وغیرہ اس کا چہارم مشہدی بیگم کا اور تین حصے عبدالشکور خاں کے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۳۲: ہدایت یار خاں از شاہ پور جہلم رسالہ چھاؤنی نمبر ۵ ڈاکخانہ چک نمبر ۳۸ سالہ براہ ملک پنجاب ۹ جمادی الثانی ۱۳۳۷ھ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم، یافتاح، بخدمت فضیلت پناہ، عالی دستگاہ، جناب فیض مآب پیر صاحب، دام اللہ تعالیٰ فیضکم، السلام علیکم ورحمۃ اللہ علیکم، واضح رائے عالی ہو کہ ایک مسجد شریف ایک آبادی میں تھی، اب وہ لوگ وہاں سے چلے گئے اور وہ مسجد جنگل میں رہ گئی اس مسجد قدیم کا اسباب اٹھا کر دوسری مسجد جو بنائی جائے درست ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔ خدا تعالیٰ سایہ رحمت تادیر بر سر ما غریباں قائم رکھے، آمین ثم آمین!

---

1 الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ التاسعۃ ادارۃ القرآن الکریم ۱ / ۱۶۸

Fatawa Razawiyya, Volume 16

The Answer: And peace be upon you, and the mercy of Allah and His blessings. If there is no way to keep this mosque inhabited and protected, and it would be left abandoned in the wilderness such that thieves and usurpers would take its belongings, then it is permissible to take its materials from there and build a mosque in another place. This work should be carried out under the supervision of vigilant and honest Muslims. And Allah knows best.

Problem 333: 13 Dhu al-Qi'dah 1322 AH What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say about this matter: when going to bury a deceased person, is it necessary to take permission from the caretaker of the graveyard for the burial? 'Amr says that graveyards and mosques are endowments (waqf); they are not anyone's property, so there is no need to take permission. If permission were required in a graveyard, then praying in a mosque without permission would also not be correct. The caretaker is only there to sweep the mosque, etc., just as there is one for cleaning in a shrine (takiya) who is called 'takiyadar'. The shrine and the mosque are endowed for all Muslims. Whoever wishes may pray in whichever mosque they want, and in whichever graveyard they want, they may bury their dead. Explain and be rewarded.

The Answer: Zaid is wrong; his statement is a mere fabrication against the noble Sharia. A cemetery is endowed for the general public of Muslims; every Muslim has the right to be buried in it. The caretaker of a cemetery is nothing; there is no need for his permission, nor should his prohibition be heeded. It is stated in Alamgiri:

[Arabic]: There is no difference in benefiting from such things between the rich and the poor, to the extent that it is permissible for everyone to stay in an inn (khan) or a hospice (ribat), drink from a public water trough (siqaya), and bury in a cemetery. Thus it is in al-Tabyin. 1 [Urdu]: There is no difference between the rich and the poor in obtaining benefit from these things, to the extent that every person has the right to stay in an inn and a monastery. Similarly, every person can drink water from a public fountain and bury a dead person in a cemetery. Thus it is in al-Tabyin. (T)

In the same [source] it is written: [Arabic]: If someone builds a mosque for the people of a locality and says "I have made..." [Urdu]: If someone built a mosque for the people of a neighborhood and...

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter 12 on Hospices, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 2/466.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

उत्तर: और आप पर सलाम हो और अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें हों। अगर इस मस्जिद को आबाद रखने और उसकी हिफाज़त करने का कोई तरीका न हो और इसे ऐसे ही जंगल में छोड़ दिया जाए, तो चोर और कब्ज़ा करने वाले लोग इसका सामान ले जाएंगे। ऐसी स्थिति में जायज़ है कि इसका सामान वहाँ से हटाकर दूसरी जगह मस्जिद बना ली जाए। यह काम होशियार और अमानतदार मुसलमानों की निगरानी में होना चाहिए। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मसला 333: 13 ज़ी अल-क़ादह 1322 हिजरी दीन के उलेमा और शरीयत के मुफ़्ती इस बारे में क्या फरमाते हैं कि जब किसी मय्यत को दफ़नाने के लिए जाएँ तो क्या दफ़नाने के लिए कब्रिस्तान के मुतवल्ली (प्रबंधक) से इजाज़त लेना ज़रूरी है? 'अम्र' का कहना है कि कब्रिस्तान और मस्जिद वक़्फ़ हैं, वे किसी की मिल्कियत (स्वामित्व) नहीं होते, इसलिए इजाज़त लेने की कोई ज़रूरत नहीं है। अगर कब्रिस्तान में इजाज़त की ज़रूरत होगी, तो मस्जिद में भी बिना इजाज़त नमाज़ पढ़ना सही नहीं होगा। मुतवल्ली का काम सिर्फ मस्जिद में झाड़ू वगैरह देना है, जैसे तकिये (मठ) में सफाई के लिए एक व्यक्ति होता है जिसे तकियादार कहा जाता है। तकिया और मस्जिद आम मुसलमानों के लिए वक़्फ़ हैं। जिसका दिल चाहे जिस मस्जिद में नमाज़ पढ़े और जिस कब्रिस्तान में चाहे अपने मुर्दे को दफ़न करे। बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: ज़ैद गलत कहता है, उसका यह कहना शरीयत पर केवल एक आरोप है। कब्रिस्तान आम मुसलमानों के लिए वक़्फ़ होता है, हर मुसलमान को उसमें दफ़न होने का हक़ है। कब्रिस्तान का मुतवल्ली कुछ भी नहीं है, न उसकी इजाज़त की ज़रूरत है और न ही उसकी पाबंदी की कोई परवाह है। आलमगीरी में है:

[अरबी]: ऐसी चीज़ों से लाभ उठाने में अमीर और गरीब के बीच कोई अंतर नहीं है, यहाँ तक कि हर किसी के लिए सराय (खान) और धर्मशाला (रिबात) में ठहरना, सार्वजनिक प्याऊ (सिक़ाया) से पानी पीना और कब्रिस्तान में दफ़न करना जायज़ है। अल-तब्यीन में इसी तरह है। 1 [उर्दू]: इन चीज़ों से लाभ उठाने में अमीर और गरीब के बीच कोई अंतर नहीं है, यहाँ तक कि हर व्यक्ति को सराय और खानकाह में ठहरने का अधिकार है। इसी तरह हर व्यक्ति वक़्फ़ सबील (सार्वजनिक प्याऊ) से पानी पी सकता है और कब्रिस्तान में मुर्दा दफ़न कर सकता है। अल-तब्यीन में इसी तरह है। (त)

उसी में है: [अरबी]: अगर किसी ने एक मोहल्ले के लोगों के लिए मस्जिद बनाई और कहा "मैंने बना दिया..." [उर्दू]: अगर किसी ने एक मोहल्ले वालों के लिए मस्जिद बनाई और...

1. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय 12 रिबातात के बारे में, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 2/466।

الجواب: وعلیکم السلام و رحمۃ اللہ وبرکاتہ۔ اگر اس مسجد کے آباد رکھنے، حفاظت کرنے کا کوئی طریقہ نہ ہو اور یوں جنگل میں چھوڑ دی جائے گی تو چور اور متغلب لوگ اس کا مال لے جائیں گے تو جائز ہے کہ اس کا اسباب وہاں سے اٹھا کر دوسری جگہ مسجد بنائیں اور یہ کام ہوشیار اور دیانتدار مسلمانوں کی نگرانی میں ہو وھو اعلم فقط

مسئلہ ۳۳۳: ۱۳ ذی القعدہ ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ جب میت کے واسطے دفن کرنے کے لئے جاؤ، اور دفن کرو تو اجازت متولی قبرستان کی واسطے دفن کرنے میت کے لینا ضرور ہے اور عمر و کہتا ہے کہ قبرستان اور مسجد وقف ہیں وہ کسی کی ملکیت نہیں ہوتے ہیں اجازت لینے کی کچھ ضرورت نہیں ، اگر قبرستان میں اجازت کی ضرورت ہو گی تو مسجد میں بھی بلا اجازت نماز پڑھنا درست نہ ہوگا، متولی صرف مسجد کے جھاڑو وغیرہ دینے کو ہوتا ہے ایسے ہی تکیہ میں واسطے صفائی کے ہوتا ہے جس کو تکیہ دار کے نام سے پکارتے ہیں تکیہ اور مسجد عام مسلمانوں پر وقف ہے جس کا دل چاہے جس مسجد میں نماز پڑھے اور جس قبرستان میں چاہے اپنا مردہ دفن کرے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: زید غلط کہتا ہے ، اس کا قول شرع شریف پر محض افتراء ہے، مقبرہ عام مسلمانوں کے لئے وقف ہوتا ہے ، ہر مسلمان کو اس میں دفن کا حق پہنچتا ہے، مقبرہ کا متولی کوئی چیز نہیں ، نہ اس کی اجازت کی حاجت نہ ممانعت کی پرواہ ہے۔ عالمگیری میں ہے:

لا فرق فی الانتفاع فی مثل ھذہ الاشیاء بین الغنی و الفقیر حتی جاز لکل النزول فی الخان و الرباط و الشرب من السقایۃ والدفن فی المقبرۃ کذا فی التبیین ۱۔ ان اشیاء سے انتفاع حاصل کرنے غنی و فقیر

کے درمیان کوئی فرق نہیں یہاں تک کہ ہر شخص کو سرائے اور خانقاہ میں نزول کا حق ہے اسی طرح ہر شخص وقف سبیل سے پانی پی سکتا ہے اور قبرستان میں مردہ دفن کر سکتا ہے۔ یونہی تبیین میں ہے (ت)

اسی میں ہے: لوبنی مسجداً لاھل محلۃ وقال جعلت اگر کسی نے ایک محلہ والوں کے لئے مسجد بنائی اور

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الثانی عشر فی الرباطات نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۶۶

Volume 16 Fatawa Razawiyya

[Arabic Box 1]: This mosque is specifically for the people of this neighborhood; people other than the residents of that neighborhood may also pray in it, as stated in al-Dhakhirah. [Urdu Explanation]: It is said that if I built this mosque specifically for the residents of this neighborhood, then people other than those residents also have the right to pray in it. Similarly, it is stated in al-Dhakhirah. (T)

[Urdu Paragraph]: In fact, the general accessibility of a graveyard is much, much more than that of a mosque. There are many people who are commanded to be prevented from the mosque, such as a leper or someone with vitiligo whose condition is widespread, or someone whose mouth, body, or clothes have an offensive odor, or someone whose arrival causes fitna (strife), such as Ghair-Muqallids (Wahhabis) or Rafidis, etc. In Durr al-Mukhtar, it is stated:

[Arabic Box 2]: Eating something like garlic is prevented from it (i.e., the mosque), and similarly, every offensive/harmful person even if through their tongue. [Urdu Explanation]: One who eats garlic will be prevented from the mosque; similarly, every harmful person will be prevented, even if they cause harm through their tongue. (T)

[Urdu]: It is stated in Radd al-Muhtar:

[Arabic Box 3]: Imam al-Ayni said in his commentary on Sahih al-Bukhari: "Everything that has an offensive smell, whether it is food or something else, is to be joined with what is mentioned in the hadith. Similarly, some have included the person whose mouth has a foul odor, or who has a wound with an offensive smell, as well as the butcher, the fishmonger, the leper, and the person with vitiligo are even more deserving of inclusion. Sahnun said: 'I do not consider the Friday prayer obligatory for them (the leper and the one with vitiligo)' and he cited the hadith as evidence. And every person who harms people with their tongue is joined with the hadith, and Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) gave a fatwa on this." [Urdu Translation]: Imam al-Ayni stated in his commentary on Sahih al-Bukhari that everything that has an unpleasant smell should be joined with the hadith, whether it is an item of food or something else. Similarly, some have also included the person whose mouth has a foul odor or who has a wound that emits an unpleasant smell. Likewise, the butcher, the fish seller, and the patient of leprosy and vitiligo are even more primary for inclusion. And Sahnun said that I do not consider Friday prayer obligatory for these two (leper and vitiligo patient) and he used the hadith as proof. And along with the hadith, every person who causes harm to people with their

tongue has been included, and Hazrat Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) issued a fatwa on this and he...

1. Fatawa al-Hindiyyah, Book of Waqf, Chapter 11 on Mosques, Nurani Kutub Khana Peshawar, 2/457-458.
2. Durr al-Mukhtar, Book of Salat, Chapter on things that invalidate prayer, Mujtabai Press Delhi, 1/94.

जिल्द 16 फ़तावा-ए-रज़विया

[अरबी बॉक्स 1]: यह मस्जिद विशेष रूप से इस मोहल्ले के लोगों के लिए है; चाहे वह इस मोहल्ले के बाहर के लोगों के लिए भी हो, उन्हें भी इसमें नमाज़ पढ़ने का अधिकार है, जैसा कि अल-ज़ख़ीरा में है। [उर्दू विवरण]: कहा गया है कि मैंने यह मस्जिद विशेष रूप से इस मोहल्ले वालों के लिए बनाई है, तो इस मोहल्ले वालों के अलावा दूसरों को भी इसमें नमाज़ पढ़ने का अधिकार है। इसी तरह अल-ज़ख़ीरा में है। (त)

[उर्दू पैराग्राफ़]: बल्कि कब्रिस्तान की व्यापकता मस्जिद की व्यापकता से भी बहुत अधिक है। बहुत से लोग ऐसे हैं जिन्हें मस्जिद से रोकने का हुक्म है, जैसे कोढ़ी या विटिलिगो (बर्स) का मरीज़ जिसकी बीमारी फैली हुई हो, या जिसके मुँह, शरीर या कपड़ों से दुर्गंध आती हो, या जिसके आने से फ़ितना पैदा होता हो, जैसे ग़ैर-मुक़ल्लिद वहाबी या राफ़िज़ी वगैरह। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

[अरबी बॉक्स 2]: लहसुन जैसी चीज़ खाने वाले को मस्जिद से रोका जाएगा, और इसी तरह हर उस व्यक्ति को जो दूसरों को कष्ट पहुँचाता है, चाहे वह अपनी ज़बान से ही क्यों न हो। [उर्दू विवरण]: लहसुन खाने वाले को मस्जिद से रोका जाएगा; इसी तरह हर कष्ट पहुँचाने वाले को रोका जाएगा, भले ही वह अपनी ज़बान से कष्ट पहुँचाता हो। (त)

[उर्दू]: 'रद्दुल मुहतार' में है:

[अरबी बॉक्स 3]: इमाम अल-ऐनी ने सहीह बुखारी की अपनी व्याख्या में कहा: "हर वह चीज़ जिसमें दुर्गंध हो, चाहे वह भोजन हो या कुछ और, उसे हदीस में वर्णित चीज़ों के साथ जोड़ा जाएगा। इसी तरह, कुछ विद्वानों ने उस व्यक्ति को भी शामिल किया है जिसके मुँह से दुर्गंध आती है, या जिसे कोई ऐसा घाव है जिससे दुर्गंध आती है, साथ ही कसाई, मछली बेचने वाला, कोढ़ी और विटिलिगो का रोगी शामिल होने के अधिक पात्र हैं। सहनून ने कहा: 'मैं इन दोनों (कोढ़ी और विटिलिगो रोगी) पर जुमे की नमाज़ अनिवार्य नहीं समझता' और उन्होंने हदीस को प्रमाण के रूप में पेश किया। और हदीस के साथ हर उस व्यक्ति को जोड़ा गया है जो अपनी ज़बान से लोगों को कष्ट पहुँचाता है, और हज़रत इब्न उमर (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) ने इसी पर फ़तवा दिया।" [उर्दू अनुवाद]: इमाम ऐनी ने अपनी शरह सहीह बुखारी में फ़रमाया कि हदीस के साथ हर उस चीज़ को शामिल किया जाएगा जिसमें नापसंद दुर्गंध हो, चाहे वह खाने की चीज़ हो या कुछ और। इसी तरह कुछ ने उस व्यक्ति को भी शामिल किया है जिसके मुँह से बदबू आती हो या उसे ऐसा ज़ख्म हो जिससे अप्रिय गंध आती हो।

इसी तरह कसाई, मछली बेचने वाला और कोढ़ व विटिलिगो का मरीज़ तो शामिल किए जाने के लिए अधिक उपयुक्त हैं। और सहनून ने कहा कि मैं इन दोनों (कोढ़ी और विटिलिगो रोगी) पर जुमा फ़र्ज़ नहीं समझता और हदीस को दलील माना। और हदीस के साथ ज़बान से लोगों को तकलीफ देने वाले हर व्यक्ति को शामिल किया गया है और हज़रत इब्न उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा ने इसी पर फ़तवा दिया और वह...

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल वक़्फ़, ग्यारहवाँ अध्याय मस्जिद के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/457-58।
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुस सलात, नमाज़ को बिगाड़ने वाली चीज़ों का अध्याय, मतबए मुज्तबाई दिल्ली, 1/94।

ھذا المسجد لاھل ھذا المحلۃ خاصۃ کان لغیر اھل تلك المحلۃ ان یصلي فیه ھکذا في الذخیرۃ[1]۔ کہہ دیا کہ میں نے یہ مسجد خاص اس محلہ والوں کے لئے بنائی ہے تو اس محلہ والوں کے غیر کو بھی اس میں نماز پڑھنے کا اختیار ہے، اسی طرح ذخیرہ میں ہے۔ (ت)

بلکہ مقبرہ کا عموم مسجد کے عموم سے بھی بہت بہت زیادہ ہے بہت لوگ ہیں جنہیں مسجد سے روکنے کا حکم ہے مثلاً جزامی اور ابرص جس کا برص شائع ہو یا جس کے منہ یا بدن یا لباس میں بدبو ہو یا جس کے آنے سے فتنہ اٹھے جیسے غیر مقلد وہابی یا رافضی وغیرہ ہم، در مختار میں ہے:

أکل نحو ثوم یمنع منه (ای من المسجد) و کذا کل موذ ولو بلسانه[2]۔ تھوم کھانے والے کو مسجد سے روکا جائے گا اسی طرح ہر موذی کو روکا جائے گا اگرچہ وہ زبان سے ایذا پہنچاتا ہو۔ (ت)

ردالمختار میں ہے: قال الامام العینی فی شرحه علی صحیح البخاری یلحق بمانص علیه فی الحدیث کل ماله رائحۃ کریھۃ مأکولا او غیرہ، وکذلك الحق بعضھم من بفیه بخراو به جرح له رائحۃ وکذلك القصاب والسماك والمجذوم والابرص اولی بالالحاق، وقال سحنون لا اری الجمعۃ علیھما واحتج بالحدیث و الحق بالحدیث کل من اذی الناس بلسانه و به افتی ابن عمر (رضی اللہ تعالی عنھما) وھو۔

امام عینی نے اپنی شرح صحیح بخاری میں فرمایا کہ حدیث کے ساتھ ہر اس شئی کو ملحق کیا جائے گا جس میں ناگوار بدبو ہو چاہے کھانے کی چیز یا کوئی اور، اسی طرح بعض نے ملحق کیا اس شخص کو بھی جس کے منہ سے بدبو آتی ہو یا اس کو ایسا زخم ہو جس سے ناپسندیدہ بو آتی ہو، اسی طرح قصاب، مچھلی کا گوشت بیچنے والا اور جذام و برص کا مریض تو الحاق کے لئے

اولیٰ ہے۔ اور سحنون نے کہا کہ میں ان دونوں (مجذوم و ابرص) پر جمعہ فرض نہیں سمجھتا اور دلیل حدیث کو قرار دیا اور حدیث کے ساتھ زبان سے لوگوں کو ایذا دینے والے ہر شخص کو ملحق کیا گیا ہے اور حضرت ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما نے اس پر ہی فتویٰ دیا اور وہ

[1] فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الحادی عشر فی المسجد نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۵۸-۴۵۷ [2] در مختار کتاب الصلوٰۃ باب ما یفسد الصلوٰۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴

Fatawa Razawiyya Volume (16)

[Box 1] Principle: "The principle lies in the negation of everything that causes harm." This is the basis for prohibiting everything that causes pain or annoyance. (In brief). (T)

However, no Sunni Muslim can be barred from an Ahl-e-Sunnat graveyard, "because there is no reason for prohibition and permission is obtained from the Shariah, and Allah knows best." (T) And Allah Almighty knows best.

Issue 334: From Bantva, Kathiawar, sent by Maulvi Muhammad Abdul Muttalib, 11 Rabi al-Awwal Sharif 1342 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the clear Shariah say regarding this matter (what do the religious scholars and jurists of the firm Shariah say about this issue - T): A person built a graveyard, i.e., a solid-roofed dome and prepared chests within it, and also built a mosque adjacent to this graveyard. Now he wants to join the roof of the said graveyard with the roof of the mosque and endow (waqf) it for the call to prayer (Adhan) and prayer (Salah). Is it correct to pray on the roof of such a graveyard where two or three bodies are currently buried and more will be in the future? And is it legally permissible to join its roof with the mosque and endow it for the call to prayer and prayer? Please favor us with a reply supported by authentic books.

The Answer: If the land of the graveyard is his property and he has not endowed (waqf) it yet, even if some deceased have been buried in it, if he endows only its roof and keeps the land as his property, then that roof will not be a valid waqf "because it is an intentional endowment of movable property without common practice" (T). If he also endows the land for the mosque, then the endowment of the roof will also be valid. If he has already endowed the land for a graveyard, whether the graveyard building was constructed before the endowment or after; if it was built before the endowment, there is no harm, the roof will be endowed for the call to prayer and prayer.

[Box 2] "Because perpetuity and eternity are achieved by a second endowment even if it was endowed for another purpose, according to the more correct view. And endowing a building over graves is not valid as mentioned in [Fatawa] al-Khaniyyah and al-Hindiyyah." Because by endowing a second time, permanence and perpetuity will be achieved, even if it was endowed for a different purpose according to the more correct view, and it is not correct to endow a building over a graveyard as in [Fatawa] Khaniyyah and Hindiyyah.

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Salah, Chapter on what invalidates prayer, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/444.

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

[बॉक्स 1] सिद्धांत: "सिद्धांत हर उस चीज़ के निषेध में है जिससे कष्ट पहुँचता हो।" यह हर उस चीज़ के निषेध का आधार है जिससे पीड़ा पहुँचती है। (संक्षेप में)। (T)

लेकिन सुन्नी मुसलमानों के कब्रिस्तान में किसी सुन्नी मुसलमान को मना नहीं किया जा सकता, "क्योंकि मनाही का कोई कारण नहीं है और शरीयत की ओर से अनुमति प्राप्त है, और अल्लाह बेहतर जानता है।" (T) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 334: बांटवा, काठियावाड़ से प्रेषक मौलवी मुहम्मद अब्दुल मुत्तलिब, 11 रबी-उल-अव्वल शरीफ 1342 हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत-ए-मतीन के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं (दीनी विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले के बारे में क्या कहते हैं - T): एक व्यक्ति ने एक मकबरा बनाया यानी एक पक्की छत वाला गुंबद और उसमें ताबूत तैयार करवाए और उस मकबरे के पास एक मस्जिद भी बनवाई। अब वह चाहता है कि उक्त मकबरे की छत को मस्जिद की छत के साथ मिलाकर अज़ान और नमाज़ के लिए वक्फ (दान) कर दे। क्या ऐसे मकबरे की छत पर नमाज़ पढ़ना सही है जिसमें वर्तमान में दो-तीन शव दफन हैं और भविष्य में भी होंगे? और क्या इसकी छत को मस्जिद से मिलाना और अज़ान व नमाज़ के लिए वक्फ करना शरीयत के अनुसार सही है या नहीं? प्रामाणिक पुस्तकों के हवाले से उत्तर देकर अनुगृहीत करें।

अल-जवाब (उत्तर): अगर मकबरे की ज़मीन उसकी मिल्कियत है और अब तक उसने इसे वक्फ नहीं किया है, चाहे उसमें कुछ शव दफन हो गए हों, तो अगर वह सिर्फ उसकी छत को वक्फ करेगा और ज़मीन अपनी मिल्कियत में रखेगा, तो वह छत वक्फ नहीं होगी "क्योंकि यह बिना किसी प्रचलन के जानबूझकर चल संपत्ति का वक्फ है" (T)। और अगर वह ज़मीन को भी मस्जिद के लिए वक्फ कर देगा, तो छत का वक्फ भी सही हो जाएगा। और अगर वह ज़मीन मकबरे के लिए वक्फ कर चुका है, तो मकबरे की इमारत वक्फ से पहले बनाई गई है या बाद में; अगर वक्फ से पहले बनाई गई है, तो कोई हर्ज नहीं, छत अज़ान और नमाज़ के लिए वक्फ कर दी जाएगी।

[बॉक्स 2] "क्योंकि दूसरी बार वक्फ करने से हमेशा के लिए स्थायित्व प्राप्त हो जाएगा, भले ही वह अधिक सही राय के अनुसार किसी अन्य उद्देश्य के लिए वक्फ किया गया हो। और कब्रों पर इमारत को वक्फ करना सही नहीं है जैसा कि खानिया और हिंदिया में है।" क्योंकि दूसरी बार वक्फ करने से स्थायित्व और निरंतरता प्राप्त हो जाएगी, भले ही वह अधिक सही कथन के अनुसार दूसरी दिशा में

वक्फ था, और कब्रिस्तान पर इमारत को वक्फ करना सही नहीं है जैसा कि खानिया और हिंदिया में है।

1 रद अल-मुह्तार, किताब अस-सलात, नमाज़ को खराब करने वाली चीजों का अध्याय, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 1/444।

[باکس ۱] اصل فی نفی کل من یتأذی بہ اھ بالاحتصار۔ یہ اصل ہے ہر اس چیز کی نفی میں جس سے اذیت پہنچتی ہو اھ (اختصارا)۔ (ت)

مگر مقبرہ اہلسنت میں کسی سنی مسلمان کو ممانعت نہیں ہو سکتی، لعدم الوجہ وحصول الاذن من جھۃ الشرع واللہ کیونکہ ممانعت کی کوئی وجہ نہیں اور شرع کی طرف سے اذن تعالی اعلم۔ حاصل ہے۔ (ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۳۴: از بانٹوہ ملک کاٹھیاواڑ مرسلہ مولوی محمد عبدالمطلب ۱۱ ربیع الاول شریف ۱۳۴۲ھ

چہ می فرمایند علمائے دین ومفتیانِ شرعِ متین اندریں مسئلہ (کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور شرعِ متین کے مفتیانِ کرام اس مسئلہ میں کہ ۔ت) ایک مرد نے مقبرہ بنایا یعنی گنبد پختہ سطح دار اور اس میں صندوقیں تیار کرائیں اور ایک مسجد نیز اس مقبرہ کے جوار میں بناء کی اور اب وہ چاہتا ہے کہ اس مقبرہ مذکور کو مسجد کے سطح کے ساتھ ملا کر برائے بانگ و نماز وقف کر دیا جائے اور اب ایسے مقبرہ کی سطح پر نماز پڑھنا درست ہے کہ جس میں حالاً دو تین میت مدفون کی گئی ہیں اور آئندہ نیز ہوں گی اور اس کی سطح کو مسجد سے ملانا اور وقف کرنا برائے بانگ نماز شرعاً درست ہے یا نہ؟ بحوالہ کتب معتبرہ جواب سے مشکور و ممنون فرمائیں۔

الجواب: اگر زمین مقبرہ اس کی ملک ہے اور اب تک اس نے وقف نہ کی اگرچہ بعض اموات اس میں دفن ہو گئیں تو اگر صرف اس کی چھت کو وقف کرے گا اور زمین بدستور اپنی ملک رکھے گا تو وہ چھت وقف نہ ہوگی لکونہ وقف منقول قصدا من دون تعارف (کیونکہ یہ وقف منقول ہے قصداً بغیر تعارف کے۔ت) اور اگر زمین کو بھی مسجد کے لئے وقف کر دے گا تو چھت کا وقف

بھی صحیح ہو جائے گا اور اگر زمین کو مقبرہ کیلئے وقف کر چکا ہے تو عمارت مقبرہ قبل از وقف بنائی ہے یا بعد ، اگر قبل از وقف بنائی ہے تو کچھ حرج نہیں، چھت کو اذان و نماز کے لئے وقف کر دے جائے گی

[باکس ۲] لحصول التأبید بوقفیة الاخری وان کانت موقوفة کیونکہ دوسری مرتبہ وقف کرنے سے تابید و دوام حاصل علی جهة اخری علی ماهو الاصح ووقف البناء علی ہو جائے گا اگرچہ وہ دوسری جہت پر موقوف تھی زیادہ صحیح المقابر لا یصح کما فی الخانیة والهندیة قول کے مطابق اور عمارت کو قبرستان پر وقف کرنا صحیح نہیں جیسا کہ خانیہ وہندیہ

1 رد المحتار کتاب الصلوة باب مائیفسد الصلوة دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۴۴

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

"...and in others, so it is in his ownership and he has the choice to dedicate it (Waqf) to whatever he wishes. (T)"

And if it (the building) was built after the Waqf, then this building itself is impermissible because building structures in endowed (Waqf) graveyards is not allowed. Therefore, constructing a roof over it for Adhan etc. is also not possible because "it deserves removal, not permanence" (since it deserves to be eliminated, not given continuity. T). Similarly, if that graveyard land was not his property but was an endowed cemetery in which he built a structure, the ruling remains one of non-permissibility. And Allah Almighty knows best.

Issue 335: Submitted by Syed Muzaffar Ali Sahib, Teacher at Madrasa Karima, Khanqah Salon, District Rae Bareli, 30 Rabi-ul-Thani 1332 AH. What do the scholars of religion and experts of the firm Sharia say regarding this matter: Is it permissible or impermissible under Sharia to roof a graveyard containing many graves of believing men and women using pillars, so that all graves remain under the roof, and people walk, sit, stand, and perform other human needs on that roof? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: If it is an endowed (Waqf) graveyard, as general graveyards are, then no action contrary to its purpose is allowed in endowed land. In Al-Hindiyyah: "It is not permissible to change the Waqf from its form."[1] (It is in Hindiyyah that changing the Waqf from its original state is not allowed. T). And if it belongs to someone else, then using it without the owner's permission is impermissible. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "An unjust vein has no right."[2] The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said that an unjust effort has no right (T). And if it is his own property, then roofing it in such a way that a wall or pillar is fixed directly on any grave is not permissible, because it involves causing pain to the deceased, as stated in numerous Hadiths which we have cited in "Al-Amr bi-Ihtiram al-Maqabir" (as several Hadiths are clear on this, which we mentioned in 'The Command for Respecting Graveyards'. T). And causing pain to a Muslim, whether alive or dead, is forbidden in every way.

---

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter 14 on Miscellaneous Matters, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/490. [2] Sahih al-Bukhari, Kitab al-Harth wal-Muzara'ah, Chapter on Reviving Dead Land, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/312; Sunan Abi

Dawud, Kitab al-Kharaj, Chapter on Reviving Dead Land, Al-Turath al-Arabi Beirut, Aftab-e-Alam Press Lahore, 2/81.

फ़तावा रज़विया (खंड १६)

"...और अन्य में, इसलिए यह उसके स्वामित्व में है और उसे अधिकार है कि वह जिसे चाहे उसे वक़्फ़ (समर्पित) कर दे। (त)"

और यदि वह (इमारत) वक़्फ़ के बाद बनाई गई है, तो यह इमारत स्वयं नाजायज़ है क्योंकि वक़्फ़ कब्रिस्तानों में इमारत बनाने की अनुमति नहीं है। इसलिए, अज़ान आदि के लिए उस पर छत बनाना भी संभव नहीं है क्योंकि "वह हटाए जाने का हकदार है न कि स्थायित्व का" (चूंकि वह इस बात का हकदार है कि उसे समाप्त कर दिया जाए न कि उसे निरंतरता प्रदान की जाए। त)। इसी प्रकार, यदि वह कब्रिस्तान की भूमि उसकी संपत्ति नहीं थी बल्कि वह एक वक़्फ़ कब्रिस्तान था जिसमें उसने इमारत बना ली थी, तब भी हुक्म नाजायज़ होने का ही है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ३३५: प्रेषक सैय्यद मुजफ्फर अली साहब, शिक्षक मदरसा करीमा, खानकाह सलोन, जिला रायबरेली, ३० रबी-उल-थानी १३३२ हिजरी। धर्म के विद्वान और दृढ़ शरीयत के जानकार इस मसले में क्या फरमाते हैं: एक कब्रिस्तान जिसमें मोमिन पुरुषों और महिलाओं की कई कब्रें हैं, उसे खंभों से ढककर छत बनाना ताकि सभी कब्रें छत के नीचे रहें, और लोग उस छत पर चलें, फिरें, बैठें, उठें और अन्य मानवीय जरूरतों को पूरा करें, तो शरीयत के अनुसार यह जायज़ है या नाजायज़? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: यदि वह वक़्फ़ कब्रिस्तान है जैसा कि सामान्य कब्रिस्तान होते हैं, तो वक़्फ़ भूमि में इसके विरुद्ध किसी भी कार्य की अनुमति नहीं दी जा सकती। अल-हिंदिया में है: "वक़्फ़ को उसके मूल स्वरूप से बदलना जायज़ नहीं है।"[1] (हिंदिया में है कि वक़्फ़ को उसकी स्थिति से बदलना जायज़ नहीं है। त)। और यदि वह किसी और की संपत्ति है, तो मालिक की अनुमति के बिना उसमें कोई कार्य करना नाजायज़ है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "अन्यायी शिरा (जड़) का कोई अधिकार नहीं है।"[2] अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया कि अन्यायी प्रयास का कोई अधिकार नहीं है (त)। और यदि वह उसकी अपनी संपत्ति है, तो इस तरह से छत बनाना कि दीवार या पाया सीधे किसी कब्र पर स्थापित हो, जायज़ नहीं है क्योंकि इसमें मृत व्यक्ति को कष्ट देना है, जैसा कि उन अनेक हदीसों में बताया गया है जिन्हें हमने "अल-अम्र बि-इहतिराम अल-मक़ाबिर" में उद्धृत किया है (जैसा कि कई हदीसें इस पर स्पष्ट हैं जिनका हमने 'कब्रिस्तानों के सम्मान का

आदेश' में उल्लेख किया है। त)। और मुस्लिम को कष्ट देना चाहे वह जीवित हो या मृत, हर तरह से हराम है।

---

१ फ़तावा हिंदिया, वक़्फ़ की किताब, विविध मामलों पर चौदहवां अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/४९०। २ सहीह अल-बुखारी, कृषि की पुस्तक, मृत भूमि को पुनर्जीवित करने पर अध्याय, कदीमी कुतुब खाना कराची, १/३१२; सुनन अबी दाऊद, अल-खराज की किताब, मृत भूमि को पुनर्जीवित करने पर अध्याय, अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, आफताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, २/८१।

पृष्ठ ५३४/६३१

فتاوی رضویہ (جلد شانزدہم)

وغیرھما فھو علی ملکه وله وقفه علی ما یشاء۔ وغیرہ میں ہے چنانچہ وہ اس کی ملک میں ہے اور اس کو اختیار ہے جس پر چاہے وقف کرے (ت)

اور اگر بعد وقف بنائی ہے تو یہ عمارت خود ہی ناجائز ہے کہ مقابر موقوفہ میں عمارت بنانے کی اجازت نہیں تو اس پر اذان وغیرہ کے لئے بھی چھت بنانا بھی نہیں ہو سکتا لانہ یستحق الازالۃ لا الادامۃ (کیونکہ وہ مستحق ہے اس بات کی کہ اس کو زائل کیا جائے نہ کہ اس کو دوام بخشا جائے۔ ت) اسی طرح وہ زمین مقبرہ اس کی ملک نہ تھی بلکہ وہ قبرستان وقف تھا جس میں اس نے عمارت بنا لی جب بھی حکم عدم جواز ہے، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۳۵: مسئولہ سید مظفر علی صاحب مدرس مدرسہ کریمہ خانقاہ سلوان ضلع رائے بریلی ۳۰ ربیع الثانی ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و واقفان شرع متین اس مسئلہ میں ، قبرستان کہ جس میں بہت سی قبریں مومنین و مومنات کی ہیں ستون سے مسقف کر کے کہ سب قبریں چھت کے نیچے رہیں اس چھت پر چلے پھرے اور بیٹھے اٹھے اور دوسرے حوائج انسانی ادا کرے تو عندالشرع جائز ہے یا ناجائز ؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اگر وہ قبرستان وقف ہے جیسے کہ عام مقابر ہوتے ہیں تو زمین وقف میں اس کے خلاف تصرف کی اجازت نہیں ہو سکتی فی الھندیۃ لا یجوز تغییرہ الوقف عن ھیأتہ۱۸ (ہندیہ میں ہے کہ وقف کو اس کی ہیأت سے متغیر کرنا جائز نہیں۔ ت) اور اگر ملک غیر ہے تو اس میں بے اجازت مالک تصرف ناجائز ہے، قال صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لیس لعرق ظالم حق۲۸۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم نے فرمایا کہ عرق ظالم کا کوئی حق نہیں (ت) اور اگر اس کی اپنی ملک ہے تو

اس طرح مسقف کرنا کہ دیوار یا پایہ عین کسی قبر پر نصب ہو جائز نہیں کہ اس میں میت کی ایذا ہے کما نطقت بہ احادیث اوردناھا فی الامر باحترام المقابر (جیسا کہ متعدد حدیثیں اس پر ناطق ہیں جن کو ہم نے "الامر باحترام المقابر" میں ذکر کیا ہے۔ ت) اور مسلمان کی ایذا حیا ہو یا میتا ہر طرح حرام ہے،

---

1 فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع عشر فی المتفرقات نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۹۰ 2 صحیح البخاری کتاب الحرث والمزارعۃ باب من احیاء ارضا و مواتا قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۱۲، سنن ابوداؤد کتاب الخراج باب احیاء التراث العربی بیروت آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۸۱

Fatawa Razawiyya (16)

The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "O dweller of the grave! Descend from upon the grave; do not cause harm to the inhabitant of the grave, nor should he cause harm to you." (1)

In the Hadith of Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him), it is stated: "Verily, I loathe causing harm to a Muslim after death just as I loathe causing harm to him during his lifetime." (2) (T)

However, in the case where graves have been built forcefully without permission, then [the landowner] has the choice to clear the land or wait until the deceased has completely turned to dust. A very long period of time is required for this. At that time, he can build a structure upon those graves. As stated in Al-Durr: "Cultivation and building upon it is permissible." (3) We have established the research on the desecration of Muslim graves in the treatise "Ahlak al-Wahhabiyyin 'ala Tawhin Qubur al-Muslimin". (T)

And if the land is his property and he roofs it by erecting walls or pillars outside the graves, then it is permissible. Walking, sitting, and other such actions on this roof are also permitted, as this is the roof of a house, not the roof of a grave. As scholars have explicitly stated the permissibility of ascending the roof of a house containing a Mushaf (Quran), as mentioned in Al-Durr etc. (Just as the masters have provided a text on this, that it is permissible to climb onto the roof of a house in which there is the Holy Quran, as mentioned in Al-Durr etc. T). And Allah knows best.

Problem 335 to 347: From Javed district Neech, sent by Abdul Majeed, worthy son of late Hafiz Abdul Kareem, Prayer Leader of Chhippiyan Mosque. 5 Rajab 1332 AH What do the scholars of religion and jurists of the clear Shariah say in this matter:

---

(1) At-Targhib wat-Tarhib with reference to at-Tabarani, The Prohibition of Sitting on the Grave, Mustafa al-Babi Egypt 4/473; Mirqat al-Mafatih with reference to at-Tabarani, Chapter on Burying the Deceased, Section One, Maktaba Imdadia Multan 4/69; Majma' al-Zawa'id, Chapter on Building on Graves, Dar al-Kitab Beirut 3/61 (2) Mirqat al-Mafatih with reference to Sa'id bin Mansur, Chapter on Burying the Deceased, Section One, Maktaba Imdadia Multan 4/69 & 90 (3) Al-Durr al-Mukhtar, Chapter on Funeral Prayer, Matba' Mujtabai Delhi 1/126

फतावा रजविया (16)

नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "ऐ कब्र के मालिक! कब्र के ऊपर से उतर जा, न तो तू कब्र वाले को तकलीफ पहुँचा और न ही वह तुझे तकलीफ पहुँचाए।" (1)

हज़रत अब्दुल्लाह बिन मसऊद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में है: "बेशक, मैं मौत के बाद मुसलमान को तकलीफ पहुँचाना उतना ही बुरा समझता हूँ जितना उसकी ज़िन्दगी के दौरान उसे तकलीफ पहुँचाना बुरा समझता हूँ।" (2) (त)

लेकिन उस सूरत में कि कब्रें बिना इजाज़त के जबरन बनाई गई हों, तो उसे अधिकार है कि ज़मीन खाली करे या सब्र करे यहाँ तक कि मैयत बिल्कुल मिट्टी (खाक) हो जाए। इसके लिए बहुत लंबा समय चाहिए। उस वक्त वह इन कब्रों पर इमारत बना सकता है। जैसा कि 'अद-दुर्र' में है: "इसमें खेती करना और उस पर इमारत बनाना जायज़ है।" (3) और बेशक हमने मुसलमान कब्रों के अपमान की तहकीक़ रिसाला "अहलाक़ अल-वहाबियीन अला तौहीन क़ुबूर अल-मुस्लिमीन" में कर दी है। (त)

और अगर ज़मीन उसकी मिल्कियत है और वह कब्रों के बाहर-बाहर दीवारें या खंभे खड़े करके छत डालता है, तो यह जायज़ है। इस छत पर चलना-फिरना, उठना-बैठना वगैरह कामों की भी इजाज़त है, क्योंकि यह घर की छत है, कब्र की छत नहीं। जैसा कि फुक़हा ने स्पष्ट किया है कि उस घर की छत पर चढ़ना जायज़ है जिसमें मुसहफ़ (क़ुरान) हो, जैसा कि 'अद-दुर्र' वगैरह में है। (जैसा कि मशाईख़ ने इस पर दलील दी है कि उस मकान की छत पर चढ़ना जायज़ है जिसमें क़ुरान मजीद हो, जैसा कि 'अद-दुर्र' वगैरह में है। त)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसाला 335 से 347: जावेद जिला नीच से, अब्दुल मजीद वल्द मरहूम हाफिज़ अब्दुल करीम, इमाम मस्जिद छिपियान द्वारा प्रेषित। 5 रजब 1332 हिजरी इस बारे में दीनी उलेमा और शरीयत के मुफ्ती क्या फरमाते हैं:

---

(1) अत-तरग़ीब वत-तरहीब बहवाला अत-तबरानी, कब्र पर बैठने की मनाही, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 4/473; मिरकात अल-मफ़ातीह बहवाला अत-तबरानी, मय्यत को दफनाने का अध्याय, पहला खंड, मकतबा इमदादिया मुल्तान 4/69; मजमा' अज़-ज़वाइद, कब्रों पर इमारत बनाने का अध्याय, दार अल-किताब बेरुत 3/61 (2) मिरकात अल-मफ़ातीह बहवाला सईद बिन मंसूर, मय्यत को

दफनाने का अध्याय, पहला खंड, मकतबा इमदादिया मुल्तान 4/69 और 90 (3) अद-दुर्र अल-मुख्तार, जनाज़े की नमाज़ का अध्याय, मतबा' मुजतबाई दिल्ली 1/126

पृष्ठ 535 का 631

فتاوٰی رضویہ (۱۶)

قال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم یا صاحب القبر انزل من علی القبر لاتوذی صاحب القبر ولا یوذیك (۱) نبی کریم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے ارشاد فرمایا کہ قبر سے اتر جا، نہ تو صاحبِ قبر کو ایذاء پہنچا نہ وہ تجھے ایذاء پہنچائے،

وفی حدیث عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ انی اکرہ اذی المسلم فی مماتہ کما اکرہ اذاہ فی حیاتہ (۲) حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ کی حدیث میں ہے کہ میں بعد از موت مسلمان کی ایذاء کو اتنا ہی مکروہ جانتا ہوں جتنا حالتِ حیات میں اسے ایذاء دینا مکروہ خیال کرتا ہوں۔ (ت)

مگر اس صورت میں کہ قبور بے اجازت کے غصبًا بنی ہوں تو اسے اختیار ہے کہ زمین خالی کرے یا صبر کرے یہاں تک کہ میت بالکل خاک ہو جائے اور اس کے لئے بہت زمانہ دراز درکار ہے اس وقت ان قبور پر عمارت بنا سکتا ہے، کما فی الدرجاز زرعہ والبناء علیہ (۳) وقد حققناہ فی اھلاك الوھابیین علی توھین قبور المسلمین۔ جیسا کہ در میں ہے کہ اس میں زراعت کرنا اور عمارت بنانا جائز ہے اور بے شک ہم نے توہین قبور مسلمین کی تحقیق رسالہ "اھلاک الوہابین علی قبور المسلمین" میں کردی ہے۔ (ت)

اور اگر زمین اس کی ملک ہے اور قبور کے باہر باہر دیواریں یا ستون قائم کر کے مسقف کرتا ہے تو جائز ہے اور اس چھت پر چلنا پھرنا اٹھنا بیٹھنا وغیرہا افعال کی بھی اجازت ہے کہ یہ سقف مکان ہے سقف قبر نہیں کما نصوا بجواز الصعود علی سطح بیت فیہ مصحف کما فی الدر وغیرہ

(جیسا کہ مشائخ نے اس پر نص کی ہے کہ اس مکان کی چھت پر چڑھنا جائز ہے جس میں قرآن مجید ہو، جیسا کہ در وغیرہ میں ہے۔ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۳۵ تا ۳۴۷: از جاوید ضلع نیچ مرسلہ عبدالمجید خلف الرشید حافظ عبدالکریم صاحب مرحوم پیش امام مسجد چھپیان ۵ رجب ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس باب میں:

---

۱ الترغیب والترہیب بحوالہ الطبرانی الترہیب من الجلوس علی القبر مصطفی البابی مصر ۴/ ۴۷۳، مرقاۃ المفاتیح بحوالہ الطبرانی باب فی دفن المیت الفصل الاول مکتبہ امدادیہ ملتان ۴/ ۶۹، مجمع الزوائد باب البناء علی القبور دار الکتاب بیروت ۳/ ۶۱ ۲ مرقاۃ المفاتیح بحوالہ سعید بن منصور، باب فی دفن المیت الفصل الاول، مکتبہ امدادیہ ملتان ۴/ ۶۹ و ۹۰ ۳ الدرالمختار باب صلوۃ الجنازۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۲۶

Fatawa Razviya (16)

(1) Muslims settled in the town of Jawad. At that time, the ruler of the said town was the Rana Sahib of Udaipur State. For the Muslim cemetery, two hundred bighas of land were granted through a deed from generation to generation. After obtaining the formal deed, all Muslim communities took possession as owners and designated it as a cemetery and have been burying their dead in it. According to the same deed, the dead are still buried there, and for the sake of spiritual reward, fruit-bearing and non-fruit-bearing trees are planted in this cemetery. Grass grows during the rains, and after the grass dries and the wood becomes useless, it was given as charity to the guardian of the cemetery, i.e., a faqir. With the permission of all Muslims, he has been receiving this charity since ancient times. After the reign of Rana Sahib, the British government era was established. Later, Scindia Sahib Bahadur took control, but according to the grant deed of the cemetery, the Muslims' practice continued. Similarly, in all regions of India, Muslims have established their possession in the category of ownership over cemetery lands; no other religion has any interference in it. After some time, the Hindu landowners of the town of Jawad claimed their ownership and proprietary rights over the Muslim cemetery land including the area, seeking to obtain wood and grass from the cemetery. This proprietorship did not exist during the reign of Rana Sahib; the contract was made after that era, but the wood and grass of the cemetery were never given to people of other religions, nor are they entitled to it because this thing is for charity. Now the landowners claim that Muslims should continue burying their dead in the cemetery, but we, the landowners, will take the wood and grass from the cemetery and graze cattle. It is obvious that interference from another religion will lead to the desecration of the cemetery and the destruction of graves by grazing cattle. What is the Shariah ruling on this matter? And how is it for Hindus to establish a new right and take the wood and grass of the cemetery?

(2) To resolve the conflict or due to ignorance of the matter, the parties in dispute wrote an agreement that no cultivation would be done in the fallow land considering the path to the cemetery. Only in this land would Muslims continue to bury their dead and landowners would continue to graze their cattle. Now that land is no longer fallow; the dead have been buried, and graves have been built. If cattle are grazed in this state, all the graves will be destroyed. Is the agreement cancellable, or will it be acted upon?

THE ANSWER: When that land was given to the Muslims for generations forever and the Muslims took possession of it as owners and turned it into a cemetery and the dead were buried, that land became endowed (waqf) for the Muslim cemetery forever.

Page 536 of 631

फ़तावा रज़विया (16)

(1) मुसलमान जावद कस्बे में आकर बस गए। उस समय उक्त कस्बे के शासक उदयपुर रियासत के राणा साहब थे। मुसलमानों के कब्रिस्तान के लिए दो सौ बीघा ज़मीन सनद के माध्यम से पीढ़ी-दर-पीढ़ी के लिए प्रदान की गई थी। पक्की सनद प्राप्त करने के बाद, सभी मुस्लिम समुदायों ने स्वामित्व के रूप में अपना कब्ज़ा कर लिया और इसे कब्रिस्तान के रूप में निर्धारित किया और इसमें अपने मृतकों को दफनाते रहे। उसी सनद के अनुसार, अब भी मृतकों को वहाँ दफनाया जाता है और पुण्य (सवाब) की आशा में इस कब्रिस्तान में फलदार और गैर-फलदार पेड़ लगाए जाते हैं। बारिश में घास उगती है, और घास सूखने और लकड़ी बेकार होने के बाद, इसे कब्रिस्तान के संरक्षक यानी एक फकीर को दान (सदका) के रूप में दे दिया गया। सभी मुसलमानों की अनुमति से, वह प्राचीन काल से यह सदका प्राप्त कर रहा है। राणा साहब के शासन के बाद, ब्रिटिश सरकार का दौर स्थापित हुआ। बाद में, सिंधिया साहब बहादुर का नियंत्रण हो गया, लेकिन कब्रिस्तान की अनुदान सनद के अनुसार मुसलमानों की प्रथा जारी रही। इसी तरह, भारत के सभी क्षेत्रों में मुसलमानों ने कब्रिस्तान की ज़मीनों पर स्वामित्व की श्रेणी में अपना कब्ज़ा प्राप्त किया हुआ है; इसमें किसी अन्य धर्म का कोई हस्तक्षेप नहीं है। कुछ समय बाद, जावद कस्बे के हिंदू ज़मींदारों ने क्षेत्र सहित मुस्लिम कब्रिस्तान की ज़मीन पर अपनी वास्तविकता और ज़मींदारी स्वामित्व का दावा किया, ताकि कब्रिस्तान से लकड़ी और घास प्राप्त कर सकें। राणा साहब के समय में यह ज़मींदारी मौजूद नहीं थी; ठेका उस युग के बाद हुआ था, लेकिन कब्रिस्तान की लकड़ी और घास कभी भी अन्य धर्मों के लोगों को नहीं दी गई, और न ही वे इसके पात्र हैं क्योंकि यह चीज़ दान (सदका) के रूप में है। अब ज़मींदारों का दावा है कि मुसलमान अपने मृतकों को कब्रिस्तान में दफनाते रहें, लेकिन हम ज़मींदार कब्रिस्तान से लकड़ी और घास लेंगे और मवेशी चराएंगे। यह स्पष्ट है कि किसी अन्य धर्म के हस्तक्षेप से कब्रिस्तान का अपमान होगा और मवेशियों के चरने से कब्रें नष्ट हो जाएंगी। इस मामले में शरीयत का क्या हुक्म है? और हिंदुओं के लिए कब्रिस्तान की लकड़ी और घास पर नया अधिकार स्थापित करना और उसे लेना कैसा है?

(2) विवाद को सुलझाने के लिए या मामले की अज्ञानता के कारण, विवाद के पक्षों ने एक समझौता लिखा कि कब्रिस्तान के रास्ते को देखते हुए परती ज़मीन में खेती नहीं की जाएगी। केवल इस ज़मीन में मुसलमान अपने मृतकों को दफनाते रहेंगे और ज़मींदार अपने मवेशी चराते रहेंगे। अब वह ज़मीन

परती नहीं रही; मृतकों को दफनाया जा चुका है और कब्रें बन गई हैं। यदि इस स्थिति में मवेशी चराए जाते हैं, तो सभी कब्रें नष्ट हो जाएंगी। क्या समझौता रद्द किया जा सकता है, या उसी पर अमल होगा?

उत्तर: जब वह ज़मीन मुसलमानों को पीढ़ियों के लिए हमेशा के लिए दी गई और मुसलमानों ने उस पर मालिक के रूप में कब्ज़ा कर लिया और इसे कब्रिस्तान बना दिया और मुर्दे दफनाए गए, तो वह ज़मीन हमेशा-हमेशा के लिए मुस्लिम कब्रिस्तान के लिए वक्फ़ (धर्मस्व) हो गई।

पृष्ठ 536/631

(۱) مسلمان قصبہ جاود سکونت پذیر ہوئے اس وقت فرمانروائی قصبہ مذکور میں رانا صاحب والی ریاست اودے پور تھی مسلمانوں کے قبرستان کے واسطے دو سو بیگھ اراضی نسلاً بعد نسل از روئے سند کے مرحمت کی بعد حصول سند پختہ کے جملہ اقوام اہل اسلام نے بطور ملکیت کے اپنا قبضہ پاکر قبرستان تجویز کیا ہے اور مردے اپنے اس میں دفن کرتے رہے اور اسی سند کی رو سے اس وقت موتی دفن ہوتے ہیں اور بامیہ ثواب اس قبرستان میں درخت ثمری و غیر ثمری لگائے جاتے ہیں اور بارش میں گھاس اگتا ہے بعد خشک ہونے گھاس کے اور بیکار ہونے لکڑی قبرستان کے محافظ قبرستان یعنی فقیر کو صدقہ دے دی گئی اور جملہ اہل اسلام کی اجازت سے یہ صدقہ قدیم سے لے رہا ہے، بعد حکومت رانا صاحب کے گورنمنٹ دور قائم ہوا، بعد ازاں سینڈھیا صاحب بہادر کا تسلط ہو گیا لیکن موافق عطائے سند قبرستان میں عمل درآمد مسلمانوں کا چلا آتا ہے اور اسی طریق سے تمام ممالک ہند میں مسلمان قبرستان کی اراضی پر ملکیت کے زمرہ میں اپنا قبضہ حاصل کئے ہوئے ہیں کسی غیر مذہب کو اس میں دخل نہیں ہے، قصبہ جاود کے زمینداران ہنود نے چند عرصہ کے بعد اپنی حقیت و ملکیت زمینداری قبرستان مسلموں میں اراضی بشمول موضع قرار دے کر لکڑی و گھاس قبرستان سے حاصل کرنے کے واسطے دعویدار ہوئے، بعہد رانا صاحب یہ زمینداری قائم نہ تھی، اس عہد کے بعد ٹھیکہ ہوا ہے لیکن کبھی قبرستان کی لکڑی و گھاس غیر مذہب کو نہیں دیا گیا، اور نہ غیر مذہب اس کا مستحق ہے کیونکہ یہ شیئی بطور صدقہ کے ہے، اب زمینداروں کا یہ دعوی ہے کہ مسلمان اپنے مردے قبرستان میں دفن کرتے رہیں لکڑی و گھاس قبرستان سے ہم زمیندار لیں گے اور مویشی چرائیں گے، اسی صورت غیر مذہب کی مداخلت سے بے حرمتی قبرستان اور مویشیوں کے چرنے سے منہدم ہونا قبروں کا ظاہر ہے شرعاً

اس بات میں کیا حکم ہے؟ اور ہنود کا قبرستان کی لکڑی و گھاس پر حقیت جدید قائم کر کے لینا کیسا ہے؟

(۲) بغرض رفع فساد یا نا واقفیت مسئلہ کے مابین تنازعہ کے فریقین نے اس امر کا اقرار نامہ لکھا کہ افتادہ زمین میں بلحاظ راستہ قبرستان کے کاشتکاری نہ کی جائے گی صرف اس اراضی میں مسلمان اپنے مردے دفن کرتے رہیں اور زمیندار اپنے مویشی چراتے رہیں اب وہ اراضی بھی افتادہ نہ رہی مردے دفن ہوگئے قبریں تعمیر ہو گئیں، اس ہیئت پر مویشی چرائے جائیں تو تمام قبریں منہدم ہو جائیں گی، اقرار نامہ قابل فسخ ہے یا اسی پر عملدر آمد ہوگا؟

الجواب: جب وہ زمین مسلمانوں کو نسلاً بعد نسل ہمیشہ کے لئے دی گئی اور مسلمانوں نے اس پر بطور ملک قبضہ کرکے اسے قبرستان کر دیا اور مردہ دفن ہوا وہ زمین ہمیشہ ہمیشہ قبرستان مسلمین کے لئے وقف ہو گئی،

Fatawa Razawiyyah (Volume 16)

No landowner has any right or claim over it, whether he be Hindu or Muslim. If the landowner is Muslim, he will have the same right as common Muslims to bury his dead; he cannot establish his own ownership or property rights beyond that. The entire world knows that a waqf (endowment) is no one's property, but rather belongs solely to Allah Almighty. "Al-Waqfu la yumlak" (Waqf is not owned. T) is a common proverb known even to children. It is stated in Durr-ul-Mukhtar:

Arabic Text	Urdu Translation
According to the two disciples, it is the detention of the corpus (essence) upon the judgment of the ownership of Allah Almighty and the spending of its benefit upon whomever he likes, even if he is rich, so it becomes necessary. Therefore, it is not permissible for him to invalidate it, nor is it inherited from him. And upon it is the fatwa by Ibn al-Kamal and Ibn al-Shuhna.	And according to the two companions, Waqf is the name of detaining the substance of a property under the rule of Allah the Almighty's ownership and spending its benefit on whoever the waqif (endower) desires, even if the beneficiary is wealthy. Thus, the waqf becomes binding and the waqif cannot invalidate it, nor will inheritance occur in it. This is the fatwa (Ibn Kamal and Ibn Shuhna). (T)

It is stated in Fatawa Alamgiri:

Arabic Text	Urdu Translation
In 'al-Uyun' and 'al-Yatimah', the fatwa is on their saying, as stated in the commentary of Sheikh Abu al-Makarim for 'al-Nuqayah'.	It is in 'Uyun' and 'Yatimah' that the fatwa is on the saying of the two companions (Sahibain), as it is in the commentary of Niqaya by Sheikh Abu al-Makarim. (T)

It is stated in Fatawa Imam Qazi Khan:

Arabic Text	Urdu Translation
According to the two disciples, waqf is mandatory without these formalities. And people did not follow the opinion of Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) in this matter due to the well-known narrations from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)	According to the two companions, Waqf becomes mandatory without these formalities. And people did not adopt the saying of Imam Abu Hanifa in this matter because numerous traditions from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and the noble

Arabic Text	Urdu Translation
and the Sahaba (Companions). The common practice of people in establishing hospices and inns was initially through waqf.	companions (may Allah be pleased with them) and the practice of people regarding building hospices and inns are reported.

[1] Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/773. [2] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter 1, Nurani Kutub Khana Peshawar, 2/350.

फ़तावा रज़विया (खंड १६)

किसी ज़मींदार का उस पर कोई अधिकार या दावा नहीं रहा, चाहे वह हिंदू हो या मुसलमान। ज़मींदार अगर मुसलमान हो तो आम मुसलमानों की तरह उसे भी इतना अधिकार होगा कि अपने मुर्दे दफ़न करे, इससे ज़्यादा वह अपनी वास्तविकता और मिल्कियत उसे नहीं ठहरा सकता, सारा संसार जानता है कि वक़्फ़ किसी की मिल्क (संपत्ति) नहीं होता बल्कि अल्लाह जल्ल जलालाहु की शुद्ध मिल्कियत होता है। "अल-वक़्फ़ु ला युमलक" (वक़्फ़ किसी का स्वामित्व नहीं होता। त) एक आम प्रसिद्ध हुक्म है जिसे बच्चे भी जानते हैं। दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
उन दोनों (साहिबैन) के नज़दीक, वह ऐन (मूल वस्तु) का अल्लाह तआला की मिल्कियत के हुक्म पर हब्स (रोकना) है और उसके लाभ का उस पर ख़र्च करना जिसे वह चाहे, भले ही वह अमीर हो, तो वह लाज़िम (अनिवार्य) हो जाता है, अतः उसके लिए उसे रद्द करना जायज़ नहीं है और न ही उससे विरासत जारी होगी, और इसी पर फ़तवा है, इब्न अल-कमाल और इब्न अल-शहना।	और साहिबैन के नज़दीक वक़्फ़ नाम है ऐन (वस्तु) को अल्लाह तआला की मिल्कियत के हुक्म पर हब्स (रोकने) करने और उसकी मनफ़अत (लाभ) को उस पर ख़र्च करने का जिस पर वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाला) चाहे अगरचे वह मौकूफ़ अलैहि (लाभार्थी) धनी हो, पस वह वक़्फ़ लाज़िम हो जाएगा और वाक़िफ़ उसको बातिल (रद्द) नहीं कर सकता और न ही उसमें मीरास (विरासत) जारी होगी और इसी पर फ़तवा है (इब्न कमाल और इब्न शुहना)। (त)

फ़तावा आलमगीरी में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
उयून और यतीमा में है कि फ़तवा उन दोनों के क़ौल पर है जैसा कि शेख़ अबू अल-मकारिम की नुक़ाया की शर्ह में है।	उयून और यतीमा में है कि फ़तवा साहिबैन के क़ौल पर है जैसा कि शेख़ अबू अल-मकारिम की शर्ह नुक़ाया में है। (त)

फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ान में है:

अरबी पाठ

उन दोनों के नज़दीक वक़्फ़ इन तकल्लुफ़ात (औपचारिकताओं) के बिना लाज़िम है। और लोगों ने इस बारे में इमाम अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाह अलैहि के क़ौल को नहीं लिया क्योंकि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम और सहाबा से मशहूर आसार (परंपराएं) मौजूद हैं। और लोगों का रिबात और ख़ानकाह बनाने का तआमुल (व्यवहार) जो शुरुआत से ही वक़्फ़ हैं।

उर्दू अनुवाद

साहिबैन के नज़दीक वक़्फ़ इन तकल्लुफ़ात के बिना लाज़िम हो जाता है और लोगों ने इस मसले में इमाम अबू हनीफ़ा के क़ौल को नहीं अपनाया क्योंकि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम और सहाबा किराम रिज़वानुल्लाह तआला अलैहिम से अनेक आसार और लोगों का ख़ानक़ाहें और सराएं बनाने के बारे में तआमुल मंक़ूल (वर्णित) है।

1 दुर्रे मुख्तार किताब अल-वक़्फ़, मतबा मुजतबाई देहली १/ ७७३ 2 फ़तावा हिंदिया किताब अल-वक़्फ़ बाब अल-अव्वल, नूरानी कुतुब खाना पेशावर २/ ३५०

पृष्ठ 537 / 631

کسی زمیندار کا اس پر کوئی حق و دعوٰی نہ رہا، ہندو ہو یا مسلمان۔ زمیندار اگر مسلمان ہو تو عام مسلمانوں کی طرح اتنا حق اسے بھی ہوگا کہ اپنے مردے دفن کرے، اس سے زیادہ اسے اپنی حقیت و ملکیت وہ بھی نہیں ٹھہرا سکتا، تمام جہان جانتا ہے کہ وقف کسی کی ملک نہیں ہوتا بلکہ خالص ملک الٰہی جل جلالہ ہوتا ہے الوقف لایملک (وقف کسی کی ملکیت نہیں ہوتا۔ ت) ایک عام زبان زد حکم ہے جسے بچے بھی جانتے ہیں۔ در مختار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
عندھما ھو حبسہا(ای العین علی حکم ملک اللہ تعالٰی وصرف منفعتھا علی من احب ولو غنیا فیلزم فلا یجوز لہ ابطالہ ولا یورث عنہ وعلیہ الفتوی ابن الکمال و ابن الشحنۃ۔[1]	اور صاحبین کے نزدیک وقف نام ہے عین کو اللہ تعالٰی کی ملکیت کے حکم پر حبس کرنے اور اس کی منفعت کو اس پر صرف کرنے کا جس پر واقف چاہے اگرچہ وہ موقوف علیہ غنی ہو پس وہ وقف لازم ہو جائیگا اور واقف اس کو باطل نہیں کر سکتا اور نہ ہی اس میں میراث جاری ہوگی اور اسی پر فتوٰی ہے (ابن کمال وابن شحنۃ)۔ (ت)

فتاوٰی عالمگیری میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
فی العیون والیتیمۃ ان الفتوٰی علی قولھما کذا فی شرح الشیخ ابی المکارم للنقایۃ[2]۔	عیون اور یتیمہ میں ہے کہ فتوٰی صاحبین کے قول پر ہے جیسا کہ شیخ ابوالمکارم کی شرح نقایہ میں ہے۔ (ت)

فتاوٰی امام قاضی خان میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
عندهما الوقف لازم بغير هذه التكلفات۔ والناس لم يأخذوا بقول ابی حنيفة رحمہ الله فی هذا للآثار المشهورة عن رسول الله صلی الله تعالیٰ علیہ وسلم و الصحابۃ۔ وتعامل الناس باتخاذ الرباطات والخانات اولہا وقف۔	صاحبین کے نزدیک وقف ان تکلفات کے بغیر لازم ہو جاتا ہے اور لوگوں نے اس مسئلہ میں امام ابوحنیفہ کے قول کو نہیں اپنایا کیونکہ متعدد آثار رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور صحابہ کرام رضوان اللہ تعالیٰ علیہم سے اور لوگوں کا تعامل خانقاہیں اور سرائیں بنانے کے بارے میں منقول ہے

[1] درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۷۷۳ [2] فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۳۵۰

Fatawa Rizvia Volume Sixteen (16)

Al-Khalil salawatullahi wa salamuhu alayh[1] - The first endowment among them is that of Prophet Ibrahim (Khalil) peace be upon him. (T)

And when the landlords have absolutely no right in this land, then what claim can they have on its wood and grass? The land belongs purely to God, and so does the grass. As for the wood, it belongs to the ones who planted the trees, which they have donated to the poor. In any case, the landlords have no claim over them. It is stated in Fatawa Qadhikhan:

A cemetery containing trees: if the planter is known, they belong to the planter. [Summary][2] In a graveyard there are some trees, if their planter is known then they belong to him. [Summary] (T)

The grass that grows in a graveyard, as long as it is green, is not allowed to be cut. When it dries up, it can be cut and sent for animals, but grazing animals in the graveyard is not permissible in any way; it is absolutely forbidden (haram). It is disrespectful to the graves, an insult to the religion of Islam, and open religious interference. In Radd al-Muhtar, citing Bahr al-Ra'iq, Durr al-Hukkam, Ghunyah, Imdad al-Fattah, and Fatawa Qadhikhan, it is stated:

It is disliked (makruh) to cut fresh plants from the graveyard, but not dry ones.[3] Cutting green grass from a graveyard is disliked, cutting dry grass is not disliked. (T)

It is stated in Fatawa Alamgiri:

If there is grass in it, it should be cut and sent to the livestock, but the livestock should not be sent into it. Thus in Bahr al-Ra'iq.[4] If there is grass in the graveyard, it should be cut and given to the animals, rather than letting the animals graze in it, as is in Al-Bahr al-Ra'iq. (T)

The agreement with the landlords was regarding fallow land. Once graves were made there, how did the land remain fallow? And if someone, out of their ignorance, made an agreement that is wrong, void, and against Sharia, violating the rights of the deceased Muslims...

[1] Fatawa Imam Qadhikhan, Kitab al-Waqf, Naval Kishore Lucknow, 4/709 [2] Fatawa Imam Qadhikhan, Kitab al-Waqf, Chapter on Trees, Naval Kishore Lucknow, 4/727 [3] Radd al-Muhtar, Kitab al-Salat, Chapter on Funeral Prayers, Dar Ihya al-Turath al-Arabi

Beirut, 1/606 [4] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Second Chapter, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/171

फ़तावा रिज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

अल-ख़लील सलवातुल्लाहि व सलामुहू अलैहि[1] - इनमें सबसे पहला वक़्फ़ हज़रत ख़लील अलैहिस्सलाम का है। (त)

और जब इस ज़मीन में ज़मींदारों का असल में कोई हक़ नहीं तो इसकी लकड़ी और घास पर उनका क्या दावा हो सकता है, ज़मीन शुद्ध रूप से अल्लाह की मिल्कियत है और घास भी, और लकड़ी के मालिक पेड़ों के बोने वाले हैं जो उन्होंने फ़क़ीर पर सदक़ा कर दिए। बहरहाल ज़मींदारों का उनमें कोई दावा नहीं। फ़तावा क़ाज़ीख़ाँ में है:

क़ब्रिस्तान जिसमें पेड़ हों: अगर बोने वाला मालूम हो तो वे उसी के हैं। [संक्षेप][2] एक क़ब्रिस्तान में कुछ पेड़ हैं अगर उनका बोने वाला मालूम है तो उसी के हैं। [संक्षेप] (त)

क़ब्रिस्तान में जो घास उगती है जब तक हरी है उसे काटने की इजाज़त नहीं। जब सूख जाए तो काटकर जानवरों के लिए भेज सकते हैं मगर जानवरों को क़ब्रिस्तान में चराना किसी तरह जायज़ नहीं मुतलक़न हराम है, क़ब्रों की बेअदबी है, मज़हब-ए-इस्लाम की तौहीन है, खुली मज़हबी दस्तअंदाज़ी है। रद्दुल मुहतार में बहरुर राइक़ और दुर्रुल हुक्काम और ग़ुनिया और इमदादुल फ़त्ताह और फ़तावा क़ाज़ीख़ाँ से है:

क़ब्रिस्तान से हरी घास काटना मकरूह है, सूखी नहीं।[3] क़ब्रिस्तान से तर घास काटना मकरूह है, सूखी काटना मकरूह नहीं। (त)

फ़तावा आलमगीरी में है:

अगर उसमें घास हो तो उसे काटकर चौपायों की तरफ़ भेजी जाए और चौपायों को उसमें न भेजा जाए, जैसा कि बहरुर राइक़ में है।[4] अगर क़ब्रिस्तान में घास हो तो काटकर चौपायों की तरफ़ डाली जाए न कि चौपायों को उसकी तरफ़ छोड़ा जाए, जैसा कि अल-बहरुर राइक़ में है। (त)

ज़मींदारों से मुआहदा (अनुबंध) परती ज़मीन की बाबत हुआ था जब वहां क़ब्रें हो गईं तो ज़मीन परती कब रही, और अगर किसी ने अपनी जहालत से कोई ग़लत और बातिल और ख़िलाफ़-ए-शरअ हक़ तलफ़ी-ए-अमवात-ए-मुस्लिमीन का मुआहदा किया...

[1] फ़तावा इमाम क़ाज़ीख़ाँ किताबुल वक़्फ़ नवलकिशोर लखनऊ ४/ ७०९ [2] फ़तावा इमाम क़ाज़ीख़ाँ किताबुल वक़्फ़ फ़स्ल फ़िल अशजार नवलकिशोर लखनऊ ४/ ७२७ [3] रद्दुल मुहतार किताबुस सलात बाब सलातुल जनाइज़ दार इह्याउत्तुराथुल अरबी बेरुत १/ ६०६ [4] फ़तावा हिन्दिया किताबुल वक़्फ़ अल-बाबुल थानी नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर २/ १७१

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

الخلیل صلوات اللہ وسلامہ علیہ[1] - ان میں سے پہلا وقف حضرت خلیل علیہ الصلوٰۃ والسلام کا ہے۔ (ت)

اور جب اس زمین میں زمینداروں کا اصلاً کوئی حق نہیں تو اس کی لکڑی اور گھاس پر ان کو کیا دعوٰی پہنچ سکتا ہے، زمین خالص خدا کی ملک ہے گھاس بھی، اور لکڑی کے مالک پیڑوں کے بونے والے ہیں جو انہوں نے فقیر پر تصدق کردئے، بہر حال زمینداروں کا ان میں کچھ دعوٰی نہیں۔ فتاوٰی قاضیخاں میں ہے:

مقبرۃ فیہا اشجاران علم غارسہا کانت للغارس اھ[2] مختصراً - ایک قبرستان میں کچھ درخت ہیں اگر ان کا بونے والا معلوم ہے تو اسی کے ہیں اھ مختصراً (ت)

قبرستان میں جو گھاس اگتی ہے جب تک سبز ہے اسے کاٹنے کی اجازت نہیں۔ جب سوکھ جائے تو کاٹ کر جانوروں کے لئے بھیج سکتے ہیں مگر جانوروں کا قبرستان میں چرانا کسی طرح جائز نہیں مطلقاً حرام ہے قبروں کی بے ادبی ہے، مذہب اسلام کی توہین ہے، کھلی مذہبی دست اندازی ہے، ردالمحتار میں بحر الرائق اور در الحکام اور غنیہ اور امداد الفتاح اور فتاوٰی قاضیخاں سے ہے:

یکرہ قطع النبات الرطب من المقبرۃ دون الیابس[3] - قبرستان سے تر گھاس کاٹنا مکروہ ہے خشک کاٹنا مکروہ نہیں۔ (ت)

فتاوٰی عالمگیری میں ہے:

لوکان فیھا حشیش یحش ویرسل الی الدواب ولا ترسل الدواب فیھا کذافی البحر الرائق[4] - اگر قبرستان میں گھاس ہو تو کاٹ کر چوپاؤں کی طرف ڈالی جائے نہ کہ چوپاؤں کو اس کی طرف چھوڑا جائے، جیسا کہ البحر الرائق میں ہے (ت)

زمینداروں سے معاہدہ افتادہ زمین کی بابت ہوا تھا جب وہاں قبریں ہوگئیں زمین افتادہ کب رہی، اور اگر کوئی غلط و باطل و خلاف شرع حق تلفی اموات مسلمین کا معاہدہ کسی نے اپنی جہالت

[1] فتاوی امام قاضی خاں کتاب الوقف نولکشور لکھنؤ ۴/ ۷۰۹ [2] فتاوی امام قاضی خاں کتاب الوقف فصل فی الاشجار نولکشور لکھنؤ ۴/ ۷۲۷ [3] ردالمحتار کتاب الصلوٰۃ باب صلوٰۃ الجنائز دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۶۰۶ [4] فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۱۷۱

Volume 16 (16) - Fatawa Razawiyya

...whether done knowingly and intentionally, that agreement is rejected; it will never be acted upon, nor is there any need for its cancellation. Cancellation is only done when it is considered an agreement; it is not even an agreement, but an absurd and meaningless writing. Our Prophet (may Allah the Exalted grant him peace and blessings) says:

[Boxed Text] Arabic: What is the matter with people who stipulate conditions that are not in the Book of Allah? Whoever stipulates a condition that is not in the Book of Allah, it shall not be for him (and in another narration: it is void), even if he stipulates it a hundred times, the condition of Allah is more rightful and more firm. Narrated by the two Shaikhs [Bukhari and Muslim] from the Mother of the Believers, may Allah be pleased with her. And Allah the Exalted knows best. Urdu Translation: What is the state of those people who impose conditions that are not in the Book of Allah the Exalted? Whoever imposes a condition that is not in the Book of Allah, then it shall not be for him, and in one narration it says it is void; even if he imposes it a hundred times, the condition of Allah the Exalted has more right and more firmness. Both Sheikhs narrated this from the Mother of the Believers (Syyidah Aisha Siddiqa), may Allah the Exalted be pleased with her. And Allah the Exalted knows best.

Problem 348: From the town of Jais, District Rae Bareli, Mohalla Ghoriyan Kalan, sent by Muhammad Hasan Sahib, 8 Jumadi al-Ula 1336 AH. Question: It has been an ancient custom of the people of Jais to build mosques within their graveyards, where travelers and the residents themselves would offer prayers. Due to the passage of time, some of these mosques have turned into heaps of bricks, while others still exist. Do such heaps of desolate earth hold the virtue of a mosque and are they under the ruling of a mosque? If not, is it permissible to sell the bricks for personal use, build a dwelling on that plot of land, or cultivate it? And if someone has done so, what is the ruling for them?

The Answer: If the graveyard is a waqf (endowment), and public graveyards are usually waqf, then the portion that the endower built as a mosque before the endowment—designating one part as a mosque and the rest as a graveyard—remains a mosque forever, even if it becomes desolate. "This is correct and upon this fatwa is given." In such a state, it is mandatory to repopulate/restore it.

1 Sahih al-Bukhari, Book of Conditions, Chapter on Conditions of Wala, Qadimi Kutub Khana Peshawar 1/377; Sahih Muslim, Book of Manumission, Chapter on Explanation

that Wala belongs to the one who manumitted, Qadimi Kutub Khana Peshawar 1/494.

जिल्द सोलहवीं (१६) - फतावा रज़विया

...चाहे जानबूझकर और जान-बूझकर किया गया हो, तो वह समझौता अस्वीकृत है; इस पर कभी अमल नहीं किया जाएगा, और न ही इसे रद्द करने की आवश्यकता है। रद्दीकरण तो तब किया जाता है जब उसे समझौता माना जाए; वह समझौता ही नहीं बल्कि एक बेहूदा और बेमानी तहरीर है। हमारे नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

[बॉक्स वाला टेक्स्ट] अरबी: उन लोगों का क्या हाल है जो ऐसी शर्तें लगाते हैं जो अल्लाह की किताब में नहीं हैं? जिसने ऐसी शर्त लगाई जो किताबुल्लाह में नहीं है, तो वह उसके लिए नहीं होगी (और एक अन्य रिवायत में: वह बातिल है), अगर वह सौ बार शर्त लगाए, अल्लाह की शर्त ज़्यादा हक़ वाली और ज़्यादा मज़बूत है। इसे शेखैन (बुखारी व मुस्लिम) ने उम्मुल मोमिनीन रज़ियल्लाहु अन्हा से रिवायत किया। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। उर्दू अनुवाद: उन लोगों का क्या हाल है जो ऐसी शर्तें लगाते हैं जो अल्लाह तआला की किताब में नहीं हैं? जिसने ऐसी शर्त लगाई जो किताबुल्लाह में नहीं है, तो वह उसके लिए नहीं होगी, और एक रिवायत में है कि वह बातिल है; अगर वह सौ बार शर्त लगाए, अल्लाह तआला की शर्त ज़्यादा हक़ वाली और ज़्यादा मज़बूती वाली है। इसे शेखैन ने उम्मुल मोमिनीन (सय्यदा आयशा सिद्दीका) रज़ियल्लाहु अन्हा से रिवायत किया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ३४८: कस्बा जाइस, जिला रायबरेली, मुहल्ला घोरियां कलां, मुरसला मोहम्मद हसन साहब, ८ जमादी उल-उला १३३६ हिजरी। सवाल: अहले जाइस का दस्तूर-ए-कदीम रहा है कि वे अपने मकाबिर (कब्रस्तानों) में मस्जिदें भी बना दिया करते थे जहाँ मुसाफिर और खुद कस्बा निवासी नमाज़ अदा करते थे। समय के बदलाव के कारण, कुछ मस्जिदें ईंटों के ढेर बनकर रह गई हैं और कुछ अब भी मौजूद हैं। क्या ऐसे वीरान मिट्टी के ढेरों को मस्जिद की फजीलत हासिल है और क्या वे मस्जिद के हुक्म में हैं? यदि नहीं, तो क्या वहाँ की ईंटों को बेचकर अपने उपयोग में लाना या उस ज़मीन के टुकड़े पर अपना घर बनाना या उसे खेती के काम में लाना जायज़ है? और अगर किसी ने ऐसा किया है तो उसके लिए क्या हुक्म है?

जवाब: कब्रिस्तान अगर वक्फ है और सार्वजनिक कब्रिस्तान अक्सर वक्फ ही होते हैं, तो जो मस्जिद वाकिफ (वक्फ करने वाले) ने वक्फ से पहले बनाई कि इतने हिस्से को मस्जिद और बाकी को

कब्रिस्तान बनाया, वह हमेशा-हमेशा के लिए मस्जिद है चाहे वह वीरान हो जाए। "यही सही है और इसी पर फतवा है।" ऐसी स्थिति में उसे आबाद करना वाजिब है।

१ सहीह अल-बुखारी, किताबुश शरुत, बाब-उश-शरुत फिल विला, कदीमी कुतुब खाना पेशावर १/३७७; सहीह मुस्लिम, किताबुल इतक, बाब बयान अन-उल-विला लि-मन अतक, कदीमी कुतुब खाना पेशावर १/४९४।

पृष्ठ ५३९/६३१

سے خواہ دیدہ ودانستہ کر لیا تو وہ معاہدہ مردود ہے اس پر عملدرآمد ہر گز نہ ہو گا نہ اس کے فسخ کی ضرورت ہے، فسخ تو جب کیا جائے کہ وہ معاہدہ سمجھا بھی جائے وہ معاہدہ ہی نہیں ایک بیہودہ و بے معنی تحریر ہے۔ ہمارے نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

[باکس والا متن] عربی: مابال اناس یشترطون شروطا لیست فی کتاب اللہ. من اشترط شرطا لیس فی کتاب اللہ فلیس لہ (وفي روایة فھو باطل) و ان شرط مائة مرة شرط اللہ احق و اوثق. رواہ الشیخان عن ام المؤمنین رضی اللہ تعالیٰ عنہا واللہ تعالیٰ اعلم۔ اردو ترجمہ: ان لوگوں کا کیا حال ہے جو ایسی شرطیں لگاتے ہیں جو اللہ تعالیٰ کی کتاب میں نہیں، جس نے ایسی شرط لگائی جو کتاب اللہ میں نہیں، تو وہ اس کے لئے نہ ہو گی، اور ایک روایت میں ہے کہ وہ باطل ہے، اگر سو بار شرط لگائے اللہ تعالیٰ کی شرط زیادہ حق والی اور زیادہ پختگی والی ہے۔ اس کو شیخین نے ام المومنین (سیدہ عائشہ صدیقہ) رضی اللہ تعالیٰ عنہا سے روایت کیا۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۳۴۸: از قصبہ جائس ضلع رائے بریلی محلہ غوریاں کلاں مرسلہ محمد حسن صاحب ۸ جمادی الاولی ۱۳۳۶ھ اہالیان جائس کا دستور قدیم رہا ہے کہ اپنے مقابر میں مساجد بھی بنادیا کرتے تھے جس پر مسافران و خود اہالیان قصبہ وقف بے وقف نماز ادا کیا کرتے تھے زمانہ کے دستبرد سے بعض ایسی مسجدیں تو دہ خشت بن کر رہ گئیں اور بعض اب بھی موجود ہیں ایسے تودہ ہائے خاک وحشت کو فضیلت مسجد حاصل ہے یا نہیں اور وہ مسجد کے حکم میں ہے یا نہیں؟ اگر نہیں ہے تو آیا وہاں اینٹوں کو فروخت کر کے اپنے صرف میں لانا یا اس قطعہ زمین میں اپنا مسکن بنانا یا مزروعہ کر کے کاشت میں لانا درست ہے یا نہیں؟ اور اگر کسی نے ایسا کیا ہے تو اس کے لئے کیا حکم ہے؟

الجواب: مقبرہ اگر وقف ہے اور مقابر عامہ غالبا وقف ہی ہوتے ہیں تو جو مسجد واقف نے قبل وقف بنائی کہ اتنے حصہ کو مسجد اور باقی کو مقبرہ کیا وہ ابدالآباد تک مسجد ہے اگر چہ ویران ہو جائے ھو الصحیح و بہ یفتی (یہی درست ہے اور اسی پر فتوی ہے۔ ت) اس حالت میں تو اس کا آباد کرنا واجب

1 صحیح البخاری کتاب الشروط باب الشروط فی الولاء قدیمی کتب خانہ پشاور ۱/ ۳۷۷، صحیح مسلم کتاب العتق باب بیان ان الولاء لمن اعتق قدیمی کتب خانہ پشاور ۱/ ۴۹۴

And it is mandatory to follow the etiquettes of a mosque in it, and it is forbidden to use it for one's own purposes such as cultivation etc. If the land was already endowed (waqf) for a cemetery, and after that, a part of it was made into a mosque, even if done by the endower (waqif) himself, it cannot become a mosque, nor is it entitled to the etiquettes of a mosque. However, personal use for cultivation etc., is also forbidden in it because it is endowed for a cemetery, and a cemetery is free from such uses. If it is not an endowed cemetery, as in villages where people are buried with the permission of the village owners without any specific plot being designated and endowed for burials, then if the owner or someone else built a mosque on it and the owner permitted it, then it becomes a mosque. It will have the same ruling as mentioned before, that its etiquette is mandatory and use for other purposes is forbidden, provided it was built on vacant land, not over graves, as the land of graves is not suitable for becoming a mosque. If a non-owner built it and the owner did not permit it, then it is not a mosque, and the owner has the right of disposal over it. And Allah Almighty knows best.

Issue 339: From the city, Bahari Pur locality, questioned by Ghulam Rabbani Sahib, 4 Shaban al-Mu'azzam 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: (What do the scholars of religion say in this matter. -T) whether the income from a cemetery should be spent on a mosque or not, and can a mosque be the owner of a cemetery or not? What does our pure Shariah decree? Detail of income: (1) Price of the deceased's shrouds (sheets), (2) The owner of the deceased gives cash along with the shroud, (3) Price of the wood from the trees in the cemetery. Detail of expenditure: Spending this money on the construction of any part of the mosque, flooring, water vessels, oil, ropes, or expenses for the blessed month of Ramadan.

The Answer: Neither can a mosque be the owner of a cemetery, nor can a cemetery be the owner of any property. The questioner stated that the family of the deceased gives shrouds and some cash to someone in the locality, and the donors know that they take it for the mosque. The trees are very old and the planter is unknown; the wood that dries up and falls is used for the mosque's water facility etc. In this case, all those expenditures for the mosque from these things are permissible, there is no harm. And Allah Almighty knows best.

Issue 340: From Maunath Bhanjan, District Azamgarh, Ilahdad Pura locality, questioned by Sabir Husain Sahib, 4 Ramadan 1339 AH. What do the scholars of

religion say about what the ruling is for Muslims regarding a cemetery and what should be done? Some person...

और इसमें मस्जिद के शिष्टाचार का पालन करना अनिवार्य है, और इसे खेती आदि के लिए अपने उपयोग में लाना हराम (वर्जित) है। यदि भूमि कब्रिस्तान के लिए वक्फ (बंदोबस्त) की जा चुकी थी, और उसके बाद इसके किसी हिस्से को मस्जिद बनाया गया, चाहे वह स्वयं वक्फ करने वाले ने ही क्यों न किया हो, तो वह मस्जिद नहीं हो सकती, और न ही मस्जिद के शिष्टाचार की पात्र है। हालाँकि, इसमें भी खेती आदि के लिए निजी उपयोग हराम है क्योंकि वह कब्रिस्तान के लिए वक्फ है और कब्रिस्तान ऐसे उपयोगों से मुक्त है। और यदि वह वक्फ कब्रिस्तान नहीं है, जैसा कि गाँवों में होता है जहाँ लोग गाँव के मालिकों की अनुमति से दफन होते हैं बिना किसी विशेष भूखंड को कब्रों के लिए निर्धारित और वक्फ किए, तो इसमें यदि मालिक ने मस्जिद बनाई या किसी और ने, और मालिक ने उसे जायज़ कर दिया तो वह मस्जिद हो गई। उसका वही हुक्म है जो पहले बताया गया कि उसका सम्मान अनिवार्य है और उसमें अन्य उपयोग हराम है, बशर्ते कि वह खाली जमीन पर बनाई गई हो, न कि कब्रों पर, क्योंकि कब्रों वाली जमीन मस्जिद बनने के योग्य नहीं है। और यदि गैर-मालिक ने बनाई और मालिक ने जायज़ नहीं किया तो वह मस्जिद नहीं है, मालिक को उसमें अधिकार का अख्तियार है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ३३९: शहर के बिहारी पुर मोहल्ले से, सायल (प्रश्नकर्ता) गुलाम रब्बानी साहब, ४ शाबान अल-मुअज्जम १३३७ हिजरी। उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं (उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं। -त) कि कब्रिस्तान की आमदनी का रुपया मस्जिद में खर्च करना चाहिए या नहीं और क्या मस्जिद कब्रिस्तान की मालिक हो सकती है या नहीं? हमारी शरीअत-ए-मुताहरा क्या हुक्म देती है? आमदनी का विवरण: (१) मैयत (मृतक) की चादरों की कीमत, (२) चादर के साथ मैयत का मालिक नकद देता है, (३) कब्रिस्तान में जो पेड़ हैं उनकी लकड़ी की कीमत। खर्च का विवरण: मस्जिद के किसी हिस्से के निर्माण, फर्श, लोटे, तेल, रस्सी, या रमज़ान-उल-मुबारक के खर्चों में यह रुपया लाना।

जवाब: न मस्जिद कब्रिस्तान की मालिक हो सकती है और न ही कब्रिस्तान किसी माल का मालिक होता है। सायल ने बयान किया कि मैयत वाले मोहल्ले के किसी व्यक्ति को चादरें और कुछ नकद देते हैं और देने वालों को मालूम है कि ये मस्जिद के लिए लेते हैं, और पेड़ बहुत पुराने हैं बोने वाले का पता नहीं, जो लकड़ी सूख जाती है और गिर जाती है उसे मस्जिद के सकाए (पानी के स्थान)

आदि में खर्च किया जाता है। इस सूरत में इन सब चीजों से मस्जिद के वे सब खर्च जायज़ हैं, कोई हर्ज नहीं। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ३४०: मऊनाथ भंजन, जिला आजमगढ़, मोहल्ला इलाहदाद पुरा से, सायल साबिर हुसैन साहब, ४ रमज़ान १३३९ हिजरी। उलेमा-ए-दीन क्या फरमाते हैं कि मुसलमानों के लिए कब्रिस्तान का क्या हुक्म है और क्या करना चाहिए? कोई व्यक्ति...

اور اس میں آدابِ مسجد لازم، اور اسے زراعت وغیرہ سے اپنے تصرف میں لانا حرام، اور اگر زمین مقبرہ کے لئے وقف ہوچکی تھی، اس کے بعد اس کے کسی حصہ کو مسجد کیا گیا اگر چہ خود واقف نے تو وہ مسجد نہیں ہوسکتا، نہ آدابِ مسجد کا مستحق، مگر ذاتی تصرف زراعت وغیرہ اس میں بھی حرام کہ وہ مقبرہ کے لئے وقف ہے اور مقبرہ تصرفات سے آزاد، اور اگر وہ مقبرہ وقف نہیں جیسے دیہات میں مالکان دیہہ کی اجازت سے لوگ دفن ہوتے ہیں بے اسکے کوئی قطعہ مقابر کے لئے معین کرکے وقف کیا جائے اس میں اگر مالک نے مسجد بنائی یا دوسرے نے، اور مالک نے اسے جائز کیا تو وہ مسجد ہوگئی، اور اس کا وہی حکم ہے جو پہلے گزرا کہ اس کا ادب لازم، اور اس میں تصرف حرام، بشرطیکہ وہ زمین خالی میں بنائی گئی ہو، نہ قبور پر کہ قبروں کی زمین صالح مسجدیت نہیں اور اگر غیر مالک نے بنائی اور مالک نے جائز نہ کیا تو وہ مسجد نہیں، مالک کو اس میں تصرف کا اختیار ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۳۹: از شہر محلہ بہاری پور مسئولہ غلام ربانی صاحب ۴ شعبان المعظم ۱۳۳۷ھ چہ می فرمایند علمائے دین دریں مسئلہ (کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں۔ت) کہ قبرستان کی آمدنی کا روپیہ مسجد میں صرف کرنا چاہئے یا نہیں اور قبرستان کی مالک مسجد ہو سکتی ہے یا نہیں؟ ہماری شریعت مطہرہ کیا حکم دیتی ہے؟ تفصیل آمدنی: (۱) میت کی چادروں کی قیمت (۲) چادر کے ہمراہ مالکِ میت نقد دیتا ہے۔ (۳) قبرستان میں جو درخت ہیں ان کی لکڑی کی قیمت۔ تفصیل خرچ: مسجد کے کسی حصہ کی تعمیر میں فرش، لوٹے، روغن، رسی، یار رمضان المبارک کے اخراجات میں یہ روپیہ لانا۔

الجواب: نہ مسجد قبرستان کی مالک ہو سکتی ہے نہ قبرستان کسی مال کا مالک ہوتا ہے۔ سائل نے بیان کیا کہ اہل میت اہل محلہ میں کسی کو چادریں اور کچھ نقد دیتے ہیں اور دینے والوں کو معلوم ہے کہ یہ مسجد کے لئے لیتے ہیں، اور درخت بہت قدیم ہے بونے والے کا پتا نہیں، جو لکڑی سوکھ جاتی ہے گر پڑتی ہے مسجد کے سقائے وغیرہ میں صرف کی جاتی ہے، اس صورت میں ان سب چیزوں سے مسجد کے وہ سب صرف جائز ہیں کوئی حرج نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۴۰: از مئو ناتھ بھنجن ضلع اعظم گڑھ محلہ الہ داد پورہ مسئولہ صابر حسین صاحب ۴ رمضان ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ قبرستان کا مسلمانوں کے لئے کیا حکم ہے اور کیا کرنا چاہئے؟ کوئی شخص اس

Volume 16 - Fatawa Razawiyya (16)

... if someone knowingly does worldly work like trade, and insists that they will only do business on the graveyard and nowhere else, whether anyone likes it or not; and along with that, joins hands with Hindus to turn it into a field or use it for any other purpose, and dispossess Muslims, and also takes possession of the trees there; and they are making such efforts, and in case of refusal, they threaten to have the graves dug up during investigations etc. What is the state of such a person's faith? What is it to support such a person in their injustice, and what crime is being committed? Provide a ruling, may you be rewarded.

The Answer: A common graveyard of Muslims is a Waqf (endowment), and no use other than burial is permitted in it. Making it a place of trade or a field is all Haraam (forbidden). It is stated in Fatawa Alamgiri:

"It is not permissible to change the form of the Waqf." -1- It is not permissible to change the form of the Waqf. (T)

In Al-Ashbah wa al-Naza'ir etc.: "The condition set by the endower is like the text of the Lawgiver (peace be upon him) regarding the necessity of acting upon it." -2- The condition set by the endower is like the text of the Lawgiver (peace be upon him) regarding the necessity of acting upon it. (T)

And digging up a Muslim's grave is a very severe crime. In an Islamic state, such a person deserves severe punishment (Ta'zir), to the extent that if the Islamic ruler deems it appropriate, he can sentence someone who habitually commits such acts to death. Those who support him in his injustice are all equally guilty of the crime and deserving of punishment.

Allah Almighty has said, "And do not cooperate in sin and transgression." -3- Allah Almighty has said: Do not cooperate in sin and oppression. (T)

It is in the Hadith that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says: "Whoever walks with an oppressor to aid him while knowing that he is an oppressor, has indeed removed the bond of Islam from his neck." -4- Whoever knowingly goes to help an oppressor has removed the rope of Islam from his neck. And Allah Almighty knows best.

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter 14, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/490
2 Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Kitab al-Waqf, al-Fan al-Thani, Idara-tul-Quran Karachi,

1/305 3 Al-Quran al-Kareem, 5/2 4 Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 619, Al-Maktaba al-Faysaliya Beirut, 1/72; and Kanz al-Ummal, Hadith 3955, Beirut, 2/85; and Al-Firdous bi-Ma'thur al-Khitab, Hadith 5709, Dar al-Baz Makkah al-Mukarrama Saudi Arabia, 3/57

खंड 16 - फतावा रज़विया (16)

... यदि कोई व्यक्ति जानबूझकर व्यापार जैसे सांसारिक कार्य करता है, और इस बात पर अड़ा रहता है कि हम कब्रिस्तान पर ही व्यापार करेंगे, कहीं और नहीं करेंगे, चाहे किसी को अच्छा लगे या बुरा; और इसके साथ हिंदुओं को मिलाकर दबाव डाले कि इसे खेत बना लें और किसी अन्य उपयोग में ले लें और मुसलमानों को बेदखल कर दें, और वहां के पेड़ों पर भी कब्जा कर लें; और यही कोशिश कर रहे हों, और इनकार करने की स्थिति में जांच आदि के दौरान कब्रों को खुदवा देने की धमकी दें, तो ऐसे व्यक्ति के ईमान की क्या स्थिति है? और ऐसे व्यक्ति का अन्याय में साथ देना क्या है और वह किस अपराध का अपराधी होगा? उत्तर दें, आपको पुण्य मिले।

उत्तर: मुसलमानों का आम कब्रिस्तान वक्फ होता है और इसमें दफनाने के अलावा किसी और कार्य की अनुमति नहीं है। इसे व्यापार स्थल बनाना या इस पर खेती करना सब हराम है। फतावा आलमगीरी में है:

"वक्फ के स्वरूप को बदलना जायज़ नहीं है।" -1- वक्फ के स्वरूप को बदलना जायज़ नहीं है। (त)

अल-अशबाह वल-नज़ायर आदि में है: "वक्फ करने वाले की शर्त, उस पर अमल करने की अनिवार्यता के मामले में शरीयत देने वाले (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के स्पष्ट आदेश (नस्) के समान है।" -2- वक्फ करने वाले की शर्त अमल की अनिवार्यता में शरीयत देने वाले (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के स्पष्ट आदेश के समान है। (त)

और एक मुसलमान की कब्र खोदना तो अत्यंत गंभीर अपराध है। यदि इस्लामी शासन हो तो ऐसा व्यक्ति कठोर दंड (ताज़ीर) का पात्र है, यहाँ तक कि यदि इस्लामी सुल्तान उचित समझे तो ऐसी हरकतें करने वाले को मृत्युदंड दे सकता है। जो लोग अन्याय में उसका समर्थन करते हैं, वे सभी उसी की तरह अपराध के दोषी और दंड के पात्र हैं।

अल्लाह तआला ने फरमाया, "व ला ता'आवनू अलल इस्मि वल उद्वान" -3- अल्लाह तआला ने फरमाया: गुनाह और ज़ुल्म पर सहयोग मत करो। (त)

हदीस में है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फरमाते हैं: "जो व्यक्ति जानबूझकर किसी ज़ालिम की मदद के लिए उसके साथ चले, जबकि वह जानता हो कि वह ज़ालिम है, तो उसने अपनी गर्दन से

इस्लाम की रस्सी निकाल दी।" -4- जो जानबूझकर किसी ज़ालिम की मदद के लिए चले, उसने अपनी गर्दन से इस्लाम की रस्सी निकाल दी। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

1 फतावा हिंदिया, किताब अल-वक्फ, अध्याय 14, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/490 2 अल-अशबाह वल-नज़ायर, किताब अल-वक्फ, अल-फन अल-थानी, इदारा-तुल-कुरान कराची, 1/305 3 अल-कुरान अल-करीम, 5/2 4 अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 619, अल-मकतबा अल-फैसलिया बेरुत, 1/72; और कंज़ अल-उम्माल, हदीस 3955, बेरुत, 2/85; और अल-फिरदौस बि-मासूर अल-खिताब, हदीस 5709, दार अल-बाज़ मक्का अल-मुकर्रमा सऊदी अरब, 3/57

پر کوئی کام دیدہ دانستہ دنیاوی کرے مثلاً تجارت، اور اصرار کرے کہ ہم قبرستان ہی پر کاروبار کرینگے دوسری جگہ نہیں کرینگے، یہ کسی کو برا معلوم ہو یا بھلا، اور ساتھ اس کے ہنود کو ملا کر زور دے کہ اس کو کھیت بنائیں اور کسی مصرف میں لے لیں اور مسلمانوں کو بے قبضہ کر دیں اور وہاں کے اشجار پر بھی قبضہ کر لیں اور یہی کوشش کر رہے ہوں اور بصورت انکار قبر کو عند التحقیقات کھدوا دیں وغیرہ وغیرہ تو اس شخص کے ایمان کا کیا حال ہے اور ایسے شخص کی ناحق پر تائید کرنا کیا ہے اور کس جرم کا مرتکب ہوگا۔ بینوا توجروا۔

الجواب: مسلمانوں کا عام قبرستان وقف ہوتا ہے اور اس میں سوائے دفن کے اور تصرف کی اجازت نہیں اسے تجارت گاہ بنانا یا اس پر کھیت کرنا سب حرام ہے۔ فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے:

لا یجوز تغییر الوقف عن هیأته -1- وقف کی ہیئت کو تبدیل کرنا جائز نہیں۔ (ت)

اشباہ وغیرہما میں ہے: شرط الواقف کنص الشارع فی وجوب العمل به -2- واقف کی شرط وجوب عمل میں شارع علیہ الصلوۃ والسلام کی نص کی مثل ہے (ت)

اور مسلمان کی قبر کو کھودنا تو نہایت سخت شدید جرم ہے، اسلامی سلطنت ہو تو ایسا شخص سخت تعزیر کا مستحق ہے یہاں تک کہ سلطان اسلام کی اگر رائے ہو تو جو ایسی حرکات کا مرتکب ہوا کرتا ہو اسے سزائے قتل دے سکتا ہے، جو شخص ناحق پر اس کی تائید کرتے ہیں سب اسی کی طرح مرتکب جرم و مستحق سزا ہیں۔

قال اللہ تعالٰی " وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ " -3- اللہ تعالٰی نے فرمایا: گناہ اور ظلم پر تعاون مت کرو۔ (ت)

حدیث میں ہے نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں : من مشی مع ظالم لیعینہ وھو یعلم انہ ظالم فقد خلع من عنقہ ربقۃ الاسلام -4- جو دانستہ کسی ظالم کی امداد کو چلے اس نے اپنی گردن سے اسلام کی رسی نکال دی۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

1 فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۹۰ 2 الاشباہ والنظائر کتاب الوقف الفن الثانی ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۰۵ 3 القرآن الکریم ۵/ ۲ 4 المعجم الکبیر حدیث ۶۱۹ المکتبۃ الفیصلیۃ بیروت ۱/ ۷۲ و کنز العمال حدیث ۳۹۵۵ بیروت ۲/ ۸۵ و الفردوس بماثور الخطاب حدیث ۵۷۰۹ دار الباز مکۃ المکرمۃ سعودی عرب ۳/ ۵۷

Fatawa Rizvia Volume (16) Page 542 of 631

Problem 341 to 344: Inquired by Ahmed Nabi Khan Sahib from Moradabad. 22 Safar 1332 AH

What do the scholars of the clear religion say regarding the following detailed questions: (1) A portion of the endowed (waqf) land property's compensation money was received by the trustee (mutawalli) from the British government. What should the trustee do with this money? Should he purchase property and include it in the waqf property, or is it permissible to spend this amount on specific expenses or general permissible expenses? (2) The trustee died, and during his lifetime, he did not purchase any property with the said compensation money to add to the waqf property. Nor did any kind of permissible expenditure of the said compensation money become apparent during his life. Most of the time, the deceased trustee and his general attorney and manager kept representing that as yet no property adjacent to the waqf has become available, and efforts are being made; as soon as any property is sold, it will be purchased and included in the endowment. (3) The deceased trustee has left behind his own owned and possessed property, which is now in the possession and control of his heirs. (4) What is the duty of the current trustee in the present situation? Is he entitled under Sharia to demand the said money from the heirs of the deceased trustee and recover it from his estate or not? Explain and be rewarded.

The Answer: In the case asked, the previous trustee is liable for this compensation money, which will be recovered from his estate. It is obligatory for the current trustee to recover it and not show any laxity. After recovery, since that money is itself the substitute for the endowed land, it cannot be spent on any other expense. Instead, it is necessary to purchase a similar property with it so that it becomes an endowment in place of the property that was lost. It is mentioned in 'Durr-ul-Mukhtar' and 'Uqud-ul-Durriya':

[Arabic Quote]: If the supervisor dies leaving the substitute property unidentified, he is liable for it, as mentioned in 'Al-Ashbah'. [Urdu Translation]: If the supervisor dies leaving the substitute wealth unknown, he will be responsible for the price of the exchanged land, as it is in Ashbah. (T) [Arabic Text]: i.e., for the price of the exchanged land 1.

Also, it is mentioned in 'Durr-ul-Mukhtar' and 'Radd-ul-Muhtar': [Arabic Quote]: (The exchange of a flourishing [waqf] is not permissible except in four cases), the first: if

the endower (waqif) stipulated it. [Urdu Translation]: It is not permissible to change the waqf land except in four situations; the first situation is if the endower [stipulated] exchange.

Footnote 1: Al-Uqud al-Durriya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiya, Book of Waqf, Chapter Three, Arg Bazaar Kandahar Afghanistan 1/218

फतावा रज़विया जिल्द (१६) पेज ५४२ ऑफ ६३१

मसला ३४१ से ३४४: मुस्तौला अहमद नबी खां साहब अज़ मुरादाबाद। २२ सफर १३३२ हिजरी

क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन मुबीन सवालात-ए-मुफ़स्सला में: (१) जुज़ू-ए-जायदाद अराज़ी मौकूफ़ा (वक्फ की जमीन) का रुपया मुआवज़ा सरकार-ए-अंग्रेज़ी से मुतवल्ली-ए-जायदाद को मिला, इस रुपये को मुतवल्ली को क्या करना चाहिये? क्या जायदाद ख़रीद कर के शामिल जायदाद मौकूफ़ा करना चाहिये या किसी मसारिफ़-ए-खास में या आम मसारिफ़-ए-जाइज़ में इस रक़म का सर्फ़ करना जाइज़ है? (२) मुतवल्ली फ़ौत हो गया और उसने अपने ज़माना-ए-हयात में इस रुपया मुआवज़ा मज़कूर से कोई जायदाद ख़रीद कर के शामिल जायदाद मौकूफ़ा नहीं की और रुपया मुआवज़ा मज़कूर का कोई मसरफ़-ए-जाइज़ भी किसी क़िस्म का उसकी हयात में ज़ाहिर नहीं हुआ और अक्सर औक़ात मुतवल्ली मुतवफ़्फी और उसके मुख़्तार-ए-आम और सरबराह-ए-कार यह ज़ाहिर करते रहे कि हनोज़ (अभी तक) कोई जायदाद मुत्तसिल मौकूफ़ा (वक्फ से सटी हुई) के दस्तयाब नहीं हुई है कोशिश की जाती है जिस वक़्त कोई जायदाद फ़रोख़्त होगी ख़रीद कर के शामिल वक्फ़ की जाएगी। (३) मुतवल्ली मुतवफ़्फी (मृतक मुतवल्ली) ने अपनी जायदाद मम्लूका ओ मक़बूज़ा छोड़ी है जिस पर उसके वारिसान क़ाबिज़ ओ दख़ील हैं। (४) मुतवल्ली-ए-हाल का ब-हालत-ए-मौजूदा क्या फ़र्ज़ है, आया वारिसान मुतवल्ली मुतवफ़्फी से रुपया मज़कूर तलब करने और उसकी जायदाद मतरूका (छोड़ी हुई संपत्ति) से वसूल करने का अिन्द-अश-शरअ (शरिया के अनुसार) मुस्तहक़ है या नहीं? बय्यानू तूजरू।

अल-जवाब: सूरत-ए-मुस्तफ़िसरा में मुतवल्ली-ए-साबिक़ पर इस ज़र-ए-मुआवज़ा का तावान (जुर्माना/मुआवज़ा) लाज़िम है जो उसकी जायदाद मतरूका से वसूल किया जाएगा। मुतवल्ली-ए-हाल पर लाज़िम है कि इसे वसूल करे और इसमें सुस्ती को राह न दे। वसूल होने के बाद, चूँकि वह रुपया खुद ऐन अराज़ी मौकूफ़ा का बदल है, किसी और मसरफ़ में सर्फ़ नहीं हो सकता बल्कि लाज़िम है कि उससे वैसी ही जायदाद ख़रीद की जाए कि जायदाद रफ़्ता (चली गई जायदाद) की जगह वक्फ़ हो। 'दुर्रे मुख़्तार' और 'उक़ूद उद-दुर्रिया' में है:

[अरबी उद्धरण]: निगरान अगर मर जाए बदल की संपत्ति को स्पष्ट किए बिना, तो वह उसका उत्तरदायी होगा जैसा कि 'अल-अश्बाह' में है। [उर्दू अनुवाद]: नाज़िर अगर मर जाए माल-ए-बदल

मजहूल छोड़ कर तो तब्दील शुदा ज़मीन के समन (क़ीमत) का ज़ामिन होगा जैसा कि अश्बाह में है। (त) [अरबी पाठ]: यानी बदली हुई ज़मीन की क़ीमत के लिए १।

नीज़ 'दुर्रे मुख़्तार' और 'रद्दुल मुह्तार' में है: [अरबी उद्धरण]: (आबाद वक्फ का तबादला जाइज़ नहीं सिवाय चार सूरतों के), पहली: अगर वाक़िफ़ ने इसकी शर्त रखी हो। [उर्दू अनुवाद]: ज़मीन वक्फ़ का बदलना जाइज़ नहीं सिवाय चार सूरतों के, पहली सूरत यह कि वाक़िफ़ ने अगर इस्तब्दाल (बदलने) की शर्त रखी हो।

फुटनोट १: अल-उक़ूद उद-दुर्रिया फ़ी तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, किताबुल वक्फ़, बाबुल सालिस, अर्ग बाज़ार कंधार अफ़ग़ानिस्तान १/२१८

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶) صفحہ ۵۴۲ از ۶۳۱

مسئلہ ۳۴۱ تا ۳۴۴: مسئولہ احمد نبی خاں صاحب از مراد آباد۔ ۲۲ صفر ۱۳۳۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین مبین سوالات مفصلہ میں : (۱) جزو جائداد اراضی موقوفہ کا روپیہ معاوضہ سرکار انگریزی سے متولی جائداد کو ملا، اس روپیہ کو متولی کو کیا کرنا چاہئے؟ آیا جائداد خرید کر کے شامل جائداد موقوفہ کرنا چاہئے یا کسی مصارف خاص میں یا عام مصارف جائز میں اس رقم کا صرف کرنا جائز ہے؟ (۲) متولی فوت ہو گیا اور اس نے اپنے زمانہ حیات میں اس روپیہ معاوضہ مذکور سے کوئی جائداد خرید کر کے شامل جائداد موقوفہ نہیں کی اور روپیہ معاوضہ مذکور کا کوئی مصرف جائز بھی کسی قسم کا اس کی حیات میں ظاہر نہیں ہوا اور اکثر اوقات متولی متوفی اور اس کے مختار عام اور سربراہ کار یہ ظاہر کرتے رہے کہ ہنوز کوئی جائداد متصل موقوفہ کے دستیاب نہیں ہوئی ہے کوشش کی جاتی ہے جس وقت کوئی جائداد فروخت ہوگی خرید کر کے شامل وقف کی جائے گی۔ (۳) متولی متوفی نے اپنی جائداد مملوکہ و مقبوضہ چھوڑی ہے جس پر اس کے وارثان قابض و دخیل ہیں۔ (۴) متولی حال کا بحالت موجودہ کیا فرض ہے، آیا وارثان متولی متوفی سے روپیہ مذکور طلب کرنے اور اس کی جائداد متروکہ سے وصول کرنے کا عند الشرع مستحق ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مستفسرہ میں متولی سابق پر اس زر معاوضہ کا تاوان لازم ہے جو اس کی جائداد متروکہ سے وصول کیا جائے گا متولی حال پر لازم ہے کہ اسے وصول کرے اور اس میں سستی کو راہ نہ دے بعد وصول جب کہ وہ روپیہ خود عین اراضی موقوفہ کا بدل ہے کسی مصرف میں صرف نہیں ہو سکتا بلکہ لازم ہے کہ اس سے ویسی ہی جائداد خرید کی جائے کہ جائداد رفتہ کی جگہ وقف ہو۔ در مختار و عقود الدریہ میں ہے :

الناظر لومات مجهلا لمال البدل ضمنه کما فی الاشباہ ناظر اگر مر جائے مال بدل مجہول چھوڑ کر تو تبدیل شدہ زمین کے ثمن کا ضامن ہوگا جیسا کہ اشباہ میں ہے۔ (ت) ای لثمن الارض المستبدلة ۱۔

نیز در مختار ورد المحتار میں ہے : (لا یجوز استبدال العامر الا فی اربع) الاولی لو شرطه الواقف، زمین وقف کا بدلنا جائز نہیں سوائے چار صورتوں کے، پہلی صورت یہ کہ واقف نے اگر استبدال کی شرط لگائی۔

۱ العقود الدریة فی تنقیح الفتاوی الحامدیة کتاب الوقف الباب الثالث ارگ بازار قندھار افغانستان ۱/ ۲۱۸

[Box Start] Arabic: The second case is when a usurper seizes it and lets water flow over it until it becomes a river; in this case, the value must be guaranteed, and the trustee (mutawalli) shall buy another piece of land as a replacement with it. The third case is when the usurper denies [the endowment] and there is no evidence, i.e., he intends to pay the value; then it is permissible for the trustee to take it to buy a replacement, etc. And Allah Almighty knows best.

Urdu: ...provided it was a condition. The second scenario is that a usurper seized it and let so much water flow over it that it became a river; then the trustee should take compensation from him and buy another land in its place. The third scenario is that the usurper of the endowed land denies it and the trustee has no witnesses, and the usurper wants to pay the price; then it is permissible to take the price from the usurper and the trustee should buy another land in its stead, etc. And Allah Almighty knows best. (T) [Box End]

Issue 325: Asked by Majeed Ullah Sahab through Ata Ahmad Sahab Maulvi, Mohalla Badaun, 28 Jumada al-Ula 1337 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shariah say regarding this matter: Zaid endowed one of his properties for the education of Muslims everywhere without specific location, and designated a specific town for building a school (madrasa) so that an educational institution could be built in that town. However, no specific land was endowed for the construction of the madrasa. Now, due to some necessity and also because the town designated in the endowment deed for building the madrasa does not provide convenience for the general education of Muslims, he wants to build that madrasa for the same educational purpose at another location where there is convenience for the general Muslims. Therefore, is this change of location permissible according to Shariah? That is, if the school is built at this new changed location and the income of the endowed property is spent on it, is it permissible or not? Explain and be rewarded.

The Answer: Such a change is permissible for the endower (waqif) when the interest of the endowment lies not in the original condition but in its contrary. It is stated in Rad al-Muhtar:

[Box Start] Arabic: In Fatawa Muayyad Zada, if they [the beneficiaries] are not more suitable or there is negligence in their affairs, it is permissible for the endower to revoke this condition. This is also quoted from it in the commentary on Al-Multaqa.

Urdu: It is in Fatawa Muayyad Zada that if the beneficiaries (mauquf alayh) are not people of greater competence or they are negligent in their matters, then it is permissible for the endower to revoke this condition. Similarly, the author of the text (matin) quoted from Fatawa Muayyad Zada in his commentary on Al-Multaqa. [Box End]

1 Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Topic: An endowment that is functional is not replaced except in four [cases], Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/389.

जिल्द सोलहवीं (१६) | फतावी रज़विया

[बॉक्स प्रारंभ] अरबी: दूसरी स्थिति यह है कि किसी हड़पने वाले (ग़ासिब) ने उसे हड़प लिया और उस पर इतना पानी बहाया कि वह दरिया बन गई; ऐसी स्थिति में मूल्य का हर्जाना (ज़मान) देना होगा, और मुतवल्ली (ट्रस्टी) उससे बदले में दूसरी ज़मीन खरीदेगा। तीसरी स्थिति यह है कि हड़पने वाला वक़्फ़ से इनकार करे और कोई गवाह न हो, यानी वह मूल्य देना चाहता हो; तो मुतवल्ली के लिए उसे लेना जायज़ है ताकि वह उसके बदले दूसरी चीज़ खरीद सके आदि। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

उर्दू: ...की शर्त की हो। दूसरी सूरत यह है कि ग़ासिब ने उसे ग़सब किया और उस पर इतना पानी बहाया कि वह दरिया बन गई तो मुतवल्ली उससे ज़मान लेकर उसके बदले में दूसरी ज़मीन ख़रीदे। तीसरी सूरत यह कि ज़मीन वक़्फ़ का ग़ासिब इंकारी है और मुतवल्ली के पास गवाह नहीं और ग़ासिब क़ीमत देना चाहता है तो ग़ासिब से क़ीमत लेकर उसके एवज़ मुतवल्ली दूसरी ज़मीन ख़रीद ले अ़ल्ख़ (इत्यादि) वल्लाहु तआ़ला अ़लम (त) [बॉक्स अंत]

मसला ३२५: मुस्तफ़्ती (प्रश्नकर्ता) मजीद उल्लाह साहब बवास्ता अता अहमद साहब मौलवी, मोहल्ला बदायूं, २८ जमादी उल-ऊला १३३७ हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियाने शरा-ए-मतीन इस मसले में कि ज़ैद ने अपनी एक जायदाद बिना जगह की पाबंदी के हर जगह के मुसलमानों की तालीम के लिए वक़्फ़ की और एक ख़ास कस्बे को मदरसा बनाने के लिए नामज़द कर दिया कि उस कस्बे में तालीमगाह बनाई जाए लेकिन कोई ख़ास ज़मीन तामीरे मदरसा के लिए वक़्फ़ नहीं की गई। अब किसी मजबूरी और इस वजह से भी कि जो कस्बा मदरसा बनाने के लिए वक़्फ़नामे में मुअय्यन किया गया था, आम मुसलमानों की तालीम में वहां सहूलियत नहीं है, दूसरी जगह इसी तालीमी ग़रज़ के लिए वह मदरसा बनाना चाहता है जहां आम मुसलमानों के लिए सहूलियत हो। पस, क्या यह तब्दीली-ए-मकाम शरअन जायज़ है या नहीं, यानी अगर इस तब्दील शुदा जदीद मकाम पर मदरसा बनाकर जायदाद मौक़ूफ़ा की आमदनी उस पर ख़र्च की जाए तो जायज़ है या नहीं? बयान फरमाएं और सवाब पाएं।

अल-जवाब: वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) को ऐसी तब्दीली जायज़ है जबकि वक़्फ़ की मसलहत (भलाई) उसमें नहीं बल्कि उसके ख़िलाफ़ में है। रद उल-मुह्तार में है:

[बॉक्स प्रारंभ] अरबी: फ़तावा मोअय्यद ज़ादा में है कि यदि मौक़ूफ़ अलैह (लाभार्थी) अधिक सक्षम न हों या वे अपने मामलों में लापरवाही करते हों, तो वाक़िफ़ के लिए इस शर्त से पीछे हटना जायज़ है। इसी तरह इसे अल-मुल्तक़ा की व्याख्या (शरह) में उद्धृत किया गया है।

उर्दू: फ़तावा मोअय्यद ज़ादा में है कि अगर मौक़ूफ़ अलैह ज़्यादा सलाहियत वाले लोग न हों या वह अपने मामले में ग़फ़लत करते हों तो वाक़िफ़ को इस शर्त से रुजूअ कर लेना जायज़ है अ.ह। इसी तरह मातिन ने फ़तावा मोअय्यद ज़ादा से मुल्तक़ा पर अपनी शरह में। [बॉक्स अंत]

1 रद उल-मुह्तार, किताब उल-वक़्फ़, मत्लब उल-वक़्फ़ ला यस्तबदिलुल आमिर इल्ला फ़ी अरबआ, दारु इह्या-उत्तुरस अल-अरबी, बैरूत, ३/३८९।

पृष्ठ ५४३ ऑफ ६३१

[Box Start] الثانیة غصبه غاصب واجری علیه الماء حتی صار بحرا فیضمن القیمة ویشتری المتولی بها ارضا بدلا، الثالثة ان یجحده الغاصب ولابینہ ای اراد دفع القیمة فللمتولی اخذہا لیشتری بها بدلا الخ واللہ تعالیٰ اعلم۔

کی شرط کی ہو۔ دوسری صورت یہ ہے کہ غاصب نے اس کو غصب کیا اور اس پر اتنا پانی بہایا کہ وہ دریا بن گئی تو متولی اس سے ضمان لے کر اس کے بدلے میں دوسری زمین خریدے۔ تیسری صورت یہ کہ زمین وقف کا غاصب انکاری ہے اور متولی کے پاس گواہ نہیں اور غاصب قیمت دینا چاہتا ہے تو غاصب سے قیمت لے کر اس کے عوض متولی دوسری زمین خرید لے الخ واللہ تعالیٰ اعلم (ت) [Box End]

مسئلہ ۳۲۵: مسئولہ مجید اللہ صاحب بتوسط عطا احمد صاحب مولوی محلہ بدایوں ۲۸ جمادی الاولیٰ ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنی ایک جائداد بلا تخصیص مقام ہر جگہ کے مسلمانوں کی تعلیم کے لئے وقف کی اور ایک خاص قصبہ مدرسہ بنانے کے لئے نامزد کر دیا کہ اس قصبہ میں تعلیم گاہ بنائی جائے لیکن کوئی خاص اراضی تعمیر مدرسہ کے لئے وقف نہیں کی گئی اب کسی مجبوری و نیز اس وجہ سے کہ جو قصبہ مدرسہ بنانے کے لئے وقف نامہ میں معین کیا گیا تھا عام مسلمانوں کی تعلیم میں وہاں سہولت نہیں ہے دوسری جگہ اسی غرض تعلیمی کے لئے وہ مدرسہ بنانا چاہتا ہے جہاں عام مسلمانوں کے لئے سہولت ہو، پس یہ تبدیلی مقام شرعاً جائز ہے یا نہیں، یعنی اگر اس تبدیل شدہ جدید مقام پر مدرسہ بنا کر جائداد موقوفہ کی آمدنی اس پر خرچ کی جائے تو جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: واقف کو ایسی تغییر جائز ہے جبکہ مصلحت وقف اس میں نہیں اس کے خلاف میں ہے۔

ردالمحتار میں ہے:

[Box Start] فی فتاوی مؤید زادہ اذا لم یکونوا اصلح اونی امرھم تھاون فیجوز للواقف الرجوع عن ھذا الشرط اہ و ھکذا نقلہ عنھا فی شرحہ علی الملتقی

فتاویٰ مؤید زادہ میں ہے کہ اگر موقوف علیہ زیادہ صلاحیت والے لوگ نہ ہوں یا وہ اپنے معاملے میں غفلت کرتے ہوں تو واقف کو اس شرط سے رجوع کر لینا جائز ہے اہ اسی طرح ماتن نے فتاویٰ مؤید زادہ سے ملتقی پر اپنی شرح میں [Box End]

1 رد المحتار کتاب الوقف مطلب الوقف لا یستبدل العامر الا فی اربع دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۹

Fatawa Ridawiyya Volume (16)

Then it is narrated from Al-Khulasah: Recanting from a waqf (endowment) is not permissible if it is registered, but it is permissible to recant from the beneficiary and change them, even if it was conditioned, such as the Mu'adhin, the Imam, and the Teacher. If they are no longer fit for the waqf or show negligence and laziness in their duties, then it is permissible for the endower (waqif) to go against the condition. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 346 to 347: From Shaikhpur, sent by Shaikh Aminuddin Haider Raees, 29 Jumadi al-Ula 1337 AH.

What do the scholars of religion and the muftis of the firm Shariah say regarding this matter: (1) Can the endowers change or amend any condition of a registered waqf-nama (endowment deed) through a supplementary document or not? (2) If the endowers, for some benefit, change the location of the Madrasa from the area of Shaikhpur to an area of another village or city, and the purpose and object of the waqf are not lost, no harm will come to the waqf.

Answer: (1) If the endowers had made a condition in the waqf-nama that they have the right to change the conditions, then they would have the right. Now that this condition was not made, there is no right to any change or amendment without a valid necessity and Shari'ah permission. It is in Radd al-Muhtar from Hamawi: "When a waqf becomes binding, all the conditions contained within it also become binding." (T) (2) If being in Shaikhpur was not beneficial for the purposes of the waqf and there is a Shari'ah benefit in another place, then the endowers are permitted to make this change. It is in Al-Alamgiriyyah: "Conditioning the exchange with land from Basra..." (If this condition was set that the waqf land be exchanged with land from Basra...)

---

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Section on respecting the endower's condition in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/431.
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Section on respecting the endower's condition in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/420.

फ़तावा रज़विया खंड (१६)

फिर 'अल-खुलासा' से उद्धृत किया गया है कि यदि वक़्फ़ (बंदोबस्ती) पंजीकृत है तो उससे पीछे हटना जायज़ नहीं है, लेकिन लाभार्थी (मवक़ूफ़ अलैह) को बदलना और उससे पीछे हटना जायज़ है, भले ही वह पूर्व-शर्तों के अधीन हो जैसे मुअज़्ज़िन, इमाम और शिक्षक। यदि वे वक़्फ़ के लिए सबसे उपयुक्त नहीं रह गए हैं या अपने कर्तव्यों में लापरवाही और सुस्ती बरतते हैं, तो वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) के लिए शर्त के विरुद्ध जाना जायज़ है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला ३४६ से ३४७: शेखपुर से, शेख अमीनउद्दीन हैदर रईस द्वारा भेजा गया, २९ जुमादी अल-उला १३३७ हिजरी।

धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं: (१) क्या वक़्फ़ करने वाले किसी पंजीकृत वक़्फ़-नामा (बंदोबस्ती विलेख) की किसी शर्त को पूरक दस्तावेज़ के माध्यम से बदल या संशोधित कर सकते हैं या नहीं? (२) यदि वक़्फ़ करने वाले किसी लाभ के लिए मदरसे के स्थान को शेखपुर के क्षेत्र से बदलकर किसी दूसरे गाँव या शहर के क्षेत्र में कर देते हैं और वक़्फ़ का उद्देश्य और लक्ष्य समाप्त नहीं होता है, तो वक़्फ़ को कोई नुकसान नहीं होगा।

उत्तर: (१) यदि वक़्फ़ करने वालों ने वक़्फ़-नामा में यह शर्त रखी होती कि हमें शर्तों को बदलने का अधिकार है, तो उन्हें अधिकार होता। अब जबकि यह शर्त नहीं रखी गई, तो बिना किसी वैध आवश्यकता और शरीयत की अनुमति के किसी भी परिवर्तन या संशोधन का कोई अधिकार नहीं है। रद अल-मुहतार में हमवी से है: "जब वक़्फ़ अनिवार्य हो जाता है, तो इसके भीतर निहित सभी शर्तें भी अनिवार्य हो जाती हैं।" (त) (२) यदि शेखपुर में होना वक़्फ़ के उद्देश्यों के लिए फायदेमंद नहीं रहा और दूसरी जगह में शरई हित (मसलहत) है, तो वक़्फ़ करने वालों को इस बदलाव की अनुमति है। आलमगीरिया में है: "बसरा की भूमि के साथ विनिमय की शर्त..." (यदि यह शर्त लगाई गई थी कि वक़्फ़ की भूमि को बसरा की भूमि से...)

---

1. रद अल-मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल युराअ़ा शर्तुल वाक़िफ़ फ़ी इजारातिहि, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ३/४३१।
2. रद अल-मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल युराअ़ा शर्तुल वाक़िफ़ फ़ी इजारातिहि, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ४/४२०।

ثم نقل عن الخلاصة لا یجوز الرجوع عن الوقف اذا کان مسجلا ولکن یجوز الرجوع عن الموقوف علیه وتغییره وان کان مشروطاً کالمؤذن والامام و المعلم ان لم یکونوا اصلح او تهاونوا في امرهم فیجوز للواقف مخالفة الشرط اه واللہ تعالٰی اعلم۔ نقل کیا، پھر خلاصہ سے یوں نقل کیا کہ وقف جب رجسٹرڈ ہو تو اس سے رجوع جائز نہیں لیکن موقوف علیہ سے رجوع اور اسکو تبدیل کرنا جائز ہے اگرچہ مشروط ہو جیسے مؤذن، امام اور معلم، اگر وہ وقف کی زیادہ صلاحیت نہ رکھتے ہوں یا وہ اپنے معاملات میں غفلت اور سستی کا ارتکاب کرتے ہوں تو واقف کے لئے شرط کی مخالفت کرنا جائز ہے اہ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۳۴۶ تا ۳۴۷: از شیخ پور مرسلہ شیخ امین الدین حیدر رئیس ۲۹ جمادی اولی ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں: (۱) وقف نامہ رجسٹر شدہ کے کسی شرط کو واقفان بذریعہ تتمہ دستاویز تبدیل یا ترمیم کرسکتے ہیں یا نہیں؟ (۲) اگر واقفان کسی مصلحت سے مدرسہ کا مقام رقبہ شیخ پور سے کسی دوسرے موضع یا شہر کے رقبہ میں تبدیل کردیں اور مصرف و غرض وقف فوت نہ ہو تو وقف میں نقصان نہ واقع ہوگا۔

الجواب: (۱) وقف نامہ میں واقفوں نے اگر شرط کردی ہوتی کہ ہم کو تبدیل شرائط کا اختیار ہے تو اختیار ہوتا، اب کہ یہ شرط نہ کی بلا ضرورت صحیحہ و اجازت شرعیہ کسی تبدیل و ترمیم کا اختیار نہیں۔ رد المحتار میں حموی سے ہے: الوقف اذالزم لزم مانی ضمنه من الشروط۔ وقف جب لازم ہوتا ہے تو اس کے ضمن میں پائی جانے والی تمام شرطیں لازم ہوجاتی ہیں (ت) (۲) اگر شیخ پور میں ہونا اغراضِ وقف کے لئے مفید نہ ہوا اور دوسری جگہ مصلحت شرعی ہو تو واقفوں کو

اس تبدیل کی اجازت ہے، عالمگیریہ میں ہے: اشتراط الاستبدال بارض من البصرة اگر یہ شرط لگائی گئی کہ زمین وقف کو بصرہ زمین سے

---

1. رد المحتار کتاب الوقف فصل یراعٰی شرط الواقف فی اجارته داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۳۱

2. رد المحتار کتاب الوقف فصل یراعٰی شرط الواقف فی اجارته داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۲۰

Fatawa Rizvia (Volume 16)

| He does not have the right to exchange it for anything else. However, it should be permissible if it is better, because it is a change towards what is better, as stated in Fath al-Qadir[1]. | He does not have the right to change it unless it is for something better. But the requirement is that if the land at the other location is much better than the original land, it should be permissible because this change is towards improvement. It is stated similarly in Fath al-Qadir. (T) |

In Radd al-Muhtar, it is cited from Durr al-Muntaqa via Khulasat al-Fatawa: | It is permissible to revoke and change the beneficiaries of the endowment, even if they are specified, such as the Mu'azzin, Imam, and teacher. If they are no longer the most suitable or if they neglect their duties, it is permissible for the endower (waqif) to act contrary to the condition[2]. And Allah Almighty knows best. | It is permissible to revoke and change the beneficiaries of the endowment, even if it was a condition, such as for a Mu'azzin, Imam, or teacher. If these people do not possess the necessary competence for the endowment or are negligent in their duties, then it is permissible for the endower to go against the condition. And Allah Almighty knows best. (T) |

Problem 348: Submitted by Badruddin Sahib, 30 Muharram al-Haram 1345 AH. What do the scholars of religion and jurists of Sharia say in this situation: the majority of the eleven advisors of Jame Masjid Mumbai have passed a resolution that a garden should be established in the open space within the mosque's courtyard using the income from the mosque's endowments. Trees and flowerpots are to be installed, and a gardener should be employed on a salary for its management. For information, it is stated that the land on which the garden is proposed to be prepared has long been used for performing prayers during Eid and Friday congregations. In this case, is it permissible for the mosque advisors to make such an expenditure from the mosque's endowments or not? And is it sharia-compliant for the mosque advisors to prevent people from praying by building a garden on land where prayers have been offered since ancient times or not? Based on the non-permissibility, will those who commit this act be removed from their assigned positions or not? Explain and be rewarded.

The Answer: It is not permissible to change the form and nature of an endowment (waqf), even if the ultimate purpose is the same; for example, shops endowed for a mosque...

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter 14, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/400. [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Chapter regarding observing the condition of the endower, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/431.

फतावा रज़विया (जिल्द 16)

| उसके लिए इसे किसी और चीज़ से बदलना जायज़ नहीं है। और बेहतर होता अगर यह जायज़ होता यदि वह बेहतर हो, क्योंकि यह बेहतरी की ओर बदलाव है, जैसा कि फ़तह अल-क़दीर[1] में है। | वह इसे नहीं बदल सकेगा जब तक कि वह बेहतर न हो, लेकिन चाहिए यह कि अगर दूसरी जगह की ज़मीन इसके बदले में ज़्यादा बेहतर है तो जायज़ हो क्योंकि यह बदलाव बेहतरी की तरफ़ है, फ़तह अल-क़दीर में इसी तरह है। (त) |

रद अल-मुह्तार में दुर्र अल-मुंतक़ा के हवाले से खुलासात अल-फ़तावा से है: | वक़्फ़ के लाभार्थियों को वापस लेना और उनमें बदलाव करना जायज़ है, भले ही वे शर्तों के साथ तय किए गए हों जैसे मुअज़्ज़िन, इमाम और शिक्षक। यदि वे सबसे उपयुक्त न हों या अपने कार्यों में सुस्ती करते हों, तो वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) के लिए शर्त के विरुद्ध जाना जायज़ है[2]। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। | वक़्फ़ के लाभार्थियों (मवक़ूफ़ अलैह) को वापस लेना और उसमें बदलाव करना जायज़ है भले ही वह शर्त के साथ तय हो जैसे मुअज़्ज़िन, इमाम और शिक्षक। अगर ये लोग वक़्फ़ के लिए ज़्यादा योग्यता न रखते हों या अपने मामलों में सुस्ती करते हों, तो वाक़िफ़ के लिए जायज़ है कि शर्त का विरोध करे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त) |

मसला 348: प्रेषित बदरुद्दीन साहिब, 30 मुहर्रम अल-हराम 1345 हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि जामे मस्जिद मुंबई के ग्यारह सलाहकारों में से बहुमत ने यह प्रस्ताव पारित किया है कि मस्जिद के औक़ाफ़ की आय से मस्जिद के अहाते में जो खुली जगह है वहाँ एक बगीचा बनाया जाए और पेड़ और गमले लगाए जाएँ और इसके प्रबंधन के लिए वेतन पर एक माली रखा जाए। जानकारी के लिए बता दें कि जिस ज़मीन पर बगीचा तैयार करना मंज़ूर हुआ है, वह जगह पहले से ईद और जुमे की नमाज़ अदा करने के लिए इस्तेमाल की जाती रही है। तो इस स्थिति में, क्या मस्जिद के सलाहकारों के लिए मस्जिद के औक़ाफ़ से ऐसा खर्च करना जायज़ है या नहीं? और क्या शरीयत के अनुसार मस्जिद के सलाहकारों के लिए उस ज़मीन पर बगीचा बनाकर लोगों को नमाज़ पढ़ने से रोकना जायज़ है जहाँ प्राचीन काल से नमाज़ें होती रही हैं? ग़ैर-जवाज़ की बिना पर, क्या इस कार्य को करने वाले अपने सौंपे गए पदों से हटा दिए जाएँगे या नहीं? बयान करें, पुण्य पाएँ।

अल-जवाब: वक़्फ़ को उसके स्वरूप (हैयत) से बदलना जायज़ नहीं है भले ही मक़सद एक ही हो, उदाहरण के लिए किसी मस्जिद के लिए वक़्फ़ की गई दुकानें...

---

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-वक़्फ़, बाब 14, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/400। [2] रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल यराआ शर्त अल-वाक़िफ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 3/431।

| لیس لہ ان یستبدل من غیرہ، وینبغی ان کانت احسن ان یجوز، لانہ خلاف الی خیر کذا فی فتح القدیر[1]۔ | بدلوں گا تو بہتر ہو گا مگر چاہئے یہ کہ کہ اگر دوسری جگہ کی زمین اس کے بدلے میں زیادہ بہتر ہے تو جائز ہو کیونکہ یہ خلاف کرنا بہتری کی طرف ہے فتح القدیر میں اسی طرح ہے۔ (ت) |

ردالمحتار میں بحوالہ در منتقی خلاصۃ الفتاوٰی سے ہے: | یجوز الرجوع عن الموقوف علیہ وتغییرہ وان کان شروطا کالمؤذن والامام والمعلم ان لم یکونوا اصلح او تھاونوا فی امرھم فیجوز للواقف مخالفۃ الشرط[2]۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ | موقوف علیہ سے رجوع اور اس میں تبدیلی جائز ہے اگرچہ وہ مشروط ہو جیسے موذن، امام اور معلم اگر یہ لوگ وقف کے لئے زیادہ صلاحیت کے حامل نہ ہوں یا اپنے معاملات میں سستی کرتے ہوں تو واقف کے لئے جائز ہے کہ شرط کی مخالفت کرے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت) |

مسئلہ ۳۴۸: مسئولہ بدرالدین صاحب ۳۰ محرم الحرام ۱۳۴۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع اس صورت میں کہ جامع مسجد بمبئی کے گیارہ مشاورین میں سے اکثرین نے یہ قرار داد منظور کی کہ مسجد کے اوقاف کی آمد سے مسجد کے احاطہ میں جو کھلی جگہ ہے وہاں باغیچہ قائم کیا جائے اور درخت اور کنڈیاں نصب کئے جائیں اور اس کے انتظام کے لئے ایک باغبان مشاہرہ سے رکھا جائے، اطلاعاً گذارش ہے کہ جس زمین پر باغیچہ تیار کرنا منظور ہے وہ جگہ پیشتر سے نماز پڑھنے کے لئے عیدین اور یوم الجمعہ میں استعمال کی جاتی ہے پس اس حالت میں مشاورین مسجد کو اوقاف مسجد سے ایسا خرچ کرنا جائز ہے یا نہیں؟ اور جس زمین پر زمانہ قدیم سے نمازیں ہوتی تھیں اس پر باغیچہ بنا کر لوگوں کو ادائے نماز سے روکنا مشاورین

مسجد کے لئے شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ بناء علیٰ عدم جواز مرتکبین اس فعل کے اپنے عہدہ ہائے مفوضہ سے معزول ہونگے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: وقف کو اس کی ہیئت سے بدلنا جائز نہیں اگرچہ مقصود واحد ہو مثلاً کسی مسجد پر دکانیں وقف

---

[1] فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۰۰ [2] ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعٰی شرط الواقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۳۱

Fatawa Razvia, Volume 16

...that their rent is spent on the mosque, they should be turned into a bathhouse (hammam) and its rent given to the mosque, or if the bathhouse rent was endowed to the mosque, it should be turned into shops; this is impermissible, although the objective, i.e., the rent, remains the same. It is stated in Alamgiriyya: "It is not permissible to change the form of the endowment (waqf), so a shop should not be made..." Changing the form of a waqf is not permissible, therefore turning a shop into an inn (serai), etc., is not permissible. (T)

Not that it is contrary to the objective, and that too merely for rejected profit. A garden is the adornment of the houses of princes; the adornment of the House of Allah is the remembrance of Allah. Therefore, scholars have forbidden planting trees in mosques and said: Do not make mosques resemble the synagogues and churches of Jews and Christians. Furthermore, it causes constriction for worshippers during Friday and Eid prayers, and whoever constricts Muslims, Allah will constrict him. "Whoever causes constriction, Allah Almighty will cause constriction for him." (T) In this is the prevention of good, and the condemnation of the one who prevents good is in the Speech of Allah. In this, it concerns preventing prayers in the mosque. And Allah Almighty says:

"And who is more unjust than he who prevents [the name of] Allah from being mentioned in His mosques and strives for their destruction? It is not for such as them to enter them except in fear. For them in this world is disgrace, and for them in the Hereafter is a great punishment." (Quran 2:114)

Who is more unjust than the one who prevents Allah's name from being remembered in His mosques and strives for their ruin? They should not have set foot on this earth except in fear; for such people, there is disgrace in this world and a great punishment in the hereafter.

If such advisors do not desist, they deserve dismissal. "Whoever makes a wolf a shepherd has surely done injustice." He who made the wolf a shepherd committed injustice against the goats. And Allah Almighty knows best.

Problem 349: Asked by Munshi Khalil-ur-Rehman Sahib, cloth merchant from Nagina, 30 Muharram al-Haram 1335 AH. What do the scholars of the religion and the firm Sharia say about this issue: A mosque is located within a locality, which has some extra land beyond the flooring, and there is also a holy shrine in that land. The

caretaking of this mosque is done by the residents of the locality, which includes people of several tribes. Among several tribes, one tribe has a specific communal school...

1. Fatawa Hindiyya, Book of Waqf, Chapter 14, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/490
2. Al-Quran al-Karim, 2/114

फतावा रज़विया, जिल्द 16

...कि उनका किराया मस्जिद में खर्च होता है, उन्हें हम्माम (स्नानघर) बना दिया जाए और उसका किराया मस्जिद को दिया जाए, या हम्माम का किराया मस्जिद पर वक्फ था उसे दुकानें बना दिया जाए; यह नाजायज है, हालांकि मक़सद यानी किराया एक ही है। आलमगीरिया में है: "वक़्फ़ की हैयत (स्वरूप) में तब्दीली करना जायज़ नहीं है, इसलिए दुकान को सराय (विश्राम गृह) आदि नहीं बनाया जा सकता..." वक़्फ़ की हैयत में तब्दीली करना जायज़ नहीं है, इसलिए दुकान को सराय खाना आदि बनाना जायज़ नहीं है। (त)

ऐसा नहीं कि यह मक़सद के खिलाफ है, और वह भी केवल तिरस्कृत सूद (मुनाफ़ा) के लिए। बगीचा राजाओं के घरों की शोभा होता है, अल्लाह के घर की शोभा अल्लाह का ज़िक्र है। इसलिए उलेमा ने मस्जिदों में पेड़ लगाने से मना फ़रमाया और फ़रमाया कि मस्जिदों को यहूदियों और ईसाइयों के प्रार्थना स्थलों (सिनागॉग और चर्चों) के समान मत बनाओ। फिर इसमें जुमे और ईदों में नमाज़ियों पर तंगी होती है और जो मुसलमानों पर तंगी करेगा, अल्लाह उस पर तंगी करेगा। "जिसने तंगी की, अल्लाह तआला उस पर तंगी फरमाएगा।" (त) इसमें भलाई को रोकना है, और भलाई को रोकने वाले की निंदा अल्लाह के कलाम (कुरान) में है। इसमें मस्जिद में नमाज़ से रोकने का मामला है। और अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल फ़रमाता है:

"और उससे बड़ा ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लिए जाने से रोके और उनकी वीरानी में कोशिश करे? उनको इस ज़मीन में क़दम रखना न था मगर डरते हुए। ऐसे लोगों के लिए दुनिया में रुसवाई है और आख़िरत में बड़ा अज़ाब।" (क़ुरआन 2:114)

इससे बढ़कर ज़ालिम कौन जो अल्लाह की मस्जिदों को उनमें अल्लाह का नाम लिए जाने से रोके और उनकी वीरानी में कोशिश करे? उन्हें इस ज़मीन पर डरते हुए ही क़दम रखना चाहिए था; ऐसे लोगों के लिए दुनिया में रुसवाई है और आख़िरत में बड़ा अज़ाब।

अगर ऐसे सलाहकार बाज़ न आएँ तो वे बर्ख़ास्तगी के योग्य हैं। "जिसने भेड़िये को चरवाहा बनाया, उसने यक़ीनन ज़ुल्म किया।" जिसने भेड़िये को चरवाहा बनाया, उसने बकरियों पर ज़ुल्म किया। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 349: मुस्तफ़ा मुंशी ख़लीलुर्रहमान साहब, कपड़ा विक्रेता, नगीना से, 30 मुहर्रम अल-हराम 1335 हिजरी। दीन के उलेमा और मज़बूत शरीयत इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक मस्जिद

एक मोहल्ले के अंदर स्थित है, जिसमें फर्श के अलावा कुछ अतिरिक्त भूमि है और उस भूमि में एक मज़ार शरीफ़ भी है। इस मस्जिद की देखभाल मोहल्ले के लोग करते हैं, जिसमें कई जातियों (क़ौमों) के लोग हैं। कई जातियों में से एक जाति का एक विशिष्ट सांप्रदायिक स्कूल है...

1. फतावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, अध्याय 14, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/490
2. अल-क़ुरआन अल-करीम, 2/114

पृष्ठ 546 का 631

ہیں کہ ان کا کرایہ مسجد میں صرف ہوتا ہے انہیں حمام کر دیا جائے اور اس کا کرایہ مسجد کو دیا جائے یا حمام کا کرایہ مسجد پر وقف تھا اسے دکانیں کر دیا جائے یہ ناجائز ہے حالانکہ مقصود یعنی کرایہ واحد ہے۔ عالمگیریہ میں ہے: لا یجوز تغییر الوقف عن ھیئتہ فلا یجعل الدکان وقفا کی ہیئت میں تبدیلی کرنا جائز نہیں لہذا دکان کو سرائے خانہ الخ۔ بنادینا جائز نہیں الخ (ت)

نہ کہ خلاف مقصود اور وہ بھی محض سود مردود، باغیچہ امراء کے مکانوں کی زینت ہوتا ہے، بیت اللہ کی زینت ذکر اللہ ہے، ولہذا علماء نے مساجد میں پیڑ لگانا منع فرمایا اور فرمایا کہ مساجد کو یہود و نصاریٰ کے کنیسوں گرجوں سے مشابہ نہ کرو، پھر اس میں نمازیوں پر جمعہ و عیدین میں تنگی ہے اور جو مسلمانوں پر تنگی کرے گا اللہ اس پر تنگی کرے گا من ضیق ضیق اللہ علیہ (جس نے تنگی کی اللہ تعالیٰ اس پر تنگی فرمائیگا۔ ت) اس میں منع خیر ہے اور مناع للخیر کی مذمت کلام اللہ میں ہے، اس میں متعلق مسجد کو نماز سے روکنا ہے۔ اور اللہ عزوجل فرماتا ہے:

"وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا أُولَٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ" (القرآن ۲:۱۱۴)

اس سے بڑھ کر ظالم کون جو اللہ کی مسجدوں کو ان میں نام الہی لئے جانے سے روکے اور انکی ویرانی میں کوشش کرے ان کو اس زمین میں قدم دھرنا نہ تھا مگر ڈرتے ہوئے ایسوں کے لئے دنیا میں رسوائی ہے اور آخرت میں بڑا عذاب۔

ایسے مشاور اگر باز نہ آئیں واجب العزل ہیں من استر عی الذئب فقد ظلم جس نے بھیڑیئے کو چرواہا بنایا اس نے بکریوں پر ظلم کیا، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۴۹: مسئولہ منشی خلیل الرحمن صاحب پارچہ فروش از نگینہ ۳۰ محرم الحرام ۱۳۳۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد ایک محلہ کے اندر واقع ہے کہ جس میں کچھ اراضی زائد فرش سے ہے اور اس اراضی میں ایک مزار شریف بھی ہے، اس مسجد کی خبر گیری اہل محلہ جس میں چند قوم کے آدمی ہیں کرتے ہیں منجملہ چند اقوام کے ایک قوم ایک مدرسہ خاص قومی

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۴۹۰ 2 القرآن الکریم ۲ / ۱۱۴

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

...wants to build on this endowed land where people of another community will not receive education. Occasionally, if a waqf (endowment) requires this land for a mosque, can they remove the school building and take possession of it or use it in any way? Some people from the community whose school is being built, acting as managers and trustees, are writing an agreement stating that if at any time the mosque needs the land, it cannot take it. Is writing such an agreement valid for them? Furthermore, if other communities or another neighborhood want this school to no longer be specific to one community, can they let the school remain in that building or not? This school is being built specifically for one community, and only children of that community will benefit. Please grant a concise and detailed answer. Again, I request that the reply not be delayed. Once more, I ask: if tomorrow, for any reason, the school is no longer kept there, will the owners of this construction be the community or the school staff, or will it become the property of the mosque itself? Will the school have the authority to rent it out or not? Please explain and you will be rewarded.

Answer: The land associated with a mosque can only be used for the mosque's purposes, and specifically for the purpose for which the endower (waqif) dedicated it. It is not permissible to change a waqf from its original purpose. "The condition of the endower is like the text of the Lawgiver (peace be upon Him) regarding the necessity of acting upon it."[1] (i.e., The condition set by the endower is as binding as a religious text). If the endower did not give permission to build this school, then even a general school cannot be built there, let alone a specific one. If they use it contrary to permission, they will be usurpers (ghasib), and that building will deserve to be demolished. After demolition, whatever bricks and beams remain will belong to the people who built the structure. And Allah Almighty knows best.

Problem 350: From Marehra Sharif, District Etah, sent by Hafiz Abdul Hamid, Imam of Masjid Kamboh, 21 Rabi-ul-Akhir 1336 AH. Zaid endowed a piece of his landholding, which is 16 bighas (raw), and its annual profit is 12 [rupees], with the stipulation that 4 [rupees] annually be spent on the mosque in the neighborhood where the endower resides, and 7 [rupees] annually be spent on assisting the education of boys from poor and needy backgrounds who study the Holy Quran and religious subjects, by purchasing copies of the Holy Quran, separate parts (Para), and religious books, and that it should always be spent for this purpose, and 1...

1 Al-Ashbah wa al-Nazair, Art 2, Kitab al-Waqf, Idara al-Quran al-Karim 1/305.

फ़तावा रज़विया (खंड १६)

...इस वक़्फ़ (बंदोबस्त) की ज़मीन पर बनाना चाहती है जिसमें दूसरे समुदाय के लोग शिक्षा नहीं पाएंगे। कभी-कभी यदि किसी वक़्फ़ में इस ज़मीन की ज़रूरत मस्जिद को हो जाए, तो क्या वे मदरसा की इमारत को हटाकर अपने अधिकार में ले सकते हैं या किसी भी प्रकार का उपयोग कर सकते हैं? जिस समुदाय का मदरसा बन रहा है, उस समुदाय के कुछ लोग जो प्रबंधक और न्यासी हैं, वे एक इकरारनामा इस आशय का लिख रहे हैं कि यदि किसी समय मस्जिद को ज़मीन की ज़रूरत हो, तो वह इसे नहीं ले सकती। क्या उनका ऐसा इकरारनामा लिखना जायज़ होगा? इसके अलावा, यदि अन्य समुदाय या अन्य मोहल्ले वाले यह चाहें कि यह मदरसा केवल एक विशेष समुदाय का न रहे, तो क्या वे इस इमारत में इस मदरसे को रहने दे सकते हैं या नहीं? और यह मदरसा विशेष रूप से एक समुदाय के लिए बनाया जा रहा है और उसी समुदाय के बच्चे लाभान्वित होंगे। कृपया संक्षिप्त और विस्तृत उत्तर प्रदान करें। पुनः निवेदन है कि उत्तर भेजने में देरी न करें। फिर से पूछता हूँ कि यदि कल किसी कारणवश वहाँ मदरसा नहीं रहा, तो इस निर्माण का मालिक वह समुदाय होगा या मदरसा वाले, या यह मस्जिद की ही संपत्ति हो जाएगी? क्या मदरसे को इसे किराए पर देने का अधिकार होगा या नहीं? कृपया स्पष्ट करें, पुण्य मिलेगा।

उत्तर: जो ज़मीन मस्जिद से संबंधित है, वह केवल मस्जिद के काम ही आ सकती है और वह भी उसी काम में जिसके लिए वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने उसे वक़्फ़ किया। वक़्फ़ को उसके उद्देश्य से बदलना जायज़ नहीं है। "वाक़िफ़ की शर्त, अमल की अनिवार्यता में शरीयत देने वाले (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कथन (नस्स) के समान है।"[1] (अर्थात वाक़िफ़ की शर्त का पालन करना वैसे ही अनिवार्य है जैसे शरीयत के किसी स्पष्ट आदेश का)। यदि वाक़िफ़ ने यह मदरसा बनाने की अनुमति नहीं दी थी, तो उसमें सामान्य मदरसा भी नहीं बन सकता, विशेष तो दूर की बात है। और यदि अनुमति के विरुद्ध ऐसा उपयोग करेंगे तो वे ग़ासिब (अवैध कब्जा करने वाले) होंगे और वह इमारत गिराए जाने के योग्य होगी। और गिरने के बाद जो कुछ ईंटें और शहतीर आदि होंगे, उनके मालिक वही लोग होंगे जिन्होंने इमारत बनवाई थी। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ३५०: मारहरा शरीफ़, ज़िला एटा से, प्रेषक हाफ़िज़ अब्दुल हमीद, इमाम मस्जिद कम्बोह, २१ रबी-उल-आख़िर १३३६ हिजरी। ज़ैद ने अपनी ज़मींदारी का एक हिस्सा, जो १६ बीघा (कच्चा) है और जिसका वार्षिक लाभ १२ [रुपये] है, इस शर्त के साथ वक़्फ़ किया कि प्रति वर्ष ४ [रुपये] उस मोहल्ले की मस्जिद में जहाँ वाक़िफ़ रहता है, खर्च किया जाए, और ७ [रुपये] प्रति वर्ष ग़रीबों और

ज़रूरतमंदों के लड़कों की शिक्षा पर खर्च किया जाए जो क़ुरान शरीफ़ और दीनियात (धार्मिक विषय) पढ़ते हैं, उन्हें क़ुरान शरीफ़ या अलग-अलग पारे और दीनी किताबें खरीद कर सहायता दी जाए, और हमेशा इसी उद्देश्य में खर्च होता रहे, और १...

---

1. अल-अशबाह व अन-नज़ाइर, कला २, किताब अल-वक़्फ़, इदारा अल-क़ुरान अल-करीम १/३०५।

पृष्ठ ५४७ का ६३१

اس اراضی موقوفہ میں بنانا چاہتی ہے کہ جس میں دوسری قوم کا تعلیم نہیں پائے گا احیانا کسی وقف میں اس اراضی موقوفہ کی ضرورت مسجد کو ہوئے تو وہ تعمیر مدرسہ اٹھوا کر اپنے تصرف خواہ کسی قسم کا تصرف ہو لا سکتے ہیں یا نہیں، جس قوم کا مدرسہ تعمیر ہوتا ہے اس قوم کے چند لوگ مہتمم و متولی ہیں وہ ایک اقرار نامہ بدیں مضمون لکھتے ہیں کہ اگر کسی وقت میں مسجد کو ضرورت اراضی کی ہو تو وہ نہیں لے سکتی یہ اقرار ان کا لکھنا جائز ہوگا یا نہیں، علاوہ اس قوم کے دیگر اقوام یا دیگر محلہ یہ چاہیں کہ مدرسہ قومی خاص نہ رہے تو وہ اس عمارت میں مدرسہ ہذا رہنے دے سکتے ہیں یا نہیں، اور یہ مدرسہ خصوصیت قوم کے ساتھ تعمیر کیا جاتا ہے اور اسی قوم کے بچے مستفیض ہوں گے جواب خلاصہ و مشرح مرحمت فرمایا جائے، مکرر عرض ہے جواب کے ارسال میں دیر نہ فرمائی جائے، مکرر عرض ہے کسی وجہ سے کل کو وہاں مدرسہ نہ رکھا گیا تو اس تعمیر کی مالک قوم یا اہلِ مدرسہ ہوگا یا نہیں یا مسجد کی ہی ملکیت ہو جائے گی مدرسہ کو اختیار اس کے کرایہ پر دینے کا رہے گا یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جو زمین متعلق مسجد ہے وہ مسجد ہی کے کام لائی جاسکتی ہے اور اس کے بھی اسی کام میں جس کے لئے واقف نے وقف کی، وقف کو اس کے مقصد سے بدلنا جائز نہیں، شرط الواقف کنص الشارع فی وجوب العمل بہ[1] (واقف کی شرط وجوبِ عمل میں شارع علیہ الصلوۃ والسلام کی نص کی مثل ہے۔ت) واقف نے اگر یہ مدرسہ بنانے کی اجازت نہ دی تو اس میں عام مدرسہ بھی نہیں بن سکتا نہ کہ خاص، اور اگر خلافِ اجازت ایسا تصرف کرینگے غاصب ہوں گے اور وہ عمارت منہدم کرادینے کے قابل ہوگی اور بعد انہدام جو کچھ اینٹیں کڑیاں ہوں اس کے مالک وہی لوگ ہوں گے جنہوں نے عمارت بنوائی تھی۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۵۰: از مارہرہ شریف ضلع ایٹہ مرسلہ حافظ عبدالحمید امام مسجد کمبوہ ۲۱ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ زید نے اپنی زمینداری کے ایک قطعہ کو جو ۱۶ بیگھ خام ہے اور اس کا سالانہ منافع ۱۲ ہے اس تصریح کے ساتھ کہ ۴ سالانہ اس محلہ کی مسجد میں جس میں واقف رہتا ہے صرف ہوا کریں اور ۷ سالانہ غرباء و مساکین کے لڑکوں کی تعلیم جو قرآن شریف اور دینیات پڑھتے ہیں قرآن شریف یا متفرق پارہ اور کتب دینیہ خرید کر امداد کی جائے اور اس مصرف میں ہمیشہ صرف ہوتے رہیں اور ۱

---

1 الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الوقف ادارۃ القرآن الکریم ۱ / ۳۰۵

Fatawa Razawiyya Volume 16 (16)

[Query:] (Zaid) intended in his heart to dedicate land (waqf) so its income could be spent on providing annual winter clothing for orphans and widows, etc. For one year, he hasn't collected any profits from the farmer, and no written deed for the waqf has been prepared. Now, Zaid wishes to substitute the aforementioned piece of land with another property he owns that is better, superior, and generates more profit. He intends to formalize this in writing according to Sharia, appoint a trustee (mutawalli), and hand over possession so the income can be used for the specified charitable purposes. Future trustees would be appointed in consultation with Zaid's relatives and the worshippers of the local neighborhood mosque. In this scenario, it is hoped the annual waqf income will increase. Does Sharia prohibit substituting the land for which only an intention was made and no document written, with land that is better and yields more profit?

Answer: Legally, a written document is not necessary for a waqf (endowment); the waqf does not depend on it. If he had verbally stated, "I have endowed this for the sake of Allah," then the waqf is established, and he cannot retract it unless he stipulated the condition of substitution (istibdal) at the time of endowment—meaning, "I have the right to exchange this land for another piece of land whenever I wish." In that case, he would have the right to change it. If he did not even speak it verbally and only had the intention in his heart, then the land did not become waqf. If he truly wants to endow land that is better and provides more profit, there is no blame on him. Allah Almighty says, "There is no way (of blame) against those who do good." [Quran 9:91]. And Allah Almighty knows best.

From the city of the inquirer, Muhammad Khalilullah Sahib, 14 Sha'ban 1337 AH.

Problem 351: What do the scholars of religion and the muftis of the solid Sharia say about this matter? There is an endowed property (waqf) belonging to a mosque. Aside from selling it, which is prohibited in every way, is it permissible to exchange this property for another property of the same low value and status, or for any other type of property in any way?

Answer: If the endower did not stipulate the condition of substitution (istibdal) at the time of making this specific waqf, then under no circumstances...

1 The Holy Quran 9/91 Page 548 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द 16 (16)

[प्रश्न:] (ज़ैद) ने अपने दिल में अनाथों और विधवाओं आदि के लिए वार्षिक शीतकालीन कपड़े प्रदान करने के लिए भूमि वक़्फ़ करने की नियत की। एक साल से उसने किसान से कोई मुनाफ़ा भी वसूल नहीं किया और वक़्फ़ का कोई दस्तावेज़ भी नहीं लिखा गया। अब ज़ैद चाहता है कि उस भूमि के बजाय अपनी मिल्कियत की किसी दूसरी भूमि को वक़्फ़ कर दे जो उससे बेहतर, श्रेष्ठ और अधिक मुनाफ़ा देने वाली हो। वह इसे शरीयत के अनुसार लिखित रूप में पूरा करना चाहता है, एक मुतवल्ली (प्रबंधक) नियुक्त करना चाहता है और उसे कब्ज़ा देना चाहता है ताकि उसकी आमदनी निर्दिष्ट धर्मार्थ कार्यों में खर्च की जा सके। भविष्य के मुतवल्ली ज़ैद के रिश्तेदारों और मोहल्ले की मस्जिद के नमाजियों की सलाह से नियुक्त किए जाएंगे। इस सूरत में उम्मीद है कि वक़्फ़ की वार्षिक आय बढ़ जाएगी। क्या शरीयत उस भूमि को बदलने से मना करती है जिसके लिए केवल नियत की गई थी और कोई दस्तावेज़ नहीं लिखा गया था, ऐसी भूमि से जो बेहतर और अधिक मुनाफ़ा देने वाली हो?

उत्तर: लिखावट शरीयत में कोई ज़रूरी चीज़ नहीं है, और न ही वक़्फ़ इस पर निर्भर है। अगर उसने ज़बान से कह दिया था कि "मैंने इसे अल्लाह के लिए वक़्फ़ कर दिया," तो वक़्फ़ मुकम्मल हो गया, अब वह इससे पलट नहीं सकता, बशर्ते कि वक़्फ़ करते समय उसने 'इस्तिबदाल' (बदलने) की शर्त न रखी हो, यानी "मुझे अधिकार है कि जब चाहूँ इस ज़मीन के बदले दूसरी ज़मीन वक़्फ़ कर दूँ।" उस स्थिति में बदलने का अधिकार होगा। अगर उसने ज़बान से भी नहीं कहा था और केवल दिल में नियत की थी, तो वह ज़मीन वक़्फ़ नहीं हुई। अगर वह वास्तव में उससे बेहतर और अधिक मुनाफ़ा देने वाली ज़मीन वक़्फ़ करना चाहता है, तो उस पर कोई दोष नहीं है। अल्लाह तआला फ़रमाता है: "नेकी करने वालों पर (पकड़ की) कोई राह नहीं है।" [क़ुरआन 9:91]। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

शहर के मुस्तफ़्त (प्रश्नकर्ता) मुहम्मद ख़लीलउल्लाह साहब की जानिब से, 14 शाबान 1337 हिजरी।

मसअला 351: धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस बारे में क्या फ़रमाते हैं कि एक जगह मस्जिद से संबंधित वक़्फ़ संपत्ति है। क्या बिक्री के अलावा, जो हर तरह से नाजायज़ है, इस संपत्ति को उसी कम कीमत और हैसियत की किसी दूसरी संपत्ति से या किसी अन्य प्रकार की संपत्ति से बदलना किसी भी सूरत में जायज़ है या नहीं?

उत्तर: यदि इस विशेष वक़्फ़ को करते समय वक़्फ़ करने वाले ने इस्तिबदाल (बदलने) की शर्त न रखी हो, तो हरगिज़ किसी हाल में...

1 अल-कुरान अल-करीम 9/91 पेज 548 / 631

سالانہ یتیموں و بیواؤں کی تیاری پارچہ سرما وغیرہ صرف کئے جائی، اپنے دل میں مذکورہ مصارف کی نیت کرکے وقف کردیا اور ایک سال سے اس کا منافع بھی کاشتکار سے وصول نہیں کیا اور وقف کی کوئی تحریر بھی نہیں لکھی، اب زید یہ چاہتا ہے کہ قطعہ اراضی مذکورہ بالا سے جس کے وقف کی نیت کی ہے بہتر اور عمدہ اور زیادہ منافع کی دیگر اراضی کو جو اس کی ملکیت ہے بجائے اس کے وقف کردے اور بموجب شرع شریف کے تحریر و تکمیل کردے اور متولی اس کا مقرر کرکے اس کے قبضہ میں اس زمین کو دے دے کہ منافع اس کا مصارف مذکور میں صرف کیا کرے اور آئندہ متولی اس کا زید کے رشتہ داران اور نمازیان مسجد محلہ کے مشورہ سے مقرر ہوا کرے گا، اس صورت میں امید ہے کہ سالانہ سے زیادہ منافع سالانہ وقف کا ہوگا صرف نیت وقف کر لینے سے جو خاص قطعہ اراضی کی نسبت کی ہے اور اس کی تحریر بھی نہیں لکھی اور اراضی جو اس سے بہتر اور عمدہ زیادہ منافع کی ہے وقف کرکے تحریر کردے شرع ممانعت تو نہیں کرتی؟

الجواب: تحریر تو شرعاً کوئی ضروری چیز نہیں، نہ اس پر وقف موقوف، اگر اس نے زبان سے کہہ دیا تھا کہ میں نے اس کو اللہ کے لئے وقف کردیا تو وقف ہوگئی اب اس سے رجوع نہیں کرسکتا مگر یہ کہ وقت وقف شرط استبدال کرلی ہو یعنی مجھے اختیار ہے کہ جب چاہوں اس زمین کے بدلے اور زمین وقف کردوں تو البتہ اس حالت میں تبدیل کا اختیار ہے، اگر زبان سے بھی نہیں کہا تھا صرف دل سے نیت کی تھی تو وہ زمین وقف نہ ہوئی، گر واقعی اس سے بہتر اور زیادہ منافع کی زمین وقف کرنا چاہتا ہے تو اس پر کچھ الزام نہیں ، قال اللہ تعالیٰ "مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ

مِنْ سَبِیلٍ" (اللہ تعالیٰ نے فرمایا: نیکی کرنے والوں پر (مواخذہ کی) کوئی راہ نہیں۔ت) واللہ تعالیٰ اعلم

از شہر مسئولہ محمد خلیل اللہ صاحب ۱۴ شعبان ۱۳۳۷ھ

مسئلہ ۳۵۱: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس باب میں کہ ایک موقع پر ایک جائیداد موقوفہ متعلق مسجد واقع ہے تو علاوہ بیع کے جو بہر طرح ناجائز ہے آیا اس موقع پر جائیداد مذکورہ سے تبادلہ کا جواز اسی قلیل قیمت اور حیثیت کی جائیداد سے یا کسی دیگر نوع سے کسی صورت بھی ہو سکتا ہے یا نہیں؟

الجواب: اس خاص وقف کرتے وقت واقف نے استبدال کی شرط نہ کرلی ہو تو ہرگز کسی حال میں

Fatawa Razawiya Volume 16 (12)

It is not permissible as long as its use is possible, even if another one is received in exchange for it that is much higher in value, status, and benefit.

[Arabic Box] Arabic: فانا امرنا بابقاء الوقف على ماكان عليه دون زيادة اخرى - كما حققه المحقق فى الفتح۔ والله تعالى اعلم۔ Urdu: For we have been commanded to keep the endowment (waqf) in its original state without any additional increase - as the Researcher (Al-Muhaqqiq) established in Al-Fath. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 352: 10 Jumada al-Akhira 1326 AH What do the scholars of the religion and the clear Shariah say regarding this matter: Munshi Karimuddin had two wives and children from both. From the first wife, there were three daughters and one son, and from the second wife, two daughters. The late Munshi Sahib endowed an orchard, a village, a school, and some shops after the death of his first wife in such a way that after him, his wife should be the trustee (mutawalli), and after the wife, the son from the first wife, and after the son, his descendants. Since the son died during Munshi's lifetime and among the son's children there was one girl who was incapable of management, and her husband was also unfit for management due to misconduct, Munshi Sahib, twelve years after writing the endowment deed, wrote another declaration stating that after him, his second wife should be the trustee, and after her, her eldest daughter, and after the daughter, the eldest capable boy among her descendants should be the trustee, and so on. Two years have passed since this declaration was written, and fourteen years since the original endowment deed. Currently, the late Munshi Sahib's second wife is alive. Munshi Sahib had endowed the aforementioned property for the following detailed expenses: Mawlid Sharif, Giyarwin Sharif, Fatiha Husnain, expenses for the school and hospice, etc. Since the daughters of the first wife and the daughter of Munshi Sahib's son are alive and they believe that according to the endowment deed, they are the trustees of the said property, it is requested to clarify who will be the trustee of the said property according to Shariah at this time and who will follow him. The legal transfer of names according to the declaration has also been completed. Please provide a ruling according to the noble Shariah. End.

The Answer: Trusteeship (Tawliyat) is not an inheritance in which every heir has a right. Trusteeship is at the discretion of the endower (waqif), whomever he appoints as trustee.

1. Fath al-Qadir, Kitab al-Waqf, Maktaba Nooriya Razawiya Sukkur, 5/440. Page 549 of 631

फतावा रज़विया जिल्द 16 (12)

यह तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि इससे लाभ उठाना संभव है, चाहे इसके बदले में दूसरी चीज़ मिले जो मूल्य, प्रतिष्ठा और लाभ में बहुत अधिक हो।

[अरबी बॉक्स] अरबी: فانا امرنا بابقاء الوقف على ماكان عليه دون زيادة اخرى - كما حققه المحقق فى الفتح۔ والله تعالى اعلم۔ उर्दू अनुवाद: क्योंकि हमें आदेश दिया गया है कि हम वक़्फ़ को उसकी पूर्व स्थिति पर बनाए रखें, न कि किसी अतिरिक्त वृद्धि को, जैसा कि अल-मुहक़्क़िक़ (रह.) ने फ़तह अल-क़दीर में इसकी पुष्टि की है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

प्रश्न 352: 10 जमादी अल-उखरा 1326 हिजरी धर्म के विद्वान और स्पष्ट शरीयत इस मामले में क्या कहते हैं कि मुंशी करीम उद्दीन की दो पत्नियाँ थीं और दोनों से संतान थी। पहली पत्नी से तीन बेटियाँ और एक बेटा था, और दूसरी पत्नी से दो बेटियाँ थीं। स्वर्गीय मुंशी साहब ने अपनी पहली पत्नी की मृत्यु के बाद एक बाग, एक मौज़ा (गाँव), एक मदरसा और कुछ दुकानें इस तरह वक़्फ़ कीं कि मेरे बाद मेरी पत्नी मुतवल्ली (ट्रस्टी) रहे और पत्नी के बाद बेटा, जो पहली पत्नी से था, और बेटे के बाद उसकी संतान। चूँकि बेटे का मुंशी साहब के जीवनकाल में ही निधन हो गया और बेटे की संतानों में एक लड़की थी जो प्रबंधन में असमर्थ थी, और उसका पति भी अपने बुरे चरित्र के कारण प्रबंधन के योग्य नहीं था, इस कारण मुंशी साहब ने वक़्फ़नामे के लिखने के बारह साल बाद एक इकरारनामा (घोषणापत्र) लिखा कि मेरे बाद मेरी दूसरी पत्नी मुतवल्ली रहे और उसके बाद उसकी बड़ी बेटी, और बेटी के बाद उसकी संतान में जो बड़ा लड़का योग्य हो वह मुतवल्ली रहे, और इसी तरह सिलसिला जारी रहे। इस इकरारनामे को लिखे हुए दो साल बीत चुके हैं और वक़्फ़नामे को चौदह साल। वर्तमान में स्वर्गीय मुंशी साहब की दूसरी पत्नी जीवित है और मुंशी साहब ने उपरोक्त संपत्ति निम्नलिखित खर्चों के लिए वक़्फ़ की है: मौलूद शरीफ़, ग्यारहवीं शरीफ़, फ़ातिहा हसनैन, मदरसा और तकिया (धर्मशाला) का खर्च आदि। चूँकि पहली पत्नी की बेटियाँ और मुंशी साहब के बेटे की बेटी जीवित हैं और वे समझते हैं कि वक़्फ़नामे के अनुसार वे उक्त संपत्ति के मुतवल्ली हैं, इसलिए अनुरोध है कि शरीयत के अनुसार वर्तमान में उक्त संपत्ति का मुतवल्ली किसे माना जाएगा और उसके बाद कौन होगा। कानूनी तौर पर इकरारनामे के आधार पर दाख़िल-ख़ारिज (नाम परिवर्तन) भी हो चुका है। शरीयत के आदेशानुसार लिखित रूप में उत्तर दें। फ़क़त।

उत्तर: अल-जवाब: मुतवल्ली पद (तवलियत) कोई विरासत (तरका) नहीं है जिसमें हर वारिस का अधिकार हो। तवलियत वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) के अधिकार में है कि वह जिसे चाहे मुतवल्ली बना दे।

1. फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-वक़्फ़, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 5/440. पेज 549/631

جائز نہیں جب تک اس سے انتفاع ممکن ہے اگر چہ دوسری کی اس کے بدلے میں ملے اس سے قیمت حیثیت ومنفعت میں بہت زائد ہو،

[Arabic Box] فانا امرنا بابقاء الوقف علی ماکان علیه دون زیادة اخری - کما حققه المحقق فی الفتح۔ واللہ تعالی اعلم۔ ہمیں حکم دیا گیا ہے کہ ہم وقف کو سابقہ ہیئت پر باقی رکھیں نہ کہ دیگر زیادت کو ، جیسا کہ محقق علیہ الرحمہ نے فتح القدیر میں اس کی تحقیق فرمائی ہے ، واللہ تعالٰی اعلم ۔ (ت)

مسئلہ ۳۵۲: ۱۰ جمادی الاخرٰی ۱۳۲۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین شرع متین اس مسئلہ میں کہ منشی کریم الدین کی دو بیویاں تھیں اور دونوں سے اولاد ہے، پہلی بیوی سے تین لڑکیاں اور ایک لڑکا ، اور دوسری بیوی سے دو لڑکیاں تھیں ، منشی صاحب مرحوم نے ایک باغ ، ایک موضع، ایک مدرسہ اور کچھ دکانیں پہلی بیوی کے انتقال ہونے کے بعد وقف کیں اس طرح پر کہ میرے بعد میری زوجہ متولی رہے اور زوجہ کے بعد لڑکا جو کہ پہلی بیوی سے تھا اور لڑکے کے بعد ان کی اولاد، چونکہ لڑکا ان کی حیات میں فوت ہو گیا اور لڑکے کی اولاد میں ایک لڑکی تھی وہ لڑکی ناقابل انتظام تھی اور اس کا شوہر بوجہ بد چلنی کے ناقابل انتظام تھا اس وجہ سے منشی صاحب نے ایک اقرار نامہ وقف نامہ کی تحریر کے بارہ سال بعد اس طرح تحریر کردیا کہ میرے بعد میری دوسری زوجہ متولی رہے اور اس کے بعد اس کی بڑی لڑکی اور لڑکی کے بعد اس کی اولاد میں بڑا لڑکا جو لائق ہو متولی رہے اس طرح سلسلہ برابر جاری رہے اس اقرار نامہ کی تحریر کو عرصہ دو سال ہو گیا اور وقف نامہ کو چودہ سال ، اس وقت منشی صاحب مرحوم کی دوسری زوجہ حیات ہے اور منشی صاحب نے جائداد مذکورہ مفصلہ ذیل اخراجات کے واسطے

وقف کی ہے ، مولود شریف ، گیارھویں شریف ، فاتحہ حسنین ، خرچ مدرسہ وتکیہ وغیرہ چونکہ پہلی بیوی کی لڑکیاں اور منشی صاحب کے لڑکے کی لڑکی حیات ہیں اور وہ سمجھتے ہیں کہ بروئے وقف نامہ کے جائداد مذکورہ کے ہم متولی ہیں اس لئے التماس ہے کہ شرعاً اس وقت جائداد مذکورہ کا متولی کون شخص قرار دیا جائے گا اور اس کے بعد کون ، اقرار نامہ کا قانوناً بھی داخل خارج ہو گیا ہے بموجب حکم شرع شریف تحریر فرمایا جائے ۔ فقط

الجواب: تولیت کوئی ترکہ نہیں کہ ہر وارث کا اس میں حق ہو تولیت واقف کے اختیار کی ہے جسے متولی کردے

۱ فتح القدیر کتاب الوقف مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۴۴۰ Page 549 of 631

The same shall be the case. It is mentioned in 'Durr-e-Mukhtar': "The authority to appoint a trustee (Mutawalli) belongs to the endower (Waqif)." (t). Thus, there is no doubt that currently, only the second wife is the trustee of the endowment (Waqf), as both the endowment deed and the agreement deed name her as the trustee after him. Upon the wife's passing, according to the terms of the agreement deed, her eldest daughter shall become the trustee, followed by the eldest capable son among that daughter's offspring, or whoever is capable. In any case, the daughters of the first wife had no entitlement to the trusteeship at all, as their trusteeship was mentioned in neither the endowment deed nor the agreement deed. Although the endowment deed mentioned the trusteeship of the deceased son's daughter after the son and then his descendants, he died in the presence of the endower. Now, the endower has changed these conditions, and he has the authority to change the trusteeship again. Therefore, the action will now be according to the agreement deed. It is stated in 'Radd al-Muhtar':

(Arabic)	**(Translation)**
Appointment of a trustee by the endower is exempt from the ruling of other conditions, because he has the right to change and substitute them whenever it appears appropriate to him, even if he did not stipulate this condition in the endowment contract. And Allah knows best.	The trusteeship of the endower is outside the ruling of all other conditions because the endower has the authority to change these conditions whenever he deems appropriate, even if he did not include such a condition in the endowment contract. And Allah Almighty knows best. (t)

Problem 353:

QUESTION Rangoon, The 19th May 1908.

To Moulvi Haji Ahmad Khan, Esqur, Bareeilly, United provinces.

Honoured Sir,

We desir to place prepare you a certain religious matter on which we solicit your valuable opinion. The facts are briefly these. there is a Chulian a

---

1 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the condition of the endower regarding his permission, Mujtabai Press Delhi, 1/389. 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-

Waqf, Chapter: Observing the condition of the endower regarding his permission, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/410.

Page 550 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

वही होगा। 'दुर्रे मुख्तार' में है: वलायत-ए-नसबुल क़ैयिम इलल वाक़िफ़ (मुतवल्ली नियुक्त करने का अधिकार वाक़िफ़ (दाता) को प्राप्त है। त) तो इसमें कोई संदेह नहीं कि फिलहाल वक़्फ़ की मुतवल्ली केवल दूसरी पत्नी है क्योंकि वक़्फ़नामा और इक़रारनामा दोनों में उसके बाद उसे मुतवल्ली लिखा गया है। और जब पत्नी का निधन हो जाए तो इक़रारनामे की शर्त के अनुसार उसी पत्नी की बड़ी लड़की, फिर उसके बाद उस लड़की की संतान में जो बड़ा लड़का योग्य हो, अन्यथा जो योग्य हों। बहरहाल, पहली पत्नी की लड़कियों का तो मुतवल्लियत (ट्रस्टीशिप) में कोई अधिकार सिरे से नहीं था क्योंकि वक़्फ़नामा या इक़रारनामा किसी में भी उनकी मुतवल्लियत नहीं रही। मृतक पुत्र की लड़की, यद्यपि वक़्फ़नामे में पुत्र के बाद फिर पुत्र की संतान की मुतवल्लियत लिखी थी, मगर वह वाक़िफ़ के सामने ही मर गया और अब उसने इन शर्तों को बदल दिया है और वाक़िफ़ को दोबारा मुतवल्लियत बदलने का अधिकार है, तो अब इक़रारनामे के अनुसार कार्य किया जाएगा। 'रद्दुल मुहतार' में है:

(अरबी)	**(हिंदी अनुवाद)**
अत-तवलियतुल मिनल वाक़िफ़ ख़ारिजातुम मिन हुक्मि साइरिश शराइत लिअन्नहू लहू फ़ीहत तग्यीरु वत तब्दीलु कुल्लमा बदा लहू मिन गैर शर्तिम फ़ी अक़दतुल वक़्फ़ - वल्लाहु तआला आलम।	वाक़िफ़ की मुतवल्लियत तमाम शर्तों के हुक्म से बाहर है क्योंकि वाक़िफ़ को इन शर्तों में बदलाव का अधिकार है जब भी वह उचित समझे, भले ही उसने वक़्फ़ अनुबंध में इसकी शर्त न रखी हो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 353:

प्रश्न (सवाल) रंगून, 19 मई 1908

सेवा में, मौलवी हाजी अहमद खान साहब, एस्क्वायर, बरेली, यूनाइटेड प्रोविंस (संयुक्त प्रांत)।

आदरणीय महोदय,

हम आपके समक्ष एक निश्चित धार्मिक मामला रखना चाहते हैं जिस पर हम आपकी बहुमूल्य राय चाहते हैं। तथ्य संक्षेप में ये हैं: एक चुलिया (Chulian) है...

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल: युराआ शर्तुल वाक़िफ़ फ़ी इजाज़तिही, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/389 2 रद्दुल मुहतार, किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल: युराआ शर्तुल वाक़िफ़ फ़ी इजाज़तिही, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बेरुत, 3/410

وہی ہوگا۔ در مختار میں ہے: ولایۃ نصب القیم الی الواقف (متولی مقرر کرنے کی ولایت واقف کو حاصل ہے۔ت) تو اس میں شک نہیں کہ فی الحال وقف کی متولی صرف زوجہ ثانیہ ہے کہ وقف نامہ اور اقرار نامہ دونوں اپنے بعد اس کو متولی لکھا ہے اور جب زوجہ کا انتقال ہو تو حسب شرط اقرار نامہ اسی زوجہ کی بڑی لڑکی پھر اس کے بعد اس لڑکی کی اولاد میں جو بڑا لڑکا لائق ہو ورنہ جو لائق ہوں بہر حال پہلی بیوی کی لڑکیوں کا تو کوئی استحقاق تولیت میں سرے سے نہ تھا کہ وقف نامہ، اقرار نامہ کسی میں ان کی تولیت نہیں رہی پسر متوفی کی لڑکی اگرچہ وقفنامہ میں اپنے بعد پسر پھر اولاد پسر کی تولیت لکھی تھی مگر وہ واقف کے سامنے مر گیا اور اب اس نے ان شرائط کو تبدیل کر دیا اور دوبارہ تولیت واقف کو اختیار ہے تو اب عمل بموجب اقرار نامہ ہوگا۔ ردالمحتار میں ہے:

(عربی)	(اردو ترجمہ)
التولیۃ من الواقف خارجۃ من حکم سائر الشرائط لانہ لہ فیھا التغییر والتبدیل کلما بدا لہ من غیر شرط في عقدۃ الوقف - واللہ تعالٰی اعلم۔	واقف کی تولیت تمام شرائط کے حکم سے خارج ہے کیونکہ واقف کو ان شرائط میں تبدیلی کا اختیار ہے جب بھی وہ مناسب سمجھے اگرچہ اس نے عقد وقف میں اس کی شرط نہ لگائی ہو۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۳۵۳:

,QUESTION Rangoon, The 19th May 1908. 1908

.To Moulvi Haji Ahmad Khan, Esqur, Bareeilly, United provinces

Hunoured Sir

We desir to place prepare you a certain religious matter on which we solicit your valuable opinion. The facts are briefly these . there is a Chulian a

---

1 در مختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف في اجازته مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۹ 2 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجازته دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۴۱۰

Mosque in Moung Taulay Street at this place. Thereare five duly elected trustees or mutawallis who manage the affairs of the said mosque according to a scheme framed by the chief court of Lower Burma. The trustees are given the power of discharging the Imam, Muazzin and Clerks of the mosque. In virtue of the said power. The trustess at a meeting discharged thier Imam. One Syed Muckbool for Irregularity misconduct and disbidience. After the discharge the trustees failed a suit in the chief court of lower Burma for declaration that the discharge of the Imam may be confirmed .The Imam now questions the authority of the trustees and maintains power badly . He may misconduct himself, they have no power to discharge him. Having placed the facts briefly we request you most humbly to give your Fatwa as to whether the trustees have the power to discharge the Imam when they find it necessary to do so. This a vital point which is at present engaging the attention of the leading member of the Chulian Sunni Mohmmadan community and we Shall thank you very much if you can send your fatwa before the Ist week of june thanking you in anticipation We beg to remain, honoured Sir, your most obedient and Humble followers in M Qadir Gani. President The Madras Muslim Association No37.tocckay Mq Tualay street.

Answer

from Brieilly, The 28th of May, 1908. To M . Qadir Gani. President The madras Muslim Association

Sir. With refrence to your letter datted 19th of May, 1908, I send my Fatwa for your perusal The trustees can discharge an Imam by their authority when such indifference is found in Him which be the sufficient reason of "Shara" for him to be dismissed. Vide lisanul Hukkam printed at Mier page No.123,

खण्ड सोलहवाँ (16) फ़तावा रिज़विया

यहाँ मूँग टोले स्ट्रीट में एक मस्जिद है। पाँच विधिवत निर्वाचित ट्रस्टी या मुतवल्ली हैं जो लोअर बर्मा की मुख्य अदालत द्वारा तैयार की गई एक योजना के अनुसार उक्त मस्जिद के मामलों का प्रबंधन करते हैं। ट्रस्टियों को मस्जिद के इमाम, मुअज़्ज़िन और क्लर्कों को बर्खास्त करने का अधिकार दिया गया है। उक्त अधिकार के आधार पर, ट्रस्टियों ने एक बैठक में अपने इमाम, एक सैयद मक़बूल को अनियमितता, दुराचार और अवज्ञा के लिए बर्खास्त कर दिया। बर्खास्तगी के बाद, ट्रस्टियों ने लोअर बर्मा की मुख्य अदालत में एक घोषणा के लिए मुकदमा दायर किया कि इमाम की बर्खास्तगी की पुष्टि की जाए। इमाम अब ट्रस्टियों के अधिकार पर सवाल उठाता है और सत्ता को गलत तरीके से बनाए रखता है। वह स्वयं दुराचार कर सकता है, उनके पास उसे निकालने की कोई शक्ति नहीं है। तथ्यों को संक्षेप में रखने के बाद हम आपसे बहुत विनम्रतापूर्वक अपना फतवा देने का अनुरोध करते हैं कि क्या ट्रस्टियों को इमाम को बर्खास्त करने का अधिकार है जब वे ऐसा करना आवश्यक समझते हैं। यह एक महत्वपूर्ण बिंदु है जो वर्तमान में चुलियान सुन्नी मोहम्मडन समुदाय के प्रमुख सदस्य का ध्यान आकर्षित कर रहा है और यदि आप जून के पहले सप्ताह से पहले अपना फतवा भेज सकें तो हम आपके बहुत आभारी होंगे, अग्रिम धन्यवाद के साथ। हम आपके सबसे आज्ञाकारी और विनम्र अनुयायी बने रहने की विनती करते हैं, एम कादिर गनी। अध्यक्ष द मद्रास मुस्लिम एसोसिएशन नंबर 37। टॉकय एमक्यू टोले स्ट्रीट।

उत्तर

से बरेली, 28 मई, 1908. सेवा में एम. कादिर गनी। अध्यक्ष द मद्रास मुस्लिम एसोसिएशन

श्रीमान। आपके19 मई, 1908 के पत्र के संदर्भ में, मैं आपके अवलोकन के लिए अपना फतवा भेज रहा हूँ। ट्रस्टी अपने अधिकार से एक इमाम को बर्खास्त कर सकते हैं जब उनमें ऐसी उदासीनता पाई जाती है जो उनके बर्खास्त होने का "शरा" (शरीयत) का पर्याप्त कारण हो। देखें लिसानुल हुक्काम मीर में मुद्रित पृष्ठ संख्या 123।

पृष्ठ 551 / 631

اس جگہ مونگ تولے اسٹریٹ میں ایک مسجد ہے۔ پانچ منتخب ٹرسٹی یا متولی ہیں جو لوئر برما کی چیف کورٹ کی طرف سے وضع کردہ ایک اسکیم کے مطابق مذکورہ مسجد کے معاملات چلاتے ہیں۔ ٹرسٹیز کو مسجد کے امام، مؤذن اور کلرکوں کو برخاست کرنے کا اختیار دیا گیا ہے۔ مذکورہ اختیار کی بنا پر، ٹرسٹیز نے ایک میٹنگ میں اپنے امام، ایک سید مقبول کو بے قاعدگی، بدسلوکی اور نافرمانی کی وجہ سے برخاست کر دیا۔ برخاستگی کے بعد، ٹرسٹیز نے لوئر برما کی چیف کورٹ میں ایک دعویٰ دائر کیا تاکہ امام کی برخاستگی کی تصدیق کی جائے۔ امام اب ٹرسٹیز کے اختیار پر سوال اٹھاتا ہے اور بری طرح سے اقتدار برقرار رکھے ہوئے ہے۔ وہ بدسلوکی کر سکتا ہے، ان کے پاس اسے نکالنے کا کوئی اختیار نہیں ہے۔ حقائق کو مختصراً بیان کرنے کے بعد ہم آپ سے نہایت عاجزی کے ساتھ درخواست کرتے ہیں کہ آپ اس بارے میں اپنا فتویٰ دیں کہ آیا ٹرسٹیز کو ضرورت محسوس ہونے پر امام کو برخاست کرنے کا اختیار حاصل ہے؟ یہ ایک اہم نکتہ ہے جو فی الحال چولین سنی محمڈن کمیونٹی کے سرکردہ ممبر کی توجہ حاصل کیے ہوئے ہے اور اگر آپ جون کے پہلے ہفتے سے قبل اپنا فتویٰ بھیج سکیں تو ہم آپ کے بے حد مشکور ہوں گے، پیشگی شکریہ کے ساتھ ہم آپ کے نہایت فرمانبردار اور عاجز پیروکار بنے رہنے کی التجا کرتے ہیں، ایم قادر غنی۔ صدر، دی مدراس مسلم ایسوسی ایشن نمبر 37۔ ٹوکی ایم کیو تولے اسٹریٹ۔

جواب

منجانب بریلی، 28 مئی 1908۔ بخدمت ایم۔ قادر غنی۔ صدر دی مدراس مسلم ایسوسی ایشن

جناب۔ آپ کے خط مورخہ 19 مئی 1908 کے حوالے سے، میں آپ کے ملاحظہ کے لیے اپنا فتویٰ بھیج رہا ہوں۔ ٹرسٹیز اپنے اختیار سے امام کو برخاست کر سکتے ہیں جب اس میں ایسی لاپرواہی پائی جائے جو اس کی برطرفی کی "شرعی" وجہ بن سکے۔ ملاحظہ کریں لسان الحکام مطبوعہ میر صفحہ نمبر 123۔

صفحہ 551 از 631

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

In Fatawa Qazi Khan, it is stated: when an Imam or Muazzin has an excuse that prevents him from performing his duties for a period of six months, the trustee (Mutawalli) has the right to remove him and appoint someone else, even if the person being removed has a deputy. (1)

Translation: - there is in fatwa Qazi Khan when an Imam or Muazzin Has some certain Business which may be the cause of six months absence from the mosque, not with standing he may have given some person for him to act .At such opportunity the trustee can discharge him and may establish or Appoint another Imam in his place" (Tahtawi printed Misr and Shami printed Constantinople volume 3, page 639)

And what was mentioned before indicates the permissibility of removing him if a month passes, according to Al-Biri. (2)

Translation: - Allama Birizada has said that the books aforesaid style Shows that a trustee can discharge an Imam on account of a month absence from the mosque The Trustees had no need of taking sanntion of discharging the Imam from the Court or from any Higher Officer or Governor because the authority of trustees in these matters is over the powers of a Muhammadan governor although the same Mutawalis or trustees may have been fixed by the same Muhammadan Governor See Ashbahunnazair printed Lucknow page. 179 copies from the Fatwa of Imam Rashiduddin.

The judge (Qazi) does not have the right to dispose of the Waqf (endowment) if its overseer (Mutawalli) is present, even if he was appointed by him. (3)

Translation: - "A Qazi can not interfere a Waqf in the Presence of a trustees although the trustees may have been fixed by the same Qazi Hamawi Sharah Asbah printed Lucknow page No. 179 copies from Fatwa Imam Zahiruddin"

When the judge of the city appoints a man as a trustee for the Waqf after the government has entrusted him with authority, the government no longer has a way over the Waqf, to the extent that it does not own the leasing or anything else. (4)

---

1 Lisan al-Hukkam with Mu'in al-Hukkam, Chapter Ten on Waqf, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 298. 2 Radd al-Muhtar, Book of Waqf, Section: The condition of the Waqf must be observed in its leasing, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/412. 3 Al-Ashbah wa al-Naza'ir, First Art, Rule Sixteen, Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/192. 4 Ghamz

al-'Uyun al-Basa'ir with Al-Ashbah wa al-Naza'ir, First Art, Rule Sixteen, Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/192.

फतावा रज़विया (जिल्द 16)

फतावा क़ाज़ी ख़ान में है: जब इमाम या मोअज़्ज़िन को कोई ऐसा उज़्र (बहाना/कारण) पेश आए जो उसे छह महीने की अवधि तक कार्य करने से रोके तो मुतवल्ली (ट्रस्टी) को अधिकार है कि उसे हटा दे और किसी अन्य को नियुक्त कर दे, भले ही हटाए गए व्यक्ति का कोई प्रतिनिधि हो। (1)

अनुवाद: - फतावा क़ाज़ी ख़ान में है कि जब किसी इमाम या मोअज़्ज़िन के पास कोई ऐसा विशेष कार्य हो जो मस्जिद से छह महीने की अनुपस्थिति का कारण बन सकता है, तो भी उसने अपने स्थान पर कार्य करने के लिए किसी व्यक्ति को नियुक्त किया हो, तो ऐसे अवसर पर ट्रस्टी उसे कार्यमुक्त कर सकता है और उसके स्थान पर किसी अन्य इमाम को नियुक्त कर सकता है। (तहतावी मिस्र मुद्रित और शामी कुस्तुनतुनिया मुद्रित खंड 3, पृष्ठ 639)

और जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, अल्लामा बीरी के अनुसार एक महीना बीत जाने पर उसे हटाने की अनुमति है। (2)

अनुवाद: - अल्लामा बीरीज़ादा ने कहा है कि उपरोक्त पुस्तकों की शैली दर्शाती है कि मुतवल्ली मस्जिद से एक महीने की अनुपस्थिति के कारण इमाम को बर्खास्त कर सकता है। मुतवल्लियों को अदालत या किसी उच्च अधिकारी या गवर्नर से इमाम को हटाने की अनुमति लेने की आवश्यकता नहीं थी क्योंकि इन मामलों में मुतवल्लियों का अधिकार एक मुस्लिम गवर्नर की शक्तियों से ऊपर है, भले ही वे मुतवल्ली उसी मुस्लिम गवर्नर द्वारा नियुक्त किए गए हों। देखें अशबाह-उन-नज़ायर लखनऊ मुद्रित पृष्ठ 179, इमाम रशीदुद्दीन के फतवे से उद्धृत।

क़ाज़ी (न्यायाधीश) वक़्फ़ (बंदोबस्ती) के प्रबंधन में हस्तक्षेप नहीं कर सकता यदि उसका निरीक्षक (मुतवल्ली) उपस्थित हो, भले ही वह मुतवल्ली उसी क़ाज़ी द्वारा नियुक्त किया गया हो। (3)

अनुवाद: - "एक क़ाज़ी किसी मुतवल्ली की उपस्थिति में वक़्फ़ में हस्तक्षेप नहीं कर सकता है, भले ही मुतवल्ली उसी क़ाज़ी द्वारा तय किए गए हों। हमवी शरह अशबाह लखनऊ मुद्रित पृष्ठ संख्या 179, फतवा इमाम जहीरुद्दीन से उद्धृत।"

जब शहर का क़ाज़ी किसी व्यक्ति को वक़्फ़ का मुतवल्ली नियुक्त कर देता है, सरकार द्वारा उसे यह अधिकार सौंपे जाने के बाद, तो सरकार का वक़्फ़ पर कोई अधिकार नहीं रह जाता, यहाँ तक कि वह उसे पट्टे पर देने या अन्य किसी चीज़ का अधिकार नहीं रखती। (4)

1 लिसान अल-हुक्काम मअ मुईन अल-हुक्काम, वक़्फ़ पर दसवाँ अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृष्ठ 298। 2 रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, खंड: इसके पट्टे में वक़्फ़ की शर्त का पालन किया जाना चाहिए, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/412। 3 अल-अशबाह वल-नज़ायर, प्रथम कला, नियम सोलह, इदारा अल-कुरान, कराची, 1/192। 4 ग़मज़ अल-उयून अल-बसायर मअ अल-अशबाह वल-नज़ायर, प्रथम कला, नियम सोलह, इदारा अल-कुरान, कराची, 1/192।

فتاویٰ رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

فی فتاوی قاضی خاں اذا عرض للامام اوللمؤذن عذر منعه عن المباشرة مدة ستة اشهر فللمتولی ان یعزله ویولی غیره وانکان للمبعزول نائب 1۔ ترجمہ: فتاویٰ قاضی خان میں ہے کہ جب امام یا مؤذن کو کوئی ایسا عذر پیش آئے جو اسے چھ ماہ تک ڈیوٹی انجام دینے سے روکے، تو متولی کو اختیار ہے کہ اسے معزول کر دے اور کسی دوسرے کو مقرر کر دے، اگرچہ معزول شدہ کا کوئی نائب ہی کیوں نہ ہو۔ (طحطاوی مطبوعہ مصر اور شامی مطبوعہ قسطنطنیہ جلد ۳، صفحہ ۶۳۹)

وتقدم مایدل علی جواز عزله اذا مضی شهر بیری2۔ ترجمہ: اور علامہ بیری کے نزدیک جیسا کہ پہلے گزر چکا، ایک ماہ گزر جانے پر اسے معزول کرنے کے جواز پر دلیل موجود ہے۔ علامہ بیری زادہ نے فرمایا کہ مذکورہ کتب کا انداز بتاتا ہے کہ متولی مسجد سے ایک ماہ کی غیر حاضری پر امام کو برطرف کر سکتا ہے۔ متولیوں کو امام کی برخاستگی کے لیے عدالت یا کسی اعلیٰ افسر یا گورنر سے منظوری لینے کی ضرورت نہیں ہے کیونکہ ان معاملات میں متولیوں کا اختیار مسلم حکمران کے اختیارات سے بالاتر ہے، چاہے وہی متولی اسی مسلم حکمران کے مقرر کردہ کیوں نہ ہوں۔ دیکھئے الاشباہ والنظائر مطبوعہ لکھنؤ صفحہ ۱۷۹، فتاویٰ امام رشید الدین سے منقول۔

لا یملك القاضي التصرف فی الوقف مع وجود ناظره ولو من قبله3۔ ترجمہ: قاضی کسی وقف میں تصرف کا اختیار نہیں رکھتا جبکہ اس کا ناظر (متولی) موجود ہو، اگرچہ وہ ناظر اسی قاضی کی طرف سے مقرر کیا گیا ہو۔ (حموی شرح اشباہ مطبوعہ لکھنؤ صفحہ ۱۷۹، فتاویٰ امام ظہیر الدین سے منقول)

قاضی البلد اذا نصب رجلا متولیا للوقف بعد ما قلّده الحاکم الحکومة فلیس للحاکم علی الوقف سبیل حتی لا یملك الاجارة ولاغیرها 4۔ ترجمہ: شہر کا قاضی جب کسی شخص کو وقف کا متولی مقرر کر دے جب کہ حکومت نے اسے یہ اختیار دے دیا ہو، تو پھر حکومت کو وقف پر کوئی مداخلت کا حق نہیں رہتا، یہاں تک کہ وہ کرایہ پر دینے یا اس کے علاوہ کوئی دوسرا اختیار نہیں رکھتی۔

---

1 لسان الحکام مع معین الحکام الفصل العاشر في الوقف مصطفی البابي مصر ص ۲۹۸ 2 رد المحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الوقف في اجارته داراحیاء التراث العربي بیروت ۳/ ۴۱۲ 3 الاشباه والنظائر الفن الاول القاعدة السادسة عشر ادارة القرآن کراچی ۱/ ۱۹۲ 4 غمز العیون البصائر مع الاشباه والنظائر الفن الاول القاعدة السادسة عشر ادارة القرآن کراچی ۱/ ۱۹۲

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Translation: - "A king appointed a Qazi and after it the Qazi fixed a trustee on a Waqf, now the King has no connection on with the Waqf nor has he any power of it contract etc. Another style from Lisanul Hukkam copies from fatwa Imam Sowri.

The authority of the ruler does not supersede the authority of the trustee over the Waqf[1].

Translation: - A king cannot interfere a Waqf against a trustee. Authorities in this case —the higher officers or governors—if they are not Muhammadan (Muslim) ones, therefore they do not know the schemes of shara (Islamic law) as a Muhammadan trustee knows. The trustees can discharge an Imam when the Imam leave Sunnia Doctrine or commits an open sin against Shara or there may be found in him something which may be the cause of abhorrence which decreases the number of people at prayer or he may be disobedient against the managing rules of affairs of the mosques. Or assembly of persons at prayers or there may be something such in him. Otherwise he will not be discharged without fault. See Raddul Muhtar printed Constantinople volume 3 page 597.

It is stated in (Al-Bahr al-Ra'iq) and it is derived from the invalidity of dismissing the supervisor (Nazir) without a crime, that it is also invalid for a job holder in a Waqf (to be dismissed) without a crime and lack of eligibility[2].

Translation: - It is said in Bahrur Raiq that as a Mutawali cannot be dismissed without fault. From this it is manifest that any receiver of a salary of a Waqf cannot be discharged until his fault be proved or he may be proved to be unfit for his duties.

Written by the order of His slave Ahmad Raza Al-Barelwi, may he be forgiven for the sake of Muhammad al-Mustafa, the Unlettered Prophet, peace and blessings of Allah Almighty be upon him.

---

1. Lisanul Hukkam with Ma'inul Hukkam, Chapter 10 regarding Waqf, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 296
2. Raddul Muhtar, Book of Waqf, It is not permissible to dismiss a job holder without a crime, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/386

फतावा रज़विया (जिल्द 16)

अनुवाद: - "एक राजा ने एक काज़ी नियुक्त किया और उसके बाद काज़ी ने एक वक्फ़ पर एक ट्रस्टी (मुतवल्ली) नियुक्त किया, अब राजा का वक्फ़ से कोई संबंध नहीं है और न ही उसके पास इसके अनुबंध आदि की कोई शक्ति है। लिसानुल हक्काम से एक और शैली जो इमाम सौरी के फतवे से ली गई है।

वक्फ़ के मामले में शासक का अधिकार मुतवल्ली के अधिकार पर प्रभावी नहीं होता।[1]

अनुवाद: - एक राजा ट्रस्टी के खिलाफ वक्फ़ में हस्तक्षेप नहीं कर सकता। इस मामले में अधिकारी—उच्च अधिकारी या गवर्नर—यदि वे मुसलमान नहीं हैं, तो वे शरीयत की योजनाओं को उस तरह नहीं जानते जैसा कि एक मुसलमान ट्रस्टी जानता है। ट्रस्टी एक इमाम को तब बर्खास्त कर सकते हैं जब इमाम सुन्नी सिद्धांत छोड़ दे या शरीयत के खिलाफ कोई खुला पाप करे या उसमें कुछ ऐसा पाया जाए जो नफरत का कारण बने जिससे नमाज़ में लोगों की संख्या कम हो जाए या वह मस्जिदों के मामलों के प्रबंधन नियमों का उल्लंघन करे। या नमाज़ में लोगों का जमा होना (प्रभावित हो) या उसमें ऐसी कोई बात हो। अन्यथा उसे बिना किसी गलती के बर्खास्त नहीं किया जाएगा। रद-उल-मुहतार देखें, कुस्तुनतुनिया संस्करण, खंड 3, पृष्ठ 597।

बहरुल रैक में कहा गया है कि नाज़िर (निरीक्षक) को बिना किसी अपराध के पदमुक्त करने की अवैधता से यह निष्कर्ष निकलता है कि वक्फ़ में किसी पदधारक को भी बिना किसी अपराध और अयोग्यता के पदमुक्त नहीं किया जा सकता।[2]

अनुवाद: - बहरुल रैक में कहा गया है कि जैसे मुतवल्ली को बिना किसी गलती के बर्खास्त नहीं किया जा सकता। इससे यह स्पष्ट होता है कि वक्फ़ से वेतन पाने वाले किसी भी व्यक्ति को तब तक पदमुक्त नहीं किया जा सकता जब तक कि उसकी गलती साबित न हो जाए या वह अपने कर्तव्यों के लिए अयोग्य साबित न हो जाए।

इसे लिखने का आदेश उसके बंदे अहमद रज़ा बरेलवी ने दिया, जिसे मुहम्मद मुस्तफ़ा, उम्मी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सदके क्षमा किया जाए।

---

1. लिसानुल हक्काम मा मईनुल हक्काम, वक्फ़ का दसवां अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, पृष्ठ 296

2. रद-उल-मुहतार, वक्फ़ की किताब, बिना किसी अपराध के पदधारक को बर्खास्त करना सही नहीं है, दार एयाउत तुरास अल-अरबी बेरूत 3/386

पृष्ठ 631 में से 553

فتاویٰ رضویہ (جلد شانزدہم - ۱۶)

ترجمہ: - "ایک بادشاہ نے قاضی مقرر کیا اور اس کے بعد قاضی نے ایک وقف پر متولی مقرر کیا، اب بادشاہ کا وقف سے کوئی تعلق نہیں ہے اور نہ ہی اسے اس کے معاہدے وغیرہ کا کوئی اختیار حاصل ہے۔ لسان الحکام سے ایک اور عبارت جو فتاویٰ امام ثوری سے نقل کی گئی ہے۔

لا تدخل ولاية السلطان على ولاية المتولى في الوقف۔[1] (بادشاہ کی ولایت وقف میں متولی کی ولایت پر داخل نہیں ہوتی۔)

ترجمہ: - بادشاہ متولی کے مقابلے میں وقف میں مداخلت نہیں کر سکتا۔ اس معاملے میں حکام— اعلیٰ افسران یا گورنر—اگر وہ مسلمان نہیں ہیں تو وہ شرع کے منصوبوں کو اس طرح نہیں جانتے جیسا کہ ایک مسلمان متولی جانتا ہے۔ متولی امام کو اس وقت برطرف کر سکتے ہیں جب امام سنی عقیدہ چھوڑ دے یا شریعت کے خلاف کسی کھلے گناہ کا ارتکاب کرے یا اس میں کوئی ایسی بات پائی جائے جو نفرت کا باعث بنے جس سے نماز میں لوگوں کی تعداد کم ہو جائے یا وہ مساجد کے معاملات کے انتظامی قواعد کی نافرمانی کرے۔ یا نمازوں میں لوگوں کا اجتماع (متاثر ہو) یا اس میں ایسی کوئی بات ہو۔ بصورت دیگر اسے غلطی کے بغیر فارغ نہیں کیا جائے گا۔ دیکھئے رد المحتار مطبوعہ قسطنطنیہ جلد 3 صفحہ 597۔

قال في البحر واستفيد من عدم صحة عزل الناظر بلا جنحة عدمها لصاحب وظيفة في وقف بغير جنحة وعدم اهلية۔[2] (بحر الرائق میں فرمایا کہ ناظر کو بغیر کسی جرم کے معزول کرنے کی عدم صحت سے یہ فائدہ حاصل ہوا کہ وقف کے وظیفہ خوار کو بھی بغیر جرم اور نااہلی کے معزول نہیں کیا جا سکتا۔)

ترجمہ: - بحر الرائق میں کہا گیا ہے کہ جس طرح ایک متولی کو بغیر کسی غلطی کے برخاست نہیں کیا جا سکتا۔ اس سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ وقف سے تنخواہ لینے والے کسی بھی شخص کو اس وقت تک فارغ نہیں کیا جا سکتا جب تک کہ اس کا قصور ثابت نہ ہو جائے یا وہ اپنے فرائض کے لیے نااہل ثابت نہ ہو جائے۔

امر برقمہ عبدہ احمد رضا البریلوی عفی عنہ بمحمدن المصطفی النبی الامی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔

۱۔ لسان الحکام مع معین الحکام الفصل العاشر فی الوقف مصطفی البابی مصر ص ۲۹۶ ۲۔ رد المحتار کتاب الوقف مطبع لا یصح عزل صاحب وظیفہ بلا جنحہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۸۶

Fatawa Razawiyya Volume (16)

Translation of Problem 353: From Rangoon, dated May 19, 1908 AD To the honorable Maulvi Haji Ahmed Raza Khan Sahib, Mohalla Saudagran, Bareilly, UP.

Honorable Maulana! We are all presenting before you a few religious matters to seek your high opinion and briefly draw your attention towards an event. There is a mosque located here in Chulian Moong Tala Street, which has five elected trustees (mutawallis) who are managing the mosque under the law formulated by the High Court of Burma. According to this law, the trustees have been given the right to dismiss the Imam, Muazzin, and staff. Following this law, the trustees, in a consultative council, dismissed Sayyid Maqbul, the Imam of the mosque, due to his misconduct, bad character, and disobedience. After this dismissal, the trustees filed a declaratory suit in the High Court of Burma for the dismissal of the Imam to be made permanent. Now the Imam has questioned the council of trustees, claiming that unfair advantage of the law has been taken and these people do not have the right to dismiss him. Presenting this brief account, we most respectfully request you to grant your fatwa regarding this matter. Do the trustees have the right to dismiss the Imam whenever they wish? This has become a very major issue today for the members of the Chulian Sunni Muhaddithin community. We would be extremely grateful if you could send your fatwa in the first week of June. That is all.

Your obedient, humble devotee, Qadir Ghani, Principal, Muslim Association, Moong Tala Street.

The Answer: Bareilly, dated May 28, 1908 AD To the honorable Mr. Qadir Ghani, Principal, Muslim Association

Respected sir! According to your communication dated May 19, 1908, I am sending my fatwa for your perusal. Trustees can dismiss an Imam when there is such a disagreement and a reasonable Sharia-compliant cause (Lisan al-Hukkam, printed in Egypt, p. 123). Translation: It is stated in Fatawa Qazi Khan that when something occurs to the Imam or Muazzin due to which he remains absent from the mosque for six months and has not provided any substitute, then the trustee can dismiss him at that time and appoint another Imam in his place (Tahtawi printed in Egypt and Shami printed in Constantinople, Vol. 3).

Page 554 of 631

फतावा रजविया जिल्द (16)

अनुवाद मसला 353: रंगून से, दिनांक 19 मई 1908 ई. सेवा में श्रीमान मौलवी हाजी अहमद रज़ा खां साहब, मोहल्ला सौदागरन, बरेली, यूपी।

सम्मानित मौलाना! हम सब आपकी सेवा में कुछ धार्मिक मामलों के बारे में आपकी उच्च राय जानने के लिए यह प्रस्तुत कर रहे हैं और संक्षेप में एक घटना की ओर ध्यान आकर्षित करते हैं। यहाँ चूलियान मूंग तला स्ट्रीट में एक मस्जिद स्थित है, जिसके पांच निर्वाचित मुतवल्ली (ट्रस्टी) हैं जो बर्मा के उच्च न्यायालय द्वारा तैयार किए गए कानून के तहत मस्जिद का प्रबंधन कर रहे हैं। इस कानून के अनुसार, मुतवल्लियों को यह अधिकार दिया गया है कि वे इमाम, मुअज़्ज़िन और कर्मचारियों को बर्खास्त कर सकें। इसी कानून के तहत, मुतवल्लियों ने एक मजलिस-ए-शूरा के भीतर मस्जिद के इमाम सैयद मकबूल को उनके दुराचार, बुरे चरित्र और अवज्ञा के कारण बर्खास्त कर दिया। इस बर्खास्तगी के बाद, मुतवल्लियों ने बर्मा के उच्च न्यायालय में एक घोषणात्मक मुकदमा दायर किया कि इमाम की बर्खास्तगी को स्थायी किया जाए। अब इमाम ने मुतवल्लियों की परिषद से पूछताछ की है कि कानून का अनुचित लाभ उठाया गया है, इन लोगों को बर्खास्त करने का अधिकार नहीं है। इस संक्षिप्त घटना को प्रस्तुत करते हुए, हम अत्यंत सम्मानपूर्वक प्रार्थना करते हैं कि आप इस संबंध में अपना फतवा प्रदान करें। क्या मुतवल्लियों को इमाम को बर्खास्त करने का अधिकार प्राप्त है कि वे जब चाहें बर्खास्त कर दें? यह आज चूलियान सुन्नी मुहादिथीन समुदाय के सदस्यों के लिए एक बहुत बड़ा मुद्दा बन गया है। हम बहुत आभारी होंगे यदि आप जून के पहले सप्ताह में अपना फतवा भेज सकें। बस।

आपका आज्ञाकारी विनम्र भक्त, कादिर गनी, प्रधानाचार्य, मुस्लिम एसोसिएशन, मूंग तला स्ट्रीट।

अल-जवाब (उत्तर): बरेली, दिनांक 28 मई 1908 ई. सेवा में श्रीमान एम. कादिर गनी, प्रधानाचार्य, मुस्लिम एसोसिएशन

आदरणीय! आपके19 मई 1908 के पत्र के अनुसार, मैं अवलोकन हेतु अपना फतवा भेज रहा हूँ। मुतवल्ली एक इमाम को बर्खास्त कर सकते हैं जब कोई ऐसा मतभेद और उचित शरीयत-सम्मत कारण पाया जाए (लिसानुल हक्काम, मिस्र में मुद्रित, पृ. 123)। अनुवाद: फतावा काजी खान में उल्लेख है कि जब इमाम या मुअज़्ज़िन के बीच कोई ऐसी बात पेश आए जिसकी वजह से वह छह महीने तक मस्जिद से अनुपस्थित रहे और उसने अपना कोई विकल्प न दिया हो, तो उस समय

मुतवल्ली उसे पदमुक्त कर सकता है और उसकी जगह दूसरा इमाम नियुक्त कर सकता है (तहतावी मिस्र में मुद्रित और शामी कुस्तुनतुनिया में मुद्रित, जिल्द 3)।

पृष्ठ 631 में से 554

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

ترجمہ مسئلہ ۳۵۳: از رنگون مورخہ ۱۹ مئی ۱۹۰۸ء بخدمت جناب مولوی حاجی احمد رضا خاں صاحب محلہ سوداگران، بریلی، یوپی۔

مولا نائے محترم! ہم سب آپ کی خدمت میں چند مذہبی امور کے بارے میں رائے عالی جاننے کے لئے یہ پیش کر رہے ہیں اور مختصراً واقعہ کی طرف توجہ مبذول کراتے ہیں۔ یہاں ایک مسجد چولیان مونگ تلا اسٹریٹ میں واقع ہے جس کے چنے ہوئے پانچ متولیان ہیں جو مسجد کا انتظام اس قانون کے تحت انجام دے رہے ہیں جس کو عدالت العالیہ برمانے مرتب کیا ہے جس کے مطابق متولیوں کو یہ حق دیا گیا ہے کہ وہ امام، مؤذن اور عملہ کو برخاست کرسکیں، اس قانون کے مطابق متولیان نے ایک مجلس شوریٰ کے اندر سید مقبول امام مسجد کو ان کی بیضا بانگی، برے چال چلن اور حکم عدولی کے باعث برخاست کردیا، اس برخاستگی کے بعد متولیوں نے ایک مقدمہ استقرار یہ اس امر کا عدالت العالیہ برما میں دائر کیا کہ امام کی برخاستگی مستقل کردی جائے، اب امام نے یہ باز پرس متولیوں کی مجلس قانون سے کی ہے، قانون کا ناجائز فائدہ اٹھایا گیا ہے، ان لوگوں کو برخاست کرنے کا حق نہیں ہے۔ اس مختصر واقعہ کو پیش کرتے ہوئے نہایت ادب سے التجا کرتے ہیں کہ آپ اس کے متعلق اپنا فتویٰ مرحمت فرمائیں، کیا متولیان کو امام کی برخاستگی کا حق حاصل ہے کہ جب وہ چاہیں برخاست کردیں۔ یہ آج کل بہت بڑا مسئلہ ممبران چولیان سنی محدثن کمیونٹی کا بنا ہوا ہے، ہم لوگ بیحد شکر گزار ہوں گے اگر آپ اپنا فتویٰ ماہ جون کے اوائل ہفتہ میں روانہ فرمادیں فقط۔

آپ کا فرمانبردار خاکسار معتقد قادر غنی صدر مدرس مسلم ایسوسی ایشن، مونگ تلا اسٹریٹ۔

الجواب: بریلی مورخہ ۲۸ مئی ۱۹۰۸ء بخدمت جناب ایم قادر غنی صدر مدرس مسلم ایسوسی ایشن

محترم! آپ کے مراسلہ مورخہ ۱۹ مئی ۱۹۰۸ء کے مطابق میں اپنا فتویٰ برائے ملاحظہ ارسال کر رہا ہوں، متولیاں ایک امام کو برخاست کر سکتے ہیں جبکہ کوئی ایسا اختلاف اور وجہ معقول شرعی طور پر پائی جائے (لسان الحکام مطبوعہ مصر ص ۱۲۳) ترجمہ: فتاویٰ قاضی خان میں ہے کہ جب امام یا مؤذن کے درمیان کوئی ایسی چیز عارض ہو جس کی وجہ سے وہ چھ ماہ تک مسجد سے غیر حاضر رہے اور اس نے اپنا کوئی بدل نہ دیا ہو تو اس وقت متولی اس کو برطرف کر سکتا ہے اور دوسرا امام اس کی جگہ مقرر کر سکتا ہے (طحطاوی مطبوعہ مصر اور شامی مطبوعہ قسطنطنیہ جلد ۳)

Fatawa Razawiyyah Volume 16

(Page 639)

Translation: "Allama Biri Zadah states in the aforementioned book that a trustee (Mutawalli) can dismiss an Imam from the mosque for being absent for one month. The trustee does not need to obtain permission from a court, a high-ranking officer, or a governor to dismiss the Imam, because the trustee holds the same authority as an Islamic governor in these matters, provided that the trustees themselves were appointed by an Islamic governor. (Al-Ashbah wan-Nazair, printed in Lucknow, p. 179, quoted from Fatawa Imam Rashid-ud-Din)"

Translation: "A judge (Qazi) cannot interfere in any matter of a Waqf (endowment) in the presence of the trustee, even if that same judge had appointed him as trustee. (Hamwi Sharh Al-Ashbah, printed in Lucknow, p. 179, quoted from Fatawa Imam Zahir-ud-Din)"

Translation: "A king appointed a judge, and thereafter the judge appointed a trustee for a Waqf. Now the king has no connection with that Waqf, nor does he retain any authority to make changes to it. (Lisan al-Hukkam, quoted from Fatawa Imam Thawri)"

Translation: "A king cannot interfere in the affairs of a trustee. While non-Muslim high officials or governors, who do not possess knowledge of the laws of trusteeship compared to the trustee, cannot interfere. At that time, a trustee can dismiss an Imam if the Imam abandons Sunni beliefs, or openly violates Sharia, or if something is found that causes a decrease in the congregational prayer, or if he violates the committee's orders related to the mosque, he can be dismissed. Apart from these, he cannot be dismissed without fault. (Radd al-Muhtar, printed in Constantinople, Vol. 3, p. 597)"

Translation: "It is stated in Bahr ar-Raiq that a trustee cannot dismiss an Imam without any fault. This shows that a person receiving a salary from an endowment cannot be dismissed without any fault, or until it is proven that he is incapable of performing his duties, he cannot be removed."

Ordered with the writing of His servant, the sinner Ahmed Raza Barelvi (may he be forgiven) By the grace of Muhammad, the Chosen One, the Unlettered Prophet (peace and blessings of Allah be upon him).

Problem 352: From Hasanpur town, district Moradabad, sent by Munshi Hidayatullah Sahib, 24 Safar 1327 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say in this matter: Nawab Ghulam Chishti Khan Sahib, chief of Hasanpur town, district Moradabad, initially endowed his property in village Isapur as state Zakat and in village Bachi Kasr as charity...

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (16)

(पृष्ठ 639)

अनुवाद: "अल्लामा बीरी ज़ादा उक्त पुस्तक में फ़रमाते हैं कि एक मुतवल्ली (ट्रस्टी) एक इमाम को मस्जिद से एक महीने की अनुपस्थिति पर बर्खास्त कर सकता है। मुतवल्ली को इमाम की बर्खास्तगी के लिए अदालत या किसी उच्च अधिकारी या गवर्नर से अनुमति लेने की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि मुतवल्ली इन मामलों में स्वयं एक इस्लामी गवर्नर जैसा अधिकार रखता है, बशर्ते कि मुतवल्ली स्वयं एक इस्लामी गवर्नर द्वारा नियुक्त किए गए हों। (अशबाह वन-नज़ैर, लखनऊ संस्करण, पृ. 179, फ़तावा इमाम रशीद-उद-दीन से उद्धृत)"

अनुवाद: "एक काज़ी (न्यायाधीश) वक़्फ़ के किसी मामले में मुतवल्ली की मौजूदगी में हस्तक्षेप नहीं कर सकता, भले ही उसी काज़ी ने उसे मुतवल्ली बनाया हो। (हमवी शरह अल-अशबाह, लखनऊ संस्करण, पृ. 179, फ़तावा इमाम ज़हीर-उद-दीन से उद्धृत)"

अनुवाद: "एक राजा ने एक काज़ी नियुक्त किया और उसके बाद काज़ी ने वक़्फ़ का एक मुतवल्ली नियुक्त किया। अब राजा का उस वक़्फ़ से कोई संबंध नहीं रहा और न ही उसमें बदलाव का कोई अधिकार रहा। (लिसान अल-हुक्काम, फ़तावा इमाम थौरी से उद्धृत)"

अनुवाद: "एक राजा मुतवल्ली के मामले में दखल नहीं दे सकता। जबकि उच्च अधिकारी या गवर्नर जो मुसलमान नहीं हैं और जो मुतवल्ली की तुलना में वक़्फ़ के कानूनों की जानकारी नहीं रखते, उस समय मुतवल्ली इमाम को बर्खास्त कर सकता है यदि इमाम सुन्नी अक़ीदों (विश्वासों) को छोड़ दे, या खुलेआम शरीयत का उल्लंघन करे, या ऐसी कोई चीज़ पाई जाए जिससे जमात की नमाज़ में कमी आए, या वह मस्जिद से संबंधित कमेटी के आदेशों का उल्लंघन करे, तो उसे बर्खास्त किया जा सकता है। इसके अलावा बिना किसी दोष के बर्खास्त नहीं किया जा सकता। (रद्द अल-मुह्तार, कांस्टेंटिनोपल संस्करण, खंड 3, पृ. 597)"

अनुवाद: "बहर अर-राइक में है कि एक मुतवल्ली किसी इमाम को बिना किसी दोष के बर्खास्त नहीं कर सकता। इससे स्पष्ट होता है कि वक़्फ़ से वेतन पाने वाले व्यक्ति को बिना किसी दोष के बर्खास्त नहीं किया जा सकता, या जब तक यह साबित न हो जाए कि वह अपने कर्तव्य निभाने में अक्षम है, उसे हटाया नहीं जा सकता।"

उनके दास, गुनहगार अहमद रज़ा बरेलवी (क्षमा किए गए) के लेखन द्वारा आदेशित मुहम्मद अल-मुस्तफा, नबी अल-उम्मी (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) के वसीले से।

मसला 352: कस्बा हसनपुर, जिला मुरादाबाद से, मुंशी हिदायतुल्लाह साहिब द्वारा प्रेषित, 24 सफ़र 1327 हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या फ़रमाते हैं कि नवाब ग़ुलाम चिश्ती खान साहिब, रईस कस्बा हसनपुर, जिला मुरादाबाद ने मौज़ा ईसापुर को राज्य ज़कात के रूप में और मौज़ा बच्ची कसर को खैरात के तौर पर अपनी मिलकियत को पहले वक़्फ़ किया...

पृष्ठ 555/631

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

ص ۶۳۹) ترجمہ : "علامہ بیری زادہ کتاب مذکور میں فرماتے ہیں کہ متولی ایک امام کو مسجد سے ایک ماہ کی غیر حاضری پر برطرف کر سکتا ہے، متولی کو کوئی ضرورت امام کی برطرفی کے لئے عدالت یا کسی افسر بالا یا گورنر سے اجازت لینے کی نہیں ہے کیونکہ متولی اپنے اختیار خصوصی سے ان معاملات میں خود اسلامی گورنر جیسا اختیار رکھتا ہے جبکہ متولیان خود ایک اسلامی گورنر کے مقرر کردہ ہوں (اشباہ والنظائر مطبوعہ لکھنؤ ص ۱۷۹ منقولہ از فتاویٰ امام رشید الدین)"

ترجمہ : ایک قاضی وقف کے کسی معاملہ میں متولی کی موجودگی میں دخل نہیں دے سکتا جبکہ اسی قاضی نے اس کو متولی بنایا ہو۔ (حموی شرح اشباہ مطبوعہ لکھنؤ ص ۱۷۹ منقولہ از فتاویٰ امام ظہیر الدین)

ترجمہ : ایک بادشاہ نے ایک قاضی مقرر کیا اور اس کے بعد قاضی نے وقف کا ایک متولی مقرر کیا، اب بادشاہ کو کوئی تعلق اس وقف سے نہ رہا اور نہ کوئی اختیار اس کو ردو بدل کا باقی رہا۔ (لسان الحکام، منقولہ از فتاویٰ امام ثوری)

ترجمہ : ایک بادشاہ ایک متولی کے معاملہ میں دخیل نہیں ہو سکتا جبکہ حکام بالا یا گورنر جو کہ مسلمان نہیں اور جو اس قانون تولیت سے واقفیت بمقابلہ متولی نہیں رکھتے اس وقت متولی امام کو برخاست کر سکتا ہے جبکہ امام عقائدِ سنیہ کو ترک کر دیتا ہے یا برملا شرع کی خلاف ورزی کرتا ہو یا کوئی ایسی چیز پائی جاتی ہو جس سے نماز جماعت میں کمی واقع ہو یا کمیٹی کے احکام

کی خلاف ورزی کرتا ہو جو مسجد سے متعلق ہو برخاست ہو سکتا ہے۔ اس کے علاوہ بغیر کسی قصور کے برخاست نہیں کیا جاسکتا۔ (رد المحتار مطبوعہ قسطنطنیہ ج ۳ ص ۵۹۷)

ترجمہ : بحر الرائق میں ہے کہ ایک متولی بغیر امام کسی قصور کے برخاست نہیں کیا جاسکتا، اس سے ظاہر ہوتا ہے کہ ایک وقف سے تنخواہ پانے والا شخص بغیر کسی قصور کے برخاست نہیں کیا جاسکتا یا جب تک یہ نہ ثابت ہو کہ وہ اپنی ڈیوٹی انجام دینے میں قاصر ہے الگ نہیں کیا جاسکتا۔

امرر برقمہ عبدہ المذنب احمد رضا البریلوی عفی عنہ بمحمدن المصطفی النبی الامي صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم

مسئلہ ۳۵۲ : از قصبہ حسن پور ضلع مراد آباد مرسلہ منشی ہدایت اللہ صاحب ۲۴ صفر ۱۳۲۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس امر میں کہ نواب غلام چشتی خان صاحب رئیس قصبہ حسن پور ضلع مراد آباد موضع عیسیٰ پور بطریق زکوۃ ریاست و موضع بچی کسر البطور خیرات حقیت اپنی کو اول وقف کیا

Fatawa Rizwia Volume (16)

In the year 1282 AH, a simple will was written regarding this endowed property (waqf), in which terms regarding the management and superintendence of the waqf property and charitable expenses were recorded. Accordingly, during their lifetime, the two endowers themselves remained the managers (Mutawalli) of the mentioned localities. After their demise, the late Nawab Muhammad Abdul Karim Khan, one of the endowers, was appointed manager. In the will, the endower wrote this condition: "The agreement is that during my lifetime, the income and produce of the mentioned localities as appropriate shall be spent generation after generation (Naslan ba'da Naslin) and lineage after lineage (Batnan ba'da Batnin) according to the customary practice by me, a sinner." On October 21, 1908, the second manager passed away. Now, the question to be investigated is what the meaning and purpose of the phrase 'generation after generation' is, and by 'generation' (Nasl), did the endower mean his own children or the children of the second manager? Furthermore, according to Sharia, after the death of the second manager, should the manager be appointed from the original endower's descendants or from the descendants of the second manager? Provide an answer and be rewarded.

The Answer: In the situation questioned, as long as any capable male from the biological offspring (As-Sulbi) of the endower remains, the management (Tauliyat) will not pass to the grandchildren. When none of them remain, then a capable trustee (Mutawalli) from among the grandchildren will be appointed. And as long as any of them remain, no one from the third generation will be appointed. Similarly, 'generation after generation' and 'lineage after lineage' have these same meanings. In this, the endower's own children, grandchildren, great-grandchildren, and all descendants are included, but in order: first, the children, then the grandchildren, then the great-grandchildren, and so on until the end of time. It is stated in Is'af:

[Arabic Box] Nothing shall be for the lower generation as long as anyone from the higher generation remains. Such is the ruling for every generation until all generations end by death. And Allah (Glorified and Exalted be He) knows best. (T)

Problem 355-356: Sent by Haji Muhammad Hussain Sahib, Chief from the town of Hasanpur, district Moradabad, 18 Rabi' al-Awwal 1327 AH.

Question One: What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say on this issue? Zaid endowed a property and regarding management, he wrote this condition: "After me, one person from my male offspring who is capable..."

[1] Al-Uqud ad-Durriyya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyya, with reference to Al-Is'af, Kitab al-Waqf, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 1/153.

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

सन् 1282 हिजरी में इस वक्फ़ संपत्ति के बारे में एक सादा वसीयतनामा लिखा गया, जिसमें वक्फ़ संपत्ति के प्रबंधन और देखभाल (तौलियत) और धर्मार्थ खर्चों के बारे में शर्तें दर्ज की गईं। तदनुसार, अपने जीवनकाल के दौरान, वक्फ़ करने वाले दोनों स्वयं उक्त बस्तियों के प्रबंधक (मुहत्मिम) रहे। उनके देहांत के बाद, वक्फ़ करने वालों में से एक मरहूम नवाब मोहम्मद अब्दुल करीम खान प्रबंधक नियुक्त हुए। वसीयतनामे में वक्फ़ करने वाले ने यह शर्त लिखी है: "यह इकरार है कि मेरे जीवनकाल में उक्त बस्तियों की जो आय और पैदावार हो, वह पीढ़ी-दर-पीढ़ी (नस्लन बाद नस्ल) और वंश-दर-वंश (बत़न बाद बत़न) दस्तूर के मुताबिक़ मुझ पापी द्वारा अपनाए गए तरीक़े से ख़र्च की जाए।" 21 अक्टूबर 1908 को दूसरे प्रबंधक का देहांत हो गया। अब यह मसला पूछना है कि 'पीढ़ी-दर-पीढ़ी' वाक्यांश का क्या अर्थ और उद्देश्य है, और 'नस्ल' (पीढ़ी) से वक्फ़ करने वाले की मंशा अपनी संतान से है या दूसरे प्रबंधक की संतान से? और शरिया के अनुसार, दूसरे प्रबंधक की मृत्यु के बाद, प्रबंधक मूल वक्फ़ करने वाले की संतान में से नियुक्त होना चाहिए या दूसरे प्रबंधक की संतान में से? बयान करें, सवाब पाएं।

जवाब: पूछी गई स्थिति में, जब तक वक्फ़ करने वाले की स़ुल्बी (सगी) औलाद में से कोई योग्य पुरुष जीवित रहेगा, तब तक पोते-पोतियों (औलाद की औलाद) को प्रबंधन (तौलियत) नहीं मिलेगा। जब उनमें से कोई नहीं रहेगा, तब पोते-पोतियों में से किसी योग्य मुतवल्ली को नियुक्त किया जाएगा। और जब तक उनमें से कोई रहेगा, तीसरी पीढ़ी से किसी को नियुक्त नहीं किया जाएगा। इसी प्रकार 'नस्लन बाद नस्ल' और 'बत़न बाद बत़न' के यही अर्थ हैं। इसमें वक्फ़ करने वाले की अपनी औलाद, पोते-पोतियां, उनके बच्चे और सभी वंशज शामिल हैं, लेकिन क्रम के अनुसार: पहले औलाद, फिर औलाद की औलाद, फिर उनकी औलाद, इसी तरह क़यामत तक। 'इसआफ़' में है:

[अरबी बॉक्स] निचली पीढ़ी के लिए कुछ नहीं होगा जब तक कि ऊपरी पीढ़ी में से कोई एक भी बाक़ी है। और यही नियम हर पीढ़ी के लिए है जब तक कि सभी पीढ़ियाँ मृत्यु के कारण समाप्त न हो जाएँ। और अल्लाह (सुब्हानहु व तआला) बेहतर जानता है। (त)

मसला 355-356: प्रेषक हाजी मोहम्मद हुसैन साहब, रईस, क़स्बा हसनपुर, ज़िला मुरादाबाद, 18 रबी-उल-अव्वल 1327 हिजरी।

पहला सवाल: धर्म के विद्वान और मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद ने एक संपत्ति वक़्फ़ की और प्रबंधन के बारे में यह शर्त लिखी कि मेरे बाद मेरी औलाद में से एक व्यक्ति जो पुरुष वर्ग से हो और योग्य हो...

---

[1] अल-उक़ूद अद्दुर्रिया फ़ी तन्क़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, 'अल-इसआफ़' के हवाले से, किताबुल वक़्फ़, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 1/153।

سال ۱۲۸۲ھ میں اس حقیقت موقوفہ کے بابت ایک وصیت نامہ سادہ تحریر کیا جس میں انتظام و اہتمام تولیت جائداد موقوفہ اور مصارف خیر کی بابت شرائط درج کئے، چنانچہ تاحیات اپنی خود واقف ہر دو مواضعات مذکورہ کے مہتمم رہے اور بعض فوت ان کے نواب محمد عبدالکریم خان صاحب مرحوم یکے از واقف مہتمم مقرر ہوئے، وصیت نامہ میں واقف نے یہ شرط تحریر کی ہے اقرار یہ ہے کہ حین حیات اپنی آمدنی و پیداوار مواضعات مذکور جو لائق ہو وے نسلاً بعد نسل اور بطناً بعد بطن حسب دستور بطریقہ مستعملہ مجھ گنہگار کے صرف کرتا ہے، ۲۱ اکتوبر ۱۹۰۸ء کو مہتمم ثانی نے وفات پائی، اب دریافت طلب یہ مسئلہ ہے کہ فقرہ نسلاً بعد نسل کے کیا معنی اور مطلب، اور نسل سے منشا واقف کا اپنی اولاد سے ہے یا مہتمم ثانی کی اولاد سے، اور شرعاً بعد فوت ہونے مہتمم ثانی کے اصل واقف کے اولاد میں سے مہتمم مقرر ہونا چاہئے یا مہتمم ثانی کی اولاد میں سے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مستفسرہ میں جب تک واقف کی اولاد صلبی سے کوئی مرد لائق باقی رہے گا اولاد اولاد کو تولیت نہ پہنچے گی، جب ان میں کوئی نہ رہے گا اس وقت اولاد اولاد سے کوئی لائق متولی کیا جائے گا اور ان میں جب تک کوئی رہا تیسرے درجہ سے مقرر نہ کیا جائے گا علی ھذا القیاس نسلاً بعد نسل اور بطناً بعد بطن کے یہی معنی ہیں اس میں واقف کی اپنی اولاد واولاد اولاد واولاد اولاد اولاد، اولاد سب داخل ہیں مگر بترتیب کہ سب سے مقدم اولاد پھر اولاد اولاد، اولاد اولاد اولاد الی آخر الدہر۔ اسعاف میں ہے:

لا یکون للبطن الاسفل شیئ مابقی من البطن الاعلی احد وھکذا الحکم فی کل بطن حتی تنتھی البطون موتاً۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔ بطن اسفل کو کچھ حق نہ ملے گا جب تک بطن اعلیٰ میں سے کوئی

ایک موجود ہے، اور یہی حکم تمام بطنوں کا ہے حتی کہ موت کے سبب بطون منتفی ہوجائیں۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۳۵۶ تا ۳۵۵: مرسلہ حاجی محمد حسین صاحب رئیس از قصبہ حسن پور ضلع مراد آباد ۱۸ ربیع الاول ۱۳۲۷ھ

سوال اول: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک جائداد وقف کی اور درباره تولیت یہ شرط تحریر کی کہ بعد میرے میری اولاد سے ایک شخص از قسم ذکور جو لائق ہو

---

[1] العقود الدرية في تنقيح الفتاوىٰ الحامدية بحواله الاسعاف كتاب الوقف ارگ بازار قندهار افغانستان ۱/ ۱۵۳

Fatawa Razvia, Volume Sixteen (16)

...shall continue to spend according to the custom of this sinner from generation after generation and lineage after lineage. Does the stated text imply the donor's intent regarding specific offspring, such as daughters compared to grandsons, or is there no specificity in it?

Question Two: Can the following individuals become trustees (mutawalli) of the endowed property (waqf), and who is meant by the term "eligible" (layiq) in Shariah? (1) One who, despite having the means, has not performed Hajj for twenty-two years, nor pays Zakat or Ushr. (2) One who is openly involved in sinful and immoral acts. (3) Can one who abandons the congregational prayer (tarak-e-jamaat) be an eligible trustee? (4) One who wishes to be a trustee out of personal greed and who strives excessively for the trusteeship. (5) One who considers interest (usury) permissible and takes it. (6) Is one who remains occupied in playing chess and cards eligible for trusteeship or not? Provide a ruling and be rewarded.

The Answer: (1) It contains neither such specificity that some levels of offspring are not included at all, nor such generality that offspring of every level are entitled simultaneously. Rather, it encompasses all levels subject to a general order of succession. That is, as long as any male eligible for trusteeship from the donor's immediate biological offspring remains, grandsons—even if they are eligible or even more suitable—will not receive it, because the donor only stipulated "eligible," not "most eligible" (The donor set a condition for an eligible person for trusteeship, not the most eligible person. - T). And when there is no male from the immediate biological offspring, or if those remaining are not eligible for trusteeship, then it will pass to whichever grandson is eligible. Now, as long as any of them remain eligible, the great-grandsons will not have entitlement, and so on until the end of the lineage (And continue to apply this analogy until his lineage ends. - T). And grandsons (daughters' sons) shall not be entitled under any circumstances; whoever wrote including grandsons committed an error. It is stated in Fatawa Imam Qazikhan:

"If he (the donor) said: 'It is for my children and the children of my children,' it is spent on his descendants forever as long as they reproduce; the near and the far are equal in it unless he mentions the nearest."

If the donor said that this thing is endowed for my children and my children's children, then this endowment will be directed towards his children as long as the

line of his children continues. Near and distant relatives [will be treated equally unless specified].

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (16)

...नस्ल दर नस्ल और पुश्त दर पुश्त इस गुनहगार के दस्तूर के मुताबिक़ ख़र्च करता रहे। क्या ऊपर दी गई इबारत से वाक़िफ़ (दानकर्ता) का मक़सद किसी ख़ास औलाद यानी बेटियों की निस्बत पोतों की निस्बत है या इसमें कोई खुसूसियत नहीं है?

सवाल दूसरा: क्या दर्ज-ए-ज़ैल अशख़ास वक़्फ़ शुदा जायदाद के मुतवल्ली (ट्रस्टी) हो सकते हैं और शरीयत में लफ़्ज़ 'लायक़' से किन लोगों की मुराद है? (1) जो इस्तिताअत (क्षमता) के बावजूद बाईस साल से न हज करता हो और न ज़कात और उश्र देता हो। (2) जो खुलेआम फ़िस्क़-ओ-फ़ुजूर (पाप और अनैतिकता) में मुब्तला हो। (3) क्या तारिक-ए-जमाअत (नमाज़े बा-जमाअत छोड़ने वाला) लायक़-ए-मुतवल्ली हो सकता है? (4) जो नफ़्सानी लालच से मुतवल्ली बनना चाहे और जिसे तौलियत (ट्रस्टीशिप) की बेतहाशा कोशिश हो। (5) जो सूद (ब्याज) को जायज़ समझ कर लेता हो। (6) जो शतरंज और ताश की बाज़ी में मशगूल रहता हो, वह क़ाबिल-ए-तौलियत है या नहीं? बयान फ़रमाएं सवाब पायें।

जवाब: (1) न इसमें ऐसी खुसूसियत है कि औलाद के कुछ तबक़ात (श्रेणियां) बिल्कुल शामिल न हों, न ऐसी उमूमियत है कि हर तबक़े की औलाद एक साथ मुस्तहिक़ (हक़दार) हो। बल्कि यह तमाम तबक़ात को आम तरतीब की शर्त के साथ शामिल है। यानी जब तक वाक़िफ़ की अपनी नस्ली औलाद (बेटे) में से कोई मर्द तौलियत के लिए लायक़ बाक़ी रहेगा, पोते—चाहे वे लायक़ हों बल्कि ज़्यादा लायक़ (अलीक़) हों—नहीं पा सकेंगे। क्योंकि वाक़िफ़ ने तौलियत के लिए 'लायक़' की शर्त लगाई है न कि 'ज़्यादा लायक़' की। (वाक़िफ़ ने तौलियत के लिए लायक़ की शर्त लगाई है न कि सब से ज़्यादा लायक़ की। - त) और जब नस्ली औलाद में से कोई मर्द न हो या जितने बाक़ी हों उनमें कोई तौलियत के लिए लायक़ न हो, तो पोतों में जो लायक़ होगा उसे मिलेगी। अब जब तक उनमें से कोई लायक़ बाक़ी रहेगा, पड़पोतों का हक़ नहीं होगा और इसी पर क़यास करते चलें यहाँ तक कि नस्ल ख़त्म हो जाए। (और इसी पर क़यास करते चलो यहाँ तक कि उस की नस्ल ख़त्म हो जाए। - त) और नवासे (बेटी के बेटे) किसी भी हाल में मुस्तहिक़ नहीं होंगे। जिसने नवासों को भी शामिल लिख दिया, उसने ग़लती की। फ़तावा इमाम क़ाज़ीख़ां में है:

"अगर उसने (वाक़िफ़ ने) कहा: 'यह मेरी औलाद और मेरी औलाद की औलाद पर है,' तो यह हमेशा उसकी औलाद पर ख़र्च किया जाएगा जब तक वे नस्ल बढ़ाते रहेंगे; इसमें करीब और दूर वाले बराबर हैं, जब तक कि वह 'करीब वाले' का ज़िक्र न करे।"

अगर वाक़िफ़ ने कहा कि यह चीज़ मेरी औलाद और औलाद की औलाद पर वक़्फ़ है, तो यह वक़्फ़ उसकी औलाद की तरफ़ ही फेरा जाएगा जब तक उसकी औलाद का सिलसिला जारी रहेगा। करीब और दूर वाले [समान रूप से शामिल होंगे जब तक विशेष रूप से ज़िक्र न हो]...

पेज 557 ऑफ़ 631

نسلاً بعد نسل اور بطناً بعد بطن حسب دستورِ مجھ گنہگار کے صرف کرتا رہے، آیا اس عبارتِ مذکورہ سے واقف کا منشا کسی خاص اولاد کی نسبت یعنی بیٹیوں کی نسبت ہے یا اس میں کوئی خصوصیت نہیں ہے۔ سوال دوم : جائدادِ موقوفہ کے اشخاص ذیل متولی ہو سکتے ہیں یا نہیں اور شرعاً لفظ لائق کن اشخاص سے مراد ہے؟ (۱) جو باوجودِ استطاعت بائیس سال سے نہ حج کرتا ہو نہ زکوٰۃ اور نہ عشر دے۔ (۲) جو علانیہ فسق وفجور میں مبتلا ہو۔ (۳) کیا تارکِ جماعت لائقِ متولی ہو سکتا ہے۔ (۴) جو طمعِ نفسانی سے متولی ہونا چاہے اور جس کو بیحد کوشش تولیت کی ہو۔ (۵) جو سود جائز سمجھ کر لیتا ہو۔ (۶) جو شطرنج اور تاش بازی میں مصروف رہتا ہو وہ قابلِ تولیت ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: (۱) نہ اس میں ایسا خصوص ہے کہ بعضے طبقاتِ اولاد کو اصلاً شامل نہ ہو، نہ ایسا عموم کہ ہر طبقہ کی اولاد معاً مستحق ہو بلکہ وہ جمیع طبقات کو بشرطِ ترتیب عام ہے یعنی جب تک خاص اولادِ صلبی واقف سے کوئی مرد لائقِ تولیت باقی رہے گا پوتے اگرچہ لائق ہوں بلکہ الیق ہوں نہ پاسکیں گے لان الواقف انما شرط اللائق دون الالیق (واقف نے تولیت کے لئے لائق کی شرط لگائی ہے نہ کہ لائق ترین کی۔ت) اور جب اولادِ صلبی سے کوئی مرد نہ ہو یا جتنے باقی ہوں ان میں کوئی لائقِ تولیت نہ ہو تو پوتوں میں جو لائق ہوا سے پہنچے گی اب ان میں کا جب تک کوئی لائق باقی رہے گا پر پوتوں کا استحقاق نہ ہوگا وعلی ھذا القیاس الی انقراض النسل (اور اسی پر قیاس کرتے چلو یہاں تک کہ اس کی نسل ختم ہو جائے۔ت) اور نواسے بہر حال مستحق نہ ہوں گے جس نے نواسوں کو بھی شمول لکھ دیا خطا کی۔ فتاوٰی امام قاضیخاں میں ہے :

ان قال علی ولدی و ولد ولدی یصرف الی اولادہ ابدا ما تناسلوا الاقرب والابعد فیہ سواء الا ان یذکر الا قرب اگر واقف نے کہا کہ یہ چیز میری اولاد اور اولاد کی اولاد پر وقف ہے ، تو یہ وقف اس کی اولاد کی طرف ہی پھیرا جائے گا جب تک اس کی اولاد کا سلسلہ جاری رہے گا ۔ قریب و بعید والے

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Quote: "Then the nearest or saying 'generation after generation', it begins with what the endower (waqif) began with." (Summary) Translation: In this they will be equal, or if he says this waqf is for one generation after another generation, then it will begin with the one with whom the endower began. (Summary) - (T)

In the same: Quote: "'My children' does not include children of daughters according to the Zahir al-Riwayah (manifest narration), and this was taken by Hilal, and the correct view is Zahir al-Riwayah." (Summary) Translation: In the endower's speech, the word "Waladi" (my children) does not include the children of the daughter according to Zahir al-Riwayah. Hilal has adopted this, and the correct view is Zahir al-Riwayah. (Summary) - (T)

In Fatawa Alamgiriyah: Quote: "And he said 'my children and my children's children', children of daughters are not included in it according to Zahir al-Riwayah, and the fatwa is based on this. Thus it is in Muhit al-Sarakhsi." Translation: If the endower mentioned his children and his children's children, then according to Zahir al-Riwayah, the daughter's children are not included in it, and the fatwa is on this. And it is similarly in Muhit al-Sarakhsi. (Summary) - (T)

(2) A worthy person is one who is pious, diligent, and alert, in whom there is sufficient confidence regarding the protection and well-wishing of the waqf. He should not be a transgressor (fasiq) such that there is a fear of harm to the waqf due to personal greed, negligence, lack of care, or indulgence in play and amusement. He should not be unintelligent, helpless, or lazy, lest he ruin the waqf due to his foolishness, ignorance, inability to work, or avoidance of hard work. A transgressor, no matter how intelligent, diligent, or wealthy he may be, is never fit for custodianship (tawliyat) because when he does not care about disobeying the Shariah, what confidence can be placed in him in any religious matter? Therefore, the ruling is that if the endower himself commits transgression, it is mandatory that the waqf be taken out of his possession and handed over to some trustworthy, religious person, then what of others? It is in Radd al-Muhtar:

Quote: "It was said in al-Is'af: No one shall be appointed as a trustee except one who is capable, either personally or through a deputy, because..." Translation: It is stated in Is'af that a mutawalli (trustee) shall only be made one who is trustworthy and [capable] in person or through their deputy.

Footnotes: 1. Fatawa Qazikhan, Kitab al-Waqf, Chapter on Waqf for Children, Naval Kishore Lucknow, 4/297 2. Fatawa Qazikhan, Kitab al-Waqf, Chapter on Waqf for Children, Naval Kishore Lucknow, 4/287-29 3. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Waqf, Chapter Three on Expenses, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/473

फ़तावा रज़विया (भाग 16)

उद्धरण: "फिर सबसे करीबी या 'पीढ़ी दर पीढ़ी' कहना, यह उसी से शुरू होता है जिससे वाक़िफ़ (दानकर्ता) ने शुरू किया था।" (संक्षेप में) अनुवाद: इसमें वे बराबर होंगे, या यदि उसने कहा कि यह वक़्फ़ एक पीढ़ी के बाद दूसरी पीढ़ी के लिए है, तो यह उसी से शुरू होगा जिससे वाक़िफ़ ने शुरू किया था। (संक्षेप में) - (त)

इसी में है: उद्धरण: "'मेरी संतान' में बेटी की संतान शामिल नहीं है ज़ाहिर अल-रिवया (प्रकट वर्णन) के अनुसार, और इसे हिलाल ने लिया है, और सही ज़ाहिर अल-रिवया है।" (संक्षेप में) अनुवाद: वाक़िफ़ के भाषण में शब्द "वलदी" (मेरी संतान) में बेटी की संतान ज़ाहिर अल-रिवया के अनुसार शामिल नहीं है। हिलाल ने इसे अपनाया है, और सही ज़ाहिर अल-रिवया है। (संक्षेप में) - (त)

फ़तावा आलमगीरिया में है: उद्धरण: "और उसने कहा 'मेरी संतान और मेरी संतान की संतान', बेटी की संतान ज़ाहिर अल-रिवया के अनुसार इसमें शामिल नहीं है, और फ़तवा इसी पर है। मुहीत अल-सरख़सी में भी ऐसा ही है।" अनुवाद: यदि वाक़िफ़ ने अपनी संतान और अपनी संतान की संतान का उल्लेख किया है, तो ज़ाहिर अल-रिवया के अनुसार बेटी की संतान इसमें शामिल नहीं है, और फ़तवा इसी पर है। और मुहीत सरख़सी में भी इसी तरह है। (संक्षेप में) - (त)

(२) योग्य व्यक्ति वह है जो धर्मनिष्ठ, कर्मठ और सतर्क हो, जिस पर वक़्फ़ की सुरक्षा और शुभचिंतन के बारे में पर्याप्त विश्वास हो। वह पापी (फ़ासिक़) न हो जिससे व्यक्तिगत लालच, लापरवाही, असुरक्षा या खेल-कूद में डूबे रहने के कारण वक़्फ़ को नुकसान पहुँचने का डर हो। वह मंदबुद्धि, असहाय या आलसी न हो, कि अपनी मूर्खता, अज्ञानता, काम न कर पाने या मेहनत से बचने के कारण वक़्फ़ को बर्बाद करे। पापी चाहे कितना ही बुद्धिमान, कर्मठ या धनवान क्यों न हो, वह कभी भी संरक्षकता (तवलियत) के योग्य नहीं है क्योंकि जब वह शरीयत की अवज्ञा की परवाह नहीं करता, तो किसी धार्मिक मामले में उस पर क्या भरोसा किया जा सकता है? इसलिए नियम यह है कि यदि वक़्फ़ करने वाला स्वयं पाप करता है, तो अनिवार्य है कि वक़्फ़ उसके कब्जे से निकाल लिया जाए और किसी विश्वसनीय धार्मिक व्यक्ति को सौंप दिया जाए, फिर दूसरों की तो बात ही क्या है। रद अल-मुह्तार में है:

उद्धरण: "अल-इसआफ़ में कहा गया है: केवल उसे ही मुतवल्ली बनाया जाएगा जो व्यक्तिगत रूप से या अपने प्रतिनिधि के माध्यम से सक्षम हो, क्योंकि..." अनुवाद: इसआफ़ में कहा गया है कि

मुतवल्ली केवल उसी को बनाया जाएगा जो विश्वसनीय हो और स्वयं या अपने प्रतिनिधि के माध्यम से सक्षम हो।

पादलेख: 1. फ़तावा काज़ीखान, किताब अल-वक़्फ़, बच्चों के लिए वक़्फ़ पर अध्याय, नवल किशोर लखनऊ, 4/297 2. फ़तावा काज़ीखान, किताब अल-वक़्फ़, बच्चों के लिए वक़्फ़ पर अध्याय, नवल किशोर लखनऊ, 4/287-29 3. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-वक़्फ़, व्यय पर तीसरा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/473

فالا قرب او یقول بطنا بعد بطن فیبد ابما بدأ بہ الواقف[1] (ملخصاً) اس میں برابر ہوں گے یا اس نے یوں کہا یہ وقف ایک بطن کے بعد دوسرے بطن کے لئے ہے تو اسی سے ابتداء کریں گے جس سے واقف نے ابتداء کی ہے (ملخصاً)۔ (ت)

اسی میں ہے: ولدی لایدخل فیہ ولدالبنت فی ظاہر الروایۃ وبہ اخذ ھلال والصحیح ظاہر الروایۃ[2] (ملخصاً) واقف کے کلام میں لفظ "ولدی" میں بیٹی کی اولاد داخل نہیں ظاہر الروایۃ کے مطابق اسی کو ہلال نے لیا ہے اور صحیح ظاہر الروایۃ ہے (ملخصاً)۔ (ت)

فتاوی عالمگیر یہ میں ہے: وقال ولدی و ولد ولدی لایدخل فیہ اولاد البنات فی ظاہر الروایۃ وعلیہ الفتوی ھکذا فی محیط للسرخسی[3] واقف نے اگر اپنی اولاد اور اولاد کی اولاد کا ذکر کیا تو ظاہر الروایۃ کے مطابق بیٹی کی اولاد اس میں داخل نہیں، اور اسی پر فتویٰ ہے۔ اور محیط سرخسی میں اسی طرح ہے۔ (ت)

(۲) لائق وہ ہے کہ دیانت کار گزار ہوشیار ہو جس پر درباره حفاظت و خیرخواہی وقف اطمینان کافی ہو، فاسق نہ ہو جس سے بطمع نفسانی یا بے پروائی یا نا حفاظتی یا انہماک لہو ولعب وقف کو ضرر پہنچنے یا پہنچنے کا اندیشہ ہو بد عقل یا عاجز یا کاہل نہ ہو کہ اپنی حماقت یا نادانی یا کام نہ کر سکنے یا محنت سے بچنے کے باعث وقف کو خراب کرے، فاسق اگر چہ کیسا ہی ہوشیار کار گزار مالدار ہو ہر گز لائق تولیت نہیں کہ جب وہ نافرمانی شرع کی پروا نہیں رکھتا کسی کا ردینی میں اس پر کیا اطمینان ہوسکتا ہے، ولہذا حکم ہے کہ اگر خود واقف فسق کرے واجب ہے کہ وقف

اس کے قبضہ سے نکال لیا جائے اور کسی امین متدین کو سپرد کیا جائے پھر دوسرا تو دوسرا ہے۔

ردالمختار میں ہے:

قال فی الاسعاف ولا یولی الامین قادر بنفسہ او بنائبہ لان اسعاف میں فرمایا ہے کہ متولی صرف اسی کو بنایا جائے گا جو امین ہو اور بذات خود یا اپنے نائب

[1] فتاوی قاضیخان کتاب الوقف فصل فی الوقف علی الاولاد نولکشور لکھنؤ ۴/ ۲۹۷ [2] فتاوی قاضیخان کتاب الوقف فصل فی الوقف علی الاولاد نولکشور لکھنؤ ۴/ ۲۹-۲۸۷ [3] فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الثالث فی المصارف نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۷۳

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

Al-Wilayah (guardianship) is restricted by the condition of supervision (nazr), and appointing a traitor is not part of supervision because it defeats the purpose. Similarly, appointing an incapable person is disallowed because the purpose cannot be achieved through him.[1]	**In terms of being capable of protecting the endowment (waqf), because guardianship is tied to the condition of supervision. Appointing a traitor as a trustee (mutawalli) results in a lack of supervision because a traitor's trusteeship interferes with the objective. The same applies to appointing an incapable person as a trustee, as the objective cannot be fulfilled through them. (T)**

In Durr al-Mukhtar it is stated:

(And it is obligatorily removed—Bazzaziya—[if] the endower (waqif)—Durar—and others by a greater priority [is found to be] untrustworthy, or incapable, or manifest iniquity (fisq) such as drinking wine and the like, Fath).[2]	**Guardianship of the endowment will be compulsorily taken back from the trustee (Bazzaziya), even if he is the endower himself (Durar). Then, it will certainly be taken back from a non-endower by a greater priority if he is not trustworthy, is incapable, or his immorality like wine drinking, etc., has become apparent (Fath). (T)**

Taking interest (usury) is a major sin, so committing it even once will surely make one summarily a sinner (fasiq) and untrustworthy, provided he does it knowing it's forbidden. If he considers it permissible in Dar al-Islam, then far from being just a sinner, he becomes an explicit disbeliever and apostate 'due to considering permissible what is known to be forbidden by necessity from the religion' (T). Similarly, one who abandons the congregational prayer (Jama'at) without a valid Shari'i excuse is a sinner and whose testimony is rejected. It is stated in Ghunyah:

The one who leaves it (the congregational prayer) without an excuse is to be punished (ta'zir), and his testimony is rejected.[3]	**One who leaves the congregation without a valid excuse should be given a discretionary punishment (ta'zir), and his testimony shall be rejected. (T)**

In Nahr al-Faiq it is stated:

Leaving it once without an excuse necessitates sin according to the saying of the Iraqis, while the Khorasanis hold that he sins when he makes leaving a habit, as in Al-Qunyah.[4]

Leaving the congregation once without an excuse is a cause for sin according to the opinion of the Iraqis, and the Khorasanis declare him a sinner only when he makes leaving the congregation a habit, as mentioned in Qunyah. (T)

[1] Radd al-Muhtar, Book of Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/385 [2] Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, Matba Mujtabai, Delhi, 1/383 [3] Ghunyat al-Mustamli, Chapter on Imamat, Suhail Academy, Lahore, p. 509 [4] Reference from Ghunyat al-Muniya, Chapter on Al-Jama'at, printed in Calcutta, India, p. 36

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवाँ (16)

विलायत (अभिभावकत्व) देखरेख की शर्त से बंधी है और एक विश्वासघाती (ख़ाइन) को नियुक्त करना देखरेख का हिस्सा नहीं है क्योंकि यह उद्देश्य में बाधा डालता है। इसी तरह एक अक्षम व्यक्ति को नियुक्त करना भी गलत है क्योंकि उसके माध्यम से उद्देश्य प्राप्त नहीं किया जा सकता।[1]

वक्फ़ की हिफाज़त पर सक्षम होने के एतबार से, क्योंकि विलायत निगरानी की शर्त से बंधी है और खाइन (विश्वासघाती) को मुतवल्ली बनाने में निगरानी का अभाव है क्योंकि खाइन की विलायत उद्देश्य में बाधा है। यही हाल अक्षम व्यक्ति को मुतवल्ली बनाने का है कि उससे उद्देश्य प्राप्त नहीं होता। (त)

दुर्रे मुख़्तार में है:

(और इसे अनिवार्य रूप से हटा दिया जाएगा—बज़्ज़ाज़िया—[यदि] वक्फ़ करने वाला (वाकिफ़)—दुरर—और अन्य तो और भी ज़्यादा प्राथमिकता से [पाया जाए कि] वह भरोसेमंद नहीं है, या अक्षम है, या उसमें अनाचार (फ़िस्क) प्रकट हो जैसे शराब पीना आदि, फ़तह)।[2]

मुतवल्ली से वक्फ़ की विलायत अनिवार्य रूप से वापस ले ली जाएगी (बज़्ज़ाज़िया), चाहे वह स्वयं वाकिफ़ ही क्यों न हो (दुरर), तो गैर-वाकिफ़ से तो और भी पहले वापस ले ली जाएगी जब वह अमानतदार न हो या अक्षम हो या उसका फ़िस्क (अनाचार) जैसे शराब पीना आदि ज़ाहिर हो चुका हो (फ़तह)। (त)

सूद (ब्याज) लेना गुनाहे कबीरा है, तो इसका इर्तिकाब (करना) चाहे एक ही बार हो, यकीनन मोटे तौर पर फ़ासिक और बद-दियानत (बेईमान) बना देगा, बशर्ते वह इसे हराम जानकर करे। और अगर दारुल इस्लाम में इसे जायज़ समझा तो फ़िस्क तो दूर की बात, वह स्पष्ट रूप से काफिर और मुर्तद (धर्मत्यागी) हो जाएगा 'उस चीज़ को हलाल समझने के कारण जिसकी हुरमत (निषिद्धता) दीन की ज़रूरी चीज़ों से मालूम है' (त)। इसी तरह जो बिना किसी सही शरीई उज़्र (बहाने) के जमाअत छोड़ता है, वह फ़ासिक और मरदूदुश शहादत (जिसकी गवाही अस्वीकार्य हो) है। 'ग़ुनिया' में है:

बिना उज़्र (बहाने) के जमाअत छोड़ने वाले को ताज़ीर (सज़ा) दी जाएगी और उसकी गवाही रद्द कर दी जाएगी।[3]

बिना उज़्र जमाअत छोड़ने वाले पर ताज़ीर लगाई जाए और उसकी शहादत रद्द कर दी जाए। (त)

नहुल फ़ाइक में है:

बिना उज़्र एक बार छोड़ना इराकियों के कौल (कथन) के अनुसार गुनाह का कारण है, और खुरासानी तब उसे गुनहगार करार देते हैं जब वह जमाअत छोड़ना अपनी आदत बना ले, जैसा कि 'कुनिया' में है।[4]	**बिना उज़्र एक बार जमाअत छोड़ना इराकियों के कौल के मुताबिक़ गुनाह का कारण है और खुरासानी तब उसे गुनहगार करार देते हैं जब वह तर्कए-जमाअत को आदत बना ले, जैसा कि 'कुनिया' में है। (त)**

[1] रद-उल-मुह्तार, किताबुल वक्फ, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/385 [2] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वक्फ, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/383 [3] गुनियातुल मुस्तमली, फ़स्ल फ़िल इमामत, सुहैल एकेडमी, लाहौर, पृ. 509 [4] हवाला अल-गुनियातुल मुनिया, बाब फ़िल जमाअत, कलकत्ता, भारत में मुद्रित, पृ. 36

الولایة مقیدة بشرط النظر ولیس من النظر تولیة الخائن لانه یخل بالمقصود وکذا تولیة العاجز لان المقصود لا یحصل به۸ 1.

کے اعتبار سے وقف کی حفاظت پر قادر ہو کیونکہ ولایت نگرانی کی شرط سے مقید ہے اور خائن کو متولی بنانے میں نگرانی کا فقدان ہے کیونکہ خائن کی تولیت مخل مقصود ہے یہی حال عاجز کو متولی بنانے کا ہے کہ اس سے مقصود حاصل نہیں ہوتا۔ (ت)

در مختار میں ہے:

(وینزع وجوبا بزازیة (لو) الواقف او عاجز او ظهر به فسق کشرب خمر و نحوه، فتح۸ 2.

متولی سے ولایت وقف وجوباً واپس لے لی جائیگی (بزازیہ درر وغیرہ بالاولی (غیر مامون) اگرچہ وہ خود واقف ہو (درر) تو غیر واقف سے بدرجہ اولٰی واپس لے لی جائیگی جب کہ وہ امین نہ ہو یا عاجز ہو یا اس کا فسق شراب نوشی وغیرہ ظاہر ہو چکا ہو (فتح)۔ (ت)

سود لینا گناہ کبیرہ ہے تو اس کا ارتکاب اگرچہ ایک ہی بار یقیناً اجمالاً فاسق و بد دیانت کر دیگا جب کہ حرام جان کر کرے اور دارالاسلام میں جائز سمجھا تو فسق درکنار صریح کافر مرتد ہو جائے گا لاستحلالہ ما علم حرمتہ ضرورۃ من الدین (اس چیز کو حلال جاننے کی وجہ سے جس کی حرمت ضروریات دین سے معلوم ہے۔ت) یو نہی جو بلا عذر صحیح شرعی ترک جماعت کیا کرے فاسق و مردود الشہادۃ ہے۔ غنیہ میں ہے:

تارکها بلا عذر یعزر و ترد شهادته۸ 3.

بلا عذر ترک جماعت کرنے والے پر تعزیر لگائی جائے اور اس کی شہادت رد کردی جائے گی۔ (ت)

نہر الفائق میں ہے:

ترکھا مرۃ بلا عذر یوجب اثماً في قول العراقیین والخر اسانیون علی انہ یأثم اذا اعتاد الترك کما في القنیۃ[48]۔

بلا عذر ایک بار جماعت کو چھوڑنا عراقیوں کے قول کے مطابق موجب گناہ ہے اور خراسانی تب اس کو گناہگار قرار دیتے ہیں جب وہ ترک جماعت کو عادت بنالے ، جیسا کہ قنیہ میں ہے۔ (ت)

[1]8 رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۵ [2]8 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳ [3]8 غنیۃ المستملی فصل فی الامامۃ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۵۰۹ [4]8 بحوالہ الغنیۃ المنیۃ باب فی الجماعۃ مطبوعہ کلکتہ انڈیا ص ۳۶

Fatawa Razvia Volume (16)

In Radd al-Muhtar, in the section on primary obligations (Wajibat):

[Arabic]: The congregation is obligatory as mentioned in al-Bahr, and they have explicitly stated that the one who abandons it is a transgressor (Fasiq). [Footnote 1]

[Translation]: According to the dominant view, the congregational prayer is obligatory or falls under the ruling of an obligation, as stated in al-Bahr, and the scholars have clarified that the one who abandons the congregation is a transgressor (Fasiq). (T)

According to the correct and reliable school of thought, the obligation of Zakat is immediate. Therefore, whoever does not pay this year's Zakat until another year passes is a sinner. Similarly, according to the most correct and preferred view on the obligation of Hajj, one should perform it in the year they attain the capacity; otherwise, they will be a sinner. If someone does not perform Zakat or Hajj after it becomes obligatory for three years without a valid excuse, they are a transgressor, not after twenty-two years. In Tanwir al-Absar, Book of Zakat, it is stated:

[Arabic]: Its obligation is immediate, and upon this is the fatwa. Thus, one who delays it sins, and his testimony is rejected. [Footnote 2]

[Translation]: The obligation of Zakat is immediate, and the fatwa is based on this. One who delays it is a sinner, and his testimony is rejected. (T)

In Radd al-Muhtar:

[Arabic]: In al-Bada'i' from al-Muntaqa (with the letter 'N'): If he does not pay until two years have passed, he has acted poorly and sinned. [Footnote 3]

[Translation]: In al-Bada'i', with reference to al-Muntaqa, it is stated that if someone does not pay Zakat until the following year has passed, he has acted wrongly and is a sinner. (T)

In Durr al-Mukhtar, Book of Hajj:

[Arabic]: It is an immediate obligation in the first year according to the second (Imam Abu Yusuf), and it is the sounder of the two narrations from the Imam (Abu Hanifa), as well as Malik and Ahmad. Thus, he becomes a transgressor, and his testimony is rejected for delaying it—meaning for several years—because delaying it is a minor sin, and by committing it once, he does not become a transgressor except through persistence. [Al-Bahr]. [Footnote 4]

[Translation]: Hajj is an immediate obligation and should be performed in the very first year according to Imam Abu Yusuf, and according to the most authentic narration among the two transmitted from Imam Abu Hanifa, and according to Imams Malik and Ahmad. By delaying it for several years, a person will be declared a transgressor, and his testimony will be rejected, because delaying Hajj is a minor sin; the perpetrator is not declared a transgressor for doing it once, but only upon persistence. [Al-Bahr]. (T)

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Book of Prayer, Chapter on the Description of Prayer, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/307. 2. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Book of Zakat, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/130. 3. Radd al-Muhtar, Book of Zakat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/13. 4. Durr al-Mukhtar, Book of Hajj, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/159-160.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

रद्द अल-मुह्तार के सद्र-ए-वाजिबात (प्रमुख कर्तव्यों) में है:

[अरबी]: 'जमाअत वाजिब है जैसा कि अल-बहर में है, और उन्होंने इसके त्यागने वाले के फासिक (पापी) होने की स्पष्ट पुष्टि की है।' [पाद टिप्पणी 1]

[अनुवाद]: प्रमुख विचार के अनुसार जमात (सामूहिक नमाज़) वाजिब है या वाजिब के हुक्म में है, जैसा कि बहर में है, और मशाइख (विद्वानों) ने स्पष्ट किया है कि जमात छोड़ने वाला फासिक़ है। (त)

सही और विश्वसनीय मत के अनुसार ज़कात का अनिवार्य होना तात्कालिक है। अतः जो इस वर्ष की ज़कात न दे यहाँ तक कि दूसरा वर्ष गुज़र जाए, वह गुनहगार है। इसी प्रकार हज की अनिवार्यता पर सबसे सही और तरजीह (प्राथमिकता) वाले मत के अनुसार, जिस वर्ष सामर्थ्य हो उसी वर्ष जाना चाहिए, अन्यथा गुनहगार होगा। और यदि कोई ज़कात या हज वाजिब होने के बाद बिना किसी वैध कारण के तीन साल तक अदा न करे तो वह फासिक़ है, न कि बाईस साल बाद। तन्वीर अल-अबसार, किताब-उज़-ज़कात में है:

[अरबी]: 'इसकी अनिवार्यता तत्काल है और इसी पर फतवा है। अतः इसमें देरी करने वाला गुनहगार है और उसकी गवाही रद्द है।' [पाद टिप्पणी 2]

[अनुवाद]: ज़कात की फर्ज़ियत (अनिवार्यता) तात्कालिक होती है और इसी पर फतवा है। देरी करने वाला गुनहगार है और उसकी गवाही अमान्य है। (त)

रद्द अल-मुह्तार में है:

[अरबी]: 'बदाए' में मुन्तक़ा (नून के साथ) के हवाले से है: यदि उसने दो साल बीत जाने तक अदा नहीं किया, तो उसने बुरा किया और गुनहगार हुआ।' [पाद टिप्पणी 3]

[अनुवाद]: बदाए' में मुन्तक़ा के हवाले से है कि किसी ने ज़कात अदा नहीं की यहाँ तक कि अगला वर्ष समाप्त हो गया, तो उसने बुरा किया और गुनहगार हुआ। (त)

दुर्र अल-मुख्तार, किताब-उल-हज में है:

[अरबी]: 'इमाम द्वितीय (अबू यूसुफ) के अनुसार पहले वर्ष में यह तत्काल फर्ज़ है, और इमाम (अबू हनीफा) से वर्णित दो रिवायतों में से सबसे सही मत है, और मालिक और अहमद का भी यही मत है।

अतः देरी करने—यानी कई वर्षों तक—के कारण वह फासिक़ हो जाता है और उसकी गवाही रद्द कर दी जाती है, क्योंकि इसमें देरी करना गुनाह-ए-सग़ीरा (छोटा पाप) है और एक बार करने से कोई तब तक फासिक़ नहीं होता जब तक कि वह उस पर अड़ा न रहे। [बहर]।' [पाद टिप्पणी 4]

[अनुवाद]: हज की फर्ज़ियत तात्कालिक होती है और पहले ही वर्ष में अदा करना चाहिए, इमाम अबू यूसुफ के निकट, और इमाम अबू हनीफा से वर्णित दो रिवायतों में से सबसे सही रिवायत के अनुसार, और इमाम मालिक व अहमद के अनुसार। कई वर्षों तक देरी करने से व्यक्ति को फासिक़ घोषित किया जाएगा और उसकी गवाही अमान्य होगी, क्योंकि हज में देरी करना गुनाह-ए-सग़ीरा है; इसके करने वाले को बिना निरंतरता के फासिक़ घोषित नहीं किया जाएगा। [बहर]। (त)

पाद टिप्पणियाँ: 1. रद्द अल-मुह्तार, किताब-उस-सलात, बाब सिफ़त-उस-सलात, दार एहया-उत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 1/307। 2. दुर्र अल-मुख्तार शरह तन्वीर अल-अबसार, किताब-उज़-ज़कात, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/130। 3. रद्द अल-मुह्तार, किताब-उज़-ज़कात, दार एहया-उत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 2/13। 4. दुर्र अल-मुख्तार, किताब-उल-हज, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/159-160।

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

ردالمحتار صدر واجبات میں ہے:

الجماعة واجبة كما في البحر وصرحوا بفسق تاركها۔ 1

راجح قول کے مطابق جماعت واجب ہے یا حکم واجب میں ہے جیسا کہ بحر میں ہے، اور مشائخ نے تصریح کی ہے کہ تارکِ جماعت فاسق ہے۔ (ت)

مذہب صحیح و معتمد پر زکوٰۃ کا وجوب فوری ہے تو جو اس سال کی زکوٰۃ نہ دے یہاں تک کہ دوسرا سال گزر جائے گنہگار ہے، یو نہی قول اصح و ارجح پر حج کا وجوب، تو جس سال استطاعت ہو اسی سال جائے ورنہ گنہگار ہوگا، اور اگر زکوٰۃ یا حج بعد وجوب بلا عذر صحیح تین سال تک ادا نہ کرے تو فاسق ہے نہ کہ بائیس سال۔ تنویر الابصار کتاب الزکوٰۃ میں ہے:

ftraضها فوری وعلیہ الفتوٰی فیأثم بتاخیرها وترد شهادته 2۔

زکوٰۃ کی فرضیت فوری ہوتی ہے اور اسی پر فتوٰی ہے تاخیر کرنے والا گنہگار ہے اور اس کی گواہی مردود ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

فی البدائع عن المنتقٰی بالنون اذا لم یؤد حتی مضٰی حولان فقد اساء واثم۔ 3

بدائع میں بحوالہ منتقٰی ہے کہ کسی نے زکوٰۃ ادا نہیں کی یہاں تک کہ اگلا سال ختم ہوگیا تو برا کیا اور گنہگار ہوا۔ (ت)

در مختار کتاب الحج میں ہے:

فرض علی الفور فی العام الاول عند الثانی واصح الروایتین عن الامام ومالك واحمد فیفسق وترد شهادتہ بتاخیرہ ای سنینا لان تأخیرہ صغیرۃ وباشرتکابہ مرۃ لا یفسق الا بالاصرار، بحر۔ 4

حج کی فرضیت علی الفور ہوتی ہے اور پہلے ہی سال ادا کرنا چاہئے امام ابو یوسف کے نزدیک، اور امام ابو حنیفہ سے منقول دو روایتوں میں سے اصح روایت کے مطابق اور امام مالک و احمد کے مطابق چند سال مؤخر کرنے سے فاسق قرار دیا جائے گا اور اس کی شہادت مردود ہوگی کیونکہ تاخیر حج گناہ صغیرہ ہے اس کے مرتکب کو اس پر اصرار کے بغیر فاسق قرار نہیں دیا جائے گا، بحر۔ (ت)

---

1 ردالمحتار کتاب الصلوٰۃ باب صفۃ الصلوٰۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۳۰۷ 2 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الزکوٰۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۳۰ 3 ردالمحتار کتاب الزکوٰۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۱۳ 4 در مختار کتاب الحج مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۵۹-۱۶۰

Fatawa Razvia, Volume 16

Ushr is also a type of Zakat, or at least its ruling is the same as Zakat. Similarly, based on the same reasoning, its obligation is immediate, and failing to pay it for three years is considered transgression (fisq). It is stated in Radd al-Muhtar:

[Table Header: Arabic Text | Urdu Translation] [Row 1] Arabic: Al-Ushr mentioned it in Zakat because it is part of it. He said in Al-Fath: There is no doubt that it is Zakat until its expenditures are spent, and Sheikh Ismail supported it by saying that it is obligatory to take nothing else from it and it does not combine Zakat by naming it in the Hadith as charity and their difference in its obligation immediately or delayed, as in Zakat. Urdu: The author mentioned Ushr in the chapter of Zakat because it is part of Zakat itself. It is stated in Fath [al-Qadir] that undoubtedly Ushr is Zakat, to the extent that it is spent on the heads of expenditure for Zakat. Sheikh Ismail supported this by stating that Ushr is mandatory on things from which nothing else is taken, and it is not combined with Zakat. Furthermore, calling Ushr 'Sadaqah' in the Hadith, and the disagreement among jurists regarding whether its obligation is immediate or delayed—just like Zakat—indicates that it is indeed Zakat. (T)

It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Row 2] Arabic: The command to spend on the poor has an indication of immediacy, which is that it is to fulfill their need, which is urgent. Whenever it is not obligatory immediately, the intended purpose of making it obligatory is not fully achieved. Its complete explanation is in Al-Fath. Urdu: The command to spend Ushr on the poor is an indication of its immediate obligation, because it is intended to remove need, and need is urgent. If its obligation were not immediate, the purpose of its imposition would not be fully achieved. Its details are in Al-Fath. (T)

If playing chess leads to neglecting congregational prayers or other forbidden acts, or includes them, it is unanimously forbidden. Habitually playing it is absolutely prohibited and, according to experience, it inevitably leads towards sins. Playing cards and similarly 'Ganjifa', due to the inclusion and honoring of images, are absolutely prohibited and unlawful without any condition, and being occupied with them is transgression (fisq). It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Row 3] Arabic: Every amusement is disliked (Makruh) due to the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Every amusement of a Muslim is unlawful except three." Urdu: Every game/play is disliked (Makruh) based on the

decree of the Noble Prophet (may Allah the Exalted grant him peace and blessings) that every game of a Muslim is forbidden.

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Zakat, Bab al-Ushr, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/28 2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Zakat, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/130-131

फतावा रजविया, जिल्द 16

उश्र भी ज़कात का एक प्रकार है, या कम से कम इसका हुक्म ज़कात का हुक्म है और इसी तरह उसी दलील से इसका वाजिब होना भी तुरंत है और तीन वर्ष तक न देने में फ़िस्क (पाप) है। रद अल-मुह्तार में है:

[टेबल हेडर: अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद] [पंक्ति 1] अरबी: अल-उश्र का उल्लेख ज़कात में किया गया है क्योंकि यह उसी का हिस्सा है। अल-फ़तह में कहा गया है: इसमें कोई संदेह नहीं है कि यह तब तक ज़कात है जब तक कि इसका व्यय नहीं किया जाता है, और शेख इस्माइल ने यह कहकर इसका समर्थन किया कि इससे कुछ और नहीं लेना अनिवार्य है और यह ज़कात को हदीस में इसे दान कहकर और उनके अंतर को तत्काल या विलंबित होने के दायित्व में नहीं जोड़ता है, जैसा कि ज़कात में है। उर्दू: उश्र को मातिन (लेखक) ने ज़कात में उल्लेख किया है क्योंकि यह ज़कात में से ही है। फ़तह में कहा गया कि निस्संदेह उश्र ज़कात है यहाँ तक कि इसे ज़कात के खर्चों (मसारिफ़) पर खर्च किया जाता है। और शेख इस्माइल ने इसका समर्थन इस तरह किया कि उश्र उन्हीं चीजों में वाजिब होता है जिनमें इसके अलावा कुछ नहीं लिया जाता और यह ज़कात के साथ जमा नहीं होता, और हदीस में उश्र का नाम सदक़ा रखने और ज़कात की तरह इसके वाजिब होने में तुरंत (अली-फ़ौर) या देरी (अत-तराख़ी) में फ़क़ीहों के मतभेद से भी इसका ज़कात होना ही मालूम होता है। (त)

दुर्र-ए-मुख्तार में है:

[पंक्ति 2] अरबी: गरीबों पर खर्च करने के आदेश में तात्कालिकता का संकेत है, वह यह है कि यह उनकी ज़रूरत को पूरा करने के लिए है, जो कि जरूरी है। जब भी यह तत्काल अनिवार्य नहीं होता है, तो इसे अनिवार्य बनाने का इच्छित उद्देश्य पूरी तरह से प्राप्त नहीं होता है। इसका पूरा विवरण अल-फ़तह में है। उर्दू: उश्र को फ़कीर पर खर्च करने का हुक्म इसके तुरंत वाजिब होने का संकेत (क़रीना) है, क्योंकि यह ज़रूरत (हाजत) को दूर करने के लिए है और ज़रूरत तात्कालिक (मुअज्जल) है। तो अगर इसका वाजिब होना तुरंत न हो तो इसके वाजिब होने का उद्देश्य पूरी तरह प्राप्त नहीं हो सकता, इसका विवरण फ़तह में है। (त)

शतरंज अगर जमात छोड़ने आदि बुराइयों की ओर ले जाए या उनमें शामिल हो, तो सर्वसम्मति से हराम है और इसकी आदत पूर्णतः वर्जित है और अनुभव के अनुसार अनिवार्य रूप से पापों की ओर ले जाने वाली है। ताश और इसी तरह गंजिफ़ा, चित्रों के समावेश और उनके सम्मान के कारण पूर्णतः

बिना किसी शर्त के वर्जित और नाजायज है और इसमें व्यस्त रहना फ़िस्क (पाप) है। दुर्र-ए-मुख्तार में है:

[पंक्ति 3] अरबी: पैगंबर (अल्लाह की शांति और आशीर्वाद उन पर हो) के इस कथन के कारण हर मनोरंजन नापसंद (मकरूह) है: "एक मुसलमान का हर मनोरंजन तीन को छोड़कर गैरकानूनी है।" उर्दू: हर खेल मकरूह है हुज़ूर अनवर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के इस इरशाद की बिना पर कि मुसलमान का हर खेल हराम है।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-ज़कात, बाब अल-उश्र, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 2/28 2. दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-ज़कात, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/130-131

عشر بھی ایک نوعِ زکوٰۃ ہے یا کم از کم اس کا حکم حکمِ زکوٰۃ ہے اور اسی طرح بعینہٖ اسی دلیل سے اس کا وجوب بھی فوری اور تین برس تک نہ دینے میں فسق۔ ردالمحتار میں ہے:

العشر ذکرہ فی الزکوۃ لانہ منھا قال فی الفتح لاشك انہ زکوۃ حتی یصرف مصارفھا اہ وایدہ الشیخ اسمعیل بانہ یجب فیھا لایؤخذ منہ سواہ ولایجامع الزکوۃ بتسمیتہ فی الحدیث صدقۃ واختلافھم فی وجوبہ علی الفور او التراخی کما في الزکوۃ۔ عشر کو ماتن نے زکوٰۃ میں ذکر کیا کیونکہ یہ زکوٰۃ میں سے ہی ہے۔ فتح میں کہا کہ بے شک عشر زکوٰۃ ہے یہاں تک کہ اس کو مصارفِ زکوٰۃ پر صرف کیا جاتا ہے اھ اور شیخ اسمعیل نے اس کی تائید کی بایں طور کہ عشر انہی چیزوں میں واجب ہوتا ہے جن میں اس کے سوا کچھ نہیں لیا جاتا اور یہ زکوٰۃ کے ساتھ جمع نہیں ہوتا، اور حدیث میں عشر کا نام صدقہ رکھنے اور زکوٰۃ کی طرح اس کے وجوب علی الفور اور وجوب علی التراخی میں فقہاء کے اختلاف سے بھی اس کا زکوٰۃ ہونا ہی معلوم ہوتا ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے:

الامر بالصرف الی الفقیر معہ قرینۃ الفور وھی انہ لدفع حاجتہ وھی معجلۃ فمتی لم تجب علی الفور لم یحصل المقصود من الایجاب علی وجہ التمام وتمامہ فی الفتح۔ عشر کو فقیر پر صرف کرنے کا حکم قرینہ ہے اس کے وجوب علی الفور پر، کیونکہ یہ دفعِ حاجت کے لئے ہے اور حاجت معجّل ہے تو اگر اس کا وجوب علی الفور نہ ہو تو اس کے ایجاب کا مقصود پوری طرح حاصل نہیں ہو سکتا اس کی تفصیل فتح میں ہے۔ (ت)

شطرنج اگر ترکِ جماعت وغیرہ منکرات کی طرف مودّی یا ان پر مشتمل ہو بالاتفاق حرام ہے اور اس کی عادت مطلقاً ممنوع اور بحکمِ تجربہ بضرور داعیِ معاصی، اور تاش اور اسی طرح گنجفہ بوجہِ اشتمال واعزازِ تصاویر مطلقاً بلاشترط ممنوع وناجائز ہے اور مصروف رہنا فسق۔ در مختار میں ہے:

کرہ کل لھو لقولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کل لھو المسلم حرام الاثلثۃ ہر کھیل مکروہ ہے حضور انور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے اس ارشاد کی بنا پر کہ مسلمان کا ہر کھیل حرام

حواشی: 1 ردالمحتار کتاب الزکوۃ باب العشر دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۲۸ 2 درمختار کتاب الزکوۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۳۱-۱۳۰

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Mula'abatu ahilihi wa ta'dibuha li-farsihi wa munadalatuha bi-qausihi [1]	...except for three games: dallying with one's wife, training and disciplining one's horse, and archery for competition. (T)

As for the person who strives to obtain the trusteeship (Tawliyat) for himself, if it is proven that this striving is out of carnal greed and corrupt intention, then it is obvious that appointing him as trustee is forbidden. *Lan al-sharta konuhu amina wal-talib li-tam'in ghairu amin* (The condition for trusteeship is that the trustee be trustworthy, and one who demands trusteeship out of greed and passion is not trustworthy. T). And if this is not the case, and if the trusteeship is established for him and he only wants its implementation, then there is no harm, even if he strives to some extent, because this striving is for a right, and striving for a right is rightful. For example, if the waqif (founder) stipulated that the trustee should be the most capable among his male descendants, and this person is among his male descendants and meets all the stated conditions of capability, then his striving is not out of place. However, if the trusteeship is not established for him and he still strives to obtain it, he should not be made a trustee, no matter how capable he is. It is stated in *Durr al-Mukhtar*:

Talib al-tawliyah la yuwalla illa al-mashrut lahu al-nazar li-annahu mawla fayuridu al-tanfidh, Nahr [2]	A seeker of trusteeship shall not be appointed except for the one for whom the supervision was stipulated, because he has become the trustee by virtue of the condition and now seeks its implementation. *Nahr*. (T)

The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Inna lan nasta'mila 'ala 'amalina man aradahu [3] - Narrated by Ahmad, Bukhari, Abu Dawood, and Nasa'i from Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him).	"We shall never appoint to our religious tasks anyone who desires it for himself." (This was narrated by Imam Ahmad, Bukhari, Abu Dawood, and Nasa'i from the master, Hazrat Abu Musa al-Ash'ari, may Allah be pleased with him. T)

It is in *Radd al-Muhtar*:

[1] *Durr al-Mukhtar*, Kitab al-Hazr wa al-Ibahah, Fasl fi al-Bay', Mujtaba'i Press, Delhi, 3/248 [2] *Durr al-Mukhtar*, Kitab al-Waqf, Fasl Yara'i Shart al-Waqif fi Ijaratih, Mujtaba'i

Press, Delhi, 1/389 [3] *Sahih al-Bukhari*, Kitab al-Ijarat, Bab Istijar al-Rajul al-Salih, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/301

फ़तावा रज़विया (खण्ड 16)

मुलाबतु अहलिही व तदीबुहू लि-फ़रसिही व मुनादलतुहू बि-कौसिही [1]	...सिवाय तीन खेलों के अपनी पत्नी के साथ खेलना (दिल्लगी करना), अपने घोड़े को शिक्षित और अनुशासित करना, और प्रतिस्पर्धा के लिए अपनी कमान से तीरंदाजी करना। (त)

रहा वह व्यक्ति जो स्वयं के लिए ट्रस्टीशिप (तौलियत) प्राप्त करने का प्रयास करता है, यदि यह प्रमाणित हो जाए कि यह प्रयास शारीरिक लोभ और भ्रष्ट नियत से है, तो यह स्पष्ट है कि उसे मुतवल्ली (ट्रस्टी) बनाना हराम है। लॅन अल-शर्ता कोनुहू अमिना वल-तालिब लि-तमइन ग़ैरु अमीन (ट्रस्टीशिप के लिए शर्त यह है कि मुतवल्ली अमीन/विश्वसनीय हो और लोभ व वासना के कारण ट्रस्टीशिप की मांग करने वाला अमीन नहीं है। त)। और यदि ऐसा नहीं है, और यदि उसके लिए ट्रस्टीशिप सिद्ध है और वह केवल उसके कार्यान्वयन का इच्छुक है, तो कोई हर्ज नहीं है, चाहे वह कुछ हद तक प्रयास भी करे क्योंकि यह प्रयास हक (अधिकार) के लिए है, और हक के लिए प्रयास करना हक है। उदाहरण के लिए, यदि वाक़िफ़ (संस्थापक) ने शर्त रखी कि मेरे पुरुष वंशजों में से जो योग्य हो वह मुतवल्ली बने, और यह व्यक्ति उसके पुरुष वंशजों में से है और योग्यता की सभी उल्लिखित शर्तों को पूरा करता है, तो उसका प्रयास अनुचित नहीं है। और यदि उसके लिए ट्रस्टीशिप सिद्ध नहीं है फिर भी वह उसे प्राप्त करने के लिए प्रयास करता है, तो उसे मुतवल्ली नहीं बनाना चाहिए चाहे वह कितना ही योग्य क्यों न हो। 'दुर्रुल मुख़्तार' में है:

तालिब अल-तौलियत ला युवल्ला इल्ला अल-मशरुत लहू अल-नज़र लि-अन्नहु मौला फ़-यूरीदु अल-तन्फ़ीज़, नहर [2]	ट्रस्टीशिप चाहने वाले को मुतवल्ली नहीं बनाया जाएगा, सिवाय उसके जिसके लिए निगरानी की शर्त पहले ही तय हो चुकी हो, क्योंकि वह शर्त के कारण मुतवल्ली हो चुका है और अब उसका कार्यान्वयन चाहता है, नहर। (त)

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

इन्ना लन नस्त'मिला 'अला अमलना मन अरादहु [3] - अहमद, बुखारी, अबू दाऊद और नसाई ने अबू मूसा अल-अशरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया।	"हम हरगिज़ अपने धार्मिक कार्य पर उसे नियुक्त नहीं करेंगे जो स्वयं उसकी इच्छा करे।" (इसे इमाम अहमद, बुखारी, अबू दाऊद और नसाई ने सैय्यदना हज़रत अबू मूसा अशरी रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है। त)

रदुल मुहतार में है:

[1] दुर्रुल मुख़्तार, किताब अल-हज़र व अल-इबाहह, फस्ल फ़िल बै', मुज्तबा'ई प्रेस, दिल्ली, 3/248 [2] दुर्रुल मुख़्तार, किताब अल-वक़्फ़, फस्ल यरा'ई शर्त अल-वाक़िफ़ फ़ी इजारातिह, मुज्तबा'ई प्रेस, दिल्ली, 1/389 [3] सहीह अल-बुखारी, किताब अल-इजारत, बाब इस्तिजार अर-रजुल अल-सालिह, क़दीमी कुतुब खाना, कराची, 1/301

ملاعبته اهله و تادیبه لفرسه و مناضلته بقوسه 1

ہے سوائے تین کھیلوں کے: اپنی بیوی سے ملاعبت کرنا اور اپنے گھوڑے کی تعلیم و تادیب کرنا اور سبقت کے لئے اپنی کمان سے تیر اندازی کرنا۔ (ت)

رہا وہ شخص کہ اپنے لئے تولیت کی کوشش کرے اگر ثابت ہو کہ یہ کوشش بطمع نفسانی و نیت فاسدہ ہے جب تو ظاہر ہے کہ اسے متولی بنانا حرام لان الشرط کونه امینا و الطالب لطمع غیر امین (تولیت کے لئے شرط ہے کہ متولی امین ہو اور حرص و ہوا کے لئے تولیت کا مطالبہ کرنے والا غیر امین ہے۔ ت) اور ایسا نہیں تو اگر اس کے لئے تولیت ثابت ہے صرف اس کا نفاذ چاہتا ہے تو کوئی حرج نہیں اگرچہ کسی قدر کوشش کرے کہ یہ کوشش حق کے لئے ہے اور حق کے لئے کوشش حق ہے مثلاً واقف نے شرط کی کہ میری اولاد ذکور سے جو لائق ہو متولی ہو، یہ شخص اس کی اولاد ذکور سے ہے اور جملہ شرائط مذکورہ لیاقت کا جامع ہے تو اس کی کوشش بے جا نہیں، اور اگر اس کے لئے تولیت ثابت نہیں پھر تحصیل تولیت کے لئے کوشش کرتا ہے تو اسے متولی نہ کرنا چاہئے اگرچہ کیسا ہی لائق ہو۔ در مختار میں ہے:

طالب التولیة لا یولی الا المشروط له النظر لانه مولی فیرید التنفیذ، نهر 2

طالب تولیت کو متولی نہیں بنایا جائے گا سوائے اس کے جس کے لئے تولیت مشروط ہو چکی ہو کیونکہ وہ بسبب شرط کے متولی ہو چکا ہے اور اب اس کی تنفیذ چاہتا ہے، نہر۔ (ت)

رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

انآ لن نستعمل علی عملنا من ارادہ 3 - ہم ہر گز اپنے دینی کام پر اسے مقرر نہ کریں گے جو خود اس کی خواہش کرے (اس کو امام احمد، بخاری، ابو داؤد اور نسائی نے سیدنا حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔ ت)

رواہ احمد والبخاری وابوداؤد والنسائی عن ابی موسی الاشعری رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

رد المحتار میں ہے:

1 درمختار کتاب الحظر و الاباحۃ فصل فی البیع مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۲۴۸ 2 درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۹ 3 صحیح البخاری کتاب الاجارات باب استیجار الرجل الصالح قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۰۱

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

One who seeks the post of trusteeship (tawliyah) shall not be appointed as a trustee, just as the demand of one who seeks a judgeship (qada) is not accepted. [Reference: Fath al-Qadir]. Does this mean it is improper or that it is not permissible? In [Al-Bahr al-Ra'iq], the first view is preferred. Reflect on this. And Allah knows best. (T)

Problem 357: Sent by Maulvi Suleman Sahib Akbarabadi, 23 Shaban 1328 AH. Zaid is the secretary of an Islamic association and practices law. He facilitates interest-based decrees for people and does not refrain from striving in cases that are against the truth. Moreover, he often remains an admirer of the beliefs of Sir Sayyid Ahmad Khan. Can such a person remain an administrator of the affairs of the people of Islam, i.e., the secretary of an Islamic association or not? And what is the ruling for the people of Islam who appoint him as their secretary?

The Answer: Based on the aforementioned matters, this person would be a flagrant sinner (fasiq-e-fajir), but an admirer of disbelieving beliefs is himself a disbeliever (kafar) and an apostate (murtad). A disbeliever can in no way be a guardian or leader in any matter of the Muslims. Allah Almighty says: "And never will Allah grant to the disbelievers a way [to triumph] over the believers." [Surah An-Nisa 4:141] - And Allah will never give the disbelievers any way against the believers. (T)

Seeking assistance from them is impermissible. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "We do not seek help from a polytheist." (Indeed, we do not seek help from any polytheist. T). Whoever entrusts the work of Muslims to such a person has betrayed Allah, His Messenger, and all Muslims. It is stated in a hadith that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever appoints a person as a leader over a group of Muslims when there is someone among them who is more pleasing to Allah than him, has surely betrayed Allah, His Messenger, and the believers." And Allah, Glory be to Him, the Most High, knows best. Whoever made any person an agent over such a group of Muslims in which a person more liked than him exists, then he has [betrayed] Allah Almighty, His Messenger (peace be upon him)...

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Section on respecting the conditions of the waqif in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/210.
2. Al-Quran al-Karim 4/141.

3. Sunan Abi Dawood, Kitab al-Jihad, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 2/19; Sunan Ibn Majah, Chapters on Jihad, Seeking Help from Polytheists, H.M. Saeed Company, Karachi, p. 208; Al-Musannaf of Ibn Abi Shaybah, Hadith 15009, Kitab al-Jihad, Idarat al-Quran, Karachi, 12/395.
4. Al-Mustadrak of Al-Hakim, Kitab al-Ahkam, Al-Imarah, Dar al-Fikr, Beirut, 4/92-93.

फतावा रज़विया (खंड १६)

जो व्यक्ति न्यास (तवलियाह) का पद मांगता है उसे मुतवल्ली (न्यासी) नहीं बनाया जाएगा, ठीक वैसे ही जैसे न्यायाधीश (क़ज़ा) के पद की मांग करने वाले की मांग स्वीकार नहीं की जाती। [संदर्भ: फ़तह अल-क़दीर]। क्या इसका अर्थ यह है कि यह अनुचित है या यह कि यह जायज़ नहीं है? [अल-बहर अल-रईक़] में पहले विचार को प्राथमिकता दी गई है। इस पर चिंतन करें। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। (त)

मसला ३५७: प्रस्तुतकर्ता: मौलवी सुलेमान साहब अकबराबादी, २३ शाबान १३२८ हिजरी। ज़ैद एक इस्लामिक अंजुमन (संघ) का सचिव है और वकालत का पेशा करता है। वह लोगों को ब्याज वाली डिक्री दिलवाता है और हक के खिलाफ मुकदमों में कोशिश करने से नहीं बचता। इसके अलावा, वह अक्सर सर सैयद अहमद खान के अकीदों (विश्वासों) का प्रशंसक रहता है। क्या ऐसा व्यक्ति अहले इस्लाम (मुसलमानों) के मामलों का प्रबंधक यानी अंजुमन इस्लामिया का सचिव रह सकता है या नहीं? और जो मुसलमान उसे अपना सचिव बनाएं उनके लिए क्या हुक्म है?

जवाब: उपरोक्त बातों से तो यह व्यक्ति फ़ासिक़-ओ-फ़ाजिर (घोर पापी) होता, लेकिन कुफ़्रिया अकीदों का प्रशंसक स्वयं काफिर और मुर्तद (धर्मत्यागी) है। एक काफिर किसी भी तरह से मुसलमानों के किसी काम का वाली (अधिकारी या नेता) नहीं हो सकता। अल्लाह अज़्वजल फरमाता है: "और अल्लाह काफिरों को मोमिनों पर हरगिज़ कोई राह (प्रभुत्व) नहीं देगा।" [सूरह अन-निसा ४:१४१] (त)

उनसे मदद मांगना नाजायज है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फरमाते हैं: "हम किसी मुशरिक (बहुदेववादी) से मदद नहीं मांगते।" (बेशक हम किसी मुशरिक से मदद तलब नहीं करते। त)। जो व्यक्ति ऐसे के सुपुर्द मुसलमानों का काम कर दे, उसने अल्लाह, उसके रसूल और सब मुसलमानों के साथ खयानत की। हदीस में है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फरमाते हैं: "जिसने किसी व्यक्ति को मुसलमानों के किसी समूह पर हाकिम नियुक्त किया जबकि उनमें कोई ऐसा व्यक्ति मौजूद था जो अल्लाह को उससे अधिक प्रिय है, तो उसने यकीनन अल्लाह, उसके रसूल और मोमिनों के साथ खयानत की।" और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है। जिसने किसी व्यक्ति को मुसलमानों की ऐसी जमात पर आमिल (अधिकारी) बनाया जिस जमात में

उससे ज्यादा पसंदीदा कोई व्यक्ति मौजूद है, तो उसने अल्लाह तआला, उसके रसूल सल्लल्लाहु अलैहि...

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, अनुभाग: पट्टे में वाक़िफ़ की शर्तों का सम्मान करना, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/२१०।
2. अल-कुरान अल-करीम ४/१४१।
3. सुनन अबी दाऊद, किताब अल-जिहाद, आफताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, २/१९; सुनन इब्न माजाह, जिहाद के अध्याय, मुशरिकों से सहायता मांगना, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृ. २०८; अल-मुसन्फ इब्न अबी शैबा, हदीस १५००९, किताब अल-जिहाद, इदारात अल-कुरान, कराची, १२/३९५।
4. अल-मुस्तदरक अल-हाकिम, किताब अल-अहकाम, अल-इमारा, दार अल-फिक्र, बेरूत, ४/९२-९३।

पृष्ठ ५६३, कुल ६३१

طالب التولية لا يولى كمن طلب القضاء لا يقلد فتح وهل المرادانه لا ينبغى او لا يحل استظهر في البحر الاول تأمل والله تعالى اعلم۔ طالبِ تولیت کو متولی نہیں بنایا جائے گا جیسا کہ طالبِ قضاء کا مطالبہ نہیں مانا جاتا، فتح، کیا اس سے مراد یہ ہے کہ مناسب نہیں یہ مراد ہے کہ حلال نہیں، بحر میں پہلے قول کو ترجیح دی ہے، غور کر۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۳۵۷: مرسلہ مولوی سلیمان صاحب اکبر آبادی ۲۳ شعبان ۱۳۲۸ھ زید ایک انجمن اسلامیہ کا سکریٹری ہے اور پیشہ وکالت کرتا ہے اور لوگوں کو سود کی ڈگریاں دلواتا ہے اور خلافِ حق مقدمات میں کوشش کرنے سے نہیں بچتا اور اکثر اوقات عقائد سر سید احمد خان کا مداح رہتا ہے ایسا شخص آیا منتظم امورِ اہلِ اسلام یعنی سکریٹری انجمن اسلامیہ رہ سکتا ہے یا نہیں؟ اور جواہلِ اسلام اس کو اپنا سکریٹری بنائیں ان کا کیا حکم؟

الجواب: امورِ بالا سے تو یہ شخص فاسقِ فاجر ہوتا مگر عقائد کفریہ کافر کا مداح خود کافر و مرتد ہے اور کافر کسی طرح مسلمانوں کے کسی کام کا والی نہیں ہوسکتا۔ اللہ عزوجل فرماتا ہے: "وَلَنْ يَّجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكٰفِرِيْنَ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ سَبِيْلًا" - اور ہر گز اللہ تعالٰی کافروں کو مومنوں پر کوئی راہ نہیں دے گا۔ (ت)

ان سے استعانت ناجائز ہے، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: انا لا نستعين بمشرک (بیشک ہم کسی مشرک سے مدد طلب نہیں کرتے۔ ت) جو ایسے کی سپردگی میں مسلمانوں کا کام دے اس نے اللہ ورسول اور سب مسلمانوں کی خیانت کی۔ حدیث میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: من استعمل على عصابة رجلا وفيهم من هو ارضى منه لله فقد خان الله

ورسوله والمؤمنين۔ واللہ سبحنہ و تعالی اعلم۔ جس نے کسی شخص کو ایسی جماعت مسلمین پر عامل بنایا جس جماعت میں اس سے زیادہ پسندیدہ کوئی شخص موجود ہے تو اس نے اللہ تعالیٰ، اس کے رسول صلی اللہ علیہ...

1 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعي شرط الواقف في اجارته داراحیاء التراث العربي بیروت ۳ / ۲۱۰ 2 القرآن الکریم ۴ / ۱۴۱ 3 سنن ابی داؤد کتاب الجہاد آفتاب عالم پریس لاہور ۲ / ۱۹ ، سنن ابن ماجہ ابواب الجہاد الاستعانة بالمشرکین ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۲۰۸، المصنف لابن ابی شیبہ حدیث ۱۵۰۰۹ کتاب الجہاد ادارة القرآن کراچی ۱۲ / ۳۹۵ 4 المستدرک للحاکم کتاب الاحکام الامارة اماته دارالفکر بیروت ۴ / ۹۲-۹۳

Fatawa Ridawiyya Volume Sixteen (16)

...peace, and committed betrayal against all believers. And Allah, the Sublime and Exalted, knows best. (t)

Problem 358: 26 Shaban 1330 AH, sent by Ahmad Nabi Khan from Moradabad. What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say about this matter? A just and trustworthy Muslim endowed a property more than a hundred years ago without a written deed and without specifying the expenditures. Although no witness to the original endowment is alive, after the endower's death, all just and righteous men and women of the endower's family have been trustees (mutawallis) from time to time. No person outside the family has ever been a trustee. Based on this practice, it seems to be the endower's intent that no one should be made a trustee except for righteous and just family members. Now, regarding a woman who is a trustee from the family, it is said that she has written a will in the name of a person from outside the family that he should be made the trustee after her. The endower's family members, most of whom are righteous and just men, claim that this person who is said to be the trustee is a transgressor (fasiq) and not from the endower's family. Does he have the right to trusteeship according to the will against the righteous family members or not?

The Answer: In an endowment where the conditions of the endower (waqif) are not known and because of the long duration witnesses who observed it are no longer present, action should be taken based on ancient practice. It is stated in Fatawa Khairiyyah:

Arabic Text	**Urdu Translation**
It has been clarified in Ad-Dhakhirah that if the expenditures of the Waqf become ambiguous, look at what was customary in its state in past times, and build upon that, because it is apparent that they were doing that in accordance with the condition of the endower, and that is what is presumed of the state of Muslims. Therefore, action will be taken based on that.	It has been clarified in Ad-Dhakhirah that if the expenditures of the Waqf become ambiguous, look at what was customary in its state in past times, and build upon that, because it is apparent that they were doing that in accordance with the condition of the endower, and that is what is presumed of the state of Muslims. Therefore, action will be taken based on that. (t)

In the same (book) from "Kitab al-Waqf" by al-Khassaf:

Arabic Text	Urdu Translation
When the condition of the endower is found, there is no way (to oppose it).	When the condition of the endower is present, then its violation [cannot be done].

1. Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah Beirut, 1/122-23.

फतावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

...शांति, और तमाम मोमिनों से खयानत की। वल्लाहु सुब्हानहु व तआला आलम (त)

मसाला 358: 26 शाबान 1330 हिजरी, मुरसला अहमद नबी खान अज़ मुरादाबाद। दीन के विद्वान और शरीअत-ए-मतीन के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि एक आदिल (न्यायप्रिय) और मुत्तकी मुसलमान ने बिना तहरीरी वक्फनामा (लिखित दस्तावेज) के एक जायदाद, जिसे सौ साल से अधिक का समय हो गया है, बिना मसारिफ (खर्चों) के वक्फ की। यद्यपि वक्फ करने वाले का कोई गवाह जीवित नहीं है, मगर वक्फ करने वाले की मृत्यु के बाद उसके खानदान के तमाम नेक और आदिल मर्द व औरत समय-समय पर मुतवल्ली (ट्रस्टी) बनते रहे। कभी खानदान के बाहर का कोई व्यक्ति मुतवल्ली नहीं बना। इस अमलदरामद (प्रचलन) के आधार पर वक्फ करने वाले की मंशा भी यही मालूम होती है कि खानदान के नेक और आदिल लोगों के अलावा किसी और को मुतवल्ली न बनाया जाए। अब खानदान की एक मुतवल्लिया महिला के बारे में कहा जाता है कि उसने खानदान के बाहर के एक व्यक्ति के नाम वसीयतनामा लिख दिया है कि मेरे बाद उसे मुतवल्ली बनाया जाए। वक्फ करने वाले के खानदान के लोग, जिनमें से अधिकतर नेक और आदिल मर्द हैं, यह दावा करते हैं कि जिस व्यक्ति को मुतवल्ली बनाने की बात कही जा रही है वह फासिक (गुनहगार) है और खानदान के बाहर का है। क्या उसे खानदान के नेक लोगों के मुकाबले वसीयत के अनुसार मुतवल्ली बनने का अधिकार है या नहीं?

उत्तर: जिस वक्फ की शर्तें मालूम न हों और लंबे समय के कारण चश्मदीद गवाह न रहे हों, उसमें पुराने अमलदरामद (पुरानी कार्यविधि) के अनुसार कार्रवाई की जानी चाहिए। फतावा खैरिया में है:

अरबी इबारत

तहकीक (अनुसंधान) जखीरा में तसरीह (स्पष्टीकरण) की गई है कि अगर वक्फ के मसारिफ में शुबा हो तो पुराने जमाने से उस वक्फ में जारी मामूल को देखा जाएगा और उसी पर बुनियाद रखी जाएगी, क्योंकि जाहिर यही है कि पिछले मुतवल्ली वक्फ करने वाले की शर्त के अनुसार ही ऐसा करते होंगे, और मुसलमानों के

उर्दू अनुवाद

तहकीक (अनुसंधान) जखीरा में तसरीह (स्पष्टीकरण) की गई है कि अगर वक्फ के मसारिफ में शुबा हो तो पुराने जमाने से उस वक्फ में जारी मामूल को देखा जाएगा और उसी पर बुनियाद रखी जाएगी, क्योंकि जाहिर यही है कि पिछले मुतवल्ली वक्फ करने वाले की शर्त के अनुसार ही ऐसा करते होंगे, और मुसलमानों के

अरबी इबारत	उर्दू अनुवाद
हाल के बारे में यही गुमान गालिब है, लिहाजा इसी पर अमल किया जाएगा।	हाल के बारे में यही गुमान गालिब है, लिहाजा इसी पर अमल किया जाएगा। (त)

उसी में किताबुल वक्फ लिल खसाफ से है:

अरबी इबारत	उर्दू अनुवाद
जब वाकिफ (वक्फ करने वाले) की शर्त मौजूद हो, तो उसकी खिलाफत का कोई रास्ता नहीं।	जब वाकिफ की शर्त मौजूद हो तो उसकी मुखालफत की [कोई गुंजाइश नहीं]।

1. फतावा खैरिया किताबुल वक्फ दारुल मारिफत बैरूत 1/122-23.

سلم اور تمام مومنوں سے خیانت کی۔ واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۳۵۸: ۲۶ شعبان ۱۳۳۰ھ مرسلہ احمد نبی خان از مرادآباد کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک اہل اسلام عادل اور ثقہ نے بلا تحریر وقف نامہ کے ایک جائداد جس کو عرصہ زائد ایک سو سال کا ہوا، بدون مصارف کے وقف کیا اگرچہ وقف واقف کا کوئی گواہ زندہ نہیں ہے مگر بعد وفات واقف کے تمام مرد عورت عادل و صالح اہل خاندان واقف کے وقتاً فوقتاً متولی ہوتے رہے کبھی کوئی شخص غیر خاندان کا متولی نہیں ہوا اور باعتبار اس عملدرآمد کے منشائے واقف بھی ایسا ہی معلوم ہوتا ہے کہ سوائے اہل خاندان صالح اور عادل کے اور کوئی متولی نہ کیا جائے ، اب ایک مسماۃ متولیہ اہل خاندان کی نسبت بیان کیا جاتا ہے کہ اس نے ایک شخص غیر خاندان کے نام ایک وصیت نامہ لکھ دیا ہے کہ بعد میرے وہ متولی کیا جائے اہل خاندان واقف جن میں اکثر مرد صالح اور عادل ہیں یہ دعوٰی کرتے ہیں کہ یہ شخص جس کو متولی ہونا بیان کیا جاتا ہے فاسق اور غیر خاندان واقف سے ہے ، اس کو بمقابلہ اہل خاندان صالح کے حق تولیت حسب وصیت حاصل ہے یا نہیں؟

الجواب: جس وقف کے شرائط واقف معلوم نہ ہوں اور طول مدت کے سبب گواہان مشاہدہ نہ رہے ہوں اس میں عملدرآمد قدیم پر کارروائی کی جائے۔ فتاوٰی خیریہ میں ہے :

عربی عبارت	اردو ترجمہ
قد صرح فی الذخیرۃ بأنہ اذا اشتبہت مصارف الوقف ینظر الی المعھود من	تحقیق ذخیرہ میں تصریح کی گئی ہے کہ اگر مصارفِ وقف میں اشتباہ ہو تو زمانہ قدیم سے اس وقف میں جاری

عربی عبارت	اردو ترجمہ
حاله فيما سبق من الزمان، فيبنى على ذلك لان الظاهر انهم كانوا يفعلون ذلك على موافقة شرط الواقف وهو المظنون بحال المسلمين فيعمل على ذلك۱۔	معلوم کو دیکھا جائے گا اور اسی پر بناء کی جائے گی کیونکہ ظاہر یہی ہے کہ متولیان سابقہ شرطِ واقف کے مطابق ہی ایسا کرتے ہوں گے اور مسلمانوں کے حال کے بارے میں یہی گمان غالب ہے لہٰذا اسی پر عمل کیا جائیگا۔ (ت)

اسی میں کتاب الوقف للخصاف سے ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
اذا وجد شرط الواقف فلا سبیل	جب واقف کی شرط موجود ہو تو اس کی مخالفت کی

۱ فتاوی خیریہ کتاب الوقف دارالمعرفۃ بیروت ۱ / ۱۲۲-۲۳

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

...to its violation. And if the condition of the endower (waqif) is missing, then the practices and general established routines concerning this endowment (waqf) that have been well-known since ancient times shall be acted upon. (T)

Furthermore, it is a decree of Sharia itself that as long as there is someone among the relatives of the endower fit for trusteeship, a stranger should not be appointed as a trustee. It is stated in Durr-e-Mukhtar: 'As long as someone from the relatives of the endower is fit for trusteeship, a stranger shall not be made a trustee, because [a relative] is more compassionate, and his intent would be that the attribution of the waqf remains towards his family.' (T)

Moreover, if that stranger is a transgressor (fasiq), it is even worse. After transgression, if the endower himself is the trustee, he too shall be deposed, let alone appointing an external transgressor as a trustee. It is stated in Durr-e-Mukhtar: 'The management of the endowment shall be mandatorily withdrawn [from the trustee] even if he is the endower himself, in case he is untrustworthy, or incapable, or if some transgression like wine-drinking etc. becomes apparent from him.' (When this is the case for the endower himself) then it is even more mandatory to withdraw the management of the endowment from a non-endower in the aforementioned situation. Fath. (T)

Therefore, the will should not be followed; rather, a righteous, religious, intelligent, and efficient person from the family of the endower should be appointed as the trustee. And Allah knows best.

Problem 359: From Maulvi Hashmat Ali, resident of Garhi, 2nd Rajab-ul-Murajab 1331 AH. Can Hindus and other non-believers be trustees of a mosque and other endowments? If not, then [what about] this passage from Alamgiri...

1. Fatawa Khayriyya, Book of Waqf, Dar al-Ma'rifah Beirut, 1/123
2. Durr-e-Mukhtar, Book of Waqf, Chapter on observing the Waqif's condition in leasing, Matba' Mujtabai Delhi, 1/389
3. Durr-e-Mukhtar, Book of Waqf, Chapter on observing the Waqif's condition in leasing, Matba' Mujtabai Delhi, 1/383

फ़तावा रज़विया (खण्ड १६)

...इसकी खिलाफत तक। और अगर वाकिफ़ (दानकर्ता) की शर्त न हो, तो प्राचीन समय से मुतवलियों (प्रबंधकों) का जो अमलदरामद और मामूल इस वक़्फ़ के बारे में मशहूर और मारूफ़ चला आ रहा है, उसी पर अमल किया जाएगा। (त)

इसके अलावा, खुद शरीयत का हुक्म है कि जब तक वाकिफ़ के रिश्तेदारों में कोई व्यक्ति मुतवल्ली बनने के योग्य हो, किसी अजनबी आदमी को मुतवल्ली न बनाया जाए, दुर्रे मुख्तार में है: 'जब तक वाकिफ़ के करीबी रिश्तेदारों में कोई योग्य व्यक्ति मुतवल्ली बनने के लिए मौजूद हो, अजनबियों में से किसी को मुतवल्ली नहीं बनाया जाएगा क्योंकि वह वक़्फ़ के मामले में अधिक दयालु होगा और उसका उद्देश्य यह होगा कि वक़्फ़ का संबंध उसके परिवार की ओर बना रहे।' (त)

फिर उस अजनबी व्यक्ति का फ़ासिक़ (गुनाहगार) होना और भी बुरा है। फ़िस्क़ (गुनाह) के बाद तो खुद वाकिफ़ भी अगर मुतवल्ली हो तो उसे पदमुक्त कर दिया जाएगा, फिर किसी अजनबी फ़ासिक़ को मुतवल्ली कैसे बनाया जा सकता है। दुर्रे मुख्तार में है: 'मुतवल्ली से वक़्फ़ की विलायत (प्रबंधन) अनिवार्य रूप से वापस ले ली जाएगी चाहे वह खुद वाकिफ़ ही क्यों न हो, यदि वह अमानतदार न हो या अक्षम हो या उससे शराब पीने जैसे गुनाह ज़ाहिर हों।' (जब वाकिफ़ का यह हाल है) तो ग़ैर-वाकिफ़ से तो और भी ज़्यादा ज़रूरी होगा कि उपरोक्त स्थिति में वक़्फ़ का प्रबंध वापस ले लिया जाए, फ़तह। (त)

इसलिए वसीयत पर अमल नहीं किया जाएगा बल्कि वाकिफ़ के परिवार से किसी नेक, धार्मिक, होशियार और परिश्रमी व्यक्ति को मुतवल्ली बनाया जाए। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मसला ३५९: मौलवी हशमत अली निवासी गढ़ी, २ रजब-उल-मुरज्जब १३३१ हिजरी। क्या हिंदू आदि काफ़िर मस्जिद और अन्य वक़्फ़ के मुतवल्ली हो सकते हैं? अगर नहीं, तो आलमगीरी की इस इबारत...

1. फ़तावा खैरिया, किताबुल वक़्फ़, दारुल मारिफ़ा बेरुत, १/१२३
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल युराई शर्तुल वाकिफ़ फ़ी इजारातिह, मतबा मुजतबाई दिल्ली, १/३८९

3. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल युराई शर्तुल वाकिफ़ फ़ी इजारातिह, मतबा मुजतबाई दिल्ली, १/३८३

पृष्ठ ५६५ / ६३१

الی مخالفته، واذا فقد عمل بالاستفاضة والاستمرارات العامة المستمرة من تقادم الزمان - 1 | کوئی راہ نہیں اور اگر شرط واقف مفقود ہو تو قدیم زمانوں سے متولیوں کا جو عملدرآمد اور معمول اس وقف کے بارے میں مشہور و معروف چلا آرہا ہے اسی پر عمل کیا جائے گا۔ (ت)

علاوہ بریں خود حکم شرع ہے کہ جب تک اقربائے واقف میں کوئی شخص لائق تولیت ہو بیگانہ آدمی متولی نہ کیا جائے ، در مختار میں ہے : مادام احد یصلح للتولیة من اقارب الواقف لا یجعل المتولی من الاجانب، لانه اشفق ومن قصده نسبة الوقف الیهم - 2 | جب تک واقف کے قریبی رشتہ داروں میں کوئی صالح تولیت موجود ہو اجنبیوں میں سے کسی کو متولی نہیں بنایا جائے گا کیونکہ یہ وقف کے معاملہ میں زیادہ شفیق واقع ہوگا اور اس کا مقصد یہ ہوگا کہ وقف کی نسبت اس کے خاندان کی طرف قائم رہے ۔ (ت)

پھر اس شخص غیر کا فاسق ہونا سب پر طرہ ہے فسق کے بعد تو خود واقف اگر متولی ہو تو وہ بھی معزول کردیا جائے گا نہ کہ اجنبی فاسق کو متولی کیا جائے ۔ در مختار میں ہے : ینزع وجوبا ولو الواقف فغیره بالاولی غیر مامون او عاجز او ظهر به فسق کشرب خمر ونحوه ، فتح - 3 | متولی سے ولایت وقف بطور وجوب واپس لی جائیگی اگرچہ خود واقف ہو جبکہ وہ امین نہ ہو یا عاجز ہو یا اس سے کوئی فسق شراب نوشی وغیرہ کی مانند ظاہر ہو (جب واقف کا حال یہ ہے) تو غیر واقف سے بدرجہ اولٰی ولایت وقف صورت مذکورہ میں واپس لینا واجب ہوگا، فتح۔ (ت)

لہذا وصیت پر عمل نہیں بلکہ خاندان واقف سے کسی صالح متدین ہوشیار کار گزار کو متولی کیا جائے ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۵۹ : مولوی حشمت علی ساکن گڑھی ۲ رجب المرجب ۱۳۳۱ھ کیا ہند و وغیرہ کفار متولی مسجد وغیرہ اوقاف ہو سکتے ہیں؟ اگر نہیں تو عالمگیری کی اس عبارت

1 فتاویٰ خیریہ کتاب الوقف دار المعرفة بیروت ۱/ ۱۲۳ 2 در مختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۹ 3 در مختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳

Volume 16 (16) Fatawa Razawiyya

“Freedom and Islam are not conditions, etc.” (اس میں حریت و اسلام شرط نہیں الخ - ت). What does this mean? And a Hindu wants to build a pond for a mosque with his own money. Please explain, and you will be rewarded.

The Answer:

The humble one (Faqir) has written here in the marginalia of 'Radd al-Muhtar':

(Arabic Text)

I say: By the guidance of Allah, the absence of a condition for validity does not imply its absence for lawfulness. It has already been mentioned in the Book of Zakat, Chapter of the Tenth ('Ashir), that appointing a disbeliever as a tax collector ('Ashir) is forbidden because it involves honoring him, and honoring a disbeliever is forbidden. It is narrated in the commentary of 'al-Siyar al-Kabir' that the Commander of the Faithful (Umar) - may Allah be pleased with him - wrote to Sa'd bin Abi Waqqas - may Allah be pleased with him: "Do not take any polytheist as a scribe over the Muslims." The commentator of 'Siyar al-Kabir' said: We adopt this based on the evidence of the Divine saying: "(O you who believe!) Do not take as intimates those other than yourselves." In the 'Book of Sacrifice' (Al-Adhiya), it states that the slaughter of a person of the Book (Kitabi) is disliked, and the reasoning given is that one should not seek help from a disbeliever in religious matters. It has been authentically reported from the Prophet - peace and blessings be upon him -:

(Urdu Translation)

I say with the guidance of Allah that the absence of a condition for validity does not imply the absence of a condition for lawfulness. It has already been mentioned in the Book of Zakat, Chapter of the Tenth, that appointing a disbeliever as a tax collector ('Ashir) is forbidden because it involves his glorification, and the glorification of a disbeliever is forbidden. It is narrated from the commentary of Siyar Kabir that the Commander of the Faithful (Umar), may Allah be pleased with him, wrote to Hazrat Sa'd bin Abi Waqqas, may Allah be pleased with him, saying: "Do not make any polytheist a scribe for the affairs of Muslims." The commentator of Siyar Kabir said that we adopt this based on the proof of the Divine saying: "(O believers!) Do not make others your confidants." It is appearing in the Book of Sacrifice (Al-Adhiya) that the sacrifice of a Kitabi is disliked, and the reason given is that help should not be sought from a disbeliever in religious matters. This Hadith, narrated from the Prophet, peace and blessings be upon him, has reached the level of

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
"Verily, we do not seek help from a polytheist." The prohibition of appointing a treacherous person as a trustee (mutawalli) is well known, and our Lord - Almighty and Sublime - says: "They will not spare any effort to corrupt you." And Allah is the One who grants success. End of my note on Radd al-Muhtar. (T)	authenticity: "Indeed, we do not seek help from a polytheist." The prohibition of appointing a treacherous person as a trustee (mutawalli) has become known, and our Lord, Almighty and Sublime, says: "They do not fall short in doing you harm." And Allah alone is the Giver of success. My marginal note finished. (T)

From this, the ruling on the matter becomes clear: that if a disbeliever is appointed as a trustee, it will be valid, but to appoint him as a trustee [is not appropriate] in any religious matter.

---

[1] Fatawa Hindiyya, Book of Waqf, Chapter 5 regarding the Guardianship of Waqf, Nurani Kutub Khana Peshawar, 3/208. [2] Jadd al-Muhtar 'ala Radd al-Muhtar.

जिल्द 16 (१६) फ़तावा रज़विया

"स्वतंत्रता और इस्लाम शर्त नहीं है आदि" (اس میں حریت و اسلام شرط نہیں الخ - ت) का क्या अर्थ लिया जाएगा? और एक हिंदू अपनी धनराशि से मस्जिद का हौज बनाना चाहता है। स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर:

फ़क़ीर ने यहाँ रद अल-मुह्तार के हाशिये में लिखा है:

(अरबी पाठ)

मैं कहता हूँ: अल्लाह की तौफीक से, वैधता के लिए शर्त न होना कानूनी होने के लिए शर्त न होने को आवश्यक नहीं बनाता। ज़कात की किताब, 'आशिर के अध्याय में पहले ही बीत चुका है कि काफिर को 'आशिर (कर संग्राहक) नियुक्त करना हराम है क्योंकि इसमें उसका सम्मान है और काफिर का सम्मान हराम है। 'सियरुल कबीर' की व्याख्या में वर्णित है कि अमीरुल मोमिनीन (उमर) रज़ियल्लाहु अन्हु ने हज़रत साद बिन अबी वक़्क़ास रज़ियल्लाहु अन्हु को लिखा कि मुसलमानों के मामलों के लिए किसी मुशरिक (बहुदेववादी) को कातिब (लेखक) न बनाओ। सियरुल कबीर के व्याख्याकार ने कहा कि हम इसे ही अपनाते हैं, इस ईश्वरीय कथन के प्रमाण पर कि "(ओ ईमान वालों!) अपनों के अलावा दूसरों को अपना राज़दार मत बनाओ।" किताबुल अज़हिया (बलिदान की पुस्तक) में आ रहा है कि किताबी (अहले किताब) का ज़बीहा मकरूह है और

(उर्दू अनुवाद)

मैं अल्लाह तआला की तौफीक से कहता हूँ कि सेहत (वैधता) के लिए शर्त न होना हलाल (कानूनी होने) के लिए शर्त न होने को लाज़िम नहीं करता और किताबुल ज़कात बाबुल 'आशिर में गुज़र चुका है कि काफ़िर को 'आशिर मुकर्रर करना हराम है क्योंकि इसे 'आशिर बनाने में इसकी ताज़ीम (सम्मान) है और काफ़िर की ताज़ीम हराम है। सियर कबीर की शरह (व्याख्या) से मंकूल है कि अमीरुल मोमिनीन (उमर) रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने हज़रत साद बिन अबी वक़्क़ास रज़ियल्लाहु तआला अन्हु को लिखा कि मुसलमानों के मामलात के लिए किसी मुशरिक को कातिब मत बनाना और शारेह (व्याख्याकार) सियर कबीर ने कहा कि हम इसी को अख़्ज़ (अपनाते) करते हैं बदलील (प्रमाण के साथ) इस इर्शाद-ए-इलाही के कि "(ऐ ईमान वालो!) गैरों को अपना राज़दार मत बनाओ"। किताबुल अज़हिया में आ रहा है कि किताबी का ज़बीहा मकरूह है और इसकी इल्लत (कारण) यह बयान की गई कि उमूर-ए-दीनिया

(अरबी पाठ)

इसका कारण यह बताया गया कि धार्मिक मामलों में काफ़िर से मदद नहीं माँगनी चाहिए। हुज़ूर अलैहिस्सलातो वस्सलाम से यह हदीस सहीह दर्जे तक पहुँच चुकी है कि "बेशक हम मुशरिक से मदद नहीं माँगते।" और खाइन (विश्वासघाती) को मुतवल्ली (ट्रस्टी) बनाने की मनाही ज्ञात हो चुकी है, और हमारा रब अज़्ज़वजल फरमाता है कि "वे तुम्हारी बुराई में कोई कमी नहीं करते।" और अल्लाह ही तौफीक देने वाला है। रद अल-मुह्तार पर मेरा हाशिया समाप्त हुआ। (त)

(उर्दू अनुवाद)

(धार्मिक मामलों) में काफ़िर से मदद नहीं मांगनी चाहिए, और हुज़ूर अलैहिस्सलातो वस्सलाम से मंकूल यह हदीस मर्तबा-ए-सेहत को पहुँच चुकी है कि बेशक हम मुशरिक से मदद नहीं तलब करते, और तहकीक (जांच) खाइन को मुतवल्ली बनाने की हुरमत (मनाही) मालूम हो चुकी है और हमारा रब अज़्ज़वजल यह इर्शाद फरमाता है कि "वे तुम्हारी बुराई में कोई कमी नहीं करते" और अल्लाह तआला ही तौफीक अता फरमाने वाला है। रद अल-मुह्तार पर मेरा हाशिया खत्म हुआ। (त)

इससे मसले का हुक्म स्पष्ट हो गया कि यदि काफिर को मुतवल्ली बनाया जाए तो हो जाएगा, मगर उसे मुतवल्ली बनाना, किसी भी दीनी (धार्मिक) मामले में [उचित नहीं है]।

---

१ फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक्फ़, पांचवां अध्याय वक्फ़ की विलायत के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर ३/२०८ २ जद्दुल मुह्तार अला रद अल-मुह्तार

ولا یشترط الحریة والاسلام الخ (اس میں حریت و اسلام شرط نہیں الخ ت) کا کیا مطلب لیا جائیگا اور ایک ہندو مسجد کا حوض اپنے روپیہ سے بنانا چاہتا ہے۔ بینوا توجروا۔

الجواب:

فقیر نے یہاں حاشیہ ردالمحتار میں لکھا:

| اقول: وباللہ التوفیق عدم اشتراط للصحة لا یستلزم عدم اشتراطه للحل وقد تقدم فی کتاب الزکوة باب العاشر تحریم جعل کافر عاشرا لان فیه تعظیمه وهو حرام وعن شرح السیر الکبیر ان امیر المؤمنین رضی اللہ تعالی عنه کتب الی سعد بن ابی وقاص رضی اللہ تعالی عنه لاتتخذ احدا من المشرکین کاتبا علی المسلمین قال و به ناخذ لقوله تعالی لا تتخذوا بطانة من دونکم ویأتی فی الاضحیة کره ذبح الکتابی وتعلیله بانه لاینبغی ان یستعان بالکافر فی امور الدین وقد صح عن النبي صلی اللہ علیه وسلم انا لا نستعین بمشرك و قد علم تحریم تولیة الخائن و هذا ربنا عزوجل یقول "لا یألونکم خبالا" واللہ الموفق أهـ ما کتبت علیه - | میں اللہ تعالیٰ کی توفیق سے کہتا ہوں کہ صحت کے لئے شرط نہ ہونا حل کے لئے شرط نہ ہونے کو مستلزم نہیں اور کتاب الزکوۃ باب العاشر میں گزر چکا ہے کہ کافر کو عاشر مقرر کرنا حرام ہے کیونکہ اسے عاشر بنانے میں اس کی تعظیم ہے اور کافر کی تعظیم حرام ہے، سیر کبیر کی شرح سے منقول ہے کہ امیر المومنین (عمر) رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو لکھا کہ مسلمانوں کے معاملات کیلئے کسی مشرک کو کاتب مت بنانا اور شارح سیر کبیر نے کہا کہ ہم اسی کو اخذ کرتے ہیں بدلیل اس ارشاد الہی کہ " (اے ایمان والو!) غیروں کو اپنا راز دار مت بناؤ"۔ کتاب الاضحیہ میں آرہا ہے کہ کتابی کا ذبیحہ مکروہ ہے

اور اس کی علت یہ بیان کی گئی کہ امور دینیہ میں کافر سے مدد نہیں مانگنی چاہئے، اور حضور علیہ الصلوۃ والسلام سے منقول یہ حدیث مرتبہ صحت کو پہنچ چکی ہے کہ بیشک ہم مشرک سے مدد نہیں طلب کرتے، اور تحقیق خائن کو متولی بنانے کی حرمت معلوم ہوچکی ہے اور ہمارا رب عزوجل یہ ارشاد فرماتا ہے کہ "وہ تمہاری برائی میں کمی نہیں کرتے" اور اللہ تعالٰی ہی توفیق عطا فرمانے والا ہے۔ ردالمحتار پر میرا حاشیہ ختم ہوا۔(ت) |

اس سے حکم مسئلہ واضح ہو گیا کہ کافر کو متولی کیا جائے تو ہو جائے گا مگر اسے متولی کرنا، کوئی امر دینی

---

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الوقف الباب الخامس فی ولایۃ الوقف نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۲۰۸ 2 جدالمحتار علی رد المحتار

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

It is forbidden to give him authority, and it is obligatory to dismiss him, especially regarding the mosque, which is among the greatest religious endowments. The Mu'adhin grabbed his collar [saying], "Look at the connection between a dog and the mosque, O you devoid of intellect and faith!" (The Mu'adhin seized that (irreligious) person's collar, saying: Beware! What relation is there between a dog and a mosque, O one without intellect and religion. - Translator) No help should be taken from a Hindu in any religious matter; he will consider it a favor upon the mosque and Muslims. "O Allah, do not let any wicked person have a favor over me." (O Allah! Do not keep any wicked person's favor upon me. - Translator) It is a transmitted supplication, and Allah Almighty knows best.

Issue 360 to 365: From Moradabad through Haji Amirullah Sahab, 16 Dhu al-Hijjah 1331 AH What do the scholars of religion and jurists of the clear Shariah say regarding this matter: (1) Zaid has been the trustee (mutawalli) of a mosque for a long time, which has a permanent monthly income of more than twenty rupees. There is no definite arrangement for prayers in the mosque except for Friday prayer. Whoever wishes, whether an open sinner or an ignorant person, leads the prayer, and most of the time, there are disputes and conflicts regarding leadership (imamate) and prayer times. The said trustee, despite being clearly and implicitly explained by the worshippers to stop these undesirable acts, paid no heed at all. At most, five or six rupees of the monthly income are spent on mosque expenses. Furthermore, the cleaning service of the mosque is not carried out as it should be, instead, the water for ablution and its heating in winter is mostly done through donations. In such a situation, is the said trustee worthy of remaining in his position or not? (2) Is it permissible for any person, whether the trustee or someone else, to use the mosque's income for their personal expenses or not? (3) In a mosque that has such a reasonable income, if another person serves the mosque through donations or on their own behalf, will they be rewarded or not, and can the mosque legally (shari'an) accept this donation or not? (4) If the trustee avoids mosque necessities through various excuses, i.e., prayer and leadership, and despite the religious needs and also despite being explained, does not perform the mosque's service properly, nor leads the prayer himself, but remains busy day and night in carnal desires and whims, and on this basis turns away from leadership (imamate), what is the ruling for him, and according to the Noble Shariah, is such a trustee worthy of being kept or not?

[1]Ithaf al-Sada al-Muttaqin, Book of Love, explanation of the reality of love, etc., Dar al-Fikr, Beirut, 9/554.

उसे अधिकार देना हराम है और उसे बर्खास्त करना वाजिब है, खासकर मस्जिद के मामले में जो कि महान धार्मिक वक्फ (बंदोबस्त) में से एक है। मुअज़्ज़िन ने उसका गिरेबान पकड़ कर कहा, "कुत्ते और मस्जिद के बीच के संबंध को देख, ऐ अक्ल और दीन से रहित व्यक्ति!" (मुअज़्ज़िन ने उस (बेदीन) का गिरेबान पकड़ा कि खबरदार! कुत्ते और मस्जिद का क्या रिश्ता, ऐ अक्ल और दीन न रखने वाले। - अनुवाद) किसी भी धार्मिक कार्य में किसी हिंदू से मदद नहीं ली जाएगी, वह इसे मस्जिद और मुसलमानों पर अपना एहसान समझेगा। "ऐ अल्लाह! किसी पापी (फ़ाजिर) का मुझ पर कोई एहसान न रहने दे।" (ऐ अल्लाह! मुझ पर किसी फ़ाजिर का एहसान मत रख। - अनुवाद) यह एक रिवायती दुआ है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 360 से 365: मुरादाबाद से, हाजी अमीरउल्लाह साहब के माध्यम से, 16 ज़िल-हिज्जा 1331 हिजरी दीन के विद्वान और शरीअत-ए-मतीन के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि: (1) ज़ैद लंबे समय से एक ऐसी मस्जिद का मुतवल्ली (ट्रस्टी) है जिसकी मासिक आय स्थायी रूप से बीस रुपये से अधिक है। जुमे की नमाज़ के अलावा मस्जिद में नमाज़ का कोई निश्चित प्रबंध नहीं है। जिसका मन चाहता है, चाहे वह प्रकट रूप से पापी हो या अज्ञानी, वह इमामत (नमाज़ का नेतृत्व) कर लेता है, और अक्सर इमामत और समय के बारे में विवाद और झगड़े रहते हैं। उक्त मुतवल्ली को नमाजियों की ओर से इन बुरी बातों को रोकने के लिए स्पष्ट और सूक्ष्म रूप से समझाया भी गया, लेकिन उसने बिल्कुल ध्यान नहीं दिया। मस्जिद के खर्च में महीने में ज्यादा से ज्यादा पांच या छह रुपये आते हैं। इसके अलावा, मस्जिद की सफाई की सेवा भी उचित तरीके से नहीं होती है, बल्कि वजू के पानी और सर्दियों में उसके गर्म होने का खर्च भी ज्यादातर चंदे से होता है। ऐसी स्थिति में उक्त मुतवल्ली अपने पद पर रहने के योग्य है या नहीं? (2) मस्जिद की आय का पैसा किसी व्यक्ति के लिए, चाहे वह मुतवल्ली हो या कोई अन्य, अपने निजी खर्च में लाना जायज़ है या नहीं? (3) जिस मस्जिद की आय इतनी उचित हो, उसमें यदि कोई दूसरा व्यक्ति चंदे के रूप में या अपनी ओर से मस्जिद की सेवा करे, तो उसे पुण्य मिलेगा या नहीं, और क्या मस्जिद कानूनी तौर पर उस चंदे को स्वीकार कर सकती है या नहीं? (4) यदि मुतवल्ली बहानों से मस्जिद की जरूरतों को टाल दे, यानी नमाज़ और इमामत, और दीन की जरूरतों और समझाने के बावजूद मस्जिद की सेवा उचित रूप से न करे, न स्वयं इमामत करे बल्कि दिन-रात सांसारिक इच्छाओं और हवस में व्यस्त रहे और इसी आधार पर इमामत

से किनारा कर ले, तो उसके लिए क्या हुक्म है और शरीअत-ए-मुकद्दसा के अनुसार ऐसा मुतवल्ली रखने के योग्य है या नहीं?

[1]इत्हाफ़-उस-सादा-तिल-मुत्तक़ीन, किताब-उल-महब्बा, बयान-हक़ीक़त-उल-महब्बा आदि, दार-उल-फ़िक्र, बेरूत, 9/554.

اس کو اختیار میں دینا حرام ہے اور اسے معزول کرنا واجب، نہ کہ خاص مسجد پر کہ اعظم اوقاف دینیہ ہے۔ مؤذن گریباں گرفتش کہ بین سگ ومسجد اے فارغ از عقل و دیں (مؤذن نے اس (بے دین) کا گریبان پکڑا کہ خبر دار! کتے اور مسجد کا کیا تعلق اے عقل اور دین نہ رکھنے والے۔ ت) ہندو سے کسی کار دینی میں مدد نہ لی جائے گی وہ اس میں مسجد و مسلمانان پر اپنا احسان سمجھے گا۔ اَللّٰھُمَّ لَا تَجْعَلْ لِفَاجِرٍ عَلَیَّ یَدًا 1 (اے اللہ! مجھ پر کسی فاجر کا احسان مت رکھ۔ ت) دعائے ماثورہ ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۶۰ تا ۳۶۵: از مراد آباد بتوسط حاجی امیر اللہ صاحب ۱۶/ذی الحجہ ۱۳۳۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ: (۱) زید ایک مسجد کا جس کی آمدنی مستقل زائد از بیس روپے ماہوار ہے مدت سے متولی ہے، مسجد میں قطعی بندوبست نماز کا بغیر صلوٰۃ جمعہ نہیں، جس کا دل چاہا خواہ فاسق معلن ہو یا بے علم اس نے امامت کر لی، اور اکثر اوقات نزاع وفساد درباره امامت و وقت رہتا ہے، متولی مذکور صراحۃً و کنایۃً ان مکروہات کے انسداد کے واسطے فہمائش منجانب مصلیان ہوئی بھی تو قطعی خیال نہ کیا، زیادہ سے زیادہ مسجد کے خرچ میں درمیان پانچ یا چھ روپیہ ماہوار کے آتا ہے، علاوہ اس کے مسجد کی خدمت درباره صفائی بھی کماحقہ نہیں ہوتی بلکہ پانی سقایہ و نیز اس کا سرمامیں گرم ہونا بیشتر چندہ سے ہوتا ہے۔ پس ایسی حالت میں متولی مذکور قابل رہنے کے ہے یا نہیں؟ (۲) مسجد کی آمدنی کا روپیہ کس شخص کو خواہ متولی ہو یا دیگر اپنے خرچ میں لانا جائز ہے یا نہیں؟ (۳) جس مسجد کی آمدنی اتنی معقول ہو اس میں اگر دوسرا شخص بطور چندہ یا اپنی طرف سے مسجد کی خدمت کرے تو وہ ماجور ہوگا یا نہیں اور مسجد اس چندہ کو شرعاً قبول کر سکتی ہے یا نہیں؟ (۴) اگر

متولی لطائف الحیل سے ضروریات مسجد کو ٹال دے یعنی نماز و امامت اور باوجود ضروریات دین اور نیز فہمائش کے مسجد کی خدمت کماحقہ ادا نہ کرے نہ خود امامت کرے بلکہ دن رات نفسانی ہوا و ہوس میں مشغول رہے اور اسی بناء پر امامت سے اعراض کرے تو اس کا کیا حکم ہے و شرع شریف کے نزدیک ایسا متولی قابل رکھنے کے ہے یا نہیں؟

1 اتحاف السادة المتقین کتاب المحبة بیان حقیقة المحبة الخ دارالفکر بیروت ۹/ ۵۵۴

(5) The answer should be purely for the sake of Allah and the people. In these situations, when the Imam is inferior to the followers in all aspects of Shariah requirements, and yet he is made the Imam, then besides the prayer being spoiled, will the trustee (Mutawalli) also be held accountable for this sin? And to what extent will the prayer of the first-rank followers, who surpass this Imam in knowledge and virtue, be deficient or will it not be valid at all? (6) If a person, out of mischief and instigation of the trustee, climbs onto graves with shoes on and pours pot washings, betel leaf spit, and performs ritual cleansing (Istinja) on the graves to cause distress to those who prevent this mischief, what is the ruling for such a person and the trustee?

The Answer: (1) When the mosque's monthly income is more than 20 rupees and the trustee only spends five or six rupees and does not account for the rest, and the mosque's necessities like cleaning etc. are neglected or done through donations, then his apparent condition is one of embezzlement. If he does not present a reasonable excuse and correct accounts, then removing him is mandatory. It is stated in Dur-re-Mukhtar:

[Arabic Box Text]: The authority must be revoked, even from the endower (Waqif) himself, if he is untrustworthy, so for someone other than the endower, it is even more so.

The authority will be compulsorily taken back from a dishonest trustee, even if he himself is the endower. Therefore, taking back the authority from a non-endower is even more mandatory. And Allah Almighty knows best. (T)

(2) No person can use the mosque's income for their personal use, but the trustee can receive an amount equivalent to a fair wage, i.e., what the customary monthly salary is for such work. (3) One who serves the mosque with pure wealth and good intention is surely rewarded, and the mosque can accept it even if the mosque's income is abundant. And Allah Almighty knows best. (4) Leading the prayer (Imamat) is not mandatory upon the trustee. Greed and desire, if not reaching the level of open sin (fisq), do not prevent trusteeship. Negligence in necessary duties, whether due to incapacity or carelessness, in both cases makes one liable for removal. And Allah Almighty knows best. (5) An inferior person (mafzul) can lead the prayer for a superior person (fazil) as long as he fulfills the conditions for the validity and permissibility of Imamat. This will not cause any defect in the actual prayer of the

superior person, nor is the trustee to be blamed for it. Yes, if the trustee knowingly chooses an inferior over a superior...

1 Dur-re-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/383 Page 568 of 631

(५) जवाब खालिस अल्लाह की रज़ा और लोगों की भलाई के लिए होना चाहिए। इन सूरतों में जब इमाम मुक्तदियों से शरीयत की ज़रूरतों में हर तरह से कम है और फिर भी उसे इमाम बनाया गया है, तो नमाज़ खराब होने के अलावा क्या मुतवल्ली (ट्रस्टी) भी इस गुनाह में पकड़ा जाएगा? और उन अव्वल दर्जे के मुक्तदियों की नमाज़, जो इल्म और फ़ज़ल में इस इमाम से बढ़कर हैं, किस हद तक नाकिस (अधूरी) होगी या क्या वो बिल्कुल नहीं होगी? (६) अगर कोई शख्स शरारत और मुतवल्ली के उकसाने पर जूतों समेत कब्रों पर चढ़ता हो और हांडी का धोवन, पान की उगाल, और इस्तंजा कब्रों पर करता हो ताकि उन लोगों को तकलीफ हो जो इस शरारत से रोकते हैं, तो ऐसे शख्स और मुतवल्ली के लिए क्या हुक्म है?

अल-जवाब (उत्तर): (१) जब मस्जिद की आमदनी महीने की २० रुपये से ज़्यादा है और मुतवल्ली सिर्फ पांच-छह रुपये खर्च करता है और बाकी का पता नहीं देता, और मस्जिद की ज़रूरतें जैसे सफाई वगैरह रुकी हुई हैं या चंदों से पूरी होती हैं, तो उसका ज़ाहिरी हाल खयानत (गबन) है। अगर वह कोई माकूल वजह और सही हिसाब पेश न करे तो उसे माज़ूल (बर्खास्त) करना लाज़िम है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[अरबी इबारत]: बेईमान होने की सूरत में विलायत (अधिकार) वापस लेना वाजिब है, चाहे वह वाकिफ (मस्जिद बनाने वाला) ही क्यों न हो, तो जो वाकिफ नहीं है उससे तो बदरजा औला (और भी ज़्यादा) वाजिब है।

खयानत करने वाले मुतवल्ली से विलायत वाजिब तौर पर वापस ले ली जाएगी, चाहे वह खुद वाकिफ (बनाने वाला) हो। लिहाज़ा, जो वाकिफ नहीं है उससे विलायत वापस लेना और भी ज़्यादा वाजिब होगा। वल्लाहु तआला आलम। (त)

(२) मस्जिद की आमदनी को कोई शख्स अपने निजी खर्च में नहीं ला सकता, सिवाय इसके कि मुतवल्ली अपनी मेहनत के बदले उतनी उजरत (वेतन) ले सकता है जितनी आम तौर पर उस काम के लिए तय होती है। (३) नेक नियत से और पाक माल से मस्जिद की खिदमत करने वाला यकीनन अज्र (पुण्य) का हकदार है और मस्जिद उसे कबूल कर सकती है, चाहे मस्जिद की आमदनी ज़्यादा ही क्यों न हो। वल्लाहु तआला आलम। (४) इमामत करना मुतवल्ली की ज़िम्मेदारी में लाज़िम नहीं है। और जब तक लालच और ख्वाहिश गुनाह (फिस्क) की हद तक न पहुँच जाए, तब तक वह मुतवल्ली

बनने में रुकावट नहीं है। ज़रूरी कामों में कोताही, चाहे वह मज़बूरी की वजह से हो या लापरवाही की वजह से, दोनों सूरतों में वह माज़ूल (हटाए जाने) के लायक है। वल्लाहु तआला आलम। (५) कम इल्म वाला शख्स (मफ़ज़ूल), ज़्यादा इल्म वाले (फ़ाज़िल) की इमामत कर सकता है बशर्ते कि उसमें इमामत की सेहत और जवाज़ की तमाम शर्तें मौजूद हों। इससे फ़ाज़िल की अपनी नमाज़ में कोई नक्स (कमी) नहीं आएगी और न ही मुतवल्ली पर इसका कोई इल्जाम है। हाँ, अगर मुतवल्ली जानबूझकर अफ़ज़ल (बेहतर) के ऊपर...

१ दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, १/३८३ पेज ५६८ ऑफ़ ६३१

(۵) محض خالصاً لوجہ اللہ والناس جواب ہونا چاہئے انہیں صورتوں میں جب کہ امام مقتدیوں سے ضروریات شرعیہ میں ہر طرح سے کم ہے اور پھر بھی امام بنا ہے تو علاوہ نماز خراب ہونے کے متولی بھی اس گناہ میں ماخوذ ہوگا یا نہیں؟ اور اول مقتدیوں کی نماز جو اس امام سے علم و فضل میں زائد ہیں کس درجہ تک ناقص ہوگی یا قطعی نہ ہوگی؟ (۶) اگر کوئی شخص شرارتاً و باغواءِ متولی قبروں پر مع جوتیاں چڑھتا ہو اور ہانڈی کا دھوون، پان کی اگال، استنجا قبروں پر کرتا ہو تاکہ اوروں کو جو اس شرارت سے روکتے ہیں ایذا ہو تو ایسے شخص اور متولی کے واسطے کیا حکم ہے؟

الجواب: (۱) جب کہ مسجد کی آمدنی بیس ۲۰ روپیہ ماہوار سے زائد ہے اور متولی صرف پانچ چھ روپے خرچ کرتا ہے باقی کا پتا نہیں دیتا اور مسجد کی ضروریات مثل صفائی وغیرہ معطل رہتے ہیں یا چندہ سے ہوتے ہیں تو اس کا ظاہر حال خیانت ہے اگر وجہ معقول وحساب صحیح پیش نہ کرے معزول کرنا لازم ہے۔ درمختار میں ہے:

ینزع وجوبا ولو الواقف فغیرہ اولی لو غیر مأمون -

متولی خائن سے ولایت وجوباً واپس لے لی جائیگی اگر وہ خود واقف ہو لہذا غیر واقف سے تو بدرجہ اولیٰ ولایت واپس لینا واجب ہوگا۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

(۲) مسجد کی آمدنی کو کوئی شخص اپنے ذاتی صرف میں نہیں لاسکتا مگر متولی بقدر اجرتِ مثل یعنی اتنے کام پر عرف میں کیا ماہوار ہوتا ہے اتنا پا سکتا ہے۔ (۳) پاک مال نیک نیت سے مسجد کی خدمت کرنے والا ضرور ماجور ہے اور مسجد اسے قبول کرسکتی ہے اگرچہ مسجد کی آمدنی

کثیر ہو۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۴) امامت ذمہ متولی لازم نہیں اور ہوا و ہوس اگر تاحد فسق نہ ہو مانع تولیت نہیں اور ضروری خدمتوں میں تقصیر یا بر بنائے عجز ہوگی یا بر بنائے بے پروائی دونوں صورتوں میں لائق عزل ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۵) مفضول فاضل کی امامت کرسکتا ہے جب کہ شرائط صحت وجواز امامت کا جامع ہو اس سے فاضل کی نفس نماز میں کوئی نقص آئے گانہ متولی پر اس کا الزام ہے، ہاں اگر متولی دیدہ دانستہ افضل

۱ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۳۸۳/۱ Page 568 of 631

Fatawa-e-Razvia Volume 16

...while being present, if one makes an inferior person the Imam, then he is the subject of this Hadith:

Arabic Text	Urdu/English Translation
Whoever appoints a leader over ten people when there is among them someone more pleasing to Allah Almighty than him, has betrayed Allah, His Messenger, and the believers. And Allah Almighty knows best.	He who appoints someone as an officer over ten people when, in the view of Sharia, there was someone better than him among them, has committed a betrayal against Allah, His Messenger, and all Muslims.

(6) Respecting the grave of a Muslim is obligatory; urinating on it is prohibited; spitting or throwing wash-water on it is an insult; placing feet on it without necessity or legal compulsion is impermissible, let alone climbing on it wearing shoes, God forbid. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Arabic Text	Urdu/English Translation
"For one of you to sit on a coal such that it burns his clothes and reaches his skin is better for him than sitting on a grave." - Narrated by Muslim from Abu Huraira (may Allah be pleased with him).	Truly, for any of you to sit on an ember so that it burns his clothes and reaches his skin is better for him than sitting on a grave. (Muslim narrated this from Abu Huraira, may Allah be pleased with him. T)

And he (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Arabic Text	Urdu/English Translation
"To walk on an ember or a sword is more beloved to me than to walk on the grave of a Muslim."	Indeed, I prefer walking on fire or a sword over walking on the graves of Muslims.

There are numerous hadiths and narrations on this in our treatise 'Ahlak al-Wahhabiyyin'. The one who does this deserves the most severe punishment, and the manager (Mutawalli) who encourages such an act is even worse. And Allah Almighty knows best.

---

1 Kanz al-Ummal with reference to Hudhayfah, Hadith 31653, Muassasah al-Risalah Beirut 6/19. In Kanz al-Ummal, the words of the hadith are: "Whichever man appoints

a man over ten souls, knowing that among the ten there is someone better than the one he appointed, has acted deceitfully towards Allah, deceitfully towards His Messenger, and deceitfully towards the community of Muslims." While in Mustadrak al-Hakim, the words are: "Whoever appoints a man from a group, and in that group there is someone who is more pleasing to Allah than him, has betrayed Allah, His Messenger, and the believers." See Volume 4, p. 92, Dar al-Fikr Beirut. 2 Sahih Muslim, Kitab al-Jana'iz, Section on the Prohibition of Sitting on the Grave, Qadeemi Kutub Khana Karachi 1/412. 3 Sunan Ibn Majah, Chapters on Funerals, Chapter on what has been narrated regarding the prohibition of walking on graves, HM Saeed Company Karachi, p. 113. 4 This treatise (Ahlak al-Wahhabiyyin) is present in Fatawa-e-Razvia, published by Raza Foundation, Volume 9, p. 229.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

...की मौजूदगी में किसी कमतर व्यक्ति को इमाम बनाना, उस हदीस का विषय है कि:

अरबी पाठ	उर्दू/हिंदी अनुवाद
जिसने दस व्यक्तियों पर किसी ऐसे को अधिकारी नियुक्त किया जबकि शरई दृष्टि में उनमें उससे बेहतर कोई मौजूद था, तो उसने अल्लाह, उसके रसूल और सभी मुसलमानों के साथ विश्वासघात किया। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।	जिसने दस व्यक्तियों पर किसी ऐसे को अधिकारी नियुक्त किया कि शरई नज़र में उनमें उससे बेहतर मौजूद था, तो उसने अल्लाह और रसूल और तमाम मुसलमानों की खयानत (विश्वासघात) की।

(6) मुस्लिम की कब्र का अदब (सम्मान) वाजिब है, उस पर इस्तिन्जा (पेशाब आदि) करना हराम है, उस पर पीक या धोवन डालना तौहीन (अपमान) है, उस पर बिना आवश्यकता व शरई मजबूरी के पाँव रखना नाजायज़ है, न कि मआज़ अल्लाह उस पर जूता पहने चढ़ना। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

अरबी पाठ	उर्दू/हिंदी अनुवाद
"बेशक तुम में से किसी का जलते हुए कोयले पर बैठना कि वह उसके कपड़े जलाकर उसकी खाल तक पहुँच जाए, उसके हक में कब्र पर बैठने से बेहतर है।" - इसे मुस्लिम ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है।	बेशक तुम में से किसी का चिनगारी पर बैठना कि वह उसके कपड़े जलाकर उसकी खाल तक पहुँच जाए, उसके हक में कब्र पर बैठने से बेहतर है। (इसे मुस्लिम ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया। त)

और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

अरबी पाठ	उर्दू/हिंदी अनुवाद
"बेशक मुझे आग या तलवार पर चलना, मुसलमानों की कब्र पर चलने से अधिक पसंद है।"	बेशक मुझे आग या तलवार पर चलना मुसलमानों की कब्र पर चलने से ज़्यादा पसंद है।

इस विषय में हमारे रिसाला 'अहलाक-उल-वहाबियीन' में कसरत (प्रचुरता) से हदीसें और रिवायतें मौजूद हैं। ऐसा करने वाला कठोरतम अज़ाब (दंड) का पात्र है और वह मुतवल्ली जो ऐसे कार्य को बढ़ावा देता है, वह उससे भी बुरा है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

1 कंज़ुल उम्माल के हवाले से हुज़ैफ़ा हदीस 31653 मुअस्ससतुल रिसाला बेरूत 6 / 19। कंज़ुल उम्माल में हदीस के शब्द इस प्रकार हैं: जिस व्यक्ति ने दस लोगों पर किसी ऐसे व्यक्ति को नियुक्त किया जिसके बारे में वह जानता था कि उन दस में नियुक्त किए गए व्यक्ति से बेहतर कोई है, तो उसने अल्लाह, उसके रसूल और मुसलमानों की जमात के साथ धोखा किया। जबकि मुस्तदरक हाकिम में शब्द इस प्रकार हैं: जिस किसी ने किसी समूह में से किसी व्यक्ति को नियुक्त किया और उस समूह में कोई ऐसा था जो अल्लाह को उससे अधिक प्रिय था, तो उसने अल्लाह, उसके रसूल और ईमान वालों के साथ विश्वासघात किया। देखिए जिल्द 4 पृ. 92 मतबा दारुल फ़िक्र बेरूत। 2 सहीह मुस्लिम, किताबुल जनाइज़, कब्र पर बैठने की मनाही का अध्याय, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/ 412। 3 सुनन इब्न माजह, जनाज़ों के अध्याय, कब्रों पर चलने की मनाही के बारे में जो आया है, एच एम सईद कंपनी कराची पृ. 113। 4 यह रिसाला (अहलाक-उल-वहाबियीन) फ़तावा रज़विया, रज़ा फाउंडेशन द्वारा प्रकाशित जिल्द 9 पृ. 229 पर मौजूद है।

کے ہوتے ہوئے مفضول کو امام کرے تو وہ اس حدیث کا مورد ہے کہ:

عربی متن	اردو ترجمہ
من استعمل علی عشرة من فیهم ارضی منه لله تعالی فقد خان الله ورسوله والمؤمنین - والله تعالی اعلم۔	جس نے دس شخصوں پر کسی ایسے کو افسر کیا کہ نظرِ شرع میں اس سے بہتر ان میں موجود تھا تو اس نے اللہ و رسول اور مسلمان سب کی خیانت کی۔

(۶) قبر مسلم کا ادب واجب ہے اس پر استنجا کرنا حرام ہے اس پر اگال یا دھون ڈالنا توہین ہے ، اس پر بلا ضرورت و مجبوری شرعی پاؤں رکھنا ناجائز ہے، نہ کہ معاذ اللہ اس پر جوتا پہنے چڑھنا۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

عربی متن	اردو ترجمہ
لان یجلس احد کم علی جمرة فتحرق ثیابه فتخلص الی جلده خیر له من ان یجلس علی قبر - رواه مسلم عن ابي هریرة رضي الله تعالی عنه۔	بیشک تم میں کسی کا چنگاری پر بیٹھنا کہ وہ اس کے کپڑے جلا کر اس کی کھال تک پہنچ جائے اس کے حق میں قبر پر بیٹھنے سے بہتر ہے۔ (اس کو مسلم نے ابو ہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا۔ت)

اور فرماتے ہیں صلی اللہ تعالی علیہ وسلم :

عربی متن	اردو ترجمہ
لان امشي علی جمرة او سیف احب الی من ان امشي علی قبر مسلم۔	بیشک مجھے آگ یا تلوار پر چلنا مسلمانوں کی قبر پر چلنے سے زیادہ پسند ہے۔

اس میں بکثرت احادیث و روایات ہمارے رسالہ اھلاک الوھابیین میں ایسا کرنے والا سب سے سخت عذاب کا مستحق ہے اور متولی کہ ایسے فعل کا اغوا کرتا ہے اس سے بھی بدتر ہے۔ واللہ تعالی اعلم۔

---

1 کنز العمال بحوالہ ع عن حذیفہ حدیث ۳۱۶۵۳ مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۶ / ۱۹ کنز العمال میں حدیث کے الفاظ اس طرح ہیں : ایما رجل استعمل رجلا علی عشرۃ انفس علم ان فی العشرۃ افضل ممن استعمل فقد غشی اللہ وغشی رسولہ وغشی جماعۃ المسلمین جبکہ مستدرک حاکم میں حدیث کے الفاظ اس طرح ہیں : من استعمل رجلا من عصابۃ وفی تلك العصابۃ من ھو ارضی اللہ منہ فقد خان اللہ وخان رسولہ وخان المومنین ملاحظہ ہو جلد ۴ ص ۹۲ مطبع دار الفکر بیروت۔ 2 صحیح مسلم کتاب الجنائز فصل فی النھی عن الجلوس علی القبر قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۴۱۲ 3 سنن ابن ماجہ ابواب الجنائز باب ما جاء فی النھی عن المشی علی القبور ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۱۳ 4 رسالہ ہذا اھلاک الوھابیین) فتاوی رضویہ مطبوعہ رضا فاؤنڈیشن جلد ۹ ص ۲۲۹ پر موجود ہے۔

Fatawa Razawiya, Volume 16

Problem 366: From Bareilly, Biharipur Memaran, questioned by Rahim Bakhsh Sahib, 5 Safar-ul-Muzaffar 1332 AH. Through a person who was a very respectable gentleman, bricks were purchased for mosque work, and those bricks were used in the mosque's construction. The money for this, which was collected from mosque donations, was given to that gentleman. This person did not give the money to the kiln owner but spent it on himself. The kiln owner filed a lawsuit against the mosque manager. Eventually, a decree was passed against the mosque manager, and the manager has paid the amount for now. Now, how should the mosque manager recover that money from the person who spent it on himself? Respectfully.

The Answer: From the petitioner's statement, it appears that he paid the lawsuit money from his own wealth; he cannot take compensation for this from the mosque's funds. He should recover the mosque's money from the person who misappropriated it to the best of his ability. That person is a usurper, and a perpetrator of usurpation deserves divine wrath. We seek refuge in Allah Almighty. And Allah Almighty knows best, and His knowledge is most complete and firm.

Problem 367 to 374: From Sahswan, District Budaun, sent by Maulvi Syed Parwarish Ali Sahib son of Maulvi Syed Abdul Aziz Sahib, 7 Ramadan-ul-Mubarak 1323 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say about the following issues: (1) If Waqf property is stolen from the residence and chest of the Waqf trustee (Mutawalli), is compensation mandatory or not? (2) Is it permissible or impermissible to give Waqf teachers 2, 4, or 6 months' advance salary? (3) Is it permissible or impermissible for the Mutawalli to take Waqf property as a loan for personal use and then repay it? (4) Is it permissible or impermissible to give a loan from Waqf property to any Muslim? (5) Is it permissible or impermissible to lend books of one Waqf school to another place? (6) Is it permissible or impermissible for a trustee of two schools to spend the property of one Waqf on the other as a loan? The founders (waqif) of both Waqfs are different. (7) A partner collects money from jointly owned land; is it permissible or not to spend it on himself or give a loan to any Muslim from it before distribution? (8) Is it permissible or impermissible to take a loan for the construction of a school with the advice of Muslims? Kindly provide an answer from reliable Hanafi sources with book references. State the ruling and be rewarded.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

मसला 366: बरेली, बिहारीपुर मेमारान से, सायल रहीम बख़्श साहब, 5 सफ़र-उल-मुज़फ़्फ़र 1332 हिजरी। एक व्यक्ति के माध्यम से, जो बहुत सम्मानित व्यक्ति थे, मस्जिद के काम के लिए ईंटें खरीदी गईं और वे ईंटें मस्जिद के निर्माण में इस्तेमाल हुईं। इसके लिए जो पैसा मस्जिद के चंदे से इकट्ठा था, वह उन साहब को दे दिया गया। उस व्यक्ति ने भट्ठा मालिक को पैसा नहीं दिया और अपने पास खर्च कर लिया। भट्ठा मालिक ने मस्जिद के प्रबंधक (मोहतमिम) पर मुक़दमा कर दिया। अंततः मुक़दमे की डिग्री प्रबंधक के विरुद्ध हो गई और प्रबंधक ने फिलहाल वह रकम अदा कर दी है। अब मस्जिद प्रबंधक उस व्यक्ति से वह पैसा कैसे वसूल करे जिसने पैसा अपने पास खर्च कर लिया है? सादर।

जवाब: सायल के बयान से मालूम होता है कि उसने मुक़दमे का पैसा अपने माल से दिया, इसका मुआवज़ा वह मस्जिद के पैसे से नहीं ले सकता। वह व्यक्ति जिसने पैसा हड़प लिया, उससे जहाँ तक मुमकिन हो मस्जिद का पैसा वसूल करे। वह शख़्स ग़ासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाला) है, और ग़सब (अवैध कब्ज़ा) करने वाला अल्लाह के क्रोध का पात्र है। वल-इयाज़ु बिल्लाहि तआला। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और दृढ़ है।

मसला 367 से 374: सहसवान, ज़िला बदायूँ से, मुरसिला मौलवी सैयद परवरिश अली साहब वल्द मौलवी सैयद अब्दुल अज़ीज़ साहब, 7 रमज़ानुल मुबारक 1323 हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इन मसलों में क्या फ़रमाते हैं: (1) मुतवल्ली (ट्रस्टी) के निवास और संदूक से वक्फ़ का माल चोरी हो गया, तो हर्जाना देना ज़रूरी है या नहीं? (2) वक्फ़ के शिक्षकों को दो, चार या छह महीने का अग्रिम (एडवांस) वेतन देना जायज़ है या नाजायज़? (3) मुतवल्ली के लिए वक्फ़ का माल बतौरे कर्ज़ अपने निजी इस्तेमाल में लाना और फिर उसे अदा करना जायज़ है या नाजायज़? (4) वक्फ़ के माल से किसी मुसलमान को कर्ज़ देना जायज़ है या नाजायज़? (5) एक वक्फ़ मदरसे की किताबें दूसरी जगह उधार देना जायज़ है या नाजायज़? (6) दो मदरसों के मुतवल्ली को एक वक्फ़ का माल दूसरे में बतौरे कर्ज़ खर्च करना जायज़ है या नाजायज़? जबकि दोनों वक्फ़ के बनाने वाले (वाकिफ़) अलग-अलग हैं। (7) साझा ज़मीन का पैसा एक साझीदार वसूल करता है, क्या तक़सीम से पहले उसे अपने खर्च में लाना या किसी मुसलमान को उसमें से कर्ज़ देना जायज़ है या नहीं? (8) मुसलमानों के मशविरे से मदरसे की तामीर के लिए कर्ज़ लेना जायज़ है या नाजायज़? हनफ़ी की विश्वसनीय किताबों के हवाले के साथ जवाब इनायत हो। बयान करें, पुण्य पायें।

مسئلہ ۳۶۶: از بریلی بہاری پور معماران مسئولہ رحیم بخش صاحب ۵ صفر المظفر ۱۳۳۲ھ ایک شخص کی معرفت جو بہت معزز صاحب تھے کام مسجد کے واسطے خشت خریدی گئی اور وہ خشت مسجد کے کام میں آئی، روپیہ اسکا جو مسجد کے چندہ کا جمع تھا ان صاحب کو دے دیا گیا۔ اس شخص نے روپیہ مالک بھٹہ کو نہیں دیا اپنے پاس صرف کر لیا۔ مالک بھٹہ نے نالش مہتمم مسجد پر کر دی آخر کار ڈگری مہتمم مسجد پر ہو گئی اور اس کا روپیہ جس قدر تھا وہ مہتمم مسجد نے فی الحال دیا اب مہتمم مسجد وہ روپیہ کس طرح سے وصول کرے اور وہ شخص کہ جس نے روپیہ اپنے پاس صرف کر لیا ہے۔ زیادہ حدادب۔ الجواب: بیان سائل سے معلوم ہوتا ہے کہ نالش کا روپیہ اس نے اپنے مال سے دیا اس کا معاوضہ زر مسجد سے نہیں لے سکتا، وہ شخص جس نے روپیہ مار لیا اس سے حتی الامکان مسجد کا روپیہ وصول کرے وہ غاصب ہے، مرتکب غصب مستحق غضب ہے۔ والعیاذ باللہ تعالٰی، واللہ تعالٰی اعلم وعلمہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۳۶۷ تا ۳۷۴: از سہسوان ضلع بدایوں مرسلہ مولوی سید پرورش علی صاحب ولد مولوی سید عبدالعزیز صاحب ۷ رمضان المبارک ۱۳۲۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیان شرع متین مسائل ذیل میں: (۱) متولی وقف کے مسکن وصندوق سے مال وقف چوری گیا تاوان لازم یا نہیں؟ (۲) مدرسین وقف کو دوچار چھ ماہ کی پیشگی تنخواہ دینا روا یا ناروا؟ (۳) متولی کو مال وقف بطور قرض اپنے صرف میں لانا پھر ادا کرنا روا یا ناروا؟ (۴) مال وقف سے کسی مسلمان کو قرضہ دینا روا یا ناروا؟ (۵) کتب وقف ایک مدرسہ سے دوسری جگہ مستعار دینا روا یا ناروا؟ (۶) دو مدرسوں کے متولی کو ایک وقف کا مال دوسرے میں صرف کرنا بطور قرض روا یا ناروا؟ اور واقف دونوں وقف کے جدا جدا ہیں۔ (۷) زمین مشترک کا روپیہ ایک شریک وصول کرتا ہے قبل

تقسیم اپنے صرف میں لانا یا کسی مسلمان کو اس میں سے قرض دینا جائز یا نہ؟ (۸) تعمیر مدرسہ کے واسطے بمشورہ مسلمین قرض لینا روا یا ناروا؟ حنفی کی معتمدات سے جواب عنایت ہو مع حوالہ کتاب۔ بینوا توجروا۔

Fatawa Razawiya (Volume 16)

The Answer: (1) If the trustee (mutawalli) did not show any negligence, he is not liable for compensation because he is like an executor (wasī), a trusted person (amīn), so his word shall be accepted upon oath. (Because he is a trustee like an executor, his statement with an oath will be accepted. -T). And if there was negligence, for example, leaving the box open or keeping it in an unsafe place, then he is liable for compensation because a trustee becomes a guarantor (damin) through transgression (ta'addi). (Because compensation becomes mandatory for a trustee due to transgression. -T) (2) It is not permissible except where there is permission from the endower (waqif) or an ancient custom, because it will be carried upon what was customary from the endower. (Because this itself will be carried upon the customary practice of the endower. -T) (3) Forbidden, forbidden! because it is a transgression against the endowment (waqf), and the guardian (qayyim) is appointed as a protector, not a destroyer. (Because this is a transgression against the waqf, while the trustee is appointed as a protector, not as one who wastes it. -T) (4) No, because it is spending in a non-prescribed avenue. (Because this constitutes spending in a non-permitted place. -T) (5) The condition of the endower shall be followed; if he has prohibited it, then it is impermissible. And if it is stipulated that whoever wants to take a book as a loan (ariyah) must deposit an equivalent amount of wealth as security (mortgage), then it shall be done so; it is not allowed without his permission. And if permission for unconditional loaning was given to a specific group or individuals, then it will be permitted for them alone; and if it's general, then for the general public, due to their saying: "The condition of the endower is like the text of the Lawgiver (Shari')" 1. And this issue is in Al-Ashbah, An-Nahr, Ad-Durr al-Mukhtar, and Radd al-Muhtar, and this is the summary of what has been established. (Because of the jurists' saying that the condition of the endower is like the text of the Lawgiver (peace and blessings be upon him) in the necessity of action, and this issue is in Ashbah, Nahr, Durr al-Mukhtar, and Radd al-Muhtar. Whatever discourse was provided there, this is its summary. -T) (6) It is impermissible,

Because lending is a voluntary donation (tabarru'), and a donation is an immediate destruction (of wealth for the donor), whereas the supervisor (nazir) is for supervision, not for destruction. The issue of the difference in the endower or the purpose (jihat) is mentioned in Tanwir, Ad-Durr, and the circle of the great voluminous books. Giving a loan is a voluntary act (tabarru'), and tabarru' is an immediate loss, whereas a trustee is for protection, not for causing loss. The issue of

the difference in the endower and the direction/purpose is mentioned in Tanwir, Durr, and great, thick books. (T)

---

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Section: Observing the Endower's Condition in Leasing, Mujtabai Press Delhi, 1/390; Al-Ashbah wan-Nazair, First Art, First Rule, Idaratul Quran Karachi, 1/123; and Kitab at-Ta'reef, 1/305.

उत्तर: (१) यदि मुतवल्ली (ट्रस्टी) ने कोई लापरवाही नहीं की, तो वह मुआवज़े के लिए उत्तरदायी नहीं है क्योंकि वह एक वसीयतदार (वसी) की तरह अमीन (भरोसेमंद) है, इसलिए शपथ के साथ उसकी बात मान ली जाएगी। (क्योंकि वह मुतवल्ली, वसी की तरह अमीन है, इसलिए शपथ के साथ उसकी बात स्वीकार की जाएगी। -त)। और यदि लापरवाही हुई, उदाहरण के लिए, संदूक खुला छोड़ दिया या असुरक्षित स्थान पर रखा, तो उस पर तावान (मुआवज़ा) है क्योंकि उल्लंघन (तअद्दी) के कारण अमीन पर ज़मानत (ज़िम्मेदारी) अनिवार्य हो जाती है। (क्योंकि उल्लंघन के कारण अमीन पर हरजाना अनिवार्य हो जाता है। -त) (२) यह जायज़ नहीं है सिवाय वहां जहां वाक़िफ़ (दानकर्ता) की अनुमति हो या पुरानी प्रथा हो, क्योंकि इसे वाक़िफ़ की ओर से चली आ रही प्रथा पर ही आधारित माना जाएगा। (क्योंकि यह स्वयं वाक़िफ़ की ओर से प्रथागत बात पर आधारित माना जाएगा। -त) (३) हराम, हराम! क्योंकि यह वक़्फ़ पर उल्लंघन है, जबकि मुतवल्ली को संरक्षक (हाफ़िज़) के रूप में नियुक्त किया जाता है न कि नष्ट करने वाले (मुतलिफ़) के रूप में। (क्योंकि यह वक़्फ़ पर ज्यादती है, जबकि मुतवल्ली को एक संरक्षक के रूप में नियुक्त किया जाता है, न कि बर्बाद करने वाले के रूप में। -त) (४) नहीं, क्योंकि यह अ-निर्धारित मद में ख़र्च करना है। (क्योंकि यह एक ऐसी जगह ख़र्च करना हुआ जहाँ अनुमति नहीं है। -त) (५) वाक़िफ़ की शर्त का पालन किया जाएगा; यदि उसने मना किया है तो यह नाजायज़ है। और यदि यह शर्त रखी गई है कि जो कोई पुस्तक उधार (आरियतन) ले जाना चाहता है, उसे उसके बदले उतना धन गिरवी रखना होगा, तो वैसा ही किया जाएगा; उसकी अनुमति के बिना यह जायज़ नहीं है। और यदि बिना किसी शर्त के उधार देने की अनुमति किसी विशिष्ट समुदाय या व्यक्तियों को दी गई है, तो अनुमति केवल उनके लिए होगी; और यदि सामान्य है तो सबके लिए, उनके इस कथन के कारण: "वाक़िफ़ की शर्त शरीयत निर्माता (शारे') के आदेश की तरह है" १। और यह मसला अश्बाह, नह्र, दुर्रे मुख़्तार और रद-दुल मुहतार में है और जो कुछ वहां तय किया गया है, उसका सारांश यह है। (फ़ुक़हा के इस कथन के कारण कि वाक़िफ़ की शर्त, अमल की अनिवार्यता में शारे' अलैहिस सलातो वस्सलाम के आदेश की तरह है, और यह मसला अश्बाह, नह्र, दुर्रे मुख़्तार और रद-दुल मुहतार में है। वहां जो कुछ भी इस पर बयान किया गया है, यह उसका सारांश है। -त) (६) नाजायज़ है,

क्योंकि ऋण देना तबर्रु(स्वेच्छापूर्ण दान) है और तबर्रु तत्काल नष्ट करना है, जबकि नाज़िर (पर्यवेक्षक) निगरानी के लिए होता है न कि नष्ट करने के लिए। वाक़िफ़ या उद्देश्य (जिहत) के मतभेद

का मसला तनवीर, दुर्र और बड़े-बड़े ग्रंथों के समूह में वर्णित है। ऋण देना तबर्रु है और तबर्रु तत्काल नुकसान करना है, जबकि मुतवल्ली सुरक्षा के लिए होता है न कि नुकसान करने के लिए। और वाक़िफ़ और दिशा/उद्देश्य के मतभेद का मसला तनवीर, दुर्र और गौरवशाली मोटी पुस्तकों में वर्णित है। (त)

---

१ दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, अनुभाग: पट्टे में वाक़िफ़ की शर्त का पालन, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, १/३९०; अल-अश्बाह वन-नज़ायर, प्रथम कला, प्रथम नियम, इदारतुल क़ुरआन कराची, १/१२३ और किताबुत त'रीफ़, १/३०५।

الجواب: (۱) اگر متولی نے کوئی بے احتیاطی نہ کی تو اس پر تاوان نہیں لانه کالوصی امین فالقول قوله بیمین (کیونکہ وہ (متولی) وصی کی طرح امین ہے تو قسم کے ساتھ اس کی بات مان لی جائے گی۔ت) اور اگر بے احتیاطی کی مثلاً صندوق کھلا چھوڑ دیا غیر محفوظ جگہ رکھا تو اس پر تاوان ہے لان الامین بالتعدی ضمین (کیونکہ تعدی کی وجہ سے امین پر ضمان لازم ہوتا ہے۔ت) (۲) روا نہیں مگر جہاں اجازت واقف یا تعامل قدیم ہو لانه یحمل علی المعهود من عند الواقف (کیونکہ یہ خود واقف کی طرف سے معہود پر محمول ہوگا۔ت) (۳) حرام حرام لانه تعدی علی الوقف والقیم اقیم حافظا لا متلف (کیونکہ یہ وقف پر تعدی ہے حالانکہ متولی کو بطور محافظ مقرر کیا جاتا ہے نہ کہ ضائع کرنے والا۔ت) (۴) نہ، لانه صرف فی غیر المصرف (کیونکہ یہ غیر مصرف میں صرف کرنا ہوا۔ت) (۵) شرط واقف کا اتباع کیا جائے گا اگر منع کر دیا نا جائز ہے، اور اگر یہ شرط کر دی کہ کتاب جو عاریتہ لے جانا چاہے اتنا مال اس کے عوض گویا بطور گروی رکھا جائے تو یو نہی کیا جائے گا بے اس کی اجازت نہیں اور اگر بلا شرط عاریتہ کی اجازت قوم یا اشخاص خاص کو دی تو انہیں کے لئے اجازت ہوگی اور عام تو عام لقولهم شرط الواقف کنص الشارع ۱ والمسئلة في الاشباه والنهر والدرالمختار وردالمحتار وهذا حاصل ماتقرر (بسبب فقہاء کے اس قول کے کہ شرط واقف وجوب عمل میں شارع علیہ الصلوۃ والسلام کی نص کی طرح ہے اور یہ مسئلہ اشباہ، نہر، درمختار اور ردالمحتار میں ہے جو کچھ اس پر وہاں تقریر کی گئی یہ اس کا خلاصہ ہے۔ت) (۶) ناجائز ہے،

لان الاقراض تبرع والتبرع اتلاف فی الحال والناظر للنظر لا للاتلاف ومسئلة اختلاف الواقف اوالجهة مذکورة في التنویر والدرودائرة فی الاسفار الغر۔ قرض دینا تبرع ہے اور تبرع فی الحال تلف کرنا

ہے جبکہ متولی تو حفاظت کے لئے ہوتا ہے نہ کہ تلف کرنے کے لئے اور واقف وجہت کے اختلاف کا مسئلہ تنویر، در اور جلیل القدر ضخیم کتابوں میں مذکور ہے۔(ت)

---

۱ درمختار کتاب الوقف فصل یراعٰی شرط الواقف اجارته مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۹۰ ، الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدة الاولی ادارة القرآن کراچی ۱ / ۱۲۳ وکتاب التعریف ۱ / ۳۰۵

Fatawa Razawiyya Volume 16

(7) He can only spend up to his own right. (8) The Mutawalli (trustee) is permitted to take a loan for the Waqf (endowment) under two conditions. First, for essential matters and unavoidable benefits of the Waqf, he should take a loan with the permission of the Shari'ah judge; if a judge is not available there, he may take it himself. Second, that the need cannot be met by any easier method other than a loan, for instance, by leasing out a portion of the Waqf property to cover the costs. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Column]: Borrowing on behalf of the waqf is not permissible unless there is a need for the welfare of the waqf, such as repairs or purchasing seeds. In that case, it is permissible under two conditions: First, the permission of the judge; however, if he is far away, the trustee can borrow on his own. Second, that it is not possible to lease out the property and spend from its rent. 'Istidanah' refers to taking a loan, and 'Shira' refers to buying on credit. — 1

[Urdu Column]: Taking a loan on waqf is not permissible for the trustee except when there is a need for it, like repairing the waqf or buying seeds for cultivation in waqf land. In this case, it is permissible under two conditions. The first condition is to take a loan with the permission of the judge; if the judge is far away, the trustee can take the loan himself. The second condition is that it is not possible to lease out the waqf property and spend from its rent. Borrowing refers to taking a loan, and purchasing refers to buying on credit. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

[Arabic Column]: The preferred view is that if borrowing is inevitable, it is permissible by the judge's order if he is not far away. As for matters that can be avoided, like spending on the beneficiaries, it is not permissible, as mentioned in Al-Qunyah, except for the Imam, the Khatib, and the Muezzin, as is apparent from the statement in Jami' al-Fusulayn due to the necessity of mosque interests. Otherwise, [it is permissible for] mats and oil, based on the view that they are part of the interests, which is the preferred opinion. This is the summary of the lengthy discussion in Al-Bahr. — 2 And Allah Almighty knows best.

[Urdu Column]: The preferred view is that if there is no escape from taking a loan, it is permissible with the permission of the judge when the judge is not far away. But if it can be avoided, then it is not permissible, such as taking a loan to spend on

beneficiaries, as stated in Qunyah. However, taking a loan to spend on the Imam, Khatib, and Muezzin is permissible, as is evident from the statement of Jami' al-Fusulayn, because the interest of the mosque is involved in it. Similarly, taking a loan for mats and oil etc. for the mosque is also permissible based on the opinion that these are among the interests of the mosque, and this is the preferred view. This is the summary of the long discussion in Bahr. And Allah knows best. (T)

1 Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, Section: Observing the conditions of the waqif in its lease, Mujtabai Press, Delhi, 1/391 2 Radd al-Muhtar, Book of Waqf, Section: Observing the conditions of the waqif in its lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/219

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

(7) वह केवल अपने अधिकार तक ही खर्च कर सकता है। (8) मुतवल्ली को वक़्फ़ पर ऋण (क़र्ज़) लेने की दो शर्तों के साथ अनुमति है: पहली यह कि वक़्फ़ के ज़रूरी कार्यों और अनिवार्य लाभों के लिए शरीयत के काज़ी की अनुमति से ऋण ले। यदि वहाँ काज़ी न हो, तो वह स्वयं ले सकता है। दूसरी यह कि वह ज़रूरत ऋण के अलावा किसी अन्य आसान तरीके से पूरी न हो सकती हो, उदाहरण के लिए वक़्फ़ का कोई हिस्सा पट्टे (किराए) पर देकर काम निकाल लेना। दुर्रे मुख्तार में है:

[अरबी कॉलम]: वक़्फ़ पर ऋण लेना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वक़्फ़ के हित के लिए इसकी आवश्यकता न हो, जैसे मरम्मत करना या बीज खरीदना। ऐसी स्थिति में यह दो शर्तों के साथ जायज़ है: पहली, काज़ी की अनुमति; यदि वह दूर हो, तो मुतवल्ली स्वयं ऋण ले सकता है। दूसरी, संपत्ति को पट्टे पर देना और उसके किराए से खर्च करना संभव न हो। 'इस्तिदानत' का अर्थ है ऋण लेना और 'शिरा' का अर्थ है उधार पर खरीदना। — 1

[उर्दू कॉलम]: मुतवल्ली को वक़्फ़ पर क़र्ज़ लेना जायज़ नहीं है, लेकिन उस समय जायज़ है जब इसकी आवश्यकता हो, जैसे वक़्फ़ की मरम्मत करना या वक़्फ़ भूमि में खेती के लिए बीज खरीदना। तो इस स्थिति में दो शर्तों के साथ जायज़ है। पहली शर्त यह है कि काज़ी की अनुमति से क़र्ज़ ले, यदि काज़ी दूर हो तो मुतवल्ली स्वयं क़र्ज़ ले सकता है। दूसरी शर्त यह है कि वक़्फ़ की संपत्ति को पट्टे पर देना और उसके किराए से खर्च करना संभव न हो। 'इस्तिदानत' से तात्पर्य क़र्ज़ लेना और 'शिरा' से तात्पर्य उधार पर खरीदना है। (त)

रद्दुल मुहतार में है:

[अरबी कॉलम]: पसंदीदा राय यह है कि यदि ऋण लेने के अलावा कोई विकल्प न हो, तो काज़ी के आदेश से यह जायज़ है यदि वह दूर न हो। जहाँ तक उन मामलों का सवाल है जिनसे बचा जा सकता है, जैसे लाभार्थियों पर खर्च करना, तो यह जायज़ नहीं है जैसा कि 'अल-कुन्या' में है, सिवाय इमाम, खतीब और मुअज़्ज़िन के मामले में, जैसा कि 'जामे उल-फुसूलैन' के कथन से स्पष्ट है क्योंकि इसमें मस्जिद का हित है। अन्यथा, [यह जायज़ है] चटाई और तेल के लिए, इस राय के आधार पर कि ये मस्जिद के हितों में से हैं और यही पसंदीदा राय है। यह 'अल-बहर' में लंबी चर्चा का सारांश है। — 2 और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

[उर्दू कॉलम]: पसंदीदा राय यह है कि यदि क़र्ज़ लेने से छुटकारा न हो तो काज़ी की अनुमति से जायज़ है जब काज़ी दूर न हो। लेकिन यदि इससे बचा जा सकता है तो जायज़ नहीं है, जैसे लाभार्थियों पर खर्च करने के लिए क़र्ज़ लेना जैसा कि 'क़ुनिया' में है। लेकिन इमाम, खतीब और मुअज़्ज़िन पर खर्च करने के लिए क़र्ज़ लेना जायज़ है जैसा कि 'जामे उल-फुसूलैन' के कथन से स्पष्ट है क्योंकि इसमें मस्जिद का हित है। इसी तरह मस्जिद के लिए चटाई और तेल आदि के लिए क़र्ज़ लेना भी जायज़ है इस कथन के आधार पर कि ये मस्जिद के हित के कार्यों में से हैं और यही पसंदीदा राय है। यह 'बहर' की लंबी चर्चा का सारांश है। और अल्लाह बेहतर जानता है। (त)

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, वक़्फ़ करने वाले की शर्तों के पालन का अध्याय, मुतबा-ए-मुजतबाई दिल्ली, 1/391 2 रद्दुल मुहतार, किताबुल वक़्फ़, वक़्फ़ करने वाले की शर्तों के पालन का अध्याय, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी बेरुत, 3/219

(۷) اپنے حق تک صرف کرسکتا ہے۔ (۸) متولی کو وقف پر قرض لینے کی دو شرط سے اجازت ہے ایک یہ کہ امر ضروری و مصالحِ لابدی وقف کے لئے باذنِ قاضی شرع قرض لے اگر وہاں قاضی نہ ہو خود لے سکتا ہے، دوسرا یہ کہ وہ حاجت سوائے قرض اور کسی سہل طریقہ سے پوری نہ ہوتی ہو مثلاً وقف کا کوئی ٹکڑا اجارہ پر دے کر کام نکال لینا ۔ در مختار میں ہے :

[Arabic Column]: لاتجووز الاستدانة علی الوقف الا اذا احتیج الیھا لمصلحة الوقف کتعمیر وشراء بذر فیجوز بشرطین، الاول اذن القاضی فلو یبعد منه یستدین بنفسه، الثانی ان لاتتیسر اجارة العین والصرف من اجرتھا والاستدانة القرض والشراء نسیئة۔ ۱

[Urdu Column]: وقف پر قرض لینا متولی کو جائز نہیں مگر اس وقت جائز ہے جبکہ اس کی حاجت ہو جیسے وقف کی مرمت یا زمینِ وقف میں کاشت کے لئے بیج خریدنا، تو اس صورت میں دو شرطوں کے ساتھ جائز ہے شرط اول یہ ہے کہ اذنِ قاضی سے قرض لے اگر قاضی دور ہو تو متولی از خود قرض لے سکتا ہے، شرط ثانی یہ ہے کہ عینِ وقف کو اجارہ پر دینا اور اس کی اجرت سے خرچ کرنا ممکن نہ ہو۔ استدانت سے مراد قرض لینا اور شراء سے مراد ادھار پر خریدنا ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے :

[Arabic Column]: المختار انه اذالم یکن من الاستدانة بد تجوز بأمر القاضی ان لم یکن بعیداً عنه، اما ما له منه بد کالصرف علی المستحقین فلا کما في القنیة الا الامام والخطیب والمؤذن فیما یظھر

لقوله في جامع الفصولين لضرورة مصالح المسجد اه والا الحصير والزيت بناء على القول بانهما من المصالح وهو الراجح ، هذا خلاصة ما اطال في البحر ۲ اھ واللہ تعالیٰ اعلم۔

[Urdu Column]: مختار یہ ہے کہ اگر قرض کر لینے سے چھٹکارا نہ ہو تو قاضی کی اجازت سے جائز ہے جبکہ قاضی دور نہ ہو لیکن اگر اس سے چھٹکارا ہو سکتا ہے تو جائز نہیں جیسے مستحقین پر خرچ کرنے کے لئے قرض لینا جیسا کہ قنیہ میں ہے۔ مگر امام، خطیب اور مؤذن پر خرچ کرنے کے لئے قرض لینا جائز ہے جیسا کہ جامع الفصولین کے قول سے ظاہر ہے کیونکہ اس میں مسجد کی مصلحت ہے اھ اور اسی طرح مسجد کے لئے چٹائی اور تیل وغیرہ کے لئے قرض لینا بھی جائز اس قول کی بناء پر کہ یہ مصالح مسجد میں سے ہیں اور یہی راجح ہے، یہ بحر کی طویل بحث کا خلاصہ ہے اھ واللہ اعلم (ت)

۱ درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۹۱ ۲

ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۲۱۹

Fatawa Rizvia Volume (16)

Problem 375: Questioned by Faiz Rasul Khan, resident of Chandpur. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say on this matter? Wali Hussain Khan, thirty-one years ago, through a written deed of trusteeship, appointed a person as the trustee (mutawalli) in possession of the property in Praititpur village, Pargana Nawabganj, Bagh locality. After fifteen years, Wali Hussain Khan passed away. Even after that, the trustee continued to perform the duties of trusteeship for fifteen years and is still capable of performing the same. Now, Taqi Hussain Khan, son of Wali Hussain Khan, through illegal coercion, made the trustee write a resignation and had one garden from the waqf property returned, showing a servant as the purchaser of the garden, and started spending the charitable income on illegal expenses. In view of the above, can the former trustee be dismissed, and can Taqi Hussain Khan be eligible for trusteeship? And what are the rulings before Allah and His Messenger regarding the illegal disposal of charitable income?

The Answer: The deed of resignation was examined. That resignation is not absolute, but in favor of Taqi Hussain Khan, and it was not done before a Qadi (judge) with his approval, but rather voluntarily. It was not done during the trustee's terminal illness (marad-ul-maut) but during his health. The waqf deed was also examined, and in it, the endower (waqif) gave no authority to the trustee for his own dismissal or the appointment of another. Therefore, the aforementioned resignation is purely rejected and void. Through it, Faiz Rasul Khan's trusteeship is not revoked, nor does Taqi Hussain Khan gain any right whatsoever. Instead, Faiz Rasul Khan remains the trustee as before, and Taqi Hussain Khan is a complete stranger. Even if he were not dishonest, but in the case of dishonesty as mentioned in the question, even if the endower himself were the trustee, he would be removed immediately, let alone another person. It is stated in Durr al-Mukhtar: "If the trustee intends to appoint someone else in his place during his lifetime, if he has general authority delegated to him by the endower under a condition, it is valid; otherwise, it is not." (Summarized). (T)

It is stated in Radd al-Muhtar: "The meaning of 'general' as in Anfa' al-Wasa'il is that..." The meaning of 'general' as it is in Anfa' al-Wasa'il is this:

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, section on observing the conditions of the endower in its leasing, Mujtabai Press Delhi, 1/389.

Page 573 of 631

फतावा रज़विया जिल्द (16)

मसअला 375: सायिल: फ़ैज़ रसूल ख़ां, निवासी चांदपुर। दीन के विद्वान और शरीअत के मुफ़्ती इस मसअले में क्या फ़रमाते हैं कि वली हुसैन ख़ां ने इकतीस साल पहले एक तौलीयत नामा लिख कर एक व्यक्ति को मोज़ा परैतीतपुर, परगना नवाबगंज, बाग़ मोहल्ला की मिल्कियत का क़ाबिज़ बना कर मुतवल्ली मुक़र्रर कर दिया। पंद्रह साल बाद वली हुसैन ख़ां का इंतक़ाल हो गया। उसके बाद भी मुतवल्ली बदस्तूर पंद्रह साल तक तौलीयत का काम अंजाम देता रहा और अब तक वही तौलीयत के काम के लायक़ है। अब वली हुसैन ख़ां के बेटे तक़ी हुसैन ख़ां ने नाजायज़ दबाव डाल कर मुतवल्ली से दस्तबरदारी (इस्तीफ़ा) लिखवा ली और वक़्फ़ की जायदाद में से एक बाग़ वापस करा कर अपने मुलाज़िम को बाग़ का खरीदार दिखाया और ख़ैरात की आमदनी को नाजायज़ कामों में ख़र्च करना शुरू कर दिया। क्या ऊपर दिए गए हालात में साबिक़ (पुराना) मुतवल्ली हटाया जा सकता है और क्या तक़ी हुसैन ख़ां तौलीयत के क़ाबिल हो सकता है? और ख़ैरात की आमदनी के नाजायज़ इस्तेमाल के बारे में अल्लाह और उसके रसूल के नज़दीक क्या हुक्म है?

अल-जवाब: दस्तबरदारी का दस्तावेज़ देखा गया। वह दस्तबरदारी मुतलक़ (निरपेक्ष) नहीं है बल्कि तक़ी हुसैन ख़ां के हक़ में है, और यह क़ाज़ी के सामने क़ाज़ी की मंज़ूरी के साथ नहीं हुई, बल्कि अपनी तरफ़ से है। और यह मुतवल्ली की मरज़ुल-मौत (मौत की बीमारी) में नहीं बल्कि उसकी सेहत की हालत में हुई है। वक़्फ़ का दस्तावेज़ भी देखा गया, जिसमें वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) ने मुतवल्ली को अपने आप को हटाने या किसी दूसरे को मुक़र्रर करने का कोई अधिकार नहीं दिया है। इसलिए, उक्त दस्तबरदारी सरासर रद्द और बातिल (अमान्य) है। इससे न तो फ़ैज़ रसूल ख़ां की तौलीयत ख़त्म हुई और न ही तक़ी हुसैन ख़ां को कोई अधिकार प्राप्त हुआ। बल्कि फ़ैज़ रसूल ख़ां बदस्तूर मुतवल्ली हैं और तक़ी हुसैन ख़ां बिल्कुल अजनबी हैं। भले ही वह बेईमानी न करे, और बेईमानी की स्थिति में जैसा कि सवाल में ज़िक्र है, अगर ख़ुद वाक़िफ़ भी मुतवल्ली होता तो उसे फ़ौरन हटा दिया जाता, फिर किसी दूसरे का तो सवाल ही नहीं। दुर्रे मुख्तार में है: "अगर मुतवल्ली ने अपनी ज़िंदगी में किसी और को अपनी जगह मुतवल्ली बनाना चाहा, तो अगर उसे वाक़िफ़ की तरफ़ से शर्त के तहत आम (सामान्य) अधिकार प्राप्त है तो सही है, वरना नहीं।" (सारांश) (त)

रद-उल-मुहतार में है: "आम (सामान्य) का मतलब जैसा कि अन्फ़उल वसाइल में है, वह यह है..." आम का मतलब जैसा कि अन्फ़उल वसाइल में है, यह है:

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल: मुतवल्ली के वक़्फ़ को किराए पर देने में वाक़िफ़ की शर्त का लिहाज़ करना, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/389।

مسئلہ ۳۷۵: مسئولہ فیض رسول خاں ساکن چاند پور کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ولی حسین خاں نے عرصہ اکتیس سال سے تحریرِ تولیت نامہ حقیت موضع پریتیت پور پرگنہ نواب گنج محلہ باغ کے قابض کر کے متولی مقرر کر دیا، بعدہ پندرہ برس کے ولی حسین خاں فوت ہوئے اس کے بعد کو بھی متولی بدستور پندرہ سال تک اور کام تولیت کا انجام دیتا ہے اور اب تک قابلِ انجام وہی کام تولیت کے ہے۔ اب تقی حسین خاں پسرِ ولی حسین خاں نے جبر ناجائز دے کر متولی سے دستبرداری لکھائی اور جائداد موقوفہ سے ایک باغ رد کرا کر اپنے ملازم سے مشتری باغ ظاہر کرایا اور آمدنی خیر کو مصارفِ ناجائز میں صرف کرنا شروع کیا۔ جوابِ بالا میں متولی سابق برخاست ہو سکتا ہے اور تقی حسین خاں قابلِ تولیت ہو سکتا ہے اور تصرفِ ناجائز آمدنی خیر میں عند اللہ و عند الرسول کے کیا احکام ہیں؟

الجواب: دستاویزِ دست برداری ملاحظہ ہوئی وہ دست برداری مطلق نہیں بلکہ بحق تقی حسین خاں ہے اور پیشِ قاضی بقبولِ قاضی نہیں بلکہ بطور خود ہے اور مرض الموتِ متولی میں نہیں بلکہ اس نے اپنی صحت میں کی ہے اور دستاویزِ وقف ملاحظہ ہوئی، اس میں واقف سے متولی کو کوئی اختیار اپنے عزل اور دوسرے کے نصب کا نہیں دیا۔ پس دست برداریِ مذکور محض مردود و باطل ہے اس سے نہ فیض رسول خاں کی تولیت زائل نہ تقی حسین خاں کو اصلاً کوئی حق حاصل بلکہ فیض رسول خاں بدستور متولی اور تقی حسین خاں نرا اجنبی ہے اگرچہ وہ بد دیانتی بھی نہ کرے اور بحالِ بددیانتی جیسا کہ سوال میں مذکور ہے خود واقف بھی اگر متولی ہوتا فوراً نکال دیا جاتا نہ کہ دوسرا شخص۔ درمختار میں ہے: اراد المتولی اقامة غیره مقامه فی حیاته ان کان التفویض له بالشرط عاما صح والالایصح (ملخصاً) متولی نے اپنی زندگی میں کسی اور کو اپنی

جگہ متولی بنانا چاہا اگر تو اس کو واقف کی طرف شرط کے تحت عام تفویض تولیت کی اجازت حاصل ہے تو صحیح ورنہ نہیں۔ (ملخصاً)۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے: معنی العموم کما في انفع الوسائل انه عموم کا معنی جیسا کہ انفع الوسائل میں ہے یہ ہے

[1] درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارته مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۹

Volume Sixteen (16) Fatawa Razawiya

[Arabic Box 1]: He appointed him as a trustee and placed him in his stead, and gave him the right to assign it to whomsoever he wished. In this case, it is permissible for him to delegate the trusteeship during his lifetime. (T) [Urdu Box 1]: That the endower (Waqif) appointed him as a trustee and made him his successor, and gave him the authority to assign the endowment (Waqf) to whomever he wishes; so in this case, it is permissible for him to delegate the trusteeship during his lifetime. (T)

In the same [book] it is [written]:

[Arabic Box 2]: Resigning with the appointment [of a successor] by the judge is a dismissal, not a delegation. This is indicated by the statement in Al-Bahr: "If he dismisses himself before the judge, then the judge appoints someone else." This clarifies the jurists' saying that a trustee cannot appoint another in his stead during his lifetime while healthy—it is conditional upon it not being done before a judge. The objection that mere knowledge of the judge is sufficient for dismissal does not apply here. The reason for its non-applicability is that resigning is a specific conditional dismissal, as the trustee only consents to his dismissal on the condition that the authority is transferred to the one for whom he resigned. Abbreviated (T). [Urdu Box 2]: A trustee stepping down while a judge appoints another is dismissal, not delegation. This is indicated by the statement in 'Bahr' that if a trustee dismisses himself before a judge, the judge appoints someone else. From this, it became clear that the jurists' saying that a trustee cannot appoint another in his stead during his healthy lifetime is conditional upon this appointment not taking place before a judge. The objection that mere knowledge of the judge is sufficient for dismissal does not apply here. The reason for its non-applicability is that stepping down is a specific conditional dismissal, because the trustee only consented to his dismissal on the condition that the authority be transferred to the one for whom he chose to be dismissed. Abbreviated (T).

In Durr-e-Mukhtar it is [written]:

[Arabic Box 3]: Guardianship shall be compulsorily taken away, [as per] Bazzaziyya, if the endower is the trustee [as per] Durar, then for others who are not trustworthy, it is even more [mandatory] to be taken away - And Allah Almighty knows best. [Urdu Box 3]: Authority will be compulsorily taken away from a dishonest trustee (Bazzaziyya). If the trustee himself is the endower (Durar), then due to dishonesty, it

would be even more mandatory to take away authority from a non-endower. And Allah Almighty knows best (T).

---

1 Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the endower's conditions in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/211-12 2 Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the endower's conditions in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/211-12 3 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba Mujtabai Delhi 1/383

जिल्द सोलहवीं (१६) फतावा रज़विया

[अरबी बॉक्स १]: उसने उसे मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियुक्त किया और उसे अपनी जगह पर बैठाया, और उसे यह अधिकार दिया कि वह वक्फ को जिसकी ओर चाहे सौंप दे। ऐसी स्थिति में, उसके लिए अपने जीवनकाल में मुतवल्लियत (ट्रस्टीशिप) सौंपना वैध है। (त) [उर्दू बॉक्स १]: कि वाकिफ़ (वक्फ करने वाले) ने उसे मुतवल्ली बनाया और उसे अपना उत्तराधिकारी बना दिया और उसे अधिकार दिया कि वक्फ को जिसकी ओर चाहे संबद्ध कर दे, तो इस स्थिति में उसे अपने जीवनकाल में मुतवल्लियत सौंपना जायज़ है। (त)

उसी में है:

[अरबी बॉक्स २]: काजी द्वारा दूसरे की नियुक्ति के साथ पद छोड़ना 'उज़्ल' (पदमुक्ति) है, 'तफ़्वीज़' (सौंपना) नहीं। अल-बहर में उनके इस कथन से यही संकेत मिलता है कि "यदि उसने काजी के सामने खुद को बर्खास्त कर लिया, तो काजी किसी और को नियुक्त करता है।" इसी से यह स्पष्ट हुआ कि फकीहों का यह कथन कि मुतवल्ली अपने जीवनकाल में स्वस्थ रहते हुए किसी और को अपना उत्तराधिकारी नहीं बना सकता, इस शर्त के साथ सीमित है कि वह उत्तराधिकारी बनाना काजी के पास न हो। इस पर यह आपत्ति नहीं आती कि पदमुक्ति के लिए तो केवल काजी का ज्ञान पर्याप्त है। इसके न आने का कारण यह है कि पद छोड़ना एक विशेष सशर्त पदमुक्ति है, क्योंकि मुतवल्ली अपनी पदमुक्ति पर केवल उसी स्थिति में सहमत हुआ कि पद का अधिकार उसी को मिले जिसके लिए उसने पद छोड़ा है। संक्षेप में (त)। [उर्दू बॉक्स २]: मुतवल्ली का कार्यमुक्त होना जबकि काजी दूसरे को नियुक्त करे, पदमुक्ति (उज़्ल) है तफ़्वीज़ नहीं। इसी पर दलालत (संकेत) करता है 'बहर' में उनका यह कथन कि यदि मुतवल्ली ने काजी के पास स्वयं को पदमुक्त कर लिया तो काजी किसी दूसरे को नियुक्त करे। इसी से स्पष्ट हुआ कि फकीहों का यह कथन कि मुतवल्ली अपने जीवनकाल में स्वास्थ्य की स्थिति में किसी अन्य को अपना उत्तराधिकारी नहीं बना सकता, इस शर्त के साथ सीमित है कि वह उत्तराधिकारी बनाना काजी के पास न हो। इस पर यह आपत्ति नहीं आती कि पदमुक्ति के लिए तो केवल काजी का ज्ञान पर्याप्त है। इसके न आने का कारण यह है कि कार्यमुक्ति (फ़राग़) एक विशेष सशर्त पदमुक्ति है, क्योंकि मुतवल्ली अपनी पदमुक्ति पर केवल उसी स्थिति में सहमत हुआ कि अधिकार उसी की ओर हस्तांतरित हो जिसके लिए उसने पदमुक्ति चुनी है। संक्षेप में (त)।

दुर्र-ए-मुख्तार में है:

[अरबी बॉक्स ३]: बेईमान मुतवल्ली से विलायत (अधिकार) अनिवार्य रूप से छीन ली जाएगी (बज़ाज़िया), यदि मुतवल्ली स्वयं वाकिफ़ हो (दुरर), तो गैर-वाकिफ़ से बेईमानी के कारण विलायत छीन लेना और भी अधिक अनिवार्य होगा - और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। [उर्दू बॉक्स ३]: बेईमान मुतवल्ली से अनिवार्य रूप से विलायत ले ली जाएगी (बज़ाज़िया)। यदि मुतवल्ली स्वयं वाकिफ़ (वक्फ करने वाला) हो (दुरर), तो खयानत (बेईमानी) के कारण गैर-वाकिफ़ से विलायत लेना प्राथमिकता के साथ अनिवार्य होगा। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है (त)।

---

१ रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक्फ, अध्याय: अपने पट्टे में वाकिफ़ की शर्त का पालन करना, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/२११-१२ २ रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक्फ, अध्याय: अपने पट्टे में वाकिफ़ की शर्त का पालन करना, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/२११-१२ ३ दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-वक्फ, मतबा मुजतबाई दिल्ली १/३८३

पृष्ठ ५७४/६३१

[Arabic Box 1]: ولاہ واقامہ مقام نفسہ، وجعل لہ ان یسندہ الی من شاء ففی ھذہ الصورۃ یجوز التفویض منہ فی حال الحیوۃ۔ [Urdu Box 1]: کہ واقف نے اس کو متولی بنایا اور اس کو اپنے قائم مقام کر دیا اور اسے اختیار دیا کہ وقف کو جس کی طرف چاہے منسوب کر دے تو اس صورت میں اس کو اپنی زندگی میں تفویض تولیت جائز ہے۔ (ت)

اسی میں ہے:

[Arabic Box 2]: الفراغ مع التقریر من القاضی عزل لاتفوِیض ویدل علیہ قولہ فی البحر اذاعزل نفسہ عندالقاضی فأنہ ینصب غیرہ وبہ ظھران قولھم لایصح اقامۃ المتولی غیرہ مقامہ فی حیاتہ وصحتہ مقید بمااذا لم یکن عند القاضی، ولایرد ان العزل یکفی فیہ مجرد علم القاضی لان الفراغ عزل خاص مشروط فأنہ لم یرض بعزل نفسہ الا لتصیر الوظیفۃ لمن نزل لہ عنھا اھ مختصرا۔ [Urdu Box 2]: متولی کا فارغ ہونا جبکہ قاضی دوسرے کو مقرر کرے عزل ہے تفویض نہیں اسی پر دلالت کرتا ہے بحر میں اس کا قول کہ اگر متولی نے قاضی کے پاس خود کو معزول کر لیا تو قاضی کسی دوسرے کو مقرر کرے ، اسی سے ظاہر ہوا کہ فقہاء کا یہ قول کہ متولی اپنی زندگی میں حالت صحت میں غیر کو اپنے قائم مقام نہیں کر سکتا مقید ہے اس شرط کے ساتھ کہ وہ قائم مقام کرنا قاضی کے پاس نہ ہو۔ اس پر یہ اعتراض وارد نہیں ہوتا کہ عزل میں تو صرف قاضی کو علم ہونا کافی ہے عدم ورود کی وجہ یہ ہے کہ فراغ ایک خاص مشروط عزل ہے کیونکہ متولی اپنی معزولی پر صرف اس صورت میں رضامند ہوا کہ ولایت اسی کی طرف منتقل ہو جس کے لئے اس نے معزولی اختیار کی اھ اختصارا (ت)

در مختار میں ہے:

[Arabic Box 3]: وینزع وجوبا بزازیة، لو الواقف درر، فغیرہ بالاولی غیر مامون - واللہ تعالی اعلم۔ [Urdu Box 3]: خائن متولی سے وجوبا ولایت لے لی جائے گی (بزازیہ) اگر وہ متولی خود واقف ہو (درر) تو خیانت کے سبب غیر واقف سے بدرجہ اولی ولایت لے لینا واجب ہو گا ۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

---

1 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۲۱۱-۱۲ 2 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۲۱۱-۱۲ 3 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳

Fatawa Ridawiyyah Volume 16 (12)

Question 376: From Faiz Muhammad Sahab, Muhalla Bahadur Ganj, Shahjahanpur - 30 Shawwal 1333 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say in this matter: If the money entrusted to the mosque is spent on bribes and used for personal use, then in such a case, is the custodian or the one involved in the consultation deserving of any Shari'i punishment (Ta'zir)? Clarify and you shall be rewarded.

The Answer: Are Shari'i punishments (Ta'zirat) in force here? Can anyone administer them? It is obligatory to take the trust away from him. Whatever he used for himself or spent on bribes, except for an absolute necessity of the mosque in a state of sheer compulsion, compensation (Ta'wan) for it is binding upon him. Muslims should repent from this; if he does not agree, then break off social ties with him. Yes, if he did not use it for himself nor made any other wrong use, and the mosque was facing severe harm in some matter, and there was no way of escape without giving something, and it was spent in that way, then there is no blame on him regarding the mosque. And Allah Almighty knows best.

Question 377: From Haji Karim Noor Muhammad, General Merchant, Itwar Mluk, Nagpur City, Nagpur - 9 Safar al-Muzaffar 1337 AH. Who can be the Mutawalli (trustee) of a mosque, and what are his rights and services regarding the mosque?

The Answer: The Mutawalli of a mosque should be an able and religious person who can work with intelligence and integrity. All administration and management of the mosque's endowments (Awqaf) shall be entrusted to him, as well as the care and maintenance of the mosque. And Allah Almighty knows best.

Question 378: From Sehaswan, District Badaun, Abdul Latif, Teacher of the Holy Quran - 12 Safar al-Muzaffar 1337 AH. Mahmood al-Aqran Noman al-Zaman, may your blessings continue. Peace be upon you and those with you. Is it permissible or impermissible for the Mutawalli of an endowment (waqf) to use the endowment property for himself as a loan or to give it as a loan to any Muslim? Clarify and you shall be rewarded.

The Answer: It is not permissible for the Mutawalli to give the endowment property as a loan to anyone or to use it for himself as a loan.

Question 379 to 381: From Agra City, Muhalla Khatarki, from Mahmood Hasan Sahab, former Imam of the Jamia Mosque - 1st Shaban 1344 AH. (1) A person, having

obtained the position of Sajjada-Nashin (custodian) of a Khanqah (shrine), makes a gift (Hiba Musha') to his brother on the condition that the recipient of the gift shall remain Sajjada-Nashin while the donor remains the Musnad-Nashin (occupant of the seat of honor), and all types of government income, offerings (Nazr), and donations (Futooh) etc., be divided equally (half-half). This system shall continue generation after generation. However, the descendants of the recipient Sajjada-Nashin, while preventing the descendants of the original donor from occupying the seat, do not give half of the offerings and donations etc. In such a situation...

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (12)

मसला 376: प्रेषक फ़ैज़ मोहम्मद साहब, मोहल्ला बहादुर गंज, शाहजहाँपुर - 30 शव्वाल 1333 हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि यदि मस्जिद की अमानत का पैसा रिश्वत में खर्च किया जाए और अपने उपभोग में लाया जाए, तो क्या ऐसी स्थिति में अमानत रखने वाला या परामर्श में शामिल होने वाला शरीयत के अनुसार किस सज़ा (ता'ज़ीर) का हक़दार है? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

अल-जवाब: क्या शरीयत की सजाएँ(ता'ज़ीरात) यहाँ लागू हैं? क्या कोई उन्हें दे सकता है? अमानत उससे वापस लेना अनिवार्य है। और जो कुछ उसने अपने ऊपर खर्च किया या रिश्वत में दिया, सिवाय मस्जिद के किसी अत्यंत आवश्यक कार्य के जो मजबूरी की स्थिति में हो, उसका हर्जाना (तावान) उस पर अनिवार्य है। मुसलमानों को इससे तौबा करनी चाहिए, यदि वह न माने तो उससे मेल-जोल छोड़ देना चाहिए। हाँ, यदि उसने न तो अपने लिए इस्तेमाल किया और न ही कोई दूसरा गलत इस्तेमाल किया, बल्कि किसी मामले में मस्जिद को भारी नुकसान पहुँचने का डर था और बिना कुछ दिए उससे बचने का कोई रास्ता नहीं था, और इस तरह खर्च किया, तो मस्जिद के मामले में उस पर कोई दोष नहीं है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 377: प्रेषक हाजी करीम नूर मोहम्मद, जनरल मर्चेंट, इतवार मलूक, नागपुर शहर, नागपुर - 9 सफ़र उल-मुज़फ़्फ़र 1337 हिजरी। मस्जिद का मुतवल्ली (ट्रस्टी) कौन हो सकता है और मस्जिद के प्रति उसके अधिकार और सेवाएँ क्या हैं?

अल-जवाब: मस्जिद का मुतवल्ली एक सक्षम और धार्मिक व्यक्ति होना चाहिए जो बुद्धिमानी और ईमानदारी से काम कर सके। मस्जिद के औक़ाफ़ (संपत्तियों) का सारा प्रबंधन और व्यवस्था उसके सुपुर्द होगी, साथ ही मस्जिद की देखरेख और रखरखाव भी। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 378: सहसवान, ज़िला बदायूँ से अब्दुल लतीफ़, शिक्षक क़ुरान शरीफ़ - 12 सफ़र उल-मुज़फ़्फ़र 1337 हिजरी। महमूदुल अक़रान नोमानुज़ ज़मान, सलामत रहें। अस्सलामु अलैकुम व अला मन लदैक़ुम। क्या वक़्फ़ (धार्मिक संपदा) के मुतवल्ली के लिए वक़्फ़ की संपत्ति को ऋण (कर्ज) के रूप में अपने उपयोग में लाना या किसी मुसलमान को ऋण के रूप में देना वैध है या अवैध? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

अल-जवाब: मुतवल्ली के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह वक़्फ़ की संपत्ति किसी को ऋण के रूप में दे या ऋण के रूप में अपने उपयोग में लाए।

मसला 379 से 381: शहर आगरा, मोहल्ला खटड़की से प्रेषक महमूद हसन साहब, पूर्व इमाम जामा मस्जिद - 1 शाबान 1344 हिजरी। (1) एक व्यक्ति किसी खानकाह की सज्जादगी (गद्दी) प्राप्त करके अपने भाई को इस शर्त पर हिबा-ए-मुशाअ (साझा दान) करता है कि दान प्राप्त करने वाला सज्जादा-नशीन रहे और दान देने वाला मसनद-नशीन (सम्मान की गद्दी पर बैठने वाला) रहे, और सभी प्रकार की सरकारी आय, नज़र और फ़ुतूह (चढ़ावा) आदि आधा-आधा बँटे। और यह सिलसिला पीढ़ी दर पीढ़ी चलता रहेगा। लेकिन उस सज्जादा-नशीन की संतानें, मूल दान देने वाले की संतान को मसनद-नशीनी से रोकते हुए, नज़र और फ़ुतूह आदि का आधा हिस्सा नहीं देती हैं। क्या ऐसी स्थिति में...

पेज 575/631

مسئلہ ۳۷۶: مسئولہ فیض محمد صاحب محلہ بہادر گنج شاہجہان پور - ۳۰ شوال ۱۳۳۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ مسجد کی تحویل کا روپیہ رشوت میں صرف کیا جائے اور اپنے تصرف میں لایا جائے تو آیا ایسی صورت میں تحویل رکھنے والا یا مشورت میں شریک ہونے والا شرعاً کس تعزیر کا مستوجب ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: کیا شرعی تعزیرات یہاں جاری ہیں، کیا کوئی دے سکتا ہے تحویل اس سے نکال لینی واجب ہے، اور جو اپنے صرف میں لایا یا خاص کار ضروری مسجد بحالت مجبوری محض کے سوا رشوت میں اٹھایا اس کا تاوان اس پر لازم ہے مسلمان اس سے توبہ کریں، نہ مانے تو اس سے میل جول چھوڑ دیں ہاں اگر نہ اپنے صرف میں لایا نہ اور کوئی تصرف بیجا کیا کسی معاملہ میں مسجد کو ضرر شدید پہنچا تھا اور بے کچھ دئے لئے کسی طرح نجات نہ تھی یوں صرف کیا تو مسجد کا اس پر کچھ الزام نہیں، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۳۷۷: مسئولہ حاجی کریم نور محمد جنرل مرچنٹ اتوار ملوک ناگپور شہر ناگپور - ۹ صفر المظفر ۱۳۳۷ھ متولی مسجد کا کون شخص ہوسکتا ہے اور اس کے لئے کیا حقوق خدمات مسجد کے ہیں؟

الجواب: متولی مسجد ایک قادر متدین ہونا چاہئے کہ ہوشیاری دیانتداری سے کام کر سکے اوقاف مسجد کا سب نظم و نسق اس کے سپرد ہوگا نیز مسجد کی نگہداشت غور پر داخت۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۳۷۸: از سہسوان ضلع بدایوں عبد اللطیف مدرس قرآن شریف - ۱۲ صفر المظفر ۱۳۳۷ھ

محمود الاقران نعمان الزمان دامت برکاتہم السلام علیکم و علی من لدیکم، متولی وقف کو مال وقف بطور قرض اپنے تصرف میں لانا یا کسی مسلمان کو قرض دینا روا ہے یا ناروا؟ بینوا توجروا۔

الجواب: متولی کو روانہیں کہ مال وقف کسی کو قرض یا بطور قرض اپنے تصرف میں لائے۔

مسئلہ ۳۷۹ تا ۳۸۱: از شہر آگرہ محلہ کھٹڑ کی مسئولہ محمود حسن صاحب امام جامع مسجد سابق - یکم شعبان ۱۳۴۴ھ (۱) ایک شخص خانقاہ کی سجادگی حاصل کر کے اپنے بھائی کو ہبہ مشاع اس شرط پر کرے کہ موہوب لہ سجادہ نشین رہے اور واہب مسند نشیں اور آمد ہر قسم سرکاری ونذر و فتوح وغیرہ سب بالنصیف تقسیم رہے اور یہ سلسلہ نسلاً بعد نسل چلا جائیگا مگر اس موہوب لہ سجادہ نشین کی اولاد اصل واہب کی اولاد کی منع مسند نشینی کے ساتھ نذر و فتوح وغیرہ کو بالنصیف نہیں دیتی ہے کیا ایسی حالت میں

صفحہ ۵۷۵ از ۶۳۱

Fatawa Rizvia Volume 16 Can the donor take back the gifted item from the recipient (mohub-la)? (2) Those rights and exemptions that existed before obtaining this gifted custodianship (sajjadagi) and seat-holding (masnad-nishini) remain established as per the usual practice. Therein, a certain amount was allocated for the maintenance of the khanqah (shrine). The recipient custodian (sajjada nashin) has prevented those former [right-holders] from entering and serving the khanqah, or created such circumstances that they are forced to be barred, and has not allowed maintenance etc. to be done by them or through them. Now, can the descendants of the former beneficiaries take the (maintenance amount which they used to receive) from the descendants of the current custodian (mohub-la)? Can they take it or not? Even though they themselves want to perform service and maintenance. (3) After looking into both points, it is also requested to find out who, according to Sharia, should be considered the original head or chief of this khanqah, and who are the descendants: the descendants of the former beneficiaries, or the descendants of the recipient (mohub-la), or the descendants of the original donor?

The Answer: Offerings (Nazr) and openings (futuh) given to someone are their property, whether they are the donor, the recipient, or their descendants, the custodian (sajjada nashin), or anyone else. As for the agreement of halving (tansiif), it is a promise upon which the original promisor cannot be legally forced to fulfill, let alone their descendants. **For they [the jurists] have explicitly stated that there is no compulsion to fulfill a promise.** (Scholars have given a clear verdict that one cannot be forced to fulfill a covenant. T) However, there is a subtle point here that will be revealed further. From the questioner's statement, it is learned that the gifted item was not the private property of the donor; rather, it was the endowment (Waqf) property of the khanqah, and the custodian (sajjada nashin) was its trustee (mutawalli) as per custom. He gifted half of it to his brother. It is obvious that this gift is absolutely void since the endowed property was not his ownership to gift, and the right of trusteeship (tauliyat) is not giftable. A trustee cannot appoint someone else as his successor during his lifetime except in the case where he has been given general authority to do so from the direction of the endowment. It is stated in *Durr-e-Mukhtar*:

"If the trustee intended to appoint another in his place during his health, if the delegation was general for him by condition, it is valid, otherwise not."

A trustee intended to make someone his successor in his lifetime while in a state of health; if he has the right of general delegation due to a condition from the endower (waqif), then it is correct, otherwise not (T).

So, if the donor did not have the authority according to the condition of the endower, or the ancient custom which serves as evidence for the endower's condition, then his...

1. Fatawa Hindiyya, Book of Leasing (Al-Ijarah), Chapter Seven on Leasing, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/447.
2. Durr-e-Mukhtar, Book of Endowments (Al-Waqf), Section on Observing the Condition of the Endower in its Leasing, Matba' Mujtabai Delhi, 1/389.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16) क्या वाहिब (दानकर्ता) मौहूब लह (दान पाने वाले) से दान की गई वस्तु वापस ले सकता है? (2) इस सज्जादगी और मसनद नशीनी के उपहार स्वरूप प्राप्त होने से पहले जो अधिकार और रियायतें थीं, वे बदस्तूर कायम रहीं। इसमें कुछ राशि खानक़ाह की मरम्मत से संबंधित थी। उपहार प्राप्त करने वाले सज्जादा नशीन ने उन पूर्व के लोगों को खानक़ाह में आने और सेवा करने से रोक दिया या ऐसे हालात पैदा कर दिए जिससे वे मजबूरीवश रुक गए, और न ही उनकी ओर से मरम्मत आदि होने दी। अब क्या पूर्व के हकदारों की संतान, वर्तमान सज्जादा नशीन (उपहार प्राप्तकर्ता) की संतान से वह (मरम्मत की राशि जो उन्हें मिलती रही है) ले सकती है या नहीं? जबकि वे स्वयं सेवा और मरम्मत करना चाहते हैं। (3) दोनों बिंदुओं पर गौर करने के बाद यह भी पता करना है कि शरीयत के अनुसार इस खानक़ाह का मूल प्रमुख या मुखिया किसे समझा जाए और कौन संतान है: पूर्व हकदारों की संतान, उपहार प्राप्तकर्ता की संतान, या मसनद नशीन मूल वाहिब (दानकर्ता) की संतान?

अल-जवाब (उत्तर): नज़्र और.फ़ुतूह (भेंट और उपहार) जो जिसे दी जाए वह उसकी संपत्ति है, चाहे वह वाहिब (दानकर्ता) हो या मौहूब लह (प्राप्तकर्ता) या उनकी संतान, सज्जादा नशीन या कोई भी हो। रहा आधा-आधा बांटने (तंसीफ़) का समझौता, तो वह एक वादा है जिसे निभाने के लिए मूल वादा करने वाले को भी कानूनी तौर पर मजबूर नहीं किया जा सकता, फिर उसकी संतान तो दूर की बात है। **क्योंकि उन्होंने (विधिवेत्ताओं ने) स्पष्ट किया है कि वादे को पूरा करने पर कोई ज़बरदस्ती नहीं है।** (विद्वानों ने इस पर स्पष्ट निर्णय दिया है कि वादा निभाने पर दबाव नहीं डाला जाता। त) लेकिन यहाँ एक सूक्ष्म बिंदु है जो आगे स्पष्ट होगा। प्रश्नकर्ता के कथन से पता चला कि दान की गई वस्तु दानकर्ता की निजी संपत्ति नहीं थी, बल्कि खानक़ाह की वक़्फ़ (धार्मिक न्यास) संपत्ति थी और सज्जादा नशीन नियमानुसार उसका मुतवल्ली (प्रबंधक) था। उसने अपने भाई को इसका आधा हिस्सा दान (हिबा) कर दिया। ज़ाहिर है कि यह दान बिल्कुल अमान्य है क्योंकि वक़्फ़ संपत्ति उसकी मिल्कियत नहीं थी जिसे वह दान कर सके और मुतवल्ली का पद दान करने योग्य नहीं होता। मुतवल्ली अपने जीवन काल में अपनी तंदुरुस्ती की स्थिति में किसी दूसरे को अपना उत्तराधिकारी नहीं बना सकता, सिवाय उस स्थिति के जब उसे वक़्फ़ की ओर से ऐसा करने का सामान्य अधिकार दिया गया हो। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

"अगर मुतवल्ली ने अपनी सेहत की स्थिति में किसी दूसरे को अपने स्थान पर नियुक्त करने का इरादा किया, यदि वक़्फ़ की शर्त के अनुसार उसे सामान्य रूप से यह अधिकार प्राप्त था तो सही है, अन्यथा नहीं।"

मुतवल्ली ने अपने जीवन में स्वास्थ्य की स्थिति में किसी को अपना उत्तराधिकारी बनाने का इरादा किया, यदि वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) की ओर से शर्त के कारण उसे सामान्य अधिकार प्राप्त है तो सही है वरना नहीं (त)।

तो यदि दानकर्ता के पास वाक़िफ़ की शर्त के अनुसार या प्राचीन परंपरा (जो वाक़िफ़ की शर्त का प्रमाण है) के अनुसार अधिकार नहीं था, तो उसका...

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल इजारा, सातवाँ अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/447।
2. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, वाक़िफ़ की शर्त का पालन करने का अनुभाग, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/389।

पृष्ठ 631 का 576

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶) واہب موہوب لہ سے شے موہوب واپس لے سکتا ہے؟ (۲) جو اس سجادگی حاصلہ موہوبہ و مسند نشینی سے پہلے تھے ان کے حقوق وغیرہ معافیات بدستور قائم رہے اس میں کچھ رقم متعلق مرمت خانقاہ رہی موہوب لہ سجادہ نشین نے ان سابق کو خانقاہ میں آنے اور خدمت کرنے سے منع کرادیا یا کردیا یا ایسے اسباب ڈالے جس سے مجبوراً ممنوع ہوئے اور مرمت وغیرہ بھی ان کی جانب سے نہ ہونے دی اور نہ کرنے دی اب سابق مستحقین کے اولاد سے وہ (رقم مرمت جو پاتے رہے ہیں اولاد سجادہ نشین (موہوب لہ) لینا چاہتی ہے، کیا لے سکتی ہے یا نہیں؟ باوجودیکہ وہ لوگ اپنی ذات سے خدمت اور مرمت کرنا چاہتے ہیں۔ (۳) بعد نظر ڈالنے ہر دو قلم یہ بھی دریافت طلب ہے کہ شرعاً اس خانقاہ کا اصل راس یا مکھیا کس کو سمجھا جائے اور کون ہے اولاد سابق مستحقین موہوب لہ کی اولاد، مسند نشین اصل واہب کی اولاد؟

الجواب: نذر و فتوح جو جسے دے اس کی ملک ہیں واہب ہو یا موہوب لہ یا ان میں کسی کی اولاد، سجادہ نشین یا کسے باشد۔ رہا معاہدہ تنصیف وہ ایک وعدہ ہے جس کی وفا پر اصل وعدہ کنندہ بھی حکماً مجبور نہ کیا جاتا نہ کہ اس کی اولاد۔ **فقد نصوا علی انہ لاجبر علی الوفاء بالوعد** (مشائخ نے اس پر نص کی ہے وفاء عہد پر جبر نہیں کیا جاتا۔ ت) مگر یہاں ایک دقیقہ ہے کہ آگے ظاہر ہوگا بیان سائل سے معلوم ہوا کہ شے موہوب ملک واہب نہ تھی بلکہ جائداد وقف خانقاہ تھی اور سجادہ نشین حسب دستور اس کا متولی، اس نے اپنے بھائی کو یہ نصف ہبہ کیا۔ ظاہر ہے کہ یہ ہبہ باطل محض ہوا کہ جائداد موقوف اس کی ملک نہ تھی جسے ہبہ کر سکتا اور حق تولیت قابل ہبہ نہیں، متولی اپنی صحت میں دوسرے کو قائم مقام نہیں کر سکتا مگر اس حالت میں کہ جہتِ وقف سے اسے اس کا اختیار عام دیا گیا ہو۔ در مختار میں ہے:

اراد المتولی اقامة غیرہ مقامہ في صحتہ ان کان التفویض لہ بالشرط عاماً صح و الا لا

متولی نے اپنی زندگی میں حالت صحت میں کسی کو اپنا قائم مقام بنانے کا ارادہ کیا، اگر واقف کی طرف سے شرط کے سبب سے عام تفویض کا حق حاصل ہے تو صحیح ہے ورنہ نہیں(ت)

تو اگر واہب کے لئے اختیار حسب شرطِ واقف یا تعاملِ قدیم کی دلیل شرطِ واقف ہے حاصل نہ تھا تو اس کا

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الاجارہ الباب السابع فی الاجارۃ نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۴۷ 2 درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۹

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Making his brother the Sajjada Nashin was completely void; rather, the donor remained the Sajjada Nashin as before.

| فانه جعله مستقلا لا وكيلا عنه حتى يجوز ولا ينعزل بعزل نفسه الا عند قاضي الشرع ولا قاضي ثمه۔ | This is because he made him independent rather than an agent, so that it might have been permissible, and he does not become dismissed by dismissing himself except before a Sharia Judge, and no Sharia Judge is present here. (T) |

In this situation, whatever offerings and openings are given to the donee, if the giver gave them to his person, they became his property, and if they gave offerings for the Sajjada in his capacity as Sajjada Nashin, then it was not permissible for him to take them as in reality he did not become Sajjada Nashin.

| ومن اعطى احدا بظن وصف لم يكن فيہ لم يحل لہ اخذہ كما حققہ فى احياء العلوم وغيرہ۔ | If a person gives a gift to someone assuming a quality in them and that quality is not in the donee, then it is not permissible for him to take this gift, as has been researched in 'Ihya-ul-Uloom' etc. (T) |

In this case, there is no meaning to taking back because the giving itself was not valid; taking back comes after giving. Yes, if the donor also had this authority according to the condition of the waqif (endower), then the brother's partnership became valid and there is no authority to take back unless the waqif gave this authority too. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

| ان كان التفويض له عاما صح ولا يملك عزله الا اذا كان الواقف جعل له التفويض والعزل۔ | If he has general delegation, it is valid and he cannot dismiss him unless the waqif has given that administrator (mutawalli) both the power of delegation and dismissal. (T) |

(2) Those who had any Sharia right in endowments by the order of the waqif or according to old practice cannot be prohibited by anyone's prohibition without a Sharia reason. In Bahr-ur-Raiq and Radd-ul-Muhtar it is:

| استفيد من عدم صحة عزل الناظر | Invalidity of dismissing the trustee of a waqf without a crime. |

---

1 Ihya-ul-Uloom, Kitab az-Zuhd wal-Faqr 3/208, Kitab al-Halal wal-Haram 2/152, Kitab Asrar-uz-Zakat 1/223, Al-Mashhad al-Husayni Press, Cairo, Egypt. 2 Durr-e-Mukhtar,

Kitab al-Waqf, Chapter on observing the Waqif's condition in his lease, Mujtabai Press, Delhi 1/389.

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

अपने भाई को सज्जादा नशीन बनाना बिल्कुल शून्य था; बल्कि देने वाला ही पहले की तरह सज्जादा नशीन रहा।

| فانه جعله مستقلا لا وكيلا عنه حتى يجوز ولا ينعزل بعزل نفسه الا عند قاضي الشرع ولا قاضي ثمه۔ | क्योंकि उसने उसे स्वतंत्र बनाया था, न कि अपना प्रतिनिधि, ताकि वह जायज़ होता और वह स्वयं को हटाने से नहीं हटता, सिवाय इसके कि वह शरीयत के काज़ी (न्यायाधीश) के सामने ऐसा करे, और यहाँ शरीयत का काज़ी मौजूद नहीं है। (त) |

इस स्थिति में, प्राप्तकर्ता को दी गई भेंट और उपहार यदि देने वाले ने उसे व्यक्तिगत रूप से दिए होते, तो वे उसकी संपत्ति होते। लेकिन यदि वे सज्जादा नशीन की हैसियत से सज्जादा को दी गई भेंट के रूप में दिए गए थे, तो उसके लिए उन्हें लेना जायज़ नहीं था, क्योंकि वास्तव में वह सज्जादा नशीन नहीं था।

| ومن اعطى احدا بظن وصف لم يكن فيہ لم يحل لہ اخذہ كما حققہ فى احياء العلوم وغيرہ۔ | यदि कोई व्यक्ति किसी व्यक्ति में किसी गुण का अनुमान लगाकर उसे दान देता है और वह गुण प्राप्तकर्ता में न हो, तो उसके लिए वह दान लेना जायज़ नहीं है, जैसा कि 'इहया उलूम' आदि में शोध किया गया है। (त) |

इस स्थिति में वापस लेने का कोई मतलब नहीं है क्योंकि देना ही सही नहीं हुआ; वापसी तो देने के बाद होती है। हाँ, यदि दान देने वाले को वक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाला) की शर्त के अनुसार यह अधिकार भी था, तो भाई की भागीदारी सही हो गई और वापस लेने का कोई अधिकार नहीं है, सिवाय इसके कि वक़िफ़ ने यह अधिकार भी दिया हो। दुर्रे मुख़्तार में है:

| ان كان التفويض له عاما صح ولا يملك عزله الا اذا كان الواقف جعل له التفويض والعزل۔ | यदि उसे सामान्य प्रत्यायोजन प्राप्त है, तो यह सही है, और वह उसे तब तक नहीं हटा सकता जब तक कि वक़िफ़ ने उस मुतवल्ली (प्रशासक) को प्रत्यायोजन और निष्कासन दोनों का अधिकार न दिया हो। (त) |

(२) जो वक़िफ़ के आदेश या पुराने रीति-रिवाजों के अनुसार वक़्फ़ में कोई शरीयती अधिकार रखते थे, उन्हें बिना किसी शरीयती कारण के किसी के द्वारा मना किए जाने पर मना नहीं किया जा सकता। बहर-उल-रैक़ और रद-उल-मुह्तार में है:

| استفید من عدم صحة عزل الناظر | बिना किसी अपराध के वक़्फ़ के मुतवल्ली को हटाने की अमान्यता। |

---

1 इहया उलूम, किताब अज़-जुहद वल-फ़क़्र 3/208, किताब अल-हलाल वल-हराम 2/152, किताब असरार-उज़-ज़कात 1/223, अल-मशहद अल-हुसैनी प्रेस, काहिरा, मिस्र। 2 दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-वक़्फ़, वक़िफ़ की शर्त का पालन करने का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली 1/389।

पृष्ठ 577/631

اپنے بھائی کو سجادہ نشین کرنا باطل محض ہوا بلکہ وہی واہب بدستور سجادہ نشین رہا،

| فانہ جعلہ مستقلاً لا وکیلاً عنہ حتی یجوز ولایینعزل بعزل نفسہ الا عند قاضی الشرع ولا قاضی ثمہ۔ | اس لئے کہ اس نے اسے مستقل کیا ہے نہ کہ وکیل حتی کہ جائز ہوتا اور خود کو معزول کر لینے سے معزول نہیں ہوتا مگر اس وقت جبکہ قاضی شرع کے پاس ایسا کرے اور یہاں قاضی شرع موجود نہیں (ت) |

اس صورت میں جو نذر و فتوح موہوب لہ کو دی جائیں اگر دینے والا خود اس کی ذات کو دیتے وہ اس کی ملک تھیں اور اگر نذر سجادہ بحیثیت سجادہ نشینی دیتے تو اس کو ان کا لینا جائز نہ تھا کہ وہ واقع میں سجادہ نشین نہ ہوا،

| ومن اعطی احدا بظن وصف لم یکن فیہ لم یحل لہ اخذہ کما حققہ فی احیاء العلوم وغیرہ۔ | اگر کوئی شخص کسی شخص میں کوئی وصف گمان کر کے عطیہ دے اور وہ وصف موہوب لہ میں نہ ہو تو اس کو یہ عطیہ لینا جائز نہیں، جیسا کہ احیاء العلوم وغیرہ میں اس کی تحقیق کی گئی ہے (ت) |

اس صورت میں واپس لینے کے کوئی معنی نہیں کہ وہ دینا ہی صحیح نہ ہوا واپسی تو دینے کے بعد ہے۔ ہاں اگر واہب کو حسب شرط واقف اس کا اختیار بھی تھا تو بھائی کی شرکت صحیح ہو گئی اور واپسی کا اختیار نہیں مگر یہ کہ واقف نے یہ اختیار بھی دیا ہو۔ درمختار میں ہے :

| ان کان التفویض لہ عاماً صح ولا یملک عزلہ الا اذا کان الواقف جعل لہ التفویض والعزل۔ | اگر اس کو تفویض عام حاصل ہے تو صحیح ہے اور وہ اس کو معزول نہیں کر سکتا سوائے اس کے کہ واقف نے اس متولی کو تفویض و عزل دونوں کا اختیار دیا ہو (ت) |

(۲) جو بحکم واقف یا حسب عملدرآمد قدیم اوقاف میں کوئی حق شرعی رکھتے تھے وہ بلاوجہ شرعی کسی کے ممنوع کئے ممنوع نہیں ہو سکتے۔ بحر الرائق و ردالمحتار میں ہے :

| استفید من عدم صحۃ عزل الناظر | متولی وقف کو بلاجرم معزول کرنے کی عدم صحت |

---

۱ احیاء العلوم کتاب الزہد والفقر ۳/ ۲۰۸، کتاب الحلال والحرام ۲/ ۱۵۲، کتاب اسرار الزکوۃ ۱/ ۲۲۳ مطبعۃ المشہد الحسینی القاہرہ مصر ۲ درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۹

| "Without the occurrence of their non-existence [of qualifications] for a post holder in a waqf [endowment] without a crime and lack of eligibility^1." | | From this, it is known that it is not correct to dismiss any post holder in a waqf without a crime or lack of eligibility. (T) |

(3) Beneficiaries are authorized to take their respective rights; the actual and primary authority is the trustee of the endowments, as explained in the answer to the first question. And Allah Almighty knows best.

Issue 382: Sent by Naqi Ahmad Sahib, town of Sandila, district Hardoi, Ashraf neighborhood, 19 Safar 1335 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say about the following issue: (1) Zaid was the manager and founder of the property of Anjuman-e-Islamia, which was established on behalf of a group of Muslims, and Amr was the custodian of the property. (2) Bakr and others, who were trustees of the group of Muslims, filed a claim for five years' accounting against Zaid (manager) and Amr (custodian) and demanded the documents. (3) Both defendants replied that you are not entitled to an accounting because all the property was acquired through my management and effort. (4) Documents were requested by the court; Amr (custodian) went into hiding and did not provide the documents. The court, upon one-sided evidence, issued a decree against the defendants. (5) After the decree, arbitration took place regarding this decree, in which one-fourth of the decree amount was upheld. Zaid (manager), due to Amr being in hiding, paid the entire amount according to the arbitration decision. (6) Now Zaid (manager) and Amr (custodian) have passed away. The documents that were in the custodian's possession have been recovered. According to these documents, compared to the amount paid, a much smaller amount is found to be owed by the manager and custodian to the plaintiffs. According to the Shariah, if based on the documents the amount owed by the manager and custodian turns out to be less, then after the amount already paid, are the plaintiffs legally entitled to receive any remaining balance from their heirs (since they left property), or not? Similarly, if the manager has paid more money, do the heirs of the manager have a Shariah-compliant right to get it back or not? Explain and you will be rewarded.

The Answer: Whatever amount is proven as a valid claim, if less than that has been paid, the remainder will be taken from their estate. And if more than the initial amount was taken, it is obligatory to return whatever the excess was to them.

^1 Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/386.

फतवा-ए-रजविया | सोलहवीं जिल्द (16)

| "बिना जुन्हा अदमहा लिस़ाहिब वज़ीफ़ा फ़ी वक़्फ़ बग़ैर जुन्हा व अदम अहलियत^1-" | | इससे मालूम हुआ कि वक़्फ़ में किसी साहब-ए-वज़ीफ़ा को जुर्म और अयोग्यता के बग़ैर हटाना सही नहीं है। (त) |

(3) हक़दार अपने-अपने हक़ लेने तक के मुख़्तार होते हैं, असल और मुख्य वही मुतवल्ली (ट्रस्टी) औक़ाफ़ है जिसका बयान पहले सवाल के जवाब में गुज़रा। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसला 382: प्रेषक नक़ी अहमद साहब, क़स्बा संडीला, ज़िला हरदोई, मोहल्ला अशराफ़, 19 सफ़र 1335 हिजरी। उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शराह-ए-मतीन इस मामले में क्या फ़रमाते हैं: (1) ज़ैद अंजुमन-ए-इस्लामिया की जायदाद का प्रबंधक और संस्थापक था, जो मुसलमानों के एक समूह की ओर से स्थापित की गई थी, और अम्र उस जायदाद का अमीन (अमानतदार) था। (2) बक्र और अन्य लोग, जो मुस्लिम समूह के मुतवल्ली थे, उन्होंने ज़ैद (प्रबंधक) और अम्र (अमीन) पर पाँच साल के हिसाब-किताब का दावा किया और दस्तावेज़ माँगे। (3) दोनों प्रतिवादियों ने उत्तर दिया कि आप हिसाब-किताब के हकदार नहीं हैं क्योंकि पूरी जायदाद मेरे प्रबंधन और प्रयास से प्राप्त हुई थी। (4) अदालत से दस्तावेज़ माँगे गए; अम्र (अमीन) छिप गया और दस्तावेज़ नहीं दिए। अदालत ने एकपक्षीय सबूत के आधार पर प्रतिवादियों के ख़िलाफ़ डिक्री दे दी। (5) डिक्री के बाद, उस डिक्री के बारे में मध्यस्थता (सालिसी) हुई, जिसमें डिक्री की राशि का एक चौथाई हिस्सा तय हुआ। ज़ैद (प्रबंधक) ने अम्र के छिपे होने के कारण मध्यस्थता के फ़ैसले के अनुसार पूरी राशि का भुगतान कर दिया। (6) अब ज़ैद (प्रबंधक) और अम्र (अमीन) का देहांत हो गया है और जो दस्तावेज़ अमीन के कब्ज़े में थे, वे बरामद हो गए हैं। इन दस्तावेज़ों के अनुसार, भुगतान की गई राशि की तुलना में, वादियों का दावा प्रबंधक और अमीन पर बहुत कम निकलता है। क्या शरीयत के अनुसार, यदि दस्तावेज़ों के आधार पर प्रबंधक और अमीन पर बकाया राशि कम निकलती है, तो पहले से भुगतान की गई राशि के बाद, क्या वादी उनके वारिसों से (चूँकि उन्होंने जायदाद छोड़ी है) शेष राशि पाने के शरीयत के अनुसार हकदार हैं या नहीं? और इसी तरह, अगर प्रबंधक ने ज़रूरत से ज़्यादा पैसे जमा किए हों, तो क्या प्रबंधक के वारिसों को शरीयत के अनुसार उसे वापस पाने का अधिकार है या नहीं? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

अल-जवाब (उत्तर): जितनी राशि का वाजिब दावा साबित हो, अगर उससे कम का भुगतान किया गया है, तो शेष राशि उनके तरके(विरासत) से ली जाएगी। और अगर शुरू में ज़रूरत से ज़्यादा राशि ले ली गई है, तो जितना अधिक हो उसे उन्हें वापस करना अनिवार्य है।

^1 रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/386।

पृष्ठ 578/631

| بلا جنحة عدمها لصاحب وظیفة فی وقف بغیر جنحة | سے معلوم ہوا کہ وقف میں کسی صاحب وظیفہ کو جرم اور عدم اہلیت کے بغیر معزول کرنا صحیح نہیں۔(ت) | | و عدم اهلية ۱۸ـ |

(۳) مستحقین اپنے اپنے حقوق لینے تک کے مختار ہوتے ہیں اصل و راس وہی متولی اوقاف ہے جس کا بیان جواب سوال اول میں گزرا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۸۲: مرسلہ نقی احمد صاحب قصبہ سندیلہ ضلع ہردوئی محلہ اشراف ۱۹ صفر ۱۳۳۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ ذیل میں: (۱) زید منتظم و بانی جائداد انجمن اسلامیہ جو کہ منجانب گروہ اسلام قائم ہوئی تھی تھا اور عمرو امین جائداد کا تھا۔ (۲) بکر وغیرہ جو کہ متولی گروہ اسلام تھے پانچ سال کے حساب فہمی کا دعوٰی زید منتظم و عمرو امین پر کیا اور کاغذات طلب کئے۔ (۳) ہر دو مدعاعلیہم نے جواب دیا کہ تم مستحق حساب فہمی نہیں ہو کیونکہ کل جائداد میرے اہتمام و کوشش سے حاصل ہوئی۔ (۴) عدالت سے کاغذات طلب ہوئے عمرو امین روپوش ہو گیا اور کاغذات نہیں دئے عدالت نے بہ ثبوت یک طرفہ مدعاعلیہم پر ڈگری کر دی۔ (۵) بعد ڈگری اس ڈگری کی بابت ثالثی ہوئی جس میں زر ڈگری چوتھائی قائم رہا اور زید منتظم نے بوجہ روپوش ہونے عمرو کے کل روپیہ مطابق فیصلہ ثالثی ادا کر دیا۔ (۶) اب زید منتظم و عمرو امین کا انتقال ہو گیا اور جو کاغذات امین کے قبضہ میں تھے وہ برآمد ہوئے ان کاغذات کی رو سے بمقابلہ ادا شدہ رقم کے بہت کم روپیہ مطالبہ مدعیان کا ذمہ منتظم و امین برآمد ہوتا ہے آیا شرعاً بروئے کاغذات بقدر مطالبہ ذمہ منتظم و امین نکلے تور قم ادا شدہ کے بعد جس قدر باقی رہے ان کے ورثہ سے جب کہ جائداد چھوڑی ہو مدعیان رقم پانے کے شرعاً مستحق ہیں یا نہیں؟

اور اسی طرح اگر منتظم نے زائد روپیہ داخل کیا ہو تو شرعاً واپس پانے کا حق ورثاء منتظم کو ہے یا نہیں؟ بینواتوجروا۔

الجواب: جس قدر مطالبہ واجبی ثابت ہوا اگر اس سے کم ادا ہوتا ہے باقی ان کے ترکہ سے لیا جائے گا اور اگر اول سے زیادہ لے لیا گیا ہے تو جتنا زیادہ ہو انہیں واپس دینا واجب ہے۔

1^8 رد المحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۸۶

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

The Prophet (Peace be upon Him) said: "The hand is responsible for what it has taken until it returns it." (1) And Allah Almighty said: "And do not consume your property among yourselves unjustly and send it [in bribery] to the rulers in order that [they might aid] you [to] consume a portion of the wealth of the people in sin [while you know]." (2) (T)

It is in 'Uqud ad-Durriyah': "Whoever gives something thinking it was obligatory upon him, he has the right to take it back. And Allah Almighty knows best." (3) (T)

Issue 383: Sent by Hakim Muhammad Hayat Khan Sahib, Agra, Kucha-e-Hakiman, Hayat Manzil, 11 Rabi' al-Awwal Sharif 1345 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the clear Shariah say in this matter: Among the five trustees (Mutawallis) of endowments who work as an association based on majority vote, if one openly consumes interest (Riba) and insists on spending contrary to the intention of the donor (Waqif), are they fit to remain as trustees according to Shariah? The act of the aforementioned trustee, who openly consumes interest, of providing ice water etc. to the general Muslims in the congregational mosque (Jama Masjid) etc., which is under his supervision, according to the occasion at his own expense; is it such that, according to Shariah, other trustees can stop it? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: In the inquired situation, that person is not at all fit to remain a trustee, and his removal is obligatory. It is in 'Durr-e-Mukhtar':

1. Jami' at-Tirmidhi, Book of Sales, Chapter on 'Borrowed items must be returned', Amin Company Delhi, 1/152.
2. Al-Quran Al-Karim, 2/188.
3. Al-'Uqud ad-Durriyah fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyyah, Book of Partnership 1/91, and Book of Endowments 1/227, 229, and Book of Debts 2/249, Arg Bazaar Qandahar Afghanistan.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "हाथ पर वह चीज़ वाजिब है जो उसने ली, यहाँ तक कि वह उसे अदा कर दे।" (1) और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और आपस में एक दूसरे का माल नाजायज़ तौर पर मत खाओ और न उनका मुक़दमा हाकिमों के पास इसलिए ले जाओ कि लोगों का कुछ माल नाहक़ खा लो।" (2) (त)

'उक़ूद अद-दुर्रिया' में है: "जिस किसी ने दूसरे को कोई चीज़ दी यह गुमान करते हुए कि इस चीज़ को देना मुझ पर लाज़िम है, तो उसे वापस लेने का अख्तियार है। वल्लाहु तआला आलम।" (3) (त)

मसला 383: हकीम मुहम्मद हयात खान साहब आगरा, कूचा-ए-हकीमां, हयात मंज़िल, 11 रबीउल अव्वल शरीफ 1345 हिजरी द्वारा भेजा गया। क्या फरमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरअ-ए-मतीन इस मसले में कि औक़ाफ के पांच मुतवलियों में से, जो एक अंजुमन की हैसियत से बहुमत के आधार पर काम करते हों, अगर कोई एक खुलेआम सूद (ब्याज) खाता हो और वाकिफ़ (दाता) की मंशा के खिलाफ खर्च करने पर अड़ा रहे, तो क्या वह शरई तौर पर मुतवल्ली रहने के काबिल है? उपर्युक्त मुतवल्ली साहब का खुलेआम सूद खाना, और अपनी निगरानी में स्थित जामा मस्जिद आदि में मौके के अनुसार अपने खर्च से आम मुसलमानों को बर्फ आदि पिलाना; क्या शरई तौर पर यह ऐसा कृत्य है कि अन्य मुतवल्ली इसे रोक सकें? बयान करें, सवाब पाएंगे।

जवाब: पूछी गई स्थिति में वह व्यक्ति मुतवल्ली रहने के हरगिज़ काबिल नहीं है और उसे बर्खास्त करना वाजिब है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

1. जामिउत तिर्मिज़ी, अबवाबुल बुयू, बाब 'अल-आरिया मुअद्दा', अमीन कंपनी दिल्ली, 1/152.
2. अल-क़ुरान अल-करीम, 2/188.
3. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया फी तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिय्या, किताबुश शिरका 1/91, किताबुल वक़्फ़ 1/227, 229, किताबुल मुदाइनात 2/249, अर्ग बाज़ार कंधार अफगानिस्तान।

पृष्ठ 631 का 579

قال صلی اللہ تعالی علیہ وسلم علی الید ما اخذت حتی تردھا 1. وقال تعالی "وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ" 2 - رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: ہاتھ پر وہ چیز واجب ہے جو اس نے لی، یہاں تک کہ وہ اس کو ادا کردے۔ اور اللہ تعالٰی نے ارشاد فرمایا کہ آپس میں ایک دوسرے کا مال ناجائز طور پر مت کھاؤ اور نہ ان کا مقدمہ حاکموں کے پاس اس لئے لے جاؤ کہ لوگوں کا کچھ مال ناحق کھالو۔ (ت)

عقود الدریہ میں ہے: من دفع شیئا ظانا انہ علیہ کان لہ ان یستردہ واللہ تعالی اعلم۔ کسی شخص نے دوسرے کو کوئی شے دی یہ گمان کرتے ہوئے کہ اس کو یہ شے دینا مجھ پر لازم ہے تو اس کو واپس لینے کا اختیار ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۳۸۳: مرسلہ حکیم محمد حیات خان صاحب آگرہ کوچہ حکیماں حیات منزل ۱۱ ربیع الاول شریف ۱۳۴۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ منجملہ پانچ متولیان اوقاف کے جو بحیثیت ایک انجمن کے کثرت رائے پر کام کرتے ہوں اگر چہ ایک علانیہ سود کھاتے ہوں اور خلاف منشاء واقف خرچ کئے جانے پر مصر ہوں اس قابل ہیں کہ عند الشرع متولی رہ سکیں۔ متذکرہ بالا متولی صاحب کا جو علانیہ سود کھاتے ہیں یہ فعل کہ مسجد جامع وغیرہ میں جوان کے زیر نگرانی ہیں حسب موقع اپنے خرچہ سے عام مسلمانوں کو برف وغیرہ پلواتے ہیں آیا عند الشرع اس قابل ہے کہ دیگر متولیان اسے روکیں۔ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مستفسرہ وہ شخص ہرگز متولی رہنے کے قابل نہیں اور اس کا معزول کرنا واجب۔ درمختار میں ہے:

1 جامع الترمذی ابواب البیوع باب ماجاء ان العاریة موداة امین کمپنی دہلی ۱/ ۱۵۲ 2 القرآن الکریم ۲/ ۱۸۸ 3 العقود الدریة فی تنقیح الفتاوی الحامدیة کتاب الشرکة ۱/ ۹۱ وکتاب الوقف ۱/ ۲۲۹، ۲۲۷ و کتاب المداینات ۲/ ۲۴۹ ارگ بازار قندهار افغانستان

Fatawa Ridawiyya, Volume 16

"It is mandatory to remove him from the endowment (waqf) even if he is the endower himself. (Durar) While if he is not trustworthy, then it is more obligatory to remove a non-endower if he is dishonest. (T)"

Serving ice-cooled water to Muslims at one's own expense is not objectionable; rather, if the intention is good, it is commendable. However, it is prohibited from the income of the waqf if it is not included under the terms of the waqf. Also, it should not be done in a large gathering in the mosque as there is a risk of noise, and a person not in I'tikaf (spiritual retreat) should not eat or drink in the mosque. And Allah Almighty knows best.

Problem 382: From Mauza Durru, District Nainital, Tehsil Khapa, asked by Sarwat Yar Khan Sahab, 26 Sha'ban 1335 AH.

What do the scholars of religion say? Upon the death of the sole trustee (mutawalli) of a waqf property, three trustees were appointed according to the conditions of the waqf deed. In other properties, six heirs were established. In the legal case regarding the inclusion or exclusion of the waqf property, out of the six heirs, two heirs declared the waqf property as an inheritance (matruka) and tried to act against the waqf. Out of the same six heirs, three heirs, two of whom were among the three trustees of the waqf property, tried to keep the waqf established and they succeeded. One trustee remained silent. The heirs who tried to establish the property as inherited property were two real brothers, and the silent trustee was the wife of one brother's son. Because of this, the two trustees and the Muslims feared that if the waqf property was declared inherited, the silent trustee would gain personal benefit as her two fathers-in-law, who are heirs, would become shareholders in the waqf property, causing loss to the waqf. There is also a concern for future loss. Now another case regarding 'Numberdari' (headship) for the fulfillment of the conditions of the waqf is ongoing. In the situation described above, which trustee is fit to be the 'Numberdar' and who is liable to be removed from trusteeship? And can the person who wants to be appointed as the manager (Sarbarah-kar) on behalf of the silent trustee—who is her father-in-law and has already tried to establish the waqf as inherited property—be appointed as the manager or not?

The Answer: He who has tried to act against the waqf can never be appointed as a manager. In fact, if the trustee or the endower himself were to do so, it would be mandatory to remove him immediately. It is stated in Al-Durr al-Mukhtar:

[1] Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/383. Page 580 of 631

फतावा रज़विया, खंड १६

"उसे अनिवार्य रूप से वक्फ से निकाल दिया जाएगा, भले ही वह स्वयं वाकिफ (वक़्फ़ करने वाला) ही क्यों न हो। (दुरर) जबकि वह अमानतदार न हो, तो यदि कोई गैर-वाकिफ खयानत (बेईमानी) करे, तो वह और भी अधिक निकाले जाने योग्य है। (त)"

अपने खर्च से मुसलमानों को बर्फ का पानी पिलाना कोई बुरी बात नहीं है, बल्कि नीयत अच्छी हो तो सराहनीय है। लेकिन वक्फ की आमदनी से यह हराम है, जब तक कि वक्फ की शर्तों के तहत शामिल न हो। और मस्जिद में भीड़ जमा करके ऐसा नहीं करना चाहिए क्योंकि शोर-गुल होने की संभावना है, और मस्जिद में एतिकाफ न करने वाले के लिए खाना-पीना भी उचित नहीं है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

मसला ३८२: गाँव दर्रूजिला नैनीताल, तहसील खपा से, सरवत यार खां साहब द्वारा प्रेषित, २६ शाबान १३३५ हिजरी।

धर्म के विद्वान क्या कहते हैं? एक वक्फ संपत्ति के एकमात्र मुतवल्ली (ट्रस्टी) की मृत्यु पर, वक्फ विलेख की शर्तों के अनुसार तीन मुतवल्ली नियुक्त हुए। अन्य संपत्तियों में छह उत्तराधिकारी स्थापित हुए। वक्फ संपत्ति के नामान्तरण (दाखिल-खारिज) के मामले में, उन छह उत्तराधिकारियों में से दो ने वक्फ संपत्ति को विरासत (मतरूका) घोषित किया और वक्फ के खिलाफ प्रयास किया। उन्हीं छह उत्तराधिकारियों में से तीन, जिनमें से दो वक्फ संपत्ति के मुतवल्लियों में से थे, ने वक्फ को बनाए रखने का प्रयास किया और सफल रहे। एक मुतवल्ली चुप रही। जिन वारिसों ने वक्फ को विरासत घोषित करने का प्रयास किया था, वे दो सगे भाई थे, और जो मुतवल्ली चुप रही थी वह उनमें से एक भाई के बेटे की पत्नी थी। इस वजह से दो मुतवल्लियों और मुसलमानों को यह डर था कि यदि वक्फ संपत्ति को विरासत घोषित कर दिया गया, तो उस चुप रहने वाली मुतवल्ली को व्यक्तिगत लाभ होगा क्योंकि उसके दोनों ससुर, जो उत्तराधिकारी हैं, वक्फ संपत्ति में हिस्सेदार बन जाएंगे और वक्फ को नुकसान होगा। भविष्य में भी नुकसान का डर है। अब वक्फ की शर्तों को पूरा करने के लिए 'नंबरदारी' (मुखिया पद) का दूसरा मामला चल रहा है। ऊपर बताई गई स्थिति में, कौन सी मुतवल्ली नंबरदार बनने के योग्य है और कौन पद से हटाए जाने योग्य है? और वह व्यक्ति जो उस चुप रहने वाली मुतवल्ली की ओर से कार्यवाहक (सरबराह-कार) नियुक्त होना चाहता है, जो उसका ससुर है

और वक्फ के खिलाफ उसे विरासत घोषित करने का प्रयास कर चुका है, क्या वह कार्यवाहक नियुक्त हो सकता है या नहीं?

उत्तर (अल-जवाब): जो वक्फ के खिलाफ प्रयास कर चुका है, उसे कभी भी कार्यवाहक नहीं बनाया जा सकता। यहाँ तक कि यदि स्वयं मुतवल्ली या वाकिफ ऐसा करता, तो उसे तुरंत निकाल देना अनिवार्य था। दुर्र-ए-मुख्तार में है:

---

[1] दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल वक्फ, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली १/३८३। पृष्ठ ५८० / ६३१

"ینزع وجوباً لوالواقف درر فغیرہ بالأولی غیر مأمون - اس کو وجوباً وقف سے نکال دیا جائے گا اگر چہ وہ خود واقف ہی ہو۔ (درر) جبکہ وہ امین نہ ہو تو غیر واقف اگر خائن ہو تو بدرجہ اولٰی اس کو نکال دینا واجب ہو گا۔ (ت)"

اپنے خرچ سے مسلمانوں کو برف پلانا کوئی امر معیوب نہیں بلکہ نیت حسن ہو تو مستحسن ہے مگر وقف کی آمدنی سے حرام ہے جبکہ شرائط وقف کے تحت میں داخل نہ ہو اور مسجد میں بہ مجمع نہ ہونا چاہئے کہ غل شور کا بھی احتمال ہے، اور مسجد میں غیر معتکف کو کھانا پینا بھی نہ چاہئے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۸۲: از موضع درو ضلع نینی تال تحصیل کھپا مسئولہ ثروت یار خاں صاحب ۲۶ شعبان ۱۳۳۵ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین ایک جائداد وقف کے متولی واحد کے انتقال پر تین متولیان بموجب شرط دستاویز وقف پیدا ہوئیں اور دیگر جائداد میں چھ وارث قائم ہوئے مقدمہ داخل خارج وقف پر منجملہ چھ وارثوں کے دو وارثوں نے جائداد وقف کو مترو کہ قرار دیا اور وقف کے خلاف کوشش کی اور منجملہ انہیں چھ وارثوں کے تین وارث جائداد وقف کے متولیان میں سے دو متولیان نے وقف قائم رکھنے کی کوشش کی اور وہ کامیاب ہوئے ایک متولی خاموش رہا جن وارثوں نے کوشش خلاف وقف متروکہ قائم ہونے کے لئے کی تھی وہ دونوں حقیقی بھائی تھے اور ایک بھائی کے لڑکے کی وہ متولیہ جو کہ خاموش رہی وقت داخل خارج وقف مذکور منکوحہ تھی جس سے یہ اندیشہ دو متولیان اور مسلمانان کو تھا اور ہے کہ اگر جائداد وقف متروکہ قرار پائی گئی تو متولیہ

خاموش کو یہ نفع ذاتی پہنچے کہ اس کے دونوں خسر جو وارث ہیں حصہ دار جائداد وقف میں بن جائیں اور وقف کو نقصان پہنچے کہ اس وجہ سے آئندہ بھی نقصان کا خیال ہے اب دوسرا مقدمہ واسطے نمبرداری برائے تعمیل شرائط وقف چل رہا ہے تو ایسی صورت میں جو کہ اوپر ظاہر کی گئی ہے کون متولیہ نمبردار ہونے کے لائق ہے اور کون تولیت سے خارج ہونے کے قابل ہے اور وہ شخص جو خاموش متولیہ کی طرف سے سربراہ کار مقرر ہونا چاہتا ہے جو خسر اس کا ہے اور وقف کے خلاف متروکہ قائم ہونے کی کوشش کر چکا ہے سربراہ کار مقرر ہو سکتا ہے یا نہیں؟

الجواب: جو خلاف وقف کوشش کر چکا وہ ہرگز سربراہ کار نہیں کیا جا سکتا یہاں تک کہ اگر خود متولی یا خود واقف ایسا کرتا واجب تھا کہ فوراً نکال دیا جاتا۔ در مختار میں ہے:

---

[1] در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳ صفحہ ۵۸۰ از ۶۳۱

Fatawa Razawiyya Volume 16

"He must be removed as a matter of obligation if the endower (waqif) is not trustworthy."[1] - If the caretaker (Mutawalli) of a waqf property is not honest, it is mandatory to remove them from guardianship, even if they are the endower themselves. If the caretaker is not the endower, then removal is mandatory to an even greater degree. (Translator's note: T)

If it is proven that a female caretaker remained silent with corrupt intent, her removal is also mandatory. However, if she remained silent due to helplessness, there is no harm. 'Numbardari' (village headship) is not a Sharia issue; however, no person should be appointed from outside the circle of legitimate caretakers. And Allah Almighty knows best.

Problem 385 to 388: From Jabalpur, Omti Kapl, sent by Muhammad Numair Khan, 7 Rabi al-Awwal 1346 AH. (1) Zaid endowed his land for a mosque and also provided some stones for the mosque's construction; the value of the land and stones would be approximately 200 [units]. Amr, from his own personal funds, built a proper mosque and a room and endowed both, in which probably five thousand rupees were spent. Afterwards, at Zaid's request, Amr wrote a registered document in Zaid's name for the supervision of the mosque. Twelve years have passed since the mosque was completed. Since then, Amr has been covering all kinds of expenses, such as lighting, salaries for the Imam and Muezzin, the services of a Hafiz during Ramadan, distribution of sweets, and other requirements for the mosque, entirely from his own pocket. Amr is extremely well-mannered, observant of fasting and prayers, and a God-fearing person. Amr was unaware of Zaid's actions, as Zaid is a major troublemaker, envious, a backbiter, one who creates divisions in the congregation, tries to assert his rule over the mosque, and is constantly causing mischief. In this situation, whom does the noble Sharia designate as the Mutawalli? And is that registry in Zaid's name valid according to the noble Sharia, given that the neighborhood residents and the congregation prefer Amr to be the Mutawalli? (2) Can the Imam and Muezzin be appointed or dismissed solely by Zaid's order, or by the consensus of the entire congregation? (3) While the regular Imam is present, Zaid leads the prayer out of mischief; is the prayer valid behind Zaid? (4) Is Zaid's leadership of the prayer valid, or should the worshippers repeat their individual prayers due to its being disliked?

[1] Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/383

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

"यंजिउ वुजूबन लव-ल-वाक़िफ़ु ग़ैरा मामूनिन"[1] - अगर वक्फ़ का मुतवल्ली (कार्यवाहक) अमीन (भरोसेमंद) न हो तो उसे विलायत (प्रबंधन) से निकाल देना वाजिब (अनिवार्य) है, चाहे वह खुद वाक़िफ़ (दानकर्ता) ही क्यों न हो। अगर मुतवल्ली वाक़िफ़ नहीं है, तो उसे निकालना और भी ज़्यादा वाजिब है। (त)

अगर यह साबित हो जाए कि एक मुतवल्ली महिला की खामोशी भ्रष्ट नीयत की वजह से थी, तो उसे भी हटाना वाजिब है। हाँ, अगर मजबूरी की वजह से खामोश रही, तो कोई हर्ज़ नहीं। नंबरदारी कोई शरई मामला नहीं है, हाँ, जायज़ मुतवल्लियों से बाहर कोई व्यक्ति न हो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 385 से 388: जबलपुर, ओमती कपल से, प्रेषक मुहम्मद नुमैर खान, 7 रबी-उल-अव्वल 1346 हिजरी। (1) ज़ैद ने अपनी ज़मीन मस्जिद के लिए वक़्फ़ कर दी और मस्जिद निर्माण के लिए कुछ पत्थर भी दिए। ज़मीन और पत्थरों की कीमत लगभग 200 [इकाई] होगी। अम्र ने अपने निजी खर्च से पूरी तरह से एक व्यवस्थित मस्जिद और एक कमरा भी तैयार किया और दोनों को वक़्फ़ कर दिया, जिसमें शायद पाँच हज़ार रुपये खर्च हुए होंगे। इसके बाद ज़ैद के कहने पर अम्र ने मस्जिद की निगरानी के लिए ज़ैद के नाम एक रजिस्ट्री शुदा दस्तावेज़ लिख दिया। मस्जिद बने हुए बारह साल हो गए हैं, तब से हर तरह का खर्च जैसे चिराग, इमाम और मुअज़्ज़िन का वेतन, रमज़ान शरीफ़ में हाफ़िज़ की सेवा और मिठाई का वितरण और बीच-बीच में मस्जिद से संबंधित जो भी ज़रूरतें होती हैं, अम्र अपने पास से खर्च करता है। अम्र बहुत ही विनम्र, रोज़ा-नमाज़ का पाबंद और खुदा से डरने वाला व्यक्ति है। अम्र ज़ैद की हरकतों से वाकिफ नहीं था क्योंकि ज़ैद बड़ा फ़ितना फैलाने वाला, ईर्ष्यालु, चुगलखोर, जमात में फूट डालने वाला, मस्जिद पर अपना हुक्म चलाने वाला और कोई न कोई शरारत पैदा करने वाला व्यक्ति है। इस सूरत में शरीअत किसे मुतवल्ली करार देती है? और क्या ज़ैद के नाम वह रजिस्ट्री शरीअत के मुताबिक़ मान्य है, जबकि मुहल्ले और जमात के लोग अम्र का मुतवल्ली होना पसंद करते हैं? (2) क्या सिर्फ़ ज़ैद के हुक्म से इमाम और मुअज़्ज़िन नियुक्त या बर्खास्त किए जा सकते हैं, या पूरी जमात की राय से? (3) इमाम की मौजूदगी में ज़ैद शरारतन नमाज़ पढ़ाता है, क्या ज़ैद के पीछे नमाज़ सही हो सकती है? (4) क्या ज़ैद की इमामत सही है या नमाज़ी नफ़रत/अरुचि (कराहत) की वजह से अपनी-अपनी नमाज़ दोबारा पढ़ लिया करें?

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, मतबा मुजतबाई देहली 1/383

पृष्ठ 581/631

یَنْزِعُ وُجُوباً لَوْ الْوَاقِفُ غَیْرَ مَأْمُونٍ[1] ۔ متولی وقف اگر امین نہ ہو تو اس کو ولایت سے نکال دینا واجب ہے اگرچہ وہ خود واقف ہو، اگر متولی غیر واقف ہے تو بدرجہ اولٰی نکالنا واجب ہے (ت)

ایک متولیہ کا خاموش رہنا اگر ثابت ہو کہ اس نیت فاسد سے تھا تو اس کا اخراج بھی واجب ہے، ہاں اگر بوجہ مجبوری ساکت رہی تو حرج نہیں، نمبر داری شرعی مسئلہ نہیں، ہاں جائز متولیوں سے باہر کوئی شخص نہ ہو۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۸۵ تا ۳۸۸: از جبل پور او متی کاپل مرسلہ محمد نمیر خاں ۷ ربیع الاول ۱۳۴۶ھ (۱) زید نے اپنی زمین مسجد کے لئے وقف کر دی اور کچھ پتھر بھی برائے تعمیر مسجد دئے ، زمین اور پتھروں کی قیمت تقریباً ۲۰۰ مالہ ہوں گے ، اور عمرو نے اپنی ذات خاص سے بالکل مسجد با قاعدہ اور ایک حجرہ بھی تیار کر کے دونوں کو وقف کر دیا جس میں غالبا پانچ ہزار روپیہ صرف ہوا ہو گا بعدہ زید کے کہنے سے عمرو نے زید کے نام سے واسطے نگرانی مسجد ایک کاغذ رجسٹری شدہ تحریر کر دیا اور مسجد تیار ہوئے بارہ برس ہوئے جب سے ہر طرح کے خرچ کا کفیل مثل چراغ تنخواہ امام و مؤذن و رمضان شریف میں حافظ کی خدمت و تقسیم شیرینی اور بھی درمیان میں مسجد کے متعلق جو ضرورت ہوا کرتی ہے عمرو صرف اپنی ذات سے صرف کرتا ہے اور عمرو نہایت خلیق پابند صوم و صلوۃ باخدا شخص ہے اور عمرو زید کے افعال سے واقف نہ تھا کیونکہ زید بڑا فتنہ انگیز ، حاسد، غیبت کنندہ ، جماعت میں تفرقہ ڈالنے والا اور مسجد پر اپنی حکومت جتانے والا ، ایک نہ ایک شرارت پیدا کرنے والا ہے، اس صورت میں متولی کس کو شرع شریف قرار دیتی ہے اور وہ رجسٹری زید کی بموجب شرع شریف کار آمد ہے حالانکہ اہل محلہ اور اہل جماعت عمرو کا متولی ہونا پسند کرتی ہیں ؟ (۲) صرف زید کے حکم سے پیش امام

و مؤذن مقرر ہو سکتے ہیں یا برخاست ہو سکتے ہیں یا کل اہل جماعت کی رائے سے ؟ (۳) پیش امام کے موجود ہوتے ہوئے زید شرارتاً امامت کرتا ہے زید کے پیچھے نماز درست ہو سکتی ہے ؟ (۴) زید کی امامت درست ہے یا نمازی اپنی اپنی نماز بوجہ کراہت دہرا لیا کریں ؟

[1] درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳

Fatawa Razawiyya Volume 16

The Answer:

(1) If it is a fact that Zaid is a troublemaker, mischievous, and a divider of the congregation, then he is absolutely not capable of the trusteeship (Tawliyat) of the mosque; it is mandatory to remove him. It is stated in Durr al-Mukhtar: "It is obligatory to remove a dishonest trustee from the administration of the endowment (waqf), even if he is the endower (waqif) himself." (T)

(2) Preference shall be given to the Muezzin and Imam who are more suited for these positions as per Shari'ah. If they are equal in suitability, then those appointed by Zaid are preferred because the original mosque, i.e., the land, was his endowment. It is stated in Durr al-Mukhtar: "The builder of the mosque has more right than the people in appointing the Imam and the Muezzin according to the preferred view (Mukhtar), unless the person appointed by the people is more suitable (Aslah) than the one appointed by the builder." In that case, the one appointed by the people is better. (T)

However, if the Muezzin and Imam are salaried employees and 'Amr pays their salary, then the right to the salary belongs to whoever 'Amr appoints. It is incumbent upon him to choose someone who is more appropriate according to Shari'ah. Also, the dismissal of a salaried employee would depend on 'Amr's opinion, "because he is the employer (Musta'jir), and a third party has no right to terminate the contract of employment (Ijarah)." (T)

(3 & 4) If open transgression (fisq) is proven against Zaid, then his leading the prayer and praying behind him is Makruh Tahrimi (prohibitively disliked), such that performing it is a sin and repeating it is mandatory. It is stated in Tabyin al-Haqa'iq: "Promoting him (the transgressor) for Imamate constitutes honoring him, whereas it is religiously mandatory for Muslims to humiliate transgressors (fasiqeen)." (T)

And if there is no factor in Zaid that prevents him from being an Imam, but the appointed Imam is more excellent and superior to him, and for this reason...

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/383.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/390.
3. Tabyin al-Haqa'iq, Kitab al-Salah, Bab al-Imamah, Al-Matba'ah al-Kubra al-Amiriyyah, Bulaq Egypt, 1/134.

फ़तावा रज़विया जिल्द 16

उत्तर:

(1) यदि यह तथ्य है कि ज़ैद फसाद फैलाने वाला, शरारती और जमात में फूट डालने वाला है, तो वह मस्जिद के ट्रस्टीशिप (तवलियत) के योग्य बिल्कुल नहीं है; उसे पदमुक्त करना अनिवार्य (वाजिब) है। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है: "एक बेईमान ट्रस्टी को वक़्फ़ के प्रशासन से हटाना अनिवार्य है, भले ही वह स्वयं वक़्फ़ करने वाला (वाक़िफ) ही क्यों न हो।" (त)

(2) मुअज़्ज़िन और इमाम के लिए उन व्यक्तियों को वरीयता दी जाएगी जो शरीअत के अनुसार इन पदों के लिए अधिक योग्य हों। यदि वे समान रूप से योग्य हों, तो ज़ैद द्वारा नियुक्त किए गए व्यक्तियों को प्राथमिकता दी जाएगी क्योंकि मूल मस्जिद, यानी ज़मीन, उसी का वक़्फ़ है। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है: "मस्जिद के निर्माता को इमाम और मुअज़्ज़िन की नियुक्ति में अन्य लोगों की तुलना में अधिक अधिकार है, यही मुख्तार (पसंदीदा) मत है, जब तक कि लोगों द्वारा नियुक्त व्यक्ति निर्माता द्वारा नियुक्त व्यक्ति की तुलना में अधिक उपयुक्त (अस्लाह) न हो।" उस स्थिति में, लोगों द्वारा नियुक्त व्यक्ति ही बेहतर है। (त)

लेकिन जब मुअज़्ज़िन और इमाम वेतनभोगी कर्मचारी हों और अमर उनका वेतन देता हो, तो वेतन का अधिकार उसी को होगा जिसे अमर नियुक्त करेगा। उस पर अनिवार्य है कि वह उसे पसंद करे जो शरीअत के अनुसार अधिक उपयुक्त हो। साथ ही, वेतनभोगी कर्मचारी की बर्खास्तगी भी अमर की राय पर निर्भर करेगी, "क्योंकि वही नियोक्ता (मुस्तजिर) है, और किसी तीसरे व्यक्ति को रोजगार के अनुबंध (इजारा) को समाप्त करने का अधिकार नहीं है।" (त)

(3 और 4) यदि ज़ैद से सरेआम गुनाह (फ़िस्क़) साबित हो, तो उसका इमामत करना और उसके पीछे नमाज़ पढ़ना मकरूह-ए-तहरीमी है, यानी ऐसी नमाज़ पढ़ना गुनाह है और उसे दोहराना वाजिब है। 'तब्बीनुल हक़ाएक़' में है: "उसे (फासिक को) इमामत के लिए आगे करना उसका सम्मान करना है, जबकि शरीअत के अनुसार मुसलमानों पर फासिकों का अपमान करना वाजिब है।" (त)

और यदि ज़ैद में इमामत से रोकने वाला कोई कारण नहीं है, लेकिन नियुक्त इमाम उससे अधिक श्रेष्ठ और बेहतर है, और इस कारण...

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/383।

2. दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/390।
3. तब्बीनुल हक़ाएक़, किताब अस-सलात, बाब अल-इमामत, अल-मतबा अल-कुबरा अल-अमीरिया, बुलाक मिस्र, 1/134।

पेज 582/631

الجواب: (۱) اگر یہ امر واقعی ہے کہ زید فتنہ گر، شریر، مفرق جماعت ہے تو وہ ہرگز تولیت مسجد کے قابل نہیں، اس کا معزول کرنا واجب ہے۔ در مختار میں ہے: ینزع وجوبا لو الواقف غیر مامون ۱۔ | خائن متولی کو ولایت وقف سے نکال دینا واجب ہے اگرچہ وہ خود واقف ہو۔ (ت)

(۲) مؤذن و امام جس کے مقرر کئے شرعا ان منصوبوں کے لئے زیادہ لائق ہوں انہیں کو ترجیح ہوگی اور اگر یکساں ہوں تو زید کے مقرر کردہ مرجح ہیں کہ اصل مسجد یعنی زمین اسی کی وقف ہے، در مختار میں ہے: البانی للمسجد اولیٰ من القوم بنصب الامام والمؤذن فی المختار الا اذا عین القوم اصلح ممن عینه البانی ۲۔ | مسجد کا بانی مسجد کے امام ومؤذن کی تقرری میں باقی لوگوں کی بنسبت اولیٰ ہے یہی قول مختار ہے مگر جب قوم کا مقرر کیا ہوا امام یا مؤذن بانی کے مقرر کئے ہوئے سے افضل اور زیادہ صلاحیت کا حامل ہو تو وہی بہتر ہے۔ (ت)

مگر جب کہ مؤذن وامام تنخواہ دار ہیں اور تنخواہ انہیں عمر و دیتا ہے تو استحقاق تنخواہ اسی کو ہو گا جسے عمرو مقرر کرے، اس پر لازم ہے کہ اسے پسند کرے جو شرعاً زیادہ مناسب ہو اور تنخواہ دار کی برخاستگی بھی عمرو کی رائے پر ہوگی، لانه هو المستاجر فلیس لثالث فسخها (کیونکہ وہی کرایہ پر لینے والا ہے تو تیسرے شخص کو فسخ اجارہ کا حق نہیں۔ت) (۳ و۴) اگر زید سے علانیہ فسق ثابت ہو تو اس کی امامت اور اس کے پیچھے نماز مکروہ تحریمی ہے کہ پڑھنی گناہ اور پھیرنی واجب۔ تبیین الحقائق میں ہے: فی تقدیمه تعظیمه وقد وجب علیهم اهانته شرعاً ۳۔ | فاسق کو امامت کے لئے مقدم کرنے میں اس کی تعظیم ہے جبکہ شرعاً مسلمانوں پر فاسقوں کی توہین واجب ہے۔ (ت)

اور اگر زید میں کوئی وجہ مانع امامت نہیں مگر امام مقرر کردہ اس سے افضل و اولیٰ ہے اور اس وجہ سے

۱ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳ ۲ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۹۰ ۳ تبیین الحقائق کتاب الصلوۃ باب الامامۃ المطبعۃ الکبریٰ الامیریہ بولاق مصر ۱/ ۱۳۴

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

When members of the congregation dislike the leadership (Imamat) of Zaid despite having an imam for the congregation, then it is not permissible for Zaid to step forward for leadership because he is among those of whom it is said: "One who leads a people while they dislike him."[1] (Translator's note: Because he is one of those who led a people in prayer while they disliked his leadership. - T). However, in this case, there is no defect in the prayer. And Allah Almighty knows best.

Problem 389: From Ganga Jhadi, Post Office Doni Wada, Tehsil Gondia, District Bhandara, Central Province, sent by Muhammad Ismail Khan, 25 Rabi' al-Awwal 1336 AH.

Question: A mosque trustee (mutawalli) embezzled mosque funds. Is it permissible to keep such a person as a trustee or not? Or if a trustee gave false testimony, is it permissible to grant him the trusteeship or not?

Answer: Regarding the person who gave false testimony, there are many possibilities. It might not actually be false; people might just think it's false. Or it might be false in reality, but the witness gave it thinking it was true. Or he might have said something ambiguous for a greater good, or committed it to avoid a righteous act that would incite strife (fitna), or his intention with that testimony might have been to protect the endowment (waqf). Similarly, many possibilities can arise because of which he wouldn't be dismissed as a trustee. However, the first point is very clear: when he has embezzled endowment (waqf) property, it is mandatory to dismiss him. It is stated in 'Durr al-Mukhtar':

He must be removed mandatorily even if he is the endower. (Durar). Someone other than the endower should be removed even more so if they are not trustworthy.	If the trustee is not trustworthy, he must be removed from the guardianship of the endowment, even if he is the endower himself. (Durar). Therefore, it is even more mandatory to remove someone who is not the endower. (Bazzaziyya). And Allah Almighty knows best. (T)

Bazzaziyya[2]. And Allah Almighty knows best.

Problem 390: Ajmer Sharif, Mohalla Khadiman, Chah Arth, sent by Sayyid Imtiaz Ali Sahib, 6 Rabi' al-Akhir 1336 AH.

Question: A person named Sayyid Amir Ali was the trustee of a shrine (dargah). He had four wedded wives. The first wife was his paternal uncle's daughter, the second was Pathani, and the third was a girl from the Chatiya farming community, a lower community. From the first wife, he had one daughter; from the second, one son named Sharif Hussain; and from the third, two daughters. The said trustee also has a consanguineous brother (same father). When the aforementioned trustee passed away, he left behind the mentioned children and the consanguineous brother. Now, the consanguineous brother...

---

[1] Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 7721, Al-Maktaba al-Faysaliyya, Beirut, 2/282. [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/383.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

जब जमात के लोग इमाम के होते हुए ज़ैद की इमामत को नापसंद करते हों, तो ज़ैद के लिए जायज़ नहीं कि वह इमामत के लिए आगे बढ़े, क्योंकि वह उनमें से है जिसके बारे में कहा गया: "जो किसी कौम की इमामत करे जबकि वे उसे नापसंद करते हों।"[1] (अनुवादक: क्योंकि वह उन लोगों में से है जिसने किसी कौम की इमामत की हालाँकि वे उसकी इमामत को नापसंद करते हैं। - त). मगर इस सूरत में नमाज़ में कोई ख़लल (कमी) नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 389: गंगा झड़ी, डाकखाना दुनी वाड़ा, तहसील गोंदिया, जिला भंडारा, मध्य प्रांत से मोहम्मद इस्माइल खान द्वारा भेजा गया, 25 रबी-उल-अव्वल 1336 हिजरी।

सवाल: मस्जिद के मुतवल्ली (ट्रस्टी) ने मस्जिद के पैसों में खयानत (गबन) की। ऐसे व्यक्ति को मुतवल्ली रखना जायज़ है या नहीं? या यदि मुतवल्ली ने झूठी गवाही दी, तो क्या उसे मुतवल्ली बनाना जायज़ होगा या नहीं?

जवाब: जिस व्यक्ति ने झूठी गवाही दी, उसमें कई संभावनाएं हैं कि वास्तव में वह झूठी न हो, लोग उसे झूठी समझें। या वास्तव में झूठी हो लेकिन गवाही देने वाले ने अपनी समझ में उसे सच समझकर दी हो। या किसी बड़े फायदे के लिए कोई घुमावदार बात कही हो, या किसी सच्चाई से होने वाले फितने (झगड़े) से बचने के लिए ऐसा किया हो, या उस गवाही से उसका मकसद वक्फ की सुरक्षा हो। इसी तरह कई संभावनाएं निकल सकती हैं जिनके कारण उसे मुतवल्ली के पद से हटाया नहीं जाएगा। लेकिन पहली बात बिल्कुल साफ है, जब उसने वक्फ के माल में खयानत की, तो उसे हटाना वाजिब (अनिवार्य) है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

यन्ज़उ वुजूबन लौ अल-वाक़िफ़ दुरर फ़-ग़ैरुहु बिल-औला ग़ैर मामून	मुतवल्ली अगर अमीन (ईमानदार) न हो तो उसे वक्फ के अधिकार से निकाल देना वाजिब है, चाहे वह खुद वक्फ करने वाला ही क्यों न हो। (दुरर)। इसलिए जो वक्फ करने वाला नहीं है, उसे निकालना तो और भी ज्यादा वाजिब होगा। (बज़ज़िया)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

बज़ज़िया[2]। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 390: अजमेर शरीफ, मोहल्ला खादिमान, चाह अर्थ से सैयद इम्तियाज अली साहब द्वारा भेजा गया, 6 रबी-उल-आखिर 1336 हिजरी।

सवाल: सैयद अमीर अली नाम का एक व्यक्ति दरगाह का मुतवल्ली था और उसकी चार विवाहित पत्नियाँ थीं। पहली पत्नी उसके चाचा की बेटी थी और दूसरी पठानी और तीसरी काश्तकार कौम चतिया की लड़की छोटी बिरादरी से थी। पहली पत्नी से एक बेटी और दूसरी से एक बेटा नाम शरीफ हुसैन और तीसरी से दो बेटियाँ, और उक्त मुतवल्ली का एक सौतेला भाई (बाप एक) है। जब उपर्युक्त मुतवल्ली का निधन हुआ, तो उसने उपर्युक्त संतानों और सौतेले भाई को छोड़ा। अब सौतेला भाई...

---

[1] अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 7721, अल-मकतबा अल-फ़ैसलिया, बेरूत, 2/282. [2] दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक्फ, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/383.

اہل جماعت امام کے ہوتے زید کی امامت مکروہ و ناپسند رکھتے ہیں تو زید کو جائز نہیں کہ امامت کے لئے تقدم کرے لانہ ممن ام قوما وھم لہ کارھون[1] (کیونکہ وہ ان لوگوں میں سے ہے جس نے کسی قوم کی امامت کی حالانکہ وہ اس کی امامت کو ناپسند جانتے ہیں۔ت) مگر اس صورت میں نماز میں خلل نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۸۹: ازگنگا جھدی ڈاکخانہ دونی واڑہ تحصیل گونڈ یا ضلع بھنڈارہ ملک متوسط مرسلہ محمد اسمعیل خاں ۲۵ ربیع الاول ۱۳۳۶ھ

متولی مسجد نے مسجد کے پیسہ میں خیانت کی ایسے شخص کو متولی رکھنا جائز ہے یا نہیں؟ یا متولی نے جھوٹی شہادت دی تو تولیت اسے دینا جائز ہوگی یا نہیں؟

الجواب: جس نے جھوٹی شہادت کہی اس میں تو بہت احتمال ہیں کہ واقعی جھوٹی نہ ہو لوگ اسے جھوٹی سمجھیں یا واقع میں جھوٹی ہو مگر شہادت دینے والے نے اپنے نزدیک سچی سمجھ کر دی ہو یا کسی مصلحت اعظم کے لئے کوئی پہلو دار بات کہی ہو یا راستی فتنہ انگیز سے بچنے کے لئے مرتکب ہوا ہو یا اس شہادت سے اسے حمایت وقف مقصود ہو، اسی طرح بہت احتمال نکل سکتے ہیں جن کے باعث وہ معزولی متولی کا سبب نہ ہوگی مگر پہلی بات بالکل صاف ہے جب اس نے مال وقف میں خیانت کی اس کا معزول کرنا واجب۔ در مختار میں ہے :

ینزع وجوباً لو الواقف	متولی اگر امین نہ ہو تو اس کو ولایت وقف سے نکال دینا واجب ہے
درر فغیرہ بالاولی غیر	اگرچہ وہ خود واقف ہو (درر) لہذا غیر واقف کو بدرجہ اولی نکال دینا
مأمون	واجب ہوگا (بزازیہ) واللہ تعالٰی اعلم (ت)

بزازیہ[28] واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۹۰: اجمیر شریف محلہ خادمان چاہ ارٹھ مرسلہ سید امتیاز علی صاحب ۶ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ ایک شخص مسمّٰی سید امیر علی متولی درگاہ تھا اور اس کی چار بیبیاں منکوحہ تھیں اول زوجہ اس کے چچاکی دختر تھی اور دوسری پٹھانی اور تیسری کاشت کار قوم چتیہ کی لڑکی چھوٹی قوم سے تھی ، اول زوجہ سے ایک دختر اور دوسری سے ایک پسر مسمّٰی شریف حسین اور تیسری سے دو دختران ، اور متولی مذکور کے ایک برادر علاتی بیوی سے ہیں جب کہ متولی مذکور الصدر نے انتقال کیا تو اولاد مندرجہ برادر علاتی کو چھوڑا اب برادر علاتی

---

[1][8] المعجم الکبیر حدیث ۷۷۲۱ المکتبۃ الفیصلیۃ بیروت ۲/ ۲۸۲ [2][8] درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

Question: A person named Nisar Ahmed is contesting against the son of a person named Sharif Hussain, claiming, "I am entitled to the office of mutawalli (trustee). Now, according to Sharia, should it be the son or the brother?" Provide a ruling, and may you be rewarded.

The Answer: If it were an inheritance of property, the brother would be excluded in the presence of a son. However, the trusteeship (tauliyat) of a waqf is not a legacy/ inheritance (tarika). In this matter, consideration will be given first to the conditions set by the endower (waqif), then to previous practice, and then to the discretion of Muslims. Based on their judgment, whoever is preferred shall be the mutawalli, whether it be the son, brother, or a stranger. It is stated in Radd al-Muhtar: "(From their ignorance is their saying: the bread of the father belongs to his son - And Allah Almighty knows best.) It is due to their ignorance, their saying that the father's bread belongs to the son. And Allah Almighty knows best. (T)"

Issue 391 to 398: From Udaipur, Mewar, Rajputana, Delhi Darwaza, sent by Syed Zamin Ali Sahab, 8 Rabi al-Akhar 1336 AH. (1) In a city, Muslims unanimously established a madrasa called 'Madrasa Hanfiya' for religious education using community funds. Oversight was placed under 'Anjuman Islam', and Zaid was appointed as the manager (muhtamim) of the madrasa with limited powers under a set of rules. (2) Outwardly, due to his good performance, Zaid attained the claim of 'Murabbiyat' (patronage) in the third year and 'Mutawalliyat' (trusteeship) in the fifth year. (3) In the sixth year, without consulting the community, he affiliated 'Madrasa Hanfiya' with 'Madrasa Nizamiya' and began writing 'Nizamiya' instead of 'Hanfiya' in the annual reports, so that Zaid's connection with the Nizamiya family would make the madrasa seem exclusive to them. (4) After this, Zaid began to deviate from following the madrasa's constitutional rules and started removing the members of the Anjuman one by one from their positions. (5) In the ninth and tenth years, he began hurting the religious sentiments of the same community through his writings. That is, he wrote in plain words and published throughout India that the Muslims of such-and-such city take the names of idols instead of the Kalima, perform 'Dahok' instead of prostration, do not observe fasting or prayer, have no fear of God or the Prophet, and are completely free from religion. He claimed, "I have laid the foundation stone of Islam for them," whereas this is a great slander and the facts are entirely contrary.

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/385

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

प्रश्न: निसार अहमद नाम का एक व्यक्ति शरीफ़ हुसैन नाम के व्यक्ति के बेटे के खिलाफ दावा कर रहा है कि "मैं मुतवल्ली (ट्रस्टी) के पद का हकदार हूँ। अब शरीअत के अनुसार बेटा होना चाहिए या भाई?" जवाब दें, आपको पुण्य मिलेगा।

अल-जवाब: अगर यह संपत्ति की विरासत होती, तो बेटे की मौजूदगी में भाई वंचित हो जाता। लेकिन वक़्फ़ की मुतवल्लीयत (न्यासधारिता) कोई विरासत (तरका) नहीं है। इसमें पहले वक़्फ़ करने वाले (वाकिफ़) की शर्तों पर गौर किया जाएगा, फिर पिछले चलन पर, और फिर मुसलमानों के विवेक पर। उनके अनुसार जिसे प्राथमिकता दी जाएगी, वही मुतवल्ली होगा, चाहे वह बेटा हो, भाई हो या कोई अजनबी। रद-उल-मुहतार में है: "(उनकी अज्ञानता से उनका यह कहना है कि पिता की रोटी उसके बेटे की है - और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।) यह उनकी अज्ञानता के कारण है, उनका यह कहना कि पिता की रोटी बेटे की है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)"

मसला 391 से 398: उदयपुर, मेवाड़, राजपूताना, दिल्ली दरवाज़ा से प्रेषित, सैयद ज़ामिन अली साहब द्वारा, 8 रबी-उल-आख़िर 1336 हिजरी। (1) एक शहर में मुसलमानों ने आपसी सहमति से सामुदायिक धन से 'मदरसा हनफ़िया' नामक एक मदरसा धार्मिक शिक्षा के लिए जारी किया और उस पर 'अंजुमन इस्लाम' की निगरानी स्थापित की गई और ज़ैद को मामूली अधिकारों के साथ एक नियमावली के तहत मदरसे का मुहतमिम (प्रबंधक) नियुक्त किया गया। (2) ज़ैद ने प्रत्यक्ष रूप से अपने अच्छे कार्य-प्रदर्शन के कारण तीसरे वर्ष 'मुरब्बीयत' (संरक्षण) और पाँचवें वर्ष 'मुतवल्लीयत' (ट्रस्टीशिप) का दावा प्राप्त कर लिया। (3) छठे वर्ष में, समुदाय से परामर्श किए बिना 'मदरसा हनफ़िया' को 'मदरसा निज़ामिया' से जोड़ दिया और वार्षिक रिपोर्टों में हनफ़िया के बजाय निज़ामिया लिखना शुरू कर दिया, ताकि ज़ैद के निज़ामिया परिवार से संबंधों के कारण मदरसा विशेष रूप से उनका समझा जाए। (4) इसके बाद ज़ैद ने मदरसे की नियमावली का पालन करने से हटना शुरू कर दिया और अंजुमन के सदस्यों को एक-एक करके उनकी सदस्यता से हटाना शुरू कर दिया। (5) नौवें और दसवें वर्ष में, वह उसी समुदाय की धार्मिक भावनाओं को अपने लेखन के माध्यम से ठेस पहुँचाने लगा। यानी उसने स्पष्ट शब्दों में लिखकर पूरे भारत में प्रकाशित कर दिया कि अमुक शहर के मुसलमान कलिमा की जगह मूर्तियों के नाम लेते हैं, सजदे की जगह 'दहोक' करते हैं, रोज़े और नमाज़ के पाबंद नहीं हैं, न ही इन लोगों को खुदा और रसूल का खौफ है, ये धर्म से पूरी तरह

मुक्त हैं। उसने दावा किया, "मैंने उनके लिए इस्लाम की आधारशिला रखी है," जबकि यह एक बहुत बड़ा आरोप है और तथ्य इसके बिल्कुल विपरीत हैं।

[1] रद-उल-मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/385

مسمی نثار احمد بمقابلہ پسر مسمی شریف حسین کے دعویدار ہے کہ میں عہدہ تولیت کا مستحق ہوں، اب شرعاً لڑکا ہونا چاہئے یا برادر؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اگر مال کی کوئی وراثت ہو تو بیٹے کے آگے بھائی محروم ہے مگر وقف کی تولیت کوئی ترکہ نہیں، اس میں شرائط واقف پھر عملدرآمد سابق پھر صوابدید مسلمانان پر نظر ہوگی ان کے اعتبار سے جسے ترجیح ہوگی وہی متولی ہوگا بیٹا ہو یا بھائی یا غیر۔ ردالمحتار میں ہے: (من جھلھم قولھم خبز الاب لابنہ - واللہ تعالٰی اعلم) ان کی جہالت کی بناء پر ہے ان کا یہ قول کہ باپ کی روٹی بیٹے کی ہے واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۳۹۱ تا ۳۹۸: از اودے پور میواڑ راجپوتانہ دہلی دروازہ مرسلہ سید ضامن علی صاحب ۸ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ (۱) ایک شہر میں مسلمانوں نے باتفاقِ باہمی قومی سرمایہ سے ایک مدرسہ موسومہ مدرسہ حنفیہ تعلیم دینیات جاری کیا اور اس پر انجمن اسلام کی نگرانی قائم کی گئی اور زید کو معمولی اختیاروں کے ساتھ بہ نفاذِ ایک دستور العمل مہتمم مدرسہ مقرر کیا۔ (۲) زید نے بظاہر بصلہ حسنِ کار گزاری تیسرے سال مربیت اور پانچویں سال متولیت کا ادعا حاصل کیا۔ (۳) چھٹے سال بلا استصواب قوم مدرسہ حنفیہ کو مدرسہ نظامیہ سے وابستہ کرکے روداد سالانہ میں بجائے حنفیہ کے نظامیہ لکھنا شروع کیا تاکہ زید کے تعلقات خاندانِ نظامیہ سے مدرسہ مخصوص سمجھا جائے۔ (۴) اس کے بعد زید نے دستور العمل نظام مدرسہ کی پابندی سے انحراف کرنا شروع کیا اور اربابِ انجمن کو یکے بعد دیگرے ممبرانہ حیثیت سے گرانا شروع کیا۔ (۵) نویں دسویں سال اسی قوم کے جذبات مذہبی کو بذریعہ تحریر صدمہ پہنچانے لگا یعنی کھلے لفظوں میں یہ لکھ کر اطرافِ ہندوستان میں شائع کر دیا کہ فلاں شہر کے مسلمان کلمہ کی جگہ بتوں کا نام

لیتے ہیں سجدہ کی جگہ دہوک دیتے ہیں، روزہ نماز کے وہ پابند نہیں، نہ ان لوگوں کو خوف خدا اور رسول ہے، یہ مذہب سے سراسر آزاد ہیں، میں نے ان کے لئے اسلام کی بنیاد کا پتھر رکھا ہے حالانکہ یہ بہتانِ عظیم ہے اور واقعات سراسر اس کے خلاف ہیں۔

[1] ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۸۵

Fatawa Rizvia Volume (16)

(6) In the 11th year report, Zaid did not write the word 'Anjuman' as usual so that at first glance, the Madrasa should not be understood to be under the supervision of the Anjuman. (7) In terms of education and training, the Madrasa made no progress at all. (8) Sensing the situation, when the community wanted to include some individuals in the affairs of the Madrasa, Zaid refused. After being removed from the post of manager, Zaid filed a claim in court for possession of the Madrasa. Therefore, from the facts and current situation, it is proven that whatever Zaid was doing was against the national interest; he did not have the progress of education and service to Islam in mind. Rather, his intention was personal fame and self-interest under this guise. Therefore, what is the ruling regarding Zaid in the True Shariah?

The Answer: If this statement is factual, then Zaid is guilty of violating both the rights of Allah and the rights of people, and according to the pure Shariah, he deserves severe punishment for levelling accusations against Muslims and defaming their religious standing. He sought to make the endowed (waqf) Madrasa a means for his personal interests. When he was appointed manager on the condition of following a set of rules and he failed to follow them without a valid Shari'i reason, he was removed from the managership. 'When the condition is lost, the conditioned also fails.' (T). And now that he has such greed in this regard that he became a complainant in court seeking possession of the Madrasa, he is not at all fit to be allowed any involvement in the Madrasa. It is stated in reliable books like Durr al-Mukhtar etc.: 'The seeker of trusteeship shall not be appointed as trustee.' (T). The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

"Indeed, we do not appoint as an agent for our affairs anyone who desires it." (Reported by Imams Ahmad, Bukhari, Abu Dawood, and Nasa'i from Hazrat Abu Musa al-Ash'ari, may Allah be pleased with him. And Allah knows best.) Truly, we never make anyone an agent of our affairs who has a desire for it. (Reported by Imam Ahmad, Bukhari, Abu Dawood, and Nasa'i from Hazrat Abu Musa al-Ash'ari, may Allah be pleased with him. And Allah knows best. (T))

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi 1/389 2 Sahih al-Bukhari, Kitab al-Ijarah, Bab Istijar al-Rajul al-Salih, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/301

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

(6) 11वें साल की रिपोर्ट में ज़ैद ने हमेशा की तरह 'अंजुमन' शब्द नहीं लिखा था ताकि पहली नज़र में मदरसा अंजुमन की निगरानी में न समझा जाए। (7) शिक्षा और प्रशिक्षण के मामले में मदरसे ने कोई प्रगति नहीं की। (8) हालात को महसूस करते हुए, जब क़ौम ने कुछ व्यक्तियों को मदरसे के कामों में शामिल करना चाहा, तो ज़ैद ने इनकार कर दिया। प्रबंधक के पद से हटाए जाने के बाद, ज़ैद ने अदालत में मदरसे के कब्जे का दावा पेश किया। इसलिए तथ्यों और मौजूदा हालात से यह साबित होता है कि ज़ैद जो कुछ भी कर रहा था, वह राष्ट्रीय हित के खिलाफ था। उसके मन में शिक्षा की प्रगति और इस्लाम की सेवा नहीं थी, बल्कि इस आड़ में वह अपनी प्रसिद्धि और व्यक्तिगत स्वार्थ चाहता था। अतः सच्ची शरीयत में ज़ैद के बारे में क्या हुक्म है?

अल जवाब (उत्तर): यदि यह बयान सच है, तो ज़ैद अल्लाह के अधिकारों और बंदों के अधिकारों दोनों का दोषी है, और शरीयत-ए-मुतहरा के अनुसार वह कड़ी सज़ा का हक़दार है क्योंकि उसने मुसलमानों पर आरोप लगाए और उनकी धार्मिक स्थिति को बदनाम किया। उसने वक़्फ़ (दान में दिए गए) मदरसे को अपने निजी स्वार्थों का साधन बनाना चाहा। जब उसे नियमों के पालन की शर्त पर प्रबंधक बनाया गया था और उसने बिना किसी शरई कारण के उन नियमों का पालन नहीं किया, तो वह प्रबंधक पद से हट गया। 'जब शर्त खत्म हो जाती है, तो शर्त पर आधारित चीज़ भी खत्म हो जाती है।' (त) और अब उसे इस मामले में इतना लालच है कि वह अदालत में शिकायतकर्ता बनकर मदरसे पर कब्जा करना चाहता है, तो वह इस लायक बिल्कुल नहीं है कि उसे मदरसे के किसी काम में दखल देने दिया जाए। 'दुर्रे मुख्तार' आदि प्रमाणिक किताबों में है: 'तौल्लियत (ट्रस्टीशिप) चाहने वाले को मुतवल्ली (ट्रस्टी) नहीं बनाया जाएगा।' (त) अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

"बेशक हम अपने कामों के लिए उसे नियुक्त नहीं करते जो इसकी चाहत रखता हो।" (इसे इमाम अहमद, बुखारी, अबू दाऊद और नसाई ने हज़रत अबू मूसा अशअरी रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है। और अल्लाह बेहतर जानता है।) बेशक हम कभी भी अपने मामलों का एजेंट उसे नहीं बनाते जो उसकी इच्छा रखता हो। (इसे इमाम अहमद, बुखारी, अबू दाऊद और नसाई ने हज़रत अबू मूसा अशअरी रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त))

1 दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली 1/389 2 सहीह अल-बुखारी, किताब अल-इजारा, बाब इस्तिज़ार अल-रजुल अल-सालेह, क़दीमी कुतुब खाना कराची 1/301

(۶) گیارھویں سال کی روداد میں حسبِ معمول زید نے لفظ انجمن نہیں لکھا تھا تاکہ بادی النظر میں مدرسہ انجمن کی نگرانی میں نہ سمجھا جائے۔ (۷) تعلیم و تربیت کے اعتبار سے مدرسہ نے کچھ بھی ترقی نہ کی۔ (۸) حالات صدر کو محسوس کر کے جب قوم نے چند اشخاص کو کاروبارِ مدرسہ میں شریک کرنا چاہا تو زید نے انکار کردیا اور خدمتِ مہتممی سے علیحدہ کر دئے جانے کے بعد زید نے کچہری میں مدرسہ پر قبضہ دلانے کا دعوٰی کیا لہذا واقعات اور حالاتِ حاضرہ کی رو سے زید کی نیت سے یہ ثابت ہو چکا کہ جو کچھ وہ کرتا رہا قومی نقطہ نظر کے خلاف کرتا رہا اس کو ترقی تعلیم و خدمتِ اسلام مدِ نظر نہ تھی بلکہ اس کو اس پر دہ میں اپنی نام آوری اور مفاد ذاتی منظور تھا، پس زید کی نسبت شریعتِ حقہ میں کیا حکم ہے؟

الجواب: اگر یہ بیان واقعی ہے تو زید حقوق اللہ و حقوق العباد دونوں میں گرفتار، اور شریعت مطہرہ کے نزدیک سخت سزا کا سزا وار ہے کہ اس نے مسلمانوں پر اتہام رکھے اور ان کی دینی حیثیت سے بدنام کیا اور مدرسہ وقفی کو اپنی ذاتی اغراض کا ذریعہ بنانا چاہا وہ جب ایک دستور العمل کی پابندی سے مشروط کر کے مہتمم کیا گیا تھا اور اس نے بلاوجہ شرعی اس کی پابندی نہ کی مہتممی سے خارج ہو گیا اذا فات الشرط فات المشروط (جب شرط فوت ہوئی تو مشروط فوت ہو گیا۔ ت) اور اب کہ اسے اس بارے میں اتنی طمع ہے کہ کچہری میں نالشی ہو کر مدرسہ پر قبضہ کرنا چاہا تو ہر گز اس قابل نہیں کہ مدرسہ میں اس کو دخل دیا جائے، درمختار وغیرہ کتب معتبرہ میں ہے: طالب التولیۃ لایولّٰی ۱ (تولیت کا طلبگار کو متولی نہیں بنایا جائے گا۔ت) رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

انالن نستعمل علی عملنا من ارادہ ۲، رواہ الائمۃ احمد والبخاری وابوداؤد والنسائی عن ابی موسیٰ الاشعری رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔واللہ تعالیٰ اعلم۔ بیشک ہم ہر گز اپنے معاملات کا عامل اس کو نہیں بناتے جو اس کی خواہش رکھتا ہو۔ (اس کو امام احمد، بخاری، ابوداؤد اور نسائی نے حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت))

۱ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۹ ۲ صحیح البخاری کتاب الاجارۃ باب استیجار الرجل الصالح قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۳۰۱

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

Issue 399: From Junagadh, Katbana neighborhood, Madrasa Islamia, sent by Hafiz Muhammad Hussain, 20 Rabi al-Akhir 1336 AH. Can a person who is against destiny (Taqdeer) and seeking intercession (Waseela) be a well-wisher of a Hanafi school?

Answer: The denier of destiny is a misguided Rafidi-Mu'tazili, and the denier of seeking intercession through the beloveds of Allah is a lost Najdi-Wahhabi. What hope of well-wishing for an Ahle Sunnat Madrasa can be expected from such a person? He should not be given any kind of authority over the school. Ameer-ul-Momineen Farooq-e-Azam (may Allah be pleased with him), during his blessed era when the sun of Islam was at its zenith and the disbelievers were humiliated in every way, refused permission when Abu Musa Ash'ari (may Allah be pleased with him) wanted to hire a Christian, who was skilled in accounting and arithmetic, as a clerk in the province of Yemen. Abu Musa sent another request, to which he (Umar) wrote: "May the Christian perish, and peace be upon you." (Footnote 1). In short, he did not grant permission in any way. If giving authority to someone of a conflicting belief was so harmful then, during a time of Islamic dominance, how much more harmful is it now? Because by claiming to be a Muslim, his harm will be greater than that of disbelievers. Back then, there was dominance over them, and now there is absolute freedom. And that was just a service as a clerk, whereas this is leadership. If it was not accepted then, how can it be acceptable now? It is mentioned in a Hadith:

Whoever appoints someone over ten people while there is another person present who is more pleasing to Allah in the eyes of Sharia, then he has betrayed Allah, His Messenger, and all the Muslims. (Jalla wa A'la wa Salla Allahu Ta'ala 'alayhi wa Sallam. And Allah knows best.)

Issue 400 to 403: From Mumbai, Sheikh Bhai Building, Khand Bazar, Juna Koli, sent by Yusuf Abdul Rahman Maruthi, 21 Rabi al-Akhir 1336 AH. (1) Does the mosque trustee (Mutawalli) have the right to remove the Imam of the mosque without any Sharia-compliant reason?

1. Lubab al-Ta'wil fi Ma'ani al-Tanzil (Tafsir al-Khazin) under Verse 5/51, Mustafa al-Babi Egypt 2/62-63.
2. Kanz al-Ummal with reference to Hudhayfah (may Allah be pleased with him), Hadith 61253, Muassasat al-Risalah Beirut 6/19; Al-Mustadrak lil-Hakim, Kitab al-Ahkam, al-Imamah Amanah, Dar al-Fikr Beirut 4/92-93.

फ़तावा रज़विया (खंड १६)

मसला ३९९: जूनागढ़, कटबाना मोहल्ला, मदरसा इस्लामिया, प्रेषित हाफ़िज़ मुहम्मद हुसैन, २० रबी-उल-आख़िर १३३६ हिजरी। प्रश्न: क्या वह व्यक्ति जो तक़दीर और वसीला पकड़ने के विरुद्ध हो, वह हनफ़ियों के मदरसे का शुभचिंतक हो सकता है या नहीं?

उत्तर: तक़दीर का इनकार करने वाला गुमराह राफ़ज़ी-मोतज़ली है और अल्लाह के प्रियजनों से तवस्सुल (वसीला) का इनकार करने वाला भटका हुआ नजदी-वहाबी है। ऐसे व्यक्ति से सुन्नी मदरसे के प्रति शुभचिंतन की क्या आशा की जा सकती है? उसे मदरसे पर किसी प्रकार का अधिकार नहीं दिया जाना चाहिए। अमीर-उल-मोमिनीन फ़ारूक़-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपने मुबारक दौर में, जब इस्लाम का सूरज शिखर पर था और काफ़िर हर तरह से अपमानित थे, एक ईसाई को लिपिक (मुहर्रिर) के रूप में नियुक्त करने की अनुमति देने से इनकार कर दिया था। वह ईसाई हिसाब-किताब में निपुण था और अबू मूसा अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) उसे यमन प्रांत में रखना चाहते थे। अबू मूसा ने दोबारा प्रार्थना भेजी, जिस पर उन्होंने लिखा: "ईसाई हलाक हो, और सलाम हो।" (पादलेख १)। संक्षेप में, उन्होंने किसी भी तरह अनुमति नहीं दी। तो उस समय जब इस्लाम का दबदबा था, किसी विरोधी विचारधारा वाले को अधिकार देना हानिकारक माना गया, तो अब यह कितना अधिक हानिकारक होगा? क्योंकि मुसलमान होने का दावा करने के कारण उसका नुक़सान काफ़िरों से भी अधिक होगा। उस समय उन पर नियंत्रण था और अब पूर्ण स्वतंत्रता है। और वह केवल एक लिपिक की सेवा थी, जबकि यह नेतृत्व (अफसरी) है। जब उसे उस समय स्वीकार नहीं किया गया, तो इसे इस समय कैसे स्वीकार किया जा सकता है? हदीस में है:

जिसने दस व्यक्तियों पर किसी ऐसे को अधिकारी बनाया, जबकि शरीयत की नज़र में उससे अधिक पसंदीदा कोई दूसरा मौजूद था, तो उसने अल्लाह, उसके रसूल और सभी मुसलमानों के साथ विश्वासघात किया। (जल्ला व अला व सल्लल्लाहु तआला अलैहि व सल्लम। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।)

मसला ४०० से ४०३: मुंबई, शेख भाई बिल्डिंग, खांड बाज़ार, जूना कोली, प्रेषित यूसुफ़ अब्दुल रहमान मरुठी, २१ रबी-उल-आख़िर १३३६ हिजरी। (१) क्या मस्जिद के मुतवल्ली को यह अधिकार प्राप्त है कि वह मस्जिद के इमाम को बिना किसी शरीयत-सम्मत कारण के हटा दे?

1. लुबाब अल-तावील फ़ी मानी अल-तंज़ील (तफ़्सीर अल-ख़ाज़िन) आयत ५/५१ के तहत, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र २/६२-६३।
2. कंज़ अल-उम्माल हज़रात हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के हवाले से, हदीस ६१२५३, मुअस्ससत अर-रिसाला बेरूत ६/१९; अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताब अल-अहकाम, अल-इमामा अमानह, दार अल-फ़िक्र बेरूत ४/९२-९३।

पृष्ठ ५८६ का ६३१

فتاویٰ رضویہ (جلد شانزدھم ۱۶)

مسئلہ ۳۹۹: از جوناگڑھ محلہ کتبانہ مدرسہ اسلامیہ مرسلہ حافظ محمد حسین، ۲۰ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ جو شخص تقدیر اور وسیلہ پکڑنے کے خلاف ہو ایسا آزاد شخص حنفیوں کے مدرسہ کا خیر خواہ ہو سکتا ہے یا نہیں؟

الجواب: تقدیر کا منکر رافضی معتزلی گمراہ ہے اور محبوبان خدا سے توسل کا منکر نجدی وہابی بدراہ ہے جو شخص ایسا ہو اس سے مدرسہ اہلسنت کی خیر خواہی کی کیا امید ہو سکتی ہے، نہ اسے مدرسہ پر کسی قسم کا اختیار دیا جائے، امیر المؤمنین فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اپنے زمانہ خیر میں کہ اسلام کا آفتاب نصف النہار پر تھا اور کفار ہر طرح ذلیل و خوار، ایک نصرانی کو کہ حساب و سیاق میں طاق تھا اور صوبہ یمن میں ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ تعالیٰ عنہ اسے محرری پر نوکر رکھنا چاہتے تھے امیر المؤمنین سے اجازت چاہی منع فرمایا انہوں نے پھر عرضی بھیجی، اس پر تحریر فرمایا: مَاتَ النَّصْرَانِیُّ، وَالسَّلَامُ ۱ (نصرانی ہلاک ہوا، والسلام۔ ت) غرض کسی طرح اجازت نہ فرمائی، تو اس وقت ضعف اسلام میں کسی مخالف عقیدہ کو اختیار دینا کس درجہ مضر ہے کہ بوجہ کلمہ گوئی کافروں سے اس کا ضرر زائد ہو گا پھر اس زمانہ میں اس کی مغلوبی تھی اور اب مطلق العنانی۔ اور وہ ایک محرری کی خدمت تھی اور یہ افسری، جب وہ اس وقت میں قبول نہ فرمائی تو یہ اس وقت میں کیونکر مقبول ہو سکتی ہے، حدیث میں ہے:

من استعمل علی عشرۃ من فیہم ارضی للہ منہ فقد خان اللہ ورسولہ والمؤمنین ۲۔ جل وعلا وصلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ جس نے دس شخصوں پر کسی ایسے کو افسر کیا کہ نظر شرع میں اس سے زیادہ پسندیدہ کوئی دوسرا موجود تھا تو اس نے اللہ و رسول اور مسلمانوں سب کی خیانت کی، جل وعلا وصلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۴۰۰ تا ۴۰۳: از بمبئی محلہ شیخ بھائی بلڈنگ کھانڈ بازار جونا کولی مرسلہ یوسف عبدالرحمن مروٹھی ۲۱ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ (۱) متولی مسجد کو یہ حق حاصل ہے کہ امام مسجد کو بغیر کسی عذر شرعی کے خارج کردے۔

۱ لباب التأویل فی معانی التنزیل (تفسیر الخازن) تحت آیۃ ۵/۵۱ مصطفی البابی مصر ۲ / ۶۳-۶۲ ۲ کنز العمال بحوالہ عن حذیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ حدیث ۶۱۲۵۳ مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۶ / ۱۹، المستدرک للحاکم کتاب الاحکام الامامۃ امانۃ دارالفکر بیروت ۴ / ۹۳-۹۲

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

(2) Should the Imam of a mosque be considered a government official or a leader of the nation? And should he follow the congregants, or should the congregants follow him? For example, if he is well-versed in the timings of fasting and prayer, consistently has people break their fast at the right time, commands the beginning of fasts (imsak), and is very careful with prayer timings, but the community tells him, "We should have the congregation at such a time" or "The adhan should be at such a time," should the Imam obey them or act according to Shariah rulings?

(3) Do Christians have the right to appoint mosque trustees (mutawalli) from their side and bind them to laws, even if those laws go against the Ahle Sunnat wal Jama'at and Hanafi schools of thought?

(4) If a trustee appointed by Christians, out of personal animosity, considers the Imam his servant and wants to evict him, while the community opposes this and takes legal action, and in that lawsuit, the trustee says, "I do not recognize Shariah rulings, I am evicting him by law, he is my servant," and he says this sentence, "I do not recognize Shariah rulings," when he is told that the Imam of a mosque is not a servant but a deputy of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and cannot be removed without a valid Shariah reason; in response to this, if he uses such words, is such a trustee fit to be a trustee?

The Answer:

No one, including a trustee, has the right to remove an Imam without a valid Shariah reason. It is stated in *Durr al-Mukhtar*:

لا يجوز عزل صاحب وظيفة بغير جنحة[1]	**It is not permissible to dismiss an office-holder without a transgression. (T)**

(2) If an Imam is salaried by a community, he is indeed their employee, but not a common servant; rather, he is one who is served (makhdoom), like scholars, judges, and rulers who receive stipends from the public treasury (Bayt al-Mal), but they cannot be servants of the subjects. In a Hadith, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says:

اجعلوا ائمتكم خياركم فانهم وفدكم فيما بينكم و بين ربكم[2]	**Make the best among you your Imams, for they are your representatives between you and your Lord.**

[1] *Fatawa Khayriyya*, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/151; *Radd al-Muhtar*, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/386 & 419. [2] *Sunan al-Daraqutni*, Chapter on Shortening the Recitation for Need, Nashr al-Sunnah, Multan, 2/88.

फतावा रजविया (जिल्द 16)

(2) मस्जिद के इमाम को सरकार माना जाएगा या कौम का सरदार? और क्या उसे नमाजियों का अनुसरण करना चाहिए, या नमाजी उसका अनुसरण करें? उदाहरण के लिए, यदि वह रोजे और नमाज के समय से अच्छी तरह वाकिफ है, लोगों को समय पर इफ्तार कराता है और इमसाक (सहरी खत्म करने) का हुक्म देता है और नमाजों के समय में बहुत सावधानी बरतता है, और कौम उससे कहे कि हमें फलां समय जमात मिलनी चाहिए, फलां समय अजान होनी चाहिए, तो क्या इमाम उनकी बात माने या शरीयत के मसलों के अनुसार काम करे?

(3) क्या ईसाइयों को यह हक हासिल है कि वे अपनी तरफ से मस्जिद के मुतवल्ली (ट्रस्टी) बनाएं और उन्हें नियमों का पाबंद करें, भले ही वे नियम अहले सुन्नत व जमाअत और हनफी पंथ के खिलाफ हों?

(4) अगर ईसाइयों द्वारा नियुक्त मुतवल्ली अपनी नफ्सानियत (अहंकार) के कारण इमाम को अपना नौकर मानकर निकलवाना चाहे और कौम उसका विरोध करे और मुकदमा करे, और उस मुकदमे में मुतवल्ली यह कहे कि मैं शरीयत के मसलों को नहीं मानता, मैं कानून से उसे निकलवाता हूं, वह मेरा नौकर है; यह वाक्य कि "मैं शरीयत के मसलों को नहीं मानता" उस समय कहे जब उसे बताया जाए कि मस्जिद का इमाम नौकर नहीं है, बल्कि वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का नायब (प्रतिनिधि) है और बिना किसी शरीयत की वजह के हटाया नहीं जा सकता, तो इसके मुकाबले में यह लफ्ज कहने वाला शख्स क्या मुतवल्ली बनने के काबिल है?

उत्तर:

बिना किसी शरीयत की वजह के इमाम को पद से हटाने का अधिकार मुतवल्ली या किसी और को नहीं है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

لا يجوز عزل صاحب وظيفة بغير جنحة[1]	**किसी पदधारी को बिना किसी अपराध के बर्खास्त करना जायज नहीं है। (त)**

(2) इमाम अगर किसी कौम का वेतनभोगी (तनख्वाहदार) है, तो वह उनका कर्मचारी जरूर है, मगर सेवक नहीं बल्कि मखदूम (जिसकी सेवा की जाए) है, जैसे विद्वान (उलेमा), न्यायाधीश (काजी) और

शासक (सुल्तान) जो बैतुल माल (सरकारी खजाने) से वेतन पाते हैं, मगर वे प्रजा के सेवक नहीं हो सकते। हदीस में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

اجعلوا ائمتكم خياركم فانهم وفدكم فيما بينكم و بين ربكم[2]	**अपने श्रेष्ठ लोगों को अपना इमाम बनाओ क्योंकि वे तुम्हारे और तुम्हारे रब के बीच प्रतिनिधि (वसीला) हैं।**

---

[1] फतावा खैरिया, किताबुल वक्फ, दारुल मारिफा, बेरूत, 1/151; रद अल-मुह्तार, किताबुल वक्फ, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/386 और 419। [2] सुनन अद-दाराकुतनी, आवश्यकता पड़ने पर पाठ छोटा करने का अध्याय, नश्र अल-सुन्ना, मुल्तान, 2/88।

(۲) امام مسجد کو سرکار مانا جائے گا یا سردار قوم؟ اور اس کو نمازیوں کی تابعداری کرنا چاہئے، یا نمازی اس کی تابعداری کریں، مثلاً اوقات صوم وصلوٰۃ سے بخوبی واقف ہے وہ برابر لوگوں کو وقت پر افطاری کراتا ہو اور امساک کا حکم کرتا ہو اور نمازوں میں بہت احتیاط اوقات میں کرتا ہو تو قوم اس کو کہے کہ ہم کو فلاں وقت جماعت ملنی چاہئے فلاں وقت اذان ہونا چاہئے اس میں امام کیا ان کی اطاعت کرے یا موافق مسائل شرعی کار بند رہے۔

(۳) نصاریٰ کو یہ حق حاصل ہے کہ اپنی طرف سے مسجد کے متولی بنائے اور ان کو قوانین کا پابند کرے اگرچہ وہ قوانین خلاف مذہب اہلسنت و جماعت واحناف ہوں۔

(۴) اگر نصاریٰ کا مقرر کردہ متولی اپنی نفسانیت سے امام کو اپنا نوکر قرار دے کر نکلوانا چاہے اور قوم اسکی مخالفت کرے اور مقدمہ کرے اس مقدمہ میں وہ متولی یہ کہے کہ میں مسائل شرعیہ کو نہیں مانتا میں قانون سے اس کو نکلواتا ہوں وہ میرا نوکر ہے یہ جملہ کہ "میں مسائل شرعیہ کو نہیں مانتا" اس وقت کہے جب کہ اس کو مسئلہ بتلایا جائے کہ امام مسجد نوکر نہیں ہے یہ نائب رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ہے اور بغیر کسی عذر شرعی کے نہیں جدا ہو سکتا تو اس کے مقابلہ میں یہ لفظ کہے ایسا متولی قابل ہے متولی بننے کے؟

الجواب:

بغیر عذر شرعی کے امام کو خارج کرنیکا متولی وغیرہ کسی کو حق نہیں۔ درمختار میں ہے:

لا یجوز عزل صاحب وظیفۃ بغیر جنحۃ 1۔

کسی صاحب وظیفہ کو بغیر جرم کے معزول کرنا جائز نہیں۔ (ت)

(۲) امام اگر کسی قوم کا تنخواہ دار ہے تو وہ ان کا نوکر ضرور ہے مگر نہ خدمت گار بلکہ مخدوم جیسے علماء وقضاۃ وسلاطین کہ بیت المال سے وظیفہ پاتے ہیں مگر وہ رعایا کے خدمت گار نہیں ہو سکتے۔ حدیث میں نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

اجعلوا ائمتکم خیارکم فانھم وفدکم فیما بینکم و بین ربکم 2.

اپنے افضلوں کو اپنا امام بناؤ کہ وہ تم میں اور تمہارے رب میں واسطہ عرضداشت ہیں۔

---

1 فتاویٰ خیریہ کتاب الوقف دار المعرفة بیروت ۱/ ۱۵۱ ، ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۶ و ۴۱۹ 2 سنن الدار قطنی باب تخفیف القرأة لحاجة نشر السنة ملتان ۲/ ۸۸

Fatawa Razviyah, Volume 16

Yes, in this sense, the Imam, scholars, judges, and rulers can all be servants, for 'the leader of a nation is their servant'. Meaning, he should always be concerned about the comfort and upbringing of the nation, just as a servant is concerned with the work of his master. Since the Imam is knowledgeable about the timings, it is obligatory to follow his command regarding fasting and breaking the fast. As for prayer timings, the Imam must observe the increase of the congregation; he should set a time where the mosque's attendees can gather the most. Even the Holy Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) himself, when he saw people had gathered, would lead the prayer quickly. Similarly, an Imam should consider the genuine excuses of the people. However, if some people show stubbornness without cause, it shouldn't be considered. (3) It is also part of the law that there will be no interference in religion. Therefore, the mentioned matter is not expected currently, and if it occurs, formal legal recourse should be taken, that mosque trustees should be appointed according to the founder's conditions. If such a person is not available, then from his descendants, otherwise, through the discretion of the mosque's worshippers. And matters of the mosque should be kept free from the interference of anyone who opposes the religion. (4) A person who, in opposition to Sharia matters, says he does not believe in Sharia matters, has left Islam. He no longer has any right to interfere in Islamic affairs. It is obligatory to remove him from the trusteeship (Tauliyat). And Allah Almighty knows best.

Problem 404: From Dhampur, District Bijnor, sent by Abdul Hafeez Contractor, 21 Rabi' al-Akhir 1336 AH. Can a person who takes interest (usury) be a valid trustee (Mutawalli) of an endowment (waqf) or not? And he doesn't give accounts to anyone and doesn't even cover the necessary expenses of the mosque.

The Answer: When he does not fulfill the necessary expenses of the mosque even though the mosque's income is sufficient, and his consumption of interest shows that he doesn't care about halal and haram, the apparent situation is that he is committing misappropriation. So, there is no trust in him. And the removal of a trustee who is not trustworthy is obligatory. It is stated in 'Durr-e-Mukhtar':

'He shall be removed necessarily, even if he were the endower (waqif), according to Bazzaziyah, and even more so according to Durar. A dishonest or untrustworthy trustee shall be compulsorily removed from the guardianship of the endowment,

even if the trustee is the endower. Therefore, if a non-endower is dishonest, it is even more obligatory to remove him. And Allah Almighty knows best.'

1. Kanz al-Ummal, Hadith 17517, Mu'assasat al-Risalah, Beirut, 6/710.
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/383.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

हाँ, इस अर्थ में इमाम, उलेमा, क़ाज़ी और सुल्तान सभी सेवक हो सकते हैं कि 'कौम का सरदार उनका सेवक होता है'। अर्थात, उसे कौम के आराम और प्रशिक्षण की हर समय वैसी ही चिंता होनी चाहिए जैसी एक सेवक को अपने स्वामी (मखदूम) के काम की होती है। चूंकि इमाम समय का ज्ञाता होता है, इसलिए रोज़ा रखने (इमसाक) और इफ़्तार करने में उसके आदेश का पालन करना अनिवार्य है। जहाँ तक नमाज़ की बात है, इसके समय में इमाम पर जमाअत की संख्या बढ़ाने (तकसीर-ए-जमाअत) का ध्यान रखना अनिवार्य है; उसे वह समय निर्धारित करना चाहिए जिसमें मस्जिद के लोग अधिक संख्या में एकत्र हो सकें। स्वयं हुज़ूर सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जब देखते कि लोग एकत्र हो गए हैं, तो नमाज़ जल्दी पढ़ाते थे। इसी तरह, इमाम को लोगों के वास्तविक बहाने (मजबूरी) का ध्यान रखना चाहिए। हाँ, यदि कुछ लोग बिना कारण ज़िद करते हैं, तो उसका कोई महत्व नहीं है। (3) कानून में यह बात भी शामिल है कि मज़हब में हस्तक्षेप नहीं किया जाएगा। इसलिए, वर्तमान में उक्त मामले की उम्मीद नहीं है, और यदि ऐसा होता है, तो औपचारिक कानूनी कार्रवाई की जानी चाहिए कि मस्जिदों के मुतवल्ली (ट्रस्टी) संस्थापक की शर्त के अनुसार नियुक्त किए जाएं। यदि वह न रहे, तो उसकी संतान, अन्यथा मस्जिद के नमाज़ियों के विवेक से। और यह कि मस्जिद के मामलों में किसी धर्म-विरोधी के हस्तक्षेप से बचा जाए। (4) जो व्यक्ति शरीयत के मसलों के विरोध में कहे कि वह शरीयत के मसलों को नहीं मानता, वह इस्लाम से बाहर हो गया है और उसे इस्लामी मामलों में हस्तक्षेप करने का कोई अधिकार नहीं रह गया है। उसे तौलियत (ट्रस्टीशिप) से अलग करना अनिवार्य है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 404: धामपुर, जिला बिजनौर से प्रेषक अब्दुल हफीज़ ठेकेदार, 21 रबी-उल-आख़िर 1336 हिजरी। क्या ब्याज लेने वाला व्यक्ति एक वैध मुतवल्ली हो सकता है या नहीं? और वह किसी को हिसाब भी नहीं देता और मस्जिद के ज़रूरी खर्चे भी नहीं करता।

उत्तर: जब वह मस्जिद के ज़रूरी खर्चे नहीं करता और मस्जिद की आमदनी पर्याप्त है, और उसके ब्याज खाने से स्पष्ट है कि वह हलाल और हराम की परवाह नहीं करता, तो प्रत्यक्ष स्थिति यही है कि वह गबन (तग़ल्लुब) कर रहा है। इसलिए उस पर भरोसा (इत्मीनान) नहीं रहा, और जिस मुतवल्ली पर भरोसा न हो, उसे हटाना अनिवार्य है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

'उसे अनिवार्य रूप से हटा दिया जाएगा, भले ही वह वक़्फ़ करने वाला (वाक़िफ़) हो, बज़ज़ियाह के अनुसार और दुरर के अनुसार तो और भी अधिक। एक बेईमान (खाइन) या गैर-अमीन मुतवल्ली को वक़्फ़ की विलायत से अनिवार्य रूप से निकाल दिया जाएगा, भले ही मुतवल्ली वाक़िफ़ हो। इसलिए, यदि कोई गैर-वाक़िफ़ बेईमान है, तो उसे हटाना और भी अधिक अनिवार्य है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।'

1. कंज़ुल उम्माल, हदीस 17517, मुअस्ससतुर रिसाला, बेरूत 6/710।
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली 1/383।

पृष्ठ 588 / 631

ہاں بایں معنے امام و علماء و قضاۃ و سلاطین سب خادم ہو سکتے ہیں کہ سید القوم خادمھم ۱ قوم کا سردار ان کا خادم ہوتا ہے یعنی اسے قوم کے آرام و تربیت کی ہر وقت ایسی فکر چاہئے جیسے خادم کو مخدوم کے کام کی۔ امام جب کہ اوقات کا عالم ہے تو امساک و افطار میں اس کے حکم کا اتباع لازم ہے، رہی نماز اس کے اوقات میں امام پر تکثیر جماعت کی رعایت لازم ہے جہاں تک کراہت لازم نہ آئے وہ وقت مقرر کرے جس میں اس کے اہل مسجد زیادہ جمع ہو سکیں، خود حضور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم جب ملاحظہ فرماتے کہ لوگ جمع ہو گئے نماز میں جلدی فرماتے، ایسا ہی امام کو چاہئے کہ قوم کے واقعی اعذار کا لحاظ رکھے۔ ہاں بعض لوگ بلاوجہ ضد کرتے ہوں تو اس کا اعتبار نہیں۔ (۳) قانون میں یہ بات بھی داخل ہے کہ مذہب میں دست اندازی نہ کی جائے گی لہٰذا امر مذکور فی الحال متوقع نہیں اور اگر واقع ہو تو اس کی باضابطہ چارہ جوئی کی جائے کہ مساجد کے متولی حسب شرطِ بانی مقرر ہوں وہ نہ رہا ہو تو اسکی اولاد، ورنہ نماز یانِ مسجد کی صوابدید سے، اور یہ کہ امورِ مسجد میں کسی خلاف مذہب کو دخل دینے سے معاف رکھا جائے۔ (۴) جو شخص مسائل شرعیہ کے مقابلہ میں کہے کہ وہ مسائل شرعیہ کو نہیں مانتا وہ اسلام سے خارج ہو گیا اور اسے امورِ اسلامی میں دخل دینے کا کوئی حق نہیں رہا اسے تولیت سے جدا کرنا لازم ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۴۰۴: از دھام پور ضلع بجنور مرسلہ عبدالحفیظ ٹھیکہ دار ۲۱ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ جو شخص سود لیتا ہے آیا وہ متولی جائز او موقوفہ ہو سکتا ہے یا نہیں؟ اور کسی کو حساب نہ دیتا ہو اور خرچ ضروری مسجد بھی نہ کرتا ہو۔

الجواب: جب ضروری خرچ مسجد کے نہیں کرتا اور مسجد کی آمدنی کافی ہو اور اس کے سود کھانے سے ظاہر کہ وہ حلال و حرام کی پرواہ نہیں کرتا، تو ظاہر حال یہی ہے کہ وہ تغلب کرتا ہے تو اس پر اطمینان نہ ہوا، اور جس متولی پر اطمینان نہ ہو اس کا اخراج واجب ہے۔ در مختار میں ہے:

ینزع وجوبا لو الواقف بزازیۃ بالاولیٰ درر غیر خائن اور غیر امین متولی کو ولایت وقف سے وجوباً نکال دیا جائیگا اگرچہ متولی واقف ہو لہذا غیر واقف اگر خائن ہو تو بدرجہ اولیٰ نکالنا واجب ہوگا۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت) مأمون ۲ - واللہ تعالیٰ اعلم۔

۱ کنز العمال حدیث ۱۷۵۱۷ موسسۃ الرسالہ بیروت ۶ / ۷۱۰ ۲ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۳

Fatawa Rizwiya Volume Sixteen (16)

Problem 405 to 408: From Pilibhit, sent by Abdul Aziz Sahib 26 Jamadi al-Akhira 1337 AH Zaid separated some property from his ownership and endowed it (waqf), appointing himself as the mutawalli (trustee) for life, and thereafter designated a non-heir (stranger) for the trusteeship. He did not include his son or grandson in the right of trusteeship. However, the donor carried out this legal action in a state of illness, weakness, and mental confusion. After recovering, the donor (waqif) now says, "I did not understand the contents of the waqf deed, nor did I have the capability to understand at that time. I do not wish to make the waqf." Is Zaid's legal action valid according to the Noble Shari'ah or not? (2) Zaid, in a state of grief and anger, deprived his son of the trusteeship and appointed a non-heir as the mutawalli. Now that his grief and anger have subsided and he is reconciled with his son, can he remove the stranger he appointed in anger and appoint his son as mutawalli? (3) If the donor did not reach the level of mental confusion but is certainly foolish (sifih), can such a waqf and trusteeship proceeding resulting from foolishness remain valid or not? (4) If, in reality, Zaid's senses were sound at the time of the waqf deed, but before its implementation, his intention became bad and he wants to revoke the waqf deed, will the waqf deed be revoked or not? Explain and be rewarded.

The Answer: If this waqf was legally correct according to Shari'ah, the answer to the questioner's queries is that weakness is not an obstacle to the validity of waqf, nor does illness have any effect since the questioner writes that he became healthy afterwards. As for the claim of mental confusion, it cannot be accepted without the testimony of reliable Shari'ah witnesses (bayyinah 'adilah), otherwise every person, after making a waqf, sale, lease, marriage, or divorce, would turn back and say, "I was mentally confused at that time, and the registration was also done in confusion." Yes, if it is well-known and recognized that during his illness his intellect fails, and he becomes mentally unstable or insane, and such occurrences have happened before, and he now claims the same happened this time, then his word will be accepted under oath. It is stated in Radd al-Muhtar from Fatawa Khayriyah:

[Table Header/Content] (Right Side Urdu): A question was asked regarding a person who divorced his wife while in a state of rage and confusion. The answer was that confusion is one of the types of insanity, so it [the divorce] does not occur. (Left Side Arabic): It was asked concerning one who divorced while enraged and overwhelmed (madhush). He answered: Verily, being overwhelmed is among the types of insanity, so it does not take place, and if it was...

फतावा-ए-रजविया जिल्द सोलहवीं (१६)

मसअला ४०५ से ४०८: पीलीभीत से, प्रेषक अब्दुल अज़ीज़ साहिब २६ जमादी अल-उखरा १३३७ हिजरी ज़ैद ने किसी संपत्ति को अपने स्वामित्व से अलग करके वक्फ़ कर दिया और आजीवन स्वयं को मुतवल्ली (न्यासी) नियुक्त किया और अपने बाद एक गैर व्यक्ति (अजनबी) के लिए मुतवल्ली होने का लेखन कर दिया, और अपने पुत्र व प्रपौत्र को मुतवल्ली होने के अधिकार में सम्मिलित नहीं किया। परंतु वक्फ़ करने वाले ने यह कानूनी कार्यवाही बीमारी, कमजोरी और मानसिक भ्रम (बदहवासी) की स्थिति में की थी। स्वस्थ होने के बाद अब वक्फ़ करने वाला कहता है कि मैं वक्फ़-नामे की बातों को नहीं समझा और न ही उस समय मुझमें समझने की क्षमता थी, मैं वक्फ़ करना नहीं चाहता हूँ। क्या ज़ैद की यह कार्यवाही शरीयत के अनुसार वैध है या नहीं? (२) ज़ैद ने दुःख और क्रोध की स्थिति में अपने पुत्र को मुतवल्ली होने से वंचित करके किसी अन्य व्यक्ति को मुतवल्ली नियुक्त कर दिया। अब जब उसका दुःख और क्रोध कम हो गया है और वह अपने पुत्र से प्रसन्न है, तो क्या वह उस अजनबी व्यक्ति को, जिसे उसने क्रोध में मुतवल्ली बनाया था, हटाकर अपने पुत्र को मुतवल्ली नियुक्त कर सकता है? (३) यदि वक्फ़ करने वाला बदहवासी की सीमा तक नहीं पहुँचा लेकिन वह मूर्ख (सफ़ीह) अवश्य है, तो ऐसी वक्फ़ और मुतवल्ली की कार्यवाही जो मूर्खता (सफ़ाहत) के कारण हुई है, वैध रह सकती है या नहीं? (४) यदि वास्तव में वक्फ़-नामे के समय ज़ैद के होश-हवास ठीक थे और वक्फ़ लागू होने से पहले उसकी नीयत खराब हो गई और वह वक्फ़-नामे को रद्द करना चाहता है, तो क्या वक्फ़-नामा रद्द हो जाएगा या नहीं? उत्तर दें, पुण्य पाएँ।

अल-जवाब (उत्तर): यदि यह वक्फ़ कानूनी रूप से सही है, तो प्रश्नकर्ता के प्रश्नों का उत्तर यह है कि कमजोरी वक्फ़ की वैधता में कोई बाधा नहीं है, और न ही बीमारी का कोई प्रभाव रहा क्योंकि प्रश्नकर्ता लिखता है कि उसके बाद वह स्वस्थ हो गया। रही बदहवासी (मानसिक भ्रम) के दावे की बात, तो वह विश्वसनीय शरीयत गवाहों (बय्यिना आदिला) की गवाही के बिना स्वीकार्य नहीं हो सकता, अन्यथा हर व्यक्ति वक्फ़, बिक्री, पट्टा, निकाह, तलाक जैसे तमाम कार्यों के बाद मुकर जाएगा और कह देगा कि मैं उस समय बदहवास था, रजिस्ट्री भी बदहवासी में हुई। हाँ, यदि यह बात जगजाहिर हो कि उस बीमारी में उसकी बुद्धि काम नहीं करती, वह बदहवास और पागल हो जाता है, और पहले भी ऐसा हो चुका है, और अब वह कहे कि इस बार भी मेरी यही स्थिति हो गई थी, तो उसकी बात शपथ के साथ स्वीकार कर ली जाएगी। रद्द अल-मुह्तार में फतावा खैरिया से है:

[तालिका] (दाहिनी ओर उर्दू): सवाल किया गया कि एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी को उस हाल में तलाक दी जब वह क्रोधित और बदहवास था, तो जवाब दिया गया कि बदहवासी पागलपन की किस्मों में से है, इसलिए वह (तलाक) प्रभावी नहीं होगी। (बाईं ओर अरबी): उनसे उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने क्रोध और व्याकुलता की स्थिति में तलाक दिया। उन्होंने उत्तर दिया: निश्चय ही व्याकुलता पागलपन के प्रकारों में से है, अतः वह घटित नहीं होती, और यदि...

पृष्ठ ५८९/६३१

مسئلہ ۴۰۵ تا ۴۰۸: از پیلی بھیت مرسلہ عبدالعزیز صاحب ۲۶ جمادی الاخری ۱۳۳۷ھ زید نے کسی جائداد کو اپنی ملکیت سے علیحدہ کر کے وقف کیا اور تاحیات اپنے کو متولی کیا اور بعد اپنے شخص غیر کو تولیت تحریر کر دی اور اپنے پسر و نبیرہ کو حق تولیت میں شریک نہیں کیا لیکن وقف کنندہ نے یہ وقتی کارروائی حالت بیماری و ناتوانی وبد حواسی میں کی ہے بعد صحت اب واقف کہتا ہے کہ میں مضامین وقف نامہ کو نہیں سمجھا اور نہ مجھے سمجھنے کی اس وقت قابلیت تھی وقف کرنا نہیں چاہتا ہوں، کیا زید کی وقتی کارروائی ازروئے شرع شریف جائز ہے یا نہیں؟ (۲) زید نے بحالت غم و غصہ اپنے پسر کو تولیت سے محروم کر کے غیر شخص کو متولی مقرر کیا اب جب کہ غم و غصہ اس کا فرو ہوا اور اپنے پسر سے رضامند ہوا تو شخص غیر جس کو وہ غصہ میں متولی بنا چکا تھا علیحدہ کر کے اپنے پسر کو کیا متولی مقرر کر سکتا ہے؟ (۳) اگر واقف بدحواسی کی حد کو نہیں پہنچا لیکن سفیہ ضرور ہے تو ایسی کارروائی وقف و تولیت کی جو سفاہت سے ہوئی ہے جائز رہ سکتی ہے یا نہیں؟ (۴) اگر در حقیقت زید کے حواس وقت وقف نامہ درست تھے اور قبل نفاذ وقف نامہ اس کی نیت خراب ہوئی اور وہ وقف نامہ کو منسوخ کرنا چاہتا ہے تو کیا وقف نامہ منسوخ ہو جائے گا یا نہیں؟ بینوا توجروا۔ الجواب: اگر یہ وقف صحیح شرعی ہو تو سوالات سائل کا جواب یہ ہے کہ ناتوانی کچھ مانع صحت وقف نہیں ، نہ بیماری کا کچھ اثر رہا جب کہ سائل لکھتا ہے کہ اس کے بعد تندرست ہو گیا، رہا بد حواسی کا دعوی وہ بغیر بینہ عادلہ شاہدان ثقہ شرعی کی شہادت کے مقبول نہیں ہو سکتا ورنہ ہر شخص وقف، بیع ، اجارہ ، نکاح ، طلاق تمام تصرفات کر کے یو نہی پھر جائے اور کہہ دے کہ میں اس وقت بد حواس تھا رجسٹری بھی بد حواسی میں ہوئی، ہاں اگر معلوم و معروف ہو کہ اس مرض میں اس کی عقل زائل

ہو جاتی ہے، بد حواس و مجنون ہو جاتا ہے ، پہلے بھی ایسا واقع ہو چکا ہے اور اب کہے کہ اس بار بھی میری یہی حالت ہو گئی تھی تو اس کا قول حلف کے ساتھ قبول کر لیں گے۔ ردالمحتار میں فتاویٰ خیریہ سے ہے:

سئل فیمن طلق وھو مغتاظ مدھوش فاجاب ان الدھش من اقسام الجنون فلا یقع ، واذا کان سوال کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی بیوی کو اس حال میں طلاق دی جب غضبناک اور بد حواس تھا تو جواب دیا کہ بد حواسی جنون کی قسموں میں سے ہے

Fatawa Razawiyya Volume 16

[Arabic: One who is accustomed to it, such that 'dahsh' (confusion) is known from him once, he is believed without proof. (Summarized)] Hence, the pronouncement [of divorce, etc.] will not occur. When confusion is his habit, in such a way that this confusion has been witnessed from him before and is well-known, then his statement will be confirmed without evidence, upon his oath. (Summarized) (T)

It is also stated in it: [Arabic: And the same is said concerning one whose intellect is impaired due to illness or a calamity that befell him suddenly.] And the same will be said about a person whose intellect has been disturbed due to some illness or a sudden shock. (T)

(2) This is the second question, the second aspect, and it counters the state of confusion. Its answer is that whether he appointed someone else as a mutawalli (trustee) during anger or with consent, in any case, he has the authority to dismiss him and appoint his son or anyone he wishes as the mutawalli. It is stated in Al-Bahr al-Ra'iq:

[Arabic: The appointment of mutawalli by the waqif (endower) is outside the ruling of all other conditions, because he has the right to change and substitute in it whenever he sees fit, without a condition in the waqf contract.] The waqif's appointment of a trustee is outside the ruling of all conditions of waqf, because the waqif has the authority to change and amend it whenever he deems appropriate, even if it was not stipulated in the waqf contract. (T)

(3) This is the third aspect. The questioner mentioned "safih" (improvident/foolish) but did not specify what was meant by it. People call someone who is stupid, slow-witted, or dull-minded "safih". This much alone does not prevent the validity of a transaction.

(4) When a waqf (endowment) has validly occurred, the waqif no longer has any authority to retract it, because it has now exited his ownership.

[Arabic: The waqf is completed by mere verbal declaration according to Imam Abu Yusuf (may Allah preserve him), and the fatwa is based on it, and it is the basis of the ruling.] According to Imam Abu Yusuf (may Allah preserve him), the waqf becomes complete just by verbal statement. The fatwa is upon this, and rulings shall be given accordingly. (T)

1. Radd al-Muhtar, Book of Divorce, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/427.
2. Radd al-Muhtar, Book of Divorce, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/427.
3. Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Waqf, H.M. Saeed Company Karachi, 5/231.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

[अरबी: जिसका यह स्वभाव हो कि उससे एक बार भी 'दहश' (घबराहट/भ्रम) देखी गई हो, तो उसकी बात बिना किसी प्रमाण के मान ली जाएगी। (संक्षिप्त)] इसलिए तलाक आदि लागू नहीं होगा। जब बदहवासी (मानसिक भ्रम) उसकी आदत हो, इस प्रकार कि पहले भी उससे यह बदहवासी देखी जा चुकी हो और प्रसिद्ध हो, तो बिना किसी प्रमाण के, शपथ के साथ उसकी बात की पुष्टि की जाएगी। (संक्षिप्त) (त)

इसी में है: [अरबी: और यही बात उस व्यक्ति के लिए कही जाएगी जिसकी बुद्धि बीमारी या अचानक आई विपत्ति के कारण खराब हो गई हो।] और यही बात उस व्यक्ति के बारे में कही जाएगी जिसकी बुद्धि में किसी बीमारी या अचानक सदमे के कारण खराबी आ गई हो। (त)

(2) यह दूसरा प्रश्न है, दूसरा पहलू है, और यह बदहवासी को दूर करता है। इसका उत्तर यह है कि चाहे उसने गुस्से में किसी दूसरे को मुतवल्ली (ट्रस्टी) बनाया हो या सहमति से, बहरहाल उसे उसे पदमुक्त करने और अपने पुत्र या जिसे चाहे मुतवल्ली बनाने का अधिकार है। 'बहरुल राइक' में है:

[अरबी: वाकिफ़ (दानकर्ता) द्वारा मुतवल्ली की नियुक्ति वक़्फ़ की अन्य सभी शर्तों के नियम से बाहर है, क्योंकि उसे इसमें जब भी उचित लगे परिवर्तन और संशोधन का अधिकार है, भले ही वक़्फ़ अनुबंध में इसकी शर्त न रखी गई हो।] वाकिफ़ द्वारा मुतवल्ली की नियुक्ति वक़्फ़ की सभी शर्तों के नियम से बाहर है, क्योंकि वाकिफ़ को इसमें जब भी उचित लगे परिवर्तन और संशोधन का अधिकार है, भले ही वक़्फ़ अनुबंध में इसकी शर्त न की गई हो। (त)

(3) यह तीसरा पहलू है। पूछने वाले ने 'सफ़ीह' (मूर्ख/अल्पमति) कहा और यह नहीं बताया कि इससे उसका क्या अर्थ था। लोग मूर्ख, मंदबुद्धि या कम अक्ल व्यक्ति को सफ़ीह कहते हैं। केवल इतना होना लेन-देन (तसर्रुफ़) की वैधता में बाधक नहीं है।

(4) जब वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) सही रूप से हो गया, तो वाकिफ़ को इससे मुकरने का कोई अधिकार नहीं रहा क्योंकि अब वह उसकी मिल्कियत (स्वामित्व) से बाहर निकल गया है।

[अरबी: इमाम अबू यूसुफ़ (अल्लाह उन्हें सलामत रखे) के अनुसार केवल मौखिक रूप से कह देने से वक़्फ़ पूरा हो जाता है, और फतवा इसी पर है और इसी पर फतवा दिया जाएगा।] इमाम अबू यूसुफ़

(अल्लाह उन्हें सलामत रखे) के अनुसार केवल ज़बानी कह देने से वक़्फ़ पूर्ण हो जाता है। इसी पर फतवा है और इसी पर फतवा दिया जाएगा। (त)

---

1. रद्दुल मुहतार, किताबुल तलाक़, दारु इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 2/427.
2. रद्दुल मुहतार, किताबुल तलाक़, दारु इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 2/427.
3. बहरुल राइक, किताबुल वक़्फ़, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 5/231.

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

یعتادہ بان عرف منہ الدھش مرۃ یصدق بلا برھان (ملخصاً) | لہٰذا اطلاق واقع نہ ہوگی اور جب بدحواسی اس کی عادت ہے بایں طور کہ پہلے بھی اس سے یہ بد حواسی دیکھنے میں آچکی ہے اور معروف ہے تو بغیر دلیل حلف کے ساتھ اس کے قول کی تصدیق کردی جائیگی (ملخصاً)۔ (ت)

اسی میں ہے: وکذا یقال فیمن اختل عقلہ لمرض او لمصیبۃ فاجأتہ | اور یہی کہا جائے گا اس شخص کے بارے میں جس کی عقل میں کسی بیماری یا اچانک صدمہ کی وجہ سے خلل واقع ہو گیا ہو (ت)

(۲) یہ دوسرا سوال دوسرا پہلو ہے اور بدحواسی کو دفع کرتا ہے اس کا جواب یہ ہے کہ غصہ میں دوسرے کو متولی کیا تھا یا رضامندی میں بہر حال اسے اس کے معزول کرنے اور اپنے پسر خواہ جس کو چاہے متولی کرنے کا اختیار ہے۔ بحر الرائق میں ہے:

التولیۃ من الواقف خارجۃ عن حکم سائر الشرائط لان لہ فیھا التغییر والتبدیل کلما بداللہ من غیر شرط في عقدۃ الوقف۔ | واقف کی تولیت تمام شرائط وقف کے حکم سے خارج ہیں کیونکہ واقف کو اس میں جب مناسب سمجھے تبدیلی و ترمیم کا اختیار ہے اگرچہ عقد وقف میں اس کی شرط نہ کی ہو۔ (ت)

(۳) یہ تیسرا پہلو ہے سائل نے سفیہ کہا اور یہ نہ بتایا کہ اس سے کیا مراد لی، لوگ احمق غبی کند ذہن کو سفیہ کہتے ہیں صرف اس قدر مانع صحت تصرف نہیں۔ (۴) وقف جب کہ صحیح واقع ہو واقف کو اس سے رجوع کا کوئی اختیار نہیں رہا کہ اب وہ اس کی ملک سے نکل گیا،

ویتم الوقف بمجرد القول عند الامام ابي یوسف سلمہ اللہ تعالیٰ وعلیہ الفتوی وبہ یفتی۔ | امام ابو یوسف سلمہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک محض زبانی کہہ دینے سے وقف تام ہو جاتا ہے اسی پر فتوی ہے اور اسی پر فتوی دیا جائے گا (ت)

---

1. ردالمحتار کتاب الطلاق داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۴۲۷
2. ردالمحتار کتاب الطلاق داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۴۲۷
3. بحر الرائق کتاب الوقف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵/ ۲۳۱

Fatawa Rizvia, Volume 16

All this is on the assumption that it is a valid Shariah endowment (waqf), as the wording of the question implies. Otherwise, in the state of invalidity, there would be no place for these questions, as is not hidden. And Allah Almighty knows best.

Question 409 to 410: From the town of Laharpur, residence of Shah Wilayat Ahmad Sahib, sent by Ahmad Husain Sahib Usmani, 30 Dhu al-Hijjah 1336 AH.

(1) A shrine (dargah) has belonged for hundreds of years to an elder whose descendants across several branches continue the practice of spiritual guidance (piri-muridi) through a valid chain with permission and succession (khilafat). However, the custodianship (sajjadagi) of this shrine has remained within the lineage of one son. Although the direct chain of succession from father and grandfather of the shrine's master did not remain in this branch, the custodian of the shrine obtained permission and succession from other successors (khulafa) of the order. For two generations now, permission etc. has been passed from each father to son, and the chain of the shrine's master has continued through these successors as well. The spiritual order (tariqa) of the shrine's master is Qadriyya Chishtiyya. Those interested in this order and the ancestral devotees of the shrine's master had full opportunity to enter this order. Finally, the custodian was childless; he proposed his real nephew for the custodianship after him, who had already attained initiation (ba'iyat) etc. in this family. During his illness, he was sent to another distant place for consultation with other family members, and his caregiving was assigned to some of his relatives who were uterine nephews (sons of his half-sister). They consist of two real brothers and one sister, in whose custody he remained during his illness. When the illness worsened, the townspeople were gathered inside the shrine, and he expressed his will regarding the aforementioned real nephew. In such a gathering, one of those uterine nephews deceptively claimed that the parents of the one proposed for custodianship were milk-siblings (foster siblings), therefore their marriage was invalid and they are illegitimate, and praying behind them is disliked (makruh). The custodian denied this foster relationship and said it was a lie; in fact, in the weakness of illness, he was deeply shocked by this falsehood, which prevented him from further speech, and the gathering dispersed. When the illness became prolonged, further efforts were initiated by those two uterine nephews to obtain custodianship for one of the brothers. On the advice of some supporters, they summoned the custodian of a large shrine, who is the custodian of the shrine of the current custodian's spiritual guide (pir). They asked him to tie the turban (symbol of

succession) on the elder of the two brothers. He said we should take permission from the current custodian. When they asked him, he turned his face away and gave no answer. After some time, when he changed his position, they asked again. Now too, they themselves did not understand the answer, but the supporters of both brothers present unanimously...

फ़तावा रिज़विया, जिल्द सोलहवीं (१६)

यह सब इस धारणा पर है कि वह एक वैध शरीयत बंदोबस्त (वक़्फ़) हो जैसा कि प्रश्न के शब्दों से संकेत मिलता है। अन्यथा, अमान्यता की स्थिति में, इन प्रश्नों का कोई स्थान नहीं होगा, जैसा कि छिपा नहीं है। और अल्लाह तआला ही सबसे बेहतर जानता है।

मसला ४०९ से ४१०: कस्बा लहरपुर से, शाह विलायत अहमद साहब का निवास, अहमद हुसैन साहब उस्मानी द्वारा प्रेषित, ३० ज़िल हिज्जा १३३६ हिजरी।

(१) एक दरगाह सैकड़ों वर्षों से एक बुजुर्ग की है, जिनकी संतान की कई शाखाओं में पीरी-मुरीदी का सिलसिला सही और अनुमति व खिलाफत के साथ जारी है। लेकिन इस दरगाह की सज्जादगी एक बेटे की संतान में चली आ रही है। यद्यपि दरगाह के मालिक के पिता और दादा से खिलाफत का सिलसिला इस शाखा में नहीं रहा था, लेकिन दरगाह के सज्जादा नशीन ने सिलसिले के दूसरे खलीफ़ाओं से अनुमति और खिलाफत प्राप्त कर ली थी और अब दो पीढ़ियों से प्रत्येक पिता से पुत्र को अनुमति आदि प्राप्त होती रही है, इन सिलसिले के खलीफ़ाओं के माध्यम से भी दरगाह के मालिक का सिलसिला जारी रहा। दरगाह के मालिक का तरीक़ा (आध्यात्मिक मार्ग) क़ादरिया चिश्तिया है। इस सिलसिले के शौकीन और दरगाह के मालिक के पुश्तैनी मुरीदों को इसमें शामिल होने का पूरा अवसर मिलता रहा है। अंततः सज्जादा नशीन निस्संतान थे, उन्होंने अपने बाद के लिए अपने सगे भांजे को सज्जादगी के लिए प्रस्तावित किया, जिन्हें इस परिवार में बैअत (दीक्षा) आदि प्राप्त है। बीमारी के दौरान, उन्हें परिवार के अन्य सदस्यों से परामर्श के लिए दूसरे दूर-दराज के स्थान पर भेजा गया और उनकी तीमारदारी उनके कुछ रिश्तेदारों पर आधारित थी जो अख़्याफ़ी (सौतेले) भांजे थे, वे दो सगे भाई और एक बहन हैं, जिनके कब्जे में वे बीमारी की स्थिति में थे। जब बीमारी बढ़ी, तो कस्बे के निवासियों को दरगाह के भीतर इकट्ठा करके उन्होंने उपर्युक्त सगे भांजे के बारे में अपनी वसीयत व्यक्त की। ऐसी सभा में उन अख़्याफ़ी भांजों में से एक ने धोखा देने के लिए कहा कि जिस व्यक्ति के लिए सज्जादगी प्रस्तावित की जा रही है, उसके माता-पिता दूध शरीक (धाय भाई-बहन) थे, इसलिए उनका विवाह अवैध था और वे अवैध संतान (हरामी) हैं, उनके पीछे नमाज़ मकरूह (अनुचित) है। सज्जादा नशीन ने इस रज़ात (दूध के रिश्ते) की घटना से इनकार किया और कहा कि यह झूठ है; बल्कि बीमारी की कमजोरी में उन्हें इस झूठ बोलने पर गहरा सदमा पहुँचा जिससे वे और अधिक भाषण न दे सके और सभा विसर्जित हो गई। जब बीमारी का सिलसिला और लंबा हुआ, तो

उन दोनों अख़्याफ़ी भांजों की ओर से एक भाई के लिए सज्जादगी प्राप्त करने की कोशिशें और तेज हो गईं। कुछ समर्थकों की सलाह पर एक बड़ी दरगाह के सज्जादा नशीन को बुलाया गया, जो वर्तमान सज्जादा नशीन के पीर की दरगाह के सज्जादा नशीन हैं, और उनसे कहा गया कि इन दोनों भाइयों में से बड़े भाई की पगड़ी बाँध दीजिए। उन्होंने कहा कि हम वर्तमान सज्जादा नशीन से अनुमति ले लें। जब उनसे पूछा गया, तो उन्होंने अपना मुँह फेर लिया और कोई जवाब नहीं दिया। कुछ समय बाद जब उन्होंने करवट बदली तो फिर पूछा गया, अब भी वे खुद जवाब न समझ सके, लेकिन उपस्थित दोनों भाइयों के समर्थक व्यक्तियों ने सर्वसम्मति से...

पेज ५९१ ऑफ़ ६३१

یہ سب اس تقدیر پر ہے کہ وہ وقف صحیح شرعی ہو جیسا کہ عبارتِ سوال کا مفاد ہے ورنہ بحالتِ بطلان ان سوالات کا کوئی محل ہی نہ ہو گا کما لا یخفی (جیسا کہ پوشیدہ نہیں ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۴۰۹ تا ۴۱۰: از قصبہ لاہر پور مکان شاہ ولایت احمد صاحب مرسلہ احمد حسین صاحب عثمانی ۳۰ ذی الحجہ ۱۳۳۶ھ

(۱) ایک درگاہ صدہا سال سے ایک بزرگ کی ہے جن کی اولاد کے چند شاخوں میں پیری مریدی بسلسلہ صحیح و باجازت وخلافت جاری ہے مگر سجادی اس درگاہ کی ایک بیٹے کی اولاد میں چلی آتی ہے، گو سلسلہ خلافت عن اب وجد صاحبِ درگاہ سے اس شاخ میں باقی نہیں رہا تھا مگر دوسرے خلفائے سلسلہ سے بھی صاحبِ سجادہ درگاہ نے اجازت وخلافت حاصل کر لی تھی اور اب دو پشتوں سے ہر باپ سے بیٹے کو اجازت وغیرہ حاصل ہوا کی، اس خلفائے سلسلہ سے بھی صاحبِ درگاہ کا سلسلہ جاری رہا، صاحبِ درگاہ کا خاندان طریقت قادریہ چشتیہ ہے، اس سلسلہ کے شائق اور صاحبِ درگاہ کے موروثی معتقدین کو اس کا پورا موقع رہا ہے کہ اس سلسلہ میں داخل ہوسکیں، آخر صاحبِ سجادہ لاولد تھے انہوں نے اپنے حقیقی بھانجے کو اپنے بعد کے واسطے سجادگی تجویز کی جن کو اس خاندان میں بیعت وغیرہ حاصل ہے، دورانِ علالت میں ان کو دوسرے اعزائے خاندانی سے مشورہ کے واسطے ایک دوسرے دور دراز مقام پر بھیجا اور تیمارداری ان کی متعلق ان کے بعض اعزاز کے تھی جو اخیافی بھانجے ہوتے ہیں وہ دو بھائی حقیقی ایک بہن ہے جن کے قبضہ میں وہ بحالت مرض تھے جب علالت زیادہ ہوئی تو اہالیانِ قصبہ کو جمع کرکے درگاہ کے اندر پھر اپنے حقیقی بھانجے مذکورہ بالا کی نسبت اظہارِ وصیت کیا ایسے مجمع میں ان اخیافی بھانجوں میں سے ایک نے بطور مغالطہ دہی کہا کہ والدین اس کے جس

کے واسطے سجادگی تجویز کی جاتی ہے دودھ شریک بھائی بہن تھے اس لئے اس کا نکاح ناجائز ہوا وہ حرامی ہوئے ان کے پیچھے نماز مکروہ ہے صاحبِ سجادہ نے اس واقعہ رضاعت سے انکار کیا اور کہا کہ جھوٹ ہے بلکہ ضعفِ بیماری میں ان کو سخت صدمہ اس دروغ گوئی پر ہوا جس سے وہ کوئی مزید تقریر نہ کر سکے اور مجمع برخاست ہوگیا، جب علالت کا سلسلہ زیادہ طویل ہوا ان دونوں اخیافی بھانجوں کی جانب سے حصولِ سجادگی کی ایک بھائی کے واسطے مزید کوشش شروع ہوئی اور بعض موافقین کے مشورہ سے ایک بڑی درگاہ کے صاحبِ سجادہ کو طلب کیا جوان صاحبِ سجادہ کے پیر کی درگاہ کے صاحبِ سجادہ ہیں اور ان سے کہا کہ منجملہ ان ہر دو بھائیوں کے بڑے بھائی کے پگڑی باندھ دیجئے انہوں نے کہا کہ ہم موجودہ صاحبِ سجادہ سے اجازت لے لیں جب ان سے دریافت کیا تب انہوں نے منہ پھیر لیا کوئی جواب نہ دیا کچھ دیر کے بعد جب پہلو بدلا پھر استفسار کیا اب بھی وہ جواب خود نہ سمجھے ، مگر موافقین اشخاص نے ہر دو بھائیوں کے جو موجود تھے بالاتفاق

Fatawa Razvia, Volume 16

It was said that he granted permission and tied the turban. In such a critical state of nursing, before their return, the Sajjada-Nashin (custodian) passed away, having nominated his real nephew. There is no eye-witness testimony regarding the matter of fosterage (Raza'at). The individuals present at the time of the marriage contract were holy, respected, worshipping, and ascetic persons, especially the father of the aforementioned Sajjada-Nashin, who was a Hafiz of the Quran, a Sajjada (custodian), a trustful dervish, a possessor of guidance, and holy. The marriage between his daughter and nephew took place under his supervision. Other elders of the Muslim family, honorable, reliable, and observant of prayer, participated in the marriage. This allegation was only made out of necessity to prove the incompetence of the nominee and to obtain the Sajjadagi (custodianship) for oneself. Since the two brothers had endowed (Waqf) their personal shop for the shrine (Dargah), they desired the Sajjadagi for themselves out of fear that it might not remain under the possession of another Sajjada-Nashin. Although the endower (waqif) of a Waqf can remain its manager (mutawalli) himself and has the authority to appoint another manager during his lifetime, they were likely troubled due to ignorance of the matter, fearing that perhaps along with the Sajjadagi, the management of their endowed property would also transfer to that Sajjada holder. Thus, they acted in such a manner. They have not yet received permission or succession (Khilafat) from anyone, and the Mashaikh (spiritual leaders) of the lineage of the master of the Dargah are likely still not ready to grant them permission and succession.

Therefore, the question is: Is such a Sajjadagi, obtained in this manner, valid or not? And if they obtain allegiance (Bai'at) and permission from another family besides that of the master of the Dargah, will it be valid or not? However, in this case, due to the lineage of the master of the Dargah not continuing through the Sajjada holder, the necessity of Sajjadagi will cease, and only the managerial (Mutawalliyana) status of such a person will remain. But to what extent will the management of the Dargah be valid for such a manager who has obtained Sajjadagi and management through the aforementioned scheme? And in such a situation, what should the family of the master of the Dargah and the master of the spiritual path do to preserve the lineage of the master of the Dargah? Can they, from among the descendants of the master of the Dargah through whom the lineage continues, have someone granted succession, or can they appoint another Sajjada-Nashin and manager or not? And can preference be given to the first nominee or not?

(2) Within one enclosure, there is a saint's shrine (Mazar), a monastery (Khanqah), and a mosque. In the monastery, an Islamic school (Madrasa) is running from an endowment (Waqf), whose students also offer the five daily prayers in this mosque like other residents of the neighborhood. Friday prayers have not been held here for a long time; they are held in another Jame Masjid. There is a Sajjada-Nashin of this Dargah who, along with several other persons, are the managers (Mutawallis) of this Waqf, from which the expenses of the said mosque and school are met. Among them, Zaid is also a manager, and also of another Waqf.

कहा कि उन्होंने अनुमति दे दी और पगड़ी बाँध दी। ऐसी नाज़ुक हालत में जब वे बीमार थे, उनके वापस आने से पहले ही उन सज्जादा-नशीन (गद्दी नशीन) का इंतकाल हो गया, जिन्होंने अपने सगे भांजे को सज्जादा-नशीन नामित किया था। रज़ात (दूध के रिश्ते) के मामले में कोई चश्मदीद गवाह मौजूद नहीं है। जिस समय निकाह का अक़्द (अनुबंध) हुआ, उस समय मौजूद लोग पवित्र, सम्मानित, इबादत गुज़ार और ज़ाहिद (संयमी) व्यक्ति थे, विशेष रूप से उक्त सज्जादा-नशीन के पिता, जो हाफ़िज़-ए-कुरान, सज्जादा, मुतवक्किल दरवेश, हिदायत व रहनुमाई वाले और पवित्र व्यक्ति थे। उनकी बेटी और भतीजे का निकाह उन्हीं की देखरेख में हुआ था। मुस्लिम परिवार के अन्य सम्मानित, विश्वसनीय और नमाज़ी बुजुर्ग भी निकाह में शामिल थे। यह आरोप केवल नामित व्यक्ति की अयोग्यता साबित करने और स्वयं सज्जादगी (गद्दी) हासिल करने की ज़रूरत के कारण लगाया गया था। और चूँकि दोनों भाइयों ने अपनी एक निजी दुकान दरगाह के लिए वक्फ़ की है, इसलिए इस डर से कि शायद उस पर दूसरे सज्जादा-नशीन का कब्ज़ा न रहे, उन्होंने अपने लिए सज्जादगी की इच्छा की। हालाँकि वक्फ़ करने वाला (वाकिफ़) खुद मुतवल्ली (प्रबंधक) रह सकता है और अपने जीवनकाल में दूसरा मुतवल्ली नियुक्त करने का अधिकार रखता है, लेकिन शायद वे मामले की अनभिज्ञता के कारण परेशान थे कि शायद सज्जादगी के साथ उनकी वक्फ़ की हुई संपत्ति का प्रबंधन भी उसी सज्जादा नशीन के पास चला जाएगा। इसलिए उन्होंने ऐसा किया। उन्हें अभी तक किसी से अनुमति और खिलाफ़त (उत्तराधिकार) भी नहीं मिली है, और दरगाह के बुजुर्गों (मशाइख) की शाखा से वे शायद अभी भी अनुमति और खिलाफ़त प्राप्त करने के लिए तैयार नहीं हैं।

अतः प्रश्न यह है कि: इस तरह से प्राप्त की गई सज्जादगी जायज़ है या नहीं? और यदि वे दरगाह के मालिक के परिवार के अलावा किसी दूसरे खानदान से बैअत (निष्ठा) और अनुमति प्राप्त कर लें, तो क्या यह जायज़ होगा या नहीं? लेकिन इस स्थिति में, दरगाह के मालिक का सिलसिला (वंश) सज्जादा-नशीन से जारी न होने के कारण सज्जादगी की ज़रूरत खत्म हो जाएगी और ऐसे व्यक्ति की केवल मुतवल्ली (प्रबंधक) वाली हैसियत ही रह जाएगी। लेकिन ऐसे मुतवल्ली के लिए दरगाह का प्रबंधन कहाँ तक जायज़ होगा जिसने उपर्युक्त तरीके से सज्जादगी और प्रबंधन प्राप्त किया हो? और ऐसी स्थिति में, दरगाह के मालिक के परिवार और तरीक़त (आध्यात्मिक पथ) के सिलसिले को दरगाह के मालिक के सिलसिले को बनाए रखने के लिए क्या करना चाहिए? क्या वे दरगाह के मालिक की संतान में से, जिससे सिलसिला जारी है, किसी को खिलाफ़त दिलवाकर या किसी अन्य व्यक्ति को

सज्जादा-नशीन और मुतवल्ली नियुक्त कर सकते हैं या नहीं? और क्या पहले नामित व्यक्ति को प्राथमिकता दी जा सकती है या नहीं?

(2) एक ही अहाते में एक बुज़ुर्ग का मज़ार, एक खानक़ाह और एक मस्जिद स्थित है। खानक़ाह में एक वक्फ़ से मदरसा-ए-इस्लामिया चल रहा है, जिसके छात्र भी मोहल्ले के अन्य लोगों की तरह इस मस्जिद में पाँचों समय की नमाज़ पढ़ते हैं। यहाँ लंबे समय से जुमे की नमाज़ नहीं होती है; वह दूसरी जामा मस्जिद में होती है। इस दरगाह के एक सज्जादा-नशीन हैं, जो कई अन्य व्यक्तियों के साथ इस वक्फ़ के मुतवल्ली हैं, जिससे उक्त मस्जिद और मदरसे की ज़रूरतें पूरी की जाती हैं। उनमें से ज़ैद भी एक मुतवल्ली है, और साथ ही एक दूसरे वक्फ़ का भी।

पृष्ठ 592/631

کہا کہ اجازت دے دی انہوں نے پگڑی باندھ دی ، ایسی نازک حالت تیمارداری میں قبل واپس آنے ان کے حقیقی بھانجے نامزد شدہ سجادہ نشینی کے ان سجادہ نشین نے وفات پائی، معاملہ رضاعت کے عینی شہادت موجود نہیں ہے ، جن لوگوں کے وقت میں عقد ہوا وہ مقدس و مکرم و عابد و زاہد اشخاص تھے بالخصوص سجادہ نشیں مذکور کے پدر حافظ قرآن صاحب سجادہ متوکل درویش، صاحب رشد و ہدایت و مقدس تھے جن کی دختر و بھتیجے کا نکاح باہم انہیں کے زیر اہتمام ہوا تھا دیگر اکابر خاندان اہل اسلام معزز و معتبر و نمازی شریک نکاح تھے، یہ الزام صرف نامزد شدگی کی نااہلی ثابت کرنے اور خود سجادگی حاصل کرنے کے ضرورت سے لگایا جاتا تھا اور چونکہ دونوں بھائیوں نے ایک اپنی ذاتی دکان درگاہ کے واسطے وقف کی ہے اس پر دوسرے سجادہ نشیں کا قبضہ نہ ہونے کے خیال سے اپنے واسطے سجادگی کی خواہش تھی حالانکہ واقف وقف کا خود متولی رہ سکتا ہے اور حیات میں دوسرا متولی مقرر کرنے کا اختیار ہے مگر غالباً وہ مسئلہ کی ناواقفیت کی وجہ سے وہ پریشان ہوئے کہ شائد سجادگی کے ساتھ تولیت میری وقف کردہ جائداد کی بھی انہیں صاحب سجادہ کے متعلق ہو جائے ایسا اختیار کیا، ان کو اب تک کسی سے اجازت و خلافت بھی نہیں ہے اور صاحب درگاہ کی شاخ کے مشائخ سے غالباً اب بھی اجازت و خلافت حاصل کرنے پر تیار نہیں ہیں : پس سوال یہ ہے کہ ایسی سجادگی جو اس طور سے حاصل کی گئی ہو جائز ہے یا نہیں، اور وہ سلسلہ صاحب درگاہ کے علاوہ کسی دوسرے خاندان سے بیعت و اجازت وغیرہ حاصل کر لیں تو جائز ہوگی یا نہیں ، مگر اس صورت میں صاحب درگاہ کا سلسلہ صاحب سجادہ سے جاری نہ ہونے کی وجہ سے ضرورت سجادگی فوت ہو جائے گی صرف متولیانہ حیثیت ایسے شخص کی باقی رہے گی ،۔ مگر تولیت درگاہ ایسے متولی کی جس نے ترکیب

مذکور بالا سے سجادگی و تولیت حاصل کی ہو کہاں تک جائز ہوگی ، اور ایسی حالت میں خاندان صاحب درگاہ و صاحب طریقت سلسلہ صاحب درگاہ کو بقائے سلسلہ صاحب درگاہ کے واسطے کیا کرنا چاہئے ، آیا منجملہ اولاد صاحب درگاہ جس سے سلسلہ جاری ہو اسے خلافت دلوا کر یا دیگر کوئی صاحب سجادہ و متولی مقرر کر سکتے ہیں یا نہیں؟ اور اول نامزد شدہ کو ترجیح ہو سکتی ہے یا نہیں؟

(۲) ایک احاطہ میں ایک بزرگ کا مزار اور ایک خانقاہ اور ایک مسجد واقع ہے خانقاہ میں مدرسہ اسلامیہ ایک وقف سے جاری ہے جس کے طلبہ بھی اس مسجد میں مثل دیگر اہل محلہ پنجوقتہ نماز پڑھتے ہیں نماز جمعہ یہاں عرصہ سے نہیں ہوتی ہے، دوسری جامع مسجد میں ہوتی ہے، اس درگاہ کے صاحب سجادہ ہیں وہ مع دیگر اشخاص کے چند لوگ اس وقف کے متولی ہیں جس سے ضروریات مسجد و مدرسہ مذکورہ کا صرفہ ہوتا ہے، منجملہ ان کے زید بھی متولی ہے اور نیز ایک دوسرے وقف کا بھی

Fatawa Rizwia (Volume 16)

The mentioned Zaid is the sole trustee, through whom the management of water etc. for the mentioned mosque is handled. And Zaid himself, due to his constant presence, determines the timings of prayers in this mosque because of local seasonal and necessary changes. The muezzin and imam for this mosque are fixed. During the days of Tashreeq, most people, for the sake of performing recommended prayers, are accustomed to joining the five daily prayers. During those days, some individuals, without coordinating with the fixed Imam and old followers, and without the designated muezzin and takbir-caller calling the iqamah, performed a congregational prayer at a fixed spot. Zaid's local experience is that common people respond to sternness; with this thought, he uttered the following words as a warning and repeated the congregational prayer at the same spot with the remaining old followers, thinking that the previous worshippers were not fixed. He said, 'Whoever does not wish to join this congregation should not come to our mosque.' What right do those people have who performed the prayer without waiting for the fixed Imam, the congregation, and the old followers? So, regarding the attribution of the word 'our' to the mosque, even though it is the house of God, and the use of the phrase 'not to come,' even though there is general permission in mosques, what should Zaid do? Is remorse alone sufficient, or is some expiation mandatory for him? If there is an expiation, then what? In light of Zaid's experience, after the said warning, the congregation continued in the mosque as it always had. And those people who, after performing the Isha obligatory prayer with the previous congregation, joined the repeated congregation after Zaid's speech—what became of their repeated prayer? Zaid led this second congregational prayer. Another trustee of the mentioned endowment was also part of it, who hadn't joined the first congregation. However, during the prayer, he kept thinking that Zaid attributed the mosque to himself and spoke against general permission. If I had not prayed behind him, it would have been better. Thus, at that time, he seemingly followed under duress. Therefore, was his prayer valid or not? Clarify and be rewarded.

The Answer:

(1) Sajjada-nashini (spiritual succession) is a special vicegerency in which the continuation of the lineage of the Sajjada, the trusteeship of the shrine's endowments, and all organizational management, arrangements, settlements, appointments, and dismissals of staff are included under the absolute representation of the Sajjada-nashin. No specific matter exists without the general, and legally, what

is common is as if stipulated. It is well-known that a Sajjada-nashin can only be someone who is authorized and permitted in that lineage, as its major objective is the revival of that lineage, not just mere trusteeship. Therefore, someone who does not hold a valid vicegerency in the lineage of the shrine's saint is nowhere made a Sajjada-nashin, even if they are permitted in some other lineage, let alone one who is not authorized at all. Otherwise, Sajjada-nashini would remain mere membership. Thus, a maternal nephew who is not authorized in the lineage, rather in the lineage itself, cannot be a Sajjada-nashin, and taking permission later cannot validate this Sajjada-nashini. "For the condition precedes, and the general does not come later" (Because the condition comes first, and the general does not follow). Hadrat Asad-ul-Arifeen Sayyiduna Shah Hamza Aini.

फतावा रज़विया (खंड 16)

उल्लिखित ज़ैद अकेला मुतवल्ली (ट्रस्टी) है, उसी के माध्यम से उल्लिखित मस्जिद के पानी आदि की व्यवस्था होती है। और ज़ैद ही, अपनी निरंतर उपस्थिति के कारण, स्थानीय मौसमी और आवश्यक परिवर्तनों की वजह से इस मस्जिद में नमाज़ के समय निर्धारित करता है। इस मस्जिद के मुअज़्ज़िन और इमाम निश्चित हैं। अय्याम-ए-तश्रीक़ के दौरान, अधिकांश लोग मुस्तहब नमाज़ अदा करने के कारण पाँच समय की जमात में शामिल होने के आदी हैं। उन्हीं दिनों में, कुछ व्यक्तियों ने निश्चित इमाम और पुराने मक़्तदियों (अनुयायियों) के साथ समन्वय किए बिना, और बिना निश्चित मुअज़्ज़िन और तक़्बीर कहने वाले के इक़ामत कहे, एक निश्चित स्थान पर जमात कर ली। ज़ैद का स्थानीय अनुभव है कि आम लोग सख्ती पसंद करते हैं; इस विचार के साथ उसने चेतावनी के तौर पर निम्नलिखित शब्द कहे और उसी स्थान पर बचे हुए पुराने मक़्तदियों के साथ फिर से जमात की, यह सोचते हुए कि पिछले नमाज़ी अनिश्चित थे। उसने कहा, 'जिसे इस जमात में शामिल होना मंज़ूर न हो, वह हमारी मस्जिद में न आए।' क्या उन लोगों को अधिकार है जिन्होंने निश्चित इमाम, जमात और पुराने मक़्तदियों का इंतज़ार किए बिना नमाज़ पढ़ ली? अतः मस्जिद की ओर 'हमारी' शब्द के उपयोग के संबंध में, जबकि वह खुदा का घर है, और 'न आने' शब्द के उपयोग के संबंध में, जबकि मस्जिदों में आम अनुमति है, ज़ैद को क्या करना चाहिए? क्या केवल पश्चाताप पर्याप्त है या उस पर कोई कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य है? यदि कफ़्फ़ारा है, तो क्या? ज़ैद के अनुभव के अनुसार, उक्त चेतावनी के बाद मस्जिद में जमात उसी तरह जारी रही जैसी हमेशा से चली आ रही थी। और जो लोग पिछली जमात से ईशा की फ़र्ज़ नमाज़ पढ़ चुके थे, वे ज़ैद के भाषण के बाद दोबारा जमात में शामिल हो गए—उनकी इस दोबारा पढ़ी गई नमाज़ का क्या हुआ? ज़ैद ने इस दूसरी जमात की नमाज़ पढ़ाई थी। इसमें उक्त वक़्फ़ का एक और मुतवल्ली भी शामिल था, जिसे पहले जमात नहीं मिली थी। हालाँकि, नमाज़ के दौरान उनके मन में यह विचार आता रहा कि ज़ैद ने मस्जिद को अपनी ओर संबंधित किया और आम अनुमति के विरुद्ध बात की। अगर मैं इसके पीछे नमाज़ न पढ़ता तो अच्छा होता। अतः उस समय उसने मानो अनिच्छा से पैरवी की। इसलिए उसकी नमाज़ हुई या नहीं हुई? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

उत्तर:

(1) सज्जादा-नशीनी एक विशेष खिलाफत (उत्तराधिकार) है जिसमें सज्जादा के सिलसिले को जारी रखना, दरगाह के वक़्फ़ का प्रबंधन और कर्मचारियों की नियुक्ति और बर्खास्तगी सहित सभी

व्यवस्था और अनुशासन सज्जादा-नशीन के पूर्ण प्रतिनिधित्व के अंतर्गत आते हैं। कोई विशेष बात सामान्य के बिना सिद्ध नहीं होती और शरई तौर पर प्रसिद्ध बात वैसी ही है जैसी शर्त रखी गई हो। प्रसिद्ध यही है कि सज्जादा-नशीन वही हो सकता है जो उस सिलसिले में अनुमति प्राप्त और अधिकृत हो, क्योंकि इसका मुख्य उद्देश्य उस सिलसिले को जीवित रखना है न कि केवल प्रबंधन। इसलिए, जिसे दरगाह के बुजुर्ग के सिलसिले में सही खिलाफत प्राप्त न हो, उसे कहीं भी सज्जादा-नशीन नहीं बनाया जाता, चाहे वह किसी दूसरे सिलसिले का अधिकृत ही क्यों न हो, और वह तो बिल्कुल नहीं जो बुनियादी तौर पर अधिकृत ही न हो। वरना सज्जादा-नशीनी केवल सदस्यता बनकर रह जाएगी। अतः भांजा जो सिलसिले में अधिकृत न हो, बल्कि सिलसिले में सज्जादा-नशीन नहीं हो सकता और बाद में अनुमति लेना इस सज्जादा-नशीनी को सही नहीं कर सकता। "निश्चित रूप से शर्त पहले आती है और सामान्य बाद में नहीं आता" (क्योंकि शर्त अग्रिम होती है और सामान्य बाद में नहीं होता)। हज़रत असद-उल-आरिफीन सैय्यदुना शाह हमज़ा ऐनी।

पृष्ठ 593/631

زید مذکور تنہا متولی ہے اس سے بھی مسجد مذکور کے آب وغیرہ کا انتظام ہوتا ہے اور زید ہی کے ذمہ بوجہ حاضر باشی زائد اس مسجد کے اوقات نماز میں موسمی و ضروری تغیرات مقامی کی وجہ سے تعین کرتا ہے اور اس مسجد کا موذن و امام معین ہیں ایام تشریق میں زیادہ تر لوگ بوجہ ادائے نماز جماعت مستحبہ الترگا پنجوقتہ شریک ہونے کے عادی ہیں، انہیں ایام میں بعض اشخاص نے بلانتظام امام معین و مقتدین قدیم بلا اس کے کہ مؤذن و مکبّر معین تکبیر اقامت کہے معینہ مقام پر جماعت کرلی زید کو یہاں کا مقامی تجربہ ہے کہ عوام تہدید پسند ہیں اس خیال پر اس نے الفاظ ذیل تہدید کے لئے کہے اور مکرر جماعت مع ان قدیم مقتدیوں کے جو باقی تھے اسی مقام پر پھر ادا کی اس خیال سے کہ سابق پڑھنے والے غیر معین تھے اور کہا کہ جس کسی کو اس جماعت میں شریک ہونا نہ منظور ہو وہ ہماری مسجد میں نہ آئے، کیا استحقاق ان لوگوں کو ہے جنہوں نے بلاانتظار امام معین اور جماعت و مقتدین قدیم نماز پڑھ لی، پس لفظ "ہماری" کا جو مسجد کی طرف منسوب کیا حالانکہ وہ خانہ خدا ہے اور لفظ "نہ آئے" کا جو استعمال کیا حالانکہ مساجد میں اذن عام ہے اس سے زید کیا کرے صرف ندامت کافی ہے یا کوئی کفارہ اس پر لازم آیا اگر کفارہ ہے تو کیا؟ بلحاظ تجربہ زید یہ ہوا کہ بعد تہدید مذکور پھر جماعت اسی طور سے جیسی ہمیشہ سے چلی آتی تھی مسجد میں قائم ہے، اور جو لوگ بعد ادائے فرض عشاء جو سابقہ جماعت سے پڑھ چکے تھے مکرر جماعت میں زید کی تقریر کے بعد شریک ہو گئے ان کی یہ مکرر نماز کیا ہوئی اس دوسری جماعت کی نماز زید نے پڑھائی تھی اس میں ایک اور متولی وقف مذکور شریک تھے جن کو پہلے جماعت نہیں ملی تھی، مگر دوران نماز میں انہیں یہ خیال رہا کہ زید نے مسجد کی اپنی طرف نسبت کی اور اذن عام کے خلاف تقریر کی اگر میں اس کے پیچھے نماز نہ

پڑھتا تو اچھا تھا پس اس وقت گویا اس نے باستکراہ اقتدا کی اس لئے اس کی نماز ہوئی یا نہیں ہوئی؟ بینوا توجروا۔

الجواب:

(۱) سجادہ نشینی خلافت خاصہ ہے جس میں اجرائے سلسلہ سجادہ و تولیت اوقاف درگاہ اور جملہ نظم و نسق و رتق و فتق و جمع و فرق و نصب و عزل عملہ میں صاحب سجادہ کی نیابت مطلقہ سب داخل، اور کوئی خاص بے عام متحقق نہیں ہوتا اور شرعاً معروف کا لمشروط ہے، معروف یہی ہے کہ سجادہ نشیں وہی ہو سکتا ہے جو اس سلسلہ میں ماذون و مجاز ہو کہ اس کا بڑا مقصد اس سلسلہ کا احیاء ہے نہ کہ مجرد تولیت، ولہذا جو سلسلہ صاحب درگاہ میں خلافت صحیحہ نہ رکھتا ہو کہیں سجادہ نشیں نہیں کیا جاتا اگرچہ دوسرے کسی سلسلہ کا مجاز ہو نہ کہ وہ جو راساً مجاز ہی نہیں یوں تو سجادہ نشینی نری ممبری رہ جائے گی تو اخیانی بھانجہ غیر مجاز فی السلسلہ بلکہ فی سلسلہ سجادہ نشین نہیں ہو سکتا اور بعد کو اجازت لینی اس سجادہ نشینی کی تصحیح نہیں کر سکتی "فان الشرط یتقدم و العام لایتأخر" (کیونکہ شرط مقدم ہوتی ہے اور عام متاخر نہیں ہوتا۔)
حضرت اسدالعارفین سید ناشاہ حمزہ عینی

Fatawa Rizwiya, Volume 16

Wasti (may his secret be sanctified) states in the noble 'Fass al-Kalimat':

| (Arabic/Persian): A Shaykh passed away from this world and did not appoint anyone as a successor (Khalifa). If the people or clan proposed one of his heirs or disciples as a successor, this succession is not valid according to the spiritual masters (Mashaikh), and this type of succession is called 'Khilafat-e-Iftara'i' (fabricated succession). | A Shaykh passed away from this world and did not appoint anyone as a successor; if the tribe and clan proposed one of his heirs or disciples as a successor, this succession is not valid according to the spiritual masters; this type of succession is called 'Khilafat-e-Iftara'i'. (T) |

As for the trusteeship (Tawliyat), it legally belongs to the biological nephew, as the Sajjada Nashin trustee made a will for him during his terminal illness (Marz al-Maut). Regarding trusteeship, the will of a trustee is accepted and reliable. It is stated in 'Radd al-Muhtar':

| (Arabic): Entrusting the trusteeship is only valid when the trustee entrusts it during his terminal illness, even if he does not have general authority of entrustment, based on the evidence in 'Al-Khaniyah' that he is in the position of an executor (Wasi), and an executor has the authority to bequeath to another. | Entrusting the trusteeship will only be valid if the trustee entrusts it during his terminal illness, even if he does not have general authority of entrustment, on the basis of the reasoning in 'Al-Khaniyah' that he is like an executor (Wasi), and an executor has the authority to make a will for another. |

In 'Fatawa Tatar-Khaniya' etc., then in 'Al-Ashba wan-Naza'ir', then in 'Al-Durr al-Mukhtar', it is stated:

| (Arabic): Appointing someone else as a supervisor (Nazir) by the supervisor without any condition during terminal illness is valid. | Handing over the supervision of a Waqf (trust) to someone else without any condition during terminal illness by the supervisor is valid. (T) |

To the extent that if the person to whom the trustee has made a will is present, the Sharia judge shall not appoint someone else as a trustee. In 'Al-Bahr al-Ra'iq' and then in 'Radd al-Muhtar', it is stated:

| (Arabic): It is stipulated in 'Al-Mujtaba' that the trustee should not have bequeathed it to someone else at the time of his death; if he has made such a will, the Qazi (judge) shall not appoint anyone. | It is stipulated in 'Al-Mujtaba' that the trustee should not have bequeathed to someone else at the time of his death to be made a trustee; and if he has made a will, the Qazi shall not appoint anyone else. (T) |

1. Fass al-Kalimat, Shah Hamzah Aini Wasti.
2. Radd al-Muhtar, Book of Waqf, Chapter: Observing the condition of the Waqif in its leasing, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/411.
3. Al-Durr al-Mukhtar, Book of Acknowledgment, Chapter: Miscellaneous Issues, Mujtabai Press, Delhi, 2/141.
4. Radd al-Muhtar, Book of Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/410.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

वास्ती (अल्लाह उनकी रूह को पाक रखे) 'फ़स्सुल कलमात शरीफ़' में फ़रमाते हैं:

| (अरबी/फ़ारसी): एक शेख ने इस दुनिया से प्रस्थान किया और किसी को अपना खलीफ़ा (उत्तराधिकारी) नहीं बनाया। यदि लोगों या कबीले ने उनके किसी वारिस या मुरीद को खलीफ़ा के रूप में प्रस्तावित किया, तो ऐसी खिलाफ़त मशाइख (आध्यात्मिक गुरुओं) के नज़दीक जायज़ नहीं है; खिलाफ़त के इस प्रकार को 'खिलाफ़त-ए-इफ़तराई' (झूठी खिलाफ़त) कहते हैं। | एक शेख ने इस जहाँ से इंतकाल फ़रमाया और किसी को खलीफ़ा न बनाया, कौम और कबीले ने उसके किसी वारिस या मुरीद को खलीफ़ा तजवीज़ किया तो यह खिलाफ़त मशाइख के नज़दीक जायज़ नहीं, खिलाफ़त की इस किस्म को खिलाफ़त-ए-इफ़तराई कहते हैं। (त) |

रही बात तवलियत (ट्रस्टीशिप) की, तो वह भी शरीयत के अनुसार सगे भांजे को हासिल है क्योंकि सज्जादा नशीन मुतवल्ली (ट्रस्टी) ने अपनी मरज़ुल मौत (अंतिम बीमारी) के दौरान उसके लिए वसीयत की थी। तवलियत के मामले में मुतवल्ली की वसीयत स्वीकार्य और विश्वसनीय है। 'रद्दुल मुहतार' में उल्लेख है:

| (अरबी): तवलियत सौंपना केवल उसी स्थिति में सही होगा जब मुतवल्ली अपनी मरज़ुल मौत में उसे सौंपे, चाहे उसे सामान्य रूप से सौंपने का अधिकार न भी हो, 'खानिया' में दिए गए इस तर्क के आधार पर कि वह एक वसी (वसीयत के निष्पादक) के स्थान पर है, और वसी को यह अधिकार होता है कि वह किसी दूसरे के लिए वसीयत करे। | तफ़वीज़-ए-तवलियत (ट्रस्टीशिप सौंपना) सिर्फ उस सूरत में सही होगी जब मुतवल्ली अपनी मरज़ुल मौत में तफ़वीज़ करे अगरचे उसको तफ़वीज़-ए-आम हासिल न हो इस दलील की बुनियाद पर जो खानिया में है कि वो ब-मंज़ला वसी के है और वसी को इख्तियार होता है कि दूसरे को वसीयत करे। |

'फ़तावा ततार-खानिआ' आदि, फिर 'अल-अशबाह वन-नज़ायर', फिर 'दुर्रे मुख्तार' में है:

| (अरबी): वक्फ़ के संरक्षक (नाज़िर) का मरज़ुल मौत के दौरान बिना किसी शर्त के संरक्षण किसी दूसरे को सौंपना सही है। | नग्रान-ए-वक्फ़ का मरज़ुल मौत में बिला शर्त नग्रानी किसी दूसरे के सुपुर्द करना सही है। (त) |

यहाँ तक कि जिस व्यक्ति के लिए मुतवल्ली ने वसीयत की है, उसकी मौजूदगी में शरीयत का हाकिम (न्यायाधीश) किसी दूसरे को मुतवल्ली नियुक्त नहीं करेगा। 'बहरुर राइक' और फिर 'रद्दुल मुहतार' में है:

| (अरबी): 'मुज्तबा' में यह शर्त लगाई गई है कि मुतवल्ली ने अपनी मृत्यु के समय किसी दूसरे को मुतवल्ली बनाने की वसीयत न की हो; और यदि उसने वसीयत की है, तो काज़ी किसी और को नियुक्त न करे। | मुज्तबा में शर्त लगाई कि मुतवल्ली ने अपनी मौत के वक़्त किसी दूसरे को मुतवल्ली बनाने की वसीयत न की हो और अगर उसने वसीयत की है तो काज़ी किसी और को मुकर्रर न करे। (त) |

1. फ़स्सुल कलमात, शाह हमज़ा ऐनी वास्ती।
2. रद्दुल मुहतार, किताबुल वक्फ़, अध्याय: पट्टे पर देने में वाकिफ़ की शर्त का पालन करना, दारुल अहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/411।
3. दुर्रे मुख्तार, किताबुल इकरार, अध्याय: विविध मुद्दे, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/141।
4. रद्दुल मुहतार, किताबुल वक्फ़, दारुल अहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/410।

पृष्ठ 594/631

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدھم (۱۶)

واسطی قدس سرہ فص الکلمات شریف میں فرماتے ہیں:

| شیخے ازیں عالم نقل کرد و کسے را خلیفہ نگر فت قوم و قبیلہ وارثے یا مریدے کہ بخلافت وے تجویز نمایند ایں خلافت نزدیک مشائخ روانہ و ایں نوع خلافت را خلافت افترائی گویند 1۔ | ایک شیخ نے اس جہاں سے انتقال فرمایا اور کسی کو خلیفہ نہ بنایا، قوم اور قبیلہ نے اس کے کسی وارث یا مرید کو خلیفہ تجویز کیا تو یہ خلافت مشائخ کے نزدیک جائز نہیں، خلافت کی اس قسم کو خلافت افترائی کہتے ہیں۔ (ت) |

رہی تولیت وہ بھی شرعاً حقیقی بھانجے کو حاصل کہ سجادہ نشین متولی نے اپنے مرض الموت میں اس کے لئے وصیت کی، اور در بارہ تولیت وصیت متولی ماخوذ و معتمد ہے۔ ردالمحتار میں ہے:

| انما صح اذا فوض فی مرض موتہ وان لم یکن لہ التفویض عاماً لما فی الخانیہ من انہ بمنزلۃ الوصی وللوصی ان یوصی الی غیرہ 2۔ | تفویض تولیت صرف اس صورت میں صحیح ہوگی جب متولی اپنی مرض الموت میں تفویض کرے اگرچہ اس کو تفویض عام حاصل نہ ہو اس دلیل کی بنیاد پر جو خانیہ میں ہے کہ وہ بمنزلہ وصی کے ہے اور وصی کو اختیار ہوتا ہے کہ دوسرے کو وصیت کرے۔ |

فتاوٰی تترخانیہ وغیرہ ہا پھر اشباہ والنظائر پھر در مختار میں ہے:

| اسناد الناظر النظر لغیرہ بلا شرط فی مرض الموت صحیح 3۔ | نگران وقف کا مرض الموت میں بلا شرط نگرانی کسی دوسرے کے سپرد کرنا صحیح ہے۔ (ت) |

یہاں تک کہ متولی نے جس کے لئے وصیت کی اس کے ہوتے ہوئے حاکم شرعی دوسرے کو متولی نہ کرے گا۔ بحر الرائق پھر رد المحتار میں ہے:

| شرط فی المجتبی ان لایکون المتولی اوصی بہ لآخر عند موتہ فان اوصی لای نصب القاضی 4۔ | مجتبیٰ میں شرط لگائی کہ متولی نے اپنی موت کے وقت کسی دوسرے کو متولی بنانے کی وصیت نہ کی ہو اور اگر اس نے وصیت کی ہے تو قاضی کسی اور کو مقرر نہ کرے۔ (ت) |

1 فص الکلمات شاہ حمزہ عینی واسطی 2 ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۱۱ 3 در مختار کتاب الاقرار فصل فی مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۴۱ 4 ردالمحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۱۰

Fatawa Razawiya (Volume 16)

...and not those people who are so extreme in seeking trusteeship that they would slander innocent, unsuspecting believing women for it and baselessly call a Muslim illegitimate. The Messenger of Allah (may Allah Almighty send peace and blessings upon him) says:

[Arabic Box 1]: "Verily, we shall never appoint to our work someone who seeks it." [Urdu Box 1]: Indeed, we will never appoint anyone as an official for any of our tasks who is its seeker. (Reported by Bukhari, Ahmad, Abu Dawood, and Nasai from Abu Musa al-Ash'ari, may Allah Almighty be pleased with him. T)

It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Box 2]: "The seeker of trusteeship shall not be appointed as a trustee unless the oversight was stipulated for him, because he is a person in charge [by condition] and wants its implementation." [Urdu Box 2]: A seeker of trusteeship will not be made a trustee except when the endower (waqif) has stipulated making him a trustee; in that case, he will be made a trustee because he has become so due to the condition and is now seeking its implementation. (T)

Fosterage (breastfeeding relations), without just testimony like the testimony for property—which requires two men or one man and two women, all reliable and just, giving testimony of their own observation—cannot be proven. If the mere word of someone were sufficient, then today Zaid would say to Amr, or tomorrow Amr or Bakr would say to Zaid that his parents were foster father and daughter. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Box 3]: "Fosterage, its proof is the same as the proof for property, and that is the testimony of two just men or one just man and two just women." [Urdu Box 3]: The proof of property is the proof of fosterage, and that is the testimony of two just men or one just man and two just women. (T)

Turning the face away upon inquiry is a clear sign of denial. Saying something when asked again, the inquirer not understanding, and the messengers (sā'iyīn) claiming that permission was granted is not reliable. All previous circumstances clearly indicate a lack of consent, and the messenger is suspect in his statement. Therefore, in the case under inquiry, the uterine brother (akhyani) has neither the spiritual succession (sajjadgi) nor the trusteeship (tawliyat), and the real nephew (sister's son)

is the correct Shari'i spiritual successor and trustee. This is the ruling on the question if the facts are as stated.

---

1. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Ijarat, Chapter: Hiring a Righteous Man, Qadimi Kutub Khana Peshawar, 1/301
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/389
3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Nikah, Chapter: al-Rada' (Fosterage), Matba' Mujtabai Delhi, 1/212

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

...न कि ऐसे लोग जिन्हें पद (तवलियत) की चाह में इतना जुनून हो कि वे इसके लिए भोली-भाली मोमिन औरतों पर तोहमत लगाएँ और बिना किसी वजह के मुसलमान को हरामज़ादा करार दें। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

[अरबी बॉक्स 1]: "हम अपने काम पर उसे हरगिज़ नियुक्त नहीं करेंगे जो उसकी चाहत रखता हो।" [उर्दू बॉक्स 1]: बेशक हम अपने किसी काम पर उसे हरगिज़ कार्यकर्ता नहीं बनाएँगे जो उसका तलबगार (इच्छुक) हो। (इसे बुखारी, अहमद, अबू दाऊद और नसाई ने अबू मूसा अशअरी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया। -त)

दुर्रे मुख्तार में है:

[अरबी बॉक्स 2]: "तवलियत के तलबगार को मुतवल्ली (ट्रस्टी) नहीं बनाया जाएगा, सिवाय उसके जिसके लिए इसकी शर्त रखी गई हो, क्योंकि वह शर्त के कारण इसका हक़दार हो चुका है और अब वह उसके लागू होने का तलबगार है।" [उर्दू बॉक्स 2]: तवलियत चाहने वाले को मुतवल्ली नहीं बनाया जाएगा, मगर उस वक़्त जब वक्फ़ करने वाले (वाकिफ़) ने उसे मुतवल्ली बनाने की शर्त की हो, तो उस वक़्त उसे मुतवल्ली बनाएँगे क्योंकि वह शर्त की वजह से हक़दार बन चुका है और अब उसके लागू होने का तलबगार है। (त)

दूध का रिश्ता (रज़ाअत), बिना न्यायपूर्ण गवाही के जैसे संपत्ति की गवाही—जिसमें दो मर्द या एक मर्द और दो औरतें, जो सभी भरोसेमंद और न्यायप्रिय हों, अपनी देखी हुई गवाही दें—साबित नहीं हो सकती। और अगर महज़ किसी का कह देना काफी हो, तो आज जैद अम्र से कह देगा, कल अम्र या बक्र जैद से कह देगा कि उसके माँ-बाप दूध के रिश्ते वाले बाप-बेटी थे। दुर्रे मुख्तार में है:

[अरबी बॉक्स 3]: "दूध के रिश्ते का सबूत वही है जो माल (संपत्ति) का सबूत है, और वह दो न्यायप्रिय पुरुषों या एक न्यायप्रिय पुरुष और दो न्यायप्रिय महिलाओं की गवाही है।" [उर्दू बॉक्स 3]: माल का सबूत ही रज़ाअत का सबूत है और वह दो आदिल (न्यायप्रिय) मर्दों या एक आदिल मर्द और दो आदिल औरतों की गवाही है। (त)

पूछने पर मुँह फेर लेना इनकार की स्पष्ट दलील है। दोबारा पूछने पर कुछ कहना और पूछने वाले का न समझना और कोशिश करने वालों का यह कह देना कि इजाज़त दे दी, विश्वसनीय नहीं है। पिछली

तमाम परिस्थितियाँ सहमति न होने की स्पष्ट दलील हैं और कहने वाला अपने बयान में संदिग्ध है। अतः पूछी गई स्थिति में अखयानी (सौतेले भाई) को न सज्जादगी (गद्दी) हासिल है न तवलियत, और सगा भांजा ही सही शरीई सज्जादानशीन और मुतवल्ली है। यह सवाल का हुक्म है अगर हकीकत इसी तरह हो।

---

1. सहीह अल-बुखारी, किताबुल इजारात, अध्याय: नेक आदमी को काम पर रखना, कदीमी कुतुब खाना पेशावर, 1/301
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ़, मतबअ मुजतबाई दिल्ली, 1/389
3. दुर्रे मुख्तार, किताबुन निकाह, बाबुर रज़ाअ (दूध के रिश्ते का अध्याय), मतबअ मुजतबाई दिल्ली, 1/212

पेज 595/631

نہ کہ ایسے لوگ جن کو طلب تولیت میں یہ کچھ غلو ہو کہ اس کے لئے محسنات مومنات غافلات کو قذف کریں بلاوجہ مسلمان کو حرامی بنائیں ۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

انالن نستعمل علی عملنا من ارادہ1۔ رواہ البخاری واحمد وابوداؤد والنسائی عن ابی موسی الاشعری رضی اللہ تعالی عنہ۔ بیشک ہم ہرگز اپنے کسی کام پر اسے عامل نہ بنائیں گے جو اس کا طالب ہو (اس کو بخاری اور احمد اور ابوداؤد اور نسائی نے ابوموسیٰ الاشعری رضی اللہ تعالی عنہ سے روایت کیا۔ت)

در مختار میں ہے:

طالب التولیۃ لایولی الا المشروط لہ النظر لانہ مولی فیرید التنفیذ 2۔ طالب تولیت کو متولی نہیں بنایا جائے گا مگر اس وقت جب واقف نے اس کو متولی بنانے کی شرط کی ہو تو اس وقت اس کو متولی بنائیں گے کیونکہ وہ شرط کے سبب بن چکا ہے اور اب اس کے نفاذ کا طلب گار ہے۔ (ت)

رضاعت بے شہادت عادلہ مثل شہادت مال کے دو مرد یا ایک مرد و دو عورت سب ثقہ عادل اپنے معائنہ کی گواہی دیں ثابت نہیں ہوسکتی اور اگر مجرد کسی کا کہہ دینا کافی ہو تو آج زید نے عمرو کو کہا کل عمرو یا بکر زید کو کہہ دے گا کہ اس کے ماں باپ رضاعی باپ بیٹی تھے۔ در مختار میں ہے:

الرضاع حجتہ حجۃ المال وھی شہادۃ عدلین او عدل وعدلتین 3۔ حجت مال ہی حجت رضاعت ہے اور وہ دو عادل مردوں یا ایک عادل مرد اور دو عادل عورتوں کی شہادت ہے (ت)

استفسار پر منہ پھیر لینا صریح دلیل انکار ہے دوبارہ پوچھنے پر کچھ کہنا اور مستفسر کا نہ سمجھنا اور ساعیوں کا کہہ دینا کہ اجازت دے دی معتبر نہیں تمام قرائن سابقہ عدم رضا پر صاف دال ہیں اور ساعی اپنے قول میں متہم ۔ پس صورت مستفسرہ میں اخیانی کو نہ سجادگی ہے نہ تولیت ، اور حقیقی بھانجہ ہی سجادہ نشین و متولی صحیح شرعی ہے ، یہ صورت سوال کا حکم ہے اگر واقعہ اسی طرح ہو۔

---

1 صحیح البخاری کتاب الاجارات باب استیجار الرجل الصالح قدیمی کتب خانہ پشاور ۱/ ۳۰۱ 2 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۹ 3 درمختار کتاب النکاح باب الرضاع مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۲۱۲

Fatawa Razviya, Volume 16

(2) The first congregation (Jama'at-e-Ula) is the right of the appointed Imam and the established congregation. If some people perform a congregation before them, the appointed congregation has the right to repeat it, and the 'first congregation' will be the one they performed, provided the Imam meets the conditions for the validity and lawfulness of leading prayer. It is stated in the text of 'Ghurar' and its commentary 'Durar':

"The congregation is not to be repeated in a neighborhood mosque with Adhan and Iqamah unless people other than the residents of the neighborhood have prayed in it first, because their right is not forfeited by the actions of others."

Translation: In a neighborhood mosque, the congregation should not be repeated with Adhan and Iqamah unless someone other than the residents of the neighborhood has performed the congregation first. In such a case, the residents have the right to conduct a second congregation with Adhan and Iqamah, as their right is not invalidated by the actions of others. (T)

Those people who, without waiting for the appointed Imam, Muezzin, and the established congregation, performed congregation at the designated place of the permanent Imam—if it was due to some genuine Sharia necessity, there was no harm, but they should not have stood at the Imam's designated spot. If they did so without necessity, merely out of haste, then they did wrong; they are guilty of causing division in the congregation, which is severely disliked by the pure Sharia. If they did it with the intention of creating division, then a severe burden is upon them, and it qualifies as 'causing division among believers' (Tafriq bayn al-Mu'minin), and we seek refuge in Allah Almighty. In any case, the appointed Imam of the congregation had every right to repeat the congregation. Furthermore, if the latter two scenarios were the case, then that first congregation definitely deserved rejection and disapproval. Since it was the time for 'Isha prayer—and repeating prayers is permissible in 'Isha and Zuhr—it was an appropriate method of rejection that those who had already prayed should be included again, so that in the future common people refrain from participating in such division. Making such a threatening statement as 'do not come to our mosque' in such a context is not liable for punishment; rather, it has a Sharia basis. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

"Whoever has the means but does not offer a sacrifice, let him not approach our place of prayer (Musalla)." Narrated by Imam Ahmad, Ishaq bin Rahwayh, Abu Bakr bin Abi Shaybah, Ibn Majah, Abu Ya'la, Al-Daraqutni, and Al-Hakim, and Al-Hakim graded it as Sahih (authentic) on the authority of Abu Huraira (may Allah be pleased with him). There is also a report from Ibn Abbas on this subject.

Translation: One who has the means but does not perform sacrifice should never come near our mosque. (This was narrated by Imam Ahmad, Ishaq bin Rahwayh, Abu Bakr bin Abi Shaybah, Ibn Majah, Abu Ya'la, Daraqutni, and Hakim, and Imam Hakim declared it authentic on the authority of Abu Huraira (may Allah be pleased with him)).

1. Al-Durar al-Hukkam Sharh Ghurar al-Ahkam, Book of Prayer, Chapter on Imamate, Ahmad Kamil Press, Dar al-Sa'adah, Egypt, 1/85.
2. Sunan Ibn Majah, Chapters on Sacrifices, Chapter: Is Sacrifice Obligatory or Not? H.M. Saeed Company, Karachi, p. 232.

फ़तावा रज़विया, जिल्द १६

(२) पहली जमाअत (जमाअत-ए-ऊला) मुकर्रर इमाम और जमाअत का हक़ है। उनसे पहले अगर कुछ लोग जमाअत कर जाएँ तो उन्हें जमाअत दोहराने का हक़ है और पहली जमाअत वही मानी जाएगी जो उन्होंने की, बशर्ते कि इमाम इमामत के जायज़ और हलाल होने की तमाम शरीयती शर्तों पर पूरा उतरता हो। 'ग़ुरर' के मूल पाठ और उसकी व्याख्या 'दुरर' में है:

"मुहल्ले की मस्जिद में अज़ान और इक़ामत के साथ जमाअत न दोहराई जाए, सिवाय इसके कि जब मुहल्ले के लोगों के अलावा किसी और ने पहले जमाअत करा ली हो, क्योंकि उनका हक़ दूसरों के काम से ख़त्म नहीं होता।"

अनुवाद: मुहल्ले की मस्जिद में अज़ान और इक़ामत के साथ जमाअत का दोहराव न किया जाए, मगर जब मुहल्ले वालों के अलावा किसी और ने पहले जमाअत करा ली हो, तो मुहल्ले वालों को अज़ान और इक़ामत के साथ दूसरी जमाअत कराने का हक़ है, जो दूसरों के काम से ख़त्म नहीं होता। (त)

जिन लोगों ने इमाम, मुअज़्ज़िन और मुकर्रर जमाअत और इमाम की जगह का इंतज़ार किए बिना जमाअत कर ली—अगर वह किसी सही शरीयती ज़रूरत की वजह से थी, तो कोई हर्ज़ नहीं था, लेकिन इमाम की जगह पर खड़ा नहीं होना चाहिए था। और अगर बिना ज़रूरत सिर्फ़ जल्दबाज़ी में ऐसा किया, तो बुरा किया; वे जमाअत में फूट डालने के दोषी हुए और शरीयत-ए-मुतह्हरा इसे सख़्ती से नापसंद करती है। और अगर खुद उसी फूट डालने की नीयत से ऐसा किया, तो उन पर सख़्त बोझ है और यह 'मोमिनों के बीच फूट डालना' (तफ़रीक़ बैनुल मोमिनीन) का प्रमाण है, और हम अल्लाह तआला की पनाह माँगते हैं। बहरहाल, मुकर्रर जमाअत के इमाम को हर तरह से जमाअत दोहराने का हक़ था। फिर अगर वास्तव में बाद वाली दो स्थितियाँ थीं, तो वह पहली जमाअत निश्चित रूप से अस्वीकार किए जाने योग्य थी। और चूँकि वह ईशा का वक़्त था—जिसमें और ज़ुहर में नमाज़ दोहराना जायज़ है—तो उस पर आपत्ति जताने का यह अच्छा तरीक़ा था कि जो पढ़ चुके थे उन्हें भी दोबारा शामिल किया जाए, ताकि भविष्य में आम लोग इस फूट में शामिल होने से बाज़ रहें। और ऐसी जगह पर चेतावनी के तौर पर कहना कि 'हमारी मस्जिद में न आएँ सज़ा के लायक़ नहीं है, बल्कि इसका शरीयती आधार है; अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

"जिसके पास सामर्थ्य हो और वह क़ुर्बानी न करे, वह हमारी नमाज़ की जगह (मुसल्ला) के करीब न आए।" इसे इमाम अहमद, इसहाक़ बिन राहवैया, अबू बक्र बिन अबी शैबा, इब्न माजा, अबू याला, दारकुतनी और हाकिम ने रिवायत किया और हाकिम ने इसे अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से सही क़रार दिया और इस विषय में इब्न अब्बास से भी रिवायत है।

अनुवाद: जिसके पास सामर्थ्य हो और वह क़ुर्बानी न करे, वह हरगिज़ हमारी मस्जिद के पास न आए। (इसे इमाम अहमद, इसहाक़ बिन राहवैया, अबू बक्र बिन अबी शैबा, इब्न माजा, अबू याला, दारकुतनी और हाकिम ने रिवायत किया और इमाम हाकिम ने इसे अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से सही क़रार दिया)।

1. अद-दुररुल हुक्काम शरह ग़ुररुल अहकाम, किताबुस सलात, फ़स्ल फ़िल इमामा, मतबा अहमद कामिल, दारुस सादह, मिस्र, १/८५
2. सुनन इब्न माजा, अबवाबुल अज़ाही, बाब अल-अज़ाही वाजिबतुन हिया अम ला, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृ. २३२

पेज ५९६/६३१

(۲) جماعت اولٰی امام و جماعت معینہ کا حق ہے ان سے پہلے اگر کچھ لوگ جماعت کر جائیں ان کو اعادہ جماعت کا حق ہے اور جماعت اولٰی وہی ہو گی جو انہوں نے کی جبکہ امام جامع شرائط جواز و حل امامت ہو۔ متن غرر اور اس کی شرح درر میں ہے: لاتکرر الجماعة في مسجد محلة بأذان واقامة الا اذا صلی فیه اولا غیر اهله لان حقهم لایسقط بفعل غیرهم 1۔ مسجد محلہ میں اذان واقامت کے ساتھ تکرار جماعت نہ کیا جائے مگر جب اہل محلہ کے غیر نے پہلے جماعت کرالی ہو تو اہل محلہ کو اذان واقامت کے ساتھ دوسری جماعت کرانے کا حق ہے جو دوسروں کے فعل سے ساقط نہیں ہوتا۔ (ت) جن لوگوں نے بے انتظار امام ومؤذن وجماعت معین و مقام امام راتب پر جماعت کر لی اگر کسی صحیح ضرورت شرعی سے تھی مضائقہ نہ تھامگر مقام امام پر قیام نہ چاہئے تھا، اور اگر بلا ضرورت محض عجلت کے لئے ایسا کیا، برا کیا تفریق جماعت کے مرتکب ہوئے اور وہ شرع مطہر کو سخت ناپسند ہے اور اگر خود اسی تفریق کی نیت سے اس کے مرتکب ہوئے تو ان پر اشد وبال اور تفریقًا بین المومنین کا صدق ہے، والعیاذ باللہ تعالٰی۔ بہر حال امام جماعت معینہ کو اعادہ جماعت کا ہر طرح حق تھا پھر اگر واقع دو صورت اخیرہ تھیں تو ضرور وہ پہلی جماعت مستحق رد و انکار تھی اور از انجا کہ وقت وقت عشاء تھا کہ اس میں اور ظہر میں اعادہ نماز روا ہے تو اس پر رد کا یہ اچھا طریقہ تھا کہ جو پڑھ چکے تھے وہ بھی دوبارہ شریک کئے جائیں کہ آئندہ عوام اس تفریق میں شرکت سے باز رہیں اور ایسی جگہ تہدید کو کہنا کہ ہماری مسجد میں نہ آئے قابل مواخذہ نہیں بلکہ اصل شرعی رکھتا ہے، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: من کان له سعة ولم یضح فلا یقربن مصلانا 2۔ رواه الامام احمد واسحق بن راهویة وابو بکر بن ابي شیبة وابن ماجة وابو یعلی والدار قطني والحاکم و صححه عن ابي هریرة وفی الباب عن

ابن عباس۔ جس کا ہاتھ پہنچتا ہو اور قربانی نہ کرے وہ ہر گز ہماری مسجد کے پاس نہ آئے۔ (اس کو امام احمد، اسحق بن راہویہ، ابوبکر بن ابی شیبہ، ابن ماجہ، ابویعلی، دارقطنی اور حاکم نے روایت کیا اور امام حاکم نے اس کو ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے صحیح قرار دیا۔

1 الدرر الحکام شرح غرر الاحکام کتاب الصلوٰۃ فصل فی الامامۃ مطبعہ احمد کامل الکائنہ فی دار السعادۃ مصر ۱/ ۸۵ 2 سنن ابن ماجہ ابواب الاضاحی باب الاضاحی واجبۃ ہی ام لا ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۲۳۲

Fatawa Rizvia (Volume 16)

[Table Header Section] Right side: It is narrated in this chapter from Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (T) Left side: May Allah be pleased with them.

The same words 'our mosque' are used, and the prohibition of coming, rather 'never' and 'don't come near' – two extra words have been said. Here, 'our' does not imply ownership. Yes, if the first scenario applied, meaning those people reading beforehand was out of correct Sharia necessity and Zaid was unaware of it, and thinking it was a division of the congregation he said such a thing, then Zaid is not accountable for saying it. Rather, [the issue is] harboring suspicion against Muslims without investigation, for which repentance is necessary.

[Quranic Verse Section] Left side: Allah Almighty said: "O you who have believed, avoid much [negative] assumption. Indeed, some assumption is sin." (1) Right side: Allah Almighty said: O you who believe, avoid much suspicion because some suspicions are sins. (T)

And if he did not harbor suspicion against them but was concerned that the common people might become heedless of the reality of the matter and become accustomed to division, then this is not an accusation either.

[Hadith Section] Left side: For he only intended their protection, and indeed actions are judged by intentions, and for every man is what he intended. (2) Right side: Because he only intended the protection of Muslims, and deeds depend on intention, and for every person is what he intended. (T)

Those who joined after having already prayed, it became a voluntary prayer (nafl) for them. And that administrator (mutawalli) who joined with dislike (karahat) in following (iqtida) and had the thought that it would have been better if he hadn't, his prayer is also valid as long as he didn't join initially just out of shame or social pressure without the intention of following, nor did he later intend to break the following (iqtida).

[Legal Principle Section] Left side: And that is because it is an action, not an omission. Therefore, the intention of breaking (qat'i) works in it like prayer, not like fasting, as is evident by referring to Al-Ashbah etc. (3) Right side: And this is because indeed this is an action and not an omission, so in it the intention of breaking works like prayer and not like fasting, as is apparent from referring to Ashbah etc. (T)

Because the phrase 'it would have been better if I hadn't' is itself proof that he followed (did iqtida) and continued with it despite the dislike, just like praying behind a transgressor (fasiq), as in his general estimation, due to these words, he considered him like a fasiq. It is mentioned in many authentic hadiths...

---

1 Al-Quran al-Karim 49 / 12 2 Sahih al-Bukhari, Chapter 'How the Revelation Began etc.', Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/2 3 Al-Ashbah wal-Naza'ir, First Art, Second Rule, Idara-tul-Quran Karachi, 1/72 to 50

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

[शीर्षक अनुभाग] दायां पक्ष: इस अध्याय में हज़रत इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है। (त) बायां पक्ष: अल्लाह उन सब से राज़ी हो।

वही 'हमारी मस्जिद' शब्द है और वही आने से मनाही, बल्कि 'हरगिज़' और 'पास न आए' ये दो शब्द अतिरिक्त कहे गए हैं। यहाँ 'हमारी' से मालिकाना हक़ मुराद नहीं है। हाँ, अगर पहली सूरत थी यानी उन लोगों का पहले पढ़ लेना सही शरीअत की ज़रूरत के तहत था और ज़ैद को इसकी जानकारी नहीं थी, और उसने इसे जमात में फूट समझकर ऐसा कहा, तो ज़ैद पर इस कहने की कोई पकड़ नहीं है। बल्कि बिना तहकीक़ मुसलमानों पर बदगुमानी (बुरा गुमान) करना है जिससे तौबा ज़रूरी है।

[क़ुरआनी आयत अनुभाग] बायां पक्ष: अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "ऐ ईमान वालो! बहुत ज़्यादा गुमान (संदेह) करने से बचो, क्योंकि कुछ गुमान गुनाह होते हैं।" (1) दायां पक्ष: अल्लाह तआला ने फ़रमाया: ऐ ईमान वालो ज़्यादा गुमान से परहेज़ करो क्योंकि कुछ गुमान गुनाह होते हैं। (त)

और अगर उन पर बदगुमानी नहीं की, बल्कि यह ख्याल कि कहीं आम लोग हकीकत से गाफिल होकर फूट डालने के आदी न हो जाएं तो यह इल्ज़ाम भी नहीं है।

[हदीस अनुभाग] बायां पक्ष: क्योंकि उसने तो केवल उनके संरक्षण का इरादा किया, और वास्तव में कार्यों का आधार नीयत पर है, और प्रत्येक व्यक्ति के लिए वही है जिसकी उसने नीयत की। (2) दायां पक्ष: क्योंकि उसने तो केवल मुसलमानों के संरक्षण का इरादा किया और कार्यों का दारोमदार नीयत पर है और हर व्यक्ति के लिए वही है जिसकी उसने नीयत की। (त)

उस जमात में जो पहले पढ़कर शामिल हुए, यह उनके लिए नफ़्ल हुई। और वह मुतवल्ली जिसने नापसंदगी (ब-कराहत) के साथ इक्तिदा (अनुसरण) की और यह ख्याल रहा कि न करता तो बेहतर था, उसकी भी नमाज़ हो गई, बशर्ते कि उसने शुरू में केवल शर्म और लिहाज़ के कारण ज़ाहिरी तौर पर बिना नीयत-ए-इक्तिदा के शिरकत न की हो, और न ही बाद में इक्तिदा तोड़ने की नीयत की हो।

[कानूनी सिद्धांत अनुभाग] बायां पक्ष: और ऐसा इसलिए है क्योंकि यह एक क्रिया है न कि छोड़ना, इसलिए इसमें नीयत तोड़ने का असर होता है जैसे नमाज़ में, न कि रोज़े में, जैसा कि 'अशबाह' आदि को देखने से स्पष्ट होता है। (3) दायां पक्ष: और ऐसा इसलिए है कि बेशक यह अमल है न कि तर्क तो

इसमें नीयत-ए-क़ता अमल करती है जैसे नमाज़ न कि रोज़ा जैसा कि अशबाह वगैरह की तरफ़ रुजू करने से ज़ाहिर होता है। (त)

इसलिए कि यह शब्द 'न करता तो बेहतर होता' स्वयं इस बात का प्रमाण है कि उसने इक्तिदा की और उसी पर टिका रहा, चाहे नापसंदगी के साथ, जैसे किसी फासिक (पापी) के पीछे नमाज़, क्योंकि वह अपने सामान्य विचार में इन शब्दों के कारण उसे फासिक के समान ही समझता था। कई सही हदीसों में आया है...

---

1 अल-क़ुरआन अल-करीम 49 / 12 2 सही अल-बुखारी, बाब 'कैफ बद-उल-वही' आदि, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/2 3 अल-अशबाह वल-नज़ाइर, अल-फ़न अल-अव्वल, अल-काएदह अस-सानिया, इदारा-तुल-क़ुरआन कराची, 1/72 से 50

فتاوٰی رضویہ (جلد شانزدہم (۱۶))

[باکس سیکشن] رضی اللہ تعالٰی عنھم۔ | دیا ہے اس باب میں حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہم سے روایت ہے۔ت)

وہی "ہماری مسجد" کا لفظ ہے اور وہی آنے سے ممانعت بلکہ "ہر گز" اور "پاس نہ آئے" دو لفظ زائد ارشاد ہوئے ہیں یہاں "ہماری" سے اضافت ملک مراد نہیں ہوتی، ہاں اگر صورتِ اولٰی تھی یعنی ان لوگوں کا پہلے پڑھ لینا بضرورت صحیحہ شرعیہ تھا اور زید کو اس پر اطلاع نہ تھی اس نے ان پر تفریقِ جماعت کا گمان کرکے ایسا کہا تو زید پر اس کہنے کا مواخذہ نہیں بلکہ بلا تحقیق مسلمانوں پر بدگمانی کی جس سے توبہ لازم ہے۔

[باکس سیکشن - قرآنی آیت] قال اللہ تعالٰی "یٰٓاَیُّھَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اجْتَنِبُوْا کَثِیْرًا مِّنَ الظَّنِّ ۫ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ" 1۔ | اللہ تعالٰی نے ارشاد فرمایا: اے ایمان والو زیادہ گمان سے پرہیز کرو کیونکہ بعض گمان گناہ ہوتے ہیں۔ (ت)

اور اگر ان پر بدگمانی نہ کی مگر یہ خیال کہ مبادا عوام حقیقتِ امر سے غافل ہو کر کہیں تفریق کے عادی نہ ہو جائیں تو یہ الزام بھی نہیں،

[باکس سیکشن - حدیث] فانہ انما ارادتفظھم، وانما الاعمال بالنیات وانما لکل امرئ مانوی 2۔ | کیونکہ اس نے تو محض مسلمانوں کے تحفظ کا ارادہ کیا اور اعمال کا دار و مدار نیت پر ہے اور ہر شخص کے لئے وہی ہے جس کی اس نے نیت کی۔ (ت)

اس جماعت میں جو پہلے پڑھ کر شریک ہوئے یہ ان کے نفل ہوئے اور وہ متولی جس نے بکراہتِ اقتدا کی اور یہ خیال رہا کہ نہ کرتا تو بہتر تھا اس کی بھی نماز ہو گئی جبکہ نہ ابداءً فقط شرم و لحاظ سے ظاہراً بے نیتِ اقتدا شریک ہوا ہو نہ بعد کو قطعِ اقتدا کی نیت کر لی ہو،

[باکس سیکشن - فقہی قاعدہ] وذٰلك لانه فعل لا ترك فیعمل فیه نیة القطع كالصلوٰة دون الصوم 3كما یظهر بمراجعة الاشباه وغیرها۔ | اور ایسا اس لئے ہے کہ بیشک یہ فعل ہے نہ کہ ترک تو اس میں نیتِ قطع عمل کرتی ہے جیسے نماز نہ کہ روزہ جیسا کہ اشباہ وغیرہ کی طرف رجوع کرنے سے ظاہر ہوتا ہے۔ (ت)

اس لئے کہ یہ لفظ کہ "نہ کرتا تو بہتر ہوتا" خود اس پر دلیل ہے کہ اقتدا کی اور اس پر مستمر رہا اگرچہ بکراہت جیسے فاسق کے پیچھے نماز کہ یہ اپنے زعمِ عام میں ان الفاظ کے سبب اسے مثلِ فاسق ہی سمجھتا تھا۔ احادیثِ کثیرہ صحیحہ میں ہے

---

1 القرآن الکریم ۴۹ / ۱۲ 2 صحیح البخاری باب کیف بدء الوحی الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۲

3 الاشباه والنظائر الفن الاول القاعدة الثانیة ادارة القرآن کراچی ۱ / ۷۲ تا ۵۰

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him and his family) says: "Three people's prayers do not rise even a span above their heads: [firstly] a man who leads a group of people while they dislike him." This wording is from Ibn Majah, narrated from our master Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) with a good (hasan) chain of narration. (Note: Reference [1])

So, although the followers have dislike in their hearts and they became his followers with aversion, [the Hadith] did not state their prayer is deficient, but rather the Imam's prayer is, provided their dislike is due to a valid Shari'a reason; otherwise, the burden is upon them, as mentioned in Al-Durr etc. (Note: Reference [t])

I say: In short, intention (niyyah) refers to a firm resolve (qasd jazim). When a firm resolve exists, the intention exists. Sometimes a human intends something while disliking it. Based on this, our scholars have stated that the will (irada) gives preference to one of two equal things; rather, it sometimes gives preference to the inferior (marjuh) for someone who is faced with two paths, one of which is better, yet he intends the other. And Allah Almighty said: "Fighting is ordained for you, though you dislike it." (Reference [2])

Issue 611: From Etawah, Bazaar Hum Ganj, shop of Haji Abdullah Khan, sent by Muhammad Khan Sahib, 17 Jumada al-Ula 1337 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the clear Shari'ah say regarding this matter: In Mohalla Chowk Kuan, Etawah, there is a piece of land belonging to a mosque located right in front of its gate. A timber stall (taal) is kept on it. Two persons, Waris Ali and Ghiyath al-Din, are its trustees (mutawalli). Initially, they rented it to a person named Rahim Khan for keeping a stall for four years at a monthly rent of 7 rupees...

---

1. Sunan Ibn Majah, Book of Establishing Prayers, Chapter on one who leads a people while they dislike him, H.M. Saeed Company, Karachi, p. 69.
2. Al-Quran al-Karim 2/216.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (16)

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फ़रमाते हैं: "तीन व्यक्ति ऐसे हैं जिनकी नमाज़ उनके सिर से एक बालिश्त ऊपर भी नहीं उठती: [एक] वह व्यक्ति जो किसी कौम की इमामत करे और वे उसे नापसंद करते हों।" यह शब्द इब्न माजा के हैं, उन्होंने इसे हमारे आका हज़रत इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से सनद-ए-हसन के साथ रिवायत किया है। (त)

तो हालांकि मुक़्तदियों के दिल में कराहत (नापसंदगी) है और नापसंदगी के साथ उसके मुक़्तदी हुए, उनकी नमाज़ में नुक़्स (कमी) नहीं फ़रमाया बल्कि इमाम की नमाज़ में, बशर्ते कि उनकी कराहत किसी शरीअत की वजह से हो, वरना उसका वबाल उन पर है जैसा कि अल-दुर्र वग़ैरह में है। (त)

अक़ूलु (मैं कहता हूँ): संक्षेप में, नीयत दृढ़ इरादे (क़स्द-ए-जाज़िम) को कहते हैं। जब दृढ़ इरादा पाया गया, तो नीयत पाई गई। कभी-कभी इंसान किसी चीज़ का इरादा करता है जबकि वह उसे नापसंद होती है। इस आधार पर हमारे उलेमा ने बयान फ़रमाया है कि इच्छा (इरादा) दो समान चीज़ों में से एक को प्राथमिकता देती है, बल्कि कभी-कभी उस व्यक्ति के लिए कमतर (मरजूह) को प्राथमिकता देती है जिसके सामने दो रास्ते हों जिनमें से एक बेहतर हो लेकिन उसने दूसरे का इरादा कर लिया। और अल्लाह तआला ने इरशाद फ़रमाया: "तुम पर जिहाद फ़र्ज़ कर दिया गया, हालांकि वह तुम्हें नापसंद है।" (क़ुरान 2:216)

मसला 611: इटावा बाज़ार होम गंज, हाजी अब्दुल्लाह ख़ान की दुकान से, प्रेषक मुहम्मद ख़ान साहब, 17 जमादि-उल-अव्वल 1337 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरह-ए-मतीन इस मसले में: मुहल्ला चौक कुआं इटावा में स्थित मस्जिद के सामने मस्जिद की अपनी एक ज़मीन है जिस पर लकड़ी की टाल रखी जाती है। दो व्यक्ति वारिस अली और गयास उद्दीन इसके मुतवल्ली (ट्रस्टी) हैं, जिन्होंने शुरू में चार साल के लिए रहीम ख़ान नामक व्यक्ति को टाल रखने के लिए 7 रुपये मासिक किराये पर...

---

1. सुनन इब्न माजा, अबवाब इक़ामत-उस-सलात, बाब मन अम्मा क़ौमन व हुम लहू कारिहूँ, एच. एम. सईद कंपनी, कराची, पृ. 69।
2. अल-क़ुरान अल-करीम 2/216।

पृष्ठ 598 का 631

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرماتے ہیں : ثلاثة لا ترفع صلاتهم فوق رؤسهم شبراً رجل ام قوماً وهم له کارهون ۔ تین شخصوں کی نماز قبول نہیں ہوتی، ایک وہ کہ کسی جماعت کی امامت کرے اور انہیں اس کی اقتدا ناگوار ہو (یہ لفظ امام ابن ماجہ کے ہیں انہوں نے اس کو سیدنا حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے سند حسن کے ساتھ روایت فرمایا۔ ت)

تو باآنکہ مقتدیوں کے دل میں کراہت ہے اور ناگواری کے ساتھ اس کے مقتدی ہوئے ان کی نماز میں نقص نہ فرمایا بلکہ امام کی نماز میں جب کہ ان کی کراہت بوجہ شرعی ہو ورنہ وبال ان پر ہے کمافی الدر وغیرہ (جیسا کہ دروغیرہ میں ہے۔ ت)

اقول: وبالجملة النية هو القصد الجازم فاذا وجد وجدت وربما يقصد الانسان شيئا وهو له كاره وعن هذا نص علماؤنا ان الارادة ترجح احد المتساويين بل ربما ترجح المرجوح لمن عن له طريقان احدهما احسن فعمد الى الاخرى وقد قال الله تعالى: "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ" اقول: (میں کہتا ہوں کہ) نیت قصد جازم کو کہتے ہیں، جب قصد جازم پایا گیا تو نیت پائی گئی بسا اوقات انسان کسی شیئی کا قصد کرتا ہے حالانکہ وہ اسے ناگوار ہوتی ہے، اس کی بنیاد پر ہمارے علماء نے نص فرمائی کہ ارادہ دو مساوی چیزوں میں سے ایک کو ترجیح دیتا ہے بلکہ بعض دفعہ مرجوح کو ترجیح دیتا ہے اس شخص کے لئے جس کو دو راستے درپیش ہیں جن میں سے ایک احسن ہے تو اس نے دوسرے کا ارادہ کر لیا اور اللہ تعالٰی نے ارشاد فرمایا کہ تم پر جہاد فرض کر دیا گیا حالانکہ وہ تمہیں ناگوار ہے۔ (ت)

مسئلہ ۶۱۱: از اٹھاوہ بازار ہوم گنج دکان حاجی عبداللہ خاں مرسلہ محمد خاں صاحب ۱۷ جمادی الاولی ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ مسجد واقع میں محلہ چوک کنواں اٹھاوہ میں پیش دروازہ ایک اراضی ملک مسجد ایسی ہے کہ جس پر ٹال لکڑی رکھی جاتی ہے دو شخص وارث علی و غیاث الدین اس کے متولی ہیں جنہوں نے اولاً چار سال کے واسطے مسمٰی رحیم خاں کو ٹال رکھنے کے واسطے مبلغ ۷ ماہوار کرایہ پر

---

1. سنن ابن ماجہ ابواب اقامة الصلوات باب من ام قوما وهم له كارهون ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۶۹

2. القرآن الكريم ۲/ ۲۱٦

...was given, the term of which expired. Then, Rahim Khan was asked to increase the rent, but he categorically refused and said that the land should be rented out to whoever gives more. By chance, another person named Rahim Khan became ready to take it at 1 Rupee per month. Both trustees (Mutawallis) got a rent agreement registered for Rahim Khan II for two years at 1 Rupee per month. However, the previous tenant has not yet vacated the land so that the new tenant could be given possession. Ghiyasuddin, the second trustee, has become a sympathizer of the former tenant, and his heart's desire is that the land remains with the former tenant at that rent. Waris Ali, the first trustee, has filed a lawsuit in the Civil Court of Etawah against Rahim Khan, the former tenant, to vacate the mosque's land, in which the second trustee has completely refused to participate. In such a case, is the said Ghiyasuddin, the second trustee, capable of remaining a trustee or not? And is this act of Waris Ali, the first trustee, according to the Sharia or not? And is Rahim Khan, the former tenant, liable for eviction or not? Also, considering the profit of the mosque, is renting the land at 1 Rupee per month according to the opinion of the first trustee better, or at a half-rupee as per the opinion of the second trustee? And in such a situation, which tenant is preferable? Since the case is under trial in the Civil Court, it is requested that a prompt reply be granted.

Answer: Since Rahim Khan II has got a registration done for two years by increasing the monthly rent by three rupees, it is clear that he is not obstinate. And since Ghiyasuddin was also a party to giving him the lease, this lease has certainly become complete and effective. Now, Ghiyasuddin has no right to retract from it. The eviction of the former Rahim Khan is obligatory. Ghiyasuddin, by siding with him now, intends loss to the Waqf (endowment) and seeks his own gain, wishing to invalidate his own completed proceedings. Whatever harm he does for his personal gain is not small. Such a person cannot be considered a trustee (Amin), but rather a traitor (Khain), and it is obligatory to dismiss a traitor even if he is the endower (Waqif) himself. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

[Boxed Text] "It [the Waqf administration] shall be taken away [from him] as a matter of obligation (Wajib), as per Bazzaziyya, even if the endower himself is not trustworthy." | A traitorous trustee shall be forcibly removed from the guardianship of the Waqf (Bazzaziyya). Even if he is the one who endowed it (Durr), then in the case of a non-endower, it will be even more mandatory to remove him. (T)

1 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/383.

...दी गई थी जिसकी अवधि समाप्त हो गई। फिर किराए में वृद्धि के बारे में उक्त रहीम खान से कहा गया तो उसने वृद्धि करने से स्पष्ट मना कर दिया और कहा कि जो इससे अधिक दे उसे भूमि किराए पर दे दो। संयोगवश, रहीम खान नाम का एक दूसरा व्यक्ति 1 रुपये प्रति माह पर लेने के लिए तैयार हो गया। दोनों ट्रस्टियों (मुतवल्लियों) ने रहीम खान द्वितीय के लिए 1 रुपये प्रति माह पर दो साल के लिए किरायानामा लिखवा कर रजिस्ट्री करवा दी। लेकिन पूर्व किराएदार ने अभी तक भूमि खाली नहीं की है ताकि नए किराएदार को उस पर कब्ज़ा दिया जा सके। गयासुद्दीन, दूसरा ट्रस्टी, पूर्व किराएदार का समर्थक बन गया है और उसका हार्दिक उद्देश्य यह है कि भूमि उसी किराए पर पूर्व किराएदार के पास ही रहे। वारिस अली, प्रथम ट्रस्टी, ने इटावा की सिविल कोर्ट में मस्जिद की भूमि खाली कराने के लिए पूर्व किराएदार रहीम खान के खिलाफ मुकदमा दायर किया है, जिसमें दूसरे ट्रस्टी ने शामिल होने से पूरी तरह इनकार कर दिया है। ऐसी स्थिति में, क्या उक्त गयासुद्दीन, दूसरा ट्रस्टी, ट्रस्टी बने रहने के योग्य है या नहीं? और क्या प्रथम ट्रस्टी वारिस अली का यह कार्य शरीयत के अनुसार है या नहीं? और क्या पूर्व रहीम खान बेदखली के योग्य है या नहीं? इसके अलावा, मस्जिद के लाभ को देखते हुए, प्रथम ट्रस्टी की राय के अनुसार 1 रुपये प्रति माह पर भूमि देना बेहतर है या द्वितीय ट्रस्टी की राय के अनुसार आधा रुपया प्रति माह पर? और ऐसी स्थिति में कौन सा किराएदार अधिमान्य है? चूंकि मामला सिविल कोर्ट में विचाराधीन है, अतः अनुरोध है कि शीघ्र उत्तर प्रदान किया जाए।

उत्तर: चूंकि रहीम खान द्वितीय ने मासिक किराए में तीन रुपये की वृद्धि करके दो साल के लिए रजिस्ट्री करा ली है, तो यह स्पष्ट हो गया कि वह हठी नहीं है। और चूंकि गयासुद्दीन भी उसे पट्टा देने में शामिल था, तो यह पट्टा निश्चित रूप से पूर्ण और प्रभावी हो गया है। अब गयासुद्दीन को इससे पीछे हटने का कोई अधिकार नहीं है। पूर्व रहीम खान की बेदखली अनिवार्य है। गयासुद्दीन अब उसका पक्षधर बनकर वक्फ का नुकसान और अपना लाभ चाहता है और अपनी ही पूरी की गई कार्यवाही को रद्द करना चाहता है, तो वह अपने व्यक्तिगत लाभ के लिए जो कुछ भी नुकसान करे वह कम ही है। ऐसा व्यक्ति विश्वसनीय (अमीन) नहीं होगा बल्कि विश्वासघाती (खाइन) होगा, और खाइन को पदच्युत करना अनिवार्य है चाहे वह स्वयं वक्फ करने वाला ही क्यों न हो। दुर्रे मुख्तार में है:

[Boxed Text] "अमानतदार न होने की सूरत में वक्फ का प्रशासन उससे अनिवार्य रूप से छीन लिया जाएगा (बज़्ज़ाज़िया), चाहे वह स्वयं वक्फ करने वाला ही क्यों न हो।" | विश्वासघाती ट्रस्टी को

वक्फ की संरक्षकता से अनिवार्य रूप से हटा दिया जाएगा (बज़्ज़ाज़िया)। भले ही वह स्वयं वक्फ करने वाला हो (दुर्र), तो गैर-वक्फ करने वाले के मामले में उसे हटाना और भी अनिवार्य होगा। (त)

1 दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक्फ, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/383।

पृष्ठ 599 का 631

دی تھی جس کی میعاد منقضی ہو گئی پھر کرایہ اضافہ کرنے کے بابت رحیم خاں مذکور سے کہا گیا اس نے اضافہ کرنے سے قطعی انکار کردیا اور کہا جو اس سے زیادہ دے اس کو اراضی کرایہ پر دے دو حسن اتفاق سے ایک دوسرا شخص مسمّی رحیم خاں لہ عہ ۱ ماہواری پر لینے کو آمادہ ہوا، دونوں متولیوں نے رحیم خاں ثانی کو لہ عہ ۱ ماہوار پر دو سال کے لئے کرایہ نامہ لکھ کر رجسٹری کرا دی مگر سابق کرایہ دار نے ہنوز زمین کو خالی نہیں کیا جو جدید کرایہ دار کو اس پر قبضہ دیا جائے، غیاث الدین متولی ثانی کرایہ دار سابق کا ہم خیال ہو گیا ہے اور اسکا دلی مقصد یہ ہے کہ اراضی اس کرایہ پر سابق کرایہ دار ہی کے پاس رہے وارث علی متولی اول نے کچہری دیوانی اٹاوہ میں خالی کرانے اراضی مسجد کی نالش رحیم خاں سابق کرایہ دار پر دائر کردی ہے جس میں متولی ثانی نے شرکت سے قطعی انکار کردیا ایسی صورت میں غیاث الدین متولی ثانی مذکور قابل متولی رہنے کے ہے یا نہیں؟ اور وارث علی متولی اول کا یہ فعل موافق شرع شریف کے ہے یا نہیں اور رحیم خاں سابق قابل بے دخلی ہے یا نہیں؟ نیز مسجد کے نفع کے خیال سے لہ عہ ۱ ماہوار زمین اٹھانا متولی اول کی رائے کے موافق اولیٰ ہے یا ے عہ ۱ ماہوار پر حسب رائے متولی ثانی کی اور ایسی صورت میں کون کرایہ دار قابل ترجیح ہے مقدمہ چونکہ کچہری دیوانی میں زیر تجویز ہے ، لہٰذا درخواست کی جاتی ہے جلد جواب مرحمت فرمایا جائے۔

الجواب: جبکہ رحیم خاں ثانی نے تین روپے ماہوار اضافہ کر کے دو سال کے لئے رجسٹری کرالی ظاہر ہوا کہ وہ متعنت نہیں اور جبکہ غیاث الدین بھی اسے اجارہ دینے میں شریک تھا یہ اجارہ ضرور تام و نافذ ہو گیا اب غیاث الدین کو اس سے پھرنے کا کوئی استحقاق نہیں ، رحیم خاں سابق کی بے دخلی واجب ہے غیاث الدین کے اب اس کا طرفدار ہو کر وقف کا نقصان اور اس کا

فائدہ چاہتا اور خود اپنی تمام شدہ کارروائی کو باطل کرنے کا خواستگار ہے، تو اپنے ذاتی نفع کے لئے جو کچھ اضرار کرے تھوڑا ہے ایسا شخص امین نہ ہوگا بلکہ خائن اور خائن کا معزول کرنا واجب اگرچہ خود واقف ہو ، درمختار میں ہے :

[Boxed Text] و ینزع وجوبا بزازیة ولو الواقف غیر مامون ۱۔ | خائن متولی کو ولایت وقف سے وجوباً نکال دیا جائیگا، (بزازیہ) اگر چہ وہ خود وقف کرنے والا ہو (درر) تو غیر واقف کو بصورت بدرجہ اولیٰ نکال دینا واجب ہوگا ۔ (ت)

۱ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۳

Fatawa Razawiyya Volume (16)

Yes, if a reasonable and acceptable reason is presented that renting to the second person is harmful to the waqf—even if there is an apparent profit of several rupees, the severe harm outweighs it—then I wish to cancel this lease. If this matter is proven, no blame shall rest upon him; rather, his concern shall be worthy of following. And Allah Almighty knows best.

Problem 412: From Aligarh, Bazaar Moti Masjid, sent by Ali-ud-Din, cloth merchant, 29 Rajab 1337 AH. What do the scholars of religion say on this matter: Can a veiled woman (purdah-nasheen) be the trustee (mutawalli) of a shrine (dargah) of a saint where annual Urs and Fatiha recitations are held? Can a veiled woman be the trustee of a graveyard that contains several mosques where the five daily prayers are offered?

The Answer: A woman can also be a trustee of endowments (awqaf); maleness is not a condition for trusteeship. And Allah Almighty knows best.

Problem 413 to 416: From Haldwani, Nainital, sent by Aziz-ur-Rahman Sahab, 23 Jumada al-Ula 1338 AH. (1) Can an uneducated person who trades with interest money, improperly spends endowed income due to personal grudges, and includes endowment funds into his own business against rules for personal gain, be an office bearer, manager, or trustee of Anjuman-e-Islami or not? (2) Can a person who is significantly in debt, has misappropriated funds, is bankrupt, does not observe fasts and prayers, and is stubborn, be a trustee or a high-ranking official? (3) For the religious services of Anjuman-e-Islami, can a person with minimal caution be an official, manager, trustee, or eligible? (4) People who, contrary to the fatwas of most Indian scholars and local Muslims, decorate a place of worship i.e., a mosque, for their own personal gain and show-off, invite people of other religions and lead them across the mosque floor while wearing used shoes, hold meetings in the mosque premises, praise their opponents, and celebrate joyfully by clapping—can such persons be officials of Anjuman-e-Islami or not?

The Answer: (1) No, it is stated in Durr-ul-Mukhtar:

"He must be removed by obligation even if he is the donor or someone else more worthy."	A dishonest trustee must be removed from the trusteeship of the waqf by obligation, even if he is the donor himself; therefore, one who is not the donor is even more so.

फ़तावा रज़विया जिल्द (१६)

हाँ, यदि कोई तर्कसंगत और स्वीकार्य कारण बताया जाए कि दूसरे व्यक्ति को किराए पर देने में वक़्फ़ को नुकसान है—भले ही बाहरी तौर पर कुछ रुपयों का लाभ दिख रहा हो, लेकिन गंभीर नुकसान उससे कहीं अधिक है—तो अब मैं इस पट्टे (लीज) को रद्द करना चाहता हूँ। यदि यह बात साबित हो जाए, तो उस पर कोई दोष नहीं होगा; बल्कि उसकी चिंता का अनुसरण करना उचित होगा। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ४१२: अलीगढ़, बाज़ार मोती मस्जिद, प्रेषक अली-उद्दीन, कपड़ा व्यापारी, २९ रजब १३३७ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं: क्या एक परदानशीं महिला किसी ऐसे वली (संत) की दरगाह की मुतवल्ली (ट्रस्टी) हो सकती है जहाँ वार्षिक उर्स और फातिहा ख्वानी होती है? क्या एक परदानशीं महिला किसी ऐसे कब्रिस्तान की मुतवल्ली हो सकती है जिसमें कई मस्जिदें हों और जिनमें पांचों समय की नमाज़ अदा की जाती हो?

जवाब: महिला भी वक़्फ़ की मुतवल्ली हो सकती है; पुरुष होना मुतवल्ली होने के लिए अनिवार्य शर्त नहीं है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला ४१३ से ४१६: हल्द्वानी, नैनीताल, प्रेषक अज़ीज़-उर-रहमान साहब, २३ जमादी-उल-उला १३३८ हिजरी। (१) क्या एक अनपढ़ व्यक्ति जो सूद (ब्याज) के पैसे से व्यवसाय करता है, व्यक्तिगत रंजिश के कारण वक़्फ़ की आय को बिना किसी नियम के अनुचित तरीके से खर्च करता है, और वक़्फ़ की आय को नियमों के विरुद्ध अपने व्यवसाय में शामिल करके व्यक्तिगत लाभ प्राप्त करता है, अंजुमन-ए-इस्लामिया का कोई पदाधिकारी, प्रबंधक या अमीन (ट्रस्टी) हो सकता है या नहीं? (२) क्या वह व्यक्ति जो बहुत अधिक कर्जदार है, जिसने बड़ी रकम का गबन किया है, जो दिवालिया हो चुका है, रोज़ा-नमाज़ का पाबंद नहीं है और ज़िद्दी भी है, अमीन या उच्च पद पर आसीन हो सकता है? (३) धार्मिक सेवाओं के लिए कम से कम सावधानी रखने वाला व्यक्ति अंजुमन-ए-इस्लामिया का पदाधिकारी, प्रबंधक, अमीन या योग्य हो सकता है? (४) ऐसे व्यक्ति, जो भारत के अधिकांश विद्वानों के फतवों और स्थानीय मुसलमानों के खिलाफ अपने व्यक्तिगत लाभ और दिखावे के लिए इबादतगाह यानी मस्जिद को सजाकर अन्य धर्मों के लोगों को आमंत्रित करते हैं और उन्हें मस्जिद के फर्श पर इस्तेमाल किए हुए जूते पहनकर ले जाते हैं, मस्जिद के परिसर में जलसा करते हैं, अपने

विरोधियों की प्रशंसा करते हैं और तालियां बजाकर खुशी मनाते हैं—क्या ऐसे व्यक्ति अंजुमन-ए-इस्लामिया के पदाधिकारी हो सकते हैं या नहीं?

जवाब: (१) नहीं, दुर्र-ए-मुख्तार में है:

"व युनज़उ वुजूबन व लौ अल-वाकिफ़ु वग़ैरहु औला"	अमानत में खयानत करने वाले मुतवल्ली को अनिवार्य रूप से वक़्फ़ की विलायत से निकाल दिया जाएगा, चाहे वह स्वयं वक़्फ़ करने वाला ही क्यों न हो, तो जो वक़्फ़ करने वाला नहीं है उसका तो कहना ही क्या।

पृष्ठ ६०० का ६३१

ہاں اگر کوئی وجہ معقول قابل قبول بیان کرے کہ ثانی کو کرایہ پر دینے میں وقف کا یہ ضرر ہے اگر بظاہر معہ عدہ روپے کا نفع ہے مگر وہ ضرر شدید اس سے زیادہ ہے لہذا اب میں اس اجارہ کو فسخ کرنا چاہتا ہوں اور یہ امر ثابت ہو جائے تو اس پر الزام نہ رہے گا بلکہ اس کا خیال قابل پیروی ہوگا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۴۱۲: از علی گڑھ بازار موتی مسجد مرسلہ علی الدین سوداگر پارچہ ۲۹ رجب ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ کیا پردہ نشیں عورت کسی ایسے ولی کی درگاہ کی کہ جس کا سالانہ عرس اور فاتحہ خوانی ہوتی ہے متولی ہو سکتی ہے؟ کیا پردہ نشیں عورت کسی ایسے قبرستان کو کہ جس میں چند مساجد ہوں اور اس میں نماز پنجگانہ ادا ہوتی ہو تو متولی ہو سکتی ہے؟

الجواب: عورت بھی متولی اوقاف ہو سکتی ہے ذکورت شرط تولیت نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۴۱۳ تا ۴۱۶: از ہلدوانی نینی تال مرسلہ عزیز الرحمن صاحب ۲۳ جمادی الاولیٰ ۱۳۳۸ھ

(۱) ناخواندہ شخص سود کے روپے سے روزگار کرنے والا اور ذاتی رنجش کی بنا پر موقوفہ آمدنی کو بے جا بلا قاعدہ صرف کرنے والا اور اوقاف کی آمدنی کے روپے کو اپنی تجارت میں خلاف قاعدہ انجمن شامل کر کے ذاتی فائدہ حاصل کرنے والا انجمن اسلامیہ کوئی عہدہ دار یا منتظم یا امین ہو سکتا ہے یا نہیں؟ (۲) شخص مقروض معقول تعداد کا ہضم کرنے والا جو دیوالیہ ہو چکا ہے اور پابند صوم و صلوۃ بھی نہ ہو اور ضدی بھی امین یا اعلیٰ عہدہ دار ہو سکتا ہے؟ (۳) انجمن اسلامیہ مذہبی خدمات کے واسطے کم از کم احتیاط کا شخص عہدیدار یا منتظم یا امین یا

اہل ہو سکتا ہے؟ (۴) اکثر علمائے ہند کے فتوں کے خلاف اور مقامی مسلمانان کے خلاف اپنے ذاتی نفع و نمائش و اغراض کے لحاظ سے معبدگاہ یعنی مسجد کو زیب و زینت دے کر دیگر مذاہب کے اشخاص کو مدعو کر کے فرش مسجد پر مستعمل جوتوں سے گزرتے ہوئے لے جا کر احاطہ مسجد میں جلسہ قرار دے کر اپنے مخالفوں کی حمد و ثنا کرنا اور تالیاں بجا کر خوش و خرم ذکر کرنا اس قسم کے افعال کے اشخاص انجمن اسلامیہ کے عہدیدار ہو سکتے ہیں یا نہیں؟

الجواب: (۱) نہیں، در مختار میں ہے:

وینزع وجوبا ولو الواقف خائن متولی کو ولایت وقف سے وجوبا نکال دیا جائیگا اگرچہ وہ خود وغیرہ اولیٰ لو وقف کرنے والا ہو تو غیر واقف کو

Fatawa Razawiya, Volume Sixteen (16)

Unreliable [1] - | In case of betrayal, it is even more mandatory to expel them. (T) (2) Neither a person who misappropriates funds can be a trustee (Amin), nor can a person who does not adhere to fasting and prayer be given officer status (Afsari). It is stated in Tabyin al-Haqa'iq: "Because in putting him forward is his veneration, while it is mandatory for Muslims according to Sharia to humiliate him." [2] | Appointing a transgressor (Fasiq) to a prominent position is to honor him, whereas it is mandatory for Muslims according to Sharia to disdain him. (T) (3) Sunni, knowledgeable, pious, honest, intelligent, hardworking. (4) Such persons cannot even be low-level officials, because a blatant and fearless transgressor is subject to the wrath of the Lord of lords. In the Hadith, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "When a transgressor is praised, the Lord (Almighty) becomes angry and the Throne of God shakes." [3] | When a transgressor is praised, the Lord (Almighty) expresses wrath and the Divine Throne trembles. This is the state regarding the praise of a transgressor. Praising opponents of Islam such as Hindus (whose virtues are proclaimed by leaders today and for whom they shout slogans of victory, and who are made the adornment of gatherings in mosques, and even preachers for Muslims on the pulpit), shouting their slogans, singing their praises, and clapping in the mosque for this—under such circumstances, even the survival of Islam is difficult, let alone holding office in an Islamic association. It is stated in Fatawa Zahiriyya, Al-Ashbah wal-Naza'ir, Majma' al-Anhur, Tanwir al-Absar, Durr al-Mukhtar, etc.: If one greets a non-Muslim citizen (Dhimmi) with respect, he commits kufr (disbelief), and if one says to a Magian | If a person greets a non-Muslim kafir as a mark of respect, he becomes a disbeliever, and if he says to a (fire-worshiper) out of respect 'O my teacher', he becomes a kafir. [4] | Magian 'my teacher' out of respect, he has committed disbelief. (T) Sitting with such people has also been forbidden by the Great Quran: "And if Satan causes you to forget, then do not sit after remembrance with the wrongdoing people." | And if Satan makes you forget, then after remembering, do not sit with the unjust people. (T) And Allah Almighty knows best. "The Wrongdoers [5]" - And Allah Almighty knows best.

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtaba'i Delhi, 1/383
2. Tabyin al-Haqa'iq, Kitab al-Salat, Bab al-Imamah, Al-Matba'at al-Kubra al-Amiriyyah Egypt, 2/251
3. Shu'ab al-Iman, Bab fi Hifz al-Lisan, Hadith 6886, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, 4/230

4. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hazr wa al-Ibahah, Fasl fi al-Bay', Matba' Mujtaba'i Delhi, 2/151
5. The Holy Quran, 6/68

फ़तावा रज़विया, जिल्द सोलहवीं (16)

अविश्वसनीय [1] - | विश्वासघात की स्थिति में, उन्हें निकालना और भी अधिक अनिवार्य (वाजिब) होगा। (त) (2) न तो धन हड़पने वाला व्यक्ति अमीन (ट्रस्टी) हो सकता है, न ही रोज़ा और नमाज़ का पाबंद न होने वाले व्यक्ति को अफ़सरी (अधिकारी पद) मिल सकती है। 'तबीन अल-हकाइक' में है: "क्योंकि उसे आगे बढ़ाने में उसका सम्मान है, जबकि शरीयत के अनुसार मुसलमानों के लिए उसका अपमान करना अनिवार्य है।" [2] | एक फासिक (अवज्ञाकारी) को उच्च पद देना उसका सम्मान करना है, जबकि शरीयत के अनुसार मुसलमानों पर उसका अपमान करना वाजिब है। (त) (3) सुन्नी, ज्ञानी, परहेजगार (धर्मपरायण), ईमानदार, बुद्धिमान और मेहनती। (4) ऐसे व्यक्ति निम्न स्तर के अधिकारी भी नहीं हो सकते, क्योंकि खुल्लम-खुल्ला और निडर होकर पाप करने वाला फासिक ईश्वर के क्रोध का पात्र है। हदीस में है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फ़रमाते हैं: "जब किसी फासिक की प्रशंसा की जाती है, तो रब (अल्लाह) क्रोधित होता है और ईश्वर का अर्श (सिंहासन) हिल जाता है।" [3] | जब फासिक की तारीफ की जाती है, तो रब-ए-ज़ुल्ज़लाल क्रोध फ़रमाता है और अर्श-ए-इलाही हिल जाता है। फासिक की प्रशंसा का यह हाल है। इस्लाम के विरोधियों जैसे हिंदुओं (जिनके गुण आज नेता गाते हैं और उनके जयकारे लगाते हैं और जिन्हें मस्जिदों में सभा की शोभा बनाया जा रहा है, यहाँ तक कि मिंबर पर मुसलमानों के लिए उपदेशक), उनके जयकारे लगाने, उनके गुणगान करने और मस्जिद में इस पर खुशी से तालियाँ बजाने पर इस्लाम का कायम रहना भी मुश्किल है, अंजुमन-ए-इस्लामिया की ओहदेदारी तो दूर की बात है। 'फ़तावा ज़हीरिया', 'अल-अश्बाह वल-नज़ायर', 'मजमा अल-अन्हुर', 'तनवीर अल-अब्सार' और 'दुर्र अल-मुख्तार' आदि में है: यदि कोई ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) को सम्मानपूर्वक सलाम करे तो वह काफ़िर हो जाता है, और यदि किसी मजूसी को सम्मान से कहे | यदि कोई मुस्लिम किसी काफ़िर को सम्मान के तौर पर सलाम कहे तो वह काफ़िर हो जाएगा और 'ऐ मेरे उस्ताद' तो वह काफ़िर हो गया। [4] | मजूसी को सम्मान से 'ऐ मेरे उस्ताद' कहा तो वह काफ़िर हो गया। (त) ऐसे लोगों के पास बैठने को भी क़ुरआन अज़ीम ने नाजायज़ फ़रमाया है: "और अगर शैतान तुम्हें भुला दे, तो याद आने के बाद ज़ालिम क़ौम के साथ मत बैठो।" | और अगर शैतान तुझे भुला दे, तो याद आने पर ज़ालिम कौम के साथ मत बैठ। (त) वल्लाहु तआला आलम। "ज़ालिम लोग [5]" - और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

1. दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/383

2. तबीन अल-हकाइक, किताब अस-सलात, बाब अल-इमामा, अल-मतबा अल-कुबरा अल-अमीरिया मिस्र, 2/251
3. शुअ़ब अल-ईमान, बाब फ़ी हिफ़्ज़ अल-लिसान, हदीस 6886, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत, 4/230
4. दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-हज़्र वल-इबाहा, फ़स्ल फ़िल-बैअ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/151
5. पवित्र क़ुरआन, 6/68

غیر مامون ۱ - | بصورت خیانت بدرجہ اولٰی نکال دینا واجب ہوگا۔ (ت) (۲) نہ رقم ہضم کرنے والا امین ہوسکے نہ غیر پابند صوم و صلوٰۃ کوافری مل سکے۔ تبیین الحقائق میں ہے: لان فی تقدیمه تعظیمه وقد وجب علیهم اهانته شرعاً ۲- | فاسق کو مقدم کرنے میں اس کی تعظیم ہے حالانکہ مسلمانوں پر شرعاً اس کی توہین واجب ہے۔ (ت) (۳) سنی، ذی علم، پر ہیزگار، دیانتدار، ہوشیار، کار گزار۔ (۴) ایسے اشخاص ادنٰی عہدہ دار بھی نہیں ہو سکتے کہ فاسق مجاہر و بیباک و مبتلائے غضب رب الارباب ہیں، حدیث میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: اذا مدح الفاسق غضب الرب واهتز لذلك العرش ۳- | جب فاسق کی مدح کی جاتی ہے رب عزوجل غضب فرماتا ہے اور عرش الہی ہل جاتا ہے۔ مدح فاسق پر یہ حال ہے مخالفان اسلام مثل ہنود (جن کے مناقب آج لیڈر پکارتے ہیں اور ان کی جے بولتے ہیں اور وہی مساجد میں زینت مجلس بلکہ منبر پر واعظ مسلمین بنائے جارہے ہیں) ان کی جے پکارنے اور حمد گانے اور مسجد میں اس پر خوشی کی تالیاں بجانے پر اسلام بھی قائم رہنا دشوار ہے انجمن اسلامیہ کی عہدہ داری تو در کنار ہے۔ فتاوٰی ظہیریہ واشباہ والنظائر و مجمع الانہر و تنویر الابصار ودر مختار وغیرہ میں ہے: لو سلم علی الذمی تبجیلا کفر ولو قال لمجوسی یا | اگر ذمی کافر کو مسلمان بطور تعظیم سلام کہے تو کافر ہو جائے گا اور استاذی تبجیلا کفر ۴- | مجوسی کو تعظیماً کہا اے میرے استاذ تو کافر ہو گیا۔ (ت) ایسے لوگوں کے پاس بیٹھنا بھی قرآن عظیم نے ناجائز فرمایا: "وَ اِمَّا یُنْسِیَنَّكَ الشَّیْطٰنُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرٰی مَعَ الْقَوْمِ | اور اگر شیطان تجھے بھلا دے تو یاد آنے پر ظالم قوم کے ساتھ مت بیٹھ۔ (ت) واللہ تعالٰی اعلم۔ الظّٰلِمِیْنَ ۵" - واللہ تعالٰی اعلم۔

۱ در مختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳ ۲ تبیین الحقائق کتاب الصلوٰۃ باب الامامۃ المطبعۃ الکبری الامیریۃ مصر ۲/ ۲۵۱ ۳ شعب الایمان باب فی حفظ اللسان حدیث ۶۸۸۶ دار الکتاب العلمیہ بیروت ۴/ ۲۳۰ ۴ در مختار کتاب الحظر والاباحۃ فصل فی البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۱ ۵ القرآن الکریم ۶/ ۶۸

Fatawa Razawiyya, Volume 16

Problem 471: From Badaun, 7 Jamadi al-Akhirah 1338 AH

What do the scholars of religion say regarding this matter: A waqf (endowment) has been ongoing for a long time. The conditions and terms of the waqf are unknown, except that trusteeship (tawliyat) has always remained within a specific family regardless of inheritance. The current trustee (mutawalli) appointed a member of the family as his successor and seat-holder (sajjada nashin) and designated him as his successor and trustee after himself. After his death, his nephew claims trusteeship by right of inheritance, whereas his (the nephew's) father had been removed from the endowed property and had signed a declaration that he would never interfere in waqf matters. Furthermore, the said nephew has been punished for causing severe harm to the trustee, and there was a fierce enmity and hatred between the trustee and his nephew at the time of the trustee's death. Does Islamic law mandate that such a nephew be appointed trustee of the endowed property instead of the designated successor, or will the person designated by the deceased trustee be preferred?

The Answer: Inheritance does not apply to trusteeship. A claim to trusteeship based solely on inheritance is void and rejected. It is stated in Radd al-Muhtar:

- **Arabic Text:** واعتقادهم ان خبز الاب لابنه لا يفيد لما فيه من تغيير حكم الشرع [1]۔
- **Urdu Translation:** And their belief that the father's bread (right) belongs to the son is not beneficial because it involves changing the ruling of Sharia. (T)

The person whom the current trustee appointed as trustee after himself becomes the trustee. If this bequest was made during the illness leading to death (marad al-mawt), then it is clear that he becomes the successor after the trustee's death, and it is not permissible for anyone to challenge him without a Sharia-based reason. It is stated in Radd al-Muhtar:

- **Arabic Text:** صح اذا فوض في مرض موته وان لم يكن التفويض له عامًا لما في الخانية انه بمنزلة الوصي وللوصي ان يوصي الى غيره اهـ [2]
- **Urdu Translation:** If a trustee delegates the authority to another during his illness leading to death, it is valid even if general delegation was not granted to him, based on the evidence in al-Khaniyyah that a trustee is like an executor (wasi), and an executor has the power to bequeath to another. Ends (T).

And if he did so during his state of health, and it has been the ancient custom among the trustees of this waqf that the trustee...

---

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/385 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/411

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

मसाला 471: बदायूं से, 7 जमादी अल-आखिर 1338 हिजरी

दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: एक वक्फ (बंदोबस्ती) लंबे समय से चली आ रही है। वक्फ की शर्तें और स्थितियां कुछ ज्ञात नहीं हैं, सिवाय इसके कि मुतवल्लीयत (ट्रस्टीशिप) हमेशा विरासत की परवाह किए बिना एक विशेष परिवार के भीतर रही है। वर्तमान मुतवल्ली ने अपने परिवार के एक सदस्य को अपना उत्तराधिकारी और सज्जादा नशीन बनाया और अपने बाद उसे अपना उत्तराधिकारी और मुतवल्ली घोषित किया। उसकी मृत्यु के बाद, उसका भतीजा विरासत के अधिकार से मुतवल्लीयत का दावा कर रहा है, जबकि उसके पिता को वक्फ की संपत्ति से हटा दिया गया था और उसने लिखकर दिया था कि वह कभी वक्फ के मामलों में दखल नहीं देगा। इसके अलावा, उक्त भतीजे को मुतवल्ली को गंभीर नुकसान पहुँचाने के लिए दंडित किया जा चुका है और मुतवल्ली की मृत्यु के समय मुतवल्ली और उसके भतीजे के बीच कड़ी दुश्मनी और नफरत थी। क्या शरीयत के अनुसार ऐसे भतीजे को नामित उत्तराधिकारी के मुकाबले वक्फ संपत्ति का मुतवल्ली नियुक्त किया जाएगा या मृत मुतवल्ली द्वारा नामित व्यक्ति को वरीयता दी जाएगी?

जवाब: मुतवल्लीयत में विरासत का कानून लागू नहीं होता। केवल विरासत के आधार पर मुतवल्लीयत का दावा शून्य और खारिज है। रद्दुल मुहतार में है:

- **अरबी पाठ:** واعتقادهم ان خبز الاب لابنه لا یفید لما فیه من تغییر حکم الشرع [1]۔
- **उर्दू अनुवाद:** और उनका यह विश्वास उपयोगी नहीं है कि पिता की रोटी (अधिकार) बेटे की है क्योंकि इसमें शरीयत के हुक्म की तब्दीली है। (त)

वर्तमान मुतवल्ली ने जिसे अपने बाद मुतवल्ली बनाया, वह मुतवल्ली हो गया। अगर यह वसीयत मर्ज़ुल मौत (मौत की बीमारी) में की गई हो, तो यह स्पष्ट है कि वह मुतवल्ली की मृत्यु के बाद उत्तराधिकारी हो गया और बिना किसी शरई कारण के किसी के लिए उससे विवाद करना जायज नहीं है। रद्दुल मुहतार में है:

- **अरबी पाठ:** صح اذا فوض في مرض موته وان لم یکن التفویض له عامًا لما في الخانیة انه بمنزلة الوصي وللوصي ان یوصي الی غیره [2] اهـ

- **उर्दू अनुवाद:** मुतवल्ली ने अपनी मर्ज़ुल मौत में किसी दूसरे को विलायत (अधिकार) सौंप दी तो सही है, भले ही उसके लिए सामान्य सौंप (तफ़वीज़-ए-आम) न हो, उस दलील के आधार पर जो खनिया में है कि मुतवल्ली वसी (निष्पादक) की तरह है और वसी को अधिकार होता है कि वह दूसरे को वसीयत करे। समाप्त (त)।

और अगर उसने अपने स्वास्थ्य की स्थिति में ऐसा किया, और इस वक्फ के मुतवल्लियों में प्राचीन काल से यह दस्तूर (प्रथा) चली आ रही है कि मुतवल्ली...

---

[1] रद्दुल मुहतार, किताबुल वक्फ, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/385 [2] रद्दुल मुहतार, किताबुल वक्फ, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/411

فتاوٰی رضویہ، جلد شانزدہم (۱۶)

مسئلہ ۴۷۱: از بدایوں ۷ جمادی الآخرہ ۱۳۳۸ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک وقف عرصہ دراز سے چلا آتا ہے شرائط و حالات وقف کچھ معلوم نہیں ہیں بجز اس قدر کے تولیت ہمیشہ سے ایک خاندان خاص میں بلالحاظ وراثت چلی آتی ہے متولی حال نے اپنے ایک اہل خاندان کو اپنا خلیفہ اور سجادہ نشین بنایا اور بعد اپنے اپنا جانشین اور متولی قرار دیا، اس کی وفات کے بعد اس کا بھتیجا باستحقاق وراثت دعویدار تولیت ہے، درانحالیکہ اس کا باپ حقیت موقوفہ سے برطرف کیا جا چکا ہے اور اقرار لکھ چکا ہے کہ کبھی معاملات وقف میں دست اندازی نہ کرے گا نیز بھتیجا مذکور متولی کو ضرر شدید پہنچانے میں سزا یاب ہو چکا ہے اور باہم متولی اور اس کے بھتیجے کے وقت وفات متولی ایک سخت دشمنی اور عداوت تھی، کیا شرعاً ایسا بھتیجا حقیت موقوفہ کا بمقابلہ جانشین نامزد شدہ کے متولی مقرر ہوگا یا متولی متوفی کا نامزد شدہ شخص مرجح ہوگا؟

الجواب: تولیت میں توریث جاری نہیں محض بربنائے وراثت ادعائے تولیت باطل و مردود ہے۔

ردالمحتار میں ہے:

- **عربی عبارت:** واعتقادھم ان خبز الاب لابنہ لا یفید لما فیہ من تغییر حکم الشرع [1]۔
- **اردو ترجمہ:** اور ان کا یہ اعتقاد مفید نہیں کہ باپ کی روٹی بیٹے کی ہے کیونکہ اس میں حکم شرع کی تبدیلی ہے۔ (ت)

متولی حال نے جسے اپنے بعد متولی کیا متولی ہو گیا اگر یہ وصیت مرض موت میں کی جب تو ظاہر ہے کہ وہ جانشین بعد موت متولی ہو گیا اور بلاوجہ شرعی کسی کو اس سے منازعت اصلاً جائز نہیں۔ ردالمحتار میں ہے:

- **عربی عبارت:** صح اذا فوض في مرض موته وان لم يكن التفويض له عامًا لما في الخانية انه بمنزلة الوصي وللوصي ان يوصي الى غيره [2] اھ
- **اردو ترجمہ:** متولی نے اپنی مرض موت میں کسی دوسرے کو ولایت سونپ دی تو صحیح ہے اگرچہ اس کے لئے تفویض عام نہ ہو اس دلیل کی بنیاد پر جو خانیہ میں ہے کہ متولی بمنزلہ وصی کے ہے اور وصی کو اختیار ہوتا ہے کہ وہ دوسرے کو وصیت کرے۔ اھ (ت)

اور اگر اپنی حالت صحت میں کی اور قدیم سے اس وقف کے متولیوں میں اس کا دستور چلا آیا ہے کہ متولی

---

[1] ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۸۵ [2] ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۱۱

Fatawa Razawiyya (12) Volume 16

...appoints his successor as mutawalli (trustee) after him during his lifetime and health, and he becomes the mutawalli. It is also evident that this successor becomes the mutawalli subject to legal shariah eligibility. No one else can dispute this. It is in Rad al-Muhtar:

In Al-Dhakhirah, Shaykh al-Islam was asked about a well-known endowment (waqf) whose beneficiaries became ambiguous. He said: Observe the customary practice of the managers in the past; based on that, a decision should be made.

In Al-Dhakhirah, it is mentioned that Shaykh al-Islam was asked about a famous waqf whose expenditures became unclear. Shaykh al-Islam said that what has been practiced for this waqf since ancient times will be looked at, to see how previous trustees acted, and then a decision will be built upon that. (T)

And if this is not the ancient practice, then it would be forbidden for a mutawalli to detach himself from the waqf during his health and appoint another in his place, because the permission for this from the endower (waqif) is not proven due to the ambiguity of the conditions. It is in Durr al-Mukhtar:

If the mutawalli intended to appoint someone else in his place during his lifetime and health, it is valid if the delegation to him was general, otherwise it is not.

The trustee intended to make another person his successor during his life and health; if the delegation to him is general, it is correct, otherwise not. (T)

But here it is not like that; rather, he has made a will for the trusteeship after him. Therefore, this should be valid and correct in every situation as long as it is not contrary to Sharia. Since the conditions are unknown, it is safe from violating the endower's conditions. The same statement from Qadi Khan, 'It is for the executor to bequeath to someone else,' (The executor has the right to bequeath to another person. T) is sufficient for this.

And the omission of the predecessors does not indicate a condition of non-existence, but rather the absence of a condition. What is followed is action, not omission, which is not among the acts of the accountable persons (mukallafin) nor within their power, as in...

And the predecessors' abandoning of something does not indicate that its absence is a condition; rather, it indicates that its presence is not a condition. Following is done for an action, not for an omission, which is not among the actions of the accountable persons.

1. Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, chapter 'Maintaining the conditions of the endower in its lease', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/404.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, chapter 'Maintaining the conditions of the endower in its lease', Matba Mujtabai, Delhi, 1/389.
3. Fatawa Qadi Khan, Kitab al-Waqf, chapter 'Regarding the lease of endowments', Naval Kishore, Lucknow, 4/387.
4. Ghamz al-Uyun al-Basair with Al-Ashbah wa al-Nazair, First Art, Second Rule, Idara al-Quran, Karachi, 1/74.

फतावा रजविया (12) जिल्द 16

...अपनी ज़िंदगी और सेहत के दौरान अपने उत्तराधिकारी को अपने बाद मुतवल्ली (ट्रस्टी) बना लेते हैं और वह मुतवल्ली हो जाता है। यह भी स्पष्ट है कि यह उत्तराधिकारी शरीयत की योग्यता की शर्त पर मुतवल्ली हो गया। दूसरा कोई इससे विवाद नहीं कर सकता। रद-उल-मुहतार में है:

अल-ज़ख़ीरा में है कि शेख़-उल-इस्लाम से एक प्रसिद्ध वक्फ़ के बारे में पूछा गया जिसके लाभार्थियों के बारे में भ्रम हो गया था। उन्होंने कहा: अतीत में इसके प्रबंधकों की प्रथा पर ध्यान दिया जाएगा; उसी के आधार पर निर्णय लिया जाना चाहिए।

जखीरा में है, शेख-उल-इस्लाम से उस प्रसिद्ध वक्फ़ के बारे में पूछा गया जिसके व्यय (ख़र्च) संदिग्ध हो गए हैं। शेख-उल-इस्लाम ने फ़रमाया कि पुराने समय से इस वक्फ़ के बारे में जो प्रथा चली आ रही है, उस पर गौर किया जाएगा कि पिछले मुतवल्लियों ने इसमें क्या अमल किया था, फिर उसी पर फैसला किया जाएगा। (त)

और अगर यह पुरानी प्रथा नहीं है, तो मुतवल्ली के लिए अपनी सेहत के दौरान खुद वक्फ़ से अलग होना और अपनी जगह किसी दूसरे को नियुक्त करना मना होता क्योंकि इसके लिए वक्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) की अनुमति शर्तों के अस्पष्ट होने के कारण साबित नहीं है। दुर्रे मुख्तार में है:

यदि मुतवल्ली ने अपनी ज़िंदगी और सेहत के दौरान अपनी जगह किसी और को नियुक्त करने का इरादा किया, तो यह तब मान्य है जब उसे दिया गया अधिकार सामान्य हो, अन्यथा नहीं।

मुतवल्ली ने इरादा किया कि किसी और व्यक्ति को अपनी ज़िंदगी और सेहत में अपना उत्तराधिकारी बनाए; अगर उसके लिए अधिकार सामान्य है तो सही है वरना नहीं। (त)

लेकिन यहाँ ऐसा नहीं है, बल्कि उसने अपने बाद के लिए मुतवल्ली बनने की वसीयत की है। तो यह हर हाल में जायज़ और सही होना चाहिए जब तक कि शरीयत के खिलाफ न हो, क्योंकि शर्तों की जानकारी न होने के कारण यह वाक़िफ़ की शर्तों के उल्लंघन से सुरक्षित है। काजीखान की वही इबारत 'वसीयत करने वाले को अधिकार है कि वह किसी और के लिए वसीयत करे' (वसी को अधिकार है कि वह किसी और व्यक्ति को वसीयत करे। त) इसके लिए पर्याप्त है।

और पूर्ववर्तियों का किसी चीज़ को छोड़ देना उस चीज़ के न होने की शर्त का प्रमाण नहीं है, बल्कि शर्त के न होने का प्रमाण है। अनुसरण कार्य का किया जाता है, न कि उसे छोड़ने का, जो उत्तरदायी व्यक्तियों (मुक्कलफीन) के कार्यों में से नहीं है और न ही उनके नियंत्रण में है, जैसा कि...

और पूर्वजों का किसी चीज़ को छोड़ना इस बात का प्रमाण नहीं है कि उसका न होना शर्त है, बल्कि इस बात का प्रमाण है कि उसका होना शर्त नहीं है। अनुसरण कार्य का किया जाता है न कि छोड़ने का, जो मुक्कलफीन के कार्यों में से नहीं है।

1. रद-उल-मुहतार, किताब अल-वक्फ़, अध्याय 'वाक़िफ़ की शर्त का लीज़ में ध्यान रखना', दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/404.
2. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक्फ़, अध्याय 'वाक़िफ़ की शर्त का लीज़ में ध्यान रखना', मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/389.
3. फतावा काजी खान, किताब अल-वक्फ़, अध्याय 'औकाफ़ की लीज़ के बारे में', नवल किशोर, लखनऊ, 4/387.
4. गमज़ उल-उयून अल-बसायर मअ अल-अशबाह व अन-नज़ायर, प्रथम कला, द्वितीय नियम, इदारा अल-कुरान, कराची, 1/74.

اپنی حیات و صحت میں اپنے جانشین کو اپنے بعد متولی بنا لیتے ہیں اور وہ متولی ہوتا ہے جب بھی ظاہر ہے کہ یہی جانشین بشرطِ اہلیت شرعیہ متولی ہو گیا۔ دوسرا اس کی منازعت نہیں کر سکتا۔ ردالمحتار میں ہے:

فی الذخیرۃ سئل شیخ الاسلام عن وقف مشہور اشتبہت مصارفہ ، قال ینظر الی المعہود من حالہ فیما سبق من الزمان من ان قوامہ کیف یعملون فیہ فیبنی علی ذلک۔

ذخیرہ میں ہے شیخ الاسلام سے اس وقفِ مشہور کے بارے میں پوچھا گیا جس کے مصارف مشتبہ ہو گئے ہیں تو شیخ الاسلام نے فرمایا کہ قدیم زمانہ سے اس وقف کے بارے میں جو معمول چلا آرہا ہے اس پر نظر کی جائیگی کہ متولیانِ سابقہ اس میں کیا عملدرآمد کرتے تھے پس اسی پر بناء کی جائے گی۔ (ت)

اور اگر یہ معمولِ قدیم نہیں تو متولی اپنی صحت میں خود وقف سے جدا ہونا اور دوسرے کو اپنی جگہ قائم کرنا ممنوع ہوتا کہ اس کے لئے اس کی اجازت جانبِ واقف سے بوجہ اشتباہ شرائط ثابت نہیں۔ در مختار میں ہے:

اراد المتولی اقامۃ غیرہ مقامہ فی حیاتہ وصحتہ ان کانت التفویض لہ عاما صح والا لا۔

متولی نے ارادہ کیا کہ کسی اور شخص کو اپنی حیات و صحت میں اپنا قائم مقام کرے اگر اس کے لئے تفویض عام ہے تو صحیح ہے ورنہ نہیں (ت)

مگر یہاں ایسا نہیں بلکہ اپنے بعد اس کے لئے وصیتِ تولیت کی ہے تو یہ مطلقاً ہر صورت میں جائز و صحیح ہونا چاہئے جب تک مخالف شرع نہ ہو کہ بوجہ عدم علم شرائط مخالفتِ شرائطِ واقف

سے محفوظ ہے وہی عبارت قاضیخان للوصی ان یوصی الی غیرہ (وصی کو اختیار ہے کہ کسی اور شخص کو وصیت کرے۔ ت) اس کے لئے کافی ہے،

وترک السابقین لایدل علی شرط العدم بل علی عدم الشرط والمتبع العمل دون الترک الذی لیس من افعال المکلفین ولا مقدورالھم، کمافی۔

اور سابقین کا کسی چیز کو ترک کرنا اس بات پر دلالت نہیں کرتا کہ اس کا نہ ہونا شرط ہے بلکہ اس پر دلالت کرتا ہے کہ اس کا ہونا شرط نہیں اور اتباع عمل کی کی جاتی ہے نہ کہ ترک کی جو افعالِ مکلفین میں سے نہیں۔

1. رد المحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۰۴
2. درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۹
3. فتاوٰی قاضی خان کتاب الوقف فصل فی اجارۃ الاوقاف نولکشور لکھنؤ ۴/ ۳۸۷
4. غمز العیون البصائر مع الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ الثانیۃ ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۷۴

Fatawa Razawiyya Volume 16

Ghamz al-Uyun states: There is a vast difference between 'tark' (leaving) and 'kaff' (restraining), and it is not within their power. As stated in *Ghamz al-Uyun*, 'kaff' meaning to restrain is different from 'tark', and 'kaff' is not proven (rather, 'tark' is proven). (T)

In short, in the first two cases, there is no doubt about the validity of the trusteeship (Tawliyat) of the mentioned successor as long as he is eligible according to Sharia. In the third case as well, it appears that his trusteeship is valid. And Allah Almighty knows best.

Problem 418: From the city, Mohalla Chadhai Nib, asked by Munshi Muhammad Zahoor Sahib, 16 Safar 1339 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the firm Sharia say regarding this matter: A noble person, during his lifetime, made Zaid the trustee (Mutawalli) of an endowed property (Waqf) through a deed of ownership (Tamleek Nama). He wrote that Zaid shall remain the trustee for his lifetime, and after him, whoever becomes the trustee or spiritual successor (Sajjada Nasheen) must also abide by this writing. In case of violation, my leading disciples (mureeds) shall appoint whomever they deem appropriate. That noble person passed away, and after some time, Zaid also passed away. Now, Zaid's son wants to become his father's successor, while the legal heirs of the noble person want one of them to be the trustee. In such a situation, according to the noble Sharia, does the right of trusteeship belong to the heirs of the trustee (Zaid) or the heirs of the original noble person (the endower)? Is inheritance valid for a spiritual seat (faqir's gaddi) or not? Please clarify and be rewarded.

Answer: It is clear from the questioner's statement that the property had already been endowed verbally. This endowment deed (Waqf Nama) was written for its documentation, though it was erroneously or through ignorance titled a "deed of ownership" (Tamleek Nama). In this document, there is no clear condition for trusteeship again after the mentioned trustee. In such a case, the heirs of the mentioned trustee have no claim to the trusteeship. Trusteeship is not an inheritance to be divided among heirs. Rather, as far as possible, whoever is capable among the heirs of the endower (Waqif) shall be made the trustee. If none among them is capable, then with the consultation of the wise and learned Muslims, a pious, intelligent, and hardworking trustee shall be appointed. It is stated in Durr al-Mukhtar: "(And as long as anyone among the relatives of the endower is fit for

trusteeship, the trustee shall not be appointed from outsiders)" because he is more compassionate, and his intention was to keep the endowment's affiliation with them. [Footnote 1] And Allah Almighty knows best. As long as any one of the endower's relatives possesses the capability for trusteeship, no stranger shall be made the trustee because a close relative of the endower will be more compassionate towards the endowment, as his purpose would be for the endowment's association to remain with his family. And Allah Almighty knows best. (T)

[Footnote 1] Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, section on observing the conditions of the endower in its leasing, Mujtabai Press Delhi, 1/389. Page 604 of 631

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

ग़मज़ अल-उयून में है: 'तर्क (छोड़ने) और 'कफ़' (रोकने) में बहुत अंतर है और यह उनके अधिकार में नहीं है। जैसा कि ग़मज़ अल-उयून में है, 'कफ़' का अर्थ रोकना है जो 'तर्क से अलग है, और 'कफ़' साबित नहीं हुआ (बल्कि 'तर्क साबित हुआ है)। (त)

संक्षेप में, पहली दो स्थितियों में, उक्त उत्तराधिकारी की पदवी (तवलियत) की वैधता में कोई संदेह नहीं है, बशर्ते वह शरीयत के अनुसार इसके योग्य हो। तीसरी स्थिति में भी ज़ाहिर यही है कि उसकी तवलियत सही है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 418: शहर मोहल्ला चढ़ाई नीब से, मुंशी मोहम्मद ज़हूर साहब द्वारा पूछा गया, 16 सफ़र 1339 हिजरी। दीन के उलेमा और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले के बारे में क्या फ़रमाते हैं: एक बुज़ुर्ग ने अपने जीवनकाल में वक़्फ़ की गई जायदाद का मुतवल्ली (ट्रस्टी) ज़ैद को 'तमलीक नामा' (स्वामित्व विलेख) के माध्यम से बनाया। उन्होंने लिखा कि ज़ैद जीवन भर मुतवल्ली रहेगा और उसके बाद जो भी मुतवल्ली या सज्जादा नशीन बने, उसे भी इसी लेखन का पालन करना चाहिए। उल्लंघन की स्थिति में, मेरे प्रमुख मुरीद जिसे उचित समझें उसे नियुक्त करें। उन बुज़ुर्ग का देहांत हो गया और कुछ समय बाद ज़ैद का भी इंतकाल हो गया। अब ज़ैद का बेटा चाहता है कि मैं अपने पिता का उत्तराधिकारी बनूँ, जबकि उन बुज़ुर्ग के शरीय वारिस चाहते हैं कि हम में से कोई मुतवल्ली बने। ऐसी स्थिति में, शरीयत के अनुसार मुतवल्ली का हक़ मुतवल्ली (ज़ैद) के वारिसों का है या बुज़ुर्ग (वक़िफ़) के वारिसों का? और क्या किसी फ़क़ीर की गद्दी पर विरासत जायज़ है या नहीं? स्पष्ट करें, पुण्य पाएँ।

उत्तर: साईल (प्रश्नकर्ता) के बयान से मालूम होता है कि वह जायदाद पहले ही ज़ुबानी तौर पर वक़्फ़ हो चुकी थी। इस वक़्फ़ नामे को उसकी पुष्टि के लिए लिखा गया था, जिसे ग़लती या अज्ञानता के कारण 'तमलीक नामा' लिख दिया गया। इसमें उक्त मुतवल्ली के बाद दोबारा तवलियत की किसी शर्त का स्पष्ट उल्लेख नहीं है। ऐसी स्थिति में, उक्त मुतवल्ली के वारिसों का तवलियत पर कोई दावा नहीं बनता। तवलियत कोई विरासत (तरका) नहीं है कि वारिसों में बाँटी जाए, बल्कि जहाँ तक संभव हो, वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) के वारिसों में से जो योग्य हो, उसे मुतवल्ली बनाया जाएगा। अगर उनमें से कोई न हो, तो समझदार और विद्वान मुसलमानों के परामर्श से किसी दीनदार, होशियार और मेहनती व्यक्ति को मुतवल्ली बनाया जाएगा। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है: "(और जब तक वाक़िफ़ के रिश्तेदारों में से कोई तवलियत के योग्य मौजूद है, किसी अजनबी को मुतवल्ली नहीं बनाया जाएगा)"

क्योंकि वह अधिक दयालु होता है और उसका उद्देश्य वक़्फ़ का संबंध उन्हीं (परिवार) से बनाए रखना होता है। [1] और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। जब तक वाक़िफ़ के रिश्तेदारों में से कोई एक भी तवलियत की योग्यता रखने वाला मौजूद रहेगा, अजनबियों में से किसी को मुतवल्ली नहीं बनाया जाएगा क्योंकि वाक़िफ़ का करीबी मुतवल्ली वक़्फ़ पर अधिक कृपा करेगा क्योंकि उसका उद्देश्य यह होगा कि वक़्फ़ का संबंध उसके परिवार से बना रहे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

[1] दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल: वाक़िफ़ की शर्तों का पालन करना, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/389। पृष्ठ 604/631

غمز العیون وشتان ما الترك والكف ولم یثبت۔ اور نہ ہی ان کی قدرت میں ہے جیسا کہ غمز العیون میں ہے کف بمعنی روکنا ترک سے مختلف ہے اور کف ثابت نہیں ہوا (بلکہ ترک ثابت ہوا ہے۔(ت)

بالجملہ پہلی دو صورتوں میں جانشین مذکور کی صحت تولیت اصلاً محل شبہ نہیں جبکہ شرعاً اس کا اہل ہو، اور تیسری صورت میں بھی ظاہر یہی ہے کہ اس کی تولیت صحیح ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۴۱۸: از شہر محلہ چڑھائی نیب مسئولہ منشی محمد ظہور صاحب ۱۶ صفر ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین بیچ اس مسئلہ کے کہ ایک بزرگ نے اپنی حیات میں جائداد موقوفہ کا زید کو بذریعہ تملیک نامہ کے متولی کیا اور یہ لکھا کہ تاحیات یہ متولی رہے اور بعد اس کے جو متولی یا سجادہ نشین ہوئے اس کو بھی اسی تحریر کا کاربند رہنا چاہئے اور درصورت خلاف ورزی کے میرے مریدان سربراہ وہ جس کو مناسب سمجھیں مقرر کریں، ان بزرگ نے پردہ فرمایا اور بعد ایک زمانہ کے زید کا بھی انتقال ہو گیا۔ اب زید کا لڑکا یہ چاہتا ہے کہ میں اپنے باپ کا قائم مقام بنوں اور ان بزرگ کے وارثان شرعی یہ چاہتے ہیں کہ ہم میں سے کوئی شخص ہونا چاہئے ، تو ایسی صورت میں ازروئے شرع شریف کے وارثان متولی کا حق ہے یا وارثانِ بزرگ کا، اور فقیر کی گدی پر وراثت کسی کی جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: بیان سائل سے معلوم ہوا کہ وہ جائداد پہلے زبانی وقف ہو چکی تھی اس کی توثیق کے لئے یہ وقف نامہ لکھا گیا ہے جسے غلطی یا ناواقفی سے تملیک نامہ لکھ دیا اس میں متولی مذکور کے بعد دوبارہ تولیت کسی شرط کی تصریح نہیں ہے، ایسی صورت میں وارثان متولی مذکور کو تولیت پر کوئی دعوٰی نہیں پہنچتا، تولیت ترکہ نہیں کہ وارثوں میں تقسیم ہو بلکہ حتی الامکان

وارثان وقف میں سے جو لائق ہو متولی کیا جائے گا اگر ان میں کوئی نہ ہو تو اہل الرائے اہل علم مسلمانوں کے مشورہ سے کوئی دیندار ہوشیار کار گزار متولی کیا جائے گا۔ در مختار میں ہے:

(ومادام احد یصلح للتولیۃ من اقارب الواقف لا یجعل المتولی من الاجانب) لانہ اشفق ومن قصدہ نسبۃ الوقف الیہم۔ ۱ واللہ تعالٰی اعلم۔ جب تک واقف کے اقارب میں سے کوئی ایک بھی تولیت کی صلاحیت والا موجود رہے گا اجنبی لوگوں میں سے کسی کو متولی نہیں بنایا جائے گا کیونکہ واقف کا قریبی متولی وقف پر زیادہ شفقت کرنیوالا ہو گا کیونکہ اس کا مقصود یہ ہوگا کہ وقف کی نسبت اس کے خاندان کی طرف بنی رہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

۱ درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۹ Page of 631 604

Fatawa Razawiya (Volume 16)

Problem 419: From Rampur State, Shutarkhana Kohna, Sabri Enclosure, questioned by Wahid Hasan Sahib, 2 Rajab 1339 AH. What do the scholars of religion and the clear Shariah say on this matter? Zaid was the trustee (mutawalli) of a shrine. The land property of the shrine is exempted in lieu of service to the said shrine. Zaid had no ancestral or spiritual connection with the person of the shrine. Now Zaid has passed away. Zaid's son, Amr, who is completely incapable of serving the shrine, has forcefully taken control and possession of the entire property's income and hasn't spent a single penny on it, yet seeks trusteeship. Bakr says that he is capable of these services, and the person of the shrine is from his spiritual order and family. Amr has destroyed most of the items. Amr is extremely wicked and not fit to perform the services, nor does he follow the Sufi path. In the presence of the Qazi (judge), in the case questioned, who among the two parties is unfit for trusteeship and in whose name should the property be registered? Bakr's eligibility has been proven before the Qazi. Please explain and be rewarded.

The Answer: If the stated account is true, then Amr cannot be the trustee in any way, even if the endower (waqif) himself had appointed him, or even if he were the endower himself as he is a usurper. It is stated in *Durr-ul-Mukhtar*:

Arabic	Urdu Translation
Yan-za'u wujuban wa lau al-waqifu fa-ghayruhu bil-awla ghayru mamunin - 1	A treacherous trustee shall be mandatorily removed from the guardianship of the endowment (waqf), even if he is the endower himself. If he is not the endower, he shall be removed even more so. (T)

And Bakr, even if he is capable, is a seeker of trusteeship, and a seeker of trusteeship is not appointed as a trustee. The Messenger of Allah (may Allah the Almighty's peace and blessings be upon him) said:

Arabic	Urdu Translation
Inna-la-nas-ta'-milu 'ala 'amalina man aradahu 2 (Narrated by Ahmad, the Two Sheikhs, Abu Dawood, and Nasai from Abu Musa al-Ash'ari, may Allah be pleased with him).	We will never appoint over our work someone who seeks it. (Imam Ahmad, the Two Sheikhs, Abu Dawood, and Nasai narrated this from Hazrat Abu Musa al-Ash'ari, may Allah be pleased with him. T)

It is stated in *Durr-ul-Mukhtar*:

Arabic	Urdu Translation
Talib-ut-tawliyah la yu-walla illa al-mashrutu lahu	The seeker of trusteeship will not be made a trustee, except for the one [for whom it is a condition]. (T)

1 *Durr-ul-Mukhtar*, Book of Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/383. 2 *Sahih al-Bukhari*, Book of Hires, Chapter: Hiring a Righteous Man, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/301.

फतवा रज़विया (जिल्द 16)

मसला 419: रियासत रामपुर, शुतरखाना कोहना, अहाता साबरी से, वाहिद हसन साहब द्वारा पूछा गया, 2 रजब 1339 हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत-ए-मतीन इस मसले में क्या कहते हैं कि एक मज़ार का मुतवल्ली (ट्रस्टी) ज़ैद था। मज़ार की ज़मीन की जायदाद मज़ार की सेवा के बदले में माफ़ है। ज़ैद का मज़ार वाले साहब से कोई वंशानुगत या आध्यात्मिक संबंध नहीं था। अब ज़ैद का इंतकाल हो गया है। ज़ैद का बेटा अम्र, जो मज़ार की सेवा के बिल्कुल योग्य नहीं है, उसने सारी जायदाद की आमदनी पर ज़बरदस्ती कब्ज़ा कर लिया है और एक कौड़ी भी खर्च नहीं की, फिर भी मुतवल्ली बनने का इच्छुक है। बक्र का कहना है कि मैं इन सेवाओं के योग्य हूँ और मज़ार वाले साहब मेरे सिलसिले और खानदान से हैं। अम्र ने ज़्यादातर सामान नष्ट कर दिया है। अम्र अत्यंत दुष्ट है और सेवा करने के योग्य नहीं है, और न ही अम्र का तरीका दरवेशों वाला है। क़ाज़ी के सामने, पूछे गए मामले में, दोनों पक्षों में से कौन मुतवल्ली बनने के योग्य नहीं है और जायदाद किसके नाम दर्ज होनी चाहिए? क़ाज़ी के सामने बक्र की योग्यता साबित हो चुकी है। बयान फरमाएं और पुण्य प्राप्त करें।

अल-जवाब: यदि ऊपर दिया गया विवरण सच है, तो अम्र किसी भी तरह से मुतवल्ली नहीं बन सकता, भले ही उसे स्वयं वाकिफ़ (दानदाता) ने ही मुतवल्ली बनाया हो, बल्कि भले ही वह स्वयं वाकिफ़ ही क्यों न हो क्योंकि वह मुतग़ल्लिब (ज़बरदस्ती कब्ज़ा करने वाला) है। दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
यन-ज़’उ वुजूबन व लौ अल-वाकिफ़ु फ़-ग़ैरुहु बिल-औला ग़ैरु ममुनिन - *1*	खाइन (बेईमान) मुतवल्ली को वक़्फ़ के अधिकार से अनिवार्य रूप से हटा दिया जाएगा, भले ही वह स्वयं वाकिफ़ हो। यदि वह वाकिफ़ नहीं है, तो उसे और भी अधिक प्राथमिकता के साथ हटा दिया जाएगा। (त)

और बक्र, भले ही वह योग्य हो, मुतवल्ली पद का आकांक्षी है, और मुतवल्ली पद के आकांक्षी को मुतवल्ली नियुक्त नहीं किया जाता। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

अरबी	उर्दू अनुवाद
इन्ना-ला-नस-त’-मिलु ’अला ’अमलिना मन अरादहु *2* (इसे अहमद, शैख़ैन, अबू दाऊद और नसाई ने हज़रत अबू मूसा अल-अशअरी रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया)।	हम अपने काम पर उसे हरगिज़ नियुक्त नहीं करेंगे जो इसकी इच्छा रखता हो। (इमाम अहमद, शैख़ैन, अबू दाऊद और नसाई ने हज़रत अबू मूसा अल-अशअरी रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया। त)

दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
तालिब-उत-तवलिया ला यु-वल्ला इल्ला अल-मश्रुतु लहू	मुतवल्ली पद चाहने वाले को मुतवल्ली नहीं बनाया जाएगा, सिवाय उसके जिसके लिए शर्त हो। (त)

---

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/383. 2 सहीह अल-बुखारी, किताबुल इजा़रात, बाब: नेक आदमी को काम पर रखना, क़दीमी कुतुब खाना कराची, 1/301.

فتاویٰ رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

مسئلہ ۴۱۹: از ریاست رامپور شتر خانہ کہنہ احاطہ صابری مسئولہ واحد حسن صاحب ۲ رجب ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک مزار کا زید متولی تھا مزار کی جائداد اراضی بحق خدمت مزار موصوفہ معاف ہے، زید کا صاحب مزار سے کوئی سلسلہ نسبی سلسلہ طریق کوئی تعلق نہیں تھا اب زید کا انتقال ہو گیا زید کا بیٹا عمرو جو بالکل خدمت مزار کا اہل نہیں ہے اور تمام جائداد کی آمدنی تغلب و تصرف کرلی ہے ایک حبہ صرف نہیں کیا تولیت کا خواستگار ہے۔ بکر یہ کہتا ہے کہ میں ان خدمات کا اہل ہوں اور صاحب مزار سلسلہ طریقت اور میرے خاندان کا مزار ہے، عمرو نے اکثر سامان تلف کر دیا، عمرو اخبث ہے اور خدمات انجام دینے کا اہل ہی نہیں ہے اور نہ مسلک درویشی عمرو کا ہے عند القاضی صورت مسئولہ میں ہر دو فریق میں سے کون لائق تولیت نہیں اور کس کے نام جائداد کا اندراج ہونا چاہئے؟ عند القاضی بکر کی اہلیت ثابت ہو چکی۔ بینوا توجروا۔

الجواب: بیان مذکور اگر واقعی ہے تو عمرو تو کسی طرح متولی ہو ہی نہیں سکتا اگرچہ خود واقف نے اسے متولی کیا ہوتا بلکہ اگرچہ وہ خود ہی واقف ہوتا کہ وہ متغلب ہے۔ در مختار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ینزع وجوباً ولو الواقف فغیرہ بالاولی غیر مأمون - ۱	خائن متولی کو ولایت وقف سے وجوباً نکال دیا جائیگا اگرچہ وہ خود واقف ہو تو غیر واقف بدرجہ اولیٰ نکال دیا جائے گا۔ (ت)

اور بکر اگر چہ اہل ہو خواستگار تولیت ہے اور خواستگار تولیت کو متولی نہیں کرتے۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
انالن نستعمل علی عملنا من ارادہ ۲ (رواہ احمد و الشیخان و ابو داؤد و النسائی عن ابی موسی الاشعری رضی اللہ تعالٰی عنہ)	ہم اپنے کام پر اس کے خواستگار کو ہر گز مقرر نہ کریں گے (اس کو امام احمد، شیخین وابوداؤد، اور نسائی نے حضرت ابو موسیٰ الاشعری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا۔ ت)

در مختار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
طالب التولیۃ لا یولی الا المشروط لہ	طالب تولیت کو متولی نہیں بنایا جائے گا سوائے اس کے (جس کے لئے شرط ہو۔ ت)

---

۱ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳ ۲ صحیح البخاری کتاب الاجارات باب استیجار الرجل الصالح قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۰۱

Fatawa Razawiya (Volume 16)

| Looking into it because he is the master and intends to implement it. - 1 | Because the waqif (founder) has made a condition for him to be the mutawalli (trustee), he has become the mutawalli due to the waqif's condition and now seeks its implementation. (T) |

Therefore, anyone else who is eligible in every way should be sought and made the mutawalli. And Allah Almighty knows best.

Issue 420: From Hyderabad Deccan, Mohalla Sultanpur, questioned by Sayyid Faseehullah Sahib - 5 Ramadan 1339 AH

What do the scholars of religion say: Can the mutawallis (trustees) and administrators of mosques interfere in the income and expenditures of the mosques according to their own wishes, without distinguishing between lawful and unlawful ways, without consultation, and despite certain misappropriation and gross embezzlement, is their refusal and objection to the request of Muslims for the inspection of income and expenditure accounts permissible? Please clarify and be rewarded.

Response (Al-Jawab): It is mandatory for the trustee and administrator to follow the Sharia and the conditions [of the waqf]. They have no authority for any action against them. If they do, Muslims should resist them, and if betrayal or harm to the waqf due to them is proven, they should be removed immediately. It is in Durr-e-Mukhtar:

| He must be removed compulsorily, even if he is the waqif (founder), and if it is someone else, it is even more so if he is not trustworthy. - 2 | A treacherous trustee will be compulsorily removed from the guardianship of the waqf even if he is the waqif himself. If he is not the waqif, he will be removed even more so. (T) |

Leave aside certain embezzlement and misappropriation, even if it is suspected, Muslims have the right to demand an account from them, and their objection is highly objectionable. It is in Durr-e-Mukhtar:

| Accountability every year is not mandatory, and the Qazi (judge) suffices with a summary if he is known for honesty. But if he is accused, he will be forced to specify thing by thing. - 3 | If a trustee is known for honesty, a detailed annual audit is not mandatory for him. Rather, the Qazi will be content with requesting a summary

account from him. If he is accused of treachery, the Qazi will force him to provide a detailed account of every single thing. (T) |

1. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the condition of the Waqif, etc., Mujtabai Press Delhi, 1/389
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/383
3. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the condition of the Waqif, etc., Mujtabai Press Delhi, 1/392

फ़तावा रज़विया (खंड १६)

| इसे देखना क्योंकि वह स्वामी है और इसे लागू करने का इरादा रखता है। - 1 | क्योंकि वाक़िफ़ (संस्थापक) ने उसे मुतवल्ली (ट्रस्टी) बनाने की शर्त रखी है, वह वाक़िफ़ की शर्त के कारण मुतवल्ली बन चुका है और अब इसके क्रियान्वयन का इच्छुक है। (त) |

इसलिए, किसी भी अन्य व्यक्ति को जो हर तरह से योग्य हो, खोजा जाना चाहिए और मुतवल्ली बनाया जाना चाहिए। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

मसाला ४२०: हैदराबाद दक्कन, मोहल्ला सुल्तानपुर से, सैयद फसीहउल्लाह साहब द्वारा पूछा गया - ५ रमज़ान १३३९ हिजरी

धर्म के विद्वान क्या कहते हैं: क्या मस्जिदों के मुतवल्ली और प्रबंधक मस्जिदों की आय और व्यय में अपनी इच्छा के अनुसार, बिना सलाह के, जायज़ और नाजायज़ तरीकों के बीच अंतर किए बिना हस्तक्षेप कर सकते हैं, और निश्चित हेरफेर और भारी गबन के बावजूद, आय और व्यय के खातों के निरीक्षण के लिए मुसलमानों के अनुरोध पर उनका इनकार और आपत्ति जायज़ है? कृपया स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर (अल-जवाब): मुतवल्ली और प्रबंधक के लिए शरीयत और [वक्फ की] शर्तों का पालन करना अनिवार्य है। उनके खिलाफ किसी भी कार्रवाई का उन्हें अधिकार नहीं है। यदि वे ऐसा करते हैं, तो मुसलमानों को उनका विरोध करना चाहिए, और यदि उनके कारण वक्फ को धोखा या नुकसान साबित होता है, तो उन्हें तुरंत हटा दिया जाना चाहिए। दुर-ए-मुख्तार में है:

| उसे अनिवार्य रूप से हटा दिया जाना चाहिए, भले ही वह वाक़िफ़ (संस्थापक) हो, और यदि वह कोई और है, तो और भी अधिक यदि वह भरोसेमंद नहीं है। - 2 | एक विश्वासघाती मुतवल्ली को वक्फ के संरक्षण से अनिवार्य रूप से हटा दिया जाएगा, भले ही वह स्वयं वाक़िफ़ हो। यदि वह वाक़िफ़ नहीं है, तो उसे और भी अधिक प्राथमिकता के साथ हटा दिया जाएगा। (त) |

निश्चित गबन और हेरफेर को तो छोड़ ही दें, अगर संदेह भी हो, तो मुसलमानों को उनसे हिसाब मांगने का अधिकार है और उनकी आपत्ति अत्यधिक आपत्तिजनक है। दुर-ए-मुख्तार में है:

| हर साल जवाबदेही अनिवार्य नहीं है, और काजी (न्यायाधीश) सारांश से संतुष्ट होता है यदि वह ईमानदारी के लिए जाना जाता है। लेकिन अगर उस पर आरोप लगाया जाता है, तो उसे एक-एक

चीज़ निर्दिष्ट करने के लिए मजबूर किया जाएगा। - 3 | यदि कोई मुतवल्ली ईमानदारी के लिए जाना जाता है, तो उसके लिए वार्षिक विस्तृत ऑडिट अनिवार्य नहीं है। बल्कि, काजी उससे सारांश हिसाब मांगने पर संतुष्ट होगा। यदि उस पर विश्वासघात का आरोप है, तो काजी उसे हर एक चीज़ का विस्तृत हिसाब देने के लिए मजबूर करेगा। (त) |

1. दुर-ए-मुख्तार, किताब अल-वक्फ, खंड: वाकिफ की शर्त का पालन आदि, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/389
2. दुर-ए-मुख्तार, किताब अल-वक्फ, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/383
3. दुर-ए-मुख्तार, किताब अल-वक्फ, खंड: वाकिफ की शर्त का पालन आदि, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/392

पृष्ठ 606 का 631

فتاوٰی رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

| النظر لانه مولی فیرید به التنفیذ ۔ 1 | کہ واقف نے اس کو متولی بنانے کی شرط کر دی ہو کیونکہ وہ واقف کی شرط کی وجہ سے متولی بن چکا ہے اور اب اس کے نفاذ کا طلبگار ہے (ت) |

لہذا کوئی اور کہ ہر طرح اہل ہو تلاش کر کے متولی کیا جائے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۴۲۰: از حیدر آباد دکن محلہ سلطان پور مسئولہ سید فصیح اللہ صاحب ۵ رمضان ۱۳۳۹ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ کیا متولی اور منتظم مساجد مساجد کے مداخل و مخارج میں حسب خواہش بلا امتیاز طریق جائز و ناجائز بذات خود بلا مشورت، اہل اسلام دست تصرف دراز رکھ سکتے ہیں اور یقینی تغلب اور غبن فاحش کے باوجود مسلمانوں کی درخواست پر آمد و خرچ کے حساب کے عدم معائینہ کی بابت ان کا انکار و اعتراض جائز ہے؟ بینوا توجروا

الجواب: متولی اور منتظم پر اتباع شرع و شرائط ضروری ہے ان کے خلاف کسی فعل کا ان کو اختیار نہیں، اور اگر کریں تو مسلمانوں کو ان کی مزاحمت چاہئے، اور اگر خیانت یا ان کے باعث وقف پر ضرر ثابت ہو تو فوراً نکال دئے جائیں۔ در مختار میں ہے:

| ینزع وجوبا ولو الواقف فغیرہ بالاولی غیر مامون ۔ 2 | خائن متولی کو ولایت وقف سے وجوباً نکال دیا جائیگا اگرچہ خود واقف ہو اور غیر واقف ہو تو بدرجہ اولٰی نکال دیا جائے گا۔ (ت) |

غبن و تغلب یقینی درکنار اگر مظنون بھی ہو تو مسلمانوں کو ان سے حساب سمجھنے کا حق پہنچتا ہے اور ان کا اعتراض سخت قابل اعتراض۔ در مختار میں ہے:

| لا تلزم المحاسبة في كل عام ويكتفى القاضى منه بالاجمال لومعروفا بالامانة ولو متهما يجبره على التعيين شيئا فشيئا ۔ 3 | متولی اگر امانت میں معروف ہو تو ہر سال تفصیلی محاسبہ اس پر لازم نہیں بلکہ قاضی اس سے اجمالی حساب طلب کرنے پر اکتفاء کرے گا اور اگر وہ متہم بالخیانت ہے تو قاضی اس کو ایک ایک شی کی تفصیلی حساب بتانے پر مجبور کرے گا۔ (ت) |

1. درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف الخ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۳۸۹
2. درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/۳۸۳
3. درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف الخ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۳۹۲

Fatawa Razawiyyah (Volume 16)

In the mentioned case, they will be compelled to show a detailed account. Allah Almighty knows best. Problem 441 to 447: From the military camp of Bangalore, Mysore, asked by Chaudhary Muhammad Hussain and other butchers of Masjid-e-Azam, 10 Ramadan 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: A few people jointly bought a piece of land and unanimously built a mosque on it with the intention of waqf (endowment), and also appointed an Imam and Muezzin. For twelve years, all the endowers (waqifeen) remained united, participated in congregational and Friday prayers, etc., and also purchased endowments for the mosque's income and dedicated them to the mosque for revenue. After twelve years, one group among them, due to the mosque being far away, built another mosque at a distance and remained involved in both mosques, continuing to provide services and expenses from both their own pockets and the revenues. For 25 years, that group has been giving personal donations to this second mosque, while the endowments of the first mosque continue as they were. Now, these people who have separated are considered by those of the first mosque to be excluded from the rights of the waqf. That is, they say we will appoint the trustee (mutawalli) with our own consent. The second mosque group says it is our right as we are all endowers and the authority of trusteeship belongs to all endowers. The other group says your right has ceased because you separated and built a different mosque. The question is: has the right of the original endowers been terminated or does it remain? (2) Is appointing a trustee (mutawalli) necessary for the mosque's requirements or not? (3) Can more than one trustee be appointed or not? (4) When there is a disagreement among the endowers, some appointing Zaid as trustee and others appointing Amr, is preference given to the majority or the minority? And in case of an equal split, who has the authority to appoint the trustee? (5) Does 'endower' (waqif) refer to the one who provided the land for the mosque or the one who inhabited it and built the structure? (6) Does the community have the authority to appoint the Imam and Muezzin and manage the mosque, or do the endowers? (7) Is it necessary for the endowers to always remain active and in possession of their endowed property? Does relinquishing possession terminate the right of endowment (waqfiyyat)? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: (1) When all of them together built that mosque, all became its endowers. The rights that belong to an endower belong to all of them. The right of the first group was not lost just because they built another mosque; this is sheer

injustice. (2) Appointing a trustee for the mosque is not absolutely necessary, though it is necessary for the endowments (awqaf). (3) There can be multiple trustees; they will work together, and each will not be independent.

फतावा रजविया (खंड 16)

उक्त मामले में उन्हें विस्तृत हिसाब दिखाने के लिए मजबूर किया जाएगा। अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। मसाला 441 से 447: बैंगलोर सैन्य शिविर, मैसूर से, चौधरी मुहम्मद हुसैन और मस्जिद-ए-आजम के अन्य कसाईयों द्वारा पूछा गया, 10 रमजान 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: कुछ लोगों ने मिलकर एक जमीन खरीदी और सर्वसम्मति से वक्फ की नीयत से उस पर मस्जिद बनाई, इमाम और मुअज्जिन भी नियुक्त किए। बारह वर्षों तक सभी वक्फ करने वाले (वाकिफीन) एकजुट रहे, जमात और जुमे की नमाज आदि में शामिल होते रहे, मस्जिद की आय के लिए वक्फ भी खरीदे और मस्जिद के नाम कर दिए। बारह साल बाद, उनमें से एक समूह ने मस्जिद दूर होने के कारण काफी दूरी पर एक और मस्जिद बना ली और दोनों मस्जिदों में शामिल रहे, अपनी जेब से और आय से सेवाएँ और खर्च देते रहे। 25 वर्षों से वह समूह इस दूसरी मस्जिद में व्यक्तिगत दान दे रहा है, जबकि पहली मस्जिद के वक्फ यथावत जारी हैं। अब ये लोग जो अलग हो गए हैं, पहली मस्जिद वाले उन्हें वक्फ के अधिकारों से अलग समझते हैं। यानी वे कहते हैं कि हम अपनी सहमति से मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियुक्त करेंगे। दूसरी मस्जिद वाले कहते हैं कि यह हमारा अधिकार है क्योंकि हम सभी वक्फ करने वाले हैं और मुतवल्ली बनाने का अधिकार सभी वक्फ करने वालों का है। दूसरा समूह कहता है कि अलग होने और अलग मस्जिद बनाने के कारण आपका अधिकार खत्म हो गया है। सवाल यह है कि क्या पहले वक्फ करने वालों का अधिकार समाप्त हो गया है या बाकी है? (2) मस्जिद की जरूरतों के लिए मुतवल्ली नियुक्त करना जरूरी है या नहीं? (3) एक से अधिक मुतवल्ली नियुक्त किए जा सकते हैं या नहीं? (4) जब वक्फ करने वालों के बीच मतभेद हो, कुछ जैद को मुतवल्ली बनाएं और कुछ अम्र को, तो क्या बहुमत को प्राथमिकता दी जाएगी या अल्पमत को? और बराबरी की स्थिति में मुतवल्ली नियुक्त करने का अधिकार किसके पास है? (5) वक्फ करने वाले (वाकिफ) से तात्पर्य मस्जिद की जमीन देने वाला है या उसे आबाद करने वाला और इमारत बनवाने वाला? (6) क्या कौम (समुदाय) को इमाम और मुअज्जिन नियुक्त करने और मस्जिद के प्रबंधन का अधिकार है या वक्फ करने वालों को? (7) क्या वक्फ करने वालों के लिए हमेशा अपने वक्फ किए गए माल पर काबिज और सक्रिय रहना जरूरी है? क्या कब्जा छोड़ने से वक्फ का अधिकार खत्म हो जाता है? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: (1) जब उन सब ने मिलकर वह मस्जिद बनाई, तो वे सभी उसके वाकिफ (वक्फ करने वाले) हुए। जो अधिकार वाकिफ के होते हैं, वे उन सभी के लिए हैं। एक समूह द्वारा दूसरी मस्जिद बना लेने

से पहले का अधिकार समाप्त नहीं हुआ, यह सरासर अन्याय है। (2) मस्जिद के लिए मुतवल्ली नियुक्त करना कोई आवश्यक नहीं है, हालांकि वक्फ की संपत्तियों (औकाफ) के लिए यह जरूरी है। (3) मुतवल्ली एक से अधिक भी हो सकते हैं, वे सब मिलकर काम करेंगे, हर एक स्वतंत्र नहीं होगा।

पृष्ठ 607/631

صورت مذکورہ میں وہ مجبور کئے جائیں گے تفصیلی حساب دکھائیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۴۴۱ تا ۴۴۷: از لشکر گاہ بنگلور ملک میسور مسئولہ چودھری محمد حسین بگر قصاب صاحبان مسجد اعظم ۱۰ رمضان ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ چند آدمی مل کر ایک زمین خرید کر بالاتفاق بہ نیت وقف اس پر مسجد آباد کریں، امام مؤذن بھی مقرر کر لیں۔ بارہ سال سب واقفین باہم متفق رہے، نماز جماعت وجمعہ وغیرہ میں شریک رہے، مسجد کے لئے اوقاف واسطے آمدنی کے بھی خرید کر مسجد کے نام واسطے محاصل کے دے چکے، ان لوگوں میں سے ایک گروہ نے بارہ سال بعد مسجد دور ہونے کے باعث ایک اور مسجد بھی فاصلہ بعید سے بنواڈالی اور دونوں مسجدوں میں شریک رہے، خدمات اور خرچ بھی محاصل اور ذات سے خرچ کرتے رہے وہ گروہ عرصہ ۲۵ سال سے ذاتی چندہ اس دوسری مسجد میں دیتے ہیں اور پہلی مسجد کے اوقاف بر حال خود جاری ہیں اب یہ لوگ جو جدا ہوئے ہیں ان کو پہلی مسجد والے حقوق وقف سے علیحدہ تصور کرتے ہیں یعنی کہتے ہیں کہ ہم متولی اپنی رضامندی سے مقرر کرتے ہیں اور دوسری مسجد والے کہتے ہیں ہمارا حق ہے کہ ہم سب واقف ہیں اور تولیت کا اختیار سب واقفین کو ہے، دوسرے گروہ والے کہتے ہیں کہ تمہارا حق بسبب جدا ہونے اور الگ بنوانے مسجد کے نہیں رہا، سوال یہ ہے کہ پہلے واقفین کا حق ساقط ہے یا باقی؟ (۲) متولی کا مقرر کرنا مسجد کے لئے ضروریات سے ہے یا نہیں؟ (۳) ایک سے زیادہ متولی مقرر کر سکتے ہیں یا نہیں؟ (۴) جب واقفین میں اختلاف ہو بعض زید کو متولی کریں بعض عمرو کو تو اکثر کو ترجیح ہے یا اقل کو، اور بر تقدیر مساوات کس کو اختیار نصب متولی کا ہے؟ (۵) واقف سے مراد سطح مسجد کا واقف مراد ہے یا آبادی کرنے والا اور عمارت بنوانے والا؟ (۶) قوم کو نصب امام ومؤذن و

آبادی مسجد وغیرہ کا اختیار ہے یا واقفین کو؟ (۷) واقفین کے لئے ضرور ہے کہ ہمیشہ عملدرآمد اور قابض اپنے موقوف پر رہیں کیا قبضہ چھوڑنے سے حق واقفیت ساقط ہو جاتا ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: (۱) جب ان سب نے مل کر وہ مسجد بنائی سب اس کے واقف ہوئے جو حقوق کہ واقف کے ہیں سب کے لئے ہیں ایک فریق کے مسجد بنا لینے سے پہلے کا حق زائل نہ ہوا یہ محض ظلم ہے۔ (۲) مسجد کے لئے متولی کا مقرر کرنا کچھ ضرور نہیں البتہ اوقاف کے لئے ضروری ہے۔ (۳) متولی متعدد بھی ہو سکتے ہیں وہ سب مل کر کام کریں گے ہر ایک مستقل نہ ہوگا۔

Fatawa-e-Razvia Volume 16

(4) The humble servant (the author) is currently away from his books while traveling; a specific detailed case is not before me. However, it is apparent that in the aforementioned situation, both Zaid and Amr will become trustees (mutawalli) and work together, as the authority to appoint a trustee lies with the endower (waqif). It is stated in Tanveer-ul-Absar:

[Table Header] Arabic: The authority to appoint a trustee belongs to the endower. Urdu: The authority to appoint a trustee belongs to the endower. (T)

And they are all endowers, and the appointment of a trustee is not divisible, so each has full authority. Thus, both will become trustees. It is stated in Al-Ashbah wan-Nazair:

[Table Body] Arabic: What is established for a group is shared among them on the basis of partnership, except in several issues. The first is the authority of marriage for a minor boy and girl, which is established for each of the guardians completely (until he said) and the rule is that if a right is indivisible, it is established for each completely. Therefore, the use of service from a slave is indivisible. Urdu: What is established for a group is shared among them all, except for a few issues, the first of which is the authority of marriage for a minor male and female child, which is fully established for each of the guardians (up to the point where the author of Al-Ashbah says) the rule is that undoubtedly a right that is indivisible is established for each in its complete form, and the right to take service from a slave is indivisible. (T)

(5) The essence of a mosque is the land; thus, the endower of the land is the original endower of the mosque. And he who built a structure on it and endowed it is the endower of the structure. Although the structure is an attribute, for it the ruling of a part applies, so he too is a partner in the mosque endowment. (6) The authority for the construction and repair of the mosque belongs to the endowers, and the Imam and Muezzin appointed by them are more deserving (awla), unless those appointed by the community (qawm) are religiously preferable, in which case they will be given preference. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

[Table Body] Arabic: The builder of the mosque is more deserving than the community in appointing the Imam and Muezzin according to the chosen opinion, unless the community appoints someone more suitable than the one appointed by the builder. Urdu: According to the chosen opinion, the founder of the mosque is

more deserving than the community in appointing the Imam and Muezzin, except when the Imam and Muezzin appointed by the community possess more competence than the one appointed by the founder. (T)

Footnotes: 1 Durr-e-Mukhtar Sharh Tanveer-ul-Absar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/389 2 Al-Ashbah wan-Nazair, Kitab an-Nikah, Al-Fann ath-Thani, Idara-tul-Quran, Karachi, 1/244 to 246 3 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/390

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

(४) फ़कीर (लेखक) इस समय यात्रा की स्थिति में किताबों से दूर है, कोई विशिष्ट मसला सामने नहीं है। स्पष्ट यह है कि वर्णित स्थिति में ज़ैद और अम्र दोनों मुतवल्ली (ट्रस्टी) बन जाएंगे और मिलकर काम करेंगे, क्योंकि मुतवल्ली नियुक्त करने का अधिकार वाकिफ़ (वक्फ करने वाले) के पास है। तनवीर-उल-अबसार में है:

[तालिका शीर्षक] अरबी: मुतवल्ली नियुक्त करने की विलायत वाकिफ़ को है। उर्दू: मुतवल्ली नियुक्त करने की विलायत वाकिफ़ को है (त)

और वे सभी वाकिफ़ हैं, और मुतवल्ली की नियुक्ति विभाज्य नहीं है, इसलिए प्रत्येक को पूर्ण अधिकार है। अतः दोनों मुतवल्ली बन जाएंगे। अल-अशबाह वन-नज़ायर में है:

[तालिका मुख्य भाग] अरबी: जो कुछ एक समूह के लिए सिद्ध है, वह उनके बीच साझेदारी के आधार पर होता है, सिवाय कुछ मसलों के। पहला मसला नाबालिग लड़के और लड़की के निकाह की विलायत का है, जो प्रत्येक अभिभावक के लिए पूर्ण रूप से सिद्ध है (यहाँ तक कि कहा गया) और नियम यह है कि यदि कोई अधिकार अविभाज्य है, तो वह प्रत्येक के लिए पूर्ण रूप से सिद्ध होता है। अतः गुलाम से सेवा लेने का अधिकार अविभाज्य है। उर्दू: जो चीज़ समूह के लिए सिद्ध हो, वह उन सब में साझा तौर पर होती है, सिवाय कुछ मसलों के जिनमें से पहला मसला नाबालिग बालक और बालिका के निकाह की विलायत का है कि वह अभिभावकों में से प्रत्येक के लिए पूर्ण रूप से सिद्ध होती है (अशबाह के लेखक के इस कथन तक कि कहा) नियम यह है कि बेशक जो हक अविभाज्य हो, वह प्रत्येक के लिए पूर्णतः सिद्ध होता है और गुलाम से सेवा लेने का हक अविभाज्य है। (त)

(५) मस्जिद का मूल आधार ज़मीन है, तो ज़मीन का वाकिफ़ ही असल मस्जिद का वाकिफ़ है। और जिसने उस पर इमारत बनाकर वक्फ़ की, वह इमारत का वाकिफ़ है। यद्यपि इमारत एक विशेषता है, उसके लिए अंश (जुज़) का हुक्म लागू होता है, अतः वह भी मस्जिद के वक्फ़ में भागीदार है। (६) मस्जिद की इमारत और मरम्मत का अधिकार वाकिफ़ों को है, और उनके द्वारा नियुक्त किए गए इमाम और मुअज़्ज़िन अधिक योग्य (औला) हैं, बशर्ते कि जिन्हें कौम (समुदाय) नियुक्त करे वे शरीअत के अनुसार अधिक बेहतर न हों, तो उन्हें प्राथमिकता दी जाएगी। दुर-ए-मुख्तार में है:

[तालिका मुख्य भाग] अरबी: मस्जिद का निर्माता इमाम और मुअज़्ज़िन की नियुक्ति में समुदाय की तुलना में अधिक हकदार है मुख्तार (चुने हुए मत) में, सिवाय इसके कि समुदाय किसी ऐसे व्यक्ति को

नियुक्त करे जो निर्माता द्वारा नियुक्त व्यक्ति से अधिक योग्य हो। उर्दू: मुख्तार मत के अनुसार, मस्जिद का संस्थापक इमाम और मुअज़्ज़िन की नियुक्ति में समुदाय की तुलना में अधिक योग्य है, सिवाय इसके कि समुदाय द्वारा नियुक्त इमाम और मुअज़्ज़िन संस्थापक द्वारा नियुक्त व्यक्ति से अधिक योग्यता रखता हो। (त)

पाद टिप्पणियाँ: १. दुर-ए-मुख्तार शरह तनवीर-उल-अबसार, किताब अल-वक्फ, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, १ / ३८९ २. अल-अशबाह वन-नज़ायर, किताब अन-निकाह, अल-फ़न्न अस-सानी, इदारा-तुल-कुरान, कराची, १ / २४४ से २४६ ३. दुर-ए-मुख्तार, किताब अल-वक्फ, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, १ / ३९०

पृष्ठ ६०८ / ६३१

(۴) فقیر اس وقت کتابوں سے دور حالت سفر میں ہے جزئیہ پیشِ نظر نہیں، اور ظاہر یہ ہے کہ صورتِ مذکورہ میں زید و عمرو دونوں متولی ہو جائیں گے اور مل کر کام کرینگے کہ نصبِ متولی کی ولایت واقف کو ہے۔ تنویر الابصار میں ہے:

[ٹیبل ہیڈر] عربی: ولایة نصب القیم الی الواقف ۔ اردو: متولی مقرر کرنے کی ولایت واقف کو ہے (ت)

اور وہ سب واقف ہیں اور نصبِ متولی متجزی نہیں تو ہر ایک کو اختیارِ کامل ہے تو دونوں متولی ہو جائیں گے۔ اشباہ والنظائر میں ہے:

[ٹیبل باڈی] عربی: ماثبت لجماعة فھو بینھم علی سبیل الاشتراك الا في مسائل الاولی ولایة الانکاح للصغیر والصغیرة ثابتة للاولیاء علی سبیل الکمال لکل (الی ان قال) والضابط ان الحق اذا کان ممالا یتجزی فانه یثبت لکل علی الکمال فالاستخدام فی المملوك ممالا یتجزی۔ اردو: جو چیز جماعت کے لئے ثابت ہو وہ ان سب میں مشترک طور پر ہوتی ہے سوائے چند مسائل کے جن میں سے پہلا مسئلہ نابالغ و نابالغہ کے نکاح کی ولایت کا ہے کہ وہ اولیاء میں سے ہر ایک کے لئے کامل طور پر ثابت ہوتی ہے (صاحب اشباہ کے اس قول تک کہ فرمایا) ضابطہ یہ ہے بیشک جو حق ناقابلِ تجزی ہو وہ ہر ایک کے لئے بطورِ کمال ثابت ہوتا ہے اور مملوک سے خدمت لینے کا حق ناقابلِ تجزی ہے۔ (ت)

(۵) اصل مسجد زمین ہے تو زمین کا واقف اصل مسجد کا واقف ہے اور جس نے اس میں عمارت بنا کر وقف کی وہ بنا کا واقف ہے اور بنا اگرچہ وصف ہے اس کے لیے حکم جز ہے تو وہ بھی

وقف مسجد میں شریک ہے۔ (۶) عمارت و مرمتِ مسجد کا اختیار واقفین کو ہے اور انہیں کے امام ومؤذن مقرر کئے ہوئے اولیٰ ہیں مگر یہ کہ جن کو قوم مقرر کرے وہ شرعا مرجح ہوں تو انہیں کو ترجیح ہوگی۔ درمختار میں ہے:

[ٹیبل باڈی] عربی: البانی للمسجد اولی من القوم بنصب الامام والمؤذن فی المختار الا اذا عین القوم اصلح ممن عینه البانی۔ اردو: قولِ مختار کے مطابق مسجد کا بانی امام ومؤذن کے تقرر میں بنسبت قوم کے اولیٰ ہے سوائے اس کے کہ قوم کا مقرر کردہ امام ومؤذن بانی کے مقرر کردہ سے زیادہ صلاحیت رکھتا ہو۔ (ت)

حواشی: 1 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۹ 2 الاشباہ والنظائر کتاب النکاح الفن الثانی ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۲۴۴ تا ۲۴۶ 3 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۹۰

Fatawa Razawiyya Volume Sixteen (16)

(7) It is not necessary for the donor (waqif) to remain in constant possession of the endowment (waqf); many times the donor appoints another as a trustee (mutawalli), and the possession remains with the trustee, but the donor's right is not forfeited. And Allah Almighty knows best.

Problem 428: From Baroda, Nagwara, Gujarat, sent by Yusuf Ali Khan Sahib Bahadur, President of Anjuman-e-Ahle Sunnat wa Jamaat, 3rd Zil-Hijjah 1339 AH. What do the scholars of the religion say on this matter: is it permissible for the Ahle Sunnat wa Jamaat to appoint Rafidis as trustees and managers of the Grand Mosque or other mosques, and to include them with themselves in prayer? And what is the Shariah ruling for those Muslims who do such a thing? Please explain and be rewarded.

The Answer: According to the pure Shariah, the Great Quran, authentic Hadiths, and Hanafi jurisprudence, it is fundamentally and in no way permissible, but rather strictly forbidden (Haram Qat'i), to appoint a Rafidi as a trustee of any mosque of the Ahle Sunnat, especially the Grand Mosque. (1) These Rafidis are neither people of the Qibla nor Muslims; rather, they are certainly disbelieving apostates. In 'Radd al-Rafadhah', clear proofs of them being disbelieving apostates have been given from numerous reliable Hanafi and Sunni creed books. It is stated in 'Bada'i' of Malik al-Ulama, 'Fatawa' of Imam Tahir bin Abdul Rashid, 'Sharh al-Kanz' of Imam Fakhr al-Din al-Zayla'i, and 'Fatawa Alamgiriyyah':

This is its text: Al-Marghinani said, "It is permissible to pray behind a person of whims and innovation (Ahl al-Ahwa wal-Bid'ah), but it is not permissible behind a Rafidi, a Jahmi, a Qadari, a Mushabbih, or one who says the Quran is created. The summary is that if it is a whim by which its owner does not become a disbeliever, prayer behind him is permissible with dislike (makruh); otherwise, it is not. This is mentioned in At-Tabyin and Al-Khulasah, and it is the correct view, as stated in Al-Bada'i." | Meaning, Imam Al-Marghinani, the author of Al-Hidayah, said: Prayer behind a person of wrong beliefs and innovation is permissible, but behind a Rafidi, Jahmi, Qadari, Mushabbih, and those who consider the Great Quran to be created, the prayer is purely invalid. The essence is that if one has such wrong beliefs for which he cannot be called a disbeliever, the prayer behind him will be valid but disliked. However, if his wrong beliefs reach the limit of disbelief, such as the aforementioned Rafidis etc., as they are all disbelievers, then prayer behind them will not be valid at all. Similarly, it is

in Tabyin al-Haqa'iq and Fatawa Khulasah, and this is the correct view, as it is in Bada'i. (T)

It is also mentioned in Fatawa Khulasah and Fatawa Alamgiriyyah:

---

1. Fatawa Hindiyyah, Book of Prayer, Chapter on Imamate, Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/84.

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलहवीं (१६)

(७) वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) के लिए वक़्फ़ पर हमेशा क़ाबिज़ रहना ज़रूरी नहीं है; कई बार वाक़िफ़ दूसरे को मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियुक्त करता है, कब्ज़ा मुतवल्ली का रहता है मगर वाक़िफ़ का हक़ साक़ित (ख़त्म) नहीं होता। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ४२८: बड़ौदा, नागवारा, गुजरात से, प्रेषक यूसुफ अली खान साहब बहादुर, सदर अंजुमन अहले सुन्नत व जमाअत, ३ ज़िल हिज्जा १३३९ हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि क्या अहले सुन्नत व जमाअत के लिए यह जायज़ है कि वे रवाफ़िज़ (शियाओं) को जामा मस्जिद या अन्य मस्जिदों का मुतवल्ली और मुतसर्रिफ़ (प्रबंधक) बनाएँ और उन्हें अपने साथ नमाज़ में शरीक करें? और जो मुसलमान ऐसा करें उनके लिए शरीअत की रो से क्या हुक्म है? बयान करें और पुण्य कमाएँ।

जवाब: अहले सुन्नत की किसी भी मस्जिद, विशेष रूप से जामा मस्जिद का मुतवल्ली राफ़िज़ी को बनाना शरीअत-ए-मुतह्हरा, क़ुरान-ए-अज़ीम, अहादीस-ए-सहीह और फ़िक़्ह-ए-हनफ़ी की रो से मूल रूप से किसी भी तरह जायज़ नहीं है, यह क़तई हराम है। (१) ये रवाफ़िज़ न तो अहले क़िबला हैं और न ही मुसलमान, बल्कि यक़ीनन काफ़िर और मुरतद (धर्मत्यागी) हैं। 'रद्दुल रफ़्ज़ाह' में मुअतमिद हनफ़ी और अहले सुन्नत के अक़ायद की किताबों से उनके काफ़िर और मुरतद होने के स्पष्ट प्रमाण दिए गए हैं। 'बदाए' इमाम मलिकुल उलमा, 'फ़तावा' इमाम ताहिर बिन अब्दुल रशीद, 'शरह अल-कन्ज़' इमाम फ़खरुद्दीन ज़ैलई और 'फ़तावा आलमगीरिया' में है:

इसका पाठ यह है: अल-मरग़ीनानी ने कहा, 'प्रवृत्ति और बिदअत वाले (अहलुल अहवा वल बिदआ) के पीछे नमाज़ जायज़ है, लेकिन राफ़िज़ी, जहमी, क़दरी, मुशब्बिहा, और जो क़ुरान को मख़लूक़ (सृजित) कहते हैं, उनके पीछे जायज़ नहीं है। संक्षेप यह है कि यदि वह ऐसी प्रवृत्ति है जिससे उसका स्वामी काफ़िर नहीं होता, तो उसके पीछे नमाज़ मकरूह के साथ जायज़ है, अन्यथा नहीं। इसी तरह अत-तबीन और अल-ख़ुलासा में है, और यही सही है, जैसा कि अल-बदाए में है।' | अर्थात इमाम मरग़ीनानी साहिब-ए-हिदाया ने फ़रमाया: बद-मज़हब बिदअती के पीछे नमाज़ जायज़ है और राफ़िज़ी, जहमी, क़दरी, मुशब्बिहा और वे जो क़ुरान-ए-अज़ीम को मख़लूक़ मानते हैं, उनके पीछे नमाज़ महज़ बातिल (अमान्य) है। और हासिल यह है कि जिसमें ऐसी बद-मज़हबी हो जिसके कारण उसे काफ़िर न कहा जाए, उसके पीछे नमाज़ हो जाएगी मगर मकरूह होगी, और अगर उसकी बद-

मज़हबी कुफ़्र की हद तक पहुँची है जैसे राफ़िज़ी वग़ैरह मज़कूरा लोग, कि ये सब काफ़िर हैं, तो उनके पीछे नमाज़ होगी ही नहीं। ऐसा ही तबीनुल हक़ाएक़ और फ़तावा ख़ुलासा में है और यही सही है, ऐसा ही बदाए में है। (त)

साथ ही फ़तावा ख़ुलासा और फ़तावा आलमगीरिया में है:

---

१ फ़तावा हिन्दिया, किताबुस सलात, बाकुल इमामाह, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर १/ ८४

पृष्ठ ६०९/६३१

فتاوی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

(۷) واقف کے لئے وقف پر ہمیشہ قابض رہنا ضرور نہیں بارہا واقف دوسرے کو متولی کرتا ہے قبضہ متولی کا رہتا ہے مگر حق واقف ساقط نہیں ہوتا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۴۲۸: از بڈوہ ناگوارہ گجرات مرسلہ یوسف علی خاں صاحب بہادر صدر انجمن اہل سنت و جماعت ۳ ذی الحجہ ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اہلسنت و جماعت کو یہ جائز ہے کہ روافض کو جامع مسجد یا غیر مساجد کا متولی اور متصرف بنائیں اور ان کو اپنے ساتھ نماز میں شریک کریں اور جو مسلمان ایسا کریں ان کے لئے ازروئے شرع کیا حکم ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اہلسنت کی کسی مسجد خصوصاً مسجد جامع کا متولی رافضی کو کرنا شریعت مطہرہ و قرآن عظیم واحادیث صحیحہ و فقہ حنفی کی رو سے اصلاً کسی طرح جائز نہیں حرام قطعی ہے۔ (۱) یہ روافض نہ اہل قبلہ ہیں نہ مسلمان بلکہ بالیقین کفار مرتدین ہیں، ردالرفضہ میں بکثرت کتب معتمدہ حنفی و عقائد اہلسنت سے ان کے کافر مرتد ہونے کے روشن ثبوت دئے ہیں۔ بدائع امام ملک العلماء و فتاوے امام طاہر عبد الرشید و شرح الکنز امام فخر الدین زیلعی و فتاوی عالمگیریہ میں ہے:

وهذا نصها قال المرغيناني يجوز الصلاة خلف صاحب هوى وبدعة ولا تجوز خلف الرافضي والجهمي والقدري والمشبهة ومن يقول بخلق القرآن، وحاصله ان كان هوى لا يكفر به صاحبه تجوز الصلوة خلفه مع الكراهة والا فلا هكذا في التبيين والخلاصة، وهو الصحيح هكذا في البدائع۔ | یعنی امام مرغینانی صاحب ہدایہ نے فرمایا: بد مذہب بدعتی کے پیچھے نماز جائز ہے اور رافضی و جہمی و قدری اور مشبہہ اور وہ جو قرآن عظیم کو مخلوق مانتے ہیں ان کے پیچھے نماز باطل محض ہے اور حاصل

یہ ہے کہ جس میں ایسی بد مذہبی ہو جس کے سبب اسے کافر نہ کہا جائے اس کے پیچھے نماز ہوجائے گی مگر مکروہ ہوگی اور اگر اس کی بد مذہبی حد کفر تک پہنچی ہے جیسے رافضی وغیرہ متذکورین کہ یہ سب کافر ہیں اس کے پیچھے نماز ہوگی ہی نہیں، ایسا ہی تبیین الحقائق اور فتاوی خلاصہ میں ہے اور یہی صحیح ہے ایسا ہی بدائع میں ہے۔ (ت)

نیز فتاوی خلاصہ و فتاوی عالمگیریہ میں ہے:

---

۱ فتاوی ہندیہ کتاب الصلوۃ باب الامامۃ نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۸۴

Fatawa Razawiyyah (Vol. 16)

Arabic Text	Urdu Translation
If a Rafidi curses the two Shaykhs (Abu Bakr and Umar) and vilifies them—we seek refuge with Allah—then he is a disbeliever (Kafir). However, if he only considers Ali (may Allah honor his face) superior to Abu Bakr (may Allah be pleased with him), then he is not a Kafir but an innovator (Mubtadi). [1]	If a Rafidi—Allah forbid—speaks ill of and vilifies Siddiq-e-Akbar and Farooq-e-Azam (may Allah be pleased with them both), then he is a disbeliever. If he only claims that Mawla Ali is superior to Siddiq-e-Akbar, he will not be a disbeliever but will be considered misguided. (T)

It is stated in Fatawa Bazzaziyyah and Fatawa 'Alamgiriyyah:

Arabic Text	Urdu Translation
It is obligatory to declare them disbelievers for their declaration of Uthman, Ali, Talha, Zubayr, and Aisha (may Allah be pleased with them) as disbelievers. [2]	That is, it is obligatory for us to declare those people as disbelievers who call Hazrat Uthman, Ali, Talha, Zubayr, and Aisha (may Allah be pleased with them) disbelievers.

It is stated in Fatawa Zahiriyyah and Fatawa 'Alamgiriyyah:

Arabic Text	Urdu Translation
It is obligatory to declare the Rafidis disbelievers due to their belief in the return of the dead to this world (Raj'ah) and their belief regarding the emergence of a hidden Imam... These people are outside the fold of Islam and the rulings for apostates (Murtads) apply to them. [3]	That is, it is obligatory to call the Rafidis disbelievers because of their belief that the dead will return to this world and because of their belief that a hidden Imam will emerge. These people are excluded from the Muslim community and their rulings are the same as those for apostates.

It is stated in Sharh Maqasid, Sharh Tahrir al-Usul, Radd al-Muhtar 'ala al-Durr al-Mukhtar, etc.:

Arabic Text	Urdu Translation
The meaning of 'People of the Qibla' is those who agree on what constitutes the essentials of Islam (Daruriyat-e-Islam) and	That is, 'People of the Qibla' means those who believe in all the essentials of religion but hold differing views on

Arabic Text	Urdu Translation
differ on other principles. Otherwise, there is no dispute regarding the disbelief (kufr) of a 'Person of the Qibla' who, despite lifelong adherence to acts of worship, commits something that necessitates disbelief. [4] (End, summarized)	some other beliefs. Otherwise, there is no disagreement that if an act necessitating disbelief is committed by a 'Person of the Qibla,' he is a disbeliever even if he is regular in all acts of worship.

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Siyar, Chapter Nine regarding the Rulings of Apostates, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 2/264
2. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Siyar, Chapter Nine regarding the Rulings of Apostates, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 2/264
3. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Siyar, Chapter Nine regarding the Rulings of Apostates, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 2/264
4. Sharh al-Maqasid, Al-Mabhath al-Sabi' regarding those who oppose the Truth among the People of the Qibla, Dar al-Ma'arif al-Nu'maniyyah, Lahore, 2/269

फ़तावा रज़विय्या (खंड 16)

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
यदि कोई राफ़िज़ी दोनों शैख़ों (अबू बक्र और उमर) को बुरा कहता है और उन पर लानत भेजता है—अल्लाह की पनाह—तो वह काफ़िर है। लेकिन यदि वह केवल अली (अल्लाह उनके चेहरे को सम्मानित करे) को अबू बक्र (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से श्रेष्ठ मानता है, तो वह काफ़िर नहीं बल्कि बिदअती (गुमराह) है। [1]	राफ़िज़ी अगर सिद्दीक़-ए-अकबर और फ़ारूक़-ए-आज़म (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) को—अल्लाह न करे—बुरा कहता और अपशब्द कहता हो तो वह काफ़िर है। और अगर वह सिद्दीक़-ए-अकबर से मौला अली को केवल श्रेष्ठ कहता हो, तो काफ़िर न होगा मगर गुमराह है। (त)

फ़तावा बज़ाज़िय्या और फ़तावा आलमगीरिय्या में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
उन लोगों को काफ़िर कहना अनिवार्य है जो उस्मान, अली, तलहा, ज़ुबैर और आयशा (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो) को काफ़िर कहते हैं। [2]	यानी जो लोग हज़रत उस्मान, अली, तलहा, ज़ुबैर और आयशा (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो) को काफ़िर कहते हैं, वाजिब है कि हम उन काफ़िर कहने वालों को काफ़िर कहें।

फ़तावा ज़हीरिय्या और फ़तावा आलमगीरिय्या में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
राफ़िज़ियों को उनके इस कथन के कारण काफ़िर कहना अनिवार्य है कि मृत इस दुनिया में वापस लौटेंगे और उनके इस कथन के लिए कि एक गुप्त इमाम निकलेगा... ये लोग इस्लाम के पंथ से बाहर हैं और इन पर मुर्तद (धर्मत्यागी) के नियम लागू होते हैं। [3]	यानी राफ़िज़ियों को काफ़िर कहना वाजिब है उनके इस कथन में कि मृत दुनिया की तरफ़ लौटेंगे और इस कथन में कि एक छिपा हुआ इमाम निकलेगा। ये लोग मिल्लत-ए-इस्लाम से बाहर हैं और उनके वही हुक्म हैं जो मुर्तदों के होते हैं।

शरह मक़ासिद, शरह तहरीरुल उसूल और रद-उल-मुहतार अलद-दुर-रुल-मुख़्तार आदि में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
'अहल-ए-क़िबला' का अर्थ है वे लोग जो इस्लाम की आवश्यक बातों (ज़रूरियात-ए-इस्लाम) पर सहमत हैं और उनके अलावा अन्य सिद्धांतों में मतभेद रखते हैं। अन्यथा, उस 'अहल-ए-क़िबला' के काफ़िर होने में कोई विवाद नहीं है, जो जीवन भर इबादत करने के बावजूद कुफ़्र का कारण बनने वाली किसी बात का दोषी हो। [4] (संक्षिप्त)	यानी अहल-ए-क़िबला के ये मायने हैं कि जो तमाम ज़रूरियात-ए-दीन को मानता हो और उनके सिवा कुछ अक़ायद (मान्यताओं) में ख़िलाफ़ रखता हो, वरना इसमें कुछ ख़िलाफ़ नहीं कि जिस अहल-ए-क़िबला से कोई कुफ़्र पैदा करने वाली बात हो, वह काफ़िर है चाहे वह तमाम इबादतों को निरंतर करता रहे।

---

1. फ़तावा हिन्दिय्या, किताबुस-सियर, नौवां अध्याय मुर्तदों के हुक्म के बारे में, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 2/264
2. फ़तावा हिन्दिय्या, किताबुस-सियर, नौवां अध्याय मुर्तदों के हुक्म के बारे में, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 2/264
3. फ़तावा हिन्दिय्या, किताबुस-सियर, नौवां अध्याय मुर्तदों के हुक्म के बारे में, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 2/264
4. शरह-उल-मक़ासिद, अहल-ए-क़िबला में से हक़ के विरोधियों के बारे में सातवीं शोध, दारुल मारिफ़ अन-नुमानिया लाहौर 2/269

पृष्ठ 610/631

عربی متن	اردو ترجمہ
الرافضی اذا کان یسب الشیخین ویلعنھما العیاذ باللہ فھو کافر وان کان یفضل علیا کرم اللہ تعالی وجھہ علی ابی بکر رضی اللہ عنہ لایکون کافر االا انہ مبتدع ۔۱	رافضی اگر صدیقِ اکبر وفاروقِ اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہما کو معاذاللہ برا کہتا اور تبرا بکتا ہو تو وہ کافر ہے اور اگر صدیقِ اکبر سے مولٰی علی کو فقط افضل کہتا ہو تو کافر نہ ہوگا مگر گمراہ ہے۔ (ت)

فتاوٰی بزازیہ و فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
یجب اکفارھم باکفار عثمان وعلی وطلحہ وزبیر وعائشہ رضی اللہ عنھم ۔۲	یعنی جو لوگ حضرت عثمان، علی، طلحہ، زبیر اور عائشہ رضی اللہ عنہم کو کافر کہتے ہیں واجب ہے کہ ہم ان کو کافر کہنے والوں کو کافر کہیں۔

فتاوٰی ظہیریہ و فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
یجب اکفار الروافض فی قولھم برجعۃ الاموات الی الدنیا و بقولھم فی خروج امام باطن (الی قولہ) و ھؤلاء قوم کہ ایک چھپا ہوا امام نکلے گا اور یہ لوگ ملتِ اسلام سے خارجون عن ملۃ الاسلام واحکام خارج ہیں اور ان کے وہی حکم ہیں جو مرتدوں کے ہوتے المرتدین ۔۳	یعنی رافضیوں کو کافر کہنا واجب ہے ان کے اس قول میں کہ اموات دنیا کی طرف لوٹیں گے اور اس قول میں ہیں۔

شرح مقاصد شرح تحریر الاصول و ردالمختار علی الدرالمختار وغیرہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
اهل القبلة معناه الذين اتفقوا على ماهو من ضروريات الاسلام واختلفوا فى اصول سواها والا فلا نزاع فى كفر اهل القبلة المواظب طول العمر على الطاعات بصدور شيئ من موجبات الكفر عنه ۱۴ھ مختصرًا-	یعنی اہل قبلہ کے یہ معنی ہیں کہ جو تمام ضروریاتِ دین کو مانتا ہو اور ان کے سوا بعض عقائد میں خلاف رکھتا ہو ورنہ اس میں کچھ خلاف نہیں کہ جس اہل قبلہ سے کوئی موجبِ کفر صادر ہو وہ کافر ہے اگرچہ تمام عبادتوں پر مداومت کرے-

---

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب السیر الباب التاسع فی احکام المرتدین نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۲۶۴ ۲ فتاویٰ ہندیہ کتاب السیر الباب التاسع فی احکام المرتدین نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۲۶۴ ۳ فتاویٰ ہندیہ کتاب السیر الباب التاسع فی احکام المرتدین نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۲۶۴ ۴ شرح المقاصد المبحث السابع فی مخالف الحق من اهل القبلۃ دارالمعارف النعمانیہ لاہور ۲/ ۲۶۹

Volume 16 (16) Fatawa Rizvia

In Sharh Fiqh al-Akbar by Ali al-Qari, it states:

It is not hidden that what our scholars mean by 'It is not permissible to declare the People of the Qibla as disbelievers due to a sin' is not merely turning towards the Qibla. For the extremist Rawafid, even if they pray towards the Qibla, are not believers. | That is, it is not hidden that in the saying of our scholars that it is not permissible to call the People of the Qibla disbelievers because of any sin, just turning the face towards the Qibla in prayer is not meant, for extremist Rawafid, although they pray towards the Qibla, are undoubtedly disbelievers.

And making him a trustee (Mutawalli) of the mosques of Ahlus Sunnah, especially the Jamia Mosque, and placing such great religious affairs of Muslims in his hands is a great honoring (ta'zeem) of him, and honoring him is strictly forbidden, rather according to the ruling of the noble jurists, it is disbelief (kufr). It is stated in Tabyin al-Haqa'iq, Tahtawi 'ala Maraqi al-Falah, etc.:

Because in putting him forward is his honoring, while it has become obligatory upon them to humiliate him according to Sharia. | Because in making him a witness there is his honoring, whereas in Sharia his humiliation is obligatory.

In Fatawa Zahiriyya, Ashbah wal Naza'ir, and Durr-e-Mukhtar it is stated: To honor a disbeliever is disbelief (kufr). (2) In this, giving him a position of authority over Muslims is forbidden. In Fath al-Qadir and Durr-e-Mukhtar, etc., it is stated:

He is prohibited from being made a scribe or performing any direct action through which he would be honored among the Muslims. | That is, it is not permissible to make a Dhimmi disbeliever a scribe or entrust him with any such work through which he would gain greatness among Muslims.

In Hawi Qudsi, Bahr al-Ra'iq, and Durr-e-Mukhtar it is stated:

And the regulation for him is that he should maintain humility in whatever is between him and the Muslims in every thing. Based on this, he is prohibited from sitting while a Muslim is standing near him, as in Al-Bahr, and honoring him is forbidden. | That is, in every matter between a disbeliever and a Muslim, the disbeliever should be kept suppressed and humiliated. If a Muslim is standing, do not let him sit; so it is in Al-Bahr, and honoring him is forbidden.

1 Manh al-Rawd al-Azhar Sharh al-Fiqh al-Akbar, Section on necessity of knowing things that lead to disbelief to avoid them etc., Mustafa al-Babi, Egypt, p. 162. 2 Tabyin al-Haqa'iq, Book of Prayer, Chapter on Imamate, Al-Matba'ah al-Kubra al-Amiriyyah, Bulaq, Egypt, 1/134. 3 Durr-e-Mukhtar, Book of Restriction and Permissibility, Section on Sales, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/251. 4 Durr-e-Mukhtar, Book of Jihad, Section on Jizyah, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/352. 5 Durr-e-Mukhtar, Book of Jihad, Section on Jizyah, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/352.

जिल्द सोलह (16) फ़तावा रज़विया

शह फ़िक़्ह अकबर अली क़ारी में है:

यह स्पष्ट है कि हमारे विद्वानों के इस कथन में कि 'किसी पाप के कारण अहल-ए-क़िबला को काफ़िर कहना जायज़ नहीं है', से तात्पर्य केवल नमाज़ में क़िबला की ओर मुँह करना नहीं है। क्योंकि कट्टरपंथी राफ़ज़ी, भले ही वे क़िबला की ओर नमाज़ पढ़ते हों, मोमिन नहीं हैं। | यानी यह छिपी हुई बात नहीं है कि हमारे विद्वानों के इस कथन में कि अहल-ए-क़िबला को किसी गुनाह के कारण काफ़िर कहना जायज़ नहीं है, सिर्फ़ नमाज़ में क़िबला की तरफ़ मुँह कर लेना मुराद नहीं है, क्योंकि ग़ाली (कट्टरपंथी) राफ़ज़ी अगरचे क़िबला की तरफ़ नमाज़ पढ़ते हैं, बिलाशुबहा काफ़िर हैं।

और सुन्नत मस्जिदों, विशेष रूप से जामा मस्जिद का उसे मुतवल्ली बनाना और मुसलमानों के ऐसे महान धार्मिक कार्यों को उसके हाथों में रखना उसका महान सम्मान (ताज़ीम) है और उसका सम्मान करना सख़्त हराम है, बल्कि प्रतिष्ठित फ़ुक़्हा के आदेशानुसार कुफ़्र है। तबीनुल हक़ायिक़ और तहतावी अली मराक़िल फ़लाह आदि में है:

क्योंकि उसे आगे बढ़ाने में उसका सम्मान है, जबकि शरीअत के अनुसार उनका अपमान करना उन पर वाजिब हो गया है। | इसलिए कि उसे गवाह बनाने में उसका सम्मान है, हालांकि शरीअत में उसका अपमान वाजिब है।

फ़तावा ज़हीरिया, अश्बाह वन-नज़ायर और दुर्रे मुख़्तार में है: काफ़िर का सम्मान करना कुफ़्र है। (2) इसमें उसे मुसलमानों पर एक अफ़सरी देना है और यह हराम है। फ़तहुल क़दीर और दुर्रे मुख़्तार आदि में है:

उसे मुंशी बनाने या ऐसा कोई सीधा कार्य करने से रोका जाए जिससे वह मुसलमानों के बीच सम्मानित हो। | यानी ज़िम्मी काफ़िर को भी मुंशी बनाना या कोई और ऐसा काम सौंपना जिससे मुसलमानों में उसकी बड़ाई हो, जायज़ नहीं।

हावी क़ुदसी, बहरुल रायिक़ और दुर्रे मुख़्तार में है:

और उसके लिए नियम यह है कि वह मुसलमानों के साथ अपने हर मामले में हीनता और अपमान की स्थिति बनाए रखे। इसी आधार पर, उसे मुस्लिम के खड़े होने की स्थिति में बैठने से रोका जाए, जैसा कि बहर में है, और उसका सम्मान हराम है। | यानी काफ़िर और मुसलमान के हर मामले में

काफ़िर को दबा हुआ और अपमानित रखना चाहिए, मुसलमान खड़ा हो तो उसे बैठने न दें, ऐसा ही 'बहर' में है और उसका सम्मान हराम है।

---

1 मन्ह अल-रौद अल-अज़हर शरह अल-फ़िक़्ह अल-अकबर, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 162. 2 तबीन अल-हक़ायिक़, किताब अस-सलात, बाब अल-इमामत, अल-मतबा अल-कुबरा अल-अमीरिया, बुलाक़, मिस्र, 1/134. 3 दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-हज़्र वल-इबाहत, फ़स्ल फ़ी अल-बय, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/251. 4 दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-जिहाद, फ़स्ल फ़ी अल-जिज़्या, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/352. 5 दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-जिहाद, फ़स्ल फ़ी अल-जिज़्या, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/352.

شرح فقہ اکبر علی قاری میں ہے:

لا یخفی ان المراد بقول علمائنا لا تجوز تکفیر اھل القبلۃ بذنب لیس مجرد التوجہ الی القبلۃ فان الغلاۃ من الروافض وان صلوا الی القبلۃ لیسوابمؤمنین ۔[1] | یعنی پوشیدہ نہیں کہ ہمارے علماء کے اس قول میں کہ اہل قبلہ کو کسی گناہ کے سبب کافر کہنا جائز نہیں فقط نماز میں قبلہ کو منہ کرلینا مراد نہیں کہ غالی رافضی اگرچہ قبلہ کی طرف نماز پڑھتے ہیں بلاشبہ کافر ہیں۔

اور مساجد اہلسنت خصوصاً مسجد جامع کا اسے متولی کرنا اور مسلمانوں کے ایسے عظیم دینی تصرفات اس کے ہاتھ میں رکھنا اس کی عظیم تعظیم ہے اور اس کی تعظیم سخت حرام ہے بلکہ بحکم فقہائے کرام کفر ہے۔ تبیین الحقائق وطحطاوی علی مراقی الفلاح وغیرہما میں ہے:

لان فی تقدیمہ تعظیمہ وقد وجب علیھم اھانتہ شرعاً ۔[2] | اس لئے کہ اسے گواہ بنانے میں اس کی تعظیم ہے حالانکہ شریعت میں اس کی توہین واجب ہے۔

فتاویٰ ظہریہ و اشباہ والنظائر و در مختار میں ہے: تبجیل الکافر کفر کافر کی تعظیم کفر ہے۔ (۲) اس میں اسے مسلمانوں پر ایک افسری دینا ہے اور یہ حرام ہے۔ فتح القدیر و در مختار وغیرہما میں ہے:

یمنع من استکتاب و مباشرۃ یکون بھا معظماً عند المسلمین ۔[4] | یعنی ذمی کافر کو بھی منشی بنانا یا اور کوئی ایسا عمل سپرد کرنا جس سے مسلمانوں میں اس کی بڑائی ہو جائز نہیں۔

حاوی قدسی و بحر الرائق و در مختار میں ہے:

والنظم لہ ینبغی ان یلازم الصغار فیما یکون بینہ و بین المسلمین فی کل شیئ، وعلیہ فیمنع من القعود حال قیام المسلم عندہ بحر، ویحرم تعظیمہ ۔[5] | یعنی کافر اور مسلمان کے ہر معاملہ میں کافر کو دباہوا ذلیل رکھنا چاہئے، مسلمان کھڑا ہو تو اسے بیٹھنے نہ دیں، ایسا ہی بحر میں ہے اور اس کی تعظیم حرام ہے۔

---

[1] منح الروض الازہر شرح الفقہ الاکبر مطلب یجب معرفۃ لمکفرات الاجتنابھا الخ مصطفی البابی مصر ص ۱۶۲ [2] تبیین الحقائق کتاب الصلوٰۃ باب الامامۃ المطبعۃ الکبری الامیریہ بولاق مصر ۱/ ۱۳۴ [3] درمختار کتاب الحظر والاباحۃ فصل فی البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۵۱ [4] درمختار کتاب الجہاد فصل فی الجزیۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۵۲ [5] درمختار کتاب الجہاد فصل فی الجزیۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۵۲

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

(3) Making them [non-believers] trustees of mosques and endowments is a form of seeking their assistance in major religious matters, and this is forbidden based on the clear explanations mentioned in "Al-Mahajjat al-Mu'tamanah." The Great Quran states:

"Take not from among them a protector or a helper."[1] (Urdu translation: Do not make anyone from among the outsiders your friend or helper.)

It is stated in Tafsir Irshad al-Aql al-Salim of Allama Abu Saud Imadi and Tafsiri Futuhat al-Ilahiyya:

"They were prohibited from befriending them for reasons of kinship or pre-Islamic friendship and other such causes of friendship and social interaction, and from seeking their help in battle and all other religious matters."[2] Meaning: Muslims are prohibited from befriending disbelievers, whether it is due to kinship, or pre-Islamic ties, or any other cause of friendship and interaction. And they are prohibited from seeking assistance from disbelievers in Jihad or any religious matter.

(4) In a Hadith by Aqili, Ibn Hibban, etc., the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said:

"There will soon come a people who will have a bad title; they will be called 'Rafidis.' They will not attend Friday prayers or congregational prayers, and they will revile the righteous predecessors (Salaf al-Salih). So, do not sit with them, nor eat or drink with them."[3]

It is stated in Mirqat Sharh Mishkat:

"For sitting with outsiders leads to ultimate ruin and the peak of loss."[4] Meaning: Because sitting with outsiders drags one towards the ultimate degree of destruction and the final stage of loss.

When merely sitting with them is pure ruin, how much greater a catastrophe is it to make them trustees of mosques and endowments? (5) Entrusting such a major work of Muslims to them makes them a confidant and a participant in affairs, and this is forbidden.

---

[1] Al-Quran al-Karim 3/89 [2] Irshad al-Aql al-Salim (Tafsir Abi Saud) under verse 3/28, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/23; Al-Futuhat al-Ilahiyya ash-Shahir bi'l-Jamal

under verse 3/28, Mustafa al-Babi, Egypt, 1/257. [3] Al-Ilal al-Mutanahiyah, Hadith 257, Dar Nashr al-Kutub al-Islamiyyah, Lahore, 1/161; and Al-Du'afa al-Kabir, Hadith 1153, 1/126. [4] Mirqat al-Mafatih, Kitab al-Iman, under Hadith 108, Al-Maktabah al-Habibiyyah, Quetta, 1/309.

फ़तावा रज़विया (जिल्द १६)

(३) मस्जिदों और वक्फ का मुतवल्ली (ट्रस्टी) बनाना किस तरह बड़े धार्मिक कार्यों में उनसे सहायता लेना है और यह उन स्पष्ट व्याख्याओं के आधार पर हराम (वर्जित) है जो 'अल-महज्जतुल मोतमना' में वर्णित हैं, महान कुरान फरमाता है:

"उनमें से किसी को अपना वली (संरक्षक) या मददगार न बनाओ।"[1] (उर्दू अनुवाद: गैरों में से किसी को न अपना दोस्त बनाओ न मददगार।)

तफसीर इरशादुल अक्लुस सलीम अल्लामा अबू सऊद इमादी और तफसीरी फुतूहाते इलाहिया में है:

"उन्हें उनसे दोस्ती करने से मना किया गया है, चाहे वह रिश्तेदारी के कारण हो या इस्लाम पूर्व की दोस्ती के कारण या दोस्ती और मेल-जोल के अन्य कारणों से, और जिहाद तथा अन्य सभी धार्मिक मामलों में उनसे सहायता लेने से मना किया गया है।"[2] अर्थात: मुसलमानों को काफिरों की दोस्ती से मना किया गया है, चाहे वह रिश्तेदारी के कारण हो या इस्लाम से पहले की यारी के कारण, चाहे वह दोस्ती और मेल-जोल के किसी और कारण से हो। और उन्हें इस बात से मना किया गया है कि वे जिहाद या किसी धार्मिक कार्य में काफिरों से सहायता लें।

(४) अकीली और इब्ने हिब्बान आदि की हदीस में है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया:

"जल्द ही कुछ लोग आएंगे जिनका एक बुरा उपनाम होगा, उन्हें 'राफ़ज़ी' कहा जाएगा। वे न जुमे में शामिल होंगे और न जमात में, और वे सलफ़ सालेह (नेक पूर्वजों) को बुरा कहेंगे। तो तुम उनके पास न बैठना और न ही उनके साथ खाना-पीना।"[3]

मिरक़ात शरह मिश्कात में है:

"क्योंकि गैरों के पास बैठना अत्यधिक विनाश और चरम नुकसान की ओर ले जाता है।"[4] अर्थात: इसलिए कि गैरों के पास बैठना अंतिम सीमा की बर्बादी और चरम स्तर के नुकसान की ओर खींच ले जाता है।

जब उनके पास बैठना ही पूरी बर्बादी है, तो उन्हें मस्जिदों और वक्फ का मुतवल्ली बनाना कितनी बड़ी तबाही है। (५) मुसलमानों का इतना बड़ा काम उनके सुपुर्द करने में उन्हें राज़दार और काम में दखल देने वाला बनाना है और यह हराम है।

---

[1] अल-कुरान अल-करीम ३/८९ [2] इरशादुल अक्लुस सलीम (तफसीर अबी सऊद) आयत ३/२८ के तहत, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, २/२३; अल-फुतूहात अल-इलाहिय्याह अल-शहीर बिल-जमल आयत ३/२८ के तहत, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र १/२५७। [3] अल-इलाल अल-मुतनाहियाह हदीस २५७, दार नश्र अल-कुतुब अल-इस्लामिया लाहौर १/१६१ और अद-दुआफ़ा अल-कबीर, हदीस ११५३/१२६। [4] मिरक़ात अल-मफ़ातीह किताब अल-ईमान, हदीस १०८ के तहत, अल-मकतबा अल-हबीबिया क्वेटा १/३०९।

पृष्ठ ६१२ का ६३१

فتاوٰی رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

(۳) مساجد واو قاف کا متولی بنانا کیسے عظیم دینی کاموں میں ان سے استعانت ہے اور یہ ان تشریحات جلیلہ پر کہ المحجۃ المؤتمنہ میں مذکور ہوئیں حرام ہے، قرآن عظیم فرماتا ہے :

"لَا تَتَّخِذُوْا مِنْهُمْ وَلِيًّا وَّلَا نَصِيْرًا" ۱ (غیروں میں سے کسی کو نہ اپنا دوست بناؤ نہ مددگار۔)

تفسیر ارشاد العقل السلیم علامہ ابوسعود عمادی و تفسیری فتوحات الہیہ میں ہے :

نهوا عن موالاتهم لقربة او صداقة جاهلية ونحوهما من اسباب المصادقة والمعاشرة وعن الاستعانة بهم في الغزو وسائر الامور الدينية ۲ ۔ یعنی مسلمان منع کئے گئے کافروں کی دوستی سے خواہ وہ رشتہ داری کے سبب ہو یا اسلام سے پہلے کے یارانے خواہ یاری اور میل جول کے اور کسی سبب سے اور منع کئے گئے اس سے کہ جہاد یا کسی دینی کام میں کافروں سے استعانت کریں۔

(۴) عقیلی وابن حبان وغیرہما کی حدیث میں ہے نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا :

سيأتي قوم لهم نبز يقال الرافضة لا يشهدون جمعة ولا جماعة ويطعنون على السلف فلا تجالسوا ۳ ۔ عنقریب کچھ لوگ آئیں گے ان کا بد لقب ہوگا انہیں رافضی کہا جائے گا نہ جمعہ میں حاضر ہوں گے نہ جماعت میں اور سلف صالح کو برا کہیں گے تم ان کے پاس نہ بیٹھنا نہ ان کے ساتھ کھانا پینا۔

مرقاۃ شرح مشکوٰۃ میں ہے :

اذ مجالسة الاغيار تجر الى غاية البوار و نهاية الخسار ۴ ۔ اس لئے کہ غیروں کے پاس بیٹھنا حد درجہ کی بربادی اور انتہا درجہ کے نقصان کی طرف کھینچ لے جاتا ہے۔

جب ان کے پاس بیٹھنا نری بربادی ہے تو انہیں مساجد و اوقاف کا متولی کرنا کس درجہ عظیم تباہی ہے۔ (۵) مسلمانوں کا ایسا عظیم کام اس کے سپرد کرنے میں اسے راز دار و دخیل کار بنانا ہے اور یہ حرام ہے۔

---

۱ القرآن الکریم ۳/ ۸۹ ۲ ارشاد العقل السلیم (تفسیر ابی السعود) تحت آیۃ ۳/ ۲۸ دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۲۳، الفتوحات الالھیۃ الشھیر بالجمل تحت آیۃ ۳/ ۲۸ مصطفی البانی مصر ۱/ ۲۵۷ ۳ العلل المتنابیۃ حدیث ۲۵۷ ، دار نشر الکتب الاسلامیہ لاہور ۱/ ۱۶۱ والضعفاء الکبیر ، حدیث ۱۱۵۳ / ۱۲۶ ۴ مرقاۃ المفاتیح کتاب الایمان تحت حدیث ۱۰۸ المکتبۃ الحبیبیہ کوئٹہ ۱/ ۳۰۹

Fatawa Razawiyya Volume (16)

Allah Almighty says: "Do you think that you will be left [as you are] while Allah has not yet made evident those among you who strive [for His cause] and do not take other than Allah, His Messenger and the believers as intimates? And Allah is Acquainted with what you do." 1 Meaning: Are you under the illusion that you will be left just like that, while those people have not yet become openly manifest who strive fully in the path of God from among you, and do not make anyone except Allah, His Messenger, and the Muslims their confidant and associate? And Allah is aware of your deeds.

In Tafsir-e-Kabir, it is stated: Allah Almighty forbade the believers from taking non-believers as confidants, so this is a prohibition against all disbelievers. This is also supported by the narration that it was said to Umar (may Allah be pleased with him): "There is a Christian man here from the people of al-Hirah, whose memory and handwriting are unparalleled. If you see fit, we should take him as a scribe." But Umar refused this and said, "If I were to do that, I would be taking a confidant from among the non-believers." 2

In Tafsir Lubab-at-Ta'wil etc., in Para 6, it is stated: It is narrated that Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him) said: I said to Umar bin Khattab (may Allah be pleased with him), "I have a Christian scribe." He said, "What is your concern with him? May Allah destroy you! Why did you not take a Hanif, meaning a Muslim? Have you not heard the saying of Allah: 'O you who have believed!'"

1. The Holy Quran 9/16
2. Mafatih al-Ghayb (Al-Tafsir al-Kabir) under verse 3/118, Al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah, Egypt 8/210.

फ़तावा रज़विया जिल्द (16)

अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल फ़रमाता है: "अम ह़सिबतुम अन तुतरकू व लम्मा यअ़लमिललाहुल्लज़ीना जाहदू मिनकुम वलम यत्तख़िज़ू मिन दूनिल्लाहि वला रसूलीही वलल मुअमिनीना वलीजा, वल्लाहु ख़बीरूम बिमा तअ़मलून" 1 क्या इस घमंड में हो कि यूँ ही छोड़ दिए जाओगे और अभी वो लोग साफ़ तौर पर ज़ाहिर नहीं हुए जो तुम में से अल्लाह की राह में पूरी कोशिश करें और अल्लाह, रसूल और मुसलमानों के सिवा किसी को अपना राज़दार और दख़ील-ए-कार न बनाएँ और अल्लाह तुम्हारे कामों से ख़बरदार है।

तफ़सीर-ए-कबीर में है: "नहाल्लाहु तआ़लल मुअमिनीना अन यत्तख़िज़ू बिता-नतम्मिन ग़ैरिल मुअमिनीना फ़यकुनू ज़ालिका नह्यन अ़न जमीअ़िल कुफ़्फ़ार, वमिम्मा युअक्किदु ज़ालिका अन्नहु कीला लिअ़ुमर रज़ियल्लाहु तआ़ला अ़न्हु हाहुना रजुलुम मिन अहलिल हीरति नस़रानिय्युल ला युअ़रफ़ु अक़वा ह़िफ़ज़ंव वला अ़ह़सन ख़त्तम मिन्हु फ़इन रअैता अन नत्तख़िज़हु कातिबन फ़अमत-नअ़ उ़मरु मिन ज़ालिका वक़ाला इज़ा त्तख़ज़तु बिता-नतम मिन ग़ैरिल मुअमिनीन" 2 यानी अल्लाह तआला ने मुसलमानों को मना फ़रमाया कि ग़ैर-मुस्लिम को अपना राज़दार न बनाओ, तो यह तमाम काफ़िरों से मनाही है। और इसकी ताईद इस हदीस से भी होती है कि अमीरुल मोमिनीन उमर रज़ियल्लाहु अन्हु से अर्ज़ किया गया कि हीराह शहर में एक ईसाई है, उसकी याददाश्त और लिखाई बहुत अच्छी है। अगर हुज़ूर की राय हो तो हम उसे मुहर्रिर (लिखने वाला) बना लें। अमीरुल मोमिनीन ने इसे स्वीकार नहीं किया और फ़रमाया कि अगर ऐसा हो तो मैं ग़ैर-मुस्लिम को राज़दार बनाने वाला ठहरूँगा।

तफ़सीर लुबाब-अत-तावील वग़ैरह पारा 6 में है: "रवा अन्ना अबा मूसा अ़ल अशअ़री रज़ियल्लाहु तआ़ला अ़न्हु क़ाला कुल्तु लिअ़ुमर बिन ख़त्ताब रज़ियल्लाहु तआ़ला अ़न्हु इन्ना ली कातिबन नस़रानिय्यन फ़क़ाला मालका वलहु क़ात-लकललाहु अलत्तख़ज़ता ह़नीफ़न यअ़नी मुसलिमन अमा समिअ़ता क़ौलल्लाहि" यानी अबू मूसा अशअरी रज़ियल्लाहु तआ़ला अन्हु से मरवी हुआ कि मैंने अमीरुल मोमिनीन उमर फ़ारूक़-ए-आज़म से अर्ज़ की मेरा एक मुहर्रिर ईसाई है, फ़रमाया तुम्हें उससे क्या इलाक़ा? ख़ुदा तुमसे समझे! क्यों न किसी खरे मुसलमान को मुहर्रिर बनाया? क्या तुमने यह इरशाद-ए-इलाही न सुना कि ऐ ईमान वालो!

1. अल-कुरआनुल करीम 9/16

2. मफ़ातीहुल ग़ैब (तफ़सीर-ए-कबीर) आयत 3/118 के तहत, अल-मतबअतुल बहिय्यातुल मिस्रिय्या, मिस्र 8/210

فتاویٰ رضویہ جلد شانزدہم (۱۶)

اللہ عزوجل فرماتا ہے: "أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً ۚ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٦﴾" 1 کیا اس گھمنڈ میں ہو کہ یونہی چھوڑ دیئے جاؤ گے اور ابھی وہ لوگ علانیہ ظاہر نہ ہوئے جو تم سے راہِ خدا میں پوری کوشش کریں اور اللہ و رسول اور مسلمین کے سوا کسی کو اپنا راز دار و دخیل کار نہ بنائیں اور اللہ تمہارے کاموں سے خبردار ہے۔

تفسیر کبیر میں ہے: نہی اللہ تعالیٰ المؤمنین ان یتخذوا بطانة من غیر المؤمنین فیکون ذلك نهیاً عن جمیع الکفار، ومما یؤکد ذلك انه قیل لعمر رضي اللہ تعالیٰ عنہ ههنا رجل من اهل الحیرة نصراني لا یعرف اقوی حفظاً ولا احسن خطاً منه فان رأیت ان نتخذه کاتباً فامتنع عمر من ذلك وقال اذا اتخذت بطانة من غیر المؤمنین 2 یعنی اللہ تعالیٰ نے مسلمانوں کو منع فرمایا کہ غیر مسلم کو اپنا راز دار نہ بناؤ تو یہ تمام کفار سے ممانعت ہے اور تائید اس حدیث سے بھی ہوتی ہے کہ امیر المومنین عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے عرض کی گئی کہ شہر حیرہ میں ایک نصرانی ہے اس کا حافظہ اور عمدہ خط کسی کا معلوم نہیں حضور کی رائے ہو تو ہم اسے محرر بنا لیں، امیر المومنین نے اسے قبول نہ فرمایا اور ارشاد فرمایا کہ ایسا ہو تو میں غیر مسلم کو راز دار بنانے والا ٹھہروں گا۔

تفسیر لباب التاویل وغیرہ پارہ ۶ میں ہے: روی ان ابا موسی الاشعری رضی اللہ تعالیٰ عنہ قال قلت لعمر بن خطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ ان لی کاتبا نصرانیا فقال مالك وله قاتلك اللہ الاتخذت حنیفا یعني مسلما اما سمعت قول اللہ یعنی ابوموسیٰ اشعری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی ہوا کہ میں نے امیر المومنین عمر فاروق اعظم سے عرض کی میرا ایک محرر نصرانی ہے، فرمایا تمہیں اس سے کیا

علاقہ خدا تم سے سمجھے کیوں نہ کسی کھرے مسلمان کو محرر بنایا کیا تم نے یہ ارشادِ الٰہی نہ سنا کہ اے ایمان والو!

1 القرآن الکریم ۱۶/۹ 2 مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت آیة ۱۱۸/۳ المطبعة البہیة المصریة مصر ۸ / ۲۱۰

Almighty Allah says: "O you who believe! Do not take the Jews and Christians as allies." I said to him, "His religion is for him, I only need his services as a scribe." He replied, "I will not honor those whom Allah has humiliated, nor will I grant power to those whom Allah has debased, nor will I bring near those whom Allah has cast away." I said, "The affairs of Basra cannot be completed without him." He replied, "The Christian has died, peace be upon you." Meaning, assume he has died, what would you do after him? Do now what you would do after his death and find someone else from among the Muslims to be free from needing him. 1

In Sharh Siyar al-Kabir and then in Radd al-Muhtar 'ala ad-Durr al-Mukhtar it is stated:

We issue fatwas based on this instruction of the Commander of the Faithful. Indeed, it is not permissible for a governor to appoint a non-Muslim as a scribe, for Allah Almighty says: "Do not take as confidants those outside of yourselves." 2

Subhan Allah! When making them even a scribe is impermissible and contrary to the Great Quran, then handing over the mosques of Muslims into their hands and giving such a great position must be severely forbidden.

(6) It is forbidden to appoint as a trustee (Mutawalli) anyone except one who is trustworthy and well-wishing. To the extent that if there is no confidence in the waqf-founder (waqif) himself, it is obligatory to remove him from the endowment (waqf). It is mentioned in Is'af fi Hukm al-Awqaf:

No one should be appointed except a trustworthy person, because guardianship is conditional upon looking after the best interests (of the waqf), and appointing a treacherous person is not looking after the interests because it violates the objective. 3

A person on whom there is no complete confidence should not be made a trustee. The condition for trusteeship is to see the benefit of the endowment, and appointing someone on whom there is no trust has no relation to safeguarding the benefit, as he interferes with the original objective.

1. Lubab al-Ta'wil fi Ma'ani al-Tanzil (Tafsir al-Khazin), under Verse 5/51, Mustafa al-Babi Egypt, 3/ 62-63
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Zakah, Chapter Ten, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 2/ 38

3. Radd al-Muhtar with reference to al-Is'af fi Hukm al-Awqaf, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/ 385

अल्लाह सर्वशक्तिमान फ़रमाता है: "ऐ ईमान वालो! यहूदियों और ईसाइयों को अपना मित्र मत बनाओ।" मैंने उनसे कहा, "उनका धर्म उनके लिए है, मुझे तो बस उनकी लिपिक (लेखन) की सेवाओं की आवश्यकता है।" उन्होंने उत्तर दिया, "मैं उन्हें सम्मान नहीं दूँगा जिन्हें अल्लाह ने अपमानित किया है, न ही उन्हें प्रतिष्ठा दूँगा जिन्हें अल्लाह ने नीच बनाया है, और न ही उन्हें अपने पास रखूँगा जिन्हें अल्लाह ने दूर कर दिया है।" मैंने निवेदन किया, "बसरा का काम उनके बिना पूरा नहीं होगा।" उन्होंने कहा, "ईसाई मर गया, शांति हो।" अर्थात् मान लो कि वह मर गया है, उसके बाद तुम क्या करोगे? वही करो जो तुम उसकी मृत्यु के बाद करते और किसी मुसलमान को नियुक्त करके उससे बेपरवाह हो जाओ। 1

शरह सियर अल-कबीर और फिर रद्दुल मुहतार अलद-दुर्रुल मुख़्तार में है:

हम अमीर-उल-मोमिनीन के इसी निर्देश पर फतवा देते हैं। वास्तव में, किसी राज्यपाल के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह किसी गैर-मुस्लिम को लिपिक बनाए, क्योंकि अल्लाह तआला फ़रमाता है: "अपने (अपनों) के अलावा दूसरों को अपना राज़दार मत बनाओ।" 2

सुभान अल्लाह! जब उन्हें एक लिपिक बनाना भी नाजायज़ और महान क़ुरान के ख़िलाफ़ है, तो मुसलमानों की मस्जिदों को उनके हाथों में सौंपना और इतना बड़ा पद देना किस हद तक सख़्त हराम होना लाज़मी है।

(6) मुतवल्ली (ट्रस्टी) बनाना हराम है सिवाय उसके जो विश्वसनीय और शुभचिंतक हो। यहाँ तक कि यदि स्वयं वाक़िफ़ (वक्फ करने वाले) पर भरोसा न हो, तो उसे वक्फ से बाहर कर देना अनिवार्य है। 'इसआफ फी हुक्म अल-औक़ाफ़' में है:

किसी को मुतवल्ली नियुक्त नहीं किया जाना चाहिए सिवाय एक विश्वसनीय व्यक्ति के, क्योंकि संरक्षकता (वक्फ के) हितों की देखभाल करने की शर्त पर आधारित है, और विश्वासघाती को नियुक्त करना हितों की देखभाल करना नहीं है क्योंकि यह उद्देश्य का उल्लंघन करता है। 3

मुतवल्ली केवल उसे बनाया जाए जिस पर पूरा भरोसा हो, क्योंकि मुतवल्ली होने की शर्त वक्फ का लाभ देखना है, और जिस पर भरोसा न हो उसे मुतवल्ली बनाना लाभ की रक्षा से कोई संबंध नहीं रखता, क्योंकि वह मुख्य उद्देश्य में बाधा डालता है।

1. लुबाब अल-ता'वील फी मा'आनी अल-तंज़ील (तफ़्सीर अल-खाज़िन), आयत 5/51 के तहत, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, 3/ 62-63
2. रद्दुल मुहतार, किताब अल-ज़कात, अध्याय दसवां, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 2/ 38
3. रद्दुल मुहतार ब-हवाला अल-इसआफ फी हुक्म अल-औकाफ, किताब अल-वक्फ, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 3/ 385

عزوجل "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى أَوْلِيَاءَ" قلت له دينه ولی کتابته قال لا اکرمهم اذا اهانهم الله ولا اعزهم اذا اذلهم الله ولا ادينهم اذا بعدهم الله قلت لا يتم امر البصرة الا به فقال مات النصرانی والسلام یعنی هب انه مات فما تصنع بعده فما تعمل بعد موته فاعلمه الآن واستغن عنه بغیره من المسلمین- 1 یہود و نصاریٰ کو یار نہ بناؤ، میں نے عرض کی اس کا دین اس کے لئے ہے مجھے تو اس کی محرری سے کام ہے، فرمایا میں کافروں کو گرامی نہ کروں گا جبکہ انہیں اللہ نے خوار کیا، نہ انہیں عزت دوں گا جب کہ اللہ نے انہیں ذلیل کیا، نہ ان کو قرب دوں گا جب کہ اللہ نے انہیں دور کیا۔ میں نے عرض کی بصرہ کا کام بے اس کے پورا نہ ہوگا۔ فرمایا مر گیا نصرانی، یعنی فرض کرلو کہ وہ مر گیا اس کے بعد کیا کروگے جو جب کروگے اب کرو اور کسی مسلمان کو مقرر کرکے اس سے بے پروا ہو جاؤ۔

شرح سیر کبیر پھر ردالمحتار علی الدرالمختار میں ہے :

به نأخذ فان الوالی ممنوع من ان یتخذ کاتبا من غیر المسلمین لقوله تعالی "لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِّنْ دُوْنِكُمْ" 2- ہم امیر المومنین کے اسی ارشاد پر فتویٰ دیتے ہیں بیشک والی کو جائز نہیں کہ کسی کافر کو محرر بنائیں کہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے اپنے سوا اوروں کو رازدار نہ بناؤ۔

سبحن اللہ ! جب ان کو محرر تک بنانا ناجائز و خلاف قرآن عظیم ہے تو مساجد مسلمین ان کے ہاتھ میں سپرد کرنا اور اتنا عظیم منصب دینا کس درجہ سخت حرام ہو نا لازم۔ (۶) متولی کرنا حرام ہے مگر اسے کہ امین و خیر خواہ ہو، یہاں تک کہ خود واقف پر اگر اطمینان نہ ہو وقف سے اسے باہر نکال دینا واجب ہے۔ اسعاف فی حکم الاوقاف میں ہے :

لا یولی الا امین لان الولایة مقیدة بشرط النظر و لیس من النظر تولیة الخائن لانه یخل بالمقصود - 3 متولی نہ کیا جائے مگر جس پر پورا اطمینان ہو کہ تولیت میں وقف کا فائدہ دیکھنے کی شرط ہے اور جس پر اطمینان نہ ہو اس کا متولی کرنا رعایت فائدہ سے کوئی علاقہ نہیں رکھتا کہ وہ اصل مقصود میں خلل ڈالتا ہے۔

1 لباب التأویل فی معانی التنزیل (تفسیر الخازن) تحت آیه ۵/ ۵۱ مصطفی البابي مصر ۳/ ۶۲۔ ۶۳ 2 ردالمحتار کتاب الزکواة باب العاشر دار احیاء التراث العربي بیروت ۲/ ۳۸ 3 ردالمحتار بحوالہ الاسعاف في حکم الاوقاف کتاب الوقف دار احیاء التراث العربي بیروت ۳/ ۳۸۵

Fatawa Razawiyya (Volume 16)

It is stated in Fatawa Bazzaziyya, Durar, Ghurar, Tanvir al-Absar, Durr al-Mukhtar, and others: "It is obligatory to remove [him] if the founder [waqif] himself is not trustworthy, so all the more so for others who are not trustworthy."[1] Meaning, if the founder himself is not reliable, it is mandatory to remove him, then what about others.

And the Glorious Quran is a witness that a non-Muslim will never be a well-wisher in any matter. Allah Almighty says: "O you who have believed, do not take as intimates those other than yourselves [i.e., believers], for they will not spare you [any] ruin. They wish for what makes you suffer. Hatred has already appeared from their mouths, and what their breasts conceal is greater. We have certainly made clear to you the signs, if you will use reason." (Quran 3:118) [2] O believers! Do not make anyone from outside your circle an intimate confidant; they will leave no stone unturned to harm you. Their heart's desire is to see you in hardship. Their enmity has already become evident from their mouths, and that which is hidden in their chests is even greater. We have clearly explained the signs for you, if you have any sense.

(7) In Tanvir al-Absar and other texts, it is stated: "The 'ashir (collector of tithes) must be a free Muslim."[3] (Meaning, being free and Muslim is part of the definition of an 'ashir). It is mentioned in Ghayat al-Bayan of Imam Atqani (commentary on Hidaya), Bahr al-Ra'iq (commentary on Kanz al-Daqaiq), and Radd al-Muhtar (commentary on al-Durr al-Mukhtar): "It is not valid for [the 'ashir] to be an infidel, because he cannot have authority over a Muslim, according to the verse."[4] Meaning, appointing an infidel to collect the tithe ('ushr) is purely void, as according to the clear text of the Quran, he cannot be given any authority over a Muslim.

An 'ashir is appointed on the paths to collect tithes from traders and protect the way, like, without comparison, a toll clerk or a policeman at a roadside checkpost. When it is not fundamentally correct to appoint them even to such minor worldly services, how can their appointment to such a great religious task be possible? (Special clarifications on the issue). (8) Therefore, take explicit statements. It is stated in Durr al-Mukhtar: "From this, the prohibition of appointing Jews (to administrative roles) is known."[5] From here it is known that appointing a Jew (meaning any infidel) as a trustee (mutawalli) over Islamic affairs is prohibited (haram).

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/383. [2] Al-Quran al-Karim, 3/118. [3] Durr al-Mukhtar, Sharh Tanvir al-Absar, Kitab al-Zakat, Bab al-'Ashir, Mujtabai

Press, Delhi, 1/136. [4] Radd al-Muhtar, Kitab al-Zakat, Bab al-'Ashir, Dar Ihya al-Turath al-'Arabi, Beirut, 2/38. [5] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Zakat, Bab al-'Ashir, Mujtabai Press, Delhi, 1/136.

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

फ़तावा बज़ाज़िया, दुरर-ओ-ग़ुरर, तनवीर अल-अब्सार और दुर्रे मुख्तार आदि में है: "यदि वक़्फ़ करने वाला स्वयं विश्वसनीय न हो तो उसे हटाना अनिवार्य है, तो फिर दूसरों का क्या ज़िक्र जो विश्वसनीय न हों।"[1] अर्थात् यदि वक़्फ़ करने वाला स्वयं विश्वसनीय न हो तो उसे निकाल देना वाजिब है, फिर दूसरे का क्या ज़िक्र।

और क़ुरान अज़ीम गवाह है कि ग़ैर-मुस्लिम हरगिज़ किसी मामले का शुभचिंतक नहीं होगा, अल्लाह तआला फ़रमाता है: "ऐ ईमान वालो! अपनों के सिवा किसी और को अपना राज़दार न बनाओ, वे तुम्हारी बुराई में कोई कमी नहीं करेंगे, उनकी हार्दिक इच्छा है कि तुम मुश्किल में पड़ो। उनकी दुश्मनी उनके मुँह से ज़ाहिर हो चुकी है और जो उनके सीनों में छिपा है वह बहुत बड़ा है। हमने तुम्हारे लिए निशानियाँ साफ़ बयान कर दी हैं, अगर तुम अक्ल रखते हो।" (क़ुरान ३:११८) [2] ऐ ईमान वालो! अपने ग़ैरों से किसी को राज़दार न बनाओ, वे तुम्हारी बदख़्वाही में कमी न करेंगे, उनकी दिली तमन्ना है तुम्हारा मशक्कत में पड़ना, दुश्मनी उनके मुँह से ज़ाहिर हो चुकी है और जो उनके सीनों में दबी है वह बड़ी है, हमने तुम्हारे सामने निशानियाँ साफ़ बयान फ़रमा दीं अगर तुम्हें अक्ल हो।

(७) तनवीर अल-अब्सार आदि मूल ग्रंथों में है: "आशिर (दशांश वसूल करने वाला) के लिए स्वतंत्र और मुसलमान होना आवश्यक है।"[3] (अर्थात् उश्र वसूल करने वाले की परिभाषा में आज़ाद और मुसलमान होना शामिल है)। ग़ायत अल-बयान इमाम अल्क़ानी शरह हिदाया और बह्र अल-राइक़ शरह कंज़ अद-दक़ाइक़ और रद अल-मुह्तार अलद दुर्र अल-मुख्तार में है: "किसी काफ़िर का [आशिर] होना मान्य नहीं है क्योंकि आयत के अनुसार उसे किसी मुसलमान पर कोई अधिकार प्राप्त नहीं है।"[4] अर्थात् उश्र की वसूली पर किसी काफ़िर को नियुक्त करना पूर्णतः बातिल है कि क़ुरान की स्पष्ट आयत के अनुसार उसे किसी मुस्लिम पर कोई अधिकार नहीं मिल सकता।

उश्र लेने वाला रास्तों पर नियुक्त किया जाता है ताकि व्यापारियों से उश्र वसूले और रास्ते की रक्षा करे, जैसे बिना किसी उपमा के यहाँ चुंगी का क्लर्क और रास्तों की चौकी का पुलिसकर्मी। जब इतनी मामूली दुनियावी सेवा पर उन्हें नियुक्त करना मूलतः सही नहीं है, तो इतने बड़े धार्मिक कार्य पर नियुक्ति कैसे संभव है। (विशेष स्पष्टीकरण) (८) अतः स्पष्ट विवरण लें। दुर्रे मुख्तार में है: "इससे यह पता चलता है कि यहूदियों को (प्रशासनिक) कार्यों पर नियुक्त करना हराम है।"[5] यहाँ से ज्ञात हुआ कि इस्लामी कार्यों पर यहूदी (अर्थात् किसी काफ़िर) को मुतवल्ली बनाना हराम है।

[1] दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली १/ ३८३ [2] अल-क़ुरान अल-करीम ३/ ११८ [3] दुर्रे मुख्तार शरह तनवीर अल-अब्सार, किताब अल-ज़कात, बाब अल-आशिर, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली १/ १३६ [4] रद अल-मुह्तार, किताब अल-ज़कात, बाब अल-आशिर, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत २/ ३८ [5] दुर्रे मुख्तार, किताब अल-ज़कात, बाब अल-आशिर, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली १/ १३६

فتاوی رضویہ (جلد شانزدہم ۱۶)

فتاوی بزازیہ و در و غرر و تنویر الابصار و در مختار وغیرہما میں ہے: ینزع وجوبا لو الواقف فغیرہ اولی غیر مأمون - ۱ یعنی اگر خود واقف قابل اطمینان نہ ہو تو اسے نکال دینا واجب، پھر دوسرے کا کیا ذکر۔

اور قرآن عظیم شاہد ہے کہ غیر مسلم ہرگز کسی معاملہ کا خیر خواہ نہ ہوگا، اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: "یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَتَّخِذُوْا بِطَانَةً مِّنْ دُوْنِكُمْ لَا یَاْلُوْنَكُمْ خَبَالًاؕ وَدُّوْا مَا عَنِتُّمْۚ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْۚ وَ مَا تُخْفِیْ صُدُوْرُهُمْ اَكْبَرُؕ قَدْ بَیَّنَّا لَكُمُ الْاٰیٰتِ اِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُوْنَ ﴿۱۱۸﴾" - ۲ اے ایمان والو! اپنے غیروں سے کسی کو راز دار نہ بناؤ وہ تمہاری بدخواہی میں کمی نہ کریں گے ان کی دلی تمنا ہے تمہارا مشقت میں پڑنا، دشمنی ان کے مونہوں سے ظاہر ہو چکی ہے اور جو ان کے سینوں میں دبی ہے وہ بڑی ہے، ہم نے تمہارے سامنے نشانیاں صاف بیان فرمادیں اگر تمہیں عقل ہو۔

(۷) تنویر الابصار وغیرہ متون میں ہے: العاشر حر مسلم - ۳ (یعنی عشر تحصیل کرنیوالے کی تعریف میں آزاد اور مسلمان ہونا داخل ہے۔ غایۃ البیان امام اتقانی شرح ہدایہ و بحر الرائق شرح کنز الدقائق و ردالمحتار علی الدر المختار میں ہے: لا یصح ان یکون کافرا لانه لا یلی علی مسلم ۴ بالآیۃ۔ یعنی تحصیل عشر پر کسی کافر کو مقرر کرنا باطل محض ہے کہ بنص قرآن اسے کسی مسلم پر کوئی اختیار نہیں مل سکتا۔

عشر لینے والا راستوں پر مقرر کیا جاتا ہے کہ تاجروں سے عشر تحصیلے، راہ کی حفاظت کرے، جیسے بلا تشبیہ یہاں چونگی کا محرر اور راستوں کی چوکی کا پولیس مین۔ جب اتنی خفیف دنیوی خدمت پر انہیں مقرر کرنا اصلاً درست نہیں تو ایسے عظیم دینی کام پر تقرر کیونکر ممکن۔ (خاص

تصریحات مسئلہ) (۸) لا جرم صریح تصریحیں لیجئے۔ درمختار میں ہے: بهذا یعلم حرمة تولیة الیهود علی الاعمال - ۵ یہاں سے معلوم ہوا کہ اسلامی کاموں پر یہودی (یعنی کسی کافر) کا متولی کرنا حرام ہے۔

۱ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۳ ۲ القرآن الکریم ۳/ ۱۱۸ ۳ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الزکوة باب العاشر مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۳۶ ۴ ردالمحتار کتاب الزکوة باب العاشر دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۳۸ ۵ درمختار کتاب الزکوة باب العاشر مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۳۶

Fatawa Razawiyyah (Volume 16)

It is stated in Bahr al-Ra'iq and Radd al-Muhtar: La shakka fi hurmati dhalik - There is no doubt in its prohibition.

It is stated in Shami (Radd al-Muhtar): Ay li'anna fi dhalika ta'zimahu wa qad nassu 'ala hurmati ta'zimihi - Meaning, because it involves honoring him, and indeed the leaders of the religion have explicitly stated that honoring a disbeliever is forbidden.

It is stated in Shurunbulaliyya 'ala al-Durar, then in Radd al-Muhtar: Alima mimma dhakarnahu hurmatu tawliyat al-fasqah fadlan 'an al-Yahud wa al-Kafara - Meaning, from what we have mentioned, it is known that appointing transgressive people (fasiqs) as trustees (mutawalli) is prohibited, let alone Jews and other disbelievers.

(9) All the statements and proofs mentioned thus far apply generally to every disbeliever, even a Dhimmi (a non-Muslim citizen under Islamic protection) who lives as a submissive taxpayer (jizyah-payer) in an Islamic state. In most matters, their ruling is treated similarly to Muslims, unlike a Harbi (a disbeliever from a state at war with Islam) whose ruling is one of total severance. A Harbi who has taken asylum (musta'min) cannot stay in the Land of Islam for even a full year. As for an apostate (murtad), the Islamic ruler will execute him immediately; if he asks for time to reflect, he will be given three days, during which he will be kept in imprisonment. How could he then be appointed as a trustee? It is stated in Tanwir al-Absar: La yumkinu Harbiyyun musta'minun fina sanatan - A Harbi seeker of asylum cannot stay among us for a year. (T)

It is stated in Durr-e-Mukhtar: Man rtadda 'arada al-hakimu 'alayhi al-Islama wa takashshafa shubhatahu wa yuhbasu wujuban thalathata ayyamin in talaba al-muhlata wa illa qatalahu min sa'atihi illa idha ruja... - If someone becomes an apostate, the ruler shall present Islam to him and clear his doubts. If he asks for respite, he must be imprisoned for three days; otherwise, the Islamic ruler shall execute him at that very hour, unless there is hope...

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Zakat, Bab al-'Ashir, Dar Ihya al-Turath al-'Arabi, Beirut, 2/38
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Zakat, Bab al-'Ashir, Dar Ihya al-Turath al-'Arabi, Beirut, 2/38
3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Zakat, Bab al-'Ashir, Dar Ihya al-Turath al-'Arabi, Beirut, 2/38

4. Durr-e-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Jihad, Fasl fi Istiman al-Kafir, Matba' Mujtabai Delhi, 1/346

फ़तावा रज़विया (खंड 16)

'बह्र अल-राईक़' और 'रद्द अल-मुह्तार' में है: ला शक्का फी हुरमती ज़ालिक - इसके हराम होने में कोई शक नहीं।

'शामी' (रद्द अल-मुह्तार) में है: अय लिअन्ना फ़ी ज़ालिका ताज़ीमहु व क़द नस्सू अला हुरमती ताज़ीमिही - यानी इसलिए कि इसमें उसकी ताज़ीम (सम्मान) है, और बेशक दीन के इमामों ने स्पष्ट रूप से फरमाया है कि काफ़िर की ताज़ीम हराम है।

'शरुन्बुललिया अला अद-दुरर' और फिर 'रद्द अल-मुह्तार' में है: अलिमा मिम्मा ज़करनाहु हुरमतु तवलियत अल-फ़सक़ा फ़ज़्लन अन अल-यहूद वल-कफ़रा - यानी हमने जो कुछ ज़िक्र किया उससे मालूम हुआ कि फासिक़ों को मुतवल्ली (ट्रस्टी) बनाना हराम है, यहूदियों और अन्य काफ़िरों की तो बात ही क्या।

(९) यहाँ तक ज़िक्र की गई तमाम इबारतें और दलीलें मुतलक़न (पूर्ण रूप से) हर काफ़िर के बारे में हैं, चाहे वह काफ़िर 'ज़िम्मी' (इस्लामी राज्य में रहने वाला गैर-मुस्लिम नागरिक) ही क्यों न हो जो इस्लामी सल्तनत में आज्ञाकारी और जजिया देने वाला बनकर रहता है, और अधिकांश मामलों में उसका हुक्म मुसलमानों जैसा ही रखा गया है। यह उस 'हर्बी' (युद्धरत काफिर) जैसा नहीं है जिससे पूर्ण विच्छेद का हुक्म है। एक हर्बी पनाह (अमान) लेकर भी 'दारुल इस्लाम' (इस्लामी देश) में एक साल तक नहीं रह सकता। जहाँ तक 'मुर्तद' (धर्मत्यागी) का सवाल है, इस्लामी सुल्तान उसे तुरंत कत्ल कर देगा; और अगर वह गौर करने के लिए मोहलत माँगे तो उसे तीन दिन की मोहलत दी जाएगी और उन दिनों में भी उसे कैद में ही रखा जाएगा। तो वह मुतवल्ली किस वक्त बनेगा? 'तन्वीर अल-अबसार' में है: ला युमकिनु हरबिय्युन मुस्तअमिनुन फ़ीना सनतन - हर्बी मुस्तअमिन हमारे बीच एक साल नहीं ठहर सकता। (त)

'दुर्रे मुख़्तार' में है: मन इरतद्दा अरज़ल हाकिमु अलैहिल इस्लामा व तकश्शफ़ा शुभ्हतहू व युहबसु वजूबन सलासता अय्यामिन इन तलबल मुहलता व इल्ला क़तलहू मिन साअतिही इल्ला इज़ा रुजा... - जो मुर्तद हो जाए, हाकिम उस पर इस्लाम पेश करेगा और उसके संदेहों का निवारण करेगा। अगर

वह मोहलत माँगे तो अनिवार्य रूप से तीन दिन कैद रखा जाएगा, वरना हाकिम-ए-इस्लाम उसी वक्त उसे कत्ल कर देगा, सिवाय इसके कि अगर उम्मीद हो...

1. रद्द अल-मुह्तार, किताबुज़ ज़कात, बाबु अल-आशिर, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 2/38
2. रद्द अल-मुह्तार, किताबुज़ ज़कात, बाबु अल-आशिर, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 2/38
3. रद्द अल-मुह्तार, किताबुज़ ज़कात, बाबु अल-आशिर, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 2/38
4. दुर्रे मुख़्तार शरह तन्वीर अल-अबसार, किताबुल जिहाद, फ़स्ल फ़ी इस्तमान अल-काफ़िर, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/346

पृष्ठ 616/631

بحر الرائق ورد المحتار میں ہے: لا شك في حرمة ذلك - اس کے حرام ہونے میں کوئی شک نہیں۔

شامی میں ہے: ای لان في ذلك تعظیمه وقد نصوا علی حرمة تعظیمه - یعنی اس لئے کہ اس میں اس کی تعظیم ہے اور بیشک ائمہ دین نے تصریحیں فرمائیں کہ کافر کی تعظیم حرام ہے۔

شرنبلالیہ علی الدرر پھر رد المحتار میں ہے: علم مما ذکرناہ حرمة تولیة الفسقة فضلا عن الیهود والکفرة - یعنی جو کچھ ہم نے ذکر کیا اس سے معلوم ہوا کہ فاسقوں کو متولی کرنا حرام ہے چہ جائیکہ یہودی و دیگر کفار۔

(۹) تمام عبارات و دلائل کہ یہاں تک مذکور ہوئے مطلقاً ہر کافر میں ہیں اگر چہ کافر ذمی ہو جو سلطنت اسلامیہ میں فرمانبردار وجزیہ گزار ہو کر رہتا ہے اور اکثر معاملات میں اس کا حکم مسلمانوں کا سا رکھا گیا ہے نہ کہ حربی جس سے انقطاع کلی کا حکم ہے اور امان لے کر بھی دار الاسلام میں سال بھر تک رہ ہی نہیں سکتا کہ مرتد جسے سلطان اسلام فوراً قتل کرے گا اور اگر غور کے لئے مہلت مانگے تو تین دن کی مہلت دے گا اور ان میں بھی قید ہی رکھے گا، متولی کس وقت کرے گا۔ تنویر الابصار میں ہے: لا یمکن حربي مستأمن فینا سنة - حربی مستامن ہمارے درمیان ایک سال نہیں ٹھہر سکتا۔ (ت)

در مختار میں ہے: من ارتد عرض الحاکم علیه الاسلام وتکشف شبهته ویحبس وجوباً ثلثة ایام ان طلب المهلة والا قتله من ساعته الا اذا رجي - جو مرتد ہو جائے حاکم اس پر اسلام پیش کرے گا اور اس

کے شبہ کا ازالہ کرے گا اگر وہ مہلت طلب کرے تو لازمی طور پر تین دن قید رکھا جائے گا ورنہ حاکم اسلام اسی وقت اس کو قتل کر دے گا سوائے

1. رد المحتار کتاب الزکوٰۃ باب العاشر دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۳۸
2. رد المحتار کتاب الزکوٰۃ باب العاشر دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۳۸
3. رد المحتار کتاب الزکوٰۃ باب العاشر دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۳۸
4. در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الجہاد فصل فی استیمان الکافر مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۴۶

Fatawa Rizwia - Volume 16

(Meaning of phrases from Rad al-Muhtar) Islamuhu Badai'[1] - Because there is hope for his Islam, Badai'. (T) The phrase from Rad al-Muhtar: "Its validity is conditioned upon maturity and sanity, not freedom and Islam explicitly."[2] (Validity of trusteeship requires maturity and sanity; being free or explicitly Muslim is not a condition. - T) This is specifically regarding a Dhimmi, i.e., being a Muslim is not a condition for being able to become a trustee; if a Dhimmi non-believer is appointed as a trustee, it will be valid. It is not that any non-believer can be a trustee regardless of their status. Immediately following this phrase, the evidence for it is written:

[Table Header: Arabic Text / Urdu Translation] [Left Column - Arabic]: As mentioned in Al-Is'af: If someone makes a bequest to a child, it is absolutely void according to analogy (Qiyas). According to juristic preference (Istihsan), it is void as long as they are a minor. If the person were a slave, it would be permissible according to both Qiyas and Istihsan. A Dhimmi, in legal ruling, is like a slave. So, if the judge removed them, and then the slave was freed and the Dhimmi became a Muslim, the trusteeship would not return to them. This is in Al-Bahr and similar in Al-Nahr.[3] [Right Column - Urdu]: This means the evidence for Islam not being a condition is what was stated in Al-Is'af: that if a minor is appointed as an executor (Wasi), it is absolutely void by analogy. Juristic preference is that it is void only as long as he remains a minor. If he is a slave, then according to both Qiyas and Istihsan, it is correct. And a Dhimmi is like a slave in legal status. Then, if the ruler removes them from the executorship, and afterwards the slave is freed and the Dhimmi accepts Islam, they will not become executors again. This is in Al-Bahr and similar is in Al-Nahr.

In Fatawa 'Alamgiriyya, it is stated: [Left Column - Arabic]: Freedom and Islam are not conditions for validity, as mentioned in Al-Is'af. Even if he were a slave, it is permissible by Qiyas and Istihsan, and the Dhimmi is like the slave in legal ruling. So, if the judge removes them, then the slave is freed and the Dhimmi becomes a Muslim, the authority does not return to them. Thus it is in Al-Bahr al-Ra'iq.[4] [Right Column - Urdu]: That is, freedom and Islam are not conditions for being able to become a trustee according to this evidence, as stated in Al-Is'af: if he is a slave, then according to both Qiyas and Istihsan, his executorship is possible. And in legal ruling, a Dhimmi is also like a slave. If the judge removed them and then the slave was freed and the Dhimmi became a Muslim, the executorship would not return to them; similarly it is in Al-Bahr al-Ra'iq.

See, the discourse is explicitly about a Dhimmi non-believer, and an apostate (Murtad) is by no means like him; he is worse than all non-believers.

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Jihad, Bab al-Murtad, Matba' Mujtabai Delhi, 1/355-56 2. Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/385 3. Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/385 4. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Al-Bab al-Khamis, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/408

फ़तावा रज़विया - भाग १६

(रद अल-मुह्तार के वाक्यांशों का अर्थ) इस्लामुहु बदाई'[1] - क्योंकि उसके इस्लाम की आशा है, बदाई'। (त) रद अल-मुह्तार का वाक्यांश: "इसकी वैधता के लिए परिपक्वता और विवेक शर्त है, न कि स्वतंत्रता और स्पष्ट रूप से इस्लाम होना।"[2] (ट्रस्टीशिप की वैधता के लिए वयस्कता और समझदारी शर्त है; स्वतंत्र होना या स्पष्ट रूप से मुस्लिम होना शर्त नहीं है। - त) यह विशेष रूप से एक धिम्मी (Dhimmi) के बारे में है, यानी, ट्रस्टी बनने में सक्षम होने के लिए मुस्लिम होना शर्त नहीं है; यदि किसी गैर-मुस्लिम धिम्मी को ट्रस्टी बनाया जाता है, तो वह मान्य होगा। ऐसा नहीं है कि कोई भी गैर-मुस्लिम चाहे कैसा भी हो, ट्रस्टी बन सकता है। इस वाक्यांश के तुरंत बाद, इसके लिए साक्ष्य यह लिखा है:

[तालिका शीर्षक: अरबी पाठ / उर्दू अनुवाद] [बायाँ स्तंभ - अरबी]: जैसा कि अल-इस'आफ़ में है: यदि कोई किसी बच्चे को वसीयत करता है, तो वह सादृश्य (क़ियास) के अनुसार पूरी तरह से अमान्य है। न्यायिक प्राथमिकता (इस्तिहसान) के अनुसार, यह तब तक अमान्य है जब तक वे नाबालिग हैं। यदि वह व्यक्ति गुलाम होता, तो क़ियास और इस्तिहसान दोनों के अनुसार यह जायज़ होता। धिम्मी, कानूनी फैसले में, एक गुलाम की तरह है। इसलिए, यदि न्यायाधीश ने उन्हें हटा दिया, और फिर गुलाम को मुक्त कर दिया गया और धिम्मी मुस्लिम बन गया, तो ट्रस्टीशिप उनके पास वापस नहीं आएगी। यह अल-बहर में है और अल-नहर में भी ऐसा ही है।[3] [दायाँ स्तंभ - उर्दू]: इसका अर्थ है कि इस्लाम शर्त न होने का प्रमाण वह है जो अल-इस'आफ़ में कहा गया है कि यदि किसी नाबालिग को निष्पादक (वसी) नियुक्त किया जाता है, तो क़ियास के अनुसार वह पूर्णतः अमान्य है। इस्तिहसान यह है कि जब तक वह नाबालिग रहता है तब तक वह अमान्य है। यदि वह गुलाम है, तो क़ियास और इस्तिहसान दोनों के अनुसार यह सही है। और एक धिम्मी कानूनी स्थिति में गुलाम के समान है। फिर, यदि शासक उन्हें वसीयत के पद से हटा देता है, और बाद में गुलाम को मुक्त कर दिया जाता है और धिम्मी इस्लाम स्वीकार कर लेता है, तो वे फिर से निष्पादक नहीं बनेंगे। यह अल-बहर में है और इसी तरह अल-नहर में भी है।

फ़तावा आलमगिरी में कहा गया है: [बायाँ स्तंभ - अरबी]: वैधता के लिए स्वतंत्रता और इस्लाम शर्त नहीं है, जैसा कि अल-इस'आफ़ में उल्लेखित है। भले ही वह गुलाम हो, क़ियास और इस्तिहसान से यह जायज़ है, और कानूनी फैसले में धिम्मी गुलाम की तरह है। इसलिए, यदि न्यायाधीश उन्हें हटा देता है, फिर गुलाम को आज़ाद कर दिया जाता है और धिम्मी मुस्लिम बन जाता है, तो अधिकार

उनके पास वापस नहीं आता है। ऐसा ही अल-बहर अल-राइक़ में है।[4] [दायाँ स्तंभ - उर्दू]: यानी, इस साक्ष्य के अनुसार ट्रस्टी बनने में सक्षम होने के लिए स्वतंत्रता और इस्लाम शर्त नहीं है, जैसा कि अल-इस'आफ़ में कहा गया है: यदि वह गुलाम है, तो क़ियास और इस्तिहसान दोनों के अनुसार उसका निष्पादन संभव है। और कानूनी फैसले में, एक धिम्मी भी गुलाम की तरह है। यदि न्यायाधीश ने उन्हें हटा दिया और फिर गुलाम को आज़ाद कर दिया गया और धिम्मी मुस्लिम बन गया, तो वसीयत उनके पास वापस नहीं लौटेगी; इसी प्रकार अल-बहर अल-राइक़ में भी है।

देखें, यह चर्चा स्पष्ट रूप से धिम्मी गैर-मुस्लिम के बारे में है, और एक धर्मत्यागी (मुर्तद) किसी भी तरह से उसके जैसा नहीं है; वह सभी गैर-मुस्लिमों से भी बुरा है।

फुटनोट्स: 1. दुर्र अल-मुह्तार, किताब अल-जिहाद, बाब अल-मुर्तद, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/355-56 2. रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 3/385 3. रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 3/385 4. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-वक़्फ़, अल-बाब अल-खामिस, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/408

(مطلب عبارات ردالمحتار) اسلامہ بدائع[1] — اس کے کہ اس کے اسلام کی امید ہو، بدائع۔ (ت)

عبارت ردالمحتار یشترط للصحة بلوغه وعقله لا حریته واسلامه صراحة[2] (صحت تولیت کے لئے بلوغ اور عقل شرط ہے حریت اور صراحتاً مسلمان ہونا نہیں ۔ ت) خاص درباره ذمی ہے یعنی متولی بن سکنے کے لئے اسلام شرط نہیں کہ کافر ذمی بھی اگر متولی کیا جائے گا ہو جائے گا نہ یہ کہ کوئی کافر کیسا ہی ہو متولی ہو سکتا ہے، اس عبارت کے متصل ہی خود اس میں اس کی سند یہ لکھی:

لما في الاسعاف لو اوصی الی صبی تبطل في القیاس مطلقاً وفی الاستحسان هی باطلة مادام صغیرا لوکان عبدا یجوز قیاساً واستحساناً ثم الذمی في الحکم کالعبد فلواخرجهما القاضی ثم عتق العبد واسلم الذمی لاتعود الیهما اهـ بحر ونحوه في النهر[3] یعنی اسلام شرط نہ ہونے کی سند وہ ہے جو اسعاف میں فرمایا کہ اگر کسی نابالغ کو وصی کیا تو قیاس میں مطلقاً باطل ہے اور استحسان یہ ہے کہ اس کے نابالغ رہنے تک باطل ہے اور اگر غلام ہو تو قیاس و استحسان دونوں میں صحیح ہے اور حکم میں ذمی مثل غلام ہے، پھر اگر حاکم نے انہیں وصایت سے نکال دیا اور اس کے بعد غلام آزاد ہو اور ذمی اسلام لے آیا تو وصی نہ ہو جائینگے، یہ بحر میں ہے اور اسی کے مثل نہر میں۔

فتاوی عالمگیریہ میں ہے: لاتشترط الحریة والاسلام للصحة لما في الاسعاف و لو کان عبدا یجوز قیاسا واستحسانا والذمی في الحکم کالعبد فلو اخرجهما القاضی ثم اعتق العبد واسلم الذمی لایعود الولایة الیهما کذا في البحر الرائق[4] یعنی متولی بن سکنے کے لئے آزادی و اسلام اس سند سے شرط نہیں کہ اسعاف میں فرمایا کہ اگر غلام ہو تو قیاس و استحسان دونوں میں اس کی وصایت ممکن ہے اور

حکم میں ذمی بھی غلام کے مثل ہے اور اگر قاضی نے انہیں نکال دیا پھر غلام آزاد اور ذمی مسلمان ہوا تو اس سے وصایت ان کی طرف عود نہ کر آئے گی ،ایسا ہی بحر الرائق میں ہے۔

دیکھو صراحۃً کلام کافر ذمی میں ہے اور مرتد ہر گز اس کی مثل نہیں وہ سب کافروں سے بدتر ہے۔

[1] درمختار کتاب الجہاد باب المرتد مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۵۶-۳۵۵ [2] ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۸۵ [3] ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۸۵ [4] فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الخامس نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۴۰۸

Fatawa Rizvia Volume Sixteen (16)

In Al-Ashbah wal-Naza'ir it is mentioned: "The apostate is worse in disbelief than the original disbeliever." Meaning an apostate is worse in disbelief than an original disbeliever. For the condition of Islam not to be present, it is enough that one type of disbeliever can be a trustee in some form; it is not necessary that the requirement of Islam is only absent if every type of disbeliever could become a trustee. However, lack of knowledge and misunderstanding are strange things. Then, from the fact that it is not a condition for validity, it only means that becoming one is possible, not that making him a trustee is permissible and lawful. Clear explications have just passed from the same Radd al-Muhtar and other reliable sources that making any disbeliever a trustee is absolutely forbidden (haraam). This is what the discussion is about; to allow what is forbidden in our religion is clear enmity towards the religion, interference, and ill-will towards Islam. (10) Furthermore, this is also in the case where his responsibility is merely looking after or the purchase and sale of necessary items and record-keeping, and he is not given any authority over any Muslim. In this case, although he could be a trustee, it is forbidden to do so. The aforementioned text of Radd al-Muhtar pertains to this situation. But if he is given any authority, for example, involvement in the dismissal, reinstatement, increment, decrement, leave, or suspension of an Imam, Muazzin, floor-cleaner, or any other employee, then his trusteeship is not only forbidden but absolutely void; it cannot be valid at all, as just passed from the same Radd al-Muhtar, Bahr al-Ra'iq, and Ghayat al-Bayan, and in those very books, they brought evidence for this from this noble verse: "And never will Allah grant to the disbelievers over the believers a way [to overcome them]." Meaning, Divine Law will never grant any disbeliever any authority over any Muslim. (Summary of the Ruling) In short, appointing a Rafidi as an authoritative trustee of a mosque or any endowment, whereby he gets some authority over any Muslim employee etc., is simply impossible; if it were done, it would not be valid and his trusteeship would be absolutely void. And if he is made a trustee without any authority, even that is at the very least definitely forbidden and is religious interference and ill-will towards Islam. Even if, for the sake of argument, a Rafidi were not a disbeliever, he is certainly worse than a mere practical sinner, as stated in Al-Ghuniyah Sharh al-Muniyah. And it has just passed from Shurunbulaliyyah and Radd al-Muhtar that appointing a sinner as a trustee is also forbidden. This is the research on the matter, and success is with Allah. (11) It is absolutely not permissible to include Rafidis with oneself in prayer because when they are not legally Muslims,

they are neither people of worship nor is their prayer a prayer, as the first condition of worship is Islam. And when their prayer is absolutely void...

1. Al-Ashbah wal-Naza'ir, Kitab al-Siyar wal-Riddah, Second Art, Idara al-Quran Karachi, 1/291
2. The Noble Quran, 4/141

फ़तावा रज़विया जिल्द सोलह (१६)

अश्बाह वन-नज़ायर में है: "अल-मुर्तद अक़्बहा कुफ़रन मिनल-काफिर अल-असली" अर्थात धर्मत्यागी (मुर्तद) कुफ्र में असली काफिर से भी बदतर है। इस्लाम की शर्त न होने के लिए एक प्रकार के काफिर का किसी एक सूरत में मुतवल्ली बन सकना काफी है, न कि इस्लाम की शर्त तभी नहीं होगी जब हर प्रकार का काफिर मुतवल्ली बन सके। मगर कम-इल्मी और नासमझी अजब चीज़ है। फिर सेहत के लिए शर्त न होने से केवल इतना ही हुआ कि बन सकना संभव है, न कि उसे मुतवल्ली बनाना जायज़ और हलाल है। अभी-अभी इसी रद-उल-मुहतार और अन्य विश्वसनीय स्रोतों से स्पष्ट उल्लेख गुज़रे हैं कि किसी काफिर को मुतवल्ली बनाना पूर्णतः हराम है और इसी में चर्चा है। जो बात हमारे दीन में हराम है उसे जायज़ रखना स्पष्ट रूप से धर्म-विरोधी हस्तक्षेप और इस्लाम के प्रति दुर्भावना है। (१०) फिर यह भी उस स्थिति में है कि उसके ज़िम्मे केवल देखरेख या आवश्यक वस्तुओं की खरीद-फरोख्त और हिसाब-किताब लिखना-पढ़ना हो, किसी मुसलमान पर उसे कोई अधिकार न दिया गया हो। इस स्थिति में मुतवल्ली हालांकि हो सकेगा मगर करना हराम है। रद-उल-मुहतार का उपरोक्त पाठ इसी स्थिति से संबंधित है। और यदि उसे कोई अधिकार दिया जाए, उदाहरण के लिए किसी इमाम या मुअज्ज़िन या खादिम या किसी अन्य कर्मचारी की बर्खास्तگی, बहाली, वेतन वृद्धि, कमी, छुट्टी या निलंबन में कोई दखल हो, तो उसकी मुतवल्लियत न केवल हराम है बल्कि पूर्णतः बातिल (शून्य) है; हो ही नहीं सकती जैसा कि अभी इसी रद-उल-मुहतार, बहर-उर-रैक और ग़ायत-उल-बयान से गुज़रा और इन्हीं किताबों में इस पर इस पवित्र आयत से प्रमाण लाए हैं: "लन् यजअ़लल्लाहु लिल-काफ़िरीना अ़लल-मुअ्मिनीना सबीला" अर्थात ईश्वरीय विधान (शरिया) कभी भी किसी काफिर को किसी मुसलमान पर कोई अधिकार नहीं देगा। (मसले का सारांश) संक्षेप में, किसी राफ़िदी को मस्जिद या किसी वक्फ़ का अधिकार-संपन्न मुतवल्ली बनाना जिससे उसे किसी मुसलमान कर्मचारी आदि पर कोई अधिकार मिले, यह तो संभव ही नहीं है; यदि किया जाए तो मान्य नहीं होगा और उसकी मुतवल्लियत पूर्णतः बातिल होगी। और यदि बिना किसी अधिकार के मुतवल्ली बनाया जाए, तो यह भी कम से कम निश्चित रूप से हराम है और धार्मिक हस्तक्षेप तथा इस्लाम के प्रति दुर्भावना है। गलत धारणा के तौर पर यदि राफ़िदी काफिर न भी होता, तो वह केवल अमल में पापी (फ़ासिक़) से तो निश्चित रूप से बदतर है, जैसा कि अल-गुनिया शरह अल-मुनिया में स्पष्ट किया गया है। और अभी शरुनबुलुलिया और रद-उल-मुहतार से गुज़रा है कि किसी फ़ासिक़ को मुतवल्ली बनाना भी हराम है। यह इस मसले का शोध है और सफलता अल्लाह की ओर से है। (११) राफ़िदयों

को अपने साथ नमाज़ में शामिल करना हरगिज़ जायज़ नहीं है, क्योंकि जब वे शरीयत की दृष्टि से मुसलमान ही नहीं हैं, तो न वे इबादत के योग्य हैं और न उनकी नमाज़ नमाज़ है, क्योंकि इबादत की पहली शर्त इस्लाम है। और जब उनकी नमाज़ पूर्णतः बातिल है...

1. अश्बाह वन-नज़ायर, किताबुस-सियर वर-रिद्दा, अल-फ़न्नुस-सानी, इदारा अल-क़ुरान कराची, १/२९१
2. अल-क़ुरान अल-करीम, ४/१४१

पृष्ठ ६१८ का ६३१

اشباہ والنظائر میں ہے: المرتد اقبح کفر ا من الکافر الاصلی۔ یعنی مرتد کفر میں کافر اصلی سے بدتر ہے۔ شرط اسلام نہ ہونے کے لئے ایک قسم کے کافر کا کسی ایک صورت میں متولی بن سکنا کافی ہے نہ کہ شرطیت اسلام جبھی نہ ہو گی کہ ہر قسم کا کافر متولی بن سکے مگر کم علمی و نافہمی عجب چیز ہے پھر صحت کے لئے شرط نہ ہونے سے اتنا ہی تو ہوا کہ بن سکنا محتمل ہے نہ یہ کہ اسے متولی بنانا جائز و حلال ہے۔ ابھی ابھی اسی ردالمحتار و دیگر معتمدات سے صاف تصریحیں گزریں کہ کسی کافر کو متولی بنانا مطلقاً حرام ہے اور اسی میں کلام ہے، جو امر ہمارے دین میں حرام ہے اسے روا رکھنا صریح مذہب دشمنی دست اندازی و بدخواہی اسلام ہے۔

(۱۰) پھر یہ بھی اس حالت میں ہے کہ اس کے ذمہ صرف نگہداشت یا ضروری اشیاء کی خرید و فروخت حساب کی لکھت پڑھت ہو کسی مسلمان پر اسے کوئی اختیار نہ دیا گیا ہو اس صورت میں متولی اگرچہ ہوسکے گا مگر کرنا حرام ہے۔ ردالمحتار کی عبارت مذکورہ اسی صورت میں متعلق ہے اور اگر اسے کوئی اختیار دیا جائے مثلاً امام یا موذن یا فراش یا اور کسی ملازم کی موقوفی یا بحالی یا اضافہ یا کمی یا رخصت یا معطل میں کچھ دخل۔ جب تو اس کی تولیت نہ صرف حرام بلکہ باطل محض ہے ہو سکتی ہی نہیں جیسا کہ ابھی اسی ردالمحتار و بحر الرائق و غایۃ البیان سے گزرا اور انہیں کتابوں میں اس پر اس آیہ کریمہ سے دلیل لائے: "لَنْ یَّجْعَلَ اللّٰہُ لِلْکٰفِرِیْنَ عَلَی الْمُؤْمِنِیْنَ سَبِیْلًا"۔ یعنی شریعت الہیہ ہر گز کسی کافر کو کسی مسلمان پر کوئی اختیار نہ دے گی۔ (خلاصہ حکم مسئلہ) بالجملہ رافضی کو مسجد خواہ کسی وقف کا ذی اختیار متولی کرنا جس سے کسی مسلمان ملازم وغیرہ پر اسے کوئی اختیار ملے یہ تو ممکن ہی نہیں اگر کیا جائے نہ ہو سکے گا اور اس کی تولیت باطل محض ہوگی اور محض بے اختیار متولی کیا جائے یہ بھی کم از کم قطعاً

حرام اور مذہبی دست اندازی و بدخواہی اسلام ہے۔ بفرض غلط اگر رافضی کافر نہ بھی ہوتا تو مجرد فاسق عملی سے تو یقینا بدتر ہے کما نص علیہ فی الغنیہ شرح المنیہ، اور ابھی شرنبلالیہ و ردالمحتار سے گزرا کہ فاسق کا متولی کرنا بھی حرام ہے۔ یہ ہے مسئلہ کی تحقیق وباللہ التوفیق۔

(۱۱) روافض کو اپنے ساتھ نماز میں شریک کرنا ہرگز جائز نہیں کہ جب وہ شرعاً مسلمان ہی نہیں تو نہ اہل عبادت ہیں نہ ان کی نماز نماز کہ عبادت کی پہلی شرط اسلام ہے اور جب ان کی نماز باطل محض ہے

1 الاشباہ والنظائر کتاب السیر والردۃ الفن الثانی ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۲۹۱ 2 القرآن الکریم ۴/ ۱۴۱

Volume 16 (16) - Fatawa Razawiyya

Then including them would mean breaking the row because a non-prayer is standing in the row, and breaking the row is forbidden. The Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, says:

Arabic	Urdu Translation
"Whoever breaks a row, Allah breaks him." [1] - Narrated by al-Nasa'i and al-Hakim from Ibn Umar, may Allah be pleased with them, with an authentic chain.	Whoever breaks a row, may Allah break him. Imam Nasa'i and Imam Hakim narrated this from Sayyiduna Ibn Umar, may Allah be pleased with them both, with an authentic chain. - (T)

Regarding Rafidis, the Hadith of Anas, may Allah be pleased with him, via al-Uqayli and Ibn Hibban has been mentioned; its narration in Ibn Hibban is:

Arabic	Urdu Translation
"Neither pray over them (their funeral prayer) nor pray with them." [2]	Neither perform funeral prayer for Rafidis nor pray with a Rafidi.

(12) Those who oppose these Sharia rulings, appoint a Rafidi as a trustee, or include him in prayer, are explicitly changers of the Sharia and those who go against Divine commands, deserving severe punishment and long-lasting torment. This is also applicable when they are aware of the beliefs of these Rafidis and do not consider them infidels, and commit these acts out of malice for some worldly connection. Otherwise, if they consider them Muslims in such a state, they themselves will absolutely not remain Muslims. It is in al-Bazzaziyya, Dhakhirat al-Uqba, Majma' al-Anhur, Durr al-Mukhtar, etc.:

Arabic	Urdu Translation
"Whoever doubts his punishment and his disbelief, has indeed disbelieved." [3]	Whoever doubts their punishment and disbelief is himself an infidel.

Caution: These rulings that we have written, meaning that for a mosque or any endowment, even a low-level authorized trustee cannot be appointed at all, and appointing an unauthorized trustee is also forbidden, and giving them any role in Islamic work is void and rejected, and the prohibition of including them in prayer, and that their prayer is no prayer. Likewise, all the rulings of apostasy apply to them: all their deeds are nullified, and their marriages are void and annulled, and that a man or woman with such beliefs cannot marry anyone in the world, neither a Muslim

nor a kaffir nor an apostate; whoever they marry, it will be pure adultery. And that they cannot be heirs to any of their predecessors at all, even if it is their father or son, and that they cannot [appoint as guardian] any adult or minor...

---

1. Sunan al-Nasa'i, Book of Imamate and Congregation, Chapter on one who joins a row, Noor Muhammad Factory of Book Trade, Karachi, 1/131.
2. Kanz al-Ummal with reference to Ibn al-Najjar from Anas etc., Hadith 32528, Mu'assasatu al-Risalah, Beirut, 12/520.
3. Durr al-Mukhtar, Chapter of the Apostate, Mujtabai Press, Delhi, 1/356.

तो उन्हें शरीक करना सफ़ को तोड़ना होगा क्योंकि एक ग़ैर-नमाज़ी सफ़ में खड़ा है और सफ़ को तोड़ना हराम है। अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
"जिसने सफ़ को तोड़ा, अल्लाह उसे तोड़ दे।" [1] - इमाम नसई और इमाम हाकिम ने इब्ने उमर रज़ियल्लाहु अन्हुमा से सही सनद के साथ रिवायत किया।	जो किसी सफ़ को तोड़े, अल्लाह उसे तोड़ दे। इसे इमाम नसई और इमाम हाकिम ने सैय्यदुना इब्ने उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से सही सनद के साथ रिवायत किया। - (त)

राफ़ज़ियों के बारे में हदीस-ए-अनस रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से अक़ीली और इब्ने हिब्बान के हवाले से गुज़री, इसकी रिवायत इब्ने हिब्बान में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
"न उन पर (जनाज़े की) नमाज़ पढ़ो और न उनके साथ नमाज़ पढ़ो।" [2]	न राफ़ज़ियों के जनाज़े की नमाज़ पढ़ो और न राफ़ज़ी के साथ नमाज़ पढ़ो।

(१२) जो लोग इन अहकाम-ए-शरिया की मुख़ालिफ़त करें, राफ़ज़ी को मुतवल्ली (ट्रस्टी) बनाएं या उसे नमाज़ में शामिल करें, वे स्पष्ट रूप से शरीयत को बदलने वाले और ईश्वरीय आदेशों के विरुद्ध चलने वाले हैं और कठोर दंड और लंबे समय तक चलने वाले अज़ाब के हक़दार हैं। यह तब है जब वे इन राफ़ज़ियों के अक़ीदों (विश्वासों) से अवगत होने के बावजूद उन्हें काफ़िर न जानें और अपनी किसी सांसारिक स्वार्थ के कारण इन कामों को करें। अन्यथा, यदि वे ऐसी स्थिति में उन्हें मुसलमान मानते हैं, तो वे स्वयं कभी भी मुसलमान नहीं रहेंगे। बज़्ज़ाज़िया, ज़ख़ीरतुल उक़्बा, मज्मउल अन्हुर, दुर्रे मुख्तार आदि में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
"जिसने उसके अज़ाब और उसके कुफ़्र में शक किया, उसने यक़ीनन कुफ़्र किया।" [3]	जो उनके अज़ाब और कुफ़्र में शक करे, वह ख़ुद काफ़िर है।

चेतावनी: ये आदेश जो हमने लिखे हैं, यानी मस्जिद या किसी वक़्फ़ का मामूली अधिकार प्राप्त मुतवल्ली भी वे बिल्कुल नहीं हो सकते और बिना अधिकार वाला मुतवल्ली बनाना भी हराम है, और

इस्लामी किसी काम में उनका दखल देना बातिल (अमान्य) और अस्वीकार्य है, और नमाज़ में उन्हें शामिल करने की मनाही है, और यह कि उनकी नमाज़ नमाज़ नहीं है। इसी तरह धर्मत्याग (इरतिदाद) के सभी आदेश उन पर लागू होते हैं: उनके सभी कार्य नष्ट हो जाते हैं, और उनके निकाह बातिल और निरस्त हो जाते हैं, और यह कि पूरी दुनिया में ऐसे अक़ीदे वाले पुरुष या महिला का निकाह किसी से नहीं हो सकता, न मुसलमान से, न काफ़िर से और न ही मुर्तद (धर्मत्यागी) से; जिससे होगा वह केवल व्यभिचार (ज़िना) होगा। और यह कि वे अपने किसी पूर्वज के वारिस बिल्कुल नहीं हो सकते, चाहे वह उनका पिता हो या पुत्र, और यह कि उन्हें किसी बालिग़ या नाबालिग...

---

1. सुनन अल-नसई, किताब अल-इमामा वल-जमाआ, अध्याय: जो सफ़ को मिलाता है, नूर मुहम्मद कारख़ाना-ए-तिज़ारत-ए-कुतुब कराची, 1/131.
2. कंजुल उम्माल, इब्ने अल-नज्जार के हवाले से अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से, हदीस 32528, मुअस्ससतु अल-रिसाला, बेरुत 12/520.
3. दुर्रे मुख्तार, बाबुल मुर्तद, मतबा मुजतबाई देहली 1/356.

تو انہیں شریک کرنا صف کا قطع کرنا ہوگا کہ غیر نمازی صف میں کھڑا ہے اور صف کا قطع کرنا حرام ہے۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

عربی متن	اردو ترجمہ
مَنْ قَطَعَ صَفًّا قَطَعَهُ اللهُ 1- رواہ النسائی والحاکم عن ابن عمر رضی اللہ عنہما بسند صحیح۔	جو کسی صف کو قطع کرے اللہ اسے قطع کردے۔ اس کو امام نسائی اور امام حاکم نے سیدنا ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے صحیح سند کے ساتھ روایت کیا۔ت)

رافضیوں کے بارے میں حدیث انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے بتخریج عقیلی وابن حبان گزری اس کی روایت ابن حبان میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
وَلَا تُصَلُّوا عَلَيْهِمْ وَلَا تُصَلُّوا مَعَهُمْ 2-	نہ رافضیوں کے جنازے کی نماز پڑھو نہ رافضی کے ساتھ نماز پڑھو۔

(۱۲) جو لوگ ان احکام شرعیہ کی مخالفت کریں رافضی کو متولی بنائیں یا اسے نماز میں داخل کریں صراحۃً شریعت کے بدلنے والے اور احکام الٰہی کے خلاف چلنے والے اور مستحق تعزیر شدید وعذاب مدید ہیں یہ بھی جب کہ ان رافض کے عقائد پر مطلع ہو کر انہیں کافر نہ جانیں اور براہ خباثتِ نفس اپنے کسی دنیوی علاقہ کے سبب ان امور کے مرتکب ہوں ورنہ ایسی حالت میں انہیں مسلمان جانیں تو خود ہر گز مسلمان نہ رہیں گے۔ بزازیہ وذخیرہ العقبٰی ومجمع الانہر ودرمختار وغیرہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ

مَنْ شَکَّ فِيْ عَذَابِهِ وَکُفْرِهِ فَقَدْ کَفَرَ 3. جو ان کے عذاب اور کفر میں شک کرے خود کافر ہے۔

تنبیہ : یہ احکام کہ ہم نے لکھے یعنی مسجد خواہ کسی وقف کا ادنیٰ ذی اختیار متولی اصلاً نہ ہوسکتا اور غیر ذی اختیار متولی کرنا بھی حرام ہونا اور اسلامی کسی کام میں انہیں دخل دینا باطل ومردود ہونا اور نماز میں انہیں داخل کرنے کی تحریم اور یہ کہ ان کی نماز نماز نہیں، یونہی جملہ احکامِ ارتداد کے ان کے تمام اعمال حبط اور ان کے نکاح باطل وفسخ، اور یہ کہ جہاں بھر میں کسی سے ایسے عقیدہ کے مرد یا عورت کا نکاح نہیں ہوسکتا نہ مسلمان سے نہ کافر سے نہ مرتد سے، جس سے ہوگا زنائے محض ہوگا، اور یہ کہ وہ اپنے کسی مورث کے اصلاً وارث نہیں ہوسکتے اگر چہ ان کا باپ یا بیٹا ہو اور یہ کہ انہیں کسی بالغ یا نابالغ

---

1. سنن النسائی کتاب الامامۃ والجماعۃ باب من وصل صفا نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ۱ / ۱۳۱
2. کنزالعمال بحوالہ ابن النجار عن انس الخ حدیث ۳۲۵۲۸ مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۱۲ / ۵۲۰
3. در مختار باب المرتد مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۵۶

Fatawa Rizvia, Volume 16

(Continued from previous page...) ...even if they have children, no guardianship for marriage etc. can exist, and socializing with them is forbidden, and any Islamic treatment of them, whether in their life or death, is forbidden. All these rulings apply not only to these Rafidis but to all such groups and individuals who, despite reciting the Kalima, hold beliefs or actions that constitute disbelief (kufr), such as all types of Wahhabis, Necharis, Qadiyanis, Chakralwis, and those false Sufis who claim incarnation (hulul) or unification (ittihad), and now the newest ones, the majority of Gandhowis. All of these are apostates (murtadeen), and the same rulings apply to them as is evident from the two famous fatwas of the scholars of the two holy sanctuaries (Haramain Tayyibain), 'Fatawa al-Haramayn' and 'Husam al-Haramayn' etc., and 'Al-Mahajja al-Mu'tamana'.

"And Allah says the truth and He guides to the path. Allah is sufficient for us, and He is the best Disposer of affairs." And Allah Almighty knows best.

Allah Almighty speaks the truth and He guides to the straight path, and Allah Almighty is sufficient for us, and what an excellent Guardian He is. And Allah Almighty knows best. (T)

Account of the Lease of Waqf Properties

Question 429: From Pilibhit, sent by Honorable Maulana Muhaddith Surti, may his grace endure. 19 Safar 1328 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid took a waqf village on lease for five years from the members of Anjuman-e-Islamia at a fixed surplus. In addition to the lease conditions, the lessee submitted an application after one year stating that since the members of the Anjuman etc. cannot legally grant a lease for more than five years, therefore, for the purpose of performance, a written agreement should be made with me that for the next five years as well, the lease should be given to me. Accordingly, a written signed agreement was made that if the lessee keeps the tenants of the village satisfied and increases the surplus of the garden and protects it, then for the future also it can be given at the same surplus. However, the garden surplus remained as before and the tenants are not satisfied. So in such a case, is it mandatory for the members of the Anjuman to abide by this? Furthermore, there are applications from other individuals for a new lease at a higher rate than before, in which the benefit to the mosque and school is evident. Moreover,

if the previous lessee had complied with the agreement, i.e., made efforts to keep the villagers satisfied and tried to increase the garden's surplus, but by chance their consent could not be obtained and there was no progress in the surplus, would it still be mandatory for the members of Anjuman-e-Islamia to abide by the agreement and is it permissible to give him the lease at the same surplus even if it results in a loss for the mosque and school? Provide the verdict and be rewarded.

The Answer: Abiding by this agreement for the members is not only unnecessary but purely unlawful, forbidden, and a sin. That agreement...

फ़तावा रिज़विया, खंड 16

(पिछली पृष्ठ से जारी...) ...चाहे उनकी संतान ही क्यों न हो, विवाह आदि का कोई अभिभावकत्व (विलायत) नहीं हो सकता, और उनसे मेल-जोल हराम है और उनके जीवन या मृत्यु में उनके साथ कोई भी इस्लामी बर्ताव हराम है। ये सभी नियम न केवल इन राफ़िज़ी (शिया) समूहों के लिए हैं, बल्कि उन सभी समूहों और व्यक्तियों के लिए भी हैं, जो कलिमा पढ़ने के बावजूद अपने किसी विश्वास या कार्य में कुफ़्र (अविश्वास) रखते हैं, जैसे कि हर प्रकार के वहाबी, नीचरी, कादियानी, चक्रालवी, और वे झूठे सूफ़ी जो अवतार (हुलूल) या मिलन (इत्तेहाद) का दावा करते हैं, और अब सबसे नए अधिकांश गांधीवादी। ये सभी धर्मत्यागी (मुरतद) हैं और उन सभी पर वही नियम लागू होते हैं जैसा कि दो पवित्र हरम (हरमैन तैयबैन) के विद्वानों के दो प्रसिद्ध फ़तवों 'फ़तावा अल-हरमैन' और 'हुसाम अल-हरमैन' आदि और 'अल-महज्जह अल-मुतमनह' से स्पष्ट है।

"और अल्लाह सत्य कहता है और वही सीधा रास्ता दिखाता है, और अल्लाह हमारे लिए पर्याप्त है, और वह क्या ही अच्छा कार्यसाधक है।" और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला सत्य कहता है और वही सीधे रास्ते का मार्गदर्शन करता है, और अल्लाह तआला हमारे लिए पर्याप्त है और वह कितना उत्कृष्ट संरक्षक है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

वक़्फ़ संपत्तियों के पट्टे (इजारा) का विवरण

मसला 429: पीलीभीत से, प्रेषित माननीय मौलाना मुहद्दिस सूरती (उनकी कृपा बनी रहे)। 19 सफ़र 1328 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद ने अंजुमन-ए-इस्लामिया के सदस्यों से एक वक़्फ़ गाँव को पाँच साल के पट्टे (ठेके) पर एक निश्चित अधिशेष (तौफ़ीर) पर लिया। पट्टे की शर्तों के अतिरिक्त, पट्टेदार (ठेकेदार) ने एक वर्ष के बाद एक आवेदन दिया कि चूँकि अंजुमन के सदस्य आदि पाँच वर्ष से अधिक के लिए पट्टा कानूनी रूप से नहीं दे सकते, इसलिए कार्य-निष्पादन के उद्देश्य से मेरे साथ एक लिखित समझौता किया जाए कि अगले पाँच वर्षों के लिए भी पट्टा मुझे ही दिया जाए। तदनुसार, एक लिखित हस्ताक्षरित समझौता किया गया कि यदि पट्टेदार गाँव के किरायेदारों (असामियों) को संतुष्ट रखेगा और बगीचे के अधिशेष को बढ़ाएगा और उसकी सुरक्षा करेगा, तो भविष्य में भी उसी अधिशेष पर उसे पट्टा दिया जा सकता है। हालाँकि, बगीचे का अधिशेष पहले जैसा ही रहा और किरायेदार संतुष्ट नहीं हैं। तो ऐसी स्थिति में, क्या अंजुमन के सदस्यों के लिए इसका पालन करना

अनिवार्य है या नहीं? इसके अलावा, नए पट्टे के लिए अन्य व्यक्तियों के आवेदन पिछले की तुलना में अधिक दर पर मौजूद हैं, जिसमें मस्जिद और मदरसे का लाभ स्पष्ट है। इसके अतिरिक्त, यदि पिछले पट्टेदार ने समझौते का पालन किया होता, यानी ग्रामीणों को संतुष्ट रखने का प्रयास किया होता और बगीचे के अधिशेष को बढ़ाने की कोशिश की होती, लेकिन संयोग से उनकी सहमति प्राप्त नहीं हो सकी और अधिशेष में कोई प्रगति नहीं हुई, तो क्या ऐसी स्थिति में अंजुमन-ए-इस्लामिया के सदस्यों के लिए समझौते का पालन करना अनिवार्य होगा और क्या उसे उसी अधिशेष पर पट्टा देना जायज़ है, भले ही मस्जिद और मदरसे का नुकसान हो? निर्णय दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: सदस्यों के लिए इस समझौते का पालन करना न केवल अनावश्यक है, बल्कि पूरी तरह से अवैध, निषिद्ध और पाप है। वह समझौता...

پر اگرچہ ان کی اولاد ہو کوئی ولایتِ نکاح وغیرہ کی نہیں ہو سکتی اور یہ کہ ان سے میل جول حرام اور یہ کہ ان کی حیات یا موت میں کوئی اسلامی برتاؤ ان سے حرام۔ یہ تمام احکام نہ صرف ان رافضیوں بلکہ ان جمیع فرق واشخاص کے لئے ہیں جو باوصفِ کلمہ گوئی اپنے کسی عقیدہ یا عمل میں کفر رکھتے ہیں جیسے ہر قسم کے وہابی اور نیچری اور قادیانی اور چکڑالوی اور حلول یا اتحاد بکنے والے جھوٹے صوفی اور اب سب سے نئے اکثر گاندھوی کہ یہ سب مرتدین ہیں اور ان سب پر وہی احکام جیسا کہ علمائے حرمین طیبین کے دونوں مشہور فتاوٰی الحرمین وحسام الحرمین وغیرہما اور المحجۃ المؤتمنہ سے ظاہر ہے۔

واللہ یقول الحق وھو یھدی السبیل وحسبنا اللہ ونعم الوکیل واللہ تعالٰی اعلم۔

اللہ تعالٰی حق ارشاد فرماتا ہے اور وہی سیدھے راستے کی ہدایت دیتا ہے اور ہمیں اللہ تعالٰی کافی ہے اور کیا ہی اچھا کارساز ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

اوقاف کے اجارہ کا بیان

مسئلہ ۴۲۹: از پیلی بھیت مرسلہ جناب مولانا محدث سورتی دام فیضہ ۱۹ صفر ۱۳۲۸ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک موضع وقفتی پانچ برس کو ممبران انجمن اسلامیہ سے ایک توفیر معین پر ٹھیکہ لیا، علاوہ شرائط ٹھیکہ کے ایک درخواست ٹھیکہ دار نے بعد ایک سال کے اس مضمون کی دی کہ چونکہ انجمن کے ممبر وغیرہ زائد از پانچ سال کو ٹھیکہ شرعاً نہیں دے سکتے لہذا بغرض کارگزاری آئندہ مجھ سے معاہدہ تحریری کرالیا جائے کہ آئندہ پانچ برس کو بھی ٹھیکہ مجھی کو دیا جائے، چنانچہ معاہدہ تحریری دستخطی کر لیا گیا کہ اگر

اسامیان موضع کو ٹھیکہ دار رضامند رکھے اور باغ کی توفیر زیادہ کرے گا اور محافظت کرے گا تو آئندہ کو بھی اسی توفیر پر دیا جاسکتا ہے مگر توفیر باغ کو بدستور رہی اور اسامیان راضی نہیں، پس ایسی صورت میں اراکین انجمن کو پابندی لازم ہے یا نہیں؟ باینمہ کہ اور اشخاص کی درخواستیں ٹھیکہ جدید کی زائد از سابق موجود ہیں جس میں مسجد ومدرسہ کا نفع ظاہر ہے، علاوہ ازیں اگر ٹھیکہ والے سابق نے پابندی معاہدہ کی موافق کی ہو یعنی اسامیان دیہہ کو راضی رکھنے کا اہتمام کیا ہو اور باغ کی توفیر کی زیادتی میں سعی کی ہو مگر اتفاق سے ان کی رضامندی نہ ہو سکی اور توفیر میں ترقی نہ ہو سکی تو کیا ایسی صورت میں معاہدہ کی پابندی اراکین انجمن اسلامیہ کو لازم ہو گی اور اس کو اسی توفیر پر ٹھیکہ دینا جائز ہے گو مسجد مدرسہ کا نقصان ہو۔ بینوا توجروا۔

الجواب: اراکین پر اس معاہدہ کی پابندی نہ صرف غیر ضروری بلکہ محض ناجائز وممنوع وگناہ ہے وہ معاہدہ

Fatawa Rizvia, Volume 16

It was purely void, Shariah-rejected, and illegitimate, and the right of falsehood is that it be erased, not adhered to. The village contract (leasing) as practiced in India is void and prohibited according to the consensus of the four schools of thought. In this contract, the land is under the lease of farmers, but a contract for future surplus is granted, and this is haram (forbidden). Shariah has established the contract of 'ijarah' (leasing) for benefits (usufruct), not for the substance (entity) itself. Examples of benefits include staying in a house or riding a horse. Examples of substance include money, grain, fruit, etc. So, any lease that occurs on the consumption of the substance itself is rejected and void.

[Boxed Arabic Text]: Except for what Shariah has specified, such as hiring for breastfeeding (nursing) or leasing a milk-producing animal for milk, because this lease applies to the milk, and milk is a substance. However, Shariah has allowed it contrary to general legal principles (qiyas), so this ruling will be restricted to its specific case. (T)

This is clarified in Fatawa Khayriyyah, 'Uqud al-Durriyyah, Durr al-Mukhtar, Radd al-Muhtar, etc., and complete detail and investigation are in the Fatawa of the humble [author]. Even if we set that aside: Firstly, the writing of the members was merely a promise, and there is no compulsion to fulfill a promise, as stated in Al-Ashbah, Al-Hindiyyah, etc. (As it is in Ashbah and Hindiyyah, etc. - T)

Secondly: That promise was also conditional on the phrase 'Insha-Allah' (if Allah wills), which nullifies even the effect of an oath. Thirdly: The members had no authority to promise a loss to the waqf (endowment) and sacrifice the profit of the waqf to fulfill their promise. In short, that writing is merely futile, and this prevalent contract is void and forbidden. The members should observe the villages at the end of the year: whether the lease term remains for some farmers, or it has ended for all, or for all or some there was no fixed-term contract, rather they farm year by year and pay rent. These are three scenarios. In the second scenario, it is clear that the village land has become free and clear of the lease. In the third scenario, inform all farmers that for the coming year, the land will not be leased to them by us, but we will lease the entire village land to such-and-such contractor; you will receive a sub-lease from him as per routine, so that your work is not affected. In this way, the village land will become clear. In the first scenario, there is indeed a difficulty; the remedy is to call those whose terms remain and explain the situation to them.

फतावा रिज़विया, जिल्द 16

यह पूरी तरह से शून्य, शरीयत द्वारा अस्वीकृत और अवैध था, और असत्य का अधिकार यह है कि उसे मिटा दिया जाए, न कि उसका पालन किया जाए। भारत में जिस तरह से गाँवों का ठेका (पट्टा) प्रचलित है, वह चारों संप्रदायों की सर्वसम्मति से शून्य और नाजायज है। इस ठेके में जमीन तो किसानों के पट्टे में होती है और भविष्य की अतिरिक्त आय का ठेका दे दिया जाता है, और यह हराम है। शरीयत ने इज़ारा (पट्टे) का अनुबंध लाभ (उपयोगिता) के लिए रखा है, न कि वस्तु (इकाई) के लिए। लाभ जैसे घर में रहना, घोड़े पर चढ़ना। और वस्तु जैसे रुपया, अनाज, फल आदि। अतः जो पट्टा वस्तु के उपभोग पर आधारित हो, वह अस्वीकृत और शून्य है।

[बक्से में अरबी पाठ]: सिवाय उसके जिसे शरीयत ने विशिष्ट कर दिया हो, जैसे स्तनपान कराने के लिए या दूध देने वाले जानवर को दूध के लिए किराए पर लेना, क्योंकि यह पट्टा दूध पर हुआ और दूध एक वस्तु है। लेकिन शरीयत ने कयास (सामान्य कानूनी सिद्धांतों) के विपरीत इसकी अनुमति दी है, इसलिए यह नियम अपने विशिष्ट मामले तक ही सीमित रहेगा। (त)

फतावा खैरिया, उकूदुद दुर्रिया, दुर्रे मुख्तार और रद्दुल मुहतार आदि में इसका स्पष्टीकरण है और फकीर (लेखक) के फतावा में इसका पूर्ण विवरण और शोध है। और यदि इसे नजरअंदाज भी कर दिया जाए तो: प्रथम: सदस्यों का वह लेखन केवल एक वादा था, और वादे को पूरा करने पर कोई जबरदस्ती नहीं है जैसा कि अल-अशबाह और अल-हिन्दिया आदि में है। (जैसा कि अशबाह और हिन्दिया आदि में है। - त)

द्वितीय: वह वादा भी 'इंशा अल्लाह' शब्द के साथ था, जो शपथ के प्रभाव को भी शून्य कर देता है। तृतीय: सदस्यों को कोई अधिकार नहीं था कि वे वक्फ (बंदोबस्त) के नुकसान का वादा करें और अपने वादे को निभाने के लिए वक्फ का लाभ खो दें। संक्षेप में, वह लेखन केवल व्यर्थ है और यह प्रचलित ठेका शून्य और हराम है। सदस्यों को चाहिए कि गाँवों में जिस समय वर्ष समाप्त होता है, उस समय देखें कि क्या कुछ किसानों के पट्टे की अवधि शेष है, या सबकी समाप्त हो गई है, या सबके साथ या कुछ के साथ किसी निश्चित अवधि का अनुबंध नहीं था, बल्कि वे साल दर साल खेती करते हैं और किराया देते हैं। ये तीन स्थितियाँ हैं। दूसरी स्थिति में तो स्पष्ट है कि गाँव की जमीन पट्टे से मुक्त और शुद्ध हो गई। और तीसरी स्थिति में सभी किसानों को सूचित कर दें कि आने वाले वर्ष में जमीन हमारी ओर से आपको पट्टे पर नहीं दी जाएगी, बल्कि हम पूरी गाँव की जमीन अमुक ठेकेदार

को पट्टे पर देंगे; आपको उसकी ओर से सामान्य रूप से पट्टा मिलेगा जिससे आपके काम में कोई अंतर नहीं आएगा। इस प्रकार गाँव की जमीन शुद्ध हो जाएगी। पहली स्थिति में अवश्य कठिनाई है, इसका समाधान यह है कि जिनकी अवधि शेष है उन्हें बुलाकर समझाया जाए।

पृष्ठ 621 का 631

محض باطل و شرعاً مردود و ناروا تھا اور باطل کا حق یہ ہے کہ مٹایا جائے نہ کہ پابندی ہو، دیہات کا ٹھیکہ جس طرح ہندوستان میں رائج ہے باجماع مذاہب اربعہ باطل و ناجائز ہے، اس ٹھیکہ میں زمین تو اجارہ مزارعین میں ہوتی ہے اور توفیر آئندہ کا ٹھیکہ دیا جاتا ہے اور یہ حرام ہے عقدِ اجارہ شرع نے منافع کے لئے رکھا ہے، نہ عین کے لئے، منفعت جیسے مکان میں رہنا گھوڑے پر چڑھنا اور عین جیسے روپیہ غلہ پھل وغیرہ ہا، تو جو اجارہ استہلاک عین پر واقع ہو مردود و باطل ہے،

[الاماخصہ الشرع کا جارۃ الضرح للارضاع فانھا علی اللبن و اللبن عین لکن ورد الشرع باباحتھا علی خلاف الاصل فیقتصر علی موردہ۔] مگر جس کو شرع نے مخصوص کردیا ہو جیسے دودھ پلانے کے لئے کوئی دودھ والا جانور اجرت پر لینا کیونکہ یہ اجارہ دودھ پر واقع ہوا اور دودھ عین ہے لیکن شرع خلافِ قیاس اس کی اباحت پر وارد ہے لہذا یہ حکم اپنے مورد پر بند رہے گا(ت)

فتاوٰی خیریہ و عقود الدر یہ و در مختار و رد المحتار وغیرہا میں اس کی تصریح ہے اور فتاوٰی فقیر میں اس کی کامل تفصیل و تنقیح۔ اور اگر اس سے قطع نظر ہی کریں تو اولاً: اراکین کی وہ تحریر صرف ایک وعدہ تھی اور وفائے وعدہ پر جبر نہیں کما فی الاشباہ و الہندیہ و غیرھما (جیسا کہ اشباہ اور ہندیہ وغیرہ میں ہے۔ت)

ثانیاً: وہ وعدہ بھی لفظ ان شاء اللہ کے ساتھ تھا جو حلف کے اثر کو بھی باطل کر دیتا ہے۔ ثالثاً: اراکین کو کوئی اختیار نہ تھا کہ وقف کے نقصان کا وعدہ کرلیں اور اپنے وعدہ کے نباہ کے لئے

وقف کا نفع کھو ئیں۔ بالجملہ وہ تحریر تو محض مہمل اور یہ رائج ٹھیکہ باطل و حرام ہے، اراکین کو چاہئے کہ دیہات میں جس وقت سال تمام ہوتا ہے اس وقت نظر کریں کہ بعض مزارعین سے پٹہ کی میعاد باقی ہے یا سب کی ختم ہو گئی یا کل یا بعض ایسے ہیں جن سے کسی میعاد معین کا معاہدہ نہ ہوا سال بسال زراعت کرتے اور اجرت دیتے ہیں، یہ تین صورتیں ہیں۔ صورتِ دوم میں تو ظاہر ہے کہ زمین دیہہ اجارہ سے پاک و خالص ہوگئی، اور صورتِ سوم میں تمام مزارعوں کو اطلاع دے دیں کہ سال آئندہ زمین ہماری طرف سے تم کو اجارہ میں نہ دی جائے گی بلکہ ہم کل زمین دیہہ فلاں مستاجر کو اجارہ دیں گے اس کی طرف سے تم کو بدستور اجارہ ملے گی جس سے تمہارے معمول میں فرق نہ آئے گا یوں زمین دیہہ خالص ہو جائے گی، صورت اول میں البتہ وقت ہے اس کا علاج یہ ہے کہ جس جس کی میعاد باقی ہے اسے بلا کر سمجھایا جائے

Fatawa Ridawiyya (Volume 16)

...that we are performing this action for Sharia validity, which will have no effect against you. You just say verbally that we have waived the remaining period of the land lease; this will not cause you any harm. The land will continue to be given to you as before; there will be no change in the paperwork. In accordance with Sharia, from next year, you will get the land on lease from such-and-such a lessee instead of us. When he agrees to it and cancels the lease, the entire land will become pure. Then the lessee will be told that we have given you the land of this entire village on lease for five years for so many rupees per year, and he should accept it. This contract will be correct and permissible under Sharia, and the lease money will be lawful for the Waqf. Whatever remains will be lawful for the lessee; otherwise, both parties will be sinners. And if the occupancy is less, then whatever surplus comes from the actual existing profits will be unlawful for the Waqf; it belongs to the lessee. And if the occupancy is more, then whatever is saved will be unlawful for the lessee; it is the property of the Waqf. And Allah Almighty knows best.

Problem 430: Questioned by Mr. Zahooruddin, lawyer, Bareilly, Mohalla Khwaja Qutub, 25 Jamadi-ul-Awwal 1334 AH.

What do the scholars of religion and jurists of Sharia say regarding this issue? A mosque construction is under consideration, which is decided to be built on the upper floor. However, to make the mosque spacious and establish its correct orientation, a part of another person's house is also included. This part is in the shape of a small triangle. The owner of the house is ready to dedicate (Waqf) this triangle, but he says that for the mosque construction that will be built above, the triangular plot below should be given to him on a perpetual lease or 'chanti' so that he can build under it. His view is that his house will become structurally defective due to giving the triangular plot, and it will be rectified by building rooms underneath. The land will remain as Waqf, and he will continue to pay its rent. Below, a map is provided for ease of understanding, showing the land in question marked with A, B, J. Is it permissible to lease the land in this manner after it has been dedicated (Waqf)? The rent will certainly be spent on the mosque. The map is as follows:

(Diagram showing a layout with a triangular section marked)

Page 622 of 631

फ़तावा रिज़विया (खंड 16)

...कि हम शरीयत की वैधता के लिए यह कार्यवाही कर रहे हैं जिसका आप पर कोई प्रतिकूल प्रभाव नहीं पड़ेगा। आप ज़बानी तौर पर कह दें कि हमने शेष अवधि के लिए ज़मीन के पट्टे का त्याग कर दिया है; इससे आपको कोई नुकसान नहीं होगा। ज़मीन पहले की तरह आपको ही मिलती रहेगी; कागज़ी कार्रवाई में कोई बदलाव नहीं होगा। शरीयत के अनुसार, अगले साल से आपको हमारे बजाय फलां पट्टेदार से ज़मीन पट्टे पर मिलेगी। जब वह इस पर सहमत होकर पट्टा रद्द कर देगा, तो पूरी ज़मीन शुद्ध हो जाएगी। फिर पट्टेदार से कहा जाएगा कि हमने आपको इस पूरे गाँव की ज़मीन पाँच साल के लिए इतने रुपये प्रति वर्ष के बदले पट्टे पर दी है, और वह इसे स्वीकार कर ले। यह अनुबंध शरीयत के अनुसार सही और जायज़ होगा, और पट्टे की राशि वक़्फ़ के लिए हलाल होगी। जो कुछ बचेगा वह पट्टेदार के लिए हलाल होगा; अन्यथा दोनों पक्ष गुनहगार होंगे। और यदि कब्ज़ा कम हुआ, तो वास्तविक मौजूदा मुनाफ़े से जितना अधिक आएगा वह वक़्फ़ के लिए हराम होगा; वह पट्टेदार की मिल्कियत है। और यदि कब्ज़ा ज़्यादा हुआ, तो जितना बचेगा वह पट्टेदार के लिए हराम होगा; वह वक़्फ़ का माल है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 430: प्रश्नकर्ता ज़हूरुद्दीन साहब, वकील, बरेली, मोहल्ला ख्वाजा कुतुब, 25 जमादी-उल-अव्वल 1334 हिजरी।

धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले के बारे में क्या कहते हैं? एक मस्जिद के निर्माण का प्रस्ताव है, जिसे ऊपरी मंज़िल पर बनाने का निर्णय लिया गया है। लेकिन मस्जिद को विशाल बनाने और उसकी सही दिशा (रुख) तय करने के लिए, किसी दूसरे व्यक्ति के घर का एक हिस्सा भी इसमें आता है। यह हिस्सा एक छोटे त्रिभुज के आकार में है। घर का मालिक इस त्रिभुज को वक़्फ़ करने के लिए तैयार है, लेकिन वह कहता है कि मस्जिद का निर्माण जो ऊपर होगा, नीचे के त्रिभुजाकार हिस्से को उसे स्थायी पट्टे या 'चांटी' पर दे दिया जाए ताकि वह व्यक्ति उस पर नीचे-नीचे निर्माण कर सके। उसका विचार है कि त्रिभुजाकार हिस्सा देने से उसके घर की बनावट खराब हो जाएगी, और नीचे कमरे बनाने से वह ठीक हो जाएगी। ज़मीन वक़्फ़ रहेगी और वह उसका किराया देता रहेगा। नीचे समझ की आसानी के लिए एक नक्शा दिया गया है, जिसमें अ, ब, ज से वांछित भूमि दिखाई गई है। क्या वक़्फ़ के बाद इस तरह भूमि को पट्टे पर देना जायज़ है या नहीं? किराया निश्चित रूप से मस्जिद में खर्च होगा। नक्शा यह है:

(एक त्रिभुजाकार खंड के साथ एक लेआउट दिखाने वाला आरेख)

पृष्ठ 622 का 631

کہ ہم صحت شرعی کے لئے یہ کارروائی کرتے ہیں جس کا کوئی اثر تمہارے خلاف نہ پڑے گا تم زبانی کہہ دو کہ ہم نے بقیہ میعاد کے اجارہ زمین سے دست برداری کی، اس سے تمہیں ضرر نہ ہوگا زمین بدستور تمہیں کو ملے گی کاغذی عملدرآمد میں تبدیل نہ ہوگی شرعی طور پر سال آئندہ سے ہمارے بدلے فلاں مستاجر سے تم کو زمین اجارہ میں ملے گی جب وہ اس پر راضی ہو کر فسخ اجارہ کر دیں یوں تمام زمین خالص ہو جائے گی، بعد مستاجر سے کہا جائے کہ ہم نے اس تمام دیہہ کی زمین پانچ برس کے لئے فی سال اتنے روپے کے عوض تمہارے اجارہ میں دی وہ قبول کرے یہ عقد صحیح و جائز شرعی ہوگا اور زر ٹھیکہ وقف کے لئے حلال ہوگا جو بچا مستاجر کے لئے حلال ہوگا ورنہ طرفین گنہگار، اور نشست کم ہوئی تو اصل منافع موجودہ سے جتنا زائد آئے گا وقف کے لئے حرام ہوگا وہ ملک مستاجر ہے اور نشست زیادہ ہو تو جتنا بچا وہ مستاجر کے لئے حرام ہوگا وہ مال وقف ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۴۳۰: مسئولہ ظہور الدین صاحب وکیل بریلی محلہ خواجہ قطب ۲۵ جمادی الاولٰی ۱۳۳۴ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع اس مسئلہ میں کہ ایک مسجد کی تعمیر زیر تجویز ہے جس کی اوپر کی منزل پر تعمیر ہونا قرار پایا ہے لیکن مسجد کو وسیع بنانے اور اس کا ٹھیک رخ قائم کرنے میں ایک جزو مکان دوسرے شخص کا بھی آتا ہے یہ جزو ایک چھوٹے مثلث کی شکل میں ہے یہ شخص مالک مکان اس مثلث کو وقف کرنے کو تیار ہے لیکن یہ کہتا ہے کہ تعمیر مسجد جو اوپر بنے گی نیچے کے قطعہ مثلث کو اس کو دوامی طور پر کرایہ یا چانٹی پر دے دیا جائے تاکہ وہ شخص اس پر تعمیر نیچے نیچے کر لے اس کا یہ خیال ہے کہ میرا مکان جو مثلث قطعہ

دینے سے کوٹھاوٹ کرناقص ہو جائے گا پھر نیچے نیچے کوٹھے کی تعمیر کرنے سے درست رہے زمین موقوفہ رہے گی اور اس کا کرایہ وہ ادا کیا کرے گا، ذیل میں ایک نقشہ بغرض سہولت فہم بنادیا گیا ہے جس میں ا، ب، ج سے اراضی استفتا طلب دکھائی ہے آیا بعد وقف کے اس کو اراضی اس طور سے کرایہ پر دینا جائز ہے یا نہیں کرایہ ضرور مسجد میں صرف ہوگا، نقشہ یہ ہے:

(نقشہ جس میں ایک مثلث حصہ دکھایا گیا ہے)

صفحہ 631 کا 622

Fatawa Razawiyya (16) Volume Sixteen

The Answer: That person should endow (waqf) his specific part of the house in the name of the mosque and get the endowment deed registered. Then, for the expenses of the mosque, this specific piece should be given on lease (ijarah) to that same person at a fair market rent (ujrat-e-mithl), and the lease deed should be renewed every three years. It is also possible that at the time of making the endowment, he writes in the endowment deed giving permission to the trustee (mutawalli) of the mosque that this specific piece can be given on lease to him even for a longer period; in this case, the restriction of three years will not remain. However, for the endowment, the greater precaution is in the first case. It is mentioned in 'Durr-ul-Mukhtar':

[Arabic Box Text] In the lease of the waqf, the condition of the endower (waqif) shall be observed. If the endower has neglected its duration, it is said that the extension is left absolute for the manager (qayyim), and it is said it is restricted to one year absolutely. And by it, i.e., by one year, the fatwa is given for a house, and for three years for land, unless the interest is contrary to that. And Allah Almighty knows best.

[Urdu translation of the above box] In the lease of an endowment, the condition of the endower will be taken into account. If the endower has not specified the duration of the lease, one opinion is that absolute permission for extension will be kept for the trustee, and one opinion is that it will be restricted to one year. The fatwa will be given on a period of one year for a house and three years for land, unless the interest (maslahah) is against it. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 431: From Pilibhit, Mohalla Khakharam, Silla Hamiduddin Khan Sahab, representative of Akbari Begum, 6th Ramadan Mubarak 1326 AH. Qibla of the two worlds and the Kaaba of religion and faith, may your blessings continue. After the desire to kiss your feet, it is humbly submitted: the lady has endowed property; there is an apprehension regarding the heirs that after her death, they might get it revoked and take proprietary possession. It is requested from your Eminence whether this writing is legally correct according to Sharia. If there is any doubt in it, another registered document will be made. The endowment deed is written on a stamp of ... its copy is sent for your noble observation. When your Eminence's reply arrives, the application for mutation (dakhil-kharij) will be filed. The lady has given shares to the heirs from her other property; this property is for endowment. (Endowment Deed) Summary of Endowment Deed: I, Akbari Begum, Persian-literate, daughter of the late

Abdul Rashid Khan, resident of Pilibhit, Mohalla Khakharam, being in a state of sound health and steady mind, of my own free will at this time, dedicate my property for the sake of Allah for the expenses...

1. Durr-ul-Mukhtar, Book of Waqf, Chapter: Observing the condition of the endower in its lease, Matba' Mujtabai Delhi, 1/386.

उत्तर: वह व्यक्ति अपने मकान का विशेष हिस्सा उस मस्जिद के नाम वक्फ कर दे और वक्फनामा रजिस्ट्री करा दे, फिर मस्जिद के खर्चों के लिए यह विशेष टुकड़ा उसी व्यक्ति को उचित किराए (अजरत-ए-मिस्ल) पर पट्टे (इजारा) पर दे दिया जाए और हर तीन साल के बाद किराएनामे का नवीनीकरण किया जाए। यह भी संभव है कि वक्फ करते समय वह वक्फनामे में मस्जिद के मुतवल्ली को यह अनुमति लिख दे कि यह विशेष टुकड़ा लंबी अवधि के लिए भी मुझे पट्टे पर दिया जा सके इस स्थिति में तीन साल की पाबंदी नहीं रहेगी। लेकिन वक्फ के लिए अधिक सावधानी पहली स्थिति में ही है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट] वक्फ के इजारे में वाकिफ की शर्त का लिहाज रखा जाएगा। अगर वाकिफ ने उसकी मुद्दत बयान करने में कोताही की है तो एक कौल (विचार) यह है कि मुतवल्ली के लिए ज्यादती (अवधि बढ़ाने) की इजाजत मुतलक (पूर्ण) रखी जाएगी और एक कौल यह है कि वह मुतलक तौर पर एक साल के साथ मुकय्यद (सीमित) होगी। और मकान में एक साल और जमीन में तीन साल की मुद्दत पर ही फतवा दिया जाएगा, बशर्ते कि मस्लहत (हित) इसके खिलाफ न हो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[उपरोक्त बॉक्स का उर्दू अनुवाद] वक्फ के इजारे में शर्त-ए-वाकिफ को मल्हूज़ (ध्यान) रखा जाएगा। अगर वाकिफ ने मुद्दत-ए-इजारा का ताय्युन (निर्धारण) नहीं किया तो एक कौल यह है कि मुतवल्ली के लिए ज्यादती की इजाजत मुतलक रखी जाएगी और एक कौल यह है कि एक साल के साथ मुकय्यद होगी और एक साल की मुद्दत पर ही फतवा दिया जाएगा मकान के बारे में और तीन साल की मुद्दत पर फतवा दिया जाएगा जमीन के बारे में, सिवाए इसके कि मस्लहत इसके खिलाफ में हो। वल्लाहु तआला आलम। (त)

मसला ४३१: पीलीभीत, मोहल्ला खखराम, सिला हमीदुद्दीन खान साहब, अकबरी बेगम के कारिंदा, ६ रमजान मुबारक १३२६ हिजरी। किबला-ए-दो जहाँ और दीनो-ईमान के काबा, आपकी बरकतें बनी रहें। कदमबोसी की तमन्ना के बाद अर्ज़ है: बीवी साहिबा ने जायदाद वक्फ की है; वारिसों से डर है कि मौत के बाद वे इसे निरस्त कराकर मालिकाना कब्जा कर लेंगे। हुजूर से दरियाफ्त है कि क्या यह तहरीर शरीअत के मुताबिक दुरुस्त है? अगर इसमें कोई शक है, तो दूसरा कागज़ रजिस्ट्री करा दिया जाएगा। वक्फनामा ... के स्टाम्प पर तहरीर है, उसकी नकल मुलाहिज़ा-ए-अकदस के वास्ते इरसाल-

ए-खिदमत है। जब हुजूर का जवाब आएगा, तब दाखिल-खारिज की अर्जी दी जाएगी। बीवी साहिबा ने अपनी दूसरी जायदाद से हिस्सा वारिसों को दे दिया है, यह जायदाद वक्फ की है। (वक्फनामा) वक्फनामे का सारांश: मैं अकबरी बेगम, फारसी ख़्वांदा (पढ़ी-लिखी), मरहूम अब्दुल रशीद खान की बेटी, साकिना (निवासी) पीलीभीत, मोहल्ला खखराम, हालत-ए-सेहत-ए-नफ्स और सबात-ए-अकल (पूर्ण मानसिक स्वास्थ्य) में, अपनी खुशी से इस वक्त अपनी जायदाद हसबतुल्लाह (अल्लाह के लिए) वास्ते मसारिफ (खर्चों के लिए)...

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक्फ, फसल: इजारे में वाकिफ की शर्त का ख्याल रखना, मतबा मुजतबाई दिल्ली, १/३८६।

पृष्ठ ६२३ / ६३१

الجواب: وہ شخص اپنا خاص جزو مکان اس مسجد کے نام وقف کر دے اور وقف نامہ رجسٹری کرا دے پھر مصارف مسجد کے لئے یہ خاص ٹکڑا اس شخص کو اجرت مثل پر اجارہ میں دے دیا جائے اور ہر تین سال کے بعد کرایہ نامہ کی تجدید کی جائے، اور یہ بھی ممکن ہے کہ وہ وقف کرتے وقت وقف نامہ میں متولی مسجد کو یہ اجازت لکھ دے کہ یہ خاص ٹکڑا زیادہ مدت کے لئے بھی مجھ کو اجارہ میں دیا جاسکے اس صورت میں تین سال کی قید نہ رہے گی مگر وقف کیلئے زیادہ احتیاط اسی پہلی صورت میں ہے، در مختار میں ہے :

یراعی شرط الواقف فی اجارتہ فلواھمل الواقف مدتھا قیل تطلق الزیادۃ للقیم وقیل تقید بسنۃ مطلقاً وبھا ای بالسنۃ یفتی فی الدار وبثلاث سنین فی الارض الا اذا کانت المصلحۃ بخلاف ذلک۱۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

وقف کے اجارہ میں شرط واقف کو ملحوظ رکھا جائے گا اگر واقف نے مدت اجارہ کا تعین نہیں کیا تو ایک قول یہ ہے کہ متولی کے لئے زیادتی کی اجازت مطلق رکھی جائے گی اور ایک قول یہ ہے کہ ایک سال کے ساتھ مقید ہوگی اور ایک سال کی مدت پر ہی فتوٰی دیا جائے گا، مکان کے بارے میں اور تین سال کی مدت پر فتوٰی دیا جائے گا زمین کے بارے میں سوائے اس کے کہ مصلحت اس کے خلاف میں ہو۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۴۳۱: از پیلی بھیت محلہ کھکہرام سلہ حمید الدین خان صاحب کارندہ اکبری بیگم ۶ رمضان مبارک ۱۳۲۶ھ قبلہ دو جہاں وکعبہ دین و ایماں دامت برکاتہم بعد تمنائے قدمبوسی عارضی، بی بی صاحبہ نے جائیداد وقف کی ہے وارث سے اندیشہ ہے کہ بعد وفات منسوخ کرا کر قبضہ مالکانہ

کریں حضور سے دریافت کیا کہ یہ تحریر شرعاً درست ہے اگر اس میں کوئی شک ہے تو دوسرا کاغذ رجسٹری کرا دیا جائے، وقف نامہ معہ صہ اکے اسٹامپ پر تحریر ہے اس کی نقل واسطے ملاحظہ اقدس ارسال خدمت ہے جس وقت حضور کا جواب آئے گا تب داخل خارج کی درخواست دی جائے گی بی بی صاحبہ نے اپنی دوسری جائیداد سے حصہ وارثان کو دے دیا ہے، یہ جائیداد وقف کی ہے۔ (وقف نامہ) خلاصہ وقف نامہ: میں اکبری بیگم فارسی خواندہ بنت عبدالرشید خاں مرحوم ساکنہ پیلی بھیت محلہ کھکہرام بحالت صحت نفس وثبات عقل اپنی خوشی سے اس وقت اپنی جائیداد حسبۃ اللہ واسطے مصارف

۱ در مختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۶

Fatawa Razawiyya Volume 16

I endow (waqf) for the sake of Allah the feeding of the poor, winter and summer clothing for the needy, funeral rites for the poor Muslims, dowries for the daughters of the poor, and spending on the welfare of mosques, religious schools, and the Two Holy Sanctuaries (Haramain Sharifain) - may Allah increase them in honor and greatness. I shall remain the trustee (mutawalli) for as long as I live. After me, Fayyazuddin Ahmad Khan shall be the trustee, and after him, his male descendants who adhere to the noble Sharia, along with Hakim Khalilur Rahman Khan and Molvi Wasi Ahmad Sahib. The trustees shall pay 100 rupees annually to Asghari Begum, who is my younger sister, and after her, to her male descendants who adhere to the noble Sharia. It is also a condition that if, in my opinion during my trusteeship, it appears necessary to sell, mortgage, or lease this property and purchase another property or any other beneficial item for the benefit of the endowment's objectives, I shall have the authority to do so according to the conditions of this document. Since the time of death is not fixed, this endowment deed (Waqf Nama) is written for management and precaution. The best charity according to Sharia is that I sell the said property at a suitable price and give charity with my own hands from time to time. Therefore, for as long as I live, I shall have the authority to sell it whenever I wish and spend it according to my own opinion. Whatever remains after me will be subject to the conditions of this endowment deed. If any of the trustees pass away during my lifetime, I shall have the authority to appoint a trustee myself. The trustees should give [amount] annually as charity for as long as she lives to Musammat Bani, who is currently with me. After her death, this money shall be included in other charities. If, God forbid, due to my misfortune, I am unable to reach the land of Hijaz, my grave should be built near some saint and kept safe and distinct, and expenses should be made for a year for sending rewards (Isal-e-Sawab) through recitation of the Holy Quran, Kalima, and Durood. Since the income of the property cannot be fixed, in my opinion, after deducting the expenses related to the property, one-third should be given for charity in the Two Holy Sanctuaries, one-third for students of religious knowledge and expenses of mosques in Pilibhit and the Arabic school located in Pilibhit, and one-third for the poor and needy, feeding, etc. For sending rewards to Shah Muhammad Sher Sahib, [amount] rupees annually or as much as there is surplus should be done. I hope from the authorities that they supervise this endowed property during their tours. It is necessary for the trustees to maintain a regular and correct register of accounts. My heirs or successors shall not have the

authority to change or alter it. Therefore, this endowment deed, with a specified value of [amount] rupees, was given as a certificate. Dated 12 September 1906, registered.

The Answer:

This paper is completely void. It contains two sentences for establishing an endowment:

फतावा रज़विया जिल्द सोलह (16)

मैं अल्लाह की प्रसन्नता के लिए गरीबों को खाना खिलाने, गरीबों के लिए सर्दी और गर्मी के कपड़े, गरीब मुसलमानों के कफन-दफन, गरीबों की बेटियों के दहेज, और मस्जिदों, धार्मिक मदरसों और हरमैन शरीफैन (अल्लाह उनकी इज्जत और महानता बढ़ाए) के कल्याण के लिए वक्फ (बंदोबस्त) करती हूँ। मैं जीवन भर स्वयं मुतवल्ली (ट्रस्टी) रहूँगी। मेरे बाद फैयाजुद्दीन अहमद खान, उनके बाद उनकी वह पुरुष संतान जो शरीयत का पालन करने वाली हो, हकीम खलीलुर्रहमान खान और मौलवी वसी अहमद साहब के साथ मुतवल्ली रहेंगे। मुतवल्ली मेरी छोटी बहन असगरी बेगम को सालाना 100 रुपये देते रहेंगे, और उनके बाद उनकी वह पुरुष संतान जो शरीयत का पालन करने वाली हो, उन्हें देते रहेंगे। साथ ही यह भी शर्त है कि मेरे मुतवल्ली रहने के दौरान अगर मेरी राय में इस संपत्ति को बेचना, गिरवी रखना या पट्टे पर देना और उससे वक्फ के उद्देश्यों के लाभ के लिए कोई दूसरी संपत्ति या कोई अन्य उपयोगी वस्तु खरीदना आवश्यक लगे, तो मुझे इस दस्तावेज की शर्तों के अनुसार ऐसा करने का अधिकार होगा। चूंकि मृत्यु का समय तय नहीं है, इसलिए प्रबंधन और सावधानी के तौर पर यह वक्फ नामा लिखा गया है। शरीयत के अनुसार सबसे अच्छी खैरात (दान) यह है कि उक्त संपत्ति को उचित मूल्य पर बेचकर समय-समय पर अपने हाथों से दान करूँ। इसलिए, जीवन भर मुझे अधिकार होगा कि जब चाहूँ इसे बेचकर अपनी राय के अनुसार खर्च करूँ और जो कुछ मेरे बाद बचेगा वह इस वक्फ नामा की शर्तों के अधीन होगा। यदि मेरे जीवनकाल में मुतवल्लियों में से किसी का निधन हो जाता है, तो मुझे स्वयं मुतवल्ली नियुक्त करने का अधिकार होगा। मुतवल्लियों को चाहिए कि मुसम्मात बनी, जो इस समय मेरे पास है, उसे जीवन भर सालाना दान के रूप में देते रहें। उसकी मृत्यु के बाद यह पैसा अन्य खैरात में शामिल कर लिया जाए। यदि ईश्वर न करे, मैं अपनी बदकिस्मती से हिजाज़ की धरती तक न पहुँच सकूँ तो मेरी कब्र किसी बुजुर्ग के करीब बनवाई जाए और उसे सुरक्षित और विशिष्ट रखा जाए, और कुरान शरीफ, कलमा और दरूद के पाठ के माध्यम से ईसाले-सवाब के लिए एक साल तक खर्च किया जाए। चूंकि संपत्ति की आय निश्चित नहीं की जा सकती, इसलिए मेरी राय में संपत्ति से संबंधित खर्चों को घटाने के बाद, एक तिहाई हरमैन शरीफैन में खैरात के लिए दिया जाए, एक तिहाई धार्मिक शिक्षा के छात्रों और पीलीभीत की मस्जिदों तथा पीलीभीत में स्थित अरबी मदरसे के खर्चों के लिए, और एक तिहाई गरीबों, जरूरतमंदों, भोजन आदि के लिए दिया जाए। शाह मुहम्मद शेर साहब के ईसाले-सवाब के लिए सालाना [राशि] रुपये या जितनी गुंजाइश हो, खर्च किया जाए। मुझे अधिकारियों से आशा है कि

वे अपने दौरों के दौरान इस वक्फ संपत्ति की निगरानी करेंगे। मुतवल्लियों के पास आय-व्यय का नियमित और सही रजिस्टर होना अनिवार्य है। मेरे वारिसों या उत्तराधिकारियों को इसे बदलने या संशोधित करने का अधिकार नहीं होगा। इसलिए, यह वक्फ नामा [राशि] रुपये के निर्धारित मूल्य के साथ एक प्रमाण के रूप में दिया गया। दिनांक 12 सितंबर 1906, पंजीकृत।

अल-जवाब (उत्तर):

यह कागज पूरी तरह से अमान्य (बातिल) है। इसमें वक्फ स्थापित करने के दो वाक्य हैं:

خیر اطعام مساکین و پارچہائے سرما و گر مائے مساکین و تجہیز و تکفین غربائے اسلام و جہیز دختران مساکین و صرف خیر مساجد و مدارس دینی و حرمین شریفین زاد ہما اللہ شرفاً و تعظیماً وقف لوجہ اللہ کرتی ہوں تاحیات خود متولی رہوں گی بعد میرے فیاض الدین احمد خاں، بعد ان کے ان کی اولاد ذکور جو پابند شرع شریف ہو بمعیت حکیم خلیل الرحمن خاں و مولوی وصی احمد صاحب رہیں گے، متولیان سو روپے سال اصغری بیگم کو جو میری چھوٹی بہن ہے دیتے رہیں بعد ان کے ان کی اولاد ذکور کو جو پابند شرع شریف ہو دیتے رہیں نیز یہ بھی شرط ہے کہ میری رائے میں بحالت تولیت میری اس حقیت کا بیع یا رہن کرنا یا ٹھیکہ دینا اور اس سے دوسری جائیداد یا اور کوئی شے مفید واسطے منافع اغراض وقف کے خرید کرنا ضرور معلوم ہو تو ایسا کرنے کا حسب شرائط دستاویز ہٰذا مجھے اختیار ہوگا اس لئے کہ موت کا وقت مقرر نہیں ہے لہٰذا انتظاماً واحتیاطاً یہ وقف نامہ لکھا گیا ہے فضل خیرات شرعاً یہ ہے کہ جائیداد مذکورہ کسی قیمت مناسب پر فروخت کر کے وقتاً فوقتاً خود اپنے ہاتھ سے خیرات کرتی، لہٰذا تاحیات اپنی مجھ کو اختیار ہوگا کہ جس وقت چاہوں فروخت کر کے حسب رائے خود خرچ کروں اور جو کچھ بعد میں باقی رہے گا اس سے شرائط وقفنامہ ہٰذا متعلق ہوں گے اگر میری حیات میں متولیان سے کوئی فوت ہو جائے تو مجھ کو متولی مقرر کرنے کا خود اختیار ہوگا، متولیان کو چاہئیے اسال بطور خیرات تاحیات اس کے مسماۃ بنی کو جو اس وقت میرے پاس ہے بعد میرے دیا کریں گے بعد وفات اس کے یہ روپیہ دیگر خیرات میں شامل کیا جائے اگر خدانخواستہ ملک حجاز اپنی بد قسمتی سے نہ پہنچ سکوں تو میری قبر کسی بزرگ کے قریب بنوائی جائے اور محفوظ ممیز کر دی جائے اور ایصال ثواب قرآن شریف و کلمہ و درود میں سال تک خرچ کیا جائے چونکہ آمدنی جائیداد کی تعیین نہیں ہو سکتی

میری رائے میں منہائے اخراجات متعلق جائیداد کے ایک ثلث حرمین شریفین میں واسطے خیرات کے دیا جائے، اور ایک ثلث طلبائے علم دین و مصارف مساجد پیلی بھیت و مدرسہ عربی واقع پیلی بھیت، ایک ثلث فقراء و مساکین و اطعام وغیرہ، اور واسطے ایصال ثواب شاہ محمد شیر صاحب کے ار روپے سالانہ یا جس قدر زائد گنجائش ہو کیا جائے مجھے حکام سے امید ہے کہ بوقت دورہ اس جائیداد موقوفہ کی نگرانی فرمادیں، متولیان کے پاس رجسٹر حساب جمع خرچ باقاعدہ درست رہنا ضرور ہے، میرے وارث یا قائم مقام کو اس کے تبدیل تغیر کا اختیار نہ ہوگا۔ لہٰذا یہ وقف نامہ بتعین مالیت معمہ ہماروپیہ دیا کہ سند ہو۔ مورخہ ۱۲ ستمبر ۱۹۰۶ء رجسٹری شدہ ہے۔

الجواب:

یہ کاغذ باطل محض ہے اس میں انشائے وقف کے دو جملے ہیں:

Fatawa Rizvia (Volume 16)

First: I dedicate it (waqf) for the sake of Allah and impose a condition that I will have the authority to sell it and purchase another property or any other thing useful for the purposes of the waqf. Although the condition of exchange (istibdal) is permissible, it is on the condition that another property is acquired in its stead which remains dedicated for the same purposes, and not just any object other than property as written in this paper. With such a condition, the waqf becomes void. It is stated in Alamgiri:

Arabic Text

If it is stipulated in the original waqf that it can be exchanged for another piece of land whenever desired, so that the new land becomes waqf in its place, then both the waqf and the condition are permissible according to Abu Yusuf. Similarly, if it is stipulated that it be sold and replaced with its price in its place. In *Waqiat al-Qadi al-Imam Fakhr al-Din*, the opinion of Hilal is cited along with Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on them both), and the fatwa is based on this as stated in *Al-Khulasa*. However, if he says: "on the condition that I sell it and take from its price, whether a little or a lot," or "on the condition that I sell it and buy a slave with its price," or if he simply says "I will sell it" and adds nothing more, Hilal said: "This condition is void (fasid), and the waqf becomes void because of it." This is stated in *Fatawa Qadikhan*. If he stipulates exchange (istibdal) but does not mention land or a house, he

Urdu/English Translation

If the endower (waqif) stipulated in the original waqf that whenever he wishes, he will take another land in exchange for this land and that land will be waqf in place of this first endowed land, then according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), both the waqf and the condition are valid. Similarly, if he made a condition that he would sell it and buy another land with its price which would be waqf in its place, that is also valid. In *Waqiat Qadi Imam Fakhr al-Din* (may Allah Almighty have mercy on him), along with the opinion of Abu Yusuf, the opinion of Sheikh Hilal (may Allah have mercy on him) is also mentioned, and the fatwa is on this as stated in *Khulasa*. If the waqif said in the original waqf like this: "I dedicate this as waqf on the condition that I will sell this waqf for a high or low price according to my opinion," or said: "I make it on the condition that I will sell it and buy a slave with its price," or said: "On the condition that I will sell it" and said nothing more, then Sheikh Hilal said that this condition is void and the waqf will become void because of it. This is in *Fatawa Qadikhan*. And if he only stipulated the

Arabic Text

has the choice to exchange it for any type of real estate (aqar) he wishes.

Urdu/English Translation

condition of exchange (istibdal) and did not state whether he would take land or a house in its stead, he has the authority to...

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 16)

पहला: मैं अल्लाह के लिए वक़्फ़ करती हूँ और इसमें यह शर्त लगाती हूँ कि मुझे इसे बेचकर जायदाद या कोई और चीज़ वक़्फ़ के उद्देश्यों के लिए उपयोगी खरीदने का अधिकार होगा। हालांकि विनिमय (इस्तिबदाल) की शर्त जायज़ है, लेकिन इस तरह कि उसके बदले दूसरी जायदाद ही ली जाए जो उन्हीं मक़ासिद पर वक़्फ़ रहे, न कि जायदाद के अलावा मुतलक़न कोई भी चीज़ जैसा कि इस कागज़ में लिखा है। ऐसी शर्त से वक़्फ़ बातिल (अमान्य) हो जाता है। आलमगीरी में है:

अरबी इबारत

इज़ा शर्त फ़ी असलिल वक़्फ़ि अन युस्तब्दला बिही अरदन उख़रा इज़ा शा-अ फ़तकूनु वक़्फ़न मका-नहा फ़लवक़्फ़ु वश्शर्तु जाइज़ानि इंदा अबी यूसुफ़ वकज़ा लौ शर्त अन यबी-अहा व युस्तब्दला बि-स़मनिहा मका-नहा। वफ़ी वाक़िआतुल क़ाज़ी अल-इमाम फ़ख़रुद्दीन क़ौलु हिलाल मा अबी यूसुफ़ रहिमहुमाल्लाहु तआला व अलैहिल फ़तवा कज़ा फ़िल ख़ुलासा, व इन क़ाला अला अन अबी-अहा व बदा ली मिनस़ स़मनि मिन क़लीलिन औ कसीरिन औ अला अन अबी-अहा व अश्तरी बि-स़मनिहा अबदन व क़ाला अबी-अहा वलम यज़िद अला ज़ालिक, क़ाला हिलाल हाज़श शर्तु फ़ासिदुन युफ़्सिदु बिहिल वक़्फ़ु कज़ा फ़ी फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, व लौ शर्तल इस्तिबदाल वलम यज़कुर अरदन वला दारन, लहू अन युस्तब्दला बि-जिन्सिल अक़ारि माशा-अ

उर्दू/हिंदी अनुवाद

अगर वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) ने असल वक़्फ़ में यह शर्त आयद की कि जब वह चाहेगा इस ज़मीन के बदले दूसरी ज़मीन लेगा और वह उस पहली मौक़ूफ़ा ज़मीन की जगह वक़्फ़ होगी तो इमाम अबू यूसुफ़ अलैहिर्रहमा के नज़दीक वक़्फ़ और शर्त दोनों जायज़ हैं। और इसी तरह अगर यह शर्त की कि इसको फ़रोख़्त (बेच) करके उसके समन (क़ीमत) के बदले दूसरी ज़मीन खरीदेगा जो उसकी जगह वक़्फ़ होगी तो भी जायज़ है। वाक़िआत क़ाज़ी इमाम फ़ख़रुद्दीन रहमतुल्लाहि तआला अलैहि में अबू यूसुफ़ के क़ौल के साथ शैख़ हिलाल अलैहिर्रहमा का क़ौल भी मज़कूर है और इसी पर फ़तवा है, यह ख़ुलासा में है। और अगर वाक़िफ़ ने असल वक़्फ़ में यूँ कहा कि "इस शर्त पर वक़्फ़ करता हूँ कि मैं इस वक़्फ़ को अपनी राय के मुताबिक़ कसीर (ज़्यादा) या क़लील (कम) समन के बदले फ़रोख़्त करूँगा" या यूँ कहा कि "इस शर्त पर मैं इसको फ़रोख़्त करूँगा और इसके समन के बदले ग़ुलाम खरीदूँगा" या यूँ कहा कि "इस शर्त पर कि मैं इसको फ़रोख़्त करूँगा" और इससे ज़्यादा कुछ न कहा तो शैख़ हिलाल ने फ़रमाया कि यह शर्त फ़ासिद (दूषित) है और इससे वक़्फ़ फ़ासिद हो जाएगा, यह फ़तावा क़ाज़ीख़ान में

अरबी इबारत	उर्दू/हिंदी अनुवाद
	है। और अगर उसने सिर्फ़ इस्तिबदाल की शर्त की और यह बयान न किया कि इसके बदले ज़मीन या दार (मकान) लेगा तो उसको इख़्तियार...

पेज 625 का 631

اول: وقف لوجہ اللہ کرتی ہوں اور اس میں یہ شرط لگائی کہ اسے بیچ کر جائداد یا اور کوئی شے مفید اغراض وقف خرید کرنے کا مجھے اختیار ہوگا شرط استبدال اگرچہ جائز ہے مگر یوں کہ اس کے عوض دوسری جائداد ہی لی جائے جو انہیں مقاصد پر وقف ٹھہرے نہ کہ علاوہ جائداد مطلقاً جو شے چاہے جیسا کہ اس کاغذ میں تحریر ہے ایسی شرط سے وقف باطل ہو جاتا ہے۔ عالمگیری میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
اذا شرط فی اصل الوقف ان یستبدل به ارضا اخری اذا شاء فتکون وقفاً مکانها فالوقف والشرط جائزان عند ابی یوسف وکذا لو شرط ان یبیعها ویستبدل بثمنها مکانها. وفی واقعات القاضی الامام فخر الدین قول هلال مع ابی یوسف رحمهما الله تعالی وعلیه الفتوی کذا فی الخلاصة، وان قال علی ان ابیعها و بدا لی من الثمن من قلیل او کثیر او علی ان ابیعها و اشتری بثمنها عبدا وقال ابیعها ولم یزد علی ذلک، قال هلال هذا الشرط	اگر واقف نے اصل وقف میں یہ شرط عائد کی کہ جب چاہے گا اس زمین کے بدلے دوسری زمین لے گا اور وہ اس پہلی زمین موقوفہ کی جگہ وقف ہوگی تو امام ابو یوسف علیہ الرحمہ کے نزدیک وقف و شرط دونوں جائز ہیں، اور اسی طرح اگر یہ شرط کی کہ اس کو فروخت کر کے اس کے ثمن کے بدلے دوسری زمین خریدے گا جو اس کی جگہ وقف ہوگی تو بھی جائز ہے اور واقعات قاضی امام فخر الدین رحمتہ اللہ تعالیٰ علیہ میں ابو یوسف کے قول کے ساتھ شیخ ہلال علیہ الرحمہ کا قول بھی مذکور ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ خلاصہ میں ہے، اور اگر واقف نے اصل وقف میں یوں کہا کہ اس شرط پر وقف کرتا ہوں کہ میں اس وقف کو اپنی رائے کے مطابق کثیر یا قلیل ثمن کے بدلے فروخت کروں گا یا یوں کہا

عربی عبارت	اردو ترجمہ
فاسد یفسد به الوقف کذافی فتاوی قاضی خان، ولو شرط الاستبدال ولم یذکر ارضاً ولا داراً، له ان یستبدل بجنس العقار ماشاء	کہ اس شرط پر میں اس کو فروخت کروں گا، اور اس کے ثمن کے بدلے غلام خریدوں گا یا یوں کہا کہ اس شرط پر کہ میں اس کو فروخت کروں گا اس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو شیخ ہلال نے فرمایا کہ یہ شرط فاسد ہے اور اس سے وقف فاسد ہوگا یہ فتاویٰ قاضیخان میں ہے، اور اگر اس نے فقط استبدال کی شرط کی اور یہ بیان نہ کیا اس کے بدلے زمین یا دار لے گا تو اس کو اختیار

[Arabic Quote]: "From a house or land," as in al-Khulasa. "And if he says: 'On the condition that I exchange it for another land,' he cannot make the substitute a house, and vice versa," as in Fath al-Qadir. Al-Khassaf mentioned in his 'Waqf' that if he stipulated that he would sell it and spend its price on whatever he sees fit from the doors of goodness, the waqf is void, as in al-Dhakhira. [Urdu Explanation]: It means he can take whatever he wants from real estate in exchange for it, whether land or a house, this is how it is in 'al-Khulasa'. And if he said 'on the condition that I will take another land in its stead,' then now he cannot take a house in its stead, nor the reverse, as is in 'Fath al-Qadir'. Imam al-Khassaf mentioned in his book on Waqf that if the waqif (endower) made a condition that 'I will sell the waqf and spend the proceeds on charitable works wherever I wish,' then the waqf will be void; it is the same in 'al-Dhakhira'. (T)

Second: The conditions of the waqf deed will apply to "whatever remains after me". The essence of this is that at present, no part of this property is waqf. I may sell it when I want and spend it where I want. After me, if anything remains from this selling and spending, that will be waqf. It is obvious that here nothing is known whether after his life, any part of the property will remain after his selling and spending, or nothing will remain. And if it remains, what and how much? So this is making a waqf of an unknown thing, and the waqf of an unknown thing is void. Moreover, it remains suspended on a possibility, and such a suspension makes the waqf void. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Quote]: Its condition is that it must be an act of worship in itself, known, not suspended except on something existing. [Urdu Explanation]: The condition for waqf is that it should be an act of piety in its essence and should be known, not suspended. Yes, it can be suspended on an existing condition. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

[Arabic Quote]: Even if he endows something from his land and does not specify it, it is not valid even if he clarifies it after that. [Urdu Explanation]: To the extent that if someone endowed some part of his land and did not specify it, then the waqf will not be valid, even if he clarifies it later. (T)

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter Four, Nurani Kutub Khana Peshawar, 2/399-400

2. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Waqf, Chapter Four, Nurani Kutub Khana Peshawar, 2/402
3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtabai Delhi, 1/377
4. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/360

जिल्द सोलहवीं (16) | फतावा रज़विया

[अरबी उद्धरण]: "घर या ज़मीन से," जैसा कि अल-खुलसा में है। "और यदि वह कहे: 'इस शर्त पर कि मैं इसे दूसरी ज़मीन से बदल लूँ,' तो उसे बदले में घर बनाने का अधिकार नहीं है, और इसके विपरीत भी," जैसा कि फ़तह अल-क़दीर में है। अल-खसाफ़ ने अपनी 'वक़्फ़' में उल्लेख किया है कि यदि उसने शर्त रखी कि वह इसे बेच देगा और इसकी कीमत अच्छाई के द्वारों में से जहाँ उचित समझे खर्च करेगा, तो वक़्फ़ शून्य है, जैसा कि अद-ज़खीरा में है। [उर्दू स्पष्टीकरण]: इसका अर्थ यह होगा कि वह अचल संपत्ति से जो चाहे उसके बदले में ले ले, चाहे ज़मीन हो या घर, 'अल-खुलसा' में ऐसा ही है। और यदि उसने कहा कि 'इस शर्त पर कि मैं इसके बदले दूसरी ज़मीन लूँगा,' तो अब वह इसके बदले घर नहीं ले सकता और न ही इसका उल्टा कर सकता है जैसा कि 'फ़तह अल-क़दीर' में है। इमाम खसाफ़ ने अपनी वक़्फ़ की किताब में उल्लेख किया है कि यदि वाक़िफ़ (दानकर्ता) ने यह शर्त रखी कि 'मैं वक़्फ़ को बेचकर उसकी राशि नेक कामों में जहाँ चाहूँगा खर्च करूँगा,' तो वक़्फ़ बातिल (शून्य) होगा, 'ज़खीरा' में भी ऐसा ही है। (त)

दूसरा: "मेरे बाद जो कुछ शेष रहेगा" उस पर वक़्फ़नामे की शर्तें लागू होंगी। इसका सार यह है कि वर्तमान में इस संपत्ति का कोई भी हिस्सा वक़्फ़ नहीं है। मैं जब चाहूँ बेचूँ और जहाँ चाहूँ खर्च करूँ। मेरे बाद इस बिक्री और खर्च से जो कुछ बचेगा, वह वक़्फ़ होगा। यह स्पष्ट है कि यहाँ कुछ भी ज्ञात नहीं है कि उसके जीवन के बाद बिक्री और खर्च से संपत्ति का कोई हिस्सा बचेगा या नहीं बचेगा। और यदि बचेगा, तो क्या और कितना? तो यह एक अज्ञात चीज़ का वक़्फ़ करना हुआ और अज्ञात का वक़्फ़ बातिल है। फिर वह एक संभावित बात पर निलंबित (मुअल्लक़) रहा और ऐसा निलंबन वक़्फ़ को बातिल कर देता है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[अरबी उद्धरण]: इसकी शर्त यह है कि यह अपने आप में एक पुण्य कार्य होना चाहिए, ज्ञात होना चाहिए, निलंबित नहीं होना चाहिए, सिवाय किसी विद्यमान चीज़ के। [उर्दू स्पष्टीकरण]: वक़्फ़ की शर्त यह है कि वह अपने आप में एक पुण्य कार्य हो और ज्ञात हो, निलंबित न हो। हाँ, विद्यमान शर्त के साथ निलंबित हो सकता है। (त)

'रद अल-मुहतार' में है:

[अरबी उद्धरण]: यहाँ तक कि यदि उसने अपनी ज़मीन से कुछ वक़्फ़ किया और उसका नाम नहीं लिया (उसे निर्दिष्ट नहीं किया), तो यह मान्य नहीं है, भले ही वह उसके बाद उसे स्पष्ट कर दे। [उर्दू

स्पष्टीकरण]: यहाँ तक कि यदि किसी ने अपनी ज़मीन का कुछ हिस्सा वक़्फ़ किया और उसे निर्दिष्ट (मुतअय्यन) नहीं किया, तो वक़्फ़ सही नहीं होगा, भले ही वह बाद में स्पष्ट कर दे। (त)

1. फतावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, चौथा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/399-400
2. फतावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, चौथा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/402
3. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/377
4. रद अल-मुहतार, किताबुल वक़्फ़, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 3/360

من دار او ارض کذافی الخلاصة، واذا قال علی ان استبدل ارضاً اخری لیس له ان یجعل البدل دارا و کذا علی العکس کذا فی فتح القدیر ۱ وذکر الخصاف فی وقفه لو شرط ان یبیعها ویصرف ثمنها الی مارأی من ابواب الخیر فالوقف باطل کذا في الذخیرة ۲- ہو گا کہ جس عقار سے جو چاہے اس کے بدلے میں لے لے چاہے زمین یا مکان، یوں ہی خلاصہ میں ہے۔ اور اگر اس نے کہا اس شرط پر کہ میں اس کے بدلے دوسری زمین لوں گا تو اب اس کے بدلے مکان نہیں لے سکتا اور نہ ہی اسکا عکس کر سکتا ہے جیسا کہ فتح القدیر میں ہے، امام خصاف نے اپنی وقف میں ذکر فرمایا کہ اگر واقف نے یہ شرط کی کہ میں وقف کو فروخت کرکے ثمن کار ہائے خیر میں جہاں چاہوں گا خرچ کروں گا تو وقف باطل ہوگا، ذخیرہ میں یونہی ہے۔ (ت)

دوم: جو کچھ بعد میرے باقی رہے گا اس سے شرائط وقفنامہ متعلق ہوں گے اس کا حاصل یہ ہے کہ فی الحال اس جائیداد کا کوئی حصہ وقف نہیں میں جب چاہوں بیچوں اور جہاں چاہوں خرچ کروں میرے بعد اس بیع و خرچ سے کچھ باقی بچے تو وہ وقف ہو، ظاہر ہے کہ یہاں کچھ معلوم نہیں کہ بعد زندگی اس کے بیع و خرچ سے کوئی حصہ جائیداد باقی رہے یا کچھ نہ رہے اور رہے تو کیا اور کس قدر، تو یہ ایک مجہول چیز کا وقف کرنا ہوا اور مجہول کا وقف باطل ہے پھر وہ بھی ایک احتمال بات پر معلق رہا اور ایسی تعلیق کا وقف باطل ہے۔ درمختار میں ہے:

شرطه ان یکون قربة فی ذاته معلوماً لا معلقاً الا بکائن ۳- شرطِ وقف یہ ہے کہ وہ اپنی ذات کے اعتبار سے قربت ہو اور معلوم ہو معلق نہ ہو ہاں شرطِ موجود کے ساتھ معلق ہوسکتا ہے (ت)

ردالمحتار میں ہے:

حتی لو وقف شیئاً من ارضه و لم یسمه لا یصح و لو بین بعد ذلک ۴- یہاں تک کہ اگر کسی نے اپنی زمین کا کچھ حصہ وقف کیا اور اس کو متعین نہ کیا تو وقف صحیح نہ ہوگا اگر چہ بعد میں بیان کردے (ت)

۱ فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۳۹۹-۴۰۰ ۲ فتاوی ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۲ / ۴۰۲ ۳ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۷۷ ۴ ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۳۶۰

Fatawa Rizvia, Volume 16

In the same book, from Is'af it is: "Al-waqf la yahtamil al-ta'liq bil-khatar"[1] - Waqf does not bear the possibility of being contingent upon something that is prone to uncertainty. (T)

In Fath al-Qadir it is: "Law qala idha miltu min maradhi hadha faqad waqaftu ardi... ila akhirihi famata lam tasir waqfan"[2] - When he said, "If I die during this illness of mine, then I have endowed this land of mine as waqf," and then he died, the land did not become waqf. (T)

After this, what was written about the hope that the authorities would oversee this endowed property, and finally saying that this waqf-namah (endowment deed) has been written and the expenses explained to the trustees—in none of this was the initiation of waqf intended or understood. Rather, all of this is based on the person's own belief that they considered it a waqf, whereas legally it has not yet become a waqf. Words spoken based on a false impression carry no weight. In Al-Ashbah, under the principle "La 'ibrata bil-dhann al-bayyin khata'uhu" (No consideration is given to an assumption whose error is manifest), it is stated:

"Law aqarra bi-talaqi zawjatihi dhannan al-wuqu' bi-ifta' al-mufti fa-tabayyana 'adamuhu lam yaqa' kama fil-Qunyah"[3] - If someone admitted to the divorce of his wife, assuming it had occurred due to a Mufti's fatwa, and then its non-occurrence became apparent, the divorce did not take place, as stated in Al-Qunyah. (T)

Therefore, this seeker of reward should endow it anew and not make it contingent upon death, for if it exceeds one-third of the estate, there will be a dispute over the heirs' permission. If they wish to set a condition for exchange (istibdal), they have the option, but only in such a way that it can be replaced with another property, whether by selling it and buying another property in its stead. Now, that second property will immediately become waqf under the same conditions. Mention of replacement with anything other than property should never be made, otherwise, the waqf will be void. And do not think that selling and spending it during one's lifetime brings more reward; instead, complete the waqf during one's lifetime and set a condition for the duration of life.

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/460 [2] Fath al-Qadir, Kitab al-Waqf, Maktaba Nooria Rizvia, Sukkur, 5/423 [3] Al-Ashbah wal-Naza'ir, Al-Fann al-Awwal, Al-Qa'idah al-Sabi'ah 'Ashara, Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/194

फ़तावा रज़विया, जिल्द 16

इसी में इसआफ़ से है: "अल-वक़्फ़ ला यहतमील अत-तअलीक़ बिल-ख़तर"[1] - वक़्फ़ ऐसी चीज़ के साथ मुअल्लक (निर्भर) होने की संभावना नहीं रखता जो अनिश्चितता (ख़तरे) के अधीन हो। (त)

फ़तह अल-क़दीर में है: "लौ क़ाला इज़ा मितु मिन मरज़ी हाज़ा फ़क़द वक़फ़्तु अर्ज़ी... इला आख़िरिही फ़माता लम तसिर वक़्फ़न"[2] - जब कहा कि अगर मैं अपनी इस बीमारी में मर गया तो मैंने अपनी यह ज़मीन वक़्फ़ कर दी, फिर वह मर गया, तो ज़मीन वक़्फ़ नहीं हुई। (त)

इसके बाद जो लिखा कि अधिकारियों से उम्मीद है कि इस वक़्फ़ की गई जायदाद की निगरानी करेंगे और अंत में कहा कि यह वक़्फ़-नामा लिख दिया और मुतवल्लियों (ट्रस्टियों) को खर्च बता दिए— इनमें से किसी से भी वक़्फ़ की शुरुआत न तो उद्देश्य थी और न ही समझी गई। बल्कि यह सब उनके इसी ख़याल पर आधारित है कि उन्होंने इसे वक़्फ़ समझ लिया, हालाँकि शरीअत के अनुसार वह अभी तक वक़्फ़ नहीं हुई थी। ग़लतफ़हमी के आधार पर कहे गए शब्दों का कोई प्रभाव नहीं होता। अल-अशबाह के नियम "ला इबराता बिल-ज़न्न अल-बय्यिन ख़तउहु" (जो स्पष्ट रूप से ग़लत विचार हो, उसका कोई महत्व नहीं) में है:

"लौ अक़र्रा बि-तलाक़ि ज़ौजतिही ज़ान्न-ल-वुक़ूअ बि-इफ़्ता अल-मुफ़्ती फ़-तबैयना अदमुहु लम यक़अ कमा फ़िल-क़ुन्या"[3] - अगर किसी ने मुफ़्ती के फ़तवे की वजह से तलाक़ होने का गुमान (भ्रम) करते हुए अपनी पत्नी के तलाक़ का इक़रार किया, फिर उसका न होना ज़ाहिर हो गया, तो तलाक़ वाक़े नहीं हुई जैसा कि 'क़ुन्या' में है। (त)

इसलिए इस सवाब (पुण्य) की चाह रखने वाली को चाहिए कि इसे नए सिरे से वक़्फ़ करे और मौत पर मुअल्लक न करे, क्योंकि अगर वह छोड़ी गई संपत्ति के एक-तिहाई (1/3) से ज़्यादा हो, तो फिर वारिसों की अनुमति का झगड़ा होता है। और यदि तबादले (इस्तिब्दाल) की शर्त लगाना चाहे तो अधिकार है, मगर केवल इस तरह कि उसे दूसरी जायदाद से बदल लें, चाहे उसे बेचकर उसके बदले दूसरी जायदाद ख़रीद लें। अब वह दूसरी जायदाद तुरंत उन्हीं शर्तों पर वक़्फ़ हो जाएगी। जायदाद के अलावा किसी और चीज़ से बदलने का ज़िक्र हरगिज़ न हो वरना वक़्फ़ ख़त्म हो जाएगा। और यह न सोचें कि अपने जीवन में बेचकर ख़र्च कर दूँ तो सवाब ज़्यादा है, बल्कि अपने जीवन में वक़्फ़ पूरा करें और शर्त कर लें कि जीवन भर।

[1] रद अल-मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/460 [2] फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-वक़्फ़, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 5/423 [3] अल-अशबाह व अन-नज़ाइर, अल-फ़न अल-अव्वल, अल-क़ायदा अस-साबिया अशरा, इदारात अल-क़ुरआन, कराची, 1/194

पृष्ठ 627/631

اسی میں اسعاف سے ہے: الوقف لا یحتمل التعلیق بالخطر ۱ - وقف ایسی شئ کے ساتھ معلق ہونے کا احتمال نہیں رکھتا جو محتمل الملاک ہو (ت)

فتح القدیر میں ہے: لو قال اذا مت من مرضی ھذا فقد وقفت ارضی الی جب کہا کہ اگر میں اپنی اس مرض میں مر گیا تو میں نے اپنی یہ زمین وقف کر دی، پھر مر گیا تو زمین وقف نہ ہوئی (ت) آخرہ فمات لم تصر وقفاً ۲ -

اس کے بعد جو لکھا کہ حکام سے امید ہے کہ اس جائیداد موقوفہ کی نگرانی کریں اور اخیر میں کہا کہ یہ وقف نامہ لکھ دیا اور متولیوں کو مصارف بتائے ان میں کسی سے انشائے وقف نہ مقصود ہے نہ مفہوم بلکہ یہ سب اپنے اسی خیال کی بنا پر ہے کہ اسے وقف سمجھا حالانکہ وہ شرعاً ہنوز وقف نہ ہوئی اور غلط خیالی کی بنا پر جو الفاظ کہے جائیں کچھ اثر نہیں رکھتے، اشباہ قاعدہ لاعبرۃ بالظن البین خطوہ میں ہے :

لو اقربطلاق زوجتہ ظاناً الوقوع بافتاء المفتی فتبین اگر کسی نے مفتی کے فتوٰی دینے کی وجہ سے وقوع طلاق کا گمان کرتے ہوئے اپنی بیوی کی طلاق کا اقرار کیا پھر اس کا عدم ظاہر ہو گیا تو طلاق واقع نہیں ہوئی جیسا کہ قنیہ میں ہے (ت) عدمہ لم یقع کما فی القنیہ ۳ -

پس اس طالبہ ثواب کو چاہئے کہ اسے از سر نو وقف فرمائے اور بعد موت پر معلق نہ کرے کہ وہ اس میں اگر ثلث متروکہ سے زائد ہو تو پھر وارثوں کی اجازت کا جھگڑا ہے اور واقعہ استبدال کی شرط لگانا چاہے تو اختیار ہے مگر صرف اس طرح کہ اسے دوسری جائیداد سے بدل لیں خواہ بیچ کر اس کے عوض دوسری جائیداد خرید لیں، اور اب وہ دوسری فوراً انہیں شرائط پر وقف ہو جائے

گی، اور ماورائے جائیداد کسی اور چیز سے تبدیل کا ذکر ہرگز نہ ہو ورنہ وقف جاتا رہے گا، اور یہ خیال نہ کریں کہ اپنی حیات میں بیچ کر خرچ کر دوں تو ثواب زیادہ ہے، نہیں بلکہ اپنی حیات میں وقف کامل کریں اور شرط کرلیں کہ زندگی بھر

۱ ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۶۰ ۲ فتح القدیر کتاب الوقف مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۴۲۳ ۳ الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ السابعۃ عشر ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۱۹۴

Fatawa Rizwia Volume (16)

All its expenses will be in my hands and subject to my opinion and authority. After me, such and such persons will be the trustees and they will spend such and such amounts on specific purposes. In this way, by using one's discretion throughout life, authority over spending remained, and even after death, reward continued to reach as long as the property remained. It is mentioned in Al-Alamgiri:

Arabic Text

If a person intends to dedicate his wealth to gain closeness to Allah, building a lodge (Ribat) for Muslims is better than freeing slaves because a Ribat has more permanence. Some said giving it as charity to the poor is better. I said to someone who intended this to buy books and place them in a library to promote knowledge because it has more permanence, so it is better than others. And if someone intended to endow his house for the poor, then giving the proceeds of its sale as charity is better. And if instead of a house, it is landed property, then endowing it is better. Thus it is mentioned in al-Mudmarat (summarized).

Urdu Translation

A person intended to give his wealth for the closeness of Allah; for him, building a lodge (Ribat) for Muslims is better than freeing a slave because a Ribat has more permanence. Some said that giving it as charity to the poor is better, and in our research, we told such a person to buy books and keep them in a library because it has more permanence, hence it is superior to others. If someone intended to endow their house for the poor, then giving the sale proceeds as charity is better, and if instead of a house, it is land, then endowment is better; it is similarly stated in Mudmarat (summarized).

In Fatawa Imam Qazi Khan it is mentioned:

Arabic Text

A person came to a Mufti and wanted to gain closeness to Allah Almighty through his house. He asked: should I sell it and give the proceeds in charity, or buy slaves with the proceeds and free them, or make it a house for Muslims? Which of these would be better? They said it should be told to him: if you build a lodge (Ribat) and make an endowment and income-

Urdu Translation

A person came to a Mufti who intended to gain closeness to Allah Almighty through his house. He asked: Should I sell it and give its price as charity, or buy slaves with those prices and free them, or make it a house for Muslims? Which of these is better? The scholars said

Arabic Text	Urdu Translation
generating property for its maintenance, then the Ribat is better because it is more permanent and of more general benefit. And if you do not make an income-generating property for the lodge...	that he would be given this answer: if you build a lodge (Ribat) and endow something for its income, then the lodge is better...

1 Fatawa Hindia, Book of Waqf, Chapter 14, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/481-82

इसके सभी खर्च मेरे हाथ में होंगे और मेरी राय और अधिकार पर रहेंगे। मेरे बाद फ़लाँ-फ़लाँ मुतवल्ली (ट्रस्टी) होंगे और वे फ़लाँ खर्च में इतना-इतना खर्च करेंगे। इस तरह, अपनी राय से जीवन भर जैसा चाहा खर्च करने का अधिकार रहा और बाद में भी संपत्ति रहने तक सवाब पहुँचता रहा। आलमगीरी में है:

अरबी पाठ

यदि कोई व्यक्ति अपने धन को अल्लाह की निकटता प्राप्त करने के लिए समर्पित करने का इरादा रखता है, तो मुसलमानों के लिए एक सराय (रिबात) बनाना गुलामों को आज़ाद करने से बेहतर है क्योंकि सराय में स्थायित्व अधिक होता है। कुछ ने कहा कि इसे गरीबों को दान देना बेहतर है। मैंने ऐसा इरादा रखने वाले से कहा कि वह किताबें खरीदे और उन्हें ज्ञान को बढ़ावा देने के लिए पुस्तकालय में रखे क्योंकि इसमें अधिक स्थायित्व है, इसलिए यह दूसरों से बेहतर है। और अगर किसी ने अपना घर गरीबों के लिए वक़्फ़ करने का इरादा किया है, तो उसकी बिक्री से प्राप्त राशि को दान करना बेहतर है। और अगर घर के बजाय ज़मीन है, तो वक़्फ़ करना बेहतर है। ऐसा मुज़मरात में (संक्षेप में) वर्णित है।

उर्दू अनुवाद

एक व्यक्ति ने इरादा किया कि अपना माल अल्लाह की निकटता में लगा दे, तो उसके लिए मुसलमानों के लिए सराय (रिबात) बनाना गुलाम आज़ाद करने से बेहतर है क्योंकि सराय में स्थायित्व अधिक है। कुछ ने कहा कि इसे गरीबों पर सदक़ा (दान) करना बेहतर है, और शोध में हमने ऐसे इरादा करने वाले से कहा था कि वह किताबें खरीदकर पुस्तकालय में रखे क्योंकि इसमें अधिक स्थायित्व है, इसलिए यह दूसरों से बेहतर है। अगर किसी ने इरादा किया कि अपना घर गरीबों पर वक़्फ़ कर दे, तो बिक्री की राशि दान करना बेहतर है, और अगर घर के बजाय ज़मीन हो तो वक़्फ़ करना बेहतर है; मुज़मरात में भी ऐसा ही है (संक्षेप में)।

फ़तावा इमाम क़ाज़ी खान में उल्लेख है:

अरबी पाठ

एक व्यक्ति एक मुफ्ती के पास आया और अपने घर के माध्यम से अल्लाह सर्वशक्तिमान की निकटता प्राप्त करना चाहता था। उसने पूछा: क्या मैं इसे बेच दूँ और

उर्दू अनुवाद

एक मुफ्ती के पास ऐसा व्यक्ति आया जो अपने घर के ज़रिए अल्लाह तआला की निकटता हासिल करने का इरादा रखता

अरबी पाठ

प्राप्त राशि दान में दे दूँ, या उस राशि से गुलाम खरीदूँ और उन्हें आज़ाद करूँ्या इसे मुसलमानों के लिए घर बना दूँ? इनमें से कौन सा बेहतर होगा? उन्होंने कहा कि उसे यह बताया जाना चाहिए: यदि आप एक सराय (रिबात) बनाते हैं और इसके रखरखाव के लिए एक बंदोबस्त और आय-सृजन संपत्ति बनाते हैं, तो सराय बेहतर है क्योंकि यह अधिक स्थायी और सामान्य लाभ वाली है। और यदि आप सराय के लिए आय-सृजन संपत्ति नहीं बनाते हैं...

उर्दू अनुवाद

है। उसने पूछा: क्या मैं इसे बेचकर इसकी कीमत सदक़ा कर दूँ, या उन कीमतों से गुलाम खरीदकर आज़ाद करूँ्या इसे मुसलमानों के लिए घर बना दूँ? इनमें से क्या बेहतर है? उलेमा ने कहा कि उसे यह जवाब दिया जाएगा: अगर तुम सराय (रिबात) बनाकर उसकी आमदनी के लिए कोई चीज़ वक़्फ़ कर दो, तो सराय बेहतर है...

१ फ़तावा हिंदिया, किताबुल वक़्फ़, चौदहवाँ अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/४८१-८२ पेज ६२८ ऑफ ६३१

اس کے تمام مصارف میرے ہاتھ سے ہوں گے اور میری رائے و اختیار پر رہیں گے میرے بعد فلاں فلاں متولی ہوں اور اتنا اتنا فلاں مصرف میں صرف کیا کریں یوں اپنی رائے سے زندگی بھر جیسا چاہا ہے صرف کا اختیار رہا اور بعد کو بھی تابقائے جائیداد ثواب پہنچا کیا۔ عالمگیری میں ہے:

| رجل اراد ان یجعل مالہ بوجہ القربۃ فبناء الرباط للمسلمین افضل من عتق الرقاب لانہ ادوم، وقیل التصدیق علی المساکین وقلت قد کنا قلنا لمن اراد ذلک ان یشتری الکتب ویضع فی دار الکتب لیکتب العلم لانہ ادوم، فکان افضل من غیرہ ولو اراد ان یتخذ دارالہ وقفاً علی الفقراء ، فالتصدق بثمنھا افضل ولو کان مکان الدار ضیعۃ فالوقف افضل کذا فی المضمرات ۱۔ (ملخصاً) | ایک شخص نے ارادہ کیا کہ اپنا مال قرب الٰہی میں کر دے تو اس کا مسلمانوں کے لئے رباط بنانا غلام آزاد کرنے سے بہتر ہے کیونکہ رباط کو دوام زیادہ ہے، اور بعض نے کہا کہ اس کو مساکین پر صدقہ کرنا افضل ہے اور تحقیق ہم نے ایسا ارادہ کرنے والے کو کہا تھا کہ وہ کتابیں خرید کر لائبریری میں رکھے کیونکہ اس میں زیادہ دوام ہے لہٰذا یہ اپنے غیر سے افضل ہے اور اگر کسی نے ارادہ کیا کہ اپنا گھر فقیروں پر وقف کر دے تو اس کے ثمن کو صدقہ کرنا افضل ہے اور اگر بجائے گھر کے زمین موقوف ہو تو وقف افضل ہے، ایسے ہی مضمرات میں ہے (ملخصاً)۔ (ت) |

فتاوٰی امام قاضی خان میں ہے:

| رجل جاء الی المفتی و اراد ان یتقرب الی اللہ تعالٰی بدارہ فسأل ابیعھا و اتصدق بثمنھا او اشتری بثمنھا عبیدا فاعتقھم او اجعلھا دارالمسلمین ای ذلک یکون افضل، قالوا یقال لہ ان بنیت رباطا وتجعل

لہا وقفا و مستغلا لعمارته فالرباط افضل فانہ ادوم و اعم نفعا ، وان لم تجعل للرباط مستغلا | ایک مفتی کے پاس ایسا شخص آیا جو اپنے گھر کے ذریعے اللہ تعالیٰ کا تقرب حاصل کرنے کا ارادہ رکھتا ہے اس نے کہا کہ میں اس کو فروخت کر کے اس کے ثمن صدقہ کروں یا اس کے ثمنوں سے غلام خرید کر آزاد کروں یا اس کو مسلمانوں کے لئے گھر کردوں ان میں سے کیا افضل ہے تو مشائخ نے کہا کہ اس کو یہ جواب دیا جائے گا کہ اگر تو رباط بنا کر اس کی آمدنی کے لئے کوئی شے وقف کر دے تو رباط افضل |

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الوقف الباب الرابع عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۸۱-۸۲ Page 628 of 631

Fatawa Rizvia, Volume (16)

(Arabic) For construction, it is better to sell and give its price as charity to the poor[1].	**It is because there is more permanence in it and its benefit is general. If you cannot endow anything for the income of the inn (ribat), then it is better to sell it and give the proceeds as charity to the poor. (T)**

It is quoted in Alamgiriya: | (Arabic) And less than that in virtue is to buy slaves with its price and free them. It is similarly stated in az-Zahiriyyah[2]. | And less than that in virtue is to buy slaves with its proceeds and free them. It is similarly stated in az-Zahiriyyah. (T) |

In Wajiz, Kardari, then Bahr-ul-Raiq, then Hindia it is stated: | (Arabic) Endowing a land estate is better than selling it and giving its price as charity[3]. And Allah Almighty knows best. | Endowing a plot of land is better than selling it and giving the proceeds as charity. And Allah Almighty knows best. (T) |

Issue 434: From the city of Chadhai Nib, submitted by Munshi Muhammad Zahoor Sahib, 22 Safar 1339 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Is document "A" valid or not? And if it is, should it be counted as a deed of transfer (tamleek-nama), a deed of endowment (waqf-nama), or a deed of trusteeship (tauliyat-nama)? Secondly, Zaid wrote document "B" back to his son Amr with the same content; did the trustee (mutawalli) or manager (muhtamim) have the authority or not? Now that Zaid has passed away, about whom it was written that Zaid would remain the trustee for life and thereafter whoever becomes the trustee, custodian (sajjada-nashin), or manager one after another would also have to be bound by this writing. Now, since two claimants have emerged: one is Bakr, a family elder whose age is approximately 75 years and who also initiates disciples (murid), and the second is Zaid's son Amr, who does not initiate disciples and whose age is 19 years, in whose favor the trustee wrote document "B". Now, which of these two has preference, and who is entitled to the succession? And should the trustee and custodian be separate, or is one person entitled to both according to the aforementioned writing?

---

[1] Fatawa Qazi Khan, Book of Endowments, Chapter on a man making his house a mosque, etc., Naval Kishore Lucknow, 4/712. [2] Fatawa Hindiyya, Chapter 12 on Inns

and Graveyards, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/470. [3] Fatawa Hindiyya, Chapter 12 on Inns and Graveyards, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/470.

फ़तावा रिज़विया, खंड (16)

(अरबी) निर्माण के लिए, उसे बेचना और उसकी कीमत गरीबों को दान करना बेहतर है[1]।

क्योंकि इसमें स्थायित्व अधिक है और इसका लाभ व्यापक है। यदि आप सराय (रिबात) की आय के लिए कुछ भी वक्फ़ नहीं कर सकते हैं, तो उसे बेचकर प्राप्त धन गरीबों को दान करना बेहतर है। (त)

आलमगीरिया में इसे उद्धृत किया गया है: | (अरबी) और इसमें कम पुण्य यह है कि इसकी कीमत से गुलाम खरीदे जाएं और उन्हें आज़ाद कर दिया जाए। अज़-ज़हीरियाह में भी ऐसा ही है[2]। | और इससे कम पुण्य यह है कि इसकी प्राप्तियों से गुलाम खरीदकर उन्हें आज़ाद किया जाए। अज़-ज़हीरियाह में ऐसा ही है। (त) |

वजीज़, करदरी फिर बहर-उल-रैक फिर हिन्दिया में कहा गया है: | (अरबी) भूमि संपत्ति का वक्फ़ करना उसे बेचने और उसकी कीमत दान करने से बेहतर है[3]। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। | भूमि के एक टुकड़े को वक्फ़ करना उसे बेचने और प्राप्त धन को दान करने से बेहतर है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। (त) |

मसला 434: चधाई निब शहर से, मुंशी मुहम्मद ज़हूर साहिब द्वारा प्रस्तुत, 22 सफ़र 1339 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले के बारे में क्या कहते हैं: दस्तावेज़ "A" मान्य है या नहीं? और यदि है, तो क्या इसे स्वामित्व विलेख (तमलीक-नामा), वक्फ़ विलेख (वक्फ़-नामा), या न्यास विलेख (तौलियत-नामा) माना जाना चाहिए? दूसरा, ज़ैद ने वही विषय वस्तु लिखकर दस्तावेज़ "B" अपने पुत्र अम्र को वापस दे दी; क्या मुतवल्ली (ट्रस्टी) या मुहतमिम (प्रबंधक) को अधिकार था या नहीं? अब जबकि ज़ैद का निधन हो गया है, जिनके बारे में लिखा गया था कि ज़ैद आजीवन मुतवल्ली रहेंगे और उसके बाद जो भी मुतवल्ली, सज्जादा-नशीन या मुहतमिम होगा, उसे भी एक के बाद एक इस लेखन का पालन करना होगा। अब, चूंकि दो दावेदार सामने आए हैं: एक बक्र है, जो परिवार का बड़ा है जिसकी उम्र लगभग 75 वर्ष है और जो मुरीद (शिष्य) भी बनाता है, और दूसरा ज़ैद का बेटा अम्र है, जो मुरीद नहीं बनाता है और जिसकी उम्र 19 वर्ष है, जिसके पक्ष में मुतवल्ली ने दस्तावेज़ "B" लिखा था। अब, इन दोनों में से किसे प्राथमिकता है, और उत्तराधिकार का हकदार कौन है? और क्या मुतवल्ली और सज्जादा-नशीन अलग-अलग होने चाहिए, या उपर्युक्त लेखन के अनुसार एक ही व्यक्ति दोनों का हकदार है?

[1] फ़तावा क़ाज़ी खान, वक्फ़ की किताब, एक व्यक्ति द्वारा अपने घर को मस्जिद बनाने का अध्याय, आदि, नवल किशोर लखनऊ, 4/712। [2] फ़तावा हिन्दिया, सराय और कब्रिस्तानों पर अध्याय 12, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/470। [3] फ़तावा हिन्दिया, सराय और कब्रिस्तानों पर अध्याय 12, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/470।

للعمارة فالافضل ان تبیع ہے کیونکہ اس میں دوام زیادہ اور اس کا نفع عام ہے اور اگر تو رباط وتتصدق بثمنه علی کی آمدنی کے لئے کوئی چیز وقف نہ کر سکے تو پھر اس کو فروخت المساکین[1]۔ کرکے ثمن مسکینوں پر صدقہ کرنا افضل ہے(ت)

عالمگیریہ میں اسے نقل کر کے فرمایا: | ودون ذلک فی الفضل ان یشتری بثمنها عبیداً فیعتقهم کذا فی الظهیریة[2]۔ | اور اس سے کمتر فضیلت اس میں ہے کہ اس کے ثمنوں سے غلام خرید کر آزاد کردے۔ ظہیریہ میں ایسے ہی ہے۔(ت) |

وجیز، کردری پھر بحر الرائق پھر ہندیہ میں ہے: | وقف الضیعة اولی من بیعها والتصدق بثمنها[3]۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ | قطعہ اراضی کو وقف کرنا اس کو بیچ کر ثمنوں کو صدقہ کرنے سے اولٰی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت) |

مسئلہ ۴۳۴: از شہر چڑ ھائی نیب مسئولہ منشی محمد ظہور صاحب ۲۲ صفر ۱۳۳۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ کے کہ دستاویز "ا" جائز ہے یا نہیں؟ اور اگر ہے تو یہ تملیک نامہ میں شمار ہو گی یا وقف نامہ میں یا تولیت نامہ میں؟ دوسرے یہ کہ زید نے دستاویز "ب" اپنے پسر عمرو کو اسی مضمون کو پلٹ کر لکھ دی تو متولی یا مہتمم کو اختیار تھا یا نہیں؟ اب چونکہ زید کا انتقال ہو گیا جس کی نسبت لکھا تھا کہ زید تاحیات متولی رہے گا بعد اس کے جو متولی یا سجادہ یا مہتمم ہو گا یکے بعد دیگرے اس کو بھی پابند اس تحریر کا رہنا ہوگا اب چونکہ دو دعویدار پیدا ہوئے ایک بکر خاندانی بزرگ جس کی عمر تخمیناً ۷۵ سال کی ہے اور مرید بھی کرتے ہیں دوسرا زید کا لڑکا عمرو جو مرید نہیں کرتا ہے جس کی عمر ۱۹ سال کی ہے جس کے حق میں دستاویز

"ب" متولی نے تحریر کی ہے اب ان ہر دو میں ترجیح کس کو ہے اور کون مستحق جانشینی کا ہے اور متولی اور سجادہ نشیں جدا جدا ہونا چاہئے یا ایک ہی شخص مستحق ہے بموجب تحریر متذکرہ کے؟

---

[1] فتاویٰ قاضی خان کتاب الوقف باب الرجل یجعل دارہ مسجداً الخ نولکشور لکھنؤ ۴/ ۷۱۲ [2] فتاویٰ ہندیہ الباب الثانی عشر فی الرباطات والمقابر نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۷۰ [3] فتاویٰ ہندیہ الباب الثانی عشر فی الرباطات والمقابر نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۷۰

The Answer:

I have examined both documents. The first is a deed of endowment (waqf-nama), although it is mistakenly written as a deed of transfer (tamleek-nama). Its wording is: "In a state of sound mind and health, I have separated the aforementioned land, house, etc., from my ownership and transferred them for the aforementioned religious purposes and objectives. I affirm that neither I nor any of my legal heirs shall have any claim over the said property. Natthe Khan shall remain the trustee (mutawalli) of the said property during his lifetime, and after him, whoever becomes my successor (sajjada-nasheen) one after another shall be the successor and trustee of the said property. No trustee shall at any time have the power of mortgage, sale, or any kind of transfer. This transferred property shall be considered as an endowment (waqf) for specific religious work; inheritance shall never apply to it." Thus, there is no doubt that it is an endowment deed. And Allah knows best.

(2) Observation of document "B" reveals that Zaid, who was the trustee appointed by the original endower (waqif), resigned from the trusteeship during his lifetime and health and appointed his son as successor and trustee. According to Shariah, he had no authority to do this.

Firstly, it is not permissible for a trustee to appoint another in his place during his lifetime and health unless the endower has explicitly given him this authority. Here, such authority was not given; rather, the wording of the endowment deed clearly shows that the endower prescribed that Zaid remain its trustee for life, and after him, the succession of others was written. It is stated in 'Durr-ul-Mukhtar':

Arabic Text	**Urdu Translation (from original)**
If the trustee intended to appoint another in his place during his life and health, if he has general authorization by the condition of the endower, then it is valid, otherwise authorization during health is not valid.	If the trustee intended to make another his representative during his life and health, then if he has general authorization through the endower's condition, it is correct; otherwise, authorization in a state of health will not be correct. (T)

Secondly, the succession of Zaid's son was also carried out contrary to the condition of the endowment deed, as is evident from the aforementioned wording. Therefore, document "B" is merely futile and unenforceable. It is clear from the text of the

endowment deed that the trustee and the successor (sajjada-nasheen) should be the same person. Since the endower made no specific appointment regarding this, then based on religious Shariah considerations, from among the relatives of the endower, whoever is a Sunni, pious, religious, and honest person, [should be chosen] by the consensus of the scholars and righteous people of the Ahl-us-Sunnah for this task...

---

1. Durr-ul-Mukhtar, Book of Endowment, Chapter: The condition of the endower is observed in its leasing, Mujtabai Press, Delhi, 1/389.

फ़तावा रज़विया | सोलहवीं जिल्द (१६)

अल-जवाब (उत्तर):

दोनों दस्तावेज़ों को सुना गया। पहली वक्फ़नामा (बंदोबस्त विलेख) है, हालांकि गलती से इसे तमलीकनामा (हस्तांतरण विलेख) लिखा गया है। इसकी इबारत (विषय-वस्तु) यह है: "मैंने अच्छे स्वास्थ्य और स्थिर बुद्धि की स्थिति में उपरोक्त भूमि, घर आदि को अपने स्वामित्व से अलग करके आगामी उल्लेखित धार्मिक कार्यों और उद्देश्यों के लिए हस्तांतरित कर दिया है। मैं स्वीकार करता हूँ कि उक्त संपत्ति पर मेरा या मेरे किसी कानूनी उत्तराधिकारी का कोई दावा नहीं होगा। नत्थे खाँ अपने जीवनकाल तक उक्त संपत्ति के मुतवल्ली (ट्रस्टी) रहेंगे और उनके बाद जो व्यक्ति एक के बाद एक मेरा सज्जादानशीन (उत्तराधिकारी) होगा, वह उक्त संपत्ति का सज्जादानशीन और मुतवल्ली होगा। किसी भी मुतवल्ली को किसी भी समय बंधक, बिक्री या किसी भी प्रकार के हस्तांतरण का अधिकार नहीं होगा। यह हस्तांतरित संपत्ति विशिष्ट धार्मिक कार्यों के लिए वक्फ़ के रूप में मानी जाएगी, इसमें कभी भी उत्तराधिकार लागू नहीं होगा।" तो इसमें कोई संदेह नहीं है कि यह एक वक्फ़नामा है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(२) दस्तावेज़ "ब" के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि ज़ैद, जो मूल वक़िफ़ (दानकर्ता) द्वारा नियुक्त मुतवल्ली था, ने अपने जीवन और स्वास्थ्य की स्थिति में मुतवल्ली के पद से त्यागपत्र देकर अपने बेटे को उत्तराधिकारी और मुतवल्ली बना दिया। शरीयत के अनुसार उसे इसका कोई अधिकार नहीं था।

प्रथमतः: मुतवल्ली के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह अपने जीवन और स्वास्थ्य की स्थिति में किसी दूसरे को अपने स्थान पर नियुक्त करे, जब तक कि वक़िफ़ ने स्पष्ट रूप से उसे इसका अधिकार न दिया हो। और यहाँ उसे यह अधिकार नहीं दिया गया था, बल्कि वक्फ़नामे की इबारत से साफ़ ज़ाहिर है कि वक़िफ़ ने ज़ैद का जीवन भर इसका मुतवल्ली रहना लिखा था, उसके बाद दूसरों के उत्तराधिकार का उल्लेख किया। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है:

अरबी इबारत	**उर्दू अनुवाद (मूल से)**
यदि मुतवल्ली अपने जीवन और स्वास्थ्य में अपने स्थान पर किसी और को नियुक्त करने का इरादा करता है, तो यदि उसे वक़िफ़ की शर्त द्वारा	मुतवल्ली ने अपने जीवन और स्वास्थ्य में दूसरे को अपना प्रतिनिधि बनाने का इरादा किया, तो अगर उसे वक़िफ़ की शर्त के ज़रिए सामान्य

अरबी इबारत	उर्दू अनुवाद (मूल से)
सामान्य अधिकार प्राप्त है तो यह सही है, अन्यथा स्वास्थ्य की स्थिति में अधिकार देना सही नहीं है।	अधिकार प्राप्त है तब तो सही है, वरना स्वास्थ्य की स्थिति में अधिकार देना सही न होगा। (त)

द्वितीयतः: ज़ैद के बेटे का उत्तराधिकार भी वक्फ़नामे की शर्त के विरुद्ध अमल में आया, जैसा कि उपरोक्त इबारत से स्पष्ट है। इसलिए दस्तावेज़ "ब" महज़ बेकार और अप्राप्य है। वक्फ़नामे के लेखन से स्पष्ट है कि मुतवल्ली और सज्जादानशीन एक ही व्यक्ति होना चाहिए और उसके बारे में वक़िफ़ ने कोई विशेष नियुक्ति नहीं की। अतः धार्मिक शरीयत के हितों के आधार पर वक़िफ़ के रिश्तेदारों में से जो व्यक्ति सुन्नी, परहेज़गार, दीनदार और ईमानदार हो, अहले सुन्नत के विद्वानों और नेक लोगों की सर्वसम्मति से इस कार्य के लिए...

---

1. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल: वक़िफ़ की शर्त का लिहाज़ रखा जाए, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली १/३८९।

पृष्ठ ६३० का ६३१

الجواب:

دونوں دستاویزیں سنیں اول وقفنامہ ہے اگرچہ غلطی سے اسے تملیک نامہ لکھا ہے اس کی عبارت یہ ہے: "میں نے بحالت صحت نفس و ثبات عقل اراضی و مکان و غیرہ مذکورہ بالا کو اپنی ملکیت سے جدا کرکے واسطے امور و اغراض مذہبی متذکرہ آئندہ کے تملیک کرکے اقرار کرتا ہوں کہ مجھ کو اور میرے کسی وارث شرعی کو نسبت جائداد مذکورہ کے دعوی نہ ہوگا نتھے خاں اپنی حیات تک متولی جائداد مذکور کے رہیں گے اور ان کے بعد جو شخص سجادہ نشیں یکے بعد دیگرے میرا ہوگا سجادہ نشین و متولی جائداد مذکور کا رہے گا کسی متولی کو کسی وقت رہن و بیع کسی قسم کے انتقال کا اختیار نہ ہوگا یہ جائداد تملیک شدہ بطور وقف خاص مذہبی کام کے متصور ہوگی، اس میں کبھی وراثت جاری نہ ہوگی" تو شک نہیں کہ وقف نامہ ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

(۲) دستاویز "ب" کے ملاحظہ سے ظاہر کہ زید نے جو اصل واقف کا مقرر شدہ متولی تھا اپنی حالت حیات و صحت میں تولیت سے دستکشی کرکے اپنے بیٹے کو جانشین و متولی کیا شرعاً اسے کچھ اختیار نہ تھا،

اولاً: متولی کو جائز نہیں کہ اپنی حیات و صحت میں دوسرے کو اپنی جگہ قائم کرے جب تک کہ واقف نے صراحۃً اسے اس کا اختیار نہ دیا ہو اور یہاں اسے اس کا اختیار نہ دیا تھا بلکہ عبارت وقف نامہ سے صاف ظاہر کہ واقف نے تاحیات زید اسی کا متولی رہنا لکھا اس کے بعد اوروں کی جانشینی تحریر کی، درمختار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
اراد المتولی اقامة غیرہ مقامه فی حیاته وصحته ان کان التفویض له بالشرط عاماً صح، والافان فوض في صحته لا یصح ۱۔	متولی نے اپنی حیات و صحت میں دوسرے کو اپنا قائم مقام بنانے کا ارادہ کیا تو اگر اس کو شرط واقف کے ذریعے تفویض عام حاصل ہے تب تو صحیح ہے ورنہ حالت صحت میں تفویض صحیح نہ ہوگی (ت)

ثانیاً: پسر زید کی جانشینی بھی خلاف شرط وقف نامہ عمل میں آئی جیسا کہ عبارت مذکورہ سے ظاہر ہے لہذا دستاویز "ب" محض مہمل و ناقابل عمل ہے تحریر وقف نامہ سے روشن ہے کہ متولی و سجادہ نشین ایک ہی شخص ہو اور اس کی نسبت واقف نے کوئی تعیین نہ کی تو مصالح شرعیہ دینیہ کے اعتبار سے اقربائے واقف میں سے جو شخص سنی پر ہیز گار، دیندار، دیانتدار علماء و صلحائے اہلسنت کے اتفاق رائے سے اس کام کے لئے...

---

۱ درمختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۹

Fatawa Rizvia (Volume 16)

It is more appropriate that the same person be made the successor (Sajjada Nashin) and trustee (Mutawalli); consideration of knowledge, piety, integrity, and capability will be foremost, and as long as such a person can be found among the relatives of the endower (Waqif), an outsider will not be appointed. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Box 1] Arabic: "And as long as there is someone among the relatives of the endower suitable for the trusteeship, the trustee shall not be made from outsiders, and among the purposes is the attribution of the endowment to them." Urdu: "As long as there is someone among the relatives of the endower capable of being the trustee, an outsider will not be made the trustee of the endowment. The purpose of a close relative of the endower being the trustee is so that the endowment remains attributed to his family." (T)

It is also necessary to be authorized and permitted in this lineage according to custom; if there is equality in all these matters, then preference will be given based on age,

[Box 2] Arabic: "As they explicitly stated that the one most entitled to leadership (Imamat) is the most knowledgeable among them regarding the Book and the Sunnah, then [so on], then the eldest of them. And Allah Almighty knows best." Urdu: "As the masters have explicitly stated that the greatest scholar among the people is most entitled to the leadership (Imamat), then so-and-so, then so-and-so, then the eldest among them. And Allah Almighty knows best." (T)

Note: The sixteenth volume concluded with the Book of Partnership (Kitab-ush-Shirkah) and the Book of Endowments (Kitab-ul-Waqf), The seventeenth volume will begin with the Book of Sales (Kitab-ul-Buyu').

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Book of Endowments, Section on Observing the Conditions of Endowment in its Lease, Mujtabai Press Delhi, 1/389. 2. Al-Hidayah, Book of Prayer, Chapter on Leadership (Imamat), Al-Maktaba al-Arabiya Karachi, 1/101; Durr al-Mukhtar, Book of Prayer, Chapter on Leadership (Imamat), Mujtabai Press Delhi, 1/82.

Page 631 of 631

फ़तावा रज़विया (जिल्द 16)

ज़्यादा मुनासिब यह है कि उसी को सज्जादा नशीन और मुतवल्ली बनाया जाए; इल्म, तक़वा, दयानत और अहलियत का लिहाज़ सबसे मुक़द्दम (सर्वोपरि) होगा और जब तक वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) के अक़ारिब (रिश्तेदारों) में से ऐसा कोई मिल सके, अजनबियों में से किसी को नियुक्त नहीं किया जाएगा। दुर्रे मुख्तार में है:

[बॉक्स 1] अरबी: "जब तक वक़्फ़ करने वाले के अक़ारिब में कोई मुतवल्ली बनने के योग्य मौजूद है, किसी अजनबी को मुतवल्ली नहीं बनाया जाएगा, और उनके उद्देश्यों में से वक़्फ़ का उनके वंश से सम्बद्ध होना भी है।" उर्दू: "जब तक वक़्फ़ करने वाले के अक़ारिब में कोई मुतवल्ली बनने की सलाहियत (क्षमता) रखने वाला मौजूद है, किसी अजनबी को मुतवल्ली-ए-वक़्फ़ नहीं बनाया जाएगा। वाक़िफ़ के करीबी रिश्तेदार के मुतवल्ली होने का मक़सद यह होता है कि वक़्फ़ उसके खानदान की तरफ मंसूब (जुड़ा) रहे।" (त)

उर्फ़न (प्रचलित रीति के अनुसार) इस सिलसिले का मजाज़ व माज़ून (अधिकृत) होना भी ज़रूरी है; अगर इन सब बातों में बराबरी हो, तो उम्र के लिहाज़ से तरजीह (प्राथमिकता) दी जाएगी,

[बॉक्स 2] अरबी: "जैसा कि उन्होंने स्पष्ट किया है कि इमामत का सबसे अधिक हक़दार वह है जो किताब और सुन्नत का सबसे अधिक ज्ञान रखता है, फिर वह, फिर वह, फिर उनमें सबसे अधिक उम्र वाला। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।" उर्दू: "जैसा कि मशाइख़ ने वाज़ेह (स्पष्ट) फ़रमाया कि लोगों में सबसे बड़ा आलिम (विद्वान) इमामत का ज़्यादा हक़दार है, फिर फ़लां, फिर फ़लां, फिर उनमें सबसे ज़्यादा उम्र रसीदा। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।" (त)

नोट: सोलहवीं जिल्द 'किताबुश-शिरकत' और 'किताबुल-वक़्फ़' पर ख़त्म हुई, सत्रहवीं जिल्द का आग़ाज़ 'किताबुल-ब्यू' (खरीद-बिक्री की पुस्तक) से होगा।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल युराआ शर्तुल वक़्फ़ फ़ी इजारतिही, मतबा मुजतबाई देहली 1/389 2. अल-हिदाया, किताबुस-सलात, बाबुल्-इमामत, अल-मकतबा अल-अरबिया कराची 1/101; दुर्रे मुख्तार, किताबुस-सलात, बाबुल्-इमामत, मतबा मुजतबाई देहली 1/82

زیادہ مناسب ہو وہی سجادہ نشین ومتولی کیا جائے، علم، تقوٰی و دیانت واہلیت کا لحاظ سب سے مقدم ہوگا اور جب تک اقارب واقف میں سے ایسا مل سکے اجنبیوں میں سے نہ کیا جائے گا۔ در مختار میں ہے:

[Box 1] Arabic: ومادام احد یصلح للتولیۃ من اقارب الواقف لا یجعل المتولی من الاجانب، ومن قصدۃ نسبۃ الوقف الیھم - 1 Urdu: جب تک وقف کرنے والے کے اقارب میں کوئی متولی بننے کی صلاحیت رکھنے والا موجود ہے کسی اجنبی کو متولی وقف نہیں بنایا جائے گا۔ واقف کے قریبی رشتہ دار متولی کا مقصود یہ ہوتا ہے کہ وقف اس کے خاندان کی طرف منسوب رہے۔ (ت)

عرفاً اس سلسلے کا مجاز و ماذون ہونا بھی ضرور ہے اگر ان سب باتوں میں مساوات ہو تو باعتبار سن ترجیح ہوگی،

[Box 2] Arabic: کما نصوا ان الاحق بالامامۃ اعلمھم بالکتاب و السنۃ ثم وثم وثم اسنھم 2 واللہ تعالی اعلم۔ Urdu: جیسا کہ مشائخ نے نص فرمائی کہ لوگوں میں سب سے بڑا عالم امامت کا زیادہ حقدار ہے پھر فلاں، پھر فلاں پھر ان میں سب سے زیادہ عمر رسیدہ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

نوٹ: سولہویں جلد کتاب الشرکۃ وکتاب الوقف پر ختم ہوئی، ستر ہویں جلد کا آغاز کتاب البیوع سے ہوگا۔

حواشی: 1 در مختار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الوقف في اجارته مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۸۹

2 الھدایۃ کتاب الصلوۃ باب الامامۃ المکتبۃ العربیہ کراچی ۱/۱۰۱ ، در مختار کتاب الصلوۃ باب الامامۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۸۲